REFERENCE DEPARTMENT

MAIN LIBRARY

Literature Dept.

7th Stack

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY

38 N75 24

172576

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY

Form 3427

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY
3 1223 06899 4046

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

NY, REVIDERAD OCH RIKT ILLUSTRERAD UPPLAGA

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

LECHE, V.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

NYSTRÖM, J. F.
LEKTOR VID HÖGRE REALLÄROVERKET Å NORRMALM

WARBURG, K.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

WESTRIN, TH.
FÖRSTE ARKIVARIE I RIKSARKIVET, KOMMITTÉNS ORDFÖRANDE

REDAKTÖR: **TH. WESTRIN**

REDAKTÖRER AF BOKSTAFVEN R:
R. G:SON BERG OCH **V. SÖDERBERG**

TJUGUFJÄRDE BANDET
RYSSLÄDER—SEKRETÄR

STOCKHOLM
NORDISK FAMILJEBOKS FÖRLAGS AKTIEBOLAG

×38
N75 24

172576

STOCKHOLM 1916
NORDISK FAMILJEBOKS TRYCKERI

ORDINARIE MEDARBETARE.

Adlerz, G. A., lektor vid Sundsvalls högre allmänna läroverk (G. A—z).
Afzelius, J. F. I., president i Svea hofrätt, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (I. Afz.).
d'Ailly, G. A. H., byråchef i Järnvägsstyrelsen (A. d'A.).
Alexanderson, A. M., f. d. professor vid Lunds universitet (A. M. A.)
Alfvén, A., praktiserande läkare i Stockholm (Avn).
Almquist, E. B., professor vid Karolinska institutet (E. At).
Almquist, H. K. H., professor vid Göteborgs högskola (H. A—t).
Almquist, V., öfverdirektör och chef för Fångvårdsstyrelsen (V. A—t).
Anderson, F. A., f. d. generaldirektör och chef för Statskontoret (A. A.).
Annerstedt, Cl., f. d. bibliotekarie vid Uppsala universitet (C. A.).
Apelqvist, O. E., filos. licentiat, t. f. aktuarie (E. A—t).
Apiarie, E., filos. licentiat, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. A—ie).
Arne, T. J., antikvarie vid Vitt. hist. o. ant. akademien (T. J. A.).
Arrhenius, S. A., professor (S. A—s).
Aulén, G. E. H., professor vid Lunds universitet (G. A—n).
Aurén, T. E., lektor vid Högre lärarinneseminariet (T. E. A.).
Berg, G. R. G:son, docent vid Stockholms högskola, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (R—n B.).
Bergstrand, C. Ö. E., professor vid Uppsala universitet (B—d).
Bergvall, E., redaktör (E. B—ll).
Billing, E. M., professor vid Uppsala universitet (E. Bg).
Björling, C. G. E., professor vid Lunds universitet (C. G. Bj.).
Boëthius, S. J., f. d. professor vid Uppsala universitet (S. B.).
Bohlin, K. P. T., professor, Vetenskapsakademiens astronom (K. B.).
Bovin, E., docent vid Karolinska institutet (Bvn).
Brate, E., lektor vid Södermalms högre allmänna läroverk (B—e).
Bring, J. M. F. T., domprost i Linköping (J. T. B.).
Brulin, J. O. H., andre arkivarie i Riksarkivet (H. B—n).
Bååth, L. M., andre arkivarie i Riksarkivet (L. M. B.).
Carpelan, T., friherre, sekreterare vid Helsingfors' universitet (T. C.).
Cederström, C. G. B., friherre, öfverste (B. C—m).
Centerwall, J. E., f. d. rektor, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (J. C.).
Clason, I. G., förste intendent i Öfverintendentsämbetet (I. G. C.).
Clason, S., riksarkivarie (S. C.).
Dahl, C. G., filos. kandidat, föreståndare för Alnarps trädgårdsskola (C. G. D.).
Dahlberg, B. H., professor vid Uppsala universitet (B. H. D.).
Dietrichson, L. H. S., professor vid Kristiania universitet (L. D.).
Edén, N., professor vid Uppsala universitet (N. E—n).
Ekholm, N., professor vid Meteorologiska centralanstalten (N. E—m).
Ekman, P. W., disponent (W. E—n).
Elberling, E., f. d. bibliotekarie i danska riksdagens bibliotek (E. Ebg).
Enblom, F., major i Väg- och vattenbyggnadskåren (Fr. E.).
Enström, A. F., t. f. byråchef i Kommerskollegium (A. E—m).
Erdmann, A., f. d. professor vid Uppsala universitet (A. E.).
Erdmann, E., filos. doktor (E. E.).
Eriksson, J., f. d. professor (J. E—n).
Euler, H. K. A. S. von, professor vid Stockholms högskola (H. E.).
Fahlstedt, C. A., lärare vid Beskowska skolan (C. A. F—dt; biträder vid beteckning af italienska ords uttal).
Fahlstedt, E., medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. F—t; redigerar den illustrativa afdelningen).
Fontell, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån i Finland (A. G. F.).
Fredholm, E. I., professor vid Stockholms högskola (I. F.).
Funkqvist, H. P. A., lektor vid Landtbruks- och mejeriinstitutet vid Alnarp (H. F.).
Gadelius, B. E., professor vid Karolinska institutet, öfverläkare vid Stockholms hospital för sinnessjuka (G—s).
Geete, K. R., f. d. förste bibliotekarie i K. biblioteket (R. G.).
Geijer, P. A., f. d. professor vid Uppsala universitet (P. A. G.).
Granberg, J. O., intendent (O. G—g).
Granqvist, P. M., skrifttställare (P. M. G.).
Grönberg, G., lärare vid Skogsinstitutet, docent vid Stockholms högskola (G. G.).
Grönblad, C., bibliotekarie vid Svenska akademiens Nobel-institut (C. G.).
Gullstrand, A., professor vid Uppsala universitet (G—d).

Gyllensvärd, G. V., registrator hos Stockholms stadsfullmäktige (G. V. G.).
Hallendorff, C. J. H., professor, rektor vid Handelshögskolan i Stockholm (C. H. H.).
Hammarskjöld, K. H. L., statsminister, landshöfding i Uppsala län, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (Hj. H—d).
Hammarstedt, N. E., intendent vid Nordiska museet (N. E. H.).
Hammer, K. V., förste arkivarie i norska Utrikesdepartementet (K. V. H.).
Harlock, W. E., lektor vid Sjökrigsskolan (W. H—k; biträder vid beteckning af engelska ords uttal).
Hausen, R., statsarkivarie i Helsingfors (R. H.).
Hedenius, P. A. I., med. doktor, lifmedikus (I. H.).
Hedrén, G., professor vid Karolinska institutet (G. H.).
Hennig, A. H., professor, läroverksråd (A. Hng).
Herlitz, N., docent vid Uppsala universitet (N. H—tz).
Hertzberg, J., hoffotograf, redaktör (J. Htzg).
Hesselman, O. A. H. V., professor, föreståndare vid Statens skogsförsöksanstalt (H. Hn).
Hildebrand, H. R. T. E., f. d. riksarkivarie (Ehd).
Hillman, A., f. d. konsul (Ad. H—n).
Hjärne, H. G., f. d. professor vid Uppsala universitet (H—e).
Holmberger, G., civilingenjör (G. H—r; biträder vid redigeringen af den tekniska afdelningen).
Holmgren, E., professor vid Karolinska institutet (E. Hgn).
Holmquist, H. F., professor vid Lunds universitet (Hj. H—t).
Hultin, A., vice bibliotekarie vid Helsingfors' universitetsbibliotek (A. H.).
Höjer, E. B., byråingenjör (E. Hjr).
Höjer, T. M:son, kansliråd i Utrikesdepartementet (T. H—r).
Jensen, A., filos. doktor, medlem af Svenska akademiens Nobel-institut (A—d J.).
Johansson, J. E., professor vid Karolinska institutet (J. E. J—n; biträder vid redigeringen af den medicinska afdelningen).
Johansson, K. F., professor vid Uppsala universitet (K. F. J.).
Jolin, S., professor vid Karolinska institutet (S. J—n).
Jonsson, A., folkskolinspektör (A. J.)
Juhlin Dannfelt, H. J. B., professor, Landtbruksakademiens sekreterare (H. J. Dft).
Jungstedt, C. A. H., generalmajor, chef för fjärde arméfördelningen (H. J—dt).
Kallenberg, E. A., professor vid Lunds universitet (E. K.).
Kjederqvist, J. O. G., rektor vid Högre latinläroverket å Norrmalm (Kj—t).
Kjellberg, C. J. A., marinläkare (J. K.).
Kobb, G., professor vid Tekniska högskolan (G. K.).
Koch, N. F. H. von, professor vid Tekniska högskolan (H. v. K.).
Kolmodin, J. A., professor vid Uppsala universitet (A. K.).
Krok, T. O. B. N., f. d. läroverksadjunkt (T. K.).
Lagerheim, N. G., professor vid Stockholms högskola (G. L—m).
Leche, V., professor vid Stockholms högskola (L—e).
Lemke, H., öfverstelöjtnant, chef i tredje järnvägsdistriktet (H. L.).
Levertin, A. P., docent vid Karolinska institutet (Ln).
Lidén, B. P. E., professor vid Göteborgs högskola (E. L—n).
Lindahl, P. A. L., öfverstelöjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (P. Ax. L.).
Lindblom, A. F. G., fattigvårdsinspektör (A. L—m).
Lindhagen, A. I., kansliråd (A. Lhgn).
Lindman, C. A. M., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (C. Lmn).
Lindström, P. E., kansliråd, f. d. statsråd och chef för Ecklesiastikdepartementet (P. E. L—m).
Lovén, F., filos. doktor, f. d. skogschef vid Uddeholmsverken (F. L.).
Lundgren, R. G. F., förste aktuarie i Generalpoststyrelsen (R. L—n).
Lundström, K. J. V., professor vid Göteborgs högskola (V. Lm).
Lübeck, S. E. J., kapten i Väg- och vattenbyggnadskåren (S. L—k).
Lönborg, S. E., docent vid Göteborgs högskola (S. L.).
Millqvist, V., redaktör (V. M.).
Mittag-Leffler, G., f. d. professor vid Stockholms högskola (M. L.).
Montelius, G. O. A., professor, f. d. riksantikvarie (O. M.).
Mortensen, J. M., docent vid Uppsala universitet (J. M.).
Munthe, C. D. L. V. W:son, generallöjtnant, f. d. chef för Fortifikationen (L. W:son M.).
Munthe, Å. W:son, rektor vid Frans Schartaus praktiska handelsinstitut (Å. W:son M.).
Myhrman, D. V., docent vid Uppsala universitet (D. M.).
Müller, J., f. d. lektor vid Sjökrigsskolan (J. M—r).
Müntzing, A., direktör i Svenska pappersbyrån (M—ng).
Nathorst, A. G., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (A. G. N.).
Nordenstreng, R., filos. licentiat (R. N—g).
Nordensvan, C. O., generalmajor i reserven (C. O. N.).
Nordensvan, G. G., skriftställare (G—g N.).
Nordin, K. R., lektor vid Högre allmänna läroverket i Uppsala (R. N—n).
Nordström, C. F. Th., f. d. landshöfding i Örebro län (Th. N—m).
Noreen, A. G., professor vid Uppsala universitet (Ad. N—n).
Nyström, E. T., professor vid Veterinärinstitutet i Stockholm (E. T. N.).
Nyström, J. F., lektor vid Högre reallläroverket å Norrmalm (J. F. N.).
Personne, J. V., biskop i Linköpings stift (J. P.).
Persson, P., professor vid Uppsala universitet (P. P.).
Raphael, A., filos. doktor, juris kandidat (Rphl).
Reuterskiöld, C. A., professor vid Uppsala universitet (Rld).

euterskiöld, E. H. C., professor vid Uppsala universitet (E. Rld).
Richert, J. G., f. d. professor vid Tekniska högskolan (J. G. R.).
Rinman, E. B., redaktör (E. B. R.).
Rodhe, E. M., professor vid Uppsala universitet (E. M. R.).
Romdahl, A. L., intendent vid Göteborgs museum (A. L. R.).
Rosenberg, G. O., professor vid Stockholms högskola (G. O. R.).
alin, B., riksantikvarie (B. S—n).
antesson, C. G., professor vid Karolinska institutet (C. G. S.).
chéele, F. A. von, professor, folkskolinspektör i Stockholm (S—e).
chotte, G., professor, chef för Statens skogsförsöksanstalt (G. Sch.).
choug, E. H. T., f. d. länsveterinär (S—g).
chybergson, M. G., e. o. professor vid Helsingfors' universitet (M. G. S.).
jögren, H., docent vid Uppsala universitet (H. Sgn).
jögren, K. J. V., justitieråd (V. Sgn).
ondén, K., med. doktor, ingenjör (K. S—n).
parre, U. C. K., friherre, kommendörkapten (C. K. S.).
taaff, E. S., professor vid Uppsala universitet (E. S—f).
tangenberg, A. E., med. doktor (E. St—g).
tave, E., professor vid Uppsala universitet (E. S—e).
tavenow, L. V. A., professor vid Uppsala universitet (L. S.).
tjernberg, N. F., professor vid Stockholms högskola (N. S—g).
venonius, F. V., filos. doktor, geolog (S—s).
öderberg, E. N., filos. doktor (E. N. S—g).
öderberg, F. F. V., filos. doktor (V. S—g; biträder vid redigeringen af den historiska afdelningen).
öderblom, L. O. J., ärkebiskop (N. S.).
Thyselius, E., skriftställare (T—s).
Thörnberg, E. H., skriftställare (E. H. T.).
Tigerstedt, R. A. A., professor vid Helsingfors' universitet (R. T—dt).
Ulmgren, O., med. doktor, hofdentist (Ugn).
Wahlberg, A., litteratör, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (Wbg).
Wahlström, Lydia, filos. doktor, studierektor vid Åhlinska skolan (L. W—m).
Wallis, C., f. d. professor vid Karolinska institutet (W—s).
Wallis, E., filos. doktor (E. W.).
Warburg, K. J., professor vid Stockholms högskola (K. W—g).
Wennerström, G. A., ingenjör, föreståndare för John Lennings väfskola i Norrköping (G. A. W.).
Vesterberg, K. A., professor vid Stockholms högskola (K. A. V—g).
Westin, O. E., f. d. professor vid Tekniska högskolan (O. E. W.).
Westling, G. O. F., rektor vid Högre allmänna läroverket i Västervik (Fr. W.).
Westman, K. B., docent vid Uppsala universitet (K. B. W—n).
Westrin, J. Th., förste arkivarie i Riksarkivet (J. Th. W.).
Wetterstedt, C. G. af, major vid Positionsartilleriregementet (G. af Wdt).
Vide, J. R., revisionskommissarie (R. V.).
Widell, J. L., öfverdirektör och chef för Statistiska centralbyrån (L. Wll).
Wiklund, K. B., professor vid Uppsala universitet (K. B. W.).
Wittrock, G. J. V., lektor vid Högre allmänna läroverket i Västerås (G. W—k).
Wrangel, E. H. G., professor vid Lunds universitet (E. Wrgl).
Wrangel, H. G. V., generallöjtnant och chef för Kustartilleriet (H. W—l).
Zetterstéen, K. V., professor vid Uppsala universitet (K. V. Z.).
Åkerman, J. H., professor vid Karolinska institutet (J. Å.).

TILLFÄLLIGA MEDARBETARE I DETTA BAND:

Alvin, R. O. R., filos. doktor, adjunkt vid Högre allmänna läroverket i Örebro (R. A—n).
Andersson, L. I., med. doktor, förste stadsläkare i Stockholm (Ivar A—n).
Andersson, O., skriftställare, Helsingfors (O. Asn).
Backman, G. V., med. doktor (G. B—n).
Bergh, S., förste arkivarie i Riksarkivet (S. B—h).
Boëthius, S. B., filos. doktor, amanuens i Riksarkivet (B. B—s).
Brisman, S. B., docent vid Handelshögskolan (Sv. B—n).
Dahlheim, A. I., öfverfältläkare (I. D—m).
Danell, G., filos. doktor, rektor vid Folkskoleseminariet i Uppsala (G. D—ll).
Ehrenpreis, M. W., rabbin (E—s).
Ernberg, H., med. doktor, öfverläkare vid Barnsjukhuset Simon och Matilda Sachs' minne (H. E—g).
Forssell, C. G. A., professor vid Karolinska institutet (G. F—ll).
Fröding, G. H., f. d. öfverstelöjtnant (H. F—g).
Geijer, K. R., f. d. professor vid Uppsala universitet (K. R. G—r).
Grundström, C. A. A., f. d. professor (C. G—m).
Hamberg, A., professor vid Uppsala universitet (A. H—g).
Hildebrand, S. H., filos. doktor, amanuens i K. biblioteket (S. Hbrd).
Holm, R., filos. doktor (R—r H.).
Jansson, V. A. V., ingenjör (Aug. J—n).
Karjalainen, K. F., docent vid Helsingfors' universitet (K. F. K.).
Key-Åberg, A. H. A., professor vid Karolinska institutet (A. K.-Å.).
Kuylenstierna, O., kapten vid Positionsartilleriregementet, föreståndare för Artillerimuseum (O. K—a).
Landén, B., redaktör (B. L—én).
Lieberath, E. H., kapten vid K. Västgöta regemente (E. L—th).
Linder, O. A., redaktör, Chicago (O. A. L—r).
Lundegårdh, H. G., docent vid Lunds universitet (H. L—dh).
Marcus, K. J., öfverläkare vid sjukhuset Sankt Göran (K. M—s).

Moberg, W. L., docent vid Karolinska institutet (L. Mbg).
Nauckhoff, S. A. G:son, civilingenjör (S. Nff).
Naumann, K. E., filos. doktor, amanuens i Riksarkivet (E. N—nn).
Nettelbladt, V., t. f. byråingenjör (V. N—dt).
Nordenskjöld, N. O. G., professor vid Göteborgs högskola (O. N. o. O. N—d).
Näsmark, J. A., rådman (J. N.).
Otter, C. F. von, friherre, kammarråd (C. v. O.).
Petterson, E., ekonomiinspektör vid K. teatern (E. P.).
Pettersson, A., professor, föreståndare för Statsmedicinska anstalten (A. P—n).
Ramsay, W., professor vid Helsingfors' universitet (W. R—y).
Rein, G., docent vid Helsingfors' universitet (G. R.).
Renqvist, H., filos. magister, Helsingfors (H. R.).
Reuter, E. R., professor vid Helsingfors' universitet (E. R.).
Rhodin, H. D. G., öfverdirektör i Landtmäteristyrelsen (H. Rhn).
Risberg, J. B., lektor vid Högre allmänna läroverket i Linköping (B. R—g).
Rydberg, C. F., adjunkt vid Nya elementarskolan i Stockholm (C. F. R.).
Sahlberg, R., bokhandlare (R. S—g).
Samzelius, H., länsjägmästare (H. Szs).
Schager, N., jägmästare (S—r).
Sellén, N. F., professor, föreståndare för Gymnastiska centralinstitutet (N. F. S.).
Sidenvall, K. J. F., bergsingenjör (K. S—ll).
Silow, A., filos. licentiat, amanuens vid Uppsala universitetsbibliotek (A. S—w).
Simonsson, I., e o. amanuens i Rådhusarkivet i Stockholm (I. Sn).
Sommarin, E. F. K., docent vid Lunds universitet (E. F. K. S—n).
Sondén, P. H. S., förste arkivarie i Riksarkivet (P. S.).
Steffen, G. F., professor vid Göteborgs högskola (G. F. Stn).
Steffen, L. R., rektor vid Högre allmänna läroverket i Visby (R. Stn).
Stille, A. G. H., professor vid Lunds universitet (A. S.).
Stjernschantz, T., filos. magister, Helsingfors (T. Stz).
Tunberg, S. A. D., docent vid Uppsala universitet (S. T—g).
Upmark, G. H. F., Nordiska museets styresman (Upk d. y.).
Wawrinsky, R. A., t. d. medicinalråd (R. W.).
Wimarson, N. G., lektor vid Högre reallärоverket i Göteborg (N. W—n).
Wirgin, G., professor vid Uppsala universitet (G. Wrgn).

I detta band förekomma signerade artiklar af följande bland den första upplagans ej ofvan nämnde samt af denna upplagas genom döden bortryckte medarbetare:

H. N. Almkvist (H. A.), *F. Björnström* (F. B.), *J. H. Björnström* (J. H. B.), *A. B. Blomberg* (A. B. B.), *K. H. Blomberg* (K. H. B.), *J. G. Braune* (J. G. B.), *O. A. Busch* (O. A. B.), *A. U. Bååth* (A. U. B.), *P. T. Cleve* (P. T. C.), *C. Curman* (C.), *G. R. Dahlander* (G. R. D.), *E. V. Dahlgren* (E. V. D.), *C. A. Dellwik* (C. A. D.), *G. V. J. von Düben* (G. v. D.), *C. Eichhorn* (—rn), *C. G. Estlander* (C. G. E.), *E. Fries* (E. F.), *A. T. Granlund* (A. G.), *O. Grotenfelt* (O. G.), *J. Hagströmer* (J. H—r), *O. Hoppe* (O. H.), *L. A. Hubendick* (L. H.), *M. Höjer* (Hjr), *A. V. Kinberg* (Kbg), *G. Klein* (G. K—n), *V. Kôersner* (V. K—r), *J. E. Kruse* (J. K—e), *I. Landtmanson* (I. L.), *A. Lindgren* (A. L.), *H. Lindgren* (H. L.), *C. A. Lindqvist* (C. A. L.), *N. R. Lundberg* (R. L.), *S. A. B. Lundgren* (B. L—n), *J. R. E. Nissen* (R. N.), *E. V. Nordling* (E. V. N.), *C. R. Nyblom* (C. R. N.), *K. Piehl* (K. P.), *O. M. Reuter* (O. M. R.), *R. Rubenson* (R. R.), *J. A. Runström* (J. A. R—m), *O. T. Sandahl* (O. T. S.), *A. Sjögren* (Ant. Sj.), *C. R. Sundström* (C. R. S.), *E. Svensén* (E. Sn), *H. K. Törnebladh* (R. Tdh), *Ph. Weilbach* (Ph. W.), *Th. Wisén* (Th. W.), *L. H. Åberg* (L. H. Å.) och *A. F. Åkerberg* (A. F. Å.).

SIGNERING AF ARTIKLARNA.

Signatur utan parentes betecknar artikelns författare.

Signatur inom parentes betecknar artikelns granskare.

Asterisk (*) efter en signatur betecknar, att artikeln granskats af annan fackman än signaturens innehafvare, men i det väsentliga bibehållits oförändrad.

UTTALSBETECKNING.

utläses som g (a l d r i g som j);
» » k (a l d r i g som tj);
» » ett ljud mellan o och u;
» » o-ljudet i svenskt bo;
betecknar sje-ljud;
» äng-ljud;
» sista ljudet i svenskt gosse;
» det engelska t-ljudet i think;
ch betecknar de tyska ch-ljuden i ich och ach;
¨öfver en konsonant anger, att ljudet är tonande (»lent»);
¯ » » vokal » » » » nasaleradt;
¯ » » » » » » » långt;
˘ » » » » » » » kort;
/ efter » » » » denna stafvelse har huf-vudtonvikten;
⌒ förenande två vokaler anger, att de bilda diftong.

FÖRTECKNING ÖFVER ILLUSTRATIONER I TJUGUFJÄRDE BANDET.

Kartor, planscher och andra helsidesillustrationer.

	Spalt
nemaskin (2 planscher ed 12 fig.)	48
tgenbild (3 planscher ed 12 fig.)	176
tgenlaboratorium lansch till art. Rönt-enteknik)	176
Francisco (2 planscher ed 7 fig.)	688
ti (Rafael; 2 planscher ed 4 fig.)	756
weiz. färglagd karta	1260
el (2 planscher med 11 g.)	1408
ling (3 helsidesillustra-ioner med 23 fig.)	1457—1458 o. 1463—1466

II. Porträtt.

(*även porträttskulpturer*).

	Spalt
lamb, B. A:son	22
» K. B:son	23
» G. K:son	25
läf, L. Fr.	121
hl, Maria K.	141
hss, J. A. A.	143
mer, O.	156
nnow, K. M:son	164
» K.	165
ntgen, W. K.	168
siö, P. J:son	218
ök, L. J. v. Efter blyerts-eckning af J. Arsenius	227
arinen, G. E.	238
Sabatier, L. A.	243
» P.	245
Sabina, Vibia, rom. kej-sarinna (myntbild)	261
Saccardo, P. A.	265
Sacchi, A.	266
Sachs, H.	273
» J. v.	275
Sacklén, J. Fr.	301
Sackville, Th.	301
Sacy, A. I. S. de	308
Sadeler, G.	315
Sa'di. Efter en persisk målning	319
Šafářik, P. J.	324
Sagasta, P. M.	331
Sagen, L. K.	333
Sahlgren, N.	348
Sahlin, K. Y.	352
Sahlström, P.	356
Sa'id pascha, Muhammed	358
Sa'id pascha med tillnamnet Kütschük	358
Saint-Arnaud, A. L. de	365
Saint-Cyr, L. G. de	369
Sainte-Beuve, Ch. A.	373
Sainte-Claire Deville, H. É.	377
Saint-Évremont, Ch. de M. de S:t-D.	380
Saint-Germain, C. L.	383
Saintine, J. X. B.	387
Saint John, H.	389
Saint-Just, A. de	393
Saint-Marc Girardin, Fr. A.	402
Saint-Pierre, J. H. B. de	409
Saint-Saëns, Ch. C.	413
Saint-Simon, L. de R.	416
» » C. H. de R.	418
Sala, G. A. H.	442
Salandra, A.	449
Saldanha Oliveira, J. C.	458
Salieri, A.	468
Salin, K. B.	471
Salis, J. G.	473
Sallet, F. v.	479
Sallustius, G. S. C. (kontorniatbild)	480
Salmasius, C.	483
Salmson, H. Fr.	487
Saloman, S.	491
» G.	491
Salomon, O. A.	496
Salomonsen, K. J.	498
Saltykov, M. J:vitj	530
Saltza, H. H. v.	531
Salvini, T.	546
Saly, J. Fr. J.	548
Salzmann, C. G.	554
Samarin, J. F:vitj	559
Samary, Jeanne L. P.	564
Sampson, W. Th.	606
Sandahl, O. T.	635
Sandberg, J. G. Efter självporträtt	638
Sandberg, A.	640
» K.	641
Sandeau, L. S. J.	645
Sandell, E.	648
Sandels, J. A.	649
Sander, N. Fr. Målning af G. v. Rosen	654
Sandrart, J. v.	664
Sandström, T.	667
Sandström, Anna M. K.	669
Sandströmer, A. P.	671
Sangallo, G. da	689

	Spalt
Sangallo, A. da, d. y.	690
San Giuliano, A. P. C.	692
Sanjo, S.	698
Sankey, I. D.	701
Sanmicheli, M.	720
Sannazaro, J.	722
Sansovino, J.	735
Santa Anna, A. L. de	737
Santerre, A. J.	749
Santesson, B. H.	750
» K. G.	751
Santi, Raffaello. Självporträtt	753
» » Gravyr af Bonasone	757
Sarasate, P. M. M. de	786
Sarcey, Fr.	790
Sardou, V.	801
Sargent, J. S.	807
Sarmiento, D. F.	812
Sarpi, P.	815
Sars, M.	819
» J. E. W.	820
» G. O.	821
Sarto, A. del. Självporträtt	823
Saumarez, J. S.	856
Sauret, É.	857
Saussier, F. G.	859
Saussure, H. B. de	859
Savary, A. J. M. R.	866
Savery, R.	868
Savigny, Fr. K. v.	870
Savile, sir G.	871
Savonarola, G. Efter målning af Fra Bartolommeo	881
Say, J. B.	892
» J. B. L.	894
Sazonov, S. D:vitj	897
Scaliger, J. C.	902
» J. J.	902
Scarlatti, A.	908
Scarron, P.	909
Scavenius, L.	911
» P. B.	911
» J. Fr.	912
Schack, A. Fr.	925
» H. E.	925
» -Rathlou, J. O.	926
Schadow, G. J.	927
» Fr. W.	929
Schalcken, G.	937
Schamyl	939
Schandorph, S.	941
Schantz, J. Fr. v.	947
» J. Filip v.	948
Scharling, K. H.	954
» H. W.	955
Scharnhorst, G. J. D.	955
Schartau, H.	956
» F.	961
Scharwenka, Fr. X.	964
Schauman, Fr. L.	966
Scheele, K. V.	975
Schéele, F. Ad. v.	979
» K. H. G. v.	980
» F. Alex. v.	981
Scheele, L. N. v.	982
Scheel-Plessen, K. T. A.	983
Scheffel, J. H. Efter självporträtt	986
» J. V. v.	987
Scheffer, K. Fr.	988
» U.	991
» A.	993
Schefferus, J.	995
Scheidemantel, K.	998
Scheiner, J.	1000
Schell, H.	1003
Schelling, Fr. W. J. v.	1004
» Karoline D.	1009
Schenk, J. A.	1012
Schenkendorf, G. F. M. v.	1014
Scherer, W.	1017
Scherl, A.	1020
Scherr, J.	1020
Schertlin, S.	1022
Scheurer-Kestner, A.	1024
Scheutz, P. G.	1025
Schiaparelli, G. V.	1028
Schibsted, A. T.	1029
Schiff, M.	1033
Schill, F. B. v.	1035
Schiller, J. C. Fr. v. (2 portr. efter målningar af Tischbein och Graff)	1036 o. 1039
Schilling, J.	1044
Schillings, M. E. J. v.	1044
Schimmelmann, H. K.	1046
» E. H.	1046
Schimper, A. Fr. W.	1048
Schinkel, B. v.	1049
» K. Fr.	1050
Schirmer, J. W.	1055
Schlegel, A. W. v.	1069
» K. W. Fr. v.	1071
Schleich, E., d. ä.	1073
Schleiden, M. J.	1075
Schleiermacher, Fr. D. E.	1076
Schleppegrell, Fr. A.	1084
Schley, W. S.	1093
Schliemann, H.	1095
Schlik, H. v.	1096
Schlippenbach, K. K. v.	1097
Schlosser, Fr. C.	1102
Schlyter, K. J.	1103
Schlözer, A. L. v.	1107
Schmerling, A. v.	1112
Schmidt, K. K.	1116
» G. Fr.	1117
» H. J.	1120
» E.	1121
» Fr. v.	1122
» P. K. R.	1124
» J.	1125
Schmiedeberg, J. E. O.	1128
Schmitz, B.	1130
Schmoller, G. v.	1131
Schnaase, K.	1133
Schneider, J. C. Fr.	1137
» J. E.	1138
Schnitzer, E.	1142
Schnitzler, A.	1144
Schnorr von Carolsfeld, J.	1146
Scholander, Fr. V. Efter teckning af A. Zorn	1149
» S.	1152
Schomberg, Fr. H. v.	1155
Schongauer, M. Efter målning af H. Burgkmair	1157
Schoolcraft, H. R.	1159
Schopenhauer, A. (2 portr.)	1160 o. 1161
Schouw, J. Fr.	1172
Schram, P. L. N.	1175
Schreber, J. C. D.	1176
Schröder, G. E. Självporträtt	1182
» J. H.	1183
» E. A.	1183
» G.	1184
» Fr. U. L.	1184
» L.	1185
» -Devrient Wilhelmine	1187
Schröderheim, E.	1188
» Anna Charlotta	1189
Schröter, Corona E. W.	1191
Schubart, C. Fr. D.	1192
Schubert, F. P.	1193
Schulenburg, M. J. v. der	1199
Schulin, J. S.	1201
Schultz, J. G.	1206
Schultze, M. J. S.	1209
» -Delitzsch, F. H.	1214
Schulzenheim, D. v.	1216
» K. Fr. v.	1217
Schumann, R. A.	1219
» Klara Josephina	1222
Schuppius, J. B.	1226
Schurman, Anna Maria v.	1227
Schurz, K.	1228
Schuyler, P. J.	1230
Schwab, G. B.	1231
Schwan, H. N.	1236
Schwan, J. G.	1237
Schwann, Th.	1238
Schwanthaler, L. M.	1239
Schwartz, G. M.	1240
» Marie Sofie	1241
Schwarzenberg, K. Ph.	1249
» F. L. J.	1250
Schweigaard, A. M.	1256
Schweinfurth, G. A.	1258
Schwenckfeld, K.	1295
Schwendener, S.	1295
Schwerin, K. F. v.	1298
» Fr. B. v.	1299
» V. J. L. v.	1301
» Martina v.	1301
» H. H. v.	1303
» K. C.	1304
» M.	1305
Schwieler, K. A. H.	1306
Schwind, M. v. Efter handteckning af Genelli	1306
Schybergson, M. G.	1311

Spalt

k, J. H. E. 1313
king, C. B. L. A. M. 1316
zz, H. 1319
zzercrantz, H. 1321
ffle, A. E. Fr. 1323
fer, P. 1326
n, H. T. v. 1328
lbeck, H. O. 1330
nemann, Anna Elisa-
th (Lili) 1335
lherr, K. J. 1337
» K. 1337
ning, G. 1338
nleben, J. B. 1340
nlein, J. L. 1341
nthan, F. v. 1342
o, P. C., Africanus.
ter antik marmorbyst... 1347
, sir Walter. Efter mål-
ning af Raeburn 1359
Winfield..... 1366
sir George G. 1368
R. F. 1369
oe, A. E. 1375
er, C. 1380
éry, Madeleine de 1382
sfield, Ch. 1386
stian, kon. af Portugal 1391
stiani, H F. B. 1392
hi, A. 1395
endorff. V. L. v. 1399
» Fr. H. 1399
lon, R. J. 1406
wick, Catherine M. ... 1420
ey, sir J. R. 1428
iger, H. H. von 1429
ström, N. G. 1433
ntini, G. Själfporträtt 1434
ners, D. 1451
itier, P. 1473
ur, L. Ph. de S.-d'A. ... 1473
sted, H. 1476
stedt, E. 1478
il, J. G. 1481

Andra illustrationer i texten.

Spalt

elöfs slott (till art. Rå-
lelöf) 8
bäck (2 fig.) 10
tjur..... 12
af förädlad råg (till art.
Råg)..... 16
1 i Rånekjokk (till art.
Rånekjokk) 27
rt och brun råtta (till
rt. Råttsläktet) 31
fvudbyggnaden på Räfs-
näs, efter Sueciæ-verket
till art. Räfsnäs) 40
ven..... 43
knebänk (3 fig.) ..... 46 o. 47
sträkan (till art. Räkor) 59
kbetäckning å Athena-
emplet på ön Egina (till
art. Rännlist) 61

Spalt

Rödlakan..... 132
Rökanalys (3 fig.) ..... 144—146
Rökelsekar (2 fig.) 148
Rökskada (2 fig.) 151
Rökstenen..... 152
Röksvamp..... 154
Rönn..... 159
Rönnbärsmalen (2 fig.) 160 o. 161
Röntgenbild (2 fig.) ... 171 o. 172
Röntgenrör (7 fig.) ..... 178—181
Kryptoskop (till art. Röntgenskärm) 182
Röntgenstrålar (3 fig.) 183 o. 184
Röntgenteknik (12 fig.) 187—193
Rönö slott, efter Sueciæ-verket (till art. Rönö) ... 194
Rör (2 fig.) 196
Rördelar (6 fig.) 200
Rörelse (4 fig.) ..... 202—204
Rörelsefenomen (hos växterna; 2 fig.) 208
Rörförbindning (2 fig.) 210
Rörpost (2 fig.) 213
Rörstrands porslinsfabrik, Stockholm (till art. Rörstrand) .....215—216
Röst. *skpsb.* 220
Votivhand med Sabazios' bild (till art. Sabazios) ... 246
Utsikt öfver Sabbatsbergs sjukhusbyggnader (till art. Sabbatsberg) ..... 251—252
Sabel (2 fig.) 258
Sabelbajonett..... 259
Sabelhylsa (4 fig.) 259
Sabeltaska 260
Barnsjukhuset Simon och Matilda Sachs' minne, Stockholm (till art. Sachs, S.) 272
Parti af Bastei (till art. Sachsiska Schweiz) 297
Sadel (21 fig.) ..... 311—314
Sadelflaska 315
Sadelgjord (7 fig.) 316
Sadelgjordspännare..... 316
Sadelhängare (2 fig.) 316
Riktigt sadlad häst (till art. Sadling)..... 321
Crocus sativus (till art. Saffran) 326
Sagenopteris rhoifolia 334
Pilblad (till art. Sagittaria) 336
Ruiner af romerska amfiteatern i Sagunto (till art. Sagunto) 338
Sahara (6 fig.) ..... 340—345
Sahlgrenska sjukhuset 349—350
Saima (2 fig.) ..... 361 o. 362
Slottet Saint-Clouds ruiner efter bombardemanget 1870 (till art. Saint-Cloud) 368
Klosterkyrkan i Saint-Denis (till art. Saint-Denis) ... 370
Slottet Saint-Germain (till art. Saint-Germain-en-Laye) ..... 383—384
Saint Helenas klippstrand (till art. Saint Helena) ... 385
Saint Louis, situationsplan och 3 fig. ..... 397—400
''Saitafernes' tiara'' (till art. Saitafernes)..... 426
Den uråldsta pyramiden, vid Sakkara (till art. Sakkara) 430
Sakoleva 432
Sala, vapen, situationsplan och 4 fig. ..... 437—442
Guldmynt, slaget för Saladin (till art. Saladin) 444
Den yngre katedralen i Salamanca (till art. Salamanca)..... 446
Bronsmynt från Salamis (till art. Salamis) 447
Stens botten i Sala silfvergrufva (till art. Sala silfvergrufva) 452
Salemkapellet, Stockholm ... 460
Salicornia herbacea 465
Salier bärande ancilia. Antik gem (till art. Salier) 467
Katedralen i Salisbury (till art. Salisbury) 473
Salix viminalis 477
Sallerons destillator 479
Salnecke slott (till art. Salnecke) 488
Bramsalning (till art. Salning) 489
Saloniki (4 fig.) ..... 505 o. 506
Salpeterbakterier..... 507
Salsta slott (till art. Salsta) 512
Saltsjöbaden, karta och 3 fig. ..... 521—524
Saluhall (2 fig.) ..... 533—535
Salus, *rom. myt.* 536
Salvinia natans (2 fig.) 546
Elisabethallen med Oberbrunnen (till art. Salzbrunn)..... 549
Utsikt af staden Salzburg 551—552
Salzkammergut (2 fig.) 554
Timurs och hans gemåls graf (Gur-Emir-moskén; till art. Samarkand) 563
Schiitiska helgedomar i Samarra (till art. Samarra) 564
Järnvägsbron öfver Söderström (till art. Sammanbindningsbanan genom Stockholm) ..... 587—588
Sammet (3 fig.) ..... 592 o. 593
Samnitisk krigare (till art. Samniter)..... 595
Samoadufvan..... 596
Samoaöarna (2 fig.) .... 597—598
Samojeder (2 fig.) ..... 599 o. 600
Samiskt bronsmynt (till art. Samos)..... 692
Samovar..... 604

	Spalt
Sampan	604
San Angelos borg (2 fig.)	624 o. 626
Kronprinsessan Viktorias kustsanatorium (till art. Sanatorium)	628
Antika sandaler (till art. Sandal)	636
Sandemar (2 fig.)	652 o. 653
Sandgräsfjärilen	657
Sandhamn	658
Sandviken (3 fig.)	676—679
San Francisco, situationsplan	685—686
Sanguisorba officinalis	694
Sanitetshund med mundering (till art. Sanitetshundar)	697
Sankt Eriks kyrka (inre)	703
Sankt Eugeniakyrkan (inre)	704
Torggatan i Sankt Gallen (till art. Sankt Gallen)	707
Sankt Göran (sjukhus), situationsplan och 2 fig.	708—710
Sankt Moritz	715
San Martin, J. de, ryttarstaty	719
Palazzo Pompei (till art. Sanmicheli, M.)	720
Corso dell' imperatrice (till art. San Remo)	720
Sidofasaden af Biblioteca i Venezia (till art. Sansovino, J.)	735
Riksdagshuset i Santiago de Chile	759
Katedralen i Santiago de Compostela	760
Serjania Dombeyana, tvärsnitt af stammen (till art. Sapindaceæ)	775
Kvarstående pelare å ruinerna af Artemistemplet i Sardes (till art. Sardes)	792
Sarekfjällen (2 fig.)	803 o. 804
Sarf	805
Sargassum bacciferum	806
Sarkofag	809
Sarmatiska pansarryttare (till art. Sarmater)	811
Sarraceniaceæ (2 fig.)	817
Johannes Döparen, oljemålning (till art. Sarto, A. del)	824
Sarvlaks' slott	827
Sasanidisk konst (2 fig.)	828 o. 829
Sassnitz' hamn	834
Satakuntas vapen	835
Planeten Saturnus (till art. Saturnus)	847—848
Saturnushufvud (till art. Saturnus, *rom. myt.*)	849
Satyrer. Antik relief	849—850
Sauromatum guttatum	858
Savarts tandhjul	866
Savolaks' vapen	876
Sax (7 fig.)	884—886
Saxifraga granulata	888
Hufvud af Saxnäbb (till art. Saxnäbbsläktet)	889
Saxofon (2 fig.)	890
Scagliol (2 fig.)	899 o. 900
Kartskiss öfver Scapa flow	905
Husar med schabrak (till art. Schabrak)	915
Pjäsernas uppställning på schackbrädet (till art. Schack)	916
Schaká	936
Schang-hai, situationsplan	943—944
Frans Schartaus handelsinstitut (till art. Schartaus, Frans, handelsinstitut)	963
Husar med schavader (till art. Schavader)	970
Schebo herrgård (till art. Schebo)	971
Schedevi herrgård (till art. Schedevi)	973—974
Scheele, K. V. (2 fig.)	976 o. 978
Kristus Tröstaren, målning (till art. Scheffer, Ary)	994
Societetshuset vid Scheveningens hafsbad (till art. Scheveningen)	1027
Schauspielhaus i Berlin (till art. Schinkel, K. Fr.)	1051
Schinznach	1053
Scutigera coleoptrata (till art. Schizotarsia)	1060
Monument öfver den store kurfursten (Berlin; till art. Schlüter, A.)	1105
Schniewindts asbestväfmotstånd	1141
Siegfrieds död, freskomålning (till art. Schnorr v. Carolsfeld, J.)	1146
Schwarzwald (2 fig.)	1251 o. 1252
Schweiziska folkdräkter o. schweizisk bondgård (6 fig., till art. Schweiz)	1261—1263
Schweizergardet (2 fig.)	1293
Morgonstunden, målning (till art. Schwind, M. v.)	1307
Schäslong	1325
Lustslottet Schönbrunn	1333—1334
Scilla sibirica	1344
Scincus officinalis	1345
Scirpus lacustris	1350
Rottryffel (till art. Scleroderma)	1351
Rotfruktsröta (till art. Sclerotinia)	1352
Sandstensblock med Scolithus linearis (till art. Scolithus)	1353
Slottet Abbotsford (till art. Scott, sir Walter)	1364
Svensk scout och svensk flickscout (till art. Scoutrörelsen)	1373
Romerska infanterisköldar (till art. Scutum)	1384
Den hel. Sebastian, målning af Sodoma (till art. Sebastian)	1390
Securitas (myntbild)	1402
Utsikt af Sedan (till art. Sedan)	1403—1404
Sedum acre	1423
Plöjning, oljemålning (till art. Segantini, G.)	1435—1436
Segel (2 fig.)	1435—1437
Segersjö slott	1447
Ruiner af doriska templet i Segesta (till art. Segesta)	1450
Mursvala (till art. Seglarna)	1453
Segling (2 fig.)	1455
Seglora ödekyrka (till art. Seglora)	1469
Katedralen i Segovia (till art. Segovia)	1471
Seismograf (2 fig.)	1488—1489
Kabellarsejsing (till art. Sejsing)	1493
Sekatör	1493
Sekret (2 fig.)	1496

FÖRKORTNINGAR.

= aktiebolag.
= ablativ.
= ackusativ.
= adjektiv.
in. = administrativt.
= adverb.
= afdelning (-en).
= afhandling.
n. = albanesiskt.
rik. = amerikanskt.
. = i anatomien.
= angående.
s. = angelsaxiskt.
n. = anonym (-t, -a).
opol. = i antropologien.
o. = arabiskt.
n. = arameiskt.
m. = i aritmetiken.
eol. = i arkeologien.
en. = armeniskt.
= artikel.
ill. = i artilleriväsendet.
ofys. = i astrofysiken.
ol. = i astrologien.
on. = i astronomien.
= atmosfär (-er).
st. = i avestiskan.

= boken.
.. = babyloniskt.
n. = i balneologien.
kt. = bankterm.
k. = baskiskt.
= band.
rb. = bearbetad (-t, -e).
ästningsk = i befästningskonsten.
gsv. = i bergsväsendet.
liogr. = i bibliografien.
lh. = i bildhuggarkonsten.
jardt. = biljardterm.
gr. = biografi.
l. = i biologien.
a. = bland annat.
ch. = i bokhålleriet.
chand. = i bokhandeln.
tr. = i boktryckarkonsten.
. = i botaniken.
= bredd.
s. = brasilianskt.
t. = brittiskt.
kl. = brukligt.
gnk. = i byggnadskonsten.

= Celsius.

cg. = centigram.
cirk. = cirkulär.
civilr. = i civilrätten.
cl. = centiliter.
cm. = centimeter.
ctr = centner.

d. = del; död.
da. = danskt.
dal. kmt = daler kopparmynt.
dal. smt = daler silfvermynt.
dansk. = i danskonsten.
dat. = dativ; daterad (-t, -e).
dep. och *depart.* = departement.
dermat. = i dermatologien.
dets. = detsamma.
dg. = decigram.
dim. = diminutiv.
dipl. = i diplomatien.
dl. = deciliter.
dlr = delar.
dm. = decimeter.
d. o. = detta ord.
d:o = dito.
dogmhist. = i dogmhistorien.
doll. = dollar (-s).
d:r = doktor.
dramat. = i dramatiken.
dt. = deciton.
d. v. s. = det vill säga.
d. y. = den yngre.
dyl. = dylik (-t, -a).
dåv. = dåvarande.
d. ä. = den äldre; det är.
därst. = därstädes.

e. d. = eller dylikt.
eg. l. *egentl.* = egentligen.
eg. v. = egentlig vikt.
egypt. = egyptiskt; i egyptologien.
ekon. = i ekonomien.
e. Kr. = efter Kristus.
elektrot. = i elektrotekniken.
e. m. = eftermiddagen.
embryol. = i embryologien.
eng. = engelskt.
enl. = enligt.
e. o. = extra ordinarie.
ep. = i den episka poesien.
estet. = i estetiken.
etc. = et cetera.
etnogr. = i etnografien.
etnol. = i etnologien.
europ. = europeiskt.
ev. = eventuellt.

f. = född.
farm. = i farmakologien.
f. d. = för detta.
fda. = forndanskt.
fem. = femininum.
ff. = och följande.
f. g. = första gången.
fi. = finskt.
fig. = figur (-en); figurligt.
filos. = filosofie; i filosofien.
finansv. = i finansväsendet.
fisk. = fiskeriterm.
f. Kr. = före Kristus.
fla. = flamskt.
f. m. = förmiddagen.
f. n. = för närvarande.
fnegypt. = fornegyptiskt.
fnfr. = fornfranskt.
fnhty. = fornhögtyskt.
fnisl. = fornisländskt.
fnit. = fornitalienskt.
fnlty. = fornlågtyskt.
fno. = fornnorskt.
fnod. = fornnordiskt.
fnpers. = fornpersiskt.
fnsachs. = fornsachsiskt.
fnslav. = fornslaviskt.
folkl. = folkloristiskt.
folkr. = i folkrätten.
fonet. = i fonetiken.
fornk. = i fornkunskapen.
fortif. = i fortifikationsväsendet.
fot. = fotografiskt.
fr. = franskt.
frcs = francs.
fr. Gr. = från Greenwich.
fr. h. = från höger.
frih. = friherre.
fris. = frisiskt.
fr. o. m. = från och med.
fr. v. = från vänster.
fsv. = fornsvenskt.
fullb. = fullbordad (-t, -e).
fyrverk. = i fyrverkeriet.
fys. = i fysiken.
fysiol. = i fysiologien.
fångv. = i fångvårdsväsendet.
fäktk. = i fäktkonsten.
fär. = färöiska.
f. ö. = för öfrigt.
följ. = följande.

föreg. = föregående.
förf. = författad (-t, -e); författare.
förk. = förkortad (-t, -e).
förordn. = förordning.
förv. = i förvaltningen.

gael. = gaeliskt.
gen., genit. = genitiv.
geogr. = i geografien.
geol. = i geologien.
geom. = i geometrien.
ggr = gånger.
g. m. = gift med.
gr. = grader; gram.
gramm. = i grammatiken.
grefsk. = grefskap.
grek. = grekiskt.
grek. hjältes. = i grekiska hjältesagan.
grufv. = i grufväsendet.
g. st. = gamla stilen.
G. T. = Gamla Testamentet.
guv. och *guvern.* = guvernement.
gymn. = i gymnastiken.

h. = häfte; hälften.
hand. = handelsterm.
handtv. = handtverksterm.
har = hektar.
hebr. = hebreiskt.
hedersled. = hedersledamot.
her. = i heraldiken.
hftn = häften.
hg. = hektogram.
hist. = i historien.
histol. = i histologien.
hkr = hästkrafter.
hl. = hektoliter.
hlj. = hefnerljus.
h. o. h. = helt och hållet.
holl. = holländskt.
husdjurssk. = i husdjurskötseln.
hydrogr. = i hydrografien.
hyg. = i hygienen.

ibd., ibid. = ibidem (lat.), på samma ställe.
idrottst. = idrottsterm.
ind. = indiskt.
inv. = invånare.
ir. = iriskt.
irl. = irländskt.
i sht = i synnerhet.
isl. = isländskt.
i st. f. = i stället för.
it. = italienskt.

jaktv. = i jaktväsendet.
jap. = japanskt.
javan. = javanskt.
jfr = jämför.
jur. = i juridiken.
järnv. = i järnvägsväsendet.
järnvägstekn. = järnvägstekniskt.

k. = kunglig (-t, -a).
kam. = i kameralväsendet.
kand. = kandidat.
kant. = kanton (-er).
kap. = kapitel.
kartogr. = i kartografien.
kbcm. = kubikcentimeter.
kbdm. = kubikdecimeter.
kbm. = kubikmeter.
kbmm. = kubikmillimeter.
k. br. = kungligt bref.
kelt. = keltiskt.
kem. = i kemien.
keram. = i keramiken.
k. förkl. = kunglig förklaring.
kg. = kilogram.
kin. = kinesiskt.
kir. = i kirurgien.
kirg. = kirgisiskt.
kl. = klass; klockan.
km. = kilometer.
kmt = kopparmynt.
K. M:t = Kunglig Majestät.
knr = kannor.
kokk. = i kokkonsten.
komp. = kompani· komparativ; komponerad (-t, -e).
konsth. = i konsthistorien.
konstind. = i konstindustrien.
konstt. = konstterm.
korresp. = korresponderande.
kp. = kokpunkt.
kr. = kronor.
k. regl. = kungligt reglemente.
krigsv. = i krigsväsendet.
krist. = i kristallografien.
kroat. = kroatiskt.
kronol. = kronologiskt.
kung. = kungörelse.
kungl. = kunglig (-t, -a).
kvcm. = kvadratcentimeter.
kvdm. = kvadratdecimeter.
kvkm. = kvadratkilometer.
kvm. = kvadratmeter.
kvmm. = kvadratmillimeter.
kymr. = kymriskt.
kyrkohist. = i kyrkohistorien.

l. = eller; liter.
L℔ = lispund.
landtbr. = i landtbruket.
landtm. = i landtmäteriet.
lapp. = lapskt.
lat. = latinskt.
led. = ledamot.
lgd = longitud; längd.
lett. = lettiskt.
lit. = litauiskt.
litt. = litteratur.
liturg. = i liturgien.
log. = i logiken.
lty. = lågtyskt.

m. = meter; minuter.
malaj. = malajiskt.
m. a. o. = med andra ord.
mask. = maskulinum.
maskinb. = i maskinbyggnadskonsten.
maskint. = i maskintekniken.
mat. = i matematiken.
med. = medicine; i medicinen.
medl. = medlem.
mejerisk. = i mejeriskötseln.
mek. = i mekaniken.
metall. = i metallurgien.
meteor. = i meteorologien.
metr. = i metriken.
mexik. = mexikanskt.
m. fl. = med flera.
mg. = milligram.
mht., mhty., = medelhögtyskt.
milit. = militärt; i militärväsendet.
mill. = million (-er).
min. = minut (-en, -er).
miner. = i mineralogien.
mk = mark
mkg. = meterkilogram.
mlat. = medeltidslatinskt.
mlt., mlty. = medellågtyskt.
mm. = millimeter.
m. m. d. = med mera dylikt.
mongol. = mongoliskt.
monogr. = monografi.
mrs. = mistress.
M:t = Mount (eng.), berg.
mtl = mantal.
mus. = i musiken.
myntv. = i myntväsendet.
myt. = i mytologien.
målark. = i målarkonsten.

n. = nordlig; norr.
nationalek. = i nationalekonomien.
nat. storl. = naturlig storlek.
n. b. = nota bene.
neutr. = neutrum.
N. F. = Nordisk Familjebok.
n. h. o. v. = namn, heder och värdighet.
nlat. = nylatinskt.
no. = norskt.
nom. = nominativ.
nord. = nordiskt.
nr = nummer.
n. st. = nya stilen.
nsv. = nysvenskt.
N. T. = Nya Testamentet.
num. = i numismatiken.
nuv. = nuvarande.
nyhty. = nyhögtyskt.

o. = och.
o. a. = och andra, och annan.
o. a. s. = och andra ställen.
obstetr. = i obstetriken.
o. d. = och dylikt.
o. f. = och följande.
off. = officiellt.
oftalm. = i oftalmologien.
omarb., omarbet. = omarbetad (-t, -e).
omkr. = omkring.
opt. = i optiken.
ord. = ordinarie.

= ordförande.
= ordning.
nent. = i ornamentiken.
v. = och så vidare.

bot. = i paleobotaniken.
nt. = i paleontologien.
. = i patologien.
t. = pund sterling.
g. = i pedagogiken.
= persiskt; personer.
, petrogr. = i petrografien.
plur. = pluralis; *pl.* äfven =
nsch.
= polskt.
. = i politiken.
= portugisiskt.
. = i postväsendet.
. = preposition.
= preteritum.
ss. = preussiskt.
= procent.
= professor
. = provins.
ens. = provensalskt.
. = i psykologien.
iatr. = i psykiatrien.

= rubel.
= riksdaler; *rdr b:ko* = riks-
ller banko; *rdr rgs* = riksda-
riksgälds; *rdr rmt* = riksda-
riksmynt; *rdr sp.* = riksda-
r specie.
omr. = regeringsområde.
e = regemente.
ton = register-ton.
. = i religionen.
. = resolution.
. = respektive.
= i retoriken.
F. = regeringsformen.
. = i ridkonsten.
= riksmark.
D. = riksdagsordningen.
. = romerskt.
= runstycke (-n).
. = rumänskt.
= ryskt.
rom. = rätoromanskt.
hist. = i rättshistorien.
= rörande.

sekunder; sydlig, söder.
. = sine anno (lat.), utan år-
tal.
= sagor.
hist. = i sagohistorien.
kr. = i sanskrit.

schackt. = schackterm.
s. d. = samma dag.
sek. = sekund (-en, -er).
Sept. = Septuaginta.
ser. = serie (-n, -er).
serb. = serbiskt.
sing. = singularis.
sistn. = sistnämnda.
sjöförs. = i sjöförsäkringen.
sjör. = i sjörätten.
sjöv. = i sjöväsendet.
sk. = skilling.
sk℔ = skeppund.
s. k. = så kallad.
skjutk. = i skjutkonsten.
skogsh. = i skogshushållningen.
skogsv. = i skogsväsendet.
skolv. = i skolväsendet.
skpsb. = i skeppsbyggeriet.
skr. = skrifter.
slav. = slaviskt.
s. m. = samma månad.
smt = silfvermynt.
s:n = socken.
S. O. = successionsordningen.
sp. = spalt; spanskt.
spd. = speciedaler.
spelt. = spelterm.
spirit. = i spiritismen.
sportt. = sportterm.
sportv. = i sportväsendet.
språkv. = i språkvetenskapen.
sp. v. = specifik vikt.
s. str. = sensu stricto (lat.), i egentlig bemärkelse.
st. = stiftad (-t, -e) · stycken; stället.
statist. = i statistiken.
statsr. = i statsrätten.
stds = standards.
straffr. = i straffrätten.
subst. = substantiv.
superl. = superlativ.
suppl. = supplement.
sv. = svenskt.
syr. = syriskt.
s. å. = samma år.

t. = timmar.
tandläk. = i tandläkarkonsten.
tekn. = tekniskt.
telegr. = i telegrafien.
teol. = teologie; i teologien.
teos. = i teosofien.
t. ex. = till exempel.
text. = i textilindustrien.
T. F. = tryckfrihetsförordningen.
t. f. = tillförordnad.
t:g = tingslag.

t. h. = till höger.
thr = thaler.
tills. = tillsammans.
tjech. = tjechiskt.
tld = tunnland.
tnr = tunnor.
t. o. m. = till och med.
toxik. = i toxikologien.
tr. = tryckt.
trol. = troligen.
trädg. = i trädgårdskonsten.
träv. = i trävaruindustrien.
turk. = turkiskt.
t. v. = till vänster.
ty. = tyskt.

u. h. = under hafsytan.
und. = underdånig.
ung. = ungefär; ungerskt.
univ. = universal; universitet.
uppf. = uppförd (-dt, -a).
uppl. = upplaga (-n), upplagor.
upps. = uppsats.
urmak. o. *urmakark.* = i urmakarkonsten.
urspr. = ursprungligen.
utg. = utgifven (-et, -na).
u. å. = utan årtal.

v. = vers; väster, västlig.
vanl. = vanligen.
var. = varietet (-en).
v. e. = värmeenhet.
vend. = vendiskt.
veter. = i veterinärväsendet.
vol. = volym.
Vulg. = Vulgata.
väg- o. vattenb. = i väg- och vattenbyggnadskonsten.
växtfys. = i växtfysiclogien.
växtpat. = i växtpatologien.

zool. = i zoologien.

ångm. = i ångmaskinsläran.
årg. = årgång, årgångar.
årh. = århundrade.

ö. = öster, östlig.
öfv. = öfversatt, öfversättning.
ö. h. = öfver hafsytan.

> = öfvergår till.

< = kommer ifrån.

♂ = hanne.
♀ = hona.

RÄTTELSER.

Bd	I	sp.	403	rad	22	uppifrån	*står*	**Aje'sja** (A i s j a)	*bör vara*	**Ā'jesja** (arab. *'Ā'isja* l. *'Ājisja*)
»	IV	»	368	»	16	nedifrån	»	Mahalessi	»	mahallesi
»	»	»	890	»	13	»	»	**Böjyk-de're** l. **Bujukdēreh**	»	**Böjyk-dere'**
»	V	»	54	»	28—29	uppifrån	»	koptiska *chamsyn* l. *chamsein*	»	arab. *chamsīn*
»	»	»	1208	»	11	nedifrån	»	september	»	månaden Du-l-ka'da
»	VI	»	174	»	28—29	uppifrån	»	*Bāb el abwād*, "hufvudport", l. *Bāb el-abwāb*, "portarnas port",	l.	*Bāb el Kadīd bör vara Bāb el-hadīd*
»	»	»	231	»	22	nedifrån	»	omkr. 1737	*bör vara*	1743
»	»	»	315	»	16	»	»	**Diarbēkr**	»	**Diārbekr** (noggrannare D i j ā r b e k r)
»	»	»	467	»	32	»	*orden*	Jfr S i k t m e d e l.	*utgå*	
»	»	»	662	»	17	uppifrån	»	och Pita-	»	
»	VII	»	510	»	34	nedifrån	*står*	**Enckel**	*bör vara*	**Enckell**
»	VIII	»	518	»	11—10	»	»	Skaraborgs	»	Västgöta
»	»	»	»	»	7	»	»	Prinshaga och Ökull	»	Prinshaga, Ökull och Äle
»	X	»	1434	»	32	uppifrån	»	*Sarcostema viminalis*	»	*Sarcostemma viminale*
»	XII	»	684	»	4	»	»	(*scaglinola*)	»	(*scagliuola*)
»	»	»	756	»	14	»	»	deposities	»	deposits
»	XIII	»	1435	»	26	nedifrån	»	**Kere'ddin**	»	**Kēreddīn**
»	XIV	»	55	»	26	uppifrån	»	1895; sv. öfv. 1890	»	1890; sv. öfv. 1900
»	»	»	1277	»	7	nedifrån	»	1804	»	1803
»	XVII	»	54	»	17	uppifrån	»	"hufvudfloden"	»	"hundfloden"
»	»	»	»	»	27	nedifrån	»	A l'å	»	A'l å
»	»	»	1457	»	»	uppifrån	»	**Medrēse**	»	**Me'drese**
»	XVIII	»	710	»	30	»	»	**Mitré**	»	**Mitre**
»	»	»	1271	»	30—31	»	»	**Mudschellīd** . . . koranen.	»	**Mudsche'llid** (M u d j e' l l i d) arab., bokbindare.
»	»	»	1469	»	3	»	»	**Muslīm** . . . . *muslimīn*	»	**Muslim** . . . . *muslimin*
»	XIX	»	1378	»	24	»	»	Skardölsfjeldene	»	Skardörsfjeldene
»	»	»	1394	»	23	nedifrån	»	skref	»	*skrei*
»	XX	»	404	»	5	uppifrån	»	S i k t m e d e l	»	R i k t m e d e l
»	»	»	1082	»	25	»	»	H. Simon	»	S:t Simon
»	XXI	»	575	»	26	nedifrån	»	(1892), Seydel	»	(1902), Seidel
»	»	»	»	»	25	»	»	(1900)	»	(1890)
»	»	»	»	»	21	»	»	Steinguss	»	Steingass
»	XXIII	»	116	»	18	»	»	F. E.	»	F. C.
»	»	»	885	»	17	»	»	1893	»	1803
»	»	»	1326	»	20	»	»	Lidan	»	Tidan
»	»	»	1433	»	9	»	»	, i en mindre del af upplagan, kamennije	*bör vara*	kamennija
»	XXIV	»	54	»	29	»	»	bröderna Georg och Edvard	*bör vara*	Georg och hans son Edvard
»	»	»	81	»	15	uppifrån	»	Jelinek	»	Jellinek
»	»	»	91	»	16	»	»	dylikt	»	delikt
»	»	»	352	»	11	nedifrån	»	(1910)	»	(1875)
»	»	»	»	»	11—9	»	*orden*	och . . . . (s. å.)	*utgå*	
»	»	»	508	»	13	uppifrån	*står*	*kam.*	*bör vara*	*kem.*
»	»	»	609	»	12	nedifrån	»	1814	»	1864
»	»	»	641	»	19	»	»	"Svenska dagbladet"	»	"Nya dagligt allehanda"
»	»	»	»	»	18	»	»	denna tidnings	»	"Svenska dagbladets"
»	»	»	670	»	14	»	»	Stockholm	»	Linköping
»	»	»	»	»	14—13	»	»	i Linköping	»	på Marieholm
»	»	»	689	»	6	uppifrån	»	J. F. N.	»	O. A. L—r.
»	»	»	712	»	33	nedifrån	»	stiftningsmakten, ha endast den negativa veto-	*bör vara*	på lag-stiftningen endast, att den å sin sida har veto-

TILLÄGG.

Schotte. 2. P e r A x e l V i k t o r S. utnämndes 15 aug. 1916 till landshöfding i Västerbottens län.

Ryssläder. Se Läder, sp. 173.

Ryssolja. Se Björkolja.

Ryssrofva, *bot.* Se Bunias orientalis.

Rysstad, Gunnar Torgeirsson, norsk ...lld, f. 27 maj 1867 i Valle, Setesdalen, till- ... den norska landsmålslitteraturen och visar sin ...a lyriska talang i diktsamlingarna *Sukk og sorg* ...88), *Femti dikt* (1890), *Hugsjaa* (1896), *Vaar- ...t* (1904) och *Orren spelar* (1915) samt den dra- ...tiska dikten *Vigleik* (1912). K. V. H.

Ryssås skans, på en tidigare 0,5 km. utan- ..., numera inom Göteborgs område belägen ...gshöjd, anlades i oregelbundet aflång form af ...nehufwudh 1639—41, började ombyggas enligt ...Wärnschiöldh uppgjord ritning 1651, men vid ...gsutbrottet, då skansen ännu ej var färdig, ...ste den provisoriskt afslutas. Efter krigets slut ...libordades sedan ombyggnaden enligt den ur- ...ungliga planen, och på Dahlberghs förslag för- ...nds R. med stadsbefästningen medelst ett dub- ...t, vid midten af en murad kaponjär afbrutet ...ngvärn. 1687 började sedermera ett kasemat- ...adt torn uppföras på Ryssåsen (se Kronan ... och i dettas yttre verk ingick åtminstone del- ... den gamla skansen, efter hvilken lämningar ...nu i dag äro väl bevarade. L. W:son M.

Rystad, socken i Östergötlands län, Åkerbo hä- ...ll. 5,390 har. 1,262 inv. (1914). R. utgör ... pastorat i Linköpings stift, Domprosteriet.

Rü'stow, Friedrich Wilhelm, tysk mi- ...ärskriftställare, f. 1821 i Brandenburg, d. 14 ...g. 1878 i Zürich, blef 1840 officer vid preussiska ...genjörkåren. Han tillvann sig snart anseende ... kunskaper och duglighet och skulle säkerligen ...git ganska högt, om han icke gripits af de- ...okratiska idéer och gett luft åt dessa i en 1850 ...gifven skrift med titel *Der deutsche militär- ...uat vor und während der revolution.* Han häk- ...les och dömdes för högförräderi till 31 års ...stningsarrest, men flydde ur fängelset och fann ... fristad i Schweiz. I Zürich, där han bosatte ..., egnade han sig med stor framgång åt mili- ...erskriftställeri, höll krigsvetenskapliga föreläsnin- ...r vid universitetet, tjänstgjorde från 1853 som ...struktör vid truppöfningarna, utöfvade ett visst inflytande på ombildningen af Edsförbundets krigsmakt och blef 1857 major i Zürichs genistab. Sommaren 1860 blef R. generalstabschef hos Garibaldi, fick därefter befälet öfver sydarméns vänstra flygel och slog neapolitanerna vid Capua 19 sept. och vid Volturno 1 okt. Då Garibaldi öfverlämnade konungariket Båda Sicilierna åt Viktor Emanuel, återvände R. till Schweiz och egnade sig med förnyad ifver åt skriftställeriet. R. blef 1870 öfverste i ingenjörkåren. I harmen öfver att icke ha erhållit en lärarbefattning i militärvetenskaper vid polyteknikum i Zürich och med anledning af ekonomiska bekymmer förkortade R. sitt lif. — Utom arbeten i taktik (*Geschichte der infanterie, Allgemeine taktik* m. fl.), strategi (*Strategie und taktik der neuesten zeit, Die feldherrnkunst des neunzehnten jahrhunderts,* "Det nittonde århundradets fältherrekonst" 1882—86, m. fl.), organisation (*Ueber die organisation der heere*) och militärpolitik (*Kriegspolitik und kriegsgebrauch*) skref R. en mängd arbeten i krigshistoria, dels vetenskapliga undersökningar öfver äldre fälttåg, såsom *Die ersten feldzüge Bonapartes in Italien und Deutschland* och *Der krieg von 1805 in Deutschland und Italien,* dels redogörelser för alla krig i Europa från 1848 till och med rysk-turkiska kriget 1877—78, hvilka arbeten började utges, medan det för tillfället skildrade kriget ännu pågick. R:s äldre arbeten äro i allmänhet ganska grundliga och lärorika, de sista krigshistoriska alltför mycket krönikeartade, grundade på otillförlitliga källor och läggande i dagen en viss bitterhet, synnerligen mot diplomaterna. C. O. N.

Rü'stringen, det största stadssamhället i Oldenburg, bildades genom en förordning af 1 maj 1911 genom förening af de omkring det preussiska området Wilhelmshaven liggande landtkommunerna Bant och Neuende samt staden Heppens, hvilka tillsammans 1910 hade 47,351 inv. J. F. N.

Ryswyk [re'jsvejk]. Se Rijswijk.

Rü'timeyer [-majer], Karl Ludwig, schweizisk zoolog och geolog, f. 1825, d. 1895, utnämndes 1855 till professor i zoologi vid universitetet i Basel. R:s undersökningar rörande vissa däggdjursgruppers fylogeni äro af epokgörande betydelse. För-

Tryckt den 25/2 16

utom hans arbeten om Europas tertiära däggdjur (*Beziehungen zwischen den säugetierstämmen alter und neuer welt*, 1889, och *Übersicht der eocänen fauna von Egerkingen*, 1890) ha hans undersökningar rörande de dittills ej uppmärksammade fynden från pålbyggnadsperioden (*Die fauna der pfahlbauten in der Schweiz*, 1861) skänkt oss resultat af stor allmän biologisk betydelse. Tack vare förnämligast dessa sistnämnda fynd blef R. grundläggare af den nuvarande riktningen i forskningen om våra husdjurs historia, i det att han genom historiska vittnesbörd kunde ådagalägga, att en verklig ombildning af våra husdjursraser egt rum — ett faktum, hvilket fick så mycket större betydelse därigenom, att darwinismen, hvilken två år tidigare revolutionerat kulturvärlden, i sin bevisföring just utgår ifrån iakttagelser bl. a. rörande husdjur och odlade växter. Ett glänsande, för sin tid mönstergillt djurgeografiskt arbete var hans *Ueber die herkunft unserer tierwelt* (1867). Värdefulla bidrag till kännedomen om vissa hofdjurs intimare historia lämna hans monografier, t. ex. *Beiträge zur kenntnis der fossilen pferde* (1863) och *Versuch einer natürlichen geschichte des rindes* (1866—67). Vidare förtjäna omnämnas *Ueber den bau von schale und schädel bei lebenden und fossilen schildkröten* (1872) samt bland hans rent geologiska arbeten *Thal- und seebildung* (1869) och *Pliocen- und eisperiode* (1876). Hans *Gesammelte kleine schriften* med R:s självbiografi utkommo 1898 i 2 bd, hans *Briefe und tagebuchblätter* 1906. Jfr biografi af Iselin (1897). L—e.

Ryting, Nikolaus, kansler, d. 6 maj 1472 i Stockholm, inskrefs 1433 vid Leipzigs universitet och promoverades till magister där 1442. Huruvida han tillhört det andliga ståndet, är ovisst; i hvarje fall uppträder han sedermera som gift. När Karl Knutsson 1448 blef konung, tog han R. till sin kansler, hvarigenom denne kom att spela en viktig roll i sin tids historia. Bl. a. verkställde han jämte Erik Eriksson (Gyllenstierna) 1453—54 den s. k. Karl Knutssons räfst (se Reduktion, sp. 1145) och vistades 1454—55 i Lübeck för att underhandla och sluta förbund med hansestäderna. Han lyckades emellertid lika litet att genomdrifva denna förbundsplan som 1457 att förmå ärkebiskop Jöns Bengtsson och hans upprorshär, som belägrade Stockholm, att uppgöra sin sak med konungen i godo. Efter danske konungen Kristians uppstigande på Sveriges tron s. å. miste R. sin kanslersvärdighet. Då man misstänkte, att en sammansvärjning var i görningen för att återkalla Karl Knutsson, blefvo R. och flera andra i Stockholm fängslade och misshandlade. När Karl sedermera åter uppsteg på tronen, återinträdde R. i dennes tjänst. Han var 1469 ett af de fyra svenska ombud, som på Karls vägnar förgäfves underhandlade i Lübeck om fred och förlikning med konung Kristian. (S. T—g.)

Rütli l. Grütli, äng i schweiziska kantonen Uri på västra stranden af Urisjön, bekant som den schweiziska frihetens vagga. Där var det enligt sagan, som natten till 8 nov. 1307 Werner Stauffacher från Steinen (Schwyz), Walter Fürst från Attinghausen (Uri) och Arnold från Melchthal (Unterwalden) jämte 30 andra likasinnade svuro att troget bistå hvarandra och ej hvila, förrän landet var befriadt från förtryckarna. För medel, som samlats genom subskription bland den schweiziska skolungdomen, har platsen inköpts till nationalegendom. (J. F. N.)

Rytm (lat. *rhy'thmus*, grek. *rhythmo's*, eg. riktigt förhållande, mått) kallas i allmänhet hvarje estetiskt afmätt förhållande mellan de särskilda delarna inom ett helt (jfr Eurytmi) eller en välbehag alstrande upprepning af hvarandra liknande led, som hvart och ett består af inbördes olikartade enskildheter. Så kan man tala om rytmiska byggnadsproportioner, om rytmiskt färgspel o. s. v. Viktigare äro rytmen och dess vetenskap, rytmiken, för språket och verskonsten (se Metrik). Om rytmen som bestämmande princip i dansen se Dans, sp. 1311—12. Allra viktigast och rikast utbildad är rytmen inom tonkonsten. De jämna tidsenheterna inom ett tonstycke kallas *taktslag* (taktdelar) och variera till hastigheten inom samma latitud som människans pulsslag (se Musik, sp. 1438). Taktdelarna gruppera sig till *takter*, af olika slag, allteftersom större tonvikt tilldelas åt hvart annat, hvart tredje, hvart fjärde taktslag o. s. v. (t. ex. $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$ takt o. s. v.). Men äfven inom takten kunna olika accentgradationer göras, och å andra sidan förena sig äfven grupper af flera takter till större rytmiska helheter (*motiv*, *sats*, *period*), vanligen med 2-talet eller 3-talet och deras mångfalder till numerisk princip, sällan med 5-talet o. s. v. Likformigheten afbrytes ej blott genom olika accentueringar, utan äfven genom noternas olika kvantitet eller tidsvärde (helnot, halfnot, fjärdedels, åttondels o. s. v.), genom synkoper m. m. Genom föreningen af den accentuerande och den kvantiterande principen uppstår i musiken en snart sagdt oändlig mångfald af rytmiska figurer, hvilka efter sitt toninnehåll ordnas till *melodier*, *tema* eller *fraser*, hvarvid är att märka, att en fras ingalunda behöfver binda sig vid det mekaniskt regelbundna taktschemat, utan kan börja eller sluta midt i en takt (*upptakt*), sträcka sig öfver mycket olika antal takter o. s. v. I polyfon musik kunna de mest olika, t. o. m. motsatta rytmiska bildningar uppträda samtidigt. Litt.: Wundt, "Physiologische psychologie" (1874; flera uppl.), Riemann, "System der musikalischen rhythmik und metrik" (1903), Cederschiöld, "Rytmens trollmakt" (1905), Bücher, "Arbeit und rhythmus" (4:e uppl. 1909), Avogadro, "Teoria musicale del ritmo e della rima" (1910), Norlind, "Studier i svensk folklore" (1911), och R. Winge, "Rytme, ord og tone" (1913). — Rytmik, läran om rytmen; rytmbehandlingen (t. ex. den för en tonsättare utmärkande) eller karaktären hos det rytmiska i ett tonstycke (jfr Harmonik och Melodik). — Ry'tmisk, som innebär eller är grundad på rytm; väl afmätt, taktmässig. A. L.*

Rütm., vid djurnamn förkortning för Ludwig Rütimeyer (se d. o.).

Rytmik och Ry'tmisk. Se Rytm.

Rytmisk figur, *mus.* Se Figur 3.

Ryton [rī'tn], stadsliknande samhälle i engelska grefsk. Durham, vid Tyne, 11 km. n. v. om Newcastle. 12,951 inv. (1911). Stenkolsgrufvor och kalkstensbrott. J. F. N.

Ryttare, Rytteri, *krigsv.*, var den äldre be-

mningen på det tyngre krigsfolket till häst i Sve-ge till skillnad från dragoner, som voro lättare rustade och äfven kunde strida till fots. Ordet rekommer i flera sammansättningar såsom r y t-rtorp (dragon-, husartorp o. s. v.). Jfr K a-alleri. C. O. N.

Rytter, P o u l, pseudonym för danske skalden K. P l o u g. — L. Holberg nyttjade en gång 719) samma märke; namnet tillhörde urspr. en rolyckad och förfallen student på Holbergs tid.

Rytteri, *krigsv.* Se K a v a l l e r i.

Rytterknægten, högsta punkten på Bornholm, iligt senaste uppmätning 162 m., ligger ungefär dt på ön i Almindingen. 1856 uppfördes på ppen ett fyrkantigt granittorn af 13 m. höjd, Kongemindet", med anledning af Fredrik VII:s sök på ön 1851, och ofvanpå detta torn restes 99 ett 9 m. högt järnstativ, så att man där-från skulle kunna se ut öfver den uppväxande ogen. E. Ebg.

Rytterne, socken i Västmanlands län, Snefringe rad. 5,976 har. 1,312 inv. (1914). R. utgör till egaren af Vikhus alternerande patronellt storat i Västerås stift, Munktorps kontrakt.

Ryttmästare (ty. *rittmeister*), benämning vid valleriet på innehafvarna af den grad, som vid öfriga vapnen kallas kapten (se d. o.). Be-mningen förekom redan på 1500-talet och nytt-des då för befälhafvaren för ett kompani ryttare era sådana ingingo vanligen i en skvadron). Se-rmera har ryttmästaren blifvit skvadronchef. nämningen förekommer icke i Frankrike, utan sättes där af *capitaine*. C. O. N.

Rzach [rʃaʃ], A l o i s, bömisk filolog, f. 1850 i tzau, är sedan 1887 ordinarie professor i klassi-a språk vid tyska universitetet i Prag. Bland ns många arbeten märkas *Der dialekt des Hesi-os* (1876) och upplagor af Hesiodos (1884 och 02), *Grammatische studien zu Apollonios Rhodios* 878), *Studien zur technik des nachhomerischen roischen verses* (1880; tillägg 1882), en upplaga Iliaden (2 bd, 1886—87) samt upplagor af och udier öfver de sibyllinska oraklen.

Rzeszów [ʃe'ʃov], stad i Galizien, vid Sans bi-d Wislok. 23,688 inv. (1910), hvaraf nära hälf-n judar. Två gymnasier, lärarbildningsanstalt. ycket besökta hästmarknader. (J. F. N.)

Rzewuski [ʃevu'ski], polsk adelssläkt från 1600-dlet. 1. W a c ł a w R., författare, f. 1716, d. 779, tillhörde Stanislaus Leszczyńskis parti och ästе fly till utlandet efter August III:s tronbe-igning. Efter återkomsten blef han 1762 vojvod Krakau, tillhörde oppositionen vid 1767 års ksdag och fördes fängslad till Kaluga. Han skref agedierna *Zolkiewski* (1758) och *Władysław od Warną* (1760) samt i förening med sin son osef en diktsamling *Zabawki wierszem polskim.* 2. H e n r y k R., grefve, författare, f. 1791, 1866, deltog i kriget 1809 och blef i Italien ekant med Mickiewicz, som förmådde honom tt nedskrifva sina intressanta memoarer från Sta-slaus Augusts tid, *Pamiętniki Pana Seweriny pplicy, cześnika parnawskiego* (1832—39, ty. v. 1876), som i konservativ anda skildra det lska adelssamhället i senare delen af 1700-talet. otort uppseende väckte på sin tid hans under eudonymen Jarosz Bejła utgifna samhällssatirer *Mieszaniny obyczajowe* (Förvirrade seder, 1841—43). Hans historiska romaner, *Listopad* (November, 1845), *Zamek Krakowski* (Slottet i Krakau, 1847) och *Samuel Zborowski, hetman kozakow zoporožskich* (1855) äro föga betydande och redan glömda. 1850 blef han sekreterare hos Paskiewicz i Warschau och uppsatte tidningen "Dziennik Warszawski", som dock snart aftynade på grund af sin reaktionära och klerikala hållning, hvarpå R. drog sig tillbaka till Volynien. 1 o. 2. A—d J.

Rzjev [rʃäff], kretsstad i ryska guv. Tver, vid Volga och järnvägen Riga—Moskva. 31,514 inv. (1900). Två progymnasier. Stapelplats för den stora genomgångshandeln, hufvudsakligen med lin, hampa och spannmål, mellan guvernementen vid nedre Volga, Orel, Kaluga och Smolensk samt hamnarna Petersburg och Riga. (J. F. N.)

Rå är en allmän benämning på troll eller ett slags öfvernaturliga varelser. Folksägnerna tala om *bergsrå, sjörå, skogsrå, tomtrå, gårdsrå* o. s. v. De sistnämnda äro gårdarnas skyddsandar och mot människan välsinnade samt vårda sig om allt, som länder till gårdens nytta; förestår någon olycka, vandra de bort från gården. Nu är ordet i skriftspråket vanligen neutr.; i äldre tider (före Dalin) och ännu i folkspråket är det oftast femin. Ordet betyder "de, som råda öfver", liksom i fornnorskan plur. *rǫ̂ð* brukas om gudarna. Se Lundgren, "Språkliga intyg om hednisk gudatro i Sverige" (1878, s. 23 ff.), i några landskap benämnas dessa varelser, *råd, råd-ande.* Th. W.*

Rå (R å å), municipalsamhälle (enl. k. br. 1886 och 1904) och fiskeläge med tullstation vid Öresund, inom Raus' socken, Malmöhus län, s. om Raus planterings municipalsamhälle, n. om Kvistoftaåns l. Rååns mynning, strax nedom Raus järnvägsstation vid Landskrona och Hälsingborgs järnvägar samt 5 km. s. om Hälsingborg, dit elektrisk spårväg går. 85 har. 1,875 inv. (1914). Gamla delen af samhället, nere vid den dyrbara och goda hamnen i åmynningens fortsättning, är trång och oregelbunden; den nyare, högre är mera välbyggd. Förutom sjöfart idkar befolkningen betydligt fiske i Öresund och angränsande vatten, ehuru nu mindre än förr (spättor sommartiden, sill om höstarna samt torsk vinter och vår). Taxeringsvärdet å bevillningsskyldig fastighet var 1914 1,943,400 kr. och den taxerade inkomsten af kapital och arbete 769,979 kr. Municipalskatten 1 kr. per 100 kr. inkomst (1912). En mängd mindre fraktfartyg af olika slag hör hemma där, och båtbygge idkas. Fiskeläget var i forna dagar särskildt bekant för smuggling i stor skala af dess alltid djärfva och driftiga sjöfolk. När ryssarna 1788 lågo med krigskepp i Sundet, gingo några personer i land och antände fiskeläget, hvilket fullständigt nedbrann så när som på 2 hus. 1850 hemsöktes fiskeläget svårt af koleran. Då R. var lämpligt som landstigningsplats, uppkastades där 1676 ett retranchemang, men detta hade ej hunnit bli färdigt och var ej besatt, då danskarna 29 juni här landstego och genast förskansade sig. 1698 föreslog Dahlbergh, att Hälsingborgs stad skulle flyttas till R., "hwarifrån Hans Maij:tt äfwenwäl som Dannemarck ock fast mera kan wara mästare och dominera Öresund". 2 nov. 1709 landstego danskarna återigen vid R. utan motstånd. 1712—13 anlade Leijon-

sparre på Stenbocks befallning 60 m. från vattnet ett omkr. 3 km. långt retranchement vid R. mellan fiskeläget och vårdkasen, som stod halfvägs till Hälsingborg; sistnämnda år förstärktes sedan profilen af Meijer på konungens order, och 1716—17 höjde Stobée bröstvärnet samt byggde batterier m. m. 1718 skadades retranchementet af högvatten och måste repareras. Ännu 1770 var det tämligen bibehållet, men förföll sedermera; fortfarande synas dock åtskilliga lämningar af den vidsträckta befästningen. Wbg. L. W:son M.

Rå, *jur.* Se Rågång.

Rå, *sjöv.*, på förkant af mast l. stång horisontalt hängande rundhult, byggdt af trä eller järn och tjänande att uppbära eller sprida ett råsegel. För detta ändamål är seglets öfverkant (*råliket*) fäst till rån, dels genom nockbänslar (vid ändarna), dels genom *råband*, hvilka, trädda genom sydda hål i seglet, knopas om *rålejdaren* l. jäckstaget (se d. o.). Seglets nedre hörn uthalas (skotas) till den nedanför varande råns ändar (rånockarna) eller (som på underseglen) till skeppssidan. Rår kallas äfven de smärre bommar, som äro fastlitsade till öfverkanten af vissa flygande segel (ledsegel, toppsegel m. fl.) och samtidigt med dem upphissas. I sned ställning vid masten hängande rundhult benämnas allmänt sprin. De olika rårnas namn träffas i art. Tackling, och på fig. där äro rårna betecknade med 9—12. — Att ”springa rå” var ett förr i tiden, i synnerhet på holländska krigsskepp, mycket brukadt straff för matroser, som svårt förbrutit sig i tjänsten. Kring delinkventens midja fastgjordes ett tåg, som var ledt ned i vattnet på fartygets ena sida och upp igen på den andra. Han tvangs därefter att, med vikter kring benen, hoppa från storrånocken, drogs snabbt under kölen och upphalades på motsatta sidan till råns höjd. Vid skärpt straff, som skulle gälla lika med dödsstraff, spändes tåget stramt utefter skeppets sidor, så att den straffades hufvud och lemmar krossades mot kölen. Straffen att ”springa rå” och ”dragas under kölen” ha förekommit äfven på svenska krigsfartyg (se t. ex. K. M:ts Sjöartiklar af 2 maj 1685). R. N.*

Rå, *zool.* Se Rådjuren.

Råbandsknop, *sjöv.* Se Knop 1.

Råbelöf. 1. Fideikommiss i Fjälkestads och Glimåkra socknar, Kristianstads län, omkr. 6 km. n. om Kristianstad, nära Balsby station på Kristianstad—Elmhultbanan och vid södra ändan af Råbelöfssjön, omfattar 53$^{19}/_{48}$ mtl med en egovidd af omkr. 6,500 har, hvaraf omkr. 3,000 har åker, tax. till 1,674,700 kr. (1914), hvaraf 9,000 kr. å annan fastighet (bränneri). Äldste kände egaren till R. är danska riksrådet Claus Bille (d. 1558). Hans son sålde R. 1616 till Kristofer Ulfeld, som uppförde manbyggnaden; den siste danske innehafvaren var Ebbe Ulfeld, under hvars tid R., då Karl XI hösten 1677 förlade sina utmattade trupper i vinterkvarter i nordöstra Skåne, blef på konungens befallning starkt befäst med palissader, vattengrafvar och i vinklar lagda vallar. Efter Ulfelds död (1682) öfvergick R. till mågen, frih. K. G. Skytte, som testamenterade den till sin frände majoren frih. K. H. Skytte. Denne måste för gäld sälja godsen R. och Odarslöf till kapten L. G. von Böhnen (d. 1748), hvars änka, A. K. Ridderschantz, gjorde dem till fideikommiss för sina tre döttrar, hvarefter godsen slutligen (1795) tillföllo majoren J. G. v. Rosen, gift med en brorsdotter till dessa fröknar von Böhnen, och ha sedan genom gifte öfvergått till släkten Kennedy. Den nuv. innehafvaren är kammarherre James Kennedy,

Råbelöfs slott (från parksidan).

som gett slottet dess moderna utseende (se fig.). — 2. Förr socken i Kristianstads län, nu införlifvad med Fjälkestad.

Råberg, Karl Magnus, fortifikationsofficer, f. 1700 i Narva, där fadern var fortifikationslöjtnant, d. 27 nov. 1778 i Kalmar. Vid Narvas intagande af ryssarna 1704 bortfördes R. jämte föräldrar och syskon till Klinov i Sibirien, hvarifrån han sedan ej hemkom förrän 1721, då han ingick som volontär vid lifdragonregementet i Finland, men tog afsked härifrån redan 1722. Under fångenskapen hade han flitigt studerat matematik och fortifikation samt ryska, tyska, franska och latin. 1723—26 företog han resor i Tyskland, Polen och Ryssland samt vistades långa tider hos sin morbroder, generallöjtnanten och chefen för sachsiska fortifikationen frih. Göthe (se Eosander 4). Efter återkomsten blef R. volontär vid Fortifikationen 1726 och vallmästare (underkonduktör) 1727, beordrades 1728 att biträda vid afmätningen af Frösö, Järpe, Dufeds och Långå skansar samt Gäfle stads avenyer och Fredriksskans. Permitterad utrikes 1733, bevistade han belägringen af Danzig, förrättade fortifikationsofficerstjänst på Herrn Schantz, Kniephof och Gellentinerhof samt blef premiärlöjtnant vid konung Stanislaus' lifgarde, men råkade kort därefter i rysk fångenskap, hvarur han dock lyckades fly redan 1734, hvarefter han blef konduktör 1735 och löjtnant 1741 samt tjänstgjorde i Stockholm och Kalmar samt 1741—44 ”med mycken fatigue och omkostnad” på Karlsvärd. 1744 blef han kapten i Finland, men placerades från 1746 i Kalmar, där han avancerade till major 1759 och öfverstelöjtnant 1763. R. tog afsked från Fortifikationen 1764. — R. var en kunnig och förfaren fortifikationsofficer med mångsidig bildning samt egde en ovanligt stark kroppsbyggnad. Två hans söner adlades och adopterades Mannerskantz (se d. o.). L. W:son M.

Råbergh, Herman, finsk universitetslärare, teologisk skriftställare och biskop, f. 4 sept. 1838 i Åbo, blef student 1858 och filos. kandidat 1863 samt promoverades till filos. magister 1864. Sedan han 1867 aflagt teol. kandidatexamen och prästvigts samt 1870 försvarat afhandlingen *Nikolaus*

Basel i förhållande till kyrkan och mystikerna det 14:de århundradet. I, kallades han s. å. docent i kyrkohistoria vid universitetet i Helsingfors. 1871 publicerade han afhandlingen *Den alexandrinska judendomens betydelse för Guds rikes utveckling*, blef 1872 teol. licentiat och doktor samt utnämndes s. å. till professor i kyrkohistoria och anses att ha disputerat med 2:a delen af ofvannämnda afhandling om Nikolaus af Basel. R., som 1877 blef dekanus för teologiska fakulteten vid universitetet i Helsingfors, deltog som ombud för denna fakultet i kyrkomötet 1886 samt var representant för prästerskapet i Borgå stift vid landtdagarna 1888 och 1891. 1892 utnämndes han till biskop i Borgå stift och deltog som själfskrifven i följande landtdagarna. Han har offentliggjort antal uppsatser i litterära och teologiska tidskrifter samt i tidningar. Han deltog dels som ansvarig, dels som biträdande redaktör i redaktionen af "Kyrkligt veckoblad" (1867—69) och tidigerade "Tidskrift för teologi och kyrka" (1877—81). I teologiskt hänseende är hans ståndpunkt positivt biblisk och kyrklig. Senast har R. egnat sig åt studier i den finska kyrkans historia, hvilkas likter framträdt i akademiska föreläsningar och två akademiska program: *De reformatoriska idéernas utveckling i Finland intill framträdandet af Agricolas finska öfversättning af Nya testamentet* (1880) och *Den evangeliska predikoverksamhetens grundläggning och utveckling i Finland intill 1640* (1883). I den af Svenska litt. sällskapet i Finland utgifna serien "Åbo universitets lärdomshistoria" skref R. *Teologins studium vid Åbo universitet I, II* (1893, 1902). Alltifrån grundläggandet af Finska kyrkohistoriska samfundet (1892) har R. varit dess ordförande och i dess skrifter publicerat ett antal meddelanden. R., som en utmärkt andlig talare, har i smärre skrifter uttalat sig i kyrkliga frågor för dagen. M. G. S.

Råbockar, *zool.* Se Rådjuren.

Råborg, *sjöv.*, den borg, hvarmed en rå hålles fast till sin mast l. stång. Jfr Borg, *sjöv.*

Råbref, *jur.* Se Rågång.

Råby, Stora, socken. Se Stora Råby.

Råby-Rekarne, socken i Södermanlands län, Västerrekarne härad. 2,414 har. 401 inv. (1914). Annex till Tumbo, Strängnäs stift, Västerrekarne kontrakt.

Råby räddningsinstitut. Se Förbättringsanstalter och Gyllenkrook 2.

Råby-Rönö, socken i Södermanlands län, Rönö härad. 5,598 har. 1,044 inv. (1914). R. bildar med Bärbo ett pastorat i Strängnäs stift, Nyköpings västra kontrakt.

Råbäck, egendom i Medelplana socken, Skaraborgs län, vid Kinnekulle—Lidköpings järnväg, förenad med de till samma egare hörande fastigheterna i Kestad, Forshem och Fullösa omkr. 9¼ mtl, tax. till 353,200 kr. (1914), hvartill kommer stensliperi, kvarn, hotell m. m., tax. till 40,000 kr. Till egendomen höra sand-, tälg- och kalkstensbrott (jfr fig. 2 i art. Kinnekulle), trähuggeri och stensliperi samt lastageplats och ångbåtsstation vid Vänern. Gården (fig. 1) ligger underligen naturskönt på västra sluttningen af Kinnekulle s. om Hällekis och är mer än någon annan på Kinnekulle omtalad för sina härliga naturomgifningar, bland hvilka särskildt må nämnas Munkängen och Mörkeklefs grotta (fig. 2). På R:s egor står det af K. Klingspor uppförda

Fig. 1. Manbyggnaden på Råbäck.

utsiktstornet på Kinnekulles högsta punkt. Egendomen, som under 1500- och 1600-talen tillhörde

Fig. 2. Mörkeklefs grotta.

adliga släkten Stake och under förra hälften af 1700-talet medlemmar af släkten Gyllengrip, eges nu af frih. K. Klingspors stärbhus. Wbg.

Råbäckstjälen, kronopark i Malå socken af Västerbottens län, tillhör Norsjö revir af Skellefteå distrikt. Kronoparken har i enlighet med bestämmelserna i K. M:ts befallningshafvandes i Västerbottens län afvittringsutslag 10 dec. 1887 bildats af gammal kronomark. Arealen var vid 1910 års slut 5,892 har. S—r.

Råckelsta. Se Rockelsta.

Råd (Rådet). 1. I fråga om äldre tider sammanfattningen af de personer, som på grund af särskild utnämning med råd och dåd biträdde den svenske konungen i styrelsen. Officiellt har denna korporation burit namnen "konungens råd", "rikets råd" l. "riksrådet" (se Riksråd), "senaten".

Ledamot af rådet har benämnts ”rådsherre”, ”riksråd”, ”kungligt råd”. Om den svenske konungens råd i våra dagar se Statsråd. — 2. Den genom val utsedda samling af män, ”rådmän”, som vid sidan af borgmästare handhaft (och delvis ännu handhar) förvaltning och rättskipning inom de svenska städerna (se Borgare, sp. 1171—72, Borgmästare, Magistrat och Rådman).

Råda. 1. Socken i Göteborgs och Bohus län, Askims härad. 3,112 har. 1,273 inv. (1914). Annex till Fässberg, Göteborgs stift, Domprosteriets södra kontrakt. — 2. Socken i Skaraborgs län, Kållands härad. 2,947 har. 814 inv. (1914). R. bildar med Kållands-Åsaka och Mellby ett pastorat i Skara stift, Kållands kontrakt.

Råda, Norra, socken. Se Norra Råda.

Råda, Södra, socken. Se Södra Råda.

Rådan, uppfostringsanstalt för flickor. Se Almska stiftelsen.

Rådberg, Fredrik, präst och skriftställare, f. 23 febr. 1789 i Vänersborg, d. där 24 febr. 1853, tjänstgjorde någon tid i Stockholms ämbetsverk, men återvände 1811 till Uppsala, där han promoverades till filos. magister 1818. Han prästvigdes i Skara s. å. och erhöll efter en kortare tids tjänstgöring som pastorsadjunkt anställning som lärare vid Hornsbergs växelundervisningsskola under Fågelviks säteri (1819), men återvände 1828 till Stockholm som medarbetare i tidningen ”Journalen”. 1829 blef han lärare i kristendom samt tillförordnad rektor vid Nya elementarskolan. 1831 blef han komminister i Tengene af Skara stift, hvilken plats han 1836 utbytte mot stadskomministraturen i Vänersborg, som han innehade till sin död. Utom en mängd öfversättningar och uppsatser i religiösa, filosofiska och pedagogiska ämnen i tidningar och tidskrifter samt tal, skaldestycken och predikningar utgaf R. bl. a. *Staten betraktad såsom uppfostringsinstitut* (1823), *Försök till populär framställning af Christuspantheismen* (1832) och *Friedland, romantisk, litterär och politisk dröm* (1839). J. H. B.*

Rådbråkning (ty. *radbrechen*, af *rad*, hjul, och *brechen*, bryta), *jur.*, ett numera afskaffadt dödsstraff, hvilket bestod däri, att förbrytarens lemmar krossades medelst ett hjul (stundom dock på annat sätt) och kroppen därefter inflätades i hjulet, hvilket uppsattes på spetsen af en påle eller annorledes utställdes till allmänt beskådande. Ursprungligen ingick det i straffet, att förbrytaren skulle ännu lefvande fästas på hjulet (ofta förblef han i detta tillstånd flera dagar vid lif); men i en senare tid gjorde man merendels redan vid lemmarnas sönderkrossande slut på hans lidande. Som liktydigt med rådbråkning användes ofta ordet *stegling*. I en inskränktare mening betecknar det förra ordet lemmarnas sönderkrossande, det senare åter kroppens fästande på hjulet (så i förbindelsen: ”rådbråka och stegla”). I Sverige förekom enligt 1734 års lag rådbråkningsstraffet (”varde råbråkad och sedan lagd å stegel och hiul”) endast för den, som våldfört och dödat en skeppsbruten. Stegling efter föregången halshuggning stadgades däremot för åtskilliga brott. 1835 afskaffades rådbråkning, 1841 stegling och alla andra s. k. kvalificerade (skärpta) dödsstraff. J. H—r.*

Rådene, socken i Skaraborgs län, Gudhems härad. 1,460 har. 255 inv. (1914). Annex till Sjogerstad, Skara stift, Billings kontrakt.

Rådhusrätt. Se Rådstufvurätt.

Rådjuren l. Råbockarna (Rådjursundersläktet), *Capre'olus*, *zool.*, höra till hjortsläktet (*Cervus*) inom familjen hjortdjur (*Cervidæ*). Nosspetsen är helt och hållet bar, hornen små, nedtill knottriga med få grenar och utan ögontagg (se bild af rådjursskalle i art. Hjortdjuren). Svans nästan saknas. Hit hör rådjuret, *Capreolus capreolus*, hvars hanne, ”råbocken”, blir 1,2 m. lång och 75 cm. hög öfver bogarna; honan l. ”rågeten”, ”rån”, är något mindre. Färgen är om sommaren ofvan och på sidorna rödbrun, undertill, på benens nedre delar och på hufvudets sidor gulbrun; kring anus en stor, hvit fläck (”spegeln”), som på sidorna begränsas af ett mörkt band. Om vintern är färgen ofvan och på sidorna gråbrun, med gulbrun anstrykning, undertill gulbrun. De små ungarna äro ofvan och på sidorna rödbrunaktiga, med längsgående rader af hvita

Rådjur. Bakerst en hanne.

fläckar. Rådjuret har sedan gammalt funnits i södra Sverige (det är anträffadt fossilt i Skånes torfmossar) och har dels genom utplantering, dels självmant spridt sig långt upp i mellersta Sverige. I synnerhet har det under de sista årtiondena trängt alltmera mot norr, sannolikt till följd af att vargen utrotats i mellersta delarna af vårt land. Numera förekomma fasta rådjursstånd i Mälarprovinserna och Bergslagen; enstaka djur ha tillfälligtvis anträffats ända upp i Norrbotten. I Norge förekommer det icke annat än tillfälligtvis. För öfrigt finnes det i hela Europa med undantag af mellersta och norra Ryssland. Rådjuret älskar omväxlande ungskog, busksnår, öppna fält och ängar. I allmänhet är det skyggt och undviker beröringen med människan, ehuru det stundom

r en viss nyfikenhet. Men på sådana ställen, det en längre tid varit fredadt, bortlägger det del af sin naturliga skygghet och kommer stundom fram nära intill människoboningarna. Rådjuret har mycket god syn och hörsel, springa snabbt, men på stenbunden och ojämn mark, lefva enstaka eller högst 3—4 tillsammans, ligga stilla om dagen och äta buskmarker och gå om aftonen ut att söka sig föda, som utgöres af gräs, blad, örter, knoppar och finare kvistar, vintersäd och bokollon samt rötter, särskildt sockerbetor. Hornen fällas i slutet af okt. och i nov., växa ut under efterhösten och äro i allmänhet färdigbildade i slutet af mars. Parningen förrättas i slutet af juli och varar ung.; bocken samlar härvid 2—3 getter åt sig. Maj föder honan 1 eller 2, någon gång 3 ungar, som i sin spädaste ålder vid påkommande fara gömma sig i gräset eller under någon buske. Köttet af rådjuren är förträffligt, hvarför de ock flitigt förföljas. Utom i människan har rådjuret fiender i örngen, räfven och lodjuret.

Att rådjur redan under medeltiden förekommo i de nordligare delarna af Göta rike, finner man af Östgötalagen (affattad omkr. 1290), hvilken stadgar, att ingen finge fälla ”rå”, ty hon vore konungens djur; och samma stadgande återkommer i Magnus Erikssons och Kristofers landslagar i den mån, att ingen finge jaga ”rå diur” mot nåd om konungen, där han hade hofhållning, dock blott för eget behof, men icke annars. Dessa inskränkningar synas ådagalägga, att djurarten blott sparsamt var till finnandes; men under 1500-talet blef den ett stycke in på 1600-talet voro rådjuren talrika nog i Östergötland och Västergötland, hvarom flere skilliga historiska handlingar bära vittnesbörd. Sedan dess nedsjönk rådjursstammen alltmera till följd af ymnig jakt, och under förra hälften af 1800-talet voro rådjuren så godt som alldeles försvunna från större delen af Göta rike, hvarest de haft sitt stamhåll. Det hufvudsakliga hemvist inom Sverige ha de, som ofvan framhållits, sedan urminnes tider haft i Skåne, men äfven där voro de på 1830-talet nästan alldeles utödda, tills några godsegare vid samma tid med allvar lade sig vinn om djurstammens bevarande. Sedan dess har rådjurstillgången i Skåne varit i ständig tillväxt. — Jakten på rådjur bedrifves vanligen som klappjakt eller mest smygjakt (”pürsch”). Vid klappjakt tagas stånden” (de områden, som för hvarje gång afpassas) tämligen små, emedan rådjuren vanligen icke gå undan för dreffolk längre sträckor. Smygjakten företas ofta från vagn. I mellersta Sverige skjutes rådjur ej sällan för stöfvare, men denna jaktmetod blir alltid vanskliг, då rådjuren ofta förräcka ut lång väg utan att bukta. Rådjuren äro i Sverige fridlysta från årets början t. o. m. 15 sept.

G. G.

Rådman (fsv. *raþman*, *raþmaþer*), ledamot af rådstufvurätt eller magistrat. Där dessa befattningar äro skilda, kallas stundom ledamot af rådstufvurätten justitierådman, af magistraten politirådman. — Att vara lagfaren är icke alltid nödvändigt kompetensvillkor för rådmanstjänst, men är särskildt stadgadt för rådmännen i de flesta af de större städerna. Lagfaren rådman kallas litterat rådman; sådana, som ej behöfva vara lagfarna, benämnas illitterata rådmän. — I Stockholm utnämnes rådman af konungen, sedan stadens till deltagande i riksdagsmannaval berättigade invånare upprättat förslag på tre behöriga män. I öfriga städer väljes rådman af stadsfullmäktige eller, där sådana ej finnas, af Allmän rådstuga, hvarefter K. M:ts befallningshafvande utfärdar fullmakt för den valde. Jfr Borgare, sp. 1171, Borgmästare, Magistrat och Rådstufvurätt.

I. Afz.

I *Danmark* kallades sedan medeltiden de män, som jämte borgmästaren bildade städernas styrelse raadmænd. De voro 4—12 till antalet, alltefter stadens storlek och bland de anseddaste och rikaste borgarna (företrädesvis köpmän). Under enväldet bortföllo rådmännen efter hand helt eller inskränktes till 1 eller 2 i de större städerna. 1837 öfverläts valet åt borgarrepresentationen, men 1860 bortföllo rådmännen i de få städer, där de ännu bibehållits. Blott Köpenhamn har ännu 4 rådmän, valda för 4 år och oaflönade, hvilka tills. med de 4 borgmästarna utgöra magistraten och äro medhjälpare åt hvar sin borgmästare i kommunalförvaltningen.

E. Ebg.

Raadmand kallades i *Norge* alltifrån Magnus Lagabötes stadslag (1276) medlem af det ”råd”, som styrde en stad. Antalet rådmän var i allmänhet 12, i småstäderna möjligen mindre, men i Bergen ökades de snart till 24. Denna anordning egde bestånd till något efter Kalmarunionens upprättande, då genom påverkan från Sverige och Danmark borgmästare ställdes i spetsen för rådet, hvarjämte antalet rådmän minskades. I nyare tid bestod magistraten i Kristiania och Bergen af en borgmästare och två rådmän, som voro kungliga ämbetsmän. Då raadmænd 1894 fingo titeln borgmästare, försvann rådmansämbetet i Norge.

K. V. H.

Rådmansö, socken i Stockholms län, Frötuna och Länna skeppslag, utgöres af halfön mellan Norrtäljeviken och Furusundsfjärden, begränsad i v. delvis af den smala vik, som från Norrtäljeviken går söderut, och f. ö. Frötuna socken, samt en mängd öar, såsom Tjockö, Fejan (se d. o.), Sandskär och Vidinge, samt holmar och skärgrupper från Söderarm till Svenska Björn. Landarealen utgör 9,260 har. 1,920 inv. (1914). Socknen utgör sedan 1856 ett pastorat i Uppsala stift, Sjuhundra kontrakt. Inom socknen ligga det Ridderstadska fideikommisset Riddersholm, $3^1/_8$ mtl, tax. till 93,800 kr. (1914), ursprungligen ett kronogods, som 1720 genom byte förvärfvades af ryttmästaren P. Soldan, adlad Ridderstad, som gjorde det till fideikommiss, och Rådmansö kungsgård, 3 mtl, tax. till 55,000 kr., som på 1500-talet tillhörde drottning Gunilla Bielke och 1630—1710 ätten Sperling och kort därefter återföll till kronan.

Wbg.

Rådsherre. Se Riksråd.

Rådslag. Se Riksråd, sp. 385.

Rådspensionär (holl. *raadpensionaris*), en ämbetsman i den forna republiken Förenade Nederländerna. Han var eg. endast sekreterare vid provinsen Hollands representation (”stater”), men ledde i själfva verket icke endast sin provins' angelägenheter, utan hela republikens (i synnerhet då ståthållarämbetet var obesatt), på grund af Hollands öfvervikt inom densamma. Han föredrog inför Hollands ständer, hvad som skulle förekomma vid deras öfverläggningar, upptog rösterna, formu-

lerade besluten, öppnade alla ingående skrifvelser, brefväxlade med ministrarna på utrikes orter och konfererade med främmande sändebud m. m. Han bevistade öfverläggningarna hos de deputerade råden (holländska ständernas verkställande utskott) och var ständig deputerad vid "generalstaterna" (provinsernas gemensamma representation). Ämbetet besattes genom val för fem år i sänder; innehafvaren blef efter den tidens förlopp vanligen omvald. De mest bekante bland Hollands rådspensionärer voro Oldenbarnevelt, De Witt, Fagel och Heinsius. (N. H—tz.)

Rådstufva l. Rådstuga, Rådstu (fsv. *raþstova, raþstuva*), lokal, där rådstufvurätten (se d. o.) har sina sammanträden. — Se vidare Allmän rådstuga, sp. 642—643.

Rådstufvurätt (Rådsturätt, Rådhusrätt), domstol för stad med egen jurisdiktion. Denna domstol är domför med tre ledamöter. Där målens antal det fordrar, må rätten fördelas på afdelningar, hvarvid dock bör iakttagas, att ärenden af visst slag — t. ex. fastighetsboksärenden — alltid komma att handläggas af samma afdelning. Rätten sammanträder första helgfria dag i veckan och däremellan, så ofta det finnes erforderligt. — När vid rätten förekommer mål ang. klander af dispasch (se d. o.), skola utom domfört antal af rättens ledamöter tre i handel och sjöfart kunniga och erfarna män ha säte och stämma i rätten. Om särskild sammansättning af rådstufvurätt i handelsmål se Handelsdomstol. Jfr Magistrat. I. Afz.

Rådstuga. Se Rådstufva.

Rådsturätt. Se Rådstufvurätt.

Råfett. Se Fodermedel, sp. 696 och sp. 701—702.

Råfosfät, *kem., landtbr.* Se Fosfat 2 och Gödselmedel.

Råg (fsv. *rugher*, da. *rug*, ty. *roggen*), *Secāle cereale* L., *bot.*, är ett i Europas tempererade länder, såsom Ryssland, Österrike, Ungern, Polen, Tyskland och Skandinavien, men äfven i öfriga europeiska länder samt Nord-Amerika och Asien allmänt odladt sädesslag, likasom de öfriga egentliga sådana hörande till fam. *Gramineæ* Juss., kl. *Triandria* L. Rågen anses härstamma från sydöstra Europa och västra Asien, där dess förmodade stamform, *Secale montanum*, ännu finnes vildväxande och där dess odling är urgammal. I Skandinavien har rågodling varit allmän åtminstone sedan 1200-talet och varit stadd i jämn ökning, om än i senare tid ej i lika hög grad som hela åkervidden. Rågarealen har under senaste århundrade mer än fördubblats, från 180,000 har till 400,000 har, och skörden tredubblats, från 2 till omkr. 6 mill. dt., men rågens andel i hela sädesskörden har under samma tid nedgått från omkr. $^1/_3$ till ungefär $^1/_4$. Vid 1900-talets början intog råg omkr. 11 proc. af hela åkerarealen, mest, 20—30 proc., i sydöstra delarna af landet, i Blekinge, på Gottland och i delar af Kalmar län, där ringa nederbörd och traktvis förhärskande sandig jordmån ger råg företräde framför öfriga mer fuktighet kräfvande sädesslag. Råg uthärdar vintern ännu i Norrbottens kustland och går nordligare än öfriga sädesslag utom korn, men dess odling aftar mot norr och upptar i Gästrikland och Dalarna blott omkr. 6 och 2 samt i Norrbotten föga öfver 1 proc. af hela åkervidden. Den inhemska odlingen motsvarade omkr. 1850 förbrukningen, men sedan har den senare ökats mer än den förra, så att under senaste år en öfverskjutande införsel af omkr. 100,000 ton egt rum. Emedan råg befruktas med vindens tillhjälp, så att förefintliga sortkaraktärer lätt utplånas, finnes föga af utpräglade sorter. Efter såningstiden skiljes mellan höst-, midsommar- och vårråg; höstråg, som allmännast odlas, sås på hösten och skördas mogen följande sommar; mid-

Ax af förädlad råg.

sommar- l. Johannesråg, efter sitt växtsätt äfven kallad tufråg, sås på högsommaren, hvarför den hinner rota sig starkt före vintern och därför odlas, där jorden lätt fryser upp, skördas ungefär samtidigt med höstrågen; båda dessa sorter äro mer storkorniga. 1,000 korn väga 25—40 gr. och lämna i medeltal något öfver 20 hl. eller 15 dt. kärna och 2,5 ggr så mycket halm för har, under det att vårråg, som fullbordar sin utveckling på en sommar, har smärre korn, af hvilka 1,000 bruka väga 15—30 gr., och finare halm, samt lämnar mycket lägre skörd, hvarför denna sort odlas endast, där höst- eller midsommarråg ej går väl till. 1 hl. råg väger omkr. 70 kg. Af höstråg förekomma olika landtsorter: norrländsk och finsk, som ha lång halm och långsträckta, små korn: den finska rågen, Vasaråg, har i norra

ige stort anseende, hvilket delvis beror på dess följd af rietorkning väl bevarade grobarhet; ra Sverige odlas sorter med större, kortare , såsom Östgöta gråråg och den för sedan från Holstein införda Probsteier- en. Af nyare, förädlade sorter, som vunnit dning i Sverige, märkes främst den af v. Lochow Hlade Petkusrågen, utmärkt genom god rhärdighet och rik afkastning, samt den vid f förädlade stjärnrågen. Råg odlas så som uteslutande till brödsäd och lämnar vid aing och siktning i medeltal 70—75 proc. sikt- , 5 proc. fodermjöl och 20 proc. kli, som mest an- es till kreatursfoder. Råg innehåller i medeltal -70 proc. kolhydrat, hufvudsakligen stärkelse, roc. fett och 12 proc. protein, som i synnerhet amladt i skalet, hvarför kliet är rikare därpå, i i medeltal innehåller 15—16 proc. däraf. — g kli består af rågkärnans skaldelar, hvilka skiljas vid mjölets siktning och användas till ttursfoder. Det innehåller omkr. 15 proc. pro- , 3 proc. fett och 45 proc. stärkelse, har ungefär ma fodervärde som hvetekli, men är något svår- ltare än detta. Det användes mest till hästar svin.

H. J. Dft.

ågata. Se Rågång.

ågblomma, *bot.* Se Draba.

ågbroddflugan, *Hylemyia coarctata, zool.*, en ordn. *Diptera* och afd. *Brachycera* hörande kt, hvars larf lefver i sädesbrodd, hufvudsak- n råg och hvete, samt stundom visat sig åstad- ma betydande skada. Den fullbildade flugan gulgrå, benen i yttre delarna mörkare bruna, nen rödbruna. Längden 6 mm. Larven är hvit, sande; puppan brungul. Denna insekt har oss anställt skada i Skåne.

G. G.

ågfeber, Rågfubb, *med.* Se Malaria.

åggärd, socken i Älfsborgs län, Valbo härad. 37 har. 758 inv. (1914). Annex till Hög- r, Karlstads stift, Västra Dals kontrakt.

ågkli. Se Råg.

åglas, *tekn.*, benämning på glasmassa, gjuten lattor och skifvor för olika tekniska ändamål utmärkt genom en mer eller mindre ”rå” till skillnad från fönster- eller spegelglas. Rå- s förekommer i handeln bl. a. som trådglas, i skifvor gjutet råglas med inlägg af metall- H eller metallduk, katedralglas, med å sidan matt, ojämn yta och å andra sidan glatt, astegel, trottoarglas, däcksglas för öppningar i gårdar.

G. H—r.

Råglosta, *bot.* Se Bromus.

Rågvallmo, *bot.* Se Papaver.

Rågående tackjärn, *metall.* Se Härdsmide.

Råg-ål, *zool.*, benämnes *Tylenchus devastator* (Helminthocecidier), när den förekom- r på råg.

Rågång (af fsv. *ra*, egentl. stång, råmärke), en om vissa märken å marken betecknad gräns- je mellan skilda jordegendomar, som tillhöra ka skifteslag. I landskapslagarna omtalas så- na märken under namn af ”tiældru sten”, ark”, ”mærki”, ”ra”, ”ramærki” samt ”ra rör”. Den sist nämnda beteckningen öfvergick n Upplandslagen till landslagarna och åter- nes i 1734 års lag (”rå och rör”). Enligt nna lags ännu gällande stadganden (Jordabal- ken, kap. 12), som kompletterats genom bestäm- melser i Skiftesstadgan 9 nov. 1866 kap. 5, äro de giltiga råmärkena af tre slag: rå och rör, fasta märken och rågator. *Rå och rör* skola utgöras af femstensrör, d. v. s. af en sten i midten, som hvilar å en häll två fot under jord och ligger tre fot ofvan jord, samt af fyra mindre stenar omkring denna s. k. hjärtsten. Å hällen under hjärtstenen skall rågångens väderstreck vara inhugget, hvarjämte rågångens riktning från femstensröret skall utmärkas medelst en sten, s. k. utliggare, som sättes på ett afstånd af högst tjugu fot därifrån. *Fasta märken*, som af gammalt för laga skillnad erkänts och som äro af den natur, att de ej kunna af människohand rubbas eller af sig själfva försvinna, räknas i saknad af rå och rör såsom giltiga råmärken. De fasta märkena (berg, jordfasta stenar, åar, sjöar e. d.) skola förses med utliggare på högst sextio fots afstånd. Genom skogsmark skall rågång utmärkas medelst upphuggen *rågata* till sex fots bredd, med visare på högst 1,000 fots afstånd från hvarandra. — Ännu enligt 1734 års lag (Jordab. 13: 1) liksom enligt äldre stadganden skulle häradshöfdingen med några nämndemän i jordegarnas närvaro utsätta rå och rör och ge bevis därå. Sådant bevis meddelades antingen genom dom eller under benämningen *råbref*, som utgjorde ett slags protokoll med beskrifning öfver rågångens sträckning med däri utsatta rå och rör. Snart öfverflyttades emellertid denna uppgift på landtmätarna, som efter det rågång blifvit uppgången och rörlagd skulle upprätta karta och beskrifning öfver rågången. I skiftes-, egoutbytes- och rågångskartor, som af rätten fastställts, liksom i råbref och domar i rågångstvister kan man sålunda erhålla rågångsbeskrifningar, genom hvilka en rågång kan vitsordas och bestämmas. Blir det numera nödigt att i och för skifte eller eljest bestämma en rågång, som antingen förut icke fastställts eller behörigen bestämts eller ock visserligen är bestämd och fastställd, men hvars läge å marken icke är klart, enär mellan kartor, beskrifningar eller domar å ena sidan och förhållandena å marken å andra sidan öfverensstämmelse icke råder, eller gränsmärkena rubbats, förstörts e. d., så skola rågrannarna af landtmätaren, som erhållit förordnande å skiftet eller rågångsförrättningen, kallas till sammanträde för att få rågången bestämd. Med afseende på fastställd eller eljest bestämd rågång, hvars rätta sträckning anses tvetydig, skall landtmätaren pröfva föreliggande handlingar och förhållanden samt med ledning däraf uppgå rågången. Sedan protokoll öfver förrättningen och rågångskarta upprättats och utlämnats till jordegarna, må dessa föra klagan inom två månader genom stämning till vederbörlig domstol, d. v. s. stadsdomstol, om tvisten gäller rågång mellan stadsjord, eljest häradsrätt. Föres ej klagan, blir rågångsförrättningen gällande och fastställelse däråf domstolen meddelad. Gäller frågan en rågång, som icke fastställts eller behörigen bestämts, kunna parterna förena sig om en sådan, hvarefter sådan förening jämte karta af landtmätaren upprättas och till domstolen inges för att i dess protokoll intagas, eller ock upprättar landtmätaren karta, upptagande de olika sträckningar af rågången de tvistande på-

yrkat och af dem anförda skäl, hvarefter hvarje tvistande kan medelst rättegång inför allmän domstol anhängiggöra målet. Det af en delegare väckta käromålet skall pröfvas för alla, och genom domstolens dom i rågångstvisten blir rågången fastställd. Jfr Gränsmärke. K. H. B. (H. Rhn.)

Rågångs- och rösebeskrifning, *jur.*, af landtmätare vid skifte eller rågångsförrättning upprättad beskrifning öfver rågång (se d. o.), dess sträckning och de råstenar (rå och rör) eller andra märken, med hvilka den är utmärkt på marken. H. Rhn.

Rågångstvist. Se Rågång.

Rågö, bebodd ö i Södermanlands skärgård, i Kråkfjärden, tillhör Björksund, Tystberga socken.

Rågö, namn på två, af svenskar bebodda öar utanför Baltisch-port i Estland: *Stora* och *Lilla R.*, på den svenska dialekten därstädes (närmast den senare öns) benämnda *Väster-äje* och *Äuster-äje*, tillsammans *Äjana* (öarna), hvaraf befolkningens namn: *äjbofolke*, af Russwurm brukadt som beteckning för samtliga svenskar i Östersjöprovinserna. Öarna, af hvilka Lilla R. ligger närmast fastlandet, skildt därifrån af ett 3 km. bredt sund, äro ungefär lika stora, omkr. 4 km. långa (i norr—söder) och 2 km. breda samt skiljas från hvarandra af ett 2 km. bredt sund med några mindre holmar och skär. Norrut äro båda öarna ofruktbara, med sten- och grusbackar, där enbuskar utgöra den enda växtligheten; särskildt på Lilla R. är den norra stranden ställvis brant sluttande i hafvet från 3—6 m. höjd. På södra sidan finnas löfskogar omväxlande med åkrar och ängar. — Invånarna, som 1907 utgjorde 350 (163 på Lilla och 187 på Stora R.), bo i fem byar (på Lilla R.: *Stor-bin* och *Lill-bin*; på Stora R.: *Stor-bin*, *Ås-bin* och *Bisegjärd-bin*). Befolkningen tyckes i allmänhet vara välbärgad, detta tydligen tack vare gifvande fiske omkring öarna i förening med ett gammaldags enkelt lefnadssätt, som dock ej verkar så torftigt som t. ex. den svenska befolkningens på Nuckö och Ormsö eller inom Kreutz' socken på fastlandet midt emot Rågöarna. Särskildt göra boningshusen intryck af större snygghet och trefnad, än hvad som är vanligt i Estland. Liksom Odensholm och Runö förete Rågöarna i det hela bilden af ett ålderdomligt, äkta svenskt folklif. Trots det att de båda öarna lyda under ett gods på fastlandet, det gamla cistercienskloster Padis, till hvars egare ett obetydligt arrende in natura erlägges, äro Rågöborna af ett frimodigt, rättframt eller rent af stolt kynne; t. o. m. till själfva godsherren använda de tilltalsordet ”du”, och det eljest i Estland vanliga underdåniga sättet mot ståndspersoner är på R. okändt. Den gamla folkdräkten är åtminstone delvis ännu i bruk (se illustrationen till art. Estsvenskar), och en och annan gammal folksed, t. ex. S:t Martinsfirande, fortlefver likaså. Kvinnorna, som f. ö. i likhet med männen äro skickliga i rodd och segling, äro i Estland kända för sina knypplade spetsar, liksom för annan kvinnlig handaslöjd. — Första gången R. omnämnes är i ett af abboten Nicolaus i Padis år 1345 utfärdadt köpebref (bevaradt i en afskrift från 1502), enligt hvilket Petrus Röver, Haraldus Rodeger, Hinkus Bodolphus, Haquinus Christiani och Simon Clementis ”iure Svevico” köpt ”insulam nostram Raghoe”. Karl IX bekräftade (1600) Rågöbornas rättigheter och fastställde en bestämd betalning i st. f. en del förbehåll, som säljaren uppställt vid köpet. Men 1622 öfverlämnade Gustaf II Adolf Padis tillika med Rågöarna till borgmästaren i Riga Thomas von Ramm som ersättning för dennes i Polen förlorade egendomar, och i släkten von Ramms ego befinner sig godset fortfarande. Under 1600- och 1700-talen klaga Rågöborna, liksom öfriga Estlandssvenskar, vid upprepade tillfällen hos de svenska, senare de ryska myndigheterna öfver, att godsegarna vilja, tvärtemot de gamla privilegierna, behandla dem som lifegna. — Den märkligaste händelsen i öarnas nyaste historia inträffade 1886, då ett 60-tal af Stora Rågös inbyggare lockades öfver till grekisk-katolska kyrkan. Den ortodoxa församling, som så uppstod, har emellertid efter oktobermanifestet af 1905 upplösts genom de flesta medlemmarnas återgång till lutherska kyrkan. — På hvardera ön finnes ett kapell, där pastorn i svensk-finska församlingen i Reval några gånger årligen förrättar gudstjänst.

Rågö-dialekten, som f. ö. ej är fullt enhetlig — på Stora R. förekommer ett egendomligt *g*-inskott i former sådana som *häggi* höet, *riggjan* rian, *äggjana* öarna, *sagguan* sån, *logguan* logen, i motsats mot Lilla R.: *häje*, *rian*, *äjana*, *sauan*, *loan* — är bland de estsvenska folkmålen närmast befryndad med den dialekt, som talas af de få kvarvarande svenskarna i Kreutz' socken på det estländska fastlandet, det s. k. Wichterpalmålet. Karakteristika för båda öarnas mål äro: den gamla diftongen *au* uppträder som *äu* (ex. *äu* öga); *hw-* har blifvit *kv-* (ex. *kvänn* hvarje, *kvitan* hvit); *hj-* motsvaras af *sj-* (ex. *sjul* hjul). — Som språkprof anföres (i grof omskrifning) följande berättelse från Lilla R.:

”Äjn gang i gartin ha vari äjt brulläp, å äjn tiggjar ha å gai ti itti brulläpe. A så ha tåm itt gävvi itta ått ann. Tå ha hann bäddi häjla brulläpskårran bli till vargar.” (En gång i gammal-tiden har varit ett bröllop, och en tiggare har ock gått dit i bröllopet. Och så ha de inte gifvit honom mat. Då har han bett hela bröllopsskaran bli till vargar).

Vattnet emellan Estlands fastland och Rågöarna, Roger-wiek, är bekant genom den expedition, som kaptenen friherre O. R. Cederström företog dit 17 mars 1790 med fregatterna ”Jarramas” och ”Ulla Fersen”. Enligt order af 12 febr. skulle han förstöra en rysk flottilj på 10—12 små ryska örlogsfartyg, som förmodats ligga där. Några sådana funnos emellertid ej där. Cederström landsatte 110 man, som stormade Baltischports fästning, förnaglade kanonerna där och i ett maskeradt batteri, sammanlagdt 49 stycken, antände ett kronomagasin med 54,000 tnr mjöl och säd m. m. och brände 400 mastspiror, timmer och balkar; äfven staden råkade i brand.

Litt.: C. Russwurm, ”Eibofolke oder die schweden an den küsten Ehstlands und auf Runö” (Reval, 1855), A. O. Freudenthal, ”Upplysningar om Rågö- och Wichterpal-målen” (Helsingfors, 1875), Hanna Rönnberg, ”Gamla svenskar” (i ”Nylänningen, hälsning till hembygden från Nylands studenter”, II, 1906), och G. Danell, ”Om svenskarna i Östersjöprovinserna” (i ”Nordisk tidskr.”

, sid. 175 ff.). — Jfr Estsven-
G. D—ll.

hangarblock, *sjöv.* Se Kardel 2.

hud, *tekn.*, halfberedd, från hårbeklädnad öfverhud befriad hud, som utspänts och tor-
Användes till en del tekniska lädervaror, i kuggar och kugghjul, packningar och ven-tvor. — Råhudskolfvar äro cylindriska , som framställas genom hoplimning och hop-ning af råhudsskifvor och utgöra bl. a. ämnen illverkning af kugghjul. G. H—r.

hudskolf, *tekn.* Se Råhud.

hult (se Hult 2), *skpsb.*, kallas på träfar-plankgången midt för öfre däckets vaterbord öfversta bordläggningsgången närmast under däcket (se *l* i fig. till art. Bordläggg, sp. 1155). J. G. B.*

hus, socken. Se Raus.

kan, *zool.* Se Korpsläktet, sp. 1067.

i karbolsyra, *kem.*, *farm.* Se Fenol.

ikoppar, *metall.* Se Koppar, sp. 975.

ikresöl, *kem. farm.* Se Kresol.

lamb, adlig ätt. hvars förste kände medlem s vara häradshöfdingen i Gästrikland Peder (d. efter 1458), som i sitt sigill förde ett nm. En medlem af ätten, Anders Sigidsson, som adlades 1541, och hans söner ogo namnet. Hans sonson Klas R. (se R. 4) 1674 friherre och är stamfader för friherrliga n R. Adliga ätten R. utgick på svärdssidan 9. Släkten R. har förvärfvat sig ett namn om sina litterära intressen.

Anders Sigfridsson R., krigare, d. 8, omtalas under Gustaf I:s sista år som ae (1556, 1557) och sedan såsom en af stål-arna på Stockholms slott. Redan i början Erik XIV:s regering förordnades han att be-a om allt, som hörde till arkliet, d. v. s. enförrådet, och erhöll titeln öfverste arkli-tare. Dessutom tjänstgjorde han mycket i . Han var en af anförarna för det krigs-, som 1563 skickades till Finland och bemäk-de sig Åbo slott och hertig Johan, sändes 4 att understödja Åke Bengtsson Färlas infall leking, förordnades 1565 till biträde åt hertig ll vid angreppet mot Varberg, användes i början 1566 vid belägringen af Bohus, fick liksom Nils e skulden för dennes misslyckande och hota-, liksom Boje, med en skymflig "triumf". Han öll emellertid tillgift, anställdes senare s. å. arklimästare hos hertig Magnus af Sachsen, 1567 med vid infallet i Norge och angreppet Akershus och sårades 1568 vid ett anfall på gelholm. Under hertigarnas uppror höll han i längsta fast vid konungens sak, men öfvergaf ligen denne och förde 29 sept. 1568 hertigarnas pper genom Söderport in i Stockholm. Strax efter var han nära att dödas af Eriks dra-ter. Äfven efter Johan III:s tronbestigning blef flitigt använd. Han omnämnes någon tid som mmarråd (så 1574) och tjänstgjorde ända till död som öfverste arklimästare eller öfverste gmästare, hvilken titel nu uppträder. Om för-ende vittnar äfven, att han 1576 sändes till byhus att förfara om Erik XIV:s lägenheter. s son Lars R., som i likhet med brodern Sigid R. 1577 var inskrifven vid universitetet i Greifswald, slöt sig till Sigismund i dennes strid med hertig Karl och försvarade 1599 jämte Johan Sparre och Kristofer Gyllengrip Kalmar mot hertigen, hvarför han jämte nämnda herrar afrättades 16 maj 1599. Sigfrid afgick 1591 som legat till tatarerna på Krim.

2. Broder Andersson R., den föregåendes son, ämbetsman, f. 1568 på Bro sätesgård i Uppland, d. 3 juni 1647 på Bro, användes redan under Karl IX:s första regeringsår. 1613 utnämnd till kammarråd, fick han jämte A. Oxenstierna och J. Skytte s. å. uppdrag att anskaffa krigsfolk, vaka öfver handelsordningen, sörja för flottans förseende med förnödenheter o. s. v. 1614 kallade konungen honom till Finland för kammarärendens behandling. Sedermera var han en af de verksammaste att anskaffa penningar till Älfsborgs lösen. 1624 fick R. Västmanlands höfdingedöme, som han innehade till 1627, då han kallades till assessor och vice ordförande i Svea hofrätt. 1630 utnämndes han till president i Åbo hofrätt. 1631 förordnades han till bisittare i den domstol, som skulle döma i ärekränkningsmålet mellan Rhengrefven Otto Ludvig och prins Kristian i Danmark. Denna rättegång var knappast slutad, då konungens befallning anlände, att R., för sonens förseelse (se R. 3), skulle mista sina ämbeten och hans förläningar indragas, en befallning, som rådet förgäfves sökte förmå konungen att ändra. Först efter Gustaf Adolfs död, sedan Axel Oxenstierna varmt lagt sig ut för honom, fick R. åter ett ämbete, då han 1634 utnämndes till landshöfding i Åbo. Han nedlade sin tjänst 1637.

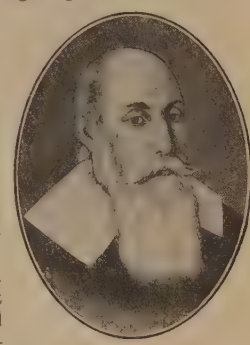

3. Erik Brorsson R., den föregåendes son, d. 16 maj 1635 i Paris, blef vida bekant genom den stränga bestraffning Gustaf Adolf lät honom och hans fader undergå. Efter att ha åtnjutit en omsorgsfull uppfostran hemma och i Paris under den berömde orientalisten Hambræus' ledning, anställdes han ännu helt ung som kammarjunkare i den bildningsälskande konungens hof. Med drottning Maria Eleonora kom han 1631 ut till konungen i Tyskland. Vid en kunglig fest 18 nov. s. å., då åtskilliga furstar och herrar med konungen sutto till bords, befallde denne R., enär ingen af de vanlige hofjunkarna var tillstädes, att förrätta dessas tjänst. R. hade emellertid nyss förut illa skadat sig i handen och såg sig till följd däraf ur stånd att verkställa befallningen. Han skyndade i stället, utan att säga något, ut för att hämta ett annat biträde, hvilket beteende konungen missuppfattade som en afsiktlig olydnad. Gustaf Adolfs uppbrusande harm riktade sig mot fadern (se R. 2), då sonen genom flykten undandrog sig straff. Axel Oxenstierna, som satte stort värde på R., beklagade djupt händelsen och lät honom efter konungens död komma till sig i Tyskland, där han vistades 1634.

4. Klas Brorsson R., friherre, den föregåendes halfbroder, riksråd, f. 8 (eller enligt annan uppgift 2) maj 1622 i Stockholm, d. där 14 mars 1698, erhöll en vårdad uppfostran först hemma och sedermera, 1642—44, under resor i främmande länder. På hemresan fick han i Osnabrück en liten tid tillfälle att tjänstgöra vid svenska beskickningen därstädes. Däremot afböjde han ett anbud att inträda i Torstensons armé. Sedan han kommit hem, anställde rikskansleren Axel Oxenstierna själf i drottningens närvaro förhör med honom rörande hans iakttagelser i Osnabrück och vid armén, ett förhör, som föranledde, att han utnämndes till kavaljer vid fredsunderhandlingen vid Brömsebro. Under Kristinas regering vistades han dock mest på landet, sysselsatt med landtbruk och juridiska studier, af hvilka senare resultatet blef det värdefulla arbetet *Observationes juris practicæ Thet är Åthskillige påminnelser vthi rättegångs-saker* (tr. 1674; ny uppl. 1679). Vid 1655 års riksdag infann R. sig och spelade en framstående roll som ledamot af det adelns utskott, som med rådet öfverlade om reduktionssaken och hvari han förde den lägre adelns talan mot högadeln. Utnämnd till hof- och krigsråd, åtföljde han Karl Gustaf till Polen s. å. samt fick åtskilliga viktiga diplomatiska och andra uppdrag. Så affärdades han 1657 som sändebud till Konstantinopel. Den ytterst äfventyrliga resan och sin vistelse (1657—58) i Konstantinopel har R. i målande drag själf beskrifvit i den 1658 författade *Kort beskriffning om thet som wid then Constantinopolitaniske resan är föreluppit* (tr. 1679; öfv. på engelska och infördt i "Collection of voyages and travels", d. 5, 1732). R. kom hem utan att ha lyckats i sitt värf — att knyta förbund med Porten —, medan utskottsmötet 1658 i Göteborg pågick. Sedermera åtföljde han konungen till Danmark och biträdde där vid kansliärendens behandling. Vid riksdagen i Göteborg 1660 var R. den, som på juridiska skäl efter konungens död mäktigast bidrog till ogillandet af konungens testamente, ett beslut, som han segerrikt försvarade på den s. å. följande riksdagen i Stockholm. Emellan båda riksdagarna hade han utnämnts till landshöfding i Uppland. Vid 1664 års riksdag spelade R. likaledes en ledande roll som oppositionsman mot regeringen och förfäktare af adelns rätt. Det oaktadt utsågs han till riksråd (1664) och rikskammarråd (s. å.), det senare, som det påstås, på föranstaltande af M. G. De la Gardie, hvilken då trott honom "vara sitt kreatur". Det var emellertid under förvaltningen af det senare ämbetet, som den ovilja mot rikskansleren och hans lättsinniga politik helt naturligt grundlades, hvilken första gången brast ut i striderna rörande Sveriges anslutning till trippelalliansen 1668 och nådde sin höjdpunkt med den anklagelse för lastеligt tal emot konungen, som R. jämte Kurck 1675 framställde emot rikskansleren. 1669 blef R. medlem af den kommission, som skulle söka genomdrifva införande af svensk lag och kyrkoordning i Skåne. Resultatet af detta arbete var dock föga gynnsamt. 1673 utnämndes han till öfverståthållare, ett ämbete, som han med kraft och skicklighet förvaltade i fem bekymmerfulla år, varmt lofordad af den ordkarge Karl XI. 1674 upphöjdes han i friherrligt stånd. I ett vidlyftigt memorial afstyrkte han s. å. vidtagandet af de åtgärder, som ledde till kriget. Vid 1675 års riksdag var R. medelpunkten i det mot rikskansleren fientliga partiet och den inom rådet, som kraftigast medverkade till beslutet att begära en undersökning af förmyndarregeringens förvaltning. 1678 förflyttades han, troligen af politiska skäl, från sitt öfverståthållarämbete till presidentstolen i Göta hofrätt, men kallades redan 1679 åter till hufvudstaden för att befordra till slut en mängd i justitierevisionen kvarliggande mål. Före 1680 års riksdag aflägsnades han, som var en förklarad motståndare till Johan Gyllenstierna, i ett uppdrag till Tyskland att hålla landtdagar och sätta lagverk, kammar- och kyrkoväsen i provinserna i bättre ordning. Vid R:s återkomst, hösten 1681, var revolutionen genomförd och rådsmakten krossad. Han måste i likhet med de öfrige rådsherrarna i början af 1682 inlämna sin afskedsansökan. Genom Stora kommissionens domar och reduktionen förlorade han all sin egendom; hans möbler såldes, och hans dyrbara bibliotek, det stora s. k. "Rålambska biblioteket", nu införlifvadt med kungl. biblioteket, togs i beslag. Då åtskilliga personer ville vid Karl XII:s tronbestigning på våldsam väg åstadkomma en förändring, afstyrkte R. likväl detta och rådde, att man skulle söka med lagliga och fredliga medel bringa en sådan till väga. R. efterlämnade en mängd afhandlingar i handskrift och författade bl. a. *Historisk discurs och anmärkning öfver Riksens ständers Stora commission och dess afsagde dommar. Anno 1681 och 1682.* Svenska akad. lät 1828 slå en minnespenning öfver R. Jfr Franzéns "Minne af R." i "Svenska akad:s handl. ifrån år 1796" (d. XIII, 1830) och biografi öfver R. af N. v. Dardel i "Personhistorisk tidskrift", 1902.

5. Åke Klasson R., friherre, den föregåendes son, encyklopediförfattare, f. 1 april 1651 på Länna (Uppland), d. 25 sept. 1718 i Stockholm, tjänade vid Lifgardet, där han 1711 fick öfverstes karaktär. Han är märkvärdig som författare till ett slags encyklopedi, med titeln *Adelig öfning*, af hvilken dock blott 6 strödda delar, omfattande aritmetik, landtmäteri, snabbskrifningskonst, fortifikation, skeppsbyggeri, ekonomi m. m., utkommo 1690—94, försedda med af förf. graverade kopparstick. Ett utdrag, som omfattar ränteberäkning m. m., har såsom *En liten handbok af adelig öfning* blifvit folkbok och upplefvat en mängd upplagor ända in på 1800-talet. En hans *Deduction huru stora landttogs gärden olagligen gått ifrån kronan* utgafs tillsammans med en skrift af Ehrensteen 1709. Han har äfven uppgetts vara författare till en handskrifven *Vederläggning emot presterskapets i Stockholm predikan om skattepenningen 1693*, hvilken skrift blef föremål för förbud. Flera samlingar af k. bref och förordningar rörande olika ämnen, ut-

ua af honom, finnas i handskrift i Rålambska ngen i Kungl. biblioteket. En af R. upprät- Samlebook" öfver lagar, författningar m. m. ol. folio jämte 7 vol. "klav") inköptes 1698 tten för 6,000 dal. smt och förvaras nu i Riks- et.

Bror Klasson R., friherre, den föregåen- alfbroder, krigare, lärd, f. 2 okt. 1668 i Stock- d. 27 april 1734 i Vasa, ämnade först inträda en juridiska banan och blef 1690 auskultant i hofrätt, men ingick 1692 i militärtjänst. Han ggjorde några år utrikes, men hemkom och Karl XII:s lifdrabant. Efter att ha deltagit framgångsrika fälttågen blef han fången vid va (1709) och fördes till Tobolsk i Sibirien återfick friheten först efter fredsslutet 1721. utnämndes 1722 till öfverste och chef för göta-Dals regemente, blef 1727 chef för adels- och 1733 landshöfding i Österbotten. De ära intressen, som utmärkte släkten, funnos onom i hög grad. Bland flera skrifter af hans må nämnas ett i handskrift efterlämnadt kt-latinskt-svenskt lexikon i 5 folioband samt tags konversationslexikon, "Alphabetiskt tids- if".

Gustaf Klasson R., friherre, den före- des halfbroder, topograf, historisk författare, amlare, f. 5 okt. 1675, d. 22 juli 1750 i Stock- , blef ambassadkanslist 1697, kammarherre hos drottning Hedvig Eleonora 1698, hofmar- skalk 1711, landshöf- ding i Skaraborgs län 1723 samt president 1727 i Kammarrevisio- nen och 1736 i Bergs- kollegium. — I hand- skrift efterlämnade han *Stockholms stads be- skrifning* (nu i Kungl. biblioteket; dess 2:a del är utgifven i "S:t Eriks årsbok", 1913), en re- sejournal m. m. Man har äfven ansett ho-

som författare till flera historiska upp- r, hvilka ur Dalins samlingar kommo till nedska arkivet och äro tryckta i "Handlingar nde Skandinaviens historia" (del. 1—9). Den igaste bland dessa är *Facta till revolutions- rien under k. Carl XII:s regering*. R. var en Sveriges mest nitiska och uppoffrande samlare er 1700-talet. Hans boksamling undergick i kholm två stora eldsvådor, hvarvid dock de ämsta dyrbarheterna i tryck och handskrift lades. Den förvarades af hans arftagare efter rtannat på Högsjö i Södermanland, Strö i Skåne Sundby i Uppland. Omsider öfverlämnade R:s ons sonson, godsegaren frih. Sigfrid Al- kt R., genom gåfva och testamente hela sam- en på 1880-talet till Kungl. biblioteket, där enligt donators bestämmelser skall i orubbadt k sammanhållas. Den stora mynt- och me- samling R. efterlämnat inlöstes 1756 af rikets ders bank och bildade grundstommen till dess tskabinett. — Om R:s broder, karolinen kapten ders R., f. 7 sept. 1678, d. 1 maj 1762, se Sigrid Leijonhufvud, "En karolin" (i "Ord och bild", 1902).

8. Hans Gustaf R., friherre, den föregåendes halfbroders sonson, hofman, romanförfattare, f. 14 sept. 1716, d. 29 sept. 1790 på Fånö i Uppland, blef konduktör vid fortifikationen och 1744 kammarherre. Såsom tillhörande hofpartiet var R., ehuru obetydligt, invecklad i de förehafvanden, hvilka ledde till statshvälfningsförsöket 1756. Han beskyddade riksdagsbonden Lars Larsson, en bland upphofsmännen till ett tumultuariskt uppträde i bondeståndet 1755, och han sökte äfven hjälpa den i bergsmannen Landbergs upprorsplaner 1758 invecklade hofbetjänten Tiberg på flykten. S. å. utgaf han början af romanen *En svensk adelsmans äfventyr i främmande orter*, ett dilettantförsök, som dock eger vissa förtjänster. Fortsättningen utkom först 1780, sedan en annan person, E. E. Ullman, på egen hand s. å. utgett en dylik. R. blef 1761 hofmarskalk och 1770 af ständerna förklarad berättigad till första lediga landshöfdingesyssla, men befordrades aldrig. — Hans son Klas R., f. 1 nov. 1750, d. 29 nov. 1826 som öfverhofstallmästare och En af rikets herrar, var 1792—98 förste direktör för K. M:ts hofkapell och spektakler samt 1793—1802 därjämte led. af tulldirektionen.

1. Fr. W. 2—4 o. 6. P. S. 5 o. 7—8. —rn.*

Rålambska handskriftsamlingen. Se Handskriftsamlingar.

Rålejdare, *sjöv.* Se Jäckstag och Lejdare.

Rålik, *sjöv.* Se Lik 3.

Råmanning, *sjöv.* Se Mannaråa.

Råmateriäl, material, vare sig naturprodukt eller redan mer eller mindre förädlad produkt, som användes för framställning eller tillverkning af ny produkt, t. ex. järnmalm för framställning af tackjärn, tackjärn för framställning af stål, stål för tillverkning af eggjärn. Jfr Råvara.

Råmjölk, *husdjurssk.*, den mjölk, som alstras i kons jufver första dagarna efter kalfningen. Denna mjölk, som är synnerligen lämplig som kalfvens första näring, har annan sammansättning och andra egenskaper än vanlig mjölk. Till följd af sin höga albumin- och globulinhalt koagulerar den lätt vid kokning och bildar härvid en enda sammanhängande massa, kallad kalfdans l. kalfost, som är en välkänd rätt i månget svenskt hem. Råmjölken är däremot olämplig till smör- och ostberedning och anses vara skadlig för småbarn. En vecka efter kalfningen behandlas vanligen råmjölken som normal mjölk och inblandas i denna. All däggdjursmjölk har under första dagarna efter förlossningen en egenartad karaktär och kan då kallas råmjölk. H. F.

Rån (fsv. *ran*), *jur.*, betecknade i äldre tider ett öppet — antagligen ej nödvändigt våldsamt — tillgrepp af annans egendom (i en vidsträcktare bemärkelse användes uttrycket äfven för bortröfvande af andra föremål, t. ex. för enlevering af kvinna). Af samma anledning som dråp ansågs mindre straffvärdt än mord (i dess äldre betydelse af ett hemligt och förhemligadt dödande; se Mord) bedömdes det öppna, trotsiga rånet mildare än den hemliga, fega tjufnaden. Numera är förhållandet emellan dessa brott ett annat. Tjufnad förutsätter ej mer, att tillgreppet sker hemligen, och

rån utmärkes genom ett försvårande kännetecken, som tjufnaden saknar, samt straffas därför vida strängare än detta senare brott. Med rån förstås nämligen nu det fall, då någon "medelst våld å person eller användande af hot, som innebär trängande fara, af annan tager gods eller penningar" (Strafflagens kap. 21 § 1). Lika med rån anses det, om tjuf, hvilken träffas å bar gärning, med sådant våld eller hot, som för rån förutsättes, sätter sig till motvärn emot den, som vill återtaga det tillgripna, äfvensom om någon medelst enahanda slags våld eller hot aftvingar annan skuldebref, kvitto eller dylik handling, hvarigenom dennes eller en tredje persons egendomsrätt skulle kränkas. Straffet för rån är flerårigt straffarbete. I svårare fall kan straffet bli straffarbete på lifstid (så t. ex. vid rån från posten, vid rån nattetid i bebodt hus, dit rånaren inkommit genom inbrott, samt vid återfall i rån) eller till och med dödsstraff (detta i fall någon vid rån eller försök därtill så våldförts, att han däraf ljutit döden). J. H—r. (N. S—g.)

Rån, *kokk.*, en mjölrätt, hvars hufvudsakliga ingredienser äro fet grädde (söt och sur) och godt smör samt socker; de gräddas på fasonerade "rånjärn" (l. plåt). Det finnes olika arter af rån, såsom *tunnrån*, som också kunna rullas eller formas till strutar. Tunnrån kunna fyllas med vispad grädde m. m.; de tillredas stundom med mandel. *Gorån* (fr. *gaufrettes*) äro tjockare. De kunna göras mera eller mindre möra, beroende på ingrediensernas proportioner.

Rån, *nord. myt.* Se Ran.

Rånekjokk, en af Skellefte älfs källflöden, kommer dels från det vid riksgränsen belägna Tjokkegaise (1,390 m.) och fjällsjön Goćejaure, dels från Smuolektjokk på Nasafjälls nordsida. Från ett

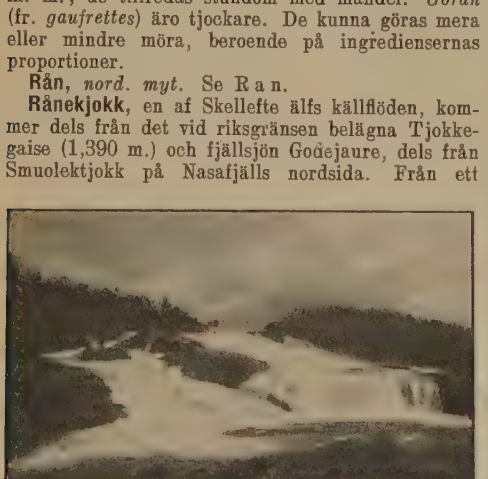

Fall i Rånekjokk.

lugnvatten på 645 m. höjd faller R. ned till Südvajaure på 10 km. längd 180 m. med ett flertal hvitfradgande fall, det ena nedanför det andra, hvilkas dån, alltefter vindens riktning, höres milsvidt och hvilka göra R. till kanske den största och mest imponerande vattenfallskomplexen i Sverige. Särskildt vid vårflödet och högvatten måste det vara ofantligt våldsamt och rent häpnadsväckande i sin underbara storhet. Wbg.

Råneträsk, revir af Öfre Norrbottens öfverjägmästardistrikt, omfattar af Gällivare socken i Norrbottens län Spikälfvens, Råne älfs och Norra Lillåns flodområden. Reviret är indeladt i fem bevakningstrakter. Det omfattade vid 1910 års slut 141,31 har allmänna skogar, hvaraf tre kronoparker om tillhopa 86,203 har. S—r

Råneå. 1. Socken i Norrbottens län, Råne tingslag. 2,174 kvkm. 8,297 inv. (1914). R utgör ett pastorat i Luleå stift, Norrbottens södra kontrakt. — 2. Tingslag, som omfattar Råneå socken. — 3. Revir af Öfre Norrbottens öfverjägmästardistrikt, omfattar af Norrbottens län Råneå socken och Törefors kronopark i Öfver-Kalix socken. Reviret är indeladt i fyra bevakningstrakter. Det omfattade vid 1910 års slut 96,461 har allmänna skogar, hvaraf 21 kronoparker om tillhopa 92,823 har. 3. S—r

Råne älf upprinner i Gällivare socken af Luleå lappmark, ej långt s. om Gällivare kyrkby, i Råne träsk l. Radnejaur, 373 m. ö. h., flyter mot s. ö., hvarunder den upptar många tillflöden, är länge smal, men vidgar sig i sitt nedre lopp i Råneå socken till flera lugnvatten eller s. k. "sel", såsom Hvalfträsket, Degerselet m. fl., samt faller slutligen ut i Ránefjärden af Bottniska viken nedanför Råneå kyrka. Längden är omkr. 160 km., nederbördsområdet 4,140 kvkm.

Rångedala, socken i Älfsborgs län, Ås härad. 4,191 har. 886 inv. (1914). R. bildar med Toarp, Espered, Tärby och Varnum ett pastorat i Skara stift, Ås kontrakt.

Rånnum, gård i V. Tunhems socken, Älfsborgs län, på östra sidan af Göta älf och 3 km. från dennas utflöde ur Vänern, nära de fall älfven där bildar, snedt emot Vargöns pappersbruk. $3^1/_4$ mtl. tax. till 227,800 kr. (1914). Genom Örnehufwudhs försorg uppgjordes 1643 dessein till bro öfver älfven vid R., där älfven sammantränges och gör ett 5,6 m. fall. Först 1657 började emellertid Wärnschiöldh bygga den nära 60 m. långa och 6 m. breda bron; samtidigt anlades en befästning på hvardera älfstranden, och Rånnums skansar kunde besättas redan 1658. De iståndsattes sedan 1675, men 25 juni 1676 utrymdes dock den västra, viktigaste skansen af svenskarna under Mörner, så snart den honom förföljande Gyldenlöve lät sitt artilleri öppna eld och under natten uppbrände Mörner den med stor kostnad byggda bron. Denna skans besattes nu af norrmännen, men utrymdes snart åter och besattes sedan, i sept., af De la Gardie. Efter kriget fingo Rånnumskansarna förfalla, och redan 1698 voro de utan all defension. En 1709 väckt fråga om deras iståndsättande ledde ej till något resultat. L. W:son M.

Rånnums skansar. Se Rånnum.

Rånock, *sjöv.* Se Nock.

Rånäs, bruksegendom i Uppland. Se Gimo och Svenska turistföreningens "Årsskrift" 1901.

Rånö. 1. Skogbevuxen ö i Bottniska viken utanför Töreviken, tillhör Töre församling, Nederkalix kommun i Norrbottens län och har en areal af 20,64 kvkm. (inberäknadt småöar 40 kvkm., 45 inv. 1910). — 2. Bergig, skogbevuxen ö i Stockholms skärgård, utanför Mysingsfjärden, s. v. om Utön, utgör $^1/_2$ mtl, 625 har, tillhörig E. Ohlssons trävaru-a.-b. Där och på närliggande holmar, Stora Björn m. fl. har konsul J. Wibom anlagt fiskdammar samt inplanterat fasaner, tyska och

ska harar, vilda får af islandsras samt vild- 1 o. 2. Wbg.

och rör, *kam.* Se Rågång.

och rörs frihet, *kam.* Se Rå- och rörsman.

och rörshemman, *kam.*, i de gammalka landskapen hemman, som tillhöra säterier l. o.) och äro belägna inom den bys rågång och rör"), hvarest själfva sätesgården lig- De åtnjöto s. k. rå och rörs friheter, utgö- enahanda förmåner, som säteriet hade, och s till det ypperliga frälset (se Frälse, sp. Jfr Insocknehemman. Kbg.

protein. Se Fodermedel, sp. 696.

r, *sjöv.* Se Rå.

segel, *sjöv.*, fyrkantiga segel, som föras på Jfr Rå och Bärga segel. R. N.*

seglare, *sjöv.*, en seglare (fartyg), förande råsegel. R. N.*

shult, $^1/_2$ mtl komministerboställe i Stenbrosocken, Kronobergs län, bekant som Linnés eort. På sluttningen ned mot Södra stamn, som går tätt förbi, aftäcktes 12 juni 1866 läthuggen obelisk af sten, prydd med ett af nström modelleradt medaljongporträtt i brons inskrift samt krönt med en gyllene polna. Wbg.

skenor, Råstänger, *mek.*, omedelbart framställningen och utan särskild upphettning ngform utvalsade välljärnsstycken (lancashire-, n-, franche-comté- och puddeljärn). De ha en ch ojämn, flagig yta. Skillnaden mellan rånr och råstänger ligger endast i sektionsfor- Råskenor ha rektangulär genomskärning (i inhet 7,5 × 1,5 cm.), råstänger däremot fyrg genomskärning med rundade hörn. G. H—r.

socker, icke raffineradt socker. Se Socker.

stampadt benmjöl. Se Benmjöl.

strands kronopark i Sorsele socken af Vöottens län, tillhör Sorsele revir af Umeå dit. Kronoparken har bildats i enlighet med immelserna i K. M:ts befallningshafvandes tringsutslag 15 jan. 1887 af gammal kronox. Arealen var vid 1910 års slut 4,440 S—r.

strömsälfven. Se Angermanälfven.

stål, *metall.*, gammal benämning på sådant som direkt framställdes genom färskning i härd sedermera vidare bearbetades i olika slag af ufakturering. Dylikt stål kallades på grund af ställningssättet äfven härdstål. G. H—r.

stänger, *mek.* Se Råskenor.

sunda, municipalsamhälle (enl. k. br. 10 nov. l.) och förstad till Stockholm inom Bromma en, Stockholms län, mellan Hagalund och Ulbyberg, s. om Råstasjön. 127 har. 3,050 (1914). Taxeringsvärde å bevillningsskyldiga gheter 12,235,800 kr. (1914), taxerad inkomst apital och arbete 1,875,780 kr. Municipalskatt 1915 0,35 kr. per 100 kr. inkomst. Marken, förut tillhörde egendomarna Ellenhill och Charnburg, köptes 1908 af Råsunda förstads-a.-b., s. å. började gatuarbeten och det första begandet, och 1909 öppnades trafiken på Stockns nya spårvägsaktiebolags dubbelspåriga linje lan R. och Stockholm. Då samhället mera är betrakta som en förstad till Stockholm än som ett villasamhälle med dess större tomter, har man här för att möta krafven på mindre dyrbara bostadsförhållanden längs hufvudgatorna byggt större sammanhängande stenhus — dock med stora planterade gårdar —, medan för villabyggnader afsetts den mera kuperade terrängen i utkanterna. De för uthyrning afsedda lägenheterna äro försedda med alla nutida bekvämligheter, men betydligt billigare än i hufvudstaden. För parker och offentliga byggnader ha lämpliga områden reserverats, bl. a. en stor park strax s. om Råstasjön, med ett högt, hela trakten dominerande vattentorn, som får ett ypperligt vatten från brunnar i grusåsen i närheten af Ulriksdal. Elektricitetsverk för inre och yttre belysning drifves af dieselmotorer. Fullständigt kloaksystem anlades samtidigt med gatorna. Socknens kommunalläkare är bosatt i samhället; en mängd affärsbutiker finnes och äfven ett par skolor. För friluftslif och sport är väl sörjdt genom friluft- och solbad, golf-, fotbolls- och tennisbanor för sommaren samt skid- och kälkbackar för vintern. Wbg.

Råtacklad, *sjöv.*, försedd med rår på masterna. Ett fartyg, som saknar rår på masterna, säges vara slätriggadt l. slättoppadt (se d. o.). Jfr Bidevind. H. W—l.

Rått, *skpsb.* Se Mast, sp. 1204.

Råtta, *zool.* Se Råttsläktet. — Om den s. k. flygande råttan se Flygpungdjur.

Råttfångaren i Hameln. Se Hameln.

Råttsläktet (Mussläktet), *Mus*, *zool.*, hör till familjen mössdjur (*Muridæ*); ordningen gnagare (*Glires*) inom däggdjurens klass. Öfverläppen är klufven, öronen ganska stora, mer eller mindre nakna. Framfötterna med kort nagelbärande tumme, bakfötterna med fem rätt långa tår. Lång, fjällbeklädd svans. Kindtänderna (3 i hvarje käkhalfva) aftaga i storlek bakåt och äro försedda med korta rötter; tandkronans knölar på de öfre kindtänderna äro fördelade i tre, mer eller mindre tydligt skilda rader. Af detta släkte äro öfver 260 arter beskrifna. De äro hemma i alla världsdelar; de i Amerika förekommande arterna ha blifvit införda dit. Man skiljer vanligen mellan råttor och möss. De förra äro större och klumpigare, de senare mindre och finare byggda; hos råttorna har svansen 210—260, hos mössen 120—180 fjällringar. — De till detta släkte hörande arterna äro liflliga djur, som klättra och oftast äfven simma skickligt. Själsförmögenheterna synas vara väl utvecklade. Af sinnena äro lukten och hörseln de skarpaste. Somliga äro företrädesvis växt- och insektätare, för andra är intet ätbart främmande: från ruttnande djur- och multnande växtdelar till sin egen afföda och hvarandra. Det är i denna egenskap af allätare, som några arter i människans sällskap blifvit kosmopoliter. Som dessutom deras förmåga att föröka sig är mycket stor — de yngla flera gånger om året och föda ända till 12 och flera ungar åt gången —, förstå vi lätt de olägenheter och det hat, som dessa snyltdjur skapat.

De fyra i Sverige förekommande arterna kunna kännetecknas på följande sätt:

A. Större arter; bakfoten omkr. 30 mm. eller mera. Pannbenen med upphöjda sidokanter (Råttor).

I. Öronen tunnare; deras längd från yttre kantens bas är ungefär hälften af hufvudets längd. Svansen längre än kroppen: Svarta råttan, *M. rattus*.

II. Öronen tjockare; deras längd från yttre kantens bas utgör ungefär tredjedelen af hufvudets längd. Svansen ungefär lika lång som kroppen: Bruna råttan, *M. decumanus* (*norvegicus*).

B. Mindre arter; bakfoten 26 mm. eller mindre. Pannbenen utan upphöjda sidokanter (Möss).

I. Större; bakfoten 23—26 mm. lång. Ögon stora. Kroppens undersida hvit eller hvitaktig: Skogsmusen, *M. sylvaticus*.

II. Mindre; bakfoten omkr. 17 mm. lång. Ögon mindre. Kroppens undersida gråaktig, endast obetydligt ljusare än öfversidan: Husmusen, *M. musculus*.

Svarta råttan l. husråttan: Hufvud och bål 16, svans 19 cm. lång; öfre kroppssidan svart eller svartgrå, undre något ljusare utan stark färggräns. Förutom denna "svarta" form af husråttan finnes en ljusare, som ofvan är brungrå, undertill hvitaktig och således i färgteckningen nära öfverensstämmer med den vanliga "bruna" råttan (se nedan). Denna sistnämnda ljusa form, som tidigare antagits vara en särskild art (*M. alexandrinus*), är i själfva verket ej annat än artens vilda stamform känd från Syd-Europa, Nord-Afrika, Indien o. s. v., medan den "svarta" råttan är den "domesticerade" afarten, som flyttat in i människoboningarna eller i alla fall blifvit mer eller mindre beroende af människans verksamhet. Att verkligen båda färgformerna tillhöra samma art, har också blifvit ådagalagdt därigenom, att de anträffats i samma kull. Från den svarta formen härstammar en hvit varietet med röda ögon (albinos), som är vanlig i fångenskap. Det kan anses för gifvet, att svarta råttan invandrat till Europa redan under förhistorisk tid. Redan under medeltiden var den utbredd öfver större delen af Europa. Först under 1700-talet började husråttan alltmera undanträngas af den senare invandrade bruna råttan, så att den förra numera förekommer endast på strödda områden och vanligen i ringa antal. Ännu omkr. midten af 1800-talet förekom den sporadiskt och vanligen i mindre antal i södra och mellersta Sverige, där den nu måhända blifvit alldeles utrotad af den följande större arten. Husråttan eger större färdighet som klättrare, men mycket mindre som simmare och gräfvare än bruna råttan. Den tyckes mera ha sitt tillhåll i husens öfre delar än i källare och kloakledningar, där den senare huserar. Ungarnas antal är 5—6, sällan flera. — Bruna råttan: är större än föregående, nämligen hufvud och kropp omkr. 23, svans 18 cm. lång; öfre kroppssidan brungrå, ryggen mörkare än sidorna, undersidan gråhvit. Äfven af denna art har en mörkare (svart) form på senare tider iakttagits på skilda ställen, äfven i Sverige (Stockholm, Karlskrona), en afart, som således kan anses ha uppkommit på senare tid, då arten — liksom den "svarta" råttan — sällat sig till människan och hennes vistelseorter. Äfven andra färgvarieteter (albinos, brokiga, gula etc.) äro kända. I början af 1700-talet — eller sannolikt redan på 1500-talet — invandrade denna art (måhända från Asien) till Europa, där den snart utbredde sig åt alla håll på bekostnad af den då allmänna svarta råttan, som fördrefs eller utrotades; numera har den i människans sällskap blifvit kosmopolit. Till Sverige inkom den i senare delen af 1700-talet och finnes numera utbredd öfver största delen af landet. Större, modigare, fruktsammare och mera allätare än föregående art, har bruna råttan blifvit ett af människans svåraste skadedjur, som trotsar nästan alla utrotningsmedel. Otaliga äro de medel man användt för att minska råttornas antal. Fällor, snaror, gift, kattor, råtthundar, ugglor, korpar, vesslor och pestbakterier förgöra en mängd, utan att på det hela taget råttstammen väsentligen går tillbaka. Kändt är, att båda råttarterna liksom en art tillhörande ett närstående släkte (*Nesokia*) kunna öfverföra pesten på människor, såsom sker vissa år på skilda ställen i Orienten, särskildt Ostindien, där denna sjukdom delvis är permanent. Råttor äro likaledes bärare af trikiner. Bruna råttan ynglar flera gånger om året 6—8, undantagsvis ända till 22 ungar åt gången. — Skogsmusen: hufvud och bål 90—130, svans 82—130 mm. långa; ofvan gråbrun, röd- eller gulbrun, de undre kroppsdelarna hvitaktiga, i regel med skarp färggräns; ofta med ett gul- eller brunaktigt tvärband öfver bröstet. I storlek och färg växlar skogsmusen betydligt; somliga äro mörkare, andra mycket ljusare. Mellan de underarter (eller arter), som man på grund af dessa olikheter uppställt, finnas dock många öfvergångar, ofta på samma lokalitet, så att skillnaden mellan dem torde vara att uppfatta som beroende på gynnsamma eller ogynnsamma lefnadsvillkor och på olika lefnadssätt, hvilka dock — åtminstone i allmänhet — ej förmått frambringa själfständiga morfologiska typer. Skogsmusen är utbredd öfver nästan hela Europa, Nord-Afrika och mellersta Asien; i Sverige finnes den norrut åtminstone till Jämtland och Medelpad. Af de svenska råttarterna är denna den lifligaste och eger förmågan att göra långa och höga hopp; bakfötterna äro i sammanhang härmed ovanligt långa och smala. Den bebor skogsmark och åkerfält äfvensom människoboningar, hvarest den ligger i fejd med och brukar fördrifva följande art. Den är allätare. — Husmusen: hufvud och bål 80—90, svans 70—100 mm.; svansen är ungefär af kroppens längd, än något längre, än något kortare. Inom artens variabilitetsområde förekomma, liksom förhållandet är hos husråttan

Svart råtta och (t. h.) brun råtta.

oruna råttan, en mörk och en ljusare form, ilka den förra är ofvan mörkt svartgrå, un- ll något ljusare utan skarp färggräns, medan senare har öfversidan gulgrå och undersidan ktig. Som dessutom iakttagits, att de i husen ommande äro de mörka, medan de i skog och lefvande äro ljusare, torde orsaken till upp- ten af de skilda färgnyanserna här vara den- a som hos de två råttorna (jfr ofvan). Albinos ndra färgvarieteter hållas ofta tama. Liksom ttan har äfven husmusen, som uppges här- na från Asien, sedan äldsta tider varit bland iskans trognaste följeslagare. Redan Aristo- och Plinius kände den. I städerna är den en till husen, där den genom att gnaga på bfverkomligt — de öfre framtänderna äro ge- sin form i måhända ännu högre grad än amsläktingarna skickade för en sådan verksam- — gör sig mycket hatad. Dess fruktsamhet är m: yngeltiden sträcker sig i varma bostäder hela året, och efter 22—24 dygns dräktighet ; 4—10 ungar. Stor ryktbarhet har den s. k. anska dansmusen vunnit genom sin ödda vana att med rasande fart och i gre eller vidare kretsar springa omkring eller otrolig hastighet snurra omkring på ett ställe. a dans börjar vanligen i skymningen och upp- s tid efter annan under nattens lopp. Det har sats, att sagda egendomlighet beror på afvi- r i innerörats byggnad. För resten torde musen ej härstamma från Japan, utan från ., nämligen från en med vår husmus nära ktad form (*Mus wagneri*). — Bland öfriga uropa lefvande arter förtjänar omnämnas rgmusen (*M. minutus*), en af de minsta emmarna af familjen: hufvud och bål 47—58, s 49—63 mm.; ofvan gulbrun, undertill något re. Den förekommer i Sibirien och en stor del uropa med nordgränsen i Jylland; i Sverige Norge är den ej funnen. Den är om möjligt rörligare och vigare än någon af de öfriga en. Med svansens tillhjälp klättrar den om- g på fälten och bygger mellan grässtrån o. d. igen högt öfver marken ett bo, som mera på- ner om ett fågel- än om ett däggdjurs bo. L—e.

Råttsvans, *mek. tekn.* Se Fil, sp. 190.

Rätt tackjärn, *metall.* Se Härdsmide.

Rätt-tippa, *bot.* Se Myosurus.

Rätt-tornet. Se Bingen.

Rätvist, *kam.* Se Rågång.

Råvacka, *geol.* Se Dolomit.

Råvara, icke alls eller obetydligt bearbetad rprodukt. Se Halffabrikat.

Råå. Se Rå.

Råån. Se Kvistoftaån.

Råämne. Se Råmaterial.

Räck, *gymn.* Se Räckgymnastik.

Räcka, *metall.* Se Färskning och Järn.

Räckardräng. Se Hammarlag.

Räckare. Se Hammarlag.

Räckarhärd, Räckhärd. Se Hammar- och Härd, sp. 135.

Räckarlag. Se Hammarlag.

Räckgymnastik, *gymn.* Räcken är ett redskap, med förkärlek användes inom den tyska tur- Dess skapare, "turnfader" F. L. Jahn, an- de i början endast vågräta ekgrenar. Så små- ningom har räckens konstruktion allt mera fulländats. Numera består den af en rund stång af svarfvadt askträ eller af stål, stundom med klädsel af läder, trä eller pappersmassa. Räckstången är 2,2 m. lång, 33 mm. i genomskärning och hvilar med sina fyrkantiga ändar horisontellt på två stagade ståndare, mellan hvilka den är ställbar i lodled. Om två stänger användas, den ena öfver den andra, uppstår en "dubbelräck"; om de vinkelrätt korsa hvarandra, kallas den "korsräck", och om räckstången är fritt upphängd i två tåg, benämnes den "gungräck" (trapets). — Under sin nu mera än hundraåriga tillvaro har räcken gett upphof åt en otalig mängd öfningar. Den mänskliga uppfinningsförmågan har därvid lämnats fritt spelrum, ofta med hänsyn endast till utförbarheten och icke till det för kroppens allsidiga utveckling nyttiga. Öfningarna på detta älsklingsredskap ha inom den tyska turnen blifvit dominerande och sammanfattats under benämningen räckgymnastik (ty. *reckübungen*).

Rörelserna utföras med kroppen *hängande* i händer, arm-, axel- eller knäveck, eller också *uppstödd* af armarna eller någon annan kroppsdel. Kroppens längdutsträckning kan antingen befinna sig i lodplanet med hufvudet riktadt uppåt eller nedåt, eller också i vågplanet med olika sidor vända mot stången (utliggningar). Växlingen mellan olika kroppslägen sker genom armarnas böjning (häfningar), genom kroppens svängning (undersving, uppsving, omsving o. s. v.) eller på annat sätt. Flertalet öfningar är verkliga konststycken, tillgängliga endast för ett urval af i kroppsligt hänseende lyckligt lottade, i många fall farliga, i andra skadliga eller utan något egentligt värde för kroppsutvecklingen. Räckgymnastiken består af serier utaf rörelser på räckstången, hvilka afslutas med *djuphopp*, hvarvid nedhoppet göres på ett mjukt underlag, tjock matta, barkgrop eller liknande. Räcken har på goda skäl icke upptagits i Lingska gymnastiken, där den ersättes med den ställbara bommen (häfplankan), som medger väl afpassade och gymnastiskt olika öfningar af väsentlig vikt, utförda af ett större antal samtidigt, samt lockar icke till ett ensidigt och öfverdrifvet bruk däraf. Själfva ordet räckgymnastik är icke i öfverensstämmelse med Lingsk uppfattning, enligt hvilken man bör ordna öfningarna icke efter redskap, utan efter deras verkan på kroppen. N. F. S.

Räckstång, *gymn.* Se Räckgymnastik.

Räddningsanstalt, Räddningsinstitut. Se Förbättringsanstalter.

Räddningsboj. Se Frälsarboj och Frälsarkrans samt Lifräddningsväsende, sp. 454 o. fig. 7.

Räddningsbåt, *sjöv.* Se Lifräddningsväsende, sp. 451 ff. samt fig. 1—5.

Räddningslina. Se Brandväsende, sp. 1498.

Räddningsstol, *sjöv.* Se Lifräddningsväsende, sp. 453 med fig. 6.

Räddningsväsen. Se Lifräddningsstationer och Lifräddningsväsende.

Ræder. 1. Johan Filip Thomas R., dansk militär, f. 1795 i Norge, d. 1869, deltog som löjtnant 1813 i fälttåget i Holstein, blef 1847

major och förde 1848 en bataljon vid Slesvig och Dybböl samt 1849 och 1850 en brigad vid Fredericia och Isted. 1855 blef han generalmajor och tog afsked 1862. — 2. Jakob Tode R., den föregående broder, dansk militär, f. 1798, d. 1853, blef löjtnant 1815, användes vid de trigonometriska arbetena i Holstein 1822—30 och verkade som lärare vid krigshögskolan 1833—36. Han utnämndes till major 1847, förde med skicklighet en bataljon 1848—50 och blef öfverste 1851. Han skref *Den danske armees organisation* (1837) och *Danmarks krigs- og politiske historie 1807—1809* (3 bd, 1845—52). R:s *Krigserindringer fra 1848—50* utgåfvos 1911 och *Barndoms- og ungdomserindringer* 1912. — 3. Johan Georg R., norsk militär, f. 1814, d. 1898, officer 1833, öfverste i generalstaben 1861, chef för ingenjörbrigaden 1870, generallöjtnant 1888 och tog afsked 1893. R., som lifligt intresserade sig för kommunikationsväsen och andra praktiska frågor, studerade dylikt i utlandet 1842—44 och var medlem af många militära och andra kommissioner, i flera som ordf. 1845 ingick han till stortinget med förslag om anläggning af en järnväg mellan Kristiania och Mjösen, i hvars första direktion han var ledamot (1853—55). 1869—93 var han direktör för krigshögskolan. R. blef led. af Krigsvet. akad. 1865. — 4. Ole Munch R., den föregående broder, norsk jurist, f. 1815, d. 1895, juris kandidat 1839, inträdde 1840 i departementaltjänst och blef 1850 expeditionssekreterare i sjöförsvarsdepartementet, hvarjämte han idkade vetenskapliga studier. Hans bok *Den norske statsforfatnings historie og væsen* (1841) afsåg, som han själf sagt, att "påverka den offentliga meningen i Danmark i syfte att få absolutismen afskaffad" och väckte mycken uppmärksamhet hos hans samtid. 1842—44 och 1846—49 studerade han med statsunderstöd juryväsendet i Europa och Amerika samt författade sedan sitt hufvudverk, *Juryinstitutionen i Storbritannien, Canada og de Forenede stater af Amerika* (3 bd, 1850—52) 1893 utgaf han *Unionen og egen udenrigsminister*. R. hade 1861 öfvergått till den svensk-norska konsulatbanan som konsul på Malta, hvarifrån han 1874 förflyttades som generalkonsul till Hamburg. 1891 tog han afsked och återvände till Norge. — 5. Hans Jacob Theodor Wilhelm R., de föregående broder, norsk militär, f. 19 sept. 1831 i Trondhjem, officer 1852, öfverstelöjtnant 1875 och (till 1882) "kommandoreferent" hos konungen i Stockholm, generalmajor och chef för 1:a infanteribrigaden 1890, tog afsked 1899. R. har haft många militära och andra offentliga värf, var bl. a. medlem af kommissionen för gränsregleringen mellan Norge och Ryssland 1871 och af norsk-svenska kommissionen för revision af "ledningen vid tjänsten i fält" 1879. Han har författat många krigsvetenskapliga och historiska afhandlingar och är led. af Krigsvet. akad. (1878). — 6. Anton Henrik R., brorson till R. 3—5, norsk pedagog, historiker, f. 25 nov. 1855 i Kristiania, filos. kandidat 1880, föreståndare för en egen skola 1885, universitetsstipendiat 1895, expeditionschef i ecklesiastikdepartementet 1900, sedan 1907 rektor vid Kristiania katedralskola och sedan 1909 ordf. i statens undervisningsråd, hvarjämte han är led. af styrelserna för handelsgymnasiet, arbetarinstitutet och konstindustrimuseet i Kristiania. Jämte denna mångsidiga pedagogiska verksamhet har R. utvecklat ett omfångsrikt författarskap som historiker och klassisk filolog. 1893 tog han filos. doktorsgrad på afh. *Athens politiske udvikling i tiden fra Kleisthenes til Aristeides's reform* (i Kristiania Vidensk.-selsk:s skr. s. å.). Hans viktigaste skrifter f. ö. äro *Keiser Hadrian* (1897), *Det romerske kolonats udvikling* (i "Nord. tidsskr. for filologi", 1898), *Romerriget* (bd 2 af "Folkenes historie", 1904), *Kulturhistoriske skildringer fra den romerske keisertid* (s. å.); det betydande och grundläggande arbetet *L'arbitrage international chez les Hellènes* (i "Publications de l'Institut Nobel norvégien", I, 1912) och *Fra keisertidens Rom* (1915). Dessutom har han författat flera läroböcker i historia för olika skolstadier och den populära handboken *Historier i fortællinger for skolen og hjemmet* (1895; 2:a uppl. 1901). — 7. Hans Henning R., sonson till R. 2, dansk filolog, f. 1869, tog 1893 filosofisk ämbetsexamen och 1900 filos. doktorsgrad, har särskildt sysslat med de grekiske filosoferna och utgett Theodoretos' "Græcarum affectionum curatio" (1904) samt *Platons philosophische entwickelung* (1905) och en dansk öfversättning af Platons "Symposion" (1907).

1 o. 2. E. Ebg. 3—6. K. V. H. 7. E. Ebg.

Rädisa, *bot.* Se Raphanus.

Räf, tvåhjulig vagn. Se Björn, *bygnk.*

Räf, *zool.* Se Räfven.

Räf-apsläktet, *zool.* Se Lemur.

Räffelkurva, *krigsv.*, kallas den kurva en räffla eller, noggrannare uttryckt, skärningslinjen mellan dess utförande yta och närliggande bom, beskrifven i loppet. Denna kurva blir, om loppet tänkes uppskuret längs en generatris samt utveckladt i ett plan, antingen en rät linje, vid likformiga räfflor, eller en kroklinje, vanligen cirkel eller parabel, såsom fallet är vid tilltagande räfflor. Jfr Räffla 3. G. af Wd.

Räffelprofil, *krigsv.* Räffla 3.

Räffelstigning, *krigsv.* Se Räffla 3.

Räffelsystem, *krigsv.*, det vid räfflornas konstruktion använda systemet med afseende på vridningsvinkel och profil. Se Räffla 3. G. af Wd.

Räffelvinkel, *krigsv.*, en räfflas vridningsvinkel. Se Räffla 3.

Räffla. 1. *Bygnk.* Rännformig, vertikal fåra i en pelare (kolonn, pilaster). Se Kannelerad. — 2. *Geol.*, en smal och grund, i berg inristad linjerät fördjupning eller fåra. Sådana räfflor förekomma här och där inom de delar af jorden, hvilka varit betäckta af inlandsis och glaciärer. Vanligen är tillika själfva bergytan i någon mån jämn-nött eller planslipad på de ställen, där sådana räfflor eller repor (glacialrepor) finnas. Räfflorna ha åstadkommits genom nötningen af vid glaciärisens botten befintliga och med denna framskridande stenar samt ange naturligtvis alltid isens rörelseriktning på stället. Inom Sverige, Norge och Finland äro sådana räfflor mycket vanliga. — 3. *Krigsv.*, en grund, skrufformig urtagning i ett eldvapens lopp, afsedd att ge projektilen efter skottlossningen en rotation kring dess längdaxel, så att den alltid vänder spetsen framåt samt erhåller en längre och säkrare bestämd kulbana. Et

räfflor försedt eldvapen kallas *räfflad* till ad från ett *slätborradt*. Loppet är vanligen bakre del, laddningsrummet, oräffladt, på det apnet ej må onödigtvis försvagas. — På laddningens tid var användningen af räfflade förenad med vissa svårigheter beroende på ligheten att få projektilen att ”fatta räfflor-

Vid artilleripjäser löstes saken i allmänhet n s. k. *knappstyrning* och vid handeldvapen t sätt, att kulan, som vid införandet i loppet gick fri från räfflorna, antingen stukades gestötar af laddstocken, så att den i behörig utvidgades (*tappgevär*), eller också utvidgades t genom krutgasens tryck vid skottlossningen nsions- och *kompressionskulor*). Räfflorna vid denna tid alltid jämförelsevis få till ansärskildt vid artilleripjäser, där ett större räfflor väsentligt hade ökat svårigheterna att laddandet inpassa knapparna i räffelmynning. Först vid öfvergången till bakladdning räfflingens stora fördelar till fullo utnyttjas, an inga svårigheter längre uppstodo vid ladet och man därjämte kunde öfvergå till a styrmedel, *gördelstyrning* vid artilleri- och *mantelstyrning* vid handeldvapen, att ändig tätning erhölls mellan projektilens lif räfflorna. — Ett eldvapen säges vara *höger-* *vänsterräfflad*, allteftersom en i öfre delen ppet befintlig räffla bakifrån sedt vrider sig åt r eller vänster. Räffelriktningen är för vapnets ingsförmåga fullkomligt likgiltig, men bestämdet håll, hvaråt afdriften (se Kulbana) sker, inverkar alltså på riktmedlen, hvarför det nu blifvit en allmän praxis att konstruera vapnen rräffladе. Räfflornas antal bestämmes så, att ingen på projektilens styrmedel blir fördelad illräckligt många punkter, och det växer följgen, i den mån utrymme finnes, d. v. s. med ern. Hos gevär är antalet vanligen endast ., hos en 7 à 15 cm. kanon 30—40 och hos en m. kanon omkr. 70. Vinkeln mellan en räfflas ing och loppets *generatris*, en med kärnlinjen llell linje, kallas räfflans *vridningsvinkel*. Den af loppet, på hvilken räfflan vrider sig ett hvarf, kallas räfflans *stigning* och anges vanligen i multipel af kalibermåttet. Vridningsvinkeln sålunda äfven stigningen afpassas så, att projektilen erhåller den *utgångsrotationshastighet*, fordras för, att den under hela sin bana skall hålla erforderlig *stabilitet*, d. v. s. städse gå spetsen främst. Denna hastighet växlar vägigt med kalibern och är sålunda i rundt tal tt 6,5 mm. gevär 3,600, vid ett 8 mm. gevär 0 och vid en 7,5 cm. kanon 220 hvarf i sek. ngsrotationshastigheten beror på räfflornas ningsvinkel *vid mynningen*, och denna göres större än i begynnelsepunkten, på det att projektilens rotation under vägen genom loppet först essivt må ökas till det erforderliga måttet och ets frestning sålunda må minskas. Dylika r benämnas *tilltagande* till skillnad från de *rmiga*, som ha konstant vridning. Vridningsln brukar vid de förra stiga från omkr. 3° till

Räfflans *profil*, hvarmed menas dess form vid ning med ett plan vinkelrätt mot loppets kärn-, växlar alltefter vapnets art och fabrikassystemet. Gevärsräfflor få ej förete skarpa kanter, enär kulans mantel då lätt kan slitas sönder; de måste därjämte vara grunda, enär de eljest ej kunna utfyllas af det hårda styrmedlet och pipan dessutom skulle för mycket försvagas; bommarna göras här vanligen lika breda som räfflorna. Vid artilleripjäser äro räfflorna djupare och profilen rektangulär med skarpa kanter på bommarna; dessa göras vanligen smalare än räfflorna för att lättare kunna inträngа i styrmedlet. Med afseende på räffelprofilens mått i olika punkter af loppet skiljer man mellan olika system, såsom *parallellräfflor*, hvilkas profil alltigenom är oförändrad, *kilräfflor* med aftagande bredd och *progressivräfflor* med aftagande djup fram emot mynningen. Tilltagande parallellräfflor äro numera de vanligaste. Jfr Handeldvapen, sp. 1312, och Kanon, sp. 779 och 784. 2. E. E. 3. G. af Wdt.

Räffle. Se Reval, sp. 44.

Räfhaj, *zool.* Se Alopecias vulpes.

Räfkaka, *Semen nucis vomicæ, farm.*, kallas fröna af räfkaketrädet, *Strychnos nux vomica* (se Strychnos). Frukten af detta träd är ett slags bär af ett litet äpples storlek, med gult skal och ett hvitaktigt, saftigt, nästan geléartadt kött, i hvilket fröna ligga oregelbundet inbäddade. Fröna ha formen af en platt skifva med rundad omkrets och 1,5—3 cm. i tvärlinje; de äro ofta något tjockare mot periferien än i midten. Denna företer på ena sidan en liten grop och på andra sidan en motsvarande upphöjning (”nafle”). Tjockleken är omkr. 2—5 mm. Ytan är ljusgrå, sidenglänsande och tätt beklädd med fast tilltryckta hår, som ligga radialt ordnade med spetsarna riktade mot periferien. Afpetas håren, framträder en brun, hård yta. En räfkaka består till största delen af en fast och hård, svårligen brytbar, hornartad, gråhvit eller brungrå fröhvita, som, uppmjukad i vatten, kan delas i två hälfter, mellan hvilka vid ena kanten det hjärtlika växtämnet befinner sig. Smaken är ytterst bitter, beroende på närvaron af de giftiga alkaloiderna *stryknin* (se d. o.) och *brucin* (se d. o.). Halten af stryknin uppges till 0,7—1,5 proc. och af brucin till 1,5—4 proc. Genom sina tetaniskt verkande alkaloider är räfkakan ett häftigt gift, som dödar genom att framkalla stelkramp, så att andningen förhindras. I liten dos är räfkakan använd (i form af pulver, extrakt eller tinktur) som magstärkande bittermedel. Med pulver af räfkakor eller hellre med det ur dem framställda strykninet förgiftas kött eller döda djurkroppar, hvilka sedan läggas så, att de kunna påträffas af räfvar, som genom att förtära dessa beten sätta till lifvet, hvilken användning gett upphof till namnet ”räfkakor”. Stryknin ingår äfven som beståndsdel i de s. k. Ignatiibönorna, frön af *Strychnos Ignatii* (se Strychnos), oregelbundet rundade, äggformiga, tunga och hårda bildningar af 1,5—2 cm. diameter. Äfven dessa frön ha på ytan korta, tilltryckta hår af ljusgrå färg, hvilka vanligen äro i stor utsträckning affrötta, då en mörkgrå, hård yta framträder. Ignatiibönorna innehålla stryknin. Ö. T. S. (C. G. S.)

Räfkaketrädet, *Strychnos nux vomica, bot.* Se Strychnos.

Räflon, *zool.* Se Lodjuret.

Räfmjölkstörel, *bot.*, namn på *Euphorbia Peplus* (se Euphorbia).

Räfrumpa (Åkerfräken), *bot.* Se Equisetaceæ.

Räfsa, *landtbr.* Se Hästräfsa.

Räfsax, *jaktv.*, en större trampsax, som användes för fångst af räf. Sedan genom 1912 års jaktstadga bruket af sax blifvit inskränkt till skadliga roffåglar, får räfsax ej längre användas i vårt land. Från många håll har emellertid petitionerats om detta förbuds upphäfvande. G. G.

Räfsjuka, *med.* Se Alopeci.

Räfsläktet, *Vulpes, zool.*, betraktas stundom som ett undersläkte under hundsläktet, *Canis*, i vidsträckt mening, men uppfattas vanligen som ett särskildt släkte. Det omfattar de räfartade formerna eller, som gruppen äfven benämnes, *Alopecoideæ*, som bl. a. utmärkes däraf, att nosen är utdragen och starkt tillspetsad, pupillen aflång och nästan lodrät, kroppen långsträckt, benen korta samt svansen längre än halfva kroppen och särdeles yfvig. Pannbenen äro föga konvexa, deras utskott bakom ögonhålorna på öfre ytan konkava och med föga eller icke nedböjd spets; öfre roftandens häl är väl utbildad. Räfvarna smyga sig på sitt rof, jaga icke i flock och bo i hålor i jorden, hvilka de ofta själfva gräfva, eller i bergsskrefvor. Till detta släkte höra omkr. 20 arter från Europa, Asien, Afrika och Nord-Amerika. I vårt land finnas två arter: vanliga räfven och fjällräfven. Beträffande den förra (äfven om färgvarieteten "brandräf") se Räfven. — Den senare, fjällräfven, äfven kallad "fjällracka" och "polarräf", *Vulpes* (*Alopex*) *lagopus*, blir 60 cm. lång och har svans af 32 cm. längd. Öronen äro afrundade, små, i längd lika med något mera än en tredjedel af hufvudet och af samma färg som ryggen. Tårnas trampknölar äro om vintern ludna och svansen (med håren) kortare än två tredjedelar af kroppens längd. Skallen har en ganska stark sänkning framom pannan, och underkäkens största höjd ligger under roftanden. Färgen är om vintern snöhvit, om sommaren däremot svartaktig, med hvitaktiga stickelhår på hufvudet och nosen. En varietet är den s. k. "blåräfven" (afbildad i fig. 3 å pl. till art. Polarländer), som är blåaktigt mörkbrun, med hufvudet och benen ljusast och svansen mörkast samt blåaktigt askgrå bottenfäll. Denna färgvarietet bibehåller på vintern sin blåa päls. Fjällräfven förekommer tämligen allmänt i nordliga Sveriges fjälltrakter ända ned till norra delen af Dalarna och stryker stundom i enstaka exemplar längre söderut, ända till Skåne. För öfrigt finns den i norra europeiska Ryssland, norra och östra Sibirien, på Kurilerna, Beringsön, Aleuterna, i Nord-Amerikas nordligaste delar, på Island samt Norra ishafvets öar såsom Spetsbergen. Den träffas äfven kringstrykande på den fasta hafsisen kring polen och torde vara det däggdjur, som går längst mot norr. Såsom namnet antyder, vistas denna art på fjällen, nämligen deras högre och kala delar, ofta i närheten af den eviga snön, i den höga norden äfven på låglandet. Fjällräfven synes ha större förmåga än den vanliga räfven att gräfva, hvarför ock af honom förfärdigade bon ofta äro ganska vidsträckta och ha en mängd utgångar. Parningstiden lär infalla i mars eller i början af april. Ungarna, vanligen 5—8, framfödas i maj eller början af juni, ligga länge kvar i boet, äro redan till följande vinter i det närmaste fullvuxna och fortplanta sig redan följande år. Fjällräfvens föda utgöres företrädesvis af sorkar och lämlar, hvarför den också finnes i stort antal på sådana ställen, där dessa djur förekomma ymnigt, och beledsagar fjäll-lämlarna på deras vandringar. Därjämte förtär den allt åtbart ur djurriket, särskildt fåglar jämte deras ägg och ungar. I list och förslagenhet går den icke upp mot den vanliga räfven samt visar ej sällan en ansenlig dumdristighet och oräddhet. Skinnet utgör ett eftersökt pälsverk, dyrbarare ju blåaktigare det är. — En tredje europeisk art är korsaken (se d. o.), som, ehuru hufvudsakligen utbredd i Asien, sträcker sitt område västerut till Volga och trakterna n. om Kaspiska hafvet. Den är närmast besläktad med fjällräfven. — Bland öfriga arter kan nämnas den på Nord-Amerikas prärier förekommande gråräfven *Vulpes* (*Urocyon*) *cinereo-argentatus*, hvilken stundom, ehuru olämpligt, benämnes "silfverräf". Dess päls är korthårig och föga värderad. — Till räfsläktet räknas äfven den i Afrikas öknar allmänna fenneken l. ökenräfven (se Fenek), som ofta föres till ett särskildt undersläkte, *Megalotis*. C. R. S. G. G.

Räfsnäs, kungsgård i Toresunds socken, Södermanlands län, vid den yttre Gripsholmsviken. 5½ mtl, tax. till 67,800 kr., kvarn, tax. till 15,000 kr. (1914). Egendomen tillhörde länge Suresläkten (tre sjöblad), af hvars medlemmar riksföreståndaren Sten Sture i yngre år bodde där, därefter den sistnämndes systerson Erik Johansson Vase. Gustaf Vasas vistelse där och flykt därifrån öka i hög grad den gamla gårdens historiska minnen. Sedan tillföll godset hertig Karl, innehades af dennes gemåler, hans son Karl Filip, drottning Maria Eleonora, M. G. De la Gardie, Klas Tott och Karl X Gustaf. Hans drottning Hedvig Eleonora lämnade R. åt Juliana af Hessen-Eschwege, men det reducerades af Karl XI och har sedan varit kungsgård, utarrenderad. Det af Karl IX uppförda stora tvåvåningsstenhuset med en flygel åt

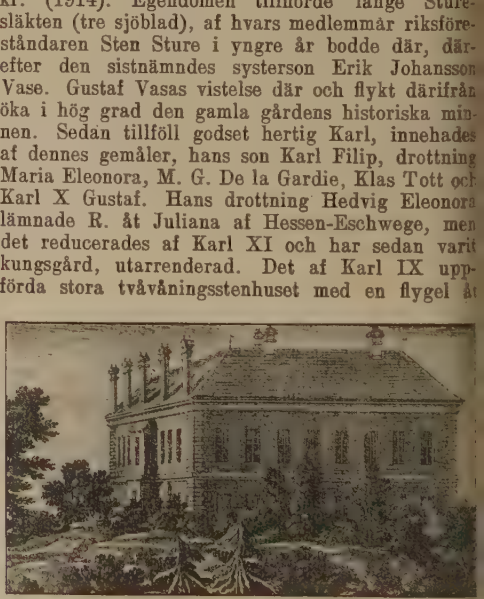

Hufvudbyggnaden på Räfsnäs under 1600-talet, efter Sueciæ-verket.

östra sidan (afbildadt i Sueciæ-verket; se fig.) och med ett dominerande läge på en höjd vid sjön fick småningom förfalla och revs 1773. Den nuvarande oansenliga mangårdsbyggnaden af trä byggdes 1737. Wbg.

Räfst (fsv. *ræfst*, straff; förbud, fridlysning; domstol, ting; af *ræfsa*, isl. *refsa*, straffa), rannsakning; straff. Se Reduktion, *hist.*

ʃsten, bebodd ö i Roslagen (Gräsö socken), n Idösundet skild från södra delen af Gräsö.

ʃsteting (fsv. *ræfsta þing*, af *ræfst*; se Räfst), där konungens domsrätt utöfvades. Huruvida land någon domsrätt ursprungligen tillkom gen, därom ha olika åsikter blifvit fram-a. Det sannolika torde väl vara, att denna ätt småningom, i jämbredd med konungens ade makt öfver hufvud, utvecklat sig ur hans och plikt att frid hålla och lag styrka. I ldre Västgötalagen finnes knappast något, som på en konungens högsta domsrätt. Men i den yngre Västgötalagen föreskrifves, att *æfsinga þing* — på hvilka sannolikt dom å gens vägnar dömdes — skulle hållas hvarje nligt Östgötalagen skulle dock *ræfst* (*kununge* hållas blott hvart tredje år, men därmed s sannolikt endast det längsta uppehållet n två räfster. I Svealagarna är, ehuru ordet ting ej i dem användes, konungens domsrätt, utan tvifvel i sammanhang med edsöreslagar-se Ed-söre) utfärdande fick särskild bety-, redan fullt utbildad och framträder i stor äckning. Magnus Eriksson föreskref 1344 (i s. k. Uppsalastadgan), att i hvarje lagsaga e finnas en af konungen och "landsmännen" d 12-mannanämnd, som hade att bringa un-konungens räfst dem, "som allmogen ofreda". m en ny stadga 1346 (den s. k. Upplands-gan) fick denna "konungsnämnd", som nu skulle af konungen och rådet, rätt att själf afdöma a mål (å konungens vägnar), men Magnus ssons landslag återupplifvade 1344 års bestäm-er om dess kompetens. Hade dessa blifvit be-lande, synes Sverige ha kunnat få en inrättning, nde Englands anklagelsejury (se d. o.), genom Kristofers landslag flyttades konungs-den in i själfva räfstetinget, blef dess nämnd vanlig mening (se Nämnd 1), d. v. s. kom iär motsvara den *vanliga* engelska juryn (se ydomstol, sp. 313—314). Vid räfstetings-utionens förfall förlorade konungsnämnden i i denna mening sin betydelse och har ej något lt gemensamt med den af Erik XIV inrättade ungens nämnd (se d. o.) än namnet. I nnan stadga af Magnus Eriksson, den s. k. restadgan af 1345, kallades den kungliga dom-m rättarting. Däri föreskrefs nämligen när konungen vill själf "sin rættæræting æe vm alt riket" eller de, som konungens dom a, då skall det kungöras i hvart landskap sex or förut. Detta stadgande upptogs i Magnus ssons Landslag (Thingmålabalken 39), hvars håll anges med följande ord: "Nu vm kununge t huru hon ægher vara". Ingenting ger så-a anledning att antaga, att i denna lag någon nad afses mellan konungsräfsten och tartinget. På dessa ting, till hvilka blott kunde vädjas från lägre domare, utan konungens dom äfven omedelbart kunde sökas, ndes icke blott brottmål, utan äfven civila

I afseende på vissa mål, särskildt edsöres-hade konungstingen uteslutande kompetens. nämnd, som *här* afgjorde faktum, utsågs med ærnas och häradsmännens bifall af häradshöf-en (som själf skulle sitta i nämnden) till ett l af 12 män af häradet, af hvilka (Tgmb. 30). hälften skulle vara "hofmän" och hälften bönder. — Erik af Pommern ville afskaffa eller med räfste-tingen sammansmälta lagmanstingen (se d. o.). I en stadga af 1413 föreskref han nämligen, att sådana ej mer skulle hållas, men att däremot räfsteting skulle hållas på bestämda tider i hvarje lag-saga, i allmänhet två gånger om året (således bli lagtima och ej urtima såsom enligt Magnus Eriks-sons landslag) och att på dem domsrätten skulle utöfvas af biskopen, två af kapitlet, lagmannen och sex af konungen utsedda frälsemän. Kristofers landslag återställde emellertid lagmanstingen, men skilde mellan räfste- och rättarting, af hvilka de förra blefvo lagtima, de senare urtima. Dels stad-gades det nämligen (Tgmb. 9), att *ræfst* eller *landztingh* skulle hållas åtminstone en gång om året i hvarje lagsaga. Kunde konungen ej själf närvara, skulle (Tgmb. 10) biskopen och två af hans kapitel, lagmannen och två af riksens råd eller andra goda friborna män, som biskopen och lagmannen därtill taga i hvarje lagsaga, ha makt att döma öfver alla mål, som för dem till rätta komma. Den nämnd, som på dessa räfsteting hade att afgöra faktum, var, såsom ofvan omtalats, konungsnämnden. Dels stadgas (Tgmb. 40) att, om konungen eller de, som hans dom hafva, vilja hålla *rættara ting*, då skall det kungöras i det landskapet med bref sex veckor, förrän det hållas skall. Vid dessa rättarting skulle (Tgmb. 41), häradshöfding nämnd nämna: tolf män af häradet, hälften hofmän och hälften bönder och landbor, goda bolfasta män, som vederdelomän och härads-män säga ja till. Till räfstetingen, men ej till rättartingen hörde särskildt högförräderimål och nästan alla brott mot konungsbalken. — Den så-lunda genom lagens ord angifna skillnaden mellan räfsteting och rättarting torde emellertid icke i verkligheten ha haft någon synnerligen stor bety-delse. För öfrigt synas dessa konungsting öfver hufvud mot slutet af medeltiden mer och mer ha råkat i förfall. Det blef i stället allt vanligare under loppet af 1400-talet, att den högsta doms-rätten utöfvades af konungen eller riksföreståndа-ren jämte rådet på herredagar eller rådsmöten, eller att rådet ensamt dömde konungens dom. Den kännbara bristen på stadgad ordning och regelmässighet i rättskipningen föranledde slutli-gen, efter flera försök till införande af större stadga i den högsta domsrättens utöfning, hvilka mer eller mindre blefvo utan bestående påföljd, upprättan-det af Svea hofrätt 1614. Och genom den 1615 utfärdade "Rättegångsprocessen" kunna de gamla konungstingen sägas vara upphäfda, då det där (§ 20) heter, att "för thenne vår konungzlige hoffrätt och öfverste doom skola införas, cognosce-ras och ändtligen slijtas" bland annat "alle ären-der, som aff konungens nämbd pläga ransakas och dömas å räfst eller landz-ting, thesslijkes å rättare-ting". Jfr F. Ödberg, "Om den svenske konun-gens domsrätt" (1875), H. Blomberg, "Om Sve-riges högsta domstols statsrättsliga ställning och be-tydelse" (1880), och K. H. Karlsson, "Den svenske konungens domsrätt och formerna för dess utöfning under medeltiden" I (1890). — Om räfstetingen i Danmark se Kongens ting. I. L. (S. B.)

Räfsvans, *bot.* Se Amarantus.

Räfsvansaporna, *Pithecia*, *zool.* Se Primates.

Räfsvärmare, *jaktv.*, benämning på mindre fyrverkeripjäser, som användas för att drifva ut räf ur gryt. De användas på så sätt, att den vidsittande stubintråden antändes, hvarefter svärmaren instickes i grytet med främre ändan inåt. Genom ljuseffekten, fräsningen och den kastande sick-sack-rörelsen hos svärmaren skrämmes ofta räfven att störta ut ur grytet. G. G.

Räfsö. Se Björneborg.

Räfven (lat. *Vulpecula*), *astron.*, en liten i Vintergatan, mellan 19 och 21½ timmars rektascension samt mellan 20 och 30 graders nordlig deklination, belägen stjärnbild, innehållande ungefär ett 40-tal för blotta ögat synliga stjärnor. Af dessa är blott en af 4:e storleken, de öfriga af 5:e och 6:e. B—d.

Räfven, Vanliga räfven, Skogsräfven, *Vulpes vulpes, zool.*, den i Europa mest spridda representanten för räfsläktet, är det allmännaste af vårt lands större rofdjur. Från fjällräfven skiljes den lätt, utom på färgen, genom de stora och spetsiga öronen, som ungefär äro af hufvudets halfva längd, samt tårnas nakna trampdynor. Kraniet visar, i motsats mot förhållandet hos fjällräfven, endast en svag sänkning frampå pannan, och underkäkens största höjd ligger under bakersta knöltanden. Färgen rödaktigt gul, på ryggen mera rödaktig; vinterdräkten mer eller mindre grågul, hos äldre individer med hvitaktiga ringar på ryggens, ländens och lårens stickelhår. Öronens baksida samt fötterna och benens nedre del på framsidan svarta; buken är grå till hvitaktig. Svansen

yfvig och lång (med håren uppgående till två tredjedelar af kroppslängden), svansspetsen hvit. Kroppslängden omkr. 70 cm., hvartill kommer den omkr. 45 cm. långa svansen. Flera olika färgvarieteter ha erhållit särskilda namn; bland dessa må nämnas: brandräf, med blåaktig bringa och svansen utan hvit spets; korsräf, med ett mörkt band längs ryggen och ett liknande band tvärs öfver bogarna, hvilket med det förra bildar ett kors, samt mörk (grå till svartaktig) undersida; svarträf l. silfverräf, mer eller mindre rent svart, med eller utan hvita stickelhår, samt med hvit svansspets. Räfven förekommer allmänt i hela vårt land, de egentliga fjälltrakterna undantagna, där den ersättes af fjällräfven. Dessutom finnes den i hela Europa, en stor del af Asien (norr om Himalaya) och i en del af norra Afrika. Vanligen ligger räfven dold om dagen, men är under aftnarna och nätterna i rörelse för att söka rof. Ehuru den vandrar tämligen vidt omkring i den trakt, där den har sitt tillhåll, företar den dock ej sådana vidsträckta strödtåg som vargen. Räfvens föda utgöres af diverse mindre djur, hufvudsakligen sorkar och möss, men äfven fågelungar och på marken rufvande fågelhonor. Vidare tar den fisk, både på stranden uppkastad död fisk och lefvande, som den särskildt under lektiden, då fisken står invid stränderna på grundt vatten, förstår att fånga. Vidare håller räfven till godo med insekter, såsom skalbaggar och en del stora nattfjärilar, samt försmår ej heller en del ämnen ur växtriket, särskildt bär, såsom rönnbär. I slutet af jan. och i febr. infaller räfvens parningstid, då hannarna slåss med hvarandra om honorna. Dessa gå dräktiga i 9 veckor och föda 4—5, någon gång flera, blinda ungar, som ömt vårdas af modern och till hvilka äfven fadern släpar föda, medan de ligga i boet, liksom han äfven i början af digifningen gör åt honan. I juli lämnar familjen sin lya och skingras på senhösten. Redan följande året äro ungarna fullvuxna och börja då para sig. Räfvens vanliga läte är ett hest och kort tjut eller stundom ett kort skällande, som slutar med ett längre tjut. Detta läte låter den höra under ruskiga höstnätter, för öfrigt vanligen endast aftnar och nätter under parningstiden, eller då den lockar på sina ungar. Dessutom morrar den samt har äfven ett starkt fräsande eller harklande ljud. Fångad som ung, blir räfven väl tam, men ej pålitlig och är mindre behaglig i anseende till den fräna lukt den sprider omkring sig. Räfven är sedan gammalt känd för list och förslagenhet, och intet djur torde spela så stor roll i fabler, sagor och folksägner som räfven. Dock är den i folkfantasien betydligt överskattad: ”räfven i saga och dikt och räfven i verkligheten äro rätt skilda djur”. Räfven är dock beträffande sinnesförmögenheter väl utrustad, och dess förmåga att undvika faror och reda sig ur kritiska situationer är beundransvärd. Angående räfvens nytta och skada i människans hushållning äro meningarna mycket delade. Som fiende till sorkar och möss gör den landtmannen stor nytta på fälten, hvilken nytta flerfaldt uppväger den skada den åstadkommer genom att taga en eller annan höna. Egendomligt är, att räfven i vissa trakter af vårt land, såsom Småland och Västergötland, tar får, medan den i andra landskap, såsom Uppland, enligt statistiken ej gör sig skyldig härtill. Då detta ej gärna kan bero på någon olikhet vid de statistiska uppgifternas insamlande, måste en olikhet i räfvens vanor föreligga. Äfven från jägarsynpunkt bedömas räfvens nytta och skada högst olika. För fågeljägaren är den ett skadedjur, medan däremot stöfvarjägaren i den ser ett från såväl idrottslig som ekonomisk synpunkt värdefullt villebråd. På grund af räfvens förmåga att förhindra de små skadliga gnagarnas alltför starka ökning torde en för långt gående decimering af räfstammen på en trakt böra anses mera till skada än nytta. Räfvens skinn lämnar ett ganska värdefullt pälsverk, som har mångsidig användning och alltefter modets växlingar står olika högt i pris. Fullhåriga vinterskinn betalades förr med 7—10 kr., men ha de senare åren betingat

225 kr. i första hand. Färgvarieteterna stå
ie i pris: en vacker korsräf betalas ofta med
åla det nyss angifna priset. De flesta i mark-
en förekommande silfverräfskinnen komma från
d-Amerika, särskildt Canada och Alaska. Denna
rikanska silfverräf utgör en svart (melanistisk)
etet af *Vulpes fulvus*, en vår vanliga räf när-
nde art, som i Amerika ersätter denna och
ända endast är att betrakta som en lokalform.
erräfven lämnar ett af pälsmarknadens värde-
ste skinn; förstklassiga amerikanska silfverräf-
n kunna betinga ett pris af ett par tusen kr. På
re tid har silfverräfven gjorts till föremål för
l i "räffarmar", som till stort antal uppstått
rd-Amerika. Hittills har flertalet på detta sätt
födda ungräfvar sålts för afvelsändamål och be-
ts med fabelaktiga priser — ända till 50,000
pparet —, medan endast ett fåtal kommit i mark-
en som skinn. — Jakten på räf bedrifves i vårt
l mest som stöfvarjakt; dessutom skjutes räf för
gd åtel ("skytte vid vakglugg") eller utgräfves
yan, hvarvid tax eller foxterrier ofta använ-
; stundom behöfver man då ej tillgripa gräf-
, utan räfven utmotas ("spränges") af hunden.
na "grytjakt" kan särskildt rekommenderas
er den tid ungarna äro små, under förutsätt-
att man för att skydda annat ädlare villebråd
decimera räfstammen och ej önskar spara ung-
arna för höstens och vinterns jakter. Räfven
gas äfven med gift — strykninförgiftade beten
en metod, som dock på grund af dess farlighet
människor och husdjur bör undvikas. Genom
nya jaktstadgans förbud mot användande af
har den hittills brukliga räffångsten med
psax upphört som tillåten fångstmetod. Upp-
vande af detta förbud är dock begärt från flera
. — I England är räfven det viktigaste före-
et för parforsjakt, hvarvid ett stort antal drif-
de hundar — foxhounds — användas och jä-
skaran till häst följer jakten, tills räfven tages
hundarna. Jfr Jaktridning och Par-
sjakt. G. G.

Räfvinge, socken. Se Refvinge.

Rägefjord. Se Sogndal.

Rää'isälä, socken i Viborgs län, Finland, Keks-
ms domsaga och härad, utgör ett imperiellt pasto-
af 2:a kl., Nyslotts stift, Keksholms kontrakt.
al 363 kvkm. 7,128 inv., finsktalande (1914).
m socknen finnes sedan 1908 en af staten sub-
itionerad finsk folkhögskola jämte landtmanna-
husmodersskola, med 6 lärare och 53 elever,
raf 37 kvinnliga, 1911. A. G. F.

Räkenskapsbok, *hand.*, för systematiskt förande
räkenskaper afsedd bok. Se vidare Bokfö-
ng och Handelsbok.

Räkhästen, *zool.* Se Räkor.

Räkling, *zool.* Se Helgeflundran.

Räknebräde. Se Räknebänk.

Räknebänk, Räknebräde, Räkneram,
knesträll, Räknetafla, i äldre tider
ända apparater för att underlätta räkneoperatio-
. Abacus (se d. o.) l. abax kallades hos romare
greker en fyrkantig trä- eller stenskifva, hvarpå
markerades medelst stenar e. d. Skifvan var
sedd med på lämpliga mellanrum inristade
er, vanligen sju. Från det antika Grekland
nes i behåll ett (1846) i Salamis funnet räkne-
bräde af marmor, och från Rom känner man flera
dylika. På dessa synas linjerna ha varit uppritade
vertikalt i förhållande till räknaren, en anordning,
som noga öfverensstämde med romarnas kolumn-
räkning. Andra former af räknebräden begagnas
i Kina (under namn af *swán pán*), i Japan (*soro-
ban*) och i Ryssland (*stjoty*). P. v. Havens be-
skref 1736 det ryska räknebrädet som "en träram
med 18 vågräta trådar och 9 pärlor på hvarje
tråd". Grefve d'Escayrac konstaterade 1859, att
kineserna på sina trådställ behöfde blott hälften
så lång tid som en skicklig europé för att räkna
ut samma tal. Gifvetvis finnes en mångfald varia-
tioner af dessa anordningar. Å närstående fig.

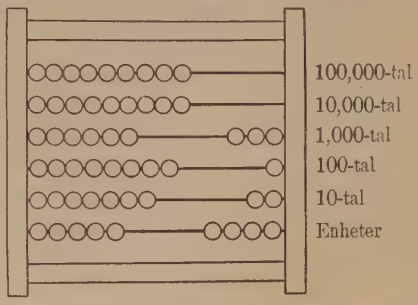

Fig. 1. Talet 3124 inställdt på räknesträll.

1 synes ett trådställ med 6 snören och 9 kulor
på hvarje. Där är talet 3124 inställdt till höger.
Om 3124 skall ökas med 137, så flyttas 1 kula i
hundratalsraden och 3 kulor i tiotalsraden från
vänster till höger. Där står då 3254. I enhetsraden
skulle 7 kulor flyttas, men där finnas blott 5.
Sedan dessa 5 flyttats öfver, skjutas alla 9 till-
baka till vänstra sidan och i st. f. den 6:e ökas
tiotalsradens kulor med en ny, hvarefter den 7:e
enhetskulan flyttas öfver till höger. Talet utvisas
nu af 3 kulor på 4:e tråden, 2 på 3:e, 6 på 2:a
samt 1 på 1:a, d. v. s. 3261 (= 3124 + 137). I nya
tidens Europa började räknebrädet, så vidt kändt,
användas först mot slutet af 1400-talet och upp-
trädde då med linjerna inristade horisontalt i för-
hållande till räknaren. På hvilken väg bruket

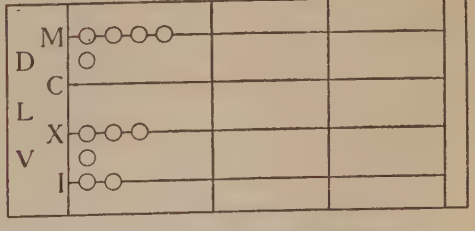

Fig. 2. Talet 4537 markeradt med räknepenningar. I en räknebok från år 1534.

häraf uppstått, har icke kunnat med full säkerhet
afgöras. Under det några anse det som arf från
romarna, hålla andra före, att räknebrädet upp-
stått genom förändring af den ofvan nämnda kine-
sisk-mongoliska "räkneramen", hvarom kännedomen
under 1300-talet kom till Tyskland genom handels-

förbindelser med Kina. Läran om räkning på linjer intog en framstående plats i 1500-talets räkneböcker, särskildt i Tyskland. Huru man räknade på ett linjeradt bräde eller bord med tillhjälp af marker eller "räknepenningar", beskrifves omständligt i räkneböcker af t. ex. Adam Riese och Johann Albrecht (1534; jfr fig. 2). De största räknebänkarna hade olika afdelningar för olika myntslag (i Sverige för daler, mark, ören, fyrkar).

Yngre än räknebrädet är "räknetaflan". Den äldsta bevarade räknetaflan härstammar från omkr. 457 e. Kr. Det är en tafla med verkställda uträkningar (s. k. "lathund"), bl. a. multiplikationstabellen. Fig. 3 visar pythagoreiska tabellen ur

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	4	6						18
3	6	9						27
4	8	12						36
5	10	15						45
6	12	18						54
7	14	21						63
8	16	24						72
9	18	27						81

Fig. 3. Tabula pythagorica oder Einmal Eins (vanlig multiplikationstabell) ur Leupolds verk, 1727.

Leupolds verk "Theatrum arithmetico-geometricum", tryckt i Leipzig (1727). Jfr Multiplikation. Ännu i sista upplagan (1705) af Aurelius' svenska räknebok finnes angifvet, huru man på räknebänken skall finna en summa, rest, produkt eller kvot. Jfr Räknemaskin. Aug. J—n.

Räknekammaren l. Räkningekammaren. Se Kammarkollegium.

Räknekonst, den elementära och företrädesvis för praktiskt behof afsedda delen af aritmetiken, hvartill vanligen hänföras de fyra räknesätten i hela tal, bråk och sorter samt regula de tri, intresse-, bolags-, alligations- och kedjeräkning. — Räknekonsten kallades hos grekerna *logistikē* (se Logistik 1) och utbildades af dem företrädesvis för användning inom astronomien. Den nuvarande räknekonsten leder sitt ursprung egentligen från Indien, utvecklades vidare af araberna och kom från dem till Västerlandet, i främsta rummet till Italien, där venezianernas vidsträckta handelsverksamhet gjorde insikter i dens mma oundgängliga. Till en början framställes räknekonsten under form af en mängd speciella "räknesätt", skilda mindre genom olikhet i metoder än genom de olika slag af föremål, hvilka i exemplen behandlades. Sedermera ha de speciella räknesätten småningom reducerats till de här ofvan angifna.

Räknemaskin, i vidsträckt mening hvarje mekaniskt hjälpmedel, som underlättar räkneoperationer. Bland de äldsta af dessa kunna nämnas kinesernas räkneram, romarnas räknebräde, renässansens räknebänk (se d. o.) och Napierska räknestafvar (se d. o.). Dessa räknestafvar förfärdigades äfven i form af små, vridbara cylindrar, på hvilka talen stodo. Sedan Briggs omräknat de 1614 upptäckta logaritmerna med basen 10, uppritade matematikern Edmund Gunter dem grafiskt på en skala och lade därmed grunden till den nuvarande räknestafven. Wingate förenklade bruket af stafven genom att (1627) utföra den i två bredvid hvarandra liggande, förskjutbara delar. Seth Partridge förbättrade den väsentligt (1657) genom att uppfinna en rörlig "slid", som löpte midt i stafven. Sådan förblef räknestafven, till dess James Watt och hans ingenjör, Southern, i slutet af 1700-talet omgestaltade den till det skick den har för närvarande. Stafven såväl som sliden förfärdigades af buxbomsträ, och sliden försågs med lister, för att hindra den att falla ut. Den fick namnet "sohorule" efter fabriken Soho, där den konstruerats. Den franske artillerilöjtnanten A. Mannheim i Metz förbättrade stafven betydligt, genom att förse den med en "löpare" (1851). De äldsta löparna gjordes af svartlackeradt mässingsbleck med dubbelsidig afläsning; de göras nu af aluminium, och för att hindra stafven att "slå sig" är den förstärkt med fina metall-lister. Patent på räknestafvar ha uttagits af Hædicke, Hannover (1894), F. J. Andersson, Irland (1905) m. fl. För specialändamål utföres en mängd räknestafvar med de för ändamålet nödvändigaste beteckningarna. En modern räknestaf, vanligen kallad "räkneskala" l. "räknesticka" (se pl., fig. 1), kan användas för multiplikation, division, kvadrering, rotutdragning m. m., ehuru resultatet gifvetvis ej kan exakt aflåsas på de sista sifferställena. Den logaritmiska räknestafven är indelad i en graderad skala efter följande principer. Afståndet från skalans början till delstrecket 2 motsvarar icke värdet 2, utan värdet för log. 2, eller $0{,}_{30103}$. Afståndet från 1 till 3 motsvarar värdet log. 3, eller $0{,}_{47712}$ o. s. v. Då log. 1 är lika med 0, står gifvetvis talet 1 vid skalans begynnelsepunkt. För att finna produkten $2 \cdot 3$ inställes således slidens 1 mot öfre skalans 2, löparen förskjutes så, att indexstrecket täcker slidens streck 3, och sedan aflåses på öfre skalan produkten 6, som står i indexstreckets linje. Riktigheten framgår af följande. *Logaritmen för en produkt är lika med summan af faktorernas logaritmer.* Ex. här ofvan uttryckes sålunda:

$$\log. 6 = \log. (2 \cdot 3) = \log. 2 + \log. 3$$
$$\log. 2 = 0{,}_{30103}$$
$$\log. 3 = 0{,}_{47712}$$
$$\log. 6 = 0{,}_{77815}.$$

Afståndet å den öfre skalan från 1 till 6 motsvarar värdet $0{,}_{77815}$, men betecknas med talet 6, alldenstund ej de logaritmiska värdena, utan deras motsvarande tal äro på stafven angifna. På fig. 1 är inställd produkten $1{,}_3 \cdot 1{,}_{82} = 2{,}_{366}$. Af detta tal kan på graderingen på öfre skalan tydligt aflåsas $2{,}_{35}$, men att indexstrecket utvisar ungefär $^1/_3$ af nästa kolumn, det kan endast ungefär uppskattas af räknaren. Att resultatet blir mellan $2{,}_{36}$ och $2{,}_{37}$ är således alldeles tydligt för den, som har någon vana vid räknestafven.

Under det att man med räknestafven blott kan utföra ungefärliga beräkningar, kan man med räknemaskinen endast genom en vefrörelse få fram exakta resultat på mer än 20 siffror. Jesuitpatern Johann Ciermans skref (1640) i sin bok "Disci-

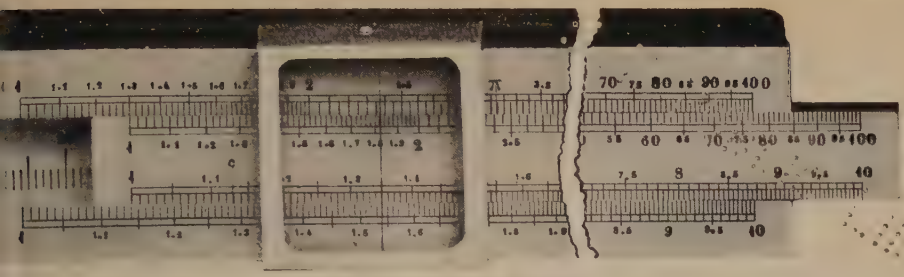

Fig. 1. A. W. Fabers räknestaf.

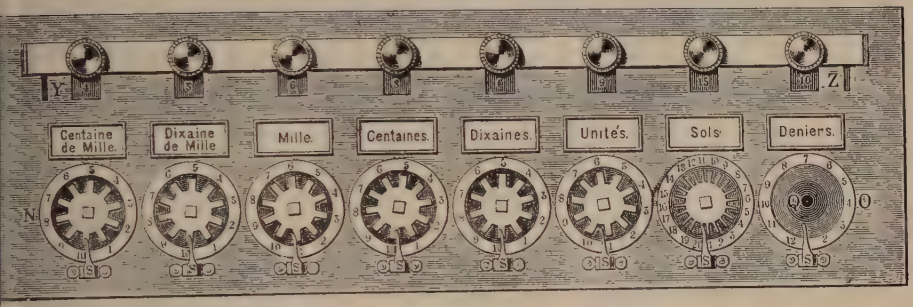

Fig. 2. Pascals aritmometer.

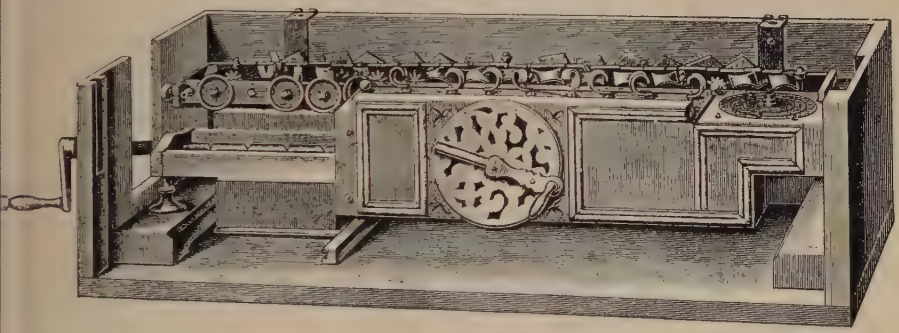

Fig. 3. Leibniz' räknemaskin.

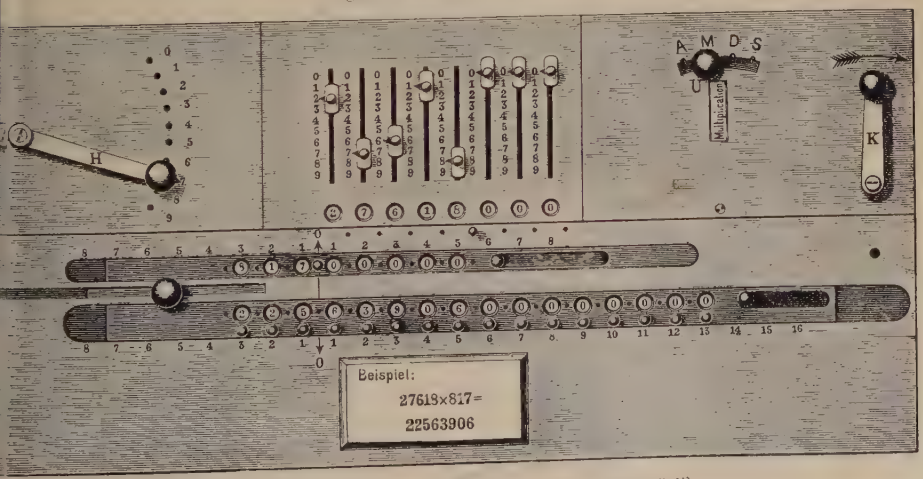

Fig. 4. Steigers och Eglis räknemaskin ("Millionär").

Fig. 5. Hahns räknemaskin.

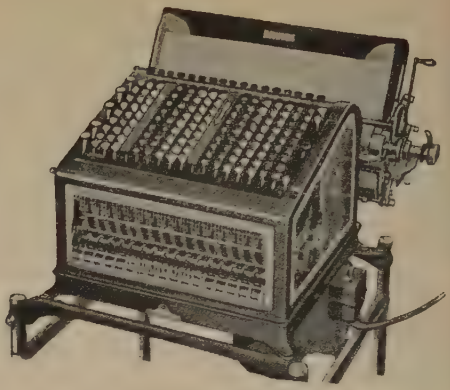

Fig. 6. 17-siffrig räknemaskin (Burroughs).

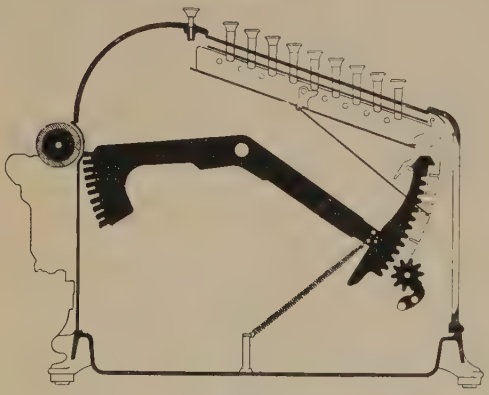

Fig. 7. Skärning af Burroughs' maskin.

Fig. 8. Kalkyleringsmaskin (Burroughs).

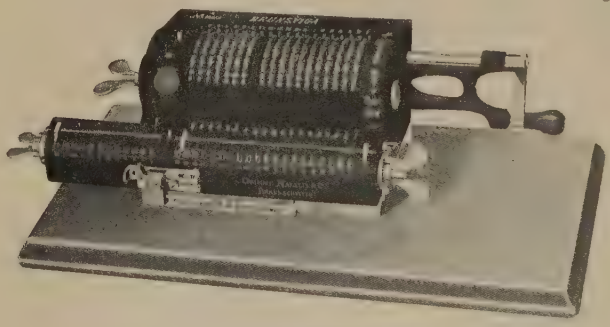

Fig. 9. Trinks-triplex (Brunsviga).

Fig. 10. 10-tangentsmaskin (Dalton).

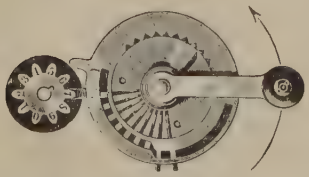

Fig. 11. "Sprossenrad".

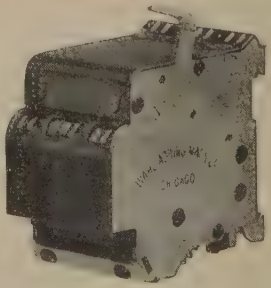

Fig. 12. Adderingsapparat (Wahl).

æ matematicæ'' om en ''anordning försedd
hjul för att utföra multiplikation och division'',
ger ej närmare beskrifning därpå. Blaise
cal uppfann, som det allmänt anges 1642, vid
års ålder, den första räknemaskinen för addi-
och subtraktion och utförde den med sex
rställen. Troligt är, att han konstruerade
skinen för att underlätta räknearbetet för fa-
m, som var skatteuppbördsman. Beteckningarna
vres'', ''sols'', ''deniers'' ange, att maskinerna
om afsågo kontrollräkning af penningbelopp,
kuggantalet på hjulen öfverensstämmer också
l respektive myntindelningar. I ''Conservatoire
arts et métiers'' i Paris befinna sig fyra af
scals maskiner, af hvilka en är daterad ''20
j 1652''. En med denna noga öfverensstäm-
nde, men åttaställig finnes i Matematisch-
ysikalische salon i Dresden (fig. 2). Maskinerna
tå af bredvid hvarandra stående talskifvor för en-
er och tiotal, och de manövreras med ett stift.
dvig XIV:s urmakare Grillet gjorde åtskilliga
bättringar på Pascals maskin. Samuel Morland
nstruerade 1662 en räknemaskin, beskrifven i
ns verk ''Two arithmetic instruments'' (1673).
att utföra multiplikation var det nödvändigt
uppfinna en anordning, hvarmed man kunde
petera det inställda talet, d. v. s. samtidigt
ngvrida flera talskifvor. Detta problem löstes af
ibniz, som (1671—94) konstruerade en maskin,
vändbar för alla fyra räknesätten. Denna (fig. 3)
de mekanisk drifanordning medelst vef, flyttbar
da, höger- och vänsterdragning för räkneverket
äl som tio-öfverföring. Den förevisades i Lon-
n (1673) samt, efter vidtagna förbättringar, för
penskapsakademien i Paris. Maskinen kostade
kr. 64,000 kr., men blef aldrig färdig; den är
häftad med ett konstruktivt fel, som aldrig blef
ttadt, ty arbetet med den upphörde vid upp-
narens död (1716). Tre eller fyra maskiner
ggdes, hvaraf en finnes i Kästner-museum i
nnover. Uppfinningens viktigaste del är den
k. trappvalsen, en cylinder med nio olika långa
ggar, motsvarande talen 1—9. Leibniz skall
ven ha byggt en annan, dessvärre förkommen,
knemaskin, i hvilken förmodligen funnos kugg-
ul med föränderligt kuggantal, ty därom finnas
gra meddelanden i hans skrifter. Professor J.
olenus i Padua byggde (1709) en stor räkne-
askin med vikter och pendel som en klocka. I
nna maskin finnas kuggtänder, som kunna läggas
sidan, men för öfrigt erbjuder den ej något
intresse. En additions- och subtraktionsmaskin
ppfanns af Chr. L. Gersten, professor i matema-
i Giessen (1722). Efter Pascals system byggde
rmakaren L'Épine (1725) en maskin, som finnes
Paris, och något senare förfärdigade Boitis-
ndeau en liknande. Båda omnämnas med stort
eröm af akademien i Paris. Äfven Leupold kom
727) med en af honom uppfunnen räknemaskin.
fter ett halft århundrade utan någon uppfinning
betydelse konstruerade württembergiske kyrko-
rden Ph. M. Hahn i Echterdingen (1770) en
knemaskin, som är den första fullkomligt bruk-
ara. Hahn förklarade, att han var så öfveran-
rängd af astronomiska beräkningar, att han af
n trötthet ej förmådde subtrahera två tal från
varandra, därför ämnade han förvandla räkne-
arbetet i muskelarbete och spara nerverna. Den
första maskinen, färdig 1774, byggdes af mekani-
kern Staudt. Maskinen, som är cirkelrund, finnes
nu i tekniska högskolan i Berlin (fig. 5). Hahns
maskiner ha talskifvor, ordnade i cirklar, och i
midten sitter en vef. Räknemaskiner af Leibniz
och Hahn äro under åren 1892—96, på uppdrag
af preussiska vetenskapsakademien, iordningställda
af ingenjör A. Burkhardt i Glashütte. Leibniz' ma-
skin kan ej användas till riktigt arbete, Hahns där-
emot arbetade absolut noggrant och tillät räk-
ningar ända till 12-siffrigt tal. Samtidigt med
Hahn konstruerade J. H. Müller i Giessen en
räknemaskin, som blef färdig 1783 och nu finnes
i museet i Darmstadt. Dess sifferskifvor äro ord-
nade i cirkel, den möjliggör beräkningar af 14-
siffriga tal och är i hufvudsak bestämd för uträk-
ning af tabeller. Anmärkningsvärd är en var-
ningsklocka, som signalerar, då man drar ett
större tal från ett mindre eller då maskinens kapa-
citet öfverskrides. Krügel säger om den: ''Vid små
exempel blir en van räknare färdig före maskinen,
men vid stora tal är maskinen snabbare''. Den
första maskin, som erhöll större utbredning, bygg-
des af den parisiske försäkringsdirektören Charles
Xavier Thomas från Elsass efter Leibniz' system
och patenterades 1820. Originalmaskinen finnes i
Paris. Den kallades ''aritmometer'', är byggd i
form af en aflång låda och ger riktiga resultat
ända till 16 siffror. Med den kunna rotutdrag-
ningar och dignitetsupphöjningar utföras, och den
kan äfven användas för trigonometriska beräkning-
gar. Hvarje sifferställe motsvaras af en trapp-
vals, ofvan hvilken befinner sig ett på en fyrkantig
axel förskjutbart hjul, som regleras genom en
inställningsknapp. Vid patentering af maskiner af
denna typ använder en och annan uttrycket
''förenkling af Leibnizska trappvalsen'', men de
fleste kalla dem ''Thomas-maskiner''. De uppfin-
ningar, som nu följde, voro mestadels utveck-
lingar af de förutvarande systemen. John Tyrell
(1830), S. Downing (1833), Roth (1841), maskin
efter Pascals princip, men med ''organe multipli-
cateur'', A. J. Staffel (1841), skrufräknemaskin för
addition och subtraktion. Engelska patent finnas
af Barnett (1841), Marston (1842), Wertheimber
(1843) och Barnowsky i Paris (1847). Maurel och
Jayet byggde (1849) en duglig maskin, kallad
''Arithmaurel'', J. Thomas 1858 en räkneapparat
med invändigt placerad spärr, som arbetar i hak,
motsvarande siffrorna, C. H. Webb 1868 en enkel
maskin ''Adder'' m. fl. En annan maskintyp, den
i handeln mest förekommande, är den, som i st. f.
''trappvalsar'' har skifvor (ty. *kurvenscheiben*),
som reglera nio in- och utskjutbara kuggar eller
tänder (ty. *sprossenräder*), på svenska kallade
pinnhjul (fig. 11). Grundtanken i uppfinningen är,
att dessa rörliga kuggar, som vid inställnings-
organens utgångsläge icke framträda ur grund-
kretsens periferi, genom ett enkelt handgrepp
ställas för ingripande i räkneverket. Då kurvskif-
vans inställningsarm föres till en viss, på täckplå-
ten angifven siffra, utskjuter den samtidigt ett
motsvarande antal kuggar. Dessa sitta i hjul-
kroppar, som äro fästa på drifaxeln. Sifferhjulen
sitta på en med drifaxeln parallell axel. Denna
anordning skall först ha begagnats af Péreire

(1750). Uppfinningen af de ställbara kuggarna tillskrifves såväl Leibniz som Polenus. Patent därå uttogs 1843 af Wertheimber. Svensken V. Odhner uttog 1878 för en Petersburgsfirma det första tyska patentet på en sådan maskin, hvarför denna typ sedermera kallats ”Odhnermaskin”. Efter grundlig ombildning af maskinen erhöll Odhner nytt patent i Tyskland (1891). Svenska patentet lyder 1890 på ”räknemaskin benämnd Arithmometer” och anger maskinens storlek till 9 inställningsarmar, 11 produkt- och 6 kvotsiffror. Denna fabrikation fortsättes i Petersburg. Sedan 1892 tillverkas räknemaskiner af denna typ af firman Grimme, Natalis & Co i Braunschweig, och deras maskin, ”Brunsviga”, är till dato utkommen i större antal än någon annan räknemaskin för alla fyra räknesätten. F. Trinks har konstruerat ett flertal modeller, hvaribland må nämnas miniatyrmaskinen ”Brunsvigula” (vikt omkr. 3 kg.) och ”Trinks-triplex”, med 19 inställningsarmar, 20 siffror i produkt- och 12 i kvotverket (fig. 9). Egentlig fabrikation af räknemaskiner började af A. Burkhardt i Glashütte, som (1878) förde i marknaden en maskin ”Burkhardt-Arithmometer”, en Thomas-maskin, som underkastats en noggrann konstruktiv omarbetning. Firman Ludwig Spitz & Co, Berlin, tillverkar en maskin, ”Unitas”, med två räkneverk, lätt nollställning och vefrörelsen i *en* riktning, hvarvid de olika räkneoperationerna dirigeras genom omställning af en häfarm (patent därå uttogos 1907—12). ”Archimedes” från Glashütter rechenmaschinenfabrik och ”X mal X” från Seidel & Naumann, Dresden, med tryckverk tillhöra samma grupp. Besläktade med system ”Thomas” är en del äldre och nyare patent, såsom Dietzschhold (1878), Büttner, Dresden (1884), Duschanek, Freiburg (s. å.), Weiss, Berlin (1894), Haack, Berlin (1901), Pöthig, Glashütte (1907—11), Wurfschmidt, Wien (1908), Cordt, Oldenburg (1908—13), Jahn och Herzstark, Wien (1910—12), Jahnz, Zürich (1913) m. fl. Patent, hänvisande till Odhners eller besläktade därmed, äro: Huber, Hamburg (1892), Küttner, Chemnitz (1896), Müller och Weidmann, Leipzig (1908), Heinitz, Dresden (1900), Schuster, Berlin (1903—11), Triumphatorwerk (1910), La Société Chateau Frères, Paris (1907) m. fl. Behr i Dresden har en såtillvida afvikande anordning, att han i sin maskin ”Record” har trappvalsarna stående i st. f. liggande. En maskin, som bildar en typ för sig, är ”Mercedes-Euklid” af Hamann, Friedenau (1912), ty den arbetar med en ”proportionalstång”. Sifferhjulen på denna sakna spärrar, subtraktion sker genom addition af komplementtal, och division regleras automatiskt genom vefvens låsning.

Ofvan uppräknade maskiner utföra multiplikation medelst upprepad addition. Professor E. Selling i Würzburg konstruerade 1872 en maskin, som försågs med två skilda mekanismer, ett saxsystem med klaviatur och kuggstänger samt ett kugghjulssystem med sifferhjul. Ett flertal patent (1886—1913) afser maskinens utveckling med tryckverk, elektrisk drifanordning o. s. v. Denna maskin bildar en öfvergång till den af Léon Bollée, Le Mans (1888—95), konstruerade maskinen, som arbetade efter verklig multiplikationsprincip. En verkligen lyckad maskin efter en alldeles ny princip är den af Otto Steiger (1892) konstruerade och af Hans W. Egli, Zürich, tillverkade ”Millionär” (fig. 4). Den har 8 inställningsorgan, 8 kvot- och 16 produktställen. Den framställer enkelprodukterna genom endast ett vefslag för hvarje multiplikators- eller kvotställe. Genom framflyttning af s. k. ”multiplikationskroppar”, d. v. s. skifvor med tänder, hvilka grafiskt framställa de olika enkelprodukterna, inställas kuggstänger, som påverka de längs fyrkantiga axlar löpande inställningsorganen, hvilka sedan i sin ordning vidarebefordra enkelprodukterna. Maskiner, som ej kunna hänföras direkt till någon af de förra grupperna, äro svenskarna J. Hultmans och A. M. Johanssons (1900—04) maskin, ”Mercur”, med roterande hjul med rörliga kuggar och inställning medelst förskjutning på rörliga axlar, A. Rechnitzers (1902—11) maskin, som på en gång räknar ut produkter af flerställig multiplikator och flerställig multiplikand; den har tryckverk och elektrisk drift, J. Vermehrens bråkräkningsmaskin (1902—13), The Schooling calculatings maskin med tre adderverk för brutto, tara, netto (1909), svensken G. E. Johanssons bokföringsmaskin med sju räkneverk i bredd (1909; ej tryckande), Kettlitz' maskin (1909), som utvisar debet, saldo, kredit i tre siffergrupper bredvid hvarandra, Kollers (1912) för multiplikation af två flerställiga tal, som båda inställas samtidigt.

Additionsmaskiner är benämningen på en stor grupp, som delas i ”icke tryckande” och ”tryckande” (vanligen kallade ”skrifvande”). De förra kallas också ”kalkyleringsmaskiner” (fig. 8). Räkningen på dessa utföres *direkt* genom siffertangenternas nedtryckande, hvarvid resultatet framkommer på sifferhjulen. Därest ej tangenten till fullo nedtryckes, uppstår felaktigt resultat, men erfarenheten visar, att en van räknare nästan aldrig gör fel. I synnerhet multiplikation går otroligt fort på dessa maskiner. Hit höra maskiner från Felt & Tarrant, Chicago (1889), ”Comptometer”, Proskauer, Berlin (1892), Lotterhand (1904), Burroughs' Calculating (1909), Barret (1910) m. fl. Enkla adderingsapparater, som vanligen manövreras med ett stift, äro i regel byggda i form af aflånga lådor och arbeta medelst snören, böjliga stålband, kuggstänger eller kedjor. Sådana maskiner äro patenterade af Mayer, München (1884), Webb, New York (1894), Goldman, Chicago (1901), Cleveland (1904). Wirth, Luzern (1906), Schubert & Salzer, Chemnitz (1910) m. fl. Den första praktiskt brukbara tryckande additionsmaskinen, som fabriksmässigt framställdes, konstruerades af amerikanen W. S. Burroughs (1882). Den första maskinen blef färdig 1888 och kostade då 300,000 doll. Egentlig fabrikation började 1891. Totala tillverkningen uppgick 1 okt. 1915 till 243,588 st. additionsmaskiner, och den årliga tillverkningen är nu omkr. 40,000 st. Som jämförelse kan nämnas, att ingen annan räknemaskin ännu hunnit den totalsiffra, som motsvarar Burroughs' nuvarande årstillverkning. Burroughsmaskinen göres nu i omkr. 90 olika modeller, hvaraf den största är 17-siffrig, med dubbla räkneverk, obegränsad ”split”-anordning och helautomatisk tabulatorvagn (fig. 6). Den drifves med elektrisk motor, tryck-

en sker på pappersrullar eller hela ark, där rad- och kolumnförflyttningarna som äfven andet af räkneverk ske automatiskt, endast rade af tabulatorstänger, som kunna utbytas nvilka sålunda omedelbart förändra maskinens ssätt. Olika operationer markeras genom tecken, hvarför man genom kollationering fastställa, huruvida något fel blifvit begånget. ubtraktionsmaskin finnes, som arbetar med di- å plus- och minusposter, hvilka vid addering la plus- eller minussaldot. Bland dem, som rruerat dessa specialmodeller, må nämnas G. Vincent, Nelson White, Putnam, Benner . En skärning af en Burroughsmaskin (fig. 7) r, hur mekanismen arbetar. Vid nedtryckning siffertangent indrages en ståltråd i en inskär- i den fasta plattan. När balansarmen sättes relse, sänker sig kuggsegmentet, till dess den i ändan af detta befintliga haken fastnar på a ståltråd, hvarvid typsegmentet i armens ra ända inställes för hammarverket. Efter kningen på papperet återgår balansarmen till ngsläget, hvarvid sifferhjulen inställas. I fråga yttre anordningar påminna de flesta s. k. "fler- ga" additionsmaskiner om Burroughs'. Patent uttagits af Felt (1890 och 1899), The Uni- al accountant (1902), Wales (1903), Pike jr 04), Mc Farland (1909), Niemann (1910), Ellis 12—15), Hunter (1911—14), Wanderer-werke 13), Bickford (1914) m fl. En annan typ för itionsmaskiner är den s. k. "enradiga", äfven ad "10-tangents-maskin", ty de 10 tangenterna na likaväl vara placerade i två rader som i en 10). Patent på denna typ ha tagits af Ham- stede, Köln (1882), Austin (1887), Shattuck å.), Ludlum (1888), Hopkins (1894), Royall å.), Dudley (1896), Mc Caskey (1898), Hoch 01), Dennis (1903), Shattuck (1905), Giersing 07), Hinchman (1909), Raber (1911), Austin å.), Dalton (1912) m. fl. Med undantag af äldsta äro dessa maskiner "tryckande". Några dem ha också annat tangentantal än 10. De angenterna på maskiner af denna typ medföra fördelen, att maskinen blir mindre än mot- rande maskin af den "flerradiga" typen, men ället tillkommer olägenheten att behöfva slå in nollor. Svårigheten vid konstruktionen af radiga" maskiner är att få det inslagna talet tätt decimalställe, hvarför det för dessa maski- mest karakteristiska organet är den s. k. "slä- ", hvilken förflyttas i horisontalplanet ett steg, hvarje gång en siffertangent nedtryckes. Kom- erade skrif-räknemaskiner äro patenterade af is (1903), Lotterhand (1906), Hanson (1907), rret (1910), Tillman (s. å.), Daniel (1911), rris (s. å.), Underwood (1912), Newman (s. å.), wieson (1913) m. fl. En räkneapparat (fig. 12), binerad med en vanlig skrifmaskin, är paten- ad af bl. a. Union typewriter company (1902), rrick des Jardins (1903), Langhorne (s. å.), wieson (1904), Hopkins (1905), Goldberg (1908), Wahl (1911). En "valmaskin", där medelst slagning vissa markeringar utfördes, patente- des (1896) af International ballot company, Ame- a. En stor maskin för statistiskt arbete är pa- terad (1911) af Hollerith, Rockville. Maskinen etar med fasta kontaktstycken, pressade mot en roterande rulle, och mellan dessa passera kort, som äro försedda med utstansade hål. Då en kontakt möter ett hål i kortet, slutes en elektrisk ström, hvarigenom rörelse på räknehjulen åstadkommes; den är ej tryckande. J. Powers, Washington, patenterade 1913 en "skrifvande" maskin för samma ändamål. Den arbetar likaledes med utstansade kort, men räknearbetet regleras medelst mekaniska anordningar. "Bokskrifningsmaskiner" med adderverk äro patenterade af Elliot Fisher (1907), Moon-Hopkins billing (1910) m. fl. En fristående typ, där räkneverket spelar en viktig roll, är kassakontrollapparater, bland hvilka The national cash company intar en framstående plats. Att icke uppfinnandet af räkneapparater är förbehållet vissa nationer, bevisas af följande beviljade patent: Stefan Gény, Nizza (1881), Shobé Tanaka, Japan (1897), Chow Ling Shang, Kina (1901), Papatheodorus, Aten (1903), Salvador de Gomila, Malaga (1906) m. fl.

Differensmaskiner för beräkning af logaritmtabeller o. d. för tanken tillbaka till Müller (1786). Matematikern Charles Babbage i Cambridge började redan 1812 konstruera en räknemaskin, som skulle arbeta enligt differensmetoden och efter successiv uträkning själf trycka talen i tabeller. Den första maskinen utarbetades 1820—22 och erhöll guldmedalj (1823). I april s. å. erhöll Babbage i statsbidrag 1,500 pd för att fullborda maskinen, men detta belopp räckte blott fyra år. Ehuru en uppvisning 1833, då likväl blott en del af maskinen var färdig, gaf ett godt resultat, nedlades arbetet på densamma (1842), alldenstund maskinen redan då kostat 17,000 pd af allmänna och 6,000 pd af uppfinnarens egna medel och ansågs kräfva minst lika mycket till för att bli fullbordad. Maskinen står i Victoria and Albert museum i London. Babbages plan upptogs emellertid af svenskarna, bröderna Georg och Edvard Scheutz, och dessa hade redan 1837 utfört en profmodell, som i förbättrad form och försedd med tryckapparat blef färdig 1843. Sedermera konstruerades ytterligare två dylika maskiner (1853 och 1860), af hvilka den första förevisades på Parisutställningen 1855 och den senare för 1,200 pd såldes till Amerika, för att med den trycka logaritmtabeller. Då emellertid denna maskin icke helt och hållet uppfyllt de förväntningar man gjort sig, ha inga flera sådana tillverkats. I stället byggde svensken M. Wiberg i början af 1860-talet en annan räknemaskin, med hvilken samma resultat vanns genom helt andra mekaniska inrättningar, och medelst denna ha bl. a. fullständiga logaritmtabeller blifvit uträknade och tryckta (1875). Logaritmiska räkneapparater patenterades af Piper i Lemgo (1884), Julius Billeter i Zürich (1888 och 1893), Leder, Berlin (1899 och 1911), Heinrich Daemen-Schmied, Oerlikon, Schweiz (1908—11), hvars räknevals är den noggrannaste på detta område. Den af Ch. Hamann, Berlin (1910), enligt anvisning af J. Peters, byggda aritmometriska och trigonometriska universalräkneapparaten förenar med den logaritmiska räkneapparatens snabbhet äfven förmågan att addera och subtrahera. Slutligen må nämnas mekanismer för beräkning af rationella funktioner eller upplösning af numeriska ekvationer, och bland uppfinnarna må nämnas F.

Guarducci (1892), Leonardo Torres (1895) och G. B. Grant (1896) samt H. Koller, Kassel (1912), räkneinstrument för beräkning af ”funktioner ur tal och af geometriska storheter”. Se K. Lenz, ”Die rechenmaschinen und das maschinenrechnen” (1915). Aug. J—n.

Räknemynt, fingeradt mynt, som endast utgör en inom en stats myntväsen antagen beräkningsgrund, utan motsvarande prägladt mynt med samma namn, t. ex. den svenska *marken* under medeltiden, *plåten* under 1800-talet, 1 *riksdaler* hamburger banko (= 3 mark h. b.), det portugisiska *real* (se d. o. 2) o. s. v.

Räkneord l. Numerālia (näml. *nōmina*, lat., af *nu'merus*, tal, antal), *gramm.*, den ordklass, som uttrycker ett talbegrepp. Termen *numeralia* förekommer som sådan först hos Priscianus. Så vidt räkneorden hänföras till nomina, böra de anses höra till de abstrakta elle. hellre, från annan synpunkt, till nomina propria, så till vida som de uttrycka en speciell föreställning i (rum och) tid. Som särskild ordklass få numeralia sin egentliga karaktär uttryckt i kardinaltalen (lat. *cardinālia*, af *cardinālis*, hufvudsaklig) l. grundtalen, som rätt och slätt uttrycka antal: *ett*, *två*, *tre* o. s. v. Ett talbegrepp kan också uttryckas med vissa betydelseskiftningar. Det kan t. ex. uppfattas såsom substans, och man får då *numeralsubstantiv: enhet*, *tolft*, *tjog* o. s. v., men äfven som accidensbegrepp, *numeraladjektiv*, som omfatta a) *ordinālia* (lat., neutr. plur. af *ordinālis*. hörande till ordningsföljden) l. *ordningstal*, som ange en bestämd ordning i en serie: *förste*, *andre*, *tredje* o. s. v. Af dessa räkneord kunna i olika språk härledas vissa numeraladverb, t. ex. lat. *tertium*, för tredje gången, *primo*, i början, o. s. v. — Inom matematiken är skillnaden mellan kardinal- och ordningstal ej öfverallt strängt fasthållen. Visserligen kan man säga, att talen äro kardinaltal, då de stå som koefficienter, och ordningstal, då de stå som indices; men däremot kan t. ex. i uttrycket x^2 talet 2 kallas både kardinaltal, enär det anger, att *två x* blifvit med hvarandra multiplicerade, och ordinaltal, enär det utmärker *andra* digniteten af *x*. — I vissa språk finnas b) *multiplikativa* (mångdubblande), som ange de särskilda delarna i ett helt: lat. *simplex*, enkel, *duplex*, dubbel, *triplex*, trefaldig o. s. v.; c) *proportionālia* (uttryckande proportion), angifvande, huru många gånger en sak måste tagas för att uttrycka ett visst storhetsförhållande: lat. *simplus*, en gång tagen, *duplus*, två gånger tagen, o. s. v.; d) *distributiva* (fördelande) l. *fördelningstal*: lat. *singuli*, en på hvar, *bini*, två på hvar, o. s. v.; e) *kollektiva* eller sammelräkneord, som uttrycka till en samlad enhet förenadt flertal. I första rummet sådana, som uttrycka ett par: got. *bajōþs* ’båda’, sanskr. *ubhaya*, fisl. *báðir*, vårt båda, lat. *bini*, fisl. *tuennr*, *þrennr*, sv. *tvenne*, *trenne*, sanskr. *dvaya* ’par’, *traya* ’trehet’. Som substantiv ingå de i de nyssnämnda numeralsubstantiva. *Numeral*l. *räkneadverb* kunna bildas på olika sätt i de olika språken. Latinet eger t. ex. enkla ord: *semel*, en gång, *bis*, två gånger, tyskan sammansättningar med *mal*: *einmal*, *zweimal*, uppkomna ur en syntaktisk sammanställning, motsvarande svenskans *en gång*, *två gånger* o. s. v. Med afseende på kardinaltalens böjning är att märka, att sådana, som ha substantivisk form, t. ex. isl. *tegr*, tjog, ingående i tio-talen, ursprungligen böjts: isl. *þrír teger*, trettio (egentl. = tre tiotal), lat. *triginta* (neutr. pl.). Af de öfriga kardinaltalen äro hufvudsakligen i de äldre språken (och äfven där delvis) blott talen *ett* t. o. m. *fyra* böjliga. — Räkneordens uppkomst behöfver ej gifvetvis förutsätta det grammatiska numerusbegreppets tillvaro. Det synes däraf, att i de flesta språk äro de flesta egentliga räkneorden oböjliga. Och ofta är ett räkneord, som betecknar flertal, benämndt efter ett singulariskt brukadt substantiv; jfr sv. *tjog*, *tusen*, *hundra*. — Det beror på de särskilda folkens odlingsgrad, huru högt de ega benämningar för tal. Så t. ex. ges det folkstammar, som ej ha särskilda ljudtecken för talen längre än t. o. m. fyra. Hos andra stammar finnes visserligen blott ett inskränkt antal enkla benämningar, under det att de uttrycka högre tal medelst hopställning af de enkla talen, vanligast under formen af additioner, sedan äfven under formen af multiplikationer. Såvidt man kan påträffa etymologiskt jämförelsevis genomskinliga talbenämningar, äro de merendels hämtade från benämningar på vissa kroppsdelar, särskildt händer, fingrar, fötter och tår. Däruti finner man också en historisk anledning till det hos de flesta bildade folk härskande ”dekadiska” eller ”decimalsystemet”. De indoeuropeiska folken egde ursprungligen särskilda namn för talen 1—10 samt 100 och möjligen 1,000. Talen 11—19, 21—29, 31—39 o. s. v. äro vanligen bildade genom syntaktiska sammanställningar af tiotalen och enheterna adderade, utom vissa tal i synnerhet i lat. och grek. (lat. *undeviginti* = ett från tjugu), som äro uttryckta genom subtraktioner. På sådant sätt måste man också tänka sig uppkomsten af de svenska talen *elfva* och *tolf* af got. *ainlif*, *tvalif*. *Tiotalen* och *hundratalen* själfva o. s. v. äro vanligen bildade af sådana sammanställningar af enheter och de enkla *tio-* och *hundratalen* o. s. v., att enheterna uttrycka, huru många gånger de förra tänkas tagna, d. v. s. multiplikationer: isl. *þrír teger* (eg. = tre tjog), senare indeklinabelt utveckladt till *treti*, *tretio*; så i t. ex. grek. *tria'konta*, där *-konta* möjl. är neutr. pl. sammanhängande med lat. *-ginta*, samt lat. *centum* (100) = grek. *he-kato'n*, och sv. *hund-* i *hundra* (af isl. *hundráð*). Man har gissat, att ordet *fem* (indoeurop. **penqu*e) skulle sammanhänga med ordet *finger*, liksom *hund-* med ordet *hand* och möjligen isl. *tegr* (sv. *tjog* · jfr lat. *decunx*) såväl med räkneordet för *tio* (lat. *decem*) som med sv. *tå*. — Behofvet att inom matematiken nämna stora tal har flerstädes ledt till bildning af räkneord för dessa. Hos några folk ha dessa räkneord erhållits genom sammansättning af de förut brukliga orden för de lägre talen. Så egde t. ex. araberna intet enkelt ord för tal öfver 1,000, det indoeuropeiska urspråket icke heller. Grekerna ha emellertid bildat ett enkelt ord för 10,000 (*myrioi*), inderna för 10,000 (*ayuta*), 100,000 (*lakṣa*), 1 mill. (*prayuta*), 10 mill. (*koṭi*), 10^8 (*arbuda*), 10^9 (*mahārbuda*), 10^{10} (*kharva*), 10^{11} (*nikharva*); egypterna sägas ha haft benämning för 10 mill De moderna folken ha likaledes skaffat sig nya benämningar för stora tal såsom *million* och därpå analogice kal-

erade *billion*, *trillion* o. s. v. eller *milliard* o. d. — Bråktalens räkneord ha i allmänhet bildats af e hela talens (kardinal- eller ordinaltalens), ndantagsvis genom afledning, t. ex. lat. *sextans* 1/6 ss (d. v. s. af ett tolfdeladt helt = 2/12, hos mate- atikerna äfven 1/6 af 6 (*numerus perfectus*) . v. s. = enhet, som dock kanske i grunden är en ammansättning liksom *deunx* 11/12 eg. 'hvarvid en ncia (d. v. s. 1/2) fattas' *bes* 2/3 af ett tolfdeladt elt (ass), eg. hopryckning af *duæ assis* (*partes*) = 2 ([tredje]delar) af ett ass'. — Inom matematikens istoria har en grupp af räkneord spelat en all- eles särskild roll, nämligen de, som utgöras af de io orden *igin*, *andras*, *ormis*, *arbas*, *quimas*, *alcis*, *zenis*, *termenias*, *celentis*, *sipos*, hvilka på 100-talet uppträdde i åtskilliga matematiska ar- eten och användes för att beteckna de 9 första alen jämte 0. De ha gett anledning till vidlyftiga ndersökningar om deras ursprung, särskildt därför tt de förekomma på en abacus i den s. k. Boëtius' 'Geometri", och kännedomen om deras härkomst således kunnat vara af intresse för frågan om denna geometris autenticitet. Numera är man af den sikten, att flertalet af dessa ord är af semitiskt rsprung, några möjligen af grekiskt, i båda allen mer eller mindre rådbråkade. — Angående e c k n e n för olika tal jfr S i f f r a. Här kan ndast behöfva framhållas, att de enkla talteckn, de s. k. arabiska — från Indien hämtade — siff- rorna äro uppkomna ur ett slags bildskrift (hiero- glyfer), där hvarje tecken afser att uttrycka ett helt ord (4 = fyra o. s. v.), ungefär som den kinesiska skriftens tecken. Bland litteratur må anföras: Pott, "Die quinare und vigesimale zählme- thode bei völkern aller weltteile" (1847) och "Die sprachverschiedenheit in Europa an den zahlwörtern nachgewiesen, sowie die quinare und vigesimale zählmethode" (1868), J Schmidt, "Die urheimat der indogermanen und das europäische zahlsy- stem" (1890), Brugmann, "Die bildung der zehner und der hunderter in den indogermanischen sprachen" (i "Morphologische untersuchungen", bd 5, s. å.), "Kurze vergleichende grammatik der indogermanischen sprachen" 362 ff. (1904), "Die distributiven und die kollektiven numeralia der indogermanischen sprachen" (i "Abhandlungen der philologisch-historischen klasse der sächsischen gesellschaft der wissenschaften", bd 25, 1907) och "Grundriss der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen" (2:a uppl., II, 2, 1911, där vidare litt. är anförd). K. F. J.

Räknepenning, spelpenning, spelmark med ut- seende af ett mynt, jetong. Se vidare R ä k n e b ä n k.

Räkneram. Se R ä k n e b ä n k. En i barn- skolor nyttjad räkneram för inlärande af de fyra enklaste räknesättens grunder kallas vanligen k u l r a m.

Räknestafvar. Se N a p i e r s k a r ä k n e s t a f v a r och R ä k n e m a s k i n.

Räkneställ. Se R ä k n e b ä n k.

Räknesätt. Se Q u a t t u o r s p e c i e s (under Q u a t t u o r) och R ä k n e k o n s t.

Räknetafla. Se R ä k n e b ä n k.

Räkning, *hand.*, specificerad skriftlig uppgift å det belopp en person har att betala till en annan för någon af denne senare gjord prestation. Allt- efter prestationens art kan man skilja mellan räk- ningar af olika slag, t. ex. *varuräkning*, *omkost- nadsräkning*, *speditionsräkning*, *assuransräkning* o. s. v. Det ojämförligt vanligaste slaget, och därför också det, som gemenligen afses med be- nämningen "räkning", är varuräkningen, d. v. s. en af en köpman utställd uppgift på hvad en hans kund har att betala för erhållna varor, sär- skildt i detaljhandeln, under det att i partihandeln benämningen "faktura" (se d. o.) är mera vanlig, i synnerhet vid försändning till annan ort. En sådan räkning eller faktura innehåller, utom ut- ställarens och mottagarens namn, noggrann upp- gift på de försålda varorna och deras kvantitet och pris m. m., eventuellt också omkostnader, som skola tilläggas, eller afdrag, som skola göras, samt den slutliga totalsumman, hvartill ofta äfven fogas upp- gift om betalningstid och betalningsvillkor m. m. — En mer summarisk räkning på erhållna varor o. s. v., särskildt i fråga om mindre belopp, kallas ofta "nota", hvilken benämning dessutom använ- des i vissa andra fall, t. ex. diskontnota, provi- sionsnota (se d. o.). Med "försäljningsräkning" förstås en af en kommissionär till hans kommittent lämnad uppgift å på den senares uppdrag försålda varor, tillika innehållande uppgift å kommissionä- rens provision och eventuella kostnader. Om "fin- gerad räkning" se d. o. — En räkning (faktura) af ofvan angifna allmänna art kan betraktas som ett utdrag ur utställarens böcker eller, närmare be- stämdt, en afskrift af debetsidan i vederbörande konto (se d. o.), hvilket också framgår af den formulering räkningen ofta får, i det ordet "debet" fogas till mottagarens ("kontoinnehafvarens") namn och ordet "an" föregår de i räkningen upptagna posterna. Beteckningen "räkning" användes emel- lertid i vissa fall äfven — och detta får i själfva verket anses vara ordets ursprungliga innebörd — i alldeles samma betydelse som "konto" (alltså omfattande äfven dettas kreditsida), särskildt i för- bindelsen "löpande räkning". Till denna bety- delse äro också att hänföra uttryck såsom "taga på räkning", "uppföra på någons räkning", "öfver- föra i ny räkning" m. fl. Samma innebörd har ordet också i banktermologien i sådana betecknings- ningar som "upp- och afskrifningsräkning", "folio- räkning", "depositionsräkning" o. s. v. Å. W:son M.

Räkningekammaren. Se K a m m a r k o l l e g i u m.

Räkning på linjer. Se R ä k n e b ä n k.

Räkor, *Caridida*, *zool.*, en familj af gruppen *Decapoda* bland kräftdjuren, innefattande en mängd släkten och arter bland de mindre kräft- arterna. Af hithörande må nämnas r ä k s l ä k t e t (*Palæmon*) med 30—40 arter från alla haf samt tre arter inom Skandinavien, af hvilka två, näm- ligen *P. squilla* samt *P. Fabricii*, äro af eko- nomisk betydelse och hvarandra för öfrigt mycket närstående. Den förra tillhör Nordsjön och Sve- riges västkust, den senare Öresund och Öster- sjön, där den, om också sparsamt, förekommer ända upp i Stockholms skärgård. Från de vanliga kräftorna afvika räkorna utom genom mindre stor- lek m. m. genom smalare och betydligt mera hoptryckt kroppsform samt tunt, hinnaktigt skal. Räkan nyttjas icke blott till agn, utan äfven som ett omtyckt födoämne. Den är i Öresund föremål

för en icke obetydlig fångst i finbundna ryssjor, ”räkrusor”, samt med håfvar. En annan vid Sveriges kuster bland tången vanlig art är hästräkan l. räkhästen (*Crangon vulgaris*

Hästräkan.

Fabr.; se fig.), som har mindre hoptryckt kroppsform och mycket kraftigare främsta benpar än räkan samt hos oss användes endast som agn. — Af vida större dimensioner än de föregående är ishafs- l. nordhafsräkan, *Pandalus borealis*. Den kan bli ända till 10 cm. lång och är röd till färgen. Den förekommer från den arktiska regionens sydligare delar ned till Öresund (vid Landskrona), anträffas i stor mängd vid svenska västkusten (t. ex. i Gullmarsfjorden) och har under de senare årtiondena, då den varit föremål för ett vinstgifvande fiske, blifvit ett mycket användt födoämne. R. L. (L—e.)

Räkrusor, *fisk.* Se Räkor.

Räl (eng. *rail*). Se Järnvägsskena.

Räm. Se Rämen.

Rämen (Rämmen, Räm, Näsräm), socken i Värmlands län, Färnebo härad, 311,94 kvkm. 3,388 inv. (1914), förr annex till Filipstad, blef eget pastorat (Nyeds kontrakt, Karlstads stift) enligt k br. 1859. Genom socknen, som äfven omfattar en del af Äppelbo finnmark i Dalarna, strömma Fjällrämsälfven, från sjön Opprämen i Äppelbo socken, Dalarna, genom sjöarna Fjällrämen och Djuprämen inom R., samt Rämsån genom sjöarna Holmsjön, Slädsjön, Bosjön, Näsrämen och Lesjön; båda åarna uppgå längre ned i Svartälfven, tillhörande Skagerns vattenområde. Den odlade jorden är ytterst obetydlig (ej fullt 2 proc. af landarealen, 289,82 kvkm.), men socknen har en betydande järn- och träindustri: vid Lesjöfors järnverk (se Lesjöfors) samt Rämens ångsåg, hyfleri och lådfabrik, Liljendals och Oforsens trämassefabriker, kvarnar, sågar m. m., tillhöriga a.-b. Rämen-Liljendal (se Liljendal). Rämens bruk med masugn och senare anlagdt stångjärnsbruk vid Myhrmansfors köptes 1745 af brukspatron Kristofer Myhrman, som på 1760-talet anlade Liljendals bruk (gjuteri och stångjärnsbruk), och öfvertogs efter hans död (1775) af sonen bergsrådet Kristofer Myhrman, Tegnérs svärfader. Efter hans död och intill 1871, då egendomen öfvergick till ett aktiebolag, egdes den af ett bolag, bestående af medlemmar af Myhrmanska släkten. Wbg.

Rämen, kronopark i Lycksele socken af Västerbottens län, tillhör Södra Lycksele revir af Umeå distrikt. Kronoparken har i enlighet med bestämmelserna i K. M:ts befallningshafvandes i Västerbottens län afvittringsutslag 24 febr. 1885 bildats af gammal kronomark. Arealen var vid 1910 års slut 17,349 har. S—r.

Rämmen. Se Rämen.

Rämshyttan, masugn i Norrbärkes socken, Kopparbergs län, 4 km. från R. station vid Bergslagernas järnvägar, köptes 1904 af Grufaktiebolaget Dalarna (1901; aktiekapitalet 2 mill. kr.) jämte tillhörande egendomar (förut tillhöriga A.-b. Schisshyttan), hufvudsakligen för att det skulle få virke och vattenkraft till dess i Idkerberget omkr. 7 km. därifrån belägna grufvor. Elektrisk kraftstation anlades s. å. vid brukets vattenfall. Bolagets jordbruksfastigheter inom socknen voro 1914 taxerade till 137,500 kr., masugn, såg, kvarn och kraftstation till 102,500 kr. Wbg.

Rämshyttan—Idkerbergets järnväg är normalspårig (1,435 m.) och 10 km. lång samt eges och trafikeras af Bergslagernas järnvägsaktiebolag. Järnvägen, som är belägen inom Kopparbergs län, utgår från Rämshyttans station vid Bergslagernas järnvägar, 18 km. n. om Ludvika, går därefter öfver en vik af sjön Rämen, hvars strand den följer till Håldammsviken, och fortsätter mot Rämshyttans bruk, i hvars närhet vattendraget från Rämen korsas, samt går vidare ö. om sjön Hästveden förbi Idtjärn fram till sin ändstation, som är belägen mellan denna och Idkerbergets gruffält och som icke har anslutning till annan järnväg. Mellan de båda ändpunkterna finnas inga stationer. Järnvägen öppnades för godstrafik 1 okt. 1912. A. d'A.

Räng, Reng, socken i Malmöhus län, Skytts härad. 1,925 har. 705 inv. (1914). R. bildar med Stora Hammar ett pastorat i Lunds stift, Skytts kontrakt.

Rännarbana. Se Cirkus, Hippodrom, Karusell och Tornerspel.

Ränndörj, *fisk.* Se Dörj.

Rännelanda, socken i Älfsborgs län, Valbo härad. 4,964 har. 894 inv. (1914). Annex till Högsäter, Karlstads stift, Västra Dals kontrakt.

Ränneslätt, öfnings- och lägerplats för Smålands husarregemente och Smålands grenadjärkår, 3 km. v. om Eksjö, på stadens mark och nära Nässjö—Oskarshamns järnväg. R. ingår numera i öfningsplatsen vid Eksjö. Smålands grenadjärkår reste, när den lämnade platsen för att ingå i Karlskrona grenadjärregemente, en minnesvård där 1912.

Ränneslöf, socken i Hallands län, Höks härad. 6,873 har. 2,255 inv. (1914). R. bildar med Ysby ett pastorat i Göteborgs stift, Laholms kontrakt.

Ränngraf l. Kynett (fr. *cunette* l. *cuvette*, it. *cunetta*), *befästningsk.*, en mindre, 3,5—4,5 m. bred graf längs den egentliga fästningsgrafvens botten. I våta grafvar, som man ej kunnat ge erforderligt djup öfverallt, anläggas ränngrafvar för att försvåra stormningen; men i torra grafvar

gräfvas eller utsprängas sådana hufvudsakligast att upptaga och afleda dagvattnet. L. W:son M.

Ränning. Se Varp.

Rännknut. Se Knut, sp. 415.

Rännlist (lat. *sima*), *bygnk.*, den öfversta delen af det grekiska, särskildt det joniska, entablementets (se d. o.) kranslist (kornisch, geison). Rännlisten har närmast samma uppgift som vår stränna, d. v. s. att uppsamla regnvattnet från taket och leda det till de på vissa punkter anordnade utloppen (spygatterna). På byggnader med joniskt entablement finnes rännlist såväl på byggnadens långsidor som uppefter de stigande gafvelröstena. På doriska byggnader saknas rännlisten i allmänhet på långsidorna, där regnvattnet tillsta tillåtes afdroppa från den nedersta takpan-

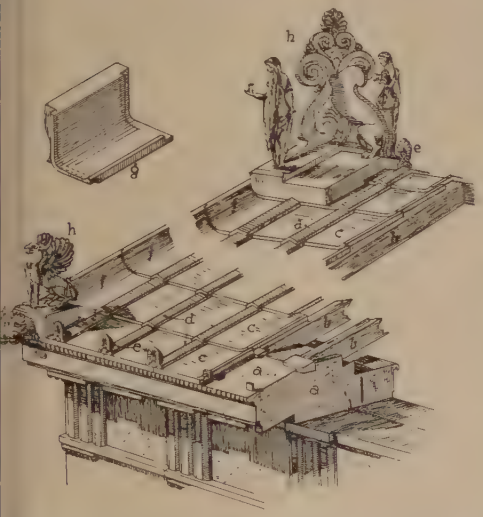

Takbetäckningen å det doriska Athenatemplet på ön Egina. *a* hängplatt, *b* taksparrar, *c* platta marmorpannor, *d* bräckpannor, likaledes af marmor, *e* antefix, *f* rännlisten, som kröner de stigande gafvelröstena, sedd bakifrån, *g* en rännlistpanna i något större skala, *h* akroterier.

nans droppnäsa utefter takfotens hela längd (se fig.). På gaflarna tjänade rännlisten både som krön och som skydd för figurgrupperna i gafvelfältet därunder. Hvarken det doriska eller joniska entablementet har rännlist på gaflarnas *horisontala* kranslist, som löper fram under gafvelfältet och på hvilken figurgrupperna stå. Här fanns ingen anledning att anordna någon fotränna. Rännlisten var utförd af samma material som taktäckningen i öfrigt, d. v. s. af tegel eller marmor. Rännlistpannorna, särskildt gafvelpannorna, äro bland de elegantast konstruerade detaljerna på det grekiska templet; de äro utförda med teknisk fullkomning. Man torde å figuren särskildt lägga märke till anordningen af falsarna samt den för bearbetning med stenhuggarverktyg synnerligen bräckliga formen. Rännlistens framsida var sirad med i målning eller relief eller båda dera utförda ornament, hvari palmetten ingår som hufvudmotiv. Spygatterna, hvilka gifvetvis endast behöfdes och endast förekommo på utefter takfot löpande rännlist, voro oftast formade som lejongap, men äfven cylinderformiga munstycken och sådana i form af delfiner förekomma. I. G. C.

Rännulf. Se Kälkåkning, sp. 557.

Rännverkssmide (ty. *zerre'nnfeuer*), *metall.*, ett gemensamt namn för de fordom allmänt brukliga s. k. direkta metoderna för framställande af smidigt järn direkt ur järnmalmen, således såväl det svenska *osmundsmidet* som det utländska *katalansmidet*, äfvensom åtskilliga i olika trakter af Tyskland fordom begagnade metoder att i härd framställa smidigt järn vare sig af rika malmer eller af färskslagg. C. A. D.*

Ränta (eng. *rent*, fr. *rente*, it. *rendita*, af lat. *re'ddere*, afkasta, ge inkomst), i vidsträcktare bemärkelse hvarje beständig eller periodiskt återkommande inkomst, härflytande från *förmögenhet*, i motsats till inkomst från arbete. De två hufvudarterna af ränta i nationalekonomisk mening äro *jordränta* och *kapitalränta*. 1. Om den förra se Jordränta. — Man brukar också betrakta alla slags differentialinkomster eller öfverskottsinkomster af yttre naturtillgångar, människors talang etc. och producerad förmögenhet som jordräntelikna inkomster och jämte själfva jordräntan sammanföra dem under den gemensamma beteckningen *ekonomisk ränta*. Sålunda skulle den rena företagarvinsten (jfr Vinst) i stor utsträckning vara en ränta: man talar också om *konjunktur-* och *monopolränta*, ibland om *producentränta* i allmänhet; begreppen *quasi-rent* och *konsumentränta* ha införts af A. Marshall (se d. o.). En inkomstart, som har sin gifna släktskap med jordräntan, är *gruf-* l. *bergverksränta* (se Royalty). — Om ränta som skattetyp se Grundränta, Grundskatt, Jordeboksränta och Mantalsräntan. 2. *Kapitalränta* (eng. *interest*, fr. *intérêt*, it. *interesse*) är, i allmänhet taladt, den del af nationalinkomsten, som tillfaller innehafvarna af kapital (se d. o.; jfr Produktion), medan jordegarna mottaga jordränta, arbetarna lön och företagarna i denna sin speciella funktion företagarvinst. När en innehafvare af kapital använder sådant i eget produktionsföretag, eger han att som en del af de prisreglerande produktionskostnaderna tillgodoräkna sig ränta på samma kapital, d. v. s. *ursprunglig* l. *omedelbar* kapitalränta. — När däremot en sådan innehafvare lånar ut kapital vare sig i produktions- eller konsumtionssyfte, sker det i allmänhet med det villkor, att kapitalet i fråga skall återgäldas med ett visst tillägg; detta tillägg (till hufvudstolen) är *låneränta* l. *kontrakterad ränta* (ty. *zins*). Det sålunda öfverlåtna kapitalet utgöres än af penningar (köpkraft till nyttigheter), än af konkreta nyttigheter eller rättsförhållanden, som i framtiden skola gäldas med sin ekvivalent i fungibla ting (allmännast penningar); vid handelskredit får räntan ofta sitt uttryck i högre varupriser (jfr Kredit, sp. 1237). Vid öfverlåtandet af varaktiga förnödenheter, såsom bostäder o. a. byggnader, instrument, maskiner o. s. v., hvilka skola till egarna öfverlämnas i sin en gång för alla gifna gestalt, kallas vederlaget för deras nyttjande *hyra* (se Hyresaftal, jfr Arrende). Låneräntan plägar erläggas antingen vid kreditaftalets slut eller efter tilländagången af vissa perioder — t. ex. hel- eller

halfår — under detta aftals bestånd; för de fall, då räntan betalas i förskott se Diskont. — Räntans höjd anges i procent af vederbörande kapital för en viss period, vanligast ett år; detta procenttal kallas *räntefot*. Då kapitalet nästan undantagslöst mätes med penningenheter, utgör räntefoten vissa procent af en gifven mängd sådana enheter (däraf *penning-* eller *nominalränta*). — I den mån räntan äfven innefattar godtgörelse för olika slags risker eller speciellt arbete från långifvarens sida eller — beträffande varaktiga nyttigheter — slitning o. s. v., utgör den *bruttoränta*; när afdrag för dessa godtgörelser gjorts, framträder *nettoräntan*. Den senare kommer klarast till uttryck i långa (på lång tid meddelade) lån mot fullgod säkerhet. Detta är "den öfliga räntefoten". Den är bestämmande vid beräkning af räntan för företagarens eget kapital. Den lägges till grund för *kapitaliseringsprocessen*, d. ä. beräkningen af anläggningars eller enskilda nyttigheters nutida kapitalvärde efter den regelbundna inkomst de väntas ge, hvarvid inkomstens årliga storlek divideras med räntefoten (100 kr. inkomst och 5 proc. ränta = 2,000 kr. kapitalvärde). — Om ränteförbud och lagbestämda räntemaxima se Ocker.

Räntans berättigande och ursprung. Filosofer i den klassiska forntiden, kristna kyrkofäder och medeltida skolastiker utdömde penningräntan: en gemensam utgångspunkt var Aristoteles' grundsats om penningens ofruktbarhet, hvilken grundsats stöddes af lånens allmänna konsumtionssyfte (jfr Nationalekonomi och Ocker). Räntans berättigande häfdades däremot, om än med stark modifikation, af bl. a. Calvin och Grotius; men de ekonomiska principerna för räntefrihet utvecklades först af Turgot och Bentham. Under de senast tilländalupna hundra åren ha flerfaldiga olika teorier framställts till förklaring af frågan, hvarför kapitalet kan ge sin egare tillfälle och rättighet att åtnjuta denna inkomstart. I anslutning till Böhm von Bawerks klassificering kan lejonparten af dessa teorier sammanföras i följande hufvudgrupper: 1) *Produktivitetsteorierna.* Med kapital — verktyg, maskiner o. s. v. — kan en så mycket större och bättre produktion åstadkommas, kapitalet är alltså produktivt, det frambringar själft ränta. Inom denna grupp ha åtskilliga blott den fysiska, men andra värdeproduktiviteten i sikte. 2) *Nyttjandeteorierna.* Nyttjandet af det produktiva kapitalet har ett självständigt värde vid sidan af kapitalets substans: ränta betalas för detta nyttjande. 3) *Abstinensteorierna.* Ränta utgör ett vederlag för att vederbörande innehafvare af kapital afhållit sig från en omedelbar förbrukning af detsamma. — G. Cassel har i ett mycket uppmärksammadt arbete framlagt en självständig ränteteori, besläktad med såväl nyttjande- som afhållsamhetsterorierna: räntan utgör ett pris för "väntandet" och kapitalnyttjandet, hvilket pris betalas *till* den, som genom sitt väntande kan ställa kapital till förfogande, och *af* den, som får nyttja detta kapital. — 4) *Arbetsteorierna.* Ränta utgör lön för ett af kapitalinnehafvaren utfördt arbete, antingen a) hans arbete, som kapitalet genom sin tillkomst representerar, eller b) själfva det psykiska arbete, som sparandet innebär, eller c) kapitalinnehafvarens samhälleliga funktion vid kapitalets bildande och placering. 5) *Exploaterings-* l. *utsugningsteorien.* Alla värdeföremål äro en frukt af mänskligt arbete, alltså har arbetaren frambragt den räntebildande delen af produktionsresultatet, men denna del — "mervärde" — tillskansar sig kapitalisten, som sålunda exploaterar arbetaren. De främste representanterna för denna åskådning äro Marx och Rodbertus (se d. o., jfr Proudhon). 6) *Agio-* l. *tidsteorien.* Förebådad framför allt af Rae (se d. o.), har denna teori fullständigt utvecklats af Böhm von Bawerk, som fastslår, att människorna i regel skatta nutida nyttigheter högre än framtida sådana af samma mängd och art. Detta beror på en samverkan af flera orsaker, dels af psykologisk, dels af teknisk natur (se närmare Böhm von Bawerk). Ur dessa grunder uppstår, enligt honom, kapitalets nettoränta i sina olika former som ett agio eller en mellanafgift mellan de högre skattade nutida och de lägre skattade framtida värdeföremålen. 1) *Låneräntan* är den tydligast framträdande typen af en sådan mellanafgift. En långifvare försträcker 100 kr. mot 5 proc. ränta: 105 kr. om ett år ha för honom endast samma värde som 100 kr. i dag; hvarje riskelement ligger utanför detta exempel. 2) I *hyran* för varaktiga förnödenheter tar nettoräntan plats genom en process, som här blott kan antydas. En sådan förnödenhets värde är lika med summan af alla dess väntade periodiska afkastningar. Genom skillnaden i värdet hos nutida och framtida nyttigheter förete dessa afkastningssatser en sjunkande serie, men period efter period rycka de mot den nuvarande tidpunkten och stiga därmed i värde. Förnödenhetens värde reduceras periodiskt med den fjärmast liggande afkastningssatsen. Mellan den löpande afkastningen och den för vederbörande period sålunda gjorda afskrifningen uppstår en differens, som utgör nettoräntan på förnödenhetens värde vid resp. tidpunkt. 3) *Den ursprungliga kapitalräntan* alstras af nyttigheter, som användas i produktionssyfte och betraktas som "framtidsvaror". Deras (bytes-)värde rättar sig i allmänhet efter det beräknade värdet af de konsumtionsföremål, som med deras hjälp skola framställas. En grupp sådana produktionsförnödenheter i dag väntas skola ge 105 hl. hvete om ett år. Men genom olikheten i uppskattningen af nutida och framtida nyttigheter representerar detta produktionsresultat i dag endast 100 hl., denna mängd bestämmer produktionsmedlens nutidsvärde (inköpspris). När och om skörden i sinom tid ger 105 hl., uppstår för företagaren, under hvars ledning "framtidsvaran" sålunda mognar till nutida konsumtionsföremål, ett öfverskott på 5 hl., d. ä. nettoräntan. — Ehuru naturligtvis kritiserad (sålunda med mycken skärpa af G. Cassel), har Böhm von Bawerks teori, i viss mån en produktivitetsteori, om än med väsentliga afvikelser, vunnit anslutning från en rad bemärkta nutida nationalekonomer.

Räntans höjd. Äfven för sådana, som definiera nettoräntan som en premie, hvilken nutida kapitalnyttigheter betinga sig vid utbyte mot framtida sådana af samma mängd och slag, har den sin yttersta grund i kapitalets relativa knapphet. Stor-

åken af samma premie l. mellanafgift, m. a. o. *äntefoten*, beror, liksom priset i allmänhet (se r i s), på förhållandet mellan utbud och efter-ågan — mängden af nutida nyttigheter l. till-ängligt kapital i förhållande till det härskande ehofvet af sådant. Ett resultat af produktion och parande (väntande), beror kapitaltillgången inom tt folkhushåll på den produktiva verksamhetens fkastning samt befolkningens sparkraft och spar-lilja. (Amerikanen Fisher, som ser räntans grund-rsak i "otåligheten", ger i sina nedannämnda rbeten en utförlig analys af kapitalutbudets och äntefotens beroende af inkomstfördelningen inom amhället samt karaktären hos individerna och hos eras inkomster.) Med växande befolkning och sti-ande lefnadsanspråk stegras efterfrågan på kapital. nder normala förhållanden har denna efterfrågan estadels produktionssyfte, ehuruväl en hel del fterspörjes för personlig konsumtion och impro-uktiva, särskildt offentliga, syften; i krigstider äxer efterfrågan för konsumtion oerhördt. Efter-rågan för produktion stegras naturligtvis i hög rad af den nutida ekonomiska utvecklingen med mfångsrika samfärdsmedel, med ständigt nya och örbättrade maskin- och kemisk-tekniska metoder, öretagskoncentrationen och storskaleproduktionen (jfr Cassels framställning i nedan angifna arbete). Med kapitalets relativa knapphet måste dettas an-ändande självklart gå i riktning från det mera ällt det mindre inkomstbringande; vid hvarje tid-unkt tenderar sålunda efterfrågan att rätta sig fter kapitalets gränsproduktivitet: d. ä. den ök-ing i produktionsafkastningen, hvilken ökning nder förhandenvarande förhållanden väntas af den sista kapitaldel det lönar sig använda (jfr P r o d u k t i v i t e t och V ä r d e). Samma växel-erkan, som på området för prisbildningen i in-kränkt bemärkelse konstateras mellan å ena sidan illgång och efterfrågan samt å andra sidan pri-et, möter oss här. Ett mycket ventileradt spörs-mål är, i hvilken grad den högre räntefoten tegrar sparandet och sålunda ökar tillgången på ånbart kapital. Otvifvelaktigt skulle en mängd pparande ega rum äfven om räntan vore *noll*; men å andra sidan eggas sannolikt sparandet, i amma mån räntan stiger: det marginala l. gräns-illskottet af kapital lockas fram. Den räntefot, vid hvilken efterfrågan efter lånekapital och illgången på sparande jämt täcka hvarandra och om alltså mer eller mindre motsvarar de nybil-ade kapitalens afkastning", kallar Wicksell den *normala* räntan.

Räntan på korta lån, t. ex. centralbankernas liskonto, särskildt i de stora "penningcentra", öreter väsentligt större växlingar än räntan på ånga lån (hypoteksräntan). Den senare låneka-egorien förefaller att ha en tendens att under stilla affärstider medföra något högre ränta än de korta ånen, under lifliga tider lägre. Med den inter-nationella kredit-(l. "penning-")marknadens högt utvecklade organisation förflyttas det lediga l. lån-bara kapitalet allt lättare ej blott från ort till ort, utan också från land till land; därigenom tenderar nettoräntan afgjordt att utjämna sig inom hela västervärlden. Men ganska markanta skiljaktigheter dröja kvar. De gifvetvis mycket starkare skiljaktigheterna i fråga om bruttoräntan kunna aldrig upphäfvas, så länge riskförhållan-dena gestalta sig så väsentligt olika af individuella ekonomiska skäl, rättstillståndet i vederbörande land o. s. v. Oafsedt riskelement, står räntan synbarligen högre i yngre länder, framför allt uppåtstigande sådana med starkt växande inkom-ster, än i de äldre, som ha en lång tid af utveck-ling och relativt välstånd bakom sig. De häftiga utvecklingssprängen och mellanskofven af depres-sion och stillastående, tider af krig och natur-revolutioner samt sådana af fred och trygghet ut-märkas af stigande och sjunkande ränta.

Åtskilliga nationalekonomer ha gjort gällande, att nettoräntan har en naturlig tendens att sjunka. P. Leroy-Beaulieu afläser sålunda denna tendens som resultat af de mot hvarandra verkande kraf-ternas spel; tendensens hufvudorsak skulle ligga i den aftagande produktiviteten hos nybildadt kapital i framskridna länder. Räntesänkningen komme att innebära en jämnare fördelning af na-tionalinkomsten. Pierson närmast förnekar tillva-ron af en sådan tendens, särskildt på grund af den fortgående folkökningen. Och Cassel, som på-pekar räntans nödvändighet äfven i ett socialistiskt samhällsskick, anser räntefoten i längden ej kunna sjunka under $2^1/_2$ proc.

I Aten synes under dess högsta välstånd den öfliga räntefoten ha varit 12 proc., medan den i Rom under republikens sista tid sjönk till 6—4 proc. Under medeltidens första hälft var den uppe i 15—20 proc., sjönk småningom, och kring midten af 1700-talet höll den sig i England vid 3 proc. Sedan dess ha de mer tillfälliga växlingarna varit starka nog, medan genom-snittssiffran för de långa perioderna ej före-ter så skarpa kurvor. Under de första tre fjärde-delarna af 1800-talet höll den sig gärna mellan 4 och 5 proc. i Väst-Europa och i grannskapet af 6 proc. i Nord-Amerika. Följande kvartssekel sjönk den till resp. 3—4 och 5 proc. Sedan se-kelskiftet har den visat en afgjord tendens att stiga, sannolikt delvis beroende på den stora trans-oceanska kapitalemigrationen. Efter världskrigets utbrott i aug. 1914 blef stegringen ännu starkare.

Räntefot och penningtillgång. En rätt allmän uppfattning är, att räntefoten bestämmes af till-gången på pengar, man talar också om "dyra" och "billiga pengar" i bemärkelse hög och låg ränta. Detta är felaktigt. Hvad som lånas, är egentligen ej pengar, utan köpkraft till nyttig-heter (i produktions- l. konsumtionssyfte). Och i den mån prisen stiga genom en permanent ökad penningtillgång — framför allt till följd af rikare guldproduktion —, höjas nyttigheternas pris, och det i penningenheter uttryckta behofvet af kapital-nyttigheter växer i jämnhöjd därmed. Processen är densamma, men går i motsatt riktning, när pen-ningtillgången sjunker. Sålunda sker en utjämning. Om emellertid den ökade penningtillgången, antin-gen af mer beständig eller mer tillfällig karaktär, hastigt "fyller bankhvalfven" och sålunda kraftigt gör sig gällande på lånemarknaden, så kan den utöfva samma verkan som ökad tillgång på real-kapital och sänka räntan. Men denna verkan, lik-som en sådan i motsatt riktning genom sjunkande penningtillgång, är af öfvergående art — "efe-mära oscillationer" (Böhm von Bawerk). — Sjun-

Tryckt den $^5/_3$ 16

kande penningvärde under kreditaftalets bestånd, utan ändring i den nominella räntefoten, innebär, att räntan i verkligheten sänkes — liksom också den i penningar angifna hufvudstolens köpkraft förminskas —; låntagaren vinner, långifvaren förlorar. Motsatsen sker, när penningvärdet stiger. Enligt Fishers och andras iakttagelser går räntefoten upp under perioder af stigande pris och ner under sådana af sjunkande pris; men dessa räntans nominella stegringar och sänkningar äro vanligen icke tillräckliga att utjämna de reella skiftningarna. — Rörande orsakssammanhanget i den sålunda iakttagna parallellismen mellan räntefot och pris äro meningarna delade. Intresseväckande och originella framställningar af förhållandet mellan prisen samt räntefoten och bankernas diskontopolitik ges af Cassel och Wicksell.

Litt.: Cassel, "Nature and necessity of interest" (1903); tidsteoretisk: Böhm von Bawerk, "Positive theorie des kapitals" (3:e uppl. 1909—12) och "Geschichte und kritik der kapitalzinstheorien" (3:e uppl. 1914), Wicksell, "Über wert, kapital und rente" (1893), "Geldzins und güterpreise" (1898) och "Föreläsningar i nationalekonomi" (2:a uppl. 1912—14), Pierson, "Principles" (I, 1903), Landry, "L'intérêt du capital" (1904), Fischer, "Rate of interest" (1907), Taussig, "Principles" (1911), produktivitetsteoretisk: Clark, "Essentials of economics" (1907), v. Wieser, "Grundzüge der sozialökonomik" (1914), Leroy-Beaulieu, "Traité d'économie politique" (II; 5:e uppl. 1910); abstinensteoretisk: Carver, "Distribution of wealth" (1904), och Marshall, "Principles" (5:e uppl. 1911). E. H. T.

Ständiga (*perpetuella*) *räntor* kallas ränta på sådana lån, som meddelas utan förpliktelse för låntagaren att återgälda själfva kapitalet; endast periodiska räntebetalningar för all framtid utlofvas. I allmänhet har gäldenären rätt att, när som helst eller efter vissa års förlopp, inlösa förbindelsen med dess nominella kapitalvärde (al pari). Sådana förbindelser kunna tydligtvis utges endast af s. k. eviga personligheter. De utgöra för närvarande en mycket allmän form för *statsskulder* (se d. o.). Lämpligheten af denna form för jordbrukskrediten har varmt förfäktats i synnerhet af Rodbertus (se d. o.).

Ränta, ätbart affall vid slakt, särskildt inälfvor (mage), fötterna och hufvud.

Ränta på ränta. Se Ränteräkning.

Räntefot. Se Ränta.

Ränteförbud. Se Bank, sp. 863, och Ocker, sp. 452 ff.

Räntеförenkling, *kam.*, de åtgärder till förändradt, mera lämpligt sätt för utgörande af grundskatten ränta, hvilka på regeringens initiativ beslötos vid 1850—51 års riksdag och genom k. kung. 11 maj 1855 bragtes till verkställighet. Räntеförenklingen bestod hufvudsakligen däri, att vissa hufvudräntepersedlar bestämdes, nämligen fläsk, hö, kött (torrt oxkött), smör, spannmål och tackjärn, samt att de öfriga många räntepersedlarna (se d. o.) förvandlades till någon af hufvudpersedlarna. Nya jordeböcker upplades, och sättet för markegångsprisens bestämmande ändrades. Kbg.

Ränteförsäkring. Se Lifförsäkring.

Räntekammare. Se Räntmästare.

Räntekammaren, Kungliga, *förv.*, en afdelning af Statskontoret från detta verks tillkomst till 1877. Enligt en förordning af 1730 mottog Kungl. Räntekammaren inflytande statsmedel och verkställde Statskontorets anordningar samt uppgjorde en årlig redogörelse, kallad "Kungl. Räntekammarens hufvudbok". I Räntekammaren skulle äfven förvaras likare för aln och målkärl samt medicinalvikter. Två af tjänstemännen titulerades "kungliga räntmästare". Vid 1876 års reglering indrogs Kungl. Räntekammaren, men 1877 års riksdag beviljade lön i Statskontoret för en räntmästare, som sköter statsverkets likvider och uppgör en årlig kassaredogörelse. Kbg.

Ränte- och kapitalförsäkringsanstalter. Se Lifränteförsäkring.

Räntepersedlar, *kam.*, de olika slags varor (nämligen, utom penningar, alla slag af säd och mjöl, hö, smör, ved o. s. v.), i hvilka grundskatten ränta, med fäst afseende på olika ortförhållanden, förr levererades. Räntepersedlarna stego till ett antal af öfver 200 stycken. De finnas uppräknade i k. kung. 11 maj 1855 ang. räntеförenkling (se d. o.). Kbg.

Ränteri. Se Räntmästare.

Ränteräkning. Beräkning af *vanlig* (eller s. k. *enkel*) *ränta* sker medelst intresseräkning (se d. o.). Man utgår härvid från den af praktiska skäl betingade grundsatsen, att räntevinsten bör vara enkelt proportionell mot kapitalet och mot tiden. (Ur rent teoretisk synpunkt skulle man visserligen lika gärna kunna antaga räntebeloppet t. ex. proportionellt mot kvadraten på kapitalet och kuben på tiden.) Genom en obetydlig modifikation af denna grundsats uppkommer s. k. *ränta på ränta*, eller *sammansatt ränta*. Man antar här, att räntebeloppet väl är enkelt proportionellt mot kapitalet och mot tiden, men blott inom en kortare, på förhand bestämd tidrymd (vanligen ett år). Sedan denna tidrymd är förfluten, anses den upplupna räntan lagd till kapitalet, och med det sålunda bildade nya kapitalet förfares sedan på samma sätt som med det ursprungliga o. s. v. ända till lånetidens slut. Är kapitalet k kronor, tiden t år och räntefoten p procent, blir således summan af kapital och ränta vid första årets slut $k+\frac{kp}{100}=k\left(1+\frac{p}{100}\right)$. Betraktas nu denna summa som kapital, blir vid andra årets slut summan af kapital och ränta $k\left(1+\frac{p}{100}\right)+k\left(1+\frac{p}{100}\right)\frac{p}{100}=k\left(1+\frac{p}{100}\right)^2$; vid tredje årets slut får man på samma sätt $k\left(1+\frac{p}{100}\right)^3$ och vid t:e årets slut $k\left(1+\frac{p}{100}\right)^t$. Räntan blir således denna kvantitet minskad med det ursprungliga kapitalet, d. v. s. $k\left[\left(1+\frac{p}{100}\right)^t-1\right]$. Utgöres tiden icke af ett helt antal år, beräknas för den öfverskjutande bråkdelen enkel ränta. — Låter man den tidrymd, hvarunder räntebeloppet är enkelt proportionellt mot kapitalet och tiden, icke vara ett år, utan oändligt liten, erhåller man det slag af sammansatt ränta, som kallas *kontinuerlig ränta*, d. v. s. ränta, som i hvarje ögonblick lägges till kapitalet. Genom samma betraktelsesätt, som här ofvan an-

ndts, finner man, att den kontinuerliga räntan
åder t år är gränsvärdet för $k\left[\left(1+\frac{p}{100\,n}\right)^{nt}-1\right]$,
n blir oändligt stort, och detta gränsvärde
$k\left(e^{\frac{tp}{100}}-1\right)$, då med e förstås 2,71828 . . .,
v. s. basen för det naturliga logaritmsystemet.
Ilunda blir t. ex. den kontinuerliga räntan på
000 kronor under ett år med 4 proc. räntefot
ka med 1,000 $\left(e^{0,04}-1\right)$, eller 40,81 kr., så-
ides 81 öre mera än efter enkel ränteberäkning.
ontinuerlig ränta förekommer visserligen icke
rekt i det praktiska lifvet, men vissa beräkningar,
rskildt inom lifförsäkringsväsendet, kunna för-
klas med tillhjälp af formlerna för kontinuerlig
nta. (I. F.)

Räntespannmål, *kam.*, den till leverans i spann-
ål afsedda grundräntan: hvete, råg, korn och
fre. Kbg.

Räntmästare, benämning på vissa tjänstemän,
m ha till uppgift att förvalta offentliga kassor.
t. ex. finnes i Statskontoret en räntmästare,
m är chef för verkets kassaafdelning, hvilken
ällas Räntekammaren. För att sköta länens
assaförvaltning fanns till slutet af 1908 ända sedan
600-talet i samband med länsstyrelsen i hvarje
n en landträntmästare (se d. o.). Vid
niversitetens drätselverk ha särskilda akade-
iräntmästare jämväl sedan 1600-talet fun-
tts anställda. Akademiräntmästaren är självskrif-
en ledamot af universitetets drätselnämnd och
ar säte i såväl det större som det mindre aka-
emiska konsistoriet i ekonomiska ärenden. —
tället, där de under en räntmästares uppsikt
efintliga värdepapperen, valutor och handlin-
ar förvaras, kallas räntekammare l. rän-
eri. K. H. B.*

Rä'ntämäki var fordom biskopsresidens i Fin-
and. 1300 flyttades biskopssätet till Åbo. Begraf-
ingsplats för flera af Finlands biskopar. Jfr
Iarie, Sankt. A. G. F.

Räppe, station vid Växjö—Alfvesta järnväg och
felige å. Nära stationen ligger gården $^1/_2$ mtl R.,
ax. till 21,000 kr., tillhörig grefve K. Posse på
eet närbelägna Bergkvara, som jämväl eger R.
vvarn, såg, bryggeri, stafsåg och hyfleri samt för-
längningsanstalt, tax. till 45,500 kr. (1914). R.
ärkelsefabrik, tax. till 164,500 kr., tillhör R.
ärkelsefabriks a.-b. (1876; aktiekapital 150,000
rr.), som tillverkar potatismjöl, sago- och potatis-
ryn, glykos och dextrin. Wbg.

Räppe—Helga—Tofta kanal förenar Räppe sta-
ion å järnvägslinjen Växjö—Alfvesta med Helga-
jön samt sistnämnda sjö (vid Sandsbro) med Tofta-
jön. Den anlades 1868—70, närmast för att
ereda arbetsförtjänst åt den till följd af 1868 års
nissväxt lidande befolkningen, utvidgades 1886—87
ch kostade inalles 123,200 kr., hvaraf 33,000 kr.
statsanslag. Kanalen tillhör ett bolag, som äfven
ger Asa-, Tolg- och Skafvenäs-sjöarnas kanalise-
ade utlopp i Helgasjön. Kanalens och de kanali-
erade vattendragens längd är 42,9 km., hvaraf
den bearbetade delen utgör 1,6 km. Djupet under
ågvattenytan är 1,15 m. (i kanalen Helgasjön—
Toften endast 1,04 m.) och bottenbredden minst
5 m.

Räpplinge, socken i Kalmar län, Slättbo härad.
4,303 har. 859 inv. (1914). R. bildar med Högs-
rum ett pastorat i Växjö stift, Ölands Medel-
kontrakt.

Ræstad [rēsta], Arnold Christopher,
norsk rättslärd, nationalekonom, f. 15 febr. 1878 i
Kristiania, jur. kandidat 1901, sekreterare i utri-
kesdepartementet 1906—10 och därunder 1908—09
i egenskap af sekreterare och kartkunnig anställd
som attaché hos norska regeringens advokat i sa-
ken ang. Grisbådarna, tog 1913 juris doktorsgrad
i Kristiania på afh. *Kongens strömme* (fr. uppl.,
prisbelöntes af Franska institutet s. å.) samt blef
1913 universitetsstipendiat i folkrätt och handels-
politik i Kristiania. I folkrätt har R. utgett
*Norges höihetsret over Spitsbergen i ældre tid.
En folkerets-historisk fremstilling* (1912; förk. fr.
öfv. "Le Spitsberg dans l'histoire diplomatique"
i "La géographie", s. å.) samt en öfversikt af de
i de viktigaste länderna bestående lagarna och reg-
lerna ang. sjöterritoriet i "Revue générale de
droit international public", 1914. Nationalekono-
miskt har R. utgett en samling af "Norges han-
dels- og skibsfartspolitik" (1914) och en mindre
handbok i *Handelspolitik* (s. å.). K. V. H.

Rät l. Rhät (Rätiska systemet). Se Ju-
rasystemet, sp. 303—304.

Rätan. 1. Socken i Jämtlands län, Bergs tings-
lag. 1,015 kvkm. 1,604 inv. (1914). Annex
till Berg, Härnösands stift, Jämtlands södra kon-
trakt. — 2. Kronopark i Rätans socken af Jämt-
lands län, tillhör Rätans revir af Mellersta Norr-
lands distrikt. Kronoparken har i enlighet med
bestämmelserna i k. br. 19 febr. 1892 bildats af
indragna militiebostället $^7/_{24}$ mtl Rätansbyn n:r 2.
Arealen var vid 1910 års slut 2,342 har. —
3. Revir af Mellersta Norrlands öfverjägmä-
stardistrikt, omfattar af Jämtlands län socknarna
Berg, Åsarne, Rätan, Klöfsjö, Vemdalen, Lillhär-
dal, Sveg, Älfros, Öfverhogdal och Ytterhogdal
samt Ängersjö kapellförsamling med undantag af
kronoparkerna Voxna och Stensjö. Reviret är in-
deladt i fyra bevakningstrakter. Arealen var vid
1911 års slut 27,942 har, hvaraf 15 kronoparker
om tillhopa 17,040 har. 2—3. S—r.

Räthvalar, *zool.* Se Hvaldjuren, sp. 1387
—88.

Rätien (*Rætia*, kanske af ett kelt. *rait*, berg-
land), fornromersk provins, med hvilken Vindeli-
cien från Claudius' tid var förenadt, gränsade i v.
till Helvetien, i s. till Cisalpinska Gallien, i ö. till
Noricum (floden Inn, *Oenus*); i n. var Donau
gräns. R. motsvarade således ungefär södra Ba-
jern, Graubünden och Tyrolen. Hufvudnäringen
var boskapsskötsel. Landet eröfrades af romarna
under Augustus, hvars styfsöner Drusus och Ti-
berius hade befälet i detta krig (15 f. Kr.). (Jfr
Horatii carmina IV: 4 och 14.) Landet blef nu
romersk provins; Diocletianus uppdelade det i
två, R. prima (i söder) och R. secunda (i
norr). Viktigare städer: Tridentum (Trient), Cu-
ria (Chur), Augusta Vindelicorum (Augsburg), Re-
gina castra (Regensburg). Präktiga härvägar an-
lades af romarna mellan Verona och Augusta Vin-
delicorum samt mellan Comum (Como) och Brigan-
tium (Bregenz). H. Sgn.

Rätikon (Rhätikon), nordligaste grenen af

Rätiska alperna, utgår vid Schlappinerjoch från Silvrettagruppen mot n. v. till Rhendalen mellan Landquarts dal (Prätigau) och Ills dal (Montafon) på gränsen mellan schweiziska kantonen Graubünden och Vorarlberg. Längden är omkr. 40 km., hufvudkammens höjd i medeltal 2,200 m., medan enstaka toppar närma sig 3,000 m. höjd, såsom Sulzfluh (2,842 m.) och Scesaplana (2,969 m.). Hufvudkammen tillhör jura- och kritsystemen, de till Montafon i n. utgående grenarna triassystemet. Den enda större glaciären är Branderferner på Scesaplana, hvars vatten flyter till Lünersee (1,4 kvkm., 1,925 m. ö. h.). (J. F. N.)

Rätisk, hörande till den romerska provinsen Rätien, betyder i språkvetenskapliga arbeten ofta detsamma som ”räto-romansk”.

Rätiska alperna, Rhätiska alperna. Se Alperna, sp. 698.

Rätiska systemet. Se Jurasystemet, sp. 303—304.

Rät köl, *sjöv.* Ett fartyg säges ”ligga på rät köl”, då det står upprätt, utan att luta åt någondera sidan. I senare fallet säges det ha ”slagsida”. R. N.*

Rätoromänska språket. Under detta namn plägar man sammanfatta ett antal vissa gemensamma drag företeende romanska dialekter, som talas på ett smalt, på två ställen afbrutet landområde tillhörande Schweiz, Österrike och Italien och sträckande sig från S:t Gotthard ned till österrikiska kustlandet. Detta område har aldrig bildat en politisk enhet, aldrig egt något gemensamt skriftspråk, och dess inbyggare känna icke någon gemensam benämning på sina landsmål. I Graubünden kallade man språket, då man på 1500- och 1600-talen började skrifva det *romaunsch* eller *ladin*, och båda dessa termer ha sedan användts i utsträckt betydelse om hela dialektgruppen. Den italienske romanisten G. Ascoli, som först egnade dessa dialekter en utförlig fonetisk undersökning, kallade dem *dialetti ladini* (hvaraf den förut gängse benämningen Ladinska språket). Men senare forskare ha enats om benämningen *rätoromanska* efter räterna, hvilken folkstam bebodde ungefär de trakter, där detta språk talas eller talats. — Det rätoromanska språkområdet sönderfaller i tre dialektgrupper: 1) den västliga, omfattande större delen af kantonen Graubünden kring Rhens och Inns källor. Språket talas här af omkr. 40,000 pers. Denna grupp sönderfaller i tre underafdelningar med hvar sitt skriftspråk: a) rhendialekten vid Rhen (ty. *oberländisch*, fr. *romanche*), b) Öfre Engadins dialekt, c) Nedre Engadins dialekt; 2) den mellersta i Tyrolen med 11,000 talande: 3) den östliga i Friuli längs båda stränderna af floden Tagliamento till Adriatiska hafvet, med 400,000 talande. Emot tyskan och de slaviska språken är språkgränsen skarpt markerad, emot italienskan skönjes en småningom skeende öfvergång. Med afseende på sin grammatiska beskaffenhet intar rätoromanskan på sätt och vis en mellanställning mellan franskan och italienskan, med hvars nordliga dialekter många öfverensstämmelser föreligga. — Den hufvudsakliga delen af ordskatten är latinsk, men de tyska och italienska lånorden äro många. — *Ljudlära.* Betonade vokaler. Diftongering af såväl öppna som slutna vokaler i såväl fri som täckt ställning är karakteristisk för rätoromanskan. Diftongerna ha kvarstått eller utvecklats efter de olika målens tendenser. *ę* > *ie*: rhendial. *cœlum* > *tšiel*, *fęste* > *fiašta*, men framför nasal *ei*: *bęne* > *bein*. *ǫ* > *uo*: *cǫr* > rhendial. *kor*, engad. *kokr*, tyrol. *kuęr*; *pǫrcum* > engad. *pięrtχ*, rhendial. *piętχ*. *ę* > *ei*: *sitim* > rhendial. *seit*, engad. *sait*, fri. *šeit*; *ǫ* > *ou*: *florem* > rhend. *flur*, engad. *flukr*, fri. *flǫr*; *bŭrsa* > engad. *buęrsa*, *fŭrca* > engad. *fuortχa*; *a* kvarstår i allmänhet, men går på flera håll till *e* i fri ställning: *minare* > ö. engad. *mner*, *am*, *an* blir i Graubünden än *au*, *ou*, *o*, än *ai*, *e*: *panem* > rhend. *paun*, *poun*, *pou*, ö. engad. *pęm*, *grandem* > rhend. *graunt*, *gront*; *i* kvarstår i allmänhet, men går i Graubünden ofta öfver *ii* till *ei*: *dormire* > rhend. *durmeir*; *u* > ü såsom i franskan i Graubünden och delvis Tyrolen, ibland fram till *i*: *murum* > rhend. *mir*, engad, *mür*; *au* kvarstår i öster och väster, blir *o* i centern: *taurum* > graub., fri. > *taur*, tyrol. *tor*. — Obetonade vokaler. Initialen kvarstår i regel, men faller dock ofta. Slutvokaler falla utom *a*: *sęra* > rhend. *sera*, engad. *saira*, fri. *šerę*, men *clave* < *klaf*, *klef*, *caballu* > *kaval*. — I stort sedt finnas inga proparoxytona kvar, men ofta är det i motsats mot franskan (med hvilket språks utveckling de obetonade vokalernas utveckling för öfrigt visa likheter), finalen, som fallit, och penultiman, som kvarstår: *tepidum* > rhend. *tięvi*, *mittere* > *metęr*. — Konsonanter. Initiala konsonanter kvarstå i allmänhet. Särskildt märkes emot italienskan, att *muta* + *l* kvarstår: *clavem* > it. *chiave*, rätorom. *klaf*; *g* och *c* assibileras framför *e*, *i* och äfven — liksom för öfrigt blott i franskan och provensalskan — framför *a*, där man får *dy*, *tχ*: *gattum* > *dyat*, *carrum* > *tχar*. — Intervokalt försvagas explosivorna: *p* > *v*, *t* > *d*, *d* kvarstår eller faller: *capillum* > rhend. *kavel*, *capra* > engad. *tχevra*, *rota* > fri. *ruęde*; gruppen *ct* > *t* i öster, *tχ* i väster: *octo* > *ot*, *otχ*, *cl* > *dl* i Tyrolen: *auricula* > *uradla*; s framför kons. > š: *ęsta* > rhend. *fiašta*. — Finalt *m*, *n* växla med hvarandra och kunna äfven öfvergå i ŋ: suff. *-onem* > rhend. *-un*, ö. engad. *-um*, n. engad. *-uŋ*. — Karakteristisk för rätoromanskans fonetik är rikedomen på affrikator: *ts*, *dz*, *tš*, *dž*, *tχ*, *dy* och på diftonger. I sammanhang härmed och med de obetonade vokalernas behandling står det stora antalet ljudrika monosyllaba: *piętχ*, *bsüng* (besoin), *dschfat* (disfactum), *mna* (minare), *dschain* (1 person pl. af dicere). — *Flexion.* Verbet. Konjugationssystemet öfverensstämmer på det hela taget med öfriga romanska språk. Vissa egendomligheter äro att märka. I det moderna språket är det enkla perfektum utdödt, medan äldre texter ännu använda det. Förr synes den s. k. *dedi*-typen ha haft stor utbredning (*respondet*, *menet*). — Det vanliga romanska futurum är okändt i rhend. och i Öfre Engadins folkspråk. Dess förekomst för öfrigt torde till stor del bero på italienskt inflytande. I stället för det vanliga futurum använder man omskrifningen *venio(ad)portare*. — Presensparadigmet visar stark tendens till uniformering. Exempelvis rhend. 1. *pórt-ęl*, 2. *-ęs*, 3. *-a*, 4. *purtéin*, 5. *-éis*, 6. *port-ęn*. På samma sätt verba på *-ēre* och äfven på *-ire* utom 5 och 5:

-mín, -ís. 1 *port-ę* är bildadt på typen *affę ffle.* Att märka är engad. 2 *portęšt* > *portas-tu.* Även pres. konj. visar uniformering: rhend. *-ii, -ięs, -i, purt-eięn, -eies, -ięn.* Alltså *-iam* m i 4 och 5, där ursprungligt *-ein, -eis* (> *-us, -etis*) undergått analogisk förändring. I engad. er motsvarande paradigm *porta, -ešt, -a, -ęnts, -en,* d. v. s. *-am* med accentförskjutning i 4 5. — *Imperf. ind.* rhend. *purt-avęl, -áves, -avęn, -avęs, -avęu,* engad. *purteva, -evešt* etc. tså accentförskjutning (jfr spanskan) i 4 och 5. aså i imperf. konj. rhend. *partás, -aseș, -ás, -ęn, -ases, -asęn,* engad. *partés, -ešt* etc. Rhend. genom att foga pres. konj. ändelser till im- lf. konj. och imperf. ind. bildat två nya tem- a: *purtassi* (vendessi) o. s. v., som tjänar som förflutnas futurum i indirekt tal (fr. kondi- nalis), och *purtavi* (*vendevi*) o. s. v., som an- ades som imperf. i indirekt tal (där romanska åk annars ha indikativ, men tyskan konj.). — ll passivomskrivning användes icke typen *est atus,* utan *venit amatus.* — *Substantiv och adjek-* I rätorom. liksom i franskan och provensal- n synes tvåkasussystemet (nom. och ack.) ha gått den fullständiga undergången af kasus. rest häraf är adjektivets predikatskasus. Som jektiv predikatsfyllnad har adj. i rhend. en m på *s: il mir ęl alfs* (muren är hvit), men *il r alf* (den hvita muren). I äldre texter finnas j. af 2:a dekl. med nom. pl. *-i,* ack. *-s: sauni- uns* (*sani, -os*). Maskulina pluraler på *-i* finnas nu i olika dialekter: tyrol. *molinar, -ari, pra, radi.* Exempel finnas på kontinuering af såväl m. som ack. af 3:e dekl. som *paštor* och *paštur astor, -orem*). — Neutrum spåras i predikats- sus utan *s* samt i pluralia på *-a* med kollektiv tydelse: *bratša* (*braccia*), *dua, tria* (jfr it.). — *onomina.* Betonad oblik form *mei, tei* skiljes n dativformen *mi ti* (*mihi, tibi*). Indefinita visa nga komplicerade sammansättningar, t. ex. end. *entsitχei* < *unus non sapit quid,* engad. *ltχidéks* < *qualis qui id est.* — *Syntax.* I Grau- nden motsvaras ofta grupp af två subst. förbundna ed preposition af asyndetisk förbindelse *carn ertχ* = svinkött. — Det substantiviska personobj. egås i engad. ofta af *a* (jfr spanskan): *amer a eu.* Af personliga pronomina i oblik kasus an- nder det moderna språket nästan blott de beto- de formerna. Men refl. *se* bibehåller i allmän- t sin obetonade form, som generaliserats till alla rsoner: rhend. *nus vein sa piars* = fr. *nous nous mmes perdus.* — Reflexivet böjes vanligen med ser. — Den vanliga negationsfyllnaden är *gŭtta,* rhend. ofta även *bŭcca,* i n. engad. *cornu.* — ttersats inledes ofta med *schi, scha* (sic), under flytande af tyskans *so.*

Litteratur och skriftspråk. Den rätoromanska tteraturen är af föga betydenhet. Något för hela nrådet gemensamt skriftspråk finnes icke. Alla toromanska talande lära även tyska eller ita- enska. — Det äldsta språkliga minnesmärket ut- öres af en i en homiliebok från 800-talet införd terlinear öfversättning från början af 1100-talet. exten torde härstamma från en nu tysk ort vid hen eller längre i n. eller v. åt Einsiedeln till. ndast i Graubünden har något verkligt skrift- råk uppstått, men där har detta småningom tagit tre former efter de tre huvuddialekterna. Den skriftliga litteraturen utgår från Öfre Engadin. Johann von Travers (f. 1483) skref ett epos om fosterländska strider, i hvilka han själf tagit del, samt (efter tyska förebilder) flera bibeldramer. Verklig fart fick litteraturen först genom de kyrkliga rörelserna, främst reformationen. Här märkes Jakob Bifrun (f. 1506 i Samaden), som åstadkom den första rätoromanska bibelöfversättningen (nya testamentet 1560) och som först lät trycka rätoromansk litteratur. Han utgaf redan 1552 en från tyskan öfversatt katekes, känd under namnet ''Fuorma'', som under 200 år användes vid den första läsningen och religionsundervisningen. På en från Bifruns något afvikande dialekt utgaf Ulrich Chiampel (f. 1510) 1562 en psalmbok, upptagande dels original, dels öfversättningar från tyskan. Daniel Bonifaci utgaf 1601 en protestantisk ''Catechismus'', och något senare författade G. A. Calvenzano en del katolska religiösa skrifter. Bland religiösa författare från 1600-talet märkas Steffan Gabriel. — Inom det alltmera framträdande skriftspråket på *rhendialekt* bör först nämnas den sistnämndes son Luci Gabriel, hvars öfversättning af nya testamentet 1648 var af stor betydelse och med få ändringar blef gällande in på 1800-talet. Det är alltjämt hufvudsakligen religiös litteratur, som idkas. Ludwig Molitors 1652 utgifna dikter ega värde, och andra religiösa skrifter utgåfvos af Z. da Salò, A. Wendenzen och J. Grass. En fosterländsk dikt af L. Gabriel 1665 är nästan det enda profvet på profan diktning från denna tid. 1700-talet är töga produktivt. Den gamla religiösa litteraturen läses alltjämt och tillökas med några nya verk, bl. a. en bibelöfversättning af 1718. Rätoromanskan blir nu officiellt skriftspråk inom affärer, administration och rättskipning. Det läses i skolan, och en läroboks-litteratur uppstår. Under 1800-talet stadgas skriftspråket alltmer, och även världslig litteratur framträder. Politiska och juridiska skrifter bli vanliga. Man börjar öfversätta tyska arbeten för ungdom och äldre. Skrifter i alla ämnen utkomma på folkspråket. Även tidskrifter och tidningar börja utges, bland hvilka den från 1886 utkommande, åt litteraturhistoria och skönlitteratur, men äfven filologi, historia o. s. v. egnade ''Annalas della Societad Rhæto-romanscha'' (Chur). — På *Öfre Engadins* skriftspråk utges under 1600-talet mycken religiös litteratur. Så utgaf L. Wiezel en öfversättning från tyskan af Psaltaren samt uppbyggelseböcker. Efter ett stillastående under 1700-talet började med 1800-talet en viss lifaktighet inom samma grenar som i rhendialekten. Först på 1860-talet visar sig någon egentlig uppblomstring. Då märkas diktsamlingar af C. de Flugi (1861), O. P. Juvalta (1863), Z. Pallioppi, G. F. Caderas och S. Caratsch. Även här finns periodisk litteratur, om också mindre talrik. — Inom den på *Nedre Engadins* språk utgifna religiösa litteraturen under 1600-talet må nämnas en utförlig katekes af K. Toutsch 1611 samt religiösa stridsskrifter af J. P. Salutz, som även började öfversätta gamla testamentet, och N. A. Vuolp, som bl. a. öfversatte Psaltaren. Under 1700-talet och in på 1800-talet blomstrar

den religiösa litteraturen. Först på 1800-talet började skriftspråket användas för världslig litteratur, hufvudsakligen bestående i kalendrar och ett eller annat alster af facklitteratur samt öfversättningar. Den periodiska pressen är rätt rikhaltig. — I Tyrolen och Friuli har aldrig något skriftspråk uppstått. Här finnes blott ren patois-litteratur, bestående af tillfällighetsprodukter, hvaraf det mesta aldrig tryckes. Dock ha vi i Friuli att märka dels användningen af folkspråket i en viss utsträckning som affärsspråk, dels att på 1700-talet prästerna begagna sig däraf och därpå utge ej obetydligt antal alster, dels slutligen att den friuliska dialektlitteraturen — liksom på många håll den italienska — är ganska rikhaltig. Redan på 1700-talet märkas lyrikerna H. di Colloredo och Eusebius Stella, men till 1800-talet höra denna litteraturs största namn, Peter Zorut, hvars dikter utkommit i många upplagor (hvaraf en ombesörjts af Accademia di Udine, 1880), samt Karl Favetti, hvars "Rime e prose in vernacolo goriziano" (1893) äro af öfvervägande allvarligt innehåll. Några lustspel på friulisk dialekt ha sett dagen under 1800-talet. — Litt.: af språkläror G. I. Ascoli, "Saggi ladini" (i "Archivio glottologico italiano", I, 1873), Th. Gartner, "Rätoromanische grammatik" (1883), "Die rätoromanischen mundarten" (i Gröbers "Grundriss", 2:a uppl. 1888) och "Handbuch der rätoromanischen sprache und literatur" ("Sammlung kurzer lehrbücher der romanischen sprachen und literaturen", V, 1910); af ordböcker Z. och E. Pallioppi, "Dizionari dels idioms romauntschs" 1893—95; af läseböcker J. Ulrich, "Rhätoromanische chrestomathie" (2 bd, 1883), och K. Decurtins, "Rätoromanische chrestomathie" (i Vollmöllers "Romanische forschungen", 1888 ff.). E. S—f.

Rätskifva, *mek.* Se Uppritsning.

Rätt (lat. *jus*). 1. *Filos.* Uttrycket "rätt", som i hvardagligt språkbruk betecknar öfverensstämmelsen med en regel i allmänhet, huru tillfällig denna än må vara (t. ex. rätt språkbruk i betydelsen äfven af blott konventionell språkriktighet), har i filosofien den bestämdare betydelsen af öfverensstämmelse med ovillkorligt gällande normer eller lagar. I denna betydelse kan talas om något såsom i teoretisk bemärkelse rätt i betydelsen af öfverensstämmelse med erfarenheten och tankelagarna. I denna betydelse säges någon ha rätt i ett påstående; en annan, som förnekar detsamma, orätt. Vanligen användes dock termen i praktisk bemärkelse för att beteckna öfverensstämmelse med en praktisk lag och gäller då viljans förhållande till lagens fordringar. Man skiljer då mellan *moraliskt* rätt såsom betecknande öfverensstämmelse med sedelagen och *juridiskt* rätt l. rätt i inskränkt bemärkelse. På det moraliska området sammanfaller rätt och plikt; man har ej moralisk rättighet att göra annat än sin plikt. Sedelagen är nämligen en konstitutiv lag, som förbjuder allt, som den icke befaller. Den juridiska rätten har däremot för den enskilde som sådan en vidsträcktare sfär än plikten; rättslagen är nämligen för individen en permissiv lag, som närmast består i förbud och tillåter allt, som den icke förbjuder. Denna lag anvisar sålunda ett visst område, inom hvilket den enskilde har att fritt, okränkt af andra, bestämma hvad som skall göras och låtas. Den bestämmer icke, hvad där skall göras; detta säger däremot sedelagen. Detta gäller den enskilda individen som sådan; däremot är rättslagen konstitutiv lag för staten, som har till uppgift att förverkliga rätten, sålunda för lagstiftaren och för domaren, ja, för hvarje medborgare som organ för staten. Sedelagen gäller för individens vilja i hela dess konkreta bestämdhet, sålunda äfven för motiven och afsikten. Rättslagen gäller däremot endast för individens förhållanden i det yttre till andra individer; den bestämmer sålunda närmast endast de yttre handlingarna, utan hänsyn till motiv och afsikt. Individen kan därför handla moraliskt orätt, utan att kränka den juridiska rätten. (*Summum jus summa injuria*, högsta juridiska rätt kan vara största moraliska orätt.) Men för statsmannen och medborgaren som sådan är rättslagen förbindande äfven med afseende på viljans rent inre beskaffenhet. Man sviker sin medborgerliga plikt, om man ej vill det juridiskt rätta för dess egen skull, vill deltaga i "kampen för rätten" (Jhering). Till sitt innersta väsen äro rätt och sedlighet identiska, endast olika sidor af samma sak. Faktisk disharmoni mellan dem är därför uttryck för, att endera eller båda stå på låg utvecklingsståndpunkt. Man skiljer mellan den *rationella* och den *positiva* rätten. Den förra är det i och för sig absolut rätta, rättens ideal; det senare öfverensstämmelsen med de i en viss stat stiftade lagarna, hvilka borde uttrycka den rationella rätten, men faktiskt aldrig fullt göra det. Om den rationella rätten handlar rättsfilosofien; om den positiva rätten den empiriska juridiken. Från annan synpunkt skiljer man mellan *objektiv* och *subjektiv rätt* (båda i juridisk bemärkelse). Den objektiva rätten är sammanfattningen af de normer, som bestämma de yttre förhållandena mellan medlemmarna i samhället. Rätt i subjektiv bemärkelse l. rättighet är en persons fria yttre verksamhet, så vidt den auktoriseras af rättslagen och hos andra motsvaras af förbindelser. Dessa förbindelser kallas rättsplikter och innebära plikt att respektera andras rätt, d. v. s. att icke hindra den andre att fritt handla inom sin rättssfär. Rättsplikterna kunna som endast angående de yttre handlingarna af staten göras till föremål för tvång (genom straff). Rätten i subjektiv bemärkelse har sin grund i den objektiva rätten. Denna sistnämnda är den form, som de yttre förhållandena mellan individerna böra ega, för att ett sundt samhällslif skall bli möjligt och därmed äfven individerna kunna komma till full utveckling. Denna form måste vara olika alltefter det enskilda samhällets och dess medlemmars olika utvecklingsgrad. Därför är äfven den rationella rätten i viss mån olika för olika samhällen och under skilda tider; och det finns inga "medfödda rättigheter", som alltid och öfverallt skulle vara desamma, och ingen "naturrätt', som skulle föregå allt ordnadt samhällslif. Men detta utesluter icke, att vissa allmänna egenskaper äro gemensamma för alla samhällen och att rätten som samhällslifvets yttre villkor också kan fixeras i vissa abstrakta rättsbegrepp, som ega allmängiltighet (se Rättsfilosofi). — Litt.: N. F. Biberg, "Lärobok i den filosofiska kriminalrätten" (1830), K. J. Bo-

ôm, ”Grundlinier till den philosophiska statsan” (2:a uppl. 1862), ”Satser om lag och lagltning” (2:a uppl. 1871) och ”Grundlinier till n filosofiska civilrätten” (1872).

2. *Jur.* a) Rätt i betydelsen af rättsordning s. k. *objektiv rätt* betecknar inbegreppet af regler i mänskligt handlande, som äro af beffenhet att kunna kännetecknas som rättsregler. ad som karakteriserar rättsregeln till skillnad n andra regler i mänskligt handlande, beroende blott nyttighetssynpunkter eller etiska värringar hos individerna, är emellertid icke så urt. Allmänt antages, att det för rättsregeln urkande är, att den för sin tillvaro är beroende ett utifrån härstammande samhälleligt tvång. rmed är dock icke sagdt, att ens i flertalet fall handlande i öfverensstämmelse med regeln rkligen framkallas af tanken på detta yttre ång. Därmed är blott utsagdt att, om detta yttre ång bortfölle, skulle regeln i fråga i längn icke kunna upprätthållas i mänskligt handde. Ännu mindre betyder det, att regeln skulle hvarje fall kunna med yttre tvång genomföras ot den, som icke vill följa densamma (eller, som n ofta uttryckt saken, att ”rätten är uttvingr”). Icke heller betyder det, att ett sådant tre tvång i hvarje eller kanske ens flertalet ll drabbar den, som åsidosätter regeln. Det, m erfordras, är endast, att föreställningen om t yttre obehag, som mer eller mindre regelässigt följer regelns åsidosättande i spåren, är llräcklig för att garantera, att regeln i det ora flertalet fall blir genomförd. Äfven i denna tydelse är dock regelns egenskap af rättsrel stundom svagt utbildad, t. ex. inom folkrättns område. Men vidare är det otvifvelaktigt, tt äfven en stor del af den s. k. sedens regler ppbäres icke så mycket af etiska värderingar m af hänsyn till ett yttre tvång, nämligen det ttre obehag från omgifningens sida, som är förnadt med dessa reglers åsidosättande. För att årskilja rättsreglerna från dylika regler har man tta tillgripit det kännetecknet, att rättens regler vila på ett statligt eller i allt fall ett organisedt yttre tvång. Därvid lämnar man emellertid r räkningen de primitiva rättstillstånd, vid hvilka et yttre tvånget väsentligen har karaktären af den nskildes självhämnd, och i viss mån äfven rättsildningarna inom folkrättens område. Men därmte rör man sig vid denna förklaring i en logisk ürkel, ity att ett statligt eller organiseradt tvång ock icke kan tänkas utan förhandenvaron af vissa ättsregler. Ett fullföljande af dessa tankeriktningar leder till att i stället tillägga den omständigheten betydelse, huruvida reaktionen från omgifningens sida är af öfvervägande passiv, ogillande aatur eller innefattar ett aktivt ingripande till kydd för kränkta intressen. Det yttre ingripande, om följer rättsregelns tillvaro i spåren, resp. föreställningen om detta ingripande, kallar man rättsegelns sanktion. I ett mera utveckladt rättstillstånd förutsätter detta ingripande, frånsedt vissa ndantagsfall såsom nödvärn, självhjälp, regelmässigt medverkan från samhällsmyndigheternas sida, ftast i form af genom vissa rättsregler uppställda förpliktelser för vissa samhällsorgan, att under vissa förutsättningar företaga bestämda åtgärder. Man betecknar dylika rättsregler som sekundära rättsregler, hvarmed man då förstår rättsregler, som garantera andra rättsreglers tillvaro. I motsats härtill kallas de regler, som icke fullgöra en dylik funktion, utan blott äro garanterade af andra dylika, primära rättsregler. Primär är t. ex. regeln, att man icke får obehörigen öppna annans bref, sekundär den regeln, att den, som så gör, skall underkastas visst straff. Sanktionerna kunna vara af olika innebörd. De kunna sålunda afse försök att framtvinga ett fullgörande af den genom den primära regeln uppställda rättsplikten resp. återställande af det tillstånd, som bestått före regelns brytande; vidare utgifvande af skadestånd till bäraren af det rättsligt skyddade intresse, som genom regelns brytande blifvit kränkt, samt slutligen straff; eventuellt flera af dessa påföljder i förening. I detta sammanhang bör emellertid framhållas, att rättsordningen understundom kan regelmässigt framtvinga eller undertrycka vissa handlingar äfven utan att tillgripa sanktioner. Detta nämligen, då fråga är om att framtvinga eller undertrycka vissa rättshandlingar. Om man vill framtvinga regeln, att kyrklig vigsel skall användas af alla dem, som önska ingå äktenskap, behöfver man t. ex. icke nödvändigt uppställa straff för dem, som sammanlefva som äkta makar utan att påkalla dylik. Det kan vara tillräckligt, att sådan vigsel uppställes som den enda formen för ingående af ett rättsligen giltigt äktenskap samt att de rättsverkningar, som innefattas däruti, framstå som så värdefulla, att det stora flertalet redan af denna grund underkastar sig denna. På liknande sätt förhåller det sig, om man vill undertrycka vissa rättshandlingar, t. ex. förhindra, att aktiebolag mottaga egna aktier som pant. Det är då icke nödvändigt att inskrida med sanktioner, t. ex. ett straff mot dem, som i strid med en dylik regel ingå dylika aftal. Det räcker med att frånkänna dylika pantsättningar rättslig verkan. — Som rättsordningens funktion uppställes sedan gammalt att skapa förutsättningar för en fredlig sammanlefnad mellan människor trots den stridighet i intressen, som alltid med nödvändighet är för handen i människornas värld och som till en mycket väsentlig del beror på, att medlen för mänsklig behofstillfredsställelse alltid äro begränsade, medan möjligheten af behofstillfredsställelse, med hänsyn till icke blott det ökade tillfredsställandet af redan förefintliga behof, utan äfven det ständiga uppdykandet af nya sådana, är till sitt väsen obegränsad. Denna funktion uppbär rättsordningen företrädesvis genom att uppdraga gränser för människornas verksamhetsområden medelst uppställande af regler, som gå ut på undertryckande af vissa handlingar, s. k. negativa rättsregler, och hvarigenom samtidigt garanteras de enskilde vissa skyddade verksamhetsområden. Men det är lätt att inse, att rätten i sin historiska utveckling icke begränsar sig till denna funktion. Vid sidan af denna står redan tidigt äfven en annan, nämligen den att genom organisation förhöja det mänskliga arbetets resultat. Denna funktion fullgör den företrädesvis genom att uppställa vissa regler, som gå ut på framtvingandet af vissa handlingar, s. k. positiva rättsreg-

ler. Närmare besedt råder dock icke något motsatsförhållande mellan dessa båda funktioner. Äfven det blotta främjandet af den fredliga sammanlefnaden mellan människorna innefattar nämligen en verksamhet till förhöjande af det mänskliga arbetets resultat. De krafter, som eljest måste användas för ömsesidigt bekämpande, kunna då sparas för att förhöja resultatet af mänskligt arbete. Och å andra sidan kan funktionen att genom organisation förhöja det mänskliga arbetets resultat icke ensidigt genomföras, utan det måste alltid tillika därvid sörjas för en sådan fördelning af tillgängliga nyttigheter, som under gifna förhållanden är erforderlig för upprätthållandet af en fredlig sammanlefnad mellan människorna. Det sagda eger sin tillämpning såväl i förhållandet mellan individerna inom en stat som i förhållandet mellan staterna inbördes. — Litt.: Grundläggande för den moderna allmänna rättsläran äro: Thon, "Rechtsnorm und subjektives recht" (1878), Jhering, "Zweck im recht" (I—II, 3:e uppl. 1893—98), och Bierling, "Juristische prinzipienlehre" (I—IV, 1894—1911). Härutöfver afhandlas hithörande spörsmål i allmänna läro- och handböcker, bland hvilka här må nämnas F. Pollock, "A first book of jurisprudence" (1904), Hagerup, "Retsencyclopædi" (1906), och Merkel, "Juristische enzyklopädie" (5:e uppl. 1913). Inom svensk litteratur se Sjögren, "Om rättsstridighetens former" (1894), Stjernberg, "Till frågan om de s. k. rent ekonomiska kategorierna", kap. IV (1902), och Hägerström, "Stat och rätt" (1904).

b) Rätt i betydelsen af rättighet l. s. k. *subjektiv rätt*. Uppfattningen af hvad därmed skall förstås är inom rättsvetenskapen ganska skiftande. I vidsträcktaste mening hänför man dit hvarje intresse, som åtnjuter skydd af rättsordningen (Jhering). Vanligen bortser man emellertid därvid från sådana intressen, för hvilka något bestämdt subjekt icke kan påvisas såsm bärare (t. ex. det intresse, som skyddas genom straffbudet för djurplågeri). Ej heller plägar man använda beteckningen rättighet i fråga om sådana af rättsordningen skyddade intressen, som väl uppbäras af ett bestämdt subjekt, men dock äro af en alltför allmän (abstrakt) natur, såsom t. ex. den kroppsliga integriteten, äran, samt den allmänna personliga friheten att efter egen önskan inom de gränser rättsordningen uppdragit bestämma öfver sitt görande och låtande (det intresse, som i vår lag är generellt skyddadt genom straffbudet i Straffl. kap. 15 § 22). Därest denna frihet är i särskilda hänseenden kringgärdad med ett särskildt högre rättsskydd, såsom t. ex. ofta är fallet med tryckfriheten, församlingsfriheten, föreningsfriheten, religionsfriheten o. s. v., plägar man emellertid ofta beteckna de därigenom särskildt skyddade intressena såsom "rättigheter". Jfr uttrycken föreningsrätt, församlingsrätt o. s. v. Nu nämnda språkbruk synes alltså utvisa, att man förbehåller beteckningen rättighet blott för sådana rättsligt skyddade intressen, som äro till en viss grad individualiserade såväl till sitt innehåll som till sin bärare. Och denna uppfattning af begreppet rättighet är äfven inom rättsvetenskapen företrädd (Merkel). Äfven en tredje uppfattning gör sig emellertid inom rättsvetenskapen gällande (Thon), enligt hvilken man använder beteckningen rättighet blott för sådana fall, då rättsordningen förlänat det skyddade intressets bärare möjlighet att genomdrifva detsamma gentemot den kränkande, vare sig genom anlitande af judiciell myndighet (hvilket är det vanliga, därest kränkningen utgått från enskild person), eller genom klagan hos högre administrativ myndighet (hvilket är det vanliga, om intrånget utgått från något lägre samhällsorgan). Enligt denna uppfattning kan man sålunda väl beteckna politisk rösträtt som en rättighet (enär den, som i strid med lagen förmenats rösta, kan genom besvär öfver valförrättningen få sitt intresse att vara medbestämmande genomdrifvet), men däremot t. ex. hos oss icke anspråket på fattigunderstöd, enär den gällande k. förordn. om fattigvården (af 1871) icke medger klagan öfver beslut, hvarigenom fattigunderstöd förvägrats. — Rättigheterna indelas i: 1) *offentliga* och *privata* rättigheter, alltefter som det ifrågavarande intresset skyddas öfvervägande på grund af ett allmänt intresse (såsom t. ex. i fråga om politisk valrätt, statens skattefordringar) eller öfvervägande i de enskildes intresse (såsom t. ex. eganderätt, panträtt). De offentliga rättigheter, som tillkomma den enskilde emot staten, kallas medborgerliga rättigheter (se d. o.); 2) *förmögenhetsrättigheter* och *icke förmögenhetsrättigheter*, alltefter som det skyddade intresset uteslutande är ett förmögenhetsintresse eller icke. Som exempel på sistnämnda slag af intressen kunna nämnas brefhemligheten och anonymitetsrätten, rätten till namn o. d.; 3) *förytterliga* eller *oförytterliga*, alltefter som det skyddade intressets bärare har rättslig makt att designera annan som rättighetens bärare, helt eller delvis. I regel äro alla förmögenhetsrättigheter förytterliga; undantag, vanligen grundade i ett offentligt intresse, finnas dock, som t. ex. i fråga om fideikommissrätt, pensionsrätt, statens skattefordringar; 4) *absoluta* och *relativa* rättigheter, alltefter som det ifrågavarande intresset är skyddadt och följaktligen kan göras gällande mot hvilken tredje man som helst eller det endast kan göras gällande mot vissa särskildt förpliktade personer. De relativa privata förmögenhetsrättigheterna benämnas *fordringsrätter* l. obligationer. De absoluta privata förmögenhetsrättigheterna åter indelas i *sakrätter*, hvilka äro knutna till en viss individualiserad sak såsom rättighetens objekt, samt s. k. *immaterialrättigheter*, vid hvilka detta icke är förhållandet. Exempel på sakrätter äro eganderätt, panträtt, servitut; exempel på immaterialrättigheter patenträtt, författarrätt. Exempel på fordringsrätter äro t. ex. långifvares rätt att få lånet återbetalt samt den rätt, som köparen af en köpt individuellt bestämd sak, som ännu befinner sig hos säljaren, eger att utfå denna (därest denna hans rätt kan göras gällande endast mot säljaren personligen, icke mot tredje man, t. ex. säljarens borgenärer). I sistnämnda fall är den att anse som sakrätt. Uttrycket sakrätt har emellertid stundom, särskildt af vissa nordiska författare (Nordling), användts i den betydelsen, att därunder hänförts hvarje privat förmögenhetsrätt, som är knuten till en individuell sak såsom objekt, oafsedt om rättigheten är af absolut natur

:er ej. Enligt denna terminologi är t. ex. köpa-
ns rätt till en köpt individualiserad sak, som
nnu befinner sig hos säljaren, att beteckna som
:rätt, oafsedt om den kan göras gällande endast
t säljaren eller jämväl mot tredje man. —
ndom användes beteckningen rättighet äfven
r att beteckna den befogenhet att med laga
rkan kunna företaga vissa rättshandlingar, som
llkommer ett visst rättssubjekt i motsats till
dra. Så t. ex. då man säger, att egaren till en
k har ”rättighet” att afyttra denna eller då
an säger, att en person, som fyllt 15 år, har
rättighet” att företaga vissa rättshandlingar. —
tt.: Se den ofvan under ”Rätt” 2 a anförda
mt därutöfver Jelinek, ”System der subjektiven
ffentlichen rechte” (1892) och, i svensk litt.,
:keberg, ”Studier i patenträtt”, kap. II (1904).

Rätt i betydelsen af laglig domstol, såsom i ut-
ycken ”rätten sitter i dag”, ”stämma inför
tta” o. s. v.; se Domstol. 1. S—e. 2. N. S—g.

Rättare, vid jordbruk använd arbetsförman, som
närmsta hand för befälet öfver arbetarna. Rät-
ren kallas vid större jordbruk ofta befallnings-
an eller (ladu-)fogde. — I det äldre lagspråket
etydde ”rättare” (*rættari*) dels domare (af *rætta*
bet. döma), dels en person på landet, som hade
tt antingen själf härbärgera resande eller visa
em, hvar härbärge kunde fås (af *rætta* i betydel-
n visa till rätta). (H. J. Dft.)

Rättarskolor. Se Landtbruksundervis-
ning, sp. 1094.

Rättarting, ting, där konungens domsrätt utöfva-
es. Se Räfsteting.

Rättegång, det förfarande, som skall iakttagas,
är en rättstvist eller ett åtal för brott föreläggas
omstol till afgörande; äfven ett särskildt vid
omstol anhängigt mål. Se vidare Muntlighet.
m provokatorisk rättegång se Fastställelse-
talan. — Den utgift, som part fått vidkännas för
ttförande af sin talan i rättegång, kallas rätte-
:ångskostnad (se d. o.). I. Afz.

Rättegångsbalken, den nionde och sista af bal-
arna (se Balk 2) i 1734 års lag, innefattar
illika med den föregående, utsökningsbalken (nu-
nera ersatt af utsökningslagen), hufvudsakligen de
rocessuella föreskrifterna i denna lagbok. Rätte-
ångsbalken har sedan 1734 års lags tillkomst
ndergått åtskilliga mycket omfattande ändringar;
de författningar, som här företrädesvis komma i
betraktande, äro förordn. 18 april 1849, som af-
skaffat lagmans- och kämnärsrätterna, lagen 10 juli
1899, som gett kap. 11 om stämning nytt innehåll,
lagen 14 juni 1901, som reviderat dels hela kap.
16 om invändningar i rättegång m. m. och dels
samtliga de kap., som röra sättet för fullföljd af
talan till högre rätt och förfarandet därstädes, samt
slutligen den 1915 beslutade lagstiftningen, som
gett nya regler angående fullföljd af talan till
högsta instansen och i sådant afseende i stor ut-
sträckning inskränkt fullföljdsrätten, framför allt
genom införande af grundsatsen om summa revisi-
bilis. I stort sedt står dock vårt rättegångsväsen
ännu i dag på den grund, som 1734 års lagstiftare
lagt. E. K.

Rättegångsbiträde. Begreppet rättegångsbiträde
bör skiljas från begreppet rättegångsfullmäktig.
Rättegångsbiträdet står som biträde vid sidan af parten, rättegångsfullmäktigen utför rättegången i partens ställe å hans vägnar. Det är utan inskränkning, i brottmål ej mindre än i tvistemål, tillåtet part att anlita rättegångsbiträde; se kap. 15 § 1 rättegångsbalken. I vissa brottmål har den tilltalade anspråk emot staten på, att det anskaffas honom biträde i rättegången; se lag 14 sept. 1906 ang. förordnande af rättegångsbiträde åt häktad. E. K.

Rättegångsdag, dag, då domstol i första instans, häradsrätt eller rådstufvurätt, handlägger rättegångsmål. När häradsrätts ordinarie rättegångsdagar infalla, framgår af gällande bestämmelser om häradsting: § 1 kap. 2 rättegångsbalken, förordn. 17 maj 1872, lag 4 juni 1913 m. fl. författningar; hvad rådstufvurätt beträffar, innefattas bestämmelserna i kap. 6 rättegångsbalken äfvensom i de särskilda rådstufvurätternas arbetsordningar. E. K.

Rättegångsfel. Se Domvilla och Nullitet.

Rättegångsfrid kallas den särskilda helgd, som hvilar öfver det ställe, där en domstol är samlad, och till följd hvaraf vissa där begångna brott (våldsgärningar och förargelseväckande beteende) träffas af strängare straff, än om de föröfvats under andra förhållanden; se kap. 11 § 5 och 6 Straffl. Mot rättegångsfriden svarade i äldre tider den s. k. tingsfriden (*þingsfriþer, þingfriþer*), hvilken emellertid var vidsträcktare, i ty att den omfattade ej blott rättegångsstället, utan ock vägen dit och därifrån. Uttrycket tingsfrid begagnas för öfrigt ännu med afseende på rättssammanträdena för landsbygden. Före förhandlingarnas början på hvarje ting skall enligt lagen häradshöfding ”lysa ting och tingsfrid”. J. H—r.*

Rättegångsfullmakt, *jur.*, är en ensidig viljeförklaring, hvarigenom en person bemyndigar en annan till ett processuellt handlande i den förres namn och med bindande verkan för honom. Endast för så vidt fullmakten ger bemyndigande åt fullmäktigen att öfver hufvud i rättegången företräda parten, föreligger hvad man plägar kalla en laga rättegångsfullmakt; alltså kan man icke som laga rättegångsfullmakt karakterisera en fullmakt, som innefattar bemyndigande allenast till företagande af en viss processuell handling, t. ex. till inlämnande af en skrift i en rättegång. Utan vederbörlig fullmakt får ej någon — bortsedt från den legale ställföreträdaren — i rättegång kära eller svara för annan. Rättegångsfullmakt är ej giltig, med mindre viss form iakttagits: antingen bör fullmäktigen vara af parten förordnad muntligen inför rätten eller bör fullmakten vara skriftligen upprättad och af parten underskrifven samt bevittnad eller försedd med partens sigill; se därom kap. 15 § 4 rättegångsbalken. Hvad rättegångsfullmaktens innehåll beträffar, äro föreskrifter gifna i kap. 15 § 7 rättegångsbalken, enligt hvilka i fullmakten böra nämnas domstolen, saken och mannen, som den föra skall, så ock, att sakegaren vill nöjas åt det, som ombudsmannen däri gör och låter. Emellertid kräfves enligt gammalt rättsbruk ej iakttagande af något enda af dessa kraf. En rättegångsfullmakt behöfver icke afse någon viss sak eller rättegång vid någon viss domstol; det finnes ej hinder för att bemyndiga annan att utföra full-

maktsgifvarens alla rättegångar, vid hvilken domstol det vara må. Likaledes behöfver en rättegångsfullmakt ej vara ställd till viss angifven person; den kan också vara ställd till innehafvaren. Och slutligen behöfver fullmaktsgifvaren icke i fullmakten uttryckligen förklara, att han godkänner, hvad fullmäktigen åtgör (den s. k. *clausula rati*). Den kanske vanligaste fullmakten, som ej innehåller annat än orden: "rättegångsfullmakt in blanco för innehafvaren", uppfyller icke ett enda af det sist citerade lagrummets anspråk på fullmaktens specialisering. — En laga rättegångsfullmakt skall, som redan antydts, ge fullmäktigen befogenhet att öfver hufvud företräda parten. Dock ges det vissa handlingar, som fullmäktigen icke eger företaga, med mindre fullmakten ger uttryckligen lof därtill, nämligen att sätta annan i sitt ställe, att förlika saken och att fullfölja saken i högre rätt; se närmare kap. 15 § 7 rättegångsbalken. E. K.

Rättegångsfullmäktig, *jur.* Man har att skilja mellan två klasser ställföreträdare: legala ställföreträdare och fullmäktige. De förre grunda sin ställföreträdande befogenhet på lagens bud eller myndighets förordnande, de senare på en viljeförklaring af den, som skall företrädas. Denna distinktion har tillämpning jämväl på ställföreträdande i rättegång. Rättegångsfullmäktig är alltså den, som grundar sin behörighet att i rättegång företräda annan på ett af denne gifvet bemyndigande, på en r ä t t e g å n g s f u l l m a k t af hufvudmannen. Enligt svensk rätt är part, som för öfrigt har nödiga kvalifikationer därför, berättigad att själf, i egen person, utföra sin talan i rättegång; det består ej något s a k f ö r a r t v å n g. Å andra sidan är part berättigad att låta sig företrädas af fullmäktig, med undantag blott för mål rörande brott, för hvilka efter lag straffarbete kan följa; i sådana brottmål skall den tilltalade själf svara. Jfr kap. 15 § 1 rättegångsbalken. Vid valet af fullmäktig är part ej pliktig att hålla sig till medlemmar af någon viss kår; det består ej s a k f ö r a r m o n o p o l. Det har i vår äldre rätt ej saknats ansatser till inrättande af ett verkligt sakförarstånd. Den viktigaste författningen i sådant hänseende är k. br. 27 maj 1801, som åsyftade att binda rättigheten att advocera vid fullgjorda akademiska specimina. Och redan i 1734 års lag framträda tendenser i sådan riktning. Enligt 15 kap. 2 § rättegångsbalken (i den lydelse, som lagrummet allt fortfarande har) bör icke någon allmänneligen brukas till fullmäktig, som af rätten, där saken drifves, ej är godkänd och lof därtill fått. Det göres sålunda skillnad emellan advokater i egentlig mening, d. v. s. sådana, som yrkesmässigt bedrifva sakförarverksamhet, och personer, som endast tillfälligtvis uppträda som ombud. Emellertid innehåller det nyss citerade lagrummet andra bestämmelser, som helt och hållet ha neutraliserat verkan af den anförda föreskriften. Visserligen uppställer lagen för fullmäktigskap i rättegång fordran på vissa allmänna kvalifikationer, men dessa äro af så svävande natur, att de medge en synnerligen liberal tolkning. Och en sådan har också till afsevärd skada för rättskipningen kommit dem till del. Se för öfrigt R ä t t e g å n g s f u l l m a k t. E. K.

Rättegångskostnad, *jur.* Part, som i rättegång får sin talan bifallen, har anspråk på, att motparten ersätter honom den kostnad, som rättegången förorsakat honom. Om grunden härtill ha olika teorier uppställts. Den teori, som numera torde vara allmännast omfattad och som också torde vara den rätta, går ut därpå, att vinnande parts anspråk på rättegångskostnadsersättning är af rent processuell natur och utan vidare framgår däraf, att parten vunnit. Part, som vinner i rättegång, skulle icke erhålla det fulla rättsskydd, som det är rättegångens uppgift att lämna, om han ej finge sina rättegångskostnader ersatta. I svensk rätt äro bestämmelser om rättegångskostnad gifna i kap. 21 rättegångsbalken. Principen är angifven i § 3: Den saken tappar, gälde sin vederpart det allt åter, som han trängd varit därå kosta. Emellertid har lagstiftningen af billighetsskäl medgett en del undantag från denna princip. Det viktigaste af dessa undantag innefattas i regeln, att, om någon sak finnes ha varit så mörk och tvifvelaktig, att man till rättegång skälig orsak haft, hvardera parten skall vidkännas sin kostnad. Med stöd af detta stadgande ha domstolarna öfver hufvud ådagalagt stor eftergifvenhet vid tillämpningen af grundsatsen om tappande parts skyldighet att ersätta den vinnandes rättegångskostnad, ett förhållande, mot hvilket ofta anmärkningar framställts. E. K.

Rättegångsmissbruk, *jur.*, föreligger, då någon emot klara skäl och bättre vett af arghet drager någon för rätta, likasom ock, då någon i högre rätt ohemult klagar öfver lägre rätts utslag. Sådant missbruk af rättegång är belagdt med böter. Jfr kap. 29 rättegångsbalken. E. K.

Rättegångs- och utsökningsstatistiken. Se R ä t t s s t a t i s t i k.

Rättegångsombud. Se R ä t t e g å n g s f u l l m ä k t i g.

Rättens ombudsman. I hvarje konkurs utser rätten eller domaren en "ärlig och förståndig" man att i konkurssaken vara rättens ombudsman. Därtill får ej utses rättens ordförande eller i stad annan ledamot af rätten; jfr § 41 konkurslagen 18 sept. 1862. Honom åligger att ha tillsyn öfver gode männens och sysslomännens förvaltning af konkursboets tillgångar, att föra ordet vid de borgenärssammanträden utom rätten, vid hvilka han är tillstädes, att hos rätten eller domaren anmäla de frågor, hvilka uppstå af konkurssaken och påkalla rättens pröfning, och att i öfrigt vidtaga de åtgärder och beslut, hvilka enligt särskilda stadganden i konkurslagen ankomma på rättens ombudsman. Bland dessa särskilda åligganden märkes den befattning med uppgörandet af utdelningsförslag, som ankommer på rättens ombudsman. Arfvode till rättens ombudsman föreslås af borgenärerna och bestämmes af rätten; § 67 konkurslagen. E. K.

Rättens regel. Se L i f v e t s r e g e l.

Rättfärdiggörelsen (lat. *justificatio*), *teol.*, är ett ursprungligen af Paulus prägladt uttryck för den centrala, för hela det kristna lifvet grundläggande nådesakt, hvarigenom Gud på grund af Kristi försoning trots människans synd återupprättar hennes genom denna brutna barnaskapsförhållande till sig. Till sin rent religiösa innebörd sammanfaller

ttfärdiggörelsebegreppet hos Paulus liksom senare
os Luther — senare protestantisk kyrkolära gör
är en konstlad distinktion — väsentligen med
syndaförlåtelsen". Den form, som denna tanke i
ran om rättfärdiggörelsen fått, är ursprungligen
etingad af motsatsen till judendomen, resp. judai-
rande kristna riktningar. Paulus utgår från
adendomens öfversta tanke: Gud som den veder-
ällande domaren. Men i det han nu på frågan
m betingelserna för, att en människa af honom
kall dömas rättfärdig, ger det paradoxala svaret,
tt människan rättfärdiggöres "utan förskyllan,
f nåd", "utan laggärningar", "genom" eller "af
co", ja, att Gud, i det "tron" af honom "räknas
ill rättfärdighet", "gör den ogudaktiga rättfär-
ig" (Rom. 3: 24, 28; Gal. 2: 16; Rom. 4: 5),
ommer däri den hela Paulus' åskådning behärskan-
e tanken på den fria och förekommande nåden och
ärmed ock kristendomens karaktär af något i för-
ållande till judendomen absolut nytt, till sitt
llaraste och pregnantaste uttryck. Att det med
"rättfärdiggöra" öfversatta grekiska ordet (*dikaioûn*) i detta sammanhang genomgående är att
atta i den "forensiska" betydelsen: döma eller
örklara rättfärdig, står med hänsyn såväl till det
grekiska språkbruket som till talrika uttalanden
os Paulus själf utom allt tvifvel. Hvarje försök
att i "rättfärdiggörelsen" hos Paulus inlägga be-
ydelsen af en fortskridande etisk omskapelsepro-
ess eller att låta den basera sig på den hos
den kristne, på grund af hans lifsgemenskap med
Kristus, redan påbegynta faktiska förnyelse, som
ålå af Gud i hans rättfärdiggörande dom blott
skulle så att säga anteciperas, kommer i strid
med själfva det för Paulus vid rättfärdiggörelse-
tanken fästa centrala religiösa intresset: den af
alla människans egna, alltid med synd behäf-
tade gärningar oberoende frälsningsvissheten. Å
andra sidan får dock rättfärdiggörelsen ej hos Pau-
lus fattas som en isolerad, rent forensisk akt, i
betydelsen af ett naket domsutslag e. d. Den
innebär för Paulus i viss mån antecipationen, för
den enskilde, af den Guds universella slutdom,
hvarigenom en gång Guds herravälde skall i full-
ändad form upprättas, och är i analogi härmed
att fatta som ett Guds eget handlande med män-
niskan, hvarigenom hon redan nu insättes i be-
sittningen af hela den genom Kristus förvärfvade
frälsningen, delaktiggöres af Anden och försättes
i den djupaste lifsenhet med den uppståndne Kri-
stus. Härmed är då ock det nya, sedliga lifvet i
princip förverkligadt. Lika litet som detta får
fattas som ett villkor för rättfärdiggörelsen, är
därför å andra sidan den detsamma grundläggande
nyskapelseakten hos Paulus att tänka som en i
förhållande till rättfärdiggörelsen fristående, efter-
följande nådesakt: de beteckna fastmer blott två
olika sidor af samma gudomliga handling (se vi-
dare N å d). Därför kan Paulus låta än det ena
än det andra momentet tjäna som uttryck för det
hela och på grund häraf betrakta den slutliga full-
ändningen som redan i rättfärdiggörelsen så att säga
innesluten (jfr t. ex. Rom. 5: 17 ff.; 8: 30). När
Gud förklarar en människa rättfärdig, är detta
för Paulus ej ett blott maktlöst ord, utan en ska-
pande handling. — Om än det allmänna tanke-
innehållet i Paulus' rättfärdiggörelselära är ge-
mensamt för hela nya testamentet, möter dock
själfva det fixerade rättfärdiggörelsebegreppet,
hvars bruk äfven hos Paulus väsentligen är in-
skränkt till de åt uppgörelsen med judendomen
egnade Romar- och Galaterbrefven, knappast
utanför de paulinska skrifterna. Däremot finnes i
Jak. 2: 20 ff. ett uttalande, som synes stå i direkt
strid med denna Paulus' lära. Huruvida här verk-
ligen en polemik mot denna eller missbruk däraf
föreligger eller om stället fastmer är uttryck för en
förpaulinsk ståndpunkt, för hvilken alternativet:
gärningar eller nåd ännu ej på det sätt, som för
Paulus, kommit till medvetande, kan endast af-
göras i sammanhang med den omstridda frågan om
Jakobsbrefvets ursprungstid. I hvarje fall träffar
dess polemik, som utgår från ett helt annat, mera
intellektualistiskt trosbegrepp än Paulus', ej kärn-
punkten i dennes rättfärdiggörelselära.

I den efterapostoliska tiden gör sig på denna
punkt redan från början en stor osäkerhet märkbar.
Står man å ena sidan ej längre under det omedel-
bara, öfverväldigande intrycket af Guds förekom-
mande nådesuppenbarelse i Kristus, så saknar man
å andra sidan i de hednakristna församlingarna för-
ståelsen för själfva den tillspetsade, under den ju-
diska lagreligionens tryck framtvingade frågeställ-
ningen hos Paulus. De paulinska vändningarna re-
produceras flitigt, men den behärskande uppfatt-
ningen af guds-förhållandet rör sig dock från början
i moralistiska banor. I dopet skänkes visserligen
förlåtelse för de förgångna synderna, men
för den kristnes lif efter dopet träder vedergälln-
ingsschemat åter i kraft. I den senare utvecklingen
blir detta, i det först af Tertullianus utbildade
förtjänstbegreppets form (se därom Meritum),
alltmera den hela uppfattningen af förhållandet
mellan människan och Gud behärskande synpunkten. Jämsides härmed försiggår en omtydning af
nådebegreppet i naturaliserande riktning: under
nåd förstår man nu i första hand ej Guds person-
liga, i Kristus människan mötande kärleksvilja,
utan en hemlighetsfull, i och genom vissa sakra-
mentala handlingar i människan ingjuten kraft
eller substans (se vidare N å d). I förhållande
härtill nedsjunker syndaförlåtelsen till ett under-
ordnadt, blott beledsagande moment och får, i
den mån tanken därpå gör sig gällande, karak-
tären af en kyrkligt rättslig akt, som liksom den
substantiella nåden, af hvars "ingjutande" den
städse är betingad, är knuten vid vissa bestämda
sakramentshandlingar. Vid dopets sida står här-
vid numera med alltmer dominerande betydelse
boten, såsom det sakrament, vid hvilket absolu-
tionen för efter dopet begångna dödssynder (se
d. o.) är bunden. I läran om botsakramentet
ligger på den katolska sidan den egentliga mot-
svarigheten till den evangeliska kyrkans rättfärdig-
görelselära. Själfva rättfärdiggörelsebegreppet åter,
som under den äldre tiden trädt starkt tillbaka,
fick i den senare romerska kyrkoläran betydelsen
af en hela lifvet omfattande, under en ständig
växelverkan mellan gudomliga nådesakter och
människans eget förtjänstfulla, för ny nåd dispo-
nerade handlande successivt fortskridande omska-
pelseprocess. När man alltjämt understundom re-
producerar den paulinska formeln om rättfärdig-
görelsen genom tron, innebär detta i grunden

endast, att tron i betydelsen af försanthållandet af den uppenbarade läran bildar den självklara förutsättningen för och det första momentet i denna process. Hos Augustinus, af hvilken detta rättfärdiggörelsebegrepp fått sin ursprungliga utformning, bär åskådningen visserligen så tillvida en paulinsk prägel, som han, särskildt gentemot pelagianismen, starkt betonar den gudomliga, ej blott understödjande, utan förekommande och nyskapande nåden som den från början till slut primära faktorn. Men då äfven han fasthåller såväl det sakramentala nådebegreppet som den intellektualistiska uppfattningen af tron, finnes intet rum för en verklig, på den i tron redan i det närvarande upplefda gudsgemenskapen grundad frälsningsvisshet. Därför smyger sig också hos honom, trots alla klausuler, förtjänstbegreppet åter in. Och i den medeltida läroutvecklingen omtyddes hans åskådning, trots all yttre anslutning, alltmer i semipelagiansk riktning. Så redan i viss mån hos Tomas från Aquino och i än mycket högre grad i den senare skolastiken, hos Duns Scotus och nominalisterna. I det tanken på den ”ingjutna nåden” här starkt skjutes tillbaka, faller visserligen på visst sätt en starkare tonvikt på det ”forensiska” momentet. Men detta innebär intet verkligt närmande till den paulinska åskådningen, snarare då en upplösning af hela nådetanken. Tridentinum, som på denna punkt gett den katolska kyrkoläran dess slutgiltiga form, reproducerar väsentligen Augustinus’ tankar i den form dessa fått hos Tomas från Aquino. Emot den evangeliska läran betonas det uttryckligen, att rättfärdiggörelsen ”ej blott är syndernas förlåtelse, utan också den inre människans förnyelse och helgelse”. — I Luthers tänkande står redan under hans förreformatoriska tid ”rättfärdiggörelsen genom tron” i förgrunden. Dock dröjde det, särskildt på grund af Augustinus’ dominerande inflytande på honom under denna tid, länge, längre än man vanligen klargjort för sig, innan han förmådde klart bryta med det katolska nådebegreppet och helt öfverskåda konsekvenserna af den i hans rättfärdiggörelselära inneslutna nya uppfattningen af nåden och tron. I de lutherska bekännelseskrifterna framträder denna lära från början som det innersta och allt behärskande centrum. I Schmalkaldiska artiklarna (II: 1) betecknas den uttryckligen som den ”artikel”, på hvilken ”beror allt, som vi emot påfven, djäfvulen och hela världen uti vårt lefverne lära, betyga och framställa” (”articulus stantis et cadentis ecclesiæ”). I anslutning härtill har den sedan gammalt plägat betecknas som reformationens ”materialprincip”. — Äfven i sin utbildade form har den lutherska rättfärdiggörelseläran ingalunda karaktären af en mekanisk reproduktion af den paulinska. I formellt hänseende föreligga fastmer flera ej oviktiga afvikelser. Så talas t. ex. hos Paulus väl om ”trons tillräknande till rättfärdighet”, men ej, såsom i den lutherska kyrkoläran alltmer blef häfd, om ett ”tillräknande af Kristi rättfärdighet”. Den viktigaste olikheten är, att Luther vida starkare än Paulus betonar tanken på den i rättfärdiggörelsen inneslutna ”dagliga” syndaförlåtelsen. I hufvudsaken är emellertid enigheten fullständig. Så framför allt i det konsekventa genomförandet af den rena nådetanken. Tron har här, såsom i Augsburgiska bekännelsens (art. IV) bestämningar: ”utan all vår förtjänst, för Kristi skull, genom tron” klart kommit till uttryck, lika litet som hos Paulus karaktären af ett villkor (”för—skull”) i någon mening för rättfärdiggörelsen, utan betecknar blott, i sin motsats till all gärning, det ”mottagande organ”, genom hvilket förlåtelsen mottages, och är såsom sådant själf en skapelse af den af Anden genom evangelium tillbjudna förlåtelsen. Tron träder ej in på den plats, som i katolicismen intages af gärningarna, utan hela totaluppfattningen af kristendomens väsen är en annan. Äfven i fråga om det ”forensiska” momentets ställning råder, hvad Luther själf beträffar, den närmaste öfverensstämmelse med Paulus. Gentemot den katolska kyrkoläran liksom öfver hufvud i frälsningsvisshetens intresse, som hos Luther än mer än hos Paulus står i centrum, betonar Luther på det starkaste rättfärdiggörelsens karaktär af en af all människans gärning oberoende tillräknelseakt. Men ej heller för Luther uppgår dock rättfärdiggörelsen i en blott formellt forensisk akt. Förlåtelsen innebär från Guds sida människans insättande, trots hennes synd, i den fulla Gudsgemenskapen och i lifsenheten med Kristus, och i tron såsom den på Guds nåd riktade förtröstan tager människan allt detta i besittning och eger så redan i det närvarande saligheten. ”Den som tror, han har”; ”där syndernas förlåtelse är, där är ock lif och salighet”. Därför träder också hos Luther utrustningen med Anden, det nya lifvets objektiva princip, ej vid sidan af rättfärdiggörelsen såsom en självständig akt, utan denna är, just såsom den tron skapande och genom tron mottagna förlåtelsen, tillika pånyttfödelse och helgelse. — I den senare lutherska kyrkoläran däremot föranleddes man af motsatsen till en del katoliserande åskådningar och särskildt A. Osianders (se d. o.) lära, till en allt ensidigare betoning af den rent forensiska tankegången. Utgångspunkten för denna utveckling ligger i det af Melanchthon — i hvars berömda, men delvis mycket dunkla och omstridda framställning i Augsburgiska bekännelsens Apologi ännu Luthers rikare rättfärdiggörelsebegrepp kommer till uttryck — under hans senare år utbildade lärosättet. Än starkare framträder denna tendens i konkordieformeln och den därtill sig anslutande ortodoxa dogmatiken. Sitt pregnantaste uttryck får den i den distinktion, som här göres mellan själfva rättfärdiggörelsen såsom en i himmelen (”in foro coeli”) försiggående domsakt och den akt, hvarigenom dess subjektiva tillegnelse i människans hjärta (”in foro cordis”) förmedlas. Bakom hela denna utveckling står tydligen det religiösa intresset att starkast möjligt framhäfva rättfärdiggörelsens objektiva, af människans eget verkande oberoende karaktär. Men i verkligheten blef resultatet det motsatta. Å ena sidan kom nu trons uppkomst att knytas till en särskild, från människans synpunkt rättfärdiggörelsen föregående akt, pånyttfödelsen, hvilken såtillvida faktiskt fick karaktären af ett villkor för rättfärdiggörelsen. Å andra sidan blef ”förnyelsen” eller ”helgelsen” (se d. o.) fattad såsom ett självständigt, rättfärdiggörelsen efterföljande nådeverk. — I liknande riktning förde och den utgestaltning, som rättfärdiggörelseläran i den reformerta kyrka från början vunnit. Rent formellt

edt öfverensstämmer väl denna med den lutherska läran. Men på grund af den dominerande ställning, som predestinationstanken här intar, kunde rättfärdiggörelsen aldrig på samma sätt som i lutherdomen tänkas som en konkret, på den enskilde riktad handling. Till sin objektiva sida sammanfaller den fastmer i grunden med den eviga predestinationen, dess subjektiva tillegnande åter sker i form af en fortskridande, således väsentligen med "helgelsen" sammanfallande process. Och då den enskilde genom predestinationstanken (se Predestination) ser sig hänvisad att grunda sin frälsningsvisshet på den iakttagna tillväxten i sedlig kraft, blir det i verkligheten helgelsen, som får den afgörande tonvikten. — Såtillvida fullföljer pietismen blott redan i den ortodoxa läran fördolda tendenser, då den, i sin reaktion mot den sedliga slappheten under ortodoxismen, medvetet skjuter rättfärdiggörelsen tillbaka för betonandet af pånyttfödelsen, omvändelsen och helgelsen. I herrnhutismen står visserligen rättfärdiggörelsetanken på visst sätt i centrum, men i subjektivistiskt urvattnad gestalt. Och i den teologiska rationalismen med dess optimistiska moralism upplöses den fullständigt och ersättes med tron på den lön, som af den nådige Guden ej skall förvägras ett redligt dygdesträfvande. — Äfven den ungefär med 1800-talet begynnande förnyelsen och fördjupningen af det religiösa och kyrkliga lifvet medförde ej utan vidare en återgång till den reformatoriska rättfärdiggörelseläran. Schleiermachers teologiska åskådning var alltför subjektivt färgad för att låta denna tanke komma till sin rätt. Men äfven i de riktningar, som afgjordare återknöto till den äldre kyrkliga åskådningen, saknades i stor utsträckning förståelsen för den egentliga kärnpunkten i Luthers rättfärdiggörelsetanke. Flerstädes, så särskildt hos J. T. Beck (se d. o.) och den till honom sig anslutande s. k. bibelteologien, men äfven t. ex. hos Martensen, sammanhängde detta med en katoliserande uppfattning af nåden. Men äfven där en sådan ej direkt framträdde, tänkte man sig gärna rättfärdiggörelsen betingad af tron i betydelsen af principen för det nya sedliga lifvet, hvilket Gud i sin rättfärdiggörelsedom, på grund af den troendes lifsgemenskap med Kristus, redan åskådar såsom fullkomnadt. Gentemot alla sådana tankegångar betonade däremot A. Ritschl med yttersta skärpa, att rättfärdiggörelsen ej har karaktären af ett "analytiskt", utan af ett "syntetiskt omdöme": den innebär m. a. o. ej ett konstaterande af en redan hos människan förefintlig beskaffenhet, utan ett tillerkännande åt henne af en ny kvalitet. Öfver hufvud har hela Ritschls teologi, trots dess ej minst på denna punkt framträdande ensidigheter (se vidare Försoning och Ritschl 2), kraftigt bidragit att åter öppna blicken för rättfärdiggörelsetankens religiösa betydelse. Vid sidan af honom böra från denna synpunkt särskildt H. Cremer och M. Kähler nämnas. I växelverkan med den teologiska utvecklingen ha ock flera rent religiösa rörelser bidragit till att återge rättfärdiggörelsetron dess centrala ställning. För mycket stora religiösa kretsar står den dock, särskildt på grund af den nutida religiositetens mångenstädes starkt subjektivistiska prägel, alltjämt som en ganska främmande tanke. — Rättfärdiggörelsebegreppet har onekligen ej i samma grad som de därmed korrelata "syndaförlåtelsen" och "barnaskapet" en omedelbart religiös prägel; det kräfver för sitt fulla begripande vida mera än dessa vissa teologiska förutsättningar. Men där det gällt att mot omtydningar af moralistisk eller subjektivistisk art skarpt fixera kristendomens religiösa egenart, har man ständigt på nytt känt behofvet att gripa tillbaka därtill. Står det närmast på vakt kring nådetankens renhet, så ligger å andra sidan i själfva dess terminologi, starkare än i "förlåtelsen", en erinran om, att nåden och tron ej få fattas så, att de "göra om intet" rättfärdighetens kraf, utan fastmer vilja "göra" dessa "gällande" (Rom. 3: 31). — Jfr, vid sidan af de sammanfattande biblisk-teologiska, dogmhistoriska, symboliska och dogmatiska arbetena, A. Ritschl, "Die christliche lehre von der rechtfertigung und versöhnung" (5:e uppl. 1910), Schlatter, "Der glaube im neuen testament" (3:e uppl. 1905), Titius, "Die neutestamentliche lehre von der seligkeit" (4 bd, 1895—1900), Feine, "Das gesetzesfreie evangelium des Paulus" (1899), H. Cremer, "Die paulinische rechtfertigungslehre" (2:a uppl. 1900), W. Walther, "Rechtfertigung oder religiöses erlebnis" (1904), Holl, "Die rechtfertigungslehre im licht der geschichte des protestantismus" (1906), Wermcrantz, "Om syndaförlåtelsen" (1908), E. Billing, "Försoningen" (s. å.), N. J. O. H. Lindström, "Rättfärdiggörelse och ny födelse" (i "Handl. rör. prästmötet i Växjö", s. å.), J. Viotti, "Kristus och anden" (1910), O. Ritschl, "Dogmengeschichte des protestantismus", II: 1 (1912), Th. Kaftan, "Die religiöse bedeutung der rechtfertigungslehre" (i "Neue kirchliche zeitschrift", 1913), och G. Aulén, "Syndernas förlåtelse" (1915). E. Bg.

Rättfärdighetsproselyter. Se Proselyt.

Rättighet. Se Rätt 2 b.

Rättighetsförklaring. Se Déclaration des droits de l'homme, Declaration of rights och Medborgerliga rättigheter, sp. 1385.

Rättika, *bot.* Se Raphanus.

Rättikmusserönen, *bot.* Se Musseron.

Rättimmer, *skpsb.* Se Krumtimmer.

Rättning, *krigsv.*, kallas den åtgärd, hvarigenom en truppafdelning uppställes så, att den bildar en rät linje. *Riktrote* kallas härvid den rote eller det befäl, på hvilken eller hvilket rättningen är. — Rättningslinje kallades vid det svenska kompaniet enligt 1871 års reglemente den linje, som kunde intagas af plutonchefcrna och vänstra flygelns underbefäl för att utvisa, hvar linjen skulle uppställas. C. O. N.

Rättningslinje, *krigsv.* Se Rättning.

Rätt och sanning, konung Oskar I:s valspråk.

Rättsbok. Se Landskapslagar, sp. 1017.

Rättsdogmatik. Se Rättsvetenskap.

Rättsfaktum, *jur.* De inom ett rättsområde gällande rättsreglerna medföra bestämda, konkreta, rättsligen fixerade förhållanden, hvarigenom vissa intressen åtnjuta rättsligt skydd emot andra dylika och hvilkas sammanfattning utgör det konkreta rättstillståndet inom detta rättsområde. Detta tillstånd förändrar sig emellertid i hvarje ögonblick. Rättsreglerna äro nämligen knutna till vissa tilldragelser eller fakta som förutsättningar,

så att först i och med sådana tilldragelser eller fakta regeln i det konkreta fallet börjar verka, resp. verka på ett förändradt sätt eller upphör att verka. Sådana tilldragelser eller fakta, som på detta sätt förändra det konkreta rättstillståndet, kallas rättsfakta. Rättsfakta kunna uppdelas i följande grupper: a) naturtilldragelser. En människas död medför t. ex., att vissa rättigheter upphöra, andra uppstå eller öfverflyttas på andra. En eldsvåda skapar en förpliktelse för en försäkringsgifvare att utge ersättning. Förloppet af en viss tidrymd kan komma vissa rättsanspråk att upphöra, t. ex. vid preskription af fordringar eller straffanspråk. b) Mänskliga handlingar, som innefatta brytandet af en rättsregel, s. k. orättshandlingar eller dylikt. Dessa ge upphof till vissa rättsliga verkningar, de s. k. orättspåföljderna eller rättsliga sanktionerna (jfr Rätt 2 a). c) Mänskliga handlingar, som utan att innefatta brytandet af en rättsregel medföra förändringar i det konkreta rättstillståndet. Sådana kallas rättshandlingar (i vidsträckt mening). Den ojämförligt talrikaste gruppen af dessa utgöres af sådana handlingar, som medföra rättsliga verkningar, just emedan genom dem en afsikt att åstadkomma en förändring i det konkreta rättstillståndet kommit till uttryck, s. k. viljeförklaringar eller rättshandlingar i egentlig mening. En handling, som är riktad på en förändring af det konkreta rättstillståndet, kan emellertid stundom vara ur stånd att framkalla en dylik ändring; man talar i så fall om (helt eller delvis) ogiltiga rättshandlingar. Detta är först och främst fallet, om det subjekt, som företagit den, icke eger med laga verkan företaga dylika rättshandlingar. Så t. ex. om subjektet icke nått en tillräcklig grad af utveckling eller icke eger en normal psykisk konstitution (jfr Tillräknelighet), eller om, såsom i vissa länder är förhållandet, endast köpmän kunna ingå giltiga växelförbindelser eller om, därest rättshandlingen i fråga utgöres af en handling af offentlig myndighet, denna icke eger saklig eller lokal kompetens att företaga densamma. Men vidare är detta förhållandet, om rättsordningen bestämmer, att vissa rättsverkningar öfver hufvud icke kunna genom viljeförklaringar uppnås genom att uppställa inskränkningar i den s. k. aftalsfriheten. Ytterligare är detta fallet, om rättsordningen uppställt kravet på en viss form hos rättshandlingen för rättsverkningars inträde. En sådan form kan vara föreskrifven för att göra rättshandlingen för framtiden mera otvetydig ur bevisningssynpunkt, såsom t. ex. då i den franska rätten allmänt fordras medverkan af notarius publicus vid alla viktigare rättshandlingar; men stundom äfven för att i särskilda fall afhålla personer från att företaga oöfverlagda rättshandlingar, så t. ex. då i romersk rätt någon rättsverkan af försträckningsaftal icke uppstod, förrän försträckning verkligen lämnats. Slutligen kan det hända, att rättsverkningar utebli, emedan något fel förefunnits vid viljeförklaringens afgifvande, t. ex. emedan den icke varit allvarligt menad eller framkallats genom tvång eller svek eller afgetts under inflytande af ett misstag eller framkommit till adressaten i annat skick, än den afgetts. Om och i hvad mån en rättshandling i nu nämnda fall skall förlora förmågan att framkalla rättsverkningar, därom gälla delvis olika regler inom olika rättsordningar. För den svenska rättens del har nyligen en omfattande, om ock icke uttömmande reglering af dithörande spörsmål, så vidt fråga är om rättshandlingarna inom förmögenhetsrättens område, skett genom lagen om aftal och andra rättshandlingar på förmögenhetsrättens område af 11 juni 1915 kap. 3. Äfven i de fall, då rättsverkningar verkligen inträda, är det emellertid alls icke sagdt, att dessa äro desamma som de med rättshandlingen i fråga afsedda, ity att särskildt vid bristande öfverensstämmelse mellan vilja och viljeuttryck det afgörande för rättsverkningarnas omfattning kan bli icke hvad den handlande verkligen velat, utan hvad den, till hvilken förklaringen afgetts, haft anledning antaga vara den handlandes vilja (jfr Aftal). — De egentliga rättshandlingarna indelas i: 1) offentligt rättsliga och privaträttsliga; 2) *tvåsidiga* och *ensidiga*, allteftersom det för inträdet af de rättsverkningar, som handlingen afser, erfordras medverkan från jämväl ett annat subjekts sida eller ej. Ensidiga äro t. ex. en uppsägning, ett testamente. Däremot är gåfva att anse som en tvåsidig rättshandling, därest för dess rättsverkan erfordras accept af gåfvotagaren. De tvåsidiga rättshandlingarna benämnas inom privaträtten vanligen aftal (se d. o.). N. S—g.

Rättsfall är den vanliga beteckningen på en inför dömande myndighet dragen tvistefråga af rättslig natur, som därigenom blir på visst sätt afgjord och bestämd. Rättsfallen ha för kännedomen om lagens tillämpning och tillämplighet den största betydelse, och den nutida juridiska vetenskapen plägar i stor utsträckning tillmäta dem afgörande vikt såsom prejudikat, så snart de kommit under pröfning i högsta instans. Otvifvelaktigt får emellertid härigenom den s. k. praktiska riktningen en alltför framskjuten ställning inom rättsvetenskapen, hvilken såsom faktiskt bunden af praxis icke kan i längden utöfva den kritiska inverkan på den sistnämndas utveckling, hvilken dock utgör vetenskapens främsta uppgift. Rättsfallen, så vidt de behandlats af högsta instans, samlas och utges vanligen i periodiska publikationer, såsom i Sverige bl. a. ”Nytt juridiskt arkiv” och Regeringsrättens ”Årsbok”. Rld.

Rättsfilosofi 1. Filosofisk rättslära, den del af den praktiska filosofien, som handlar om rätten. Dess uppgift är att med utgångspunkt från rättsmedvetandet, rättshistorien och den i en viss stat vid en viss tid gällande positiva rätten fastställa och utveckla rättens begrepp (rättsidén) och däri söka en måttstock för bedömande af den gifna rättsordningens värde och en norm för dess utveckling till att alltmera närma sig ”den riktiga rätten”, hvarjämte den också har att i samband med en kritisk kunskapsteori lämna en rättsvetenskapens logik, som pröfvar denna vetenskaps metoder. Den har därvid också att utreda sådana begrepp, som för juridiken äro oundgängliga, men ha en större räckvidd än denna specialvetenskap, såsom vilja, afsikt, frihet, kausalitet o. s. v. Rättsfilosofien har till sitt föremål ej blott *rätten inom staten*, utan också rätten mellan staterna, den s. k. *folkrätten* (se d. o.).

liksom språk, sed, konst och religion kommer itten ej till genom de enskilda människornas god- cke, utan grundar sig på människans samhälls- stinkter och utvecklas oafsiktligt som sedvane- ltt, innan den genom rättskipning och lagstift- ng tar fastare former. Rättsfilosofien står därför nära samband med folkpsykologien och sociolo- en, men den skiljer sig från båda genom sin rmativa karaktär, d. v. s. den nöjer sig ej m de nämnda vetenskaperna med att beskrifva h förklara det historiskt gifna (det, som *är*), an uppställer ett ideal (det, som *bör vara*).

detta hänseende eger rättsfilosofien nära sam- nd med den praktiska filosofiens båda öfriga de- r, etiken och religionsfilosofien, och har mången ång från dem lånat sina principer. Men i rätten m en för tvång tillgänglig form för yttre person- ga förhållanden har rättsfilosofien sitt särskilda remål, som förutsätter särskilda grunder och rdrar självständig behandling som vetenskapligt pecialproblem. Sammanblandningarna mellan ättsfilosofien och den ena eller andra af de fyra ämnda vetenskaperna har därför ledt till ensidig- eter och missriktningar. — Redan Aristo- e l e s skilde mellan "rätt enligt naturen" och rätt enligt lag". Samma skillnad betecknade i c e r o med sina termer *jus naturæ* och *jus civile*. nom den romerska rättsvetenskapen fattades "den aturliga rätten" såsom den rätt, som gäller för alla fvande varelser. Den är oföränderlig och grun- ar sig i människans natur. Sin grundsats har en i rättvisan eller billigheten, under det att den ositiva rätten därjämte grundar sig på nyttan. Under 1600-talet utvecklades *naturrätten* (se d. o.) ystematiskt af H. G r o t i u s, T. H o b b e s och . v. P u f e n d o r f m. fl., som antogo ett natur- illstånd, då alla hade rätt till allt, och statens ppkomst genom ett fördrag, enligt hvilket den nskildes rätt begränsades, så att den kunde stå illsammans med de andres lika rätt. Denna för- dragsteori utvecklades närmare af R o u s s e a u och M o n t e s q u i e u samt i strängare filosofisk form af K a n t och J. G. F i c h t e, hvilka båda sistnämnda isserligen ej fattade fördraget som ett historiskt aktum, utan blott som en principiell fiktion, men ortsatte det orimliga försöket att förklara rätten ur individernas väsen eller vilja. I ungdomsar- etet "Ideen zu einem versuch die grenzen der wirksamkeit eines staates zu bestimmen" (förf. 1792, utg. 1851) utdrog W. v. H u m b o l d t ur dessa förutsättningar konsekvenserna, då han betrak- ade staten blott som medel för individernas ända- mål och därför ville inskränka dess verksamhet så mycket som möjligt (liksom senare H. Spencer i "The man versus the state", 1884). Mot natur- rätten uppträdde i början af 1800-talet den s. k. historiska skolan, grundlagd af E d m u n d B u r k e och i Tyskland af G u s t a v H u g o, K. F. E i c h - h o r n och F. K. v. S a v i g n y samt i Sverige i viss mån representerad af H. J ä r t a och E. G. G e i j e r. De förvisade de universella mänskliga rättigheterna och statsfördraget till den filosofiska drömvärlden och sökte rättens grund helt och hållet i en af det mänskliga godtycket oberoende naturlig utveckling inom samhället. Vid uppfattningen af denna naturutveckling som genomlöpande bestämda historiska stadier höllo de sig dock ej fria från konstruktion, och fortfarande fattades staten i motsats mot språk, sed och rätt som afsiktligt bildad. En organisk statsuppfattning hade förberedts af S c h e l l i n g och utvecklades i klassisk form af H e g e l, som fattade staten och rätten såsom moment i den absoluta andens dialektiska självutveckling. De äro enligt hans åsikt objektiva makter, för hvilka individens vilja måste böja sig, ehuru de på samma gång äro grunderna för hans frihet, hvilken i det yttre finner sitt förverkligande genom rätten, i det inre genom moralen och fullt först genom sedligheten En härmed befryndad uppfattning har i Sverige utvecklats af B o s t r ö m i dennes originella statslära. Enligt denna är rätten som den förnuftiga formen för yttre personliga förhållanden statens ändamål. Rätt och stat (samt högre rättssamhällen) äro detsamma, sedt från olika sidor, och staten är ett ändligt, personligt väsen, i hvilket de privata samhällena och individerna ingå som organ. — Inom den nutida rättsfilosofien märkes särskildt en k r i t i s k r i k t n i n g, som söker taga afstånd såväl från naturrättens och den spekulativa filosofiens konstruktioner som från en blott historisk uppfattning af rätten. Den ger den historiska skolan rätt i afvisandet af teorierna om en idealstat liksom i hvarje tanke på ett statsfördrag, men vill såtillvida se något berättigadt i naturrätten, som denna vill komma fram till en absolut rätt. Själfva fatta de rätten som en förnuftsidé i Kants bemärkelse af ordet. Hufvudrepresentanten för denna riktning är R. S t a m m l e r (se d. o.). I viss mån kan dit också räknas K. Bergbohm, som dock i "Jurisprudenz und rechtsphilosophie" (1892) blott vill ge rättsfilosofien betydelsen af en den positiva rättens filosofi. Herbartianerna representera inom rättsfilosofien framför allt af A. Geyer, "Geschichte und system der rechtsphilosophie in grundzügen" (1863), och Hegels skola af A. Lasson, "System der rechtsphilosophie" (1882). En originell ståndpunkt har R. v. J h e r i n g (se d. o.), som betonar, att "ändamålet är skaparen af hela rätten och att det icke finns någon rättssats, som icke har ett ändamål, d. v. s. ett praktiskt motiv, att tacka för sitt ursprung." — W u n d t har såväl i sin "Logik" som i sin "Ethik" behandlat rättsfilosofiska frågor. Han intar en förmedlande ståndpunkt, i det att han söker rättens grund i makten (legitimiteten), i ändamålsenligheten och i rättvisan. Bland nutida svenska rättsfilosofer märkas bl. a. J. K. V. T h y r é n, "Abhandlungen aus dem strafrecht und der rechtsphilosophie" (1894—95), och A. H ä g e r s t r ö m, "Stat och rätt" (1904). — Inledning till rättsfilosofiens studium framställes af A. Fouillée, "L'idée moderne du droit" (2:a uppl. 1883), A. Merkel, "Philosophische einleitung in die rechtswissenschaft" (Holtzendorffs "Encyklopädie", 5:e uppl. 1890), och R. Stammler, "Wesen des rechts und der rechtswissenschaft" (i "Kultur der gegenwart", II, 1911) m. fl. Rättsfilosofiens historia har framställts bl. a. af K. Hildenbrand, "Geschichte und system der rechts- und staatsphilosophie" (I, 1860), F. J. Stahl, "Philosophie des rechts" (I, 5:e uppl. 1879), och J. A. Nyblæus, "Om statsmaktens grund och väsen" (2:a uppl. 1882). Jfr R ä t t. S—e.

Rättsfråga. Man plägar inom processdoktrinen

säga, att föremål för domstols pröfning i rättegång är dels ”bevisfrågan”, dels ”rättsfrågan”. Medan man med bevisfrågan förstår frågan om, hvad i målet är att anse för sant, afses med rättsfrågan rättstillämpningen, d. v. s. frågan om det rättsliga bedömandet af de fastställda fakta. Vid uppställandet af rättsmedelstyperna utgår man, inom den moderna processrätten, hufvudsakligen från skillnaden mellan bevis- och rättsfrågan. Appell (samtliga ordinära rättsmedel i svensk rätt tillhöra denna typ) hänskjuter till högre rätts pröfning både bevis- och rättsfrågan; de moderna rättsmedlen revision och kassation hänskjuta däremot till denna pröfning, frånsedt frågan, huruvida laga former iakttagits, allenast rättsfrågan. — Inom straffprocessrätten skiljer man mellan skuld- och straff-frågan. Denna uppdelning kan emellertid icke uppfattas som ett särskiljande för straffprocessens del mellan bevis- och rättsfråga. Ty pröfningen af den s. k. skuldfrågan förutsätter och innebär i ännu högre grad, än hvad fallet är med straff-frågan, rättstillämpning. E. K.

Rättsföljder l. Rättsliga påföljder, *jur.*, de verkningar af rättslig innebörd — uppkomst, bevarande, ändring eller upphörande af rättigheter och skyldigheter —, som rättsordningen anknyter till vissa faktiska omständigheter, de s. k. rättsfakta. Af ett sådant rättsfaktum som en betalningsutfästelse (underskrifvandet och utgifvandet af ett skuldebref) säges sålunda uppkomma rättsföljden: förpliktelse att till borgenären betala det utfästa beloppet, eventuellt äfven ränta därå; ett äktenskaps ingående medför bl. a. rättsföljder trohetsplikt, målsmanskap, underhållsskyldighet, egendomsgemenskap; underlåtande att inom tio år bevaka en fordran ger upphof till den rättsföljd, som betecknas med ordet preskription; begående af en brottslig gärning ådrager gärningsmannen de rättsliga påföljderna straff och skadeståndsskyldighet, o. s. v. C. G. Bj.

Rättsförhållande, *jur.*, ett rättsligen bestämdt förhållande. I nutida doktrin afses därmed endast ett rättsligen bestämdt förhållande mellan olika rättssubjekt. Det af rättsordningen bestämda förhållandet mellan egaren och den honom tillhöriga saken betecknas sålunda icke med termen rättsförhållande. Rättsförhållandet benämnes *ensidigt*, om det ifrågavarande förhållandet med afseende på vissa subjekt innefattar blott rättsligt förpliktande och i fråga om det eller de andra blott ett däremot svarande berättigande, ömsesidigt om å båda sidor mot hvarandra svarande berättiganden och förpliktelser äro för handen. N. S—g.

Rättsförmåga, *jur.*, betecknar förmågan att vara bärare af rättsligen skyddade och erkända intressen, hvarvid den, som enligt lagen har sådan förmåga, kallas rättssubjekt eller person i juridisk mening. Huruvida ett visst faktiskt subjekt skall erkännas som rättssubjekt eller ej, beror helt och hållet af lagen; men i modern rätt är hvarje människa erkänd som rättssubjekt redan i sin egenskap af människa, under det att lagen vanligen uppställer vissa villkor för erkännandet af ett särskildt bildadt subjekt, t. ex. aktiebolag, vissa föreningar o. s. v., som rättssubjekt. Från rättsförmåga bör väl skiljas rättshandlingsförmåga eller rättssubjektets lagligen erkända förmåga att själft, eller genom därtill af subjektet själft utsedd fullmäktig, göra de intressen gällande, af hvilka subjektet är bärare; fysiska personer sakna, så länge de äro barn eller minderåriga, helt eller delvis rättslig handlingsförmåga, men aldrig rättsförmåga. Rättsförmågan kan kallas allmän, då därmed afses att subjektet öfver hufvud kan uppbära rättsliga intressen, och denna förmåga omfattar alla ej särskildt undantagna intressen. Den speciella rättsförmågan åter innebär, att ett subjekt erkänts som bärare äfven af vissa intressen, som icke tillkomma hvilka rättssubjekt som helst, t. ex. på grund af viss ålder, eller vissa egenskaper (politisk rösträtt, värnplikt m. m.). Rld.

Rättsgrund, *jur.* Se Rättsfaktum och Rättstitel.

Rättshandel, *jur.* Se Lag, sp. 811.

Rättshandling, *jur.* Se Aftal och Rättsfaktum.

Rättshandlingsförmåga, *jur.* Se Rättsförmåga.

Rättshistoria, den vetenskap, som framställer rättsordningens fortgående successiva utveckling. Rättshistorien betecknas som yttre, när den riktas på utforskandet af rättskällornas, särdeles lagarnas, tillkomst och utveckling, men som inre, då den har till föremål de olika rättsinstitutens egen utbildning och ombildning i och genom rättskällor och rättstillämpning. Från rättshistorien, som är dels *nationell*, då den behandlar ett visst rättssamhälles rättsliga utveckling, dels *komparativ*, då den genom sammanställning söker utreda de olika rättssamhällenas ömsesidiga inflytande på och beroende af hvarandras rättsutveckling, bör skiljas *universalrättshistorien*, som har till uppgift att utforska rättsidéernas och rättsprincipernas allmänna utveckling såväl hos naturfolken (etnologisk juridik) som hos kulturfolken (universalrättshistoria i inskränkt mening). Rättshistorien har hittills väsentligen bearbetats endast som privat-, straff- och processrättshistoria, hvarjämte den särskildt i Sverige framträdt som kameralhistoria; däremot har den politiska rättens historia i öfrigt mestadels fallit inom den politiska historien. Rld.

Rättshjälp för obemedlade. Se Fattigsakförare.

Rättshjälpsorganisation, internationell, afser att underlätta rättskipningen i mål, som angå förhållanden, hvilka lokaliserats i olika stater, genom medverkan af utländska myndigheter. En sådan medverkan eger rum genom dels utlämning (se d. o.), dels handräckning och delgifning af handlingar, dels slutligen verkställighet af utländsk dom. Hvad sistnämnda form af internationell rättshjälp angår, förekommer den endast i vissa fall och med stor begränsning. Utländsk straffdom är icke verkställbar genom annat lands myndigheter och ersättes af utlämning. Däremot kan utländsk civildom under olika förutsättningar förklaras af annat land där verkställbar; för Sverige gälla i detta afseende dels en allmän konvention med Danmark af 1861 och en speciell konvention med ett flertal makter i Haag 1896 och 1905, hvartill anknyta sig k. förordn. 15 juni 1861 om verkställighet i Sverige af domar och utslag, meddelade af domstol i konungariket Danmark, k. förordn. 20 jan. 1863

g. förnyande af svensk myndighets beslut, som
lorat sin exekutiva kraft i främmande stat, samt
gen 6 mars 1899 och 23 april 1909 jämte k. kung.
maj 1899 ang. verkställighet i visst fall af ut-
dsk domstols beslut äfvensom deklarationerna
llan Sverige och Tyskland 1 febr. 1910 samt
erige och Norge 20 okt. 1910. Handräckning åt
ändsk domstol åter afser i främsta rummet vitt-
förhör, hvarom handlas dels i ofvannämnda
agkonventioner af 1896 och 1905, dels i lag 6
rs 1899 om vittnesförhör vid utländsk domstol
fl. författningar. Ang. delgifning af handlingar
föreskrifter getts såväl i nyssnämnda Haag-
nventioner (intagna i Svensk författningssamling
899 n:r 34 och 1909 n:r 30) som ock i kungörelser
5 maj 1899 och 30 april 1909 m. fl. Se vidare
uterskiöld, "Handbok i svensk privat internatio-
ll rätt" (1912), §§ 12—16. Rld.

Rättsjämlikhet innebär, att alla invånare i
land, åtminstone under samma förutsättnin-
, åtnjuta samma medborgerliga rät-
gheter (se d. o. och Likhet inför
gen). S. B.

Rättskapacitét, *jur.* Se Rättsförmåga.

Rättskemi, *jur.* och *kem.*, den kemiska analysen,
vänd i rättsväsendet. Till rättskemiska under-
kningar i vidsträckt mening kan visserligen räknas
wen fastställandet af lagenlig beskaffenhet hos
födoämnen, njutningsmedel o. d., så vidt rättsgil-
ga normer för desamma blifvit fastställda; men
m rättskemiska i mera speciell mening förstås för-
mligast sådana undersökningar, som afse påvi-
nde af blod, gifter m. m. vid brottmålsprocesser.
odfläckar t. ex. skola, kanske ännu efter åratal,
visas på kläder, vapen eller möbler, och om
jligt skall blodets natur afgöras; gifter påvisas
färska eller gamla likdelar eller i kärl, som an-
ndts af i processen invecklade personer. Den
ttskemiska undersökningen sker efter samma slags
alitativa och kvantitativa metoder som hvarje
nnan kemisk analys (se Analys 3); men ofta
åste rättskemisten taga till hjälp äfven mikrosko-
ska, spektroskopiska, biologiska och andra under-
kningsmetoder. Och då ej sällan domarens utslag
i första rummet eller väsentligen bestämmes af
ndersökningens resultat, så erfordrar en rättske-
isk analys iakttagandet af alldeles speciella för-
ktighetsmått: analysföremålen måste vara absolut
yddade mot hvarje obehörig påverkan, labora-
riet får, medan undersökningen pågår, ej beträdas
obehöriga personer, nya, obegagnade kärl skola
. vidt möjligt användas, alla vid undersökningen
nvända kemikalier omsorgsfullt pröfvas på renhet;
rt sagdt, allt måste iakttagas, som kan synas be-
jligt för att undvika misstag. Det påvisade ämnet
ciftet o. s. v.) bör, insmält i ett glasrör, om möjligt
unna företes som bevismaterial. — För öfrigt ligga
frågorna vid rättskemiska undersökningar dels
analysmaterialets beskaffenhet, dels i domarens
lägeformulering. Skola t. ex. alkaloider påvisas i
ödre, starkt förruttnade likdelar, erfordras stor
mtänksamhet och skicklighet för deras afskiljande
ch för fastställande af deras natur till skillnad
från genom förruttnelsen måhända bildade "likalka-
oider" (se Likgift). Och medan det t. ex. är
mförelsevis lätt att besvara en fråga, om arsenik
r närvarande eller ej, kan det vara utomordentligt
svårt att afgöra, om öfver hufvud något eller några
skadliga ämnen föreligga, och kemisten måste i
dylika fall noga öfverväga, i hvad mån han kan
ge ett definitivt svar eller ej. — I Stockholm
finnes ett af staten underhållet rättskemiskt labo-
ratorium. — Litt.: G. Baumert, M. Dennstedt och
F. Voigtländer, "Lehrbuch der gerichtlichen Che-
mie" (1906—07), och J. Gadamer, "Lehrbuch der
chemischen Toxikologie" (1909). K. A. V—g.

Rättskemisten, en af föreståndarna vid Statsme-
dicinska anstalten (se d. o.), med åliggande att ut-
föra alla de rättskemiska undersökningar äfvensom
de rättsmedicinska undersökningar på fläckar och
dylikt, hvilka af Medicinalstyrelsen påfordras.
Han eger vid behof deltaga i Medicinalstyrelsens
öfverläggningar med rätt att få sin mening till sty-
relsens protokoll antecknad. Till biträde vid sina
arbeten har han en assistent. Närmare instruktion
för rättskemisten ingår numera i k. instruktionen
för Statsmedicinska anstalten af 18 sept. 1908. Jfr
Handelskemist. R. W.

Rättskipning. Termen rättskipning kan tagas i
så vidsträckt bemärkelse, att därmed förstås all
verksamhet, vare sig statens eller enskildas, för
rättsordningens upprätthållande. Då staten ej kan
förbehålla sig själf all verksamhet i nämnda syfte
redan af det skäl, att det ej är möjligt för sta-
ten att förhindra all orätt, måste det alltid i viss
mån tillkomma de enskilde att själfva verka för,
att rättstillståndet bibehålles okränkt. Hufvud-
sakligen i två riktningar kunna de härvid tänkas
få vara verksamma: dels så, att de förhindra
rättsstridig rubbning af det bestående, dels så,
att de, sedan en sådan rubbning egt rum, åvägabringa rättelse. I förra afseendet märkes en-
skilds rätt till nödvärn. I senare afseendet
upphör på ett mera framskridet kulturstadium de
enskildes befogenhet. Dock ej helt och hållet. I
svensk rätt märkes sålunda från regeln, att ingen
får själf sätta sig i besittning af en sak, som
han anser vara honom orättmätigt frånhänd, un-
dantag enligt § 16 mom. 6 i promulgationsförordn.
till Strafflagen. Rätt att framtvinga en prestation,
som man har att fordra af annan, finnes icke; dock
må i detta sammanhang erinras om vissa fall af
självpantning. Gränsen emellan otillåten självtäkt
och sådana fall, i hvilka en person har befogenhet
att undanröja verkningarna af en obehörig inver-
kan på hans rättssfär, är ej alltid lätt att draga.
Självtäkt innebär rubbning af ett faktiskt bestående,
om ock med orätt tillkommet besittningsförhål-
lande, men stundom måste en obehörig inverkan an-
ses ej ha fortskridit så långt, att ett besittnings-
förhållande uppstått; t. ex. en person upplägger
timmer på annans mark.

I en mera begränsad och vanligare betydelse
afser termen rättskipning allenast statens verk-
samhet för rättsordningens upprätthållande. Denna
verksamhet är af olika slag. Den är preventiv,
då den går ut på att hindra brott eller störande
af offentlig ordning. Hit hör t. ex. polisens in-
skridande i sådant syfte. Dessutom kan det för-
tjäna erinras, att öfver hufvud hela strafflagstift-
ningen och straffexekutionen ha en allmänt pre-
ventiv syftning och verkan. Från den nu antydda
generalpreventionen har man att skilja den spe-
cialprevention, som kommer till uttryck i statens

Tryckt den 3/3 16

straffande rättskipning in concreto. Slutligen må framhållas den verksamhet, som staten utvecklar i civilprocessen och som består däri, att den dels genom sina organ domstolarna i rättegångarna fastställer hvad som är rätt (process i inskränkt mening), dels, där så erfordras, genom de exekutiva myndigheterna realiserar hvad som fastställts vara rätt (exekution). Det är denna sistnämnda statsverksamhet, som i allmänhet åsyftas, då man begagnar termen rättskipning, och i synnerhet kommer den till användning såsom beteckning för domstolarnas verksamhet i rättegång. Äfven inom internationella förhållanden är det tal om rättskipning. På detta område är det dock tyvärr ännu så, att makten betyder mer än rätten. E. K.

Rättskonstruktiōn, *jur.*, kallas dels den verksamhet, hvarigenom i ett visst fall en för dettas rättsliga fastställande behöflig rättssats genom den rättstillämpande myndigheten skapas, när hvarken den skrifna rätten eller sedvanerätten ger tillräcklig ledning, dels också resultatet af nämnda verksamhet som rättskälla. Rättskonstruktionen anknyter antingen till en i det allmänna rättsmedvetandet omedelbart gifven och som nödvändig uppfattad norm (*necessitas juris*, ”sakens natur”), eller också till en analogisk användning af skrifven rätt eller sedvanerätt, om en sådan öfver hufvud är möjlig, men eljest blott till myndighetens egen uppfattning af hvad rättsmedvetandet objektivt kräfver (”laga efter lägligheten”). Genom rättskonstruktionen uppstår sålunda en tillfällighetsrätt, som dock i sig har en inneboende tendens till upprepning och som genom konstant förverkligande af denna tendens såväl i form af småningom uppkommen landssed som genom förnyad likartad rättskonstruktion kan öfvergå till sedvanerätt (se d. o.). Se vidare Reuterskiöld, ”Rätts- och samhällsläran” (1912). Rld.

Rättskraft (domens), *jur.* Den egenskap hos ett domstolsbeslut, att det icke kan genom något ordinärt rättsmedel öfverklagas, betecknar man stundom så, att man säger beslutet ega formell rättskraft. Svensk lag använder emellertid icke denna beteckning, utan i stället uttrycket laga kraft. Lagens uttryck är vida att föredraga framför den andra benämningen, ty denna senare gör det nödvändigt att skilja mellan formell och materiell rättskraft, och detta kan ge upphof åt den missuppfattningen, att det här är fråga om olika yttringar af en och samma rättsverkan. Endast den s. k. materiella rättskraften (rättskraft i egentlig mening) är en rättsverkan af domen. Den s. k. formella rättskraften är däremot, som redan antydts, den egenskap hos ett beslut, att ordinärt rättsmedel icke kan användas emot detsamma; denna formella rättskraft, vår lags laga kraft, utgör en förutsättning för rättskraften i egentlig mening.

Med materiell rättskraft förstår man den ett laga kraftvunnet domstolsbeslut tillkommande verkan, som består däri, att hvad genom beslutet fastställts är en gång för alla afgjordt och icke vidare får i rättegångsväg göras till föremål för pröfning. Att ett beslut är rättskraftigt, betyder således, att det innefattar en definitivt bindande reglering. Materiell rättskraft tillkommer icke alla domstolsbeslut, utan endast sådana beslut, som innefatta ett afgörande öfver det materiella parterna emellan omtvistade rättsförhållandet, d. v. s. domar i trängre mening. Det är dock inom processteorien omtvistadt, huruvida icke äfven utslag, genom hvilka domstol konstaterat bristen på en förutsättning för pröfning af det materiella rättsförhållandet och på den grund undandragit sig sådan pröfning, kunna medföra verkan af rättskraft. — Den materiella rättskraften framgår ej af själfva domsbegreppet. Rättskraften har sin grund i en praktisk nödvändighet, i kravet på rättssäkerhet. Ledde rättegång icke till ett slutgiltigt afgörande, skulle processinstitutet alldeles förfela sitt syfte: beredande af rättsskydd. — Angående den materiella rättskraftens väsen råder ej enighet inom rättsvetenskapen. Meningsskiljaktigheten angår hufvudsakligen frågan, huruvida rättskraften är af processuell eller materiell-rättslig natur. Den förra åsikten, enligt hvilken rättskraften är ett rent processuellt institut och således uteslutande hör processrätten till, innebär ett förnekande af, att domen utöfvar någon inverkan på det däri bedömda materiella rättsförhållandet. En dom, som träffar ett oriktigt afgörande öfver parternas mellanvarande, anses alltså icke ha någon rättsgestaltande effekt; dömes t. ex. en svarande att till käranden utge ett belopp, som denne senare i själfva verket icke har att fordra af svaranden, så har icke genom domen uppkommit för svaranden en skuld och för käranden en fordran. Att det praktiskt taget gestaltar sig, som om domen gett käranden en fordringsrätt emot svaranden, beror enligt ifrågavarande teori därpå, att rättskraften förlänar domen karaktären af obestridbarhet, en effekt af rent processuell natur. Då domen sålunda icke vidare kan till riktigheten bestridas, är i framtida process angående samma sak, vare sig vid samma eller annan domstol, domaren bunden af den fastställelse, som innefattas i den redan gifna domen. Enligt den uppfattning, som i rättskraften ser ett materiellt rättsligt institut, är däremot domen en själfständig rättstitel i förhållandet emellan parterna. Denna sistnämnda teori har — liksom för öfrigt äfven den först nämnda — funnit många vedersakare. Man kan knappast undgå att mot densamma invända, att rättskraftens väsen bör bestämmas från synpunkten af processens ändamål. Om processen har till ändamål att fastställa hvad som är rätt — en sats, hvars riktighet torde vara allmänt erkänd —, så kan man ej gärna påstå, att domens verkan, principiellt sedt, är av rättsproduktiv natur. Man kan icke, med fasthållande af nyssnämnda synpunkt, komma längre än till framhållande af, att processen faktiskt kan leda till ett mot dess ändamål stridande resultat, nämligen till att fastställa som rätt hvad som icke är det. — Sedan gammalt har man skilt emellan två olika rättskraftsfunktioner: den negativa och den positiva funktionen. Med rättskraftens negativa funktion förstår man domens verkan att hindra ny process och dom öfver samma sak, som redan genom domen blifvit afgjord. Rättskraftens positiva funktion består däri, att under process, i hvilken en fråga, som redan är genom dom afgjord, spelar rollen af förutsättning för den talan, som processen har till föremål, den föreliggande domens riktighet icke kan ifrågasättas. Att man kan och bör tala om en positiv funktion af rättskraften, är obe

ridligt. Däremot torde det vara mindre riktigt t vid sidan af den s. k. positiva funktionen ställa a negativ. Det förhåller sig visserligen, åtmin- one enligt svensk lag (jfr rättegångsbalken kap. 8: 1), så, att en sak, som är afgjord genom laga aft egande dom, icke ånyo kan göras till föremål r pröfning, men detta torde förklaras på nnat sätt än som en särskild rättskraftsfunktion. en s. k. negativa funktionen torde vara allenast a konsekvens af den positiva; då domsinnehållet all definitivt lända till efterrättelse, vore det an mening att tillåta ny process. — Beträffande ågan, huru långt rättskraften sträcker sig, gäller undsatsen, att rättskraften omfattar endast hvad enom domen verkligen fastställts och icke skälen r fastställelsen, de s. k. domskälen. Att vid lämpning af denna grundsats, som kräfver en ggrann aktgifvenhet på hvad processen haft till remål och på domens affattning, svåra spörsmål nna möta, ligger i öppen dag. Blott följande rhållande må särskildt påpekas. Domen afgör ndast hvad som är rätt vid dess meddelande. rågan om den rätt, som kan grundas på fakta, vilka tillkommit efter domens meddelande, beröres af densamma. Däremot är part genom domen indrad från att göra gällande fakta, som före- gat före domens meddelande, detta äfven i fall, å parten varit utan skuld däri, att de icke åbe- ppats. De extra ordinära rättsmedlen bereda emel- rtid part möjligheten att få den afdömda saken nyo pröfvad.

Domstol har att ex officio tillse, att rättskraften ar yttra sina verkningar; se härom det stadgande rättegångsbalken kap. 25: 21 i dess ursprung- gga lydelse, som bland de rättegångsfel, hvilka jorde dom ogiltig, upptog det fall, att den om ändrats, som vunnit laga kraft. Part eger kså invändningsvis (*exceptio rei judicatæ*) göra ällande, att instämd sak redan är *res judi- uta*. Här möter det inom processrätten utom- rdentligt viktiga spörsmålet, under hvilka betin- elser en sak skall anses vara *res judicata*. essa betingelser kunna i korthet sägas vara: objek- v och subjektiv identitet mellan det rättsförhål- nde (vanligen det anspråk i privaträttslig me- ing, för så vidt fråga är om en civil sak), som r i fråga, och det rättsförhållande, resp. anspråk, m genom tidigare dom afgjorts. Hvad kravet å subjektiv identitet beträffar, håller man sig i llmänhet till satsen: *sententia jus facit inter partes*, d. v. s. man drager rättskraftens subjektiva ränser så, att den kommer att omfatta endast arterna, icke andra personer. Emellertid är äfven lf dem, som anse, att principen för rättskraftens ubjektiva begränsning innefattas i nämnda sats, llmänt erkändt, att den icke kan gälla utan ndantag. Många förkasta sagda princip för be- tämmande af rättskraftens ifrågavarande gränser.

Det må till slut blott framhållas, att inom traffprocessen frågan om betingelserna för res udicata ger upphof åt en mångfald spörsmål af äsentligen annan natur än de spörsmål, som angå etta ämne med afseende på civilprocessen. E. K.

Rättskrifning. Se Rättstafning.

Rättskälla, *jur.* Medan rättsfakta (se Rätts- aktum) alstra förändringar i det konkreta rätts- illståndet genom att förändra de förutsättningar, till hvilka rättsreglerna anknyta sig, alstra rätts- källorna förändringar i detta tillstånd genom att förändra rättsreglernas eget innehåll, i det de komma vissa regler att bortfalla eller förändras, nya att uppstå. Läran om rättskällorna är läran om, på hvilka vägar dylika förändringar åstadkommas. I grunden äro dessa vägar endast två, nämligen lag- stiftning (se Lag, Lagförklaring, Lag- stiftande makt) samt rättspraxis (se d. o.). De faktorer, som man tidigare jemväl tillagt egen- skapen af rättskällor, såsom rättssedvänjor, rätts- vetenskapen, billigheten o. s. v., äro af betydelse för rättsbildningen, endast i den mån de påverka de båda förstnämnda. En dylik inverkan på rätts- praxis från rättsvetenskapens sida har tidtals i vissa länder förekommit i mycket stor utsträckning. För folkrättens del är att märka, att inom den- samma aftal (traktater) spela rollen af en särskild rättskälla. N. S—g.

Rättslag, *filos.*, lag, som bestämmer de yttre förhållandena mellan personer. Man skiljer mellan *positiv* rättslag, den i staten stiftade och gällande lagen, och den *rationella* rättslagen, som endast är gifven i vårt inre rättsmedvetande. Båda äro praktiska lagar, som kunna öfverträdas, men hvil- kas karaktär af ovillkorlig fordran dock kvarstår. Under det att sedelagen är en befallande, kon- stitutiv lag, som ej tillåter något annat, än den befaller, är rättslagen för den enskilde som sådan närmast en förbjudande, permissiv lag, som tillåter allt, hvad den icke förbjuder, men för individen som organ eller lem i staten är rättslagen ock kon- stitutiv. (Se Rätt.) S—e.

Rättsliga påföljder, *jur.* Se Rättsföljder.

Rättslära, läran om den juridiska rätten. Denna kallas *positiv* (empirisk), då den behandlar de i en viss stat på en viss tid gällande rättsförhållan- dena (se Rättsvetenskap); däremot *rationell* (filosofisk), då den behandlar de i och för sig gil- tiga rättsnormerna (se Rättsfilosofi). S—e.

Rättslärd, *jur.*, person, som egnat sitt arbete åt rättsvetenskapen. Uttrycket begagnas dock ej gärna om andra än dem, som i utgifna skrifter framlagt resultat af sådant arbete.

Rättslöshet, *jur.*, saknad af rättigheter. Anta- gandet af rättslöshet i den fullständiga och absoluta meningen, att en person skulle vara utan allt berät- tigande, strider mot personlighetens begrepp och väsen. Men då rätt (i juridisk mening) icke kan finnas utan ett samhälle, så kan faktiskt en sådan rättslöshet i verkligheten förekomma, om och så- vidt människor lefva tillsammans, utan att någon verklig samhällsordning ännu kommit till stånd. Och äfven i det verkliga samhället tränger den grundsatsen, att ingen person kan vara rättslös, endast långsamt igenom. På tidigare kulturstadier är det ofta endast åt samhällets egna medlemmar, som (juridiska) rättigheter tillerkännas. Så voro för romarna i äldre tider medlemmarna af främ- mande folk och öfver hufvud de, som icke tillhörde en romersk *gens*, i själfva verket fullkomligt rätts- lösa, såvida icke genom fördrag rättigheter blifvit dem tillerkända. Detta är väl ock det ursprung- liga och hufvudsakliga upphofvet till slafveriet, i det att tillfångatagna medlemmar af främmande folk gjordes till slafvar och till en början betrak- tades som fullständigt rättslösa — som ting —

äfven om de hos somliga folk redan tidigt faktiskt behandlades med större eller mindre mildhet. — Vidare förekommer icke blott i äldre, utan äfven i senare rätt, att — vanligen till följd af begångna förbrytelser — en rättslöshet inträder för personer, som förut varit erkända som rättssubjekt. En nästan fullständig sådan rättslöshet innebar hos romarna *Capitis deminutio maxima* (se d. o.), hos germanerna (åtminstone enligt den äldre rätten) dens ställning, som blifvit förklarad *fridlös* (se Frid). Och äfven hos folk med i öfrigt långt framskriden kultur finner man personer af lagen försättas i ett tillstånd, som mycket närmar sig fullständig rättslöshet, så t. ex. i den franska rätten den först på senare tider afskaffade *mort civile* (se Borgerlig död). — I folkens rätt förekommer dessutom i allmänhet en relativ rättslöshet (en rättsminskning), som inträder på vissa grunder, särskildt som påföljd för vissa brott. En sådan rättsminskning, som rent af har den tekniska benämningen rättslöshet, finner man i medeltidens tyska rätt. Så betraktas enligt Sachsenspiegel som *rechtelôs* den, som drifver ett vanhederligt yrke, den, som blifvit öfverbevisad om groft brott, såsom stöld och röfveri, och den, som är oäkta född. Den, som var i denna mening rättslös, var ej vittnesför, kunde ej själf föra sin talan inför rätta, ej fria sig med ed samt ej vara eller ha förmyndare. Äfven i svensk rätt förekomma dylika lägre grader af rättslöshet, ehuru denna benämning där ej användes. Så stadga våra äldre lagar, att den, som blifvit tillvunnen till brott af vissa slag (t. ex. att ha flyttat råmärke in på grannens egor), skall aldrig vara *þingxsbœri, vitnisbœri* eller *eþsbœri*. En rättsminskning af samma art är ärelöshet, som omtalas åtminstone redan i förra hälften af 1500-talet och ännu i 1734 års lag stadgas för åtskilliga slag af brott. Väsentligen till samma kategori hör äfven förlust af medborgerligt förtroende, som i nu gällande strafflag af 1864 stadgas som påföljd för brott af vissa slag. I. L.*

Rättsmedel (lat. *remĕdia juris*), *jur.*, betyder i och för sig ej annat än medel att komma till sin rätt; som en teknisk processrättslig term har ordet en långt mer begränsad innebörd och betyder de af rättegångslagen anvisade medlen att få domstols beslut underkastade ny domstolsprófning samt, eventuellt, upphäfda eller ändrade. Man indelar rättsmedlen i ordinära och extraordinära. De förra äro sådana, som i vanliga fall få anlitas, hvilkas användande således ej är beroende af betingelser, som icke regelmässigt föreligga; deras ändamål är att hindra beslutet från att utveckla sin fulla verkan, från att vinna rättskraft. De extraordinära rättsmedlen få endast undantagsvis, under vissa strängt begränsade förutsättningar, användas; de bereda tillfälle till att få beslut, som redan betraktas som definitiva, underkastade ny prófning. En annan indelning af rättsmedlen är den i devolutiva och icke-devolutiva. De förra göra målet anhängigt vid en annan, högre domstol än den, som redan dömt; de senare medföra målets återupptagande vid samma domstol, som redan haft befattning med detsamma. I svensk rätt finnas följande ordinära rättsmedel: *återvinning, vad, revisionsansökning* och *besvär*. De äro alla utom återvinning devolutiva. Återvinning intar jämväl i öfrigt en särskild ställning bland de ordinära rättsmedlen; detta rättsmedel har ett mycket begränsadt användningsområde, det står nämligen endast en tredskovis dömd svarande till buds. Extraordinära rättsmedel äro resning och återbrytande af dom, som vunnit laga kraft. Dessutom kan man till denna sistnämnda kategori hänföra nullitetsbesvär; de exceptionella förutsättningar, under hvilka detta rättsmedel får komma till användning, förläna det en extraordinär karaktär. E. K.

Rättsmedicin, förr Medicinallagfarenhet, Medicinsk lagfarenhet, Forensisk medicin (lat. *medicīna fore'nsis* eller *legālis*), kallas den gren af läkarvetenskapen, som afhandlar denna vetenskaps användning för att klargöra tvistiga rättsfrågor. Ehuru både lagstiftning och rättskipning redan tidigt hade måst taga hänsyn till medicinska spörsmål och läror (t. ex. Moses lag, Justinianus' lagsamling m. fl.), var det först genom rättegångsväsendets utveckling uti Italien mot slutet af medeltiden, som behofvet af medicinskt sakkunnigas hörande småningom kom att göra sig gällande. — Som den första medicinallagen i Västerlandet har man betecknat den 17:e lagen (''De probabili experientia medicorum'') i Rogers 1140 utgifna samling ''Constitutiones''. Dessa omarbetades sedermera af Fredrik II, som 1221 utgaf en ny lagsamling (''Constitutiones regni Siculæ''), hvari Rogers 17:e lag utgör den 34:e. Ur den italienska rättegångsformen utvecklade sig den tyska. Det mest betydande af den gamla germanska rättens lagverk är Karl V:s strafflag, ''Constitutio criminalis Carolina'' af 1532. Denna lagbok, som blef mönstret för de flesta andra länders lagstiftningar, föreskref, att vid frågor om förhemligadt hafvandeskap, fosterfördrifning, barnamord, dråp m. m. utredning skulle lämnas af sakkunniga läkare. I en del länder tillsattes också i slutet af 1500-talet för detta ändamål särskilda sådana. — Den äldsta svenska lagstiftningen i ''såramål'' stadgade, att den sårade, för att vid rättegång kunna styrka sitt käromål, skulle låta syna såren af häradsnämnden på landet eller en motsvarande nämnd i stad. 1701 anbefallde läkarbesiktning i ''dråpamål'', och 1734 års lag stadgade, att sår skulle i stad synas af två gode män, helst stadens läkare, och på landet af sådana, ''som det förstå och sedan därom vittna kunna''. Först genom Svea hofrätts bref 27 jan. 1768 och k. br 3 maj 1770 bestämdes, att *medikolegala* besiktningar skulle förrättas af sakkunniga läkare. — Redan 1575 utgaf Ambroise Paré ett rättsmedicinskt arbete af i viss mån sammanfattande natur och 1597 utkom Condronchis ''Methodus testificandi''. Den första systematiska handboken i rättsmedicin såg dagen 1598 och närmast följande år med den lärde Fortunatus Fidelis' i Palermo berömda, af fyra delar bestående arbete ''De relationibus medicorum, in quibus etc.'' Till detta verk slöt sig 1621 värdigt Paul Zachias' ''Questiones medicolegales''. Läran om ''dödande skador'' grundlades genom I. Bohns epokgörande arbete ''De renuntiatione vulnerum'' af 1689. Läkarens rätt att i frågor rörande juridisk tillräknelighet få lämna sitt votum vid domstolarna förfäk

des af J. Z. Platner i det 1740 utgifna arbetet Programma, quo ostenditur, medicos de insanis et riosis audiendos esse", och sonen Ernst Platner mmanfattade vetenskapens dittills vunna resultat området i sina "Quaestiones medicoforenses". t var dock först under 1700- och väl ännu mer 00-talet, som rättsmedicinen erhöll karaktären en verklig vetenskap. På 1800- och 1900-talen r denna i alla civiliserade länder fått en rikltig litteratur i form af bl. a. tidskrifter, handh läroböcker. — Bland nu döda svenska författre på rättsmedicinens område må i främsta rumet nämnas J. Kjernander, R. Martin, E. Gadeus, A. H. Wistrand, A. T. Wistrand, A. O. G. derholm och H. Bendz. Redan mot 1700-talets ut lämnades såväl i Uppsala som i Lund undersning i rättsmedicin. Ämnet ingår i Sverige nura i den allmänna läkarutbildningen som ett dervisnings- och examensämne. Vid Karolinska stitutet har detta haft sin särskilde målsman alltdan 1842, då F. T. Berg förordnades till särild "lärare i medicina legalis". Lärarplatsen, m sedermera öfvertogs af A. H. Wistrand, föradrades 1861 till en e. o. professur i "rätts- och atsmedicin" och genom riksdagens beslut 1889 l en ord. professur. Vid Lunds universitet finnes professur i "patologisk anatomi och rättsmedim". Högsta instans i rättsmedicinska frågor är Sverige Medicinalstyrelsen genom dess rättsmeccinska nämnd. Jfr Rättsmedicinalväendet. A. K.-Å.

Rättsmedicinalväsendet står för närvarande under morganisation, sedan en för ändamålet tillsatt mmitté 1 nov. 1906 inkommit med förslag i ämnda afseende. Beslut i frågan har dock ännu ke fattats, hvadan de rättsmedicinska undersökningarna fortfarande utföras enligt de föreskrifter, m härför utfärdats i obduktionsstadgan af 29 n. 1886. Endast i fråga om handläggningen af rättsmedicinska utlåtanden, som det åligger edicinalstyrelsen att afge, har en del förändrinar införts i samband med inrättandet af det tenskapliga råd, som jämlikt k. instruktionen dec. 1912 ställts vid Medicinalstyrelsens sida. sådana ärendens behandling skola nämligen umera deltaga den styrelsens ledamot, till hvars handläggning ärendet närmast hör, generaldirekören i Medicinalstyrelsen eller den styrelsens edamot, som generaldirektören bestämmer, samt, m utlåtandet afser sinnesbeskaffenhet, öfverinspekören för sinnessjukvården i riket eller, vid förfall för honom, en psykiatriker i vetenskapliga rådet, en i annat fall en rättsläkare i samma råd. Ärenet afgöres efter omröstning mellan de sålunda äri deltagande. Yppas därvid skiljaktiga meningar, skall generaldirektören ytterligare tillkalla, m utlåtandet afser sinnesbeskaffenhet, en psykiatriker i vetenskapliga rådet, men eljest en rättsläkare i samma råd. Vid därpå följande omröstning gäller som styrelsens beslut den mening, varom flertalet förenar sig, samt vid lika röstetal den mening, som biträdes af generaldirektören eller, om han ej deltar i ärendets afgörande, af den styrelsens ledamot, till hvars handläggning ärendet närmast hör. Befinnes för afgifvandet af rättsmedicinskt utlåtande nödigt att rådgöra med annan medlem af vetenskapliga rådet, än ofvan sagts, eger generaldirektören tillkalla sådan medlem. Denne eger då deltaga i öfverläggningen, men ej i beslutet. Afviker hans mening från beslutet, eger han få den antecknad i protokollet. — Yppas vid den granskning af protokoll eller attest angående rättsmedicinsk undersökning på död kropp, som sker i Medicinalstyrelsen, anledning till framställande af anmärkning, eller uppstår fråga om undersökning på hospital af person, angående hvars sinnesbeskaffenhet styrelsen i enlighet med sin instruktion har att afge utlåtande, eller om utskrifning från hospital af person, som, tilltalad för brott, i anseende till sinnessjukdom icke kunnat till ansvar fällas, skall sådant ärende handläggas i samma ordning som rättsmedicinska utlåtanden. Jfr Rättsmedicin. R. W.

Rättsmedicinsk undersökning är en af sakkunnig person utförd medicinsk undersökning med ändamål att lämna utredning åt någon tvistig rättsfråga. Sådan undersökning kan afse döda föremål af vidt skilda slag, såsom blodfläckar, hår, födoämnesrester eller annat som gift misstänkt ämne m. m. Den kan äfven afse och afser väl oftast människor, lefvande såväl som döda. I förra fallet rör det sig vanligen om utrönandet af en persons sinnesbeskaffenhet vid något visst tillfälle eller om det tillfälliga kroppsliga tillståndet hos en människa, som varit utsatt för misshandel e. d. I senare fallet, eller då föremålet för undersökningen är en död människokropp, är det som regel dödsorsaken och de med dödsfallet förenade omständigheterna för öfrigt, som skola klargöras. Undersökningen benämnes i sådant fall rättsmedicinsk (förr medikolegal) obduktion. Se Likbesiktning. Jfr för öfrigt k. stadgan 29 jan. 1886, Medicinalstyrelsens kung. 19 mars 1886 och Medicinalstyrelsens cirk. 31 dec. 1890 och 12 febr. 1894 samt art. Rättskemi. A. K.-Å.

Rättsobjekt, *jur.*, kallas sådana nyttigheter, hvilka genom det värde de ha för de mänskliga andliga eller materiella behofvens tillfredsställande bli föremål för juridiskt skyddade intressen. Som nyttighet betecknas härvid hvarje i sinnevärlden gifven sammanfattning af krafter, som kunna tillgodogöras af ett subjekt, hvilket härpå inriktar sin verksamhet. Den makt ett subjekt därvid kan utöfva öfver viss nyttighet som rättsobjekt är antingen fysiskt herravälde eller psykiskt tvång, det senare i allmänhet mot lefvande objekt, det förra mot liflösa objekt. Rättsobjekten som sammanfattning af mänskliga krafter (egna eller andras) kunna kallas personnyttigheter och som sammanfattning af krafter utanför människorna saknyttigheter. Helt och hållet kan i modern rätt en människa icke vara rättsobjekt, hvilket skulle leda till slafveri, men väl kan hon i vissa handlingar eller i visst afseende utgöra objekt. Saknyttigheterna åter äro dels materiella eller saker, dels immateriella eller produkter i yttre form af skapande andlig verksamhet. Rld.

Rätts- och statsvetenskaplig fakultet ("Det rets- og statsvidenskabelige fakultet") kallas den afdelning af Köpenhamns universitet (se d. o.), som motsvarar de svenska universitetens juridiska fakulteter. Nämnda fakultet räknar f. n. sex ordinarie professorer i rättsvetenskap ("lovkyndighed" l. "retsvidenskab") samt två ord. och två e. o.

professorer i statsvetenskapliga ämnen jämte en del extra lärare. Studenternas antal är omkr. 900. — Vid universiteten i Österrike-Ungern förekommer också beteckningen rätts- och statsvetenskaplig fakultet (''rechts- und staatswissenschaftliche fakultät''). — Jfr Stats- och rättsvetenskapliga afdelningen. C. G. Bj.

Rättsområde, *jur.*, benämnes det område, inom hvilket en och samma rättsordning gäller. En suverän stat, som själf fastställer sin rättsordning, utgör också i regel ett enhetligt rättsområde; dock kan mången gång särskild (''partikulär'') rätt gälla i en stats olika delar, så t. ex. på Färöarna och Island. Tyska riket var ända till 1900 splittradt i hundratals rättsområden, i hvad angick civilrätten. Afvikande rättsregler för särskilda områden inom en stat kunna jämväl bringas till stånd därigenom, att lagstiftningen tar hänsyn till lokala behof (exempel erbjuder vår Norrlandslagstiftning, se Norrlandsfrågan, sp. 1495 ff.; delvis äfven vår skogslagstiftning, se Dimensionslag) eller uppdrar åt lokala myndigheter att fastställa vissa bestämmelser (enligt svensk rätt, ang. fiske, bredden af hjulringar på arbetsåkdon, handelsbods öppenhållande m. m.). C. G. Bj.

Rättsordning, *jur.* Se Rätt 2 a).

Rättsplikt. 1. *Filos.*, en plikt, som motsvarar en annan persons rättighet. Vanligen fattas termen i juridisk mening (se nedan). Men man kan också antaga *moraliska* rättsplikter och som sådana fatta alla våra moraliska plikter mot andra. Rättsplikten kan vara närmast endast *negativ* eller öfvervägande *positiv*. I förra fallet innebär den skyldigheten att låta den andre, som har den motsvarande rättigheten, oförkränkt utöfva denna. I senare fallet har den förpliktade skyldighet att utföra vissa handlingar, som den andres rättighet fordrar. Jfr Plikt. — 2. *Jur.* Den förbindelse eller skyldighet, som rättsregeln innefattar för den eller de däraf bundne. Vid de positiva rättsreglerna går denna skyldighet ut på ett företagande af handlingar af visst slag. Vid de negativa går den ut på underlåtande, resp. undertryckande, af vissa handlingsmöjligheter. Mot rättsplikten korresponderar alltid ett intresse, som skyddas genom rättsregelns tillvaro, hvilket oftast har karaktären af en subjektiv rätt eller rättighet. Jfr Rätt 2 a) o. b). 1. S—e. 2. N. S—g.

Rättspraxis, *jur.*, den praxis, som de rättstillämpande, särskildt de rättskipande myndigheterna, följa vid sina afgöranden. Vanligen afser man dock därvid icke denna praxis till den del, den blott innefattar ett genomförande af den lagstiftande myndighetens påbud, utan endast till den del densamma oberoende däraf genom självständiga afgöranden af föreliggande intressekonflikter åvägabringar förändringar i afseende på rättsreglernas innehåll och sålunda utgör en självständig rättskälla (se d. o.). Ur dylika afgöranden utkristallisera sig nämligen småningom vissa regler för liknande intressekonflikters lösning, som dessa myndigheter och medborgarna i gemen för framtiden uppfatta såsom för sig förbindande och hvilka därmed erhålla karaktären af rättsregler. På en dylik verksamhet grundar sig ursprungligen all rättsbildning, innan ännu en verklig lagstiftande makt kommit till utbildning inom samhället; men äfven på samhällsstadier med en fullt utbildad dylik kvarstår dock rättspraxis' betydelse inom de delar af rättssystemet, där icke lagstiftningen trädt i dess ställe såsom rättsskapande faktor. Sålunda utgöras än i dag stora delar af den angelsaxiska rätten af dylik s. k. oskrifven rätt (den s. k. *common law*), hvilken uteslutande uppbyggts genom rättspraxis. Men oafsedt detta uppstå på grund af de sig ständigt förändrande mänskliga lefnadsförhållandena ständigt nya former af intressekonflikter, hvilkas lösande domstolarna icke ega rätt att undandraga sig på den grund, att de icke äro normerade genom stiftad lag och angående hvilka ett afgörande alltså måste träffas. Slutligen finnas vissa arter af rättsregler, som öfver hufvud ytterst sällan bli föremål för normering genom lagstiftning, såsom t. ex. de regler, enligt hvilka stiftad lag skall tolkas. Genom rättspraxis utfyllas på detta sätt luckor i den gällande rätten. Men äfven redan skapade rättsregler kunna genom rättspraxis ändras eller upphäfvas. Detta gäller äfven om en rättsregel, tillkommen genom lagstiftning. Därför erfordras dock naturligen, att det hos de organ, som ha högsta uppsikt och kontroll öfver de rättstillämpande myndigheterna och i sista hand inom samhället i dess helhet, uppstått en fullkomligt allmän öfvertygelse, att en redan existerande rättsregel icke längre tillfredsställer de nuvarande lefnadsförhållandenas kraf.

Under vissa tider ha af lagstiftare försök gjorts att alldeles eliminera rättspraxis som rättskälla genom att i lag införa formliga förbud för domstolarna att vid sina afgöranden taga hänsyn till de rättskipande myndigheternas praxis. Så särskildt i de stora lagverk, som tillkommo vid upplysningstidens slut (t. ex. i ''Preussisches allgemeines landrecht'', 1794). Ett sådant förbud kan emellertid aldrig helt genomföras, enär man likväl icke därigenom kan förhindra domarens psyke att taga intryck af tidigare träffade afgöranden. Äfven i nyare lagstiftning förekommer stundom ett mera begränsadt dylikt förbud, nämligen förbud mot rättsbildning genom rättspraxis i strid mot stiftad lag. Äfven ett sådant förbud kan emellertid själft upphäfvas genom rättspraxis. I verkligheten kan det dock stundom vara af betydande effektivitet. Så är t. ex. förhållandet med det i nästan alla moderna strafflagar gifna förbudet mot att genom rättspraxis införa straff för handlingar, som icke i stiftad lag äro belagda med straff. Tidpunkten, när en förändring i afseende på rättsreglernas innehåll kan anses ha timat i kraft af rättspraxis, kan ej afgöras lika noggrant, som vanligen är fallet i fråga om de förändringar, som åstadkommits genom lagstiftning. Om än i allmänhet för antagandet af en dylik förändring lär få kräfvas ett påvisande däraf, att en rättsgrundsats gjort sig gällande i ett flertal likartade afgöranden, förefinnes dock å andra sidan alltid en viss benägenhet hos de lägre domstolarna att taga intryck redan af ett enda sådant afgörande i den högsta instansen, enär de helt naturligt icke gärna vilja döma så, att deras afgöranden på förhand kunna förväntas bli i högsta instans ändrade; och denna benägenhet växer naturligen, i samma mån det kan antagas, att den högsta instansen själf icke gärna afviker från en grundsats, som kommit till uttryck i ett dess afgörande. Stun-

n pläga genom lagstiftning särskilda regler upp-llas för att trygga en dylik större stabilitet en högsta instansens afgöranden. Så är bl. a. thållandet i Sverige genom k. stadgan 26 maj 09 angående måls handläggning i vissa fall af M:ts högsta domstols afdelningar samfälldt (se ögsta domstolen). En större bestämdhet rága om tidpunkten för en genom rättspraxis ad rättsförändrings inträde erbjuder den angel-iska rätten. Genom rättspraxis är nämligen där en den regeln utbildad, att en högre domstols öranden binda underlydande domstolar vid se-e afgöranden af likartade fall. I England anses ssutom sedan åtminstone ett halft århundrade baka jämväl den regeln gälla, att den högsta mande myndigheten i landet, nämligen lorder-s hus (i verkligheten ett utskott af öfverhuset), en själf är bunden af sina egna tidigare pre-likat, så att en rättsgrundsats, som kommit till ämpning i ett dess afgörande, sedermera icke ses kunna upphäfvas annat än genom lagstift-ng (*act of parliament*). — En egendomlig öfver-ngsform mellan lagstiftning och rättspraxis utgör romerska pretorsediktet (se Edikt). Jfr agstiftande makt. N. S—g.

Rättsregel, *jur.* Se Rätt 2 a).

Rättsskola, *jur.* 1. Läroanstalt för undervis-ng i rätten. Bland särskildt berömda rättsskolor nämnas den i Bologna, på 1100- och 1200-een (se Glossatorer), samt de ännu bestå-ide *Inns of court* (se d. o.). Rättsundervis-ng meddelas eljest i våra dagar vanligen vid iiversiteten. — 2. Sammanfattande beteckning anhängarna af viss riktning inom den ve-nskapliga behandlingen af rätten. Bekanta så-nna skolor voro inom den äldre romerska rätts-tenskapen *Sabinianerna* och *Proculejanerna*, upp-illade efter Masurius Sabinus, resp. Proculus; om 1800-talets tyska rättsvetenskap den *historiska* s Hugo, G.; Puchta 2 och Savigny) och n *filosofiska* skolan (se Thibaut); inom nu-idens straffrättsvetenskap den *klassiska* och de *oderna* (den kriminalsociologiska och den krimi-lantropologiska, italienska, kriminalistskolan, se riminalsociologi). C. G. Bj.

Rättsspråk l. Lagspråk benämnes den så ldt möjligt noggranna, kärnfulla och kortfattade lart, som förekommer i lagars text, en stil-t, som gärna får en viss gammaldags prägel, är den svårligen kan afvara ålderdomliga, till n rättsliga betydelse fixerade ord och uttrycks-itt. Utländska ord använder rättsspråket särskildt ärna. Olika folks och olika tiders rättsspråk otsvarar emellertid i mycket olika grad de an-råk, som kunna ställas på detsamma. Våra sven-a rättsböcker från medeltiden stå icke minst med nsyn till sitt språk mycket högt, likaså 1734 års g; däremot förete författningar före och efter mnda lag åtskilliga exempel på otydligt och onö-gt mångordigt språk. Den svenska lagstiftningen n senaste tid kan åter uppvisa vackra prof på nsorgsfull språkbehandling. C. G. Bj.

Rättsstatistik kallas den gren af statistiken, m behandlar rättstillämpningen genom domsto-r, exekutiva myndigheter och fängvårdsanstalter. en omfattar tre hufvuddelar, som lämpligen nna benämnas rättegångs- och utsökningsstatistik, kriminalstatistik och fängvårdsstatistik. Rättegångs- och utsökningsstatistiken redogör för domstolarnas och de exekutiva myndigheternas verksamhet, således antalet mål och ärenden af olika slag, sättet för deras handläggning, den tid, som proceduren erfordrat o. s. v. Denna statistik är särskildt af betydelse för den centrala ledningen af domstols- och utsökningsväsendet vid bedömandet af frågor om behöflig personal, omreglering af domstolsområden o. s. v. samt vid lagstiftningsarbetet framför allt på process- och utsökningsväsendets område. Till rättegångs- och utsökningsstatistiken ansluta sig vissa grenar af statistiken, som stå på gränsen mellan rättsstatistik och ekonomisk statistik, men vanligen hänföras till den förra, särskildt lagfartsstatistiken, inteckningsstatistiken och konkursstatistiken. Äktenskapsskillnadsstatistiken, som jämväl står rättegångs- och utsökningsstatistiken nära, behandlas däremot vanligen i sammanhang med befolkningsstatistiken. Kriminalstatistiken, äfven benämnd brottmålsstatistiken, har till föremål dels brotten i alla deras olika arter, deras frekvens under olika tider och på olika platser m. m., dels de för brott åtalade och sakfällda personernas antal och fördelning efter kön, ålder, civilstånd, arten af förbrytelse, ådömda straff, social ställning, tidigare undergångna bestraffningar o. d. En synnerligen viktig del af kriminalstatistiken utgör återfallsstatistiken, som har att belysa frågan om iteration (se d. o.) l. återfall i brott. Kriminalstatistiken och särskildt återfallsstatistiken tjänar till ledning för kriminalpolitiken (se d. o.) och strafflagstiftningen. Men därjämte utgör kriminalstatistiken den viktigaste delen af den s. k. moralstatistiken (se d. o.). Vid användning af kriminalstatistikens siffror i moralstatistiskt syfte måste dock synnerligen stor försiktighet iakttagas. Dels påverkas nämligen dessa siffror i mycket hög grad af lagstiftningen, så att ändringar i denna kunna förorsaka betydande höjningar eller sänkningar, dels och framför allt är att märka, det statistiken på sin höjd kan redovisa de förbrytelser, som varit föremål för åtgärd från polismyndighet, och vanligen upptar endast dem, som föranledt åtal inför domstol. Men antalet af dessa förbrytelser är städse blott en del af de i verkligheten begångna; huru stor denna del blir, beror i väsentlig mån på polisväsendets större eller mindre effektivitet. Om enligt statistikens uppgifter en ort har högre kriminalitet än en annan, så kan detta ofta bero uteslutande därpå, att den förra har ett bättre polisväsen än den senare. Denna omständighet är särskildt att beakta vid jämförelse mellan landsbygdens och städernas siffror, men spelar naturligtvis äfven en viktig roll vid internationella sammanställningar, som dessutom ytterligare försvåras genom olikheterna i afseende på lagstiftning. Fängvårdsstatistiken är hufvudsakligen en redogörelse för fängelseförvaltningens och därunder lydande anstalters verksamhet samt har som sådan sin egentliga betydelse för nämnda förvaltning själf. I den mån den lämnar uppgifter om fångarnas fördelning efter arten af brott, kön, ålder, förutgången bestraffning o. s. v., närmar den sig emellertid kriminalstatistiken och kan tjäna samma ändamål som

denna. Rättsstatistiken leder sitt ursprung från senare hälften af 1820-talet, då de första hithörande publikationerna utkommo i Frankrike. Redan 1830 följde Sverige exemplet, och sedermera har här för hvarje år af Justitiedepartementet utarbetats och offentliggjorts en rättsstatistisk redogörelse under namn af "Chefens för Justitiedepartementet (Justitiestatsministerns) ämbetsberättelse", som sedan 1857 ingått i serien "Bidrag till Sveriges officiela statistik" som litt. B. Fr. o. m. årgången 1913 har emellertid denna statistik öfverflyttats från Justitiedepartementet till Statistiska centralbyrån. En särskild fångvårdsstatistik har för hvarje år sedan 1859 utgetts af Fångvårdsstyrelsen under litt. G i nyssnämnda serie. L. Wll.

Rättsstridighet, *jur.* Därmed förstås i vidsträcktaste betydelse ett förhållande, som står i strid med rättens regler. Inom straffrätten förstås därmed ett sådant förhållande i mänskligt handlande, som innefattar en afvikelse från den (primära) rättsregel, hvars upprätthållande garanteras genom ett straffbud. Rättsstridighet är alltså en förutsättning för straffbarhet. Som rättsstridigt betecknas därvid hvarje dylikt förhållande, som går in under något i lagen uppställdt straffbud och som icke af någon särskild i den gällande rätten erkänd grund är att anse som undantagsvis tillåtet. Sådana grunder, som stundom kunna göra en gärning rättsenlig och straffri, äro: 1) den omständighet, att gärningen riktas mot den handlandes egen rättssfär (af denna grund är t. ex. i en del länder självmordsförsök straffritt); 2) samtycke af det kränkta intressets bärare, hvilket under vissa ytterligare förutsättningar medför samma verkan (samtycket skall vara utan svek eller tvång framkalladt, intresset af icke alltför stor vikt o. s. v.); 3) nöd (se d. o.); 4) nödvärn (se d. o.); 5) rättsplikt för vederbörande att företaga åtgärden; 6) företräde, som antingen enligt lagens uttryckliga stadgande gör intrånget i det kränkta intresset tillåtet eller i allt fall måste anses innefatta eller åtminstone förutsätta en dylik tillåtelse. Exempel på dylika befogenheter äro i svensk rätt t. ex. den befogenhet, som i vissa fall tillkommer enskild man att gripa för brott misstänkta personer äfvensom laga själftäkt. N. S—g.

Rättsstridigt tvång, *jur.*, benämnes inom straffrätten det brott, som afhandlas i kap. 15: 22 strafflagen, hvilket lagrum utsätter straff för den, som utan laga rätt eller med missbruk af sin rätt genom våld eller hot tvingar annan att något tåla, göra eller underlåta. Medan alla moderna strafflagar bestraffa ett dylikt tvingande, därest våld användes som medel, uppställa de däremot vanligen särskilda kvalifikationer på hotet som medel för straffbart tvingande (jfr Hot). I hvad mån dylika böra uppställas äfven för den svenska rättens del, är omtvistadt. En olikhet mellan svensk och utländsk rätt är vidare, att i främmande rätt äfven försöket i regel är straffbelagdt, medan detta i svensk rätt är fallet endast i fråga om tvång till några få i lagen särskildt omnämnda förfaranden (se Åkarpslagen). N. S—g.

Rättssubjekt, *jur.* Se Rättsförmåga.

Rättssäkerhet kallas det tillstånd inom det samhälleliga lifvet, som kännetecknas däraf, att lifvets förhållanden faktiskt bestämmas och afvecklas enligt gifna yttre normer, som af samhällets organ med makt upprätthållas. Rättssäkerheten förutsätter en för likartade fall lika rättslig normering och medför sålunda, att det, som visar sig genomsnittligt vara lämpligast för normering af vissa förhållanden, blir för alla dessa rättsligt gällande, äfven om i följd häraf fullständig hänsyn ej kan tagas till hvarje konkret förhållandes säregna beskaffenhet. Man brukar uttrycka detta så, att rättens normer måste bestämmas genom en kompromiss mellan den ideella eller teoretiska rättfärdigheten eller rättvisan å ena sidan och den praktiska rättssäkerheten å den andra: rätten måste vara praktikabel. Af denna kompromiss beror ock, att den s. k. juridiska rättvisan eller rätten icke alltid kan fullständigt sammanfalla med den s. k. moraliska, utan måste stanna vid en relativ orättvisa, så långt detta är nödigt för möjliggörande af rättssäkerheten i handel och vandel. Utan en verklig rättssäkerhet åter kan särskildt det moderna samhällslifvet icke bestå eller trifvas. Rld.

Rättstafning, Rättskrifning (Ortografi), kallas det för ett litteraturspråk antagna (konventionella) sättet att i skrift och tryck återge talet medelst bokstäfver. Noga taget skulle rättstafning ha en inskränktare betydelse än rättskrifning, såvida som rättstafningen egentligen rör endast bruket af rätta bokstäfver, medan rättskrifningen berör alla sidor af skriften; men denna skillnad i ordens betydelse iakttages vanligen icke. Rättstafning är en ljudskrift för *praktiskt* syfte och allmänt bruk, till skillnad från vetenskaplig ljudskrift. Under det den vetenskapliga skriften söker med den större grad af noggrannhet, som undersökningens art i hvarje fall kräfver, återge språkets fonetiska eller akustiska sida (språkljuden, kvantitet, accent o. s. v.), har den konventionella skriften till syfte endast att återge talet så, att läsaren fullständigt fattar meningen. Den bör således i första rummet vara t y d l i g, så att läsaren ej utsättes för faran att tolka den oriktigt, och den bör, såsom hvarje verktyg, vara i möjligaste mån b e k v ä m (för skrifvande och läsande), följaktligen äfven i möjligaste mån l ä t t l ä r d. Idealet för en praktisk skrift är en kompromiss mellan ljudskrift och begreppsskrift. Ljudskrift, sådan t. ex. de europeiska folken begagna, är lättare att lära, läsa och skrifva än t. ex. kinesisk skrift: det är lättare att lära sig ett trettiotal tecken än 30,000. Emellertid är det bekvämt att i vissa fall bruka begreppsskrift i st. f. ljudtecken, t. ex. sådana begreppstecken som siffror och andra matematiska, astronomiska, merkantila tecken (+, %), samt förkortningar. Vidare skiljer man orden, som i talet icke äro skilda, samt skrifver ett och samma ord alltid på samma sätt, utan hänsyn till sådana fonetiska förändringar, som bero på ordets omgifning (*min bror* i. st. f. *mim bror*), tonvikt, talhastighet o. s. v. Det är nämligen lättare att minnas, att vid läsning känna igen och vid skrifning återge en viss i bokstäfver gifven skriftform af ett ord än att för hvarje gång noga lyssna efter, huru det låter: det senare skulle vara i högsta grad tidsödande och kräfva en för detta syfte särskildt uppöfvad iakttagelseförmåga. Också visar sig i all praktisk skrifts historia en tydlig sträfvan

att fixera hvarje ord i en viss form. Under æraturens barndom skrifver hvar och en väsentn efter uttalet, så godt han kan, hvarvid olika fvare falla på olika bokstafverингar för samma ir olika (individuella eller provinsiella) uttal; n senare tar sig språkets enhet form i ett rela- fast, för alla gemensamt stafsätt, som skall rge ett schematiskt, för alla gemensamt uttal, och sist formuleras dessa gemensamma skriftformer, ättstafningen", i grammatikor och rättstafningsor. Då ordet skall fastslås i en viss form, bör vara den, som det har under tonvikten i det st vårdade talet, det högtidliga föredraget, enär det i denna form är för alla lättast igenkännligt. lt högtidliga föredragets former äro på samma ng i regel de mest ålderdomliga, ty den foneka utvecklingen innebär i allmänhet förminskning ordets ljudmassa (genom assimilation, synkope, kope etc.). Vid ljudanalysen får en praktisk rift ej inlåta sig på andra skillnader än sådana, n för enhvar utan särskild förberedelse äro fattra, och ej gå längre i distinktion, än att olika adsändars uttal af samma ord (så vidt det gäller "bildade", som anses tala "rikspråk") i regel n rymmas under samma beteckning (jfr Provinsialism och Rikspråk). All ljudskrift tecknar med bokstäverna icke individer, utan upper af språkljud (liksom botanisten ger samma mn åt en mängd hvarandra liknande, men dock asemellan olika exemplar). I praktisk skrift utärkes alltså genom ett visst tecken en mängd olika anser, som blott för vetenskapen ega betydelse. svenskt rikspråk kan man skilja mellan 29 språkad: *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*, *f*, *v*, *s*, "sche", *j*, "tje", *r*, *m*, *n*, "äng", *h*, *a* (i *hat*), *a* (i *hatt*), *e*, *i*, (i *bo*), *u* (i *hus*), *u* (i *hund*), *y*, *å*, *ä* och *ö*, af rilka tre sakna egna tecken och två par få nöja g med hvartdera ett tecken. Det ges emellertid ll, i hvilka uttalet, praktiskt taget, är så pass estämdt, att det är ovisst, hvilka bokstäfver böra vändas (under hvilket af de antagna 29 språkuden en viss nyans bör föras), t. ex. ljudet före och *s* i *lågt* och *blygs* (*g* eller *k*?), i *städse* och *ll buds* (*d* eller *t*?), den första vokalen i *nervös* h den andra i *subjektiv* (*e* eller *ä*?) o. s. v. I dana fall måste "samhörighetslagen" anlitas: man ttar sig efter motsvarande språkljud i en annan rm af samma ord eller i ett annat ord af samma t, skrifver alltså *lågt*, *blygt*, *städse*, *till buds*, *ervös*, *subjektiv* i analogi med *låg*, *blygas*, *stad*, *ud*, *nerv*, *subjekt*, och likaså *kassör* med *ss* efter *assa*, *tryckeri* efter *trycka*, *byggt* efter *bygga* . s. v. En praktisk skrift har naturligtvis att rätta g efter de allmänna lagarna för all ljudskrift: ett ecken för hvarje ljud (resp. ljudgrupp). lltså bör icke ett ljud betecknas med en bokstafsrupp (t. ex. *sk*, *stj* etc. för "sche"-ljud) eller en judgrupp återges med ett enda tecken (t. ex. *x* för *ks*), ej heller samma ljud vid olika tillfällen teckas olika (som t. ex. sker med *j*-ljudet i *jämn*, *göra*, *jord*, *hiälv*) eller samma tecken vid olika tillfällen rukas med olika värde (som *f* i *liffull*). Ett språks ättstafning, hvars regler framställas i en rättstafings-, rättskrifnings- eller bokstafveringslära, innefattar: 1) beteckning af språkljuden, 2) beteckning af kvantitet (eventuellt accent och andra syntetiska förhållanden), 3) stafvelsedelning och ordskillnad samt 4) skiljetecken och andra skriftecken. Däremot hör icke dit sådant, som rör böjning (hästarne eller hästarna), ordval eller andra sidor af språklifvet. Om principerna för praktisk skrift se J. A. Lundell, "Om rättstafningsfrågan" (1886) och "Olika ståndpunkter" (i "Nordisk tidskr.", 1887) samt i allmänhet reformskrifterna i rättstafningsfrågan.

Endast få språk ega en ortografi, som någorlunda tillfredsställer teoriens kraf. Bland nyare europeiska språk ha holländska, spanska, italienska och rumänska, polska, tjechiska och serbokroatiska, ungerska och finska en god, om också ej fullkomlig "rättstafning" (bäst serbokroatiska och finska), ryskan en tämligen tillfredsställande. Skandinaviska språk, tyska, engelska, franska, portugisiska och nygrekiska ha i hög grad dålig ortografi; ukrainska (lillryska) och bulgariska sakna ännu fast stafsätt. Brister i rättstafningen bero på flera olika orsaker. Stundom har man vid litteraturens början lånat ett främmande alfabet utan att ordentligt afpassa det för språket i fråga (t. ex. då våra förfäder som tecken för *k*-ljud upptogo både *c*, *k* och *q*). Vanligare är, att skriften med den tendens till fixering och stabilitet, som ligger i begreppet af en praktisk skrift, ej följt med de småningom skeende förändringar i uttalet, som språket efter sin natur är underkastadt, d. v. s. skriften står på en äldre ståndpunkt än språket (uttalet). Så teckna vi ännu eller tecknade ända till helt nyligen i *hvila*, *hjälpa* och *ljus* ljud, som förr funnits, men sedan hundratal af år äro alldeles försvunna ur uttalet; och vi behålla *g* i *göra*, *k* i *köpa*, *sk* i *skära*, *skj* i *skjorta*, *sj* i *själf* samt *e* i *hemta* och *fem* o. s. v., fastän ljudet nu är ett helt annat, än hvad dessa bokstäfver ange (historisk stafning). I vissa fall bero bristerna på grammatiskt pedanteri (s. k. etymologisk stafning), såsom då man ännu skrifver *vigt* efter *väga* och *rödt* efter *röd*, ehuru uttalet ger fullkomligt otvifvelaktig ledning. På etymologiskt pedanteri beror äfven *fv* i *lefva*, *hafvet* (jfr *lif*, *haf*), liksom i franska en tid skrefs fem. *neufve* efter mask. *neuf*. På denna väg ha franska och engelska i början af nyare tiden fått en mängd stumma bokstäfver, genom hvilka vederbörande sökt ådagalägga sin kunskap i latin (t. ex. fr. *isle*, eng. *sorereign*, *debt*). Slutligen ha de europeiska språken i nyare tid upptagit massor af främmande ord, utan att assimilera dem i stafningen (däraf t. ex. *ch*, *g*, *ge*, *j*, *sc*, *sch*, *si*, *ssi*, *ti* som tecken för "sche"-ljud i svenska). När det kommit därhän, att skrift och tal skilja sig mycket från hvarandra, förlorar skriften i och med detsamma sin karaktär af ljudskrift och går tillbaka till begreppsskrift, blir sålunda onödigt svårlärd genom mängden af "oregelbundna", d. v. s. ljudstridiga, beteckningar; när de flesta bokstäfverna i ett ord sakna motsvarighet i uttalet (t. ex. i eng. *tough* = taff, *new* = nju), har man ett ideogram, som principiellt väsentligen motsvarar ett fornegyptiskt eller kinesiskt ordtecken (hieroglyf). I engelska t. ex. är omkr. halfva ordförrådet oregelbundet stafvadt, och språket har så en massa ideogram i bokstäfver. Under sådana förhållanden duger vid läs- och skrifundervisning hvarken bokstafs- eller ljudmetoden, utan endast "ordmetoden", den "kinesiska" metoden. Egentligen borde hvarje

förändring i uttalet, så snart den är definitiv, d. v. s. så snart det gamla uttalet är fullständigt öfvergifvet och det är otvifvelaktigt klart, huru skriften bör ändras, åtföljas af en motsvarande förändring i skriften. Detta skulle visserligen innebära ett ständigt brytande af skriftens naturliga stabilitet, men skulle hindra de större olägenheterna af å ena sidan återfall till begreppsskrift, å andra sidan genomgripande omhvälfningar i stafsättet, hvilka på ett mindre lyckligt sätt störa litteraturens historiska sammanhang. — Fullständig fasthet i skriften, så att alla skrifvande ha alldeles samma stafsätt, kan endast på konstlad väg och för kortare tid (t. ex. genom ingrepp af statsmakterna i uniformerande syfte) åstadkommas. Under normala förhållanden finnas alltid af en mängd ord dubbelformer: en äldre, som dör bort, och en yngre, som senare blir ensam. Den enhet, som finnes och som beror på, att allmänheten rättar sig efter tongifvande författare, är blott relativ, finnes blott i det stora hela, ej i alla enskildheter. När oregelbundenheterna hopa sig, måste tid efter annan mer eller mindre genomgripande reformer vidtagas, och skilda meningar bryta sig vanligen i rättstafningsfejder.

Vi ha i Sverige haft flera sådana fr. o. m. slutet af 1600-talet. Det stafsätt, som var enrådande under tre fjärdedelar af 1800-talet, berodde på Svenska akad:s rättstafningslära från 1801. Den hufvudsakliga nyheten i densamma var försvenskad stafning af en mängd främmande ord. Den reformrörelse, som pågår sedan slutet af 1860-talet (1869 års Nordiska rättstafningsmöte i Stockholm), utgick i början mera från historiska och skandinaviska synpunkter, men beror sedan midten af 1880-talet mera på pedagogiska. De företrädesvis verksamma deltagarna under stridens första skede voro A. Hazelius (svensk sekreterare vid 1869 års möte), L. F. Läffler och J. E. Rydqvist, under senare tiden I. A. Lyttkens, F. A. Wulff, J. A. Lundell, A. Noreen (ordf. i det 1885 bildade "Rättstavningssällskapet"), Es. Tegnér och (mot reform) T. Wisén. I reformsyfte verkade tidskriften "Nystavaren" 1886—97. I 6:e uppl. af sin "ordlista" (1889) godkände Sv. akad. de flesta af de reformer, för hvilka på 1870-talet arbetats (dock ej konsonantförenkling före *-d* och *-t; bygde, bygt, snält* o. d.). Sedan Sveriges allmänna folkskollärarförening redan 1903 inkommit till regeringen med hemställan om, att det "ej måtte betraktas som fel" att i skolan utbyta *dt* som tecken för *t*-ljud mot *t* eller *tt*, samt *f*, *fv* och *hv* som tecken för *v*-ljud mot *v*, inlämnades i maj 1905 (med anledning af en af F. Berg, J. A. Lundell och E. Schwartz till de tre korporationerna riktad skrifvelse) till K. M:t lika lydande petitioner från Svenska lärarsällskapet, Sveriges allmänna folkskollärarförening och Föreningen af lärare och lärarinnor vid Sveriges flickskolor och samskolor, att utbyte af *dt* mot *t* (*tt*), af *f* och *fv* mot *v* måtte vara tillåtet. Efter yttranden af ämneskonferenserna i modersmålet, Läroverksöfverstyrelsen och Svenska akademien utfärdades ett k. cirkulär 7 april 1906 om successivt införande i skolorna af t (tt) i st. f. dt och v i st. f. f, fv, hv. Beslutet drogs genom reservationer i konstitutionsutskottet inför 1907 års riksdag. 1908 ingick till K. M:t en af 40,000 personer undertecknad petition om revision af 1906 års cirkulär, men ledde icke till något resultat. Inom litteraturen vinner det nya stafsättet långsamt terräng; flertalet tidningar har emellertid ännu den äldre stafningen kvar. Rörande reformrörelsen se F. Berg, "Stafningsreformen" (1902) samt Lyttkens och Wulff, "Rättskrifningsreformen af år 1906" (1910). Ll.

Rättstavningssällskapet stiftades i Uppsala 28 nov. 1885 i syfte att förbättra svenska språkets stafning. Från första början framhöll sällskapet, att hvarken den *historiska* synpunkten, hvars förfäktare i ordens stafning vilja se deras härledning afspeglad, ej heller den *fonetiska*, som kräfver motsvarighet mellan ljud och tecken, är den riktiga, när fråga är om en praktisk bokstafsskrift. Det påpekade vidare, att hvarje ändring i en bestående ortografi är endast till besvär för dem, som redan lärt sig denna. Ortografiska ändringar böra därför företagas endast för deras räkning, som ännu ej lärt sig stafva; men för dem är den ortografi bäst, som är lättast att inlära och lättast att använda. Det är således den *pedagogiska* synpunkten, som bör vara bestämmande i ortografiska frågor. Denna sammanfaller visserligen i de flesta fall med den fonetiska, men ingalunda alltid. Å ena sidan kan det af praktiska skäl ej bli fråga om uppställande af en idealortografi, utan endast om ändringar i den bestående. Men då å andra sidan tätt på hvarandra följande ändringar vålla stora olägenheter, ansåg sällskapet det lämpligt att föreslå en ganska vidtomfattande reform, för att man sedan för en längre tid ej skulle behöfva komma med någon ny. Dock bestämdes, att ett historiskt skrifsätt ej skulle ändras, så länge det stödjes af det bildade uttalet i någon landsända. Därför bibehölls exempelvis *dj-*, medan *gj-*, *hj-* och *lj-* förenklades till *j-*. Där två skrifsätt hade stöd i det bildade uttalet, borde flertalets uttal vara bestämmande. För att utröna detta trycktes (1886) en lista på ord med vacklande uttal och spreds öfver hela landet. De återsända listornas uppgifter om adressaternas uttal gåfvo ett godt statistiskt material för bedömandet af de resp. uttalens vanlighet, där denna ej förut var känd. Sedan reformens principer sålunda fastställts, sökte man genom omröstningar i stor skala skaffa sig visshet om, för hur stor reform allmänhetens sympatier kunde påräknas. Därpå utarbetades ett förslag till rättstafningslära af ordföranden i sällskapets till Uppsala förlagda öfverstyrelse (A. Noreen), och detta förslag granskades sedan af en därtill utsedd kommitté.

Sällskapet vann genast en stark anslutning (786 medlemmar 1886, 1,077 år 1891). Kretsföreningar bildades i Uppsala, Göteborg, Lund, Stockholm, Burträsk, Vänersborg, Delsbo, Edsberg och Helsingfors. De stora framgångarna väckte oro inom det ortografiskt konservativa lägret. En farlig motståndare fick sällskapet uti professor Es. Tegnér, som i skriften "Natur och onatur i fråga om svensk rättstavning" (1886) kastade löjets skimmer öfver sällskapets program och åtgöranden samt vann lifligt bifall hos den mot reformerna fientligt stämda delen af allmänheten. Rörelsen gick dock framåt. I sällskapets publikation *Nystavaren, tidskrift för rättskrivningsfrågor* (4 bd, 1886—98, under redaktion af O. Hoppe; 5:e bandets 1:a häfte 1899 under redaktion af R. Arpi) gendrefvo medlemmar af sällskapet framför allt prof. Tegnérs an-

ıkningar, och där (i 2:a bandets 1:a häfte, 1887) ılogs, genom *Rättstavningslära ock ordlista, ut- ı av Rättstavningssällskapet jenom Adolf No- ock Rolf Arpi*, sällskapets stafsätt, hvilket se- nera ej undergick några förändringar. De för- ingar i ljudenlig riktning, som 6:e uppl. af akad:s ordlista (1889) innehöll, torde få anses nledda af sällskapets verksamhet. Dittills kunde således vara nöjdt med de vunna resultaten. mot det maktspråk, som gjorde sig gällande t 16 nov. 1889 utsända k. cirkulär, hvilket öd nämnda upplaga af Sv. akad:s ordlista till rrättelse vid rikets allmänna läroverk och semi- er samt för alla vid dem använda läroböcker, te alla försök att på öfvertygelsens väg vinna a framgångar stranda. Rörelsen aftynade små- om, och till det af sällskapet anordnade all- na rättstafningsmötet i Stockholm 17—18 aug. 2 infunno sig endast 65 deltagare. 1898 blef lsen åter lifligare, stödd af elementar- och folk- elärarnas i form af und. masspetitioner om för- ingar i ortografien framträdande protester mot af regeringen påbjudna ortografien, hvars verk- gar man då hunnit lära känna. Sedan i anled- g häraf sällskapets medlem alltsedan dess stif- le Fr. Berg såsom ecklesiastikminister genom kuläret af 7 april 1906 genomfört en viktig af sällskapets reformyrkanden, har det tills are nedlagt sin verksamhet. Ö. H. (Ad. N—n.)

Rättstitel, *jur.*, det faktum (den sammanfattning fakta), hvarpå en viss rättighets uppkomst grun- sig. Så t. ex. kan köp, gåfva eller arf vara stitel för förvärf af egenderätt till en sak. Rätts- l är sålunda i svensk rätt liktydig med rätts- nd för förvärf af rättighet. Efter äldre roma- nisk teori skilde man mellan *titulus acquirendi* och *modus acquirendi* samt förstod med det förra den egående rättsgrund, i kraft hvaraf en viss efter- gående handling eller tilldragelse kunde ge upp- åt en sakrätt. Hj. H—d.*

Rättstvist, *jur.*, rättegång, som har till föremål civil sak. E. K.

Rättsurkund, *jur.*, skriftlig handling, som upp- tats i ändamål att tjäna såsom bevismedel. Om kundens innehåll har karaktären af en utställa- as viljeförklaring eller rättshandling, föreligger dispositiv urkund (rättshistoriskt: *carta*). Mot- sen härtill är den enkla bevisurkunden (rätts- storiskt: *notitia*), som endast innehåller en utsaga er ett omdöme. I vidsträcktare bemärkelse för- s med rättsurkunder alla skriftliga handlingar, m *kunna* användas såsom bevismedel, vare sig de prättats för sådant ändamål eller icke. Se vidare skriftliga bevis. V. Sgn.

Rättsverkningar, *jur.*, detsamma som rättsföljder (se d. o.). Ordet rättsverkningar vändes emellertid hellre om de rättsföljder, som n handlande själf åsyftat — eller åtminstone n tänkas godkänna — än om de för honom men- a påföljderna af en rättsstridig handling: straffet h skadeståndsskyldigheten. C. G. Bj.

Rättsvetenskap (Juridik, Jurisprudens, lagfarenhet), vetenskapen om den gällande eller positiva rätten i ett gifvet samhälle såsom n af detta samhälles organ faktiskt förverkligade tre samhällsordningen; däremot är icke rättsve- nskap, utan rättsfilosofi läran om den s. k. ratio- nella rätten l. sammanfattningen af de ur rätts- medvetandet och den hos människorna immanenta rättsidén på logisk väg härledda rättsreglerna och rättsgrundsatserna. Som lagfarenhet kan rättsve- tenskapen betecknas, när den särskildt inriktats på undersökning af rättstillämpningen och domstols- praxis och öfver hufvud anlägger mera praktiska än teoretisk-systematiska synpunkter; lagfarenhe- ten öfvergår dock lätteligen till blott rättskunskap utan vetenskaplig karaktär. Vetenskapen om den vid en viss tidpunkt i verkligheten gällande rätten brukar man benämna *rättsdogmatik*, till skillnad från *rättshistoria*, som framställer rättsgrundsat- sernas föregående successiva utveckling. Såväl ra- tionell rättslära som rättshistoria äro oumbärliga för en riktig uppfattning af den vid en viss tid gällande rätten. — Med afseende åter på olikheten af de områden, inom hvilka lefnadsförhållandena af rätten regleras, har man brukat indela rätts- vetenskapen (l. rätten) i *offentlig rätt*, d. v. s. sy- stemet eller sammanfattningen af de rättsgrund- satser, hvilka äro uppställda från synpunkten af samhällets intresse, och *privaträtt*, d. v. s. sam- manfattningen af de rättsgrundsatser, vid hvilka den enskildes intresse utgör hufvudsynpunkten. Till den förra har man hänfört *stats-* l. *författ- ningsrätt*, innefattande de allmänna grundsatser, hvilka bestämma formen för samhällets lif, och *förvaltningsrätt*, grundsatserna för förverkligandet af samhällets ändamål i dess särskilda riktningar, af hvilken senare *kriminalrätt*, *processrätt*, *finans- rätt* m. fl. (något olika hos olika rättslärare) upp- ställts som särskilda afdelningar. Privaträtten åter har man delat i *allmän privaträtt* (*civilrätt*), sam- manfattningen af de grundsatser, som bestämma de enskilde medborgarnas rättsförhållanden såsom blott sådana, och *speciell privaträtt*, sammanfattningen af de grundsatser, som bestämma de enskilde med- borgarnas rättsförhållanden, såvidt de egnat sig åt särskilda sysselsättningar, yrken o. s. v. Denna indelning är dock knappast fullt hållbar och beror väsentligen af praktiska grunder. Rättsvetenska- pens båda hufvudgrenar äro snarare *allmän* och *speciell juridik*. Den allmänna omfattar dels ro- mersk rätt och universalrättshistoria (se Rätts- historia), dels nationell och komparativ *rätts- historia* (se d. o.), dels *rättsencyklopedi* och *juridisk nationalekonomi*. Specialjuridiken åter omfattar å ena sidan de grenar af rätten inom ett visst land, hvilka hänföra sig till förhållandet enskilda emel- lan, *borgerlig rätt*, och å den andra de grenar, som hänföra sig till förhållandet mellan stats- makten och de enskilde, *politisk rätt*. Till den förra höra allmän och speciell privaträtt, kriminal- och straffrätt samt processrätt; till den senare stats-, förvaltnings-, finans- och internationell rätt. Äldst och grundligast behandlad är den allmänna privaträtten eller civilrätten, hvilken redan af Roms jurister erhöll systematisk bearbetning och blifvit som romersk rätt grundläggande för all rätts- vetenskaplig forskning äfven i våra dagar. Där- emot har den moderna civilrätten såsom nationell rätt intet försteg framför öfriga rättsdiscipliner vare sig i betydelse eller i fulländning. Yngst äro de politiska rättsdisciplinerna i följd af den poli- tiska rättens egen ytterst sena utveckling till verk- lig rätt. I. L. (Rld.)

Rättvik. 1. Kontrakt i Västerås stift, består af de fyra pastoraten Rättvik med Dådrans och Bingsjö kapell; Boda; Orsa med Skattunge kapell; Ore. 3,894 kvkm. 22,360 inv. (1914). — 2. Socken i Kopparbergs län, Rättviks tingslag, 1,009,9 kvkm. 8,942 inv. (1914), hvaraf 456 i R. municipalsamhälle och 791 i Dådrans och Bingsjö kapell. Med dessa bildar R. ett pastorat i R. kontrakt af Västerås stift. Socknen ligger ö. och n. ö. om Siljan, vid hvars östra vik, Rättviken, socknens bördigaste och mest bebyggda del ligger. Den östra delen är en ödslig och jämförelsevis folkfattig skogsbygd, med betydliga åsar och fristående höjder, högst Södra Välberget (491 m.). Af gammalt har R. liksom Leksand varit indeladt i fjärdingar: Sörbyggefjärdingen, på Rättvikens södra strand, Västbyggefjärdingen, på dess norra, Gärdsjöfjärdingen, byarna längre in fram till sjön Ljugaren, med Dådrans bruk och kapell, samt Ofvanheds- l. Kapellfjärdingen, norrut mot Ore, nu egen socken, Boda. Därtill kommer Bingsjö finnmark, mellan sjöarna Ljugaren och Amungen, odlad från Karl IX:s tid genom finnar. Byarna äro flerstädes mycket stora; den största är Vikarbyn n. v. om kyrkan. Liksom i de öfriga socknarna omkring Siljan har folket bibehållit egendomligheter i dräkt (se pl. II till art. Folkdräkt), språk och sed, ehuru utvandringarna börjat verka utjämnande. Jordbruk är hufvudnäring, särskildt i Siljanstrakten, men äfven boskapsskötseln med fäbodsdrift är betydlig, och skogsafverkning ger en afsevärd inkomst. Äfven åtskilliga industriella verk finnas (Vikarbyns ångsåg, R:s ångsåg och snickerifabrik, Nittsjö tegelbruk). Under 1600- och 1700-talen bearbetades en del järn- och kopparfyndigheter; vid Dådrans bruk tillverkades ännu på 1800-talet tack- och smidesjärn. Bland socknens historiska minnen äro några fästa vid Gustaf Vasas person. Vid Gärdsjö by skall han ha uppehållit sig efter sin farliga färd från Svärdsjö och därifrån begett sig ned till kyrkan, på hvars vall han första gången uppträdde och talade till den församlade menigheten; till minne häraf har Vasastenen rests, omgifven af 12 mindre stenar med namn på män och kvinnor ur Gustaf Vasas dalasaga. I de upproriska rörelserna under konung Gustaf togo äfven Rättvikskarlarna del, liksom i det s. k. Näftåget 1598 och i Daluppror et 1743. — Kyrkan, som ursprungligen var en liten rektangulär gråstensbyggnad, troligen från den äldre medeltiden, tillbyggdes 1688 och 1703, så att den fick formen af en korskyrka, samt 1778—83, då äfven tornet tillkom (kyrkan är afbildad i art. Kyrkstugor, fig. 2). — S. ö. om kyrkan ligger vid Siljan R:s municipalsamhälle (enl. k. br. 25 nov. 1910) omkring stationen R. vid Gäfle—Dala och Södra Dalarnas järnvägar, bestående af det område, "som begränsas i v. af Siljan, i s. af Enån, i ö. af den s. k. skarpskytteplatsens östra rå efter denna plats ursprungliga form och i utsträckning från Enån till Silsänget, samt i n. af en linje dragen från sistnämnda punkt till Silsbäckens utlopp i Siljan". 456 inv. (1914). Taxeringsvärdet å bevillningsskyldig fast egendom 601,000 kr. (1914). Taxerad inkomst af kapital och arbete 198,478 kr. Municipalskatt 1912 kr. 0,40 per 100 kr. inkomst. Postkontor, telegraf- och telefonstation, ett par läkare, apotek, bankkontor, flera hotell, bl. a. det förstklassiga turisthotellet, med elektrisk belysning, kall- och varmbadhusinrättningar, flera handlande och handtverkare (bl. a. verkstad för konstsmide), permanent utställning af hemslöjd af Rättvik-Boda hemslöjdsförening (bildad 1908). R. är mycket besökt af turister från när och fjärran och har blifvit en stor tillflyktsort på modet och är äfven ett vinteridrottens hem. — 3. Tingslag i Kopparbergs län, ingår i Nedan-Siljans domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Rättvik, Boda och Ore. 2,111 kvkm. 14,356 inv. (1914). 2. Wbg

Rätvingar, *Orthoptera, zool.*, insektordning med väl utbildade, bitande mundelar, i regel 2 olikartade vingpar samt ofullständig förvandling. Mellankroppens första led är stor och rörlig mot de följande, vingbärande lederna. De främre vingarna äro utbildade till läderartade täckvingar, som under hvilan dölja de vida större, tunna och i veck hoplagda bakvingarna (flygvingarna). Stundom saknas täckvingar alldeles; i många fall äro båda vingparen rudimentära eller helt och hållet försvunna (hos *Hemimeridæ* samt hos enstaka arter af alla de öfriga familjerna). Starka flygare finnas blott inom gräshoppornas familj. De två bakre benparen äro antingen ungefär lika långa, danade för gång eller språng (grupp *Cursoria*; fam. 1—5), eller också äro bakbenen förlängda, utrustade med muskulösa lår och danade för hoppning (grupp *Saltatoria*: fam. 6—8). Som *Gressoria* betecknas stundom de långsamt skridande arterna af fam. 4 och 5. — Med undantag af den starkt afvikande fam. *Hemimeridæ* (se d. o.) lägga rätvingarna ägg. De nykläckta ungarna likna i sin allmänna kroppsform och i sitt lefnadssätt de fullbildade djuren, fastän de i början äro alldeles vinglösa. Under den af upprepade hudömsningar åtföljda tillväxten framträda vingarna i början som korta stumpar, och utan skarpa afbrott förändras det unga djuret äfven i öfriga afseenden så småningom till sitt slutliga utseende. — Frånsedt släktena *Scelimena* (se Gräshoppor) och *Prisopus* (se Phasmidæ), som afpassat sig för lif i vatten, äro rätvingarna landdjur. De flesta torde lefva af hvarjehanda växtämnen och kunna stundom uppträda som förhärjande skadedjur på växande gröda (gräshoppor). Andra lefva af affallsämnen ur både växt- och djurriket (tvestjärtar och kackerlackor). Rofdjur äro mantiderna och vissa vårtbitare. Familjen Hemimeridæ för ett parasitiskt lefnadssätt i pälsen på vissa däggdjur. — Bortåt 11,500 arter torde vara beskrifna, de flesta från tropiska länder. De fördelas på följande 8 familjer: *Forficulidæ* (tvestjärtar, se d. o.), *Hemimeridæ* (se d. o.), *Blattidæ* (kackerlackor, se d. o.), *Mantidæ* (se d. o.), *Phasmidæ* (se d. o.), *Acridiidæ* (gräshoppor, se d. o.), *Locustidæ* (vårtbitare, se d. o.) och *Gryllidæ* (syrsor, se d. o.). Af dessa äro 1, 3, 6, 7 och 8 representerade i den svenska faunan med tillsammans omkr. 36 arter. — Ehuru bland rätvingarna smärre arter, under 1 cm. i längd, ej saknas, äro dock de flesta medelstora eller stora och inom denna grupp har man t. o. m. att söka de längsta af alla nu lefvande insekter, nämligen phasmiderna, af hvilka ett par vinglösa ostindiska

rr, *Phobæticus Kirbyi* och *Pharnacia serratipes*, ända till 33 cm. i längd. Ansenliga äro också de största kackerlackan, *Megaloblatta regina*, från -Amerika, den största gräshoppan, *Tropidacris* , från mellersta Amerika, samt den största kända bitaren, *Siliquofera grandis*, från Nya Guinea; nnå en spännvidd mellan de utbredda vingspetna af resp. 185, 215 och 250 mm. G. A—z.

Rätvingesländor, *Pseudoneuroptera, zool.*, ordning med i regel 4 hinnaktiga, nätådriga vingar, bitande, stundom förkrympta mundelar ofullständig förvandling, utan hvilande puppdium. Alla hithörande insekter tillbringa sitt vstadium i vatten. — Till denna ordning räknas ande grupper: 1. *Odonata* (se d. o.); 2. *Ephemeridæ* l. *Plectoptera* (se Dagsländor); 3. *Perlidæ* l. *Plecoptera* (se Sjösländor). Trots ofvannämnda öfverensstämmelserna visa dessa semellan så stora olikheter, att deras systemaa rang af skilda författare uppskattats än som Herklass, än som ordning, underordning eller tt familj. Enligt det i detta arbete tillämpade temet torde grupperna i fråga lämpligast beteckas som underordningar. Därför må här som en konsekvens framhållas, att gruppen Dagsländor i föregående angetts som familj, ehuru den äligt den modernaste systematiken omfattar rätt nga familjer. — *Corrodentia*, som i det föreende angetts som en grupp af Pseudoneuroptera, r enligt nyare åskådningssätt betraktas som en skild ordning (se Gnagarinsekter). Till mma ordning bör likaledes föras den till Pseudouroptera hänvisade boklusen (se äfven Psodæ). G. A—z.

Rätö, Lilla och Stora, öar i Gudingefjärn af Östersjön, tillhöriga Lofta socken, Kalmar n, den förra 1/2, den senare 1 mtl.

Rääf [räv], Leonhard Fredrik, kulturstoriker, riksdagsman, tillhörande en urgammal, Norden vidt utgrenad släkt, f. 18 sept. 1786 Tomestorp i Kinda härad, Östergötland, d. 9 juni 1872 på Forsnäs, blef student i Uppsala 1802, aflade kansliexamen 1805, tjänstgjorde som e. o. kanslist i krigsexpeditionen, samtidigt fortsättande sina studier i Uppsala, och ingick 1808 i Riksarkivet. Redan då gjorde R. sig känd som ifrig samlare af urkunder. Efter föräldrarnas 1810 timade död öfvertog han skötseln af familjens

gendomar och blef för framtiden bosatt på landet, örst på Tomestorp, 1822—43 på Bulsjö i Ydre härad och därefter på säteriet Forsnäs därsammatädes. Han utnämndes 1818 till kammarjunkare, nvaldes i Vitt. hist. o. ant. akad. 1829 och i Vetenskapsakademien 1861 samt blef 1860 filos. edersdoktor i Uppsala. — Under sin Uppsalatid ar R. med bland stiftarna af sällskapet Vitterhetens vänner, och äfven senare stod han i vänskapsförbindelse med den nyromantiska skolans män. Tidigt invald i Götiska förbundet (där han bar namnet Refr), bidrog han till ”Idunas” 5:e häfte med den väckande uppsatsen *Tankar om sättet att uppsöka och värda fäderneslandets fornlemningar* (i registret till ”Iduna” af misstag tillskrifven J. Adlerbeth). I sin hembygd vände R. sin håg till samlande och upptecknande af folkets visor, lekar, sagor, skrock o. d., korteligen allt hvad senare kallats ”folklore”. R. har själf antecknat, att han till Geijers och Afzelius' folkvisesamling 1814—17 skulle lämnat ej färre än 70 romanser, de flesta med melodier, hvaraf man dragit den slutsatsen, att han alltså skulle lämnat större delen af de däri upptagna 106. Oafsedt att här förekommer en mängd varianter, framgår det dock af brefväxlingen, att R. näppeligen direkt kan ha lämnat så mycket. Han drog sig nämligen i det längsta tillbaka för samarbete med Afzelius, hvars goda vilja han ej misskände, men som han ansåg sakna kritik och kunskaper; ännu i dec. 1816 hade han ej införlifvat sina samlingar med Afzelius', men i maj 1817 (då blott några häften af sista delen återstodo) började han och Afzelius jämföra sina digra samlingar (jfr H. Schück och K. Warburg, ”Illustrerad svensk litteraturhistoria”, 2:a uppl. III: 125). Möjligen kom en del östgötavisor samlingen till godo genom R:s medarbetare, bröderna Wallman. Den samling ”Svenska fornsånger”, som A. I. Arwidsson utgaf 1834—42, är däremot byggd på R:s stora kollektion af balladhandskrifter (för melodiernas upptecknande använde han musikerna E. Drake och J. Eggert). R. uppmärksammade äfven de skatter, som för svenska häfderna kunna tillgodogöras ur härads- och kyrkoarkiv. Han verkställde själf inemot 1,000 ytterst noggranna afskrifter af i landsorten befintliga pergamentsbref (från 1281—1606), och på grund af sitt anseende som lärd urkundsforskare anmodades han på 1820-talet att biträda vid uppgörandet af planen till ”Svenskt diplomatarium”, hvilket viktiga källarbete han framgent stödde. Hans inträdestal i Vitt. hist. o. ant. akad., *Anteckningar öfver beskaffenheten af Sveriges offentliga handlingar under medeltiden* (1831), är en själfständig, värdefull afhandling i diplomatik. Bland våra etnografiska skriftställare intar R. en framstående plats genom sitt arbete *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergöthland* (5 dlr, 1856—75), som innehåller myter, sagor, sägner, en stor mängd urkunder, en (af Svenska akademien 1859 prisbelönt) ordbok öfver Ydremålet, civila, juridiska och kyrkliga förhållanden, beskrifning öfver fornlämningar, sjöar, vägar, jakt, klimat, fruktbarhet, fattigvård, sekteriska rörelser m. m. I Vitt. hist. o. ant. akad. förvaras R:s i 7 kvartband handskrifna samling ”Svenska skrock och signerier, antecknade i bokstafsordning”. Många forskare på olika vetenskapsområden gick han oegennyttigt till handa med upplysningar. — R. bevistade 1809—10 års riksdag, då han invaldes i expeditionsutskottet och sökte genomdrifva sitt förslag om skjutsväsendets förbättrande. Denna yttring af reformlystnad var den sista han ådagalade. Hans af naturen sträfva sinne hårdnade snart nog i det enformiga, af praktiska bestyr upptagna bygdelifvet, och vid de riksdagar, till hvilka han därefter infann sig (1840—41, 1844—45, 1847

—48 och 1850—51), var han på Riddarhuset den kanske mest utpräglade förkämpen mot hvarje förändring i det bestående. I kraftiga anföranden, som liknade historiska föredrag, uppträdde han bl. a. mot departementalstyrelsen, representationsreformen, den nya, humanare strafflagen och den lika arfsrätten, liksom han äfven bekämpade järnvägarna. Han invaldes 1844 i konstitutionsutskottet och 1847 i statsutskottet samt utsågs till statsrevisor 1841 och 1847. — R. var en självständig, oböjlig och kärnfull personlighet. Men han närde en sådan förtrytelse öfver nya reformer, att han med uppriktig afvoghet såg äfven sådana framsteg som den moderna naturvetenskapens utveckling, maskinerna, ångkraftens användning för samfärdseln, tändstickorna och folkskolan (hvilken, enligt hans mening, endast fördärfvade allmogens fullt tillräckliga ”traditionella kunskap”). Hans uppfattning af Sveriges forntid var ej så litet godtycklig och rudbeckiansk, och det var egentligen blott som källsamlare och arkivforskare, som han intog en vetenskaplig ståndpunkt, under det han eljest offrade åt ovetenskapliga hugskott. Sitt landtbruk skötte R. med framgång, och ”Ydredrotten” (såsom han kallades) utöfvade öfver sina underhafvande en faderlig despotism. Jfr A. Ahnfelt, ”L. F. R. af Småland och hans literära umgängeskrets” (1879). (K. W—g.)

Rääkkylä [rä′kkylä], F. Se Bräkylä.

Rö, socken i Stockholms län, Sjuhundra härad. 4,671 har. 855 inv. (1914). Annex till Rimbo, Uppsala stift, Sjuhundra kontrakt.

Röbling. Se Roebling.

Röd. 1. (I ortnamn) Se Rud. — 2. I politisk mening: radikal, omstörtningsman; benämningen, härrörande från 1848, är tagen från blodets färg. Röd fana är numera socialdemokratiens särtecken.

Röda boken, Johan III:s nya gudstjänstordning. Se Kyrkohandbok, sp. 488, och Liturgiska striden, sp. 811.

Röda domherren, *zool.* Se Domherresläktet.

Röda färger. Se Färg, sp. 271 och 273, och Rödfärg.

Röda gardet, revolutionär arbetarorganisation i Finland 1905—06. Se Finland, sp. 327.

Röda hafvet (Arabiska viken, forntidens *Sinus arabicus*, arab. *Bahr-el-Hidjas*), en vik af Indiska oceanen, som i nordvästlig riktning inträngер mellan Asien (Arabien) och Afrika, så att dessa sammanhänga med hvarandra endast genom det 160 km. breda, 16 m. ö. h. liggande näset vid Sues, hvilket nu är genomskuret af Sueskanalen. Från inloppet, Bab-el-Mandeb, som har en bredd af 26 km. och är genom ön Perim deladt i två kanaler, den nordöstra, smal (3,25 km.) och grund (13—29 m.), den sydvästra, 310 m. djup och 20 km. bred, vidgar sig viken hastigt till 360 km. bredd under 16° n. br. och bibehåller denna bredd till omkr. 19° n. br., afsmalnar därefter till omkr. 200 km., hvilken bredd den sedan behåller till 27° 45′ n. br., där den delar sig i två, Sinaihalfön omslutande vikar: Suesviken, mot n. n. v., och Akabaviken, mot n. n. ö., den förra (i bibeln kallad Röda hafvet och Rörhafvet) med en längd af 290 km. och en bredd af intill 50 km., den senare smalare och kortare (160 km.). Jfr de två kartorna till art. Afrika.

Hafvets areal är 448,810 kvkm. (enl. Karstens), dess längd från Bab-el-Mandeb till Sues 2,240 km. dess areal beräknades af Krümmel till 458,48[illegible] kvkm., dess medeldjup till 490 m.; det högsta uppmätta djupet (funnet 1906), som ligger nästan alldeles midt i hafvet, är 2,359 m. Kusterna äro branta, vegetationsfattiga klippkuster, garnerade af små korallöar eller korallref. Större öar finnas dels vid inloppen till Sues- och Akabavikarna, dels i hafvets sydligaste del. De märkligaste äro från n. till s. Djobal, vid inloppet till Suesviken, med fyr och telegrafstation, den vulkaniska Segerbet strax n. om vändkretsen utanför Berenikeviken på den afrikanska kusten, den stora Dahlakarkipelagen utanför Masaua samt den ej mindre Farsanarkipelagen midt emot den förra invid den arabiska kusten, Kamaran, de vulkaniska öarna under 14° n. br., af hvilka Djebel Sugur har en höjd af 632 m. och Djebel Teir en tills helt nyligen verksam vulkan, samt vid mynningen den brittiska ön Perim. Viken ligger i ett af jordens hetaste områden och står endast genom ett smalt sund i förening med världshafvet. Ytvattnets årstemperatur är därför mycket hög, i n. 25°, under 16° n. br. 29°, men vid Bab-el-Mandebsundet 27,5°. Dagliga variationer kunna iakttagas till ett djup af 90 m. Under 700 m. djup råder en likformig temperatur af 21,5°. Afdunstningen är stor; man beräknar att den motsvarar ett vattenlager af 7 m. årligen. Härigenom höjes salthalten öfver den öppna oceanens och utgör i Suesviken 42,7 pro mille, lägst 36,2, i Perims hamn. Därför är vattnets specifikvikt också större än i något annat haf (ända till 1,03263, enligt Polaexpeditionens forskning 1895—96). R. mottar utom en del periodiska vattendrag endast en enda ständigt rinnande flod. Ebb och flod äro omärkliga på många ställen; där de äro märkbara, äro de ytterst obestämda, växlande med afseende på både tid och storlek, hvilka bero af vindens styrka och riktning. Vid Sues, där de äro mest regelbundna, variera de mellan 2 m. vid springtid och 1,2 m. vid ”död tid”. Äfven ytströmmarna äro beroende af vinden och växla följaktligen i hastighet och riktning. I norra delen af hafvet åstadkommer den klara luften en stark värmeutstrålning, så att om morgonen kvicksilfret kan falla ned till fryspunkten på stranden. Luftens fuktighet öfver vattnet är alltid stor om sommaren, och när vinden blåser från sjön, blir atmosfären på land ofta mättad med fuktighet. Till följd af vindarnas riktning ega Abessiniens berg den rikaste nederbörden. Nordnordvästliga vindar blåsa på stränderna året om med få undantag, på hafvet i hela dess längd endast under juni—sept., under okt.—maj endast i norra hälften af hafvet, medan södra hälften då har sydsydöstliga vindar. Dessa sydliga vindar äro ofta åtföljda af regnbyar. Orkaner och våldsamma stormar förekomma sällan. Vattnet är ej så genomskinligt, som tropiskt hafsvatten brukar vara, och har snarast en grönaktig färg. Dessutom uppträder den af röda trådar bestående algen Trichodesmium erythræum massvis så att den ofta fyller de öfre vattenlagren och bildar vid ebb en slemmig, blodröd massa på stranden; sannolikt har hafvet däraf fått sitt namn. Härtill kan också ha bidragit, att de röda korallerna ofta på grundt vatten skimra ige-

a detta. Lika torftigt som det organiska lifvet
nträder på hafvets kuster, lika öfvermåttan rikt
både växt- och djurlifvet (särdeles lägre djur-
kten) i hafvet själft. Och detta djurlif har en
t annan karaktär än Medelhafvets. Både i in-
ividantal och formrikedom är det rikare, men där-
kommer, att djuren tillhöra andra arter, ehuru
er Sueskanalens öppnande ett fåtal arter förirrat
från det ena hafvet till det andra.

R. är ett mycket ungt haf. Ända till midten af
tiärperioden voro Asien och Afrika fast förenade,
m i senare delen af denna period började ett
alt stycke af jorden sakta sjunka, våldsamma
kaniska utbrott egde rum utefter de brottlinjer,
a därunder uppstodo, och sålunda bildades den
afsänka, i hvilken Indiska hafvets vatten in-
ömmade. Det skedde samtidigt med, att de sy-
ka och östafrikanska sänkorna bildades och sam-
igt med att västra Asien, hvars kust förut nådde
m till Cypern och Joniska öarna, sjönk och
ertäcktes af östra Medelhafvet. I pliocentiden,
tiärperiodens yngsta skede, var R. fullt utbil-
dt och stod sannolikt någon tid i direkt förbin-
lse med Medelhafvet, till dess under diluvial-
den en Nilarm genom sina aflagringar bildade
set vid Sues. — Handelstrafiken på Röda hafvet
r rätt stor under forntiden och medeltiden; det
dade en af de äldsta handelsvägarna mellan In-
en samt Egypten och Medelhafvets kuster i all-
änhet. Men efter upptäckten af sjövägen omkring
frika till Indien, hvarigenom hela världshandeln
höll en förändrad riktning, råkade denna han-
lsväg alltmer i förgätenhet och begagnades nä-
an endast af små kustfartyg, som förde spannmål
h frukt mellan Egypten och Arabien samt pil-
imer till Djidde, Mekkas hamn. Efter bildandet
Peninsular and oriental steam navigation com-
any 1840 och ännu mer efter Sueskanalens öpp-
ande 1869 har Röda hafvet åter blifvit en världs-
andelns stråkväg. — De bästa hamnarna vid
afvet äro på den arabiska kusten: Janbo el-Bahr,
jidde, Lohaja, Hodeida och Mokka samt på
en afrikanska: Sues, Kosseir, Sauakin, Masaua
h Assab. J. F. N.

Röda halfmånen. Se Sjukvård.

Röda hunden (*Rube'ola*), *med.*, en lindrig infek-
onssjukdom, som än räknats till mässlingen, än till
harlakansfebern, men som är en självständig, på
någon specifik mikrob beroende smittsam sjukdom,
vilket synes bevisadt däraf, att de, som en gång
aft "röda hunden", icke gärna återfå denna
jukdom, men väl kunna få mässling eller scharla-
ansfeber. Utslaget, som är ganska flyktigt, liknar
ässlingens: knappnålshufvud- till ärtstora, ljus-
öda, något upphöjda fläckar, börjande i ansik-
et och spridande sig nedåt bålen. Sjukdomen
tföljes ofta af lindrig feber (38—39° C.) samt
indrig katarr i hals, ögon och respirationsvägar.
Utslaget försvinner på några dagar, hvarefter
indrig affjällning inträder. Behandlingen är rent
ygienisk-dietetisk. F. B.*

Röda korset. 1. Ett rödt kors i hvitt fält är en-
igt Genèvekonventionen 1864 neutralitetstecknet för
årade och sjuka samt för till dessas vård bestämd
ersonal med material. Det nyttjas som skydds-
och legitimationsmärke på dräkter, materiel o. s. v.
Se Flagga, sp. 528 och den åtföljande flagg-
kartan. — 2. Namn på föreningar för frivillig sjuk-
vård i fält. Se vidare Sjukvård.

Röda korsets orden. Se Ordnar (Ryssland),
sp. 837.

Rödalger, *bot.* Se Florideæ och Rhodo-
phyceæ.

Röda paradisfågeln, *zool.* Se Paradiseidæ.

Röda rosen, huset Lancasters vapen och namn
på dess parti under inbördeskriget i England 1455
—85 (se England, sp. 615—616).

Röda rummet, en roman af J. A. Strind-
berg (se d. o.).

Rödarv, *bot.* Se Anagallis.

Röda Ryssland (ry. *Tjervo'naja Rus,* po. *Czer-
wona Rossya*) kallades de af lillryssar bebodda,
sydöstra delarna af det forna polska riket, mot-
svarande östra Galizien, Volynien och Podo-
lien samt en del af de nuvarande rysk-polska guv.
Lublin och Radom. — Namnet är bevisligen en
genom folketymologi förvriden form af ryska
Tjervennaja Russia, d. v. s. "tjervenernas land"
efter deras stad Tjerven, som 980 eröfrades af
Vladimir den store. Förväxlingen af Tjerven och
po. *Czervony,* röd, härrör från polske historie-
skrifvaren Martin Kromer (se d. o.). J. F. N.

Röda skenet, *meteor.*, ett gemensamt namn på
de ovanliga färgfenomen, som visade sig på himme-
len mot slutet af 1883 och fortforo att vara synliga,
ehuru med aftagande intensitet, under några af de
följande åren. Fenomenet bestod hufvudsakligen i
en uppseendeväckande stegring af afton- och mor-
gonrodnadens färger, företrädesvis purpurfärgen,
hvilka voro så intensiva, att då företeelsen helt
oförmodadt för första gången visade sig, den
mångenstädes troddes härleda sig från någon i
grannskapet utbruten större eldsvåda. Därjämte
egde en ansenlig förlängning rum i skymnings-
tiden, så att på somliga ställen skymningen
lär ha räckt dubbelt så länge som vanligt. Förutom
dessa efter solens nedgång och före dess uppgång
öfverallt synliga briljanta färgföreteelser på himla-
hvalfvet syntes solen ha förlorat sin vanliga glans
och skina hela dagarna liksom genom en rök eller
dimma, så att den alltefter omständigheterna antog
en grön, blå, kopparröd eller silfverhvit färgton.
Äfven månen observerades om natten flerstädes
grönfärgad. Färgad sol eller måne uppträdde
egentligen inom tropikerna och omnämnes blott un-
dantagsvis från högre latituder. En tredje före-
teelse, af så mycket större intresse som den, så-
vidt man vet, aldrig förr varit observerad, utgjor-
des af en bruuröd ring af omkr. 45° diameter,
den s. k. *Bishops ring,* först iakttagen af missio-
nären Bishop i Honolulu (21° 18′ n. br. och 157°
55′ v. lgd fr. Greenw.) i sept. 1883 (se Bishops
ring), hvilken ring under hela dagen beständigt
omgaf solen och var synlig vid alla breddgrader. Af
dessa tre slag af optiska fenomen: den starka rod-
naden på himmelen morgon och afton, solens och
månens ovanliga färg samt Bishops ring, bibehöll
sig ringen längst, och först 3 juni 1886 blef den,
ehuru ytterligt svag, för sista gången iakttagen (af
professor Forel i Schweiz). Att dessa sinsemellan
så olika fenomen härledde sig från en och samma
orsak, fann man däraf, att de i sitt första upp-
trädande voro i det närmaste samtidiga, och man
enades snart om åsikten, att de förorsakades af ett

ytterst fint stoft mycket högt uppe i atmosfären. Då det emellertid blef fråga om, hvarifrån detta stoft kommit och af hvilket ämne det bestod, voro meningarna, åtminstone till en början, mycket delade. Somliga vetenskapsmän antogo, att vattenångan i luften under den ifrågavarande tiden var ökad i ovanligt hög grad, hvartill man dock hade svårt att ange någon sannolik orsak. Andra åter ansågo, att detta stoft var meteoriskt. Men redan i nov. 1883 hade af Lockyer i England den förmodan uttalats, att fenomenet stod i förbindelse med den våldsamma eruption, som 26 och 27 aug. s. å. förstört största delen af den lilla ön Krakatau (se d. o.) i Sundasundet och som i häftighet och förödande verkningar icke haft sin like. Förutom de ödeläggelser, som åstadkommos genom den af explosionen uppväckta hafsvågen samt af det ask- och pimstensregn, som föll ned öfver kringliggande öar och på angränsande haf, åstadkom denna eruption en sådan förändring i lufttrycket, att den därifrån med ljudets hastighet utgående luftvågen kunde följas i sin passage 5 till 6 gånger rundt omkring hela jorden, i det den lämnade tydliga spår efter sig på de självregistrerande barometrarnas kurvor på observatorierna i såväl Gamla som Nya världen. Ljudet af explosionerna var så starkt, att det hördes som en kanonad på Ceylon, i Manila och så långt bort som till ön Rodriguez uti Indiska oceanen. Det låg nu nära till hands att antaga, att den ovanliga inblandning i atmosfären af stoftartade partiklar, som förorsakade de nämnda, öfver hela jorden spridda optiska företeelserna, kunde härleda sig från det stoft, som vid Krakataus utbrott uppsteg till de högsta luftlagren. Redan i jan. 1884 tillsatte Royal society i London en kommitté för att insamla alla uppgifter, som rörde Krakataus utbrott och de ovanliga företeelserna i atmosfären, samt sedan vetenskapligt bearbeta det insamlade materialet. Resultatet af denna undersökning förelåg 1888 i tryck. I själfva hufvudfrågan, eller huruvida det fina stoft, som förorsakade det röda skenet, kan ha kommit från Krakatau, uttala sig alla kommitténs ledamöter enstämmigt för sannolikheten af detta antagande och söka på mångfaldigt sätt ge skäl för denna sin åsikt. Äfven andra författare i ämnet hysa samma uppfattning; och i "Untersuchungen über dämmerungserscheinungen" af Kiessling, som upptar ett rikligt material af iakttagelser och noggrant redogör för de ovanliga företeelsernas successiva uppträdande på olika delar af jorden, uttalas med bestämdhet den åsikten, att Krakatauutbrottet medfört det stoft, som gett anledning till den intensiva afton- och morgonrodnaden samt öfriga samtidigt uppträdande optiska företeelser i atmosfären. Till stöd för denna mening ådagalägger författaren, att fenomenets första uppträdande sammanfaller med Krakatauutbrottet 26 och 27 aug. 1883, att det hade sin utgångspunkt i Sundasundet och därifrån spred sig med stor hastighet öfver ekvatorialtrakten i riktning från ö. till v. samt i denna riktning gick jorden rundt två gånger, hållande sig ända till midten af sept. alltjämt inom tropikerna, med undantag af en långsammare utbredning åt n. n. ö. öfver Stilla hafvet med de japanska öarna som västlig gräns. Omkr. midten af nov. började den varma zonen småningom frigöras från de optiska störingarna i atmosfären. Strömmen tog en annan riktning och utbredde sig mot de högre breddgraderna såväl på norra som på södra halfklotet samt nådde England och de skandinaviska länderna. Det röda skenet började väcka allmän uppmärksamhet i Europa, där det uppnådde sin största intensitet under de sista dagarna af nov. och i början af dec. I Uppsala observerades det första gången 22 nov. i Stockholm 30 i samma månad. I början af 1884 blefvo färgerna på himmelen vid solens upp- och nedgång svagare, men gång efter annan uppträdde de med ökad styrka på enstaka orter, medan Bishops ring fortfor att visa sig med oförminskad tydlighet under hela året 1884 och på höga alpstationer kunde spåras ända till sommaren 1886. Dessa stoftmolns rörelse i de öfre luftlagren måste ha varit mycket hastig, i synnerhet i ekvatorialtrakterna. Redan 29 aug. sträckte stoftmolnet sig öfver en stor del af Indiska oceanen och hade en så stor täthet, att solen däraf nära nog helt och hållet förmörkades. 1 sept., således 5 dagar efter det Krakatauutbrottet egt rum, visade sig solen blå öfver hela Atlanten, och 5 sept., 9 dagar efter samma utbrott, upptäcktes Bishops ring i Honolulu på ett afstånd i västlig riktning från vulkanen af 33,350 km. Alla de vetenskapsmän som sysselsatt sig med teorien för "det röda skenet", öfverensstämma i det antagandet, att det verksamma stoftet var ytterst fint och att detsamma sannolikt befann sig på större höjd i atmosfären än de finaste, af ispartiklar bestående cirrimolnen (se Moln). En beräkning af Douglas Archibald öfver det verksamma stoftets höjd gaf till resultat, att detsamma i slutet af aug. 1883 befann sig på en höjd af omkr. 31,700 m., men i början af jan. 1884 hade sänkt sig till en höjd af omkr. 17,100 m. Dess läge så högt uppe i atmosfären förutsätter hos stoftpartiklarna ett ytterst fint fördeladt tillstånd, hvarmed äfven öfverensstämmer, att det åtgick en tidrymd af flera år innan luften hunnit bli rensad från det stoft, som däri var uppslammadt. Svårare har varit för vetenskapsmännen att enas om förklaringsgrunderna för de särskilda fenomenen. Det torde ej vara något tvifvel om, att Bishops ring uppkommer genom solljusets böjning (se Diffraktion), då det passerade igenom det homogena stoftlagret, på samma sätt som ljusets gång genom vissa tunnare molnlager ger upphof åt de färgade kransar eller "små gårdar" (*coronæ*), som pläga omge solen eller månen, ehuru dess omkrets var betydligt större än dessas. Däremot äro meningarna delade om huruvida skymningsfärgerna samt den blå eller gröna färg, som solen och månen antogo, äfven böra betraktas som böjningsfenomen eller kunna förklaras genom ljusets reflexion och brytning. — Man har äfven insamlat uppgifter från föregående tider om dylika ovanliga skymningsföreteelser och kunnat konstatera, att åtminstone vid *ett* föregående tillfälle sådana uppträdt i samband med ovanligare vulkaniska verkningar. I juli 1831 uppstod nämligen i Medelhafvet söder om Sicilien en ny vulkanisk ö (se Ferdinandea), och efter denna tid omtalas egendomliga skymningsfenomen samt skymningens förlängning långt ut öfver dess vanliga längd från en stor mängd orter

ödra och mellersta Europa. Jfr Hvita nät-
r och Nattmoln. R. R.*

Röda skogsmyran, *zool.* Se Myror, sp. 110.

Röda tråden. I allt tågvirke, som tillhör engel-
örlogsmarinen, är en röd tråd inspunnen för
förebygga dess bortstjälande. (I svenska flot-
as tågvirke är för samma ändamål en blå tråd
vinnad.) Uttrycket ”röda tråden” har därför
it betydelsen enhetsdrag, det sammanbindande
n förenande.

Röda öknen. Se Nefud.

Röda örns orden. Se Ordnar (Preussen),
. 835.

Rödbenan, *zool.* Se Totanus.

Rödbent falk, detsamma som aftonfalk
s d. o.).

Rödbergsskansen anlades af norrmännen i jan.
660 under Fredrikshalds belägring af svenskarna
der Kagg samt intogs 25 jan. efter 2 dagars
rid af dessa senare, som där sedan uppställde ett
örsarbatteri. 22 febr., då belägringen upphäfdes,
rymdes och brändes skansen. L. W:son M.

Rödbeta, *bot.* Se Beta.

Rödblindhet. Se Färgblindhet.

Rödblära, *bot.* Se Melandrium.

Rödbo, socken i Göteborgs och Bohus län,
ästra Hisings härad. 2,079 har, 558 inv. (1914).
nnex till Kungälf, Göteborgs stift, Älfsyssels
ödra kontrakt.

Rödbok, *bot.* Se Bok 1.

Rödbrokig svensk boskap, *husdjurssk.*, en i
ellersta Sverige talrik nötkreatursras, som bil-
ats vid egendomen Stjärnsund i Närke af gam-
al herrgårdsras genom öfvergående korsning med
yrshire och korthorn. Rasen, vanligen kallad
. S. B., har tagits om hand af en 1891 stiftad
ifvelsförening (”Afvelsföreningen för rödbrokig
vensk boskap”), som håller egen konsulent, an-
ordnar afvelsdjursauktioner m. m. Se vidare
Herrgårdsras och fig. 5 å pl. I till art.
ötkreatursskötsel. H. F.

Rödbräcka, Rödbräckt järn, *metall.* Se
ärn, sp. 384.

Rödbröstade sångaren, *zool.* Se Rödhaken.

Rödby, dansk stad på södra sidan af Lolland
id Rödbyfjord. 2,020 inv. (1911). Handel
ch sjöfart (från lastageplatsen Kramnidse) äro
betydliga, men staden eger stora jordar och idkar
tt ansenligt åkerbruk. En stor del af invånarna
ar flyttat ut på stadsjorden, och R. har därige-
om fått utseende af en större by. Kyrkan har
itt högt torn med vidsträckt och vacker utsikt.
edan 1874 är R. förbundet med Maribo genom
n järnväg, och på senaste tiden har planerats
n ångfärja till Femern med fortsättning öfver
ön och vidare till Lübeck. Af Rödbyfjord är
edan 1857 en stor del uttorkad, och efter storm-
loden 1872 är fjorden genom dammar spärrad mot
Östersjön. E. Ebg.

Rödbyfjord. Se Rödby.

Röd ceder, *bot.* Se Juniperus.

Rödding, by i Schleswig-Holstein, omkr. 30 km.
. v. om Hadersleben, egde Danmarks första folk-
ögskola (grundlagd 1844), hvilken 1865 flyttades
till Askov. Här upprättades 1874 en dansk fri-
kyrklig församling, den första i Nord-Slesvig.

Rödeby, socken i Blekinge län, Östra härad.
13,235 har. 4,009 inv. (1914). R. bildar ett
pastorat i Lunds stift, Medelstads kontrakt.

Rödek, *bot.* Se Ek.

Rödelheim [-hajm], förr stad i preussiska reg.-
omr. Wiesbaden (Hessen-Nassau), 1910 inkorpo-
reradt i Frankfurt a. M. 10,067 inv. (s. å.). Au-
tomobilfabrik o. a. industri. Villor tillhörande in-
vånare i Frankfurt. J. F. N.

Rödene, socken i Älfsborgs län, Kullings härad,
i kommunalt hänseende förenad med Alingsås soc-
ken till en kommun, benämnd Alingsås lands-
församling och Rödene. R. ensamt omfattar
1,721 har. 250 inv. (1914). Annex till Alingsås
stadsförsamling, Skara stift, Kullings kontrakt.

Rödenes, härad och socken längs svenska grän-
sen och kring R.- l. Örjesjöen i Smaalenenes
amt, Norge. 261,87 kvkm. 1,361 inv. (1910).
Genom R. går banan från Mysens station på östra
Smaalenslinjen öfver Örje i Ömarks härad till
Töcksmark i Sverige. Genom det kanaliserade
Fredrikshaldsvasdraget och Femsjöen i Tistedalen
står R.-sjöen i ångbåtsförbindelse med Fredriks-
hald. I häradet finnas lämningar af skansen
Basmo (se d. o.). K. V. H.

Rödenessjöen. Se Rödenes.

Rödenesverket. Se Kroksundsverket.

Röderer. Se Roederer.

Rödesund, sund mellan Vättern och Bottensjön,
vid Karlsborgs fästning, och ändpunkt för järn-
vägen Karlsborg—Sköfde. Göta kanal, som går
fram n. om det naturliga sundet, har kanalstation
vid R. och därvarande gästgifvargård.

Rödfjällen, fjällparti i Härjedalen, Tännäs
socken, mellan Ljusnans tillflöde Tänån och Mug-
ga, ett tillflöde till Fämun i Norge. Från högsta
toppen, 1,170 m. ö. h., har man en vidsträckt
utsikt öfver Rogens högslätt (uppkallad efter den
sydligare sjön Rogen), en märklig högplatå (omkr.
900 m.), hvars vatten delar sig mellan fyra af den
skandinaviska halföns förnämsta floder: Ljusnan,
Dalälfven, Glommen och Klarälfven.

Rödfloka, *Torilis anthriscus* Gmel., *bot.*, en
medelstor ört af umbellaternas familj, med myc-
ket sträf stjälk och sträfva, dubbelt parbladigt
delade blad, rödletta blommor i dubbel flock
samt äggformig, högryggad, borsttaggig frukt.
Rödflokan trifves bäst på torra, grusiga ställen
samt träffas tämligen allmänt i södra och mellersta
Sverige. O. T. S. (G. L—m.)

Rödfos. Se Raufoss.

Röd fosfor, *kem.* Se Fosfor.

Rödfärg, röd mineralfärg, bestående af järn-
oxid och bl. a. framställd genom glödgning af
basiskt järnsulfat. Särskildt bekant som målarfärg
för bestrykning af trävirke är den svenska Falu
rödfärg, som tillverkas af Stora Kopparbergs
bergslags a.-b. P. T. C.*

Röd gnejs, *petrogr.* Se Gnejs.

Rödgrönblindhet. Se Färgblindhet, sp. 276.

Rödguld. Se Guld, sp. 583.

Rödhajarna, *zool.* Se Doggfisksläktet.

Rödhaken, Rotgeln, Rödbröstade sån-
garen, *Erithacus* (*Dandalus*) *rubecula*, *zool.*,
hör till fam. *Turdidæ* och ordn. *Passeriformes*.
Förr räknades den vanligen till släktet *Luscinia*,
rödstjärtsläktet i vidsträckt mening (se Röd-
stjärtsläktet), men föres nu vanligen jämte

Tryckt den 12/3 16

5 andra arter till ett särskildt släkte, i norra Europa representeradt endast af denna art. Rödhaken är ofvan grå med olivbrun anstrykning, bröst, strupe, hufvudets sidor upp öfver ögonen och ett tvärband öfver näbbroten gulröda, buken ljusgrå. Längd omkr. 150 mm. Rödhaken förekommer i vårt land allmänt från Skåne till södra Lappland. Den är en munter och liflig fågel, som ofta ses i rörelse mellan buskarnas grenar eller på marken. På morgnar och kvällar låter hannen höra sin något vemodiga sång från någon trädtopp. Sitt bo har den på marken, i någon hålighet, mellan trädrötter eller dylikt; boet består af mossa och fodras med fina rötter och grässtrån. Äggen, 6—8, äro gulhvita med gulbruna fläckar, vanligen tätast hopade i tjockändan. Som flyttfågel anländer rödhaken i början af april, till södra Sverige stundom redan i slutet af mars, samt flyttar bort i oktober; enstaka individer öfvervintra i södra Sverige och vid västkusten. G. G.

Rödhalsad dykand, Brunand, *zool.* Se Andfåglar, sp. 960.

Rödhalsad grafand, *zool.* Se Andfåglar, sp. 966 och 967.

Rödhalsad gås, *zool.* Se Andfåglar, sp. 966.

Rödholts. Se Rödträ.

Rödhönan, *zool.* Se Stenhönssläktet.

Rödiger, Alexander Fedorovitj, rysk militär och skriftställare, af finsk härkomst, f. 1853, genomgick finska kadettkåren och ryska pagekåren samt blef 1872 officer vid Semonovska gardesregementet. Efter att ha genomgått generalstabsakademien inträdde R. 1877 i generalstaben, hvilken han sedan under hela sin tjänstetid tillhörde; han deltog i kriget med Turkiet 1877—78 som kapten. Öfverste 1884, generalmajor 1894, tjänstgjorde R. 1884—98 som ”ordinarie professor” i generalstabsakademien och utgaf under denna tid framstående arbeten i militär organisation och förvaltning. Generallöjtnant 1900, general af infanteriet 1907, innehade R. från juli 1905 till mars 1909 befattningen som krigsminister och blef därefter medlem af riksrådet. C. O. N.

Rödinge, socken i Malmöhus län, Färs härad. 2,236 har. 496 inv. (1914). R. bildar med Ramsåsa ett pastorat i Lunds stift, Färs kontrakt.

Rödingen, *zool.* Se Laxsläktet, sp. 1453.

Rödja, Röja, i vissa delar af Norrland allmogebenämning på tjäderhöna.

Rödkallen, holme med fyr- och lotsplats i Bottniska viken, Norrbottens län, vid södra inloppet till Luleå. Fyren är en blänkfyr med en blänk af 15 sek:s varaktighet hvar minut, anbragt på 25 m. höjd i ett 21,4 m. högt, nedtill öppet järntorn från 1872.

Rödkilde [-kille], dansk folkhögskola, på Mön, grundlades 1865 af sedermera folketingsmannen Frede Bojsen, men fick först 1866 sin nuvarande byggnad i närheten af Stege. Den leddes af Bojsen själf till 1870 samt ånyo 1905—09 och har alltid hört till de mest betydande i sitt slag. E. Ebg.

Rödklöfver, *bot.* Se Klöfver.

Rödknoten, *zool.* Se Gnodingsläktet, sp. 1367.

Röd kopparmalm, *miner.* Se Kopparmalmer, sp. 991.

Röd kopparnickel, *miner.* Se Kopparnickel, sp. 992.

Rödkrita, *kem. tekn.* Se Krita 2.

Rödkulla. 1. *Bot.* Se Odontites. — 2. *Husdjurssk.* Se Nötkreatursskötsel, sp. 382, med fig. 6 på tillhörande plansch. — Rödkullorna äro i Dalarna föremål för förädling under ledning af en 1912 bildad afvelsförening, som äfven ger ut stambok öfver rasen. 2. H. F.

Rödkål, *bot.* Se Brassica.

Rödlakan (af fsv. *ryglakan, röglakan,* eg. draperi eller öfverdrag, som den sittande har bakom ryggen, väggbonad), *text.,* ett slags skånsk allmogeväf, som kännetecknas af, att dess i olika färger förekommande inslag icke sträcka sig öfver hela väfbredden, utan endast så långt som ifrågavarande färger fordra i mönstret. Inslagen, af fylligt flertrådigt ullgarn, inväfvas därför icke medelst skyttel, utan inplockas med fingrarna mellan de jämförelsevis glest sittande starka bomullsvarptrådarna, som lyftas i 2-skaftbindning. Hvarje mönsterruta bru-

Från ett sängtäcke, väfdt i rödlakan. (Ingelstads härad, Skåne.)

kar i väfven vanligen representeras af 4—6 (mera sällan endast 2) varptrådar samt så många inslag, som behöfvas, för att rutan skall bli kvadratisk. Sammanhållningen i inslagsleden mellan de olika färgpartierna åstadkommes därigenom, att de båda inslagen vid gränsställena slingras om hvarandra.

Detta väfslag är till sin byggnad och sitt framställningssätt öfverensstämmande med s. k. gobeläng, i synnerhet den art däraf, som kallas basse-lisse (se Haute-lisse). Till det yttre äro dock de båda väfslagen mycket olika, beroende på, att rödlakan väfves efter ett jämförelsevis enkelt, på rutpapper markeradt mönster, där hvarje ruta (som ofvan nämnts) skall representeras af 4—6 varptrådar samt jämförelsevis många inslag, och således få ganska stora afsatser mellan färgerna, under det att man i gobelängen, som väfves efter en på orutadt papper tecknad skiss, inslingrar inslagen oberoende af några rutafsatser och således kan åstadkomma mjukare öfvergångar i såväl form som färg. Rödlakan med endast 2 varptrådar i rutan kallas stundom halfgobeläng. Rödlakansväfningen är mycket tidsödande, men ger, om den utföres väl och efter lämpliga mönster, en synnerligen värdefull, med rätta högt uppskattad väfnad. G. A. W.

Rödlera. Se Haf, sp. 985.

Rödlon, *zool.* Se Losläktet.

Rödlånke, *bot.* Se Peplis.

Rödlöga, bebodd ö i Stockholms yttre skärgård, räknas som 3/4 mtl till Blidö socken, Stockholms län.

Rödlök, *bot.* Se Lök.

Röd mangankisel, *miner.* Se Rhodonit.

Rödmossa, *bot.* Se Sphagnum.

Rödmullen, *zool.* Se Mullus.

Rödmöllaområdet, *geol.* Se Kritsystemet, 1477 o. 1478.

Rödmössor. Se Lamaism, sp. 929.

Rödnarv, *bot.* Se Spergularia.

Rödnäbba, *zool.* Se Blåsnultran.

Röd näckros, *bot.*, namn på *Nymphæa alba* r. *rosea* och *N. candida* var. *rubra*, som finnas sjön Fagertärn på Tiveden. Den förstnämnda ines äfven i Kroksjön på Tiveden. De röda näckorna äro numera naturskyddade. G. L—m.

Rödpennor. Se Blyertspennor, sp. 789.

Rödplister, *bot.* Se Lamium.

Rödpors, *bot.* Se Andromeda.

Rödröta, *bot.* Se Polyporus.

Röds batteri, äfven kalladt Fastings batteri, på Kraakeröy i Norge, synes ha byggts 1807, det äfven bestyckades. 1814 tystades det af den från ett landsatt svenskt fältbatteri. Det evakuerades 1821. L. W:son M.

Rödseende, *med.* Se Erytropsi.

Rödsjuka (lat. *Erysipelas suis*), *veter.*, en hos sin förekommande smittsam sjukdom, hvars verkliga natur påvisades först 1886, då F. A. J. Löffler upptäckte rödsjukebacillen som den egentliga sjukdomsorsaken. Rödsjukan uppträder i synnerhet under sommaren, oftast enzootiskt, men stundom även som epizooti, och förorsakar ofta betydande förluster. Rödsjukebacillen är en ytterst liten (0,001—0,0015 mm.), orörlig, ej sporbildande bacill. Sjukdomen uppträder i 3 olika former, som akut rödsjuka, nässelfeber och kronisk rödsjuka. Den *akuta rödsjukan* kännetecknas af hög feber (41—42°), stor mattighet, ögonlocken äro ansvällda och starkt rödfärgade, foderlusten upphörd, men törsten vanligen ökad; stundom förekomma kräkningar och i början förstoppning, men sedermera diarré. Mest karakteristiskt är på huden, särskildt under buken och på insidan af benen, uppkommande fläckar, först ljusröda, sedermera mörkare röda till rödblå, svämma och föga upphöjda öfver ytan. Sjukdomen har ett hastigt förlopp, och döden följer stundom redan inom 24 timmar, vanligen dock först på andra eller tredje dagen, och dödligheten växlar mellan 50 och 85 proc. *Nässelfebern* yttrar sig i uppkomsten på huden, särskildt på kroppens sidor, ryggen och utsidan af extremiteterna, af större och mindre, platta upphöjningar af oftast fyrkantig eller romboidisk form och till färgen i början ljusare röda, sedan mörkare, blåvioletta till bruna. Utslaget åtföljes af feber, dåsighet och upphörd foderlust, men har i allmänhet ett godartadt förlopp, och djuren tillfriskna efter 2—6 dagar. I svårare fall kan brand i huden uppstå, särskildt på ryggen, så att stora stycken af huden kan kunna bortfalla. Den *kroniska rödsjukan* består vanligen i en kronisk endokardit, förorsakad af vegetationer på hjärtklaffarna, som framkallas af rödsjukebacillerna, och uppträder hos djur, som genomgått den akuta rödsjukan; 6—12 veckor efter det synbara tillfrisknandet börja djuren visa sig matta, ligga mest och då alltid hvilande på bröstet och armbågarna, andningen är besvärad, och stundom inställer sig hosta, hjärtslagen bli voldtande, och rodnad i huden uppträder, särskildt å öron och hals, men äfven på andra ställen af kroppen; djuren afmagra starkt, och svaghet i bakdelen, stundom t. o. m. förlamning, inställer sig. Någon gång yttrar sig den kroniska rödsjukan endast i långsam afmagring, besvärad andning, störd matsmältning och smärre blödningar i huden med affall af borsten. Utgången är alltid dödlig. Smittan upptas vanligen genom foder och dryck, som förorenats genom träck eller urin från sjuka djur, eller genom förtärande af affall från i rödsjuka döda eller slaktade svin, och inkubationstiden är 3—4 dagar. Smittämnet besitter stor tenacitet och kan intorkadt bevara sin virulens i 30 dagar och utsatt för direkt solljus i 12 dagar. I fläsk efter sjuka djur dödas bacillerna först efter $2^1/_2$ timmars kokning, och efter nedsaltning eller rökning i 30 dagar ha dock lefvande baciller i fläsket kunnat påvisas. Af behandlingen af sjukdomen är i regel ej mycket att vänta, och viktigast är därför att förekomma dess spridning genom isolering af de sjuka djuren. Vid utbrott af rödsjuka iakttagas därför föreskrifterna i K. M:ts kung. 3 nov. 1906. Ett verksamt medel mot sjukdomen är äfven ympning, och därvid användes dels Pasteurs metod, som består i subkutan injektion af en mindre mängd (0,12 kbcm.) buljongkultur af rödsjukebaciller, hvars virulens försvagats genom inympning på kanin. Ympning af svin företages helst på 3—5 månader gamla grisar och upprepas efter 12 dagar. Svin af mera förädlade raser visa sig dock ganska känsliga, och ympningen kan i sådana fall medföra en förlust af 5—10 proc. af de behandlade djuren. Lorenz' och Leclainches metod består däremot i insprutning af blodserum (5—10 kbcm.) från djur (kaniner och svin, Lorenz 1893, hästar, Leclainche, Schütz och Voges, 1898), som genom upprepade inympningar af rödsjukesmittämne gjorts immuna mot sjukdomen (serovaccination), och därigenom uppnås en passiv immunitet, som dock varar endast en kortare tid (7—17 dagar). Bait använder en kombination af bägge dessa metoder, hvarvid antingen först insprutas enbart immunserum och omedelbart därefter 0,25—1 kbcm. buljongkultur och 12—15 dagar därefter dubbla denna kultur (Lorenz' och Schütz' metod), eller först en blandning af 1 d. buljongkultur och 9 dlr immunserum, 5 kbcm. för svin af 50 kg. vikt och 1 kbcm. för hvart tionde kg. däröfver, samt 10—12 dagar därefter 0,5 kbcm. buljongkultur (Leclainches metod). Genom denna kombinerade metod vinnes dels den fördelen, att risken af ympningen minskas, dels att immunitet genast inträder, dels äfven att en mera varaktig immunitet uppnås. E. T. N.

Rödskimmel. Se Skimmel.

Rödskinn (eng. *redskins*, ty. *rothhäute*, fr. *peaux-rouges*), benämning på Amerikas indianer.

Rödskörhet, *metall.*, samma företeelse hos järn- och stålprodukter som rödbräcka (se Järn, sp. 384), men beroende på syrehalt till följd af otillfredsställande färskningsförlopp.

Rödslag, äldre, bland grufarbetarna i Sala blymalmsgrufva använd benämning för den i grufvan delvis förekommande zinkmalmen, hvilken i början ansågs som oart och kvarlämnades. E. E.

Röd snö, *bot.*, en i arktiska och alpina trakter förekommande rödfärgning (karmosinröd, blodröd,

tegelröd) af snön, beroende på riklig förekomst af rödfärgade volvocacéer, oftast *Chlamydomonas nivalis* (*Sphærella nivalis*, *Hæmatococcus nivalis*). Snön är vanligen färgad endast till ett ringa djup, intensivt i ytan, där algerna hastigast föröka sig i smältvattnet mellan snökornen. I Sveriges fjälltrakter är röd snö ingen sällsynt företeelse och förekommer där både på s. k. evig snö och på snöfläckar, som smälta alldeles bort under sommaren. På Spetsbergen finnes tegelröd och grön snö. Se V. B. Wittrock, ”Om snöns och isens flora” (1883). G. L—m.

Rödsot l. Dysenterī, förut äfven kallad Rödsjuka, Blodsot, Besmittelig blodgång, *med.*, en mycket gammal sjukdom, förekom redan bland vikingarna på deras härnadståg och grasserade bland Ragnar Lodbroks krigare. Enligt Bergman nämnes rödsot första gången som epidemi i Sverige under namnet ”blodsot” i den stora rimkrönikan, då sjukdomen rasade 1452 i danska härен i närheten af Jönköping. I ”Een nyttigh Läkarebook” (1578) skrifver Benedictus Olai 1578, att rödsoten var en af alla känd sjukdom. Den härjade svårt i äldre tider på svenska flottans fartyg. 1741—42 skola på flottans fartyg ha omkommit 25,000 man af rödsot jämte skörbjugg och fläckfeber (Hult). Omkr. 1770 och 1789 uppträdde sjukdomen med fruktansvärda epidemier i stora delar af Sverige. Under 1808—09 års krig rasade sjukdomen svårt bland landtvärnet och spred sig med trupptransporter till olika delar af riket. 1808—13 afledo inemot 50,000 människor i Sverige i rödsot. Äfven 1852—59 härjades landet af rödsot; sjukdomen antogs vara införd från södra Amerika med ett krigsfartyg, som landsatte den af rödsot hemsökta besättningen både i Göteborg och Karlskrona, hvarifrån sjukdomen spreds i mellersta och södra Sverige med undantag af Skåne. 1880—83 gick en epidemi i Malmö; blott höstetiden yppade sig sjukdomen, öfver halfva året slumrade smittämnet nästan fullständigt. Under sista årtiondena har sjukdomen aftagit i vårt land. Huruvida här fortfarande sparsamma fall af sjukdomen förekomma, är ovisst. I motsats mot koleran har rödsoten härjat svårt i det inre af landet och därvid spridt sig längs landsvägarna. Sjukdomen har varit dödande för alla åldersklasser, framför allt för ålderstigna och barn. Dödligheten har i vissa epidemier, framkallade af de giftsvaga Flexner- och Y-bacillerna, varit ½, undantagsvis 8—13 proc. I epidemier, framkallade af den giftiga Shigabacillen, har dödligheten varit 10—20, i svåra epidemier 30—50 proc. Gemenligen kallas alla tarmsjukdomar för rödsotsartade, dysenteriska, om exkrementerna öfvervägande bestå af blodiga, slemmiga massor och uttömningarna ske under smärtsamma trängningar. Uttömningarna äro små, men deras antal mycket stort. Rödsotsliknande sjukdomsfall kunna uppträda vid andra sjukdomar: uremi, vid tuberkulösa tarmsår, vid gammal lues och tarmstrikturer och ulcerativa processer, som leda till blod- och slemuttömning, vid kvicksilfverförgiftning. Dysenteri förekommer i en s. k. *bacillärform* och en *amœbform* l. tropisk form. Det är den bacillära formen af sjukdomen, som uppträder epidemiskt i Europa. Hit torde äfven våra rötsotsepidemier ha hört. Rödsot förorsakas icke af ett enda slags dysenteribakterier, utan af en grupp sådana, som likna hvarandra mycket i kulturellt och morfologiskt afseende, men skilja sig från hvarandra bl. a. genom serumreaktion. Efter sina upptäckare ha dessa fått sina namn Shiga-, Kruse-, Flexnerbacillen m. fl., den senare afsevärdt giftsvagare än de två första. De olika dysenteribakterierna äro nära besläktade med hvarandra, men icke identiska med hvarandra. Dessa bakteriers orsaksförhållande till dysenterien har bevisats genom oafsiktliga laboratorieinfektioner, vid hvilka små mängder renkulturer oafsiktligt blifvit nedsväljda af friska personer, som därefter angripits af sjukdomen. Bakterierna förekomma i afföringarna, i de sjuka delarna af tarmen och i mesenterialkörtlarna. Infektionen sker sannolikt oftast med smutsiga fingrar, lifsmedel och dricksvatten. Flugorna torde i varmare länder spela en roll vid dess spridning. Patologiskt-anatomiskt karakteriseras sjukdomen af nekrotiserande inflammation af tjocktarmens slemhinna, som är svårast å de fria kanterna af slemhinnevecken. Först är tarmens yta grårödt färgad och på sina ställen betäckt med beläggningar; senare skorpvandlas dessa, och substansförluster uppträda; äfven djupa sår i tarmen kunna bildas. Sjukdomen börjar i allmänhet plötsligt om natten, ofta med koleraliknande symtom. Afföringarna förlora snart sitt vanliga utseende, små mängder slem, blod och serös vätska uttömmas med täta mellanrum under smärtsamma trängningar. Påfallande hastigt uttömmas den sjukes krafter och förändras hans utseende. Feber förekommer ej alltid. Pulsen företer intet anmärkningsvärdt. Efter 4—8, i svårare fall först efter 14 dagar och längre, antaga afföringarna mera normalt utseende, med mindre inblandningar af blod och slem, genomsatta med slamsor af afdöda väfnader. I detta stadium äro afföringarna fruktansvärdt stinkande, under det att den första sjukdomstidens blodiga och slemmiga afföring endast hade en fadd lukt. Sjukdomen kan äfven börja småningom och ha ett mera utdraget, men lindrigare förlopp. Den tropiska dysenterien framkallas genom amœban (se Amœba) *Amœba histolytica*, som Schaudinn kallade den af honom upptäckta dysenteriamœban till skillnad från den ibland i tarmen normalt förekommande *Amœba coli*. Utom den ofvannämnda finnas flera amœbor, mer eller mindre besläktade, som kunna åstadkomma dysenteriska processer i tarmen. Undersökes en slempartikel af uttömningen från tropisk dysenteri under mikroskopet, kan man med säkerhet igenkänna amœborna på deras rörelser. De äro mycket större och starkare ljusbrytande än andra i afföringen förekommande celler (varkroppar, blodkroppar, epitelialceller) samt framför allt rörliga. Insprutas amœbuttömningar i tjocktarmen på unga kattor, framkallas hos dessa dysenteriska symtom, och deras uttömningar innehålla massor af amœbor. De patologiskt anatomiska förändringarna kunna i färska fall vara olika vid den bacillära och tropiska formen. Den senare är så godt som uteslutande begränsad till tjocktarmen, tarmsåren ha icke difteritisk karaktär med från ytan fortskridande sönderfall, utan de äro från början djupa och skarpt afsatta från den omgifvande tarmslemhinnan. Liksom bägge formerna i fråga om de

niska symtomen äro lika, äro äfven principerna behandlingen lika. Första uppgifterna för nna är omsorg om grundlig rensning af tarmen inolja, kalomel), hvarjämte en desinficerande n adstringerande inverkan på tarmen efteräfvas (tannin 0,6 hvarannan—hvar tredje timme r os och per rectum tanninlavemang 0,5—1 oc. i mängder af 1—2,5 l.). Särskildt alla födonnen, som ge mycket exkrementer, måste undas. Simarubabark och ipecacuanha ha rekomnderats särskildt bland den legion af medel, m utpuffats mot den tropiska dysenterien. Unr det akuta stadiet är viktig, att magen hålles rm genom varma omslag. Vid stolgången inpas patienterna i värmda yllefiltar. Ett högrdigt dysenteriserum anses vid Shiga-Krusessenteri i stånd att förkorta sjukdomsförloppet och nska dödligheten. Aktiv immunisering mot dynteri genom insprutning af dödade bakterier är nvändbar på grund af svårartade symtom. Dynteri hör till de sjukdomar, hvilkas genomgående terlämnar en ganska god immunitet. Liksom vid fus och kolera kvarlefver rödsotssmittämnet längre der kortare tid i afföringen. Så länge denna är emblandad, anses den alltid vara misstänkt härinnan. 1—2 veckor efter tillfrisknandet måste an räkna med sådan smittafsöndring. Under en dsotsepidemi på truppöfningsplatsen Hagenau anäffades vid sidan af 171 sjukdomsfall 139 friska acillbärare. Äfven förekomma permanenta bacillärare af rödsotshemsökta trakter och torde afsirdt bidraga till sjukdomens spridning. I urinen rekomma dysenteribakterierna icke, emedan de i otsats mot tyfusbakterierna icke öfvergå i blodet. jukdomen bekämpas efter de vid smittsamma sjukomar vanliga reglerna: den sjuke oskadliggöres enom isolering, hans uttömning desinfekteras; enom bakteriologiska undersökningar söker man rska efter friska bacillbärare i den sjukes omlifning och dessas isolering. Om renhållning och ricksvattenstillförsel äro ordnade, räcker det med ämnda åtgärder. Ytterligare allmänhygieniska åtärder inriktas på renhållningen: den yttre, bozadens och den personliga. Rödsoten angriper med örkärlek de fattigare folkklasserna och människor, m måste bo trångt under ogynnsamma hygieniska förhållanden. G. Wrgn.

Rödspofven, Rödspofsläktet, *zool.* Se Långnäbbsläktet.

Rödspottan, Rödspättan, *zool.* Se Flundersläktet.

Rödsten, *geol.*, i Danmark använd benämning för af järnoxidföreningar till en stenhård massa sprickalt sammankittadt kvartärt grus och sand. Förekommer på ön Fur i Limfjorden m. fl. ställen. E. E.
Jfr Al, sp. 452.

Rödstjärten, Vanliga rödstjärten, *Phoenicurus phoenicurus*, *zool.*, den hos oss allmänaste representanten för rödstjärtsläktet (se d. o.). Hannen är ofvan askgrå, pannan hvit; ett band öfver näbbroten, hufvudets sidor och halsen framtill svarta; bröstet, öfvergumpen och stjärtens sidor roströda; de två mellersta stjärtpennorna och vingarna äro bruna, buken gråhvit. Honan är ofvan gråbrun, under gulgrå med buken gulhvit, för öfrigt lik hannen. Andra handpennan är hos denna art lika med eller längre än den sjätte. Fågelns hela längd är omkr. 150 mm. Rödstjärten häckar i hela vårt land till långt upp i Lappland och går i fjällen upp i björkregionen. Sin boplats väljer den i ihåliga träd, hål i murar e. d. Boet bygges vanligen af mossa och fodras inuti med fjädrar och hår. Äggen, 6—8 till antalet, äro grönblå, enfärgade. Som flyttfågel anländer rödstjärten i slutet af april och flyttar bort i september. Rödstjärtens föda utgöres mest af insekter, men den förtär äfven bär. På grund af sin vana att vicka med stjärten benämnes den af allmogen i vissa trakter kvickstjärt eller vippstjärt, hvilket senare namn dock vanligen tillägges sädesärlan. — Förutom vanliga rödstjärten är i vårt land äfven en annan art anträffad, nämligen svarta rödstjärten, *Ph. gibraltariensis*. Hannen har hufvudet, halsens öfversida, ryggen och de mindre vingtäckfjädrarna mörkgrå samt pannan, hufvudets sidor, strupen och bröstet svarta. Honan är ofvan brungrå, under askgrå och liknar i öfrigt hannen. Andra handpennan är kortare än den sjätte. Fågelns hela längd är omkr. 155—160 mm. Denna art, som egentligen tillhör södra och mellersta Europa samt norra Afrika, har hos oss endast anträffats ett fåtal gånger, hufvudsakligen i Skåne, där den också funnits häckande, men enstaka exemplar äfven i mellersta och norra Sverige, nordligast vid Kvikkjokk. Äggen äro rent hvita. Arten uppfattas af en del författare som en underart af *Ph. ochrurus*, som förekommer i Persien och Kaukasus och kännetecknas af roströd buk; enligt denna uppfattning skulle den benämnas *Ph. ochrurus gibraltariensis*. G. G.

Rödstjärtsläktet, *zool.*, tillhör fam. trastfåglar, *Turdidæ*, inom ordn. *Passeriformes*. I den faunistiska litteraturen tages detta släkte i olika omfattning: i vidsträckt mening släktet *Luscinia*, omfattar det förutom de egentliga rödstjärtarna äfven näktergalar, blåhakar och rödhakar, i inskränktare mening släktet *Phoenicurus*, endast de förstnämnda. Släktet *Luscinia* i vidsträckt mening omfattar omkr. 30 arter, samtliga tillhörande Gamla världen; släktet *Phoenicurus*, med 15 arter, är inskränkt till Europas och Asiens tempererade länder samt Himalayas högland. De egentliga rödstjärtarna igenkännas på, att stjärtens sidopennor äro i hela sin längd roströda, benen svarta och munvinkeln försedd med väl utbildade borst. I vårt land finnas två arter: vanliga rödstjärten och svarta rödstjärten. Se vidare Rödstjärten. G. G.

Rödsvingel, *bot.* Se Festuca.

Rödtangens batteri, i Norge på en i Idefjorden n. om Brattöen utskjutande udde 1,5 km. v. om Fredrikshald. R., som var bestyckadt med 6 kanoner, underhölls 1807 af nämnda stad, men fick sedan förfalla. L. W:son M

Rödt regn, *meteor.* Se Blodregn.

Rödträ, Rödholts, ett färgträ af västindiska *Cæsalpinia*-arter, stående nära färnbock och bresilja. Jfr Bahiaträ och Sappan.

Rödvattensträdet, *bot.* Se Erythrophlœum guineense.

Rödved. 1. *Bot.* Se Eureka (stad) och Sequoia. — 2. *Skogsh.*, rötskada i löfträds ved, uppkommer från yttre skador, såsom kvistning

och näfvertäkt. Rödveden är ännu hård, men bildar lätt utgångspunkten för vidare gående rötskada. 2. H. J. Dft.

Rödvig skans, på Själland nedanför Stevns klint, hölls besatt af svenskarna 1658—60.

Rödvin. Se Vin.

Rödvingetrasten, *zool.* Se Trastsläktet.

Rödväppling, *bot.*, detsamma som rödklöfver. Se Klöfver.

Röd zinkmalm, *miner.*, detsamma som zinkit (se Rothzinkerz).

Rödö, haifsyr. Se Osen.

Rödön. 1. Socken i Jämtlands län, Lits och Rödöns tingslag. 25,645 har. 2,910 inv. (1914). R. bildar med Näskott, Aspås och Ås ett pastorat i Härnösands stift, Jämtlands norra kontrakt. — 2. F. d. tingslag i Jämtlands län, 1912 förenadt med Lits tingslag till Lits och Rödöns tingslag (se d. o. i Suppl.).

Rödösund, sundet mellan Frösön i Jämtlands Storsjö och fastlandet i n. (Rödöns socken).

Rödöy, härad och socken mellan Sandnessjöen och Bodö i Helgeland, Nordlands amt, Norge. Kusten är sönderskuren af djupa, trånga fjordar med branta stränder (Tjongs-, Mel-, Sörfjorden m. fl.). Bland öarna därutanför märkas Rödöy (10,3 kvkm.) och i s. Hestmandöen. I ö. skjuter R. upp mot Svartisens snömassor, från hvilka reser sig det 1,599 m. höga, imposanta Snetind. Bland häradets högsta fjäll äro de spetsiga Kjerringviktinder (1,144 m.), i s. Strandtinderne (1,169 m.) och Bloktinderne med det vackra, i ögonen fallande St. Bloktind (1,032 m.). Af arealen äro blott 20,4 kvkm. bevuxna, medan 58 kvkm. täckas af evig snö och is. R. är ett viktigt fiskeridistrikt. — K. V. H.

Röer, Hans Heinrich Eduard, tysk orientalist, f. 1805 i Braunschweig, d. där 1866, studerade först filosofi och medicin i Königsberg och Jena, men egnade sig efter inträde i Ostindiska kompaniets tjänst (1839) åt studiet af orientaliska språk, företrädesvis sanskrit, och ställdes i spetsen för skolväsendets ordnande i Bengalen. Såsom bibliotekarie (1841) och sekreterare (1847) vid Asiatic society of Bengal i Calcutta började han 1846 utgifvandet af det stora, viktiga samlingsverket "Bibliotheca indica" och publicerade där flera indiska filosofiska arbeten i original och öfversättning, liksom han öfver hufvud var en af de förste, som gjorde den indiska filosofiens betydelse känd i Europa. Hans allra viktigaste publikation är de i "Bibliotheca indica" offentliggjorda och öfversatta upanishaderna, nämligen "The Brihad Aranyaka Upanishad", "The Chhándogya Upanishad", "The Taittiriya and Aitaréya Upanishads", "The Isa, Kéna, Katha, Praśna, Munda, Mándukya Upanishads". 1861 återvände han till sin fädernestad. Andra arbeten af R. äro *Division of the categories of the Nyáya philosophy, with a commentary by Viśwanátha Panchánana* (1850); *The Sáhitya-Darpana or mirror of composition, a treatise on literary criticism; by Viśwanátha Kavirája* (1851; med eng. öfv. af Ballantyne); *The Uttara Naishadha Charita, by Srí Harsha, with the commentary of Náráyana* (1855); *The Sanhitá of the Black Yajur Véda, with the commentary of Mádhava Áchárya* I (1860; tills. med E. B. Cowell); deltog i utgifvandet af Vedántafilosofiens hufvudverk, *The aphorisms of the Vedánta, by Bádaráyana, with the commentary on Sankara Achárya and the gloss of Govinda Ananda* (1854—63) och *Hindu law and judicature from the Dharma-Sástra of Yájnavalkya in english with explanatory notes and introduction* (tills. med W. A. Montriou, 1859). Af hans öfriga arbeten må nämnas *Über das speculative denken in seiner fortbewegung zur idée* (1837), *Védánta-Sára, or Essence of the Védánta, an introduction into the Védánta philosophy* (1845) samt några afhandlingar om Spinozas och Herbarts system. Efter hans död offentliggjordes en större afhandling (i "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft", bd 21, 22): *Die lehrsprüche der Vaiçeshika-philosophie von Kanáda.* H. A. (K. F. J.)

Röfors, masugn och lancashiresmedja. Se Laxå 2.

Röfran, å. Se Lundörrsfjällen.

Röfvarholmen, i finska skärgården, midt i Sandö ström. På R. uppförde öfverstelöjtnant Jönsson i juli 1808 ett batteri för 4 st. 12-pundiga kanoner och upptog 2 aug. med stöd af detta strid med sina skärgårdsfartyg mot en rysk eskader, men måste slutligen vika, och batteriet stormades af ryssarna. L. W:son M.

Röfvarkors. Se Kors, sp. 1081 och fig. 16.

Röfvarkräfta, *zool.* Se Birgus.

Röfvarmyran, *zool.* Se Myror, sp. 110.

Röfvarroman. Se Roman, sp. 690.

Röfvarsynoden. Se Dioskuros.

Röfvarättika (fr. *vinaigre des quatre voleurs*), *Acétum quatuor ladrónum, Acetum prophyla'cticum* (Ph. suec. ed. I.), *farm., med.*, har sitt egendomliga namn däraf, att, enligt sägen, fyra likplundrare, under det pesten en gång härjade i Marseille, skyddade sig mot smittan genom att använda denna starkt aromatiska och helt visst kraftigt desinficierande ättika. Den bereddes af åbrodd, pontisk malört (*Artemisia pontica* L.), krusmynta, rosmarin, vinruta och salvia, lavendel, kalmus, kryddnejlikor och muskot samt vinättika, hvartill stundom sattes något kamfer, löst i ättiksyra. Denna ättika var en brunaktig, starkt aromatiskt och surt luktande vätska. I stället för densamma finnes nu i Sv. farmakopén *acetum aromaticum*, kryddättika, som äfven förr, ehuru ej med rätta, fått sig tillagdt det gamla namnet *acetum prophylacticum*, hvilket eg. tillhör endast den förr brukliga röfvarättikan. Kryddättikan är en lösning af flera flyktiga oljor (kanelaldehyd, lavendel-, pepparmynt-, citron- och rosmarinolja samt eugenol) i koncentrerad sprit, till hvilken lösning sättas ättiksyra och ättika. Denna blandning bildar, då den är färdig, en klar, nästan färglös vätska, med en uppfriskande, syrlig, starkt aromatisk lukt. Båda dessa slags aromatiska ättikor äro rätt goda desinfektionsmedel till tvättningar af händerna och i sjukrum. Deras användning är dock numera sedan länge undanträngd af moderna antiseptiska medel. O. T. S. (C. G. S.)

Rögdenaaen [-å-]. Se Rögdensjöerne.

Rögdensjöerne, tre insjöar, nämligen Nordre, Mellem och Store Rögdensjö, på gränsen till Sverige i Grue härad, Hedemarkens amt, Norge. De stå sinsemellan i förbindelse genom Rögd-

fven (no. *Rögdenaaen*), som nedanför Östmarks rka rinner genom sjön Klaggen och vid Torsby ller ut i norra ändan af Öfre Fryken. K. V. H.

Rögdälfven. Se Rögdensjöerne.

Rögle, gods i Välinge socken, Malmöhus län, nfattar hufvudgården R., $3^{5}/_{8}$ mtl, samt underdande $9^{149}/_{160}$ mtl, alltsammans tax. till 1,176,300 ., hvarjämte till samma egare, R. tegelbruks--b., höra R. kvarn och ett storartadt tegelbruk, x. till 141,000 kr. (1914). R:s förste kände gare var Lauritz Knutsson Giedde till Spannarp, m innehade det i början af 1500-talet. Sedan llhörde det bl. a. släkten Grubbe, generalguvören G. O. Stenbock, lagmannen J. Cedercrantz h hans barn och barnbarn. 1830 köptes det af versten grefve K. J. Wachtmeister, som upprde den nuvarande manbyggnaden. Från hans rfvingar köptes det i början af 1870-talet af konul P. Olsson i Hälsingborg. Wbg.

Röhl, Maria Kristina, porträttecknare, f. 6 juli 1801 på Skönstavik vid Stockholm, d. 30 nni 1875 i Stockholm, blef 1823 elev af kopparstickaren Kr. Forssell. Hennes teckning och modellering utbildades i en sträng och god skola, och hon lärde sig behandla crayonen och ritstiftet samt utförde äfven ett och annat kopparstick. Hennes hufvudsakliga sysselsättning blef sedan teckning af porträtt — oftast i svartkrita. Hon visade förmåga att träffa likheten, fin känsla för individualiteten och en utomordentlig flit. Det hörde på 1830- och 1840-talen snart sagdt till god on att låta ”rita af” sig af fröken R. Franzén, Tegnér, Wallin, Geijer, Holmbergsson (far och on), Nils Månsson, And. Danielsson, Emilie Högvist, graverade eller litografierade af Forssell, Ruckman, bröderna Cardon, Herlin m. fl., äro några af hennes mest bekanta porträtt. 1843 blef non led. af konstakad. Med 1849, då hon begaf sig till Paris, vidtar det senare skedet af hennes konstnärslif. Hon uppehöll sig 1851—52 i London och Liverpool, 1853—56 åter i Paris, där non arbetade på L. Cogniets ateljé och kopierade . Louvregalleriet. Hon studerade nu hufvudsakligen pastellmåleri. Vid hennes återkomst började fotografien utträng porträttmålning i både stor och liten skala. Fröken R. utöfvade sedan mestadels sin konst för nöjes skull. Hennes arbeten ha sina svagheter, teckningen är ej alltid fullt säker, modelleringen är en smula matt, och i framställningen råder en mjukhet, som ej sällan förefaller något sliskig. Men hennes bilder ega också framstående förtjänster, i synnerhet ett ofta lyckligt funnet uttryck, ”och i sina bästa verk intager konstnärinnan genom det fina behag, den älskvärda kvinnlighet och den ädla uppfattning hon i dem förstått inlägga”. En samling af hennes konceptritningar, innefattande omkr. 1,200 af konstnärinnan namngifna och påtecknade porträtt, tillhör k. biblioteket. Ett 60-tal porträtt finns i Nationalmuseum. Hon utförde undantagsvis ett eller annat porträtt i olja. —rn.*

Röhl., vid växtnamn förkortning för tyske botanisten Joh. Christ. Röhling (f. 1757, d. 1813).

Rö'hlinghausen [-haosen], by i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen), vid järnvägen Wanne-Bochum. 13,275 inv. (1910). Stenkolsgrufvor, tegelbruk och cigarrtillverkning. J. F. N.

Röhr, Johann Friedrich, tysk protestantisk teolog och kyrkoman, f. 1777, d. 1848, blef 1804 kyrkoherde i Ostrau vid Zeitz, 1820 öfverhofpredikant och generalsuperintendent i Weimar samt 1837 därjämte vice president för öfverkonsistoriet därstädes. R. är bekant som den s. k. vulgärrationalismens mest typiske och inflytelserike representant på det praktisk-kyrkliga området. I hans *Briefe über den rationalismus* (1813) fick denna åskådning sin första genomförda utformning. Ett än pregnantare uttryck för densamma gaf han i *Grund- und glaubens-sätze der evangelisch-protestantischen kirche* (1832; 4:e uppl. 1860), åt hvilket arbete han energiskt, fast förgäfves sträfvade att — i sällsam motsägelse till sin grundståndpunkt — förvärfva ett slags officiell auktorisation såsom uttryck för den evangeliska kyrkans från allt oförnuft renade bekännelse. I sin tidskrift *Predigerlitteratur* (1810—14), fortsatt i *Neue und neueste predigerlitteratur* (1815—19) och *Kritische predigerbibliothek* (1820—48), satt han från sin trivialt förståndsmässiga ståndpunkt till doms öfver allt, som afvek från hans egen åskådning: öfver den äldre supranaturalismen och den nyvaknande konfessionalismen liksom öfver den från Hegel utgående spekulativa rationalismen och Schleiermachers och hans lärjungars teologi. Missnöjet med det af R., med hans länge mycket stora inflytande, utöfvade andliga förmynderskapet tog sig slutligen uttryck i striden mellan R. och K. v. Hase (se d. o.), och i dennes berömda stridsskrift *Anti-Röhr* (1837) kom det afgörande dråpslaget mot hela den af R. företrädda riktningen. Emellertid representerade nog R. i sin personlighet också åtskilligt af det bästa i den gamla rationalismen. Goethe prisade hans predikningar för deras klara gedigenhet och uppriktiga konsekvens, och i Weimar ärades hans minne ännu långt efter hans bortgång. E. Bg.

Röhricht, Reinhold, tysk historiker, f. 18 nov. 1842 i Bunzlau, d. 2 maj 1905 i Berlin, verkade från 1868 som gymnasielärare i Berlin och var trägen forskare rörande korstågens och Palestinas historia. Bland hans skrifter märkas *Beiträge zur geschichte der kreuzzüge* (2 bd, 1874—78), *Studien zur geschichte des fünften kreuzzugs* (1891), *Geschichte des königreichs Jerusalem* (1898), *Geschichte der kreuzzüge im umriss* (s. å.) och *Geschichte des ersten kreuzzugs* (1901).

Röhss [rös]. 1. Karl Vilhelm Kristian R., f. 1834, d. 1900, var bankdirektör och grosshandlare i Göteborg, där han var led. af stadsfullmäktige. — Röhss' donationsfond är en fond, som stiftades efter hans död af hans arfvingar i enlighet med hans på dödsbädden uttalade önskningar. Af beloppet, 1,5 mill. kr., utanordnades af dem genast 250,000 kr. till

grundläggande af Röhss' konstslöjdmuseum samt 250,000 kr. till andra ändamål. Hufvudsumman, 1 mill., lämnades till Göteborgs stad, och räntemedlen skola, hvar gång de uppgå till 500,000 kr., användas till främjande af Göteborgs handel, industri eller kommunikationer. Vid första utdelningen, 1911, anvisades medlen till nybyggnad åt Göteborgs handelsinstitut, till Göteborgs handelskammare och till utredning rörande frihamn.

2. Johan August Anders R., den föregåendes broder, kommunalman, främjare af konst och vetenskaper, f. 20 juli 1836 i Göteborg, d. där 21 okt. 1904, genomgick Chalmerska institutet och bergsskolan i Falun samt egnade sig åt bergsbruk och handelsverksamhet i firman Vilhelm Röhss & komp. i Göteborg. R. deltog äfven i andra större affärsföretag därstädes, var stadsfullmäktig, ordförande i styrelserna för Göteborgs sparbank samt Ränte- och kapitalförsäkringsanstalt, i handels- och sjöfartsnämnden och hos handelsföreningens fullmäktige samt i styrelserna för Göteborgs museum, arbetarinstitutet, hamn- och älfstyrelsen, konstföreningen m. m., öfverallt läggande i dagen plikttrohet, klokhet, duglighet. Han egnade äfven verksamt intresse åt konst och vetenskap, frikostigt understödjande dess utöfvare. Göteborgs museum och Nationalmuseum ha af honom mottagit flera gåfvor. Till konstakademien, hvars hedersled. han blef 1891, gaf han 50,000 kr. att först begagnas till fullbordande af byggnadens konstnärliga utstyrsel och sedan, när akademien återgäldat beloppet, att bilda en fond, hvars räntor användas för akademiens syften. Han bekostade inredningen till Göteborgs nya ålderdomshem och donerade (1898) Lars Månssons i Tranemåla stora boksamling af nordisk litteratur till Göteborgs stadsbibliotek. 1901 donerade han till Göteborgs högskola 350,000 kr. såsom bidrag till inrättande af professurer i nationalekonomi med sociologi, geografi och statskunskap. Till Röhss' med en donation efter brodern V. Röhss grundlagda konstslöjdmuseum gaf han 180,000 kr. R. var led. af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg. 1o. 2. K. W—g.

Röhss' donationsfond. Se Röhss 1.

Röiknesfoss, ett 4 m. högt vattenfall i älfven Ottra, Ivelands härad, Nedenes amt, Norge. R. representerar nu 1,200 hkr, en vattenkraft, som genom reglering kan tredubblas. K. V. H.

Röja, *zool.* Se Rödja.

Röjselrättshemman. Se Stubbe- och röjselrättshemman.

Rök, socken i Östergötlands län, Lysings härad. 5,175 har. 1,022 inv. (1914). R. bildar med Heda ett pastorat i Linköpings stift, Lysings kontrakt. På kyrkogården står den bekanta Rökstenen (se d. o.).

Rök, *kam.* Se Matlag.

Rök. I allmänhet förstås med rök den mer eller mindre ogenomskinliga blandning af gaser (rökgaser) med (i hufvudsak mikroskopiska) småpartiklar af sot, flygaska, vattendroppar m. m., hvilken afgår från brinnande material (jfr ordspråket: ingen rök utan eld). Begreppet rök har emellertid utvidgats att betyda hvarje af mikroskopiska, fasta eller flytande partiklar grumlad gasmassa. Sålunda talar man om t. ex. salmiakrök, uppkommen genom "afrykning" af salmiak eller genom att ammoniak- och saltsyregas sammanträffa, om svafvelsyrerök, uppkommen genom finfördelad svafvelsyra i luften o. s. v. I den nu angifna allmännare betydelsen kan alltså rök vara af mycket växlande art och ega mångahanda orsaker till sin uppkomst. K. S—n.

Rökanalys (Rökgasanalys) betecknar, där intet annat är angifvet, analys af sådan rök eller sådana gaser, som alstras vid eldning. I regel gäller analysen endast rökgasernas sammansättning, mera sällan rökens halt af fasta partiklar (jfr Rök). En analytisk bestämning af de sistnämnda är nämligen förenad med så stora prak-

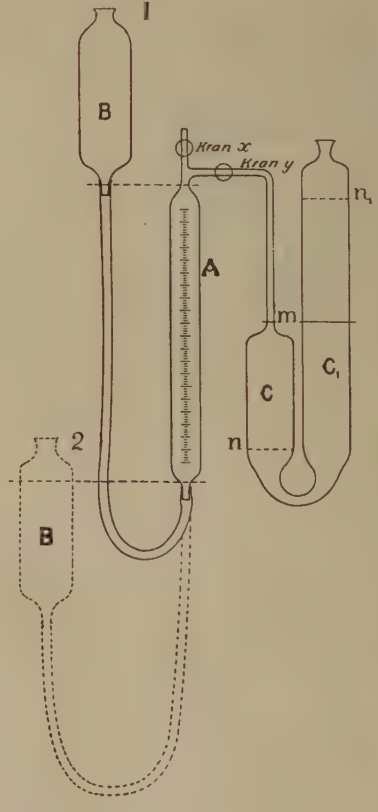

Fig. 1.

tiska svårigheter, att nyttan af analysen sällan motsvarar det därpå nedlagda arbetet. Genom de undersökningar, hvilka emellertid äro utförda i syfte att studera sotets ekonomiska betydelse, vill

ädock synas, som egde rökens sothalt ett jämtsevis underordnadt direkt inflytande på sagda nomi, hvaremot uppträdande af mörk sotrök vid ldningsprocess vanligen är en synlig indikator ide brännbara (osynliga) gaser, som alltid åt- . ofullständig förbränning och representera stora ggiförluster. Utom den uppgift rökgasanalysen att bringa noggrannare kännedom om nyssnda energiförluster har den äfven till ändaatt, indirekt, möjliggöra en beräkning af de nängder, som alstras vid en eldningsprocess nsom (i samband med temperaturobservationer) Hen myckenhet värme, som dessa gasmängder ra genom skorstenen. Rökgasanalyser, kombiade med temperaturbestämningar, utgöra sålet ett af de viktigaste tekniska hjälpmedel, som till buds för öfvervakning af eldningsprocesser. metoder, som användas för praktiska rökgasanar, äro i regel s. k. absorptionsmetoder, men na i vissa fall utgöras af förbränningsmetoder. tt sistnämnda är exempelvis fallet, då det gäller bestämma sumpgas i en rökgas.) Principen för rptionsanalysen är i korthet följande.

Tänker man sig (se fig. 1) ett cylindriskt, graadt kärl (''gasbyrett'') A, som upptill står i bindelse med luften genom kranen x och nedtill om en slang med ett ''hängkärl'' B, innehålde vätska, t. ex. kvicksilfver, kan man höja sänka kvicksilfret i A genom att förflytta kärlet ges undan och ställer sig vid n och n_1. Sänker man ånyo B till läget 2, återtar luften sin plats i A och vattnet sin i C—C_1. Vi tänka oss härefter ett annat fall: att vätskan i C—C_1 utgöres af lut och gasen af kolsyra. Om då gasen pressas in i C, absorberas den af luten. Kärlet A är alltså fylldt af kvicksilfver, samtidigt med att gasen i C blifvit bortabsorberad; kärlet B kan alltså ej sänkas från läget 1, utan att lut följer efter in uti A.

Består gasen af en *blandning* af kolsyra och luft, absorberas den förra, medan luften lämnas oberörd. Innehåller t. ex. gasen 20 proc. kolsyra, så visar sig detta sålunda att, då gasen efter absorptionen återföres från C till A, befinner sig vätskan i C—C_1 i jämvikt (vid märket m), samtidigt med det att kvicksilfret intar 20 proc. af rymden uti A. Genom att ersätta kärlet C—C_1 med ett annat, innehållande t. ex. alkalisk lösning af pyrogallussyra, kan man ur gasen absorbera syre o. s. v. Vanligen eger en gasanalysapparat samtidigt flera absorptionskärl, innehållande olika vätskor, af hvilka en är afsedd för bestämning af kolsyra, en för syre och en för koloxid. Arbetet förutsätter dock, att det tryck, som hvilar på vätskeytorna i B och C, ej ändras under försöket, liksom att temperaturen hos A bibehålles konstant.

Nämnda förutsättningar, som för den exakta gasanalysen (precisionsanalysen) sällan eller aldrig kunna anses uppfyllda, om ej särskilda anordningar

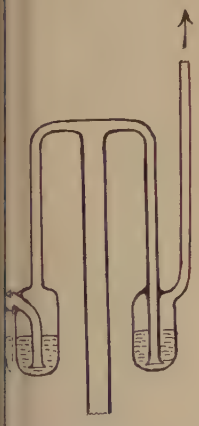

g. 2. Ventilpar, tillrande en automatisk rökanalysapparat.

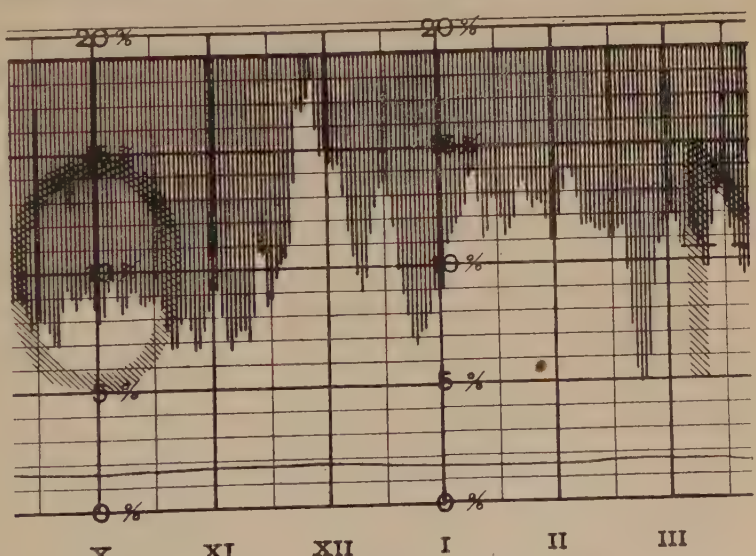

Fig. 3. Del af diagram från ''Mono''-apparat.

upp eller ned. I läget 1 är A fylldt med kvickfver, i läget 2 med luft. I ''absorptionskärlet'' —C_1 står en annan vätska, t. ex. vatten, till märt m (rörledningarna mellan kärlen tänkas vara trånga, att deras rymd kan försummas). Om kranen x stänges och kranen y öppnas, så står rlet A upptill i gaskommunikation med C—C_1; h höjes kärlet B från läget 2 till 1, pressar kvickfret luften ur A in uti C, hvarvid vattnet trän- träffats, kunna vid någorlunda snabbt utförande af en rökgasanalys enligt någon af de i praktiken använda metoderna vanligen anses vara för handen i tillräcklig grad, för att analysen skall fylla det med den afsedda ändamålet. Bland apparater, som konstruerats enligt nu angifna principer, torde Orsats vara allmännast känd och använd. En modifikation häraf, kombinerad med förbränningsrör (för bestämmande af sumpgas), eger viss spridning

inom Sverige. Ersättas i en absorptionsapparat kranarna genom kvicksilfverventiler, kunna mer eller mindre *automatiskt verkande apparater* erhållas, vid hvilka man antingen medelst enkla handgrepp eller t. o. m. medelst maskinkraft verkställer analysen, som vid de mera fulländade apparaterna t. o. m. gjorts registrerande.

Vidstående fig. 2 visar ett vid Stockholmsutställningen 1897 af K. Sondén för en automatisk, dock ej registrerande rökanalysapparat användt ventilpar, hvilket sedermera kommit till användning inom självregistrerande apparater (''Mono'' — konstruerad af O. Rodhe —, ''Ados''). Fig. 3 visar del af ett vid ''Mono''-apparat erhållet diagram (i naturlig storlek). K. S—n.

Röke, socken i Kristianstads län, Västra Göinge härad. 11,918 har. 1,724 inv. (1914). R. bildar med Torup ett pastorat i Lunds stift, Västra Göinge kontrakt.

Rökelse. Bruket att bränna välluktande ämnen är mycket allmänt i synnerhet i högre utvecklade religioner. De äldsta uppgifterna om bruket af rökelse ha vi från Egypten, där rökelse och myrra voro nödvändiga ingredienser i kulten. I allmänhet synes rökelsen där ha satts i samband med bönen, såsom en symbol för eller bärare af denna. I de judiska offerföreskrifterna i förexilsk tid nämnes icke rökelse i egentlig mening (*lebhonāh*). Däremot förekommer något annat (*ketoreth*), som i allmänhet återges med rökelse, men som dock egentligen endast betyder offrets välbehagliga lukt eller rök. Man antar på grund häraf, att bruket af rökelse inkommit i Jahvehs kult först i 7:e århundradet och ungefär samtidigt i den feniciska kulten genom assyrisk-babyloniskt inflytande. Herodotos omtalar (I: 183) ett väldigt årligt rökelseoffer i Babylon. Till Grekland kom rökelsen genom semitisk-fenicisk inverkan. I Italien var rökelsen enligt Livius (X: 23) känd redan 296 f. Kr. I de indiska religionsformerna användes rökelse i såväl den offentliga som enskilda kulten, likaså i den iranska religionen. Samma bruk återfinna vi på så vidt skilda religionsområden som Kina och det gamla Mexico. I den egentliga islamitiska kulten har rökelsen ingen plats; men den användes så mycket flitigare vid de heliges grafvar, vid giftermålsceremonier och en mångfald andra tillfällen. Bland naturfolken förekommer rökelse hos många malajiska och suluiska folk för att ej tala om indianernas tobaksrökoffer; dock synes det ej ha så stor betydelse hos de primitivaste folken, utan snarare i religioner med ett tydligt utveckladt offerväsen.

I den kristna kyrkan har rökelsen fått en vidsträckt användning. När den kommit in i den kristna kulten, kan ej alldeles bestämdt afgöras. Till en början förkastades bruket däraf som hedniskt, men då det i alla händelser fanns hos judarna, synes motståndet snart ha brutits, så att rökelsen blifvit ett af de allra mest framträdande momenten i den romerska och den orientaliska kyrkans gudstjänst. I de protestantiska kyrkorna åter förekommer det icke; dock ha i en och annan af de ytterligast gående anglikanska högkyrkliga riktningarna sporadiska ansatser förekommit till upptagande af detta bruk.

Huru bruket af rökelse öfver hufvud uppkommit, är en mycket svårlöst fråga. Man har hänvisat till den kända folkseden att röka mot häxor och onda andar och så antagit, att det gällde att hålla demoner och annat på afstånd från de heliga riterna. Äfven om man vill antaga, att denna tankegång icke varit främmande på ett eller annat håll för upptagandet af detta bruk, är det tydligt, att den icke varit den enda. Robertson Smith förklarar rökelsebruket under hänvisning till de vanligaste ingredienserna som blodet af en gudomlig växt. Man kan också hänvisa till orientalernas, t. ex. arabernas, smak för välluktер såom motgift mot den trötthet, som den starka värmen alstrar. Häraf förstår man lätt, att all hyllning där förenats med bruk af välluktande rökelse. Då behöfves det ej mer än den välkända tankegången att uppbränna offret, för att det skall med röken som den synlige bäraren föras till gudarna, för att den välluktande rökelsen skall bli ett nödvändigt moment i den religiösa kulten. Dock blir det här, som nästan alltid, då det gäller frågan om religiösa bruks primitiva ursprung, rättast att hålla klart för sig, att detta ursprung har sin grund i flera hvarandra korsande tankegångar. Ursprungligen erhöll man materialet till rökelsen af kådan från två Boswellia-arter i Arabien och Indien. Som södra Arabien var det förnämsta utförsellandet för dessa produkter, ansågo de gamle det också som den dyrbara rökelsens hemland. Sedermera har man fått många ersättningsmedel för denna den dyrbaraste rökelsen, bl. a. rosmarin.

Litt.: Atchley, ''History of the use of incense in divine worship'' (1909) och art. ''Weihrauch'' i Schraders ''Reallexikon der indogermanischen altertumskunde''. E. Rld

Rökelsekar (lat. *thuri'bulum*), bärbart kärl afsedt för förbränning af välluktande rökelse och

Fig. 1. Rökelsekar af brons med gropemalj, Limoges-arbete, 1100-talet (romansk stil).

Fig. 2. Rökelsekar af gra verad koppar, italienskt ar bete, 1300-talet (gotisk stil).

bestående af en skål, hvari glödande kol kunna läggas, samt ett öfver denna lagdt genombrute

, hvarigenom den välluktande rökelsen kan
gga ut. Form och material ha växlat i hög
.. Rökelsekar förekomma sedan gammalt i både
-- och västerland. De, som nyttjas vid den
ellska gudstjänsten, äro fästa vid hängkedjor,
hvilkas hjälp de kunna sättas i svängning.
elsekaret, särskildt dess lock, har brukat ut-
ckas med dekorativa motiv, framställningar af
iska gestalter, helgon o. d. Under gotikens
särskildt fick locket ofta arkitektonisk form (ett
., en borg e. d.; se fig. 2). Jfr Y. Hirn, "Det
gga skrinet" (1909).

Röken, härad och pastorat i Buskerud amt,
gge, i norra delen af halfön mellan Kristiania-
den och Dramsfjorden med Jarlsberg og Larvik
i s. v. och Akershus amt i n. ö. 114,07 kvkm.
70 inv. (1910) med jämförelsevis starkt stigande
lkningstillväxt. Näringsgrenarna äro jordbruk
skogsbruk, boskapsskötsel och fruktodling samt
ustri. I R. ligger Slemmestads cementfabrik,
ges största i sitt slag, flera tegelbruk, sågverk,
huggerier och klädesfabriker. Isexport. Kri-
rnia—Drammensbanan löper genom R. K. V. H.

Rökförbränning, *tekn.*, en i dagligt tal ofta
sbrukad benämning på rökfri eldning. I regel
det icke praktiskt lämpligt (eller ens utförbart)
genom förbränning af redan uppkommen rök
adliggöra densamma, utan eldningstekniken går
llmänhet i riktning att söka hindra uppkom-
n af sotig rök. K. S—n.

Rökgasanalys. Se Rökanalys.

Rökgubbar. Se Rökningsmedel.

Rökhjälm. Se Brandväsende, sp. 1499.

Rökhuf l. Lufthuf, *tekn.*, anordning på skor-
nar och ventilationskanaler för att underlätta
ag (jfr d. o.) genom att förlänga rökkanalen, be-
la röken fritt aflopp i den för tillfället rådande
driktningen, hindra nederbörd att inkräkta på
utloppet samt taga de yttre luftströmmarnas egen
else till hjälp för att befordra utsugningen.
khufvar utföras i allmänhet såsom rör eller
mmor af plåt, ha ofta en fast och en rörlig
l, den senare försedd med vindfana för att in-
lla sig efter vinden i det för rökafloppet för-
daktigaste läget, samt utföras i en del fall med
nombrutna krön, försedda med jalusier, hvilkas
edt ställda ytdelar äro afsedda att upptaga en
fven träffande luftström och förändra dess rö-
elseriktning. så att den genomlöper krönet i
mma riktning som afloppsgaserna och därigenom
ar hufvens effekt.

Rökkort. Se Rökningsmedel.

Rökkryddor. Se Rökningsmedel.

Rökkvarts, *miner.*, detsamma som röktopas
e Bergkristall och Kvarts).

Rökmask. Se Brandväsende, sp. 1498
ed fig., sp. 1499 o. 1500.

Röknen (Rökneön), Lilla och Stora, med
öknehufvud, öar i norra delen af Vättern. Den
rstnämnda hör i allo till Hammars socken, Öre-
o län, Stora R. (209 har, med 6 pers. 1910 i ett
ogvaktarboställe) i kommunalt hänseende till
ammar, men i kyrkligt till V. Ny församling,
stergötlands län, det obebodda Röknehufvud i
lo till V. Ny kommun.

Rökning af kött och fisk är ett urgammalt sätt
tt bevara dem från att ruttna, därigenom att de genomträngas af rök, hvars antiseptiska beståndsdelar hindra utvecklingen af bakterier. Ofta förbindes rökningen med saltning; en särskild sorts rökning, snabbrökning, består i att impregnera köttet med träättika och sedan torka det. Rökningen har af ålder egt rum i särskildt murade rökugnar, med krokar och järnstänger för varornas upphängning, eller rökskåp, för mindre kvantiteter. Till bränsle ha bok- och ekved samt enris ansetts särskildt lämpliga genom den smak deras rök ger. Bland de vanligaste slagen af rökta matvaror äro fläsk (rökta skinkor), gåsbröst, ål, lax, sill (jfr Böckling) och makrill.

Rökningsmedel, *med.*, en samfälld benämning på de medel eller blandningar af ämnen, som användas till frambringande af rök eller ångor, afsedda att förbättra luften i sjukrum och att döda smittämnen. Sådana medel finnas af många slag. Så hade Sv. farmakopén förr upptagit *species pro vaporibus chlori*, bestående af brunsten (mangansuperoxid) och rå klorvätesyra (saltsyra), hvilka vid användandet blandades (1: 3) i lämpligt kärl och hvarigenom en rök eller ångor af klor frigjordes, hvilka angrepo smittämnen, som förekommo i rummet (se Klorrökning). För liknande ändamål hade man den numera likaledes bortlagda "röksatsen för sura ångor", af svafvelsyra och blysocker, som utvecklade skarpa ångor af ättiksyra. Många slags "rökkryddor", "rökpulver", "rökkort", "rökgubbar" finnas i handeln, till användning i boningsrum, där dessa medel dock vanligen mera för luktsinnet dölja än verkligen rena en dålig luft. Så kallad "röksprit" förekommer äfven af olika beredning, hvilken slås på en glödgad eldskyffel e. d. och sålunda sprider en mer eller mindre angenäm lukt. I dylika rökningsmedel ingå vanligen välluktande hartser, t. ex. styrax, bensoë, olibanum m. fl. Mot "bröstkramp", astma, användas flera slags rökpulver o. d., hvilka oftast innehålla lobeliaört, spikklubbeblad, belladonna och andra medel, af hvilka röken, inandad, kan stilla kramp i luftrörsgrenarna. Hit hör Sv. farmakopéns *species contra asthma*, rökkryddor mot astma, som bestå af 6 dlr lobeliaört, 25 dlr spikklubbeblad, 32 dlr socker och 37 dlr kalisalpeter. Groft pulveriserade, bilda dessa beståndsdelar ett grågrönt pulver, hvaraf en liten kvantitet antändes så, att patienten inandas ångorna, som hindra astmaanfallet. — Till rökning mot astma användas äfven små cigarrer eller cigarretter, innehållande dylika rökkryddor. — Slutligen kunde till rökningsmedel äfven räknas de ämnen, som användas vid "rökning" (se d. o.) af kött, fläsk och fisk. O. T. S. (C. G. S.)

Rökoffer. Se Offer, sp. 527, och Rökelse.

Rökpulver. Se Rökningsmedel.

Rökpörte. Se Pörte med fig.

Röksegel, *sjöv.*, en vanligen trapetsformad duk af en knapp kvadratmeters storlek, som "sättes" i lofvart om en kabyss- eller kaminskorsten ombord på sådant sätt, att röken från denna genom det sålunda reglerade luftdraget hindras från att slå ned mot fartygsdäcket. H. W—l.

Rökskada, *bot.*, skada på vegetationen, förorsakad af gaser och rök från skorstenar och kemiska fabriker. Vanligast är den skada, som stenkolsröken åstadkommer, beroende på rökens halt af svafveldioxid (svafvelsyrlighet), hvilken bildas vid

förbränning af svafveljärnhaltiga kol. Skadan visar sig på löfträdens blad som bruna fläckar i parenkymet mellan nerverna (fig. 1); barrträdens

Fig. 1. Björkblad, skadade af stenkolsrökens svafvelsyrlighetshalt.

barr bli bruna och falla af. Klor- och saltsyrehaltiga gaser kunna äfven uppkomma vid förbränning af vissa stenkolssorter eller utströmma från kemiska fabriker (kloratfabriker). Karakteristisk för af dylika gaser skadade blad är den vissna kanten (fig.

Fig. 2. Björkblad, skadade af klor- och saltsyrehaltiga gaser.

2). Fluorvätesyra, som kan finnas i röken från stengodsfabriker, glasbruk m. fl., är mycket skadlig och visar sig som bruna fläckar på bladen, brunfärgning af bladkanten eller (hos barr) fullständig brunfärgning. Finnes ammoniak i röken (från ammoniak-sodafabriker t. ex.), kan vegetationen lida, hvilket visar sig genom uppkomsten af svarta fläckar på bladen. Svarta fläckar kunna äfven vara förorsakade af rök från tjära och asfalt, som uppkommer vid asfaltbeläggning af gator och från fabriker för framställning af båglampkol. Sotet i röken gör i allmänhet endast skada, när det åtföljes af genom torrdestillation uppkomna kolväten. Röken från hyttor och masugnar kan innehålla arsenik och koppar, som förgifta marken. En förgiftning af marken kan äfven förorsakas af de ofvannämnda sura gaserna. I allmänhet lida barrträd mer än löfträd af rök. — Rökskador kunna äfven uppträda i växthus vid oförsiktig rökning (för att fördrifva ohyra) med tobak eller nikotinhaltiga preparat. Tobaksröken förorsakar ett hastigt affallande af vissa växters blommor, nikotinpreparaten skada lätt vissa ormbunkar, t. ex. *Adiantum*, eller göra röda blommor violett- eller blåfläckiga. Litt.: E. Haselhoff och G. Lindau, "Die beschädigung der vegetation durch rauch" (1903). G. L—m.

Rökskyddsapparater (Rökmask, Rökskyddsglasögon, Rökhufva). Se Brandväsende, sp. 1498 med fig., sp 1499 o. 1500.

Rökskåp, *mek.* Se Lokomotiv, sp. 1013—14.

Rökstenen, Sveriges märkligaste runmonument, är en 3,$_{82}$ m. hög, 2,$_{5}$ m. öfver jord, och 1,$_{38}$ m. bred runsten på Röks kyrkogård (Lysings härad,

Rökstenens bakre bredsida.

Östergötland), dit den 1862 flyttades från vapenhusväggen i Röks kyrka, i hvilken den suttit inmurad sedan 1843; förut satt den i kyrkohärbärgets mur. Rökstenen inrymmer den längsta kända runinskriften på något jordfast minnesmärke; den innehåller nämligen runskrift på bägge bredsidorna, de två smalsidorna och på toppytan. De flesta runorna höra till kortkvisttypen af (yngre) runraden; men därjämte förekomma olika arter af lönnskrift: kvist-

or af olika slag, andra slag af lönnskrift med
ornas ätt och nummer, lönnskrift genom angif-
lle af runan före den åsyftade, omställning af
or och äldre runor. Skiljetecken finnas blott
dan meningar, icke mellan ord, och samma
n ristas icke två gånger i följd, icke ens då
skulle stå både i slutet af ett ord och bör-
af det följande, hvarigenom inskriftens upp-
ning i ord och dess tolkning mycket försvåras.
aorna äro infattade af raka linjer. Tolkningen
nufvudsakligen ett verk af professor S. Bugge (se
D.), som i tre afhandlingar utvecklat den; men
riga bidrag ha äfven lämnats af andra forskare,
skildt F. Läffler och M. Olsen. Följande tolk-
g af E. Brate härrör i väsentliga delar från
Bugge, som också delvis anslutit sig till dess
likelser från den af honom framställda: ''Efter
rnod stå dessa runor, men Varin, fadern, skref
n efter sin döde son. Sägom för folket det
nnet, hvilka de två krigsbyten voro, som tolf
uger togos, båda på en gång från olika män.
gom det för det andra, hvilken för nio män-
skoåldrar sedan kom till lifvet bland reidgo-
na (d. v. s. östgoterna) och dog bland dem för
öfvermods skull.

Sjöhjältars drott
den dristige Tjodrek (Teoderik)
rådde förr
öfver Reidhafvets strand;
sitter nu rustad
— i rem bär han skölden —
märingars herre,
på hästen sin.

gom det som det tolfte, hvar Gunns häst (val-
rians häst = vargen) ser föda vida på slagfältet,
arest tjugu konungar ligga. Sägom för det
ttonde, hvilka tjugu konungar sutto på Seland i
ca vintrar med fyra namn, födda åt fyra brö-
r: Valkar fem (med namnet Valke), Radulfs sö-
r, Reidulfar fem, Rogulfs söner, Haislar fem,
aruds söner, Gunmundar fem, Berns söner. Må
g nu fullständigt säga minnena; åt hvad för
blk han blef till], har jag efterforskat. Sägom
ket ett minne, åt hvilken kämpe han är född
m ättling: Vilin är detta (minne). Han är en
årbetvinglig jätte. Vilin är det. Sägom för folket
t minnet, för hvilken af Ingoldsättlingarne ve-
rgällning skedde genom hustruns offer. Sägom
lket minnet: Torun (hustruns namn). Bjare i Ö
runmästare''. Inskriften torde böra uppfattas
följande sätt: I början anges, att Varin föran-
altat minnesskriften efter sin son Vämod. I
ället för att direkt om Vämod utsäga den bragd,
m lände honom till berömmelse, nämligen att på
gång ha kämpat med två fiender och fällt dem,
ktar inskriftens affattare en uppmaning till läsa-
n att jämte sig genomgå tolf fall af denna bragd,
hvilka Vämods är det första, hämtar det andra
sagan om östgoternas konung, Teoderik (se
o.), som dock i den form, som är känd för
ss, ingenting innehåller om en dylik bragd af
ess hjälte, och de tio återstående ur sagan om
e tjugu konungar, som uppehöllo sig fyra år på
eland, hvilken saga är oss alldeles okänd; och då
ärmed tolf fall voro genomgångna, numrerade
an denna uppgift som den tolfte. Därpå anges,
vilken framstående släkt Vämod tillhör, i det en
frejdad stamfader och en berömd stammoder om-
nämnas, och slutligen ger sig ristaren till känna.
Andra forskare ha uppfattat inskriftens anord-
ning på annat sätt; särskildt bör nämnas, att
Schück förklarat hoppet från ''det andra'' till
''det tolfte'' så, att en skald diktat ett geneа-
logiskt kväde om Vämods släkt och att därur
första, andra och tolfte afdelningarna blifvit an-
förda i sammandrag, då hela dikten var för stor
att upptagas uti inskriften. Från förra hälften af
800-talet anser Bugge inskriften härröra. Se S.
Bugge, ''Der runenstein von Rök'', utg. af M.
Olsen, under medverkan och med bidrag af A.
Olrik och E. Brate (1910), hvari också alla äldre
arbeten om Rökstenen omnämnas. Jfr ock ''Öster-
götlands runinskrifter'', n:r 136 Rök, som äfven
refererar senare offentliggjorda åsikter. B—e.

Röksvagt krut. Se Krut.

Röksvamp, *Lycoperdon*, *Bovista*, *Globaria*, *Geaster*, *bot.*, svampsläkten bildande fam. *Lycoperdaceæ* bland buksvamparna (*Gasteromycetes*), som utmärker sig därigenom, att de i början köttiga fruktkropparna äro mer eller mindre klotrunda, äggformiga eller päronlika, ofta af betydlig storlek, med dubbelt, slutligen pappersartadt och i spetsen uppbristande peridium. Fruktkroppens inre (gleban) består vid fruktmognaden af ett mörkbrunt, ulliknande capillitium och otaliga små sporer. Då man sammantrycker en fullt mogen, i toppen öppnad svamp af detta slag, utströmma sporerna som ett fint rökmoln, hvaraf namnen röksvamp, käringrök, käringfis m. fl. Släktet *Lycoperdon* igenkännes genom fruktkroppens tjockt klubblika form, med steril fot; hyllet är dubbelt, men det yttre är sönderspräng dt i talrika vårtor eller taggar. En på öppna, helst torra, gräsmarker allmän art, *L. gemmatum* (se fig.), har

Röksvampen *Lycoperdon gemmatum*.

peridiet hvitt eller smutsigt grått till gulaktigt och täckt af lätt afstrukna taggar eller gryn. Det öppnar sig vid mognaden blott med ett mindre hål i öfversta delen, genom hvilket det först blekt gröna, men sedan gulbruna stoftet af sporer småningom ryker ut. Släktet *Globaria* har ingen fot. Peridiet sönderbrister med en stor, trasig öppning i toppen. Fruktkroppen är vanligen nästan klotrund och kan uppnå en högst betydlig storlek (30—80 cm.) och en vikt af flera kg., såsom den sällsynta jätteröksvampen, *G. Bovista* (*Bovista gigantea*), som har rent hvitt, glatt, sämskskinnsartadt peridium. Dessa svampar äro i sitt späda tillstånd, så länge de ha ett fast, saftigt,

fint, hvitt, lukt och smak saknande inre, matdugliga och användas som andra matsvampar. Så snart svampens inre börjar skifta i gult, är den icke längre användbar. Om *Geaster* se d. o.

O. T. S. (G. L—m.)

Röktobaksklistir, *med.* Se Drunkning, sp. 909.

Röktopäs. Se Bergkristall.

Rökvacka (ty. *rauchwacke*), *petrogr.* Se Dolomit.

Rökverk. Se Rökelse och Rökningsmedel.

Rölanda, socken i Älfsborgs län, Vedbo härad. 8,868 har. 1,390 inv. (1914). R. bildar med Gesäter ett pastorat i Karlstads stift, Västra Dals kontrakt.

Röldal, härad och pastorat i S. Bergenhus amt, Norge, gränsande till Stavanger amt i s. och Bratsberg amt i ö. 670,$_{85}$ kvkm. 775 inv. (1910). R. är en rätt ofruktbar fjälltrakt; blott 2,$_{7}$ kvkm. äro åker och äng. Stor turisttrafik. K. V. H.

Rölleka l. Röllika, *bot.* Se Millefolium.

Röm (da. *Römö*), den nordligaste af de till preussiska reg.-omr. Schleswig-Holstein hörande öarna. 1,130 inv. (1905), af hvilka en stor del talar danska. 41,$_{5}$ kvkm., 13 km. lång, 4 km. bred. Ön består mest af hedar och flygsand. Fiske och sjöfart är befolkningens förnämsta näringsfång. På västra sidan ligger den 1898 anlagda badorten Lakolk. Hufvudort är Kirkeby.

Römer, ty. Se Remmare.

Römer (i diplomen Reymar), norsk medeltida adelssläkt, hvars äldste kände medlem var riksrådet Svale Alvssön (d. 1362). Hans son Otte Svalessön, var den förste, som antog släktnamnet R. Under Håkan VI Magnusson var han riksråd och deltog i förhandlingarna i Kalmar 1397. Genom sitt gifte med en dotter till den rike Erling Vidkunsson (se Bjarkö-ätten) kom Otte i besittning af det stora godset Stovreim i Nordfjord. Han blef innebränd 1411. Med sonen Svale Ottessön, hirdman och riksråd efter 1388, d. trol. före 1428, utslocknade släkten på svärdssidan. — Från Svales dotter Elsebe och hennes man, riddaren och riksrådet Jakob Fastulfsson (möjligen af svensk börd), härstamma de ”yngre Römere”, hvilka emellertid aldrig burit släktnamnet R. Till Jakobs gods hörde den stora gården Östråt i Fosen (Örlandet) vid Trondhjemsfjorden, en af Norges mest kända adliga sätesgårdar. Efter hans död tillföll Östråt odeladt först sonen Narve, sedan dennes dotter Gertrud (gift med den svenske riddaren Magnus Gren till Tidö), och efter hennes död hennes kusin, den rike och förnäme Otte Madssön R., som 1454 omtalas som höfvitsman på Bahus och lefde ännu 1508. Med hans son Olav Ottessön R., som 1503 var höfvitsman i Bergen och senare en följd af år i Tönsberg, utslocknade de ”yngre Römere” på manslinjen. En af Ottes tre döttrar var Inger Ottesdatter R. till Östråt, Norges mest betydande kvinna på 1500-talet. Redan före 1500 blef hon gift med Nils Henriksen, kallad Gyldenlöve, 1515 Norges rikshofmästare (d. 1523). Inger var en myndig kvinna med starkt framträdande vinningslystnad; hon förstod att sätta sig i besittning af en oerhörd mängd jordagods rundt om i Norge. Därjämte hade hon starka politiska intressen och blandade sig, särskildt efter mannens död, af hjärtans lust i samtidens förvecklingar. Så åtog hon sig 1526 den svenske upprorsmakaren Peder Sunnanväder (se d. o.) och 1528 den falske Nils Sture (”Daljunkern”; se d. o.), som hon t. o. m. lät förlofva med en af sina döttrar. Hon kastade sig senare lidelsefullt in i de bittra tvisterna mellan sin måg Vincens Lunge (se Lunge) och ärkebiskop Olav Engelbrektssön. Därunder fördrefs hon 1537 från Östråt, hvarjämte hon måste afstå från en mängd af sina öfriga egendomar. Under en resa till Bergen 1555 drunknade hon i Sövdefjorden i Söndmör och begrofs i Örlandets kyrka utanför Trondhjem. Hennes dotters sonson, kanslern Jens Bjelke, författade och anbragte där (1632) ett epitafium, som (ända till kyrkans brand 1766) hugfäste hennes öde. Fru Inger var den sista representanten för Norges gamla högadel; genom sina fem döttrar blef hon stammoder till nästan alla adelsfamiljer i Norge den följande tiden. H. Ibsen har något omdiktat hennes historia i sitt drama ”Fru Inger til Østråt” (tr. 1857). — Se L. Daae, ”Fru Inger Ottesdatter og hendes døtre” (i norsk ”Hist. tidsskr.”, ser. I, bd 3, 1875), och Allen, ”De tre nordiske rigers historie”. K. V. H.

Römer, Ole, dansk astronom, ämbetsman, f. 28 sept. 1644, d. 23 sept. 1710, blef 1661 student, gjorde under Rasmus Bartholins ledning 1667—71 viktiga förarbeten till en påtänkt upplaga af Tyko Brahes observationer och blef 1671 medhjälpare åt franske astronomen Picard, som sändts till Danmark att bestämma Uranienborgs astronomiska läge, ett arbete, som utfördes af R. Han följde sedan Picard till Frankrike, där han vistades i 10 år, sysselsatt dels med astronomiska iakttagelser, dels med geodetiska arbeten. Han medverkade också vid anläggningen af vattenkonsten i Versailles. Före sin afresa till Frankrike hade R. 1671 anställt observationer öfver Juppiters första drabant och blef därför genast medlem af Académie des sciences (stiftad 1666). 1675 bestämde R. ljusets hastighet (se Ljus, sp. 889) och blef därigenom namnkunnig som en af de största astronomerna, ehuru hans beräkningar senare ej visat sig fullt korrekta. Därjämte konstruerade han flera apparater till åskådliggörande af himlakropparnas rörelser. R. kallades 1676 till professor i astronomi i Köpenhamn, men ankom dit först 1681. Vid där varande observatorium införde han åtskilliga förbättringar och inrättade dessutom 1704 ett särskildt observatorium ett par mil från Köpenhamn (”observatorium tusculanum”). Han uppfann också flera nya instrument, som satte honom i stånd att göra iakttagelser med dittills okänd noggrannhet och som ännu räknas bland astronomernas bästa hjälpmedel. Tyvärr gingo alla hans observa-

er förlorade vid Köpenhamns brand 1728 undantag af *Triduum observationum tuscu-rum* (okt. 1706), som utgåfvos af hans lär-e P. Horrebow i ”Basis astronomiæ” (1735) ånyo af Galle 1845. R. användes där-e i många praktiska värf, särskildt vid betandet af den nya skattläggningen af gendom 1681—87, införandet af för hela riket ensamt mått- och viktsystem, som fortfor ända nyaste tid, då det aflöstes af metersyste- och uppmätningen af landsvägarna. Dess-bidrog han personligen verksamt till införan-af gregorianska kalendern 1699. R. blef 1694 steretsassessor och 1705 polis- och borgmästare penhamn, som genom hans försorg erhöll ord-nattpolis, förbättradt brandväsen och gatube-ing. Genom Leibniz' inflytande blef R. 1702 agen i den nystiftade vetenskapsakademien i in. R:s *Adversaria* utgafs 1910 af Kristine er och Thyra Eibe. — Jfr E. Philipsen, ”O. liv og virksomhed” (i ”Nord. universitets tid-tt”, V, 1860). E. Ebg.

Römer, Carl Ludvig Vilhelm, dansk tär, f. 20 april 1768 i Bjært (Nord-Slesvig), d. t. 1857 i Köpenhamn, blef 1783 kadett, 1794 miärlöjtnant i danska lifregementet och hade 2) avancerat till öfverstelöjtnant i generalsta-, då han 1814 efter freden i Kiel sändes att errätta ståthållaren i Norge prins Kristian drik om fredsvillkoren. R. var 1815—42 in-ktör för infanteriet och de lätta trupperna i ska armén, blef 1834 generalmajor och 1842 erallöjtnant och förste militärdeputerad efter ha tagit framträdande del i utarbetandet af sistnämnda år gillade planen till arméns re-anisation. I samband med marsorolighetерna 8 nödgades den gamle generalen taga afsked, ännu 1853 utarbetade och publicerade han en attande plan rörande Danmarks försvar, hvari bl. a. påyrkade utveckling af fästningsan-gningarna vid Köpenhamn och anläggning af manenta befästningsverk vid Dannevirke. V. S—g.

Römer. Se Roemer.

Römerbad, badort i Steiermark. Se Tüffer.

Römerit, *miner.*, monoklint, hyacintrödt sulfat af järn. A. Hng.

Römermonat [-mån-], ”Rom-månad”, kallades det gamla tyska riket den enhet, enligt hvilken ständerna hade att betala sin krigsskatt till saren. Med en ”römermonat” menades enligt dagens i Worms beslut 1521 den summa 0,000 gulden), som beräknades åtgå för riks-ens underhåll i en månad under kejsar Karl ; planerade Rom-tåg (däraf namnet). Denna et liksom en på samma riksdag fastställd ”ma-kel”, som bestämde summans fördelning på de a ständerna, lades sedan till grund för bevill-gar af liknande art. Efter behof kunde en eller a ”römermonate” uttagas. Men äfven själfva etens storlek undergick under tidernas lopp klingar. N. H—tz.

Röm. et Schult. (R. et S.), vid växtnamn för-tning för de med hvarandra samarbetande na-forskarna schweizaren Johann Jakob Rö-r (f. 1763, d. 1819) och Landshutprofessorn s. Aug. Schultes (f. 1773, d. 1831).

Römskogen, härad och socken (under Rödenes' pastorat) på gränsen till Sverige, längst norr ut i Smaalenenes amt, Norge. 163,94 kvkm. 496 inv. (1910). I R. ligger den 5 km. stora Romsjö. Från R. leder allmän landsväg i s. ö. till Östervallskog i Sverige. K. V. H.

Römö l. Romö, det danska namnet på ön Röm (se d. o.).

Rön. Se Rhön.

Rönbeck, Karl Sonnberg, präst, topograf, f. 27 sept. 1765 i Västra Ljungby, Kristianstads län, d. 8 aug. 1841 i Åsums prästgård, blef student i Lund 1781, prästvigd 1789 och filos. magister 1793 samt var i flera år domkyrkoadjunkt hos dåv. domprosten Hesslén. Han utgaf 1798 disputationen *De antiqua urbe Ahusia*, blef s. å. kyrkoherde i Ifvetofta, 1806 i S:t Peters kloster och Nöbbelöfs församlingar samt 1808 i Åsum och Skepparslöf. 1824 utnämndes han till kyrkoherde i Landskrona; men därvid inträffade det egna, att hans förra församlingar öfverklagade domkapitlets afslag på deras begäran att få kalla honom till fjärde profpredikant och att K. M:t visserligen gillade detta afslag såsom i lag grundadt, men tillika af gunst och nåd tillät R. kvarstanna vid nämnda församlingar. Han blef 1818 teol. doktor samt var vid fem riksdagar medlem af prästeståndet. — R. gjorde omfattande forskningar för Skånes häfder, särskildt dess äldre historia och topografi. Frukten af dessa, de s. k. Rönbeckska samlingarna, öfverlämnades på grund af hans testamente till Lunds universitets bibliotek. —rn.*

Rönigk, Olof, psalmist, f. omkr. 1710, d. 1780 som f. d. rektor vid Katarina skola i Stockholm, blef 1734 filos. magister i Uppsala, var sekreterare i den 1763 tillsatta psalmbokskommittén, för hvars 1765—67 utgifna förslag han utförde flera bearbetningar. Han författade äfven originalpsalmer, af hvilka en, passionshymnen ”Helga, Jesu, röst och hjärta”, är intagen under n:r 70 i 1819 års psalmbok. R. utgaf äfven förtjänstfulla öfversättningar af en del religiösa arbeten. E. N. S—g.

Rönn, *Sorbus aucuparia* L., *bot.*, skiljer sig från sina samarter (se Oxelsläktet) därigenom, att bladen äro parbladigt delade i 4—8 par bladflikar samt foderflikarna på insidan glatta. Rönnen är ett medelstort träd, äfven förekommande som en tämligen högvuxen buske, med vackert bladverk af 15—20 cm. långa blad, hvilkas från hvarandra skilda parflikar äro vid basen sneda, aflånga och ofvan midten sågade, med en aflångt-smalt omvändt äggrund ändflik. Blommorna äro hvita och sitta i rika, kvastlika ställningar, hvilkas grenar vanligen, åtminstone nedtill, äro hvitludna. Rönnens blommor, som utvecklas tidigt på sommaren, ha en oangenäm lukt, nästan erinrande om lukten af sillake blandad med blåsyra. Mot hösten mogna de nästan klotrunda, vanligen trerummiga frukterna, ”rönnbären”, som genom sin högröda färg göra en vacker verkan mot de gröna bladen samt äro mycket bekanta för sin skarpt sura och kärfva smak, af folkhumorn påpekad i de bekanta uttrycken ”säga som räfven om rönnbären” och ”de ä' sura, sa' räfven om rönnbären” (då man låtsar sig ringakta något, som man tycker om, men ej kan få; jfr Aisopos' fabel om räfven och drufvorna). Rönnbär äro omtyckt föda för hos oss

öfver vintern kvarstannande fåglar (vissa trastarter, sidensvansen m. fl.) och nyttjas som lockbete i snaror till fågelfångst. Rönnbär kunna äfven användas till beredning af sylt m. m.; särskildt är

Rönn. *1* gren i blom, *2* blomma och blomknopp, *3* diagram af blomman, *4* liten del af fruktställningen, *5* "rönnbäret" afskuret på tvären och *6* visadt i längdsnitt.

detta fallet med frukterna af den s. k. **sötrönnen**, en form af den vanliga rönnen med rent sura frukter, som är förtjänt af odling. Rönnen är ett af de löfträd, som gå längst mot norden, och kan växa ännu vid gränsen för skogsvegetationen. Rönnens ved är fast och seg. Med s. k. **flygrönn** ("flygrönn", d. v. s. en rönn, hvilken liksom flugit till sitt växtställe) förstår allmogen en rönn, som uppvuxit i ett träd, på en berghäll eller en bergvägg genom bär, som ditförts af någon fågel. Af sådana rönnar tagas i regel de s. k. "slagrutorna" (se d. o.). I Syd-Europa odlas ej sällan *Sorbus domestica*, som liknar rönnen, men har ända till 3 cm. stora, gulröda, välsmakande frukter, använda till sylt, i likör- och ciderfabrikationen. O. T. S. (G. L—m.)

Rönn, *nord. myt.*, namnform för Ronn (se d. o.).

Rönnberg, Hanna, finsk målarinna och författarinna, f. 16 april 1862 i Tavastehus, studerade i Finska konstföreningens ritskola i Helsingfors, vid konstakademien i Stockholm 1881—85 och i Paris 1888 och 1890. R. har målat realistiska landskap och genrebilder, t. ex. *Landskap från Skåne*, *Fjäderplockerskor*, *Arbetarhem* samt landskap och folklifsbilder från Åland. Under senare år har R. nästan uteslutande egnat sig åt journalistik och skönlitterärt författarskap samt har publicerat resebref i dagspressen och bondenovellsamlingarna *Från Ålands skär* (1899), *Nasta Savenko* (1901), *Brovaktens historier* (1904, belönad af finska staten), och *Bredbolstad* (1907). 1910 började fröken R. utge familjejournalen "Hemma och ute", som hon fortfarande redigerar. T. Sz.

Rönnberget, kronopark i Dorotea socken af Västerbottens län, tillhör Dorotea revir af Härnösands distrikt. Kronoparken har i enlighet med bestämmelserna i K. M:ts befallningshafvandes i Västerbottens län afvittringsutslag 21 juli 1885 blifvit dats af gammal kronomark. Arealen var vid 1910 års slut 3,302 har. S—r.

Rönnbäck, Oskar Ernst Viktor Frederik, finsk skriftställare och politiker, f. 8 febr. 1838 i Loimijoki, västra Finland, d. 23 nov. 1894 i Åbo, gjorde sig under sin studentti känd för sina frisinnade åsikter, råkade i konflikt med universitetsmyndigheterna samt blef relegerad 1867. 1866 utgaf R. en svensk öfversättning af "Predikningar af Samuel Vögelin" och kom därigenom i en häftig polemik med en teologie professor. 1867 aflade han filos. kandidatexamen och vistades under det stora nödåret på landet. Hans nationalekonomiska intressen fingo sålunda en praktisk riktning; han publicerade sina uttalanden i "Åbo underrättelser", hvars hufvudredaktör han blef i slutet af 1868. Sitt publicistiska värf fyllde han med glans, trots de svåra censurförhållandena. Från tidningen afgick han 1875, då han öfvertog sekreterarskapet i Finska hushållningssällskapet, men återinträdde i publicistikens tjänst som hufvudredaktör (1883—84) och sedan medarbetare i den nyuppsatta "Åbo tidning". Hans uttalanden fingo inflytande långt utom hemstaden på grund af sin klarhet, sin kurskapsrikhet samt sin genomgående frisinnade och konstitutionella hållning. I det medborgerliga lifvet i Åbo användes R. för många olikartade uppdrag och var slutligen stadsfullmäktiges ordförande. Han invaldes i landtdagarna från 1882 och intog en mycket uppmärksammad ställning med tyngdpunkten inom ekonomiska frågor. Som hushållningssällskapets sekreterare, hvilken post han innehade till sin död, var R. mycket verksam, och sällskapet hade under hans tid en glansperiod. Han invaldes 1884 till led. af Landtbruksakad. i Sverige. T.

Rönnbärsmalen, *Argyresthia conjugella*, *zool.* en till malfjärilarna hörande insekt, hvars larv stundom uppträder som skadedjur på äpplen. Fjäriln (fig. 1) har grå framvingar, med dragning i violett, hufvudet, ryggen och ett streck längs framvingarnas bakkant gulhvita. Nämnda streck är ungefär vid vingens midt afbrutet af ett svartaktigt tvärband. Nära vingens spets finnes i framkanten en trekantig hvitgul fläck. Vingbredd 22 mm. Larven är som ung grågul, som äldre ljusröd och når en längd af 7 mm. Puppa ligger inom en spolformig, hvit kokong, som i sin tur omges af en lösare, hvit väfnad. Denna insekt förekommer hos oss i södra och mellersta delarna

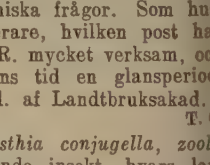

Fig. 1. Rönnbärsmal (2 ggr nat. storl.).

ilandet ända till 63° n. br., allmännast är i mellersta Sverige. Dess egentliga värdväxt rönnen, på hvars frukter (”bär”) honan läg- sina ägg. Under år, då rönnbären felslå, upp- söker honan för sin ägg- läggning de unga äppel- karten, hvarvid vanligen flera ägg läggas på hvarje kart. De utkläckta lar- verna äta sig in i äpp- let, hvarest de göra sling- rande gångar i köttet (fig. 2). Efter ungefär en månad lämnar lar- ven äpplet och förpupp- par sig. Rönnbärsmalen är som skadedjur på äpp- len i hög grad periodisk. Ett par års god tillgång på rönnbär och ett följande år utan rönnbär tvingar insek- ten att för äggläggningen uppsöka äppelkarten. Men äpplen äro tydligen mindre lämpliga för larvens ut- kling, och endast ett fåtal utbildar sig till fjäril. er ett härjningsår är stammen därför betydligt imerad, och härjningarna i våra trädgårdar träda därför i regel icke två år å rad. Först r ett par goda rönnbärsår hotar faran ånyo. ka äppelsorter angripas i olika grad, sannolikt oende på olika blomningstid; vidare har man nstaterat, att dvärgträd mindre angripas än re träd, då de stå tillsammans med dessa se- re. Svåra härjningsår ha hos oss varit 1898, 01, 1905 och 1910. Några effektiva medel mot nna insekt känner man ännu ej, men borttа- ndet af rönnar i närheten af trädgårdar torde a en lämplig förebyggande åtgärd. G. G.

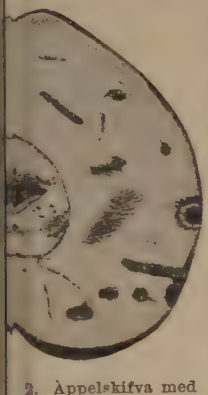

2. Äppelskifva med gångar efter rönn- bärsmalen.

Rönne, Bornholms viktigaste stad, belägen på s västkust, vid en liten bukt af Östersjön. 9,500 . (1911). Staden har stor utsträckning, med ra smala, slingrande gator, små hus och många dgårdar; nästan hvarje familj har sitt eget hus. folkningen lefver företrädesvis af handel, landt- uk och fiske. Många industriella anläggningar, askinverkstad och järngjuteri, lervaru- och ce- ntfabrik, skeppsvarf och svinslakteri samt gra- brott och stenhuggeri i närheten. Hamnen är r och god samt nästan alltid isfri. Regelbunden gbåtstrafik med Köpenhamn. 1910 voro 43 far- g med 3,400 ton hemmahörande i R., hvaraf 4 gare med 1,000 ton. 2 banker och 2 sparban- r finnas. Sedan 1900 är R. genom järnväg för- ndet med Aakirkeby och Nexö, sedan 1913 där- mte med Allinge. Lärdomsskola, teknisk och vigationsskola samt ett ”Bornholmsk museum”, dare ovanligt många kapell för religiösa sekter. väl amtmannen som kommendanten har sitt säte R. E. Ebg.

Rönne, Bone Falch, dansk präst, f. 1764, 1833, var 1790—94 lärare för prins Kristian . VIII) och blef präst i Lyngby 1802, där han nder den då rådande rationalismen visade sig m en nitisk kyrkans man. 1820 stiftade han ett vangeliskt ”traktatselskab” och 1821 det danska issionssällskapet. Det var i första rummet R:s förtjänst, att prins Kristian som guvernör öfver Fyn icke inskränkte lekmannaverksamheten inom kyrkan. Han var därjämte en driftig och duglig landtbrukare samt författade flera vägledningar i landtbruk. — R:s son Kristian Frederik R., f. 1798, d. 1890, kyrkoherde 1834—76 i när- heten af Slagelse, slöt sig redan 1854 till den nystiftade föreningen för inre missionen och var 1858—81 ordf. i dess styrelse. E. Ebg.

Rönne, Ludwig Moritz Peter von, tysk rättslärd, f. 1804 i Glückstadt, d. 1891 i Berlin, steg på den juridiska banan 1859 till vice- president i appellationsrätten i Glogau, men tog 1868 afsked. 1849—81 var han nästan utan af- brott led. af preussiska landtdagen samt 1871—74 medlem af tyska riksdagen. I förening med andra jurister utgaf R. det stora verket *Ergänzungen und erläuterungen der preussischen rechtsbücher* (1847—51; 7:e uppl. 1885—88). Ensam offent- liggjorde han bl. a. *Das staatsrecht der preus- sischen monarchie* (2 bd, 1856—63; 5:e uppl. af Zorn 1899—1906), i hvilket verk den offentliga preussiska rätten blifvit för första gången i sin helhet utförligt behandlad, och *Das verfassungs- recht des Deutschen reichs* (1872; 2:a uppl. 18 6 —77), som innehåller den första systematiska vetenskapliga framställningen af Tyska rikets statsrätt.

Rönneberg. 1. Härad i Malmöhus län, ingår i Rönnebergs, Onsjö och Harjagers domsaga och dessa härads fögderi samt omfattar socknarna S:t Ibb, Glumslöf, Herslöf, Säby, Vadensjö, Örja, Asmundtorp, Tofta, Billeberga, Tirup, Felestad, Svalöf, Sireköpinge samt del af Kvistofta. 19,015 har. 12,726 inv. (1914). — 2. Kontrakt i Lunds stift, omfattar de tio pastoraten Landskrona stad: Asmundtorp med Tofta; Vadensjö med Örja; Hers- löf med Säby; Billeberga med Tirup; Svalöf; Kells- Nöbbelöf med Felestad; Kvistofta; Glumslöf; S:t Ibb. 19,668 kvkm. 29,092 inv. (1914).

Rönneberga, by i Asmundtorps socken, i hvars närhet det efter Landskrona benämnda slaget 14 juli 1677 utkämpades. (Se Landskrona, sp. 1033).

Rönnebergs, Onsjö och Harjagers domsaga i Malmöhus län omfattar Rönnebergs, Onsjö och Harjagers härad, hvilka tillsammans utgöra ett tingslag. 79,085 har. 42,380 inv. (1914). Här- vid har fränräknats Eslöfs stad, som 1 jan. 1916 öfverflyttats till Frosta domsaga, men fortfarande tillhör Rönnebergs, Onsjö och Harjagers härads fögderi.

Rönneholm, gods i Malmöhus län, med hufvud- gården belägen på gränsen mellan skogsbygden och den öppna slättbygden kring Ringsjön, före sjöns sänkning på en lummig holme i Rönneån, omkr. 5 km. från sjön. Mangårdsbyggnaden, som af egaren för tio år upplåtits till ett af Lunds prästers nykterhetsförbund upprättadt alkoholist- hem, är ett stort tvåvåningshus från förra hälften af 1800-talet. Godset består af R., 3¾ mtl, tax. till 209,700 kr. (1914) jämte en mängd arrende- gårdar, med hufvudgården tills. omkr. 19 mtl inom Stehags och Munkarps socknar, tax. till omkr. 1,4 mill. kr. Godset är på senare tiden mest känd t genom sina mossodlingar. — R., förr *Rön- ningsholm*, tillhörde på 1500-talet släkten Lax-

Tryckt den 12/5 16

mand, kom i början på 1600-talet genom gifte till Jörgen Hondorff, hvars ättlingar egde det till 1681. Från Nils Cronacker, som därefter snart blef egare, kom det genom gifte till öfverstelöjtnanten C. M. Coyet, inom hvars släkt det sedan stannat. Nuvarande egare är kammarherre G. Coyet på Torup.

Rönneshyttan, järnbruk med 8 lancashirehärdar. Se Skyllberg.

Rönneån, vattendrag i Skåne, aflopp för Ringsjön. Källorna ligga dock längre österut, på Linderödsåsen. Hufvudriktningen är från s. ö. till n. v. Efter utloppet ur Ringsjön sänker R. sig omkr. 55 m. till utloppet i Skelderviken vid Luntertun nedanför Engelholm. Det öfre loppet är stridt, det nedre, som går genom en bördig och välodlad trakt, i allmänhet lugnt med endast två större fall, vid Klippan och Forsmöllan. Djupet växlar från 1 till 6 m. Det nedre loppet är upprensadt och segelbart för smärre farkoster till Sönnarslöf, en längd af 35 km. R. har flera, dock obetydliga tillflöden; de största äro Vedbyån och Rösjöån, hvilken sistnämnda kommer från Väster- och Rösjön och faller ut i åmynningen. Vattendragets längd är från Ringsjön 80 km., från källorna 112 km., dess afvattningsområde 1,830 kvkm. A. G.*

Rönning, Frederik, dansk litteraturhistoriker, f. 3 sept. 1851, tog 1875 magisterkonferensen i nordisk språkvetenskap och 1883 filos. doktorsgrad på afh. *Beovulfskvadet* samt blef 1898 undervisningsinspektör vid de kommunala och privata realskolorna i Danmark och 1904 ordf. i Udvalget til folkeoplysnings fremme. Utom ett par mindre skrifter *R. Kr. Rask* (1887) och *K. J. Brandt* (1892) utgaf han *Rationalismens tidsalder*, I—III (1886—99), omfattande tidsskedet 1750—1800, och 1907—14 en utförlig lefnadsteckning öfver *N. F. S. Grundtvig* I—V. Redan 1883 hade han skildrat *Grundtvig som æstetiker* och 1904 utsändt *Den grundtvigske slægt. Som indledning til en levnedsskildring af N. F. S. Grundtvig*. Härtill kom *Til karakteristik af N. F. S. Grundtvig* (1915). E. Ebg.

Rönninge, municipalsamhälle (enl. k. br. 29 jan. 1915) i Salems socken, Stockholms län, omkring R. station på Västra stambanan, 29 km. från Stockholms central, och sjön Flaten och i s. sträckande sig till sjön Uttran. Samhället omfattar säteriet ½ mtl R. n:r 1 och frälsehemmanet ¾ mtl Uttringe n:r 1 om sammanlagdt 524,₂₂ har samt vissa därintill belägna områden, gemensamt benämnda Lilldalen, omfattande 34 tomter, hvilka samtliga utgöra afsöndringar från frälsehemmanet 1 mtl Hallinge l. Östra Hallinge och, inberäknadt för vägar undantagen mark, utgöra 15,₁₄ har. Endast ordnings-, brand- och byggnadsstadgan för rikets städer tillämpas. — Förste kände egaren till Uttringe, som från början var hufvudgården, är Johan Pedersson Bååt under Sten Sture d. ä:s riksföreståndarskap. Nästa namngifne egare, Birger (Börje) Eriksson, sålde 1538 egendomen till Gustaf Vasa, som uppges här ha planterat en ek, kungseken, som ännu står vid R:s hufvudbyggnad. Namnet R. förekommer första gången i slutet af 1500-talet som benämning på ett nyanlagdt torp under Uttringe. Detta egdes sedan efter hvartannat af hertigarna Johan (Johan III), hans son Johan af Östergötland samt Karl Filip och brukades af arrendatorer. 1654 såldes Uttringe med underlydande torp till sekreteraren i bergskollegium M. Lindeström, och med honom börjar R:s egentliga historia. Han förvandlade det forna torpet till säteri och uppförde 1662 dess ännu kvarstående hufvudbyggnad. Från hans måg assessor N. Canterhjelm indrogs gården till kronan genom reduktionen, men återgick mot vederlag och förvärfvades af Canterhjelms måg landshöfdingen H. Fägerstjerna — den värderades nu till 6,000 dal. smt — och egdes efter honom af mågen landshöfdingen och presidenten Peter Scheffer och hans dotter, g. m. generalmajoren Kr. Freidenfelt. Efter hennes död (1773) såldes R. för 12,000 plåtar till kammarrådet L. Silfverstolpe, köptes 1806 af dispaschören K. Cassel för 11,500 rdr b:ko samt 1812 för 20,000 rdr af generalen G. V. af Tibell och gick så jämte Uttringe i arf till hans dotter Vilhelmina af Tibell, som skrifvit R:s historia (”Beskrifning öfver Uttringe och R. från 1480 till 1870”, 1875) och dog 1895. Då vidtar det moderna skedet i R:s historia. Det inköptes då af direktör Klas Löfgren, som 1896 öfverlät egendomen på det nybildade R. villatomtaktiebolag, som kartlade och styckade den i 151 större och mindre tomter. Samtidigt afverkades den befintliga storskogen, som jämte under årens lopp försåld ved till stor del täckte inköpssumman. Vägar utstakades och ha småningom färdigbyggts i den mån egarna tagit sina tomter i besittning. R:s gamla herrgårdsbyggnad eges sedan 1904 af Frälsningsarmén, som där har ett hvilo- och sjukhem för sina soldater. Till följd af de bekväma köpevillkoren gick tomtförsäljningen mycket raskt, men en mera liflig byggnadsverksamhet vidtog först efter sekelskiftet. Nu har samhället omkr. 1,000 inv.; den taxerade inkomsten af kapital och arbete var 1915 omkr. 470,000 kr., och för 1915 uttaxerades i municipalskatt 40 öre per 100 kr. inkomst. Wbg.

Rönnliden, kronopark i Stensele socken af Västerbottens län, tillhör Stensele revir af Umeå distrikt. Kronoparken har bildats i enlighet med bestämmelserna i K. M:ts befallningshafvandes i Västerbottens län afvittringsutslag 8 febr. 1888 af gammal kronomark. Arealen var vid 1910 års slut 28,819 har. S—r.

Rönnow. 1. Kasten Månsson R., präst, f. omkr. 1630, d. 1691 (1692?), var son till en skotskfödd handlande Magnus Dublar i Ronneby, efter hvilken ort han tog namnet R. Han blef 1661 kyrkoherde i Åhus. Medan flera af de skånske prästerna under Karl XI:s danska krig 1676—79 visade sig danskssinnade, lade R. alltid i dagen trohet emot svenska kronan samt tvekade ej att sätta sig i skuld för att försträcka den medel. Därigenom

fade han sig Karl XI:s gunst i hög grad. om och hans arfvingar donerades 1679 un- adliga privilegier och säterifrihet $4^1/_{24}$ krono- rman (mestadels ödeshemman) i Åhus socken mot mingsskyldighet. Hans pastorat ökades med y och Rinkaby socknar (1681), han begåfvades en guldkedja (nu förvarad i Statens historiska eum), utverkade sedermera ett betydligt rese- endium åt sin son Magnus m. m. 1682 utnämn- R. till kyrkoherde i Halmstad och 1686 (ej 7) i Örebro. 1688 promoverades han i Lund filos. magister. Vid 1675, 1682 och 1686 års dagar var R. ledamot af prästeståndet. Enligt nden skall R. under kriget ha räddat konungen an danskarna genom att förmå honom att gömma i skorstenen vid ett tillfälle, då danskarna om- gat Åhus' prästgård och sökte konungen där. ikomligt utan stöd af fakta och handlingar var en tid gängse uppgiften, att Karl XI gjort Åhus' torat ärftligt inom R:s familj. — R:s son Mag- s, f. omkr. 1665, d. 1735 i England, adlad 6 med namnet Dublar, studerade vid främ- nde universitet österländska språk med fram- g och skaffade sig ett namn som författare af nska sånger (han skref ett 80-tal sådana), men de ett oroligt lif; mestadels vistades han utom- lds.

2. Kasten R., den föregåendes brorsons son, are, f. 15 febr. 1700 i Karlshamn, d. 5 maj 37 i Stockholm, studerade sedan 1720 i Stock- m under öfverdirektör Ribe samt njöt därefter i Uppsala undervisning af Rudbeck, Roberg m. fl. 1728 anträdde han, understödd af ett k. stipendium, en ut- ländsk studieresa, blef 1730 med. doktor i Reims samt utbildade sig därjämte under sin sjuåriga vistelse i Pa- ris till utmärkt tecknare och målare, bl. a. i miniatyr. 1734 be- gaf han sig till Königs- berg, kallad af konung Stanislaus Leszczyński

l lifmedikus, följde denne på hans resor, och dan konungen 1737 i egenskap af hertig öfver thringen och Bar tagit sitt residens i Lunéville, satte sig äfven R. där. Han utnämndes till conseiller intime" och att ha inseendet öfver dicinalväsendet i hertigdömena. Denna befatt- ng skötte han i nära 30 år, upprättade ett medi- nskt läroverk i Nancy, förbättrade den medi- nska fakulteten i Pont-à-Mousson och sjukhusen, affade fältskärsskola och bättre apotek m. m. 59 blef han naturaliserad svensk adelsman; dan 1755 hade Vet. akad. kallat honom till damot. Efter konung Stanislaus' död (1766) bjöd an R. utmärkta förmåner, om han ville stanna Frankrike, men han återvände 1767 med lifstids- nsion till hemlandet och bosatte sig i Stockholm. där kallades han till medlem af flera in- och ut- ndska samfund samt utgaf ett par presidietal i et. akad., af hvilka det senare afhandlade *För- onen af ett stort lazaretts inrättande i hufvud- staden* (1774). Större delen af sin förmögenhet donerade han till vetenskapliga och välgörande ändamål. Vet. akad. lät 1788 prägla en minnes- penning öfver honom. 1 o. 2. —rn.*

Rönnov, holsteinsk adelssläkt, som i slutet af 1300-talet kom till Danmark.

1. Klaus R., d. 1486, blef 1439 danskt riks- råd och 1449 marsk, medverkade 1460 till Kri- stian I:s val till hertig i Slesvig och Holstein och följde honom 1474 på resan till Rom. Han deltog flera gånger i förhandlingarna med Sverige och likaledes i krigstågen dit samt blef tillfångatagen i slaget på Brunkeberg 1471. Genom sitt gifte 1454 med Brita Vasa blef han släkt med flera svenska adelsätter.

2. Marqvard R., den föregåendes son, d. 1506, förde 1497 hufvudbaneret på konung Hans' tåg till Stockholm och låg i häftig strid med Jens Andersen Beldenak, som 1501 blef hans broder Karl R:s efterträdare som biskop i Odense. Tvisten fullföljdes långt efter Marqvard R:s död och ådrog till sist biskopen en vanärande dom 1530.

3. Joakim R., den föregåendes son, f. omkr. 1500, d. i maj 1544, studerade 1516 i Witten- berg och senare i Paris samt var 1525 och 1527 Fredrik I:s sändebud till Frankrike. Ehuru ej prästvigd, utnämndes R. 1529 af konungen till biskop i Roskilde; han erlade till konungen en ansenlig penningsumma, som egentligen tillkom påfven, och lofvade visa fördragsamhet mot de lutherske predikanterna. På herredagen 1530 framställde R. ett märkligt förslag om förhållan- det mellan de två kyrkliga partierna, hvaraf klart framgår, att han själf var rätt likgiltig för luther- domens utbredning, om blott hans egen biskopliga myndighet tryggades och de katolske pastorerna ej med våld fördrefvos från sina kyrkor. R. var därjämte rikskansler och fick som sådan stort in- flytande på styrelsen närmast efter Fredrik I:s död, 1533. Han visade då mycken själfrådighet och sökte särskildt sätta sig i besittning af Kö- penhamns slott för att därigenom trygga sin ställ- ning. Äfven bröt han sitt löfte till protestanterna och lät draga Hans Tausen inför riksrådet, som dömde honom till förlust af Själlands stift. Detta väckte emellertid en sådan storm bland Köpen- hamns borgare, att R. själf sväfvade i fara för sitt lif och endast med Tausens hjälp kunde räd- das. Kort därpå måste han tillåta denne att stanna i Köpenhamn och predika, men mot för- säkran, att biskoparna ej skulle angripas. Då grefvefejden utbröt 1534, måste R. erkänna Kri- stian II som konung och erlägga en stor penning- summa för att få behålla sitt stift. Men snart upplågade striden på nytt, och 1535 flydde R. till Jylland, där han hyllade den nyvalde Kri- stian III. Detta gagnade honom dock ej, då konungen 1536 ville genomföra reformationen: liksom de andre biskoparna kastades R. i fängelse, och svåra anklagelser riktades mot honom. Till sin död förblef han fånge, de tre sista åren på Visborg (Gottland), ehuru hans syssling Gustaf Vasa fällde förbön för honom. — Med R:s broder Eiler R. utslocknade ätten 1565. 1—3. E. Ebg.

Rönnoxeln, *bot.* Se Oxelsläktet, sp. 1145.

Rönnskär, fyr- och lotsplats s. om inloppet till Piteå på holmen R. i Byske socken, Västerbottens

län. Fyren, ett rödt, 37 m. högt, nedtill öppet järntorn, har två fyrljus: en blixtfyr 39 m. öfver vattenytan med tre tätt på hvarandra följande blänkar hvar 15:e sekund (65,000 normalljus) och därunder (33,6 m. öfver vattnet) ett fast hvitt, svagare sken. Från lotsplatsen utfördes 1913 289 lotsningar, hvilka inbragte 15,281 kr.

Rönnäng, kapellförsamling i Göteborgs och Bohus län, Tjörns härad, ingår i Stenkyrka kommun. 890 har. 1,403 inv. (1914). Häraf kommer på inom församlingen belägna municipalsamhällen: Stora Dyrön 115 har, 264 inv., Tjörnekalf 79 har, 235 inv., Åstol 50 har, 394 inv. Kapell till Stenkyrka (Tjörns pastorat), Göteborgs stift, Orusts och Tjörns kontrakt.

Rönquist, Charlotta (Lotten) Sofia, målarinna, f. 1 juli 1864 i Uddevalla, d. 14 maj 1912, studerade vid konstakademien 1884—90 och sedan i Frankrike och Italien, målade figurer, interiörer, landskap och stadsmotiv därifrån och från Sverige — hennes bästa målningar äro från 1890-talet —, försökte sig med en altartafla (i Gudmundrå, Ångermanland), utförde dekorativa målningar i Grand hotell och Grand hotell royal i Stockholm, på Tjolöholm, Steninge m. fl. herresäten och fullbordade en kartong till hautelissetapet, som väfdes af Handarbetets vänner (i drottning Viktorias ego). Hon utförde äfven porträtt i miniatyr och pastell. Ett landskap från Väddö kanal eges af Göteborgs museum. G—g N.

Rönsjärv, kronopark i Öfver-Kalix socken af Norrbottens län, tillhör Kalix revir af Öfre Norrbottens distrikt. Kronoparken har i enlighet med bestämmelserna i k. br. 16 juni 1876 vid afvittring bildats af gammal kronomark. Arealen var vid 1910 års slut 12,887 har. S—r.

Röntgen, David, tysk möbelkonstnär, f. 1743, d. 1807. Hans fader, Abraham R., hade grundlagt en möbelfabrik i Neuwied. David R. blef sin samtids främste tyske konsthandtverkare på sitt område. Särskildt berömda äro hans arbeten i marketeri (se d. o.), af olika träslag och med beslag af metall (figurer, blommor, ornament), det hela påverkadt af fransk möbelkonst. R. blef hofebenist hos Fredrik Vilhelm II af Preussen och hos Marie-Antoinette af Frankrike samt mottog beställningar från de flesta af Europas hof. Hans mest omtalade arbete är det stora "Neuwiederkabinett" i Hohenzollernmuseet i Berlin. G—g N.

Röntgen, Wilhelm Konrad, tysk fysiker, f. 27 mars 1845 i Lennep, Rhenprovinsen, promoverades till filos. doktor i Zürich 1869, blef därefter assistent hos den berömde fysikern A. Kundt, docent i Strassburg 1874, lärare vid landtbruksskolan i Hohenheim 1875, e. o. professor i fysik i Strassburg 1876 samt ord. professor i samma ämne i Giessen 1879, i Würzburg 1885 och i München 1900. R. utförde till en början noggranna undersökningar af bl. a. förhållandet mellan gasernas specifika värme vid konstant tryck och vid konstant volym, kroppars elasticitet, sammantrycklighet och kapillaritet, gasers absorption af värme, piezoelektricitet, elektrostriktion, elektrisk konvektion, kvartsens elektriska och optiska egenskaper, tryckets inflytande på vätskors ljusbrytning, polarisationsplanets vridning under magnetismens inflytande o. s. v. Mest bekanta bland hans arbeten före 1895 voro hans försök ang. lösningars förhållande under starkt tryck, vid hvilka han biträddes af flera lärjungar. Emellertid var R. skäligen obekant, tills han i slutet af 1895 gjorde den oerhördt uppseendeväckande upptäckten af de efter honom uppkallade röntgenstrålarna (se d. o.), af honom själf kallade X-strålar. Denna upptäckt har offentliggjorts i skrifterna *Über eine neue art von strahlen* (1895—96) och *Weitere beobachtungen über x-strahlen* (1897). Denna upptäckt förskaffade honom med ens en mängd hedersplatser inom den lärda världen, bl. a. ledamotskap af Vet. akad. 1899, samt de största pris och hedersmedaljer, som utdelas af akademier och lärda sällskap (bl. a. af akademierna i Paris och London samt det första Nobelpriset i fysik 1901). S. A—s.

Röntgen, musiker. 1. Amanda R., född Maier, violinist, tonsättarinna, f. 20 febr. 1854 i Landskrona, d. 15 juni 1894 i Amsterdam, utbildades vid konservatoriet i Stockholm samt af Reinecke, Richter och violinisten Engelbert Röntgen vid konservatoriet i Leipzig, ingick 1880 äktenskap med den senares son Julius R. (se R. 2) och blef bosatt i Amsterdam. Hon uppträdde med framgång på konserter. Utom en violinsonat (utg. af Musikaliska konstföreningen 1877) komponerade hon en pianokvartett, pianostycken och sånger. — 2. Julius R., tysk pianist och tonsättare, f. 1855 i Leipzig och utbildad vid dess konservatorium, har från början af 1880-talet verkat som konservatorielärare i Amsterdam, till 1898 jämväl som dirigent där. Han har komponerat flera gedigna kammarmusikverk samt konserter, orkester- och körstycken, operan *Agnete* (1914) m. m. och för kör satt gamla nederländska folkvisor.

Röntgenanatomi, *med.* Se Röntgenbild, sp. 173.

Röntgenbehandling (Röntgenterapi), *med.*, röntgenljusets användning som läkemedel. En tidningsnotis meddelade i juni 1896, att en man, som utsatt sig mycket för "X-strålarna", genom deras inverkan fått en inflammation i hufvudsvålen med efterföljande förlust af håret. Detta föranledde doktor Leopold Freund i Wien att använda röntgenljuset till behandling af ett hårbevuxet födelsemärke hos en ung flicka. Inom kort funno sedan "Röntgens strålar" användning för behandling af en hel rad hudsjukdomar. Freund och sedermera fransmannen Sabouraud ha utvecklat den viktiga gren af röntgenbehandlingen, som genom hårens aflägsnande medelst röntgenljuset på det hittills mest verksamma sättet utrotar åtskilliga former af svampsjukdomar i hår- och skäggbottnen. Redan 1897 redogjorde Kümmel och Schiff för medelst röntgenbehandling läkta fall af lupus, för hvars behandling röntgenljuset, jämte Finsenbehandlingen med ultraviolett ljus, fortfarande spelar en viktig roll. Svenskarna T. Stenbeck och

Sjögren upptäckte 1899 röntgenljusets läkande rkan på hudkräfta, en af de mest betydelse- a landvinningarna för röntgenterapien. örutom de nu nämnde forskarna har en stor ra framstående läkare i skilda länder bidragit utvidga vår kunskap om röntgenljusets fysio- ska och terapeutiska verkningar och att för- ra röntgenbehandlingens teknik. Vi vilja endast una österrikarna Kienböck, Holzknecht, Gott- d Schwarz och Werner, tyskarna Scholtz, thes, Heineke, Albers-Schönberg, Försterling, tterer, H. E. Schmidt, Hans Meyer, fransmän- Bergonié, Béclère, Belot, Bordier, Foveau de rmelles, Nogier, Regaud, engelsmännen Se- ira, Morton och Colwell, amerikanerna Carl k, Pancoast, Phaler och M. K. Kassabian.

öntgenljuset har funnit användning icke blott t hudsjukdomar, utan äfven mot flera sjukdoms- mer i inre organ. Mot tuberkulos i lymfkörtlar, r och ben, mot vissa blodsjukdomar, förenade mjält- och körtelsvulster (leukemi och pseudo- emi), mot sjuklig tillväxt af vissa inre kört- . såsom sköldkörteln, thymuskörteln och hypo- körteln, kan sålunda röntgenljuset i lämp- fall användas som ett värdefullt läkemedel. åtskilliga svulstbildningar gör röntgenljuset n. Vid vissa fall af tidig läppkräfta, lik- vid vissa former af muskelsvulster i lifmo- rn (myom), kan röntgenljuset — eventuellt i mbination med radium — användas med stor del. Som regel kan man emellertid säga, att tgenbehandling icke vid elakartade svulster bör gripas annat än i sådana fall, där icke kirur- k behandling är möjlig på grund af svulstens tsätt eller med anledning af patientens all- nna tillstånd. I många dylika fall är emellertid tgenbehandlingen synnerligen värdefull. Hit a t. ex. vissa former af sarkom (''blodkräfta''), r i ett afsevärdt antal fall äfven inoperabla lster kunna för kortare eller längre tid genom tgenbehandling aflägsnas eller betydligt redu- as. Vid vissa former af inoperabel eller reci- erande bröstkräfta och underlifskräfta kunna ientens lidanden genom röntgenljuset lindras n svulsterna minskas eller aflägsnas. Vid nästan a de elakartade svulstformerna kombineras lämp- en röntgenbehandlingen med radiumbehandling. mera bestående verkan af strålbehandlingen n endast väntas, så länge ännu svulstbildnin- n är relativt begränsad. Vid allmän sprid- ng af sjukdomen eller vid utbredning öfver rre områden kan man icke vänta sig någon sentlig effekt af den radiologiska behandlingen, denstund denna har en rent lokal verkan, v. s. endast kan påverka väfnader, som befinna g inom ljuskäglan inom ett visst afstånd från an.

De biologiska verkningar hos röntgenljuset, ilka betinga dess läkande kraft, äro väsentligen samma, som utmärka de radioaktiva ämnena och m skildrats vid redogörelsen för radiumbehand- gen (se d. o.). Röntgenljuset användes med rdel framför radiumljuset, då det gäller att gripa större ytor, alltså i allmänhet vid hud- rapien; radiumljuset är däremot lämpligare, då t gäller att på ett mindre område koncentrera stor kvantitet ljus, t. ex. vid svulster af mindre omfång. Ofta är en kombination af radium- och röntgenbehandling verkningsfull. — Röntgenbehandlingens *teknik* är svår. Det gäller icke blott att välja och utdela en lämplig kvantitet röntgenljus, utan ock att använda ett ljus med för ändamålet lämplig genomträngningsförmåga, ''hårdhet'', och att skydda såväl patienten som personalen på röntgeninstitutet för strålarnas inverkan. Därtill kommer svårigheten att öfverskåda verkan af behandlingen, hvilken, liksom vid radiumbehandlingen, framträder först efter en kortare eller längre latenstid.

Röntgendosen mätes dels direkt genom röntgenljusets inverkan på en ''reagenskropp'', som anbringas på den belysta ytan, dels indirekt genom mätning af den använda elektriska sekundärströmmen, som passerar röntgenröret (se Röntgenteknik). Som *reagenskropp* användes allmännast ett platinasalt (bariumplatinacyanur), som under inflytande af röntgenljuset afger kristallvatten och därigenom ändrar färg från ljust grönt öfver gult till brungult. Efter resorption af en viss kvantitet röntgenljus har ett saltskikt af en viss tjocklek antagit en viss färg, och på så sätt kan man medelst en färgskala ungefär bedöma den utstrålade ljuskvantiteten (*Holzknechts*, *Sabourauds* och *Bordiers* skalor). För att variera röntgenljusets kvalitet ej blott varieras rörets ''hårdhet'' och den elektriska strömmens spänning (se Röntgenteknik), utan man använder ock metallfiltra (t. ex. af aluminium eller silfver) af olika tjocklek för att bortfiltrera delar af röntgenljuset, nämligen de ''mjukaste'' strålarna, med största våglängden, hvilka äro för huden skadligast. Med användande af tjocka aluminiumfiltra (3—5 mm.) kan man ge många gånger den ''ofiltrerade'' dosen, utan att skada huden, hvilket vid den s. k. *djupterapien* mot svulster visat sig mycket värdefullt. Vid *ytterapien* däremot användes ofiltreradt eller svagt filtreradt ljus, då det gäller att få en verkan i själfva hudytan eller omedelbart under huden. Till skydd för patient och röntgenpersonal är röntgenröret vid behandlingen insatt i en ''skyddskappa'' af blykautschuk, blyglas eller medelst trä isoleradt bly. En ''bländare'' af bly afstänger allt annat ljus än den ljuskägla, som riktas mot det sjuka partiet; dessutom täckas på huden de delar inom ljuskäglan, som skola skyddas. Läkaren eller sköterskan, som oaflåtligt öfvervakar rörets gång, befinner sig bakom en blyskärm med fönster af blyglas. På så sätt är ett effektivt skydd vid behandlingen möjligt. Skador, ''förbränningar'', vid röntgenbehandling uppkomma genom öfverdosering, d. v. s. genom utdelande af en större dos, än den behandlade huden utan skada tål. I regel kunna numera sådana skador undvikas. Vid vissa sjukdomar, t. ex. vissa svulster, är det emellertid stundom nödvändigt att ge så stora doser, att huden åtminstone öfvergående blir skadad. Huden på olika delar af kroppen är olika känslig för röntgenljuset. Hos nedsatta personer och vid vissa sjukdomstillstånd är huden ''öfverkänslig'' för röntgenljuset. Litt.: M. K. Kassabian, ''Röntgen rays and electro-therapeutics'' (1910), P. Oudin och A. Zimmern, ''Radio-therapie'' (1913), och J. Wetterer, ''Handbuch der röntgentherapie'' (1914). G. F—ll.

Röntgenbild (Radiogram, Röntgenogram),

fys., med., en medelst röntgenljus åstadkommen bild (jfr pl. I—III). Röntgenljuset liknar solljuset bl. a. i att kunna inverka på den fotografiska plåten. Röntgenbilden är emellertid af helt annan karaktär än den vanliga fotografiska bilden. Denna lämnar en spegelbild af det afbildade föremålets yta. Röntgenbilden däremot är en central projektionsbild af det afbildade föremålets samtliga skikt, hvilkas arkitektur och struktur framträda i den mån, som de föremålet uppbyggande elementen i täthet afvika från hvarandra. Röntgenstrålarna i ett fotografirör utgå, praktiskt taget, från en punkt och divergera mot den relativt nära, i regel på omkr. 40—50 cm. afstånd befintliga fotografiplåten (se fig. 1). Mellan plåten och ljuskällan befinner sig föremålet, i detta fall en kub med för

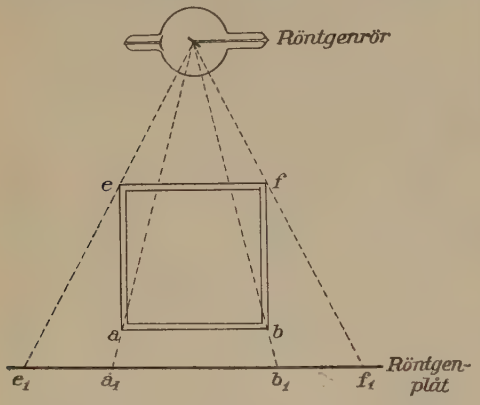

Fig. 1.

röntgenljuset svårgenomskinliga kanter. På figuren 1 tänkes den mot åskådaren vända ytan *a*, *b*, *f*, *e* afbildad. Kanten *a*—*b* lämnar på plåten en skugga a_1—b_1, som är förstorad. Kanten *e*—*f*, som befinner sig närmare ljuskällan och längre från plåten, lämnar en ännu mer förstorad bild e_1—f_1. Bilderna af *a*—*b* och *e*—*f*, som i verkligheten äro lika stora, men ligga i olika plan, bli på röntgenbilden förstorade i olika grad. Dessutom visar bilden af de kanter, som ligga närmare plåten, en större täthet och större skärpa i konturerna än de kanter, som befinna sig längre bort. Fig. 2 ger en föreställning om den beskrifna kubens bild på röntgenplåten. Bilden a_1—b_1—d_1—c_1 af den yta, som stod närmast plåten, framträder som mindre, dess kanter smalare och tätare med skarpa konturer; bilden e_1—f_1—h_1—g_1 af den längre bort belägna ytan tecknar sig större, bredare och tunnare med otydliga konturer. Om vi se t. ex. på röntgenbilden af ett knä, återfinna vi dessa fenomen. Den sida af t. ex. lårbenets ledända, som legat mot plåten, är på bilden mindre och mörkare än den bortvända ytan. Röntgenbilden ger därigenom ett plastiskt intryck; man får intryck af en perspektivteckning, men med omvända valörer mot de vanliga: de från åskådaren förlöpande konturerna divergera, de längre bort belägna ytorna teckna sig större. Genom något olika inställning af röntgenröret kan ett och samma föremål, t. ex. en skelettdel, ge de mest olika röntgen(projektions)bilder. Medelst röntgenljuset kan man åstadkomma bilder, motsvarande verkliga skuggbilder, silhuettbilder, där icke de inre detaljerna framträda, endast konturen kontrasterar mot omgif-

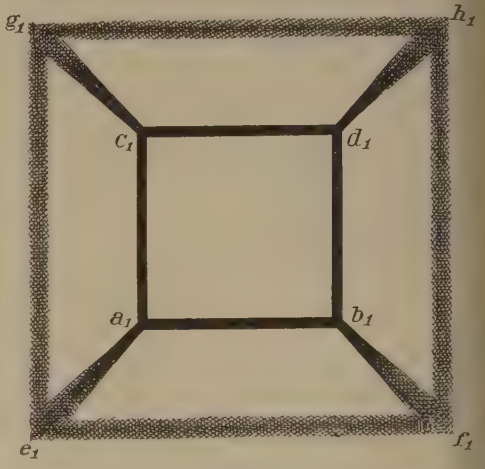

Fig. 2.

ningen, om man använder tillräckligt ''mjukt'' ljus. Vid vanlig röntgenfotografering för diagnostiskt ändamål användas emellertid ''hårdare'' strålar, som endast delvis absorberas af undersökningsföremålet. Då uppstår ej blott en silhuettbild af föremålet, utan dettas inre arkitektur och struktur framträda, nedprojicierade på plåten, i den mån som den undersökta kroppen eger en växlande täthet. Inom människokroppen äro benen genom sin stora halt af oorganiska ämnen med hög atomvikt särdeles framträdande på röntgenbilderna, och arkitekturen inom benen själfva framträder vackert, enär mellanrummen mellan benbalkarna äro utfyllda af mera genomskinlig substans och dessutom benmassan själf är fördelad i olika grofva och olika täta balkar och lameller. Äfven inom mjukdelarna finnas emellertid täthetsskillnader, som äro tillräckliga för att låta olika väfnadsskikt skilja sig från hvarandra och äfven till sin struktur framträda på plåten. Så skiljer sig senväfnaden från omgifvande fettväf. Knäskålsbandet och akillessenan synas t. ex. i regel på röntgenbilder, liksom underhudsväfnadens bindväfsstråk afteckna sig mot fettet. En viktig omständighet är det, att njurarna afteckna sig mot den omgifvande, mer genomskinliga fettkapseln. Lungornas starkt lufthaltiga väfnad är ofantligt mycket mera genomskinlig än hjärtat, som de omge, hvarför detta skarpt aftecknar sig mot dem. Inom själfva lungorna framträda luftrören och kärlen som tätare strimmor mot lungväfnaden. På röntgenbilder af hufvudet framträda bihålorna till näsa och svalg med stor tydlighet på grund af sin lufthalt. Matsmältningskanalen framträder icke i tomt och sammandraget tillstånd på röntgenbilden, men man har gjort den synlig genom att låta undersökningspersonen förtära en ''röntgenmåltid'' — en gröt, en kräm eller en dryck —, som innehåller ett för röntgenljuset svårgenomskinligt ämne, såsom

riumsulfat, toriumoxid eller vismutkarbonat. Då tienten sväljer detta, erhåller man först en bild munhålan och svalget och kan studera sväljngsrörelserna; sedan, allteftersom röntgenmåltiin passerar, får man en afgjutning af håligheten magen och i tarmen, framträdande på plåten er på röntgenskärmen vid genomlysning. På så tt kan man få en lärorik bild af magens och rmarnas inre yta och följa rörelserna hos dessa gan. Äfven genom *röntgenlavemang* (oftast innellande bariumsulfat som skugg-gifvande medel) an man studera groftarmen. Såväl mage som oftarm kunna äfven framträda på röntgenbilden ter uppblåsning med en gas, t. ex. luft, då de ii mera genomskinliga än omgifningen. Vetenapen om människokroppens byggnad, sådan den amträder på röntgenbilderna, röntgenanaomien, har lämnat en värdefull kunskap om *lefvande* organens morfologi hos människan, ksom röntgenbilderna ha bidragit till att öka vår nskap om de inre organens rörelser och därigeom blifvit en viktig kunskapskälla äfven för fysiogien. G. F—ll.

Röntgendiagnostik, *med.*, vetenskapen om de afkelser från de normala röntgenbilderna af kropens organ, genom hvilka vissa sjukdomstillstånd os dessa kunna särskiljas. Liksom röntgenbilden af en *normala* organismen är betingad af skillnad i äthet och struktur hos de i organismen ingående äfnaderna (se Röntgenbild), så är röntgendiagnostiken af sjukliga processer inom organismen baserad på af desamma orsakade förändringar i äthet och struktur. En sjukdomsprocess, som icke ramkallar någon förändring af tätheten eller af en på röntgenbilden framträdande strukturen ller formen, kan ej heller synas på röntgenbilden. För att taga ett exempel kan man på röntgenbilden se äfven en ganska liten svulst inom hjärnan, m svulsten är mera kalkhaltig än den omgifvande hjärnsubstansen; man kan däremot icke se ett spår f fven af en stor svulst, om den har samma täthet om hjärnan själf. Däremot är det ej sällan möjligt att indirekt sluta sig till en svulst i hjärnan, om man ej kan urskilja, nämligen genom deformering af omgifvande ben eller på grund af genom trycket uppkommen resorption af kalk i kraniet, hvarigenom en tunnare bild erhålles, t. ex. af skallens bas.

Röntgendiagnostiken hade i början sin förnämsta uppgift i konstaterandet af skador på bensystemet, framför allt för att bedöma läget af bendelarna vid brott och urledvridningar; vidare använde man redan tidigt "X-strålarna" till att uppsöka och bestämma läget af främmande kroppar i organismen, såsom projektiler eller nedsväljda föremål. Inom kort lärde man sig äfven särskilja karakteristiska bilder vid olika sjukdomstillstånd i bensystemet, såsom tuberkulos, kroniska beninflammationer ("benröta"), svulster i bensystemet och åtskilliga andra sjukliga processer i benväfnaden, hvilka orsaka typiska förändringar af kalkhalten i benen med förändringar af benets struktur och form, framträdande på bilden. I den mån tekniken framskred, lärde man sig äfven särskilja förändringar af tätheten hos mjukdelarna, liksom form- och lägeförändringar hos vissa inre organ. Förkalkningar inom kärlväggar framträda utmärkt tydligt på dessa bilder och beskrefvos redan tidigt. Njurstenar och blåsstenar äro ett tacksamt föremål för röntgenundersökning. Vid en fullgod teknik är man i stånd att se de flesta arter af njurstenar, dock icke alla. De stenar ("konkrement"), som äro bildade af urinsyra, en organisk syra, afvika icke i täthet från väfnaderna i omgifningen. Hos kraftigt vuxna och korpulenta personer är det äfven svårt att se stenar bildade af urinsyrade salter, innehållande en oorganisk bas. Numera kan man, alltjämt under förutsättning af en god teknik, se icke blott "stenar" i njurarna, utan äfven förändringar af njurarnas läge, storlek och form, beroende därpå, att njuren är omgifven af en fettkapsel, som är mera genomskinlig än njuren själf och därför låter denna framträda som en tätare skugga. Äfven tuberkulösa förkalkningar inom njuren kunna framträda på bilden. Lika nyttig som röntgendiagnostiken har blifvit för njurundersökningen, lika ofruktbar har den i det stora hela hittills varit för diagnostiken af gallstenslidanden. Detta förhållande finner sin förklaring däri, att de vanligaste gallstenarna (cholestearinstenarna) mycket obetydligt afvika i täthet från omgifningen. Vid förändringar af hjärtats storlek och form uppträda motsvarande förändringar af hjärtats röntgenbild, betydelsefulla för hjärtdiagnostiken. Bestämningen af form- och storleksförändringar hos hjärtat sker bäst genom ortodiagrafi (se d. o.) eller teleröntgenografi (se Röntgenografi). Äfven för lungdiagnostiken har röntgenundersökningen fått ett väsentligt värde därigenom, att förtätningar i lungväfnaden af allehanda slag, liksom ock utgjutningar och förtätningar i lungsäckarna, framträda på bilderna. Vid röntgendiagnostiken af hjärtats och lungornas sjukdomar är röntgengenomlysningen af betydelse, då vid genomlysningen förändringar af det normala rörelseförloppet framträda, gifvande lärorika upplysningar om funktionella rubbningar. Så är ock förhållandet vid röntgendiagnostiken af förändringar i matsmältningskanalen. På röntgenskärmen framträder t. ex. magsäckens rörelsespel, och afvikelser från dess normala förlopp kunna bidraga att afslöja orsaken till annars oklara sjukdomssymtom. Vid magsår är ofta den viktigaste vid röntgenundersökningen framträdande förändringen just en rubbning i rörelsemekanismen. Genom röntgenundersökning kunna ej sällan magsår afslöjas; dock är det ett stort antal magsår, som ej ega betingelser för att framträda vid röntgenundersökningen. Form- och lägeförändringar hos magen framträda mycket tydligt vid en sakkunnig röntgenundersökning. Svulster i magsäcken synas i regel, då de vuxit in i magsäckens hålighet; ofta kunna de äfven upptäckas, då de växa inom magsäckens vägg; men äfven där är röntgenundersökningen icke någon ofelbar metod. Med fortskridande förbättring af teknik och stegrad erfarenhet ökas här emellertid år för år den diagnostiska säkerheten, liksom på de flesta af röntgendiagnostikens områden.

Vid förändringar inom tolftumstarmen är röntgendiagnostiken ej sällan utslagsgifvande; förändringar i tunntarmen för öfrigt äro ännu föga tillgängliga för röntgendiagnos. Vid förändringar i groftarmen däremot spelar röntgendiagnostiken

redan en beaktansvärd roll, och denna gren af röntgendiagnostiken går sannolikt en rik utveckling till mötes. Röntgendiagnostiken har redan utvecklat sig till en omfattande och betydelsefull vetenskap, en viktig gren af den patologiska anatomien. Det måste emellertid framhållas, att röntgendiagnostiken är och förblir en hjälpvetenskap för den kliniska undersökningen och en indirekt undersökningsmetod, registrerande form-, täthets- och rörelsedifferenser. Dess resultat måste alltid bedömas mot bakgrunden af den öfriga sjukdomsbilden. Litt.: R. Grashey, "Atlas chirurgisch-pathologischer röntgenbilder" (1908) och "Atlas typischer röntgenbilder" (1912), Gocht, "Die röntgenlitteratur" (3 dlr, 1911—14), "Grundriss und atlas der röntgendiagnostik in der inneren medizin" (1914), utg. af Fr. M. Groedel, och Alban Köhler, "Grenzen des normalen und anfänge des pathologischen im röntgenbilde" (1915). Se vidare under art. Röntgenografi. G. F—ll.

Röntgendos. Se Röntgenbehandling.

Röntgenfotográf. Se Röntgenograf.

Röntgenfotografēra. Se Röntgenografi.

Röntgenfotografi, *fys.* Se Röntgenografi.

Röntgengenomlysning, Radioskopī, Röntgenoskopī, *fys., med.*, konsten att medelst röntgenljus på den fluorescerande skärmen (se Röntgenskärm) åstadkomma en bild. Genomlysningen eger rum på så sätt, att den kroppsdel, som skall granskas, anbringas mellan röntgenröret och den i röntgenljuset lysande skärmen, på hvilken de tätare delarna afteckna sig som mörkare partier mot de mindre täta. Rummet, där genomlysningen sker, måste vara fullständigt mörkt. Undersökaren bör före genomlysningens början ha adapterat sina ögon för mörkret för att kunna se de fina skiftningarna på röntgenskärmen. För genomlysningen äro konstruerade särskilda apparater, som tillåta en bekväm undersökning i vertikalt eller horisontalt läge af patienten. Röntgenröret är därvid rörligt anbragt i en skyddshuf med bländningsanordningar, hvilka skydda patienten och läkaren samt framsläppa en ljuskägla endast mot det område, som skall undersökas. På framsidan af röntgenskärmen är anbragt ett tjockt blyglas, som är genomskinligt för det af röntgenstrålarna framkallade fluorescensljuset på skärmen, men icke genomsläpper själfva röntgenljuset. Därigenom skyddas läkaren, som under ett tidigare skede ej sällan tog stor skada genom att sitta i röntgenljuset vid genomlysningar, ofta timme efter timme. Läkaren är dessutom vid genomlysningen försedd med ett pansar och handskar af blykautschuk. Fördelen med röntgengenomlysningen framför studiet af den vanliga röntgenbilden på den fotografiska plåten är den omständigheten, att *rörelsen* hos organen kan studeras vid genomlysningen. Så kan man t. ex. noga följa hjärtats slag, liksom mellangärdets och refbenens rörelser vid andningen. Man kan, sedan patienten förtärt en "röntgenmåltid" (se Röntgenbild), följa sväljningsrörelserna eller magsäckens och tarmarnas rörelser. Det är ett underbart skådespel, som så öppnar sig för undersökarens ögon, när på röntgenskärmen hjärtat ligger liksom blottlagdt eller magsäckens underbart sinnrika rörelser afslöjas. Ett viktigt område för genomlysningen är bestämmandet af läget hos främmande kroppar inom organismen, hvilket under krigstid ger röntgenundersökningen en vidsträckt användning. G. F—ll.

Röntgenkinematografi. Se Röntgenografi.

Röntgenlavema'ng. Se Röntgenbild.

Röntgenman. Se Röntgenolog.

Röntgenmåltid. Se Röntgenbild.

Röntgenográf, Röntgenfotográf (af grek. *gra'fēin*, skrifva), en person, som utöfvar konsten att medelst röntgenljus framställa bilder. — Röntgenografēra (Radiografēra, Röntgenfotografēra), medelst röntgenstrålar framställa afbildningar.

Röntgenografi (Röntgenfotografi), *fys., med.*, konsten att medelst röntgenljus åstadkomma bilder; en medelst röntgenljus åstadkommen bild. — Röntgenbilden på den fotografiska plåten åstadkommes på så sätt, att undersökningsföremålet anbringas på plåten, hvilken, med hinnsidan vettande uppåt, är anbragt i en för vanligt ljus ogenomskinlig kasett (t. ex. af papp och trä). Röntgenröret anbringas med antikatoden (se Röntgenrör) öfver föremålet, och den elektriska strömmen, som alstrar röntgenljuset, släppes genom röret under exponeringstiden. Röntgenstrålarna passera igenom undersökningsföremålet till plåthinnan. De tätare delarna inom föremålet absorbera då mera röntgenljus än de tunnare (specifikt lättare), och därigenom uppstår en olika stark kemisk inverkan af röntgenljuset på olika delar af hinnan. Plåten framkallas och fixeras samt efterbehandlas på vanligt sätt. På "negativet" (den primära röntgenbilden på plåten) visa sig de *tätare* delarna som ljusare partier; på kopian framträda de tätare delarna af föremålet som mörkare partier. En mycket viktig omständighet vid röntgenografien är, att fokus inom röret är så liten som möjligt, så att röntgenljuset utgår ifrån en yta icke större än omkr. 1—3 mm. i diameter. Vidare måste gastrycket i röntgenröret och spänningen mellan rörets poler noga afvägas för det gifna fotograferingsändamålet, enär genom dessa faktorer strålarnas genomträngningsförmåga, deras "hårdhet", regleras. Skall ett tunt föremål med små täthetsdifferenser, t. ex. en barnhand, en lungspets eller ännu mer ett föremål ur växtriket, t. ex. ett blad, röntgenograferas, måste man använda föga genomträngande, "mjuka" strålar. Skall man däremot genomtränga t. ex. ett hufvud med tjockt kranium, måste man taga till "hårda" strålar och rätta gastrycket i röret och spänningen därefter. Ljusstyrkan hos röret — kvantiteten röntgenljus på tidsenheten — regleras genom strömstyrkan hos den elektriska strömmen, som alstrar ljuset. Exponeringstiden bestämmes dels efter ljusstyrkan hos röret, dels efter afståndet mellan rörets fokus och plåten. — Belysningen på plåten aftar, liksom vid vanligt ljus, med kvadraten på afståndet från ljuskällan, så att t. ex., om afståndet vid en exponering är 30 cm., vid en annan 60 cm., alltså dubbelt så stort, skall — under i öfrigt lika förhållanden — exponeringstiden i senare fallet vara 4 ggr så lång. För att förkorta exponeringstiden användas s. k. förstärkningsskärmar, hvilka utgöras af pappskifvor, täckta med en hinna, innehållande i röntgenljuset med blått ljus fluorescerande salter. Förstärkningsskärmens hinna anbringas under lätt tryck emot plåthinnan inne i kasetten. Vid expo-

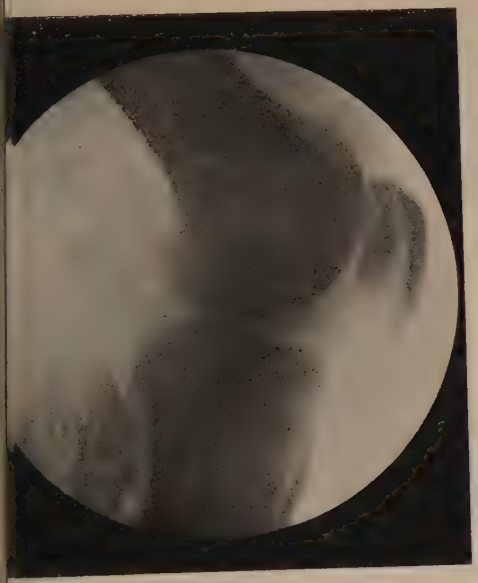

Fig. 3. Normalt knä.

Fig. 4. Tuberkulos i knäled. Området på framsidan af lårbenets ledyta (nedanför knäskålen) visar en förstörd kontur.

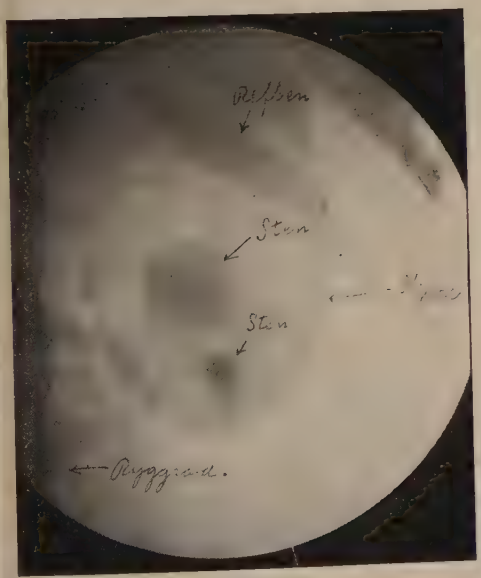

Fig. 5. Njure med sten. Man ser såväl den ljusgrå skuggan af *njuren* som 2 skiktade *stenar*, hvilka aflägsnades genom operation.

Fig. 6. Profilsilhuett, tagen med mycket mjukt röntgenljus, så att mjukdelarna lämna skugga, och på stort afstånd (2 m.), så att konturlinjen blir riktig.

Fig. 7. Normal bild af *bröstkorg*, sedd bakifrån. Man ser inom bröstkorgen skuggan af hjärtat och därutanför de ljusa lungfälten med de strimformiga skuggorna af luftrör och lungkärl. Nedtill synes mellangärdet.

Fig. 8. Röntgenbild af *ryggkotor* och *ländkotor*. Två ländkotor äro sammanpressade och förstörda af *tuberkulos*.

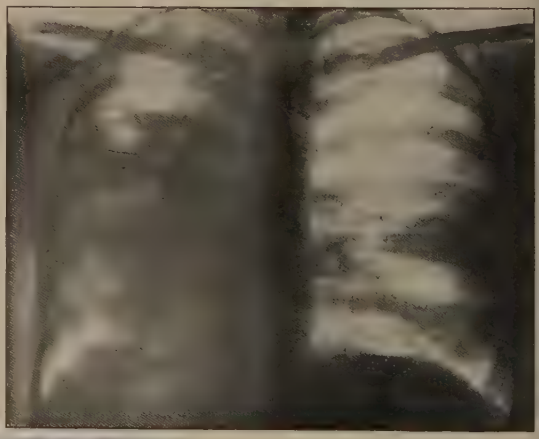

Fig. 9. Bild af *bröstkorg*, sedd bakifrån. Vänstra lungan är till stor del förtätad genom *tuberkulösa* infiltrationer.

Fig. 10. Sidobild af en *fot*. Man ser skuggan af såväl skelettet som mjukdelarna. Bakom nedersta delen af underbenet, omedelbart ofvan hälbenet, synes ett *förkalkadt kärl*.

Fig. 11. Normal bild af en *magsäck*, fylld med en "röntgenmåltid". Man ser en ringformig *kontraktionsväg* på magens tvärgående del. Bilden är sedd bakifrån.

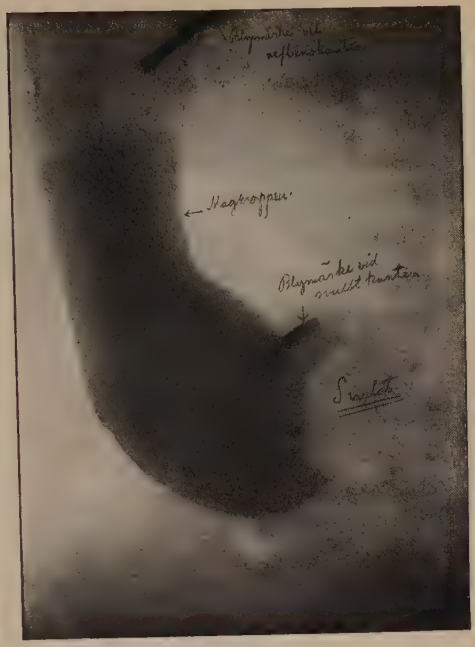

Fig. 12. Magsäck med en *kräftsvulst* i magens högra, tvärgående del. Vid jämförelse med fig. 11 ser man, att nämnda del är ofullständigt fylld, med trasig kontur.

Fig. 13. Röntgenbild af ett stort *magsår* på magens lilla krökning. Såret visar sig här som en *utbuktning*, delvis fylld med luft (hvit), delvis fylld med röntgenmåltiden (svart). Magsäcken är sedd bakifrån.

Fig. 14. *Granatskärfva* i bakre bröstkorgsväggen. Uttogs efter bestämning af läget medelst "ortodiagrafi".

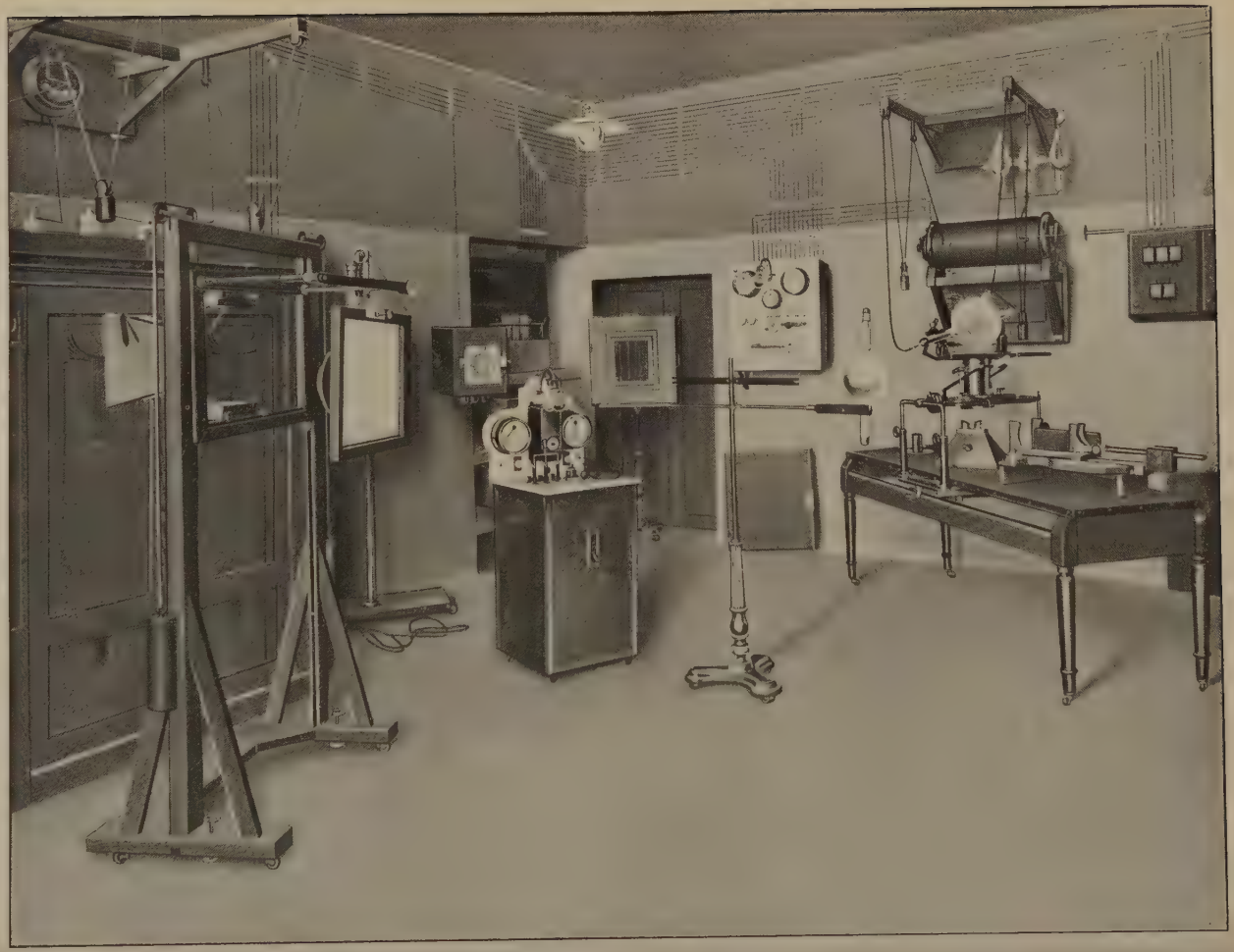

Röntgenlaboratorium med växelströmslikriktare (t. v.) och induktorium (t. h.) jämte biapparater.

eringen adderar sig ljusbilden på den fluorescerande förstärkningsskärmen till den af röntgenljuset framkallade kongruenta bilden. På detta sätt kunna exponeringstiderna nedbringas omkr. 10—00 ggr. De vanligaste exponeringstiderna utan förstärkningsskärm äro nu 0,05—10 sek. Vid röntgenfotografi kunna icke linser användas såsom vid vanlig fotografering, enär ju röntgenstrålarna icke med nu kända åtgärder kunna brytas. Däremot använder man, liksom vid fotografering, bländanordningar, hvilka äro en mycket viktig del af ett röntgeninstrumentarium. Bländarna, som anbringas mellan röntgenröret och undersökningsföremålet, utgöras af blyringar eller blycylindrar med 2—3 mm. tjock vägg, hvilka utestänga allt annat röntgenljus än just den ljuskägla, som skall användas att belysa föremålet. Bländarna tjäna dessutom till att utestänga så mycket som möjligt af det "sekundära" röntgenljuset från glasväggen i röntgenröret. Ju mindre bländöppning, som kan användas, dess skarpare blir röntgenbilden. Genom exponering af ett föremål på två plåtar efter hvarandra med en viss förskjutning af röret (i regel 6,5 cm. = pupillarafståndet) mellan dessa båda röntgenograferingar kan man åstadkomma *stereoskopiska* röntgenbilder, som stundom äro af diagnostisk betydelse. Man har äfven utbildat en *röntgenkinematografi* genom anordningar, som tillåta en hastig plåtväxling framför röntgenröret. Denna metod har redan haft väsentlig betydelse för studiet af magrörelserna och torde vid mer utvecklad teknik bli af stort värde för studiet af hjärtrörelserna. Olägenheterna af den genom centralprojektionen uppkomna förstoringen på röntgenbilden har man sökt undgå genom röntgenografering på längre afstånd (2 à 3 m.), *teleröntgenografi*. — Litt.: Albers-Schönberg, "Röntgentechnik" (1913), Rieder-Rosenthal, "Röntgenkunde" (s. å.), Jaugeas, "Précis de radiodiagnostic" (s. å.), Gocht, "Röntgenlehre" (1914), Dessauer-Wiesner, "Kompendium der röntgenaufname und röntgendurchleuchtung" (1915), och Knox, "Radiography" (s. å.). G. F—ll.

Röntgenogra'm. Se Röntgenbild.

Röntgenolog, Röntgenman, en person, som ägnar sig åt vetenskapen om röntgenljuset; läkare, hvilken såsom specialitet utöfvar den medicinska röntgenologien.

Röntgenologi (af grek. *lo'gos*, lära), vetenskapen om röntgenljuset. *Medicinsk* röntgenologi är läran om röntgenljusets användning i medicinens tjänst; den omfattar dels röntgendiagnostik, dels röntgenbehandling l. röntgenterapi.

Röntgenoskopi, *fys., med.* Se Röntgenoskopi.

Röntgenrör, *fys.* De hastigt stegrade anspråken på röntgenrörens prestationsförmåga ha ledt till konstruktionen af flera nya typer, hvilka, jämfördt med de äldre röntgenrören, beteckna mycket stora framsteg. Den viktigaste förbättringen bestod i införandet af antikatoden (se Röntgenstrålar, sp. 182—183). För att erhålla så skarpa röntgenbilder som möjligt måste röntgenstrålarna utgå från en enda punkt, d. v. s. katodstrålarna måste koncentreras till så liten yta som möjligt. För detta ändamål är katoden (*K*, fig. 1) konkav och placerad så, att katodstrålarnas skärningspunkt, brännpunkten, faller på antikatoden (*AK*). När katodstrålarna träffa antikatoden, utvecklas värme. Om den yta, i hvilken katodstrålarna träffa anti-

Fig. 1. Katod och antikatod.

katoden, är mycket liten, kan det inträffa, att metallen smälter. Man föredrar därför att i stället för en skarp brännpunkt åstadkomma en brännyta af några mm. utsträckning och nöjer sig med något mindre skarpa bilder för att sålunda försäkra sig om större varaktighet hos röret. Men oaktadt detta försiktighetsmått blir temperaturförhöjningen hos metallen inom brännytan så stor, att den blir glödande, och vid stark belastning af röret kan metallen lätt smälta. Den del af antikatoden, där röntgenstrålarna uppkomma, göres därför af svårsmält metall, hvartill förut nästan uteslutande och äfven fortfarande i stor utsträckning användes platina. På grund af det höga pris, som denna metall betingar, nöjer man sig dock i allmänhet med att belägga den verksamma delen af antikatodens yta med ett tunt platinableck. Då platina smälter redan vid 1,750° och anspråken på rörens förmåga att uthärda stark belastning under de senaste åren växt i mycket hög grad, har det blifvit nödvändigt att söka ersätta platinaplattan med plattor af än mer svårsmälta metaller. Försök i denna riktning ha ledt till konstruktionen af nya typer, bland hvilka *volframröret* fått vidsträckt användning. Metallen volfram, som smälter först vid en temperatur af omkr. 3,270° och är mycket hård, kan framställas i massiva stycken af nästan fullkomlig renhet. Antikatoder af volfram äro sådana af platina i flera hänseenden öfverlägsna. Till den fördel, som ligger i den höga smältpunkten hos volfram, kommer, att denna metall är jämförelsevis billig, hvarför man utan att alltför mycket fördyra röret kan använda tjocka plattor som antikatodspeglar. Då värmeledningsförmågan hos volfram är stor, är det fördelaktigt, att nyssnämnda plattor äro tjocka, emedan det vid brännytan utvecklade värmet i så fall lättare ledes bort, hvarigenom genomsmältning af plattan lättare undvikes. Fig. 2 visar det af firman Siemens & Halske i Berlin konstruerade Siemens-volframröret. Antikatodspegeln be-

Fig. 2. Siemens-volframrör.

står här af en i ett massivt kopparstycke inbäddad volframplåt. — Värmeutvecklingen i antikatoden är vid kraftiga röntgenrör, särskildt vid långvarig belastning, så stor, att det är nödvändigt att genom särskilda anordningar sörja för, att värmet så hastigt som möjligt bortledes. Detta kan åstadkommas på olika sätt. Genom att ge antikatoden stor massa kan man åstadkomma, att antikatoden utan alltför stark uppvärmning kan upptaga den alstrade värmemängden. För att underlätta värmets bortgång

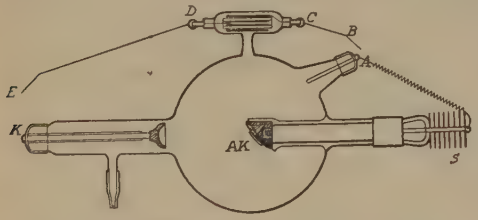

Fig. 3. Röntgenrör enl. Gundelachs konstruktion.

genom utstrålning användes vid vissa rör (fig. 3) en anordning bestående af en vid antikatoden (*AK*) fäst grof kopparstaf, vid hvilken en rad metallskifvor (*S*) är fäst. En utmärkt kylanordning är den s. k. vattenkylningen. I fig. 4 visas ett rör

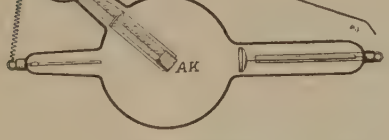

Fig. 4. "Rapid"-vattenkylning enl. Müller.

med sådan kylanordning. Antikatoden (*AK*) utgöres af ett med platinaspegel försedt massivt metallstycke med hög värmeledningsförmåga, som på samma gång tjänstgör som botten till ett rör, i hvilket vatten finnes. Då röntgenröret användes, afger antikatoden värme till det närmast liggande vattenskiktet, som på grund af uppvärmningen blir lättare än det öfverliggande kallare vattnet och stiger uppåt, hvarigenom en cirkulation af vattnet åstadkommes, som kraftigt befordrar afkylningen af antikatoden. — Om antikatoden blir mycket varm och i synnerhet om den blir glödande, utdrifvas de gasrester, som hållas bundna i och vid ytan af metallen, hvilket medför en ökning af gasens tryck uti röret. Härigenom minskas katodstrålarnas hastighet, och till följd häraf minskas också genomträngningsförmågan hos röntgenstrålarna. Röret säges nu ha blifvit *mjukt*. Då röret afkyles, bindes visserligen den frigjorda gasen ånyo, men icke till den grad, att röret utan särskilda åtgärder fullständigt återfår sina ursprungliga egenskaper. För att förebygga, att röret plötsligen blir mjukt, måste man därför sorgfälligt tillse, att röret icke öfverbelastas. Alla rör, som endast belastas normalt, bli med tiden *hårdare*, hvilket beror på, att gasresterna bindas af de metallpartiklar, som i form af fint stoft utslungas från elektroderna och äfven, sedan dessa partiklar hamnat på glasväggarna, hållas bundna af desamma. Rörets hårdhet växer särdeles hastigt, när ström i omvänd riktning mot den normala får passera röret. Ju hårdare ett rör blir, desto mindre blir den elektriska ledningsförmågan i röret, och desto svagare ström genomsläpper röret. I samma mån som hårdheten tilltar, bli också de utsända röntgenstrålarna hårdare, d. v. s. deras genomträngningsförmåga blir större. Alltför hårda rör äro oanvändbara, och det gäller alltså att på lämpligt sätt afpassa hårdhetsgraden (jfr Röntgenbehandling och Röntgenografi). För att så mycket som möjligt förebygga den skadliga metallafsöndringen från katoden göres denna af aluminium. Bland de metaller, som kunna komma i fråga såsom material för katoder, har nämligen aluminium visat sig vara den, från hvilken metallpartiklar minst afsöndras. Att en vändning af strömmen i motsatt riktning mot den normala åstadkommer, att röret hastigt blir hårdt, beror på, att antikatoden därvid kommer att tjänstgöra som katod och att vid de metaller, som användas till antikatoder, t. ex. koppar och platina, metallafsöndringen i regel är synnerligen stark. När induktorier användas för att alstra stömmen, kunna rören af nyssnämnda anledning lätt skadas, om icke särskilda anordningar vidtagas för att skydda dem (jfr Röntgenteknik, sp. 189). — Ju mindre röntgenrörets volym är, desto hastigare minskas den i röret inneslutna gasens tryck, på grund af att gasen, på sätt ofvan nämnts, bindes vid glasväggarna och metallpartiklarna. De moderna röntgenrören ha därför en i jämförelse med de äldre betydligt större volym. Rörets diameter uppgår ofta till 20 cm. och därutöfver. — Med tiden växer röntgenrörets hårdhetsgrad och därmed äfven motståndet inuti röret så mycket, att de elektriska urladdningarna lättare försiggå på rörets utsida än inuti röret. För att kunna göra ett rör, som sålunda blifvit odugligt, åter användbart, bruka rören i regel vara utrustade med en *regenereringsanordning*, medelst hvilken gas åter kan frigöras uti röret. För detta ändamål är röntgenröret vanligen försedt med ett birör, uti hvilket något ämne finnes anbragt, som vid upphettning afger vattenånga eller någon annan gas, hvarigenom gastrycket i röret ökas. Glimmer har egenskapen att kunna ockludera stora mängder gaser och vatten. Af denna egenskap begagnar man sig vid den s. k. glimmerregenereringsanordningen, som består dels af en

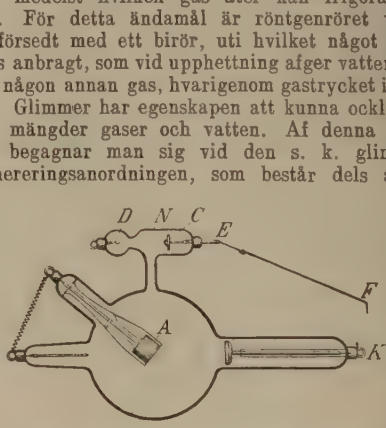

Fig. 5. Glimmerregenereringsanordning.

elektrod (*C*, fig. 5), vid hvilken en glimmerskifva är fäst, dels af en platinaelektrod (*D*), hvilka elektroder äro anbragta i biröret (*N*). Vid den

rstnämnda elektroden (*C*) är en vridbar metallåd (*EF*) fäst. Då regenerering af röret skall rkställas, inkopplas röret på normalt sätt, och meltrådens fria ända (*F*) föres så nära intill katoden), att gnistor springa öfver till denna. Inuti ret passerar då ström från anoden (*A*) till glimrkatoden (*C*), hvarvid glimmern uppvärmes och ger gas och vattenånga. Om, under det att röntnröret användes, metalltrådens spets (*F*) placeis på ett bestämdt afstånd från katoden (*K*), eger regenerering af rörets hårdhetsgrad automatiskt m. Om röret blifvit för mjukt, kan det lätt göras rdare därigenom, att strömkällans negativa pol rbindes med rörets katod (*K*) och platinaelektroen (*D*) med den positiva polen, hvarvid metallådens spets (*F*) aflägsnas så pass långt från katoen, att inga gnistor springa öfver till denna. En oftafsöndring från platinaelektroden uppkommer u, och härigenom bindes en del af gasen i röret. ställer för den ofvannämnda glimmerskifvan kan ven med fördel användas en kolskifva, som verar och användes på samma sätt som glimmerifvan. Äfven kalciumkarbonat, som vid uppvärmng afger kolsyra, kan på liknande sätt användas. Den s. k. kondensator-regenereringsanordningen (se fig. 3) består af en kondensator, hvars båda belägg stå i förbindelse med de båda elektroderna (*C* och *D*) och som skiljas från hvarandra medelst mpregneradt papper. Om de vid elektroderna fästa plåtarna (*B* och *E*) närmas till hufvudelektroderna (*A* och *K*), så att gnistor springa öfver, kommer en ström att passera genom biröret, hvarigenom apparet uppvärmes, och till följd häraf frigöres gas. — Då röntgenstrålarnas genomträngningsförmåga är beroende på hårdhetsgraden, kan man bestämma hårdhetsgraden genom att undersöka strålarnas absorption i ett och samma ämne. Härpå grundar sig *Walters hårdhetsskala*. Skalan (fig. 6)

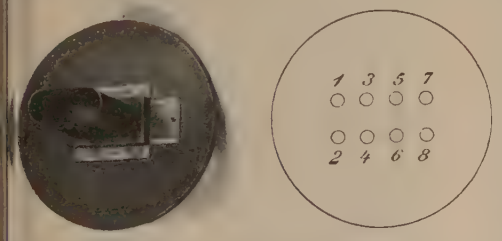

Fig. 6 o. 7. Walters hårdhetsskala.

består af en med tunt trä beklädd blyplåt, i hvilken åtta cirkelrunda hål äro anbragta (fig. 7). Hålen äro täckta med platinableck af olika tjocklek, det tunnaste af 0,005 mm. och det tjockaste af 0,64 mm. tjocklek. Framför hålen finnes en skjutbar fluorescensskärm och öfver denna för att skydda observatorns ögon en tjock blyglasplatta. Om apparaten utsättes för röntgenbestrålning och man ser in i röret (se fig. 6), varseblir man på fluorescensskärmen ett antal runda ljusa fläckar, som uppkomma därigenom, att strålarna genomtränga de platinableck, med hvilka de respektive hålen äro täckta. Ju större hårdheten är, desto flera bleck genomträngas. Hårdhetsgraden anges genom numret på det tjockaste blecket, som genomtränges, och den säges då vara uttryckt i *Walter-enheter* (*W*-enheter). T. ex. ett rör, från hvilket utsändas strålar, som förmå genomtränga fem af de åtta blecken, säges sålunda ha hårdheten 5 *W*. Äfven andra skalor, som grunda sig på samma princip, finnas. Strålarnas hårdhet beror på spänningen mellan röntgenrörets elektroder. Genom att bestämma denna spänning kan också ett mått på hårdhetsgraden erhållas. T. E. A.

Röntgenskärm, *fys.* För att vid genomlysning af föremål medelst röntgenstrålar kunna direkt studera dem (se Röntgenografi) användes röntgenskärmen, som består af en i en träram fäst kartongskifva, bestruken med ett tunt skikt af bariumplatinacyanur, hvilket ämne genom inverkan af röntgenstrålar starkt fluorescerar. Skiktsidan, som vändes mot observatören, är till skydd mot fukt bestruken med fernissa, och för att skydda observatören för de strålar, som genomtränga skärmen, är skifvan täckt med en platta af blyglas. Fluorescensförmågan hos skärmen är mycket olika, störst när ren och finkornig bariumplatinacyanur användes. En viktig fordran på skärmen är, att dess lysförmåga skall vara lika stor på alla ställen, och för att man skall ernå detta, måste saltet bredas ut i ett fullkomligt likformigt skikt. Om denna fordran icke är uppfylld, visa sig "moln" på skärmen, hvilket kan ge anledning till misstag, då den användes t. ex. för medicinska undersökningar. Skärmen bör skyddas för fuktighet och äfven för stark uppvärmning. Genomlysningarna verkställas i mörkt rum. Vill man verkställa genomlysningar i ett svagt upplyst

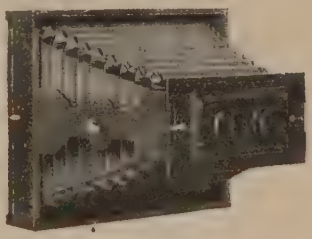

Kryptoskop.

rum, användes *kryptoskopet* (se fig.), som består af en låda i form af ett stereoskop, hvars botten täckes af en röntgenskärm. T. E. A.

Röntgenstrålar (äfven benämnda X-strålar), *fys.*, kallas de strålar, som utsändas af kroppar, hvilka träffas af katodstrålar (se d. o.). Därvid tjänstgör kroppen som ett slags transformator, som förvandlar katodstrålarnas energi till den energiform, som röntgenstrålarna representera. I s. k. Crookeska rör uppkomma röntgenstrålar vid de delar af rörets väggar, som träffas af katodstrålar och där de typiska fluorescensfenomenen äfven framkallas. Under röntgenteknikens utveckling har en mängd olika former af röntgenrör blifvit konstruerad. Verkligt effektiva ha dessa rör först blifvit efter införandet af *antikatoden* (af Neesen och König 1896). I princip är ett röntgenrör inrättadt på följande sätt (fig. 1). En glaskula (*G*) är försedd med tre ansatsrör, i hvilka elektroder äro insmälta. Af dessa elektroder tjänstgör den

stiftformiga som anod, den med en liten konkav aluminiumplåt försedda som katod, och den, som är försedd med en snedt ställd platta, vanligen förfärdigad af platina, och stående midt emot katoden

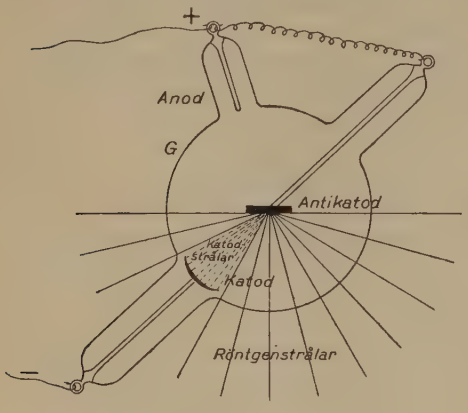

Fig. 1. Röntgenrör.

på det ställe, där katodstrålarna skära hvarandra, tjänstgör som antikatod. Anoden och antikatoden sättas vanligen i ledande förbindelse med hvarandra, hvarigenom antikatoden äfven kommer att tjänstgöra som anod. Luftförtunningen i röret måste drifvas så långt, att trycket sjunker till storleksordningen $0{,}_{0001}$—$0{,}_{000001}$ mm. kvicksilfver. Om genom tillförsel af elektrisk energi af 30,000—120,000 volts spänning katodstrålar framkallas, blir antikatoden utgångspunkt för röntgenstrålar, som utbreda sig rätlinigt åt alla håll. (Närmare angående de moderna röntgenrörens byggnad se Röntgenrör.) Röntgenstrålarna kunna icke direkt iakttagas genom våra yttre sinnen. De kunna påvisas genom strålarnas egenskap att urladda elektriskt laddade kroppar samt att framkalla fluorescensfenomen (radioskopi) och kemiska reaktioner (radiografi).

Röntgenstrålarnas fysikaliska natur. Röntgenstrålarna fortplanta sig med samma hastighet och visa

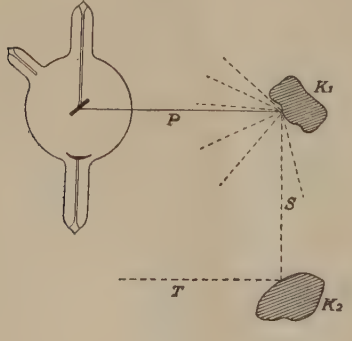

Fig. 2.

sig också för öfrigt vara af samma natur som ljuset. Om från en antikatod ett strålknippe (*P*, fig. 2) utsändes och får träffa en kropp (K_1), utsänder denna kropp i sin ordning nya röntgenstrålar, *sekundära strålar* (*S*), som utbreda sig i alla riktningar. Om ett knippe af sistnämnda strålar träffar en annan kropp (K_2), utsänder den också nya röntgenstrålar, *tertiära strålar* (*T*) o. s. v. Genom undersökning af de tertiära och sekundära strålarnas intensitet i olika riktningar påvisade Barkla en tydlig polarisation (se d. o.). Barkla har påvisat, att de primära strålarna delvis äro polariserade, hvilket bekräftats äfven af andra forskare. Den omständigheten, att röntgenstrålarna icke liksom ljusstrålarna kunna brytas och icke heller kunna böjas vid smala springöppningar (jfr Interferens), talar för en våglängd, i jämförelse med hvilken afstånden mellan molekylerna och sannolikt äfven atomerna själfva äro jämförelsevis stora, ty endast under detta antagande kunna nyssnämnda egenskaper hos strålarna förklaras. Alla försök att medelst vanliga gitter (se Diffraktion och Spektrum) åstadkomma interferens ha därför icke lyckats, beroende på, att våglängden hos röntgenstrålarna är så försvinnande liten i jämförelse med bredden på de springöppningar, som kunnat komma till användning. Däremot har det lyckats Laue att på annat sätt påvisa möjligheten af interferensfenomen vid röntgenstrålar. Laue, som utgick från det af Bravais gjorda antagandet i fråga om kristallernas byggnad, att molekylerna inom kristallen äro med bestämda mellanrum och på ett af kristallformen beroende sätt lagrade intill hvarandra (se Rumgitter), visade, att afstånden mellan molekylerna inom en kristall böra vara af en sådan storleksordning att, om röntgenstrålar passera genom den, interferensfenomen måste uppkomma. Friedrich och Knipping visade också (1912), att mycket tydliga interferensfenomen (se

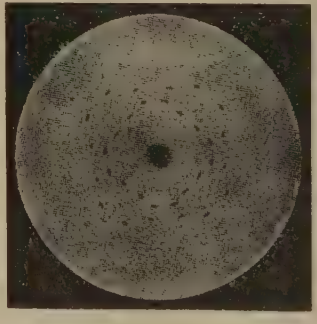

Fig. 3. Interferensfenomen, påvisade genom fotografering.

de mörka fläckarna å fig. 3) uppkomma, då strålarna fingo passera genom en kristall af zinkblände. W. H. Bragg och W. L. Bragg visade (1913), att röntgenstrålarna kunna reflekteras mot kristallytor och att därvid tydligen interferensfenomen uppkomma. De reflekterade strålarnas intensitet visade sig nämligen vara större vid vissa infallsvinklar än vid andra. Dessa interferensfenomen kunde tillfredsställande förklaras med tillhjälp af Bravais' ofvan nämnda antagande om kristallernas byggnad. Då reflexionen eger rum icke blott vid det yttersta af de atomskikt, hvaraf kristallen anses

ra uppbyggd, utan äfven vid de längre in lig-nde, sinsemellan parallella skikten, måste de dekterande strålarna — beroende på huruvida gskillnaden är ett jämnt antal hela våglängder er icke — antingen komma att förstärka eller svaga hvarandra. till följd hvaraf intensiteten aste bli olika vid olika infallsvinklar. Genom att stämma de infallsvinklar, för hvilka de reflek-ade strålarnas intensitet blir störst, kan man, afståndet mellan de reflekterande atomskikten n beräknas, bestämma röntgenstrålarnas våg-ngd. De strålar, som utsändas från ett vanligt ntgenrör, äro icke homogena, utan bestå af en andning af ett stort antal olika strålar, af hvilka arje särskildt slag karakteriseras genom våg-ngden. De sekundära röntgenstrålarna (se ofvan) stå däremot hufvudsakligen af ett enda eller ett tal olika slags strålar. Att de sekundära strå-rna äro i det närmaste homogena, påvisades dan 1908 af Barkla och Sadler, som också vi-de, att strålarnas beskaffenhet är uteslutande eroende på beskaffenheten hos den metall, från vilken strålningen utsändes på sådant sätt, att högre metallens atomvikt är, desto kortare blir glängden. Denna för hvarje särskild metall *rakteristiska strålning* kan dock endast fram-allas under förutsättning, att de primära strålarna a en kortare våglängd än förstnämnda strålning. ämte den karakteristiska strålningen består den kundära strålningen till någon del äfven af tt slags diffus strålning af samma beskaffenhet m den primära. Många metaller utsända två arakteristiska strålningsarter, de s. k. K- och -serierna, at hvilka K-serien karakteriseras af n omkr. 300 ggr så stor genomträngningsför-åga som L-serien. I efterföljande tabell anges åglängderna för den karakteristiska röntgenstrål-ingen för några metaller (enligt Moseley 1914), ttryckta i hundramilliondels cm., hvarvid de karpast framträdande linjerna betecknas med α, e närmast i ordningen med β.

Förutom här upptagna finnas både inom K- och -seriens spektra äfven andra linjer.

Ämne	Atom-vikt	K-serien		L-serien	
		α	β	α	β
Aluminium	27,1	8,364	7,912	—	—
Järn	55,84	1,946	1,765	—	—
Koppar	63,57	1,549	1,402	—	—
Molybden	96,0	0,721	—	5,428	5,187
Palladium	106,7	0,584	—	4,385	4,168
Silfver	107,88	0,560	—	4,170	—
Volfram	184,0	—	—	1,486	—
Platina	195,2	—	—	1,316	1,121
Guld	197,2	—	—	1,287	1,092

Röntgenstrålarna försvagas, *absorberas*, då de assera genom kroppar, hvarvid absorptionens torlek förutom af det absorberande skiktets tjock-ek är beroende på våglängden och ämnets täthet. Approximativt kan absorptionen vid en bestämd våglängd sägas vara proportionell mot ämnets atom-ivikt. De tunga metallerna, t. ex. järn, silfver, guld och koppar, absorbera strålarna mycket starkt, men genomsläppa dem dock något, om mycket tunna skikt användas. Bly (atomvikt 207,1) är minst genomträngligt af alla metallerna, under det att aluminium (atomvikt 27,1) mycket lätt genomtränges. Ämnen sådana som trä, ebonit, kautschuk, vax, kol, kork och glas genomträngas lätt af röntgenstrålarna; men äfven sådana ämnen absorbera strålarna något, hvarvid absorptionens storlek äfven här bestämmes af de ingående ämnenas atomvikter. Glas, som genomsläpper röntgenstrålarna ungefär lika lätt som aluminium, absorberar dock strålarna mycket starkare än diamant, beroende på, att i glaset ingår som en af hufvudbeståndsdelarna grundämnet silicium (atomvikt 28,3), under det att diamant är kristalliseradt kol (atomvikt 12,0). Röntgenstrålar med längre våglängd (*mjuka* strålar) absorberas starkare än de med kortare (*hårda* strålar). Om därför ett knippe röntgenstrålar med olika våglängder passerar genom ett ämne, försvagas icke blott strålarna, utan ändras äfven till sin sammansättning så, att de genomgående strålarna i förhållande till de infallande äro relativt fattigare på strålar med lång, men rikare på strålar med kort våglängd. På skillnaden i afseende på olika ämnens förmåga att absorbera röntgenstrålarna beror den stora praktiska betydelse, som strålarna fått för medicinska undersökningar.

Röntgenstrålarnas verkningar. Kroppar, som träffas af röntgenstrålar, utsända icke blott sekundära röntgenstrålar, utan äfven katodstrålar. Hastigheten hos sistnämnda strålar är af samma storleksordning som hos de katodstrålar, som framkallat röntgenstrålarna. Från röntgenstrålarna kunna de sekundära katodstrålarna lätt skiljas genom sin större absorberbarhet. En kropp, som absorberar röntgenstrålar, uppvärmes. Om en gas bestrålas med röntgenstrålar, blir den ioniserad (se Ioni-sering), d. v. s. den blir elektriskt ledande. Ett laddadt elektroskop, som omges med gaser, som genom bestrålning med röntgenstrålar blifvit ioniserade, urladdas, och den hastighet, hvarmed urladdningen sker, är beroende på ioniseringsgraden. Ett elektroskop kan därför med fördel användas för undersökning af strålningens intensitet. Röntgenstrålarna kunna framkalla kemiska reaktioner, t. ex. påverka den fotografiska plåten, hvarigenom fotografering med tillhjälp af röntgenstrålar möjliggöres. Af mycket stor praktisk betydelse är röntgenstrålarnas förmåga att hos vissa kroppar, t. ex. bariumplatinacyanur, kalciumvolframat, framkalla fluorescensfenomen. Se Röntgenografi och Röntgenskärm. Litt.: Kaye, "X-rays" (1914). T. E. A.

Röntgenteknik, *fys.* För att alstra röntgenstrålar kräfvas utom röntgenrör åtskilliga elektriska och mekaniska anordningar, för hvilka här nedan lämnas en kortfattad redogörelse. — En mycket viktig förutsättning för att röntgenrören skola funktionera på bästa möjliga sätt är, att strömmen passerar genom rören i endast en riktning. Omkastning af strömriktningen är skadlig, dels emedan en stoftafsöndring från antikatoden härvid uppkommer, hvarigenom tiden för rörens användbarhet afsevärdt nedsättes (jfr Röntgenrör), dels emedan bildskärpan, då strömmen växlar riktning, minskas. Strömkällan måste därför vara så beskaffad, att den förmår leverera en ström, som så mycket som möjligt är likriktad. Den vid röntgenrören

behöfliga spänningen är mycket hög. Sålunda erfordras vid 10, 50 och 100 milliampères strömstyrka spänningar upp till resp. 25,000, 55,000 och 80,000 volt. För åstadkommande af likriktad ström med så hög spänning användes till för kort tid sedan nästan uteslutande s. k. gnistinduktorier (se Induktorium), från hvilka en intermittent ström, d. v. s. i en viss rytm på hvarandra följande likriktade strömstötar, kan erhållas. Sedan några år tillbaka börjar induktoriet alltmer undanträngas af *växelströmslikriktarapparaten*, som i flera hänseenden är induktoriet öfverlägsen och som levererar en ren likriktad ström. — Vid induktorier, som begagnas för att alstra röntgenstrålar, användes likriktad ström af låg spänning, som kan erhållas t. ex. från ett ackumulatorbatteri (*B*, fig. 1) och som medelst en strömbrytare (*U*) i en viss takt, t. ex. 50 ggr i sekunden, slutes och afbrytes och som får passera genom induktoriets primärspole (*p*). Röntgenröret (*R*) inkopplas mellan polskruvarna vid induktoriets sekundära rulle (*s*). Då de spänningar, som alstras i sekundärspolen, när strömmen i primärspolen slutes och öppnas, äro riktade åt motsatt håll, skulle således i sekundärspolen strömstötar med växlande riktning uppkomma. En sålunda beskaffad ström är, enligt hvad nyss framhållits, olämplig, och därför försöker man anordna så, att spänningsstötarna i ena riktningen så mycket som möjligt undertryckas. Detta möjliggöres genom det sätt, hvarpå induktoriet och strömbrytaren arbeta. Då självinduktionen (se d. o.) i primärspolen är mycket stor, växer strömstyrkan, när strömmen slutes, jämförelsevis långsamt, hvilket har till följd, att järnkärnan också långsamt magnetiseras. Men ju långsammare induktoriets järnkärna magnetiseras, dess mindre blir spänningen i sekundärspolen (jfr Induktion 2). Om strömmen hastigt afbrytes, hvilket möjliggöres därigenom, att gnistbildningen vid strömbrytaren så mycket som möjligt undertryckes, afmagnetiseras järnkärnan hastigt, hvarigenom i sekundärspolen en relativt hög spänning erhålles. I fig. 2 visas, huru spän-

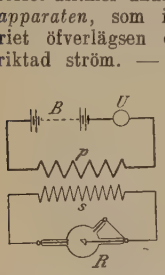

Fig. 1. Schematisk bild af röntgenanläggning med induktorium.

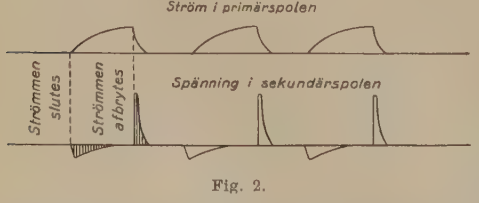

Fig. 2.

ningen i sekundärspolen växlar, då strömmen i primärspolen slutes och afbrytes. Strömbrytarens beskaffenhet spelar en mycket stor roll. (Angående olika typer af strömbrytare se Induktorium och Strömbrytare.) Man fordrar af strömbrytare, afsedda för ifrågavarande ändamål, dels att de skola ha hög frekvens, hvarigenom flämtande belysning undvikes och expositionstiden förkortas, dels att de med minsta möjliga gnistbildning skola åstadkomma skarpa afbrott i strömmen, så att den inducerade spänningen vid strömafbrotten blir så hög som möjligt, dels att de äro så okänsliga som möjligt för höga strömstyrkor och höga spänningar, så att de kunna direkt anslutas till de elektriska kraftstationernas ledningsnät (spänning 110—220 volt). — Vid de moderna röntgenanläggningarna brukar man sammanföra alla för anläggningen behöfliga hjälpapparater, mätinstrument, strömbrytare, säkerhetsstycken, regleringsmotstånd m. m. så, att de bekvämt kunna manövreras från en antingen fast eller flyttbar kopplingstafla. Fig. 3 visar ett enkelt kopplings-

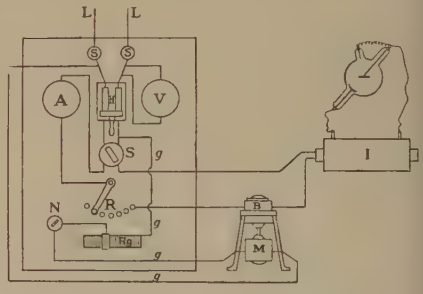

Fig. 3. Kopplingsschema för röntgenanläggning.

schema för en röntgenanläggning, vid hvilken ett induktorium användes, till hvilket likriktad ström levereras från en elektrisk kraftstation. Strömmen tillföres genom hufvudledningarna (*L*) och säkerhetspropparna (*ss*) och kan slutas eller brytas medelst hufvudströmbrytaren (*H*). Från hufvudströmbrytaren ledes strömmen genom en strömvändare (*S*), ampèremetern (*A*), regleringsmotståndet (*R*), strömbrytaren (*B*), som här tänkes vara en turbinafbrytare (se Induktorium), till induktoriets (*I*) primära lindning, hvarifrån den ledes tillbaka till strömvändaren och hufvudströmbrytaren. Genom en grenledning (*g*), ett regleringsmotstånd (*Rg*) och en strömbrytare (*N*) kan ström ledas till motorn (*M*), som försätter turbinafbrytaren (*B*) i verksamhet. Genom regleringsmotståndet (*R*) kan strömstyrkan hos strömmen i induktoriets primärlindning och medelst *Rg* frekvensen hos strömbrytaren regleras. Med tillhjälp af en mellan de båda hufvudledningarna inkopplad voltmeter (*V*) kan spänningen hos den inkommande strömmen mätas. Alltefter beskaffenheten och spänningen hos den ström, som står till förfogande, och strömbrytarens art kunna kopplingsanordningarna bli mycket olika. Finnes endast växelström att tillgå, brukar den vanligen medelst en motorgenerator (se d. o.) först förvandlas till likriktad, innan den tillgodogöres vid induktoriet. Genom särskilda anordningar kan växelströmmen äfven på andra sätt likriktas. Vid olika hårda rör (se Röntgenrör) kräfvas olika höga spänningar. För att kunna variera spänningen i sekundärspolen brukar primärspolen därför ofta delas i flera, t. ex. tre olika delar, som medelst en kopplingsanordning lätt kunna inkopplas eller ut-

plas ur strömkretsen (*Walterkoppling*). I fig. isas ett kopplingsschema för en sådan anläggning, hvilken en tredelad Wehneltströmbrytare (*B*)

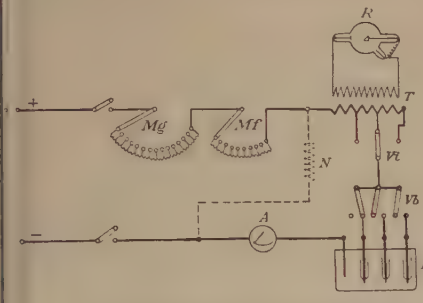

Fig. 4. Schema för Walterkoppling.

wändes. Medelst en vef (*Vi*) kunna respektive en, . eller alla tre delarna af induktoriets (*T*) pri- rspole inkopplas i strömkretsen. Då alla tre aarna äro inkopplade, är primärspolens själf- duktion störst, hvarvid spänningen i sekundär- blen och därmed äfven mellan röntgenrörets (*R*) ektroder blir minst. Detta kopplingssätt använ- s vid mjuka rör, under det att vid medelhårda två af primärspolens delar användas och vid cket hårda rör endast en del inkopplas. Spän- ngen i sekundärspolen beror äfven på strömstyr- n i den primära ledningen, och för att kunna glera denna kan antingen ett regleringsmotstånd i fig. 3) eller, som fig. 4 visar, vid elektro- tiska strömbrytare s. k. delade strömbrytare wändas. Medelst vefvar (*Vb*) kunna antingen en, å eller alla tre elektroderna inkopplas. Elek- oderna äro ofta så inställda, att de genomsläppa lika strömstyrkor, t. ex. 5, 10 och 20 ampère, h genom att kombinera dessa på olika sätt kunna ledes flera (i det anförda exemplet 7) olika ström- yrkor erhållas. För att minska spänningen i se- undärledningen, då strömmen slutes i primärled- ngen, insättes understundom en grenledning (*N*), m kopplas parallellt med primärspolen och ström- ytaren, hvarjämte reglerbara förkopplingsmot- ånd (*Mg* och *Mf*) användas. — För att skydda ntgenrören för de för rören skadliga urladdnin- arna, som uppkomma i sekundärspolen till följd de spänningar, som induceras, då strömmen i rimärspolen slutes, hvilka spänningar äro riktade

Fig. 5. Ventilrör.

it motsatt håll mot de, som uppkomma, då ström- men i primärspolen slutes, och aldrig kunna fullstän- digt undertryckas (fig. 2), brukar man använda s. k. *entilrör*. Ett sådant rör (fig. 5) består af ett slutet rör, i hvilket luften är starkt förtunnad och där två elektroder finnas insmälta. Af dessa elektroder är den ena (*A*) försedd med en platta, och den andra (*K*) är utdragen i spiralform. Röret erbjuder ett litet motstånd mot strömmen, då plattan tjänstgör som katod och spiralen som anod, medan det däremot endast med svårighet genomsläpper strömmen, om strömmens riktning kastas om. Röret inkopplas i serie med röntgenröret (fig. 6). För att minska den energiförlust, som uppkommer vid ventilröret och som där ger sig till känna i stark värmeutveckling, användas ofta 2 (fig. 6) eller 3 parallellkopplade rör (se planschen). — Om en växelström, som

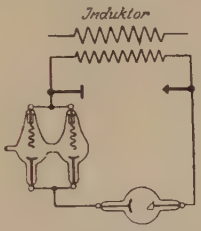

Fig. 6. Ventilrör inkoppladt tillsammans med röntgenrör.

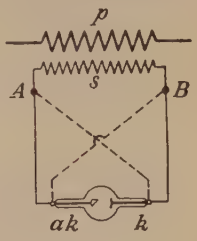

Fig. 7.

för enkelhetens skull här antas vara en enkel sinusström, ledes genom primärspolen (*p*, fig. 7) i ett induktorium eller en vanlig transformator (se d. o.), induceras i sekundärspolen (*s*) en spänning af växlande riktning och med en enligt en sinuskurva

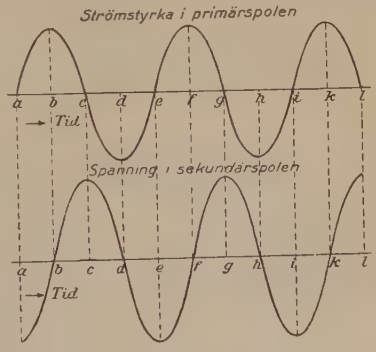

Fig. 8.

varierande styrka (fig. 8). En spänning af växlande riktning kan, som ofvan framhållits, icke utan vidare användas för att alstra ström i röntgenrör. Om man medelst något slags strömvändare åstadkommer, att förbindelseledningarna mellan röntgenrörets katod (*k*) och antikatod (*ak*) samt sekundärspolens polskruf var (*A* och *B*) i det ögon-

Fig. 9.

blick, då spänningen ändrar riktning, byta plats (de punkterade linjerna i fig. 7) kan strömmen, som passerar genom röret, förvandlas till

likriktad ström, och strömkurvan får då det utseende, som fig. 9 visar. På denna princip grunda sig de växelströmslikriktarapparater, som under de senare åren fått allt större användning inom röntgentekniken, sedan de stora svårigheter, som äro förbundna med konstruktionen af praktiskt brukbara strömvändare för så höga spänningar, som här komma i fråga, lyckligt öfvervunnits. I fig. 10 visas en schematisk bild af en röntgenanläggning med växelströmslikriktare. Från en växelströmsgenerator ledes strömmen genom hufvudledningarna till den primära lindningen i en

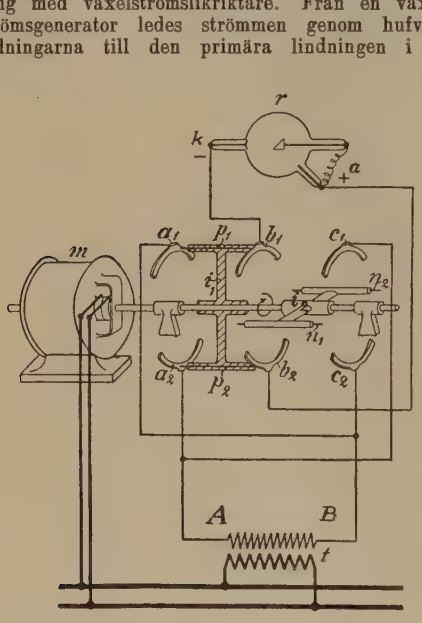

Fig. 10. Schematisk bild af röntgenanläggning med växelströmslikriktare.

transformator (t), från hvars sekundära lindning, högspänningslindningen, ledningar äro dragna till likriktarapparaten. Sistnämnda apparat består dels af tre par fasta kontaktskenor (a_1 och a_2, b_1 och b_2 samt c_1 och c_2), placerade i tre parallella plan. Skenorna ha form af bågar, och deras längd är ungefär en fjärdedel af de cirklar, som bestämma deras form. Medelst en fyrpolig synkronmotor (m; se Elektriska maskiner, sp. 284), som drifves med ström från samma växelströmsgenerator, som levererar ström till transformatorn, kan en axel, som är så anbragt, att den går genom medelpunkterna till nyssnämnda cirklar, försättas i rotation. Vid denna axel äro två i förhållande till hvarandra och axeln vinkelrätt ställda stafvar (i_1 och i_2) af ebonit eller trä fästa, och vid hvardera af dessa stafvar och vinkelrätt mot dem är ett par med axeln parallella kontaktstafvar (p_1 och p_2, n_1 och n_2) anbragt. Till följd af att stafvarna (i_1 och i_2) äro vinkelräta mot hvarandra, kan aldrig mer än ett par kontaktstafvar samtidigt komma i förbindelse med kontaktskenorna. Af kontaktskenorna stå de båda yttre paren i förbindelse med polskrufvarna till transformatorns högspänningslindning på sådant sätt, att af hvardera skenparet en skena (a_1 och c_2) står i förbindelse med den ena och de båda andra skenorna (a_2 och c_1) stå i förbindelse med den andra polskrufven. Mellan de midt emellan de båda nyssnämnda skenparen anordnade skenorna (b_1 och b_2) är röntgenröret (r) inkoppladt. Under en period, d. v. s. medan spänningen i sekundärspolen genomlöper en våg (b—f i fig. 8), vrider motorn den roterande delen af likriktarapparaten ett halft hvarf. Den tid, under hvilken ett par kontaktstafvar (t. ex. p_1, p_2) åstadkommer kontakt mellan kontaktskenorna (a_1 och b_1 samt a_2 och b_2), svarar således mot tiden för en half period (b—d i fig. 8), under förutsättning, att kontaktskenornas längd är jämnt en fjärdedel af motsvarande cirkels omkrets. Om apparaten inställes så, att kontaktstafvarna (p_1, p_2) komma i kontakt med kontaktskenorna just i det ögonblick, då den positiva halfvågen af växelspänningen börjar (b i fig. 8), komma kontaktstafvarna hela den tid, under hvilken ström af samma riktning flyter från transformatorn till kontaktskenorna (a_1 och a_2), att fortleda strömmen till röntgenröret genom kontaktskenorna (b_1 och b_2). Högspänningsledningens positiva polskruf (A) står då i förbindelse med rörets anod (a) och dess negativa (B) med katoden (k). I det ögonblick, då den positiva delen af spänningsvågen är genomlupen och den negativa (d—f i fig. 8) börjar, upphör kontakten mellan de nyss nämnda stafvarna (p_1, p_2) och motsvarande kontaktskena (a_1 och b_1, a_2 och b_2), och samtidigt träda de båda andra kontaktstafvarna (n_1, n_2) i funktion. Polerna vid högspänningsledningen ha nu bytt plats. Den positiva polskrufven (B) står äfven nu genom den ena kontaktstafven (n_1) i förbindelse med anoden (a) och den negativa genom den andra stafven (n_2) i förbindelse med katoden (k). Sedan den negativa delen af spänningsvågen är genomlupen, träda de förstnämnda kontaktstafvarna (p_1, p_2) åter i verksamhet, under det att de båda andra stafvarna (n_1, n_2) ej längre tjänstgöra o. s. v., hvarigenom sålunda ernås, att strömmen genom röntgenröret alltid flyter i samma riktning och att

Fig. 11.

en strömkurva af det utseende, som fig. 11 visar, erhålles. Af praktiska skäl göras kontaktskenorna icke fullt så långa, att de svara mot en fjärdedel af cirkelperiferien. Då hårdhetsgraden hos strålarna är beroende på spänningen, måste ett rör, vid hvilket en variabel spänning användes, i olika ögonblick leverera strålar af olika hårdhet. Vill man erhålla en så homogen strålning som möjligt, måste man försöka ordna så, att spänningen håller sig så nära konstant som möjligt. Detta kan tillnärmelsevis uppnås, när växelströmslikriktare användes, därigenom att kontaktskenorna göras korta, så att endast topparna af växelspänningskurvan tillgodogöras (den streckade delen af kurvan i fig. 11). Fig. 12 visar en färdigmonterad röntgenanläggning med växelströmslikriktare. Samtliga apparater äro inneslutna i ett skåp (se planschen, till vänster), som dels har till ändamål att förebygga oafsiktlig beröring med högspänningsledningarna, dels att dämpa

; buller, som framkallas, då likriktaren är i verk-nhet. Under en bordskifva (*B*) är högspännings-nsformatorn (*T*) placerad och på bordet motorn) och likriktarapparaten (*U*). Ledningarna (L_1

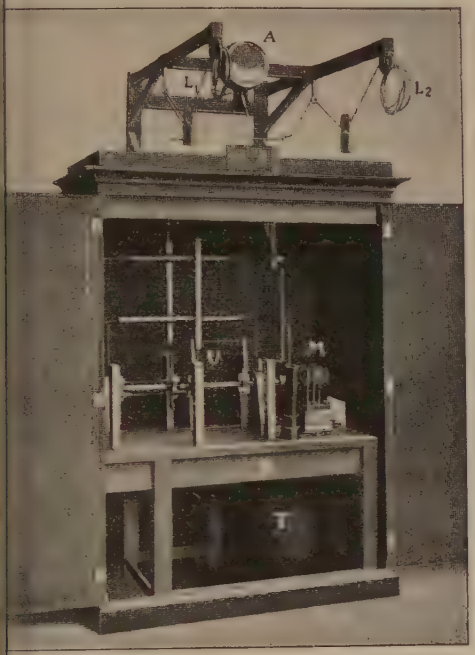

g. 12. Röntgenanläggning med växelströmslikriktare.

lh L_2), mellan hvilka röntgenröret skall inkopplas, o dragna genom skåpets tak, synnerligen om-rgsfullt isolerade samt fästa vid en särskild ställ-ng ofvanför skåpet. För uppmätning af styrkan s den ström, som passerar genom röret, finnes vanför skåpet en milliampèremeter (*A*), som kan kopplas i strömkretsen. Igångsättning af motorn, glering af strömstyrkan och spänningen m. m. rkställas från en utanför skåpet befintlig kopplings-fla (se planschen). — Då röntgenrören, när växel-römslikriktare användes, skonas för de skadliga römväxlingarna (se ofvan), bibehållas de vid sin lla användbarhet så länge som möjligt. Då ström-en är en ren likriktad ström, är det möjligt att på und af uppmätning af strömstyrkan medelst en strömkretsen inkopplad milliampèremeter åstad-mma *dosering* (se Röntgenbehandling) röntgenstrålningens intensitet. Af stor fördel är ven, att man, när likriktarapparater användas, an samtidigt använda två parallellt inkopplade rör, an att det ena röret därvid störande inverkar på nktionen hos det andra. Likriktarapparater kunna ordnas vid ledningsnät med likriktad ström samt ed växelström och vridström af hvilken spän-ing och frekvens som helst. Från teknisk syn-unkt sedt förefinnes ett mycket stort företräde os likriktarapparaten framför induktoriet, bero-nde på den vida gynnsammare verkningsgrad, m en transformator med sluten järnkärna har ramför en sådan med öppen järnkärna (jfr Transformator). — Litt.: Albers-Schönberg, "Die röntgentechnik" (3:e uppl. 1910), och Grossmann, "Einführung in die röntgentechnik" (1913). T. E. A.

Röntgenterapi. Se Röntgenbehandling.

Rönvik, stor gård i Bodins härad, 2,5 km. ö. om Bodö, Nordlands amt, Norge. På egendomen ligger statsanstalten R:s asyl för sinnessjuka, öppnad 1902, med plats för 230 sjuka. K. V. H.

Rönö. 1. Härad i Södermanlands län, ingår i Jönåkers, Rönö och Hölebo härads tingslag af Nyköpings domsaga och i Nyköpings fögderi samt omfattar socknarna Ripsa, Lid, Runtuna, Ludgo, Spelvik, Bälinge, Tystberga, Torsåker, Lästringe, Sätersta, Bogsta, Råby-Rönö, Svärta och Helgona. 79,212 har. 12,244 inv. (1914). — 2. Socken i Östergötlands län, Björkekinds härad. 5,183 har. 607 inv. (1914). Annex (förut Katarine kapell) till Östra Ny, Linköpings stift, Vikbolands kontrakt.

Rönö, kungsgård om $4^1/_4$ mtl, 517 har, med Räfsholmen tax. till 102,600 kr. (1914), i Rönö socken, Östergötlands län, vid en smal, nu till största delen igenvallad vik af Östersjön, som troligen omflutit hela gården. R. omtalas under medeltiden. Det hade tillhört biskopsstolen i Linköping, men innehades under Albrekts tid af riksråden Karl Ulfsson till Tofta och hans son Knut, från hvilka drottning Margareta 1389 inlöste gården, hvarefter hon gaf den jämte Östkinds härad till domkyrkan i Linköping. Ett slott uppfördes snart därefter, hvilket vid Engelbrekts resning innehades af Albrekt Styke, men intogs af biskop Knuts trupper 1434. Genom reformationen indrogs R. till kronan och nämnes 1558 som ladugård under Stegeborg. Sedan det gamla starka slottet 1497 förstörts på Sten Stures befallning, lät

Rönö slott på 1600-talet, efter Sueciæ-verket.

Johan III uppföra ett nytt (se fig.), som beboddes af Johan III:s gemål Gunilla Bielke och son hertig Johan. Egendomen donerades 1630 till pfalzgreven Johan Kasimir och innehades af sonen hertig Adolf Johan, men reducerades 1689. Gården har sedermera varit än förpantad, än utarrenderad. Slottet brändes af ryssarna 1719; den nuvarande manbyggnaden, af trä, byggdes af en arrendator i början af 1800-talet.

Röpenack, by i södra Pommern nära Klempenow. Passet vid R. besattes i början af aug. 1761 af svenskarna under öfverstelöjtnant A. R. Wrangel och anfölls 6 aug. af preussarna under öfverste

Tryckt den $^{21}/_3$ 16

Belling. Efter en häftig strid och sedan Hessenstein med ett par regementen kommit till Wrangels undsättning, tillbakaslogos preussarna, som lidit afsevärda förluster. L. W:son M.

Röppisit, *miner.*, en varietet af fayalit. Se Olivin. A. Hng.

Rör. 1. *Bot.* I folkspråket en kollektiv benämning på gröfre gräsarters strån eller stammar, hvilka äro styfva, fasta och efter regeln ihåliga som ”rör”, t. ex. ”bamburör”, ”sockerrör” (hvars strå dock ej är ihåligt), ”vassrör” (*Phragmites communis*) samt ”sandrör” m. fl., utgörande arter af släktet *Calamagrostis* (se d. o.). Med ”rör” betecknas ock vissa rotangpalmers stammar, ”spanskt rör”, samt äfven det i Medelhafstrakterna växande grofva och höga gräset *Arundo Donax* L., som oriktigt ansetts lämna s. k. spanskt rör. — 2. *Jur.* Se Rågång. — 3. *Tekn.* Rör för framledande af flytande och gasformiga ämnen förfärdigades i äldre tider genom utborrning af trästockar, numera så godt som uteslutande af metall, lergods eller cement, för laboratorieändamål och i vetenskapliga apparater äfven af glas. De metaller, som ifrågakomma, äro hufvudsakligen järn, koppar, mässing och bly. *Järnrör* tillverkas dels af gjutjärn, dels af smidesjärn (stål) och förekomma i handeln mest i vissa allmänt antagna normaldimensioner. Gjutna järnrör utföras sålunda i dimensioner om 40—1,200 mm. inre diameter och användas särskildt för gröfre vatten- och gasledningar, där trycket i regel icke öfverstiger 8 atmosfärer. De vanliga smidesjärnrör, som användas vid klenare ledningar för vatten- och gasdistribution, äro framställda af hopböjda plåtämnen med i vällvärme sammansvetsade fogar och dragas med maskinkraft genom draghål (jfr Dragskifva) ned till önskade dimensioner. De förekomma i normalstorlekar af 13—114 mm. yttre, motsvarande $^1/_4$—4 eng. tums inre diameter. Smidesjärnrör (stålrör) för ånga, vatten af högt tryck o. d. utföras med särskildt omsorgsfull svetsfog och valsas (jfr Valsning) eller framställas helt och hållet utan fog, t. ex. som mannesmannsrör (se d. o. med fig.). Dylika rör erhållas i dimensioner mellan 25 och 400 mm., uthärdande tryck af ända till 20 atmosfärer och ångtemperaturer af 400° C. Mycket stora rör, t. ex. för vattenkraftanläggningar, förfärdigas genom sammannitning af järnplåtar. Smärre rör af tunn plåt förfärdigas enligt arbetsmetoderna för bleckslageri (se d. o., sp. 664 och fig. 6). Rör af koppar, bly, mässing framställas med fog genom lödning af plåtämnen, utan fog genom dragning af gröfre gjutna rörämnen eller medelst pressning af varma göt genom ringformiga munstycken. — Rör af brändt *lergods* användas i stor utsträckning bl. a. i glaseradt tillstånd för afloppsledningar, ledningar för frätande vätskor och gaser i kemiska fabriker o. d. ändamål, samt oglaserade (poröst) för täckdikning. Gjutna *cementrör* tillverkas numera fabriksmässigt och finna särskild användning för större afloppstrummor, kloaker och dräneringar. — Muffrör (fig. 1) kallas ett sådant rör, som i ena ändan är utvidgadt till en ”muff”, i hvilken vid sammanfogning med ett annat rör detta instickes och fästes. Ett fläns rör (fig. 2) slutar med en ringformig, utåtgående kant, fläns, hvilken vid hopkoppling af flera dylika rör är afsedd att fästas vid nästa rörfläns medelst skrufbultar. Ett kamfläns rör är efter hela sin längd tätt besatt med fläns-

Fig. 1. Gjutet muffrör.

sar, afsedda att öka rörets värmeutstrålning vid dess användning i värmeledningar. — Beträffande isoleringsrör för elektriska led-

Fig. 2. Gjutet fläns rör.

ningar se Elektriska ledningar. — Eldrör. Se Ångpanna. — Böjliga rör. Se Slang. — Ett expansionsrör är ett kort, vanligen i hästskoform eller spiralform böjdt fjädrande rör, som insättes i en rörledning, för att upptaga genom temperaturväxlingar e. d. framkallade sträckningar eller hoptryckningar i ledningens längdriktning. *Rörformstycken* äro särskildt formade rör, afsedda att underlätta hopsättningen af rörledningar (se Rördelar). Jfr Rörförbindning. 1. O. T. S. (G. L—m.) 3. G. H—r.

Röra, socken i Göteborgs och Bohus län, Orusts västra härad. 4,648 har. 1,684 inv. (1914). Annex till Tegneby, Göteborgs stift, Orusts och Tjörns kontrakt.

Röra, härad och socken (utgörande en del af Inderöens pastorat och tingslag), N. Trondhjems amt, Norge. 28,3 kvkm. 866 inv. (1910). K. V. H.

Rörafskärare, *tekn.*, verktyg för afskärning af järnrör. Den skärande effekten åstadkommes vanligen genom skarpa trissor af hårdt stål. G. H—r.

Rörbaggar, *zool.* Se Donacia.

Rörblomstriga, *bot.*, namn på gruppen *Cynarocephalæ* bland *Compositæ*.

Rörbrunn. Se Brunn 1.

Rörbye [-by], Martinus Christian Wesseltoft, dansk målare, f. 17 maj 1803 i Drammen af danska föräldrar, d. 29 aug. 1848 i Köpenhamn, studerade 1820—26 vid akademien i Köpenhamn och hos Kr. V. Eckersberg. Till hans tidigare arbeten höra en del porträtt (bl. a. af målaren *Kr. A. Lorentzen i sitt arbetsrum*, 1828, förträffligt i sin realistiska karaktärsskärpa) samt framställningar af byggnadsverk i förening med smärre figurer. Åren 1834—37 tillbragte R. i Italien, Grekland och Turkiet, och hans taflor därifrån slogo mycket an såväl genom färgbehandlingen som genom ämnenas nyhet. En af dem, *En turkisk notarie upprättar ett kontrakt*, vann utställningsmedaljen första gången den utdelades (1838). Till hans mest representativa sydländska bilder höra *Österländningar spela schack* (konstmuseet) och *Utsikt öfver Aten* (Thorvaldsens museum). Bland hans Köpenhamnsmotiv märkas *Parti vid gamla rådhuset* (konstmuseet) och *Börstrappan* (båda med ypperliga tidstypiska figurer). R. var framför allt en duktig teckare och karakteristiker. Han efterlämnade förtjänstfulla porträtt. De helt få altartaflor, som han målat, äro betydelselösa. Han

lef medlem af akademien 1838 och professor vid odellskolan 1844. R. är representerad, förutom . konstmuseet, i Hirschsprungs museum och i yptoteket. Ph. W. (G—g N.)

Rörbæks batteri anlades af norrmännen hösten 717 vid Svinesund 800 m. v. om färjstället för skjutning af Sundsborg (se d. o.). Ett oförväget enskt anfall öfver sundet mot R. 26 aug. 1718 llbakaslogs, först sedan 4 kanoner förnaglats. är norrmännen sedan i nov. utrymde sin ställ- ng vid Svinesund, förnaglade de själfva bat- riets förut reparerade bestyckning. Efter kri- ts slut fick batteriet förfalla. L. W:son M.

Rördam, gammal dansk släkt, hvars stamtafla räcker sig till 1500-talet, ehuru de fyra äldsta den på 1500- och 1600-talen hette Brun. Släk- ns manliga medlemmar ha nästan alla i äldre der varit präster, de kvinnliga hustrur åt präster.

1. Hans Kristian R., f. 1803, d. 1869, ol. kandidat 1824 och doktor 1839, blef 1829 yrkoherde och verkade som sådan i Hammer (Syd- ælland) sedan 1850. Han utgaf "S:t Matthäus' vangelium udlagt og forklaret" (1838) samt skrif- r både mot katolicismen och mormonismen, deltog rigt i meningsutbytet om kyrkliga frågor och var d. af de två stora kyrkokommissionerna 1854 och 868, hvarvid han framlade viktiga reformförslag.

2. Peder R., den föregående broder, f. 1806, 1883, aflade teol. examen 1829 och deltog erksamt i styrelsen af Köpenhamns asyler; han om därigenom i nära vänskapsförbindelse med rottning Karolina Amalia, ett förhållande, som arade till hennes död. 1841 blef han kyrkoherde Mern (Syd-Själland) och förflyttades 1856 till yngby samt tjänstgjorde 1864 som fältpräst. an utmärkte sig för sin egendomliga vältalighet h var redan tidigt en af grundtvigianismens ista representanter. Med skärpa varnade han na kyrkliga meningsfränder för en allians med olitiska vänstern såsom en kurtis med "talma- estätet". Han utgaf 24 *feltprædikener* (1864), samling predikningar (1879) och *Kirkelige jjlighedstaler* (1880). — Jfr H. Rördam, "P. . Blade af hans levnedsbog og brevvexling", —3 (1891—95), och M. Pontoppidan, "En ansk præst" (1898).

3. Holger Frederik R., son till R. 1, 14 juni 1830, d. 13 maj 1913, teol. kandidat 853, författade redan s. å. *De danske og norske tudenters deltagelse i Kjöbenhavns forsvar imod arl Gustaf*, invaldes 1857 i styrelsen för Selska- et for Danmarks kirkehistorie och utgaf sedan till in död dess tidskrift "Kirkehistoriske samlinger" 24 bd). Där meddelade han en stor mängd lärda fhandlingar med värdefulla bidrag till det danska ulturlifvets historia, särskildt på 1500- och 1600- alen. R. var 1860—64 präst i Satrup i Angel, varifrån han aflägsnades af de tyska myndighe- rna, tog 1867 filos. doktorsgrad och blef 1869 nyo kyrkoherde, sedan 1883 i Lyngby som sin arbroders efterträdare; 1910 blef han teol. heders- doktor. Han var sedan 1867 led. af Selskabet or fædrelandets historie och sedan 1871 af Vi- enskabernes selskab samt en ytterst flitig och roduktiv författare. Särskildt må nämnas *Anders Arreboes levned og skrifter* (1857), *Kjöbenhavns kirker og klostre i middelalderen* (1859—63), *Historieskrivningen og historieskriverne i Danmark og Norge siden reformationen I* (tidsskedet till A. S Vedel, 1867), *Kjöbenhavns universitets historie 1537—1621* (4 bd, 1868—77), *Klavs Lyskanders levned* (1868) och *Historieskriveren Arild Hvitfeldt* (1896). R. utgaf dessutom "Danske kirkelove 1536—1683" (3 bd, 1883—89), "Monumenta historiæ Daniæ. Historiske kildeskrifter og bearbejdelser af dansk historie fra det 16:e aarh." (4 bd, 1878—88) och "Samlinger og studier vedrörende danske personer og forhold især i 17:e aarh." (4 bd, 1891—1902).

4. Thomas Skat R., den föregåendes broder, f. 11 febr. 1832, d. 25 sept. 1909, teol. kandidat 1853, studerade i synnerhet semitiska språk, tog 1859 filos. doktorsgrad och utgaf *Libri judicum et Ruth secundum versionem syrico-hexaplarem* (1859—61), ett arbete, som väckte mycken uppmärksamhet utomlands. I en följd af år var han handledare för teologer och seminarielärare och sökte 1866 förgäfves en professur i teologi, säkert närmast refuserad som grundtvigian; 1871—86 var han däremot censor vid teologiska examina. 1869 blef han kyrkoherde i Syd-Själland och förflyttades 1880 till Köpenhamn, där han 1886 blef prost och 1895 biskop, enligt allmän önskan af Själlands präster. Som predikant samlade R. kring sig en talrik skara ur alla samhällsklasser; som biskop nitälskade han mycket för byggandet af nya kyrkor i Köpenhamn (han invigde under årens lopp 25 sådana) samt utarbetandet af en ny psalmbok (1900) och kyrkohandbok (1901). 1904—07 var R. ordf. i kyrkoutskottet och afgaf ett själfständigt betänkande om folkkyrkans författning. Förut hade han härom utgett två småskrifter, *De kirkelige frihedskrav* (1881) och *Den danske folkekirke og dens forfatning* (1901). Af hans andra skrifter böra nämnas *Historisk oplysning om den hellige skrift* (1866; 3:e uppl. 1884), *Den kristelige lære* (s. å.; 8:e uppl. 1912), de två predikosamlingarna *Kirkeaaret* (1881; 2:a uppl. 1890) och *Naadens aar* (1899—1900) samt en samling *Lejlighedstaler* (1909). Hans hufvudverk är dock öfversättningen af N. T. med inledningar och utförliga anmärkningar (1887—92; 3:e uppl. 1903—04), med anledning hvaraf han blef teol. hedersdoktor. Af hans brefväxling med Otto Möller utkom 1915 bd I. — R:s änka Marie R. (f. 1834, d. 1915), dotter till skalden Hauch, skildrade hans lefnad i *Tilbageblik paa et langt liv* (1911), som på kort tid kom ut i 3 upplagor.

5. Kristian R., son till R. 3, geolog, f. 22 juli 1860, tog 1884 magisterkonferensen i kemi, men slog sig senare på geologiska studier, blef 1888 statsgeolog på Själland och tog 1892 filos. doktorsgrad på afh. om *Saltvandsalluviet i det nordöstlige Sjælland*, skref 1897 om *Kridtformationen i Sjælland*, men tog afsked 1900. Efter några års praktisk verksamhet blef R. 1904 professor vid Landbohöjskolen och 1906 därjämte statskonsulent i landtbrukskemi samt författade *Geologi og jordbundslære* (1—3, 1908—10), hvaraf 2:a delen omfattar Danmarks geologi.

6. Valdemar R., den föregåendes syssling, författare, f. 23 sept. 1872 i Dalby, Själland, vardt student 1890, aflade filos. kandidatexamen 1891,

var sedan informator och har under senare år verkat som kritiker och tidningsman. Hans första diktsamling var *Sol og sky* (1895). Efter att ha genomgått en lång och svår lungsjukdom utvecklade han en betydande och rik alstring, framför allt som lyriker, och vann snart en icke ringa popularitet. Diktsamlingen *Tre strænge* (1897), prosaberättelsen *Paa höjskole* (1898), den mäktigt verkande nydiktningen af Beowulfkvädet, *Bjovulv* (1899), prosanovellen *Karen Kjeldsen* (1900), diktsamlingen *Dansk tunge* (1901), den stora versnovellen *Gudrun Dyre* (1902; 3:e uppl. 1903), hvars kärlekshistoria vardt föremål för liflga meningsbrytningar, och den lilla samlingen *Kærlighedsdigte* (1903) visade hans förmågas stora omfattning i såväl ämnesval som form och stämning. Ännu en lång berättelse i bunden form, *Karneval* (s. å.), med motiv från Corsica, och diktsamlingarna *Ved midsommertid* (1904), *Stumme sirænge* (1906), *Under åben himmel* (1908), *Luft og land* (1910), *Strid og strengeleg* (1912), *De sorte nætter* (1913) och *Duerne og kriget* (1915) beteckna knappast någon utvidgning eller förändring af R:s författarskap, men icke heller någon afmattning: den strömmande, otvungna ingifvelsen, känslornas varma, innerliga uttryck och den suveränt virtuosa poetiska formen äro sig lika. De af "Fänrik Ståls sägner" framkallade skildringarna från dansk-tyska kriget, *Den gamle kaptajn* (3 samlingar, 1906—07, förkortad uppl. 1908), äro framför allt brinnande maningar till det nutida Danmark att med enig vilja och framsynthet bygga ett starkt och väl värnadt rike. Skådespelet *Grönlandsfærd* (1909) är delvis buret af patriotisk tendens, delvis en modern tragedi; dramat *Kampen mod Bål* (1914) och bildningsromanen *Lykkelige barndom* (1915; om den manliga ungdomens erotiska frestelser) visa beaktansvärda enskildheter och en energisk vilja i folkuppfostrande riktning. Men R. är likväl helt och hållet skald; versen är hans naturliga tungomål; den är fri från lyrisk allmännelighet, präglad af musikaliskt välljud, stor skiftningsrikedom, märklig målerisk styrka och säker kultur. Blott en brist hindrar den stundom från mästerskapet: den är öfverflödande, obegränsadt ordrik. Okonstlad och enkel som bikt och personlig känslotolk (t. ex. cykeln *Barnet*, jämförlig med Chamissos och Rückerts lyrik), äkta och gripande i romantisk och drömsk stämning (*Herhen og derhen*), stolt och satirisk som manande och straffande fosterländsk sång (*Koreafreden*, *Danmarks saga*) är R:s dikt i synnerhet outtömlig som skildring och förhärligande af naturen, särskildt den danska. Friluftsmänniska och drömmare, förtrogen med bondgård och slott liksom med hafvet och kusten, har han gett nya, gripande och hänförande uttryck för kärleken till hembygden och dess af minne och hopp besjälade skönhet, för hjärtats outrotliga behof af att älska och fästa sig vid gård och grund, erinringarnas och aningarnas, längtans likaväl som verklighetens poesi. — R. har öfversatt "Fänrik Ståls sägner" och i *Svensk literatur* (1911) sökt ge sina landsmän en lättfattlig vägledning i den moderna svenska vitterheten. Jfr G. Brandes, "Samlede skrifter", XV (1905), och F. Böök, "Essayer och kritiker" (1913). 1—5. E. Ebg. 6. R—n B.

Rördelar (eng. *fittings*), *tekn.*, gemensam benämning på färdiggjorda, särskildt formade konstruktionselement för rörledningars utförande, såsom T-rör (fig. 1), kors-rör (fig. 2) och grenrör (fig. 3) för afledning från en stamledning, knärör (fig. 4) för förändring af ledningens riktning, afsmalnande

Fig. 1. T-rör.

Fig. 2. Korsrör.

Fig. 3. Dubbelt grenrör.

Fig. 4. Knärör.

Fig. 5. Kopplingsmuffar.

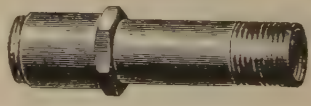

Fig. 6. Skarfrör med muff och mutter.

rör för förändring af ledningens genomskärningsarea, skarfrör (fig. 6), kopplingsmuffar (fig. 5). För vanliga gas- och vattenledningar utföras de i stor utsträckning af aduceradt gjutgods. Jfr Rörförbindning. G. H—r

Rördike. Se Täckdikning.

Rördrommen, *zool.* Se Hägrar, sp. 84.

Rörek, Rörik (Hrör-), fornnordiskt mansnamn. Se Ryssland, sp. 1436.

Rörek Dagsson, fylkeskonung i Hedemarken, Norge, tillsammans med brodern kung Ring omkr. 1015. R. deltog i de oplandske småkonungarnas försök att (antagligen 1017) hindra Olof Haraldsson att bli hyllad som Norges öfverkonung. Då R. gjorde ett anslag mot Olofs lif, sände konungen honom i fångenskap till Island, där R. dog 1021, enl. traditionen den ende af konungaätt, som någonsin dött på Island. K. V. H.

Rörelse, *mek.*, ett föremåls förändring af läge. Hvila l. bibehållande af läget kan, ehuru den är motsatsen till rörelse, dock sägas vara ett gränsfall däraf, nämligen det, då föremålets hastighet är noll. Begreppet rörelse är af grundläggande betydelse för mekaniken l. rörelse-

läran och sålunda äfven för fysiken, astronomien och maskinläran, men detta oaktadt har utredningen af denna betydelse blifvit försummad, och detta har orsakat mycken missuppfattning. Enär såväl hvila som rörelse beror af det ifrågavarande föremålets läge, måste rörelseläran klart och otvetydigt ange, hvad som bör förstås med läge. Begreppet rörelse saknar all betydelse, om en jämförelse icke eger rum mellan två föremål. En punkts, P, läge kan nämligen icke bestämmas af P själf. Påståendet "P är alltid i P" är visserligen sant, men detsamma kan icke användas för lägesbestämningen, ty det lämnar ingen upplysning därutinnan. P:s läge i förhållande till en kropp, K, som antingen är till form och storlek oföränderlig eller som i och för den ifrågavarande undersökningen kan betraktas som sådan, bestämmes af en geometrisk punkt, p, som vid det betraktade tidsmomentet dels sammanfaller med P, dels är orubbligt förbunden med K. Denna bestämning är allmängiltig; den gäller alltså, i hvilken geometrisk eller materiell kropp K än P är och i hvilket rörelsetillstånd P än befinner sig; den är i all sin enkelhet en af rörelselärans viktigaste bestämningar, och de slutsatser, som kunna dragas af den, äro långt viktigare, än de vid första påseende synas vara. Märkas bör för öfrigt icke endast, att den geometriska punkten är en realitet, utan därtill en sådan af så stor betydelse, att utan den rörelseläran vore meningslös. Sammanfattningen af alla de punkter, p, p_1, p_2, ..., med hvilka P kan tänkas komma att sammanfalla, bildar den med afseende på utsträckningen obegränsade rymd (*K-rymden*), i hvilken P:s rörelse i förhållande till K försiggår. Denna rymd är fullkomligt genomtränglig, emedan den fullständigt saknar materiella egenskaper; den lägger fördenskull intet hinder i vägen för en kropps rörelse i den, kroppen må vara huru stor som helst och dess hastighet den största tänkbara. Det, som här är sagdt rörande P:s förflyttning i förhållande till kroppen K, gäller också i fråga om P:s samtidiga lägesförändring i förhållande till en annan kropp, K_1, hvilken som helst. Afser frågan förflyttningen af en kropp i stället för en punkt, bestämmes uppenbarligen dess läge af lägena för de punkter, af hvilka kroppen består. Af det anförda följer: 1. All rörelse är relativ; någon absolut rörelse finnes icke. 2. Hvarje kropp har vid hvarje tillfälle oändligt många olika, samtidiga rörelser; rymdernas antal är oändligt; deras punkter sammanfalla visserligen i hvarje ögonblick på ett visst sätt, men i nästa ögonblick göra de det på ett annat sätt, i det att ett hvilket som helst af rymdpunktsystemen rör sig i förhållande till de öfriga systemen. 3. Rörelser förekomma alltid parvis, d. v. s. *om en kropp, A, hvilken som helst, rör sig i förhållande till en annan kropp, B, så rör sig också B i förhållande till A* — afståndet från A till B kan nämligen icke ändras, utan att afståndet från B till A undergår förändring. De anförda satserna gälla den *verkliga* rörelsen, d. ä. en förflyttning af sådan beskaffenhet, att dess bana kan af det i rörelse varande föremålet själft, om det är materiellt, utvisas genom af detsamma efterlämnade spår eller märken antingen direkt på den materiella kropp, i förhållande till hvilken rörelsen eger rum, eller på en passande utbyggnad på densamma. Rörelse och hvila kunna emellertid äfven vara *skenbara*. Skenbar hvila är för handen, om föremålet rör sig, ehuru det tyckes befinna sig i hvila. Om t. ex. en ljuskälla flyttar sig på en synlinje på så stort afstånd från åskådaren, att han icke kan iakttaga någon ändring i ljusstyrkan, synes honom det lysande föremålet vara i hvila, en hvila, som dock endast är skenbar. Skenbar rörelse förekommer, om föremålet tyckes röra sig, ehuru det faktiskt befinner sig i hvila. Exempel härpå är den rörelse, som ett träd i en skog tyckes ha i förhållande till träden i öfrigt, då det ses från ett förbiilande bantåg. Denna rörelse bör icke förväxlas med den förflyttning, som trädet har i förhållande till bantåget, hvilken senare rörelse är lika verklig som tågets på järnvägen. Märkas bör emellertid, att uttrycket "skenbar rörelse" ej sällan användes i en förvänd mening, nämligen för vissa rörelser, som icke endast äro verkliga, utan äfven synliga. Ett sådant uttryckssätt är vilseledande och alltså förkastligt. Beaktansvärd är den *ömsesidiga afnötning*, som alltid uppstår, då fasta kroppar glida mot hvarandra. Då en axeltapp t. ex. roterar i ett lager, roterar lagret i motsatt riktning omkring tappen. Denna nöter lagret, och lagret å sin sida nöter

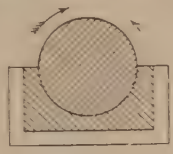

Fig. 1.

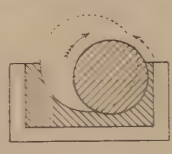

Fig. 2.

på tappen. Fig. 1 och 2 belysa saken. Den förra antyder det ursprungliga tillståndet, då tappen fullständigt utfyller lagerskålen; den senare visar, huru saken gestaltar sig, efter det att en stark afnötning egt rum. Afnötningen är ömsesidig och visar på ett påtagligt sätt realiteten af de två samtidiga rörelserna. I förbigående må påpekas en väsentlig olikhet, liggande däri att, under det att lagerskålen nötes på endast en sida, tappen nötes likformigt rundt om. Märkas bör för öfrigt, att då lagret är fast i stativet och detta fäst vid jorden, roterar hela jorden med allt hvad därpå är omkring bemälda axeltapp. Och då det på jorden finnes en otalig mängd roterande maskinaxlar och jorden i förhållande till hvar och en af dem har en roterande rörelse, har jorden samtidigt ett lika stort antal rotationsrörelser. Analogt gäller om dess fortskridande rörelser, ty då t. ex. ett bantåg går fram på en järnväg, går jorden i motsatt riktning i förhållande till tåget. En person, som står på marken och ser tåget, kan omedelbart iakttaga tågets rörelse på banan, men en på tåget sittande resande kan det däremot icke, och orsaken härtill är, att han befinner sig i samma rörelsetillstånd som tåget. Detta påstående synes otvifvelaktigt mången oriktigt, men det är dock korrekt. Nå, frågar tviflaren, hvad ser då den resande, då han blickar ut? Jo, han ser, att de

på marken befintliga föremålen draga förbi. Det är hvad han ser. Och däraf drar han *instinktmässigt och medelbart* den riktiga slutsatsen, att tåget går på banan. Realiteten af dessa två samtidiga rörelser kan för öfrigt i enlighet med fig.

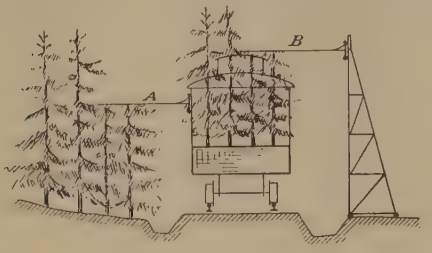

Fig. 3.

3 ådagaläggas t. ex. därigenom, att man gör bruk af två långa liar, *A* och *B*, den förra fäst på tåget och den senare på en på marken invid banan uppförd ställning. Vid tågets gång förbi en ungskog afskär *A* trädtopparna därstädes och visar därmed tydligt, att tåget gått fram där. Om på en vagn i tåget placeras ett antal ungträd i upprätt ställning, afskär *B* topparna på dem, då tåget passerar. Dessa afsnitt visa, att *B* intagit en följd af olika lägen i förhållande till tåget och att *B*, ställningen och hela jorden rört sig i förhållande till tåget. Påpekas må också att, då ett bantåg går från en järnvägsstation och betraktas af en resande på ett på stationen bredvid stående tåg, det är mycket vanligt, att denne utropar: ”nu går vårt tåg”. Det är i sådant fall också vanligt att förklara den iakttagna rörelsen vara en villa, men den förklaringen är icke riktig, ty den resande ser, att det från stationen gående tåget passerar förbi, och däraf sluter han, liksom i det förut anförda fallet, *medelbart*, att hans tåg aflägsnar sig ifrån det andra. Denna slutledning är riktig; han förväxlar emellertid det från stationen afgående tåget med stationen, och däri ligger den felaktiga uppfattningen. När en vandrare går på gatan, nöter han gatstenarna, emedan skosulan vid ansättningen glider något mot stenarna. Dessa måste därför efter stark trafik då och då hackas, för att icke bli för glatta. Stenarna glida vid fotens ansättning samtidigt något mot skosulan och afnöta denna, så att den, som hvar man vet, måste ersättas med en annan. Sådana exempel äro visserligen triviala, men de ge dock i all sin anspråkslöshet en väl behöflig bekräftelse på en förbisedd sanning af den största betydelse. Enär en otalig mängd föremål alltid framgår på jorden och jorden i förhållande till hvart och ett af dem har en rörelse i motsatt riktning, har den faktiskt en otalig mängd samtidiga fortskridande rörelser. Då härtill kommer, att jorden rör sig i förhållande till hvar och en af hela den ändlösa skaran af himlakroppar, ligger det ingen öfverdrift i påståendet, att jorden i hvarje ögonblick har ett oändligt antal samtidiga, olika rörelser. Påpekas må också, att den uppfattningen är vanlig, att en s. k. ”fixstjärna” icke rör sig i förhållande till jorden, och det är brukligt att säga: ”stjärnans rörelse är endast skenbar, det är jorden, som vrider sig omkring sin axel, och i följd häraf tyckes stjärnan röra sig i förhållande till jorden”. Det bör dock märkas, att båda rörelserna äro verkliga. Vore det möjligt att på jorden anbringa en utbyggnad så stor, att dess begränsning nådde fram till stjärnan, och blefve den utförd, så skulle stjärnan på den med eldskrift inrista sin bana i förhållande till jorden. Rörelsen i fråga är sålunda icke något sken. Det må också iakttagas, att en kropp är i förhållande till en annan antingen i hvila eller i rörelse; en tredje möjlighet ges icke. Då nu stjärnan icke är i hvila i förhållande till jorden, rör den sig i förhållande till denna; så enkel är den historien. De gamles åsikt i saken, nämligen att stjärnorna gå omkring jorden, var fullt korrekt, och då man i en senare tid förklarade, att deras uppfattning var oriktig, begick man ett groft fel; det är på tiden, att det misstaget blir rättadt. Fixstjärnan har för öfrigt liksom hvarje annan kropp ett oändligt antal samtidiga rörelser.

Den, som betviflar möjligheten af, att en kropp kan samtidigt ha flera rörelser, bör beakta den af fig. 4 antydda situationen. På en sjöstrand är ett

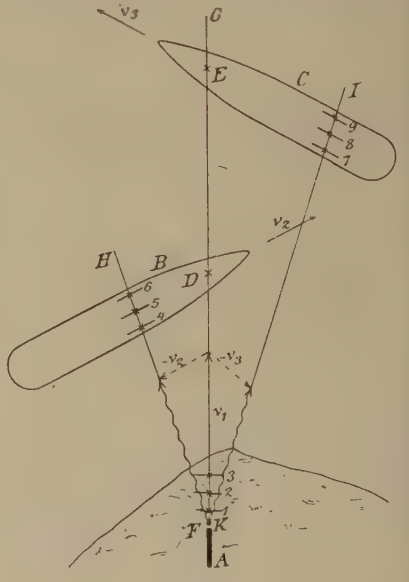

Fig. 4.

gevär, *A*, anbragt i en skottstol; en torpedbåt, *B*, går förbi i en viss riktning, och en båt, *C*, går åt ett annat håll. För bestämning af kulbanor och kulhastigheter äro skottskärmar och kronografer uppställda sålunda: 1, 2, 3 på stranden, 4, 5, 6 på *B* och 7, 8, 9 på *C*. Då punkten *D* på *B* och punkten *E* på *C* passera siktlinjen, *FG*, aflossas ett skott från *A* De af profskjutningen bestämda kulbanorna bli: *FG* i förhållande till jorden, *FH* i förhållande till *B* och *FI* i förhållande till *C*. Tviflaren, som antagligen icke betviflar, att kulan går i förhållande till jorden utefter *FG*, menar måhända, att det under skjutningen icke är förenadt med risk att ombord på *B* stå

. linjen *FH* eller på *C* å *FI*. Inlåter han g emellertid på ett sådant äfventyr, skall n bli på det kännbaraste öfvertygad om verkgheten af bemälda rörelse För de två i rörelseret förekommande rörelserna gälla samma kinematiska (geometriska) lagar, men i dynamiskt nseende är olikheten väsentlig. Orsaken härtill , att tröghetslagen icke är allmänt gällande, uuru det är brukligt att påstå, att så är förllandet; dess giltighet är tvärtom i hög grad gränsad. Om t. ex. en kropp, *K*, under inrkan af krafter, som upphäfva hvarandra, rör g i förhållande till ett på marken stående mainstativ i vinkelrät riktning mot en i stativet rorande maskinaxel, bärande en skifva *S*, rör sig i förhållande till *S* utefter en spirallinje med en l storlek och riktning föränderlig hastighet, under tt att han i förhållande till stativet eller jorden ar i rätlinig bana med konstant hastighet. Trögetslagen gäller i sådant fall visserligen med afende på *K*:s rörelse i förhållande till jorden, en icke i fråga om dess rörelse i förhållande ll *S*. I dynamiskt hänseende är det sålunda ödvändigt att skilja mellan rörelser, med afende på hvilka tröghetslagen gäller, och öfriga örflyttningar. Emedan de förra bestämma de nder rörelsen förekommande energiomsättningarna i de materiella kropparna, kunna de sägas vara f *fundamental* natur, under det att de öfriga ro *följdrörelser*. Båda slagen äro af betydelse i iväl praktiskt som teoretiskt hänseende, t. ex. i råga om afnötningarna å ena sidan och sammansättning af rörelser och hastigheter å den ndra. Fundamentala äro de rörelser, som förnggå i förhållande till ett i dynamiskt hänseende *eutralt* materiellt punktsystem — ett fundamentalsystem —, d. ä. *ett till form och storlek oföränderligt system, i hvilket hvarje del förhåller sig så, som om den icke vore påverkad af krafter*. Jorden kan för de på den befintliga kropparna anses vara åtminstone approximativt ett ylikt system. För de fundamentala rörelserna gälla dynamikens lagar: tröghetslagen, accelerationslagen (''kraften = massan ggr accelerationen''), energiprincipen o. s. v.; de gälla däremot icke för följdrörelserna. Om t. ex. en kropp, *K*, naller fritt utefter lodlinjen, är dess rörelse i förhållande till jorden föränderlig under inverkan af ordattraktionen *mg*, där *m* betecknar *K*:s massa och *g* tyngdkraftens acceleration. Lika stor kraft utöfvar *K* på jorden, och lika stor acceleration naar jorden i förhållande till *K*; men det är icke berättigadt att säga, att sistnämnda kraft är = *Mg*, där *M* betecknar jordens massa, ty *K* är icke något fundamentalsystem. *K*:s rörelse i förhållande till jorden är en fundamentalrörelse, men ordens rörelse i förhållande till *K* däremot en följdrörelse.

Vanligt är att säga, att en kropps rörelseenergi l. ''lefvande kraft'' anges af halfva massan ggr kvadraten på dess hastighet; detta är riktigt i fråga om den fundamentala rörelsen, men icke eljest. En vattenmassa t. ex., som strömmar genom receptorkanalerna i en reaktionsturbin, får i dessa kanaler i följd af deras mot utloppet aftagande vidd en växande hastighet, men vattnets rörelseenergi aftar dock, ehuru nämnda hastighet växer, och turbinens uppgift är att beröfva vattnet dess energi och att uppta den för dess nyttiggörande. Vattnets rörelse i nämnda kanaler är icke en fundamentalrörelse, och i följd häraf gäller icke i afseende på den de lefvande krafternas princip. Här i all korthet belysta, föga kända satser ur rörelseläran äro af vikt för en riktig uppfattning af rörelseföreteelserna och för mekanikens tillämpningar; de ha blifvit formulerade i vårt land under och som en följd af studier beträffande vattnets rörelse i de moderna vattenmotorerna, turbinerna. Se f. ö. Momentan, Tröghet och Tröghetslagen. O. E. W.

Rörelseenergi, detsamma som ''lefvande kraft''. Se Kinetisk energi.

Rörelsefenomēn hos växterna. Alla lifsföreteelser hos växterna äro förknippade med rörelse i en eller annan form. Detta gäller äfven ämnesomsättningen inuti växtkroppen, hvilken kräfver transport af många ämnen från en växtdel till en annan. Så upptagas t. ex. vatten och salter genom rötterna och fortledas upp genom stammen, medan omvändt de i bladen bildade kolhydraten härifrån spridas till andra organ för att där upplagras eller vidare förarbetas. Dylika diffusionsrörelser äro naturligtvis icke direkt iakttagbara. Detta gäller däremot de i växtcellerna utbredda, ehuru oftast mycket långsamt förlöpande protoplasmaströmningarna (jfr Cell, sp. 1389). Ett slags rörelse är äfven växandets fenomen i allmänhet: så skjuter toppen af ett ungt träd periodiskt i höjden, och knopparna brista om våren, vecklande ut blad och skottdelar i rummets olika riktningar. Till rörelsefenomen i egentlig mening räknas inom fysiologien lägesförflyttning (lokomotoriska rörelser) och böjningsrörelser. Lokomotoriska rörelser äro alltid protoplasmarörelser och förekomma därför i synnerhet hos fritt lefvande nakna celler, t. ex. svärmsporer, gameter och spermatozoider. Dylika rörelser äro antingen *amœboida* (se Amœba) eller *simrörelser*, hvilka utföras medelst fina vibrerande protoplasmautskott, cilier. De lokomotoriska rörelserna utlösas merendels af ensidigt verkande yttre faktorer och kallas då *taxier*. Vanligast äro fototaxis och kemotaxis. Positiv taxis förekommer, då cellen rör sig mot retningsorsaken; vid negativ taxis flyr cellen ifrån denna. Svagt ljus lockar till sig algernas gröna svärmsporer, starkt ljus kommer dem att fly från stället. Positiv kemotaxis är af stor betydelse för kryptogamernas befruktning, i det att äggcellen plägar afsöndra ett kemiskt ämne, som lockar till sig spermatozoiderna. Äfven de högre växternas klorofyllkroppar utföra taktiska retningsrörelser. Böjningsrörelser förekomma endast hos celler med cellvägg eller hos flercelliga växter. Med afseende på rörelsemekanismen skiljer man på *hygroskopiska rörelser* och *rörelser genom växande* l. *turgorvariation*. De hygroskopiska rörelserna äro inga retningsföreteelser, emedan de bero på cellväggarnas eller membranskiktens olika utvidgning och skrumpnande vid variationer i luftens fuktighetshalt (imbibitionsrörelser). Hygroskopiska rörelser ha stor betydelse vid många frukters öppnande. Så slungas fröna af euforbiacéer, *Geranium* o. a. långa stycken genom den vid torkandet uppkomna och plötsligt utlösta spänningen

i fruktväggarna. Många ökenväxters frukter öppnas i stället vid fuktig väderlek, hygrochasi (se d. o. och jfr Jerikorosen). Fruktsprötet hos *Erodium* (se d. o.) rätar ut sig i fuktig luft och vrider sig vid torka korkskrufslikt, därigenom nedborrande fröet i marken. Mera komplicerade äro de genom den plötsliga utlösningen af ett högt cellsafttryck åstadkomna slungrörelserna hos sporangierna af *Pilobolus* o. a. — De böjningsrörelser, som utföras af den lefvande växten (d. v. s. med protoplasmans medverkan), plägar man indela i sådana, som ske utan bestämd yttre anledning (*autonoma rörelser*), och sådana, som utlösas genom specifika retningar (*inducerade* l. *paratoniska rörelser*). Hvarje växande organ företer små oregelbundna svängningar (*nutationer*) omkring ett jämviktsläge. Utsprickandet af vinterknopparna försiggår äfven autonomt genom starkare växande af bladens öfversida (epinasti). Bekant är den roterande autonoma rörelsen hos småbladen af *Desmodium gyrans* (se Desmodium).

De paratoniska rörelserna indelas i *tropismer* l. riktningsrörelser och *nastier*. Tropismerna benämnas alltefter retningens art (tyngd, ljus o. s. v.) geotropism, fototropism o. s. v. Man skiljer på ortotropa organ, som genom krökning inställa sig i riktning mot retningens källa (positiv reaktion) eller rakt från densamma (negativ reaktion) samt plagiotropa organ, som växa i en viss vinkel mot retningens riktning. Ett specialfall af plagiotropism är diatropism, då organet ställer sig vinkelrätt mot retningen. De tropistiska rörelserna åstadkommas vanligen genom olika tillväxthastighet hos motsatta sidor af ett organ. Mindre vanliga äro rörelser genom turgor- (safttrycks-)förändringar i särskildt inrättade leder (se nedan). Ej sällan förekomma torsioner (vridningar), t. ex. vid blommors orienteringsrörelser. En särskild form af geotropism förekommer hos slingerväxter (se d. o.). Geotropism och fototropism förekomma hos nästan alla växter. På en horisontellt lagd groddplanta kröker sig efter en tid stängeln lodrätt uppåt och hufvudroten rakt nedåt. Vid ensidig belysning kröker sig den förra ofta positivt fototropiskt. Birötter och sidoskott plägа reagera plagiogeotropiskt, medan bladen ofta äro diageotropiska och diafototropiska. *Kemotropism* förekommer särskildt hos svamphyfer och hos pollenslangar, hvilka i många fall torde lockas till embryosäcken genom ett kemotropiskt retmedel (gamotropa rörelser). En särskild form af kemotropism är den stundom påvisade *elektrotropismen*. Viktigare äro rörelserna genom kontaktretning (*haptotropism*) hos klängena, tack vare hvilka dessa gripa om föremål, som de komma i beröring med (se Klängen). — Vid det tropistiska retningsförloppet kan man i allmänhet skilja på mottagandet af retningen (perception), retningens fortledning och de förändringar i protoplasman den närmast åstadkommer, samt *reaktionen*, d. v. s. det synliga resultatet. Mellan perceptionen och reaktionen förlöper alltid en viss tid (reaktionstiden), vidare måste retningen inverka under en minimitid (presentationstiden) för att öfver hufvud reaktion skall inträda. För perceptionen gäller inom vissa gränser den s. k. retmängdlagen, som innebär, att presentationstiden och retningens intensitet äro omvändt proportionella. Af *nastier* äro sedan gammalt bekanta seismonastiska rörelser hos *Mimosa*. De dubbelt sammansatta bladen hos denna växt ha såväl vid bladskaftens som vid de enskilda småbladens bas leddynor, medelst hvilka rörelserna utföras. Om man skakar hela plantan eller blott lätt sårar ett af småbladen, fällas dessa ha-

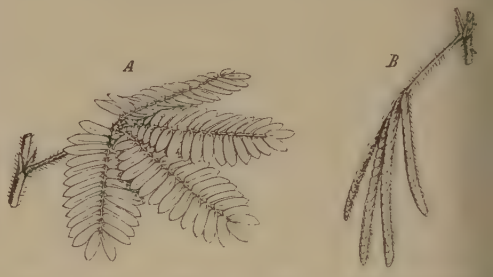

Blad af *Mimosa pudica*. *A* blad i naturlig ställning, *B* bladets utseende efter beröring.

stigt ihop, och bladskaften sänka sig (se fig.). Mekanismen synes verka medelst föränderliga saftspänningar (*turgortryck*) i ledernas öfre och undre hälft. Seismonasti förekommer äfven hos ståndarna af *Centaurea*, *Carduus*, *Cichorium* m. fl. kompositer. De bågformiga strängarna draga vid beröring ihop sig, hvarigenom knappröret skjutes nedåt öfver pistillen, så att det på denna hvilande frömjölet pressas ut. De flikiga märkena hos *Mimulus* m. fl. fällas tillsammans, om de beröras, dymedelst kvarhållande frömjölet. Ståndarknapparna hos *Berberis* och *Helianthemum* böja sig vid beröring inåt blomman, därigenom mot den besökande insekten afstrykande sitt pollen. — Om växternas sömnrörelser (*nyktinasti*) se Nyktitropisk. Sömnrörelserna bero på, att bladens öfversida och undersida växa olika hastigt; därför upphöra de, då blommorna äro utvuxna. Hos blad med leder vara däremot de nyktinastiska rörelserna mycket länge. Dylika blad förekomma hos talrika leguminoser, *Oxalis*arter, *Marsilia* o. a. Stundom föreligger likväl vid dessa variationsrörelser (liksom vid blommornas) en autonom periodicitet. H. L—dh.

Rörelseförnimmelser l. Kinestetiska sensationer (af grek. *kinesis*, rörelse, och *aïsthesis*, förnimmelse), *psyk.*, kallas de sinnesförnimmelser, genom hvilka vi uppfatta vår kropps rörelser. Äfven med slutna ögon eller i mörkret kunna vi med ganska stor säkerhet bedöma vissa våra kroppsdelars läge liksom riktningen, utsträckningen och hastigheten af de flesta rörelser, som vi med dem utföra. Och vid normalt tillstånd kunna vi äfven utan kontroll af ögat med nödig riktighet utföra de rörelser, som stå under vår viljas ledning. Det lider därför intet tvifvel, att vi icke ha särskilda rörelseförnimmelser, som i båda dessa fall vägleda oss. Visserligen ådraga sig dessa vanligen ej vår uppmärksamhet och bli därför i det stora hela undermedvetna, men det är icke omöjligt att märka dem, om man därtill får anledning. Länge har emellertid psykologien varit i ovisshet om de ifrågavarande sinnesförnimmel-

rnas kvalitet och deras organ. Först trodde man, rörelseförnimmelserna härledde sig från de askler, som åstadkomma rörelserna i fråga, och llade dem därför ”muskelförnimmelser” och ta-de om ett särskildt ”muskelsinne”. Experiment ed isolerad retning af en muskel, under det att gifvande hud, senor och leder gjorts okänsliga, emellertid ådagalagt, att de förnimmelser, som mma från musklerna, äro af en alltför dunkel h obestämd karaktär för att kunna ha någon entligen nämnvärd betydelse för uppkomsten af n jämförelsevis säkra och detaljerade rörelseupp-ttningen. Äfven förnimmelserna af spänning och ss motsats, som komma från senorna, äro heller ke mera bestämda. Däremot torde de förnämsta re organen för rörelseförnimmelserna vara att ka i lederna och de dem närmast omgifvande fnaderna (ligamentet). Under det att vi lika l kunna bedöma våra kroppsdelars läge och rö-lse, när rörelsen är passiv (orsakad af yttre kraft) h sålunda ej kräfver någon sammandragning af usklerna, som när den aktivt orsakas däraf, för-ra vi den bestämda rörelseuppfattningen, om man r lederna och deras omgifningar okänsliga. Man nde mot denna uppfattning vilja åberopa, att uppfatta äfven t. ex. tungans rörelser, ehuru enna ju ej har några leder. Det är emellertid att ärka, att rörelseförnimmelserna därvid äro myc-et osäkra och obestämda, om tungan icke vidrör mmen eller tänderna och vi genom tryckförnim-elserna få en ledning för uppfattningen. Härtill mmer, att den ytterst känsliga huden på tun-an också kan antagas genom till trycksinnet hö-ande spänningsförnimmelser ange denna kropps-dels läge, form och rörelse. För uppfattningen af ufvudets läge och rörelser ha särskilda organ an-agits förlagda till båggångarna i mellanörat (se ummet), liksom man trott sig böra tillmäta en knande betydelse åt de s. k. hörselsäckarna med eras på fina hårceller hvilande otoliter. Rörelse ppfattas också medelst *trycksinnet*, *temperatursin-et* och *smärtsinnet*, då efter hvarandra olika elar af huden träffas af motsvarande sinnesin-ryck. Men liksom *synen* i det hela är det framför ndra rumsuppfattande sinnet (se Rummet), an-nytas alla rörelseförnimmelser från andra sinnen till synrummet, och först därigenom får vår rö-elseuppfattning den finhet och bestämdhet, som den fta eger. Rörelseuppfattningen är sålunda en sam-mansatt psykisk funktion, i hvilken en mång-ald faktorer samverkar; åtminstone de viktigaste borde här vara anförda. S—e.

Rörelsekapital. Se Driftkapital och Ka-pital, sp. 850.

Rörelsekvantitet, dets. som rörelsemängd (se d. o.).

Rörelselära, Geometrisk. Se Kinematik.

Rörelsemängd, *fys.*, *mek.*, kallas produkten mv) af mätetalen för en massa (m) och för dennas astighet (v). Rörelsemängd är ett för flera be-äkningar, särskildt inom stötteorien, lämpligt huf-vudbegrepp. På senare tid har en ekvivalent till rörelsemängd äfven kommit till användning inom teorien för elektromagnetismen. R—r H.

Rörelseterapi, dets. som sjukgymnastik (se d. o.).

Rören, *zool.* Se Laxsläktet, sp. 1453.

Rörflen, *bot.* Se Flen

Rörflöjt och Rörkvint, *mus.*, halftäckta labialstämmor i orgeln, försedda med ett öppet rör i hatten.

Rörformig (lat. *tubulosus*), *bot.*, benämnes t. ex. en sådan växtdel, som är långsträckt, ungefär jämtjock och genomdragen af en längsgående ihålighet (”rör”, *tubus*). En cylindrisk, utdragen, nästan jämtjock pip af en sambladig blomkrona är rörformig, och samma benämning ges åt ett sambladigt blomfoder, då det har nyssnämnda form, t. ex. hos nejlikesläktet (*Dianthus* L.). O. T. S.*

Rörförbindning, *maskinb.*, för sammansättning af rör till en rörledning, sker i princip på tre olika sätt, genom muff, flänsar eller helsvetsning. Förbindningsmuff l. kopplingsmuff är ett kort rör med så stor diameter, att de båda rörändar, som skola förenas, kunna införas och fästas i detsamma, något som vanligen sker genom att såväl rörändarna som muffen förses med skrufgängor så anordnade, att muffen vid kringvridning skrufvar upp sig på rören

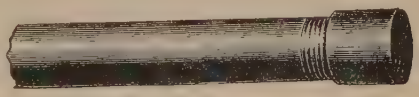

Fig. 1. Smidt järnrör med kopplingsmuff.

(fig. 1). Flänsförbindning åstadkommes enklast genom att använda rör med fasta flänsar (s. k. flänsrör, se Rör), framställda i ett stycke med röret eller efteråt fastsatta medelst påsvetsning, nitning e. d. Man använder äfven lösa flänsar (fig. 2), som stödja mot vid rörändarna fast anbragta stoppringar eller andra utkragningar. Flänsarna äro försedda med hål för skrufbultar, medelst hvilka själfva sammanhållningen i förbandet ernås. Såväl muff- som flänsförbindning förutsätter för full tätning af rörskarfven, att en lämplig packning anbringas på beröringsytorna. På senare tid har man genom de nya förfarandena, acetylen-syrgas (l. s. k. autogen svetsning och elektrisk svetsning) vunnit medel att framställa hela rörledningar utan muffar eller flänsar medelst sammansvetsning af skarfvarna. — Blindfläns är en anordning för afstängning af en rörledning eller tillslutning af ett flänsrörs mynning, i sin enklaste form bestående af en platta af lämpligt material, som inskjutes och med genomgående skrufbultar fastsättes mellan flänsarna till två bredvidliggande rörlängder eller fastskrufvas för ändan af ett öppet flänsrör. — Stoppmuff är en i ena ändan sluten muff, som påskrufvas en öppen rörledning för att afstänga densamma. G. H—r.

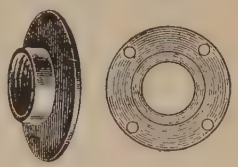

Fig. 2. Lösa flänsar.

Rörhjärtan, *Leptocardii*, *zool.*, den afdelning bland Chordata, hvars representant är den märkvärdiga lansettfisken (se d. o.) jämte några närstående släkten. R. L.*

Rörholmens skans byggdes ”nermast inunder Christianstad” af Dahlbergh natten till 10 juli 1678

under anfallet på nämnda stad. R. raserades efter Kristianstads intagande. L. W:son M.

Rörhvalen, *zool.* Se Fenhvalar, sp. 29 ff.

Rörhönan, *zool.* Se Gallinula.

Rörik, Rörek (Hrör-), nordiskt mansnamn. Se Ryssland, sp. 1436.

Röring, *sjöv.* Se Ankare, sp. 1050.

Rörkamfer. Se Kamfer.

Rörkvarn, *tekn.* Se Krossverk, sp. 72.

Rörkylare. Se Kylapparat, sp. 448.

Rörlibell, *fys.* Se Vattenpass.

Rörliga högtidsdagar. Se Kyrkoår, sp. 525.

Rörliga kasus, *språkv.* Se Kasus, sp. 1243.

Rörliga lavettage [-tāʃ], *artill.* Se Lavettage, sp. 1423.

Rörliga postanstalter, *postv.* Se Postanstalt.

Rörlig bestyckning, *krigsv.* Se Bestyckning 1 och Lavettage, sp. 1424.

Rörlig järnvägsmateriel (”Rullande” järnvägsmateriel). Se Järnvägsmateriel.

Rörlig lefver l. Vandrande lefver, *med.* Se Lefversjukdomar, sp. 29.

Rörligt kapital l. Flytande kapital. Se Kapital, sp. 849 ff.

Rörligt månår, Rörligt solår, *astron.* Se Kronologi, sp. 38.

Rörläggning, *tekn.*, i allmänhet nedläggning af fördelningsledningar för gas, vatten eller aflopp i gräfda eller sprängda grafvar, hvarvid beträffande vatten- och afloppsledningar är att tillse, att de om möjligt förläggas på frostfritt djup under marken. I vidsträcktare mening innefattar rörläggning alla med anordnande och installation inomhus af rörledningar förbundna arbeten. G. H—r.

Rörmanéter, *zool.* Se Cœlenterata, sp. 486.

Rörmessläktet, *zool.* Se Skäggmessläktet.

Rörning, *bygnk.* Se Puts.

Rörnät, *tekn.*, en sammanhängande följd af rörledningar, afsedda att förmedla fördelning eller aflopp inom ett visst område. Uttrycket användes särskildt om gas- och vattenledningsverks fördelningsanordningar inom samhällen. Man skiljer i ett sådant rörnät mellan de gröfre hufvudledningarna och de från dem matade gren- eller servisledningarna, hvilka i sin tur inom fastigheter o. d. ytterligare utgrena sig till de direkta förbrukningsställena. G. H—r.

Röros, härad och pastorat kring staden med samma namn i S. Trondhjems amt, Norge. 1,900,$_{45}$ kvkm. 5,016 inv. (1910). K. V. H.

Röros, bergsstad i R. härad, Norge, vid den lilla Hitterelven, som s. om R. faller ut i Glommens biflod Haaelven. R. bildar ej egen kommun. 2,034 inv. (1910). Det är oregelbundet bebyggdt med trånga backiga gator. R. anlades 1646, då det första bergverket fick sina privilegier på de 1644 gjorda fynden af kopparmalm i fjällen Rauhammeren och Storvola. Hufvudgrufvorna i nyare tid äro Storvarts' grufva, upptäckt 1708, 8 km. n. ö. om R., med en totalvinst af öfver $^1/_2$ mill. ton malm, hållande öfver 35,000 ton koppar, Kungens grufva, öppnad 1734, 14 km. n. v. om staden, 850 m. ö. h., har haft en produktion af inalles omkr. $^1/_2$ mill. ton malm, hållande 20,000 ton koppar, hvarjämte uttagits öfver 400,000 ton exportkis, Muggruben, öppnad för verksamhet 1770, omkr. 18 km. n. v. om R., anses ha levererat inalles omkr. 375,000 ton malm med en halt af omkr. 16,000 ton koppar. Men dessutom finns det en mängd andra grufvor och fyndigheter, delvis spridda på ganska betydligt afstånd från själfva R. För drift af gruf- och anrikningsmaskiner m. m. anlades 1896 en elektrisk kraftstation vid Kuraasfossen i Glommen. R:s verk egdes förr af ett bolag (”participantskap”); 1 jan. 1910 öfvergick det till ett aktiebolag med ett kapital af 1,238,400 kr. Firmans säte och kontor finnas i Trondhjem. I juli 1678 brändes R. af en svensk styrka under Sparre, och s. m. 1679 vederfors det samma öde af svenskarna under Planting. Senast 1701 hade en befästning (ett inre högre och ett yttre lägre muradt verk kring en kulle) anlagts vid R. och besattes 10 dec. 1718 af svenskarna under De la Barre, som sedan lät upptaga 16 skeppund under vatten gömd koppar och föra den öfver gränsen till Långå skans samt därefter lämnade R. 26 dec. — Se P. Hjort och P. S. Krag, ”Efterretninger om R. kobberverk og præstegjæld” (1846), och H. Dahle, ”R. kobberværk 1644—1894” (1894). K. V. H. L. W:son M.

Rörosrasen (no. *röroskvæg*), *husdjurssk.*, vanlig benämning på den i Röros härad, men äfven annorstädes i södra Trondhjems amt förekommande nötkreatursrasen, som anses vara närbesläktad med vår fjällras; den är s. k. ryggskäck med svarta sidor. Lefvande vikten växlar mellan 280 och 330 kg. Mjölkafkastningen för år och ko öfverstiger sällan 1,800 kg. H. F.

Rörpipor, *mus.* Se Orgel, sp. 866, och Tungpipor.

Rörpneumatik, *mus.*, ett i orglar på senare tid försökt system, hvarigenom alla för spelningen och registreringen afsedda rörelser öfverföras från spelbordet till luftlådan med tillhjälp af komprimerad luft, som i metallrör ledas emellan hvarje tangent och dess spelventil samt emellan hvart registerandrag och dess registerventil.

Rörpost (ty. *rohrpost*, fr. *poste pneumatique* l. *poste tubulaire*, eng. *tube post*) afser, i den mening ordet vanligast användes, en anordning för framdrifvande medelst en antingen enligt kompressions- eller vacuum-principen eller med tillämpning af båda alstrad pneumatisk kraftöfverföring i förgrenade underjordiska rörledningar af postförsändelser, som lämpa sig för dylik befordran och för ändamålet inneslutas i cylindriska metallbehållare, hvilka sluta tätt till rörens insidor (jfr Pneumatiska befordringsmedel). Den längsta sträcka, på hvilken befordringen kan ske i anslutning till en och samma kraftkälla, beräknas till 6—7 km. Liknande anläggningar inom en och samma byggnad kunna ha en aktionsradie af 500 meter. Det äldsta kända förslaget att använda pneumatisk drifkraft för befordran af post härrör från Denis Papin 1667. Först på 1850- och 1860-talen komma rörpostanläggningar efter hand till stånd i London, Paris och Berlin, på 1870-talet i Wien och München, först senare i Milano, Neapel, Rom m. fl., äfvensom i åtskilliga af Amerikas förenta staters storstadssamhällen. Världens förnämsta anläggning i förevarande hänseende är Berlins berömda stadtrohrpost, som med förgreningar till förstäderna nått en utsträckning af 158 km. I Amerikas förenta stater har man under de

re årtiondena egnat ett utomordentligt intresse
örpostväsendets utveckling. Rörposter af stor
isk fulländning (system Batcheller) förekomma
i New York, Brooklyn, Philadelphia (se

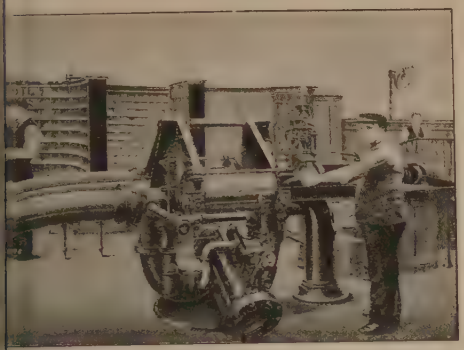

1. Station för utväxling af rörposter (Philadelphia).

1), Boston, S:t Louis och Chicago. Driften från början legat i privatbolags händer. Rörväsendet befinner sig sålunda i glänsande utkling på båda sidor om Atlanten. I närvarande ad beräknas omkr. 20 proc. af världens storställer ett 60-tal, vara försedda med ordnad post. Sammanlagda längden af rörpostledningar den rundt — om man inberäknar ledningar för örsel af luft, reservledningar samt hus-rörpoerna inom de stora varuhusen och bankpalatsen fl. — anslås till bortemot 4,000 km. — Vid an af de egentliga rörposterna med pneumatisk ftkälla har, hufvudsakligen i Amerika, experiterats med elektriska rörpostledningar, rendels framdragna ofvan jord. Mest bekant är anläggning af sådant slag, som 1890 kom till nd i närheten af Boston och hvars utseende och

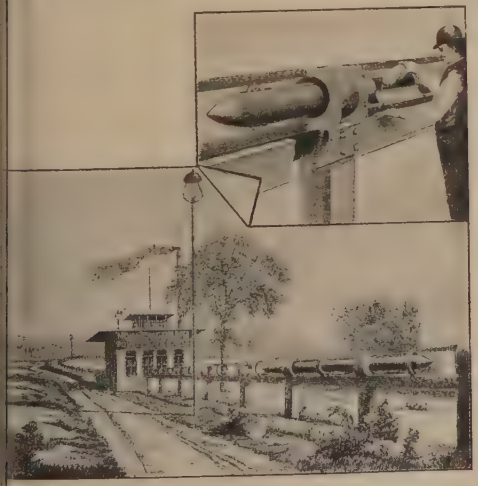

Fig. 2. Elektrisk rörpostanläggning vid Boston.

fvudsakliga anordning framgår af fig. 2. Det ll emellertid synas, som om här vore ett område, där eget nog elektriciteten icke låter sig med afgjord fördel användas. Nyligen har från Amerika omtalats, att man där på sina ställen planerar inrättande af elektrisk rörpost, med hvilken skulle kunna befordras hela postsäckar. Vid försök ha i underjordiska, af stålrör om 1 m. genomskärning sammansatta ledningar framförts "vagnar" (stålcylindrar) med 455 kg. last. Hastigheten för dylika tåg påstås kunna uppdrifvas till 300 km. i timmen. Anläggningskostnaden har beräknats gå löst på 50,000 doll. pr engelsk mil. Se H. Schwaighofer, "Rohrpost-fernanlagen" (1916). R. L—n.

Rörsocker. Se Socker.

Rörsopp, *bot.* Se Boletus.

Rörspindlar, *zool.* Se Spindeldjur.

Rörstrand, porslinsfabrik i Stockholm, belägen vid Klaraviken inom Sankt Matteus' församling. Den egendom, på hvilken fabriken ligger, utgjordes i äldre tider af ett s. k. stadgehemman, tillhörande Solna socken, Danderyds skeppslag. Af konung Magnus Ladulås skänktes hemmanet 1288 till S:t Klara kloster, men reducerades af konung Gustaf Vasa och anslogs till underhåll för Danviks hospital. 1630 öfvergick egendomen genom gåfva eller köp till borgaren i Stockholm, sedermera kungl. räntmästaren Mårten Weiwitzer (adlad Rosenstierna), som byggde det ännu befintliga stora stenhuset. Sedermera innehades R. under kortare tider af Lennart Torstenson, Arvid Wittenberg, Karl X Gustaf och hans broder hertig Adolf Johan. Reducerad 1683 af Karl XI, upplåts egendomen 1698 till magistraten i Stockholm att däråt "anlägga och inrätta manufacturer". Det kort därefter inträffande långvariga kriget omintetgjorde emellertid alla planer i detta hänseende, och i stället användes det stora huset till förvaring af krigsfångar. Då tyske porslinsmakaren Johann Wolff (eller Wulff) 1725 hos Kommerskollegium anmälde sin önskan att i Sverige inrätta en "porcelaine-manufactur", fann kollegiet R. därtill särdeles lämpligt samt upplät egendomen (som fortfarande utgjordes af ett på landet beläget hemman) till ett bolag med begränsad ansvarighet, hvari öfverpostdirektören H. Bunge och kommerserådet E. B. Caméen voro de egentlige ledarna. Dessa, jämte en del andra intresserade personer, afslöto 13 juni 1726 ett "associations-contract" för att under Wolffs ledning tillverka s. k. delftiskt porslin. 1 sept. 1731 erhöll bolaget mot en årlig afgift af 350 dal. kmt ett ständigt arrende på R. "så länge porcelainemanufacturen dersammastädes drifves och fortsättes". (Denna afgift utgick t. o. m. 1824, då eganderätten medelst Kammarkollegiets skattebrev öfverläts till dåv. innehafvarna för en köpeskilling af 2,337 riksdaler 3 sk. 7 rst. b:ko.) Sedan ett fabriksbolag väl blifvit bildadt, dröjde det emellertid länge, innan något porslin tillverkades. (Den, såvidt man känner, äldsta i behåll varande pjäsen af R:s tillverkningar från denna tid är en i fabrikens samling befintlig oval bricka, som bär årtalet 1733.) Ännu långsammare gick det för delegarna att erhålla någon utdelning. Icke heller återfick kronan något af de rätt betydliga summor, hvilka tid efter annan offrats på denna anläggning. Sedan dåv. assessoren i Kammarrevisionen Elias Magnus Ingman (adlad Nordenstolpe) 1753 ingått i bolaget, blef förhållandet likväl bättre. Ett nytt

bolagskontrakt afslöts 16 jan. 1753, och Ingman skötte affären så, att han efter hand blef innehafvare af alla lotterna och vid sin död, 26 jan. 1773, kunde lämna fabriken i godt skick till sina arfvingar, hvilka, sedan tillverkningen under deras skötsel blifvit alltmera underhaltig och behållningen till följd däraf föga eller ingen, 1797 försålde fabriken till öfverdirektören Bengt Reinhold Geijer. Denne hade under det stränga kontinentalsystemet att kämpa med stora svårigheter för att anskaffa de nödvändiga råämnena samt hålla fabriken i verksamhet, men lyckades dock bringa den i godt skick samt på rörelsen skörda god behållning. Tillverkningen belöpte sig under denna period till omkr. 40,000 rdr b:ko årligen, och fabriken sysselsatte 60—70 arbetare. Efter Geijers död, 1815, fortsattes fabriksrörelsen under firma "B. R. Geijers arfvingar" af änkan, barn och mågar, bland hvilka assessoren Per Lagerhielm var den, som verksammast egnade sig åt fabrikens drift. 1832 ingick justitierådet Nils Vilhelm Stråle, svåger med Lagerhielm, i bolaget för en tredjedel och blef 1847, genom köp, ensam egare af fabriken. Efter Stråles död, 1853, öfvergick fabriken till hans arfvingar, som 1858 afyttrade densamma till Gustaf Holdo Ståle och Robert Almström — hvilka alltsedan 1850 hade varit anställda vid fabriken — samt häradshöfdingen N. K. Claeson. 1868 öfverlätos egendomen och fabriken på ett aktiebolag (stadfäst 13 dec. 1867), hvari säljarna ingingo som delegare, och de två förstnämnde åtogo sig att, i egenskap af disponenter, handha bolagets angeläegenheter. Sedan 1910 äro Harald och Knut Almström fabrikens ledare

Tillverkningen, som 1836 belöpte sig till 164,301 rdr 36 sk., hade 1840 nedgått till 133,311 rdr 31 sk. samt 1845 till 130,773 rdr 18 sk., men ökades 1850 till 248,888 rdr 41 sk. samt har därefter, med få undantag, varit i ständigt stigande. Så uppgick den 1860 till 384,494 rdr, 1870 till 594,433 rdr 33 öre, 1880 till 1,298,320 kr. 29 öre samt 1890 till 2,571,300, 1900 till 2,839,100, 1910 till 2,839,013 och 1914 till kr. 3,210,148, allt enligt priskurantpris, hvarpå likväl vid försäljning rabatter afgå. Arbetarnas antal var vid 1914 års slut omkr. 1,000, af hvilka de fleste bo i lägenheter, som äro bolagets. Ända till midten af 1850-talet tillverkades vid R. endast enklare artiklar af oäkta porslin (l. fin fajans; se fig. 1 o. 2 i art. Fajans). Numera omfattar tillverkningen de flesta olika slag af lervaror från enkla chamotte-artiklar till det finaste äkta porslin

Rörstrands porslinsfabrik vid Klaraviken i Stockholm.

(jfr fig. 4 i art. Fajans och fig. 7 i art. Porslin). Från och med 1857 har en betydande kakelugnstillverkning egt rum, och från R. ha utgått de första af hvit lera tillverkade kakelugnarna äfven som de första i majolika och med färger i emalj dekorerade kakelugnarna och praktspisarna. Denna tillverkning har dock efter 1908 gått betydligt tillbaka till följd af konkurrensen med värmeledningarna. Tillverkningen af finare hushålls- och prydnadsartiklar har under senare år mycket utvidgats och en ej obetydlig afsättning i utlandet upphållit. Från de utställningar, hemma och i utlandet i hvilka fabriken deltagit, ha grand prix och många första klassens utmärkelser hemförts. — Vid fabriken finnas till arbetarnas bästa en sjuk- och begrafningskassa samt en pensionskassa. Den förra upprätthålles genom afgifter af arbetarna jämte årliga tillskott af bolaget. Den senare, hvarifrån pensioner utgå, har tillkommit genom en af bolaget och enskilda personer skänkt grundfond, ökad medelst årliga inbetalningar af delegarna. Därjämte finnas flera fonder till arbetarnas bästa. — R. fabrik är numera, sedan fabriken i Meissen flyttat från Albrechtsburg, den äldsta, som från första anläggningen oafbrutet fortgått intill våra dagar. 1914 bildades ett nytt bolag, A.-b. Rörstrand

linsfabriker, i hvilket porslinsfabriken i Göte- ingått. Detta bolag har för afsikt att på Li- ön på den inköpta egendomen Islinge uppföra ullt modern fabriksanläggning. — Jfr G. H. le, "Rörstrands historia och tillverkningar 1726 350" (1879).

örströmsälfven. Se Fjällsjöälfven.

örstämmor, *mus.* Se Tungpipor.

örsvampar, *bot.*, namn på fam. *Polyporaceæ.*

örsångaren, *zool.* Se Kärrsångarsläk-

örtång, *tekn.*, en tång med runda, räfflade grip- för att fasthålla och kringvrida rör vid rör- eten. Jfr Skrufnyckel och Tång. G. H—r.

örugn. Se Kolning, sp. 574.

örum, socken i Kristianstads län, Albo härad. 06 har. 805 inv. (1914). Annex till Östra nmerlöf, Lunds stift, Albo och Järrestads kon- xt.

örum, Norra, socken. Se Norra Rörum.

örum, Södra, socken. Se Södra Rörum.

örvattenpass, *fys.* Se Vattenpass.

örverk, *mus.*, samtliga tungstämmorna i orgeln.

Rörvig skans, på Själland, vid inloppet till Isjorden, förstärktes af svenskarna 1658 och hölls dan besatt af dem till freden 1660. L. W:son M.

Rörvik, handelsplats och fiskeläge på östsidan ön Indre Vigten vid Nærösundet öfverst i Nam- en, N. Trondhjems amt, Norge. 399 inv. K. V. H. 910).

Rörön, klippig ö i Öckerö skärgård i Skagerak, ltför Nordre älfs mynning, Älfvefjorden, n. om öfriga Öckerööarna, är omkr. 2,5 km. lång och km. bred och tillhör som $^1/_2$ mtl Öckerö socken, teborgs och Bohus län.

Rösaaen [-åen], stort vattendrag i Helgeland, dlands amt, Norge, bildar aflopp för Rösvan- t (se d. o.) och faller ut i Ranenfjorden. Hela ttendraget eges af norska staten. Genom regle- ag anses det kunna representera minst 225.000 K. V. H. r.

Rö'scha (af ty. *röschen*, liten ros, rosett), *ktr.*, förr benämning på figurer, af hvilka sådana ater som de förr brukliga breda ramarna l. in- ttningarna kring kolumnerna hopsättas.

Rö'sicke, Gustav, tysk politiker, f. 15 juli 56 i Berlin, blef 1886 domstolsassessor och egnade g sedan 1889 åt förvaltningen af sitt riddargods örbersdorf i Brandenburg. Han var från den rariska rörelsens början en af dess ledande män h blef 1898 jämte frih. von Wangenheim ledare r den inflytelserika agrarsammansiutningen "Bund r landwirte". 1898—1903 och 1907—12 till- rde han tyska riksdagen. — R:s äldre broder, ichard R., f. 1845, d. 1903, blef 1864 ledare r det stora Schultheissbryggeriet i Berlin, inval- es 1890 i tyska riksdagen och tillhörde där Fri- nnade föreningens mera bemärkta medlemmar.

Rösiö, Per Jönson-, jordbruksfrämjare, f. 5 n. 1861 på Hemmingsmåla gård, Jämshögs socken, lekinge, af gammal och ansedd bondesläkt, ge- omgick en handelsskola i Norrköping, stod en tid butik i Sala, återvände till hemmet, Rösjögården, en kom åter ut i världen som landtbruksbokhål- are, genomgick en landtbruksskola i Trälleborg, ck sedermera platser som arbetsledare, inspektor ch förvaltare, sist vid Gustafsvik i Värmland. Då

detta öfvergick till ny egare, flyttade han till- baka till hemgården (1886), där han började modernisera och reformera jordbruket. 1888 grund- lade han där en landtbruksskola, till hvilken han själf skaffade undervis- ningsmateriel och bland hvars nyheter märktes särskilda försöks- och förevisningsfält. Kost- naderna blefvo honom emellertid alltför stora, och han måste ned- lägga skolan. 1892 flyttade han till Stock- holm, där han lefde ett bekymmerfullt lif som författare; genom att med okuflig energi verka i tidningarna för sina idéer om jord- bruksförbättringar tillförde han pressen en ny- het: stående jordbruksafdelningar. Redan 1893 flyttade R. ånyo till landet, nu till närheten af Jönköping, och återupptog sin undervisning, som fr. o. m. 1898 varit förlagd till Hagaberg vid Ljungarums station på Jönköping—Vaggeryds järn- väg, den s. k. Nordiska landtbruksskolan. Denna afser att bibringa sina lärjungar, män och kvinnor i åldern 15—50 år, insikt i framför allt det mindre och minsta jordbruket, småbruket. Lärjungarna, hvilkas förbildning vanligen är folkskolan, tillhöra öfvervägande det mindre jordbruket och återgå efter slutad kurs dit. Kurserna äro dels ett- åriga, dels på ett halft år, fyra, tre eller två månader. I de längre kurserna meddelas under- visning i naturkunnighet, jordbruks- och husdjurs- lära, trädgårdsskötsel, skogshushållning, mejeri- lära, ritning, fältmätning och afvägning, bokföring och jordbruksekonomi. Därjämte föreläses i en del binäringar, affärskunskap och allmänbildande ämn- nen, på det att Hagaberg skall vara äfven en "folkets högskola i allmän odling". Examen finnes icke, men väl hållas tentamina i hvarje ämne för sig. Sedan 1894 ha hållits kortare afgiftsfria små- brukskurser, delvis afgiftsfria kurser på ännu kor- tare tid, de första i sitt slag, merendels i form af vandringskurser landet rundt, hvarjämte R. hållit ett oerhördt stort antal föreläsningar, dels, liksom kurserna, för särskilda grupper af med- borgare (folkskollärare, beväringar, folkskolebarn o. s. v.), dels allmänbildande. Själf har han beräknat, att han hållit nära 3,000 föredrag för mer än 230,000 åhörare på öfver 630 orter i Sverige och haft bortåt 100,000 deltagare i sina olika kurser. R. har äfven varit verksam som kon- sulent (personligen eller i form af korrespondens) och anordnat utställningar af maskiner, verktyg och förevisningsodlingar. Af sina många tidnings- uppsatser bildade han genom sam- och omarbet- ning de stora, vidt spridda arbetena *Landtmän- nens bok* (1895—1900; ny uppl. 1903—08) och *Revolt* (1905—06; ny uppl. 1908—10); vidare har han i bokform utgett *Landtbrukets hufvudstycken* (1907, 25,000 ex. 1915), *Uppsatser i husdjursskötseln* (1907) och *Småbruket å Hagaberg* (1912). — 1906 föreslogs han af K. M:t till statsunderstöd, ett förslag, som föll i Första kammaren, men vid

följande riksdag återupptogs som motion och bifölls af riksdagen, hvarigenom hans lärarverksamhet alltsedan understödts med 5,000 kr. årligen. Genom en allmän insamling kunde man på hans femtioårsdag ge honom Hagaberg som nationalgåfva. — R. har genom sitt väckande och outtröttliga, af hänförelse burna arbete för jordbruksnäringen varit banbrytande icke blott så till vida, att han gjort mer än någon annan för att öka jordbrukarnas kunskaper i och intresse för yrket, utan äfven därigenom, att han med makten af en eldig öfvertygelse häfdat, att jordbruket är moder- och hufvudnäringen, och lyckats inge många mod och entusiasm för sin uppgift. Sin samhällsuppfattning, delvis släkt med Rousseaus och Tolstojs, har han med betydande stilistisk kraft nedlagt i ”Revolt”. — Se ”P. J. R. och hans verksamhet. Minnesskrift” (1912).

Rösjöholm, gods i Tosjö socken, Kristianstads län, med ett vackert läge vid den lilla Rösjön, som jämte Västersjön afrinner genom Rösjöån, hvilken faller ut i Rönneåns mynning. 5_{1914} mtl, tax. till 499,500 kr., samt kvarn, såg och elektrisk kraftstation, tax. till 32,100 kr. Förste kände egaren till *Rydtzeholm* var den danske riddaren Olof Geed (omkr. 1500). Hans sondotter Karin Geed förde genom gifte med Mogens Krabbe gården till Krabbesläkten; den har senare tillhört medlemmar af släkterna Leijonsköld, Silfwerskiöld och Siöcrona m. fl. samt tillhör nu baron F. M. Rosenörn Lehn. Den nuvarande manbyggnaden är ett enkelt envåningshus med två flyglar. En äldre borg uppfördes 1553 af den ofvannämnda Karin Geed vid ändan af Västersjön på sluttningen af Hallandsås och var väl befäst och försedd med ej mindre än sju torn. När snapphanarna 1676 bemäktigat sig den, kunde den länge motstå den från Hälsingborg utsända svenska belägringskåren och gaf sig först, när tillförseln afskurits. Borgen raserades för att ej vidare lämna de vilda skarorna en tillflykt. Lämningar af borgen ha de senare åren börjat utgrävas genom den nuvarande egaren. Wbg.

Röske-Lund, sångerska. Se Lund, Maximiliana Teodolinda.

Röskva, *nord. myt.* Se Tjalfve.

Rössler, Emil Franz, tysk (bömisk) rättshistoriker, f. 5 juni 1815 i Brüx (Böhmen), d. 5 dec. 1863 i Sigmaringen, blef juris doktor 1842 och verkade sedan som föreläsare vid universiteten i Prag, Wien och Göttingen, men erhöll ingen lärostol och tog därför anställning vid bibliotek i Erlangen 1858, i Sigmaringen 1862. Han utgaf bl. a. *Deutsche rechtsdenkmäler aus Böhmen und Mähren* I, II (1845, 1852) och *Die gründung der universität Göttingen* (1855). C. G. Bj.

Rössler, Konstantin, tysk politisk publicist, f. 14 nov. 1820 i Merseburg, d. 14 okt. 1896 i Berlin, var 1847—60 docent och e. o. professor i statsvetenskap i Jena samt egnade sig från 1860 i Berlin uteslutande åt politiskt författarskap i broschyrer, tidskrifter och tidningar. Lifligt uppseende väckte R:s anonymt utgifna flygskrift *Preussen und die italienische frage* (4 uppl. 1859), hvari han påyrkade preussisk neutralitet i kriget mellan Österrike och Italien, samt hans båda likaledes anonyma flygskrifter under författningskampen *Die bevorstehende krisis der preussischen verfassung* (1862) och *Preussen nach dem landtage 1862* (s. å.), i hvilka han hänvisade på Bismarck som framtidsmannen för Preussen och Tyskland. Under kulturkampen skref han *Das deutsche reich und die kirchliche frage* (1875). R. var i tidningspressen lifligt verksam som officiös förfäktare af Bismarcks politik. Han skref sedan 1884 de utrikespolitiska öfversikterna i ”Preussische jahrbücher”, anställdes 1892 i tyska utrikesministeriet och pensionerades 1894 med titeln geheime legationsråd. R:s *Ausgewählte aufsätze* ha utgetts af Walter Rössler (1902; med biografisk inledning af H. Delbrück). V. S—g.

Röst, en $3,_{6}$ kvkm. af smärre öar omgifven stor ö s. om Væröy (Lofoten), Norge. Ögruppen, inalles $21,_{22}$ kvkm., som bildar egen socken med 655 inv. (däraf på hufvudön R. ensamt 623), kallas också R. Meteorologisk station med Norges första, 1908 öppnade trådlösa telegrafstation. K. V. H.

Röst (ty. *rüst*). 1. *Skpsb.*, på segelfartygs sidor anbragta utbyggnader (se fig.), afsedda att ge vanten bättre spridning tvärskeppsvägen. Rösten bestå af på kant hopdammade plankor, väl sammanbultade och förbundna till fartygssidan samt sträckande sig från förkant af masten så långt akteröfver, som för röstjärnen är behöfligt. Rösten skola ha så stor bredd, att röstjärnen bli tillräckligt utburna från sidan, så att vanten efter ansättning gå väl fritt utanför relingen. Uti röstens ytterkanter äro röstjärnens öfversta delar infällda och täckas med *röstribborna*. Röst användas ej på alla segelfartyg, ty är fartygets bredd tillräcklig, för att vanten skola erhålla behöflig spridning, om de ansättas till däckets ytterkant, eller kunna de ansättas till relingens öfverkant, bli röst obehöfliga. På ångfartyg, som ha jämförelsevis låg rigg, förekomma icke röst. — 2. (Röste) Se Tak. 1. J. G. B. (C. K. S.)

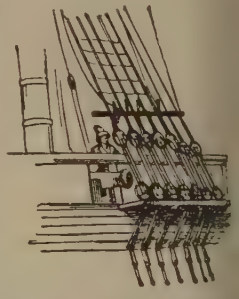

Röst l. Stämma (ty. *stimme*, fr. *voix*, it. *voce*, eng. *voice*) kallas i allmänhet det ljud, som uppstår i människans luftstrupe, då den från lungorna utandade luften pressas genom röstspringan (*glottis*), mellan båda stämbanden, och som sedan artikuleras genom musklerna i svalget, gommen, tungan, käkarna, läpparna o. s. v. Man skiljer mellan talröst och sångröst. Hos den senare bestå de utpressade ljuden af regelbundna svängningar, d. v. s. (musikaliskt bestämbara) toner, alstrade genom stämbandens vibration. Ljudstyrkan beror på luftströmmens kraft, tonhöjden på stämbandens spänning och timbren på strup-, mun- och näshålorna ofvanför, hvilka verka liksom ansatsröret i en tungpipa i orgeln. Sångrösten är i klangskönhet och uttrycksfullhet det fullkomligaste af alla musikaliska instrument. Man plägar indela människorösterna — hvilkas sammanlagda omfång, med inräknande af undantagsfall, sträcker sig ända inpå $5^{1}/_{2}$ oktaver, från

baste tonen hos en rysk katedralsångare (G_1) l högsta tonen hos sångerskan Agujari (c^4), i mala fall däremot på omkr. 4 oktaver — uti arter, hvaraf tre manliga: bas, baryton, nor, och tre kvinnliga: alt, mezzoso-an, sopran, hvilka skilja sig både till höjd klang. Om röstens till klangen olika tonlägen Register 3 b. Benämningarna bröströst och vudröst ha uppkommit af den fordom gängse läran, att tonerna alstrades på olika ställen: i tet och i hufvudet. Jfr Resonans 2 och ng. A. L.*

Röstbandsljud l. Glottala ljud, *fonet.* Se ryngala ljud.

Rösthugnedagen, gammalt svenskt namn på mesöndag (se d. o.).

Röstjungfru, *sjöv.* Se Jungfru 1.

Röstjärn, *skpsb.*, järnstång, som i sin undre är fastbultad till fartygssidan ett stycke under tet samt med sin öfre del genomgår röstets erkant och tjänar till fäste för den vid vantets ättning använda röstjungfrun. Jfr Jungfru *sjöv.*, och Röst 1, *skpsb.* C. K. S.

Röstlängd kallas den urkund, hvari de röstbe-ttigade inom en viss med representations- eller visionsrätt utrustad enhet (se Rösträtt) an-knas med angifvande af hvars och ens röstetal, vest rösträtten är olika, och af grunden för obe-ighet att rösta, därest i något fall sådan obe-ighet föreligger. Liksom den politiska och den mmunala rösträtten äro af större allmänintresse annan, t. ex. bolagsrösträtten, äro också de litiska och kommunala röstlängderna de viktig-ste. I Sverige upprättas sådana röstlängder ex cio årligen såväl för andrakammarvalkretsarnas distrikt (se d. o.) som för hvarje landskommun stad.

Enligt 1909 års vallag och därtill hörande k. ng. af 26 nov. 1909 skall den politiska röst-gden af häradsskrifvarna på landet och vederbö-nde andra tjänstemän i stad under magistratens eende upprättas under tiden mellan mantalslång-ns justering i mars månad och 25 juni, då den all finnas färdig till granskning hos vederbörande dnämnd eller magistrat. I densamma skola, med äning af mantalslängden, införas alla manliga in-mare inom valdistriktet, hvilkas ålder vid årets rjan ej understiger 24 år, och af dessa skola alla, rn ej visas vara obehöriga, antecknas som röstbe-ttigade, dock med det undantag, att den, som ke varit i kommunen mantalsskrifven å sådan tid, t han under sistförflutna kalenderåret skolat där-ädes erlägga utskylder, icke får upptagas som stberättigad, såvida det ej visas, att hinder rför ej möter i form af obetalda, honom i hans rra mantalsskrifningsort påförda och under sagda tstförflutna år — men ock blott under detta — il betalning förfallna utskylder. Till ledning för stlängdsupprättaren skola officiella upplysningar rande sådana förhållanden, som enligt riksdags-rdningens § 16 medföra hinder för rösträtt, lämnas af pastorsämbeten och församlingsföreståndare, omare på landet och rådhusrätter i städerna, attigvårdsstyrelser, rull- och sjörullföringsbe-llhafvare, kronofogdar, poliskammare, polisdom-olar eller magistrater senast 12 juni och af-ende tiden t. o. m. 10 juni; dock att sådana uppgifter beträffande oguldna utskylder eller deras inbetalning skola lämnas äfven 22 mars för tiden t. o. m. 20 mars, samt 12 maj för tiden t. o. m. 10 maj. Den färdiga röstlängden skall sedermera efter pålysning vara framlagd för offentlig granskning 3—9 juni, hvarjämte alla, som äro antecknade som obehöriga, dock ej de, som åtnjuta fattigunderstöd eller sakna stadigt hemvist, skola officiellt underrättas om denna anteckning innehåll, liksom underrättelse skall lämnas vederbörande om anmärkning, som i följd af granskningen sist 15 juli skriftligen gjorts mot hans upptagande som röstberättigad. Alla anmärkningar och förklaringar pröfvas vid offentligt sammanträde på landet 25 juli, eller, om den dagen är söndag, 26 juli och i stad 25 juli, eller om den dagen är söndag eller måndag, 27, resp. 26 juli, då röstlängden justeras och underskrifves af valnämnden, resp. magistraten. Besvär öfver beslut vid denna justering kan därefter särskildt hos K. M:ts befallningshafvande anföras och pröfvas, men öfver dess utslag får klagas endast i samband med eventuell klagan öfver val, hvarvid röstlängden begagnats. Den justerade och fastställda röstlängden gäller sedermera, intill dess ny röstlängd upprättats och justerats, och får ej, äfven om den är felaktig, frånvikas; dock torde denna bestämmelse icke gälla beträffande felaktigt förbisedda hinder i de konstitutiva villkoren för rösträtt, d. v. s. svenskt statsborgarskap och manligt kön.

Föreskrifterna om kommunala röstlängder äro enklare. Vid kyrkostämma följas de borgerliga röstlängderna, dock med tillägg genom pastor af anteckningar om dem, som vid kyrkostämman sakna rösträtt, och gäller om granskning och justering detsamma som i de borgerliga kommunerna; vid prästval skall användas särskildt för valet uppgjord och vid frågodagsförrättning justerad röstlängd enligt hvad härom i lagen af 9 dec. 1910 §§ 27, 33, 36 samt prästvalsstadgan af s. d. är närmare föreskrifvet. På landet skall kommunalnämnden, sedan taxeringslängden för allmänna bevillningen blifvit af pröfningsnämnden granskad, med ledning däraf upprätta röstlängd, som, därest kommunen är för val af landstingsmän eller kommunalfullmäktige delad i valdistrikt, upplägges i särskilda delar. Efter pålysning skall därefter längden hållas tillgänglig för granskning under 14 dagar och vid kommunalstämma justeras, sedan stämman fattat beslut i anledning af gjorda anmärkningar. Men äfven sedermera skall på hvarje stämma, innan något ärende företas, tillfälle beredas att göra anmärkning och rättelse i längden. För stad gälla liknande bestämmelser, dock att längden här skall hållas för granskning tillgänglig under minst åtta dagar före hvarje gång den skall användas, hvarjämte det ej är allmänna rådstugan själf, utan magistraten, som fattar beslut i anledning af gjorda anmärkningar, liksom det är magistraten, hvilken upprättar längden. Jfr Kommunalstyrelseförordningarna af 21 mars 1862 för landet §§ 14, 65 och för stad § 13 samt kyrkostämmoförordningen s. d. § 6. För Stockholms stad gälla särskilda föreskrifter. Rld.

Röstplikt, skyldighet för den, som har rösträtt, att begagna denna och afge sin röst. En sådan skyldighet har i nyare rätt börjat lagstadgas vid

val, ehuru den ännu ej allmännare förekommer. Grunden till densamma är att söka i den allmänna rösträttens genomförande utan samtidig organisation af de röstberättigade vid politiska val; för att så långt möjligt förhindra den rena slumpen att härvid fälla utslaget har röstplikt ansetts behöflig. Äfventyret af röstpliktsförsummelse brukar vara dels böter, dels vid upprepade försummelser suspension för viss tid af rösträtten och äfven af behörigheten till ämbeten och uppdrag. Rld.

Rösträtt, *jur.*, rätt att genom en individuell viljeakt i viss form medverka till ett kollektivbeslut. Innebär beslutet allenast utväljande af en eller flera personer att utföra visst värf, kan rösträtten betecknas som valrätt (aktiv valrätt, rätt att välja, passiv valrätt åter = rätt att väljas, valbarhet); om det däremot afser direkt afgörande af en sakfråga, blir den voteringsrätt. Dessa två former af rösträtt böra hållas väl isär, då de ofta äro på olika sätt reglerade och principiellt utgå från olika förutsättningar. I båda fallen fordras visserligen för rösträtt medlemskap af en på visst sätt organiserad social enhet (samhälle, bolag o. s. v.). Men vid valrätt har denna enhet endast passiv representationsrätt, d. v. s. rätt att genom en eller flera särskildt utsedda personer, som självständigt handla å enhetens vägnar (= ha aktiv representationsrätt), vara verksam; valet är då den enda verksamhetsakt, som enheten själf kan, beträffande dessa uppgifter, företaga, och valrätten är det medel, genom hvars begagnande denna akt kommer till stånd. Valrätten är härvid en rätt, som alltså tillkommer de enskilde aktive medlemmarna af enheten i fråga, under det att representationsrätten som passiv icke tillkommer dem, utan enheten själf som sådan och i dess helhet. Voteringsrätten åter förutsätter, att den sociala enhet, hvarom fråga är, själf har decisionsrätt och vanligen, ehuru ej med nödvändighet, äfven deliberationsrätt, d. v. s. i hvarje fall rätt att genom omröstning med ja och nej utan eller efter öfverläggning afgöra, om något och i sådant fall hvilket af föreliggande formulerade förslag skall antagas som beslut. Äfven här tillhör sålunda decisionsrätten enheten som sådan, voteringsrätten däremot dess enskilda aktiva medlemmar. Valrätt kan emellertid vara på det sättet förenad med voteringsrätt, att den valde bindes i sin verksamhet genom särskildt voterad instruktion; i detta fall är valrätten i själfva verket endast ett medel för decisionsrättens, icke för representationsrättens begagnande och bör då anses som en form af voteringsrätt. Härifrån bör dock skiljas det vid politiska val vanliga förhållandet, att kandidaterna väljas på ett visst program, hvilket faktiskt blir ett slags instruktion, men rättsligen saknar denna karaktär, enär det ej af den väljande enheten voterats (förbud mot s. k. imperativa mandat). — Emellertid medför ej hvarje medlemskap af den sociala enhet, som har representations-, resp. decisionsrätt, äfven rösträtt, utan denna beror af aktivt medlemskap och villkoren härför. Principiellt innebär det aktiva medlemskapet icke blott, som det passiva, faktisk samhörighet af en eller annan grund med enheten, utan därjämte medansvar för enhetens verksamhet, grundadt på en inom enheten privaträttsligt självständig ställning. Af särskildt intresse är härvid den kommunala och den politiska rösträtten, och det aktiva medlemskap af kommunen och folket, hvarpå densamma hvilar, under det att korporations-, förenings- och bolagsrösträtten o. s. v. erbjuder jämförelsevis mindre intresse, enär den bygger på ett aktivt medlemskap, hvars rättsliga fixering kan ske utan större svårighet eller tvekan ang. härför riktiga grunder. Den kommunala rösträtten har, när den som i Sverige ordnats oberoende af den politiska, reglerats med fäst afseende därpå, att kommunen utgör ett på grannelag byggdt privat samhälle med väsentligen ekonomiska och ordningsuppgifter. Det aktiva medlemskapet grundas här på den kommunala skattskyldigheten; och den kommunala rösträtten har karaktären af voteringsrätt, så snart det beslutande organet utgöres af allmän rådstuga, kommunalstämma, kyrkostämma o. d., men af valrätt, så snart samma organ utgöres af stadsfullmäktige, kommunalfullmäktige, landsting o. s. v. Om rösträttsvillkoren se Kommun, sp. 650—651, och Kommunal röstskala.

Den politiska rösträtten har däremot alltid måst bestämmas med hänsyn därtill, att folket utgör en sammanfattning ej blott af mer eller mindre självständigt verksamma enskilda subjekt, utan i främsta rummet af medborgargrupper, hvilka bilda sociala maktfaktorer. I äldre tid hade dessa en rättslig organisation, som gjorde frågan om det aktiva medlemskapet lätt att besvara (ståndsindelning m. m.), men i och genom den franska stora revolutionen upphörde denna organisation för att först i våra dagar ånyo framträda, om än i andra former (fackföreningar, handelskamrar m. m.). I stället betraktades folkets massa som den enda legitima maktfaktorn och en numerisk uppdelning af denna för val i lokala valkretsar som den enda möjliga organisationen. Däremot sökte man genom olika rösträttsbestämmelser närmare reglera det aktiva medlemskapet af folksamhället eller den aktiva medborgarrätten på sådant sätt, att den stora obildade och lättledda massan icke vid val blef ovillkorlig majoritet; viss ålder, god frejd, viss tids domicil, manligt kön, frånvaro af konkurs, omyndighet, fattigunderstöd o. s. v., ofta viss inkomst eller skattskyldighet (census) äro fordringar, som lagarna uppställa för rösträtt. Och när slutligen den s. k. allmänna rösträtten, eller rösträtt oberoende af all census och af alla särskilda villkor för välfrejdade, privaträttsligt självständiga män af viss ålder, efter hand genomförts, har samtidigt härmed gått en sträfvan att genom själfva valsättet (röstkumulation, proportionella val m. m.) låta de faktiska differentieringarna inom väljarmassan komma till uttryck och beaktas äfven vid valen. Men äfven den allmänna rösträtten har man sökt utvidga till en rösträtt ej blott för män, utan också för kvinnor. Denna sträfvan har krönts med framgång främst i nybyggarländer såsom Australien, Förenta staternas västra stater m. fl., samt i Norge och Finland. Om de politiska rösträttsvillkoren i Sverige se Riksdagsmannaval.

Den politiska rösträtten är i regel valrätt, men kan äfven förekomma som voteringsrätt. Som *valrätt* afser den i allmänhet val till folkrepresentationen, men i vissa länder (Amerika, Schweiz) tillika val till vissa ämbeten. Som *voteringsrätt* före-

mmer den hufvudsakligast vid s. k. referendum, rmed förstås det förhållandet, att ett lagförslag er möjligen annat förslag för att bli slutgiltigt aget måste underställas folkets omröstning och dast om det därvid erhåller majoritet anses bi-et. Politisk rösträtt kan slutligen ha formen af lig voteringsrätt i sådana småstater, hvilka an-gen sakna en särskild representation eller i hvilka nna har blott vissa begränsade uppgifter såsom ndom i Schweiz' demokratiska kantoner. — Ur n rikhaltiga, men föga uttömmande litteraturen här anföras blott ett par arbeten: Benoist, "La se de l'état moderne" (1897), G. Meyer, "Das lamentarische wahlrecht" (1901), Jellinek, "Das ht des modernen staates" (2:a uppl. 1905), cklenburg, "Die entwickelung des wahlrechts" 911), Buisson, "Vote des femmes" (s. å.), och uterskiöld, "Om utvecklingen och tillämpningen ntlandet af idéen om kvinnans politiska röst-t" (s. å.). Rld.

Röstspringan. Se Struphufvud.

Rösttal kallas vid val de tal, som ange summan röster efter röstvärdet, hvilka vid sammanräk-ngen tillfalla eller skola tillgodoräknas visst namn er viss grupp; se vidare Proportionella tal. Rld.

Röstton, *fonet.* Se Stämton.

Röstvangen, vidsträckt kopparkisfält på ömse si-r om gränsen mellan Tönsets och Kvikne härad, edemarkens amt, Norge. Brytningen på det 1,000 . ö. h. belägna fältet började 1905 af den sven-e konsuln Nils Persson och öfvertogs 1908 af ett ttiebolag (med norskt och svenskt kapital; 1 ill. kr.), som där satt i gång en betydlig ch mycket lofvande drift. Fyndigheterna tillhöra mma typ som de vid Sulitelma. Kisen föres till önsets järnvägsstation. Den exporterade kisen 911: 26,000 ton) håller i genomsnitt 3 proc. kop-r och 45 proc. svafvel. K. V. H.

Röstvärfning, en persons åtgörande, då han enom penningar, gåfvor, tubbande e. d. söker nna röster vid val till allmänna värf. En hand-ng af denna art är enligt svensk rätt (Straffl. kap. 0 § 16 enligt lag af 28 okt. 1887) belagd med raff af böter fr. o. m. 50 till 1,000 kr. eller af ngelse i högst sex månader. Vid prästval afgif-n röst, som genom röstvärfning vunnits, är af gen förklarad ogill, såvida åtal för röstvärfningen ker och leder till fällande dom; jfr 1910 års ästvalslag § 37. Den, som blifvit förvunnen t vid riksdagsmannaval ha gjort sig saker till stvärfning, förlorar därjämte sin behörighet att m riksdagsman godkännas (se Riksdagsordn. § 3). Däremot är naturligtvis en röstvärfning ge-om lofliga medel, öfvertalning o. d., fullt laglig h tillåten. K. H. B. (Rld.)

Röstånga, socken i Malmöhus län, Onsjö hä-d. 2,664 har. 1,025 inv. (1914). Annex till illinge, Lunds stift, Onsjö kontrakt. Inom R. ro belägna de för sin naturskönhet bekanta Nack-rps dal och (delvis) Skäralid (se d. o.) samt den gendomliga Odensjön (se d. o.).

Rösvandet [-vannet] l. Rösvatnet, Norges till storleken tredje insjö (191 kvkm.), är belägen Hatfjelldalen, Nordlands amt. 374 m. ö. h.; less största djup är 250 m. R. har aflopp i n. till Tustervandet och vidare genom Rösaaen till Sörfjorden i Ranen. K. V. H.

Röta. Se Rötskada.

Rötfeber, Putridfeber. Se Septikemi.

Rötmånaden kallas i Sverige tiden mellan 23 juli och 23 aug., emedan den då rådande värmen påskyndar organiska ämnens förruttnelse. Jfr Hunddagarna.

Rötning. Se Linberedning, sp. 563.

Rötscher, Heinrich Theodor, tysk kritiker, f. 1803, d. 1871, blef gymnasielärare i Bromberg 1828 och teaterkritiker i "Spener'sche zeitung" i Berlin 1845. R. var en högt ansedd bedömare af både talscenens och den lyriska scenens företeelser. Med den lärdes grundlighet förenade han en konstnärs kynne. Bland hans skrifter märkas *Aristophanes und sein zeitalter* (1827), *Abhandlungen zur philosophie der kunst* (1837—42), *Die kunst der dramatischen darstellung* (3 bd, 1841—46; 2:a uppl. 1864), hans förnämsta arbete, hvilket blifvit kalladt "skådespelarnas bibel", och *Dramaturgische abhandlungen und kritiken* (1864 och 1867).

Rötsimpa, *zool.* Se Simpsläktet.

Rötskada på virke, som mer eller mindre nedsätter dess värde, förorsakas af svampar. De vanligaste af dessa skador äro blåyta eller blåved (se d. o.), rödved (se d. o. 2) och vattved (se d. o.), vid hvilka svampens angrepp ännu är lindrigt och förorsakat endast en kvalitetsförsämring af virket, samt *ringröta*, *stubbröta* och röta af *husvamp* (se d. o.), hvilka helt och hållet förstöra de skadade delarna. H. J. Dft.

Rötticka, *bot.* Se Polyporus.

Röttisit, *miner.*, smaragdgrönt eller äppelgrönt, tätt vattenhaltigt nickelsilikat från Röttis vid Reichenbach i Sachsen. A. Hng.

Röværr, ögrupp i Skaare härad, Stavanger amt, Norge, är en af vårsillfiskets bästa fiskeplatser. K. V. H.

Röök [rök], svensk adelssläkt, härstammande från borgmästaren i Borgå Anders Rök, hvars i Wien adlade sonsöner Nils och Karl Fredrik Rök (se R. 1) 1773 naturaliserades som svenska adelsmän.

1. Karl Fredrik von R., fortifikationsofficer, krigare, f. 11 maj 1725, d. 2 april 1793, blef volontär vid Fortifikationen 1737 och underlöjtnant 1741 samt företog 1744 en utländsk studieresa, under de första åren med stipendium, blef löjtnant i fransk tjänst samt bevistade kampanjerna s. å. och 1745, antogs 1746 till adjutant hos generalen markis de Crussol, deltog i striden vid Castellane och i tuktandet af de upproriske på Corsica samt i försvaret af Genua, befordrades 1748 till kapten och kommenderades till passagen La Scofferas försvar samt erhöll 500 livres för sitt där ådagalagda välförhållande. Sedan R. senare s. å. återkommit till Sverige, beordrades han till fästningsbyggnaderna i Lovisa och på Svartholm, blef kapten 1750 och transporterad till Pommern, där han sedan deltog i kriget och blef major 1762. Återflyttad till Finland 1766, blef han generalkvartermästarlöjtnant 1769, transporterades till Stockholm 1771 samt utnämndes till öfverste och chef för pommerska fortifikationsbrigaden

Tryckt den 21/3 16

1773, då han äfven naturaliserades som svensk adelsman (han hade 1763 adlats af kejsar Frans I). 1779 placerades R. i Stockholm och erhöll afsked 1785. — Under Pommerska kriget utsågs R. att med 200 man natten till 5 april 1758 återtaga Peenemünde, men misslyckades. Sedan denna ort 27 juni inbekommits, förordnades R. till dess kommendant och försvarade sig där från slutet af mars 1759 med synnerlig tapperhet mot preussarna, men måste kapitulera 10 april, sedan skansen förvandlats till en grushög. 1766 mottog R. af Ehrensvärd Sveaborgs fästningsbyggnad, och 1772—73 gjorde han undersökningar för en kanals dragande från Motala till Slätbaken. R. var en såväl praktiskt som teoretiskt skicklig fortifikationsofficer. Han utgaf 1766 *Nouveau système de la défense des places fortes*, ett förtjänstfullt arbete, som visserligen var grundadt på Vaubans första maner, men dock innehöll åtskilliga självständiga och goda idéer samt ej få förbättringar synnerligast i afseende på det inre försvaret i betäckta vägen, ravelinerna och bastionerna.

2. Lars Jakob von R., den föregåendes son, fortifikationsofficer, konstnär, f. 14 okt. 1778 i Stralsund, d. 5 febr. 1867 i Stockholm. Han blef konduktör vid Fortifikationen 1784, tog officersexamen 1795, antogs samtidigt till kammarpage hos Gustaf IV Adolf, medföljde denne till Petersburg 1796, reste 1798, utnämnd till löjtnant i armén, i en hemlig beskickning till Berlin och besökte 1801 Paris. Några år senare ämnade han resa till Orienten med en fregatt, men lämnade denna i Lissabon och vandrade genom Spanien och Frankrike till Rom (1807), där han vistades ett par år samt studerade arkitektur och teckning. Efter sin hemkomst 1809 vardt R. löjtnant vid fortifikationen 1812, var åter utrikes 1813, blef hofjunkare 1814 samt utsågs till ambassadkavaljer hos J. G. De la Gardie under dennes beskickning till Spanien. Vintern 1814—15 tillbragte han i London och for sedan till Madrid, där han råkade i oenighet med sin förman, hvarför han ånyo reste till Rom. Där inledde han bekantskap med en bankirfamilj från Wien, hvilken han åtföljde till denna stad och gästade i två år. Ånyo hemkommen 1818, upptogs han i excellensen Wetterstedts hus. 1820 tog R. afsked ur krigstjänsten. 1823 for han med en grefve Wachtmeister till Sicilien och för tredje gången till Rom, där han målade och studerade hos Byström. 1824 reste han hem som kurir för kronprinsessan Josefina och utgaf *Anteckningar under en resa på Sicilien* (1824) med åtskilliga af honom själf litograferade teckningar. Med något uppdrag vid förvaltningen af kronprinsessans furstendöme Galliera uppehöll R. sig 1825—30 i Bologna, men hemkallades sistnämnda år för att som kamrerare öfvertaga vården af kungliga museum. — Där infördes någon reda under hans förvaltning. En del af museet blef tillgänglig för allmänheten; tryckta kataloger utgåfvos, och samlingarna vårdades genom restaurationer o. d. R. utnämndes till hofintendent 1839 och blef s. å. ledamot af konstakademien. Olyckligtvis hade han till följd af en lång tids självrådighet och vederbörandes undfallenhet fått för sig, att museet vore en konungens och hofvets tillhörighet, i hvars angelägenheter Öfverintendentsämbetet icke hade att blanda sig. När därför den kraftfulle och ordningsälskande Anckarsvärd 1844 blef hans chef, kunde sammanstötningar ej undvikas, vid hvilka R. måste draga det kortare strået. Han kvarstod dock till 1850, då han tog afsked med pension. Vid sin död efterlämnade han minnet af "en originell, småkvick och för konsten på sitt sätt nitälskande personlighet". Hans dagböcker och almanacksanteckningar testamenterades till Säfstaholms arkiv; en del af dem är utgifven i A. Ahnfelts "Ur svenska hofvets och aristokratiens lif" (I, 1880). Äfven sina akvareller, studieritningar, reseillustrationer o. d. bortgaf han genom testamente. De såldes på auktion i Stockholm 1885 och visade, att R. intog en ganska framstående plats som arkitekturtecknare och utsiktsmålare. 1. L. W:son M. 2. —rn.*

L. J. v. Röök. Efter en blyertsteckning af J. Arsenius.

är den adertonde bokstafven i det ursprungliga latinska alfabetet, den nittonde i de allmänna moderna europeiska alfabeten. Det ursemi-ka (moabitisk-feniciska) alfabetet, hvarifrån våra rifttyper härleda sig, egde fyra särskilda tecken r lika många ursprungligen skilda *s*-ljud. När ekerna lånade detta alfabet, använde de ett af ssa tecken (*zajin*) för att beteckna en ljudförbin-lse af *d* + tonande *s*; se **Z**) och (i östra alfabet-uppen) ett annat (*sämekh*) för att beteckna ljud-rbindelsen *k*(*h*) + *s*, d. v. s. *ξ* (se **X**). Återstodo de semitiska tecknen *ṣâdeᶜ* och *śin*. Det förra mades under den typiska formen Μ, som var en äldsta formen för *σ*. Men detta tecken ut-ängdes snart af det ursprungliga tecknet för *śin* ader dess grekiska former ϟ ϟ (ϟ ϟ) och det senare allmänt brukliga) Σ som just är et sidovända semitiska Ш (*śin*) och blifvit det anliga majuskeltecknet för sigma: *Σ*. Båda de n nämnda grekiska *s*-formerna föreligga i de från cekerna lånade italiska alfabeten. Dock blir den nare formen ϟ Σ förhärskande och utvecklar sig ill det vanliga rundade **S**, som ligger till grund r de i medeltiden utvecklade antikva- och frak-rstilens samt moderna former. Minuskelformerna *ς*, *s* i grekiska och latinska alfabeten äro endast enare utvecklade kursivformer af de nämnda teck-en. De slaviska (cyrilliska), gotiska och koptiska rmerna för *s* utgå från det grekiska, däremot Wulfilas gotiska alfabets snarast från det latinska. et allmänt germanska (och urnordiska) runalfabe-ets *s*-form är ϟ ϟ ϟ ϟ ϟ m. fl. former, snarast tgående från den grekiska kursivskriftens *Z* (*z*) ch ϟ (*x*), och intar det 16:e rummet. Därur ar det yngre nordiska runalfabetets *s*-form ᛋ ller ᛁ (den 11:e i runraden) utvecklat sig. — Det oderna *s*-tecknet användes också, i synnerhet i anskriptionsalfabet, för olika ändamål, med vissa iakritiska tecken såsom *š*, *ṣ* o. s. v. för olika slag f *sch*-ljud (se nedan). — **S** är i alla språk, som apptagit detsamma, tecken för vanligt icke tonande l-ljud. Dessutom är det tecken för icke tonande *ch*-ljud i de tyska förbindelserna *sp*, *st* i början af ord. Vidare betecknar det tonande *s* (*z*) i flera fall. Så i tyskan i början af ord före vokaler (*so*, *sein*) samt i inljud mellan tonande ljud (*lesen*, *linse*); i engelskan inljudande mellan vokaler och slutljudande såsom böjningsändelse efter tonande ljud (*ways*, *lands*) samt dessutom i flera enskilda fall, såsom *as*, *has*, *his*, *is*, *was* och verben *close*, *use* (men icke i subst.); i franskan är *s* tonande ljud mellan vokaler (*maison*, *poser*).

Det vanliga normala *s*-ljudet är en dorso-gingival medial oral frikativa utan röstton, som alltså bildas med tungans spets ställd bakom öfre framtänderna, så att luftströmmen med ett hväsande ljud pressas fram i det trånga mellanrum, som bildas af tungbladets främre del och öfre tandköttet. Det förekommer så bildadt i de flesta språk. I ett stort antal språk finnes emellertid också ett tonande *s*-ljud (*z*-ljud), som förutom de öfriga *s*-karakteristika har äfven röstton. Detta ljud finnes i slaviska, litauiska, germanska och romanska m. fl. språk. I svenskan förekommer det blott i dialekter uti sydöstligaste Skåne samt vissa trakter af norra Dalarna och Österbotten. — *S*-ljudet tecknas nu i allmänhet med *s*, dock förekomma äfven andra beteckningar. Franskan har i vissa fall dessutom *c*, som användes särdeles allmänt före ”lena” vokaler i de fall, då latinet haft *c* (*ciel*, lat. *coelum*); *ç* användes ofta före ”hårda” vokaler (*ça*, *français*); vidare *sc* (*scène*), *t* i inljud före *i*, utom efter *s* och *x* (*patient*), *x* (i *soixante*, *dix-sept* och flera namn). I öfriga, speciellt germanska, språk användas för lånord från franskan dennas beteckningar, t. ex. ty. *annonce*, *façon* (i från latinet direkt lånade ord uttalas *c* som *ts*: *cäsur*, *accent*), eng. *cell*, *civil*, *scene*, och i svenskan användas ofta samma tecken i motsvarande lånord. Som tecken för *s*-ljud användes också (i lånord) *ps*, t. ex. sv. och eng. *psalm*; samt *x* i början af ord i sv.: *Xerxes* o. s. v. En kombination af *s* med ett föregående *t* eller *k* uttryckes ofta med särskilda enhetliga tecken *z* och *x* (se dessa tecken). — Det tonande *s* (betecknadt med *z* i de för vetenskapligt ändamål använda transkriptionsalfabeten) tecknas i de europeiska språken med *s* i ofvan anförda fall. Dessutom användas äfven andra

beteckningar såsom: *z* (fr. *zéro, zone, Balzac, gaz* o. s. v., förbindelser som *allez-y, chez-eux*; eng. *zeal, maze*; tyska lånord som *bazar, gaze*), *zz* (eng. *buzz, buzzard*), *x* (fr. inljudande: *deuxième, dixième, dix-huit, dix-neuf*, eng. i början af från grek. lånade namn: *Xerxes* o. s. v.), *ss* (eng. i enstaka ord, såsom *dessert, dissolve, hussar, possess, scissors*) m. fl. beteckningar. — I nära sammanhang med *s*-ljuden stå de s. k. *sch*-ljuden, hos hvilka passet mellan tunga och gom är förlagdt längre bak än vid *s* och stundom till två olika punkter samtidigt. I transkriptionsalfabet äro de vanligaste tecknen för icke tonande och tonande *sch*-ljud resp. *š* och *ž*. I de slaviska språken finnas enhetliga tecken, t. ex. ry. ш (= š) och ж (= ž). I litauiskan är *sz* beteckning för *sch*-ljud. I franskan tecknas *š*-ljudet vanligen med *ch* (*charmant, choix*), under det att *ž*-ljudet tecknas oftast med *j* (*je, jouer*), men äfven med *g* före ”lena” vokaler (*gêne, loger*) och med *ge* före ”hårda” vokaler (*George, pigeon*). I engelskan tecknas *š* med *sh* (*sharp, rash*), med *ti* (i ord som *nation, patient, partial*), med *ch* i lånord samt på en hel mängd andra sätt. *ž* tecknas där med *si* i inljud mellan vokaler (*occasion*), dock med *s* före *-ure* (*pleasure*). Ljudförbindelserna *tš* och *dž* ha i engelskan en hel mängd olika beteckningar. I tyskan tecknas *š*-ljudet med *s* i de ofvan anförda fallen (*sp, st*), annars vanligen med *sch*; med *ch* och *sh* blott i franska och engelska lånord. *ž*-ljud finnes där endast i främmande, mest från franskan lånade ord med bibehållen fransk stafning: *journal, logis, sergeant*. Svenskan har flera slags *š*-ljud. Så ett apiko-alveolart, d. v. s. bildadt med tungspetsen mot tandvallarna, vanligen uppkommet af och i rikspråket skrifvet med *rs*: *fors, pers* (i vissa trakter äfven motsv. de ljud, som i rikspråket betecknas med *sj, stj, sk*[*j*]); ett blott i dialekter förekommande apiko-kakuminalt, d. v. s. bildadt med tungspetsen mot gomtaket, antingen och vanligen uppkommet af ”tjockt” *l* + *s* eller motsvarande rikspråkets *sch*-ljud. Det vanliga *sch*- eller ʃ-ljudet i rikspråket står *s*-ljuden tämligen fjärran. Det är ett sammansatt ljud, i det tungan både fram- och baktill är höjd. Sådant ʃ-ljud förekommer enligt det vanliga uttalet t. ex. i *sju, stjärna, skina, skjuta, människa* o. s. v. I södra Sverige bildas *sch*-ljudet väsentligen annorlunda, med blott ett pass (det bakre) och med förträngning af läpparna.

Det indoeuropeiska urspråket egde såväl icke tonande som tonande *s*-ljud (*s* och *z*). Af dessa hade *z* minst utbredning och har i senare språkskeden mest försvunnit eller öfvergått till andra ljud: så t. ex. är *r* i ty. *ort, hort* (isl. *oddr, hodd*) uppkommet af urspr. *z*. Däremot har i den senare språkutvecklingen *s* ofta öfvergått till *z*, som sedan vanligen också öfvergått till *r*. Det är på denna väg *s* blifvit *r* i lat. inuti ord mellan vokaler, t. ex. *gener-is* af **genes-is* till *genus*. I germanska språk har *s* bibehållits eller öfvergått till *z*, allteftersom hufvudaccenten låg närmast före eller ej. Af det i senare fallet uppkomna *z* har sedan *r* uppstått, t. ex. i sv. *dager* af urspr. nom. *dagr*, där *r* representerar det ursprungliga nominativiska *s*, såsom i lat. *servus*, got. *dags*. Inom samma verbaltema kunde man därför allteftersom det ursprungliga accentläget få former såväl med *s* som med (*z*) *r*, såsom isl. *kiósa* ”välja”, men part. *korenn*, vårt *korad*. I allmänhet har sedan utjämning kunnat ske till förmån för det ena eller det andra, så sv. *frysa* med *s* genom hela verbaltemat, men ty. *frieren* med genomgående *r*. I grek. har *s* bibehållits utom i början af ord före vokaler, där det blifvit spiritus asper (ʿ = *h*), och inuti ord, mellan vokaler, där det bortfallit. Om vi bortse från flera mindre viktiga förändringar, har i allmänhet f. ö. *s* bibehållits. Emellertid har *s*-ljudets område i vissa indoeuropeiska språkgrupper ansenligt ökats. Så ha de indoeuropeiska palatala *k*-ljuden i ariska och baltisk-slaviska språk blifvit *s*-ljud, såsom i en senare period fallet varit vid utveckling af latinskt *c* i vissa romanska språk (franskan). I tyskan har i flera fall *s* uppstått ur dentala explosivor, i synnerhet indoeurop. *d*, som först blef germanskt *t* och sedan i vissa fall högtyskt *s*: *heissen* (i sv. *heta*), *fleiss* (i sv. *flit*) o. s. v. Äfven har såväl i germanska språk som ock t. ex. i lat. den urspr. indoeurop. förbindelsen *tt* gett *s*(*s*): t. ex. indoeurop. **vitto*-, hvaraf sv. *viss*, **vitto*-, hvaraf lat. *visus*, sv. *vis* af roten *veid* ”se”. Inom svenska språkhistorien är särskildt att märka utvecklingen af *tl* till *ssl*, t. ex. *vassle* af *vatten, nässla* (eng. *nettle*), *rossla* (lty. *rotelen*) o. s. v. K. F. J. (Ad. N—n.)

Som fornromerskt *taltecken* är *S.* (*s.*) = 70, S = 70,000. — I latinska inskrifter och handskrifter är *S.* förkortning för *Sextus* samt (*s.*) för *sacer, salutem, securitas, senatus, signavit, signum*; *s.* mellan två latinska namn = *sive*, eller. — På *mynt* betecknar *S* de franska myntningsorterna Reims och (med krona öfver) Troyes samt den spanska myntningsorten Sevilla. — *S.* är som kemiskt tecken = *Sulfur*, svafvel, i logiken beteckning för *subjekt*. — *S.* (*s.*) är på recept förkortning för lat. *signetur*, må betecknas, eller *sumatur*, må tagas; i musiken förkortning för it. *segno, senza, sinistra, solo* eller *subito*; i väderstrecksbeteckningar = *söder*. F. ö. är *S.* förkortning för *Sankt* (*San, São*) och *s.* för *sida* eller för *slower* (i engelska fickur), långsammare.

S-formen spelar jämte cirkeln och de öfriga koniska sektionerna en ganska viktig roll inom arkitekturen och ornamentiken. Sålunda utgör den så ofta använda karnislinjen (se Karnis), som förekommer redan inom den grekiska arkitekturen och sedermera uppträder i alla följande konststilar, en mer eller mindre långsträckt S-form. Räckor af S i upprätt eller liggande ställning bilda ett redan i den primitiva ornamentiken förekommande motiv. S-formiga konturer användas med en viss förkärlek i rokokostilens dekoration, och på förekomsten eller bruket af S-formen grundade Hogarth sin f. ö. mycket godtyckliga teori om ”skönhetslinjen”.

Sa, *kem.*, tecken för 1 atom samarium.

S. A., förk. för lat. *Securitas Augusti* eller *Spes Augusti* och för fr. *Son Altesse*, hans (hennes) höghet samt för eng. *South Africa*, Syd-Afrika.

s. a., förk. för lat. *secundum artem*, konstmässigt, och *sine anno*, utan årtal.

s:a, förk. för *summa*.

Saabye [såby], August Vilhelm, dansk

ilptör, f. 7 juli 1823 i trakten af Aarhus, stu-rade i Köpenhamn vid konstakademien och för V. Bissen, utförde till en början konstindu-iella arbeten, därefter små bronser, reliefer och trättbyster. Bland hans tidigaste större arbe-voro en staty af *Holberg* (1851) och en *Venus* 352). 1855 begaf han sig öfver Paris till Rom, r han stannade till 1865, och vistades 1869—70 Paris. I Rom modellerade han bl. a. *Fiskar-se* (1856, konstmuseet i Köpenhamn), *En faun nsar med den lille Bacchus* (1857, sammastä-s) och *Silen ridande på åsna* (1861, alla i ons). 1864 modellerade han den stora gruppen *dam och Eva efter syndafallet*, 1872 följde *Kain*, 75 *David med slungan*, 1883 *Susanna inför det* (en formskön naken gestalt) och 1891 statyn *dy Macbeth* (de båda sistnämnda i marmor i nstmuseet). Han utförde äfven flera monumen-a verk, statyer af målaren *Abildgaard* 1868, *H. Andersen* (efter täflan 1877, i "Kongens have") h kompositören *J. P. Hartmann* (1904, på S:t nne plads, Köpenhamn). 1909 utförde den då -årige konstnären en kraftig och liffull skiss till uty af Grönlands apostel *Hans Egede*, afsedd att pställas vid Marmorkyrkan. Han har utfört flera isser till monument och grupper, dessutom por-ättbyster, statyetter och medaljonger. Äfven i yptoteket och i Hirschsprungs museum är S. presenterad. Han blef medlem af danska konst-ademien 1871 och professor vid konstskolan för innor i Köpenhamn 1888. G—g N.

Saabye's elektriska apparater [såbys]. Se Hemagamedel.

Saadani [sād-], hamnplats i Tyska Öst-Afrika, ädt emot ön Sansibar, 46 km. n. om Bagamojo, ed dålig redd. Utgångspunkt för karavaner inåt ndet. Omkr. 4,000 inv. (J. F. N.)

Saa de Mira'nda [sa-], Francisco, spansk-ortugisisk skald, f. 1495 i Coimbra, d. 1558, till-örde Gil Vicentes skola. Uti den af Carolina ichaelis de Vasconcellos utgifna uppl. af S:s 49 dikter äro 74 skrifna på kastiljanska. I dik-rna före 1532, t. ex. *Fabula de Mondego*, *Cançao Virgen* och eklogen *Aleixo*, ansluter sig S. till ammalklassiska mönster, under det att han i sina aliga sonetter, elegier, terziner m. m. från tiden 552—55 starkt påverkats af Boscán och Garcilaso. f S:s arbeten, som alla utmärkas af känslighet h realistiskt trogen skildring, äro f. ö. att an-ckna *Vida de Santa Maria Egypciaca* på redon-illas, *Satyras* samt ett par dramatiska arbeten. intar en rangplats inom den portugisiska skalde-nsten, och hans kastiljanska är till formen kor-kt och utmärkt af klarhet. Ad. H—n.

Sāadi. Se Sa'dī.

Sāadi-dynastien. Se Marokko, sp. 1032.

Saadja l. Saadia ben Josef (hebr. *a'adjāhū*, ombildning af hans arabiska namn, *a'īd el-Fajjūmī*), judisk teolog, f. 892 i Fajum i Egypten, d. 942, valdes 928 till gaon (se d. o.), v. s. styresman för judiska akademien i Sura i abylonien, men ådrog sig snart de styrandes miss-öje genom sin självständighet och afsattes redan r 930, hvarpå han slog sig ned i Bagdad. Efter ju år kom en försoning till stånd, men S. återfick lock icke sitt ämbete. Utrustad med mångsidigt vetande, sökte han bringa öfverensstämmelse mellan gamla testamentet, den judiska traditionen och förnuftet samt försona de med hvarandra på hans tid kämpande riktningarna inom judendomen. Hans förnämsta verk äro: ett stort, på arabiska författadt arbete *Kl-amānāt wa-l-i'tikādāt* (Trosläror och dogmer, utg. af Landauer, 1880), sedermera öfv. till hebreiska under titel *Emūnōth we-dē'ōth* (utg. 1562, sedan många gånger), och en arabisk bibelöfversättning med kommentar, som antagligen omfattat hela G. T., ehuru en stor del gått förlorad. En edition af S:s samtliga till våra dagar bevarade skrifter påbörjades af J. Derenbourg 1893, men afbröts genom utgifvarens död, och af de i denna uppl. ingående delarna af bibelöfversättningen ha blott Pentateuken, Esaias, Ordspråksboken och Jobs bok utkommit. På det filologiska området skref S. flera banbrytande arbeten, nämligen *kutub el-luṛa*, "språkliga afhandlingar", som vi känna endast genom citat, *agrōn*, ett lexikon (hvaraf endast fragment bevarats), och *tafsīr es-sab'īn lafza el-farda*, "förklaring af sjuttio (skriffel för nittio, egentligen nittioett) hapaxlegomena" (utg. 1844 af Geiger, Dukes, Ewald och Jellinek, hvilka samtidigt publicerade fyra olika editioner). K. V. Z.

Saadullah pascha [sad-], turkisk statsman, f. 1838 i Erzerum, d. (genom självmord) 1891 i Wien, blef 1874 president i kassationsdomstolen och därpå handelsminister, 1876 sultan Murad V:s förste sekreterare och 1877 ambassadör i Berlin, där han var Turkiets fullmäktig vid 1878 års kongress. 1883 utnämndes han till ambassadör i Wien.

Saaheim [så-], stad. Se Rjukan.

Saal [sāl], floder. Se Saale.

Saal [sāl], Georg, tysk målare, f. 1818 i Koblenz, d. 1870, studerade i Düsseldorf, lefde omväxlande i Heidelberg, Paris och Baden-Baden eller på resor. Han målade tyrolska, franska och nordiska landskap: *Skandinavisk begrafning i Mexico*, *Vattenfall i Trondhjems stift*, *Midnattsscen i Lappland* m. fl. Ett *Schwarzwaldslandskap* (1867) finnes i Louvre. (G—g N.)

Saalaakinna [sålåk-], fjällgrupp, hvars högsta topp är 1,589 m., v. om fjällsjön Fämun, i Hedemarken amt, Norge. K. V. H.

Saalach [sālach]. Se Saale 3.

Saalburg [sālborg], ett romerskt befäst läger, beläget 6,5 km. n. v. om Homburg vor der Höhe, på den del af limes (se d. o.), som gick s. om Taunus' kam, där tre romerska vägar sammanstötte. Det var garnisonsort för den andra rätiska kohorten. Sedan 1871 ha resterna af detta läger uppgräfts och restaurerats. Därvid har man funnit fyra ofvanpå hvarandra liggande kastell, af hvilka det öfversta, nu synliga, härstammar från slutet af 100- eller början af 200-talet. Det är omgifvet af en massiv 4,9 m. hög vallmur och bildar en rektangulär fyrkant med afrundade hörn samt är det bäst bibehållna romerska ståndlägret. Dess längd från n. till s. är 221,5 m., bredden 147,2 m. (= 150: 100 romerska passus). *Porta decumana* (se Castra, sp. 1279—80) vetter mot s., *prætorium* omfattar en stor kvadratisk gård, vid hvars östra sida tyghuset (*armamentarium*) låg; på den västra sidan ligga fyra små magasin. Norr om prætorium finnes en annan gård med pelarhallar

och på kortsidorna garnerad af rum, som kunde uppvärmas och som bildade intendenturens byrå (*tabularium*). Söder om denna gård går en stor sal, som sannolikt tjänat till militära öfningar och som församlingsrum för manskapet. F. ö. innehåller södra delen af lägret intendentbyggnader och spannmålsmagasin (*horrea*), medan den norra (*prætentura*) upptogs af baracker och tält för manskapet samt ett bad. Rundt omkring lägret låg på ett område af 45 har lägerstaden (*vicus*) med boningar för trossen, veterani och köpmän och med flera tempel. Ett af dem har restaurerats. 70 km. ö. om kastellet ligger en på södra sidan rikt dekorerad villa. Slutligen finnes en begrafningsplats, på hvilken man funnit omkr. 300 grafvar. Vatten erhöll man ur djupa brunnar och cisterner (74 sådana äro framgräfda). Lägret öfvergafs omkr. åren 260—270. Utgräfningarna äro ännu icke på långt när afslutade. Se bl. a. H. Jacobi, ”Führer durch das römerkastell S.” (6:e uppl. 1912). Äldre hufvudarbete: L. Jacobi, ”Das römerkastell S.”, med planscher (1897). J. F. N.

Saale [sâle]. 1. (Frankiska S. l. Saal) Flod i bajerska reg.-omr. Unterfranken, upprinner vid den meiningenska gränsen samt flyter i västlig och sydvästlig riktning, tills den faller ut i Main. Längd 112 km. Bifloder fr. h.: Streu och Sinn m. fl. — 2. (Sachsiska l. Thüringska S.) Flod i mellersta Tyskland, upprinner på Fichtelgebirge, i bajerska reg.-omr. Oberfranken, flyter sedan (hufvudsakligen i nordlig riktning) företrädesvis genom de sachsiska landskapen (Reuss, Schwarzburg-Rudolstadt, Meiningen, Altenburg, Weimar, preussiska prov. Sachsen och Anhalt) samt faller ut i Elbe. Längd 364 km. Floden, som är ganska fiskrik, upptar fr. h.: Rippach, Weisse, Elster och Fuhne samt fr. v.: Schwarza, Ilm, Unstrut, Wipper och Bode. — 3. (Salzburgska S., Saal l. Sala, vanligen kallad Saalach) Liten flod i södra Tyskland, upprinner i hertigdömet Salzburg, på tyrolska gränsen, flyter in i Bajern och faller ut i Salzach. Längd 100 km. 1—3. (J. F. N.)

Saal-Elster [sâl-], biflod till Saale. Se Elster 1, sp. 454.

Saalesnes [sål-] l. Solesnes, skifferbrott i Jondals härad, Hardanger, S. Bergenhus amt, Norge, omtaladt redan 1421. K. V. H.

Saalfeld [sâlfelt]. 1. Fordom själfständigt furstendöme, sedan 1826 krets af Sachsen-Meiningen. — 2. Stad i nämnda krets (fordom hufvudstad i furstendömet), vid Saale. 14,347 inv. (1910), mest protestanter. Präktiga ruiner efter det gamla slottet Sorbenburg, hvilket sannolikt uppfördes under Karl den store till skydd mot sorberna. Realgymnasium och landtbruksskola; betydande industri, särskildt tillverkning af symaskiner (1,600 arbetare), bergsbruk (järnmalm). Med staden är genom en brygga förbunden byn Alt-Saalfeld. 1640 belägrades S. af J. Banér. Vid S. utkämpades 10 okt. 1806 den första striden under Napoleon I:s krig med Preussen, hvarvid en preussisk härafdelning under prins Ludvig Ferdinand af Preussen besegrades af franska kåren Lannes; prinsen stupade. — 3. Stad i västligaste Ostpreussen, preussiska reg.-omr. Königsberg, intogs af svenskarna jan. 1657 och febr. 1659. 2. (J. F. N. C. O. N.) 3. L. W:son M.

Saan, det inhemska namnet på buschmän (se d. o.).

Saane [sâne], fr. *Sarine*, biflod på vänster sida till floden Aar i Schweiz, upprinner vid Sanetschpasset, på gränsen mellan kantonerna Bern och Valais, samt flyter genom kantonerna Bern (det vackra Saanenland), Vaud och Fribourg. Längd 126 km. (J. F. N.)

Saanegruppen [sâne-]. Se Fribourg-alperna.

Saanen [sânen], fr. *Gessenay*, stor by i schweiziska kantonen Bern samt hufvudort i det fruktbara och natursköna s. k. Saanenland. Berömd ostberedning (Gruyèreost). (J. F. N.)

Saanengeten [sânen-], *zool.* Se Getskötsel, sp. 1088.

Saaner [så-], norsk socken i Vestby härad och pastorat, Akershus amt, med järnvägsstation af samma namn vid Smaalensbanans kustlinje. I S. ligga lastageplatserna Hölen (171 inv.; se d. o.) och Son (se d. o.). 38,46 kvkm. 1,701 inv. (1910). K. V. H.

Saangijoki [sâ'n-], kronopark i Jukkasjärvi socken, Norrbottens län, tillhör Jukkasjärvi revir af Luleå öfverjägmästardistrikt. Kronoparken har enligt K. M:ts befallningshafvandes i Norrbottens län afvittringsutslag 30 dec. 1896 bildats af gammal kronomark. Arealen var vid 1910 års slut 15,350 har. S—r.

Saar [sâr], fr. *Sarre*, lat. *Saravus*, Mosels förnämsta biflod, bildas af två källströmmar (Hvita och Röda S.), som upprinna på Vogeserna, flyter först i nordlig och därefter i nordvästlig riktning, genom tyska Lothringen och preussiska Rhenprovinsen, samt faller ut vid Konz, ofvanom Trier. Längd 246 km. Floden, som från Saargemünd är segelbar, står genom den 63,4 km. långa Saarkanalen i förbindelse med Rhen—Marne-kanalen. På dess flodområde finnes ett stenkolslager, ett af de mest betydande i hela Tyskland (se Saarbrücken). (J. F. N.)

Saar [sâr], Ferdinand von, tysk-österrikisk skald, f. 1833 i Wien, d. (genom självmord) 1906, blef 1854 löjtnant, men tog 1859 afsked från armén och egnade sig åt författarskap. Han utgaf sorgespelen *Kaiser Heinrich IV* (1865—67), *Die beiden de Witt* (1879), *Tempesta* (1880) och *Thassilo* (1886), berättelserna *Innocens* (1866; 4:e uppl. 1892), *Novellen aus Österreich* (1877, 4:e uppl. 1904), *Drei neue novellen* (1883), *Schicksale* (1888), *Frauenbilder* (1892), *Herbstreigen* (1897), *Tragik des lebens* (1906) m. fl., ett komiskt epos (*Die Pincelliade*, 1897), *Gedichte* (1882, 3:e uppl. 1904) m. m. S. har kallats en höstens skald: med mild, melankolisk ton berättade han vemodiga lefnadshistorier om resignerade och kufvade naturer, skildrade med fin, romantisk språkkonst vemodiga stämningar och drömmar om förgångna tider. Dramerna sakna scenisk verkningsförmåga. S:s *Sämtliche werke* utkommo 1909 i 12 bd, hans brefväxling med furstinnan Marie zu Hohenlohe s. å. Se Minor, ”F. v. S.” (1898). R—n B.

Saaralben [sâr-], stad i tyska Lothringen, vid Albes inflöde i Saar och vid Saarkanalen. 3,952 inv. (1910). Järnvägsknut; saliner; tillverkning af soda, salmiak och salt. J. F. N.

Saarbrück. Se Saarbrücken.

Saarbrücken [sär-] 1. Saarbrück, stad i preussiska Rhenprovinsen, reg.-omr. Trier, vid den Saar, midt emot staden S:t Johann. 105,089 inv. (1910). Staden är föreningspunkt för åtskilliga järnvägslinjer och har betydande industri, särskildt i järnvaror, handel med stenkol och koks. Till de angränsande orterna S:t Johann, Malstatt-Burbach m. fl. gå elektriska järnvägar. S. är en betydande garnisonsort, har gymnasium och bergsskola samt är medelpunkt i det s. k. Saarbrückener steinkohlengebirge (Saars stenkolsbäcken), som sträcker sig även in i bajerska Pfalz och i Elsass-Lothringen och som 1905 producerade 10,8 mill. ton stenkol. Även stora järnverk, glashyttor och annan storindustri finnas i S:s omgifningar. S. är en urgammal stad, som tillhörde Nassau 1381—1801, sedan Frankrike till 1815, då det tillföll Preussen. I fransk-tyska kriget 1870—71 utkämpades där den första fäktningen, då fransmännen 2 aug. 1870 besatte staden, som de dock efter några dagar åter måste uppge. J. F. N.

Saarbrückener steinkohlengebirge. Se Saarbrücken.

Saarburg [särborg]. 1. Kretsstad i preussiska Rhenprovinsen, reg.-omr. Trier, vid Leuks utflöde i Saar. 2,329 inv. (1910). Katolskt lärarinneseminarium. Borgruin. — 2. (Fr. *Sarreboury*), kretsstad i tyska Lothringen, vid Saar och järnvägen Strassburg—Metz. 10,019 inv. (1910). Gymnasium, landtbruksskola, industri och spannmålshandel; garnisonsort. Ruiner efter år 1582 förstörda fästningsverk. 1—2. (J. F. N.)

Saarda'm [sär-]. Se Zaandam.

Saargemünd [sargemy'nt], fr. *Sarreguemines*, kretsstad i tyska Lothringen, vid Blies' utflöde i Saar. 15,384 inv. (1910). Betydande industri, särskildt keramik och sammet; gymnasium med realklasser. J. F. N.

Saari [säri], *finsk folkpoesi.* Se Lemminkäinen.

Saarijärvi [sä'ri-]. 1. Socken i Vasa län, Finland, Laukkas härad och Saarijärvi domsaga, utgör ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Borgå stift, Saarijärvi kontrakt. Areal 816 kvkm. 9,744 inv. (1913), finsktalande. Socknen är berömd för sin egendomliga naturskönhet. — 2. Domsaga i nämnda län, omfattar Saarijärvi, Uurais, Karstula, Kivijärvi, Kinnula och en del af Äänekoski socknar, fördelade på 3 tingslag. Domsagan lyder under Vasa hofrätt. Areal inemot 4,000 kvkm., omkr. 33,000 inv. (1913). — 3. Prosteri under Borgå stift, omfattar Saarijärvi, Konginkangas, Pylkönmäki, Karstula, Viitasaari, Kivijärvi, Kinnula och Pihtipudas socknar. Areal omkr. 6,500 kvkm. 46,220 inv. (1913). 1—3. A. G. F.

Saarijärvi stråt [sä'ri-], benämning på afloppet för de många sjöarna i Vasa län, Finland, som upprinna på södra sluttningen af finska landtryggen (Suomenselkä) i Saarijärvitrakten och af hvilka Kyyjärvi, Pääjärvi (vid Karstula kyrka), Saarijärvi, Pyhäjärvi m. fl. sjöar äro de förnämsta. Stråten förenar sig i Saravesi sjö i Laukas socken med ett stort tillflöde från Rautalampi-sjöarna (den s. k. Rautalampistråten) och leder slutligen till Päijänne sjö, hvars vatten genom Kymmene älf afbördas till Finska viken. A. G. F.

Saarikoski [säri-] och Saukokoski, två statens forsar i Kalix älfs tillflöde Lina älf, belägna i Gällivare socken, Norrbottens län, på kronopark, omkr. 5 km. från Koskullskulle. Fallhöjden för båda forsarna tillsammans är omkr. 6 m., och den industriella medelvattenmängden 2,5—3 kbm. i sek., utvecklande 150—180 hkr. De lokala förhållandena medge forsarnas sammanförande till ett fall.

Saarinen [sär-], Gottlieb Eliel, finsk arkitekt, f. 20 aug. 1873 i Rantasalmi, student 1893, aflade afgångsexamen vid Polytekniska institutet i Helsingfors 1897 och bildade jämte sina studiekamrater H. Gesellius och A. Lindgren i Helsingfors en arkitekturbyrå, som inom kort blef den ledande inom den moderna finska arkitekturen. Redan 1896 vann han första och andra prisen i täflan om ritningar till *Tallbergska* (numera *Keirknerska*) *huset* i Helsingfors och 1898 andra priset till *bolaget Verdandis hus* i Åbo. 1899 vann han första priset vid täflan om ritningar till *finska paviljongen* för världsutställningen i Paris 1900, af kritiken enhälligt betecknad som en af de främsta på utställningen. Ett starkt betonadt nationellt element i anslutning till den finska medeltida byggnadskonsten, särskildt dess gamla kyrkor, var i den finska paviljongen på ett lyckligt sätt sammansmält med de kraf den nya tidens konstruktioner och material fordrade. Fasaderna till och den konstnärliga utsmyckningen af bolaget *Pohjolas hus* (1900; se afbildning å pl. II till art. Helsingfors), privathusen *Fabiansgatan 17*, *"Olofsborg"* och *"Eol"*, alla i Helsingfors, corps-de-logi på *Suurmerijoki* (1902), *Westerlunds villa* (s. å.), Gesellius' och S:s gemensamma villa *Hvitträsk* (s. å.) och *Nationalmuseum* i Helsingfors (första priset i täflan 1902) äro bland firmans byggnader från de närmast följande åren och ha hufvudsakligen genom S. fått sin konstnärliga prägel. Stilriktningen bestämdes af "den nya stilen", som fordrade nya former, logiskt motsvarande moderna konstruktioner och nytt material samt i fasaderna större motsvarighet till husets planer och inre gestaltning. Därjämte eftersträfvades en nationell karaktär genom anslutning till medeltida finsk borg- och kyrkoarkitektur samt genom tillsats af dekorativa element, hämtade ur den nordiska växt- och djurvärlden. 1904 vann firman med S:s ritningar första priset i täflan för ett nytt *stationshus i Helsingfors* (senare uppfördt af S. ensam efter fullständigt omarbetade ritningar), första och andra prisen i täflan för *stationshus i Viborg* (senare uppfördt af Gesellius) samt andra priset i en internationell täflan för ett *privathus i Honnef vid Rhen.* Ritningarna till d:r *Remers privathus i Alt-Ruppin* nära Berlin uppgjordes af S. 1905. 1906 deltog han privat som

inbjuden i täflan för *fredspalatset i Haag*. Hans projekt tillvann sig allmänt erkännande, fastän det icke af juryn erhöll något pris. Efter firmans upplösning har S. sedan 1907 arbetat ensam och vann 1908 första priset i täflan för ett nytt *landtdagshus* i Helsingfors, 1909 första priset för ett *stadshus i Joensuu* (färdigt 1913), andra priset för *bolaget Suomis hus*, 1910 första priset för *Tallbergska passagen*, andra priset för *Tammerfors' teaterhus*, första priset för *Hubers affärspalats* och första priset för plananordning till en industriutställning i Helsingfors. 1911 vann han första priset för *Estobankens hus i Reval* (färdigt 1912) och första priset för *Lahtis rådhus* (färdigt 1912) samt 1912 första priset i en internationell täflan för ett konsert- och samlingshus i Riga. S. öfvergaf snart den något romantiska, nationella stilen från åren omkr. sekelskiftet. Hans senare projekt och byggnader visa närmast frändskap med den moderna tyska arkitekturen, strängt betonande det rationellt logiska i byggnadskroppens daning och resning. Hans öfverlägsna styrka ligger i det monumentala, som han vinner genom stora, rena linjer, ett osvikligt sinne för massornas fördelning i riktiga proportioner och sparsamhet i den yttre dekorationen, som han anlägger med högt utvecklad smak. 1913 tillerkändes S. tillsammans med bildhuggaren E. Wikström första priset i täflan för ett monument i Helsingfors öfver J. V. Snellman. Äfven som stadsplanearkitekt har han vunnit anseende långt utom Finlands gränser och har på detta område utfört flera högt belönade arbeten. 1911 deltog han som tillkallad expert vid en stadsplanereglering i Budapest, 1912 vann han andra priset i den internationella täflan om stadsplan för den nya hufvudstaden Canberra i Australiska statsförbundet, s. å. kallades han att uppgöra program för en stadsplanetäflan i Reval, och 1913 vann han första priset i senast nämnda täflan. 1914 beslöto stadsfullmäktige i Helsingfors att utföra ett förslag af S. till åstadkommande af en ny trafikled i stadens centrala del, och för ett bolags räkning har S. utarbetat en storstilad stadsplan för Munksnäs' område nära Helsingfors. 1903 erbjöds S. en professur vid Kunstgewerbeschule i Düsseldorf, 1905 valdes han till akademiker i kejserliga konstakademien i Petersburg, 1908 deltog han som inbjuden i den internationella byggnadskongressen i Wien, 1909 deltog han, personligen inbjuden, i Grosse kunstausstellung i Berlin, och 1913 fick han guldmedalj för byggnadsprojekt på Internationale baufachausstellung i Leipzig. T. Stz.

Saariselkä [sä'r-], lapp. *Suoloselgi*, den del af Maanselkä (se d. o.), som sträcker sig genom finska lappmarken s. om Enare sjö från Suomujoki mot finsk-ryska gränsen. A. G. F.

Saarkanalen [sår-]. Se Saar.

Saarlouis [sårlöi], kretsstad och fordom fästning i preussiska Rhenprovinsen, reg.-omr. Trier, på en slätt vid Saar. 15,364 inv. (1910). Gymnasium. Marskalk Neys födelseort. Fästningen anlades af Vauban 1681, belägrades förgäfves 1705 och nedlades 1889. (J. F. N.)

Saar-unio'n [sår-], stad i tyska reg.-omr. Unterelsass, vid Saar. 3,134 inv. (1910). Industri.

Saati [saäti], befäst plats i italienska kolonien Eritrea, 27 km. v. om Masaua, med hvilket det är förenadt genom järnväg förbi Monkullo. Där blef en närmare 600 man stark italiensk truppstyrka 26 jan. 1887 öfverfallen af ras Alula och till större delen nedhuggen.

Saave'dra [sav-], spanska författare. 1. Miguel de Cervantes S. Se Cervantes. — 2. Angel Pérez de S. Se Rivas 1. — 3. Enrique Ramirez de S. Se Rivas 2.

Saave'dra Fajardo [sav- facha'rdå], Diego de, spansk statsman och författare, f. 1584 i Algezares (Murcia), d. 1648 i Madrid, sekreterare hos kardinal Borgia, då denne var vicekonung i Neapel, bekläddе många höga diplomatiska poster i Rom, München, vid riksdagen i Regensburg och fredskongressen i Münster 1643—46, hvarvid han gaf prof på stor duglighet och klokhet. S. var en mycket belästt och kunnig man samt fin stilist. Hans mest betydande arbeten äro *Idea de un príncipe político cristiano* (1640; många uppl.; öfv. till lat. och fr.), *Locuras de Europa*, *diálogos entre Mercurio y Luciano*, en furstespegel (öfv. till flera språk), *Política y razón de estado del rey católico Don Fernando* och under pseudonymen Claudio Antonio de Cabrera *La República literaria* (1665), en burlesk kritik öfver tidens spanska litteratur. Forskare ha emellertid dragit i tvifvel, om detta arbete är af S. *Obras completas de S.* utgåfvos 1789—90 i 11 bd. Se Rivadeneiras "Biblioteca de autores españoles", bd 25, 32 o. 42, och "Ensayo de una biblioteca española de libros raros", bd 4. S:s namn är intaget i Spanska akad:s "Catálogo de autoridades de la lengua". Ad. H—n.

Saave'dra y Mora'gas [sav- i mår-], Eduardo, spansk arabist, f. 1829, är en af Spaniens förnämsta auktoriteter på den spansk-arabiska kulturens område. En synnerligen framstående rang inta hans *Estudio sobre la invasión de los árabes en España* (1892) och andra arbeten öfver "la literatura aljamiada". S. blef 1878 led. af Spanska akad. Ad. H—n.

Saaz [säts], tjech. *Zjatec*, stad i Böhmen, vid Eger. 16,188 inv. (1900), mest tyskar. Högre gymnasium, kvarnar, järn-, läder- och annan industri, sockerbruk, stora ölbryggerier. S. har i 500 år varit berömdt för den i trakten odlade humlen och utgör ännu medelpunkten för bömiska humlehandeln. (J. F. N.)

Sab., vid växtnamn förkortning för engelske botanisten Jos. Sabine (f. 1770, d. 1837).

Saba (Sabe), fordom rike i sydvästra Arabien, med en hufvudstad af samma namn, belägen på ett högt berg vid vägen mellan Aden och Ma'rib (se Sabéer). Enligt sagan var det residens för den från konung Salomos historia (se 1 Kor. 10) bekanta drottningen af S. Se Rösch, "Die königin von S. als königin Bilqîs" (1888). (J. F. N.)

Saba, latinisering af Säby, kloster. Se Julita 2.

Saba. 1. Nederländsk ö bland Små Antillerna i Västindien, v. n. v. från S:t Eustache. Areal 12,88 kvkm. 1,893 inv. (1912). Bomullsodling. Ön är af vulkaniskt ursprung, bergig och vattenfattig. — 2. (Sabah). Se Brittiska Nord-Borneo, sp. 186. 1 o. 2. (J. F. N.)

Saba, palestinensisk eremit. Se Sabas.

Saba, serbisk ärkebiskop. Se Sava.

aba-bukten. Se Assab-bukten.

abac [ja'bats], stad i konungariket Serbien, Save, v. om Belgrad. 12,264 inv. (1905). Gym-um, handel med landtmannaprodukter. För-en fästning, som innehades af turkarna till 1864. S. besegrade serberna turkarna 1806. J. F. N.

abadell [-de'lj], stad i spanska prov. Barce-a (Katalonien), vid järnvägen Barcelona—Zara-a. 23,294 inv. (1900). Betydande spinnerier klädesfabriker. (J. F. N.)

abadi'lla Brandt, *bot. farm.*, ett amerikanskt tsläkte till fam. *Liliaceæ*, underfam. *Melan-oideæ*. Mest bemärkt är *S. officinalis* (syn. *eatrum officinale* Schlecht. eller *Schoenocaulon cinale* Asa Gray), en lökväxt, som förekommer e mexikanska Anderna, Guatemala och Vene-lla. Från den äggformiga löken uppväxa en ll 2 m. hög stängel samt några jämbreda, ga blad. På stängelns öfre del framväxa ur de t korta skärmbladens veck små, gröngula blom-r, bildande ett långt ax. Kapseln består af 3 bruna, vid sina baser förenade, omkr. 15 mm. ga, papperstunna, tillspetsade karpeller, hvar en innehållande flera smala, spetsiga, brun-rta, glänsande, grofskrynkliga frön, sabadill-frö, *Semina Sabadillæ*, lusfrö l. husar-ö (löss kallas stundom "svarta husarer"). Frö-let är fast, det inre oljigt, utan lukt, men med ter och skarp smak; pulver däraf retar häftigt nysning. Fröna äro starkt giftiga, i det att innehålla flera mycket verksamma alkaloider. blandning af dessa förekommer i handeln under mn af *veratrin* (se d. o.). Sabadillfrö användas stor utsträckning för att förgöra löss, särskildt dana å hufvudet, mest i form af s. k. lusätt-ka, *Acetum Sabadillæ*, som beredes af 5 dlr derstötta sabadillfrön, 5 dlr sprit, 9 dlr utspädd iksyra och 36 dlr vatten, hvilka få stå 1 vecka, arefter fröresterna aflägsnas. Lusättikan är en ar, brun vätska. Den bör användas särdeles för-tigt, särskildt om några hudlösheter eller sår-der förekomma på huden, dels emedan prepa-tet därvid verkar starkt retande, dels emedan ratrin kan upptagas genom sårnaderna och fram-lla allmän förgiftning. Om behandling af sådan giftning se Motgift, sp. 1219. C. G. S. G. L—m.

Sabadillfrö, *bot. farm.* Se Sabadilla.

Saba'dius. Se Sabazios.

Sabah (Saba). Se Brittiska Nord-Bor-eo, sp. 186.

Sabaikal (riktigare Zabaikal), detsamma som ransbajkalien.

Sabaïter. Se Sabas.

Sabaki, flod i Brittiska Öst-Afrika; uppstår ge-om sammanflöde af Tsavo (från Kilima-ndjaro) ch Yaatta samt faller ut i Indiska hafvet n. om alindi. S. är segelbar till 75 km. från myn-ngen. J. F. N.

Sabakon (Schabaka), fornegyptisk konung. Egypten, sp. 1483.

Sabāl Adans., *bot.*, palmsläkte, som har två-nade blommor och solfjäderlika blad. De 7 ar-rna äro buskartade eller höga träd, alla ameri-anska. Palmettopalmen, *S. Palmetto*, går längst ot n. (sydöstra Nord-Amerika); dess ved är ett tersökt skeppsvirke. Mexikanernas *Sombreros de atate*, de bekanta bredskyggiga hattarna, förfär-digas af bladen till palmatopalmen, *S. mexicana*. *S. Adansonii* är en vanlig dvärgpalm i Florida och Nord-Carolina. Jfr Haïti. Blad af olika Sabal-arter, funna inom södra och angränsande delar af mellersta Europas oligocena och miocena aflagringar, ådagalägga, att detta numera till Nya världen inskränkta släkte under tertiärtiden var represen-teradt äfven i Europa. O. T. S. (G. L—m.) A. G. N.

Sabanilla [savani'lja], hamnstad i sydamerikan-ska republiken Colombia, dep. Bolivar, vid Mag-dalenaflodens utlopp i Karibiska hafvet, 16 km. från Barranquilla, med hvilket det är förenadt medelst en järnväg. S. är en obetydlig ort, hvars hamn Salgar har regelbunden ångbåtstrafik med Europa. De förnämsta exportartiklarna äro tobak, kaffe, bomull, droger, malmer och färgträ. J. F. N.

Saba'ra (Villa Real do S.), stad och di-striktshufvudort i brasilianska staten Minas geraes, vid Rio Sabaras utlopp i Rio das Velhas, en biflod till Rio San Francisco. Omkr. 6,000 inv. Guld-grufvor i närheten vid Morre velho. Staden grund-lades 1700 af guldgräfvare. (J. F. N.)

Sabāria. Se Steinamanger.

Sabas l. Sabbas, palestinensisk eremit, f. 439 i Kappadocien, d. 532, lärjunge till den store armeniern Euthymius (d. 473), var jämte denne den egentlige organisatorn af Palestinas eremit- och munkväsen (jfr Mar Saba). Han grundlade själf 7 laura-kolonier (se Laura) och blef exark öfver alla palestinensiska laurer. Han uppställde en munkregel, och de, som följde den, kallades sabaiter. Han deltog ock i de origenistiska och mono-fysitiska striderna. Biografi i Cotelerius, "Eccle-siæ græcæ monumenta" (1686, III). Jfr A. Ehr-hard i "Römische quartalschrift", VII. Hj. H—t.

Sabata, stad. Se Hadramaut, sp. 969.

Sabatier [-tiē], Raphael Bienvenu, fransk kirurg, f. 1732, d. 1811, med. doktor 1752, utnämndes 1756 till professor i anatomi vid Col-lège royal de chirurgie och blef sedermera läkare vid Hôtel des invalides samt professor i operativ kirurgi vid École de santé och en af Napoleons konsulterande kirurger. Utom ett mycket stort antal smärre afhandlingar utgaf S. *Traité d'ana-tomie* (3 bd, 1775; ny uppl. 1781) och *Médecine opératoire* (3 bd, 1796; flera uppl.). "Hans skrifter bära prägeln af en skarpt tänkande, metodiskt skolad personlighet och vittna godt om soliditeten i hans grundåskådning." R. T—dt.

Sabatier [-tiē], Armand, fransk jämförande anatom, f. 1834, d. 1910, var professor i zoologi vid universitetet i Montpellier. Han författade flera arbeten, särskildt rörande ryggradsdjurens anatomi, t. ex. *Études sur le coeur et la circu-lation centrale dans la série des vertébrés* (1873) och *Comparaison des ceintures et des membres antérieurs et postérieurs dans la série des vertébrés* (1880). L—e.

Sabatier [-tiē], Louis Auguste, fransk teolog, f. 22 okt. 1839 i Vallon (Ardèche), d. 12 april 1901 i Paris, blef efter studier i Montauban, Basel, Tübingen och Heidelberg 1864 pastor i Aubenas och 1868 professor i reformert dogmatik i Strassburg, men nedlade, sedan Strassburg blif-vit tyskt, detta ämbete och blef efter en tid för tyskfientliga uttalanden utvisad ur Tyskland. Till

stor del på grund af S:s energiska arbete upprättades 1877, såsom ersättning för den upplösta franska fakulteten i Strassburg, i Paris en till Sorbonne anknuten protestantisk teol. fakultet, vid hvilken S. från början knöts som professor i reformert dogmatik. Här intog S., särskildt efter utgifvandet af det i Frankrike med utomordentligt bifall hälsade arbetet *Esquisse d'une philosophie de la religion d'après la psychologie et l'histoire* (1897, 8:e uppl. 1910; ”Utkast till en religionsfilosofi efter psykologien och historien”, öfv. af N. Söderblom, 1898), en alltmer framskjuten ställning och utöfvade både som professor och kanske än mer som direktör för den religionshistoriska afdelningen af École des hautes études en synnerligen inflytelserik, för hela Frankrikes andliga lif betydelsefull, lärarverksamhet. Bland hans skrifter märkas utom den nyss nämnda *Essai sur les sources de la vie de Jésus* (1866), *L'apôtre Paul, esquisse d'une histoire de la pensée* (1870, 4:e uppl. 1912), *De la vie intime des dogmes et de leur puissance d'évolution* (1890), *La critique biblique et l'histoire des religions* (1900; ”Bibelkritiken och religionshistorien”, i ”I vår tids lifsfrågor”, 20, 1901), *La doctrine de l'expiation et son évolution historique* (1901) samt det postumt utgifna arbetet *Les religions d'autorité et la religion de l'Esprit* (1903; ”Auktoritetsreligionerna och andens religion”, 1904). Äfven som journalist utöfvade S. flitig och inflytelserik verksamhet: i ”Journal de Genève” publicerade han alltifrån 1875 söndagligen ”Lettres de dimanche”, och från 1882 var han daglig medarbetare i ”Le temps”. Många af dennas mera beaktade artiklar, äfven i politiska frågor, härrörde från S. Vid den första religionsvetenskapliga kongressen i Stockholm 1897 var S. den mest centrala personligheten och höll där ett uppmärksammadt föredrag, *La religion et la culture moderne* (tr. s. å.). — I teologiskt hänseende kan S., som urspr. intog en ganska bestämd konfessionell ståndpunkt, men sedan allt mer utvecklade sig i ”liberal” riktning, i allmänhet betecknas som en lärjunge till Schleiermacher, men röjer i det sätt, hvarpå han utvecklar dennes grundtankar, inflytanden å ena sidan från A. Ritschl, å andra sidan från teologer sådana som A. Schweitzer och R. A. Lipsius. Den behärskande tendensen i S:s hela senare teologiska produktion är sträfvandet efter en försoning mellan det moderna kulturella och vetenskapliga medvetandet å den ena, den religiösa trons anspråk å den andra sidan. Härvid torde han knappt kunna helt frikännas från att alltför mycket ha, såsom de enda ”vetenskapliga”, absolutiserat vissa, på hans tid med särskild styrka framträdande moment i det vetenskapliga tänkandets metoder. Sin utgångspunkt söker han, i anslutning till Kants distinktion mellan det teoretiska och det praktiska förnuftet, i den djupa antinomien mellan människans ställning som en led i naturssammanhanget och hennes personlighetsmedvetande. Denna antinomi skärpes till det yttersta genom vetenskapen, som enligt S. med nödvändighet utgår från rent deterministiska förutsättningar och därför, ju längre den fortskrider, dess mer låter verkligheten framträda som ett i sig slutet, alltigenom af strängt nödvändiga lagar behärskadt helt. Häremot reser sig emellertid individen med sina lifsanspråk och sitt frihetsmedvetande, och denna reaktion når sin afslutning och sin hvilopunkt i den således närmast på rent praktisk grund hvilande religiösa tron. Den här framträdande faran för en religiös subjektivism söker nu S. afvärja genom betonandet däraf, att i den religiösa känslan, hvilken han med Schleiermacher bestämmer såsom känslan af absolut beroende, en verklig gudsupplefvelse omedelbart är innesluten: religionen är tillika uppenbarelse. Då emellertid S. å andra sidan väsentligen reducerar uppenbarelsen till att beteckna blott denna den religiösa upplefvelsens hemlighetsfulla objektiva sida och således i hufvudsak stannar vid ett rent ”psykologiskt” uppenbarelsebegrepp, blir hans förhållande till kristendomens historiska uppenbarelsetanke osäkert, och hans försök att trots detta åt Kristus på grund af hans religiösa upplefvelses och medvetandes kvalitativa fullkomlighet och oöfverbjudbarhet vindicera en obetingadt normerande karaktär får ej någon rätt organisk plats i hans system. Härigenom skiljer han sig från A. Ritschls i mycket besläktade religionsteori. Det starkare subjektivistiska inslaget i S:s åskådning framträder ock i hans karakteristik af den religiösa kunskapens art. Då vi i våra utsagor om den andliga verkligheten öfverallt äro hänvisade till för den sinnliga verkligheten präglade begrepp, måste dessa alltid förbli inadekvata och ha alltid en ”symbolisk” karaktär. Sanningsvärde tillkommer dem, blott försåvidt de äro och kunna igenkännas såsom uttryck för den subjektiva religiösa upplefvelsen. Lösgöras de härifrån, förvandlas de till objektiva dogmer, går deras sanningsvärde förloradt. På grund af denna tankegång har S:s och den till honom och E. Ménégoz sig slutande s. k. ”parisskolans” ståndpunkt blifvit beteckning med slagordet ”symbolofideism”. — I Frankrike betraktades S:s religionsfilosofi som rent af epokgörande, ja, jämfördes i betydelse med Calvins ”Institutio”. Utanför Frankrike torde S:s största betydelse ligga däri, att hans arbeten, med sin utomordentligt sköna och klara form, till en större allmänhet förmedlat den nyare tyska teologiens tankar. Jfr Lasch, ”Die theologie der Pariser schule” (1901), Ménégoz, ”La théologie d'A. S.” (s. å.), Viénot, Puaux, Roberty och Monnier, ”A. S. Sa vie, sa pensée et ses travaux” (1903), och Lüttge, ”Religion und dogma. Ein jahrhundert innerer entwicklung im französischen protestantismus” (1913). E. Bg

Sabatier [-tiē], Paul, fransk kemist, f. 5 nov. 1854 i Carcassonne, studerade vid École normale i Paris 1874—77, hvarefter han ett år var lärare vid lyceet i Nîmes, för att 1878 taga anställning som amanuens (préparateur) hos Berthelot vid Collège de France. 1880 förvärfvade han doktorsgraden i Paris medelst afh. *Sur les sulfures mé-*

ques. Därefter blef han docent i fysik i Bor-
ux och 1882 lärare i fysik, 1883 i kemi samt
4 professor i kemi vid universitetet i Toulouse,
han sedan dess tillhört, oaktadt han 1907 kal-

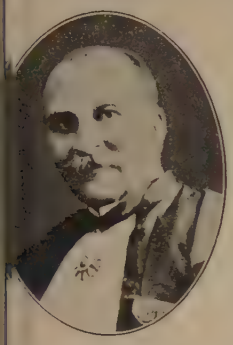

lades till Paris som Moissans efterträdare. S. har utöfvat ett synnerligen värdefullt och mångsidigt författarskap inom kemiens skilda områden. Hans arbeten ha till största delen offentliggjorts i Parisakademiens ”Comptes rendus”, i ”Bulletin de la Société chimique” och i ”Annales de chimie et de physique”. Inom den fysikaliska
nien falla hans termokemiska arbeten, hufvudsak-
en beträffande svafvelföreningar (1879—81) och
pparföreningar (1894—97), vidare hans under-
rningar om absorptionsspektra (1886 och 1894), om
tafosforsyrans omvandlingshastighet (1889) samt
fördelningen af en bas mellan två syror (1887).
ll den oorganiska kemien höra bl. a. många ar-
en om metallernas svafvelföreningar (1880), om
rs och siliciums selen- och svafvelföreningar
880, 1891), om metallers och särskildt koppars
or- och bromföreningar (1881, 1888, 1895), om
ppar- och silfversalter (1897—99) samt om
äfvets oxider och metallföreningar (tills. med
B. Senderens, 1892—96). Vidare har S. för-
tat många afhandlingar inom åkerbrukskemien
h utgett *Leçons élémentaires de chimie agri-
le* (1890; 2:a uppl. 1903). S:s viktigaste ar-
te, utfördt under medverkan af hans assistenter
nderens, Mailhe och Murat, faller inom den or-
niska kemien och angår addition af väte till
ganiska föreningar genom katalytisk förmedling
metaller, såsom kobolt, järn, koppar och pla-
na, men särskildt nickel (1897—1914). Denna
etod har visat sig vara synnerligen användbar
om olika grenar af den organiska kemien och där-
enom ej blott af mycket vidtgående vetenskaplig
tydelse, utan äfven af det största industriella
rde, i det man med dess hjälp omvandlar min-
rvärdiga flytande feta syror, tillhörande olje-
rrans grupp, till motsvarande fasta värdefulla fett-
rror af stearinsyrans grupp. Denna omvandling
ckas också med de flytande fettarterna. Sagda
dustri har vunnit stor utveckling i England,
yskland och Norge. S. lyckades också med of-
annämnda katalysatorers tillhjälp realisera den
mvända processen, d. v. s. afskiljande af väte ur
rganiska föreningar; så ha alkoholer med koppar
om katalysator omvandlats till aldehyder eller ke-
ner. Slutligen har S. (jämte Mailhe) som kata-
ysatorer (1906—14) användt åtskilliga oxider
f metaller, särskildt volfram, torium, titan och
nk, och funnit, att med deras hjälp vatten kan
fskiljas ur såväl oorganiska som organiska för-
ningar, och han har på detta sätt framställt ett
tort antal kemiska föreningar. S:s undersökning-
ar om katalys äro sammanförda i monografien
Die katalyse in der organischen chemie (Leipzig, 1914). S:s storartade arbeten ha vunnit berättigadt erkännande, i det att honom tilldelats stora vetenskapliga pris, såsom Lacazepriset (1897) och Jecherpriset (1905) genom vet. akad. i Paris samt Nobelpriset i kemi (1912). S. A—s.

Sabatier [-tiē], Paul, fransk historiker, f. 3 aug. 1858 i Saint Michel de Chabrillanoux (Ardèche), var reformert präst 1885—89 i Strassburg och sedermera i S:t Cierge (Clermont), men nedlade af hälsoskäl 1893 sitt ämbete och egnade sig helt åt historisk forskning. Han har vunnit världsberömmelse genom sina undersökningar om Frans från Assisi, med lärdaste källkritik framlagda bl. a. i *S. Francisci legenda antiquissima* (1898), med litterär mästarhand sammanfattade i *Vie de Saint François d'Assise* (1893, 38:e uppl. 1912; öfv. till alla kulturspråk, svensk uppl. ”Den helige Franciskus”, 1895, utan noter och vetenskaplig apparat), uppförd på ”Index” (1894). Under de senare åren har S. uppträdt som den katolska modernismens vältalige försvarare (*Les modernistes*, 1909, flera uppl., m. m.) och ser i denna riktning den äkta kristendomen, dock utan att han öfvergått till katolicismen. I sina historiska arbeten röjer S. Renans inflytande i både förtjänster och brister. Numera tecknar han Franciskus som den äkta modernisten. Han har mera glänsande än djupt analyserat läget i Frankrike efter 1905 års kyrkliga omhvälfning (*A propos de la séparation des églises et de l'état*, 10:e uppl. 1910, *L'orientation religieuse de la France actuelle*, 1911). Han delar sin vistelse mellan Assisi, där han är hedersborgare, och trakten af Lyon, där han bor och deltar i det reformerta kyrkolifvet. På sistone har han förfäktat Frankrikes sak i världskriget. Hj. H—t.

Sabatinus, Lacus. Se Bracciano.

Saba'zios (grek. *Σαβάζιος, Σαβάδιος, Σεβάζιος*,

Votivhand (från Resina) med Sabazios' bild.

lat. *Sabazius, Sabadius* o. *Sebadius*), en urspr. frygisk gudomlighet, hvars dyrkan tidigt spred sig

öfver hela Mindre Asien och vann insteg äfven i Grekland och Rom. Han gällde som en mäktig naturgud och var därför i Grekland identifierad med Dionysos (D. Sabazios), men äfven satt i förbindelse med Zeus och stundom betecknad som en son af Zeus och Persefone. Ormen var honom helig eller gällde t. o. m. som hans inkarnation. Hans dyrkan var liksom den frygiska gudamoderns, Rhea Kybeles, af mystisk och orgiastisk natur med extatiska danser under passioneradt utropande af vissa mystiska formler, gisslingar och sannolikt äfven sexuella utsväfningar. I Grekland stod denna kult hos de bildade klasserna i dåligt rykte, och Demosthenes förevitar sin motståndare Aischines som en offentlig skandal, att han i sin ungdom deltagit däri. Den romerska statsmakten sökte förgäfves utestänga denna kult. Den spred sig äfven till rikets aflägsnare provinser, i synnerhet de nordliga, där många fornfynd, bl. a. bronshänder med i relief anbragta bilder af djur och människor, befunnits vara votivskänker åt S. (se fig.). Se Lenormant, ”Sabazius” (i ”Revue archéologique” 1874 och 1875) och Eisele, art. ”Sabazios” i Roschers ”Lex. der griech. und röm. mythologie”, hvarest äfven fullständig litteraturförteckning meddelas. A. M. A.

Sabbas, eremit. Se Sabas.

Sabbat (hebr. *šabbāt*), judarnas 1:a dag i veckan, hvilken betraktades som en helig hvilodag. Om dess ursprung och eventuella sammanhang med assyriernas och babyloniernas *šabattu* råder ännu ovisshet. Hos dessa folk inföll denna dag, som det synes, på nymånadsdagen, och de firade den som en botdag, då det gällde att vinna gudarnas ynnest. Dessutom iakttogo de vissa dagar i månaden: den 7:e, 14:e, 21:a, 28:e och äfven den 19:e (tills. med den föregående månadens 30 dagar = 49:e = 7 × 7) som ”dies ater” (olycksdag), då man för att undgå gudarnas vrede hade att undvika vissa förrättningar, men man har intet bevis på, att dessa dagar kallades sabbatsdagar. I Israel var sabbatsdagen en hvilodag, men tillika en glädjedag, en dag, då man till Guds ära afstod från att arbeta (Es. 58: 13). Sabbatsdagen nämnes ofta tillsammans med nymånadsdagen, t. ex. Am. 8: 5, Es. 1: 13, Hes. 46: 1, 3, något, som väl beror därpå, att dessa dagar ofta återkommo under loppet af ett år, medan de större högtiderna firades endast en gång, men möjligen äfven sammanhänger därmed, att sabbatsdagarna i äldre tider firades på bestämda månadsdagar. G. T. låter redan Mose påbjuda sabbatens helighållande (2 Mos. 20: 10 ff.), ett bud, som sedan upptages af *E* i förbundsboken (2 Mos. 23: 12) och af 3 kap. 34: 21 samt af 5 Mos. 5: 12 ff. med ny motivering; och något tvingande skäl att, såsom vissa forskare förmena, frånkänna Mose detta bud, förefinnes icke. Hvad vi veta om sabbatens iakttagande från Israels äldre historia är icke mycket. Af 2 Kon. 4: 23 framgår, att de fromme gärna på nymånadsdagen och sabbaten uppsökte en profet (här Elisa), då frambar man ock gärna sitt offer, och i följd däraf var templet på en sådan dag talrikt besökt, så att vakten där måste göras starkare (Es. 1: 13 f., 2 Kon. 11: 5 ff.). För det på handelsvinst riktade sinnet var sabbaten ett svårt hinder, enligt Am. 8: 5, ett ställe, som visar, att sabbaten redan på Amos' tid (omkr. 750 f. Kr.) var en fast institution, mot hvilken man icke utan att begå en anstötlighet kunde bryta. Från och med exilen (förra hälften af 500-talet f. Kr.) fick sabbatsbudet en mycket större betydelse, än det haft förut, därför att omskärelsen och iakttagandet af detta bud jämte vissa reningsföreskrifter blefvo de enda yttre tecknen på en from judes gudsdyrkan. Den yngsta källan i Pentateuken (P) låter därför Gud efter de 6 skapelsedagarna iakttaga hvila på den 7:e dagen (1 Mos. 2: 2 ff.) och mannan i öknen falla i dubbelt så stor mängd på den 6:e dagen, därför att intet föll på den 7:e (2 Mos. 16: 22 ff.). Här framställes sabbatsbudet vara af sådan vikt, att dess öfverträdande medför dödsstraff (2 Mos. 31: 12 ff.); vidare förbjudes att göra upp eld på sabbatsdagen (2 Mos. 35: 3), och en man, som på en sådan dag gått ut att samla ved i öknen, berättas ha blifvit straffad med döden (4 Mos. 15: 32 ff.). På grund häraf börja äfven profetiska författare inskärpa vikten af sabbatsbudets noggranna iakttagande (Jer. 17: 19 ff., förmodligen senare tillägg till Jeremias skrift, Es. 56: 2; 58: 13 ff.). Huru föga man ända till exilens tid kunde tala om ett i allo noggrant iakttagande af sabbaten, visar profeten Hesekiels upprepade klagomål öfver folkets försummelser af detta bud (Hes. 20: 12, 20; 22: 8; 23: 38). Till och med efter hemkomsten från Babel hade Nehemia stor möda att upprätthålla respekten för sabbatens helighet (Neh. 10: 31; 13: 15 ff.). Då Antiochos Epifanes sökte utrota Israels religion, förbjöd han ock sabbatens iakttagande, och när det icke lyckades, begagnade syrerna sabbatsdagarna för att anfalla judarna, hvilket ledde till det med tungt hjärta fattade beslutet, att man på sabbatsdagen borde få lyfta vapen till försvar (1 Makk. 1: 45; 2: 31—41). På Jesu tid hade man omgärdat sabbatsdagen med en mängd föreskrifter i syfte att förhindra öfverträdandet af sabbatsbudet. I anslutning till 2 Mos. 16: 29 (där det bjudes, att folket skulle stanna hemma på sabbatsdagen), hade man infört bestämmelsen, att man icke på en sådan dag fick gå längre än 2,000 alnar; denna sträcka kallades sabbatsväg l. sabbatsresa (jfr Apg. 1: 12), och det fanns i städernas eller byarnas närhet angifvet (i Geser har man funnit en sådan inskrift), hvar sabbatsgränsen gick fram, d. v. s. hur långt från orten man kunde gå på sabbatsdagen. Att rycka af ax på en sädesåker och äta, att bota en sjuk, att bära bort sin säng, hvari man legat sjuk, betraktades af fariséerna som svåra brott mot sabbatsbudet (Matt. 12: 2, 10; Joh. 9: 14 ff.). Det ansågs emellertid tillåtet att hålla måltid och inbjuda andra att deltaga däri på sabbaten; men för att skaffa så mycket ro som möjligt på själfva hvilodagen utfördes de nödiga tillrustningarna på fredagens eftermiddag, som därför kallades ”tillredelsedagen” = ”dagen före sabbaten” (Matt. 27: 62; Mark. 15: 42). Om sabbatsåret se d. o. — Af den hithörande rika litteraturen må nämnas endast Lotz, ”Quæstiones de historia sabbati” (1883), Bohn, ”Sabbat im alten testament” (1903), Meinhold, ”Sabbat und woche im alten testament” (1905), A. Jeremias, ”Das alte testament im lichte des alten orients” (1904), ”Handbuch der altorientalischen geistes-

tur" (1913), "Keilinschriften u. A. T." (3:e ll. 1903), Haucks "Realencyklopädie f. prot. bl. u. kirche" (3:e uppl., XVII: 283 ff.), Kittel, eschichte des volkes Israel" (2:a uppl. 1912, 322 f.). E. S—e.

abbatariani'sm. Se Puritaner, sp. 617.

abbatārier (jfr Sabbat), "sabbatsfirare". Hos den romerske författaren Martialis benämg på judarna. — 2. Namn på en del nyare trörelser, som på grund af sträng biblicism och vis äfven på grund af judiskt inflytande fordrat lagens firande som hvilodag. a) Sådana röer möta redan i reformationstiden i Mährengern, där de bekämpades af Luther ("Brief der die Sabbather", 1538) och Schwenkfeld Vom christlichen Sabbat", 1532), i Finland kr. 1550, mot hvilka bl. a. Gustaf Vasa ingrep, i i Siebenbürgen, där de framväxte ur Franz Dais' nonadorantiska unitarier, och slutligen, omkr. 70, formligen öfvergingo till judendomen. — b) nd baptisterna finnas sabbatarier i flera grenar; st bekanta äro *Sabbatarian baptists*, äfven kalde sjundedagsbaptister, en sekt, som ftades i England 1631 af Francis Bampfield, men sin egentliga utbredning i Amerika från 1700et. Denna amerikanska gren påverkade sjundagsadventisterna (se d. o.), den starste sabbatarie-organisationen. — c) I England pstod kring Johanna Southcote (d. 1814) en ärmisk sabbatarisk rörelse, som fick beteckningen visraeliter och dog ut under 1800-talet. d) Bland de ryska sekterna finnes en äfven öfrigt starkt judaiserande, nämligen sabbataerna (ry. *Subbotniki*). 1—2. Hj. H—t.

Sabba'tia, *bot.* Se Gentianaceæ.

Sabbatsberg, en i Stockholm, Adolf Fredriks rsamling, på en höjd v. om Vasastaden, invid ålagatan belägen egendom, förr kallad Rinkeshof fter en dess egare vinskänken J. Fr. Rinke). en inköptes 1751 af en bland Stockholms dåv. terioriella församlingar, Staden mellan broarna, för arbärgerandet af församlingens fattiga, hvarvid stalten efter en annan förutvarande egare till mten, källarmästaren Vallentin Sabbath (d. 1720), höll namnet *Sabbatsbergs fattighus* (se A. M. Rostström, "Historik öfver Sabbatsbergs fattighus 752—1896", 1897). Redan 1734 hade på samma ats af apotekaren J. J. Sahlberg, innehafvare af miralitetsapoteket Morian i Stockholm, en hälsokälla blifvit upptagen, ehuru brunnsdrickningen ke tyckes ha kommit i riktig fart förr än trettio därefter. 1807 inrättades vidare på samma lats af dåv. brunnsläkaren, sedermera professor E. adelius ett brunnslasarett, hvartill medel ufvudsakligen erhöllos genom insamling bland runnsgäster vid Sabbatsberg samt genom kollekter Jakobs kyrka. Detta brunnslasarett, som lyder nder en särskild direktion, bestående af ordf. och yra ledamöter, eger ännu bestånd och är hufvudsakligen afsedt för fattiga medlemmar af Stockolms kommun, hvilka under brunnsterminen erålla fri bostad, kost och vård där. På en af överståthållaren 1858 tillsatt kommittés förslag beslöts 1869, att ett nytt kommunalsjukhus skulle uppföras på Sabbatsbergstomten. Sedan ritningarna godkänts af stadsfullmäktige 2 dec. 1872, påbörjades arbetet, och i jan. 1879 öppnades det s. k. Sabbatsbergs sjukhus för sjukas mottagande.

Arealen af den för sjukhuset upplåtna östra delen af Sabbatsbergstomten uppgår till ungefär 85,000 kvm. Från första början utgjordes sjukhuset af 8 med hvarandra genom låga, öfvertäckta sammanbindningsgångar förenade byggnader, nämligen 6 likformiga tvåvåningspaviljonger, ett administrationshus och en ekonomibyggnad, hvartill kommo ett fritt liggande likhus samt nödiga uthus, iskällare och tvättinrättning. Sedermera ha betydande utvidgningar vidtagits. Sålunda tillkom 1890 en särskild operationsbyggnad med direkt ingång från norra sammanbindningsgången, men f. ö. alldeles fristående; s. å. en ny entrébyggnad jämte sammanbindningsgång, förlagd vid tomtens gräns mot ö.; 1895 en fristående isoleringsbyggnad med 4 sjukrum, afsedda för patienter med smittsam sjukdom, såsom ros o. d., samt för andra, som genom våldsam yrsel eller på annat sätt verkade störande för öfriga sjuka; samt 1899 en tuberkulospaviljong, belägen på sydligaste delen af sjukhusets område. Några år senare uppfördes å tomtens nordligaste del ett konvalescenthem, för hvilket ändamål en summa af 140,000 kr. skänkts af ett stärbhus i Stockholm, samt en "upptagningsanstalt för hastigt insjuknade" (1901). Slutligen försiggick 1908—12 en högst väsentlig utvidgning af sjukhuset, omfattande dels nybyggnader, dels tillbyggnader till eller genomgripande förändringar af äldre lokaler. Nybyggnaderna utgöras af 4 sjukpaviljonger (3 för sjuka i allmänna salar och 1 för patienter i enskilda rum), vidare en ny entrébyggnad, en röntgenafdelning, en ny operationsafdelning och en ny ekonomiafdelning, alla dessa byggnader genom en sammanbindningsgång förenade med den äldre komplexen. Dessutom uppfördes fristående en byggnad med afdelningar för sjuka, lidande af sjukdomar i ögon samt i öron, näsa, strupe och svalg, nya obduktionslokaler med begrafningskapell samt vädringsskjul m. m. Den gamla entrébyggnaden sammanslogs med den utvidgade operationsafdelningen, administrationsbyggnaden fick en ny inredning, och gamla ekonomihuset förändrades till badafdelning. I det skick, hvari Sabbatsbergs sjukhus nu befinner sig (se fig. å sp. 251—252), lämnar detsamma utrymme för 679 sjuka i de egentliga sjukafdelningarna, hvaraf 312 å medicinska, 259 å kirurgiska, 60 å gynekologiska afdelningen och 24 å hvardera afdelningen för ögonsjuka och för öronpatienter. Dessutom disponerar sjukhuset 12 platser i isoleringsafdelningen, 2 i två celler, 48 i två s. k. sommarpaviljonger, 18 i "upptagningsanstalten" samt 60 i konvalescenthemmet. Sammanlagdt finnas således 819 sjukplatser tillgängliga för sjukhusets behof. Kostnaderna för den ursprungliga anläggningen belöpte sig till något öfver 918,000 kr. med inberäkning af kostnaderna för därefter gjorda om- och tillbyggnader. Slutkostnaden för den nuv. sjukvårdsanstalten uppgår till omkr. 3,8 mill. kr.

De för den *allmänna* sjukvården afsedda byggnaderna utgöras af 10 paviljonger, förlagda utmed två parallellt löpande, sinsemellan genom en tvärgång förenade sammanbindningsgångar. Nio af dessa sjukpaviljonger ha sin längdaxel nästan i n.

och s., så att långsidorna vetta mot ö. och v., hvarigenom en möjligast likformig inverkan af solen kan ega rum och de stora sjuksalarna erhålla lämpligaste belysning. Den tionde sjukpaviljongen, innehållande s. k. enskilda rum, är uppförd i den ena sammanbindningsgångens fortsättning; i motsatta ändan af samma sammanbindningsgång

Utsikt öfver Sabbatsbergs sjukhusbyggnader.

är entrébyggnaden förlagd utmed Dalagatan. De större paviljongerna ha hvardera 2 eller 3 våningar, alltefter markens beskaffenhet, hvarje våning innehållande en stor sjuksal (för 24 sängar) af 23 m. längd, 8 m. bredd och 3,85 m. höjd, ett dagrum för konvalescenter, 1 à 2 isoleringsrum, sköterskerum och tekök, förrådsrum samt ett kombineradt bad- och toalettrum. Paviljongen för enskilda patienter har 3 sjukvåningar, hvar och en innehållande 6 sjukrum, sköterske-, bad- och förrådsrum, tekök, klosetter m. m. Sammanbindningsgångarna, löpande från ö. till v., äro uppförda till 1 vånings höjd, 3—3,7 m. breda.

Entrébyggnaden har 2 hufvudvåningar, utom källare och vindsvåning med mansardtak. Den innehåller i bottenvåningen mottagningssal och väntrum, 4 undersökningsrum, en polikliniskoperationsafdelning samt dessutom sysslomanskontor, portvaktsrum m. m. Öfre våningarna äro afsedda till bostadsrum för sysslomannen samt för sköterskor och vaktmästare. Utom den polikliniska operationssalen finnas numera två operationsrum, stående i direkt förbindelse med den äldre sammanbindningsgången. Mellan de gamla och nya paviljongerna ligga två byggnader (förra administrations- och ekonomihuset), förenade åt båda sidor med sjukpaviljongernas sammanbindningsgångar och innehållande dels en samlings- och kyrksal jämte styrelsens sessionsrum, rum för öfverläkare m. m., dels laboratorierum, apotek, sy- och lagningsrum äfvensom bostäder för assistentläkarna samt i särskildt hus en mycket fullständig badafdelning. Strax invid dessa byggnader ligger en nyuppförd röntgenafdelning med apparatsal, mörkrum, behandlingsrum o. s. v. I isoleringspaviljongen är dessutom ett särskildt radiuminhalatorium installeradt. Ekonomibyggnaden är förlagd till den västligaste delen af området med särskild uppfartsväg från Torsgatan och inrymmer utom kök, tvätt- och ångpannor m. m. äfven matsalar för läkare, sköterskor och sköterskeelever, samlingsrum för sköterskorna samt bostadslägenheter för ekonomipersonalen.

Tuberkulospaviljongen, belägen på sydligaste delen af sjukhusets område och uppförd i 3 våningar, innehåller utom matsal på nedre botten (äfven afsedd till dagrum och samlingssal) samt tekök, serveringsrum, förrådsrum, sköterskerum, toalettrum m. m. i hvar och en af de öfre våningarna en sjuksal om 6 sängar, 2 rum om hvartdera 3 sängar samt 2 rum om hvartdera 2 sängar, sammanlagdt alltså 32 sängar. Konvalescenthemmet ligger n. om sjukpaviljongerna och är afsedt för 60 patienter, inrymda i två våningar utom källar- och vindsvåning. Paviljongen för sjuka lidande af åkommor i ögon samt i öron, näsa, strupe och svalg är placerad på sydöstra delen af sjukhustomten, består af två sjukvåningar och en vindsvåning med mansardtak och innehåller i hvardera sjukvåningen 8 sjukrum af olika storlek jämte operationsrum och öfriga erforderliga bilägenheter samt i vindsvåningen bostadsrum för assistentläkare, en operationssköterska m. fl.

Uppvärmningen af de olika lokalerna sker dels

om varmluft, dels med ånga. Belysningen är ttrisk. För telefonering finnes ett särskildt elbord samt 82 telefoner. Vattenklosetter äro rda i alla byggnader, och gas finnes inledd i tekök, i steriliseringsrummen vid operationslningarna, i alla till bostadslägenheter hörande i sköterskematsalens serveringsrum, i det a köket samt i tvättinrättningens mangelrum för värmning af strykjärn.

2913 vårdades å Sabbatsbergs sjukhus 7,948 patter. Omkostnaderna belöpte sig till omkr. ,000 kr. eller per underhållsdag 321,84 kr. Mekostnaden för hvarje sjuk per dag uppgick till 3

Dessa kostnader ha täckts genom patientafgifter d omkr. 123,000 kr. samt f. ö. hufvudsakligen om anslag af Stockholms stad, något öfver ,000 kr. Patienterna betala för enskildt, halfskildt och allmänt rum dagligen resp. 4,50, 3 1 kr., om de tillhöra Stockholms kommun, men p. 6, 4,50 och 2,25 kr., om de äro från främnde kommun. Vid sjukhuset lämnas dessutom på ikliniken kostnadsfri vård och hjälp till fattiga ka; ensamt den kirurgiska polikliniken bettes sålunda af omkr. 7,000 personer. På gynecogiska afdelningen meddelas undervisning åt Karinska institutets lärjungar af en bland dess are, hvarjämte allmänna kurser ges för utbilnde af sjuksköterskor. Sjukvården bestrides af öfverläkare, af hvilka en tillika är direktör, samt underläkare och 8 amanuenser. Därjämte finnas d sjukhuset anställda 1 obducent och 1 föreståndre för röntgenafdelningen. Sköterskepersonalen ggöres af 4 operationssköterskor, 28 sjuksköterskor h 33 sjuksköterskebiträden (sjuksköterske-elever). dministrationen står under ledning af en särskild yrelse af 5 personer, bland hvilka sjukhusdirekren är självskrifven. Se F. W. Warfvinge, ”Om bbatsbergs sjukhus” (1879), och R. A. Wawrinky, ”Sveriges lasarettsväsende förr och nu” 906). R. W.

Sabbatsbrott, *jur.*, kallas en sådan kränkning sabbatens helgd, som i lag är belagd med raff. Enligt den svenska Strafflagen kap. 7 § 3 ses det som sabbatsbrott, om någon å sön- eller gtidsdag emellan kl. 6 om morgonen och kl. 9 om tonen idkar handtverk eller annat arbete. Dock ndantagas de fall, då arbetet sker till den arstandes egen eller annans nödtorft, t. ex. hushållsarbete för hemmets räkning, öppenhållande af kssalong o. s. v., eller ock är sådant, att det ej l uppskof, t. ex. afser bärgning af skörd, som är fara att förstöras. Vidare begås enligt detta lagum sabbatsbrott, om man å nyss angifna tid öppnar ”kramlåda eller annan dylik bod”. Med sistnämnda uttryck torde afses sådana bodar, som reträdesvis försälja varor, i fråga om hvilka inköp ch försäljning utan olägenhet kunnat ske å annan dag. Undantagna från förbudet äro sålunda t. ex. potek, matvaruaffärer, mjölkmagasin o. s. v. nligt k. förkl. 9 juni 1893 inbegripas åter därunder uttryckligen äfven tobaks- och cigarrbutiker. Vidare är genom stadgandet i fråga undantagen sådan försäljning, som sker utomhus från öppna lustånd o. d. Genom lag 14 maj 1909 har emellertid äfven sådan försäljning, i hvad den afser tobaksvaror, å sön- och högtidsdag för vissa fall olifvit straffbelagd. Straffet för sabbatsbrott är böter, högst 20 kr. — Numera är emellertid ytterligare att observera, att den genom lag 5 juni 1909 stad, köping eller municipalsamhälle medgifna rätten att utfärda förbud mot handelsbods öppenhållande å söckendag utöfver viss tid af dygnet enligt lagändring af 6 juni 1912 utvidgats till att kunna omfatta äfven förbud mot handelsbods öppenhållande under sön- och helgdagar ”å sådan tid, som ej enligt Strafflagen är att hänföra till sabbatstid”, samt att, där dylikt förbud meddelats, vara, som i sådan bod hålles till salu, ej heller må under samma tid utomhus hållas till salu utan särskildt därtill lämnadt tillstånd. Straffet för handelsbods öppenhållande under sådan tid, trots meddeladt förbud, är väsentligt strängare än straffet för sabbatsbrott enligt Strafflagen. — Föröfvar någon brott å sabbatstid, skall detta, enligt Strafflagen kap. 7 § 4, anses som försvårande omständighet vid straffets bestämmande. — Förr bestraffades ock som sabbatsbrott, om man å sabbatstid företog sig någon resa till lands eller sjöss, förrän gudstjänsten var slutad, men detta straffbud upphäfdes genom nu gällande strafflag (af 1864). N. S—g.

Sabbatsgränsen. Se Sabbat.

Sabbatshvila. Se Söndagshvila.

Sabbatsresa. Se Sabbat.

Sabbatsväg. Se Sabbat.

Sabbatsåret (Sjunde året) betecknar i G. T. en utsträckning af sabbatsbudet till att, med vissa modifikationer, gälla äfven hvart 7:e år. I Israels äldsta lagstiftning, den s. k. förbundsboken, föreskrifves, att en åker, vingård eller olivplantering hvart 7:e år skall ligga orörd, för att de fattige bland folket därunder må fritt använda, hvad som växer på åkern eller i vingården och på olivträden (2 Mos. 23: 10—11). Dessutom skulle enligt denna lag en slaf efter 6 års tjänst ha rätt att bli fri (2 Mos. 21: 2 f.). Det 7:e året betecknar i denna lag sannolikt icke en för hela landet gemensam termin, utan räkningen torde ha afgjorts för hvarje särskild egendomsegare, så att året inföll på olika tider för hvar och en. I 5 Mos. 15: 1—11 betyder åter det 7:e året, enligt den sannolikaste tolkningen, ett upphäfvande af alla skulder, som då skola eftergifvas. Lagen utgår nämligen från den förutsättningen, att allt långifvande är en hjälp åt den behöfvande, och vill, att den lämnade hjälpen efter 7 år skall bli hans egendom. Enligt samma lag skall ock, liksom enligt förbundsboken, en slaf (manlig eller kvinnlig) frigifvas efter 7 års tjänst och vid frigifvandet förses med hvarjehanda gåfvor, 15: 12—18. I den af den yngsta Pentateukkällan (P) upptagna s. k. Helighetslagen (3 Mos. 25: 1—7) föreskrifves, att hvart 7:e år skall vara ett sabbatsår, då man hvarken skall plöja, så eller skörda, vare sig på åker eller i trädgården, men då allt godt jorden bär af sig själf skall tjäna alla (ej blott de fattige såsom enligt förbundsboken) till föda. Detta bud innebar alltså, att all privat egenderätt till jorden under detta år upphörde. Men det betydde icke införandet af socialism, ty den enskilde afstod icke sin egendom till staten, utan folket lika väl som den enskilde skulle under detta år afstå sin egenderätt åt Gud och lefva, som det en gång lefde i öknen. Motiveringen till budet är religiös: landet skulle hvila, hålla sabbat. I hvad mån israeliterna iakttagit dessa lagar, kunna

vi på grund af källornas knapphändighet icke afgöra. På Jeremias tid sökte man i ett svårt ögonblick (då Jerusalem ansattes af kaldéerna) tillämpa Deuteronomions föreskrift om slafvarnas frigifvande, men man ångrade sig snart, när fienden för en kort tid lämnat Jerusalem, och återtog sina slafvar (Jer. 34: 8 ff.). På Nehemias tid förpliktade sig församlingen i Jerusalem att låta hvart 7:e år vara ett friår och då afstå från alla slags kraf (Neh. 10: 31). För den senare judendomen blefvo dessa lagar, i synnerhet lagen om skuldernas efterskänkande, en stötesten, och den berömde Hillel skall på visst sätt ha upphäft den genom sitt s. k. *Prosbol*, enligt hvilket det var en långifvare tillåtet att inför rätta afge den förklaringen, att han förbehölle sig rätt att infordra hvarje utestående lån, när han ville. Lagen om sabbatsåret 3 Mos. 25 har däremot märkligt nog tillämpats, enligt de till vår tid bevarade källorna, åtminstone 5 gånger, delvis in på den kristna tiden. Se W. Bousset, "Religion des judentums" (1906). E. S—e.

Sabbik, *zool.*, ett i Stockholms skärgård brukligt namn på en till smörbultsläktet (se d. o.) hörande liten fiskart, äfven kallad sandstubb (*Gobius minutus*), som allmänt förekommer vid såväl västra som östra kusten. "Sabbik" benämnes i nämnda trakt äfven den lilla elritsan (*Phoxinus aphya*; se Elritssläktet). Namnet sabbik betecknar sålunda snarare kring båtbryggor o. d. stimmande småfisk i allmänhet än någon fullt bestämd fiskart. R. L.*

Sabbioncello [-åntje'llå], en 65 km. lång, 4—8 km. bred halfö, som i nordvästlig riktning utgår från Dalmatien samt skiljes från fastlandet genom Canale della Narenta. S. är bergfylldt och når i Monte Vipera 907 m. J. F. N.

Sabbioneta [-ånēta], stad i italienska prov. Cremona, var fordom befäst hufvudort i ett furstendöme med samma namn och har ännu kvar det furstliga slottet, numera kasern. 1,324 inv. (1901). Likörberedning. (J. F. N.)

Sabe, fordom rike i Arabien. Se Saba.

Sabéer (arab. *Saba'*, hebr. *schebā*), ett antagligen från Central-Arabien härstammande folk, som från 7:e till slutet af 2:a årh. f. Kr. härskade i sydvästra Arabien. Långt förut hade en självständig kultur uppblomstrat i denna del af halfön, där minéerna (se d. o.) under århundraden förmedlat samfärdseln mellan Indien och Medelhafsländerna. Kort efter 700 f. Kr. torde minéerna ha störtats af sabéerna, hvilkas regenter under den första tiden synas ha residerat i Sirwāh, beläget i en af de ödsligaste trakterna i hela Arabien. Då de sabeiske eröfrarna omkr. 500 underkufvat hela det mineiska området, antogo deras härskare, hvilkas hufvudstad dåmera var det blomstrande Ma'rib, titeln "konung af Saba'". Under ständiga strider med konungarna i Katabān (s. ö. om Ma'rib) och Hadramaut, kustlandet ö. om Jemen, utvidgades sabeiska riket i Jemen mer och mer, på samma gång som den materiella kulturen kraftigt främjades genom den lifliga handeln med aflägsna orter. Men då härskarna i Egypten, Ptolemaierna, inledde direkta handelsförbindelser med Indien och gjorde Alexandria till medelpunkt för transitohandeln mellan Asien och Europa, började snart sabéernas makt gå tillbaka. Efter långvariga strider undanträngdes de omkr. 115 f. Kr. af en annan sydarabisk stam, himjarerna, som störtade riket Katabān och bemäktigade sig den sabeiska hufvudstaden Ma'rib. Himjarerna, som förut bott i det sydvästligaste hörnet af halfön, utgjorde enligt arabernas genealogiska legender en äldre gren af sabéerna. Deras stamfader, Himjar, var nämligen äldre son till 'Abd schams med tillnamnet Saba', hvars yngre son, Kahlān, var stamfader för en annan gren. I vidsträckt bemärkelse omfattar således namnet "sabéer" äfven himjariterna; i inskränkt bemärkelse däremot betecknar det ättlingarna af Saba's yngre son i motsats till himjarerna. Ända intill den senaste tiden ha emellertid namnen sabéer och himjarer utan åtskillnad användts som liktydiga benämningar på ett och samma folk; hos grekerna omtalas himjarerna under namnet homeriter. Efter sabeiska rikets fall antogo de himjaritiske konungarna den gamla titeln med tillägg af orden "Dhū Raidān" efter berget Raidān i närheten af katabanernas hufvudstad Tamna', så att deras fullständiga titel lydde: "Konung af Saba' och Dhū Raidān". År 26 f. Kr. försökte romarna bemäktiga sig Syd-Arabien för att komma i besittning af dess omätliga rikedomar, som nästan blifvit ett ordspråk bland antikens folk. Kejsar Augustus utsände nämligen en expedition under Ælius Gallus, men företaget misslyckades fullständigt i Arabiens öknar. Större framgång hade andra inkräktare. Befolkningen i Abessinien bestod till stor del af sydarabiska stammar, som redan under det sabeiska väldets tid invandrat till Afrika och där uppblandats med hamitiska element. Småningom uppstod en återinvandring till Syd-Arabien, och redan i 1:a årh. f. Kr. fattade abessinierna fast fot vid arabiska kusten. Med tiden ökades deras inflytande, och omkr. 300 störtades det himjaritiska väldet af abessinierna. Rikets gränser utvidgades ytterligare, såsom framgår af titeln "Konung af Saba' och Dhū Raidān, Hadramaut och Jemāna", men de abessinske inkräktarna kunde ej hålla sig kvar i längden. Efter Jerusalems förstöring af Titus år 70 hade judarna skingrats åt alla håll, och stora skaror hade invandrat äfven i Syd-Arabien. I samma mån som det judiska inflytandet tillväxte, uppblomstrade handeln ånyo, hvilken alltid varit en af de förnämsta källorna till välståndet i södra Arabien, och snart kunde himjariterna fördrifva abessinierna, hvarpå ett judisk-himjaritiskt välde upprättades, som egde bestånd från omkr. 375 till 525. Emellertid hade kristendomen tidigt vunnit insteg i Syd-Arabien, och då de kristne trädde i opposition mot den härskande klassen, som bekände sig till judendomen, anställde konung Dhū Nuwās bland sina kristna undersåtar ett förfärligt blodbad, som blef anledningen till det himjaritiska väldets störtande. I sin nöd vände sig nämligen de kristne med bön om hjälp till kejsar Justinus I i Konstantinopel (518—527), och på hans uppmaning företog den kristne konungen i Abessinien ett eröfringståg mot Jemen, hvilket slutade med landets fullständiga underkufvande. Det abessinska väldet varade emellertid icke länge. De gamla sydarabiska adelssläkterna, som förblifvit hedningar trots både judiskt och kristet inflytande, vände sig till perserna. Dessa fördrefvo

sinierna och insatte egna ståthållare i Jemen
kr. 575. Men efter den persiske konungen
srev II:s död, 628, öfvergick hans ståthållare
hän till islam, och redan 631 hade muhamme-
smen allmänt vunnit insteg i landet. Om den
itida sydarabiska kulturen vittna ännu i dag
mla fornlämningar, bestående af slott, dammar
andra byggnadsverk, äfvensom en mängd in-
fter, hvilka omfatta en tid af flera århundraden
kr. och sträcka sig till omkr. 500 e. Kr. De
iska inskrifterna, de enda minnesmärken af
ernas språk, som bevarats till våra dagar, äro
ina med ett särskildt alfabet, som utvecklats
den gamla kanaaneiska skriften och kallas
nnad. Den första underrättelsen härom fördes
Europa af den tyske forskningsresanden Nie-
r, som på sin expedition till Syd-Arabien på
0-talet fick se en kopia af en sydarabisk in-
ption, men icke hade tillfälle att undersöka
inalet. Den egentlige upptäckaren af Syd-
biens rika inskriftslitteratur var emellertid den
ke resanden Seetzen, som 1810 besökte dessa
ter. På 1830-talet företogos resor till Syd-
bien af flera européer, hvilka hemförde åt-
lliga inskriftskopior; men först 1843, då frans-
nnen Arnaud lyckades kopiera 56 olika in-
fter, blef något större material tillgängligt för
europeiska vetenskapen. 1860 förvärfvade
elske öfversten Coghlan omkr. 40 väl bibe-
ina bronstaflor med sydarabiska inskriptioner,
genom en för sin tid utmärkt edition af alla
tills bekanta texter lade snart en ung präst från
rttemberg, Osiander, en säker grund för den
beiska filologien och arkeologien. De förnämste
otäcktsresandena på detta område under de se-
tte femtio åren äro fransmannen Halévy, som
etog en forskningsresa 1869—70, från hvilken
n hemförde ett mycket rikhaltigt material, öster-
aren Langer, mördad 1882, och framför allt
ns landsman Glaser, som besökte Syd-Arabien
a gånger 1882—94 och där förvärfvade syn-
ligen rika samlingar, som emellertid ännu äro
stor del outgifna. Det sabeiska språket tillhör
n sydvästra grenen af den semitiska språkstam-
m, men är ännu ganska ofullständigt kändt.
ån sin närmaste släkting, arabiskan, skiljer sig
beiskan i flera viktiga punkter, t. ex. beteckning
n af bestämd artikel genom suffixet *-n* i st. f.
: arabiska prefixet *al-* och användningen af än-
ssen *-m* (*mimation*) som obestämd artikel i stället
arabiskans *-n* (*nūnation*). Äfven i lexikaliskt
eende förekomma åtskilliga olikheter. Man kan
lja mellan två olika dialekter, *mineiskan* och
n egentliga *sabeiskan*. Småningom började emel-
itid Central-Arabiens språk breda ut sig åt söder,
n redan omkr. 600 talades allmänt arabiska i
men. I och med Syd-Arabiens öfvergång till
hammedanismen blef äfven arabiska språkets
lde befäst där. I de aflägsna kustländerna
om Jemen ha emellertid sydarabiska dialekter,
kili l. *ehkilī* och *mehrī*, bibehållit sig till våra
gar, så ock på ön Sokotra. Dessa moderna dia-
ter ha dock i hög grad aflägsnat sig från den
sprungliga semitiska typen. Litt.: Glaser,
Skizze der geschichte und geographie Arabiens"
(1890), Weber, "Arabien vor dem Islam" (i
)er alte orient", III, 1, 2:a uppl. 1904),
"Forschungsreisen in Süd-Arabien bis zum auf-
treten Eduard Glasers" (där, VIII, 4, 1907) och
"Eduard Glasers forschungsreisen in Südarabien"
(där, X, 2, 1909), Hartmann, "Der islamische
orient. II. Die arabische frage mit einem versuche
der archäologie Jemens" (s. å.), Mordtmann och
Müller, "Sabäische denkmäler" (i "Denkschriften
der philosophisch-historischen classe der akademie
der wissenschaften in Wien", bd XXXIII, 1883)
samt Hommel, "Süd-arabische chrestomathie. Mi-
näosabäische grammatik. — Bibliographie. — Mi-
näische inschriften nebst glossar" (1893), Jahn,
"Die Mehri-sprache in Südarabien. Texte und
wörterbuch" (i "Südarabische expedition der k.
akad. der wissensch. in Wien", III, 1902) och
"Grammatik der Mehrisprache in Südarabien" (i
"Sitzungsberichte der akad. zu Wien, philo-
sophisch-historische classe" 150, 1905). K. V. Z.

Sabeïsm, stjärndyrkan, så kallad efter sabéerna (se d. o.), hvilka före Muhammeds tid voro kända som ifriga tillbedjare af himlakropparna. Ordet har dock numera på grund däraf, att det delvis uppkommit genom förväxling mellan sabéerna och sabierna, en gnostisk sekt, blifvit utdömdt inom religionsvetenskapen. Se Chvolson, "Die ssabier und der ssabismus" (2 bd, 1856). (K. V. Z.)

Sabel (po. *szabla*, ung. *szablya*, ry. o. serb. *sablje*, förmodligen lånord i dessa språk), *krigsv.*, eg. ett slags svärd med krokig klinga och i följd

Fig. 1. Svensk husarsabel m/1759. (Artillerimuseum.)

Fig. 2. Svensk officerssabel m/1893.

däraf ökad huggkraft. Detta vapen anses härstamma från det gamla Persien och blef kändt i Europa genom korstågen. Redan skyterna voro beväpnade

Tryckt den 29/3 16

med krökta svärd. Hos de sarmatiska folken var sabeln hufvudvapnet och fick stort inflytande på de europeiska huggvapnens utveckling. Under 1500-talet ingick sabeln i landsknektarnas och under 1600-talet i de skotska soldtruppernas beväpning. Dessa sablar hade fästen, liknande värjornas, men de polska, ungerska och ryska sablarna behöllo den orientaliska formen å fästena. Arméväpen blef sabeln under 1700-talet genom ett nytt lätt kavalleri, husarernas uppsättande, efter ungerskt mönster, och deras beväpnande med s. k. husarsablar (fig. 1). Numera är sabel gemensam benämning på alla i militärt bruk varande, längre sidovapen, vare sig dessa ha krökt eller rak klinga (jfr fig. 2). O. K—a.

Sabelbajonett. (Artilleri-museum.)

Sabelbajone'tt, *krigsv.*, bajonett med jataganliknande klinga och afsedd att nyttjas till såväl hugg som stöt, infördes i Frankrike omkr. 1840. Kortare sabelbajonett förekommer än i dag å armégevär i flera länder (se Handjar med fig.). Sabelbajonett, hvars rygg är försedd med sågtänder, kallas sabelsågbajonett. Se Bajonett. O. K—a.

Sabelfäktning. Se Fäktkonst, sp. 216.

Sabelhandrem. Se Portepé.

Sabelhuggning. Se Fäktkonst, sp. 216.

Sabelhylsa, för sabelns fästande å sadeln, förekommer af flera olika slag. Svenska arméns sabelhylsa (modell 1899) framgår af fig. 1. Fig. 2 och 3 visa andra liknande sabelhylsor. Af fig. 4 åskådliggöres tyska arméns sabelhylsa och dennes fästande på sadeln. B. C—m

Fig. 1. Svenska arméns sabelhylsa m/1899.

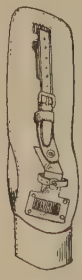

Fig. 2.

Fig. 3.

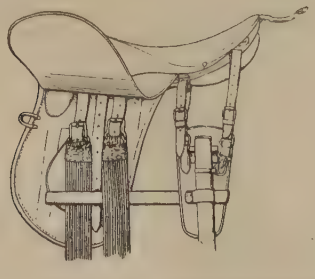

Fig. 4. Tyska arméns sabelhylsa, fäst på sadeln.

Sabelkoppel, *krigsv.* Se Koppel 2.

Sabe'ller, folkgrupp. Se Italiens fornspråk, sp. 1068—69.

Sabelliäner och Sabelliani'sm. Se Sabellius.

Sabe'llicus, Marcantonio Coccio, italiensk humanist, f. 1436, d. 1506 som professor i Venezia, var en bland återställarna af de klassiska studierna i Italien. Hans *Opera omnia* (4 bd, 1502, senaste uppl. 1560) innehåller bl. a. en allmän världshistoria med titeln *Rhapsodiæ historiarum* (1498, 1504) och en historia om Venezia, *Rerum venetarum libri XXXIII* (1487; ny uppl. 1718). (J. C.)

Sabellilja, *bot.* Se Gladiolus.

Sabelliska språket. Se Italiens fornspråk, sp. 1068—69.

Sabe'llius, fornkristen teolog i förra hälften af 200-talet, presbyter i Ptolemais i Pentapolis (Afrika), var upphofsman till den s. k. sabellianismen l. modalismen, en af de åskådningar, i hvilka den s. k. monarkianska oppositionen mot den i utveckling stadda kyrkliga treenighetsläran tog sig uttryck. Jfr Antitrinitarier. (E. Bg.)

Sabelsågbajone'tt. Se Sabelbajonett.

Sabeltaska, *krigsv.*, en aflång, flat läderväska, som af husarer i flera arméer (däribland den svenska) under 1700- och 1800-talen bars vid sa-

Svensk sabeltaska. (Artillerimuseum.)

belkopplet och egentligen var afsedd till förvaring af order, kartor o. d. Den afskaffades i Sverige 1893. C. O. N. (O. K—a.)

Sabelvälde. Se Militarism.

Sabesin, stad. Se Mühlbach.

Sabi, i sitt nedre lopp kallad Save, flod i sydöstra Afrika, upprinner i distriktet Sabi i Syd-Rhodesia och faller ut i Indiska hafvet inom det portugisiska prov. Mosambik. J. F. N.

Sabiäceæ, *bot.* Se Sapindales.

Säbier (äfven Zabier), "döpare", gnostisk sekt. Se Mandéer.

Sabiineæ, *bot.* Se Sapindales.

Sabina, italienskt biskopsstift i prov. Rom och Perugia, med omkr. 50,000 inv. Biskopen (allti

ikardinal) har sitt säte i staden Magliano
ibino [maljänå], i prov. Perugia, till vänster
Tiber, med omkr. 4,000 inv.

Sabina, Vibia, gemål till romerske kejsaren Hadrianus, bar som kejsarinna namnet Julia och sedan sin mans tolfte regeringsår äfven Augusta. S. var dotter af Matidia, Trajanus' systerdotter, och blef därigenom indirekt orsak till sin mans upphöjelse. Oaktadt hon var både vacker, begåfvad och dygdig, synes äktenskapet ha varit olyckligt, liksom det var barnlöst. Om ma-

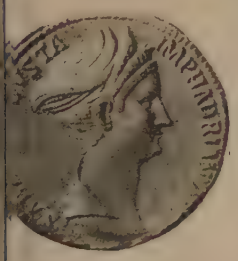

sarinnan Sabinas bild å ett romerskt mynt.

mas förhållande berätta senare historieskrifvare
rörande saker, som dock ej låta sannolika. J. C.

Sabina, Vilhelm af, påflig legat. Se Villm af Sabina.

Šabina, Karel, tjechisk författare, f. 1811, 1877, fängslades efter pingstoroligheterna 1848 dömdes 1849, för delaktighet i Bakunins revolutionära propaganda, till döden, men slapp dan med 18 års fängelse i Olmütz. Befriad om amnestien 1857, återvände han till Prag, han 1872 på lösa grunder anklagades för att a ”agent-provocateur” och dömdes till utvisg. Han stannade dock obemärkt kvar i Prag utöfvade flitig litterär verksamhet. På hans sta diktsamling, *Básní* (1841), påverkad af den ska romantiken, följde flera band historiska noller. Af modernt socialt innehåll äro den stora nanen *Na poušti* (I öknen, 1863) och den under rket Adrian Želinský skrifna *Morana Svět a jeho nicoty* (Dödsgudinnan eller världen dess intighet, 1874). På tyska författade S. *e sturmvögel der revolution in Oesterreich vor m märz 1848* (1879) och i manuskript *Der abt a Sedletz*. Bland hans dramatiska alster märs libretterna till Smetanas operor ”Den sålda aden” och ”Brandenburgarna i Böhmen”. Unr märket Leo Blass författade han *Das theaund drama in Böhmen bis zum anfange des X. jahrhunderts* (1877), en sakrik, men okritisk eraturhistoria, *Dějepis literatury československé* 866), och en historia om kriget 1866 (*Kronika lky prusko-italsko-rakouské*). A—d J.

Sabine, *astron.*, en af småplaneterna.

Sabine [säbi'n], flod i norra Amerika, uppner i nordöstra delen af Texas, bildar gräns llan Texas och Louisiana samt mynnar genom kustsjö med samma namn ut i Mexikanska xen. Längd 800 km. (J. F. N.)

Sabine [sä'bin], J. Se Sab.

Sabine [sä'bin], sir Edward, engelsk fysir, f. 1788 i Dublin, d. 1883 som generallöjtnt. Han gjorde viktiga iakttagelser rörande jordgnetismen och pendelsvängningarna, dels under oss' och Parrys arktiska expeditioner 1818—19, ls under andra af honom själf ledda expeditior till Afrika, Amerika, Grönland och Spetsbern. Han ordnade ett system af magnetiska observtorier i olika delar af det brittiska världsriket och egnade en stor del af sitt lif åt ledningen af dessa samt bearbetningen af deras resultat. Hans fiesta afhandlingar finnas i ”Philosophical transactions”. 1861—71 var S. president i Royal society. 1867 blef han led. af svenska Vet. akad. (S. A—s.)

Sabiner, ett fornitaliskt folk, tillhörande den indoeuropeiska folkstammen och de italiska fornfolkens sabellisk-umbriska grupp till hvilken utom de sabelliska språken (däribland sabinskan) hörde volskiskan, oskiskan (samniternas språk) och umbriskan (se vidare Italiens fornspråk, sp. 1066 ff.). Sabinskan var nära besläktad med latinska språket; den skiljer sig från detta genom vissa egenheter, såsom utbytet af lat. *h* mot *f*, *r* mot *s*, *d* mot *l*, *f* mot *b* l. *d*, *q* mot *p*. Sabinerna torde i likhet med sina stamfränder redan i förhistorisk tid ha från n. eller n. ö. invandrat till Italien. De slogo sig ner i Aternus-dalen, vid foten af Apenninernas hufvudkedja, n. v. om Latium, från hvilket land deras eget område skildes genom floden Anio, liksom floden Nar utgjorde gränsen mot det umbriska området och Tiber mot det etruskiska. En del sabiner förenade sig kort efter Roms grundläggning med romarna till ett folk. Denna sammansmältning föregicks enligt sagan af den ryktbara våldshandling, som fått namnet sabinskornas bortröfvande och som gaf anledning till en strid, hvilken dock, på grund af de röfvade kvinnornas mellankomst, slutade med försoning, en tilldragelse, som gett stoff till konstnärliga framställningar (se t. ex. Bildhuggarkonst, pl. VII, och Bologna, G. da). De öfrige sabinerna förde länge krig med romarna, men blefvo omkr. 290 f. Kr. af den romerske härföraren Manius Curius Dentatus besegrade och underkufvade samt erhöllo 268 f. Kr. full romersk medborgarrätt. Sabinerna utbredde sig emellertid småningom öfver mellersta och södra Italien, på grund af en hos dem rådande sed att den manliga ungdom, som ej behöfdes hemma, skulle utvandra. Inom det sabinska området (*ager sabinus*) funnos städerna Amiternum, Reate, Cures, Eretum och Nomentum. Samtliga de sabinska folken voro berömda för tapperhet, förnöjsamhet och strängt sedligt lefnadssätt äfvensom för fromhet. Enligt sagan fingo romarna sin religiösa kult från dem, genom Numa, en konung af sabinsk stam. Jfr Italiska folk, Rom, sp. 653, Romerska riket, sp. 723, och Samniter. Till där anförda arbeten må läggas R. S. Conway, ”Italic dialects” (1907). J. C.

Sabinerbergen (it. *Monti Sabini*). Se Apenninerna.

Sabine-ön [sä'bin-], en liten ö vid Grönlands östra kust, under 74° 32′ n. br. och 18° 19′ v. lgd. Där öfvervintrade 1869—70 den tyska expeditionen under Koldewey. J. F. N.

Sabiniäner kallades i Rom under kejsardömet anhängarna af det af Atejus Capito uppställda, men af Masurius Sabinus (se d. o.) afslutade juridiska systemet, enligt hvilket vid lagtolkning hufvudsakliga vikten borde fästas vid lagens ordalydelse. De benämndes äfven cassianer, efter Cassius Longinus (se d. o.), som hyllade samma åsikter. Motståndarna kallades prokulejaner (efter Proculus på Neros tid) eller pe-

gasianer (efter Pegasus, konsul under Vespasianus).

Sabiniānus, påfve 604—606, lär ha infört timringning i kyrkorna. Under hans regering hemsöktes Rom af hungersnöd.

Sabinskornas bortröfvande. Se Sabiner.

Sabīnum, den romerske skalden Horatius' berömda landtgård, sannolikt belägen på gränsen af sabinska området nära Rocca Giovane, 16 km. n. ö. om Tibur (nuv. Tivoli). Skalden hade fått den vackra egendomen till skänks af sin gynnare Mæcenas. Man har på platsen funnit flera mosaikgolf från Augustus' tid. J. C

Sabīnus. 1. Romersk skald, samtida med Ovidius, författade bl. a. åtskilliga nu förlorade poetiska bref, afsedda att utgöra svar på Ovidius' ''Heroides'', t. ex. från Ulixes till Penelope (ej att förväxla med de bevarade s. k. dubbelbrefven, se art. Ovidius, sp. 1133). — 2. Romersk rättslärd. Se Masurius Sabinus. — 3. Alexandrinsk läkare i 2:a årh. e. Kr., skref kommentarer till Hippokrates m. m. Hans utmärkta hygieniska föreskrifter äro oss delvis bekanta genom Oreibasios (se d. o.). 1 o. 3. H. Sgn.

Sabīnus, Julius, gallisk upprorsman af lingonernas stam, sökte, tillsammans med Civilis (69—70 e. Kr.), befria Gallien från romarnas våld och kallade dess folk i vapen: Civilis skulle bringa germaner och bataver till uppror. S. blef besegrad och flydde till skogarna. Först efter nio år blef han gripen och öfverlämnad åt Vespasianus, som lät döda honom. Hans trogna maka, som delat landsflykten, ville ej öfverlefva honom. J. C.

Sabji, *farm.* Se Hasjisj.

Sable island [sēi'bl āi'lənd], en låg sandö i Atlantiska hafvet under 44° n. br. och 60° n. lgd, 110 km. s. om Nova Scotia, till hvilket den hör. Ön har fyrtorn och omkr. 2,000 inv. samt är beryktad för de många skeppsbrott, som där ega rum. J. F. N.

Sables d'Olonne, Les [lä sa'bəl dålå'n], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Vendée, vid Atlantiska oceanen. 12,244 inv. (1901). Befäst hamn. Hydrografisk anstalt. Skeppsvarf. Fiske (företrädesvis sardeller), stor ostronodling. Besökta hafsbad. Liflig handel med säd, vin, salt, boskap, te m. m. (J. F. N.)

Sablé sur Sarthe [syr sa'rt], stad i franska dep Sarthe, vid floden Sarthe och järnvägen Le Mans—Angers—Nantes. 5,599 inv. (1901). Stort slott. Handskfabrik, ullspinnerier, kolgrufvor, marmorbrott och marmorsliperier. (J. F. N.)

Sablon [-blå'], fabriksby i tyska Lothringen, kretsen Metz, s. om Metz, till hvilket en spårväg går. 10,720 inv. (1910). Tillverkning af vagnar, järnbleck, öl. Sågverk och trädgårdsodling. J. F. N.

Saboly [-båli'], Nicolas, provensalsk skald och musiker, f. 1614 i Monteux, d. 1675 i Avignon som prebendarie i kyrkan Saint-Pierre, skref på provensalska mer än hundra julsånger, som han själf tonsatte och som ännu äro populära i Provence.

Sabon [-bå'n], *boktr.*, en bland de största tryckstilarna, håller i kägeln 38 kvartpetit l. 76 typografiska punkter (fin sabon; för grof sabon äro talen resp. 42 och 84) samt brukas till plakat o. d. Den är uppkallad efter boktryckaren Jakob Sabon i Frankfurt a. M. (1590).

Sabor, biflod fr. h. till Duero (Douro), upprinner i södra Galicien och genomflyter nordöstra Portugal (prov. Tras os Montes). J. F. N.

Saboréer. Se Rabbinska språket och litteraturen, sp. 816.

Sabotage [-båtāʃ; verbalsubstantiv till fr. *saboter*, utföra ett arbete långsamt, klumpigt eller på fusk] betecknar ett af vissa arbetargrupper förordadt tillvägagående mot arbetsgifvare, som motsätta sig arbetarnas kraf, bestående däruti, att arbetaren utför arbetet med så mycket slöseri af arbetstid och material, att arbetsgifvaren går miste om påräknad vinst eller lider förlust (se Obstruktion 3), att arbetaren gör arbetsprodukten felaktig eller mindervärdig (''dåligt arbete för dålig arbetslön'') eller olämplig eller skadlig för förbrukaren (osmakliga tillsatser i födoämnen), som därigenom afskräckes från vidare affärer med arbetsgifvaren. I sin mest fruktade och allmännast bekanta form riktar sabotaget vid öppen arbetskonflikt, strejk eller lockout in sig på skadegörelser å arbetsplatsen, dess verktyg och lager, eventuellt genom åtgärder, hvilkas verkningar framträda vid försök att återupptaga arbetet med nyantaget folk, som då utsättes för faror och hindras eller afskräckes från vidare arbete. Sabotaget, hvilket tidigast proklamerades som medel i ''klasskampen'' af revolutionära franska agitatorer 1895 (se Syndikalism), infördes inom vårt land i den s. k. ungsocialistiska agitationen 1903 och föranledde en uppseendeväckande rättegång redan i slutet af 1908. Se Albert Jensen, ''Sabotage'' (1909) och ''Hvad är sabotage?'' (1912). — Sabotageman, deltagare i sabotage. — Sabotagetaktik, tillvägagående, som går ut på sabotage. — Sabotēra, med sabotage skada en arbetsgifvare, en arbetsplats, en arbetsprodukt. — Sabotör (ordet nyttjadt i svenska pressen först 1910), utöfvare af sabotage. E. F. K. S—n.

Sabouraud [saborå], Raymond Jacques Adrien, fransk läkare, f 1864 i Nantes, underläkare (interne) vid sjukhuset Saint Louis i Paris 1892, med. doktor 1894, sedermera laboratoriechef vid ofvannämnda sjukhus, är en framstående dermatolog (se Röntgenbehandling, sp. 168 och 170). Bland hans arbeten må nämnas *Les trichophyties humaines* (2 bd, 1894), *Diagnostic et traitement de la pelade et des teignes de l'enfant* (1895), *Maladies séborrhéiques* (1902), *Maladies pelliculaires* (1904), *Manuel élémentaire de dermatologie topographique* (1905) samt uppsatser i ''Annales de l'Institut Pasteur''.

Sabrīna, latinska namnet på floden Severn.

Sabromin, *farm.*, ett läkemedel, som utgör kalciumsalt af dibrombehensyra, $C_{22}H_{42}Br_2O_2$, hvilken fås genom inverkan af brom på erukasyra, $C_{22}H_{42}O_2$. Det är ett hvitt, i vatten olösligt pulver. K. A. V—g.

Sabuntsji, by. Se Baku, sp. 740, och Nobel sp. 1107, fig.

Saburrāl (af lat. *saburræ*, ballast), *med.*, som härrör från orenligheter i tarmkanalen, t. ex. saburralkolik, saburraltillstånd. En numera föga använd term. (I. H.

Sacaza [-ka'tha], Roberto, president 1889 93 i Nicaragua (se d. o., sp. 926).

Sacc., vid växtnamn förkortning för P. A. Saccardo (se d. o.).

Saccade [sakäd], fr., *ridk.*, häftig ryckning öd tygeln. — Saccadērad, ojämn och hacig, som rör sig stötvis eller med språng (särskildt om författarstil).

Saccardo [sakka'rdå], Pier' Andrea, italiensk botanist, f. 23 april 1845 i Treviso, blef 869 professor i naturalhistoria vid tekniska högskolan i Padua, 1879 professor i botanik vid universitetet där och föreståndare för botaniska trädgården. S. är en af nutidens främsta mykologer, och den största vetenskapliga betydelse har hans mykologiska hufvudarbete *Sylloge fungorum omnium hucusque cognitorum* (10 bd, 1882—92), hvari öfver 30,000 svamparter beskrifvas. Öfriga svampverk äro

ycologiæ Venetæ specimen (1873), *Mycotheca eneta* (1874—79), *Michelia, commentarium mybologicum* (1—2, 1877—82) och *Fungi italici autoraphice delineati et colorati* (1877—86, med 1,500 ifior). S. har utgett äfven några bryologiska arbeten, *Bryotheca Tarvisina* (1864) och *Musci Tarissini* (1872). Han blef led. af Vet. och vitt. amh. i Göteborg 1897. C. Lmn.

Sacch., *farm.*, förk. för *saccharum* (se d. o.).

Saccharāt, *kem.* Se Sackarat.

Saccharīn. Se Sackarin.

Saccharomēter, *fys.* Se Sackarometer.

Saccharomyces, *bot.* Se Bakteriologi, sp. 229, Jäsning, Jäst och Saccharomycetes.

Saccharomycetāceæ, *bot.* Se Saccharomycetes.

Saccharomycēter, *bot.* Se Saccharomycetes.

Saccharomycētes, Saccharomycetāceæ, Saccharomycēter, Jästsvampar, *bot.*, den lägst stående gruppen bland askomyceterna. Trådlikt mycelium saknas, i stället förekommer ett s. k. *knoppmycel*, som uppkommer genom knoppning på så sätt, att utbuktningar bildas, hvilka växa ut till nya celler, som afgränsas. Under liflig växt afskiljas vanligen de flesta nybildade cellerna, så att svampen i detta stadium oftast är rent encellig, men vid vegeterandets slut förbli de i sammanhang, bildande kolonier och ofta sammanhängande till en hinna (se fig. 1, 2 till art. Jäsning). Hos släktet *Schizosaccharomyces* sker förökningen genom cellernas tvärdelning. De fåsporiga asci bildas antingen direkt af cellerna eller efter en kopulation af två celler. De flesta saccharomyceter åstadkomma alkoholjäsning i sockerhaltiga vätskor; om öl- och vinjäsningens *Saccharomyces*-arter se Jäsning, sp. 468—469. *Saccharomyces fragilis* spelar en roll vid kefirberedningen, *S. Sake* är verksam vid framställningen af det japanska risvinet saké, *Schizosaccharomyces mellacei* är verksam vid romberedningen. Några arter af *Willia* bilda vid jäsningen välluktande eterarter. *Hansenia apiculata* (*Saccharomyces apiculatus*) förekommer allmänt på söta, saftiga frukter och är af vikt vid beredningen af fruktviner. Torsk, en sjukdom i munnens slemhinna, förorsakas af *Saccharomyces albicans*. Genom upphettning vid låg temperatur dödade jästsvampar ha medicinsk användning.

Till jästsvamparna föras provisoriskt åtskilliga svampar med knoppmycel, hos hvilka ascusbildning ej är känd. De af dem, som ej åstadkomma alkoholjäsning, kallas ofta *Torula* eller *Mycoderma* (om denna se Jäsning, sp. 472). Den s. k. *Brettanomyces* ger engelsk porter dess egendomliga smak. En *Sachsia* åstadkommer jäsning af sockerhaltiga vätskor utan bildning af alkohol. Till denna grupp af jästsvampliknande organismer höra äfven de patogena blastomyceterna (se d. o.). Jfr Bakteriologi, sp. 729, och Jäsning. G. L—m.

Sa'ccharum, lat., socker, sockerrör. — *S. la'ctis*, mjölksocker.

Sacchetti [sakke'tti], Franco, italiensk författare, f. omkr. 1335 i Florens, d. omkr. 1400, af bemärkt släkt, religiös och redbar, åtnjöt stort anseende inom samhället och hedrades med många förtroendeuppdrag. Han författade en samling *Sermoni evangelici*, hållna i den då öfliga predikostilen, en rikhaltig *Canzoniere* af mångskiftande innehåll och en profkarta på den tidens alla lyriska diktformer samt de på florentinskt talspråk berättade *Trecento novelle*, af hvilka ett fiertal utgör drastiskt tecknade verklighetsbilder från hans samtid och därigenom får stort kulturhistoriskt intresse. Sin föregångare Boccaccios yppigt flödande stil låg det ej i hans kynne att söka efterlikna. — Litt.: "Sermoni" och "Novelle" utgåfvos af Gigli, "Canzoniere", i urval af Carducci i "Rime di Cino e d'altri del secolo XIV" (1862), L. Di Francia, "F. S., novelliere" (1902). P. A. G.

Sacchi [sa'kki], italienska målare. 1. Se Pordenone 1. — 2. Andrea S., f. 1598 i Nettuno i närheten af Rom, d. 1661, var lärjunge af Albani. S:s verk äro ej många och utmärkas mer för förträfflig teckning och i allmänhet mycken skicklighet i det tekniska än för rikedom i fantasien eller glans i koloriten. Som hans förnämsta arbete räknas *Den helige Romualds vision* i Vatikanens galleri. Andra verk äro *Den heliga Annas död* (i S. Carlo di Catenari), *Den helige Gregorius' underverk* (i Peterskyrkan), *Klemens VIII* (i Vatikanen), flera helgonbilder, fresker, altartaflor m. m. Bland S:s lärjungar voro Nic. Poussin och C. Maratta. (G—g N.)

Sacchini [sakki-], Antonio Maria Gasparo, italiensk tonsättare, f. 1734 i Pozzuoli, d. 1786 i Paris, utbildades af Durante, blef 1768

direktör för konservatoriet Ospedaletto i Venezia samt lefde sedan i München och Stuttgart (1771), i London (1772—82) och i Paris. Han firade stora triumfer med sina melodiösa och klassiskt enkla operor, bl. a. de i Stockholm uppförda *La colonie* (''Colonien'', 1783) och *Œdipe à Colone* (''Œdip i Athen'', 1800). S. skref äfven oratorier, kyrkliga verk och kammarmusik. A. L.*

Sa'cco di Roma (it., ''Roms stormning'') kallas Roms stormning och plundring 1527, efter nio månaders belägring af Karl af Bourbon, i spetsen för tygellösa tyska och spanska trupper. En stor del af högrenässansens konstverk förstördes eller bortfördes. Pest och hungersnöd kommo därtill. Rom hade före belägringen haft 90,000 inv.; nu sjönk antalet till knappt 30,000. J. C.

Saccolēva, *sjöv.* Se Sakoleva.

Sacconi [sakkåni], Giuseppe, grefve, italiensk arkitekt, f. 1855, d. 1905, är framför allt känd som upphofsman till det vidlyftiga *Vittorio Emmanuele-monumentet* i Rom (se Rom, sp. 676 och fig. å pl. XI) på kapitolinska höjdens nordspets. Arbetena på platsens omgestaltning började 1885. Monumentet invigdes 1911. S. ledde åtskilliga andra större arbeten. Han var verksam äfven som politiker och var länge medlem af deputeradekammaren. G—g N.

Saccorrhi'za, *bot.* Se Laminariaceæ (där genom tryckfel står *Sacchorrhiza*).

Sa'cculus (lat., liten säck, påse), *anat.* Se Hörselorgan, sp. 286 (med fig. 3 b).

Sa'ccus, lat., säck. — *S. lacrimālis,* tårsäcken. Se Öga.

Sacedòn [sathedå'n], det antika *Thermida,* liten stad i spanska prov. Guadalajara, 4 km. v. om Tajo. Omkr. 2,300 inv. I närheten ligger den berömda mineralbadorten La Isabela (varma svafvelbad), med ett kungligt slott. (J. F. N.)

Sacellān, Sacellanī. Se Sacellum.

Sace'llum, lat., kapell (åt ett helgon egnadt kapell). — Sacellān, kapellpredikant, kaplan. — Sacellanī, kapellförsamling, komministersyssla.

Sa'cer, lat., helig, åt gudarna helgad; äfven förbannad, fågelfri.

Sācer, Gottfried Wilhelm, tysk psalmförfattare, f. 1635, d. 1699 som hofadvokat och kammarkonsulent i Wolfenbüttel, tillhörde den Gerhardtska psalmistkretsens förnämsta diktare. Flertalet af sina 65 psalmer (*Durch trauern und plagen,* 1714) författade han redan under studentåren i Jena. I 1819 års svenska psalmbok är han företrädd af n:r 36 och 489. E. N. S—g.

Sace'rdos, Marius Plotius, romersk grammatiker, som lefde mot slutet af 200-talet. S. är ryktbar som författare af *Artes grammaticæ* (utg. af Keil, ''Grammatici latini'', bd 6, 1874). J. C.

Sacerdotāl (af lat. *sace'rdos,* präst), prästerlig. — Sacerdotāle, lat., kallades under medeltiden stundom den liturgiska bok, som innehöll formulär för den en vanlig präst tillkommande sakramentsförvaltningen utom gudstjänsten äfvensom för några andra handlingar, såsom jordfästning m. m. Det sedermera fastslagna namnet blef *rituale.* — Sacerdotāle examen. Se Prästexamen. E. M. R.

Sacerdōtium [-tsium], lat., prästämbete, prästadöme.

Sa'cer mons [må'ns], lat. Se Heliga berget.

Sacha'lin (af japanerna kalladt *Karafuto, Krafto* l. *Karafto,* af kineserna *Tarrakai*), en till Ryssland och Japan hörande ö i Ochotska hafvet, som skiljes från Asiens fastland genom ett sund, som i sin nordligaste del heter Sachalingolfen, sydligare Amurgolfen, därefter Tatar- l. Nevelskijsundet och som i sin smalaste del är blott 10 km. bredt, i sin bredaste (sydligaste) del omkr. 300 km. Från Yezo skiljes S. genom La Pérousesundet. Ön, som sträcker sig från 45° 52′ till 54° 22′ n. br. samt mellan 141° 49′ och 144° 45′ ö. lgd, är 957 km. lång samt mellan 28 och 195 km. bred och har en areal af 75,978 kvkm. S. utgör en del af den nordjapanska bergsbågen (jfr fysiska kartan till art. Asien), och dess berg fortsätta på Yezo och Hondo ända till Fossa magna (se Japan, sp. 1264). Ön består af arkeiska och paleozoiska skiffrar af kritberg samt af tertiära och kvartära lager; vulkaner saknas alldeles. Den genomdrages af flera från n. till s. gående, parallella kedjor, som åtskiljas genom längddalar. Längst i n. utskjuter en halfö, som uppfylles af två berg, ett östligt omkr. 400 m. och ett västligt omkr. 600 m. högt, båda af okänd sammansättning. Till dem sluter sig en omkr. 600 m. hög, ojämn platå, Engys Pal, som upptar hela norra delen af ön och som består af veckad tertiär sandsten samt sydligast af krita. I s. begränsas denna taffel af en tvärdal genomfluten af floderna Tym (mot n.) och Poronai (mot s.). Söder om Tyms mynning uppfylles östra delen af ön af Tymbergen ända ut på den halfö, som slutar med Kap Terpjenje (den östligaste på S.) och i ö. begränsar Terpjenjebukten. Den högsta toppen är i dessa berg Tiara (591 m.). Utefter västra kusten åter går, s. om ofvannämnda tvärdal, öns hufvudkedja ända ned till dess sydligaste udde, Kap Notoro. Denna kedja anses ha en medelhöjd af 900 m., men stiger i toppen Lopatinskij (47° 30′ n. br.) till 1,186 m. I sin norra del består kedjan af hård sandsten från krit- eller tertiärperioderna, men s. om 48° n. br. förhärska kristalliniska skiffrar. På dess västra sida finnas stenkol, i de inre delarna äfven granit, diorit och porfyr. Sydöstra delen af S. utgöres af en bergfylld halfö, som afslutas med udden Aniwa l. Siretoko och i ö. omsluter Aniwabukten. Kusten har en längd af 2,800 km., men saknar alldeles hamnar för större fartyg. Tyms breda flodmynning och den s. därom belägna Nabilbukten äro de enda goda ankarplatserna för mindre farkoster. — Klimatet utmärkes genom kalla vintrar och svala somrar. I Dui och Aleksandrovsk har juli resp. $16{,}7°$ och $16{,}8°$ och jan. — $16{,}8°$ och — $19{,}8°$, och årsmediet är $0{,}5°$ och 9°. Under vintern rasa våldsamma stormar, om sommaren förekommer ofta dimma. Regnmängden är ungefär lika på båda kusterna, mer i de södra än i de norra delarna, där den sjunker till 540 mm., af hvilka hälften faller under aug.—nov. — Vegetationen utgöres af en blandning af nordiska och mellanjapanska former. 92 proc. af ytan upptagas af skog i tre olika höjdzoner. Ofvan kusternas och dalarnas tundraområden följer det nedersta skogsbältet, som i södra delen består af ren löfskog (alm, hvitbjörk, lönn), men längre mot n. är blandad

ll lärkträd och andra barrträd. På flodstränma träffas rosor och *Cornus sibirica*, på flodna höga popplar, askar och cedrar. Den andra gszonen, barrträdens zon, når i n. 500 m., i s. —1,000 m. höjd och består af ädelgranen *ies sachalinensis* och granen *Picea ajanensis*, förra i s., den senare i n. Därefter följer den löfskogszonen, i hvilken *Betula ermanni* och *undinaria kurilensis* förhärska. Högst upp bilen nästan ogenomtränglig gördel af *Pinus nbra pumila* öfvergång till den alpina dvärgzan. Den mongoliska eken (*Quercus mongolica*) trängt in på västra kusten och bambubuskar den södra. Af vilda djur märkas björn, räf, skoxen, ren, hjort, rådjur, sobel (i stor mängd) hafsutter. I floderna fångas lax, i hafvet torsk, , sjötunga m. m. Tigern öfverskrider ibland isbelagda La Pérousesundet. Det vanligaste sdjuret är hunden, som användes till dragdjur. star och nötkreatur ha införts af ryssar och aner. — Befolkningen utgjorde 1913 56,812 inv., raf inom den ryska delen 14,200 och inom den anska 42,612. Urinvånarna, omkr. 4,500 per, bestå hufvudsakligen af giljaker i n. och o i s., dessutom orotjer o. a. och tunguser, några ndra kineser och koreaner. Efter 1905 ha många aner inflyttat. Af ryssarna, hvilka torde utra inemot en tredjedel af hela befolkningen, är kr. hälften förvista fångar. Efter 1880 bedrifva väl ryssarna äfven en systematisk kolonisation ön. Där odlas potatis, hvete och något korn, fre och råg, men de viktigaste inkomstkällorna o jakt och fiske. De ryske deporterade arbeta stan uteslutande i kol- och järngrufvor samt vid oduktionen af nafta, som i stor mängd förekomer i öns norra del, i synnerhet kring Nabilbukten. Den förste europé, som kom till S., var holndaren Vries (1643); att landet var en ö, upptäcktes först La Pérouse (1787). Den första kartläggningen verkställdes af kapten Nevelskij (1849 –52). På 1700-talet var S. skattskyldigt under ina, men 1855 delade Ryssland och Japan ön mellan sig så, att Ryssland fick norra delen och Japan södra. Genom fördraget 22 aug. 1875 afstod dock det senare landet sin andel i utbyte mot Kurilerna. 1905 måste likväl Ryssland afträda S. s. om 50° n. br. till Japan. Ryssarna ha användt ön som förvisningsort sedan 1875, hvilket medfört, att de sociala förhållandena äro mycket dåliga. De viktigaste orterna äro Korsakovskij vid Aniwabukten, hufvudort för fisket, som lämnar omkr. 30 mill. kg. fisk årligen, samt de på västkusten belägna Aleksandrovskij, ryske guvernörens säte, och Port Dui, medelpunkten för stenkolsbrytningen, den största straffkolonien och den mest besökta sjöstaden.

Litt.: Poljakov, "Reise nach der insel S. 1881–1882" (ty. öfv., 1884), Immanuel, "Die insel ..." (i "Petermanns mittheil." 1894), Doroschewitsch, "Die verbrecherinsel S." (1903), Labbé, "Un bagne russe" (s. å.), Hawes, "In the uttermost East" (s. å.), Funke, "Die insel S." (1906), Ich Isbert, "Geschichte, natur und bedeutung der insel S." (1907). J. F. N.

Sacha'rja. Se Sakarias.

Sa'chau, Karl Eduard, tysk orientalist, f. 20 juli 1845 i Neumünster, 1869 e. o. och 1872 ord. professor i semitiska språk vid universitetet i Wien, 1876 professor i orientaliska språk i Berlin, vistades 1879—80 för vetenskapliga forskningar i Syrien och Mesopotamien, utnämndes 1887 till direktor för det nyinrättade seminariet för orientaliska språk i Berlin och företog 1897—98 en forskningsresa till Babylonien och Assyrien. Både som vetenskaplig författare och akademisk lärare är S. mycket framstående; i sina egna skrifter har han företrädesvis behandlat de arameiska dialekterna, i synnerhet syriskan, men därjämte ha hans forskningar sträckt sig äfven till arabisk och eransk filologi. Äfven svenska orientalister ha studerat vid universitetet och seminariet i Berlin, och på den nutida semitiska forskningen i Sverige har S. utöfvat ett ganska betydande inflytande. Det orientaliska seminariets kraftiga utveckling under sin snart trettioåriga tillvaro är likaledes till stor del S:s förtjänst. Bland hans skrifter märkas *Gawâliḳî's Almu'arrab* (om lånord i arabiskan, 1867), *Inedita syriaca. Eine sammlung syrischer übersetzungen von schriften griechischer profanliteratur* (1870), *Chronologie orientalischer völker von Albîrûnî* (1878), *Chronology of ancient nations, an english version of the arabic text of the Âthâr-ulbâḳiya of Albîrûnî or Vestiges of the past, transl. and ed., with notes and index* (1879), *Syrisch-römisches rechtsbuch aus dem fünften jahrhundert* (tills. med K. G. Bruns, 1880), *Reise in Syrien und Mesopotamien* (1883), *Alberuni's India, an account of the religion, philosophy, literature, chronology, astronomy, customs, laws and astrology of India about A. D. 1030* (arabisk text, 1887; jämte engelsk öfv., 2 dlr, 1888, ny uppl. 1910), *Catalogue of the persian, turkish, hindûstânî, and pushtû manuscripts in the Bodleian library, I. The persian manuscripts* (fortsatt och utg. af H. Ethé, Oxford 1889), *Skizze des fellichidialekts von Mosul* (i "Abhandlungen der kgl. preussischen akademie der wissenschaften" 1895), *Muhammedanisches recht nach schafiitischer lehre* ("Lehrbücher des seminars für orientalische sprachen", bd 17, 1897), *Verzeichniss der syrischen handschriften* ("Die handschriften-verzeichnisse der kgl. bibliothek zu Berlin", bd 23, 2 dlr, 1899), *Am Euphrat und Tigris* (1900), *Syrische rechtsbücher* (3 dlr, 1907—14), *Drei aramäische papyrusurkunden aus Elephantine* (i "Abhandl. der kgl. preuss. akad. der wiss.", 1907), *Aramäische papyrus und ostraka aus einer jüdischen militär-kolonie zu Elephantine* (2 bd, 1911) och *Denkschrift über das seminar für orientalische sprachen* (1912). Därtill komma många uppsatser i preussiska vet. akad:s "Sitzungsberichte" och andra periodiska publikationer. Dessutom är S. redaktör för "Lehrbücher des seminars für orientalische sprachen zu Berlin", "Archiv für das studium deutscher kolonialsprachen", "Mitteilungen des seminars für orientalische sprachen zu Berlin" och preussiska vet. akad:s edition af "Ibn Saad, Biographien Muhammeds, seiner gefährten und der späteren träger des islams", där han själf bearbetat bd III, 1 (1904). Se "Festschrift E. S. zum siebzigsten geburtstage gewidmet von freunden und schülern. In deren namen herausgegeben von G. Weil" (1915). K. V. Z.

Sacher-Masoch, Leopold von, österrikisk författare, f. 27 jan. 1835 i Lemberg, d. 9 mars 1895 i Lindheim, speciminerade 1855 för docentur i historia vid högskolan i Graz, men lämnade snart den lärda banan, för att egna sig uteslutande åt vitterheten. Hans område var så godt som uteslutande patologiska kärlekshistorier; särskildt gärna sysslade han med den sjukliga form af könsdrift, som efter honom kallats masochism (se därom Sadism). Af hans arbeten kunna nämnas som de mest kända första delen af en novellcykel, *Das vermächtnis Kains* (1870—77), *Falscher Hermelin* (1873), *Russische dorfgeschichten* (1873—74), *Liebesgeschichten aus verschiedenen jahrhunderten* (1874) och *Judengeschichten* (1878 ff.). Ofta falla hans arbeten utanför skönlitteraturens råmärken; i psykologisk vittnesgillhet äro de emellertid till en viss grad öfverlägsna många högst omtyckta verk. Några af S:s berättelser äro öfv. till sv. Se Schlichtegroll, "S. und der masochismus" (1901). — S:s hustru sedan 1873, Aurora von Rümelin, f. 1847 i Graz, skref under signaturen Wanda von Dunajew berättelser och romaner och offentliggjorde 1906 den hemska skildringen af sitt äktenskap, *Meine lebensgeschichte.*

Sacheverell [sə|e'vərel]. 1. William S., engelsk politiker, f. 1638, d. 9 okt. 1691, var förmögen godsegare i Derbyshire, valdes 1670 till medlem af underhuset och blef där en bland de djärfvaste oppositionsmännen mot Karl II:s och hofvets politik. Efter T. Oates' (se d. o.) afslöjanden (1678) om en förment katolsk sammansvärjning var S. den förste, som framkastade tanken på konungens broder Jakobs uteslutande från tronföljden. Han deltog ej i det politiska lifvet under Jakob II:s regering (1685—88), men invaldes efter statshvälfningen 1689 ånyo i underhuset och framträdde där som en bland whigpartiets ledande män. S:s parlamentariska vältalighet beundrades mycket af hans samtid. Jfr G. Sitwell, "The first whig" (1894). — 2. Henry S., engelsk präst och politiker, f. omkr. 1674, d. 5 juni 1724, studerade i Oxford, där han 1701—13 var fellow vid Magdalen college och 1708 blef teol. doktor. Han gjorde sig som predikant i S:t Saviour's (i Southwark) bekant genom politiska predikningar och väckte 1709 oerhördt uppseende genom två predikningar, den ena (15 aug.) hållen i Derby och den andra (5 nov.) i S:t Paulskatedralen, i hvilka han på det häftigaste utför mot whigpartiet för de faror, hvarmed dess politik enligt hans mening hotade kyrkan. Personliga anspelningar i predikningarna mot ministern S. Godolphin föranledde denne att genomdrifva ett inskridande mot den djärfve predikanten, hvilken därigenom kom att i den stora allmänhetens ögon framstå som martyr. Beslut om åtal mot S. inför öfverhuset för högförräderi (genom "impeachment") fattades dec. 1709 af underhuset. Under rättegången (febr.—mars 1710) förekommo häftiga gatuoroligheter; domen lydde allenast på tre års suspension från predikorätt, firades af S:s anhängare som en seger och bidrog väsentligt till whigministärens fall hösten s. å. Den nya toryministären gaf 1713 S. ett indräktigt pastorat, S:t Andrews i Holborn; den fåfänge mannen dolde ej sitt missnöje med, att belöningen ej blef ansenligare, och råkade snart i långdragna tvister med sina församlingsbor. 1—2. V. S—g.

Sachlikis, Stefanos, nygrekisk (bysantinsk) diktare i andra hälften af 1400-talet, från Kreta, som då behärskades af venezianerna, en värdig pendang till Depharanas (se d. o.). S. har författat två "lärodikter", i hvilka den gråhårige syndaren under förevändning att meddela goda råd åt en ung man på ett sällspordt rått och groft sätt beskrifver kurtisanernas lefnad och karaktärslyte. Jfr K. Krumbacher, "Geschichte der byzantinischen litteratur" (2:a uppl. 1897) och där anförda upplagor af S:s verk och kommentarer därtill. J. C.

Sachs. 1. Simon S., affärsman, f. 7 juni 1839 i Walldorf, Sachsen-Meiningen, d. 8 jan. 1907 i Stockholm, där han bosatt sig 1855 och 1864 öfvertagit sin svärfader J. Lejas affär, som han utvecklade till den förnämsta i sitt slag. S var en tid turkisk generalkonsul och en af föreståndarna för mosaiska församlingen i Stockholm. För att hedra honom och hans hustru, Matilda (f. 1848, d. 1906), donerade 12 febr. 1907 hans son (se S. 2) och måg A. Thiel 400,000 kr. till Stockholms stad för inrättande af ett spädbarnssjukhus. Barnsjukhuset Simon och Matilda Sachs' minne (se fig.), vanligen kalladt Sachsska barnsjukhuset, utomordentligt vackert beläget i Årstalunden, i stadsdelen Södermalm, uppfördes (efter arkitekten I. Tengboms ritningar) och inreddes för en kostnad af 346,000 kr., öppnades 9 mars 1911 samt har 54 platser för invärtes sjuka späda barn och 4 platser för medföljande mödrar. 1915 vårdades där 306 sjuka barn och intogos 55 mödrar (i flertalet fall för att amma sina sjuka barn). Utgifterna stego s. å. till 65,442 kr., inkomsterna till 5,507 kr. i afgifter för betalande patienter och 5,682 kr. i räntor af donationsmedlen. Flertalet patienter vårdas således på kommunens bekostnad. Öfverläkare är alltsedan sjukhusets öppnande docenten vid Karolinska institutet Harald Ernberg.

Barnsjukhuset Simon och Matilda Sachs' minne.

2. Josef Ernst S., den föregåendes son, affärsman, f. 4 jan. 1872 i Stockholm, blef student där 1890, egnade sig åt kommersiella studier i utlandet, blef efter faderns tillbakaträdande chef för firman Josef Leja och 1902 verkställande direktör i det då genom sammanslagning af denna

na och firman K. M. Lundberg bildade Norka kompaniet. Detta affärsföretag fick storarutveckling och är efter inflyttningen 21 sept. 15 i sitt nya 1913—15 efter F. Bobergs ritgar uppförda palats i hörnet af Hamn- och geringsgatorna i Stockholm Nordens största varuS (se d. o.). S. är led. af styrelsen i flera nk-, trafik- och försäkringsbolag, i Stockholms ljenämnd för handel, sjöfart och industri (sedan 04) och fullmäktig i Stockholms handelskamre (sedan 1907) m. m. Han har varit led. af lings- och patentlagstiftningskommittéerna och attes 1914 i tull- och arbetslöshetskommissiorna samt har verksamt biträdt vid utställninrna i Turin (1902), Petersburg (1908), Stockolm (1909), Malmö (1914) och San Francisco 915), hvarjämte han 1914 tog initiativet till det ra officiella konstindustrilotteriet och är ordf. i mmittén för detsamma. 1. H. E—g.

Sachs, Hans, tysk skald, f. 5 nov. 1494 i ürnberg, där hans fader var skräddare, d. där jan. 1576, genomgick latinskolan i sin födelsead, men blef därefter satt i skomakarlära. Efter åtskilliga års gesällvandring i södra och i nordvästra Tyskland erhöll han 1517 mästerbref i Nürnberg och tillbragte där återstoden af sitt lif. En minnesvård öfver honom restes i Nürnberg 1874. Redan som skomakarlärling fick S. undervisning i mästersångarnas konst, och under sina vandringsår öfvade han sig flitigt däri. Efter sin terkomst till fädernestaden slöt han sig genast till ästersångarnas därvarande ”sångskola” och gaf ensamma genom sin ovanliga poetiska begåfning n vida högre lyftning än den, hvartill detta slags ångskolor någonsin förut hade kunnat höja sig. Under de sextio år af sin lefnad, som han egnade sig t skaldskap och skomakeri, utvecklade han åtminstone i det förra en häpnadsväckande produktivitet. Man har räknat ut, att han skref 114 större och mindre dikter om året. Påverkad af reformationen, vilken han omfattade med känsla och öfvertygelse, log han sig på att skrifva sånger med kyrkoreformatoriskt innehåll samt bidrog dymedelst ej litet därtill, att reformationen vann insteg i de borgerliga kretsarna. Märkligast bland hans skaldestycken af detta slag är *Die wittenbergisch nachtigall*, hvarmed han 1523 hälsade Luthers uppträdande; han behandlade han de religiösa frågorna mest i dialogens form. Hans största betydelse ligger dock icke i hans religiösa författarskap, utan i hans världsliga diktning, som blef allt rikare och djupare, ju äldre han blef. På höjden af sin tids bildning, med grundlig beläsenhet såväl i bibeln och allehanda teologiska arbeten som ock i den på tyska öfversatta grekisk-romerska litteraturen, i den italienska novell-litteraturen, i den tyska sagolitteraturen, med rik erfarenhet ej allenast från sitt lif i Nürnberg, utan ock från sina vandringsår, kom S. att stå högt öfver alla samtida tyska skalder, såväl genom innehållets gedigenhet och formernas mångfald som genom harmonien mellan innehåll och form. Främst bland hans arbeten märkas på det episka området hans poetiska berättelser och ”schwänke” (se Schwank), på det dramatiska hans fastlagsspel, ehuru dessa sista ej äro annat än dialogiserade berättelser, utan någon egentlig handling och i saknad af tidsenlig karakteristik. S. var 1500-talets skickligaste berättare. Ännu, efter århundraden, verkar han genom sin naiva friskhet, sin kvicka skalkaktighet, sin glada lefnadsvishet och den stora säkerhet, hvarmed han skildrat Nürnbergslifvet, som om den fria riksstaden Nürnberg utgjorde hela världen. Glömd några årtionden efter sin död, blef han först mot slutet af 1700-talet genom Goethes lefvande intresse för honom framdragen ur förgätenheten och åter uppskattad till sitt rätta värde. Själf utgaf S. tre samlingar vers och prosa, under den gemensamma titeln *Sehr herrliche schöne und wahrhaffte gedicht, geistlich und weltlich* o. s. v. (1558, 1560 och 1561). Dessa samlingar, som efter hans död efterföljdes af två andra (1578 och 1579), upplefde rätt många upplagor. I senare tid har man upptäckt en mängd outgifna, handskrifna arbeten af S., i Zwickau. Dresden, Göttingen och Wolfenbüttel. En fullständig tryckt upplaga af S:s verk finns ännu icke trots de 25 band (1871—1902), som litteraturföreningen i Stuttgart utgett genom A. von Keller och Edm. Goetze. Melodierna till hans mästersånger finnas i Münzers uppl. af Adam Puschmans ”Singebuch” (1907). Jfr Drescher, ”Die nürnberger meistersinger-protocolle” (1898). Den bästa biografien öfver S. är Schweizers ”Un poète allemand au XVI:e siècle. Étude sur la vie et les œuvres de Hans S.” (1889). S. har gett stoff till Wagners musikdrama ”Die meistersinger von Nürnberg” (1868) och M. Greifs drama ”Hans Sachs” (1894). (Kj—t.)

Sachs, Karl Ernst August, tysk lexikograf, f. 1829 i Magdeburg, d. 1909, öfverlärare vid realgymnasiet i Brandenburg a. H., är känd som utarbetare af den synnerligen rikhaltiga, pålitliga och praktiska franska ordboken *Encyklopedisches französisch-deutsches und deutsch-französisches wörterbuch* (2 dlr, 1869—80; af den kortare editionen, skolupplagan, 2 dlr, 1873—80, har en mängd uppl. utkommit).

Sachs, Julius von, tysk växtfysiolog, f. 2 okt. 1832 i Breslau, d. 29 maj 1897 i Würzburg, blef docent i Prag 1857, professor i naturhistoria vid Poppelsdorfs landtbruksakademi 1861, i växtfysiologi där 1863, i botanik i Freiburg im Breisgau 1867 och i Würzburg 1868. S. var ej blott en af de mångsidigaste och verksammaste växtfysiologerna i nyare tid, han var också en nydanare inom denna vetenskap genom sina rika uppslag och framför allt genom införandet af experimentella metoder, för hvilka han själf uppfann flera instrument, som ännu äro oumbärliga hjälpmedel inom växtfysiologien (se Auxanometer och Klinostat). Under S:s ledning var därför Würzburgs fysiologiska institut det ryktbaraste på sin tid, och dess publikationer ”Arbeiten des botanischen institutes in Würzburg”

blefvo af det största gagn för vetenskapen. Det är till stor del S:s förtjänst, att fysiologien fr. o. m. 1800-talets sista årtionden nått en ställning, jämbördig med morfologiens och anatomiens.

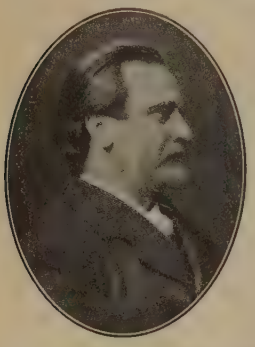

De viktigaste föremålen för S:s egna undersökningar voro dels växternas tillväxt, rörelser, riktning och ställning under yttre krafters påverkan, t. ex. i *Ueber den einfluss des tageslichtes auf neubildung und entfaltung verschiedener pflanzenorgane* (1863), *Wirkung des lichtes auf die blütenbildung unter vermittelung der laubblätter* (1865), *Ueber wachsthum und geotropismus aufrechter stengel* (1873), *Ueber orthotrope und plagiotrope pflanzenteile* (1879), *Ueber die wirkung der ultravioletten strahlen auf die blüthenbildung* (1887), dels också ämnesförflyttningen i groende frön och växter på olika stadier, t. ex. i *Vegetationsversuche mit ausschluss des bodens ... von mais, bohnen* etc. (1860), *Untersuchungen über die keimung der schminkbohne* (1859), *Zur keimungsgeschichte der gräser* (1862), *Zur keimungsgeschichte der dattel* (s. å.) och *Untersuchungen über das verhalten von stärke, zucker und eiweissartigen stoffen bei der entwickelung der maispflanze* (s. å.). Därjämte undersökte han klorofyllkropparnas fysiologiska förhållanden och stärkelseproduktionen genom dem samt klargjorde cellernas anordning i växtkroppen (så t. ex. härrör från S. indelningen i hud-, grund- och strängväfnad). Af största betydelse för den vetenskapliga botanikens skärpa, vidgande och fördjupande voro S:s läroböcker för den högre undervisningen, *Handbuch der experimentalphysiologie der pflanzen* (1865), *Lehrbuch der botanik* (1868; 4:e uppl. 1874) och dennas fortsättning *Vorlesungen über pflanzenphysiologie* (2 dlr, 1882; ny uppl. 1887), omfattande 46 afh. öfver näringslifvet, tillväxten, rörelserna och fortplantningen. S. författade äfven *Geschichte der botanik* (1875), måhända den originellaste framställningen af botanikens historia och begränsad till de verkliga framstegen inom vetenskapen. I detta arbete begick han dock det misstaget att nedsätta Linnés vetenskapliga lifsgärning, en följd af S:s ensidigt fysiologiska synpunkt och otillräckliga källstudier. C. Lmn.

Sachs [sä'ks], Edwin, engelsk arkitekt, f. 5 april 1870 i London, studerade i arkitektskolan i Charlottenburg och är från 1892 bosatt i London. S. är specialist på teaterbyggnader, har uppfört och inredt flera moderna dylika i London och annorstädes (rådfrågades bl. a. 1902 vid byggandet af Dramatiska teatern i Stockholm) samt har utgett en rad arbeten, t. ex. *Modern opera houses and theatres* (3 dlr, 1896—98), *Stage construction* (1898). G—g N.

Sachsare (lat. *sa'xones*), en germansk folkstam, som tidigast omnämnes af Ptolemaios (omkr. 150 e. Kr.). Den hade då sina boplatser inom ett litet område vid Nordsjökusten, ungefär i det nuv. Holstein. Namnet härledes af det korta stensvärd (''sahs''), som sachsarna begagnade. Då namnet härnäst förekommer, mot slutet af 200-talet, betecknar det emellertid ett större folkförbund, i hvilket efter hvarandra *chauker, angrivarier* (*engrer*) och *cherusker* (se dessa ord) uppgingo. Sachsarna gjorde plundringståg mot Galliens och Britanniens kuster. Vid början af 400-talet bära Galliens nordkust och Britanniens sydöstkust namnet *Litora saxonica* (''de sachsiska kusterna''); jämte anglerna deltogo äfven sachsare i Britanniens eröfring vid 400-talets midt (se Angelsaxar, Angler och England, sp. 602—603). Frankiska rikets uppkomst hindrade dem däremot att varaktigt sätta sig fast i Gallien. Efter år 500 nämnas sachsarna icke längre som ett sjöfarande folk (deras maktställning på hafvet öfvergick till friserna), men i Germanien utvidgades alltmer deras välde. Sedan de i förening med frankerna 531 krossat thüringarnas mäktiga rike, blefvo de själfva den ledande stammen i Nord-Tyskland. Det område de behärskade sträckte sig i v. nära nog till Rhen, i s. till Sieg och Harz, i ö. ungefär till Elbe och Saale. Men detta område bildade ingen politisk enhet, endast i krigstid framträdde *hertigen* som hela folkets ledare. Bland de sinsemellan oberoende stammarna urskilde man sedan 700-talet fyra grupper: engrerna vid Weser, östfalerna ö. och västfalerna v. om dessa samt nordalbingerna mellan Elbe (lat. *Albis*) och Eider. Ståndsskillnaden var starkare utpräglad hos sachsarna än hos andra germanska folk; den säkerligen från gamla höfdingaätter stammande adeln hade en dominerande ställning, som framför allt hvilade på dess stora rättigheter öfver den halffria befolkningen. Sachsarna höllo envist fast vid sina gamla gudar och gjorde hårdnackadt motstånd mot alla omvändelseförsök. Karl Martell och hans son Pippin, som sökte bringa dem till underkastelse under frankiska riket och den kristna tron, vunno endast partiella framgångar. Först Karl den store lyckades kufva det trotsiga och frihetsälskande folket. Från år 772 företog han upprepade krigståg in i hjärtat af sachsarnas land. Genom uppförande af starka borgar, genom hänsynslösa härjningar, massafrättningar o. s. v. utmattade han sina motståndares krafter, och redan 777 kunde han hålla en riksdag i Paderborn, där de underkufvade lofvade honom trohet och massvis läto döpa sig. Men den stränghet, hvarmed han sökte undertrycka den hedniska kulten och införa frankiska kyrkliga inrättningar, väckte en hejdlös förbittring. En förnäm västfal Widukind framträdde som själen i motståndet. Det ena fruktansvärda upproret aflöste det andra, å ömse sidor kämpades med växande förbittring. 783 vann Karl emellertid två afgörande segrar vid Detmold och vid Hase. 785 uppgaf Widukind striden och mottog dopet. Under de nya uppror, som utbröto 792—804, begagnade Karl med förkärlek utvägen att förflytta stora delar af den sachsiska befolkningen från dess hemland. (Därom vittna ännu ortnamn i mellersta och södra Tyskland.) I dessas ställe kommo frankiska kolonister. — I det eröfrade landet upprättades åtta biskopsstift (Osnabrück, Verden, Bremen, Paderborn, Minden, Halberstadt, Hildesheim och Mün-

); för dess världsliga förvaltning insattes grefoch markgrefvar. Den af Karl utfärdade *lex onum* (''sachsarnas lag''; troligen 802) bekräfde den sachsiska adelns rättigheter och bidrog att ona den med frankerna. Efter 804 hör man ej er längre talas om slitningar, sachsarna blefvo gna mot riket och sin nya tro och kämpade rsonligt med sina hedniska grannar venderna nordmännen. Då det alltmer försvagade karoiska riket ej förmådde ge tillräckligt skydd, jade en rik och ansedd adlig släkt, *ludolerna*, att taga ledningen i de permanenta gränsderna mot slaverna. Dess stamfader Ludolf 866) bekläddes af konung Ludvig den tyske markgreflig rättighet och nämnes en gång som ttig öfver de östlige sachsarna. Hans andre son, to (d. 912), utöfvade på konung Konrads tid klig hertiglig myndighet, och Sachsen räknades n denna tid som ett af de fem tyska *stamhertigmena*. Vid denna tid förenades Thüringen med hsen. Då med Ottos son Henrik (se d. o., 449—450) ludolfingernas ätt 919 vann tyska nan, förblef Sachsen till en början h. o. h. ler konungens omedelbara förvaltning. Men den hsiska hertigvärdigheten återupprättades 960, Henriks son Otto I (936—973) öfverlät hertdömet åt grefve Herman Billung (d. 973). ll en början var den hertigliga myndigheten inränktare än de forne stamhertigarnas, men Hernns ättlingar, *billungarna* (se d. o.), visste att utäga sina befogenheter och sin självständighet. De iliske kejsarnas sträfvanden att häfda sin myndigt i Sachsen (kejsar Henrik III byggde t. ex. borg i Goslar, där han gärna vistades) ötte motstånd från både hertigarna och adeln; der kejsar Henrik IV var Sachsen härden för rmannaoppositionen mot konungen (det stora hsaruppror 1073—75). Billungarna fullföljde derna mot sina slaviska grannar; men de eröfngar, som därunder gjordes ö. om Elbe och ale och som organiserades i markgrefskap, mmo ej i varaktig politisk förbindelse med hergdömet Sachsen. Då ätten utslocknade, 1106, förmades Sachsen åt Lothar af Supplinburg; nne, själf vorden kejsare, gaf det i sin tur 1137 hertigen af Bajern, Henrik den stolte (se enrik, sp. 429) af huset *Welf*, som på mörnet härstammade från den gamla hertigätten. enriks son, Henrik Lejonet (1142—80) ann genom sina eröfrings- och omvändelsetåg ot slaverna stora områden (bl. a. större delen nuv. Mecklenburg) åt sitt hertigdöme och däred också åt den tyska kulturen. Men den katrof, som 1180 drabbade honom (se vidare Henik, sp. 430), gjorde också slut på hertigdömet achsen i dess forna utsträckning. Henrik fick bekälla endast sina familjegods (se Braunschweig); en hertigliga värdigheten i de västliga delarna f landet (Westfalen) tillföll ärkebiskopen af Köln, ch åtskilliga furstar, som förut stått under den achsiske hertigens öfverhöghet, erkändes som riksmedelbara. Den nye hertigen af Sachsen, Bernard (d. 1212), af huset *Askanien*, fick på in lott endast några smärre områden vid mellersta ch nedre Elbe. Detta hertigdöme (det *yngre hergdömet Sachsen*), som f. ö. 1260 delades på två rinjer, *S.-Lauenburg* (se Lauenburg 1) och *S.-Wittenberg*, har i Tysklands historia spelat blott en underordnad roll. Efter långvariga strider fick den wittenbergska linjen sin rätt att deltaga i kejsarvalet, sin *kurfurstevärdighet*, bekräftad 1356. 1423, då denna linje utslocknade, förlänades dess länder och kurfurstevärdigheten åt markgrefve Fredrik af Meissen, af huset *Wettin* (se vidare Sachsen, konungarike. Historia).

Ännu långt efter sedan det gamla Sachsen som politisk enhet upphört, kvarlefde medvetandet om en enhetlig sachsisk stam. Sachsare var länge beteckning på Nord-Tysklands befolkning öfver hufvud (däri inbegripet folket i de från slaverna vunna områdena ö. om Elbe och Saale, fastän kolonisterna i dessa bygder endast till ringa del voro af sachsisk härkomst). Med ''Neder-Sachsen'' (ty. *Niedersachsen*) betecknades länge landet mellan Elbe och Weser, medan ''Öfver-Sachsen'' (ty. *Obersachsen*) fick utmärka de (mestadels utanför det gamla hertigdömet Sachsens gränser belägna) länder, som tillhörde huset Wettin. Den allmänna ''sachsiska rätten'' (*Sachsenrecht*), som utbildats i motsättning till den i Syd-Tyskland härskande frankiska, häfdade bättre och längre än denna sin egenart gentemot den från omkr. 1500 inträngande romerska rätten. Först genom 1800-talets lagstiftning har den h. o. h. förlorat sin giltighet. N. H—tz.

Sachse-Hofmeister [-håfmajster], Anna, tysk operasångerska, f. 1852 nära Wien, d. 1904 i Berlin, debuterade 1870 i Würzburg som *Valentine* i ''Hugenotterna'', hade 1872—82 anställning i Frankfurt a. M., Berlin, Dresden och Leipzig och var 1882—89 primadonna vid hofoperan i Berlin. Hon blef 1878 gift med operatenoristen d:r Max Sachse. Genom röstens fullklang, praktfullt yttre och poetiskt behag i spelet utmärkte hon sig i synnerhet i stora dramatiska roller, från Glucks t. o. m. Wagners. E. F—t.

Sachsen. 1. Forntyskt land, hvars område var högst olika under olika tider. Se Sachsare. — 2. Kurfurstendöme 1356—1806, sedermera konungarike. Se Sachsare och art. Sachsen här nedan. — 3. Storhertigdöme. Se Sachsen-Weimar-Eisenach. — 4. Preussisk provins. Se sp. 287.

Sachsen, konungarike (se karta till art. Tyskland), är till ytvidden den femte, till folkmängden den tredje i ordningen bland Tyska rikets stater. Det gränsar i s. till Böhmen, i v. till Bajern, Reuss, Weimar, Sachsen-Altenburg och preussiska prov. S., i n. till nämnda provins och i ö. till Schlesien. Arealen utgör 14,993 kvkm. S. är till största delen uppfylldt af de nordtyska bergen, men öfvergår i n. vid preussiska gränsen i den nordtyska lågslätten. Längst i s. löper Erzgebirge med topparna Kahle berg (904 m.) och Auersberg (1,018 m.). Nästan parallellt därmed går en mindre vidsträckt, men tydligt utpräglad bergskedja (das Sächsische Mittelgebirge), från Leuben till Glauchau. Längre mot n., från Strehla till Borna, finnes en höjdsträckning, hvars ansenligaste spets dock ej uppnår mer än 314 m. I ö. förenas Erzgebirge och Riesengebirge af Lausitzbergen och det s. k. *Sachsiska Schweiz*, en sandstensås af 30—37 km. längd. Landets högsta berg är Fichtelberg (1,213 m., enl. annan uppgift 1,204

m.), i Erzgebirge, dess lägsta punkt (87 m. ö. h.) ligger vid Elbes öfvergång till preussiskt område. Vattendragen äro många; de flesta, såsom Schwarze och Weisse Elster (med Pleisse), Spree och Mulde, äro bifloder till Elbe, hvilken från Böhmen inträngер i Sachsiska Schweiz och med sitt 122 km. långa lopp utgör landets förnämsta vattenväg. Neisse, Oders biflod, genomflyter landet på en sträcka af 38 km. Sjöar saknas; däremot finnas flera kanaler. I S:s geologiska byggnad äro nästan alla geologiska formationer representerade. I östra delen af Erzgebirges område förhärskar gnejs, i den västra glimmerskiffer. Det största granitområdet ligger mellan Meissen och Görlitz, men "granitöar" uppdyka f. ö. här och där. De äldre paleozoiska lagren (kambrium, silur, devon) äro mäktigast i Vogtland (i västra S.). I Erzgebirge-bäckenet (sänkan mellan Erzgebirge och Mittelgebirge) ligger stenkolsformationen, på ett underlag af permiska bildningar (rothliegende), likaså i mindre omfång vid Dresden. Från kritiden härstamma Elbes sandstensberg; tertiära lager finnas mest vidsträckt s. om Leipzig och omkring Zittau (längst i ö.), på båda ställena rika på brunkol. Basalt, porfyr, fonolit m. fl. eruptiv uppträda mångenstädes, speciellt i Oberlausitz. Slutligen utgöres låglandet af alluviala och diluviala bildningar. — Klimatet är behagligt, med en medeltemperatur af 6—7° R. och en årlig regnmängd af 568 mm., i bergstrakterna ända till 771 mm.

Befolkningens antal 1910 var 4,806,661, hvaraf 2,323,903 män och 2,482,758 kvinnor, hvilket utgör 320 inv. på 1 kvkm. Bortsedt från de fria riksstäderna har ingen af Tysklands stater en så tät befolkning; icke ens Belgien eller England nå upp till denna siffra. Folkmängdstillväxten har varit mycket snabb (1834 hade S. icke fullt $1,_6$ mill. inv.). 1910 voro $93,_7$ proc. protestanter, de allra fleste tillhörande den evangelisk-lutherska statskyrkan, och $4,_9$ proc. katoliker; dock är konungahuset katolskt (sedan August II:s tid). Befolkningen hör till tyska folkstammen (se Sachsare), dock funnos 1900 28,727 personer, som förstodo endast vendiska, samt 12,282, som jämte vendiska talade äfven tyska. Dessa vender äro ättlingar af de slaviska folk, som en gång innehade hela S. I senare tider har industriens behof af arbetskraft ditlockat tjecher, polacker och ryssar, så att inalles omkr. 45,000 inv. 1900 talade endast slaviskt språk och omkr. 27,000 uppgåfvo både ett sådant språk och tyskan som modersmål. De största städerna äro (1910) Leipzig (589,850 inv.), Dresden (551,697 inv.), Chemnitz (293,761 inv.) och Plauen (121,272 inv.); dessutom finnas ytterligare 10 städer med öfver 20,000 inv. hvardera.

Näringar. Till hufvudnäringarna höra jordbruk och boskapsskötsel, hvilka nått hög utveckling. Af hela ytan upptogos 1907 60 proc. af åker, 14 proc. af äng, $1,_8$ proc. af trädgårdsjord, $20,_6$ proc. af skog, $3,_7$ proc. af byggnader eller improduktiv mark. Råg och hafre äro de viktigaste sädesslagen, därnäst hvete och korn. Därtill kommer odlingen af potatis och sockerbetor, af olika slags grönsaker och frukt samt af foderväxter. Kreatursstocken räknade 1912 175,400 hästar, 702,000 nötkreatur, 55,000 får, 657,000 svin och 133,000 getter. Trots sitt intensiva jordbruk kan dock S. icke producera spannmål och kött för landets eget behof. Endast 15 proc. af befolkningen lefver af åkerbruk. — *Skogsbrukets* produkter räcka ej för behofvet, utan sådana införas i stor mängd, mest från Österrike. — *Bergsbruket*, ehuru en viktig näringskälla, har ingalunda samma vikt som i äldre tider, då grufvorna, särskildt silfvergrufvorna, i Erzgebirge, utgjorde den viktigaste inkomstkällan; utsining och utländsk konkurrens ha reducerat deras betydelse eller tvungit till deras nedläggande. De viktigaste bergsbruksartiklarna äro numera stenkol i Erzgebirgebäckenet och brunkol, hvilkas brytning 1912 sysselsatte 32,505 personer och hvaraf produktionen steg till resp. $5,_{07}$ mill. och $5,_{03}$ mill. ton till ett värde af $80,_7$ mill. mark. Alla öfriga grufvor hade tills. blott 1,458 arbetare och ett produktionsvärde af $1,_4$ mill. mark.

Industrien är landets hufvudnäring, och S. är Tysklands förnämsta industriland. Hvar sjätte person (806,408 pers. 1912) är industriarbetare. Af största omfattning äro textil- och liknande industrier (255,766 arbetare), maskinindustrien (135,957 arb.), metallverken (67,018 arb.), skrädderierna (62,756 arb.), porslins- och glastillverkningen (57,223 arb.), trävaruindustrien (47,428 arb.) o. s. v. De viktigaste industristäderna äro Leipzig, Dresden och Chemnitz, som med sin omgifning är hufvudort för textilindustrien; f. ö. drifves denna öfver hela landet och har andra centra i Leipzig (ylleväfnader) och Dresden (linneväfnader). Maskinindustrien och metallförarbetningen ha likaledes sin hufvudort i Chemnitz; den keramiska industrien idkas särskildt i Elbedalen från Pirna till Meissen, i nordvästra Lausitz och vid Zwickauer-Mulde, glasindustrien i trakten af Dresden, den kemiska industrien i Dresden, Leipzig, Chemnitz, Zwickau, läderindustrien i Leipzig, Dresden och vid Freiburger-Mulde, sockerindustrien omkring Leipzig. Bland öfriga industrier må nämnas kvarnindustrien, öl- och sprittillverkningen, urfabrikationen, tobaks- och pappersindustrien, boktryckerier och bokbinderier, på hvilket område Leipzig står främst i Tyskland etc. Inalles funnos (1912) 33,555 fabriker. — S:s *handel* är synnerligen liflig och omfattande; den ingår som en del af Tyska riket och upptages ej i särskild statistik. — *Järnvägsnätet*, som nästan h. o. h. eges af staten, omfattade 1912 2,666 km. normalspåriga och 508 km. smalspåriga banor jämte 376 km. s. k. småbanor. — Liflig trafik drifves på Elbe, som är segelbar 57 km. inom S.

Andlig kultur. S. har ett väl utveckladt skolväsen. Folkskolorna äro af tre slag: lägre skolor, mellanskolor och högre folkskolor, till hvilka ansluta sig fortsättningsskolor, sammanlagdt 4,371 skolor med 915,720 barn (1912). För lärarutbildningen funnos 28 seminarier. För den högre undervisningen voro inrättade 19 gymnasier, 19 realgymnasier, 5 högre realskolor, 3 progymnasier och 37 realskolor; dessutom 5 högre flickskolor. Hela antalet lärjungar vid dessa anstalter var 33,442 (1913). Universitetet i Leipzig är ett af de största i Tyskland (5,351 studenter 1913).

sutom finnas tekniska högskolan i Dresden, stakademien där, handelshögskolan i Leipzig, njörskolan i Zwickau, statens tekniska läroan- t i Chemnitz, tekniska skolor af högre och e slag i flera städer, bergsakademien i Freiberg, gsinstitutet i Tharandt, skeppsskolor, landt- sskolor, trädgårdsskolor, handelsskolor etc. I sden finnes en vetenskapsakademi (inrättad 1846).

tatsförfattning och förvaltning. ännu gällande författning utfärdades 4 sept. 1, men har sedan ändrats flera gånger, senast 29. S. är ett konungarike, hvars krona är lig på manssidan efter lineal agnatisk följd. n medlem af Tyska riket eger det 4 röster i undsrådet och sänder 23 representanter till ka riksdagen. Landsrepresentationen (*die ständ- versammlung*) är delad på två kamrar. Den sta (f. n. 47 medlemmar) består af 34 på lifs- utsedda led. (2 kungliga prinsar, 3 egare af diatiserade gods, 2 representanter för familjen nönburg, 12 ombud för adliga godsegare, 10 dsegare utnämnda af konungen och 5 andra per- er utnämnda af konungen) och 13 represen- ter, som sitta i kammaren på grund af sitt bete (1 för universitetet i Leipzig, 4 kyrkliga ktionärer och ombud för 8 städer). Andra kam- aren består af 91 medlemmar, af hvilka 43 äro da af stads- och 48 af landtvalkretsar för 6 år. r valbarhet fordras 30 års ålder och att betala rekt skatt till staten, för valrätt att vara minst 25 och att betala sådan skatt. Hvarje väljare har tt till en röst, men kan erhålla en, två eller tre ster ytterligare, om han fyller vissa villkor med sseende på högre inkomst, värde af egande jord- stighet, vetenskaplig utbildning, vetenskapligt der konstnärligt yrke eller ålder (hvarje väljare ver 50 år får en tilläggsröst). Bägge kamrarnas edlemmar, utom de ärftliga och exofficioledamö- rna, ha 12 marks dagtraktamente. Kamrarna ha mma rättigheter och sammanträda en gång hvart- nnat år. — Statsförvaltningen ledes af sex mi- sterier (justitie-, finans-, inrikes-, krigs-, kultus- ch undervisnings- samt utrikesministeriet), hvil- as chefer bilda "das Gesammtministerium", den högsta kollegiala myndigheten. I administrativt länseende indelas S. i 5 *kreishauptmannschaften* Dresden, Leipzig, Chemnitz, Bautzen och Zwic- au), som delas i 27 *amtshauptmannschaften* l. *bezirke*. De tre största städerna ingå icke i något l'bezirk", utan äro självständiga förvaltningsområ- en. S. har en *oberlandesgericht* i Dresden, 7 *landgerichte* och 108 *amtsgerichte*. Högsta myn- ighet inom den evangelisk-lutherska landskyrkan tföfvar ett landskonsistorium i Dresden, hvarjämte nnes en kyrklig representation (*synoden*), bestå- nde af 40 lekmän och 33 andlige. Den refor- nerta kyrkan har två konsistorier (i Dresden och eipzig), den katolska ett katolskt konsistorium i Dresden. Rikets hufvudstad är **Dresden**. Den ordinarie **statsbudgeten** för finansperioden 1914—15 balanserar på 492,5 mill. mark; den .. o. på 75,3 mill. Bland inkomsterna härröra 312,4 mill. från domänerna och andra statens till- hörigheter och 105,1 mill. från direkta och indi- rekta skatter. Af utgifterna utgjorde omkostna- derna för kult och offentlig undervisning 40,5 mill. Matrikularbidraget till Tyska riket steg till 4 mill. mark. — **Statsskulden** utgjorde 1 jan. 1915 876,19 mill. mark.

Riksvapnet består af en två gånger klufven och tre gånger delad sköld, hvars sköldfot ytterligare är en gång klufven. Hjärtskölden, som upptar 5:e och 8:e fälten, har 10 tvärbjälkar, omväxlande svarta och gyllene, samt är belagd med den sachsiska gröna rutkransen (se d. o. med fig.) och krönt med hertigdömet S:s krona. I de öfriga 12 fälten äro konungarikets 12 landskaps vapen och på skölden fem tornerhjälmar. **Nationalfärgerna** äro hvitt och grönt. Om S:s ordnar se **Ordnar**, sp. 837.

Litt. Zemmrich, "Landeskunde des königreichs S." (i "Sammlung Göschen"). J. F. N.

Försvarsväsendet. Vid Nordtyska förbundets bildande 1867 ingick sachsiska armén i förbundets armé och ombildades i öfverensstämmelse med den preussiska. Sachsiska armén kom därvid att utgöra en särskild armékår med nummer 12. Efter olika ökningar af Tyska rikets armé bildades 1899 en ytterligare armékår med nummer 19. Öfver sachsiska armén har konungen af S. närmast befälet med biträde af krigsministern. Konungen utnämner och afskedar officerare med undantag af armékårchefer, som utnämnas och afskedas af tyske kejsaren efter samråd med konungen. Armén uppgår till 17 infanteriregementen, 2 jägarbataljoner, 8 kavalleriregementen, 8 fältartilleriregementen, 2 fot- (fästnings-)artilleriregementen, 2 pionjärbataljoner, 1 telegrafbataljon jämte afdelningar vid olika preussiska "verkehrstruppen", allt som allt med en fredsstyrka af 2,260 officerare, 56,766 man och 12,116 hästar (1913). C. O. N.

Historia. I st. f. den ursprungliga germanska befolkningen inträngde under 600-talet slaviska stammar i de områden, som i v. begränsas af Elbe och Saale, i ö. af Oder. Från och med 900-talet återvanns småningom det förlorade. Den af konung Henrik I vid Elbe anlagda borgen Meissen blef mot århundradets slut medelpunkten för ett markgrefskap af samma namn, i hvilket tyska kolonister i alltjämt växande omfattning slogo sig ned. Detta land förlänades omkr. 1089 åt huset **Wettin**, som 1247 också fick landtgrefskapet Thüringen. Markgrefven **Fredrik den stridbare** (1381—1428; se **Fredrik**, sp. 1306) af denna ätt vann 1423 äfven hertigdömet S. (se **Sachsare**) och därmed *kurfurstlig* värdighet. Ännu under Fredriks son kurfursten **Fredrik II den saktmodige** (1428—64; se **Fredrik**, sp. 1306) voro de wettinska besittningarna splittrade på olika medlemmar af huset; först dennes söner kurfurst **Ernst** (1464—86; se **Ernst**, sp. 830) och hertig **Albrekt** (1464—1500; se **Albrekt III**, sp. 498), regerade gemensamt öfver dem alla. De omfattade vid denna tid ungefär det nuv. konungariket S. (utom Ober-Lausitz) jämte större delen af Thüringen och sydligaste delen af den nuv. preussiska prov. S. Men denna mycket betydande landkomplex splittrades åter (och för alltid), då bröderna genom fördraget i Leipzig 26 aug. 1485 delade sina länder. Ernst, stamfader för den *ernestinska linjen*, fick på sin lott bl. a. det egentliga kurfurstendömet (det forna hertigdömet) S. och större delen af de thüringska besitt-

ningarna. Albrekt, stamfader för den *albertinska linjen*, fick bl. a. det gamla markgrefskapet Meissen med städerna Dresden och Chemnitz (centrum för en liflig väfnadsindustri) samt norra delen af Thüringen; till hans andel hörde också Leipzig, redan vid denna tid medelpunkt för en betydande transitohandel och sedan 1409 säte för ett universitet. Under gemensam förvaltning förblefvo bl. a. de rika bergverken (silfvergrufvorna i Freiberg brötos sedan 1100-talet, tenngrufvorna i Altenberg sedan 1458). De ernestinska besittningarna voro osammanhängande och splittrade, hvilket försvårade deras utveckling till en sluten stat. Vida lättare var detta i de väl afrundade albertinska länderna, för hvilka redan 1486 en kollegial ”landesregierung” inrättades och hvilkas odelbarhet fastslogs 1499. — De ernestinske kurfurstarna Fredrik III den vise (1486—1525; se Fredrik, sp. 1306—07), Johan den ståndaktige (1525—32; se Johan, sp. 7—8) och Johan Fredrik (1532—47; se Johan, sp. 8) gynnade i sina länder reformationen, som utgått från det af Fredrik III (1502) grundlagda universitetet i Wittenberg; den protestantiska statskyrkan i kurfurstendömet S., organiserad af Luther, blef förebildlig för liknande organisationer inom och utom Tyskland. — Hertig Georg den skäggige, Albrekts son (1500—39; se Georg, sp. 999), bekämpade däremot den nya läran. Georgs broder och efterträdare Henrik den fromme (1539—41) införde emellertid reformationen också i de albertinska länderna; hans verk fullföljdes sedan 1541 af sonen Morits (se d. o., sp. 1115—16). Denne råkade inom kort i konflikt med sin syssling kurfursten; i förbund med kejsar Karl V beröfvade han efter slaget vid Mühlberg Johan Fredrik stora delar af dennes besittningar, framför allt det egentliga kurlandet, med hvilket den kurfurstliga värdigheten var förenad (”Wittenbergkapitulationen” 1547). Den ernestinska linjen behöll endast sina besittningar i Thüringen (äfven sin andel i bergverken fick den afstå), hvilka sedermera splittrades genom ständiga delningar, och kom att i politisk betydelse stå långt efter den yngre albertinska (se S.-Altenburg, S.-Hildburghausen, S.-Koburg och Gotha, S.-Meiningen, S.-Weimar-Eisenach).

Kurfurst Morits (1547—53) lade grunden till en byråkratisk ämbetsorganisation, i spetsen för hvilken stod det kollegiala ”hofrådet”, häfdade med bestämdhet sin supremati öfver kyrkan och indrog i stor utsträckning kyrkogods, som delvis användes till skolväsendets fromma. Hans broder och efterträdare August I (1553—86; se August, sp. 400—401) vinnlade sig framför allt om landets ekonomiska utveckling, bragte (bl. a. genom förträfflig förvaltning af de kurfurstliga domänerna och bergverken) dess finanser i utmärkt skick och skapade i ”konstitutionerna” af 1572 en allmän sachsisk lagbok. I kyrkopolitiskt afseende underlät August att med styrka häfda protestanternas sak och afvisade samverkan med de reformerte. S. förföll i trångbröstad lutheransk intolerans (konkordieformeln 1577). Efter Augusts sons, Kristian I:s, korta regering (1586—91) fullföljde efter hvarandra dennes söner, Kristian II (1591—1611) och Johan Georg I (1611—56; se Johan, sp. 8—9), farfaderns politik. Under Trettioåriga krigets tidigare skeden understödde Johan Georg verksamt den habsburgska politiken, sökte därefter iakttaga neutralitet mellan kejsaren och Gustaf II Adolf, men tvangs, då kejserliga trupper under Tilly härjade S., att för en tid (1631—35) sluta sig till Sverige. Genom separatfred med kejsaren (i Prag 1635) vann han Lausitz (ett land, öfver hvilket huset Wettin redan under medeltiden tidvis härskat, hvilket sedan kommit under Böhmen och 1620 af kejsaren öfverlåtits åt Johan Georg med panträtt). Anslutningen till kejsaren bragte emellertid nya bördor öfver de sachsiska länderna, som flera gånger hemsöktes af svenska trupper (särskildt under Torstenson 1641—45). Westfaliska freden bekräftade besittningen af Lausitz. Härmed hade S. nått sin största utsträckning, för att inom kort åter minskas, då Johan Georg 1652 utrustade sina yngre söner med län, som först på 1700-talet åter indrogos till kurfurstendömet (S.-Zeitz 1718, S.-Merseburg 1738, S.-Weissenfels 1746). På Johan Georg följde Johan Georg II (1656—80), Johan Georg III (1680—91) och Johan Georg IV (1691—94; om dessa se Johan, sp. 9—10). Fredrik August I (1694—1733; se August, sp. 401—402) valdes 1697 till Polens konung (under namn af August II) och lade därigenom grunden till en personalunion, som egde bestånd i 66 år. August började 1700 ett lättsinnigt krig med Sverige, för hvilket hans arfland fick bära tunga bördor (särskildt den svenska inkvarteringen 1706—07, som beräknas ha kostat landet omkr. 15 mill. thaler). Varaktig betydelse för landet fingo Augusts konstnärliga intressen: de värdefulla konstsamlingarna i Dresden, porslinsfabriken i Meissen (1710), den lifliga byggnadsverksamheten o. s. v. Fredrik August II (som polsk konung August III, 1733—63; se August, sp. 402) delade sin faders intresse för konsten, men saknade håg för politiken, som småningom h. o. h. kom i hans allsmäktige minister Brühls händer. Denne, en oförsonlig motståndare till Fredrik II i Preussen, som genom förvärfvet af Schlesien (1742) liksom inringat S. och omöjliggjort dess vidare utveckling, bidrog genom sina intriger till Sjuåriga krigets (se d. o.) utbrott (1756), men är också ansvarig för att genom vanvård af finanser och armé ha lagt landet så godt som värnlöst inför Fredriks angrepp och därigenom möjliggjort en långvarig preussisk ockupation. Med oförminskadt område, men med en statsskuld på 30 mill. thaler gick S. ur striden. Preussens hegemoni i Nord-Tyskland förblef orubbad. August III:s son Fredrik Kristian regerade blott ett par månader (1763). Dennes son Fredrik August III ”den rättrådige” (1763—1827; se Fredrik 6, sp. 1307) återställde landets förstörda kredit och reformerade förvaltning och rättsväsen i ”upplysningstidens” anda. Verksammare än någon sachsisk monark sedan 1500-talet sörjde han för näringarnas blomstring: särskildt bergsbruket utvecklades genom förbättrade metoder. I sin utrikespolitik afstod Fredrik August från alla revanschtankar och slöt sig nära till Preussen. I förbund med de preussiska trupperna blefvo de

ssiska slagna af Napoleons vid Jena (1806); därefter försonade sig kurfursten med Frank-, anslöt sig genom fördraget i Posen 11 dec. 06 till Rhenförbundet och antog med Napoleons tycke titeln *konung af Sachsen* (såsom sådan edrik August I). Hertigdömet Warschaus na, som Napoleon 1807 gaf åt de forne polske ungarnas ättling, betydde för S. ingen ökad rka, men vidgade klyftan mellan detta land och ussen och tvang Fredrik August till en allt mare anslutning till Napoleon, till hvilken han 5. personligen hyste en fullkomligt obegränsad it. Efter Napoleons olyckliga fälttåg till Rysshd, hvari äfven sachsiska trupper deltogo, vackee Fredrik August till en tid, men kastade sig o i Napoleons armar; Dresden hölls maj—okt. 3 besatt af franska trupper. Under det stora get vid Leipzig (16—19 okt. s. å.) befann han själf i Napoleons högkvarter och togs af de erade till fånga; de sachsiska trupperna hade der slaget öfvergått till de allierade. Landet lldes t. v. under rysk militärförvaltning; dess mtida öde blef en af de svårlöstaste frågorna Wienkongressen. De preussiske diplomaterna drade, understödda af Ryssland, landets fullndiga förening med Preussen. Tack vare Frankes och Österrikes hjälp återfick visserligen Fred- August (1815) en stor del af sina länder mma områden, som ännu bilda konungariket S.), n måste afstå tre femtedelar af dem (större delen Lausitz, det gamla kurlandet, den s. k. thügska kretsen m. m.) åt Preussen.

Fredrik August och hans minister Einsiedel ställde bestämdt afvisande mot de liberala strömninrna. Det missnöje, som häraf uppstod, ledde under ns broder och efterträdare, den redan vid tronbegningen 71-årige konung Anton (1827—36), till oligheter, vid hvilka också motsättningen mellan protestantiska befolkningen och det (sedan ugust II:s tid) katolska konungahuset spelade in 830). Einsiedel afskedades, den reformvänlige ins Fredrik August blef konungens medregent, h en författning utfärdades (4 sept. 1831), enligt ilken en landtdag med två kamrar ersatte de rna landständerna. Härpå följde en tid af liflig formlagstiftning, som fortsattes, sedan Fredrik ugust II (1836—54) blifvit konung (se Fredk, sp. 1307). Industrien blomstrade och fann enom S:s anslutning till tullföreningen 1833 rik sättning. I landtdagen uppträdde ett liberalt arti, hvars ledare under det oroliga året 1848 allades att bilda regering. Landtdagen antog å. lagar om press-, förenings- och församlingsfriet och om en vidtgående demokratisering af kamrna. Men redan 1849 trädde den liberala regingen tillbaka, och landtdagen upplöstes. Ett häraf anledt, till syftet utpräglad republikanskt uppr, hvars egentlige ledare var den ryske revolutionären Bakunin (”maj-upproret” 1849), kufades med preussiska truppers bistånd. Genom en atskupp återställdes 1850 författningen af 1831, h en ny tid af reaktion inleddes. Den 1849 till trikesminister utnämnde friherre Beust (se d. o.) kte både mot Österrike och framför allt mot reussen häfda de tyska mellanstaternas intressen. ifär kriget mellan Österrike och Preussen utbröt 866 — konung var då Fredrik Augusts broder Johan (1854—73; se Johan, sp. 7) —, ställde sig S. på Österrikes sida. En preussisk armé inryckte i juni 1866 i landet, och den sachsiska armén under kronprins Albert, konungens son, måste retirera till Böhmen, där den tills. med österrikarna blef slagen vid Königgrätz (3 juli). S. ställdes under preussisk militärförvaltning. Konung Vilhelm af Preussen hade gärna sett, att åtminstone delar af S. införlifvats med Preussen, men Österrike fordrade dess fullständiga återställande och understöddes härutinnan af Bismarcks föreställningar. Konung Vilhelm måste ge vika. Frederna i Prag (mellan Österrike och Preussen, 23 aug.) och Berlin (mellan S. och Preussen, 21 okt.) bestämde, att S. med oförminskadt område skulle inträda i Nordtyska förbundet, öfverlåta post- och telegrafväsen åt detta, organisera sin armé som en armékår i förbundsarmén och betala 10 mill. thaler till Preussen.

Den vidsynta försonlighet, som Preussen visade, har burit frukt i ett alltsedan dess orubbadt godt förhållande mellan segraren och den besegrade. De sachsiska trupperna kämpade under kronprinsens och prins Georgs befäl vid preussarnas sida mot Frankrike 1870—71 (de utmärkte sig särskildt vid Gravelotte, S:t Privat, Sedan, Brie och Villiers), och S:s historia efter 1866 i öfrigt är på det närmaste förknippad med Tysklands allmänna historia. En ny vallag 1867 afskaffade ståndsprincipen vid valen till landtdagens andra kammare och införde för dessa en ganska låg census. Resultatet blef en liberal majoritet i andra kammaren, i första däremot en konservativ, hvilket föranledde häftiga strider mellan kamrarna. Från 1878 hade emellertid de konservative majoritet äfven i andra kammaren. Den sachsiska industriens starka utveckling medförde snart uppkomsten af ett starkt socialdemokratiskt parti, som 1895 besatte 15 platser i andra kammaren. Då socialdemokraterna kräfde allmän rösträtt, förenade sig de borgerliga partierna om en ändring i vallagen, som införde indirekta val, i förening med en indelning af valmännen efter inkomsten i tre klasser 1896. Följden blef socialdemokraternas fullständiga undanträngande ur landtdagen (1901), medan de kort efteråt (1903) besatte 22 af S:s 23 platser i den efter allmän rösträtt sammansatta tyska riksdagen. Frågan om en ändring af 1896 års lag, som äfven otillbörligt gynnade landsbygden på städernas bekostnad, kom snart på dagordningen. Fr. o. m. 1904 framlade regeringen det ena förslaget efter det andra till en rösträttsreform. 1909 beslöts ändtligen införande af allmän och direkt rösträtt med 1—3 tilläggsröster för högre inkomst, bildning och ålder. Valen till andra kammaren ha sedan dess gett till resultat ungefärlig jämvikt mellan tre partier: konservativa, nationalliberaler och socialdemokrater. — Konung Albert (1873—1902; se Albert, sp. 484), som 1889 kunde fira det wettinska husets 800-åriga regeringsjubileum, efterträddes af sin broder Georg (1902—04; se Georg, sp. 999—1000), som i sin tur efterträddes af sin son, den sedan 1904 regerande konungen Fredrik August III (se Fredrik, sp. 1307—08).

Litt.: Framställningar af kurfurstendömet och konungariket S:s historia i dess helhet ha utgetts

af bl. a. Weisse (7 bd, 1802—12), Gretschel och Bülau (3 bd, 1841—54) samt Sturmhöfel (4 bd, 1897—1904). Hufvudverket är dock fortfarande Böttigers "Geschichte des kurstaates und königreiches S." (1830—31; 2:a uppl., bearbetad af Flathe, i 3 bd, 1867—73). En god öfversikt är O. Kaemmels "Sächsische geschichte" (i "Sammlung Göschen", n:r 100, 2:a uppl. 1912). Bland källpublikationer till S:s historia märkes "Schriften der kgl. sächsischen kommission für geschichte" (1898 ff.). Medelpunkt för den sachsiska historiska forskningen är det sedan 1880 utkommande "Neues archiv für sächsische geschichte" med årliga öfversikter öfver nyutkommen litteratur och i bd 15 (1894) en af Ermisch utarbetad orienterande redogörelse för de senaste 30 årens sachsiska historieforskning. N. H—tz.

Sachsen, provins i Preussen, begränsas i v. af prov. Hessen-Nassau och Hannover samt Braunschweig, i n. af Hannover och Braunschweig, i ö. af Brandenburg och till en liten del af Schlesien samt i s. af de själfständiga sachsiska länderna äfvensom de schwarzburgska och reussiska områdena. Fullständigt skilda från S. äro kretsarna Schleusingen på Thüringerwald och Ziegenrück vid öfre Saale, hvaremot inom S:s gränser finnas delar af de thüringska staterna och Braunschweig. Areal 25,269 kvkm. Till sin fysiska beskaffenhet är S. öfvervägande slättland, med obetydliga höjningar, undantagande i s. v., d. v. s. i reg.-omr. Erfurt, där det är uppfylldt af berg. Nordligast höjer sig Harz med Brocken (1,142 m.), nära västra gränsen. Därifrån utbreder sig söderut det thüringska berglandet, mellan hvars kullar breda och djupa dalar draga fram. Nära Oberharz ligger Eichsfelds kala platå med Ohmberg (523 m.) och Dün (500 m.), längre åt ö. Hainleite med Kranichberg (327 m.), Schmücke med Kinfels (338 m.), Hohe Schrecke med Steiger (319 m.) och Finne (310 m.). Åt ö. ända till Saale sänker sig landet småningom, men höjer sig åt s., stundom i toppar på 355 m., till Thüringerwald med Beerberg (983 m.) och Finsterberg (946 m.) i kretsen Schleusingen. Större delen af prov. tillhör Elbes flodområde, en mindre del Wesers. Elbe med sina bifloder, fr. h. Schwarze Elster, Ihle och (på gränsen mot Brandenburg) Havel, fr. v. Mulde, Saale med Weisse Elster och Unstrut, Ohre och Tanger, Aland med Uchte, samt Jeetzel i sitt öfre lopp, och Wesers bifloder Werra och Aller bilda inom prov. ett naturligt vattennät af tills. 660 km. farbar längd. Konstgjorda vattenvägar äro Plauekanalen (32,3 km.), mellan Havel och Elbe, samt Ihleburgkanalen (30,4 km.), mellan Elbe och Plauekanalen. De förnämsta sjöarna äro Süsser und Salziger see s. ö. om Eisleben, Arendsee och Torgauer teich. S. är rikt på salt- och svafvelkällor. Klimatet är i det hela gynnsamt; Halle, Erfurt och Heiligenstadt ha en medeltemperatur af 8,9—7,9, och endast under jan. sjunker medeltemperaturen under 0°. Nederbörden är i medeltal i Halle 480, i Erfurt 510, i Torgau 530 och i Heiligenstadt 596 mm. — Hufvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel. 1900 voro af hela arealen 60,6 proc. åker och trädgårdar, 8,4 proc. äng, 2,7 proc. betesmarker och 21,2 proc. skogbärande mark samt 7,1 proc. begagnade hvarken i agronomiskt eller forstligt syfte. S. är Preussens fruktbaraste provins. Sandiga och mindre bördiga trakter finnas ö. om Elbe, vid Mulde och i Altmark. Allra fruktbarast är området mellan Magdeburg, Zeitz och Erfurt, hvilket är hufvudorten för betodling och sockertillverkning i Tyska riket. Vinrankan odlas i Naumburg vid Saale. Spannmål, humle, tobak m. m. utföras i stor mängd. Ansenliga skogar finnas, i synnerhet på Harz och i Thüringen. S. lämnar mera brunkol (20 mill. ton) och salt än någon annan provins i Tyska riket. Stenkol finnes vid Wettin. Dessutom förekommer silfverhaltig kopparmalm, järn, nickel, vitriol, alun, marmor, alabaster m. m. — Industrien, som omfattar nästan alla förvärfsgrenar, har i städerna och i vissa trakter på landet nått en mycket hög utveckling. Främst står sockerindustrien med 108 fabriker och 6 raffinaderier (1906). I likhet med industrien är handeln mycket liflig. Den underlättas af provinsens centrala läge och det stora nätet af segelbara floder samt ett järnvägsnät af 2,953 km. normalspåriga banor, dessutom 185 km. s. k. småbanor. Magdeburg och Halle äro de förnämsta handelsstäderna. Ull, säd, socker, cikoria, salt, kläde, brännvin, koppar-, järn-, stål- och trävaror äro de viktigaste handelsartiklarna. Befolkningens antal uppgick 1910 till 3,089,275 pers. (122 inv. på 1 kvkm.), hvaraf 2,830,151 protestanter, 232,513 romersk-katolska (öfvervägande på Eichsfeld), 18,718 andra kristna och 7,838 judar. — I administrativt hänseende är landet deladt i 3 reg.-omr.: Magdeburg med 17, Merseburg med 19 och Erfurt med 12 kretsar. Till tyska riksdagen sänder prov. 20 medlemmar. I Preussens andra kammare är den representerad af 38 ombud. S. har en oberlandesgericht i Naumburg a. S. under hvilken sortera 8 landgerichte och 22 amtsgerichte. De exklaverade kretsarna höra dock under oberlandesgericht i Jena. Uppsikten öfver den evangeliska landskyrkan utöfvas af konsistorium i Magdeburg. Katolikerna lyda under biskopen af Paderborn. Oberpresidenten bor i Magdeburg, men provinsförvaltningens säte är Merseburg. Af bildningsanstalter eger S. ett betydligt antal: universitet i Halle, prästseminarium i Wittenberg, 27 gymnasier, 7 realgymnasier, 11 högre realskolor, ett progymnasium, ett realprogymnasium, 8 realskolor, 12 skollärarseminarier (hvaraf 1 katolskt), 1 lärarinneseminarium, 2,816 folkskolor, 139 fortsättningsskolor m. m. Dessutom finnas konstskolor (3), bergsskola, landtbruksskolor, militärskolor m. m. I Halle finnes ett museum. Flera sällskap och föreningar för konst, vetenskap, landtbruk, trädgårdsskötsel m. m. ha bildats, och öfver hufvud taget står det andliga lifvet i S. på en hög ståndpunkt. — I militäriskt afseende bildar S. större delen af 4:e armékårens område med generalkommando i Magdeburg. (J. F. N.)

Sachsen, Marskalken af. Se Morits, sp. 1116—17.

Sachsen-Altenburg, tyskt hertigdöme med en areal af 1,323,7 kvkm., begränsas af konungariket och prov. Sachsen, storhertigdömet Weimar, hertigdömet Meiningen, furstendömet Rudolstadt och furstliga reussiska området Gera, som delar hertigdömet i två hälfter (Ostkreis och Westkreis). Den östra delen af hertigdömet är svagt kuperad,

fruktbar jordmån; de yttersta förgreningarna Erzgebirge uppfylla denna del och Thüringer-ds förgreningar den västra delen. Den sist-nda är mera bergig och jordmånen mager. förnämsta floderna äro Saale, Roda, Orla, sse, Sprotte och Wyhra. Järnvägarnas längd går till 198 km. S. är i Tyska riket det land, välmågan är störst. Hufvudnäringar äro jord- och skogshandtering. Invånarantalet upp- 1910 till 216,128 pers. (163 inv. på 1 kvkm.), vilka de fleste äro evangeliska kristna, 7,246 liker, 481 andra kristna och 194 judar. Till nalniteten äro omkr. 20,000 germaniserade ven- hvilka bibehålla sin gamla folkdräkt och ga gamla seder och bruk. Landets universitet det för den ernestinska linjens besittningar ensamma i Jena. Bland 6 högre bildnings- alter må nämnas gymnasierna i Altenburg och nberg samt realskolan och lärarseminariet i nburg. Af fack- och fortsättningsskolor finnas les 228 (1911). Hertigdömet har 9 städer, hvilka Altenburg, rikets hufvudstad, är den sta (39,976 inv. 1910). Af de öfriga städerna två öfver 10,000 inv. — I administrativt hän- ade indelas S. i 1 stadskrets (Altenburg) och 3 altningskretsar (*landratsämter*). Statsförfatt- gen är konstitutionell enligt grundlagen af 29 l 1831, hvilken dock har undergått flera för- ringar. S. styres af en ärftlig regent, som titeln hertig. Enligt lagen af 31 maj 1870 öres representationen (*landtag*) af 32 ombud, ka väljas direkt och bilda en kammare. Röst- ättigade äro män öfver 25 år, som betala direkt tt till staten och minst 6 månader varit bosatta n valkrets. Valperioden är tre år, och landt- en skall under denna tid vara samlad minst gång. Högsta vederbörande i statsförvaltningen en ministär, delad i fyra afdelningar: ministe- för hertigliga huset, utrikes- och kult-ären- , inrikes-, justitie- och finansministeriet. Rätt- ningen handhafves af *oberlandesgericht* i Jena, *andgericht* och 7 *amtsgerichte*. Budgeten för 4—16 upptog inkomster och utgifter till 95,048 mark årligen; statens förmögenhet upp- i juli 1914 till 4,772,757 mark mot 887,450 rks skuld. S., som 18 aug. 1866 inträdde i dtyska förbundet, sänder 1 representant till xa riksdagen och har 1 röst i förbundsrådet. s krigsstyrka bildar tills. med kontingenter från warzburg-Rudolstadt och de båda furstendö- na Reuss det 8:e thüringska infanteriregementet 153 (tillhörande 4:e armékåren, 8:e divisio-). Dess matrikularbidrag utgjorde för året 4—15 182,400 mark. Landsfärgerna äro grönt hvitt. (J. F. N.)

Historia. Det s. k. Pleissnerlandet, ett på ömse or om floden Pleisse beläget riksland, som inne- ade bl. a. städerna Altenburg, Zwickau och mnitz, styrdes sedan 1100-talet af en i Alten- g residerande borggrefve. Det förpantades 1246 markgrefven af Meissen, inlöstes 1290 och för- tades 1329 ånyo, hvarefter det för alltid kom stanna i huset *Wettins* händer. Altenburg med del af Pleissnerlandet tillföll vid delningen 1485 *estinska* linjen. Om tiden 1572—1672 och den *re* altenburgska linjen se Sachsen-Wei- r-Eisenach. 1672—1825 tillhörde Altenburg den i Gotha residerande grenen af ernestinska linjen (se Sachsen-Koburg och Gotha) och öfvergick 1826 genom byte till hertig Fredrik (d. 1834) af S.-Hildburghausen, som blef stamfader för den *yngre* altenburgska linjen. En ständerförfattning infördes 1831. 1848 års rörelser satte djupa spår i S. Förbundstrupper inkallades för att återställa det störda lugnet, och hertig Josef (1834—48) abdikerade till förmån för sin broder Georg (1848—53). Georg och hans son Ernst I (1853—1908) afskaffade de vidtgående förändringar, som under revolutionsåret införts i författning, förvaltning och rättskipning. 1866 stod S. på Preussens sida och ingick s. å. i Nordtyska förbundet. Ernst I efterträddes af sin brorson Ernst II (f. 1871), som nu är regerande hertig. N. H—tz.

Sachsenchronik (Sächsische weltchronik), den första på tysk prosa författade krönikan, skildrar världshändelsernas förlopp i sammanhang med de tyske kejsarnas historia till 1248. Den skrefs i Niedersachsen på 1200-talet, såsom man länge antog, af Sachsenspiegels (se d. o.) författare, Eike von Repgau, men frågan om författarskapet är ännu oafgjord. Krönikan utgafs senast (1877) af Weiland (i "Monumenta Germaniæ historica").

Sachsen-Hildburghausen, fordom tyskt hertigdöme, ett af de små sachsisk-ernestinska furstendömen, som 1680 uppstodo vid delningen af hertig Ernst den frommes besittningar (se Sachsen-Koburg och Gotha). Till följd af ett fördrag af 12 nov. 1826, hvarigenom hertig Fredrik af S. utbytte sitt land mot Sachsen-Altenburg, kom större delen af hertigdömet S. att öfvergå till Sachsen-Meiningen och en mindre del till Sachsen-Koburg. (N. H—tz.)

Sachsen-Koburg och Gotha, tyskt hertigdöme, består af de båda från hvarandra skilda hertigdömena Koburg och Gotha med en areal af tillsammans 1,977 kvkm. Koburgs område (562 kvkm.) ligger på Thüringerwalds södra del mellan Bajern och Sachsen-Meiningen. Gothas område (1,415 kvkm.) ligger på Thüringerwalds norra sluttning och thüringska terrassen samt begränsas i n. och ö. af Preussen, i s. ö. af Schwarzburg-Sondershausen och weimarska landet Ilmenau, i s. och s. v. af Preussen och Sachsen-Meiningen och i v. af Sachsen-Weimar-Eisenach. Såväl Gotha som Koburg äro bergiga, med vackra dalar och präktiga skogar. I Gotha finnas Thüringerwalds högsta toppar: Inselsberg (915 m.), Schneekopf (978 m.) och Grosse Beerberg (983 m.). De förnämsta floderna äro i Gotha: Gera, Nessa, Werra, Unstrut och Ilm, samt i Koburg: Itz, Rodach, Lauter och Steinach. Dalarna och slätterna äro mycket fruktbara. Hufvudnäringar äro landtbruk och boskapsskötsel samt en mångsidig och liflig industri. Invånarnas antal uppgick 1910 till 257,177 personer (74,818 i Koburg, 182,359 i Gotha), hvaraf 4,951 katoliker, 783 judar och de öfrige protestanter. Bland bildningsanstalter märkas gymnasier i Koburg och Gotha, realskolor i Ohrdruf, Gotha och Koburg, handelsskola, två lärarseminarier, lärarinneseminarium m. m. samt 252 fack- och fortsättningsskolor. Bland vetenskapliga anstalter märkes Justus Perthes' geografisk-kartografiska anstalt i Gotha. Hertigdömet har 10

Tryckt den 29/8 16

städer, af hvilka Koburg och Gotha äro de största och omväxlande residensstäder för hertigen. — Enligt författningen af 3 maj 1852 är S. en ärftlig konstitutionell monarki, hvars regent bär titeln hertig. Förvaltningen ledes af ett ministerium, hvilket omfattar två afdelningar, den ena för Koburgs, den andra för Gothas angelägenheter. I spetsen för hela ministeriet står en statsminister, hvilken tillika förestår Gothaafdelningen. Den gemensamma representationen (*der landtag*) består af de båda hertigdömenas särskilda för 4 år valda landtdagar, Koburgs 11, Gothas 19 medlemmar, hvilka väljas indirekt. Röstberättigade och valbara till elektorer äro medborgare, som betala skatt och fyllt 25 år; valbara till landtdagen äro de valberättigade, som fyllt 30 år. I administrativt hänseende delas S. i 4 *landratsamtbezirk*, hvaraf 3 inom Gotha, 1 inom Koburg. Rättskipningen handhafves af 13 *amtsgerichte*, 1 *landgericht* i Gotha (hvaremot Koburg sorterar under landgericht i Meiningen) och *oberlandesgericht* i Jena. — Budgeten 1913—15 upptar för Koburg i årliga inkomster 1,998,800 mark och i utgifter 1,785,800 mark samt för Gotha 4,802,900 mark årligen i såväl inkomster som utgifter. Budgeten för gemensamma angelägenheter utgjorde 1,880,015 mark i både inkomster och utgifter. Statsskulden var 1 april 1912 för Koburg 1,810,000 mark, för Gotha 2,898,726 mark. Matrikularbidraget utgjorde för finansåret 1914—15 217,000 mark. Hertigdömet sänder 2 representanter till tyska riksdagen och har 1 röst i förbundsrådet. De koburg-gothaiska trupperna bilda tills. med de sachsen-meiningska ett infanteriregemente, som tillhör 38:e divisionen och 11:e armékåren. Landsfärgerna äro grönt och hvitt. (J. F. N.)

Historia. Slottet Koburg med område, hvilket sedan 1200-talet tillhörde grefvarna af Henneberg, tillföll 1353 det i Meissen och Thüringen regerande huset *Wettin*. Vid delningen af de wettinska besittningarna 1485 (se Sachsen, konungarike, sp. 282—283) kom Koburg på den *ernestinska* linjens lott. Så var ock fallet med Gotha, som sedan länge tillhört landtgrefskapet Thüringen. Om tiden 1572—1638 se Sachsen-Weimar-Eisenach. — Då den weimarska grenen af den ernestinska linjen 1640 delade sina besittningar, fick hertig Ernst den fromme (d. 1675; se Ernst, sp. 830) Gotha på sin lott. Efter den altenburgska grenens utgång (1672) lade han därtill Koburg och Altenburg. Hans söner delade 1680 de ganska omfattande besittningar fadern innehaft. Den äldste, Fredrik, fick Gotha och Altenburg, den andre, Albrekt, fick Koburg. — I *Sachsen-Gotha-Altenburg* infördes 1685 primogenitur, och Fredriks ätt regerade där till 1825, då den utslocknade. — Hertig Albrekt af *Sachsen-Koburg* dog 1699, och Koburg kom efter en lång arfstvist 1721 till Ernst den frommes yngste son Johan Ernst i Saalfeld, hvars ättlingar antogo 1735 titeln hertig af *Sachsen-Koburg-Saalfeld*. 1746 infördes också där primogenitur. Hertig Ernst (1806—44) införde 1821 en konstitutionell författning. Mot afträdande af Saalfeld till Sachsen-Meiningen vann han 1826 det ledigvordna hertigdömet Sachsen-Gotha (Altenburg tillföll hertigen af Sachsen-Hildburghausen) och kallade sig därefter hertig af *Sachsen-Koburg och Gotha*. — Hans son Ernst II (1844—93; se Ernst, sp. 831) förberedde genom en gemensam grundlag 1852 de båda hertigdömenas organiska förening; 1874 sammanträdde första gången en gemensam landtdag. Ernst II förde en utpräglad liberal politik och spelade som en varm vän och gynnare af de liberala och nationella strömningarna en betydelsefull roll i Tysklands allmänna historia. Hans förhoppningar om Tysklands pånyttfödelse knöto sig närmast till Österrike, men 1866 ställde han sig dock på Preussens sida och ingick s. å. i Nordtyska förbundet. Medlemmar af huset Sachsen-Koburg och Gotha bestego under loppet af 1800- och 1900-talen Belgiens (1831), Portugals (1853), Bulgariens (1887) och Englands (1901) troner, men hertig Ernst själf afled barnlös och efterträddes af sin i England födde och uppfödde brorson Alfred (se denne; 1893—1900) hertig af Edinburgh. Denne efterträddes af sin brorson, hertigens af Albany son Karl Eduard, den nu regerande hertigen, som visserligen föddes i England (1884), men sedan 1899 vistats i Tyskland. En viss misstro mot de engelskfödde furstarna framkallade 1905 en uppgörelse, hvarigenom hälften af de hertigliga domänerna öfverläts åt staten. N. H—tz.

Sachsenland, sachsarnas land, äldre benämning på en del af södra Siebenbürgen, hvilken till största delen bebos af tyskar (sachsare), som invandrat dit sedan midten af 1100-talet.

Sachsen-Lauenburg. Se Lauenburg 1.

Sachsen-Meiningen (Sachsen-Meiningen och Hildburghausen), tyskt hertigdöme med en areal af 2,468 kvkm., består af 14 enklaver och en halfmånformig hufvuddel, hvilken i n. begränsas af weimarska furstendömet Eisenach, hertigdömet Gotha, preussiska prov. Hessen-Nassau och Sachsen, furstendömet Schwarzburg och hertigdömet Sachsen-Altenburg, i ö. af weimarska, preussiska, schwarzburg-rudolstadtska, reussiska och bajerska områden, i s. af hertigdömet Koburg och konungariket Bajern och i v. af furstendömet Eisenach. Landet är till största delen bergigt, och Thüringerwald täcker nästan hälften af hela området, men det genomskäres af fruktbara dalar, af hvilka Werradalen är den längsta och mest betydande. Hufvudfloder äro Werra, Saale, Steinach, Itz och Milz. Skogarna äro af stort omfång och möjliggöra betydande träexport. Hufvudnäringar äro, utom skogshushållning, boskapsskötsel och bergsbruk samt liflig industri. Jordbruket lämnar säd för landets behof. Samfärdseln befordras af 299 km. normalspåriga och 51 km. smalspåriga järnvägar. Invånarantalet uppgick 1910 till 278,357 pers. (113 inv. på 1 kvkm.), hvaraf 5,233 katoliker, 1,137 judar, resten evangeliska och 610 andra kristna. För undervisningen sörja, utom det för den ernestinska-sachsiska linjen gemensamma universitetet i Jena, gymnasier i Meiningen och Hildburghausen, 2 realgymnasier, 3 realskolor, skollärarseminarium, högre borgarskola samt förträffliga lägre borgarskolor och 323 folkskolor. Hertigdömet har 13 städer, af hvilka Meiningen, residensstaden, Hildburghausen, Saalfeld och Pössneck äro de största. Författningen är konstitutionellmonarkisk med ärftlig tronföljd. I spetsen för förvaltningen står ett statsministerium i Meiningen,

ådt på 5 afdelningar. Till folkrepresentationen *ldtag*) sändas, enligt vallagen af 24 april 1873, för 6 år genom direkta val utsedda ombud, af ka 4 utses af de store jordegarna, 4 af de högst attade och 16 af hertigdömets öfriga röstberät-de invånare. För rösträtt och valbarhet fordras ha fyllt 25 år. Valperioden är 6 år. Landt-en sammanträder hvart tredje år. I admi-rativt hänseende delas S. i 4 *kreise*; i judi-lt lyder det under 15 *amtsgerichte*, 2 *land-chte* (i Meiningen och Rudolstadt) och *ober-desgericht* i Jena. Enligt budgeten för åren 22—14 stiga de årliga statsinkomsterna till 646,330 mark och statsutgifterna till 8,916,800 k. Statsskulden uppgick vid slutet af 1913 till 11,159 mark. S., som 8 okt. 1866 inträdde i dtyska förbundet, sänder 2 representanter till a riksdagen och har 1 röst i förbundsrådet. s. med Sachsen-Koburg och Gothas bilda dess pper ett infanteriregemente, hörande till 38:e a divisionen och 11:e armékåren. Matrikular-raget uppgick för finansåret 1914—15 till ,500 mark. Landsfärgerna äro grönt och t.t. J. F. N.

Historia. Hertigdömet *Sachsen-Meiningen* grund-es 1681 af hertig Bernhard (f. 1649, d. 1706), st den frommes af Gotha tredje son, och till-tte genom flera bytes- och arfsfördrag. Primo-itur infördes 1802. Den viktigaste utvidgningen dde 1826, då S. efter huset Gothas utslocknande öll större delen af hertigdömet Hildburghausen, ttendömet Saalfeld, amten Themar, Kranich-, Kamburg m. m., i sammanhang hvarmed gs titeln hertig af *Sachsen-Meiningen och ldburghausen*. Åt samtliga dessa landsdelar gaf tig Bernhard Erik Freund (1803—66) konstitutionell författning 1829. En strid om domäner, hvilkas inkomster förut uppburits af tigen, söndrade landet till 1871, då den bilades så sätt, att en viss årlig ränta tillförsäkrades tigen, medan öfverskottet delades mellan honom staten. Under kriget 1866 anslöt sig hertigen i Österrike, men nödgades för att rädda sitt om-es självständighet abdikera till förmån för sin hertig Georg II (1866—1914; se Georg, 999, och Meiningarna). S. ingick s. å. i dtyska förbundet. Dennes son och efterträdare, rnhard (f. 1851), saknar manliga afkomlin-, och tronen skall enligt en lag af 1896 efter om öfvergå till hans broder Fredriks son (med lalde af Lippe) Georg (f. 1892). (N. H—tz.)

Sachsenspiegel [-spigel], eg. *Spigel der Saxen*, i början af 1200-talet (mellan 1215 och 1235) den sachsiske adelsmannen Eike von Repgau på tyska författad "rättsbok". Arbetet, som sön-faller i två partier, "landsrätten" och "läns-en", och som åsyftar att utgöra en systematisk nställning af den då gällande sachsiska rätten, värfvade snart stort anseende och erkändes vid Nord-Tysklands domstolar som gällande lag. ven utom Nord-Tyskland fick det användning och ersattes bl. a. till högtyska, polska och latin. n nyare forskningen har påvisat, att Sachsen-egel här och där snarare återger sin spekulativt agde författares teorier än den gällande rätten, n erkänner därjämte, att den, begagnad med tik, är en utomordentligt betydelsefull rätts-historisk källa. Äfven för språkvetenskapen är arbetet af största intresse. Kulturhistoriskt värde-full är i synnerhet den i slutet af 1200-talet ut-arbetade illustrerade upplagan (bevarad i efter-bildningar från 1300-talet, af hvilka en utgetts i faksimile af Amira 1902). — Många kommentarer till och bearbetningar af Sachsenspiegel uppstodo under medeltiden. Den bästa kritiska upplagan är Homeyers ("landsrätten", 3:e uppl. 1861; "läns-rätten", 2 dlr, 1842, 1844). En skolupplaga af den högtyska öfv. har utgetts af Weiske (8:e uppl. af Hildebrand, 1905). N. H—tz.

Sachsenwald [-valt]. Se Friedrichsruh.

Sachsen-Weimar-Eisenach (vanligen kalladt Storhertigdömet Sachsen), tyskt storhertigdöme, består af tre större delar kring Werra, Saale och Elster och tretton mindre delar samt begränsas af preussiska prov. Sachsen och Hessen-Nassau, konungariket Bajern, konungariket och hertigdömena Sachsen samt de schwarzburgska och reussiska furstendömena. Sammanlagda arealen uppgår till 3,610 kvkm. Landet är till sin fysiska beskaffenhet företrädesvis ett bergland. En del uppfylles af Thüringerwald, en annan del af Rhöns förgreningar och de norra delarna af de vogtländska bergen. Enklaven Allstedt ligger på Harz' södra sluttning. N. om Weimar på den höga Ilmplatån höjer sig det isolerade Ettersberg (463 m.). Öfriga höga punkter äro det i enklaven Ilmenau belägna berget Kickelhahn (882 m.), det högsta i S., Hohe Tanne (805 m.), Hohe Vogelheid (725 m.), Elnbogen (814 m.), Bayerberg (714 m.) m. fl. — Hufvudfloder äro Saale, Ilm, Werra, Unstrut och Elster. Saale genomflyter i sitt lopp inom storhertigdömet en för sin naturskönhet berömd dal och upptar Ilm, som likaledes bildar en delvis romantisk dal. Flera mineralkällor finnas (i Berka, Stadt-Sulza, Apolda, Rastenberg, Vippach-Edelhausen och Luisenhalle). — Klimatet är i bergstrakterna rått och kallt, i Saaledalen däremot så mildt, att vinodling där drifves. Luften är i allmänhet ren och frisk; endemiska sjukdomar förekomma sällan. Befolkningen uppgick 1910 till 417,554 inv. (116 på 1 kvkm.), af hvilka 393,774 voro protestanter, 19,980 katoliker och 1,323 judar; de båda sistnämnda förekomma nästan uteslutande i förvaltningsområdet Eisenach. — Hufvudnäringen är jordbruk. Hvete, korn och potatis erhållas öfver landets behof; dessutom odlas råg, hafre, hampa, tobak m. m. Fruktodlingen är utbredd öfver hela landet, men har nått sin högsta utveckling i trakten omkring Jena, i Gleissedalen och vid nedre Ilm. Plommon och sviskon äro viktiga exportartiklar. Skogarna, som ha sin största utbredning i områdena Eisenach och Dermbach, upptaga 25 proc. af landets areal. Boskapsskötseln är högt uppdrifven och näst jordbruket den viktigaste näringsgrenen. Ett stuteri finnes i Allstedt. Bergsbruk idkas blott obetydligt. Den viktigaste mineralprodukten är kalisalter. Inom industrien intages förnämsta rummet af ullspinnerierna och väfverierna, bland hvilka senare må nämnas strumpfabrikerna i Apolda och klädesfabrikerna i Neustadt och Weida. Dessutom finnas porslinsfabriker, glashyttor, leksaksfabriker, tobaksfabriker, sockerbruk, korkfabriker, fabriker för sjöskumsvaror, pappersbruk, bryggerier m. m. Vik-

tig är äfven den optiska industrien, hvars hufvudsäte är Jena (firman Zeiss). Handeln är betydlig. Brännpunkter för densamma äro Weimar och Eisenach. Järnvägarna hade i början af 1912 en längd af 460 km. normalspåriga och 81 km. smalspåriga banor. — Undervisningen står högt. Bland bildningsanstalter må nämnas: universitetet i Jena, konsthögskolan i Weimar, gymnasierna där, i Eisenach och Jena, 2 realgymnasier, 5 realskolor, 2 sekundärskolor, 2 folkskollärarseminarier och 1 lärarinneseminarium, 1 skogsläroverk, 1 konstskola, 1 musikseminarium, 483 folkskolor, 18 fortsättningsskolor m. m., institut för döfstumma och blinda. — S. är enligt författningen af 15 okt. 1850 en ärftlig konstitutionell monarki, hvars regent, storhertigen, bär titeln kunglig höghet. Representationen (*landtag*), som enligt vallagen 10 april 1909 sammanträder hvart tredje år, bildar en kammare och består af 38 medlemmar, som väljas för 6 år och af hvilka 5 utses af de större jordegarna, 5 af de högst beskattade, 4 af yrkesidkare, 1 af universitetet i Jena och 23 genom allmänna, direkta val. Röstberättigad är den man, som fyllt 25 år, valbar den, som fyllt 30 år. Landet är indeladt i 3 kretsar (Weimar, Eisenach och Neustadt). Bland dess 19 städer äro Jena, Eisenach, Weimar och Apolda störst. Högsta förvaltningen är uppdragen åt ett statsministerium, deladt på 3 departement. Rättskipningen handhas af en *oberlandesgericht* i Jena, hvilken äfven är öfverdomstol för de tre sachsiska hertigdömena, furstendömena Reuss och Schwarzburg-Rudolstadt samt de tre preussiska kretsarna Schleusingen, Schmalkalden och Ziegenrück. Under densamma lyda öfriga domstolar i storhertigdömet: 19 *amts-* och 3 *landgerichte*, af hvilka en i Gera (Reuss). Budgeten för finansperioden 1914—16 upptog de årliga inkomsterna och utgifterna till 14,263,043 mark. Statsskulden belöpte sig 1914 till 1,672,620 mark. Krigshären bildar det femte thüringska infanteriregementet n:o 94 och hör till 38:e divisionen af 11:e armékåren. S., som 18 aug. 1866 inträdde i Nordtyska förbundet, har 1 röst i tyska förbundsrådet och skickar 3 medlemmar till tyska riksdagen. 1914—15 utgjorde dess matrikularbidrag 352,800 mark årligen. Nationalfärgerna äro svart, guld och grönt. I statens vapen förekommer, inom en större fyrdelad sköld, en mindre sköld med det sachsiska stamvapnet: fem svarta bjälkar i gyllene fält samt den gröna vinrutekransen. Hufvudstad är Weimar. (J. F. N.)

Historia. Weimar tillhörde urspr. grefvarna af Orlamünde, af hvilka en sidogren i slutet af 900-talet antog titeln grefvar af Weimar. 1345 erkände grefven af Weimar landtgrefven i Thüringen af huset *Wettin* som länsherre, och 1373 kom Weimar i dennes hand. Då de wettinska länderna 1485 delades, tillföll Weimar den *ernestinska* linjen och blef dess hufvudort, när Wittenberg 1547 afträddes åt albertinerna. 1572 delades de ernestinska besittningarna mellan två linjer, af hvilka den äldre (utslocknad 1638) regerade öfver Koburg-Gotha och Eisenach m. m., den yngre bl. a. öfver Weimar och Altenburg. Denna yngre linje splittrades i sin tur (1603) mellan två grenar, den äldre i Altenburg (utslocknad 1672), den yngre i Weimar. Hertig Vilhelm af Weimar (f. 1598, d. 1662) och hans yngre bröder Albrekt, Ernst och den i Sveriges historia bekante Bernhard (se d. o., sp. 49—50) slöto sig under Trettioåriga kriget tidigt till svenskarna. Då efter Bernhards död de tre återstående bröderna 1640 sinsemellan delade sina länder, kom Weimar på Vilhelms del. Eisenach, som efter 1638 (se ofvan) tillfallit Albrekt, kom efter dennes död 1644 likaledes till Vilhelm. Från dennes äldste son, Johan Ernst, härstammar det nu regerande storhertigliga huset; en yngre son till Vilhelm stiftade i Eisenach en sidolinje, som 1741 utslocknade. Alla den weimarska linjens besittningar voro därmed samlade hos dess hufvudman, som genom en lag af 1725 förebyggt vidare delningar. Hertig Karl August (1758—1828; se Karl, sp. 1049—50), Goethes och Schillers vän och beskyddare, gjorde för en tid sitt land till Tysklands andliga medelpunkt. Han ingick 1806 i Rhenförbundet. Wienkongressen förstorade Sachsen-Weimar-Eisenachs område och upphöjde det till *storhertigdöme* (1815). Först af alla tyska furstar gaf Karl August sitt land en konstitutionell författning (1816). Hans son Karl Fredrik (1828—53) regerade i samma reformvänliga anda som fadern. Särskildt 1849—50 genomfördes åtskilliga reformer i förvaltning och rättskipning. Karl Alexander (1853—1901; se Karl, sp. 1050), liksom sin farfader en beskyddare af konst och vetenskap, slöt sig under 1866 års kris till Preussen och ingick s. å. som medlem i Nordtyska förbundet. Den nu regerande storhertigen Vilhelm Ernst, Karl Alexanders sonson och efterträdare, föddes 1876. N. H—tz.

Sachsen-Wittenberg. Se Sachsare, sp. 278.

Sa'chsia, *bot.* Se Saccharomycetes.

Sachsiska brödrakriget (1446—51). Se Fredrik 2, sp. 1306.

Sachsiska hertigdömena, hertigdömena Sachsen-Altenburg, S.-Koburg och Gotha och S.-Meiningen. Liksom i storhertigdömet Sachsen-Weimar-Eisenach regera i dem medlemmar af den s. k. ernestinska linjen (om denna se Sachsen, konungarike. Historia).

Sachsiska kejsare kallas de romersk-tyske kejsarna Otto I, Otto II, Otto III och Henrik II, emedan de tillhörde en ätt (ludolfingerna), som innehade stamhertigdömet Sachsen (se Sachsare). De innehade kejsarvärdigheten 962—1024.

Sachsiska kretsarna i det forna Tysk-romerska riket. Se Neder-Sachsen och Öfver-Sachsen.

Sachsiska prinsrofvet. Se Altenburg.

Sachsiska rätten. Se Sachsare.

Sachsiska Schweiz (Sächsische Schweiz, Sächsisch-böhmische Schweiz, Meissner hochland l. Elbsandsteingebirge) kallas ett för sin naturskönhet berömdt berglandskap på den sachsisk-böhmiska gränsen, utmed floden Elbe. Det utgöres af en sandstensplatå med vildt romantiska dalsänkningar och en mängd isolerade bergstoppar, bland hvilka Schneeberg, Königstein och Lilienstein äro mest bekanta samt längre ned, på Elbes högra strand, Bastei (se fig.), en mängd af djupa klyftor skilda klippor, den mest besökta punkten i S. Området omfattar Elbedalen från Tetschen i Böhmen till Pirna i Sachsen och har en längd af 41 km., hvaraf 28 inom Sachsen.

Parti af Bastei, med bron.

…mnet S. uppstod först vid midten af 1700-talet …n förekommer i tryck första gången 1766. J. F. N.

Sachsiska språket. Se Fornsachsiska och attyska.

Sachsiskt blått, *kem.*, förr använd benämning den blåa koboltfärgen smalts, nu äfven inom …xtilbranschen förekommande såsom beteckning på …i färg, åstadkommen medelst konstgjord indigo.

Sachsiskt porslin, detsamma som Meissenporslin. Keramik, färgpl., Meissen och Porslin.

Sachs' jodprof, *bot.* Se Assimilation, …. 239.

Sachsska barnsjukhuset. Se Sachs, sp. 272.

Sachtleven [-lefen], holländsk målarfamilj. Se …aftleven.

Sacile [satjile], distriktshufvudstad i italienska …ov. Udine (Venetien), vid floden Livenza och …rnvägen Udine—Venezia. 2,006 inv. (1901). Si…n- och pappersbruk. Vinodling. Betydande …ndel. (J. F. N.)

Sack. 1. Holländskt sädesmått = 1 hek…liter. — 2. Engelsk ullvikt = $^1/_{12}$ last = …/$_4$ eng. ctr = 165,$_{11}$ kg.; stenkolsmått = …l bushels = 109,$_{046}$ l. = i vikt 101,$_6$ kg.

Sack, svensk adlig ätt, som är en gren af tyska …tten von S. (känd i Mark Brandenburg sedan …284). Under 1500-talet slog sig en gren af denna …tt ned i Livland och förvärfvade i Trikatens soc…en godset Lissen, som fick namnet Sackenhof. En …edlem, Otto von S., blef omkr. 1605 page hos …ertig Karl, deltog i Gustaf II Adolfs ryska, polska …ch tyska krig samt var 1635—49 ståthållare i …iga. Han blef 1626 introducerad på riddarhuset. …ans son Karl Filip S. (f. 1627, d. 1661) var …358—60 landshöfding i Kalmar län. Dennes son…n Johan Gabriel S. (f. 1697, d. som kanslis…åd 1751) fick 1719 jämte sin syster *friherrlig* värd…ighet, och hans änka, född Eva Bielke (f. 1706, …. 1778), gjorde 1751 Bergshammar (se d. o. 1), …om 1705 tillfallit ätten S. i arf, till fideikommiss …ör sina efterkommande.

Sack. 1. August Friedrich Wilhelm …, tysk teolog, f. 1703, d. 1786 som hofpredikant …Berlin (sedan 1740), var en af tysk-reformerta …yrkans mest betydande skriftställare och predi…anter på sin tid. Teologiskt stod han under inflyt…ande af den Leibniz-wolffska upplysningsfilosofien, …omiletiskt var han påverkad af engelsmannen Tillotson. — 2. Friedrich Samuel Gottfried S., den föregåendes son, teolog, f. 1738, d. 1817 som biskop i Berlin, var en inflytelserik och nitisk kyrkoman af from kristlig-teistisk grundåskådning. Hans skrift *Über die vereinigung der beiden protestantischen kirchenparteien in der preussischen monarchie* (1812) blef af ganska stor betydelse för den sedermera genomförda unionen mellan lutheraner och reformerta i Preussen. — 3. Karl Heinrich S., den föregåendes son, teolog, f. 1789, d. 1875, professor i Bonn 1818—47, konsistorialråd i Magdeburg 1847—60, utgaf i Schleiermachers anda *Christliche apologetik* (1829; 2:a uppl. 1841) och *Christliche polemik* (1838) m. m. 1—3. E. M. R.

Sacka, *sjöv.*, bli efter, röra sig tillbaka. Ett fartyg säges sacka, då det blir alltmera efter ett annat, som rör sig åt samma håll, äfvensom när det, till följd af vindens eller strömmens påverkan, drifver eller flyttas akter öfver (bakåt), vare sig ankaret är ute eller ej. Under bidevindssegling säges ett fartyg sacka i (åt) lä om ett annat, om det har större afdrift eller icke kan ligga så nära vinden som detta. R. N.*

Sackarāt (af grek. *sa'kcharon*, socker), *kem.*, saltartad förening af socker med baser. Flera sackarat äro (åtminstone i närvaro af motsvarande bas i öfverskott) olösliga i vatten, så att de kunna användas för utfällning af socker ur lösningar. Bland rörsockrets sackarat ha särskildt trikalciumsackarat, $3CaO \cdot C_{12}H_{22}O_{11} + 3H_2O$, monostrontiumsackarat, $SrO \cdot C_{12}H_{22}O_{11} + 5H_2O$, och bistrontiumsackarat, $2SrO \cdot C_{12}H_{22}O_{11}$, fått stor teknisk användning för utdragning af socker ur melass. K. A. V—g.

Sackarifikatiōn, Försockring, *kem. tekn.*, förvandling af stärkelse, gummi eller cellulosa till socker genom inverkan af ferment eller utspädda syror. Jfr Bränvinsbränning, sp. 430, Enzym och Stärkelse.

Sackarimēter (af grek. *sa'kcharon*, socker, och *me'tron*, mått), *fys.*, polarisationsinstrument, särskildt konstrueradt för bestämning af sockerhalten (jfr Polarisationsinstrument, sp. 1183—84 o. fig. 5, samt Sackarimetri). För bestämning af denna i lösningar begagnar man den af Biot upptäckta egenskapen hos sockerlösningar att i likhet med vissa kristaller och många vätskor vrida polarisationsplanet (jfr Polarisation, sp. 1179). T. E. A.

Sackarimetri (se Sackarimeter), *fys.*, bestämning af sockerhalten hos lösningar. Om ett medelst planparallella glasplattor vid ändarna tillslutet rör (jfr Polarisationsinstrument, sp. 1183, fig. 4, R) fylles med en sockerlösning och röret placeras i en polarisationsapparat, så att det polariserade ljuset kan passera genom röret, blir polarisationsplanet hos det genomgående ljuset vridet i förhållande till det infallande ljusets. Vridningens storlek är proportionell mot vätskepelarens längd och sockerlösningens koncentration. Med *specifik vridning* hos den lösta substansen menar man den vridning, som åstadkommes af en vätskepelare af 1 dm. längd, när 1 kbcm. af lösningen innehåller 1 gr. af ämnet. Specifika vridningen för en lösning af rörsocker i vatten är för natriumljus 66,$_5$°, d. v. s. vridningsvinkeln

φ. när ljuset passerar genom ett l dm. tjockt vätskeskikt, som på 100 kbcm. af lösningen innehåller z gr. rörsocker, uppgår till

$$\varphi = 0{,}_{665} \, . \, l. \, z.$$

Vridningen är olika stor för olika ljussorter. För hvitt ljus brukar man i medeltal sätta

$$\varphi = 0{,}_{71} \, . \, l. \, z.$$

Specifika vridningen är i någon mån beroende af lösningens koncentration. Då fråga är om starkt koncentrerade lösningar eller då mycket stor noggrannhet åsyftas, måste vid beräkning af sockerhalten hänsyn tagas till denna omständighet. För specifika vridningsförmågan (α) gäller, när natriumljus användes, formeln

$$\alpha = 66{,}_{435} + 0{,}_{00870} \, z - 0{,}_{000235} \, z^2$$

Vridningen är i någon mån beroende äfven på lösningens temperatur. I regel utföras bestämningarna vid + 20°, till hvilken temperatur ofvan angifna värden för konstanterna hänföra sig. Litt.: Landolt, "Das optische drehungsvermögen organischer substanzen" (1898), och Frühling, "Anleitung zur untersuchung der für die zuckerindustrie in betracht kommenden rohmaterialien, produkte, nebenprodukte und hilfssubstanzen" (1903). T. E. A.

Sackarin, Saccharīnum (af grek. *sa'kcharon*, socker), *kem.*, *farm.* — $C_6H_4 \begin{matrix} CO \\ SO_2 \end{matrix} > NH$ — Benzoesyresulfinid, en af Fahlberg i New York framställd förening, bildar färglösa, svårlösliga kristaller. Sackarinet är omkr. 300 gånger sötare än rörsocker; medan det senares söta smak försvinner vid lösning i vatten i utspädningen 1 : 300, kan sackarinets uppfattas ännu i en lösning 1 : 100,000. Den söta smaken af sackarin är dock ej alldeles lik den af socker; den har en något metallisk bismak; och vissa djur (myror), som gärna förtära socker, undvika sackarin. Detta försvagar verkan af salivens stärkelselösande ferment (ptyalinet), men har f. ö. icke någon menlig inverkan på matsmältningen eller födans tillgodogörande. Det uppsuges lätt i matsmältningskanalen och utskiljes oförändradt genom njurarna, utan att äfven vid längre tids bruk verka giftigt. Sackarinet har en svagt antiseptisk verkan och motverkar i viss mån abnorm jäsning i tarmen. Sackarin har därför funnit användning för att ge söt smak åt mat och dryck åt patienter, som ej väl tåla socker, förnämligast åt sockersjuka, men äfven vid stränga afmagringskurer samt vid en del mag- och tarmsjukdomar, vid hvilka socker i födan gynnar abnorma jäsningsprocesser. Sackarinet användes mest i form af små tabletter, innehållande 3—5 cg. af medlet, som förslå att sätta söt smak på t. ex. en kopp kaffe eller te. Med alkali, t. ex. natriumkarbonat, erhålles en lättlöslig förening, sackarin-natrium l. *kristallös*, små färglösa kristaller, som användas för samma ändamål som sackarinet och hvaraf 1—3 kristaller göra samma verkan som en sackarintablett. Kristallosen torde ha undanträngt det förr rekommenderade dulcinet (se d. o.). Sackarinet har spelat en roll äfven för att sätta söt smak på en del närings- och njutningsmedel, bl. a. diverse drycker, såsom sockerdricka o. d. Härvid har sackarinet kommit att användas i stället för socker eller andra sött smakande och tillika närande ämnen i dylika preparat; och då gifvetvis en helt liten mängd sackarin ställde sig billigare än det annars erforderliga sockret, måste därigenom förfalskning anses uppstå. Äfven om sockrets egenskap af näringsmedel i de nämnda dryckerna ej hade någon synnerlig betydelse och sackarinet, som ej jäser, utan snarare motverkar jäsning, kunde öka preparatens hållbarhet, var man dock benägen att i lag motverka detta seglande under falsk flagg, hvarjämte sockerbruksintresset torde ha influerat på sakens bedömande — alltnog, sackarinets användning att ge söt smak åt närings- och njutningsmedel samt drycker har flerstädes i lag förbjudits, så i Tyskland 1903 och i viss utsträckning, särskildt hvad maltdrycker beträffar (genom k. förordn. af 7 aug. 1907), äfven i Sverige. Där ha sakkunniga sedan 1913 haft frågan under behandling och framlade 1916 förslag till ny lag, enligt hvilken det är förbjudet att vid yrkesmässig tillverkning af närings- och njutningsmedel tillsätta sackarin samt att i handel eller till förtäring på stället saluhålla eller mot betalning utlämna sackarinhaltiga närings- och njutningsmedel. Enligt deras utredning användas i Sverige årligen omkr. 5,000 kg. sackarin till ett värde af 50,000 kr., hufvudsakligen för sötning, en kvantitet, som motsvarar ungefär $2{,}_{75}$ mill. kg. raffinadsocker, med ett beräknadt handelspris af $1{,}_5$ mill. kr. Det är i alla händelser icke hälsoskäl, utan rättsliga och ekonomiska hänsyn, som ligga till grund för lagen mot sackarin, och allmänhetens fruktan för en skadlig verkan af detta ämnes förekomst i allehanda drycker o. d. är alldeles obefogad.

P. T. C. K. A. V—g. C. G. S.

Sackaromēter l. Saccharomēter (om härledningen se Sackarimeter), *fys.*, en för bestämning af sockerhalten i lösningar afsedd areometer (se d. o.), som är så graderad, att man direkt på skalan kan aflåsa sockerhalten i procent af lösningens vikt. Den så beskaffade sackarometerskalan infördes först af Balling samt beräknades på nytt och kontrollerades af Brix. En grad på skalan betecknas vanligen som en grad enligt Brix (*Bx*). Skalan är beräknad för en temperatur af 17,5°. Denna har förut inom sockerindustrien allmänt begagnats som normaltemperatur vid alla undersökningar af sockerhalten, men enligt beslut vid kemistkongresserna i Wien (1898) och Paris (1900) har numera temperaturen + 20° införts som normaltemperatur. Om bestämningar af sockerhalten utföras vid andra temperaturer än den, för hvilken sackarometerskalan är beräknad, måste aflåsningarna på skalan korrigeras. Om litt. se under Sackarimetri. T. E. A.

Sackaros [-ås], *kem.* Se Socker.

Sacken, adelsslägt. Se Osten-Sacken.

Sacklén, Johan Fredrik, läkare, biografisk författare, f. 19 sept. 1763 i Björneborg, d. 12 mars 1851 i Nyköping, blef 1778 student i Åbo och 1783 i Uppsala, promoverades 1788 till med. doktor (primus), efter att redan förut ha förestått den medicinska adjunkturen vid universitetet, och var 1788—1809 regementsläkare vid Södermanlands regemente. 1793 fick han titel af assessor och 1833 titel af medicinalråd. 1849 valdes han till led. af Vet. akad. S. var en af de förste, som sökte få koppympningen införd i Sverige.

er finska kriget 1809, när det hemkomna landtdet decimerades af rötfebern, inrättade han ndsamt i Nyköping, där han bodde alltifrån 0, ett fältsjukhus, där en mängd soldater vårdes. Sin största berömmelse vann dock S. som utgifvare af *Sveriges läkare-historia ifrån konung Gustaf I:s till närvarande tid* (2 afd. i 3 bd, 1822—24, med suppl. 1835) och *Sveriges apotekarehistoria ifrån konung Gustaf I:s till närvarande tid* (1833), hvilka arbeten äro af stort värde genom sina särdeles noggranna uppgifter om svenska läkares och apotekares yttre lefnadsomständigheter och

gifna skrifter. Han efterlämnade i manuskript ganska fullständig förteckning öfver medicinska, turhistoriska, kemiska, fysiska, ekonomiska och nologiska skrifter, i eller utom Sverige före 30 utg. af svenska författare eller före 1810 finska författare; dessa finnas uti Svenska läkarlifskapets ego. Ln.

Sack rodd, *sjöv.* Se Rodd.

Sackville [sä'kvil], engelsk adelssläkt. 1. Sir ichard S., ämbetsman, d. 1566, var kusin till ottning Anna Boleyn och stod högt i gunst hos enrik VIII, som gjorde honom till understatskreterare vid skattkammaren och gaf honom ora godsförläningar. S. bibehöll sitt inflytande ader Edvard VI, Maria och Elisabet, upphöjdes 549 till knight och riktade sig vid förvaltningen till kronan indragna andliga gods i hög grad, varför han fick vedernamnet "Fill-sack".

2. Thomas S., baron Buckhurst och sedera earl af Dorset, den föregåendes son, atsman och skald, f. 1536 i Buckhurst (Sussex), d. 19 april 1608 i London, kom som syssling till drottning Elisabet i gunst hos henne, användes af henne i flera viktiga statsvärf och upphöjdes 1569 till peer (med titeln baron Buckhurst). Han sändes 1568 och 1571 i diplomatisk mission till Frankrike och tog liflig andel i förhandlingarna om giftermål mellan Elisabet och hertigen af Anjou.

586 sändes han till Fotheringay för att medela Maria Stuart hennes dödsdom, hvilket ömåliga värf han utförde med af Maria själf rkänd taktfullhet. 1587, 1589 och 1598 utförde an diplomatiska beskickningar till Nederländerna, olef 1591 kansler för Oxfords universitet och 1599 riksskattmästare (efter lord Burleigh). Som lord high steward presiderade han 1601 i domstolen öfver Essex. Jakob I upphöjde honom 1604 till earl af Dorset och anlitade hans diplomatiska skicklighet bl. a. vid fredsslutet med Spanien (s. å.). Döden drabbade honom plötsligt under ett rådssammanträde i Whitehall. — S. intar i engelska litteraturhistorien ett betydande rum genom sin andel i två banbrytande arbeten, diktsamlingen *Mirror for magistrates* och tragedien *Gorboduc*. Det förra var en samling dikter om ryktbara mäns olycksöden, urspr. en förlagsspekulation, framkallad af Lydgates öfversättning vid 1400-talets midt, under titeln "Fall of princes", af Boccaccios arbete "De casibus illustrium virorum". Boktryckaren Th. Marshe öfverenskom nämligen med skalderna W. Baldwin och G. Ferrars om en fortsättning på detta arbete i form af en serie metriska biografier öfver engelska stormän. Till 2:a uppl. (1563) af detta 1559 utg. arbete skref S. en versifierad inledning, efterbildande Dantes inledning till "Divina commedia" (eller kanske snarare Vergilius och den skotske skalden Gavin Douglas), samt en biografi öfver Henry Stafford, hertig af Buckingham. Dessa båda bidrag, de enda af större litterärt värde i hela arbetet, ha karakteriserats som kanske den fullödigaste engelska poesi under tiden mellan Chaucer och Spenser. Genom missförstånd kom S. länge att gälla som planläggare eller författare till hela det mycket ojämna arbetet, som i senare upplagor alltjämt växte ut. Utaf "The tragedie of Gorboduc" (uppf. 1561, tr. 1565, auktoriserad uppl. 1570 med titeln "The tragedie of Ferrex and Porrex") har S. skrifvit de båda sista akterna samt troligtvis haft hufvudandelen vid planeringen; de tre första akterna äro af Th. Norton. "Gorboduc", som efterbildar Senecas tragedier, gäller för att vara den första regelrätta engelska tragedien och har metriskt stor betydelse som det första engelska drama, som skrefs på blankvers (den utgafs kritiskt 1883 af miss L. Toulmin Smith i C. Vollmöllers "Englische sprach- und literaturdenkmale"). S:s *Works* ha utgetts af R. Sackville-West (1859).

3. Edward S., 4:e earl af Dorset, den föregåendes sonson, politiker, f. 1591, d. 1652, stred 1620 i striden för Fredrik V:s bömiska krona på Hvita berget, ärfde 1624 earlvärdigheten efter sin äldre broder, blef 1628 drottning Henrietta Marias öfverkammarherre och sökte under inbördeskriget förgäfves verka för en fredlig uppgörelse mellan konungen och parlamentet.

4. Charles S., 6:e earl af Dorset, den föregåendes sonson, hofman och skald, f. 1638, d. 1706, bar först titeln lord Buckhurst, upphöjdes 1675 till earl af Middlesex och ärfde 1677 faderns earltitel (af Dorset). Han var en af de mest utsväfvande adelsmännen vid Karl II:s hof och konungens företrädare som Nell Gwyns älskare ("hennes Karl I"). S. hade lifligt litterärt intresse och beskyddade bl. a. Dryden, S. Butler och Wycherley; själf skref han flera lyriska smådikter af värde.

5. Lionel Cranfield S., 1:e hertig af Dorset, den föregåendes son, politiker, f. 1688, d. 1765, innehade höga hofcharger, upphöjdes 1720 till hertig och var lordlöjtnant på Irland 1730—37 och 1750—55.

6. George S., 1:e viscount Sackville, den föregåendes son, militär, f. 1716, d. 1785, bar till

1770 titeln lord George S., därpå till 1782 titeln lord George Germain (antagen af arfsskäl) och upphöjdes 1782 till viscount S. Han deltog 1745 med utmärkelse i slaget vid Fontenoy, blef 1755 generalmajor och 1758 befälhafvare öfver de engelska trupperna i Ferdinands af Braunschweig armé. För sin vägran i slaget vid Minden (1 aug. s. å.) att på Ferdinands order låta det engelska kavalleriet rycka fram, hvarigenom en afgörande seger skulle ha vunnits, ställdes han inför krigsrätt och ströks ur arméns rullor (1760). Han misstänktes 1769 utan skäl för att vara Junius-brefvens författare och var 1775—79 kolonialminister i lord Norths ministär.

7. Lionel Sackville-West, 2:e baron Sackville, sonsons dotterson till S. 5, diplomat, f. 1827, d. 1908, inträdde 1847 på diplomatbanan, blef 1868 ambassadsekreterare i Paris och vårdade modigt ambassaden under kommunen 1871, blef 1873 envoyé i Argentina, 1878 i Madrid samt 1881 i Washington. Genom en mystifikation lockades han under presidentvalskampanjen 1888 att i bref till en fingerad valman uttala sig gynnsamt om presidenten Clevelands politik gentemot England, hvarefter brefvet publicerades för att beröfva Cleveland irländska röster. Amerikanska regeringen lät, sedan S. intervjuats om saken, tillställa honom hans pass (30 okt.) i hopp om att genom denna kraftåtgärd stärka Clevelands utsikter till återval veckan därpå. S. ärfde s. å. sin broders baronvärdighet och pensionerades 1889. Han hade i en förbindelse med en spansk dansös, Pepita de Oliva (d. 1871), flera barn, af hvilka en son 1909 gjorde anspråk på faderns gods och titel, förebärande ett hemligt äktenskap mellan föräldrarna. Efter en sensationell rättegång tillbakavisade 1910 de engelska domstolarna detta anspråk. 1—7. V. S—g.

Saco [så'kåu]. 1. Flod i Nord-Amerika, rinner upp på White mountains, flyter i sydöstlig riktning genom staterna New Hampshire och Maine samt faller ut i Atlantiska hafvet. Längd 250 km. Den bildar många för industrien viktiga fall. — 2. Stad i nordamerikanska staten Maine, vid floden S., 6 km. från densammas mynning. 6,122 inv. (1900). Betydande bomullsspinnerier och sågverk. Liflig kusthandel; hafsbad. På motsatta flodstranden, förenad med S. genom åtskilliga broar, ligger staden Biddeford. 1—2. (J. F. N.)

Saco de Maracaibo [sa'kå -ka'jbå]. Se Maracaiboviken.

Sa'cra, lat. (af *sa'cer*, helig), betecknade hos romarna heliga bruk, religiösa handlingar, gudstjänst. Offentliga sådana handlingar, *sacra publica*, bestodo i böner och offer, som förrättades af prästerna på olika ställen och tider, till en eller flera gudomligheter — folket deltog ej i dylika förrättningar, utom vid utomordentliga tillfällen, då böne- och tacksägelse- eller försoningsfester voro anordnade — samt i slutna kretsar, t. ex. kurier och gillen (*collegia*). Större fester af religiös betydelse voro ofta förenade med offer och gudstjänst samt gästabud i hemmen eller i enskilda lag. Så var Saturnusfesten en allmän folkfest, Minervafesten (*Quinquatrus*) en fest för handtverkare och konstnärer, *Parilia* en fest för landtbefolkningen o. s. v. Äfven skådespel (*ludi*) och festliga föreställningar voro ofta förbundna med religiösa högtider. Till de flesta sådana knöto sig sägner om deras ursprungliga anledning och första firande samt om den symboliska betydelsen af särskilda förrättningar.

Enskilda religiösa förrättningar, *sacra privata*, omfattade likaledes böner och offer, dels för den enskilde, dels för släkter (*gentes*) och familjer. Vissa *sacra* utgjorde i många fall en bestämd förpliktelse för familjerna, såsom följande med arf och testamenten.

Den romerska gudstjänsten fordrade sträng noggrannhet i form och ord. Det minsta fel kunde föranleda gudarnas misshag, och förrättningen måste därför ofta göras om. Störande inflytelser måste undvikas, så att tystnad skulle ega rum (*favête linguis*, "låt tungan hvila", sades till deltagarna i offer- och andra religiösa handlingar), obehöriga personer aflägsnas och hufvudet betäckas. Yttre renhet var föreskrifven, och fordringar framställdes äfven på en viss inre sådan, ehuru naturligtvis verkligheten ej svarade mot fordringarna. Offerväsendet sammanhänger på det närmaste med den egendomligt romerska uppfattningen af förhållandet till de högre makterna. Man ansåg sig mot dessa ega vissa *plikter*, som måste uppfyllas, om man icke skulle ådraga sig deras vrede. Det gällde för staten, liksom för den enskilde, att i allt sitt görande och låtande försäkra sig om himmelens välbehag eller afvända dess misshag. Däraf de många renings- och försoningsfesterna, däraf den punktliga noggrannheten i de föreskrifna brukens iakttagande, däraf nödvändigheten att låta prästerna meddela fullständiga anvisningar, huru gudomligheterna skulle behörigen åkallas. Jfr Romerska riket, sp. 764 ff. R. Tdh.*

Sa'cra congregātio sancti offi'cii. Se Inkvisition, sp. 681 (där oriktigt står *del sancto officio* i st. f. *sancti officii*).

Sa'cra conversazione [-satsiåne], it., detsamma som *santa conversazione* (se Heligt samtal).

Sacramentārium (lat., af *sacrame'ntum*, helig handling) kallades ända långt in i medeltiden den liturgiska bok, som innehöll bönerna vid sakramentens och sakramentaliernas utdelande. De romerska sakramentarierna ha bevarats i tre hufvudformer: 1) *S. leoniānum*, uppkalladt efter Leo den store (d. 461), men antagligen härrörande från midten af 500-talet; 2) *S. gelasiānum*, uppkalladt efter påfven Gelasius (d. 496), men härstammande från Gregorius den stores tid; 3) *S. gregoriānum*, grundvalen för det nu gällande romerska missalet, uppkalladt efter Gregorius den store (d. 604), men härrörande från tiden efter honom. Jfr Duchesne, "Origines du culte chrétien" (1889). Se Agenda, Kyrkohandbok och Mässa. E. M. R.

Sacramento [säkrəme'ntåu]. 1. Flod i nordamerikanska staten Kalifornien, upprinner på Mount Shasta, flyter i sydlig riktning förbi staden S. och faller ut i San Francisco-viken. S. är guldförande. Floden har en längd af 651 km. och är segelbar för större fartyg under 80 km. till staden S., för mindre under 296 km. Bifloder äro Pitt, Feather, American, San Joaquin m. fl. — 2. Hufvudstad (sedan 1854) i nordamerikanska staten Kalifornien, 216 km. från San Francisco, belägen på en vidsträckt slätt vid

erican- och Sacramentoflodernas sammanflöde. 696 inv. (1910). S., som omges af ett stort ifdistrikt och bördiga åkerfält, är en betydande riks- och exportort samt har verkstäder för tral-Pacificbanan, som går förbi staden. Genom nvägslinjer och ångbåtsleder står den i förbin- se med statens öfriga delar. Den eger flera kor, skolor, bibliotek och banker samt ett stor- adt "kapitolium", beläget i en park af 20 hars . Staden, som 1848 började uppstå kring ett 1 af schweizaren J. A. Sutter anlagdt nybygge, öll 1863 stadsprivilegier. 1—2. (J. F. N.)

Sacrame'ntum, lat. 1. *Jur.* Hos romarna re- ös förpliktelse, som man åtar sig för sig själf er någon annan; ed, särskildt eden till fanan. *sacramentum* handla åtskilliga ställen i Theo- ius' lagbok och noveller (se Noveller) samt i stinianus' med fleras rättsböcker. Jfr Legis tio. — 2. Se Sakrament. J. C.

Sacrārium (lat., af *sa'cer*, helig), förvaringsrum kristia) för till gudstjänsten hörande föremål; ell i ett enskildt hus (man har funnit sådana i mpeji); den plats i ett romerskt läger, där or och fälttecken förvarades; rum i kejserliga latset. J. C.

Sa'cra scriptūra, lat., "den heliga skrift".

Sacrātio ca'pitis, lat., ett fornromerskt straff, m bestod i förlust af alla mänskliga rättigheter. t hade sitt namn af den lagformel, *sacer esto!*, armed förbrytaren förklarades förbannad och gelfri, så att hvem som helst hade rättighet att da honom. Straffet var urgammalt.

Sa'cra Via, lat. Se Rom, sp. 658 o. fig. 3.

Sacré-cœur-kulten [sakrekör-], Jesu heli- aste hjärtas andakt, är en af den mo- rna katolska religiositetens mest utbredda an- ktsformer. Historiskt går dess ursprung tillbaka den fromhetsstämning, som skapades af Frans Sales och salesianerinnorna. I ett kloster i urgogne hängaf sig nunnan Marguerite Marie lacoque (se d. o.) åt mystiskt kärleksumgänge ed Kristus, hvilket 1675 medförde visioner bl. a. ., då Kristus visade sitt af kärlek brinnande raheligaste hjärta och uppmanade till en sär- ild kult för detta hjärta. Hennes biktfader, suiten Claude de la Colombière (1641—82), h dennes efterträdare, jesuiten Jean Croiset 656—1738) använde visionen till att verkligen forma en ny devotion. Colombières lärjunge, suiten Joseph de Gallifet (1663—1749) ut- ecklade läran om Jesu hjärtas andakt på grund- ggande vis i sin till nästan alla europeiska språk versatta bok "De cultu S. cordis Jesu" (1726). urian ställde sig länge afvisande mot den nya ulten, som ifrigt utbreddes bland folket af jesui- rna. Klemens XIII medgaf den dock på ansökan 765 åt de polske biskoparna; och en bulla af Pius II 1794 fördömde angrepp på kulten. Andakten h en särskild fest för densamma voro allmänt tbredda, när Pius IX 1856 på de franske biskopar- as ansökan anordnade det heliga hjärtats fest som *stum duplex majus* för hela kyrkan. På 200- rsdagen (1875) af Alacoques hufvudvision med- af Pius IX, att hela den katolska världen in- igdes åt det heliga hjärtat. Leo XIII upphöjde 889 festen ytterligare i rang; då grefvinnan roste zu Vischering likt Alacoque fått personliga uppenbarelser af Kristus och begärde hela mänsk- lighetens invigning åt Jesu af kärlek brinnande hjärta, verkställde Leo XIII 1899 denna invig- ning. Kulten utbredes genom många brödraskap till det heliga hjärtats ära (se t. ex. Jesu heliga hjärtas brödraskap), både man- liga och kvinnliga. Dess förnämsta helgedom är Sacré-cœur-kyrkan på Montmartre i Paris (se fig. 24 å pl. V till art. Paris). Dogmatiskt gäller Sacré-cœur-kulten Kristi kroppsliga hjärta såsom en del af hans gudamänsklighet och som säte och sinnebild för hans oändliga kärlek. — Litt., nästan oöfverskådlig. Nämnas må J. Bainvel, "La dé- votion au Sacré-cœur de Jésus" (1906), H. J. Nix, "Die verehrung des heiligsten herzens Jesu und des reinsten herzens Mariä" (1908), och De Franciosi, "Le Sacré Cœur et la tradition" (s. å.); biografier öfver mère Alacoque af Nieuwenhoff (1906) och Hamon (1907; rik litteraturanvisning) och öfver Colombière af Charrier (2 bd, 1894) och Hattler (1903). Hj. H—t.

Sacred harmonic society [sē'krəd hämä'nik sosāi'iti], ett sällskap för utförande af andlig musik, stiftades i London 1832 och verkade till 1882 för- tjänstfullt genom sina stora oratoriekonserter. Dirigenter voro Joseph Surman och (1848—82) sir Michele Costa. En rekonstruktion af sällskapet försöktes 1882—88 under ledning af sir Charles Hallé och (1885) W. H. Cummings.

Sacre rappresentazioni [sa'kre -tatsiäni], it., "heliga skådespel", liturgiska skådespel, som sär- skildt i Florens utvecklats ur de umbriska *laude* (se Italienska litteraturen, sp. 1083 o. 1085). Vid kyrkofester uppfördes de af lek- mannabrödraskap i själfva kyrkan, i klostergårdar eller på offentliga platser. Prolog och epilog fram- sades af en ängel, grundtemat hämtades från bi- beln eller helgonlegender, men detta uppblanda- des snart med starkt realistiska, stundom groft burleska episoder, som jämte bristen på drama- tiskt sammanhang bragte på förfall denna art af skådespel, hvars blomstringstid omfattar ungefär ett årh. räknadt från 1449, då det äldsta kända, Feo Belcaris "Abramo ed Isac", uppfördes i en kyrka i Florens. Författarna tillhörde olika sam- hällsklaser ända upp till Lorenzo de' Medici. Se A. D'Ancona, "Origini del teatro in Italia" (1891) och "Sacre rappresentazioni dei secoli XIV, XV e XVI" (1872). P. A. G.

Sacrifi'cium, lat., offer; namn på högmässan i katolska kyrkan. — Sacrificium missæ. Se Mässoffret. — Sakrificiell, hvad som tillhör sacrificium. I den kristna teologien talas om ett sakrificiellt innehåll i gudstjänsten (till skillnad från ett sakramentalt), bestående däri, att människan handlar och talar med Gud, genom att mottaga hans nådegåfvor samt till honom frambära sitt offer af bekännelse, bön, tack och lof. Se Kult.

Sacrifizio dell' intelletto [-fi'tsiä -le'ttå], it., "förståndets offrande", ett bevingadt ord, urspr. begagnadt om de katolske biskopar, som först protesterade mot den påfliga ofelbarhetsdogmen, men sedan underkastade sig konsiliets beslut därom.

Sacrile'gia minūta puniu'ntur, ma'gna in tri- u'mphis feru'ntur, lat., "små helgerån straffas.

stora bäras i triumf", ungefär detsamma som "små tjufvar hänger man, stora låter man löpa", citat från Seneca ("Epistolæ", 87, 20).

Sacrile'gium (C r i m e n s a c r i l e g i i), lat., betecknade redan på Ciceros tid en förgripelse på det heliga, på tempel, altare, votivgåfvor o. s. v. Då kejsarens majestät var heligt (det ligger redan i namnet *Augustus*), var en missaktning visad honom äfven ett s a c r i l e g i u m. Sedan kristendomen blifvit allmännare införd i romarriket, räknas störande af kyrkofrid, kyrkostöld och småningom äfven våld mot biskopar och präster till sakrilegiska handlingar. Sacrilegium var ända till nyare tider belagdt med döds- och andra svåra straff; numera bestraffas dylika gärningar som fridsbrott eller religionsbrott (se dessa o.). Kyrkstöld finnes i svensk strafflag omnämnd såsom ett fall af kvalificerad stöld. J. C.

Sa'cri minister'rii adju'nctus (a d j u n k t), lat. Se S a c r u m m i n i s t e r i u m.

Sa'cri minister'rii candidātus, lat. Se S a c r u m m i n i s t e r i u m.

Sa'cri o'rdines, lat., de heliga (kyrkliga) ämbetena. Jfr O r d o 3.

Sacristi'tium, mlat., inställande af alla gudstjänsthandlingar på grund af ett interdikt (se d. o.)

Sacro Bosco [sä'krå͡u bå'skå͡u], J o a n n e s d e, engelsk astronomisk författare, från Holywood (Halifax), lefde i förra hälften af 1200-talet, studerade i Oxford och var senare lärare i matematik vid universitetet i Paris. Han skref ett arbete *Tractatus de sphæra mundi*, som innehöll endast utdrag ur Ptolemaios', el-Battanis och andra äldre astronomers skrifter, men intet självständigt nytt. Det kan endast ur den astronomiska vetenskapens låga ståndpunkt under medeltiden förklaras, att detta medelmåttiga arbete vann en sådan utbredning och under flera århundraden intog en så framskjuten ställning inom litteraturen som knappast något annat astronomiskt arbete. Det utgafs i en mångfald upplagor och kommenterades af en mängd astronomiska författare. Flera af dessa upplagor och kommentarer ha knappast något mera än namnet gemensamt med S:s ursprungliga arbete, men under långliga tider ansåg sig nästan hvar och en, som skref öfver astronomiska ämnen, böra ha S:s namn på titelbladet af sitt verk. Detta namns anseende hade så inrotat sig, att ännu i slutet af 1600-talet arbeten utkommo, hvilkas titel utsmyckats med detsamma. B—d.

Sacro monte [sa'krå må'nte], it., "heliga berget", ett i närheten af Varallo i italienska prov. Novara beläget berg och vallfartsort med 46 kapell, i hvilka den bibliska historien är framställd genom väggmålningar af Gaudenzio, Ferrari m. fl. (J. F. N.)

Sacro'vir, J u l i u s, gallisk upprorsman, tillhörande en förnäm familj bland æduernas stam, som år 21 e. Kr. tillsammans med Julius Florus gjorde uppror mot Tiberius; Florus blef slagen, men S. flydde till Augustodunum och lyckades samla en här om 40,000 man; han blef dock snart besegrad af romerske fältherren Cajus Silius. S. drog sig med sina närmaste vänner undan till en landtgård, där de dödade hvarandra. J. C.

Sa'crum (O s s a c r u m), *anat.*, korsben. Se K o r s 3 och M ä n n i s k a n, fig. 15.

Sa'crum collēgium, lat., "det heliga kollegiet", d. v. s. kardinalernas församling (se K a r d i n a l).

Sa'crum impe'rium Romānum nationis Germānicæ, lat. Se H e l i g a r o m e r s k a r i k e t a f t y s k a n a t i o n e n.

Sa'crum ministe'rium (förk. S. M.), lat., det heliga predikoämbetet. — S a c r i m i n i s t e r i i a d j u n c t u s (a d j u n k t), pastorsadjunkt. — S a c r i m i n i s t e r i i c a n d i d a t u s, prästkandidat.

Sacy [sasi'], L o u i s I s a a c l e M a i s t r e d e, fransk jansenist, f. 1613 i Paris, d. 1684, var medlem af det ryktbara klostret P o r t - R o y a l (se d. o.) samt egnade sig där åt undervisning och öfversättning af klassiska verk. Mest bekant är han dock dels genom en skrift (1654) mot jesuiterna, dels genom ett stort fransk-latinskt bibelverk (32 bd, 1682—1706), dels genom en bibelöfversättning, den s. k. "bible de Sacy", som förbjöds af Rom. (Hj. H—t.)

Sacy [sasi']. 1. A n t o i n e I s a a c, baron S i l v e s t r e d e S., fransk orientalist, f. 21 sept. 1758 i Paris, d. där 21 febr. 1838, fick 1781 en befattning vid myntverket och utnämndes 1791 till en af generalmyntkommissarierna, men lämnade sin tjänst kort därefter, då revolutionen började urarta, och slog sig i stället ner på landet i och för sina forskningar. När École des langues orientales vivantes upprättades 1795, mottog S. en befattning som lärare i arabiska där, och 1806 utnämndes han till professor i persiska vid Collège de France. Ryktet om hans föreläsningar i orientaliska ämnen spred sig kring den lärda världen i hela Europa. S. behandlade Orienten från alla möjliga synpunkter: den arkeologiska, geografiska, historiska, litterära, religiösa och filologiska. Sedan 1785 associerad led. af Académie des inscriptions, blef han ord. medlem 1792 och utsågs 1833 till akademiens ständige sekreterare. Dessutom deltog S. i det kommunala och politiska lifvet: blef 1808 led. af lagstiftande kåren, där han 1814 röstade för Napoleons afsättning, samt utnämndes efter restaurationen 1814 till censor och till medlem af kommissionen för den offentliga undervisningen. 1822 utsågs han till förste president i den af honom själf och andra s. å. grundlagda Société asiatique. 1832 utnämndes han till pär af Frankrike och 1833 till konservator för de orientaliska manuskripten i k. biblioteket i Paris. Som orientalist hade S. den största betydelse, ej allenast genom sina många skrifter, hvilka nästan alla mer eller mindre verkade banbrytande, utan ock genom sin lärarverksamhet, genom hvilken han gaf fransmän, tyskar, engelsmän och ryssar impulsen till orientaliska forskningar på olika områden. Hans för-

nsta arbeten äro: *Principes de grammaire générale* (1799, ofta omtryckt), *Chrestomathie arabe* 06, 2:a uppl. 1826—27), *Grammaire arabe* 10; 2:a uppl. 1831, 3:e uppl., utg. af Machuel 04—05), *Relation de l'Égypte* (1810), öfv. af od el-Latifs arabiska arbete jämte kommentar, n anses vara ett mästerverk, vidare en edition den arabiska texten till Bidpais fabler, *Calila Dimna* (1816), af Feridu-d-din ʿAttârs "Pendme" (persisk text med fransk öfv. 1819) och riris "makamer" (arabisk text och kommentar 22, 2:a uppl., utg. af Reinaud och Derenbourg 47—53), en *Anthologie grammaticale arabe* 29) och *Exposé de la religion des druses* (1838). rtill kommer ett mycket stort antal artiklar i a olika periodiska publikationer, såsom "Notices extraits", "Journal des savants", "Journal atique" m. fl. Se Reinaud, "Notice historique littéraire sur M. le baron Silvestre de Sacy" 38), och Chassinat, "Bibliothèque des arabisants nçais, sér. I. S. de Sacy" (i "Publications de nstitut français d'archéologie orientale", Kairo 05), innehållande biografi öfver S. af H. Derbourg, fullständig bibliografi och aftryck af skilliga uppsatser af S.

2. Samuel Ustazade Silvestre de , den föregående son, publicist, f. 17 okt. 1801 Paris, d. där 14 febr. 1879, studerade juridik h praktiserade några år som advokat, men egde sig sedermera h. o. h. åt journalistik och teratur. 1828 blef han medarbetare i "Journal s débats", där han kvarstod i öfver 20 år, arunder större delen af alla tidningens politiska lägg författades af honom. Han fick snart stadt anseende som en af Frankrikes yppersta osaister. 1843 blef S. konservator och 1848 administratör för Mazarinska biblioteket. 1854 terträdde han Jay i Franska akad. S., som ycket intresserat sig för och sysslat med undersningsfrågor, blef 1864 medlem af högsta undersningsrådet och understödde varmt Duruys former på området. 1865 blef han senator. Han gaf *Variétés littéraires, morales et historiques* 861), en samling af hans bästa tidningsartiklar, Introduction à la vie dévote de François de ales" (1855), "Lettres spirituelles de Fénelon" 856) och "Lettres de m:me de Sévigné" 864). 1. (K. V. Z.) 2. E. A—t.

Sącz [så′tj], polsk namnform för Sandez (se o.).

Sada, stad. Se Matsuye.

Sá da Bandeira [-də bɔ̃dêi′rə], Bernardo e, baron af Bandeira, portugisisk statsman, f. 795 i Santarem, d. 1876 i Lissabon, deltog i reolutionsrörelsen 1820, kämpade 1822 för den fria örfattningen och nödgades därför 1824 efter bsolutismens seger gå i landsflykt. S. återkom 826 och slöt sig 1832 till dom Pedros anhängare. om kommendant i Oporto försvarade han staden ot dom Miguel och belönades med baronisering. 832—33 och vintern 1835—36 var han sjömiister. Efter septemberrevolutionen 1836, i vilken S. ej deltog, var han ånyo till 1842 inister. Han bekämpade 1837 med framgång aldanhas och Terceiras upprorsförsök. 1846 räddе S. i spetsen för den mot Saldanha riktade adikala resningen i Oporto, drog 1847 med en här mot Lissabon, men måste i Setubal ge sig fången åt engelsmännen. Sina värdigheter, som S. då berövfades, återvann han snart genom den allmänna amnestien. Som oppositionsledare i pärskammaren spelade S. en betydande roll. S. återkom till makten 1856, var 1856—59 marin- och kolonialminister, 1860—64 krigsminister och april—sept. 1865, juli 1868—maj 1870, aug. 1870 —sept. 1871 på nytt konseljpresident. Under denna sista epok innehade S. äfven utrikesministerportföljen. (E. N—nn.)

Sadão [sədɔ̃ũ] l. Sado, fordom *Callipus*, flod i Portugal, upprinner på Serra Caldeirão, flyter i nordlig, nordvästlig och västlig riktning genom Alemtejo och Estremadura, blir segelbar vid Alcacer do Sal och faller ut i Atlantiska hafvet, i närheten af Setúbal. Vid mynningen bildar floden ett bredt æstuarium. Längd 150 km. (J. F. N.)

Sada Yakko, japansk skådespelerska, f. d. geisha, som uppträdde i Europa 1900 (världsutställningen i Paris) och 1901 med en trupp, emot japansk sedvänja sammansatt af män och kvinnor. Hennes af västerländsk kultur påverkade spellista och hennes egen talang, som saknade systematisk utbildning, gåfvo ingen rätt föreställning om den japanska teaterns verkliga kynne.

Saddle mountain [sä′dl mau′ntin], bergstopp. Se Hoosac mountains.

Saddleworth [sä′dlwəth], kommun i engelska grefsk. York, vid Halifax. 12,605 inv. (1911). Bomullsindustri. (J. F. N.)

Sadducéer. Se Fariséer.

Sade [sad], Donatien Alphonse François, grefve, känd som markis de S., fransk romanförfattare, f. 1740 i Paris, d. 1814, blef efter ett utsväfvande ungdomslif häktad 1772 i Aix och dömdes till döden som sodomit och giftblandare, men lyckades fly. Sedermera fängslad, frigafs han under revolutionen och dog som vansinnig på hospitalet Bicêtre. Lidande af sexuellt vansinne (se Sadism), skref han ett icke obetydligt antal groft osedliga romaner, teaterstycken samt en dagbok, bland hvilka de mest karakteristiska äro *Justine ou les malheurs de la vertu* (2 bd, 1791) samt dess ännu förskräckligare fortsättning *Juliette* (6 bd, 1798), *Philosophie dans le boudoir* (2 bd, 1793) och *Les crimes de l'amour* (4 bd, 1800). Litt.: J. Janin, "Le marquis de S." (1835), O. Uzanne, "Notes et documents", i uppl. af S:s *Idées sur les romans* (1878). J. M.

Sadel, *kokk.*, bakersta ryggstycket af vissa matnyttiga djur motsvarande rostbiffen (och "tjocka fransyskan") hos oxen. Ordet användes i synnerhet om nämnda stycke hos fåret ("hammelsadel", fr. *salle de présalé*), rådjuret och svinet (där äfven orden *carré* eller "fläskhare" användes om samma stycke). Äfven om kalfven hör man stundom uttrycket. Sadeln stekes hel eller half och serveras med olika såser. Vid festmåltider brukas hammelsadeln ofta som "relevé".

Sadel, *mus.*, den på stråkinstrumentens gripbräde, strax framför snäckan befintliga lilla tvärlist af ebenholts eller elfenben, hvarpå strängarna hvila. Strängarna skola, då en violin af den spelande hålles i riktig ställning, löpa vågrätt från stallet till sadeln. Jfr Capotasto. A. L.*

Sadel (eng. *saddle*, ty. *sattel*), *ridk.*, den del af en hästs, mulåsnas eller annat djurs utrustning, som pålägges för att bereda ryttaren en säkrare och bekvämare sits (ridsadel), eller för att lättare och säkrare fästa packning eller andra bördor så, att de ej orsaka tryckskada, såsom vid bergsartilleriet (packsadel). Sadel omnämnes första gången år 340 af den helige Hieronymus och bestod då troligen endast af en på hästryggen fastspänd sitsputa. De första verkliga sadlarna gjordes af trä med höga bommar fram och bak samt voro synnerligen tunga; romerske kejsaren Theodosius föreskref sålunda, att rytterisadeln icke finge väga öfver 30 kg. I den mån, som rytteriets beväpning och utrustning lättats, har äfven sadelns konstruktion ändrats, så att dess höga bommar (se fig. 1, 2, 3, 4) minskats och slutligen h. o. h. försvunnit. Sadelns konstruktion har undergått väsentliga förändringar äfven med hänsyn till den sits, som framkallats af olika tidsperioders ridkonst (se d. o.). En sadel med bommar, s. k. bomsadel (se fig. 5), fortlefver visserligen ännu, där den s. k. höga skolan (se Skolridning) fortfarande omhuldas, såsom vid Spanska hofridskolan i Wien o. s. v., men annars lär nu för tiden ingen ryttare, som är eller vill anses vara något så när hemmastadd på hästryggen, uppträda i bomsadel. Engelska sadeln (se fig. 6, 7, 8) har så godt som h. o. h. undanträngt alla andra modeller. Inom det europeiska kavalleriet — särskildt det s. k. lätta rytteriet — var länge den ungerska s. k. bocksadeln (se fig. 9) l. bladsadeln mest i bruk, men numera har militärsadeln i allmänhet en konstruktion, som närmar sig den engelska sadeln i allt väsentligt (se fig. 10, 11, 12); man har eftersträfvat att ge den en form, som inbjuder till bekväm sits och medger ryttaren att komma så nära hästens rygg som möjligt, utan att skada densamma med packningen, som måste medföras på en militärsadel.

På den engelska sadeln (se fig. 7 o. 8) består *sitsen*, liksom *kåporna*, af svinskinn; till *sadelbossans* stoppning användes ull, tagel o. d.; *sadelbommen* (se fig. 13, 14) göres af trä och stål. Som allmän regel gäller, att sadelns storlek skall stå i ett väl afmätt förhållande till den vikt, som sadeln har att uppbära. En tung och grof ryttare behöfver nämligen en större och rymligare sits, d. v. s. större sadel, än en spensligare ryttare. Medelvikten för en vanlig engelsk sadel är omkr. 5 kg. Är sadeln lättare, vinnes minskningen i vikt på hållbarhetens bekostnad. Den sadel, som användes på långvariga och ansträngande ridter, bör vara rymligare och följaktligen äfven något tyngre än sådan, som lägges på hästen under promenadridt; steeplechase-sadeln göres betydligt lättare än den vanliga ridsadeln.

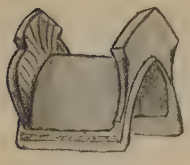

Fig. 1. Sadel från 700-talet.

Fig. 2. Sadel från 1000-talet.

Fig. 3. Sadel från 1500-talet.

Fig. 4. Sadel från slutet af 1600-talet.

Fig. 5. S. k. bomsadel.

Fig. 6. Engelsk sadel (1740).

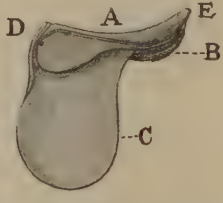

Fig. 7. Engelsk jaktsadel (med släta kåpor). *A* sits, *B* bossa, *C* kåpa, *D* framhvalf (sadelknapp), *E* bakhvalf.

Fig. 8. Engelsk sadel (med s. k. vulster på kåpan).

Fig. 9. Ungersk s. k. bocksadel från 1800-talet.

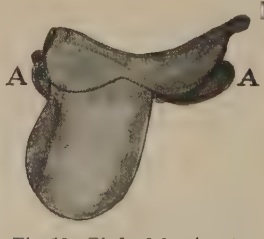

Fig. 10. Bladsadel. *A* sadelblad. *B* baksvits.

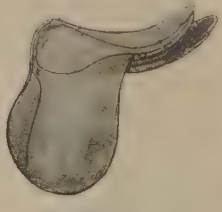

Fig. 11. Svensk officerssadel m/1899.

Fig. 12. Svensk armésadel m/1900.

ig. 13. Sadelbom till engelsk sadel.

Fig. 14 Sadelbom till s. k. bladsadel.

. 16. S. k. sadelkorg.

l Fig. 20. Packsadel.

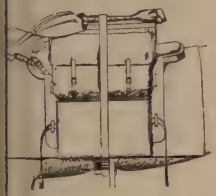

g. 21. Pionjärpacksadel med utredning.

Fig. 17. Ryttarinna i damsadel

Fig. 19. Sadelbom till modern damsadel.

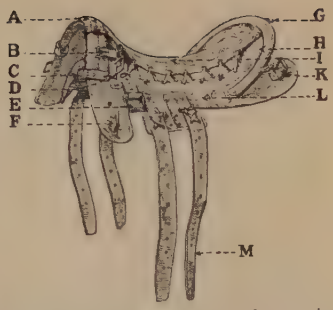

Fig. 15. Sadelbom till svenska armésadeln m/1900. *A* framhvalf, *B* sölja till sadelkåpans fästande, *C* förbygelskrampa, *D* öfre packficksskrampa, *E* stigläderskrampa, *F* nedre packficksskrampa, *G* baksvits, *H* bakhvalf, *I* grundsäte, *K* bakpackningskrampa, *L* sadelblad, *M* sadelstropp.

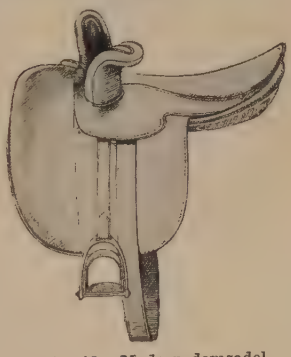

Fig. 18. Modern damsadel.

bh slätlöpningssadeln är strängt taget i annat än en liten fjäderlätt puta till fäste för i.igbyglarna. Sitsens form på den engelska sadeln kan vara mer eller mindre konkav. Huru stor den sålunda bildade fördjupningen bör vara, är en makfråga. För skolridning egnar sig en djupare sadel bättre än en flat, liksom bekväma ryttare föredraga den förra, under det att jaktryttaren i allmänhet föredrar den senare. Viktigt är, att sadelns fördjupning befinner sig noggrant i sadelns centrum; ryttarens vikt skall placeras i sadeln så, att tyngdpunkten kommer öfver midten af sadelns bäryta, hvarigenom trycket lika fördelas på hästens rygg. Sitsen bör ha så stor längd, att det finnes ungefär 5 cm. kvar till *baksvitsen*, då ryttaren med knänära vid kåpornas vulster sitter i sadeln. Kåporna få icke vara för korta; de ha den rätta längden, när ryttarens vador komma att ligga mot deras nedre ända. Kåporna kunna göras mer eller mindre framåtriktade alltefter längden på ryttarens lår. På de flesta engelska sadlar finnas *knäputor* (vulster) å främre sidan af kåporna (se fig. 8), hvarigenom ett stadigare stöd för knäna erhålles, men jakt- och steeplechase-ryttaren föredraga ofta sadel utan knäputor (se fig. 7).

För att hästens rygg ej skall skadas, måste sadeln passa väl. Som alla hästar ej ha lika formade ryggar, kan en militärsadel ej tillverkas i blott en storlek (vara s. k. **enhetssadel**). Af svenska arméns sadel (modell 1900) finnas två hufvudnummer: n:r 1, afsedd för den oftast förekommande hästtypen, n:r 2, för gröfre hästar med bredt hvälfda refben och mindre utvecklad manke. Erforderliga afvikelser från hufvudnumren betecknas med bokstäfver på följande sätt: *a*) för hästar med hög manke, *b*) för låg manke och *c*) för sänkt rygg. N:r 1 *a*) lämpar sig således för en medelgrof häst med hög manke; är därtill ryggen sänkt, bör n:r 1 *ac* vara den rätta sadelformen. Militärsadeln utgöres af sadelbom, hvars beståndsdelar framgå af fig. 15, och öfverbeklädnad enligt fig. 12.

På **sadelmunderingen** (sadel med tillbehör) benämnes ett spänne *sölja*, och den rem, hvari den sitter fäst, kallas *söljstycke*. *Stropp* är en rem, som har hål för söljans tagg och spännes i en sölja. *Slejf* är den läderögla, hvarigenom en stropp trädes.

Fruntimmerssadeln var i äldre tid af ungefär samma konstruktion som den s. k. **ridkorgen** l. **sadelkorgen**, som ännu användes för barn och äldre damer vid ridning på åsna (se fig. 16). Den moderna fruntimmerssadeln ger ryttarinnan en helt annan sits (se fig. 17). **Damsadeln** (se fig. 18 o. 19) är försedd med två s. k. *horn* på vänstra sidan och stundom äfven med ett tredje, mindre dylikt på högra sidan af sadeln; det sistnämnda är dock fullkomligt öfver-

flödigt. Det öfversta af vänstra sidans horn uppbär ryttarinnans högra ben; ändamålet med det nedre hornet är att stödja mot hennes vänstra lår, hvarigenom sitsen vinner i fasthet.

Packsadel (se fig. 20) användes för framforsling af olika slags krigsmateriel, t. ex. kulspruta eller pionjärutrustning (se fig. 21) m. m. B. C—m.

Sadel, *sjöv.* Se Blindrå.

Sadelbildning, *geol.* Se Antiklin och Luftsadel.

Sadelbom, *ridk.* Se Sadel, sp. 312.

Sadelbrott, *ridk.* Se Sadeltryck.

Sadelbruten, *veter.* Se Selbruten.

Sadelbåge, *bygnk.* Se Båge 4, sp. 799.

Sa'deler, Gillis (Aegidius), flamsk kopparstickare, f. 1575 i Antwerpen, d. 1629 i Prag, var elev af sina farbröder, kopparstickarna Jan S. (f. 1550 i Bruxelles, d. 1600 i Venezia) och Rafael S. (f. 1555 i Bruxelles, d. 1616 i Venezia), hvilka han dock i så hög grad öfverträffade, att man gaf honom tillnamnet "kopparstickarkonstens Phœnix". Han hade redan länge vistats i Tyskland och Italien samt vunnit rykte, då kejsar Rudolf II kallade honom till Prag, där han äfven under kejsarna Mattias och Ferdinand II stod i hög gunst. Han stack företrädesvis porträtt och landskap. Hans blad äro af stor betydelse för studiet af hans tids konst. —O. G—g.

Sadelflaska består af en liten spetsformad flaska

jämte bägare (se fig.), som ryttaren kan medföra på hästen i ett läderfodral; detta fastspännes på vänstra sidan af sadelns främre del. B. C—m.

Sadelföreställare. Se Fordon, sp. 840.

Sadelgjord, *ridk.*, ett medel, hvarmed sadeln fasthålles (se Sadling) på hästen. Sadelgjorden är dels enkel (se fig. 1), dels dubbel (se fig. 2 o. 3); den förfärdigas af väf (se fig. 1), af flera intill hvarandra lagda snören (se fig. 2) eller af flätade läderremmar (se fig. 3); de sistnämnda ha fördelen att lämna luften tillträde till hästens hud och äro därigenom svala, på samma gång de äro starka. För att ge sadelgjorden en konstant spänning har man konstruerat en s. k. *sadelgjordsfjäder*, som består af spiralståltrådsfjädrar (se fig. 4) och fästes å sadeln som mellanlänk mellan sadelgjorden och sadelstroppen (se fig. 5); den har dock ingen vidare praktisk betydelse och kan vara

Fig. 1. Enkel sadelgjord.

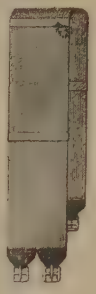

Fig. 2 o. 3. Dubbla sadelgjordar.

Fig. 4. Sadelgjordsfjäder.

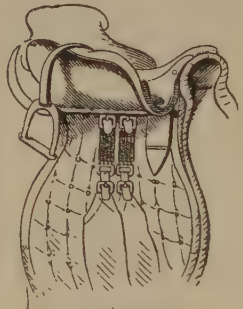

Fig. 5. Sadelgjordsfjäder anbringad å sadeln.

Fig. 6. Förgjord.

Fig. 7. Öfvergjord.

till obehag för hästen, om den åtdrages för hårdt. Då sadeln har benägenhet att glida fram öfver hästens manke, kan man för att hindra detta tillgripa bl. a. en s. k. *förgjord* (se fig. 6), som spännes under sadelns främre del. På kapplöpnings- och jaktsadeln användes ofta s. k. *öfvergjord* (se fig. 7), som spännes öfver sadeln för att jämte den vanliga sadelgjorden bidraga till sadelns säkra läge. B. C—m.

Sadelgjordspännare, *ridk.*, apparat, afsedd att underlätta sadelgjordens åtdragning (se Sadling), består vanligen af en träklyka, som griper om sadelgjordstroppen och tjänar som häfarm, då stroppen skall åtdragas; någon större praktisk betydelse ha dessa apparater emellertid icke. B. C—m.

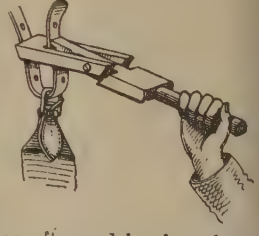

Sadelhängare, *ridk.*, en efter sadelns form lämpad hängare, på hvilken sadeln (se Sadel, *ridk.*)

Fig. 1. Sadelhängare för herrsadel.

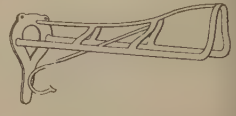

Fig. 2. Sadelhängare för damsadel.

upphängas, då den ej användes. Fig. 1 visar
l bra konstruerad hängare af gjutjärn för herr-
el, fig. 2 för damsadel. B. C—m.

Sadelkammare. Se Selkammare.

Sadelkorg, *ridk.* Se Sadel, sp. 314.

Sadelkälke. Se Kälkåkning, sp. 555.

Sadelled, *anat.*, kallas t. ex. ledgången mellan
nmen och handlofven, i hvilken ledändarna
na ytorna på två sadlar, som blifvit lagda kors-
mot hvarandra. Denna ledändarnas form med-
· stor och mångsidig rörlighet. G. v. D.*

Sadelläge, *ridk.* Se Sadelstad.

Sadelmundering. Se Sadel, sp. 314.

Sadelmussla, *Anomia, zool.*, en till kl. *Lamelli-
anchiata* hörande mussla, som är nära besläktad
d ostronet, hvarifrån den skiljer sig genom
cket mindre och tunnare skal, af hvilka det
dre antar formen af det föremål, hvarpå det
t sig. Vid Sveriges västkust förekomma 2—3
er. L—e.

Sadelplats, *sportv.*, den del af kapplöpnings-
man (se Kapplöpning), där hästarna sad-
s före täflingen. Tillträde till sadelplatsen läm-
s allmänheten vanligen endast mot förhöjd in-
ådesafgift. Sadelplatsen, som är belägen i när-
ten af vågen, där ryttarna vägas före och efter
oningarna, är samlingsplats för fackmännen,
ilka där ha tillfälle att närmare beskåda de i
fflingarna deltagande hästarna och bedöma deras
ka utsikt till seger. B. C—m.

Sadelstad, *ridk.*, den del af hästens rygg, där
ddeln skall ligga (se Sadling). Om hästen
r låg och rund manke eller för ridbruk olämpligt
ällda bogar, hvarigenom sadeln får benägenhet
tt glida fram från den rätta platsen på ryggen,
gges hästen ha dåligt sadelläge. B. C—m.

Sadelstropp. 1. *Ridk.* Se Sadel, sp. 314.
2. *Sjöv.* Se Stropp.

Sadeltak, *bygnk.* Se Tak.

Sadeltorn, *bygnk.* Se Torn.

Sadeltryck l. Sadelbrott, *ridk.* (se Sad-
ng), uppkommer genom felaktig sits hos ryt-
ren, vårdslös sadling eller illa tillpassad sadel.
id behandling skall orsaken först undanröjas.
åste hästen fortfarande begagnas, bör allt tryck
å det skadade stället undvikas och trycket eller
ottet smörjas med sårsalfva. Begagnas ej hästen,
ålägges kallt eller våtvärmande omslag eller i nöd-
ll en fuktig grästorfva med gräset nedåt, fast-
ållen af en filtgjord. Jfr Selbruten. B. C—m.

Sadeltäcke. Se Schabrak.

Sá de Mira'nda. Se Saa de Miranda.

Sadeshu'lt, herrgård (frälsesäteri) i Fagerhults
ocken, Handbörds härad, Kalmar län, vid sjön
ttora Saden, omfattar Sadeshult 1 mtl, Bokulla $^1/_2$
tl, sammanlagdt $1^1/_2$ mtl, med en areal af 3,500
d. Å egorna finnas ramsågverk och kvarn vid
attenfall, tax.-v. 20,000 kr. Hela tax.-v. 1916
ar 120,000 kr. Egare är sedan 1913 godsegaren
olke Westrin.

Sadger, Isidor, österrikisk nervläkare och
atograf, f. 29 okt. 1867 i Neu-Sander i Galizien,
osatt i Wien, har författat flera intressanta ar-
eten, som belysa den litterära psykologien, bl. a.
*. F. Meyer, eine pathographisch-psychologische
tudie* (1908), *Aus dem liebesleben Nicolaus Lenaus*
(1909), *Heinrich von Kleist* (1910), *Belastung und
entartung. Ein beitrag zur lehre vom kranken
genie* (s. å.) och *Über nachtwandeln und mond-
sucht. Eine medizinisch-literarische studie* (1914).

Sādh l. Sādhu (eg. "ren", "de rene", af
sanskr. *sādhu*, "riktig", "rätt") kallas en sekt
af indiska unitarier, som räknar sina flesta an-
hängare i landsträckan mellan Ganges och Jumna,
från Farkhabad till bortom Delhi och som upp-
tar en hel förstad till den förstnämnda staden.
Sekten uppkom 1658. Dess stiftare var Birbhān,
som själf sade sig ha mottagit sin lära från en
gudomlig lärare (*guru*). Han meddelade läran i
vers, hvilka sedermera samlats i handböcker och
läsas vid religiösa sammankomster. Innehållet är,
att det ges endast *en* Gud, som skapat allt, att man
bör dyrka honom allena, att man skall vara
ödmjuk och anspråkslös, undfly lögn och förtal,
aldrig lyssna till det, som är ondt eller till nå-
gonting annat än Herrens pris, icke åtrå världs-
liga ting, utan sätta sin tillit till Gud, som är
alltings gifvare och af hvilken vi skola mottaga
i förhållande till vår förtröstan. En sādh skall
icke hålla på kastväsendet. Han skall undfly
flärd, yppighet och fåfängliga prydnader samt
icke sjunga annat än religiösa hymner. Han skall
afhålla sig från rusgifvande drycker, tobak och
opium. Han skall icke taga något lif, icke ut-
öfva något våld, icke lefva i månggifte, icke ikläda
sig en tiggarmunks dräkt eller begära allmosor.
Han skall hålla sig fjärran ifrån vidskepelse och
teckentyderi samt fråga endast efter Herrens vilja.
De frommes församlingar skola vara hans enda
pilgrimsorter. — Sādh-läran är mycket besläktad
med den, som förkunnades af Kabīr och dennes
efterföljare Nānak (stiftaren af sikhernas sekt).
Sādh kunna betraktas som föregångare till Brahmo
samāj. De ha inga tempel, utan blott försam-
lingshus, där de mötas tidigt på morgonen vid
hvarje fullmåne. Jfr H. H. Wilson, "Lectures on
the religious and philosophical systems of the
hindus" (1840), Hopkins, "The religions of In-
dia" (1895), och Garbe, "Indien und das christen-
tum" (1914). A. F. Å. (K. F. J.)

Sādhya, *ind. myt.*, beteckning för en särskild
klass (*gaṇa*) af gudomliga väsen, som skapats efter
gudarna och uppehålla sig i en särskild sfär (*Bhu-
varloka*); identifieras ofta, i synnerhet i den se-
nare mytologien, med Siddha (se d. o.). K. F. J.

Sa'di (mindre riktigt Saadi), Muslihu-
d-dīn eller, enligt en annan uppgift, Mu-
scharrifu-d-dīn bin Muslihu-d-dīn,
Persiens berömdaste didaktiske skald, f. 1184 i
Schīrāz, d. 1291 (eller möjligen 1292), vistades
1196—1226 med få afbrott i Bagdad och företog
därefter långvariga resor, under hvilka han be-
sökte större delen af Orienten. Från Persien be-
gaf han sig först till Indien och därifrån till
Jemen och Abessinien, återvände till Arabien,
vallfärdade flera gånger till Mekka, besökte Syrien
och slog sig till sist ned som eremit i öknen vid
Jerusalem. Där blef han tillfångatagen af kors-
fararna och bortfördes till Tripolis, där han måste
arbeta i löpgrafvarna. Sedan han blifvit friköpt
ur fångenskapen, begaf han sig ut på vidsträckta
resor i norra Afrika och Mindre Asien och åter-
vände 1256 till sin fädernestad, där han tillbragte

återstoden af sitt lif i den största tillbakadragenhet. Hans förnämsta arbete är *Būstān* (''Fruktträdgården''), en lärodikt i tio kapitel, af hvilka de nio första handla om 1) rättvisa och statsklokhet, 2) välgörenhet, 3) kärlek, 4) ödmjukhet, 5) hängifvenhet, 6) förnöjsamhet, 7) bildning, 8) tacksamhet och 9) bättring. Därtill kommer ett tionde kapitel, innehållande böner som afslutning på det hela. Ännu populärare är *Gulistān* (''Rosengården''), som är skrifven dels på prosa, dels på vers och har ett mindre djupsinnigt, men mera omväxlande innehåll. I åtta kapitel behandlas där ungefär samma motiv som i det större arbetet. Dessutom författade S. åtskilliga lyriska dikter, till en del på arabiska. S:s samlade skrifter utgåfvos i Calcutta af Harington 1791—95 (sedermera många gånger i Orienten). De bästa europeiska uppl. af ''Bustān'' äro Grafs med persisk kommentar (1858) och Rogers' med engelska anmärkningar (1891); öfv. af arbetet finnas på ty. af Graf (1850), Schlechta-Wssehrd (1852) och Rückert (utg. af Pertsch, 1882), på eng. af Wilberforce Clarke (1879) och Davie (1882) och på fr. af Barbier de Meynard (1880). De förnämsta editionerna af ''Gulistān'' äro af Eastwick (1850), Johnson (1863) och Platts (1872; ny uppl. 1874), alla tre med glossar. Den äldsta öfv. till något europeiskt språk är Du Ryers franska (1634); dessutom öfversattes ''Gulistān'' på 1600-talet äfven till latin af Gentius (''Rosarium politicum'', 1651) och till tyska af Olearius (''Persianischer rosenthal'', 1654). Bland de många öfversättningarna från senare tid må nämnas Grafs tyska (1846), Eastwicks engelska (1852; ny uppl. 1880) och Defremerys franska (1858). Därjämte har detta arbete öfversatts till ry., po., arab., turk. och hindustānī. En del af ''Gulistān'' har öfversatts till sv. af N. Ekstam (i tidningen ''Göteborgs aftonblad'', årg. 1906—14). Se vidare Ethé i Geiger och Kuhn, ''Grundriss der iranischen philologie'', bd 2 (1904). K. V. Z.

Skalden Sa'dī. Efter en persisk målning.

Sadi'no [sə-], Elmano, pseudonym för portugisiske förf. Bocage (se d. o. och Portugisiska litteraturen, sp. 1472).

Sadi'sm, en abnorm afvikelse af könsdriften, som finner behag och förhöjd njutning däri, att föremålet, mot hvilket sexualbegäret riktar sig, utsättes för våldsamheter, plågas och behandlas med grymheter, hugg och slag. Benämningen härleder sig från en för denna form af perversitet bekant fransk författare markis de Sade (se denne). Sadismen är motsatsen till den afvikelse af sexualdriften, som kallats masochism (efter österrikiske författaren L. von Sacher-Masoch, se denne) och eftersträfvar ett passivt utstående af alla slags plågor, misshandel, ris och gissling, plågor, som här förhöja njutningen, hvadan sadism och masochism komplettera hvarandra. En extrem yttring af sadism är s. k. lustmord (se d. o.). Se P. Moreau, ''Les aberrations du sens génésique'' (3:e uppl. 1883), V. Krafft-Ebing, ''Psychopathia sexualis'' (13:e uppl. 1907), och E. Wulffen, ''Der sexualverbrecher'' (1910). G—s.

Sadiya [sädijā'], stad i Assam, vid Brahmaputra, i den trakt, där flodens genombrottsdal af Himalayabergen slutar. Omkr. 18,000 inv. Ångbåtsfarten på Brahmaputra slutar vid S. J. F. N

Sadler [sä'dlə], sir Ralph, engelsk statsman, f. 1507 i Hackney, Middlesex, d. 1587 på sitt gods Standon i Hertfordshire, uppfostrades i Thomas Cromwells hus, var som ung man dennes privatsekreterare och blef 1536 hofman i Henrik VIII:s tjänst. Han användes af denne flera gånger för viktiga diplomatiska uppdrag till Skottland, blef 1540 statssekreterare samt erhöll knightvärdighet och stora jordagods. Under Edvard VI:s minderårighet tillhörde han som ifrig protestant protektorn Somersets anhängare, lefde under Marias regering i tillbakadragenhet på sina gods, men inkallades vid Elisabets tronbestigning 1558 i Privy council och blef en bland hennes inflytelserikaste och högstbetrodde rådgifvare. Han sändes 1559 af henne till Skottland och lyckades åvägabringa försoning bland dess söndrade protestanter. 1568 var S. en bland de ledande männen vid den engelska undersökningen i Maria Stuarts sak, och han anlitades under hennes fångenskap ofta vid förhandlingar med henne af drottning Elisabet. Aug. 1584—april 1585 var han Marias fångvaktare. En uppgift, att S. 1587 skulle ha sändts till Skottland för att utverka Jakob VI:s medgifvande till hans moder Maria Stuarts afrättning, är ej historiskt bestyrkt. — S:s efterlämnade korrespondens, *The state papers and letters of sir R. S.* (utg. af A. Clifford i 3 bd 1809 med biografisk inledning af sir Walter Scott), är historiskt värdefull, särskildt rörande skotska förhållanden. Jfr F. Sadleir Stoney, ''Memoir of the life and times of sir R. Sadleir'' (1877). V. S—g.

Sadling, *ridk.*, sadelns läggande på hästen, skall verkställas med största omsorg. Slarf och vårdslöshet därvid kunna lätt ge anledning till, att hästen blir ''bruten'' eller ''tryckt'' (se Sadel-

ɾ c k). Sadlingen verkställes i följande ord-
ɡ. Först pålägges hästfilten (om sådan använ-
ɾ vid ridning), väl hopviken till lagom storlek,
ɾr vojlocken (se d. o.), hvarefter sadeln (se
ɒ.) med sina remtyg upplagda fattas af högra
ɫden i främre och af vänstra handen i bakre
ɬelhvalfvet och upplyftes så högt öfver filten (voj-
ɑken), att denna icke rubbas, samt lägges från
ɐer sida midt på hästens rygg och ej längre
ɯn, än att bogbladet blir fullkomligt fritt äfven
ɐer hästens rörelser. Lägges sadeln längre fram,
ɯstas hästens framdel för mycket och bogarnas
rörelser hindras; lägges den åter längre till-
ɯa, anträngtes hästens bakdel för mycket. Se-

Riktigt sadlad häst.

ɯn filten (vojlocken) blifvit eftersedd på högra
ɑan och sadelgjorden nedlagd, går man öfver
l hästens vänstra sida för att fullborda sad-
ɡgen. Filten (vojlocken) skall ligga något utan-
· sadeln både fram och bak och skall vara väl
ɾpdragen i hvalfvet, så att den ej stramar öfver
ɡggraden. Iakttages ej denna senare föreskrift,
ɯ hästen lätt bli tryckt. Sadelgjorden trädes
ɯnom öglan på förbygeln (om sådan användes)
ɥh åtdrages lindrigt af högra handen, som hål-
· i stroppen, under det att vänstra handen med
ɯmmen på söljans tagg sköter gjorden. Främre
ɔoppen åtdrages före den bakre. Förbygeln hop-
ɥännes och afpassas så, att en tvärhand kan
ɯsas under densamma. Hästen vändes därpå och
ɯtslas (se Betsel). Afbetsling och afsadling
ɐer i motsatt ordning till hvad här blifvit
ɡgdt. B. C—m.

Sa'do. 1. Flod. Se Sadão. — 2. Ö i Ja-
ɯnska hafvet, 50 km. v. om Hondo, hörande till
ɾn (länet) Niigatta, 872 kvkm. 112,738 inv.
ɔ898). Viktiga guld- och silfverbergverk. Huf-
ɯdort Aikava på västkusten, med omkr. 12,000
v. 2. J. F. N.

Sadoleto [-dåle'tå], Jacopo, kardinal, f. 1477
Modena, d. 1547, var en humanistisk präst, som
ɾenom "sacco di Roma" 1527 drefs att med allvar
ɾgna sig åt religiös-kyrkliga angelägenheter. Un-
der påfven Paul III tillhörde han det humanistisk-katolska reformpartiet, men ådrog sig misstankar genom sin kritik af kyrkliga missförhållanden. Han visade sig emellertid som katolska kyrkans kanske främste samtida apologet genom sin skrifvelse till Genève 1539, hvilken besvarades af Calvin och medverkade till dennes återkallande till Genève. Efter jesuitordens framträdande trädde S. mera i skuggan, men medverkade att förbereda Tridentkonsiliet. Se S. Ritter, "Un umanista teologo" (1912). Hj. H—t.

Sadolin (latinisering af "sadelmakare"), Jörgen Jensen, dansk biskop, f. omkr. 1500 i Viborg, d. 1559, hade sannolikt studerat i Tyskland och där slutit sig till reformationen, innan han 1526 med Fredrik I:s samtycke upprättade en evangelisk-luthersk prästskola i sin födelsestad. 1529 blef han prästvigd af sin blifvande svåger Hans Tausen och af borgerskapet vald till kyrkoherde. På herredagen i Köpenhamn 1530 var han en af reformationens yppersta förkämpar, och han författade en märklig skildring af förhandlingarna därvid (tr. 1530). 1532 blef han den katolske biskopen på Fyn Knud Gyldenstjernes medhjälpare, öfversatte Luthers lilla katekes och framlade den för prästerna i biskopens namn, öfversatte 1533 Augustana och främjade i hög grad den evangelisk-lutherska lärans spridning. 1536 blef han kyrkoherde i Köpenhamn och 1537 den förste lutherske superintendenten i Fyns stift, där han sansadt och måttfullt genomförde reformationen. — Sonen Hans S., f. omkr. 1530, d. omkr. 1600, studerade i Wittenberg samt blef 1556 präst och 1561 prost på Lolland, men afsattes 1576 för otuktigt lefverne och satt i fängelse till 1580. Han var förträfflig latinsk skald, författade gudliga och didaktiska dikter samt episka sånger och utnämndes 1570 till poëta laureatus. — Se H. Rördam, "J. J. S." (1866). E. Ebg.

Sado'nsk, stad. Se Zadonsk.

Sa'dowa, by i närheten af bömiska staden Königgrätz, är bekant genom den väldiga strid, som där 3 juli 1866 utkämpades mellan preussare och österrikare. Se Königgrätz.

Sądowa-Wisznia [sä'dåva-vi'ʃnia], stad i österrikiska kronlandet Galizien, vid floden Wisznia, ett högertillflöde till San, och vid järnvägen Krakau—Lemberg. 4,735 inv. (1900). Oljekällor. J. F. N.

Sądr-i-a'zam (arab.-turk., "den förnämsta hedersplatsen"), officiell titel för den turkiska regeringens främste man. Ordet återges hos oss med storvesir. H. A.*

Sadyk pascha. Se Czajkowski, M.

Sæculum, lat., århundrade, sekel; i kanoniska rätten "världen" och det borgerliga lifvet i motsats till kyrkan och hvad därmed har sammanhang. — Sæculum obscūrum ("det mörka århundradet"), vedertagen beteckning för det århundrade af allmänt religiöst och kulturellt förfall, som inbröt med frankiska rikets upplösning, påfven Johan VIII:s död och den karolingiska teologiska blomstringens slut på 880-talet. Jfr Påfve, sp. 686. Hj. H—t.

Sæhlie, A. Se Sählie.

Sæhri'mner, isl. Se Särimner.

Sæmund. Se Sämund.

Tryckt den 7/4 16

Saenger [sä'n-], Max, tysk gynekolog, f. 1853 i Bayreuth, d. 1903 i Prag, blef 1881 docent i obstetrik och gynekologi i Leipzig samt 1899 professor i nämnda ämnen i Prag. Han var en af sin tids mest betydande representanter för nyss nämnda grenar af medicinen och meddelade i ett mycket stort antal afhandlingar resultaten af sin omfattande verksamhet. R. T—dt.

Saenreda'm [san-], Pieter Jansz., holländsk arkitekturmålare, f. 1597 i Assendelft, d. 1665 i Haarlem, var elev af sin fader, den framstående kopparstickaren Jan Pietersz. S. och af Frans Pietersz. de Grebber. Han målade hufvudsakligen kyrkointeriörer, i synnerhet från Haarlem, Utrecht, Alkmaar och 's Hertogenbosch, och öfverträffade genom sina arbeten sina föregångares, ehuru han å andra sidan aldrig nådde en Emanuel de Wittes friare och mer koloristiska behandling. Hans många teckningar ha, icke minst genom hans å dem nedskrifna, utförliga anteckningar, stort arkitekturhistoriskt värde. Talrikast förekomma S:s arbeten i Amsterdams Rijksmuseum. I Stockholms Nationalmuseum är han icke företrädd, men en liten målning af hans hand, en *Palatsinteriör* (dat. 1643), fanns i J. Bolinders samling i Stockholm. O. G—g.

Sæpe sti'lum ve'rtas, lat., "vänd ofta griffeln!", d. v. s. fila sorgfälligt, hvad du skrifvit!, citat från Horatius ("Satiræ", I, 10, 72).

Sæpinum, samnitisk stad s. om Campobasso, som intogs af romarna 273 f. Kr. Den ursprungliga staden, af hvilken kyklopiska murar återstå, låg på berget ofvanför det romerska S. Tiberius omgaf staden med murar i "opus reticulatum" (se Opus, sp. 788), inom hvilka finnas ruiner af tempel, en teater m. fl. byggnader. Märkvärdig är en inskrift angående herdars rätt till fri passage. Namnet Sepino bärs ännu af en i närheten liggande järnvägsstation. J. C.

Saf, *bot.* Se Bark, sp. 928.

Safakis. Se Sfaks.

Safan, son till en viss Asalja, var statssekreterare under Juda konung Josia och fick af en händelse förmedla den nyss upptäckta lagboken (Deuteronomion) till konungen (2 Kon. 22: 3 ff.). S:s sonson Gedalja blef efter Jerusalems fall (586) ståthållare öfver de kvarvarande judarna (2 Kon. 25: 22 ff.). E. S—e.

Safär (turk. *Safer*). Se Hedjra.

Safär (Dafar, Dhafar, Zhafar). 1. Landskap i sydöstra delen af Arabien, vid Indiska hafvet. Denna landsträcka, som äfven kallas Tehamah, är mycket fruktbar och tätt befolkad af beduinstammen Beni Gharrah. En där belägen mindre stad med samma namn, numera med omkr. 1,500 inv., var fordom betydande, tills portugiserna förstörde den 1526. — 2. Fordom stad i sydvästra Arabien, i himjarernas land. Den var under åtskilliga århundraden, ännu på 500-talet, de himjariske konungarnas hufvudstad, men hade redan på 1100-talet råkat i förfall. 1810 upptäckte Seetzen i den närbelägna byn Mankat himjariska inskrifter. 1o. 2. (J. F. N.)

Safarider, persisk dynasti (873—912). Se Persien, sp. 556.

Šafařik [ʃa'farʃik], tysk transkription Schafarik. 1. Pavel Josef S., slovakisk-tjechisk litteratur- och språkforskare, f. 1795 i den slovakiska byn Kobeliarova i ungerska komitatet Gömör, d. 1861 i Prag, var son till en protestantisk präst, som härstammade från Bömiska bröderna, studerade vid gymnasiet i Kesmark, där han redan begynte sin poetiska alstring (*Tatranská Múza s lírou Slovanskou*), och vid universitetet i Jena 1815—17, där han öfversatte Aristofanes' "Molnen" och Schillers "Maria Stuart" på tjechiska och skref en kortfattad historia om den slaviska litteraturen efter alla munarter. Efter afslutade studier slog han sig ned i Pressburg, där han i förening med Palacký utgaf en uppseendeväckande skrift om den bömiska poesiens första moderna utveckling, *Počátky Českého básnictví* (1818), hvars tendens riktade sig mot den "gamla skolan". 1819 blef han professor och rektor vid det nyinrättade ortodoxa gymnasiet i Novi Sad (Neusatz), som han dock måste lämna på grund af konflikter med de serbiske munkarna och prästerna. 1823 utkom i Pest hans samling slovakiska folkvisor, *Písně světské lidu slovanského v Uhřích* (2:a d. 1827), och 1827 i Novi Sad hans för sin tid epokgörande *Geschichte der slavischen sprache und literatur nach allen mundarten*. Han flyttade 1833 till Prag, där han mer odeladt kunde egna sig åt vetenskaplig verksamhet och fick anställning vid biblioteket. Redan i "Wiener jahrbücher der literatur" 1829—31 hade han publicerat de sydslaviska studierna *Übersicht der slovenischen kirchenbücher* och *Übersicht der vorzüglichsten schriftlichen denkmäler älterer zeiten bei den südslaven* samt *Serbische lesekörner*. Den förnämsta frukten af hans sydslaviska studier var den bio- och bibliografiskt värdefulla *Geschichte der südslavischen literatur* (3 dlr, tr. 1864—65), hvartill kommo studier om gammalslaviska tryckerier och den bulgariska litteraturen (*O storoslovanských tiskárnách*, 1842, och *Rozkvět slovenské literatury v Bulharsku*, 1848). I den tjechiska tidskriften "Musejník" publicerade han 1833—36 flera afhandlingar rörande slavernas ursprung och äldsta historia, hvilka omarbetades i hans förnämsta verk, *Slovanské Starožitnosti* (1837, ty. "Slavische alterthümer", 1844), ett för sin tid märkligt arbete, som blef af stor betydelse för slavistiken, ehuru det ej hann bli afslutadt. Om slavernas etnografi skref han *Slovanský národopis* (1842; 3:e uppl. 1849). Bland hans öfriga studier märkas *Die ältesten denkmäler der böhmischen sprache* (1840) och de textkritiska och lexikografiska undersökningarna *Počátky staročeské mluvnice* och *Klasobraní na poli staročeské literatury* (1845—55). Han fick af Pogodin erbjudande af en professur i Moskva och från Berlin en liknande kallelse, men afböjde båda. På anmodan af preussiske ministern Eichhorn skref han dock *Gedanken über die einrichtung des slavischen sprachstudiums auf preussischen universitäten* (1841). Han deltog kraf-

i den samslaviska rörelsen vid kongressen i g 1848, men afböjde alla politiska förtroende-ter och tillbragte sina sista år under svåra eko-niska förhållanden i nöd och sjukdom, så att till och med gjorde självmordsförsök. I sina ua skrifter egnade han sig åt studiet af den gla-titiska litteraturen: *Památky dřevného písemni-Jihoslovanů* (1851), *Památkám hlaholského zmnictví* (1853) och *Über den ursprung und die rmat des glagolitismus* (1858). Hans vidlyftiga rrespondens, af hvilken han i ett anfall af sin-förvirring brände en del, utgafs först 1873—75. Hans son Vojtěch, f. 1831, d. 1902, var i förste läraren i kemi vid Prags tekniska hög-ila.

2. Janko S., den förres brorson, f. 1812, d. 76, blef 1849 professor i historia vid Belgrads versitet och grundlade Belgrads museum och liotek. På grundvalen af arkivstudier i Venezia ef han *Srbske vzpomínky z benatského archivu* nt monografierna *Život Štepána Dečanského* och *ot svetého Methoděje, prvního arcibiskupa mo-ského* (1863). 1—2. A—d J.

Safavider. Se Safider.

Safech, egyptisk gudomlighet. Se Egypten, 1472.

Safed, stad i turkiska vilajetet Beirut, 10 km. v. om Tiberias sjö, har sedan början af 1500-et uppsökts af polska judar, hvilka betrakta den n en helig stad. Berömd rabbinskola. Omkr. (J. F. N.) 4,000 inv.

Safe-deposit [sēf'f dipå'šit], eng., förvaringsalf i en bank. Se Inteckningsgaranti-tiebolag, sp. 756.

Safed Koh. Se Sefid-Kuh.

Saffi l. Safi (Asfi, Asaffi), stad i Marokko, å Atlantiska oceanen, mellan Kap Cantin och den Tensifts mynning Omkr. 9,000 inv. Staden, digt traditionen grundlagd af kartagerna, dref förr tydande handel med marokkanskt läder, hvars mn saffian härleder sig från exportorten. adens import hade 1912 ett värde af 554,376 pd och dess export 589,097 pd st. Till 1641 var (J. F. N.) n portugisisk besittning.

Saffiän. Se Läder, sp. 173, och Saffi.

Saffira. Se Anania.

Saffisk, oriktig form för sapfisk (se Sapfisk rof).

Sa'fflor. 1. *Farm.* Se Carthamus. — 2. *etall.*, rostad koboltmalm, till sin grundmassa be-ående af koboltoxid och koboltoxidul. Den an-ndes inom porslins- och glastillverkningen för amställning af blåfärgadt porslin eller glasmassa mt i blandning med kvartspulver för tillverkning 2. G. H—r. smalts.

Sa'ffran (af arab. *asfár*, gul), *bot. farm.*, en rog, som består af de lindrigt torkade, brunröda ärkena (*stigmata*) hos den lilla vackra lökväxten *rocus sativus* L., af fam. *Iridaceæ*, underfam. *rocoideæ*. Växten har en fast och köttig stam-ök och gräslika blad samt violetta, trattformiga omkalkar med mycket lång pip och sexflikadt äm, utanför hvilket de tre märkena hänga fram. en har sedan urminnes tider odlats från Kina nda till Spanien och Frankrike, hvarest den bästa rogen frambringas. I största skala odlas saffran Spanien, där ända till 100,000 kg. årligen pro-duceras. Andra arter af samma släkte äro *Crocus vernus* L., i många färger, den gula *Crocus mæsiacus* m. fl., som odlas allmänt i våra trädgårdar och blomma tidigt om våren. Odlade i kruka (''krokus'') drifvas de mycket till blomning under vintern.

Crocus sativus. T. h. stift med de tre märkena (saffran).

Saffran, *stigma Croci*, skördas i slutet af september och början af oktober. Märkena afklippas och torkas försiktigt. Till 500 gr. saffran åtgå 7—8 tusen blommor, hvarför drogen är dyr. Vid märkenas insamling bör så mycket som möjligt undvikas att inblanda något af de gula stiften eller ståndarsträngarna. De torkade märkena äro mörkt brunröda, omkr. 2 cm. långa, nedtill trådsmala, upptill trattlikt vidgade. Färgämnet, glykosiden *polychroit* l. *crocin*, är mycket intensivt. 5 cg. rifna till pulver med litet socker ge en tydligt gulaktig skiftning åt 35 l. vatten. Lukten är egendomligt aromatisk, genomträngande, smaken bitter och något stickande. Saffran var redan under forntiden utsatt för förfalskning, och Plinius anmärker, att ingen vara förfalskades i samma grad som den. Så är fortfarande förhållandet. Förfalskning sker genom färgens utdragande delvis, genom tillsats af glycerin, salter, socker etc., som öka vikten, och inblandning af alla möjliga, ofta färgade växtdelar, såsom ståndare och stift af saffransväxten (feminell), strålblommor af *Calendula* (äfven kallad feminell), safflorblommor, majsstift m. m. Under medeltiden sattes mycket högt pris på saffran som krydda och ett viktigt läkemedel. Förfalskningen var belagd med mycket strängt straff. I Nürnberg blef 1444 en person bränd som förfalskare af saffran, och där blefvo 1456 tre personer lefvande begrafna för samma brott. I de flesta tyska städer anställdes under medeltiden inspektioner rörande saffran och andra droger. Saffran begagnas nu mycket mindre än förr i medicinen och ingår numera endast i tre hos oss officinella beredningar, aloedroppar med saffran, Roséns bröstdroppar och opiumvin. Drogen anses ha upplifvande verkan. Saffran begagnas dessutom som krydda i vissa finare brödsorter (''saffransbröd''). Om Kapsaffran se d. o. O. T. S. (G. L—m.)

Saffranholts, *bot.* Se Cassine (där genom tryckfel står Saffranhout).

Saffron-Walden [sä'fron *wå*'ldn], stad i engelska grefsk. Essex vid Cam. 6,311 inv. (1911). Latinskola, lärarinneseminarium, spannmålsbörs, järngjuteri. J. F. N.

Saffūrije, by. Se Diocæsarea.

Safi, stad. Se Saffi.

Safîder l. Safavîder (oriktigt kallade Sufier, Sufider), persisk dynasti (1499—1736). Se Persien, sp. 558.

Safîner. Se Samniter.

Safir, *miner.* Se Korund.

Safirin, *miner.*, monoklint, blåaktigt magnesiumaluminiumsilikat, $5\,MgO, 6\,Al_2O_3, 2\,SiO_2$, från Fiskenäs på Grönland. Blekblåa spineller, använda som ädelstenar under samma slipformer som safir och rubin, kallas safiriner. A. Hng.

Safirkvarts, *miner.*, en blå varietet af kvarts (se d. o., sp. 381). Den blåa färgen framkallas af fina, inlagrade trådar af krokydolit. A. Hng.

Safo'nov, Vasilij Iljitj, rysk musikdirigent, f. 1852 i byn Izjursk, Kaukasus, son till en kosackgeneral, utbildades till pianist af Leschetitzki och L. Brassin vid Petersburgs konservatorium, var lärare vid detta 1880—85 och har därefter varit professor vid konservatoriet i Moskva samt sedan 1889 dess direktör. Han öfvertog 1890 dirigentskapet för kejserl. ryska musiksällskapets i Moskva symfonikonserter och har som ”resedirigent” skördat triumfer i Europas största musikstäder samt i New York. Han anförde 1910 en symfonikonsert på k. operan i Stockholm och medverkade 1914 vid Baltiska utställningens i Malmö orkesterkonserter. S. utmärker sig icke minst i frammanandet af rytmisk precision och liffullhet. E. F—t.

Safraniner, *kem.*, orangeröda eller röda färgämnen, som beredas genom oxidation samtidigt af anilin (eller analoga baser) och diaminer. Safranin i inskränkt bemärkelse, $C_{21}H_{20}N_4$, är ett vackert (basiskt) rosafärgämne, som framställes genom oxidation af 2 molekyler toluidin och 1 molekyl paratoluylendiamin, $C_6H_3(CH_3)(NH_2)_2$, medelst kaliumbikromat eller brunsten. Teknisk safranin är en blandning af flera närbesläktade färgämnen. Se f. ö. Anilinfärger 2, Mauvein och Nigrosiner. K. A. V—g.

Safrol [-ål]. Se Sassafras.

Safsa, *bot.* Se Osmundaceæ.

Saft, *kokk.*, fruktsaft med tillsats af socker (fruktsirap) eller utan. Den förra åstadkommes vanligen genom hastig kokning af urpressad saft af apelsiner, citroner, äpplen, päron, ananas, körsbär, hallon, krusbär, blåbär, lingon, tranbär, vinbär m. m. Bringas ej saften *hastigt* till kokning, blir det gelé. Dock kan man äfven på kall väg åstadkomma saft med socker genom att lägga krossad frukt i hvarf af socker. Dock är sådan saft ej klar och kan ej med säkerhet förvaras. Sur saft tillverkas i synnerhet af blåbär, krusbär och lingon, stundom äfven af berberis. En dålig ersättning för saft är s. k. limonadpulver (se Limonad).

Saftfärg, *kem. tekn.*, till akvarellmålning använda lösningar af färgämnen: indigokarmin, gummigutta, karmin, saftgrönt (som beredes af bären till *Rhamnus cathartica*) o. s. v. P. T. C.*

Saftgrönt. Se Färgväxter och Saftfärg.

Saftkanaler, *anat.*, de fina rör eller klyftor i vissa väfnader, företrädesvis bindesubstansväfnader (se d. o.), i hvilka näringssaften ledes, jämte eller i saknad af blod- eller lymfkärl. G. v. D.*

Sa'ftleven [-lefen] l. Sachtleven, holländsk målarfamilj. — 1. Cornelis S., genre- och landskapsmålare, f. omkr. 1608 i Gorkum, d. där 1681, var son och sonson till målare med namnet Herman S., om hvilkas arbeten vi ingenting känna. Han var elev af sin fader, men påverkades starkt af Adr. Brouwer och D. Teniers d. y., och troligt är, att han någon tid arbetade i Antwerpen, ty Rubens egde icke mindre än åtta taflor af hans hand, i hvilka Rubens själf målat staffaget. Visst är, att han 1634 var verksam i Utrecht, men från 1648 bosatt i Rotterdam. Han målade omväxlande pittoreskt behandlade interiörer af bondstugor, lador och förrådskamrar med kokkärl och annan köksattiralj, ibland med några få figurer, samt landskap. Dylika framställningar träffas i de flesta konstmuseer och större privata samlingar. I Stockholms Nationalmuseum, som eger flera ypperliga teckningar af hans hand, återgifvande liknande motiv, ses två målningar af S., båda exteriörer, det ena (dat. 1639) *Landskap med figurer, kreatur och redskap*, det andra en genre i det fria: *Bönder, munkar och kvinnor, som dricka utanför en bondkrog.* — 2. Herman S., den förres yngre broder, f. omkr. 1609 i Rotterdam, d. 1685 i Utrecht, var sannolikt elev af Jan van Goyen och från 1634 verksam i Utrecht. Hans målningar äro liksom broderns ofta förekommande. I sina ungdomsarbeten återger han med förkärlek ladu- och stuginteriörer med stilleben; senare målar han företrädesvis fint utpenslade utsikter från mellersta Rhen och Mosel. En *Utsikt vid Rhen* (dat. 1679) ses i Stockholms Nationalmuseum, som eger flera vackra teckningar af hans hand. 1o. 2. O. G—g.

Saftluckor, *histol.* Se Bindesubstansväfnad, sp. 408.

Saftmärken, *bot.*, detsamma som honungstecken. Se Honungskörtel.

Saftrum, *bot.* Se Cell, sp. 1391, och Vakuol.

Saftspänning, *bot.* Se Turgor.

Saftstation. Se Betsockertillverkning, sp. 173.

Safttrådar, *bot.* Se Parafyser.

Saga (isl. *Sága*), *nord. myt.*, hete en i Eddadikten ”Grimnesmal” omtalad gudinna, hvars boning kallas Sokkvabekkr; där brusa svala böljor, och där sitta Oden och S. alla dagar och dricka glada ur gyllne bägare. Myterna lämna oss ingen vidare upplysning om gudinnans betydelse. Då S. nämnes tillsammans med Oden och namnet på hennes boning till betydelsen påminner om Fensalar (se d. o.), är S. kanske ett annat namn på Frigg (se d. o.), Odens gemål. Namnet betyder måhända ”sierska” (jfr sv. *se*, *sågo* och uttalandet i ”Lokasenna”, att Frigg vet alla framtidens öden). Genom missuppfattning af gudinnans namn har man blifvit förledd att i S. se en historiens gudinna (”Saga”), men denna åsikt saknar stöd i både etymologiskt och mytologiskt afseende. Th. W. (B—e.)

Saga, eg. ”hvad som säges”, ”utsago”, är den sammanfattande benämningen för flera olika slag af litterära alster med mer eller mindre folkligt ursprung. Undantagsvis har ordet användts i betydelsen *diktad berättelse* i allmänhet, t. ex. af Leopold om hans versifierade berättelse ”Eglé och Anette”. Stundom nyttjas ordet om en *osannolik*

ättelse, i hvilket fall dess betydelse närmar till sägen (se d. o.; ty. *sage*, da. *sagn*), kortare berättelse eller anekdot af historisk er lokal karaktär, som gör anspråk på verkhet, men hvars sanningsenlighet är mer eller ndre tvifvelaktig. Vanligen tages ordet i samärkelse som folksaga (ty. *märchen*, da. *ntyr*; se Djursagan, Folksagor), en fritt ppfunnen, ur en naiv världsåskådning framgån- berättelse, i hvilken fantastiska händelser mställas som fullt naturliga. Folksagan förnskligar hela naturen, ger äfven åt de oorganitingen själ, tankekraft och talförmåga samt er öfvernaturliga, från folkmytologien härstamnde väsen, såsom dvärgar, tomtar, älfvor, feer, xor och trollkarlar, spela en stor roll. En fullndigt artskild litterär form är hjältesagan. edan folksagan i själfva verket icke gör anspråk att återge verkligheten, hvarom ironiska afslutgar stundom vittna, hvilar hjältesagan alltid historisk grundval och tecknar personer och ndelser, sådana de tett sig i folkens fantasi på tidigare stadium af dess utveckling. Hjältesarna ha sålunda sin förutsättning i en "hjältetider", som t. ex. för de forngrekiska folken inträffade under den mykenska kulturperioden (omkr. 000—1200 f. Kr.) och för germanerna under kvandringstiden. Deras ämnen äro väldiga strir och nästan öfvermänskliga hjältegestalter, stundm historiska, stundom halft mytiska, sådana som hilles, Sigurd Fafnesbane, konung Teoderik, mung Artur, Roland m. fl. Folksagan har alltid rit en rent folklig dikt, alltid haft sin tillvaro and de breda lagren, alltid berättats af gamla ännor för små barn och aldrig haft att uppvisa gon litterär utveckling, fastän den stundom i serre tider gjorts till föremål för mer eller mindre kade imitationer. Helt annorlunda är förhållanett med hjältesagorna. Innehållet i dessa sagor har spr. förelegat dels i muntliga prosaberättelser, ls också i kortare balladartade hjältedikter, såna som Eddans hjältesånger och de nordiska kvisorna. Men dessa ursprungliga diktalster ha dermera ofta varit underkastade fortgående beobetningar, hvilkas slutresultat äro utförliga epia dikter sådana som Iliaden, Rolandskvädet hanson de geste de Rollant), Beowulf, Nibelunnlied m. fl. Hjältedikternas sociala nivå har ikså varit en helt annan än folksagans, i det att förra af mer eller mindre högtstående skalder h sångare föredragits inför konungar och storän vid högtidliga tillfällen (se vidare Epos).

Från såväl folksaga som hjältesaga fullständigt tskild är den isländska sagan (se Isländska litteraturen). I isländskan betder *saga* detsamma som "prosaberättelse" af vilket slag som helst, från rent historisk framställning, såsom i konungasagorna, till mytiska gor, riddarromaner, helgonlegender m. m. En ntral ställning bland de isländska sagorna intages släktsagan, som med anspråk på tillförlitghet skildrar antingen enskilda isländska perso- rs öden eller vissa släkter eller hela trakters storia. Denna saga, som är en alltigenom origell isländsk skapelse, kan snarast jämföras med en moderna verklighetsromanen; ehuru sagans trorärdighet sålunda icke är så stor och fabelaktiga och mytiska detaljer ymnigt förekomma, utgör den likväl en oskattbar källa för vår kännedom om fornnordiskt lif. I nutida danskt och norskt språk begagnas ordet *saga* uteslutande om den isländska sagan. R. Stn.

Saga, hufvudstad i japanska ken (länet) Hizen, i nordvästra delen af ön Kiushiu. 36,051 inv. (1908). Förr var S. residens för furstarna af Hizen och tillverkningsort för det dyrbara Hizenporslinet. J. F. N.

Sagacitēt (lat. *sagācitas*), skarpsinne.

Sagaing, division (67,808 kvkm., 1,155,271 inv., 1911), distrikt (4,727 kvkm., 312,111 inv., s. å.) och stad (omkr. 10,000 inv.) i Öfre Burma.

Sagajtser, sibiriskt folk. Se Kojbaler.

Sagalin l. Sachalin. Se Sachalin.

Sagallo, ort i franska kolonien Somalikusten, vid Tadjuraviken. Utgångspunkt för karavaner till Sjoa (Abessinien). J. F. N.

Sagan. 1. Furstendöme i nedre Schlesien, till arealen ungefär sammanfallande med den liknämnda kretsen af preussiska reg.-omr. Liegnitz. 1,211 kvkm. Omkr. 65,000 inv. Ursprungligen en del af hertigdömet Glogau, blef S. 1397 ett självständigt furstendöme, införlifvades 1472 med Kursachsen och 1548 med Böhmen, såldes 1627 af kejsar Ferdinand II till Wallenstein, öfvergick 1646 genom köp till furst Lobkowitz och hans arfvingar, 1787 till hertig Peter af Kurland och hans arfvingar samt innehafves sedan 1845 af hertig Talleyrand-Périgord. — 2. Hufvudstad i nämnda furstendöme, vid floden Bober. 14,208 inv. (1905), mest protestanter. I staden finnas ett praktfullt inredt slott (hvars ena flygel byggdes af Wallenstein), protestantisk kyrka (en af de sex schlesiska "gnadenkirchen"), katolsk kyrka. Katolskt gymnasium, protestantiskt lärarseminarium. Stor klädestillverkning och annan (mest textil) industri. Aug.—nov. 1641 lågo svenska trupper under Stålhandske i ett befäst läger vid S.

1. (J. F. N.) 2. (J. F. N. L. W:son M.)

Sagan, Dorotea, hertiginna af, prinsessa af Kurland och Semgallen, f. 1792 i Berlin, d. 1862 i Sagan, var dotter till hertig Peter af Kurland (se Biron 2, sp. 472), förmäldes 1809 med Edmond Talleyrand, en brorson af den berömde statsmannen, och kom efter skilsmässan (1830) från sin man (d. 1838) i ett romantiskt förhållande till den unge furst Felix von Lichnowski. Hon var den berömde Talleyrands älskling samt spelade på Napoleon I:s tid och under restaurationen en ganska inflytelserik roll vid franska hofvet. Om G. M. Armfelts förhållande till hennes äldre syster se El. Tegnér, "G. M. Armfelt", bd 2 (1884).

Sagapēnum, *farm.*, en urgammal drog, som i forntiden spelade en stor roll som läkemedel och äfven under medeltiden ofta användes, vanligen under namnet *Serapinum*. Dess moderväxt är obekant (troligen kom den från Persien), men dess förvantskap med Galbanum och dess innehåll af umbelliferon göra det sannolikt, att moderväxten hör till fam. *Umbelliferæ* Juss. Sagapenum är ett gummiharts af vanligen mörkt brunaktig färg och utgör en mjuk massa af sammanklibbade bruna droppar med egendomlig (icke löklik) lukt. Äfven minsta brottstycke af denna drog antar en intensiv och kvarstående blå färg, om det lägges i

kall klorvätesyra af 1,13 eg. v. Sagapenum är nu längesedan bortlagdt i medicinen. O. T. S. (C. G. S.)

Sagar [sägä'ə] l. Saugor. 1. Distrikt i nordvästligaste Centralprovinserna i Indien, begränsadt i n. af distriktet Lalitpur samt staterna Bijáwar, Panna och Charkhari, i ö. af Panna och distriktet Damoh, i s. af distriktet Narsinhpur och staten Bhopal samt i v. af Bhopal. Areal 5,285 kvkm. 469,479 inv. (1901). Distriktet är en vidsträckt, af Sunar, Beas, Dhupan och Bina vattnad slätt, här och där afbruten af lägre kullar. Genom en traktat af 1818 blef största delen af S. brittiskt område och upptogs 1861 som ett särskildt distrikt. — 2. Stad och hufvudort i nämnda distrikt, vid en gren af Benares—Boneburg-järnvägen. 42,330 inv. (1901). Många hindutempel, fort med stark garnison. — 3. Ö i Gangesdeltat vid mynningen af Hugli, hade förr 200,000 inv., hvilka omkommo genom en flodvåg 1688. Genom en liknande katastrof omkommo 1864 5,625 inv. Efter denna tid är S. glest befolkadt, men besökes årligen i jan. af 100,000—200,000 pilgrimer. Nu skyddas ön mot hafvet genom dammar. — 4. Missionsstation i nämnda distrikt. Se Mission, sp. 675. 1—3. J. F. N.

Sagara, *ind. myt.*, en sagokonung, från hvilken konung *Bhagiratha* —, efter hvilken Ganges och en dess biflod, *Bhāgīrathī*, fått namn —, sades i fjärde led härstamma. Historien härom förekommer i "Mahābhārata", III, 100—109. K. F. J.

Sagasig (Zagazig), stad i Nedre Egypten, prov. Scharkije, i deltat, vid Muiskanalen (Tanitiska Nilarmen) och vid de där hvarandra korsande järnvägarna från Kairo till nedre deltat och från Ismailia till Nilens hufvudarm. 34,999 inv. (1907). Större delen af den i östra deltat skördade bomullen går till S., där den renas, sorteras och delvis spinnes för att därifrån utgå i marknaden. S. har äfven stor spannmålshandel. Det är en jämförelsevis ung, men snabbt uppblomstrande handelsstad. I forntiden låg på nästan samma plats staden *Bubastis* (se d. o.).

Saga'sta, Práxedes Mateo, spansk statsman, f. 21 juli 1827 i Torrecilla en Cameros i prov. Logroño, d. 5 jan. 1903 i Madrid, fick en vårdad uppfostran.

Efter att ha genomgått ingenjörskolan i Madrid egnade han sig åt praktisk verksamhet som ingenjör i Valladolid och Zamora. Entusiastisk vän af 1848 års republikanska idéer, störtade han sig med ifver in i politiken och lyckades redan 1854 af prov. Zamora bli vald till medlem af cortes, där han slöt sig till progressisterna. Af förbittring mot drottning Isabellas despotiska styrelse deltog han i upproret i juli 1856, efter hvars underkufvande han nödgades fly till Frankrike. Inom kort fick han likväl tillåtelse att återvända till Spanien, där han blef professor vid ingenjörskolan i Madrid och tillika redaktör för den radikala tidningen "La Iberia", det progressistiska partiets organ. Då drottning Isabellas regering blef alltmer despotisk och klerikal, beträdde S. ännu en gång revolutionens väg. Han var en af deltagarna i juniupproret 1866 och flydde efter dess undertryckande åter till Frankrike. Denna gång räckte hans landsflykt mer än två år. Först sedan septemberrevolutionen 1868 drifvit drottning Isabella i landsflykt, återvände S. till Spanien. Ånyo vald till medlem af cortes spelade han en betydande roll under provisoriska regeringens oroliga dagar. Han understödde kraftigt marskalk Prims sträfvanden att välja prins Amadeo af Savojen till konung. Under Amadeos frisinnade och antiklerikala regering var S. febr. —maj 1872 konseljpresident. Sedan konung Amadeo afsagt sig kronan och Spanien blifvit republik samt marskalk Serrano dess president, kom S. åter till makten, blef utrikesminister i jan. 1874, inrikesminister i maj s. å. och konseljpresident i aug. s. å., men afgick redan i dec., sedan en militärrevolution störtat Serrano och uppsatt konung Alfons XII på Spaniens tron. Medan regeringen blef reaktionär och afskaffade allmänna rösträtten samt flera andra under de närmast föregående åren antagna reformer, lyckades S. med stor skicklighet rekonstruera ett liberal-dynastiskt parti, hvars chef han sedan förblef under hela sin återstående lifstid. När det konservativa kabinettet Cánovas del Castillo störtades i febr. 1881, blef S. för tredje gången konseljpresident. Han afgick åter 1883 och blef då president för deputeradekammaren. Efter Alfons XII:s död utnämndes S. 26 nov. 1885 åter till konseljpresident. Han kufvade flera militäruppror, höll karlisterna i tygeln, utfärdade allmän amnesti och genomdref trots klerikalernas och de konservatives motstånd åtskilliga liberala reformer. Häftigt anfallen både från den klerikal-konservativa högern och från den revolutionära yttersta vänstern, måste han emellertid afgå i juli 1890 och lämna plats för ett konservativt kabinett med hans mångårige rival Cánovas del Castillo i spetsen. I dec. 1892 störtades dennes ministär, och S. blef ånyo konseljpresident, men måste afgå i mars 1895. Ånyo blef Cánovas del Castillo konseljpresident och bibehöll makten till 8 aug. 1897, då han mördades af en italiensk anarkist. Under de sorgligaste och svåraste omständigheter kallades den sjuttioårige S. i okt. 1897 för sjätte gången till konseljpresident. Ställningen var förtviflad. Både på Cuba och Filippinerna rasade fruktansvärda uppror, underblåsta af Förenta staterna, som slutligen i april 1898 förklarade Spanien krig. Tack vare sin oerhörda öfverlägsenhet segrade nordamerikanerna, och i dec. s. å. undertecknades den förödmjukande freden i Paris, hvarigenom Spanien förlorade Cuba, Puerto Rico och Filippinerna. Men trots motgångarna och nederlagen 1898 var S:s popularitet ännu så stor, att han mars 1901—dec. 1902, för sjunde gången, var konseljpresident. S. var en outtröttligt arbetsam, fosterlandsälskande och reformvänlig statsman. E. W.

Sagatun, en i närheten af staden Hamar (Norge) belägen gård, där landets första (1 okt. 1864—hösten 1865 i Hamar arbetande) folkhögskola hölls från hösten 1865 till 1892, då dess verksamhet

lades. Den leddes till 1873 af stiftarna, teol. didaterna H. Anker och Ol. Arvesen (se d. o.), are af den sistnämnde ensam. K. V. H.

Sagdalen, norskt fabriksdistrikt, som sammanger med fabrikerna i Strömmen, Akershus amt, har i förening med detta ställe 1,773 inv. (10). K. V. H.

Sage-brush [sēj'dj-braʃ], *bot.* Se Colorado, 567, Idaho, Nebraska, sp. 663, New exico, sp. 884, och Oregon, sp. 848.

Sage-femme [saʃfa'm; "klok fru"], fr., barnrska.

Sagelvdal. Se Sagfjorden.

Sagelven. Se Sagfjorden.

Sage'monos, jap., gördelhängen, som äro nödndiga på grund af den japanska dräktens brist fickor. Till dem höra kiseruzutru, akspipan, i fodral; tabako-ire, tobakspå; inro, medikamentsdosan (ofta af präktigt k); vidare snusflaska, penningpung m. m. la dessa hänga i silkessnodder, som dragas upp anför gördeln och ofvanför denna sammanhållas en s. k. *netz(u)ke*. J. C.

Sa'gen, Lyder Kristian, norsk pedagog, riftställare, f. 1777 i Bergen, d. där 1850, blef 1805 adjunkt och 1815 overlärer vid katedralskolan där. En utmärkt lärare, var han på samma gång sin stads klassiskt bildade och konstentusiastiske smakdomare samt medverkade till upprättandet af Bergens museum, konstförening och ritskola. Af hans författarskap må nämnas öfversättningar eller efterbildningar af Anakreon samt en länge

ttjad *Læsebog . . . i modersmaalet* (1820) och lls. med H. H. Foss, se d. o.) *Bergens beskrilse* (1824). K. V. H.

Sa'gene, stadsdel och socken i Kristiania (se o., sp. 1388—89). K. V. H.

Sagenit, *miner.*, nätverk af fina rutilnålar, som ära hvarandra under 60°, inneslutet i bl. a. runa eller svagt kloritiserade (= gröna) biotitflor hos många granitvarieteter. A. Hng.

Sageno'pteris Brongn., *paleobot.*, ett inom mesoiska, företrädesvis rät- och juraaflagringar, förommande släkte, som sannolikt är att hänföra till ttenormbunkarna (*Hydropteridæ*). Bladen kunna ill sin yttre form förliknas vid en fyrväpplings, . v. s. det långa bladskaftet uppbär i toppen ra, vanligen äggrunda eller lansettlika, mer ller mindre asymmetriska, oftast helbräddade, ock stundom i kanten oregelbundet tandade eller ägiga småblad, med åt sidorna utstrålande och ed hvarandra anastomoserande jämnstarka ner-er. Frånsedt småbladens asymmetri, erinra bla-en sålunda ganska mycket om *Marsilia*, och den mständigheten, att man i Skånes rätiska lager illsammans med bladen äfven funnit föremål, om likna sagda släktes sporfrukter, utgör ett ytterligare stöd för antagandet, att *Sagenopteris* tillhört vattenormbunkarna. Ifrågavarande spor-

Sagenopteris rhoifolia.

fruktliknande föremål ha af Th. Halle erhållit benämningen *Hydropterangium*. A. G. N.

Sage-plains [sēj'dj plēj'nš], eng. Se Nebraska, sp. 663.

Säger, Sofia, en af de första agitatorerna för kvinnoemancipationen i Sverige, f. 1830 i Växjö, d. 1902 i New York, uppträdde på 1850-talet i Stockholm och landsorten på ett groteskt och löjeväckande sätt som talarinna för kvinnans likställighet med mannen och verkade i samma anda i åtskilliga skrifter, sannskyldiga pekoral (se S. Leijonhufvud och S. Brithelli, "Kvinnan inom svenska litteraturen", 1893). Hon öfverflyttade till Amerika, där hon fortsatte sin agitation och gifte sig med en tysk, E. A. Wiener.

Säger-Nelson, J. O. G., svensk målare. Se Nelson.

Sagfjorden. 1. En ända till 8 km. bred, 46 km. lång fjord i Steigens och Hammeröys härad, Salten, Nordland amt, Norge. Genom Flagsundet, Skarstadsundet och Ökssundet står S. i förbindelse med Vestfjorden. Mellan dessa sund ligga som stängsel ut emot den stora hafsbukten Engelö (72 kvkm.) och Lundö (26 kvkm.). Innerst i S., som här svänger åt s., utfaller Sagelven, som i den 30 km. långa Sagelvdal genomströmmar de 7 efter hvarandra liggande, vackra och fiskrika Sagvötn (Sagvande), hvaraf den lägsta sjön ligger 126 m. ö. h., tills. ett vattendrag med 260 kvkm. nederbördsområde. — 2. Innersta delen af Salangen (se d. o.), Tromsö amt, Norge. 1 o. 2. K. V. H.

Sagfoss, i Norge ofta förekommande namn på vattenfall, det största (5,5 m. högt) och mest kända i älfven Tinne, 2 km. ofvanför dennas utlopp i Tinnsjö vid Notodden. K. V. H.

Saggat [sa'kkat], Saggatjaure, 303 m. ö. h., det största och västligaste i den långa rad af sjöbäcken, som bildar Lilla Luleälfs sjökedja (se Lule älf). Det har en nästan typisk fjordkaraktär med höga, branta stränder, en längd af 28 km. och en medelbredd af 1,5—2 km. I nordvästra ändan med böjning skarpt åt n. v. infalla Kamajokk och Tarrajokk, hvilkas betydliga sedimentaflagringar skapat det alltjämt tillväxande Kvikkjokkdeltat (se Delta). Där utgöras omgifningarna af silur samt fjällskiffrar; sjöns större östliga del omges däremot

h. o. h. af urbergsbildningar. I ö. har sjöns utlopp, Njauve- (Njavve-)forsarna (till den nedanför liggande Skalkajaure, 295 m. ö. h.), skurit sig väg genom en där framgående ändmorän, som synes ha dämt upp sjön och nu bildar dess östliga barriär. Sjön utgöres i öfrigt af flera mindre bäcken, skilda genom låga åsar, som sannolikt representera äldre ändmoräner. I det tredje af dessa bäcken har man funnit sjöns största djup, 83 m. Utanför den bekanta s. k. Predikstolen på södra sidan är djupet endast 34 m. I n. begränsas sjön af de mångbeprisade Kvikkjokksfjällen (se fig. till Kvikkjokks kapell) i s. af Ailates m. fl. fjäll. Areal 36 kvkm. Sjön trafikeras af ångslup, och färden på densamma, i synnerhet nattetid, berömmes som hänförande. Wbg.

Saggat-jaure [sa'kkat-]. Se Saggat.

Sagina Presl., *bot.*, ett till fam. *Caryophyllaceæ*, underfam. *Alsinoideæ*, hörande släkte af oansenliga, lågväxta örter. Bladen äro smala, ofta nästan syllika, blommorna vanligen små, sittande ensamma i stjälk- eller grenspetsarna Foderblad och kronblad äro 5 eller 4 (kronblad saknas dock stundom), ståndarna 10 eller 5 eller 4 och stiften 5 eller 4; fröna äro ytterst små. Af de till svenska floran hörande omkr. 10 arterna äro endast 2 (*S. nodosa* och *S. procumbens*, se Narv, sp. 471) allmänt förekommande. O. T. S. (G. L—m.)

Saginaw [sä'ginå], stad i nordamerikanska staten Michigan, 25 km. från Saginawviken af Huronsjön, vid vänstra stranden af Saginawfloden, som där är segelbar. 50,510 inv. (1910) tills. med det på andra sidan floden belägna East S. Viktig järnvägsknut i ett rikt jordbruksdistrikt. Flera högre undervisningsanstalter, liflig industri (trävaror, maskiner, socker och salt). S. anlades 1822 och fick stadsprivilegier 1859. J. F. N.

Sagi'tta. 1. *Sjöv.* Se Galär, sp. 679. — 2. *Zool.* Se Pilmaskar.

Sagittälsnitt, *anat.*, en sektion, gående i kroppens midtlinje framifrån-bakåt. Jfr Hjärnan, sp. 828.

Sagittária L. (af lat. *sagi'tta*, pil, med anledning af de pillika bladen, hvarom äfven allmogenamnet "skäkteblad" erinrar), *bot.*, en till fam. *Alismataceæ* hörande vattenväxt, från hvars i den dyiga bottnen växande rotstock efter hvartannat utvecklas först blad med mycket långa, smala, jämbreda skifvor, därefter blad med flytande skifvor samt korta flikar vid basen, och slutligen, vid blomningen, långskaftade blad med fullkomligt pillika skifvor. Blommorna, hvilkas kronblad äro hvita med röd bas, sitta kransvis och samlade till en klase å stängelns öfversta del. *S. sagittifolia* L., pilblad (se fig. å sp. 336), är i Sverige tämligen allmän i sjöar. Arter af släktet förekomma för öfrigt i norra och södra Amerika samt odlas i Kina och Japan för de välsmakande rötternas skull. O. T. S. (G. L—m.)

Sagittárius, lat. (af *sagi'tta*, pil). 1. Bågskytt. Sagittarierna utgjorde en del af de lättbeväpnade trupperna i de romerska legionerna. — 2. *Astron.* Se Skytten.

Sagittárius, Heinrich. Se Schütz, H.

Sa'gnitz, gods i Theal socken, Livland, höger om Embachfloden före dess utflöde i sjön Wirtzjärv. Vid S. började den svensk-ryska strid, som 19 juli 1702 utspann sig och utkämpades på den andra sidan floden vid Hummelshof (se d. o.). Godset eges af grefve Berg.

Pilblad, *Sagittaria sagittifolia*. *1* ung blomställning med honblommor, *2* hanblommor, *3* midten af en hanblomma, *4* slutblommande honblommor, *5* småfrukterna, *6* deras ställning på blomaxeln, *7* o. *8* luftbladskifvor af olika form, *9* ung planta.

Sägo (af malaj. *sagu*, palmmärg), *bot. tekn.*, kallas en beredning af ett slags stärkelse, som erhålles ur den tjocka märgen hos s. k. sagopalmer (se d. o.). Den s. k. äkta sagopalmen l. malajiska sagopalmen, *Metroxylon Rumphii*, förekommer på Indiska arkipelagens öar och Malakkahalfön. Före blomningen ocn fruktsättningen består den omkr. 10 m. höga stammen af en hård, endast 5—6 cm. tjock ved, som omsluter en relativt tjock, på stärkelse rik märg, hvaraf sago beredes. Under fruktsättningen förbrukas den i märgen afsatta upplagsnäringen alldeles, så att stammen, då frukterna mognat, är endast ett tomt rör och bortdör. En sådan palm lefver icke öfver 15 år. I handeln förekomma olika slag af sagoberedningar. Sagomjöl beredes mest på Molukkerna på det sätt, att stammen hugges i stycken, som klyfvas, hvarefter märgen uttages och söndermales till ett groft pulver, snarlikt sågspån, hvilket utröres med vatten och silas. Ur den silade vätskan afsätter sig sagostärkelsen. Denna renas sedan genom upprepad uppslamning i nytt vatten och ny silning samt torkas slutligen. Det sålunda renade sagomjölet är ett fint, hvitt eller något rödlett pulver, bestående af stärkelsekorn. Sagogryn tillverkas därigenom, att man blandar sagomjöl med vatten till en deg, som antingen torkas och sedan groft males till gryn eller ock, hvilket är vanligare, pressas genom ett durkslag öfver en panna af järnplåt, hvarunder lindrig eld underhålles. Därigenom att pannan ständigt hålles i skakande rörelse, omformas de genompressade strålarna af sagodegen till rundade gryn, som få ett halfgenomskinande utseende, emedan stärkelsen blifvit

lis förklistrad. Af en palm kan erhållas ända 400 kg. sago. De bruna eller rödaktiga sago- nen äro färgade. Den ostindiska sagon, som ofta as pärlsago, framställes till största delen ngapore. Den mesta hos oss förbrukade sagon erkas i Europa i flera sorter (hvita och röd- ga) af potatisstärkelse och kallas därför äfven atisgryn. Potatissagon har ett vackrare ende än den äkta sagon, men är den senare erlägsen i smak. Sago användes i soppor och ddingar. O. T. S. (G. L—m.)

Sagocykel. Se Sagokrets.

Sagogryn, *bot. tekn.* Se Sago.

Sagokrets l. Sagocykel, ett antal sinsemel- mer eller mindre sammanhängande sagor, som ngen ha sin medelpunkt i en och samma verk- eller diktade personlighet eller också utgöra hvarandra löst fästa sagor, som handla om a personer, hvilkas öden förknippas med hvar- ra. Exempel utgöra Helgedikterna i Eddan (se lge), den frankisk-burgundiska Volsunga-Nif- gasagan, den gotisk-germanska Didrikssagan (se o.). Särskildt har uttrycket "sagokrets" eller iktkrets" begagnats om de olika grupperna af nska riddarromaner, hvilkas ämnen företrädesvis nla sig antingen omkring Karl den store (se rolingiska sagokretsen) eller om- ng konung Artur och riddarna af runda bordet Bretonska romanerna). R. Stn.

Sagomjöl, *bot. tekn.* Se Sago.

Sagopalm, *bot.*, namn på palmer och palmlik- nde växter, af hvilkas stärkelserika märg sago redes. Bland cykadéerna märkas *Cycas revoluta* ppan), *C. circinalis* (Monsunområdet) och *Dioon ule* (Mexico), till de äkta palmerna höra *Corypha ibraculifera* (Ceylon), *Caryota urens* (Bengalen), *enga saccharifera* (Ostindien), *Phoenix farini- a* (Ostindien), *Mauritia flexuosa* (tropiska Syd- merika) och de båda *Metroxylon Rumphii* och *M. ve* (Sundaöarna), som lämna handelns mesta och sta sago. Se vidare Sago. G. L—m.

Sagoskin, M. N. Se Zagoskin.

Sagoåldern, en förr bruklig benämning på den riod af ett folks lif, som närmast föregick dess storiska tid.

Sagradabark, *farm.* Se Frangulabark.

Sa'gres [-greʃ]. Se São Vicente.

Sagrosbergen (Zagros-), ett sammanfattande mn för de bergskedjor, som i s. och s. v. gränsa persiska högslätten (se Asien, sp. 87).

Sagu (fi. *Sau'wo*), kustsocken i Åbo och Björne- borgs län, Piikkis härad och domsaga, bildar med aruna kapellförsamling ett imperiellt pastorat af a kl., Åbo ärkestift och domprosteri. Areal 259 km. 4,838 inv. (1914), nästan uteslutande finsk- lande, hvaraf i moderförsamlingen 3,195 inv. på 76 kvkm. A. G. F.

Sagua la gra'nde [sa'gωa], stad på ön Cuba ira norra kusten, vid floden Sagua ofvanför dess lopp, medelst järnvägar förenad med Cienfuegos, anta Clara och S:s hamn, Concha. 12,728 inv. (1900). Stor export af socker. J. F. N.

Saguenay [säginē'], flod i prov. Quebec, Ca- ada, upprinner ur S:t Johnsjön och mynnar efter tt lopp af 300 km. ut i S:t Lawrencefloden. Den per mellan 460 m. höga klippväggar och kan på en längd af 100 km. från mynningen befaras af de största skepp. (J. F. N.)

Saguin, *zool.* Se Hapale.

Sāgum (lat., af keltiskt ursprung), betecknade hos romarna urspr. ett fyrkantigt öfverplagg, kortare än togan (se d. o.), af gethår eller groft ylle. Som bekvämare för alla rörelser än den långa togan begagnades detta plagg vid krigstillfällen och blef det särskilda uttrycket för soldaternas, liktorernas m. fl:s dräkt. Stundom användes *sagum* i st. f. fältherrens och kejsarens purpurröda mantel, *paludamentum* (se d. o.). J. C.

Sagunto [-go'ntå], stad i spanska prov. Valencia, n. om staden Valencia, nära Palancias utlopp i Medelhafvet. 7,139 inv. (1900). Staden, som först 1877 erhöll sitt nuv. namn, hette förut Murviedro (af lat. *muri veteres*, de gamla murarna) och uppväxte kring ruinerna af det forna *Saguntum*. Denna historiskt ryktbara stad i det forna Hispania grundlades, enligt sagan, af greker från ön Zakynthos tillsammans med rutuler från Ardea samt blef genom sin blomstrande handel rik och mäktig. 219 f. Kr. blef det i förbund med romarna stående S. angripet af den kartagiske fältherren Hannibal och efter åtta månaders hjältemodigt försvar eröfradt af honom. 214 togs staden af romarna och gjordes till romersk koloni. Den har ett stort antal kvarlefvor af grekiska och romerska byggnader, bl. a. en amfiteater (se fig.) och några tempel. (J. F. N.)

Ruiner af romerska amfiteatern i Sagunto.

Sagu'ntum. Se Sagunto.

Sagwirepalm [sä'gωīlē-], *bot.*, namn på *Arenga saccharifera*.

Sagvötn. Se Sagfjorden.

Sagån, vattendrag i Västmanland, upprinner från småsjöar i nordvästra delen af Öfver-Tjurbo härad: Storljusen, Silfköparen och Långforsen, rinner genom staden Sala och går sedan i sydsydöstlig riktning på gränsen mellan Uppland och Västmanland samt längre ned mellan Uppsala och Västmanlands län, innan den mynnar ut i Oxfjärden af Mälaren. Den är smal, men ganska djup och bildar några mindre fall. Dess längd från Sala är 47 km. Därunder mottager den ett par långa, men i allmänhet vattenfattiga tillflöden: Ransta Lillå och Tillberga l. Tortuna Lillå. För att skaffa vatten till Sala hytta afstängde man vid midten af 1600-talet vattensystemet i nordligaste delarna af Öfver-Tjurbo och Simtuna härad:

Storsjön och ån därifrån till sjön Hallaren, som genom Storån hade utlopp till Färnebofjärden af Dalälfven, detta naturliga utlopp genom en damm vid Kölfors och afledde vattnet söderut samt bildade två stora bassänger, Klasbomyr och Sala damm n. om Sala och förenade dem med S., men vid sista sekelskiftet, sedan Sala hytta nedlagts, återställde man de naturliga förhållandena, ref fördämningen vid Kölfors, upptog en stor hufvudgraf genom de tre uppdämningarna, så att Hallaren sänktes betydligt och de båda andra torrlades, hvarigenom öfver 3,500 har mark vanns för odling eller förbättrades. Kostnaden uppgick till 407,000 kr., hvaraf 253,000 kr. som lån ur odlingslånefonden. Arbetet påbörjades 1899 samt afsynades 1905. Vid samma tid sänktes äfven S. på sträckan mellan Bispebo och Väst-Tärna, hvilket arbete beräknats kosta omkr. 70,000 kr., men den i detta företag ingående jorden ansågs få ett ökadt värde af omkr. 150,000 kr. Wbg.

Sahajda'tjnyj, Petr Konasjevitj, "kogerbäraren", kosackhetman, d. 1622, blef 1605 ataman i Sitj, intog 1606 de turkiska fästningarna Varna och Kafa (Fedosia) och bistod polackerna 1618 i fälttåget mot Moskva. 1620 utverkade han af patriarken i Jerusalem, att den ortodoxa hierarkien, som undertryckts af den kyrkliga unionen, återupprättades i Ukraina. Efter polackernas nederlag vid Cecora kallades S. till Warschau som rådgifvare och förhjälpte polackerna till segern öfver turkarna vid Chotin (1621), där han själf svårt sårades. A—d J.

Sahäk den store, katolikos (se d. o.) af Armenien. Se Armeniska litteraturen, sp. 21, och Mesrop.

Sa'halaks (fi. *Sa'halahti*), konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Orivesi kontrakt, Borgå stift, Finland, Tavastehus län. Areal 80 kvkm. 2,026 inv. (1914), finsktalande. A. G. F.

Sa'hama. Se Sajama.

Sähara (arab. *es-sahrā*, öken), jordens största sammanhängande ökentrakt, sträcker sig nästan tvärs öfver Nord-Afrika, på ömse sidor om vändkretsen (se kartorna till art. Afrika). Endast på få ställen är öknen skarpt begränsad mot det omgifvande fruktbara landet; i allmänhet gå bägge småningom öfver i hvarandra. Om ock ökentrakten fortsätter bortom Nildalen (Arabiska och Nubiska öknen), ja bortom Röda hafvet, genom Arabien, betraktas dock Nildalen som dess östra gräns. Sålunda begränsad, har S. en areal af omkr. 9,160,000 kvkm. eller nästan lika mycket som hela Europa, utom Skandinavien. Men då Europa föder en befolkning af mer än 450 mill., har S. sannolikt ej mer än $2{,}_5$ mill., en siffra, som dock torde vara förvånande stor för dem, hvilka anse S. för ett enda obeboeligt sandfält. Det hafliknande utseendet hos vissa delar af S. har gett upphof till en allmän missuppfattning, att S. skulle vara en ändlös slätt med vågliknande sandåsar, knappt mindre konstanta och föga mindre farliga än oceanens vågor. S. är tvärtom ett område med den mest växlande yta och oregelbundna bildning. — I det stora hela är S. ett taffelland af 200—500 m. medelhöjd; i västra delen sänker sig dock området el Djof (se d. o., sp. 556) till omkr. 150 m. Men i mellersta S. förekomma stora upphöjningar i form af platåer eller berg, hvilka sträcka sig i sydöstlig riktning från södra Algeriet emot öfre Nilen och dela öknen i en västlig och en östlig del, den senare kallad Libyska öknen (se d. o.). Af dessa bergländer nå Ahaggarbergen enligt nyaste åsikter ända till 3,000 m. Tibestis bergland 2,700 m. (vulkankäglan *Toussidde*), den isolerade berggruppen Air l. Asben

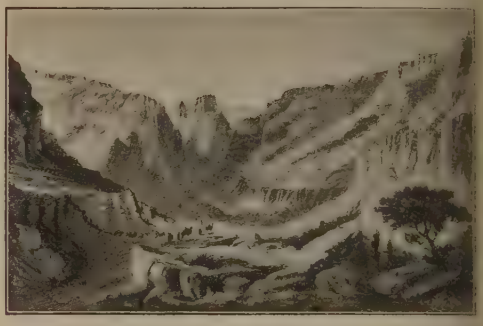

Fig. 1. Egeripasset (uttorkad flodbädd) i Air-bergen.

(se fig. 1) 1,550 m. och Tassiliplatån 1,500 m. De djupaste depressionerna ligga i Libyska öknen (oasen Aradsch ända till 70 m. under hafsytan). Äfven längst i s. v., ej långt från Atlanten, träffas en bergtrakt, Aderer (se d. o.). Däremot saknar Libyska öknen alldeles bergssträckor. — Alltefter markens beskaffenhet delar man S. i fem ökentyper, som uppstått genom de eroderande och denuderande krafternas olika inverkan. Dessa äro 1) *klippöknen* (*djehel* eller, i mellersta S., *tasili*, i Libyska öknen *charaschef*), som utmärkes genom af vinden blottade bergytor; 2) *stenöknen* (*hammada*), där klippan sprängts sönder i kantiga block; 3) *kiselöknen* (*serir*), där marken är täckt af små, ärt- eller nötstora kiselstenar, som bildats ur hammadablocken, och 4) *sandöknen* (*igidi* i västra S., *areg* l. *erg* i mellersta S. och *remel* i Libyska öknen), där marken är täckt af sand; 5) *leröknen*, som varit gammal sjöbotten. Man har beräknat, att af S:s yta omkr. $4{,}_8$ mill. kvkm utgöras af de tre förstnämnda ökenformerna, $1{,}_2$ mill. af sandöknar, 2 mill. kvkm. af bergsländer, $1{,}_6$ mill. af stäpper och 200,000 kvkm. af oaser. I sandöknen upptornar vinden *dyner* (fig. 2), hvilka dock icke finnas i alla sandöknar. De kunna nå en större höjd än kustdynerna, öfver 100 m., i Fessan 160 m. De förflytta sig, antagligen på grund af sin inre fuktighet, som sammanklibbar sanden, mycket långsamt, så att de tjäna som ledmärken för karavanerna.

S:s geologi är i detalj känd endast i de af franska forskare studerade områdena s. om Algeriet samt längs de vägar, som Rohlfs (1873—74), Lenz (1880), Foureau (1892—93), Lenfant (1905) o. a. färdats genom öknen. På en grund af kristalliniska skiffrar och äldre eruptiv, som ligga i öppen dager uti Air, Ahaggar och Tibesti, hvila sedimentära lager, som icke varit utsatta för veckning, mest af paleozoiska formationer, hufvudsakligen kalksten och skiffer från silur-, devon- och stenkolsperioderna. Efter den paleozoiska tidens slut förblef

-l-Afrika länge höjdt öfver hafsytan, ty trias- juraaflagringar fattas fullständigt. Men under iden egde en ny öfversvämning rum, och i det som därigenom uppstod, afsattes de lager, som i form af sandsten täcka hela norra och östra området (inklusive Nubiska öknen). Under den ända till 300 mm. per år fallit. Sannolikt är detta ökenbälte (inklusive Arabien) jordens regnfattigaste område. Trots luftens torrhet är dock S. rikt på grundvatten. Under det sandlager, som nu betäcker bottnen af de stora flodbäddarna från pluvialtiden, finnes alltjämt vatten, om också icke i form

Fig. 2. Dyner i Sahara.

ire tertiärtiden blef en del af Nedre Egypten ersvämmad äfvensom Barka. Under den yngre rtiärtiden förekom en liflig vulkanisk verksamhet, som de många vulkaniska kägelbergen, särskildt det inre S., visa. I sammanhang därmed stodo många förkastningar i jordytan, hvilka kvarstå n grafsänkor af olika form; här och där ha nu ven väldiga eruptivmassor framvält, och en het lla vid Tarso (nära toppen Tousidde i Tibesti) lar för detta områdes vulkaniska natur. Från artärtiden härstamma S:s dynbildningar såväl m Nilens alluvioner. Under diluvialtiden härade en lång period af intensiv nederbörd (pluvialden), och därefter följde uttorkningen. Många h breda, nu torra floddalar (*wadi*) bevisa plualtidens rikedom på stora floder. I våra dagar det särskildt de stora temperaturdifferenserna mte vinden, som tära på S:s berggrund.

Klimat. S:s fattigdom på nederbörd beror på ndförhållandena. Under sommaren hvilar ett miimum öfver öknen, hvilket väl drager till sig ndar från Atlantiska hafvet och Medelhafvet, en då dessa alltså komma från svalare trakter och ppvärmas, ju längre in i S. de komma, kunna e icke afbörda sig något vatten annorstädes, än är de af höga bergssträckor tvingas att stiga högt, å vintern åter ligger ett maximum öfver landet, ån hvilket då luften strömmar bort åt alla håll, vadan någon nederbörd icke kan alstras. Absolut tan nederbörd är dock endast det centrala S., ortsedt från bergländerna, om man än någon ång iakttagit regn äfven i Libyska öknens ödsigaste delar. Västra S. har vid kusten en årlig ederbörd af öfver 200 mm., men den når ej långt n i landet, i den algeriska delen af öknen ha af flytande ström, och som dessa flodbäddar ofta ha sitt ursprung från de bergländer, där regn fortfarande faller, får grundvattnet därifrån ytterligare tillflöde. Brunnarna befinna sig i dessa torrlagda dalar; anläggningen af artesiska brunnar i Algeriska området och tillvaron af öppna oaskällor ådagalägga rikedomen på grundvatten. Någon ständigt flytande flod har numera icke S., men väl kan en del af de torra flodbäddarna fyllas, när nederbörden är rikligare i deras källtrakter. S. ligger helt inom den heta klimatzonen, som väl här framträder mest extremt. Den högsta årstemperaturen träffas omkring vändkretsen och är omkr. + 50°. Till följd af att marken saknar växtlighet, upphettas den oerhördt under dagens lopp — ända till 70° à 80° —, men under natten utstrålar åter denna värme, hvadan temperaturen då sjunker lika häftigt. Denna starka temperaturdifferens mellan dag och natt är för S. mycket viktigare än den f. ö. obetydliga olikheten i temperatur mellan sommar och vinter. I Timbuktu utgör denna differens i medeltal 16,$_2$° (i april 18,$_6$°). I Wadi Affatakha (7° 40′ ö. lgd, 25° 30′ n. br.) iakttog Foureau i jan. 1899 en nattemperatur af ända till —10,$_2$°, medan dagtemperaturen var + 19°. Den största iakttagna skillnaden mellan dag och natt i S. är 34°. Det är därför icke öfverraskande, att vattensamlingar kunna isbeläggas under natten och att de kalla nätterna äro en plåga för både européer och infödingar. Det är äfven dessa tvära öfvergångar, som sönderspränga S:s klippor. I sammanhang med den höga temperaturen står den stora genomskinligheten i luften äfvensom de i S. så vanliga hägringarna. — Åskväder äro sällsynta, där-

emot förekomma ofta våldsamma orkaner (*samum*, *chamsin*), som kunna upprifva massor af sand och därigenom bli farliga för öknens invånare. — Trots allt är dock S:s klimat hälsosamt, och i öknens norra utkanter ha sanatorier på senare tider uppstått.

Flora. Endast vissa delar af S. sakna all vegetation, nämligen kiselöknen (*serir*) och sandöknen (*erg*); men redan i hammadaöknen träffas träd.

Fig. 3. Ökenbild från Sahara.

Täckta af en gräsmatta äro äfven de stäpper, som begränsa öknen på alla sidor och sporadiskt träffas äfven inom den. De fuktiga floddalarna äro likaledes bevuxna med gräs och buskar eller högväxta taggväxter. Inom S. mötas Medelhafs- och den tropiska florans representanter. Gränsen, som i v. nästan sammanfaller med vändkretsen och i ö. går söderut till sjön Tsads breddgrad, anvisar större delen åt Medelhafvets inflytande. Trots olikheten i höjd och markens beskaffenhet är enformighet utmärkande för växtvärlden, som utanför oaserna består hufvudsakligen af tufviga, torra och styfva former (jfr fig. 2 o. 3), som äro i stånd att mot-

Fig. 4. Oas i Libyska öknen (östra Sahara).

stå torkan, hettan och den extrema nattkylan. Inom västra delen af S. lär det finnas omkr. 500 växtarter, inom Libyska öknen 300. Rikligast är växtligheten i oaserna (se fig. 4), som förekomma i alla ökenformationer, där vatten finnes i så riklig mängd, att det icke bortdunstar. Där växer öknens viktigaste träd, dadelpalmen, utan hvilken all mänsklig tillvaro i S. skulle vara en omöjlighet, men i dess skugga trifvas dessutom andra tropiska och subtropiska eller den tempererade zonens växter, såsom persikor, apelsiner, citroner, fikon, vindrufvor, granatäpplen etc. Under månaderna dec.—mars odlas hvete, korn och andra nordiska sädesslag med framgång och under den heta årstiden ris, durra och andra tropiska produkter. — Af ekonomisk betydelse är halfagräset på stäpperna vid norra kanten af S.

Faunan är fattig. De allmännaste husdjuren äro kameler, åsnor, får och nötkreatur (en märklig svart ras finnes i Aderer), äfven utmärkta hästar; större rofdjur saknas, utom hyenan; lejonet uppträder blott i kantområdet, pantern förekommer i Fessan. Antiloper och andra större däggdjur kunna ofta följa de med växtlighet försedda floddalarna långt ut i de ödsligaste ökentrakterna. Schakalen och babianen, ökenharen och manfåret (*Ovis tragelaphus*) samt klippdassen (*Hyrax*; se Hyracoidea) lefva likaledes i S., dock ej i de vattenlösa delarna. Äfven fennek och springråttor äro karakteristiska för S:s djurvärld. Strutsen, som förr förekom i S., har nu dragit sig till sydligare trakter, och blott några roffåglar, dufvor, korpar och ugglor representera fågelvärlden, utom stora skaror flyttfåglar, som på sina tider draga öfver de bättre delarna af öknen. Relativt talrika äro vissa reptilier äfvensom skorpioner och en mängd insekter (t. ex. gräshoppor).

Befolkning. Sedan äldsta tider har norra Afrika bebotts af berber (se d. o.), som tillhöra den hamitiska folkgruppen. Söder om S. ha negrerna bott, likaledes sedan urgammal tid. Dessa

Fig. 5. Tuareg.

båda folkslag ha hvar från sitt håll trängt in i öknen och där blandat sig med hvarandra, hvarigenom de båda typiska ökenfolken tuareger (se I-mosjar) och tibbu (se d. o.) l. teda

stått, de förra (se fig. 5), som knappt kunna as från berberna, v. om en linje från Mursuk till spetsen af Tsadsjön, de senare (fig. 6), som stå

Fig. 6: Två tibbu, hälsande hvarandra.

rerna betydligt närmare, ö. om denna linje. arest östra gränsen för detta folk går, är ännu e utredt. Båda folken, särskildt tuaregerna, äro t begåfvade och mestadels rofgiriga nomader, u äro ett gissel för oasernas bofasta inbyggare, en där dessa tillhöra röfvarnas egen nationalitet. aserna bo f. ö. judar, oftast såsom köpmän och dtverkare, samt rena negrer, till stor del fvar från Sudan. Äfven araber ha invandrat . hufvudsakligen till centralplatserna för kara- handeln, hvarförutom arabiska beduiner be- rska nordöstra delen af Libyska öknen, ehuru sernas invånare där anses vara ättlingar af de mle libyerna.

Handeln öfver S. är mest transitohandel och i nderna på arabiska och berbiska köpmän. Den rmedlar utbytet af oasernas samt de södra och rra gränsområdenas produkter och är merendels n byteshandel. F. n. begagnas fem karavan- gar från n. till s., nämligen, från v. räknadt, gador (i Marokko)—Timbuktu, In-Salah (i Alge- et)—Timbuktu, Tripolis—Kano, Tripolis—Kuka fver Mursuk) och Bengasi (i Barka)—Wadai. Af garna från ö. till v. är blott en af större bety- lse, den, som leder från Kairo öfver oaserna s. Barka till Tripolis och vidare i sydvästlig ktning till oasen In-Salah. — Sedan några tionden hvälfva fransmännen planer på att nomdraga S. med en järnväg från Algeriet iskra) söderut, antingen öfver Timbuktu till negal eller ock till Tsadsjön.

Politiskt är S. deladt mellan flera makter. Den stra och största delen tillhör den franska intresse- nen, som i ö. begränsas af en linje från den unkt, där vändkretsen skäres af 16° ö. lgd, till 4° ö. lgd och därifrån i hufvudsakligen sydlig ktning till Dar-Furs norra gräns. Ö. om denna nje eger England (Egypten) öknen upp till Medel- afvet. Tripolisområdet tillhör, åtminstone nomi- ellt, Italien, och vid Atlantiska hafvets kust eger panien ett vidsträckt område. Nordvästra S. träcker sig långt inom Marokkos södra gräns.

Litt.: Barth, "Reisen und entdeckungen in Nord- und Zentralafrika" (5 bd, 1857—59). flera af Rohlfs' arbeten, österrikaren Chavanne, "Die Sahara" (1878), Nachtigal, "Sahara und Sudan" (3 bd, 1879—89), Zittel, "Die Sahara, ihre physische und geologische beschaffenheit" (1883), Bonelli, "El Sahara, descripcion geográfica, comercial y agrícola" (1889), Lenz, "Timbuktu" etc. (2 bd, 2:a uppl. 1892), Schirmer, "Le Sahara" (1893), Vuillot, "L'exploration du Sahara" (1895), Foureau, "Au Sahara" (2:a uppl. 1897) och "D'Alger au Congo" (1902), Lenfant, "La grande route du Tchad" (1905), Bernard och Lacroix, "La pénétration saharienne 1830—1906" (1906), Gautier och Chudeau, "Missions au Sahara" (2 bd, 1908—09), Cortier, "D'une rive à l'autre du Sahara" (1908), Vischer, "Across the Sahara" (1910), Souleyre, "Le Transsaharien" (1912), och Haywood, "Through Timbuctu and across the great Sahara" (s. å.). J. F. N.

Saharanpur [sähäränpō'ə]. 1. Distrikt i divisionen Mirat, United provinces, Indien, mellan Siwalikbergen i n., distriktet Muzaffarnagar i s., Ganges i ö. och Jumna i v. 5,529 kvkm. 986,359 inv. (1911). Distriktet, som omfattar den nordligaste delen af Doáb, eller alluviallandet mellan Ganges och Jumna, är i n. bergigt, men i s. fruktbart. För samfärdseln är sörjdt genom flera goda landsvägar samt Oudh—Rohilkandbanan. Landet eröfrades af engelsmännen 1804. — 2. Stad och hufvudort i nämnda distrikt, vid en gren af nyssnämnda järnväg. 62,850 inv. (1911). Amerikansk mission, botanisk trädgård, stora hästmarknader. 1 o. 2. (J. F. N.)

Sahel [saä'l], franskt område i västra Afrika, mellan Senegal och Niger, hörande till prov. Haut Senegal et Niger. 108,400 kvkm. med omkr. 250,000 inv. J. F. N.

Sähib (arab., "herre", "mästare") brukas i Indien som hederstitel för européer. Femininet är *memsahib*, af det eng. *ma'am* [mēm]. Den arabiska pluralen *ashāb* användes om profetens hjälpare och följeslagare. J. C.

Sahidiska dialekten. Se Koptiska språket och litteraturen, sp. 1007.

Sahih, arab. Se Islam, sp. 917.

Sahlberg, J. J., farmaceut. Se Salberg.

Sahlberg, Robert, författare på schackspelets område, f. 29 mars 1837 i Stockholm, där han sedan 1876 innehar ett antikvariat. S. har varit flitigt verksam som schackförfattare (se Schack).

Sahlberg, finländska naturforskare. 1. Karl Reinhold S., f. 1779 i Eura socken, d. 1860, blef student 1795, filos. magister 1802, med. licentiat 1810, med. adjunkt och botanices demonstrator s. å. samt var 1818—41 historiæ naturalis och œconomiæ professor. S. verkade i hög grad upplifvande på naturalhistoriens studium i Finland och skaffade sig, i synnerhet genom *Insecta fennica* (1817—27; ny uppl. 1830—39), ett aktadt namn som entomolog. Som den egentlige stiftaren af Societas pro fauna et flora fennica (1821) gjorde han sig ytterligare förtjänt om den finska naturalhistorien. — 2. Reinhold Ferdinand S., den föregåendes son, f. 1811 i Yläne, d. 1874, blef student 1827, filos. magister 1836 och med. doktor 1840. 1839—43 tillbragte han på resor i Brasilien, Chile och Sitka, hvarefter han återvände genom Sibirien. 1849—51 vistades han ånyo i Brasilien. På sina resor gjorde han synnerligen

rikhaltiga zoologiska samlingar, af hvilka en del sedermera dels som gåfva, dels genom köp öfvergått till universitetsmuseet i Helsingfors och Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm. Dessa samlingar ha lämnat material till bearbetning för en stor mängd fackmän. Själf bearbetade S. endast en ringa del af dem. Som entomologisk författare är han mest bekant genom *Monographia Geocorisarum Fenniæ* (1858). 1845—52 hade S. anställning som adjunkt i zoologi och botanik vid universitetet i Helsingfors. — 3. John Reinhold S., den föregåendes son, f. 1845 i Helsingfors, blef student 1865, filos. magister 1869, licentiat 1879, docent i zoologi 1871 och e. o. professor i entomologi 1883. Genom exkursioner i olika delar af Finland har han mer än någon annan finsk forskare vidgat kännedomen om sitt hemlands insektfauna. Han har äfven företagit flera entomologiska studieresor till ryska Karelen och Hvita hafvet (1869), ryska Lappmarken (1870), norra Sibirien (1876), södra Sverige och Norge (1879), norra delarna af samma länder (1894), Korfu, Palestina och Transkaspien (1895—96), Tunisien och Algeriet (1898—99), Egypten, Syrien och Mindre Asien (1903—04). Det af honom hopbragta omfattande materialet äfvensom en stor del af de i universitetets entomologiska museum i Helsingfors befintliga kollektionerna har han bearbetat. Främst har han intresserat sig för skalbaggarnas och skinnbaggarnas artrika grupper, men äfven de flesta andra insektgrupper ha af honom uppmärksammats. Bland hans arbeten förtjäna följande särskildt omnämnas: *Öfversigt af Finlands och den Skandinaviska halföns Cicadariae* (1871), *Enumeratio Coleopterorum Fenniae I—V* (1873—89), *Bidrag till nordvestra Sibiriens insektfauna. I. Hemiptera. II. Coleoptera* (1878—80), *Enumeratio Hemipterorum Gymnoceratorum Fenniae* (1881) och *Catalogus Coleopterorum faunae fennicae geographicus* (1900). — Hela hans vetenskapliga verksamhet har varit systematikerns och faunistens; för teoretiska spörsmål har han stått fullkomligt främmande, delvis afvisande. Sina elever har han med framgång sökt intressera för systematisk-faunistiska entomologiska studier, och han har utbildat många dugliga exkurrenter. Stor förtjänst har han nedlagt i vårdandet af universitetets entomologiska samlingar. 1—2. O. M. R.* 3. E. R.

Sahle, hufvudstad i en kasa i turkiska prov. Libanon i Syrien. Omkr. 17,000 inv.,* mest kristna, dels grekisk-unerade, dels en för orten egen sekt. S., som ligger på båda sidor om Berdünidalen, nära järnvägen Beirut—Damaskus, har äfven en jesuitkoloni samt en engelsk missionsskola. J. F. N.

Sahlefelt, Erik Karl, uppviglare, f. 24 febr. 1712 i Västergötland, ingick 1733 som volontär vid Västgöta kavalleri, avancerade där till kornett och fick 1743 afsked med löjtnants titel. S. tillhörde de med det härskande hattpartiets styrelse missnöjde och föranstaltade under sommaren 1755 sammankomster af allmoge i Västergötland för att som "principaler" rådgöra om riksdagsmannavalen, hvarjämte han bidrog att sprida den troligen af lagman Erik Wrangel författade, mot hattarna riktade skriften "Constans sincerus". Med anledning af de rannsakningar, som på grund häraf anställdes, fann S. godt att i febr. 1756 fly till Norge. Därifrån gjorde han ett kort besök i England för att rådgöra med den landsflyktige Kr. Springer och arbetade efter återkomsten till Norge tillsammans med andra landsflyktiga på att genom upproriska skrifter och budkaflar uppvigla bönderna i gränslandskapen, särskildt Dalarna, Värmland och Västergötland. Till slut begaf sig S. själf öfver gränsen till Dalarna, öfverallt bearbetande bönderna för en af Wrangel planerad ny allmän bonderesning och tåg till Stockholm, men blef där i juli, kort efter revolutionsförsöket i Stockholm, gripen, förd till Stockholm och ställd inför ständernas kommission. Han dömdes till döden och halshöggs på hösten 1756. L. S.

Sahlgren, Nikolaus (Niklas), köpman och patriot, f. 18 mars 1701 i Göteborg, d. där 10 mars 1776, förlorade sin fader tidigt, men erhöll genom sin moder en mycket omsorgsfull uppfostran. Vid sexton års ålder begaf S. sig till Holland och knöt där fast vänskap med den sedermera berömde Alströmer, hvilken ytterligare eggade hans entusiasm för Sveriges höjande i ekonomiskt och industriellt hänseende. Han stannade sex år kvar på köpmanskontor i Holland samt företog sedermera, dels ensam, dels i förening med vännen, studieresor genom England, Frankrike, Tyskland och Sverige. Hemkommen, slog han sig 1729 ned som handlande i Göteborg och tillvann sig stort anseende för sina personliga egenskaper. 1733—68 var S. direktör för Ostindiska handelskompaniet. Han blef mycket rik. Större delen af förmögenheten öfvergick till hans bägge döttrar, som gifte sig med söner af Alströmer. En del af rikedomarna användes däremot till allmänna ändamål. Sålunda skänkte S. till inrättandet af ett barnhus dels ett större kapital, dels det stora säteriet Östad i närheten af Alingsås. Vidare donerade han en större penningsumma samt åtskilliga hemman för inrättande af ett sjukhus i Göteborg (se Sahlgrenska sjukhuset). För Vet. akad. utfärdade han 1773 gåfvobref på 150,000 dal. kmt, hvaraf räntan skulle användas till premier åt dem, som gåfvo de bästa svaren på akademiens frågor med hänseende till landthushållningens upphjälpande. Detta gåfvobref gaf akademien anledning att 1773 kalla honom till sin led. och 1780 prägla en minnespenning öfver gifvaren. Smärre donationer tilldelade S. bl. a. Patriotiska sällskapet, som likaledes slog en minnespenning öfver honom, helst det ansåg sig böra uttrycka sin tacksamhet för "de ansenliga kostnader han gjort sig till bergverkens bedrifvande på Dalsland, till bruksrörelsens förmån i Värmland, förutan åtskilliga andra riket gagnande anläggningar till rörelsers och näringars utvidgande, däri han både tog betydlig del och understödde enskilde idkare

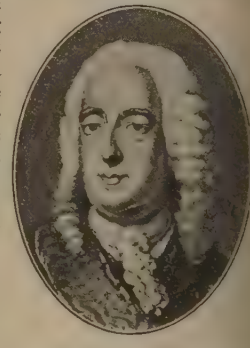

ansenliga egna medel". I svenska handelns näringarnas historia innehar han vid sidan om römer ett af de främsta rummen. Jfr H. Frö-, "Biografiska studier från skilda tider" 5). (L. S.)

ahlgrenska sjukhuset, officiellt Allmänna Sahlgrenska sjukhuset, för Göte-s stad, beläget i Örgryte socken, har för sin omst att tacka N. Sahlgren (se denne), som t testamente uppdrog åt direktören M. Holter- och sin måg baron Klas Alströmer att an-la hans "strögods" i Halland, uppskattade vid tiden till 150,000 dal. smt, "till någon nyttig ttning", såsom till "änke-, arbets- eller sjuk- ettdera eller alla tre". Testamentsexekuto-a bestämde genom skrifvelse till magistraten i eborg af 17 mars 1779, att de donerade medlen lle användas till inrättande af ett sjukhus i gren-Alströmerska firman s. å. gjorde konkurs, och det var endast genom öfverläkaren P. Dubbs ansträngningar, som man lyckades utfå det för inrättningens fortvaro nödvändiga ursprungliga donationskapitalet. Sedermera tillflöto dock tid efter annan rikliga donationer, som gjorde det möjligt att utan större ekonomiska svårigheter fortfara med sjukhusets verksamhet. 1823 flyttades lasarettet genom en af grosshandlare Aron Oterdahl 1808 gjord donation till hörnet af Östra Hamngatan och Spannmålsgatan. Det nya lasarettet rymde i två våningar 80 sängplatser, ehuru sällan, af brist på medel, mer än 60—65 sjuka mottogos på en gång. — Allmän rådstuga beslöt 10 sept. 1846, att ett nytt, stort sjukhus skulle uppföras för stadens behof och att det Sahlgrenska lasarettet skulle därmed förenas. Denna nya anstalt, rymmande till en början 200 sjuksängar, uppfördes å bastio-

Sahlgrenska sjukhusets byggnadskomplex i Örgryte socken.

teborg under namn af Sahlgrenska lasa-ttet samt att baron Alströmer skulle lösa till · "strögodsen" mot en kontant summa af 50,000 l. smt eller 8,333$^1/_3$ rdr sp. jämte förbindelse en årlig afgäld af 666$^2/_3$ rdr sp. Efter inköp tomt för ändamålet uppfördes strax därefter det slutade lasarettet vid Sillgatan i Göteborg och pnades för sjukas mottagande i slutet af mars 82. Sjuksängarna voro till en början endast 24, mligen 14 för betalande och 10 för medellösa tienter. Legosängsafgiften per dag var 6 skilling mindre bemedlade och 8 skilling för mera för-gna patienter. Främlingar, barnaföderskor af suttna klasser samt sjuka, som kräfde "mycket h dyra" medikamenter, fingo betala 10 skilling n dagen. Läkarvården bestreds af en öfverlä-re, tillika direktör för anstalten, en kirurg eller dre läkare, en underkirurg samt två kirurgsele-r (lönlösa). Sedan K. M:t 22 sept. 1784 med-fvit, att de inom Göteborgs stad uppburna lasa-ttsmedlen (dels en kollekt årligen i Göteborgs rkor, dels frivilliga afgifter vid bröllop och barn-p) skulle få tillfalla Sahlgrenska lasarettet, öka-s sängantalet till 30 platser. 1785 blef anstal-ns bestånd allvarligt hotadt, emedan den Sahl-nen Carolus dux, för en kostnad af närmare 500,000 rdr rmt och öppnades delvis 23 febr. och 1 okt. 1854 samt fullständigt 1 april 1855 under namn af Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset. Ehuru sängantalet småningom ökades till 219, började man dock rätt snart få för trångt äfven där, och sedan flera vidtagna åtgärder bringat endast tillfällig hjälp, enade man sig 1892 om att å Änggårdarna i Örgryte socken uppföra ett nytt sjukhus för Göteborgs stad, hvars byggande efter långvarig utredning påbörjades 1896 och afslutades i början af 1900, så att anstalten, som kostat 1,914,634 kr., kunde öppnas 1 maj s. å.

Efter en del senare beslutade utvidgningar består det nuvarande sjukhuset (se fig.) af dels en genom täckta sammanbindningsgångar sinsemellan i förbindelse stående komplex af byggnader (administrationsbyggnad, ekonomibyggnad, badpaviljong, operationspaviljong, paviljong för enskilda rum och nyopererade samt 8 allmänna sjukpaviljonger), dels några fritt från dessa liggande byggnader (portvaktsbyggnad, uthusbyggnad med däri inrymdt laboratorium, isoleringspaviljong, tuberkulospaviljong, byggnad, innehållande obduktions-

rum och begrafningskapell, samt byggnad för desinfektion af flytande orenlighet från sjukhuset). De allmänna sjukpaviljongerna, som alla äro lika anordnade, bestå hvar och en af ett s. k. hufvud, den del, som ligger närmast intill sammanbindningsgången, innehållande en del mindre lägenheter, såsom enskilda sjukrum, badrum, sköterskerum, klosettrum m. m., och den öfriga delen, innehållande i två våningar de stora allmänna sjuksalarna (26 m. långa och 8,91 m. breda, med 7 försalar på hvardera sidan). Vid slutet af hvarje sjuksal kommer man in i ett dagrum, som genom en i sin öfre del af glas bestående vägg är afskild från sjuksalen. Utanför dagrummet på nedre bottnen befinner sig en större veranda, och medelst en trappa kommer man från denna ned till de mellan paviljongerna belägna planteringarna. — Hela anstalten är försedd med elektrisk belysning. Vatten erhålles från stadens vattenledningsverk. Klosetterna utgöras af vattenklosetter. Uppvärmningen af lokalerna sker medelst ånga. Sängantalet är f. n. 517, men såväl administrations- som ekonomihus med nödiga maskinerier äro tilltagna i den skala, att de äro tillräckliga för en utvidgning till 600 sängar. — Enligt sjukhusets första reglemente af 1789 skulle anstalten utgöra såväl en läroanstalt som en välgörenhetsinrättning, alldenstund "unge medici, kirurger och barnmorskor där skulle hafva fritt tillträde" och tillfälle till undervisning. Den förra uppgiften har dock alltid föga beaktats. Sjukhuset fick nya reglementen 1855, 1867 och 1875. Det i sammanhang med beslutet om uppförande af det nuv. sjukhuset uppgjorda förslaget till nytt reglemente fastställdes af K. M:t 21 april 1899. Sjukhuset är deladt på två hufvudafdelningar, den medicinska och den kirurgiska, hvarjämte finnas tre specialafdelningar, nämligen en för ögonsjukdomar, en för öron-, näs- och halssjukdomar samt en tuberkulosafdelning. Förvaltningen handhas af en styrelse, bestående af den af öfverläkarna, som af styrelsen förordnats till direktör vid sjukhuset, samt af åtta af stadsfullmäktige utsedda personer. Medicinalstaten består af 2 öfverläkare, 2 andre läkare och 4 amanuenser samt dessutom 3 läkare vid specialafdelningarna, en patologisk anatom och en läkare å röntgenafdelningen. Öfverläkartjänsterna tillsättas för en tid af fem år i sänder af Medicinalstyrelsen efter förslag af Uppsala medicinska fakultet. Andre läkare antagas för högst fem år af styrelsen på förslag af vederbörande öfverläkare, sedan Medicinalstyrelsen yttrat sig öfver de sökandes kompetens. Amanuenser antagas för ett år af styrelsen, efter inhämtande af vederbörande öfverläkares yttrande. 1914 intogos på sjukhuset 5,294 pers., hvaraf ung. hälften vårdades å den kirurgiska afdelningen, de öfriga å den medicinska afdelningen och å specialafdelningarna. Totalsumman af samma års utgifter, hvilka bestredos af donationsräntor, anslag af staden och sjukavgifter, belöpte sig till något öfver 500,000 kr. Dagavgifterna växla mellan 1 kr. per dag för vård å allmän sal till 6 kr. för enskilda patienter från främmande kommun. Se R. A. Wawrinsky, "Sveriges lasarettsväsende förr och nu" (1906). R. W.

Sahlin, Värmlandssläkt, hvars äldste kände stamfader är bergsfogden i Värmland Anders Salin (d. 1698). Dennes efterkommande voro i flera generationer bruksegare i Värmland. 1. Karl (Carl) Yngve S., ättling i femte led af ofvannämnde Anders S., son af bruksegaren Maurits (Magnus) Reinhold S., filosof, universitetslärare, f. 4 mars 1824 i Fröskogs socken, Dalsland, gjorde skolstudier i Karlstad och Uppsala samt blef 1841 student och 1851 filos. doktor vid Uppsala universitet. 1853 kallades han till docent i teoretisk filosofi där, men utnämndes 1856 till filosofie adjunkt vid universitetet i Lund och erhöll 1862 den teoretisk-filosofiska professuren där. 1864 fick han den praktisk-filosofiska professuren i Uppsala, från hvilken han såsom pensionerad tog afsked 1894. Därefter bosatte han sig i Stockholm. Utom tidskrifts- och tidningsuppsatser har S. utgett ett stort antal filosofiska afhandlingar: *Har Hegel öfvervunnit dualismen?* (1851—53), *Om vilkoren för möjligheten af praktisk filosofi* (1855), bägge som akademiska disputationer, *Om grundmotsatsen i verlden* (1856) och *Om motsatsen mellan subjekt och objekt* (1858), bägge i "Nord. univ. tidskr.", *Om grundformerna i etiken* (1869), *Om det stoiska högmodet* (1875), *Om ministrarna i den konstitutionella monarkien* (1877), *Kants, Schleiermachers och Boströms etiska grundtankar* (s. å.), *Om subjektivt och objektivt betraktelsesätt i filosofien* (s. å.), *Om naturens lif* (1878), *Är det sköna rent?* (s. å.), *Om bestämningsgrunders valbarhet* (s. å.), *Om det inre och det yttre* (1879), *Hvad är det högsta i historien?* (1881), *Om logikens uppgift* (1882), *Om personlig storhet* (s. å.), *Om grundformerna i logiken* (1883—84), *Om andlig frihet* (1883), *Om fosterlandskärleken* (1885), *Om positiv och negativ lagbestämdhet* (1887), *Några tankar om menniskan och samhället* (s. å.), *Om brytningspunkten i vår tids filosofi* (1888) och *Om verldens relativitet* (1889), alla i Upps. univ:s årsskr; vidare må nämnas *Om det inre lifvet* (inbjudningsskrift vid jubelfesten 1893), *Om filosofiens metod enligt Boströms åsikt* (i "Åt minnet af C. J. Boström", 1897), *Om den etiska seden* (i "Skr. utg. af k. Hum. vet. samf.", V, 1897) samt, i serien "Smärre skrifter. Utg. af Boströmsförbundet", *Om Christopher Jacob Boström* (1909), *Rudolf Euckens lifsåskådning i korthet framställd* (s. å.), *Öfverensstämmer Platos sedelära med kristendomens?* (1910) och *Om ministrarna i den konstitutionella monarkien enligt Boströms statslära* (s. å.). Inom den svenska filosofien innehar S. plats som en bland Boströms lärjungar och den förnämste utvecklaren af dennes system. I det hela har han noggrant fasthållit och tillämpat de stränga Boströmska idealistiska och rationella fordringarna på uppfattning af det absoluta såsom rent andligt, evigt, subjektivt och förnuftigt. Hans skrifter äro hållna i en något hård vetenskaplig stil och utmärkas för stor logisk skärpa i distinktio-

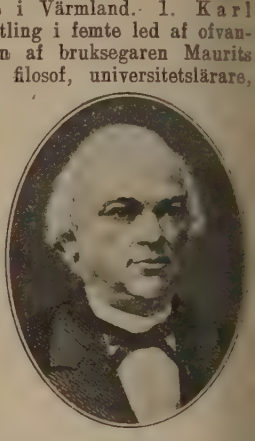

ha, med strängt fasthållande af de i hvarje fall ända synpunkterna. Samma grundkaraktär utdker ock hans akademiska föreläsningar, i hvilka bl. a. framställt en mera innehållsrik religionsfilosofisk åsikt än den, hvartill hans lärare ade fram, samt utförligare behandlat etiken och m rättsfilosofien lyckats ge en mindre säregen n åt uppfattningen af samhällets personliga nd. Sin viktigaste betydelse inom den akadeka undervisningen torde hans föreläsningar ha t genom sin fasta logiska hållning. I sin ungn var S. Uppsala-studenternas ordförande, bl. a. ett af de första studentmötena. I Uppsala versitets styrelse intog han länge en ledande lning, särskildt som universitetets rektor 1876 89, hvarunder bl. a. det nya universitetshuset ndlades och fullbordades. Äfven kommunala odrag har han beklädt; så t. ex. var han stadsmäktig i Lund 1863—64 och i Uppsala 1869 72. I Stockholm var han led. af högskolans styse (1894—1901) och inspektor för Wallinska flicklan (1895—1915). Han är hedersled. af Vet.-. i Uppsala (1886) samt led. af Hum. vet. if. (1889) och Vet. akad. (1901). S. var led. kommittén ang. universitetsstatuten 1873—74 ordf. i kommittén ang. undervisnings-, exams- och studieväsendet inom filos. fakulteterna 38—89. Se E. Schwartz, "K. Y. S." (i "Smärre rifter. Utg. af Boströmsförbundet", 6, 1909).

22. Maurits Reinhold S., den föregåendes , ämbetsman, f. 7 febr. 1860 i Lund, blef 1878 dent i Uppsala, 1883 juris kandidat, 1886 vice radshöfding, 1887 t. f. och 1889 ord. sekreterare Generalpoststyrelsen och 1894 chef för telegrafkets administrativa byrå samt var 1897—1902 ppeditionschef i Civildepartementet, där han under en (1900) utnämndes till kansliråd. S. var geraldirektör och chef 1902—04 för Telegrafstyssen och 1904—07 för Järnvägsstyrelsen. Efter sedan 1908 ha varit t. f. landshöfding i Stockfms län utnämndes han 1915 till ord. innehafvare ämbetet. Han har bland andra förtroendeuppag varit ordf. i järnvägskommittéer 1906—07 och departementalkommittén 1908—13.

23. Enar Vilhelm S., den föregåendes bror, filosofisk och pedagogisk skriftställare, skolan, f. 19 sept. 1862 i Lund, blef student i Upp1a 1881, filos. doktor och docent i teoretisk filoi 1888, var 1890—94 föreståndare för den teoreska profårskursen i Uppsala, utnämndes 1892 till ktor vid Örebro högre allm. läroverk, tjänstborde 1899—1907 som rektor vid högre allm. roverket i Falun och blef sistnämnda år lektor id högre reallläroverket på Norrmalm i Stockholm mt är sedan 1911 lektor vid högre reallläroverket Östermalm. Han var 1897—99 led. af Andra ummaren och har tagit liflig del i kampen mot vissa artningsfenomen i sedligt afseende. Som skololitiker tillhör han den riktning, hvilken åstundar förstärkning af det humanistiska elementet inom rt högre skolväsen. S. är känd som framstående pulärvetenskaplig föreläsare och har utgett ett tal filosofiska och pedagogiska arbeten. Bland em må nämnas *Om J. G. Fichtes idealism* (1888), *ie organisation des höheren unterrichts in Schweren* (i A. Baumeisters "Handbuch der erziehungsnd unterrichtslehre für höhere schulen"), *Flickskolereformen i Preussen* (i "Verdandi", 1908), *Antik och modern klassisk litteratur i våra gymnasier* (n:r XIV i "Svenska Humanistiska förb:s skrifter", 1909), *Jean-Jacques Rousseau* (1912). Han redigerade 1891—99 "Pedagogisk tidskrift" och har där publicerat flera egna uppsatser. 1. S—e. 3. R. N—n.

Sahlin, Karl Andreas, industriman, f. 15 dec. 1861 i Vollsjö, Malmöhus län, aflade 1883 studentexamen i Lund, där han studerade i två år, hvarefter han öfvergick till Tekniska högskolan och Bergshögskolan, från hvilka han utexaminerades som metallurg 1888. S. inträdde därpå i Stora Kopparbergs bergslags tjänst, först som grufingenjör, sedermera som disponentassistent och chef för bolagets järnverk samt suppleant i styrelsen 1888—1900, hvilket sistnämnda år han vardt disponent och verkställande direktör för Laxå bruks aktiebolag. S:s sakkunskap och administrativa förmåga ha i hög grad tagits i anspråk i styrelser och utredningar. Sålunda är han sedan 1908 led. af Järnvägsrådet, sedan 1912 af Handelsrådet, ordförande i Järnverksföreningen sedan 1904 och i Bergshandteringens vänner sedan 1907, fullmäktig i Järnkontoret sedan 1912 och i styrelsen för Nya a.-b. Svenska metallverken sedan 1910 samt är ordf. i flera mindre aktiebolags styrelser. Han var vidare ordf. i exporttariffkommittén 1905—06 och led. af ångfärjekommittén 1906—07. S. har gjort omfattande biografiska forskningar rörande äldre svenska bergs- och bruksmän.

Sahlstedt, Abraham Magni (Magnusson), estetiker, kritiker, språkman, nationalekonom, f. 20 maj 1716 i Stockholm, d. där 27 okt. 1776, blef efter i Uppsala idkade studier 1735 e. o. tjänsteman i Riksarkivet och i Kanslikollegium, där han 1747 utnämndes till registrator. Förbigången vid sekreterarsysslans tillsättande, fick han 1756 upprättelse genom utnämning till k. sekreterare med lön på extra stat och rätt till tjänstefrihet "för nyttige skrifters utgifvande". Han anlitades som sekreterare i åtskilliga k. kommissioner och uträttade politiska uppdrag åt Gyllenborg och hattarna. Hans hattnit invecklade honom 1743 i en högmålsprocess, som resulterade i ett halft års fängelse. S. är en af frihetstidens mångsidigaste och produktivaste författare. Ingen har flitigare än han genom egna skrifter samt bearbetningar och öfversättningar sökt göra den fransk-klassiska estetikens regler bekanta i Sverige. Därtill kommer, att han är den förste, som sökt tillämpa sina estetiska teorier vid bedömandet af utkomna diktverk, hvarigenom man med ett visst fog tillerkänt honom hedersnamnet "den svenska litteraturkritikens fader". S:s viktigaste estetiska arbeten äro *Om tankar i vitterhetsarbeten* (bearb. af Bouhours' "La manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit", 1—4, 1756—58), *Critiska samlingar* (1—4, 1759—65), *Vittert snille* (1775) och *Om poëter och verser* (bilaga till hans nedannämnda verssamling). Utom på Dalin stödde han sig i sina estetiska åsikter på Boileau, Pope och framför allt på Bouhours, hvars betydelsefulla lära om delikatess i smaken han omplanterade på svensk mark. I det stora hela är S:s estetik ett troget eko af rationalismen; dock finnas i hans skrifter uttalanden, som tyda på inflytande af nyare idéer om geniets och fanta-

siens väsen. Beträffande poesiens uppgift betonar han nöjet som den förhärskande af de båda principer, på hvilka utile-dulciregeln hvilar. — Äfven som vitter författare framträdde S., exempelvis med herdespelet *Melicerta* (1750), satiriska ströskrifter i Dalins stil, såsom *Sagan om tuppen* med dess fortsättningar (1758) och *Rolf Krakes djupsinniga tankar om et pappersfynd* (1769), en del smärre strövers, epigram o. d., samt med en mängd öfv. på prosa, bl. a. af La Bruyère (''Caracterer'', 1764), C. Porée (''Om Theatern är eller kan vara en Dygde-Schola'', 1738) och Boëthius (''Consolatio Philosophiæ, det är Vishets-Tröst'', 1744). Hans *Samling af verser på svenska* (1—4, 1751—53), en af de allra första antologierna i sitt slag i Sverige, lämnar ett rikhaltigt urval af inhemska skalders diktning och har räddat en del mindre betydande tillfällighetsdiktare och deras alster undan fullständig glömska. — För svenska språkets vård och regelbindande var S. länge verksam. I likhet med de fransk-klassiske språkmännen i allmänhet satte han bruket som språkets viktigaste lag. Hans språkliga sträfvanden, särskildt på ortografiens område, kvarlämnade långvariga spår. Efter att ha författat en hel rad af mindre grammatiska och lexikaliska skrifter utgaf han, på uppdrag af Vet. akad., *Svensk grammatica efter det nu för tiden i språket brukliga sättet författad* (1769, 2:a uppl. 1787, 3:e uppl. 1798; öfv. till fr. 1771, till ry. 1773, till ty. 1796). En förkortad skolupplaga utkom 1772, hvilken af Kanslikollegiet anbefalldes till allmänt bruk och för lång tid framåt blef grundläggande för skolundervisningen i modersmålet. 1773 utgaf S., också nu på uppdrag af Vet. akad., *Svensk ordbok med latinsk uttolkning*, som, äfvenledes antagen som officiell norm för svensk språkbehandling, fyllde ett länge kändt behof och blef af den mest genomgripande betydelse. — I frihetstidens nationalekonomiska fejder deltog S. med lif och lust genom publicerandet af en massa broschyrer, samtliga i utprägladt merkantilistisk anda, såsom *Om frihet i näringar* (1763), *Den svenska fabrikören* (1765), *Den svenska köpmannen* (s. å.), *Den svenska krämaren* (1766) och *Den svenska handtverkaren* (s. å.). — F. ö. var S. verksam inom snart sagdt alla områden af svensk kultur och inlade t. o. m. förtjänster om psalmbokens reformerande. I dagspressen, framför allt i ''Dagligt allehanda'', var han en flitig artikelförfattare. Till hela sin läggning oppositionell och polemisk, invecklades han ofta i litterära skärmytslingar. Så t. ex. var han O. Celsius' besvärligaste antagonist i den bekanta striden om ''Thet svenska nitets'' 25:e ark, och med Gjörwell låg han 1754—55 i en hetsig polemik. I egenskap af sällskapet Vitterleks censor råkade han 1761 i kontrovers med A. Schönberg om sällskapets ''Öfningar''. Se R. Alvin, ''Abraham Sahlstedt, en litterär mångfrestare'' (akad. afh., Lund, 1914). R. A—n.

Sahlström, Per, riksdagsman, f. 4 aug. 1785 i Borås, d. 3 nov. 1866 å Berga, måste redan vid tio års ålder bege sig ut i världen för att själf söka sin utkomst. Han försökte sig i många yrken, hvarunder han ofta fick slita mycket ondt, och blef vid några och tjugu års ålder inspektor på Långbro gård i Vårdinge socken i Södermanland. Där tillvann S. sig inom kort stort förtroende genom sin omfattande kommunala verksamhet. I vidsträcktare kretsar gjorde han sig känd genom ett par skrifter: *Beskrifning öfver Vårdinge socken* (1824) och *Om folkundervisningen* (1833), hvilken senare ådrog honom en smickrande uppmärksamhet från Karl Johan. 1840, då han inköpte egendomen Berga i Södertörn, utsågs han till sin orts representant i bondeståndet och omvaldes därefter vid alla följande riksdagar, tills han efter riksdagen 1856—58 på grund af ålder afsade sig omval. Han kom genast att intaga en framskjuten plats inom den liberala fraktionen, var 1840—41 och 1847—48 led. af lagutskottet, 1844—45 af bankoutskottet och vid sina sista tre riksdagar af statsutskottet. 1840—45 var han fullmäktig i Riksbanken. Han fick äfven (1846) plats i representationskommittén, där han motsatte sig intagande af kungavalda ledamöter i Första kammaren samt graderad skala för de valberättigade. Han uttalade sig 1853—54 för anläggande af två statsbanor, hvilkas anläggningskostnad skulle betalas med öfverskottet på brännvinsmedlen. F. ö. uppträdde han alltjämt vid riksdagarna som en ifrig förespråkare för folkupplysningen, med yrkande att ''barnaundervisningen skulle förklaras som en nationalangelägenhet af första ordningen''. Efter sin sista riksdag utgaf han anonymt *Försök till karaktäristik af bondeståndets medlemmar vid 1856—58 års riksdag*. (V. M.)

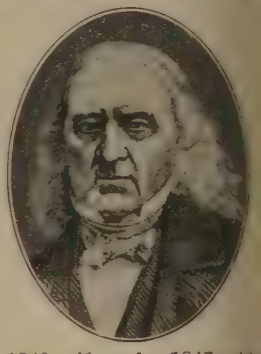

Saho (Schoho), muhammedansk nomadstam s. om Masaua, mellan det abessinska höglandet och Röda hafvet. Språket, som också kallas saho (schoho), tillhör den kuschitiska grenen af de hamitiska språken och är ganska rikt utvecklad. Bland konsonanterna saknas *p*; däremot finns ''emfatiskt'' *ṭ* och *ṣ* (som i etiopiskan), tyskt *ach*-ljud det arabiska hesa *ḥ*, det postpalatala *q*, det franska *j* och *ṇ*, *ḍ*, *ḷ* (närmast motsvarande *rn*, *rd* i *hörn*, *hörde* och det ''tjocka'' *l* i svenska dialekter). Vokalerna äro de vanliga: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*. Saho har både maskulinum och femininum; alla substantiv, som ändas på betonad lång vokal, äro feminina, de öfriga maskulina. De olika kasus uttryckas dels genom ordets ställning i satsen, dels genom särskilda ändelser. Pluralis bildas liksom i de sydvästsemitiska språken på två sätt, antingen genom suffix (eller prefix), t. ex. *dahĭnē* ''morgon'', plur. *dahĭni-t*, *dik* ''by'', plur. *dik-ā̆*, *lāḥ* ''get'', plur. *a-lāḥ*, *ikō* ''tand'', plur. *ĭkō-k* (reduplikation af sista stamkonsonanten), eller genom förändring af vokalisationen, t. ex. *lubāk* ''lejon'', plur. *lŭbŏk*, *kúrkur* ''hundvalp'', plur. *kurā̆kur*. Adjektiv saknas och ersättas af participialformer. Liksom i de semitiska språken finnas blott två tempora, imperfektum för ofullbordad och perfektum för fullbordad handling. Böjningen sker i vissa verb genom

ix, i andra genom prefix. Så heter imperf. af ''slå'': sing. 1. *a-gur-ē*, 2. *ta-gur-ē*, 3. *gur-ē*, plur. 1. *na-gur-ē*, 2. *ta gur-in*, 3. *gur-in*, af *arak* ''gå'' däremot: sing. 1. *arak-ā*, *trak-tā*, 3. *arak-ā*, plur. 1. *arak-nā*, 2. *arak-tān*, *trak-ān*. Noggrannare tidsbestämningar möjliggs genom användning af olika hjälpverb Utom kativ och imperativ finnas flera andra modi, m subjunktiv, optativ, potentialis och konditionalis. Af den enkla verbalstammen bildas passiv, xiv, intensiv (eller iterativ) och kausativ, och a bildningsmöjligheter kunna sedan kombineras olika sätt, t. ex. *bal* ''se'', *m-bal* ''ses'', *ta-bal* sig'', *i-bal* ''låta se'', ''visa''. *i-bal-iš* ''låta '' kausativ II). *dag* ''beröra''. *dagdag* ''känna . *badal* ''byta''. *badadal* ''idka byteshandel'', ''göra''. *ab-iš* ''låta göra''. *ab-š-iš* ''förmå nå- att låta göra'', *ab-it* ''göra åt sig''. *ab-š-it* ta göra åt sig'' o. s. v. Prepositioner saknas ersättas af postpositioner. — Se Reinisch, ''Die sprache'' i ''Zeitschrift der deutschen morgenlischen gesellschaft'', bd XXXII, grammatik textprof) och ''Die saho-sprache'' (I texter, II o-tysk och tysk-saho ordbok, 1889—90). K. V. Z.

S. A. I., förk. för fr. *Son Altesse Impériale*, s (hennes) kejserliga höghet.

Sâib, persisk skald. Se Persiska litteraren, sp. 571.

Sa'îd, arabiskt namn på Öfre Egypten.

Sa'îd, imam. Se Oman, sp. 684.

Sa'îd, Abu, persisk skald. Se Persiska litteraturen, sp. 570.

Sâi'da l. Seida. 1. (Fordom *Sidon*, se d. o.) d i asiatisk-turkiska vilajetet Syrien, s. om rut. vid Medelhafvet. Omkr. 15,000 inv., raf omkr. 8,000 muhammedaner. Staden har 9 skéer (under medeltiden kristna kyrkor), 2 kall och en af klippor skyddad hamn. Trakten är ktbar. I närheten ligger klostret Mar Elias, gång vistelseort för lady Esther Stanhope. 1291 n staden definitivt under turkiskt välde. På 0- och 1700-talen var den en blomstrande ort, s genom sin sidenhandel, dels som hamn för Dasskus, men mot slutet af 1700-talet förstördes ndeln genom konkurrens med Beirut. 1840 stordes S. af turkisk-österrikisk-engelska trupper der Napier. — 2. Stad i algeriska prov. Oran, l järnvägen från Arseu vid Medelhafvet till enan-ed-Dar vid öknens gräns. S. var en viktig mkt under striderna med Abd-el-Kader. Om där 1887 upptäckta sarkofagerna se Sarkog. 1 o. 2. (J. F. N.)

Saidapet [sâi'dəpet], stad i distriktet Chengalt, presidentskapet Madras, 8 km. från Madras l sydindiska järnvägen. 14,254 inv. (1901). J. F. N.

ndtbruksskola.

Sa'îd Ibn Batrik. Se Eutychios.

Saidiska dialekten. Se Koptiska språ- t och litteraturen.

Sa'îd pascha, Muhammed, vicekonung i gypten, f. 1822, d. 18 jan. 1863, var son af cekonungen Muhammed Ali och efterträdde 13 li 1854 sin brorson, vicekonungen Abbas pascha. an var uppfostrad under fransk ledning och räfvade i nära kontakt med Frankrike, som han 62 besökte, att genomföra reformer (se vidare Egypten, sp. 1490). Sueskanalen påbörjades under hans regering och med hans kraftiga understöd. Han efterträddes af sin brorson Ismail pascha. (H. B—n.)

Sa'îd pascha, Muhammed.

Sa'îd pascha, med tillnamnet Kütschük (''den lille''), turkisk statsman, f. på 1830-talet, d. omkr. 1 mars 1914, blef efter att ha användts på olika poster i den lokala förvaltningen 1876 sultan Abd-ul-Hamids förste sekreterare och utnämndes i okt. 1879 till storvesir (eller premiärminister, som befattningen då under ett par år kallades); med ett par afbrott (1880 och 1882) kvarstod han på denna post till hösten 1885. Under den armeniska krisen kallades han åter till storvesir i juni 1895, men afgick redan i okt. s. å. och måste i dec. för att rädda sin person taga sin tillflykt till den engelska legationen. Han beklädde sedermera åter storvesirsämbetet dec. 1901—jan. 1903 och kallades vid den ungturkiska revolutionen i juli 1908 till samma post, men blef såsom för litet avancerad redan efter ett par veckor (i aug.) ersatt med Kiamil pascha. Han blef sedan senatens president och fungerade som sådan vid Abd-ul-Hamids afsättning 1909. Efter Italiens krigsförklaring uppdrogs storvesiratet ännu en gång åt S. i slutet af sept. 1911, men det öfversteg hans krafter att för någon längre tid behålla ledningen i det af yttre olyckor och inre jäsning skakade Turkiet. Redan i dec. s. å. begärde han sitt afsked, men fick genast återtaga sin post, hvilken han emellertid, då han ej såg sig i stånd att tygla den nya officersligans agitation, i juli 1912 för sista gången lämnade. Han var sedermera senatens president till sin död. Jämte Kiamil pascha var S. en af de få mera framstående turkiska statsmännen under Abd-ul-Hamids tid. Från början motståndare till västerländsk inverkan på Turkiet, modifierade S. sedan sin uppfattning så mycket, att han befanns oumbärlig äfven under den nya regimen. Med hänsyn äfven till kortare afbrott har man räknat hans olika storvesirat till icke mindre än nio. H. B—n.

Sa'îd pascha, med tillnamnet Schischman (''den tjocke''), turkisk statsman, stundom förväxlad med Said pascha Kütschük (se denne), f. omkr. 1834, d. 29 okt. 1907, blef utrikesminister 1882 och minister i Berlin 1883. Han tjänstgjorde åter som utrikesminister 1885—95, och från 1891

till sin död var han president (eller vicepresident) i turkiska ”statsrådet”. H. B—n.

Sai'dschütz (Seidschütz), by i norra Böhmen, icke långt från Bi'in och Püllna, är bekant för det kraftiga ”bittervatten”, som där utströmmar från omkr. 20 källor. Vattnets temperatur i den förnämsta källan är + 15° och håller på 1,000 gr. 23,278 gr. fasta beståndsdelar, som utgöras af magnesiumsulfat (13,62 gr.), natriumnitrat (3,76 gr.), natriumsulfat (2,95), kalciumsulfat (1,31), kaliumsulfat (0,53) och några andra salter. Vattnet har lösande verkan och begagnas vid kroniska maglidanden med benägenhet för förstoppning. O. T. S. (C. G. S.)

Saiga, *zool.* Se Antiloper, sp. 1145.

Saigō, Kisjinosuke Takamori, japansk statsman, f. 1826, d. (genom harakiri) 1877, var en af mikadon Mutsu-Hitos ifrigaste medhjälpare vid återställandet af den laglige härskarens makt. Han drog sig dock tillbaka redan 1873, då regeringen ej ville följa hans råd att gå anfallsvis till väga, i synnerhet mot Korea. 1877 gjorde S. uppror (se därom bd XII, sp. 1502).

Saigon, sedan 1862 hufvudstad i den franska kolonien Kochinkina, ligger 45 km. från hafvet, vid den där för de största fartyg segelbara, 300 m. breda Saigonfloden och är sedan 1884 genom järnväg förenadt med Mitho vid en af Mekongs mynningsarmar. 67,718 inv. (1911). Dess klimat är osundt, då medelårstemperaturen är 27,2° och nederbörden 1,300 mm. Staden, så godt som nybyggd i europeisk stil, har stor arsenal, jämte artilleriverkstad och gjuteri, samt dyrbara hamnanläggningar, vattenledning, katedral, observatorium, museum, botanisk och zoologisk trädgård, moskéer, missionshus, flera högre läroanstalter, flera kinesiska skolor, ett Pasteurinstitut m. m. Genom de franska paketbåtarna står S. i direkt förbindelse med alla hamnar i Kina, Japan, Indien, östra Afrika och Asien samt med Marseille. Sedan 1860, då staden af fransmännen förklarades för frihamn, har den idkat icke obetydlig handel med ris, kokosnötolja, bomull, kattun, buffelhudar, tobak, socker, siden m. m. Handeln är dock hufvudsakligen koncentrerad i det 6 km. därifrån belägna Cholon (181,942 inv. 1911), hvilket kan betraktas som dess förstad. Före fransmännens ockupation hade S. omkr. 50,000 inv., som drefvo lifligt skeppsbyggeri. Den eröfrades af amiral de Genouilly 1859 och blef då i grund förstörd. S. var 1887—1902 hufvudstad i hela franska Indo-Kina. (J. F. N.)

Saik, *sjöv.*, ett levantiskt fartyg med ovanligt hög stormast, på hvilken två råsegel föras, en liten mesanmast med mesan samt bogspröt med stagsegel. R. N.*

Saikyo. Se Kyoto, sp. 460.

Sai'ler, Johann Michael, tysk katolsk teolog, f. 17 nov. 1751 i Aresing, Oberbayern, d. 20 maj 1832 i Regensburg, inträdde 1770 som novis i jesuitkollegiet i Landsberg och begaf sig 1773 för vidare studier till det af jesuitorden behärskade universitetet i Ingolstadt. Där blef han 1777 repetitor och 1780 andre professor, men pensionerades redan 1782. Under de närmast följande ledighetsåren utgaf S. bl. a. det mycket populära och inflytelserika arbetet *Vollständiges lese- und gebetsbuch für katholische christen* (1782). 1784 blef han professor i etik i Dillingen vid det i st. f. det förutvarande jesuitkollegiet där inrättade universitetet, men entledigades 1794 på grund af intriger från en del ex-jesuiters sida, såsom misstänkt för heterodoxi. Nu följde ånyo några år af stilla tillbakadragenhet och rik litterär produktion, bl. a. S:s kanske mest populära arbete, *Übungen des geistes zur gründung und förderung eines heiligen sinnes und lebens* (1799), äfvensom det dock först 1801—04 publicerade stora samlingsverket ”Briefe aus allen jahrhunderten der christlichen zeitrechnung” (6 samlingar). Som professor vid det till Landshut förflyttade universitetet i Ingolstadt 1800—21 utvecklade han en utomordentligt mångsidig och långt utöfver den närmaste lärjungekretsen inflytelserik verksamhet. Bland hans då utgifna arbeten märkas i främsta rummet hans största vetenskapliga verk, *Handbuch der christlichen moral* (3 bd, 1817 ff.), de mera populärt hållna föreläsningarna *Grundlehren der religion* och det berömda pedagogiska arbetet *Über erziehung für erzieher* (1807). Ännu vid denna tid betraktades S. från den romerska kurians sida med en viss misstro. På grund häraf afböjde han (1818 preussiska regeringens erbjudande af ärkebiskopsstolen i Köln, och bajerske konungens hemställan 1819 om S:s utnämning till biskop i Augsburg afslogs af påfven. Småningom lade sig dock misstroendet, och S. utnämndes 1821 till domkapitularis i Regensburg, 1822 till koadjutor, 1825 till domprost och 1829 till biskop där. — S. är en af den moderna katolicismens ädlaste gestalter; för det religiösa lifvets fördjupning inom den katolska kyrkan och särskildt bland dess prästerskap ha få personer i nyare tid haft så stor betydelse som han. I teologiskt hänseende intog han, trots sin korrekt kyrkliga hållning, en vidhjärtadt förmedlande ståndpunkt i en grad, som efter den under den följande tiden inträdda skärpningen af motsatserna knappast längre inom den katolska kyrkan är möjlig. Någon större originalitet egde han som teolog ej, men på de idéer, som han, med sina mångsidiga intressen, under fördomsfritt tankeutbyte äfven med protestantiska tänkare, från olika håll upptog, satte han sin rika, djupt religiösa personlighets prägel. Den varma och milda mystiken i hans uppbyggliga skrifter förskaffade dessa en läsekrets äfven bland evangeliska kristna, och de ha nog där understundom trädt i den romerska propagandans tjänst. S:s *Sämtliche werke* utkommo 1830—41 i 40 bd (suppl. 1845). Biogr. af F. W. Bodemann (1856), G. Aichinger (1865) och J. A. Messmer (1876). Minnesvårdar öfver S. finnas i domen och på Emmeramerplatz i Regensburg. E. Bg.

Sai-li, folkslag. Se Hainan, sp. 1051.

Saillant [sajā'; fr., framspringande], *befästningsk.*, en befästningslinjes utgående vinkel, särskildt bastions- och ravelinsvinklarna (se fig. till art. Bastion). Olägenheten af det obestrukna rum, som alltid uppstår framför en saillant och som står i omvändt förhållande till dennas storlek, söker man borttaga genom befästningslinjens brytning, flankeringsanordningar och utanverk. L. W:son M.

Saillantkaponjär [sajā'-]. Se Kaponjär, sp. 872.

Saillie [saji], fr., *bygnk.*, utsprång från en byggnad, t. ex. en gesims eller en ”erker”.

ailor boy's-dans [sē'lə-bâĭs-]. Se Hornpipe.

Sâĭ'ma l. Saimen (fi. *Saimaa*, antagligen urnordiskt *SaiwaR*, "sjö"), i sydöstra Fin- (se kartan till d. o.), utgör samlings- äng för de vattendrag, som genom floden ksi söka sig utlopp i Ladoga. I vidsträckt ärkelse omfattar S. alla de sjöar och fjär- (120 större och tusentals mindre sjöar, en totalareal af omkr. 4,800 kvkm.), som, ande på en nivå af omkr. 76 m. ö. h., sträcka i en följd från Joensuu i n. ö. till Villmanstrand v. De största af dessa sjöar äro: längst i n. ö. äselkä, som afbördar sitt vatten till Orivesi, ken åter genom Orivirta sund och Enovesi sjö i förbindelse med den n. v. om Nyslott be- aa sjön Haukivesi. S. om Nyslott följer ett al smärre fjärdar, som österut stå i förbin- e med Puruvesi och åt s. v. finna ett aflopp m Puumala sund i Egentliga l. Södra Denna sistnämnda, till arealen den andra i ningen af Finlands sjöar (omkr. 1,300 kvkm.), i s. ö. en naturlig begränsningsdamm i Sal- sselkäs randmorän och afdelas af Salpausselkäs ra parallellkam i två fjärdar, Stora S. i s. Lilla S. i n. Utloppet, Vuoksenniska, 5 km. om Imatra fors, är beläget i östligaste hörnet Stora S. De viktigaste tillflödena äro Pielis älf n. ö. i Pyhäselkä vid Joensuu samt Kallavesi- tten från n. vid Varkaus, resp. Pilppa. Afstån- fågelvägen från Joensuu till Vuoksenniska utgör km. 160 km., från Varkaus resp. Pilppa till oksenniska omkr. 130 km. Totala fallet hos vat- ytan från Pyhäselkä i n. ö. till Södra S. i s. v. ör i medeltal knappt 2 dm. Alla till S.-kom- xen hörande sjöar äro söndersplittrade af uddar, och holmar till sannskyldiga vattenlabyrinter. andkonturernas flikighet är betydande, längden

. 1. Parti af Saima. (Efter teckning af A. Edelfelt.)

Södra S:s strandlinje är t. ex. omkr. 935 km., rre än Mälarens. Bottenreliefen är utomordent- t gropig och omväxlande. Största uppmätta upet (tills vidare äro lodningar verkställda blott rmast farlederna) är 62 m., i nordvästra hörnet af ora S. Det kan anses bevisadt, att S.-vattnen vid cylustidens (se Ancylus-sjön) början stodo förbindelse med Kymmene (Päijänne) vattensystem h hade sitt utlopp genom Valkealaströten till ymmeneälf. På grund af den olikformiga landhöj- ngen blef emellertid S. system så att säga utstjälpt s. ö., hvarvid det nuv. afloppet utskars och det dre utloppet (omkr. 8 km. från Villmanstrand. mera 1 à 2 m. öfver S:s vattenyta) torrlades. Vattenståndsförhållandena i S. karakteriseras af en årlig gång med minimum i april och maximum i juli—aug. På grund af den stora vattenarealen i sjön samt dess viktigaste tillflöden är årsamplituden dock mycket obetydlig och utgör enligt månadsmedeltal för perioden 1847—1912 (pegeliakttagelser i Lauritsala i Södra S.) endast 45 cm. Medelvattenståndet 1847—1912 vid Lauritsala har varit 75,87 m. ö. h.; högsta observerade vattenstånd, 77,66 m. ö. h., uppnåddes i juli 1899, medan minimet för perioden 1847—1912, 74,80 m. ö. h., tangerades i mars och april 1859 samt i april 1909. Medelhögvattenståndet för sagda period (medeltal af årsmaxima) utgör 76,22 m. och medellågvattenståndet 75,50 m. ö. h. Vattenståndsvariationernas obetydlighet är af eminent vikt såväl för den i Vuoksis forsar arbetande industrien som för sjöfarten, hvarjämte öfversvämningsfaran för strandodlingarna är relativt liten (dock må påpekas, att 1899 års högvatten å S.-vattnens stränder förorsakade skador, som värderats till mer än 1,1 mill. mk). S.-vattnens betydelse för samfärdseln har beaktats genom byg-

Fig. 2. Saima kanal vid Pälli slussar.

gandet af Saima kanal, som förbinder S. med Finska viken. Ett antal öppna kanaler, resp. upprensade sund, mellan de olika fjärdarna bidrar till att underlätta sjöfarten. Dessutom ha tillflödesstråtarna Kallavesi och Pielis älf kanaliserats, hvadan direkt sjötrafik uppnåtts mellan Finska viken i s. samt Idensalmi, resp. Nurmes i n. S. tillfryser vanligen i slutet af nov. eller början af dec. samt går upp i midten af maj. De viktigaste fiskarterna äro siklöja, insjölax, braxen, gädda, abborre, sik, id, gös och lake. Den i S. lefvande varieteten af vikarsälen (*Phoca fœtida saimensis*) må anföras som en intressant omgestaltad relikt från istidshafvet. Å S:s än klippiga och steniga, än sandbekransade stränder har odlingen i allmänhet ännu icke undanträngt skogen. Industrien är likaledes föga utvecklad; de viktigaste industriorterna äro Varkaus (såg, järnbruk, mekanisk verkstad, skeppsvarf) samt Villmanstrandstrakten (Kaukas trådrulle- och cellulosafabriker och Lauritsala ångsåg). Vid S.-vattnen ligga städerna Joensuu, Nyslott, S:t Michel och Villmanstrand. H. R.

Sâĭ'ma, tidning. Se Snellman, J. V.

Sâĭ'ma kanal. Se Finland, sp. 293, och Saima.

Saimiren, *zool.* Se Ekorrapor.

Sainete, Saynete [sāī'-], sp. (af *sain*, fett), eg. en bit fett, läckerbit, kort dramatiskt stycke i en akt af burlesk art från 1600-talet. Under 1700-talet gaf man mellan akterna i de vanliga komedierna omväxlande sainetes och entremeses (se d. o.). Dessa versificerade småstycken behandlade händelser ur hvardagslifvet och afslutades understundom med en dans eller kuplett, och genren odlas fortfarande med framgång i Spanien af Luceño y Becerra, Ricardo de la Vega, Alvarez Quintero m. fl. Genrens förnämsta representanter från 1700-talet voro Cruz Cano y Olmedilla (se d. o.) med skildringar ur Madridlif och J. I. G. del Castillo (se d. o. 5) med andalusiska bilder. Ad. H—n.

Saint-Acheul [sătaʃöl], *arkeol.*, en förstad till franska staden Amiens, där man i aflagringar från tiden mellan chelléen- och moustérienperioderna funnit en mängd flintredskap af oval, spetsoval eller lansettlik form, s. k. handviggar eller handkilar (*coup-de poing*), väl tillslagna och lättare än de redskap af samma slag, som användes under chelléentiden. Dessa redskap och andra mindre formbestämda representera en särskild period, acheuléentiden. Den varma mellanistid, som sett chelléenkulturens tillblifvelse, börjar ge vika, mammut och rhinoceros tichorinus, representanter för ett kallare klimat, uppträda. I norra Frankrike är acheuléenkulturen väl representerad, sällsyntare däremot i Syd-Frankrike (la Micogne). T. J. A.

Saint-Affrique [sătafri'k], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Aveyron, vid Sorgues, ett tillflöde till Tarns biflod Dourdou. Betydande spinnerier och berömd ostberedning (roquefortost) m. m. 4,283 inv. (1911; i hela kommunen 6,495). Reformert konsistorium. (J. F. N.)

Saint-Aignan [sătänjā']. 1. Stad i franska dep. Loir-et-Cher, vid floden Cher. 2,396 inv. (1901). Kalk- och flintstensbrott, de senare fordom mycket betydande. — 2. Ö. Se Louisiade-arkipelagen. (J. F. N.)

Saint Albans [sənt å'lbənš]. 1. Stad. Se Albans. — 2. Earler, viscounter och hertigar af S. Titeln viscount af S. bars sedan 1621 af Francis Bacon (se Bacon 3). Den irländske magnaten Richard Bourke, earl af Clanricarde (d. 1635), erhöll 1628 titeln earl af S., hvilken stannade i hans släkt till 1657. Den gafs 1660 åt köpmannen Henry Jermyn (se d. o.), och efter dennes död 1684 erhöll Karl II:s naturlige son (med Nell Gwynne) Charles Beauclerk, f. 1670, d 1726, titeln hertig af S. Titeln bäres alltjämt af hufvudmannen i dennes ätt, f. n. (1916) af jordmagnaten Charles de Vere Beauclerk, 11:e hertig af S. (f. 1870).

Saint Aldwyn [sənt å'ldωin], viscount af. Se Hicks-Beach.

Saint-Amand-les-Eaux [sătamā'leså], stad i franska dep. Nord, på vänstra stranden af Scarpe. 10,255 inv. (1911; i hela kommunen 14,828). Liflig industri: battist- och linneväfverier, bomullsmanufakturer och spinnerier, porslinsfabriker, järnverk, tillverkning af åkerbruksredskap och knifvar, salt-, salpeter- och läderberedning m. m. Collège. — Vid S. finnas svafvelhaltiga mineralkällor (medeltemp. 25—32° C.) och mycket besökta bad. (J. F. N.)

Saint-Amand-mont-rond [sătamāmārā'], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Cher, vid Chers och Marmandes sammanflöde. 8,140 inv. (1911). Liflig handel med boskap, korn, vin, kastanjer, byggnadsvirke m. m. Porslinsfabriker och järnbruk i närheten. Collège. Vinodling. (J. F. N.)

Saint-Amant [sătamā'], Marc Antoine Girard, fransk poet, f. 1594 i närheten af Rouen, d. troligen 1661 i Paris, följde som ett omtyckt sällskap och rolighetsminister hertigen af Retz m. fl. höga herrar på deras ambassader och krigsexpeditioner (han besökte t. o. m., 1649, drottning Kristina i Stockholm) och förvärfvade sig under detta oroliga lif, som med få afbrott fortgick ända till åren före hans död, sin egentliga bildning. Han stod i liflig förbindelse med "précieuserna" i Hôtel de Rambouillet; men utmärkande för honom är dock ännu mera, att han är den egentlige grundläggaren af burlesken i Frankrike, fast han i denna genre sedan fann sin mästare i Scarron. Franska akad., som invalt honom bland sina första medlemmar, gaf honom också särskildt i uppdrag att samla och bearbeta de *groteska* uttrycken i språket (vid denna tid termen för hvad Sarazin sedan kallade burleskt). I denna burleska stil äro hans *Visions*, *La gazette du Pont-Neuf*, *La pluie*, *La vigne*, och i samma heroiskt komiska stil besjöng han *Le passage de Gibraltar* och *Rome ridicule*. Dessutom visar han en icke ringa förmåga att beskrifva naturen (*La solitude*, 1623). Bäst är han kanske dock i realistiska beskrifningar af hvardagslifvet "à la Teniers" (han eger i hög grad det precisa och målande uttrycket) som i dikterna *Les cabarets*, *Le fromage*, *Le melon*. Urspr. protestant, öfvergick han före 1627 till katolicismen samt slutade sitt världsmanslif i säck och aska med att skrifva religiösa dikter (*Moyse sauvé*), hvilka dock äro föga lyckade. Själf utgaf han under lifstiden flera uppl. af sina skrifter. I våra dagar äro hans verk utgifna af Livet i "Bibliothèque Elzevirienne" (2 bd, 1855). Se Th. Gautier, "Les grotesques" (1844), P. Schönherr, "S. Sein leben und werke" (1888), och P. Durand-Lapie, "S. Sa vie, ses poésies" (1898). J. M.

Saint-André [sătādrē], Jacques d'Albon de, fransk krigare, f. omkr. 1505, d. 1562, tillhörde sedan 1536 dauphin Henriks (sedermera Henrik II:s) hof och hade stort inflytande öfver denne. Efter Henriks tronbestigning (1547) utnämndes han till marskalk af Frankrike och guvernör i Lyon; han deltog från 1552 i kriget mot kejsaren och visade därvid stor tapperhet. 1557 blef han tillfångatagen vid Saint-Quentin, men frigafs året därpå. Då han efter Henriks död (1559) kände sin ställning hotad (genom hänsynslöshet, intriglystnad och vinningsbegär hade han skaffat sig många vedersakare), fann han ett ryggstöd i det "triumvirat", som han 1561 slöt med Montmorency och Frans af Guise till katolikernas skydd. Året därpå begynte de s. k. hugenottkrigen; i slaget vid Dreux (1562) blef S. tillfångatagen och dog kort därefter för en personlig fiendes hand. N. H—tz.

Saint Andrews [sənt ä'ndrōš], stad i skotska grefsk. Fife. Se Andrews.

Saint Anne [sənt ä'n], fr. *Sainte-Anne-de Beaupré* [sătanndəbåprē], katolsk vallfartsort i Canada, vid S:t Lawrencefloden, 35 km. nedanför Quebec. 1,939 inv. (1901). Kyrkan, med Anna

heligas kolossalstaty öfver fasaden, besökes år-
n af omkr. 150,000 pilgrimer.

aint Anne's on the sea [sənt ä'nŝ ån thə sī'],
och hafsbad i engelska grefsk. Lancaster, 7
s. om Blackpool. 9,840 inv. (1911). J. F. N.

aint-Arnaud [sätarnå'], Achille Leroy de,
sk marskalk, f. 20 aug. 1798 i Bordeaux, d.
ept. 1854, ingick 1816 i armén, som han likväl,
rrhopad af skulder, snart lämnade för att många
år lefva en äfventyra-
res lif. 1822 begaf han
sig till Grekland för
att som frivillig del-
taga i befrielsekriget
mot turkarna, men
återvände inom kort
till Frankrike. Senare
företog han resor i Ita-
lien, vistades länge i
Belgien och bosatte sig
slutligen i England.
Efter julirevolutionen
1830 återvände han
till Frankrike, erhöll
tillstånd att åter ingå

rmén samt blef 1831 underlöjtnant i 64:e linje-
ementet och 1836 löjtnant vid främlingslegionen.
nämnd till kapten 1837, fick S. vid den världs-
ömda stormningen af Constantine s. å. för första
agen tillfälle att ådagalägga sin dödsföraktande
perhet och sin militäriska energi. I fjorton år
ttfor S. att kämpa mot araberna i Algeriet, stän-
rt med kraft och skicklighet, vanligen med fram-
ng, stundom med barbarisk grymhet, och avan-
ade under tiden till general (1847). Då februari-
olutionen 1848 utbröt, befann sig S. på permis-
m i Paris. Natten mellan 23 och 24 febr. fick
n af marskalk Bugeaud befälet öfver en brigad.
rgonen 24 stormade S. barrikaderna på rue Ri-
elieu och besatte polisprefekturen. Vid under-
telsen att Tuilerierna och deputeradekammarens
åats voro i folkets våld, försökte han draga sig
baka till Vincennes, men tillfångatogs och fördes
l Hôtel-de-Ville, hvarifrån han lyckades fly.
ter februarirevolutionens seger återvände S. till
ggeriet, där han företog flera lyckade expeditioner
t upproriska arabiska stammar. Namnkunnigast
rdt hans expedition 1851 mot kabylerna, hvar-
der han underkufvade mer än 40 stammar. Till
döning utnämndes han till divisionsgeneral och
lades 23 juli s. å. till Paris för att öfvertaga
fälet öfver en armédivision. Han fick nu anbudet
t spela den viktigaste rollen i den tillämnade
tskuppen. S. tvekade, men dukade till sist under
r de frikostiga anbud, som gjordes honom af re-
blikens president, prins Louis Napoléon. 26 okt.
51 utnämndes S. till krigsminister, och 2 dec.
å. företogs statskuppen, som utfördes med mycken
ymhet. Under kejsardömets första tid fortfor S.
t vara krigsminister, blef marskalk (2 dec. 1852),
nator och öfverhofstallmästare. Hans samtliga
neinkomster uppgingo till 290,000 frcs, men dess-
om fick han stora penninggåfvor af Napoleon III,
d ett tillfälle 800,000 frcs. Vid Krimkrigets ut-
ott utnämndes S. 1854 till öfverbefälhafvare öfver
a 60,000 man stark fransk armé, som 14 sept. s. å.
ulände till Krim. Där vann S. i förening med de
engelska trupperna under lord Raglan 20 sept.
segern vid Alma öfver den ryska armén. Fastän
sjuk, deltog S. likväl i denna batalj och satt tolf
timmar till häst. De följande dagarna förvärrades
hans sjukdom, och en koleraattack tillstötte. S.
öfverlämnade då öfverbefälet åt general Canrobert
och afreste med fregatten "Berthollet" till Kon-
stantinopel, men afled under färden på Svarta
hafvet. Af högt värde för S:s karakteristik äro
hans bref, *Lettres du maréchal de S.* (2 vol.,
1864). Se äfven Cabrol, "Le maréchal de S. en
Crimée" (1895). E. W.

Saint-Aubain [sätåbä'], Andreas Nikolai
de, dansk författare, mest känd under signaturen
Carl Bernhard, f. 18 nov. 1798, d. 25 nov.
1865, var på fädernet af fransk börd; hans moder
var en kusin till fru Gyllembourg-Ehrensvärd. S.
blef 1818 student och hade tänkt bli diplomat, men
egnade sig uteslutande åt litterära studier och säll-
skapslifvet. 1828 författade han i sin syssling J. L.
Heibergs "Flyvende post" en liten berättelse, och
det var Heiberg, som hittade på pseudonymen.
1834—39 utgaf han 5 bd noveller, som i lifligt och
klar stil skildrade den tidens sociala lif, i synnerhet
de högre samhällsklassernas lefnadssätt. Ehuru
planen i dessa arbeten ofta var osäker, karaktärs-
teckningen ytlig och S:s iakttagelser sällan nådde
djupare, vunno dock hans noveller mycket bifall
och funno en stor läsekrets, äfven i utlandet (öfv.
till svenska, tyska och holländska). De bästa äro
Commisionairen, *Börneballet* och *Lykkens yndling*
(skildring af den diplomatiska världen). 1840 utgaf
S. romanen *Gamle minder* ("Gamla minnen",
1842), en intressant bild af Struensees samtid, och
1846—50 skref han, utan synnerligt stor historisk
kunskap, *Kröniker fra kong Christian II:s tid* och
Kröniker fra Erik af Pommerns tid. 1849 utkom
novellen *To venner* (idén efter Auerbach). 1869
—71 utgåfvos *Samlede skrifter* (i 14 bd) och 1895
—96 *Udvalgte skrifter* i 12 bd med lefnadsteck-
ning af H. Schwanenflügel. Till sv. är öfv. vidare
"Ett år i Köpenhamn" (2 bd, 1842). E. Ebg.

Saint-Aubin, De [dəsätåbä'], franska tecknare
och gravörer, tre bröder, söner af en hofbrodör. —
1. Charles Germain de S., f. 1721, d.
1776, var hufvudsakligen gravör. Hans mest bety-
dande verk är den satiriska serien *Papillonneries
humaines*. — 2. Gabriel Jacques de S.,
f. 1724, d. 1780, studerade i sin ungdom vid konst-
akademien för Boucher och i Académie de S:t Luc,
målade i olja *Amors triumf* m. m., men har sin
betydelse genom sina raskt skisserade teckningar
och akvareller ur det samtida Parislifvet. Han
lefde ständigt på rörlig fot, alltid med pennan i
handen, tecknade hvart han kom och afbildade allt
han såg. Bland hans mest berömda raderingar äro
Vue du salon du Louvre en 1753 och *Le spectacle
des Tuileries* — två mästerstycken af lif, karaktär
och målerisk hållning. Några akvareller af honom
finnas i Stockholms Nationalmuseum. — 3. Au-
gustin de S., f. 1736, d. 1807, utförde omkr. 300
porträtt och otaliga vinjetter och illustrationer. De
båda stora kompositionerna *Le concert* och *Le bal
paré* (1773, båda graverade af Duclos), tillhöra de
yppersta konstbladen från 1700-talets senare hälft.
Bland denna tids konstnärliga skildrare äro Au-
gustin och Gabriel de S. att räkna till de ypperste.

Äfven Augustin målade i akvarell och pastell; framför allt äro hans kvinnostudier mästerstycken af grace och raffinemang. Han utförde också gravyrer efter målningar af Tizian, Veronese m. fl. Under revolutionen, då hans konst ej längre uppskattades, led han verklig nöd; 1793 utnämndes han till gravör vid Nationalbiblioteket. — Jfr Bocher, "Augustin de S." (1879), Moreau, "Les S." (1894), Advielle, "Renseignements intimes sur les S." (1896), E. och J. de Goncourt, "L'art du XVIII:e siècle" (3:e uppl. 1862). 1—3. G—g N.

Saint Augustine [sənt åga'stin], "det amerikanska Nizza", stad i nordamerikanska staten Florida, vid Matenzasviken af Atlantiska oceanen. 5,494 inv. (1910). Mycket besökt vinterkurort. S. är unionens äldsta stad, anlagd af spanjorerna 1565. Där undertecknades 22 febr. 1821 fördraget om Floridas afträdande till Förenta staterna. (J. F. N.)

Saint-Bart [säbār]. Se Barthélemy, sp. 989.

Saint-Barthélemy [sā- -telmī], ö i Västindien, f. d. svensk koloni. Se Barthélemy.

Saint-Benoît-sur-Loire [säbənωa' syrlωār]. Se Fleury-sur-Loire.

Saint-Bertrand [säbərträ'], S. de Comminges, stad i franska dep. Haute-Garonne. Omkr. 600 inv. S. anlades 69 f. Kr. af Pompejus och kallades då *Lugdunum Convenarum*, blef sedan municipium och förstördes 585. På 1000-talet återuppbyggdes staden genom den helige Bertrand, efter hvilken det benämndes. S. var biskopssäte till 1801 och har en arkitektoniskt märkvärdig domkyrka. J. F. N.

Saint Brandon [sənt brä'ndən] l. Cargados-Garajos-öarna, en till England hörande ögrupp n. ö. om Mauritius, under 16° s. br. och 65° ö. lgd. J. F. N.

Saint-Brieuc [säbriö]. Se Brieuc.

Saint Catharine's [sənt kä'thərinš], stad i prov. Ontario i Dominion of Canada, 20 km. n. v. om Niagarafallen, vid Wellandkanalen. Omkr. 10,000 inv. Mycket besökta artesiska mineralkällor.

Saint-Chamond [säʃamå'], stad i franska dep. Loire vid foten af Mont Pilat (1,434 m.) och vid Lyonbanan. 14,658 inv. (1911). Kyrkligt kollegium, sidenproduktion, stenkolsgrufvor, stora järnhyttor jämte annan industri. I S. äro franska vapenfirman Saint-Chamonds förnämsta verkstäder belägna. Bolaget, hvars fullständiga namn är *Compagnie des aciéries de la marine et d'Homécourt*, har eget skjutfält vid Langonand samt tillverkar såväl artilleripjäser af olika slag som pansarmateriel. (J. F. N.) G. af Wdt.

Saint Charles [sənt tʃā'lś], stad i nordamerikanska staten Missouri, vid Missouri, nära dess mynning. 9,437 inv. (1910). En 1,903 m. lång järnvägsbro går här öfver floden. Militärskola. Järn- och tobaksfabriker; handel med jordbruksprodukter. J. F. N.

Saint Charles' bay [sənt tʃā'lśiś bē']. Se Canada, sp. 1070.

Saint Christoph [sənt kristå'f] l. Saint Christopher, ö. Se Christopher, Saint.

Saint Clair [sənt klæ̃']. 1. Sjö på gränsen mellan Canada och Förenta staterna. 1,025 kvkm., men blott 3 m. djup. Genom Detroitfloden står denna sjö i förbindelse med Eriesjön och genom Saint Clairfloden med Huronsjön. — 2. Flod, som förbinder Huronsjön med Saint Clairsjön. Den bildar vid utmynnandet i sistnämnda sjö ett sumpigt delta, hvarigenom en segelbar kanal blifvit gräfd, 91 m. bred och 6 m. djup. Längd 65 km. Under floden byggdes 1889—90 en nära 2 km. lång järnvägstunnel (järnrör af 6,1 m. genomskärning) mellan Sarnia i Canada och Port Huron i Michigan. 1—2. (J. F. N.)

Saint-Clair-sur-Epte [säklärsyrä'pt], stad. Se Clair-sur-Epte.

Saint-Claude [säklåd], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Jura, vid Bienne och Lyonbanan. 10,644 inv. (1911; i hela kommunen 12,022). Biskopssäte. Tillverkning af tobakspipor. I närheten vackra marmorbrott. S., fordom *Condat*, byggdes kring ett kloster, som 430 anlades där af Romanus den helige och fick sitt namn efter den tolfte abboten, Claudius den helige (d. 696). (J. F. N.)

Saint-Cloud [säklō], stad i franska dep. Seine-et-Oise (Isle-de-France) på vänstra stranden af Seine, v. om Paris, midt emot Boulogne, dit en bro öfver floden leder. 8,821 inv. (1911; i hela kommunen 9,725). Spårvagns- och ångbåtsförbindelse med Paris. Fordom kungligt och kejserligt lustslott, Napoleon I:s, Ludvig Filips och Napoleon III:s sommarresidens. Stor park och berömd vattenkonst (se fig. i art. Kaskad). — Staden, som urspr. hette Nogent (*Novigentium*), fick sitt nuv. namn efter Klodvigs sonson Klodoald, hvilken 532 drog sig tillbaka dit för att lefva som eremit och dog där 560. I S. mördades Henrik III 1 aug. 1589. Dit förlades 10 nov. 1799 kamrarna, och där sprängdes s. d. med militärens hjälp "de femhundras råd" (se Frankrike, sp. 1155), och därifrån utfärdades 1830 Juliordonnanserna och 1870 krigsförklaringen mot Preussen. Under det

Slottet Saint-Clouds ruiner efter bombardemanget 1870.

därpå följande kriget förstördes genom fransmännens bombardemang både slottet (13 okt. 1870) och staden (19 jan. 1871). Endast en del af slottet har restaurerats och inrymmer ett statsläroverk. (J. F. N.)

Saint Cloud [sənt klæ̃'d], stad i nordamerikanska staten Minnesota, vid bägge sidor om Mississippi, som där gör forsarna Sank rapids. 10,600 inv. (1910). Sågverk, kvarnar och annan industri. J. F. N.

Saint-Contest [säkåte'st], Dominique Claude Barbérie de, fransk diplomat, f. 1668, d. 1730, var intendent i Metz från 1700 och vid de franska arméerna mot Tyskland från 1705. Vid fredsunderhandlingarna i Baden 1714 var han ett af Frankrikes ombud. Hertig Filip af Orléans

genten") utnämnde honom 1716 till "conseiller t". S. utarbetade 1717 den "rapport", på d af hvilken regentens antagonister, hertigarna Maine och Toulouse, uteslötos från tronföljden, anlitades i flera viktiga och ömtåliga diplo- ska underhandlingar (t. ex. vid kongressen i brai). N. H—tz.

Saint Croix [sænt krωä'], flod i Nord-Amerika, rinner ur en sjö med samma namn och bildar s mellan prov. New Brunswick (Canada) och en Maine. Den faller ut i Passamoquoddy bay Atlantiska hafvet. Längd 158 km., hvaraf 20 äro segelbara. J. F. N.

Saint-Cyr [sășir] l. Saint-Cyr-l'École, i franska dep. Seine-et-Oise, 5 km. v. om sailles. Omkr. 2.500 inv. På m:me de Mainte- s föranstaltande inrättade Ludvig XIV där 86 ett jungfrustift ("maison de S:t-Cyr") för 250 ga jungfrur. Denna inrättning förvandlades 93 till ett militärhospital, och 1808 förlades dit n Fontainebleau i dess ställe skolan för utbil- de af infanteri- och kavallerioffícerare. 1909 10 inrättades i S. ett aeroteknískt institut med 14 km. lång flygbana, laboratorium och verk- ider. (J. F. N.)

Saint-Cyr [sășir], Laurent Gouvion de, rkis, fransk militär, f. 13 april 1764 i Toul, 17 mars 1830 i Hyères, egnade sig först åt larkonsten, men ingick 1792 som frivillig i armén, blef s. å. kap- ten och 1793 divisions- general. Under Piche- gru deltog han i be- lägringen af Mainz (1795) och blef 1798 Masséna efterträdare i Rom som högste befäl- hafvare. 1799 anförde han vänstra flygeln af franska Donauarmén samt bidrog i hög grad s. å. att upprätthålla den sviktande franska va- penmakten i Nord-Ita- lien. 1800 kämpade han

d Rhen, där han vann flera framgångar mot ty- arna. Ovänskap med Moreau tvang honom tillbaka l Frankrike, och 1800 utnämndes han af förste kon- ln till medlem af statsrådet (*conseil d'état*). Han ef s. å. ambassadör i Madrid efter Lucien Bona- arte, men återkom snart till Frankrike och fick fälet öfver den armé, som skulle besätta södra alien. Vid kejsardömets upprättande blef han 804 generalöfverste för kyrassiärerna, kämpade ed framgång under Masséna i Italien och kallades 806 till stora armén, med hvilken han deltog i ttågen i Preussen och Polen. 1808 hade han n tid befälet i Katalonien, men ådrog sig kej- rens missnöje genom några felgrepp, aflägsnades n befälet och förvisades till sina gods (1809). 812 fick han emellertid befälet öfver 6:e armé- åren af "stora armén" i kriget mot Ryssland amt, sedan Oudinot sårats, äfven öfver 7:e, ed hvilka trupper han slog Wittgenstein i grund id Polotsk (18 aug. s. å.), hvarefter han utnämn- es till marskalk. Svårt sårad, återvände han till rankrike, men deltog f. ö. i fälttåget i Sachsen, där han kraftigt bidrog till segern vid Dresden (27 aug. 1813), hvars kommendant han sedan blef. 11 nov. s. å. måste han dock kapitulera och fördes som fånge till Ungern. Vid restaurationen slöt han sig till bourbonerna, blef pär och stod på deras sida äfven under "de hundra dagarna". 1815 blef han krigs- och 1817 marinminister samt s. å. upp- höjd till markis. Ånyo krigsminister 1817—19, nedlade han energiskt och fruktbringande arbete på omdaningen af franska armén i nationell anda, ofta i strid mot "ultras". Hans liberala tendenser i fråga om valrätten föranledde hans afgång, hvar- efter han tillbragte sina sista år i tillbakadragen- het, sysslande med skriftställeri. Bland hans arbe- ten märkas: *Journal des opérations de l'armée de Catalogne en 1808—1809* (1821), *Mémoires sur les campagnes des armées du Rhin et de Rhin-et-Moselle* (4 bd, 1829) och *Mémoires pour servir à l'histoire militaire sous le directoire, le consulat et l'empire* (4 bd, 1831). E. A—t.

Saint-Cyran [sășirā']. Se Duvergier de Hauranne, J.

Saint-Cyr-l'École [sășirlekå'll]. Se Saint-Cyr.

Saint Davids [sænt dē'vidș], by i Wales, grefsk. Pembroke. 5,398 inv. (1911). Biskopssäte (bisko- pen bor dock numera i Abergwili vid Caermar- then). Stor gotisk katedral. Mineralkällor. (J. F. N.)

Saint-Denis [sădnï]. 1. Arrondissemangshuf- vudstad i franska dep. Seine, 4 km. n. om Paris, vid Seine och Saint-Denis-kanalen, som går där-

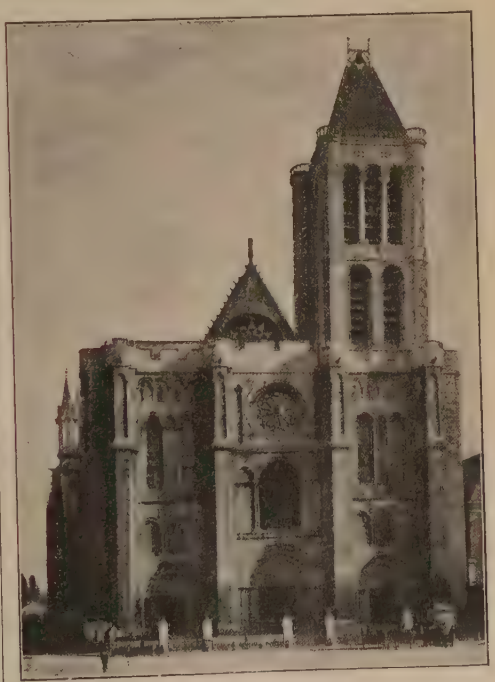

Klosterkyrkan (konungagrafkyrkan) i Saint-Denis.

ifrån till hamnen La Villette i Paris, samt Nord- banan. 71,759 inv. (1911). Staden har liflig han- del och en mängd fabriker; spårvagnsförbindelse

med Paris. Dess förnämsta märkvärdighet är klosterkyrkan, de franske konungarnas grafkyrka (se fig.). Abboten Suger, Ludvig VII:s bekante minister, lät på den af Dagobert I (630) grundlagda benediktinkyrkans plats uppföra ett präktigt tempel (fullb. 1144, restaureradt 1869 genom Viollet-le-Duc). Ehuru genomgripande ombyggnader försiggingo under Ludvig den helige och Filip III 1250—81, stå ännu dess portal och två torn oförändrade. Med sitt fullt genomförda spetsbågssystem, sin koromgång och kapellkrans är kyrkan ett af de allra äldsta gotiska minnesmärkena. I kryptan begrofvos Frankrikes furstar ända från merovingernas (638) tid, men på konventets befallning plundrades dessa grafvar i okt. 1793. Liken kastades i kalkgropar, blykistorna nedsmältes, och alla dyrbarheter bortfördes. Först sedan Napoleon I 1806 återinsatt det fördrifna domkapitlet och 1816 en grundlig restaurering af kyrkan börjats, uppsökte man de förmultnande benen, bisatte dem tillika med Ludvig XVI:s och Marie-Antoinettes kvarlefvor samt återförde de till Musée des monuments français gifna grafmonumenten. Bland dessa märkas mausoléer öfver Dagobert I, öfver Ludvig XII och Anna af Bretagne (utförd af Jean Juste de Tours 1530), öfver Frans I (af Pierre Bontemps) samt öfver Henrik II och Katarina af Medici (ett mästerverk af Germain Pilon). En annan mera framstående byggnad är det forna klostret, nu en af Napoleon I inrättad uppfostringsanstalt för döttrar till riddare af Hederslegionen. S. har sitt namn efter staden Paris' skyddshelgon, den helige Dionysius (fr. *Saint-Denis*, se nedan), som begrofs i S. Dess kloster egde under medeltiden stort anseende; flera af Frankrikes konungar kallade sig dess abboter; den berömda oriflamme (se d. o.) var urspr. abbotstiftets fana, och under ropet *Montjoie et S:t Denys* gingo de franske riddarna i striden. Det blomstrande stiftet led svårt afbräck genom hugenottkrigen och råkade under revolutionen i fullständig upplösning. 10 nov. 1567 stod vid S. ett slag mellan hugenotterna under Condé och katolikerna under Montmorency, som dödligt sårades. Jfr Varaville, "Histoire de l'abbaye de S." (1903).

2. Hufvudstad på franska ön Réunion i Indiska oceanen, belägen på norra kusten af ön vid mynningen af Rivière de S. 23,972 inv. (1912). Staden är regelbundet byggd samt har lyceum, teologiskt seminarium, normalskola, bibliotek, botanisk trädgård, vattenledning, äfvensom flera kyrkor och välgörenhetsinrättningar. Biskopssäte.

3. (Saint-Denis-du-Sig) Kommun i dep. Oran, Algeriet. 7,140 inv. (1901). Centrum i ett viktigt spannmålsdistrikt. 1—3. (J. F. N.)

Saint-Denis [sådnī], Frankrikes skyddshelgon, led under 200-talet. Enligt sägnen var han född i Rom och begaf sig därifrån som missionär till Gallien, hvars förste biskop han blef. Man vet, att han led martyrdöden (enligt några 272, enligt andra mellan 286 och 290). Legenden förtäljer, att han efter sin halshuggning vandrade två mil och därunder bar sitt hufvud i händerna. På äldre målningar är han därför ofta framställd med ett mitraklädt hufvud i handen. Öfver hans begrafningsplats uppfördes i en senare tid en kyrka, som bär hans namn och som före revolutionen tjänade till hvilostad för Frankrikes konungar (se Saint-Denis 1). S:s minnesdag är 9 okt. (Hj. H—t.)

Saint-Didier-la-Séauve [sädidiēlaseåv], stad i franska dep. Haute-Loire. 2,408 inv. (1911; i hela kommunen 5,857). Tillverkning af sidenband. I närheten det 1228 grundlagda, 1785 ombyggda cistercienserklostret La Séauve. (J. F. N.)

Saint-Dié [sā-], S:t-Diey l: S:t-Diez, arrondissemangshufvudstad i franska dep. Vosges, vid floden Meurthe och Östbanan. 16,972 inv. (1911; i hela kommunen 23,108). Mineralkällor, marmorbrott, tillverkning af maskiner, metallvaror, bomulls- och sidenväfnader, spetsar m. m. Seminarium, collège, museum, bibliotek. Biskopssäte sedan 1777. Bland framstående byggnader märkas den gamla katolska katedralen Saint-Dié, den moderna protestantiska kyrkan äfvensom rådhuset. Staden, som f. ö. eger en triumfbåge från 1757, är omgifven af vackra parkanläggningar. Den uppstod kring ett kloster, grundlagdt af Deodat den helige (d. 679), biskop af Nevers, efter hvilken den har sitt namn. Vid S. och den närliggande byn S:te Marguerite vunno bajrarna under Deroy 10 jan. 1814 en seger öfver fransmännen under Héritier och Duchesne. Under världskriget 1915 var S. åtskilliga gånger utsatt för bombardemang, såsom 21 juli och 14 aug. af tyskarna och 29 juli af fransmännen samt 6 sept. af tyska flygare. Artilleristrider utkämpades i trakten af S. 10 och 15 sept. 1915 samt 1 febr. 1916. (J. F. N.) L. W:son M.

Saint-Dizier [sādišiē], stad i franska dep. Haute-Marne, vid Marne, som där är segelbar, och Haute-Marnekanalen. 11,667 inv. (1911; i hela kommunen 16,019). Handelsdomstol och -kammare. Hospital. Järnindustri, skeppsbyggeri och bomullsväfverier. Staden är uppkallad efter en biskop Desiderius, som där blifvit begrafven, efter att ha besegrats af vandalerna. Under medeltiden var den en ganska viktig fästning. 1544 belägrades S. af kejsar Karl V och konung Henrik VIII, tills befälhafvaren på grund af en falsk underrättelse kapitulerade. I närheten levererades 1814 ett par lifliga bataljer mellan tyskar och fransmän. (J. F. N.)

Saint-Dominique [sādåmini'k], fransk koloni. Se Haïti, sp. 1057.

Sainte-Adresse [sātadre'ss], fort. Se Havre, Le, sp. 131.

Sainte-Anne d'Auray [sātanndårā]. Se Auray.

Sainte-Anne-de-Beaupré. Se Saint-Anne.

Sainte-Aulaire [sātålär], Louis Clair de Beaupoil de S., grefve, fransk diplomat, f. 9 april 1778, d. 12 nov. 1854, blef 1811 kammarherre hos Napoleon I och 1812 prefekt, men afgick vid kejsarens återkomst från Elba, 1815. S. å. blef han deputerad och slöt sig till sin måg hertig Decazes' politik samt blef 1829 pär. Under Ludvig Filip var han ambassadör i Rom (1831—33), i Wien (1833—40) och i London (1840—48). Efter februarirevolutionen drog han sig tillbaka från det offentliga lifvet. Han skref bl. a. *Histoire de la Fronde* (3 bd, 1827; 2:a uppl. 1860), som 1841 skaffade honom plats i Franska akad. E. A—t.

Sainte-Barbe [sātba'rb], fr. Se Barbara, sp. 896—897.

Sainte-Beuve [sātbö'v], Charles Augustin, fransk skald och kritiker, f. postumus 23 dec. 1804 i Boulogne-sur-mer, d. 13 okt. 1869

-is, insöp redan på skolstadiet smak för 1700-
s materialistiska erfarenhetsfilosofi, och verkan
förstärktes, sedan han kastat sig på natur-
askapliga och medicinska studier. Därunder
han grunden till sin fysiologiska uppfattning
af människan, som alltid bildar grundvalen i hans psykologiska och kritiska undersökningar. Samtidigt vaknade emellertid hans litterära intressen: han skref vers. 1824 inträdde han i tidningen ”Le globe”, som blef bäraren af allt det nya, som rörde sig i tiden, i det att den först blef romantikernas, sedan socialisternas organ. Där skref 1827 ett par artiklar om V. Hugos ”Odes ballades”, som blefvo uppslaget till för-
g, men kortvarig vänskap mellan S. och V.
o. Ehuru uppfostrad i 1700-talets åskådnings-
, d. v. s. jakobin, materialist och klassiskt
ad, insöp nu S. den nya skolans principer
blef romantikens svurne vapendragare. Hans
ta uppgift blef att ge den franska romantiken
ämska anor, hvilket han utförde i *Tableau*
orique et critique de la poésie française et
théâtre français au XVI:e siècle (1828; 3:e
l. 1876). Samtidigt uppträdde han också som
dd med *Vie, poésies et pensées de Joseph*
orme (1829; ny uppl. 1830), en självbekän-
se i Werthers stil, beledsagad af hjältens efter-
nade dikter, i hvilken vid sidan om inflytande
n V. Hugo och Plejaden spåras påverkan från
engelska sjöskolan; arbetet inleder i fransk
eratur det realistiska genremåleriet. Redan
31 hade förhållandet till V. Hugo kallnat, och
44 inträdde full brytning, dels på grund af att
tog afstånd från romantiken i sina artiklar,
s på grund af den kärleksförbindelse, i hvilken
n stod till Hugos hustru och som tyckes ha
at fram till 1837. Efter julirevolutionen (1830)
de han i stället närmat sig nykatolicismens för-
rare, Lammenais och Lacordaire, samt socia-
erna. Katolska och romantiska stämningar
ägla ännu diktsamlingen *Les consolations* (1830;
uppl. 1834) och romanen *Volupté* (1835; 6:e
pl. 1869). Hans sista diktsamling, *Pensées*
août, innehåller ej längre lyriska bikter, fastän
n ännu är färgad af religiösa stämningar, utan
jektivt realistiska genremålningar, analyser och
serier (*Poésies complètes* 1845 och senare). Från
mna tid egnade han sig uteslutande åt kritiken.
ans första mästerverk och en af seklets för-
msta historiska skrifter är *Histoire du Port-*
yal (5 bd, 1840—59; 3:e uppl. i 7 bd, 1867
71), byggd på hans föreläsningar i Lausanne
37—38, en historia om det gamla jansenist-
stret under Ludvig XIV, som utvidgar sig till
skildring af tidens hela kultur. Omkr. 1840
· det slut med S:s svärmeri för katolicismen,
h han återgår till ungdomens religiösa indiffe-
nta och humanitära uppfattning (brytningen framträder tydligt i porträttet öfver *La Rochefoucauld*, 1840). 1840 utnämndes han till bibliotekarie vid Mazarinbiblioteket, och 1844 invaldes han i Franska akad. Han umgicks nu i de orleanistiska salongerna, hos fru Récamier m. fl. Trots förbindelserna med de orleanistiska och legitimistiska kretsarna var han dock ingen beundrare af dynastien eller Ludvig Filip, och februarirevolutionen (1848) lämnade honom tämligen oberörd; men juniupproret ingaf honom rädsla för kulturen och den borgerliga ordningen och gjorde honom till Napoleons anhängare. I okt. 1848 begaf han sig till Liège, och ur de föreläsningar, som han där höll, framgick *Chateaubriand et son groupe littéraire sous l'empire* (2 bd, 1861), en mästerlig analys, men icke alltid välvillig mot föremålet. Artikeln *Regrets* (1852), i hvilken han uppmuntrade sina gamla vänner orleanisterna att ansluta sig till kejsardömet, väckte skandal, och studenterna, som voro liberalt sinnade, mötte hans inträdesföreläsning som professor i latinsk poesi vid Collège de France 1855 med hyssjningar. Då dessa upprepades vid en följande föreläsning, drog sig S. tillbaka och utgaf föreläsningarna (*Étude sur Virgile*, 1857); i stället utnämndes han till professor vid École normale, där han föreläste 1857—61. 1865 utnämndes han till senator. Efter 1849 upptogs hans tid hufvudsakligen af de litterära studier, som han hvarje måndag (däraf namnet på många af dem: ”Causeries du lundi”, se nedan) offentliggjorde i någon tidning, ”Constitutionnel” eller ”Moniteur”. Småningom svalnade hans känslor för kejsardömet, på grund af dess försök att inskränka yttrande- och tryckfriheten eller af de medgifvanden, som gåfvos åt klerikalismen. Han utvecklade sig alltmer bestämdt till en den fria tankens försvarare och uppträdde flera gånger i senaten till dess försvar, hvilket gaf anledning till stormiga uppträden. Så försvarade han Renan (1867), som beskyllts för ateism; han bekämpade ett förslag att från folkbiblioteken förjaga Voltaires, Rousseaus m. fl:s skrifter och Girauds förslag ang. den högre undervisningen, i hvilket han såg ett försök att lägga denna i prästernas händer. För sitt uppträdande hyllades han af flera deputationer, och École normale sände honom en adress. Äfven under den tid, då S. anslutit sig till bonapartismen, hade han aldrig stått Napoleon själf eller hofvet nära. Han tillhörde den bonapartistiska vänstern och umgicks med demokraten och fritänkaren prins Napoleon och med den litterärt och konstnärligt intresserade prinsessan Mathilde, med hvilken han ständigt brefväxlade. Då man i ”Moniteur” velat censurera en af hans artiklar, bröt han 1868 öppet med kejsardömet och gick öfver till oppositionstidningen ”Le temps”. S:s ofvannämnda bidrag till tidningar och tidskrifter samt andra skrifter samlades dels af honom själf, dels efter hans död. På så sätt utkommo: *Portraits de femme* (1844), *Portraits littéraires* (s. å., 1852, 3 bd, 1862—64), båda samlingarna en revision af *Critiques et portraits littéraires* (5 bd, 1832—39), vidare *Portraits contemporains* (3 bd, 1846; ny uppl., 5 bd, 1869—71), *Le livre d'amour* (tr., men ej utg., 1840; utg. af J. Troubat 1904, 1906), *Causeries du lundi* (11 bd, 1851—62; 3:e uppl., 15 bd,

1857—72), *Nouveaux lundis* (13 bd, 1863—70), *Premiers lundis* (3 bd, 1874—75. Till åtskilliga af dessa essaysamlingar föreligger Table générale af Troubat, Pierrot och Giraud); *Notice sur M. Littré* (1863); hans tre tal i senaten: *À propos des bibliothèques populaires* (1867), *De la loi sur la presse* (1868), *De la liberté de l'enseignement* (s. å.); *Le comte de Clermont et sa cour* (s. å.), *Le général Jomini* (1869), *M:me Desbordes-Valmore* (1870), *M. de Talleyrand* (s. å.), *J. P. Proudhon* (1872), *Souvenirs et indiscrétions* (s. å.), *Lettres à la princesse* (1873), *Chroniques parisiennes* (1876), *Les cahiers de S.* (s. å.), *Le clou d'or; La pendule* (1881), *Correspondance* (2 bd, 1877—78) och *Nouvelle correspondance* (1880). S. var en outtröttlig arbetare. Hans oerhörda arbetsbörda lättades i någon mån af sekreterare (O. Lacroix, J. Levallois, Pons, J. Troubat m. fl.), som företogo undersökningar för honom på biblioteken och skrefvo efter hans diktamen. Som skald och romanförfattare uppnådde han aldrig riktigt allmänhetens bevågenhet. Denna brist på framgång var oförtjänt. Som kritiker är S. däremot erkänd mästare. Han intar i denna egenskap plats som en af alla tiders förnämsta författare; han grundlade en särskild metod och efterlämnade vid sin död sin konst i ett nytt skick, hvilket omedelbart gaf anledning till nya utvecklingsformer. Under 1700-talet hade kritiken ännu undersökt och bedömt poesien efter vissa abstrakta regler. Engelsmännen bröto först mot detta system, sedan tyskarna. Denna nya kritik var en speciell form af det nyvaknade historiska uppfattningssättet. Man sökte förstå diktverket och bedöma det ur dess egna förutsättningar, den tid och den miljö, hvarur det framgått. I Frankrike hade redan Villemain slagit in på denna väg, men S. är dock den förnämste representanten där för denna nya art af litteraturkritik. Han fann icke heller sin metod färdig, utan måste mödosamt kämpa sig till den. Han började entusiastiskt och polemiskt som romantikens försvarare, sökte utveckla skolans idéer, pekade hän på Plejaden som dess naturliga föregångare, gaf vid sidan om starka loford råd åt de unge ämnesvennerna, som han ville leda efter sina personliga synpunkter. Men redan omkr. 1835 gjorde han upp sitt bokslut med romantiken, blottade obarmhärtigt dess utväxter och orimligheter, kritiserade skarpt de misslyckade försöken och sträfvade att försona romantiken med klassiciteten. Snart nog gick han längre. I porträttet af P. Corneille (1832) kan man redan spåra hans försök att med dokument och texter rekonstruera en personlighet; i ''Port-Royal'' och ''Chateaubriand'' bryter maneret fullt igenom. Det förra arbetet erbjuder ett utomordentligt rikt galleri af porträtt och biografier, tecknade med utsökt psykologisk konst och utförda på grundval af oerhörd beläsenhet, sofrad med skarpsinnig kritik. I den senare monografien uppsöker han bakom den bild, som Chateaubriand så att säga gjort färdig af sig själf för eftervärlden, den verklige Chateaubriand. Det bör dock medges, att han därvid liksom mången gång senare går för långt. Han dröjer för länge och med för stor förkärlek vid de små sidorna hos de store männen. Det kan t. o. m. icke nekas, att S., liksom mången annan kritiker, visar mera sinne för att uppskatta medelmåttan än det stora nyskapande geniet. Hans omdömen om Vigny, Lamartine, Hugo och Balzac äro mången gång synnerligen oförstående. Rättvist bör det dock erkännas, att detta ej beror uteslutande på personlig ovilja och en viss skaldisk afundsjuka, utan därpå att hans ideal i grunden var klassiskt — Vergilius var kanske hans älsklingsförfattare —, hvarför han hade svårt att förstå vissa moderna företeelser. Efter 1848 utvecklar sig detta historiska betraktelsesätt fullt i hans porträtt och kritiker. Hvad han nu i ''Lundis'' söker ge, är uteslutande sanningen; han känner inga skäl, hvarför man skulle behöfva dölja den, trycker hänsynslöst allt af bref och indiskretioner, som han kommer öfver, och när han vet, att han ej får säga sin mening osmyckadt, tiger han hellre (som då han ej ville skrifva om Napoleon III:s ''Histoire de Jules César''). Formen i dessa relativt korta artiklar passade utmärkt för hans metod. Hvarje artikel utgjorde ett helt för sig, ett porträtt af en viss individ, som han undersökte utan alla förutfattade meningar endast för att så att säga konstatera de karakteristiska egenskaperna, utan något behof att försköna eller fördölja. Taine har träffande yttrat, att S. på detta sätt samlade ett herbarium af intressanta exemplar på intellektuella och moraliska typer. I själfva verket gjorde han det alltmera till sin fullt medvetna uppgift att skildra den mänskliga själens naturalhistoria. Han intresserade sig uteslutande för att finna sambandet mellan verket och individen. I temperamentet, i uppfostran, i yttre och inre lefnadsomständigheter sökte han ursprunget och förklaringar på de litterära fenomenen. Under hans händer förvandlades kritiken från filosofisk till psykologisk och t. o. m. fysiologisk. Det är också karakteristiskt, att ju äldre han blef, desto mera fördes han också bort från de rent litterära fenomenen, i det han väl så gärna fördjupade sig i reseskildringar, memoarer och bref som i dikter samt lika gärna tecknade vetenskapsmän och generaler som romanförfattare. Han studerade uteslutande själarna; han var historiker, biograf och psykolog. Det är icke minst på grundvalen af dessa psykologiska monografier, som Taine sedan uppbyggt sin miljöteori och Brunetière sin litterära evolutionsteori. I sin ungdom skref S. en ganska tillkrånglad prosa. Det forcerade tidningsarbetet tvingade honom sedan att skrifva naturligt. Han fick, som han själf säger, ej tid att förstöra sin prosa. Hans senare stil är enkel, men sluter sig med beundransvärd smidighet kring tanken. S:s staty (mod. af Denys Puech) restes 1898 i Jardin du Luxembourg i Paris. — Se om S. Levallois, ''S.-B.'' (1872), D'Haussonville, ''S.-B.'' (1875), Pons, ''S. et ses inconnues'' (1879), Brunetière, ''Évolution de la critique'' (1890), Faguet, ''Politiques et moralistes'' (III, 1899), Spoelberch de Lovenjoul, ''S.-B. inconnu'' (1901), Michaut, ''S.-B. avant les lundis'' (1903) m. fl. arbeten, Séché, ''S.-B.'' (1904), och Simon, ''Le roman de S.-B.'' (1906). J. M.

Sainte-Claire Deville [sätklär dəvi'll]. 1. Charles S., fransk geolog, meteorolog, f. 26 febr. 1814 på S:t Thomas, d. 10 okt. 1876 i Paris,

1857 led. af franska vet. akad., utnämndes till generalinspektör för Frankrikes alla meteorologiska stationer och fick 1875 titeln professor. gjorde viktiga undersökningar af de vulkaniska esserna och deras produkter samt upptäckte amorfa, olösliga svaflet. Bland hans många fter må nämnas *Études géologiques sur les îles Ténériffe et de Fogo* (1846), *Éruptions actuelles volcan de Stromboli* (1858) och *Recherches sur principaux phénomènes de météorologie et de sique terrestre aux Antilles* (med karta, 1861).

Henri Étienne S., den föregående der, fransk kemist, f. 1818 på S:t Thomas, 1881 i Boulogne-sur-mer, blef 1845 professor universitetet i Besançon samt 1851 vid École normale och 1859 vid Sorbonne i Paris. Medlem af Institutet 1861. S. utförde ett stort antal undersökningar inom den oorganiska kemiens område och upptäckte därunder salpetersyrans anhydrid. Han grundlade äfven aluminiumfabrikationen och lämnade viktiga bidrag till platinametallernas metallurgi. Genom sina klassiska undersökningar öfver

miska föreningars dissociation (se d. o.) blef n banbrytare inom detta utomordentligt vikga område af kemien, inom hvilket han också ödade skola. Hans arbeten finnas till större den offentliggjorda i "Annales de chimie et de ysique" och i "Comptes rendus". På samma mg som S. genom sina dissociationsarbeten blef af grundläggarna af den moderna teoretiska mien, fäste han också den allra största vikt vid nna vetenskaps praktiska tillämpningar. Han var utmärkt lärare och utgaf sina *Leçons de chimie* vol. 1868). 2. S. A—s.

Sainte-Croix [sätkrœa'], 1. By i distriktet randson af schweiziska kantonen Pays de Vaud, lägen i Jura. 1,108 m. ö. h. Invånarna, 5,905 900), idka fabrikation i stor skala af ur och eldosor. Kurort. — 2. Ö. Se Dansk-västndiska öarna. (J. F. N.)

Sainte-Geneviève-biblioteket [sätʃənəviä'v-]. Se aris, sp. 84.

Sainte ligue [sätli'g], La, fr., heliga ligan. e Liga.

Saint-Elme [sätä'lm], Aselina Vanayl de ongh, kallad Ida de S., fransk äfventyrerska, m gjort sig bekant som författarinna under benämningen Contemporaine, f. 1778 i Vambrose, d. 1845 i stor fattigdom hos ursulinorna i Bruxelles. Hon hade förbindelser med era af generalerna i Napoleons armé och allades därför "Veuve de la grande armée". största uppseende väckte hennes *Mémoires d'une contemporaine* (8 bd, 1827; ny uppl. 1833) genom na ofta skandalösa och ej synnerligen tillförlitga meddelanden om republikens och första kejsardömets mest framstående personligheter. Dessutom tgaf hon bl. a. *Les soirées d'automne* (1827), *La contemporaine en Égypte* (6 bd, 1831; 3 uppl. 1833), *Mille et une causeries* (2 bd, 1833). J. M.

Sainte-Marguerite [sätmargəri't], ö. Se Lerinerna.

Sainte-Marie [sätmari], ö vid östra kusten af Madagaskar, af infödingarna kallad *Nossi Boráha* l. *Bráha*. Areal omkr. 165 kvkm. 55 km. lång med en medelbredd af 3 km. 4,967 inv. (1903), nästan alla sakalaver. S. skiljes genom en kanal från Madagaskar. Dess hufvudort är staden S:te Marie på västra kusten, vid inre ändan af den väl skyddade och säkra viken Port Louis. Ön afträddes redan 1750 och 1754 till Frankrike, men togs i besittning först 1821. Den producerar socker, vanilj, kaffe, kokosnötter och för export nejlikor. På ön finnas kaserner, sjukhus, artillerimagasin, koldepå och skeppsvarf. På grund af många sumptrakter är klimatet osundt. J. F. N.

Sainte-Marie-aux-Mines [sätmariämi'n], fr., stad. Se Markirch.

Sainte-Maure [sätmår], högland. Se Indre-et-Loire.

Sainte-Menehould [sätmənō], stad i franska dep. Marne, vid floden Aisne. 3,396 inv. (1911; i hela kommunen 5,030). Collège. Tillverkning af vaxljus; järngjuterier. Jfr Drouet, J. B. (J. F. N.)

Saint-Émilion [sätemiliä'], stad i franska dep. Gironde, på en höjd vid Dordognedalen, 4 km. höger om floden. 1,515 inv. (1901; som kommun 3,392). Staden är mest bekant för sitt utmärkta röda vin. Ruiner finnas efter ett 1224 uppfördt befäst slott. I klippan är inhuggen en gammal kyrka, med en grotta, hvarest den helige Émilion (på 700-talet) påstås ha lefvat. (J. F. N.)

Sainte-More [sätmår], Benoît de. Se Trojasagan.

Sainte-Palaye [sätpala'j], Jean Baptiste de La Curne de, fransk filolog, f. 1697, d. 1781, medlem af Franska akad. 1758, var en af de förste, som egnade den fornfranska och fornprovensalska litteraturen ett i viss mån vetenskapligt studium. Resultaten af hans arbete finnas till större del nedlagda i 23 foliovolymer, innehållande anteckningar, afskrifter af medeltida litteraturalster och andra dokument, hvilka förvaras å Nationalbiblioteket i Paris och med fördel nyttjats af senare filologer. Bland hans utgifna arbeten märkas *Les amours du bon vieux temps* (öfv. af "Aucassin och Nicolette", 1756), *Mémoire sur l'ancienne chevalerie* (3 bd, 1759—81; ny uppl. af Nodier i 2 bd, 1826) samt *Dictionnaire historique de l'ancien langage français*. Detta verk, hvaraf endast en del af bokstafven *A* färdigredigerades och trycktes under förf:s lifstid, har på ett föga lyckligt sätt utgetts 1878—82 i 10 vol. af L. Favre. Det har formen af en obearbetad materialsamling och kan numera icke tillmätas något egentligt värde. E. S—f.

Saintes [sät], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Charente-inférieure, vid den där segelbara Charente, hvaröfver en bro leder till Faubourg des dames på högra sidan. 15,423 inv. (1911; i hela kommunen 20,802). Tillverkning af fat och metallvaror; handel med spannmål, vin och brännvin. Assisdomstol, collège, bibliotek, museum. I staden finnas åtskilliga minnesmärken från den romerska tiden, bl. a. en åt Germanicus egnad

triumfbåge samt ruiner efter en stor amfiteater, en vattenledning och en badanstalt. Bland framstående byggnader märkas några kyrkor, justitiepalatset och handelsdomstolens palats. Staden, som fordom var station för en romersk armékår, bar urspr. namnet *Mediolanum santonum*. Intill 1790 var den hufvudstad i Saintonge. (J. F. N.)

Saintes-Maries, Les [läsätmari], fr., ”de heliga Mariorna”, en liten kustby i franska dep. Boûches-du-Rhône, en ryktbar vallfartsort. Legenden säger, att Maria, den heliga Jungfruns syster, och Maria, Jakobs och Johannes' moder, jämte sin svarta slafvinna Sara, Lasarus, Marta, Maria Magdalena och den helige Maximinus flydde dit för att undgå förföljelsen i Judéen. Relikerna efter helgonen förvaras i en högst märkvärdig befäst kyrka från 1100-talet. Vid helgonens fest, 24 och 25 maj, samlas dit massor af zigenare för att tillbedja relikerna af deras skyddspatronessa Sara. Kyrkan har fått ännu större rykte genom den stora roll den spelar i Mistrals ”Mirèio”. J. C.

Saint-Esprit, Ordre du [årdr dy sätespri], fr., fransk riddarorden. Se Helgeandsorden 2.

Saint-Estèphe [sätestä'f], kommun i franska dep. Gironde, kantonen Pauillac, vid floden Gironde. Omkr. 3,000 inv. Vinodling och vinhandel. Se Bordeauxviner.

Saint-Étienne [sätetiä'n], hufvudstad i franska dep. Loire, vid Paris—Lyon—Medelhafsbanan, nära Loire. 132,244 inv. (1911; i hela kommunen 148,656). S., som ligger i medelpunkten af ett stort koldistrikt, har under 1800-talet utvecklat sig med ovanlig hastighet (omkr. 1800 hade den endast 16,000 inv.) och är numera en af Frankrikes viktigaste industriorter. Koldistriktet, näst Valenciennes' det rikaste i landet, lämnar årligen omkr. 3 à 4 mill. ton utmärkta stenkol. Till kolindustrien sluter sig metallurgisk industri med stora järnverk, vapenfabriker, tillverkning af pansarplåtar, maskiner, automobiler och smidesvaror. Af stor betydelse är dessutom textilindustrien, särskildt fabrikationen af siden och sammet. Handeln är liflig. I staden finnas handelsdomstol, reformert konsistorium, bergsskola, döfstuminstitut, lyceum, lärarinneseminarium, konst- och yrkesskolor, museum, bibliotek, teater, botanisk trädgård, landtbruks- och handelskammare, vetenskapliga sällskap m. m. Endast få mera framstående byggnader finnas. I S. sammanstöta järnvägar från Lyon, Roanne, Montbrison och Le Puy. Staden, som anlades på 900-talet, intogs 1563 och 1570 af hugenotterna. (J. F. N.)

Sainte union [sätyniä'], La, fr., ”heliga förbundet”. Se Liga.

Saint-Eustache [sätöstäʃ], Sint Eustatius l. Statia, ö i Västindien, hörande till det nederländsk-västindiska guv. Curaçao, 21 kvkm. 3,065 inv. (1912), mest färgade. Ön består af en vulkankägla (581 m.) med en 300 m. djup krater, har rikt humustäcke och tät skogbeklädnad. Klimatet är sundt. Sockerrör, jams, batater m. m. odlas blott för öns eget behof. Hufvudort är Oranje. Holländarna besatte ön redan 1635, förlorade den senare flera gånger, men ha sedan 1814 oafbrutet innehaft den. Ön var länge förnämsta handelsplatsen i Västindien. J. F. N.

Saint-Évremont [sätevrəmã'], Charles de Marguetel de Saint-Denis, greve, fransk skriftställare, f. 1610 i Paris, d. 1703 i London. studerade juridik, blef officer och deltog med utmärkelse i slagen vid Rocroi, Nördlingen och Freiburg samt utnämndes 1652 till maréchal de camp. I sitt uppträdande var han typen för en adelsman från frondens dagar, självmedveten intill arrogans, en ”libertin”, som man då sade, i sina seder och åskådningssätt, men tapper, öfverlägsen och självständig. På grund af några oförsiktiga uttalanden om freden i Pyrenéerna flydde han för att undgå inspärrning i Bastiljen till Holland 1661 samt begaf sig följande år till England. Där lefde han i sällskap med sin intima väninna hertiginnan af Mazarin. Han var särdeles uppburen vid Karl II:s hof, där samma epikureiska åskådningssätt, som han själf hyllade, florerade. Som skriftställare utmärker sig S. genom kvickhet, utmärkt stil och fint omdöme. Han var af samtiden framför allt uppskattad för fin smak som kritiker och är i mer än ett afseende en föregångare till 1700-talets upplysningsförfattare. Han skref dikter, dramatiska arbeten (bland hvilka kunna nämnas hans satir mot Franska akad. *Comédie des académiciens*, tr. 1650, som väckte stort uppseende, då den 1643 spreds i handskrift), filosofiska och historiska arbeten såsom *Réflexions sur les divers génies du peuple romain*; *Conversations du maréchal d'Hoquincourt avec le père Canaye*, *Jugements et observations*. Dessutom var han känd som framstående brefskrifvare. Dessa skrifter, som utmärkas genom kvick och behaglig stil, cirkulerade i manuskript inom den förnäma världen och trycktes först efter hans död. Hans *Oeuvres complètes* utgåfvos af Des Maizeaux (3 bd 1705, 7 bd 1708, 7 bd 1727, 10 bd 1740, 12 bd 1753), i urval af Desessarts (1804), Hippeau (1852) och Giraud (1865). Litt.: Biografi af Des Maizeaux, L. Lacour, Hippeau och Ch. Geaud, Sainte-Beuve, ”Causeries de lundi”, IV, Rigault, ”Querelles des anciens et des modernes” (1858), G. Merlet, ”Études historiques morales et littéraires” (1869), Pastorello, ”Étude sur S. et son influence” (1875), och Macé, ”S.” (1894). J. M.

Saint-Félix [säfeli'ks], Jules de (eg. Félix d'Amoureux), fransk skriftställare, f. 1806, d. 1874, byråchef i inrikesministeriet och sekreterare i censurkommissionen, utgaf skaldestycken, historiska och reseskildringar samt en mängd romaner, af hvilka till sv. öfversatts ”Öfverste Richmond” (2 dlr, 1840), ”Hertiginnan af Bourgogne” (2 dlr, 1843) och ”Supéer under direktorium” (2 dlr, 1852). J. M.

Saint-Flour [säflör], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Cantal (Auvergne), ligger 885 m. ö. h. på en basaltplatå och vid Sydbanan. 4,691 inv. (1911; i hela kommunen 5,848). Biskopssäte med

k katedral, prästseminarium, collège, handels-
tol; tillverkning af lervaror, lim m. m. J. F. N.

aint Francis [sənt frä'nsis]. 1. Flod i Nord-
rikas förenta stater, upprinner i staten Mis-
, genomflyter den genom en jordbäfning 1811
ade S:t Francis-sjön och faller ut inom staten
ansas fr. h. i Mississippi. Den har en längd
10 km. och är segelbar på en sträcka af
km. — 2. Flod i Canada, prov. Quebec, upp-
er i S:t Francis-sjön och faller ut i Lake
Peter, en utvidgning af S:t Lawrencefloden.
gd 300 km. De många fallen omöjliggöra sjö-
. men gagna i hög grad industrien. 1 o. 2. J. F. N.

aint-Galmier [sägalmiē], stad i franska dep.
e, 6 km. höger om floden Loire, 20 km. ö. om
tbrison. 2,268 inv. (1901). Kalla mineralkällor
syradt natron och kolsyrad kalk), af hvilkas
till bordsdryck använda vatten årligen utsän-
omkr. 30 mill. flaskor. Ett af världens största
bruk har anlagts strax bredvid. (J. F. N. Ln.)

aint-Gaudens [sägådä's], arrondissemangshuf-
stad i franska dep. Haute-Garonne, på vänstra
nden af Garonne, vid Sydbanans linje Toulouse—
onne. 4,620 inv. (1911; i hela kommunen 7,127).
ège, handelsdomstol; klädesfabriker, gipsbrott
t betydande handel med Spanien. Vacker ro-
nsk kyrka från 1000- och 1100-talen. (J. F. N.)

aint Gaudens [sənt gå'dənš], Augustus, ame-
ansk skulptör, f. 1848 i Dublin, d. 1907 i Cor-
n (New Hampshire). Hans fader var frans-
n, hans moder irländska; familjen öfverflyttade
Nord-Amerika i hans barndom. Han studerade
aris 1867—70 för Jouffroy och Mercié, åtföljde
sistnämnde till Italien, stannade där tre år
var sedan verksam i Nord-Amerika, där han
f landets ypperste representant för modern
lptur. Hans förnämsta arbeten på det monu-
ntala området äro *Farraguts* monument i New
rk, ryttarstatyer öfver generalerna *Logan* (Chi-
go), *Shaw* (Boston) och *Sherman* (New York),
ftfullt realistiska konstverk. Dessutom utförde
n monument öfver *Lincoln* (i Chicago) och öfver
acon Chapin (i Springfield). Äfven på det
kmas område utförde han gedigna arbeten. Sitt
ra bästa åstadkom han likväl inom reliefen och
lketten — ett utsökt exempel är den stora brons-
liefen *Amor caritas* (Luxembourgmuseet, Paris).
nografi af R. Cortissoz (Boston, 1908). G—g N.

Saint-Gelais [sälä]. 1. Octavien de S.,
nsk lyriker, f. 1466, d. 1502, var påverkad dels
den slutande medeltidens sista lyriska skola "Les
ands rhétoriqueurs", dels af Charles d'Orléans.
ans diktning utgöres hufvudsakligen af allego-
kt lyriska dikter utan någon större originalitet.
större intresse äro hans öfversättningar från
idius och Vergilius. — 2. Mellin de S., tro-
en naturlig son till den föregående, fransk skald,
1487 i Angoulême, d. 1558, erhöll efter studier
. a. vid italienska universitet anställning som
fman hos Frans I, blef kunglig allmoseutdelare,
bot i Reclus och bibliotekarie på slottet Fon-
inebleau. Hans hufvudsakliga uppgift tyckes
ck ha varit att ordna hofvets litterära och dra-
atiska förlustelser; han skref ofta vers till maske-
derna och satte musik till dem. Han är typisk
ofpoet, men betydligt underlägsen Marot i ele-
ans och lätthet, icke utan begåfning, men bort-
slösande den på bagateller. Han var en af de
förste i Frankrike, som imiterade italienarna, för-
fattade contes, epigram och madrigaler, deltog i
bearbetningen af Trissinos tragedi *Sofonisba* (uppf.
i Blois 1554), öfversatte Ariosto och andra samtida
italienare och anses ha infört sonetten i Frank-
rike, hvilket dock ej är alldeles säkert. En min-
dre samlad upplaga af hans skrifter utgafs 1547,
en fullständigare 1574 och 1719; den nyaste är
utg. af P. Blanchemain (3 bd, 1873). 1—2. J. M.

Saint George [sənt dʃä'dʃ]. 1. Förstad ö. om
Bristol, i engelska grefsk. Gloucester, vid Avon.
58,478 inv. (1911). — 2. Hufvudort på ön Gre-
nada (se d. o.). 1 o. 2. (J. F. N.)

Saint-George [säʃå'rʃ], Chevalier de, bi-
namn på engelske tronpretendenten Jakob (III).
Se Jakob, F. E., sp. 1186.

Saint-Georges [säʃå'rʃ], Jules Henri Ver-
noy de, fransk dramatiker, f. 1799 i Paris, d.
där 1875, 1829 direktör vid Opéra-comique, var
en af tidens flitigaste och skickligaste librettför-
fattare, som efter sin debut 1823 dels ensam, dels
i samarbete med Scribe m. fl. författade en stor
mängd goda operatexter, bland hvilka de mest
bekanta äro *La reine de Chypre* (1841), *L'éclair*
(1846), *Les mosquetaires de la reine* (1846; hans
bästa stycke; alla dessa med musik af Halévy),
L'ambassadrice (1837), *Les diamants de la cou-
ronne* (1841), *Le val d'Andorre* (1848; med musik
af Auber), *La fille du régiment* (1840; musik af
Donizetti), *Martha* (1865; musik af Flotow), *La
jolie fille de Perthe* (1867; musik af Bizet). Hans
komedi *Farinelli* (1835) omarbetades i Danmark
till ett mycket omtyckt musikstycke af J. L. Hei-
berg. F. ö. skref han andra stycken för teatern
samt romaner, som *L'espion du grand monde*
(1851, dramatiserad 1861). Såväl sistnämnda
roman som åtskilliga teaterstycken äro öfversatta
till svenska. J. M.

Saint George's channel [sənt dʃä'dʃiš tʃä'nl].
Se Georgskanalen 1.

Saint-Germain [säʃärmä'], fransk äfventyrare
af okänd härkomst, d. 1784 i Eckernförde (Schles-
wig), utgaf sig som grefve de S. (han kallade sig
äfven Aymar och markis de Betmar) och
lyckades tack vare sitt utseende, sina talanger
— han talade sex språk, var kompositör, violi-
nist och framför allt alkemist — och sin hän-
synslöshet vinna ett visst inflytande vid hofvet i
Versailles. Han uppträdde där omkr. 1748 som
mystiker och spåman, lät påskina sin höga ålder
— somliga inbillades t. o. m., att han varit
samtida till Jesus — och blef förtrogen med
Ludvig XV och madame de Pompadour. På
grund af ingående kännedom om personliga för-
hållanden vid olika hof lyckades han vinna insteg
i de främsta kretsar Europa rundt. Han mottogs
sålunda med utmärkelse i England, Ryssland samt
flera tyska och italienska stater. 1760 föranledde
hans intriger mot Choiseul hans utvisning från
Frankrike. Han anses ha haft stor andel i revolu-
tionen i Ryssland (1762), då Peter III mördades,
slog sig efteråt ned i Tyskland, inom hvars dåtida
frimureri han spelade ganska stor roll, blef seder-
mera synnerligen förtrolig vän med markgrefve
Karl Alexander af Ansbach och landtgrefve Karl
af Hessen, vid hvars hof han dog och hvilken

lät bränna hans efterlämnade papper. S. uppges ha varit portugisisk jude och lärare till den beryktade Cagliostro. Se Oettinger, ”Graf S.” (1846), Fr. Bülau, ”Geheime geschichten” (1863; ”Hemliga historier och hemlighetsfulla menniskor” 1864—65), och A. Lang, ”Historical mysteries” (1904). E. A—t.

Saint-Germain [sɛ̃ʃärmɛ̃′], Claude Louis, fransk militär, f. 1707, d. 1778, gick redan 1729 i utländsk (österrikisk, senare bajersk) krigstjänst, men återkom 1745 till Frankrike och stred med utmärkelse under marskalken af Sachsen samt 1757—60 i Sjuåriga kriget. Efter en tvist med hertigen af Broglie, arméns generalissimus, tog han dock afsked och gick 1761 i dansk tjänst för att anföra hären i det förestående kriget mot Ryssland. Han visade sig mycket nitisk och skicklig i sina förberedelser, men det kom ej till strid. S. påpekade för konungen de stora bristerna i härens organisation och föreslog genomgripande ändringar samt blef i okt. 1763 president i krigskollegiet för att kunna förverkliga sina planer. Dessa voro nog ypperliga, men S. var alltför doktrinär i praktiken och förstod hvarken att förbereda sina reformer eller lämpa dem efter landets förhållanden. Efter Fredrik V:s död 1766 fick han afsked, innehade mars—nov. 1767 åter sin ställning, men lämnade därefter landet. Under Struensees ministär återvände han väl till Danmark, men erhöll ej något ämbete och begaf sig 1772 till Frankrike. Där var han krigsminister 1775—77 samt utvecklade en liknande verksamhet och rönte liknande motstånd som i Danmark. S. stod i själfva verket före sin tid i många hänseenden. Särskildt stötte man sig på hans förkärlek för preussiskt härväsen; han var nämligen stor beundrare af Fredrik II. — *Mémoires de S.* utgåfvos 1779; hans brefväxling utkom 1789. — Se Mention, ”S. et ses réformes” (1889). E. Ebg.

Saint-Germain [sɛ̃ʃärmɛ̃′], T. de, pseudonym. Se Tardieu, J. R.

Saint-Germain des prés [sɛ̃ʃärmädäprē], fordom benediktinabbotstift i nuv. stadsdelen Saint-Germain i Paris (se d. o., sp. 70, 89—90).

Saint-Germain-en-Laye [sɛ̃ʃärmäänälä], stad i franska dep. Seine-et-Oise, på en höjd (86 m.) på vänstra Seinestranden, 13 km. v. om Paris, med hvilket S. står i ångbåts- och järnvägsförbindelse. 15,822 inv. (1911; i hela kommunen 18,344). Kyrka med monument öfver Jakob II, rådhus (med bibliotek), minnesvård (mod. af Mercié 1880) öfver Thiers, som dog i S. 1877. Längs stranden på 60 m. höjd öfver floden sträcker sig en af Le Nôtre 1672 anlagd 2,400 m. lång terrass, hvarifrån man har präktig utsikt öfver Seine-dalen. N. om staden utbreder sig på ett område af 4,000 har S.-skogen (Forêt de S.), i hvilken ligger Les Loges, fordom jaktslott, nu uppfostringsanstalt för döttrar till hederslegionsriddare af underofficersgrad, och i dess närhet firas årligen i sept. en folkfest. För sitt vackra och sunda läge besökes S. mycket af sommargäster. 1370 anlades af Karl V i S. ett slott, som ombyggdes af Frans I (se fig.). S. var ofta hofvets residens. Henrik II, Karl IX, Margareta af Navarra och Ludvig XIV föddes där och Ludvig XIII dog där. 8 aug. 1570 slöts genom fred i S. det tredje hugenottkriget. 1635 ingicks där ett fördrag mellan Ludvig XIII och hertig Bernhard af Weimar, och 29 juni 1679 afslöts där af Ludvig XIV, utan svensk diplomatisk medverkan, fred mellan Sverige och Brandenburg, hvarigenom Sverige återfick det af Brandenburg eröfrade Vorpommern, men måste afstå större delen af hvad det egt af Hinterpommern. 1689 öfverlämnades slottet åt den fördrifne konung Jakob II af England, som dog där 1701, och sedermera beboddes det af hans son, pretendenten Jakob III. Efter att länge ha tjänat som kasern inrättades det 1840 till militärfängelse, och 1862 omskapades det till ett arkeologiskt museum (Musée des antiquités nationales).

Slottet Saint-Germain(-en-Laye).

Saint Germans [sənt dʒə′mənz], earl af. Se Eliot 2.

Saint-Gervais-les-bains [sɛ̃ʃärväläbä′], badort i franska dep. Haute-Savoie, naturskönt belägen i Val Montjoie, vid foten af Mont Blanc. 600 m. ö. h. 362 inv. (1901). S. är berömdt för sina källor, hvilka ha en värmegrad af 38—40° C., som hålla svafvelsyradt natron och svafvelnatron. S. är en af gikt- och magpatienter mycket besökt kurort. Det förstördes 12 juli 1892 fullständigt genom vattenflöde från en glaciär i Rionnassaydalen, men har återuppbyggts på en högre och säkrare plats. (J. F. N. Ln.)

aint-Gilles [sãʃi'll]. 1. (S. les Boucheries) ll i franska dep. Gard, vid Beaucairekanalen. 68 inv. (1911). Påfven Klemens IV:s födelse- 1116 lades grunden till en kyrka, som, om f fullbordats, anses skola ha blifvit en af de vack- e romanska kyrkorna i södra Frankrike, men ast den stora treskeppiga kryptan blef färdig. den, som på 1100-talet hade öfver 30,000 inv., rade sin folkmängd under de följande reli- skrigen. — 2. (Flam. *S:t Gillis*) Förstad s. om xelles, med stora handelsträdgårdar och fabri- samt många undervisningsanstalter. 66,572 (1912). 1 o. 2. (J. F. N.)

Saint-Gilles [sãʃi'll], helgon. Se Ægidius rn helige.

Saint-Girons [sãʃirã'], arrondissemangshufvud- ll i franska dep. Ariège, vid floden Salat. 29 inv. (1911). Tillverkning af papper och lin- a, ullspinneri. Marmorbrott i närheten. (J. F. N.)

Saint-Gobain [sãgåbã'], by i franska dep. ne. 2,049 inv. (1901). Stor spegelglasfabrik, rättad 1693. J. F. N.

Saint-Graal [sãgrãl], den helige Graal. Se aal.

Saint Helena [eng. utt. sənt heli'nə]. 1. (Sankt elena) Brittisk ö, kronkoloni (jämte Tristan Cunha) i Atlantiska hafvet, mellan 15° 54′ 16° 1′ s. br. samt 5° 38′ och 5° 47′ v. lgd, 63 km. från Afrikas kust, 3,562 km. från Bra- eens och omkr. 1,100 km. från Ascension, som dess närmaste grannland. Ön är 179 km. g, 104 km. bred och har en areal af 1,7 kvkm. 3,520 inv. (1911), mest negrer. S. er sig nästan lodrätt ur hafvet med 180—300 höga stränder, som äro fattiga på bukter. De gsta topparna äro Dianapeak, 824 m., och Cuc- ds point, 815 m. Longwood är en 600 m. hög tt af 7—8 km. i omkrets, den största slätten ön. Ön är en vulkanisk bildning och består lava, basalt och andra vulkaniska stenarter, m genomskäras i olika riktningar af djupa räm- r. I dess södra del ligga utbrunna kratrar.

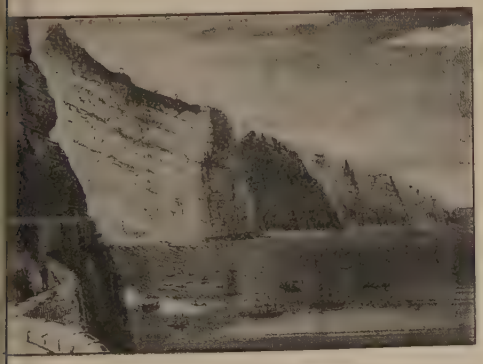

int Helenas klippstrand med Jamestowns hamn och fäste.

äxtligheten är mycket yppig, åtminstone på de igre belägna delarna. Mer än 150 bäckar lämna dt, friskt dricksvatten. Jordbruket är obetyd- gt; dock har det nyzeeländska linet (*Phormium*) nder senare tider införts och alstrat en lofvande linindustri. Boskapsskötseln drifves ifrigt af de få stora godsegare, som ega ön. Hudar och läder äro de viktigaste exportvarorna. Hvalfiskfångst i det kringliggande hafvet var förr betydligare än nu, men skall fortfarande ha ett värde af 20,000 pd st. Förr besöktes S. regelbundet af de fartyg, som seglade på Ostindien och som där förnyade sina vattenförråd, men efter Sueskanalens öppnande har denna trafik mest upphört. Den enda landningsplatsen är Jamestown, som är en amiralitetets kolstation. På ön är en afdelning artilleri förlagd. In- och utgående fartyg hade 1912 en dräktighet af 188,336 ton, hvaraf 185,930 voro brittiska. Ön är medelst telegraf förenad med Kapstaden och med S:t Vincent. — S. upptäcktes af portugiser 21 maj 1502 och var då obebodd. En liten portugisisk befolkning slog sig ned där. Omkr. 1600 togs ön af holländarna, som 1650 afstodo den till engelska ostindiska kompaniet, hvilket 1670 anlade en koloni och byggde fort S:t James. Kompaniet innehade ön till 1833, då den öfvertogs af engelska kronan, hvilken redan under Napoleons fångenskap förvaltat den. Världsbekant blef S. som förvisningsort för Napoleon I, hvilken bodde där på landtgården Longwood från 1815 till sin död, 1821. Han begrofs äfven på ön, men liket flyttades 1840 till Paris. 1902—04 hölls en mängd boer internerade på ön.

2. Bukt i sydvästra Afrika, Kaplandet, 200 km. n. om Kapstaden.

3. Ö vid kusten af South Carolina, Nord-Amerikas förenta stater, i n. skild från fastlandet genom Saint Helena sound.

4. Ort i nordamerikanska staten Kalifornien vid Mount S:t Helena, en slocknad vulkan. 1,582 inv. (1900). Vinodling. I närheten af S. svafvelbad. 1—4. J. F. N.

Saint Helen's [sənt he'linŝ]. 1. Stad och grefskap (*county borough*) i nordvästra England. 29,5 kvkm. (före 1888 hörande till grefsk. Lancaster), vid Liverpool—Leedsbanan. 96,551 inv. (1911). S. har betydande kron- och spegelglasfabriker, kopparhyttor, kemiska fabriker och stenkolsgrufvor. — 2. Stad på ön Wight, 6 km. s. ö. om Ryde. 4,982 inv. (1911). — 3. Vulkan i Kaskadbergen i nordamerikanska staten Washington, 3,250 (2,972) m. hög. Den hade ett utbrott senast 1842. 1—3. (J. F. N.)

Saint Helier 1. S:t Heliers [sənt he'ljəŝ], stad och hufvudort på brittiska ön Jersey, vid S:t-Aubynviken. 27,866 inv. (1901). Stor konstgjord hamn, anlagd 1873, försvarad genom två fort. College, bibliotek, museum. (J. F. N.)

Saint-Henri [fr. uttal: sãtãrī], sedan 1874 stad i kanadensiska prov. Quebec, s. om Montreal, till hvilket det kan betraktas som förstad. 21,192 inv. (1901), mest franska katoliker. Sågverk, bomullsväfverier, garfverier, pappersfabriker. (J. F. N.)

Saint-Hilaire [sãtilãr]. 1. Jules Barthélemy, fransk skriftställare. Se Barthélemy-Saint-Hilaire. — 2. Augustin François César Prouvençal (kallade sig Auguste de S.), fransk botanist, f. 4 okt. 1779 i Orléans, d där 30 sept. 1853, egnade sig först åt handelsyrket, sedan åt vetenskapen, reste 1816—22 i södra och mellersta Brasilien och blef därefter professor i botanik vid universitetet i Paris. S.

har förnämligast gjort sig känd genom sina stora verk öfver Brasiliens natur, särskildt dess flora, af hvilka må nämnas: *Aperçu d'un voyage dans l'intérieur du Brésil, la province Cisplatine et les missions dites du Paraguay* (1823), *Voyage dans les provinces de Rio de Janeiro et de Minas geraes* (2 dlr, 1830), *Voyage dans le district des Diamans* (1833), *Histoire des plantes les plus remarquables du Brésil et du Paraguay* (1824), *Plantes usuelles des Brasiliens* (1824—28), *Flora Brasiliæ meridionalis* 1—3 (1825—33) och *Voyage aux sources de S. Francisco et dans la province de Goyaz* (2 dlr, 1847—48). Hans stora verk *Leçons de botanique* (1840) är en god framställning af växtmorfologiens dittillsvarande utveckling. — 3. Marco de S. (eg. Émile Marc Hilaire), fransk memoarförfattare, f. 1793, d. 1887, page hos Napoleon I, väckte uppseende genom några till omfånget delvis rätt stora, men i litterärt hänseende obetydliga arbeten till Napoleons förhärligande: *Mémoires d'un page* (1830—47), *Histoire populaire de Napoléon et de la Grande armée* (1842) m. fl. — 4. Étienne Geoffroy S., fransk naturforskare. Se Geoffroy Saint-Hilaire 1. — 5. Isidore Geoffroy S. Se Geoffroy Saint-Hilaire 2. 2. C. Lmn.

Saint-Honorat [sätånåra′], ö. Se Lerinerna.

Saint-Honoré-les-bains [sätånårēläbä′], badort i franska dep. Nièvre (Nivernais). 562 inv. (1901). S. har fyra svafvelkällor (27°—30°), en badanstalt och kvarlefvor af gamla termer. J. F. N.

Saint-Hubert [sätybär], stad i belgiska prov. Luxemburg. 3,204 inv. (1904). En af de största och ståtligaste kyrkorna i Belgien, tillika en af de mest besökta vallfartsorterna, uppförd öfver jägarnas skyddspatron, den helige Hubertus' (se d. o.) graf. (J. F. N.)

Saint-Hubert [sätybär], fr., jägarnas skyddspatron. Se Hubertus.

Saint-Hyacinthe [eng. utt. sənt hā′əsinth, fr. utt. sätiasē′t], stad i kanadensiska prov. Quebec, vid Yamaska, en biflod till S:t Lawrence. 9,797 inv. (1911), mest af fransk börd. Katolsk biskop, jesuitkollegium, ylle-, läder- och träindustri. (J. F. N.)

Saint-Imier, Val [valsätimiē], ty. *S:t Immertal*, en af Suze (Schüss) genomfluten dal i schweiziska kantonen Bern. 18,297 inv. (1900; 1/4 af tysk, de öfrige af fransk härkomst), hvilka idka liflig ur-industri. Omkr. 9/10 äro protestanter. Hufvudorten, S:t Imier (ty. *S:t Immer*), har 7,489 inv. (1900), fransktalande. (J. F. N.)

Saintine [sätī′n], Joseph Xavier Boniface, fransk skriftställare, f. 1798, d. 1865, debuterade 1817 och skref dikter, romaner och tills. med Scribe m. fl. ej mindre än 200 teaterstycken (signerade Xavier). Hans berömdhet, hvilken en gång var stor, hvilar emellertid uteslutande på romanen *Picciola* (1836; många uppl.; "Picciola", 1848) som öfversattes till alla europeiska språk och förskaffade honom Montyonska priset. Några af hans arbeten ha öfversatts till svenska. J. M.

Saint-Iréné [sätirenē], förstad till Lyon (se d. o., sp. 73).

Saint Ives [sənt ā′vs], stad i engelska grefsk. Cornwall, vid en vik af Atlantiska hafvet, ändstation på Great-Westernbanan. 7,179 inv. (1911). Staden har god hamn samt idkar skeppsbyggeri och sardellfiske. (J. F. N.)

Saint James's palace [sənt dʃē′mšiš pä′ləs]. Se London, sp. 1051 o. fig. 8 å pl. II.

Saint-Jean [sätʃä′], fransk namnform för Sankt Jan, ö. Se Dansk-västindiska öarna.

Saint-Jean-d'Acre, stad. Se Acre.

Saint-Jean-d'Angély [sätʃädätʃelī], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Charente-inférieure, vid Boutonne, en biflod till Charente. 7,060 inv. (1911). Collège. Kvarnar och sågverk. Öl- och brännvinstillverkning. Af det af Ludvig den frommes son Pippin af Akvitanien grundlagda (rättare reorganiserade) klostret finnes intet spår kvar, men af klosterkyrkan (från 1200-talet) finnas ruiner. (J. F. N.)

Saint-Jean-d'Angély [sätʃädätʃelī]. Se Regnault de Saint-Jean-d'Angély.

Saint-Jean-d'Auxiliaire [sätʃädåksiliär], frimurarloge. Se Frimureri, sp. 1445.

Saint-Jean-de-Luz [sätʃädelyš], stad i franska dep. Basses-Pyrénées, vid Nivelles' utlopp i Gascogneviken. 5,372 inv. (1911). Hafsbad. (J. F. N.)

Saint John [sənt dʃå′n]. 1. Flod i Nord-Amerika, af indianerna kallad *Looshtook* (långa floden), rinner upp i nordvästra delen af staten Maine, öfvergår sedan till New Brunswick, där den fortsätter i sydlig och sydöstlig riktning samt faller ut i Fundybai, vid staden S:t John, efter att ha bildat de 23 m. höga, lodräta Grand falls. Bifloder: Allaguash, S:t Francis, Madawaska och Aroostock. Med en längd af 965 km. är floden för smärre fartyg segelbar till Woodstock (240 km.) och för fartyg om 100 ton till Fredericton (132 km.). Inberäknadt bifloderna ha de segelbara vattendragen en längd af 2,100 km. — 2. Stad i Dominion of Canada, prov. New Brunswick, vid S:t Johnflodens mynning i Fundy bay och Shediac—S:t-Johnbanan. 42,511 inv. (1911). S. är provinsens största handelsplats och hufvudorten i ett grefskap. Det har en stor, alltid öppen hamn. Katolsk katedral, bibliotek, dårhus m. fl. allmänna inrättningar samt två förstäder, Portland och Carleton. Tillverkning af maskiner, lokomotiv och textilvaror. Skeppsvarf Importen hade 1912 ett värde af 9,87 mill. doll., exporten af 25,6 mill. Staden anlades 1635 af fransmännen. — 3. Hufvudstad på engelska ön Antigua i Västindien. 9,262 inv. (1901). Export af socker. 1—3. (J. F. N.)

Saint John [si′ndʃən], gammal engelsk adelsätt, inom hvilken den äldre grenens hufvudman sedan 1559 bär titeln baron S:t John of Bletso (enligt J. H. Round är denna peersfamilj den enda, hvars härstamning i rakt nedstigande led på svärdssidan från en på Domesday-books tid lefvande stamfader kan uppvisas).

1. Oliver S., domare och politiker, f. omkr. 1598, d. 31 dec. 1673, blef 1626 advokat, var

sonlig vän till de parlamentariske ledarna J. n och J. Hampden, hvilken senares sak han 8 förde, då denne åtalades för sin vägran att gga de s. k. skeppspenningarna, samt gifte sig . med en kusin till Oliver Cromwell. Som med- af Långa parlamentet öppnade S. 1640 i un- nuset anfallet mot skeppsafgiften; 1641—43 var solicitor general. Under inbördeskriget var S. af parlamentspartiets ledare, blef 1648 öfver- aare (''chief justice of the common pleas'') och g sig därefter småningom alltmer från Crom- ls politik, hvilken han förut alltid understödt. er restaurationen utgaf han en försvarsskrift för politiska bana, *The case of Oliver S:t John* 30), uppvisade där, att han ej medverkat till rät- ängen mot Karl I, och slapp undan med förlust itt ämbete. Från 1662 vistades han utomlands. . Henry S., viscount Bolingbroke, den gående dotterson, statsman, f. 1678 i Batter- , d. där 12 dec. 1751, tillhörde på fädernet yngre ättgren, gjorde sig som ung man känd både genom sin glän- sande begåfning och genom sitt hejdlöst ut- sväfvande lefnadssätt. Han fick 1701 plats i underhuset för en fa- miljen tillhörig val- krets, anslöt sig där till Harley och tory- partiets moderata fly- gel och vann hastigt genom sin vältalighet och stora skicklighet i intriger en framståen- de ställning. Samtidigt med att Harley 1704

f utrikesminister, blef S. krigsminister och be- rddades som sådan af den mäktige fältherren rlborough. Liksom Harley utträngdes S. 1708 ministären, och de intrigerade därefter gemen- nt i syfte att undergräfva makarna Marlboroughs ytande vid hofvet och göra slut på whiglorder- s inflytande, hvarvid S. hade god hjälp af drott- agens hofdam Abigail Masham (se d. o.). Folket lde börjat bli trött på det långvariga kriget, och n med whigpartiet samverkande ledande mini- rn Godolphins okloka inskridande mot den politi- rande prästen Sacheverell (se d. o. 2) bidrog en att göra ministären impopulär och under- ta S:s sträfvanden. Dessa omständigheter möj- gjorde för drottning Anna att 1710 låta Harley ndligt ombilda ministären, hvarvid S. blef ut- esminister. Då Harley 1711 upphöjdes till peer rl af Oxford), blef S. efter honom underhusets dare. Han inledde redan 1710 genom abbé Gaul- r hemliga förhandlingar med Frankrike, hvilka sten 1711 ledde till en preliminär, tills vidare mlighållen öfverenskommelse. Han väckte genom t svekfulla öfvergifvande af de allierades sak cken harm bland dem, men fullföljde obekymrad raf sin franskvänliga politik, beordrade (maj 12) Marlboroughs efterträdare som engelska ar- ns öfverbefälhafvare, Ormonde, att ej vidare an- lla fransmännen, och oppositionen i öfverhuset ordes maktlös genom utnämningen af 12 trogna hängare af regeringspolitiken till peerer. Själf hade S. som viscount Bolingbroke juli 1712 tagit säte i öfverhuset. Formligt stillestånd mellan England och Frankrike ingicks aug. s. å., och 6 april 1713 afslöts freden i Utrecht mellan Frankrike och samtliga de allierade utom kejsaren. — Ministären var vid denna tid betydligt försvagad genom växande oenighet mellan dess båda ledande män, Oxford och S. Bägge stodo de i hemliga förbindelser med den Stuartske pretendenten, därtill förmådda af öfvertygelsen om, att huset Hannovers tronbestigning skulle betyda regeringsmaktens omedelbara öfvergång till whigpartiet. S. gick längre än Oxford i dessa intriger, utan att man dock kan veta, om han på allvar önskade en Stuartsk tronföljd, allraminst sedan pretendenten afvisat hvarje tanke på att genom afsvärjande af katolicismen för sig jämna vägen till tronen. S:s inre politik blef på sista tiden alltmer reaktionärt toryistisk; 1712 hade han genomdrifvit en stämpelskatt på tidningar i syfte att skada oppositionspressen, och 1714 följde *Schism act*, som kräfde biskoplig licens för tillträde till skollärarsyssla och därmed utestängde dissenters från folkundervisningen. Konflikten mellan Oxford och S. ledde 27 juli 1714 till den förres nödtvungna afgång; S. var nu allrådande, men drottning Annas plötsliga frånfälle fem dagar senare (1 aug.) bröt med ens hans maktställning. Georg I kunde utan motstånd bestiga tronen, och S. erhöll omedelbart sitt afsked. Walpoles förberedelser för anställande af räfst i fråga om fredsunderhandlingarna med Frankrike förmådde S. att (28 mars 1715) fly till Frankrike. Han ställdes därpå frånvarande inför riksrätt och förklarades hösten s. å. i rikets akt. — I Frankrike blef S. (juli 1715) pretendenten Jakob Edvards statssekreterare och bemödade sig som sådan bl. a. om att vinna Karl XII för väpnadt svenskt understöd åt en Stuartsk resning i Skottland. Det öfverilade resningsförsöket i Skottland s. å. hade han afrådt, och vid pretendentens återkomst till Frankrike blef S. 1716 afskedad. Han närmade sig nu försiktigt engelska regeringen och afsvor (mars s. å.) formligen pretendentens sak, men först 1723 lyckades han (genom köpt förmedling af konung Georgs älskarinna, hertiginnan af Kendal) få tillstånd att återvända till hemlandet. Från sitt landtgods Dawley invid Uxbridge ledde han under de följande åren en lång rad politiska intriger mot Walpole, därvid särskildt samverkande med de missnöjde whigpolitiker, som samlades kring Walpoles forne förtrogne, Pulteney (se d. o.). I tidskriften ''The craftsman'' skref han häftiga artiklar mot Walpoles politik, och i underhuset var torypolitikern sir W. Wyndham hans språkrör. 1735 nödgades han ånyo för några år bosätta sig i Frankrike, men han återkom på ett längre besök 1738 och anknöt då förbindelse med tronföljaren, prins Fredrik af Wales, som han hyllade i sin berömda skrift *The idea of a patriot king*. Först 1744 bosatte han sig ånyo för beständigt i England; under sina sista lefnadsår sysslade han mycket med filosofiska studier. — S. var förtrogen vän med Swift och Pope samt underhöll äfven litterära förbindelser med Voltaire. Som filosof var han en tämligen ytlig deist, i sin frivola ton föregångare till Voltaire och encyklopedisterna. Genom sina angrepp på partiväsendet (t. ex. i *A disserta-*

tion upon parties) och sitt starka framhäfvande af den personliga konungamakten i "The idea of a patriot king" förebådade han på visst sätt Disraelis torydemokratiska åskådning. Själf var han som människa och politiker genomgående omoralisk; han tvekade lika litet att, ehuru fritänkare och libertin, gå högkyrklighetens ärenden som att för personliga och partisyften offra rikets intressen utåt. Sin största berömmelse har han fått som politisk vältalare, och ett oratoriskt drag genomgår äfven alla hans skrifter. — S:s *Collected works* utgåfvos 1754 i 5 bd af Mallet (ny uppl. i 8 bd 1809), hans *Correspondence* af G. Parke 1798. — Litt.: C. de Rémusat, "L'Angleterre au 18:me siècle", I (1856), Th. Macknight, "The life of Henry S:t John, viscount Bolingbroke" (1863), v. Noorden, "Lord Bolingbroke" (i "Hist. taschenbuch", 1882), M. Brosch, "Lord Bolingbroke und die whigs und tories seiner zeit" (1883), J. Churton Collins, "Bolingbroke, an historical study" (1886), A. Hassal, "Life of viscount Bolingbroke" (1889), och W. Sichel, "Bolingbroke and his times" (2 bd, 1901—02). 1—2. V. S—g.

Saint John [si'ndʃən], engelsk skriftställarsläkt. 1. James Augustus S., skriftställare och forskningsresande, f. 1801 i Wales, d. 1875 i London, företog under större delen af sitt lif vidsträckta resor, bl. a. till Grekland, Egypten och Nubien. Sedan 1850-talet var han flitig politisk ledarförfattare i "Daily telegraph". S. publicerade en mängd resebeskrifningar, historiska skrifter och noveller; bland hans skrifter märkas *The hellenes, or manners and customs of ancient Greece* (3 bd, 1842), *Isis, an egyptian pilgrimage* (2 bd, 1853) och *Life of sir Walter Raleigh* (2 bd, 1868). — Fyra af S:s söner gjorde sig äfven bemärkta genom vidsträckta resor och flitigt författarskap. Percy Bolingbroke S., f. 1821, d. 1889, utgaf bl. a. romanen *The trapper's bride* (1845) och en skildring af Krimkriget (*The book of the war*, 1854—55). Bayle S., f. 1822, d. 1869, utforskade Siwaoasen i Egypten och skildrade sina egyptiska resor i *Adventures in the libyan desert* (1849) och *Views in the oasis of Siwah* (1850). Om Spenser S. se nedan S. 2. Horace Roscoe S., f. 1832, d. 1888, skref bl. a. *History of the british conquests in India* (1852) samt var politisk medarbetare i "Daily telegraph". Den yngste af S:s söner, Vane Ireton Shaftesbury S., f. 1839, d. 1911, gjorde sig ett namn som författare af ungdomsböcker. — 2. Sir Spenser Buckingham S., son till S. 1, diplomat och författare, f. 22 dec. 1825 i London, d. 2 jan. 1910 i Camberley (Surrey), studerade som yngling malajiska språk och blef privatsekreterare åt den engelskfödde rajan af Sarawak, sir James Brooke, då denne 1848 utnämndes till brittisk guvernör öfver ön Labuan. S. företog i Brookes sällskap äfventyrsrika färder i Malajiska arkipelagen, som han skildrade i *Life in the forests of the far east* (2:a uppl. 1863). Han blef 1856 brittisk generalkonsul i Brunei samt 1863 generalkonsul och 1872 ministerresident i Haïti, af hvilket samhälle han gett en skoningslöst verklighetstrogen skildring i *Hayti or the black republic* (1884). 1874—83 var S. ministerresident i Peru och räddade genom sitt energiska ingripande hufvudstaden Lima från att stormas af chilenska trupper under kriget 1881. S. å. erhöll han knightvärdighet. S. var 1884—93 envoyé i Mexico samt juli 1893—jan. 1896 envoyé i Stockholm, hvarefter han afgick med pension. Bland S:s skrifter märkas ytterligare två värdefulla biografier öfver Brooke (*Life of sir James Brooke, rajah of Saráwak*, 1879, och *Brooke*, 1899) samt de på minnen från Borneo byggda romantiserade äfventyrsskildringarna *Adventures of a naval officer* (1905) och *Earlier adventures* (1906). 1—2. V. S—g.

Saint John's [sənt dʃå'nś]. 1. Hufvudstad på brittiska ön Newfoundland, på öns östra kust 32,292 inv. (1911). S. har en utmärkt, af fästningsverk skyddad hamn, en anglikansk och en katolsk katedral, kloster med college, etnologiskt och geologiskt museum, hospital och flera skolor. Med undantag af en del offentliga byggnader är det byggdt af trä och liknar en fiskarby. Fiske och handel med stockfisk, tran och pälsverk äro hufvudnäringar. — 2. Flod i nordamerikanska staten Florida, upprinner i denna stats sydliga del, flyter i nordlig riktning genom ett tropiskt landskap och faller ut i Atlantiska oceanen nedanför Jacksonville. Längd 650 km. S. har på senare tiden blifvit en besökt turistled. Ångbåtar gå dagligen från Jacksonville upp till Sanford vid sjön Monroe (327 km.), och ännu högre upp gå ångslupar. Äfven på dess 450 km. långa biflod Ocklawaha gå ångbåtar omkr. 320 km.; vid densamma ligger Silver springs, med underbart klart vatten, måhända den af Ponce de Leon sökta "ungdomskällan". 1—2. (J. F. N.)

Saint Johnsbury [sənt dʃå'nśbəri], stad i nordamerikanska staten Vermont vid Passumpsicfloden. 8,098 inv. (1900). Konstsamling, akademi, bibliotek, berömd tillverkning af vagnar (*Fairbanks scales works*). J. F. N.

Saint John's wood [sənt dʃå'nś ωu'd], stadsdel i London, n. v. om Regent's park (se kartan till London) med många villor och trädgårdar. J. F. N.

Saint Joseph [sənt dʃåu'sif]. 1. Stad i nordamerikanska staten Missouri, på Missouriflodens vänstra strand, 912 km. ofvanför S:t Louis. 77,403 inv. (1910). Staden, som är föreningspunkt för en mängd järnvägslinjer, eger järngjuterier, svinslakterier, kvarnar, sockerbruk samt fabriker för tillverkning af yllevaror, vagnar, möbler och skodon. S. har en mängd offentliga byggnader. Det anlades 1843 af fransmannen Robidoux och upptogs som stad i unionen 1857. — 2. Stad i nordamerikanska staten Michigan vid S:t Josephsflodens utlopp i Michigansjön. 5,155 inv. (1900). Lifliga förbindelser med Chicago. Ett amerikanskt Gretna Green. 1—2. J. F. N.

Saint-Josse-ten-Noode [sãʃsstänåd], östlig förstad till Bruxelles. 32,474 inv. (1912). Rit- och musikskolor, tillverkning af kemikalier, spetsar m. m., handelsträdgårdar. Stort hittebarnshus (från 1500-talet). (J. F. N.)

Saint-Julien [sãʃyliã'], by i franska dep. Gironde i landskapet Médoc, vid floden Gironde, berömd för sitt röda vin (se Bordeauxviner).

Saint-Junien [sãʃyniã'], stad i franska dep. Haute-Vienne (Marche), vid floden Vienne. 8,493 inv. (1911; som kommun 11,379). Garfverier,

idsk- och pappersfabrikation. En kyrka från 0-talet, med en märklig grafvård öfver den ge Junianus. (J. F. N.)

Saint Just in Penwith [sənt dʃa'st in pen-ith], stad i engelska grefsk. Cornwall, 11 km. om Penzance och omkr. 1 km. från Atlantiska vet. 5,753 inv. (1911). Tenn- och koppar-fvor. J. F. N.

Saint-Just [sãʃy'st eller sãʃȳ], förstad till Lyon d. o., sp. 73).

Saint-Just [sãʃy'st eller sãʃȳ], Antoine de, nsk revolutionsman, f. 25 aug. 1767 i Ver-il nära Nevers, fick, tidigt faderlös, ge-n sin moders uppoffringar tillfälle att stu-dera i en klosterskola. Vid 19 års ålder be-stal han modern och rymde till Paris, men blef då, på moderns begäran genom ett lettre de cachet (se Lettres de cachet) för nära ett år inspärrad i en vårdanstalt, där han sysselsatte sig med att författa ett lättfärdigt poem på 20 sånger: *Organt*. När så revo-lutionen bröt ut, upp-trädde han som politisk

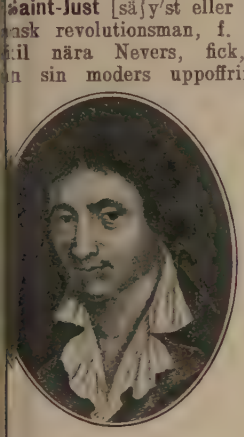

tator i moderns hemort, Blérancourt, och utgaf 91 en skrift: *Esprit de la révolution et de la nstitution de France*. Hans försök att bli elektor n kanske deputerad vid valen till lagstiftande för-mlingen (1791) misslyckades emellertid, emedan n ej uppnått laga ålder, men vid valen till kon-ntet 1792 fick han, 25-årig, plats i detta. Där åf han en af skräckväldets främsta tillskyn-re och anslöt sig därvid på det närmaste till Ro-spierre, med hvilken han redan 1790 trädt i för-adelse. Lika doktrinär anhängare af Rousseaus ttsideal, lika hänsynslös i sträfvandet efter dess verkligande, lika maktlysten och fåfäng som Ro-spierre, var han mera behärskad och handlings-aftig än denne. I anteckningar (*Fragments sur institutions républicaines*), som efter hans död gåfvos (1800 och därefter af Buchez, se d. o.), ådlade han de politiska åsikter han nu hyllade. a gingo ut på upprättandet af en diktatur (af obespierre och honom själf), hvarigenom Frankrike ulle påtvingas ett demokratiskt samhällsskick i lighet med rousseauska idéer och spartanska före-der. Genomträngd af uppgiftens och sin egen rhet, uppträdde S. med högtidlig anspråksfullhet, m af Camille Desmoulins (se d. o.) framkallade trandet, att han bar sitt hufvud så, som om det re ett sakrament. I konventet hade han först affat sig en position, då han yrkade, att Ludvig VI ej skulle dömas, utan dödas utan vidare som folkets och mänsklighetens fiende. Han biträdde refter med hatfull ifver Robespierre vid stör-ndet ej blott af girondisterna (se d. o.), utan ock de förre revolutionäre bundsförvanterna, nu edtäflare om makten: hébertisterna (se Hébert, R.) och dantonisterna (se Danton). Redan ader striden med girondisterna medlem af väl-rdsutskottet, blef han Robespierres förnämsta stöd däri. Sin handlingskraft, men också sin hänsyns-löshet fick han tillfälle att visa, då han som kon-ventets och välfärdsutskottets kommissarie öfver-vakade de franska arméerna i Elsass (hösten 1793) och i Belgien (våren och sommaren 1794); segern där vid Fleurus (26 juni) har från en del håll till-skrifvits hans organisatoriska verksamhet. Efter hans återkomst från den senare beskickningen ut-bröt den kris, som medförde Robespierres fall. S. sökte modigt försvara honom i konventet 27 juli (9 thermidor) 1794, men nedtystades. Hans och andra handlingskraftiga robespierristers afsikt att söka hjälp hos den revolutionära pöbeln (jfr Couthon) paralyserades genom Robespierres obeslutsamhet, och inbegripen i konventets aktförklaring mot denne, afrättades S. följande dag (28 juli). Litt.: E. Hamel, "Histoire de S." (1859), F. A. Aulard, "Les orateurs de la législative et de la convention" II (1886), G. Lenôtre, "Bilder från revolutionen. Gamla byggnader och gamla papper", I (sv. öfv. af A. Börtzell, 1909). S. B.

Saint Kilda [sənt ki'ldə], en liten skotsk ögrupp i Atlantiska oceanen, omkr. 90 km. v. om ön Lewis bland Hebriderna, består af en större och flera mindre holmar och klippor, med en sammanlagd areal af omkr. 14 kvkm., och räknas till grefsk. Inverness. Hufvudön, S., som 1901 hade 77 inv., gaeler, är hög (372 m.) och bergig, med rik gräs-växt, samt föder ett hundratal nötkreatur och ett par tusen får samt producerar något spannmål, ehuru ej tillräckligt för behofvet. Otaliga skaror sjöfågel häcka på klipporna. (J. F. N.)

Saint Kitts [sənt ki'ts], ö. Se Christopher, Saint.

Saint-Lambert [sälãbär], Jean François de, fransk skald, f. 1716 i Nancy, d. 1803 i Paris, militär samt kammarherre vid förre polske konungen Stanislaus' hof i Lunéville, väckte tidigt uppseende äfven genom sina poesier. 1748 vann han Voltaires väninnas, madame du Châtelets, kärlek; hon dog följande året i barnsäng. Sex år senare ingick han en förbindelse med madame d'Houdetot, som J. J. Rousseau under tiden svärmade för, och den varade till hans död. (M:me d'Houdetot öfverlefde honom till 1813.) Sedan han 1756—57 deltagit i Sjuåriga kriget, egnade han sig uteslutande åt skriftställeri. Hans tidigaste dikter hade varit religiösa, men sedan blef han en ifrig upplysningsvän. Hans bästa poem äro kanske de, som utkommo under titeln *Recueil de poésies*, men hans berömmelse hvilar på den be-skrifvande landskapsdikten *Les saisons* (1766), en tämligen matt efterlikning af Thomsons "Seasons". Den föranledde hans inval i Franska akad. 1770. Hans skriftställarskap antog en alltmera filosofisk riktning under inflytande från encyklopedisterna, särskildt Holbach och Helvétius, som han stod nära. Det var i denna anda, som han författade sitt försök till en handbok i naturlig moral: *Catéchisme universel* l. *Principes des mœurs chez toutes les nations* (1798). Hans *Oeuvres philosophiques*, hvari denna katekes ingår, utkom 1790. Litt.: Sainte-Beuve, "Lundis", XI, Damiron, "Mémoire sur S." (1854), och Pierrot, "Étude sur S. poète" (1874). J. M.

Saint-Laurent-de-la-Salanque [sälårädəlasalã'k], stad i franska dep. Pyrénées-orientales, vid ström-men Agly, nära Medelhafvet. 3,932 inv. (1901).

Saliner. Vid hafvet har staden en befäst hamn med liflig export, företrädesvis af vin. (J. F. N.)

Saint Lawrence [sənt lå'rəns]. 1. Sankt Lawrenceviken (eng. *Gulf of Saint Lawrence*), vik af Atlantiska oceanen, på Nord-Amerikas östra kust, omgifven af Labrador, New Brunswick, Nova Scotia samt öarna Cape Breton och Newfoundland. Den sammanhänger med öppna hafvet i ö. genom tre sund: Strait of Belle-isle, mellan Labrador och Newfoundland, Gut of Canso, mellan Cape Breton och halfön Nova Scotia, samt Cabotsundet, som är mycket bredare än dessa mellan Cape Breton och Newfoundland, med ön S:t Paul i midten. Mot v. afsmalnar viken bortom ön Anticosti till ett æstuarium åt den väldiga flod, som fått dess namn (se S. 2). Jämte ön Anticosti ligga i viken Prince Edward's och Magdalen's öar m. fl. mindre, alla farliga för sjöfarten genom de dimmor och strömmar, som omge dem. Viken är ryktbar för sina rika fisken, men är af ännu större betydelse som trafikled, i det den sammanbinder ett bland de lifligaste af alla oceanhandelns farvatten med den största samling insjövatten på jorden (Canadiska sjöarna). — 2. Sankt Lawrencefloden (eng. *Saint Lawrence river*), fr. *Saint-Laurent* [sålårā'], ty. *Sankt Lorenzstrom*, Lorenzofloden, den vattenrikaste floden i Nord-Amerika och en af de vattenrikaste strömmar på jorden, för de fem canadiska sjöarnas vattenmassa i nordöstlig riktning till Atlantiska hafvet. Om man antar Lake superiors förnämsta tillflöde, den 260 km. långa S:t Louis, som källflod och betraktar ofvannämnda sjöar som flodutvidgningar, har vattendraget en direkt längd af omkr. 1,900 km., men med krökningarna omkr. 3,450 km. och ett vattenområde af omkr. $1{,}_{25}$ mill. kvkm. Den egentliga Lawrencefloden, Ontario-sjöns aflopp, 1,140 km. lång, täflar i bredd och djup med Amasonfloden. Vid utloppet ur sjön är floden så bred, att man kallar den "de tusen öarnas sjö", efter en grupp af 1,692 till en del skogbevuxna öar, hvilka prisas för sin naturskönhet. Äfven längre ned ligga holmar i strömmen, som där bildar forsarna Long sault och Big pitch, utför hvilka fartygen pilsnabbt ila. Nedanför Cornwall och S:t Regis, där strömmen inträder på uteslutande kanadiskt område (dittills tillhör högra stranden Förenta staterna), vidgar den sig till den 60 km. långa och nära 15 km. breda S:t Francis-sjön, vid hvars ända en rad forsar afbryter färden för större fartyg på en sträcka af 20—25 km., hvaremot längre ned vattenfallet vid S:t Louis-sjön kringgås medelst kanalen vid La Chine. Kort därefter utmynnar från n. Ottawa och bildar med S. flera öar, af hvilka en bär staden Montreal. Därefter uppträder strömmen som ett lugnt, majestätiskt vatten, som är farbart för $8{,}_4$ m. djupgående fartyg, och Montreal, ehuru beläget nära 1,600 km. från hafvet, har alla en sjöstads fördelar. Längre ned bildar floden den 48 km. långa och 20 km. breda sjön S:t Peter, med spår af ebb och flod. Vid Quebec delar S. sig i två armar, som omsluta ön Orleans. Omkr. 150 km. nedanför befinner sig den sista forsen, Richelieu. Storartade kanal- och vattenregleringsarbeten ha erfordrats för att göra hela floden segelbar. Som flodens yttersta ändpunkter betecknar man Cap Rosier i s. och Minganöarna på norra sidan eller Cap Chats och Monts Pelés, där den utan bestämd gräns öfvergår i S:t Lawrenceviken. Jämte nämnda Ottawa äro S:t Maurice och Saguenay fr. v. samt Richelieu, Champlainsjöns aflopp, fr. h. de största bifloderna. Ofvanom Quebec är floden vanligen isbelagd 5 månader af året. Nedre delen tillfryser visserligen aldrig, men äfven där är om våren sjöfarten afbruten till följd af isgången. — 3. Stor ö i Berings haf, söder om Berings sund. 1—3. (J. F. N.)

Saint Leger [sənt le'dʃə], en af Englands mera betydande kapplöpningar för 3-åriga hästar; täflingen har sedan 1778 årligen egt rum i Doncaster (se d. o.). B. C—m

Saint-Léonard [sāleånār], stad i franska dep. Haute-Vienne (Marche), arrondissemanget Perpignan, på en höjd vid Vienne och Tarn. 3,556 inv. (1911; i hela kommunen 6,443). Garfverier, porslinsfabrik. Flera pappersfabriker. Vinodling. (J. F. N.)

Saint Leonards [sənt le'nədš], förstad till Hastings (se d. o. 1, sp. 72).

Saint-Leu-Taverny [sā-lö-tavärnī], 1852—70 kalladt Napoléon-S:t-Leu, kommun i franska dep. Seine-et-Oise, s. om Montmorencyskogen. Efter ett (1835 rifvet) slott, som tillhörde konung Ludvig af Holland, buro han och hans gemål Hortense titeln grefve och grefvinna de S:t Leu. I kyrkan ligga konung Ludvig, hans fader och två söner samt marskalk Ney begrafna. (J. F. N.)

Saint-Lô [sālå], hufvudstad i franska dep. Manche (Normandie), vid floden Vire. 11,855 inv. (1911). Gotisk kyrka, yllespinneri, tillverkning af kläde, flanell och papper. Lärarseminarium, andligt collège, departementsarkiv, bibliotek, museum, handelsdomstol. (J. F. N.)

Saint Louis [eng. utt. sənt lō'is, fr. utt. sālωi]. stad i nordamerikanska staten Missouri, på högra stranden af Mississippi, 32 km. nedanom den punkt, där Missouri och Mississippi sammanflyta. S., till folkmängden den fjärde af unionens städer, hade 687,029 inv. 1910 (1830 endast 5,862 inv.), hvaraf 125,706 i utlandet födda hvita (i Sverige födda 1,129, af svenska föräldrar i S. födda 2,437). Staden (159 kvkm.), regelbundet byggd, är belägen på tre terrasser, af hvilka den öfversta höjer sig 60 m. öfver flodens yta. Genom en fylld floddal delas S. i en nordlig och en sydlig del, hvilka förenas medelst 7 broar öfver dalen. De viktigaste gatorna äro Broadway l. Fifth street, Fourth street, Washington avenue. Staden eger ett stort antal framstående offentliga byggnader, de flesta uppförda i klassisk stil eller fransk renässansstil: rådhuset, stadshuset, det nya tullhuset, börsen, tyghuset, frimurarlogen m. fl. Dessutom märkas bland de många kyrkorna (omkr. 200 till antalet) den protestantiska Kristuskyrkan, den katolska katedralen, den unitariska Messiaskyrkan, den praktfulla israelitiska synagogan och en presbyteriansk kyrka med ett prydligt gotiskt torn. Staden har många storartade parkanläggningar, bl. a. Shaws l. Missouri botanic garden, den vackraste i unionen, Lafayetteparken med Washingtons staty, Tower Grove park, Nordparken och Forest park (554 har), där världsutställning hölls 1904. Utom den tills. med viadukterna 1,890 m. långa, i två våningar byggda S:t Louisbron, som i staden fortsättes af en 1,490 m. lång tunnel, går en högre upp 1889—90 byggd, uteslutande för järnvägs-

Fig. 1.

fik afsedd bro (Merchants' bridge) öfver Mississippi Välgörenhetsinrättningar finnas till stort cal. Bland undervisningsanstalter må framhållas Louis-universitetet (1829), Washington-univer-tet (1857; se fig. 3), polytekniska skolan, herska Concordia college (1839), det katolska llege of christian brothers, S:t Louis medical lege m. fl. Lärda sällskap äro vet. akad. (gr. 56), Missouri historical society (stiftadt 1865) fl. De förnämsta biblioteken äro S. public rary (öfver 400,000 bd), Mercantile library nkr. 125,000 bd) och Public school library nkr. 65,000 bd). Till följd af sitt fördelaktiga geografiska läge har staden, i hvilken 36 järnvägslinjer sammanträffa, blifvit en af de mest betydande orterna i hela västern. Som fabriksstad intar S. fjärde rummet i unionen; det har stora skofabriker, slakterier, bryggerier, mekaniska verkstäder, tryckerier, stor tillverkning af patentmedicin o. s. v. Det är västerns stora stapelplats. Den viktigaste exportartikeln är säd. Öfriga handelsartiklar äro bomull, ull, bly, hudar, boskap, socker m. m. I förstaden Carondelet finnas storartade valsverk och gjuterier. Klimatet är osundt; om sommaren råder tryckande hetta, som alstrar elakartade febrar, om vintrarna merendels sträng

kyla. — Staden grundlades 1764, då fransmannen Pierre Laclède Liguest där byggde det

Fig. 2. Gata i affärskvarteren.

första blockhuset, och den fick sitt namn efter Ludvig den helige. 1771 besattes staden af spanjorerna, 1800 kom den åter i fransmännens händer, och 1803 såldes den jämte det öfriga Louisiana till Förenta staterna. 1849 hemsöktes staden af en stor eldsvåda och 27 maj 1896 af en fruktansvärd orkan, med åtföljande eldsvåda, hvarunder omkommo omkr. 500 pers. och förstördes egendom för omkr. 20 mill.

Fig. 3. Washingtonuniversitetets hufvudbyggnad (i Forest park, Saint Louis), under världsutställningen 1904 begagnad som dennas administrationsbyggnad.

doll. (mest i East Saint Louis, se d. o., ö. om floden). 1904 höllos i S. en världsutställning (jfr fig. 4 och se Utställningar) och olympiska spel (se Olympiska spelen, sp. 674). (J. F. N.)

Saint-Louis [sälωī]. 1. Hufvudstad af franska kolonien Senegal i västra Afrika, ligger på en ö i floden Senegal, 18 km. ofvanför dess utlopp i Atlantiska hafvet. 22,093 inv. (1910), hvaraf 884 fransmän. Till följd af vidsträckta laguner är klimatet osundt; medelårstemperaturen är 23,7°, nederbördsmängden 422 mm. S. har vackra, raka gator, flera kaserner och marinverkstäder, katolsk kyrka, moské m. m. Genom en pontonbro är det förenadt med förstäderna Sor och Bouetville. Små fort skydda staden. Sedan järnvägen till Dakar och Rufisque anlades (1885), har sjöfarten öfvergått till Dakar, hvartill äfven bidragit, att en sandbank försvårar inloppet i Senegal. Karavan-

Fig. 4. Industripalatset vid världsutställningen i Saint Louis.

leln är fortfarande betydlig. — 2. Stad på ska ön Réunion, på dess sydvästra kust och vid järnvägen. 13,346 inv. (1912). 1—2. J. F. N.

Saint-Louis [sälωi], fr., Ludvig den helige. Se Ludvig, franska konungar 9.

Saint Lubbock's days [sənt la'bəks dēi'z], eng. Bankhelgdagar.

Saint-Maixent [sämäksä'], stad i franska dep. Deux-Sèvres (Poitou), vid Sèvre-Niortaise och järnv. Poitiers—Niort—La Rochelle. 4,780 inv. (1911). Kadettskola; ylleväfveri. J. F. N.

Saint-Malo [sämalå], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Ille-et-Vilaine (Bretagne), på klippön Aaron i floden Rances mynningsbäcken i Engelska kanalen (La Manche) och förenad med fastlandet genom en 200 m. lång damm. 12,371 inv. (1911, med Rothéneuf kommunen). Bekväm och säker hamn, hvars upp med sina klippor och grund är mycket svårangängligt och som försvaras af forten Lavarde, Petit-Bé och de la Cité samt batteriet Denard. S., förr var fästning, är ännu omgifvet af sin halla enceinte, nu dock bestämd att slopas. Som bort är det berömdt. Gatorna äro trånga och backiga. Märkligare byggnader äro kyrkan S:t Vincent (delvis från 1100-talet), slottet (nu kasern) och stadshuset. Handeln och skeppsfarten, i synnerhet på England, äro särdeles lifliga. Staden har lönande fiske på Newfoundlands bankar, torrfångst och sjöfart. Den har navigationsskola, bibliotek och museum. Genom spårväg är S. förbunden med det närliggande Saint-Servan, med hvilket äfven delar hamn. — S. grundlades på 700-talet af invånare från Aletum (nuv. S:t Servan), som på den tiden var utsatt för angrepp af sjöfarare, och fick sitt namn efter Aletums helgon Maclovius (fr. *Maclou* l. *Malo*). Under 1500—1700-talen voro S:s sjömän kända som djärfva smyghandlare och fribytare. 1693 blef det bombarderadt af engelsmännen och delvis förstördt. Åtskilliga berömda fransmän äro där födda: Cartier, Mauperttuis, Chateaubriand (som ligger begrafven där), Duguay-Trouin, Lamennais, Labourdonnais, Latourrie, Surcouf och Broussais. Jfr Saint-Servan. (J. F. N. L. W:son M.)

Saint-Mandé [sämādē], villastad ö. om Paris, på södra sidan af Vincennesskogen, med flera sjukhus och någon industri. 18,014 inv. (1911; i hela kommunen 19,227).

Saint-Marceaux [sämarså], Charles René de, fransk skulptör, f. 1845 i Reims, d. 1915 i Paris, studerade vid École des beaux-arts för Jouffroy, debuterade 1868 med *Den unge tanke* (marmor, Luxembourgmuseet), vann 2:a medalj 1872 för en staty af *abbé Miroy*, som af politiska hänsyn ej fick utställas på salongen (Miroy hade blifvit fysiljerad af tyskarna under kriget 1870, statyn pryder hans graf i Reims). 1879 vann han hedersmedaljen för det formådla marmorverket *Genie, som bevarar grafvens hemlighet* (Luxembourg). Mycket populär blef en spirituell *Harlekinstatyett* (1880). Bland S:s följande större arbeten märkas *Bailly* (staty i Bollhuset i Versailles, 1883), grafmonument öfver *Dumas d. y.* på Montmartrekyrkogården (1897) och densammes staty med figurer sockelfigurer på Place Malesherbes (1906), samt staty af *A. Daudet* (i Paris, 1902) och världspostmonumentet i Bern (1910). Många förträffliga porträttbyster: *Dagnan-Bouveret* (Luxembourg), *Forain* (1913) m. fl. S. blef medlem af Institutet 1905. G—g N.

Saint-Marc Girardin [sämarʃirardä'], eg. Marc Girardin, François Auguste, fransk författare, f. 22 febr. 1801 i Paris, d. 1 april 1873 i Morsang-sur-Seine, tillhörde som ung begåfvad journalist och lärare vid en högre undervisningsanstalt liberalismen, tills han efter julirevolutionen fick åtskilliga ämbeten, blef professor vid Sorbonne 1830 i historia, 1834 i fransk litteratur, deputerad s. å. och medlem af undervisningsrådet. Dessutom var han ända till kort före sin död en af de förnämste medarbetarna i 'Journal des débats''.

Medlem af Franska akad. blef han 1844. Han skref ett icke ringa antal arbeten, hufvudsakligen af litteraturhistoriskt och pedagogiskt innehåll, af hvilka kunna nämnas *Tableau de la littérature française au XVI:e siècle*, för hvilket han 1828 erhöll pris i Franska akad., men som är vida underlägset Sainte-Beuves samtida arbete öfver samma ämne, *Notices politiques et littéraires de l'Allemagne* (1834), *De l'instruction intermédiaire et de son état dans le midi de l'Allemagne* (1835—38), *Cours de littérature dramatique ou de l'usage des passions dans le drame* (5 bd, 1843; ny uppl. 1868), *Essais de littérature et de morale* (2 bd, 1845), *De l'instruction intermédiaire et de ses rapports avec l'instruction secondaire* (1847), *Souvenirs de voyage et d'études* (2 bd, 1852—53), *Souvenirs et réflexions politiques d'un journaliste* (1859), *La Fontaine et les fabulistes* (2 bd, 1867), *De la formation du public en France* (1869), *J. J. Rousseau, sa vie et ses ouvrages* (2 bd, 1870) och *La chute du second empire* (1874). Efter 1848 drog han sig tillbaka från deputeradekammaren och politiken, och först 1871 uppträdde han åter som deputerad, men då på högra centern, och som vicepresident i nationalförsamlingen bidrog han till att störta Thiers. Han bröt med ''Journal des débats'', som uttryckt sig gäckande om Thiers' motparti, och skref på sistone i ''Journal de Paris''. S. var en liffull och älskvärd skribent, men utan djup och större betydelse. Hans förnämsta arbete är ''Cours de littérature dramatique'', där han följer en metod, som Chateaubriand först infört. Han studerar först i följd människosjälens väsentliga känslor och därefter det sätt, hvarpå antiken, den franskt klassiska konsten och den moderna litteraturen uttryckt dem. Detta arbete är hufvudsakligen en polemik, ofta litet trångbröstad, mot romantikens öfverdrifter. Icke minst betydelsefulla äro S:s skrifter i uppfostringsfrågor, där han var betydligt före sin tid och påpekade i anslutning till sina tyska studieresor, att fransmännens undervisningsväsen var föråldradt och borde reformeras efter nya principer. Se Tamisier, ''S. M. G. Étude littéraire'' (1876), och för öfrig litteratur, Thieme, ''Guide bibliogra-

phique de la littérature française 1800—1906'' (1907). J. M.

Saint-Mars [sämär], vicomtesse de. Se Courtiras.

Saint-Martin [sämartäⁿ'], ö bland Små Antillerna i Västindien på 18° n. br., n. v. om S:t Barthélemy, har en areal af 99 kvkm. samt tillhör till hälften Frankrike (52 kvkm., 3,863 inv. 1906), till hälften Nederländerna (47 kvkm., 3,072 inv. 1908). Ön, som 1493 upptäcktes af Columbus, är bergig och har endast ringa odlingsbar mark. Socker, rom, bomull, tobak och salt exporteras. Hufvudhamnarna äro Marigot på norra och Philippsburg på södra sidan. S. besattes 1638 af franska flibustiärer, tillhörde 1640—48 Spanien och delades 1648 af fransmännen och holländarna. Flertalet af den europeiska befolkningen talar engelska. (J. F. N.)

Saint-Martin [sämartäⁿ'], Louis Claude, markis, fransk teosof, kallad ''le philosophe inconnu'' och ''den franske Jakob Böhme'', f. 1743 i Amboise, d. 1803 i Aunay vid Paris, var till en början militär, men öfvergaf denna bana, efter att ha studerat Swedenborgs och Böhmes skrifter, samt lefde sedermera i tillbakadragenhet, sysselsatt med teosofiska studier och författarskap. I ett oftast mycket dunkelt språk, men ej utan lyftning framställde S. sin teosofiska lifsåskådning, bekämpande sensualismen och materialismen. Hans förnämsta arbeten äro *Des erreurs et de la verité* (1775; flera uppl.), *Tableau naturel des rapports, qui existent entre Dieu, l'homme et l'univers* (1782), *L'homme de désir* (1790; ny uppl. 1802), *Ecce homo* (1792), *Le nouvel homme* (1796), *De l'esprit des choses* (1800), *Le ministère de l'homme-esprit* (1802), *Théorie de la pensée* (1806) samt *Oeuvres posthumes* (1807). Hans *Correspondance* utgafs af Schauer och Chuguet (1862). Monografier af E. Caro (1852) och Claassen (1891). (S—e.)

Saint-Martin-de-Ré [sämartädərē], befäst stad i franska dep. Charente-inférieure (Aunis), på ön Ré. 1,330 inv. (1901). Hamn och skeppsvarf. Staden uppväxte kring ett kloster och befästes af Vauban 1681. (J. F. N.)

Saint Marylebone [sənt mä͡ə'rilibä͡un l. mä͡ə'ri[l]-bä͡un], förvaltningsdistrikt (*metropolitan borough*) i nordvästra London, mellan Regent's park och Hyde park (595 har). 118,160 inv. (1911). Se kartan till art. London. J. F. N.

Saint Mary of Bathurst [sənt mä͡ə'ri əv bä'thəst], ort. Se Bathurst 1.

Saint Mary Pré [sənt mä͡ə'ri prēi'], kloster. Se Leicester 2.

Saint Mary's [sənt mä͡ə'riš]. 1. Den största af Scillyöarna (se d. o.). — 2. Stad i nordamerikanska staten Ohio, vid S:t Mary's flod och Miamikanalen. 5,732 inv. (1910). Glas- och järnbruk. J. F. N.

Saint Mary's loch [sənt mä͡ə'riš lå'ch], sjö i Skottland, grefsk. Selkirk, afflyter genom Yarrow till Tweed.

Saint Mary's river [sənt mä͡ə'riš rivə]. 1. Ett vattendrag, som sammanbinder de kanadiska sjöarna Lake superior och Huronsjön. Längd 96 km. Det bildar på ett ställe stora vattenfall (Saults de S:te Marie), hvilka af fartygen kringgås genom kanaler på både unionens och kanadiska sidan och hvilka ha nära tre gånger större trafik än Sueskanalen. Vattenfallen ha framkallat stor sågverks- och pappersindustri. — 2. Gränsflod mellan de nordamerikanska staterna Georgia och Florida, är aflopp för Okee-fino-kee svamp och faller ut i Cumberland sound. Längd 280 km. 1—2. J. F. N.

Saint Mary's springs [sənt mä͡ə'riš spri'ŋš]. Se Fond du Lac.

Saint-Maur-des-Fossés [sämärdäfåsē], stad i franska dep. Seine på den halfö, som Marne bildar före föreningen med Seine. 33,852 inv. i hela kommunen (1911). Delvis i en tunnel går en 1,115 m. lång kanal (*Canal de S.*), som för båtar förkortar vägen omkring halfön. Fordom benediktinernas hufvudort (se Maurinerna). (J. F. N.)

Saint-Maurice [sämåri's]. 1. (Ty. *Sankt Moritz*) Hufvudort i området af samma namn i schweiziska kantonen Valais, belägen på Rhônes vänstra strand, 417 m. ö. h., i ett trångt pass mellan Dent du Midi och Dent de Morcles, vid järnvägslinjerna Brig—Lausanne och S.—Bouveret. 2,182 inv. (1900), hufvudsakligen fransktalande katoliker. Staden har ett gammalt slott och tre kloster äfvensom en bro öfver Rhône, byggd 1482. S. är en vallfartsort och har ett gymnasium. Af romarna kalladt *Agaunum*, var S. fordom hufvudort i nantuaternas land. Sitt nuv. namn lär det ha efter den helige Mauritius (se Tebaiska legionen), som där uppges ha blifvit dödad. Efter honom är äfven det berömda klostret Saint-Maurice uppkalladt, troligen anlagdt på 300-talet, hvilket från 500- till 900-talet var en af härdarna för helvetisk kultur. Dess abbot bär sedan 1840 titeln biskop af Betlehem. — 2. Kommun i franska dep. Seine, på högra stranden af Marne, ö. om Charenton-le-Pont, har en från 1645 härstammande, 1830 ombyggd asyl (Maison de Charenton) med 600 platser, ett 1855 byggdt hem för rekonvalescenter från sjukhusen i Paris (Asile de Vincennes) och ett invaliditetshem för arbetare (Asile national Vacassy), porslinsfabriker, kvarnar m. m. 7,693 inv. (1911; i hela kommunen 8,958). — 3. [eng. utt. sənt må'ris] Flod i Canada, prov. Quebec, som faller ut i S:t Lawrence vid Three rivers. Den är 560 km. lång och har många fall, de nedersta 62 km. från mynningen. 1—3. (J. F. N.)

Saint Mawes [sənt mä'š]. Se Falmouth 1.

Saint-Maximin [sämaksimäⁿ'], stad i franska dep. Var, 12 km. n. v. om Brignoles. Omkr. 3,000 inv. Stor gotisk kyrka (från 1200—1400-talen) öfver en mycket äldre (romansk) krypta med den heliga Maria Magdalenas föregifna graf. Mycket besökt vallfartsort.

Saint Michael [sənt mäi'kl], hamnort vid Berings haf, i norra Alaska, på en ö med samma namn i Nortonsundet. Omkr. 900 inv. Stapelplats för skeppsfarten på Yukon. J. F. N.

Saint-Michel [sämijä'l], befäst klippö. Se Mont-Saint-Michel.

Saint-Mihiel [sämijä'll], stad i franska dep. Meuse (franska Lothringen), vid Meuse (Maas) och Canal de l'Est. 9,604 inv. i hela kommunen (1911). Collège, bibliotek, tillverkning af virkvaror, spetsar och optiska varor; kvarnar och sågverk; berömdt forellfiske. I kyrkan S:t Étienne finnes ett berömdt skulpturarbete, före-

inde Kristi begrafning, af den i S. födde bild-
aren Ligier-Richier. — Nära staden ligga
iliga klippor, kallade "les falaises de S.", och
: af ett romerskt läger. Ehuru S. ligger midt
uselinjen (se d. o.) och är en viktig öfver-
spunkt, är det ej direkt befäst; men s. om S.
r på en isolerad höjd det i Meuselinjen in-
lde starka fortet Camp des romains. 1914
ngo under senare hälften af sept. mellan tyskar
fransmän heta strider i trakten af S., som
gen intogs af de förre, hvarefter äfven, efter 3
rs beskjutning och sedan järnvägslinjen Ver-
—S. genom en djärf kupp afbrutits, Camp des
ins 25 stormades af 6:e bajerska infanteri-
ionen, förstärkt med artilleri och ingenjörtrup-
hvarpå tyskarna där öfverskredo Meuse. Äfven
r okt. fortsatte striderna vid S.; 6 nov. er-
lde tyskarna en viktig stödpunkt i Bruleskogen
. om S. Sedermera tillbakaslogo de flera
ska anfall på Meuseflodens vänstra strand
S. Under 1915—16 utkämpades omkr. 15
er framför S., hvarvid fransmännen sönder-
o några broar, tystade ett tyskt batteri vid S:te
ie, besköto tyska förskansningar i Bouchotsko-
och skadade ett par tyska blockhus. Tyskar-
besittning af S. är dock fortfarande (april
3) orubbad. (J. F. N.) L. W:son M.

Saint-Nazaire [sänaśär], arrondissemangshufvud-
. i franska dep. Loire-inférieure (Bretagne), på
udde vid Loires utlopp i Atlantiska oceanen.
201 inv. (1911; i hela kommunen 38,267).
den, som består af en äldre och en nyare
är en bekant badort samt eger stora skepps-
f, börs, handelskammare, handelsmuseum, col-
e, navigationsskola, två sågverk; tillverkning
handskar, färger, parkett och framställning
salt. Hamnen, som är af stor betydelse på
nd af läget vid Loires mynning, består af två
ssänger, den ena 10,6 har, den andra 22,5 har
rtvidd, samt har omkr. 4,400 m. kaj jämte
kor. Den försvaras af batterierna Pointe de
emoulin och Ville-és-Martin på högra samt fort
ndin på vänstra stranden. S. är uthamn till
ntes och utgångspunkt för transatlantiska ång-
sslinjer, hvarjämte det drifver liflig handel med
gland och Spanien. De förnämsta importartik-
na äro kol, trävaror, socker, kaffe, indigo, tobak,
n, spannmål, bomullsvaror och olja; de viktigaste
portartiklarna äro brännvin, yllefabrikat, kläden,
en, vin, fisk, ägg, smör m. m. (J. F. N. L. W:son M.)

Saint Neots [sənt nī'ts], stad i engelska grefsk.
ntingdon, vid Ouse. 4,171 inv. (1911). Museum,
verkning af papper, maskiner och öl. J. F. N.

Saint-Nicolas [sänikåla']. 1. Arrondissemangs-
fvudstad i belgiska prov. Östflandern, vid järn-
gslinjen Gent—Antwerpen. 35,128 inv. (1912).
äst- och lärarseminarium. Staden har mycket
ig industri; där finnas ylle- och bomullsväfverier,
den-, ylle- och bomulls-, schal-, barège-, klädes-,
ets-, tvål- och tobaksfabriker äfvensom saltraffi-
derier. Blomstrande handel med säd, lin, frö och
neväf. — 2. Kommun i belgiska prov. Liège.
855 inv. (1904). Stenkolsgrufvor. 1—2. (J. F. N.)

Saint-Nicolas-du-Port [sänikåla'dypår], stad i
anska dep. Meurthe-et-Moselle (franska Loth-
ngen), vid floden Meurthe och nära Marne—Rhen-
nalen. 4,897 inv. (1911; i hela kommunen 5,853). Vacker kyrka i gotisk stil (byggd 1495—1545). Klädes-, bomulls- och broderifabriker, spinnerier, färgerier, garfverier, en salin m. m. (J. F. N.)

Saint-Nicolas-lès-Cîteaux [sänikåla'läsitå]. Se Cîteaux.

Saint-Omer [sätåmär], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Pas-de-Calais (Artois), vid sammanflödet af den segelbara strömmen Aa och Neufossé-kanalen. 17,025 inv. (1911; i hela kommunen 20,469). S. ligger i en sumpig trakt, är knutpunkt på Nordbanan och har liflig och mångsidig industri. Assisdomstol, lyceum, prästseminarium, bibliotek, 3 museer, musik- och ritskola. Bland byggnader märkas den vackra gotiska f. d. katedralen. Staden anlades på 600-talet af biskop Audomar (efter hvilken den uppkallades) i Thérouanne och var 1559—1790 säte för biskopen i detta stift. Jämte det öfriga Artois tillhörde S. Burgund, sedermera Spanska Nederländerna, men blef franskt genom freden i Nijmegen 1678. Det var starkt befäst till 1892, då fästningsverken nedlades. (J. F. N.)

Saintonge [sätå'ʃ], fordom provins i Frankrike, begränsad af Guyenne, Angoumois, Périgord, Poitou, Aunis och hafvet, motsvarade en liten del af nuv. dep. Charente och större delen af Charente-inférieure. S. delades af floden Charente i två delar: Haute-S., med hufvudstaden Saintes, och Basse-S., med Saint-Jean-d'Angély. Landet hörde på kejsar Augustus' tid till Akvitanien och beboddes då af de galliske santonerna. Det eröfrades af västgoterna 419 och af frankerna 507. På 800-talet blef det ett grefskap, lydande under hertigdömet Akvitanien. Genom giftermål mellan Eleonora af Akvitanien och Ludvig VII kom S. till franska kronan; och då Eleonora sedan gifte sig med den blifvande konung Henrik II af England, öfvergick S. till detta land. Franske konungen Filip August bemäktigade sig i början af 1200-talet Haute-S., men 1360 afträddes S. formligen till England. Du Guesclin återeröfrade det 1371. Religionskrigen fördes i S. med blodig ifver; såväl reformationen som ligan hade där i mängd anhängare. (J. F. N.)

Saint-Ouen [sätωä'], stad i franska dep. Seine, på Seines högra strand, mellan S:t Denis och Paris. 41,904 inv. (1911). S. har ett slott (byggdt 1660), prästseminarium och fabriker för kautschuk, militäreffekter, pianon, maskiner, järnvägsvagnar, konserver m. m. samt en hamn, stora dockor och en kapplöpningsbana Med Paris står det i förbindelse genom Nordbanan och den s. k. gördelbanan samt genom spårväg. Ludvig XVIII utfärdade därifrån 2 maj 1814 sin proklamation om en ny författning. (J. F. N.)

Saint Pancras [sənt pä'ŋkrəs], förvaltningsområde (*metropolitan borough*), i nordvästra London (se kartan till d. o.). 1,090 har. 218,387 inv. (1911). Inom S. ligga många sjukhus och läroanstalter, järnvägsstationerna S. och King's Cross. J. F. N.

Saint Patrick's isle [sənt pä'triks ā'l]. Se Peel, hamnstad.

Saint-Paul [säpål]. 1. Fransk ö i Indiska oceanen, 38° 43′ s. br. och 77° 32′ ö. lgd. 7 kvkm. S. är egentligen blott en stor krater med fumaroler och varma källor; det saknar träd och buskar,

men har mossor och gräs samt är rikt på pingviner. Både i kratersjön och det kringliggande hafvet finnes fisk i mängd, hvilket ditlockat en liten koloni af fiskare, som sända saltad fisk till Mauritius och Réunion. S. upptäcktes 1617 och afstods 1892 jämte Nya Amsterdam af England till Frankrike. — 2. S.-de-Fenouillet [-də-fənωjä], stad i franska dep. Pyrénées-orientales vid floden Agly. 2,250 inv. (1901). Svafvelkällor (25°), badanstalt. — 3. Hamnstad på västra kusten af franska ön Réunion i Indiska hafvet. 18,646 inv. (1912). Utmärkt redd, kaserner, prästseminarium och marinverkstäder. S. är genom kustbanan förenadt med de andra kuststäderna. 1—3. J. F. N.

Saint Paul [sənt på'l]. 1. Hufvudstad i nordamerikanska staten Minnesota, på båda sidorna af den därifrån segelbara Mississippi och numera sammanbyggd med grannstaden i v. Minneapolis (se d. o.). 214,744 inv. (1910), hvaraf 56,524 i utlandet födda hvita (11,335 i Sverige). Platsen bebyggdes 1838, blef stad 1854 och är nu en af de största i västern. Af byggnader märkas kapitoliet (1905), af marmor och granit (framför detsamma aftäcktes 1912 en staty af guvernören J. A. Johnson), public library (öfver 100,000 bd), posthuset, tullhuset, tyghuset, S:t Paulskatedralen (katolsk); af undervisningsverk Hamline university, hvars medicinska afdelning ligger i Minneapolis, det katolska S:t Paul seminary för S:t Pauls kyrkoprovins (gåfva af J. Hill, 1894), Macalester college, S:t Joseph academy, Luther theological seminary (1885) m. fl. Den vackraste gatan är Summit avenue. S. är ett stort järnvägscentrum och har mycket stor varuomsättning. Stor industri (23,530 arb. och 59 mill. doll. tillverkningsvärde 1909): boktryckerier, gjuterier, bryggerier, skofabriker, vagn- och pälstillverkning m. m. Handeln är liflig, särskildt med trävaror och boskap. — Bland svenska anläggningar märkas ett sjukhus (Bethesda, anlagdt 1880) med utbildningsanstalt för diakonissor. — 2. Klippö, belägen mellan Cape Breton och Newfoundland, i Brittiska Nord-Amerika och bekant genom de många skeppsbrott, som där förekomma. — 3. Kyrka. Se London, sp. 1053. 1—2. J. F. N.

Saintpaulia [säpålia] Wendl., *bot.*, ett till fam. *Gesneraceæ*, underfam. *Cyrtandroidæ*, hörande örtsläkte med 3 arter i Öst-Afrika. *S. ionantha*, usambaraviolen, med vackra, violetta blommor och håriga, köttiga blad, odlas ofta i kruka. Nära släkt med Saintpaulia är *Ramondia* med 1 art i Pyrenéerna och 2 arter i Serbien; jämte *Haberlea rhodopensis* (Balkan) äro dessa de enda representanterna af fam. *Gesneraceæ* i Europa. G. L—m.

Saint-Péray [säperä], stad i franska dep. Ardèche (Languedoc), nära Rhône, midt emot Valence. 1,608 inv. (1911). Berömdt för sitt musserande vin. J. F. N.

Saint Peter [sənt pi'tə], stad i södra delen af nordamerikanska staten Minnesota. 4,176 inv. (1910). Där ligger Gustavus Adolphus college (se d. o.).

Saint Peter port [sənt pi'tə på't], fr. *S:t Pierre port* [säpiärpår], stad på den engelska ön Guernsey i Engelska kanalen, på östra sidan af ön, terrassformigt höjande sig öfver hafvet. 20,100 inv. (1901). Staden, som är säte för en vice guvernör, har en mängd kyrkor, högre lärdomsskola och teknisk skola med museum och bibliotek (50,000 bd). S. om staden ligger fästet Fort George. (J. F. N.)

Saint-Pierre [säpiä'r]. 1. Fransk-nordamerikansk ö, 16 km. s. om Newfoundlands sydkust, 7,5 km. lång, 5,5 km. bred, 25 kvkm.; tills. med Ile-aux-chiens 33 kvkm. 4,209 inv. (1912), hvaraf omkr. 900 på Ile-aux-chiens. S. bildar med den närgränsande ön Miquelon (se d. o.) en fransk koloni. Staden S. har utmärkt hamn. Kolonien har betydelse som stödjepunkt för fisket vid Newfoundland, i hvilket äfven 6,383 fiskare med 235 fartyg från Frankrike (mest från Dunkerque) 1913 deltogo. Viktigast är torskfisket, som likväl under senare år aftagit med ända till en tredjedel. Som ön är en nästan kal klippa, förekommer icke jordbruk. 1912 ankommo och afgingo 1,495 fartyg om 168,789 ton. Importen hade ett värde af 199,925 pd st., exporten (mest torkad fisk) af 231,715 pd. S. har regelbunden ångbåtstrafik med Boston och Halifax samt är genom telegrafkablar förenadt med Europa och Amerika. — 2. Förr den största staden på franska ön Martinique med omkr. 40,000 inv. Den förstördes fullständigt 8 maj 1902 genom eruption af vulkanen Mont Pelé, hvarvid alla invånarna omkommo (se Martinique). — 3. (S.-lès-Calais) Förr stad, nu inkorporerad i Calais, hvars södra stadsdel det utgör. Upplagsort för skandinaviska trävaror. — 4. Stad på franska ön Réunion, vid sydkusten och öns kustbana. 29,482 inv. (1912). God hamn; gendarmkasern. — 5. Ort på Oléron (se d. o.). 1—4. J. F. N.

Saint-Pierre [säpiä'r]. 1. Charles Irénée Castel, abbé de S., fransk filantrop och skriftställare, f. 1658 i Normandie, d. 1743 i Paris, är en af de många författare, som på gränsen mellan 1600- och 1700-talen ge uttryck åt det härskande missnöjet med Ludvig XIV:s politiska system och därmed förbereda Voltaires och Rousseaus uppträdande samt revolutionen. Han väckte först uppmärksamhet genom *Discours sur la polisynodie ou pluralité de conseils* (1718), där han angriper det oinskränkta enväldet och blottar de skador, som Ludvig XIV vållat Frankrike. Han uteslöts på grund däraf från Franska akad., där han invalts 1695, hvilket icke hindrade honom att fortsätta sina angrepp i *Annales historiques*, liksom han direkt svarade akademien i *Mémoires sur l'académie française*. I *Établissement de la taille proportionnelle* afhandlar han orättvisorna i den bestående skattefördelningen; i andra arbeten söker han uppvisa olägenheterna af ärftlig adel och ämbetenas falhet; han yrkar på celibatets och munkväsendets afskaffande inom kyrkan samt talar för en mindre dogmatisk uppfattning af kristendomen. Hans mönsterland var England. Berömdast af hans arbeten är *Projet de paix universelle* (1713), där han efter Utrechtfreden yrkade på ett allmänt världsförbund, i hvilket de enskilda staterna skulle slita sina tvister genom en gemensamt erkänd skiljedomstol. Han var grundläggaren af den politiska klubben L'entresol. Det var också han, som i det franska språkbruket införde ordet *bienfaisance*, som är så karakteristiskt för upplysningstidens tendenser. S. är en författare, full af idéer och originella uppslag, men hans långsläpiga stil och konstiga rättstafning förhindrade spridningen af hans skrifter.

iden log åt hans drömmerier och betraktade
m som Voltaire ”halft som en filosof, halft
en galning”. Hans *Oeuvres politiques et mo-*
utgåfvos 1729 i 10 bd, 1741 i 16 bd; *Oeuvres*
ses 1729 i 2 bd; *Annales politiques de Louis*
1757. Litt.: Molinari, ”L'abbé de S.”
.), L. de Lavergne, ”Les économistes français
XVIII:e siècle” (1870), och Siegler-Pascal,
projets de S.” (1900).

Jacques Henri Bernardin de S.,
sk skriftställare, f. 4 jan. 1737 i Havre, d. 21
1814 i Paris, uppfostrades i små förhållanden
erhöll knappast någon grundlig undervisning.

Han var en romaneskt och svärmiskt anlagd yngling, som redan genom läsningen af Robinson Crusoe i barndomen fått en oemotståndlig smak för resor och friluftslif. Liksom Rousseau, med hvilken han i vissa afseenden erbjuder likhet, strök han på egen hand omkring i landet och fick också tillfälle att deltaga i en sjöresa till Martinique på ett kof-
ifartyg. 20 år gammal intogs han i en ingenjörkår, och under de närmaste 12 åren 1759—71 ee han ett kringflackande lif, förgäfves sökande sskaffa sig en ställning i Frankrike eller i ut-det. Slutligen reste han till Ryssland, där han mådde en kaptensgrad i armén, men lämnade landet 1764, utan att ha realiserat sina för-ppningar. Troligen äro åtskilliga af de äfventyr, han själf berättat från denna tid, uppfunna r åtminstone starkt romantiserade af honom själf. berättas, att han någon tid varit kejsarinnan arinas älskare, att han i Polen vunnit en tinnas kärlek och att han i Dresden låtit en-ra sig af en förälskad kurtisan. Han åter-de till Paris 1765 och lyckades erhålla an-lning som kapten i ingenjörkåren på ön Ile-France (1768). Platsen motsvarade emellertid e hans förväntningar, och efter åtskilliga mot-gar begärde han permission för att i Frank-sköta sin hälsa. Han återkom dit 1771. han icke lyckades erhålla någon bättre plats, tade han sig på skriftställarskap för att förtjäna bröd. Han hade vid denna tid redan gjort sseaus bekantskap och skaffat sig andra litterära ationer. Denna gång lyckades han. Hans rika arenhet, förvärfvad under de gångna årens resor m och utom Europa, kom honom nu väl till ss, och i en serie skrifter af halft filosofiskt, ft idylliskt innehåll, som ge ett underbart ut-ck för den oroslängtan, hvilken utmärkte genera-nerna kring revolutionen, framträdde han som paren af en ny, mera målerisk stil, som för en vånad och betagen samtid uppenbarade den tro-ka naturens härligheter. S:s plats i franska lit-raturen är som en fortsättare af Rousseau, hvil-n inleder raden af de verklige naturmålarna, och n en föregångare till romantiken. Chateaubriands mpösa och färgstarka ideallandskap utgöra den omedelbara fortsättningen af skildringarna af haf och orkan ikring Paul och Virginies hydda. På en gång uppenbarade sig S., hvilken dittills tycks ha varit upptagen endast af galanta kärleksäfventyr, som en skildrare af oskuld och kyskhet, en hänförd målare af naturens praktfulla scenerier, en religiös moralist, fast af föga djupsinne. 1773 utkom hans *Voyage à l'Ile de France*, där målningarna ännu äro bleka i färgerna jämförda med hans följande arbete, men bländande i jämförelse med samtidens abstrakta reseskildringar. Redan här lägger han öfverallt an på det pittoreska. Därefter följde *Études de la nature* (3 bd, 1784; ”Forskningar uti naturen”, öfv. af C. Lybecker 1,₁₁, 1796; 7 bd, 1821—22), hans hufvudarbete, där han emot upplysningstidens materialism predikar försynens uppenbarelse i naturen. Nu vände sig lyckan. Han blef med ett slag en man på modet, fick inkomster och byggde sig ett eget hus med trädgård, där han tillbringade de 10 lyckligaste åren af sitt lif. 4:e delen af ”Études” (1789) innehöll idyllen *Paul et Virginie* (sv. öfv. 1843, 1851 o. s. v.; senaste uppl. 1904), hvilken förut upplästs i madame Neckers salong, men gjort föga lycka. Den emottogs nu med hänförelse, öfversattes till många språk och gaf anledning till otaliga efterlikningar (bl. a. en dramatisk af Favrière). I *Vœux d'un solitaire* (1789) hängaf han sig åt politiska utopier, men återvände till sitt förra maner i det lilla mästerverket *La chaumière indienne*, som utgör 5:e delen af ”Études” (1791; ”Den indianska kojan”, 1799). Han stod nu på höjdpunkten af sitt rykte, äktade 1792 en ung förmögen dam, utnämndes till intendent vid Jardin des plantes, anställdes 1794 som professor i moral vid École normale, invaldes 1795 i Franska institutet och erhöll af Napoleon en pension på 2,000 frcs. Af hans följande arbeten, som emellertid äro obetydligare, kunna nämnas *De la nature, de la morale* (1798), *Voyage en Silésie* (1807), dramat *La mort de Socrate* (1808) och *Essai sur les journaux* (s. å.). Efter sin första hustrus död ingick han 1800, 63 år gammal, ett nytt lyckligt äktenskap med en ung flicka. Aimé Martin utgaf efter hans död *Harmonies de la nature* (1815) och *Essai sur J. J. Rousseau* samt *Oeuvres complètes* i 19 bd, 1818—20 (*Supplement* 1823), *La correspondance* i 4 bd 1826, *Oeuvres posthumes* i 2 bd 1833—36 och *Romans, contes, opuscules* i 2 bd 1834. Litt.: A. Martin, ”Essai sur Bernardin de S.” (1820; ”Supplement”, 1826), Arvède Barine, ”Bernardin de S.” (1891), och F. Maury, ”Étude sur la vie et les œuvres de Bernardin de S.” (1892). 1 o. 2. J. M.

Saint-Pierre port [säpiä′rpår], stad. Se Saint Peter port.

Saint-Pierre-Quilbignon [säpiä′rkilbinjå′], kommun i franska dep. Finistère (Bretagne), 4 km. v. om Brest. 7,552 inv. (1911; i hela kommunen 12,010). Badort.

Saint-Pol-de-Léon [säpåldəleå′], stad i franska dep. Finistère (Bretagne), vid La Manche och Västbanan. 3,083 inv. (1901; i hela kommunen 7,809). Collège. Från 500-talet till 1790 var det biskopssäte. Katedral från 1200- och 1300-talen. Handel med hampa, lin, tråd, kläde, vax, honung, hästar och nötkreatur. (J. F. N.)

Saint-Pol-sur-mer [säpålsyrmär], kommun i franska dep. Nord, 1 km. från Dunkerque, hvartill den i själfva verket är en förstad. 9,551 inv. (1911; i hela kommunen 10,258). Cikoriefabriker, jutespinneri. Sanatorium. Hafsbad.

Saint-Pol-sur-Ternoise [säpålsyrtärnωäs], stad i franska dep. Pas-de-Calais (Artois), nära Ternoise, en biflod till Canche, samt vid järnvägslinjerna Lille—Tréport och Arras—Boulogne. 3,819 inv. (1911; i hela kommunen 4,243). Collège, bibliotek, museum; järnhaltiga mineralkällor, tobaksodling, tillverkning af kläde, handel med jordbruksprodukter. S. blef 918 hufvudort i ett själfständigt grefskap och kom först 1659 till franska kronan. (J. F. N.)

Saint-Pons-de-Thomières [säpådətåmiär], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Hérault (Languedoc). 2,182 inv. (1911; i hela kommunen 2,738). 1318—1790 biskopssäte; katedral (från 1100-talet). Järnmalms- och marmorbrytning. J. F. N.

Saint-Pourçain [säporsä′], stad i franska dep. Allier (Bourbonnais) vid floden Sioule. 3,367 inv. (1901). Vin- och olivodling. Staden uppstod på 500-talet omkring ett kloster, hvaraf nu endast kyrkan är kvar. I denna finnes en berömd ”Ecce homo” från 1400-talet S. utskeppar goda hvita viner samt kalk. (J. F. N.)

Saint-Prestien [säprəstiä′], *arkeol.*, en epok inom den paleolitiska perioden (se d. o., sp. 1282).

Saint-Priest [säprīst eller säprī]. 1. François Emmanuel Guignard de S., grefve, fransk statsman, f. 12 mars 1735 i Grenoble, d. 26 febr. 1821, deltog 1753—54 som malteserriddare i fejder mot turkar och sjöröfvare. I fransk tjänst avancerade han under Sjuåriga kriget till öfverste. Han var fransk minister 1763—67 i Lissabon och 1767—85 i Konstantinopel. Från denna senare tid härröra hans intressanta *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et le commerce des français dans le Levant* (utg. af Schefer 1877). Efter en kort tids vistelse som ambassadör i Holland (1787) blef han 1788 medlem af konseljen. Nära lierad med Necker, blef han samtidigt med denne afskedad och återkallad (1789) och öfvertog s. å. inrikesministeriet. Ehuru vän af ett konstitutionellt styrelsesätt, blef han illa anskrifven hos revolutionens anhängare, som anklagade honom för hänsynslös stränghet och ringaktning för nationalförsamlingen. I dec. 1790 drog han sig tillbaka och begaf sig till utlandet, sammanträffade med Gustaf III i Aachen sommaren 1791 och invigdes i dennes planer på ett förbund emellan Sverige och Ryssland till Bourbonernas hjälp mot revolutionen. I Petersburg sökte han förgäfves förmå Katarina II att stödja den svenska interventionspolitiken (aug. s. å.). Tidvis vistades han också i Stockholm. Äfven på andra håll verkade han för Bourbonernas sak. 1795—1808 var han knuten vid ”Ludvig XVIII:s” hof som dennes minister. Vid restaurationen återvände han till Frankrike och blef 1815 pär. Han drog sig därefter tillbaka till ett gods i Dauphiné.

2. Alexis Guignard de S., grefve, den föregående sonson, diplomat, skriftställare, f. 1805 i Petersburg, d. 1851 i Moskva, gjorde sig vid unga år bemärkt som reseskildrare och skönlitterär författare samt var 1830—40 fransk minister efter hvartannat vid de brasilianska, portugisiska och danska hofven. 1849 invaldes han i Franska akad. Han utgaf några historiska arbeten: *Histoire de la royauté* (1842), *Histoire de la chute des jésuites au 18:me siècle* (1844) och *Histoire de la conquête de Naples par Charles d'Anjou* (4 bd, 1847—48). 1—2. N. H—tz.

Saint-Privat [säpriva′], fullständigt Saint Privat la Montagne [-måta′nj], by med 58[illegible] inv. (1905) i tyska rikslandet Elsass-Lothringen, 15 km. n. v. om Metz, var under slaget [illegible] aug. 1870 stödjepunkt för högra flygeln af franska armén och skådeplats för häftiga strider. Slaget uppkallas stundom efter byn, men dock vanligen efter byn Gravelotte (se vidare d. o.) eller efter både den och S. C. O. N.

Saint-Quentin [säkätä′]. 1. Stad i franska dep. Aisne (Picardie) vid floden Somme och S:t-Quentin-kanalen, hvilken leder från Oise till Schelde. 55,571 inv. (1911). Bland byggnader märkas stadshuset (1509) och en gotisk kyrka, en af de vackraste i Frankrike. Staden, som har handelsdomstol, handels- och jordbrukskammare, ett goss- och ett flicklyceum, bibliotek och två museer, utgör medelpunkten i ett stort manufakturdistrikt (särskildt bomulls- och yllevaror), men har äfven mycken annan industri. Handel med spannmål, lin, bomull, garn etc. S. fanns redan på romarnas tid (romarnas *Augusta veromanduorum*), blef mot slutet af 700-talet hufvudort i grefsk. Vermandois i Picardie och tillföll 1215 den franska kronan. Med sina starka fästningsverk var det en mycket viktig gränsort. Historiskt märklig är staden genom nederlag, som fransmännen där lidit: i aug. 1557 under Montmorency mot spanjorerna under Egmont, hvarefter staden intogs af hertigen af Savojen, samt 19 jan. 1871 under Faidherbe mot tyskarna under Goeben, hvilket sistnämnda nederlag hade till följd hela den franska nordarméns upplösning, och 30—31 aug. 1914 mot tyskarna under generalöfversten v. Bülow. De gamla fästningsverken äro nu förvandlade till promenader. — 2. Liten by i franska dep. Loir-et-Cher, vid floden Loir. Där föreföll 27 dec. 1870 en träffning mellan tyskar och fransmän. 1 o. 2. (J. F. N.)

Saint-Rambert [särãbär] l. S.-en-Bugey [-ãbyʃä], stad i franska dep. Ain (Franche-Comté), i en juradal. 3,626 inv. (1901). Siden- och papperstillverkning. J. F. N.

Saint-Raphaël [sä-], stad i franska dep. Var (Provence), 3 km. s. ö. om Fréjus, hvars hamn det är, vid en vik af Medelhafvet och vid järnvägen Marseille—Mentone. 3,289 inv. (1911; i hela kommunen 5,112). Hafsbad och vinterkurort. (J. F. N.)

Saint-Réal [sărea′l], César Vichard, abbé de, fransk historisk författare, f. 1629, d. 1692, skref historiska arbeten, som utgåfvos samlade (i 6 bd) 1740. En senare upplaga (8 bd, 1757) innehåller flera verk, som med orätt tillskrifvits honom (andra upplagor 1745, 1783, 1804, 1819, 1826). S. sträfvade framför allt efter ett liffullt och konkret framställningssätt, som skulle ”förskönа historien”, och offrade för detta syfte gärna den historiska sanningen; hans arbeten kunna också

ast betecknas som historiska romaner. S. var
n tid mycket uppburen; särskildt stor fram-
hade hans *Conjuration des espagnols contre*
ublique de Venise 1618 (1674). N. H—tz.

int-Remy [säremī], stad i franska dep. Bou-
liu-Rhône, 20 km. n. ö. om Arles. 3,659 inv.
; i hela kommunen 6,174). Stenbrott. I när-
ligga ruiner af den af västgoterna 480 för-
a romerska staden *Glanum Livii*, bestående
af en stor korintisk triumfbåge, en 18 m.
mausolé (från slutet af 200-talet), unik i
xrike, en mängd skulpturer och arkitektur-
ent med inskrifter. (J. F. N.)

int-René Taillandier [sārənētajādiē]. Se Tail-
ldier.

int-Riquier [sārikiē], stad i franska dep.
ne (Picardie), vid Nordbanan. 1,158 inv.
3). S. har en mycket vacker gotisk kyrka
1400-talet) och ett seminarium i de bygg-
r, som tillhörde ett berömdt, på 300-talet af
helige Richarius grundlagdt kloster. J. F. N.

int-Saëns [sāsā's], Charles Camille,
sk tonsättare, f. 9 okt. 1835 i Paris, spelade
redan i sitt tredje år och började kompo-
vid 6 års ålder, uppträdde som pianistiskt
"underbarn" 11 år
gammal och åtnjöt un-
dervisning vid konser-
vatoriet af Benoist (or-
gel), Halévy och Re-
ber samt (privat) Gou-
nod i komposition. S.
blef organist i Paris
vid kyrkan S:t Merry
1852 och vid Made-
leinekyrkan 1858 samt
därjämte lärare vid Nie-
dermeyerska kyrkosång-
institutet, men har allt-
ifrån 1877 fri från all
anställning lefvat ute-

ande för komposition. Han har äfven företagit
ertresor till olika länder, hvarvid han utfört
r dirigerat sina egna tonverk (i Stockholm gaf
på sensommaren 1897 två orkesterkonserter).
gre tider har han vistats i afskildhet på Azo-
na, i Algeriet, Egypten o. s. v. Han är fram-
nde pianovirtuos och stor orgelspelare, men
framför allt som tonsättare vunnit berömmelse
hållits för den främste bland samtida franska.
blef 1884 led. af Mus. akad. i Stockholm och
3 hedersdoktor i musik vid universitetet i Cam-
dige. En staty öfver honom aftäcktes i hans
varo 1907 i Béziers. — S:s konst är ganska
ektisk och mera präglad af intelligens än af
sloinnerlighet. Han har lärt mycket af de store
karna, icke minst Händel, Bach, Beethoven,
ndelssohn och Brahms, men är äfven hemma-
dd i den äldre franska skolans art och försmår
alunda de moderna landvinningarna af orkestrala
ngverkningar. Mästerligt behärskande satstek-
en och kontrapunktiken, ger han gärna sina alster
visst klassiskt snitt, individualiseradt af hans
nska formkänsla och spiritualitet. Af romanti-
a har han hufvudsakligen upptagit färgrikedo-
m och den etnografiska troheten. Sina ofta från
t skilda tider och folk hämtade ämnen gestaltar
han med oförneklig fantasi, vet att träffa lokalfärgen och har sin fröjd åt det måleriska. Bemärkt gjorde sig S. först 1867, då han bland 200 täflande vann priset med orkesterverket *Prométhée enchaîné*. Europeiskt rykte vann han med sina eggande och glansfullt instrumenterade symfoniska dikter *Le rouet d'Omphale* (1871), *Phaéton*, den i sin handgripliga fantastik och kusliga humor genialiska *Danse macabre* samt *La jeunesse d'Hercule*, hvilka på visst sätt bilda en mellanlänk mellan Liszt och R. Strauss. För orkester skref han vidare 3 symfonier, bland hvilka t. ex. den i A moll röjer god beethovensk anda, 2 sviter (den ena *Suite algérienne*), *Jota aragonese*, *Rhapsodie bretonne*, *Marche héroique*, *Orient et occident*, *Sur les bords du Nil*, *Hymne franco-espagnole*, kröningsmarsch för Edvard VII af England m. m. Af hans 5 pianokonserter har i synnerhet den i G moll blifvit omtyckt; för violin och orkester tillkommo 3 konserter samt den allbekanta *Introduction et Rondo capriccioso*, för cello 2 konserter, vidare stycken för horn, flöjt eller klarinett med orkester. Kammarmusiken har han gediget riktat med sonater, pianokvintett, pianokvartett, trior, septett m. m., pianostycken för fyra händer (äfven å 2 instrument), etyder och variationsverk; jämväl märkas flera orgelkompositioner. På sångmusikens område har han åstadkommit 2 mässor, Juloratorium, oratoriet *Le déluge* ("Syndafloden", Stockholm 1891), som är mera måleriskt än religiöst, oratoriet *La Terre promise* (1913), kantaterna *La lyre et la harpe* ("Lyran och harpan", Stockholm 1894), *Les noces de Prométhée* m. fl., kör- och solosånger med orkester, motetter, 18:e psalmen, 150:e psalmen (1908). Hans bemödanden på operamusikens fält ha varit rätt ojämna i afseende på framgången, mest till följd af vacklande stil; ett starkt och glansfullt operaverk är emellertid hans *Samson et Dalila* (1877; "Simson och Delila", 1903), om än drag af både Händel, Meyerbeer och Gounod där röjas. Andra större operor af förtjänst äro *Henri VIII* (1883) och *Les barbares* (1901), och en hellenisk stämningston har han sökt ernå i skämtoperan *Phryné* ("Fryne", 1894), *Déjanire* (1898; omarbetad 1911), *Parysatis* (1902) m. fl. (inalles 14 operor), hvarjämte han lämnat musik till Sofokles' "Antigone" (1893) och Racines "Andromaque" (1903). S. har äfven idkat skriftställeri, hvari ofta nog hans stridslystna och nervöst öfverretade lynne framträdt, bl. a. *Matérialisme et musique* (1882), *Harmonie et mélodie* (1885; samlade uppsatser), *Portraits et souvenirs* (1900); man har också ett band dikter af honom (*Rimes familières*). Han redigerar den samlade upplagan af Rameaus tonverk. Monografier öfver S. ha skrifvits af Neitzel (1898) och E. Baumann ("L'oeuvre de Camille S.", 1905). E. F—t.

Saint-Sauveur [sāsåvör], badort i franska dep. Hautes-Pyrénées, vid Gave de Pau, 770 m. ö. h. Där finnas två svafvelkällor, den ena (34° C.) högt skattad som botemedel mot neuralgi och kronisk metritis, den andra (21° C.) begagnad företrädesvis mot dyspepsi. (J. F. N.)

Saintsbury [sē'ntsbəri], George Edward Bateman, engelsk litteraturhistoriker, f. 23 okt. 1845 i Southampton, studerade i Oxford och var flera år lärare i klassiska språk. 1875 debute-

rade han som kritiker i ''Academy'' och var en framstående medarbetare i ''Saturday review''. 1895—1915 var S. professor i retorik och engelsk litteratur vid universitetet i Edinburgh. Han gjorde sig först bemärkt genom en biografi af Dryden (1881, i serien: ''English men of letters''), af hvars arbeten han ombesörjde en ny uppl. (en revision af W. Scotts). Särskildt uppseende väckte hans *Short history of french literature* (1882 och senare). Vidare har han skrifvit *History of Elizabethan literature* (1887), *Essays in english literature 1780—1860* (2 bd, 1890 och 1895), *Essays on french novelists* (1891), *Miscellaneous essays* (1892), *Corrected impressions, essays on Victorian writers* (1895), *History of nineteenth century literature* (1896), *A short history of english literature* (1898 och senare), en uppl. af *Minor Caroline Poets of the Caroline period* (2 bd, 1905—06). Han har redigerat serien ''Periods of european literature'', i hvilken han själf skrifvit *The flourishing of romance and the rise of allegory* (1897), *The earlier renaissance* (1901) och *The later nineteenth century* (1909). Hans mest betydande arbeten äro *A history of criticism* (3 bd, 1900—04), med suppl., *Loci critici, passages illustrative of critical theory and practice* (1903) och *A history of english prosody from the 12:th century to the present day* (3 bd, 1906—10); vidare *Fielding* (1909), *Historical manual of english prosody* (1910), *A history of english prose rhythm* (1912), *The english novel* (1913) samt skolböcker och skoluppsatser af engelska och franska författare. J. M.

Saint-Serin [sășärä′], förstad till Lyon (se d. o., sp. 73).

Saint-Servan [sășärvä′], stad i franska dep. Ille-et-Vilaine (Bretagne), vid Rances utlopp i Engelska kanalen. 10,048 inv. (1911; i hela kommunen 12,823). Staden, som skiljes från S:t-Malo genom en redd med hamnbassäng, har örlogshamn och handelshamn, hvilka försvaras af ett fäste. Besökt badort. Skeppsvarf. Collège. Ganska liflig kusthandel. Fartyg för hval- och stockfiskfångst utrustas där. (J. F. N.)

Saint-Sever [sășevär], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Landes (Gascogne), på en höjd på Adourslätten, var länge hufvudstad i Gascogne. 2,461 inv. (1911; i hela kommunen 4,527). Landtbruksskola, marmorbrott och vinodling. (J. F. N.)

Saint-Séverin [sășevrä′], eg. San Severins, Alphonse Marie Louis de S. d'Aragon, grefve d'Olza, fransk diplomat, f. 1705, d. 1757, hertigens af Parma sändebud i Frankrike 1726, förmåddes af kardinal Fleury att gå i fransk tjänst, blef öfverste vid regementet Royal-Italien samt var ambassadör 1737—41 i Sverige och 1744—45 i Polen.

Saint-Simon [sășimä′]. 1. Louis de Rouvroy, hertig de S., fransk memoarförfattare och sedeskildrare, f. 5 jan. 1675, d. 2 mars 1755, son till en af Ludvig XIII:s gunstlingar, bestämdes, fast späd och klen till hälsan, men ärelysten, för den militära banan. Han upptogs 1691 vid första musketörregementet, deltog vid belägringen af Namur, öfvergick till kavalleriet, erhöll, 19 år gammal, eget regemente och gjorde fälttågen i Tyskland och Flandern. Men 1702, då han ansåg sig orättvist förbigången, tog han afsked — en handling, som Ludvig XIV aldrig riktigt förlät honom. Redan tidigare hade han väckt konungens missnöje, i det att han vid flera tillfällen uppväckte tvister ang. etikett och rangfrågor, så t. ex. 1694, när han häfdade, att han som pär hade högre rang än marskalken af Luxembourg.

Bakom dessa skenbart småaktiga strider låg emellertid ett bestämdt program: han kämpade för den störtade aristokratiens makt mot det kungliga enväldet. 1695 hade han gift sig med marskalken de Lorges' dotter, Marie Gabrielle de Durfort, som var väl anskrifven vid hofvet, och det var icke minst för hennes skull, som S. allt fortfarande tåldes i Versailles. Hon var hans goda ängel och trädde flera gånger i räddande emellan, då han, besviken i sin ärelystnad, ville draga sig tillbaka till sitt gods så 1709, då han gått miste om en ambassad till Rom. Sitt förhållande till konungen visste han dock förbättra genom att förmå hertigen af Orléans, gift med Ludvigs naturliga dotter, att afskeda sin älskarinna. Vid denna tid hade han trädt i nära förbindelse med hertigen af Bourgogne, dåv. dauphin, och ingaf denne under förtroliga samtal sina reformplaner, som bl. a. gingo ut på att återge adeln dess politiska inflytande. Denna tid var hans mest lysande. Alla väntade att han vid dauphins uppstigande på tronen skulle komma att spela en betydande politisk roll. Dessa förhoppningar grusades genom hertigens plötsliga död (1712) — och åter tänkte S. på att draga sig tillbaka från hofvet. Vid Ludvig XIV:s död (1715), då hertigen af Orléans, mot hvilken S. visat sig trogen under den tid han stått ensam och öfvergifven, blef förmyndarregent, inkallades han af denne i rådet och skulle kunnat spela den politiska roll, som han så länge åtrått, om det icke visat sig, att han saknat en statsmans praktiska blick. Han var nog radikal i sina reformförslag, som i flera afseenden erinra om, hvad den konstituerande församlingen genomförde under revolutionen, men när det gällde att förverkliga dessa idéer, visade han sig osäker och tveksam. Hans politiska bana kom därför att kulminera med den ambassad, som 1721 anförtroddes honom till Madrid för att afhämta den lilla spanska infantinnan, som ämnades till Ludvig XV:s gemål. Han spelade visserligen ingen roll vid underhandlingarna, men öfverhopades med nådebevisningar af de båda hofven, som smekte hans fåfänga. Vid regentens död (1723) var det slut med hans politiska bana; han fick t. o. m. en vink af kardinal Fleury, att han borde aflägsna sig från hofvet. De återstående åren af sitt lif tillbragte han på sitt gods La Ferté, endast tre till fyra gånger om året besökande Versailles. Hans ålderdom förmörkades af hans hustrus bortgång (1743) och de båda sönernas död. Hans tröst och sysselsättning blef att nedskrifva sina memoarer. Redan i

omen, då han läste Bassompierres memoarer, han fått idén att i memoarform skildra, hvad sett och upplefvat: från 1690 har man en ifning på dauphins begrafning, och 1694 r tyska fälttåget började han på allvar utan ge någon förtroende af sitt skrifveri. Dock es han att börja med ha nedskrifvit endast da anteckningar öfver märkligare tilldragel- Men 1730 föll Dangeaus journal i hans hän- och då vaknade intresset att utvidga och tiga dennes torra och ointressanta framställ- och följande dennes kronologiska uppställ- började S. utförligt beskrifva. Från 1740 till sin död var han sysselsatt med att redi- dessa memoarer, som sträcka sig från 1691 'regentens" död (1723). Han skildrade också inal Fleurys regering, men detta parti är för- ft. Dessa memoarer utgöra en ovärderlig källa Frankrikes historia under denna tid. Visser- har man med rätta påpekat fel i detaljer uppfattning, men dylikt är oundvikligt i ett tte af denna art. Mycket nedskrefs ju först al efter händelsen, annat har S. ej varit e till, utan berättat efter hörsägner. Någon tisk natur var han heller icke, tvärtom i lifvet abel och hetsig och med pennan i handen styrd fliga sympatier och antipatier och därför lätt tande öfver målet. Ludvig XIV, m:me de ntenon, bastarderna och framför allt hertigen Maine ha fått erfara hans ovilja, liksom å andra m hans svärfader, marskalken de Lorges, Vau- . Beauvilliers m. fl. utgöra föremål för hans rströmmande beundran. Men det lider intet vel, att han var en rättrådig natur, som älskade ningen och dygden — och därför är det ppast ett godt tecken att vara föremål för hans de. Dessutom var S. utrustad med en så säll- iakttagelseförmåga, att han trots personlig vilja, nästan omedvetet, skapade sanna por- tt. Med lefvande åskådlighet återger han per- rnas yttre och låter oss på samma gång ana en bakom. Han söker alltid framställa orsa- na till personernas handlingar och deras följ- . Hans porträtt af Ludvig XIV, Condé, Luxem- rg m. fl. äro också berömda, liksom den be- fulla teckningen af hertiginnan af Bourgogne. det är icke endast personerna, som han målar ett oöfverträffligt sätt, utan alla dessa drag och drag om små eller stora fördelar, alla dessa liga intriger, som tyckas utgöra människolif- s summa, har han framställt och utredt med ett sterskap, som kan jämföras blott med Balzacs. entligen är det endast hofvet han skildrar — ngen gång med detaljer och porträtt af per- er, som ej längre intressera —, men denna dring växer i själfva verket ut till en målning l hela det dåtida Frankrike: Ludvigs egoism, betsmännens falhet, de stora krigens fördärf- net, finansernas förtviflade tillstånd, böndernas hörda betryck. Ingenstädes får man kanske en tydlig föreställning om Frankrikes förfall, enstädes anar man så katastrofens närhet. S:s åk är visserligen ej otadligt; men han är likväl framstående skriftställare, som verkar genom ryckets öfverraskande träffsäkerhet och nyhet. ord af honom målar ofta helt personen eller uationen. Allt som allt ega dessa memoarer knappast något motstycke, och S. är en af de störste människoskildrare, som någonsin funnits. Hans skildringar bokstafligen myllra af lif. — Efter S:s död lade regeringen beslag på hans papper (omkr. 280 foliobind) och undangömde dem i utrikesministeriet, men Ludvig XVIII återlämnade dem till familjen. Långt förut hade åtskilligt af dem befordrats till trycket. De första upplagorna voro ännu mycket ofullständiga och förvanskade: *L'observateur véridique ou mémoires de M. le duc de Saint Simon sur le règne de Louis XIV et sur les premières années du règne suivant* (3 bd, 1788); *Supplément* (1789), båda utg. af Soulavie; *Oeuvres complètes de Louis de S. S.* (13 bd, 1791), *Mémoires du duc de S. S.* (6 bd, 1818, utg. af F. Laurent; ny uppl. af Hivert, 1826). Den första autentiska och fullständiga uppl., fast efter ett dåligt manuskript, var *Mémoires complets du duc de S. S. sur le siècle de Louis XIV et la régence par M. le marquis de Saint Simon* (21 bd, 1829—30). Chéruel utgaf den första kritiska uppl.: *Mémoires du duc de S. S.* (20 bd, 1856—58; ny uppl. i 22 bd 1873—86) och A. de Boislisle en annan (19 bd, 1879—1906); A. de Boislisle utgaf *Fragments inédits de S. S.* (1880) och P. Faguère, *Écrits inédits de S. S.* (8 bd, 1881—92). — Litt.: Sainte-Beuve, "Causeries du lundi" (bd III, XV) och "Nouveaux lundis" (X), A. Chéruel, "S.-S. considéré comme historien de Louis XIV" (1865), "Notice sur la vie et les mémoires de S. S." (1876) och "S. S. et l'abbé Dubois", A. Baschet, "Le duc de S. S., son cabinet et l'historique de ses manuscripts" (1874), och G. Boissier, "S.-S." (1892). E. Pilastre har utgett "Lexique sommaire de la langue de S. S." (1905).

2. Claude Henri de Rouvroy, grefve de S., släkting till den föregående, socialistisk föregångsman, f. 17 okt. 1760 i Paris, d. där 19 maj 1825, uppfostrades en tid under ledning af d'Alembert, som uppmuntrade hans böjelse för filosofiska spekulationer. Vid 17 års ålder vorden officer, följde han Bouillé till Nord-Amerika och deltog som Lafayettes adjutant med utmärkelse i frihetskriget, tills han 1782 tillfångatogs; han frigafs först efter fredsslutet 1783. S:s familj ansåg sig genom den grefliga ätten af Vermandois

anhärstamma från Karl den store; en mäktig ankänsla utmärkte tidigt S., hvars ärelystna planer på att bli en världsbehärskande filosof befordrades af en yppig fantasi. Medan han ännu var kvar i Amerika efter sin frigifning, föreslog han mexikanska regeringen att medelst en kanal genomskära Panamanäset. Hemkommen, utnämndes han till öfverste, men lämnade snart nog krigstjänsten för att "arbeta på civilisationens byggnad". Han sökte i Holland åvägabringa en expedition mot de brittisk-ostindiska kolonierna och arbetade i

Tryckt den 17/4 16

Spanien för en kanal mellan Madrid och hafvet. Under skräckregeringen hölls han som adelsman nära ett år i fängelse. Sedan han genom revolutionen förlorat sin förmögenhet, sökte och lyckades han i viss mån förvärfva sig en ny sådan genom spekulationer i nationalgods. Men denna smälte snart bort. Han hängaf sig åt ett luxuöst lif — för att fullända sina studier af det jordiska — och utvecklade mycken frikostighet mot lärde och konstnärer. Slutligen råkade han i nöd; han togs då om hand och understöddes under åren 1806—10 af en sin förutvarande tjänare Diard. Nya perioder af nöd kommo. Släktingar och vänner hjäpte honom. Och slutligen egnades honom en vänlig omsorg af den judiske bankiren Olinde Rodrigues. Efter en sålunda jämförelsevis bekymmerfri lefnadsafton dog han, omgifven af några honom svärmiskt hängifna lärjungar, hvilka betraktade honom som en ny Messias. — Hans litterära alstringsperiod sammanfaller egentligen med hans fattigdomsperiod. Hans första skrifter voro *Lettre d'un habitant de Genève* (1802) och *Introduction aux travaux scientifiques du 19:me siècle* (1808). Sedan kom den politiska flygskriften *Réorganisation de la société européenne* (1814), hvari S., hvars hopp sträckte sig till en ”sammanslutning af alla människor på hela jordens yta”, framlade planen om upprättandet af ett gemensamt parlament för de europeiska staterna, men med bibehållande af den nationella självständigheten. Den mera socialfilosofiska och ekonomiska författarverksamheten tog nu vid och inleddes af *L'industrie* (4 bd, 1817—18) — en serie utkast och samtal, vid hvilkas utarbetande han biträddes af några bland sina lärjungar, såsom Aug. Thierry (se d. o.) och Aug. Comte (se d. o.). Därefter uppsatte han tidskriften ”L'organisateur” (1819—20, återupptagen af hans lärjungar och utg. 1829—31); dennas första häfte innehöll hans *Parabole politique*, som väckte oerhördt uppseende genom det däri gjorda uttalandet att, om Frankrike på en och samma dag förlorade ”konungens herr broder” (och sedan anges den k. familjens alla medlemmar), de högste civile och andlige ämbetsmännen, de rikaste godsegarna och andra af landets yppersta män till ett antal af 30,000, så skulle denna förlust ej drabba riket så hårdt, verka så försvagande för utvecklingen, som om det förlorade 50 af sina främsta läkare, 50 af sina främsta kirurger etc., 50 af sina främsta bankmän, 200 af sina främsta köpmän, 600 af sina främsta jordbrukare, 50 af sina främsta smidesmästare (och därefter räknar han upp de förnämsta näringsfångens representanter). I senare fallet skulle Frankrike bli en kropp utan själ. För denna skrift vardt han åtalad, men frikändes. Efter 1820-talets ingång utgaf han sina två betydelsefullaste socialekonomiska arbeten, nämligen *Du système industriel* (1821—22) och *Catéchisme des industriels* (1823—24; i tredje häftet, ”Système de politique positive”, anses Comte ha framlagt det första utkastet till sin filosofiska lära). I ett anfall af förtviflan, alstradt af ekonomiska svårigheter, sökte S. 1823 skjuta sig; resultatet blef endast, att ena ögat förlorades. I den mån han hämtade sig, samlade han sina sista krafter för att utveckla den religiösa ståndpunkt, till hvilken han, den forne motståndaren till teologiska och metafysiska åskådningar, drifvits; frukten däraf framträdde i *Nouveau christianisme* (1825), i hvilket icke helt afslutade arbete S. utgår från tron på Gud, men samtidigt önskar från kristendomen bortrensa de dogmer och utväxter, som vidlåda den både i dess katolska och protestantiska skick. Denna ”nya kristendom”, till sitt förenklade innehåll sammanfallande med den ursprungliga läran om brödrasinne och barmhärtighet, skulle som hufvudprincip uppställa: hela samhället bör eftersträfva förbättring i de fattigaste klassernas fysiska och andliga tillvaro. Samhället bör organiseras på så sätt, att detta syfte bäst förverkligas. (S:s betydelsefullaste arbeten utgåfvos 1832 i 2 vol. af O. Rodrigues under titeln *Oeuvres de S.-S.*) — Utgångspunkten för hela S:s samhälleliga reformplan var nödvändigheten af mänsklighetens intellektuella religiösa, moraliska, politiska och ekonomiska pånyttfödelse. En ny samhällsregim skulle åvägabringas, nämligen *industriens*: i detta begrepp innefattade S. allt slags ”nyttigt arbete” inom jordbruk, bergsbruk, handtverk och manufakturväsen, handel samt vetenskap och konst. Denna regim skulle förenas med en samhällsordning, uppbyggd uteslutande i syfte att befordra det produktiva arbetet, den enda källan till all rikedom. Under denna ”industriella” samhällsregim skulle indelningen i adels-, borgar- och prästestånd försvinna. Här komme att räknas med endast två klasser, nämligen arbetande och icke-arbetande eller, som S. uttryckte sig, bin och getingar. Den sistnämnda kategorien skulle utrotas. Den arbetande klassen omfattade kroppsarbetare, jordbrukare, industriidkare, handlande, bankirer, lärde och konstnärer. Mellan dessa grupper skulle ingen annan gränsskillnad råda än den, som hade sin grund i arbetet och förmågan. Den lagstiftande och verkställande maktens uppgift i detta nya samhälle skulle begränsas till att skydda arbetarna från lättingarnas improduktiva handlingar samt att upprätthålla trygghet och frihet för produktionen. Intill denna punkt företräder S. näppeligen något annat än en utpräglad ekonomisk liberalism, förenad med en modifierad politisk sådan: folksuveränitetens breda princip hade i honom ingen anhängare. Men så skrider han långt utöfver liberalismens råmärken, då han föreslår, att den politiska statsmakten skall ersättas af en ekonomisk sådan, att samhällsorganisationen skall utdanas efter det industriella företagets mönster och att nationerna skola förvandlas till väldiga producentföreningar, ledda af stora affärschefer, med det enda syftemålet att blomstra genom det fredliga arbetet för en positiv nytta åt det stora flertalet af människor. Mot den privata eganderätten uppträdde aldrig S., om man bortser från en enstaka passus om jordeganderätten. Han ansåg kapitalet, såsom detta definierats af de klassiske nationalekonomerna, ha rätt till andel af produktionsresultatet lika väl som arbetet. Men samtidigt gaf han i sin sträfvan efter en harmonisering af det ekonomiska samhällslifvet åt arbetarfrågan dess roll som nutidens fundamentala problem (Muckle). — Som S:s mest betydande rent vetenskapliga gärning betecknar

inumera hans framställning af samhällsförhål-
inas historia såsom till sitt innehåll särskildt
mnd af det ekonomiskt tekniska lifvets utveck-
n med åtföljande sociala konflikter och klass-
). Härvidlag blef han en föregångare till Marx
liennes materialistiska historieuppfattning.
ilt mäktiga inflytande, som S. utöfvat på socia-
kt och socialreformistiskt tänkande sedan snart
tra år tillbaka, är mindre ett omedelbart
tat af hans relativt föga lästa skrifter än
nmedelbart sådant genom hans lärjungar. Af
. äro redan nämnda Comte och Thierry (''S:s
itivson''), men båda två gingo snart sina
vägar. Till den egentliga kretsen af lär-
nar, som efter mästarens död slöto sig sam-
och utgåfvo tidskriften ''Producteur'' (1825
), hörde, jämte den omförmälde Rodrigues,
och främst A. Bazard (se d. o.) och Prosper
ntin (se d. o.) samt vidare åtskilliga unga
. hvilka sedermera gjorde sig med berömdhet
nde på olika områden af kulturlifvet, såsom
båda finansmännen bröderna Péreire (se d. o.),
längre fram som utprägladt liberal natio-
konom kände M. Chevalier, socialfilosoferna
nez och P. Leroux, politikern L. H. Carnot,
lbyggaren Ferd. de Lesseps, kompositören Fé-
n David, författaren Léon Halévy (se dessa
m. fl. Framför allt inlade Bazard och En-
in stora förtjänster om sammanfattningen och
cklingen af de idéer, som voro nedlagda i
styckevis geniala, men fragmentariska fram-
ning. Sedan Bazard i offentliga föreläsningar
glödande vältalighet utvecklat den nya läran,
af gruppen två band under titeln *Exposition la doctrine de S.-S.* (1829—30). Andra
det har ett filosofiskt och moraliskt inne-
., medan det första utgör en framställning af
ans ekonomiska och sociala grundsatser (''ett
den moderna socialismens märkligaste doku-
t'', enligt A. Menger). Härmed framträdde
i n t - s i m o n i s m e n med sitt socialekonomi-
och mystiskt religiösa innehåll. Genom Enfan-
starka inflytande fick detta religiöst mystiska
sensualistiska element alltför vidsträckt ut-
nme. Redan från början hade sammanslutnin-
haft en ordensmässig karaktär med grader,
er, bröder o. s. v., och den inrättade sig allt-
r efter en hierarkisk ordning, öfverensstäm-
nde med den teokratiska anstrykning, som sko-
ville ge statsmakten. Sedan Bazard dragit sig
bbaka, blef Enfantin ensam ''öfverste präst'' för
dskapet, som, bestående af ett fyrtiotal perso-
, 1831 flyttade in i en byggnad i Ménilmon-
t och från detta ''familjens'' hem fortsatte
ifningen af tidningen ''Le globe'' (1829—32).
er den förkunnelse Enfantin utvecklat om brö-
a- och gemenskapsprincipernas utsträckande till
hållandet mellan könen och om köttets emanci-
tion samt efter hans påfund om en s. k. uppen-
relsekvinna vid hans, öfversteprästens, sida, upp-
te regeringen 1832 sällskapet såsom olagligt;
fantin och fyra andra medlemmar af sällskapet
mdes till en tids fängelse.

Mellan S. och saint-simonismen råder en väsent-
; skillnad. Lärofadern kom egentligen aldrig
ver motsättningen mellan de i vidsträckt mening
rbetande och de icke-arbetande klasserna (de senare inneslutande adels-, präst- och ämbetsstånden); och såsom de viktigaste socialpolitiska reformerna uppställde han *rätten till arbete* samt invaliders försörjning af staten. Lärjungarna togo däremot steget ut och förkunnade en socialistisk lära, betecknad som ''den första, den mest vältaliga och den mest genomträngande framställningen af de känslor och idéer, hvilka konstituera 19:e årh:s socialism'' (Rist). Hvad saint-simonismen vill afskaffa, är den arbetslösa inkomsten, skördad genom exploatering af andras arbete. Denna exploateringsteori tar i deras skrifter gestalten af ''en väldig historisk-filosofisk konstruktion'' (Tugan-Baranowsky). Men samma exploateringsdoktrin ställes icke af dem i organisk förbindelse med någon värdelära eller med någon intressemotsättning mellan företagar- och arbetarklasserna, utan grundas på åtskillnaden mellan inkomst af arbete och af förmögenhet. Den förra — inkomst af allt slags arbete, fysiskt och intellektuellt, dagakarlens och företagarens — är den legitima; den senare — i form af ränta, hyra och arrende — den illegitima, alstrad genom exploatering. Vägen ur det nuvarande samhällstillståndet till ett sådant, som närmast kan betecknas som centralistisk socialism l. kollektivism, skall gå öfver upphäfvandet af den enskilda arfsrätten (''födselns hasard''). Staten skall bli den enda arftagaren. Småningom i besittning af alla arbetsverktyg, skall staten, organiserad som ett stort bankföretag, men med hierarkisk karaktär, sörja för dessa verktygs användning till största möjliga båtnad för samhället i enlighet med principen: af enhvar skall kräfvas ett arbete i öfverensstämmelse med hans förmåga, och åt enhvar skall öfverlämnas en inkomstdel i öfverensstämmelse med resultatet af hans arbete. Produktionens ledning af chefer eller öfverlägsna personligheter skisserades ganska vagt. — I anslutning till lärofaderns historiska åskådning står lärjungarnas teoretiskt viktiga häfdande af den privata eganderätten som ett socialt faktum, liksom alla andra sociala fakta, underkastadt utvecklingens lag. Litt.: Warschauer, ''S.-S. und der saint-simonismus'' (1892), Dumas, ''Psychologie de deux messies positivistes: S.-S. et A. Comte'' (1905), Muckle, ''Henri de S.-S.'' (1908). Jfr A. Menger, ''Das recht auf den vollen arbeitsertrag'' (4:e uppl. 1910), M. Tugan-Baranowsky, ''Der moderne sozialismus'' (1908), Gide och Rist, ''Histoire des doctrines économiques'' (s. å.), och Steffen, ''Den materialistiska historieuppfattningen före Marx'' (1913). Om saint-simonisternas inflytande på J. St. Mill se dennes ''Autobiography'' (1873). Rörande inflytelserna i Sverige se G. H:son Holmberg, ''Socialismen i Sverige 1770—1886'' (1913), och I. Wennerström, ''Svenska utopister'' (s. å.). 1. J. M. 2. E. H. T.

Saint-Sulpicekongregationen [säsylpi's-], en kongregation af präster med ändamål att utbilda ett för själavård dugligt prästerskap, grundlades 1642 i Paris af kyrkoherden i S:t Sulpice J e a n J a c q u e s O l i e r (f. 1608, d. 1657) och fick stort inflytande. Dess Grande-Séminaire i S:t Sulpice blef mönster för prästseminarierna. Under franska revolutionen skingrades den, och en del flyttade öfver till Baltimore. I Frankrike samla-

des kongregationen från 1802 åter af den som skriftställare bekante generalsuperiorn Jacques André Emery (f. 1732, d. 1811) och nådde ny blomstring, till dess föreningslagen 1901 upplöste den; 1906 fördrefvos sulpicianerna äfven från Grande-Séminaire. Nu verka de, omkr. 300 medlemmar, i Nord-Amerika. Se Méric, "Emery" (5:e uppl. 1895), G. M. de Fruges, "Olier" (1905), G. Letourneau, "La mission d'Olier" (s. å.), Heimbucher, "Orden und kongregationen" (III; 2:a uppl. 1907), F. Monier, "Vie d'Olier" I (1914), och H. Joly, "La compagnie de S. Sulpice" (s. å.). Hj. H—t.

Saint Thomas [sənt tå'məs], stad i Ontario (Canada), vid Kettle creeks utlopp i Eriesjön. 14,054 inv. (1911). Tillverkning af maskiner och vagnar. Liflig handel. College för kvinnor. J. F. N.

Saint-Thomas, fransk [sätåma'] och engelsk [sənt tå'məs] namnform för Sankt Thomas (se Dansk-västindiska öarna).

Saint Thomas' mount [sənt tå'məs mau'nt], militärisk förstad till Madras i Indien (distriktet Chengalpat), med stark garnison. Portugisisk kyrka, byggd 1547 på den plats, där portugiserna funno ett kors med pehleviinskrift från 600- eller 700-talet, hvilket ansågs vara rest öfver aposteln Tomas, men som enligt Burnell härstammar från en förut på platsen befintlig kristen församling. 15,571 inv. (1901). (J. F. N.)

Saint Thomas-the-Apostle [sənt tå'məs thi əpå'sl], förstad till Exeter (se d. o.).

Saint-Trojan-les-bains [sätrå∫ã'läbã'], badort på franska ön Olérons östkust.

Saint-Trond [sätrã'], fla. *Sint Truiden* [tröjden], stad i belgiska prov. Limburg, vid järnbanan Hasselt—Landen. 15,116 inv. (1904). S. har 7 kyrkor, mellanskola, prästseminarium, lärarseminarium; tillverkning af spetsar, socker, tobaksvaror, läder och bränvin. — Vid S. besegrades fransmännen af österrikarna 1793. J. F. N.

Saint-Tropez [sätråpä's], stad i franska dep. Var (Provence), vid en vik af Medelhafvet. 3,164 inv. (1901). Staden, som försvaras af ett citadell, har skeppsvarf, tillverkning af kork och bränvin. Sardin-, ansjovis- och korallfiske samt tonfiskfångst. Besökta hafsbad. Det anses motsvara den massiliska hamnen *Athenopolis*. (J. F. N.)

Saint Ubes [sənt jō'bš], engelskt namn på staden Setúbal.

Saint-Vaast-La-Hougue [sävästlao'g], stad i franska dep. Manche (Normandie), vid La Manche, på östra kusten af halfön Cotentin. 2,672 inv. (1901). Utmärkt hamn, skyddad af tre fort. Sill-, kabeljo-, makrill- och ostronfångst. Efter denna stad har sjöslaget vid la Hougue (la Hogue) 29—30 maj 1692 fått sitt namn. (J. F. N.)

Saint-Valery-en-Caux [sävalriäkå], hamnstad vid la Manche, franska dep. Seine-inférieure (Normandie). 3,396 inv. (1901). Handelsdomstol. Sodafabriker, sillrökerier. Fiske och ostronodling. Hafsbad. (J. F. N.)

Saint-Valery-sur-Somme [sävalrīsyrså'm], stad i franska dep. Somme (Picardie), nära floden Sommes utlopp i La Manche. 3,331 inv. (1901). S. är genom en bibana förenadt med järnvägslinjen Paris—Boulogne. Handelsdomstol. Navigationsskola. Skeppsbyggeri. Handel med segelduk. Hafsbad. I S:s hamn inskeppade sig Vilhelm Eröfraren 1066 till England. (J. F. N.)

Saint-Vallier [sävaljē], Charles Raymond de la Croix de Chevrières, grefve, fransk diplomat, f. 12 sept. 1833, d. 4 febr. 1886, blef 1860 legationssekreterare i Konstantinopel, 1866 kabinettschef i utrikesministeriet och var 1868—70 fransk minister i Stuttgart. Han sökte motarbeta krigsutbrottet 1870 och framhöll starkt hopplösheten för Frankrike att lita på hjälp från Syd-Tyskland. Efter kriget blef han generalkommissarie vid tyska ockupationsarmén och ledde med skicklighet ordnandet af krigsskadeersättningen. 1876 valdes han till senator i dep. Aisne och omvaldes 1885. 1877—81 var han ambassadör i Berlin och deltog som sådan i Berlinkongressen 1878. E. A—t.

Saint-Victor [säviktår], Paul Jacques Raymond Bins, grefve de S., fransk skriftställare, f. 1827, d. 1881, medarbetade som kritiker i flera tidningar under andra kejsardömet. Flera af hans artiklar samlades i på sin tid för sina stilistiska egenskaper rätt högt uppskattade böcker, bland hvilka kunna nämnas *Hommes et dieux* (3 bd, 1868; 4:e uppl. 1872, öfv. 1880), *Les femmes de Goethe* (1869), *Barbares et bandits* (1871), *Les deux masques* (3 bd, 1880—83). Efter hans död samarbetade man föga lyckligt flera af hans ej utgifna artiklar på samma sätt i bokform. Han uppträdde äfven som teaterkritiker. Se Deljant, "Paul de S." (1887). J. M.

Saint Vincent [sənt vi'nsənt]. 1. Brittisk ö bland Små Antillerna i Västindien, i Windward-gruppen, 389 kvkm. 41,877 inv (1911), mest svarta. Ön är vulkanisk och har en ännu verksam vulkan, La Soufrière (1,190 m.), med två kratrar, hvilken 1902 i samband med katastrofen på Martinique anställde förskräckliga ödeläggelser i norra delen af ön, hvarvid 1,600 personer lära ha omkommit. Ön upptäcktes 1498 af Columbus och förklarades 1672 för brittisk besittning, men kom först 1763 formligen under England. Socker, bomull, kokosnötter och arrowrot exporteras. Hufvudstad är Kingstown. (Se d. o. 2.) — 2. Ö. Se São Vicente. 1. (J. F. N.)

Saint Vincent [sənt vi'nsənt], benediktinkloster. Se Latrobe.

Saint-Vincent [sävãsã'], fort i franska dep. Basses-Alpes i Ubayedalen, nära ingången till Durancedalen, ligger på en hög klippa och understödes i s. af redutten och defensionskasernen Chaudon, hvarjämte batterierna Ravin de la Tour och Chatelard äro framskjutna åt ö., och s. om dessa ligger fort Colbas till skydd för vägen åt Digne. L. W:son M.

Saint Vincent [sənt vi'nsənt], earl af. Se Jervis, J.

Saint-Vincent [sävãsã'], Jean Baptiste George Marie Bory de, fransk naturforskare. Se Bory de Saint-Vincent.

Saint-Yrieix [sätiriä'. ej -iriä'ks], stad i franska dep. Haute-Vienne (Limousin) vid floden Loue. 3,807 inv. (1911; i hela kommunen 8,205). Collège. En intressant kyrka från 1100-talet. Berömda kaolinbrott, upptäckta 1768. Porslinsfabrik; tillverkning af yllevaror. (J. F. N.)

ipan, ö bland de tyska Marianerna (se .), ligger i södra delen af ögruppen och s från den närliggande Tinian genom ett och farligt sund. Areal 130 kvkm., längd 22 och bredd 11 km. Ön genomdrages af en in-550 m. hög, vulkanisk bergskedja, som dock är betäckt af korallkalk, hvilken stupar brant vet i ö., men i s. och v. lämnar utrymme för bygder. Korallref omge ön, men genom dessa ett par kanaler till öns två hamnar, Tanápag och Laulau i s., båda af ringa värde. Be-ingen, som 1904 var 897 pers., består mest flyttade från Karolinerna. Tyskarnas antal var 7, dessutom 3 spanjorer och 3 sydamerika-45 japaner och några få infödingar från andra rhafsöar. Hufvudstad för S. och för hela ppen är Garápan. Jfr H. Seidel, "S., die tinsel der deutschen Marianen" (i "Globus",). J. F. N.

ais, fordom hufvudstad i Nedre Egypten, var get på samma plats som den nuv. byn Sa-el-er, vid Nilens s. k. Rosette-arm. Endast obe-ga ruiner efter de staden omgifvande murarna s numera kvar. Staden var sedan urminnes tid för den egyptiska prästvisdomen och hade sin stringstid efter 8:e årh. f. Kr., under de saiti-dynastiernas regering (se Egypten, sp. 1483). Den egde ett praktfullt, af en gräfd sjö änsadt och åt gudinnan Neit helgadt tempel, lär ha hyst Osiris' grafvård och faraonernas var. Den af Herodotos beskrifna "heliga sjön" nnu väl bibehållen. Den "beslöjade gudabilden is" är en grekisk legend. (J. F. N.)

aisän-nor (mongol. *Dsaisang*; kalm. *Kungchatu-ry. Korsana*), sjö i rysk-sibiriska prov. Semi-tinsk, n. om Tarbagatai-kedjan, 413 m. ö. h. 32 kvkm., omkr. 100 km. lång, 22—65 km. l, men af ringa djup. Sjön, som har låga, piga stränder, genomflytes af floden Irtysj. Den ofantligt rik på fisk, särskildt på lax och (J. F. N.)

aisang. Se Mongolerna, sp. 907.

aison [säsä'], fr. Se Säsong.

aisset [sässä'], Émile, fransk filosof, f. 1814, 1863, professor i Paris, var en bland Cousins ungar och tillhörde den spiritualistiska skolan, m hvilken han var den främste representanten religionsfilosofien. Han bekämpade panteismen försvarade läran om Guds personlighet. Hans igaste skrifter voro *Essai de philosophie reli-use* (1859; 3:e uppl. 1862), *L'âme et la vie* 33) och *Le scepticisme* (1865; 2:a uppl. 7). S—e.

aitafe'rnes (Saitafarnes), konung, i 1:a eller årh. e. Kr., i det skytiska riket, på norra ten af Svarta hafvet och granne till de grekiska nierna på Krim. — S:s namn är förknippadt med af de djärfvaste falsarier, som historien vet. 1896 öptes för 200,000 frcs af Louvremuseet från en k guldsmed en rikt smyckad tiara af rent guld l en inskrift, som upplyste, att tiaran var en he-sgåfva från staden Olbia till S. Medan tiaran somliga högeligen prisades för skönhet och väl-aradt skick, drogo andra, såsom A. Furtwängler ünchen och Veselovskij i Petersburg, dess äkthet tarkt tvifvelsmål. 1903 fann Clermont-Ganneau, tiaran är ett modernt arbete af en rysk guld-smed Rachumovskij, som själf erkände och be-visade detta. J. C

"Saitafernes' tiara".

Saitjar (Zaječar), stad i Serbien, vid floden Timok. Omkr. 5,000 inv. Osman pascha vann där en seger öfver serberna 7 aug. 1878. (J. F. N.)

Sä'itschick, Robert M., tysk författare af rysk börd, f. 24 april 1867 i Litauen, filos. doktor, titulärprofessor, docent i litteraturhistoria och ryska språket vid handelshögskolan i Köln, har gjort sig känd genom ett antal litteraturanalytiska och filosofiska arbeten af idealistisk läggning, bl. a. *Die weltanschauung Dostojewskis und Tolstoys* (1892), *Meister der schweizerischen dichtung des 19. jahrhunderts* (1894), *Goethes charakter* (1898), *Aus der tiefe* (1899), *Genie und charakter* (1900), *Menschen und kunst der italienischen renaissance* (1903—04), *Französische skeptiker* (1906), *Quid est veritas?* (1907), *Deutsche skeptiker* (s. å.), *Wirklichkeit und vollendung* (1911) och *Der mensch und sein ziel* (1914).

Sa'ivo, Saivo-guole, -lodde, -neida, -olmai, -sarva, -tjatse. Se Mytologi (lapsk), sp. 174.

Sajäma (Sahama), bergstopp. Se Amerika, sp. 782.

Sajäner, sibiriskt folk. Se Kojbaler.

Sajanska berget, en smal bergsträcka på gränsen mellan Mongoliet och Sibirien, utgörande en östlig fortsättning af Altai-systemet. På den norra sluttningen är denna bergsträcka tätt skogbevuxen, på den södra däremot kal. Den genombrytes af floden Jenisej. Högsta punkten, Munko-Sardyk, är 3,490 m. Passhöjden är i östra delen mycket hög (Tengysspasset 2,280 m., Mongolpasset 1,980 m., Mustagpasset 2,280 m.), men sjunker i den lägre västra delen. Invånarna, som lifnära sig med jakt, tillhöra en utdöende folk-stam af tatariskt ursprung (sojoterna). (J. F. N.)

Sajontjko'vskaja, en mindre riktig skrifform för Zaiontjkovskaja (se d. o.).

S. A. K., förk. för *Stormäktigste allernådigste konung*.

Sak, *jur.* 1. Dels det materiella rättsförhållande, hvarom processas, dels själfva processen. Se f. ö. Mål 1. — 2. Se Sakrätt 1. 1. E. K.

Saka, Saker (sanskr. *çaka*), ett i den iranska samt den indiska historien omkr. Kr. f. starkt framträdande folk (resp. grupper af folk), hvars identifiering och historiska plats är synnerligen svår att bestämma. Tidigast förekommer ett folknamn *Saka* i de fornpersiska (Akemenid-)inskrifterna, brukadt om hvad man plägar sammanfatta under namnet skyter (se d. o.). En del af dessa saker (skyter) var säkert af ariskt ursprung och hade sina boplatser i Central-Asien och omkring Jaxartes (Syr Darja). I 2:a årh. f. Kr. trängdes de af de af hunnerna i rörelse bragte Yueh-tschi mot s. samt besatte landet omkring Hilmend-floden, hvilket efter dem fick namnet Sākastān, nu Seistan. — Möjligen voro äfven de nämnde Yueh-tschi (”de små Y.”) af sakisk härkomst. I århundradena omkring och efter vår tidräknings början bröto — därtill säkerligen föranledda af mongoliska folks, hunners o. s. v., påträngande rörelser — andra grupper af saker (indo-skyter, Yueh-tschi, äfven förmodligen under namn af *Kusha* eller — med mindre rätt — *Kushana*) från Pamir-trakterna (och Öst-Turkestan) ned i norra och västra Indien och grundlade där ett rike, som egde bestånd ett eller annat århundrade. Svårt är emellertid att noga bestämma tiden för de första infallen och dynastiernas grundläggning (se Saka-æran). Bland namn, som på inskrifter och mynt förekomma som den första saka- (Kusha-)dynastiens hufvudrepresentanter, må nämnas Kanishka (Kaneshki), Vāsishka, Huvishka och Vāsudeva, som fylla (i succession) 95 år. Bland dem är i synnerhet Kanishka berömd som en mäktig härskare samt främjare af buddismen. Han gäller bland de nordlige buddisterna som deras förnämste troshjälte, liksom Açoka bland de sydlige. Under Kanishkas tid hölls det s. k. 4:e konsiliet (i Jālandhara i Kashmir), hvarmed definitivt genomfördes den redan genom det 3:e konsiliet (i Pāṭaliputra 245 f. Kr.) började splittringen i hvad man är van att med något oegentliga namn beteckna som nordlig och sydlig buddism. Vid Kanishkas hof lefde den berömde diktaren Açvaghosha, hvars ”Buddhacarita” (Buddhas lif) är det äldsta till vår tid bevarade konsteposet. — Om också saka bildade riken i norra Indien, synas de dock under 1:a halfva årtusendet e. Kr. fortfarande ha behärskat framför allt Kashmir och angränsande nordliga trakter. Bland de nya språk, som upptäckts vid de storartade utgräfningar, som under 1900-talets första årtionde företagits i Öst-Turkestan, i Chotan-områdena af M. A. Stein, i Turfan och angränsande orter af preussiska vet. akad:s expeditioner (hvartill komma Steins och Pelliots häpnadsväckande litteraturfynd i Tun-huang 1909), förekommer ett, som man efter hvartannat betecknat med olika namn och senast med termen nordariska (jfr företrädesvis Leumann, ”Zur nordarischen sprache und litteratur”, 1912). Det torde nu vara ställdt utom tvifvel (jfr le Coq i ”Journal of the Royal asiatic society”, 1909; Lüders, ”Die Çakas und die ’nordarische’ sprache”, i ”Sitzungsberichte der königlich preussischen akademie der wissenschaften”, 1912 o. a.), att detta är ett iranskt språk och att det tillhört de i dessa trakter under nämnda tid politiskt och kulturellt härskande sakerna. Rörande detta språk har en hel litteratur nu uppstått; här må utom Leumanns och Lüders’ nyss nämnda arbeten anföras bl. a. Staël von Holstein, ”Tocharisch und die sprache 2”, ”Tocharisch und die sprache 1” (i ”Bulletin de l’Académie impériale des sciences de Saint-Pétersbourg” 1908—09), ”Košano und Yüeh-shih” (i ”Sitzungsberichte d. k. preuss. akad. d. wissenschaften”, 1914); Hörnle, ”The ’unknown languages’ of Eastern Turkestan” (i ”Journal of the Royal asiatic society”, 1910 och 1911), Konow, ”Vedic ’Dasyu’, Toxri ’Dahā’” (i ”Festschrift Vilhelm Thomsen”, 1912), ”Zwei handschriftenblätter in der alten arischen literatursprache aus chinesisch Turkestan” (i ”Sitzungsberichte d. k. preuss. akad. d. wissenschaften”, 1912) samt en recension af Leumanns ofvan nämnda bok i ”Göttingische gelehrte anzeigen” (1912); Pelliot, ”Un fragment du Suvarṇa-prabhāsasūtra en iranien oriental” (i ”Mémoires de la société de linguistique” 18; 1913); Reichelt, ”Das ’Nordarische’” (i ”Indogermanisches jahrbuch” I, 1913). — Se f. ö. rörande sakerna E. Meyer, ”Geschichte des altertums” (I, 3:e uppl. 1913); Franke, ”Beiträge aus chinesischen quellen zur kenntniss der türkvölker und skythen Zentralasiens” (i ”Abhandlungen d. k. preuss. akad. d. wissenschaften”, 1904) samt de ofvannämnda arbetena rörande språket; äldre litteratur t. ex. hos L. v. Schröder, ”Indiens literatur und cultur” (1887). K. F. J.

Saka-æran (Çaka-æran), en i Indien jämte andra gängse tidräkning, som är benämnd efter de i nordvästra Indien i början af vår tidräkning härskande sakerna (se Saka). Osäkerhet råder om, när æran bör anses börja. 1. År 78 antingen f. eller e. Kr. har angetts som begynnelseår. Det vanligaste antagandet går ut därpå, att Kanishkas kröningsår 78 e. Kr. skulle beteckna ærans begynnelse. En annan tradition låter Çālivāhana till minne af en sin seger öfver indoskyterna (Çaka) instifta çaka-æran. — 2. Ærans början bör förläggas tidigast till 130 e. Kr. — 3. Æran är identifierad med Mālava-Vikrama-æran med begynnelseår 57 f. Kr. — Bland viktigare nyare litteratur må nämnas v. Sallet, ”Die nachfolger Alexanders des grossen in Baktrien und Indien” (i ”Zeitschrift für numismatik”, bd 6—7); Oldenberg, ”Über die datierung der älteren indischen münz- und inschriftenreihen” (ibid., bd 8), ”Zur frage nach der ära des Kanishka” (i ”Nachrichten der Göttingischen gesellschaft der wissenschaften”, 1911), M. Müller, ”Indien in seiner weltgeschichtlichen bedeutung” (1885); v. Schröder, ”Indiens literatur und cultur” (1887); Lüders, ”Zur inschrift von Ara” (”Epigraphische beiträge” i ”Sitzungsberichte d. k. preuss. akad. d. wissenschaften”, 1912). K. F. J.

Sakai. 1. Hufvudstad i japanska prov. Idzumi, på sydvästra kusten af ön Hondo s. om Osaka. 61,103 inv. (1908). Tillverkning af tegel och andra lervaror, gevär m. m. Silkesodling. S. var i äldre tid Japans förnämsta handelsstad, men måste vika för Osaka i början af 1600-talet. — 2. Hamnstad till Fukui (se d. o.). — 3. Folk i det inre af halfön Malakka (se d. o.). 1. J. F. N.

kalāva, folkstammar. Se Afrika (pl. Afri-ka folk) och Madagaskar, sp. 395.

kalin Ula Koton, kinesisk stad. Se Aigun.

aka'ria (forntidens *Sanga'rios*), flod i Mindre n, upprinner 45 km. ö. om Kutaia, n. ö. om m Karahisar, flyter hufvudsakligen i nordlig iing och utflyter i Svarta hafvet, i närheten ndshirly. Dess största biflod är Pursak (Thym- . Floden är mycket vattenrik, men ej segel- Längd 400 km. (J. F. N.)

akarias l. Sacharja (hebr. *Secharjáh*, n, d. v. s. Jahvéh l. Jehováh, tänker på"), vanligt israelitiskt namn, som bäres af omkr. personer i bibeln. Den märkligaste bland dem en näst siste af de 12 s. k. mindre profeterna, egen uppgift i sin profetiska bok, kap. 1: 1, 7, till Berekja och sonson till prästen Iddo, alltså prästerlig släkt. Född under den babyloniska genskapen, synes han vid unga år ha medföljt skara, som under Serubbabel 536 f. Kr. åter- ie hem. Hans profetiska uppträdande inföll er Dareios Hystaspes' 2:a regeringsår, d. v. s. r. 519. då han jämte profeten Haggai uppma- e sina landsmän att återupptaga det afbrutna pelbyggandet. Den profetiska bok, som bär s namn, sönderfaller i två till stil och innehåll ket olika hufvudafdelningar, kap. 1—8 och . 9—14. Blott den förra torde ha S. till för- are, ehuru flera exegeter försvara hans författ- skap äfven till den andra afdelningen. Den a afdelningen innehåller till större delen pro- ska syner och slutar med en förutsägelse om usalems och dess tempels framtida betydelse för lningarnas omvändelse. Den senare afdelningen ehåller några af gamla testamentets mest bety- sefulla messianska profetior. Måhända är denna elning äldre än den förra, förskrifvande sig från gon profet före den babyloniska exilen. Man har sat på någon af de äldre profeterna af samma mn (se nedan). Andra hålla före, att Jeremia är fattaren, hufvudsakligen på grund af Matt. 27: 9.

Bland öfriga i bibeln förekommande personer dd namnet S. må nämnas: 1) En präst och profet der judakonungen Joas' tid (2 Krön. 24: 20 f.). n var son till öfversteprästen Jojada och blef sin botpredikan på konungens befallning stenad tempelförgården omkr. 838 f. Kr. Möjligen är t denne S., som åsyftas i Matt. 23: 35. 2) En ofet under judakonungen Usias tid, omkr. 810—8 (2 Krön. 26: 5). 3) En konung i Israels rike, n till Jerobeam II och siste ättlingen af Jehus s. Antagligen besteg han tronen omkr. 759 f. ., men han mördades efter en sex månaders dlös regering (2 Kon. 14: 29; 15: 8—12). 4) En m man, son till Berekja, under judakonungen as' tid (omkr. 743—728), omtalad i Es. 8: 2.

En präst af Abias prästerliga tjänsteafdelning, hannes döparens fader (Luk. 1: 5 f.). Enligt en okryfisk sägen skall han ha blifvit mördad af nung Herodes på tempelförgården. J. P.

Sakarias, påfve 741—752, af samma grekiska läkt som företrädaren, Gregorius III. Genom att sitt bifall till den siste merovingiske konungens, hilderik III:s, afsättning och Pippins uppstigande å tronen lade han grunden till frankiska rikets och ankiska kyrkans nära förbindelse med Rom, en rbindelse, som sedermera blef af så stor betydelse för påfvekyrkan. Med klokhet förstod S. att skydda romerska stolens intressen gentemot de besvärlige langobarderna. J. P.

Saka'ta. 1. Stad i japanska prov. Ugo, på västkusten af norra Hondo, vid mynningen af Mogamigava. 21,937 inv. (1898). Betydlig handel. — 2. Se Fukui. 1. (J. F. N.)

Sakataly'. 1. Förvaltningsområde i ryska guv. Tiflis, Transkaukasien, på södra sluttningen af Kaukasus. 3,986 kvkm. 73,348 inv. (1904), lesger och tatarer. Landet är väl bevattnadt och fruktbart. — 2. Hufvudstad i ofvannämnda område. 3,046 inv. (1904). 1o. 2. J. F. N

Sakatu. Se Sokoto.

Saké, Risvin, ett i Japan allmänt begagnadt vinliknande njutningsmedel, som innehåller 9—15 proc. alkohol. Man framställer det genom att låta koji (se Soja) inverka på kokt ris, hvars stärkelse därigenom försockras. Af det på detta sätt mältade riset framställes sedan enligt tjockmäskmetoden en vört, som förjäses. Saké drickes i allmänhet varmt till måltiderna. I Japan finnas omkr. 20,000 bryggerier med en tillverkning af 680 mill. liter saké. Se bl. a. Bildt, "Japonica", s. 57. G. L—m.

Sakegare, *jur.*, part i rättegång.

Saker. 1. *Jur.* Se Sakrätt. — 2. *Med.* Se Menstruation.

Saker, folkstam. Se Saka.

Sakförare, person, som för annans talan i rättegång. Se Advokat och Rättegångsfullmäktig. E. K.

Saki l. Sakiz-Adasi, ö. Se Chios.

Sākiyamuni. Se Sakyamuni.

Sakka, *ind. myt.* Se Indra, sp. 577.

Sa'kkalaforsarna i Torne älfs biflod Vittangi älf, ofvanför Sevojokis inlopp, inom Jukkasjärvi socken, Norrbottens län, ha tills. en fallhöjd af 120 m., fördelad på ett större antal fall och forsar på en sträcka af omkr. 10 km., till större delen på kronopark. Medelvattenmängden är 2,3 kbm. i sek., utvecklande alltså 2,760 hkr. Vattenområdet (omkr. 770 kvkm.) utgöres förutom af sjön Vittangi och några småsjöar af de ofantligt stora myrarna Tahkovuoma m. fl., med en sammanlagd ytvidd af omkr. 300 kvkm.

Sakkāra (Saqqara, "sparfhöksnäste"), stad i Egypten, på gränsen till Libyska öknen, i när-

Den uräldsta pyramiden, vid Sakkara (byggd af tegelsten).

heten af ruinerna vid Memfis, 5 km. från Nilen. 4,700 inv. (1897). N. om S. ligger ett väldigt

graffält, som har lämnat de rikaste arkeologiska fynd. Det innehåller bl. a. den i sex våningar byggda 59,6 m. höga pyramiden (se fig.) öfver den urgamle konungen Zoser, vidare pyramiden öfver konungarna från 5:e och 6:e dynastierna, viktiga genom sina religiösa inskrifter, jämte Apis-grafvarna, upptäckta 1851 af Mariette, och vanligen betecknade med namnet Serapeum. Bland andra grafvar må nämnas Mererukas mastaba (se d. o.), som omfattar 31 rum och gångar. Få platser i Egypten ha lämnat forskningen så rikt material som S. J. F. N.

Sakkas, Ammonios. Se Ammonios Sakkas.

Sa'kkola (fi. *Sa'kkula*), imperiellt pastorat af 2:a kl. i Kexholms kontrakt af Nyslotts stift, Finland, Viborgs län, Kexholms härad och domsaga. Areal 399 kvkm. 6,933 inv. (1914), finsktalande. A. G. F.

Sakkunniga, personer med speciell teoretisk kunskap eller praktisk erfarenhet i ett visst ämne. Det har på senare tid blifvit mycket vanligt i Sverige att vid utredning af frågor af politisk, social, vetenskaplig eller teknisk art anlita sakkunniga jämte eller vid sidan af de officiella myndigheter, till hvilkas behandling frågan egentligen hör. 1913 erhöll riksdagen en förteckning öfver sakkunniga, som kallats att biträda statsdepartementen.

Saklega, *jur.* Se Legoaftal.

Saklös, *jur.*, fri från straff eller ansvar, brukades i äldre tider äfven i bet. af fri från privaträttsligt anspråk, från gäld, från klander. V. Sgn.

Sakmära, biflod till Ural fr. h., upprinner n. om berget Aktuba i östra delen af södra Ural och mynnar ut nedanför Orenburg. Längd 694 km. J. F. N.

Saknormer, *jur.*, kallas inom den privat internationella rätten sådana rättsregler i visst lands rättsordning, hvilka materiellt eller i sak ordna ett visst rättsförhållande, under förutsättning att detta förhållande enligt samma lands kollisionsnormer falla under dess rättsordnings kompetens. Saknormerna kunna äfven betecknas som ortsnormer, hvarvid emellertid i motsats härtill kollisionsnormerna anses grundade i internationella öfverenskommelser, hvilket dock ingalunda alltid inträffar. Sammanfattningen af ett lands saknormer såsom å visst förhållande tillämpliga betecknas med uttrycket materialstatut. Rld.

Sakocker, *jur.*, ett genom missbruk af ekonomisk öfvermakt åvägabragt uppskörtande, hvilket (i motsats till kreditocker) eger rum i annan öfverenskommelse än beviljande af kredit, t. ex. köp till oskäligt lågt pris från en oerfaren säljare, upplåtande af husrum till en svårt medtagen vägfarande mot orimligt hög betalning. Se vidare Ocker. Efter mönster från utländsk lagstiftning, särskildt tyska *Bürgerliches gesetzbuch* och schweiziska förbundslagen ang. obligationsrätten 1911, har vår svenska rätt i lagen om aftal och andra rättshandlingar på förmögenhetsrättens område 11 juni 1915, § 31, upptagit sakockret som (civilrättsligt) likställdt med kreditocker. Vare sig sålunda en rättshandling innefattar utfästelse af framtida betalning eller annan prestation eller fråga är om prestation, som fullgöres med samma, skall städse den omständigheten, att "någon begagnat sig af annans trångmål, oförstånd, lättsinne eller beroende ställning i förhållande till honom till att taga eller betinga sig förmåner, hvilka stå i uppenbart missförhållande till det vederlag, som må hafva blifvit erlagdt eller utfäst, eller för hvilka något vederlag icke skall utgå", gälla som anledning för den förfördelade att befrias från rättshandlingens följder: slippa fullgöra utfästelse, återfå hvad som presterats. Äfven om en tredje utöfvat ockret, skall den förfördelade åtnjuta enahanda befrielse, därest den person, gentemot hvilken rättshandlingen företogs, "egde eller bort ega kunskap" om ockret. De förutvarande bestämmelserna om kreditocker, i lagen 14 juni 1901, äro, så vidt gäller den civilrättsliga sidan af ämnet, upphäfda, de straffrättsliga åter stå oförändrade kvar. Sakockret är alltså i och för sig ej straffbart. Med de svenska reglerna öfverensstämmande lagförslag föreligga (sedan 1914) utarbetade i Danmark och Norge. C. G. Bj.

Sakolēva l. Saccolēva, *sjöv.*, ett grekiskt fartyg, som mest förekommer i östra delen af Medelhafvet, där det används till fraktfart och fiske, i synnerhet svampfiske. Tacklingen, som är mycket växlande, synes å närstående fig. Fig *a* föreställer den moderna sakolevan med uppsprin-

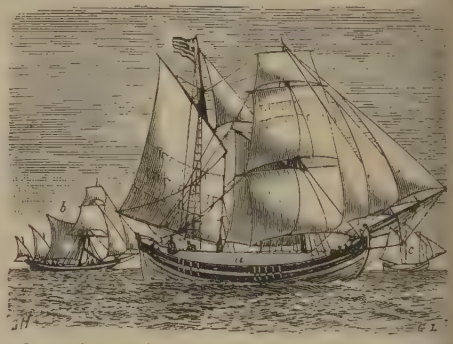

gande stäfvar och låga relingar midskepps, längs hvilka stänkbord af segelduk äro anbragta. Fig. *b* visar den äldre typen med tre master och ett ofantligt stort sprisegel. Fig. *c* framställer en sakoleva utan rår, ofta kallad bratsera. De råtacklade sakolevorna ha hvarken märs eller salning, hvarför de öfre råorna vid seglens bärgande nedfiras ända till fockrån. Sakolevan är ett lätt och välseglande fartyg, tillräckligt styft att kunna föra sin stora segelarea i ganska hårdt väder. R. N.

Sakräl. 1. (Af lat. *sa'cer*, helig), som har afseende på religionen eller gudstjänsten. — 2. (Af lat. *sa'crum*, korsbenet.) Sakrala nervplexus, *med.*, nät af de spinala nerver, som utträda genom korsbenets foramina sacralia och härstamma från ryggmärgens första, andra och halfva tredje sakralsegment jämte en nervstam, truncus lumbosacralis, sammansatt af ryggmärgens femte och halfva fjärde ländsegment. Nervnätets grenar deltaga i innervationen af de nedre extremiteterna. Den mäktigaste nervstammen är *nervus ischiadicus* (se Ischias). — Sakralparasit, *med.* Se Missbildning, sp. 659. 2. E. Hgn.

akrame'nt (lat. *sacrame'ntum*) kallas i det kyrk- språket en kulthandling, i hvilken gudomliga gåfvor förmedlas genom synliga tecken. Hos gamle romarna betecknade ordet urspr. den ningsumma, som i en rättstvist af parterna de- rades på ett heligt ställe (*locus sacer*); seder- a betydde det ed och särskildt krigareden. n den västerländska kyrkan erhöll det bety- en af en helig hemlighet (grek. *mysterion*), ildt af en den gudomliga nåden förmedlande giös handling. I första rummet räknades som ament de båda af Kristus instiftade kulthand- arna, dopet och nattvarden; men till dem säl- sig snart åtskilliga andra kyrkobruk. ugustinus definierade sakrament som "tecknet en helig sak". Småningom bestämdes det — ämligast genom skolastikerna — närmare som sådant tecken till en helig sak, som på ett lighetsfullt sätt verkar på den mottagande, m "ett verksamt tecken för nåden". Hugo af Victor (d. 1141) uppräknade ända till trettio rament, indelade i tre klasser. Petrus Lombar- (d. 1164) begränsade deras antal till sju — et, konfirmationen, nattvarden, boten, sista rjelsen, prästvigningen och äktenskapet. Detta al stadfästes af kyrkomötena i Florens 1439 i Trident 1545—63, där det ock fastslogs som erska kyrkans lära, att sakramenten oberoende ien mottagandes sinnesbeskaffenhet meddela den domliga nåden åt alla, dock med villkor, att de e uppsåtligen motstå eller likasom "skjuta en n för" densamma.

Reformationen medförde en ombildning af läran sakramenten. Dessas antal reducerades till två, *oet* och *nattvarden*. Dock räknade Luther till en även boten (med bikten) till sakramenten, sär- ldt med tanke på absolutionen, som kyrkan i ft af "nyckelämbetet" (se d. o.) ger den bot- dige. I denna mening talar också Augsburgiska ännelsens Apologi om "boten" som ett "sakra- nt". Såsom det enande bandet mellan det yttre knet (vattnet i dopet, brödet och vinet i natt- rden) och själfva saken framställde Luther först n, men sedermera Guds ord och löfte, hvarom m säger, att det är "det största och bästa stycket alla sakrament", samt att därförutan "sakra- nten äro döda och ingenting". Hade han i rjan sagt, att tron t. o. m. kunde i nödfall sätta själfva sakramentet i dess yttre form, så amhöll han däremot under den senare perioden sin verksamhet så mycket starkare sakramen- s oumbärlighet. I och med detsamma betonade n ock en uppfattning af sakramenten, enligt ilken de icke äro endast tecken för nåden, utan hikel för densamma, enligt hvilken den gudom- ga gåfvan är på ett öfvernaturligt sätt närva- nde i sakramentets yttre element. Detta blef den therska kyrkans uppfattning, sådan den i kon- rdieformeln bestämdt uttrycktes.

I den reformerta kyrkans lära tillbakavisas hvarje reställning om en magisk verkan af sakramenten. essa förhålla sig till ordet likasom de sigill, hvilka dhängas en skriftlig urkund. Utan ordet äro de tet, med ordet bidraga de till att bekräfta det- mma. De förmedla icke frälsningen såsom sådan; en de bära vittne om frälsningens fullbordade ktum. Den reformerta kyrkans uppfattning af sakramenten är äfven hufvudsakligen baptisternas, metodisternas och andra urspr. från denna kyrka utgångna samfunds. Motsatsen mellan den lutherska och den reformerta kyrkans sakramentlära har, i den nyare tiden, i den allmänna uppfattningen småningom utjämnats. Ett uttryck härför är särskildt unionen mellan båda kyrkorna i Tyskland. Men å andra sidan har en hyperortodox riktning inom den evangelisk-lutherska kyrkan (nylutheranismen) sökt utbilda den lutherska sakramentsläran till sina yttersta konsekvenser och velat bygga kyrkan hufvudsakligen på sakramentsbegreppet samt därigenom skarpare tillspetsat den konfessionella motsatsen mellan de båda kyrkorna.

I anseende till analogien mellan de båda judiska religionsbruken omskärelsen och påskalammet såsom förbundstecken å ena sidan samt dopet och nattvarden å den andra ha de kristne teologerna betecknat de förstnämnda såsom "gamla testamentets sakrament". A. F. A.*

Sakramentäl, som tillhör eller som står i sammanhang med ett sakrament. I den kristna teologien talas om ett sakramentalt innehåll i gudstjänsten (till skillnad från ett sakrificiellt), bestående däri, att Gud talar och handlar med människan genom att meddela henne sina gudomliga nådegåfvor. Se Kult. — Sakramentaler ha fått betydelsen af sådana personer, hvilka betyga en persons oskuld medelst ed på sakramenten. — Sakramentalier (*sacrame'nta minōra*) kallas inom den katolska kyrkan sådana heliga handlingar, som stå i ett visst inre sammanhang med de sju sakramenten, utan att räknas dit. Sådana handlingar äro t. ex. smörjelsen och fottvagningen, handpåläggning, bestänkning med vigvatten (jfr Benediktion). J. P.

Sakramentshus, arkitektoniskt utsiradt förvaringsrum för monstransen och hostian. Ett berömdt sakramentshus, förfärdigadt af bildhuggaren Ad. Krafft, finnes i Lorenzkyrkan i Nürnberg.

Sakramentsstriden (jfr Sakrament) kallades den strid, som mellan reformatorerna uppstod om nattvardsläran och som blef hufvudorsaken till söndringen mellan lutherska och reformerta kyrkan (se vidare Nattvarden). I Sverige, dit under Gustaf I och Erik XIV — i anledning af hugenottförföljelserna — många reformerta invandrade från Frankrike, utgaf ärkebiskop Laurentius Petri 1562 en skrift mot den reformerta nattvardsläran. Erik XIV:s f. d. lärare Dionysius Beurreus upptog utmaningen och försvarade nämnda lära i en till biskop Johan Ofeegh i Västerås ställd skrift. Slutet på striden blef för den gången, att i ett k. mandat af 4 dec. 1565 förnekandet af Kristi lekamens och blods verkliga närvaro i nattvarden och i sammanhang därmed hela den reformerta uppfattningen af Kristi person stämplades såsom "vrångvisa läror", och främlingarna förbjödos att bland konungens undersåtar sprida sina "villfarelser". (Jfr Beurreus.)

Sedermera upplågade striden ånyo, då Karl IX i samråd med sin hofpredikant Micronius 1602 utgaf en för hofförsamlingen afsedd handbok, hvilken af ärkebiskop Olaus Martini angreps som kalvinistisk. 1604 utgaf konungen en från reformert ståndpunkt skrifven bok om den personliga föreningen mellan Kristi båda naturer och om

altarets sakrament samt en katekes efter mönstret af Heidelberg-katekesen. Striden mellan honom och ärkebiskopen angående nattvardsläran fortfor i flera år (se Olaus Martini). Resultatet blef endast, att den svenska kyrkan fick en mera utprägladt luthersk karaktär. (J. P.)

Sakregister. Se Register 1.

Sakrificie'll. Se Sacrificium.

Sakristän. Se Sakristia.

Sakristĭa (mlat. *sacristia*, af lat. *sa'cer*, helig) kallas den i de flesta kristna kyrkor befintliga, afstängda plats, där de för kyrkliga handlingar afsedda föremålen (böcker, mässkjortor o. d.) förvaras samt där sådana kyrkliga handlingar förrättas, hvilka ej skola ske offentligt inför hela församlingen. På denna plats uppehåller sig prästen, när han under gudstjänsten icke tjänstgör. — Sakristän, i katolska kyrkor den tjänare, som har tillsyn öfver sakristian. (J. P.)

Sakropolitik (af lat. *sa'cer*, helig, och *politik*, se d. o.), en politik, som förbinder andliga intressen med de världsliga.

Sakrosa'nkt (lat. *sacrosa'nctus*), helig, fridlyst, okränkbar.

Sakrätt, *jur.*, den del af förmögenhetsrätten (se d. o.), som behandlar rättigheterna att (med mer eller mindre fullständigt uteslutande af andra personer) förfoga öfver saker, med hvilket uttryck här förstås de särskilda konkreta föremålen i den förnuftslösa naturen (jorden med hvad därtill hör, byggnader, lösören, penningar, värdepapper). Ifrågavarande rättigheter, sakrättigheterna l. sakrätterna (i subjektiv mening), ha icke de obligatoriska rättigheternas (se Obligation 2) snart sagdt oändligt mångskiftande natur, utan förekomma allenast under vissa, i hvarje lands rättsordning fixerade hufvudtyper. Den svenska sakrätten har sålunda följande sex hufvudtyper: eganderätt (den i princip obegränsade förfoganderätten), samt de begränsade sakrättigheterna: panträtt, retentionsrätt, afkomsträtt, nyttjanderätt och servitut (se de särskilda art.). C. G. Bj.

Sakse, dansk historieskrifvare. Se Saxo.

Sa'kskjöbing [-köb-], dansk stad på ön Lolland norra kust, vid den långa, smala och grunda Sakskjöbingfjord. Station på den lolland-falsterska järnvägen. 1,781 inv. (1916). I den angränsande landsförsamlingen (1,746 inv. 1911) ligga en af Danmarks största sockerfabriker och herrgården Orebygaard. I S. tillbragte Kristofer II sina sista dagar 1332. E. Ebg.

Saksumdalen, en ganska vid och lång dalsänka, som v. om Mjösens norra del genom Faabergs härad (Kristians amt) sträcker sig i nordvästlig riktning uppemot V. Gausdal och genomströmmas af Rinda, en biflod till Sjoa. S. delas i Söndre S. med 297 inv. och Nordre S. med 141 inv. (1910). K. V. H.

Saku'ntala, en mycket brukad, oriktig form i st. f. Çaku'ntala [tja-], namn på ett forntindiskt skådespel. Se Kalidasa.

Sakurashima [-ji-], japansk ö i Kagoshimaviken på södra kusten af ön Kiushiu. På ön idkas trädgårdsskötsel, och den är berömd för sina utmärkta äpplen och jätterättikor, som skola väga ända till 30 kg. — S. har ett kraterberg med flera vulkantoppar, den högsta 1,145 m. 10 jan. 1914 hade dessa vulkaner ett förhärjande utbrott, hvilket betecknas som ett af de största i nyare tider. S:e Petermanns mitt. 1914, bd 1. J. F. N.

Saku'ska (eg. *zakuska*), ry. Se Smörgåsbord.

Sakūt. Se Zakut.

Sākyamuni l. Sākiyamuni, eg. "den vise af Sākya(släkt)" (päli af sanskr. Çākya-muni), ett namn på Gotama Buddha (jfr Buddismen, sp. 504). K. F. J.

Saköre (fnsv. *saköri*, af *sak*, i betydelsen af straff, och *öre*), *jur.*, kallades förr böter, särskildt från synpunkten af den inkomst, som därigenom bereddes den, hvilken böterna tillföllo. Jfr Böter. J. H—r.*

Saköreslängd, *jur.* Se Böteslängd.

sal., förk. för *salig*.

Sal., vid växtnamn förk. för engelske botanisten R. A. M. Salisbury.

Sa'l, lat., salt. — *S. acetose'llæ*, surt oxalsyradt kali, bläckpulver, begagnas på det tekniska området vid kattuntryckerier och hattblekerier, till borttagande af rost- och bläckfläckar från linne m. m. — *S. Alembrothi*, kvicksilfverklorid-klorammonium. — *S. amārum*, bittersalt, magnesiumsulfat. — *S. ammoni'acum*, salmiak. — *S. ammoni'acum martia'tum*, järnkloridammoniak eller järnsalmiak. — *S. a'nglicum*, engelskt salt, magnesiumsulfat. — *S. carlsbadense factitium*, konstgjordt Karlsbadsalt (se Karlsbadsalt). — *S. carlsbade'nse genuīnum* (l. *S. thermarum caroline'nsium genuinum*), naturligt Karlsbadsalt (se d. o.). — *S. cornus cervi*, hjorthornssalt (se d. o. och Luktsalt). — *S. digesti'vum*, klorkalium. — *S. febri'fugum Sylvii*, likaledes klorkalium, förr användt som medel mot frossa. — *S. ge'mmæ* (eg. pärlsalt), bergsalt, d. v. s. koksalt ur gruf vor. — *S. marīnum*, hafssalt, saltblandning, erhållen genom afdunstning af hafsvatten, nyttjad till bad. — *S. (mira'bile) Glau'beri*, glaubersalt, natriumsulfat. — *S. mira'bile perlātum*, natriumfosfat. — *S. polychre'stum Gla'seri*, kaliumsulfat. — *S. polychre'stum Seigne'tti*, Seignette-salt, kalium-natrium-tartrat. — *S. rochelle'nse*, detsamma som det föregående. — *S. sapie'ntiæ*, ammonium-kvicksilfverklorid. — *S. sedati'vum*, borsyra. — *S. ta'rtari*, vinsyra. C. G. S.

Sal, socken i Skaraborgs län, Åse härad. 953 har. 399 inv. (1915). Annex till Flo, Skara stift, Väne kontrakt.

Sala, Salning, *jur.*, betecknar i nutida svenskt språkbruk det förfarande, hvarigenom flera personer sammanskjuta penningar i och för gemensamt inköp af en sak; i juridiskt språkbruk afses vanligen därmed det fall, att flera personer slå sig tillsammans för gemensamt inköp af brännvin i syfte att hvar för sig åtkomma varan i mindre kvantitet än vid tillfället lagligen kunnat till hvar och en af dem försäljas. För dylikt fall finnes straff utsatt i k. förordn. ang. försäljning af brännvin 9 juni 1905 § 36, hvilken § bl. a. stadgar straff för den, som mellan flera köpare fördelar såldt brännvin i mindre belopp än det minsta, som det vid tillfället i fråga varit tillåtet att sälja. N. S—g.

Sala, bergsstad i östra Västmanland, Västmanlands län, vid Sagån, som begränsar stadsområdet omkr. 43 km. från dess utlopp i Mälaren. Stadsområdet, som är ovanligt stort, 8,269 har (hvaraf 711 har vatten), näst Stockholms (13,799 har) och Eskilstunas (8,573 har) det största någon svensk stad eger, är i södra delen ett bördigt slättland, men i öfrigt lindrigt kuperad, till stor del skogbevuxen mark. Det genomflytes af ett genom uppdämningar och kanaler bildadt vattensystem, tillkommet på 1600-talet för att drifva uppfordringsverket vid grufvan; de största uppdämningarna äro Olof Jons damm, Silfköparen Långforsen samt Ekeby dammar. Inom området eger Salberget med Sala silfvergrufva (se d. o.). De stora donationsjordarna voro uppdelade på tomtegarna inom den planlagda staden, där de för jordbruket nödiga byggnaderna voro uppförda, hvarigenom staden länge liknade en större bondby. Först efter 1852 fick jordbruket skiljas från stadstomterna. Nu är jorden utanför det planlagda området uppdelad i ett tusental småbruk. Folkmängden, som 1776 var 2,253 och ett århundrade senare 4,556 pers., uppgick vid 1914 års slut till 7,625 pers. Taxeringsvärdet var s. å. 12,678,800 kr. (på bevillningsfria fastigheter 1,662,400 kr.), hvaraf 2,088,100 kr. för jordbruksfastigheter. Stadens bokförda tillgångar upptogos s. å. till 2,104,552 kr., dess skulder till 1,041,300 kr. I kommunalskatt erlades 7 kr. per 100 kr. inkomst. Den planlagda staden ligger i stadsområdets södra del och är uppdelad i 278 byggnadstomter, af hvilka 10 år 1915 voro obebyggda, fördelade på 5 kvarter: östra, södra, västra, norra och järnvägskvarteret, samt är synnerligen regelbundet anlagd. Sex gator gå parallellt i riktningen n. v.—s. ö. och skäras rätvinkligt af nio tvärgator. Ungefär midt i staden ligger Stora torget. Husen äro i allmänhet af trä, små, hopträngda och gammalmodiga; undantag därifrån göra husen i västra kvarteret, som

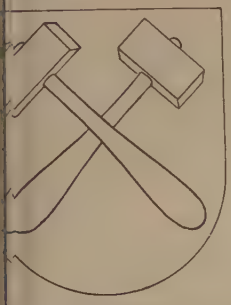

Fig. 1. Sala stads vapen.

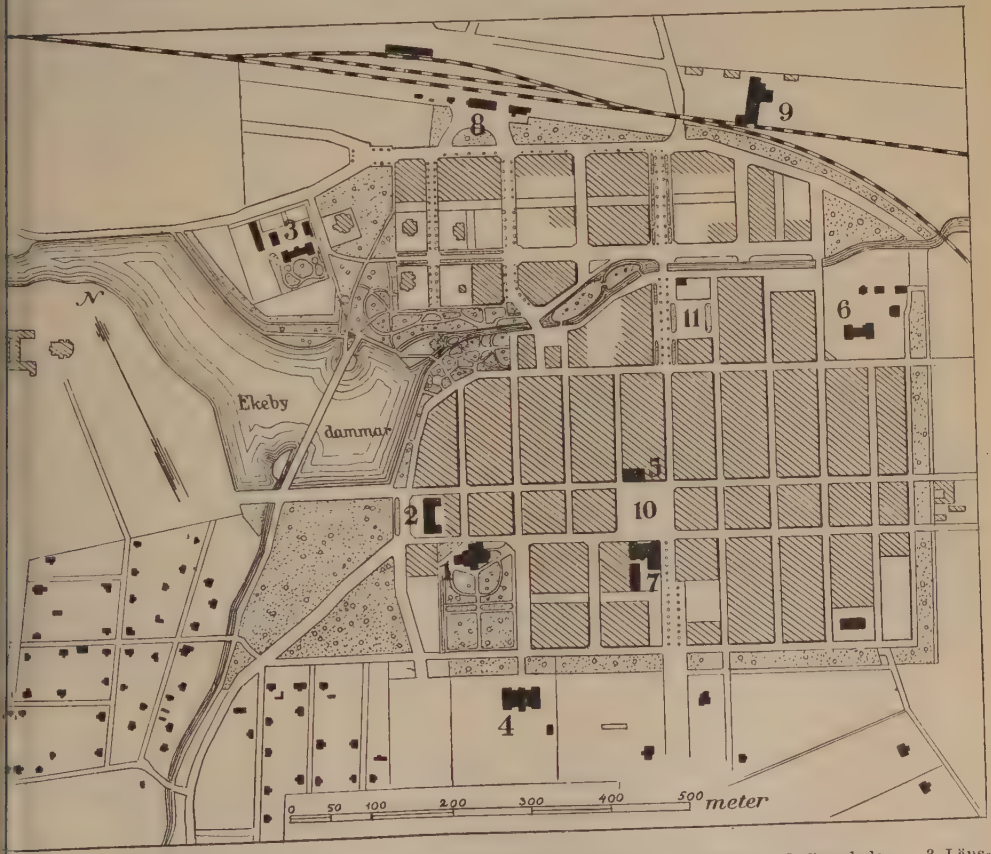

Fig. 2. Situationsplan af Sala (efter den 1914 fastställda stadsplanen). *1.* Kyrka. — *2.* Samskola. — *3.* Länsfängelsearett. — *4.* Folkskola. — *5.* Rådhus. — *6.* Epidemisjukhus. — *7.* Stadshotell. — *8.* Järnvägsstation. — *9.* Sala maskinfabrik. — *10.* Stora torget. — *11.* Torg.

Fig. 3. Utsikt öfver Sala (från kyrktornet).

blifvit modernare bebyggdt efter en kvarteret öfvergången eldsvåda 1880, samt i järnvägskvarteret, där byggnadsverksamheten började först på 1890-talet. Bland mera märkliga byggnader förtjäna anföras den 1905—06 in- och utvändigt restaurerade kyrkan (fig. 4), som byggdes 1635—41 och härja-

Fig. 4. Kyrkan och samskolans hus.

des af eld 1736, hvarefter den fick nytt torn, enligt uppgift utfördt af Kr. Polhem, det i slutet af 1700-talet efter ritning af Adelcrantz i herrgårdsstil uppförda rådhuset (fig. 5), vidare stadshotellet och sparbankshuset, de tre sista vid Stora torget, det moderna folkskolehuset vid kyrkan och samskolans hus (fig. 4). Norr om och nära det planlagda området ligga länslasarettet, kasern-

etablissemanget för Västmanlands trängkår samt Väsby kungsgård. Denna är bekant sedan långt tillbaka i tiden; Gustaf Vasa och Gustaf II Adolf uppehöllo sig där ofta för att öfvervaka grufvans bearbetning. Under Väsby hörde före stadens grundläggning stora jordområden, och trakten däromkring ned till Mälaren kallades Väsby län, och namnet fortlefver i benämningen Salbergs-Väsby fögderi. Hufvudbyggnaden (från 1730-talet)

Fig. 5. Rådhuset.

användes länge till bergmästarboställe och är nu upplåten åt underofficerare vid trängkåren. Flera planteringar och promenader äro anlagda såväl inom som utanför den planlagda staden, bl. a. den långa promenaden mellan staden och den idylliska sommarrestaurangen Måns Ols vid Långforsen, omkr. 3 km. från den förra. 1903 fick staden vatten- och afloppsledning samt elektricitetsverk. Väster

tstaden ha under senare årtionden uppväxt två
täder, Vasastaden och Västermalm, samt n. om
len, på andra sidan järnvägsstationen, Norr-
m. Norra stambanan, S.—Tillberga och
-Gysinge—Gäfle järnvägar ha gemensam sta-
i staden. Andra offentliga inrättningar äro:
sexklassig samskola med kommunalt bidrag,
lasarett (sedan 1868), epidemisjukhus (1902),
bank (sedan 1830), hvarjämte finnas afdel-
skontor af Upplands enskilda bank, A.-b. Mä-
rovinsernas bank och A.-b. Norrlandsbanken.
arvården bestrides af två stads- och en lasaretts-
re samt en enskildt praktiserande läkare (re-

gång silfvertillverkningen minskades. I allmänhet oberörd af de politiska tilldragelserna och skonad från svårare olyckor — eldsvådan 10 aug. 1736, då hela staden uppbrann utom en gård i norra kvarteret och några i östra delen, och 13 sept. 1880 utgöra undantag — har staden i sitt inre och yttre präglats af en viss stillsam ålderdomlighet och först under de senaste årtiondena, framför allt sedan den erhållit järnvägsförbindelser, antagit ett modernare utseende. Den ryktbara kyndelsmässomarknaden, som började 14 febr., varade 10 dagar, hvarunder gjordes stora omsättningar i spannmål och Norrlandsprodukter, och af

. 6. Sala i slutet af 1600-talet, efter Sueciæ-verket. T. v. kyrkan, *b* gamla rådhuset, *c* landsförsamlingens kyrka, *d* silfvergrufvan, *e* silfververken.

mentsläkare), bataljonsveterinär och en distriktsterinär. Tre tidningar utges: ''Sala allehanda'', ala-posten'' och ''Avesta tidning'', alla 3 gånger eckan. Stadens näringar ha helt naturligt varit ufdrift och jordbruk, och först på senare tid, efter komsten af järnvägarna (den första 1873), instri. 1913 hade denna 25 arbetsställen, med 507 etare och ett tillverkningsvärde af omkr. 2,8 ill. kr., bl. a. 4 mekaniska verkstäder, 3 kalkuk, ett ullspinneri (1889), 2 snickeriverkstär, ett sågverk och hyfleri, tre kvarnar, ett tegelnk, en kakelfabrik. Som medelpunkt i en vidäckt och välmående landsbygd har S. ock en nska stor handelsomsättning. Sedan 1871 utgör aden ensam ett (regalt privilegieradt) pastorat 391 pers. 1914) i Västerås stift, Sala kontrakt. dan 1 april 1906 bildar Västmanlands trängkår församling, som 1914 räknade 234 pers. Inom aden finnes äfven en metodist-episkopal församag med kapell.

Gustaf II Adolf, som lifligt intresserade sig för fvergrufvan på Salberget, lät för ''bruksens idkega drifvande'' och till grufvans ''styrkio'' angga staden S. Privilegierna, som vittna om ycken frikostighet från konungens sida, äro utfärade 15 (25) april 1624. Afsevärdt stora jordomden donerades till den nyanlagda staden, hvilka nråden uppdelades på tomtegarna inom den plangda staden (se Sala bergslag och Sala ilfvergrufva). Till en början utvecklade sig aden hastigt, men stannade i växten, på samma ortens inbyggare betraktades som en verklig folkfest, aftynade småningom och upphörde 1909. J. N.

Sala [sā'lə], George Augustus Henry, engelsk författare, f. 24 nov. 1828 i London, d. 8 dec. 1895 i Brighton, debuterade 1859 i Dickens' ''Household words'' med skisser ur Londonlifvet som ''Twice round the clock'', ''Gaslight and daylight'', ''Breakfast in bed'' o. s. v. Som korrespondent för ''Daily telegraph'' företog han vidsträckta resor till Amerika, där han uppehöll sig under inbördeskriget 1864, Algeriet, Marokko, Frankrike, Italien, Spanien, Ryssland, Australien m fl. st. På höjdpunkten af sitt rykte som journalist 1892, uppsatte han en veckojournal, ''Sala paper'', men förlorade på detta företag sina tillgångar. Af hans senare författarskap, som väsentligen utgör resultaten af dessa resor, kunna nämnas *My diary in America in the midst of war* (1865), *A trip to Barbary by a roundabout route* (s. å.), *Rome and Venice* (1869), *Paris herself again 1878—1879* (1879, många senare uppl.), *America revisited* (1882), *Living London* (1883), *Echoes of the year*

(1884), *Journey due South* (1885) och *Things I have seen and people I have known* (2 bd, 1894). Dessutom skref han romaner och biografier: *William Hogarth* (1866), *Essay on Charles Lamb* (1868), *Charles Dickens* (1870) samt en självbiografi, *Life and adventures* (2 bd, postumt 1895). J. M.

Salaam-kramp (arab. *salām*, hebr. *shalom*, fredshälsning), nickkramp, orsakad af en dubbelsidig sammandragning af *musculi sternocleidomastoidei*. I. H.

Sa'la-A'mpyrdyk, *myt.* Se Mytologi, sp. 171.

Sala bergslag bildades egentligen genom anläggningen af Sala stad och genom de privilegier staden 15 april 1624 erhöll af konung Gustaf II Adolf samt genom den grufordning, som samme konung utgaf 1 maj nämnda år. Bergslaget utgjordes af bergsmän och borgare i Sala stad, hvilka egde jord och tomt. Jorden var enligt nämnda privilegier donerad för grufvans och silfververkets drift. Bergsmännen och borgarna, som innehade jorden och tomterna i staden, innehade äfven grufdelarna, som voro med jorden och tomterna oåtskiljaktligen förenade. Tomterna och sålunda äfven grufdelarna voro 160, men bergsmännen flera, enär tomterna kunde delas i halfvor och fjärdedelar o. s. v. 1682 transporterades Sala grufva på evärdelig tid på Sala bergslag, som därigenom fick karaktären af ett slags bolag, och 1741 förnyades denna transport. Öfverlåtelsen var ett arrende. Bergslaget skulle betala tionde af silfret till kronan, men hade stora skogsallmänningar sig upplåtna, äfvensom rätt att hålla vissa stora mark-områden uppdämda för vinnande af drifkraft. 1851 fingo emellertid bergsmännen rätt att till andra än bergsmän sälja själfva gårdarna inom stadens staket. Därigenom blef staden skild från bergslaget, som därefter utgjordes af dem, hvilka innehade stadsjorden, med hvilken grufdelarna fortfarande förblefvo förenade. 1868 väcktes emellertid inom riksdagen motion om upphäfvande af förhållandet emellan staten och bergslaget, egentligen med hänsyn till uppdämningarna. Detta bifölls efter många utredningar och undersökningar, och skulle beslutet träda i kraft med ingången af 1888. Grufvan och silfververket blefvo bergslagets egendom; man trodde, att äfven stadsjorden och utmarken skulle tillfalla de gamle egarna efter innehaf. Å andra sidan fingo de stora östra uppdämningarna torrläggas, och kronan återfick allmänningarna. Men Sala stad gjorde anspråk på den 1624 donerade jorden. Rättegång började 1889, och staden vann densamma slutligen 1897. Utmarken eller stadsjorden, som blef stadens gemensamma egendom, utgjorde 10,117 tunnland 5,4 kappland. Sala bergslag upphörde, efter diverse utredningar, formligen på slutet af 1890-talet. Jfr Sala silfvergrufva. Th. N—m.

Salachor [-chår] l. Salahor, turk., stallmästare.

Salācia, romersk semon för det friska och vackra saltskummet på Medelhafvet, blef, sedan den grekiska antropomorfismen vunnit insteg i den romerska religionen, gemål till Neptunus, urspr. dimmans och fuktighetens semon. J. C.

Sāla Consilina, kretshufvudstad i italienska prov. Salerno (Campania) på en höjd i Tanagros dal (Val di Diano). 5,349 inv. (1901). J. F. N.

Salād, ett slags hufvudbeklädnad. Se Dräkt, sp. 933.

Salade [-a'd], fr., sallat (se d. o.).

Sa'laden (lit. *Salaty*), en köping i Litauen, s. ö. om staden Bauske, har gett namn åt det slag, som egentligen stod vid den närbelägna byn Sjagarin (Schagarin) 19 mars 1703 mellan ett svenskt detachement på omkr. 1,300 man under öfversten grefve A. L. Lewenhaupt, som från S ryckte fram till Sjagarin, och en rysk-litauisk styrka på omkr. 6,000 man under Carp d. ä. och d. y. och Gordon, Oginskis anhängare, och ryske öfverstarna Chr. Njetsjin (?) och Prototop. De förbundne förlorade omkr. 1,200 man, 11 kanoner, 500 vagnar samt 1,058 (!) stora och små fanor och standar. Svenskarna hade 25 döda och 150 sårade. I anledning af den "gloriösa" segern utnämndes Lewenhaupt till generalmajor.

Saladēros [-ås], sp. (af *salár*, insalta), eg. nedsaltningsställen (för kött och fisk); dels slakterier för den halfvilda boskapen i Syd-Amerika dels därifrån exporterade råa hudar.

Saladillo [-di'ljå]. Se Rio dulce.

Sala'din l. Saladdin, eg. Salah-ed-din Jussuf Ibn Ejjub, sultan i Egypten och Syrien, f. 1137 i Tekrit vid Tigris, d. 3 mars 1193 i Damaskus, var son af en kurdisk höfding. 1168 följde han sin farbroder Schirkuh till Egypten (se d. o., sp. 1487) samt var honom behjälplig i att

Guldmynt (dinar), slaget för Saladin.

störta vesiren Schaver, och 1169 efterträdde han farbrodern som vesir. Mycket populär bland folket, gjorde han 1171 slut på den fatimidiska dynastiens kalifat och upphäfde sig själf till envåldshärskare i Egypten. När den syriske sultanen Nureddin afled 1174, sökte han bli herre äfven öfver Syrien, och efter ett långvarigt krig lyckades han därmed, så att han 1183 härskade öfver länderna mellan Nilen och Eufrat. Hela hans sträfvan gick därefter ut på att eröfra Jerusalem och fördrifva de kristne från Palestina. 1187 vann han på slätten vid Tiberias ett lysande fältslag, hvarunder Jerusalems konung, Guido af Lusignan, tillfångatogs. Följden af segern blef den, att Akka, Askalon och Jerusalem föllo i hans händer. Dessa de kristnes motgångar gåfvo i sin ordning upphofvet till tredje korståget, som anfördes af Fredrik Barbarossa, Filip August och Rikard Lejonhjärta. Efter många förbittrade strider (se Korståg) ingicks 1192 mellan S. och de kristne ett fördrag, enligt hvilket den förre skulle få behålla Palestina, med undantag af kuststräckan mellan Jafa och Antiokia, som skulle förbli i de kristnes våld. S:s stora rike delades mellan hans sjutton söner och andra släktingar. S. var stamfader för ejubidernas (ajjubidernas) dynasti. Han betraktas som ett mönster bland orientaliska regenter, hög-

ad, gifmild, strängt rättskaffens, from, återam och kunskapsälskande. Jfr biografier öfver af Beha-ed-Din (1897) och S. Lane-Poole 8) samt under Korståg anförd litteratur.

aladjär (fr. *saladier*), eg. sallatsfat; låg glas- (eller ställ af flera sådana) för sylter, gurkor, e. d.

alado [sala'å, ej -a'då]. 1. Flod i Argentina, as på den östra sluttningen af Anderna, i staten a, af fem källfloder: Cachil l. Calchaqui, Santa äa, Toro, Arias och Huachipas, kallas efter ningen af dessa Juramento l. Passage. flyter hufvudsakligen i sydöstlig riktning genom rna Santiago, del Estero och Santa Fé, bilde stora saltmarker, i sin nedre del stora pmarker, och faller ut i floden Paraná, nedanom en Santa Fé. Längd 1,260 km. Sitt namn denna flod, liksom åtskilliga smärre floder i -Amerika, erhållit på grund däraf, att dess en är salthaltigt. — 2. S. är namn på två der till Guadalete i spanska landskapet Anasien. 1—2. (J. F. N.)

alæmontānus, lat., från Salberget. Se Johannes Erici Salæmontanus.

alaga [sālaga], handelsstad i Öfre Guinea, hufvudstad i riket Gvandjova (Banjaue), nu ande till norra territoriet af engelska kolonien dkusten, 35 km. från Volta. S. var fordom en ket betydande stad (med 70—80 tusen inv. u 1873), men hade enl. v. François m. fl. 1885 ast 10,000, enl. Binger 1888 blott 6,000 inv., 1894 blef det nästan alldeles förstördt. I llet har byn Pambi, 5 km. s. ö. om S., kt upp till den viktiga handelsorten i denna kt. (J. F. N.)

Sālagakartoffel, *bot.* Se Coleus.

Sa'la-Ga'rva, *myt.* Se Mytologi, sp. 171.

Salagranit, *petrogr.* Se Granit, sp. 131.

Sala—Gysinge—Gäfle järnväg. Se Trafikförvaltningen Göteborg—Stockholm—Gäfle.

Sa'lahmi, by i Savolaks, Kuopio län, Idensalmi kken, Finland, vid vägen Kuopio—Uleåborg. Vid befäste sig svenskarna under Sandels 29 okt. 08 samt byggde batterier och skyddade sig i nt och flanker med förhuggningar; men efter der uppbröt han 13 nov. och drog sig utan ärdsslag tillbaka mot Uleåborg. Vid S. var förr järnbruk. L. W:son M.

Salahor [-hår]. Se Salachor.

Salaijer, ö. Se Saleijer.

Salairbergen, de mellan floderna Ob och Tom sibiriska guv. Tomsk utskjutande nordliga utotten af Altaibergen. (J. F. N.)

Salaire [-lär], fr. Se Salarium.

Sala kontrakt, i Västerås stift, omfattar de ta pastoraten och församlingarna Sala stad, Sala ndsförsamling, Möklinta, Kila, Kumla, Björksta, ortuna, Sevalla. 75,932 har. 17,475 inv. (1915).

Sala landsförsamling i Västmanlands län, Öfverlurbo härad. 7,835 har. 1,201 inv. (1915). S. gör ett pastorat i Västerås stift, Sala kontrakt.

Salām (Selā'm), arab. (eg. infinitiv af verbet *lima*, vara frisk och sund, vara oskadd), välbnande, hälsa frid, hälsning, t. ex. *salām 'alēk*, frid öfver dig", *salām 'alēkum*, "frid öfver eder" (på klassisk arabiska *salāmun 'aléika*, resp. *'aléikum*). Jfr Chuṭbe och Hälsning, sp. 115. K. V. Z.

Salama'nca. 1. Provins i Spanien, utgörande södra tredjedelen af konungariket Leon, mellan prov. Zamora, Valladolid, Avila och Cáceres samt konungariket Portugal. 2,510 kvkm. 337,580 inv. (1913). Landet, som i det hela är slättland, har i s. den vackra bergsträckan Sierra de Gata. De mest betydande floderna äro Duero, som bildar gräns mot Portugal, samt dennas bifloder Tormes, Yeltes och Agueda. Liflig handel, företrädesvis med bomull. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, på och mellan tre höjder på floden Tormes' högra strand. 29,830 inv. (1910). Öfver floden går en 400 m. lång bro på 27 bågar, delvis från romersk tid. Flera järnvägar mötas i S. Staden, som är omgifven af höga murar med gotiska torn, eger åtskilliga präktiga byggnader: två stora katedraler (den ena, i bysantinsk

Den yngre katedralen i Salamanca.

stil, från 1200-talet, den andra, se fig., i sengotisk stil, från 1510—60), stadshuset med utmärkta bildhuggeriarbeten på fasaden, det i florentinsk stil uppförda seminariet (f. d. jesuitkollegiet) med en praktfull kupolkyrka, universitetsbyggnaden i gotisk stil, uppförd 1415—33 (med en präktig pelargång och ett bibliotek på 80,000 band), palatset Casa de las Conchas, det forna dominikanklostret m. fl. Bland öppna platser märkes den stora och vackra konstitutionsplatsen, med parkanläggning och springbrunnar. S. är biskopssäte och eger ett berömdt universitet. Redan före 1230 kallade Alfons IX af Leon professorer till S., men det egentliga stiftelsebrefvet utfärdades af Ferdinand III af Kastilien 6 april 1243. Det var på 1500-talet, då staden hade omkr. 50,000 inv., besökt af i medeltal 10,000 studenter, men räknar nu endast 300—400; det har fyra fakulteter (filosofisk, juridisk, naturvetenskaplig och medicinsk). Dessutom har S. normalskola och museum. Det är en mycket gammal stad (*Salmantica*, sedan *Salamantica*), som eröfrades af Hannibal, sedan af araberna och 861 af asturerna från araberna. S. intogs 28 juli 1812, efter ett misslyckadt stormningsförsök 19 s. m., af engelska divisionen Clinton efter tillbakavisandet af Marmonts undsättningsförsök. I närheten, vid byn Arapiles, blefvo fransmännen under Marmont 28 juli 1812 grundligt slagna af engelsmännen under Wellington. —

3. Stad i Mexico, staten Guanajuato, 1,757 m. ö. h. 13,583 inv. (1911). Betydande bomullsindustri. — 4. [säləmä'nkə] Ort i nordamerikanska staten New York. 4,251 inv. (1900). Mekaniska verkstäder, ångsågar. 1—4. (J. F. N.)

Salama'ncaskolan, en skaldeskola i den spanska litteraturen, som i slutet af 1700-talet utgick från Salamanca. Dess stiftare och främste representant var Juan Meléndez Valdés (se denne), och bland öfriga dithörande skalder kunna nämnas José Iglesias (1753—91) och Nicasio Alvarez de Cienfuegos (1764—1809). Salamancaskolans sångare lyckades sammansmälta den moderna (franska) andan med de bästa traditionerna från den spanska litteraturens guldålder, hvarigenom de fördelaktigt skilde sig från tidens öfriga poeter, som antingen voro slafviska efterbildare af de gamla spanska mönstren (och icke alltid de bästa) eller tillverkade torra, färglösa dikter efter franskklassiskt snitt. A. W:son M.

Salama'nder, eld-ande. Se Elementarandar.

Salamanderdjur, *zool.* Se Amfibier, sp. 829 ff.

Salama'nder reiben [-ra'j-], ty., kallas i det tyska studentspråket att i ett godt lag röra dryckeskärlen (ölsejdlarna) i cirklar på bordet, därefter tömma dem i botten, till ära för någon, och slutligen, efter att ha trummat med dem några tag, med ens sätta dem ner. Detta egendomliga bruk uppkom troligen i Heidelberg på 1830-talet. Namnet förekommer i litteraturen första gången 1846 i Vollmanns ordbok öfver studentspråket.

Salamandersläktet, *zool.* Se Amfibier, sp. 830 ff.

Salama'ndra maculōsa (maculāta), Eldsalamandern, *zool.* Se Amfibier, sp. 831.

Salama'ndridæ, *zool.* Se Amfibier, sp. 829.

Salamät. Se Memnonstoderna, sp. 84.

Salāmi, it., ett slags hårdt stoppad, starkt rökt och med hvitlök kryddad korf, som tillverkas hufvudsakligen i Italien, egentligen af åsnekött, men äfven på andra ställen af magert svinkött. Sådan korf kan länge förvaras.

Salamin (fr. *salamine*), ett slags tungt, skillrande sidentyg med små färgade prickar.

Sa'lamis (grek. *Σαλαμίς*). 1. (Nu äfven Kuluri) Ö vid västra kusten af grekiska landskapet Attika, med hvilket den bildar ett förvaltningsområde (eparki) inom nomos Attika-Beotien framför Eleusisviken och genom smala sund skild från Attika i ö. och Megaris i v. Omkr. 100 kvkm. 6,033 inv. (1896). Ön, som består af två genom

Bronsmynt från Salamis, med stadsgudinnan Salamis' bild på åtsidan, sköld och svärd på frånsidan.

ett lågt näs förbundna bergåsar, är föga fruktbar. Dess namn (af *Schalam*, frid) anger, att den i äldre tid varit besatt af fenicier. Att den likväl redan tidigt fått grekisk befolkning, bevisas af där gjorda graffynd från en tid, som synes ha följt närmast efter den mykenska perioden. (Se Wide, "Gräberfunde aus Salamis", i "Mittheilungen des kais. deutschen archäologischen instituts", 35, 1910.) I de homeriska sångerna omtalas den som härskarsäte för Telamon och hans söner Ajas och Teukros. Den kom sedan under Megaras välde och var länge ett tvistefrö mellan denna stat och Aten, till dess den (enligt sägnen på Solons tillskyndelse) togs i varaktig besittning af atenarna kort efter 600 f. Kr. (enligt en annan åsikt något senare, omkr. 570). I sept. 480 f. Kr. stod i närheten af denna ö det bekanta sjöslag, då grekerna under Themistokles vunno en lysande seger öfver persiska flottan (jfr Kynosura 3). På ön fins en liten stad med namnet S. — 2. Fordom befäst och mycket betydande stad på östra kusten af ön Cypern, urspr. en fenicisk koloni, såsom grekisk stad enligt sagan grundlagd af Teukros. Under historisk tid behärskades S. likasom de öfriga städerna på ön (se Cypern, sp. 1017 f.) af småkonungar, bland hvilka Euagoras (410—374) var den förnämste. 306 belägrades S. af Demetrios Poliorketes, sedan han i ett stort sjöslag därutanför besegrat den grekisk-egyptiska flottan. Med anledning af ett upplopp af där bosatta judar förstördes staden delvis af Trajanus och sedan ännu fullständigare af en jordbäfning under Konstantin den store, men uppbyggdes ånyo af Konstantinus II under namn af Konstantia. Slutligen förstördes den af sarasenerna. 1 o. 2. A. M. A.

Sala'mnius, Matthias, finsk präst och andlig skald, troligen härstammande från Österbotten, d. i Pargas som ännu obefordrad prästman 1691. Hans *Ilolaulu Jesuksesta* (Glädjesång om Jesus; tr. 1690; 16 uppl.), en i sant folklig stil på runometer affattad beskrifning af Jesu lif i 29 sånger, är tidehvarfvets bästa finska skaldestycke och ernådde mycken popularitet. K. B. W.

Salamvri'a, flod. Se Peneios.

Salander, Erik, nationalekonom, f. 1699 eller 1700, d. 21 okt. 1764, framträdde tidigt som ifrig förfäktare i litteraturen för den nya ultra merkantilistiska stämning, som på 1730-talet med hattpartiets uppsving blef rådande. Han belönades med den nyinrättade tjänsten som kommissarie i Manufakturkontoret 1739 och befordrades senare till öfverkommissarie. 1742 blef han led. af Vet. akad. S. deltog äfven praktiskt i arbetet för industriens uppsving som grundare af och delegare i några fabriker, hvilka han skaffade både lån i Manufakturkontoret och lånets afskrifvande. S. åtnjöt på sin tid stort anseende som nationalekonomisk skriftställare och var den mest konsekvente och fanatiske målsmannen för den lagstiftning, som genom skyddstullar, statsunderstöd, privilegier af hvarjehanda art och reglementen sökte uppamma en inhemsk industri såsom den främsta grunden till nationell rikedom. Till hans främsta skrifter höra *Tilförlåtelig Gårdsfogdeinstruction* (1727), *Systematiske nödhielpstankar* etc. (1730), hvilket arbete anses vara hans bästa, *Gensagor och uplysningar öfver systematiske nödhielpstankarnes grundsatser* (1731), *Salus patriæ eller Sveriges välfärd* etc. (1741), S:s vidlyftigaste arbete, samt den bekanta skriften *Genväg till slöjder* (1754), urspr. ett tal vid nedläg-

af presidiet i Vet. akad. I sistnämnda förfäktar S. den mest ytterliga reglementeraf manufakturväsendet, olika slöjders bindvid olika städer, bestämdt fastställande af mästare, nedpressande af arbetslönerna så som möjligt och uppmuntran af arbetarnas skap, på det att deras talrikhet och fattigförening må tvinga dem jämte hustrur och till intensivt arbete åt mästarna för billigt m. m. Jfr J. W. Arnberg, ”Anteckningar rihetstidens politiska ekonomi” (1868), och chauman, ”Studier i frihetstidens nationalmiska litteratur” (1910). L. S.

Sala'ndra, Antonio, italiensk statsman, f. ug. 1853 i Troja i Apulien, studerade juriid universitetet i Neapel, blef där juris dok875, professor 1876 samt innehade 1879—1914 en lärostol i förvaltningsrätt vid Roms universitet. S. invaldes 1886 i deputeradekammaren, där han slöt sig till liberalernas högra flygel, den s. k. centern, och särskildt anknöt intima politiska förbindelser med baron Sydney Sonnino. Han var 1891—92 understatssekreterare för finansärenden i Rudinis ministär och 1894—96 under-

sekreterare vid skattkammaren i Crispis andra tär (under Sonnino som skattkammarminiSonninos inflytande gjorde honom till jord- och handelsminister i ministären Pelloux —1900, och febr.—maj 1906 var han finanster i Sonninos första ministär. I dennes andra tär (dec. 1909—mars 1910) var han skattnarminister. Han skilde sig därefter småm från Sonninos grupp och närmade sig i t Giolitti, inom hvars stora liberala majoriarti han var den främste representanten för moderata meningsriktning, som ogillade den lerikala ifvern hos partiets radikaler. Då tti afgick i mars 1914, bildade S. en mo; koncentrationsministär, hvari han själf öfverinrikesministerportföljen och San Giuliano stod från Giolittis kabinett som utrikesminiVid världskrigets utbrott i aug. 1914 inslog tären till en början på en afvaktande neutetspolitik och sökte af Österrike-Ungern, med ppande af dess aktion mot Serbien, erhålla ensationer för den rubbning af status quo på anhalfön, som denna aktion innebar. Då San ano afled (16 okt.), rekonstruerade S., som soriskt öfvertagit utrikesministerposten, sin tär med Sonnino som utrikesminister (5 nov.), den italienska regeringens politik blef däralltmer hotfull mot trippelalliansens båda a medlemmar. Förhandlingar om territoriell ensation för fortsatt italiensk neutralitet fort- våren 1915 i jämbredd med italienska rustar och anknytande af allt intimare förbindelser Frankrike och England. S. hade redan 18 1914 i ett tal proklamerat ”den heliga egoismen” (*sacro egoismo*) som ledande norm för Italiens politik, och i öfverensstämmelse därmed genomdref vo han och Sonnino 20 maj 1915 parlamentets gillande af väpnad italiensk intervention i kriget, sedan de (4 maj) låtit i Wien förklara, att Italien ansåge sitt alliansfördrag med Österrike-Ungern annulleradt och för framtiden ogiltigt. Italien förklarade (23 maj) krig mot Österrike-Ungern, och i samband därmed afbrötos de diplomatiska förbindelserna med Tyskland (jfr Världskriget). Uteblifvandet af större framgångar under kriget och dettas ogynnsamma ekonomiska återverkan på Italien ha flera gånger utsatt S:s ministär för skarpa anfall i deputeradekammaren, särskildt från socialdemokraternas sida, men han har hittills (april 1916) alltid, när han vädjat till folkrepresentationen, där lyckats erhålla förtroendevotum för regeringspolitiken. V. S—g.

Salandre'lla, flod i italienska prov. Potenza. Den faller ut i Tarantoviken, efter ett lopp af 75 km.

Salanga (Junk Ceylon), ö v. om halfön Malakka, den största ön i Salangaarkipelagen. 762 kvkm. med 12,000 malajiska invånare och med rika tenngrufvor. Öarna höra till Siam. J. F. N.

Salangänen, *Collocalia esculenta, zool.*, tillhör fåglarnas klass, ordn. *Caraciiformes*, seglarnas (*Cypselidæ*) familj. Den liknar till utseendet rätt nära vår mursvala, har liten, starkt krökt näbb och långa vingar. Ofvan är den svartbrun, undertill gråbrun; kroppslängden är 13 cm. Denna fågel, som förekommer å Indiska arkipelagens öar, bygger i likhet med några närstående arter de bekanta ätliga svalbona. Dessa (se Kinesiska svalbon med fig.) förfärdigar fågeln af sin spott, som under fortplantningstiden i riklig mängd afsöndras; spotten har mycken likhet med upplöst gummi och stelnar strax i luften; stundom ingå ock andra ämnen, såsom alger, mossa o. d., i bonas sammansättning. Värdet af de årligen i handeln förda bona lär uppgå till öfver 5 mill. kr. L—e.

Salangen, härad och socken i Tromsö amt, Norge, omkring Salangenfjorden. 511,7 kvkm. 3,027 inv. (1910). På norra sidan af fjorden anlades 1907—09 Salangsverket med separationsverk enligt Gröndals system och beräknadt för en årlig behandling af 600,000 ton järnmalm, som transporteras från gruffältet Storhaugen-Renhaugen på en 7 km. lång linbana, till utskeppningsorten Langneset (200 inv.). Driften inställdes 1912 tills vidare. K. V. H.

Sala'ngor. Se Selangor.

Salangsdalen. Se Salangselven.

Salangselven upprinner vid Store Isvand (2,2 kvkm.) nära Riksgränsen på gränsen mellan Nordland och Tromsö amt, strömmar i nordvästlig riktning i hela sin längd, omkr. 50 km. genom Salangsdalen och faller ut i Salangsfjordens innersta arm mot s., Sagfjorden. Största vattenfallet är Kistefossen (15 m.). K. V. H.

Salangsfjorden. Se Salangselven.

Salangsverket. Se Salangen.

Salankēmen. Se Slankamen.

Salar, *zool.* Se Laxsläktet, sp. 1449.

Salāria Via (Via Salaria), lat., en åt n. n. ö. från Rom ledande militärväg.

Salariēra. Se Salarium.

Salārium, lat. (af *sal*, salt), betecknade ursprungligen den ration salt, som tilldelades den romerske soldaten, och senare det saltförråd, som såväl militära som civila ämbetsmän erhöllo på resor och i provinserna. Sedermera, när dessa rationer förvandlades i penningar, kom ordet att beteckna en militärs eller ämbetsmans lön. Slutligen betydde det i allmänhet aflöning, sold, arfvode och fortlefver med denna bet. i formen salaire (fr.) l. salär. — Salariēra, löna, besolda. (J. C.)

Sa'las, kommun i spanska prov. Oviedo (Asturien), bestående af flera orter. 16,329 inv. (1897).

Sa'las Barbadillo [-di'ljå], Alonso Jerónimo de, spansk författare, f. omkr. 1580, d. 1635, åtnjöt stort anseende och omnämndes med beröm i Cervantes' "Viaje del Parnaso" och Lope de Vegas "Laurel de Apolo". S. utöfvade omfattande skriftställarverksamhet på både vers och prosa, inom både drama och roman. Hans förnämsta arbeten äro *La patrona de Madrid restituida* (1609), *El sagaz Estacio, El romancero universal, La ingeniosa Elena, hija de Celestina* (1612), *El caballero puntual* (1614), *Corrección de vicios en boca de todas verdades* (1615), *Don Diego de Noche* (1623), *El estafeta del dios Momo* (1627), *El curioso y sabio Alexandro, fiscal y juez de vidas ajenas* (1634) och *Coronas del Parnaso y platos de las Musas* (1635). Verskomedien *Galán, tramposo y pobre* och prosakomedierna *El cortesuno descortés* (1621) och *El necio bien apertonado* (s. å.) utmärkas särskildt för konstnärligt värde och de karakteristiska sedeskildringarna *Los cómicos amantes, El pescador venturoso* och *El majadero obtenido* äro fint utförda och genialiskt tänkta. Se Rivadeneiras "Biblioteca de autores españoles" (bd 33, 42, 45 och 52) samt "Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos". S:s namn är upptaget i Spanska akad:s "Catálogo de autoridades de la lengua." Ad. H—n.

Sala silfvergrufva var förr af stor nationalekonomisk betydelse och kallades en af rikets "klenodier". Den ligger 2,5 km. s. v. om Sala stad och tillhör stadens jurisdiktion. Malmen utgöres af silfverhaltig blyglans, åfvensom, hufvudsakligen i södra delen af grufvan, zinkblände, insprängd i dolomit. Dolomiten bildar ett linsformigt parti med sin längdriktning från n. till s. Den begränsas i v. af granulit, i ö. af granit. Lagringen inom dolomiten är ej särdeles tydlig, men dock skönjbar; däremot är bergarten mycket förklyftad, och en mängd skölar och släppor genomsätter den. Den märkligaste skölen är den s. k. storskölen, som går i fyndighetens längdriktning, genom grufvans midt. Denna sköl är en breccialik bildning af kalkspat, klorit, glimmer, blyglans m. m. Den växlar i tjocklek från 3 till 0,8 å 0,6 m. På båda sidor om denna sköl och i närheten däraf träffades de bästa malmerna. På ett ställe i grufvan öfvertväras fyndigheten af en diabasgång. Blyglansen håller i medeltal 700 à 750 gr. silfver per 100 kg. bly. Det i grufvan brutna berget skräddes till tre grader af rikedom, *helstuff*, med cirka 45 à 50 proc. bly, *halfstuff*, med 20 à 25 proc. bly, och *vask*, med 3 à 3,5 proc. bly, alla slagen med sin mot blyet svarande silfverhalt. Hel- och halfstuffen smältes såsom sådana, men vaskmalmen måste anrikas, d. v. s. större delen af det ofyndiga berget måste afskiljas genom krossning och mekanisk separation. Den ur vaskmalmen erhållna *sligen* höll 20 à 25 proc. bly och gick upp på hyttan. På hyttan erhölls verkbly, som sedan "afdrefs", då man fick *blicksilfver*, hvilket finerades till finsilfver genom omsmältning i degel. Finsilfret lämnades förr till Kungl. Myntet, som intill senare hälften af 1879 därför lämnade mynt efter afdrag af myntarlön och slagskatt, men efter 1879 betalade silfret efter medelpriset af noteringen på silfver i London. Gediget silfver träffas sällan i Sala grufva, men däremot något silfveramalgam. Andra märkliga mineral, som någon gång träffas, äro geokronit, boulangerit, gediget antimon, salit m. fl.

Grufvan är mycket vidsträckt. Fyra schakt utom andra vägar och "anfarten" leda ned i grufvan. Schakten äro Torgschaktet, Knektschaktet, Drottning Kristinas och Karl XI:s schakt. Uppfordringen egde rum i tre schakt; grufvans djupaste punkt är 319 m. under dagen. Sammanlagda längden af orter och rum i grufvan är mer än 20 km. De gamla schakten, i synnerhet drottning Kristinas och Karl XI:s, äro mycket stora och vackert öfverbyggda. De till grufvan hörande vattenledningarna sträcka sig öfver 10 km. och gå dels under jord, dels i kanaler.

Grufvan upptäcktes först i början af 1500-talet såsom framgår bl. a. af Sten Sture d. y:s 8 aug.

Stens botten i Sala silfvergrufva.

1512 utfärdade privilegier, där det heter, "at sölfberget i thenne näst förliden aar är funnt". Sala grufva och silfververk egdes till en början af enskilda personer, men småningom tillvunno sig Stu-

. andelar däri för statens räkning, biskoparna
:steräs och Strängnäs fingo ock ”komma in i
:berget”, d. v. s. fingo sig andelar anvisade,
prästerskapet i allmänhet hade vetat förskaffa
:törre eller mindre parter däri. Gustaf Vasa
:erade prästernas andelar, köpte eller tog
:as, och sålunda blef verket till största delen
:uns, ehuru ännu länge enskilda personer,
:karlarna”, där drefvo arbete. Kronan arren-
:le ut sina andelar i verket, som drefs under
:n af ”fogdar”. Verket gynnades på allt sätt
: privilegier, hvarjämte man sökte främja till-
:nningen af folk till verket genom upplåtelse af
(grufjord), skattefrihet och andel af inkom-

Det uppges, att under Gustaf Vasas tid ända
1,000 personer samtidigt haft anställning vid
:rget. Allt silfver skulle lämnas till kronans
:köpare”, som betalte ett visst, af kronan be-
:dt pris för detsamma. Efter Gustaf Vasas död
: tillverkningen, som under hans tid, grufvans
:speriod, uppgått till 15,000 lödiga mark (3,190
om året. Stora ras inträffade i grufvorna,
:lan arbetet från början bedrifvits utan om-
:e för framtiden, det visade sig mycket
:t att hålla grufvan fri från vatten, arbetets
: medförde svårighet att skaffa arbetsfolk,
:lan missdådare och krigsfångar skickades dit,
det hela sköttes illa. 1609 var tillverk-
:en endast 44 mark (9,85 kg.). Karl IX
:e därför upphjälpa verket genom införskrif-
: af skickliga tyska bergsmän, och Gustaf II
:lf arbetade mycket för grufvornas iståndsät-
:de. Den senare vistades ofta på Väsby kungs-
:l vid Sala och ådagalade ett aldrig trött-
:de intresse för grufvan, dels genom arbetets
:rvakande och ledning af kunniga män, dels
:om en mängd praktiska förordningar rörande
:ljer i grufdriften och de sociala förhållan-
:a vid Salberget. Men äfven under hans tid
:inträdde åtskilliga missförhållanden därstädes
:grund af de osäkra eganderättsförhållandena,
:erslef vid leveranserna till ”sölfköparen”, den
:boende allmogens betungande med körslor m. m.
:taf Adolf utnämnde då, 1631, den utmärkte
:rg Grissbach (f. 1587 i Tyskland, minörkapten
:44, d. 1651) till bergmästare vid grufvan och
:ade 1624 Sala stad och bergslag, hvilken han
: ”bruksens idkeliga drifvande” och till grufvans
:yrkio” rikeligen donerade med jord och andra
:nåner. Grissbach upparbetade verket genom an-
:gning af nya schakt och en ordnad hushåll-
:g, ehuru först efter hans död följderna af hans
blefvo skönjbara genom en ökad produktion.
:5 var silfvertillverkningen 7,122 lödiga mark
:514 kg.), och 1673 uppgick den till 8,251 l. m.
:754 kg.). Sedan grufvan och silfververket där-
:er varit ett par gånger af staten utarrenderade
Sala bergslag, d. v. s. de borgare och bergs-
:n, som innehade de 160 bergsmanstomter med
:hörande jord, hvari Sala stad var indelad, samt
:fvan några år varit förpantad till kammarrådet
: penstierna för af honom till kronan lämnade lån,
:fvo 1682 grufvan och silfververket på evärdelig
”transporterade” på Sala bergslag, ”så länge
: förmå hålla thet vid macht och på rätt bergs-
bruka”. Denna öfverlåtelse förnyades 1741,
: skulle bergslaget därefter betala tionde af allt
tillverkadt silfver till kronan. De ständiga krigen under Karl XII:s tid medförde understundom svårigheter att hålla verket i gång, och produktionen var under 1700-talets förra hälft mycket svag. Arbetet med grufvans upphjälpande ur förfallet upptogs och leddes af den som bergmästare i Sala 1734—61 verksamme, energiske och skicklige Daniel Bergenstjerna (f. 1706, d. 1772). Efter hans anvisning tillvaratogos äldre, kvarlämnade malmer. Tillverkningen steg äfven, men nedgick åter så, att i början af 1800-talet allt gick med förlust. Produktionen var för låg, silfverpriset sjönk, och arbetsprisen stegrades. Den berömde I. H. af Forselles (se d. o. 2), som 1817 blef ”bergshauptman” i Sala, förbättrade de tekniska anordningarna, silfverproduktionen steg och var år 1863 2,298 skålpund 91 ort, det högsta den varit på 189 år. Sedan föll tillverkningen åter. Mot slutet af 1870-talet förbättrades ånyo arbetsmetoderna, och sedan 1880—81 ett nytt och mera fulländadt anrikningsverk uppförts under ledning af ingenjör A. Heberle, steg silfvertillverkningen ånyo. Heberle uppfann jämväl på slutet af 1880-talet en metod att på kemisk väg utdraga silfret i de gamla affallshögarna (aftern). Bergslaget ville icke öfvertaga uppfinningen. Heberle blef rik. Värdet af de privilegier, bergslaget åtnjöt, motsvarades ej af statens inkomst af verket, och stora trakter, i synnerhet ö. om Sala stad, blefvo fördränkta genom för verkets skull anlagda dammar. För åvägabringande af torrläggning af dessa väcktes vid 1868 års riksdag motion om upphörande af Sala bergslags arrende. Efter mycket dryftande och många ”utredningar” beslöt riksdagen 1887, att grufvan och silfververket samt den donerade jorden fr. o. m. 1888 skulle vara bergslagets egendom, hvilket beslut stadfästes af regeringen; men marken n. och n. ö. om staden fick torrläggas. Omkr. 1,000 tnld åkerjord vunnos.

Bergslaget sålde fr. o. m. okt. 1890 grufvan, med för driften lämpligt område, till det nybildade Sala silfververks aktiebolag, som byggde ny hytta m. fl. verk och inrättningar. Det gamla smältverket hade legat vid Sala hytta n. ö. om staden; därvarande stora damm skulle torrläggas. Affären gick dock ej med fördel till följd af silfvervärdets fall, hvarför grufvan i nov. 1894 såldes till Aktiebolaget Salberget, som i sin ordning 31 dec. 1905 öfverlät det hela till Aktiebolaget Sala zink. Man tänkte då att af i grufvan förekommande zinkmalm tillverka bl. a. zinkhvitt efter en af G. de Laval uppfunnen metod. Detta misslyckades, och grufvan med tillhörande såldes i juli 1909 till Sala grufaktiebolag, som smälter från andra håll inköpta blymalmer m. m. för att hufvudsakligen tillgodogöra i dem förekommande silfver. Den gamla grufvan bearbetas endast i ringa mån.

Under de gångna 400 åren beräknas Sala grufva ha gett 400 ton silfver, hvaraf 208 ton komma på 1500-, 63 på 1600-, 37 på 1700- och 87 på 1800-talet; stegringen under det sistnämnda berodde mindre på bearbetningen af några synnerligen rika malmer än på de tekniska hjälpmedlens framsteg. Th. N—m. J. N.

Sala silfververk. Se Sala silfvergrufva.

Sala'sser, en liten keltisk folkstam i transpadan-

ska Gallien, i Durias (nu Dora Balteas) dal, försvarade sig tappert mot romarna, men tillintetgjordes af Augustus 26 f. Kr. På deras område funnos rika guldvaskerier.

Sala södra, kronopark i Möklinta och Enångers socknar i Öfvertjurbo och Simtuna härad af Västmanlands län, tillhör Västerås revir af Bergslagsdistriktet. Den utgöres till hufvudsaklig del af den till gamla Sala grufvor och silfververk af kronan upplåtna Nora allmänning, som i enlighet med beslut af 1887 års riksdag, sanktioneradt af K. M:t 13 juli s. å., återföll till kronans disposition. Genom k. br. 25 nov. s. å. förklarades allmänningen därefter för kronopark. Den har därefter utvidgats dels genom inköp (enligt k. br. 17 april 1893, 29 maj 1896, 26 jan. och 13 aug. 1897) af fastigheterna Stora Hallarsbo, Norra Ekedal och Stora Örnstof, dels äfven genom att länsmansbostället Östa tillagts kronoparken. Dess areal var vid 1910 års slut 3,131 har. S—r.

Salat, *bot.* Se Sallat.

Salāt, arab., ”bön”, en af de religiösa plikter, som åligga hvarje rättrogen muhammedan. Bönen infördes redan af profeten och förrättades urspr. tre gånger om dagen, men redan under islams äldsta tid tillades två nya böner, af hvilka åtminstone den ena härstammar från Muhammed själf. De dagliga bönestunderna äro soluppgången, middagen, tredje timmen efter middag, solnedgången och ungefär en timme efter denna. Den muhammedanska bönen föregås af tvagning af ansikte, händer och fötter och förrättas efter ett noga bestämdt formulär, som innehåller detaljerade föreskrifter icke allenast om de koranverser och öfriga formler, som läsas under bönen, utan äfven om de olika kroppsställningar, som därvid iakttagas. Under bönen vänder sig den rättrogne åt ett bestämdt håll (*kibla*); urspr. vände profeten ansiktet efter judiskt föredöme mot Jerusalem, när han förrättade sin bön, men under sin fortsatta verksamhet emancipérade han sig alltmer från det judiska inflytandet, och redan under andra året efter utvandringen från Mekka till Medina förordnade han, att Mekka skulle vara de troendes ”kibla”. I de muhammedanska länderna användas icke kyrkklockor för att sammankalla församlingen, utan de kristne begagna i stället ett par trästycken, som slås mot hvarandra (arab. *nākūs*, eg. syriskt lånord, *nākōšā*), och hos islams bekännare sker kallelsen till bön genom bönutroparen (*mu'eddin*), som från minaretens balkong sjunger följande ord:

”Allāh är stor! Allāh är stor!
Allāh är stor! Allāh är stor!
Jag vittnar, att det finns ingen gud utom Allāh,
jag vittnar, att det finns ingen gud utom Allāh.
Jag vittnar, att Muhammed är Allāhs sändebud,
jag vittnar, att Muhammed är Allāhs sändebud.
Upp till bön! Upp till bön!
Allāh är stor! Allāh är stor!
Upp till frälsning! Upp till frälsning!
Det finns ingen gud utom Allāh.”

Liksom kallelsen till bön förrättas äfven själfva bönen alltid på arabiska, under noggrant iakttagande af den fastställda ritualen, som hufvudsakligen innehåller lofprisande af Gud i allmänna ordalag. Till följd af den minutiösa noggrannhet, med hvilken alla detaljer regleras, blir den muhammedanska bönen mindre ett medel för den enskilda människan att närma sig det högsta väsendet än en tämligen mekanisk ceremoni till Guds ära. Det arabiska *salāt* (pers. *nemāz*) öfversättes därför af många icke utan skäl med ”gudstjänst” i stället för ”bön”. På fredagen, muhammedanernas helgdag, som dock icke firas som hvilodag, antar salāt i moskéerna en särskildt högtidlig karaktär. Jfr Chutbe. — Litt.: Hughes, ”A dictionary of islam” (1885), A. Müller, ”Der islam im morgen- und abendland”, I (1885), och Lane, ”An account of the manners and customs of the modern egyptians” (ny uppl. 1890). K. V. Z.

Sala—Tillberga järnväg. Se Trafikförvaltningen Göteborg—Stockholm—Gäfle.

Salaty. Se Saladen.

Salawati (Salvati). Se Papuaöarna.

Sa'la y Gomez [-i gå'meth], en obebodd klippö (4 kvkm.) i Stilla hafvet, den östligaste punkten af Polynesien, 26° 18′ s. br., 105° 20′ v. lgd. Ön, som är hemvist för en otalig mängd vattenfåglar, upptäcktes 1793 af spanjorerna. (J. F. N.)

Salazar [salatha'r], **Francisco Lobón de** Se Isla, J. F. de.

Salazar y Torres [salatha'r i tå'rres], Augustín de, spansk skald, f. 1642 i Almazán (Soria), d. 1675 i Madrid. S:s lyrik, sonetter, romanser och redondillas präglas af mycken gratie och festivitas, hans öfversättningar af latinska skalder anses vara af stor förtjänst liksom och hans komedi *Elegir el enemigo*. Se Bareras ”Catálogo de teatro antiguo español” och Rivadeneiras ”Biblioteca de autores españoles”, bd 16, 42 och 49. S:s namn är upptaget i Spanska akad:s ”Catálogo de autoridades de la lengua”. Ad. H—n.

Salband, *miner.*, en malm- eller mineralgångs sidovägg i den omgifvande bergarten.

Salberg, Johan Julius, farmaceut, f. 11 april 1680 i Stockholm, d. 23 mars 1753, åtnjöt grundlig undervisning i ”språk och vetenskaper”, i ritning samt i naturkunnighet, särskildt kemi. En tid var S. Urban Hjärnes lärjunge; han studerade äfven berg- och saltverk. Efter studier i Danmark, Hamburg m. fl. städer förestod S. från 1704 i två år ett kemiskt laboratorium i Dresden, blef därefter provisor på ett laboratorium i Berlin och återvände, efter att ha afböjt flera fördelaktiga anbud i utlandet, 1709 till Sverige, där han följande år med utmärkt berömmelse aflade apotekarexamen. 1719 inköpte S. apoteket ”Morianen” i Stockholm. Med rykte som den förnämste farmaceuten i Sverige, kallades han till led. af Vet. akad. vid dennas stiftelse 1739. Hvilket stort anseende S. åtnjöt, framgår bl. a. däraf att, när några ”empirici” ordinerade hemliga medel åt konung Fredrik I, denne lät tillkalla S. för att i läkarnas närvaro kemiskt undersöka ifrågavarande ”arcana”, hvilket S. ”till konungens fullkomliga nöje” verkställde. S. författade flera afhandlingar i Vet. akad:s publikationer; de handla mest om praktiska uppfinningar och förbättringar. Det var ock efter hans anvisning och efter analyser af honom, som Sabbatsbergs hälsobrunn 1734 upptogs till begagnande. Se Åminnelsetal öfver S. af K. E. Ribe i Vet. akad. 1759. C. G. S.

Salberget. Se Sala (staden) och Sala silfvergrufva.

lbergs-Väsby fögderi, i Västmanlands län, anfaller med Västmanlands östra s saga (se d. o.).

lbohed, t. o. m. 1906 mötesplats för Västnands regemente, ligger i Västerfärnebo socken, manlands län, 18 km. v. om Sala. Domänlsen har föreslagit, att platsen skall bibehållas nnans ego och förvaltas som kronopark, medan unniga förordat dess uppdelning till egna hem.

lcedo Coronel [salthe'då kåråne'l], Garcia spansk skald, f. 1636 i Sevilla, d. 1648 1?) i Madrid, slafvisk beundrare af Gongora, s skrifter han kommenterade (1636—46) på iätt, som gjorde författarens text ännu dunk-

Trots sin förkonstling var S. en icke ringa fning, som betygas af *Rimas* (1624 och 1649) af *La España consoladora, panegíricos al nísimo Infante Cardenal* (1636) på ottave rime. mnämnes också med beröm i Lope de Vegas urel de Apolo" och är intagen i Spanska :s "Catálogo de autoridades de la lengua". "Ensayo de una biblioteca española de libros s y curiosos" (bd 4). Ad. H—n.

lchow, Karl Emil Julius Ulrich, ssman, f. 7 aug. 1877 i Köpenhamn, till tt grosshandlare i Stockholm, vann åren 1901 , 1907—11 världsmästerskapet i konståkning skridskor, 1908 Olympiska mästerskapet i don och 1898—1900, 1904, 1906—07, 1909 och 1913 Europamästerskapet i samma idrott. aar konstruerat en mycket känd konståkningsdisko och har bildat skola, som nu gör sig gälde öfverallt, där nationell skridskosport drifves. är bl. a. ledamot i Gymn. och idrottsförgarnas riksförbunds öfverstyrelse (1910). Han medarbetare på "Dagens nyheters" idrottslning (signaturen Ten) och i "The field" E. B—ll.

adon).

alda, *zool.* Se Strandskinnbaggar.

alda [ja'l-], F. X., tjechisk författare, f. 7, gjorde sin litterära debut i tidskr. "Lumír" 4 och blef kritisk medarbetare i tidskrifter och ingar. I sina i bokform utgifna essayer, *Boje ítřek. Meditace a rhapsodie* (Striderna om gondagen; 1905), uppställde han sina kraf kritiskt fördjupande i det moderna samhällsbt. 1892 blef han redaktör af konsttidskr. bilné Směry" (Fria riktningar). 1909 utgaf det litteraturhistoriska arbetet *Moderní literatura česká.* A—d J.

al'dæ, lat., stad. Se Bougie.

aldanha Oliveira [salda'nja ålivē'ra], João rlos, hertig, portugisisk krigare och statsn, f. 1791 i Arinhaga, d. 1876 i London, öfver- vid fransmännens besättande af Portugal 1807 dem, tillfångatogs af engelsmännen 1810 och ades därefter i Brasilien, där han ingick i én. Till Portugal återkom S. 1821, utnämn- 1825 till utrikesminister och efter Johan s död till ståthållare i Oporto samt undertkte migueliternas upprorsförsök. 1826—juli 7 var S. krigsminister och lämnade därefter tugal. Efter dom Miguels tronbestigning 1828 e S. från England organisera resningen i tugal, misslyckades fullständigt till en början, hade 1832 framgång och lyckades 1833 efter a segrar intaga Lissabon och tvang genom kapitulationen i Evora 1834 dom Miguel till att afsäga sig kronan. S. utnämndes till marskalk och markis samt var 1835 en tid krigsminister och chef för ministären. Hans försök att efter septemberrevolutionen 1836 åstadkomma en statskupp i motsatt anda misslyckades, hvarför S. åter måste gå i landsflykt. Han återkom 1846, när ett uppror syntes störta den reaktionära ministären Cabral. Genom en statskupp i okt. s. å. trädde S. i spetsen för regeringen, i hvilken han innehade krigsministerportföljen, utnämndes till högste befälhafvare öfver armén med nästan diktatorisk myndighet och upphöjdes till hertig. Pressfriheten inskränktes, i vallagen företogos förändringar. De radikale septembristernas uppror kunde S. tvinga endast med hjälp från England och Spanien. I juli 1849 efterträddes S. af Cabral, men lyckades i maj 1851 genom en militärrevolt störta denne. Han var därefter Portugals verklige regent till juni 1856, då han tvangs att nedlägga sitt ämbete. Han var 1862—64 och 1866—69 sändebud vid Vatikanen, lyckades i spetsen för ett militäruppror i maj 1870 åter för en kort tid tillkämpa sig premiärministerbefattningen och var från 1870 sändebud i London. Se Conde da Carnota, "Memoirs of field-marshal the duke of S." (1880). (E. N—nn.)

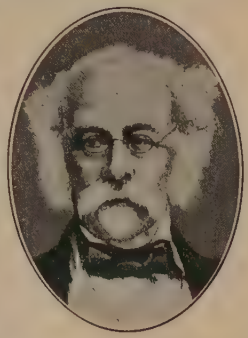

Saldēra. Se Saldo.

Sa'ldidæ, *zool.* Se Strandskinnbaggar.

Sa'ldo (it.), afslutning, rest; *hand.*, den vid afslutningen af ett konto befintliga skillnaden mellan debet- och kreditsidan (inkomst- och utgiftssidan). — Saldēra, utjämna, uppgöra, betala (en räkning o. s. v.). Jfr Balans 3, Bilans och Bokföring, sp. 952—955. A. W:son M.

Saldoni y Remendo [-dåni i reme'ndå], Baltasar, spansk musiker och skriftställare, f. 1807 i Barcelona, d. där 1889, studerade i Barcelona, Madrid och Paris samt blef vid musikkonservatoriets i Madrid stiftande 1830 sånglärare, 1840 professor där. S. debuterade med operetten *El triunfo del amor* (1826). Hans operor *Ipermestra* (1838) och *Cleonice, regina di Siria* (1840) gingo med bifall öfver de flesta operascener i Spanien. S. ställde sig nu i opposition mot den italienska riktningen och sträfvade att skapa en nationell opera med *Boabdil, último rey moro de Granada*, som emellertid genom intriger aldrig kom till uppförande. Han komponerade vidare zarzuelas (sångspel), ett *Stabat mater* (1842), *Miserere* (1843), motetter, hymner, symfoni, orgelsaker, pianostycken, visor m. m. Han utgaf läroböcker för sångundervisningen och författade bl. a. *Diccionario biográfico-bibliográfico de efemérides de músicos españoles* (1868—81), ett arbete af mångårig oförtröttad forskning och af högt värde. Ad. H—n.

Sale [sē'l], stad i engelska grefsk. Cheshire nära Merseys vänstra strand, 8 km. s. v. om

Manchester. 15,046 inv. (1911). Botanisk trädgård och stora handelsträdgårdar. J. F. N.

Sāle, hufvudort på Isola grossa (se d. o.).

Salé, stad. Se Rabat.

Sale [sēl], sir Robert Henry, brittisk general, f. 1782, d. 21 dec. 1845, kom 1798 som löjtnant till Indien och utmärkte sig som regementschef under första Burmakriget 1824—26. 1838 sändes han med en brigad mot Kandahar, som han besatte (april 1834), hvarefter han med storm intog Ghasni och fortsatte framryckningen till Kabul, där Schah Schuja under de brittiska vapnens skydd utropades till Afganistans härskare. S. erhöll därefter knightvärdighet och generalmajors rang. När afganerna 1841 reste sig, fick S. order att med sin brigad återställa förbindelsen mellan Kabul och Peshawar. Han besatte (12 nov. s. å.) efter hårda strider Djelalabad (Jalalabad) och utstod där en långvarig belägring till april 1842, då han lyckades skingra de belägrande afganerna och förena sig med en till hans undsättning utsänd armé under general Pollock. De framträngde därefter gemensamt till Kabul, som ånyo besattes (sept. s. å.). S. utsågs vid första sikh-krigets utbrott 1845 till generalkvartermästare under general Gough, men blef redan i första krigsveckan sårad till döds i slaget vid Mudki (18 dec.). V. S—g

Saleb. Se Salep.

Saleby, socken i Skaraborgs län, Skånings härad. 3,998 har. 1,384 inv. (1915). S. bildar med Trässberg och Härjevad ett pastorat i Skara stift, Barne kontrakt. I kyrkan hänger den äldsta daterade (1228) kyrkklockan i Sverige.

Saleijer (Salaijer), nederländsk ö i Indiska arkipelagen, s. om Celebes. 662 kvkm. 57,000 malajiska inv., mest muhammedaner. Ön är en korallö, men bergig (Butona Haru, 1,780 m.), väl bevattnad och skogbevuxen med sundt klimat. Den producerar ris, potatis, tobak, indigo, bomull, salt och har mycket värderade hästar och bufflar. Hufvudstaden S. ligger på västra kusten och har god redd, skola för infödingar och liflig handel. — Ön styres genom infödda höfdingar. J. F. N.

Salem. 1. (Under medeltiden *Slæm* l. *Slem*) Socken i Stockholms län, Svartlösa härad. 6,849 har. 2,011 inv. (1915). Annex till Botkyrka, Strängnäs stift, Södertörns kontrakt. — 2. Namn på Sparlösa och Slädene gemensamma kyrka.

Salem. 1. Poetiskt namn på Jerusalem. — 2. En vid Jordan belägen ort, där Johannes döparen brukade uppehålla sig.

Salem, by i badensiska kretsen Konstanz, vid Bodensjön, uppstod kring ett cistercienskloster, som utgjorde hufvudorten i ett fritt riksstift med samma namn, hvilket stift, innefattande ett område af 330 kvkm., sekulariserades 1802. Ännu kvarstår klostret, numera ett storhertigligt slott. Kyrkan, byggd i gotisk stil 1282—1311, är i det inre rikt smyckad. (J. F. N.)

Salem [sēlem]. 1. Distrikt i indiska presidentskapet Madras, n. om floden Cauveri. 16,316 kvkm. 1,766,680 inv. (1911). — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid järnvägen Madras—Kalikut. 59,153 inv. (1911). S. har breda gator, planterade med kokospalmer, centralfängelse, sjukhus, väfverier och liflig handel. 1—2. J. F. N.

Salem [sēlem], namn på åtskilliga städer i Nord-Amerikas förenta stater. 1. Stad i Massachusetts, vid en vik af Atlantiska oceanen. 43,697 inv. (1910). Bland undervisningsanstalterna märkas Essex-institut, grundlagdt 1848 med ett bibliotek på 100,000 bd, Athenæum, Peabody academy of science (inrättad 1868, med etnologiskt och naturhistoriskt museum), East India marine museum och lärarseminarium. Staden (hvars äldre indianska namn är Naumkeag) var länge med afseende på folkmängd, handel och rikedom den andra i ordningen i Nya England, men har numera gått mycket tillbaka, särskildt i handeln på Ostindien och Kina. Dess hamn, ehuru säker och rymlig är ej tillgänglig för större fartyg. Många industriella etablissemang finnas; särskildt betydande är tillverkningen af läder och skor. S. grundlades 1626. 3 km. n. v. om S. ligger staden Peabody (se d. o.). — 2. Hufvudstad i staten Oregon, vid Willamette och Oregon—Kalifornienbanan. 14,094 inv. (1910). Ståtligt kapitolium, Willamette university, katolsk akademi, kvarn- och järnindustri, handel med spannmål och frukt. — 3. Stad i Ohio. 8,943 inv. (1910; mest kväkare). Kolgrufvor och mångsidig industri. — 4. Stad i New Jersey, vid Salem creek, 5,6 km. från dess utlopp i Delawareviken. 6,614 inv. (1910). Konservfabriker. — 5. Köping i Virginia. 3,584 inv. (1910). Roanoke college. — 6. Köping i North Carolina. 5,533 inv. (1910). Högskola för kvinnor. 1—6. J. F. N.

Salēmi, stad i italienska prov. Trapani, på Sicilien. 18,639 inv. i hela kommunen (1911). Ruiner af ett kastell; gymnasium, teknisk skola, bibliotek; vin- och olivodling. Garibaldi förklarade sig där 14 maj 1860 för diktator på Sicilien. (J. F. N.

Salemkapellet, ett Södra baptistförsamlingen i Stockholm tillhörigt kapell, beläget vid Folkungagatan på Södermalm, uppfördes 1877 efter ritningar af arkitekten A. Westerberg och är värderadt till 150,000 kr.

Salen, en i Kronobergs län, Allbo härad, belägen sjö, som är rik på järnmalm, s. k. sjömalm. Den är 13,3 km. lång och ända till 10,5 m. djup samt har sitt utlopp genom Mörrumsån (se d. o.).

Salency [salāsī], by i franska dep. Oise, 3 km ö. om Noyon, i Oises dal, bekant för den där firade rosenfesten (se d. o.).

Salēnia Gray, *zool., paleont.*, hör till de regelbundna sjöborrarnas grupp och kännetecknas bl. a.

m sin stora hjässapparat, hvars analfält med ntag af analöppningen täcktes af en enda splåt. De få nutiden tillhörande arterna lefva e stora hafsdjupen, t. ex. i Västindiens I Sveriges kritsystem är släktet represenidt af tre arter. Den vanligaste af dessa, *nia areolata* Wahl. (Des.), förekommer hufvudigen inom Kristianstadsområdets senona skalkalk. L—e. A. Hng.

Salēnius. 1. Anders Gustaf Gotthard S., t, lexikograf, f. 25 maj 1815 i Hammar, Örebro d. 9 juni 1896 i Kjula, student i Uppsala 5, prästvigd 1839, filos. kandidat 1845, filos. tor s. å., blef kyrkoherde i Kjula, Strängnäs , 1860 och var kontraktsprost 1872—86. Han af några smärre andliga skrifter m. m. samt *insk-svensk ordbok* (1873). — 2. Erik Gustaf kolaus S., den föregåendes son, ingenjör, f. 2 i Kjula, genomgick Örebro tekniska skola, derade en tid i Nord-Amerikas förenta stater hade därefter anställning vid Maxim-Nordens vapenfabrik och är nu chef för Maskin-a.-b. smos' fabriksafdelning. S. är företrädesvis känd konstruktör af Radiator (se d. o.).

Sale′nskij, Vladimir, rysk zoolog, f. 1847 i v. Poltava, professor 1871 i Kazan och 1882 i essa samt föreståndare för vet. akad:s zoologiska oratorium i Petersburg 1879, är en bland sameens främsta jämförande embryologer. Han har nnat många viktiga bidrag till kännedomen om de lägre och högre djur, hvaraf må framhållas örens utveckling (på ryska, 2 bd, 1880), *Beiträge r entwicklungsgeschichte der knorpeligen gehörböchelchen bei säugetieren* (1880), *Études sur le veloppement des annélides* (1882—83, 1887) och *ue untersuchungen über die embryonale entöcklung der salpen* (1883). L—e.

Sa′lep, *Tuber Salep* (l. *Saleb*), *farm.*, en drog, m består af de nybildade stjälkknölarna af åtlliga orkidacéer till gruppen *Ophrydeæ*. I melrsta Europa hämtas salep från *Orchis Morio* L., *mascula* L., *O. militaris* L., *O. fusca* Jacq., *ustulata* L., *Anacamptis pyramidalis* Richard, *phrys myodes* L. m. fl. Ophrys-arter. Mera sällan mlas de handlikt delade knölarna från *Orchis aculata* L. (''Jungfru Marie hand''), *O. latifolia* L. h *Gymnadenia conopsea* R. Brown. I Ostindien nvändas de i färskt tillstånd stundom knytnäfsora knölarna af *Eulophia campestris* Lindley, *ulophia herbacea* Lindl. och *Habenaria pectinata* on., hvilka skattas särskildt högt. Knölarna, m äro antingen odelade och aflångt rundade då våra apotek de vanligaste) eller ock handlufna, uppgräfvas på eftersommaren, afsköljas och nnidas med grofva tyglappar för att befrias från yttre delen af barklagret, som innehåller tt eget, något fränt luktande ämne, förvällas edan genom neddoppning i kokande vatten, hvargenom stärkelsen delvis omsättes till dextrin, amt torkas slutligen. Drogen utgöres af gråguloktiga, mycket hårda, svårt brytbara, relativt unga knölar af något växlande storlek, $1^1/_2$ à 2 m. långa, något plattade och gropiga genom torkingen. Ibland äro de för torkning uppträdda på snören. Brottytan är hornartad och matt glänsande. Den torra drogen är luktlös, men fuktad utvecklar den en egen lukt, som för de fleste är obehaglig. Smaken är fadd och slemmig, beroende på den stora halten af stärkelse (27 proc.) och växtslem (bassorin, 48 proc.). Af 1 del pulveriserad salep beredes med 100 delar vatten *Mucilago Salep*, salepslem, som användes i mixturer och emulsioner såsom lenande medel, företrädesvis vid diarréer. O. T. S. (C. G. S.)

Saleph, flod. Se Gök 2.

Salepsrot, *bot.*, namn på *Anacamptis pyramidalis* Rich., en på Gottlands och Ölands ängar sällsynt förekommande orkidé. Knölarna äro klotrunda, den 15—45 cm. höga stjälken bär smala, hopvikna blad och i spetsen ett hufvudlikt ax af små rosenröda blommor med trådsmal sporre. Släktet *Anacamptis*, som innehåller endast ofvannämnda art, skiljer sig från *Orchis* genom nedtill sammanhängande pollenmassor. Jfr Salep. G. L—m.

Salernes [salä′rn], stad i franska dep. Var (Provence), vid floden Bresque. Omkr. 2,000 inv. Förträffligt vin. (J. F. N.)

Sale′rno [-nå]. 1. Provins i italienska landskapet Kampanien, vid Tyrrhenska hafvet. 4,964 kvkm. 560,555 inv. (1911). — 2. Stad och hufvudort i nämnda provins, vid norra ändan af den sköna Salernoviken. 45,689 inv. (1911). Ärkebiskopssäte. Nya hamnanläggningar. Betydande bomullspinnerier och sidenväfverier samt ganska liflig handel, som dock förr var mera betydande. Staden, som har en hänförande belägenhet i en af berg omsluten, på vinrankor och orangeträd rik trakt, eger åtskilliga präktiga byggnader, i synnerhet vid Corso Garibaldi (vid stranden). Den märkligaste byggnaden är katedralen San Matteo, ombyggd af Robert Guiscard 1076—84, men vanställd genom en restauration 1768. Den har en särdeles vacker förgård, berömda mosaiker och en intressant portal. Margareta af Anjou (gift med konung Karl III af Neapel) och påfven Gregorius VII ligga där begrafna. Märkliga arkitektoniska arbeten äro dessutom: kyrkan San Domenico, Palazzo Sanseverini, den nya teatern och ett 1320 uppfördt vattenledningsverk, som nu ej begagnas. Ruiner finnas efter ett langobardiskt klippfäste, som eröfrades af Robert Guiscard 1077, efter åtta månaders belägring. Stor bomullsindustri, svafvelraffinaderi, mekaniska verkstäder m. m. I närheten ligger en betydande schweizer-koloni, Fratte di Salerno. Staden var urspr. en romersk koloni (*Salernum*), blef sedan säte för langobardiska hertigar och råkade slutligen i normandernas våld (1077). Under medeltiden var den vida berömd för sin 1150 af benediktiner stiftade medicinska högskola, som utgjorde plantskolan för alla medicinska fakulteter i Europa (se Medicin, sp. 1429). Detta universitet började redan under 1300-talet förlora sitt anseende och upphäfdes 1817. 1 o. 2. (J. F. N.)

Salernoskolan. Se Medicin, sp. 1429.

Sales [säl], François de. Se Frans från Sales.

Salesiäner, kongregation. Se Munkordnar, sp. 1347.

Salesianerinnornas orden. Se Visitantinnor.

Salève [saläv], ett 19 km. långt berg på gränsen mellan schweiziska kantonen Genève och fran-

ska dep. Haute-Savoie, med tre för sin härliga utsikt besökta toppar, af hvilka Grand Piton är 1,380 m. hög. (J. F. N.)

Salf-eld, skott samtidigt aflossade af en mängd gevär eller kanoner. Se Salfva, *krigsv.*

Salfi, Francesco, italiensk skriftställare, f. 1759 i Kalabrien, d. 1832, bekläddе under franska väldet åtskilliga befattningar i Milano och Neapel, bl. a. som universitetsprofessor, och lefde sedan 1814 i Paris. Hans förnämsta verk är en fortsättning af Ginguenés *Histoire littéraire de l'Italie* (11—14 bd, 1814). Han utgaf dessutom *Saggio storico-critico sulla commedia italiana* (1829), en kortfattad italiensk litteraturhistoria, några sorgespel m. m.

Salford [sål'lfəd], fabriksstad och grefskap (*county borough*) i nordvästra England (21 kvkm.), före 1888 del af grefsk. Lancaster, på tre sidor kringflutet af floden Irwell, är numera med Manchester sammanbyggdt till en stad, ehuru bägge städerna ha hvar sin stadsstyrelse. 231,357 inv. (1911). S. eger stora bomulls-, linne-, siden- och maskinfabriker samt stora slakthus. Museum och bibliotek (med omkr. 100,000 bd). Det är säte för en katolsk biskop och har en i gotisk stil uppförd katedral. (J. F. N.)

Salfva (ty. *salbe*, ett ord af germansk rot), lat. *unguentum*, *farm. med.*, benämnes en medikamentsform, som är afsedd för utvärtes bruk och har halffast beskaffenhet, så att den icke flyter omkring såsom ett liniment, men lätt kan gnidas ut på huden. Salfvorna innehålla som grundlag (formgifvande hufvudmassa, konstituens) vanligen något af följande materialier: svinister (*adeps suillus*), talg af nötkreatur eller får (*sebum* l. *sevum*), fårullsfett (*adeps lanæ*, hvaraf genom inrörande af vatten fås *lanolin*), *eucerin* (kolesterinalkoholer ur rått fårullsfett, s. k. *œsypus*, blandade med vaselin), vaselin, fast och flytande paraffin, vax, hvalraf (*cetaceum*), glycerin, mandel- eller olivolja, näbbhvalolja (*oleum chænocēti* l. *ol. Physēteris*), *komjölkkasein*, *vasogen* (delvis oxiderade vaseliner) m. m. Till sådana grundlag, ibland flera blandade eller sammansmälta med hvarandra vid högst 100° C. i lämpliga proportioner, fogas ofta allehanda antiseptiska, adstringerande eller retande beståndsdelar, såsom borsyra, blyoxid eller blysalter, rå zinkoxid, garfsyra, tjära, beck, såpa, terpentin, spansk fluga, flyktiga oljor m. m. Ibland tillfogas äfven ämnen, som äro afsedda att efter ingnidning uppsugas genom huden, såsom kvicksilfver. Äfven kunna diverse andra läkemedel, som särskildt användas vid hudsjukdomar, inmängas i lämpliga salfvegrundlag. Slutligen användas salfvor utan särskildt verksamma tillsatser för mekaniska ändamål, såsom att skydda, underlätta massage m. m. Svenska farmakopén innehåller recept på 17 olika, sammansatta salfvor. C. G. S.

Salfva (af lat. *salve*, var hälsad) l. Salf-eld, *krigsv.*, kallas det eldgifningssätt, hvarvid skott samtidigt (äfven som hedersbevisning) aflossas ur flera gevär eller kanoner. Gevärssalfva har mycket användts under föregående tider, emedan den ansågs utöfva större moralisk verkan på fienden, bättre bibehålla truppen i befälets hand och, så länge rökande krut användes, medge bättre siktning. Med nutidens snabbskjutande och föga rökgifvande gevär har salfvan fått maka åt sig för skytteelden. Den användes endast undantagsvis och då mot mål, som hastigt kunna undandraga sig beskjutning, eller vid inskjutning af afståndet. Salfva, afgifven af skyttelinje, kallas skytte-salfva. Kanon-(haubits-)salfva användes vid inskjutning, då verkan af ett enskildt skott icke kan iakttagas, samt undantagsvis då stor kraftyttring erfordras inom mycket kort tid. Jfr General-salfva. C. O. N.

Salfvegrundlag, *farm.*, den mjuka, halffasta, smidiga massa af ena eller andra slaget, som utgör hufvudbeståndsdelen af hvarje salfva.

Salgar, hamn. Se Sabanilla.

Salgir, den största floden på ryska halfön Krim, 181 km. lång, börjar vid toppen Tjatyr dag på Jailabergen, rinner i en båge mot n. ö. och faller ut i Sivasjviken (''ruttna sjön''), men utorkar under sommaren, innan den når den. S:s dal är mycket fruktbar. J. F. N.

Salgrami, flod. Se Gandak 1.

Salhus, fabriksplats vid kusten i Hammer härad, strax n. om Bergen, Södra Bergenhus amt, Norge. 563 inv. (1910), hufvudsakligen arbetare vid platsens stora textilfabriker. K. V. H.

Salian (Salyany), stad i guv. Baku af ryska Transkaukasien, vid början af Kuras stora delta. 12,121 inv. (1897), mest tatarer, som idka fiske och framställa salt. J. F. N.

Salias. 1. Jelizaveta Vasiljevna S., grefvinna de Turmenir, rysk författarinna, f. Suchovo-Kobylin, pseudonymen Jevgenia Tur, f. 1815, d. 1892, begynte sin litterära verksamhet 1849 i tidskr. ''Sovremennik'' med novellen *Osjibka* (Misstaget), som efterföljdes af den mycket omtyckta romanen *Plemjanitsa* (Niècen). Hennes följande romaner — däribland *Na rubezje* (På gränsen) — gjorde mindre lycka. I likhet med Turgenev tecknade hon med förkärlek handlingströga män och viljestarka kvinnor. Sedermera egnade hon sig åt barn- och ungdomslitteraturen. — 2. Jevgenij Andrejevitj S., den föregåendes son, grefve, rysk författare, f. 1840, d. 1908, blef 1876 rysk medborgare (fadern var fransman) och redaktör af ''Peterburgskija Vjedomosti'', utgaf tidskr. ''Poljarnaja Zvjezda'' (Polstjärnan; 1881), var en tid chef för k. teatrarna i Moskva och fick anställning vid hofministeriets arkiv. Hans många historiska romaner, hvilka begynte 1874 med den af Tolstojs ''Krig och fred'' påverkade *Pugatjevtsy* och företrädesvis behandla rysk historia, utmärkas för stark kolorit och liflig framställning, men sakna psykologiskt djup och historisk trohet. Hans samlade verk utkommo 1894—1903 i 29 dlr. 1 o. 2. A—d J.

Salibabo [sälibā'bāū], Talaut, ögrupp i Indiska arkipelagen, ö. om Sangiöarna, till hvilka den ock stundom räknas, har en areal af 925 kvkm., med omkr. 5,000 inv. Öarna äro vulkaniska och fruktbara. Befolkningen består af fredliga och arbetsamma alfurer, dels kristna eller muhammedaner, dels hedningar. (J. F. N.)

Salicāceæ, Salicīneæ, Salikacéer, Pilfamiljen, *bot.*, en växtfamilj, som bildar serien *Salicales* bland archiklamydéerna. Dithörande växter äro buskar och träd, till största

förekommande inom den norra, tempererade
n, med vanligen hela, strödda blad med stipler
blommor i hängen. Blommorna äro nakna,
made, nästan alltid dioika, med bägarlik eller
andformiga fjäll reducerad diskus. Ståndarna
itvå—talrika. Pistillen är enrummig, frukten
el med många, små, håriga frön, som vanligen
st mycket kort tid bibehålla sin groningsför-
a. Till familjen höra släktena *Populus* och
x. G. L—m.

Salicāles, *bot.* Se Salicaceæ.

Salices, *bot.*, plur. af *Salix* (se d. o.).

Salicet. Se Salicional.

Salicetti [-tje'tti], Antoine Christophe, Corsk politiker, f. 26 aug. 1757 i Saliceto (Cor-, d. 1809 i Neapel, representerade sin fäderneö nstituerande nationalförsamlingen 1789. Ifrande Corsicas fullständiga förening med Frankrike, des han 1793 af konventet, som han äfven till-de, till ön för att motarbeta oafhängighetspar-; intriger, men misslyckades och återvände s. å. der skräckväldet stod han Robespierre nära, följde un Bonaparte till Italien som regeringskommis-e 1796 och medverkade s. å. vid Corsicas re-anisation, sedan ön återtagits från engelsmän-. Napoleon använde honom i olika administra- och diplomatiska uppdrag, af hvilka det vik-ste var posten som polis- och krigsminister i ungariket Neapel (från 1806). Han tvangs 09 af Murat att träda tillbaka och dog kort efter plötsligt efter en middag hos sin efter-dare som polisminister. Ryktet talade om för-ning. N. H—tz.

Salicin, *kem. farm.*, en glykosid (formel: $C_{13}H_{18}O_7$), som framställes ur vissa pil- och pop-arters bark, är ett färg- och luktlöst, mycket sert smakande ämne, som kristalliserar i nålar ande till rombiska systemet. Det löses lätt i ande sprit, i omkr. 28 delar vatten och i 30 sprit af 15° C., men är olösligt i eter, roform och bensin. Med svafvelsyra ger det vackert röd reaktion, och vid kokning med ppädda syror sönderdelas det glykos och saligenin eller icylalkohol, som vid oxida-m ger salicylsyra. Salicin r förr prövats som ersätt-ngsmedel för kinin, men spe-numera ingen roll som läke-edel. O. T. S. (C. G. S.)

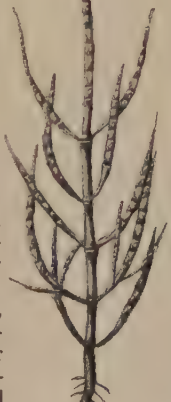

Salicornia herbacea.

Salicineæ, *bot.* Se Salica-æ.

Salicionāl, äfven Salicet [-sē], öppen labialstämma i or-ln, merendels 8- eller 4-fots, llan 2-fots, af tenn, ofta med kägg". Den hör till sträk-ämmorna, har trång mensur h svag, mild intonation. A. L.*

Salicornia L., Glasört, *t.*, ett till fam. *Chenopodia-æ* hörande, på hafsstränder xande, glatt, köttigt och låg-xt örtsläkte, som har ledad jälk med motsatta grenar utgå-de vid lederna i vinkeln af till ttiga fjäll förkrympta blad. Blommorna, samkönade, sitta insänkta i stjälkens och grenarnas öfre del, bildande liksom blomkolf-var. De ha ett köttigt, sambladigt hylle, ur hvars spricklika öppning 1—2 ståndare och 1—2 märken träda fram. *S. herbacea* L. (se fig.), som har endast 1 ståndare, förekommer mindre allmänt på våta hafsstränder. O. T. S. (G. L—m.)

Salicylaldehyd, *kem.*, salicylsyrans aldehyd, mindre egentligt kallad salicylsyrlighet, $C_6H_4OH \cdot CHO$, en i blomman af älggräs (*Spiræa ulmaria*) förekommande, angenämt luktande, flyktig olja. P. T. C.*

Salicy'las, lat., Salicylāt, *farm.*, salicylsyradt salt. 1. *S. hydrargy'ricus.* Se Kvicksilfvermedel. — 2. *S. na'tricus*, natriumsalicylat. Se Salicylsyra. — 3. *S. pheny'licus.* Se Salol. — 4. *S. physosti'gmicus.* Se Kalabarbönor.

Salicylāt, *farm.* Se Salicylas.

Salicylsyra, Acidum salicylicum (af *salix*, pil, med hänsyn till dess samband med salicin), *kem., med.*, en först af Piria 1839 af salicylaldehyd ur salicin framställd syra, $C_6H_4OH \cdot CO\,OH$, orto-oxibenzoësyra, hvilken sedermera, 1873, syntetiskt framställdes af Kolbe genom inverkan af kolsyra på fenolnatrium, ett framställningssätt, som f. n. användes för syrans fabriksmässiga beredning. Salicylsyran bildar färglösa, vackra kristaller, utan lukt, men med äcklig, sötsyrlig smak. Den smälter vid 156—157° C., löses föga i kallt vatten, men tämligen lätt i hett vatten samt i alkohol och eter. Lösningarna i vatten eller alkohol färgas af järnklorid intensivt violetta. Salicylsyran är ett rätt kraftigt antisepticum, ungefär lika starkt som fenol, men eger framför denna företrädet att icke ha någon lukt och jämförelsevis dräglig smak samt att vara vida mindre giftig. På huden framkallar salicylsyra i pulver (*pulvis salicylicus cum talco* af 3 dlr salicylsyra, 10 dlr hvetestärkelse och 87 dlr talk) en torkande verkan vid svettning (fotsvett), i plåster småningom uppmjukning af öfverhudbildningar, såsom liktornar o. d. Slemhinnor retas starkt, t. o. m. etsas af koncentrerad syra; utspädd, verkar den mindre skadligt, stör dock vid intagning ej sällan magens förrättningar. Mildare verkar därvid syrans medicinskt brukade natriumsalt, natriumsalicylat (*Salicylas natricus*), $C_6H_4 \cdot OH \cdot COO\,Na$, hvita, i vatten lättlösliga kristaller med en om syrans erinrande, sötsyrlig smak. Efter uppsugning i kroppen verka syran och saltet lika, emedan syran därvid öfverföres i natriumsaltet. Det sistnämnda är ett kraftigt febermedel, som tillika alldeles särskildt verkar gynnsamt vid akut ledgångsreumatism; de svåra ledgångssmärtorna vid denna sjukdom lindras eller aflägsnas vanligen raskt genom denna behandling — 1 gr. i dosen, stundom upp till 10 gr. på dagen i pulver (uti oblatkapslar), i kakor eller i lösning. Äfven vid kronisk reumatism, gikt, hufvudvärk m. m. användes stundom salicylsyradt natron som smärtstillande medel, om än ofta med mindre effekt än vid den akuta ledgångsreumatismen. Natriumsalicylatet är kändt äfven som galldrifvande medel (se d. o.). Stora doser salicylpreparat medföra "rus" (öronsusning, lomhördhet, svindel, tyngd i hufvudet), hudrodnad och

svettning, som vid feber medföra starkt temperaturfall, samt fläckvis uppträdande ”utslag” (erytem, ibland nässelutslag eller små blåsor). Betydande doser (10—12 gr. på en gång) medföra svår förgiftning med delirier, slöhet eller dvala, försvårad andning, hjärtsvaghet, kväfningskramp och någon gång död genom förlamning af andningscentra i förlängda märgen. Som ersättningsmedel för salicylsyran och dess natriumsalt ha många sammansatta salicylpreparat kommit till användning, såsom *salol*, *acetylsalicylsyra* (*aspirin*), *salofen*, *salipyrin* m. fl. Konservering af matvaror med salicylsyra anses hälsovådlig och är på sina håll i lag förbjuden. De små kvantiteter, som sättas till sylt, saft o. d., torde dock ej medföra risk, då de mängder syra, som man i dessa medel intar, i regel bli helt små. C. G. S.

Salicylsyradt antipyrin. Se Salipyrin.

Salicylsyradt natron. Se Salicylsyra.

Salicylsyrlighet. Se Salicylaldehyd.

Sālier (lat. *salii*, af *salire*, dansa), två urgamla romerska prästkollegier, hvartdera med 12 medlemmar, ett med lokal (*curia*) på Palatinus (*salii palatini*), som dyrkade Mars, ett på Kvirinalen (*salii agonenses* l. *collini*), som tillbad Quirinus (se d. o.), en form af Mars. De firade sina fester gemensamt, hufvudsakligen i mars, då i gamla tider krigstågen togo sin början. Alla medlemmarna af dessa kollegier voro patricier och valdes af dem själfva bland unga män, som hade båda föräldrarna i lifvet. En *præsul* ledde dansen och en *vates* sångerna (*axamenta*), urgamla, för de senare romarna ej utan förklaring begripliga dikter på saturnisk vers. Båda kollegierna förvarade i

Salier, bärande *ancilia*. (Antik gem, Florens.) Etruskiska bokstäfver i inskriften.

Regia (se Rom, sp. 658) 12 sköldar (*ancilia*; se Ancile), till hvilka modellen enligt sagan fallit från himmelen på Numas tid. 1 mars började salierna processioner, i broderad tunika, med bröstpansar och spetsig hjälm, med den heliga skölden på vänstra armen och en kort staf i högra handen, omgjordade med svärd. Trumpetare gingo i spetsen, och själfva slogo de med stafven mot skölden. Vid vissa altaren och tempel dansades krigsdans och axamenta sjöngos. Det gick ej fort; endast en mindre del af färden, som afslöts först 24 mars, tillryggalades hvarje dag; man stannade på eftermiddagen vid en af saliernas ”stationer” (*mansiones*), där de heliga sköldarna nedlades öfver natten och en måltid, hvars förträfflighet blifvit till ordspråk, intogs. Äfven i vissa heliga fester deltogo salierna under denna tid; i okt., då de forna härförderna slutat, voro högtidligheterna af mindre omfattning och betydelse. Litt.: Marquardt, ”Römische staatsverwaltung”, III, ”Carminum saliarium reliquiæ”, utg. af Maurenbrecher (1894), och Helbig, ”Sur les attributs des saliens” (1905). J. C.

Sālier l. Saliska franker. Se Franker 1.

Salieri, Antonio, italiensk tonsättare, f. 1750 i Legnano, d. 1825 i Wien, studerade för Gassmann, följde 1766 denne till Wien och väckte där 1770 uppseende med operan *Le donne letterate* samt gjorde sedan lycka med flera operor. Han blef 1774 dirigent vid italienska operan där och var 1788—90 hofkapellmästare, därefter dirigent för hofsångarkapellet. Då han började fördunklas af Gluck, förstod han att rätta sin stil efter dennes till den grad, att han lyckades mystifiera parisarna med *Les Danaïdes* (1784), som i början gällde för att vara af både Gluck och honom. För Paris skref han ytterligare *Les Horaces* (1786) och *Tarare* (1787), hvilka jämte *Armida* (1771) och *Semiramide* (1784) anses vara de bästa af hans öfver 40 operor. S. var dessutom ofantligt produktiv i fråga om kyrkliga verk, oratorier, kantater, kanon och hvarjehanda instrumentalmusik. Genom intriger förbittrade han Mozarts lif. S. blef 1799 led. af Mus. akad. i Stockholm. Han var lärare åt Beethoven, Schubert och Liszt. S:s biografi skrefs af J. v. Mosel (1827) och A. v. Hermann (1897). A. L.

Salifikatiōn (af lat. *sal*, salt, och *fa'cere*, göra), saltbildning.

Salighet, *teol.* Begreppet ”salighet” möter inom dogmatiken i två olika sammanhang: dels, under anknytning till 1 Tim. 1: 11; 6: 15, i läran om Guds väsen och egenskaper som uttryck för den Gud, såsom den absolute, tillkommande fullkomliga, af allt utom honom oberoende, hvarje brist eller otillfredsställdhet uteslutande, inre harmonien; dels och framför allt som beteckning för det fulla förverkligandet af det af människan i hennes religiösa sökande eftersträfvade målet. I denna senare användning sammansmälter ”salighet” ofta i det religiösa språkbruket till ett begrepp med det i bibeln vida oftare mötande ”frälsning”. Medan emellertid tonvikten i detta ligger på den negativa sidan: befrielsen från det onda, riktar ”salighet”, efter sin egentliga innebörd, tanken på det positiva, genom frälsningen upprättade tillståndet: den fulla och allsidiga tillfredsställelsen af det religiösa sökandet. Sin närmaste parallell har ”salighet” därför i ”det eviga lifvet”, men

er sig äfven därifrån såtillvida, som i ”sa-et” tanken på lifvets afspegling i medvetande känsla tydligare kommer fram. — På få punk-afspeglar sig så tydligt den inre väsensskillna-mellan olika religioner som i deras salighets-l: jfr t. ex. gamla testamentets bilder af messianska tidsålderns sociala frids- och ändningstillstånd, muhammedanismens starkt liga paradisföreställningar, buddismens ”nir-a”. Det för nya testamentets utsagor i detta seende i första hand karakteristiska är den do-erande tonvikt, som faller på själfva det rent sonliga gudsförhållandets fulländning: att ”se ” eller ”Fadern”, utan alla skymmande skran- eller förmedlingar, ”ansikte mot ansikte”, att ” Kristus ”sådan han är” framträder här (jfr tt. 5: 8; Joh. 14: 8, 9; 1 Kor. 13: 12; 2 r. 3: 18; 5: 7; Hebr. 12: 14; 1 Joh. 3: 2; Petr. 1: 8; Uppb. 22: 4 — jfr redan i G. T., ex. 2 Mos. 33: 11; Ps. 11: 7; 17: 15; Job : 26) såsom det centrala uttrycket för ”salig-tens” positiva innehåll. Dock får detta mo-nt sin komplettering i den starkt realistiskt ut-made föreställningen om Gudsrikets fulländning r Matt. 5: 8 med Matt. 5: 5 och därtill 2 Petr. 13; Uppb. 21: 1): först i ett tillstånd, där uds vilja allsidigt förverkligats ”såsom i him-len så ock på jorden” (Matt. 6: 10), kan ock r den enskilde den fulla saligheten vinnas. När t förra momentet ofta, såsom i mystiken eller i mare individualistiskt spiritualiserande tankegån-ar, isolerats, innebär detta därför, i förhållande ll den nytestamentliga åskådningen, en ensidig-et. Då emellertid genom den af Kristus upprät-de försoningen och den i honom skänkta synda-rlåtelsen den brutna gudsgemenskapen är på ett åan Guds sida betraktadt, fullkomligt sätt återställd ch då härmed på den innersta punkten det prin-ipiella genombrottet redan skett, af hvilket allt frigt tänkes som konsekvenser (jfr särskildt Rom. : 28—39), framträder i de nytestamentliga ut-agorna om saligheten en liknande dubbelsidighet om i fråga om ”Guds rike” och ”det eviga lif-et”, i det den å ena sidan fattas som tillkom-nande och eskatologiskt betingad, men dock å ndra sidan som något redan närvarande (jfr sär-ildt Joh. 14: 8, 9; Rom. 4: 7, 8). Medan i nya testamentet den förra sidan är starkast beto-nad, är hos Luther och den äldre lutherdomen för-hållandet i viss mån det omvända. I sammanhang med den starka koncentrationen kring läran om rättfärdiggörelsen genom tron allena och med in-tresset att betona den, kvalitativt sedt, fullkom-liga och oöfverbjudbara arten af den därigenom af Gud öppnade gudsgemenskapen, faller här den starkaste tonvikt på ”saligheten” som en redan i det närvarande i och genom syndaförlåtelsen gif-ven gåfva. ”Där syndernas förlåtelse är, där är ock lif och salighet”, ”den, som tror, han har”. Mot den katolska läran om gärningarnas nödvändighet till salighet kan så Luther i paradoxal tillspetsning ställa satsen: ”salighet” (d. v. s. den oberoende af våra gärningar återställda gudsgemenskapen) ”är nödvändig till goda gärningar”. Detta är af vikt att beakta för en rätt uppfattning af striden mellan de s. k. gnesiolutheranerna (se d. o.) och Melanchthons lärjungar, ”flippisterna”, om de goda gärningarnas betydelse för saligheten: Amsdorfs (se d. o.) beryktade sats om de goda gärningarnas ”skadlighet” för saligheten blir nästan obegriplig, om man ej beaktar, att ”saligheten” här för honom är väsentligen liktydig med ”rättfärdiggörelsen”. I den senare lutherdomen har denna tanke: det kristna lifvet ej blott en förberedelse för en kommande salighet, utan redan nu ett saligt lif och därför ett lif i sedlig kraft, ofta otillbörligt trängts tillbaka. Men å andra sidan kan det eskatologiska momentet i salighetstanken ej utan skada undanträngas (jfr särskildt Rom. 8: 24). — Den i anslutning till en del bibelord, såsom Matt. 10: 41; 19: 28 f.; 25: 14 f., stundom framträdande läran om olika ”grader” i saligheten måste afvisas såsom stridande mot själfva salighetens väsen — ”i saligheten” kan ej såsom i ”lyckan” eller ”lycksaligheten” ett mera eller mindre tänkas — men kan såtillvida sägas innesluta ett sanningsmoment, som däri en reaktion mot en för långt drifven spiritualisering och särskildt mot ett ensidigt urgerande af den i nya testamentet stundom mötande bilden af saligheten såsom en ”hvila” (Hebr. 4: 10; Uppb. 14: 13. Jfr såsom motvikt Matt. 25: 14 ff.) torde ha fått ett visserligen missvisande uttryck. Jfr A. Titius, ”Die neutestamentliche lehre von der seligkeit” (4 bd, 1895—1900), och O. Ritschl, ”Dogmengeschichte des protestantismus”, II: 1 (1912). E.Bg.

Salighetens ordning, detsamma som nådens ordning (se d. o.).

Salikaceer, *bot.* Se Salicaceæ.

Salikolog [-låg; af lat. *salix* och grek. *lo'gos*, lära], *bot.*, den, som speciellt egnar sig åt studiet af släktet *Salix*.

Salimbēne af Parma, medeltida italiensk häfdatecknare, f. 1221, d. kort efter 1288, hette eg. Ognibene di Guido di Adamo, blef 1238 minoritmunk och antog då namnet ”broder Salimbene”. Han prästvigdes 1249, företog vidsträckta resor och skref på 1280-talet ett *Chronicon*, som behandlar tiden 1167—1287. Det ger en åskådlig bild af lifvet i Frankrike och Italien på 1200-talet och är värdefullt som historisk källa ej minst genom sin författares personliga bekantskap med många af tidens ledande män, såsom kejsar Fredrik II, påfven Innocentius IV och konung Ludvig IX af Frankrike. S:s krönika utgafs (för tiden 1212—87) af A. Bertuni 1857; en fullständig kritisk edition af O. Holder-Egger ingår i bd XXXII af ”Monumenta Germaniæ historica. Scriptores” (1905). Jfr E. Michael, ”Salimbene und seine chronik” (1889), och A. Molinier, ”Les sources de l'histoire de France”, III (1904). V. S—g.

Salin (af lat. *sal*, salt), saltverk. Se Koksalt. — Salinisk, saltaktig.

Salin. 1. Maurits Johan S., läkare, akademisk lärare, f. 5 jan. 1851 å Henriksholm, Ånimskogs församling, på Dal, blef 1868 student i Uppsala, 1873 med. kandidat där och 1876 med. licentiat i Stockholm samt promoverades 1878 i Uppsala till med. doktor, sedan han s. å. vid Karolinska institutet utgett afh. *Om den manuela lösningen af efterbörden och qvarstannande efterbördsdelar*. S. å. förordnades han till docent i obstetrik och gynekologi vid nämnda institut och utnämndes 1888 till e. o. och 1909 till ord. professor i dessa ämnen.

Han tog 1915 afsked. Dels i ”Sv. läkarsällsk:s förhandl.”, dels i ”Hygiea” har S. meddelat många resultat af sin rika praktiska erfarenhet, bland hvilka särskildt märkas afhandlingarna *Om betydelsen af lifmoderns lägeförändring bakåt* (1894) och *De nervösa sjukdomarnas inflytande på den operativa gynekologien* (1898).

2. Karl Bernhard S., den föregåendes broder, arkeolog, kulturhistoriker, museiman, ämbetsman, f. 14 jan. 1861 i Örebro, student i Uppsala 1880, filos. kandidat 1885, filos. licentiat 1888,

filos. doktor 1890, antogs till e. o. amanuens vid Statens historiska museum 1889, där han befordrades till andre amanuens 1902. Han blef intendent för Nordiska museet 1903 och var 1905—13 styresman för Nordiska museet och Skansen. 1913 utnämndes han till riksantikvarie. Ursprungligen konsthistoriker, drogs S. snart öfver till den förhistoriska arkeologien och har de senaste åren egnat sig äfven åt religionshistorien, särskildt den nordiska. 1891 och 1892, 1894 och 1895 (andra gången som Letterstedtsk stipendiat) företog S. under sammanlagdt 2 års tid vidsträckta studieresor i mellersta och södra Europa, hvilka sedermera kompletterats genom en mängd nya resor. Som ett hufvudresultat af S:s studieresor föreligger det stora arbetet *Altgermanische thierornamentik* (1904), som blifvit grundläggande genom sina stilanalyser och undersökningarna af de olika kulturströmningarna under folkvandringstiden. Bland S:s öfriga arbeten märkas *Studier i ornamentik* (i ”Antiqv. tidskr. f. Sverige”, XI, 1890), *Altarprydnader från Broddetorps kyrka* (1891), *Några krucifix och kors i Statens historiska museum* (1892; båda i ”Sv. fornminnesfören:s tidskr.”, VIII), *Fynd från Finjasjöns strand, Skåne* (s. å.), *Några tidiga former af germanska fornsaker i England* (1894, båda i ”Vitterhetsakad:s månadsblad”), *De nordiska guldbrakteaterna* (i ”Antiqv. tidskr.”, XIV, 1895), *Öfversikt öfver den europeiska kulturen i dess tidigaste skeden* (i ”Uppfinningarnas bok”, I, 1898) och *Den förhistoriska tiden i Uppland* (i ”Uppland”, utg. af Hum. vet. samf. i Uppsala, 1901), hvilket innehåller bl. a. en intresseväckande framställning af den förhistoriska religionsutvecklingen i Norden. Detta område beröres äfven i uppsatsen *Några ord om en Fröbild* (i ”Opuscula archæologica O. Montelio dicata”, 1913). S. har skapat sig rykte som framstående museiman genom mönstergillt ordnande och uppställande af samlingarna i det nybyggda Nordiska museet. Där uppsatte han 1906 tidskr. ”Fataburen”, hvars redaktör han var till 1913. S. är sedan 1904 led. af Vitt. hist. o. ant. akad. och i egenskap af riksantikvarie akad:s sekreterare sedan 1913 samt ordf. i den 1913 tillsatta stora fornminnesvårdskommittén. — Hans broder Kasper Erik S., f. 1856 i Örebro, studerade vid Tekniska högskolan i Stockholm 1875—79 och var 1898—jan. 1916 stadsarkitekt i Stockholm. 1. R. T—dt. 2. T. J. A.

Salina, en af Liparis ka öarna (se d. o.).

Salina Cruz [-kroth], hamnplats i mexikanska staten Oaxaca, vid Stilla hafvet, 20 km. s. s. ö. om Tehuantepec, hvars hamn det är, ändpunkt för järnvägen öfver Isthmus och utgångspunkt för den kabel, som följer Syd- och Central-Amerikas kust. Storartad konstgjord hamn. Väldiga vågbrytare och en af de största dockor i världen.

Salinas (sp., af *sal*, salt), sydamerikansk beteckning för de grunda, periodiskt torkande saltsjöarna, delvis utan aflopp, med kringliggande saltstäpper (*los salitrales*) på de stora lågslätterna mellan Kordillererna i v. och floderna Paraguay och Paraná i ö., till en del äfven på Kordillerernas högslätter. De ligga hufvudsakligen på argentinskt område mellan ung. 25° och 40° s. br. C. Lmu.

Salinas [säli'näs], stad i nordamerikanska staten Kalifornien, vid Salinas river, som faller ut i Monterey bay af Stilla hafvet. 3,736 inv. (1910). Stor sockerfabrik. J. F. N.

Salinas, Antonio, italiensk arkeolog, f. 1841, d. 1915, var professor och direktör för Museo nazionale i Palermo samt författade ett stort antal arkeologiska arbeten.

Salinator, Marcus. Se Livius, sp. 831.

Salinometer (af lat. *salinus*, tillhörande salt, och grek. *me'tron*, mått), detsamma som graderv å g, en areometer (se d. o.) för bestämmande af salthalten.

Salins [salä'], befäst stad i franska dep. Jura, i en dal vid vattendraget Furieuse och Lyonbanan. 4,271 inv. (1911; i hela kommunen 5,272). Handelsdomstol, collège, bibliotek. Kallvattenkuranstalt. Berömda saltkällor och saltsjuderi. Större delen af staden nedbrann 1825. (J. F. N.)

Saliparan, balinesernas namn på Lombok.

Salipyrin, Salicylsyradt antipyrin, *farm.*, febernedsättande och smärtstillande läkemedel, fabrikspreparat, bildar ett hvitt, kristalliniskt pulver (eller sexsidiga, tafvelformiga kristaller) utan lukt, med bittersöt smak, smälter vid 92° C. och löses svårt i kallt vatten (200 delar), men lätt i alkohol. Det är svagare verksamt än antipyrin och salicylsyra hvar för sig och ges därför som febermedel i dubbelt så stora doser (4—6—8 gr. på dagen för vuxna) som antipyrin. Det användes särskildt, likasom salicylsyradt natron, vid reumatiska åkommor (akut och kronisk ledgångsreumatism), äfvenså vid influensa, hufvudvärk, nervsmärtor (neuralgier) o. s. v. Som obehagliga biverkningar vid salipyrinets (likasom vid åtskilliga andra febermedels) användning ha observerats magretning, stark svettning och utbredt erytem (fläckvis uppträdande hudrodnad). C. G. S.

Salis l. Salisburg, befäst slott i Livland vid Salisströmmen 10 km. n. v. om Burtnecksjön, intogs af svenskarna första gången 1563, men förlorades då snart, och andra gången i slutet af 1600 samt började 1607 befästas för 1,000 man enligt Karl IX:s anvisning af byggmästaren Daniel Brandt. Vallarna vid S., hvilket ansågs som en god förborg för Pernau, förbättrades sedan 1610, då äfven en rundel uppbyggdes; men 1614 inrymdes S., hvars betydelse i försvars-

eende då ansågs ringa, åt G. J. v. Tiesen-
h, såsom varande dennes arfhus. 1617 intogs
då af polackerna besatta S. af svenskarna
r Farensbach. Från 1644 fick befästningen
lla, men i mars 1700 besattes den dock af
sarna. L. W:son M.

Salis (Salis-Seewis), Johann Gaudenz, friherre, schweizisk skald, f. 1762 i Seewis i Graubünden, d. 1834 i Malans, tillhörde en gammal adelsslägt, som särskildt sedan 1500-talet intog en framstående ställning i Graubünden. Han inträdde 1779 i schweizergardet i Paris och var 1786—89 kapten där. Han innehade sedan civila och militära ämbeten i Zürich och Graubünden, tills han 1817 tog afsked som öfverste i edsförbundets här. Som skald sammanställes han van-

n med sin vän Matthisson, med hvilken han öfverensstämde i sin böjelse för det vemodiga för naturmålningar, ehuru han var friskare, erligare och kraftigare. Hans *Gedichte* utgåfvos 93 (12:e uppl. 1869) samt ha i urval intagits ürschners "Deutscher national-literatur" (bd 41, och i "Bibliothek der gesamtliteratur" (1902). gr. af Röder (1863) och A. Frey (1889). — ns måg Johann Ulrich von S.-Soglio, 1790, d. 1874, var 1847, ehuru protestant, ste befälhafvare för Sonderbunds armé.

Salisburia adiantifolia, *bot.* Se Ginkgo.

Salisbury [så'lsbəri]. 1. Hufvudstad i engelska fsk. Wilts, vid floden Avon, som där blir segel-

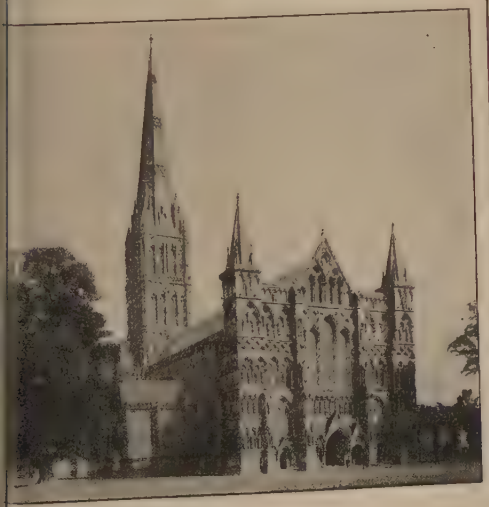

Katedralen i Salisbury.

ar. 21,217 inv. (1911). Säte för en anglikansk iskop. Berömd är katedralen (uppförd 1220—58), som är det yppersta minnesmärket från den tidigare engelska gotiken (se vidstående fig.; plan och interiör ses återgifna i fig. 1 o. 2 till art. English). Den har i basen formen af ett dubbelarmadt kors och eger 12 portaler, 365 fönster (i tre rader ofvanför hvarandra) samt 8,736 större och smärre pelare. Det 124 m. höga midttornet äfvensom västra fasaden fullbordades först 1350, och glasmålningarna härröra från nyare tid. Bland andra kyrkor märkas S. Thomas (1240) och S. Edmund (1400-talet). S. har äfven en stor justitiebyggnad (i dorisk stil), bibliotek, två museer, ett seminarium för män och ett för kvinnor, en högre skola. Förr var denna plats bekant för sina stålarbeten, men numera tillverkas där mattor och filtar, läder och skovaror, hvarjämte där finnas kvarnar m. m. Mest betydande näringen är dock handeln med boskap och landtbruksprodukter. Staden anlades på 1200-talet och hette till en början New Sarum, efter det närbelägna Old Sarum. Denna plats, den ryktbaraste bland alla "rotten boroughs" (romarnas *Sorbiodunum*, sedan *Sarisberic*), som först var ett romerskt kastell och sedan residens för de angelsaxiske konungarna och som under medeltiden var säte för åtskilliga riksförsamlingar (ruiner efter kastellet finnas kvar ännu), sände ända till 1832 två medlemmar till parlamentet, ehuru den till sist ej hade kvar ett enda hus. Märkligare orter i stadens närhet äro: det familjen Nelson tillhöriga Trafalgar park och det i arkeologiskt hänseende berömda Stonehenge (se d. o.). — 2. Stad i nordamerikanska staten North Carolina. 7,153 inv. (1910). Livingstone college, seminarium för färgade; järnvägsverkstäder och bomullsspinneri. — 3. Köping (town) i nordamerikanska staten Connecticut. 3,522 inv. (1910). Dårvårdanstalt. Järnindustri. — 4. Köping (town) i Maryland, vid Wicomico. 6,690 inv. (1910). Tillverkning af konserver. — 5. Hufvudstad i Syd-Rhodesia, på en slätt 1,280 m. ö. h., centrum i ett rikt gulddistrikt. 3,479 inv. (1911). Staden är anlagd med breda gator, elektrisk belysning, kapplöpningsbana o. s. v., men de flesta gatorna vänta ännu på husrader. Från S. utgå dels några kortare banor åt n., dels de stora järnvägarna till Kaplandet och till Beira på östra kusten. 1—5. J. F. N.

Salisbury [så'lsbəri], earl och markis af, engelska adelstitlar. Titeln *earl af S.* bars under medeltiden af bl. a. konung Henrik II:s oäkta son (med Rosamond Clifford) William de Longespée (d. 1226) och flera medlemmar af släkterna Montagu (se d. o.) och Neville (se d. o. 2 o. 4). Edvard IV:s broder George Plantagenet (se Clarence) bar titeln earl af S. 1472—78, Rikard III:s son Edvard 1478—84. Titeln gafs 1605 åt Robert Cecil (se d. o. 3) och innehades sedermera af hufvudmannen i dennes ätt; den 7:e earlen af S. upphöjdes 1789 till *markis af S.* Nuv. innehafvare af denna titel är James Edward Hubert Gascoyne-Cecil (se Cecil 7). V. S—g.

Salisbury [så'lsbəri], Richard Anthony Markham, engelsk botanist, f. 1762 i Leeds, d. 1829 i London, där han var trädgårdsmästare, är känd som författare till det trädgårdsbotaniska

arbetet *The Paradisus Londinensis: containing plants cultivated in the vicinity of the Metropolis* (1, 2, med 117 kolorer. tafl., 1806—07). C. Lmn.

Salishaner, Salishstammen. Se Nordvästindianer, sp. 1364.

Saliska franker. Se Franker.

Saliska kejsare. Se Frankiska kejsare.

Saliska lagen (lat. *lex salica*), en med all sannolikhet af konung Klodvig (efter 486) föranstaltad uppteckning på latin af de saliske frankernas rättssedvänjor. Äldre uppteckningar ha härvid troligen kommit till användning, liksom äfven inflytelser från västgotisk och burgundisk rätt kunna spåras. Lagen kompletterades och ändrades sedermera genom påbud (kapitularier) af de frankiske konungarna. — Af de handskrifter, som bevarats till nutiden, återger ingen den ursprungliga redaktionen. I ett stort antal handskrifter är texten försedd med vanställda, svårtolkade och till sin betydelse omstridda randanteckningar (''glossor'') på frankiskt tungomål, hvilka oftast inledas med ordet *mall.* eller *malb.* och ha fått namnet malbergska glossorna. Sannolikt äro de att betrakta som uttryck och formler ur det frankiska domstolsspråket, till förtydligande af den latinska texten, eller ock som ett slags kantrubriker till denna. — Saliska lagen innehåller ingen statsrätt i egentlig mening, utan hufvudsakligen straff- och processrätt. Bland de civilrättsliga bestämmelserna märkes kapitlet ''de alodis'', som bl. a. utesluter kvinnor från arfsrätt till jord. Detta stadgande åberopades senare (tidigast under 1300-talet) af franska jurister såsom gällande också för arfsrätten till Frankrikes krona. Det var ''lex salica'' i denna missförstådda betydelse, som 1714 af Filip V fastslogs som tronföljdslag i Spanien, men 1830 åter upphäfdes af Ferdinand VII. — Den saliska lagen, en af de betydelsefullaste källorna för den äldre germanska rättshistorien, har utgetts i flera upplagor, bl. a. af Pardessus (1843), Waitz (1846), Behrend (1874; 2:a uppl. 1897), Holder (1879—80), Hessels (1880) och Geffcken (1898). Utförlig litteraturförteckning finnes hos Schröder, ''Lehrbuch der deutschen rechtsgeschichte'' (1907). N. H—tz.

Salis-Seewis [-sēvis]. Se Salis.

Salit, *miner.*, en svagt färgad eller färglös diopsidartad augit, som förekommer i flera svenska diabaser, t. ex. kongadiabas, hallediabas etc. äfvensom i liknande bergarter från England, Nord-Amerika, Tibet (Transhimalaya) o. s. v. Urspr. gafs namnet åt en färglös pyroxenart från Sala med stor axelvinkel (2 E = 112°). Emellertid är nomenklaturen rörande dessa pyroxenvarieteter ingalunda stadgad. A. Hng.

Sālius, *zool.* Se Vägsteklar.

Saliv (lat. *saliva*), Salivation. Se Spott.

Sālivāhana (sanskr. *Çālivāhana*), indisk konung, som spelar en framträdande roll i (södra) Indiens sagolitteratur. Han skall ha regerat omkr. 75 e. Kr. i Pratishṭhāna (s. om Bombay); han skall ha eröfrat Mālava och besegrat konung Vikramāditya i Ujjayinī. Han skall såväl ha utsträckt sitt välde öfver stora delar af Syd-Indien som i n. besegrat indoskyterna och till minne däraf instiftat saka-(çaka-)æran (se d. o.). Se Lassen, ''Indische altertumskunde'', II (2:a uppl. 1874), Senart, ''Inscriptions de Piyadasi'', II (1886), och M. Müller, ''Indien in seiner weltgeschichtlichen bedeutung'' (1885). K. F. J.

Salivkörtlar. Se Spottkörtlar.

Sali'v Tsesare'vitja (ry. *zali'v*, vik), hafsvik. Se Mertvyi kultuk.

Sa'lix L., Pil, Sälg, Jolster, Vide, *bot.*, är ett särdeles artrikt släkte af träd eller buskar, bildande typen för fam. *Salicaceæ* De hela hängefjällen stödja 1—2 nektarier och bredvid dem befruktningsdelarna, som i hanhängena bestå vanligast af 2—5 ståndare, oftast med fria strängar, samt i honhängena af ett enrummigt fruktämne med 1 stift och 2 (2-flikiga) märken. Bladen äro spiralställda, oftast lansettlika, vanligen tämligen smala samt hela. Hängena blomma antingen före bladsprickningen eller samtidigt med denna eller ock, hos några arter, efter densamma. Af detta släkte finnas 170 (i Skandinavien 19) arter, med en mängd hybrider. De allra flesta arterna växa i den norra hemisfärens tempererade och kalla trakter. I tempererade trakter blir en del pil- och sälgarter resliga träd, såsom de ofta planterade *S. alba* (hvitpil), *S. fragilis*, *S. pentandra* (jolster, se d. o.), *S. caprea* m. fl. De flesta bibehålla helst buskform, och denna form är uteslutande rådande inom den s. k. videregionen på fjällen, en region, som vidtar ofvan skogsgränsen. Stamhållet för Salixsläktet ligger just inom de kallare trakterna, och särskildt ge videna sin prägel åt de arktiska eller subarktiska regionerna eller motsvarande höjdzoner på fjällen. Där ingen annan buskväxt kan uthärda kölden, finnas ännu lågväxta, i eller under jordytan krypande viden, såsom *S. reticulata*, *S. herbacea* (dvärgvide) och *S. polaris* (polarvide). En bland de allmännare arterna och tillika en af de mera högväxta är sälgen, *S. caprea*. Man finner nämligen sälgar af mer än 10—12 m. höjd och med en stam af 25—30 cm. genomskärning. Sälgen har icke samma benägenhet för sumpiga växtställen som de flesta andra pil- eller videarter. Grenarna äro oftast starkt utstående, och de yngre kvistarna äro liksom knopparna glatta, hvarigenom sälgen skiljer sig från gråvidet, *S. cinerea*. Bladen äro 8—10 cm. långa, omvändt äggrunda till nästan elliptiska, vågiga, groftandade eller sågade; de variera högligen i storlek och form. Öfre ytan är glatt och grön, undre finluden och blekgrön. Stipplerna äro stora, snedt njurlika. Hängena, som äro oskaftade, blomma före bladsprickningen och sakna blad (''palmer''), men äro stödda af fjäll. Hanhängena äro korta, tjocka med gula ståndare, honhängena utväxa under fruktmognaden till 5—6 cm. längd och visa då svartbruna hängefjäll, som stödja de långskaftade, kägellika, hvitludna kapslarna. Sälgens ved är hvit, lätt, mjuk, men tämligen seg och därigenom mera användbar än de flesta andra pilarters ved. De tidigt om våren blommande sälgarna äro biens omtyckta förrådskammare, hvarifrån de hämta honung och pollen till larvernas uppfödande. En annan på myrmark och sandiga stränder vanlig art är krypvidet, *S. repens*, med i marken dold stam och de unga bladen silkesludna. Daggvidet, *S. daphnoides*, hvars två-åriga grenar äro daggblåa, förekommer vild vid Klarälfvens stränder och plan-

ofta. Som exempel på nordliga arter kunna as ullvide, *S. lanata*, med mycket breda, blad och långt gulhåriga hängen, lapp-, *S. lapponum*, som förekommer, sällsynt, på r äfven i mellersta Sverige, ripvide, *S. a*, m. fl. Af flera pilarter, förnämligast dock *pentandra*, har barken, "Cortex Salicis", varit officinell såsom ett medel mot frossor. rk innehåller det som läkemedel förr använda t salicin (se d. o.). I Orienten användes nt ett afkok på hanhängena af *S. Safsaf* mot .. En del pilarter har mycket bräckliga gre- såsom skörpilen, *S. fragilis*, hvaremot a ha långa, böjliga, sega årsskott, såsom

alix viminalis (korgpil). *A* gren med hanhängen, *B* nblomma med tillhörande hängefjäll, *C* honhänge, *D* h *E* honblommor, *F* kapsel vid fruktmognaden, *G* den- samma förstorad, *H* frö.

orgpilen, *S. viminalis* (se fig.), som allmänt dlas till prydnad och för att lämna material till orgflätning. Flera andra arter äro dugliga härtill. ilarterna kunna ytterst lätt förökas genom af- kurna kvistar, som nedstickas i jorden. Pilarna rifvas bäst på vattensjuk, sumpig mark, i kärr, vid äckar och andra vatten samt kunna under gynn- amma förhållanden skjuta väldiga årsskott. Utom örut nämnda arter odlas äfven *S. purpurea*, *S. abylonica* och *S. elegantissima* (de båda sist- ämnda kallade sorgpil, tårpil) ofta till prydnad. I Skåne planteras allmänt pilar vid vägar och byar ("pilvallar"), och genom upprepad topphuggning ha de fått ett karakteristiskt utseende: en tjock och låg stam med en krona bildad af från stamändan utgående långa, smala grenar. Jfr Dryaszonen och Fjällflora.

Såväl inom Gamla världens som Nord-Amerikas tertiäraflagringar förekomma blad och frukter af *Salix*-släktet, af hvilka några sluta sig till nordamerikanska och europeiska arter, andra till sådana, som lefva i varmare regioner (Ostindien, Central- och Syd-Amerika). Af särskild betydelse i geologiskt hänseende äro de inom glaciala (pre-, inter- och senglaciala) sötvattensaflagringar förekommande lämningarna af småbladiga arktiska och alpina arter (*S. polaris*, *herbacea*, *reticulata*), enär de jämte andra i ifrågakommande aflagringar befintliga växtlämningar utgöra ett ojäfaktigt bevis för det då rådande kallare klimatet (jfr Dryas octopetala och Dryaszonen). I postglaciala aflagringar (torfmossar, kalktuffer etc.) äro lämningar af sälg (*S. caprea*) och gråvide (*S. cinerea*) mångenstädes vanliga. O. T. S. (G. L—m. A. G. N.)

Salko'wski, Ernst Leopold, tysk kemist, f. 1844 i Königsberg, blef 1867 med. doktor samt 1874 e. o. och 1909 ord. honorär professor i Berlin. Ända sedan 1872 har han verkat som föreståndare för det kemiska laboratoriet vid patologiska institutet i Berlin och i ett stort antal arbeten bearbetat den medicinska kemiens olika delar. S. är led. af Vet. soc. i Uppsala (1904) och hedersled. af Svenska läkarsällskapet (1908). R. T—dt.

Salkowskis reaktion, *kem.* Se Kolesterin.

Sallat, Sallad, Salat (eg. "insaltad", af lat. *sal*, salt), eg. benämning på en grönrätt, sammansatt af färska, råa blad af vissa för detta ändamål odlade växter. Den vanligaste sallatväxten, *Lactuca sativa* L., odlas i Sverige i tre hufvudformer: bladsallat, hufvudsallat och bindsallat. Bladsallat, hvars blad afskäras och användas, när de nått 6—8 cm. höjd, odlas under hösten, vintern och tidigaste våren i bänkar. Viktigast af sallatformerna är hufvudsallat, så benämnd för sina till ett hufvud sammanslutna blad. Hufvudsallaten, hvars olika varieteter afvika genom bladfärg, hufvudets fasthet o. s. v., blir smakligast, om den odlas i bänk, men kan äfven växa på kalljord. Bindsallat, äfven kallad romersk sallat (*laitue romaine*), har sitt namn däraf, att dess mera långsträckta blad hopbindas, hvarigenom ljuset utestänges från de inre bladen, som sålunda blekas och bli hvitaktiga samt mycket mjälla. Bland öfriga sallatväxter må nämnas *Cichorium Endivia* L., möjligen en form af *Cichorium intybus* L., som lämnar endivie-sallaten, hvilken ofta odlas för höstbehof. En annan sallatväxt är witloof (med säkerhet tillhörande *Cichorium intybus*), urspr. odlad i Belgien, men på senare tid spridd äfven till Sverige och mest lämpad för drifning på vintern. Till sallatväxter räknas äfven *Lepidium sativum* L., den vanliga krassen, likasom också de hos oss sällan begagnade *Valerianella olitoria* L., åkersallat, vintersallat, samt den vanliga maskrosen, *Taraxacum officinale* L., tidigt om våren. Bladen af dessa växter tilla-

gas med en sås, innehållande salt, ättika och matolja. I stället för olja användes ofta grädde, hvarvid sallaten gärna blandas med finhackade hårdkokta ägg. Sallat benämnas äfven andra på likartadt sätt med eller utan olja tillagade grönsaker, såsom gurkor, tomater eller rödbetor, äfvensom syltlök, finskurna strimlor af hvitkål m. m. Likaledes kallar man stundom sallater vissa sammanblandningar af kallt sönderskuret kött med sill eller annan fisk och potatis, eller ock kalla anrättningar af kokt hummer eller kräftor o. d., hvilka förtäras under tillsats af ättika, olja, grädde, peppar o. s. v. O. T S. (C. G. D.)

Sallatväxter. Se Sallat.

Sallé [-lē], Antoinette, fransk dansös i förra hälften af 1700-talet, debuterade 1726 på Stora operan i Paris, blef där genom sin skönhet samt sin fint karaktärs- och uttrycksfulla dans den ryktbara Camargos medtäflarinna och firade sensationella framgångar äfven i London, från 1741. Om hennes person saknas i öfrigt närmare data.

Sallentiner, fornfolk i södra Kalabrien, underkufvade af romarna 266 eller 265 f. Kr., som därmed hade lagt hela Italien under sitt välde.

Sallerons destillator [sallrā's], *kem.*, en till profning af sockerhaltiga spritvaror (viner, likörer o. d.) använd liten destillationsapparat af metall

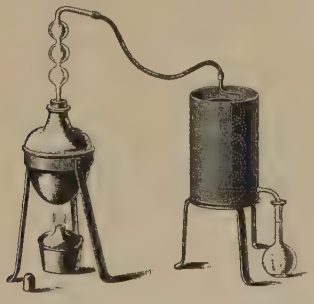

(se fig.), konstruerad 1853 af franske teknikern Jules Salleron (f. 1829, d. 1897). Vätskan, som skall profvas, destilleras; sedan destillatet blandats med så mycket vatten, att det fått profvets ursprungliga volym, uppskattas dess alkoholhalt med brännvinsprofvare. P. T. C.*

Sallerup. Se Södra Sallerup, Västra Sallerup och Östra Sallerup.

Sallet, Friedrich von, tysk författare, f. 1812, d. 1843 som f. d. löjtnant, utgaf ett *Laienevangelium* (1839; många uppl.), i hvilken lärodikt han sökte upprätta ett nytt etiskt system, motsatt den kyrkligt teologiska sedeläran, och efterlämnade en i samma syfte skrifven afhandling om *Die atheisten und gottlosen unserer zeit* (1844; 2:a uppl. 1852). Han skref äfven, utom "Laienevangelium", smärre dikter i natursymbolisk och filosoferande riktning. Hans *Sämmtliche werke* utkommo 1845—48, hans *Gesammelte gedichte* 1842 (4:e uppl. 1864). Se Gottschall, Paur m. fl., "Leben und wirken S:s" (1844).

Sa'llinen, finsk partigängare, vann rykte som anförare för karelska friskaror under finska kriget 1741—43. Landshöfdingen i Kymmenegårds och Nyslotts län, K. J. Stiernstedt, hade försett bönderna i höfdingdömet med vapen i syfte att låta dem samverka med de reguljära trupperna. Men bönderna förklarade sig icke vilja stå under officerares ledning, utan bildade på våren 1742 självständiga partigängarskaror under ledning af valda anförare. Bland dessa var "generalen" S., från Keskijärvi by i Tohmajärvi socken, den främste. Med större eller mindre hopar bröt han gång efter annan in i ryska Karelen och återvände med det tagna bytet, så snart ryska kosacker eller ryskt uppbådsfolk nalkades. Genom träffningen vid Öllölä i Ilomants räddade han såväl Ilomants som dess grannsocknar från att förhärjas af fienden. Sannolikt till belöning för sina under kriget utförda bragder erhöll han enligt k. resolution 1750 donation å hemmanet i Keskijärvi. I sistnämnda by nämnes vid denna tid en Erik S., som kanske var den af hans samtid beundrade bondeanföraren. Han torde ha aflidit 1758. M. G. S.

Salling 1. Sallingland, en i Limfjorden söderifrån utskjutande halfö, mellan Skivefjord och Venöbugt, skild från Morsö genom Sallingsund (se kartan till art. Danmark). Den är 500 kvkm. stor, utgör (med ön Fur) nordvästliga delen af Viborgs amt och omfattar 4 härad, förenade till en domsaga och bildande 1 kontrakt med 16 socknar. Halfön är fruktbar, men fattig på skog. 24,000 inv. (1911). Invånarna kallas sallingboer. E. Ebg.

Sallum, ett bland israeliterna ofta begagnadt personnamn. Mest bekant är S., Jabes' son, som mördade konung Sakarias i Israels rike och därefter svingade sig själf upp på tronen, hvilken han dock fick behålla endast en månad, då han i sin tur mördades af Menahem (2 Kon. 15: 10 ff.). Äfven en af konung Josias söner bar namnet S., ehuru han vid sin tronbestigning förändrade det till Joahas (Jer. 22: 11, 1 Krön. 3: 15). E. S—e.

Sallu'stius, Gaius S. Crispus, romersk

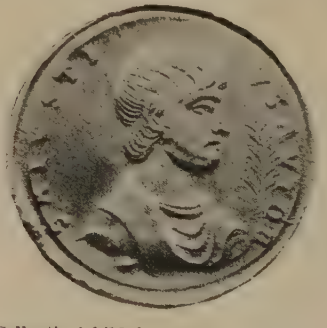

Sallustius' bild å en antik kontorniat.

historieskrifvare, f. 86 f. Kr. i Amiternum i sabinerlandet, d. 35 f. Kr. S. var folktribun år 52, af-

ades 50 ur senaten på grund af anstötlig
ll, troligen ock af partihänsyn — han var
demokrat och anhängare af Cæsar —, ut-
des af Cæsar 49 årıyo till kvestor och åter-
ade i senaten samt innehade sedermera flera
ra uppdrag, bl. a. som pretor under afri-
a kriget. Efter slaget vid Thapsus 46 blef
ståthållare i den nyupprättade provinsen
a nova (Numidia, se d. o.). Som sådan
de han genom utpressningar betydande rike-
r. Efter Cæsars död 44 lefde han som pri-
an, sysselsatt med historiskt författarskap.
rade äro bland S:s skrifter monografierna
ratio Catilinæ, om den katilinariska sam-
värjningen (se Catilina), och *Bellum Iu-
inum*, om romarnas krig med Jugurtha (se
111—105; af hans mest betydande arbete,
riæ (5 böcker), behandlande Roms yttre och
historia åren 78—67, finnas blott fragment,
ildt inlagda tal och bref, i behåll. S. skref
utpräglad politisk partiman med syfte att
isa den romerska nobilitetens (ämbetsadelns)
et och förhärliga demokratien; han sökte så-
bl. a. i sin teckning af den katilinariska
ansvärjningen fritaga Cæsars minne från miss-
en, att han tillhört densamma, och framhåller i
andra arbete Marius, folkets hjälte, som re-
entant för dess friska, bärande kraft. Denna
entiösa läggning i framställningen medförde
oriktigheter och skefheter — så t. ex. för-
er S. sammansvärjningens början till år 64 i
. 63 —, men å andra sidan har författaren
nm målande skildringar, ytterst skarp teck-
af de uppträdande personerna, hvilka lik-
framträda lifslefvande för oss, samt betonande
en psykologiska sidan af händelserna, de mo-
och strömningar, som voro bestämmande för
eklingen, lyckats åstadkomma verkliga konst-
. S. utbildade en originell stil, knapp och
rlig, påverkad af Thukydides och den sam-
retoriken och senare efterbildad af Tacitus.
Litt.: Kritiska upplagor af monografierna af
W. Ahlberg (1911, 1915); öfv. af S. G.
(1869); ”Catilina”, med kommentar, af
zz (Köpenh. 1895); ”De bello Iugurthino”, utg.
H. Sgn.
. Hedqvist (1913).

allwürk, Ernst von, tysk pedagog, f. 1839,
nasielärare i Hedingen, Koblenz, Hohenzol-
, Baden och Pforzheim, led. af den högsta
styrelsen i Baden 1877, docent i pedagogik
tekniska högskolan i Karlsruhe 1894. S. har
kildt varit verksam för reformerande af flick-
rna, lärarinnebildningen och realskoleväsendet.
pedagogisk teoretiker har han utgått från
barts åsikter, men opponerat sig mot Ziller
öfver hufvud mot den herbartska formalismen.
kritiserar Zillers ”skolvetenskap” och söker
ska grundvalar för didaktiken. Undervisningen
leda till verkliga begrepp och införa i den
kliga vetenskapen. Bland hans många skrifter
kas *Herbart und seine jünger* (1880), *Handel
wandel der pädagogischen schule Herbarts*
35), *Gesinnungsunterricht und kulturgeschichte*
37), *Das staatsseminar für pädagogik* (1890),
ksbildung und lehrerbildung (1891) och *Die
aktischen normalformen* (1901; 3:e uppl.
S—e.
6).

Salm, gammal tysk grefvesläkt med stamborgen S. i Ardennerna (ruiner däraf vid Vielsalm, nära floden S., en biflod till Amblèves, i belgiska Luxemburg). Till denna släkt hörde de äldre grefvarna af Luxemburg, af hvilka Herman (d. 1088), grefve af S., 1081—86 var en af sachsare och schwabare vald motkonung mot tyske konungen Henrik IV. 1163 uppstodo två linjer: Ober-S. och Nieder-S. *Ober-S.* (gamla grefsk. S., i Amblèves' öfre dal) utgick på manssidan 1475, då dess besittningar ärfdes af ”Wild- och Rhengrefven” Johan V af Dhaun-Kyrburg, sedermera ”Wild- och Rhengrefve af S.” Till dennes ättlingar hörde den äfven i Sveriges historia bekante Rhengrefven Otto Ludvig (se denne). Linjen delade sig i flera grenar, af hvilka grenen *Salm* 1623 fick riksfurstlig värdighet och 1676 klöfs i två nya grenar: *S.-Salm* och *S.-Kyrburg* (utdöd 1905), hvilka 1801 förlorade sina besittningar v. om Rhen, 1806 som suveräna furstar ingingo i Rhenförbundet, men 1810 förlorade sin suveränitet och kommo under fransk öfverhöghet. Wienkongressen 1815 gaf den landersättning som ”standesherren” under Preussens öfverhöghet. En annan gren af Ober-S., *S.-Horstmar* (i Westfalen), fick 1816 preussisk furstlig värdighet. — Linjen *Nieder-S.* (med borgen S. i Vogeserna, hvaraf ruiner nära Schirmek i Nedre Elsass) utgick på manslinjen 1416 och ärfdes af en grefve af Reifferscheidt. Af denna linje, hvars medlemmar bära titeln ”altgraf” (”altgräfin”), fick grenen *S.-Reifferscheidt-Raitz* 1790 och *S.-Reifferscheidt-Krautheim und Dyck* 1804 furstlig värdighet.

1. S.-Reifferscheidt, Niklas, grefve, österrikisk fältherre, f. 1459, d. 1530, trädde 1483 i österrikisk tjänst. Redan vid unga år nämnes han som ”öfverste fälthöfvitsman” och förde befäl än i Ungern, än i Schweiz och Italien. I slaget vid Pavia 1525 växlade han hugg med Frans I, hvarvid båda sårades. 1527 slog han Johan Zápolyas trupper i Ungern. Vid turkarnas angrepp mot Wien 1529 ledde han framgångsrikt stadens försvar och tvang sultan Soliman att häfva belägringen. Af ett sår, som S. erhållit vid turkarnas sista stormning, tvangs han 1530 att taga afsked ur krigstjänsten.

2. S.-Reifferscheidt und Dyck, Josef Maria Franz Anton Hubert Ignaz, furste och ”altgraf zu” S., f. 4 sept. 1773 i Dyck nära Düsseldorf, d. 21 mars 1861 i Nizza, var egare af rika domäner kring Dyck och anlade vid slottet en stor park med en botanisk trädgård, en af de mest betydande, som funnits i enskild mans ego. Med förkärlek odlade S. där suckulenta växter, framför allt kaktéer och aloë-arter. Sedan han efter Rhenlandets annektering af Napoleon blifvit medlem af lagstiftande kåren i Paris, delade han sin tid mellan lagstudiet och utforskningen af de då ofullständigt kända kaktéerna. Han utgaf i flera omgångar *Plantæ succulentæ Horti Dyckensis* (1816 ff.), *Observationes botanicæ in Horto Dyckensi notatæ* (1820 ff.) och *Index plantarum succulentarum in H. D. cultarum* (1822 ff.) samt *Hortus Dyckensis* (1834), en stor katalog med 7,468 arter. Hans framgångsrika kaktéstudier utkommo under titeln *Cacteæ in H. D. cultæ* (1841, 1844 och 1849, med öfver 700 former). Dess-

Tryckt den 28/4 16

24 b. 16

utom skref han *Monographia generum Aloës et Mesembryanthemi* (1—7, 377 taflor, 1836—63). Anläggningarna vid slottet Dyck äro ännu mycket berömda. 1. N. H—tz. 2. C. Lmn.

Salmaneser (assyr. *Šulman-ašarid*), fyra konungar i Assyrien (se d. o., sp. 255—257).

Salmantice'nses, två stora skolastiska samlingsverk från 1600-talet, utgifna af medlemmar af karmelitorden i Salamanca och innehållande, det äldre (*Cursus theologicus, Summam theologicam D. Thomæ Doctoris Angelici complectens ...*, 1631 ff.) en till Tomas från Aquino strängt sig anslutande framställning af dogmatiken, det yngre (*Cursus theologiæ moralis ...*, 1665 ff.) en liknande, väsentligen i den jesuitiska moralens ande hållen framställning af etiken. E. Bg.

Salmāsius, Claudius (eg. Claude de Saumaise), berömd lärd, f. 1588 i Semur-en-Auxois i Frankrike, d. 1653 i Spaa, studerade i Paris och Heidelberg och utbildade sig till en polyhistor särskildt inom det språkliga området. Han kallades 1631 till professor i Leiden efter Scaliger, hvars lärda berömmelse han ansågs kunna ärfva, utgaf där en mängd skrifter äfven af politiskt och teologiskt innehåll i reformert anda, t. ex. *De primatu papæ* (1645), men försvarade likväl Stuartarnas monarki, särskildt i skriften *Defensio regia pro Carolo I* (1649; jfr Milton, sp. 548). Denna skrift väckte förargelse på flera håll, och S. erhöll 1650 tjänstledighet samt hörsammade drottning Kristinas kallelse till Sverige, hvarest han vistades något mer än ett år (till hösten 1651). Drottningen visade S. alldeles särskild välvilja, lät honom bo på slottet och försökte i det längsta kvarhålla honom, när han af kuratorerna för Leidens universitet återkallades, samt ville sedan förmå honom komma tillbaka till Stockholm. Den sjuklige S. hade emellertid icke trifts i Sverige. S. utmärkte sig för omfattande lärdom, men egde mindre skarpsinne samt var högdragen och polemisk, dessutom en libertinnatur. Bland hans många skrifter, af hvilka flera utkommo först efter hans död, märkas främst *Plinianæ exercitationes* (2 bd, 1629; ny uppl. 1689), vidare kunna nämnas *De usuris* (1638), *De modo usurarum* (1639), *De fœnore trapezitico* (1640), *De lingua hellenistica* (1643), *Funus linguæ hellenisticæ* (s. å.), *De annis climactericis et de antiqua astrologia* (1648), *Epistolæ* (1656), *De re militari romanorum* (1657) samt upplagor af åtskilliga romerska författare. — Se Du Bard de Curley, "La maison de Saumaise" (1894), samt E. Wrangel, "Sveriges litterära förbindelser med Holland" (1897). (E. Wrgl.)

Sa'lmelainen, Eero, pseudonym för Erik Rudbeck.

Salmerón y Alonso [-rå'n i alå'nså], Don Nicolaus, spansk politiker, f. 10 april 1838, d. 21 sept. 1908 i Pau, e. o. professor i filosofi och litteratur i Madrid. Som publicist spelade S. stor roll för utbredande af demokratiska idéer under Isabellas regering och tillhörde från 1865 styrelsen af det republikanska partiet. Septemberrevolutionen 1868 förde honom fram till ledningen som en af den regerande juntans främsta medlemmar. I cortes, hvaraf han var medlem från 1871, framstod han som en af republikanernas främste, ej minst genom sin lysande talarkonst. Efter Amadeus' afsägelse af kronan i febr. 1873, blef S. justitieminister i Figueras' kabinett. 18 juli s. å. anförtroddes honom chefskapet för verkställande makten i republiken, men han nedlade sin värdighet 8 sept., när cortes som ett led i kampen mot karlisterna och de längst gående federalistiske republikanerna hade beslutit krigsartiklar, som bl. a. stadgade dödsstraff. Under den följande tiden fungerade S. som president i cortes. Efter revolutionen 1874 drog han sig tillbaka från det politiska lifvet. Bourbonernas återvändande tvang honom att öfverge såväl sin professur som att lämna Spanien. Af Sagasta återkallades han 1881. I cortes, där S. från 1886 åter hade säte, sökte han sammansluta de olika republikanska grupperna till ett enhetligt parti. Som republikanernas ledare erkändes han efter Zorrillas död. Någon större politisk roll spelade S. likväl ej under Alfons' regering. Till sist betraktades han snarast som en doktrinär kammarrepublikan. (E. N—nn.)

Sa'lmi, fi. Se Salmis.

Salmi, *kokk.*, ragu, som förr ofta gjordes af kramsfågel. Sedan man numera gripits af ömhet äfven för de skadegörande gråsparfvarna, är morkullan det vanliga materialet för salmi, som tillredes med fläsk, skuret i långa strimlor, hvilka brynas i smör. Mjöl, salt, peppar, persilja, champinjoner och vin (ej sött) ingå äfven i tillagningen.

Sa'lmiak, *kem.*, sammandragning af lat. *sal ammoniacum*, hvarmed i forntiden betecknades stensalt från Ammonium i Egypten, men sedermera hvad som nu kallas ammoniumklorid l. klorammonium. Saltet omtalas som läkemedel af arabiska läkare redan på 800-talet. Det dels erhölls som naturprodukt af vulkaniskt ursprung, dels framställdes ur kreatursgödsel. Numera tillverkas det genom mättning af saltsyra med ammoniakgas, framställd ur gasvatten (se d. o.). Saltet renas antingen genom sublimering, hvarvid det fås i form af halfgenomskinliga kakor, som äro ytterst sega och svåra att pulverisera, eller ock genom omkristallisering ur i värme mättad lösning, då det fås som ett hvitt kristallmjöl. Det är lättlösligt i vatten (1 d. på 2,7 dlr vatten af vanlig temperatur) och har mycket skarp saltsmak. Vid upphettning (till ungefär 300°) förflyktigas salmiak mycket lätt, utan att smälta. I form af ånga är salmiak sönderfallen i ammoniak och klorväte, en dissociation, som dock märkvärdigt nog icke inträffar, om saltet är absolut fritt från fuktighet. Omvändt kan fullkomligt torr klorvätegas blandas med torr ammoniakgas, utan att salmiak bildas. Förklaringen är den, att ett spår vatten är nödvändigt, för att vid den omvändbara reaktionen, $NH_3 + HCl \rightleftarrows NH_4Cl$, jämvikt skall kunna uppnås inom begränsad tid (jfr Reaktion 2). — Salmiak användes som läkemedel, vid lödning, i Leclanchés element (se Galvaniskt ele-

t, sp. 666) m. m. — Salmiak brukar man t som slemlösande medel vid luftrörskatarr kit) med ringa afsöndring från luftrören i t att öka denna och därigenom lindra ret- n samt underlätta upphostningen (se E x - t o r e r a n d e m e d e l). I öfrigt förhåller salmiak i organismen ungefär som koksalt (se l t v e r k a n). Salmiak ges i det nämnda syftet rtes i form af pastiller eller lösning (mixtur) s af 0,s—1 gr.; äfven förordnas gurgling med —3 proc. lösning eller inandning af droppar ångor från en med spray-apparat "pulvrise- 1—2 proc. lösning. K. A. V—g. C. G. S.

Salmiaksprit, *kem.* Se A m m o n i a k, sp. 857.

Salmis, Haparandas hamn och lastageplats, be- n i Nedertorneå socken, omkr. 10 km. från sta- Lots- och tullstation. Vid lotsplatsen utför- 1913 106 lotsningar, för hvilka inflöto 4,774: 50 (2,100 kr. pr lotslott).

Salmis (fi. *Salmi*). 1. Domsaga under Viborgs ätt, bildande 5 tingslag samt omfattande Sal- Impilaks, Suistamo, Suojärvi och Korpiselkä nar samt Kitelä grek.-katolska församling i rgs län. Areal omkr. 8,500 kvkm. 41,000 (1913). — 2. Härad i Viborgs län, omfat- de nyssnämnda socknar och kapell äfvensom laks socken i samma län. Det består af 5 mansdistrikt. Areal omkr. 9,000 kvkm.; omkr. 000 inv. (1913). — 3. Socken i ofvannämnda saga och härad, gränssocken mot Ryssland. al 1,440 kvkm. 11,588 inv. (1913), finsk-ta- de, grekiska katoliker. — 4. Köping i nämnda en, som uppstod under Gustaf II Adolfs tid, förföll redan vid midten af 1600-talet. — By i Kuortane socken, vid Lappo ås utflöde ur rtane sjö vid landsvägen mellan Lappo och vo. När Adlercreutz 1 sept. 1808 efter slaget Ruona (se d. o.) drog sig tillbaka, gjorde han a för att så mycket envisare försvara sig i en ining vid S., där styckevärn på förhand byggts l vid Jylkä som vid själfva S. Dagen därpå stod han där länge de förföljande ryssarna, men ste slutligen på Klingspors befallning draga sig aka. 1—4. A. G. F. 5. L. W:son M.

Salmis, grefskap i Kexholms län, Finland, som mars 1651 gafs åt fältmarskalken Karl Gustaf ngel. Det utgjordes af Salmis' och Suistamo oster i nämnda län, omfattade sammanlagdt 53 arvio-rubel jord med 544 bönder och gaf rlig inkomst omkr. 6,802 dal. smt. 14 sept. 55 afstod Wrangel grefskapet till kronan i ut- e mot Sölvesborgs grefskap i Blekinge. S. C.

Salmo, *zool.* Se L a x s l ä k t e t.

Salmon, berg. Se H a u r a n.

Salmon [sä'mən], G e o r g e, engelsk matemati- , f. 1819 i Dublin, d. där 1904 som teol. pro- sor vid Trinity college (sedan 1866), utgaf eten om *Conic sections* (1848), *The higher plane rves* (1852) och *The modern higher algebra* 59). Hans *Introduction to the new testament* 85) upplefde 7 uppl. (1894).

Salmōnes, E g e n t l i g a l a x a r, *zool.* Se l a x s l ä k t e t.

Salmoneŭ's (grek. *Σαλμωνεύς*, lat. *Salmōneus*), *lek.* och *rom. myt.*, var en son af Aiolos och der till Tyro. Han utvandrade från Tessalien l Elis och byggde där, i närheten af Herakleia, staden Salmone. Då han vågade likställa sig med Zeus samt med facklor och vagn sökte härma dennes blixt och åskdunder, blef han dödad med blixten och hans stad förstörd. A. M. A.

Salmōnibref, en stundom förekommande benämning på hotfulla skrifvelser, afsända i akt och mening att afpressa någon person penningar. Uttrycket uppkom 1862, då en i Linköping boende bokbindare Salmoni tillställde vissa förmögna personer dylika anonyma bref.

Salmōnidæ, *zool.* Se L a x f a m i l j e n.

Salmonsens store illustrerede konversationsleksikon, en nordisk encyklopedi, utgafs 1892—1907 i Köpenhamn i 18 bd jämte ett supplementband 1911. Det redigerades af kapten Chr. Blangstrup med en stor stab af fackkunniga medarbetare, men fick sitt namn efter bokhandlaren I. Salmonsen (f. 1846, d. 1910), som svarade för hela den industriella sidan af arbetet, under det att den verklige förläggaren var universitetsboktryckaren J. Hostrup Schultz (f. 1834, d. 1895). Det var ett mycket stort och djärft företag, som visserligen ej skänkte någon egentlig vinst, men eljest lyckades så bra (hela upplagan blef efter hand slutsåld), att Schultz' änka, Marie Schultz (f. 1841, d. 1915), vågade upprepa försöket i en ännu fullständigare utstyrsel med illustrationer och kartor. Af den nya upplagan, som äfvenledes redigeras af Blangstrup och torde komma att omfatta ung. 22 bd, ha 1916 utgetts 3 bd. E. Ebg.

Salmson, svensk judisk släkt. Flera af dess medlemmar ha egnat sig åt skulptur, gravyr och måleri. Stamfadern, S. Salmson, f. 1767, kom från Prag till Stockholm och afled där som hofgravör 1822. Utom Johan och Axel Jakob (se nedan) hade han äfven sönerna A b r a h a m (f. 1806, d. 1857 i Paris), medalj- och sigillgravör, S e m m y (f. 1812, d. 1860), hofgravör, och L u d v i g, fader till Hugo Fredrik (se nedan), samt dottern R e b e c k a, gift med myntgravören L. P. Lundgren och moder till fruarna L. Ahlborn och K. Weijdenhayn.

1. J o h a n (förut I s a k) S., gravör, f. 1799, d. 1859 i Paris, blef elev vid konstakademien samt egnade sig åt stengravyr och skulptur och var en af de unge konstnärer, som vid denna tid sökte ge plastisk gestalt åt de fornnordiska myterna. Vid den af Götiska förbundet utlysta konsttäflingen 1818 vann han pris för sin relief *Tors strid med jättarna*, och vid förbundets utställning s. å. uppträdde han med denna och några kaméaftryck. 1820 blef han agré i konstakademien samt innehade dess resepension 1822—29. Han for till Paris, där han sedan stannade. För Sverige utförde han de båda vackra medaljerna öfver *kronprins Oskar* som Uppsala universitets kansler (1822) samt öfver *Karl De Geer* (1823). Han lär ha utfört medaljer äfven för Ludvig Filip och Napoleon III, men mest sysselsatte han sig med sigillgravyr.

2. A x e l J a k o b (förut S e m J a k o b) S., den föregående broder, litograf, f. 1807, d. 1876 i Amsterdam, staten New York, blef liksom brodern elev vid konstakademien, men utbildade sig på egen hand för sitt blifvande fack. Bland de planschverk, som han utgaf, äro porträttsamlingarna *Svenska konungar och deras lidehvarf* (1830—43; förkortad uppl. 1855—60) samt *Trettio-*

åriga krigets märkvärdigaste personer (1844—56; ny uppl. 1861), båda efter egna teckningar. Dessa verk, som vunno mycken spridning, utmärkas för prydligt litografiskt arbete, men föga pålitlighet, hvad likheten angår. Ett par senare verk af samma slag, *Konung Gustaf III och hans samtida regenter* (1846—47) och *Rikssalen på Gripsholms slott* (1847—49), rönte mindre bifall. Det senare var ett försök att i Sverige införa färgtrycket. Äfven för bokillustrationer var S. en flitig arbetare. 1854 anlade han eget litografiskt tryckeri, från hvilket han bland annat började utge tidskriften *Lithografiskt allehanda*. Dåliga affärer föranledde honom några år senare att rymma till Nord-Amerika.

3. Hugo Fredrik S., de föregåendes brorson, målare, f. 7 juli 1843 i Stockholm, d. 1 aug. 1894 i Lund, blef 1862 elev vid konstakademien, målade *Den förlorade sonens återkomst* (1866), akvarellerna *Duett från 1600-talet* och *Don Quixote berättar* (utst. s. å.) samt svensk-historiska motiv som *Katarina Jagellonika och Göran Persson* och *Sten Stures möte med Gustaf Trolle* i Uppsala domkyrka (båda 1867). Sistnämnda målning förskaffade honom k. medaljen och akademiens resestipendium, som han innehade 1868—73. Han slog sig ned i Paris, där han blef elev af Ch. Comte. Han målade där först den lilla historiska genretaflan *Gustaf Vasa*, då han hör sin gemål i sömnen yttra: "Rosen glömmer jag aldrig". Ett *självporträtt* från denna tid eges af konstakademien. 1870 utställde han *Upptäckten*, en figurrik, tämligen teatraliskt anordnad scen från en stuga i Dalarna. 1872 uppträdde han med *Odalisk* (en kvinnlig aktstudie i naturlig storlek), målade f. ö. under dessa år små eleganta genrebilder (*Besöket hos amman*, *I orangeriet*, *Abbéns visa*) och dalmotiv (*Efter dopet*, *Lilla kullan*, *Midsommarfest*). Hans egentliga framgång daterar sig från den tid, då han slöt sig till den samtida franska riktning, som upptog friluftsstudiet. Hans arbeten i denna riktning äro dock ganska moderat hållna, studier i fria luften sammanställdes och reproducerades i ateljén. Efter sommarstudier i Picardie målade han *Bondkvinna*, hvilande sig på landsvägskanten, helfigur i naturlig storlek (världsutställningen 1878). På salongen s. å. förekom *Hvitbetsrensare i Picardie* (Göteborgs museum), *Arrestering* (en ung bondkvinna häktas för barnamord, scen på en bygata) vann medalj på salongen 1879 och inköptes för Luxembourgmuseet (nu i museet i Amiens) och *Vallmoskörd* (1880). Till omväxling med bondemotiven målade S. 1881 den raffineradt eleganta rokokoscenen *En repetition af Tartuffe*, som året därefter följdes af *En seans*. 1882 målades *Konfirmanderna* (motiv från en fransk by, inköptes af franska staten, skiss i Malmö museum). 1883 och följande år tillbragte S. somrarna i Skåne och behandlade nu en ny motivkrets. Han målade den lilla interiören *Vid spinnrocken* (en gumma i sin stuga, 1883, Göteborgs museum), *Vid grinden i Dalby* (1884, Luxembourg), *Besöket hos mormor* (1884), *De fader- och moderlösa* (1885), *Hos arrendatorskan* (interiör med förträfflig ljusbehandling och goda typer, ett af S:s främsta arbeten, 1886), *Undantagsfolk* (utst. s. å.). Mindre betydande äro några barnmotiv, däribland *Den lilla axplockerskan* (1884, Stockholms Nationalmuseum). *Efter eldsvådan* (en familj bland spillrorna af sitt nedbrunna hem, utst. 1888) betecknar afmattning. Under sina sista år målade S. hufvudsakligen porträtt i olja eller pastell — ett vackert prof på hans koloristiska finess utgör det elegant skisserade porträttet af *mad. Pourtalès* (Stockholms Nationalmuseum). — *Ett landskap* i pastell eges af Malmö museum, skisser af Nationalmuseum. — S. var en mycket skicklig målare, utan djupare personligt innehåll. Han fick sin betydelse för den svenska konsten därigenom, att han var den förste, som för sina landsmän framlade programmet för 1870- och 1880-talens moderna valörmåleri och förde med sig till hemlandet den mest genombildade teknik. Han blef 1880 medlem af akademien, deltog 1885 i opponentrörelsen och utställde sedan i Konstnärsförbundet. 1—2. —rn.*

3. G—g N

Salnave [-na'v], Sylvain, president i republiken Haïti, f. 1832 i Cap Haïti, deltog i flera uppror på 1860-talet, lyckades 1867 i förening med "generalerna" Nissage-Saget och Chevalier störta presidenten Geffrard samt valdes 14 juni s. å. till president. Som sådan förde han en despotisk styrelse. Nissage-Saget började 1869 uppror mot honom, och då hans främste medhjälpare Chevalier öfvergick till upprorsmännen, blef hans ställning förtviflad. Han sökte efter ett ihärdigt motstånd fly öfver till Dominikanska republiken, men greps under flykten och afrättades 15 juni 1870 på trappan till sitt presidentpalats i Port-au-Prince. V. S—g.

Sälnecke, fideikommiss i Gryta, Fröslunda och Järlåsa socknar, Uppsala län, med hufvudgården

Salnecke slott.

belägen vid Örsundaån. Denna är bebyggd med en hufvudbyggnad i tre våningar med hög takresning och hör till de i sitt ursprungliga skick bäst bevarade Upplandsslotten från den senare Vasatiden (1640-talet). En portal af röd sandsten med byggherren öfverbergmästaren G. Grissbachs och hans hustrus

-nsköldar pryder fasaden. $6^1/_4$ mtl, tax.-v. 800 kr. (1914). S:s förste kände egare var lag-en i Tiohärads lagsaga (Värend) Karl Inge-son, som 1302 bortbytte gården till Sko klo-ej långt därefter tillhörde den Uppsalakani-Andreas And och vid slutet af 1300-talet Bo -on. 1383 skänktes ett markland i S. till Klara -er i Stockholm, i hvars ego det torde stannat 1460, då det kom till ärkebiskop Jöns Bengts-Oxenstierna) för att slutligen genom Västerås' -ts bli kronogods. Gustaf II Adolf skänkte 1626 -en till krigsrådet Filip Sadler, och efter hans (1641) förlänades den till öfverbergmästaren -bach och tillhörde hans ättlingar i två led till å 1730-talet. Efter att ha tillhört grefliga -i Spens, förut egare af det närbelägna Höja, S. på 1830-talet till ätten Gyllenadler, inom -en det gjorts till fideikommiss. Nuvarande -hafvare är kapten Kl. Gyllenadler. Wbg.

-alning, *jur.* Se Sala.

-alning, *sjöv.*, vid foten af bramstången (och på -e fartyg äfven vid öfverbramstången) sittande -träu eller järnkonstruktioner (*e* å fig.), hvilka

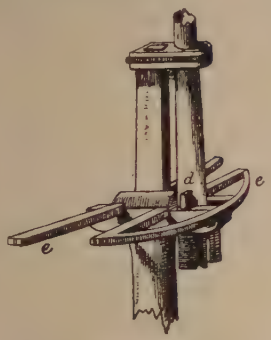

Bramsalning.

-a dels till stöd för själfva stången, som kvar-es på sin plats genom sluthultet (*d*), ett trä- eller -istycke, som instickes tvärs igenom ett hål i -gfoten ofvanom salningen, dels att sprida van- eller de tåg, som sidovägen stötta stången. -ningen får namn af *bramsalning* eller *öfverbram-ning*, beroende på, vid hvilken stångs fot den -er; de yttersta ändarna af tvärträna, genom -ka vanten gå, kallas *salningshorn*. Om *lång-tvärsalning* se Mast. Å smärre fartyg och -båtar nyttjas vanligtvis salning i st. f. märs -s stångens fot. R. N.*

Sa'lo (fi. *Sa'loinen*). 1. (*Saloisten pitäjä*) Ka-församling i Uleåborgs län, Finland, utgör till-mans med Brahestads stads- och landsförsam-g samt Vihanti kapell Brahestads och Salo pa-rat. Kapellets areal 217 kvkm. 2,519 inv. 13), finsktalande. Före 1690, då kapellförsam-gen upprättades, utgjorde samma område jämte . Brahestads landsförsamling en kyrkosocken, -i jämte Kemi var den äldsta i norra Österbot-. Salo kallades särskildt en i socknen belägen, -a bekant hamn och marknadsplats, där P. Brahe 49 grundlade en stad, som först kallades Salo -d och från 1652 Brahestad. — 2. Köping i Åbo -i Björneborgs län, förut en gammal marknads-plats för Åbo stads borgare, på Åminne gårds egor, var en tid bestämd till stad, bildar nu-mera ett eget imperiellt pastorat af 3:e kl. i Bjärnå kontrakt af Åbo ärkestift i Halikko domsaga och härad. — 3. Domsaga i Uleåborgs län, fördelad i 4 tingslag samt omfattande Salo, Pyhäjoki, Me-rijärvi, Oulais, Kalajoki, Alavieska, Ylivieska och Sievi socknar med Salo, Vihanti och Rautio ka-pell. Areal 4,531 kvkm. 46,423 inv. (1913). — 4. Härad i ofvannämnda län, bestående af 7 läns-mansdistrikt samt omfattande nyssnämnda socknar och kapell, äfvensom Siikajoki, Karlö, Paavola och Frantsila socknar och Revolaks kapell. Areal 6,357 kvkm. 61,946 inv. (1913). 1—4. A. G. F.

Salò [-lå], stad i italienska prov. Brescia, vid Gardasjön och foten af Monte San Bartolomeo. 5,394 inv. i hela kommunen (1911). Gymnasium och teknisk skola. Odling af oranger, likörbered-ning. Betydande handel med sydfrukter. Vid S. besegrade Bonaparte 3 aug. 1796 österrikiske generalen Quosdenowich. Utanför staden ligger Isola di garda (dei Frati) med ett af Frans från Assisi 1220 byggdt kloster med härliga träd-gårdar. (J. F. N.)

Salofēn, Acetyl-paramidofenyl-salicylat, *farm.*, $C_6H_4(OH)COO\text{-}C_6H_4\cdot NH\cdot COCH_3$, ett af de moderna febermedlen, utgöres af hvita, i vatten nästan olösliga, i alkohol och eter lösliga kristaller. I likhet med salol (se d. o.) sönder-delas salofen först i tarmen uti salicylsyra och acetylparamidofenol, som uppsugas och verka feber-nedsättande. Medlet anses mildare än salicylsyra och salol. Det ges i dos af 1—1,5 gr. intill 4 gånger dagligen vid reumatiska åkommor, in-fluensa o. d. C. G. S.

Salol [-lål], *Salicylas phenylicus, kem. farm.*, $C_6H_4OH\text{-}COO\cdot C_6H_5$, ett färglöst och nästan smaklöst, kristalliniskt pulver, som uppstår, om salicylsyra uppvärmes med fenol och fosforoxy-klorid. Det har svagt aromatisk lukt, löses lätt i alkohol och eter, men knappast i vatten och smäl-ter vid 42°. Salol sönderdelas af alkali i sali-cylsyra och fenol, en process, som eger rum i tar-mens öfversta del, där alkalisk reaktion råder, men i regel icke i magsäcken. Salol passerar därför magen utan att verka; i tarmen bli salicylsyra och fenol frigjorda. Man undgår därigenom den ofta mindre behagliga verkan på magen af salicylsyra och fenol, hvilka däremot kunna verka båda inom tarmen och, efter uppsugning ur denna, i krop-pens öfriga delar. Produkter af dessa ämnen (sa-licylursyra och fenoletersvafvelsyra) afgå därefter med urinen. Salol ges som antiseptiskt medel för tarmen och urinvägarna, som medel mot reuma-tism m. m. Dosen är 1—2 gr. C. G. S.

Sa'loman. 1. Siegfried S., tonsättare, vio-linist, f. 2 okt. 1816 i Tönder (Slesvig), d. 22 juli 1899 i Dalarö, väckte i sitt tolfte år upp-seende på konserter, fick i Köpenhamn undervis-ning af Frölich, Paulli, Wexschall och Hartmann samt erhöll 1838 ett treårigt regeringsstipendium, som satte honom i stånd att fortsätta sina studier för Schneider i Dessau och Lipinski i Dresden. Denna tid utgaf han i Hamburg 9 häften sånger, som mottogos med bifall. Återkommen till Köpen-hamn 1843, höll han föreläsningar i musikteori och komponerade bl. a. operorna *Tordenskjold i*

Dynekilen (1844) och *Diamantkorset* (1847). Den sistnämnda, som gafs äfven i åtskilliga tyska städer, betecknades af kritiken som en af de förnämsta på sin tid samt utmärker sig för komisk friskhet, stor melodirikedom och synnerligen omsorgsfull faktur. 1850 blef S. af Liszt inbjuden att anföra sin opera *Das korps der rache* i Weimar. S. å. gift med den berömda svenska sångerskan Henriette Nissen (se Nissen-Salomon), gjorde han (som violinist) tillsammans med henne konsertresor i Skandinavien, Tyskland, Ryssland, ända till Konstantinopel. 1859 bosatte han sig i Petersburg, men efter sin makas död, 1879, slog han sig ned i Stockholm. Där utgaf eller framförde han åtskilliga kompositioner: orkestermålningen *Lägerlif*, de komiska operorna *Karpaternas ros* (1881, skrifven för Moskva 1867), ”Diamantkorset” (1886, med ovanlig framgång) och *I Bretagne* (1898), flera häften visor m. m. Några operor af S. ha tills vidare stannat i manuskript. Han var sedan 1850 led. af Mus. akad. i Stockholm.

2. Geskel S., den föregåendes broder, målare, f. 1 april 1821 i Tönder (Slesvig), d. 5 juli 1902 under tillfällig vistelse i Båstad, var 1837—44 elev vid konstakademien i Köpenhamn, där han studerade särskildt hos Lund och Eckersberg. Bland hans tidigare arbeten märkas: *Ett parti lomber* (1845), porträtt af *Overskou* (1848), *T. Müller* (1849), *grefve Sponneck* (s. å.), *Skrifundervisning* (1850). Hösten 1850 kom han af tillfällig anledning till Göteborg, men fick så mycket beställningar, att han omsider blef bofast där. 1854 målade han hos Couture i Paris, och 1860—61 gjorde han studier i Algeriet. 1862 grundlade han i Göteborg en privat tecknings- och målningsskola samt organiserade museets ritskola, hvilken han förestod till 1871. 1868 blef han led. af konstakademien, och 1869 arbetade han i den kommitté, som förberedde skandinaviska konstutställningen i Göteborg. Hufvudsakligen på hans initiativ hölls samtidigt det första skandinaviska konstnärs- och ritlärarmötet. I Göteborg målade S. bl. a. *Nyheter från Krimkriget* (1855, Göteborgs museum), *I väfstolen* (interiör med en bondkvinna och hennes barn, 1857, Nationalmuseum), *Hönsoffring i Algeriet* (1866), *Utvandrare på väg till Göteborg* (1868, en replik 1872 i Göteborgs museum). 1871 flyttade han till Stockholm, där han 1874 blef vice professor vid konstakademien.

Äfven under detta skede af sin konstnärsbana utförde S. ej få målningar: *Flicka med ett bref i handen* (1871, Nationalmuseum), *Syateljé* och *Smedja* (båda 1873, Göteborgs museum). 1880 fullbordades *Segrarnas hemkomst* (sedermera silfverbröllopsgåfva till Oskar II, Stockholms slott), 1885 den stora skildringen af *Gustaf Vasa i Västerås* (Nordiska museet) och 1893 *Marsk Stigs döttrar i landsflykt* (Köpenhamns Kunstmuseum). Dessutom var S. en flitig porträttör. Han målade porträtt af *G. Lagerbjelke* (riksdagshuset), *B. v. Platen*, *J. V. Wilson*, *K. Almlöf* (kungl. teatern), *Edv. Bergh*, *A. T. Gellerstedt* och *självporträtt* (alla i konstakademien), ett annat *självporträtt* (Göteborgs museum), arkitekten *L. Peterson* (Konstnärsklubben) m. fl. Åtskilliga bland dessa målningar finnas återgifna i litografi af honom själf. S. har en säregen ställning i vår nyare konst därigenom, att hans utbildning väsentligen påverkats af den danska skolan under Eckersbergs tid. Hans kompositioner äro i allmänhet väl genomtänkta och öfverskådligt ordnade. I utförandet röjas mycken sorgfällighet och ett noggrant detaljstudium, men någon gång tillika en viss svaghet i karakteristiken. Färgen är lugn och jämn, utan betydligare styrka eller djärfhet. S. var verksam äfven som konstforskare. Han utgaf de grundliga och omfattande studierna *La statue de Milo, dite: Venus Victrix* (2 dlr, 1878—80), för hvilket arbete han 1882 kallades till korresponderande led. af l'Institut de Genève, *Die statue des belvederischen oder vaticanischen Apollo* (1882), *Ueber die plinthe der Venus von Milo* (1884), *Der sandalenbinder* (1885) och *Die restauration der Venus von Milo* (1895). Han utgaf dessutom en elementarkurs i frihandsteckning (1870) m. m. 1. A. L.* 2. —rn.*

Sa'lome, *astron.*, en af småplaneterna.

Sa'lome. 1. Hustru till Sebedeus, moder till apostlarna Jakob och Johannes (Matt. 20: 20; Mark. 15: 40). — 2. Prinsessor af Herodes' dynasti (se Herodianska dynastien, sp. 542), bland hvilka märkes en dotter till Herodias och Herodes Boethus. Hon förledde genom sin förföriska dans på sin moders anstiftan sin styfFader Herodes Antipas till löftet att halshugga Johannes döparen. Hon vardt sedermera gift med tetrarken Filippos och efter hans död med Aristobulos, son till Herodes af Chalkis. Hon är hufvudpersonen i bl. a. ett skådespel af Oscar Wilde (af hvilket Richard Strauss gjort ett musikdrama) och Sudermanns ”Johannes”. Jfr Reimarus Secundus, ”Geschichte der S. von Cato bis Oscar Wilde” (3 bd, 1907—09).

Sa'lomo (hebr. *Šĕlōmō*), Israels tredje konung, var konung Davids andre son med Batseba, regerade i 40 år, under förra och början af 2:a hälften af 10:e årh. f. Kr. Hans historia berättas dels i 1 Kon. 1—2, som härrör från samma förträffliga urkund som 2 Sam. 9—20, dels i 1 Kon. 3—11, hvilket stycke hvilar på en, före den deuteronomistiska bearbetningen af Konungaböckernas källor, efter sakliga grunder komponerad källa, citerad under namnet ”Salomos krönika” (11: 41). Hvad 2 Krön. 1—9 har att förtälja utöfver Konungabokens berättelser är här såsom i andra fall mindre trovärdigt. S:s uppfostran hade af David anförtrotts åt profeten Natan (2 Sam. 12: 25 efter

ttrad text). Då David låg på sitt yttersta, frågan om tronföljden afgöras. Batseba, ten Natan, prästen Sadok och anföraren för kungliga lifvakten Benaja önskade till efterre S., medan Davids gamle härhöfvitsman och prästen Ebjatar understödde den äldre ia, en son af Davids gemål Hagit (2 Sam.). Afgörandet till S:s förmån träffades af d, som därmed enligt framställningen endast ftade ett tidigare löfte. (Den af flera nyare are förfäktade meningen, att Adonia skulle ått förlustig sin på högre ålder grundade rätt tronen genom en förkastlig palatsintrig, som jorts af Batseba och Natan, har intet stöd i ill vår tid bevarade källorna.) S., som ärfde i förhållande till de närmaste grannstaterna rike, behöfde icke som sina båda företrädare mpa några strider för att rädda sitt folks ens, utan kunde odeladt egna sig åt att vårda arf. Han sökte först trygga rikets säkerhet m hvarjehanda försvarsåtgärder. Han upp- en ringmur kring hufvudstaden, hvilken tillmans med de af David påbörjade befästningarna ade Jerusalems äldsta mur (1 Kon. 3: 1; 9: 15), de flera fästningar, såsom Hasor i Naftalis land, Megiddo vid Jisreelsslätten, Bet-Horon . om Jerusalem och Tamar i Sydlandet samt r, som S. fått af sin egyptiske svärfader (kap. 16 ff.). Dessutom införde han en mängd ridhar och stridsvagnar, som förlades på olika ställ i landet (kap. 4: 26; 10: 26), och gjorde de kvarlefvande resterna af de gamle kananéer till arbetspliktiga statsslafvar (kap. 9: 20 f.). ts dessa säkerhetsåtgärder kunde S. icke förra, att riket förlorade ett par lydländer, nämn Edom i s. och Damaskus i n. (kap. 11, 14— förluster, som med tiden blefvo kännbara, det självständiga araméerriket med Damaskus hufvudstad blef en af Israels rikes farligaste der. Bortsedt från dessa händelser stod S. i lligt förhållande till sina grannar, särskildt till ung Hiram i Tyrus, hvars vänskap han ärft r sin fader. Hiram var S. behjälplig med att a (till Jaffa) och bearbeta timmer (ceder och ress) för dennes många palatsbyggnader samt ade honom en större summa pengar, till gendd hvarför han erhöll dels en årlig mängd hvete olja, dels 20 galileiska städer (kap. 5: 1— 9: 10—14). Förhållandet till Egypten var i hela godt och korrekt, men det ser dock ut, om denna makt åter velat göra sina gamla språk på höghetsrätt öfver Palestina gällande och ast af hänsyn till S:s makt och giftermål med egyptisk prinsessa tillsvidare afstått från att a, hvad det åsyftade. Genom dessa vänskapliga bindelser med Fenicien och Egypten kunde S. na sitt land för och draga nytta af den omvande kulturvärlden. Det är denna den öppna rens politik, som framför allt karakteriserar S:s gering. Genom förbindelsen med Fenicien inströmmade kulturalster ej blott från detta land, an ock från Kreta, Cypern, Mindre Asien och eiska öarna; en annan kulturström kom från abien (jfr berättelsen om drottningens af Saba sök kap. 10: 1—13), en tredje kom från Eufratkten. För att fylla penningbehofvet pålade S. genom landet tågande handelskaravanerna tull (1 Kon. 10: 15) och dref äfven handel med hästar och stridsvagnar, som han införde från Egypten och utförde till andra länder (v. 28 f.). Med hjälp af Hiram sökte S. vidare upprätta handelsförbindelse med det guldrika Ofir (se d. o., kap. 9: 26—28; 10: 11 f., 22). I afseende på rikets inre styrelse lät S. de från Davids tid bestående förhållandena förbli, men ökade de gamla ämbetena med en öfverhofmästare och en öfverfogde med 12 underlydande fogdar, af hvilka hvar och en skulle för en månads tid i tur och ordning anskaffa nödiga lifsmedel för konungens hofhållning (kap. 4: 1—19). Ett djupt och för rikets välfärd ödesdigert ingrepp i folkets fria ställning gjorde S., då han i motsats till David, som använt endast krigsfångar till allmänna arbeten, inkallade äfven fria israeliter för utförandet af de många och dyrbara byggnadsföretagen (kap. 5: 13—18). Missnöjet med detta arbetstvång tog sig redan under S:s egen regering uttryck i ett farligt uppror, anfördt af en efraimit Jerobeam, som var öfverfogde öfver de af hans landsmän, hvilka inkallats för att utföra arbetet med hufvudstadens befästande. Upproret kväfdes visserligen, så att Jerobeam måste fly till Egypten. Men efter S:s död kom han åter, och då sonen Rehabeam icke ville bevilja folket någon lättnad i det tunga ok, som fadern pålagt det, ledde detta till rikets delning (kap. 11: 26—40; 12: 2—12). — Den varaktigaste frukten af S:s regering och den, som förskaffat honom den största berömmelsen, var det af honom uppförda härliga templet, hvilket emellertid utgjorde endast en del af en hel samling palatsbyggnader (kap. 6—8). I början residerade S. i det af David uppförda slottet på Sion, den sydöstra kullen (se Jerusalem, sp. 1367). De af S. uppförda byggnaderna lågo alla n. därom: närmast Sion Libanonskogshuset, hvars nedre våning tjänade som samlingsrum för viktiga sammankomster, medan den öfre var ett slags förrådskammare (kap. 7: 1 ff., 10: 16 f.), n. därom följde en pelarhall för audienssökande etc. och en annan pelarhall, som tjänade till domstolslokal. En ny byggnadskomplex, belägen n. om de nu nämnda, inneslöt konungens slott med en särskild byggnad för hans egyptiska gemål, och n. om dessa byggnader låg templet. (Jfr fig. 1 å pl. I till art. Jerusalem.)

Det mest karakteristiska draget i S:s regering, landets öppnande för den omgifvande kulturen, med ty åtföljande glans öfver hans person, utsatte honom själf och riket för en stor fara: först politiskt, då han för att kunna uppföra sina praktbyggnader måste taga sitt folks arbetskraft i anspråk i en sådan utsträckning, att det, såsom ofvan nämnts, framkallade uppror, och till sist i sina konsekvenser medförde rikets delning, men sedan äfven religiöst, då S. emot sina främmande gemålers religion visade en tolerans, som säkert också skulle ha gjort en Samuel till en ännu svårare motståndare mot honom, än han var mot en Saul. Den enda profet, som omtalas på S:s tid, Ahia från Silo, stod ock på upprorsmakaren Jerobeams sida. Icke dess mindre framstår S. i berättelserna som en strålande bild af en vis och rättrådig konung med en icke ringa fond af hvad vi skulle kalla humanistisk bildning, hvilken skall ha satt sin

frukt i 3,000 ordspråk och öfver 1,000 lyriska sånger (kap. 4: 32 ff.). Att berättelserna, frånsedt några få tadlande anmärkningar (t. ex. 11: 1—13), utan något klander kunna redogöra för hans förbund med Hiram, hans krigshästar och stridsvagnar, hans många gemåler (som enligt 11: 3 skola ha utgjort 1,000) — allt saker som enligt Deut. 7: 2 f.; 17: 16 icke borde få förekomma hos en israelitisk konung —, beror därpå, att den urkund, hvari allt detta ingår (''Salomos krönika''), sett dagen före Deuteronomiums uppkomst och i denna punkt förblifvit i stort sedt oberörd af den deuteronomistiska historieskrifningen. — I den senare tiden var det framför allt den vise och förnuftige S., som fäste sig djupast i folkets minne (jfr Ordspråksboken, Höga visan (Vishetens bok) och Predikarboken (där visheten är blandad med den resignation i lifvets högsta frågor, som plägar följa kulturen i spåren). Därtill kommo berättelserna om hans kärlek till kvinnor, hvarigenom han fick gälla som upphofsmannen äfven till ''Höga visan'', eg. den vackraste sången, nämligen bland alla de af S. enligt 1 Kon. 4: 33 författade 1,005 sångerna. Mera tillfällig är väl förbindelsen af S:s namn med Salomos psalmer och Salomos oden (se dessa ord). E. S—e.

Enligt sägner, som kunna ledas ända till den judiske häfdaskildraren Josefos, hade S. fått makt att bota sjukdomar, drifva bort onda andar m. m. och var under medeltiden och långt senare i folkfantasien framför allt den mäktige trollkarlen, om hvilken allehanda historier berättades och till hvars namn en mängd besvärjelser o. s. v. knöts. Jfr Salomo och Markolfus, Salomos nycklar och Salomos ring. Se Grünbaum, ''Neue beiträge zur semitischen sagen'' (1893), och G. Salzberger, ''Die Salomosage in der semitischen literatur'' (1907).

Sa'lomo ben Adret. Se Rabbinska språket och litteraturen, sp. 819.

Salomo Birgeri Valle'nsis, präst, f. sannolikt i Mora socken i Dalarna, d. 1585 i Västerås, blef magister i Tyskland samt rektor vid Stora Tuna trivialskola, och (1571) vid skolan i Västerås, var 1574 utnämnd till domprost där samt kallades några år efteråt till pastor vid Storkyrkan i Stockholm och till konungens hofpredikant. Förut ifrig motståndare till Johan III:s liturgi, lät han i Stockholm öfvertala sig till att antaga densamma, men fick samvetsbetänkligheter, skildes från sin tjänst och fängslades. S. var en märklig predikant. I fängelset skref han en bok, en af de skarpaste mot liturgien, *Orthodoxa confessio lithurgiæ opposita.*

Sa'lomon (ung. *Salamon*), konung i Ungern, son af Andreas I, f. 1052, blef redan vid fyra års ålder krönt till faderns efterträdare, men fördrefs efter dennes död (dec. 1060) af sin farbroder Bela I och flydde till Tyskland, men återfördes till sitt rike 1063, genom en tysk hjälphär. Efter en af inre stridigheter oroad regeringstid nödgades han 1074 åter fly, erhöll ånyo hjälp af den tyske kejsaren Henrik IV, med hvilken han blifvit besvågrad, men lyckades återvinna endast en landsträcka i västra delen af Ungern och måste för hjälpens skull erkänna sin svågers öfverhöghet. 1081 afsade han sig kronan, men då han efter två år sökte återtaga den, blef han tillfångatagen. Befriad ur fångenskapen, lefde han ett äfventyrligt lif och skall vid ett infall i Tracien, som han gjorde i förening med petjenegerna, ha stupat i trakten af Filippopel, men enligt en annan uppgift dött som botgörarmunk i en grotta vid Pola.

Sa'lomon. 1. Elias S., läkare, f. 1751 i Stockholm, d. där 1808, blef 1783 utnämnd till förste lifkirurg i survivans hos Gustaf III, ehuru han ej aflagt någon universitetsexamen, utan endast biträdt Acrel vid mindre operativa förrättningar. Han blef sedan förste lifmedikus, assessor i Collegium medicum och regementskirurg vid Lifregementet samt tjänstgjorde som läkare hos Gustaf III ända till dennes död. Därefter blef han af bergsrådet N. Dahlberg och andra afundsmän anklagad för att afsiktligt ha vårdslösat behandlingen af konungens skottsår. S. bibehöll sig dock äfven i Gustaf IV Adolfs förtroende samt utnämndes 1803 af honom till vice preses i Collegium medicum med titel af arkiater. 1807 fick han afsked. — 2. Ernst Karl Viktor S., sonson till den föregående broder Ernst Didrik S. (f. 1746, d. 1790, assessor i Collegium medicum, förste fältmedikus i finska kriget 1788—90), psykiater, f. 13 maj 1831 i Stockholm, d. 30 sept. 1880 i Lund, blef student i Uppsala 1850 och med. doktor 1861, under tiden äfven verksam i olika läkarbefattningar. Han var 1861—64 t. f. och 1864—78 ord. öfverläkare vid Malmö hospital och därefter öfverläkare vid Lunds hospital. Han tog under en rad resor noggrann kännedom om sinnessjukanstalter i de flesta af Europas länder samt författade afh. *Om de pathologiska hufvudmomenten af allmän Paresis eller förlamande sinnessjukdom* (*Paralysie générale*) (1861; öfv. i ''The journal of mental science'', 1862 och i ''American journal of insanity'', 1863) och artiklar om sinnessjukdomar och sinnessjukanstalter i tidskrifter. — Hans son Ernst Harald Haslewood S., f. 1867 i Malmö, sedan 1910 registrator vid Stockholms rådhusrätt, har bragt under offentlig diskussion här i landet frågorna om barndomstolar och obestämda straffdomar samt inlagt stor förtjänst om Skyddsvärnet (se d. o.).

Sa'lomon, Ester. Se Augusti, L. S.

Sa'lomon. 1. Otto Aron S., pedagog, f. 1 nov. 1849 i Göteborg, d. 3 nov. 1907 å Nääs, kom 1867 som landtbruksbokhållare till Nääs (se d. o.) hos sin morbroder A. Abrahamson, och under ett tiotal år deltog han i godsets landtbruksskötsel. Då 1872 i Nääs grundlades en slöjdskola för gossar, blef han dennas föreståndare och sedan likaså för det slöjdlärarseminarium, som därur utvecklades, från 1874. Vid denna läroanstalt, som under hans ledning förvärfvade världsrykte, utförde han sin lifsgärning, genom hvilken han ej blott grundlade den svenska

löjden, utan också kraftigt bidrog att i vårt
sprida sunda pedagogiska åsikter och i vida
ar väcka ett lefvande pedagogiskt intresse. S.
som pedagog utpräglad idealist. Det var ej
iskickligheten, som han ville främja genom
ns slöjdöfningar, utan han ville ställa dem i
allmänna uppfostrans tjänst för utvecklingen
ärlek till och aktning för det kroppsliga ar-
, af självverksamhet, ordning, noggrannhet,
ärksamhet, flit och ihärdighet. Härför ansåg
att undervisningen borde vara individuell.
utbildade för denna undervisning en lärogång,
vid lärjungen planmässigt går från det lättare
det svårare, från det enkla till det samman-
. Genom denna fasta metod underlättades i
grad det nya ämnets införande i skolorna, men
den ädla entusiasm och den outtröttliga
gi, hvarmed S. dref propagandan för sina
r, skulle skolslöjden förvisso ej så hastigt vun-
fart i vår skolvärld. S:s inflytande på vår
gogiska utveckling inskränkte sig emellertid
lott till, att han grundlagt skolslöjden. Genom
ter och pedagogiska föredrag på Nääs gjorde
betydelsefulla insatser på många områden af
bildningsväsen, ständigt framhållande upp-
rans ideala mål, den moralisk-religiösa karak-
bildningen. Bland de skaror af lärare, som han
gen samlade omkring sig på Nääs, spred han
lifgifvande anda af kärlek till och vördnad för
fostrarens kall. Huru vaken hans uppmärk-
het var för allt, som kunde bidraga att göra
skollif mera friskt och naturligt, vittnade
a. äfven de kurser för lekledare, för trädgårds-
sel och för skolkök, som han grundlade på
is, liksom han där ock kraftigt verkade för den
nska gymnastikens främjande. Bland hans många
ifter må nämnas *Slöjdskolan och folkskolan* 76—84; ty. öfv. 1883), *Om slöjden såsom upp-
ringsmedel* (i ”Ur vår tids forskning”, 1884;
. öfv. 1888), *Handbok i pedagogisk snickeri-
id* (1890; eng. bearb. 1892, *The theory of edu-
ional sloyd*; it. bearb. 1893, *Principî fondamen-
i del lavoro manuale educativo*; sp. bearb. s. å.),
ankar om slöjd, uppfostran och lärarebildning
å.) och *Den pedagogiska slöjden* (1895). S. utgaf
slöjdundervisningsblad från Nääs” (1885—1907)
nt redigerade ”Skrifter af uppfostringskonstens
rmän” (bl. a. Comenius’ uppfostringslära och
usseaus ”Émile”). — 2. Sofia S., den föregå-
des syster, författarinna. Se Elkan, S. 1. S—e.

Salomon [salåmã’], Louis Étienne Féli-
té, president i republiken Haïti, f. 1820 i
ux Cayes, d. 14 okt. 1888 i Paris, deltog 1843
revolutionen mot presidenten Boyer och blef
48 utrikes-, finans-, justitie- och undervisnings-
nister under presidenten Soulouque samt, när
nne 1849 antagit kejsarvärdighet, hertig af S:t
ouis du Sud och (1855) arméns högste befälhaf-
re. S. flydde vid Soulouques fall 1855 till
rankrike, var 1867—70 Haïtis minister i London,
aris och Madrid, tog liflig del i partistriderna
i 1870-talet och var 1879—88 republiken Haïtis
esident. Som sådan tillämpade han den upplysta
espotismens grundsatser; förjagad genom ett upp-
or (juli—aug. 1888), öfverlefde han blott några
månader sitt fall. V. S—g.

Sa’lomon Gabirol [-rål], judisk skald och filosof, hvars fullständiga namn var Salomo ben Juda Ibn Gabirol, men som hos de kristne skolastikerna är bekant under namnen Avicebron eller Avencebrol, föddes i Córdoba eller Malaga 1020 och dog i Valencia 1070. Af hans skrifter må nämnas det etiska arbetet *Tikkun middath ha-nephesch* (Om själens förädling), en ordspråkssamling, *Mibchar hapninim* (Pärlbandet) och hans filosofiska hufvudverk, *Mekor chajjim*, hos de kristne skolastikerna bekant under namnet *Fons vitæ*, som af dem synnerligen ifrigt studerades. — Jfr Munk, ”Mélanges” (1857), och Abr. Geiger, ”Gabirol” (1867). G. K—n.

Salomōnisk dom, en vis, rättrådig och fyndig dom (efter konung Salomo).

Salomonsen, Karl Julius, dansk läkare, f. 6 dec. 1847, tog med. examen 1871 och doktorsgraden 1877 på afh. *Studier over blodets forraadnelse*. Han hade tidigt egnat sig åt bakteriologiska studier och under en vistelse i Breslau 1877 gjort viktiga undersökningar öfver tuberkulosens smittsamhet, hvilka jämte andra forskares arbeten blefvo banbrytande för Kochs upptäckter rörande tuberkulosens etiologi. 1883 blef han docent i bakteriologi och inrättade s. å. ett laboratorium, där bakteriologisk undervisning gafs åt medicinare från alla de skandinaviska länderna. Hans *Ledetraad for medicinere i bakteriologisk teknik* (1885; flera uppl.) öfversattes till olika språk. S., som studerat vidare hos Rob. Koch i Berlin och Pasteur i Paris, blef 1893 professor i patologi samt föreståndare för ett nytt laboratorium, som inrättats på hans initiativ. Tack vare honom upprättades därjämte 1902 danska statens seruminstitut, hvars chef han var till 1909. S. är led. af Fysiogr. sällsk. i Lund (1911). E. Ebg.

Salomonsen, Olaf Christian, norsk jurist, f. 7 mars 1861 i Aas, Smaalenene, juris kandidat 1882, sedan 1911 lagman i Borgarting og Agder, har utgett bl. a. *Das norwegische schwurgericht* (1908) och det för norsk rättspraxis betydelsefulla verket *Den norske straffeproceslov med kommentar* (2 bd, 1911—13). K. V. H.

Salomon von Golaw [-fånn gå-], pseudonym för Fr. von Logau (se denne).

Sa’lomonöarna (äfven Nya-Georgien-arkipelagen), en till Melanesien (se Oceanien, sp. 436) hörande ögrupp i Stora oceanen, ö. om Nya Guinea, mellan 5° och 11° s. br. Gruppen omfattar sju större och en mängd smärre öar, hvilka äro tillsammans ordnade i två parallella rader. Omkr. 43,900 kvkm. Alla öarna äro långsträckta och smala, höga och bergiga, beroende på, att de genomdragas af två jämlöpande arkeiska bergskedjor. På många ställen uppträda äldre eruptiv (grönsten, diorit, diabas, gabbro och serpentin), men i regel äro dessa äldre bildningar fullständigt täckta af ungvulkaniska klippmassor,

särskildt på de mindre öarna, och på öarna Savo och Bougainville finnas ännu verksamma vulkaner, medan slocknade kratrar, fumaroler och heta källor äro ganska talrika. Svaga jordbäfningar förekomma ofta. Vid sidan af vulkanöarna finnes en mängd mindre korallöar, hvarjämte korallref omge nästan alla öars kuster. Den sydvästliga öraden består af öarna Treasury l. Mono, Vela la Vela (Vella Lavella), Ronongo, Kulambangra, Rendova, Kausagi l. Nya Georgia, Marovo, Savo, Guadalcanar l. Gela och Bauro l. S. Christoval; den nordöstliga raden omfattar Buka, Bougainville, Choiseul, S. Isabel, Malaita l. Mala l. Carteret och Ulava. De största öarna äro Bougainville (med Buka tills. omkr. 10,000 kvkm.), Guadalcanar-Savo (6,560 kvkm.), Malaita (6,380 kvkm.), Choiseul (5,850 kvkm.), Isabel (5,840 kvkm.), Bauro (3,050 kvkm.) och Kausagi (2,000 kvkm.). Det högsta berget är Balbi på Bougainville (3,070 m.); de större S. äro alla öfver 1,000 m. höga. Klimatet är tropiskt hafsklimat med ett årsmedium af + 28°. I norra delen förhärskar nordvästmonsunen, i den södra sydöstpassaden; dock utbreder sig den förra under sydsommaren (nov.—mars) öfver hela ögruppen, medan under sydvintern (april—nov.) den senare vinden sträcker sig längre mot n. Regnmängden beräknas till 2,500—2,800 mm.; dock torde den stiga väsentligen högre i öarnas inre bergstrakter. Marken är fruktbar med utomordentligt rik och frisk vegetation, hvilken bidrar att ytterligare förhöja ögruppens stora naturskönhet. Den täta urskogen såväl som invånarnas vilda natur ha dock hindrat öarnas utforskande; på ingen af de större har det lyckats någon europé att framtränga till de centrala delarna. Däggdjursfaunan är lika fattig som på de andra Söderhafsöarna och representeras blott af flädermöss, svin, hundar och en liten råtta. Dessutom finnas krokodiler, stora skaror af papegojor och andra fåglar samt några få arter praktfulla insekter. — Invånarna beräknas till omkr. 200,000. De äro mycket mörkhyade melanesier (se om denna rastyp Oceanien, sp. 439—440 och pl. I). — Öarna äro enligt fördrag af 1885 och 1900 delade mellan Tyskland och England. Det förra landet eger Buka och Bougainville med kringliggande småöar, inalles omkr. 10,000 kvkm. med 60,000 inv.; men 31 dec. 1914 ockuperades Bougainville af australiska trupper. England eger allt det öfriga, omkr. 33,900 kvkm. med 140,000 invånare. Från tysk sida har knappt något försök gjorts till öarnas kolonisation, men i den engelska delen uppges omkr. 8,000 har vara odlade af hvita. Öarnas viktigaste handelsprodukter äro kopra och trepang. — S. upptäcktes i febr. 1568 af spanjoren Mendaña de Neyra (se d. o.), som ansåg dem rika på guld och trodde sig här ha återfunnit bibelns Ofir, hvarför han gaf öarna namnet S. Under två århundraden gjordes många fåfänga försök att återfinna dem (man sökte dem i östra delen af Stora oceanen). De återupptäcktes först 1767 af Philip Carteret och 1768 af Bougainville (se d. o.). Följande år gjorde fransmannen Surville en resa till ögruppen, som han kallade Arsaciderna, hvilket namn snart fick vika, sedan Buache visat, att öarna verkligen voro Mendañas Salomonöar. 1788 besökte engelsmannen Shortland de västra öarna. Nästa vetenskapliga expedition dit var d'Urvilles (1838). Senare ha handelsfartyg, ett och annat engelskt örlogsskepp samt missionärer (i synnerhet protestantiska) ökat kunskapen om dessa öar, hvilka äro de minst kända i Stilla hafvet. J. F. N.

Sa'lomo och Marko'lfus, medeltida sagomotiv om judakonungen och hans vedersakare, hvilket har sitt upphof i gammaljudiska arfsägner. I en grupp af sagans behandlingar inlåter sig en demon i ordstrid med Salomo; demonens namn är än Saturn, än Marcolf (Marcoul, Morolf). Oftast svarar han på Salomos visa ord med cynismer och gyckel. I en annan grupp åter är handlingen en romantisk enlevering, för hvilken en berättelse i 1 Kon. 3 ligger till grund. Se Vogt, "Die deutsche dichtungen von S. und M." (1880), Schaumberg, "Geschichte der sage von S. und M." (i "Beiträge zur geschichte der deutschen sprache und litteratur", II), Schaubach, "S. und M." (1881), och Vincenti, "Die altenglischen dialoge von S. und Saturn" (1904). — En subjektiv omdiktning af sagan är "Salomo och Morolf" af O. Levertin (1905).

Sa'lomos höga visa. Se Höga visan.

Sa'lomos ljusstake, *bot.* Se Lepidium.

Sa'lomos nycklar (*Miphtheach Schelomoh, Clavicula Salomonis*), en gammal magisk skrift, som handlar om andar och andebesvärjelser. Sitt namn fick den på grund af den allmänna tron, att konung Salomo egt magisk makt öfver andarna. Förut befintliga handskrifter af detta flitigt brukade verk äro försvunna; det är numera kändt endast genom en 1686 tryckt upplaga af A. Luppius (nytryck af Scheible i "Das kloster", 1846).

Sa'lomos oden är namn på en sångsamling, hvars tillvaro inom den kristna kyrkan var bestyrkt sedan midten af 200-talet, men med hvars innehåll man blifvit bekant först genom dess offentliggörande efter en på syriska affattad text af R. Harris 1909 och i utvidgad form 1911. Sångsamlingen, omfattande ett 40-tal oden, har redan gett anledning till en omfattande litteratur, därför att innehållet berör en mängd religionshistoriska frågor, som på det närmaste sammanhänga med kristendomens första framträdande. Den syriska texten, som äfven innehåller en öfversättning af *Salomos psalmer* (se d. o.), röjer på flera punkter, att den är en öfversättning från ett grekiskt original. Innehållet är tydligen kristligt färgadt, men af kristendomens djup och innehåll finnes där föga; i stället förråder författaren (eller författarna) släktskap dels med vissa apokalyptiska riktningar inom judendomen, dels med mysteriereligionerna och hvarjehanda gnostiska läror. Huruvida dessa egendomliga sånger urspr. varit skrifna på semitiskt språk och till någon del möjligen af judisk förf. — såsom bl. a. Harnack sökt göra gällande —, är f. n. oafgjordt; i hvarje fall ha försöken att uppvisa gränsen mellan den eventuella kortare interpoleringen och det judiska originalet icke ledt till något säkert resultat. En fullständig förteckning på den hithörande litteraturen lämnas i G. Kittels "Die oden Salomos überarbeitet oder einheitlich" (1914). Inom den svenska teologiska forskningen har innehållet i Salomos oden behandlats af J. Lindblom i hans arbete "Om lifvets idé etc." (1911), inom den dan-

l. a. af Fr. Buhl i ”Teol. tidsskrift”, III, 09—10) s. 98 ff. E. S—e.

lomos orden. Se Ordnar (Abessinien), B1.

lomos ordspråk. Se Ordspråksboken.

lomos palats. Se Jerusalem, sp. 1367 pl. I.

lomos predikare, oriktigt namn på Prediboken (se d. o.).

lomos psalmer (Salomos psaltare), ett olikt först senare uppkommet) namn på en ng på grekiskt språk affattade 18 psalmer, som tått i Palestina vid den tid, då makkabéernas döme där störtades genom den romerske erren Pompejus (63 f. Kr.). Då ps. 2 känner pejus' död, torde författaren (eller författarna) fvat omkr. år 70—45. Samlingen var länge l endast till namnet genom flera förteckningar äldre kanoniska och apokryfiska böcker, men m 1600-talet ha flera handskrifter påträffats; bästa editionen utgafs 1895 af O. v. Gebhardt. grekiska texten röjer sig tydligen vara öfverning af ett hebreiskt original. Förf. tillhörde rt det fariseiska partiet, hvilket var fientligt adt mot de genom Pompejus störtade makkaerna. Dessa ha, enligt äkta fariseisk uppfatt, genom sitt nationella herradöme kommit iga israeliter att glömma Israels framtidshopp, själfva velat realisera detta och därmed förit sig på det heliga. Därför är deras fall en Israels Gud utförd berättigad dom. Emot den ikatyrbild af Israels nationella härlighet, som kabéernas historia enligt de salomoniska psalnas förf. uppvisar, ställa dessa sitt framtidspp till ”Herrens smorde”, Messias. Dennes gift skall, enligt ps. 17—18, icke i första hand fvita upprättandet af den nationella glansen, n framställandet af ett heligt och rättfärdigt k. Betydelsen af Salomos psalmer ligger däri, vi genom dem få en högst värdefull inblick i judiska fromhetslifvet och dess ideal på en tid, n ligger rätt nära Jesu uppträdande. Se J. dblom, ”Senjudiskt fromhetslif enligt Salomos laltare” (1909), där äfven svensk öfv. är lämnad hela samlingen. E. S—e.

Salomos ring, en magisk sigillring, hvartill ligt sägnen Salomos makt öfver andarna var uten. Från judiska källor kom berättelsen härom l den islamitiska sägenvärlden och vardt vida iridd (se t. ex. Frödings dikt ”Salomos insegel”).

Salomos sigill, *bot.* Se Convallaria.

Salomos tempel. Se Jerusalem, sp. 1367 h pl. I.

Salon [salå'], fr. Se Salong.

Salon [salå'], stad i franska dep. Bouches-duhône (Provence), på östra sidan af La Crau (se rau). 10,072 inv. (1911; i hela kommunen 1,019). Staden har flera gamla vackra kyrkor, hvilka en innesluter astrologen Nostradamus' af. Tillverkning och utförsel af olivolja, tvål, app och papper; sidenväfveri. (J. F. N.)

Salōna. 1. Stad. Se Salonæ. — 2. Stad. e Amfissa.

Salōnæ (grek. *Σαλῶναι*), Salōna, fornstad i almatien vid Adriatiska hafvet, som, sedan romarna eröfrat landet, af dem gjordes (78 f. Kr.) ll koloni och kallades under kejsartiden *Colonia Martia Julia*, senare *Colonia Claudia Augusta Pia Veteranorum*. Tidtals synes staden ha haft annan ställning än koloniens. Goter och avarer förstörde den, och invånarna flyttade till det 14 km. därifrån belägna Spalato (se d. o.). Af S:s ruiner, sådana de framstå efter österrikiska utgräfningar 1818, 1824—27, 1842—50 och efter 1883 (sedan sistnämnda årtal af Fr. Bulić), ha funnits en teater, en amfiteater, lämningar af portar på stadsmuren, en ”stadsbasilika”, badhus, vattenledningar, förhistoriska föremål, mosaiker (hvaribland den sköna med Safo och de nio sånggudinnorna) samt en mängd andra produkter af konsthandtverk. Sannolikt är, att S. var förbundet med hamnen genom murar. På stadens plats ligger nu en by med omkr. 2,000 inv. J. C.

Salo'ng (fr. *salon*, af it. *salone*, stor sal), ett större och prydligt inredt rum, afsedt för sällskapligt umgänge; sällskapsrum på fartyg (för-, aktersalong); ett större rum, afsedt för åhörande eller åskådande af konstnärliga prestationer (konsertsalong, teatersalong o. s. v.); utställni gssal för konstverk (konstsalong; se vidare Salongen); umgängeskrets, som på bestämda dagar samlas till litterär och estetisk, musikalisk eller vetenskaplig underhållning (”hålla salong”; ”salongerna” i Paris under 1600-talet och upplysningstidehvarfvet på 1700-talet); i sammansättningar äfven brukadt om rakstugor o. d. (raksalong, friser-, manicuresalong o. s. v.). Ordet brukas äfven om sällskapet, publiken eller utställningsföremålen i en salong. — Salongsliberal, som i sällskapslifvet rör sig med liberala fraser, men saknar djupare politiska insikter eller intressen. — Salongsmusik, *mus.*, benämning på sådana (piano-)kompositioner, som mest innehålla trivial grannlåt och äro afsedda för ytlig förströelse samt vittna om förflackning af smaken hos tonsättare och dilettanter. — Salongsmänniska, person, som vet att röra sig med säker elegans i sällskapslifvet.

Salongen (fr. *le Salon*), det vedertagna namnet på de stora utställningarna af modern konst i Paris, har uppkommit däraf, att de af Académie royale anordnade utställningarna 1699—1848 hade sin lokal i nuv. Salon carré i Louvre (den allra första utställningen, 1673, hade varit anordnad i Palais royal). Fr. o. m. 1849 ha användts olika lokaler, sedan 1855 i det då nybyggda Palais de l'Industrie i Champs-Élysées och efter 1900 i det då nya Grand palais på samma plats. Efter konstnärsschismen 1890 ha de båda konstnärsfraktionerna (se Secessionister) hvar sin ”salong”. Den oppositionella gruppen — Société nationale des beaux-arts — hade till en början sin lokal i det till världsutställningen 1889 byggda och numera nedrifna konstpalatset på Champ-de-Mars och kallas fortfarande ofta ”Champ-de-Mars-salongen”. Namnet salong användes i Frankrike äfven för andra konstnärsgruppers utställningar (independenter, humorister, akvarellister, Union des femmes peintres et sculpteurs m. fl.) och för den årliga utställningen i okt. (”Salon d'automne”). De officiella utställningarna egde rum på hösten ända till 1817. Sedan 1852 ha de anordnats i april eller maj årligen, undantagandes 1871 samt 1915 och 1916. Salongens öppnande var under lång tid årets stora händelse inom den konstbildade världen,

och såväl franska som utländska konstnärer satte en ära i att där bli uppmärksammade och vinna utmärkelser. Numera har salongen ej längre det anseende och den betydelse den egt, och förslag väcktes 1914 af ministern för de sköna konsterna att anordna den endast hvart tredje år. En "salon triennal" vid sidan af de årliga utställningarna beslöts i början af 1880-talet, men planen uppgafs efter ett första försök 1883. G—g N.

Salongsflygel. Se Pianoforte, sp. 805.

Salongsgevär, lätt gevär, som är användbart uteslutande för målskjutning på mycket kort afstånd och som på grund af sin ringa genomträngningsförmåga ej kräfver omfattande skyddsanordningar. G. af Wdt.

Salongsliberal. Se Salong.

Salongsmusik. Se Salong.

Salongsmänniska. Se Salong.

Salongs-tyroleri. Se Defregger, F. von.

Salongsvagn, *järnv.*, sådan personvagn (se d. o.), i hvilken vissa eller alla kupéer äro ersatta af ett mindre eller större rum ("salong") försedt med vanligt möblemang af stolar, soffor och bord. Salongsvagnar användas egentligen endast i mera förnämliga tåg, som inspektionsvagnar för högre järnvägsbefäl eller i vissa, särskildt af förmögnare turister mycket besökta, för naturskönhet kända länder, och de betinga alltid 1:a klassens afgift för begagnandet. H. L.

Saloniki (turk. *Selanik*, slav. *Solun*), hufvudstad i grekiska nomos med samma namn, vid Salonikiviken och på sluttningen af en 1,200 m. högt, brant berg (Kissos). Från sjön erbjuder det en ståtlig anblick, där det amfiteatraliskt utbreder sig; men i det inre liknar det med sin smuts och sina trånga oregelbundna gator turkiska städer; endast de nya stadsdelarna ha breda gator, hvarjämte S. genom gas- och vattenledning samt kanalisation börjat antaga ett mer europeiskt utseende. Säte för en grekisk metropolit. Staden, som har ett förfallet citadell (fig. 3), omges af tornkrönta murar (jfr fig. 2), har 26 moskéer, af hvilka de flesta förr varit kristna kyrkor, samt åtskilliga grekisk- och romersk-katolska kyrkor och kloster, 37 synagogor (1905), sjukhus, ett grekiskt och ett bulgariskt gymnasium, högre flickskola, seminarium för lärare och lärarinnor samt många bad. Af nyare byggnader märkas Ottomanska bankens hus, det stora jesuitkollegiet, tullhus, bangård m. fl. En mängd minnesmärken från forntiden gör staden mycket intressant. Där finnas en romersk triumfbåge (fig. 4; en annan refs 1867, ofullständig inskrift i British museum), rester af en hvit marmorportik, som anses ha utgjort ingången till den gamla hippodromen, samt en mängd fragment af romerska inskrifter och bildhuggararbeten m. m. Hamnen, som ombyggts på 1900-talet, är rymlig och säker. Stadens import hade 1907 ett värde af $55{,}6$ mill. mark, dess export steg 1906 till öfver $34{,}2$ mill. Den senare består mest af spannmål, tobak, opium, ris, bomull, råsilke, ull, hudar och mineralier. Österrike-Ungern kommer främst i importvärde, därefter England. S. har en ottomansk bank, tullhus samt järnvägsförbindelse med Serbien (och Österrike), Konstantinopel och Monastir; 1913 beräknades invånarnas antal till 160,000, af hvilka hälften judar. De i S. bosatte judarna härstamma från de af Ferdinand och Isabella fördrifne spanske judarna och tala en korrumperad spanska. Bland industriella anläggningar märkas bomullsspinnerier, strumpväverier, 7 ångkvarnar, tvålfabriker, färgeri samt fabriker för metallvaror och mattor. Stadens omgifningar, särskildt åt östra sidan, äro utomordentligt natursköna. S. är det gamla Thessalonika (se d. o.). Det tillhörde venezianerna, då Murad II 1 maj 1430 intog den, sedan turkarna tre gånger förut (1386, 1394, 1413) intagit den. Under Balkankriget 1912 intogo turkarna under Hassan Tachsin pascha en befäst försvarsställning på höjderna n. om S., men då grekerna 8 nov. under kronprinsens befäl ryckte fram till anfall på dessa, aflämnade turkarna sina vapen och uppgåfvo S., som genast besattes af grekerna och i fredsslutet 1913 afträddes till dem. I S. mördades konung Georg I af Grekland 18 mars 1913. Under världskriget 1915 har S. kommit att spela en viktig roll. De allierade beslöto nämligen omsider, för att bringa hjälp åt det betryckta Serbien i dess ojämna strid mot tyska, österrikisk-ungerska och bulgariska trupper, att gå i land vid S. och sedan marschera vidare genom grekiskt område in i Serbien längs Vardarfloden och med hjälp af järnvägen S.—Mitrovitza. Att ett uppenbart brott härigenom skulle begås mot Greklands neutralitet, hindrade dem ej. De skulle ju hjälpa detta lands förbundne, Serbien, och ämnade f. ö. landstiga på det åt serberna upplåtna hamnområdet. Brigadgeneral Hamilton ankom 30 sept. till S. i rekognosceringssyfte, 3 okt. började sedan utskeppningen af allierade trupper och fortsattes sedan 6 okt., men afstannade därpå i följd af Greklands protest. 13 okt. återupptogs emellertid utskeppningen, och nu landsteg äfven den till öfverbefälhafvare utsedde general Sarrail. Följande dag stodo 20,000 man franska och engelska trupper på Greklands jord. Grekiska garnisonen i S. uppgick emellertid till 35,000 man, men den gjorde intet för att hindra landsättningen, som sålunda fick ostörd fortgå, hvarjämte trupper äfven började uppsändas mot serbiska gränsen. 19 okt. torde öfver 20,000 fransmän och omkr. 10,000 engelsmän ha utskeppats; men bulgarerna hade nu genom besättandet af Vranja 18 och Köprili (Veles) 20 okt. afskurit serbernas förbindelser med S. Landsättningen af trupper fortfor dock, läger upprättades utanför S., och allt större styrkor uppsändes mot gränsen, som snart öfverskreds af 20,000 fransmän för bevakande af järnvägen från Gjevgeli norrut. 7 nov. rekognoscerade tyska flygare S. för första gången. I slutet af nov. voro 130,000 man, mest fransmän, landsatta. De norrut afgångna trupperna hade först satt sig fast i linjen Sonitsja-Glava—Gradsko—Krivolak, men måste snart draga sig tillbaka till linjen Krivolak—Vardar—Tscherna (Crna), medan bulgarerna besatte linjen Krivolak—Negotin—Kavadar. Längs fronterna började 7 dec. häftiga strider, särskildt vid Tscherna, där fransmännen, och n. om Doiran, där engelsmännen stodo. Tillsammans utgjorde dessa nu omkr. 100,000 man. 10 dec. besatte bulgarerna Valandovo, och natten till 11 måste de allierade gå tillbaka till linjen Smokvitza—Doiran, och Grekland måste nu öfverlämna området Doiran—S. till

(som samtidigt äfven öfvertogo en del af tull-aren i S., hvilken ort nu äfven började be-e ej blott mot n., utan äfven på västra sidan ordar, vid Langazasjön och Hartakbergen. De ade måste emellertid gå tillbaka öfver gränsen unjen Kilindir—Majadag, under det att de att totalstyrkan 10 jan. 1916 uppgick till omkr. 250,000 man. 30 dec. hade några af de förbundnes flygare nedkastat ett par bomber öfver de allierades läger. Som svar härpå lät general Sarrail häkta de förbundnes konsuler i S. jämte dessas familjer och tjänstemän, och sedermera häk-

Fig. 1. Parti af Saloniki.

Fig. 2. Gammal port i Salonikis stadsmur.

Fig. 3. Citadellet vid Salonikis hamn.

Fig. 4. Ena pelaren till kejsar Galerius' (mest kallad Konstantins) triumfbåge.

erande bulgarerna utan att förfölja in på gre-kt område besatte Gjevgeli och Doiran. Järn-gsbron öfver Vardar s. om Gjevgeli hade sprängts de vikande fransmännen. De allierade fortsatte att befästa S., och hela nedre Vardardalen om-ades till ett befäst läger, inom hvilket 200 km. gsjärnväg byggdes. Grekland protesterade vis-ligen mot befästningsarbetena, men då deras rnison i S. samtidigt minskats till en enda ba-jon, spelade de allierade herrar i S., dit för-rkningar till dem allt fortfarande anlände, så tades och bortfördes äfven bulgariska kyrkans i S. prästerskap. Greklands protest mot denna nya kränkning af dess suveränitet tjänade till intet. Konsulerna fördes till Toulon. 7 och 9 jan. bombarderades S. och natten till 1 febr. dess hamn af de förbundnes flygare, som 15 jan. bombarderade även de allierades front och natten till 18 mars en deras vid Kara Burun s. v. om S. liggande eskader. Till S. började i mars äfven serber öfverföras från Korfu. En andra försvarslinje anordnades under jan. af de allierade, hvilkas front åt

v. utsträckts 50 km. till Jenidce Vardar. Först 17 mars började de allierade återupptaga striderna, som fortsattes 29, men utan att leda till något resultat. Under tiden ha franska flygare bombarderat Volosno v. om Doiransjön och tyska 29 hamnen och lägret i S. (J. F. N.) L. W:son M.

Salop [sä'ləp], grefskap i England. Se Shropshire.

Salopp (fr. *salope*), eg. slinka, slyna, ett under 1700-talet brukligt fruntimmersplagg af siden eller annat tunt tyg. Saloppen var rundskuren som en slängkappa, helt kort och vanligen utan ärmar, samt bars som morgondräkt inomhus, ungefär i likhet med senare tiders kamisol eller morgonkappa. Ordet förekommer ofta hos fru Lenngren, Bellman och med dem samtida författare. R. G.

Salor, folkstam. Se Turkmener.

Salosantäl, *farm.* Se Santalum.

Salou [-ō], hamnstad. Se Reus.

Sa'lpæ, *zool.* Se Tunicata.

Sa'lpausselkä, ändmorän. Se Finland, sp. 275.

Salpdjur, *zool.* Se Tunicata.

Salpe'nsa, romersk koloni i Spanien, nära nuv. Malaga. Dess till stor del bevarade kommunallag från Domitianus' tid är särdeles märkvärdig, "Corpus inscriptionum latinarum", II. J. C.

Salpēter (af lat. *sal petræ*, klippsalt) är allmän benämning på salpetersyrans salter, nitrat (se d. o.), men används särskildt att beteckna nitraten af kalium (se Kalisalpeter), natrium (se Chilesalpeter) och kalcium, kalksalpeter, $Ca(NO_3)_2$. Dessa salter ha stor betydelse som växtnäring, emedan de erbjuda växterna kväfve i färdig och lättast assimilerbar form. De bildas i all fruktbar jord genom af bakterier föranledd jäsning (nitrering, salpeterbildning) af andra kväfveföreningar, men finnas blott i ytterst små mängder, vanligen 1—10 milliondel af jordens vikt, emedan de icke kunna kvarhållas af jordens absorptionskraft. Som gödselmedel ha natron- och kalksalpeter stor användning och den största betydelse för de höga skördar vår tids framskridna jordbruk lämnar. Chilesalpeter är uteslutande en naturprodukt, hvaremot kalksaltet sedan 1907 tillverkas fabriksmässigt enligt en af norrmännen K. Birkeland och S. Eyde utarbetad metod (se därom Kväfve, sp. 430). Kalksalpeter har som sådant i det stora hela visat sig i förhållande till kväfvehalten jämbördig med chilesalpeter, dock så att denna till följd af sin natronhalt verkar fördelaktigare för växter, som älska natron (t. ex. betor). H. J. Dft.

Salpeterbakterier, *bot.*, ett gemensamt namn för

Salpeterbakterier. *a Nitrosomonas europæa, b Nitrosomonas javanensis, c Nitrobacter* från Quito. (1,000 ggr nat. storl.)

de bakterier, som syrsätta ammoniak till nitrit (nitritbakterier) och nitrit till nitrat (nitratbakterier), en process, som kallas nitrifikation och är af största betydelse för naturens hushållning, emedan de gröna växterna i allmänhet upptaga kväfvet i form af nitrat. Som exempel på dylika bakterier kunna nämnas *Nitrobacter* och *Nitrosomonas*. De på detta sätt bildade nitraten kunna af andra bakterier reduceras till nitrit, ammoniak och fritt kväfve (denitrifikation). Se vidare Jäsning, sp. 473. G. L—m.

Salpeterfonden, Salpetergärden, Salpeterhjälpen, Salpeterskatten, *kam.* Se Salpetersjuderistaten.

Salpeterjäsning l. Nitrifikation, *kam.* Se Jäsning, sp. 473.

Salpeterkullarna. Se Krasnoijar.

Salpetersjuderistaten, *kam.*, kollektiv benämning på de personer, hvilka haft till uppgift att anskaffa och vårda statens för kruttillverkning afsedda förråd af salpeter. Gustaf Vasa förordnade, att all i riket under ladugårdshusen befintlig "saltpetterjord" skulle anses som kronoregale. Han kringsände sjudare försedda med redskap för att tillvarataga dylika fyndigheter och däraf på platsen bereda salpeter. Jordegarna voro ålagda bl. a. att biträda med dagsverken och körslor. På lämpliga platser uppfördes "saltpetterhus", dit allmogen måste ej blott forsla jord, aska, ved, kol och allt, som i öfrigt behöfdes för sjudningen, utan äfven skjutsa, härbärgera och föda personalen. Från den sistnämnda delen af detta betungande onus köpte allmogen sig fri genom att 1634 betala en årlig penningafgift efter hemmantal, salpeterhjälpen, hvilken 1652 fastställdes som en ständig skatt och i jordeböckerna infördes i form af en särskild skattetitel under mantalsräntan (se d. o.). I Skåne och Blekinge erhöll den benämningen salpeterskatten. Genom k. förordn. 26 okt. 1801 stadfästes en genomgripande reform inom denna förvaltningsgren. Kronan afstod sitt regale mot det, att de skattskyldige in natura årligen i kronans förråd levererade $^1/_2$ lispund (4,25 kg.) inrikes tillverkad oluttrad salpeter per helt mantal, levererad på anvisade platser. 1823 nedsattes beloppet till hälften, och 1830 efterskänktes återstoden af denna skatt, som benämndes salpetergärden. I sammanhang härmed åtog sig staten att inlösa all inom riket i öfrigt tillverkad salpeter och att vid anhållan till allmogen uthyra sjuderipannor. Salpetersjuderistatens tjänstepersonal fick nu till hufvudsaklig uppgift att mottaga och vårda skatteleveranserna af salpeter och inlösa den i öfrigt inrikes tillverkade varan. För att tillhandahålla nödigt rörelsekapital inrättades salpeterfonden, och landet indelades i 13 salpetersjuderidistrikt, hvartdera under en direktör. Efter salpetergärdens efterskänkande, då bestyret med skatteuppbörden upphörde, inskränktes personalen till fyra direktörer och från 1842 till tre direktörer jämte ett antal understyresmän under kommittén för salpeterärenden. Genom k. br. 13 okt. 1865 tillkännagafs, att staten skulle upphöra att inlösa salpeter, dock med undantag för Norr- och Västerbottens län. Genom statsmakternas beslut 1866 upphörde salpeterfonden, och k. br. 15 okt. 1867 upplöste kommittén för salpeterärenden. Den återstående personalen ställdes under Arméförvaltnin-

rtilleridepartement. Sedan salpeter icke längre des för statens kruttillverkning, upphörde tterligare reducerade salpetersjuderistaten vid års utgång att finnas till. Kbg.

petersyra, HNO_3, *kem.*, som på grund af sin användning att skilja guld från silfver ofta des skedvatten (af *skeda*, skilja), är den bekanta och viktigaste af kväfvets syror. Dess tällande af salpeter och svafvelsyra var kändt på 1200-talet af alkemisterna, hvilka gjorde bruk af dess förmåga att lösa metaller. Cavish (se d. o. 4) bevisade 1781 salpetersyrans ansättning genom att syntetiskt framställa amma af kväfve, syre och vatten. — Under talet framställdes den nästan uteslutande gedestillation af chilesalpeter med svafvelsyra, t reaktionsformeln:

$$NaNO_3 + H_2SO_4 = NaHSO_4 + HNO_3$$

estillationen, som i allmänhet utföres i retorter jutjärn (hvilket icke angripes af den koncende syran), går betydligt lättare och bättre, den sker under luftförtunning. Annars sönelas gärna, i följd af den högre temperatuen del salpetersyra i kväfvedioxid och syre, t reaktionsformeln: $2HNO_3 = 2NO_2 + O + H_2O$. etersyra, som i följd af dylik sönderdelning it förorenad af kväfvedioxid, är mer eller dre gulröd till färgen och benämnes röd, ande salpetersyra. För tillverkning alpetersyra ha i senare tider förbrukats omkr. proc. af den från Chile exporterade salpetern, ensamt i Tyskland ha årligen tillverkats omkr. 0,000 ton. Sedan början af 1900-talet har man illertid begynt öfvergå till framställning af salersyra ur luft, genom att med vatten beldla nitrösa gaser, framställda enligt Birkelandles, Schönherrs m. fl. metoder (se Kväfve, 430), hvarjämte numera syran äfven kan erhas genom oxidation af ammoniak. — Ren salersyra är en färglös, i luften rykande, tung v. 1,53), flyktig (kokpunkt 86°), skarpt och ytterst frätande vätska. Den färgar l och naglar gula samt angriper häftigt organka ämnen, så att trä, halm m. m. t. o. m. nna antändas af den koncentrerade syran. nna är nämligen ett särdeles kraftigt *oxidasmedel*, som lätt afger syre åt brännbara oxiderbara ämnen. Genom syrans utspädning d vatten minskas dess oxiderande och frätande enskaper, hvarvid den eg. v. sänkes, så att t. ex. v. 1,40 motsvarar 65,3 proc., 1,20 motsvarar 32,06 oc. ren syra. Salpetersyran ger med metaller er metalloxider salter, som kallas nitrat och allmänhet äro lösliga i vatten. De flesta meler lösas af syran under bildning af nitrat, men n och antimon förvandlas endast till oxider, an att lösas; guld och platina angripas ej, hvilt är orsaken till, att salpetersyran kan användas att skilja guld från silfver och andra metaller. lpetersyran används i sprängämnes- och färgnesindustrierna, t. ex. för tillverkning af bomskrut, nitroglycerin, nitrobensol, trinitrotoluol otyl) och pikrinsyra, till etsning af metaller och en, för framställning af silfvernitrat och andra rat, o. s. v. K. A. V—g.

Salpetersyradt natron, *kem.* Se Chile-salpeter.

Salpetersyreanhydrid l. Kväfvepentoxid, N_2O_5, *kem.*, kan erhållas genom borttagande af vatten från koncentrerad salpetersyra medelst fosforpentoxid eller genom inverkan af klor på silfvernitrat. Anhydriden bildar färglösa kristaller, som smälta vid 30° och ej kunna förvaras, emedan de stundom sönderdelas af sig själfva under explosion. K. A. V—g.

Salpetersyrlighet, *kem.*, stundom detsamma som kväfvetrioxid (se d. o.) eller kväfveseskvioxid, N_2O_3, är kväfvetrioxidens *hydrat*, HNO_2, som bildas vid lösning af trioxiden i vatten vid låg temperatur och är föga beständig. Däremot äro salterna, nitrit l. salpetersyrliga salter, beständiga och kunna lätt erhållas genom reduktion af alkalinitrat. Den viktigaste bland dem är *natriumnitrit* (se d. o.). Det används i stor mängd vid tillverkning af azofärgämnen (se d. o.). — Salpetersyrligheten upptäcktes 1768 af Scheele. K. A. V—g.

Salpeterväxter, *bot.* Se Nitrofyter.

Salpêtrière [-triär], fr., eg. salpetersjuderi, en i Paris vid Boulevard de l'Hôpital, i närheten af Jardin des plantes befintlig vårdanstalt för kvinnor. Denna anstalt, hvars fullständiga namn är Hospice de la Salpêtrière, grundlades redan af Ludvig XIII (d. 1643), men afsågs då till tyghus för arméns räkning och salpetersjuderi, hvaraf namnet. Först långt senare omändrades byggnaderna för sitt nuv. ändamål. Hela komplexen utgöres af 45 byggnader med sammanlagdt något öfver 3,800 vårdplatser, af hvilka 2,996 äro afsedda för ålderstigna fattiga kvinnor och 722 för obotligt sinnessjuka; återstoden utgör klinik för nervösa sjukdomar. Vid denna anstalt verkade Ph. Pinel, som gaf anledning till pinoredskapens afskaffande i sinnessjukvården, J. M. Charcot, den egentlige grundläggaren af läran om hypnotismen som vetenskap, m. fl. kända läkare på sinnes- och nervsjukdomarnas område. R. W.

Sa'lpi, Lago di, sjö på östra kusten af italienska prov. Foggia, genom en smal landtunga skild från Manfredoniaviken af Adriatiska hafvet, med hvilket den likväl är förbunden genom kanaler. Längd 11 km. Saliner finnas vid dess södra spets. Då sjön alstrar malaria, söker man fylla den genom slam från floderna Ofanto och Carapella, hvilka ledts dit. (J. F. N.)

Salpiglo'ssis R. & P., Trumpetblomma, *bot.*, ett till fam. *Solanaceæ* hörande örtsläkte från Syd-Amerika, med stora trattlika blomkronor, hvilkas 5 flikar äro tvåläppigt delade. Blommornas färg hos de odlade arterna växlar på mångfaldigt sätt i alla möjliga skiftningar, från hvitt eller gult till scharlakansrödt och violett med mörkare ådror. Stjälken är klibbhårig och uppnår en höjd af 60—90 cm. samt delar sig i en gles, månggrenig blomställning. Flera arter och i synnerhet hybrider odlas ofta som prydnadsväxter i trädgårdarna under namn af *S. variabilis*. Tillsammans med *Schizanthus*, *Browallia*, *Duboisia*, *Brunfelsia* m. fl. bildar *Salpiglossis* en egen grupp bland solanacéerna, som, utmärkt af de zygomorfa blommorna och de 2—4 (ofta tvåväldiga) ståndarna, bildar en öfvergång till *Scrophulariaceæ*. O. T. S. (G. L—m.)

Sa'lpikon (sp. *salpicón*), *kokk.*, är en ragu af

kött och grönsaker, t. ex. höns, fågel, kalfbräss, kräftstjärtar, tryffel och annan svamp, kronärtskocksbottnar, allt kokt hvart för sig och sönderskuret i små bitar, köttglass och citronsaft. Med äggulor fås en stadig massa, som, kallnad, kan skäras i bitar. Används som garneringar o. d.

Sa'lpinges (plur. af grek. *sa'lpinx*, trumpet), *anat.*, äggledarna. Se Lifmoder.

Salpingitis (af grek. *sa'lpinx*, trumpet), äggledarinflammation. Se Kvinnosjukdomar, sp. 419.

Sa'lpingo-oophoritis, äggledar- och äggstocksinflammation. Se Kvinnosjukdomar, sp. 419.

Sa'lpinx, *mus.*, ett slags trumpetartadt signalinstrument hos forntidens greker.

Salsbruket, norsk hamn och utskeppningsort med stora sågverk och träsliperi vid Oplöelvens utlopp i Oplöfjorden, en arm af Foldenfjorden, N. Trondhjems amt. K. V. H.

Salsette [sälse't], hindust. *Djhalta*, en 637 kvkm. stor ö på västra kusten af Indien, strax n. om ön Bombay, med hvilken den är förenad genom en sten- och en järnvägsbro. Den tillhör distriktet Thana och hade 146,933 inv. 1901. S. är märkvärdigt för sina buddistgrottor (109 till antalet), hvilka härröra från slutet af 2:a årh. e. Kr., men äro icke så intressanta som de i Ajanta, Ellora och Karli. Den största af dessa grottor håller 36 m. i fyrkant. — Ön intogs på 1500-talet af portugiserna, men dessa förjagades 1730 af maratterna. Sedan 1774 har ön tillhört engelsmännen. (J. F. N.)

Salshult, 1 mtl frälse säteri, tax. till 56,100 kr., i Stenberga socken, Jönköpings län, synnerligen naturskönt beläget ej långt från sjön Saljen och helt nära den lilla Galtasjön. Det egdes på 1600-talet af Axel Rääf och hans son Per Rääf, hvilken 1694 sålde det till öfverstelöjtnanten Jon Stålhammar (d. 1708 i Ukraina), ''Fruns på Salshult'', Sofia Drakes, man, som tillköpte flera hemman, och det har sedan i mer än 200 år ärfts af son efter far samt tillhör nu f. d. öfversten K. A. K. Stålhammar. Den nuv. herrgårdsbyggnaden uppfördes 1812 och ligger ej alldeles på samma plats som den gamla; en till den gamla hörande flygelbyggnad, byggd på 1600-talet, står emellertid kvar. På S. finnes ett intressant arkiv.

Salsifi. Se Salsofi.

Salskraken, *zool.* Se Andfåglar, sp. 958.

Salslås, *mek.* Se Lås, sp. 161.

Salso [sa'lså], flod. Se Simeto.

Salsofi, Salsifi (af fr. *salsifis*, förvrängdt af *cercifis*), *bot.* Se Hafrerötter.

Sa'lsola L., *bot.*, ett till fam. *Chenopodiaceæ* hörande släkte af örter och buskar, hvars arter förekomma i synnerhet i Central-Asien och Medelhafsområdet. En art, *Salsola kali*, sodaört, växer på Sveriges kuster. Den har smala, köttiga, tornspetsade blad och i bladvecken ställda, oftast ensamma, blekt färgade små blommor med hinnaktigt, femdeladt hylle. Jämte andra strandväxter användes *Salsola* förr till sodaberedning. O. T. S. (G. L—m.)

Salsomaggiore [-såmaddjåre], kommun i italienska prov. Parma. 12,456 inv. (1911). Salt-, jod- och svafvelhaltiga källor.

Salsta (fordom *Salista*), gods i Lena och Tensta socknar, Uppsala län, vid Fyrisån, omfattar med underlydande Vattholma m. m. 16 mtl, hvaraf Vattholma utgör 7½, taxeradt till 353,100 kr. (1914), mekanisk verkstad och gjuteri samt kvarn, såg och tegelbruk vid Vattholma, tax. till 115,900 kr. Dess förste med visshet kände egare var riksrådet Magnus Gregersson Läma, som 1301 utbytte det mot södra Ljusterön till Abjörn Sixtensson Sparre, hvilken redan 1304 genom byte afhände sig det till riddaren Filip Ulfsson, efter hvars död S., sannolikt genom nytt byte, kom till Abjörns son riddaren Nils Abjörnsson. Han tillbytte sig 1343 Vattholma (kvarn), som sedan den tiden synes ha sammanhört med Salstagodset. Vid midten af 1300-talet kom godset genom gifte till släkten Oxenstierna, där det stannade nära 200 år. I midten af 1500-talet ärfdes S. af Bielkesläkten, i hvars ego det kvarblef till 1751, då det köptes af öfversten grefve Erik Brahe. Dennes ättlingar bildade 1873 af S. och Vattholma samt många underlydande gårdar, tills. 44½ mtl, samt Länna masugn Vattholma bruks aktiebolag, hvars aktier till stor del innehades af dem. 1904 upplöstes bolaget, hvarvid Vattholma bruk och Länna masugn nedlades, andelar i Dannemora gruffält och andra delar af godset afyttrades och S. och Vattholma med ofvannämnda omfattning öfvergingo till excellensen frih. Fr. von Essen. — Den ryktbare grefve Nils Bielke lade 1675 grunden till det nuv. slottet. Under ledning af N. Tessin uppfördes det af en af dennes lärjungar, M. Spihler; det är hållet i

Salsta slott.

ädel stil, byggdt af sten i två våningar utom jordvåningen, i öppen fyrkant, med två framskjutande hörnpaviljonger och två fristående flyglar. I öfre våningens nordvästra del ligger det enkelt utstyrda slottskapellet från tiden omkr. 1711, en af slottets bäst bibehållna interiörer. När grefve Erik Brahe vid 1700-talets midt blef slottets egare, fördes dess värdefulla bibliotek och dyrbara rustkammare till större delen till Skokloster, till hvars förnämsta dyrbarheter de än i dag höra; det öfriga möblemanget, porträtt m. m. funnos kvar på slottet till 1875, då större delen af dess 1600-tals utstyrsel skingrades på auktion. Rummen äro nu endast sparsamt och ofullständigt möblerade (dyrbarast och fullständigast riddarsalen), och slottet står större delen af året obebodt. — Vid Vattholma, beläget vid Fyrisån och Vattholma station, öppnades 1906 ett tuberkuloshem för Uppsala län, inrymdt i gamla byggnader, som förut varit bostadslägenheter, hvilka med tillhörande jord inköptes, omändrades och apterades för sitt nya ändamål, hvarjämte 1911 uppfördes en nybyggnad, så att antalet sjukplatser nu är 23. Wbg.

Salsvatn, en 49 kvkm. stor sjö i Fosnes härad, Namdalen, N. Trondhjems amt, Norge, ligger blott

l. ö. h., men har ett djup af 445 m., med
b till Foldenfjorden genom den korta, men
rika och strida Moelv. K. V. H.

Salsåker, ångsåg med 3 ramar, 2 knut- och 1
rk i Nordingrå socken i Västernorrlands län,
S. lastageplats vid Bottniska viken, tillhör
kers ångsågsaktiebolag (1892; aktiekapital
00 kr.). Årsskeppning 5,000 stds sågade,
) stds öfriga varor. Taxeringsvärdet å bola-
fastigheter inom socknen 131,300 kr. (1914).

Salt, *kem.* Se Koksalt, Salter och Salt-
kan.

Salt (es-Salt), stad i turkiska vilajetet Sy-
omkr. 20 km. ö. om Jordan. Omkr. 10,000
som idka jordbruk samt vin- och tobaks-
g. (J. F. N.)

Salt [så'lt], sir Titus, engelsk industriid-
, f. 1803, d. 1876, var son af en affärsman i
och blef faderns kompanjon 1824. Han upp-
en ny maskin, som gjorde det möjligt att
nda den billigaste ryska ullen (*donskoje*), och
re ett nytt sätt att behandla alpackaull. Däri-
m skapade han nya möjligheter inom yllein-
rien och blef en af Englands rikaste män. Sin
dom använde han till stor del att bereda sina
tare bättre villkor. Så anlade han 1851 ar-
rstaden Saltaire (ej långt från Bradford
floden Aire), såväl ett stort fabriks- som ett
stersamhälle med alla slags institutioner för
tarnas bästa. Han var 1859—61 parlaments-
och blef 1869 baronet. J. C.

Salta [sa'lta]. 1. Provins i nordvästra delen af
ntinska republiken. 161,099 kvkm. 118,015
(1895; beräknades för 1912 till 157,720 inv.).
det är i ö. slättland, i v. uppfylldt af Anderna
ll en topp, Cachi, af 6,000 m.), men jordmånen
fruktbar. De förnämsta floderna äro Vermejo,
i i östra S. delar sig i en mångfald armar, bil-
de vidsträckta sumpmarker, och dess tillflöden
del Valle samt Passage (Rio Juramento),
iken under namnet Rio Salado strömmar till
aná. Produkter äro säd, trä, nötkreatur, mul-
r, hästar, får. Guld, silfver, koppar och järn
as, men brytas knappast; 1882 upptäcktes
axfält. Årsmedeltemperaturen i hufvudstaden
17°, nederbörden riklig utom på pampas i ö.
storindustri finnas några socker- och tobaks-
riker samt garfverier. — Enligt författningen
jes guvernören för 3 år; representationen består
en senat (17 led.) och en deputeradekam-
ze (31 led.). S. led mycket under oafhängig-
skriget. — 2. Hufvudstad i nämnda provins,
en kallad San Felipe de Lerma, i en
gskittel 1,200 m. ö. h. och vid en biflod till
ado samt vid järnvägen till Jujuy. 40,000
. (1913). Biskopssäte, nationalkollegium, lärar-
lärarinneseminarium. Liflig handel med Chile
prov. Tucuman. 1 o. 2. J. F. N.

Salta bad. Se Bad, sp. 616.

Saltaire [såltä⁄ə'], stad. Se Salt, Titus.

Saltarello [-re'llå], it. (af *saltäre,* dansa),
ansk., en gammal romersk dans. Se Galliard
nt jfr Dans, sp. 1322—23 o. fig. 11.

Saltarv, *bot.* Se Halianthus.

Saltash [sältä'ʃ], köping i engelska grefsk. Corn-
ll vid Tamar, ej långt från Plymouth. 4,130
r. (1911). Stora drifhus för odling af vindruf-
vor. En af Englands berömdaste järnvägsbroar,
Albertviadukten, går här öfver Tamar, en rörbro
683 m. lång och 30 m. öfver floden. J. F. N.

Saltato [-tå], it., *mus.* (eg. dansande), stackato
med hoppande båge å stråkinstrument.

Saltatória, *zool.* Se Rätvingar.

Saltbildare, Halogëner (af grek. *hals,* salt,
och *ge'nëin,* alstras), *kem.*, kallas grundämnena
fluor, klor, brom och jod, emedan de med metal-
ler förenas till ett slag af salter, haloidsalter
(se d. o. och Salter). P. T. C.*

Saltcoats [så'ltkåuts], hamnstad i norra delen
af skotska grefsk. Ayr. 8,585 inv. (1911). Stora
kemiska fabriker; bomullsspinneri. Saltsjuderiet,
som gett staden dess namn, upphörde 1890. J. F. N.

Saltdalen, härad och pastorat kring inre delen
af Saltfjorden och vidare i s. ö. utefter den
af Saltelven genomflutna dalgången i Nord-
lands amt, Norge. 2,474,86 kvkm. 3,402 inv.
(1910). Flera sågverk, båtbygge (S. är hemorten
för den typ af nordlandsbåtar, som kallas ''salt-
væringer''). Vid Balvatn (45 kvkm.) på gränsen
till Fauske härad finnas marmorbrott och kopparf-
yndigheter. Genom körbar väg i ö. förbi Graddis'
fjällstuga står S. i förbindelse med Löfmokk i
Norrbotten. K. V. H.

Saltelven l. Saltdalselven (fno. *Salpt*),
en omkr. 75 km. lång, laxrik älf i Nordlands amt,
Norge, uppstår genom sammanflöde af den från
svenska gränsen kommande Junkerdalselv (lapp.
Graddisjokka) och den söderifrån kommande Löns-
elv, som i likhet med S. flyter mot n. genom Salt-
dalen (se d. o.) och vid fiskeläget Rognan
utfaller i inre Saltfjorden. K. V. H.

Salten. 1. Norra delen af Nordlands amt,
Norge, n. om Helgeland och udden Rota ända till
gränsen af Tromsö amt (se kartan till art.
Norge). Det är ett af djupt inträngande fjor-
dar (de största Beierfjorden, Skjerstadfjorden, ofta
kallad Salten, Folla l. Foldenfjorden, Sagfjorden,
Tysfjorden, Ofotfjorden och, mellan fastlandet och
Lofotens ögrupper, Vestfjorden) mycket sönder-
skuret fjälland. S. är rikt på väldiga fjäll-
grupper och -toppar, bl. a. Beiertinderne l. Smaa-
tinderne (ända till 1,313 m. höga), Lurfjeldtind
(1,286 m.), den som obestiglig betraktade Spisstind
(1,155 m.), Bogvastind (1,016 m.), Örnestinderne
(1,005 m.), Steigtind (796 m.), Skotstind (747 m.),
de ytterst branta och svårbestigliga syltopparna
Hammeröskaftet och Tilthornet samt Lofotöarnas
imposanta fjällrad och innerst i landet vid svenska
gränsen Sulitelmatopparna (1,830 m.). Stora gla-
ciärer äro Frostisen, Blaaisen och Heldalsisen.
Utanför fastlandet ligga många stora öar: Fuglö
(15 kvkm.), Fleina (7 kvkm.), Sandhornö (109
kvkm.), Landegode (31 kvkm.), Engelö (72 kvkm.)
och Lundö (26 kvkm.) förutom tusentals småöar.
I S. finnas många s. k. ''fuglevær'' (d. v. s. plat-
ser, där dun insamlas). S., som förr var ett
fogderi, omfattar utom de två städerna Bodö, lands-
delens kulturcentrum, och Narvik, dess viktigaste
hamn och handelsplats, 16 härad med inalles
16,160 kvkm. och 49,955 inv. (1912). Många
rika malmfyndigheter ha gett upphof till berg-
verksdriftens snabba förkofran (jfr Sulitelma);
vid Fauske finnas vidsträckta marmorfält. En huf-
vudroll i S:s näringslif spela fiskerierna, särskildt

de stora sillfiskena. Jfr Nordlands amt, sp. 1339—40. — 2. Fjord. Se Saltfjorden. 1. K. V. H.

Saltenfjorden. Se Saltfjorden.

Salten-Langsö, insjö. Se Langsö 1.

Salter, *kem.* Under olika skeden af kemiens utveckling har benämningen salt haft olika betydelse. Ursprungligen gafs den åt ämnen, som visade större eller mindre likhet med koksalt. Under äldre tider räknade man till salterna både alkalier, kristalliserbara växtsyror samt oorganiska syror, och alkemisterna förstodo med salter alla fasta och oförbränneliga ämnen öfver hufvud. Boerhaave (d. 1738) förde till salterna alla ämnen, som ha smak samt äro lösliga i vatten och smältbara. Vid slutet af 1700-talet ansåg man lösligheten som ett kriterium på en kropps saltnatur, så att T. Bergman definierade ett salt som en kropp, hvilken löses i mindre än 500 delar vatten. Under 1700-talet skilde man mellan *salia acida*, syror, *salia alcalina*, alkalier, och *salia salsa* l. *media* l. *neutra*, medelsalter. Rouelle (d. 1770) var den förste, som gaf en riktig definition på salt: produkten af en syra och en bas. Före Lavoisiers tid ansågos de vanliga syrorna (med några undantag) och alkalierna som enkla kroppar, och salterna betraktades som binära föreningar af syror och baser. Sedan Lavoisier och Davy visat, att såväl syrorna som alkalierna innehålla syre, måste man anse salterna som föreningar af två oxider. Gay-Lussacs och Thénards undersökningar visade likväl sedermera, att cyanväte och saltsyra icke innehålla syre och att dessa syror vid inverkan på oxider ge utom salter äfven vatten, och 1810 uttalade Davy den bestämda meningen, att saltsyrade salter (klorider) icke innehålla syre, utan äro föreningar af grundämnet klor med metaller, hvadan de äro väsentligen olika andra salter. Sedan Berzelius, omkr. 1820, antagit Davys åsikter om klorens natur af grundämne, hänförde han till salter indifferenta föreningar i allmänhet och delade slutligen salterna i *amfidsalter*, som bestå af två oxider (syresalter) eller af två sulfider (svafvelsalter), samt *haloidsalter*, som bestå af en metall och en saltbildare. En annan uppfattning af salternas natur antyddes af Davy, utvecklades af Dulong, Clark, Graham, Liebig, Laurent och Gerhardt samt är f. n. allmänt antagen. Enligt denna åsikt äro salterna föreningar, som uppkomma, när vätet i en syra ersättes af en metall, och de bestå således af en metall och en syras radikal, hvarmed man förstår en syra minus väte. Härigenom är begreppet salt fullt klart och bestämdt definieradt och likaså saltbildningens förlopp, salter må uppstå på hvilket sätt som helst, såsom när en saltbildare förenas med en metall, när en metall löses i en syra, när en oxid eller en bas neutraliserar en syra, när en metall utfäller en annan ur ett salt o. s. v. Denna uppfattning bekräftas af salternas förhållande vid elektrolys. Härvid sönderdelas de nämligen så, att metallen afskiljes vid den negativa polen, medan syrans radikal, under upptagande af vatten, vid den positiva polen uppträder i form af fri syra + syrgas. — Enligt den elektrolytiska dissociationsteorien äro salterna i utspädd vattenlösning till väsentlig del dissocierade i positiva metallioner och negativa, af syreradikalen bildade anioner. Så t. ex. är kaliumsulfat dissocieradt i kaliumioner och sulfationer: $K_2SO_4 \rightleftarrows 2K + S\acute{O}_4$. — Se vidare Elektrolys, Dissociation, Dubbelsalt, Komplexa salter, Saltverkan.

P. T. C. (K. A. V—g.)

Saltfjorden, Salten l. Saltenfjorden, en omkr. 60 km. lång, 4—5 km. bred fjord, som från Norske hav rakt s. om Bodö skär in i Nordlands amt, Norge. Öarna Strömö (42 kvkm.) och Knaplundö l. Godö (6,5 kvkm.) bilda en förträngning, där S. utgöres af endast tre smala strömmar, Sundströmmen (60 m. bred), Saltströmmen (150 m. bred) och Godöströmmen (70 m. bred), som alla tre äro s. k. malströmmar (se Malström), af hvilka Saltströmmen är den största och starkaste i Norge. Innanför denna förträngning utvidgar S. sin bassäng betydligt; denna inre, bredare del kallas Skjerstadfjorden, som sträcker sig till fiskeläget Rognan i Saltdalen (se d. o.). Bland S:s bifjordar äro den 16 km. långa Misværfjord i s. och på nordsidan Fauskeviken, som slutar vid Fineide, utskeppningsorten för Sulitelma kopparverk och Fauskeidets marmorbrott. S. har ett djup af ända till 360 m. K. V. H.

Saltfluss, *med.* Se Fluss 1.

Saltfärger. Se Färgning, sp. 294.

Saltglasëring. Se Glasyr.

Salthafvet. Se Döda hafvet.

Saltholm, en liten dansk ö i Öresund, skild från Amager genom Drogden. Areal 16 kvkm. 38 inv. (1911). Ön är flack och låg, så att den vid högt vatten till en del öfversvämmas. Jordmånen består af kalksten, betäckt med ett jordlager. Gräsbetena äro förträffliga för nötboskap och gäss, som föras dit från Amager, hvars jordegare köpte ön 1870 af staten. De forna kalkbrotten äro nedlagda. Under världskriget 1915 strandade på ingående till Östersjön en engelsk undervattensbåt aftonen 18 aug. på S:s sydöstra sida och sköts följande morgon i brand af en tysk torpedbåt. E. Ebg. L. W:son M.

Saltholmskalk, *geol.*, uppkallad efter danska ön Saltholm. Se Kokkolitkalk.

Saltillo [-ti'ljå], Leon Vicario, hufvudstad i mexikanska staten Coahuila, vid järnvägen till Mexico, nära gränsen af Nuevo Leon, vid en biflod till Rio Salinas. 35,414 inv. (1910). Flera högre skolor, bomulls- och yllefabriker, pulquebränneri. Vid Buena Vista, 11 km. s. om S., besegrade amerikanerna under Taylor mexikanerna under Santa Anna 22 och 23 febr. 1847. J. F. N.

Saltjernet, norskt fiskeläge, omkr. 10 km. ö. om Vadsö vid Varangerfjorden.

Saltkakor. Se Kolsyra, sp. 610.

Saltkar (för bordsalt vid måltider) formades under renässanstiden rikt och konstnärligt, helst af ädel metall. Berömdt blef Benvenuto Cellinis saltkar af guld (se fig. i art. Cellini).

Saltkälla, *geol.*, källa, hvars vatten innehåller jämförelsevis riklig kvantitet upplösta salter (koksalt, soda, kolsyrad kalk och talk m. fl.), minst så mycket att närvaron däraf kan tydligt förnimmas genom smaken. Sveriges enda naturliga saltkälla är den vid Torpa, nära Lilla Edet, vid Göta älf. Den innehåller koksalt äfvensom jod och brom. Vid en 1878 verkställd brunnsborrning i Hälsingborg anträffades, på omkr. 100 m. djup inom triasformationens lager, salt vatten, innehållande omkr. 1½ proc. saltbeståndsdelar, hufvudsakligen kok-

men tillika icke oväsentliga mängder klorkal- och klormagnesium. Äfven den s. k. Sofia- vid Hälsan i Hälsingborg lämnar saliniskt , kommande från triaslagren i en omkr. 84 up borrbrunn. Vattnet i en genom borrning upptäckt källa vid Ramlösa är alkaliskt och nner från rät-liaslagren. Jfr Hälsan, Häl- unn, Källa och Ramlösa. E. E.

ltkällan, lastageplats i Foss socken, Tunge , Göteborgs och Bohus län, belägen vid Gull- jordens nordöstligaste vik, Saltkällefjorden, m. n. om Uddevalla och 5 km. från Munke- station vid Bohusbanan. Med Lysekil finnes unden ångbåtsförbindelse. Den nära invid en belägna herrgården med samma namn, kvarts- och fältspatgrufva, är en af de natur- ste i Bohus län. I början af 1676 byggdes på XI:s befallning en skans vid S.

lt lake [så'lt lēi'k]. Se Saltsjön.

lt lake city [så'lt-lēik si'ti] l. City of the at Salt lake l. Saltsjöstaden, hufvud- ad i nordamerikanska staten Utah, af mor- rna kallad Nya Jerusalem och Nya n, vid västra foten af Wasatchbergen, 1,325 . h., 3 km. från högra stranden af Jordan- n, 20 km. s. ö. om Stora Saltsjön vid Union- ficbanan och andra järnvägar. Areal 133 . 92,777 inv. (1910), hvaraf i utlandet födda 95 (i Sverige 2,278; infödda af svenska för- rar 1,722). Staden har breda, rätvinkliga, planterade gator med elektriska spårvägar. I dess midt ligger Temple Block med det väl- ellipsformiga tabernaklet, som rymmer 12,000 oner, det 1853—93 byggda templet (se fig. till Mormoner), 57 m. långt och 30 m. bredt, 6 spetsiga torn, af hvilka det högsta bär en lylld kopparstaty af ängeln Moroni, och Assem- hall för 3,000 personer. Bland andra bygg- r märkas City and county building, den stora rn, operahuset samt flera kristna kyrkor, bl. a. romersk-katolsk katedral. Af undervisningsan- talterna må nämnas Utahs statsuniversitet (Deseret versity), öppnadt 1850, men till 1869 endast obetydlig skola, The latter-day saints' uni- sity (från 1887), Hammond hall, Collegiate in- tute, S:t Mary's academy (katolsk) m. fl. Indu- n omfattar bl. a. stora slakterier, saltraffina- er, glashyttor, järngjuterier m. m., och i när- n finnas stora smältverk, behandlande ortens l-, silfver-, koppar- och järnmalmer. 1909 nos i staden 245 industriella företag med 5,400 . och ett tillverkningsvärde af 13,4 mill. doll. af mormoner bildade Zion's cooperative mer- tile institution drifver tillverkning af skor och der samt idkar stor handel. — S. grundlades 47. Numera utgöra icke-mormoner (*gentiles*) joritet i S. J. F. N.

saltlera, *geol., petrogr.* Se Lera, sp. 229.

saltlicks [så'lt-liks], eng., saltträsk. Se Ken- cky, sp. 1424.

saltlånga, *zool.* Se Långa.

saltmetoden. Se Akvatinta-gravyr, sp. 450.

saltmätare voro af städernas styrelser för reg- lande af salthandeln och uppbärande af därmed nade afgifter anställda edsvurna betjänte; i rige sköttes dessa uppgifter vanligen af de all- nna stadsmätarna (se d. o.). Stockholms bur- språk för 1476 inskärper hos borgarna, att allt salt, som i staden köpes, in- eller utföres, skall mätas, eljest vore godset förbrutet. 1618—34 finnas saltmätare upptagna i Stockholms ämbetsbok. För hvarje tunna salt, som mättes, fingo de uppbära i ersättning 1 fyrk smt af såväl köpare som säljare. Senare sammanslogos de med spannmålsmätare och organiserades under midten af 1600-talet som skrå under en ålderman, två bisittare och en mätarskrifvare. För dettas medlemmar utfärdade Handelskollegium instruktion 19 (ej 29) okt. 1686. Deras härbärge var Skärgårdsgatan 15. Saltmätargränden och Saltmätargatan i Stockholm ha fått sina namn efter husegande saltmätare. I. Sn.

Saltning kallas sättet att genom tillsats af salt, i regel koksalt, bevara produkter från djur- och ibland också från växtriket för förruttnelse. Mest är det matvaror, särskildt kött och fisk, som genom saltning konserveras. Redan egypterna kände metoden att salta kött, och hos romarna funnos personer (*salsamentarii*), hvilka yrkesmässigt beredde och försålde salt kött och fisk. Holländarna bedrefvo sillsaltning åtminstone sedan 1100-talet. Beukelsz (se denne) nämnes som uppfinnare af en förbättrad sillsaltningsmetod. Koksalt har nästan inga bakteriedödande egenskaper. Dess konserverande verkan beror därpå, att det i starkare koncentration hämmar bakterieutvecklingen. Först när materialet håller så mycket salt, som det kan lösa, 20—30 proc., är bakterieutveckling i den saltade varan någorlunda säkert utesluten. Saltets utvecklingshämmande verkan är emellertid olika kraftig på olika bakterier. Starkast påverkas stafbakterier, särskildt de ägghvitan intensivt sönderdelande förruttnelsebakterierna. En salthalt af 10—12 proc. hindrar fullständigt dessas utveckling. Detta förhållande har praktisk betydelse, alldenstund hård saltning minskar ett födoämnes näringsvärde. Genom afpassande af saltmängden så, att förruttnelse är utesluten, men bakterieutvecklingen ej fullständigt hämmad, beredas vissa specifika fiskkonserver, såsom matjessharing, surströmming o. d. Sönderdelning af ägghvita genom köttets och fiskens egna enzym (autolys) synes åtminstone genom lindrigare saltning icke upphäfvas. A. P—n.

Sa'lto, port., vattenfall. — S., departement. Se Salto oriental. — S. das Sete Quedas. Se Paraná 1. — S. de Honda. Se Honda 1. — Salto grande. Se Rio grande do Belmonte. — S. grande de la Guaira. Se Paraná 1. — Saltos de Apipé, S. de Aregua. Se Paraná 1.

Salt och bröd hade i forntiden som oundgängliga näringsmedel en viss religiös betydelse. Såväl hos greker och romare som hos de semitiska folken offrades salt och bröd åt gudarna, och då förbund personer emellan ofta ingingos vid dylika tillfällen, blef utdelandet af salt och bröd, med särskildt afseende fäst vid det förras bevarande beskaffenhet, en symbol af gästvänskap, tillgifvenhet och trohet. Den ortodoxa kyrkan fordrar, att det finnes salt i nattvardsbrödet. Seden att åt gäster bjuda salt och bröd finnes ännu i Ryssland och Orienten. (J. C.)

Sa'ltoluokta [-loåk-], vik på södra sidan af Stora Lule träsk. Där har Svenska turistföreningen

anlagt en turiststation, strax utanför östra gränsen af Stora sjöfallets nationalpark. Stationen består af två stugor, den större innehållande tre rum med liggplatser för 16 pers. samt kök, den mindre har sex liggplatser. Belägen 12 km. från Stora sjöfallet, är stationen utgångspunkt för besök vid fallet, dit föreningens motorbåt går vissa dagar i veckan, och vägen dit från Luleluspe station på järnvägen Gällivare—Porjus tar endast 7—8 timmar. Wbg.

Salto mortäle, it. (lat. *saltus mortālis*, dödligt språng), farligt konstsprång (af lindansare, konstberidare o. s. v.); vågstycke. I sv. nyttjas saltomortale (l. vanligare s a l t o m o r t ä l) ofta i bemärkelsen kullerbytta, äfven bildlikt.

Saltonsjön [så'ltn-], en i våra dagar bildad sjö i sydligaste delen af nordamerikanska staten Kalifornien. Urspr. utgjorde detta område nordligaste delen af Kaliforniska viken, men genom Coloradoflodens aflagringar skildes det från den öfriga viken och blef först en afloppslös insjö, hvilken, då den saknade tillflöden, småningom alldeles uttorkade, kvarlämnande en depression på 91 m. djup under hafsytan och hvars botten täcktes af väldiga saltlager. Amerikanska ingenjörer gräfde emellertid för bevattningsändamål en kanal, Imperial Valley-kanalen, från Colorado genom den af floden själf bildade dalen till denna depression. Nu inträffade, att flodens vatten skar sig allt djupare ned i denna kanalfåra och lämnade fullständigt sin gamla bädd. Sedan våren 1906 flöt icke en droppe ut i Kaliforniska viken, men depressionen fylldes hastigt. I jan. 1906 omfattade den 650, i okt. s. å. redan 1,224 kvkm., och medeldjupet steg från 6 till 15,5 m. Sjön var sålunda redan då mer än dubbelt så stor som Genèvesjön. Det lyckades väl ingenjörerna att i nov. spärra den kanal, genom hvilken Colorado bröt sig fram till depressionen, men redan i dec. bräckte floden fördämningarna. Den blomstrande Imperial Valleydalen med landtgårdar och järnvägar blef genom katastrofen alldeles öfversvämmad. Efter stora ansträngningar lyckades man i febr. 1907 åter bringa Colorado i dess gamla bädd med utlopp i Kaliforniska viken. Sjöns ytvidd hade, innan detta arbete genomförts, vuxit till öfver 3,800 kvkm.; men därefter började ytan sjunka. Då emellertid sjön har vissa tillflöden genom mindre bäckar, beräknade man 1907, att sjunkningen skulle utgöra endast 125 cm. per år, hvadan en rundlig tid kommer att åtgå, innan området åter blir torrlagdt. J. F. N.

Salto oriental [sa'ltå årïənta'l], stad i republiken Uruguay, hufvudstad i dep. S a l t o (12,603 kvkm., 66,493 inv. 1913) vid floden Uruguay. 19,788 inv. (1914). S. står i järnvägsförbindelse med Rio Grande do Sul i Brasilien och med Montevideo, är ångbåtsstation samt har skeppsvarf och järngjuteri. Export af agat- och andra halfädelstenar. J. F. N.

Saltpanneplåt, *metall.*, kallades en stångjärnsdimension, som förr framställdes vid vissa svenska järnbruk och var afsedd för tillverkning af stora pannor för fabriksmässig afdunstning af saltlösningar. Sådan plåt exporterades mest till saltsjuderierna i Holland. Att under stångjärnshammare smida saltpanneplåtarna, hvilka voro $1^2/_3$ à 2 m. långa, till 350 mm. breda och endast omkr. 6 mm. tjocka, var en ganska svår uppgift för smederna, ty det breda och tunna järnet kunde lätt slås omkull och skada smeden, då det ställdes på kant under den tunga hammaren. Till förekommande af vikning vid kantsmidningen hölls järnet vanligen något tjockare på midten. Numera framställes all plåt för dylika ändamål i valsverk. C. A. D.*

Saltpannor (eng. *pans*) kallas i Syd-Afrika flacka bäcken, i hvilka det afdunstande vattnet kvarlämnat en saltskorpa. J. F. N.

Saltpapper, *fot.*, kopieringspapper, som man framställer genom att först preparera papper med stärkelseklister (vanligen af arrow-root) försatt med koksalt och sedan, efter torkning, låta det flyta på en silfvernitratlösning. Därvid bildas ljuskänsligt klorsilfver i papperet. J. Htzg.

Saltpeter, oriktig form för salpeter (se d. o.).

Saltprofvare. Se G r a d e r v å g.

Salt range [så'lt rē'ndʃ], bergssystem i Ostindien, nordvästra Punjab, gående från ö. till v. mellan Indus och Jhelam. Dess högsta topp är Sakeswar (1,530 m.), 40 km. från Indus. J. F. N.

Salt river [så'lt rivə], namn på flera floder i Nord-Amerika. Den viktigaste finnes i Arizona. Den upprinner på White mountains, ett parti af Rocky mountains, har sydvästligt lopp, är vattenrik och begagnas i stor omfattning till bevattningsändamål, hvarför dess dal är Arizonas fruktbaraste del. I sitt nedre lopp kallas den äfven R i c S a l a d o. Nedanför Arizonas hufvudstad Phoenix utfaller den i Rio Gila. J. F. N.

Salträd, *bot.* Se H i m a l a y a, sp. 706, och S h o r e a.

Saltsjuderi, gammal benämning på verk, där koksalt bereddes på så sätt, att man i öppna pannor kokade och indunstade hafsvatten eller salthaltigt källvatten, eller renade och raffinerade genom upprepad upplösning, kokning och omkristallisation från andra länder importeradt råsalt. I Rinmans ”Bergverkslexikon” omtalas såsom på 1700-talet berömda saltsjuderier verk i Holland, Tyskland, England, Skottland, Irland och Norge. I Sverige förekommo enligt samma källa försök att medelst ”saltsjudning” utvinna salt ur hafsvatten, men på grund af den jämförelsevis ringa salthalten i vattnet kring landets kuster blefvo de utan ekonomisk framgång och ledde endast till några enstaka anläggningar för husbehof. G. H—r.

Saltsjöbad betecknar icke blott bad i salt sjövatten (se H a f s b a d), utan äfven en *hafskurbehandling* i allmänhet, strandkur, hvilken gestalta sig väsentligt olika alltefter karaktären af den strand, vid hvilken baden tagas. De öppna, flacka och långgrunda hafsstränderna med regelbundet tidvatten betinga andra badformer, annat badlif än t. ex. vid de svenska saltsjöbaden, ofta belägna vid djupare vikar eller i en klippfull skärgård med djupt vatten och i saknad af ebb och flod. Vid de stora nordsjöbaden behärskar hafvet allt; stranden där man lefver, är icke annat än en tillfällig blottad hafsbotten. För sitt bad inväntar man det stigande floden och låter den tunga, salta, sandblandade hafsvågen rulla öfver sig i afmätta repriser. Några fasta badinrättningar för detta slag af bad finnas icke — man afkläder sig i små flyttbara badhytter på hjul och bevakas af kraftiga, påpass

iga badtjänare, som obarmhärtigt doppa den motspänstige i vågskummet. Den kraftiga sjöbrisen, de ofta våldsamma vågslagen, i förening med bränningens dån och ett bländande solljus på den krithvita sandstranden, utöfva ett mäktigt inflytande på nervsystem och hud, men förutsätta å andra sidan en viss motståndskraft och reaktionsförmåga. Varma havsbad begagnas där endast undantagsvis, och inrättningar för desamma äro vanligen efter våra begrepp högst bristfälliga. Saltsjöbadet vid de skandinaviska kusterna tages under helt andra förhållanden, och äfven badlifvet är här mera omväxlande och rörligt än det enformiga strandlifvet. Här lämpa sig bättre slutna bassänger med fasta afklädnings- och duschlokaler, där den badande omedelbart efter afklädningen kommer i djupt vatten, kan simma och dyka efter behag, skyddad för vinden och vågornas våld. Äfven svagare sjuklingar kunna här försiktigt vänjas vid det kalla saltbadet eller ock begagna varma sådana i välinrättade varmbadhus. Öfver hufvud spela de varma saltsjöbaden en förhärskande roll vid de svenska hafskuranstalterna och ersätta till fullo de på kontinenten så besökta och ansedda soolbaden (se d. o.), hvilka de snarare öfverträffa genom en mer utvecklad badteknik, omsorgsfullare badservering och en egenartad badmassage med eller utan badgyttja, hvartill kommer samtidig verkan af hafsluft och segling. Vattnets salthalt vid svenska västkusten växlar mellan 1,5 och 3 proc., efter ortens läge och rådande hafsströmmar, således motsvarande de starkare soolbaden. För *konstgjorda saltbad* användes helst grått sjösalt i en mängd af 5 till 15 kg. till hvarje bad. C.*

Saltsjöbaden. 1. Köping och förstad till Stockholm samt badort i Svartlösa härad, Stockholms län, omfattande den s. k. Neglingeön, en vid Östersjön, mellan Baggensfjärden och Neglingeviken, liggande halfö af omkr. 75 har, som genom ett näs vid Rösunda är förenad med fastlandet, samt området v. om Neglingeviken till Lännerstasunden och Baggensstäket i n. och till Erstaviken i s. Våren 1891 inköptes af bankdirektören K. A. Wallenberg från fideikommisset Erstavik hemmanen Skogsö och

Fig. 1. Karta öfver Saltsjöbaden.

Neglinge (2 mtl) i Nacka socken samt 1/2 mtl Algö (Älgö) i Tyresö socken, omfattande en areal af 890 har, till största delen kuperad skogs- och

S. har vattenledning (dragen från Damm- och Lundsjöarna på västra gränsen) och elektricitetsverk, hvilket ombesörjer belysningen såväl på

Fig. 2. Utsikt af Hotellviken i Saltsjöbaden, med kallbadhus. T. v. i bakgrunden Grand hotell, t. h. Restaurangholmen (dess restaurang står f. n., våren 1916, under ombyggnad).

hagmark, hvarefter bildades järnvägsaktiebolaget Stockholm—Saltsjön, på hvilket eganderätten till nämnda hemman öfverläts. Bolaget uppdelade ofvannämnda halfö och området närmast omkring Neglingeviken i byggnadstomter och anlade på södra stranden af halfön ett storartadt hotell i tre våningar och på en mindre holme, några minuters väg därifrån, en restaurang med sommarhotell, äfven den en slottslik byggnad (båda efter ritningar af E. Josephson). På ett par holmar s.

Fig. 3. Sanatoriet och badhotellet.

om hotellet ligga två stora badhus. Vattnet vid S. är ovanligt saltrikt för att vara inomskärs. Omgifningarna äro mycket natursköna och besökas liksom hotellet och restaurangen mycket af Stockholmsbor. Det är ock f. d. Stockholmsbor, tjänstemän och andra, med verksamhet i Stockholm, som bebyggt samhället och där skapat sig egna hem.

öppna platser och vägar som inomhus. Där finnas jämte 5-klassig folkskola med småskola en samskola, som hittills varit realskola med 3 förberedande och 6 elementarklasser, men fr. o. m. hösten 1915, sedan nytt skolhus uppförts, blifvit

Fig. 4. Uppenbarelsekyrkan.

fullständigt läroverk med dimissionsrätt (3-årig förbered. kurs, 6-kl. realskola och 3-kl. reallgymnasium), sanatorium (en monumental, borglik

tenbyggnad i 6 våningar; fig. 3) med mediko-me-anisk gymnastik och alla förekommande badformer h pensionat (tillhörigt ett bolag), telegraf- och blefonstation, afdelningskontor af Stockholms en-kilda bank, enskildt praktiserande läkare (förutom en vid sanatoriet). Äfven som turistort är S. myc-et besökt; alla kongresser och utlänningar, som amlas till hufvudstaden, ha ett besök där på sitt rogram, och det är en medelpunkt för hufvudsta-ens idrottslif: segling om sommaren, då K. S. S. S:s ustjakter en gång om året samlas till täfling, om intern isjaktssegling, skridskoåkning och skidlöp-ing, särskildt backtäflingar i Karlsbaderbergets ordsluttning s. om Neglingeviken (en 62 m. hög acke). — Enl. k. br. 22 maj 1908 bildar S. rån 1909 års början som en kommun för sig en även i fattigvårdshänseende från Nacka afskild öping, men var i kyrkligt hänseende förenadt med Nacka till 1 maj 1913, då det (enl. k. br. 4 april ... å.) blef egen församling och pastorat, sedan amhället af bankdirektör Wallenberg fått en efter itningar af F. Boberg uppförd, synnerligen dyrbar yrka, Uppenbarelsekyrkan (fig. 4), konstnärligt myckad af Milles (kopparportar m. m.), O. Hjortz-berg (freskomålningar) m. fl. och invigd samtidigt om donator fyllde 60 år (19 maj 1913), jämte yrkoherdeboställe, belägna på ett berg vid Neglin-gevikens västra strand. Köpingen hade 1912 4 ndustriella verk (båtvarf m. m.) med 60 arbetare och 253,207 kr. tillverkningsvärde, 15 handlande 1911) med 19,915 kr. bevillningstaxerad inkomst samt många handtverkare. Invånarnas antal var 2,255 vid 1914 års slut. Taxeringsvärdet å fast egendom var s. å. 15,648,400 kr., hvaraf 227,000 kr. å bevillningsfri, den taxerade inkomsten af kapital och arbete 2,398,403 kr. Kommunalskat-den utgick 1915 med kr. 3: 76 (hvaraf kr. 3 för den borgerliga kommunen) för 100 kr. inkomst. Köpingens inkomster upptogos s. å. till kr. 275,190: 49 och utgifter till kr. 275,359: 54, till-gångar till 183,764 kr. och skulder till 239,731 kr.

Förbindelsen med hufvudstaden uppehålles dels genom ångbåtar, dels genom en aktiebolaget till-hörig, 15,3 km. lång, normalspårig, 23 dec. 1893 öppnad järnväg, hvars byggande har i förhållande till banans längd varit förenadt med större kost-nader och tekniska svårigheter än någon annan svensk järnväg. Från Stadsgårdshamnen, där den är ställd i samband med statens spår, går den genom en 643 m. lång tunnel (näst Nuoljatunneln på banan Gällivare—Riksgränsen den längsta i Sverige) under Ersta till f. d. Södra varfvet, där-efter på tre viadukter, innan den når stadens gräns, vid Henriksdal ytterligare genom en tunnel (335 m.) och därefter nästan hela vägen på bankar eller i skärningar. Den har kostat i anläggning omkr. 5,6 mill. kr., inberäknadt den rullande materielen. 1913 fullbordades en 2,8 km. lång grenbana från Igelboda station till Vårgärdet (Solsidan) för att möjliggöra bebyggandet af köpingens södra del vid Vårgärdssjön och Erstaviken. S. å. infördes elek-trisk drift och anlades dubbelspår på sträckan Storängen—Saltsjö-Dufnäs. Trafiken (hufvudsakli-gen persontrafik) har oafbrutet ökats (från 340,433 pers. 1894 till 2,443,270 pers. 1915), beroende på den ökade byggnadsverksamheten såväl inom köpingen som i Nacka socken. Med undantag af Dufnäs' och Erstaviks områden genomlöper banan nästan uteslutande järnvägsbolagets mark (Stora Sickla och Järla), och för att underlätta be-byggandet af denna och andra områden inom socknen har bolaget för afsikt att anlägga spårväg från den nya högbron öfver Skurusundet genom Skuru, Järla och Sickla områden till stationen Saltsjö-Järla. I samband med järnvägstågen har S. ångbåtsförbindelse sommartiden dagligen med Dalarö, Nynäshamn, Gustafsberg, Tyresö, Runmarö och Sandhamn m. fl. ställen. — 2. Se Ystad.

Saltsjökvarn, en 1889 uppförd kvarnanlägg-ning i Nacka socken omedelbart vid gränsen till Stockholms stad, utmed Saltsjön, tillhör A.-b. Saltsjökvarn. Den arbetar med 1,015 hkr, 110 par valsar och ett hundratal arbetare samt har en produktionsförmåga af 230,000 kg. i dygnet. Den i 8 våningar uppförda väldiga tegelbyggnaden är genom brandmurar afdelad i fyra fullständigt afskilda delar, nämligen två flyglar, den ena in-rymmande silomagasinen (för 6,000 ton spannmål) och den andra mjölmagasinen, samt midtpartiet inrymmande själfva kvarnverket och renseriet. Vidare finnas maskinhus, verkstad m. m. samt på midtfasaden åt sjösidan ett tio våningar högt torn, hvars ena del, fullständigt isolerad, inne-håller trappuppgången, den andra ett förrenseri, dit spannmålen kommer öfver en viadukt direkt från den på kajen uppförda elevatorn. Hela etab-lissemanget är taxeradt till 1,031,000 kr. Wbg.

Saltsjön, i Stockholm vanlig benämning på den del af Östersjön, i hvilken Mälaren utfaller genom Norr- och Söderström.

Saltsjön, Stora (Great Salt lake), sjö i nordvästra delen af nordamerikanska staten Utah, belägen i en nedsänkning i bergplatån, kallad Salt-sjöns bassäng, har en längd af 128 km., en bredd af högst 60 km. och en areal af 6,100 kvkm. samt ligger 1,283 m. ö. h.; dess strander äro både höjd och omfång växlande. Dess stränder, i allmänhet flacka, äro ytterst oregelbundet formade; djupet uppgår på långa sträckor icke till 1 m. (högst 16 m.). Sjön innesluter sex större och flera mindre öar och har klart vatten, hvilket utmärkes för ovanlig rikedom på salter (ända till 22 proc., hvar-af 19,5 proc. koksalt), hvarför endast några in-sekter och krustacéer kunna lefva i detsamma. Från s. upptar sjön Jordanfloden, som bortför Utahsjöns vatten, och från n. ö. Bear river, men saknar själf aflopp. Den är blott en ringa kvar-lefva af istidens stora Bonneville-sjö (se d. o.), hvars yta stod 330 m. högre än S:s yta. Vid dess stränder finnas några badinrättningar, och den trafikeras sedan 1871 af ångbåtar. S. ö. om den-samma ligger Salt lake city. Sjön omnämnes redan 1689 af den franske upptäcktsresanden La Hontan, men blef först 1843 undersökt och be-skrifven af nordamerikanske kaptenen Fremont. Noggranna mätningar företogos 1849—50 af Stans-bury. (J. F. N.)

Saltsjöstaden. Se Salt lake city.

Saltskatt, *finansv.*, en flerstädes förekommande indirekt förbrukningsskatt, hvilken uppträder dels under form af *produktionsskatt*, dels under form af *finansmonopol*, dels slutligen under form af blott *införseltull*. *Produktionsskatten*, som i regel är ställd i förbindelse med en införseltull af sam-

ma belopp, träffar producenten, hvilken sedermera uttar den hos afnämaren eller konsumenten, och måste därför upptagas redan i det ögonblick, då saltet lämnar produktionsstället för att ingå i handelsomsättningen. Vid *monopolet* inträder själfva skatteupptagningen senare under utbytets förlopp hos afnämare eller konsumenter, senast i det ögonblick, då saltet lämnar handeln för att användas till konsumtion. Monopolet innebär, att staten under uteslutande af den fria konkurrensen ensidigt fastställer saltprisen. Monopolet förekommer antingen som företrädesvis *produktions-* eller företrädesvis *handelsmonopol*. Produktionsmonopolet karakteriseras genom förbud mot saltbrytning eller saltberedning af enskilda personer, handelsmonopolet af förbud mot handel med salt. Gemensamt för bägge är förbudet för enskilda personer att införa salt. Produktionsmonopolet tillförsäkrar staten möjligheten af ett ensidigt fastställande af saltpriset och upptagande af den däri inbegripna saltskatten genom *försäljning i första hand* samt tillåter, äfven utan monopoliserande af handeln och detaljförsäljningen, genom vissa prismaxima för återförsäljningen, jämväl ett bestämmande inflytande på detaljprisen. Handel med och transport af salt — med undantag af genomförsel — kunna därför vid produktionsmonopolet liksom vid produktionsbeskattningen lämnas fria från strängare kontroll. Produktionsmonopolet förutsätter, att alla inländska saltverk drifvas af staten. Handelsmonopolet förekommer i stater, i hvilka icke salt produceras, eller där de staten tillhöriga saltverken icke producera tillräckligt för det inhemska saltbehofvet. Staten köper då upp salt antingen utifrån eller af inhemska enskilda saltverk och ombesörjer under offentlig kontroll handeln med saltet.

Mot saltskatten kan göras samma anmärkning som mot alla förbrukningsskatter på nödvändighetsvaror, nämligen den, att de drabba de mindre bemedlade långt hårdare än de mera bemedlade. Därjämte har anförts dess menliga inverkan för jordbruket och fabrikerna, i hvilka salt ofta användes som hjälpmedel vid produktionen. Slutligen kunna mot saltskatten som monopol göras samma invändningar, som gälla mot hvarje monopolisering för statens räkning. Å andra sidan torde det i de flesta fall knappt vara möjligt att afskaffa saltskatten, där den en gång finnes, då den tillför det allmänna ett högst betydande inkomstbelopp (t. ex. i Tyskland omkr. 60 mill. mark, i Italien omkr. 80 mill. lire).

Saltskatt i en eller annan form har sedan mycket långt tillbaka användts som en viktig inkomstkälla för staten. I det gamla Rom skall ett saltregal ha införts redan 506 f. Kr., och under medeltiden förekommo i Europa allmänt dels saltmonopol (så i allmänhet i de tyska länderna), dels andra former af saltskatt. F. n. förekommer produktionsskatt på salt, i förening med en salttull till motsvarande belopp på från utlandet infördt salt, i Tyskland, Frankrike och Nederländerna. Österrike, Italien, Schweiz, Balkanstaterna m. fl. länder ha saltmonopol. Blott införseltull på salt ha Norge, Danmark, Ryssland, Spanien, Portugal och Förenta staterna. I Sverige förekommer icke någon form af saltbeskattning, och ej heller i England, Belgien och Japan. Jfr "Handwörterbuch der staatswissenschaften" (art. Salz und Salzsteuer). (Å. W:son M.)

Saltsleke, *veter.*, kallas en blandning af pulveriseradt koksalt, malört, svarta enbär och andra växtämnen, tillsammans med trätjära hoprörd till ett mos, hvilket utbredes på en träkubb och ställes i fårhus, för att fåren må kunna slicka därpå. I det foder eller den dryck, som fåren erhålla, finnes nämligen flerstädes mindre koksalt, än djuren behöfva, hvarför man ger fåren koksalt tillsammans med nämnda ämnen. Men då det i saltsleket är endast koksaltet, som för kreaturen är af nytta, kan denna blandning ersättas genom stycken af stensalt,. sådant det brytes ur saltgrufvor, eller genom tjärblandadt s. k. sillsalt. Äfven för hästar och nötkreatur kan det på ställen, där dessa djur visa begär efter koksalt, vara nyttigt att fästa ett stycke stensalt vid djurens krubba, för att de efter behag må kunna slicka därpå. C. A. L.*

Saltströmmen. Se Saltfjorden.

Saltsyra, *kem.*, lösning af klorvätegas i vatten (se Klor, sp. 332), framställdes af alkemisterna till en början genom upphettning af koksalt med järnvitriol. Senare (1658) lärde Glauber (se denne) att bereda syran af koksalt och svafvelsyra, hvarvid som biprodukt erhålles det efter honom benämnda glaubersaltet, natriumsulfat. Saltsyran erhölls förr nästan uteslutande som biprodukt vid beredning af soda enligt Leblancs metod (se Soda). Sedan emellertid tillverkningen af leblancsoda till större delen upphört, framställas numera, i England, Frankrike och Tyskland, stora mängder saltsyra enligt en 1870—72 af Hargreaves och Robinson angifven metod, genom inverkan af svafvelsyrlighet, luft och vattenånga på koksalt enligt reaktionsformeln:

$$2NaCl + SO_2 + O + H_2O = Na_2SO_4 + 2HCl.$$

Koksaltet, formadt till stycken af en half tegelstens storlek, befinner sig i ett system af 10 stora gjutjärnscylindrar (af 5,5 m. diam. och 3,7 m. höjd, rymmande 50 ton). Genom systemet ledas rostgaser från kisugnar (af samma slag som vid blykammarprocessen, se Svafvelsyra), med öfverskott af luft samt vattenånga i lämplig mängd. Gaserna ledas uppifrån nedåt genom systemet och på sådant sätt, att de först träffa redan färdigbildadt sulfat och sist rent klornatrium. 8 cylindrar hållas samtidigt i gång, medan de 2 andra tömmas och beskickas på nytt. Reaktionen går långsamt och kräfver en temperatur af 500° (ej öfver 600°, emedan blandningen af natriumklorid och -sulfat då börjar smälta). Den bildade gasblandningen innehåller ungefär 10 volymprocent klorväte, som på vanligt sätt absorberas af vatten i absorptionstorn (se Reaktionstorn). Det vid Hargreavesprocessen jämte saltsyran i stora mängder erhållna natriumsulfatet har vidsträckt användning för tillverkning af glas, sulfatcellulosa, ultramarin, svafvelnatrium och soda. — Saltsyra bildar en skarpt sur, frätande vätska, som ryker i luften, om den håller mer än 25 proc. klorväte. Den benämnes då rykande saltsyra. En vid 16° *mättad* lösning af klorväte i vatten håller 42,6 proc. HCl. Saltsyras halt af klorväte bedömes enklast efter dess specifika vikt, hvilken stiger med klorvätehalten så, som följande tabell utvisar:

Sp. v. vid 15°	Proc. HCl	Sp. v. vid 15°	Proc. HCl
1,050	10,17	1,160	31,52
1,100	20,01	1,180	35,39
1,120	23,82	1,200	39,11
1,140	27,66		

Man erhåller alltså tämligen nära procenthalten klorväte genom att multiplicera de 2 första decimalerna i sp. v. med 2. — Den råa saltsyran i handeln håller vanligen 30—35 proc. klorväte och är ofta förorenad af arsenik samt gulfärgad genom en ringa halt af järnklorid. Saltsyra används till framställning af klorgas, till rengöring af metallkärl, i färgindustrien m. m. K. A. V—g.

Saltsyresuperoxidul, *kem.* Se Klor, sp. 331.

Sa'ltus, lat., språng. — *S. in demonstra'ndo*, ”språng i bevisningen”, lucka i sammanhanget (se bevis 1). — *S. in natura non da'tur*, naturen tål ej af några språng, några luckor i utvecklingen. Jfr Natura non facit saltus.

Saltväringer, ett slags båtar. Se Saltdalen.

Saltverk l. Saliner kallas med ett gemensamt namn de industriella anläggningar, som afse produktion af koksalt (se d. o.).

Saltverkan, *farm.*, verkan på kroppen och dess väfnader, framkallad af allehanda lättlösliga salter, beror på en fysikalisk verkan af dessas hela molekyler och ställer sig för olika salter väsentligen lika. Mest typisk och förhärskande framträder denna verkan hos koksalt, men äfven klor-, brom- och jodkalium, brom- och jodnatrium, lättlösliga alkalikarbonater, -nitrater, -acetater, -fosfater, -klorater, -bromater, -jodater, -sulfater m. fl. visa sådan saltverkan. I substans eller i stark lösning reta de slemhinnor, sår o. d. genom att draga till sig vatten från dessa. Äfven huden retas i viss mån, t. ex. vid bad i saltrikt vatten. De flesta af dessa salter — utom sulfater och fosfater — uppsugas lätt i tarmkanalen och afgå sedan i utsöndringarna, särskildt med urinen, hvarvid de föra vatten med sig; de öka sålunda utsöndringarnas, särskildt urinens, mängd; de sägas verka diuretiskt. Tillika framkalla de törst. Äfven uppges, att dessa lätt uppsugna salter öka ämnesomsättningen och särskildt medföra en ökad afgång af kväfvehaltiga omsättningsprodukter (urinämne) genom njurarna, häntydande på, att en större mängd kväfvehaltigt material (ägghvita o. d.) sönderdelats i kroppen. Fråga är emellertid, huruvida verkligen en stegrad omsättning eger rum eller om möjligen blott en ökad utspolning af omsättningsprodukter, framkallad af den lifligare saftströmningen, försiggår. Intagas lätt uppsugna salter utan mycket vatten, kunna dessa draga vatten ur kroppsväfnaderna in till blodet samt föra detta vatten bort ur kroppen genom njurarna — särskildt om väfnaderna äro för rika på vatten, säd. v. s. lida af vattusvullnad eller ödem. De svårt uppsugna salterna, särskildt sulfaterna, stanna i tarmen efter intagning och försvåra tillika uppsugningen af vattnet, hvarigenom framkallas lösa afföringar. Se Afförande medel. C. G. S.

Saltvik, socken på Åland, Ålands domsaga och härad, utgör ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Ålands kontrakt. Areal 138 kvkm. 3,067 inv. (1914), svensktalande. A. G. F.

Saltvik, ångsåg med 7 ramar, 2 kant- och 2 stafverk vid inloppet till Hudiksvallsfjärden i Idenors socken, tillhörig Hudiksvalls trävaru-a.-b. Antalet fast anställda arbetare omkr. 125.

Saltväxter, *bot.* Se Halofyter.

Sa'ltykov (Soltykov), rysk bojarsläkt, ledande sitt ursprung från vojvoden Terentij, som 1240 under Alexander Nevskij kämpade mot svenskarna. — 1. Praskovja Fedorovna S. blef 1684 gift med Peter den stores halfbroder, Ivan Alekséjevitj (d. 1696) och var moder till kejsarinnan Anna. — 2. Peter Semenovitj S., rysk fältherre, f. omkr. 1700, d. 1772, deltog i svenska kriget 1742, erhöll 1759 öfverbefälet öfver ryska armén samt besegrade preussiske generalen Wedel vid Kai (23 juli 1759) och, i förening med österrikaren Laudon, Fredrik den store själf vid Kunersdorf (12 aug. s. å.). Han blef 1763 öfverkommendant i Moskva. — 3. Nikolaj Ivanovitj S., rysk statsman, f. 1736, d. 1816, blef 1783 storfurstarna Alexanders och Konstantins guvernör och vann kejsar Pauls synnerliga ynnest. Han utnämndes 1788 till vice president i krigskollegiet, 1796 till fältmarskalk, 1812 till president i riksrådet och ministerkommittén samt ledde 1813—15 rikets förvaltning under kejsarens frånvaro. Upphöjd till furste 1814. — Af släktens ännu lefvande fyra grenar finnes en i Polen under namnet Soltyk. 1—3. (A—d J.)

Sa'ltykov, Michail Jevgrafovitj, rysk författare, f. 1826, d. 1889, inträdde 1844 i krigsministeriets kansli, anställdes 1848 vid guvernementskansliet i Vjatka, dit han förvisades för sitt frimodiga skriftställeri, blef 1850 vice guvernör i Rjazan (sedan i Tver) och slutade 1868 sin oförvitliga ämbetsbana som president i Penzas kameralrätt (*Kazennaja palata*). Självbiografiska antydningar finnas i hans *Posjechonskaja starina*. Efter misslyckade ungdomsförsök som poet debuterade han som prosaist med berättelsen *Protivorjetjija* (Motsägelser, 1847) och *Zaputannoje djelo* (En intrasslad affär, 1848), som röjer inflytande af Gogol-Dostojevskij. Under märket Stjedrin väckte han ofantligt uppseende genom de satiriska skisserna *Gubernskija otjerki* (1856, urval i sv. öfv. af A. Jensen, ”Småstadslif”, 1890), hvari han med drastisk humor och bitande sarkasm skildrar lifvet i ”Krutogorsk” (= Vjatka). Dessa skisser beteckna utgångspunkten för den s. k. anklagande litteraturen i Ryssland före bondeemancipationen. Som medarbetare i tidskriften ”Sovremennik” fortsatte han sitt socialsatiriska författarskap i längre och kortare serier: *Pompadury i Pompadursji* (1863—73) gissla byråkratien, *Gospoda Tasjkentsy* (1869—72) det samvetslösa lyckosökeriet och exploateringslusten i Taschkent = Asien o. s. v. *Istorija odnago goroda* (Historien om en stad, 1870), är en burlesk parodi på Rysslands historia efter Petersburgs grundläggning. En hemskt gripande samhällsskildring af lifegenskapens demoraliserande

återverkan på husbönderna själfva är familjekrönikan *Gospoda Golovlevy* (1880; tysk öfv. i Reclams bibl.). Hans utländska resebref *Za rubezjem* (På andra sidan gränsen, 1881) innehålla fina iakttagelser och jämförelser mellan Ryssland och västerlandet. S. intar en säregen ställning i den ryska litteraturen genom sin burleska satir, som ofta döljer sig i ett svårfattligt bildspråk och dunkla uttryckssätt med en egenartad terminologi, men bakom det ofta grofkorniga skämtet gömmer sig ett djupt vemod i förening med sedlig harm och varm fosterlandskärlek. Hans samlade skrifter utgåfvos 1889 (4:e uppl. 1900 i 12 bd, med biografisk inledning af K. K. Arsenjev). A—d J.

Saltza, von, svensk adlig ätt, härstammande från Ober-Lausitz (Sachsen). En medlem af den tyska familjen, Bernhard von S., slog sig före 1618 ned i Estland och gick i svensk krigstjänst. Hans sonsons söner Evert Fredrik (f. 1681, d. barnlös 1750 som öfverstelöjtnant) och Jakob Ludvig (se S. 1) naturaliserades 1731 som svenska adelsmän. Den senare blef 1755 *friherre*; en af dennes söner (se S. 2) och en hans sonson (se S. 3) blefvo *grefvar*, den förre 1778, den senare 1843. Grenar af den i Estland kvarstannande ätten introducerades 1759 på Estlands och 1823 på Kurlands riddarhus.

1. Jakob Ludvig von S., friherre, krigare, ämbetsman, f. 8 okt. 1685 i Livland, d. 29 maj 1763 i Göteborg, deltog med stor tapperhet i Karl XII:s krig, blef 1751 generalmajor och var 1751—62 landshöfding i Jönköpings län. 1755 upphöjdes han i friherrligt stånd. När efter freden i Nystad det förelades honom valet mellan att bli rysk undersåte och behålla sina stora gods i Livland eller stanna kvar i Sverige och förlora sina gods, så vida de ej inom viss kort tid kunde försäljas, valde han det senare.

2. Hugo Herman von S., grefve, den föregåendes son, krigare, landtmarskalk, f. 16 aug. 1726, d. 1 mars 1785 i Stockholm, deltog som kapten och major med stor tapperhet i Pommerska kriget, utnämndes 1770 till öfverstelöjtnant och 1772 till öfverste, det sista som belöning för sitt deltagande i Gustaf III:s revolution. S. var en af de få, som fullständigt invigts i förtroendet rörande denna; han var afsedd att vara konungens rådgifvare under Sprengtportens frånvaro i Finland. När den öfverenskomna revolutionsplanen sedan i hast måste ändras, uppgjorde S. skriftligen den plan till statskuppen i Stockholm, som konungen följde, och styrkte honom ifrigt till fasthet, ehuru han af sjukdom hindrades att aktivt deltaga 19 aug. 1774 förordnades han till landshöfding i Halland, och 1776 utnämndes han till generalmajor. Vid 1778 års riksdag kallades han af konungen till landtmarskalk och torde ha skött detta svåra uppdrag till konungens belåtenhet. Under riksdagens lopp erhöll han greflig värdighet.

3. Edvard Fredrik von S., grefve, den förres brorson, skriftställare, f. 15 maj 1775 på Åsakatorp i Västergötland, d. 8 april 1859 på sin gård Mem i Östergötland, tjänstgjorde några månader som fänrik vid Älfsborgs regemente, men egnade sedan sitt lif dels åt hoftjänst, dels åt industriella företag och åt författarskap. Utnämnd till kammarjunkare af Gustaf IV Adolf 1798, avancerade han vid Karl Johans regeringstillträde till öfverstekammarjunkare och upphöjdes 1843 i greflight stånd. S., som var af en mystiskt kontemplativ läggning och ifrigt intresserade sig för frimureriet, författade ett stort antal religiösa och skönlitterära arbeten. Bland de förra märkas *Bönebok* (1811; omkr. 50 uppl.), *Christeliga betraktelser öfver altarets sakrament* (1826, flera uppl.) och *Christeliga betraktelser öfver Johannis evangelium* (1829). Af hans vittra skrifter må nämnas *En tysk riddares berättelse* (1810; under pseud. Johan von Turneisen), *Snö Sigvaldsson och Gauta den fagra* (1834), *De siste folkungarne eller grundläggningen af S:ta Clara kloster* (1836) och *Skildringar ur sällskapslifvet* (s. å.). Till den under Wallins ledning arbetande psalmbokskommittén insände S. under titeln "Profpsalmer" öfver ett 70-tal omarbetningar af nummer i 1695 års psalmbok, hvilka dock kommittén förklarade sig icke kunna godkänna "på grund af bristande grammatikalisk riktighet och vårdslös meter". En del af dessa bearbetningar infördes i förf:s ofvannämnda "Bönebok". Ett häfte anteckningar ur släktkrönikan, som fanns bland hans efterlämnade papper, utgafs 1912 (af N. Sjöberg) under titeln *Familjeanekdoter och minnen från barndomen*.

4. Karl Fredrik von S., friherre, den föregåendes sonson, målare, f. 29 okt. 1858 i Örtomta, Östergötland, d. 10 dec. 1905 i New York, studerade vid konstakademien i Stockholm 1878—82 och därefter i Bruxelles och Paris. 1892 ff. var han lärare vid konstskolor i S:t Louis, Chicago och New York. Han målade hufvudsakligen porträtt (*Konstnärens dotter* i helfigur, 1896, Nationalmuseum i Stockholm), men äfven genrer i olja, akvarell och pastell. 1 o. 2. (L. S.) 3. (E. N. S—g.) 4. G—g N.

Saltzman, Fredrik, finsk universitetslärare, f. 19 okt. 1839 i Helsingfors, d. där 4 maj 1914, blef 1857 student, 1867 med. doktor, 1871 docent i kirurgi, 1879 e. o. och 1883 ord. professor i kirurgi i Helsingfors. Tack vare sin konsekvent genomförda antiseptik och aseptik blef han den förste, som i Finland med framgång utförde de stora bukoperationerna, och genom stor förmåga som operatör och klinisk lärare utöfvade S. ett mycket betydelsefullt inflytande på läkarutbildningen i Finland. Organisatorisk förmåga ådagalade S. redan vid uppförandet af det nya kirurgiska sjukhuset i Helsingfors, och för densamma öppnades ett vidsträckt fält, då han 1890 utnämndes till generaldirektör i Medicinalstyrelsen i Finland. Tyvärr voro dock förhållandena sådana, att hans i många stycken vidsynta förslag långtifrån alltid blefvo realiserade, men i alla fall kunde han uppvisa en lång rad viktiga reformer som resultat af sin verksamhet, då han 1901 ansåg

g icke mera kunna kvarstå som generaldirektör. ls skrifter (*Om septikämi*, 1867; *Om resektion i mbågsleden*, 1871; *Om laparotomi vid inre tarm-klusion*, 1882) hänföra sig uteslutande till den raktiska kirurgien. Mångsidigt bildad, hyste S. rskildt intresse för musik, och musikinstitutet onservatoriet) i Helsingfors hade i honom en af ma verksammaste gynnare. R. T—dt.

Saltzmann, Karl, tysk målare, f. 1847 i Ber-n, studerade där och i Düsseldorf samt blef 1894 rare vid konstakademien i Berlin och 1896 pro-ssor. Han har gjort vidsträckta sjöresor, bl. a. n jordomsegling, och åtföljt kejsar Vilhelm II på ra färder samt målat en mängd motiv från dessa . ex: *Kejsarens ankomst till Kronstadt*, 1889, *ohenzollern i Sognefjorden*, 1890, *Kejsaren på valfångst i Norge*, 1894). (G—g N.)

Saltö, en till Karlskrona hörande ö, genom altösund i ö. skild från den egentliga staden på rossö och Ekholmen.

Salu-accis. Se Accismedel.

Salubrin (af lat. *salūbris*, hälsosam), ett af kemisten Per Håkansson (f. 1 sept. 1842 i rostorp, Kristianstads län, filos. doktor i Lund 874) i Eslöv tillställdt och sedan 1893 i handeln illgängligt kemisk-tekniskt preparat, är en färglös, yrligt luktande och smakande vätska, som består af lkohol, ättiketer, ättiksyra och vatten i växlande roportioner. Det brukas som toalettmedel, till ky-ande omslag och baddningar och som antiseptiskt medel vid lindriga yttre skador m. m., hvarjämte det med mycket öfverdrifven reklam anbefallts mot tskilliga invärtes sjukdomar, särskildt blodförgift-ning och lungsot. I likhet med lazarol, som väsentligen är ett med 2 proc. kinosol försatt salubrin, har sistnämnda medel ej sällan framkallat svåra eksem. C. G. S.

Salubritēt (lat. *salūbritas*), sundhet.

Saludecio [salodētjå], kommun och stad i Italien, provinsen Forlì, ej långt från Rimini, med 4,786 inv. (1911).

Saluen. Se Salween.

Saluhall, af kommun eller enskilda personer inrättad byggnad eller lokal, afsedd för handel med matvaror, som på grund af ömtålig beskaffenhet (köttvaror af alla slag, smör, ost, mjöl, gryn och bröd m. fl.) icke lämpligen böra försäljas å öppna salutorg. Å torgen saluhållna födoämnen äro utsatta för försämring och förstöring såväl genom fuktighet, sol, värme och kyla som genom gatudamm och smuts. Å en del öppna saluplatser få eller kunna matvarorna icke heller förvaras hela dygnet om, utan måste kväll och morgon forslas till och från mer eller mindre aflägsna förvaringskällare, hvarigenom de vanligen bli ytterligare förorenade och icke ringa kostnader uppstå. Då de torgförda varorna icke alltid kunna nog hastigt försäljas, måste samma bitar dag efter dag läggas fram och utbjudas i ett allt sämre skick. Den öppna handeln utsätter ock både säljaren och köparen för alla menliga verkningar af ogynnsamma väderleksförhållanden. Särskildt under ihållande regndagar bli afsättningen och äfven tillförseln till salutorgen starkt inskränkta. För att bringa handeln med vissa lifsmedel under tak och sämedelst undanröja nämnda olägenheter har man framför allt i större städer på lämpliga platser uppfört och anordnat särskilda saluhallar, vanligen

Fig. 1. Östermalms saluhall i Stockholm.

på stadens bekostnad, någon gång dock äfven som enskilda företag. En sådan hall skall vara hög, ljus och luftig. Den bör helst uppföras af sten med tillräckligt tjocka väggar, hvarigenom hettan om sommaren och kylan om vintern säkrast utestängas. Inredningen (se fig. 1) utgöres af s. k. stånd, af trävirke, plåt eller gallerverk af järn, 5—6 kvm. stora och försedda med låsbara framväggar. Stånden äro ordnade i längsgående rader, på lämpliga punkter afbrutna af tvärgångar. I hallens källare inrättas förvaringsrum, som helst böra vara försedda med kylanordningar för betryggande af varornas hållbarhet. I en del saluhallar finnas äfven s. k. tillfälliga oinhägnade dagsplatser, hvilka utlämnas samma dag de skola användas. För de olika saluplatserna och förvaringsrummen erlägges hyra efter bestämd taxa. Genom matvaruhandelns förläggande till dylika hallar vinnes, förutom hvad som ofvan framhållits, äfven, att varornas beskaffenhet lätt kan öfvervakas och att behörig renlighet vid deras handterande kan upprätthållas. Det jämförelsevis inskränkta utrymmet i hallen medför ock, att varorna måste uppställas tätt bredvid hvarandra, hvarigenom köparen erhåller en bekvämare och bättre öfversikt, än hvad fallet är å salutorgen. Vanligen har hvarje varuslag sin bestämda plats i hallen. I samband med inrättande af saluhall plägar förbud utfärdas för handel med vissa varor å öppna platser i närheten. Den första saluhallen i Sverige öppnades i Stockholm 1875.

Utom här angifna hallar, hvilka äro afsedda för minuthandel, har man i stora städer äfven anordnat särskilda hallar för storhandeln, antingen i

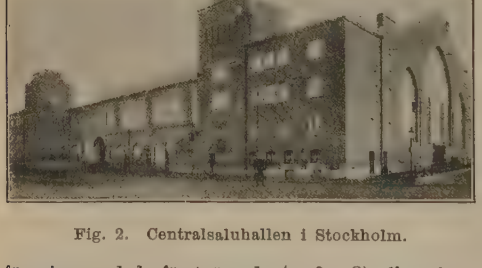

Fig. 2. Centralsaluhallen i Stockholm.

förening med de förstnämnda (se fig. 2) eller såsom särskilda byggnader. Dessa förläggas å platser med goda kommunikationer, om möjligt både till lands och vatten, och stå vanligen i direkt förbindelse med järnväg. De ha till uppgift bl. a. att befordra ökad tillförsel af matvaror till en ort, hvilket ernås genom de bekväma transportförbindelserna, så att omlastning icke ifrågakommer. Härigenom kan området för tillförseln icke oväsentligt utsträckas. Hvarje producent eger ock att hit insända de varor han vill försälja. Vid ankomsten omhändertagas dessa af vid hallen anställda särskilda kommissionärer, hvilka mot en billig afgift ombesörja försäljningen, vanligen genom auktioner, som hållas å bestämda dagar. Genom att försäljningen sker i mindre poster, söker man förekomma varans fördyrande, hvilket alltid blir fallet, då dess försäljning skall gå genom flera mellanhänder. Småhandlare och äfven större förbrukare kunna här direkt göra sina inköp. Å orter med stor tillförsel af ett visst varuslag kunna därför anordnas särskilda saluhallar, t. ex. fiskhallar i vissa större kuststäder. — I Stockholm öfvervakas saluhallarna af en af stadsfullmäktige utsedd saluhallsstyrelse. Ivar A—n.

Salum, en liten kustflod i Senegal i västra Afrika, hvilken utfaller i Atlantiska hafvet n. om Gambia.

Sa'lus, lat., hälsa, välfärd; *rom. myt.*, sundhetens och den allmänna välfärdens kvinnliga semon. Hon identifierades senare med grekernas Hygiea. Som det romerska folkets välfärdsgudinna, i hvilken egenskap hon hade ett tempel på Kvirinalen, motsvarades hon af den sabinska gudinnan Strenia. — S. pu'blica, den allmänna välfärden. — S. pu'blica, salus mea, statens väl mitt eget väl (Adolf Fredriks valspråk). — S. pu'blica suprēma lex esto, den allmänna välfärden (statens väl) vare högsta lag.

Salus' bild på ett antikt mynt.

Salus, Hugo, österrikisk författare, f. 3 aug. 1866 i Böhmisch-Leipa, studerade i Prag, där han blef med. doktor och slagit sig ned som praktiserande läkare, har författat ett antal diktsamlingar: *Gedichte* (1898, 2:a uppl. 1901), *Neue gedichte* (1899), *Ehefrühling* (1900, många uppl.), *Reigen* (s. å., 2:a uppl. 1902), *Ernte* (2 uppl. 1903), *Neue garben* (1904), *Blumenschale* (1907) och *Glockenklang* (1911), innehållande en graciös och melodisk lyrik, stämnings- och tankebilder af varm verklighetskärlek och innerlighet, samt satiriska bidrag till "Jugend" och "Simplicissimus". Han har skrifvit lyriska prosastycken: *Novellen des lyrikers* (1904, 4:e uppl. 1910; ny saml. 1912), *Das blaue fenster* (1906, 2:a uppl. 1907), *Trostbüchlein für kinderlose* (1909), *Schwache helden* (2 uppl. 1910), *Seelen und sinne* (1913) och *Nachdenkliche geschichten* (1914), som spegla intryck och upplefvanden, ge symboler och liknelser, samt versdramer. R—n B.

Sa'lus pu'blica. Se Salus.

Salussola [salōsåla], kommun och stad i Italien, prov. Novara (Piemont), vid Elvo, en biflod till Sesia. 2,872 inv. (1911).

Salut (af lat. *salutāre*, hälsa), *krigsv.* och *sjöv.*, kallas dels den hälsning, som afges af officer, som har dragen sabel, eller som göres med fana, dels den hedersbevisning, som afges medelst aflossande af skott, vanligen kanonskott. Salut med sabel afges i de flesta arméer genom sabelns fällande framåt; i Sverige skiljer man mellan *liten salut*, då sabeln uppföres, så att fästet kommer framför högra axeln och i höjd med munnen, och *stor salut*, som afges för kungliga personer och fana, då sabeln fälles framåt. *Salut med fana* afges för kungliga personer genom fanans fällande framåt. *Salut med kanonskott* afges från fästning, garnisonsort eller fartyg för kungliga personer vid ankomsten till eller afresan därifrån, för generals- och amiralspersoner och högre statstjänstemän,

m efter fullgörande af särskild tjänsteförrättning mna platsen, samt i allmänhet för passerande logsfartyg, som för högre befälstecken. Liknande lut ges ock på de s. k. salutdagarna, vilka äro konungens och drottningens födelse- och amnsdagar samt kronprinsens och kronprinsessans delsedagar, äfvensom vid särskilda tillfällen. Vidare saluteras vid militärbegrafning, då den döde eltagit i krig, m. m. Vanlig salut sker så, att tt löst kanonskott efter annat aflossas med 6 seunders mellantid; sorgsalut betecknas genom $^1/_2$ inuts uppehåll mellan hvarje kanonskott. Sorglut med gevär ges vanligen så, att en eller flera evärssalfvor aflossas öfver grafven. Vid begrafning örlogsfartyg eller fästning eger vanligen sorgalut rum. Skottens antal vid särskilda tillfällen r genom reglemente (salutreglemente) ärmare bestämdt. Salut för nation eller för statsfverhufvud ges i allmänhet (af de flesta nationer) ed 21 skott, för storamiral, fältmarskalk, främande ambassadör med 19 skott, för chefen för jöförsvarsdepartementet och amiral, främmande nvoyé med 17, för viceamiral, ministerresident ed 15, för konteramiral, chargé d'affaires med 3, för kommendör, generalkonsul med 11 skott
C. O. N. L. H.* H. W—l.
. s. v.

Salutātio ecclesia'stica, lat., "kyrklig hälsning", kallas hos katolikerna prästernas tilltal: *Dominus vobiscum*, "Herren vare med eder!"

Salutatōrium, lat. (af *salutāre*, hälsa någon), hälsningsgemak, samtalsrum (i kloster).

Salutbatteri, *krigsv.*, ett till salut afsedt eller för tillfället beordradt batteri.

Salutdagar, *krigsv.* Se Parad 1 och Salut.

Salūtem (ack. af *salus*, se d. o.), hälsa och välgång (önskar jag dig), nylatinsk hälsningsformel.

Salutēra, hälsa medelst salut (se d. o.).

Salutreglemente. Se Salut.

Salutskott. Se Salut.

Salut-öarna, fr. *Iles-du-salut* [ildysalȳ], en liten till Franska Guyana hörande ögrupp, bestående af öarna Saint Joseph, Ile royale och Ile-du-Diable, bekant genom Dreyfusprocessen (se d. o.).
J. F. N.

Salūvier l. Salluvier. Se Salyer.

Saluzzo [-lo'ttså], kretsstad i italienska prov. Cuneo (Piemont), belägen mellan Po och dess biflod Varaita, vid en bibana till järnvägslinjen Turin—Cuneo. 15,979 inv. i hela kommunen (1911). Den är pittoreskt belägen på sluttningen af en kulle och delas i den öfre och nedre staden, af hvilka den förra är omgifven af murar. Den är säte för en biskop och eger en ståtlig katedral, kastell, seminarium, teknisk skola, lyceum och gymnasium m. m. Dess industri omfattar verkstäder för järnvägsmaterial, silkesspinneri, sågverk m. m. S., hvars ålder ej kan spåras längre tillbaka än till medeltiden, var då ett markgrefskap, *Saluticæ*, hvars innehafvare voro först kejsarens, men från 1363 Savojens vasaller. Sedan den markgreffliga ätten utslocknat på 1500-talet, intogs S. af fransmännen 1529, men återlämnades till Savojen genom fördraget i Lyon 1601. I S. föddes Silvio Pellico.
(J. F. N.)

Salv., vid djurnamn förkortning för Osbert Salvin, engelsk ornitolog och entomolog (f. 1835, d. 1898).

Sa'lva approbatiōne (förkort. *salv. appr.*), lat., med förbehåll af (vederbörandes) godkännande. Jfr Salva ratificatione.

Sa'lva conscie'ntia, lat., med samvetet oförkränkt, med godt samvete.

Salvador [-då'r], officiellt República del Salvador, den minsta, men tätast befolkade och bäst odlade af de centralamerikanska republikerna, ligger mellan 13° 7′ och 14° 24′ n. br. samt mellan 87° 37′ och 90° 4′ v. lgd samt gränsar i s. till Stilla oceanen, i s. ö. till Fonsecagolfen, i ö. och n. till Honduras och i v. till Guatemala. 21,160 kvkm. (något större än Värmland). Utom ett 32 km. bredt alluvialt kustområde är det en 600 m. hög platå af öfvervägande vulkanisk berggrund, genomskuren af floddalar, från hvilken resa sig många dels verksamma, dels slocknade vulkaner, hvilka ligga i en rad vid gränsen till kustslätten. Verksamma äro San Miguel (2,170 m.), Chinameca (1,402 m.), Tecapa (1,604 m.), San Vicente (2,174 m.), Boquerón (1,950 m.) och Santa Ana (2,530 m.), den högsta af alla S:s vulkaner, samt Izalco (1,885 m.), som uppstod 1793 och utom flera stora utbrott har täta periodiska utbrott (i febr. 1895 hvar 15:e à 20:e minut, på hösten s. å. hvar 5:e minut), därutinnan täflande med Sangay (se d. o.). De förnämsta vattendragen äro Rio Lempa (300 km.), som för sitt strida lopp är segelbar endast 160 km., Rio San Miguel, Rio Goascoran och Rio Paz samt sjöarna Guija (gränsen mot Guatemala går öfver sjön) och Ilopango (se d. o.). Om klimat, flora och fauna se Central-Amerika, sp. 1444. Jordmånen är fruktbar och landet väl uppodladt; t. o. m. sluttningarna af många verksamma vulkaner äro täckta af plantager. Af den omkr. 300 km. långa kusten kallas sträckan från Sonsonate till La Libertad Balsamkusten på grund af sin rikedom på det träd, som frambringar s. k. perubalsam (se d. o.). Andra hufvudprodukter äro kaffe, den viktigaste af alla, hvilket 1913—14 upptog 67,200 har och beräknades lämna en skörd af omkr. 29,500 ton, kakao, kautschuk, tobak, indigo, socker, ris, majs, frukt etc. Jordbruk är befolkningens hufvudnäring; däremot täcker boskapsskötseln icke landets behof, utan både hästar och nötkreatur införas från Honduras. Af metaller finnas bl. a. guld, silfver, koppar, järn, kvicksilfver, antimon, bly m. fl., och bergsbruket är stadt i snabb utveckling genom amerikanska och engelska bolag. Industrien saknar större betydelse; dess viktigaste grenar äro tillverkningarna af mattor, panamahattar, skor och smidesvaror. Handeln är ansenlig, hufvudsakligen med Förenta staterna, Tyskland och Frankrike. Exporten hade 1913 ett värde af 1,$_{94}$ mill. pd st. och bestod af kaffe (28,390 ton), indigo, perubalsam (för 356,150 gulddoll.), tobak, ädla metaller (för 1,$_5$ mill. doll.) och socker. Införseln s. å. steg till 1,$_{27}$ mill. pd st. (bomullsvaror, järn- och stålarbeten, mjöl och silkesvaror). Sjöfarten på utlandet går nästan h. o. h. öfver hamnarna Libertad, La Union och Acajutla. 1912 anlände 419 ångare om 667,689 ton till S:s hamnar. — 1882 öppnades mellan Acajutla och Sonsonate den första järnvägen, hvilken sedermera fortsatts till San Salvador och Santa Ana. En annan linje förenar La Union med San Miguel, den viktigaste staden

i östra S.; denna linje har nyligen dragits fram till Rio Lempa. Slutligen har hufvudstaden förenats med Santa Tecla. 1914 utgjorde hela järnvägsnätet 425 km. Alla järnvägarna äro smalspåriga. Dessutom finnas öfver 3,200 km. goda landsvägar. 1913 funnos 117 postanstalter, 203 telegrafstationer och 176 telefonstationer. Telegraflinjerna hade 1914 en trådlängd af 3,877 km. och telefonlinjerna af 3,486 km. En station för trådlös telegraf håller på att uppsättas vid Las Lomas de Candelaria. — I S. finnas 4 sedelutgifvande banker, af hvilka den viktigaste är Banco Salvadoreño, grundad 1885 med ett aktiekapital af 3,126,000 silfverpesos. Myntenheten är dollarn (l. peso l. sucre) à 100 centavos, nominellt värde 4 eng. shillings, men de vanligaste kringlöpande mynten äro mestadels utländska silfvermynt och undervärdigt pappersmynt. Smärre myntslag äro silfverreales (à 12½ centavos), ½ realstycken (6¼ centavos) och quartillos (¼ real l. 3⅛ centavos). — 1886 antogs metersystemet för mått och vikt, men de gamla spanska måtten och vikterna äro i allmänt bruk.

S. hade 1,225,835 inv. (58 på 1 kvkm.) år 1914. Antalet utlänningar steg till omkr. 250,000. Indianer och med dem blandade raser (mestiser) utgöra större delen af folkstocken, de rene indianerna voro 1914 234,648, tillhörande flera olika stammar, af hvilka den märkligaste är *pipiles*, som bo i hela västra S. s. om Rio Lemba och i äldre tider där skapat riket Cuskatlan. Religionen är nästan uteslutande romersk-katolsk. I hufvudstaden finnes en ärkebiskop samt i Santa Ana och San Miguel biskopar. De forna kyrkogodsen äro indragna och klostren upphäfda. Folkundervisningen är kostnadsfri och obligatorisk. 1913 funnos 711 folkskolor med 1,124 lärare och 44,030 lärjungar, hvilket ej hindrar, att bildningen ännu står lågt. Det finnes dessutom 27 högre skolor, hvaribland 3 lärarseminarier och 3 tekniska skolor, samt ett nationaluniversitet i hufvudstaden, med fakulteter för juridik, medicin, farmaci, tandläkar- och ingenjörvetenskaperna samt en landtbruksskola, ett nationalmuseum (1903) och ett observatorium. S. lär ha öfverflöd på läkare och advokater.

Armén består af tre afdelningar 1) aktiva armén 78 officerare, 512 underofficerare och 15,554 man, 2) trupper, som på kort tid kunna göras aktiva, 49 officerare, 356 underofficerare och 11,176 man, 3) reserven, 251 officerare, 1,743 underofficerare och 15,554 man. I händelse af krig äro alla krigsdugliga invånare mellan 18 och 50 år tjänstskyldiga. — Flottan utgöres af en tullkryssare.

Budgeten för 1913 uppvisade 12,423,753 silfverpesos i inkomster och 15,085,219 i utgifter. De viktigaste inkomstkällorna voro tullar (öfver 6 mill.) och skatt på starka drycker (2,7 mill.). — Statsskulden steg 1 jan. 1914 till 27,893,259 silfverpesos.

Författningen är af år 1864, men har reviderats flera gånger, senast 1886. Den lagstiftande makten tillkommer en kongress bestående af 42 ledamöter (3 från hvarje departement), hvilka utses genom allmän rösträtt för ett år och måste vara minst 25 år. Verkställande makten utöfvas af en president, hvilken liksom vicepresidenten väljes för 4 år direkt af folket. Ministären består af 4 medlemmar. — För förvaltningen är S. deladt i 14 departement. Hufvudstad är San Salvador. För lagskipningen finnas en högsta domstol, en domstol i tredje instans, hvars bisittare utses af högsta domstolen för två år, samt åtskilliga i andra och första instans, hvari bisittarna utses för samma tid af kongressen. Om flaggan se d. o., sp. 528 och plansch. J. F. N.

Historia. Landet eröfrades 1525—26 af Pedro Alvarado (se denne) och tillhörde till 1821 spanska generalkaptenskapet Guatemala. Sistnämnda år frigjorde sig S. från det spanska beroendet och bildade 1823 en union med Guatemala, Nicaragua, Costa Rica och Honduras. Men sedan denna federation upplösts 1839 och förnyade föreningsförsök mellan Honduras, Nicaragua och S. strandat, förklarade sig S. 1853 för suverän republik. Genom sitt geografiska läge indrogs den i grannstaternas revolutionära rörelser och var mer än en gång föremål för det efter öfverväldet i Central-Amerika sträfvande Guatemalas angrepp. 1863 blef hufvudstaden eröfrad af denna republiks trupper, presidenten Barrios afsatt och Guatemalas kandidat, den tidigare af Barrios fördrifne Dueñas, i stället utnämnd. Barrios gjorde 1864 ett nytt försök att tillvälla sig makten, men afrättades aug. s. å. En längre period af politiskt lugn och ekonomisk utveckling följde därefter. Det försök att vinna hegemonien, som gjordes af Guatemala 1885, rönte såväl från S. som från de öfriga centralamerikanska republikerna det kraftigaste motstånd. Emellertid slöts i okt. 1889 ett federativt fördrag mellan de fem centralamerikanska republikerna, men denna sammanslutning sprängdes redan året därpå, sedan S:s president Francisco Menendez störtats af general Carlos Ezeta (juni 1890), mot hvilkens diktatorsmakt i S. de öfriga republikerna inlade fruktlösa gensagor. Ezeta störtades 1894 af general R. A. Gutierrez, hvilken 1895 lät S. biträda en union med Honduras och Nicaragua. Då Gutierrez 1898 störtades af oafhängighetspartiets ledare, T. Regalado, sprängdes emellertid den nya förbundsstaten. Under dennes efterträdare J. Escalon ingick S. med Honduras, Nicaragua och Guatemala 1904 ett förbund om upprätthållande af fred mellan Central-Amerikas republiker, men redan 1906 gjordes från S. en invasion på Guatemalas område, hvarvid Salvadorarméns befälhafvare, Regalado, stupade. Förenta staterna och Mexico i förening gjorde genom energisk påtryckning slut på detta krig, men redan 1907 var S. ånyo i krig, denna gång i förbund med Honduras mot Nicaragua. Under amerikansk ledning träffades (dec. s. å.) uppgörelse med Nicaragua på en konferens i Washington, hvarvid S. liksom de öfriga centralamerikanska republikerna förpliktade sig att underställa sina inbördes tvister afgörande genom skiljedom. En ny fredsperiod följde nu, och mycket arbete uträttades bl. a. för kommunikationernas förbättrande. Presidenten Manuel Aranjo (fr. 1911) mördades 1913, men mordet fick inga politiska följder. Efterträdaren, Carlos Meléndez (vald till 1919), har hittills haft en lugn ämbetstid.

Litt.: G. J. Dawson, ”Geografia elementar de la Republica del S.” (Paris, 1900), D. Gonzales,

)atos sobre la republica de El S." (1901), P. F. artin, "S. of the 20:th century" (London, 1912), Leiva, "The republic of El S." (Liverpool, 13), M. Périgny, "Les cinq républiques de Amérique centrale" (Paris, 1914). V. S—g.

Salvadoraceæ, *bot.*, växtfamilj af serien *Sapindales*, underserien *Celastrineæ*. Hit höra endast 9 ter, hufvudsakligen förekommande på Afrikas och siens stäpper. Bladen äro hela och motsatta, de å blommorna sitta i ax eller klasar, ha underående hylle, bestående af ett 2—4-deladt foder h en fri- eller sambladig krona. Ståndarna äro —5, fruktämnet 1—2-rummigt, frukten bär eller enfrukt. Den mest bekanta arten är *Salvadora rsica*, en från Ostindien till Somalilandet, i ord-Afrika och Hererólandet på buskstäpperna axande buske eller litet träd (i Egypten kallad s u a k). Frukterna äro aromatiska och ätbara. renarna ha mycket sega och trådiga fibrer och nvändas i hela tropiska Afrika som tandprstar. G. L—m.

Salvadōra pe'rsica, S s u a k, *bot.* Se E g y p e n, sp. 1464, och S a l v a d o r a c e æ.

Salva guardia [-ga'r-], it. Se S a u v e g a r d e.

Salvandy [-vädi], Narcisse Achille, greve, ransk statsman och publicist, f. 1795, d. 1856, äckte vid unga år uppmärksamhet genom en atriotisk broschyr *La coalition et la France* 1816), som förskaffade honom Ludvig XVIII.s nnest. Han inträdde 1819 i statstjänst, men lämade denna, då med Villèles styrelse reaktionen og öfverhand, och bekämpade regeringen i en rad olitiska skrifter. Som deputerad (från 1830) slöt an sig emellertid till de konservative. Han var två gånger undervisningsminister (1837—39, 1845 —48) och beklädde under kortare tid sändebudsooster i Madrid (1841) och Turin (1843—44). S. ar en flitig och mångsidig författare; vid sidan f sitt politiska skriftställarskap skref han romaner *Don Alonzo ou l'Espagne, histoire contemporaine* 824), historiska arbeten (*Histoire de Pologne vant et sous le roi Jean Sobieski*, 1827—29) samt n framställning af julirevolutionen, *Seize mois ou a révolution de 1830 et les révolutionnaires* (1831, 2:a uppl. 1832). S. blef led. af Franska akad. 1835. N. H—tz.

salv. appr., förk. för lat. *sa'lva approbatiōne*, med förbehåll af (vederbörandes) godkännande.

Sa'lva ratificatiōne (förkortadt *S. r.* l. *salv. rat.*), lat., med förbehåll af (vederbörandes) stadfästelse. Jfr S a l v a a p p r o b a t i o n e.

Sa'lva remissiōne, lat., med förbehåll att få skicka tillbaka.

Salvarsān (af lat. *salvāre*, rädda, och *arsea*, arsenik), *farm. med.*, ett organiskt arsenikpreparat, framställdt 1910 af Nobelpristagaren P a u l E h r l i c h (se denne) i Frankfurt a. M. Ehrlich sökte vid sina forskningar för grundande af en invärtes kemisk behandling af infektionssjukdomar (*kemoterapi*) efter läkemedel, som ha stark benägenhet att angripa de sjukdomsalstrande mikroorganismerna (äro "parasitotropa"), medan de föga besvära patientens organ (alltså ej äro "organotropa"). Förut kända medel af detta slag äro kininet mot frossa och i viss mån äfven salicylpreparaten mot den akuta ledgångsreumatismen. I allmänhet ha specifika medel mot i kroppen spridda smittämnen af vegetabilisk natur (bakterier m. fl.) ej kunnat framställas, medan sådana sjukdomar, som bero på smittämnen af animalisk natur (s. k. *protozoer*) — t. ex. frossa och andra malariasjukdomar, återfallsfeber (*febris recurrens*), sömnsjuka och syfilis —, lättare låta sig påverka af diverse invärtes medel, bland hvilka märkas utom kinin särskildt kvicksilfver och arsenik i lämpliga sammansättningar. Efter planmässiga försök med hundratals olika arsenikföreningar på djur, som smittats med olika former af animaliska mikroorganismer (trypanosomer, spiriller och spirochæter), fann Ehrlich under samarbete med japanen H a t a såsom det i vissa riktningar lämpligaste *dioxidiamidoarsenobensol* (först kalladt "Ehrlich-Hata 606", siffran var preparatets nummer i Ehrlichs journal). Medlets kemiska sammansättning är

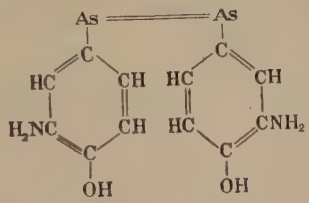

En saltsyreförening af detta ämne utgör det i handeln förda preparatet *Salvarsan*. Medlet försvagar smittämnena äfven utanför människo- eller djurkroppen, men kan inom denna verka ännu kraftigare och snabbare. Vid återfallsfeber verkade i regel en enda injektion i blodet af salvarsan (0,2—0,3 gr.) hastigt botande; den sjukes organism "steriliserades" i ett slag (Ehrlichs "Therapia sterilisans magna"). Äfven vid sömnsjuka, koppor, malaria och syfilis ha goda, om än ej *så* lysande resultat vunnits; dock kan man först efter en långvarigare erfarenhet fullt bedöma medlets värde. Vid syfilis har salvarsanet ej undanträngt den tidigare behandlingen med kvicksilfver och jodkalium — tvärtom ha dessa medel ofta kombinerats med det nya preparatet. Men salvarsanet har i många fall högst väsentligt påskyndat förloppet. På smittämne (spirochæte pallida) rika syfilitiska väfnadsbildningar kunna efter 1—2 dagar bli fria från parasiter, och symtomen gå förvånande snabbt tillbaka. Men recidiv äro vanliga, särskildt i senare stadier, då parasiterna äro mera svårtillgängliga. Tidiga fall ha otvifvelaktigt blifvit fullständigt botade med några få injektioner. — Salvarsanet är ett blekgult pulver, som kommer i handeln i tillsmälta glaskärl, ur hvilka luften utpumpats och ersatts med en indifferent gas, hvilken ej såsom luft angriper och oxiderar preparatet. Vid användningen beredes med nydestilleradt, sterilt vatten, litet koksalt och något natronlut en utspädd lösning, som insprutas i en ven — alltså direkt i blodet (intravenöst). De i början företagna insprutningarna under huden eller i en muskel framkallade ofta svåra förändringar på injektionsstället (nekros eller väfnadsdöd med djupa, svårläkta sår). Dosen salvarsan, som insprutas, är vanligen 0,4—0,6 gr. En betydlig del däraf återfinnes oförändrad i urinen inom den närmaste veckan. Det öfriga kvarstannar längre och öfvergår delvis

i ännu obekanta produkter. För att slippa ifrån tillsatsen af natronlut vid salvarsanets lösning i vatten framställde Ehrlich det i vatten utan alkalitillsats direkt lösliga preparatet neosalvarsan, som består af en förbindelse mellan salvarsan och formaldehyd-sulfoxylsyradt natrium. Neosalvarsanet liknar till utseendet salvarsan och kommer likasom detta i handeln uti tillsmälta glasrör. — Salvarsanbehandlingen har ej sällan medfört diverse biverkningar, ibland af oroande beskaffenhet. I en del fall synas emellertid följdsymtomen ha berott på tillfällig felaktighet hos det använda preparatet eller på sjukdomen. C. G. S.

Salvatie'rra, stad i mexikanska staten Guanajuato. 14,320 inv. (1910). S. är berömdt för sin trädgårdsskötsel, särskildt melonodling. J. F. N.

Salvatie'rra-orden, spansk orden. Se Calatravaorden.

Salvation army [sälvē'ʃn ā'mi], eng. Se Frälsningsarmén.

Salvationi'ster. Se Frälsningsarmén, sp. 35.

Salvātor, lat., räddare, förlösare, frälsare.

Salvātor, Ludvig, ärkehertig af Österrike. Se Ludvig, sp. 1266.

Salvatore de Castrone [-tåre- -stråne]. Se Marchesi, S.

Salvatōrium, mlat., skyddsbref, lejdebref.

Salvātorkällan, i byn Szinye-Lipócz (komitatet Sáros), vid Eperjes, i Ungern, håller utom fri kolsyra lithionhydrokarbonat 0,024 och borsyradt natron 0,0619 på litern. Vattnet försändes i handeln. Det begagnas vid njurlidanden, blåskatarrer o s. v. Det finnes konstgjordt hos Apotekarnes mineralvattensaktiebolag i Stockholm och begagnas rätt mycket. Ln.

Salvātor mundi, a'djuva nos, lat., världens frälsare, hjälp oss (Gustaf I:s valspråk).

Salvātor mundi, salva nos, lat., världens frälsare, rädda oss (Johan III:s valspråk).

Salvātor Rosa [råsa]. Se Rosa, Salvator.

Salvātorskedjan. Se Ordnar, sp. 829.

Salvātorsorden, Frälsarens orden. Se Birgittinorden.

Salva ve'nia (förkortadt *s. v.*), lat., med förlof.

Salvāvi a'nimam meam, lat., "jag har räddat min själ". Se Dixi.

Salvá y Pérez [-i pe'reth], Vicente, spansk filolog, f. omkr. 1787, d. 1851, liberal deputerad, måste 1823 emigrera till England, där han publicerade sin omfattande bibliografiska *Catálogo* och en *Gramática castellana*. 1840 flyttade S. till Paris och utarbetade där *Diccionario latino-español* samt utgaf ett flertal filologiska arbeten. Vid återkomsten till Spanien afslutade S. *Nuevo diccionario francés-español- y español-francés* (10:e uppl. 1885). Vidare utgaf S. *Nuevo diccionario de la lengua castellana por la Academia Española, añadido con veintiséis voces* (1879). S:s namn är upptaget i Spanska akad:s "Catálogo de autoridades de la lengua". Ad. H—n.

salv. cur., förk. för lat. *Salvis curialibus,* med uteslutande af formaliteter.

Salve, oriktig namnform för Solve (se d. o.).

Sa'lve, lat., hell! välkommen! Man finner stundom detta ord på en mosaik vid ingången till ett fornromerskt hus. I hymner till gudarna nyttjades ock ordet; stundom begagnades det äfven som afskedshälsning, hvartill annars ordet *vale!* brukades. J. C.

Salween [sā'lwīn] l. Saluen, flod på Östra indiska halfön, har sina källor i Tanglabergen n. ö. om Tengri-nor, under 32° 20′ n. br. och nära 92° ö. lgd på en höjd af omkr. 5,000 m. ö. h., rinner först åt s. genom sjön Ngamdo och heter härunder Nag-tschu eller Tsiama-tschu, böjer sig därefter åt ö. och under 31° n. br. åt s. samt får namnet Lutse-kiang l. Lukiang vid 29° n. br. S. strömmar med våldsamt lopp härefter under en sträcka af omkr. 500 km. på endast 50 km. afstånd eller mindre från Mekong och parallellt med denna flod, ehuru de båda floddalarna äro åtskilda af en smal bergskedja. Vid 28° 30′ lämnar den Tibet, passerar genom sydvästra delen af kinesiska prov. Sz'-tschwan under 60 km., inträder därpå genom kinesiska prov. Jünnan och från 24° n. br. genom Öfre Burma, får namnet S., bildar gräns mellan Siam och Burma, hvilket land flodens återstående lopp tillhör. Vid sin böjning åt s. mottar S. den vattenrika Ukio (fr. v.), i Burma några mindre bifloder samt ofvanför Maulmain fr. v. Gyang och Attaran, hvarefter den delar sig i två ön Bilu-gyun omslutande armar: Martabanfloden mot v., som är högst 5 m. djup och till följd af sandbankar ofarbar, och Maulmainfloden, som fortsätter mot s. och har 10 m. djup i segelrännan. Flodens längd beräknas till närmare 3,600 km., räknadt från Nag-tschus källor, och flodområdet till omkr. 418,000 kvkm. För flodfarten är S. af ringa värde, ehuru den långa sträckor trafikeras af befolkningens farkoster och har stor betydelse som flottled. Egentligen är det endast nedanför Maulmain, som flodfarten är obehindrad äfven för de största fartyg. J. F. N.

Salvelīni, Rödingar, *zool.* Se Laxsläktet, sp. 1449, 1453.

Salve regina, lat., "Var hälsad, o drottning!", en till Jungfru Marias ära diktad katolsk hymn l. antifoni, uppkallad efter textens begynnelseord och tillskrifven Hermannus Contractus (se d. o.). Orden ha ofta användts till motettkompositioner.

Salvetat [salvətā], Louis Alphonse, fransk kemist, f. 1820 i Paris, d. 1882, blef 1841 kemist vid porslinsfabriken i Sèvres och 1846 professor i teknologi vid École des arts et manufactures i Paris samt direktör för de kemiska arbetena i Sèvres. Skrifter: *Cours de technologie chimique* (1874), *Leçons de céramique* (2 bd, 1875) m. fl.

Sa'lvi, Giovanni Battista, italiensk målare. Se Sassoferrato.

Sa'lvi, Niccolò, italiensk arkitekt, f. 1699 i Rom, d. 1751, erhöll en god uppfostran, icke minst i konst, och utmärkte sig för ovanlig renhet och enkelhet i stilen. Hans förnämsta verk är utförandet af den länge påtänkta och förberedda *Fontana di Trevi* i Rom (1735—62), som blifvit kalladt "det skönaste, rikaste och präktigaste romerska konstverk under 18:e årh." S. fullbordade äfven de båda af D. och G. Fontana påbörjade monumentala fontänfasaderna *Acqua felice* och *Acqua Paola.*

Sa'lvia L., *bot., farm.,* ett af växtvärldens största släkten, omfattande öfver 500 arter af örter och buskar i tempererade och varma länder, i syn-

het i Medelhafsområdet och Mexico, och hö-
de till fam. *Labiatæ*, underfam. *Stachyoideæ*.
mfodret är 2-läppigt. Blomkronan har upprät,
kav eller skärformig överläpp och utbredd, tre-
lfven underläpp, hvars 2 sidoflikar ofta äro
åtböjda. Ståndarna 2 med knappbandet trådt
utdraget. Frukten består af glatta, trekantigt
gformiga smånötter. I Sverige finns en art i vildt
stånd, *S. pratensis*, salvia, sparsamt på några
llen i Uppland och Södermanland. Drogen,
äum Salviæ, salviablad, lämnas af den å
ckslutningar och torra ställen i södra Europa,
skildt å norra Medelhafskusten vildt växande, i
llersta Europa och ända upp till södra Sverige
lade *S. officinalis* L. De späda bladskotten och
aden insamlas strax före blomningen och torkas
d omsorg. — Bladen äro långskaftade, 3—8 cm.
nga, 1—2 cm. breda, ovalt lansettlika — af-
nga, fint naggade i kanten, undertill upphöjdt
tådriga med fina maskor och motsvarande fåror
öfre ytan. Färgen är hvitgrå eller grågrön,
ltefter tätheten af de korta håren, som ses rikli-
st å yngre blad. I handeln förekomma två for-
er af drogen: bredbladig af odlad växt och smal-
adig af den vilda halfbusken; den senare är bäst,
nedan den innehåller mera af den gröngula flyk-
ga olja (*salviaolja*), som, jämte garfämne, är det
nfvudsakligen verksamma i drogen. Drogen an-
ndes ofta i form af infusion (''salvia-te'') till
nrgling mot halsfluss. Den förekommer omnämnd
dan i Orfeus-myten och begagnades af Hippo-
rates mot lunglidanden. Flera *Salvia*-arter ha
ackra blommor och odlas därför allmänt som
rydnadsväxter, framför allt *S. patens* med stora,
räktiga blå blommor och *S. splendens* med ly-
nde scharlakansröda kronor och foder; *S. Hor-
inum* utmärkes af blommornas stora, violetta
ödjeblad. Som infattningsväxt odlas *S. argentea*
ed stora silfverhåriga rotblad. — Allmogen i
rverige kalla de starkt luktande bladen af *Tana-
etum balsamita* L. salviebladen l. luktsal-
ia. Jfr Kryddor. O. T. S. (G. L—m. C. G. S.)

Salviablad, *farm.* Se Salvia.

Salviānus, asket och presbyter i Marseille under
000-talet. Gennadios samlade hans skrifter, af
vilka två äro bevarade: *Ad ecclesiam* (af Genna-
ios kallad *Adversus avaritiam*) och *De guberna-
one dei*, hvilka lämna djup blick in i sedefördärf-
et på den tiden och i den religiösa utvecklingen till
sketism. Jfr Zschimmer, ''Salvian, der presby-
er von Massilia und seine schriften'' (1875), O.
ardenhewer, ''Patrologie'' (3:e uppl. 1910), E.
öternberg, ''Das christentum des 5. jahrh:s im
piegel der schriften des S.'' (i ''Theologische stu-
ien und kritiken'' 1909). (Hj. H—t.)

Salviaolja, *farm.* Se Salvia.

Salviāti, Francesco de'. Se Rossi.

Salviāti, Antonio, italiensk mosaikkonstnär,
. 1816 i Vicenza, d. 1890, återväckte till lif den
edan gammalt förgätna mosaikkonsten. 1860 grun-
lade han en mosaikfabrik i Murano i närheten af
Venezia. Stort rykte vann han genom restaure-
iringen af mosaikerna i San Marco i Venezia. Han
utförde mosaiker i slottskapellet i Windsor, prins
Alberts mausolé, kupolen af S:t Paulskyrkan i
London, Westminsterkyrkan därstädes, domkyrkan
i Aachen, engelska parlamentssalen, egyptiske
vice-konungens palats, segermonumentet i Ber-
lin m. m.

Salviebladen. Se Salvia.

Salvin [sä'lvin], Osbert. Se Salv.

Salvini, Tommaso, italiensk skådespelare, f.
1 jan. 1829 i Milano, d. i jan. 1916 i Florens, till-
hörde sin tids förnämsta sceniska artister. Efter
att ha skördat stort bi-

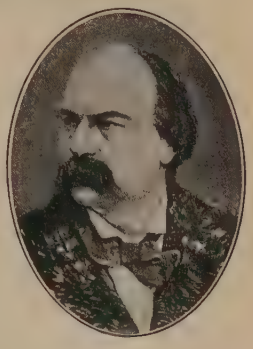

fall i Paris och Flo-
rens bildade han en
egen trupp, med hvil-
ken han under 1870-
talet gaf föreställnin-
gar i Spanien, Portu-
gal, England, Tysk-
land, Österrike och
Amerika. Hans för-
nämsta roller voro:
Egisto i Alfieris ''Me-
rope'', titelrollen i
Alfieris ''Saul'', *Paolo*
i Pellicos ''Francesca
da Rimini'', *Macbeth*,
Lear, *Hamlet*, *Othello* samt åtskilliga karaktärer i
Corneilles och Voltaires skådespel. Hans spel undgick ej att genom de ständiga gästspelsresorna bli
rätt virtuosmässigt, men bevarade likväl både hän-
förelse och genialitet i karaktärstolkningen. S. ut-
gaf 1895 ett bd *Ricordi, aneddoti ed impressioni*.

Salvi'nia Mich., *bot.*, ett släkte tillhörande sal-
viniacéernas familj inom vattenormbunkarna. Väx-
ten är h. o. h. flytande och fullständigt i saknad

Salvinia natans. T. v. ett stycke af stängeln med de två luftbladen upptill, vattenbladet nedhängande samt några sporfrukter; t. h. växten sedd uppifrån. Nat. storl.

af egentliga rötter. Af de tättställda kranssittande bladen äro två i hvarje krans (de s. k. luftbla-
den) simmande och utbildade som vanliga blad af oval eller rund form, hvaremot det tredje (vatten-
bladet) hänger ned i vattnet och är deladt i en mängd hårfina flikar, hvilka tjänstgöra som rötter. Sporangierna inneslutas af egendomligt ombildade blad, och dessa s. k. sporfrukter ha sin plats vid basen af de till en början som rötter uppfattade vattenbladen (hvaraf vattenormbunkarnas forna namn, *Rhizocarpeæ*). De flesta af släktets ej sär-

deles många arter tillhöra varmare länder. *S. natans* L. (se fig.) finnes äfven i södra och mellersta Europa, norra Asien och Nord-Amerika. Under tertiärtiden funnos flera arter i Europa, och en art från samma tid är funnen äfven i Japan. Jfr Hydropteridineæ. A. G. N.

Salviniaceæ, *bot.*, en till serien *Filicales leptosporangiatæ*, underser. *Hydropteridineæ* bland pteridofyterna hörande liten familj af vattenväxter. Dit höra släktena *Azolla* och *Salvinia* (se dessa ord). O. T. S. (G. L—m.)

Salvioni [-iåni], Carlo, italiensk språkforskare, f. 1853, studerade i Leipzig 1879—82 i synnerhet romanska språk. 1885 började han i Turin föreläsa jämförande språkvetenskap, blef 1890 professor i Pavia, 1902 i Milano. S. är specialist i fråga om italienska dialekter. Bl. a. har han skrifvit *Fonetica del dialetto moderno della città di Milano* (1884). 1902—07 redigerade han "Archivio glottologico italiano" (upprättadt af Ascoli, se d. o., sp. 139). Tillsammans med Cian utgaf S. "Rime di Bartolommeo Cavassico, notaio bellunese del secolo XVI" (2 bd, 1903).

Salvis curiälibus (förkortadt *salv. cur.*), lat., vedertagna bruk oförkränkta; med uteslutande af formaliteter.

Salvis omi'ssis, lat., utan hänsyn till möjligt uteglömmande eller utelämnande.

Sa'lvius. 1. Johan Adler S., statsman. Se Adler Salvius.

2. Lars S., den föregående brorsons sonson, skriftställare, boktryckare och förläggare, f. 1706 i Stigtomta i Södermanland, d. 1773 i Stockholm. studerade i Uppsala och Åbo samt blef därefter inskrifven som extraordinarie i k. kansliet och tjänstgjorde som notarie i Vet. akad. någon tid efter densammas stiftande. Gift 1742 med änkan efter boktryckaren J. L. Horrn, öfvertog han s. å. Horrnska tryckeriet och blef på samma gång, i likhet med sin företrädare, antagen till antikvitetsarkivets boktryckare. 1757 erhöll han direktörs titel och assessors rang "för sina märkliga förtjänster om svenska bokhandelns upphjälpande". S. har i litteraturhistorien skaffat sig ett namn genom det stort anlagda verket *Beskrifning öfver Sveriget*, hvaraf dock endast beskrifningen öfver Uppland utkom (1741), samt genom "Lärda tidningar", en för sin tid mycket betydande litterär tidskrift, som han utgaf alltifrån 1745 till sin död (se Lärda tidningar). Han utgaf dessutom som författare *Tanckar öfver svenska œconomien* (1738), *Samling af brud- och graf-skrifter* (1757, ny uppl. af Hanselli 1873), historiska läroböcker m. m. Som bokförläggare var han ock af stort gagn för den svenska litteraturen. Från S:s tryckeri utgingo bl. a. Vet. akad:s handlingar 1748—73. 2. (R. G.)

Sa'lvius Juliänus. Se Julianus 1.

Salvo errōre ca'lculi (förkortadt *S. e. c.*), lat., med förbehåll af (möjliga) räknefel.

Salvo errōre et omissiōne (förkortadt *S. e. e. o.*), lat., med förbehåll af misstag och utelämningar (anteckning på kontokuranter).

Salvo honōre (förkortadt *S. h.*), lat., hedern oförkränkt, oafsedt hedern.

Salvo (honōris) ti'tulo (merendels förkortadt *S. T.* l. *S. H. T.*), lat., med (heders-)titeln oförkränkt, med utelämnande af titeln (i öfverskrifter och i adress utanpå bref).

Salvo jūre, lat., med förbehåll af (att få tillgodonjuta en viss) rättighet.

Salvo respe'ctu, lat., med all skyldig aktning.

Salvo ti'tulo, lat. Se Salvo (honoris) titulo.

salv. rat. Se Salva ratificatione.

Sa'lvum fac re'gem, lat., lefve konungen!

Salvus condu'ctus, lat. Se Sauf-conduit.

Saly [sali], Jacques François Joseph, fransk skulptör, f. 1717 i Valenciennes, d. 1776 i Paris, var elev af G. Coustou, vistades 1740—48 i Rom, utförde efter sin återkomst en staty af *Ludvig XV* för sin födelsestad och blef 1751 medlem af akademien i Paris. 1753 öfverflyttade han till Danmark, dit han blifvit inkallad för att där utföra en ryttarstaty af *Fredrik V*, som Ostindiska kompaniet skulle bekosta. Statyn — af på en gång elegant och imponerande hållning — aftäcktes först 1770 på borggården i Amalienborg. I Köpenhamn fick S. en tid framåt stort inflytande på den nyligen upprättade konstakademien; han blef professor där 1754 och var dess direktör 1754—71. Han återvände till Frankrike 1774. I Köpenhamns konstmuseum finnas af hans arbeten en byst af *Fredrik V*, en *ryttarstatyett* och en relief *Diogenes*. Konstakademien i Stockholm eger en karaktärsfull porträttbyst i brons af *K. G. Pilo* från Köpenhamnstiden. Monogr. af H. Jonin (1896). G—g N.

Salyany. Se Salian.

Sa'lyer, Saluvier, Salluvier (lat. *sa'lyes, sallŭvii*), den mäktigaste bland de liguriska folkstammarna, bodde v. om Alperna, mellan Rhône och Medelhafvet, alltså i sydvästra delen af Provence. Salyerna, som voro starkt uppblandade med keltiska element, förde långvariga krig med romarna och blefvo först 123 f. Kr. underkufvade af den romerske fältherren G. Sextius.

Salza [sa'ltsa], flod. Se Salzach.

Salza [sa'ltsa], Hermann von, Tyska ordens berömdaste högmästare, d. 20 mars 1239 i Salerno, tillhörde sannolikt en adlig släkt, som egde Salza (nuv. Langensalza) i Thüringen. Hans födelseår och tidigare öden äro emellertid okända. 1210 trädde han i spetsen för nämnda orden och lade genom sin verksamhet grunden till dess världshistoriska betydelse. Med ifver hängifvande sig åt ordens mission, deltog han i korstågen 1218—20 och 1228—29 och upptog 1230, sedan orden fått Kulmlandet vid Weichsel i förläning, kampen mot de hedniske preussarna (se härom Tyska orden). Han spelade därjämte en framträdande roll i Tyska rikets allmänna angelägenheter, särskildt som medlare under stridigheterna mellan kejsar Fredrik II, som han ofta bistod med sina råd, och påfvarna. Biogr. af Koch (1884). En broder till S. var

kanske den som minnesångare bekante Hugo von Salza. N. H—tz.

Salzach [sa'lts-], Salza, den största af Inns bifloder, upprinner i österrikiska hertigdömet Salzburg, på Salzachscharte (1,987 m.) i Kitzbühlalperna, flyter i östlig och nordlig hufvudriktning genom Pinzgau, Pongau och det romantiska passet Lueg till Hallein, där den blir segelbar, hvarefter den upptar Lammer, Saalach m. fl. vattendrag och mynnar vid Haiming ut i Inn. En af dess öfversta bifloder, Krimmler Ache, bildar det mest storartade vattenfallet i Österrike (380 m. i tre afsatser). Längd 226 km. Den bildar under sitt nedre lopp gräns mellan Bajern och Österrike. Floddalen, 6,550 kvkm., är utmärkt för sin naturskönhet. (J. F. N.)

Salzbrunn [sa'ltsbronn], kommun och badort i preussiska reg.-omr. Breslau, prov. Schlesien, vid Salzbach och järnvägslinjen Breslau-Halbstadt, 407 m. ö. h. Det består af Ober-S. (med kolonien Sandberg), 7,436 inv. (1910), Neu-S. (2,895 inv.) och Nieder-S. (2,261 inv.), har en katolsk och en evangelisk kyrka, spegel- och glasfabrik, porslinsfabrik, lingarnsspinneri och stenkolsgrufvor. Kurorten har subalpint klimat. Där finnas 10 källor, den förnämsta af dessa "Ober-

Elisabethallen med Oberbrunnen.

brunnen" (se fig.). Källorna äro kalla natronkällor med fri kolsyra; de hålla 2,$_{152}$ dubbelt kolsyradt natron och 0,$_{013}$ litium på litern. Vattnet användes vid katarrer i respirationsorganen, mag- och tarmkatarrer o. s. v. Oberbrunnen begagnades redan 1621, men föll i glömska. 1812 kom den förste kurgästen dit. Säsong 1 maj—1 okt. Omkr. 10,000 kurgäster. (J. F. N. Ln.)

Salzburg [sa'lts-]. 1. Kronland, med titel hertigdöme, i österrikisk-ungerska monarkien, begränsas i n. af ärkehertigdömet Österrike och Bajern, i v. af Tyrolen, i s. af Tyrolen och Kärnten, i ö. af Steiermark och ärkehertigdömet Österrike. 7,153 kvkm. S., som endast till en obetydlig del utgör en fortsättning af den bajerska högslätten, är ett alpland, uppfylldt i s. af Hohe Tauern, hvars högsta spetsar äro Dreiherrnspitz (3,505 m.), Wiesbachhorn (3,570 m.), Grossvenediger (3,660 m.) och Grossglockner (3,798 m.), i n. af Salzburgkalkalperna med den 2,938 m. höga Hochkönig och i ö. af Tennengebirge, som i Raucheck nå 2,428 m. höjd. Landet är öppet endast mot n. n. ö., där Salzach, dess hufvudflod, tränger fram mellan bergen och bildar en på vissa sträckor fruktbar dalgång, hvars öfre del kallas Pinzgau, den mellersta Pongau och den nedre Salzachgau. Öfriga vattendrag äro Saalach, den förras biflod, samt Enns och Mur, som båda flyta in i Steiermark. Bland de många alpsjöarna märkes Zellsjön, som har en längd af 9 km. och en bredd af 2 km. Af de varma mineralkällorna äro de vid Gastein mest bekanta. Med de vilda bergsklyftorna och passen vid Liechtenstein-Klamm, Kitzloch, Lueg m. fl. ställen erbjuder landet storartade naturscenerier. Klimatet är rått, med riklig nederbörd och 8° årsmedeltemperatur i Salzburg samt därför föga lämpligt för jordbruk. Endast 9,$_2$ proc. af jorden är odlad till åker, och säd måste årligen införas. Vinodling förekommer, ehuru i ringa grad; däremot är fruktodlingen ganska betydande. Skogarna upptaga 32,$_4$ proc. af arealen, ängar och betesmarker 34 proc., på grund hvaraf boskapsskötseln är hertigdömets hufvudnäring. Af framstående betydelse äro äfven bergsbruket och ännu mer salinerna, som 1910 lämnade 15,600 ton koksalt och 12,700 ton industrisalt med ett värde af 3,$_{25}$ mill. österr. kr.; riklig tillgång på marmor finnes i Untersberg, hvarjämte förekomma järn, koppar, nickel, kobolt och arsenik. Industrien är däremot föga utvecklad; bortsedt från fabrikerna i staden S. produceras hufvudsakligen trävaror, pappersmassa, glas och öl, hvarjämte i Hallein finnes en statstobaksfabrik. Handel och samfärdsel understödas af goda kommunikationer. Utom en mängd landsvägar och ångbåtsförbindelser på Salzach eger landet 418 km. järnvägar, hvaraf en hufvudlinje, som följer Salzachs dal och därifrån går öfver till Ennsdalen, med bibanor till dalarna åt n. och s. För undervisningen är sörjdt utom genom de anstalter, som finnas i hufvudstaden, genom en fackskola för trä- och stenarbeten i Hallein och omkr. 200 folk- och borgarskolor. Befolkningen, som 1913 beräknades till 221,300 inv. (31 inv. på 1 kvkm., det svagast befolkade kronlandet), är uteslutande tysk. Den utmärker sig för enkelhet, flit och fasthållande vid gamla seder, men äfven för vidskeplighet. Fall af kretinism förekomma ofta. Med undantag af 1,$_2$ proc. (protestanter) äro invånarna romerska katoliker och lyda under ärkestiftet Salzburg. I administrativt hänseende delas hertigdömet i 5 *bezirke* (Salzburg, Hallein, S:t Johann, Tamsweg, Zell am See) samt den självständiga staden Salzburg, dit hufvudstyrelsen för landets förvaltning är förlagd. Representationen (*landtag*) består af 38 medlemmar; till österrikiska riksrådets andra kammare sändas 7 representanter. Hertigdömets trupper lyda under generalkommandot i Wien. Dess vapen är en på längden delad sköld med ett upprättstående svart lejon t. h. i gyllene fält och t. v. en silfvertvärbjälke i rödt fält.

Historia. S. var redan under romartiden, då det utgjorde en del af prov. Noricum, tätt bebyggdt. Dess apostel blef Rupert den helige af Worms, som 696 där upprättade ett biskopssäte. 798 upphöjdes stiftet till ärkebiskopsdöme och utvidgades sedermera med områden af Lungau, Pinzgau och Gastein m. fl. kretsar, så att det vid westfaliska freden omfattade 9,900 kvkm. med 190,000 inv. Ärkebiskop Gebhard, död 1088, erhöll därjämte för all framtid värdigheten af påflig legat i Tyskland. Gebhards efterträdare lågo i nästan ständig strid med kejsaren, Bajern

eller sina egna landsständer och utöfvade mot andra religionsbekännare ett hårdt förtryck. Genom ärkebiskopen-kardinalen Matteus Lang (1519—40) blef S. en härd för kampen mot reformationen. Förhållandena tillspetsades till det yttersta under ärkebiskop Leopold Anton von Firmian (1727—44), en obetydlig man, som styrdes af sin hätske kansler von Krall. 1731, på de lutherska tesernas dag, 31 okt., kom det beryktade emigrationspåbudet, som ålade alla evangeliska öfver 12 år att inom 8 dagar utvandra. Mer än 20,000 af de landsflyktige mottogos af Preussen och bildade sedan en gränsvakt mot Polen i Ostpreussen. Äfven i Amerika blef salzburgares inflyttning af betydelse. I Sverige väckte de olyckliges fördrifvande stort deltagande, som gaf sig uttryck i penningunderstöd; bl. a. utfärdades 8 maj 1732 publikation om allmän kollekt för dem. Kommerskollegium föreslog (24 jan. s. å.) K. M:t att intaga salzburgska industriidkare och handtverkare till Sverige genom att bevilja dem 20 års frihet från utskylder och ge fattiga sådana respenningar. Se C. Fr. Arnold, "Die vertreibung der Salzburger protestanten" (1900) och "Die ausrottung des protestantismus in Salzburg unter erzbischof Firmian" (2 bd, 1900—01). Ärkebiskoparna af S. egde vidsträckta privilegier, t. ex. rättighet att adla och att omväxlande med Österrike leda riksfurstekollegiets förhandlingar, och 1750 erhöllo de titeln primas af Tyskland. Men genom den af Napoleon 1802 verkställda sekulariseringen förvandlades S. till ett världsligt *kurfurstendöme* och gafs jämte Eichstätt, Berchtesgaden och en del af Passau till ärkehertig Ferdinand af Österrike som ersättning för det af honom afträdda storhertigdömet Toscana. I freden i Pressburg 1805 förenades S. med Österrike (Ferdinand fick i stället Würzburg till kurfurstendöme), ställdes enligt freden i Wien 1809 till Napoleons förfogande, öfverlämnades af honom 1810 till Bajern och afträddes 1814 till Österrike, med undantag af en del af vänstra Salzachstranden. 1824 upprättades åter ett ärkestift i S., som därefter under namn af *hertigdöme* utgjorde kretsen Salzach i Österreich ob der Enns, tills det 1849 upphöjdes till självständigt "kronland" och 1861 erhöll sin första landtdag.

2. Ärkebiskopsdöme. Se S. 1.

3. Kurfurstendöme. Se S. 1.

4. Hufvudstad i ofvannämnda kronland, i en trång dalgång mellan Kapuzinerberg och Mönchsberg, på ömse sidor om den strida floden Salzach. 36.188 inv. (1910). Staden är delad i två medelst sju järnbroar förenade stadsdelar, Altstadt, på vänstra, och Neustadt, på högra flodstranden. Förstäderna äro sex: Mülln, Riedenburg och Nonnthal på vänstra samt Elisabetvorstadt, Schallmoos och Stein på den högra stranden. Gatorna äro i allmänhet trånga och krokiga, men med ståtliga hus och monument, flerstädes af marmor från det närbelägna Untersberg. Bland stadens många katolska kyrkor märkas: domkyrkan, 115 m. lång, 74 m. hög, 70 m. bred, med en fasad af hvit marmor, uppförd 1614—28 i tidig barockstil, Margarethenkapelle, universitetskyrkan, benediktinnunnornas

Utsikt af staden Salzburg. I midten Mönchsberg med fästningen Hohensalzburg.

kyrka, med präktiga glasmålningar, m. fl. Andra anmärkningsvärda byggnader äro residenset, med det midt emot liggande Neubau (landtregeringens säte), berömdt för sitt klockspel, det forna universitetet, flera kloster, slottet Mirabell (nu museum), den forna fästningen Hohensalzburg, nu kasern, som reser sig öfver staden på östra sidan af Mönchsberg, 130 m. öfver Salzach, det med största lyx inrättade furstbiskopliga stallet, numera artillerikasern, Mozarts födelsehus med ett betydande Mozarts-museum (många märkliga minnen af tondiktaren), ett väl bibehållet romerskt bad m. fl. På den präktiga residensplatsen reser sig en 14 m. hög springbrunn af hvit marmor, uppförd 1664—80; på Mozartplatsen aftäcktes 1842 den store kompositörens staty af Schwanthaler. I stadens omgifningar, bekanta för sin skönhet, finnes en mängd parker, villor och lustslott, bland hvilka må nämnas Hellbrunn, Klesheim, Aigen och Leopoldskron. S. är, utom kronlandets hufvudstad, äfven säte för ärkebiskop, öfverdomstol, domänstyrelse, finansdirektion och handelskammare samt eger en teol. fakultet (enda återstoden af det 1623 stiftade, 1810 upphäfda universitetet), högre prästseminarium, ett statens och ett ärkebiskopligt högre gymnasium, öfverrealskola, lärarseminarium och tekniska skolor, musikskola samt många välgörenhetsanstalter och 6 kloster, hvaribland det rika nunneklostret Nonnberg, nära Hohensalzburg. Ett bibliotek (67,000 bd och 4,626 inkunabler), hvarjämte benediktinstiftet S. Peter har ett bibliotek på 70,000 bd. Museum carolino-augusteum innehåller bl. a. keltiska och romerska antikviteter. — Industrien omfattar bryggerier, kvarnar, sågverk, fabriker för musikinstrument, handskar, papper m. m., hvarjämte marmorarbeten, cement och järnvaror exporteras. Genom tre hufvudbanor står S. i liflig förbindelse med Wien, München och Italien. Det besökes årligen af skaror af turister. — Staden ligger på samma plats som det forna *Juvavum*, hvilket redan under 1:a årh. e. Kr. var ett betydande romerskt municipium, men sedermera förföll och förstördes. Antagligen på 600-talet uppstod det nuv. S. och blef 696 biskopssäte (se ofvan). 1. (J. F. N. Hj. H—t.) 4. (J. F. N.)

Salzburg [sa'lts-], tyska namnet på staden Château-Salins (se d. o.).

Salzburg-alperna [sa'lts-], en afdelning af de norra kalkalperna. De tillhöra Bajern och Salzburg, begränsas i v. af Grosse Ache, som utfaller i Chiemsee, i ö. af Enns' biflod Steyr, i s. af Salzach och Enns' dalar. De högsta topparna ligga i allmänhet v. om Salzach, såsom Watzmann (2,714 m.) och Hochkönig (2,938 m.). Öster om nämnda flod når dock Tennengebirge 2,428 m. och Dachstein ända till 2,996 m. Mot n. utbreder sig det för sin skönhet bekanta alplandskapet Berchtesgaden, förenadt med Saalachdalen genom en väg öfver Hirschbühel (1,153 m.). (J. F. N.)

Salzburgerkopf [sa'lts-], bergstopp i Westerwald (se d. o.).

Salzgitter [saltsgi'tter], köping i preussiska reg.-omr. Hildesheim. Omkr. 2,000 inv. I närheten finnes en salin, Liebenhalle, med ett stensaltlager på 229 m. djup. (J. F. N.)

Salzkammergut [sa'lts- -got], alplandskap och kejserlig domän i ärkehertigdömet Österrike, 1,500 kvkm., omkr. 50,000 inv., hvaraf 5,000 protestanter, på gränsen till Steiermark och Salzburg. S. är i ö. och v. uppfylldt af Salzburgalperna, som här ock kallas Kammeralperna och hvilkas högsta delar äro Tennengebirge, i s. af Dachstein (2,996 m.), i n. ö. af Todtes gebirge med Priel (2,514 m.) m. fl. bergmassor. En mängd alpsjöar (Traun-, S:t Wolfgang-, Hallstattsjöarna m. fl. (se fig. 1 o. 2) bidrar att göra

Fig. 1. Gmunden vid Traunsjön.

naturscenerierna pittoreska och storartade, hvarför äfven detta s. k. Österrikiska Schweiz årligen besökes af en mängd turister. Invånarna arbeta för-

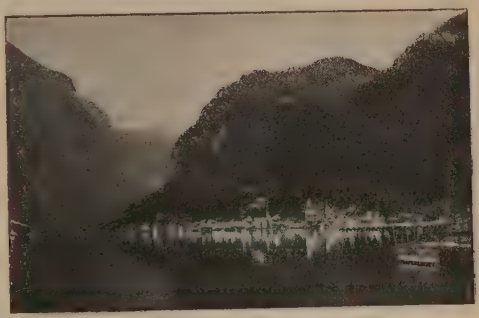

Fig. 2. Hallstattsjön.

nämligast i de stora saltverken vid Ischl, Ebensee och Hallstatt, men sysselsätta sig äfven med boskapsskötsel, skogskultur och jakt. Hufvudorter äro badorten Ischl och den lilla staden Gmunden. Se en uppsats af C. O. Nordensvan i "Ord och bild" 1894. (J. F. N.)

Salzmann [sa'lts-], Christian Gotthilf, tysk pedagog, en af de främste bland filantropisterna, f. 1744 i Sömmerda vid Erfurt, d. 1811 i Schnepfenthal vid Gotha, studerade teologi i Jena, blef predikant i Erfurt (1781), men antog s. å. en kallelse till den filantropistiska läroanstalten i Dessau, där han verkade som religionslärare och höll predikningar utan konfessionell karaktär.

Efter tre år lämnade han denna befattning och upprättade själf med understöd af hertigen af Sachsen-Gotha en läroanstalt i Schnepfenthal, hvilken än i dag eger bestånd. Han tillämpade där filantropisternas idéer, men utan de ensidigheter och öfverdrifter, som annars vidlådde dessas praktiska försök. Han lade särskild vikt vid ungdomens kroppsliga utbildning, och vid hans anstalt verkade Guts Muths, den tyska gymnastikens grundläggare. Äfvenså var han en af de förste, som uppskattade handarbetets uppfostrande betydelse. Han införde hemortskunskapen som geografiens grundläggande del, ville införa sina lärjungar i ett rätt förstående af naturen samt i det hela bygga deras kunskaper mera på egna iakttagelser än på undervisning. Han visste ge sin anstalt prägeln af ett hem och ledde den med kärleksfull, patriarkalisk anda. Jämte sin praktiska uppfostrarverksamhet utvecklade han äfven flitigt författarskap. I *Krebsbüchlein oder anweisung zu einer unvernünftigen erziehung der kinder* (1780; "Kräftgången", 1886) gisslar han de fel, till hvilka oförståndiga föräldrar pläga göra sig skyldiga. Det positiva motstycket lämnar han i *Ameisenbüchlein oder anweisung zu einer vernünftigen erziehung der erzieher* (1806; "Lilla myran", 1897). Den fullständigaste framställningen af hans pedagogiska åsikter finnes i *Noch etwas über die erziehung nebst ankündigung einer erziehungsanstalt* (1784), som han utgaf som program vid öppnandet af anstalten i Schnepfenthal. Biogr. af hans fosterson J. W. Ausfeld och hans äldsta dotter (1813; ny uppl. vid Schnepfenthals hundraårsjubileum, 1884). Valda skrifter af S. ha utgetts af K. Richter, af R. Bosse och J. Meyer (1886—88), E. Ackermann samt af E. Wagner (4 bd, 4:e uppl. 1899). S—e.

Salzschlirf [sa'lts-], brunns- och badort i preussiska reg.-omr. Kassel, prov. Hessen-Nassau, 250 m. ö. h., vid den lilla floden Altfell, förfogar öfver flera mineralkällor, *Bonifatiusbrunnen*, hållande 12,$_{27}$ gr. klornatrium, 0,$_{3116}$ gr. klorlitium på litern samt fri kolsyra, används till drickning; *Tempelbrunnen*, hållande samma beståndsdelar i rikligare mängd, används uteslutande till bad; en svafvelkälla af 10,$_2$° C. samt det s. k. Hessiska bittervattnet, som håller klornatrium 15,$_{412}$, svafvelsyrad magnesia 1,$_{8633}$ på litern. S. besökes mest af sjuka, lidande af gikt, kronisk reumatism, urinsyrediates o. s. v. Säsong 15 maj—1 okt. Frekvensen omkr. 4,000 pers. Ln.

Salzuflen [saltso'flen], stad i furstendömet Lippe vid Salzes utlopp i Werre. 6,544 inv. (1910). Realskola. Salin, stor stärkelsefabrik och annan industri. Kurort, 75 m. ö. h., som förfogar öfver flera starka saltkällor: *Paulinenquelle* med 34,$_{81}$ klornatrium på litern, *Sophienquelle* 39,$_8$ på l., *Sophientrinkbrunnen* med 11,$_3$. Säsong 1 maj—30 sept. Frekvens 6,900 pers. J. F. N. Ln.

Salzungen [sa'ltson-], stad och badort 262 m. ö. h. i hertigdömet Sachsen-Meiningen, kretsen Meiningen, 28 km. s. om Eisenach, vid Werra och flera järnvägslinjer. 5,134 inv. (1910). Staden, som har ett vackert läge, är berömd i synnerhet för sitt saltverk och sina saltkällor. Det förra var bekant redan år 775 och drifves f. n. af ett aktiebolag, som årligen afsätter omkr. 14 mill. kg. salt. En offentlig badanstalt upprättades 1821; källorna användas såväl för inhalation och brunnsdrickning som för soolbad, med en salthalt af 4—27 proc. 3,000—4,000 kurgäster. (J. F. N.) Ln.

Salzwedel [sa'lts-], kretsstad i preussiska reg.-omr. Magdeburg, prov. Sachsen, vid den segelbara Jeetze och järnvägslinjen Stendal—Langwedel. 14,427 inv. (1910). En mängd ylle-, linne- och läderfabriker, bränn erier och bryggerier; liflig handel, i synnerhet med säd. Staden, som delas i Altstadt och Neustadt, har en gammal borg (endast ett torn kvar; nu kejsarens egendom), uppförd af Karl den store, fyra kyrkor och ett gymnasium. Den var från 1000-talet hufvudort i markgrefskapet Soltwedel l. Nordmark, hvilket 1134 af Albrekt Björnen förenades med markgrefskapet Brandenburg. S. tillhörde äfven hanseförbundet och hade egen mynträtt 1314—1488. (J. F. N.)

Salär. Se Salarium.

Sam, Tiresias Agustin Simon, president i Haïti (se d. o., sp. 1059).

Sama. Se Memnonstoderna, sp. 84.

Samäden, by i schweiziska kantonen Graubünden, kretsen Ober-Engadin, området Maloja, 1,728 m. ö. h., vid foten af Piz-Padella. n. ö. om Malojapasset, på Inns vänstra strand och vid Albula-banan. 970 inv. (1900). S. är klimatisk kurort och en af hufvudstationerna för alpvandrare i Engadin. (J. F. N.)

Samadēra, *bot.* Se Simarubaceæ.

Samagirer, mongolisk stam i östra Sibirien, n. om Amurs nedre lopp, tillhör den tungusiska stammen.

Samain [samä'], Albert, fransk skald, f. 3 april 1858 i Lille, d. 18 okt. 1900 i Magny-les-Hameaux, måste, ännu ej 15 år gammal, taga plats i en bank i fädernestaden; därifrån erhöll han 1880 förflyttning till Paris i samma affär. Men då den stränga tjänstgöringen lämnade honom föga tid för studier och poetiska sysselsättningar, ingick han 1883 i stället i staden Paris' tjänst (undervisningsdepartementet). Redan 1881 offentliggjorde han i en landsortstidning ett par poem, uppläste sedan sina dikter i ett af tidens många litterära sällskap, Les jeunes, och publicerade dikter i dess tidning "Chat noir". Större uppseende väckte han, först sedan han börjat trycka i månadsskriften "Mercure de France", bland hvars stiftare han var. Efter utgifvandet af sin första diktsamling, *Au jardin de l'infante* (1893; ny tillökad uppl. 1894, som prisbelöntes af Franska akad., och 1897) hälsades han som en uppgående stjärna af Coppée och andra. Sedan följde *Aux flancs du vase* (med tvåaktsdramat *Polyphème*, 1898, ny uppl. 1901) och *Le chariot d'or* (1901) samt novellsamlingen *Contes* (1902). S. var en stilla och blid natur, som under hårda villkor kämpade sig fram. På en tid, då många och nya skolor uppstodo inom lyriken för att lika hastigt försvinna, var S. aldrig en ytterligheternas man, utan anslöt sig till de gamla traditionerna. Mästerlig är särskildt den fria och lediga form han förstått att ge alexandrinen. Han utgick närmast från Poe och Baudelaire, men med starka inslag från Parnass-skolan. Hans poesi, sällsynt formfulländad, är af öfvervägande melankolisk och elegisk läggning, men ger också, särskildt i den första diktsamlingen, som är starkt präglad af inflytande från Baudelaire, uttryck åt våldsamt passionerade,

ofta i orientalisk form klädda erotiska stämningar. Litt.: R. Doumic, ”Trois poètes” (1900), L. Bocquet, ”A. S.” (1905), och L. Dumur, ”De nykomna i den franska litteraturen” (i ”Ord och bild”, 1898). J. M.

Samak, hufvudön bland Bahreinöarna (se d. o.).

Samakin l. Samukin, *sjöv.*, ett turkiskt mindre kustfartyg. R. N.*

Sa'makov (Samokov), stad i distriktet Sofia i konungariket Bulgarien, vid Donaus biflod Isker. 937 m. ö. h. 10,422 inv. (1910). Biskopssäte; teol. läroanstalt, nunnekloster. Staden är en viktig föreningspunkt för vägarna till Öst-Rumelien, Sofia och Macedonien; den har ett järnverk, läder- och tygfabriker. (J. F. N.)

Samaná, halfö på Haïtis nordöstra kust. Längd 60 km., bredd 9—12 km., i s. begränsad af den vackra Samanáviken. Omkr. 70,000 inv. Landet, som lyder under Dominikanska republiken och förvaltas af en guvernör, är skogbevuxet, vattenrikt och genomdraget af ända till 580 m. höga bergsträckningar. Vid Samanávikens norra kust ligger Santa Barbara de Samaná, stad med 5,000 inv., en af de bästa hamnar i världen; export af trä, kokosnötter, bananer och kakao. (J. F. N.)

Samanalla, det singalesiska namnet på Ceylons högsta berg, Adams pik (se d. o.).

Samandarin, *toxik.*, giftig alkaloid i körtelsekret från *Salamandra maculosa*. Giftet utvecklas i en mot parotis hos högre djur svarande körtel, ur hvilken djuret lär kunna utslunga giftvätskan omkr. $^1/_3$ m. Samandarinet är ur kemisk synpunkt af stort intresse såsom den första verkliga alkaloid, som påvisats inom djurvärlden. Dess formel är $C_{26}H_{40}N_2O$. Den fria basen har erhållits i form af en blekgul, oljeartad vätska; dess salt med svafvelsyra bildar vackra kristaller. I sin molekyl uppges samandarinet hysa *isokinolin*, såsom en del andra typiska alkaloider. Därjämte finnes i salamandersekretet en annan, mindre giftig alkaloid, *samandaridin*, som i kemiskt afseende är släkt med samandarinet. Det senare är synnerligen giftigt; en hund dödas af 0,$_7$—0,$_9$ mg. per kg. kroppsvikt genom häftig kramp och förlamning af andningen. Kaniner äro ännu känsligare. Förgiftningen lär i mycket likna vattuskräck. Oro, stark spottflytning, andnöd och häftiga konvulsioner efterföljas af förlamning och död. Äfven uppges giftet häftigt reta slemhinnor samt medföra kräkningar och upplösning af de röda blodkropparna. C. G. S.

Samaniderna, en österländsk dynasti, som grundlade ett af de många småriken, hvari det arabiska kalifatet under sitt förfall upplöste sig. Deras välde, som omfattade Buchara, Samarkand, Herat och kringliggande områden ö. och s. om Kaspiska hafvet, upprättades i senare hälften af 800-talet. Den egentlige grundläggaren af samanidernas makt var Ismā'īl ibn Ahmed (892—907), som utsåg Buchara till sin residensstad. Snart började emellertid de turkestanske legosoldaterna bli de verklige härskarna, och 999 blef samaniden 'Abdu-l-melik II afsatt och bortförd i fångenskap till Turkestan. Hans broder Ismā'īl kämpade i flera år för sin tron, men föll genom förräderi i slutet af 1004, och därmed var samanidernas öde beseglad. Deras område lydde därefter under kanen i Turkestan, men eröfrades efter några år af ghasnaviderna. Med samanidernas uppkomst följde en nationell väckelse och ett upplifvande af den genom islam i förfall bragta fornpersiska odlingen, som dock nådde sin fulla blomstring först under ghasnaviden Mahmud. För Norden och i synnerhet Sverige är samanidernas rike af vikt som hufvudsäte för de österländska folkens vidsträckta handel, hvilken nådde ända upp till våra bygder. E. Sn. (K. V. Z.)

Samaniego [-nie'gå], Felix Maria, spansk fabeldiktare, f. 1745 i Laguardia (Alava), d. 1801, uppträdde mot Iriarte som fabeldiktare anonymt med *Observaciónes sobre les Fábulas literarias* (af Iriarte) och låg i ständig fejd med Huerta (se d. o.). S. var en mästerlig fabulist, fullt jämbördig med La Fontaine; hans stil är naturlig och afslipad, och han är fortfarande mycket läst i Spanien, under det att Iriarte nästan är glömd. Af hans 157 fabler, af hvilka en del är efterbildningar från Faidros, La Fontaine och John Gay, anses *El asno cargado de reliquias*, *Los navegantes*, *La pava y la hormiga*, *La paloma* och *El pastor* som de bästa. S:s *Fábulas en verso castellano* utkommo 1787 och 1832 och *Obras inéditas ó poco conocidas del insigne fabulista don F. M. Samaniego, precedidas de una biografía del autor por D. E. Fernandez de Navarrete* 1866. Se Rivadeneiras ”Biblioteca de autores españoles”, bd 41. S. är intagen i Spanska akad:s ”Catálogo de autoridades de la lengua”. Ad. H—n.

Samannūd (Semennud), stad i Nedre Egypten, vid Nilens östra mynningsarm och Damiette—Tantabanan. 14,408 inv. (1907). Staden består af oansenliga jordhyddor. Bredvid S. ruiner af det forntida *Sebennytos* (kopt. *Sjemnuti* l. *Sebennetu*), residens för den trettionde, den s. k. sebennytiska, dynastien (378—345 f. Kr.; se Egypten, sp. 1485) samt födelseort för prästen Manetho (se d. o.). J. F. N.

Sa'mar, den östligaste och största af Visayasöarna (mellersta ögruppen af Filippinerna), skild från Luzon genom San Bernardinosundet och från Leyte genom San Juanicosundet. 13,052 kvkm. (med tillhörande småöar). 222,690 inv. (1903), mest malajer. Ön är bergig och mycket fruktbar samt genomdrages af många floder. Hufvudort är Catbalogan på västkusten, med 5,200 inv.; största staden är Calbayop, 15,895 inv. (1903). Jfr Filippinerna. J. F. N.

Samára. 1. Guvernement i östra Ryssland, bildadt 1850 af delar af guv. Simbirsk, Orenburg och Saratov samt begränsadt af Kazan, Simbirsk, Saratov, Astrahan, Orenburg och Ufa. 151,047 kvkm. 3,658,900 inv. (1912), af hvilka 12 proc. äro muhammedaner. Till nationaliteten äro de ryssar, tatarer, basjkirer, kirgiser, mordviner, tjuvasjer, votjaker och omkr. 140,000 tyska kolonister. Hufvudflod är Volga, som inom guv. fr. v. upptar den 549 km. långa Samara, Irgis och Targun, som utgör gräns i s. Landet liknar utefter Volgas vänstra strand en vidsträckt, nästan skoglös stäpp, som endast i s. och ö. afbrytes af Urals förgrening, Obsjtjij syrt. Jorden är mycket fruktbar och ger rika skördar, i synnerhet i de sydliga distrikten, som odlas af tyskar och schweizare. Hufvudprodukter äro hvete, hafre,

råg och tobak. Viktiga näringsgrenar äro fisket och boskapsskötseln; däremot är industrien obetydlig. — 2. Hufvudstad i nämnda guv., belägen vid floden Samaras utflöde i Volga och vid Orenburgbanan. 104,400 inv. (1912). S. är säte för guvernör och biskop, har ett gymnasium för gossar och ett för flickor samt ett prästseminarium. Till följd af sitt läge vid Volga är staden en ytterst viktig stapelplats, som drifver liflig handel med säd, salt, hudar, ull, fisk och kaviar; dess handel befordras genom dess läge vid den stora järnvägen till Orenburg och mellersta Asien samt Sibirien. Den har därjämte många fabriker för beredning af lammskinn. S. anlades 1586 för att tjäna som skyddsvärn mot basjkirer och nogajer. 1 o. 2. (J. F. N.)

Samara, Spiro, grekisk tonsättare, f. 1861 på Korfu (hans moder var engelska), utbildades i Aten och vid Paris' konservatorium samt väckte i Italien uppseende med sin opera *Flora mirabilis* (1886), hvarpå följt *Lionella* (1891), *La martire* (1894), *Storia d'amore* (1903), *Mademoiselle de Belle Isle* (1905), *La guerra in tempo di guerra* (1914) m. fl. operor. S. är bosatt i Aten.

Samarai, Dinner island, blomstrande hamn i Papuadistriktet (Brittiska Nya Guinea), hvars mesta export det förmedlar. Regelbunden ångbåtstrafik med Cooktown i Queensland och med Port Moresby. J. F. N.

Samárang, Semarang, hufvudstad i ett residentskap i mellersta Java (8,193 kvkm. 2,614,923 inv. 1905, hvaraf 8,834 européer, 32,724 kineser), belägen på Javas norra kust, i en sumpig trakt vid floden Kalis mynning. 96,660 inv. (1905), hvaraf 5,126 européer och 13,636 kineser. S. är näst Batavia och Soerabaja Javas förnämsta hamn och står sedan 1865 genom järnväg i förbindelse med det inre af ön. Äfven den javanska nordkustbanan går genom S. Dess export, hufvudsakligen bestående af ris, kaffe, socker, tobak, petroleum, indigo och buffelhudar, är betydande. Staden, som har ett europeiskt, ett kinesiskt och ett javanskt kvarter, eger citadell, militärhospital, flera offentliga byggnader, kyrkor och moskéer. (J. F. N.)

Samarfva, *jur.*, betecknar de medlemmar af en släkt, hvilka efter den stadgade arfsordningen jämte hvarandra inträda i arfsrätt efter en afliden person. Jfr Arfsordning, sp. 1422. E. V. N.*

Samárien. Se Palestina, sp. 1308, och Samariter.

Sama'rin, Jurij Fedorovitj, rysk politisk författare, f. 1819, d. 1876, tillhörande en rik adelssläkt i Moskva, blef 1844 filos. doktor på en afh. om Stefan Javorskij och Feofan Prokopovitj, inträdde i statstjänst och fick 1847 en anställning i Riga, om hvars historia han på grund af arkivstudier skref ett arbete *Obstjestvennoje ustrojstvo Rigi* (1852). Efter uppseendeväckande bref om de baltiske tyskarnas hotade religionsfrihet förflyttades han till Simbirsk, sedan till guvernementskansliet i Kiev. 1853 slog han sig ned på landsbygden och studerade bondeförhållandena så grundligt, att han 1859 inkallades i den för lifegenskapens upphäfvande tillsatta redaktionskommittén och 1864 medverkade i N. A. Miljutins reformarbete i Polen. Slavofil till sin läggning, var S. dock en varm anhängare af den västerländska civilisationen och af agrariska reformer. Hans samlade skrifter utgåfvos af hans broder 1877—96 i 10 dlr. A—d J.

Samaritäner. Se Samariter.

Samariter 1. Samaritäner kallades af judarna inbyggarna i det n. om Judéen liggande landskapet Samarien. Efter Samarias och Israels rikes fall 722 f. Kr. hade assyrierna enligt 2 Kon. 17: 24 ff. redan på Sargons tid för att grundligt kväfva alla upprorsförsök förflyttat dit en mängd främmande folk, från Babel, Kut(a) (i Babylonien), Ava, Hamat och Sefarvaim (de tre sistnämnda orterna förmodligen i Syrien). Denna metod fullföljdes enligt Esra 4: 2, 10 sedan af Assarhaddon omkr. 672 och Assarbanipal omkr. 650. Genom denna folkblandning uppstod ett nytt släkte, där den af de gamle israeliterna dyrkade Jahveh verkligen till namnet öfvertogs delvis jämväl af de inflyttade, men där hans dyrkan blef ännu mer naturaliserad, än den var i det gamla israelitiska riket. Hufvuddelen af den främmande befolkningen synes ha varit från Kut(a), hvarför judarna enligt Josefos kallade den kutéer. Konung Josia kunde emellertid utsträcka sin reformation äfven till vissa trakter (Betel) af det gamla Samarien (jfr 2 Kon. 23: 15, 19 f.), och enligt Jer. 41: 5 sökte dess invånare upprätthålla förbindelsen med templet i Jerusalem. När judarna återkommit från Babylonien, ville samariterna deltaga i uppbyggandet af templet och sålunda sluta sig till den judiska religionsförsamlingen, men blefvo afvisade (Esra 4: 1—5; jfr Haggai 2: 14). Till hämnd härför sökte de sedan under Artaxerxes I:s tid genom intriger vid persiska hofvet förhindra uppförandet af Jerusalems murar (Esra 4: 7—23). Den man, Sanballat (från Bet-Horon), som (enligt Neh. 2: 10, 19; 4: 1 ff., 6: 1 ff.) främst motverkade Nehemias sträfvanden att göra Jerusalem till en befäst stad, var enligt de för några år sedan i Elefantine i Egypten upptäckta papyrusurkunderna persisk ståthållare i Samarien. Och huru nära samariterna hade innästlat sig i Jerusalems angelägenheter på denna tid, framgår däraf, att översteprästen Eljasibs sonson hade äktat en dotter till den ofvannämnde Sanballat. Nehemia berättar, att han fördrifvit denne prästson, och af Josefos framgår, att mannen hette Manasse (Josefos gör honom oriktigt till en son af översteprästen Jochanan) och att Sanballat på mågens anhållan byggde åt honom ett tempel på berget Gerissim s. om Sikem. Därmed var början gjord till en självständig samaritansk församling, som sedan upptog judarnas lag (Pentateuken) som helig skrift (men den afvisade profeterna och hagiograferna) och skaffade sig synagogor och skriftlärde, som utlade lagen efter deras uppfattning. Samariterna iakttogo omskärelsen och sabbaten samt firade samma fester som judarna. Samariternas tempel förstördes 129 af

makkabéern Johannes Hyrkanos, men Gerissim förblef alltjämt deras heliga berg (jfr Joh. 4: 20). På Jesu tid stodo samariterna liksom judarna under de romerske prokuratorerna. Judarna hatade dem (jfr Syr. 50: 27 f.) och undveko beröringen med deras land. Samariternas i de orättrogne judarnas öron så föraktfullt klingande namn förvandlades af Jesus, genom liknelsen om den barmhärtige samariten (Luk. 10: 30 ff.), till ett hedersnamn, ett motstycke till den genom hans uppträdande åstadkomna förvandlingen af ordet fariséer till att beteckna förvanskare af verklig religion. Efter Jesu död fann evangeliet ingång i Samarien (Apg. 8: 1 ff; 9: 31; 15: 3). Samariterna voro på denna tid ganska talrika, under det judiska kriget skola öfver 11,000 på grund af upprorsförsök ha nedgjorts. Längre fram spredos de bl. a. till Egypten och äfven till Rom, där de på 500-talet egde en synagoga. Sitt hat mot judarna öfverflyttade de från slutet af 400-talet på de kristne, hvilket föranledde dem till uppror mot de romerske kejsarna. Justinianus besegrade dem och deras "konung" Julianus i en formlig drabbning, fråntog dem alla synagogor och förklarade dem odugliga att bekläda något ämbete. I följd däraf flydde många till Persien eller öfvergingo till kristendomen. Ännu lefver dock en liten rest af samariterna kvar i Nabulus (det gamla Sikem), som har sin anspråkslösa synagoga med en särskild öfverstepräst och firar sina fester på Gerissim. Om deras påskfirande se "Bibelforskaren" 1912. Se f. ö. "Realencyklopädie für protest. theologie und kirche", XVII (1906), och Schürer, "Geschichte des jüdischen volkes", II (1898). E. S—e.

Samaritföreningar, föreningar, som arbeta för möjlighet att, liksom den barmhärtige samariten, lämna hjälp vid plötsligt olycksfall, leda sitt ursprung från de engelske johanniterna, hvilka sedan århundraden tillbaka utvecklat storartad verksamhet i människokärlekens tjänst. 1877 inrättade dessa en ambulansförening, afsedd att bispringa personer vid olyckshändelser. Skolor (*ambulance classes*) inrättades, där undervisning lämnades i anläggande af första förband, transport af sårade m. m. De fleste deltagarna i dessa kurser utgjordes af polis-, järnvägs- och posttjänstemän, fabriks- och grufarbetare, sjömän och brandsoldater, men äfven de mest bildade samhällsklasserna voro i stort antal där representerade. 1882 åvägabragte tyske kirurgen Esmarch, som i London s. å. åsett en uppvisning med den johanniteska ambulansföreningen, i Kiel en förening med samma syfte, hvarvid uttrycket "samaritförening" första gången användes. Särskilda *samaritskolor* med de engelska ambulance classes till förebild inrättades rundt om i Tyskland, och genom Esmarchs försorg erhöllo dessa skolor en lämplig lärobok, som meddelade det viktigaste om människans anatomi, om behandling af blödningar och sår, om de första åtgärderna vid benbrott, ledvridningar, vrickningar och brännskador, om första behandlingen af förfrusna, drunknade, kväfda, sanslösa och förgiftade samt om lämpliga transportmedel för sårade och sjuka. En kort repetitionskurs utgafs likaledes under benämningen *samaritkatekes*. Föreningen vann stor utbredning icke blott i Tyskland, utan snart fortplantades idén äfven till andra länder. I Sverige togs saken om hand af Föreningen för frivillig vård af sårade och sjuka i fält (numera kallad Svenska föreningen Röda korset), och 1883 bildades på denna förenings initiativ en svensk samaritförening, hvars uppgift är "att genom inrättande af samaritundervisningskurser bland allmänheten utbreda kännedom om den hjälp, som vid plötsliga olycksfall i första hand erfordras, samt att i öfrigt främja samaritväsendets utveckling". Föreningen, hvars verksamhet ledes af Röda korsets verkställande utskott, har filialafdelningar i landsorten. Verkställande utskottet utser personer, lämpliga att meddela nödig undervisning och anskaffar för densamma erforderlig materiel, såsom modeller, planscher, böcker m. m. Sedan 1909 meddelas äfven åt arméns rekryter undervisning i behandlingen af sår och andra yttre skador enligt en af K. M:t 20 nov. s. å. fastställd lärobok. Föreningens medlemmar äro dels aktiva, hvilka genomgått fullständig samaritkurs och utan ersättning biträda vid olycksfall, *innan läkarhjälp hunnit erhållas*, dels passiva, hvilka främja föreningens verksamhet genom materiella bidrag. Aktiva led. erlägga vid anmälan till undervisningskurs en afgift af minst 3 kr. Passiva erlägga en gång för alla minst 20 kr. eller årligen minst 2 kr. Se J. Göransson, "Samaritkurs" (1886). (R. W.)

Samarithemmet (Samariterhemmet). Se Diakonissa (äfven i Suppl.).

Samaritkatekes, Samaritskolor. Se Samaritföreningar.

Samárium (af mineralet *samarskit*), *kem.*, ett till jordmetallerna hörande grundämne, hvars tillvaro på spektralanalytisk väg 1878 visades af Delafontaine. Dess föreningar ha undersökts i synnerhet af P. T. Cleve. Detta grundämne förekommer i små mängder ganska allmänt utbredt samt åtföljer didym och öfriga jordmetaller i ett stort antal mineral. Dess atomvikt, Sm, är 150,4. Samarium tillhör ceritmetallernas grupp, men närmar sig i salternas löslighetsförhållanden samt hydratets basicitet till yttriummetallerna. Det har en oxid, Sm_2O_3, som bildar ett nästan hvitt pulver och med syror ger topasgula salter, hvilka utmärkas af ett karakteristiskt absorptionsspektrum med 3 intensiva absorptionsband i violett och blått. Ehuru samarium bildar endast en oxid, har man dock lyckats reducera kloriden $Sm Cl_3$ medelst väte till $Sm Cl_2$, en rödbrun kristallmassa, som af vatten affärgas under vätgasutveckling. Jfr Gadolinium. P. T. C. (K. A. V—g.)

Samarkánd. 1. Provins i ryska Central-Asien, generalguv. Turkestan, bildad 1886 af distriktet Seravsjan och en del af prov. Sir-Darja, gränsar i n. och ö. till Fergana och Sir-Darja, i öfrigt till Buchara och har en areal af 68,963 kvkm., med 1,194,000 inv. (1913). Landet är i sin södra del, distriktet Seravsjan, bergigt, uppfylldt af Hisarbergen, på gränsen mot Buchara, och Seravsjankedjan (Tsjabdara, 5,600 m.). Skilda från dessa af floden Seravsjan, som är af största betydelse för landets bevattning, ligga Turkestanbergen l. Karatsje-tau (4,500—5,000 m.). Norra delen är stäpp, i n. v. öken (Kisil-Kum). Klimatet är hett och torrt. Där konstgjord bevattning kan åstadkommas, såsom i Seravsjandalen, är landet utomordentligt bördigt och frambringar säd (hvete, ris, majs),

bomull, vin m. m. Mineral af flera slag finnas, men ha hittills föga bearbetats. Befolkningen består till större delen af usbeker och tadsjiker. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, ligger vid en arm af floden Seravsjan och vid centralasiatiska järnbanan. 670 m. ö. h. 81,810 inv. (1911), tadsjiker, perser, judar, afganer, hinduer, ryssar (12,000). Den består af en inhemsk och en rysk stadsdel. Den förra är trång och smutsig och omges af en 15 km. lång, förfallen mur. Kring ett torg stå Turkestans vackraste medreser. Bland många grafvårdar märkes Timurs, en hög kupolbyggnad. S. har många moskéer, hvaribland en praktfull från Timurs

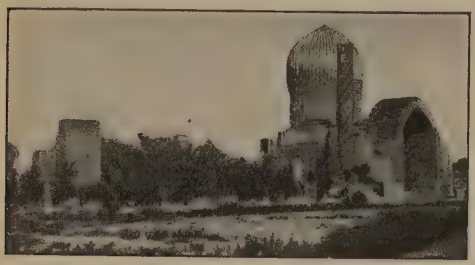

Timurs (och hans gemåls) graf (Gur-Emir-moskén) i Samarkand.

tid, karavan-serajer, 3,000 butiker och 1,000 verkstäder för tillverkning af siden, bomullsvaror, järnvaror, läder m. m. Liflig handel, mest i judarnas, afganernas och hinduernas händer. De viktigaste exportvarorna äro hvete, ris, råsilke, bomull, hästar, får, åsnor, knifvar m. m. Den ryska staden grundlades 1871 och omfattar bl. a. det gamla citadellet, som ryssarna alldeles ombyggt till ämbetslokaler och sjukhus. Det är beläget på en höjd med branta sluttningar och är ett af de starkaste fästena i Central-Asien. Det innesluter bl. a. Timurs audienssal, med Kok-tasch (''rättvisans sten''), ett 1,5 m. högt och 3 m. långt, hvitt marmorblock, på hvilket emirerna bestego tronen. V. därom ligger den egentliga ryska staden med raka, breda gator, alléer och trädgårdar, skolor, magasin samt generalguvernörens palats. — S. kallades af grekerna *Marakanda* och var hufvudstad i Sogdiana. Det eröfrades af Alexander den store 329 f. Kr., af araberna på 600-talet, var under samaniderna ett hufvudsäte för arabisk civilisation och så folkrikt, att när det 1221 belägrades af Djingis-kan det försvarades af 110,000 man. Af Timur gjordes det till hufvudstad i hans rike 1369. Han skall ha ditflyttat icke mindre än 150,000 människor, i synnerhet sidenväfvare och vapensmeder. Ruiner i och omkring S. erinra ännu om dess dåvarande storhet. 1868 bemäktigade sig ryssarna staden. 1o. 2. J. F. N.

Samarobriva. Se Amiens.

Sama'row, Gregor, pseudonym för den tyske romanförfattaren O. Meding (se denne).

Samarra, stad i Mesopotamien, i turkiska vilajetet Bagdad, 110 km. n. v. om denna stad, på Tigris' östra strand. Omkr. 2,000 inv. Schiitisk vallfärdsort med präktiga moskéer (se fig.) och många schiitiska skolor. S., det antika *Sumere*, ligger midt i det vidsträckta (33 km. långa och 2 km. breda) ruinfältet efter Surra-man-ra'â (''Enhvar, som ser den, blir gladt öfverraskad''), en 835 af abbasiderna grundlagd stad af palats och

De två schiitiska helgedomarna i Samarra.

kaserner, hvilken förstördes redan efter 37 år. Gräfningar ha anställts i S. af Fr. Sarre (se denne). Jfr arbete af E. Herzfeld öfver S. (1907). (J. F. N.)

Samarskit (efter ryssen V. Samarskij), *miner.*, en glänsande sammetssvart, ortorombisk yttroilmenit, hvars sammansättning kan uttryckas genom formeln $\overset{II}{R_3}\overset{III}{R_2}(Cb, Ta)_6O_{21}$, hvarvid $\overset{II}{R}$ = Fe, Ca, UO_2; R = Ce och Y. På grund af sin uranbioxidhalt är mineralet starkt radioaktivt. Mineralet är funnet vid Miask i Ural och i Nord-Amerika. A. Hng.

Samary [-ri'], Jeanne Léonie Pauline, fransk skådespelerska, f. 1857 i Neuilly-sur-Seine (Paris), d. 1890 i Paris, genomgick med utmärkelse konservatoriet, debuterade 1875 på Théâtre français som *Dorine* i ''Tartuffe'' och blef societär vid denna teater 1879. Genom sitt spels friskhet och oemotståndliga glädtighet samt repliksägningens skärpa blef hon i klassiska subrettroller en värdig efterträderska till sin moster Augustine Brohan. Moderna roller kreerade hon med vinnande känslighet, särskildt i Paillerons pjäser. Hon var sedan 1879 gift med finansmannen Paul Lagarde.

Šamaš, babylonisk solgud. Se Babylonien, sp. 587, och Hammurabis lagar sp. 1269.

Šamaš-šum-ukin, konung i Babylonien (se d. o., sp. 578—579).

Sāmaveda, ''sångernas veda'', en af de fyra kanoniska veda-saṁhitā's (samlingar). De i ''Sāmaveda'' förekommande verserna äro nästan uteslutande utdrag ur ''Rigveda'' och bestå af sådana verser, som voro afsedda att föredragas med sång vid vissa offer, särskildt soma-offret. ''Sāmaveda'' är en till bruk för en bestämd grupp af offerpräster

utgåtar, sångare) företagen samling, som indelas i två böcker, den senare innehållande själfva verserna (omkr. 1,600), den förra melodierna (*sāman*) på så sätt angifna, att en för en viss gängse melodi karakteristisk begynnelsestrof citeras, ungefär som när vi ange, att en psalm sjunges efter melodien "Var hälsad, sköna morgonstund". Melodierna själfva behandlas i s. k. *gāna*, sångböcker (*Grāmageyagāna*, "sånger som skola sjungas i byn", s. v.). "Sāmaveda" är som samling senare än "Rigveda", och skillnaden i läsarter i vissa fall betecknar nästan uteslutande *yngre* varianter eller förändringar till Rigveda-verserna. "Sāmaveda" bevarades och fortplantades i en viss grupp af prästskolor, och i anslutning därtill uppstod "vedisk" litteratur i form af brāhmana, sūtra och āraṇyaka (-upanishad) som till Rigveda. Kritisk uppl. med öfv. och glossar af Benfey (1848); en edition med *gāna*'er och *Sāyaṇas* kommentar af Satyavrata Sāmāçrami (5 vol. i "Bibliotheca indica"); eng. öfv. af R. H. T. Griffith (1893). Jfr bl. a. Oldenberg, "Rigveda-Saṁhitā und Sāmavedārcikā" (i "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft". bd 38; 1884). K. F. J.

Sāmāyacārikasūtra. Se Indiens språk och litteratur, sp. 536.

Sambalpur [sämbälpö'ə]. 1. Distrikt i divisionen Orissa, prov. Behar-Orissa i Brittiska Indien, på ömse sidor om Mahanadi. 9,903 kvkm. 744,193 inv. (1911). — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid Mahanadi. 12,870 inv. (1901).

Sambaquis [-ki; af *sa'mba*, mussla, och *qui*, berg], *arkeol.* Se Fornlämningar, sp. 875.

Sámbas, norra afdelningen af nederländska residentskapet Väst-Borneo. 13,420 kvkm. med omkr. 50,000 inv. (25,500 dajaker, 19,500 malajer, 1,600 kineser), hvilka sysselsättas med arbete i de många guld- och järngrufvorna. S. bildar jämte den sydligare liggande Montrado sultanatet Sámbas. Vid kusten är landet sumpigt, i det inre bergigt, delvis vulkaniskt. Hufvudstaden S. ligger vid floden S., 50 km. ofvanför dess mynning och hade 12,096 inv. 1905. Kasern. Handel med opium. J. F. N.

Sambenito, botgöringsdräkt. Se San Benito.

Samberger [sa'm-], Leo, tysk målare, f. 1861 i Ingolstadt, studerade vid akademien i München och är professor där. S. har målat *Sibylla*, *Kassandra*, *Jeremias* (Bremen, Kunsthalle) o. d., men hufvudsakligen porträtt i en af Lenbach starkt påverkad teknik, med bred hållning och sparsam färg, ofta med snart sagdt uteslutande svart och hvitt. Han är representerad i Nya pinakoteket af *självporträtt* samt af andra målade eller tecknade konstnärsporträtt. 107 målningar i reproduktion med text af H. Esswein utkommo 1913. G—g N.

Sambesi (Zambesi), sydöstra Afrikas största flod (se kartorna till art. Afrika), uppstår omkr. 14° s. br., där tre stora floder mötas, af hvilka den mellersta har namnet S. och har sina källor omkr. 11° s. br. Förr ansågs den från n. ö. kommande Kabompo som den egentliga källfloden, numer och med större rätt Liambey-Liba, som har sina källor längst i n. v. och på samma bredd som S. Den ger floden dess riktning i dess öfre lopp; längst åt v. upprinner bifloden Lunguebungu, nämligen på 18° ö. lgd och 13° s. br. Några genom berg skarpt utpräglade kanter har S.-bäckenet hvarken där i sin öfre del eller eljest; tvärtom ha Kifumaji-träsken i Liambey-Libas källområde aflopp både till denna flod och till Kongo. Höjden öfver hafvet är där 1,450 m. S. flyter först i sydlig riktning till Lialui (1,040 m.), där den mottar en vattenrik biflod (fr. h.), Luanginga, och böjer sig åt s. ö. Där följer en del af floden, som är rik på forsar och fall, bland hvilka märkas Gonye(Gonha)-fallen och Katima-Molilo-fallen, där floden tar östlig hufvudriktning. Vid Kasungula (940 m. ö. h.) erhåller S. en biflod Kwando (se d. o.), genom hvilken den under regntiden står i förbindelse med Kubango (se d. o.). Landet är där flackt och sättes under vatten på ett vidsträckt område under regntiden. 95 km. längre ned bildar S. ett af jordens mest storartade vattenfall, Mosivatunja l. Victoriafallen, där den ofvan fallet 1,700 m. breda floden störtar sig 119 m. ned i en djup cañon af 30 m. bredd, som fortsätter omkr 65 km. i skarpa sicksack-krokar med nästan lodräta väggar af 120 m. höjd. Fallet upptäcktes i nov. 1855 af Livingstone. Vid fallet och 128 m. öfver flodens yta spändes 1903—05 en 198 m. lång järnvägsbro för järnvägen från Bulawayo till Kalomo. Nedanför fallet flyter S. först i en trång och sannolikt mycket djup bädd, därpå under 55—400 m. växlande bredd och utan starkare ström åt ö., samt vänder sig, sedan den fr. h. mottagit Guay, åt n. ö., hvilken riktning den behåller till mynningen af bifloden Kafukwe (fr. v.), där den böjer sig åt ö. Under de öfver 400 km., som floden går åt detta håll, inströmmar fr. v. den stora bifloden Loangwa, som upprinner i berglandet mellan södra Tanganjika- och norra Njassa och vid hvars mynning S. ännu flyter 240 m. ö. h. Där börjar åter en rad forsar och fall (bl. a. Kebrabasa-forsarna), som fortsätter, äfven sedan S. vid Chritzis (Luias) inflöde slagit in på sydöstlig riktning, hvilken den behåller till hafvet. Först från Tete (163 m. ö. h., omkr. 640 km. från mynningen) blir S. segelbar. Flodens bredd ökas därunder från 1,000 till 1,200 m. och stiger i dess största mynningsarm, Koama, till 3,200 m. I nedersta delen af sin bana mottar S. Shire (Schire) från Njassa och utfaller i Indiska oceanen omkr. 18° 50′ s. br I sitt mynningsområde bildar S. ett delta om 8,000 kvkm., en af de osundaste delarna af afrikanska kusten. Därtill kommer, att flodmynningarna äro spärrade af sandbankar. I äldre tider ansåg man det alldeles omöjligt att genom någon af dem komma in i floden, hvarför man som väg till S. använde den lilla floden Quaqua, som utfaller vid Quelimane, från hvars öfversta del endast en kort landresa leder till S. 1889 ådagalade dock H. H. Johnston (se d. o.), att man kunde med större ångbåtar komma öfver barren vid mynningsarmen Chinde, som vid lågvatten har ett minimidjup vid själfva mynningen af 2,1 m. och längre in 3,3 m. och därför begagnas af fartygen. — S:s hela längd är, krökningarna inberäknade, 3,540 km., dess vattenområde enligt Bludau 1,330,000 kvkm. Med afbrott för forsar, fall och grunda ställen är floden farbar sammanlagdt 2,600 km. för ångare, som ej ligga djupare än 7—4 dm. Den har flera af sina källor i det portugisiska Angola, men tillhör för öfrigt med sitt öfre och mellersta lopp Brittiska Rho-

desia; från Loangwa flyter den åter inom portugisiskt område ända till hafvet. De viktigaste handelsstationerna vid floden ligga i det portugisiska Mosambik och äro Zumbo, Tete och Sena. — S:s mynning upptäcktes af Vasco da Gama; flodens lopp har sedan undersökts af Livingstone (1851—59) samt af portugiserna Serpa Pinto, Capello och Ivens (1878—79) J. F. N.

Sambesispråken. Se Bantuspråken, sp. 879.

Sambhar [sä'mb-hä], en vid högt vattenstånd 235 kvkm. stor saltsjö i brittisk-indiska vasallstaterna Jaipur och Jodhpur (Rajputana). Engelska regeringen har sedan 1870 af dessa stater arrenderat salttillverkningen (årligt utbyte omkr. 126,000 ton) och har därpå stor nettovinst.

Sambiäse (San Biase), stad i italienska prov. Catanzaro (Kalabrien), vid järnvägen Catanzaro—Santa Eufemia. 10,559 inv. i hela kommunen (1911). Svafvelkällor; vin- och olivodling. J. F. N.

Samblading, *bot.* Se Gamopetal.

Samboer (äfven cabroer och griffioer), afkomlingar af en neger och en mulatt. Jfr Människoraser, sp. 273.

Sa'mbor, stad i Galizien, belägen vid Dnjestr och Dnjestrbanans bilinje Chyrow—Stryj samt vid järnvägen från norra Ungern till Lemberg. 20,257 inv. (1910). Polskt gymnasium, polsk-rutenskt lärarseminarium, bernhardinkloster. Kvarn- och textilindustri. 1915 besattes S. af ryssarna, men återtogs 16 maj af österrikarna, som 18 maj äfven stormade de ryska ställningarna n. om staden. J. F. N. L. W:son M.

Sambordsplanka, *skpsb.* Se Bordläggning, *skpsb.*

Sambre [sä'br], biflod fr. v. till Meuse, i nordvästra Frankrike och i Belgien, upprinner på Ardennerna, 220 m. ö. h., i dep. Aisne, passerar städerna Landrecies och Maubeuge och inträder därefter i Belgien, där den vid Namur mynnar ut i sin hufvudflod. Med en längd af 190 km. (hvaraf 85 km. i Frankrike) är den segelbar under ett lopp af 148 km. Dess bifloder äro fr. h. i Frankrike Petite och Grande Helpe, i Belgien Hante och Heure, fr. v. Piéton och Orneau. En kanal af 71 km. längd, Sambrekanalen, går från Landrecies söderut till Oise, sammanbindande Seines och Meuses områden. (J. F. N.)

Sambruk, *metall.* Se Hyttbruk.

Sambūca, lat. (grek. *samby'ke*), *mus.*, en art trekantig mindre harpa hos forntidens greker och romare; under medeltiden ömsom benämning på psalterium, säckpipa och basunartade blåsinstrument.

Sambucāceæ, *bot.* Se Sambucus.

Sambuca Zabut [-böka tsäbot], stad i italienska prov. Girgenti, kretsen Sciacca, på Sicilien. 9,849 inv. i hela kommunen (1911). Handel med vin, olivolja och mandel. I staden finns ett af sarasener byggdt, efter emiren Zabut uppkalladt, numera förfallet kastell. Staden tillhörde fordom den romerska släkten Barberini. (J. F. N.)

Sambucineæ, *bot.* Se Sambucus.

Sambucko, *sjöv.*, ett arabiskt, mindre fartyg, förekommande på östafrikanska och indiska kusterna. R. N.*

Sambūcus L., *bot.*, ett till fam. *Caprifoliaceæ* hörande släkte af 20 träd, buskar och örter, som äro spridda öfver nästan hela jordens tropiska och tempererade trakter. Blommorna, som sitta i rikgreniga ställningar, äro aktinomorfa, hjulformiga, 3—5-taliga, med extrorsa ståndare. Frukten är en svart, röd eller gul bärlik stenfrukt. Bladen äro motsatta, parbladiga, ofta försedda med stipler. I Sverige förekomma 3, urspr. odlade, arter, nämligen *S. nigra*, fläder (se d. o.), hyll, *S. racemosa*, drufhyll, och *S. Ebulus*, sommarhyll. Drufhyllen, som allmänt odlas som prydnadsbuske, har gulgröna blommor i äggformiga ställningar och vackra röda frukter. Sommarhyllen är en giftig, flerårig ört med hvitröda blommor i platta ställningar och svarta frukter. Som prydnadsbuskar odlas ofta i trädgårdarna former af fläder och drufhyll med brokiga eller findelade blad eller med gula eller hvita frukter. *Sambucus* och *Viburnum* sammanfattas stundom till en egen fam. *Sambucineæ* l. *Sambucaceæ*. G. L—m.

Samburhjorten, *zool.* Se Kronhjorten, sp. 20.

Sambyggare, *bot.* Se Monœciä.

Samdhi, *språkv.* Se Sandhi.

Sa'me (grek. *Σάμη*), Homeros' namn på Kefallenia (se d. o.) och dess liknämnda stad.

Sameganderätt, *jur.*, kallas det förhållande, att eganderätt (se d. o.) till en och samma sak — fastighet eller lösöre, äfven värdepapper — tillkommer två eller flera personer samfälldt. Dessa delegare anses då ha hvar sin ideella andel eller lott i saken. Motsatsen är gemenskap under samnad hand, där delegarna icke ha hvar sin särskilda lott i hvarje gemensam sak, såsom vid egendomsgemenskap (se d. o.; äfvensom Bo, *jur.*, Oskift bo och Samnad hand), hvars föremål är en komplex af rättigheter och skyldigheter. Från sameganderätt särskiljes också rättsförhållandet i fråga om bys gemensamma egor (se Allmänning). Slutligen talar man ej om sameganderätt, då bolagsförhållande består mellan delegarna (se Bolag).

Sameganderätten är i Sverige — men ej i de öfriga nordiska länderna — särskildt reglerad i lagstiftningen, genom Lagen om sameganderätt 30 sept. 1904. Enligt denna lag skola delegarnas lotter räknas för lika, där ej annat förhållande kan visas. Öfver sin lott får enhvar delegare fritt förfoga; han eger öfverlåta den till annan eller, där fråga är om fastighet, särskildt inteckna lotten. Däremot kräfves regelrätt enhällighet mellan delegarna för förfogande öfver den samfällda saken i dess helhet eller för vidtagande af åtgärd i dess förvaltning. Kan enhällighet ej uppnås, så får någon af delegarna begära, att underrätten, där saken finnes, förordnar god man (delegare eller annan) att förvalta saken till delegarnas samfällda bästa och för hvarje år fördela afkastningen dem emellan eller eventuellt debitera dem förvaltningskostnaden, bådadera i förhållande till lotternas storlek. Är den samfällda saken delbar, t. ex. en last spannmål, så kan enhvar delegare fordra densammas uppdelande och därmed få slut på sameganderätten. Vanligen är emellertid så ej förhållandet, och då tillåter lagen enhvar delegare att hos underrätten begära förordnande, att saken skall för gemensam räkning utbjudas å offentlig

uktion. Blott i händelse däremot stridande aftal träffats eller synnerliga skäl tala för anstånd med försäljningen eller fråga är om jord, som må ifvas enligt reglerna för hemmansklyfning (se . o.), kan annan delegare motsätta sig försäljnin- en. Eljest verkställes denna genom särskildt för- rdnad god mans försorg, i enlighet med vissa af agen meddelade föreskrifter, och köpesumman för- elas mellan delegarna. Dessa den svenska lagens egler om sameganderätt få ej tillämpas, där ge- enskap under samnad hand, samfällighet i by ller i fiskevatten, eller bolagsförhållande består, j heller vid fleras redande i samma fartyg (se Rederi) eller deltagande i samma grufrörelse, . k. sameganderätt i grufva, för hvilket förhål- ande särskilda regler meddelats i 1884 års gruf- tadga (se Gruflagstiftning). C. G. Bj.

Samegendom, *jur.*, betecknar det förhållande, att viss egendom, d. v. s. sak eller annat förmö- enhetsobjekt (en fordran, ett patent) tillkommer flera personer samfälldt. Är föremålet en sak, så är sameganderätt (se d. o.) för handen; i annat fall kunna visserligen icke reglerna om samegan- derätt i allo tillämpas, men förhållandet blir dock på det hela taget att bedöma efter enahanda grund- satser. Jfr Egendomsgemenskap. C. G. Bj.

Sameland, försvenskning af den lapska benäm- ningen på Lappland. Jfr Lappar, sp. 1186—87.

Samenhof, L. Se Zamenhof.

Samfundet de nio, en förening af nio ledamö- ter, manliga och kvinnliga, hvilken kommit till stånd på grund af testamente 2 juni 1910 af frö- ken Lotten von Kræmer (se under Kræ- mer 1, d. 23 dec. 1912) och som har till upp- gift förnämligast att främja den svenska skönlit- teraturen genom prisbelöning af från trycket ut- gifna skönlitterära alster och genom utgifvande af den tidskrift, hufvudsakligen behandlande litterära ämnen samt freds- och kvinnosaken. Enligt sam- fundets stadgar 9 juni 1913 böra samfundets pris afse antingen att åt författare, som genom skönlit- terär verksamhet gjort sig förtjänt af offentligt er- kännande, bereda den utmärkelse och den förmån, som ett pris må innebära, eller att åt författare, som i följd af ålder eller sjukdom fått sina förvärfs- möjligheter nedsatta, skänka ekonomiskt understöd som belöning för förtjänstfulla, från trycket ut- gifna skönlitterära alster. Såsom skönlitterära alster anses i främsta rummet självständiga svensk- språkiga diktverk i bunden eller obunden stil. Så- vida annan skrift i vittert ämne finnes affattad i utmärkt konstnärlig form, må äfven sådan skrift kunna anses som skönlitterärt alster, hvilket kan göras till föremål för prisbelöning. Detsamma gäller ock öfversättning i utmärkt konstnärlig form af utländskt diktverk eller af sådant vittert arbete, som nyss nämnts. — Fröken von Kræmers testamente öfverklagades af arfvingarna på grun- der, som föranledde samfundet, likväl med stor meningsskiljaktighet, att träffa förlikning. Sedan utredningsmännen i boet härefter bevakat ett af fröken von Kræmer tidigare upprättadt, men makuleradt testamente, ingicks 15 juni 1915 ny öfverenskommelse, enligt hvilken en af arfvin- garna helt afstod sin arfslott samt de öfriga för- behöllo sig 270,000 kr. med ränta m. m., men i öfrigt frånsade sig alla arfsanspråk. Testamen- tet 2 juni 1910 skulle lända till efterrättelse så- som grund för samfundets verksamhet allenast med några smärre modifikationer. I enlighet härmed skall den af samfundet mottagna donationen, omkr. 600,000 kr., förökas med minst en fjärdedel af hvarje års behållna afkastning, intill dess fonden uppgår till 2 mill. kr. Samfundet skall under minst 50 år efter fröken von Kræmers död behålla den i donationen ingående fastigheten n:r 14 vid Villa- gatan i Stockholm samt där ha sina sammanträ- den. Ledamöterna äro valda för lifstiden med hvar sitt särskilda nummer, hvaraf n:ris 2, 4, 6 och 8 kvinnor, n:ris 3, 5, 7 och 9 män samt n:r 1, som tillika är själfskrifven ordf., alterne- rande man eller kvinna. Vid uppkommande va- kanser utse de kvarvarande nya medlemmar. Af de ledamöter, som fröken von Kræmer i testamentet utsett, afsade sig två, prins Eugen och d:r G. Göthe, hvaremot de öfriga inträdde i samfundet, näml. d:r Selma Lagerlöf, redaktör K. Wåhlin, fröken E. Key, d:r Kerstin Hård af Segerstad, d:r G. Björkman, samfundets sekreterare, fröken A. M. Roos och d:r J. Landqvist. Dessa utsågo öfverdirektör V. Almquist, ordf., och d:r Erik Hedén. V. A—t.

Samfundet for dansk-norsk genealogi og personalhistorie, stiftadt 1879, med en dansk sektion i Köpenhamn och en norsk i Kristiania, har utgett "Personalhistorisk tidskrift" (till 1915 30 bd, fördelade i 5 serier, hvar och en omfattande 6 bd). E. Ebg.

Samfundet för Nordiska museets främjande. Se Nordiska museet, sp. 1307.

Samfundet för nordisk språkforskning, en 1895 bildad förening i Stockholm för att till tankeutbyte öfver ämnen hörande till nordisk språkforsk- ning och dess hjälpvetenskaper sammanföra där- för intresserade personer. Namnet föreslogs af lek- tor N. Linder, som var samfundets förste ordf. och efterträdts af E. Schwartz och A. Malmstedt; sekreterare har lektor E. Brate varit. Antalet le- damöter är 57. B—e.

Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, Kungliga. Genom öfverkammarherren friherre Stiernelds försorg samlades 1815 en fond för bekostande af utgifnin- gen utaf dittills otryckta handlingar angående Skandinaviens historia. För att taga verket om hand bildades en kommitté, bestående bl. a. af utrikes statsministern grefve Lars von Engeström, statsrådet friherre Adlerbeth, nämnde friherre Stierneld, protokollssekreteraren Adlerbeth, aktua- rien i Riksarkivet Sundel och som sekreterare skriftställaren P. A. Granberg. Kommittén, som hade sitt första sammanträde 10 nov. s. å., kal- lade till korresponderande ledamöter om litte- raturen förtjänta män i olika delar af Sverige samt i Norge och Finland. Upplysningar inhämtades om befintliga historiska manuskriptsamlingar. För- sta delen af kommitténs skrifter utgafs från tryc- ket 1816. Genom beslut 8 febr. 1817 utbyttes be- nämningen kommitté mot samfund, och K. M:t stadfäste genom resolution 16 jan. 1821 ett för- slag till stadgar. Dessa äro numera upphäfda och nya stadgar fastställda 8 maj 1896, enligt hvilka samfundets uppgift är att utge handlingar rörande Skandinaviens, i första rummet Sveriges, historia.

Till ledamöter af samfundet kallas personer inom och utom Sverige, som äro intresserade för historisk forskning. De svenske ledamöternas antal får icke öfverstiga 100. Ordf. väljes för ett år i sänder, sekreterare och skattmästare för en tid af tre år. (Sekreterare ha varit den ofvannämnde P. A. Granberg 1815—41 B. E. Hildebrand 1841—48, R. M. Bowallius 1848—66, Hans Hildebrand 1866—96, Emil Hildebrand 1896—1902 och Sev. Bergh från 1902.) Allt, som rör utgifvandet af samfundets skrifter, ombesörjes af ett redaktionsutskott, bestående af de tre nyssnämnde funktionärerna jämte två för ett år i sänder valda ledamöter. Samfundet har årligen två ord. sammanträden, ett i mars och ett i dec. Dess tillgångar utgöras af de svenske ledamöternas årsafgifter och ett par smärre donerade fonder, hvarjämte samfundet tidtals erhållit understöd af staten och Stockholms stad under form af årsanslag eller inlösen af vissa publikationer. Hittills (1916) har samfundet publicerat *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, dlr 1—40 (1816—60 jämte register 1865), *Historiska handlingar*, dlr 1—25 (1861—1916) samt *Stockholms stadsböcker från äldre tid*: "Stockholms stads jordebok 1420—1498" (2 dlr, 1876, 1914); "Stockholms stads skottebok 1501—1510" (1 d. 1889, 1915). Dessutom har samfundet särskildt föranstaltat utgifning af *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landtregeringen i Sverige och Finnland* (1852) och *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland* (1856). S. B—h.

Samfundet pro fide et christianismo. Se Pro fide et christianismo.

Samfundet Sankt Erik i Stockholm har till uppgift att sprida kännedom om Stockholms historia, att väcka intresse för bevarande af stadens ur historisk, topografisk, konstnärlig eller kulturell synpunkt värdefulla minnesmärken och egendomligheter samt att verka för tillgodoseende af historiska och konstnärliga kraf vid hufvudstadens omdaning och utveckling. — Samfundet, som sålunda har den stockholmska hembygdsvården på sitt program, stiftades 24 maj 1901 på initiativ af bl. a. H. Hildebrand, V. Leche, J. Unman och J. Flodmark. Ordförande ha varit grefve F. U. Wrangel, O. Montelius och Th. Nordström. Sekreterare ha varit G. Lindgren och, sedan 1904, G. Upmark, hvilken äfven fungerar som utgifvare af årsboken. Till förverkligande af sitt syfte insamlar samfundet bidrag till Stockholms historia i vidsträcktaste mening, låter utföra undersökningar och uppmätningar af äldre byggnader o. d. samt utger "Samfundet S:t Eriks årsbok", som började utges 1903. — Utom denna verksamhet, inriktad på utforskande af det Stockholm, som varit, eller bevarande af stadens gamla karaktär, vill samfundet äfven söka påverka opinionen till förmån för det Stockholm, som kommer, väcka kärlek och intresse för stadens utveckling, så att denna måtte ega rum icke enbart enligt praktiska och ekonomiska, utan äfven enligt historiska och konstnärliga kraf, hvilka dess bättre ofta visat sig väl låta sig med hvarandra förenas. Genom uppsatser i årsböckerna och genom anordnande af möten och diskussioner i aktuella Stockholmsfrågor har samfundet i ofvan berörda afseenden flera gånger ingripit. Årsbokens innehåll har i öfrigt till större delen varit egnadt åt hufvudstadens historia. Ett arbete af grundläggande betydelse för Stockholmsforskningen har samfundet utfört genom upprättandet af ett konst- och kulturhistoriskt register öfver samtliga byggnader i Stockholm. Detta arbete, som under sekreterarens ledning utförts af yngre konsthistoriker och arkitekter, har hittills omfattat Staden mellan broarna och Södermalm och kommer efter hand att fortsättas öfver andra stadsdelar. Det handskrifna registret jämte en mängd fotografier och teckningar förvaras tills vidare i Nordiska museet. Den del, som omfattar Staden mellan broarna, utkom 1916.

Ett utomordentligt stöd för sin framtida verksamhet har samfundet erhållit genom den stora donation, som genom grosshandlaren Johan Unmans (d. 1913) testamente tillfallit samfundet, omkr. 250,000 kr., hvaraf räntan får användas för samfundets ändamål. Antalet af samfundets medlemmar uppgår till omkr. 2,500 pers.; årsafgiften är 5 kr., för hvilken årsboken erhålles. Upk d. y.

Samfundet til udgivelse af dansk musik, stiftadt 1871 i Köpenhamn, har dels utgett, dels (sedan 1887) medverkat till utgifning af omkr. 60 större musikverk, som eljest svårligen skulle ha nått offentligheten, dels kompositioner från 1700-talet (Kunzens "Gyrithe", Joh. Hartmanns "Balders död" och "Fiskerne", Scalabrinis "Kjærlighed uden strömper"), dels tonsättningar af Kuhlau, Weyse, J. P. Hartmann, N. Gade, Frölich samt af yngre kompositörer. E. Ebg.

Samfundet til udgivelse af gammel nordisk literatur, stiftadt 1879 i Köpenhamn, efterträdde ett 1847 upprättadt Nordisk literatursamfund, som afstannat några år förut efter att ha utgett några isländska sagor, "Grågås" och de danska landskapslagarna samt färöiska och isländska kväden m. m., inalles 33 häften. Stiftare och förste ordf. var Sv. Grundtvig. Sedan hans död (1883) har L. Wimmer beklädt ordförandeplatsen, medan Finnur Jónsson och Kr. Kaalund varit samfundets bärande krafter. Detta har bl. a. utgett "Fagrskinna" och "Heimskringla", "Laxdœlasaga" och en serie andra isländska sagor, särskildt de äfventyrliga ("Völsunga-", "Hrolfs Kraka", "Regner Lodbroks", "Jomsvikinga-" och "Fritiofs saga"), enstaka medeltidsskrifter ("Mandevilles rejse", Peder Laales ordspråk) samt färöiska sagor och äfventyr. E. Ebg.

Samfundsvapen, *her.* Se Vapen.

Samfällda val. Se Klassval.

Samfälld egendom, *jur.*, betecknar i svenskt rättsspråk den (regelrätt öfvervägande) del af äkta makars egendom, som är föremål för giftorätt. Synonymt är uttrycket kommunikabel egendom. Summan af ett par äkta makars samfällda egendom kallas samfällda boet. Makarnas öfriga från giftorätt undantagna egendom kallas deras enskilda l. inkommunikabla. Se vidare Bo, *jur.*, och Giftorätt. C. G. Bj.

Samfälld omröstning. Se Omröstning, sp. 707.

Samfälldt bo. Se Samfälld egendom.

Samfälldt gods, detsamma som samfälld egendom.

Samfärdsel (Kommunikationer), en genom människors åtgärd verkställd förflyttning af personer och gods eller öfverbringande af underrättelser mellan skilda orter eller inom en och samma ort. I sin högsta utveckling tar denna förflyttning form af en hela jorden eller en stor del af densamma omspinnande förbindelse, världssamfärdsel (se nedan). Ja människans inbillningskraft har sysselsatt sig med möjligheten af en samfärdsel emellan jorden och andra himlakroppar. Samfärdseln har varit en af de mäktigaste faktorerna vid människoslägtets såväl kulturutveckling som materiella förkofran; särskildt för handeln (se Handel) är den en nödvändig förutsättning.

Vid samfärdseln har man att taga i betraktande vägen, d. v. s. det afstånd, som skall öfvervinnas, de fortskaffningsmedel, hvarigenom detta öfvervinnande sker, och den kraft (motor), som sätter fortskaffningsmedlen i rörelse.

Vägen för samfärdseln kan gå till lands, öfver vatten, under vatten och genom luften. Vägen till lands är *fri* eller *bunden*. I första fallet går vägen, hvar den kan taga sig fram, såsom i skogen ("stigen") eller på hafvet. Eller ock äro kommunikationerna bundna till vissa linjer (landsvägar, numera ej sällan af lagbestämd bredd) eller till skenor, kuggar eller linor o. d. (se nedan). Samfärdseln skedde naturligtvis ursprungligen på de egna benen med bördor i händerna eller på ryggen. På detta och närmast följande stadium af samfärdseln (se nedan) är vägens beskaffenhet af stor vikt; hur stor skillnad vägen kan åstadkomma, synes af det faktum, att en häst på en dålig väg, t. ex. i sand, kan utveckla endast $^{1}/_{10}$ af den kraft, som är möjlig på en god chaussée. Betydelsen af goda vägar kände redan babylonier, perser, greker, romare (om deras ännu i dag delvis obegagnade förträffliga härvägar se Romerska riket, sp. 729) samt inkafolket i Syd-Amerika m. fl. Dylika vägar äro antingen stenlagda efter en ganska komplicerad metod eller makadamiserade (se Makadamisering och hänvisningarna därifrån). Inom de stora städerna äro ju vägarna (gatorna; se Gatläggning) ej sällan lagda med asfalt eller trä. Landsvägarna ha den fördelen, att de tillåta en mycket starkare stigning än de flesta andra kommunikationsleder samt att anläggningskostnaden blir mindre; dock blir underhållet i stället så mycket dyrare. Vägbyggnadens historia är analog med folkens. Högt stående hos romarna med deras starka statsmakt, blef den under medeltidens början allt sämre, men fick en renässans under Karl den store i västern och det tidigare kalifatet i östern. Under feodalväsendets första tid sjönk nivån för att åter höjas under korstågstiden med dess nya handelsförbindelser. Men småfurstarnas bristande förmåga eller vilja förstörde åter alltsammans, till dess genom den oerhörda kommersiella uppblomstringen efter upptäckten af sjövägarna till Amerika och Indien en förbättring åstadkoms, som dock ej gjorde sig fullt gällande förrän under den oinskränkta furstemaktens tid. Under Napoleon I uträttades mycket, men först senare på 1800-talet inträdde vägbyggandets "klassiska period"; detta blef möjligt endast genom staternas mellankomst. Man insåg också, att järnvägarna för att ernå full rentabilitet behöfva ett ordnadt och fullständigt supplementärnät af landsvägar. — Bland egentliga *fordon* var nog "drögen" det ursprungligaste; snart fann man, att tunga saker kunde transporteras genom att rullas på valsar (runda trädstammar): därur utvecklade sig sannolikt hjuldonen; fyrhjuliga vagnar omtalas först hos perserna. Redan hos romarna funnos många olika slags vagnar, ofta praktfulla, ehuru obekväma, då de voro utan fjädrar. De romerska vagnarna voro stundom täckta. På 1400-talet började man hänga upp vagnskorgen i remmar (först i Ungern). Fjädervagnar och omnibusar ha utvidgat trafikmöjligheten. Automobilernas (se Automobil, äfven i Suppl.) allmännare bruk har fulländat landsvägens kommunikationsmedel, bland hvilka äfven cykeln (velocipeden) med eller utan motor spelar en roll. — Den *kraft*, som först användes för transport, var ju människokraften, och därvid presteras ännu i dag det otroliga t. ex. af de armeniske hammalerna (bärarna) i Konstantinopel, af kolhyfvare och kringvandrande gårdfarihandlare. Människokraften används äfven att draga varor och personer; ännu i dag är jinrikisha (se d. o.) ett vanligt personbefordringsmedel i Japan, liksom portschäsen (se d. o.) en gång var det i Europa och palankinen (se d. o.) ännu delvis är det i Indien och Kina. Redan i en urminnes forntid, före fordonens uppfinning, förstod människan att göra vissa bär- och dragstarka djur till lydiga tjänare. Med rätta räknas detta som en af människoförståndets triumfer. Så säger Sofokles i sitt berömda första "stasimon" i "Antigone", som börjar med: "Mycket är sällsamt, intet dock mera sällsamt än människan", om djurens tämjande: "Med konst hon tvingar skogens åbo, ströfvande djuret på bergen och bringar den prydligt bemanade fålens och härdiga bergtjurens hals att bära oket". Hästen var dock sannolikt ej det första djur, som fick gå under oket, utan åsnan, som hade stor användning hos de äldre fornegypt« Hästen förekommer tidigt i Egypten (se Hästen, sp. 183); semiterna tyckas emellertid först ha visat dess användbarhet för en hel del fredliga och krigiska ändamål. Kamelen (jfr art. Karavan) begagnades redan på 1300-talet f. Kr. i Egypten som lastdragare, muldåsnan från 800-talet f. Kr. Elefanten användes i forntiden hufvudsakligen i krig. Nötkreaturen ha sedan gammalt brukats som dragdjur; ännu i medeltiden foro de frankiske "rois fainéants" till "Marsfältet" efter oxar. Hundar som dragare förekomma ju hos eskimåerna och användas af pionjärerna i Alaska som dragare (Jack London har skrifvit en hel roman om en sådan hund), liksom af de franske bönderna framför grönsakskärror o. s. v. Lappar och samojeder färdas efter renen, och lamadjuret bär bördor öfver Anderna. T. o. m. fåglar kunna i viss mån tjäna att bära bördor. Falken kan hämta ned bytet ur molnen och dufvan flyga med bref. Och ännu mångfaldigare är djurens användning i religionernas myter. Krishna rider på en tjur, Dionysos drages af tigrar, Afrodite af dufvor, Tor af bockar och Freja enligt en sen myt af kattor m. m. Förstärkt människokraft har stundom användts som motor (trampvagnar, cyklar, dressiner o. d.). Nu för tiden spelas den största

rollen af den kraft, som frambringas af ånga, lysgas, bensin, fotogen, elektricitet o. d.

Det förnämsta slaget af ”bunden väg” (se ofvan, sp. 573) är järnvägen, med dess afarter ”spårvägen”, ”kuggstångsbanan”, ”lin(funikulär)banan” (se Järnväg, sp. 423, till hvilken artikel må hänvisas för järnvägarnas klassificering och utvecklingshistoria). Genom uppfinningen af kuggstångsbanor och linbanor har man kunnat öfvervinna de starkaste stigningar. För öfrigt genombryter järnvägen äfven stängande berg i tunnlar — på den jämförelsevis korta S:t Gotthardsbanan finnas 53, af hvilka den längsta är 14,990 m. lång. Jättelika viadukter föra järnvägarna öfver bråddjupen. Floder öfverskridas på broar med väldiga spann: den längsta är Taybron, 3,300 m. Fordonen (vagnar, vagonger) äro på järnvägarna af flera slag (se Godsvagn och Personvagn). Om de olika motorerna på järnvägar och liknande farleder se Lokomotiv.

Den första samfärdselvägen, i synnerhet vid långa afstånd, var nog vattenvägen, särskildt hafvet — man kan spåra sjöfart så långt tillbaka som till 4:e årtusendet f. Kr. —, och det är sant, när det säges, att hafvet ej skilde, utan förband de äldsta folken; t. o. m. det ingalunda sjömansdugliga folket i det trädlösa Egypten tvangs af omständigheterna att företaga sjöresor så tidigt som 2,300 år f. Kr. Detsamma som om oceanen gäller om ”innanhafven”, t. ex. det Kaspiska, och om de stora insjöarna, t. ex. de kanadiska. Förträffliga samfärdselleder, ofta de enda, äro floderna, segelbara af naturen eller förbättrade af människohand, hvilket numera är det vanliga, i det man företar vare sig reglering (redan i medeltiden) eller kanalisering (se Kanalisera). Nilen har burit fartyg sedan omkr. år 3000 f. Kr. Men man kan äfven nyskapa vattenvägar genom att gräfva kanaler, såsom från äldsta tider skett i Egypten (i början väl mest för bevattning), hvarvid de naturliga vattensamlingarna och vattendragen tillgodogöras (se Kanal 3, där världens förnämsta kanaler omnämnas). Konstgjorda förlängningar af hafvet kallas hafskanaler. Vattenvägarna fordra för sitt fulla tillgodogörande äfven anläggningen af goda hamnar (se Hamn). Det första fortskaffningsmedlet på vattnet var sannolikt stakade, sedan rodda flottar; de begagnas ännu i dag ej sällan på Amerikas stora floder m. fl. st. Så kommo färjor och prámar. Färjan tjänar som en rörlig bro mellan stränder alltifrån den lilla ökstock, som för öfver en å eller en älf, till den väldiga farkost, som tar hela järnvägståg med passagerare och gods öfver hafsarmar och breda sund. Den medelst åror framdrifna båten, som besörjer närtrafiken på vattnet, utvecklar sig till fartyget eller skeppet, som drifves med människokraft, åror eller vindens tryck på segel. På 1800-talet ersattes seglen till stor del af ångkraften, hvilken i sin tur i viss grad får vika för bensin-, fotogen-l. naftamotorer, hvilka måhända en dag skola ersättas af den elektriska kraften, hvars användning för detta ändamål ännu är mycket inskränkt. Genom allt detta har snabbheten ständigt ökats, liksom tonnaget. Äfven människokraft kan användas på vattenvägar; så är fallet med de s. k. trekschuiten i Holland (treidelschiffe i Tyskland). Lokomobiler och fasta maskiner kunna tjäna samma ändamål. Endast för krigsändamål har undervattensbåten hittills tagits i bruk. Annars kunde väl dess användning under krigstid tänkas utvidgad till varutrafik, i synnerhet med krigskontraband. Hvad slutligen lufttrafiken angår, har den hittills fått endast ringa användning för person- och varubefordran; dess vikt i krig är allbekant. — För att komma till sin högsta utvecklingsmöjlighet måste samfärdseln organiseras antingen genom statens eller stora enskilda bolags eller firmors försorg. För kommunikationsväsendets organisation och underhåll finnas i alla stater särskilda verk och inrättningar, och i somliga stater (Tyska riket, Bajern, Belgien, delvis Österrike, Schweiz, Ryssland, Bulgarien, Grekland, Japan, Kina) finnes ett särskildt kommunikations- (eller järnvägs-) ministerium. I Sverige höra de flesta frågor rörande samfärdseln till Civildepartementet. I de flesta andra stater sorterar samfärdseln under inrikesministeriet (Danmark m. fl.) eller ministeriet för allmänna arbeten (Norge m. fl.). Firman Th. Cook and son (se Cook, Th.) reglerar till stor del världspersontrafiken, ehuru den på senaste tiden fått farliga konkurrenter, världstelegrafsamfärdseln ligger till största delen i Englands hand och går till en ej ringa del genom Reuter's office i London (se Reuter, P. J. von), hafskablarna behärskas af till största delen engelska bolag. Om de större ångbåtsbolagen se Ångfartygslinjer. Stora järnvägs- och sofvagnsbolag handha en ej ringa del af landtrafiken. Så har uppstått en *världssamfärdsel*, hvars like aldrig förr skådats och som ett stort krig väl kan hämma, men ej förstöra. Jfr Handel, Handelskompani, Järnväg, Postverket, Postväsen, Signal, Telefon, Telegraf, Ångfartygslinjer samt de geografiska artiklar, som behandla hela stater.

Ser man noga på saken, har det alltid funnits en världstrafik; man har nämligen alltmera utvidgat detta begrepp från den tid, då det för västerlandet endast betecknade trafiken i Medelhafsländerna, tills nu, då det i denna bemärkelse omfattar hela vår planet. Sverige tog redan tidigt del i världssamfärdseln, då svenska köpmän i nedre Volgatrakterna mötte arabiska och utbytte svenska varor mot österns, och intar äfven i nutiden en ej obetydlig ställning i fråga om sjötrafik på främmande världsdelar (se t. ex. Handelskompani, Levantiska kompaniet, Ostindiska kompanier, Svenska ostasiatiska kompaniet och Ångfartygslinjer). Litt.: bl. a. R. van der Borght, ”Das verkehrswesen” (1894) med förteckning på t. o. m. 1893 utkommen litteratur, Gronzel, ”System der verkehrspolitik” (1908), Hübner, ”Geographisch-statistische tabellen” (63:e uppl. 1914), ”Uppfinningarnas bok”, d. 9 (2:a uppl. 1906). J. C.

Samfärdspoliti. Se Politi.

Samgar var enligt Dom. 3: 31 en domare, som skall ha efterträdt Ehud och hvars enda bedrift uppges ha bestått däri, att han dödat 600 filistéer med en oxpik. Denna notis torde dock vara ett senare tillägg, då kap. 4: 1 ff. låter Debora och Barak uppträda omedelbart efter Ehud. Emel-

lertid bekräftar Dom. 5: 6 S:s existens, förmodligen som furste för en mindre stam eller ett område. E. S—e.

Samhāra, ett smalt kustland i Abessinien, mellan det abessinska höglandet och Röda hafvet. S. tillhör italienska kolonien Eritrea (se d. o.). (J. F. N.)

Saṁhitā, sanskr., ”samling”, ”förbindelse”, betecknar i den indiska litteraturen dels en förbindelse af ord efter de fonetiska reglerna, ungefär detsamma som *sandhi* (se d. o.), dels en text, som är behandlad efter dessa regler. Särskildt behandlades vedahymnerna och annat vediskt material på detta sätt; och så uppstodo de olika ”samlingarna” 1. saṁhitā'er. K. F. J.

Saṁhitāpāṭha. Se föreg. art. och Indiens språk och litteratur, sp. 535.

Samhälle. 1. *Filos.*, en organisk enhet mellan människor, som ålägger dem plikter och ger dem rättigheter, båda af specifik art. Man har på flera sätt sökt förklara samhällets grund i båda dessa afseenden. Ett sådant förklaringssätt är det, att samhället vuxit upp ur de naturliga enheter, som man finner äfven hos djur. Det är obestridligen sant, eller åtminstone mycket troligt, att så historiskt tillgått, att vårt släktes organisation i samhällen utvecklats ur organiska sammanslutningar, som förefunnits redan hos hennes djuriska stamfäder, om de än sedan i mycket antagit förändrade former. Men egentligen mänsklig form få de ej, förrän begreppen plikt och rättighet få en bestämmande betydelse för dem. Väl saknas icke dessa h. o. h. hos djuren, och i deras sammanslutning finner man onekligen den utgångspunkt, hvarur det mänskliga samhället under årtusenden utvecklat sig. Ser man på lågt stående folk, finner man lätt öfvergången. Men i den mån människan öfvergått till en mera bestämd form af medvetenhet samt differentierat detta från de lägre funktionerna, får ock hennes organiska enhet med sina likar den högre form, som hvilar ej blott på naturlig enhet, utan äfven och framför allt på medvetandet om rätt och plikt. Då antiken i det hela stannade vid uppfattningen af samhället som en naturenhet, hvartill människan var af naturen danad, så har man därför i den kristna tiden sökt dess grund i något annat, af mer personlig art. Under medeltiden betraktade man samhället i alla dess former som en omedelbar gudomlig instiftelse, men leddes därigenom till de mångfaldiga svårigheter, särskildt i fråga om förhållandet mellan det kyrkliga och det världsliga samhället, om hvilka medeltidens historia vittnar Vid den nyare tidens inbrott gjorde sig en annan tendens gällande. Man ville då i motsats mot medeltidens uppfattning grunda samhället på ett fördrag mellan dess medlemmar eller mellan dem och öfverheten, som skulle förplikta dem i deras inbördes förhållande. Den obestridliga sanning ligger under detta, att det är *människans vilja*, ej hennes naturinstinkter, som gör samhället till ett verkligt samhälle och höjer det öfver t. ex. myrstacken och bi'upan. Rätt och plikt äro nämligen viljebestämningar. Men det af senare forskningar uppvisade oriktiga ligger däri, att denna vilja fattats som mer eller mindre godtycklig, en teori, som man kallat naturrätten. En jämförelsevis nyare åsikt framträdde i och med Schelling, men har åtminstone från en viss sida fått sitt typiska uttryck hos Boström. Enligt denne är samhället hvarken en naturenhet eller ett godtyckligt stiftadt bolag, grundadt på bolagskontraktet, utan en personlig enhet mellan människor, grundad i deras personliga samhörighet (samhörighet som personer). Boström dref denna lära ända därhän, att han ansåg samhället vara ett individuellt personligt väsen af högre ordning, i hvilket de mänskliga individerna skulle ingå. Denna lära har väl nu just inga anhängare, utan måste anses som antikverad. Men som ett resultat af vetenskapens utveckling måste fasthållas, att samhället är ett resultat af människans utveckling till personlighet, hvilken nödvändigt kräfver organisk samhörighet mellan människorna just med afseende på deras personliga lif och följaktligen ock i någon mening måste själfva ha en personlig grund.

Man har på fierfaldigt sätt sökt indela de mänskliga samhällena. Men sådana indelningar få alltjämt ett tvifvelaktigt värde till följd af den allmänna omöjligheten att inom ett organiskt helt uppdraga fullt bestämda gränser. Om familjen är ett samhälle eller ej, kan möjligen bli föremål för tvist, ehuru tvisten naturligtvis i hufvudsak blir en ordstrid. Som emellertid familjen fyller de fordringar man enligt vanligt språkbruk ställer på samhället, lär ingen anledning förefinnas att från denna kategori utesluta henne. Först när hon betraktas ur denna synpunkt, kan ock hennes etiska betydelse i sin fullhet inses.

2. *Sociol.* Den allsidiga analysen af begreppet *samhälle* är en af uppgifterna för den allmänna, kunskapsteoretiskt grundläggande samhällsvetenskapen, sociologien (se d. o.). Inom denna vetenskap får samhällsbegreppet större omfattning, än hittills vanligen varit fallet inom t. ex. filosofien och statskunskapen. Då sociologien tillämpar och alltmera fördjupar de evolutionistiska forskningsmetoderna, måste dess samhällsbegrepp omfatta icke blott de högre, organiserade och exklusivt mänskliga formerna af samhällslif, utan äfven de primitivare, oorganiserade, delvis för människan och högre djurarter gemensamma gestaltningarna eller yttringarna af samhällslif — således samhällslif på grundval af lägre och flyktigare medvetenhet så väl som samhällslif på grundval af den högsta och mest kontinuerliga, etiskt betonade mänskliga medvetenheten. Samhällslifvets universella grundfaktum visar sig då vara detta, att medvetandet hos en individ eller grupp af individer påverkas af eller står i växelverkan med medvetandet hos en annan, samtidigt eller icke samtidigt existerande individ eller grupp af individer. Ett varaktigt och högt organiseradt, på medlemmarnas fastställda plikter och rättigheter grundadt samhälle, såsom staten eller familjen eller det ekonomiska företaget (med flera deltagare), uppfattas då icke som samhället öfver hufvud, utan som en bland oändligt många speciella former af samhälle.

1. L. H. Å.* 2. G. F. Stn.

Samhällsfördrag, *statsr.*, den öfverenskommelse mellan individerna, genom hvilken enligt den naturrättsliga skolan samhället (staten) uppstått och hvarpå det hvilar (se Naturrätt, sp. 599). Ansatser till en dylik fördragsteori hade förekommit under antiken (hos epikuréerna; se Epiku-

ros) och i den senare medeltiden, men först i början af nyare tiden blef den en rådande statsteori — i England grundad af episkopalen Hooker i hans "Laws of ecclesiasticall politie" (se Hooker, R.), men accepterad af puritanerna; af Althusius snarast fattad som ett fördrag mellan korporationer, men af Grotius (se d. o. 1) i individualistisk gestaltning införd i den allmanna statsvetenskapliga spekulationen. Från läran om samhällsfördraget bör en annan fördragsteori, läran om härskarfördraget, skiljas. Dess uppgift var att förklara ej statens uppkomst, utan statsmyndighetens upprättande inom den redan existerande staten, och den gjorde det på sådant sätt, att statsmyndighetens utöfvare antogs ha fått sin befogenhet genom ett fördrag med folket. Denna fördragsteori framträdde fullt utbildad redan under medeltiden; därpå grundade monarkomakerna (se d. o.) sin folksuveränitetslära, och den hyllades också af de fleste naturrättslärarna. Jfr O. Gierke, "Johannes Althusius" (1902), G. Jellinek, "Allgemeine staatslehre" (1905), och S. J. Boëthius, "Om statslivet" (1916). S. B.

Samhällsklasser, de i ett eller annat hänseende (socialt) olikställda afdelningar, som alltid förekommit hos kulturfolk Den allmängiltiga grunden till klassväsendet är allt kulturlifs behof af arbetets fördelning, som ej blott ger upphof till olika yrkesklasser, utan ock kräfver en differentiering med afseende på arbetets ledning och dess utförande samt med afseende på intellektuellt och kroppsligt arbete. Till klassväsendets gestaltning ha dock äfven andra faktorer kunnat medverka, såsom arfslagar och eröfringar, som skapat skillnad mellan härskande och underkufvade folkelement. På ett tidigare stadium pläga klasserna stelna till *stånd* (= rättsligt mot hvarandra afgränsade klasser; se Stånd) eller till *kaster* (= genom börd absolut åtskilda stånd, se Kast 1, sp. 1219) — högre och lägre. De förras företrädesrättigheter borde ha betingats af ett högre samhällsarbete, men denna synpunkt åsidosattes blott alltför ofta, och då blef detta *bundna* klassväsen ett orättvist förtryck. Dessutom blef det meningslöst, i samma mån frukterna af de högre klassernas kulturarbete spredos till andra folklager, så att äfven dessa kunde medverka till ett sådant arbete. Hos alla utvecklingskraftiga folk har därför stånd- och kastväsendet med tiden råkat i upplösning (epokgörande härutinnan var den franska revolutionen), men i stället ha då *fria* klassbildningar uppstått — de *moderna samhällsklasserna*. Äfven mellan deras sociala villkor förekomma olikheter, men med afseende på dessa har yttre tvång helt och hållet fått träda tillbaka för den inverkan, som arbetsuppgifternas eller själfva arbetets olikhet utöfvar. Ledarskap och intellektuellt arbete kräfva nämligen och medföra ett högre kulturlif med därtill behöfliga större ekonomiska hjälpmedel än det blott utförande eller kroppsliga arbetet. Olikheten i egendomens fördelning mellan klasserna är därför icke grunden till klassväsendet, utan en följd däraf, har sitt upphof i själfva kulturen, som kräfver arbetets differentiering. Denna olikhet kan dock — liksom under ståndsväsendets tid — vara större, än som är nödvändigt eller nyttigt, och en klasskamp (se d. o.) för dess utjämnande blir då berättigad. Den moderna socialismens lärofäder, Marx och Engels (se dessa), antogo emellertid, att klassväsendets själfva orsak var den ojämna egendomsfördelningen, och sågo i en enligt deras förmenande däraf förorsakad klasskamp världshistoriens egentliga innebörd, hvars af dem väntade slutresultat — socialiststatens jämlikhet — de trodde skulle medföra klassväsendets fullständiga försvinnande. Den svenske skriftställaren N. H. Quiding (se d. o.) antog blott två samhällsklasser, som han betecknade med termerna: öfverklass och underklass, och ehuru detta är en godtköpsförenkling af problemet, ha de af honom uppfunna slagorden vunnit insteg i den socialpolitiska litteraturen — i Sverige i synnerhet genom A. Strindberg (se d. o.), men äfven i Tyskland. — I den statsvetenskapliga litteraturen betecknas stundom sammanfattningen af samhällsklasserna med deras skiftande intressen, ställd i motsats till staten, såsom "samhället" (se Samhälle och Stat). Studiet af samhällsklasserna är särskildt en uppgift för sociologien (se d. o.). De förnämsta svenska arbetena om samhällsklasserna äro P. E. Fahlbecks "Stånd och klasser" (1892) och "De sociala klasserna" (i "Statsv. tidskrift", 1909). Jfr ock Klassval. S. B.

Samhällsroman (Socialroman), roman, hvari sociala frågor behandlas.

Samhällsvetenskap, den sammanfattande beteckningen på de allmänna och speciella samhällsvetenskaperna (ty. *sozialwissenschaften*, eng. *social sciences*, fr. *sciences sociales*). Den allmänna samhällsvetenskapen benämnes sociologi (se d. o.). Exempel på speciella samhällsvetenskaper äro nationalekonomi (se d. o.) och statskunskap (se d. o.). G. F. Stn.

Samiel. Se Samma'el.

Sämier, invånare på Samos. Adj. samisk.

Samindelning, *log.* Se Indelning 1.

Samisen(g), *mus.*, japanskt luteartadt instrument med 3 strängar, stämdt efter fritt valda toner ur den pentatoniska skalan.

Sāṁkhya 1. Sānkhya (*Sankhya*), sanskr., *filos.*, ett af de sex som ortodoxa gällande filosofiska systemen i Indien, hvaraf vedānta och sāṁkhya äro de viktigaste (jfr Hinduism, sp. 721). Namnet är en afledning af sanskr. *sāṁkhyā*, "räkning", "tal", "undersökning", "spekulation", så att ordets betydelse kan vara antingen spekulativ filosofi eller (förmodligen riktigare) räkningsfilosofi, på grund af att systemet rör sig med (räknar) 25 grundprinciper. Systemets ursprung går långt tillbaka, säkerligen till vedisk tid. Att vedalitteraturen (och de äldre Upanishaderna) icke bär något vittnesbörd om dess tillvaro, beror säkerligen därpå, att sāṁkhya uppstått inom ett väsentligen annat samhällslager än det på Veda (och särskildt Upanishaderna) grundade vedānta-systemet. Den har uppstått inom norra Indiens kṣattriyakaster. Det är äldre än och ligger till grund för den äldsta buddismens teoretiska grundval, dess dogmatik (världsförklaring). Däremot strider ej, att buddismens lära om världskretsloppet (*saṁsāra* och *karman*) ingår äfven i andra indiska tankeriktningar än sāṁkhya. Sāṁkhya och buddismen ha endast samstämmigt

och med större intensitet och djupare innebörd lagt dessa begrepp till grund för sin världsuppfattning. Enligt denna är allt lif lidande, som ej upphäfves genom döden, då denna endast öppnar nya af lidandet fyllda tillvaror (existenser). Till befrielse (*mokṣa*) tjäna icke offer till eller tillbedjan af gudar, som förkastas. Enda frälsningen ligger i kunskapen (*jñana*) om, att själen (*puruṣa, purusha*) är evig och totalt väsensskild från materien (*prakṛti*), en kunskap, som kan ernås genom fullständig tankekoncentration (*dhyāna*), hvars element äro lärande (*çravaṇa*), reflexion (*manana*), speciell med fullständig försänkning (*yoga*) förbunden meditation (*nididhyāsana*). Bland medlen härför må nämnas omedelbar perception (*pratyaksha, dṛshṭa*), konklusion (*anumanana*) och auktoritet (*āptavacana*). Likgiltighet (*virāga*) med hänsyn till världen, med frivillig försakelse däraf, är det viktigaste praktiska elementet vid frälsningen. Säṁkhya nekar tillvaron af en gud eller gudar, är alltså ateistisk (*niriçvara*). Den är utprägladt dualistisk (*dvaita*), i det den antar två väsensskilda urprinciper: 1) den oändliga materien l. naturen (*prakṛti* eller *pradhāna*), 2) mångfalden af själar (*purusha, puruṣa*, se d. o.), hvilka båda principer funnits till från evighet. Systemet grundas nu på förhållandet mellan dessa grundprinciper, hvarur härledas de 25 grundelementen (*tattva*). — Det första grundelementet är nu (1) *prakṛti*, urmaterien, hvaraf de följande 23 äro utvecklade. Urmaterien är odifferentierad (*avyakta*) och utan medvetande, men innehåller 3 konstitutiva element materieartade kvaliteter (de s. k. *guṇa*, se d. o.), nämligen *sattva* (verklighet, godhet), *rajas* (lidelse), *tamas* (mörker). Dessa element uppbygga och genomtränga allt, fastän i olika blandning; af denna olikhet betingas själstillstånd, såsom glädje, smärta, likgiltighet o. s. v. — Från urmaterien utvecklas spontant (2) *buddhi* (intellekt), (3) *ahaṁkāra* (subjekt, subjektivitet, medvetande) samt (4—8) de 5 *tanmātra* (eg. "blott det"), finare materiella element för ljud, beröring, färg, smak, lukt med (9—13) de 5 sinnesorganen som bärare däraf (hörselorganet, beröringsorganet o. s. v.), och (14—18) de 5 sinnesverksamheterna (hörandet, gripandet, o. s. v.), hvilka alla ha (19) *manas* (tänkandet) som centralorgan. Till sist komma (20—24) de 5 gröfre elementen: eter, luft, eld, vatten, jord, som äro ledare för ljud, beröring, färg, smak och lukt. Etern hör ljudet; luften likaså, men kan dessutom kännas; elden kan kännas, men dessutom ses o. s. v. Alla 24 *tattva* äro materiella, men bli tillgängliga för sinnena, först när de uppträda i den rätta blandningen såsom de 5 gröfre elementen. — Det enda immateriella elementet i världstillvaron är (25) *purusha* (*puruṣa*, se d. o.), d. v. s. själen (själfvet), urspr. omedveten, men medveten genom förening med materien. Denna förening ger just substansen *ahaṁkāra* ("jag-het", själfmedvetande). Detta själfmedvetande synes innebära, att det är själen, som har sinnesförnimmelser; men egentligen hvarken har denna något annat till ursprung, ej heller är den ursprung för något annat; ty alla föreställningar och intryck komma från materien. Denna frambringar världen. I urmaterien äro de tre *guṇa* i jämvikt; störes denna, uppstår genom en lång omblandningsprocess (*sarga*) världen. Början till denna process är *buddhi*, slutet är de 5 gröfre elementen. Därefter kommer en ny period (*visarga*), då den skapande naturkraften utvecklar individerna; därefter en motsvarande upplösningsperiod (*pralaya*); och så växla olika perioder i det oändliga. — Den ömsesidiga mekaniska påverkan mellan materien och själarna — med själarnas däraf härrörande beroende af materien — har sin grund i *karman* (handlandet) från en föregående period, som sålunda är den ständiga orsaken till världsförnyelse, världskretsloppet (*saṁsāra*). Kunde hvar och en af individsjälarna genom fullständig och absolut insikt frigöra sig från *karmans* band, skulle grunden för världsförnyelse vara undanröjd. Materiens utveckling har till mål att åt själarna skapa ett tillstånd, då de kunna njuta (lust och smärta; *bhoga*) och f. ö. finna tillfälle till kunskap af det riktiga sammanhanget. — *Saṁkhya*-filosofien, som i dialektisk tankeskärpa torde nått längst af de indiska filosofiska systemen, har haft stort inflytande ej blott på det indiska tänkandet i olika perioder — så har buddismen, som nämndt, däri sin teoretiska grundval, och en särskild form af den indiska filosofien, nämligen *yoga* (se d. o.), har med tillsats af praktiska element från andra håll framgått ur säṁkhya —, utan också sträckt sina verkningar utom Indien. Så har den grekiska filosofien, ej blott i sina äldsta kosmogoniska grundtankar (jfr läran om elementen), utan ock i speciella former (Pythagoras o. s. v.) rönt inflytande från säṁkhya. — Dylika påverkningar kunna konstateras äfven i fråga om gnosticismen och nyplatonismen samt andra eklektiska riktningar (manikeismen o. s. v.). — Som säṁkhya-filosofiens grundläggare anges en viss Kapila från omkr. 600 f. Kr. Sannolikt är, att det funnits någon lärobok under Kapilas namn, som nu gått förlorad eller uppgått i senare bearbetningar. Den äldsta mera sammanhängande framställningen af säṁkhya — fastän i sin nuv. form kombinerad med element af vedānta — är "Mahābhārata" (särskildt dess 12:e bok) och i all synnerhet den äfven i "Mahābhārata" (dess 6:e bok) förekommande filosofiska dikten "Bhagavadgītā" (se d. o.). En gammal lärobok af Pañcaçikha, som synes ha varit mycket berömd, har icke blifvit bevarad. Från efterkristen tid härstamma Içvara-Kṛishnas Säṁkhyakārikā (utg. och öfv. af Colebrooke och Wilson 1837 och 1887), den äldsta fullständiga lärobok, som finns i behåll, på 500-talet öfv. till kinesiska, kommentaren af Gauḍapāda (omkr. 700 e. Kr.) och Vācaspatimiçra (1100-talet). De s. k. *Säṁkhya-sūtra* af Kapila härstamma från tiden omkr. 1400. Jfr Garbe, "Säṁkhya-pravacana-bhāṣya by Vijñānahhikshu" (1895) och "Die Säṁkhya-philosophie" (1894), "Säṁkhya und Yoga" (i Bühlers "Grundriss der indoarischen philologie", III, 1896), densammes öfv. af "Bhagavadgītā" (1904), "Indien und das christentum" (1914), M. Müller, "Six systems of Indian philosophy" (1899), Jacobi, "Der ursprung des buddhismus aus dem Säṁkhya-Yoga" (i "Nachrichten der göttingischen gesellschaft der wissenschaften", 1896) samt Oldenberg i "Buddha" (6:e uppl. 1909), där litteraturen om buddismens förhållande till säṁkhya behandlas. K. F. J.

Samkonung. Se Konung, sp. 927.

Samkönad, individ med han- och honorgan på samma gång. Se Hermafroditism.

Samkönade blommor, *bot.* Se Hermafroditism 3.

Samköpsföretag, detsamma som kooperation (se d. o.).

Samland, ett landskap i preussiska prov. Ostpreussen, mellan Pregel, Frisches haff, Östersjön och Kurisches haff samt i ö. Deime, nu deladt på kretsarna Labiau, Königsberg och Fischhausen. I östra delen, mer slättbygd, når det i v. 110 m. ö. h. i spetsen Galtgarben i Altgebirge. Kusten mellan Pillau och Kranz kallas Bärnstenskusten och har den skarpt utskjutande 34 m. höga udden Brüsterort. S. är berömdt för sin rikedom på bärnsten dels vid kusten, dels äfven i det inre landet (se Bärnsten, sp. 853). — De gamle invånarna i S. hette *sember* (samber) och voro af litauisk börd. I dessa trakter synas svenskarna ha haft ett lydland på 700-talet. Senare kufvades landet af Knut den store, och äfven Knut den helige kämpade där. Tyska orden gjorde sig slutligen till herre öfver S., och 1249 grundlades ett biskopsstift där, lydande under ärkebiskopen i Riga. Biskopen residerade i Fischhausen och Königsberg. 1525 afstod den siste katolske biskopen sitt stift till hertig Albrekt af Preussen, men såsom protestantiskt bibehölls det ännu länge. J. F. N.

Samlaren. 1. Tidskrift, innehållande historiska uppsatser, bref och dikter, hvilken 1773—78 utgafs af K. G. Gjörwell. — 2. Tidskrift, utgifven af Svenska litteratursällskapet (se d. o.).

Samlif, *biol.* Se Symbios.

Samling, *krigsv.* Se Inryckning.

Samling af anmälningar till aktiebolagsregistret, det hos Patent- och registreringsverket förda försäkringsregistret samt förenings- och handelsregistren, utges i tryck, jämlikt föreskrifterna i k. kung. 15 dec. 1911, genom Patent- och registreringsverkets försorg häftevis två gånger i månaden. Början gjordes 1888 med anmälningarna till de då nya handelsregistren. Numera utges jämväl årliga samlingar af anmälningar till sjukkasseregistret och till understödsföreningsregistret, båda genom Socialstyrelsens försorg (k. kung. 8 och 28 nov. 1912). Alla tre samlingarna förses med register för hvarje år, tillställas hvarje domstol och öfverexekutor i riket samt äro tillgängliga i bokhandeln. Samlingarna åtnjuta i någon mån offentlig trovärdighet; myndigheterna ega och äro i visst fall pliktiga att ur desamma inhämta kännedom om de förhållanden, angående hvilka samlingarna innehålla uppgifter. Jfr Registrering 1. C. G. Bj.

Samlinger til det norske folks sprog og historie, kvartalsskrift, som utkom i Kristiania med inalles 6 stora band, "utgifna af ett samfund" 1833—39. Skriften, som redigerades af J. Chr. Berg tills. med R. Keyser och Gr. F. Lundh samt G. Munthe, hade till program att lämna "alla slags material från vår äldre och nyare historia samt till hvad därmed sammanhänger, hvaribland hufvudsakligen originalaktstycken". Denna uppgift fyllde samlingarna på ett förträffligt, för senare norsk historieforskning ovärderligt sätt. För denna ha de nämligen rent af grundläggande betydelse genom sina många monografiska undersökningar till belysning af dittills föga utredda förhållanden och händelser i Norges historia. Jämte utgifvarna (förnämligast Berg) voro författarna bl. a. P. A. Munch, Chr. C. A. Lange, J. Aall, Chr. Hansteen och H. Wergeland. K. V. H.

Samlingsbesked, *krigsv.* Se Besked.

Samlingsform, Samlingsformering, *krigsv.*, kallas hvarje form eller formering (slag af kolonn e. d.), som en trupp använder vid samling eller uppställning, vare sig för aflämnande till högre befälhafvare, för paradering eller för insättande i strid under förhållanden, som ännu icke äro fullt kända. Formen (formeringen) bör medge truppens uppställande på så liten plats, som omständigheterna fordra, och bör, särskildt om det är fråga om strid, underlätta öfvergång till stridsform (stridsformering). C. O. N.

Samlingshår, *zool.*, mer eller mindre tättsittande och förlängda, småtaggiga eller t. o. m. nästan fjäderformade hår, som hos arterna af bifamiljen (*Apidæ*) tjäna till att kvarhålla det efter blombesöken från kroppen afborstade frömjölet, som skall hemföras till föda åt larverna. Denna afborstning sker med tillhjälp af bakbenens öfversta tarsled, som för detta ändamål är stor, utplattad samt på insidan beklädd med mycket tätt ställda, korta och styfva hår. Hos tambiet och humlorna fästas de sammanpackade klumparna af frömjöl på den glatta, men af styfva, inåtlutande hår omramade yttersidan af de bakre tibierna. Bland de solitära bien äro många släkten utrustade med samlingshår rundtom bakbenens tibier samt därtill på 1:a tarsledens yttersida, stundom äfven på samma benpars lår och lårringar. Man kallar sådana bin bensamlare. Till dem höra släktena *Anthophora*, *Eucera*, *Dasypoda*, *Panurgus*, *Rhophites*, *Macropis*, *Melitta*, *Halictus*, *Andrena* och *Colletes*. Särdeles långa och yfvigt utstående äro bakbenens samlingshår hos släktet *Dasypoda* (se fig. under art. *Panurginæ*). Ymnigast utrustade med samlingshår äro bland våra svenska bin arterna af släktet *Andrena* (se Sandbin), hos hvilka sådana finnas icke blott på 1:a tarsleden, tibierna och låren, utan äfven på lårringarna samt därjämte äfven på bakryggens sidor. — På helt annat sätt besörjes frömjölstransporten hos de s. k. buksamlarna af släktena *Megachile*, *Trachusa*, *Osmia*, *Heriades*, *Anthidium* och *Chalicodoma* (se Megachilinæ), hvilka ha hela buksidan af bakkroppen tätt beklädd med ofta i färgen afstickande samlingshår, mellan hvilka frömjölsmassorna anbringas. — Parasitiskt lefvande bin (se Snyltbin) sakna samlingshår. G. A—z.

Samlingslins, *fys.* Se Lins 1, sp. 720.

Samlingspartiet, Liberala. Se Liberala samlingspartiet.

Samlingspartiet, den sammanslutning af högern och liberala gruppen af vänstern ("frisinnade partiet"), som framträdde vid stortingsvalen i Norge hösten 1903 på tillskyndan af Bj. Björnson, Kr. Michelsen och Wollert Konow (SB) med uppgörelse med Sverige i unionsfrågan som program. Tvisten mellan de två länderna gällde Norges kraf på att upprätta eget konsulatväsen. Partiets ledande män

häfdade, att frågan härom måste lösas ej som ett enskildt partis, utan som en nationell angelägenhet. De sammanslutna partierna segrade, 62 röster mot 55, vid valen och störtade O. Blehrs då sittande vänsterministär, hvarefter dåv. prof. Fr. Hagerup 22 okt. 1903 blef regeringschef i spetsen för en minister, hvars sammansättning var uttryck för den nya partibildningen. En af dess medlemmar var Kr. Michelsen (se d. o.). Han blef ledare för den fortsatta samlingsaktionen. Om underhandlingarna med Sverige se Norge, sp. 1433—34, och Sverige-Norge. Sedan dessa afslutats utan resultat, enades nu hastigt alla norska partier om att hålla ihop om häfdandet af Norges fullständiga självbestämningsrätt, och den nationella endräkten förkroppsligades i den af Michelsen bildade nya samlingsministären, som utnämndes 11 mars 1905 och räknade medlemmar från alla de borgerliga partierna. Unionens upplösning och afveckling blefvo denna nationella samlingspolitiks stora mål. Då detta program lyckligt genomförts, hade också samlingspartiets mission nått sin fullbordan, hvilket äfven visade sig redan vid valen hösten 1906; ty ur dem framgick ett storting, hvars partiförhållanden snart röjde tecken till inre upplösning. Vänsterns mera radikala fraktion, den s. k. "konsoliderade vänstern", bildade i jan. 1908 ett eget parti med Gunnar Knudsen som ledare. Den öfriga, "skalade" ("avskallede") delen af vänstern organiserade sig i mars 1909 som "frisinnade vänstern", hvilken vid valen hösten s. å. ingick förbund med högern. Detta nya samlingsparti fick i stortinget 1910—12 63 representanter (41 högermän, 22 medlemmar af "frisinnade vänstern") mot 48 vänstermän och 11 socialdemokrater. Med den från samlingen 1903 bekante W. Konow som chef bildades koalitionsministären af 2 febr. 1910, hvilken 19 febr. 1912 afgick för högerministären Bratlie, ty under mellantiden hade den frisinnade fraktionen i det närmaste söndersmulats till den grad, att den vid valen hösten 1915 blott i enstaka kretsar förmådde uppställa egna kandidater, men eljest slöt sig till högern. K. V. H.

Samlingsplats för sårade, *krigsv.* Se Sjukvård.

Samlingsrörelse, *krigsv.*, har man i Sverige kallat det sätt för en trupps öfvergång från en formering till en annan, då afdelningarna icke föras såsom sådana in i den nya formeringen, utan hvarje man för sig intar sin plats. Detta sätt har sedan gammalt användts vid tyska infanteriet och trängde sig in i Sverige i slutet af 1870-talet, men blef riktigt antaget först genom 1904 års infanteriexercisreglemente. C. O. N.

Samlingsverk. 1. (Äfven Sammelverk) En under gemensam titel utgifven samling bidrag af olika författare. Rörande sådana bidrags rättsliga ställning se Eganderätt 1. — 2. *Befästningsk.*, kallas vid en fästning de reträttverk, som ligga i betäckta vägens vapenplatser. Jfr Fästning, sp. 314. 2. O. A. B.*

Sammä'ël (aram., "guds gift"), enligt den orientaliska mytologien den ängel, som regerar på planeten Mars. Han förband sig med andra änglar till att förföra människorna och blef därför störtad ned från himmelen. Hos judarna blef S. namnet på djäflarnas öfverste. — Af S. uppstod den tyska sagans Sämiel (i operan "Friskytten"). (K. V. Z.)

Sammanbindningsbanan kallas det vackra galleri, som löper utefter riksdagshusets (se d. o., sp. 349) fasad, med förbindelseleder till båda kamrarna.

Sammanbindningsbanan genom Stockholm benämnes den från Centralstationen söderut gående järnvägen å sträckan fram till Södra stationen. Namnet har uppkommit däraf, att banan af sin upphofsman, frih. Nils Ericson, föreslogs som föreningslänk genom Stockholm mellan de söder- och norrifrån inlöpande stambanorna.

I jan. 1864 påbörjades arbetena. De verkställdes under ledning af kaptenen i Väg- och vattenbyggnadskåren E. A. M. Unge samt bedrefvos så, att banan kunde upplåtas för allmän trafik 17 juli 1871. Sammanbindningsbanan utbyggdes för dubbla spår och utgår från Västra stambanan vid Tanto medelst en där inlagd spårväxel. Därifrån är banan i lutning 1:100 framdragen först genom en större berg- och jordskärning och sedan genom tunnel under Södermalm samt vidare öfver den s. k. Järnvågen, där banan blir horisontal, fram till Riddarfjärden, hvilken öfvergås på en större brobyggnad (se fig.). Sedan vidtar viadukt öfver Mälartorget samt bro öfver Riddarholmskanalen, och därefter öfvergår banan Norrström på en större bro samt inkommer så till Centralstationen. Bansträckan mellan växeln vid Tanto och öfvergången vid Gamla Kungsholmsbrogatan har en längd af 2,87 km. Den under Södermalm sprängda tunneln har en längd af 427 m. Vid utsprängningen mötte i tunnelns norra ända afsevärda svårigheter, enär två större boningshus hvilade på de bergmassor, som måste undansprängas. För uppbärande af dessa hus samt den s. k. Peder Myndes backe måste tunnelhvalf muras. För banans terrassering omflyttades inalles 127,016 kbm. jord och utsprängdes 28,031 kbm. berg. Bron öfver Riddarfjärden byggdes i 11 fasta spann om 15,14 m. och ett svängspann om 42,16 m. Viadukten öfver Mälartorget utfördes i 19 spann af omkr. 6,5 m. samt bron öfver Riddarholmskanalen i 2 spann af 16,9 och 17,2 m. längd. Bron öfver Norrström erhöll 10 fasta spann, hvaraf 8 à 23 och 2 à 11,6 m., samt ett svängspann om 27,6 m. längd. För banans korsning med gator måste omfattande arbeten utföras. För framförande af Tantogatan, Timmermansgatan och Björngårdsgatan uppfördes vägbroar af järn; Brunnsbacken och Västra Slussgatan öfvergå däremot banan å broar af sten. Öfver såväl järnvägen som Riddarholmskanalen byggdes mellan Riddarhustorget och Riddarholmen en i 6 spann indelad viadukt af 44 m. längd och 18 m. bredd. Nya Kungsholmsbrogatan korsades af järnvägen med en öfvergång i spårplanet, men dessutom anordnades invid denna en underfart. Till Stadsgården anlades ett grenspår, utgående från banans västra hufvudspår strax s. om bron öfver Söderström. I och för detta spårs framdragande uppfördes för Östra Slussgatan en 58 m. lång och 14,3 m. bred viadukt, och för Västra Slussgatans uppbärande anordnades hvalf af granit. Från grenspåret utlades ett spår till Skeppsbron, som framdrogs öfver Slussen å bro med rörligt spann. 1862—63 årens riksdag hade för Sam-

Järnvägsbron öfver Söderström (Riddarfjärden) å sammanbindningsbanan genom Stockholm.

manbindningsbanans utförande beviljat 3,070,000 kr. Totala anläggningskostnaden uppgick emellertid till 5,761,613 kr. Öfverskridandena berodde hufvudsakligen därpå, att spårsystemet å Centralstationen måste utföras till mycket större omfattning än enligt förslaget, hvarjämte kostnaderna för markförvärf blefvo betydligt större än de beräknade. Numera har järnvägstrafiken vuxit så, att den, med hänsyn till beroendet af sjötrafiken, icke längre kan tillfredsställande ombesörjas å Sammanbindningsbanan. Sedan åtskilliga år tillbaka har därför en omgestaltning af Stockholms järnvägs- och bangårdsanordningar stått på dagordningen

Förslag till en sammanbindningsbana genom Stockholm föreslogs första gången af N. Ericson 1856. Hans projekt gick ut på, att Västra stambanan skulle från Hornstull indragas till Mälaren midt för Långholmen och därifrån utmed Södra bergen förbi Skinnarviken och vidare å en i Mälaren anlagd bank, försedd med rörlig bro, till mynningen af Riddarholmskanalen, sedan utmed västra sidan af denna och å järnbroar till Tegelbacken. I k. proposition till 1856—58 års riksdag äskades anslag till en sådan bana. I anledning af kritik mot förslaget ändrade Ericson detta därhän, att banan från en mindre station vid ändan af Björngårdsgatan skulle ledas genom tunnel under Södermalm till Ragvaldsbacken och så rakt fram öfver Riddarfjärden, Riddarholmen och Norrström enligt det äldre förslaget. Vid riksdagen blef frågan uppskjuten. 1858 års järnvägsundersökningskommitté upptog Ericsons senare förslag med några af honom gjorda ändringar. Äfven en 1862 tillsatt kommitté tillstyrkte sammanbindningsplanen med några ändringar. I k. proposition till riksdagen 1862 upptogs frågan ånyo, och det k. förslaget antogs i maj 1863, och 12 aug. 1864 fastställde K. M:t hufvudriktningen för banan. Frågan hade framkallat en störtflod af debatter och opinionsuttalanden, särskildt inom hufvudstaden, och flera motförslag (af grefve E. von Rosen, F. V. Leyonancker, Lars Hierta m. fl.) framkommo. Anmärkningarna knöto sig hufvudsakligen till det hinder, som banan skulle utgöra för gatu- och sjötrafiken inom Stockholm, samt till kostnaderna. Men i föredrag i De la Croix' salong 21 mars 1863 öfvertygade Ericson allmänheten om banans fördelar. — Se N. Ericson, "Jernväg genom Stockholm. Föredrag hållet i De la Croix' salong den 21 mars 1863" (1863), och "Statens järnvägar 1856—1906. Historisk-ekonomisk-teknisk beskrifning" (1906). V. N—dt.

Sammanbragta barn, uttryck, som används om sådana barn, af hvilka, oaktadt de ej ha vare sig far eller mor gemensam, det enas far är gift med det andras mor. Ett dylikt förhållande uppkommer oftast därigenom, att en änkling och en änka, hvardera med barn från sitt föregående äktenskap, gifta sig med hvarandra. Rättsligt sedt, består mellan de sammanbragta barnen hvarken släktskap eller svågerlag. De äro ej att betrakta som halfsyskon. Också har förhållandet aldrig, hvarken i vår eller i våra frändefolks rätt, utgjort äktenskapshinder. 1734 års lag tillåter uttryckligen (Giftermålsbalken 2: 8) "fader taga modern, då son tager dottern". C. G. Bj.

Sammandragande medel, *farm.* Se Adstringerande medel.

Sammandragning, *fys.* Se Kontraktion 1.

Sammanfattningsnamn, detsamma som sammelnamn. Se Kollektiv.

Sammanfogande språk, detsamma som agglutinerande språk (se d. o., Monosyllabiska språk och Polysyntetiska språk).

Sammanfogning, *språkv.*, ett slags sammansättning. Se Konglomeration och Konglutination.

Sammanläggning. 1. *Kam.*, åtgärd, hvarigenom två eller flera hvar för sig bestående fastigheter — utan ändring i mantal eller utskylder — i jordeboken sammanföras till en enhet. Befogenheten att besluta om sådant sammanförande tillkommer Kammarkollegium. — 2. Sammanläggning af frälseränta med fastighet, *jur.* Såväl 1893 som 1905 års riksdag gjorde framställning hos K. M:t om frälseskatteräntornas bringande ur världen (se härom Frälseränta) Sedan professor B. Ekeberg på offentligt uppdrag utarbetat en rättshistorisk utredning om frälseräntorna (1911), föreslog K. M:t 1912 års riksdag att antaga bl. a. Lag om aflösning af vissa frälseräntor (hufvudsakligen frälseskatteräntorna) och Lag om sammanläggning af frälseränta med den fastighet, hvaraf räntan utgår, båda lagarna åsyftande att förverkliga riksdagens förutnämnda önskemål. Med några mindre ändringar antogos lagarna af riksdagen, hvarefter de utfärdades 8 nov. 1912. Sammanläggningen, som innebär, att frälseräntan upphör, får jämlikt den senare af de två lagarna ega rum efter förordnande af (härads-)rätten under särskildt angifna förutsättningar, afseende att skydda egares och intecknings hafvares intressen. För att ej nya hinder mot sammanläggningen skola tillkomma, stadgas i samma lag förbud mot frälseräntas intecknande äfvensom vissa inskränkningar i befogenheten att låta döda eller nedsätta inteckning, som belastar fastighet och däraf utgående frälseränta gemensamt. — 3. Sammanläggning af straff, *jur.*, kallas det förfarande, då flera straff, hvartill samma person gjort sig skyldig, förenas med hvarandra med eller utan förändring af straffarten. Redan ett k. br. af 15 jan. 1741 uttalade den grundsatsen att, då en person begått flera brott och olika straff voro bestämda för brotten, den brottslige borde undergå ett enda slags straff, men denna grundsats har aldrig blifvit fullständigt genomförd. F. n. gälla hos oss i detta ämne följande regler. Är någon förfallen till dödsstraff, anses i denna bestraffning inbegripna de böter eller frihetsstraff, hvartill han jämväl kan ha gjort sig skyldig. Med straffarbete på lifstid må ej heller förenas annat frihetsstraff eller böter. Vid förening af flera straffarbetsstraff å viss tid eller af flera fängelsestraff får tiden för det af dem, som är längst, eller, om tiden för hvartdera straffet är lika lång, denna tid ej öfverskridas med mer än två år. Har någon jämte straffarbete å viss tid förskyllt fängelse, öfvergår fängelsestraffet till straffarbete, hvarvid på tiden för fängelsestraffet hälften afdrages, och sedan sammanläggas de särskilda straffarbetsbeloppen med nyssnämnda begränsning. Förekomma böter jämte frihetsstraff å viss tid, utgå de, om tillgång finnes; i annat fall förvandlas de till fängelse, och detta fängelsestraff sammanlägges med det öfriga frihetsstraffet efter de vanliga reglerna. Dessa regler skola af domstol tillämpas i de fall, då s. k. reell konkurrens (se Konkurrens 2) mellan brotten är för handen, och detta såväl då brotten i fråga på en gång föreligga till bedömande, som då den, som redan förut blifvit dömd till straff, dömes för ett brott, som han föröfvat före den förra domen. Äfven i så fall skall nämligen straffet bestämmas så, som om han på en gång lagförts för båda brotten. Slutligen skola dessa regler jämväl af domstol tillämpas, då den, som blifvit till straff för ett brott dömd efter denna dom, men innan det därigenom ålagda straffet blifvit till fullo verkställdt, föröfvat nytt brott. Sammanläggning skall då ske af straffet för det nya brottet och hvad som återstod af det förut ådömda vid det nya brottets föröfvande. Förekomma till verkställighet på en gång flera hvart för sig gifna utslag, hvarigenom samma person blifvit dömd till straff, och äro straffen sådana, att de efter dessa regler ej kunna verkställas jämte hvarandra, skall Konungens befallningshafvande förordna, huru straffen skola sammanläggas.

1. C. v. O. 2. C. G. Bj. 3. J. H—r. (N. S—g.)

Sammanplöjning, *landtbr.* Se Plöjning, sp. 1106.

Sammanringning. Se Klocka, sp. 315.

Sammanrullad, *bot.* Se Bladläge.

Sammansatta färger, *fys.* o. *fysiol.* Se Färg, sp. 266.

Sammansatta idéer. Se Locke, J., sp. 945.

Sammansatta kedjor. Se Kätting, sp. 600.

Sammansatta radikaler, *kem.* Se Atomicitet, sp. 348, samt Radikal 1.

Sammansatt blad, *bot.* Se Blad, sp. 617.

Sammansatt blomställning, *bot.* Se Blomställning, sp. 764.

Sammansatt båge. Se Båge 4.

Sammansatt frukt, *bot.*, kallas en frukt, som bildas af flera fria (icke med hvarandra sammanvuxna) fruktämnen inom samma blomma. Den kan bestå af nötter (”smånötter”), t. ex. hos *Ranunculus* och *Potentilla*, stenfrukter, t. ex. hos *Rubus*, eller baljkapslar, t. ex. hos *Caltha* och *Illicium*. De små frukter, som tillsammans bilda den sammansatta frukten, kallas småfrukter. G. L—m.

Sammansatt fröträdsställning, *skogsh.* Se Fröträdsställning.

Sammansatt gummipulver, *farm.* Se Gummipulver.

Sammansatt kapitäl. Se Kompositakapitäl.

Sammansatt kolokvintextrakt, *farm.* Se Citrullus och Kolokvint.

Sammansatt lakritsrot. Se Senna.

Sammansatt mikroskop, *fys.* Se Belysningsapparat och Mikroskop.

Sammansatt nät, *fisk.* Se Nät 1.

Sammansatt operation, *mat.* Se Operation 2.

Sammansatt opiumvin, *farm.* Se Laudanum.

Sammansatt ord, *språkv.* Se Kompositum.

Sammansatt pendel, *fys.* Se Pendel, sp. 388.

Sammansatt porträtt. Se Galton, F.

Sammansatt ränta. Se Ränteräkning.

Sammansatt sats, *språkv.* Se Period 7.

Sammansatt statsråd. Se Statsråd.

Sammansatt ståndare, *bot.* Se Andræceum, sp. 995.

Sammansatt utskott. Se Utskott.

Sammanslagningskommittén. Se Departement, sp. 155.

Sammanstötning, *jur.* Se Ombordläggning.

Sammansvärjning. Se Komplott.

Sammantryckbarhet l. Sammantryckl i g h e t, *fys.*, den egenskapen hos en kropp, att genom yttre tryck kunna intvingas i en mindre volym. Alla kroppar äro sammantryckliga, vätskorna dock endast i högst ringa grad, hvarför man förr antog dem vara osammantryckliga. Vid mekaniska beräkningar kan man äfven utan något märkligt fel behandla dem som sådana. Jfr Piezometer. R. R.*

Sammanträffande af brott, *jur.*, betecknar det fall, då en och samma person samtidigt är skyldig till straff för flera förbrytelser. Man skiljer emellan *ideellt* och *reellt* sammanträffande. Det förra inträder, då någon genom en och samma handling begår flera brott; det senare, då en person föröfvar först ett brott och sedan, innan han utstått straff härför, ett annat. I hvartdera fallet kunna brotten vara af samma eller olika slag. För det ideella sammanträffandet gäller enligt svensk lag den regel, att straffet för det af brotten, som är svårast, skall användas och det brott, hvarför särskildt straff ej ådömes, därvid betraktas som en försvårande omständighet. Vid det reella sammanträffandet skall åter för hvarje brott dömas till särskildt ansvar och straffen sedan sammanläggas efter särskilda bestämmelser (se Sammanläggning 3). I åtskillig nyare strafflagstiftning har emellertid denna skillnad uppgetts och i stället för båda arterna af sammanträffande gemensamma regler uppställts, enligt hvilka domstolen har att i dylika fall ådöma ett enda efter vissa grunder förhöjdt straff. J. H—r. (N. S—g.)

Sammanviket, *bot.* Se Bladläge.

Sammanväxning, *språkv.* Se Konglutination.

Sammanväxta blad, *Folia connata*, *bot.*, sägas två motsittande blad vara, när deras bladbaser sammanvuxit på ömse sidor om stjälken. Sådana blad förekomma exempelvis hos *Lonicera Caprifolium*. O. T. S. (G. L—m.)

Sammartini, Giovanni Battista, italiensk musiker, f. 1704, d. 1774, var 1730—70 kapellmästare i Milano. Han är märklig som Glucks lärare (1737—41) och som en af Haydns föregångare i symfoni- och kammarmusikkompositionen. S. komponerade flera verk af olika slag. A. L.*

Sammāsambuddha, sanskr. Se Pratyeka-Buddha.

Sa'mmatti, kapell. Se Karis-Lojo.

Sammelart. Se Människoraser, sp. 270.

Sammelnamn, *språkv.* Se Kollektiv.

Sammelsūrium (af det lågtyska ordet *sammelsúr*, en sur maträtt af allehanda köttrester, med en latinsk ändelse), oredig blandning, särskildt om sammanhangslösa muntliga eller skriftliga framställningar.

Sammelverk. Se Samlingsverk 1.

Sammet (ty. *sammt*, af mlat. *sa'mitum*, af grek. *hex*, sex, och *mi'tos*, tråd; fr. *velours*, eng. *velvet*), en väfnad, som på ytan eger en tät betäckning af uppstående trådtofsar eller öglor. Tofsarna (*flor-* eller *pol-ytan*, af fr. *poil*, hår, tofs) bildas antingen af varptrådar eller af inslag, och man skiljer därför mellan varpsammet och inslagssammet. I båda sorterna behöfvas förutom poltrådarna äfven grundtrådar och inslag, som bilda grundväfven.

I varpsammet bildas tofsarna på så sätt, att man inväfver tunna, på kant ställda metallnålar, kring hvilka polvarptrådarna bilda öglor, som af två eller flera inslag fastbindas vid grundväfven. Sedan några dylika nålar blifvit inväfda, afskär man de öglor, som ligga omkring den första nålen, så att

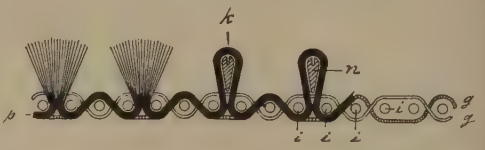

Fig. 1. Varpsammet (vanlig silkessammet). *p* poltråd, *g* grundtrådar, *i* inslag, *n* nål, *k* knif. (Till hvarje poltråd höra 2 grundtrådar.)

däraf bildas en rad tofsar (se fig. 1). Den lösblifna nålen inväfves bakom de kvarvarande; man afskär den andra ögleraden och inväfver dess nål bakom de förra o. s. v. alltjämt med erforderligt antal inslagstrådar mellan hvarje nål. På detta sätt uppstår vanlig s. k. *skuren sammet* (fr. *velours coupé*). *Oskuren sammet* (fr. *velours bouclé*, ty. *gezogener sammt*) bildas, om man i st. f. att skära loss nålarna, drager ut dem åt sidan. Till grundväfven i varpsammet använder man nästan alltid bomullsgarn, någon gång lin eller jute (i en del sammetsartade mattor), sällan silke (i äkta silkesfälb). Polvarpen tages af silke eller kamull, sällan af lin (linneplysch) eller bomull. Grundväfven och äfven poltrådarna kunna väfvas i olika bindningar. Nålarnas bredd eller höjd bestämmer florets höjd. Till fin krag- och kappsammet begagnas nålar af icke fullt 1 mm. höjd och en tjocklek, som utgör blott en ringa bråkdel af detta mått. Till s. k. *schagg* och *plysch* användas högre

Fig. 2. Schagg. *p*, p_1 poltrådar, *g* grundtrådar, *i* inslag. (Till hvarje poltråd höra 2 grundtrådar.)

nålar (3 à 6 mm. eller mer). I schaggen (fig. 2) låter man endast hvarannan poltråd höjas öfver hvarje nål, hvarför dess flor blir jämförelsevis glest. Till *fälb* begagnas höga och tunna nålar; dess flor borstas omkull och pressas till liggande ställning. Fasonerad sammet bildas dels genom kombination af tofsar och öglor (hvarvid man måste använda särskilda nålar för skärning, andra för dragning), dels genom att man på en slät botten af t. ex. satinväf anbringar mönster af tofsar eller öglor eller bådadera. Den fina, täta varpsammeten väfves ännu för hand, men glesare kvaliteter tillverkas numera hufvudsakligen i maskinstolar. Dessa äro af två vidt skilda system. Det ena arbetar med nålar efter samma princip som nyssbeskrifna handväfning, fastän nålarna här äro i spetsen försedda med en liten uppåtriktad knif, som vid utdragningen afskär öglorna. Det andra maskinstolssystemet väfver utan nålar och tillver-

ir två tygstycken öfver hvarandra (s. k. dubbelammetsstolar). Härvid fastväfvas polvarptrådarna insevis i de båda nära öfver hvarandra framkomande grundväfvarna. Medelst lämpliga frammatningsmekanismer för polvarpen kan man bestämma afståndet mellan dessa väfvar och därmed höjden på poltofsarna, hvilka bildas, när det dubbla yget klyfves. Klyfningen eger rum samtidigt med äfningen och verkställes af en liten tunn knifdinga, som drages fram och åter från väfvens na kant till den andra. Till varpsammetsväfaderna räknas äfven flera slags mattor (*bryssel, apestry* m. fl.) samt *mokett* (se d. o.) äfvensom n del för baddräkter och handdukar afsedda tyer med öglor (s. k. frottérväfnader, *turkiska anddukar*). Dessa sistnämnda bildas på så sätt, tt polvarptrådarna, kommande från en svagt romsad bom, sammanväfvas med de stramt spända grundvarptrådarna medelst tre och tre inslag. De två första af de tre inslagen pressas icke ända ram till föregående skott, utan läggas på några millimeters afstånd därifrån. Först efter det redje skottet ges väfskeden en kraftigare stöt, å att de tre inslagen glida fram utmed de spända rundtrådarna och släpa med sig de lösare polrådarna, som då böjas till öglor åt ena eller båda idorna af tyget beroende på bindemönstrets art.

Inslagssammet är till sin inre byggnad och i synnerhet i afseende på tillverkningssättet mycket olika varpsammet, men den kan till sitt ttre få stor likhet med denna. Allmännast bland inithörande väfnader är s. k. *Manchestersammet* (*velveteen, velveret, velventine*), d. v. s. vanlig bomulls-

Fig. 3. Inslagssammet (slät bomullssammet). *s*, *s*¹ polskott, *b* grundskott, *v* varptrådar, *k* den plats, där knifven skall föras fram. (Efter hvarje grundskott inväfvas 3 polskott i denna bindning.)

sammet (se fig. 3). Varpen utgöres här af starkt, vtvinnadt bomullsgarn, inslaget af finare, enkelt såadant. Hvart tredje eller fjärde inslag användes som grund- eller bindeskott för att sammanhålla väfven, de öfriga äro polskott och skola skäras af. Varptrådarna bilda med grundskotten en fast väfnad i 2-, 3- eller 4-skaftad bindning, men de afbinda polskotten endast med hvar 6:e tråd, så att dessa skott ligga lösa öfver 5 och 5 varptrådar. Bindeställena äro så placerade, att de hvalfliknande polskottsstygnen, tätt hoppackade (med bortåt 100 skott pr cm.), tillsammans bilda likom små längsgående tunnlar, i hvilka en fin knif sedermera införes för skärningen. Skärningen sker här *efter* väfningen (ej samtidigt med denna såsom vid varpsammet) och utföres af särskilda maskiner eller för hand. Före skärningen ser tyget alls icke ut som sammet, utan liknar tjock inslagssatin eller mollskinn; det väfves äfven i samma slags väfstolar som dessa varor. I randig väfnad kallas tyget *cord*, *korderoj*, *kingscord* (se d. o.). Äfven i oskuret tillstånd säljas och användas både släta och randiga väfnader af detta slag. De bruka då kallas *fustian*, ett namn, som i England afser äfven de skurna varorna. Inslagssammet med öglor är tämligen sällsynt och kan väfvas endast för hand. Som exempel på dylik väfnad må nämnas sängtäcken, vid hvilka den väfvande efter något visst antal grundskott inlägger ett polskott, som på lämpliga afstånd upplyftes mellan varptrådarna och lägges kring en på väfvens öfversida hållen staf. När erforderligt antal öglor sålunda lagts kring stafven, inväfvas åter några grundskott, stafven utdrages åt sidan och användes för upplockning af nästa öglerad o. s. v. På liknande sätt kan man med flerfärgade polskott åstadkomma flossaliknande väfnader med eller utan afskärning af öglorna. Äfven riktig *flossa*, *savonnerie* (se dessa ord) liksom sniljemattor (se Axminstermatta) torde kunna hänföras till inslagssammet.

Sammetstillverkningen, som troligen leder sitt ursprung från Orienten, förekom i Europa redan under romerska kejsartiden samt nådde under 1200- och 1300-talen hög utveckling i Konstantinopel äfvensom i de italienska städerna Lucca, Genua, Florens och Venezia. På 1500-talet voro de flamländska konstväfnaderna vidt berömda, särskildt de, som utgingo från Bruges. Bland hufvudorter för senare tiders sammetsindustri må nämnas Lyon och Krefeld med omnejd samt beträffande bomulls- eller inslagssammet i synnerhet Manchester och Chemnitz. G. A. W.

Sammetshvete, *landtbr.* Se Hvete, sp. 1415.

Sammetskvalster, *zool.* Se Spindeldjur.

Sammetsros, *bot.* Se Ros och Tagetes.

Sammetsstick, detsamma som mezzotintogravyr (se d. o.).

Sammlung Göschen [sa'mlon], en af den berömda förlagsfirman Göschen (se d. o.) på 1890-talet börjad serie af korta, allmänfattliga framställningar af olika vetenskaper och verksamhetsområden. Den utomordentligt väl ledda och oerhördt spridda serien omfattar f. n. öfver 750 nummer.

Sammŏnicus Serēnus. 1. Romersk lärd, som lefde under kejsar Septimius och var känd för sitt kolossala bibliotek, som skall ha innehållit 62,000 böcker. Han var författare till ett verk, som gått förloradt, *Rerum reconditarum libri*. Caracalla lät döda honom 212 e. Kr. — 2. S., den föregåendes son, författade, ehuru ej läkare, en receptbok med 63 recept på hexameter. De föreskrifna läkemedlen ur växt- och djurrikena dugde ej till mycket, men boken hörde i alla fall till kejsar Alexander Severus' älsklingslektyr. Skriften är utgifven af Baehrens, "Poetæ latini minores" (1879—82), III, 107 ff. Jfr Keese, "Quomodo S. S. a medicina Plinii pendeat" (1896). J. C.

Samnad hand (ty. *gesammte hand*), *jur.*, gammalt uttryck för sådan gemenskap i eganderätten till ett föremål, som icke innebär, att hvarje delegare har sin bestämda kvotdel, utan lämnar frågan härom tills vidare öppen. Dylik gemenskap, som egentligen tillhör den germanska rätten och hvars motsats är den på romersk-rättslig grund hvilande samegenderätten (se d. o.), förekommer i vårt rättssystem vid egendoms- eller förmögenhetsgemenskap (se dessa ord); också byamännens rätt till oskiftad skog och

mark enligt 10 kap. Byggningab., som tillåter delegarna att efter hvars och ens behof tillgodogöra sig afkastningen, skulle kunna nämnas i detta sammanhang. C. G. Bj.

Samnanger, härad och socken rakt ö. om Bergen, kring innersta delen, Aadlandsfjorden, af Samnangerfjorden, S. Bergenhus amt, Norge. 282,$_{34}$ kvkm. 3,025 inv. (1910). Vid Frölandsvandet ligger S:s kraftstation, byggd af Bergens kommun (färdig 1912) för att skaffa staden elektriskt ljus och kraft. Genom S. strömmar Samnangervasdraget l. Tysseelven, bildad genom sammanflöde af Kvitingsvasdraget och Eikedalselven, som mötas vid Frölandsvandet för att tillsammans falla ut i Aadlandsfjorden vid Tysse fabriker, där de senare åren uppstått en liten fabriksstad (813 inv. 1910). K. V. H.

Samnangervasdraget. Se Samnanger.

Sa'mnis, hos romarna en gladiator (se d. o., sp. 1251) i samnitisk rustning.

Samniter (lat. *samnites*), romarnas namn på de krigiska stammarna i midten af södra Italien; själfva kallade de sig *safiner*. De voro ett sabelliskt folk (se Italiska folk), som urspr. — så anses det — hade kommit från det sabinska landet. Deras språk kallades *oskiska* (se därom Italiens fornspråk, sp. 1066). Som herde- och bergfolk voro samniterna ett hårdfört och tappert släkte, som höll på sin självständighet. Deras land, af romarna kalladt *Samnium*, sträckte sig från Silarus i n. genom Volturnus' flodområde ned till Abruzzerna. På 400-talet f. Kr. undanträngde samniterna etruskerna från Kampanien, af hvars städer endast Capua behöll en viss självständighet. Städerna i det egentliga Samnium lågo i eller nära Volturnus' öfre dal, såsom Telesia, Alifae, Aesernia. Inom det samnitiska folket räknade man flera stammar, såsom hirpiner, pentrer och caudiner, såvida man ej snarare bör anse dessa som mer eller mindre stamförvanta allierade. Då samniterna ville fullständigt underlägga sig Capua, ställde denna stad sig under romarnas beskydd. Men samniterna lydde ej romarnas befallning att utrymma Capuas område. Krig blef sålunda oundvikligt. I *första samnitiska kriget* (343—341 f. Kr.), hvarom uppgifterna äro ytterst osäkra och omtvistade, vunno romarna 343 tre segrar, men beviljade en billig fred för att få fria händer i den väldiga kamp, som förestod med deras latinska bundsförvanter. Sedan dessa blifvit kufvade och samniterna fört krig med konung Alexander af Epirus, kommo de senare, som blifvit grannar till romarna, åter i strid med dem. I *andra samnitiska kriget* (326—304 f. Kr.) instängdes romarna 321 af den skicklige samnitiske fältherren Gavius Pontius (Herennius) i de Caudinska passen (se d. o.). Efter detta krig sköts en rad latinska kolonier in mellan de egentlige samniterna, som sålunda försvagades, och hirpinerna. I *tredje samnitiska kriget* (299 l. 298—290 f. Kr.) förbundo sig samniterna med etrusker, umbrer och galler mot Rom; men det oaktadt tillkämpade sig romarna segern vid Sentinum i Umbrien, och efter andra romerska segrar bekvämade sig samniterna till fred, som dock ej skulle vara länge. Redan 280 slöto de sig liksom flera andra folk i nedre Italien till Pyrrhos af Epirus i kampen mot Rom, men sedan denne vikit ur Italien, eröfrade och koloniserade romarna deras städer och höllo dem därigenom i romersk lydnad. I det stora bundsförvantkriget kämpade samniterna åter mot Rom (90—88 f. Kr.) och togo i borgarkriget parti för Marius (83), men blefvo slagna i den blodiga drabbningen vid Collinska porten. Sulla lät nedhugga fångarna i tusental. Det samnitiska landet lades nästan öde och förvandlades till romerska latifundier. — Litt.: Burger, "Der kampf zwischen Rom und Samnium" (1898), och Bruno, "La terza guerra samnitica" (1906). J. C.

Samnitisk krigare. Efter en antik vasbild.

Samnitisk-(sabellisk-)umbriska språk. Se Italiens fornspråk, sp. 1066.

Samo. Se Samos.

Samo, konung af Böhmen (se d. o., sp. 878).

Samoa [sämåa]. Se Samoaöarna.

Samoadufvan [sämåa-] l. Tandduf van, *Didunculus, zool.*, ett till ordn. *Charadriiformes*, fam. *Didunculidæ* hörande släkte bland fåglarna, hvilket från alla andra lefvande fåglar afviker genom näbbens byggnad därigenom, att underkäken på hvardera sidan är försedd med två tandlika utskott. Öfverkäken är från roten kullrig och slutar i en skarp, hakformig spets. Tårna ha långa krökta klor. Endast en art, *D. strigirostris*, är känd. Hufvud, hals och undersida äro glänsande stålgröna, öfversidan brunröd, vingarna mörkt blygråa, ögonring och näbbrot orangeröda. Kroppslängden är omkr. 33 cm. Fågeln, som bebor bergsskogarna på Samoaöarna, lefver sällskapligt och uppehåller sig mest på marken. L—e.

Samoaner, invånare på Samoaöarna (se d. o. och Polynesierna, sp. 1307).

Samoaöarna [sämåa-] l. Skepparöarna, kollektivt äfven Samoa, till storleken den tredje af Stilla oceanens ögrupper, belägen n. om Tongaöarna mellan 172° 45′ och 168° 9′ v. lgd samt mellan 13° 30′ och 14° 30′ s. br. Ögruppen består af fyra större öar, som ligga i en rad från n. v. till s. ö., nämligen Savaii (1,707 kvkm.), Upolu (868 kvkm.), Tutuila (139 kvkm.) och Manua l. Tau (53 kvkm.). De mindre öarna äro Olosenga (15 kvkm.), Ofu (23 kvkm.), båda jämte Manua bildande de s. k. Manuöarna, Manono (8 kvkm.), Apolima (5 kvkm.) och Rosa (1,$_5$ kvkm.). Hela arealen är 2,787 kvkm. Alla öarna äro bergiga och bestå af ungvulkaniska bergarter utom Rosa, som är en atoll. Några slocknade kratrar finnas, och undervattensutbrott förekommo 1866 vid Olosenga,

på många ställen känna invånarna sägner om ntida vulkanutbrott. Ett mycket häftigt vulkakt utbrott inträffade i början af 1900-talet på vaii. Högst stiga bergen Savaii, som i sin sydliga l har en topp, Toiavea, 1,650 m., en på 1,224 m. h ännu två öfver 1,000 m. usterna äro merendels omfna af korallref, mest i truppens östra del. Då dessom kusterna äro branta, der ögruppen brist på hamr; blott två mer betydande nnas, Apia (se d. o. och dstående fig. 1) på Upolu h Pagopago på Tutuila (se . o.). Klimatet är tropiskt fsklimat med en årsmedelmperatur (i Apia) af 25,3°, xlande mellan 26,5° (i febr. och mars) och 23,3° (i li). Som öarna ligga inom sydöstpassadens område, ro östliga vindar förhärskande. Nederbörden stiger Apia till 3,178 mm. per år. Ehuru ingen del året saknar nederbörd, faller denna dock väldmmast under sommaren, den egentliga regntiden, irskildt i mars och dec. Mot dess slut förekoma ofta förhärjande orkaner. Klimatet är för uropéer icke osundt; tropiska febrar förekomma cke. Öarna äro täckta af täta urskogar, bestående f banianer (*Ficus*), Pandanus-arter (se Pandaaceæ) och andra palmer samt fyllda med epityter och lianer, blandade med trädlika ormbun-

Fig. 2. Skogsparti på Samoa, med unga infödingar (korallsamlare).

skar (jfr fig. 2). Faunan uppvisar blott två inhemska däggdjurssläkten, en liten råtta och små fläodermöss. Invånarna äro polynesier (se d. o.) af en synnerligen kraftig byggnad, vackra ansiktsdrag och gulblek hy, föga mörkare än sydeuropéernas (jfr fig. 14 o. 15 å färgpl. II till art. Oceanien samt vidstående fig. 2). De äro nu civiliserade och kristna. De ha i olikhet med andra polynesier aldrig varit människoätare. Icke heller synes deras antal gå tillbaka, utan hålla sig ganska konstant. De utgjorde 1914 34,640 pers. på de tyska öarna och nära 7,000 på de amerikanska. De äro skickliga sjömän och fiskare, bo i välbyggda hyddor, oftast samlade till byar, och odla kokos, bananer, taro, jams, batater,

Fig. 1. Hufvudstaden Apia (på ön Upolu).

kava och tobak. Af främlingar funnos år 1913 på de tyska öarna 544 hvita (329 tyskar, 132 engelsmän), 1,354 kineser och 1,003 andra (mest polynesiska och melanesiska arbetare). Endast i plantagedistrikten få européer köpa jord af infödingarna, och dessa få icke sätta sig i skuld hos de hvite. Flera tyska och amerikanska bolag drifva plantageodling på S., särskildt för producering af kopra, som är öarnas viktigaste exportvara, kakao, kautschuk, bomull, kaffe m. m.

Historia och politisk organisation. Öarna upptäcktes 1722 af holländaren Jakob Roggeveen, uttorskades 1768 närmare af Bougainville och besöktes 1787 af Lapérouse, som i Massacre-viken på Tutuila förlorade en stor del af sitt manskap under ett öfverfall af infödingarna. Ända till senaste tid har ögruppen varit delad i flera smärre stater, som legat i ständiga fejder med hvarandra. 1879 förenades dessa stater under en konung, Malietoa, som tog sitt säte i byn Apia på Upolu, där äfven en engelsk, en amerikansk och en tysk konsul residerade, hvilka å sina rikens vägnar dittills utöfvat protektoratet öfver öarna. Strider emellan de främmande nationernas medlemmar framkallade slitningar äfven bland infödingarna, som slöto sig till de olika partierna, och mot den nye konungen Malietoa Laupepa uppsattes en höfding Tamasese, hvarefter tyskarna 1887 bortförde Malietoa till Kamerun. Hans vänner valde då till konung höfdingen Mataafa, som ställde sig ännu mer fientligt mot tyskarna. De tre makterna slöto 14 juni 1889 ett fördrag, enligt hvilket Malietoa skulle återinsättas som konung under deras gemensamma beskydd och förvaltning. Därjämte skulle en domare tillsättas för att döma rörande ersättningsanspråk m. m. och konungen af Sverige-Norge anmodas att utnämna densamme (*chief justice*). Därtill utsågs fiskalen i Svea hofrätt, kammarherren O. K. V. Cedercrantz (f. 1854), som innehade uppdraget från sept. 1890 till nov. 1893, då han efterträddes af en amerikan. Emellertid upphörde ej därmed de inre striderna, som blefvo särskildt oroande 1899, då Malietoa afled och tyskarna ville på tronen uppsätta den förut af makterna landsförviste Mataafa. Mot detta protesterade England och Förenta staterna, och deras krigsfartyg bombarderade Apia. Genom

fördraget i Berlin 14 nov. 1899 ordnades saken så, att England afstod från sina anspråk på öarna, hvilka delades mellan Tyskland och Förenta staterna, hvarjämte konungadömet på S. afskaffades. Tyskland erhöll Savaii, Upola, Manono och Apolima (2,588 kvkm. med 37,540 inv., 1914), Förenta staterna Tutuila, Manuaöarna och Rosa (199 kvkm., med 9,048 inv., 1912). 29 aug. 1914 besatte engelsmännen Apia och därefter de andra tyska öarna. J. F. N.

Samode'rzjets, ry. (öfv. af grek. *autokra'tor*), självhärskare, sedan Ivan III (1462—1505) titel för den ryske monarken.

Samogitien (lit. *Zmudz*), landskap i det forna Litauen, vid Östersjön. Det hörde under slutet af medeltiden till Tyska orden och kom sedermera under Polen samt blef ett särskildt hertigdöme. Numera motsvarar S. ryska guv. Kovno. Samogitiskan utgör en dialekt af det litauiska språket. Se Litauer, sp. 777. (J. F. N.)

Samogitiska. Se Litauiska språket och litteraturen.

Samojēder, en sammanfattande benämning för ett flertal stammar med besläktade språk (se Samojediska språk), hvilka till ett antal af inemot 16,000 pers. uppehålla sig på tundrorna längs Ishafskusten från floden Mesen i nordöstra Ryssland i v. till Kap Tjeljuskin och floden Chatanga i Sibirien i ö. och på spridda ställen i skogarna mellan och vid Ob och Jenisej ända upp till bergstrakterna vid kinesiska gränsen. De delas, hufvudsakligen på språkliga grunder, i 5 hufvudafdelningar med en mängd underafdelningar: 1) jurakerna, omfattande de kaninske och timanske samojederna på de liknämnda tundrorna mellan Mesen och Petjora, de bolsjesemelske och obdorske på tundrorna mellan Petjora och Ural och på Jamal (Jalmal), Samojedhalfön, de kasymske l. kondinske ö. om Obs nedersta lopp och de egentlige jurakerna mellan Obviken och Jenisejs utlopp; 2) tawgy- eller riktigare awamsamojederna på tundrorna mellan Jenisej och Chatanga; 3) Jenisejsamojederna vid Jenisejs nedersta lopp; 4) ostjaksamojederna, sönderfallande i en mängd små stammar vid och mellan Jenisej och Ob från Turuchansk i n. till trakterna af Tomsk och Jenisejsk i s. vid floderna Tas, Vach, Tym, Narym, Vasjugan, Ket o. s. v.; och 5) kamassintserna, en nu nästan fullständigt tatariserad stam, som bevarat sitt språk endast i en liten by Abalakova s. ö. om Krasnojarsk nära kinesiska gränsen. På tundrorna i n. äro samojederna ren-nomader, jägare och fiskare och bo i tält. Deras slädar äro ett slags höga kälkar, hvilkas rede består af en flat låda; de förspännas med flera renar i bredd och begagnas både vinter och sommar (se fig. 1). I skogstrakterna lifnära samojederna sig af jakt och fiske och bo i små stugor; dessa sydligare samojeder ha inga eller blott få renar och i stället till en del hundar som transportdjur. Deras religion är öfverallt schamanismen. I vissa trakter finner man spår af en totemistisk släktindelning. Folkpoesien är mycket rik. Samojederna ha tydligen utbredt sig från s. mot n. kanske efter de stora floderna Ob och Jenisej och från flodmynningarna vidare utefter Ishafskusten. I bergstrakterna vid Jenisejs öfversta lopp ha fordom funnits många samojedstammar, som nu uppgått i den omgifvande befolkningen och tala tatariska språk (kojbaler, motorer, tubintser, tajgintser, karagasser och sojoter). Samojedernas antropologiska ställning är oviss och outforskad; med en äldre terminologi räknas de till mongoliska rasen (jfr fig. 5 å färgpl. Asiatiska folk och pl. "Asiatiska kulturföremål" till art. Asien). Litt.: M. A. Castrén, "Nordiska resor och forskningar" (I—VI, 1852—70), A. G. Schrenk, "Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands" (I—II, 1848—54), A. Th. v. Middendorff, "Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens" (IV, 2, 1875), O. Finsch, "Reise nach West-Sibirien" (1879), S. Sommier, "Un' estate in Siberia" (1885), A. A. Dunin-Gorkavitj, "Toboljskij sjever" (III, 1911), B. M. Zjitkov, "Poluostrov Jamal" (1913), Kai Donner i "Joukahainen", XIV (s. å.), och "Bland samojeder i Sibirien" (1915), samt A. Byhan, "Die polarvölker" (1909). K. B. W.

Fig. 1. Samojedisk släde. (Efter en teckning af Hj. Théel.)

Fig. 2. Samojedisk kvinnodräkt. (Efter en teckning af Hj. Théel.)

Samojedhalfön. Se Jalmal.

Samojedhunden, *zool.* Se Hunden, sp. 1314.

Samojēdiska språk, de af samojederna (se d. o.) talade idiomen, sönderfalla i 5 olika, från hvarandra delvis mycket skiljaktiga språk med många underdialekter: *jurakiskan, tawgyspråket, jenisejsamojediskan, ostjaksamojediskan* och *kamassin-*

ɲn. Åtskilliga samojediska dialekter äro utdöda; dem äro *kojbaliskan*, *motoriskan* och *taigi* något nda genom små ordlistor. Tillsammans med de sk-ugriska språken (se d. o.) bilda de samoiska språken den uraliska språkstammen. De o sålunda liksom de förstnämnda genomgående ffigerande språk, men stå på en mycket ålderomligare ståndpunkt än dessa. Särskildt kan amhållas, att nomina, som beteckna liflösa före-lål, delvis deklineras på annat sätt än de, som eteckna lefvande väsen, och att skillnad mellan omina och verb ännu icke fullt genomförts; såända kunna äfven nomina få personalsuffix sig llagda, t. ex. *lūtsam*, "jag är ryss", liksom *dam*, "jag går", hvarjämte possessivsuffixen ro identiska med vissa serier af personalsuffix, ex. *lamba-hajun*, "mina två skidor", liksom *ada-ŋa-hajun*, "jag skär (två föremål)". Räkorden äro fullkomligt olika i de båda med hvardra besläktade språkfamiljerna, en ovanlig förelse. Af största betydelse är den för några år dan gjorda upptäckten, att den s. k. "gradväxngen" eller "konsonantförmildringen" (se F i n k a s p r å k e t, sp. 366) från början är gemam för de finsk-ugriska och samojediska språken ch i sin äldsta gestalt utbildats i uralisk tid, l. v. s. då de båda språkfamiljerna ännu, för ångtusen år sedan, utgjorde en enhet. Denna upptäckt öppnar vida perspektiv för de ifrågavarande språkfamiljernas historia och forskningen rörande densamma. Nästan allt i tryck tillgängigt samojediskt språkmaterial härstammar från M. A. Castréns (se d. o.) resor; under de senaste åren ha dessutom finnarna Kai Donner och T. V. Lehtisalo från samojederna hemfört en massa nytt material af språklig och folkloristisk art. Litt.: M. A. Castrén, "Grammatik der samojedischen Sprachen" (1854) och "Wörterverzeichnisse aus den samojedischen sprachen" (1855), utg. af A. Schiefner, H. Paasonen, "Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen lautgeschichte" (i "Keleti Szemle", XIII—XVI, 1912—16), E. N. Setälä, "Über art, umfang und alter des stufenwechsels" (i "Finnisch-ugrische forschungen", XII, 1914), artiklar af Z. Gombocz (i "Festschrift Vilhelm Thomsen 1912"), A. A. Sotavalta (i Finska vet. akad:s "Esitelmät ja pöytäkirjat", s. å.), Y. Wichmann (i "Finnisch-ugrische forschungen", XI, 1911), K. B. Wiklund (i "Le monde oriental", VII och IX, 1913—15), och H. Winkler (i "Finnisch-ugrische forschungen", XII—XIII, 1912—13). K. B. W.

Samo'jlovitj, Ivan, lillrysk hetman, d. 1690, efterträdde 1672 Mnohokrisjnyj som ataman i det vänstra Dnjeprlandet, som stod under Moskvas inflytande, kämpade utan framgång mot Dorosjenko (i högra Dnjeprlandet) och turkarna och föll i onåd hos Golitsyn, som på angifvelse af Mazepa, S:s blifvande efterträdare, fängslade honom och förvisade honom till Tobolsk. Jfr Kostomarov, "Ruina" (1881). A—d J.

Sa'mokov, stad. Se S a m a k o v.

Sa'mokov, ritter von. Se J i r e č e k 2.

Sämolus L., *bot.*, ett till fam. *Primulaceæ* hörande litet örtsläkte. I Sverige finnes å östkustens stränder här och där den lilla vackra, kosmopolitiska *S. valerandi* L., b u n g e, en alldeles glatt ört med rosettställda spadlika rotblad och strödda små stjälkblad samt hvita blommor i en klase i toppen på den 5—20 cm. höga stjälken. O. T. S. (G. L—m.)

Samordnade satser, *språkv.* Se K o o r d i n e r a.

Samordnande konjunktion, *gramm.* Se K o n j u n k t i o n A.

Samordning, *gramm.* Se K o o r d i n a t i o n 1 och K o o r d i n e r a.

Samory, f. omkr. 1837 (enl. en annan uppgift omkr. 1846) i öfre Nigerområdet, d. 1900 i Franska Kongo, sudansk eröfrare, gjorde sig först bemärkt som islamitisk reformifrare, förvärfvade senare betydande förmögenhet som köpman, blef 1868 stamhöfding i sin hemtrakt och hade omkr. 1880 förvärfvat ett rätt ansenligt rike med Sanankoro till hufvudstad. Med fransmännen kom han första gången i konflikt 1882, tvangs efter flera års fälttåg att i ett fördrag erkänna Frankrikes protektorat, men började redan 1889 nya fientligheter. Efter en rad smärre expeditioner med växlande vapenlycka företogo fransmännen 1897 mot honom mera omfattande operationer, och sept. 1898 tillfångatogs han af kapten E. Gouraud, hvarefter han deporterades till Franska Kongo. Jfr A. Mévil, "S." (1899), och A. L. C. Gatele, "Histoire de la conquête du Soudan français, 1878—1899" (1901), och art. S e n e g a l. V. S—g.

Sämos (grek. *Σάμος*, nygrek. *Samo*, turk. *Susam Adassy*), en af Grekiska arkipelagens största och bördigaste öar (468 kvkm.), ligger vid Mindre Asiens västra kust, utanför udden Mykale (nu Samsun dag), från hvilken den skiljes genom ett knappt 2 km. bredt sund. Ön är i ö. och v. genomdragen af en bergås (fordom Ampelos), som når sin största höjd (Kerki, 1,440 m.) vid dess västra ända. På båda sidor om denna bergskedja utbreda sig vidsträckta slättmarker, af hvilka i synnerhet den södra utmärkes genom stor bördighet. Det där alstrade vinet räknas som ett af de bästa inom den grekiska öfvärlden. Den forna hufvudstaden, af samma namn som ön, med borgen *Astypalaia* och vidlyftiga hamnanläggningar låg på sydöstra kusten. Nära densamma reste sig ett synnerligen storartadt Heratempel (Heraion), hvars utgräfning påbörjats i flera repriser, men slutligen enligt uppdrag af styrelsen för de arkeologiska museerna i Berlin genomförts af Wiegand (1910). Den nuv. hufvudstaden, V a t h y, ligger på öns östra del, vid en från n. inskärande vik. Utom Vathy finnas två hamnorter. Tigani och Karlovasi. Enligt sägnen i äldsta tider bebodt af karer och leleger, befolkades S. redan tidigt af joner och bildade en af de mäktigaste staterna i det asiatiska Jonien. Konstflit och handel kommo tidigt till rik blomstring, och med afseende på sjöväsendets utveckling gingo samierna i spetsen för öfriga greker. Filosofen Pythagoras och epikern Choirilos voro bördiga därifrån, och skalderna Iby-

Samiskt bronsmynt med bild af Androklos som grundläggare af kolonien.

kos och Anakreon vistades där vid Polykrates' glänsande hof. Statsförfattningen var i äldsta tider monarkisk och därefter aristokratiskt republikansk, tills Polykrates i senare delen af 6:e årh. f. Kr. ånyo upprättade ett envälde, hvilket sträckte sig äfven öfver de närliggande öarna. Sedan styrdes S. mestadels af persiska lydfurstar, tills det efter grekernas seger vid Mykale (479 f. Kr.) återfick sin självständighet och anslöt sig till Atens vapenförbund. Med anledning af visad ohörsamhet kufvades ön med stränghet af Perikles (440 f. Kr.). Vid Peloponnesiska krigets slut (404 f. Kr.) lösrycktes den från Aten, men återinträdde efter slaget vid Knidos (394) för någon tid i det nybildade attiska vapenförbundet. 365 f. Kr. eröfrades den af den attiske fältherren Timotheos, som förjagade den samiska befolkningen och där insatte attiska klerucher (se d. o.). Först efter Alexander den stores död (323 f. Kr.) återgafs S. genom Perdikkas åt samierna. Under någon tid hörde det sedan under Egypten och kämpade med Antiochos den store och Mithridates mot romarna, till dess det 84 f. Kr. införlifvades med romerska prov. Asia. Under medeltiden stod S. omväxlande under bysantinskt, venezianskt och genuesiskt välde. 1550 eröfrades det af turkarna och intog sedan 11 dec. 1832 under garanti af Frankrike, England och Ryssland en särställning som ett till Turkiet skattskyldigt furstendöme (årliga tributen 300,000 piaster, ung. 45,000 kr.) med egen förvaltning under en af sultanen utnämnd furste af grekisk nationalitet. I styrelsen biträdes fursten af en "senat" af 4 medlemmar, valda af honom bland 8 af öns fyra distrikt föreslagna personer. Lagstiftningen tillhör en representation af 36 medlemmar med metropoliten som talman. Folkmängden uppgår numera till den i förhållande till öns areal mycket höga siffran af 68,949 (1913), nästan allesammans greker. Furstarna, bland hvilka Alexandros Karatheodory (se denne) är den mest kände, ha under senaste årtiondet i rask följd afsatts, än af kammaren, än af Turkiet. Under Tripoliskriget angreps S. af två italienska krigsskepp, som bombarderade hufvudstaden och förjagade den turkiska besättningen (1912), hvarefter samierna proklamerade sin anslutning till konungariket Grekland och stå ännu (1916) under grekisk styrelse.

Litt.: Guérin, "Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos" (1856), Bernier, "La principauté de Samos" (i "Annales de l'extrême Orient", 1889), Tozer, "Islands of the Aegean" (1890), och Stefani (med biträde af Forsyth major och Barbey), "S. Étude géologique, paléontologique et botanique" (1892). Om Heratemplets utgräfning se Berlinakad:s "Abhandlungen" (1911; Anhang). A. M. A.

Samosata [-må-], nu Samsat, stad i turkiska vilajetet Mamuret-el-Aziz, fordom hufvudstad i syriska prov. Kommagene (se d. o.), vid Eufrat. Födelseort för Lukianos och sektstiftaren Paulus från S. (se d. o.), hvars anhängare däraf kallades samosatenianer. (J. F. N.)

Samo'sjtie, rysk namnform för Zamość (se d o.).

Samothērium, *zool.* Se Giraffdjur.

Samothrāke (nygrek. *Samothraki*, turk. *Semenderek*), en till Turkiet hörande ö, belägen i nordligaste delen af Egeiska hafvet, det s. k. Traciska hafvet. 177 kvkm. Omkr. 4,600 inv., hufvudsakligen greker. S. består till största delen af en från v. till ö. löpande bergmassa, hvars högsta spets är Fengari, fordom Saoke (1,600 m.). På norra kusten finnas ruiner af staden Palaiopolis. Ön beboddes först af pelasger och fenicier, sedan af tracisk-grekisk befolkning och var under antiken berömd för sina mysterier (se Kabirer). Skattskyldig under atenarna, spelade den icke någon självständig roll i Greklands historia, blef år 70 införlifvad med romerska öprovinsen och eröfrades 1204 af venezianerna. 1457 intogs den af Muhammed II. Under de sista årtiondena ha betydande fynd gjorts där. (J. F. N.)

Samovār, ry., ett metallkärl i form af en urna för kokning af te; teköket är vanligen af koppar och har i midten en cylindrisk behållare, som fylles med glödande kol. Ryssarna härleda ordet af *sam*, själf, och *varitj*, koka, alltså "självkokare". Ej osannolikt är dock, att ordet är en förvrängning af det tatariska *sanabar*, tekök. J. C.

Samovar.

Sampajo [sõpa'jo], Antonio Rodriguez, portugisisk statsman, f. 1806, d. 1882, verkade till 1828 på den prästerliga banan, men egnade sig därefter åt liberalt publicistiskt skriftställeri. Efter Saldanhas tillträde till makten 1851 blef S. deputerad, uppträdde under den följande tiden som en af det progressistiska partiets ledare. 1872—77 var S. inrikesminister i Pereira del Mellos ministär. 1881 blef han ledare för en liberal ministär. E. N—nn.

Sampān, *sjöv.*, mindre båt, som i Kina och Japan används för transport af såväl passagerare

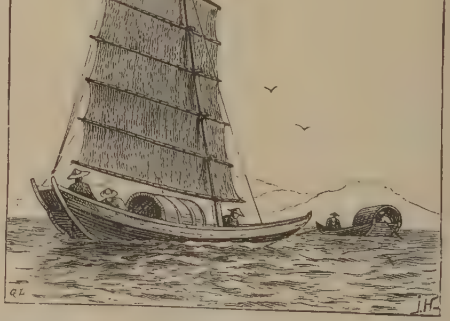

som lättare gods. Sampanerna äro midskepps öfvertäckta af en bågformig spånklädsel och fram-

rifvas genom vrickning eller med segel (merendels t). R. N.*

Sampe'r, José Maria, kolumbiansk författare, diplomat, f. 1828 i Honda, d. 1888, var en tid minister i Chile, för öfrigt tidningsredaktör och medarbetare i tidskrifter, var produktiv som skriker, romanförfattare och historisk skriftställare. Hans förnämsta arbeten äro *Romances americanos*, *Cos de los Andes*, *El poeta soldado*, *El hijo de pueblo*, *Martín Flores*, *Un drama íntimo*, *Historia de un alma*, *Florencio Conde*, *Los claveles de Julio*, *Un vampiro*, *Colección de piezas dramatiças*, *Hombres ilustres*, *El libertador Bolívar* och *Ensayo sobre las revoluciones políticas y condición social de las Republicas de Colombia*. Ad. H—n.

Sampierdarēna (San Pier d'Arena), förstad till Genua (se d. o., sp. 947).

Sampo, *finsk folkpoesi*, framträder i den tryckta "Kalevala" (se d. o., sp. 605 ff.) som ett lyckobringande underting, hopsmidt af Ilmarinen af en svanfjäder, en gallkos mjölk, ett kornkrö och en sommartackas ull; det hade ett utsiradt lock och vid den ena kanten en mjölkvarn, den andra en saltkvarn och den tredje en penningkvarn. Om detta underting stod striden mellan Kalevalas och Pohjolas länder. En mängd hypoteser har, till största delen utgående från den tryckta "Kalevala", framställts rörande Sampo och dess ursprung, hvarvid man naturligtvis särskildt fäst sig vid dess likhet med nordbornas mytiska Grottekvarn (Castrén). Först Kaarle Krohn har (i "Kalevalan runojen historia", I, 1903) med hjälp af de ursprungliga runoupptecknингarna lyckats definitivt utreda Sampomotivets ursprung. I en i Ingermanland upptecknad runa skildras det, huru Guds ende son hämtar solen från Pohjola, lyckas undgå sina förföljare och sätter den på sin plats på himmelen. I en något nordligare runa, som är en blandning af denna solhämtningsruna och en båtfärdsruna, talas det om den märkliga störfisken, hvars namn på finska är *sampi*; här inkommer således det ord, hvaraf längre i n. Sampos namn bildas. I Ryska Karelen har från ytterligare en annan runa inkommit det material, hvaraf ett trollredskap smides, och slutligen har, under inflytande af en sägen om Hiisis kvarn, Sampo utbildats till en mjöl-, penning- och saltkvarn, hvilken dessutom från beskrifningen af Pohjolas portar lånat epitetet "den med utsiradt lock försedda". Sampo är sålunda icke något urgammalt, mytiskt begrepp, utan har under runomotivens vandring skapats af en mängd från olika håll kommande beståndsdelar. K. B. W.

Sampsa, *finsk myt*. Se Sämpsä.

Sampson [sä'mson], William Thomas, nordamerikansk sjöofficer, f. 9 febr. 1840, d. 6 maj 1902, tjänstgjorde med stor utmärkelse i flera befattningar till sjöss under inbördeskriget och var äfven därefter mycket använd i sjötjänst, bl. a. på en arktisk expedition. Befordrad till captain (kommendör) 1889, förordnades S. 17 febr. 1898, två dagar efter det slagskeppet "Maine" sprängts i Habanas hamn, till ordf. i den kommission, som skulle utreda förloppet vid nämnda händelse. Kommissionens utlåtande innebar, att "Maine" sprängts af en torped eller en mina, men ingick ej på frågan om, hvem som bar ansvaret härför. T. f. konteramiral, afgick S. april 1898 med den i Key West sammandragna flottan för att blockera Cubas hamnar. San Juan och Porto Rico bombarderades 12 maj af fartyg under hans befäl, och när amiral Cervera med fyra spanska kryssare 19 maj inlöpt i Santiagos hamn och 10 dagar därefter upptäckts där af commodore Schley, anordnade S. en sträng blockad af hamnen samt förberedde omsorgsfullt flottans förhållande, i händelse att spanjorerna skulle bryta ut. Hvarje fartygschef fick detaljerade förhållningsorder för olika tänkbara fall. När Cervera 3 juli vågade sig ut med sina kryssare, hade S. med sitt flaggskepp "New York" ångat ostvart för att öfverlägga med general Shafter. Fiendens förföljande och tillintetgörande föllo därför på den tillfällige befälhafvarens, commodore Schleys, lott, hvilket dock ej hindrade, att S. rönt stort och berättigadt erkännande för sina ypperliga förberedelser och dispositioner. Jfr Schley. H. W—l.

Samre, folkstam. Se Kambodja, sp. 706.

Samregent. Se Konung, sp. 927.

Samsa, *sjöv.*, att föra ihop och draga åt slagen af linan i en surrning, ridning, bänsel o. s. v. R. N.*

Samsal, förr adlig sätesgård i Ringsakers härad, Hedemarken amt, Norge, omtalas 1489 och egdes på 1600-talet af familjen Skaktavl, som därjämte innehade de närliggande stora adliga säterierna Skapal (nu för tiden Skappel) och Ulven. S. var den enda af häradets sätesgårdar, som ända till adelslagen af 1821 bevarade sina adliga rättigheter. K. V. H.

Samsam-us-saltana, persisk höfding. Se Persien, sp. 564.

Saṁsāra (sanskr., eg. "kretslopp"), *ind. relig.* 1. Världskretslopp i allmänhet, hvarmed då förstås den periodiska förstörelsen och förnyelsen af universum. — 2. Själarnas kretslopp i tillvaron, deras ständiga död och återfödelse till nya tillvaroformer, alltså terminus technicus för själavandring i specifikt indisk form. Jfr Mokṣa, Sāṁkhya och Själavandring och under dessa art. anförd litt. K. F. J.

Samsat, turkisk stad. Se Samosata.

Sam-schui, stad. Se San-schui.

Samši-Adad, assyriska härskare. Se Assyrien, sp. 255—256.

Samskola, en läroanstalt, hvari manliga och kvinnliga lärjungar undervisas gemensamt. I Sverige äro folkskolorna, vissa fackskolor samt några skolor, afsedda för bibringande af högre allmän bildning, samskolor. I det skoladministrativa språkbruket pläga emellertid endast skolor, tillhörande den sistnämnda gruppen, benämnas *samskolor*. Samskolan i denna bemärkelse är en helt ung skolform. I äldre tider tillgodosågs behofvet af högre skolbildning genom de för gossar afsedda statsläroverken. När småningom behofvet af högre skolbildning gjorde sig gällande äfven för den kvinnliga ungdomen, upprättades för sådant ända-

mål särskolor för flickor. Bland de orter, som saknade statsläroverk, hade emellertid en del nått en sådan utveckling, att bristen på högre skolundervisning gjorde sig kännbar. Det var å sådana orter, som samskolan, i den mening ordet här tages, först vann insteg. Under 1880-talet kommo några samskolor af detta slag till stånd. En stark stöt framåt erhöll den sålunda påbörjade utvecklingen därigenom, att statsmakterna i början på 1890-talet beslöto att indraga ett afsevärdt antal mindre statsläroverk och pedagogier. Till ersättning för hvad sålunda förlorats, upprättades privata samskolor, som växte upp i rask följd. Dessa skolor sökte i det hela anpassa sig efter statsläroverkens organisation. De hade i allmänhet 5 klasser, hvilkas antal sedermera vanligen ökades till 6, i följd hvaraf dessa skolor vanligen pläga omtalas under benämningen: de *fem- och sexklassiga samskolorna*. Ett erkännande af sitt existensberättigande erhöllo dessa skolor genom 1896 års riksdags beslut om delaktighet för dem i det till understöd åt högre flickskolor anvisade statsanslaget, ett beslut, som ytterligare främjade utvecklingen af denna skolform. Då emellertid dessa för de bättre situerades barn afsedda skolor delvis löpte parallellt med folkskolan, inställde sig snart den farhågan, att denna skolforms hastiga utbredning skulle verka menligt på folkskoleväsendets utveckling. På grund häraf beslöt riksdagen längre fram att inskränka dessa skolors delaktighet i statsanslaget till sådana skolor, som före 1902 uppfyllt då gällande villkor för erhållande af statsunderstöd. Och i följd af 1909 års riksdags beslut om anslag till enskilda och kommunala mellanskolor måste de ifrågavarande samskolorna för åtnjutande af statsunderstöd ombilda sig till mellanskolor, d. v. s. fyrklassiga öfverbyggnader på folkskolan. Mellanskolorna, som utvecklat sig ur dels fem- och sexklassiga samskolor, dels ur högre folkskolor, äro samskolor och ha i allmänhet rätt att anställa realskolexamen. F. n. är antalet enskilda mellanskolor, till hvilken grupp äfven sådana samskolor räknas, hvilkas ombildning till mellanskoletypen ännu icke är verkställd, 21 och antalet kommunala mellanskolor 30. År 1913 utgjorde lärjungeantalet i den förra gruppen af skolor 2,289, hvaraf 1,172 gossar och 1,117 flickor, och i den senare gruppen 1,749, hvaraf 931 gossar och 818 flickor. För 1916 äro af riksdagen anvisade till understöd åt enskilda mellanskolor 70,000 kr., hvarjämte dessa skolor äro delaktiga i anslaget till lönetillägg åt lärarinnor vid statsunderstödda enskilda läroanstalter och till understöd åt kommunala mellanskolor 300,000 kr.

Bland de statsläroverk, som räddats undan statsmakternas förut omnämnda beslut om indragning af mindre läroverk och pedagogier, förde några en rätt tynande tillvaro i följd af lärjungeantalets nedgång. För att trygga dessa läroverks existens beslöto statsmakterna år 1904, att de skulle ombildas till för båda könen tillgängliga realskolor. Dessa skolor, som i den skoladministrativa terminologien benämnas *statssamskolor*, ha sex årsklasser med realskolexamen som slutmål. Under de sista skolåren kunna de kvinnliga lärjungarna befrias från en del af undervisningen i främmande språk och matematik. Lärarpersonalen utgöres af, förutom rektor och öfningslärare, tre manliga adjunkter, en första lärarinna och två ämneslärarinnor. Skolornas antal är f. n. 19. Lärjungeantalet uppgick 1913 till 2,604, hvaraf 1,484 gossar och 1,120 flickor.

De två slag af samskolor, för hvilkas tillkomst nu redogjorts, ha framgått ur ett naturligt behof att på mindre platser, där antalet barn gjort endast *en* skola behöflig, få denna gemensam för gossar och flickor. Enskilda samskolor finnas emellertid, hvilka upprättats på grund af öfvertygelse om samundervisningens företräde framför särundervisningen eller i syfte att få samskoleidén pröfvad. De ifrågavarande skolorna, som ha en rätt växlande organisation, äro till antalet 7. De ha rätt att anställa studentexamen, i några fall äfven realskolexamen. De pläga benämnas *högre samskolor*. Lärjungeantalet utgjorde 1913, de förberedande klassernas lärjungar oräknade, 2,534, hvaraf 1,596 gossar och 938 flickor. Tillsammans uppburo de för 1915 statsunderstöd till ett belopp af omkr. 90,000 kr. jämte bidrag till lärarinnornas ålderstillägg och pensionering. Se Samundervisning och Skolväsen. P. E. L—m.

Sam Slick [sä'm sli'k], pseudonym för nordamerikanske författaren Th. Chandler Haliburton (se denne).

Samson, judisk heros. Se Simson.

Samson [säså'], Joseph Isidore, fransk skådespelare, f. 1793 i S:t Denis, d. 1871 i Auteuil, erhöll 1816 engagemang vid en teater i Rouen och uppträdde sedan 1819, med undantag af två spelår, på Théâtre français, där han 1827 blef societär. 1863 drog han sig tillbaka till privatlifvet. S. skaffade sig ett stort rykte genom sitt fina, intelligenta spel. Han glänste företrädesvis i stycken af Molière, Beaumarchais, Scribe och Marivaux. Som lärare (från 1836 professor) vid konservatoriet åtnjöt han stort anseende; bland hans lärjungar märkas Rachel och m:me Brohan. Äfven som dramatisk författare uppträdde han med framgång; "Familjen Poisson eller de tre crispinerna" utgafs i öfv. af K. V. A. Strandberg 1865. Se biogr. af Legouvé (1875).

Samson von Himmelstierna (Himmelstern; ry. *Gimmelsjerna*). 1. Herman S., Livlands förste lutherske superintendent, f. 4 mars 1579 i Riga, d. där 16 dec. 1643, blef efter studier vid universiteten i Rostock och Wittenberg predikant i Riga, 1611 pastor vid domkyrkan där och 1616 oberpastor vid S:t Petrikyrkan. Sedan Riga 1621 eröfrats af svenskarna, slöt han sig genast till det svenska partiet och använde sitt på duglighet och oförskräckt uppträdande mot jesuiterna grundade inflytande till det svenska väldets befästande samt utnämndes 1622 till superintendent i det svenska Livland med uppdrag att återupprätta det alldeles förfallna kyrkoväsendet. Emedan han behöll sin befattning som oberpastor och sedermera äfven mottog anställning som professor vid det 1631 inrättade gymnasiet i Riga, kunde han icke odeladt egna sig åt superintendentsbefattningen. Äfven hindrades hans verksamhet i provinsen betydligt genom där pågående krigsrörelser och genom oupphörliga tvister, framför allt med det af svenska regeringen för Livland 1634 upprättade öfverkonsistoriet. Hans arbete blef likväl till stort

agn för Riga och det öfriga Livland, hvars kyrko- ick af honom började ordnas. Genom strids- och ärsklystnad skaffade han sig många fiender. Men an egde ock många vänner, t. ex. Axel Oxen- ierna, som alltid skänkte honom sitt mäktiga öd. S. adlades 1640 (han hette förut endast amson), och ätten introducerades på riddar- usen i Reval och Riga. — 2. Reinhold Jo- an Ludvig S., den föregående ättling, liv- ndsk rättslärd, f. 1778, d. 1850, inträdde 1798 i lvländska landratkollegiets kansli, blef 1803 asses- or i livländska konsistoriet och insattes 1819 i ommittén för det livländska bondeståndets befri- else från lifegenskapen, blef 1843 president i liv- ndska evangelisk-lutherska konsistoriet och med- lem af Livlands hofgericht. Han författade många tatsrättsliga och andra juridiska skrifter, t. ex. *istorischer versuch über die aufhebung der leib- igenschaft in den Ostseeprovinzen* (1820), *Institu- ionen des livlandischen processes* (1824), *Das liv- ndische erbschaft und naturrecht* (1828) och *Über ie anwendung des schwedischen rechts und der ussischen ukasen in Livland* (i Brockers ”Jahr- uch für rechtsregel”). Han var ock skönlitterärt erksam och ett par årtionden president för historie- ch antikvitetsföreningen i Riga. 1. Fr. W. 2. A—d J.

Samsün, hufvudstad i ett sandjak i turkisk- siatiska vilajetet Trabezon vid Svarta hafvets ust. Omkr. 11,000 inv. Staden har vackert, men sundt läge. Genom vägbyggnader till det inre andet har den på senare år fått större betydelse. En järnväg till Sivas är under byggnad. Stark ngbåtstrafik. Säte för en grekisk metropolit och n armenisk biskop. Handelskammare. Natten till 1 juni 1915 förstörde en rysk torpedbåtseskader amnanläggningen i S. och sänkte flera turkiska artyg. S. är forntidens *Amisos* (se d. o.). J. F. N.

Samsun dag, halfö. Se Mykale.

Samsyskon. Se Syskon.

Samsö, dansk ö i Kattegatts sydvästra del (se kartan till art. Danmark). 114 kvkm. 7,500 nv. (1911). S. består af en mindre, nordlig, och en större, sydlig, del, förenade genom en smal, ljungbevuxen landtunga; mellan dessa två partier inskjuter på östkusten Stavnsfjord, med många holmar; utanför fjorden ligger Kyholm. Norra sidan är mera kuperad och mindre bördig än den södra; högsta punkterna äro Ballebjerg (64 m.) och Annebjerg (52 m.). Hvarken sjöar eller vattendrag finnas och blott föga skog. S. utgör en diomsaga (ett ”birk”) under Holbæk amt och ett kontrakt med 5 socknar under Aarhus stift. Största socknen är Tranebjerg med ett stadsliknande sam- hälle af samma namn och 620 inv. Ångbåtarna emellan Kalundborg och Aarhus anlöpa S. vid Koldby på sydvästkusten. Till 1814 tillhörde nästan hela ön grefskapet S., som upprättades 1677 och inne- hafves af släkten Danneskjold-Samsöe; men sedan dess har största delen af den underlydande jor- den sålts till själfegare eller som ärftligt arrende. Grefskapet omfattar de två herrgårdarna Brattings- borg och Bisgaard samt 4 afvelsgårdar, med en yt- vidd af inalles 1,448 har och ett fideikommiss- kapital af 1,1 mill. kr. utom alla tionden från ön. — Sagan förlägger till denna ö Hjalmars kamp med Angantyr och hans bröder. Kristofer II fick 1307 som prins S. i förläning, men afstod ön 1326 till Knut Porse. 1674 köptes S. af Griffenfeld och skänktes efter hans fall 1676 till Sofie Amalie Moth, hvars ättlingar äro grefvarna Danneskjold-Samsöe. E. Ebg.

Samsöe [-ö], Ole Johan, dansk skald, f. 21 mars 1759, d. 23 jan. 1796, blef 1776 student och egnade sig uteslutande åt litterära sysselsätt- ningar, reste utrikes med Rahbek 1782—84 och hade sedan sin utkomst som lärare. Utom några nordiska berättelser (*Frithiof*, *Hildur* och *Halfdans sönner*), författade före den utländska resan, dik- tade han ett sorgespel, *Dyveke*, som 1796 gjorde ofantlig lycka och uppfördes ännu så sent som 1856. Det betecknar ett icke ringa framsteg i den litterära utvecklingen, ehuru det icke är fritt från sin tids sentimentalitet. S. var Ewalds förste själf- ständige efterföljare på det nationella dramats område. S:s *Efterladte digteriske arbejder* utgåfvos 1796 af Rahbek. E. Ebg.

Samtal. Se Herredag. — Om Heligt samtal se d. o.

Samter, kretsstad i preussiska reg.-omr. Posen, vid järnvägen Posen—Stargard. 6,878 inv. (1910). Elektricitetsverk, järngjuteri, sockerfabrik o. a. industri. J. F. N.

Samtiden, en högt ansedd och mycket inflytelserik ”veckoskrift för politik och litteratur”, utgifven i Stockholm 1871—74 af K. F. Bergstedt.

Samtiden, norsk tidskrift för politik, litteratur och samhällsfrågor, uppsatt 1890 i Bergen af J. Brunchorst och Gerh. Gran. Den senare har från 1892 ensam redigerat tidskriften, som sedan 1900 utges i Kristiania. K. V. H.

Samting (fsv., gemensam l. allmän sammankomst) benämndes det i Strängnäs under medeltiden omkr. första söndagen i fastan (8 febr.—4 mars) sammanträdande Södermanlands landsting. Det torde ha upphört redan vid unionstidens början. I sammanhang därmed hölls marknad, samtingen, hvilken fortfor att hållas vid samma tid till 1872.

Samtingsgode. Se Gode.

Samtrafik, *järnv.* Se Järnvägssamtrafik.

Samuel, israeliternas siste domare, omkr. 1100 f. Kr. Han hade redan under sin företrädares, den svage Elis, dagar haft en inflytelserik ställ- ning, och efter Elis död trädde han på en gång som präst vid centralhelgedomen i Silo och domare i spetsen för Israels folk. S. framstod som en kraftig reformator af israeliternas i djupt förfall varande gudsdyrkan. Själf profet och siare, upp- rättade han till stöd för den reformerade Jahveh- dyrkan, möjligen efter egyptiskt mönster, de s. k. profetskolorna, hvilka sedermera blefvo ett slags högskolor för den israelitiska bildningen och stam- håll för den lysande rad af profeter, som än i strängt teokratisk, än i demokratisk anda trädde upp emot konungarna. Genom profetdömets upp- rättande i Israel fick S. sin största historiska bety- delse. Kampen mellan denna andliga makt och konungamakten skulle redan i hans dagar taga sin början. Ty mot S:s vilja infördes under hans tid konungadömet i Israel. Den egentliga orsaken där- till var den, att landet hotades af filistéerna (se d. o.). Då S. icke var krigare, beslöt folket för att skydda sig mot den öfverhängande faran och på samma gång genom ett starkt föreningsband sammanhålla de söndrade stammarna, att välja en

Tryckt den 17/5 16

konung, i likhet med de omgifvande folken. S., som ville, att landet skulle bilda en sträng teokrati, måste omsider vika för folkets önskan och smorde själf den redan genom bragder utmärkte benjaminiten Saul till konung. Förhållandet mellan konungen och S. blef icke godt, och en kamp om makten utspann sig dem emellan (se vidare därom Saul), hvars slut S. ej fick upplefva. Han afled i hög ålder ej långt före Sauls fall. E. Sn. (J. P.)

Samuel, härskare i Bulgarien (se d. o.).

Samuel, Adolphe (Abraham), belgisk tonsättare, f. 1824 i Liège, d. 1898 i Gent, utbildade sig i Bruxelles, Tyskland, Österrike och Italien, blef 1860 harmoniprofessor i Bruxelles och 1871 konservatoriedirektör i Gent. Han åtnjöt i sitt hemland anseende som kompositör af operor, kantater, körsånger, motetter, 2 stråkkvartetter, 5 symfonier och körsymfonien *Christus* m. m., hvarjämte han uppträdde som musikskriftställare, med bl. a. en harmonilära (1867). E. F—t.

Samuel [sä'mjuel], Herbert Louis, engelsk politiker, f. 6 nov. 1870 i Liverpool, blef 1902 medlem af underhuset, där han snart gjorde sig bemärkt bland det liberala partiets yngre förmågor. Han blef dec. 1905 understatssekreterare i utrikesministeriet i Campbell-Bannermans ministär och behöll under Asquith denna post till juni 1909, då han blef kansler för hertigdömet Lancaster och fick säte i kabinettet. Febr. 1910—febr. 1914 var S. minister för postväsendet och därefter president i Local government board till maj 1915, då han, för att bereda plats åt unionistledarna, vid ministärens ombildning till en koalitionsministär för nationalförsvaret, återgick till postministersysslan (utan säte i kabinettet). Han återinträdde emellertid i detta som inrikesminister i jan. 1916, då sir John Simon afgick på grund af sitt motstånd mot regeringens värnpliktsbill, hvilken S. i ett uppmärksammadt anförande i underhuset glänsande försvarade emot Simon. V. S—g.

Samuel Falkland, pseudonym. Se Heyermans, Herman.

Samuel ha-nagid. Se Rabbinska språket och litteraturen, sp. 817.

Samuel i Böcksta liniment. Se Hemliga medel.

Samuel Nilsson till Hässle, krigare, son af borgaren i Stockholm Nils guldsmed, uppfostrades vid hertig Karls hof, företog sedermera utländska resor, bl. a. till Frankrike i sällskap med sin ”svurne broder” Karl Karlsson Gyllenhielm, och var en man med god bildning. Han omtalas som öfverste för hertig Karls fotfolk i slaget vid Stångebro 1598 och under dennes fälttåg i Finland 1599, var en af befälhafvarna vid belägringen af Kalmar 1599, kallas 1600 för ”generalöfverste” för allt fotfolket i Livland, där han ofta utmärkte sig, såsom vid intagandet af Fellin 1600 och af Kokenhusens stad 1601, erhöll 3 nov. 1601 fullmakt att vara ståthållare i Narva och omnämnes som sådan ännu 1607, men mottog stundom andra viktiga uppdrag. Efter slaget vid Kirkholm 1605 förordnades han till befälhafvare för det krigsfolk, som fanns kvar i Livland. Då han 1607 stupade utanför Dorpat, fällde Karl IX om honom omdömet: ”han var en trogen och duglig man, hvars likar icke många finnas i Sverige”. Fr. W.

Samuels böcker, benämning på två till ga[mla] testamentet hörande skrifter, hvilka i strängt [teo]kratisk anda skildra israeliternas historia un[der] profeten Samuel samt konungarna Saul och Da[vid]. Namnet innebär icke, att de äro skrifna af [Sa]muel, utan att han är den förste hufvudperson[en] i berättelsen. Ehuru skrifna åtskilliga århundr[aden] efter Samuel, tillhöra de G. T:s äldsta böck[er]. Urspr. en enda bok i den hebreiska bibeln, blef[vo]de i de alexandrinske judarnas grekiska öfv., Se[pt]uagintaöfversättningen, delade i två under nam[n] af 1:a och 2:a Konungaboken, hvarvid ”Konungaboken” delades i två böcker under namn 3:e och 4:e Konungaboken. Den vetenskaplige bo[k]tryckaren Daniel Bomberg bibehöll i den af honom tryckta hebreiska bibeln denna delning, men und[er] namnen 1:a och 2:a Samuelsböckerna och 1:a och 2:a Konungaböckerna (1517), en delning och b[e]nämning, som sedan alltjämt bibehållits. J.

Samuelson, Karl Gustaf Maurits, mål[are], f. 1806 i Stockholm, d. där 1872, var elev [vid] konstakademien och särskildt af Hasselgren. 182[8] och 1829 vann han k. medaljen för prisämnena *Gustaf Vasa som barn inför Johan II* och *Epameinondas' död*. Han målade sedan smärre historie- taflor i det maner, som Hasselgren och Sandberg inf[ört], och i en matt och tung färg. Så tillkomma[de] 1831—34 *Ebba Brahe öfverraskad af Gustaf Adolf*, *Karl IX räddas af Henrik Wrede*, *Johan III:s första frieri till Gunilla Bielke*, *Gustaf Adolfs sista afsked från Maria Eleonora* m. fl. Sedan målade han ett eller annat porträtt, var därjämte kostym-ordonnatör vid Nya teatern, och 1864 utförde han för k. teatern kostymuppsättningen af ”Sardanapalus”, omtalad som historiskt intressant. Under sina sista år sysselsatte han sig med samlingar för Västmanlands regementes historia. Hans mycket rikhaltiga och dyrbara autografsamling införlifvades med Kr. Hammers samlingar. —rn.*

Samuelsson, Johan, filolog, f. 18 juni 1869 i Hällefors (Örebro län), student i Uppsala 1891, blef filos. doktor där 1899 och docent i klassiska språk s. å. samt utnämndes till lektor 1903 i Hudiksvall och 1907 i Uppsala. Bland S:s många skrifter må nämnas *Studia in Valerium Flaccum* (1899), *Ad Apollonium Rhodium adversaria* (1902) samt åtskilliga värdefulla uppsatser i in- och utländska tidskrifter. J. C.

Samuelsson, Gunnar, botanist, f. 27 aug. 1885 i Norrtälje, aflade mogenhetsexamen i Strängnäs 1903, blef filos. doktor i Uppsala 1913 och docent i botanik där s. å. samt konservator vid universitetets botaniska museum 1914. Han har jämte floristiska undersökningar behandlat företrädesvis spörsmål rörande arternas utbredning och historia inom landet, såsom i afh. *Om de ädla löfträdens forna utbredning i öfre Öster-Dalarne* (1906), *Regionförskjutningar inom Dalarne* (1910) och *Ueber den rückgang der haselgrenze und anderer pflanzengeographischer grenzlinien in Skandinavien* (1915). Af liknande innehåll äro arbetena *Ueber die verbreitung einiger endemischer pflanzen* och *Scottish peat mosses* (1910). Fr. o. m. 1904 har S. årligen berest Dalarna för detta landskaps växtgeografiska utforskande och har däröfver jämte några smärre förelöpande afh. författat *Ueber die vegetation der hochgebirgsgegenden von Dalarne* (1916). Hans gradualafh. *Studien über die ent-*

klungsgeschichte der blüten einiger Bicornes-
en (1913) innehåller histologiska och embryo-
giska undersökningar, som med framgång använ-
s för växtsystematiskt ändamål; bl. a. har S.
så sätt i nämnda afh. uppvisat släktskapen
llan empetracéer och ericacéer. C. Lmn.

Samukin. Se Samakin.

Sa'muli S., pseudonym. Se Suomalainen,
G. S.

Samūm l. Bahd-Samūm (af beduinerna
llad *sambuli*, af turkarna *samieli*, af arab. *samm*,
ft) kallas i Arabien, Syrien och nordvästra Indien
n brännande heta vind, som företrädesvis under
ni—aug. blåser från dessa länders öknar. Ehuru
an några giftiga beståndsdelar, är samum genom
ftens ytterliga torrhet och den mängd sand den
edför farlig för både människor och djur. Jfr
hamsin och Harmattan.

Samundervisning i ordets allmänna bemärkelse
etyder en för lärjungar af olika slag gemensam
ndervisning, t. ex. gemensam undervisning för
rjungar af olika årsklasser eller (någon gång)
ån skilda samhällslager, den senare stundom
allad *social samundervisning*. Frågan om den
ociala samundervisningen sammanfaller till väsent-
g del med frågan om *folkskolan som bottenskola*
e denna art. i Suppl.). Som teknisk term används
rdet samundervisning mestadels i betydelsen af
för gossar och flickor gemensam undervisning,
ch i denna betydelse tages ordet i denna artikel.
Ursprungligen var den offentliga undervisningen
allmänhet afsedd för det manliga könet. Små-
ingom uppkom den frågan, huruvida och i hvilken
tsträckning kvinnor borde kunna bli delaktiga af
en bildning och erhålla tillträde till de lefnads-
anor, som af ålder varit förbehållna männen. När
å meningarna enats därom, att ett visst slag af
kolbildning skulle vara tillgängligt äfven för kvin-
or, inställde sig den frågan, huruvida den för
ådant ändamål anordnade undervisningen skulle
eddelas i för gossar och flickor gemensamma
kolor, *samskolor*, eller i skilda goss- och flick-
kolor, *särskolor*. *En* fråga är, huruvida exempelvis
vinnor skola kunna erhålla tillträde till folkskol-
rarbanan eller till läkarbanan. Där denna fråga
esvaras med ja, blir det en sekundär fråga, huru-
ida folkskoleseminariernas och de medicinska
akulteternas undervisning skall vara för båda
önen gemensam eller icke. Den förra frågan är
tt öfvervägande socialt spörsmål, som ingår som
tt moment i den s. k. *kvinnofrågan* (se Kvinno-
örelsen). Den senare frågan är ett öfvervä-
ande pedagogiskt spörsmål, den egentliga s. k.
amskolefrågan. I diskussionen pläga dessa båda
rågor sammanblandas, och det är rätt vanligt,
tt uppfattningen i den sociala frågan om kvin-
ans likställighet med mannen i förvärfshänseende
blir bestämmande för uppfattningen i den egent-
iga samskolefrågan. Det är icke nödvändigt, att
å är. Ty äfven utan en sådan likställighet kan
amundervisningen visa sig praktisk och nyttig,
och äfven om man utgår från könens likställighet
nyssberörda hänseende, följer icke däraf, att det
tminstone delvis gemensamma mål, som då måste
uppställas för mannens och kvinnans skolbildning,
skall nås på samma vägar.

Då emellertid skolan är på samma gång en kul-turprodukt och ett kulturmedel, är det helt naturligt, att svaret på samskolefrågan liksom på så många andra pedagogiska frågor blir beroende på djupare liggande samhälleliga åskådningar och andra för kulturen bestämmande faktorer. Sålunda ter sig samskolefrågan annorlunda i de romanska än i de germanska länderna med deras olika uppfattning om förhållandet mellan könen. I de romanska länderna förekommer i allmänhet samundervisning endast på det tidigaste folkskolestadiet i vissa mindre samhällen. I de germanska länderna har samskolan en vida större utbredning. Den utgör sålunda den förhärskande skolformen på större delen af folkskolans stadium, och på den sekundära undervisningens område förekomma samskolor i bl. a. Sverige, Norge och Danmark, i hvilka två senare länder statsläroverken, äfven de, som dimittera till studentexamen, och ett stort antal enskilda och kommunala skolor äro samskolor. — I äldre samhällen och i samhällen, där traditionen från fordom spelar en större roll, har samskoleidén svårare att slå igenom än i nyare samhällen eller i samhällen, där den demokratiska uppfattningen med sina nivelleringstendenser trängt igenom. Sålunda har samskolan en större utbredning i de skandinaviska länderna än i Tyskland och England. Ett typiskt exempel i detta afseende utgöra Nord-Amerikas förenta stater, som äro samskolans förlofvade land. Men äfven där gör sig en skillnad gällande mellan äldre och yngre stater. I de förra äro särskolor oftare förekommande än i de senare. — En faktor, som varit i mycket hög grad bestämmande för samskoleidéns utbredning, är ekonomien. För mindre samhällen med små resurser är det lättare att uppehålla *en* samskola än två med hvarandra parallella särskolor. Det är de ekonomiska omständigheterna, som tvungit de romanska länderna att i viss, om ock ringa utsträckning acceptera samskolan, och dessa omständigheter torde i väsentlig grad ha medverkat till samskoleidéns utbredning i de skandinaviska länderna, äfvensom i Finland. Ekonomien spelar en särskildt framträdande roll, då det gäller frågan om samundervisning vid en del fackskolor, särskildt de högre fackskolorna och universiteten. Dessa institutioner draga så stora kostnader, att staterna i allmänhet icke anse sig ha råd att parallellt med de af gammalt befintliga högskolorna upprätta enkom för kvinnor afsedda högskolor. På grund däraf är vanligen frågan om samundervisning vid högskolorna i realiteten afgjord i och med att rätt till högskolebildning tillerkännes kvinnor. Det bör i detta sammanhang erinras om, att vid fackskolorna den allmänna uppfostringssynpunkten, som spelar en dominerande roll i samskolefrågan, träder tillbaka för själfva yrkesundervisningen, särskildt den vetenskapliga yrkesundervisningen, som knappast torde behöfva eller kunna modifieras med hänsyn till de olika könens egenart.

En redogörelse för samundervisningens utbredning i främmande länder är lämnad i läroverkskommitténs betänkande 1902, band II, sid. 423—429. I Sverige är, som nämnts, samundervisning regel å folkskolans stadium. Dock pläga ofta folkskolans äldre lärjungar, där lärartillgången sådant medger, skiljas åt i särskilda för gossar och för flickor afsedda klasser. Bland de sekundära skolorna

äro statens högre allmänna läroverk, 20 af statens realskolor och ett fåtal högre enskilda skolor särskolor för gossar, de enskilda högre flickskolorna i allmänhet särskolor för flickor, med undantag dock för de förberedande klasserna, där gossar och flickor undervisas gemensamt, samt 19 af statens realskolor, de kommunala och enskilda mellanskolorna och flertalet högre enskilda skolor samskolor. 1913 utgjorde lärjungeantalet i samtliga nu nämnda skolor, de förberedande klasserna oräknade, 45,236, hvaraf 27,250 gossar och 17,986 flickor. Af samtliga dessa lärjungar undervisades 36,045 (80 proc.) i särskolor och 9,191 (20 proc.) i samskolor. Af samtliga 27,250 manliga lärjungar undervisades 22,067 (81 proc.) i särskolor och 5,183 (19 proc.) i samskolor. Af samtliga 17,986 kvinnliga lärjungar undervisades 13,978 (78 proc.) i särskolor och 4,008 (22 proc.) i samskolor. Af samtliga lärjungar i skolor för högre allmänbildning undervisas alltså i rundt tal en femtedel i samskolor. Samskolans förekomst på den sekundära undervisningens område har i Sverige sin hufvudsakliga grund i ekonomiska skäl. Dock finnas några enskilda högre skolor, som upptagit samskoletanken som ledande pedagogisk princip. Äldst bland dessa, ja, den första skola i den skandinaviska Norden, där samundervisningen uppställts som den naturligaste och för ungdomens karaktärsutveckling lämpligaste, är den 1876 upprättade Palmgrenska samskolan (se Palmgren, K. E.). — Hvad angår den fackbildning, som är tillgänglig för såväl kvinnor som män, äro de för sådant ändamål inrättade läroanstalterna i allmänhet samskolor. Folkskoleseminarierna äro emellertid särskolor. Vid universitet och högskolor är undervisningen gemensam för kvinnor och män.

Diskussionen i samskolefrågan har icke gett något alla öfvertygande svar, beroende bl. a. därpå, att vår erfarenhet om samundervisningens verkningar, af hvilka somliga måhända först efter generationer bli skönjbara, är för liten och vår kännedom om människonaturen och de af könsdifferensen betingade skiljaktigheterna i densamma otillräcklig. I några punkter torde emellertid meningarna i vårt land börjat enas. Sålunda synes det vara ganska allmänt erkändt, att de betänkligheter, som från moralisk synpunkt rests emot samskolan, visat sig ogrundade. Någon starkare opposition plägar ej förmärkas, när det framhålles, att samvaron mellan gossar och flickor i gemensamt dagligt arbete är egnad att bibringa dem en sundare uppfattning af hvarandra som könsvarelser och särskildt att skingra den nimbus, med hvilken de manlige lärjungarnas erotiska fantasi eljest plägar omge det motsatta könet. Någon vidare meningsskiljaktighet torde ej heller råda därom, att flickorna med afseende på framsteg i studier reda sig rätt väl i täflan med de manlige kamraterna, beroende bl. a. på deras större ambition och deras snabbare mentala utveckling under en del af den s. k. öfvergångsåldern. Och där flickorna anses behöfva någon lindring i skolarbetet, är detta behof ej större, än att det kan tillgodoses genom mindre jämkningar i undervisningsplanen. Däremot gå meningarna isär i den frågan, huruvida den assimilerande inverkan, som samskolans lärjungar utöfva på hvarandra, är af godo eller ondo. Samskolans vänner betrakta den utjämning i afseende på de psykiska könsdifferenserna, hvari samundervisning resulterar, som en fördel. Att exempelvis gossarna tillegna sig ett mera hyfsadt sätt och mildare seder och att flickorna få något af gossarnas käckhet och hurtighet, detta är enligt denna uppfattning en förtjänst hos samskolan. Samskolans motståndare åter betrakta denna utjämning, hvarigenom det manliga elementet förkvinnligas och det kvinnliga elementet förmanligas, som en degenerationsföreteelse, i sin mån bidragande till en ytterligare sänkning af äktenskapsfrekvensen och nativiteten. För att bilda sig en mening i denna fråga fordras en längre tids erfarenhet af samundervisningen än den vi f. n. äro i besittning af. Härvid bör emellertid icke förbises, att hela kulturutvecklingen, oberoende af samskolan, håller på att föranleda en förändring af det manliga och det kvinnliga idealet, som, till det yttre åtminstone, ter sig som en femininisering af männen och en maskulinisering af kvinnorna. Huruvida sådant tyder på degeneration, denna svåra fråga kan här förbigås, då den ifrågavarande företeelsen icke kan läggas samskolan till last. Därtill är samskolan i Europa för ung och för litet utbredd. — Mycket beaktad är också den invändningen mot samundervisningen, att det, med hänsyn till de båda könens psykiska skiljaktigheter och olika ställning i lifvet, knappast är möjligt att anordna denna undervisning så, att därvid behörig hänsyn tages till deras olika förutsättningar och behof. Denna invändning kan gifvetvis icke gälla det lägre skolstadiet. Där äro de af könsskillnaden betingade olikheterna mindre framträdande, och undervisningen har där en allmänt förberedande karaktär. Men i samma mån gossar och flickor växa till, i samma mån börja de lägga i dagen påtagliga olikheter. De skilja sig åt i tycke och smak, håg och fallenhet, lekar och sysselsättningar. Dessa differenser, som torde vara yttringar af djupare liggande själsliga olikheter, måste en undervisning, som går ut på en allsidig utveckling af hela personligheten, lämpa sig efter och respektera. För en skola, som sätter sig ett högre mål före än bibringandet af ett visst kvantum kunskaper och en viss grad af intellektuell träning, måste samundervisningen på det högre stadiet i hvarje fall bli en mycket kräfvande uppgift. Svårigheterna ökas, om skolan skall tillgodose det numera allmännare krafvet på en praktisk undervisning på sådant sätt, att det praktiska momentet icke blir ett löst bihang till undervisningen, utan sätter sin prägel på det hela. I den högre kvinnobildningen måste i sådant fall hvad som kan sammanfattas under benämningen: *husligt arbete* få en centralare ställning, detta alldeles oberoende däraf, att endast en del af lärjungarna kommer att bli husmödrar. Till stöd för denna uppfattning kan anföras, att den högre gosskolan (realskolan) och den högre flickskolan, som utvecklat sig oberoende af hvarandra, förete betydande olikheter i afseende å klassantal, undervisningsplan och organisation i det hela samt att, då på sin tid tendenser gjorde sig gällande att inpressa den högre flickskolan i realskolans former, hela flickskolevärlden reagerade däremot, allt under framhållande att den högre kvinnobildningen skulle bli lidande därpå. Och den utveckling, som den högre flick-

kolan nu är inne på, synes ytterligare aflägsna
en från realskolan. Tills vidare åtminstone måste
lika fakta anses för frågan afgörande.
På skolan kan man emellertid lika litet som på
ndra samhälleliga institutioner ställa det kraf-
et, att den i hvarje fall skall uppfylla alla de
rdringar, som rent teoretiskt böra ställas på den-
amma. Skolorganisatoriska frågor äro praktiska
rågor, vid hvilkas afgörande det kan befinnas nöd-
ändigt att för undvikande af en större olägenhet
fstå från en mindre fördel och, omvändt, att för
innande af en större fördel hålla till godo med en
indre olägenhet. För mindre samhällen, som ej
a råd att hålla två särskolor, är en samskola i
varje fall bättre än ingen flickskola alls, vid hvil-
et senare alternativ flickorna antingen gå miste om
ögre skolbildning eller ock, för erhållande af
ådan, måste med dryga kostnader för föräldrarna
nackorderas å främmande ort. Mot de brister,
om möjligen vidlåda de å ifrågavarande orter upp-
ättade samskolorna, har man att väga fördelarna
f, att flickorna under hela uppväxttiden få vistas
hemmet och röna inflytande af dess för deras
peciellt kvinnliga utbildning och karaktärsutveck-
ing betydelsefulla omvårdnad.

Samskolefrågan torde, hvad vårt land vidkom-
mer, böra tills vidare besvaras sålunda, att för
båda könen gemensam undervisning är lämplig å
olkskolestadiet eller större delen däraf, mindre
lämplig å det följande skolstadiet utom å mindre
rter, där de ekonomiska förhållandena icke medge
upprättandet af särskolor, samt slutligen den,
raktiskt taget, enda möjligheten vid univer-
itet och andra högre tillämpningsskolor. Af detta
uttalande kan icke dragas någon som helst slut-
ats med afseende på frågan om det berättigade i
kvinnornas kraf på vidgade verksamhetsområden.
Se vidare Samskola. P. E. L—m

Samuppfostran. Se Samundervisning.

Samur, flod i ryska prov. Dagestan och guv.
Baku i Kaukasus, upprinner på Kaukasus' nordöstra
sluttning och faller genom flera mynningar ut i
Kaspiska hafvet. 214 km. lång. (J. F. N.)

Samurai, män, tillhörande den japanska krigar-
ckasten. Se bd XII, sp. 1272, 1458.

Samursakän, landskap i rysk-transkaukasiska
guv. Kutais, vid Svarta hafvet, mellan floderna
Ingur i s. och Tsarik i n., 65 km. i längd och 40
km. bredt. S. är ett skogrikt område, bebodt i
s. af mingrelier, i n. af abchaser. J. F. N.

Saṁvat-æran (af sanskr. *saṁvat*, år, kanske en
förkortning af *saṁvatsara*, år) l. Vikrama-
æran, *ind. kronol.*, är namnet på en i Indien,
särskildt n. om floderna Narbadā och Mahānadī,
mycket bruklig tidräkning, hvars begynnelseår är
57 f. Kr. med första dag (Kārttika çukla 1) 19 sept.
(resp. 18 okt.). Till sin uppkomst torde den vara
den äldsta af alla indiska tidräkningar (jfr Saka-
æran). Dess ursprung är dock oklart. Enligt en
indisk tradition skall Vikrama l. Vikramāditya af
Ujjayinī (i Mālva-landet, n. ö. om Bombay) gett
anledning till dess införande, så att dess första år
(57) satts antingen till dennes första regeringsår
eller dödsår. Detta är säkert oriktigt, emedan en
konung med detta namn och på angifven tid säker-
ligen icke funnits. Men väl är det möjligt, att
æran såtillvida är riktigt benämnd efter en konung Vikrama, i fall man antar, att en berömd konung med detta namn i Ujjayinī från 500-talet e. Kr. kan vara dess stiftare; i alla händelser är det oklart, hvarför början förlagts till ett år, som motsvarar 57 f. Kr. Enligt andra forskare (i främsta rummet J. F. Fleet) skall grundläggaren af saṁvat-æran — liksom af Saka-æran — ha varit Kushakonungen Kanishka, hvars regering då förmodas ha börjat 57 f. Kr. — Jfr bl. a. Cunningham, "Book of indian eras" (1883), afhandlingar af Sewell, Dikshit, Fleet, Kielhorn och Jacobi i "Indian antiquary", "Epigraphia indica", "Journal of the Royal asiatic society" och annorstädes, M. Müller, "Indien in seiner weltgeschichtlichen bedeutung" (1885), och v. Schröder, "Indiens literatur und cultur" (1887). K. F. J.

Samwer, Karl Friedrich Lucian, tysk politiker, f. 1819 i Eckernförde, d. 1882 i Gotha, studerade rättsvetenskap i Kiel och egnade sig efter aflagd examen 1843 åt advokatverksamhet (från 1846 i Kiel). I tal och skrift tog han lifligt del i den schleswig-holsteinska rörelsen; han stod hertig Kristian af Augustenborg personligen nära och häfdade i arbetet *Die staatserbfolge der herzogthümer Schleswig-Holstein* (1844) dennes arfsrätt. 1848 var han medlem af "landsförsamlingen" och sändes därpå som provisoriska regeringens diplomatiske agent i olika uppdrag till London och Berlin (1848—51). Samtidigt var han publicistiskt verksam och utgaf bl. a. tills. med Droysen det mycket omstridda arbetet *Die herzogthümer S.-H. und das königreich Dänemark. Actenmässige geschichte der dänischen politik seit dem jahre 1806* (1850). 1849 hade han utnämnts till professor i Kiel, men afsattes af danska regeringen 1852. S. å. kallade hertig Ernst af Sachsen-Koburg och Gotha honom i sin tjänst först som bibliotekarie, fr. o. m. 1859 som medlem af statsrådet. 1863—66 följde han den augustenborgske pretendenten hertig Fredrik som diplomatisk rådgifvare, men återvände därefter till Gotha, där han sedan bekläddе åtskilliga poster i förvaltningen. S. fortsatte v. Martens' "Recueil général des traités" (7 bd, 1856—75, 2:a serien, 7 bd, 1876—81). Postumt har bl. a. utgetts ett arbete af S. om det romerska myntväsendet (1883). — Biogr. af Steindorff i "Allgemeine deutsche biographie". N. H—tz.

Samvete (lat. *conscientia*, i detta ords speciellt etiska och religiösa betydelse), *filos.*, är hvarje människas medvetande om sina *egna individuellt* bestämda plikter, sådant detta framträder och yttrar sig närmast i form af en vare sig redan vid föreställningen om en tillämnad eller vid minnet af en fullbordad viljehandling bunden, från all sinnlig lust och olust kvalitativt skild och därmed alldeles ojämförlig *känsla* af inre harmoni eller disharmoni; men tillika som ett omedelbart ur denna känsla framspringande, därpå sig grundande och tillbaka verkande *omdöme* om den ifrågavarande handlingens moraliska halt, såsom rätt eller orätt, plikt eller synd. Denna känsla och detta omdöme stå sinsemellan i ett så intimt samband och sammansmälta med hvarandra så fullständigt, att de kunna skiljas åt endast i abstraktionen. Och just i denna sin förening och sammansmältning är det, som de tillsammans konstituera en hel och full yttring eller funktion af hvad vi kalla samvete.

Också är det väl med blicken fäst närmast på detta förhållande som vissa moralfilosofer beskrifvit och karakteriserat samvetet icke blott som ett ”moraliskt sinne”, utan tillika som ”etisk smak”, i analogi med ”skönhetssinnet” och den s. k. ”smaken” i detta ords öfliga betydelse af en förmåga att säkert bedöma det estetiska värdet särskildt af konstens alster icke så mycket enligt abstrakta konstteorier som fastmera omedelbart och endast på grund af en förfinad känslighet för speciellt estetiskt välbehag och obehag. I förbigående må nämnas, att analogien mellan samvetet och det estetiska smakomdömet äfven i omvänd ordning missbrukats därhän, att det senare omtalats under namn af ”estetiskt samvete”; likasom ock att man stundom i härmed analog mening får höra talas t. o. m. om ”logiskt samvete”. Samvetets likhet med skönhetssinnet och den ur detta sig utvecklande estetiska smaken sträcker sig än vidare därhän, att det förra lika väl som de senare icke blott vid olika tillfällen och hos skilda individer yttrar sig i mycket växlande grader af renhet, liflighet och klarhet, utan ock kan i alla dessa afseenden genom öfning utbildas och kultiveras — till en allt högre grad af hvad man plägar beteckna med ett enda ord som ”samvetsgrannhet” eller ock ”samvetsömhet”. I trots af dessa m. fl. jämförelsepunkter äro emellertid de anförda uttrycken ”etisk smak” och ”estetiskt samvete” lika oegentliga och vilseledande som Herbarts försök att helt enkelt subsumera det etiska värdeomdömet under det estetiska som den art däraf, som dömer särskildt om sedlig skönhet, hvilken förekommer endast inom viljelifvets område — vilseledande nämligen i så måtto, att därvid förbises eller åtminstone till en viss grad undanskymmes det likaledes närmast och ursprungligast i form af en säreget utpräglad känslokvalitet eller s. k. känslobetoning gifna medvetande om frihet och ansvar, som i själfva verket är oskiljaktigt förenadt med alla yttringar af vårt samvete och så väsentligt utmärkande för hvarje specifikt *etisk* lifsyttring.

Det ofvan sagda hindrar icke, att man vid tal om samvetet kan fästa sig — och äfven vid försöken att vetenskapligt utreda dess egentliga innebörd och betydelse merendels fäst sig — mer eller mindre ensidigt än vid den ena, än vid den andra af dess båda nämnda olika sidor eller integrerande beståndsdelar (känslomomentet och det moraliska värdeomdömet). När vi sålunda tala om ”samvetsro” och ”samvetsagg”, ”samvetsfrid” och ”samvetskval”, tänka vi oss tydligen samvetet som en säregen form af vårt högre känslolif; under det att andra föga mindre gängse talesätt om samvetet som ömsom ”gillande” och ”ogillande”, ”anklagande” och ”frikännande”, om ”samvetsförebråelser” och ”samvetsbetänkligheter”, om ”samvetets domstol” eller om samvetet som ”domare” o. s. v. lika otvetydigt syfta på samvetet som moralisk omdömesförmåga. Om nu icke kan nekas, att dessa sist nämnda talesätt ha sin goda och fullgiltiga mening icke mindre än de först nämnda, bör likväl härvid noga beaktas, att ur psykologisk eller psykogenetisk synpunkt känslomomentet eger prioritet i jämförelse med värdeomdömet som någonting i viss mån sekundärt, äfvensom att ett moraliskt eller etiskt värdeomdöme icke får anses som en samvetsfunktion annat, än för såvidt och i samma mån som det omedelbart framgår ur och grundar sig på en specifikt etisk känsla af ofvan antydda art.

Den sista anmärkningen torde innehålla nyckeln till lösningen af det omtvistade problemet, huruvida det ges eller icke ges ett ”*irrande samvete*” — eller med andra ord af den skenbara motsägelse, som råder mellan samvetets oeftergifliga anspråk på ofelbarhet (eller dess s. k. omedelbara ”evidens”) och det lika obestridliga faktum, att vi tyvärr alltför ofta förhastadt och oriktigt bedöma den moraliska halten äfven af våra egna motiv och handlingar. Att jäfva det nämnda anspråket är och blir nämligen en etisk omöjlighet redan därför, att detta, då någon för oss människor tillgänglig högre moralisk instans öfver samvetet icke lär kunna påvisas, skulle innebära ett förnekande af hvarje i sig själf obetingad och fast norm för skillnaden mellan rätt och orätt i moraliskt afseende, d. v. s. ett upphäfvande af själfva pliktbegreppet, och således med inre nödvändighet leda till etisk relativism och skepticism. Men en mer eller mindre felaktig moralisk värdering, såväl af oss själfva som af andra, kan däremot förklaras så, att den väsentligen eller åtminstone delvis bestämts af helt andra grunder än en tillräckligt vaken och liflig etisk känsla — t. ex. af allehanda ensidigt abstrakta eller grundfalska etiska teorier, nationella fördomar o. d. — och så till vida icke med fog kan tillräknas vårt samvete, ehuru väl lätt nog händer, att sådana främmande bestämningsgrunder så blandas och genom ett halft sofistiskt eller helt omedvetet självbedrägeri förväxlas med en för tillfället icke alldeles slumrande eller nedtystad etisk känsla, att det felaktiga värdeomdöme vi sålunda fälla af oss själfva tydes eller missförstås såsom ett rent utslag af samvetets domstol. F. ö. må uttryckligen betonas, att en ”samvetets dom” i sträng och egentlig mening, såsom grundad omedelbart endast på känslans vittnesbörd, icke kan referera sig till något annat och mera än en viss bestämd enskild handling eller handlingsmöjlighet som blott sådan och således ännu icke innebär något som helst ”logiskt” subsumerande af denna handling under något allmänt begrepp eller någon abstrakt lagformel. Fast hellre förhåller det sig så, att alla begreppsmässigt fattade och formulerade sederegler eller etiska lagar direkt eller indirekt härstamma från en abstraherande och generaliserande analys af hvad enskilda människors samveten i enskilda fall gillat och förkastat och ytterst från denna ur människoandens djup framvällande känsla, som utgör samvetets innersta rot och kärna och hvilken som den egentliga principen för *all* specifikt etisk värdebestämmelse — eller, om man hellre så vill, redan som känsla implicerande eller själf utgörande en sådan värdebestämmelse af absolut dignitet — är och blir den lefvande ursprungskällan icke blott till allt sedligt lif, utan lika väl till all vetenskaplig etik (dess *principium cognoscendi*). Här möter oss nu en ny skenbar motsägelse eller s. k. antinomi, hvilken kan i frågeform uttryckas så: Hur är det möjligt att ur en så rent individuellt subjektiv princip som en känsla härleda en objektiv eller allmängiltig moral? Ett svar på denna fråga må det vara nog att här

endast i största korthet antyda. Å ena sidan måste visserligen fasthållas, att samvetet är att betrakta som det fulla omedelbara uttrycket af hvarje enskild människas konkret och individuellt bestämda praktiska förnuft eller sedliga potens. Å andra sidan åter beror möjligheten af en allmängiltig moral på den allmänna likhet och öfverensstämmelse, den inre väsensgemenskap och det organiska sammanhang, som finnes och måste finnas mellan allt förnuftigt och sedligt lif och som gör, att den enes förnuft aldrig kan bli fullkomligt främmande för den andres eller någonting därmed heterogent och detsamma alls icke vidkommande. Någon verklig motsägelse ligger åtminstone icke däri, att mänskligheten i sin helhet eller öfver hufvud alla till anlaget sedliga varelser ha ett i sina allmänna grunddrag gemensamt ideal af sedlig fullkomlighet, hvilket likväl måste i skilda riktningar utprägglas och individualiseras hos hvar och en särskildt med hänsyn till hans säregna anlag och konkreta lifsförhållanden.

Den yttersta realgrunden till nyss antydda andliga lifsgemenskap och därmed äfven till det sedliga idealets och sedelagens allmängiltighet likasom till all sedlig förpliktelse öfver hufvud söka det religiösa sinnelaget, den religiösa tron och den religionsfilosofiska spekulationen i Gud och människans förhållande till honom. Och först härigenom får samvetet sin högsta och djupaste betydelse som ”Guds röst i människan”, som en i hennes inre gifven uppenbarelse af hans oföränderligt heliga vilja. I detta sammanhang må erinras därom, att redan Sokrates i sitt mystiska *daimonion* såg ett uttryck af människans gudaartade natur (*to theion*); vidare om Kants berömda definition af religionen som ”erkenntniss aller pflicht als göttlicher gebote”, och till sist om Boströms lära om människoandens eviga ursprung och väsen som en af Guds egna lefvande tankar eller ”idéer”, hvars konkreta och individuella bestämdhet vore gifven i och genom dess organiska sammanhang med och plats inom det gudomliga idésystemet.

Af det sätt, hvarpå redan i början af denna artikel samvetets allmänna begrepp angetts och fixerats, framgår osökt indelningen af dess särskilda yttringar *dels* i sådana, som föregå, och sådana, som följa efter den egentliga viljeyttringen, — d. v. s. det fria viljebeslutet med eller utan dess verkliga utförande — (*conscientia antecedens* och *c. consequens*); dels äfven i positiva och negativa samvetsfunktioner eller s. k. ”godt och ondt samvete” (resp. samvetsro och samvetsagg, gillande och ogillande samvete o. s. v.). Genom att med hvarandra kombinera dessa båda dikotomier få vi å ena sidan motsatsen mellan ”manarde” och ”varnande”, å den andra åter mellan ”frikännande” och ”anklagande” samvete. Vid en jämförelse mellan huru samvetet verkar före och efter den egentliga handlingen finner man den skillnaden, att det i förra fallet mera direkt och bestämdt framträder som bestämningsgrund för vår valfria vilja, i form af ett antingen befallande eller förbjudande, men alltid lika ovillkorligt bud eller ”kategoriskt imperativ” — eller kort sagdt såsom ”pliktkänsla” i allra eminentaste och egentligaste mening —; under det att det däremot i senare fallet tyckes göra sig gällande åtminstone närmast eller i första ögonblicket endast som ett känslobetonadt omdöme om den begångna handlingens moraliska halt, nämligen antingen som inre tillfredsställelse i medvetandet af en fylld plikt eller ock som ett mer eller mindre bestämdt medvetande med ty åtföljande känsla af ”skuld”. Dock gäller särskildt om skuldkänslan, att den alltid innebär åtminstone en outvecklad tendens till bättring eller till en föresats att framdeles vilja och handla annorlunda. I samma mån som denna föresats lyckas att arbeta sig fram till klarhet och styrka, går skuldmedvetandet öfver och vinner därvid sin försoning i verksam ”ånger”. K. R. G—r.

Samvetsbeviset, *filos.* Se Odödlighet, sp. 508.

Samvetsfall. Se Samvetsmål.

Samvetsfrihet. Se Religionsfrihet.

Samvetsmål l. Samvetsfall (lat. *casus conscientiæ*), en etisk situation, i hvilken på grund af en skenbar kollision mellan olika plikter svårigheter uppstå att afgöra, hvilket det riktigaste handlingssättet är. Till vägledning för prästernas behandling i bikten eller själavården af sådana fall utbildades, främst i den katolska, men äfven i de evangeliska kyrkorna, en särskild vetenskap: *kasuistik* (se d. o.). E. Bg.

Samvetspenningar (eng. *conscience-money*), penningar, hvilka en person orättmätigt tillegnat sig eller underlåtit att betala, men som han sedermera, drifven af samvetet, insänder (vanligen anonymt) till vederbörande. Stundom menas med ordet penningar, som man väl med juridisk rätt, men utan hänsyn till ömmande omständigheter uttar af en annan.

Samvetstvång innebär, att staten genom sin lagstiftning eller sina myndigheter utöfvar ett tvång öfver de enskilda individernas samveten vare sig positivt på det sätt, att staten af dem kräfver anslutning till visst kyrkosamfund eller viss lära, eller negativt på det sätt, att staten visserligen tillåter individen att omfatta hvilken troslära han vill, men, oafsedt om denna medför samvetsbetänkligheter vid fullgörandet af vissa af staten fordrade handlingar eller ej, utkräfver dessa. Ett dylikt negativt samvetstvång utöfvar staten i någon mån alltid, men den moderna rätten har dock i sådana fall, där en verklig pliktkollision anses objektivt möjlig och där den fordrade handlingen utan skada eller fara för statens intressen kan af annan handling ersättas, låtit äfven detta tvång falla, t. ex. beträffande edgång, äktenskap genom kyrklig vigsel, religiös barnuppfostran, vapentjänst af värnpliktig i vissa fall o. s. v. Om svensk rätts ställning till samvetstvånget se Religionsfrihet. Rld.

Samvetsäktenskap, en stundom förekommande benämning på sådana äktenskapliga förbindelser, hvilka ej afslutats i laga ordning och således ej ega rättslig giltighet, men hvilka det oaktadt ingåtts af kontrahenterna med föresats att betrakta hvarandra som verkliga äkta makar och mot hvarandra iakttaga de förpliktelser, som äktenskapet ålägger.

Samzēlius, Johan Axel Hugo, jägare, författare, personhistoriker, f. 3 jan. 1867 i Nyköping, tjänstgjorde i Skogsstaten samt Domänstyrelsen sedan 1889 och blef länsjägmästare i Stockholms län 1911. Han är sekreterare i Svenska ken-

nelklubben sedan 1910. S. har företagit etnografiska studie- och insamlingsresor för Nordiska museet i svenska och grannländernas lappmarker 1889—1900, hvarifrån han lämnat redogörelser till museets ”Meddelanden”. Han har författat *Skogs- och jägarlif* (1894), *På skogs- och fjällstigar* (s. å.), *Fänriksår*. *Svenska bilder* (1899), *I Nordanland* (1900), *Paterson & comp.* (1902), *I skogen och på fjället* (1905) och *Gränsmark, ströverier och äventyr* (1915). Han har redigerat ”Jägaren” 1895—1907, ”Svenska julboken” (1910) och ”Sv. kennelklubbens tidskrift” (sedan 1911). Som person- samt skogs- och jakthistorisk forskare har S. publicerat bl. a.: *Skogs- och jägeristaten 1539—1900* I—II (1899 och 1902), det betydande verket *Jägeristaten. Anteckningar om svenska väldets skogs- och jaktväsen* (1915) samt *Anteckningar om släkten Samzelius* (1901 och 1915). F. ö. har han utgett småskrifter i skogs- och jaktvård, turistväsen, minnesskrifter vid kynologiska och jaktliga jubileer o. s. v. och utöfvat en ganska omfattande publicistisk verksamhet i in- och utländska tidskrifter och tidningar. G. Sch.

San, it. och sp. (förk. af *santo*, fem. *santa*, af lat. *sanctus*), helig. Jfr Sankt.

Sân l. Saan (plur. af *sâp*, *saap*), det inhemska namnet på buschmän (se d. o.).

San, biflod fr. h. till Weichsel i Galizien, uppkommer på Karpaternas norra sluttning vid Sianki inom distriktet Sambor, flyter genom en trång dal i n. v. och n. ö. till Przemyśl, där den blir segelbar, och faller nedanför Sandomierz ut i hufvudfloden. Bifloder: fr. h. Wisznia, Lubaczowka och Tanew, fr. v. Solinka, Oslawa och Wislok. Längd 467 km. — Under ett af 1915 års världskrigs betydelsefullare skeden spelade Sanlinjen en synnerligen viktig roll. I maj 1915 sökte sålunda ryssarna försvara densamma mot de förbundnes anfall, men 10 maj gingo österrikarna öfver floden vid Dvornik och kort därefter äfven mellan Sanok och Dynov; 16 öfvergingo tyskar och österrikare S. vid och n. om Jaroslaw, som tagits 2 dagar förut; 18 tilltvingade sig de förre öfvergång n. om Przemyśl; och 21 kastades ryssarna af de förbundne tillbaka öfver S. nedanför Sieniava. Sedermera utkämpades häftiga strider på flodens båda stränder 24 och 25, hvarefter striderna fortsattes ö. om S. 31 maj och 1 juni samt vid flodens nedre och öfre lopp 4 och 5. Przemyśl hade återtagits af de förbundne 3 juni, men först natten till 29 utrymde ryssarna fullständigt nedre S:s norra strand. Jfr Przemyśl. (J. F. N.) L. W:son M.

Sanā. 1. Liva i turkisk-asiatiska vilajetet Jemen i sydvästra Arabien. Det var fordom ett självständigt rike, styrdt af imamer. Landet eröfrades af turkarna 1871. 1904 gjorde det uppror under zeidit-sektens imam, men kufvades. — 2. Hufvudstad i turkisk-asiatiska vilajetet Jemen, fordom hufvudstad i riket Sana eller det egentliga Jemen, belägen i en dalgång 2,210 m. ö. h., vid berget Nokum, 320 km. n. om Aden. Den består af tre, af hvar sin mur omgifna kvarter: arab-, turk- och judekvarteret, och hade 1891 enl. H. Burchardt 50,000 inv. samt torde till följd af de oroligheter, som sedan varit rådande i Jemen, ej ha flera nu. Det är Arabiens största, vackraste och renligaste stad, omgifven med en 9 km. lång mur, har vattenledning, 50 moskéer, karavan-serajer, offentliga bad, trädgårdar och vinberg. S. drifver liflig handel i synnerhet med kaffe, dessutom med bomullstyg och sidentyg, som tillverkas i staden. S. intogs af turkarna 25 april 1872. 1 o. 2. J. F. N.

Sānæ me'ntis, lat., vid sundt förnuft.

Sa'naga (Sannaga), flod i mellersta delen af tyska Kamerun, upprinner vid 15° ö. lgd alldeles på gränsen till Franska Kongo och bildar genom sina många bifloder koloniens största flodsystem. Till följd af forsar och fall är den dock endast bitvis segelbar ända till de sista fallen vid Eden, 80 km. från mynningen, som är bred och djup, men utanför hvilken ligga sandbankar, som försvåra inloppet till floden. J. F. N

Sanā'i, Hakim, persisk skald. Se Persiska litteraturen, sp. 570.

San Ambrosio de Lina'res [-ambrå'siå-], stad. Se Linares 4.

Sāna mens in co'rpore sano, lat. Se Mens sana in corpore sano.

San Andrés de Palomar [palå'mar], förr stad i spanska prov. Barcelona, 6 km. n. n. ö. om Barcelona, numera inkorporeradt i denna stad. (J. F. N.)

San Andrés Tuxtla [to'stla], stad i mexikanska staten Vera Cruz, vid sydvästra foten af vulkanen Tuxtla. 13,140 inv. (1910). S. hette förr *Tochtlan*. J. F. N.

San Angel [a'ŋchel], stad i mexikanska förbundsdistriktet, 50 km. s. v. om Mexico, vid järnvägen från Mexico mot s. 10,720 inv. (1910). Karmelitkloster med rikt bibliotek och stora fruktträdgårdar. J. F. N.

San Angelos borg, it. *Castel* l. *Castello San Angelo* [a'ndjelå], *Sant' Angelo*, ty. *Engelsburg*, fsv. *Ängelsborgen*, en byggnad i Rom (se kartan till art. Rom och fig. å pl. VII till art. Byggnadskonsten), byggdes urspr. af kejsar Hadrianus (däraf det latinska namnet *Moles Hadriani*), d. 138 e. Kr., i Domitias stora parkanläggning vid Tiber som mausolé åt honom själf och hans gemål Sabina samt tjänade sedan som bisättningsplats (återupptäckt 1902) för de kejserliga familjerna ända t. o. m. Septimius Severus

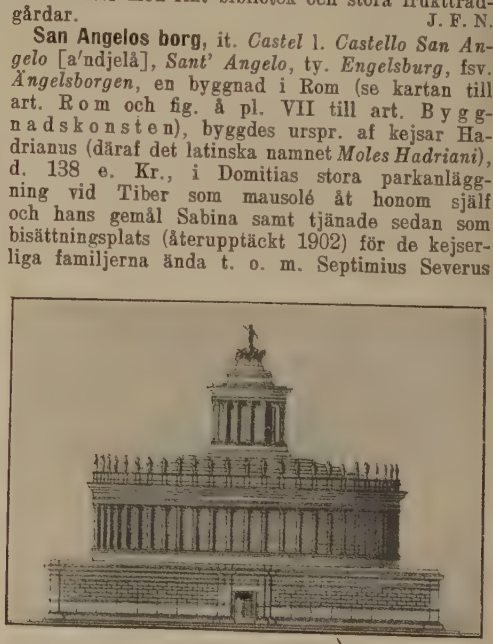

Fig. 1. Hadrianus' mausolé, enligt ett af Borgattis rekonstruktionsförsök.

(d. 211). Mausolén fullbordades först af Antoninus Pius 139 e. Kr. I grafkammaren, hvartill man kom genom en sakta (1: 10) uppstigande spiralformig

gång, stod Hadrianus' porfyrsarkofag, som är försvunnen; locket till den (möjligen dock till en annan sarkofag) finnes kvar och används som dopbäcken i Peterskyrkan. Byggnaden (fig. 1) hvilade på en kvadratisk substruktion af gjutmassa, bekläd med travertin; hvarje sida i kvadraten är 90 m. lång och 31 m. hög. Därofvanpå höjde sig en cirkelrund byggnad möjligen i två våningar af peperino och travertin, 67 m. i genomskärning, en gång marmorklädd, omgifven af pilastrar samt öfverskuggad af statyer. Därpå skall enligt somliga ha funnits ett högt torn med kvadratisk bas; öfverst stod en kvadriga med Hadrianus' kolossalbild (hufvudet bevaras i Vatikanens Sala rotonda). Det kvadratiska tornet skall enligt en åsikt ha täckts af en kägelformig jordhög. Med säkerhet torde ej mycket i denna sak kunna afgöras. Nu för tiden är nästan allt detta borta. Som en ersättning i fråga om skönhet och intresse finnas i stället praktfulla salar och hemska fängelser samt åtskilliga rum för krigsändamål. Ty Hadrianusgrafven har en rik och skiftande historia. Ej osannolikt är, att mausolén af kejsar Aurelianus (d. 275) förvandlats till ett brohufvud för Aeliusbron, en af hufvudlederna in i Rom från n., därigenom att fasta murar byggdes mellan mausolén och bron; äfven i sin ursprungliga gestalt utgjorde grafven en stark fästning och behöfde sålunda ej särskildt befästas. Marmorstatyerna på rotundan påstås Belisarius 537 ha låtit vräka ned öfver de belägrande goterna, som 538 lyckades eröfra borgen; den återtogs dock af Narses 552. Då en förskräcklig pest 590 rasade i Rom, skall påfven Gregorius den store ha sett ärkeängeln Mikael öfver S., stickande sitt svärd i skidan, hvarefter sjukdomen upphörde. Till minne däraf lades ett litet kapell på toppen, S. *Angelus inter nubes*, hvaraf Moles Hadriani fick sitt nya namn. Under de dunkla århundraden, som följde, var den förfallande borgen alltjämt Roms starkaste fästning. Där öfverfölls Johannes X af Marozias parti; den usla kvinnan kunde behärska Rom just därigenom, att hon innehade S. Kejsar Otto III intog det, då i händerna på "senator omnium romanorum", patriciern Crescentius (996), och sedermera innehades det af de kejserligt sinnade grefvarna af Tusculum. I S., som hans anhängare Pierleone tagit från hans fiende Cenci, var Gregorius VII instängd af de kejserliga trupperna, då normanderna ryckte honom till undsättning. Släkten Pierleone innehade med något afbrott fästningen till omkr. 1155. Sedan var den i påfvarnas händer till Nikolaus III (1280), som omändrade mausolén till en fästning med tinnar. Till släkten Orsini kom den 1312, sedan den under denna släkts fejder med ätten Colonna eröfrats af "folket". Sedan betade getter och svin där. Redan på 1200-talet hade en täckt gång byggts till Vatikanen. Bonifatius IX (1389—1404) försåg S. med två väldiga sidotorn och tre andra mindre vid fyrkantens hörn. Humanisten Poggio fann 1402 fasaden så oskadad, att han kunde läsa den antika inskriften. Bonifatius byggde ett nytt palats på toppen, som på det praktfullaste dekorerades af Pinturicchio och andra konstnärer. Alexander VI (Roderigo Borgia) förskönade detta renässanspalats ytterligare och byggde det s. k. *Torre Borgia*, hvilket sedan nedrefs af Urban VIII (1623—44). Paul III (Farnese) lät tillbygga en ny våning. Julius II, Leo X och Klemens VII förskönade det inre ytterligare. Den sist-

Fig. 2. San Angelo i slutet af 1500-talet, med Torre Borgia och Julius II:s loggia.

nämnde fick här 1527 utstå en svår belägring vid Roms plundring af kejsar Karl V:s trupper. Naturligtvis hade påfvarna, som vid oroligheter i Rom drogo sig tillbaka till S., sina ofta använda statsfängelser där. 1870 kom fästet till Italien. Sedan 1903 ha vederbörande genom öfverste Borgatti låtit i viss mån restaurera S. och där anlägga ett slags museum. Litt.: Borgatti, "Il Castel Sant' Angelo in Rom" (1890), och Schück, "Rom" (2 dlr, 1913—14). J. C.

San Antioco [-tiåkå], ö. Se Antioco.

San Antonio [sän äntå'niå]. 1. Flod i nordamerikanska staten Texas, faller ut i Guadelupe river nära dess utlopp i lagunen San Antonioviken. 325 km. S. är segelbar endast i sin nedersta del. — 2. Stad i nordamerikanska staten Texas, 220 km. n. v. om Mexikanska viken, vid San Antonio- och San Pedrofloderna och flera järnvägslinjer, hvaribland Southern Pacificbanan. 96,614 inv. (1910; Texas' folkrikaste stad); amerikaner, mexikaner och tyskar i ungefär lika stort antal jämte några färgade. Staden, som består af tre delar: gamla staden, innehållande affärslokaler, Alamo, elegant bebyggd, och Chihuahua, hufvudsakligen bebodd af mexikaner, drifver liflig handel med Mexico samt har kvärnar, tvål-, ljus- och köttextraktfabriker äfvensom stora järnvägsverkstäder, bryggerier, mekaniska verkstäder etc. S., som är säte för en katolsk och en protestantisk-episkopal biskop, eger flera katolska och tysk-amerikanska skolor, en katolsk katedral, fyra spanska kloster, zoologisk trädgård och Carnegiebibliotek (öfver 25,000 bd). Det är en af unionens förnämsta

militärstationer och besökes mycket som vinterkurort till följd af sitt milda och jämna klimat (juli 27,8°, jan. 10,5°). På Chihuahuas plats anlade spanjorerna 1714 ett fäste, San Fernando, och 1718 i närheten missionsstationen Alamo. Den uppväxande orten blef sedermera under det spanska och mexikanska väldet hufvudstad i Texas, men är icke detta numera. 1—2. J. F. N.

San Antonio [-tå'niå]. 1. Stad. Se Cittavecchia 2. — 2. S. de los Baños [-ås ba'njås], stad på västindiska ön Cuba vid järnvägen Habana—Guanajay, 30 km. s. v. om Habana. 9,125 inv. (1907). Högre skola, mineralkällor och bad, socker- och tobaksodling. 2. J. F. N.

Sanatogēn (af lat. *sanātus*, frisk, och grek. *ge'nēin*, blifva), näringspreparat, är ett hvitt, i vatten lösligt pulver, som består af 95 proc. kasein (ostämne — en ägghvitekropp ur komjölk) och 5 proc. glycerinfosforsyradt natron. Det ges te- till matskedsvis. Sanatogenet är nog användbart som näringspreparat, om än ingalunda bättre än åtskilliga andra sådana. Medlets höga pris och den betydligt öfverdrifna reklamen för detsamma ha grundats därpå, att sanatogenet skulle utgöras af en för organismen, särskildt för nervsystemet, i hög grad värdefull kemisk förening af de båda beståndsdelarna. Professor K. T. Mörner i Uppsala har emellertid visat, att det blott är fråga om en mekanisk blandning, som ej kan förutsättas ega några särskildt märkliga egenskaper. C. G. S.

Sanatōrium, lat. (af *sanāre*, göra frisk), anstalt, vid hvilken man med tillhjälp af luft- eller vattenbehandling eller bägge gemensamt söker stärka, förbättra eller bota svaga personer, konvalescenter eller kroniskt sjuka. Sanatorier äro alltså *specialsjukhus*, där de allmänna sjukhusens behandling fortsättes enligt viss, gifven metod och kompletteras. Där vårdas följaktligen icke vanliga akut sjuka, hvilka äro hänvisade till de egentliga sjukhusen, utan i stället de svaghetstillstånd, som så ofta kvarstå längre eller kortare tid efter genomgångna sjukdomar eller som småningom utveckla sig i följd af osunda bostads- och lefnadsförhållanden, andlig eller kroppslig öfveransträngning, bristande näring o. s. v., samt slutligen vissa kroniska sjukdomar, såsom anemi, skrofulos, tuberkulos, hvilka icke kunna nöjaktigt behandlas vid de vanliga sjukhusen. Genom sina behandlingsmetoder stå sanatorierna kurorterna mycket nära, men kunna å andra sidan äfven betecknas som *klimatiska sjukhus*, emedan de förbinda sin speciella luft- eller vattenbehandling med en af grundprinciperna i sjukhusvården, nämligen att den för hvarje individ bäst passande behandlingen icke endast blir honom anvisad, utan äfven med tillgängliga resurser praktiskt tillämpad och på bästa sätt genomförd.

Enligt ofvan gifna definition på sanatorier kunna dit hänföras egentligen endast tre slag af vårdanstalter, nämligen konvalescenthem, hem för skrofulösa barn och tuberkulossanatorier. Konvalescenthemmen, rekonvalescenthemmen l. hvilohemmen äro närmast afsedda att åt vanliga konvalescenter lämna vård under förhållanden, som äro bättre egnade att befordra ett snabbt och säkert tillfrisknande än som kan erbjudas å sjukhuset eller i det egna hemmet. Men dessutom mottagas å dessa sanatorier vissa sjuka, hvilkas åkommor äro af det slag, att ett tillfrisknande af ett eller annat skäl knappast kan vinnas vid ett vanligt sjukhus. Sådana sanatorier l. konvalescenthem finnas numera i rätt stort antal i vårt land; särskildt kunna nämnas anstalterna vid *Ulricehamn* och *Mösseberg* (se d. o. med fig.). Jfr Hvilohem. — Hemmen för skrofulösa barn äro vanligtvis förlagda till hafskusten, emedan de faktorer, som främst erfordras för skrofulösa sjukdomars botande, nämligen frisk luft, sund bostad och lämplig näring, medföra än gynnsammare följder, om de kombineras med bad, framför allt hafsbad. Den största anstalten af detta slag i vårt land är *Kronprinsessan Viktorias kustsanatorium*, beläget vid Skelderviken i närheten af Ängelholm och 1910 med tillhjälp af statsbidrag så väsentligt utvidgadt, att det har utrymme för något mer än 160 barn. Anstalten grundlades under mycket små förhållanden sommaren 1900, då en liten sommarkoloni af 10 barn där behandlades på bekostnad af några enskilda personer. Idén vann emellertid stort bifall, och stora summor insamlades för ändamålet, så att 1903 och 1904 två paviljonger kunde uppföras på platsen med utrymme för 70 barn. Till en tredje, större paviljong har dels staten bidragit med 200,000 kr., dels 100,000 kr. donerats från ett stärbhus i Stockholm. Denna paviljong byggdes sept. 1908—april 1910, hvarefter det

Kronprinsessan Viktorias kustsanatorium.

nya sanatoriet (se fig.) invigdes 11 aug. sistnämnda år. Kustsanatoriet är utrustadt som ett modernt lasarett och hufvudsakligen afsedt för behandling af bentuberkulos, s. k. kirurgisk tuberkulos, hos barn. Bland andra kustsanatorier må nämnas äfven det af Föreningen för kustvård åt skrofulösa barn vid *Apelviken* invid Varberg uppförda sanatoriet, till hvilket staten bidragit med 25,000 kr. Denna anstalt lämnar utrymme för 80 barn. — Tuberkulossanatorierna äro afsedda för behandling af den form af tuberkulos, som benämnes lungsot, och inrättade efter principer, som särskildt egna sig för motarbetande af denna vidt spridda sjukdoms utbredning såväl i det speciella fallet som från person till person. Som typ för dessa sanatorier stå de s. k. *Jubileumsfondssanatorierna* (se d. o. med fig.), och bland privata sanatorier af detta slag må nämnas *Mörsils* sanatorium i Jämtland (se Mörsil 2) och *Romanäs'* sanatorium (se d. o. med fig.) i Småland. Jfr Klimatisk kurort. R. W.

San Bartolomeo de Chillán [-bartålåme'å de tʃilja'n], stad. Se Chillán.

San Bartolomeo de Honda [-bartålåme'å de å'nda], stad. Se Honda 1.

San Bartolomeo in Galdo [-bartålåme'å in ga'ldå], stad i italienska prov. Benevento (Kampanien). 9,008 inv. i hela kommunen (1911). Lärarseminarium. Svafvelkälla, vinodling. J. F. N.

San Benedetto del Tronto [-de'ttå del trå'ntå], stad i italienska prov. och kretsen Ascoli Piceno, vid Adriatiska kusten och järnvägen Ancona—Foggia, 9 km. n. om floden Trontos mynning. 10,031 inv. i hela kommunen (1911). J. F. N.

San Benedetto Po [-de'ttå på], Sambenedetto, kommun i italienska prov. Mantua, nära högra stranden af Po och vid järnvägen Suzzara—Ferrara. 11,754 inv. (1911). Benediktinkloster, grundlagdt 1004. J. F. N.

San Benito l. Sambenito (af sp. *saco benito*), botgörardräkt, en gul, med det röda Andreaskorset och lågor samt djäfvulsfigurer målad skjorta, som bars af de af spanska inkvisitionen lifdömde kättarna.

San Benito, stad. Se Paysandú 2.

San Bernardino [-dînå]. 1. Alppass i Graubünden. Se Bernhardin, S:t. — 2. Kurort där. Se Mesocco. — 3. [sän bönədi'nâū] Bergskedja i nordamerikanska staten Kalifornien, en fortsättning mot s. ö. af Coast range, sträcker sig med sin fortsättning Chocolate mountains ända till floden Colorado öfver Mohaveöknen och omsluter jämte San Jacinto mountains Coahuiladalen. Dess högsta topp är S. Bernardino (3,530 m.). — 4. Stad i staten Kalifornien, vid södra sidan af ofvannämnda kedja och södra Kaliforniens järnväg. 12,779 inv. (1910). Carnegiebibliotek. Stor fruktodling. 3—4. (J. F. N.)

San Biase, italiensk stad. Se Sambiase.

San Blas [sam-], hamn i mexikanska territoriet Tepic, belägen i en osund trakt vid Stilla oceanen, 12 km. s. om utloppet af Rio grande de Santiago. Omkr. 4,000 inv. Medelst järnväg är S. förenadt med staden Tepic, dit invånarna taga sin tillflykt under den värsta febertiden (juni—nov.). Sjöfart. Saliner. J. F. N.

San Carlos [-ka'rlås]. 1. Stad på ön Luzon (Filippinerna), 10 km. s. om Lingayen. 20,000 inv. (1903). Risodling. — 2. Stad i staten Zamora, Venezuelas förenta stater, vid en flod af samma namn, på låglandet ö. om Meridakordillererna. Omkr. 3,000 inv. — 3. Departementshufvudstad i chilenska prov. Ñuble. Omkr. 8,000 inv. — 4. Fordom namn på San Fernando (se d. o. 1). 1—4. J. F. N.

San Carlos de Ancud [-ka'rlås de anko'th] l. endast Ancud, stad. Se Chiloé.

San Carlos de Matanzas [-ka'rlås de mata'nthas], stad. Se Matanzas.

San Carloteatern. Se Neapel, sp. 650.

San Casciano [-kaʃänå]. 1. S. in val de Pēsa, stad i italienska prov. Florens vid Pesa. 14,991 inv. i hela kommunen (1911). Flera kyrkor och ansenliga villor; silkes- och olivodling. — 2. S. de' Bagni [-ba'nji], by i italienska prov. Siena (Toscana). 3,975 inv. (1901). Järn- och svafvelhaltiga mineralkällor (34°—40°); badort. 1—2. J. F. N.

San Cata'ldo [-då], stad i italienska prov. Caltanissetta, på Sicilien, vid Aragona—Cataniabanan. 19,446 inv. (1911). Staden, som erhållit sitt namn efter den helige Cataldus, biskop i Tarent, har en vacker kyrka. I närheten ligga betydande svafvelgrufvor och svafvelkällor. (J. F. N.)

Sanchez [sa'ntʃeth], Francisco, latiniseradt Franciscus Sanctius, kallad El Brocense, spansk humanist, f. 1523 i Brozas (Cáceres), d. 1601 i Salamanca, utgaf en mångfald språkliga arbeten och grundliga kritiska kommentarer af spanska författares arbeten. Särskildt värdefull anses S:s upplaga af Garcilaso, såsom vida öfverlägsen den af Fernando de Herrera utgifna. Ad. H—n.

Sanchez [sa'ntʃeth], Thomas, spansk jesuit, moralist, f. 1550, d. 1610, är en typisk representant för den kasuistiska jesuitiska etiken i dess degenererade gestalt. Särskildt är hans stora arbete *De sancto matrimonio* (Om det heliga äktenskapet; 3 bd, 1602) ett afskräckande exempel på de rent osedliga konsekvenser, hvartill tillämpningen af jesuitetikens metoder på de sexuella frågorna kunde leda. E. Bg.

Sanchez [sō'ʃi], Francisco, lat. Franciscus Sanctius, portugisisk filosof, f. 1552, d. 1632, var son till en judisk läkare och verkade som professor i medicin och filosofi i Montpellier och Toulouse. Han tillhörde de skeptiske tänkare, som under renässanstiden bröto med medeltidens auktoritetsbundna spekulation och i stället hänvisade till erfarenheten som kunskapskällan. Vårt ändliga förstånd kan ej fatta Guds oändliga väsen. Vi kunna därför ej med vårt vetande nå verklighetens yttersta grund, utan endast de sekundära orsakerna, men rörande dessa har vetenskapen oändliga arbetsuppgifter. Hans hufvudarbete bär titeln: *Tractatus de multum nobili et prima universali scientia, quod nihil scitur* (1581). Jfr L. Gerkrath, "F. S." (1860). S—e.

Sanchez [sa'ntʃeth], Miguel, spansk författare, präst, kallad El divino ("den gudomlige"), d. i början af 1600-talet, var en inspirerad skald och framstående dramatiker med *Silvas del inocente Cordero*, *La isla bárbara* och *La guarda cuidadosa*. I *Canción á Cristo crucificado*, intagen i Espinosas "Flores da poetas ilustres", har S. lämnat ett typiskt prof på mystisk poesi. Ad. H—n.

Sanchez de Badajoz [sa'ntʃeth de badachå'th], Garcia, spansk skald, f. 1450 i Ecija, d. 1511, var en mästare i formen och stor humanist, men gjorde sig beryktad genom sina obehärskade hädelser mot allt heligt. I "Cancionero general" finnas intagna några af S:s dikter, såsom *Sueño* och *Visiónes de Job apropiadas á las pasiónes de amor*, som är en parodi på Jobs bok, samt *Lamentaciones de amor*. En för tidens smak väl afpassad allegori har S. gett i *El infierno del Amor*, där Macías, Rodriguez de la Cámara, Santillana och Jorge Manrique framställas som kärlekens apostlar. Ad. H—n.

Sanchi [sāntʃi'], by i indiska vasallstaten Bhopal (Central India agency), 40 km. n. ö. om staden Bhopal, vid Bombay—Barodajärnvägen, medelpunkt i ett område, som är rikt på fornlämningar efter gamla städer och kloster och som sammanhänga med ruinerna kring Bhilsa. Se pl. IV till art. Indien. J. F. N.

Sancho [sa'ntʃå], namn på konungar i *Kastilien*. — 1. S. I. Se Sancho, konungar i Navarra 2. — S. II den starke, efterträdde 1065 sin fader, Ferdinand I, eröfrade Leon och Galicien samt mördades 1072, då han ville taga sin systers arf, staden Zamora. På hans tid lefde Cid. — 3. S. IV den store, f. 1258, d 1295, gjorde 1282, stödd af cortes i Kastilien, uppror mot sin fader, den betydande regenten Alfons X. Denne sökte understöd hos påfven och morerna och lyckades genom de senares hjälp betvinga en rad kastilianska adelsmän. S. nödgades ingå en förlikning, hvarutinnan han erkändes som tronarfvinge i Kastilien, under det att självständiga furstendömen skulle tillfalla hans bröder. Efter Alfons' död, 1284, blef S. erkänd som konung i Kastilien. S. sökte tvinga bröderna till att underkasta sig hans öfverhöghet. S:s hela regering var uppfylld af strider med bröderna och aristokratien, som mot S. med all makt sökte häfda sina privilegier. En ny arabisk invasion hejdades af S. Tarifa eröfrades från morerna, däremot misslyckades S:s sträfvanden att betvinga det fasta Algeciras. 1—3. (E. N—nn.)

Sancho [sa'ntʃå], konungar i *Navarra*. — 1. S. I Garcia, grefve af Gascogne, d. 926, son af Garcia Ximenes, förde konungatitel sedan 905. Han eröfrade Pamplona och Aragonien. — 2. S. III den store, son till Garcia II, d. 1035, tillträdde regeringen 1000, eröfrade norra Kastilien 1028 och östra Leon samt härskade vid sin död öfver hela norra delen af halfön. Riket delades efter hans död mellan hans fyra söner. 1—2. (E. N—nn.)

Sancho [sõ'ʃo], konungar i *Portugal* (se d. o., sp. 1455—56).

Sancho Panza [sa'ntʃå pa'ntha]. Se Cervantes.

Sanchu(o)niāton (feniciska *Sakkuniaton*, "guden Sakkun har gifvit"), fenicisk författare. Om honom har man ej någon säker uppgift. Filon från Byblos, som uppger sig ha till grekiska öfversatt S:s historisk-mytologiska skrifter (*Foinikiká*), antyder dock, att S. skulle ha haft stark euhemeristisk läggning. Af denna "öfversättning" finnas fragment i Eusebios' "Evangeliska preparation". Filon påstår, att S. skulle hämtat sina kosmogoniska funderingar från "Hammuneis", hvilka man ansett vara de *Hammanim*, solpelare, som försedda med inskrifter förekommo i feniciska tempel. Man har tviflat på, att någon S. existerat; detta synes dock sannolikt, men S. har då varit en okritisk samlare och återgifvare, som ej själf förstod, hvad han återgaf. Kvarvarande fragment äro utgifna af Orelli (1826) och (bättre) af C. Müller i "Fragmenta historicorum græcorum III" (1849). Litt. Se Wolf Baudissin i Haucks "Realencyklopädie für protest. theologie u. kirche". J. C.

Sancio Cattolico [sa'ntjå kattåliká], hufvudort på ön Procida (se d. o.).

San Cleme'nte, ö. Se Santa Barbara 3.

Sancleme'nte, president. Se Colombia, sp. 560.

San Cristóbal [san kristå'val]. 1. Se Galápagosöarna. — 2. (Bauro) En af de engelska Salomonöarna (se d. o.). — 3. Hufvudstad i venezuelanska staten Táchira, 914 m. ö. h. Omkr. 14,000 inv. Handel med kaffe, kakao, socker m. m. I närheten silfver-, koppar-, järn- och kolgrufvor. 3. J. F. N.

San Cristóbal de la Habana [-tå'val de la ava'na], stad på Cuba. Se Habana.

San Cristóbal de la Laguna [-tå'val de la lago'na]. Se Laguna 2.

San Cristóbal de los Llanos [-tå'val de lås lja'nås], äfven Ciudad de las Casas, stad i mexikanska staten Chiapas, 2,000 m. ö. h. Omkr. 15,000 inv. Stora socker-, kaffe-, kakao-, bomulls- och kryddplantager. Biskopssäte med katedral. Monument öfver Las Casas, som var den förste biskopen där. S. hette urspr. Ciudad Real och grundlades 1528. J. F. N.

Sancroft [sä'nkråft], William, engelsk ärkebiskop, f. 30 jan. 1616 i Fressingfield (Suffolk), d. där 24 nov. 1693, blef 1642 fellow vid Emmanuel college i Cambridge, nödgades 1649 som rojalist resa utomlands, återvände efter restaurationen 1660 och blef då Karl II:s hofpredikant, 1662 föreståndare för Emmanuel college och 1664 domprost vid S:t Pauls-katedralen. S. verkade nitiskt för dennas ombyggnad efter den stora branden 1666. Han blef 1677 ärkebiskop af Canterbury och ledde som sådan den anglikanska kyrkans motstånd mot Jakob II:s till katolikers och dissenters' förmån utfärdade "indulgensförklaring" af 1687 (se England, sp. 624). Då han och 6 andra biskopar vägrade att låta kungöra denna förklaring i kyrkorna, fängslades de (maj 1688) och ställdes inför rätta, men frikändes. Under de sista månaderna af Jakobs regering sökte S. förmå honom att ändra sin religionspolitik och sammankalla ett fritt parlament. Han fasthöll emellertid vid sin trohetsed till Jakob, underlät att uppvakta Vilhelm och Maria efter statshvälfningen och suspenderades aug. 1689 för sin vägran att aflägga trohetsed till det nya konungaparet (jfr Non-jurors). I febr. 1690 förklarades han afsatt från sitt ämbete och fördrefs juni 1691 från ärkebiskopsresidenset Lambeth palace. Som teolog var S. lärjunge till Andrewes och Laud, och han har kallats "den siste af den gamla skolans kyrkopolitiker i England." V. S—g.

Sanct. Se Sankt.

Sa'ncta De'i ge'nitrix, lat., "Heliga Guds moder".

Sa'nctæ Mariæ gille. Se Kalendegillen.

Sa'ncta Maria de Gutnālia, kloster. Se Roma.

Sa'ncta Sanctōrum (lat., "de heligas heliga", nämligen kapell). Se Lateranen, sp. 1308.

Sa'ncta sēdes, lat., heliga stolen, påfliga stolen; påfvedömet.

Sa'ncta simpli'citas, lat. Se Osancta simplicitas.

Sanctificātio, lat., *teol.* Se Helgelse.

Sa'nctio pragma'tica, lat. Se Pragmatisk sanktion.

Sa'nctis. 1. Francesco de S., italiensk litteraturhistoriker och statsman. Se De Sanctis. — 2. Sancte de S., italiensk psykolog, f. 1863, professor i Rom, har utgett bl. a. *Il sogni* (1899), hans hufvudarbete. 2. S—e.

Sancti Spiritus [sa'nti spi'ritos], Santo Espíritu, stad på västindiska ön Cuba, prov. Santa Clara, vid Rio Yayabo, medelst järnväg förenad med den 35 km. aflägsna hamnen Tunas de Zaza vid öns södra kust. 55,407 inv. (1910). Je-

uitkollegium. Sockerrörsodling och export af ocker. J. F. N.

Sancti'ssimus, lat., den heligaste. — S a n c t i s s i m a m a j e's t a s, heligaste majestät. — S a n c t i s s i m e p a t e r, heligaste fader, tillalsord till påfven. — S a n c t i s s i m u m, det allra heligaste; den vigda hostian (i katolska kyrkor).

Sa'nctitas, lat. (af *sa'nctus*, helig), helighet. Ordet förekommer i katolska biskopars titel, särskildt i påfvens (*sua sanctitas*, hans helighet). Det brukades ock i titeln på de bysantinske kejsarna.

Sa'nctius, F r a n c i s c u s, en spansk humanist, som mindre riktigt kallas S a n c h e z d e l a s B r o c a s, och en portugisisk filosof. Se S a n c h e z.

Sa'ncti Viti chorëa, lat. Se D a n s s j u k a.

Sanctörius. Se S a n t o r i o.

Sanctuärium, lat. (af *sa'nctus*, helig), i katolska kyrkor dels platsen omkring hufvudaltaret, dels förvaringsstället för reliker o. d.

Sa'nctum offi'cium, lat., heligt ämbete, särskildt inkvisitionen.

Sa'nctus, fem. *sa'ncta*, lat., helig. — *Sanctus* l. *Hymnus seraphicus* är den liturgiska benämningen på den hymn, som, byggd på Es. 6: 3 och sammanfogad med hosianna (Ps. 118: 25) och benedictus (Matt. 21: 9), i romerska mässan (se d. o.) följer på prefationsbönen. I den svenska högmässoritualen följer sanctus på Fader vår. — 1811 års handbok inledde högmässan med en lofsång, sammanställd af sanctus och laudamus. Detta liturgiska missgrepp rättades i 1894 års handbok, som borttog lofsångskaraktären i högmässans inledande ord. ”Helig” är här uttryck för tillbedjan inför den helige Guden, hvarpå syndabekännelsen följer. E. M. R.

Sancy [säsi], en efter franske diplomaten Harlay de Sancy (d. 1629) uppkallad diamant (se d. o., pl., fig. 6).

Sand, *petrogr.*, naturlig samling af jämförelsevis små, vanligen rundade korn af ett eller flera mineral eller bergartsfragment, mellan hvilka i torrt tillstånd antingen alls intet sammanhang finnes eller ock ett så ringa, att massan med lätthet kan söndersmulas genom ett lindrigt tryck mellan fingrarna. Nästan all i naturen förekommande sand har uppkommit af förutvarande fasta bergarter därigenom, att dessa till följd af vittring eller glaciärers, hafsvågors och strömmande vattens inverkan af sig själfva sönderfallit eller med våld krossats och söndersmulats samt fragmenten därefter blifvit afnötta och sorterade efter storleken (naturlig slamning) i bäckar, floder och vid sjöstränder, hvaremot sand ej afsättes på djupare vatten. Alltefter mineralbeskaffenheten hos de i sanden ingående kornen skiljer man mellan kvartssand (till hufvudsaklig del kvartskorn), järnsand, kalksand, korallsand o. s. v. I afseende på uppkomstsättet skulle sanden kunna delas i f l o d s a n d och s j ö- eller h a f s s a n d (strandsand), bildad i vatten, f l y g s a n d (se d. o.), som genom vinden omordnats och flyttats, samt v u l k a n i s k s a n d, som uppkommit vid vulkaniska utbrott och består af till sandkornsstora partiklar i smält tillstånd söndersprängda vulkaniska bergarter och lavor. Den vulkaniska sanden uppslungas vid bildandet i luften och nedfaller därifrån i vulkanens omgifningar. — G u l d s a n d benämnes, fastän oegentligt, en sand, hvarur genom vaskning eller på annat sätt guld kan vinnas, ehuru guldkornens mängd, i förhållande till sanden i öfrigt, är försvinnande liten.

Sand förekommer af mycket olika ålder. Allmännast är den jämförelsevis unga, till de lösa jordslagen, de kvartära bildningarna, hörande sanden (alluvialsand, postglacialsand eller mosand, glacial sand m. fl.). Denna består hufvudsakligen af kvarts och något fältspat samt bildar inom Sverige och flera andra länder vidsträckta aflagringar dels i själfva jordytan, dels öfvertäckt af lera m. m. Sådan sand, som tillhör tertiärtiden, krittiden, liastiden o. s. v., bildar stundom mäktiga lager mellan sandsten, kalksten och andra fullkomligt fasta bergarter. Jfr G r u s. E. E.

Sand, härad och socken kring Buknfjordens nordöstra förgreningar Sandsfjorden, Saudefjorden och Hylsfjorden, Stavanger amt, Norge. 213,78 kvkm. 1,331 inv. (1910). Vid Suldalslaagens utlopp i Sandsfjorden ligger fiskeläget S a n d med 613 inv. (1910); det har ångbåtsförbindelse med Stavanger och landsväg till Suldalsvandet. K. V. H.

Sand, K a r l L u d w i g, tysk svärmare, f. 1795, ådagalade som student svärmisk hänförelse för Tysklands enhet och frihet, var stiftare af ”das burschenschaft” (se d. o.) i Erlangen och tog verksamt del i anordningarna till de tyske studenternas fest på Wartburg (1817). Af förbittring öfver A. v. Kotzebues (se d. o. 1) gäckeri med studenternas sträfvanden beslöt han att mörda ”fosterlandsförrädaren” och verkställde sitt beslut 23 mars 1819. Han försökte därefter beröfva sig själf lifvet, men lyckades ej såra sig dödligt, utan afrättades 29 maj 1820.

Sand [säd]. 1. G e o r g e S., pseudonym för franska författarinnan madame D u d e v a n t (se d. o.). — 2. M a u r i c e S., pseudonym för M a u r i c e D u d e v a n t, George Sands son, fransk skriftställare, målare och dilettant, f. 1823 i Paris, d. 1889 i Nohant, utgaf *Masques et bouffons* (2 bd, 1859), hvilket arbete behandlar karaktärsrollerna i den italienska komedien, samt åtskilliga romaner: *Six milles lieues à toute vapeur* (1862), *Callirhoé* (1864), *Raoul de la Chastre* (1865), *Le coq aux cheveux d'or* (1867), *Miss Mary* (1868), *L'Augusta* (1873), *Mademoiselle de Pérignan* (1874) och *La fille du singe* (1886). Som målare var han lärjunge till Delacroix och efterlämnade taflor och akvareller samt försåg dessutom egna och moderna arbeten med illustrationer. J. M.

Sanda, socken i Gottlands län, Södra häradet. 4,018 har. 841 inv. (1915). S. bildar med Västergarn och Mästerby ett pastorat i Visby stift, Medelkontraktet.

Sandahl, O s k a r T e o d o r, läkare, farmakolog, naturvetenskapsman, f. 9 nov. 1829 på egendomen Hanaskede i Vings församling, Västergötland, d. 22 juni 1894 på sitt sommarställe vid Baggensstäket, genomgick Skara trivialskola och gymnasium samt blef student i Uppsala 1847 och med. filos. kandidat 1849. Sina studier fortsatte han därefter vid Karolinska institutet, där han 1854 blef kirurgie magister. I Lund promoverades han 1863 till med. doktor efter att 1862 där ha försvarat afh. *Om verkningarne af förlätad luft på den menskliga organismen*. Förut, 1849—50, hade han

varit underläkare vid garnisonssjukhuset, 1851—53 t. f. bataljonsläkare vid Skaraborgs regemente, från 1852 t. f. adjunkt i medicinsk naturalhistoria och materia medica vid Karolinska institutet. 1858—59 bestred S. på förordnande lärarbefattningen i rätts- och statsmedicin vid nämnda läroverk. 1863 blef han ord. innehafvare af adjunkturen i medicinsk naturalhistoria och materia medica samt 1873 e. o. professor i farmakologi vid samma läroverk. 1865 erhöll han uppdrag att vara lärare vid Farmaceutiska institutet, och sedan 1873 var han detta läroverks inspektor eller föreståndare. 1865 antogs S. till läkare och lärare i fysiologi och hälsolära vid Högre lärarinneseminarium och statens normalskola för flickor. S. var koleraläkare på Kungsholmen 1853 och sedermera fattigläkare där samt 1853—56 biträdande läkare vid Gymnastisk-ortopediska institutet och 1854—56 lärare vid Svenska trädgårdsföreningens elevskola. Vintrarna 1856—57 och 1857—58 tillbragte han för sin hälsas vårdande i Egypten, hvarunder han gjorde en färd ända till Nilens 2:a katarakt i Nubien. Rika samlingar af naturalier och droger hemfördes från dessa resor, hvarunder S. besökte äfven Algeriet och många Europas länder, särskildt i afsikt att inhämta kännedom om farmaciens och apoteksväsendets ställning i de olika länderna, hvartill stipendium af allmänna medel erhållits. Utländska resor företogos sedan flera gånger för farmakologiska och praktisk-medicinska studier, balneologiska iakttagelser eller andra vetenskapliga ändamål. 1867 och 1873 besökte S. världsutställningarna i Paris och Wien, hvarifrån en mängd droger m. m. hemfördes. 1860 anlade S. på initiativ af Anders Retzius i Stockholm *Mediko-pneumatiska anstalten* (se d. o.). 1879 stiftade han i förening med andra entomologer Entomologiska föreningen i Stockholm. Af trycket utgaf S. ett stort antal afhandlingar af botaniskt, zoologiskt, farmakologiskt och medicinskt innehåll samt reseskildringar, recensioner m. m. Här må nämnas: *Jämförelse mellan Billingens och Kinekulles vegetation* (i "Skandinaviska naturforskarmötets förhandlingar", 1851), *Om förgiftning med roten af bolmörten* (1855), *Två nya former af Rhizopoder* (i "Öfversigt af Vet. akad:s förhandl." 1857, resultatet af undersökningar under Sv. Lovéns ledning af lägre hafsdjur vid Fiskebäckskil sommaren 1857), *Om apoteksväsendet i åtskilliga främmande länder* (1862), *Des bains d'air comprimé* (1867), *Öfversigt af de hos menniskan funna inelfsmaskarnas utveckling, Om förlamande muskelförtvining, Om förgiftning med fosfor, Om rhizoma chinæ, Om opium* (i "Ur vår tids forskning", 1873), *Öfversigt af de vigtigaste i läkekonsten använda egentliga barrträden och deras produkter, Om insekters förekomst i den menskliga organismen* m. m. För Nordisk familjebok skref han en mängd farmakologiska och naturvetenskapliga artiklar. S. var den egentlige skaparen af Karolinska institutets betydande drogsamling (öfver 4,000 nummer), hvilken under hans tid blef ordnad, öfversiktligt uppställd och katalogiserad. S. var medlem af ett stort antal in- och utländska lärda samfund och akademier, af Svenska läkarsällskapet (1854; ordf. arbetsåret 1869—70), af Svenska trädgårdsföreningen, vid hvars 50-årsjubileum (1882) han talade "om trädgårdsodlingens uppkomst och utveckling", af Naturvetenskapliga föreningen, Sällskapet för psykisk forskning m. m. samt af akademier i Wien, Valencia, Madrid samt på Malta. S. var äfven medlem af flera styrelser för allmänna och välgörande inrättningar, t. ex. för Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn, samt dref tillika en synnerligen omfattande medicinsk praktik i hufvudstaden. S. var en anspråkslös, vänsäll, uppoffrande man, outtröttligt verksam, kunskapsrik och intresserad, med stor förmåga af lätt och fängslande populär framställning i tal och skrift. C. G. S.

Sandahls klocka. Se Mediko-pneumatiska anstalten.

Sändakā'n, hufvudstad i Brittiska Nord-Borneo, n om inloppet till S.-viken, med god redd. Omkr. 6,000 inv. J. F. N.

Sandāl (grek. *sa'ndalon*), ett slags fotbeklädnad, bestående af en sula, som fastgöres med remmar. Sandaler användes urspr. i Österlandet (se Egypten, pl. VIII), där sådana ännu begagnas, och öfverfördes till forntidens greker och romare. Den grekisk-romerska sandalen utgjordes af lätt trä, kork eller läder. Till en början begagnad af kvinnorna, kom den småningom att brukas äfven af män utomhus och på resor. Sandaler kallas ock de liknande fotbeklädnader, som begagnas af munkar och präster inom den katolska kyrkan.

Antika sandaler.

San Damiano d'Asti [-iānå da'sti], stad i italienska prov. Alessandria (Piemont), vid Borbore och järnvägen Turin—Alessandria. 9,413 inv. i hela kommunen (1911). Kyrkor och palats från 1200- och 1300-talen. Vinodling. J. F. N.

San Daniele del Friuli [-friōli], stad i italienska prov. Udine (Venetien), ö. om Tagliamento. 6,905 inv. i hela kommunen (1911). Flera märkliga kyrkor, såsom den gotiska Sant' Antonio, med fresker af Pellegrino da San Daniele, och Santa Trinità, med en altartafla (Treenigheten) af Pordenone. Bibliotek. Silkesodling. Boskaps- och spannmålshandel. J. F. N.

Sa'ndarak, *Resina Sandaraca, farm.*, är ett ur stammarna af *Callitris quadrivalvis* Vent. utrunnet och i luften till långsträckta, cylindriska droppar stelnadt harts, som har en något i gulrödt dragande, matt färg och lätt kan mellan tänderna krossas till ett hvitaktigt pulver, hvilket ej, som söndertuggad mastix, åter bakar sig tillsammans. Genom denna egenskap samt genom hartskornens långsträckta droppform och gulröda färg skiljes sandarak lätt från de runda, klart gula mastixkornen. Sandarak ingår i Sv. farmakopéns *Tela adhæsiva*, utbredt kautschukhäftplåster. Jfr Callitris, Häftplåster och Mastix. O. T. S. (C. G. S.)

Sandarakolsyra, *kem. farm.*, en hartssyra i sandarakhartset. Se Harts, sp. 29, och Sandarak.

Sandarne, lastageplats och tullstation på Söderhamns stads område i Gäfleborgs län, vid Bottniska viken, 10 km. s. ö. om staden, genom den 8,9 km. långa Marma—Sandarne järnväg (se d. o.) förenad med Askesta ångsåg vid sjön Marmen. Lastageplatsen samt järnvägen och Askesta sågverk tillhöra Bergvik—Ala nya aktiebolag (1898; aktiekapital 5 mill. kr.), som i Söderala socken eger S. ånghyfleri med 3 hyflar och 2 klyfsågar samt Bergviks sulfitfabrik med en årstillverkning af omkr. 34,000 ton torr sulfitmassa. Taxeringsvärdet af lastageplatsen m. m. i Söderhamn 309,600 kr. (1914), i Söderala socken 518,900 kr., hvaraf 32,000 kr. å jordbruksfastighet. Vid S. finnes en på 1850-talet af firman James Dickson & comp., S:s dåv. egare, uppförd brukskyrka af trä med fast anställd, af S. aktiebolag aflönad (med bidrag från ortens öfriga bruk: Källskärs, Långrörs och Åsbacka sågverk) och tillsatt prästman (kapellpredikant). Fr. o. m. 1 maj 1917, då ny lönereglering för prästerskapet i Söderhamns pastorat inträder, inrättas komministratur där, aflönad enl. lag af 9 dec. 1910. Folkmängden inom kapellpredikantens verksamhetsområde (sågverken Källskär, S., Långrör, Åsbacka samt Tönshammars kättingfabrik, allt inom Söderhamns församling, samt Östanbo egnahemssamhälle och Askesta såg inom Söderalå församling) kan beräknas till omkr. 3,500 pers., hvaraf omkr. 800 vid själfva S. Vid S. inom Söderhamns område kommer inom den närmaste tiden att uppföras en större sulfatfabrik. Den under byggnad varande Östkustbanan kommer att tangera S:s område vid Lervik. Wbg.

Sanday [sä'ndi], en af Orkneyöarna. 30 kvkm. Omkr. 2,000 inv. Ön är tämligen flack och har två goda hamnar. J. F. N.

Sandbach [sän(d)bät∫], köping i engelska grefsk. Chester, 8 km. n. ö. om Crewe. 5,723 inv. (1911). En gotisk anglikansk och en katolsk kyrka. Tillverkning af skor och parkum; kvarnar, saltverk. J. F. N.

Sandbad. 1. *Kem.* En med sand fylld järnskål, hvilken på kemiska laboratorier användes som underlag för kärl, som skola lindrigt upphettas. I st. f. sandbad användes numera ofta plattor af asbestpapp eller med asbest belagda trådnät. — 2. *Balneol.* Ett slags torra svettbad, hvarvid kroppen i sittande eller liggande ställning betäckes med ett tjockt lager af varm, torr sand, vare sig solvärmd pärlsand, såsom vid åtskilliga hafsbad, eller af särskild inre jordvärme upphettad sand, såsom på Ischia, eller ock uppvärmd på artificiell väg, såsom vid några under nyare tider härför särskildt inrättade sandbadanstalter: vid Dresden, Köstritz, Schandau samt vid flera sjukhus, t. ex. Charlottenbergs sjukhus vid Berlin. I vårt land ha de införts vid Kneippanstalten i Borg och sedermera i Borgholm af d:r Bergqvist. I forna tider åtnjöt denna badform, *arenatio*, ett icke oförtjänt anseende vid många sjukdomar, som berodde på störd hudverksamhet, men genom nyare tiders bekvämare varmluftsbad har den blifvit mindre behöflig, trots åtskilliga fördelar framför andra badformer. Ehuru sandbaden tagas vid en värme af 45 till 55 grader, fördragas de utan obehag under en half till en hel timmes tid, hvarvid sandvärmen icke sjunker mer än 1 à 2 grader, och kunna därför utöfva en betydande inverkan i vissa sjukdomar, såsom reumatiska lidanden och kroniska njuraffektioner. Under sandbadet föres den badande ut på ett slags veranda och får där, liggande i badet, inandas den friska luften. Efter sandbadet tar man vanligen ett ljumt sköljbad. För att ordna dessa bad på ett mera *konstmässigt* sätt begagnas komplicerade uppvärmningsmetoder, som ställa sig ganska dyrbara. På Charlottenbergs sjukhus kunna dessa studeras. Öfverläkaren där, professor Grabitz, har utgett flera broschyrer om sandbaden. Se J. A. Bergqvist, "Vattenläkekonsten", sid. 126. 1. P. T. C.* 2. C. (Ln.)

Sandbakelser (Mörbakelser, Mandelformar), *kokk.*, göras af mjöl, kallt smör samt skållad och rifven mandel. Fyllas med sylt eller kräm och användas mycket ofta i vårt land.

Sandbank. Se Bank 3.

Sandberg, Johan Gustaf, målare, f. 13 maj 1782 i Stockholm, d. där 26 juni 1854, blef 1794 elev i konstakademiens principskola och 1801 i antikskolan, lärde samtidigt musik och klaverspelning och förtjänade sitt bröd genom lektioner och genom arbete på k. teaterns dekorationsmålarverkstad. 1808 täflade han i akademien med *Diana och Endymion* och 1809 med *Karl XII och hans sekreterare i Stralsund* och vann flera medaljer. 1810 utställde han *Uppståndelsen* och 1811 *Den helige Nikolaus räddar ett skepp ur sjönöd*. S. å. målade han ett af en konstälskare utsatt prisämne, en *Defilering på Ladugårdsgärdet*. Minst af allt kunde han kallas ensidig i sina sträfvanden. Han försökte sig under dessa år äfven med mytologiska motiv, djurbilder och porträtt. Under den följande tiden slöt han sig till den opposition mot akademien, som hade sin medelpunkt i Sällskapet för konststudium (se därom Fogelberg, sp. 715). Han omfattade äfven "göternas" sträfvan att väcka till lif en fosterländsk

J. G. Sandberg. Efter ett självporträtt.

konst med motiv ur de nordiska myterna. I Götiska förbundets utställning 1818 deltog han med *Valkyrior rida till striden*, en stor teckning i svartkrita (Nationalmuseum). Utförd i olja, återkom kompositionen på 1820 års utställning och mottogs med beundran (nu i Säfstaholmsgalleriet). 1818 hade S. målat en ny *Revy på Ladugårdsgärdet* för Karl Johan (Drottningholm). Schismen med akademien lade sig snart, S. valdes till led. 1821 och blef ord. professor 1828. Däremot blef han aldrig i tillfälle att göra den för äldre tiders konstnärer obligatoriska studieresan till södern. Han fortfor att i mestadels små taflor behandla svensk-historiska motiv: *Gustaf Adolf vid Stuhm* (1822, i statens ego, deponerad i Kanslihuset), *Gustaf II Adolfs frieri*, *Katarina Jagellonika visar sin vigselring för Göran Persson* (båda 1824), *Gustaf Vasa i Sven Elofsons stuga*, *Gustaf Vasas afsked från ständerna* m. fl. Men därjämte vändes hans intresse till svenskt bondelif. Han utförde teckningarna till praktverket *Ett år i Sverige* (1827—35) med bilderna graverade under Forssells ledning och texten skrifven af A. Grafström. Under upprepade sommarvistelser på Säfstaholm målade S. folktyper och folkdräkter (*Vingåkersgosse* och *Vingåkerskulla* 1822, Nationalmuseum) samt de större taflorna *Midsommardans*, *På kyrkbacken i Vingåker* (båda 1825, Säfstaholm), *Begrafning i Vingåker* m. fl. I *Svensk allmoge samlad kring Gustaf Vasas staty* (Stockholms högskolas galleri) sammanförde han bondfolk från svenska landskap från Skåne till Lappland. En liten målning af särskildt intresse är *Akademiens modellskola* under en lektion (1820-talet, Uppsala universitet).

Hans största och mest betydande arbete blef freskomålningarna i Gustavianska grafkoret i Uppsala domkyrka — de första och länge de enda fresker, som blifvit utförda i Sverige. S. mottog 1831 uppdraget att i grafkoret måla 7 motiv ur Gustaf Vasas historia. 1833 fullbordade han *Gustafs afsked från ständerna*, året därefter *Gustafs intåg i Stockholm*. 1838 var hela cykeln afslutad. Målningarna äro allvarligt och redbart arbete; de utmärkas för förståndig anordning och noggranna detaljer, men sakna monumental hållning och äro helt genremässigt komponerade. S. upprepade sedan flera af dessa motiv i olja; de spredos äfven i litografier af J. Cardon och A. I. Salmson. Till S:s större arbeten höra äfven några altartaflor, bland dessa *Jesus bär sitt kors* (1840, Skeppsholmskyrkan) och *Jesus i Getsemane* (1842, för kyrkan i Vasa, Finland).

Som porträttör var han flitigt verksam. Bland hans många porträtt märkas fru *U. F. Ekström* (1816), fru *U. F. v. Stedingk* (s. å.), *H. H. von Essen*, *G. F. Wirsén* (båda 1822), *E. G. Geijer* (1826, Uppsala universitet), *K. J. Fahlcrantz* (1828, Nationalmuseum), *P. D. A. Atterbom* som ung (m. fl. på Gripsholm), *Arvid Posse* (m. fl. i Riddarhuset), sångaren *Kr. Karsten* (k. teatern). *Självporträtt* (Nationalmuseum), ett annat i konstakademien, som eger äfven porträtt af *konstnärens moder*, *E. Limnell*, *Lauréus*, *O. J. Södermark* m. fl. *Tegnér*, *Leopold* m. fl. finnas i Uppsala universitet, en mängd porträtt på Drottningholm, hvaribland flera kopior — åtskilliga af dessa utförda för det ståtliga *Galleri af utmärkta svenska lärde, vetenskapsidkare och konstnärer*, som han utgaf 1835—42 (100 porträtt, litograferade af J. Cardon). I sina tidigare porträtt är S. påverkad af Breda; ansiktsfärgen är hög och uppjagad, samtiden fann hans kolorit musikalisk och prisade den känsla målaren inlade i sina bilder. Han arbetade sig fram till självständighet, förde "en pensel, full af allvar och besinning", var i sin uppfattning liksom i sitt målningssätt rättfram och flärdlös, men tämligen prosaisk. S. var allmänt aktad som en karaktärsfast, alltigenom redbar och solid man. Han var akademiens direktör 1845—53. G—g N.

Sandberg, Anders, präst, riksdagsman, f. 24 jan. 1797 i Torsås församling, Kalmar län, d. 17 juli 1876 i Köpenhamn, var utgången ur ett fattigt arbetarhem, blef student i Lund 1816, där han 1823 promoverades till filos. magister (primus) och sedermera tjänstgjorde som docent i fysik. Han utnämndes 1825 till lektor i teologi i Kalmar, 1831 till kyrkoherde i Madesjö i Kalmar stift och 1845 till teol. doktor samt blef 1838 kontraktsprost. Vid alla riksdagar 1840—66 hade han plats i prästeståndet och var flera gånger statsrevisor. Stark sparsamhetsifrare, blef han på denna grund på sina håll misstänkt för liberala tendenser. Att detta dock var ett misstag, framgick bl. a. af den ihärdighet, hvarmed han bekämpade hvarje på samfällda val byggdt representationsförslag. I det sista sökte han mota 1865 års reform genom att genomdrifva, att prästeståndet skulle afvakta adelns beslut, innan det gick att fatta sitt eget. Han var led. af 1868 års kyrkomöte. S. var en hängifven anhängare af den äldre nykterhetsrörelsen. — Hans son Johan Anders S., f. 16 nov. 1834 i Madesjö, d. 31 mars 1905, student i Lund 1850 och filos. doktor i Uppsala 1857, rektor vid Oskarshamns lägre allmänna läroverk 1869—1904, företrädde som led. af Första kammaren 1884—1901 i mångt och mycket likartade tendenser som sin fader. Han var nämligen ifrig konservativ och protektionist samt starkt utpräglad sparsamhetsifrare. (V. M.)

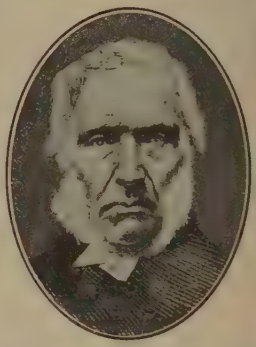

Sandberg, Karl, arkivman, historisk samlare, f. 3 maj 1798 i N. Sandsjö socken i Jönköpings län, d. 7 mars 1879 i Stockholm, måste redan vid nio års ålder lämna sitt föräldrahem för att själf söka förvärfva sitt uppehälle. 1815 erhöll han anställning på häradsskrifvarkontoret i Kinds och Redvägs fögderi, och 1823 fick han medfölja sin gynnare, den inflytelserike ledamoten af bondeståndet Anders Danielsson, till Stockholm samt blef genast antagen till e. o. kammarskrifvare i Kammarkollegium. Där avancerade han 1839 till kamrerare i arkivkontoret, och 1876 erhöll han afsked med pension. Som sekreterare tjänstgjorde S. i den skattekommitté, som tillsattes efter 1830 års riksdag, och i den 1846 tillsatta skatteförenklingskommittén. 1853 utsågs han till medlem af kommittén för un-

ersökning af städernas beskattning. S. afslog 877 kallelsen till filos. hedersdoktor vid Uppsala niversitets jubelfest. På sin post i Kammararkivet hade han tillfälle att inhämta noggrann kännedom om källorna till vårt finansväsens historia och att vid studier däri biträda andra forskare. Samtidigt upplade han däri särskilda samlingar, bestående dels af handlingar, hämtade ur arkivet, dels af egna anteckningar. En del af dessa samlingar inlöstes af staten 1856 för 5,000 rdr, hvarjämte för deras vård och kompletterande ett årligt anslag af 500 rdr beviljades t. o. m. 1867. Samlingarna, som senare tyvärr inbundits trots sitt disparata innehåll, kallas Sandbergska samlingen och förvaras i Kammararkivet. (S. C.)

Sandberg, Krister Petter, ingenjör, f. 1832 i Vänersborg, d. 1913 i London, studerade vid Chalmerssska institutet i Göteborg och vid bergsskolan i Falun, hvarifrån han utexaminerades 1851. S. innehade anställning vid Järnkontorets metallurgiska stat 1852—60 samt utöfvade därefter omfattande verksamhet som rådgifvande järn- och stålexpert. Särskildt öfvervakade han för de svenska statsbanornas och ett flertal enskilda järnvägars räkning tillverkningen af skenor och annan järnvägsmateriel vid de stora engelska och tyska järnverk, som till Sverige levererade hufvuddelen af nybyggnadsmaterialet under det svenska järnvägsnätets tidigare byggnadsskeden. S., som under senare delen af sitt lif var bosatt i London, åtnjöt i in- och utländska fackkretsar högt anseende som järnmetallurg. G. H—r.

Sandberg, Anna Helena Matilda. Se Kinmansson 5.

Sandberg, Hjalmar Emil Ossian, tidningsman, donator, f. 14 juli 1844 i Norrköping, blef 1863 student i Uppsala, där han på afh. *Giuseppe Giusti. Hans lif och diktning* 1877 promoverades till filos. doktor, var 1878—88 teater-, konst- och litteraturkritiker i "Svenska dagbladet" och 26 nov. 1888—12 april 1891 denna tidnings hufvudredaktör samt sedermera, till 1897, åter verksam på dess konst- och litterärkritiska afdelning. 1887—88 var han led. af Sv. allmänna konstföreningens inköpsnämnd. S., som gjort omfattande studier särskildt inom italienska litteraturen, har bl. a. öfversatt Ghislanzonis libretter till operorna "Aida" och "Pappa Martin" samt skrifvit artiklar ang. italienska författare i Nordisk familjebok. 1915 utgaf han (i endast 100 exemplar) *Fria tolkningar i bunden form* (efter företrädesvis franska och italienska skalder). S. donerade 1902 till Norrköpings stad, att utgå efter hans död, 40,000 kr. till den af hans fader stiftade fonden för pauvres honteux och 100,000 kr. ("Carl och Mika Sandbergs fond"), hvaraf räntan skall användas till inköp af konstverk till stadens museum (Villa Swartz).

Sandberg, Algot Gustaf Oskar, författare, f. 3 mars 1865 i Stockholm, student 1884, medarbetare i åtskilliga pressorgan, bl. a. i "Gottlands allehanda", hvars redaktör han var 1893—97, och i "Stockholmstidningen" 1897—1902, uppsatte tidningen "Express" 1902, vistades sedan några år i Amerika, men återkom 1905, hvarefter han dels lämnat bidrag till pressen, dels varit mycket produktiv som roman- och teaterförfattare. Bland S:s många berättelser kunna nämnas Stockholmsskildringen *Edit Vinge* (1907), *Solöga eller svenskarna i Delaware* (1909), *En smålänning* (1910) och *Bland guldgrävare och indianer* (1911); bland teaterstyckena, som ega afgjord lokalfärg, särskildt Stockholmston, och komik samt vittna om god blick för scenen, må framhållas *33,333* (1911), som med synnerlig framgång uppförts i Stockholm, och *Silkesstrumpan* (s. å.) samt folkskådespelet *Skeppargatan 40* (1909; som roman 1913). S. har äfven dramatiserat "Gösta Berlings saga".

Sandberg, Oskar Teodor, musiker, f. 1 dec. 1870 i Kristianstad, student 1891, tog organist-, kyrkosångar- och musiklärarexamina vid konservatoriet i Stockholm 1895 och studerade vidare för J. Dente till 1899. S. var tjänsteman i Järnvägsstyrelsen 1900—07, är kantor och kördirigent vid Oskars kyrka i Stockholm sedan 1903 och har verkat som musiklärare vid skolor och dirigent vid sångföreningar, t. ex. vid den af honom 1905 bildade manssångföreningen "Sjung, sjung". 1916 blef han dirigent för Par Bricoles sångkör. Han har, delvis med statsunderstöd, idkat kyrkomusikaliska studier i Tyskland, bildat Oskars kyrkas musikbibliotek (se därom Oskars församling) och som dirigent visat afsevärd förmåga jämväl vid de i nämnda kyrka sedan 1909 hållna motettaftnarna. S. har komponerat åtskilliga vokalverk och (med biträde af H. Fryklöf, A. Hellerström och H. Palm) utgett "Musica sacra" (2 bd, 1915), en samling af 300 körsånger för kyrkan och skolan. 1906—10 var S. musikrecensent i "Aftonbladet". — Hans hustru, Hilma S., född Munthe, violinist, f. 1875 i Stockholm, elev af J. Lindberg, T. Aulin och Vilma Neruda-Hallé, bildade 1910 Sveriges första damstråkkvartett och har uppträdt på många konserter. E. F—t.

Sandberg, norsk familj. 1. Ole Römer Aagaard S., psykiater, f. 1811, d. 1883, militärläkare 1836—48, utöfvade som direktör 1854—82 för Gaustads (se d. o.) asyl för sinnessjuka, hvars upprättande han förberedde, och som lärare i psykiatri för med. studerande en verksamhet af största betydelse för behandlingen af sinnessjuka i Norge. S. var led. af Svenska läkarsällskapet. Han författade bl. a. *Gaustad 1855 til 1870* (1871) och många psykiatriska afh.

2. Ole Römer Aagaard S., den föregåendes brorson, agrarpolitiker, f. 1831, d. 1899, blef teol. kandidat 1854, men slog sig på landtbruk, köpte 1876 godset Storhamar i Vang, Hedemarken amt, och dref detta som mönsterbruk. S. var en flitig författare i landtbruksfrågor och utgaf den socialpolitiska skriften *Om fattigdommen* (1869).

3. Jörgen Christian Aall S., son till S. 1, läkare, f. 1850 i Skien, var 1881—93 föreståndare för Rosenbergs asyl för sinnessjuka (Bergen) och är sedan 1894 direktör för Bergens kom-

Tryckt den 24/5 16

munala sjukhus och öfverläkare vid den kirurgiska afdelningen där. Han har i medicinska facktidskrifter författat en mängd uppsatser.

4. Ole Römer Aagaard S., son till S. 2, landtbrukare, f. 1865, blef officer 1885, men tog 1902 afsked som kapten. Sedan 1889 hade han varit hemmansegare och öfvertog efter fadern Storhamars gods. Fr. o. m. 1892 har S. varit redaktör af "Aftenpostens" landtbrukstidning. Han är en af ledarna i de norske landtmännens organisation. 1910—12 representerade S. Hedemarkens krets i stortinget. Han är en produktiv och inflytelserik författare på landtbrukets och agrarpolitikens område.

5. Einar S., brorson till S. 2, målare, f. 17 okt. 1876 i Fredrikstad, studerade 1900 för J. Nordhagen och E. Werenskiold, 1903—05 för Zahrtmann i Köpenhamn och 1909—10 för H. Matisse i Paris. S., hvars hufvudfack är landskapet, men som målar äfven figurbilder, är ett af den yngre norska målarkonstens bästa namn. Han är representerad i konstmuseet i Kristiania. 1—5. K. V. H.

Sandberg [sä'ndbĕg], Samuel Louis Graham, engelsk Tibetforskare, f. 9 dec. 1851 i Yorkshire, d. 2 mars 1905 i Bornemouth, var son till en präst, som tillhörde en från Sverige till England öfverflyttad släkt och på 1840-talet varit missionär i Indien. S. idkade från ungdomen med ifver orientaliska språkstudier, blef 1874 advokat, men öfvergick 1879 till den prästerliga banan och verkade 1885—1904 som regementspastor i Indien. Han gjorde där tibetanska språket till sitt specialstudium och stod i liflig förbindelse med de punditer, som på regeringsuppdrag sysslade med hemlig utforskning af Tibet. Utom en mängd tidskriftsartiklar om detta land utgaf S. *An itinerary of the route from Sikkim to Lhasa* (1901), *A tibetan-english dictionary* (1902) och *The exploration of Tibet, its history and particulars from 1623 to 1704* (1904). V. S—g.

Sandberger, Karl Ludwig Fridolin von, tysk mineralog, geolog och paleontolog, f. 1826, d. 1898, professor i mineralogi och geologi 1855 i Karlsruhe, 1863—96 i Würzburg. Utom 7 större verk utgaf han öfver 300 smärre arbeten och uppsatser i paleontologi, mineralogi och geologi. Bland hans större arbeten må nämnas *Die land- und süsswasserkonchylien der vorwelt* (1871—76) och *Untersuchungen über erzgänge* (1881—85). A. Hng.

Sandberger, Adolf, tysk musikskriftställare och tonsättare, f. 1864 i Würzburg, studerade vid k. musikskolorna där och i München samt för Spitta i Berlin, blef filos. doktor 1887, företog vidsträckta studieresor och blef 1900 e. o. och 1909 ord. professor i musikhistoria vid Münchens universitet. Han har författat bl. a. *Beiträge zur geschichte der bayerischen hofkapelle unter Orlando di Lasso* (3 bd, 1894—95), en kortare biografi öfver Lasso (1894) och *Zur geschichte des Haydnschen streichquartetts* (1899), redigerar monumentalupplagan af Lassos tonverk och "Denkmäler der tonkunst in Bayern" (1900 ff.) samt har som kompositör i modern stil framträdt med operan *Ludwig der springer* (1895), några symfoniska dikter, stråkkvartetter och annan kammarmusik, orkester- och pianostycken, körer och solosånger. Han blef 1910 led. af Mus. akad. i Stockholm. E. F—t.

Sandbergska samlingen. Se Sandberg, K.

Sandbin l. Jordbin, *Andreninæ, zool.*, underfamilj af solitära (ensamlefvande) bin med kort, lansettlik eller elliptisk tunga och rik hårbeklädnad för insamling af frömjöl, än blott på honornas bakre tibier, än (släktet *Andrena*) på hela bakbenet till 2:a fotleden samt därjämte äfven på bakre delen af thorax. Hithörande bin ha merendels tät hårbeklädnad på mellankroppens ryggsida. De gräfva alla sitt bo i marken, såväl i lös sandjord som i fast lera eller i hårdt tillpackad, stenbunden jordmån. Boet utgöres af flera celler på växlande afstånd från en gemensam hufvudgång. Cellernas insida beklädes med ett tunt och bräckligt, fernissliknande öfverdrag af okändt ursprung. På bottnen af hvarje cell lägger honan ett förråd af frömjöl i form af en liten kula, på hvilken hon anbringar sitt ägg. Medan somliga arter bo mera enstaka, gräfva andra sina bon kolonivis. — Af svenska släkten höra dit *Halictus* (se d. o.) och *Andrena*, det senare vårt artrikaste bisläkte med omkr. 40 arter, i storlek växlande mellan 5 och 16 mm. och med stora olikheter i behåringens färg och täthet. Detta släkte hemsökes ofta af snyltbin af släktet *Nomada* (se Nomadinæ) samt af larverna af skalbaggsläktet *Meloë* (se Meloidæ). Därtill befinnas individer af *Andrena*-arter ej sällan vara stylopiserade, d. v. s. angripna af parasiter af det märkvärdiga släktet *Stylops* (se Vridvingar). Till sandbinas grupp har stundom räknats äfven det i samband med Halictus omtalade släktet *Sphecodes*, som dock numera plägar föras till en särskild underfamilj (se Sphecodinæ). G. A—z.

Sandbläster kallas en af Tilghman i Philadelphia 1870 uppfunnen blåsmaskin, hvarmed man genom ånga eller komprimerad luft framdrifver sand mot en glas-, sten- eller metallyta. Den användes vid dekorering af glas på så sätt, att den genom schabloner med större eller mindre hastighet framdrifna sanden ristar namnchiffer, figurer eller ornament i glaset. Vidare ha sandblästerapparater fått en omfattande användning inom den mekaniska industrien både för gröfre arbeten, såsom rensning af gjutgodsytor, och för finare ändamål, såsom slipning af eggverktyg. (G. H—r.)

Sandbordsplanka l. Sambordsplanka. Se Bordläggning, *skpsb.*

Sandby. 1. Socken i Kalmar län, Möckleby härad. 4,365 har. 399 inv. (1915). S. bildar med Gårdby ett pastorat i Växjö stift, Ölands Medelkontrakt. — 2. Socken i Kristianstads län. Se Norra Sandby. — 3. Socken i Malmöhus län. Se Södra Sandby.

Sandby, kungsgård i N. Sandby socken, Kristianstads län, $3^3/_4$ mtl, jämte flera torp tax. till 112,000 kr. (1914). Manbyggnaden är af gråsten, uppförd omkr. 1600, enl. inskrift öfver ingången af Peder Münt, k. befallningsman på Skanderborg. Gården skall under medeltiden ha tillhört Lunds domkapitel, men efter reformationen ha kommit i adelns händer. Genom reduktionen kom den till kronan och indelades till ryttmästarboställe, men har nu återgått till statsverket och är utarrenderad. Wbg.

Sandby [sä'ndbi], Paul, engelsk målare, f. 1725 i Nottingham, d. 1809, studerade i den militära teckningsskolan i Tower i London, var kartritare och teckningslärare (1768—99 i Woolwichs militärskola) och deltog i inrättandet af akademien i London. S. var en af den moderna engelska akvarellskolans skapare. Han målade landskap och arkitekturmotiv, utförde raderingar och teckningar, äfven karikatyrer. Arbeten af S. finnas i British museum och S. Kensingtonmuseum i London, i gallerierna i Edinburgh och Dublin m. fl. — Hans broder, Thomas S., f. 1721, d. 1798, var jägmästare, tecknare och arkitekt (*Frimurarlogen* i London 1775) och blef professor 1768. Teckningar af honom finnas i British museum, Soanemuseet, i Windsor m. fl. st. G—g N.

Sandbyhof, Norrköpings fattiggård i Ö. Eneby, nu i staden intagna, socken med vårdanstalt för sinnessjuka (80 platser), sjukhus för kroppsligt sjuka (140 platser) m. m., tax. till 1,5 mill. kr. Se Norrköping, sp. 1483.

Sandbäck. Se Kyrkås 2.

Sandceller, *bot.*, parenkymceller fyllda af ytterst små kristaller af kalciumoxalat. Sådana celler äro i synnerhet karakteristiska för solanacéer. G.L—m.

Sanddoströdet, *bot.* Se Hura crepitans.

Sanddöla, vänsterbiflod till Namsen (se d. o.), Norge, i Liernes härad nära svenska gränsen, bildar flera betydliga vattenfall, hvaribland Formofossen (31,2 m. hög) och Tömmeraasfossen (38,1 m. hög). K. V. H.

Sande. 1. Härad och socken i Jarlsberg og Larvik amt, Norge, kring Sandebugten, en vik af Kristianiafjorden n. om staden Holmestrand. 172,59 kvkm. 3,984 inv. (1910). Genom S. löper Jarlsbergsbanan. — 2. Härad och socken på kusten af Romsdals amt, Norge, n. om udden Stad. 114,88 kvkm., hvaraf 70,9 kvkm. öar. 2,298 inv. (1910). Viktigaste handelsplatser (hamnar) äro Hauge, Sandshavn och Haugsholmen. 1—2. K. V. H.

Sande, sätesgård. Se Sanne.

Sandeau [sådå], Léonard Sylvain Jules, fransk skriftställare, f. 19 febr. 1811 i Aubusson, d. 24 april 1883 i Paris, fördes in på författarbanan af Aurore Dudevant, med hvilken han stod i personlig och litterär förbindelse. Hennes pseudonym, George Sand, framgick ur denna förbindelse. De utgåfvo nämligen tillsammans under pseudonymen Jules Sand en roman, *Rose et Blanche* (1831; "Rosa och Blenda", 1839). Sedan skref han ett stort antal älskvärda och graciösa romaner och noveller, som spegla hans eget fina och försynta väsen; af dessa kunna nämnas *Madame de Sommerville* (1834), *Marianne* (1839; "Marianna", 1842), där han tecknat G. Sand, *Le docteur Herbeau* (1841; "Doktor Herbeau", 1843), *Vaillance et Richard* (1843; "Vaillance", 1876), *Fernand* (1844) *Cathérine* (1845), *Valcreuse* (1846; "Slottet Valcreuse", 1849), *Mlle de la Seiglière* (1848; "Fröken de la Seiglière", 1888; kanske hans mästerverk), *Madeleine* (s. å.; "Madeleine", 1865), *La chasse au roman* (1849; "Jagten efter äfventyr", 1850), *Un héritage* (1850; "Arfvet", s. å.), *Sacs et parchemins* (1851), *La maison de Penarvan* (1858; "Blått blod", 1877), *Un début dans la magistrature* (1862), *La roche aux mouettes* (1871; "Fiskmåsklippan", 1873), *Jean de Thommeray* (1873) m. fl. Tills. med Augier skref han för teatern *La pierre de touche* (1854; "Pröfvostenen", 1856) och *Le gendre de monsieur Poirier* (1854; "Klädeshandlaren och hans måg", 1855). Dessutom omarbetade han tills. med Augier flera af sina romaner för teatern. Af dessa har särskildt *Mademoiselle de la Seiglière* (1851; "Fröken de la Seiglière", 1852) haft lysande framgång samt håller sig ännu på den franska repertoaren och annorstädes. — Se Brunetière, "J. S." och, för öfrig litteratur, Thieme, "Guide bibliographique de la littérature française 1800—1906" (1907). J. M.

Sande Backhuijzen, H. van de, målare. Se Backhuijzen.

Sande Bakhuijzen [-höjsen], Hendricus Gerardus van de, holländsk astronom, f. 2 april 1838 i Haag, blef, sedan han några år varit gymnasiallärare, 1867 professor i fysik vid polyteknikum i Delft och var 1872—1909 professor i astronomi vid universitetet i Leiden och direktor för observatoriet där. 1900 blef han ständig sekreterare vid Internationella jordmätningen. Han har utgett en mängd arbeten, särskildt inom den praktiska astronomien och geodesien, delvis i förening med sin broder Ernst Frederik van de Sande Bakhuijsen (f. 8 jan. 1848 i Haag), som 1909 efterträdde honom som professor och observatoriedirektor i Leiden B—d.

Sandeberg, Fredrik (Frits) Isidor David af, en af pionjärerna för den moderna svenska idrotten, f. 15 aug. 1859 i Stockholm, till yrket banktjänsteman (1879—80 i Riksbanken, sedan 1880 hos bankirfirman C. G. Cervin), har sedan 1875 verksamt deltagit i Stockholms idrottslif som medstiftare, styrelseled. eller ordf. i en mängd idrottsföreningar samt varit medlem af ett stort antal kommittéer för ordnande af allmänna idrottstäflingar. Bland annat nedlade han ett nitiskt arbete vid organiserandet af Nordiska spelen i Stockholm 1905 och 1909 samt af Olympiska spelen där 1912. Han är led. i Öfverstyrelsen för svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund sedan 1906 (hvars förvaltningsutskott han tillhörde 1907—13), af Sveriges olympiska kommitté sedan 1913 och af k. Stadionstyrelsen sedan 1915. E. B—ll.

Sandebugten. Se Sande 1.

Sandefjord, stad innerst vid den omkr. 10 km. långa Sandefjordsfjord, en vik af Skagerak, i Jarlsberg og Larvik amt, Norge. 5,183 inv. (1910). Redan på 1300-talet var S. lastageplats ("ladested") för en ganska betydlig timmerhandel, men ännu 1830 hade orten blott 700 inv. Stad blef S. 1845. För sin uppkomst har det att tacka anläggningen (1837) af S. bad. S. besitter följande kurmedel: en koksaltkälla (upptäckt 1837 af doktor Thaulow) af 10° C., som håller 34—35 kbcm. fritt svafvelväte samt klornatrium 11 gr. och

klormagnesium 1,528 gr. på litern, vidare en järnkälla, som håller alun och 1,298 svafvelsyr. järnoxidul, en koksaltkälla med 3,9 gr. klornatrium på litern. I S. råder en utmärkt badteknik, utvecklad i gyttjebaden. Orten besökes af reumatiska och giktpatienter m. m. I förbindelse med badanstalten står ett kallbadhus för hafsbad. Säsong 1 juni—1 sept. Omkr. 700 kurgäster. På 1890-talet var S. utgångspunkt för en ansenlig ishafsfångst af hval, säl och näbbhval. Då hvalens fridlysning för Finmarken införts 1904, förlades hvalfångsten de fyra första åren till Spetsbergen och Färöarna, men senare öfvervägande till Södra ishafvet, och S. blef snart hufvudsätet för en hastigt till stor betydelse utvecklad näringsgren. Af 45 fångstbolag med ett aktiekapital af inalles omkr. 30 mill. kr. bildades där 1912 Den norske hvalfangerforening; i S. finns också särskild börs för de intressen, som knyta sig till hvalfångstdriften. — Se S. A. Sörensen, "S. og omegns industri og næringsliv i gammel og ny tid" (1900). K. V. H. Ln.

Sandeherred, härad och pastorat kring staden Sandefjord, Jarlsberg og Larvik amt, Norge. 116,85 kvkm. 7,870 inv. (1910). Invid staden Sandefjord ligger S:s betydligaste industrianläggning, Frames mekaniska verkstad (omkr. 1,000 arb.), som i synnerhet bygger ångbåtar för hvalfångsten samt flytande trankokerier och har 3 flytande dockor. S. skäres af Drammen—Skiensbanan. Många grafhögar från äldre och yngre järnåldern. I en af dessa, på gården Gokstad, utgräfdes 1880 det ryktbara Gokstadsskeppet (se Drake, sp. 818). K. V. H.

Sandel, Sandelrödt, *farm.* Se Sandelträ.

Sandel, Samuel. Se Sandels 1.

Sandelbosch, ö. Se Soemba.

Sandelin, Ellen, läkare, f. 19 juli 1862 i Karlskoga, d. 7 aug. 1907 i Stockholm, aflade mogenhetsexamen vid Wallinska flickskolan i Stockholm 1881, var en tid lärarinna vid flickskolan i Karlstad, studerade därefter vid universitetet i Kristiania samt började 1885 medicinska studier i Uppsala. Där undergick hon 1891 med. kandidatexamen och blef 1897 med. licentiat vid Karolinska institutet. S. å. började hon i Stockholm sin verksamhet som praktiserande läkare och var därjämte lärare i fysiologi och hälsolära i ett par läroanstalter för kvinnor äfvensom läkare vid Stockholms stads folkskolor. För att i vidsträckta kretsar sprida kunskap i fysiologi och hygien höll hon på flera orter populära föreläsningar och utgaf därjämte *Om några smittosamma sjukdomar och deras sociala faror* (1902), *Om ungdomens sedliga uppfostran* (i serien "Populärvetenskapliga afhandlingar", 23, 1902), *Kvinnokroppen, dess byggnad och hygien* (1903) m. m. Äfven deltog hon aktivt i kvinnorörelsen, var led. af den första kommittén för kvinnans politiska rösträtt och höll vid kvinnokongresserna i London 1899 och i Berlin 1904 föredrag. R. T—dt.

Sande'll, Jonas, predikant topograf, f. 1790 i Lenhofda socken i Småland, d. (genom drunkning i Vättern) 1858, blef 1809 student i Lund, prästvigdes 1813, blef 1817 filos. doktor, 1818 kollega i Växjö, 1829 kyrkoherde i Fröryds pastorat i Växjö stift och 1839 kontraktsprost i Västra härad. S. hade på sin tid anseende som en af landets yppersta predikanter. Han efterlämnade värdefulla anteckningar om Tiohärads topografi och bygdemål, samlingar i naturalhistoria och antikviteter m. m. Om hans dotter Karolina Vilhelmina se Berg 2, sp. 1432. (E. M. R.)

Sande'll, Erik, järnvägsbyggare, f. 15 juli 1836 af bondesläkt i Järfsö socken, Gäfleborgs län, d. 23 juni 1878 i Paris. Efter att ha aflagt studentexamen i Uppsala och under Adelsköld deltagit i Gäfle—Dalabanans byggande genomgick han 1859—61 högre artillerilärоverket å Marieberg, blef 1863 löjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren och var 1863—66 chef för byggnaderna vid järnvägslinjen Köping—Uttersberg samt 1866 öfveringenjör å Köping—Arbogabanan. Sedan han återkommit från en utländsk resa, påyrkade han i föredrag de smalspåriga järnvägarnas användande i vårt land. Bland de många banor han byggde må nämnas: Karlshamn—Vislandabanan 1872—74, Utsjöbanan i Dalarna och Uddeholmsbanan i Värmland 1873—76 samt tillika med norrmannen Wessel två tredjedelar af Motala—Hallsbergsbanan 1871—73, Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg 1872—75 och järnvägen genom Dalsland till norska gränsen 1875—78. Han utnämndes 1876 till kapten i ofvannämnda kår.

Sande'll, Lina Maria, skådespelerska, f. 13 juli 1861 i Stockholm, var 1884—85 anställd vid Stora teatern i Göteborg, 1885—87 vid Nya teatern i Stockholm, 1887—98 vid Dramatiska teatern (premiäraktris 1888), 1898—1907 vid Svenska teatern och 1907—10 ånyo vid Dramatiska teatern. Hennes sceniska framställningar ha utmärkts af natursanning, själfull finhet och fördjupning samt äfven förmåga af humor. Bland hennes roller märkas *Géneviève* i "De onyttige", *Dora, Kerttu* i "Arbetarens hustru", *Fanchon* i "Syrsan", *Hedvig* i "Vildanden", *Fru Dag* i "Daglannet", *Hannele, Professorskan Kanning* i "Gertrud" och *Pauline* i "Damen med dolken". 1889—91 var hon gift med skådespelaren A. O. V. Bæckström.

Sande'll-plåten, *fot.*, en efter sin uppfinnare benämnd fotografisk plåt, som är försedd med 2 eller flera ofvanpå hvarandra gjutna bromsilfvergelatinskikt af olika känslighet, hvarigenom vinnes synnerligen god gradation och samtidigt afsevärdt mindre benägenhet för halation (ljusgårdsbildning). J. Htzg.

Sandelm, mindre vanligt namn på strandråg. Se Elymus arenarius. H. J. Dft.

Sandelolja. Se Santalum.

Sandelrödt. Se Sandelträ.

Sandels (förut Sandel), en från Roslagen härstammande släkt, som 1772 adlades (se S. 1) och af hvilken en gren erhöll 1809 friherrlig och 1815 greflig värdighet (se S. 2), den grefliga grenen utslocknade på manslinjen 1914 (se S. 5).

1. Samuel S., tekniker, f. 14 dec. 1724 i

Hedemora, d. 28 mars 1784, hette Sandel, tills han 1772 blef adlad. Efter att ha studerat någon tid vid Uppsala universitet inskrefs han 1746 i Bergskollegium samt vann där mycket hastig befordran på grund af sin ordentlighet och ovanliga praktiska duglighet. Han blef 1750 notarie, 1756 sekreterare, 1759 assessor och 1762 e. o. bergsråd. Han sökte afsked 1778, men K. M:t beslöt, att S. skulle anmodas kvarstå, hvarefter han fick bergsråds lön 1779. Sedan 1769 var han fullmäktig i Järnkontoret. S. deltog i en mängd viktiga arbeten för statens och bergslagens räkning. Han var den förste, som framställde planen till Strömsholms kanal samt verkställde afvägningar och uppgjorde kartor för densamma. Han upprensade strömdraget mellan Mälaren och Saltsjön genom Södertälje stad. Om Falu bergslag inlade han stor förtjänst genom förbättrad grufdrift och smältningsprocess och genom stor omvårdnad om kopparns försäljning. S. invaldes 1770 i Vet. akad. S. utgaf bl. a. *Anmärkningar öfver finansverket och statsbristen* (1765), *Om varupris och arbetslöners reglerande* (1767). — Hans son Benjamin, f. 1763, d. 1831, var sedan 1819 t. f. chef för Bergskollegium.

2. Johan August S., grefve, den föregående son, krigare, f. 31 aug. 1764 i Stockholm, d. där 22 jan. 1831, blef 1775 kadett och 1777 underlöjtnant vid artilleriet samt fick 1782 anställning som adjutant vid denna kår. På grund af ett uppträde, hvarvid hans kamrater funnit anledning till klander mot honom, flyttades han 1785 som stabsryttmästare till finska kompaniet af adelsfaneregementet. 1787 utnämndes han till major vid Karelska dragonregementet. Under kriget 1789 uppsatte S. en bataljon på 600 man. 1790 utnämndes han till öfverstelöjtnant och sekundchef för Karelska dragonregementet, 1795 till generaladjutant af flygeln, 1799 till öfverste i armén samt 1803 till öfverste och chef för Savolaks' fältjägare.

I spetsen för sistnämnda trupp deltog han i de första träffningarna under 1808 års krig, hvilket för honom öppnade en lysande bana. Kort efter krigsutbrottet, 7 april, utnämndes han till chef för femte brigaden, som bestod af 3,200 man, af hvilka han likväl ej fick behålla mer än 1,600. Med en del af denna styrka angrep S. och tillfångatog 2 maj en mindre, fientlig fördelning vid Pulkkila. Därefter ryckte han vidare framåt under oerhörda besvärligheter, enär väglaget var ytterst svårt och trakten mycket glest befolkad, samt hade ständigt sammandrabbningar med fienden, bl. a. vid Kärsämäki, vid Idensalmi och vid Kuopio. Inom en månad hade han jagat fienden 500 km. tillbaka, rensat Leppävirta, Jorois, Jokkas, Rautalampi och Laukas socknar från ryssar och sändt en mindre trupp ända till riksgränsen vid Sordavala. Men när fienden efter Sveaborgs kapitulation började operera mot honom med fyrdubbelt så stor styrka som förut, måste S. inskränka sig till att gå försvarsvis till väga och tvangs att själf draga sig tillbaka. Omsider fattade han stånd vid Toivala pass, 10 km. n. om Kuopio. I denna fördelaktiga ställning ej allenast bibehöll han sig i tre månader under ständiga anfall, utan lyckades äfven oroa fienden på mångahanda sätt och genom utsända detachemang borttaga från honom proviantransporter flera mil bakom hans rygg. 30 sept. måste han, på grund af den mellan hufvudarmén och ryssarna afslutade vapenhvilan, draga sig tillbaka till Virta bro vid Idensalmi kyrka. Där vann han 27 okt., sedan fientligheterna åter utbrutit, en lysande seger öfver ryssarna, dock först efter blodig kamp, hvarunder den fientlige befälhafvaren furst Dolgorukij stupade. Kort därefter (19 nov.) slöts konventionen i Olkijoki, och på grund af denna måste svenskarna utrymma Finland.

Under kriget hade S. i juli utnämnts till generaladjutant och i nov. till generalmajor. I juni 1809 fick han befälet öfver den till Västernorrland förlagda armédivisionen och blef 5 juli af ryssarna angripen vid Hörnefors samt tvungen till återtåg, men intog 21 aug. Umeå stad. Efter fredsslutet förordnades han till interimspresident i Krigskollegium. 1812 utnämndes han till sekundchef för Svea lifgarde. Vid tyska krigets utbrott 1813 fick han som generallöjtnant befäl öfver en armékår samt deltog därefter i de stora fältslagen vid Grossbeeren, Dennewitz och Leipzig. Han var sedan nordarmén följaktig till Holstein, fick efter Kielfreden uppdrag att belägra Maastricht och erhöll i juli 1814 öfverbefälet öfver andra fördelningen af de mot Norge sända trupperna. Redan 1809 upphöjd i friherrligt stånd, fick S. 1815 greflig värdighet. Sistnämnda år var han någon tid förordnad till öfverståthållare, men blef därefter Krigskollegiets president, på samma gång som han tog afsked från sin befattning som chef för Svea lifgarde. 1817 utsågs han till landtmarskalk vid den s. å. öppnade riksdagen. 1818 blef S. en af rikets herrar och s. å general af infanteriet. 1818 utnämndes han till riksståthållare i Norge, i hvilken befattning han kvarstod till 1827 (se Norge, sp. 1429). 1824 befordrades han till fältmarskalk. S. hade en reslig och imponerande gestalt. Som krigare var han kall och lugn på samma gång som klok och djärf samt i besittning af stort mod. F. ö. älskade han ett gladt lif. Under tyska kriget lär han ha "slagit sig på en nog stark hushållning". Jfr K. A. Adlersparre, "Anteckningar om bortgångne samtida" (III, 1862), och Y. Nielsen, "Grev Sandels' statholderskab 1818—27" (1875). S. är besjungen i "Fänrik Ståls sägner".

3. Samuel August S., den föregåendes son, vid faderns död grefve, militär, f. 28 sept. 1810 i Stockholm, d. 13 juni 1892 vid Starnberg, Bajern, blef 1829 fänrik vid Svea lifgarde, öfverste och chef 1855 för Värmlands fältjägarregemente och 1859 för Södermanlands regemente samt 1863 generalmajor. Han var generalbefälhafvare 1863—71 i Första och 1871—80 i Fjärde militärdistriktet, hvarmed han sedan 1872 förenade chefskapet för Lifgardesbrigaden; 1871—82 var han därjämte öfverkommendant i Stockholm. 1874 hade han utnämnts till generallöjtnant. S., som på hofvägen

avancerade till förste hofmarskalk (1849), affärdades i utomordentliga beskickningar till Altenburg (1864), München (s. å.) och Bruxelles (1865). Hans dotter Augusta (f. 1853) blef 1875 gift med grefve Philipp von Eulenburg (se d. o. 3), 1900 upphöjd till ”fürst zu Eulenburg und Hertefeld, graf von Sandels”.

4. Ulrik Fabian S., broder till den föregående och vid hans död (1892) grefve, militär, f. 2 febr. 1812 i Stockholm, d. där 2 april 1898, blef 1830 kornett vid Lifgardet till häst, där han 1856 avancerade till öfverste och sekundchef. S., som 1861 blifvit generalmajor, var 1864—72 kavalleriinspektör och 1870—85 chef för stuteriöfverstyrelsen och därjämte 1866—71 öfverkommendant i Stockholm. 1882—90 stod han som generallöjtnant i reserven. S. var led. i kommittéerna ang. ridskolor (1856) och officersbildningen (1865) och ordf. i kommittén ang. kavalleriets utbildning och beväpning (s. å.), militär led. af Högsta domstolen 1873—81 och ordf. i direktionen öfver Arméns pensionskassa 1878—90. S. var led. af Krigsv. akad. (1855).

5. Lars Gustaf S., broder till den föregående och vid dennes död (1898) grefve, militär, f. 10 okt. 1815 i Stockholm, d. där 9 nov. 1914, blef 1839 fänrik vid Andra gardet, hvarifrån han afgick 1858 som kapten, men som öfverstelöjtnant i armén. S. blef 1853 t. f. och var 1858—83 ord. generalintendent och avancerade därunder i armén till generallöjtnant (1882). S. var led. af kommittéerna ang. landtförsvaret (1861) och Krigskollegiets ombildning (1865) och af Krigsv. akad. (sedan 1859). Med honom utslocknade grefliga ätten S. på svärdssidan. 1. (Th. N—m.) 2. (M. G. S.)

Sandelträ, *farm. tekn.* Med detta namn afses vanligen ett i Sv. farmakopén upptaget färgträ, ”rödt sandelträ”, *lignum santali rubrum*, som är kärnveden af *Pterocarpus santalinus* L. fil. (fam. *Leguminosæ*, underfam. *Papilionatæ*), ett högväxt träd, inhemskt på ostindiska fastlandet, Ceylon och Filippinerna. Trädet igenkännes på sina 1—2-pariga blad med rundade småblad, de gula rödstrimmiga blommorna, som sitta i vippor, utgående från bladvecken, och baljorna, som äro rundadt skålformiga. Den röda sandelveden kommer i handeln antingen i stora, blodröda block af stammen, befriade från den hvitaktiga ytterveden, eller ock söndermald till ett mer eller mindre fint, vackert rödt pulver, sandel. Sistnämnda form är officinell i Sv. farmakopén. Det i veden förekommande färgämnet är en organisk syra, santalin, santalsyra l. sandelrödt, som användes till färgning af vissa läkemedel. De tyngsta, mörkt röda styckena af kärnveden (s. k. kaliaturved, kaliaturträ, kaliaturholts) nyttjas till finare snickeriarbeten m. m. (se Pterocarpus). Kambalträ (eng. *camwood*) är ett rödt sandelliknande träslag, hvars moderväxt är *Baphia nitida* (Väst-Afrika) och som användes som sandelträ. — Det hit hänvisade *Oxyris* är en oriktig form för *Osyris* (se d. o.). — Om hvitt eller gult sandelträ, *lignum santali album vel citrinum*, se Santalum, om afrikanskt sandelträ se Pterocarpus.

O. T. S. (G. L.-m. C. G. S.)

Sandelträd, *bot.* Se Myoporaceæ.

Sandemænd [-män] kallades de män, som enligt Valdemars jylländska lag, alltså i Jylland och på Fyn, hade att fälla utslag i större brottmål och i enstaka tvistemål. De skulle vara fastighetsegare och valdes af konungen på lifstid, 8 i hvarje härad. Ännu 1764 förekom institutionen vid de jylländska underrätterna. På Bornholm ha sedan gammalt funnits sandemænd i hvar socken, men där motsvara de ungefär fogdarna i det öfriga landet. E. Ebg.

Sandeman [sä'ndimən], sir Robert Groves, angloindisk militär och administrator, f. 25 febr. 1835 i Perth, d. 29 jan. 1892 i Bela (Belutsjistan), blef 1856 officer vid ett bengaliskt regemente, utmärkte sig under seapoysuppröret vid återeröfringen af Lucknow 1858, blef efter upprorets kufvande ämbetsman i Punjab under John Lawrence och utsågs 1866 till distriktschef i Dera Ghazi khan. Som sådan gaf S. många prof på sin enastående förmåga att vinna inflytande bland de oroliga gränsstammarna, och 1876 afslöt han ett för det brittiska väldet öfver Belutsjistan grundläggande fördrag med kanen af Kelat (se Belutsjistan, sp. 1304). S. var från 1877 brittisk agent i Belutsjistan och lyckades genom sitt personliga inflytande bevara lugnet bland de vilda bergstammarna där under afganska kriget 1879—80. Den forna anarkien i Belutsjistan vek genom hans energiska och taktfulla verksamhet för lugna och ordnade förhållanden i hela detta ej minst strategiskt viktiga gränsområde. S. var banbrytaren för den s. k. framåtgående politiken (*the forward policy*) vid Indiens nordvästra gräns, hvilken gick ut på, att där, i strid mot förut ängsligt iakttagna traditioner, till gränstrakternas tryggande mot bergsstammarnas plundringståg, utsträcka det brittiska inflytandet utanför det angloindiska rikets gräns. Jfr Th. H. Thornton, ”Colonel sir Robert S.” (1895), och R. I. Bruce, ”The forward policy” (1900). V. S—g.

Sandemar, fideikommiss i Stockholms och Uppsala län, med hufvudgården S. belägen i Österhaninge socken i Södertörn, snedt emot Dalarö, och bebyggd med en i Tessinska stilen uppförd

Fig. 1. Sandemars slott från gårdssidan.

hufvudbyggnad (fig. 1) af trä, öfverklädd med tegelplattor och mot sjösidan af plåt till skydd mot hafsvindarna. Som gården egendomligt nog undgick de ryske mordbrännarna 1719, har den bevarat den karolinska tidens anordningar såväl i det inre (imiterade skogstapeter och gobelänger, plafonder m. m.) som i det yttre, fransk trädgårdsstil med klippta häckar, pyramidformiga granar (se fig. 2), hvartill i senare tid kommit en engelsk park med präktiga växthus, köksväxt- och fruktträdsodlingar.

deikommisset omfattade 1914 tillsammans $70^{3}/_{4}$ tl, tax. till 1,995,000 kr., nämligen $27^{5}/_{12}$ mtl i sterhaninge, tax. till 733,300 kr., $4^{1}/_{2}$ mtl i rnö, Nämdö, Dalarö, Grödinge och Sorunda, med älseräntor tax. till 119,300 kr., $31^{1}/_{8}$ mtl i Almige, Knutby, Faringe och Bladåkers (Rungarn . m.) socknar i Roslagen, tax. till 999,000 kr.,

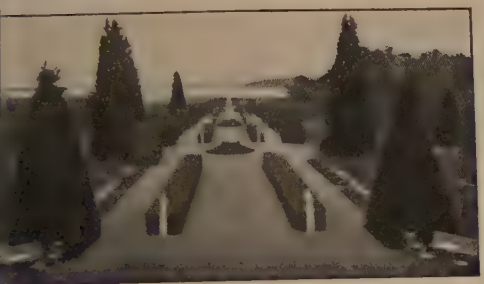

Fig. 2. Trädgården på Sandemar, sedd från slottet.

rälseräntor i Hargs och Roslags-Bro socknar, tax. till 14,100 kr., samt $7^{1}/_{2}$ mtl i Uppsala-Näs och Dalby socknar i Uppsala län, tax. till 129,300 kr. Med K. M:ts medgifvande såldes hösten 1914 Rungarn, Björkö, Söderby och St. Väsby med underlydande fastigheter i Roslagen till Gimo bruks a.-b. — Vid början af unionstiden innehades S. af Tyska orden i Livland och kom sedan till Erik Axelsson Tott, som 1467 lär ha köpt ordens alla egendomar i Sverige. Under 1500-talet äro egendomsförhållandena okända. På 1600-talet skall S. ha tillhört medlemmar af ätterna Oxenstierna, Bonde och Falkenberg. Kungliga rådet och presidenten Gabriel Falkenberg, som 1693 blef grefve af S., torde ha varit den, som på 1690-talet lät uppföra slottet. Hans arfvingar, brorsbarn, sålde 1738 egendomen till lagman K. Wattrang (d. 1749), som gjorde S. med flera gårdar i Uppland till fideikommiss. Från hans sonsöner N. K. och J. G. Wattrang, båda ogifta, öfvergick fideikommisset 1827 till deras kusins sonson, den då 6-årige K. G. Braunerhjelm, som i fjärde led härstammade från lagman Wattrang, och innehafves nu af hans son Tom G. Braunerhjelm.

Sandene, fiskeläge och tilläggsplats för ångbåtar innerst vid den lilla Gloppefjord i Gloppens härad (Nordfjord), N. Bergenhus amt, Norge. 291 inv. (1910). Elektricitetsverk, spinneri. Flera hotell. K. V. H.

Sandens elektriska Herkulexbälte. Se Hemliga medel.

Sandepu. Se Rysk-japanska kriget 1904—05, sp. 1383.

Sander, Nils Fredrik, skald, konstkännare, f. 26 (ej 25) sept. 1828 i Vintrosa församling i Örebro län af bondsläkt, d. 30 maj 1900 i Stockholm, gick i skola i Örebro och Strängnäs samt blef 1848 student i Uppsala. Såväl under skoltiden som under studentåren måste han genom information själf bidraga till sina studiers fortsättning. Som informator för den bekante öfverste B. von Schinkels son fick han 1852—53 göra en utländsk resa, som blef af stort inflytande på hans blifvande verksamhet. S. aflade filos. kandidatexamen 1855 och ämnade sedan bereda sig till en docentur i estetik, men ingick i stället 1856 som e. o. i Ecklesiastikdepartementet och tjänstgjorde som notarie i prästeståndet under de fyra sista ståndsriksdagarna. Redan 1853 hade han erhållit Svenska akad:s stora pris för vissa sånger ur diktcykeln *Den fallande stjernan. Sånger till Selma* (delvis utg. 1858). 1855 utgaf han, tills. med R. v. Kræmer, K. R. Nyblom och K. G. Strandberg, en poetisk kalender, ”Qvartetten”, och 1856 ensam en diktsamling, *Karlvagnen*. 1857 promoverades han till filos. doktor. 1864—65 företog S. som Letterstedtsk stipendiat en resa till södra Europa i och för konststudier, och efter hemkomsten fick han 1866 anställning som e. o. amanuens vid konstafdelningen i Nationalmuseum, om hvars byggnadshistoria och samlingar han s. å. utgaf ett arbete. Sistnämnda år blef han ock befordrad till kopist inom departementet. Frukten af hans verksamhet i Nationalmuseum, där han 1869 förordnades till förste amanuens, var ett grundläggande arbete, *Nationalmuseum. Bidrag till tafvelgalleriets historia* (4 dlr, 1872—76; I i 2:a uppl. 1878). Efter att 1874 ha blifvit förordnad till kanslisekreterare (han hade sedan 1870 varit protokollssekreterare i K. M:ts kansli) lämnade han sin tjänst som amanuens vid museet, men förordnades i stället 1875 till led. af museinämnden. 1878 var han medlem af den kommitté, som afgaf betänkande och förslag ang. organisationen af förvaltningen af museets konstafdelning. 1880 fick han anbud att bli Nationalmuseets intendent, men undanbad sig uppdraget. Inom departementet befordrades han 1882 till kansliråd och byråchef. Han tog afsked 1893. 1884 valdes han till hedersled. af Fria konsternas akademi och 1889 till en af de aderton i Svenska akad. Utom ofvannämnda dikter utgaf S. de vittra verken *Dikter, bilder från Grekland, det forna och det närvarande* (1870), *Fogel på grön qvist. Berättelse med lyriska dikter* (1871), ”Ros och törne. Nygrekiska folkdikter i öfversättning” (1876) ”Ariadnes krans. Ett urval nygrekiska folkdikter från Kreta” (1877), ”Ur Childe Harolds pilgrimsfärd af lord Byron. Sången om Grekland i öfversättning” (1885) m. m. Gentemot den kosmopolitiska konstriktningen i vår tid höll S. oaflåtligt fast vid den fosterländska konstens kraf. Ehuru mycket förtrogen med och stor beundrare af den klassiska litteraturen och konsten, uttalade han sig bestämdt emot en blind antikdyrkan. Under senare delen af sitt lif egnade han sig med hänförelse, men föga kritiskt åt den fornnordiska litteraturen och mytforskningen och författade *Eddastudier. Brages samtal om skaldskapets uppkomst* (1882), *Hvem var*

Fredrik Sander. Oljemålning af Georg v. Rosen.

Sigurd Fafnersbane? (1883), *Nordisk mythologi. Gullveig eller Hjalmters och Ölvers saga i öfversättning från isländskan med förklaring* (1887), *Guldhornen från Gallehus i Slesvig. En mythhistorisk och arkeologisk undersökning* (1888), *Harbardssången jemte grundtexten till Voluspá. Mytologiska undersökningar* (1891), *Rigveda und Edda. Eine vergleichende untersuchung der alten arischen und der germanischen oder nordischen mythen* (1893), *Das Nibelungenlied, Siegfried der schlangentöter und Hagen von Tronje.* (1895), *Marmorlejonet från Piræus med nordiska runinskrifter. En undersökning och förklaring* (1896) och *Runinskrifter ånyo granskade* (1898) samt öfversatte "Sämund den vises edda" (1893). Bland hans öfriga skrifter märkas: *Venus, som stiger ur badet. Bildstod i marmor af Johan Tobias Sergel jemte mästarens sjelfbiografi* (1877) och *Francesco Piranesi, svensk konstagent och minister i Rom* (1880) samt *C. F. von Breda. Minnesteckning* (i "Sv. akad:s handl. ifrån år 1886", d. 10, 1896). Jfr minnesteckning af A. T. Gellerstedt i "Sv. akad:s handlingar ifrån år 1886", d. 16.

Sander, Kristian Levin, dansk författare, f. 1756 i Itzehoe, d. 1819, kom 1784 till Köpenhamn som privatlärare hos grefve Reventlow och blef 1800 lärare vid pedagogiska seminariet, med professors titel. Påverkad af den lycka, som Samsöes sorgespel "Dyveke" gjorde, skref han *Niels Ebbesen af Nörreriis* (1797), ett mycket retoriskt och svulstigt sorgespel, som långt ifrån förtjänade det bifall det vann (betydligt omarbetadt i 3:e uppl. 1816). Det uppfördes dock ännu 1834 på k. teatern och i landsorten ånyo 1848. S:s andra tyska eller danska diktverk, hvaribland sorgespelet *Knud, Danmarks hertug* (1808), ha ännu mindre värde. E. Ebg.

Sanderbunds. Se Sundarbans.

Sanders, Daniel, tysk filolog, f. 1819, d. 1897, af judisk börd, var i sin födelsestad, Alt-Strelitz, rektor för en skola, som tillvann sig stort anseende, men lefde sedan 1852 som privatman. 1852 framträdde han med en skarp kritik af bröderna Grimms ordboksarbete, och själf utarbetade han *Wörterbuch der deutschen sprache. Mit belegen von Luther bis auf die gegenwart* (2 bd, 1859—65), hans förnämsta verk, hvartill slöt sig *Ergänzungswörterbuch der deutschen sprache* (1879—85). Vidare utgaf han *Handwörterbuch der deutschen sprache* (1869, 8:e uppl., bearb. af E. Wülfing, 1910), *Fremdwörterbuch* (1871; 2:a uppl. 1891), *Wörterbuch deutscher synonymen* (1871; 2:a uppl. 1882) jämte *Neue beiträge zur deutschen synonymik* (1881), *Bausteine zu einem wörterbuch der sinnverwandten ausdrücke im Deutschen* (1889) och *Deutsche synonymen. Gesammt-ausgabe der "Neuen beiträge zur deutschen synonymik" und der "Bausteine zu einem wörterbuch der sinnverwandten ausdrücke im Deutschen"* (1896). Bland S:s öfriga arbeten märkas *Wörterbuch der hauptschwierigkeiten in der deutschen sprache* (1872; 31:a uppl. 1908), *Deutscher sprachschatz* (1873—77), *Deutsche sprachbriefe* (21:a uppl. 1908) m. fl. S. utgaf dessutom ortografiska och grammatikaliska arbeten (han var en af de verksammaste upphofsmännen till den tyska riksortografien) samt, tills. med Rangabes, *Geschichte der neugriechischen litteratur* (1884), en samling dikter m. m. 70-årig grep sig S. an med utarbetandet af den tyska-engelska delen af den på Langenscheidts förlag utgifna encyklopediska engelsk-tyska och tysk-engelska ordboken ("Muret-Sanders"), men dukade under för bördan af detta jättearbete. — Litt.: [F. Düsel] *D. S. Sein leben und seine werke* (2:a uppl. 1890) och A. Segert-Stein, *D. S. Ein gedenkbuch* (1897). S. Hbrd.

Sanderskiöld. Se Osander.

Sanderson [sä'ndəsən], Sibyl, amerikansk sångerska, f. 1865 i Sarmiento (Kalifornien), d. 1903 i Paris, lärjunge till fru Marchesi m. fl., skördade 1889—96 på Opéra-comique och Stora operan i Paris stora framgångar genom sin utmärkta sopranröst och sin skönhet i roller som *Julia, Manon, Thaïs* och *Phryne*. Hon gifte sig 1896 med en rik chilenare, Antonio Terry, blef snart änka och uppträdde då åter på scenen. E. F—t.

Sanderson [sä'ndəsən], Lillian, amerikansk sångerska (alt), f. 1867 i Milwaukee, elev af Stockhausen, har på konsertresor i Europa (Stockholm 1894) vunnit anseende som ballad- och romanssångerska med ett, trots obetydlig röst, uttrycksfullt och fjättrande föredrag. — Hon gifte sig sedermera med professor Richard Müller och är nu bosatt i Dresden. A. L.*

Sandesund. Se Sannesund.

Sandez (po. *Sącz*), två städer i västra Galizien, på Karpaternas norra sluttning. 1. Neu-S. (*Nowy Sącz*) Hufvudort i ett distrikt, belägen vid Kamenicas inflöde i Dunajec och vid järnvägslinjerna Krakau—Sucha—Strys, Tarnów—Orló och Neu-S.—Alt-S. 290 m. ö. h. 25,004 inv. (1910). Staden har gymnasium, jesuitkollegium och protestantisk kyrka. Stora järnvägsverkstäder, mekanisk verkstad, kvarnar; laxfiske. Staden privilegierades 1294 af konung Wenzel och inregistrerades 1365 bland de 6 af Lill-Polens städer, från hvilka konungens råd utvaldes. Under världskriget 1914 intogs S. af ryssarna i nov. s. å., men återtogs af österrikarna 13 dec. — 2. Alt-S. (*Stary-Sącz*), vid Poprads inflöde i Dunajec och järnvägarna Tarnów—Orló och Neu-S.—Alt-S. 4,537 inv. (1900). Skomakerilärlingsverkstad, underhållen af kronlandet. Stadens förnämsta byggnad är ett fordom mycket betydande klarissinnekloster, stiftadt 1280 af Boleslav V:s gemål, upphäfdt 1781. 1—2. (J. F. N.)

Sandfeld Jensen, Jens Kristian, dansk språkforskare, f. 17 jan. 1873 i Vejle, där han vardt student 1891, disputerade 1900 för filos. doktorsgrad med afh. *Rumænske studier. I. Infinitiv i rumænsk og balkansprogene*, vardt 1905 docent vid Köpenhamns universitet och utnämndes 1914 till professor i romansk filologi där. S., som är en skarpsinnig och mångkunnig lingvist, har författat bl. a. *Molière og hans modstandere* (1893), *Bisætningerne i moderne fransk* (1909), *Nationalfölelsen og sproget* (1910) och *Sprogvidenskaben* (1913).

Sandfloden. Se Sandy river.

Sandflundran, *zool.* Se Flundresläktet.

Sandformning, *tekn.* Se Gjutning, sp. 1232.

Sandfångare, *tekn.*, apparat för uttvättning af sand, grus och andra tyngre partiklar ur massgods, såsom pappersmassa och rågummi. I sin

nklaste form består en dylik apparat af en bred, vagt lutande ränna försedd med tvärribbor i bot-en. Massgodset, som skall rensas, får, uppslam-nadt i vatten, rinna fram genom rännan, hvarvid le inblandade tyngre föroreningarna sjunka till otten och kvarhållas af ribborna. G. H—r.

Sandglas. Se Timglas.

Sandgravyr. Se Blåsgrund.

Sandgren, Karl Edvard, präst, teologisk örfattare, f. 30 dec. 1836 i Algutsboda, Småland, lef student i Uppsala 1860, prästvigdes 1864 och är sedan 1880 kyrkoherde i Sandby på Öland. S. har utöfvat flitig författarverksamhet på de omiletiska och hymnologiska områdena. Bland nans skrifter märkas: *Predikoutkast* (1872—73), *Ännu några ord om den svenska kyrkopsalmboken* (1874), *Bönedagspredikningar* (1876), *Den svenska psalmboken, ett försök till början af den vigtiga frågans lösning* (1878) och *Kan psalmboksfrågan lösas?* (1903). E. N. S—g.

Sandgräsfjärilen, *Satyrus semele, zool.*, en till gräsfjärilarnas underfamilj hörande art af 44—58 mm. vingbredd, den enda svenska af sitt släkte. Dess vingar äro ofvan ljust gråbruna med svartbrun

utkant, innanför hvilken finns ett af gula eller röd-gula fläckar bildadt band, på framvingarna med 2 svarta ögonfläckar, på bakvingarna med 1 sådan. Fjärilen är allmän i södra Sverige på kala berg eller på torr och ofruktbar mark och erbjuder ett påtagligt exempel på döljande färgteckning. De under hvilan uppåtslagna vingarnas utåtvända ytor äro nämligen med sin i grått, hvitt och brunt vatt-rade färgteckning så öfverensstämmande med klip-pornas lafbeklädnad, att den stillasittande fjärilen därigenom blir mycket svår att uppdaga. G. A—z.

Sandhafre, *landtbr.*, används å vissa orter som beteckning för dels strandråg (se Elymus are-narius), dels marhalm (se margräs i art. Ca-lamagrostis). H. J. Dft.

Sandhammaren, Skånes sydöstligaste udde, inom Löderups socken, Ingelstads härad och Kristian-stads län. S. utgör egentligen ett i hafvet half-månformigt utskjutande, ojämnt flygsandsfält, nu-mera med sanden till större delen bunden genom barrskogsplantering, särskildt i de nordöstra par-tierna kring fyren, samt mycket långgrund strand, hvars föränderliga sandreflar med rätta fruktas af sjöfarande. Sedan 1862 finnes där en blixtfyr anbragt 31 m. öfver vattenytan i ett rödt, 29,4 m. högt, nedtill öppet järntorn; ljusstyrkan 70,000 normalljus (luxljus). Under tjocka ger en mist-siren hvar minut två ljudstötar af två sekunders varaktighet. Vid S. finnes ock lifräddningsstation, försedd med lifbåt och raketapparat. Se uppsats i "Sveriges natur", 1913. Wbg.

Sandhammeren, en nybildning med flygsand på Bornholms nordöstra udde, där Hammerens granitmassa upphör. E. Ebg.

Sandhamn, lotsplats på Sandön, vid södra sidan af östra inloppet till Stockholms skärgård. Ön, som räknas till Djurö kapellförsamling, genomlöpes af en ej obetydlig sandås, men är för öfrigt uppfylld

af klippor och delvis skogbevuxen. Det friska läget i förening med den lätta ångbåtsförbindelsen med hufvudstaden har gjort platsen till en om-tyckt vistelseort för sommargäster och seglare. K. Sv. segelsällskapet, som årligen har seglingar på Kanholmsfjärden och vid S. samt till hafs på en bana mellan S. och det s. ö. därom belägna Almagrundet, har på S. uppfört ett klubbhus. Post-, telegraf- och tullstation. En klippfyr af von Otters system leder den sjöfarande in i Sandhamnssundet, som därjämte belyses af ledfyrar. Omkr. 250 inv. 1913 utfördes 1,730 lotsningar, för hvilka inflöto 88,203: 50 kr., hvaraf på hvarje lotslott kommo 4,200 kr. 1710 anlades vid S. en stjärnskans med ett batteri inuti till inloppets försvar. Efter krigets slut fick befästningen förfalla. A. G.* L. W:son M.

Sandhamn, ö. Se Helsingfors, sp. 359.

Sandhem, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 10,230 har. 1,929 inv. (1915). S. bildar med Härja, Utvängstorp och Nykyrka ett pastorat i Skara stift, Redvägs kontrakt.

Sandhi, Saṁdhi (sanskr., eg. sammanläggning, -fogning, -ställning, förbindelse), *språkv.*, en i den inhemska indiska grammatiken vanlig och i den moderna öfvertagen grammatisk term, som betecknar lagarna för den ljudform, som orden antaga vid sin förbindelse i satsen (jfr Saṁhitā). Dessa i det klassiska språket gällande lagar ha först småningom, visserligen på grundvalen af det talade språkets ljudförhållanden, utbildats, men af gram-matiska författare och ortoepister så starkt förall-mänligats och systematiserats, att de säkerligen icke någonsin fullt motsvarat det talade språkets ljud-förhållanden. De indiske textgestaltarna ha öfver-flyttat de på detta sätt delvis teoretiskt konstruerade ljudförändringarna på äldre texter, där de icke gällt i den omfattning reglerna senare fingo och tillämpades. Enligt dessa regler är hvarje sats (sammansatt sats, satsfogning o. s. v.) en enda eufonisk kedja, där de enskilda ordens begynnelse- och framför allt slutljud fonetiskt (assimilatoriskt) påverka och förändra hvarandra, så att kontrak-tioner och assimilationer af olika slag, o. s. v. inträda. Af *madhu iha asti* ("honung finnes här") blir sålunda *madhvihā' sti*, af *tad mātram* ("detta

mätt'') *tan mätram* o. s. v. Den inhemska sanskritgrammatiken skiljer mellan inre och yttre sandhi. Egentligen skulle ingen principiell skillnad mellan ljudens förbindelse i orden och — mellan orden — i satsen bestå. Men då faktiskt ordens begynnelseljud och i all synnerhet slutljud äro olika vid paus och i sammanhängande tal, men pausalformen i stor utsträckning har benägenhet att sekundärt inträda i fortlöpande tal, uppstå därför ofta andra (sekundära) förändringar i yttre sandhi än vid inre. Den vetenskapliga sanskritgrammatiken använder nu nästan uteslutande termen om hvad som förr kallades yttre sandhi. — I denna mening har termen vunnit burskap inom den moderna språkvetenskapen såsom allmän benämning på de förändringar, som orden i sammanhängande tal (och skrift) undergå med hänsyn till sina begynnelse- och slutljud. I samma betydelse användes understundom termen satsfonetik. — Jfr i synnerhet Noreen, ''Vårt språk'', II (7 ff.; 1907). K. F. J.

Sandhornet. Se Sandhornöy.

Sandhornöy, en 108,6 kvkm. stor ö i Gildeskaals härad, s. om Bodö, Nordlands amt, Norge. I västra delen reser sig det vackert formade Sandhornet (994 m.). Den nordvästliga, flacka delen af ön är ganska tätt bebyggd. 1,179 inv. (1910). K. V. H.

Sandhuggormen, *zool.* Se Huggormarna, sp. 1246.

Sandhult (med Hedared), socken i Älfsborgs län, Vedens härad. 11,529 har. 2,246 inv. (1915). Annex till Bredared, Skara stift, Ås kontrakt.

Sandhurst [sä'ndöst]. 1. Ort i engelska grefsk. Berks, 53 km. v. om London. 7,201 inv. (1911). Säte för det 1802 stiftade Sandhurst college (militärläroverk) samt för en generalstabsskola, inrättad 1858. — 2. Se Bendigo. 1. (J. F. N.)

Sandhurst [sä'ndöst], lord, engelsk militär. Se Mansfield, sir W. R.

Sandhvita, *Aly'ssum incänum* (*Farsetia incana*, *Berteroa incana*), *bot.*, en till fam. *Cruciferæ* hörande, styf, upprätt och genom sitt täta stjärnludd grågrön ört, med smala, hela blad och hvita blommor med tvåflikiga kronblad. Skidorna äro aflånga. Denna art förekommer mindre allmänt på torra, sandiga ställen i södra och mellersta Sverige ända till Hälsingland och Dalarna. På Observatoriebacken i Stockholm växer den mycket ymnigt. Den andra svenska arten af släktet *Alyssum*, *A. calycinum*, grådådra, har blekgula, slutligen hvita blommor och fodret kvarsittande omkring den runda, smalkantade skidan. Grådådran förekommer mindre allmänt på sandiga ställen och åkrar i södra och mellersta Sverige. Släktets öfriga omkr. 100 arter växa till största delen i Medelhafsområdet. G. L—m.

Sandhönan, *zool.* Se Glareola.

San Diego [sän diē'gāu], stad i nordamerikanska staten Kalifornien, vid San Diego-viken af Stilla hafvet och södra Kaliforniens järnväg och Texas —Pacifikjärnvägen. 39,578 inv. (1910). Kvarnar, järnindustri; export af vin, olja, frukt m. m. S. har näst S. Francisco den bästa hamnen vid unionens västra kust och är flottstation. Midt emot på landtungan, som skiljer viken från hafvet, ligger den fashionabla badorten Coronado beach, med botanisk trädgård och strutsfarm. I n. v. ligger La Jolla [-chå'lja], med Kaliforniens universitets biologiska station. Omkr. 14,5 km. n. om S. ligger den gamla missionen S. Diego, det äldsta nybygget af hvita i Kalifornien (1769). 1915 hölls i S. en lyckad utställning, på hvilken arbetats i flera år och som snarare var en bit ur en gammal mexikansk stad med spanska anor än en vanlig modern utställning. Flera af de uppförda byggnaderna äro afsedda att förbli permanenta, t. ex. de arkeologiska och etnografiska afdelningarna (se O. Siréns bref om utställningen i ''Stockholms dagblad'', okt. 1915). (J. F. N.)

Sa'ndifort, Eduard, nederländsk anatom, f. 1742, d. 1814 som professor i Leiden, var en af Nederländernas förnämsta anatomer. Hans mest betydande skrifter äro: *Observationes anatomico-pathologicæ* (1778), *Excercitationes anatomicoacademicæ* (1783—85) och *Museum anatomicum academiæ Lugduno-Batavæ* (1789—93), fortsatt af hans son och efterträdare, Gerard S., f. 1779, d. 1848. S. öfversatte på holländska R. von Rosensteins ''Underrättelser om barnsjukdomar'' och gjorde därvid en mängd tillägg, som föranledde en holländsk biograf att tillägga S:s öfv. ett större värde än originalet. Han valdes 1768 till led. af Vet. akad. (R. T—dt.)

San Dimitri, förstad till Konstantinopel (se d. o., sp. 841).

Sandja'k, turk., betyder urspr. ''fana'', men fick därefter betydelsen af en under samma fana kämpande härafdelning och betecknade sedermera det område, hvarifrån en sådan härafdelning uppsattes. I äldre tider, då den civila och den militära lokalstyrelsen var förenad i samma hand, blef därför sandjak ett område, pliktigt att till turkiska häruppbådet uppställa en viss truppstyrka, hvars befälhafvare, *sandjak bej*, tillika var områdets styresman i fred. Numera betecknar sandjak ett turkiskt förvaltningsområde, synonymt med *liva* (se d. o.), hvars medelstorlek närmast svarar mot ett mindre svenskt län och hvaraf flera tillsammans bilda ett vilajet.

Sandjak-i-scherif, ''den heliga fanan'', kallas turkarnas förnämsta relik, profetens fana, som förvaras i seraskieratets skattkammare och en gång om året till offentligt beskådande utställes i nämnda palats. Enligt sagan begagnades denna fana i profetens första krig. När den största fara hotar islam eller Osmanska riket, skall sultanen personligen utveckla denna fana och ställa sig i spetsen för hären, hvarefter hvarje vapenför muselman skall deltaga i kriget. Fanan har blott en enda gång blifvit utvecklad under sådana omständigheter, nämligen 1595, under Murad III:s regering. (K. V. Z.)

Sandjord, *landtbr.*, jord, hvari sand ingår i så stor mängd, att den ger jorden sin lösa, icke plastiska beskaffenhet. Gränsen mot andra jordarter, lera och mulljord, kan icke uppdragas efter halten af sand, då dennas inverkan på jordens yttre beskaffenhet stiger med sandens groflek, utan af dess frånvaro af plasticitet och formbarhet, hvilket landtmännen uttrycka genom att till sandjord räkna jord med så stor sandhalt, att jorden vid plöjning icke lämnar sammanhängande tiltor. Enligt A. M. Atterberg, som utarbetat en rationell indelningsgrund för jordens mineraliska blandningsdelar

n de af dessa sammansatta jordarterna samt för stämning af dessa och deras mekaniska egen- aper, räknas som sandjord icke plastiska jord- g med fasthetstal icke öfver 7, och dessa jordslag delas i följande klasser: mjunor och momjunor, vervägande bestående af mjuna (mineraldelar af 02—0,002 mm. kornstorlek) och visande benägen- t att sammanflyta; mojord och sandmojord, eller nlig sandjord, bestående hufvudsakligen af mo 1,2—0,02 mm. kornstorlek), gröfre sandjord, till örsta delen bestående af sand (af 0,6—0,2 mm. ofiek), grusjord med öfvervägande kornstorlek ver 0,6 mm., samt grusrik moränjord, bestående sand och mo med inblandade stenar. (Litt.: Landtbr. akad:s Handl. och Tidskr.", 1912, sid. 8—463.) Sandjordens bördighet stiger i stort dt med finkornigheten och den däraf beroende ttenhållande förmågan, men beror därjämte af ingående blandningsdelarnas halt af växtnäring, att mullämnen, lera, glimmer och fältspat öka, arts och järnrika mineral minska fruktbarheten. r Jordarter 2. H. J. Dft.

Sandjägarfamiljen, *Cicindelidæ, zool.*, familj af uppen *Adephaga* bland skalbaggarna. Hit höra edelstora, undertill metallglänsande rofbaggar ed långa, smärta ben, smal halsköld, stort huf- d med mycket utstående ögon, trådformiga anten- er, kraftiga, krökta och mycket hvasstandade verkäkar samt ovanligt starkt utbildade palper. äckvingarna äro vanligen prydda med gula teck- ingar på grön eller brun botten. Larverna gräfva marken lodräta gångar, i hvilkas mynning de med tspärrade käkar lura på smådjur, som utan att märka faran passera midt öfver försåtet. För att unna fasthålla och neddraga i sin gång ett mot- räfvigt byte är larven på ryggen utrustad med å uppåtriktade kitinhakar. I Sverige finnas 4 rter, tillhörande det stora släktet *Cicindela*. De istas företrädesvis på torra, soliga marker i skogs- yryn. Vanligast är den redan tidigt på våren agande **grön a sandjägaren,** *C. campestris*, rön med gula fläckar på täckvingarna. Nästan ka vanlig i sandiga tallskogsbryn är **skogs- andjägaren,** *C. silvatica*, som har mörkbrun rundfärg. — Af familjens omkr. 1,400 arter till- öra de flesta tropiska länder. Åtskilliga visa ackra exempel på skyddande likhet i färg med den mark, på hvilken de vistas. Släktet *Pogono- stoma* på Madagaskar har anpassat sig för lefnads- ätt i träden. G. A—z.

Sandkalk, *petrogr.* Se Grönsandsten.

Sandkildfoss, ett 6 m. högt vattenfall i Tryssil- elven (Klarälfven) på själfva gränslinjen mellan Norge och Sverige. S. vållar ofta svårigheter för timmerflottningen från Norge till Klarälfven. K. V. H.

Sandkol, *geol.* Se Stenkol.

Sandkryparsläktet, *Gobio, zool.*, tillhör fam. karpfiskar (*Cyprinidæ*), ordn. blåsmunnar (*Mala- copterygii*), inom fiskarnas klass. Kroppen är lång- agd, smal, försedd med tämligen stora fjäll. Nosen har två skäggtömmar. Rygg- och analfenan äro, till skillnad från denna fena hos karpsläktet (se d. o.), utan tandad stråle; stjärtfenan är kluf- ven. Sandkryparen, *Gobio fluviatilis*, är ofvan grönaktig med svartaktiga fläckar, under vitaktig, 10—15 cm. lång, lefver i rinnande vat- en samt lifnär sig företrädesvis af animalisk föda. Köttet är välsmakande. Den förekommer i södra Sverige (Skåne, Småland, Halland). L—e.

Sandkulturmetod, *landtbr.* Se Landtbruks- kemi, sp. 1084.

Sandlilja, *Anthericum, bot.*, är ett till fam. *Liliaceæ*, underfam. *Asphodeloideæ* hörande släkte af liljeliknande, tämligen högväxta, glatta örter med gräslika blad, tuflikt uppväxande från rot- stocken, och bladlös stjälk, som upptill antingen är odelad, så att de hvita, stjärnlika blommorna sitta i en klase (*A. liliago*), eller förgrenar sig, så att blomställningen bildar en grenig klase eller vippa (*A. ramosum*). Nämnda arter, de enda sven- ska, förekomma sällsynt på sandiga, torra ställen i Skåne, Blekinge samt på Gottland och Öland. De flesta öfriga arterna äro afrikanska. O. T. S. (G. L—m.)

Sandloppan, *zool.* Se Loppor.

Sandlärkan, *zool.* Se Lärkor.

Sandlöparen, *Calidris arenaria, zool.*, tillhör fam. *Charadriidæ*, ordn. *Charadriiformes* bland fåglarna. Den skiljer sig från de närstående små- snäpporna hufvudsakligen genom saknaden af baktå. Näbben är af ungefär samma längd som tarsen, smal, rät, blysvart; vingarna äro spetsiga. Ofvan är fågeln svart med rostbruna fläckar, undertill hvit, framtill rostgul. Kroppslängd 18 cm. Sandlöparen har sitt sommartillhåll i den högre norden; där- ifrån beger den sig vid vinterns annalkande söderut och träffas då liksom om våren vid Sveriges hafs- kuster, såväl vid de västra som de östra. Dess föda består af insekter, maskar och smärre vattendjur samt i högsta norden äfven knoppar och späda skott. L—e.

Sandmask, *Arenicola, zool.*, släkte tillhörande borstmaskarnas ordning, *Chætopoda*, af ringmaskar- nas klass, *Annelides*. Hufvudsegmentet är litet, utan trefvare och ögon. Främre kroppsdelen är förtjockad. De bakre segmenten sakna fotknölar. En art, *A. piscatorum*, allmän vid Nordsjöns och Medelhafvets stränder, gräfver gångar och sväljer sanden för de i densamma befintliga organiska be- ståndsdelarnas skull. Sandmasken användes som agn. L—e.

Sandmezzotint. Se Blåsgrund.

Sandmusslan, *Mya arenaria, zool.* Se Mya och Myahafvet.

Sandmylla, *landtbr.* Se Mulljord.

Sandmärgel, *geol.* Se Jordarter 2 och Märgel.

Sandnarv, *bot.* Se Arenaria.

Sandnes. 1. Köping ("ladested") vid Gands- fjordens innersta vik, i Höilands pastorat, 15 km. s. om staden Stavanger, Norge. Där låg redan omkr. 1650 ett fiskeläge. Ladested blef S. 1860. Liflig industri, bl. a. yllefabrik, kamgarnsspinneri, trä- varufabriker, möbelfabrik, mekanisk verkstad, flera lergodsfabriker och tegelbruk m. m. S. är en blomstrande handelsplats med stort och rikt upp- land i Jæderen, hvars järnväg (Stavanger—Eker- sundsbanan) passerar S. 2,595 inv. (1910). — 2. Gård på Alstenö (se d. o. och Sandnessjöen), Norge. 1 o. 2. K. V. H.

Sandnessjöen, fiskeläge och tilläggsplats för ångbåtar, knutpunkt för Nordlandstrafiken, på nordspetsen af ön Alsten, Stamnes härad, Nordlands amt, Norge. 533 inv. (1910). S., som är säte för Det helgelandske dampskibsselskap, anlöpes af de

snabbgående kustångarna och är utgångspunkt för många, regelbundet trafikerade, lokala farleder. Helt nära S. ligger den urgamla gården Sandnes, som gett orten dess namn (se Alstenö). K. V. H.

Sandomierz [sandå'mieʃ], oriktigt Sandomir, Sendomir, stad i guv. Radom i ryska Polen, belägen på Weichsels vänstra strand, 50 km. ofvanför Sans inflöde. 7,349 inv. (1897). Säte för rom.-katolsk biskop; progymnasium. Bland byggnader märkas ett gammalt slott och en praktfull katedral. Staden drifver handel i synnerhet med trä och hvete. I dess omgifningar finnes en mängd stenbrott, järn-, koppar-, bly- och stenkolsgrufvor. S. anlades 1236 och blef snart residens för regerande polska furstar. Det uppbrändes af tatarerna 1240 och 1259, men nådde hög blomstring under 1300-talet. Under Jagellonernas tid var det en af Polens förnämsta städer. 1570 hölls där en synod, hvarvid de polske dissidenterna antogo en gemensam förbundsakt (*Consensus Sandomiriensis*). 1655 besattes S. af svenskarna, som där i febr. 1656 började slå en bro öfver Weichsel och byggde en broskans, men polackerna under Lubomirski lyckades bortsnappa det för denna afsedda artilleriet och sköto därmed S. i brand; deras beskjutning af slottet, som tappert försvarades af öfverstelöjtnant Cronlod, ledde dock ej till något resultat. Under tiden hade Karl X slagit läger vid Gorzyca mellan San och Weichsel och beredde sig att 24 febr. öfvergå sistnämnda flod, så snart bron hunnit fullbordas, men för att vilseleda de på andra sidan stående polackerna under Lubomirski och Czarniecki lät han äfven påbörja en bro öfver San, hvars andra strand dock var besatt af litauerna under Sapieha Vitebski. Öfvergången öfver Weichsel kunde dock ej försökas, ty den polska öfvermakten tvingade till slottets i S. utrymmande, hvarvid det sprängdes i luften med en mängd instormande fiender, och efter öfvergången skulle det gällt att uppklättra för den af en dubbelt starkare fiende besatta och mycket branta S.-stranden, hvarför konungen beslöt att i stället öfvergå San. Där var bron dock ej heller färdig längre än till en holme i flodens midt, men till denna lät konungen då öfverföra hela sitt artilleri och äfven rytteri samt lät också fotfolk öppna eld från holmen, hvilket allt så förbryllade litauerna, att dessa, sedan några hundra utvalda svenskar under natten till 26 kommit öfver på båtar och bemäktigat sig en skans, trodde, att bron var färdig och konungen med armén öfver, samt därför funno lämpligast att taga till flykten. Bron färdigslogs då genast, och Karl X marscherade därpå utan dröjsmål öfver San samt hade därmed räddat sin på udden mellan de båda floderna förut instängda här ur den mest öfverhängande fara. Litauerna förföljdes till Pravno, och marschen fortsattes därefter på Weichsels högra strand till Praga, som nåddes 5 april. 1702 samlades i S. en konfederation mellan konung Augusts anhängare mot Karl XII. (Se Karl, sp. 973.) Under dec. s. å. låg Karl XII några veckor med sin här vid S., hvarifrån han sedan afmarscherade till Lublin. — Under 1914—16 års världskrig besattes S. omväxlande af ryssar och de förbundna centralmakterna. Sedan österrikarna först bemäktigat sig staden, återtogs den 16 sept. 1914 af ryssarna. 5 okt. eröfrade de förre ett brohufvud vid S., som sedermera utrymdes af ryssarna, hvarefter österrikarna förstärkte de tidigare utförda befästningarna och anordnade en mängd stormhinder. Efter häftig beskjutning intogo ryssarna emellertid S. 3 nov., men nödgades vid den stora reträtten 1915 uppge detsamma, och 23 juni återbesattes staden af de förbundne. J. F. N. L. W:son M.

San Domingo [dåmi'ngå]. 1. Se Haïti. — 2. (S. Comitan) Stad. Se Comitan. — 3. (S. de Palenque) Ort. Se Palenque.

Sandomir. Se Sandomierz.

San Donato [dånåtå], furste af. Se Demidov 7.

Sandoni [-dåni], Francesca. Se Cuzzoni.

Sandor-Gjalski [ʃandår-], pseudonym. Se Babić.

Sando'ricum i'ndicum, *bot.* Se Meliaceæ.

Sandormsläktet, *zool.* Se Eryx.

Sandoway [sändåūωåi'], stad i divisionen Arakan, distriktet S. (9,800 kvkm., 102,843 inv. 1911), vid Bengaliska viken, på västra kusten af Nedre Burma. 12,485 inv. (1901). Hamn. J. F. N.

Sandown [sä'ndaūn], stad och berömd badort på södra kusten af engelska ön Wight. 5,551 inv. (1911). — Sandown park [pä'k]. Se Esher 1. J. F. N.

Sandpapper och Glaspapper, starkt papper, som öfvergjutits med limvatten och sedan öfverströtts med finkrossad kvartssand, flinta eller glaspulver. Dylikt papper framställes numera maskinmässigt i kontinuerligt arbetande apparater och användes till en mängd slipningsändamål, förnämligast polering af trä.

Sandpump, *bergsv.* Se Borrmaskiner, sp. 1228.

Sandpärlor. Se Glaspärlor.

Sandra'kotos (Sandro'kottos), grekernas namn på Chandra Gupta (se d. o.).

Sa'ndrart, Joachim von, tysk målare och konsthistoriker, f. 12 maj 1606 i Frankfurt a. M., d. 14 okt. 1688 i Nürnberg, tillhörde en gammal flamsk familj (fadern hade invandrat från Hainaut), var först efter hvartannat elev af kopparstickarna D. Soréau i Hanau, P. Isselburg i Nürnberg och G. Sadeler i Prag, men begaf sig omkr. 1625 till Utrecht, där han blef lärjunge till Gerrit Honthorst, som han, från den tiden egnande sig åt målarkonsten, 1627 följde till London. S. å. begaf han sig öfver Holland till Venezia, där han särskildt studerade Tizian och Paolo Veronese, men fördrefs därifrån af pesten och besökte då i sällskap med sin kusin, M. le Blon, Bologna, Florens, Ferrara och Rom, där han stannade till 1635, under umgänge med tidens förnämsta artister och själf åtnjutande så stort anseende, att påfven

märkte honom med beställningar och Velasquez rvärfvade en hans målning för spanske konungens kning. Efter ett kort uppehåll i Frankfurt vistades han från 1635 i Amsterdam, där han mottog mängd porträttbeställningar och var högt uppskaren, slog sig 1647 ned i München, men öfvervttade 1649 till Nürnberg, där han 1650 fullordade sin stora målning *Fredsbanketten*, nu i Nürnbergs rådhus och med sina femtio porträtt i lfigur ett ganska framstående konstverk, ehuru en ej kan uthärda jämförelsen med samtida holndska framställningar i samma art, t. ex. B. an der Helsts. Men pfalzgrefve Karl Gustaf, som tänkte arbetet till Nürnberg, var mycket belåten ärmed, betalade artisten 2,000 gulden därför och ärade honom dessutom en guldkedja om 200 ukater. Kort därpå kallades S. till Wien, där an fick porträttera kejsaren och dennes närmaste ch blef mycket firad. På sitt slott i Stockau ottog S. (hvars bana påminner om Rubens') esök af den store konstsamlaren ärkehertig Leold Vilhelm och andra högheter och lefde där jälf som en furste, omgifven af konstskatter och öcker, korresponderande med kejsaren och andra rstar, som öfverhopade honom, den vidt prisade hästaren, med ynnestbevis: dogen af Venezia utämnde honom till riddare af S. Marco, pfalzgrefven af Neuburg gjorde honom till furstligt råd, s. v. Sitt slott sålde han emellertid 1660, yttade till Augsburg och var sedan 1672 bosatt Nürnberg, verksam som direktör för därvarande konstakademi. — S:s stora berömmelse hos samtiden som målare har af eftervärlden mycket reducerats. Bäst bland hans bevarade målningar äro le under holländskt inflytande utförda, särskildt nans porträtt, mindre tillfredsställande hans allegorier och historiska framställningar i italiensk stil. Rikast företrädd är S. i Amsterdams Rijksmuseum och i kejs. hofmuseet i Wien. Till hans yppersta porträtt hör bilden af *Vossius* (i Amsterdams universitet). Ett duktigt konterfej är äfven *pfalzgrefven Karl Gustaf till häst* (dat. 1650, på Skokloster) och ett godt porträtt *Samuel Coster* (i den forna Bondeska samlingen på Säfstaholm). Friska, realistiska genrebilder äro de allegoriska styckena *Februari*, *Mars*, *Augusti* och *November* (i Bondeska samlingen på Eriksberg), framställande en fiskmånglerska, en kock, en skördeman och en fjägare — resterna af en serie, "Årets tolf månader", som på sin tid af M. G. De la Gardie köptes från Louis De Geer och som äro varianter af en annan serie i Schleissheims museum. — Större betydelse än som målare och kopparstickare har S. som författare till det stora, rikt illustrerade verket *Teutsche akademie der edlen bau-, bild- und mahlereikünste* (1675; kritisk uppl. af Sponsel 1896), som med alla sina brister — han var en ensidig, inbiten akademiker — har stor betydelse som konsthistorisk källskrift, tack vare S:s upptecknings från sitt långvariga umgänge med tidens yppersta konstnärer. Se monografi af Kutter (1907). — S:s brorson, Jakob van S. (1630—1708), var kopparstickare, likaledes dennes barn, Johann Jakob (1655—98) och Susanna Maria (1658—1716) m. fl. medlemmar af familjen. O. G—g.

Sandraudiga, forngermansk gudinna, nämnd på en sten med latinsk inskrift i Nord-Brabant i Holland, nu i museet i Leiden, hvilken "tempelmenigheten" tillegnat henne. Namnet betyder "hon, som rödfärgar sanden", hvarför Sander uppfattar henne som en stridsgudinna, R. M. Meyer som skaparinnan af den röda sandstenen. B—e.

Sandref, Sandrefvel, *geogr.* Se Bank 3 och Ref.

Sandreuter [-rö'jter], Hans, schweizisk målare, f. 1850 i Basel, d. 1901, började som litograf, studerade måleri i Neapel och München, vistades som Böcklins elev i Florens 1874—77, därefter i Paris till 1880 och från 1885 mestadels i sin födelsestad. Han gjorde sig känd som skicklig efterbildare af Böcklin, men utvecklade sig småningom till självständighet. Hans figurmålningar behandla sådana ämnen som *Dolce far niente*, *Källan*, *Landtlig fest*, *Ungdomsbrunnen*, *Himmelens port* och *Basels grundläggning*. S:s landskap äro kraftiga, färgstarka och ha en nobel dekorativ hållning. Han utförde äfven fresker och kartonger för glasfönster. S. är representerad i museer i Basel, Bern, Zürich, Dresden m. fl. st. G—g N

Sandringham [sä'ndriŋəm]. Se Kings Lynn.

Sand-River-konventionen [sä'nd ri'və-]. Se Kapkolonien, sp. 867.

Sandrullingar, *zool.* Se Piparsläktet.

Sandräknaren. Se Archimedes, sp. 1386.

Sandrör, *bot.* Se Calamagrostis och Gramineæ, sp. 100.

Sandsenap, *bot.* Se Diplotaxis.

Sandseryd, socken i Jönköpings län, Tveta härad. 5,232 har. 1,367 inv. (1915). S. utgör ett pastorat i Växjö stift, Tveta kontrakt.

Sandsfjorden. Se Sand.

Sandshavn. Se Sande 2.

Sandsjak, rättare sandjak (se d. o.).

Sandsjö, socknar. Se Norra Sandsjö och Södra Sandsjö.

Sandskäddan, *zool.* Se Flundresläktet.

Sandslipade stenar (Vindslipade l. Vindnötta stenar), *geol.*, stenar, som genom af vinden framdrifven sand blifvit på två eller flera sidor nötta och slipade, ofta i så hög grad, att en mer eller mindre jämn och skarp kant uppstått, där två slipade sidor stöta intill hvarandra. Man har funnit, att de tydligast slipade ytorna på sådana stenar äro vända vinkelrätt mot de väderstreck, från hvilka de på platsen förhärskande vindarna komma. — Sandslipade stenar finnas inom Sverige, så vidt man känner, i Skåne och Halland samt på Gottland. De träffas på ytan af öppet liggande sandmarker. Det har också påvisats, att flera bland stenarna i ett vid Lugnås i Västergötland förekommande konglomerat, som tillhör den kambriska tidens sandstensaflagring, äro på liknande sätt slipade, och de antyda således, att äfven de en gång legat blottade i dagen utan vattenbetäckning. E. E.

Sandsnäcka (*Mya arenaria*), *zool.* Se Mya.

Sandspitze, bergstopp. Se Gail.

Sandsta, elektriskt smältverk för tillverkning af elektrokali och kiseljärn, i Norrbärke socken, Kopparbergs län, vid Hagge järnvägsstation, tillhör Lars Yngström och anlades 1911 som en experimentanläggning för att tillgodogöra kalihalten i

våra bergarter. I elektrisk ugn smältes kalibergart tillsammans med kol och järn, hvarvid två produkter erhållas: kiseljärn samt en slagg innehållande kali i löslig form, s. k. elektrokali. Därjämte tillverkas kiseljärn på vanligt sätt med kvarts. Anläggningen omfattar en elektrisk smältugn å 500 kw. Den elektriska strömmen erhålles från Grängesbergsbolagets kraftledningsnät. Smältverket sattes i gång i aug. 1912. Wbg.

Sandstarr, *bot.* Se Carex.

Sandsteklar, *zool.* Se Rofsteklar.

Sandsten, *petrogr.*, en bergart, som består af sandkorn (hufvudsakligen kvarts), sammanfogade med hvarandra till en jämförelsevis fast massa genom ett kvartsigt, lerigt, kalkigt eller järnhaltigt bindemedel. Alltefter kornens storlek är sandstenen grof- eller finkornig; alltefter bindeämnets beskaffenhet och färg är den hård eller lös samt till färgen hvit, grå, gul eller röd. Bergarten är tydligt lagrad, och dess skikt växla i tjocklek mellan en centimeter och en meter eller mera. På skiktytorna synas stundom tydliga s. k. böljslag (se fig. i art. Dalasandsten), märken efter regndroppar samt djurspår (se fig. i art. Ornithichnites), hvarigenom tydligt ådagalägges, att bergarten före tillhårdnandet utgjort lös sand. Sandstenen bildar dels hela berg och fjäll, dels endast mer eller mindre mäktiga lager mellan andra sedimentära bergarter. Den finnes inom alla geologiska lagersystem, såväl de äldsta som de yngsta, och är känd från de flesta länder. Inom Sverige förekommer sådan af kambrisk och silurisk ålder i Dalarna, Närke, Östergötland, Västergötland, Småland, sydöstra Skåne och Gottland m. fl. st. Mycket yngre (rät-lias) är den i nordvästra Skåne förekommande sandstensbildningen, som innesluter stenkolsflötser. Sandsten är i allmänhet ett förträffligt byggnadsmaterial; vissa sorter förarbetas ock till kvarnstenar och slipstenar. — Om kvartssandsten och sandstensskiffer se Kvartsit. E. E.

Sandstensstruktur, *geol.* Se Struktur.

Sandstranden, stadslikt bebyggd by i Nedre Ekers härad, Buskerud amt, Norge. 956 inv. (1910). K. V. H.

Sandström. 1. Anders Peter S. Se Sandströmer.

2. Teodor S., den förres broder, publicist, f. 29 aug. 1809 i Stockholm, d. där 21 jan. 1854, blef 1827 student i Uppsala, aflade där 1829 hofrättsexamen och ingick därefter i ämbetsverken. Utom i Svea hofrätt, där han 1833 blef vice notarie, tjänstgjorde han i Justitierevisionen, i Förvaltningen för sjöärendena och i lotsdirektörsexpeditionen, där han 1835 erhöll förordnande som kanslist.

Han hade som sådan lämnat några pikanta notiser till "Aftonbladet", som voro tidningen af nytta vid kampanjen mot marinen, och detta medförde 1837 ett öppet medarbetarskap i tidningen, hvars utgifvare, L. J. Hierta, bistått honom vid ordnande af hans penningaffärer. Missbelåten med Hiertas "betänksamhet" och möjligen äfven af andra skäl, trädde han emellertid snart ut ur "Aftonbladets" redaktion och uppsatte på hösten 1838 tills. med öfverstelöjtnant Gustaf Hierta, "Stockholmsbladet", sedan han efter domen i det Crusenstolpeska tryckfrihetsmålet, i hvilket han varit en af Crusenstolpes jurymän, utan dom och rannsakning entledigats från sin befattning i lotsdirektörsexpeditionen. "Stockholmsbladet", som var ett mera radikalt organ än "Aftonbladet", förklarade "tiden vara inne att uppresa ett kraftigt värn mot maktens växande lystnad efter inkräktningar på frihetens område" och tog till utgångspunkt de oroligheter, som nyss låtit medborgerligt blod rinna, "till offer åt de maktegandes harmsenhet". "Stockholmsbladet" upphörde likväl i jan. 1839. S. hade redan i "Stockholmsbladet" ropat i gevär mot "Aftonbladets" artigheter mot kronprins Oskar och mot "framtida" förhoppningars "skuggbilder". Tillhörande den antidynastiska Crusenstolpeska gruppen, deltog S., som nu lämnade bidrag till den af hans skolkamrat Blanche redigerade "Freja" (där f. ö. Argus Johansson var politisk hufvudmedarbetare), i anloppet mot den s. k. "koalitionen", hvilken ansågs gynnad af kronprinsen. Några indiskreta uttalanden från hans sida från ett samtal med Hierta rörande denna koalition utnyttjades rätt skandalöst af "Svenska Minerva" och af Johansson i "Freja". Vid riksdagen 1840—41 tjänstgjorde S. som kanslist i bondeståndet och utöfvade som "skrifkunnig vän" till åtskilliga bönder ett ej litet inflytande. I slutet af 1845 förenade han sig med Crusenstolpe och Lindeberg om utgifvande af tidningen "Dagen", som i motsats till de stora liberala tidningarna dref opposition mot konung Oskars första moderatliberala regering och där särskildt Crusenstolpe gaf luft åt sin antidynastiska politik. Tidningen upphörde dock redan i april 1846, då förläggaren rymt. Efter att ha gift sig sökte S. ånyo inträde i statens tjänst, blef 1847 tullfiskal i Sundsvall och 1849 intendent vid Stora barnhuset i Stockholm, som han omorganiserade på ett förtjänstfullt sätt. En häftig impulsiv natur af ett manligt och kraftfullt yttre, var han i hög grad afhållen af sina vänner, särskildt var han under Crusenstolpes fängelsetid dennes trofaste väpnare och ombud. Jfr A. Blanche, "Minnesbilder", och Crusenstolpe, "Medaljonger och statyetter". 2. K. W—g

Sandström. 1. Karl Israel S., musiker, f. 14 nov. 1824 i Linköping, d. 20 nov. 1880 i Göteborg, egnade sig först åt teatern, men blef 1851 elev vid Mus. akad., 1853 musikdirektör och sånglärare vid högre elementarläroverket i Göteborg och 1860 organist vid Kristine församling där samt verkade som dirigent i sångsällskap. Han blef 1864 led. af Mus. akad. S. skref referat och uppsatser i musik, öfversatte Elise Polkos "Musikaliska sagor" (1865) och komponerade *Sånger vid piano* (1853), *Körer för mansröster* (1863), *Kring sångarfanan* (1874 ff.) för skolungdom, äfvensom åtskillig tillfällighetsmusik. Bland hans solosånger blef melodien *Min lilla vrå bland bergen* populär.

Han utgaf en koralbok, ”Melodier till svenska psalmboken, rytmiskt behandlade” (1878).

2. Gustaf S., den föregåendes broder, operasångare, f. 7 juni 1826 i Linköping, d. 20 aug. 1875 i Stockholm, engagerades 1845 i teaterdirektören Wallins trupp (som 1849 öfvergick till Oskar Andersson) och fick där försöka sig i åtskilliga sångstycken, såsom ”Alphyddan”, ”Farinelli” m. fl. Genom sparsamhet beredde han sig tillfälle att 1851—52 studera sångkonsten för H. Rung i Köpenhamn, och då han 1853 åter sjöng i Anderssons trupp, upptäcktes han af direktören för de kungl. teatrarna, frih. Knut Bonde, och fick efter en lyckad debut som *Miller* i ”Nürnbergerdockan” anställning vid operan i Stockholm. På denna scen sjöng han ett stort antal barytonpartier, bland hvilka de förnämsta voro *Asthon* i ”Lucie”, *Jakob* i ”Josef i Egypten”, *Papageno* i ”Trollflöjten”, *Vilhelm Tell*, *Rigoletto*, *Luna* i ”Trubaduren”, *Karl V* i ”Ernani”, *Basil* i ”Barberaren”, *Nelusko* i ”Afrikanskan”, *Valentin* i ”Faust” och *Telramund* i ”Lohengrin”. S. hade en synnerligen stark och praktfull röst samt var ytterst plikttrogen och samvetsgrann. Ett grubblande lynne urartade slutligen till hypokondri och dref honom till självmord. 1o. 2. A. L.*

Sandström, Anna Maria Karolina, pedagog, f. 3 sept. 1854 i Stockholm, genomgick 1871—74 Högre lärarinneseminariet i Stockholm och upprättade där 1883 ”Anna Sandströms skola” (se Sandströmska skolan), hvilken hon ännu förestår tillika med ett af henne 1900 grundlagdt enskildt lärarinneseminarium (se Sandströms, Anna, högre lärarinneseminarium). Hon har genom föredrag och skrifter såväl som genom sina läroanstalter spelat en banbryterskas roll icke blott inom den svenska flickskolan, utan i fråga om vår undervisning öfver hufvud taget. Hvad flickskolan beträffar, torde det mest böra tillskrifvas henne, att densamma kommit att gå sin självständiga väg och icke alltför mycket efterbildat gosslärоverket, åtminstone ej förrän den genom sin allt talrikare förefintliga gymnasiepåbyggnad begynt täfla med detta. Hennes allmänt pedagogiska insats är den kamp hon med framgång fört mot steril ordkunskap vid undervisningen till förmån för lefvande kunskap om lifvets realiteter. Denna kamp började hon 1882 med en reformskrift under pseudonymen Uffe om *Realism i undervisningen eller språkkunskap och bildning*, hvari hon beifrade bildningsformalismen i vårt skolväsen och kräfde åskådlighet, realitet i undervisningsmetoderna. ”Realitet bör blifva vår lösen, men ej endast den materiella verkligheten, utan äfven och framför allt den andliga, sant mänskliga.” Det centrala skolämnet bör vara realt, men också ega idealitet. Ett sådant ämne är för henne historien, som ger en på erfarenhet fotad kunskap om människan, fattad såsom andlig personlighet. Hon har sagt och skrifvit många mogna ord om den stora vikten för nationen af, att fördjupad historisk bildning ges åt ungdomen. Stor friskhet har hvilat öfver hennes uttalanden i dessa stycken, från ”didaktisk eticism” har hon alltid hållit sig fjärran. Praktiskt har hon tillämpat sin åskådning dels vid egen undervisningsverksamhet, dels genom utgifvandet af *Nordens första storhetstid* (2 dlr, 1894; 2:a uppl. 1902—03). Som ett med historien likställdt ämne har hon ansett geografien, och äfven här är hennes verksamhet betydelsefull i samma riktning som beträffande historien. Tills. med Gustava Hjelmérus har hon utgett *Geografiska kurser*; framför allt karakteristisk för hennes pedagogiska åskådning är dock den af henne utgifna geografiska läseboken *Natur och arbetslif i svenska bygder* (I. Götaland, 1908; II. Norrland, 1910). Ett språkrör för sina åsikter har hon haft i ”Verdandi, tidskrift för ungdomens målsmän och vänner”, hvilken hon sedan 1883 utgett tills. med bokförläggaren L. Hökerberg. Hon har lifligt deltagit i samarbetet mellan de nordiska ländernas pedagoger. I kvinnosaken har hon uttalat sig bl. a. med broschyrerna *Kvinnoarbete och kvinnolycka* (1896), i anledning af E. Keys ”Missbrukad kvinnokraft”, och *Modern romantik och etik* (1898). R. N—n.

Sandström, Gustaf, jurist, politiker, f. 11 mars 1865 i Högsby, Kalmar län, blef 1883 student i Uppsala, där han 1890 aflade juris kandidatexamen. Vice häradshöfding 1893, uppsatte han 1894 i Gäfle egen advokatbyrå, som han innehade till hösten 1911. Han var samtidigt äfven i flera år stadsfullmäktig och bankman i Gäfle. S. var riksdagsman för Gäfle i Andra kammaren 1909—11 och tillhörde då liberala samlingspartiet. Han var därunder ordf. i tillfälligt utskott riksdagen 1909 samt led. af arbetsaftalsutskottet riksdagarna 1910 och 1911. Det sätt, hvarpå ofvannämnda tillfälliga utskott förskaffat sig vissa upplysningar, gaf anledning till den bekanta konflikten mellan dåv. Lindmanska ministären och Andra kammaren om rätta tillämpningen af § 46 riksdagsordningen, och det var S:s interpellation i frågan, som gaf uppslaget till den uppseendeväckande hetsiga interpellationsdebatten 17 mars 1909. S., ganska moderat, tillhörde som justitieminister Staaffs andra ministär (1911—14). Efter dess afgång öppnade han advokatbyrå i Stockholm. S. blef 1916 ordf. i Stockholmsafdelningen af Sveriges advokatsamfund och statsminister Hj. Hammarskjölds efterträdare som ordf. i de enskilda järnvägarnas skiljedomstol. T—s.

Sandströmer, Anders Peter, ämbetsman, f. 4 okt. 1804 i Stockholm, d. 1 dec. 1857 i Linköping, hette urspr. Sandström och var broder till publicisten Teodor Sandström (se denne). Han blef 1815 student i Uppsala och tog kameralexamen 1822 samt tjänstgjorde sedan som extraordinarie i åtskilliga ämbetsverk i Stockholm. ”I trots af det inskränkta universitetsbetyget” vann S. inom kort det ena förtroendet och den ena befordran efter den andra, delvis kanske på grund af relationer, men delvis äfven för sin ovanliga duglighet och stora arbetsförmåga. 1825 utnämndes han till kammarförvant i Förvaltningen af sjöärendena och 1832 till kamrerare i samma verk. Sedan 1824 var han dessutom sekreterare i direktionen för Karl Gu-

stafs stads gevärsfaktori, sedan 1831 sekreterare och kamrerare i karantänskommissionen. 1834 blef han kamrerare i ståthållarämbetet för Drottningholms och Svartsjö slott, en befattning, som var mycket inbringande. 1835 utnämndes han till kammarrättsråd. Efter att under riksdagen 1840—41 ha tjänstgjort som sekreterare i statsutskottet, hvarunder han blef särdeles populär, utnämndes han 1844 till landshöfding i Jämtlands län. 1846 kallades han till ordf. i den af regeringen tillsatta kommittén för ordnande af skatte- och uppbördsväsendet samt blef därmed den förnämste upphofsmannen till ett betänkande, som efter en noggrann utredning af jordbeskattningens invecklade förhållanden innebar ett förslag till grundskatternas utgående i penningar, d. v. s. en förenkling i grundskatteväsendet. Adlad 1847, kallades S. 1848 till statsråd och chef för Finansdepartementet. På denna plats åstadkom han genomgripande förändringar och förenklingar i fråga om länsstyrelsernas räkenskaper och landsböckernas upprättande, hvadan dessa kunde granskas flera månader tidigare, än förut varit fallet, och föreslog en omorganisation af Statskontoret, som dock ej under hans ämbetstid hann genomföras. Äfven på andra områden grep han in, med anspråk på att förestafva regeringen dess beslut, så att han vardt besvärlig t. o. m. för konungen, som till sist ansåg honom sträfva efter att bli ”premiärminister”. Redan i början af 1850 ansågs hans inflytande vara i aftagande, och när han mot slutet af s. å. ej fick konungen och flertalet af kamraterna i statsrådet med på sitt program om grundskatteförenklingen och äfven i fråga om den föreliggande propositionen om representationsförändring fann sig stå tämligen ensam, begärde han afsked och utnämndes 7 jan. 1851 till landshöfding i Skaraborgs län. Han grep in i styrandet af detta län med samma ifver och samma kraft, hvarmed han förut skött sitt höfdingskap öfver Jämtland: utjämnade skjutsningsbördan, bekämpade lönnkrögeriet m. m. S. var en ovanligt öfverlägsen personlighet. ”Hans forna konseljkamrater”, berättar Crusenstolpe, ”kände alltid sin moraliska underlägsenhet i hans närvaro och kunde ej lösgöra sig från det öfvervägande inflytande han som statsråd utöfvat på dem, ja det påstås, att detta inflytande synbarligen skall hafva låtit erfara sig äfven högre upp” — något, hvaraf han alltid visste att begagna sig, när han önskade genomdrifva någonting för länets eller för egen räkning. — Hans hustru, Klara Lidbeck, f. 1809, d. 1880, var känd som vitter författarinna. (Ehd.)

Sandströms, Anna, högre lärarinneseminarium inrättades 1900 som en öfverbyggnad till Anna Sandströms skola och hade till närmaste uppgift att på lärarinnebildningen söka tillämpa de åskådningar, som varit bärande för grundläggarinnans pedagogiska verksamhet. Seminariet var urspr. tvåårigt, men blef läsåret 1907—08 treårigt. Läroverket afser att utbilda lärarinnor för flick- och samskolornas behof, särskildt fackläraringar i humanistiska ämnen och geografi-biologi. Undervisningen har från början varit planlagd på föreläsningar, tentamina och självstudier samt vidsträckt valfrihet. Ett hufvudsyfte har därjämte varit att så mycket som möjligt samarbeta de olika ämnena till en enhet, så att t. ex. kyrko-, litteratur- och konsthistoria ställas i närmaste samband med den politiska historien liksom geografien med geologi och biologi. I mån af utrymme ha vid seminariet som extra elever mottagits sådana unga flickor, som, utan att vilja utbilda sig till lärarinnor, i ett eller annat ämne önska förvärfva sig kunskaper utöfver de vanliga skolkurserna. Fr. o. m. vårterminen 1909 har enligt k. resolution afgångsexamen från seminariet medfört s. k. högre kompetens. Från 1903 har anstalten åtnjutit statsunderstöd, som under de senaste åren utgjort 7,500 kr. för år. Seminariet står under ledning af en styrelse på 6 personer. Föreståndarinna är Anna Sandström och biträdande föreståndarinna Matilda Sundbärg. Antalet lärjungar vårterminen 1916 var 83.

Sandströmska skolan (officiellt Anna Sandströms skola) i Stockholm grundlades 1883 af Anna Sandström (se denna) och dåv. föreståndarinnan vid Södermalms högre läroanstalt för flickor Fredrique Runquist, medelst ekonomiskt understöd af konsulinnan Maria Ekman och Anna Sandströms fosterfader, öfverste Hj. Hagberg. Den åsyftade att vara en tillämpning af de grundsatser, som ”Uffe” (Anna Sandström) framställt dels i broschyren ”Realism i undervisning eller språkkunskap och bildning” (1882), dels i den af henne och L. Hökerberg redigerade pedagogiska tidskriften ”Verdandi”. Som principskola hade den under sina första år många svårigheter att bekämpa, och elevantalet steg mycket långsamt — först efter 13 år var man uppe vid det första hundratalet —, och först 1897 lyckades skolan få statsunderstöd. Men under yttre svårigheter och kamp lefde den ett rikt och friskt lif under intimt samarbete mellan de undervisande och ett varmt personligt förhållande mellan lärare och elever. Bland de pionjärer, som under den första tiden satte sin prägel på skolan, förtjäna särskildt nämnas språklärarinnan Thalia Schoug (d. 1897), författaren Hellen Lindgren (d. 1904) samt fru Hulda Planck.

Alltefter skolans undervisningsprinciper småningom tillvunnit sig allmänhetens förtroende och skolan å sin sida afstått från en och annan öfverdrift i tillämpningen, började elevantalet stiga och utgjorde 481 vårterminen 1916. Sedan 1907 disponerar skolan egen lokal, Karlavägen 25. Det nya skolhuset har tillkommit på initiativ af vänner till skolan, hvilka genom att bilda ett aktiebolag förskaffade medel att börja byggnadsföretaget. Sandströmska skolan började som samskola, men då kurserna vid de allmänna läroverken ej kunde förenas med de årskurser ledarinnan ansåg naturenliga, öfvergafs efter några år denna skoltyp, och skolan blef 1895 uteslutande flickskola. Den är ett fullständigt 8-klassigt elementarläroverk för

flickor med 3-årig småskola. Afgångsbetyget medför s. k. normalskolekompetens, och skolan har sedan 1910 åtnjutit ett statsunderstöd af 5,200 kr., ett kommunalt bidrag å samma summa samt lagstadgade bidrag till lärarinnepersonalens aflöningar och ålderstillägg. Föreståndarinnor äro f. n. fröknarna Anna Sandström och Maria Lodin.

Sandstubb, *zool.* Se Sabbik.

Sandsvær. Se Ytre Sandsvær och Övre Sandsvær.

Sandsäckar, *befästningsk.*, 86 cm. långa och 43 cm. breda säckar af grof väf, afsedda att fyllas med sand eller jord samt lämna hastig och god betäckning mot fientlig eld. De äro äfven tjänliga till transport af jord till platser, där sådan icke finnes. För bildande af bröstvärn uppläggas sandsäckarna till erforderlig tjocklek och höjd i förband med hvarandra samt med behöfliga lutningar. De äro äfven tjänliga för bildandet af bonnetter. För att kunna med fördel användas behöfvas de emellertid vanligen till så stort antal, att detta ej kan medföras å stridsträngen, utan måste föras å skanstygskolonn eller på annat lämpligt sätt. På senare tid ha sandsäckar användts äfven som skydd för byggnader o. d. mot bombardemang. L. W:son M.

Sandsöy, en 12,08 kvkm. stor, låg ö, strax n. om Harstad, i Vaagsfjorden, Bjarköys härad, Tromsö amt, Norge. 258 inv. (1910). K. V. H.

Sandtorkning, *bot.*, konservering af växter, speciellt blommor, genom deras torkning i sand. För detta ändamål placeras blommorna på ett lager af fin, ren, torr skrifsand i en låda, hvarefter sand påfylles försiktigt, så att blommorna fullständigt täckas af ett tjockt sandlager och deras olika delar fixeras i naturligt läge. Genom försiktig uppvärmning torkas de innesluta blommorna, hvarefter sanden varsamt afhälles. Särdeles vackra och instruktiva preparat med naturligt utseende kunna erhållas genom denna metod. G. L—m.

Sandtorv, hamn och handelsplats vid Tjelsundet, i Trondenes härad, på sydsidan af Hinnöy vid Tromsö amts södra gräns, Norge. 165 inv. (1910). K. V. H.

Sandungen, en 3,43 kvkm. stor sjö i östra delen af Nordmarken, Akers härad, Akershus amt, Norge. 391 m. ö. h. S. har aflopp till Maridalsvand, hvarifrån Kristiania hämtar sitt vattenförråd. K. V. H.

Sandur. Se Timglas.

Sandusky [sända'ski], stad (sedan 1845) i nordamerikanska staten Ohio, vid Sanduskyflodens utlopp i Sanduskyviken af Eriesjön och flera järnvägslinjer. 19,989 inv. (1910). Staden, som har en ypperlig hamn (6,1 m. djup), drifver betydande handel med ull, hvete, druvor och i synnerhet fisk och jordbruksalster samt eger flera fabriker. Statens fiskodlingsanstalt. Högskola (Ohio state university) och vackert rådhus. Krigsmanshus (Ohio soldiers' and sailors' home), omfattande 26 byggnader. (J. F. N.)

Sandvall, Johan, publicist, förläggare, f. 1814 i N. Sandsjö socken, Jönköpings län, d. 28 april 1867 i Norfolk, Virginia, Nord-Amerikas förenta stater, student i Lund 1833, blef kamrerare vid den 1836 stiftade Smålands privatbank i Jönköping, men egnade sig därjämte med stor energi och en viss duglighet, men alltför stor optimism åt olika industriella företag i Jönköping. Han anlade i sept. 1843 tills. med den sedermera berömde uppfinnaren J. E. Lundström ett större tryckeri, från hvilket utgafs "Jönköpingsbladet", till en början med J. E. Lundström som utgifvare, fr. o. m. 1845 med S. som redaktör. Denna tidning, där hofrättsstadens friska viljor medverkade, var uttryck för utprägladt liberala och demokratiska idéer och nitälskade särskildt ifrigt för arbetsklassens upplysning. Bland dess medarbetare vid 1840-talets midt voro K. J. L. Almquist, som under dessa år tidtals vistades i Jönköpingsnejden, och 1847—48 Viktor Rydberg, som där bl. a. offentliggjorde sin första berättelse, "Vampyren". "Jönköpingsbladet" åtnjöt anseende som ett af de främsta landsortsbladen och var bland dem, som sökte markera en mera radikal hållning än "Aftonbladet". S. verkade ock som förläggare och utgaf bl. a. arbeten af Almquist och Talis Qualis. Han var lifligt kommunalt intresserad, var fabriksföreningens ordf., arbetade för bildningscirkeln och åtnjöt stor popularitet bland borgerskap och arbetsklass, tack vare många goda egenskaper, med hvilka likväl stora svagheter voro förenade. Då hans ekonomi var rubbad, önskade han lämna samhället och skaffa sig större verksamhet. En orsak härtill var en förseelse, som han 1843 låtit komma sig till last, i det han, som det synes, tills. med en annan tjänsteman — under sin bankkamrerstid — medverkat vid en försnillning, som tillsvidare var åtminstone officiellt "oupptäcklig", men dock icke alldeles okänd bland bankens ledande män. Han sålde mot slutet af 1848 sitt tryckeri och en af honom anlagd metallfabrik (hvilken senare flyttades till Skultuna) samt inköpte på framtidsafbetalningar samtidigt "Göteborgs Handels- och sjöfartstidning", som under Måns Prytz' ledning utkommit sedan 1832. Under S:s ledning tog detta blad ny fart och kom att intaga en ledande ställning å de liberales vänstra flygel. Med mycken kraft, parad med hänsynslöshet och en viss bombasm i framställningen, ledde han bladet och lyckades skaffa det en betydligt ökad spridning. Bland de krafter, som följde S. till Göteborg, var ock den unge Rydberg. S:s dåliga affärer vållade, att våren 1850 en schism uppstod med Prytz, som resulterade i, att redaktionen sprängdes och det någon tid utkom två "Handelstidningar". S. stod dock till sist som segrare ensam på valplatsen. 1851 utfärdade han ett uppseendeväckande cirkulär till rikets folkskollärare att verka för hans tidning såsom "rikets största, fullt frisinnade blad och näst 'Aftonbladet' den mest lästa dagliga tidning i Sverige". Detta cirkulär framkallade varnande ämbetsåtgärder från både civila och ecklesiastika myndigheter. Det var måhända ingen tillfällighet, att man nu "upptäckte" det redan förut i trängre kretsar bekanta underslefvet. S. blef emellertid underrättad om, att saken ej längre kunde döljas, och i april 1851 lämnade han plötsligt Sverige ett par månader före sin vän Almquist, vistades först i Italien och begaf sig senare till Amerika, där han bröt sig en ny bana i Baltimore samt skaffade sig en aktad ställning. Under ett årtionde lät han sig icke afhöra i hemlandet. Under inbördeskriget 1861 ingick han i unionsarmén, utmärkte sig för tapperhet, blef förste löjt-

nant och regementsadjutant och mottog en ytterst hedrande skrifvelse vid sitt af ohälsa framkallade afskedstagande i maj 1863. Senare var han anställd som tullkassör i Norfolk i Virginia. S. räknades till 1840-talets mera märkliga publicister. Jfr K. Warburg, ”Viktor Rydberg. En lefnadsteckning”, I (1900). K. W-g.

Sandwich [sä′ndωidʃ], plur. sandwiches, eng., tunn fyrkantig, smörbestruken skifva, vanligen af formbröd och belagd med allehanda ”smörgåsmat”. Stundom är den dubbel, med en smörgås äfven på andra sidan. I vissa fall insättas de i ugn, innan de serveras. Ett vanligt sätt att åstadkomma sandwiches är att placera 10 à 12 skifvor med mellanlägg öfver hvarandra och så skära alltsamman tvärsöfver, hvarigenom man åstadkommer särdeles lättätna sandwiches med tvärstrimmor af pålägget. Denna form af smörgås lär ha sitt namn efter earl John M. Sandwich.

Sandwich [sä′ndωidʃ], stad i engelska grefsk. Kent, nära Stours mynning i Kanalen, var en af de s. k. Cinque ports (se d. o.) och på 1000-talet landets förnämsta hamn. S. var ganska betydande ända till Edvard VI:s tid (1550-talet), men ligger nu nära 4 km. från hafvet och är, sedan muddring företagits, tillgänglig endast för mindre fartyg. 3,040 inv. (1911). Om den forna storheten vittna de normandiska S:t Klemens- och S:t Peterskyrkorna, S:t Tomashospitalet (1392), latinskola (1564) och rådhus (1579). Något nordligare ligger Richborough (se d. o.). (J. F. N.)

Sandwich [sä′ndωidʃ], earler af. 1. Edward Montagu, 1:e earl af S., engelsk amiral. Se Montagu. Suppl. — 2. John Montagu, 4:e earl af S. Se Montagu 6.

Sandwicharkipelagen [sä′ndωidʃ-], ögrupp i Södra ishafvet under 55° 44′—59° 20′ s. br. och 27°—29° v. lgd. Areal omkr. 420 kvkm. Ögruppen består af 7 större och flera mindre öar, alla bergiga, snöbetäckta och utan vegetation. Två af dem, Saunders och Savadovskij (Vulkanön), äro vulkaniska. S. upptäcktes af Cook 1775. (J. F. N.)

Sandwichmän [sä′ndωidʃ-; af sandwich, se d. o.], skylt- och reklambärare, män, som vanligen gå med en fyrkantig dubbelskylt, hvars båda delar, den ena på bröstet, den andra på ryggen, äro så sammanfogade, att hufvudet kan sticka upp mellan dem (se Skylt). De ha sitt namn däraf, att skyltarna äro fyrkantiga och dubbla liksom sandwichsmörgåsarna. Stundom kan reklamskylten ha annan form. Sandwichmännen gå vanligen flera efter hvarandra, för att reklamen må bli ännu kraftigare. I några af Europas största städer är dylik reklam numera förbjuden. J. C.

Sandwichöarna [sä′ndωidʃ-]. Se Hawaiiöarna.

Sandvig, stad på Bornholm, vid Östersjön, nära öns nordligaste spets, Hammeren. Det är Danmarks minsta stad (endast 700 inv. 1911) och utgör med det strax ö. därom belägna Allinge en kommun, med gemensam kyrka i Allinge. Inbyggarna lefva af arbetet i granitbrotten och af fiske. E. Ebg.

Sandvig, Anders, norsk tandläkare, museiman, f. 11 maj 1862 i Romsdalen, tog 1882 tandläkarexamen och praktiserade i Lillehammer. Han har vunnit anseende som uppfinnare och konstruktör på aluminiumprotesens och de gjutna protesernas område. S. grundlade 1887 kulturhistoriska museet för Gudbrandsdalen och Oplandene, landets största lokalhistoriska samling, ett i sin art enastående rikt och fullständigt museum, som 1900 öfverlämnades till Selskapet for Lillehammer bys vel, men med bibehållande af S. som dess föreståndare. Värdefullt är S:s verk *De Sandvigske samlinger i tekst og billeder* (1907). De gamla byggnaderna med däri uppställda samlingar ha i måleriska omgifningar anbragts på Maihaugen, en naturskön höjd vid Lillehammer. Samlingarna hade 1914—15 en budget på 20,118 kr. och ett statsbidrag af 4,500 kr. K. V. H.

Sandvik. 1. Socken i Jönköpings län, Västbo härad. 2,761 har. 176 inv. (1915). Annex till Burseryd, Växjö stift, Västbo kontrakt. — 2. Äldre benämning på Hosjö (se d. o.).

Sandvik, hamn på Ölands västkust, Persnäs socken, med ett vattendjup vid kajen af 2,1 m. 1915 års riksdag anslog 248,000 kr. för dess iståndsättande. Vid S. drifves den största stenhuggerirörelsen på Öland, af firmorna A.-b. Märserums stenhuggerier (mek. stenhuggeri), Sandviks stenhuggeri (grafvårdar) och Ölands stenhuggeri, hvarjämte finnes ett enskild person tillhörigt ångslipverk. Till hamnen ankommo 1913 i in- och utrikes fart 194 fartyg om 12,802 ton.

Sandviken, ett af Sveriges största järn- och stålverk, beläget i Högbo socken, Gäfleborgs län, på norra stranden af Storsjön och vid Gäfle—Dala järnväg, 23 km. från Gäfle, tillhör Sandvikens järnverks aktiebolag, bildadt 1868, nu med ett aktiekapital af 6 mill. kr. Verket omfattar 4 masugnar,

Fig. 1. Bessemerblåsning vid Sandviken.

2 bessemerugnar (se fig. 1), 8 martinugnar (se fig. 2), 1 götvalsverk, 2 valsverk för profiljärn och verktygsstål, 1 valsverk för ihåligt borrstål, 2 bandvalsverk, 1 trådvalsverk, 6 rörvalsverk, verkstad för galvanisering och appretering af rör, 12 ånghammare (se fig. 3) från 15 tons vikt och nedåt, kallvalsverk och trådtrageri med tillhörande härdningsanläggning, sågblads- och fjäderverkstäder. För utförande af reparationer och nybyggnader finnas en större mekanisk verkstad, gjuteri, byggnads- och modellsnickarverkstad, plåtslagarverkstad och klensmedja. För drifvandet af sina verk förfogar bolaget öfver 8,300 hkr gene-

rerade med ånga samt 2,200 hkr öfverförda med en 55 km. lång ledning från Näs' kraftstation (se Näs 10). 1908 inköpte bolaget Lanforsen i Dalälfven, som beräknas efter företagen reglering kunna lämna omkr. 17,000 turbinhkr, men som hittills till följd af rättegång med kronan ej kunnat tagas omkr. 2,700 man. För att bereda dessa bostäder har bolaget byggt en arbetarstad, där omkr. 4,600 pers. bo i bolaget tillhöriga hus, samt dessutom upplåtit afsevärda områden för egna hem, hvilka f. n. äro bebyggda med omkr. 150 bostäder. Dessutom äro omkr. 250 bostäder, tillhöriga arbetare

Fig. 2. Martinverket.

i användning. Tillverkningen uppgick 1915 till 28,500 ton bessemer- och martintackjärn, 51,800 ton bessemer- och martingöt, 35,000 ton smidt och valsadt järn och stål samt 6,600 ton kallvalsadt och draget järn och stål, 252 ton sågblad, 16,975 kg. driffjädrar och omkr. 44,000 gross liffjädrar, med en sammanlagd försäljningssumma af omkr. 15,5 mill. kr. Omkr. 75 proc. af tillverkningen exporteras. Malmerna komma hufvudsakligen från Bispberg, Norberg, Kolningberg, Svartvik, Långvik, Stripa, Tuolluvara m. fl. Därjämte nersmältas briketter, framställda af sliger från Östanmossa i Norberg, Kungsgrufvan i N. Ställbergsfältet m. fl. Träkolsförbrukningen var omkr. 2,4 mill. hl. För anskaffningen af dessa är bolaget en af hufvuddelegarna i Skogens kolaktiebolag. Förutom direkt till järnverket hörande anläggningar och bostäder i Högbo, hvilka 1915 hade ett taxeringsvärde af 10 mill. kr., eger bolaget i Högbo och angränsande socknar en jordareal af omkr. 4,500 har, hvaraf 330 har öppen åker under eget bruk och 4,170 har skogs- och hagmark. Till bruket hör äfven ångsåg med 2 ramar. Den sammanlagda arbetsstyrkan är och handtverkare, uppförda på från bondehemman afsöndrade tomter. Egnahemmen äro i allmänhet omgifna af större eller mindre trädgårdar. Bolaget förmedlar lån åt sina arbetare för uppförande af egna hem, bl. a. statslån till ett sammanlagdt belopp af omkr. 255,000 kr. S:s bruk med närmaste omgifning har en folkmängd af omkr. 9,000 pers. Där finnas afdelningskontor af A.-b. Stockholms handelsbank och af A.-b. Gäfle folkbank, Högbo kreditbolag och utges en tidning (''Sandvikens tidning'', 2 ggr i veckan, tryckt i Gäfle), apotek, en brukslåkare, en extra prov.-läkare och en privatläkare. Till brukslåkarens disposition står ett väl utrustadt sjukhus med poliklinik och 12 sängar. För epidemisjukdomsfall finns (sedan 1913) ett epidemisjukhus med 28 platser (uppfördt af Högbo kommun). · Ett sanatorium för vård af bröstsjuka arbetare i bolagets tjänst och deras familjemedlemmar uppfördes 1905 (20 platser), där arbetare vårdas fritt. Ett varmbadhus byggdes 1897. En högre folkskola inrättades 1904 (2-årig kurs), i folkskolorna (A-typ) undervisas 600 barn af 23 lärare och lärarinnor och i småskolorna 400 barn

af 15 lärare. En hushållsskola öppnades 1906, där på en gång 12 flickor mottagas i tre månaders kurser (för brukets flickor är undervisningen fri). Aftonkurser för äldre anordnas mot låg afgift. Läsestuga och lånbibliotek, inrymda i en särskild byggnad, äro väl besökta. För sammankomster af

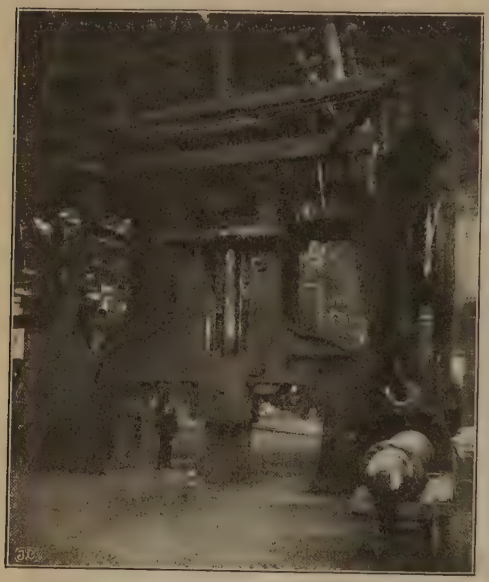

Fig. 3. Ånghammarsmedjan.

olika slag, föredrag, teater och musikfester uppfördes 1908 samlingslokalen Valhalla. Sjuk- och begrafningskassan omfattar omkr. 2,200 pers. För ålderstigna arbetare samt deras änkor och barn inrättades 1883 en pensionskassa, hvars delegare äro alla vid bruket anställda, i kommunen boende myndiga arbetare och till hvilken bolaget bidrar med visst belopp. Kassans fonderade medel uppgingo vid 1914 års slut till 1,129,692 kr., och i understöd utbetalades s. å. 35,766 kr. Sedan statens ålderdomspensionering genomförts, står denna kassa numera under afveckling.

S. anlades 1862 af konsul G. F. Göransson (se denne), disponent för Högbo stål- och järnverks a.-b., men då detta efter några år kom på obestånd, öfvertogs anläggningen af det 1868 bildade Sandvikens järnverks a.-b. Dess tillverkningar äro uteslutande inriktade på kvalitetsprodukter af järn och stål, hvarvid utgångspunkten utgöres af egna malmer, som på platsen nedsmältas med träkol som uteslutande bränsle. Hufvudtillverkningen af varmvalsade produkter äro helvalsade ångpannetuber och rörämnen, hvilka fått stor användning inom ett flertal af de större marinerna. Rörämnen af nickelstål tillverkas för flera specialbehof, såsom axlar för större automobiler, för ammunitionsvagnar etc. Stor är ock tillverkningen af verktygsstål, såsom filstål, solidt och ihåligt borrstål, knif- och mejselstål m. m. En afsevärd del af tillverkningen utgöres af kallvalsade eller kalldragna produkter, såsom kallvalsadt bandstål till bandsågar, sågblad, fjäderstål, rakknifsstål, stålband för transportändamål o. d., kallvalsad tråd, rännformig paraplytråd (s. k. paragon), hvaraf S. är den största tillverkaren i världen, rund kalldragen tråd för spiralfjädrar, tonfjädrar, fiskkrokar m. m. samt s. k. silfverstål för finare borrverktyg, såsom tandläkarborrar, finare och gröfre spiralborrar etc., samt fickurfjäderstål. Wbg.

Sandviken. 1. Ångsåg med 5 ramar, 3 kant- och 2 stafverk i Gudmundrå socken, Västernorrlands län, på västra sidan af Ångermanälfvens mynning, 1 km. från Dynäs station vid Härnösand—Sollefteå järnväg, tillhör Sandvikens sågverks-a.-b. (1870; af aktiekapitalet, 700,000 kr., tillhör största delen Mo och Domsjö a.-b.) och var 1914 tax. till 190,000 kr. Årsskeppning 7,000 stds sågade varor. — 2. Lastageplats i Krokeks socken, vid Bråviken, tillhör Stafsjö bruk och är ändpunkt för den smalspåriga, 17 km. långa Stafsjö järnväg, som 1899—1903 anlades för att främja afverkningen af den genom nunnans härjningar förstörda skogen. 1 o. 2. Wbg.

Sandviken, orter i Norge. 1. Villasamhälle kring järnvägsstationen med samma namn vid Sandvikselvens utlopp i Kristianiafjorden, 13 km. s. v. om Kristiania i Bærums härad. 834 inv. (1910). Pappers-, linoleum- och bleckvarufabrik. — 2. Fiskeläge på västra stranden af Galtesundet, Hisö härad, något s. om Arendal. Här funnos till skydd för inloppet till platsen på 1700-talet 2 batterier. 218 inv. (1910). — 3. Norra stadsdelen i Bergen; egen församling och valkrets, stadens folkrikaste, med 17,274 inv. (1915). 1—3. K. V. H.

Sandvikselven i Norge. Se Sandviken 1.

Sandviksfjeldet, ett af de sju fjäll, som inrama Bergen, Norge.

Sandvollan (till 1911 Hustad), härad och socken i N. Trondhjems amt, Norge, s. v. om staden Stenkjær, på sydöstsidan af Beitstadfjorden. $26{,}_{42}$ kvkm. 732 inv. (1910). K. V. H.

Sandväxt, *bot.*, detsamma som psammofyt (se d. o.).

Sandy hook [sä'ndi hō'k], en sandig landtunga vid inloppet till New-York-viken i nordamerikanska staten New Jersey, begränsad i v. af Sandy hook bay. Längd 14 km., bredd högst $1{,}_6$ km. På dess norra spets ligger det starka Fort Hancock. Enär alla skepp, hvilka gå in och ut ur New Yorks hamn, måste passera bankens norra udde, är denna försedd med (två) fyrtorn (se kartan till art. New York) samt flera lifräddningsstationer, emedan vid tjocka många skeppsbrott förekomma. (J. F. N.)

Sandy river [sä'ndi rivə], Sandfloden, nordamerikansk flod, upprinner i staten Virginia af två långa källfloder, bildar gräns mellan Kentucky och West Virginia samt faller vid Catlettsburg ut i Ohio. 240 km., någorlunda segelbar 160 km. (J. F. N.)

Sandys [sä'ndš]. 1. Edwin S., engelsk ärkebiskop, f. omkr. 1516, d. 1588, var som ifrig protestant landsflyktig under Maria Tudors regering (1553—58), återkom till hemlandet 1559, blef s. å. biskop af Worcester, 1570 biskop af London och 1576 ärkebiskop af York. Han tog framträdande del i bibelöfversättningsarbetet på 1560- och 1570-talen. — 2. Sir Edward S., den föregåendes son, politiker och kolonisatör, f. 1561,

d. 1629, tillhörde i underhuset under Jakob I:s regering den moderata oppositionen och framträdde dessutom som ifrig förfäktare af kolonisationssträfvandena. S. var en bland de ledande männen såväl i Brittisk-ostindiska kompaniet som i Virginiakompaniet och från 1619 det sistnämndas skattmästare. S. å. införde han i Virginia en demokratisk förvaltningsorganisation med stort inflytande för folkrepresentationen (*house of burgesses*). Därigenom ådrog han sig misstankar för att i Virginia vilja upprätta en puritansk republik, och af denna orsak satt han en kort tid 1621 fängslad i Tower, falskeligen anklagad för försnillning af anförtrodda medel. För Virginias ekonomiska utveckling var S:s verksamhet af stor betydelse. — 3. George S., den föregående broder, kolonisatör och författare, f. 1578, d. 1644, företog 1610 en vidsträckt resa i Orienten, som han skildrade i en 1615 utgifven värdefull resebeskrifning, och vistades 1621—31 som nybyggare i Virginia, där han 1624, när kronan öfvertog kolonien, blef medlem af dess råd. S. utgaf en parafraserande öfversättning till engelska af Ovidius' "Metamorfoser" (1626) och *Paraphrase upon the psalms and hymns dispersed throughout the Old and New Testament*. Hans *Poetical works* ha samlats af R. Hooper (i "Library of old authors", 1872). 1—3. V. S—g.

Sandys [sä'ndš], sir John (Edwin), engelsk filolog, f. 1844, fellow sedan 1867 af S:t John's college i Cambridge, där han med utmärkelse idkat studier. S. har utgett upplagor af Demosthenes', Isokrates' och Ciceros tal, af arbeten författade af Euripides, Aristoteles och Pindaros samt skrifvit *History of classical scholarship* (3 dlr, 1903—08) och arbeten i engelsk litteraturhistoria och akademiska studiehandböcker. S. är "public orator" i Cambridge och medlem af styrelsen för Royal academy. J. C.

Sandzén, (Sven) Birger, svensk-amerikansk målare, f. 5 febr. 1871 i Blidsberg, Västergötland, student 1890, studerade 1890—92 vid Konstnärsförbundets målarskola och 1892—94 hos Aman-Jean i Paris samt förestod 1899—1914 Bethany colleges (se d. o.) konstskola. Han var samtidigt lärare i moderna språk där. S. har utgett *Med pänsel och pänna* (1905). Som målare har han egnat sig företrädesvis åt det i lysande färger prunkande ödemarks- och berglandskapet i Nord-Amerikas sydvästra stater. Hans taflor utmärkas för känslig färgverkan och dekorativ hållning i kompositionen. O. A. L—r.

Sandål, *zool.* Se Tobis.

Sandås, *geol.*, en enbart eller till hufvudsaklig del af sand bestående långsträckt höjd eller kulle. I inskränktare bemärkelse brukas namnet om sådana af sand, grus eller rullstenar bestående, ofta skarpryggade åsar, som af geologer oftare benämnas rullstensåsar (se d. o.). E. E.

Sandö. 1. Ångsåg med 4 ramar, 2 kant- och 1 stafverk med 2 klyfsågar i Bjärtrå socken, Västernorrlands län, vid post-, telegraf- och telefonstationen Sandöverken, på östra sidan af Ångermanälfvens mynning, midtemot stationen Sprängsviken vid Härnösand—Sollefteå järnväg. Den tillhör Sandö sågverks aktiebolag (1889; aktiekapital 2,115,000 kr.), som äfven eger den sydligare belägna Dals ångsåg (5 ramar, 3 kant- och 2 stafverk, 3 hyflar och 4 klyfsågar) samt kolugn med reningsverk i Nora socken, snedt emot (4 km.) Veda station vid ofvannämnda järnväg. Vid S. finnas 3 ångmaskiner om 220 hkr, 2 elektricitetsgeneratorer om 50 hkr, vid Dal 3 ångmaskiner om 550 hkr, 2 elektricitetsgeneratorer om 105 hkr och vid kolugnen och reningsverket 1 ångturbindynamo om 50 hkr. Antalet arbetare vid S. omkr. 85 om vintern och 155 om sommaren, vid Dal resp. 150 och 250. Årsskeppning 6—7 tusen stds sågade, 3—4 tusen hyflade varor, 2,000 kbfamnar props och 9,000 loads bilade varor. Dessutom tillverkas 6,000 stigar träkol, 1,200 tunnor tjära, 30,000 kg. träsprit och 6,000 kg. terpentin. Taxeringsvärde 250,000 kr. — 2. Glasbruk i Bjärtrå socken, på en ö i Ångermanälfven, anlades 1750 af hofintendenten Hårleman och medintressenter och eges nu af Sandö glasbruks nya aktiebolag (1909; aktiekapital 225,000 kr.). Taxeringsvärde 375,000 kr. 1—2. Wbg.

Sandö, härad och socken i Romsdals amt, Norge, bestående blott af öar (inalles 295) vid Romsdalsfjordens mynning. 16,04 kvkm. 1,031 inv. (1910). Öarna äro låga och myrländta. Hufvudnäring är fiske; flera tranbrännerier och en torffabrik. I S. ligga Ona (se d. o.) fiskeläge och fyr. K. V. H.

Sandö, en af Färöarna (se d. o. samt fig. 1 o. 2).

Sandödlan, *zool.* Se Ödlesläktet.

Sandöen, norska öar. 1. Ö i Dybvaags härad, Nedenes amt. 3,69 kvkm. 595 inv. (1910). — 2. Ö i Eidangers härad, Bratsberg amt. 1,4 kvkm. 231 inv. (s. å.). — 3. Ö i Gulens härad, N. Bergenhus amt. 31,77 kvkm. 317 inv. (s. å.). — 4. Ö i Sandö härad, Romsdals amt. 1,12 kvkm. 117 inv. (s. å.). 1—4. K. V. H.

Sandön, skogbevuxen ö i Bottniska viken, genom Svartösundet skild från fastlandet, tillhör Nederluleå socken, Norrbottens län, och har en areal af 21,04 kvkm. (med tillhörande småöar 22,62 kvkm., 19 inv. 1910).

Sandöström, en del af den trånga farleden mellan Kimitoön och finska fastlandet, Åbo och Björneborgs län. Då ryska skärgårdsflottan, förstärkt med nära 100 vid Sveaborgs kapitulation eröfrade svenska fartyg, i juli 1808 försökte tränga fram till Åbotrakten, hejdades den i stora farleden s. v. om Kimitoön vid Jungfrusund af några svenska linjeskepp och kanonslupar. Ryske befälhafvaren, Hayden, beordrade då en del af sin styrka att söka sig väg genom den smala, redan af Peter den store försänkta farleden mellan Kimito och fastlandet. Efter att ha delvis undanröjt försänkningen och tillbakaslagit en mindre svensk sjöstyrka under Sölfverarm mötte ryssarna 2 aug. vid S. ett kraftigt motstånd af 18 svenska kanonslupar under befäl af öfverstelöjtnant Jönsson, med hvilken Sölfverarm förenat sig. Sedan svenskarna förlorat 2/3 af sin styrka och Jönsson blifvit dödligt sårad, måste Sölfverarm ånyo vika för öfvermakten, hvilken dock reducerats betydligt genom att 22 fartyg blifvit försatta ur stridbart skick. Jfr Jungfrusund och Jönsson, Ö. H. W—l.

San Elmo [e/lmå], borg i Neapel (se d. o., sp. 650).

Sanfara, landskap i västra Sudan.

Sanfedi'ster (af it. *san,* helig, och *fede,* tro; "trosvänner") kallades redan 1799 i södra Italien konungadömets och kyrkans, reaktionens anhängare i motsats till republikanerna, och till dem kunde räknas calderari (se d. o.). Efter 1815 användes ordet i Kyrkostaten på påfvedömets ifriga vänner, som bekämpade alla liberala sträfvanden, särskildt genom att förfölja carbonari (se d. o.). Med tiden antogo de en militärisk organisation, som for fram med stor våldsamhet och undertrycktes först af Pius IX.

San Felice Circeo [felitje tjirtjä'å], ort. Se Circeo.

San Feli'pe. 1. Provinshufvudstad. Se Aconcagua 2. — 2. S. de Asturia [asto'ria] Stad. Se Oruro 2. — 3. (S. de Benguela) Hufvudstad. Se Benguela 2. — 4. (S. de Jativa) Stad. Se Jativa. — 5. (S. de Linares) Stad. Se Linares 2. — 6. (S. Puerto Belo) Stad. Se Puerto. — 7. (S. y Santiago de Montevideo) Stad. Se Montevideo 2.

San Feliu de Guixols [feli'o de gi∫å'ls], stad i spanska prov. Gerona (Katalonien), vid Medelhafvet och vid järnvägen S.—Gerona. 11,333 inv. (1900). Tillverkning och export af kork (för omkr. 5 mill. pesetas årligen). J. F. N.

San Fernando [eng. uttal: sän fənä'ndău, sp. uttal: ferna'ndå]. 1. (Fordom Isla de León) Hufvudort på Isla de S., i spanska prov. Cádiz, vid Sevilla—Cádiz-banan. 25,611 inv. (1910). Kasern, sjökrigsskola, observatorium, det sydligaste i Europa, produktion af salt och annan industri. N. ö. om S. ligger på en liten ö marinarsenalen La Carraca. — 2. Hufvudstad i chilenska prov. Colchagua, vid en arm af Rio Rapel och vid järnvägen Santiago—Valdivia. 8,164 inv. (1902). — 3. Stad på brittisk-västindiska ön Trinidad, vid Paria-golfen. 7,613 inv. (1901). Dålig hamn; stor sockerodling samt export af asfalt. — 4. Stad. Se Maldonado. — 5. Kastell. Se Figueras. — 6. S. de Apure [-po'-], stad i staten Bolivar, i Venezuelas förenta stater, nära högra stranden af Rio Apure, midt emot mynningen af Portuguesa. Omkr. 4,000 inv. Under regntiden kunna äfven stora fartyg gå upp till S., hvadan S., som är exportort för den fruktbara traktens produkter (hudar, bomull, indigo m. m.), har betydlig handel. — 7. S. de Buenavista [bωe'-], stad i argentinska prov. Buenos Aires, 27 km. n. v. om Buenos Aires, vid Rio de las Conchas mynning i La Plata. Omkr. 6,000 inv. Omtyckt sommarvistelseort med museum och bibliotek. — 8. (S. de Catamarca) Stad. Se Catamarca 2. — 9. S. de Lerma. Se Salta 2. — 10. S. de Nuëvitas [nωe'vi-], hamn till staden Puerto Principe (se Puerto 17) på Cuba med järnvägsförbindelse med densamma. Omkr. 5,000 inv. Export af socker och melass. 1—10. J. F. N.

San Fernandoorden (Sankt Ferdinands orden). Se Ordnar, sp. 838.

San Francesco d'Albaro [-tje'skå dalbärå], östlig förstad till Genua, Italien, vid Bisogno. 21,200 inv. (1901). Många vackra villor.

San Francisco [sän frənsi'skău], i hvardagslag förkortadt Frisco, förnämsta staden i nordamerikanska staten Kalifornien och tillika den mest betydande handelsstaden på Nord-Amerikas västra kust, är belägen på 37° 47′ 22,55″ n. br. och 122° 25′ 40,76″ v. lgd, på spetsen af en 42 km. lång och 10 km. bred i nordlig riktning utskjutande halfö, som skiljer San Franciscoviken från Stilla hafvet (se fig. 1). Viken står i förbindelse med oceanen genom ett 8 km. långt och 1,6 km. bredt sund, hvars trängsta del kallas Golden gate ("gyllene porten") och bildar själfva inloppet. Djupet vid lågvatten öfver sandrefveln vid inloppet är 9 m., i själfva viken från 18 till 30 m., så att de största skepp kunna oberoende af tidvattnet inlöpa i S:s hamn. Staden, som har en areal af 121 kvkm., är med sin hufvudmassa belägen på den mot viken sakta sluttande östra sidan af halfön. Den sträcker sig i v. ända till hafvet och i s. till San Brunokullarna. På norra sidan äro tre höga kullar, Telegraph hill, Nob hill och Russian hill. En stor del af den mark, på hvilken särskildt affärsdistriktet ligger, har vunnits genom fyllning af viken. Detta har nödvändiggjort pålning af byggnaderna. Öfver 30 parker och öppna platser finnas, af hvilka Golden gateparken är den största (410 har). Där var endast en sträcka af kala sanddyner, när staden 1870 öfvertog området. Nu är det en af världens vackraste parker. Den är omkr. 4,7 km. lång, men ganska smal och sträcker sig från nära hjärtat af staden till hafsstranden. Inom parken ligger Strawberry hill, en 129,8 m. hög kulle. I parken förvaras fartyget "Gjoa", som af Roald Amundsen 1909 skänktes till staden. En bred körväg leder genom parken till hafsstranden och längs denna, under namnet Ocean boulevard, söderut till sjöar långt utom stadsgränsen. Utmed hafsstranden ligger det berömda Cliff house, San Franciscobornas förnämsta förlustelseställe. På ringa afstånd därifrån ligga Seal rocks (pl. I, fig. 4), några klippor i hafvet, på hvilka hundratals sälar tumla om och sola sig, fridlysta för jakt. Andra parker äro City garden och Woodward garden. Det från spanska tiden som militärstation behållna "Presidio" (omkr. 624 har) är i själfva verket en del af parksystemet. Den upptar yttersta nordvästra hörnet af halfön. En mindre "reservation" ligger strax i s. v. från Presidio. Den sammanhänger med den stora, numera stängda, kyrkogården City cemetry, som är under förvandling till park, Lincoln park. Andra kyrkogårdar äro belägna på den mycket naturskö na 142 m. höga Lone mountain. Utmed hafsstranden ligger Sutro-badhuset, 152,4 m. långt och 76 m. bredt samt rymmande 68,130 hl. vatten, som intages från hafvet och uppvärmes i väldiga cementtankar. Ett stort antal byggnader, från 10 till 20 våningar höga, har uppförts under senare åren. Byggnadsstadgan innehåller stränga föreskrifter i syfte att minska eldfaran. På grund af att särskildt affärsdistriktet är så godt som nybyggdt, finnas få större städer, som öfverträffa S. i fråga om moderna byggnader. Bland dem, som uppförts efter 1906, äro Börsen, Union trust, Phelan, Spreckels, Crocker och Flood samt tidningen Calls (den högsta i S.) byggnader m. fl. Af publika byggnader må nämnas City hall (rådhuset), postkontoret (färdigt 1903 till en kostnad

af 5 mill. doll.); Hall of justice (hvari inrymmas kriminal- och polisrätterna samt polisdepartementet), Förenta staternas myntverk o. s. v. 1913 funnos 187 kyrkor eller kapell (140 protestantiska, 34 rom.-katolska, 4 grek.-katolska och 8 synagogor). Af stadens många fina hotell stå S:t Francis

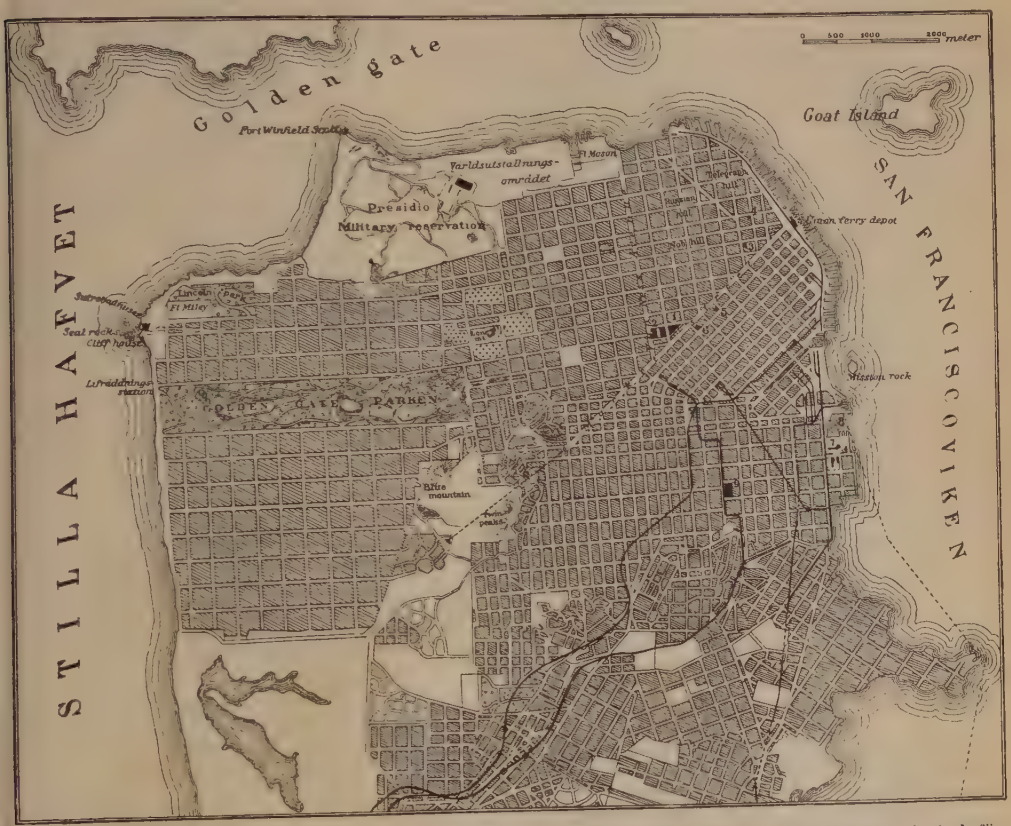

Fig. 1. Situationsplan af San Francisco. (Stadens högligen täta gatunät är här återgifvet i stark förenkling.) *1.* Stadshus. — *2.* Civic centre. — *3.* Börs. — *4.* Tullhus. — 5. Myntverk. — *6.* Centralpostkontor. — *7.* Union iron works. — *8.* Central basin. — *9.* Stadssjukhus.

(12 vån.) och Palace främst. Det senare, som före förstörelsen 1906 var en vida bekant jättebyggnad, upptagande ett helt kvarter, med 1,200 rum och kostat 3 mill. doll., har uppbyggts igen på gamla platsen. Värdet af all skattelagd egendom var 1912 605,141,664 doll. Pacific heights är den fashionabla residensstadsdelen, hvilket Nob hill var förut. En afsevärd del af stadens befolkning är bosatt i de på östra sidan om viken belägna städerna Oakland, Alameda, Berkeley m. fl., som därför betraktas såsom förstäder. ”Civic centre” är en planerad grupp af kommunala byggnader och verk, som skall förläggas till hjärtat af staden. Där är redan ett auditorium uppfördt. Operahus, offentliga biblioteket och det nya rådhuset få sin plats där. Kostnaden beräknas till 16,8 mill. doll. Af stadens 648 gator är den 36,5 m. breda Market street hufvudgatan. På grund af de många kullarna i norra och västra lade ofvanpå hvarandra. Spårvägsnätet omfattar omkr. 488 km., och företrädesvis elektricitet nyttjas som drifkraft. Sedan dec. 1912 drifver staden själf flera linjer, omkr. 30 km. i längd, med hittills god vinst. Det kommunala spårvägsnätet ökas med hvarje år. Hamnen är en af de bästa i världen och bereder ankarplats och skydd åt tusentals fartyg. 26 kajer finnas samt flyt- och torrdockor. En af det senare slaget är 334 m. lång, 36,5 m. bred och 13 m. djup. Skeppsfarten är väldig. Regelbunden ångbåtsförbindelse uppehålles med Syd-Amerika, Japan och Kina samt Australien. Kusttrafiken är dock störst. Inkommande fartygs tonnage 1911 var 6,317,861, utgående 6,769,023, hvaraf från och till utlandet resp. 987,375 och 1,138,009. S. är ändpunkten för flera stora järnvägar. Southern Pacific har två linjer, af hvilka den södra är den enda, som inkommer till staden. De andra sluta i Oakland på vikens östra

sida, och passagerarna befordras därifrån med färjor öfver viken till S. Dessa lägga till vid Union ferry depot, äfven benämnd Ferry building (se fig. 2), uppförd 1896 af staten Kalifornien till en kostnad af 1 mill. doll., 245 m. lång och 47,5 m. bred samt prydd af ett högt klocktorn. Genom denna byggnad måste så godt som alla främlingar passera, som anlända till S. I byggnaden har staten en serie utställningssalar för statens jordbruks-, trädgårds- och gruvprodukter. — S. är ingen egentlig fabriksstad. 1909 funnos 1,796 industriella anläggningar, sysselsättande 36,910 personer och med ett årligt produktionsvärde af 133 mill. doll. De viktigaste industrierna äro sockerraffinaderier, gjuterier, fabriker för gruf- och jordbruksredskap o. s. v. Ett skeppsvarf, Union iron works, är ett af de största i landet. Utvecklingen af oljefälten har medfört större industriell lifiighet, sedan man kan tillgodogöra sig oljans betydligt billigare drifkraft i st. f. de dyra kolen. Stadens nya vattenverk är modernt. Medan före 1906 tillförseln skedde genom en enda stamledning, finnas nu fem, hvarjämte vid trängande behof hafsvatten kan intagas. Klimatet är mycket mildt och under sommaren aldrig tryckande. Medeltemperaturen är 55 gr. Fahr., högsta 101, lägsta 29. Endast en gång under de senaste 30 åren (31 dec. 1882) har fallit en myckenhet (7,6 cm.) snö. Om sommaren blåser nästan hvarje e. m. en sval hafsvind öfver staden. Under sommarmånaderna faller sällan regn. Regntiden är okt.—maj. I genomsnitt äro 175 af årets dagar klara. Nederbörden är 53,3 cm. På grund af klimatets mildhet trifvas semitropiska växter utomhus året rundt. Dödsfallsproc. är 13,56, nativitetsproc. 14,67 (1911). Stadens offentliga bibliotek, som led betydlig skada vid eldsvådan 1906, innehåller 135,000 vol. (1914). Sutrobiblioteket har lika många. Omkr. 150 allmänna och enskilda skolor finnas med 55,000 lärjungar. Bland högre läroverk äro Cogswell polytechnic college, Wilmerding school of industrial arts, California school of design. S. institute of art är landets största konstskola i förbindelse med ett universitet. Dessutom Hastings law college, som jämte Institute of art och medicinska afdelningar tillhör Kaliforniens universitet i Berkeley, och S:t Ignatius college, som tillsammans med sin kyrka upptar ett helt kvarter. 17 lasarett finnas, hvaraf stadslasarettet är fullt modernt, uppfördt 1912 för en kostnad af 3 mill. doll. 19 dagliga tidningar, hvaraf 9 på annat språk än engelska (4 kinesiska och 2 japanska), 52 vecko- eller halfveckotidningar och 56 månadsskrifter utkomma. Staden har banker, hvilkas clearings 1912 utgjorde 2,677,561,000 doll. Medan S. är den 10:e i ordningen af unionens städer i fråga om folkmängd, är staden den 5:e i ordningen med afseende å förmögenhet pr capita. 1910 var folkmängden i S. 416,912 personer, hvaraf 142,298 utlänningar (24,137 tyskar, 23,153 irländare, 16,919 italienare, 6,914 kineser — men 24,613 år 1890 — och 4,191 japaner). Kineserna bo i Chinatown, "Kinesstaden", som upptar 10 kvarter, med tempel, spel- och opiumhålor och orientaliskt inredda butiker. Japanerna ha äfvenledes sina kvarter, och i Latin quarter vid foten af Telegraph hill bo italienare, greker och mexikaner. Svenskarnas antal var 1890 3,594, 1900 5,248 och 1910 6,970. I S. finnas fem svenska församlingar, en luthersk (organiserad 1882), en metodistisk (org. 1875), en baptistisk (org. 1889), en missionsvännernas (org. 1877) och en kongregationalistisk (org. 1911). Dessutom finnes ett dussin svenska sällskap för nytta och nöje. Sedan 1886 utkommer en svensk veckotidning, "Vestkusten". Staden styres af en för 2 år vald borgmästare och 18 *supervisors*, som väljas samfälldt. Dessa ha uppsikt öfver hvar sin gren af stadsförvaltningen. Stadens författning (charter) inbegriper flera af nyare tidens idéer, såsom initiativ och referendum. Äfvenledes kunna valda ämbetsmän genom omröstning afsättas ("recall").

Stadens uppkomst daterar sig från 1776, då spanjorerna grundlade en befäst plats och en missionsstation (*S. Francisco de los dolores*). Ännu 1830 hade platsen endast ett par hundra invånare, garnisonen inberäknad. 1846 togs den i besittning af ett krigsfartyg för Förenta staternas räkning; platsens namn, som sedan 1835 varit Yerba buena, ändrades 1847 till San Francisco. När guldfebern strax därefter utbröt, öfvergaf flertalet invånare platsen, så att befolkningen vid 1849 års början uppgick till endast ett par tusen personer, men mot slutet af s. å. hade folkmängden ökats till 20,000, och S. började bli känd för sin förträffliga hamn. Stadsrättigheter erhöllos 1850. Under följande två, tre åren inträffade flera eldsvådor med stor ödeläggelse, emedan de flesta husen i den hastigt tillväxande staden voro af trä. Vid återuppbyggandet beslöt man sig för att åtminstone delvis använda solidare material. Man hämtade granit ända från Kina, och järn och tegel kommo till vidsträckt användning. Det oaktadt voro före 1906 nästan alla privata hus af trä, men af det hållbarare "redwood"-trädet (ett i Kalifornien inhemskt barrträd, *Sequoia sempervirens*). Husens väggar voro ofta utvändigt cementklädda. Kvarteren voro till största delen utlagda med rektangulär form. Den förnämsta gatan var Market street, med en längd af 5 km., löpande från San Franciscoviken i sydvästlig riktning till ett par kullar, Twin peaks. De n. om Market street belägna kvarteren voro utlagda i enlighet med de fyra hufvudväderstrecken, den s. om nämnda gata liggande, delvis yngre stadsdelens kvarter mest vinkelrätt mot Market street. 18 april 1906 blef S. emellertid till två tredjedelar förstördt genom en jordbäfning och en af denna framkallad eldsvåda, som fullbordade den ödeläggelse, som jordbäfningen börjat. Man blef ej herre öfver elden förrän den 20, sedan vinden vändt sig och ett antal byggnader medels dynamit sprängts i luften, hvarigenom en bred zon skapats, där elden ej fann fotfäste. Inalles 453 kvarter — 342 n. och 111 s. om Market street — hade härjats, upptagande en areal af omkr. 10 kvkm. Endast de ytterst i v. och s. liggande stadsdelarna återstodo. Antalet ödelagda hus var 30,000, hvarigenom omkr. 2/3 af stadens befolkning gjordes hemlösa. Den anställda skadan anslås till 350 mill. doll. Af jordbäfningen hade 266 människor bragts om lifvet, och 186 omkommo genom eldsvådan. Som en fågel Fenix reste S. sig ur askan, och redan efter 5 år voro 36,000 hus ny- eller återuppbyggda. I allmänhet har den gamla gatuplanen följts. Febr.—dec. 1915 hölls i S. en världsutställ-

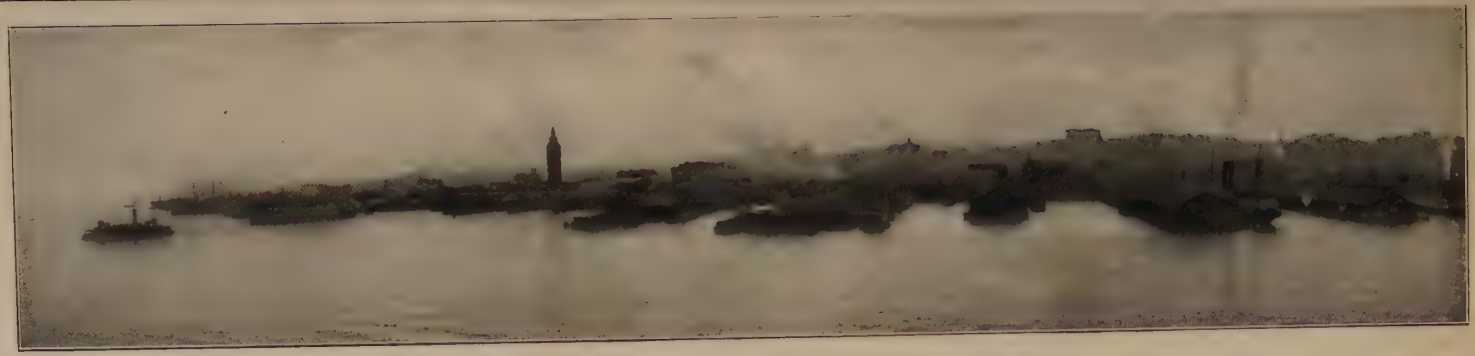

Fig. 2. Utsikt af San Francisco från öster. Färjornas tilläggsplats vid San Franciscoviken. (Tornet hör till Union ferry depot.)

Fig. 3. Gata i den efter ödeläggelsen 1906 återuppbyggda staden.

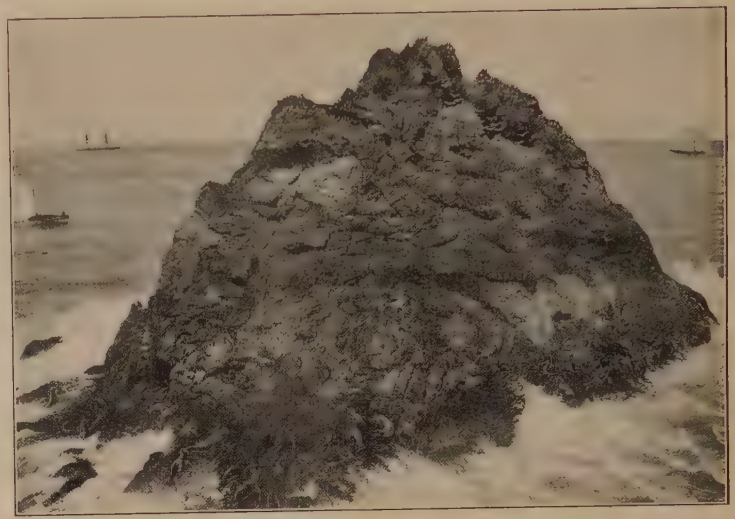

Fig. 4. Seal rocks (med tumlande sälar, fridlysta) utanför Cliff house vid Stilla hafvets strand.

Till art. San Francisco. II. Byggnadsvyer från världsutställningen 1915.

Fig. 5. Ymnighetsgården (*Court of abundance*).

Fig. 6. *South gardens* (Sydgärdarna).

Fig. 7. Världsgården. (*Court of the universe.*)

Fig. 8. Sveriges utställningsbyggnad.

ning — The Panama-Pacific international exposition — upptagande en areal af 256 har. I denna utställning (jfr fig. 5—8) deltogo de flesta nationer, bl. a. äfven Sverige, som hade sin utställning i en efter ritningar af Ferd. Boberg uppförd byggnad (fig. 8). J. F. N.

San Francisco de Campeche [-thi'ská de kampe'tje]. Se Campeche 2.

San Francisco de la Selva de Copiapo [-thi'ská de la se'lva de kåpiapå']. Se Copiapo.

San Francisco de Tisnados [-thi'ská de tisna'dås], stad i staten Guarico i Venezuelas förenta stater, vid Tisnados, en biflod till Portuguesa. Omkr. 10,000 inv. J. F. N.

San Frate'llo [-lå], stad i italienska prov. Messina, på Sicilien, 15 km. från Tyrrhenska hafvet nära järnvägen Messina—Palermo. 10,424 inv. (1911) i hela kommunen. Staden anlades af lombarder under Roger I, hvarför invånarna ännu tala en munart olik landtbefolkningens. I närheten ligger grottan San Teodoro, bekant för en mängd fossila däggdjursben. (J. F. N.)

Sanga, flod i Franska Kongo, biflod fr. h. till Kongo, uppstår under 3° 30′ n. br genom föreningen af Mambere och Kadei, strömmar i sydlig riktning, upptar fr. h. Ngoko och bildar vid föreningen med Kongo ett stort delta. Dess lopp, som flerstädes vidgar sig till 2 km. bredd, är fyllt af öar och sandbankar. (J. F. N.)

Sanga'llo [-lå], italiensk konstnärsläkt. — 1. Giuliano da S., arkitekt och skulptör, f. 1445, d. 1516, var en af den senare ungrenässansens mästare i Florens, en bland dem, som bildade öfvergången till den högsta blomstringen. Af hans verk finnas i Florens en vacker *klostergård till S. Maria Maddalena de' Pazzi*, 1492—1505 med joniska kolonner, bildade efter ett i Fiesole funnet antikt kapitäl, vidare *Palazzo Gondi* (efter 1494), berömdt för sin pittoreska gård, men ”i detaljbildningen snarare värdigt en guldsmed än en arkitekt”, möjligen också *Pal. Antinori*, därjämte en villa, *Poggio a Cajano*, byggd åt Lorenzo Magnifico, samt möjligen *sakristian i S. Spirito*, ett af de vackraste mindre kyrkobyggnadsverken i Florens (1489 ff.). I Prato, n. v. om Florens, utförde han den lilla kyrkan *Madonna delle Carceri*, i sin form ett grekiskt kors med tunnhvalf och kupol, en byggnad af utmärkt verkan. I Rom, där han var verksam i påfven Julius II:s tjänst i början af 1500-talet, utförde han befästningsarbeten i S. Angelo och arbetade på den nya tribunan i Peterskyrkan, innan Bramantes ombyggnad började. Med orätt har man tillskrifvit honom fasaden till S. Maria dell' Anima i Rom. Däremot lär han, enligt Vasaris uppgift, jämte sin broder Antonio ha snidat kasett-taket i *S. Maria maggiore*, rikt och dock måttfullt prydt med guldornament på hvit grund. F. ö. utförde han, bland mindre dekorativa verk, två grafvårdar i S. Trinità (Florens), med reliefmotiv från antika sarkofager. Man eger af S. i behåll 2 bd teckningar efter antika byggnader. — 2. Antonio da S. d. ä., den förres broder, arkitekt, f. 1455, d. 1534, var mest verksam utom Florens. Hans hufvudverk är den efter 1518 uppförda kyrkan *Madonna di S. Biagio* i Montepulciano, hvilken liknar broderns Madonna delle Carceri, men är mera utvecklad och, under inflytande af Bramantes utkast till S. Pietro i Rom, liksom öfversatt på högrenässansens klassiska formspråk (kupolen t. ex. stödd på en cylinder med smärta korintiska pelare). I samma stad finnas af honom *Pal. Cervini* och *hans eget hus* (1518) samt *Pal. Bellarmini*. I San Savino, där han lefde senare, uppförde han flera palats, bl. a. *Pal. Communale* och *Loggia de' Mercanti*, i Arezzo kyrkan *dell'Annunziata* och i Cività Castellana fästningen. — 3. Antonio da S. d. y., de förres syskonbarn, arkitekt, f. 1482, d. 1546, hette eg. Antonio Cordiani, var en af Bramantes förnämsta lärjungar och verkade hufvudsakligen i Rom. Hans arbeten äro af olika värde. Bäst äro de, som uppförts under inflytande först af Bramante, sedan af Rafael. Bland dem märkas ett kapell i S. Giacomo degli Spagnuoli (Rom) och ett åttkantigt kapell vid domen i Foligno (1537), bägge i Bramantes art, flera kyrkor och palats i Rom, såsom det inre af *S. Spirito* och *Pal. Sacchetti*, som han byggde åt sig själf, samt framför allt *Pal. Farnese*, Roms förnämsta palats, fullbordadt af Michelangelo, som ändrade dess totalkaraktär genom att öka murarnas höjd och tillsätta taklisten samt gårdens öfre våning med för byggnadens öfriga delar helt nya former. I *Sala regia* (Vatikanen) är anordningen hans samt af detaljerna de härliga *stuckarbetena* (utförda af Perino del Vaga och Daniele da Volterra). S. deltog äfven i uppförandet af Peterskyrkan. Efter Rafaels död (1520) blef han byggets ledare, med Baldassare Peruzzi som medhjälpare. Det blef dock föga uträttadt, förr än 1534, då södra och främre korsarmarna utfördes till lika längd och hvälfdes. Två år senare blef Michelangelo byggets ledare. S. utförde äfven fästningsbyggnader i Perugia, Ancona och Nepi. — 4. Francesco da S., den förstnämndes son, skulptör, f. 1494, d. 1576, var en af Andrea Sansovinos mera betydande efterföljare. Hans arbeten, bl. a. marmorgruppen *Madonnan och S. Anna med Jesusbarnet*, på altaret i Or S. Michele (Florens), äro mer eller mindre osjälfständiga och maniererade. 1—4. C. R. N.*

Sangan, *zool.* Se Zebun.

Sanga'rios (Sangarius), forntida namn på Sakaria.

San Gavino Monreale [gavinå månreäle], stad på Sardinien, prov. Cagliari, vid järnvägen mellan Oristano och Cagliari. Omkr. 3,500 inv. (1905).

Stor saffransodling. Från S. leder en bibana till Montevecchios stora blygrufvor.

Sangay [sanga'j], vulkan i Ecuador under 2° s. br., på Andernas östra kedja, 5,323 m. (enligt Reiss och Stübel). S. är Amerikas verksammaste vulkan, som sedan 1728 haft utbrott i nästan oafbruten följd. (J. F. N.)

Sangerhau'sen, kretsstad i preussiska reg.-omr. Merseburg (Sachsen), 59 km. v. om Halle, vid Helmes biflod Gonna och järnvägslinjerna Halle—Münden och S.—Erfurt. 12,048 inv. (1910). Gymnasium, maskinfabrik, järnverk, tillverkning af skor, filar, malt, möbler, tegel, öl etc. Af märkvärdiga byggnader må nämnas Ulrichskirche (byggd 1116—23), en af Tysklands skönaste basilikor, Jakobskirche med en mängd minnesvårdar, två hospital från 1200- och 1300-talen. S. är en af Thüringens äldsta städer; det omnämnes redan 933. (J. F. N.)

San Germa'n [cher-], stad på Puerto rico, i Guanajibos sumpiga dal. Omkr. 4,000 inv. Apelsin-, banan-, socker-, tobaks- och kaffeodling.

San Germano [djermänå]. 1. Bad. Se Agnano. — 2. Stad. Se Cassino och Monte Cassino.

San Geronimo de Yuste [cherå'nimå de jo'ste] l. endast San Yuste. Se Geronimo de San Yuste.

Sanger-Shepherd-förfarandet [sä'ŋgə ʃe'pəd-], *fot.*, en metod för framställning af transparenta färgfotografier enligt den subtraktiva trefärgsmetoden. J. Htzg.

Sangfossen, ett 10 m. högt vattenfall i Klar- l. Tryssilelven, några få km. från svenska gränsen. S. anslås representera oregleradt 1,500, regleradt minst 3,300 hkr. K. V. H.

San Gil [chil], stad. Se San Jil.

San Gimignano [djiminjänå], stad i italienska prov. Siena (Toscana), 30 km. n. v. om Siena, med 10,365 inv. (1911), omges af en gammal, delvis förfallen mur, flankerad af stora runda torn, hvarjämte i staden stå 13 gotiska torn af travertin. Ingen stad i Toscana ger en så trogen bild af Dantes tid (den har kallats "medeltidens Pompeji"), och ingenstädes erhåller man kanske en klarare uppfattning af den italienska konstens rika utveckling på 1200—1400-talen, tack vare en mängd målningar af Benozzo Gozzoli, D. Ghirlandajo o. a., de flesta i den forna katedralen Collegiata. På 1200-talet och i början af 1300-talet var S. en självständig republik, men kom 1353 under Florens. (J. F. N.)

San Giovanni [djåva'nni]. 1. S. a Teduccio [-do'ttjå], stad i italienska prov. Neapel vid Neapelgolfen. 22,594 inv. (1911, som kommun). Kopparvarufabrik. — 2. S. in Fiore [fiåre] Stad i italienska prov Cosenza (Kalabrien), vid Neto. 12,500 inv. i hela kommunen (1911). S. förstördes till stor del genom jordbäfning 28 dec. 1908. — 3. S. in Persiceto [-tjētå] Stad i italienska prov. Bologna. 17,087 inv. i hela kommunen (1911). Järnindustri, mineralkälla, spannmålshandel. — 4. S. Rotondo [råtå'ndå] Stad i italienska prov. Foggia (Apulien), vid södra foten af Monte Gargano. 10,313 inv. i hela kommunen (1911). — 5. S. Valdarno, kommun i italienska prov. Arezzo (Toscana), vid Arno och järnvägen Florens—Rom. 9,019 inv. (1911). Järnverk, bomullsväfveri. 1—5. J. F. N.

San Giovanni [djåva'nni], Giovanni da, äfven benämnd Manozzi, italiensk målare, f. 1599 i S. Giovanni Valdarno i prov. Arezzo, d. 1636, målade fresker af historiskt, religiöst och mytologiskt innehåll samt stafflitaflor, som kunde behandla rent genremässiga motiv. Han har först på sista tiden blifvit rätt uppmärksammad, flera af hans verk äro numera samlade i Uffizigalleriet i Florens: *Venus och Amor* (fresk), *Bröllopsscen* ("Quadro della sposa", en skämtsam genrebild i stort format, bredt målad i mustig kolorit), *Skämtet med Prevano Arlotto* (ett bordssällskap på en terrass) m. fl. I Pittigalleriet ses *Jaktsällskap* och *Kocken* samt i palatsets bottenvåning fresker ur *Lorenzo il magnificos lefnad*. I refektoriet i S. Croce finnes *Franciscus' underverk med bröden* och i refektoriet i Badia vid Fiesole en egendomligt naiv framställning af *Jesus i öknen, betjänad af änglar* (1629). I sin födelsestad har G. målat väggbilder i domkyrkan: *Bebådelsen, Johannes döparens halshuggning* m. fl. G—g N.

San Giovanni di Medua [djåva'nni- me'dωa], obetydlig, men dock viktig hamnort på albanska kusten, 30 km. s. om Skutari och strax n. om Drins mynning. S., som under världskriget 1914—15 af montenegrinerna användts som tillförselbas, bombarderades därför af österrikiska flygare 24 nov. och 4 dec. 1915 (då åtskilliga fartyg i hamnen förstördes) samt 4 jan. 1916. L. W:son M.

San Giovanni di Patino [djåva'nni- -tīnå]. Se Patmos.

Sangisån, vattendrag i Norrbottens län, uppstår med ett par armar på ömse sidor om gränsen mellan Öfverkalix och Öfvertorneå socknar, Rönsbäcken och Jänkisjärvjoki, under omkr. 66° 35′, hvilka förena sig under 66° 28′, ofvanför Raitajärvi. Ån genomrinner under nästan rakt sydlig riktning, delvis på gränsen mellan ofvannämnda socknar, vidsträckta obygder af kärr och sjöar, bl. a. Miekojärvi, Kylisjärvi, Kypäsjärvi, Kukkasjärvi och Lappträsk, samt upptar afloppet från Penikkajärvi m. fl. sjöar och faller ut i Kroksfjärden af Bottenhafvet. Endast sträckan nedanför Lappträsk bär namnet S. Längden är omkr. 110 km., nederbördsområdet 1,260 kvkm.

San Giuliano [djoliänå], Monte. Se Eryx.

San Giuliano [djoliänå], Antonio Paterno Castello, markis di, italiensk statsman, f. 10 sept. 1852 i Catania, d. 16 okt. 1914 i Rom, tillhörde en gammal siciliansk adelsfamilj, som räknade sina anor upp till de normandiske eröfrarna på 1000-talet. Han blef juris doktor 1875 och medlem af Catanias kommunalråd 1876, var stadens borgmästare (*sindaco*) 1879—82 och valdes 1882 till dess representant i deputeradekammaren. Sitt intresse riktade han främst på de inrikespolitiska frå-

gorna, som han studerade bl. a. under vidsträckta resor (till Albanien, Tripolis, Eritrea o. s. v.). I Giolittis första ministär (1892—93) var han understatssekreterare för jordbruk, industri och handel och i den andra ministären Pelloux (1899—1900) minister för post och telegraf. Han föll igenom vid kammarvalen 1904, men utsågs i stället i mars 1905 till medlem af senaten. S. var inrikesminister i Fortis' kortlifvade ministär (dec. 1905—febr. 1906) och utsåg därunder franskvännen markis Visconti Venosta att representera Italien på Algeciraskonferensen. Sept. 1906—jan. 1910 var S. ambassadör i London och jan.—mars 1910 ambassadör i Paris samt inträdde 1 april s. å. som utrikesminister i Luzzattis ministär. Han behöll utrikesministerposten äfven i Giolittis och Salandras ministärer och innehade den vid sin död. Som utrikesminister ledde S. Italiens politik under Tripoliskriget (1911—12) och de omtåliga förhandlingar om Albanien, som under Balkankriget 1912—13 vid flera tillfällen hotade Europas fred. Han sammanträffade tid efter annan med tyske rikskansleren och österrikisk-ungerske utrikesministern samt prisade gång på gång i politiska tal den goda sammanhållningen och det ömsesidiga förtroendet mellan trippelalliansens makter och deltog i alliansfraktatens förnyande till 1920 (meddelande därom gafs i dec. 1912, hvarvid dock den tidslängd förnyelsen gällde ej yppades). Vid världskrigets utbrott (aug. 1914) lät S. förklara, att Italien ämnade förbli neutralt och ej ansåg casus foederis ha inträdt, enär enligt italienska regeringens åsikt de båda centralmakterna börjat anfallskrig. Han förberedde inledandet af förhandlingar med Österrike-Ungern om neutralitetens fasta bevarande mot ”kompensationer” åt Italien för den österrikisk-ungerska aktionen på Balkanhalfön och tyckes uppriktigt ha önskat att hålla Italien utanför kriget samt därför ha bibehållit utrikesportföljen i det längsta trots den svåra sjukdom, för hvilken han dukade under, innan kompensationsförhandlingarna hunnit komma i gång. — S. skref bl. a. *Le condizioni presenti della Sicilia* (1894), ett arbete om krisen i det italienska Afrika och en lifligt uppmärksammad samling politiska resebref från Albanien (1902; äfven i tysk öfv.). V. S—g.

Sangiöarna, en till nederländska residentskapet Menado hörande ostindisk ögrupp, belägen mellan Celebes och Filippinerna, under 2°—3° n. br. Öarnas antal är ungefär 50 och deras sammanlagda areal 1,056 kvkm. De mest betydande äro Stora Sangi, den största af öarna (omkr. 800 kvkm., med 45,000 inv.), Siauw (med omkr. 25,000 inv.) och Tagulanda. Ehuru bergiga och ytterst vulkaniska, äro de väl odlade. Invånarna, som uppgå till omkr. 80,000, äro kristna malajer och styras af sex rajahs. (J. F. N.)

Sangkōi, flod. Se Songkoi.

Sangnier [sänié], Marc. Se Sillon.

Sa'ngpo, namn på Brahmaputras (se d. o.) öfre lopp.

Sangre azul [sa'ngre atho'l], sp. Se Blått blod.

Sangre de Cristo [sa'ngre de kri'stå], bergskedja. Se Amerika, sp. 786.

Sangrid, *nord. myt.*, en af valkyrjörna, som omtalas i Darradarljod (”spjutkväde”), en sång i Nials saga af tolf valkyrjor, under det de till slaget vid Dublin 1014 väfde en väf af människors inälfvor med svärd som väfsked och pilar som skyttlar. B—e.

Sangro [sa'ngrå], fordom *Sangrus*, flod i italienska landskapet Abruzzo e Molise, upprinner på Abruzzerna i prov. Aquila, s. om Gioja, flyter i östlig och nordlig riktning genom prov. Chieti och faller ut i Adriatiska hafvet, efter ett lopp af 117 km. Biflod Aventino. (J. F. N.)

Sanguināria canade'nsis L., *bot. farm.*, en till fam. *Papaveraceæ* hörande vacker liten ört, som förekommer i atlantiska Nord-Amerikas glesa skogar, från Canada ned till Florida. Rotstocken, indianernas *puccoon*, som har knölig, rödbrun bark och inuti är ljusare rödbrun, innehåller en röd, blodliknande mjölksaft (däraf släktnamnet; af lat. *sa'nguis*, blod), ur hvilken man framställt flera verksamma ämnen, såsom alkaloiden *sanguinarin* m. fl., som i Amerika användas mot lungkatarrer och äfven som kräkmedel. Från rotstocken uppskjuta årligen 1 skaftadt blad med hjärtlik bas och flikig skifva, snarlikt ett fikonblad, och en enblommig stängel. Blomman är hvit, med 8—12 kronblad. O. T. S. (G. L—m.)

Sanguinarin, *farm.* Se Sanguinaria canadensis.

Sa'nguis dracōnis, lat., *farm.* Se Drakblod.

Sanguiso'rba L., *bot. farm.*, ett till fam. *Rosaceæ*, underfam. *Rosoideæ*, hörande växtsläkte, som har 1—3 karpeller inneslutna inom den torra, kantiga blomaxeln. Bladen äro spiralställda, parigt delade, och de tvåkönade eller delvis enkönade blommorna äro samlade i täta hufvud, i toppen på stjälken och dess grenar. På Gottland

Sanguisorba officinalis (blodtopp). *1* rotstock, bladrosett och stjälkbas, *2* växtens topp med blomställningar, *3* blomma, *4* längsskuren blomma, *5* nöt.

finnes den f. ö. i Europa och Sibirien utbredda blodtoppen, *S. officinalis*, äfven blodstilla kallad (en öfv. af Sanguisorba, af lat. *sa'nguis*, blod, och *sorbēre*, sluka), som har rundade, något aflånga hufvud af rödbruna, samkönade blommor, med 4 ståndare samt 1 pistill med 2-flikigt märke.

S. minor (*Poterium Sanguisorba*) är polygam och mindre än föregående, har många ståndare och 2—3 pistiller i de brungröna blommorna och förekommer sällsynt på backar i södra och mellersta Sverige. Roten af *S. officinalis* har förr hos oss, under namn af *radix Pimpinellæ italicæ*, varit i bruk som ett blodstillande medel. Den bittra och kryddaktigt smakande roten af *S. minor* användes som krydda under namnet pimpernell (ty. "bibernell") l. pimpinell (jfr Bellmans "rödt vin med pimpinella"). Denna pimpinell bör icke förväxlas med vanlig pimpinella (se d. o.). O. T. S. (G. L—m.)

Sanguisūga, *zool.* Se Blodigel.

Sangvifikatiōn (af lat. *sa'nguis*, blod, och *fa'cere*, göra), *fysiol.*, blodbildning.

Sangvināl (af lat. *sa'nguis*, blod), *farm.*, preparat, framställdt af intorkadt kreatursblod, afsedt till intagning som järnmedel vid anemiska tillstånd. Då blodfärgämne ej direkt uppsuges i tarmen, utan sönderdelas redan i magsäcken till hematin, hvaraf större delen bortgår med utlömningarna, torde medlet i likhet med andra dylika vara tämligen värdelöst. C. G. S.

Sangvinisk (af lat. *sa'nguis*, blod), som med lätthet invaggar sig i förhoppningar. Jfr Temperament. — Sangviniker, sangvinisk person.

Sangvinole'nt (af lat. *sa'nguis*, blod), blodig, blodfärgad.

Sanhandsja, folkstam. Se Berber, sp. 1401.

Sanhedrīn, Syne'drion (grek., rådsförsamling), judarnas Stora råd i Jerusalem, inrättades förmodligen först under den ptolemaiska tiden. Dittills hade öfversteprästen varit judarnas enda världsliga likaväl som andliga myndighet. Nu fick han vid sin sida ett råd (äldsta beteckning: *gerusi'a*); det omtalas 3 Makk. 1: 8 såsom existerande redan på Ptolemaios Filopators tid (221—204 f. Kr.), af Josefos första gången på Antiochos den stores (223—187), och bestod då hufvudsakligen af öfversteprästen (ordf.) och den sadduceiskt sinnade prästadeln. Med det makkabeiska herradömet, som fr. o. m. Simon (143—135 f. Kr.) för en tid undanträngde den på härstamning grundade öfversteprästvärdigheten och gjorde makkabéerna till öfverstepräster, skedde en viss förändring i den gamla institutionens sammansättning, men den fortfor att bestå, t. o. m. sedan makkabéerna antagit konungatitel. Med den farisévänliga drottning Alexandra (76—67 f. Kr.) fingo fariséerna ökadt inflytande i den dittills hufvudsakligen af sadduceiska präster och deras anhängare bestående församlingen. Makkabéerherradömets fall medförde en återgång till de gamla förhållandena. Med prokonsuln Gabinius (57—55 f. Kr.), som indelade det judiska området i 3 synoder l. synedrier (Jerusalem, Gazara och Jeriko), om hvilkas betydelse dock råder en viss oklarhet, gick rådet i Jerusalem förmodligen miste om en del af sin myndighet, men den af Gabinius införda ordningen varade endast 10 år. Efter denna tid blef *synedrion* det vanliga namnet på judarnas senat. Herodes den store (37—4 f. Kr.) undanröjde flera för honom misshagliga af dess medlemmar, men lät, som det synes, institutionen bestå. Med hans son Archelaos och de romerske prokuratorernas tid blef dess befogenhet inskränkt till det egentliga Judéen, men fick i stället större betydelse för landets inre styrelse, än det haft under Herodes' regering. Det var då (på Jesu och apostlarnas tid) judarnas högsta myndighet för deras inre styrelse, framför allt deras högsta domstol, och kallas därför i Mischnan *bēt din haggādōl* eller *sanhēdrin gēdōlā*. Efter Jerusalems fall, då det flyttades till Jabne (s. om Jafa, 70 e. Kr.), förlorade det sin politiska makt, men bibehöll sin betydelse som en högsta juridisk myndighet för judarnas rent inre förhållanden. Den karaktär af en aristokratisk senat, bestående af prästadeln med öfversteprästen såsom ordf. och (sedan Herodes' tid) ytterligare kompletterad med fariséer, hvilka med tiden fingo sådant inflytande, att de behärskade församlingen, bibehöll sanhedrin allt intill Jerusalems fall. Den senare judiska traditionen tänkte sig emellertid denna aristokratförsamling alltifrån dess första början som ett kollegium af skriftlärda, efter förhållandena sådana de utvecklade sig, sedan sanhedrin förlorat sin politiska makt. Om antalet medlemmar och valsättet m. m. veta vi intet; den senare judiska traditionen uppger, att medlemmarna varit 71 (eller 72), sannolikt blott gissningsvis, efter 4 Mos. 11: 16. Under sanhedrins befogenhet hörde alla judiciella afgöranden och förvaltningsåtgärder, som icke voro förbehållna de lägre lokala domstolarna (jfr Matt. 5: 21 f.) eller de romerske prokuratorerna. I förhållande till de förstnämnde var det den högsta instansen i den meningen, att det egde rätt att ingripa öfverallt, där de lägre myndigheterna icke kunde ena sig, och dessa voro vid dödsstraff förpliktade att rätta sig efter dess dom. Inför sanhedrins domstol stod Jesus anklagad för hädelse (Matt. 26: 59), apostlarna Petrus och Johannes som folkuppviglare (Apg. 4 f.), Paulus, därför att han förmenades ha fört greker (hedningar) in i templet och velat upphäfva lagen (Apg. 23, jfr 21: 21 f.). Frågan om sanhedrins myndighet i förhållande till de romerske prokuratorerna är svårare att besvara. Dessa ämbetsmän förforo ju ofta efter eget godtycke. Emellertid lämnade de i regel denna judiska myndighet stor självständighet vid afgörandet af såväl civila som kriminella mål. Rådet förfogade öfver egen polis, som kunde häkta misstänkta personer och döma dem till straff, äfven till dödsstraff; dock måste domen i detta fall underställas prokuratorns afgörande (jfr Joh. 18: 31). T. o. m. emot en romersk medborgare hade det för ett speciellt fall — om vederbörande inträngt i den inre förgården i templet, dit endast judar fingo inträde — rätt att ingripa och döma till döden. Sanhedrin sammanträdde i en byggnad, som synes ha legat på västra sidan af den stora tempelplatsen; då tempelområdet stängdes under natten, måste det sammanträde, hvarvid Jesus dömdes till döden, hållas i öfversteprästens palats (Mark. 14: 53 ff.). Se Schürer, "Geschichte des jüdischen volkes im zeitalter Jesu Christi" II, § 23, III och där anförd litteratur. E. S—e.

Sanhērib (assyr. *Sin-ahe-irba*, "Sin ökar bröderna"), assyrisk konung. Se Assyrien, sp. 257, Babylonien, sp. 578, och Ninive.

San-hwän, frihamn. Se Kwang-tschóu-wan.

Sani'cula L., *bot.*, ett till fam. *Umbelliferæ*,

underfam. *Saniculoideæ*, hörande örtsläkte, som i Europa har blott en enda art. *S. europæa*, sårläka, en täck, liten ört, hvilken förekommer å fuktiga ställen i skogar och lunder, äfven här och där i södra och mellersta Sverige. De handflikiga, långskaftade, glatta bladen äro samlade vid den likaledes glatta, vanligen bladlösa stjälkens bas. De rödlätta blommorna sitta i små hufvud, ordnade i en fåströlig flock. Frukten är taggig. O. T. S. (G. L—m.)

Saniculoideæ, *bot.* Se Umbelliferæ.

Sanidin, *miner.*, en i yngre eruptiv (trakyter, lipariter) uppträdande glasglänsande varietet af ortoklas (se d. o. och Fältspat) med relativt liten axelvinkel. A. Hng.

Sa'nies, lat., tunt, blodigt, elakartadt var.

San Ildefonso [-ifå'nså]. Se Granja.

Sanio, Karl Gustav, tysk läkare och botanist, f. 5 dec. 1832 i Lyck, d. där 3 febr. 1891, med. doktor, docent i botanik i Königsberg, utforskade framgångsrikt växtstammarnas, särskildt vedväxternas, cellbyggnad, såsom ytterbark och kork, kärlsträngarnas uppkomst, intercellularsubstansen m. m., och är en af de förste, som riktigt förklarat vedens anatomi och en stams tjockleksväxt. Af hans skrifter på detta område märkas *Untersuchungen über die im winter stärke führenden zellen des holzkörpers dikotyler holzgewächse* (1858), *Über die zusammensetzung des holzkörpers* (1863) och *Vergleichende untersuchungen über die elementarorgane des holzkörpers* (s. å.). C. Lmn.

San Isidoro de Holguin [isidårå de ålgi'n], stad. Se Holguin.

Sanitasgolf. Se Golf, sp. 1440.

Sanitét (lat. *sānitas*), sundhet. — Sanitär, som hör till hälsans vård.

Sanitétsafdelningen, en afdelning inom Marinförvaltningen (se d. o.).

Sanitétsflagg, detsamma som Genèveflagg. Se Flagga, sp. 528 och pl. därtill (sista fig.). — Sanitetsdetachemang, sanitetsformation, sanitetskompani och sanitetståg. Se Sjukvård.

Sanitétshundar l. Krigshundar, hundar i den militära sjukvårdens tjänst, inlärda att uppsöka sårade på slagfältet. De hundar, som dresseras härtill, tillhöra ingen särskild hundras, enär flera raser visat sig vara mottagliga för sådan dressyr. Efter omfattande försök med olika raser ha den skotska fårhunden, collien och därnäst airedaleterriern visat sig vara lämpligast som sanitetshundar, hvilket icke utesluter, att hundar af annan ras, exempelvis lapphunden, i framtiden kanske komma att intaga främsta rummet. Sanitetshundarnas dressyr kräfver mycket arbete och urskillning samt går ut på att lära dem söka upp sårade i terrängen och rapportera, när de funnit dem. Denna rapporttjänst sker antingen på det sätt, att hunden gör "ståndskall" eller springer tillbaka till sjukbärarna för att visa dem vägen till den sårade. Sanitetshundarna bära vanligen i fält en liten, med rödt kors märkt mundering (se fig.), innehållande förfriskningsmedel, förband och hundbröd. I hvad mån de vid utländska arméer liksom vid svenska armén utförda synnerligen lyckade försöken med sanitetshundar under fredsöfningar kunna tillmätas betydelse vid bedömandet af dessa hundars värde för sjukvårdstjänsten i krig, därom torde åsikterna ännu vara ganska delade. Säkert är emellertid, att enligt trovärdiga berättelser från de senaste krigen sanitetshundar vid vissa tillfällen gjort den militära sjukvården stora tjänster och bidragit till räddandet af mången tapper krigares lif. Erfarenheterna från det pågående stora världskriget skola helt visst bringa klarhet i denna liksom i andra viktiga frågor rörande den militära sjukvården i fält. För att utnyttja hunden i den militära sjukvårdens tjänst ha särskilda föreningar bildats inom ett flertal stater i Europa. Äfven i Sverige bildades 1905 en sådan förening, Svenska föreningen för sanitetshundens användning, som under de första åren hade sitt säte i Stockholm, men numera har sin hufvudsakliga verksamhet förlagd till Göta trängkår i Sköfde. I. D—m.

Sanitetshund med mundering.

Sanitetskorpset. Se Norge, sp. 1418.

Sanitär. Se Sanitet.

San Jacinto [sän dʃəsi'ntåu], flod i nordamerikanska staten Texas, rinner upp i Walker county, flyter i sydöstlig riktning och faller efter ett lopp af 150 km. ut i Galvestonbay. S. är segelbar under en sträcka af 72 km. Nära S:s mynning vunno Texaskolonisterna under Houston en afgörande seger öfver mexikanerna under Santa Anna 21 april 1836. (J. F. N.)

San Jago [chägå]. Se Santiago.

San Jil [chil], Sanjil, San Gil, stad i sydamerikanska republiken Colombia, dep. Syd-Santander, vid floden San Jil, biflod till Magdalena, 1,099 m. ö. h. 12,000 inv. (1902). Högre skola; tobaksodling, tillverkning af hattar, ylle- och bomullstyger. J. F. N.

Sa'njo, Sanetomi (l. Saneyoshi), furste, japansk statsman, f. 1837 i Kyoto, d. 11 febr. 1891, tillhörde en af Japans förnämsta hofadelsfamiljer, huset Fujiwara, från hvilket kejsarnas gemåler sedan århundraden tillbaka plägade tagas. Han slöt sig tidigt till reformrörelsen och lyckades 1865 i samver-

kan med Okubo samla furstendömena Satsuma, Choshu och Tosa m. fl. till ett hemligt förbund mot Tokugawaättens öfvervälde i riket. Undan Tokugawashogunens hämnd nödgades han till en tid fly till Choshu, men vid statshvälfningen 1868 tillhörde han kejsarens närmaste omgifning och var den främste förmedlaren af dennes förbindelser med reformvännerna. Han erhöll därefter flera höga ämbeten; bl. a. *daijo-daijin*, presidiet i "högsta regeringsrådet", och innehade på denna post en ledande ställning i Japans politik till ministerrådets reformering 1885. Under denna period inföll bl. a. expeditionen till Formosa och det stora Satsumaupproret; särskildt under konflikten mellan Satsuma och Choshu intog S. en förmedlande ställning. Äfven under sina sista år utöfvade han stort inflytande som kejsarens förtrognaste politiske rådgifvare. V. S—g.

San Joaquin [sp. chåakīn, eng. utt. sän *ω*äkī′n], flod i nordamerikanska staten Kalifornien, upprinner i Sierra Nevada, flyter först i nordvästlig riktning, sedan i sydvästlig och slutligen, sedan den upptagit en för Tularesjöns torrläggning gräfd kanal, i nordvästlig riktning, upptar många smärre bifloder, förenar sig med Sacramentofloden och faller ut i San Franciscoviken. Längd 560 km. Floden är segelbar under en sträcka af 240 km. (till Stockton) för fartyg, som ligga högst 1,5 m. djupt, till Fresno för mindre fartyg. (J. F. N.)

San José [sp. chåsē, eng. sän hå͡usē͡i′]. 1. Hufvudstad (sedan 1839) i centralamerikanska republiken Costarica, 1,180 m. ö. h. 33,900 inv. (1913). S. ligger på en af vulkaner omgifven, fruktbar högslätt och består mest af envåningshus. Regeringens residens, biskopssäte, universitet (juridisk och medicinsk fakultet), nationalmuseum (arkeologiska, landtbruks- och naturaliesamlingar, bibliotek, meteorologiskt observatorium, jordbruksförsöksstation med botanisk trädgård). Nationalpalats, prästseminarium och kaserner. S. har järnvägar till Punta Arenas på den västra och till Puerto Limón på den östra kusten. — 2. Stad i nordamerikanska staten Kalifornien, vackert belägen i en fruktbar dal vid Guadalupefloden, 12 km. från San Franciscoviken. 28,946 inv. (1910). Säte för det metodist-episkopala University of the Pacific, det katolska College of Notre-dame, en statens normalskola, handelsskola. Stor fruktodling och tillverkning af fruktkonserver, vin m. m. Handel med vin, spannmål, tobak etc. 42 km. ö. om staden ligger på M:t Hamilton Lickobservatoriet. — 3. Bergstopp Se Amerika, sp. 782. — 4. S. de Cúcuta [ko′kota], hufvudstad i dep. Nord-Santander i Colombia, vid Pamplonita, som längre ned faller ut i Zulia. 20,364 inv. (1911). Förnämsta handelsstaden i norra Colombia med järnväg till hamnen Villamizar längre ned vid Zulia. — 5. S. de Curicó [korikå′], stad. Se Curicó 2. — 6. S. de Flores [flå′res], västlig förstad till Buenos Aires. — 7. S. de Guaymas [g*ω*ajma′sj], stad. Se Guaymas 1. — 8. S. de Guatemala [g*ω*atema′la], hamn i centralamerikanska fristaten Guatemala, vid Stora oceanen och järnvägslinjen S.—Guatemala (128 km.). Omkr. 1,500 inv. Hamnen skyddas af en molo af järn och har stark utförsel af kaffe, socker, indigo, hudar, korn, sassaparill, bomull och gummi. 1—2, 4, 8. (J. F. N.)

San-José-sköldlusen [chåsē], *zool.* Under detta namn sammanfattas två arter af släktet *Aspidiotus*, tillhörande fam. sköldlöss (*Coccidæ*). Den ena arten, europeiska San-José-sköldlusen, *A. ostreæformis*, förekommer i mellersta och södra Europa, där den uppträder som skadedjur på fruktträd. Huruvida den tillhör vår fauna, är tvifvelaktigt. Den andra arten, äkta San-José-sköldlusen, *A. perniciosus*, är från Amerika känd som ett svårt skadedjur på fruktträd. Flera gånger öfverförd till Europa med importerad frukt, har den dock ej här fått fast fot. G. G.

San Juan [chóå′n]. 1. Flod i Central-Amerika. Se Nicaraguasjön. — 2. Flod i Argentina, uppstår under 31° 10′ s. br. genom förening af Rio de Castaño och Rio de los Patos (från Aconcagua), rinner nedanför staden S. Juan i lagunen Guanacache, en sänka, som mer eller mindre markerad fortsätter ända till Colorado under olika namn (Desaguadero, Rio Salado, Chadi Leufú och Rio Curaco), utan att bilda någon verklig flod med oafbruten ström. Afståndet från flodens källor till Rio Colorado är omkr. 1,350 km. — 3. Provins i sydamerikanska republiken Argentina, gränsar i v. till Chile, i n. och ö. till prov. La Rioja, i s. till San Luis och Mendoza. 87,345 kvkm. 125,867 inv. (beräknadt 1912). I v. är landet uppfylldt af Andernas bergskedjor, mellan hvilka löpa fruktbara dalar; i ö. utbreder sig en torr saltstäpp. De förnämsta vattendragen äro Rio Vermejo och Rio Blanco, hvilka förena sig till Rio Zanjon, som på södra gränsen faller ut i Rio de San Juan. Klimatet är behagligt trots hettan och bristen på regn. Hvetet ger rika skördar i de trakter, där marken väl bevattnas; oliv- och vinodlingen är betydande. Från de västliga distrikten utföras guld och silfver. Där finnas rika mineralskatter (bl. a. guld, koppar, järn och stenkol), hvilka dock föga tillvaratagas. — 4. S. de la Frontera [frånte′ra], hufvudstad i nämnda provins, ligger vid floden af samma namn, på Anderna östra sluttning, 660 m. ö. h., i en fruktbar och välodlad trakt och är genom järnväg förenadt med Buenos Aires. Det anlades 1560 och hade 1914 15,262 inv., som lefva af handel med vin och af varutransporter. — 5. S. de la Ciénaga, stad. Se Ciénaga. — 6. S. de las Aguilas [a′gilas], stad. Se Aguilas. — 7. S. del Norte [nå′rte], af engelsmännen kallad Greytown, hamnstad i centralamerikanska republiken Nicaragua, i en osund trakt vid Rio San Juans mynning i Karibiska hafvet. Omkr. 2,000 inv. S. eger god hamn och drifver handel med guld, färgträ, hudar m. m. Det anlades 1796 af spanjorerna, förenades omkr. 1848 med den engelska lydstaten Moşquitokusten, men afträddes 1860 till Nicaragua. — 8. S. de los Lagos, stad i Mexico. Se Lagos 3. — 9. S. de los Remedios [lås reme′diås], stad på västindiska ön Cuba. Omkr. 7,000 inv. S. grundlades 1545 i en sumpig och osund trakt, är genom järnväg förenadt med norra kusten och har betydande sockerexport. — 10. S. del Rio [ri′å], stad i mexikanska staten Queretaro, vid Rio de S. Juan, en biflod till Panuco, och järnvägen Queretaro—Mexico. 8,224 inv. (1900). Trädgårdsskötsel. —

11. S. de Pasto [pa'stå], stad. Se Pasto. — 12. S. de Vera de las Siete Corrientes [ve'ra de las si͡e'te kårri͡e'ntes], stad. Se Corrientes 2. 2—4, 7—10. (J. F. N.)

San Juan Bautista [cho͡a'n baoti'sta]. 1. Hufvudstad i mexikanska staten Tabasco, vid floden Grijalva, vid sin mynning kallad Tabasco. Omkr. 6,000 inv. S. drifver liflig handel med det inre landet. — 2. Hufvudstad på Förenta staternas västindiska ö Puerto Rico. 48,716 inv. (1910). S. ligger på en holme utanför norra kusten och är med tre broar förenadt med denna, har god, men svårtillgänglig hamn, som är starkt befäst, och örlogshamn. Biskopssäte med katedral, prästseminarium, kloster. Export af kaffe, tobak, socker m. m. 1 o. 2. (J. F. N.)

San Juan de Fuca-sundet [sp. cho͡a'n de foka-, eng. sän dj͡ö'on di fö'kä-], sund på Nord-Amerikas västra kust, 25 km. bredt och 150 km. långt, mellan Vancouvers ö och staten Washington.

San Juan mounts [sän dj͡ö'on mau'nts], del af Klippbergen. Se Amerika, sp. 786.

San Juans arkipelag [sp. cho͡a'ns-, eng. sän dj͡ö'onŝ-] l. Haroarkipelagen, ögrupp vid Nord-Amerikas västra kust, skiljes från Vancouvers ö af Harosundet, från fastlandet, staten Washington, af Rosariokanalen. Den omfattar 1,690 kvkm., hvaraf S. Juan 138, Orcas 155 och Lopez 77 kvkm. San Juan är bördigt och eger förträfflig hamn. Sedan England 1846 till Förenta staterna afträdt hela fastlandet och hälften af sundet mellan kontinenten och Vancouvers ö, uppstod tvist om eganderätten till S. De diplomatiska förvecklingarna löstes af tyske kejsaren Vilhelm I, hvilken, vald till skiljedomare, fällde utslaget till Förenta staternas fördel 1872. (J. F. N.)

San Julian de los Guines [jolia'n de lås gi'nes], stad. Se Guines, Los.

Sank, *sjöv.* Ett fartyg säges skjutas, seglas eller borras i sank, då det till följd af grundskott, torpedering, minsprängning, kollision eller ramning sänkes. R. N.*

Sankelmark, by i Schleswig, 10 km. s. om Flensburg, i Oversö socken. Där stod 6 febr. 1864 en häftig strid mellan en dansk brigad under Max Müller (2,800 man), som var stadd på återtåg från Dannevirke, och de förföljande österrikarna (6,300 man) under Gablenz. Danskarnas förlust utgjordes af 234 stupade och sårade samt 542 fångar, österrikarnas af 431 man. Ett minnesmärke öfver de fallne restes 21 sept. 1889. E. Ebg.

Sankey [sä'ŋki], Ira David, nordamerikansk andlig sångare, f. 1840 i Edinburgh, Pennsylvania, där fadern var bankdirektör och senator, d. (blind sedan 1903) 14 aug. 1908, visade tidigt håg för musik och blef på 1860-talet ledare för körsången i en metodistkyrka i New Castle, Pa. Han vardt äfven föreståndare för församlingens söndagsskola och ordf. i Kristliga föreningen af unge män.

Sedan 1870 följde han Moody (se denne) på dennes evangelisationsfärder i Amerika och Europa och sjöng därvid, utrustad med vacker baryton, ackompanjerande sig med harmonium, af honom diktade lättfattliga sånger till sina egna eller valda melodier. Dessa sånger, *Sacred songs and solos*, blefvo ofantligt populära och ha öfversatts till många språk. Genom bokförläggare K. A. V. Lundholm, som själf åhört Moody och Sankey, blefvo "Sankeys sånger" under titeln "Andliga sånger" och "Sånger till lammets lof", utgifna på svenska 1875. (E. M. R.)

Sänkhya. Se Sāṁkhya.

Sanklo l. Sanklos (ty. *sandkloss*), inflammation i testiklarna. Se Gonorré.

Sankt, förkortadt S. l. *S:t* (af lat. *sa'nctus*), helig. Ordet förekommer oftast vid namn.

Sankta Katarinas fruntimmersorden. Se Ordnar, sp. 836—837.

Sankt Alexander-Nevskij-orden. Se Ordnar, sp. 837.

Sankt Andrēæ. Se Andreæ, Sankt.

Sankt Andreas, ö. Se Donau, sp. 708.

Sankt Andreasberg. Se Andreasberg.

Sankt Andreasorden. Se Ordnar, sp. 836, och Tistelorden.

Sankt Anna, socken i Östergötlands län, Hammarkinds härad. 12,477 har. 1,890 inv. (1915). S. utgör ett pastorat i Linköpings stift, Hammarkinds kontrakt.

Sankt Annæorden. Se Ordnar, sp. 832 o. 837.

Sankt Antons eld. Se Antonius-eld.

Sankt Antonsriddare. Se Antonius-orden.

Sankt Avo'ld, stad i tyska reg.-omr. Lothringen, vid Rossel. 6,400 inv. (1910). Tillverkning af lim och gelatin, konstgjorda gödselmedel m. m. J. F. N.

Sankt Barbaras öar. Se Abrolhos 1.

Sankt Bernhard, Stora och Lilla, alppass. Se Bernhard.

Sankt Bernhardin, bergpass. Se Bernhardin.

Sankt-bernhardshunden, *zool.* Se Hunden, sp. 1314—15 samt fig. 2 å pl. IV.

Sankt Bertils. Se Bertils, Sankt.

Sankt Birgittas kapell. Se Göteborg, sp. 894.

Sankt Bla'sien, badensisk amtsstad, 772 m. ö. h., i södra Schwarzwald, i öfre Albdalen. 1,759 inv. (1905). S. var urspr. ett benediktinkloster, grundlagdt omkr. 945 och upphäfdt 1807, då dess förmögenhet steg till 5,2 mill. gulden. Luftkurort, öppen hela året, med omkr. 6,000 kurgäster. J. F. N.

Sankt Brandans ö. Se Brandanus, sp. 1443.

Sankt Croix [kråjs], förr Sainte-Croix [sät krωa'], ö. Se Dansk-västindiska öarna.

Sankt Davidsöarna. Se Mapia.

Sankt Domingo aprikoser, *bot.* Se Mammea.

Sankt Elins källa. Se Elins källa.

Sankt Elisabetföreningen. Se Elisabetinnor.

Sankt Éloi [elωa'] l. Eligius den helige. Se Eligius.

Sankte Pers fisk, Petersfisk, *Zeus faber*, *zool.*, en till gruppen *Zeorhombi*, ordn. taggfeningar (*Acanthopterygii*), hörande fisk. Kroppen är hoptryckt och hög, ryggfenan tudelad, munöppningen stor. Vid basen af de långa rygg- och analfenorna finnes en rad af taggsköldar. På

kroppssidan är en stor, oval, svart fläck. Enligt legenden är denna fläck ett aftryck af S:t Petrus' finger — hvaraf namnet. Fisken, som är mycket välsmakande, har vidsträckt utbredning i Medelhafvet och Atlantiska oceanen. I fiskformer hörande till denna grupp ha enligt nyare upptäckter högst sannolikt flundrefiskarna sitt ursprung. L—e.

Sankt Erik, Erik den helige. Se Erik, sp. 780—781.

Sankt Erik, samfund. Se Samfundet Sankt Erik.

Sankt Erik, fästen. Se Kalmar slott, sp. 679, och Marstrand, sp. 1087.

Sankt Eriks gille vid Gamla Uppsala. Se Gille, sp. 1167.

Sankt Eriks kyrka, en katolsk kyrka på Södermalm i Stockholm, Folkungagatan 2. Sedan utrymmet inom den för katolska församlingen i hufvudstaden 1834 inköpta egendomen på Norrmalm hade med åren blifvit otillräckligt för därmed afsedda ändamål, förvärfvade 1857 den dåvarande vicarius apostolicus J. L. Studach en större fastig-

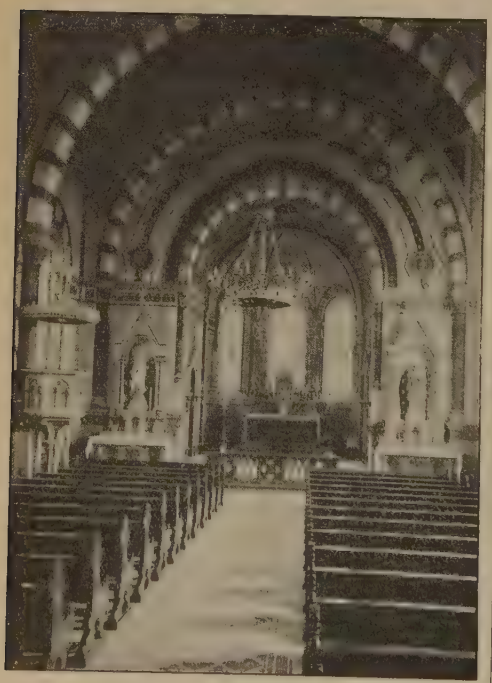

Sankt Eriks kyrkas inre.

het i kvarteret Bryggaren inom Katarina församling på Södermalm mot en köpesumma af 55,000 rdr b:ko. Några där befintliga byggnader inreddes till bostäder för prästerskap och öfrig personal jämte lokaler för församlingens goss-skola. Dessutom upplåts en större sal till andaktsrum för på Söder boende katoliker. Emellertid blef denna lokal för sitt ändamål alltmer otillfredsställande, hvarför den nuv. vicarius apostolicus biskop A. Bitter ifrigt verkade för att tillmötesgå en allmän önskan om uppförandet af en kyrkobyggnad på Södermalm. För en sådan byggnad fanns en utmärkt plats inom den redan förvärfvade tomten, af hvilken en stor del hade ett öppet läge åt Södra Bantorget. Där lades 1891 grundstenen till den nya kyrkan, som söndagen 9 okt. 1892 högtidligen invigdes. Den vackra byggnaden är uppförd i romansk stil och prydes af fina glasmålningar (se fig.). Den rymmer omkr. 400 personer. J. M—r.

Sankt Eriks skans, S:t Eriks slott. Se Kalmar slott, sp. 679.

Sankt Eriks skrin. Se Eriks skrin.

Sankt Eugeniakyrkan, en katolsk kyrka på Norrmalm i Stockholm, Norra Smedjegatan n:r 24. Genom det s. k. toleransplakatet, utfärdadt 24 jan. 1781, blef det främmande trosbekännare medgifvet "att få bygga sina egna kyrkor" samt förse dem "med klockor och egna begrafningsplatser". Först sedan den nybildade katolska församlingen under mer än 50 år hållit sina andaktsöfningar i en förhyrd lokal i Stadshuset vid Götgatan å Södermalm, kunde 1834 den dåv. vicarius apostolicus J. L. Studach förvärfva en inom Jakobs församling belägen fastighet n:r 5 inom kvarteret Trollhättan för en genom kollekter i in- och utlandet insamlad köpesumma af 16,000 rdr b:ko. Grundstenen till kyrkobyggnaden lades 1836, och kyrkan invigdes på Eugeniadagen 16 sept. 1837. I de å tomten uppförda boningshusen inrym-

Sankt Eugeniakyrkans inre.

des bostäder för prästerskap och öfrig personal samt skollokaler för församlingens fattiga barn, fördelade på två afdelningar, en för gossar och en för flickor. Med tiden befanns utrymmet inom

egendomen otillräckligt, och efter skolans förflyttning till fastigheten 46 Götgatan företogs 1866 en utvidgning af kyrkan, som då samtidigt skulle förses med ett torn. Arbetet var i det närmaste afslutadt, när plötsligt 1867 tornet instörtade, hvarefter planen af en tornbyggnad icke ånyo fullföljdes. Förutom platser å två tribuner, närmast högaltaret, af hvilka den ena var afsedd för drottningarna Desideria och Josefina, rymmer kyrkan omkr. 500 personer. Bland sevärdheter däri (jfr fig.) må nämnas: ett konstnärligt skulpteradt tabernakel, utfördt i italiensk marmor och skänkt af påfven Pius IX, en stor altartafla, föreställande Kristi förklaring på berget Tabor, skänkt af drottning Josefina och målad af fröken S. Adlersparre efter Rafael i Vatikanen, en prydlig dopfunt af Älfdalsporfyr, gifven enligt en å locket inhuggen inskription af konung Karl XIV Johan och drottning Desideria, och vid ingången till kyrkan en vacker Mariabild i marmor af Byström. J. M—r.

Sankt Ferdinands orden. Se O r d n a r, sp. 838.

Sankt Florian [flårian], by i Öfre Österrike (1,358 inv. 1900), säte för ett berömdt augustinkorherrestift med teologisk läroanstalt, bibliotek (öfver 100,000 bd), arkiv, myntsamling m. m. Klostret är uppfördt 1686—1751 i nyitaliensk stil. J. F. N.

Sankt Gallen. 1. Kanton i nordöstra Schweiz, gränsar i n. till Thurgau och Bodensjön, i ö. till Vorarlberg, Liechtenstein och Graubünden, i s. till Graubünden, Glarus och Schwyz samt i v. till Zürich, hvarjämte den omsluter kantonen Appenzell. Areal 2,014 kvkm. Hela kantonen består af i en ring liggande dalar, i hvilkas midt Appenzells högland höjer sig. I v. löper Thurdalen (Toggenburg), i ö. Rhendalen samt i s. v. Walensjöns och Linths dalgång, mellan hvilka senare Thuralperna höja sig, hvilka sönderfalla i Sentisgruppen, nående en höjd af 2,504 m., och Churfirstenkedjan (2,309 m.). Söder därom, afskildt genom Sargansslätten och Walensjön, fylles landet af Glarneralpernas östligaste förgrening, Graue Hörner (2,849 m.) och Ringelspitz (3,251 m.). I n. har landet icke alpkaraktär; det är kuperadt, men bördigt; högsta punkten är Tannenberg (901 m.). De djupast belägna delarna, Zürich- och Bodensjöarna, ligga 409 och 399 m. ö. h. Genom passen öfver Hulftegg, Hummelwald, Wildhaus, Kunkel m. fl. stå kantonens områden i förbindelse med hvarandra. Klimatet rättar sig efter höjden ö. h., är mildt i n. och i Rhendalen, i de högre delarna rått. Hufvudstaden (673 m.) har ett årsmedium af 7,2°, Altstätten i Rhendalen (470 m.) 8,6°. Af arealen äro 1,787 kvkm. (88,7 proc.) produktiv jord, nämligen 423,5 kvkm. skog, 318 har vinland och 1,360 kvkm. åker, äng, trädgårdar och beten. Af det improduktiva området äro 61 kvkm. sjöar (andelar af Bodensjön, Zürichsjön och Wallensjön). Jordbruket lämnar ej tillräckligt med säd för kantonens behof; vin odlas nästan endast i Rhendalen, frukt produceras däremot i betydande mängd. Boskapsskötsel drifves i rätt stor skala, äfvensom silkesodling i Sargansområdet. Skiffer, sand- och kalksten brytas, hvarjämte kvarnstenar huggas. Af mineralkällorna äro de vid Ragaz-Pfäfers mest betydande. Industrien har nått stor utveckling; särskildt blomstra tillverkningen af broderier och spetsar, som är kantonens hufvudindustri, bomullsväfverier, tryckerier och färgerier i Toggenburg och Rhendalen. Handeln främjas genom en mängd ångbåtslinjer på Boden- och Zürichsjöarna samt genom de förenade schweizerbanornas järnvägsnät. De förnämsta handelsstäderna äro S:t Gallen, Rorschach, Wattwyl, Rapperswyl, Wesen, Walenstadt, Wyl, Lichtensteig och Altstätten. För den andliga odlingen är sörjdt genom två lärar- och lärarinneseminarier, en kantonsskola i S:t Gallen, delad på ett gymnasium och en teknisk skola, 42 sekundärskolor, 287 folkskolor (1911), två högre handelsskolor och en handelsakademi. De offentliga biblioteken ha 70,000 bd; det största är stiftsbiblioteket i S:t Gallen. — Invånarnas antal var 1910 302,896 (150 på 1 kvkm.) och beräknades 1912 till 310,400. 93,2 proc. hade 1910 tyska till modersmål, 61 proc. voro katoliker, 38 proc. reformerta. Författningen (af 1861 med förändringar 1875 och 1890) är demokratisk. Stora rådet (kantonsrådet), hvars medlemmar väljas kommunvis, 1 på hvarje 1,500-tal invånare, är den lagstiftande makten, regeringsrådet, sammansatt af 7 för 3 år af folket i *en* valkrets valda ledamöter, den verkställande myndigheten. Deras för ett år utsedde ordf. har titeln *landammann*. Dock måste lagförslag underställas en folkomröstning, om 4,000 medborgare fordra det. Med afseende på administrationen är kantonen delad i 15 *bezirke*, hvart och ett med sin kretsdomstol, hvilken subordinerar under kantonsdomstolen i S:t Gallen som högsta instans. I kyrkligt hänseende lyda katolikerna under ett katolskt administrationsråd och under biskopen af S., hvars område bildades 1824 af delar af biskopsdömena Chur och Konstanz samt konstituerades som självständigt 1847. Den reformerta kyrkan styres af en synod och ett evangeliskt kyrkoråd. Vapnet visar en spöknippa af silfver i grönt fält.

Historia. Staden S., som bildar kantonens kärna, uppstod omkring den plats, som den irländske missionären Gallus sökt sig till eremithem (613) och där 720 ett kloster anlades af den helige Othmar. Det var redan på 800-talet den viktigaste kulturhärden i södra Tyskland, och ända in på 1000-talet utgingo ur detta många af den tidens andliga stormän. Särskildt var klosterskolan i S. vida berömd. Under klostret, hvars abboter sedan 1210 hade riksfurstlig värdighet, lydde staden S. äfvensom Appenzell och det i n. belägna s. k. Fürstenland; de öfriga områdena voro fördelade mellan grefvarna af Toggenburg, Werdenberg m. fl. I början af 1400-talet frigjorde sig dock Appenzell, hvarpå staden S., självständig från 1415, tillika med abbotstiftet ingick i Schweiziska edsförbundet 1454 såsom "zugewandter ort". Då stiftet, som inköpt grefsk. Toggenburg 1468, gjorde anspråk på S., utbröt Toggenburgkriget 1714, hvilket slutade 1718 med erkännande af klostrets rättigheter. Vid edsförbundets upplösning 1798 blef stiftet emellertid upphäfdt; dess områden tilldelades Helvetiska republikens kantoner Linth och Sentis. Den nuv. kantonen S. bildades genom mediationsakten af 1803, hvarvid äfven en strängt representativ författning infördes. 1831 reviderades denna i liberal anda, men de konfessionella skiljaktigheterna inom kantonen medförde häftiga strider. I

Tryckt den 2/6 16

kriget mot ”Sonderbund” 1847 stod S. på edsförbundets sida.

2. Hufvudstad i nämnda kanton, vackert belägen i Steinachs dal, vid järnvägslinjen Winterthur—Rorschach. 37,657 inv. (1910). De gamla klo-

Torggatan i Sankt Gallen. (I bakgrunden det ena af katedralens torn.)

sterbyggnaderna äro nu förvandlade till regeringslokaler, skolor, boningshus m. m. Jämte den väldiga katedralen, tyghuset och några andra byggnader ligga de kring den s. k. Klosterhof. S. är stapelplats för kantonerna S:t Gallens och Appenzells industrialster samt en af de mest betydande handels- och fabriksstäderna i Schweiz. Dess affärsförbindelser sträcka sig öfver hela jorden. Äfven den andliga kulturen är stadd i blomstring. Den främjas genom handelshögskola (1899), åtskilliga vetenskapliga och konstnärliga föreningar, genom naturhistoriska och arkeologiska museer och konstsamlingar äfvensom genom stiftsbibliotek (40,000 bd, 1,583 inkunabler och 1,742 handskrifter) och stadsbibliotek (100,000 bd) samt ett stads-, ett stifts- och ett statsarkiv. Staden är säte för en katolsk biskop och har en katedral, uppförd 1756—65, två vackra reformerta kyrkor, en katolsk skola samt kloster. I S. afled Gustaf IV Adolf 7 febr. 1837. 1 o. 2. (J. F. N.)

Sankt Georg, stadsdel i Hamburg (se d. o., sp. 1198).

Sankt Georg, riddaren. Se Göran, den helige.

Sankt Georgskors. Se Kors, sp. 1081.

Sankt Georgsorden. Se Ordnar, sp. 831, 833, 837.

Sankt Gertrud, församling i Stockholm. Se Tyska församlingen i Stockholm.

Sankt Goar [gåar], kretsstad i preussiska reg.-omr. Koblenz, vid Rhen och Mainz—Koblenz-banan. 1,475 inv. (1905). Vinhandel; laxfiske. S. var fordom en af de starkast befästa platserna vid Rhen. Dess ännu väl bibehållna murar ge det ett pittoreskt utseende, som förhöjes genom naturskönt läge. Nedanför S. ligger Rheinfels (se d. o.), på andra sidan floden kretsstaden Sankt Goarshausen med 1,663 inv. (1905) och ofvanför denna ruinerna af Neukatzenelnbogen (se Katzenelnbogen). (J. F. N.)

Sankt Gotthard. 1. Bergsknut. Se Gotthard. — 2. (Ung. *Szent-Gotthárd*) Kommun i ungerska komitatet Eisenburg. 2,062 inv. (1900). Gymnasium. Rikt cistercienskloster. 1 aug. 1664 vunno österrikarna under Montecuccoli vid S. en lysande seger öfver turkarna. 2. (J. F. N.)

Sankt Gotthardsgruppen, *fortif.* Se Gotthard, sp. 19.

Sankt Gregorius den stores orden. Se Ordnar, sp. 836.

Sankt Göran. Se Göran, den helige.

Sankt Göran, sjukhus i Stockholm, beläget i Stadshagen på Kungsholmen, var urspr. endast afsedt för patienter lidande af veneriska sjukdomar och hudåkommor. Vid tider af större sjuklighet i

Fig. 1. Entrébyggnaden (se texten, sp. 709).

Stockholm ha dock på sjukhuset anordnats afdelningar för vanliga invärtes sjukdomar; sedan 1902 finnes å sjukhustomten äfven en paviljong för vård af lungsiktiga personer i sjukdomens mera framskridna stadier och sedan 1907 ytterligare en sådan, hvilken dock, sedan det nya stora sjukhuset vid Söderby öppnats, från år 1909 användts till vård af barn, lidande af vissa kirurgiska åkommor, framför allt ben- och körteltuberkulos, men äfven sviter af barnförlamning m. m. 1885 anvisades af Stockholms stadsfullmäktige ett anslag för uppförande af det nya sjukhuset, hvilket blef färdigt till inflyttning på hösten 1888 och då hade dragit en kostnad af 826,761 kr. Namnet Sankt Göran valdes för att upplifva minnet af Sankt Görans hospital (se d. o.). Den ursprungliga delen af sjukhuset bestod af tre byggnader, hufvud-

Fig. 2. Några af sjukhusets byggnader: midt i bakgrunden hufvudbyggnadens kortsida, t. h. manspaviljongen, t. v. nya tuberkulospaviljongen.

byggnaden (hufvudsjukhuset), östra flygelbyggnaden (manspaviljongen) och västra flygelbyggnaden (kvinnopaviljongen); dessutom fanns i entrébyggnaden ett mindre antal rum för helenskilda patienter (se nedan). Hufvudsjukhuset inrymmer 89 allmänna och 6 halfenskilda sängplatser, manspaviljongen resp. 68 och 4 samt kvinnopaviljongen 70 och 4 jämte 43 platser för barn under 15 år. Fem modernt inredda undersöknings- och behandlingsrum, en föreläsningssal, nödiga rum för sköterskor och öfrig personal, mindre kök, förråds-, tvättnings- och toalettrum finnas vidare inom dessa byggnader, som uppvärmas dels med ånga direkt från ångelement, dels med varmluft från varmkammare i jordvåningen. — Den äldre tuberkulospaviljongen uppfördes 1900—02 för en kostnad af 215,000 kr. samt försågs 1913 med en tillbyggnad, hvarigenom utrymme bereddes för bl. a. nytt laboratorium och Röntgenrum; platsantalet är 108. — Den yngre tuberkulospaviljongen uppfördes för 251,000 kr., försågs 1909 med en kirurgisk operationsafdelning och rymmer 138 sjuka, i de två öfre våningarna den kirurgiska afdelningen (100 sängar) och i bottenvåningen en lungsotsafdelning för bl. a. ett mindre antal barn. I tuberkulospaviljongerna sker uppvärmningen med varmvatten. — Entrébyggnaden, som till- och ombyggdes 1907, inrymmer numera bl. a. bostäder för syssloman, underläkare m. fl., kontor, vetenskapligt bibliotek, laboratorium, där bl. a. för sjukhuset behöfliga s. k. Wassermanns prof utföras, 6 helenskilda rum, poliklinikokaler för män och kvinnor samt Finsen-, Röntgen- och radiuminstitut. — Till sjukhuset höra vidare badinrättning, maskinhus för belysning och värme, tvättinrättning, djurstallar samt arbetssalar, en å den äldre tuberkulospaviljongen, en å kvinnopaviljongen och en — för manliga patienter — i en af ekonomibyggnaderna. — Å sjukhusets område finnes en isoleringspaviljong om 30 sängar. Sammanlagda antalet disponibla sängplatser är f. n. (1916) 536, hvartill komma de nyssnämnda 30. 1911 infördes vattenklosettsystem inom hela sjukhuset. — Alltsedan sjukhuset 1888 öppnades, har

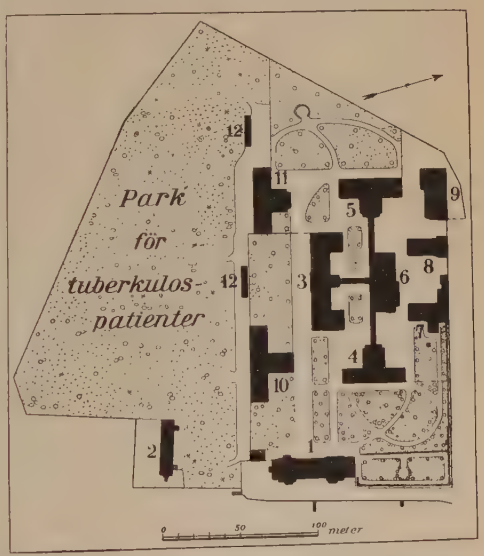

Fig. 3. Situationsplan af Sankt Göran. *1.* Entrébyggnaden (poliklinik, Finseninstitut m. m.). — *2.* Isoleringspaviljongen. — *3.* Hufvudsjukhuset. — *4.* Manspaviljongen. — *5.* Kvinnopaviljongen. — *6.* Köks- och badbyggnad. — *7.* Maskin- och tvättbyggnad. — *8.* Uthus (arbetssalar för män, likbod, grafkapell m. m.). — *9.* Kolbod. — *10.* Nya (kirurgiska) tuberkulospaviljongen. — *11.* Gamla (medicinska) tuberkulospaviljongen. — *12.* Ligghallar.

undervisningen i syfilidologi vid Karolinska institutet varit förlagd till detsamma. Den kliniska afdelningen, som omfattar 120 sängar, föreståes af professorn i detta ämne som öfverläkare; f. ö.

tjänstgöra vid sjukhuset tre öfverläkare, fyra underläkare, två amanuenser (å Karolinska institutets stat), två läkare vid polikliniken och en vid Finseninstitutet. Styrelsen utgöres af fem ledamöter, bland hvilka en af öfverläkarna å kommunens stat, hvilken tjänstgör som sjukhusdirektör. R. W. K. M—s.

Sankt Görans hospital, vanligen kalladt Sankt Örians hospital l. gård, ett hospital i Stockholm, som började byggas 1418, men måhända kort förut tillkommit som stiftelse. Åtminstone nämnas i Stockholms stads ämbetsbok 1419 tre föreståndare för S., och om en af dem säges, att han förut var föreståndare, hvilket förhållande synes förutsätta hospitalets organisation. Ärkebiskop Johan i Riga utlofvade 1421 aflat åt dem, som understödde S. Georgii hospital, som ånyo omförmäles i ett bref från 1433 i följande ordalag: "Det nyligen vid S. Jakobs kyrka nära Stockholm (d. v. s. staden inom broarna) grundlagda och uppbyggda hospitalet för spetälska, vanligen kalladt ad S. Georgium, i hvilket så många spetälska som möjligt intagits." Möjligen låg hospitalet n. ö. om kyrkan och nära densamma. Dit hörde en trädgård, som ofta nämnes, möjligen en del af nuv. Kungsträdgården, samt ett kapell, kalladt S. Örians kapell, som sannolikt låg nära och n. om Norrbro och på östra sidan om brofästet. Hospitalet var icke blott afsedt för spetälska, utan utgjorde äfven en försörjningsanstalt, därvidlag påminnande om det närbelägna helgeandshuset på Helgeandsholmen. Deras godshistoria företer samma hufvuddrag. Man gaf sina egodelar till hospitalet mot villkor att få bo och åtnjuta underhåll å gården i sin lifstid. Det stod liksom helgeandshuset under borgmästare och råds öfveruppsikt, hvilka utsågo två (tre) föreståndare årligen för hospitalet. Dessa nämnas år för år i Stockholms stads ämbetsbok 1419—1544. Liksom andra katolska välgörenhetsinrättningar skonades hospitalet af reduktionen 1527 och fortgick in på 1500-talet. Litt.: Hedqvist, "Den kristna kärleksverksamheten i Sverige under medeltiden" (akad. afh. 1893), De Brun, "Det medeltida Stockholm" (1911) och "Från det gamla Stockholm" (1914) L. M. B.

Sankt Görans kapell. Se Johannes församling.

Sankt Görans kyrka. Se Kungsholmen, sp. 265 och fig. 2.

Sankt Hansdag, da. och no. Se Midsommardagen.

Sankt Hanshaugen. Se Kristiania, sp. 1389.

Sankt Helena, ö. Se Saint Helena.

Sankt Hermenegilds orden. Se Ordnar, sp. 838.

Sankt Hubertusorden. Se Ordnar, sp. 831.

Sankt Ibb. Se Ibb, Sankt.

Sankt Ignatiibönor, *farm. med.* Se Ignatiiböna.

Sankt Ilian. Se Ilian, Sankt.

Sankt Immertal, dal. Se Saint-Imier.

Sankt Ingbert, stad i bajerska Rhenpfalz, området S., vid Rohrbach och Homburg—S. m. fl. banor. 17,278 inv. (1910) I närheten finnas betydande stenkolsgrufvor äfvensom en brinnande kolflöts. S. har ett stort stål- och järnverk (1,500 arbetare), flera glasbruk, krutfabrik, bomullsspinneri, järngjuteri, Thomasslaggkvarn o. a. industri. Progymnasium. (J. F. N.)

Sanktiōn (lat. *sa'nctio*, af *sancīre*, stadfästa). Om termens betydelse i det gamla Rom, hvarifrån den är hämtad, se Promulgation, sp. 364. Nu menas med sanktion regeringens samtycke till ett af folkrepresentationen antaget lagförslag, som därigenom får gällande kraft. Sanktionen är den positiva yttringen af *sanktionsrätten*; dennas negativa yttring är *veto* (se d. o.), hvarigenom folkrepresentationens lagstiftningsbeslut göres kraftlöst af regeringen. Vid sanktionsrättens utöfning måste det framställda lagförslaget antingen i sin helhet antagas eller i sin helhet förkastas. Den svenske konungens rätt att delvis samtycka till och delvis lämna obeaktade framställningar af riksdagen rörande ekonomisk lagstiftning (se d. o.) bör därför icke hänföras till sanktionsrätten. Enligt Montesquieu (se d. o., sp. 1006) kunde monarken (regeringen), såsom principiellt saknande andel i lagstiftningsmakten, ha endast den negativa vetorätten (*faculté d'empêcher*), och hans stadfästelse på representationens beslut förklarades därför af Montesquieu icke vara sanktion (*faculté de statuer*), utan blott "ett tillkännagifvande, att han ej gör bruk af rätten att hindra". En fullständig omvändning af denna lära är en nutida tysk, med furstesuveränitetsteorien (se Suveränitet) sammanhängande statsdoktrin, enligt hvilken regeringsmaktens innehafvare är den egentlige lagstiftaren. Sanktionen blir då den egentliga lagstiftningsakten, folkrepresentationens förslag endast ett förarbete (mot hvilket regeringens vetorätt kan användas) och representationens formella makt med afseende stiftningsmakten, ha endast den negativa vetorätt mot regeringsförslag (*faculté d'empêcher*). En konsekvens däraf är, att äfven regeringsförslag, som godkänts af representationen, anses böra vara föremål för sanktion (jfr Lag, sp. 809). — I nutidens republiker har man dragit ut de yttersta konsekvenserna af Montesquieus lagstiftningsteori, i det äfven vetorätt principiellt frånkänts regeringen. Däremot har regeringen här rätt och plikt att promulgera den lagstiftande församlingens beslut (se Promulgation, sp. 365). Härtill har emellertid i nordamerikanska unionen och i Frankrike anknutits rätt för presidenten att till ny behandling återförvisa en af den lagstiftande församlingen beslutad lag, så att denna, endast ifall beslutet förnyas, blir gällande. Denna rätt verkar i det förra landet *faktiskt* som en vetorätt och därtill en mycket kraftig sådan, då $^2/_3$ majoritet i båda husen fordras för att genom ett nytt beslut bryta presidentens motstånd, och den plägar också kallas vetorätt (jfr Nord-Amerikas förenta stater, sp. 1206). Om regeringens sanktionsrätt strider mot den republikanska folksuveränitetsdoktrinen, är det däremot en konsekvens af denna, om "folket" tillerkännes en motsvarande befogenhet gentemot representationen. Så har också skett i de amerikanska särstaterna och Schweiz — både edsförbundet och kantonerna — genom referendum (se d. o.). En följd af den amerikanska unionens och det schweiziska edsförbundets egenskaper af förbundsstater (se d. o.) är, att deras särstater i grundlagsfrågor ha motsvarande befogenhet — på förra stället genom de lagstiftande församlingarna

eller särskildt valda konvent, på det senare genom referendum. — I envåldsmonarkien kan det ej bli tal om sanktion, då monarken här alldeles ensam har makt öfver lagstiftningen. Endast när andel i denna i någon mån rättsligt tillkommer såväl regering som folkrepresentation, finnes plats för sanktionsrätt i vanlig mening. Därför hör denna rätt egentligen hemma blott i den konstitutionella monarkien. Sverige under frihetstiden erbjöd dock skådespelet af en sådan med endast promulgationsrätt (t. o. m. utan återförvisningsrätt) för konungen, och enligt 1791 års franska författning hade konungen blott suspensivt veto. I nutidens konstitutionella monarkier är sanktionsrätten öfverallt (formellt) oinskränkt utom i Norge, där konungen — till följd af inflytelser från 1791 års franska författning — har blott suspensivt veto med afseende på lagförslag, som pröfvats af odelsting och lagting (se Norge, sp. 1406). Norges grundlov § 82 frånkänner dessutom honom uttryckligt sanktionsrätt ej blott angående stortingets inre angelägenheter och dess beslut om åtal, utan ock angående dess naturalisationsbeslut. I öfriga frågor synes § 80 medge honom oinskränkt sanktionsrätt, då däri säges, att han vid stortingets åtskiljande antingen stadfäster eller förkastar dess beslut, hvilket senare t. o. m. kan ske därigenom, att han ej uttryckligen antar dem; men i senare tid har den åsikt gjort sig gällande, att han i grundlagsfrågor ej alls har någon sanktionsrätt. I *Sveriges* grundlagar är konungens sanktionsrätt, ehuru själfva uttrycket ej förekommer, genom noggranna bestämmelser fastslagen. Vid vanlig lagstiftning behöfver här konungen ej nödvändigt meddela den riksdag, hvars beslut är föremål för hans sanktion eller veto, någondera, utan lagen anses sanktionerad därigenom, att den publiceras (se Publikation 2), och förkastad därigenom, att den ej publiceras före nästa riksdag. Sanktion eller veto med afseende på grundlagsändringar föreslagna af riksdag skall däremot meddelas denna på riksdagen. Af konungen väckt förslag om grundlagsändring blir, om riksdagen bifallit det (hvarom underrättelse skall lämnas konungen på rikssalen), gällande utan sanktion, hvilket visar, att vår lagstiftningsteori ej är grundad på den ofvan omtalade tyska doktrinen. — Där den konstitutionella monarkien utvecklat sig till parlamentarism enligt engelskt mönster, har vetorätten, ehuru formellt orubbad, faktiskt kommit ur bruk och sanktionen därmed blifvit blott en tom formalitet (se Parlamentarism, sp. 127—128). Af samma skäl användes icke den franske presidentens ofvan omtalade återförvisningsrätt. Därför att den nordamerikanska republikens statsskick ej är parlamentariskt, har däremot återförvisningsrätten där kunnat bli aktuell. Jfr Lagstiftande makt. S. B.

Sanktionēra, stadfästa, och Sanktionsrätt. Se Sanktion.

Sankt Jakob an der Birs (se Birs), stadsdel i Basel, Schweiz, är bekant genom den strid, som där utkämpades 26 aug. 1444 mellan 1,600 edsförbundna och 30,000 armagnaker under befäl af dauphin Ludvig (se Armagnaker). Trots sitt nederlag tvingade de förre fienderna till återtåg. En storartad minnesvård (af Schlöth) restes nära slagfältet 1872, och dagen firas årligen med en folkfest. (J. F. N.)

Sankt Jakobs bönehus. Se Pemar.

Sankt Jakobs församling. Se Jakobs församling.

Sankt Jan (fr. *Saint-Jean*), ö. Se Danska västindiska öarna.

Sankt Johann, förr stad i preussiska reg.-omr. Trier, vid Saar, midt emot Saarbrücken, sedan 1909 inkorporerad i denna stad. Storartad järnindustri. (J. F. N.)

Sankt Johannes. 1. Socken i Östergötlands län, Lösings härad. 3,761 har. 3,091 inv. (1915). S. utgör ett pastorat i Linköpings stift, Norrköpings kontrakt. — 2. Församling i Malmö stad, bildad 1906, utgör ett privilegieradt pastorat i Lunds stift, Oxie kontrakt. 30,772 inv. (1915). — 3. Församling i Stockholm. Se Johannesförsamling. — 4. Kyrka. Se Göteborg, sp. 894.

Sankt Johannis, socken. Se Johannis, Sankt.

Sankt Johannis kloster. Se Kalmar, sp. 670.

Sankt Kanzian, graffält. Se Hallstatttiden, sp. 1148.

Sankt Karin, kyrka. Se Visby.

Sankt Karins, socken. Se Karins.

Sankt Katarina, församling. Se Katarina.

Sankt Katarinas orden. Se Ordnar, sp. 836

Sankt Klara, församling. Se Klara, Sankt.

Sankt Knutsgillen. Se Knutsgillen.

Sankt Lars, församling i Linköping, inkorporerad år 1911 (se Linköping, sp. 691). 5,865 har. 5,407 inv. (1915). Annex till Linköpings domkyrkoförsamling.

Sankt Lasarusarkipelagen. Se Filippinerna, sp. 231.

Sankt Lasarusorden. Se Lasarus 2.

Sankt Lorenzoviken och Sankt Lorenzofloden. Se Saint Lawrence.

Sankt Lukasgille. Se Lukasgille.

Sankt Marias och Sankt Birgittas kloster. Se Munkeliv.

Sankt Marie. 1. F. d. församling. Se Marie, S:t, 1. — 2. Finsk socken. Se Marie, S:t. — 3. Kapell. Se Kållandsö och Otterstad.

Sankt Mary Prè, kloster. Se Leicester 2.

Sankt Mattēus. 1. Församling i Stockholm. Se Matteus 1. — 2. Kyrka. Se Norrköpings norra församling och fig. 6 å pl. I till art. Norrköping.

Sankt Mauritius och Lasarusorden. Se Ordnar, sp. 834.

Sankt Maurus' kongregation (*Congregatio Sancti Mauri*). Se Maurinerna.

Sankt Michel, län, stad, domsaga m. m. i Finland. Se Michel, Sankt.

Sankt Mikael, graffält. Se Hallstatt-tiden, sp. 1148.

Sankt Mikaels förtjänstorden. Se Ordnar, sp. 831.

Sankt Mikaels och Sankt Georgsorden. Se Ordnar, sp. 839.

Sankt Moritz [mårits]. 1. (Rätorom. *San Murezzan*) By och berömd klimatisk kurort i schweiziska kantonen Graubünden i öfre Engadindalen, området Maloja, 1,775—1,855 m. ö. h., på stranden af den af Inn bildade S:t Moritzsjön (82 har, 1,771 m. ö. h.) och vid Albulabanan. 1,576 inv. (1900). Flera storartade hotell. I S.

finnas 3 järnkällor, hvilka hålla utom kolsyrad järnoxidul (resp. $0{,}0337$, $0{,}0402$ och $0{,}0505$) äfven natronbikarbonat och kalkbikarbonat samt fri kolsyra. De goda järnvattnen samt det alpina klimatet, som

kan vara ganska växlande till temperaturen, äro dragningskrafter till S. Säsong 15 juni—15 sept. Frekvens omkr. 8,000 kurgäster. På senare tider har S. blifvit ett centrum för sommar- och vintersport samt besökes af en mängd utlänningar. — 2. Se Saint-Maurice. 1. J. F. N. Ln.

Sankt Mårtens, socken. Se Mårtens, Sankt.

Sankt Nikolāi. 1. Församling. Se Nikolai församling, Sankt. — 2. Benämning på Arboga landsförsamlings kyrka. Se Arboga, sp. 1370, 1371.

Sankt Olaf college [kå'lidj], Amerikas största norska högre läroanstalt, grundlagd af ett sällskap, tillhörande Den norske synode, i nov. 1874, började sin verksamhet 8 jan. 1875 i Northfield, Minnesota. Till 1886 hette läroverket S:t Olaf's school, men utvidgades nyssnämnda år till college. Anstalten har efter hand tillhört flera norska kyrkosamfund, sedan 1899 Den forenede kirke, åt hvilken skolans hela egendom 1911 afträddes. Utom ett 3-årigt proseminarium har S. sedan 1900 fyra 8-åriga kurser: klassisk-språklig; matematisk-naturvetenskaplig; blandadt klassisk och realfacklig; historisk-litterär. Högskolan hade 1913—14 32 lärare och 541 elever, hvaraf 224 flickor. Värdet af dess egendom i fonder, byggnader, tomt m. m. utgjorde 562,212 doll. Föreståndare sedan 1899 är professor d:r J. N. Kildahl. K. V. H.

Sankt Olāi, församling. Se Olai, Sankt.

Sankt Olavs bad. Se Modum.

Sankt Olavs kyrka. Se Trondhjems domkyrka.

Sankt Olavsorden. Se Olavsorden.

Sankt Olof, församling. Se Olai, Sankt, och Olof, Sankt.

Sankt Olofs bad. Se Nyslott 2, sp. 281.

Sankt Olofsborg. Se Nyslott 1.

Sankt Olofsholm, hamn. Se Olofsholm, Sankt.

Sankt Olofs kapell. Se Adolf Fredrik, sp. 186.

Sankt Patriksorden. Se Patriksorden.

Sankt Paul, by i österrikiska kronlandet Kärnten i nedre Lavant-dalen, 400 m. ö. h. 1,043 inv. (1900). I stiftskyrkan ligga 13 medlemmar af huset Habsburg begrafna. Klostret S. öfverlämnades 1809 till benediktinerna i S:t Blasien. Gymnasium, bibliotek. J. F. N.

Sankt Pauli. Se Pauli, Sankt.

Sankt Per, socken. Se Per, Sankt.

Sankt Peter, församlingar. Se Peter, Sankt.

Sankt Petersburg, stad och guvernement. Se Petersburg.

Sankt Petersfloden. Se Minnesota river.

Sankt Peters kloster, församling. Se Peters kloster, Sankt.

Sankt Petri, församling. Se Peter, Sankt, och Petri, Sankt.

Sankt Petrikanalen (sp. *Canal de Santi Petri*) förenar södra delen af Cádizviken och Atlantiska oceanen samt skiljer ön León från fastlandet. Vid dess utlopp ligger den lilla Santi Petri ön med ett fort. J. F. N.

Sankt Pölten, stad i Nedre Österrike, vid Donaus biflod Traisen och Wien—Linz m. fl. järnvägar. Omkr. 22,000 inv. (1910). Biskopssäte med en katedral, anlagd 1030, ombyggd på 1700-talet i barockstil, teol. och lärarseminarium, franciskankloster, realgymnasium och högre gymnasium, militärisk realskola; tillverkning af vapen, turbiner, landtbruksmaskiner, papper m. m. S. har fått sitt namn efter den helige Hippolytus. J. F. N.

Sankt Salvatorsorden. Se Birgittinorden.

Sankt Savaorden. Se Ordnar, sp. 838.

Sankt Sigfrid, socken. Se Sigfrid, Sankt.

Sankt Stanislausorden. Se Ordnar, sp. 837.

Sankt Thomas. 1. Ö. Se Dansk-västindiska öarna. — 2. Stad. Se Charlotta Amalia. — 3. Portugisisk ö i Guineaviken. Se São Thomé.

Sankt Veit am Flaū'm [fajt], ty. Se Fiume.

Sankt Veitstanz [fajts-]. Se Danssjuka.

Sankt Vincent, Kap. Se São Vicente 2.

Sankt Winfridas källa. Se Holywell.

Sankt Vladimirsorden. Se Ordnar, sp. 837.

Sankt Ybes. Se Setúbal.

Sankt Yon-bröder. Se Ignorantbröder.

Sankt Örians hospital och kapell. Se Sankt Göransh ospital.

Sankullu. Se Sankuru.

Sankūru l. Sankullu (''vatten''), flod i Belgiska Kongo, biflod fr. h. till Kassai och egentligen detta flodsystems hufvudarm, börjar under 10° s. br. och flyter under namnet Lubilasch först åt n., hvarvid den vid Wolff-fallen (5° 21′ s. br.) lämnar det högland, som i s. begränsar Kongobäckenet. Därefter strömmar den, till färgen gul, mellan sandstensstränder och ändlösa skogar, böjer sig vid 5° n. br. åt v. samt mottar fr. v. Lubi, som har sina källor vid 8° s. br. Efter att ha ändrat riktning mot n. v. erhåller den ett starkt tillflöde fr. h., den från Basongolandet kommande Lubefu, hvarefter dess hufvudriktning blir västlig (omkr. 4° s. br.) ända till utloppet. Af större bifloder har S. senare blott en, Lubudi (Luballa) fr. v., och förenar sig vid Bena Bendi med Kassai (4° 18′ s. br., 350 m. ö. h.). Vid Lubis inflöde är S. 150 m. bred, utvidgar sig emellertid snart till 2—3

km., men smalnar åter vid mynningen, som genom ett virrvarr af sandbankar och öar är svår att passera. Ofvanför är den likväl fullt segelbar med ett medeldjup af 3 m. och erbjuder (jämte Kassai) under 1,300 km. en utmärkt vattenväg långt in i landet genom starkt befolkade nejder, rika på elfenben och kautschuk. J. F. N.

San Lazzaro [la'ttsarå]. 1. Ö utanför Venezia. Se Mechitarister. — 2. Fort. Se Piacenza.

San Lúcar [lo'kar], hertig af. Se Olivárez.

Sanlúcar de Barrame'da [-lo'kar]. Se Barrameda.

San Lucas [lo'kas], Cabo. Se Kalifornien, sp. 621.

San Luis [lōi's]. 1. Provins i sydamerikanska republiken Argentina, i n. begränsad af prov. San Juan och La Rioja, i n. och ö. af Córdoba, i s. af gubernacion de la Pampa och i v. af prov. Mendoza. 73,923 kvkm. 125,867 inv. (beräkning 1912). Från n. till s. löpa de af saltstäpper skilda bergskedjorna Sierra de Córdoba och Sierra de San Luis; längst i s. vidtaga pampas. Landets enda flod är Rio de San Juan. Klimatet är mycket torrt, men hälsosamt. Jordbruket ligger i sin linda. På koppar och ädla metaller samt andra mineral finnes rik tillgång i Sierra de San Luis, men endast något guld och koppar brytes. Boskapsskötseln är hufvudnäringen. För samfärdseln är sörjdt dels genom banan öfver Anderna (till Valparaiso), som går tvärs genom provinsen, dels genom en från denna vid Villa de Mercedes mot norr gående järnväg. — 2. (San Luis de la Punta) Hufvudstad i ofvannämnda provins, belägen 759 m. ö. h., i Sierra de San Luis' södra del, vid tvärbanan öfver Anderna. 13,994 inv. (1914). Nationalkollegium och lärarinneseminarium. Handel med hästar, hudar och vikunja-ull. — 3. Stad i Mexico. Se San Luis Potosi 2. 1—2. (J. F. N.)

San Luis de la Punta [lōi's de la po'nta]. Se San Luis 2.

San Luis Potosi [lōi's påtåsi]. 1. Stat i republiken Mexico, oftast kallad Potosi, begränsad i v. af Zacatecas, i s. af Guanajuato, Queretaro och Hidalgo, i ö. af Vera Cruz, Tamaulipas och Nuevo Leon samt i n. af Coahuila. 62,177 kvkm. 638,882 inv. (1912 beräknad folkm.), kreoler, negrer och ättlingar af azteker, huazteker och othomi. I v. är landet bergigt, men öfvergår småningom i ö. i en flack, sumpig slätt. De förnämsta vattendragen äro Panuco och dess biflod San Juan. Jordmånen är bördig, och trots jordbrukets låga ståndpunkt produceras en myckenhet majs. Bland produkterna märkas ock förträfflig frukt, sockerrör, ris, hvete, spansk peppar m. m. Boskapsskötseln är hufvudnäring. Bergsbruket lämnade förr mycket silfver och guld (för omkr. 15 mill. kr. om året), men har numera föga betydelse; däremot är handeln liflig, ehuru nästan uteslutande inskränkt till hufvudstaden. — 2. Hufvudstad i nämnda stat, oftast kallad endast San Luis eller Potosi, belägen 1,880 m. ö. h. ej långt från Panucos källor, på en vacker slätt på höglandet Anahuacs östra sluttning. 68,022 inv. (1910) med förstäder. Knutpunkt för flera järnvägar, biskopssäte med vacker katedral, flera kloster, prästseminarium, myntverk. Ett par artesiska brunnar, 140 m. djupa, lämna hvardera öfver 1,000 hl., och vid sista sekelskiftet byggdes ofvanför staden en damm, hvarigenom åstadkoms ett bäcken, rymmande 7,5 mill. kbm. Stora smälthyttor. Ö. om S. ligger den fordom mycket betydande bergsorten Cerro de San Pedro, hvars 1583 upptäckta silfvergrufvor gåfvo anledning till anläggandet af S. (1586), men hvars grufvor öfvergåfvos redan i slutet af 1700-talet. Det var dessa grufvor, som föranledde namnet Potosi (se d. o.). 1 o. 2. J. F. N.

San Marcello Pistojèse [-tje'llå pistå-], högt belägen stad i italienska prov. Firenze, distriktet Pistoja. 6,760 inv. (1911).

San Marco [ma'rkå], Sankt Markuskyrkan. Se Venezia.

San Marco Argentano [ma'rkå ardjentånå], stad i italienska prov. Cosenza (Kalabrien). 5,869 inv. (1901). Biskopssäte. J. F. N.

San Marco in Lāmis [ma'rkå], stad i italienska prov. Foggia (Apulien), v. om Monte Gargano. 17,297 inv. (1901). Olivplanteringar, handel med olja. J. F. N.

San Marcos [ma'rkås], stad i centralamerikanska republiken Guatemala (2,500 m. ö. h.). Omkr. 6,000 inv. Liflig handel med kaffe. J. F. N.

San Marino [marīnå]. 1. Italiensk republik, den äldsta och den näst minsta af Europas nuvarande stater, har en areal af 61 kvkm. med 11,257 inv. (1914). Den är belägen mellan de italienska prov. Pesaro e Urbino och Forli, på Apenninernas sista sluttningar, 13 km. s. v. om Rimini. Landet, som vattnas af ett par små floder, har en liten stad med samma namn samt består f. ö. af 9 landskommuner. Lagstiftande makten utöfvas af ett råd (*generale consiglio-principe*), valdt för nio år bland de olika samhällsklasserna och bestående af 60 medlemmar (20 adelsmän, 20 borgare och 20 jordegare på landet) och hvart tredje år förnyadt till 1/3. Verkställande makten utöfvas af två *capitani reggenti* (''regerande höfvitsmän'') af olika stånd, valda af rådet bland dess egna medlemmar för sex månader. I kriminal- och civilmål utöfvas rättskipningen i högsta instans af ett tolfmannautskott af rådet, förstärkt med två främmande rättslärde. Mynt, mått och vikt äro lika Italiens; dock präglar S. egna kopparmynt, som gälla äfven i Italien, samt egna frimärken. Landets färger äro blått och hvitt. Budgeten för 1914—15 upptog 967,708 lire i inkomster och 626,160 lire i utgifter. Statsskulden utgöres af ett 1907 upptaget lån på 12,5 mill. lire, amortissabelt på 50 år. Bland dess inkomster ingå äfven afgifterna från dem, som mottaga dess år 1859 instiftade riddarorden i fem klasser. Skolorna äro i godt stånd. Allmän värnplikt uppsätter 39 officerare och 950 man, fördelade på rådets garde, fästningsgardet (artilleriet), karabinjärer och milisen. Enligt sägnen blef den lilla staden grundlagd redan på 400-talet af missionären Marinus; omkr. hundra år senare köpte dess invånare några byar i trakten. Grefvarna af Urbino och Montefeltro, som under medeltiden behärskade landet omkring, förlänade republiken sitt skydd. Då påfven Urban VIII 1631 indrog Urbino som ett ledigt län, bekräftade han republikens fri- och rättigheter. Napoleon I gjorde ej något intrång i dessa, och först 1851 tvungo påfven och Österrike republiken med vapenmakt att utlämna politiska flyk-

tingar och förbrytare, som slagit sig ned på dess område. Genom traktater 1862 och 1872 har S. ställt sig under Italiens beskydd. Vänskapsfördraget med Italien har förnyats 28 juni 1907 och reviderats 1914. — 2. Hufvudstad i nämnda republik, på berget Monte Titano. Omkr. 1,600 inv. 1 o. 2. (J. F. N.)

San Marinos orden [-nås]. Se Ordnar, sp. 838.

San Marti'n, José de, sydamerikansk frihetshjälte, f. 25 febr. 1778 i Yapeyu vid Uruguayfloden, d. 17 aug. 1850 i Boulogne, uppfostrades i Spanien, i hvars frihetskrig mot Napoleon han tog del, samt avancerade till öfverstelöjtnant. Han

J. de San Martins staty i Buenos Aires.

återkom 1812 till La Plata, slöt sig till resningen emot Spanien och förde 1814 befäl öfver den i Öfre Peru mot vicekonungen af Lima opererande armén. Sedermera organiserade han med mycken omsorgsfullhet i prov. Cuyo, hvars guvernör han var, en expedition till Chiles befrielse, ryckte i början af 1817 med ej fullt 5,000 man öfver Anderna, besegrade i samverkan med Bernardo O'Higgins (se d. o. 2) spanjorerna vid Chacabuco (12 febr. s. å.) och Maypu (5 april 1818) samt grundlade sålunda Chiles oberoende. 1820 seglade han med lord Cochranes flotta till Peru, höll segrande sitt intåg i Lima och proklamerade 28 aug. 1821 landets oberoende samt öfvertog under titeln protektor provisoriskt styrelsen. Intriger bland de befriade peruanerna och afundsjuka från den till norra Peru med en armé framkomne Bolivar väckte hos S. afsmak för den nya republikens politiska lif. Han nedlade (sept. 1822) sitt ämbete och återvände till Argentina. Då man sökte indraga honom i det äfven där pågående intrigspelet, flyttade han öfver till Frankrike, där han, i små omständigheter, tillbragte sitt återstående lif som privatman. S., hvars rykte länge oförtjänt fördunklades af Bolivars, öfverträffade denne betydligt i fältherreegenskaper och statsklokhet och anses ha uträttat mera än någon annan för Argentinas samt i synnerhet för Chiles och Perus befrielse från spanska väldet. Jfr B. Mitre, "Historia de S. y de la emancipación sud-americana" (2:a uppl., 4 bd, 1889—90), och W. Pilling, "Emancipation of South America" (1893). (V. S—g.)

San Martin de Provensals [-ti'n -prävensa'ls], förr stad i spanska prov. Barcelona, nu inkorporeradt i Barcelona. Bomulls- och annan industri. (J. F. N.)

San Martino [-nå]. Se Monreale.

San Martino [-nå], bergshöjd på Karstplatåns nordvästra del, s. v. om Görz, var under världskriget 1915—16 besatt af österrikarna, som med framgång afvisade italienarnas många tappra anfall. L. W:son M.

San Matias, Golfo de. Se Patagonien, sp. 212.

San Michele [mikēle], bergshöjd i nordöstligaste delen af Karstplatån, 10 km. s. v. om Görz, med ett synnerligen dominerande läge, var under världskriget 1915—16 föremål för en mängd ursinniga anfall af italienarna, det första 27 juli 1915, men stannade i österrikarnas händer. L. W:son M.

Sanmicheli [-kēli], Michele, italiensk arkitekt, f. 1484 i S. Michele invid Verona, d. 1559, utbildade sig under Bramante och slöt sig till sin mästares sista maner, hvilket han vidare utvecklade, på samma gång som en stark individualitet talar ur hans verk. Till hans första arbeten höra i Montefiascone kyrkan *S. Margherita* (1519, grekiskt kors med kupol) och i Orvieto underkyrkan till *S. Domenico* (1523). 1527 tog han tjänst hos venezianska republiken. Han sysselsattes hufvudsakligen som fästningsbyggmästare, men utförde därjämte både palats- och kyrkobyggen.

Palazzo Pompei (numera stadsmuseum), ett af Sanmichelis byggnadsverk i Verona.

Fästningsverken förlänade han en stil och en storhet i utförandet, som man annars ingenstädes återfinner. Sådana arbeten af honom finnas öfver republikens hela område, ända ned till Korfu, Cy-

pern och Kreta, men de vackraste äro *Veronas fästningsportar*, *Porta nuova*, *Porta Stuppa* och *Porta San Zeno*, i moderniserade doriska former och med användning af rustik ej blott i väggytor, utan äfven för beklädning af pelare och pilastrar, såsom ett uttryck för säkerhet och kraft. S. skapade den veronesiska palatstypen med monumental värdighet och måttfull dekorering. Af hans palats må nämnas *Palazzo Bevilacqua*, *P. Canossa* och *Pompei* (se fig.) i Verona. I Venezia är hans yppersta skapelse *Pal. Grimani*, hvars fasad visar en mästerlig förening af högrenässansens former med traditionell veneziansk hållning. Bland hans kyrkobyggnader i Verona och dess omgifning märkes *Madonna di Campagna* i hans födelseort, en stor rundkyrka med härligt inre af korintiska pilastrar, triforieartadt galleri och åttkantig kupol. C. R. N.*

San Miguel [mige'l]. 1. Hafsvik, bildad af Stilla oceanen, s. om Panamaviken, vid sydamerikanska republiken Colombias kust. — 2. Stad i centralamerikanska republiken Salvador, anlagd 1520 på en osund slätt n. ö. om den ännu verksamma vulkanen San Miguel (2,170 m.). 24,768 inv. (1914). Stor indigohandel. Dess hamn är La Union, vid Fonsecaviken. — 3. S. de Allende [alje'nde], stad i mexikanska staten Guanajuato, vid Rio de la Lara och järnvägen Mexico—Laredo. 10,547 inv. (1900). Högre skola, stort väfveri, tillverkning af sadlar. — 4. S. de Mayumo [majo'må], stad på ön Luzon bland Filippinerna n. ö. om Manila-bukten. 14,919 inv. (1903), hvilkas antal redan s. å. ökades till omkr. 20,000 genom införlifvande af S. Ildefonso. — 5. S. de la Pa'lma. Se Palma, sp. 1338. — 6. S. de Tucumán [tokoma'n]. Se Tucumán 2. — 7. Ö. Se Santa Barbara 3. 1—4. J. F. N.

San Miguel [mige'l]. 1. (S. de la Palma). Ö. Se Palma. — 2. (S. de Iba'rra) Stad. Se Ibarra. — 3. S. de Piura [pio'ra], stad. Se Piura 2.

San Miguel [mige'l], Evaristo, hertig, spansk general, f. 1785, d. 1862, var en af deltagarna i Riegos pronunciamento i Cádiz 1820. Efter revolutionen blef han genom revolutionärernas inflytande 1822 utrikesminister. I denna befattning, för hvilken S. saknade hvarje utbildning, bidrog S. genom sin utmanande hållning mot stormakterna till att framkalla den franska interventionen till förmån för absolutismen. Hans försök att i Katalonien hindra fransmännens framträngande misslyckades. Under den följande reaktionsepoken var S. bosatt dels i London, dels i Paris, återkom 1834 till Spanien och återfick sin militärgrad. Som medlem af deputeradekammaren slöt han sig till det progressistiska partiet. I Esparteros ministär var S. 1839 marinminister och 1840 krigsminister under Arara. 1843 delade han Esparteros fall. I julirevolutionen 1854 tog han del genom ledande af juntan i Madrid. Han verkade därefter för bibehållande af konungadömet. Vid denna tid erhöll S flera höga värdigheter, blef grand af Spanien och hertig. Efter 1856 spelade S. ingen politisk roll. Han författade bl. a. *Relation de l'expédition de Riego en Andalousie* (1821) och *Historia de Felipe II* (1844). E. N—nn.

San Miniato [miniåtå]. 1. (S. al Tedesco) Stad i italienska prov. Florens, nära floden Arno och Florens—Pisa-banan. 20,542 inv. (1911) i hela kommunen. Biskopssäte, gymnasium, seminarium; glasbruk, halmflätning. Den 1488 ombyggda katedralen prydes af statyer, vackra mosaiker och fresker af Spinello Aretino. 1226 bestämdes S. af kejsar Fredrik II till riksvikariens residensstad. — 2. Kyrka i Florens (se d. o., sp. 614). 1 o. 2. (J. F. N.)

San Murezzan. Se Sankt Moritz.

Sann, en 85 km. lång biflod till Save (fr. v.), upprinner på Sanntaleralperna, på gränsen mellan Kärnten, Krain och Steiermark, flyter genom en vacker dal i östlig riktning till Cilli i Steiermark, fortsätter därefter åt s. s. v. och faller ut i Save vid Steinbrück. J. F. N.

Sa'nnaga, flod. Se Sanaga.

Sannahed, förutvarande läger- och mötes(öfnings-)plats i Kumla socken, Kumla härad, Örebro län, 5 km. n. om Hallsbergs köping. Den användes under åren 1815—1912 af Lifregementets grenadjärer (Närkes regemente, Lifregementet till fot) och 1846—50, 1860—64, 1866—67, 1882—85 och 1887—1904 äfven af Lifregementets husarer (Lifregementets husarkår). Jämlikt K. M:ts och riksdagens beslut 1915 skall fältet med en del af därvid belägna, Kronan tillhöriga byggnader försäljas dels till Kumla kommun, dels till enskilda spekulanter. Återstående byggnader skola användas till landstormsförråd, truppbaracker (på andra öfningsplatser), förråd för sjukvårdsmateriel m. fl. ändamål. H. J—dt.

Sannarp, gods i Årstads socken, Hallands län, utgör med underlydande 8,85 mtl, tax. till 750,000 kr. (1914). Det bebyggdes till sätesgård omkr. 1580 af Korfitz Thott och tillhörde hans änka till 1649 och två af hans döttrar till 1671. 1721 såldes det till öfversten K. O. Lagercrantz, som under frihetstiden spelade en mindre hederlig roll på Riddarhuset och under ryska kriget. Hans dotterdotters man, hofjägmästaren Fr. Lagercrantz, förskingrade sin hustrus förmögenhet, och S. måste 1794 säljas, till generalmajoren S. H. Horn, hvars måg G. A. v. Boltenstern 1843 sålde S. till ministern frih. Elias Lagerheim, hvilken i sin tur afyttrade det 1855. Nuvarande egare är M. Treschow.

Sannazaro [-tsårå], Jacopo, italiensk skald, f. 1450 i Neapel, d. där 1530, bar i den af Pontano (se d. o.) stiftade akademien namnet Actius Sincerus. S. var af förnäm släkt, rikt begåfvad och fullt hemmastadd på humanisternas studieområden samt stod högt i gunsten hos furstarna af aragonska huset, särskildt Fredrik I. Honom förblef han trogen äfven i motgångens dagar, följde med i landsflykten till Frankrike och stannade hos honom till hans död, 1504, då han återvände till Neapel och där

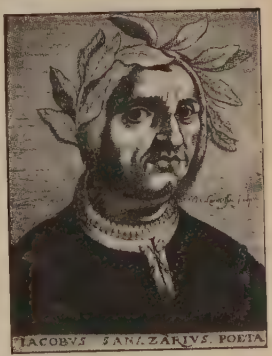

tillbragte återstoden af sin lefnad. — För sin diktning använde S. med samma lätthet latinet som italienskan. Hans latinska elegier och epigram anses vara de bäst lyckade alstren af hans diktkonst, hvaremot hans stort anlagda poem *De partu Virginis* i poetiskt värde ej motsvarade hans därpå nedlagda möda. — Inom den italienska litteraturen (se d. o., sp. 1085) har han en framstående plats genom herderomanen *Arcadia* (hvaraf M. Scherillo 1888 utgaf en rikt kommenterad upplaga). — Jfr Gaspary, "Geschichte der italienischen litteratur" II. Kap. "Neapel, Pontano und Sannazaro". P. A. G.

Sanne, socken i Göteborgs och Bohus län, Sörbygdens härad. 4,675 har. 746 inv. (1915). Annex till Krokstad, Göteborgs stift, Vikornas södra kontrakt.

Sanne l. Sande, fordom adlig sätesgård i Tunes härad, Smaalenenes amt, Norge, egdes omkr. 1600 af Peder Brockenhuus, som gaf det i hemgift åt sin brorsdotters man, kanslern Jens Bjelke, hvars söner skrefvo sig "till S." På 1700-talet tillhörde S. adelsslägterna Huitfeldt och Werenskiold. I nyare tid har godset oftare bytt egare. Bland dess tillhörande lägenheter är det stora Solli bruk med industriella anläggningar, som få sin drifkraft från Sollifossen. — Se L. Hagen, "Tune herred 1814—1914" (1914). K. V. H.

Sannegårdens järnväg, såsom Järnvägen Bohuslänska statsbanan—Sannegården i allmänhet benämnes, är normalspårig (1,435 m.) och 3,8 km. lång samt sträcker sig från Tingstad station vid längdbanan genom Bohuslän till Sannegården vid norra sidan af Göteborgs hamn. Järnvägen, som eges af Göteborgs stad, men trafikeras af Statens järnvägar och som öppnades för trafik 7 jan. 1914, ombesörjer endast godstrafik. A. d'A.

Sannesund (förr äfven Sandesund), hamnstad vid Glommen, Norge, och förstad till Sarpsborg, som ligger 2 km. nordligare och är förbundet därmed medelst gata. S. har flera betydliga industriella anläggningar och liflig sjöfart (se Sarpsborg). — Vid S. på älfvens östra sida hade generallöjtnant Lützow 1716 anlagt ett öfre verk och ett nedre retranchemang, hvilka befästningar besattes med 1,800 man under generalmajor Cicignon. När Karl XII efter öfvergången af Onstadsund (se d. o.) kom till S. med 2,000 ryttare och 1,000 man infanteri, flydde norrmännen, och svenskarna gingo 21 maj oantastade öfver Glommen. 1718 hade norrmännen iståndsatt och åter besatt retranchemanget, som dock ånyo utrymdes af dem vid annalkandet af svenskarna, hvilka 15 nov. besatte detsamma. Juli—sept. 1814 anlade och besatte norrmännen en mängd batterier och infanteriverk v. om Glommen från S. öfver Alvim, Greager, Rolfsensund, Nökleby, Evje, Hauge, Omberg och Næs till Fredrikstad, men efter denna stads intagande af svenskarna förlorade de nämnda befästningsanläggningarna all betydelse, hvarför de af norrmännen utrymdes. K. V. H. L. W:son M.

Sann höjd, *astron.* Se Höjd.

Sannicandro Garganico [-ka'ndrå -gänikå], stad i italienska prov. Foggia (Apulien) vid ett tillflöde till Lesina-lagunen. 11,250 inv. i hela kommunen (1911). Olivodling. J. F. N.

San Nicholas [sän ni'kåulăs], ö. Se Santa Barbara 3.

San Nicola [ni'kå-], en af Tremitiöarna (se d. o.).

San Nicolas de los Arroyos [nikåla's -lås arrå'jås], stad i prov. Buenos Aires i Argentina, vid floden Paraná och Rosariobanan. Omkr. 13,000 inv. Ångbåtsstation, biskopssäte med katedral, lärarseminarium, stora slakterier och nedfrysningsanstalter, handel med ull m. m. J. F. N.

Sannikedal, härad och pastorat n. v. om Kragerö kring nedre delen af Tokevasdraget i Bratsberg amt, Norge. 196,83 kvkm. 2,675 inv. (1910). I S. ligger Kils fiskeläge med 474 inv. (1910). Bland större industriella anläggningar märkes Dalsfoss' elektricitetsverk, hvarifrån Kragerö får kraft och lyse. K. V. H.

Sannikovland, en förmodad ö i Nya Sibirien (se d. o.) i Norra ishafvet, hvilken baron E. v. Toll trodde sig ha sett 1886 och hvars uppsökande ingick i målet för den färd, som han anträdde 1901, men från hvilken han icke återkom. J. F. N.

Sanning i den enklaste betydelsen betecknar en af den sinnliga erfarenheten eller förståndsverksamheten bekräftad uppfattning. Är denna uppfattning motsvarad af en af alla iakttagen yttre verklighet, så sättes som motsats mot den allmängiltiga sinnliga uppfattningen de rent subjektiva själstillstånden, såsom hallucinationer, syner, drömmar o. d., ehuru äfven dessa såsom känslor kunna vara lika verkliga som de normala förnimmelserna. Såsom hvilande på direkta och mera oförarbetade sinnesintryck uppställas äfven föreställningarna som sanna, och som sanningens motsats uppställes i sådant fall dikt, fantasiskapelse, ett godtyckligt sammanställande af verklighetsintryck, som icke motsvaras af någon rums- eller tidsbild. Af mera abstrakt natur och svåråtkomligare blir sanningen, då ur jämförelsen mellan de individuella föremålen eller företeelserna en typ eller allmän mönsterbild för verkligheten uppställes i form af ett klassbegrepp, en regel o. s. v. I sammanhang med dessa föreställningar om en viss bestämd sfär, inom hvilka verklighetens slag och förändringar kunna falla, bli fordringarna på sanning och omsorgsfull undersökning alltmera skärpta, och hvad som dittills gällt för sanning, den på hugskott och gissning grundade lösa förmodan, skiljes från sanningen i dess högre vetenskapliga betydelse. Ett sådant skiljande mellan den allmänna opinionens påståenden och den filosofiska åskådningen utmärker också historiskt perioder af ingripande betydelse för sanningssträfvandet. Först härigenom kan en sådan värdering af företeelserna ske, att sanningsbegreppets supplement, begreppen om omöjlighet, orimlighet, möjlighet, sannolikhet och nödvändighet, kunna bestämmas. Endast genom förståndsoperationer, innefattande jämförelse och klassifikation, inträder ett fastare sammanhang mellan föreställningarna, och sanningen blir en genom forskning vunnen kunskap, målet för ett medvetet sträfvande och ej blott som vid den sinnliga uppfattningen ett halft omedvetet arbetsresultat. Som sanningens kännetecken fattas på denna ståndpunkt klarhet och tydlighet, och misstroende visas alla förnimmelser, som icke tillfredsställa vårt förstånds fordran på sammanhang och motsägelselöshet. Som tankelagar betecknas de enklaste uttrycken

för den förkärlek för det samstämmiga och motvilja mot det motsägande, som utmärka vårt förstånd. Att detta utgör tänkandets villkor och att just saknaden häraf utmärker hvad vi kalla galenskap, därom äro alla ense, hvaremot grunden för denna *numera* åtminstone instinktmässiga öfvertygelse är omtvistad, antingen den är en människans ursprungliga tillhörighet eller den tillkommit genom erfarenhetens lärdomar. Äfven de, som antaga vår föreställningsvärld som en produkt af två faktorer, en inre och en yttre, eller empirikerna, skilja sig i afseende på den makt, som de tillmäta den yttre erfarenheten. Enligt de rene empirikerna, exempelvis Stuart Mill, skulle all kunskap och därmed all sanning kunna vara växlande och villkorlig under förutsättning af en radikalt förändrad yttre erfarenhet, medan det motsatta ytterlighetspartiet, idealisterna, fattar växlingen med allt hvad därtill hör blott som ett sinnesbedrägeri och all uppfattning som ett verk af vår subjektiva maktfullkomlighet. Som en förmedlande åsikt uppträder evolutionsteorien, enligt hvars förnämste målsman, Spencer, åtminstone vissa *axiom* ega ett absolut sanningsvärde genom den en gång för alla gifna form, exempelvis uppfattning af likhet och olikhet, hvari vårt tänkande numera rör sig. Äfven angående utsträckningen af det vetbaras och ovetbaras område råder stor meningsskiljaktighet, i det att den nyare filosofien visat en tilltagande obenägenhet att till filosofisk eller bevisbar kunskap hänföra vissa enhetliga idéer, som tyckas förutsätta företeelserna, såsom idén om en substans, ett jag, en materia, det absoluta o. s. v., hvilkas både antagande och förkastande synas vara förbundna med olösliga motsägelser. Som sanningssträfvandets uppgift framhålles allt allmännare att reducera den verklighet, som verkligen är åtkomlig för observation, till enkla och lagbundna formler. Angående de subjektiva villkoren för sanningssträfvandet har uppmärksamheten på senare tider riktats hufvudsakligen på att bestämma den individuella fortgången och stadierna inom kunskapsutvecklingen, så t. ex. barnsjälens och de primitiva folkens föreställningar, och som en allmän sats, hvilken ur dessa forskningar framgått, kan påpekas uppvisandet af den induktiva metodens vikt och fundamentala betydelse. Äfven ha i sammanhang därmed intressanta undersökningar anställts om arten af det själstillstånd, som kallas tro och som utmärkes af visshet äfven angående det obevisade och det grundlösa. Svårigheten att finna ett kriterium på sanningen har också med stor talang förfäktats, då vissheten i så många fall visat sig som otillräcklig borgen för det som mest obestridligt ansedda. Häremot har dock anmärkts omöjligheten af att finna någon säkrare grundval än just den inre känsla af tillfredsställelse, med hvilken den tänkande varelsen förenar subjekt och predikat i vissa omdömen, i andra håller dem åtskilda. Som högsta auktoritet skulle enligt denna uppfattning, med segrande klarhet framställd af Spencer, som häri fortsätter Kant, gälla människans natur, ett oafvisligt behof, ett inre *måste*, som i sista hand är värdemätaren på det yttre och sanningens ojäfvige domare. H—n L.*

Sanningens känon, *teol.* Se Regula fidei.

Sanningskärlek. Se Kärlek.

Sanningssökare. Se Naturlig religion.

Sanningsteori, *filos.*, teori om hvad sanning innebär och om sann kunskaps möjlighet. Enligt realismen är sanningen kunskapens öfverensstämmelse med den yttre verkligheten. Enligt idealismen har sanningen sin grund i medvetandet självt. Rörande sann kunskaps möjlighet kan man urskilja följande ståndpunkter: 1. skepticismen, som förnekar skillnaden mellan sant och falskt, menande, ”att allt är, såsom det för hvar och en synes”; 2. pragmatismen, hvilken ej tillmäter sanningen någon annan betydelse, än att den är den uppfattning, som gagnar handlandet; 3. positivismen, som förnekar möjligheten af kunskap om en osinnlig verklighet och rörande den sinnliga kunskapen endast erkänner möjligheten af konstaterade fakta, ej af egentligt vetande; 4. kriticismen, som ock förnekar möjligheten af vetande om det osinnliga, men utgående från medvetandets aprioriska former antar en apodiktisk kunskap om den sinnliga verkligheten; 5. filosofisk dogmatism i god bemärkelse, som antar möjligheten af egentligt vetande om den osinnliga verkligheten. S—e.

Sanningsökaren, Nordisk månadsskrift för förnuftstro och praktisk kristendom, redigerades 1877—81 af K. P. Arnoldson och A. F. Åkerberg samt åren 1882—86 af frih. V. Pfeiff och utgafs med ett 2-arkshäfte i månaden. 1887 utbyttes i undertiteln ordet ”kristendom” mot ”religion”, hvarjämte järnvägstjänstemannen B. Landén inträdde som medredaktör, och tidskriften öfverflyttades till Göteborg. Landén redigerade årgångarna 1887—93, hvilka fr. o. m. 1889 utkommo med något förstoradt format samt med 1 ark två gånger i månaden. B. L—én.

Sannolika lifslängden, *statist.* Se Dödlighet, sp. 1225.

Sannolikhet, *log.*, en lägre grad af visshet, som ej utesluter möjligheten af påståendets falskhet. Ett påstående är sannolikt, när man ej känner några fullt afgörande grunder hvarken för dess sanning eller falskhet, men mera talar för sanningen däraf än för falskheten. Sannolikheten kan mer eller mindre närma sig den fulla vissheten och sålunda vara för handen i olika grader. Sannolikheten blir större i samma mån, som skälen för antagandet i fråga ökas och skälen för det motsatta påståendet minskas. S—e.

Sannolikhetsbevis, *log.*, bevis, som ej ådagalägga slutsatsens sanning, utan blott dess sannolikhet. Hit räknas hypotes-, analogi- och induktionsbevisen. S—e.

Sannolikhetsfaktor, *krigsv.*, förhållandet mellan målets utsträckning i höjd, bredd eller längd samt 50 proc. spridningen i motsvarande riktning. Jfr Spridning. G. af Wdt.

Sannolikhetskalkyl. Se Lifförsäkring, sp. 430.

Sannolikhetsräkning, *mat.* Se Probabilitetskalkyl.

Sannolikt fel. 1. *Mat.* Se Probabilitetskalkyl, sp. 309. — 2. *Krigsv.*, halfva 50 proc.-spridningen (f_h^1, f_b^1 eller f_l^1). Se fig. i art. Spridning. 2. G. af Wdt.

Sann tid. Se Navigation, sp. 635.

Sannures, stad i egyptiska prov. (mudirije) Fajum. 17,106 inv. (1907). Viktigt jordbrukscentrum.

Sannyāsin, Saṁnyāsin (sanskr., eg. afkastande, försakande), *ind. relig.*, namn på en braman i det fjärde lefnadsstadiet (*āçrama*; jfr Brahman, sp. 1428) enligt den i rättsskrifterna systematiserade sedvanerätten; synonyma benämningar äro yati och bhikshu (tiggare). Efter genomgående af det tredje stadiet (eller redan efter det andra) offrar han hela sin egendom till Prajāpati och lefver sedan ett ensamt lif på vandringar som tiggare, tyst mottagande de allmosor, som skänkas honom, utan att visa tecken till glädje eller sorg. Hans egentliga sysselsättning skall bestå i meditation öfver *saṁsāra* (själavandringen) och *brahman* (världssjälen) för uppnående af befrielse (*mokṣa*, se d. o.). Han skall vara likgiltig gentemot denna världen, äfven offerväsendet, vänligt sinnad mot alla varelser. Han är visserligen asket, men askesen är af mera passiv art, dock så, att den äfven kan förenas med vissa handlingar af positiv asketism, *yoga* (se d. o.). Detta försakelsestadium ingick troligen icke i den ursprungliga offerreligionens lära, utan är en koncession åt senare på askes och olika försakelseformer inriktade religionsåskådningar; och sålunda inordnades dessa i det bramanska lifsschemat. Det ges i Indien olika slag af sannyāsin'er, särskildt i nordliga Indien identiska med *Daṇḍin*'er, hvartill de mest elända och förfallna af dessa asketer (se Nāga) höra. Merendels höra de till Çiva-dyrkarna; men äfven Vishṇu-dyrkare uppträda som sannyāsin'er (under namn af *vāirāgin*). Jfr bl. a. Muir, "Original sanskrit texts" II, Wurm, "Geschichte der indischen religion" (1874), och Hopkins, "Religions of India" (1895). K. F. J.

Sannäs, municipalsamhälle (enl. k. br. 1 dec. 1911 tillämpas endast hälsovårdsstadgans bestämmelser för stad) i Tanums socken, Göteborgs och Bohus län, på östra sidan af den djupt mot s. inträngande Sannäsfjorden, omkr. 2 km. från Mjölkeröds anhaltstation på Göteborg—Strömstadsbanan. 300 inv. (1915). Taxeringsvärdet å bevillningsskyldig fast egendom 88,300 kr. (1914). Taxerad inkomst af kapital och arbete 36,709 kr.

Sanok, österrikisk stad i mellersta Galizien, på vänstra sidan af öfre San. Omkr. 6,000 inv., polacker och rutener. Polskt statsöfvergymnasium. — 2 km. s. v. om S. ligger byn Olchowce, med statsstuteri och naftakällor. — Efter S. uppkallades polske humanisten Gregorz, d. 1477, ärkebiskop af Lemberg. Af hans latinska dikter finnas några kvar i polsk öfv. Hans biografi skrefs af Kallimach, "De vita et moribus Gregorii Sanocensis" (tr. 1835). A—d J.

San Onofrio [åná'friå], it. Se Onuphrius, Sankt.

San Pedro [pe'dråḳ]. 1. Stad i argentinska prov. Buenos Aires, vid floden Paraná. Omkr. 6,000 inv. Ångbåtsstation. — 2. Stad. Se Cholula. — 3. San Pedro Sula [so'la], stad i norra delen af centralamerikanska republiken Honduras, vid kustfloden Chamalecon och järnvägen Puerto Cortez—Fonsecabukten. 7,820 inv. (1914). — 4. Hamn till nordamerikanska staden Los Angeles (se d. o.). — 5. S. de Ta'cna. Se Tacna. — 6. Stad i sydamerikanska republiken Paraguay, ö. om floden Paraguay. 8,700 inv. (1912), som syssla med att insamla matte. — 7. S. de Macoris [ma'kå-], stad på södra kusten af Haïti (Dominikanska republiken). Ångbåtsstation. 1—7. J. F. N

San Piĕr d'Arēna (Sampierdarena), förstad till Genua. Se Genua, sp. 947.

San Pietro [piĕträ]. 1. (S. in Vaticano). Se Peterskyrkan. — 2. Italiensk ö framför sydvästra kusten af Sardinien. 211 m. ö. h. Hufvudorten Carloforte, på östkusten, med 7,520 inv. (1901) är ångbåtsstation.

San Rēmo [-må], stad i italienska prov. Porto Maurizio, vid Riviera di ponente, vid en vik af Genuabukten och vid banan Genua—Ventimiglia. 22,987 inv. i hela kommunen (1911). Staden, som

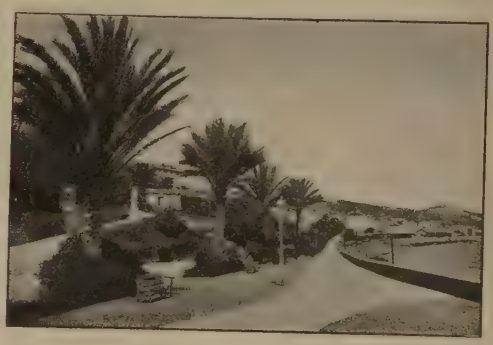

Corso dell' imperatrice i San Remo.

idkar betydande handel med olja och sydfrukter, består af två skilda delar, den nya välbyggda främlingsstaden vid stranden samt den äldre staden med trånga, mörka gator. I S. finnas handelsdomstol, gymnasium, lyceum samt nautisk och teknisk skola. S., som ligger skyddadt för nordliga vindar, har det varmaste och jämnaste klimatet af kurplatserna vid Rivieran (se d. o.) och uppsökes af patienter, som lida af kroniska katarrer i respirationsorganen, i synnerhet af mera torpid karaktär. S. är också den mest besökta vinterkurorten (säsong okt.—maj) vid italienska Rivieran (öfver 21,000 främlingar 1905). J. F. N. Ln.

San Roque [råke], spansk stad i prov. Cádiz, n. om Algecirasbukten. 8,569 inv. (1900).

San Rossore [råsåre]. Se Kameldjuren, sp. 711.

Sans, *med.*, kallas det tillstånd, då människan är i besittning af sina psykiska krafter och förstår att uppfatta och bedöma yttre intryck. Se Sanslöshet. I. H.

Sans, förr stad i spanska prov. Barcelona, 3 km. v. om Barcelona, nu inkorporeradt i denna stad.

San Salvador [-dår]. 1. Hufvudstad i centralamerikanska republiken Salvador, ligger 667 m. ö. h., omkr. 5 km. s. ö. om den slocknade vulkanen San Salvador (1,270 m.). 66,800 inv. (1914). Ärkebiskopssäte med katedral af trä, universitet, seminarium, högre flickskola, nationalbibliotek, nationalmuseum (naturvetenskapligt, jordbruks- och industri-, inrättadt 1903), botanisk trädgård. Stor handel med kaffe och indigo. Staden anlades 1508. Den har flera gånger förstörts af jordbäfningar. 20 km. s. v. om S. ligger Nueva

San Salvador, med 18,770 inv. (1914). — 2. En af Bahamaöarna (4,600 inv. 1901), anses af många vara den ö, af infödingarna kallad *Guanahani*, på hvilken Columbus först landsteg. Troligare är dock Guanahani den nuv. Watling island. — 3. Ö. Se Galápagosöarna. — 4. S. de Jujuy [chochôi'], stad. Se Jujuy 2. 1—4. J. F. N.

Sansanding l. Sansandig, stad i det under franskt beskydd stående riket Segu i Sudan, belägen på vänstra stranden af Niger, som därifrån är farbar äfven för större flodfartyg. Knutpunkt för karavanvägar till Sahara. Omkr. 10,000 inv. Liflig handel med guld och salt. (J. F. N.)

Sans atout [säs atô], fr., *spelt.*, utan trumf; ett bud i bridge (se d. o.).

San-schui (Sam-schui), fördragshamn nära föreningen af Si-kiang och Pei-kiang i sydkinesiska prov. Kwang-tung, 50 km. n. om Kanton, 1897 öppnad för utlänningar. Omkr. 6,000 inv. Dess export hade 1913 ett värde af öfver 1,8 mill. haikwan tael, importen af 5,8 mill. haikwan tael. J. F. N.

Sans comparaison [säkäparäsâ], fr., utan jämförelse.

Sansculottes [säkylâ'tt], fr. (af *sans*, utan, och *culottes*, knäbyxor), under första franska revolutionen benämning på de revolutionäre proletärerna, med anledning däraf, att de ej, såsom de burgnare klasserna, begagnade knäbyxor, utan i stället långa byxor, s. k. pantalonger; sedan benämning för de radikale revolutionsmännen öfver hufvud. — Sansculottides [-ti'd], fr., de festligt firade fem fyllnadsdagarna (*jours complémentaires*) i den franska republikanska kalendern (jfr Kalender). — Sansculottisme, den vildaste republikanism.

San Sebastián. 1. Hufvudstad i spanska prov. Guipúzcoa, ligger terrassformigt på halfön mellan Concha (en vik af Vizcayabukten) i v. samt mynningen af den kanaliserade Urumea i ö. och äfven på andra sidan denna flod samt vid järnvägen Irun—Madrid. 49,008 inv. (1910). Förstörd 1813, byggdes den i modern stil och har nu i egenskap af Spaniens finaste badort många vackra öppna platser och byggnader, bl. a. Palacio de la diputación (med lokaler för provinsens landtdag), kasino s. om hamnen vid promenaderna Alameda och Alderdi-eder (bask., "vacker plats"), hvilken mot s. fortsättes af Paseo de la concha, handels- och navigationsskola, en amerikansk internationell flickskola (Instituto internacional), som uträttat mycket för en högre kvinnobildning i Spanien, arena för tjurfäktningar (ö. om Urumea) m. m. Conchas långgrunda sandstrand är en ypperlig badstrand, och där v. om staden ligger den kungliga familjens sommarresidens, det anspråkslösa lustslottet Palacio de Miramar, byggdt af en engelsk arkitekt 1889—93. Stadens gamla vallar raserades 1866 för att lämna bättre utrymme, och S. försvaras nu af citadellet Santa Cruz de la Mota på Monte Urgull, som förr var en ö, men nu bildar afslutningen af halfön i n., en enkel mur åt hamnsidan och en bastionerad enceinte med några välbelägna utanverk åt landsidan. Staden har något industri och betydande hafsfiske samt liflig handel och sjöfart. Den genom ön Santa Clara skyddade viken v. om staden bildar en konstgjord hamn s. om Monte Urgull. Några km. s. v. om staden ligger jesuitklostret S. Ignacio de Loyola med kyrka, uppfördt 1683 ff. på den plats, där jesuitordens stiftare föddes. S. stormades 13 aug. 1813 af de mot Napoleon förbundna brittiska, spanska och portugisiska trupperna och brann därvid. 1835—36 belägrades staden och fästningen af carlisterna, men försvarades tappert af cristinos jämte brittiska hjälptrupper. — 2. Hufvudort på Gomera (se d. o.). 1. J. F. N. L. W:son M.

San Sepolcro [-på'lkrå], stad. Se Borgo 2.

Sanseverino [-rînâ], Gaëtano, italiensk filosof, f. 1811, d. 1865 i Neapel, en af de främste representanterna för den pånyttfödda thomistiska skolastik, som framkallades genom den påfliga encyklikan "Aeterni patris" 1879. Hans hufvudarbete är *Philosophia christiana* (1863; 9:e uppl. 1894). S—e.

San Severino Marche [-rînâ ma'rke], stad i italienska prov. Macerata (Mark Ancona), på östra sluttningen af de romerska Apenninerna, vid kustfloden Potenza. 13,699 inv. (1911) i hela kommunen. Biskopssäte med en katedral, som har målningar af Pinturicchio, och andra kyrkor. Gymnasium, bibliotek. Tillverkning af metallvaror, glas, stenvaror m. m. J. F. N.

San Severo [-vêrâ], stad i italienska prov. Foggia (Apulien), station på Brindisibanan. 32,202 inv. (1911) i hela kommunen. Biskopssäte. S. har en ståtlig katedral och gamla murar, gymnasium, teknisk skola och seminarium. Kreatursbandel. S. förstördes af fransmännen 1799. (J. F. N.)

Sanseviēria Thunb., *bot.*, växtsläkte af fam. *Liliaceæ*, underfam. *Dracænoideæ* med 12 arter i tropiska Afrika och Ostindien. Från en rikt förgrenad, tjock rotstock uppväxa uppräta, mycket styfva, tjocka, platta eller nästan cylindriska blad, hos några arter ända till 2 m. långa, försedda med en stickande spets. Blommorna sitta flera tillsammans, bildande en lång klase. Dessa s. k. bajonettväxter äro särskildt framträdande på de afrikanska stäppområdena; så förekommer t. ex. S. *Ehrenbergii* ofta mycket ymnigt på törnstäpperna från Röda hafvets kuster till Tyska Öst-Afrika. Alla arterna innehålla mycket sega och varaktiga fibrer, och flera af dem äro viktiga textilväxter, såsom *S. guineensis* och *S. zeylanica*, som därför odlas i tropiska länder. Fibern, som erhålles hufvudsakligen på mekanisk väg, användes till tåg och rep. G. L—m.

Sans façon [säfasâ'], fr., utan krus eller omständigheter, utan omsvep.

Sans gêne [säʃän], fr. Se Gêne.

San-shu (San-sju), *bot.* Se Araucariaceæ och Cunninghamia.

Sansibār (eng. *Zanzibar*, arab.-pers. *Sandschebār*, *Sengebār*, "negerland"), af infödingarna kalladt *Unguja*. 1. En England tillhörig ö utanför Afrikas östra kust, mellan 5° 43′ och 6° 28′ s. br., har en areal af 1,660 kvkm. och är skild från fastlandet genom ett af smärre öar och korallref fylldt sund, som på sitt smalaste ställe är 36,2 km. bredt. Ön är 77,3 km. från n. till s. och har en bredd af i medeltal 24 km. S. hade vid census 1910 115,477 inv., till större delen bantunegrer

(af suahelistammen watemba) eller blandningar af negrer och araber, vidare en mängd från fastlandet som slafvar införda negrer, 10,000 araber från Maskat, inemot 5,000 pers. från Comoro-öarna, äfven dessa mest suaheli och negrer, omkr. 10,000 inder, delvis katolska, från Goa samt parser. Af européer funnos 1910 (inklusive Pemba) endast 234, hvaraf 121 engelsmän och 35 tyskar. De fleste infödingarna äro muhammedaner (sunniter). 3 kristna missioner arbeta på S. S. är en korallö, på hvilken ett 130 m. högt lager af rödaktig, järnhaltig lera hvilar (högsta punkten är Masingini, 135 m.). Östra delen, där korallbildningarna ligga mera blottade, är glest befolkad, men den västra är ett kulturland. Klimatet är osundt (malaria). S. har två regnperioder, en större från mars till maj och en mindre från midten af okt. till årets slut. Sydvästmonsunen blåser från mars till nov., nordöstmonsunen från midten af dec. till midten af mars. Regnmängden växlar mellan 1,500 och 2,500 mm. Medelårstemperaturen är 26,7° (juli 25,2°, febr. 28,1°). Floran liknar det tropiska Öst-Afrikas. Föremål för odling äro negerhirs (*Sorghum*), manihot (se d. o.), införd från Syd-Amerika, ris, sockerrör, den från Ostindien 1818 införda kryddnejlikan, röd peppar, kokospalmer, oranger, betel etc. De flesta plantagerna egas af maskataraberna, men dessa äro ekonomiskt beroende af inderna, som alldeles behärska handeln. — Faunan har bland vilda djur markattor, servaler (*Felis serval*), genetter (*Genetta vulgaris*), faraokatten (*Herpestes ichneumon*), hamstern, råttor och dvärgantiloper. Fåglarna representeras af många arter och individer. — Öns viktigaste exportvara är kryddnejlikan, med hvilken omkr. 25,000 har äro planterade (på S. och Pemba) med $5^1/_2$ mill. bärande träd och af hvilken 1913 utfördes för 412,547 pd st.; närmare i betydelse kommer kokospalmen ($2^1/_2$ mill. träd), af hvars nötter (copra) s. å. exporterades för 216,841 pd st. Af öns öfriga produkter märkas hudar och skinn, elfenben (som ditförts från fastlandet), petroleum, ris, m. m., men af dessa varor införes i regel mer än som utföres. Hela exporten hade 1913 ett värde af 1,05 mill. pd, importen af 1,1 mill. pd. Handeln på utlandet går öfver staden S. Kabelförbindelse med Europa finns dels öfver Aden, dels öfver Durban. Stationer för trådlös telegraf finnas, en på S. och en på Pemba, och telefon på S. — 2. Hufvudstad på förutnämnda ö. 35,262 inv. (1910). Staden ligger på västra kusten af ön, på en flack halfö, som begränsas af en lagun, som under ebb torrlägges. Till största delen består den af glänsande hvita stenhus, endast utefter lagunen är hopad en massa lerhyddor, hvilka skylas af kokospalmer, mango och andra träd. Stadsdelen Schangani närmast hamnen, som är en af de bästa i Afrika, består af trånga och smutsiga gator, är säte för flera franska, amerikanska, engelska och tyska handelshus, för ångbåtskontor, tull, telegraf samt för flera europeiska konsuler. Förstaden Madagascar town är industriens och handelns hemvist, mest befolkad af inder; stadsdelen Nyambi är negrernas egentliga hem och består af lerhus; förstaden Ngambo, med jämförelsevis rena gator och rika kokosplanteringar, är den mest tilldragande delen af S. I hamnen inlöpte 1912 305 fartyg om 782,819 ton, hvaraf 149 voro tyska (435,875 ton) och 124 engelska (286,222 ton). S. är frihamn sedan febr. 1892. — 3. Sultanat. Ön S. är ett engelskt protektorat, men dessutom ett sultanat, hvars regent vid sin sida har en engelsk *high commissioner* och en engelsk *resident* samt sålunda själf är regent endast till namnet. Förr omfattade sultanatet äfven Mafia och andra öar samt en bred kustremsa på Afrikas fastland, inalles omkr. 24,000 kvkm., men är numera inskränkt till öarna S. och Pemba (tills. 2,644 kvkm. med 197,199 inv., 1913), hvaraf 83,437 på ön Pemba.

Historia. Urspr. bebodt af bantunegrer, blef det område, som sedan kom att utgöra sultanatet S., eröfradt af portugiserna på 1500-talet. För att befria sig från dem kallade den muhammedanska befolkningen mot slutet af 1600-talet araberna till hjälp, och det lyckades imamen af Oman (l. Maskat) att göra sig till herre öfver landet (1698), som blef förenadt med Oman. Äfven sedermera utvidgades området och omfattade vid imamen Sejjid Saids död 1856 (utom Oman) kusten från ekvatorn till Kap Delgado med alla utanför liggande öar. 1856 delades emellertid det arabiska väldet enligt ett domslut af engelske generalguvernören i Indien, lord Canning, så att alla afrikanska besittningar tillföllo den kort förut aflidne imamens son Sejjid Mejjid, medan de arabiska landsdelarna tilldelades en broder till denne (se Oman). Sejjid efterträddes af sin yngre broder, Bargasj Ibn Said (1870—88), som genom särskilda fördrag med de flesta europeiska riken och med Förenta staterna sökte få sig tillförsäkrad suveränitet öfver sitt rike. Ehuru dettas gränser fastställdes genom en engelsk-tysk konvention 1886, började snart både tyskar och engelsmän göra intrång på området. S. förlorade sålunda sina fastlandsbesittningar till dem. I aug. 1888 öfvertog Tyska östafrikanska kompaniet förvaltningen öfver kustområdet s. om floden Umba, och s. å. öfverlämnade sultanen Chalifa ben Said (1888—90) landet n. om Umba till Brittiska östafrikanska kompaniet. Uppkomna gränstvister mellan dessa båda korporationer (se Brittiska Öst-Afrika, sp. 189) bilades genom tysk-engelska fördraget af 1 juli 1890, hvilket gaf England protektoratet öfver sultanatet S. S. å. dog ben Said. Hans efterträdare ha varit Sejjid Ali (1890—93), Hammed ben Thwain (1893—96), Hamud ben Mohammed (1896—1902), Ali ben Hamud (1902—11), då han abdikerade, och Sejjid Chalifa ben Harub (sedan 1911). Sultanatets inkomster och utgifter 1913 voro resp. 275,126 (hvaraf 167,363 tullmedel) och 248,356 pd st. Sultanens privata inkomster (skilda från protektoratets) ha bestämts till omkr. 120,000 rupier, medan öfriga inkomster användas för allmänna arbeten, polis m. m. Sultanen har ett lifgarde af omkr. 150 man; öfriga trupper (inberäknadt polisstyrkan) stå under befäl af en engelsk general. Flottan, bestående af 3 kanonbåtar och två handelsångare, är sultanens privata egendom. I april 1897 upphäfdes slafveriet, hvarigenom 140,000 slafvar på S. och Pemba fingo friheten; dock kan slafveriet ännu finnas, endast slafven erhåller den frihet han fordrar. Det gällande myntet är den indiska rupien. S:s flagga är afbildad å pl. till art. Flagga (Marokko). Litt.:

R. N. Lyne, ”Zanzibar in contemporary times” (1905). 1—3. J. F. N.

Sansibarfolken. Se Bantu, sp. 877.

Sansibarkopal, *tekn.* Se Kopal.

Sansibarspråken. Se Bantuspråken, sp. 879.

Sansibarärt l. Mungoböna, *bot.*, namn på *Phaseolus Mungo*, som härstammar från Ostindien och allmänt odlas där och i Afrika för sina ärtstora, gröna frön, som användas på samma sätt som våra trädgårdsärter. G. L—m.

Sanskimost, graffält. Se Hallstatt-tiden, sp. 1148.

Sanskrit, Sanskritspråket. Se Indiens språk och litteratur, sp. 542 ff. — Sanskriti'st, kännare af, forskare i sanskrit.

Sanskulotter, försvenskning af sansculottes (se d. o.).

Sans lendemain [sälädemä'], fr., ”utan morgondag”, utan att föranleda konsekvenser; engångs-.

Sanslöshet, det tillstånd, då sinnena för tillfället förlorat förmågan att uppfatta yttre intryck, beror alltid närmast på ett sjukligt tillstånd hos hjärnan, hvilket kan i andra hand framkallas af många olika orsaker, t. ex. blodbrist (vid svimning), blodfullhet (vid solsting), efter inandning af giftiga gaser, såsom kloroform, eter, koloxid, kolsyreförgiftning m. m. Sanslöshet inträder äfven vid flera svåra allmäninfektioner, då hjärnhinnorna angripas eller cirkulationen inom hjärnan försvåras, vidare vid blödningar eller blodproppar inom hjärnan, vid fallandesotsanfall, vid skador å hufvudet, t. ex. s. k. hjärnskakning. Äfven narkotiska ämnen i förgiftningsdos (opium, morfin, atropin etc.) framkalla liknande tillstånd. Den ofta omedelbart före döden inträdande sanslösheten kallas agoni. F. B. (I. H.)

Sanson [säså'], Nicolas, fransk kartograf, f. 1600 i Abbeville i Picardie, d. 1667, geografiens grundläggare i Frankrike, utgaf 1627 en karta öfver det gamla Gallien (*Galliæ antiquæ descriptio geographica*), vann Ludvig XIII:s och kardinal Richelieus gunst och blef ”géographe ordinaire du roi”. S. utgaf sedermera en mängd kartor öfver olika länder i Europa samt öfver Asien och Afrika. En karta öfver Asien (ur hans kartverk *L'Asie en plusieurs cartes*, 1652), hvilken utmärkes för en fantastisk teckning af ön Yezo, är afbildad i A. E. Nordenskiölds ”Periplus” (1897). Äfven S:s tre söner voro geografer och erhöllo samma titel som fadern. Om Sanson-Flamsteedska kartprojektionen jfr Kartprojektion, sp. 1175. S. B—h.

Sanson [säså'], Charles Henri, fransk bödel, f. 1739 (dödsår obekant), fick 1788 den i hans familj sedan 1688 ärftliga befattningen som ”exécuteur des hautes oeuvres de Paris”, afrättade bl a. Ludvig XVI och bekände sysslan till 1795, då den öfverläts åt hans son Henri. S. är bekant genom de memoarer, som falskeligen utgetts i hans namn (1829 af Lhéritier de l'Ain, 1830 af Grégoire, pseudonym för V. Lombard, 1862—63 af d'Olbreuze). De få fullt pålitliga fakta, som utgöra sanningskärnan i de många romantiska berättelserna om S., ha sammanställts af Lenôtre i ”La guillotine pendant la révolution” (1893). N. H—tz.

Sanson [säså'], Justin Chrysostome, fransk skulptör, f. 1833 i Nemours, d. 1910, studerade vid École des beaux-arts i Paris och vann Rompriset 1861. Bland hans många arbeten märkas *Saltarello* (dansande italiensk yngling, 1866, palatset i Fontainebleau), *Jeanne d'Arc på bålet* (1867), *Pietà* (grupp, 1869), *Susanna* samt flera dekorativa statyer och grupper (i operahuset i Paris, justitiepalatset i Amiens m. fl.). S. är representerad i flera museer i Frankrike. Han testamenterade sina samlingar af måleri, skulpturer, fajanser, tapisserier m. m. till museet i Nemours. G—g N.

Sansovino [-såvinå]. 1. Andrea Contucci da Monte S., italiensk skulptör, f. 1460 i Monte San Savino, d. 1529, var en af högrenässansens förnämsta konstnärer. Hans alster utmärktes för måttfull skönhet och känslans innerlighet. Lübke kallar honom ”Rafaels närmaste själsfrände”. Han utbildade sig under ledning af Pollajuolo, rönte ock inflytande af Lionardo da Vinci och måhända äfven af Matteo Civitale, men påverkades därjämte starkt af antiken och var den förste, som tillämpade den från dess verk abstraherade grundsatsen om ”contraposto” (motsats i linjerna hos en figur eller grupp), som manierismen sedermera öfverdref. Hans första arbeten finnas i hans födelseort och i S. Spirito i Florens (i sakramentskapellet). Efter att ha tillbragt åtta år i Portugal, där verk af hans hand finnas i klostret S. Marco vid Coimbra, återkom han 1500 till Florens. Där utförde han för baptisteriets östra portal *Kristi dop* (1502), berömdt för den nakna Kristusfigurens ädelhet och för Johannes' vackra draperi, fullbordadt af Vincenzo Danti. Vidare utförde han i marmor *dopbäckenet* i Volterras baptisterium (1502) och statyer af *Madonnan* och *Johannes* i Genuas katedral (1503). Till hans yppersta verk räknas två marmorgrafvårdar i S. Maria del Popolo i Rom, dit han kallades af påfven Julius II, den ena öfver *kardinal Sforza* (1505), den andra öfver *kardinal Girolamo Basso della Rovere* (1507). Bägge dessa vårdar bestå af en fördjupad väggnisch, öfverhvälfd af en triumfbåge, som hvilar på en väldig sockel och omges af nischer med kolonner och figurer samt krönes af en attika, äfven med figurer, medan i bågens midt befinner sig sarkofagen med bilden af den döde. Dessa prelatgrafvar blefvo omedelbara förebilder för en mängd grafmonument, såväl i Italien som annorstädes, framför allt i Tyskland och Nederländerna. Öfriga arbeten af S. äro en grupp af *S. Anna, Maria och Kristusbarnet* (1512, i S. Agostino i Rom) samt grafvårdar i romerska kyrkor. 1513 kallades han af Leo X till Loreto för att i dess dom plastiskt smycka det berömda *Casa santa*, beklädt med marmor 1509 af Bramante. Han arbetade till 1528 på denna stora uppgift, hvilken sedan fullföljdes af hans lärjungar. Jfr Schönfeld, ”S. und seine schule” (1881).

2. Jacopo S., italiensk arkitekt och skulptör, f. 1477 i Florens, d. 1570 i Venezia, hette eg. J. Tatti, men kallades S. efter den föregående, hvars förnämste lärjunge i skulptur han var. Han arbetade först i Florens som skulptör. Från denna tid förskrifva sig en staty af *aposteln Jacobus d. ä.* (1513, i domen) och en jublande *Bacchus* (Museo nazionale). Därefter begaf han sig till Rom, där han som arkitekt segrade

i täflan om byggandet af florentinarnas nationalkyrka, *S. Giovanni de' Fiorentini* (före 1521), men Roms plundring 1527 dref honom från staden, och kyrkan fullbordades först på 1600-talet i helt annan gestalt, än dess förste byggkonstnär tänkt sig. Ett plastiskt verk från denna tid är en *Madonna med barnet*, af marmor, i S. Agostino. Nu ämnade han bege sig till Frankrike i Frans I:s tjänst, men Venezia fasthöll honom, och där var han i mer än fyrtio år förste mannen i arkitektur och skulptur, den, som gaf Venezias renässans dess prägel. Inom arkitekturen förde han högrenässansens utvecklade former till lagunstaden, där ungrenässansens naiva och dekorationslystna arkitektur härskat ända till 1530. Men han lämpade den romerska stilen efter lokala förhållanden och förvandlade ej sällan de allvarliga arkitekturformerna till praktfulla dekorationer. Ett bland hans första verk var *Palazzo Corner della Cà Grande* (1532), men det yppersta är *Biblioteca* (nu Palazzo reale, började 1536), Italiens praktfullaste profanbyggnad (se fig. 2): en öppen arkad-arkitektur i två våningar med förbindelse af murpelare, bågar och kolonner, nedtill doriska, upptill joniska, samt högst upp en takbalustrad med en här af figurer. Vidare följde *Zecca* (Myntet, nu användt till bibliotek), strängt och allvarligt, samt den utsökt vackra *"loggetta"* invid Marcotornet (den krossades delvis vid kampanilens fall 1902, men är sedan återuppbyggd). Af hans kyrkor är den bästa *S. Giorgio de' Greci* (efter 1538), enskeppig, med tunnhvalf och kupol samt fasad i två våningar. I sina skulpturverk visar S. sig, genom en viss måttfullhet och sträfvan efter skön form, som lärjunge af Andrea, men därjämte röjer han inflytande af den venezianska målarskolan, med dess upphöjda naturalism. Till dessa plastiska verk höra först de mera handtverksmässiga, med hvilka Biblioteca pryddes, vidare bilderna på Loggetta (1540), *Madonnan* m. fl. och de praktfulla gallergrindarna, samt arbeten i S. Marco, nämligen en berömd bronsdörr till sakristian (*Kristi död* och *uppståndelse* jämte *profeter*), bronsreliefer på korbalustradens bröstvärn (*S. Marcos underverk*), bronsstatyetter af de *fyra evangelisterna*, i hvilka S. gett efter för Michelangelos inflytande, och en liten bronsdörr till sakramentsaltaret i koret (*Kristus omsväfvad af änglar*, 1565). Därnäst märkas: den i uttrycket rörande *Johannes döparen*, på dopfunten i S. Maria de' Frari (1554), grafvård i S. Salvatore öfver dogen Francesco Venieri (d. 1556), hvars ena sidofigur, *Hoppet*, är hans vackraste skapelse, medan den andra, *Kärleken*, är svag och maniererad, samt framför allt den öfver portalen till kyrkan S. Giuliano befintliga statyn af juristen *Tommaso Rangone* (1553). Slutligen utförde han kolossalstoder af *Neptunus* och *Mars* för dogepalatsets gård. För S. Antonios kapell i Padua utförde han reliefen *S. Antonio uppväcker en själfmörderska*. Jfr L. Pittoni, "La libreria di S. Marco" (1903) och "J. S. scultore" (1909). 1—2. C. R. N. (G—g N.)

Fig. 1. Jac. Sansovino. Efter en målning (Tizians skola).

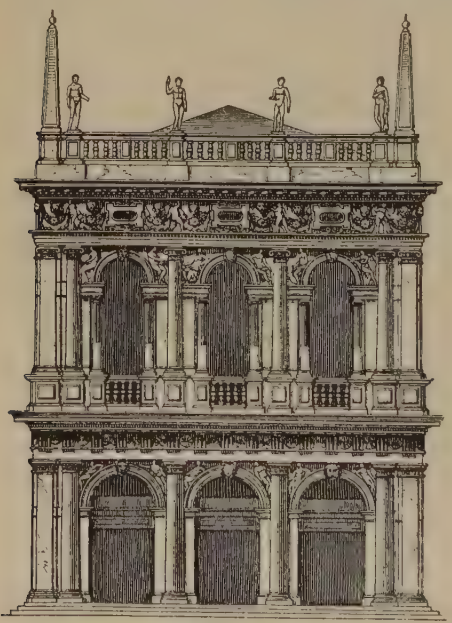

Fig. 2. Sidofasaden af Biblioteca i Venezia.

Sans pareil [säparä'j], fr., utan like, oförliknelig, makalös.

Sans pédale [säpeda'l], fr., *mus.*, utan pedal.

Sans peur et sans reproche [säpör e säreprå'ʃ], fr. Se Chevalier.

Sans phrase [säfräs], fr., utan prat, rent ut.

Sanssouci [säsosi'], fr., utan bekymmer; namn på bl. a. ett slott i Potsdam (se d. o.).

San Ste'fano. 1. (Grek. *Ha'gios Ste'fanos*) Stad i europeiska Turkiet, vid Marmarasjön, 18 km. s. v. om Konstantinopel, vid järnvägen till Adrianopel. S. är bekant genom den där 3 mars 1878 mellan Ryssland och Turkiet slutna preliminärfreden. I denna måste Turkiet erkänna Montenegro, Serbien och Rumänien som oberoende stater samt Bulgarien som ett själfständigt, ehuru skattskyldigt furstendöme, hvarjämte Bosnien, Hercegovina, Tessalien, Epirus och Kreta skulle erhålla en författning, som skulle ordnas och öfvervakas af en europeisk kommission. Till Ryssland afträddes det f. d. ryska Bessarabien samt flera områden i Mindre Asien. Detta fördrag blef dock betydligt förändradt på Berlin-kongressen (se d. o.) i juli s. å. 1898 invigdes i Galataria, 4 km. n. v. om S., en rysk kyrka till minne af de fallna under 1877—78 års krig. — 2. Italiensk hamnplats i prov. Grosseto (Toscana), midt emot Corsica. Befäst. — 3. Ö. Se Ponzaöarna. 1. (J. F. N.) 2. L. W:son M.

Sa'nta. Se Santo.

Sa'nta l. Huara'z, flod i Peru, genomströmmar i sitt öfre lopp en stor längddal i Anderna, den s. k. Callejón de Hailas, begränsad i v. af Cordillera negro (4,800 m.) och i ö. af Cordillera blanca (6,783 m.). S. börjar på Nevado de Tuco i sydligaste delen af Cordillera blanca och följer dalen i nordvästlig riktning, parallellt med kusten och på ett afstånd från denna af 90—100 km., tills den 100 km. från sitt utlopp böjer sig åt v. och går ut i Stilla oceanen (8° 55′ s. br.). Längd omkr. 350 km., flodområde 11,300 kvkm. En järnväg går uppför floddalen ända till 20 km. ofvanför staden Huaráz (se d. o.). J. F. N.

Sa'nta Agueda [age'da], badort. Se Mondragón.

Sa'nta A'na, flod. Se Ucayali.

Sa'nta A'na. 1. Stad i republiken Salvador, 18 km. n. ö. om vulkanen S. Ana eller Lamatepec (2,385 m.), utgångspunkt för en järnväg, som med en linje går till San Salvador, med en annan förbi Sonsonate till Acajutla vid Stilla hafvet. 48,120 inv. (1914). Kring S. ligga de största socker- och kaffeplantagerna i Salvador. I omgifningen drifves äfven bergsbruk (järn, koppar, silfver och zink). — 2. Stad i nordamerikanska staten Kalifornien, vid en flod med samma namn och järnvägen Los Angeles—San Diego. 8,429 inv. (1910). Odling af vin, oranger, citroner och mandel. 1—2. J. F. N.

Sa'nta A'nna. 1. Ö. Se Araguaya. — 2. S. de Coro [kå'rå], stad. Se Coro 2. — 3. S. de Cuenca [kwe'ŋka], stad. Se Cuenca 3. — 4. S. de Tamaulipas [tamaŭli'pas], stad. Se Tampico.

Sa'nta A'nna, Antonio Lopez de, mexikansk president och diktator, f. 21 febr. 1795 i Jalapa, d. 20 juni 1876 i staden Mexico, inträdde 1810 som kadett i spanska kolonialarmén och hade där avancerat till öfverste, då han 1821 slöt sig till Iturbides resning och af denne utsågs till general och guvernör öfver prov. Vera Cruz. Då Iturbide 1822 antog kejsarvärdighet, proklamerade S. (dec. s. å.) republiken i Vera Cruz och nödgade Iturbide att abdikera (maj 1823). Han stödde under de närmast följande åren det demokratiska partiet (*yorkinos*) och var guvernör en tid i Yucatan, sedan ånyo i Vera Cruz. 1828 medverkade han kraftigt till presidentpostens öfverlåtande åt general Guerrero, och 1829 slog han i grund en spansk invasionsarmé vid Tampico. Han började jan. 1832 i spetsen för garnisonen i Vera Cruz uppror mot presidenten Bustamente, besegrade denne (nov.) och valdes själf till president (mars 1833), men föredrog att efter sina anvisningar låta regeringen skötas af vicepresidenten Gomez Farias, som han emellertid 1835 undanträngde. Därefter utöfvade han en tid diktatur och genomförde sträng centralisation, hvilket vållade Texas' oafhängighetsförklaring. S. skyndade dit med en armé (febr. 1836), men besegrades af Texaskolonisternas ledare S. Houston vid San Jacinto (21 april s. å.), togs till fånga och nödgades i ett formligt fördrag (maj) erkänna Texas' oberoende. Frigifven i febr. 1837, ledde S. nov. 1838 försvaret af Vera Cruz mot fransmännen, hvarvid han blef svårt sårad och måste låta amputera vänstra benet. Han blef okt. 1841 ånyo diktator och styrde dels direkt, dels genom lydiga verktyg med ett kort afbrott oinskränkt till dec. 1844, då han störtades. Under flykten togs han till fånga och nödgades våren 1845 gå i landsflykt till Cuba, hvarifrån han dock, sedan krig utbrutit med Förenta staterna, återkallades (aug. 1846) och utsågs till arméns högste befälhafvare. Han blef emellertid slagen af general Taylor vid Buenavista (22—23 febr. 1847) och af general Scott vid Cerro Gordo (18 april). För att hindra fredspartiet att komma till makten gjorde han sig nu (maj) till diktator, men då Scott (14 sept.) intog hufvudstaden, nedlade S. diktaturen, och i april 1848 gick han i landsflykt till Jamaica. Han återkallades 1853 och erhöll presidentmyndighet för lifstiden och rätt att själf utse sin efterträdare. Till en tid lyckades han despotiskt betvinga anarkien, men i aug. 1855 störtades han af de republikanskt och antiklerikalt sinnade och drefs i landsflykt till danska ön S:t Thomas. Kejsar Maximilian förlänade honom 1863 marskalkvärdighet, men marskalk Bazaine fann hans närvaro i Vera Cruz besvärlig och utvisade honom (1864). Efter Maximilians fall sökte S. än en gång genom en resning i Vera Cruz (juni 1867) bana sig väg till makten, men han togs till fånga i staten Yucatan, utlämnades till den nye presidenten Juárez och dömdes till döden. Han frigafs emellertid snart, landsförvisades och stämplade en tid från Förenta staterna, men sökte efter Juárez' död förlikning med dennes efterträdare Lerdo de Tejada, erhöll af denne amnesti och tillbragte sina sista år i hemlandet. — S. var ganska duglig militär och egde rätt god administrativ begåfning, men saknade uthållighet och kunde till följd af sin girighet och hänsynslöshet aldrig i längden bevara sina landsmäns tillgifvenhet. V. S—g.

Sa'nta Ba'rbara. 1. Departement i centralamerikanska republiken Honduras, vid Karibiska hafvet. 4,246 kvkm. 35,000 inv. (1900). S. är ett rikt jordbruksland; särskildt odlas kaffe på Ulua-slätten. — 2. Hufvudstad i detta dep., vid Rio Santa Barbara. Omkr. 6,000 inv. — 3. Ögrupp under 33—34° n. br., hörande till nordamerikanska staten Kalifornien, från hvilken de nordligaste öarna skiljas genom den omkr. 50 km. breda S. Barbarakanalen. De äro "lösryckta delar af de kaliforniska ökenbergen". Den största ön, Santa Cruz, är 190 kvkm. och har en bergtopp af andesit, Devil's peak (815 m.). En annan ö, Santa Rosa, 169 kvkm., når en höjd af 475 m. Båda ha ej annan användning än som fårbeten. Däremot har den västligaste, San Miguel, och den sydligaste, San Clemente (155 kvkm., 600 m. hög), nästan ingen humusskorpa. Bäst lottad är Santa Catalina (180 kvkm., 640 m. hög), som eger ankarplatser

Tryckt den ²/₆ 16

och källor samt en liten fiskarkoloni. De små Santa Barbara (3,6 kvkm., 167 m. hög) och San Nicholas (40 kvkm., 272 m. hög) äro hemvist för oerhörda skaror sjölejon och hafsfågel. — 4. Ö. Se S. 3. — 5. Stad i nordamerikanska staten Kalifornien, vid Stilla oceanen (Santa Barbarakanalen, se S. 3), slutpunkt för en linje af South Pacificbanan. 11,659 inv. (1910). Högre skolor, vin- och fruktodling. Bergoljelager. Vinterkurort (''Amerikas Mentone''). 1—5. J. F. N.

Sa'nta Ba'rbara de Samaná. Se Samaná.

Sa'nta Catali'na. 1. Ö. Se Santa Barbara 3. — 2. Badort. Se Las Palmas.

Sa'nta Caterina Villarmosa [-måsa], stad i italienska prov. Caltanissetta (Sicilien) nära järnvägen Palermo—Catania. 7,966 inv. (1911) i hela kommunen. Svafvelkälla, oliv- och vinodling. J. F. N.

Sa'nta Catharina [-ri'ne]. 1. Stat i södra delen af Brasiliens förenta stater, begränsad i n. af Rio Yguassú och dess biflod Rio negro, i v. af Rio dos Antas och Peperi Guassú, i s. af Uruguay och dess källflod Rio das Pelotas samt i ö. af Atlantiska oceanen. Inberäknadt öarna, bland hvilka São Francisco och Santa Catharina äro de förnämsta, utgöres arealen af 43,535 kvkm. Landet genomdrages från n. till s. af Serra Geral och Serra do Mar. Floderna äro många, men endast Itajahy, Ararangua och Mampituba äro segelbara på korta sträckor. Den af ståtliga urskogar bevuxna östra bergsluttningen äfvensom kustremsan äro ytterst fruktbara. Klimatet är sundt, i anledning hvaraf en mängd främlingar, särskildt tyskar, anlagt kolonier inom landet. De förnämsta jordbruksprodukterna äro majs, ris, arrow-rot, matte, bomull, lin, socker, kaffe, bönor, frukt och tobak. Boskapsskötsel bedrifves hufvudsakligen i de västra distrikten. Vid Tubarão finnas stenkolslager, för hvilkas export en bana blifvit byggd till hamnen Laguna. Folkmängden beräknades 1913 uppgå till 510,000 personer. De viktigaste tyska kolonierna äro Dona Francisca (se d. o.), Blumenau (se d. o. 2) och Theresopolis. Hufvudstad är Florianopolis (se d. o.), på ön Santa Catharina. — 2. Ö tillhörande ofvannämnda stat, skild från fastlandet genom en 385 m. bred kanal. Areal omkr. 550 kvkm. Ön, som är kuperad och bördig, koloniserades af portugiser 1720, och där ligger statens hufvudstad (se Florianopolis). 1—2. (J. F. N.)

Sa'nta Cla'ra. 1. (Villa Clara) Hufvudstad i en provins med samma namn, omfattande mellersta delen af västindiska ön Cuba (24,760 kvkm., 567,277 inv. 1914), belägen i det inre af ön. 54,885 inv. (s. å.). S. står i järnvägsförbindelse med Habana, Cienfuegos, Tunas, Sagua la grande och Santiago. Kaserner och en teater. Stor sockerodling. I närheten koppar- och järngrufvor. — 2. Köping (town) i nordamerikanska staten Kalifornien, 15 km. s. om San Franciscobuktens sydligaste vik. 4,348 inv. (1910). Universitet (sedan 1913, förut college) med 375 stud. och 50 professorer. Observatorium. Fruktodling och frukthandel. — 3. Ö. Se Juan Fernández. 1—3. J. F. N.

Sa'nta congregazione dell' indice [-gatsiåne dell i'nditje], Indexkongregationen. Se Index librorum prohibitorum, sp. 485.

Sa'nta conversazione [-tsiåne], it., *målark.* Se Heligt samtal.

Sa'nta Cruz [kroth]. 1. Territorium (gubernacion) i Argentina, det sydligaste i Patagonien, mellan territoriet Chubut, Atlantiska hafvet och Chile, med en areal af 276,900 kvkm. enl. officiell uppgift (294,000 enl. beräkning af institutet i Gotha) och 8,620 inv. (1912 beräknad folkmängd). Hufvudorten, Puerto Gallegos, med kyrka, skola, kasern, marinbyggnader, varuhus och omkr. 1,000 inv. — 2. Departement i östra delen af sydamerikanska republiken Bolivia. 375,760 kvkm. 297,620 inv. (1914 beräknad folkmängd). S. är till största delen ett låglând ö. om Anderna; endast i s. v. fylles det af utsprång från dessa berg. I n. v. genomströmmas det af de många källfloderna till Mamoré, i s. ö. tillhör det Paraguays flodområde. Klimatet är hett och fuktigt, marken mycket fruktbar, men föga odlad. Där odlas sockerrör, kaffe, kakao, bomull, majs, maniok, ris, sydfrukter etc. De stora urskogarna äro rika på värdefulla träslag, kautschuk och droger. Äfven metaller förekomma (guld, silfver, kvicksilfver). Emellertid äro f. n. boskapsskötsel och hästafvel de viktigaste näringarna. — 3. (S. de la Sierra) Hufvudstad i nyss nämnda dep., ligger på en trädlös slätt 442 m. ö. h. vid foten af Anderna. 20,535 inv. (1914). S. är välbyggdt, idkar liflig handel samt är säte för en biskop. Af staten subventionerad Sociedad de estudios geográficos é historicos (stift. 1903). — 4. Stad i nordamerikanska staten Kalifornien, vid Montereyviken af Stilla hafvet, 90 km. s. om S. Francisco, till hvilket den har järnväg. 11,146 inv. (1910). S. har mycket vackra omgifningar, bl. a. två nationalparker, Sempervirens park och Fremont grove of big trees, med de kaliforniska jätteträden. Mycket besökt hafsbadort. — 5. Ö. Se Santa Barbara 3. — 6. (S. de Mudela) Stad i spanska prov. Ciudad real (Nya Kastilien) vid järnvägen Madrid—Córdoba. 4,898 inv. (1900). Antimongrufva, tillverkning af stålvaror. — 7. (S. de la Palma). Se Palma, sp. 1338. — 8. (S. de Tenerife) Hufvudstad på spanska ögruppen Kanarieöarna, belägen på nordöstra kusten af ön Tenerife. 63,004 inv. (1910). Säte för spanske generalkaptenen öfver ögruppen och militärguvernören och en appellationsdomstol. Hamnen (Puerto de S.), med starka kustbefästningar, har liflig sjöfart, och S. är genom telegrafkablar förenadt med Cádiz, Lissabon, Syd-Amerika och västra Afrika. — 9. Stad på ön Luzon, bland Filippinerna, på västra kusten, 20 km. s. v. om Lingayen. 12,747 inv. (1903). Handel och sjöfart. — 10. Stad. Se Graciosa 1. — 11. (S. de Mar Pequeña) Hamn i Marokko, vid Kap Nun, som innehades af spanjorerna 1507—27 och då var af stor kommersiell betydelse. 1860 afträddes den åter af Marokko till Spanien, men spanjorerna togo den icke i besittning. — 12. Ö. Se Santa Cruzöarna. 1—12. J. F. N.

Sa'nta Cruz [kroth], Alvarez de Bazan, markis af S., spansk sjöhjälte, f. omkr. 1510 i Asturien, d. 1588 i Lissabon, erhöll tidigt självständigt befäl i striden mot korsarerna, som han besegrade, och åtföljde 1535 Karl V vid beläg-

ringen af Tunis. Han undsatte 1565 det af turkarna hotade Malta och medverkade 1571 kraftigt till den stora sjösegern vid Lepanto. Under Spaniens krig med Portugal slog han i flera drabbningar den fransk-portugisiska flottan. Till den stora armadans öfverbefälhafvare var S. designerad, men utnämndes ej, vare sig på grund af tilltagande sjuklighet eller enär han kritiserat den af konung Filip II godkända operationsplanen.

Sa'nta Cruz [kroth], Andres, sydamerikansk politiker, f. 1792 i La Paz, d. 1865 i S:t Nazaire i Frankrike, ledde på mödernet sina anor upp till inkarikets härskarätt och var öfverstelöjtnant i spanska kolonialarmén, då han 1821 slöt sig till frihetsrörelsen. Han blef 1823 insurgenternas högste befälhafvare i Peru och var sept. 1826—jan. 1827 president i det där upprättade provisoriska regeringsrådet. Jan. 1829 efterträdde han general Sucre som president i Bolivia och verkade som sådan för en förening mellan Peru och Bolivia (se Bolivia, sp. 1009). Han lyckades verkligen 1836 göra sig till "protektor" öfver de båda staterna, men uppkallade därigenom emot sig de öfver hans makttillväxt bekymrade chilenerna, besegrades af dem vid Yungai (20 jan. 1839) och nödgades afstå från makten. Efter ett misslyckadt resningsförsök 1843 flydde han till Chile och var därpå en tid från 1849 republiken Perus sändebud i Paris. V. S—g.

Sa'nta Cruz-öarna [kroth-] l. Drottning Charlottas öar, en engelsk ögrupp i Stilla hafvet, hörande till Melanesien och belägen ö. om de sydligare af Salomonöarna samt n. om Nya Hebriderna, mellan 10° 4′ och 11° 45′ s. br. samt mellan 165° 40′ och 166° 52′ ö. lgd. De omfatta 938 kvkm. och bestå af tre större öar: Santa Cruz (560 kvkm.), Vanikoro (164 kvkm.) och Tapua (72 kvkm.), samt fyra mindre förutom holmar och skär. Nästan hvarje ö har ett flertal namn, tilldelade af olika upptäckare. De minsta öarna äro flacka korallöar, de sju största vulkaniska och höga. Den högsta är Vanikoro (924 m.); på en af de mindre, Tinakula (Tenakora), finnes en 670 m. hög, ännu verksam vulkan. Äfven de vulkaniska öarna omges af korallref och äro svårtillgängliga. Klimatet är hett och fuktigt; svåra stormar rasa ofta. Till sina naturförhållanden likna de Salomonöarna och Nya Hebriderna; äfven befolkningen står nära invånarna på dessa ögrupper och är således melanesier utom på den sydligaste ön, Tucopia (66 kvkm.), där 700 polynesier lefva. Hela befolkningen anslås till 7,700 pers., som lyda under en mängd höfdingar. De äro skickliga sjömän och bygga båtar, vanligen urholkade ur en stam, som kunna rymma 30 personer. — S. upptäcktes 1595 af spanjoren Alvaro Mendaña, som dog på S. Cruz, och återfunnos af engelske amiralen Carteret 1767, hvilken gaf gruppen namnet Drottning Charlottas öar. Sedan led La Pérouse skeppsbrott på Vanikoro (1788). Öarna togos 1898 i besittning af England. J. F. N.

Sa'nta Ele'na. 1. By i prov. Entre Rios, republiken Argentina, är en af de största tillverkningsorterna af köttextrakt; öfver 100,000 nötkreatur slaktas årligen. — 2. By i prov. Guayas, i sydamerikanska republiken Ecuador, nära Santa Elena-golfven. I trakten finnas stora oljefält, som bearbetas af två engelska bolag. 1—2. J. F. N.

Sa'nta Fé. 1. Provins i sydamerikanska republiken Argentina, begränsad i n. af Territorio del Chaco, i v. af Santiago del Estero och Córdoba, i s. af Buenos Aires, och i ö. skiljes det genom Paraná från Entre Rios. 131,906 kvkm. 915,132 inv. (beräknad folkmängd 1910). S. är en stor slätt med många floder, af hvilka de största äro Paraná och Rio Salado. Klimatet är sundt med en medeltemperatur i norra delen af 22° och i den södra af 17° och med en årlig nederbörd af 1,167 mm. Den enda mineralprodukten är kalk. Den ytterst fruktbara jorden producerar förnämligast hvete, därnäst lin, majs, lucern, hafre m. m. Jordbruket är hufvudnäring; först i andra rummet kommer boskapsskötseln. Industrien omfattar sågverk, garfverier, järngjuterier, sockerfabriker etc. Den viktigaste handelsplatsen är Rosario. — 2. Hufvudstad i nämnda prov., vid en arm af Paraná, ungefär midt emellan denna flod och Rio Salado, 37 m. ö. h. 48,600 inv. (1914). Genom en 12 km. lång järnväg är S. förenadt med sin hamn vid Paraná, Colastiné. S. är säte för en biskop och har katedral, jesuitkollegium, universitet, lärar- och lärarinneseminarium samt liflig handel. — 3. Hufvudstad i nordamerikanska staten New Mexico, vid floden S. (biflod till Rio del Norte) och vid Atchison—Topeca—S. och Denver—Rio grande-järnvägarna, 2,145 m. ö. h. 5,072 inv. (1910), mest mexikaner och indianer. Säte för en katolsk ärkebiskop, School of american archæology (inrättad 1907), museum och slöjdskolor för indianbarn. I närheten guldvaskerier. S., en af unionens äldsta städer, är under sommaren en omtyckt luftkurort. — 4. S. de Antioquia [-ki'a]. Se Antioquia. — 5. S. de Bogotá [bågåta'], hufvudstad. Se Bogotá. — 6. S. de Guanajuato [gωanachωa'tå], hufvudstad. Se Guanajuato 2. 1—2. J. F. N.

Santa Fé-te. Se Symplocos.

Sa'nta hermandad [ermanda'th], sp. Se Hermandad.

Sa'nta Ine's de Cumaná [komana']. Se Cumaná 2.

Sa'nta Isabe'l, stad. Se Fernando Póo.

Sa'nta Isabe'l, hertig af. Se Calomarde.

Santa Isabella [sä'ntə isəbe'lə], ö. Se Isabel och Salomonöarna.

Santalāceæ, *bot.*, växtfamilj af serien *Santalales*, omfattande omkr. 250 till största delen halfparasitiska mindre träd och buskar eller örter, med spridda eller motsatta, hela blad utan stipler. De vanligen små blommorna äro aktinomorfa, sam- eller skildkönade, sambladiga, vanligen 4—5-flikade, med motsvarande antal ståndare. Frukten är nöt eller stenfrukt. I Sverige finnes släktet *Thesium* (se d. o.) och i södra Europa *Osyris* (se d. o.) och *Comandra*. F. ö. äro familjens flesta arter tropiska. Flera arter af släktena *Santalum* (se d. o.), *Fusanus* o. a. lämna värdefullt virke, många ha ätliga stenfrukter med mycket sött fruktkött och mandelsmakande frön, t. ex. *Fusanus acuminatus* (*Santalum acuminatum*), quandang. Hos *Exocarpus cupressiformis*

(Australien) är fruktskaftet ätligt och köttigt förtjockadt på samma sätt som hos *Anacardium*. O. T. S. (G. L—m.)

Santaläles, *bot.*, växtserie inom *Archichlamydeæ* bland dikotyledonerna, utmärkt af cykliska, vanligen homoiochlamydeiska blommor med ståndarna motsatta hylleblad. Fruktämnet är undersittande. De flesta hithörande växter äro mer eller mindre parasitiska (undantag fam. *Olacaceæ*). De viktigaste familjerna äro *Santalaceæ*, *Olacaceæ*, *Loranthaceæ* och *Balanophoraceæ*. Jfr Hysterophyta. G. L—m.

Santaler, den förnämsta grenen af stammen kolh, Brittiska Indiens uråldsta folkstam, bosatt i Bengalen (se Kolh med fig. 1 och utom där anförd litteratur äfven E. Heuman, "Om Santalfolket och dess nuvarande hemland", i "Ymer" 1892). — Santalernas språk, santäli, tillhör de kolariska (khervariska) språken. På detsamma finnas endast religiösa läroböcker o. d. Missionären L. Skrefsrud har inlagt stora förtjänster om dess behandling genom "Grammar of the Santhal language" (Benares, 1873). Af nyare arbeten (utom under Kolh nämnda) må framhållas: E. Heuman, "Grammatisk studie öfver santal-språket" (i "Oversigt over det Danske videnskabernes selskabs forhandlinger" 1892) med V. Thomsens "Bemærkninger om de khervariske sprogs stilling" (ibid.) och "Nogle bemærkninger om Santhal-sproget" (i "Nord. Santhal-Missions festskrift" 1892). K. F. J.

Santäli, språk. Se Santaler.

Santalin, *farm. kem.*, rödt färgämne i s. k. rödt sandelträ, *lignum Santali rubrum*, af *Pterocarpus santalinus* L. fil. (se Pterocarpus).

Santälmissionen, missionsverksamheten bland santalerna (se d. o.), grundlades af dansken H. P. Börresen (f. 1825, d. 1901) och norrmannen L. O. Skrefsrud (f. 1840, d. 1910). Efter brytningen med den tyska missionen i kolhernas land under dansk-tyska kriget 1863—64 leddes de 1867 till Santalistan i Bengalen och upprättade där sin första station, Ebeneser, som sedan varit denna missions hufvudstation. Under de två första åren gjorde de sig grundligt förtrogna med infödingarnas språk, seder, samhällsinrättningar och religion. I deras religiösa sägner funno de många anknytningspunkter för evangelieförkunnelsen, så äfven i den sanningskärlek, öppenhet, omedelbarhet och kärlek till land och folk, som kännetecknade infödingarna. Svåra hinder lågo i flera dåliga sidor i nationalkaraktären, särskildt i den allmänna dryckenskapslasten, och det svåra sociala läge, hvari de befunno sig genom sitt beroende af samvetslösa hinduer, och rättslöshet i allmänhet. Missionärerna framträdde från början såsom folkets verkliga vänner och lyckades genom energiska och kloka åtgärder få engelska domstolar inrättade, skattefrågan reglerad, rätten lagstadgad, brännvinsförsäljningen förhindrad och hela landet, som förut lydt under hinduiska länsherrar, lagdt direkt under engelska regeringen. Detta bidrog naturligtvis till att tillvinna dem infödingarnas förtroende. Ett godt grepp var ock att, sedan en församling kommit till stånd, de snart ur hennes midt lyckades få infödda medarbetare, som drogo ut i byarna, två och två, och predikade evangelium. Så blef missionstanken från början lefvande bland de santalkristne. Skolverksamheten har ock gjort en betydelsefull insats i missionsarbetet. De tre förstlingarna döptes 1869; 1871 uppgick antalet santalkristna till 35 och 1913 till 17,953. Efter tider af stor framgång har det varit sållningstider, hvarpå åter följt tider af mera stilla och djup växt. — Då Santalistan var öfverbefolkadt, grundlade missionärerna 1882 i Assam en koloni, som utvecklat sig på ett löftesrikt sätt och äfven upptagit en självständig mission bland bergfolket mech. Assamkolonien räknade 1898 2,049 medlemmar, 1913 4,170. Missionärernas antal är f. n. (1915) ett 30-tal (manliga och kvinnliga), stationernas antal 22. Betydande språkliga arbeten äro utförda, särskildt genom Skrefsrud. 1888 utfärdades af nordiska vetenskapsmän inbjudning för bildande af en fond till santallitteraturens förmån. Utom grammatiska och lexikaliska arbeten bör särskildt nämnas, att hela bibeln öfversatts och förelåg färdigtryckt i slutet af 1913. Santalmissionen har ock sin egen tryckpress. — Missionens officiella namn är Nordisk hem-mission bland santalerna. Därmed är antydt, att själfva ledningen af arbetet ligger på missionsfältet i missionärernas händer. En reglerande missionsstyrelse i Norden finnes icke. Där har santalmissionen endast understödjande kommittéer, en i Danmark (organ: "Dahkvala"), en i Norge (organ: "Santalen") och en i Amerika, hvarjämte den äfven i England kan räkna på enskilda understödjande vänner. Jämväl i Sverige bildades kommittéer för santalmissionen i Göteborg, Stockholm och Uppsala, och ett särskildt organ, "Johar", utgafs under åren 1888—1907. Det såg då en tid ut, som om santalmissionen skulle komma att göra skäl för sitt namn af "nordisk", i synnerhet då en svensk, licentiaten E. Heuman, 1886 inträdde som medarbetare i densamma. Men med Heumans utträde 1899 och öfvergång till svenska kyrkans mission bland tamulerna i södra Indien försvagades intresset, och f. n. torde santalmissionen i Sverige kunna räkna på endast några få enskilda vänner. Santalmissionen är sålunda f. n. dansk-norsk-engelsk-amerikansk. Inkomster och utgifter balansera på omkr. 100,000 rupier (1 rupie = 1,21 kr.). A. K.

Santalol [-lål], *farm. kem.*, benämning på två terpenalkoholer, som väsentligen utgöra den flyktiga oljan i hvitt sandelträ, *lignum santali album*, som erhålles af *Santalum album* (se Santalum). C. G. S.

Santälsyra. Se Sandelträ.

Santa Lucia [sä'ntə lösi'ä], engelsk ö i Västindien, hörande till guv. Windward islands, 35 km. s. om Martinique. 602 kvkm. 48,637 inv. (1911), mest fransktalande katolska färgade. Ön är vulkanisk och bergig samt höjer sig i toppen Piton de Canaries till 958 m., har lager af svafvel och alun samt heta källor. Starkt skogbevuxen. Odling af socker, kaffe, kakao, kryddor och bomull. Jämte dessa äro rom, blåträ och boskap exportvaror. Utförseln hade 1913—14 ett värde af 274,460 pd st. och införseln af 288,400 pd. De in- och utgående fartygen hade en dräktighet af 3,5 mill. ton. Öns hufvudort är Port Castries l. Carenage (se d. o.). — Ön

upptäcktes 13 dec. 1498 af Columbus, var sedermera länge ett tvistefrö mellan England och Frankrike och tillhör sedan 1803 England. J. F. N.

Sa'nta Lucia [lotjia]. 1. By med ett stort gravfält från Hallstatt-tiden, belägen i Istrien, Österrike, vid floderna Idrias och Isonzos sammanflöde. Nära 7,000 gravfvar ha där blifvit undersökta af Marchesetti och Szombathy. De äro nästan alla brandgrafvar och ha lämnat en rik skörd af glas-, ler- och bronskärl, glaspärlor, spännen och nålar. Vapen äro mera sällsynta, men dolkar med "antennskaft", knifvar och spjutspetsar ha anträffats. Därjämte ha jordade hästar med full utstyrsel utgräfts. Grafvarna förskrifva sig från 8:e till 5:e årh. f. Kr. — 2. Stadsdel i Neapel (se d. o., sp. 650 samt situationsplan och fig. 6). — 3. By, 4,7 km. s. v. om Verona. 2,536 inv. (1901). Där segrade österrikarna under Radetzky 6 maj 1848 öfver konung Karl Alberts af Sardinien trupper. 1. T. J. A.

Sa'ntalum L., *bot. farm.*, växtsläkte af fam. *Santalaceæ*, omfattande 9 på rötter af palmer och högre graminéer halfparasitiskt växande träd och buskar i indomalajiska området, med vanligen motsatta, mer eller mindre läderartade eller köttiga blad och relativt stora blommor i glesa vippor eller enkla klasar. *S. album*, kändt sedan äldsta tider i Ostindien, Kina och Indiska arkipelagen, är ett mindre, högst 6—10 m. högt träd. Det odlas i södra delen af Västra indiska halfön och lämnar det välluktande, täta och svårklufna hvita l. gula sandelträet, *lignum santali album vel citrinum*. I Ostindien äro afverkningen och handeln med hvitt sandelträ monopoliserade af brittiska regeringen. Träden fällas vid 18—25 års ålder, barkas, styckas, sorteras och gå i handeln; högst skattad är kärnveden. Öfver hälften af varan förbrukas inom hemlandet. Resten föres till Europa eller Amerika öfver Bombay. Annan vara från vildt växande träd kommer mest i handeln öfver Makassar på Celebes. Veden är gråhvit till blekbrun, starkt aromatisk samt innehåller harts och flyktig olja; den användes i konstsnickeriet och parfymfabrikationen. Den flyktiga sandeloljan afdestilleras flerstädes af infödingarna i enkla lerapparater, är brun, med obehaglig, stickande lukt och kallas bombay-olja och makassarolja (den senare äfven javansk olja), som förbrukas mest i asiatiska länder, ofta är förfalskad och obruklig som läkemedel. En renare, medicinskt användbar sandelolja framställes fabriksmässigt af importerad ved (*bombayved*) i Tyskland, England, Frankrike och Nord-Amerika. Den rena sandeloljan, *ætheroleum santali*, som vinnes i en mängd af 3—5 proc. af vedens vikt, är en ljusgul, något tjockflytande vätska af fin aromatisk lukt och svagt sur reaktion. Eg. v. $0{,}_{975}$—$0{,}_{985}$. Oljan består af två terpenalkoholer, som tillsammans kallas *santalol*. Den ges invärtes, vanligen i limkapslar, i dos af $0{,}_{15}$—$0{,}_{5}$ gr. flera gånger dagligen vid kronisk gonorré och kronisk blåskatarr, ensam eller tillsammans med kopaivabalsam (se d. o.) eller i andra kombinationer, såsom *gonosan* (se Kava-kava), *salosantal*, en 33 proc. lösning af salol i sandelolja, *santyl*, en salicylsyreester, och *tyresol*, en metyleter af santalol (se ofvan) m. fl. — Hvitt sandelträ användes f. ö. mångenstädes till rökelse i den asiatiska hednavärldens tempel. Ett mycket välluktande gult sandelträ erhålles vidare från *S. Freycinetianum* på Sandwichöarna (Hawaii) och från *S. yasi* på Vitiöarna. Äfven andra arter från Oceanien lämna sandelträ. — Om rödt sandelträ se Pterocarpus och Sandelträ.

O. T. S. (G. L—m. C. G. S.)

Santa Luzia [sõ'tə losi'ə], en af Kap Verdeöarna, 47 kvkm., 270 m. hög.

Sa'nta Margherita Ligure [-göre], italiensk vinterbadort i prov. Genua, berömd för sin skönhet, vid Rapalloviken på Riviera di levante. Spetstillverkning och korallfångst vid Sardinien och Afrikas nordkust. 7,925 inv. (1911) i hela kommunen.

Sa'nta Mari'a. 1. Ö. Se Azorerna. — 2. Vulkan. Se Guatemala, sp. 522. — 3. S. Capua vetere [kāpoa], stad i italienska prov. Caserta (Kampanien) vid järnvägen Rom—Neapel, byggd på ruinerna af det gamla Capua. 21,520 inv. (1911) i hela kommunen. Lyceum. gymnasium, teknisk skola, tillverkning af glas, tegel, läder och tågvirke. — 4. S. del Rio [ri'å], stad i mexikanska staten San Luis Potosi, på vänstra stranden af floden Santa Maria, nära gränsen till staten Guanajuato. 24,230 inv. (med kringliggande distrikt). — 5. S. de Belém do São Pará [bəlẽ' do sõõ], stad. Se Para 2. — 6. S. di Banzi. Se Bantia. 3 o. 4. J. F. N.

Sa'nta Mari'a, Domingo, chilensk president, f. 1825 i Santiago (dödsår okändt), blef 1845 professor i geografi och 1847 understatssekreterare, men måste 1858 lämna sitt fädernesland, efter att ha deltagit i detta års oroligheter. Återkommen 1861, efter en resa till Europa, utnämndes han 1863 till finansminister samt åvägabragte 1865 som chilenskt sändebud i Peru den mot Spanien riktade alliansen med Peru, Bolivia och Ecuador. 1867 blef han medlem af högsta domstolen och 1872 president i appellationsdomstolen. 1879 blef han utrikesminister och var 1881—86 republikens president. Som sådan slöt han fred med Peru och Bolivia samt främjade det inre reformarbetet och kommunikationernas utveckling. Han återgick 1886 till sitt domarämbete. (V. S—g.)

Sa'nta Ma'rta, hufvudstad i dep. Magdalena, sydamerikanska republiken Colombia, vid Karibiska hafvet, med god hamn. 9,000 inv. (1902). Biskopssäte.

Sa'nta Mau'ra, ö. Se Leukas.

Santana, Pedro, president i Dominikanska republiken, f. 1801, d. 1864, deltog i resningen 1843—44, blef i nov. 1844 Dominikanska republikens förste president och erhöll titeln "befriaren", var en kortare tid 1848—49 diktator, därefter för andra gången konstitutionell president 1853—56 och åter diktator 1858—61. Förtviflande om att kunna upprätthålla ordningen under republikanskt statsskick, proklamerade han 1861 republikens återförening med Spanien, men miste därigenom all sin forna popularitet. Jfr Dominikanska republiken. V. S—g.

Santandĕr. 1. Provins i nordvästra Spanien (Gamla Kastilien), belägen vid Vizcayaviken. 5,460 kvkm. 300,005 inv. (1910). Landet är

bergigt. Bland mineralier märkas järn, koppar, bly och stenkol. Därjämte finnas i mängd saliner och mineralkällor. Boskapsskötsel och fiske äro hufvudnäringar. — 2. (I forntiden *Portus Blendii* och *Fanum S. Andreæ*) Hufvudstad i nämnda provins, pittoreskt belägen på en halfö i Vizcayaviken, bildad af Ria de S. och omgifven af vinberg. 65,046 inv. (1910). Biskopssäte med katedral, som urspr. var gotisk (1200-talet), men sedan så förändrats, att föga återstår af den gamla byggnaden, präst- och lärarseminarium, handels- och navigationsskola, biologisk station, arena för tjurfäktningar. S. är näst Coruña den viktigaste handelsstaden på Spaniens norra kust. Genom tre järnvägar står det i förbindelse med det inre landets järnvägsnät. Hamnen är förträfflig. Liflig handel; de viktigaste importvarorna äro tobak, kakao, kaffe, stockfisk, trä- och järnvaror, petroleum; exporten utgöres af konserver, hvetemjöl, järnmalm, vapen, papper och vin. Stadens industri omfattar bl. a. tobaks- och pappersfabriker, ångkvarnar, bryggerier, sockerraffinaderi, järngjuterier och skeppsvarf. — S. har mycket besökta hafsbad vid Sardinero, som är förenadt med staden genom spårväg, och i dess natursköna omgifningar finnas 7 varma mineralkällor. — 3. Två departement i sydamerikanska republiken Colombia, hvilka ligga mellan Magdalenafloden och Andernas östligaste kedja. Nord-S. (16,200 kvkm., 204,381 inv. 1912) har till hufvudstad San José de Cúcuta (se San José 4), Syd-S. (46,270 kvkm., 400,084 inv. 1912) har till hufvudstad Bucaramanga (se d. o.). De båda dep. utgjorde före 1908 ett enda. Deras område är fylldt af Anderna, men har många fruktbara högslätter, där man odlar socker, kaffe, kakao, bomull och tobak, hvilka varor exporteras i mängd. F. ö. är landet täckt af täta urskogar; klimatet är hett och osundt. 1—3. J. F. N.

Santandēr, Francisco de Paula, sydamerikansk general och statsman, f. 1792 i Rosario de Cúcuta, d. 1840 i Bogotá, deltog i befrielsekriget under Bolivars befäl, till sist som divisionsgeneral, och blef vice president i republiken Colombia 1821 samt förde regeringen under Bolivars frånvaro i Quito och Peru. Vid dennes återkomst ställde sig S. i spetsen för oppositionspartiet och blef med anledning däraf anklagad för delaktighet i en sammansvärjning mot ”befriaren”. Han dömdes 1828 till döden, men benådades och begaf sig till Europa, hvarifrån han återvände efter Bolivars död. 1832—36 var han president i Nya Granada, sökte som sådan bl. a. främja undervisningsväsendets utveckling och var från 1837 till sin död medlem af republikens kongress. (V. S—g.)

Sant' Angelo [a'ndjelå]. Se San Angelos borg.

Sa'nta Ni'nfa, stad i italienska prov. Trapani (Sicilien), vid järnvägen Palermo—Trapani. 7,092 inv. (1911, som kommun). Vinodling. J. F. N.

Sant' Antimo [antimå], stad i italienska prov. Neapel, vid järnvägen Neapel—Foggia. 10,279 inv. (1911, som kommun). Vinstensfabriker. J. F. N.

Sant' Antioco [-tiåkå], i forntiden *Plumbaria,* italiensk ö vid sydvästra kusten af Sardinien, med hvilket den är förenad genom en af romarna byggd bro. 109 kvkm. 5,417 inv. (1901). Ön, med hufvudorten S. (4,489 inv. 1911), den feniciska, sedan romerska staden *Sulci,* har puniska och romerska grafvar, katakomber, kastell, ett dussin nuragher (se d. o.) och fornminnen. J. F. N.

Sant' Arca'ngelo di Romagna [-djelå -råma'nja], stad i italienska prov. Forlì, vid Rubicon, nära Adriatiska hafvet. Påfven Klemens XIV:s födelseort. 10,191 inv. (1911) i hela kommunen.

Santarêm [sõtərɐ̃i']. 1. Hufvudstad i portugisiska distriktet S. (6,619 kvkm., 325,775 inv. 1911) och förr i prov. Estremadura, vackert belägen på Tejos högra strand, vid järnvägen Lissabon—Oporto, 74 km. n. n. ö. från Lissabon. 9,897 inv. (1911). Staden, som omges af gamla fästningsverk, är säte för en biskop samt har prästseminarium, normalskola och ruiner af ett moriskt citadell. Tillverkning af ylle- och virkade varor, odling af vin, oliver och frukt. Urspr. en romersk koloni, benämnd *Scallabis,* kallades S. af araberna *Schantara* och var under medeltiden de portugisiske konungarnas residens. 16 maj 1834 stod i stadens närhet den afgörande strid, genom hvilken troninkräktaren dom Miguel blef besegrad. — 2. Stad i staten Pará i Brasilien, vid den segelbara Tapajoz, vid dess mynning i Amasonfloden. Omkr. 5,000 inv. Viktig flodhamn med liflig handel (kakao, kautschuk, kopaivabalsam, sassaparill etc.). 1—2. (J. F. N.)

Sa'nta Rosa [råsa]. 1. Stad i centralamerikanska republiken Honduras, i landets västra del. 10,574 inv. (1914). Stora tobaksplantager. — 2. Stad i nordamerikanska staten Kalifornien, 70 km. n. ö. om S. Francisco. 7,817 inv. (1910). Vin- och rosodling. S. förhärjades af den stora kaliforniska jordbäfningen 18 april 1906. — 3. (S. de Vite'rbe) Stad i sydamerikanska republiken Colombia, dep. Boyacá. 2,521 m. ö. h. 9,000 inv. (1902). Högre skola. Tillverkning af filthattar och bomullstyger. — 4. Ö. Se Santa Barbara. 1—2. J. F. N.

Santarosa [-råsa], Annibale Santorre di Rossi de Pomarolo, italiensk frihetsman, f. 1783, d. 1825, användes af Napoleon 1812—14 som prefekt i Piemont. I det kortvariga kriget mellan Savojen och Frankrike 1815 deltog S., under den följande tiden tjänstgörande i krigsministeriet. Missnöjd med 1815 års organisation af de italienska statsförhållandena och särskildt öfver Österrikes öfvermakt i Italien, slöt sig S. till det nationella officerspartiet. För militärrevolten i Sardinien mars 1821 var S. den egentlige ledaren. Dess syfte förklarades af honom vara att befria Sardinien från Österrikes inflytande och att hindra denna makt att krossa frihetsrörelserna i Neapel. Insurgenternas underhandlingar med prins Karl Albert förmedlades af S. Vid revolutionens misslyckande flydde han till Frankrike, hvarifrån han senare nödgades bege sig till England. 1824 begaf han sig till Grekland för att deltaga i frihetskriget och stupade vid de egyptiska truppernas anfall på Sfakteria 1825. Genom sin nobla, men svärmiska natur är S. en typisk representant för de tidigare italienske frihetskämparna. Han författade *La revolution piemontaise* (1822), en skildring af 1821 års revolution; hans *Lettere* utgåfvos 1877 af Bianchi E. N—nn.

Sa'nta Severina, stad i italienska prov. Catanzaro (Kalabrien). 1,844 inv. (1911). Ärkebiskopssäte, katedral, gymnasium. S. led mycket genom jordbäfningen 8 sept. 1905. J. F. N.

Sant dagsmedium, *meteor.*, mindre noggrann benämning i st. f. Sant dygnmedium, i det att *dag*, som strängt taget betyder den ljusa delen af dygnet, användts i betydelsen *dygn*.

Sant dygnmedium. Se Medeltemperatur.

Santee [sänti'], flod. Se Congaree.

Sant' Elpidio [-pidiå] a Mare, stad i italienska prov. Ascoli Piceno (Mark Ancona) på en höjd mellan floderna Ete morto och Tenna, 6 km. från Adriatiska hafvet. 11,637 inv. (1911, som kommun). Teknisk skola, lärarinneseminarium, skotillverkning; olivodling. Porto S. är dess hamn vid Adriatiska hafvet. J. F. N.

Santen, Laurens (Louw?) van, holländsk latinsk skald af framstående rang, f. 1746, d. 1798, lefde vid Leidens universitet, men utan akademisk anställning. Hans *Carmina* (jämte lefnadsteckning) utgåfvos 1801 af J. H. Hoeufft.

Santeng, folkstam. Se Khasi and Jaintia hills.

San Teodoro [-ådårå], grotta. Se San Fratello.

Sante'ramo in Colle [-må -kå'lle], stad i italienska prov. Bari (Apulien), v. om Gioja. 14,641 inv. (1911, som kommun). Olivodling. J. F. N.

Santering, *sjöv.*, ett slags sejsing, som används, då en skål skall fastsurras vid ett rundhult. Jfr Rundhult, Sejsing och Skål.

Santerre [sätär], landskap i Frankrike, utgörande en del af Picardie, bildar nu sydöstra delen af dep. Somme. Det är ett kuperadt slättland och fruktbart. Hufvudstad Péronne. (J. F. N.)

Santerre [sätär], Antoine Joseph, fransk revolutionsman, f. 16 mars 1752 i Paris, d. där 6 febr. 1809, var vid revolutionens utbrott bryggeriegare i förstaden Saint-Antoine, där han gjort sig populär genom stor välgörenhet. Han omfattade genast lifligt revolutionens idéer, valdes till befälhafvare för en bataljon af nationalgardet och deltog i anfallet på Bastiljen. S. var en af ledarna för oroligheterna 20 juni och 10 aug. 1792, men tyckes ha ådagalagt en viss hofsamhet vid behandlingen af den kungliga familjen. Efter den mördade Mandat utnämndes S. till högste chef för nationalgardet och hade högsta uppsikten öfver den fängslade konungafamiljen. Septembermorden s. å. ogillade han på det högsta och räddade själf flera undan dem, bl. a. Berthier, sedermera furste af Wagram. 1793 blef han generalmajor och sökte med en armé parisiska frivilliga bekämpa upproret i Vendée, men blef efter några framgångar slagen vid Coron (18 sept. s. å.). Återkallad, blef han såsom misstänkt för orleanism fängslad och frigafs först efter Robespierres fall (1794). Han lefde sedan som privatman, skaffade sig förmögenhet genom spekulation i nationalgods, men ruinerade sig slutligen. E. A—t.

Santesson, svensk, från Småland härstammande släkt, hvars stamfader Per S. (f. på 1620-talet; dödsåret okändt) deltog i Karl X Gustafs polska och danska krig och dog på sin gård Bökhult i Långaryds socken, Jönköpings län. Släkten är vidt utgrenad (en af grenarna, den äldsta, skrifver sig Santhesson) i Sverige (se G. Anrep, "Svenska slägtboken", I, bd 2, 1872).

1. Bernt Harder S., ättling i fjärde led af den ofvannämnde Per S., patriot, f. 15 mars 1776 på Kärralund i närheten af Göteborg, d. 26 aug. 1862 på hemmanet Dämman i Bergs socken, Skaraborgs län, vistades 1782—86 på herrnhutiska uppfostringsanstalten i Kristiansfeld i Slesvig. 1789 sändes han till Uppsala universitet, men måste redan 1791, efter faderns död, afbryta sina studier och endast 15 år gammal vara modern behjälplig i skötseln af den ärfda stora handels- och industrirörelsen. S. blef inom kort ej allenast en ifrig och duglig köpman, utan förvärfvade sig äfven anseende för det nit, hvarmed han omfattade allt, som bidrog till upphjälpande af de inhemska näringarna. 1809 valdes han till en af Göteborgs två representanter i borgarståndet. Efter att vid detta års riksdag ha uppträdt som en af de ifrigaste förespråkarna för det af Platen utarbetade förslaget till anläggning af Göta kanal utsågs han 1810 af regeringen till en af de sex kommitterade, som fingo i uppdrag att organisera kanalbolaget. Sedermera var Göta kanal det stora verk, åt hvilket han egnade större delen af sitt lif. Det var S., som genom sina kraftiga riksdagsanföranden mest bidrog att hos ständerna utverka de betydliga statsbidrag, som kanalbolaget efter hand erhöll, liksom det också var han, hvilken bar den tyngsta bördan af bolagets ekonomiska och finansiella bekymmer, med den påföljd, att han i bolagets tjänst förlorade nästan hela sin betydliga förmögenhet. Den belöning han erhöll för sin patriotiska verksamhet utgjordes af kommerserådstiteln och ett par ordnar samt en årlig pension af 1,000 rdr b:ko, hälften af ständerna och hälften af kanalbolaget. S. verkade f. ö. välsignelserikt på andra områden. Sålunda inlade han stor förtjänst om utvecklingen af Motala mekaniska verkstad, dit han 1837 flyttade sin bostad, som disponent för inrättningen, samt om förbättringen af segelfarten på Göta älf och ombyggnaden af Trollhätte slussar. Han framställde ock förslag om konvojkommissariatsfondens ombildning till en handels- och sjöfartsfond, hvilket förslag vann samtliga ständernas bifall, 1835. Vid riksdagarna, där han med undantag af ett par riksmöten representerade Göteborg t. o. m. 1835, arbetade han dessutom särskildt för en ombildning af beskattningsväsendet, företrädesvis i fråga om bevillningsgrunderna. 1838

utnämndes han till ord. i kanalbolagets styrelse. Men då denna utmärkelse väckte afund och gaf anledning till obehagligheter, afgick han 1839 såväl från ordförandeplatsen som ock från befattningen som disponent vid den mekaniska verkstaden.

2. Karl Gustaf S., den föregåendes brorson, kirurg, f. postumus 7 nov. 1819 på säteriet Säfvenäs i Örgryte socken vid Göteborg, d. 21 jan. 1886 i Stockholm, var son af komministern i Örgryte, filos. magistern Karl Gustaf S., blef 1836 student i Uppsala och tog där 1838 medikofilosofie kandidatexamen. Han studerade sedan anatomi och medicin i Köpenhamn och vid Karolinska institutet samt blef 1842 med. kandidat i Uppsala. 1844 blef han med. licentiat och 1846 med doktor. Under beredelsen till sina examina tjänstgjorde han dels vid hufvudstadens kliniker, dels som biträdande prosektor vid Karolinska institutet, där han omhuldades af A. Retzius. 1846 företog han med statsunderstöd en längre utländsk resa, som blef af stor betydelse för honom. En frukt däraf var ett värdefullt arbete, som 1853 utgafs under titeln *Anteckningar rörande de förnämsta medicinska skolorna uti Italien, Frankrike, Holland och England* (i ”Hygiea”, XII). Efter hemkomsten förordnades S. 1848 att bestrida befattningen i rättsmedicin vid Karolinska institutet samt utnämndes 1849 till professor i kirurgi vid nämnda institut och 1850 till öfverkirurg vid Serafimerlasarettet, hvilket ämbete han ett år hade förestått. 1860 erhöll han förordnande att ha inseende öfver ordningen och ekonomien vid lasarettet. S. valdes till led. i flera lärda sällskap: Vet. akad. (1852), Krigsvet. akad. (1873), Vet. soc. i Uppsala (1876), Fysiogr. sällsk. i Lund (1878), Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (hedersledamot 1878). I Köpenhamn blef han filos. hedersdoktor vid jubelfesten 1879. I Svenska läkarsällskapet var han en nitisk medlem. Dessutom var han sedan 1856 led. och sedan 1872 ordf. i direktionen för Gymnastisk-ortopediska institutet, sedan 1867 led. af styrelsen för Stockholms sjukhem och sedan 1878 led. af styrelsen för Stockholms högskola. 1885 afgick han som pensionsmässig från sin professur.

Genom djupgående studium af kirurgiens alla grenar höjde sig S. redan vid unga år till en betydande plats inom den medicinska vetenskapen. Han verkade likväl mindre som författare, kanske på grund af en öfverdrifven självkritik. Utom ofvannämnda skrift inskränkte sig hans författarverksamhet till ett *Utkast till bestämmande af den topographiska anatomiens begrepp* (1844), en afh. *Om höftleden och ledbrosken uti anatomiskt, pathologiskt och chirurgiskt hänseende* (1849), *Bidrag till homœopathiens sednare historia* (2 hftn, 1852 och 1854) och en mängd smärre meddelanden. S. hade sin största betydelse som lärare. Från det han började sin lärarverksamhet vid Karolinska institutet, var det ”såsom om en ny anda gjorde sig gällande inom den kirurgiska undervisningen i vårt land”. Som kirurg var han erkänd som den främste i de skandinaviska länderna. En af hans lärjungar yttrar om honom, att han var ”en läkare af första rang och en lärare, som skapat ett nytt skede i vår medicinska historia”. — S. var stiftare af Acrelska stipendiet vid Karolinska institutet. Hans dotter Marie-Louise blef 1881 gift med den berömde kirurgen John Berg (se Berg, sp. 1425).

3. Berndt Peter Anton S., den föregåendes sysslings son, gymnast, f. 12 juni 1825, d. (genom självmord) 16 dec. 1892 i Hälsingborg, student i Lund 1842—43, var gymnastiklärare 1850—51 vid Gymnastiska centralinstitutet och sedermera vid olika högre elementarläroverk, sist, från 1863, vid Nya elementarskolan i Stockholm. S., som upprättade gymnastikinstitut i Berlin och Posen efter svensk metod, var en produktiv författare på det gymnastiska området (*Skolgymnastik för rikets elementarläroverk*, 2:a uppl. 1866, med flera arbeten) och var 1865—66 redaktör för ”Gymnastikföreningens tidskrift”.

4. Per Henrik S., son till S. 2, advokat, finansman, f. 23 okt. 1859 i Stockholm, d. 4 juni 1912 i Göteborg under ett besök där, blef student i Uppsala 1878 och juris kandidat där 1886. Efter att 1888 ha utnämnts till vice häradshöfding utöfvade han i Stockholm verksamhet som mycket anlitad och högt ansedd advokat, tills han 1900 öfvertog platsen som verkställande direktör i Nobelstiftelsens styrelse. Han var därjämte ordf. eller led. i styrelsen för flera af Stockholms största affärsföretag. S. deltog i förarbetena för skiljedomen rörande Grisbådarna (se d. o.) 1909 och ersatte svenska statens sakförare inför skiljedomstolen, Montan, vid domstolens sista sammanträde. Några dagar före sin död valdes S. till riksgäldsfullmäktig.

5. Karl Gustaf S., den föregåendes broder, universitetslärare, f. 5 juli 1862 i Stockholm, blef student 1881, med. kandidat i Stockholm 1886, med. licentiat där 1890 samt med. doktor i Uppsala 1892. Han förordnades 1891 till docent i experimentell fysiologi vid Karolinska institutet, egnade sig sedan åt farmakologien och handhade efter hemkomsten från en utländsk studieresa läroåret 1893—94 professuren i detta ämne i Uppsala. 1895 utnämndes han till e. o. och 1909 till ord. professor i farmakodynamik och farmakognosi vid Karolinska institutet. Omfattande, af vaket intresse och sällspord uthållighet utmärkt verksamhet kännetecknar S. som vetenskaplig forskare. Efter att först ha behandlat rent fysiologiska spörsmål, bl. a. i gradualafh. *Studier i muskelns allmänna mekanik* (1891), öfvergick S. till den experimentella farmakologien, till hvars utveckling han i många större och mindre afhandlingar med framgång bidragit. De flesta af dessa afhandlingar äro tryckta i ”Skandinavisches archiv für physiologie”. I Nordisk familjebok har S. skrifvit ett stort antal artiklar. Genom att efter Keys frånfälle 1901 öfvertaga ledningen af ”Nordiskt medicinskt arkiv” och trots alla svårigheter uppehålla detsamma har S. inlagt en mycket betydande förtjänst om den nordiska medicinen i dess helhet. Därjämte har han sedan 1901 redigerat årsskriften ”Les prix

Nobel''. I tal och skrift har han kraftigt verkat för folkets sedliga uppfostran, och han har, ehuru utpräglad fredsvän, alltid varit en den ifrigaste anhängare af ett fullt verksamt försvarsväsen. S. har vid särskilda tillfällen uppträdt som lycklig diktare; en del af hans sånger utgafs under titeln *Valda dikter* 1912 som ett bidrag till pansarbåtsinsamlingen. 1. (K. W—g.) 2 o. 5. R. T—dt.

Sant' Eufemia-bukten [-eofē-], it. *Golfo di Sant' Eufemia*, en halfcirkelformig bukt, som Tyrrhenska hafvet bildar på Kalabriens västra kust. Den har sitt namn af en liten by nära dess nordöstra strand. J. F. N.

Sa'nti, Raffaello, italiensk målare och arkitekt, f. 1483 (sannolikt 28 mars) i Urbino, d. 6 april 1520 i Rom. Hans familjenamn latiniserades till Sa'nctius, hvaraf uppkom det italienska

Fig. 1. Rafaels självporträtt (omkr. 1505). Florens.

Sanzio; utanför Italien kallas han oftast Rafael (Raphael, Raffael). Hans fader, Giovanni S. (d. 1494), var en aktningsvärd målare af föga betydelse. Af honom tyckes sonen ha fått sin första ledning. Han blef sedan lärjunge till Timoteo Viti, som varit elev af F. Francia i Bologna och som öfverflyttade till Urbino 1495. 1500 målade S. i Peruginos ateljé i Perugia. Hans ytterst smidiga mottaglighet för intryck utifrån visar sig redan i han tidigaste verksamhet. Liksom han först följt i Vitis spår, upptog han sedan Peruginos framställningssätt och typer. Han påverkades äfven af sin äldre kamrat Pinturicchio, men den gamla uppgiften, att han skulle ha medverkat i dennes freskoarbeten i Sienas Libreria 1503 ff., är obevisad och föga trovärdig. Bland hans kända ungdomsverk äro de små noggrant utförda målningarna *S. Mikaels strid med draken* (Louvre), *Gratierna* (Chantilly) och *Riddarens dröm* (National gallery, London). Inflytande af Perugino röjes i ett par framställningar af *Den korsfäste, omgifven af helgon* (i Petersburg och i Monds galleri i London) — ett par madonnor (*Madonna Connestabile*, Petersburg, *Madonna Solly*, Berlin) äro mera trefvande och klumpiga. Afgjorda framsteg beteckna *Marias kröning* (1503, Vatikanen), altarbilder med en *tronande madonna jämte helgon* (i National gallery och P. Morgans samling) samt främst *Sposalizio* (Jungfru Marias förmälning, 1504, Breragalleriet i Milano). Sistnämnda målning visar på ett slående sätt, hur S. förädlade och förskönade Peruginos såväl kompositions- som teckningssätt och typer — äfven af perspektivet med det lilla rundtemplet i taflans bakgrund åstadkom han en harmoni, som saknas i föregångarens kompositioner af liknande art.

1504 slog sig S. ner i Florens, där vid denna tid ett rikt konstlif blomstrade. Han studerade Lionardo da Vincis ryttarstrid, som utställdes i kartong 1505 jämte Michelangelos badande soldater, han studerade Masaccios fresker i S. Maria del Carmine, och att han tog intryck af Fra Bartolomeo, visar fresken *Treenigheten*, som han påbörjade 1505 under sin vistelse i Perugia. Denna fresk (i S. Severo; S. utförde endast öfre delen, det nedre partiet tillfogades efter 1520 af Perugino) är i kompositionen påtagligt inspirerad af Fra Bartolomeos ''Yttersta domen'' (fullbordad 1499, nu i Uffizigalleriet; S. upptog senare kompositionens hufvuddrag i ''Disputa''). I Perugia målade S. bl. a. altarbilden *Madonna Ansidei* (1506, National gallery). Han återvände snart till Florens. Från de år han vistades där stammar flertalet af hans madonnabilder. *Madonna del Granduca* (Pittigalleriet, knästycke) torde vara en af de tidigaste. Han arbetar — som bevarade tecknade skisser utvisa — ihärdigt och med omsorg på att sammansluta grupperna till en enhetlig och fast komposition efter de uppslag Lionardo gett och med rikt och harmoniskt linjespel. Madonnorna från detta skede höja sig till ideal mänsklig skönhet i uttryck och form. Figurerna insättas i regel i ett idylliskt, ideellt komponeradt landskap. Motivet utvidgas ofta genom tillfogandè af den lille Johannes, någon gång äfven af Josef och Elisabet. Bland dessa grupper äro *Madonnan med steglitsan* (Uffizigalleriet), *Madonnan i det gröna* (Wien), *La belle jardinière* (Louvre 1507, afbildad i art. Jardinière), andra i München (*Madonna Canigiani*, afbildad i art. Heliga familjen), Chantilly, Budapest, Madrid, Petersburg, Berlin m. fl. En stor kyrktafla är *Madonnan under baldakinen*, som S. lämnade ofullbordad (den kompletterades efter S:s död; Pittigalleriet). Bland de porträtt, som belysa S:s florentinska skede, är den själfulla bilden af en okänd kvinna (*Donna ignota*) samt *självporträtt* (fig. 1; mycket skadadt och öfvermåladt, båda i Uffizigalleriet). De båda porträtten af *Angelo* och *Maddalena Doni* betviflas af en del forskare vara utförda af S., likaså *Donna gravida* (dessa i Pittigalleriet). Till detta skede hör slutligen *Kristi gravläggning* (1507, målad för S. Francesco i Perugia, nu i Villa Borghese i Rom), där S. i en invecklad komposition sökte samla hvad han lärt. Kompositionen är nästan pinsamt studerad, konstlad och full af reminiscenser från andra bilder, föga lyckad i det koloristiska, öfver hufvudtaget af större intresse i sökandet än i resultatet. Märkliga äro de tre hithörande predellamålningarna (i Vatikanens galleri).

S:s florentinska skede varade till hösten 1508, då påfven Julius II på Bramantes inrådan kallade honom till Rom. Där blef påfven så intagen af honom, att han lät den pågående dekoreringen af en våning i Vatikanen afbrytas och gaf S. i upp-

drag att öfvertaga arbetet. Våningen, de s. k. *stanzerna* (''rummen''), utgöres af tre smärre rum, täckta med krysshvalf, och en stor sal. Till en början fick S. dekorera den högsta andliga domstolens sessionsrum, Stanza della signatura. S. bibehöll den dekorativa anordning, som hans föregångare Sodoma bestämt för rummets utsirande. På de fyra väggarna, som uppåt begränsades af halfcirkelbågar, målade han 4 fresker, allegorier af *Teologien*, *Filosofien*, *Rättskunskapen* och *Poesien*, sålunda försinnligande de makter, som i kyrka och stat, enligt tidens föreställningssätt, behärska människans andliga lif (målningarnas tankeinnehåll är förmodligen gifvet af någon humanistisk lärd vid påfliga hofvet). Nedanför dessa målade han stora väggbilder, skildrande inom ett idealt rum de män, som bidragit att införa dessa makter i lifvet: 1) *La Disputa* (samtal om sakramentet, rättare: kyrkans förhärligande) visar trons hjältar och den religiösa tankeutvecklingens befordrare: högst upp i halfkrets treenigheten med madonnan, Johannes döparen samt gamla och nya testamentets heliga, nedtill på jorden altaret med hostian, omgifvet af kyrkofäder, biskopar och kyrkans män ända till Dante, Fra Angelico och Savonarola (afrättad 10 år förut). 2) *Skolan i Aten* förhärligar filosofien och vetenskapen i deras bägge hufvudriktningar: idealismen genom Platon, realismen genom Aristoteles, och jämte dem andra tänkare och forskare, äfven astronomer, musiker och matematiker, som bidragit till utvecklingen, äro sammanställda i sinnrika grupper under en härlig arkitektur. Bredvid Aristoteles S:s självporträtt. (Huruvida kartongen i Ambrosiana i Milano är af S:s hand, är osäkert.) 3) *Rättskunskapen* l. *Jurisprudentia* symboliseras genom den romerska rätten (Justinianus lämnar Pandekterna till Tribonianus) och genom den kanoniska rätten (Gregorius IX utger dekretalen) samt i halfrunden öfver fönstret tre kardinaldygder. 4) *Parnassen* (pl. II, fig. 3; också öfver och kring ett fönster) förhärligar poesien: Apollon, spelande violin, på toppen af Parnassus, som höjer sig ofvan fönstret (ett genialt sätt att öfvervinna rummets svårigheter genom pyramidal gruppering på bägge sidor uppåt), jämte Muserna samt Homeros och andra skalder. Dessutom målades en mängd historiska småbilder med hänsyftning på de stora grundtankarna, dels i takets svicklar, dels grått i grått under de stora bilderna och i fönstren. Detta rums utsirande afslutades 1511. — I den andra af stanzerna framställde mästaren 1512—14 himmelska uppenbarelser till kyrkans och trons räddning. 1) *Heliodorus' fördrifvande* ur Jerusalems tempel visar, huru den syriske fältherren, som plundrat tempelskatten, kastas till marken af himmelska ryttare, medan påfven (med Julius II:s drag) nalkas majestätisk på sin bärtron. 2) *Mässan i Bolsena* skildrar en tviflande tysk präst omvändelse till tro på transubstantiationen därigenom, att den välsignade hostian blöder, när den brytes inför honom. 3) *Attila framför Rom* visar hunnernas konung, skrämd dels af påfven (Leo I under Leo X:s drag), dels genom uppenbarelsen af Petrus och Paulus i skyn ofvan honom. 4) *Petrus' befrielse ur fängelset* framställer i tre sammanförda bilder olika moment i förloppet, sammanhållna genom den mästerliga behandlingen af det nattliga dunklet, som genombrytes af fackelsken, månljus och glans från änglarna. — Det nya i det storverk S. utfört i den första stanzen ligger i den öfverlägsna lösningen af rumsproblemet, i kompositionernas klassiskt lugna harmoni, i rikedomen af plastiskt behärskade, mot hvarandra vägda form- och rörelsemotiv. I den andra stanzen är framställningssättet dramatiskt rörligt; där tillkomma äfven andra helt nya drag, ljuseffekter i Petrus' befrielse, stark och djup kolorit i *Mässan i Bolsena*. S. visar sig äfven som utmärkt porträttör i bilden af Julius II och af dennes uppvaktande kavaljerer på den sistnämnda målningen.

1514 uppsteg Leo X på den påfliga stolen. S. å. blef S. Peterskyrkans arkitekt och öfverintendent öfver Roms antika minnesmärken. Han blef öfverhopad af arbete, han ledde utgräfningar, gjorde ritningar till byggnader, skulpturer, dekorativa arbeten, tapeter. Hädanefter lämnade han sina utkast att utföras af medhjälpare och elever; egenhändiga arbeten af honom äro sällsynta. Nu utfördes dekoreringen af ''loggierna'' i Vatikanen 1513—19 (se om dem art. L o g g i a), nu utfördes 1515—16 kartonger till 10 tapeter, afsedda för Sixtinska kapellet och upptagande bilder ur Apostlagärningarna. 7 af kartongerna, bland dem *Fiskafänget*, *Den lames botande*, *Elymas' bestraffning*, *Paulus i Aten*, finnas i behåll i S. Kensingtonmuseet i London (se art. K a r t o n g). Tapeterna, betydligt blekta af tiden, bevaras i Vatikanen; gamla efterbildningar finnas flerstädes. 1514—17 dekorerades den tredje af stanzerna, kallad ''Stanza dell' incendio'' efter *Incendio dell' Borgo*, branden i Borgo (den stadsdel af Rom, där Vatikanen ligger), hvilken släckes genom påfven Leo IV:s korstecken. De öfriga bilderna framställa *Segern vid Ostia* (öfver sarasenerna, 849, under Leo IV), *Karl den stores kröning* samt *Leo III:s värjemålsed*, de bägge sista ståtliga ceremonibilder, som ha ingen gemenskap med S:s stil eller kompositionskonst, allesammans anbefallda såsom smickrande för Leo X. — Den fjärde och största af stanzerna, ''Konstantinsalen'' — dekorerad först efter S:s död — har sitt namn efter *Konstantinslaget* (mellan Konstantin och Maxentius), den första konstnärligt genomkomponerade framställning af en strid mellan massor, som konsthistorien känner, och därjämte den enda af bilderna i denna sal, som med säkerhet visar tillbaka på utkast af S. Utom några enskilda fresker, såsom i kardinal Bibbienas badrum i Vatikanen, i jaktslottet Maglianas kapell, beställda af Leo X, *Esaias* i S. Agostino (1512), sibyllor och profeter i S. Maria della Pace (Rom, troligen 1514) utförde S. nu sitt sista monumentala storverk, vägg- och takmålningar i Villa Farnesina på uppdrag af den rike bankiren Chigi. Dessa arbeten visa, på hvilket äkta klassiskt sätt han uppfattade de antika myterna. Han utförde (sannolikt egenhändigt) 1514 i en mindre sal i bottenvåningen bilden af *Galatea* (fig. 5), som triumferande, omringad af tritoner, färdas öfver hafvet på en af delfiner dragen mussla. Senare dekorerade han det större galleriet, där han i 14 stickkappor, i bågsvicklarna, omgifna af kraftiga fruktgirlander som ram, och i takets midtfält framställde *Kärlekens triumf* (efter ett antikt epigram) och *Scener ur Psyche-sagan* (efter Apulejus' novell). Cykeln,

Fig. 2. Sixtinska madonnan. (Dresden.)

Fig. 3. Parnassen. Fresk i Stanzerna (Vatikanen).

Fig. 4. Madonna dell' impannata. (Florens.)

Fig. 5. Galatea. Fresk i Villa Farnesina (Rom).

om blef färdig 1517 och utfördes af hans förnämta lärjungar, Giulio Romano, Francesco Penni och Giovanni da Udine, har sedermera genom öfvermålning förlorat en stor del af sin ursprungliga ljusning. — Bland S:s stafflimålningar från Romtiden äro flera madonnor, bland dem *Madonna della sedia* och *Madonna dell' impannata* (fig. 4; bägge Pittigalleriet, andra i Petersburg, Louvre, London, München, Neapel), den stora altarmålningen *Madonna di Foligno* (1512, Vatikanen), *Frans I:s heliga familj* (1518, Louvre, som äfven eger en stor *S. Mikael*, s. å. samt *Johannes som gosse*, en variant — ateljéarbete — af samma ämne i Uffizierna). *Korsbärandet* finns i Pradogalleriet i Madrid, som äfven eger *Madonnan med fisken* m. fl. målningar, utförda af S:s medhjälpare, några af dem kanske efter utkast af hans hand. Bland porträtt från denna tid äro *Julius II* (det bästa exemplaret i Uffizigalleriet; afbildadt i art. Julius, sp. 270), kardinal *Alidosi* (namnet osäkert, 1512, Pradogalleriet; kanske S:s yppersta verk på detta område), den lärda *Fedra Inghirami* (1514, Boston, en gammal kopia i Pittigalleriet), hofmannen *Baldassare Castiglione* (1516, Louvre), *Leo X jämte två kardinaler* (1517, Pittigalleriet; Leos bild är återgifven i art. Leo, sp. 179). Där finnes äfven ett damporträtt, *la donna velata*, samma kvinnotyp, som återkommer i Sixtinska madonnan och i den nakna s. k. Fornarina i Palazzo Barberini — den torde sannolikt vara målad af någon af S:s lärjungar eller imitatörer.

Inom Romskedet falla äfven några visionsbilder. En sådan är den lilla i kompositionen monumentala *Ezekiels syn* (Pittigalleriet), en annan är *S. Cecilia* lyssnande till himmelsk musik (antagligen 1515, Bologna). En tredje är *Sixtinska madonnan* (pl. I), som framställer madonnan, uppenbarande sig för den helige Sixtus och den heliga Barbara; taflan målades kanske 1515, möjligen ännu tidigare, för kyrkan S. Sisto i Piacenza, såldes 1754 till Dresdengalleriet). Slutligen *Transfigurationen* (Kristi förklaring; i Vatikanen; afbildad i art. Förklaring), S:s sista arbete, en djärf sammanställning af två handlingar: förklaringen uppe på berget, den sjuke gossen och de hjälplöse lärjungarna nedtill vid bergets fot. Döden öfverraskade konstnären, då han fulländat den öfre delen; taflans nedre del fullbordades af lärjungar, särskildt Giulio Romano. Mästaren dukade under, vid endast 37 års ålder, för den rastlösa verksamhet, som han utvecklade och som äfven af honom kräfdes. Hans stoft hvilar i Roms Pantheon. Vid graföppning 1833 befanns hans skelett tämligen väl bevaradt. En staty öfver S. (af Hähnel i Dresdens museum) finnes afbildad å pl. VII till art. Bildhuggarkonsten; 1897 restes en (af Belli utförd) minnesvård öfver S. i hans födelsestad.

Fig. 6. Rafael i de mognare mannaåren, gravyr af Bonasone (som verkade i Rom 1521—74).

Flera af de målningar, som gått eller fortfarande gå under S:s namn, ha af nyare forskare blifvit honom frånkända — till dessa höra den s. k. Fornarina (se d. o.) i Uffizierna, Fiolspelaren, Dorotea (i Kaiser-Friedrich-museum) m. fl. — om andras autenticitet äro meningarna högeligen delade. Detta gäller äfven flera af de målningar, som blifvit ansedda representativa för mästarens konst och som här äro upptagna bland hans verk. Den s. k. "Rafaels skissbok" i Venezias konstakademi anses omfatta teckningar af olika umbriska konstnärer. Betydande teckningar af Rafael finnas i Uffizigalleriet, i Oxford och Louvre; några finnas äfven i Stockholms nationalmuseum. En del kompositioner af S., bl. a. *Barnamordet i Betlehem*, är bevarad endast i stick af Marcantonio. Flera af S:s målningar äro starkt öfvermålade. Af freskerna i Vatikanen är "Mässan i Bolsena" den bäst bevarade. De restaurerades första gången efter Roms plundring 1527.

I sin verksamhet som arkitekt slöt sig S. till Bramante. Hans första kända byggnadsverk är en liten kyrka *S. Eligio degli orefici* (1509 ff.). Meningarna äro delade, om Chigis landtpalats, *Villa Farnesina* (1509—11; se Farnesina), bör tillskrifvas S. eller Peruzzi. Det för samme mecenat byggda *Cappella Chigi* i S. Maria del Popolo är med säkerhet Rafaels verk (1512). Det är en sällsynt harmonisk interiör af ädlaste form. Ritningar — åtminstone utkast — lämnade han till *Palazzo Pandolfini* i Florens (1516—20, utfördt af Sangallo), till sitt eget palats i Borgo (nedrifvet) och till *Villa Madama* utanför Rom, anlagd för kardinal Giuglielmo af Medici (sedermera påfven Klemens VII) 1516 ff., fullbordad endast till en del. Där skapades den typiska renässansvillan med omgifvande trädgård, den blef stilbildande såväl i sin anläggning som i sin rika dekorativa utsmyckning.

Rafael vann en beundran, sådan ingen annan konstnär ernått. Han var framför allt den sköna formens man, men på samma gång den höga harmoniens. I hans verk sammanfattas, hvad hans föregångare sökt och velat, han tog generationers erfarenhet och gjorde den till sin, han upptog föregångarnas idéer, motiv och uttryckssätt och öfverträffade dem formellt. Han egde gåfvan att allt det han vidrörde blef vackert. Hans konst betecknar det högsta uttryck för renässansens sträfvan att skapa en förädlad mänsklighet. För att rätt lära känna honom måste man se honom i samband med sin samtid och framför allt studera hans monumentala verk.

Litt.: J. D. Passavant, "Raphael d'Urbin" (fransk uppl. af P. Lacroix, 1860), Gruyer, "Raphael et l'antiquité" (1864), "Les fresques de Raphael", "Raphael peintre de portraits" (1881), H. Grierson, "Das leben Raphaels von Urbino" (Vasaris lefnadsteckning jämte kommentarer) 1872 ff., A. Springer, "Raphael und Michelangelo" (1878; ny uppl. 1883 ff.), E. Müntz, "Raphael" (1881; ny uppl. 1900), O. Fischel, "Raphaels zeichnungen" (1898, med katalog), Klaczko, "Rome

et la renaissance" (2:a uppl. 1902), "Raphael" i samlingen "Klassiker der kunst" (med 202 bilder), V. Wanscher, "Raphael og Michelangelo" (1908). Korta biografier af Knackfuss (1895), Gillet i samlingen "Les maîtres de l'art" (u. å.) m. fl. C. R. N. (G—g N.)

Santiago [-tia'gå], "Sankt Jakob". 1. Provins i sydamerikanska republiken Chile. 14,672 kvkm. 566,787 inv. (1912). Landet ligger mellan 31° och 34° s. br., omgifvet i n. af prov. Valparaiso och Aconcagua, i s. af prov. O'Higgins och Colchagua, i ö. af Argentina och i v. af Stilla hafvet. I ö. uppfylles det af Anderna med vulkanen Maipo, 5,336 m.; den mellersta och viktigaste delen är en slätt, som i v. omges af lägre berg; kusten saknar goda hamnar. Största floden är Maipo, i hvilken de flesta andra vattendragen utflyta. Jordbruk (med konstgjord bevattning) och boskapsskötsel äro hufvudnäringarna; äfven bergsbruk idkas (koppar, guld o. a. metaller). — 2. (S. de Chile) Hufvudstad i nämnda prov. och i republiken Chile, ligger under 33° 26′ 42″ s. br. (observatoriet) vid båda stränderna af den med 6 broar öfverspända Mapocho (biflod till Maipo), 569 m. ö. h., på en vacker och fruktbar högslätt. 378,103 inv. (1912), till största delen spanska kreoler samt en mängd inflyttade européer. S. har ett vackert läge med utsikt öfver Andernas snötäckta kedjor, men en mycket växlande daglig temperatur (på en dag kan termometern visa — 2 och + 22°); årsmedlet är 13,2° (jan. 19,3°, juli 7,3°), regnmängden är mycket ringa (328 mm.). Jordbäfningar förekomma ofta, hvarför större delen af staden består af envåningshus eller eländiga kojor. Dock har man på senare tiden börjat bygga större hus af det starkaste material. Här och där resa sig som öar

Riksdags-(kongress-)huset i Santiago de Chile.

höga porfyrkullar, t. ex. den 637 m. höga Cerro Santa Lucia. Midt igenom S. går den 6,4 km. långa, 74—100 m. breda hufvudgatan Alameda med 4—6 trädrader. Handelns hufvudcentrum är Plaza de la independencia med många offentliga byggnader, bl. a. katedralen och ärkebiskopspalatset samt de förnämsta butikerna. S. har 24 kyrkor och kapell samt 15 kloster. Det är säte för de centrala regeringsmyndigheterna, för en ärkebiskop och ett af jesuiterna 1743 grundlagdt statsuniversitet med tre (juridisk, matematisk, medicinsk) fakulteter, ett 100-tal lärare och öfver 1,000 studenter, ett annat (Universidad católica de S., stift. 1888), med 6 fakulteter och omkr. 650 stud., musikkonservatorium, militärakademi, landtbruksinstitut med stor mönsterfarm, bergsskola, prästseminarium, storartadt realgymnasium med ett bibliotek på 15,000 band, liceo de S., pedagogiskt institut för utbildning af lärare vid statslyceerna, två lärarseminarier, jesuitskolor, nationalmuseum, observatorium, meteorologiskt centralinstitut (sedan 1913), botanisk och zoologisk trädgård, nationalbibliotek (stift. 1813) på 155,000 bd och riksdagsbibliotek (stift. 1888) med 35,000 bd. Det finnes flera teatrar, hvaribland ett vackert operahus. Industrien omfattar klädesfabriker, mekaniska verkstäder, kvarnar, bryggerier, garfverier etc. Handeln är mycket betydande. Järnvägar gå till S:s hamnstad, Valparaiso (187 km.), till den transandinska banan i n., hvarjämte S. ligger vid den centrala järnväg, som går igenom hela södra Chile ända till Puerto Montt (se Puerto, sp. 559). — S. anlades 1541 af Valdivia. — 3. S. de los Caballeros [kavaljēräs], stad i Dominikanska republiken (Haïti), vid Yaqui och järnvägen från norra kusten till Samanáviken på östra kusten. Omkr. 15,000 inv. (se ock Merida 4 och Nata). — 4. (S. de Compostēla) Stad i

Västra fasaden å katedralen i Santiago de Compostela.

spanska prov. La Coruña, förr hufvudstad i Galicien, 228 m. ö. h., på sluttningen af Monte Pe-

poso (594 m.) och vid järnvägen Pontevedra—S. ,660 inv. (1910). Säte för en ärkebiskop (den ldre i Spanien), för ett 1504 grundlagdt uniersitet med fem fakulteter, veterinärskola, högre rgarskola, prästseminarium och normalskola, proms- och universitetsbibliotek (med 40,000 bd), t af de äldsta biblioteken i Spanien. Handel med nne, silke, läder och papper. Katedralen (se fig.) - byggd i romansk stil (1082—1211, västfasaden, barockstil, 1738 och statyn af S:t Jakob öfver ufvudingången mellan de båda tornen 1774), har å 70 m. höga torn och 25 kapell samt uppges ysa aposteln Jakobs ben (däraf namnet S.). Ännu hans graf föremål för vallfärder, men var det långt högre grad under medeltiden, då en pilrimsresa till S. skattades lika högt som en till erusalem. Många svenskar vallfärdades då dit. — 5. (S. de Cuba l. endast Cuba) Stad på ästindiska ön Cuba, före 1543 hufvudstad på ela ön, nu i prov. Oriente, belägen i en lf jordbäfningar ofta härjad trakt på södra usten vid Rio Yarayos mynning och vid en lf vacka, skogbeklädda berg omgifven hafsik. 53,615 inv. (1914). Stadens öfre, högt elägna del är sund, den nedre hemsökt af febrar. Hamnen är förträfflig. Export af socker, kaffe, akao, bananer, tobak, mahogny o. a. träslag. S. r station för de transatlantiska ångarna och står nedelst undervattenskablar i förbindelse med Jamaica, Mexico, Syd-Amerika, Porto Rico och Små Antillerna. Det är säte för guvernör och ärkebiskop samt eger en katedral, flera andra kyrkor, många kloster, piaristkollegium och elementarskolor, äfvensom en teater. — 6. (S. de Guatemala) Hufvudstad. Se Guatemala 2. — 7. (S. de Guayaquil) Hamnstad. Se Guayaquil. — 8. (S. del Estero) Provins i sydamerikanska republiken Argentina, begränsad i n. af prov. Salta, i ö. af gubernacion del Chaco och prov. Santa Fé, i s. af prov. Córdoba och i v. af prov. Catamarca och Tucumán. 103,016 kvkm. 227,003 inv. (1910 beräknad folkmängd). Landet, som endast i s. och s. v. är bergigt, genomflytes af Salado och Saladillo, hvilka bilda vidsträckta sumptrakter (sp. *esteros*). Klimatet är hett (årsmedium 21,8°). Jordbruket kräfver konstgjord bevattning. Hufvudsakligen odlas lucern, sockerrör och vin. Hufvudnäring är boskapsskötsel. Industrien omfattar bomulls- och ylleväfverier. — 9. Hufvudstad i nämnda prov., vid Rio dulce och vid en linje af Córdoba—Tucumán-järnvägen. Omkr. 12,000 inv. Biskopssäte med katedral, nationalkollegium och lärarinneseminarium. — 10. (S. de Veráguas) Badort i republiken Panama, vid San Martins utlopp i Stilla hafvet. Omkr. 8,000 inv. Heta källor. Tillverkning af bomullstyg, stråhattar och hängmattor. — 11. Columbus' namn på ön Jamaica (se d. o.). 1—11. J. F. N.

Santiago-orden [-tia'gå-], spansk riddarorden, uppkallad efter den i Spanien mycket dyrkade aposteln Jakob, hvars ben troddes vara förvarade i katedralen i Santiago de Compostela (se Santiago 4). Denna riddarorden uppkom ungefär samtidigt med Alcantara-orden och Calatravaorden (se dessa ord) och hade liksom dessa strid mot morerna till sin hufvuduppgift. Den stiftades 1161 af Pedro Fernandez från Fuente Encalada i stiftet Astorga och uppkallades först efter S:t Jakob "med svärdet" (*de spada*); 1170 förenades den då uteslutande af riddare bestående orden med korherrarna af San Loyo vid Compostela. Orden bestod därefter af två klasser (riddare, som egde rätt att gifta sig, och ordenspräster), erhöll mot 1100-talets slut påflig bekräftelse af Celestinus III, men nådde aldrig så stor betydelse som de båda andra spanska riddarordnarna. Ferdinand den katolske förenade 1493 ordens stormästarvärdighet med spanska kronan, hvilken åtgärd 1515 bekräftades af påfven Leo X. Orden upphäfdes 1835.

Santillana [-tiljäna], markisen af. Se Mendoza, I. L. de.

Santini, Giovanni, italiensk astronom, f. 30 jan. 1787 i Caprese vid Borgo di San Sepolcro, d. 26 juni 1877 i Padua, blef 1806 assistent vid och 1813 direktor för observatoriet i Padua samt s. å. äfven professor i astronomi vid universitetet där. Han var utmärkt observatör, och särskildt hans fixstjärnobservationer ha varit af stor betydelse för den praktiska astronomien. Bland hans många arbeten märkes *Elementi di astronomia* (2 bd, 1820). B—d.

Santi Petriön. Se Sankt Petrikanalen.

Santipur [säntipö'ə], stad i Indien, Bengalen, distriktet Nadiya, vid Huglis arm Baghirati. 26,703 inv. (1911). I okt. eller nov. firas till Krishnas ära en tre dagars fest, Rasdjatra, som besökes af 25,000 pilgrimer.

Sa'nti Quaranta [kvara'nta], hamn. Se Hagioi Saranta.

Santi'ssimo bambino [-må -nå], it. Se Bambino.

Sa'nto [-tå], it., sp. och port. [-to], fem. sa'nta (af lat. *sa'nctus*), helig.

Sa'nto-Amaro [-tå -rå], stad i staten Bahia, Brasilien, vid Serigi, som vid högvatten är farbar från S. med båtar till den 20 km. aflägsna Bahiaviken. Omkr. 11,000 inv. Ståtlig kyrka, men f. ö. en smutsig stad. J. F. N.

Sa'nto Domingo [-tå dåmi'ngå]. 1. Ö. Se Haïti 1. — 2. Hufvudstad i Dominikanska republiken, ligger på Haïtis södra kust, midt på en fruktbar slätt (Los Llanos) vid mynningen af Ozama. 22,000 inv. (1912). S. omges af en väldig, gammal mur med bastioner och företer kanske den fullständigaste typen af en spansk kolonistad på 1500-talet. Den har raka, icke stenlagda gator, gotisk katedral (byggd 1514—40), i hvilken Columbus låg begrafven 1537—1796, jesuitkollegium, nu militärmagasin, arsenal, kaserner, flera skolor, bibliotek och regeringsbyggnader. Säte för en katolsk ärkebiskop. Handel (mest med socker). Hamnen försvaras af flera fort. Till den inre hamnen kunna blott mindre farkoster komma till följd af en framför den liggande sandbarr; större fartyg måste ankra på den yttre redden, som saknar allt skydd mot stormarna. S. grundlades 1496 af Bartolommeo Columbus och är Amerikas äldsta stad. Den förstördes delvis genom jordbäfningar 1689 och 1691. 2. J. F. N.

Sa'nto Domingo Cobán [-tå dåmi'ngå kåba'n], stad. Se Cobán.

Sa'nto Espi'ritu [-tå -to], vanligen kalladt Sancti Spiritus (se d. o.).

Santolina L., *bot. farm.*, ett till fam. *Compositæ*, afd. *Anthemideæ* inom *Tubulifloræ*, hörande släkte af starkt luktande halfbuskar. De små långskaftade, gula blomkorgarna äro homogama, kronorna ha bikrona, pappus saknas. Den i våra växthus och boningsrum icke sällan odlade *S. chamæcyparissus* har jämbreda, kamlikt delade, grågröna blad. Grentopparna med bladen af denna till södra Europa hörande art, *Summitates santolinæ*, ha stark aromatisk lukt och smak. Ur frukterna fås flyktig olja, som är ett kraftigt maskdödande medel. Flera andra arter ha samma egenskaper. O. T. S. (G. L—m.)

Santoner (lat. *sa'ntones* l. *su'ntoni*), ett stort och mäktigt keltiskt folkslag i romerska prov. Akvitanien, vid Atlantiska hafvet, s. om piktonernas område. Santonernas land (*Santonia*) motsvarades af franska prov. Saintonge. Deras hufvudstad var *Mediolanum* (nu Saintes). Jfr Galler, sp. 620.

Santonin, *kem. farm.*, en i färglösa, i ljuset gulnande, i vatten nästan olösliga nålar kristalliserande förening, $C_{15}H_{18}O_3$, som förekommer i maskfrön (se d. o.) och är denna drogs verksamma beståndsdel. Santonin är en laktonartad, från naftalin härstammande anhydrid, som användes i medicinen för att afdrifva trindmask, särskildt spolmask (*Ascaris*) och äfven änger (*Oxiüris*). Santoninet dödar icke maskarna — dessa afgå lefvande —, utan synes endast misshaga och oroa dem. Santonin är emellertid ganska giftigt för människan. Som första tecken till förgiftning framträder ibland redan vid vanliga doser ett egendomligt *färgseende:* först synas föremålen öfvergående blåaktiga eller violetta, därefter uppfattas under längre stund särskildt belysta föremål liflgt gula (*xantopsi*), medan blå och violetta föremål ses blott som mörka utan bestämd färg. Företeelsen anses bero på först en öfvergående retning och därefter en förlamning af de nervbildningar i ögats näthinna eller i synnerven, som äro afsedda att förmedla uppfattningen af violett ljus. Förgiftning med större doser leder bl. a. till kräkningar, knip och diarré, medvetslöshet och egendomliga former af anfallsvis uppträdande kramp. Mera sällan följer döden (genom förlamning af andningen). Santoninet uppsuges till någon del redan i magsäcken under medverkan af saltsyran i magsaften. Denna uppsugning, som kan leda till förgiftning och ej afses, då santoninet ju skall verka på maskarna i tarmen, motverkas af, att medlet intages efter måltid. Det uppsugna santoninet oxideras i kroppen, och produkterna afgå med urinen, som däraf blir citrongul till gröngul, efter tillsats af alkali purpurröd. Santonin ges mot mask i form af små runda, platta, rödfärgade kakor, *Trochisci Santonini*, hvar och en innehållande 0,03 gr. af medlet. Medlet ges i dos af 0,02—0,1 gr. 2—3 gånger om dagen under en till två dagar med ricinolja som afföringsmedel. C. G. S.

Santorin, ö och stad. Se Thera.

Santorio [-tå'riå], latiniseradt Sanctorius, italiensk läkare, f. 1561 i Capo d'Istria, d. 24 febr. 1636 i Venezia, var med. professor i Padua 1611—24. S. är berömd genom sina under trettio år fortsatta bestämningar af de under olika förhållanden uppträdande förändringarna af människokroppens vikt. Genom dessa kunde han en gång för alla fastställa, att kroppen, om icke mat eller dryck tillföres den, genom omärklig utdunstning (*perspiratio insensibilis*) oupphörligt aftar i vikt. Dessa rön, som första gången offentliggjordes 1614 i den sedermera många gånger omtryckta skriften *Oratio in archilyceo patavino anno 1612 habita: de medicina statica aphorismi*, utgöra utgångspunkten för hela näringsläran; som dennas grundläggare måste S. sålunda anses. Hans *Opera omnia* utgåfvos i 4 bd 1660. R. T—dt.

Santos. 1. [sa'ntås] (Los Santos de Maimona) Stad i spanska prov. Badajoz (Estremadura), station på Sevilla—Merida-banan. Omkr. 7,000 inv. Staden eger yllemanufakturer och koppargrufvor. — 2. [sã'toʃ] Stad i brasilianska staten São Paulo, belägen på norra sidan af halfön São Vicente, i en skogrik trakt, och genom en dubbelspårig järnväg öfver Serra do mar förenad med hufvudstaden São Paulo. 36,000 inv. (1911). Staden är väl byggd, har stadshus, arsenal, hospital, flera kyrkor och kloster, gas- och vattenledning och en mängd ståtliga privata hus. S., som har en mycket stor årlig nederbörd (2,330 mm.), var förr ett tillhåll för gula febern, men genom under senare år företagna dräneringsarbeten har hälsotillståndet i hög grad förbättrats. Hamnen har genom omfångsrika byggnader blifvit en af de allra bästa. Den anlöpes regelbundet af tyska, engelska och franska ångbåtslinjer. S. är Brasiliens och världens viktigaste exporthamn för kaffe (''Santoskaffe''); exporten omfattade 1913—14 $10,_8$ mill. balar (à 60 kg.) mot $2,_{95}$ mill. balar från Rio de Janeiro. 1 o. 2. J. F. N.

Sa'ntos [-tås], Francisco, spansk författare och hofman, f. under 1600-talet i Madrid, var en framstående sedeskildrare och författare till ett stort antal romaner, som tillvunno honom ryktbarhet. De mest betydande af hans arbeten äro *Dia y noche de Madrid* (1663), *El no importa de España* (1668 o. 1687), *El diablo anda suelto: verdades de la otra vida, soñadas en esta* (1663 o. 1677), *La verdad en el potro y el Gid resucitado* (1671), *Los gigantones en Madrid por defuera, y prodigioso entretenido, festiva salida al Santo Cristo del Pardo, El sastre del Campillo* (1685), *El vivo y el difunto* (1692), *El arca de Noé y Campana de Belilla* (s. å.), *El rey gallo y discursos de la hormiga* (1694), *El escándalo del mundo y piedra de la justicia* (1696) och *Obras en prosa y verso discursos políticos, maximas cristianas y morales.* Dessutom är S. författare till *Periquillo, el de las gallineras* (1704), ett slags motstycke till ''Lazarillo de Tormes''. Se Rivadeneira, ''Biblioteca de autores españoles'', bd 33. S. är intagen i Spanska akad:s ''Catálogo de autoridades de la lengua''. Ad. H—n.

Sa'ntos Alvarez [-tås a'lvareth], Miguel de los, spansk skald och diplomat, f. 1817 i Valladolid, d. 1892 i Madrid, var en tid spansk minister i Mexico. S., som var romantiker och nära vän till Espronceda, afslutade dennes *El Diablo Mundo* och skref f. ö. en del lyrik, *María* och *Canto á Teresa*, romanen *Sancho Saldaña* (1834), berättelsesamlingarna *El gato, Tentativas literarias* och *Cuentos en prosa* samt dramerna *Doña Blanca de Borbón* och *Ni el tio, ni el sobrino.* Ad. H—n.

Santos Dumont [sã'toʃ dymã'], Alberto, brasiliansk aeronaut af fransk härkomst, f. 1873, egaf sig vid unga år till Frankrike för att egna g åt luftskeppssegling, fick 1901 Deutschs pris 100,000 frcs) för konstruktionen af ett styrbart ftskepp, hvarjämte Brasilien gaf honom en nationalbelöning på 250,000 frcs. Se vidare Flygaskin, sp. 672.

Santos-kaffe [sã'tåʃ]. Se Santos 2.

Santvoort [-fårt], Dirck Dircksz., hollandsk porträttmålare, f. 1610 i Amsterdam, d. år 1680, var son till målaren Dirck Pietersz. och sannolikt elev af Rembrandt. Åtminstone förte han starkt inflytande af dennes konst, och hans nära relationer till denna framgå äfven däraf, att han gaf två af sina söner hans förnamn. S., som var den förnäma världens i Amsterdam porträttör, var 1658 ordf. i Amsterdams konstnärsgille. Hans porträttbilder studeras bäst i Amsterdams Rijksmuseum, där de talrikt förekomma. Där ses bl. a. hans mästerverk *Föreståndarinnorna för Amsterdams spinnhus* (dat. 1638). I Rotterdams museum träffas *Flöjtblåsare* och *Herdinna* (båda dat. 1632). Hans enda i Sverige befintliga mafia är *Porträtt i helfigur af en liten flicka* (dat. 1640) i Braunerhielmska samlingen på Sandemar.
O. G—g.

Santÿl, *farm.* Se Santalum.

Sanudo [sanōdå] l. Sanuto. 1. S. Marino d. ä., veneziansk statsman och geograf, f. 1260 på lagunön Torcello, d. 1338 i Venezia, är mest känd för sina bemödanden att åstadkomma ett nytt korståg mot Orientens muhammedaner. Därför skref han *Secreta fidelium crucis*, som öfverlämnades till påfven Klemens V. Senare tillade han ytterligare två delar l. böcker (1312—21), hvarpå det hela lämnades till påfven Johannes XXII och till konungen af Frankrike. Det är möjligt, att alla tre böckerna haft titeln *Opus terræ sanctæ*, ehuru den först nämnda titeln är den allmännast brukliga. S. söker där visa dels hvilka fördelar man skulle vinna genom att återtaga Heliga landet, dels huru nyttigt det skulle vara att för detta ändamål knyta förbindelser med de kristne i Nubien och Habesch. Till yttermera utveckling häraf bifogade S. till sitt verk dels flera specialkartor och planer, dels en världskarta, hvilken är af stor betydelse i kartografiens historia. Den framställer (gamla) världen som en rund skifva, hvars medelpunkt är Jerusalem, därutinnan lik tidehvarfvets andra världskartor, men i enskildheter visar den märkliga framsteg i kännedomen om jorden. Så är kusten från Storbritannien och Flandern till östra Medelhafvet väl tecknad, äfven de mer skisserade grunddragen af norra Tyskland och Skandinavien tyda på en något noggrannare kunskap än äldre kartografer (så är Skandinavien en halfö, om än otympligt tecknad). Afrikas sydligaste del är väl böjd åt ö., men hänger ej samman med Asien, Kinas namn förekommer första gången på en karta o. s. v. S:s källor ha varit dels egna resor, hvarunder han kom ända upp till Danmark samt till de östra Medelhafsländernas större städer, dels underrättelser af andra resande, dels äfven äldre världskartor och italienska portolankartor. — Litt.: Kunstmann, "Studien über M. S." (i Bajerska vet. akad:s förhandlingar, VII, 1855), Kretschmer, "M. S." (i "Zeitschrift der Gesellschaft für erdkunde in Berlin", XXVI), Simonsfelds artiklar i "Neues archiv der Gesellschaft für ältere deutsche geschichte", VII, och i "Zeitschrift für wissenschaftliche erdkunde", VIII.

2. S. Marino d. y., veneziansk historieskrifvare, f. 1466, d. 1533 i Venezia, var son till en rådsherre. 1483 följde han en kusin på en domarresa genom Istrien, hvarunder han upptecknade allt anmärkningsvärdt och utgaf detta i *Itinerario in terra ferma* (tr. 1847). Vid endast 20 års ålder valdes han till medlem af stora rådet, och 1498 blef han senator. Som sådan antecknade han, hvad som sades i föreliggande frågor och fick äfven tillåtelse att genomgå det hemliga statsarkivet, ehuru han aldrig, såsom han önskade, blef statshistoriograf. Med ledning af de källor, som sålunda voro honom tillgängliga, skref han *I commentarii della guerra di Ferrara* (tr. 1829), *Le vite dei Dogi* (tr. i Muratoris "Rerum italicarum scriptores", 1733) samt det viktigaste af alla hans arbeten, *Diarii*, omfattande tiden från 1 jan. 1496 till sept. 1533, utg. i 58 bd af R. Fulin m. fl. (sista delen utkom 1903). 1—2. J. F. N.

Sanuto [sanōtå], Marino. Se Sanudo.

Sanvic [sãvi'k], nordlig förort till Le Havre med ett fort och 8,470 inv. (1911; som kommun 10,235). J. F. N.

San Vicente [vithe'nte] l. Vincente de Austria [ao'stria], departemangshufvudstad i centralamerikanska republiken Salvador, vid foten af vulkanen S. Vicente (2,174 m.). 17,832 inv. (1901). Tobaks- och indigoodling; stora mässor. J. F. N.

Sanvitália Lam., *bot.*, ett amerikanskt släkte af örter eller små buskar, hörande till fam. *Compositæ*, afd. *Heliantheæ* inom *Tubulifloræ*, nära släkt med *Zinnia* (se d. o.), hvarifrån det skiljes genom skaftade blommor. Diskblommorna äro bruna, strålblommorna gula eller hvita. Den nedliggande *S. procumbens* från Mexico odlas som enårig infattningsväxt i trädgårdarna. G. L—m.

San Vito [-tå]. 1. S. al Tagliamento [taljame'ntå], stad i italienska prov. Udine (Venezien), vid Tagliamento och järnvägen Venezia—Casarsa. 10,803 inv. (1911, som kommun). Silkesodling. — 2. S. dei Normanni [nårma'-], stad i italienska prov. Lecce (Apulien). 13,068 inv. (1911, som kommun). Stenbrott, olivodling. 1—2. J. F. N.

Sanyuan, missionsstation. Se Mission, sp. 678.

San Yuste [jo'ste]. Se Geronimo de San Yuste.

Sanz [santh], Eulogio Florentino, spansk skald, f. 1825 i Arévalo (Avila), d. 1881 i Madrid, begaf sig efter att ha varit invecklad i ett upplopp i Valladolid till Madrid, där han lefde fattigdomens bohemlif. Det bereddes honom emellertid tillfälle att vistas i Berlin, och frukten af hans studier där blef skickligt gjorda öfversättningar af Heines arbeten. S. utgaf f. ö. det originella versdramat *Don Francisco Quevedo*, som blef mycket populärt, det romantiska skådespelet *Achaques de la vejez* och *La escarcela y el puñal* (fragment). Ad. H—n.

Sanz del Rio [santh -ri'å], Juliano, spansk

filosof, f. 1814, d. 1869 som professor vid Madrids högskola, utgaf en mängd djupsinniga och svårförstådda filosofiska arbeten. Han hade som filosof bildat sig företrädesvis i tysken Krauses skola, men höjde sig till självständig åskådning. För den filosofiska forskningen i Spanien var hans verksamhet af stor betydelse. S—e.

Sanzio [sa'ntsiå], Raffaele. Se Santi.

San Zorzo [dså'rdså], stad. Se Giurgiu.

São [sõõ], port. (af lat. *sa'nctus*), helig.

São Antão [sõõ õtõõ'], Santo Antão, den nordvästligaste af Kap Verde-öarna (se vidare d. o.). 685 (719,6) kvkm. Omkr. 25,000 inv. Ön, hvars högsta topp, Pão de Assú, uppnår 2,250 m. höjd, är den sundaste och på nordvästsidan bäst vattnade och bördigaste i hela ögruppen, hvaremot sydöstra sidan är mera steril. Flera små hamnar finnas, bl. a. Tarrafal på sydvästra och den mera besökta Ponta do Sol på nordöstra kusten, 13 km. från hufvudstaden Ribeira grande, med omkr. 4,500 inv.

São Antonio [sõõ õtå'nio], hufvudstad på Principe (se d. o.).

São Bento de Aviz-orden [sõõ bõi'to- əviʃ-]. Se Aviz-orden och Ordnar, sp. 835.

São Carlos de Campinas [sõõ ka'rloʃ də kõpi'nəʃ] l. Campinas, stad i brasilianska staten São Paulo, belägen på en högslätt, vid järnvägen till São Paulo och Santos. Omkr. 28,000 inv. Staden, som är välbyggd, är medelpunkten för en stor kaffe- och sockerrörsodling. (J. F. N.)

São Christóvão [sõõ kriʃtå'võõ]. 1. (Förr Sergipe do rey) Hamnstad och till 1855 hufvudstad i staten Sergipe, Brasilien, nära Barris' utlopp i Atlantiska hafvet. Omkr. 9,000 inv. Garfverier, socker- och tobaksfabriker, kusthandel. Staden grundlades 1592. — 2. Förstad till Rio de Janeiro (se d. o., sp. 451). J. F. N.

São Domingos [sõõ domi'goʃ], bergverksort i portugisiska distriktet Beja (Alemtejo), nära spanska gränsen, bekant för sin redan på romarnas tid bearbetade, men sedan öfvergifna och först 1859 för engelsk räkning återupptagna kopparhaltiga svafvelkis, som finnes i ofantlig myckenhet, men innehåller endast 3—4 proc. koppar. Vissa år ha brutits 200,000 ton. (J. F. N.)

São Francisco [sõõ frõsi'ʃko]. 1. Flod i Brasilien, upprinner under 20° 20′ s. br. i södra delen af staten Minas geraes, flyter i nordlig riktning genom staten Bahia och därefter i östlig på gränsen till Pernambuco samt mynnar ut i Atlantiska oceanen mellan Alagoas och Sergipe. Längd 2,900 km. Flodområde 645,000 kvkm. I sitt öfre lopp, från Perapora, är S. segelbar på en sträcka af 1,500 km., hvarefter en serie vattenfall vidtar, bland hvilka de 84 m. höga Paolo-Affonso-katarakterna räknas bland de största på jorden. Vid Piranhas kommer floden ned på slätten och är under 225 km. segelbar för fartyg om högst 3,3 m. djupgående. Själfva mynningen är dock spärrad af sandbankar. Genom en 114 km. lång järnväg från Piranhas upp till Jatoba kringgås vattenfallsområdet. Flera af biflöderna: Rio das Velhas och R. Verde fr. h. samt Paracatú, Urucuia, Carinhanha och R. Preto, äro segelbara långa sträckor. — 2. Ö tillhörande brasilianska staten Santa Catharina. 69 kvkm. Omkr. 10,000 inv. Sundt klimat och fruktbar jordmån. Ön producerar tobak, kaffe, säd och frukt. 1 o. 2. (J. F. N.)

São João [sõõ ʃoõõ']. 1. S. Baptista [bəti'ʃta], bergsstad i staten Minas geraes, Brasilien. Omkr. 14,000 inv. — 2. (S. Batista) Stad. Se Brava 1. — 3. S. da Cachoeira [-də kəʃoõi'rə], stad. Se Cachoeira 2. — 4. (S. d'El Rey) Stad i södra delen af staten Minas geraes, Brasilien. Omkr. 8,000 inv. S. står i järnvägsförbindelse med Ouro Preto och Rio de Janeiro och har gymnasium. Guldgrufvorna i trakten ha nedlagts. 4. J F. N.

São Jorge [sõõ ʃå'rʃə]. 1. Ö bland Azorerna (se d. o.). — 2. S. de la Mina [mi'nə], koloni. Se Elmina. — 3. S. dos Ilhéos [doś ilje'oʃ], stad. Se Ilhéos.

São Leopoldo [sõõ ləopå'-], den äldsta tyska kolonien inom brasilianska staten Rio Grande do Sul. Hela municipio 900 kvkm., omkr. 30,000 inv. Majs, vin, bomull, tobak, bönor m. fl. produkter odlas med framgång. Tillverkning af lädervaror. Stad, São Leopoldo, 35 km. n. om Porto Alegre, grundlagd 1825. Omkr. 11,000 inv. (J. F. N.)

São Lourenço [sõõ lårẽ'so], tysk koloni (grundlagd 1858) i staten Rio Grande do Sul, Brasilien, vid Arroyo Grande. Omkr. 12,000 inv., mest från Pommern och Rhenländerna. Kolonien består af en mängd byar. J. F. N.

São Luiz [sõõ loi'ʃ]. 1. (S. Luiz do Maranhão) Stad. Se Maranhão 2. — 2. (S. de Paranahyba) Stad. Se Paranahyba 3.

São Migue'l [sõõ-], portugisisk ö, tillhörande Azorerna, den största och bäst odlade i denna ögrupp. 770 kvkm. 121,340 inv. (1900). Ön är bergig (en topp, Pico da Vara, når 1,089 m.), vulkanisk och har haft många jordskalf och vulkanutbrott (senast 1884) samt har flera mineralkällor och kratersjöar, bland dem den stora Sette Cidadas, i västra delen. Handeln ligger i engelsmännens händer. S. upptäcktes 1444. Hufvudstad är Ponta Delgada (se d. o.). (J. F. N.)

Saona [saå'-], ö. Se Haïti, sp. 1053.

Saône [sån]. 1. (I forntiden *Arar*, sedermera *Saucona*) Biflod till Rhône, upprinner på Monts Faucilles (dep. Vosges) 472 m. ö. h. Under sitt först mot s. v., sedan mot s. riktade lopp flyter den igenom dep. Haute-Saône, Côte d'Or, Saône-et-Loire och bildar slutligen gräns mellan dep. Ain och Rhône samt förenar sig vid Lyon med Rhône, 161 m. ö. h. S. upptar bifloderna Coney, Lanterne, Ognon, Doubs, Seille, Reyssouse m. fl. fr. v. samt Amance, Salon, Vingeanne, Tille, Ouche m fl. fr. h. Längden utgör 482 km., hvaraf 374 segelbara, och flodområdet 29,580 kvkm. Vid Corre blir S. kanaliserad, segelbar, med ett normaldjup af 2 m. Genom Canal-du-Centre står den i förbindelse med Loire, genom Burgundkanalen och Marne—Saône-kanalen med Seine, genom Canal de l'Est med Meuse och Moselle och genom Rhône—Rhen-kanalen med Rhen. — 2. Saône-et-Loire [sån-e-lωär], departement i sydöstra Frankrike, bildadt af delar af den forna

prov. Burgund, begränsas af dep. Côte-d'Or, Jura, Ain, Rhône, Loire, Allier och Nièvre. 8,627 kvkm. 604,446 inv. (1911). S. är fruktbart, ehuru fylldt af bergförgreningar från Côte d'Or och Monts de Charolais. Det genomflytes af Loire, Arroux, Saône, Doubs och Seille och eger förträffliga betesmarker. De förnämsta produkterna äro hvete, hafre, majs, vin, hampa och frukt. Brunsten, byggnadssten och marmor brytas. Den viktigaste industrien är järntillverkning, hvilken i Le Creuzot, som tillika är ett af Frankrikes största koldistrikt, bedrifves i storartad skala. Därjämte märkes tillverkningen af glas, papper, kemiska produkter, lergods och lärft. S. är indeladt i 5 arrondissemang: Autun, Châlon-sur-Saône, Charolles, Mâcon och Louhans. Hufvudstad är Mâcon. — 3. Haute-Saône [åt-sån], departement i östra Frankrike, bildadt af en del af Franche-Comté, begränsas af dep. Vosges, Haut-Rhin, Doubs, Jura, Côte-d'Or och Haute-Marne. 5,375 kvkm. 257,606 inv. (1911). Det är i n. ö. fylldt af Vogesernas förgreningar och vattnas af Saône med dess bifloder Amance, Coney, Lanterne och Ognon. Jordmånen, till största delen stenbunden, är i vissa trakter tämligen fruktbar. Vin, frukt, säd, hampa och tobak odlas, hvarjämte virke hämtas från skogarna (som uppta 31 proc. af arealen) och grufvorna lämna riklig tillgång på god järnmalm och stenkol. Betydande mineralkällor finnas vid Luxeuil. Järn-, glas-, porslins- och linneindustrierna äro blomstrande; dessutom produceras öl och kirschwasser. S. är deladt i 3 arrondissemang: Vesoul, Gray och Lure. Hufvudstad är Vesoul. 1—3. (J. F. N.)

São Nicola'o [sõõ], en af Kap Verde-öarna (se Kap Verde). 349,6 (375,5) kvkm. Omkr. 12,000 inv. Ön är fruktbar, men osund. Hufvudort är Ribeira Brava, med omkr. 4,000 inv., nära norra kusten. (J. F. N.)

São Paulo [sõõ pa͡o'-]. 1. En af de sydligare staterna i Brasilien, i n. skild från Minas geraes genom Rio grande, i v. genom Paraná från Matto grosso, i s. genom Paraná-Panema från staten Paraná och i s. ö. begränsad af Atlantiska oceanen. 290,876 kvkm. 3,200,000 inv. (1913). Kusten är flack och osund; utanför den ligga flera små öar, af hvilka den viktigaste är São Sebastião (22 km. lång, 8—11 km. bred; omkr. 5,000 inv.). V. om kuststräcken (Beira Mar) går den 1,200 m. höga Serra do Mar och sydligare Serra do Paranápiaçaba. V. om dessa berg sänker sig landet mot n. v. och v., bildande en högslätt, genomdragen af bergåsar och ofta upptagen af stora gräsmarker (*campos*). Därför flyta de flesta floderna åt v. till Paraná (såsom Rio grande med bifloden Pardo, Tieté, Paraná-Panema); öfre delen af Parahyba (till Atlantiska hafvet) flyter mellan kustkedjorna. Alla floderna äro genom forsar och fall mestadels icke segelbara. Bergen äro vanligen klädda af täta urskogar. Klimatet är vid kusten hett och osundt (gula febern), men på höglandet är det angenämt. I staden S. är medelårstemperaturen 10,4° (sommaren 21,5°, vintern 15,6°). — S. är Brasiliens förnämsta stat genom sin handlingskraftiga befolkning. Utom kaffe, som är hufvudprodukten, odlas socker, bomull, tobak, ris, säd m. m. Äfven boskapsskötseln är viktig. Järn finnes vid Sorocaba, dessutom marmor och brunkol. Industrien framställer bomullstyger, järnvaror, cigarrer, öl, brännvin m. m. Handeln ligger mest i tyskarnas händer. De förnämsta hamnarna äro Santos (se d. o.), Porto de Iguapé och Cananea. Järnvägar förena hufvudstaden med Santos, Rio de Janeiro och det inre af staten, hvilken i sin östra hälft har ett ganska tätt järnvägsnät. — 2. Hufvudstad i ofvannämnda stat, belägen 725—890 m. ö. h., nära Rio Tietés öfversta del, 60 km. från hamnstaden Santos. 450,000 inv. (1911). Säte för en biskop, juridisk fakultet (grundl. 1827, med öfver 500 stud.), teologisk fakultet, naturhist. museum (Museu Paulista), seminarium för kvinnor, polyteknisk skola (grundl. 1894, omkr. 160 stud.), farmaceutisk-odontologisk skola (omkr. 200 lärj.), Pasteurinstitut, seruminstitut, statens geografisk-geologiska undersökning, medicinsk-kirurgisk societet etc. Staden är den industriella medelpunkten i staten. I dess närhet ligga flera af italienare bebodda kolonier. — 3. (S. da Assumpção de Loanda) Stad. Se Loanda. 1—3. J. F. N.

São Pe'dro [sõõ]. 1. (S. do Rio grande do Sul). Se Rio grande do Sul. — 2. (S. do Sul) Portugisisk badort i distriktet Vizéu, vid kustfloden Vouga, 169 m. ö. h. 2,920 inv. (1900). Svafvelbad (70—80°).

São Roque [sõõ rå'kə], udde på Brasiliens nordöstra kust, prov. Rio Grande do Norte. Utgångspunkt för den till Lissabon gående undervattenskabeln. (J. F. N.)

São Salvador [sõõ -då'r]. 1. (S. de Bahia) Stad. Se Bahia 2. — 2. S. dos Campos dos Goyatacazes [-doʃ kõ'poʃ doʃ gåjatakа'ŝəʃ], numera kalladt endast Campos. Stad i brasilianska förbundsdistriktet Rio de Janeiro, vid floden Parahyba, omkr. 60 km. från hafvet, genom järnväg och kanal förbunden med hamnen Macahé. Omkr. 30,000 inv. Medelpunkt för Brasiliens sockerodling och sockertillverkning (40 fabriker). Järnväg till Nictheroy och till det inre landet. 2. (J. F. N.)

São Sebastião [sõõ səbaʃtiõõ']. 1. Ö. Se São Paulo 1. — 2. (S. do Rio de Janeiro). Se Rio de Janeiro 3.

Saosjyant. Se Eskatologi, sp. 873—874.

São Thia'go [sõõ] l. Santiago, den största af Kap Verde-öarna. 1,240 kvkm. 64,943 inv. (1900). Ön är bergig, men välodlad. Hufvudstad är Praia. Se vidare Kap Verde. (J. F. N.)

São Thia'goorden [sõõ]. Se Ordnar, sp. 835.

São Thomé [sõõ], Sankt Tomas, en Portugal tillhörig ö i Guineaviken på Afrikas västkust; dess södra udde ligger under ekvatorn. 824,6 kvkm. 37,776 inv. (1900), hvaraf 1,012 hvita (många deporterade), 273 mulatter, resten negrer. Ön är af vulkaniskt ursprung och ligger i en vulkanlinje, som från Kamerun öfver Fernando Póo, Principe och S. sträcker sig till Annobóm. Den består af basalt och lavor, och dess högsta topp, Pico de S. (2,140 m.), är en slocknad vulkan, omgifven af mindre vulkankäglor. De lägre bergen på ön heta *morros*; ett af dem, Morro Macaco ("apberget"), har sitt namn däraf, att öns

enda apart (*Cercopithecus albigularis*) där finnes i stor mängd. Bergen stupa med branta fall ned i hafvet utom i n. ö., där sluttningen är långsam ner till viken Anna de Chaves, vid hvilken hamnen S. ligger. S. har en tät skogväxt utom på de högsta topparna, riklig nederbörd (1,066 mm. per år) och många häftigt forsande små floder. Regntiden (sept.—maj) är också den hetaste, åskväder och stark molnbildning utmärka den. Medelmaximum är då 34°, medelminimum 18°. Dock är klimatet ej alltför osundt, utom i hufvudstaden. Ön är mycket fruktbar och har under senare tid gått betydligt framåt. Man odlar mest kakao, som utgör 95 proc. af exporten, vidare kaffe, kinabark, peppar, kanel, indigo, majs, maniok, kautschuk m. m. Importen steg 1905 till 2,44 mill. milreis, exporten till 6,48 mill., 1913 hade importen till S. och den andra portugisiska ön Principe ett sammanlagdt värde af 1,7 mill. milreis, exporten från båda öarna ett värde af nära 7,2 mill. milreis. Öns budget lämnar årligen ett ganska afsevärdt öfverskott (200,000 à 300,000 milreis). — Hufvudstaden Cidade de S. vid viken Anna de Chaves har omkr. 3,000 inv. och en väl skyddad liten hamn, är säte för en biskop och är förenad medelst telegrafkablar med Porto Novo (i Dahomey) och Gabun (Franska Kongo). — Ön upptäcktes på Tomasdagen (21 dec.) 1470 och var då obebodd. Det första kolonisationsförsöket gjordes 1485. Ön har länge användts som deportationsort. J. F. N.

São Vicente [sõõ -sē'tə], eng. *Saint Vincent* [sənt vi'nsənt]. 1. En af Kap Verde-öarna. 194 (219) kvkm. 8,780 inv. (1900). Ön är ofruktbar, men har ett sundt klimat. Hufvudort Leopoldina. Telegrafkablar till västra Afrika, Brasilien, Europa och S:t Helena. Se vidare Kap Verde. — 2. Cabo de S. (Kap Sankt Vincent), lat. *Promontorium sacrum*, yttersta sydvästra spetsen af Pyreneiska halfön och Europas fastland, i portugisiska distriktet Faro, under 37° 2′ 54″ n. br. och 8° 59′ 42″ v. lgd, en 80 m. hög bergudde, som bär ett fyrtorn och ruiner af ett kloster och är mycket fruktad af sjöfarande till följd af den våldsamma hafsströmmen. Omkr. 7 km. ö. därom ligger den lilla hamnplatsen Sagres, där Henrik Sjöfararen hade sitt observatorium och en nautisk skola. Vid S. segrade engelska flottan 16 jan. 1780 (under Rodney) och 14 febr. 1797 (under Jervis, "earl of S.") öfver den spanska, och 5 juli 1833 slog där dona Marias flotta under Napier dom Miguels flotta. 1—2. (J. F. N.)

Sap., vid växtnamn förkortning för L. Ch. J. G. de Saporta (se d. o.).

Sapan, *tekn. farm.* Se Sappan.

Sapel'nikov, Vasilij Lvovitj, rysk pianist, f. 1868 i Odessa, lärjunge till L. Brassin och Sophie Menter vid Petersburgs konservatorium, framträdde på konsertresor (Stockholm 1892 och på nytt 1910) som en konstnär med storslagen pianistisk teknik beträffande såväl kraftutveckling som snabbhet och mjukt anslag, hvarjämte hans uttrycksfulla tolkning af särskildt Beethoven och Chopin fängslade. Han var 1897—99 lärare vid konservatoriet i Moskva, men har sedan varit bosatt i Tyskland. Utom pianostycken har S. komponerat en opera, *Kanen och hans son*. E. F—t.

Sape'rda, *zool.* Se Lamiinæ.

Sāpere aŭ'de, lat., våga att vara vis! (citat från Horatius, "Epistolæ", I, 2, 40).

Sapfisk strof, *metr.*, ett efter den forngrekiska skaldinnan Sapfo uppkalladt versslag, som består af tre elfvastafviga (s. k. "sapfiska") versrader efter schemat — ⏑ — ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ — ⏑, åtföljda af en s. k. adonisk vers: — ⏑ ⏑ — ⏑. Det är dock ovisst, om detta versslag uppfunnits af Sapfo eller af hennes något äldre samtida och landsman Alkaios. Från grekerna kom det öfver till romarna, bland hvilka det mästerligt behandlades särskildt af Horatius, som gett den sapfiska versen en fastare hållning genom att alltid förlänga fjärde stafvelsen och med få undantag anbringa cesur (ordslut) efter den femte, hvadan versen hos honom erhåller följande schema:

— ⏑ — — | ⏑ ⏑ — ⏑ — ⏑

A. M. A.

I den svenska poesien förekommer den sapfiska strofen redan 1608 i en astronomisk skrift af S. A. Forsius, där öfversättaren försökt sig på en efterbildning af den kvantiterande latinska formen, och under 1600- och 1700-talen finnas enstaka dikter i denna strofform, t. ex. af Stiernhielm, Erik Lindschöld och Rosenfelt, Kellgren och Oxenstierna. Vanlig vardt rätt snart en modifikation af den ursprungliga latinska formen, nämligen ett schema af följande metriska karaktär: s′ss s′s/s′s s′s s′s, hvilket blifvit särskildt bekant genom den tyske tonsättaren Flemings melodi till Horatius' ode "Integer vitæ", och äfven andra, friare variationer finnas (bl. a. hos Thorild, Leopold — "Det slutande århundradet", som är rent daktyliskt och rimmadt —, fru Lenngren och K. A. Nicander). Se E. Hjärne, "Den sapfiska strofen i svensk verskonst" (i "Språk och stil", 1913). R—n B.

Sa'ppho (grek. *Σαπφώ*, lat. *Sa'ppho*), det forna Greklands mest frejdade skaldinna, af eolisk nationalitet, föddes på ön Lesbos, antingen i hufvudstaden Mytilene eller i den lilla staden Eresos, och lefde omkr. 600 f. Kr. Om hennes lefnadsförhållanden är bekant blott, att hon var gift och hade en dotter vid namn Klaïs, äfvensom att hon gick i landsflykt till Sicilien, men återvände till Mytilene, där hon, älskad och uppburen, lefde i en krets af likstämda hängifna väninnor, som hon undervisade i musik och skaldekonst. Hennes dikter, alla tillhörande den erotiska lyriken, utmärkas genom färgrik, sinnlig glöd, i öfverensstämmelse med den eoliska stammens skaplynne, och lidelsefull stämning, åt hvilken hon, fjärran från all blyg försagdhet, ger ett lika vältaligt som naivt uttryck i en poetiskt fulländad form, hvarför äfven en forntida kritiker om dessa dikter yttrat, att de voro blandade med eld. Kärleken och dess förhärligande i sång voro hennes lifs stora intresse. Berömda voro i synnerhet hennes epithalamier, sånger ämnade att sjungas af en jungfrukör vid dörren till brudgemaket. Den sinnlighet, som afspeglar sig i dessa sånger, uppbäres dock af inre själsadel och är genomandad af poesiens finaste doft. I alla händelser ge de alster af hennes skaldekonst, som kommit till vår tid, intet stöd

att det ryktet, att S. skulle ha utmärkt sig genom
ösa seder eller t. o. m. varit hängifven åt onatur-
iga laster. Äfven berättelsen, att hon, då hon
åg sin lidelsefulla kärlek till den sköne ynglingen
Faon obesvarad, störtat sig i hafvet från den leu-
adiska klippan, bär i mer än ett hänseende prä-
geln af att vara diktad. F. ö. synes förtalet föga
a inkräktat på hennes anseende hos samtid och
ftervärld. Hennes samtida och landsman, skalden
Alkaios, var hennes hängifne beundrare. Bland
romarna ha Horatius och i synnerhet Catullus tagit
nenne till mönster. Hon ansågs lika oupphunnen
bland skaldinnor som Homeros bland skalderna och
hedrades med namnet ”den tionde sånggudinnan”.
Hennes dikter, samlade i åtminstone 9 böcker,
voro författade på eolisk dialekt och omväxlande
versmått. (Om s. k. sapfisk strof se d. o.) Af
dessa äro sedan gammalt kända två oden eller
större delar af sådana jämte ett betydligt antal
fragment. Bästa upplagan finnes i den af Bergk
utgifna samlingen af *Poëtæ lyrici græci* III.
Senare papyrusfynd äro utgifna af E. Diehl i
”Supplementum lyricum” (1908). 1914 upptäcktes
i Oxyrhynchos en papyrushandskrift innehållande
en dikt af S. Bland svenska öfversättningar af
S. märkes Tranérs. — Litt.: Th. Koch, ”Al-
käos und Sappho” (1862), Schöne, ”Untersuch-
ungen über das leben von Sappho” (i ”Symbola
philol. Bonnensium”, 1867), Cipollino, ”Saffo”
(1890), och R. Rödings Sapfostudie i ”Sv. huma-
nistiska förbundets” skrift, n:r 25 (1915). A. M. A.

Saphēna (lat., rosenådern), *anat.*, börjar på fot-
ryggens inre yta och löper uppåt benets samma
omfång för att på lårets främsta inre och öf-
versta yta tränga på djupet och där öppna sig i
lårvenen (*vena femoralis*). E. Hgn.

Sāphir, Moritz Gottlieb, tysk-ungersk
författare af judisk börd, f. 1795 i Ungern, d.
1858 som tidningsredaktör i Wien, utgaf en mängd
sentimentala, vitsande och ytliga arbeten, som
vunno stor spridning, bl. a. ett *Konversationslexi-
kon für geist, witz und humor* (1850; flera uppl.
och bearbetningar). Hans samlade skrifter ha ut-
kommit i flera olika uppl., bl. a. 1890; urval ha ut-
getts 1884, 1893 o. s. v. På svenska utkom 1886 ett
urval med titeln ”Raketer och svärmare”. R—n B.

Sa'pidus (Witz), Johannes, tysk humanist,
f. 1490, d. 1561, studerade i Paris, blef rektor
för en skola i Schlettstadt i Nedre Elsass och
gjorde denna vida berömd. Misstänkt för att hysa
sympati för reformationen, blef han afsatt (1520)
och flyttade till Strassburg, men kunde först 1538
bli lärare och kanonikus där. Han var bekant
som latinsk skald och författade bl. a. *Lazarus
redivivus* och utgaf klassiska författare. J. C.

Sapiēha, gammal polsk adelssläkt, härstam-
mande från Litauen, där (i Smolensk) Kasimir den
stores sekreterare Semen S. hade stora besitt-
ningar. Med hans båda söner Bogdan (d. omkr.
1510) och Ivan (d. 1517) klöfs ätten i två
grenar: den Rožańska och den Kodenska. Den
litauiska grenen var ortodox, men öfvergick med
den ofvannämnde Ivan 1514 till katolicismen, och
den litauiske marskalken Stanisław Jan S.
upphöjdes 1633 af kejsar Ferdinand III i furstlig
värdighet, som bekräftades af ryska regeringen
1874. 1. Lew S., f. 1557, d. 1633, storkansler
af Litauen, deltog under Stefan Báthory i kriget
med Moskva och medverkade efter dennes död till
Sigismunds val till konung af Polen. 1600 företog
han en diplomatisk resa till Moskva (se ”Nord.
tidskr.”, 1914) och utgaf i Vilna de litauiska
statuterna. 1625 sökte han fåfängt hindra Gustaf
II Adolfs framryckande i Litauen. — 2. Jan
Piotr S., f. 1569, d. 1611 i Moskva, deltog i
de moskovitiska tronstriderna på den falske Di-
mitrijs sida och belägrade Sergievska klostret.
Han skref en dagbok, som utkom i rysk öfv.
1858. — 3. Kazimierz Lew S., f. 1609,
d. 1656, var konung Vladislavs förtrogne råd-
gifvare och förde fredsunderhandlingarna med
Moskva. — 4. Jan Fryderyk S., f. 1680,
d. 1751, historisk författare, skref: *Adnotationes
historicæ de origine, antiquitate ordinis Aquilæ
albæ* (1730), *Historya rewolucyj zaszłych w Rzeczy
pospolitey Rzymskiey* (1736), *Monumenta antiqui-
tatum Marianarum in imagine vetustissima* (1721),
Swada Polska (1745), *Obserwacyje o elekcyjach
królów polskich* (1743) och en genealogisk skrift
om sin ätt. — 5. Kazimierz Paweł Jan,
furst S., d. 1720, blef 1682 litauisk storfältherre.
Vid tiden för August II:s val till polsk konung
(1697) innehade familjen S. en utomordentligt in-
flytelserik ställning i Litauen. Många medlemmar
af densamma beklädde höga värdigheter; bland dem
var särskildt Kazimierz' broder Benedykt (d.
1707) storskattmästare. Mot dess välde reste sig
emellertid litauiska lågadeln under starosten af
Samogitien Georg Oginski, och ett förödande in-
bördeskrig utbröt. I dessa fejder ingrep konung
August på den missnöjda adelns sida, utan att
därför öppet bryta med familjen S. När Karl XII
1701 ryckte in i Kurland, sökte bröderna Kazi-
mierz och Benedykt S. genom förespråkare och bref
dennes hjälp. Karl XII inryckte därefter i Li-
tauen, och 21 mars 1702 sammanträffade de båda
bröderna i hemlighet med honom i en by nära
Jürgensburg, där de fingo försäkran om ytterligare
hjälp mot villkor att medverka till Augusts afsätt-
ning. Året därpå fråntog August (på riksdagen i
Lublin) dem deras ämbeten, bortgaf dessa åt andra
och konfiskerade deras gods. Kazimierz fortsatte
emellertid att föra befäl öfver ”den litauiska ar-
mén”, som dock företrädesvis bestod af hans egna
värfvade hustrupper, och kämpade vid A. L. Le-
wenhaupts sida med växlande lycka mot sina ve-
dersakare i Litauen. Benedykt åtföljde däremot till
sin död mestadels det svenska högkvarteret, där
han ofta rådfrågades af Karl XII och af konung
Stanislaus Leszczyński (vald till konung 1704),
särskildt rörande den polska partistriden, och sam-
tidigt verkade som språkrör för franska inflytanden
och intressen. Vid Stanislaus' kröning 1705 fun-
gerade han som riksmarskalk. Freden mellan Sve-
rige och Polen s. å. bestämde, att huset S. skulle
återfå de gods och värdigheter det förlorat. Mi-
kael Wisniowiecki, som 1703 utnämnts till Kazi-
mierz' efterträdare, men 1706 försonade sig med
svenskarna, ville icke afstå sitt ämbete, men för-
måddes slutligen, våren 1708, att nöja sig med
underfältherreposten. I samband härmed öfverlät
Kazimierz sitt ämbete åt sin brorson (se S. 6) och
drog sig tillbaka från det politiska lifvet. — 6.
Jan S., den föregåendes brorson, d. 1730, blef

1708, då starost af Bobruisk, litauisk storfältherre efter farbrodern, men miste faktiskt sin värdighet, sedan slaget vid Poltava (1709) gjort slut på Stanislaus' välde, ehuru han fortfor att alltjämt i täflan med Wisniowiecki häfda sina anspråk. Härunder kom han 1712 till Bender. Då han ej fann det tillmötesgående han väntat, inlät han sig i stämplingar med tatarkanen och Augusts anhängare, arresterades af svenskarna efter kalabaliken (febr. 1713), men lyckades snart med kanens hjälp komma undan till Polen (se "Axel Sparres bref till Karl XII", i "Hist. tidskr.", bd 20, 1900). Sedermera gick han i rysk tjänst, blef 1726 fältmarskalk, slöt sig efter Mensjikovs fall till Dolgorukijs parti och blef 1727 generalguvernör i Petersburg. — 7. Piotr S., den föregåendes son, d. 1771, var förlofvad med Mensjikovs dotter, men blef Katarina I:s älskare och bortgiftes med hennes brorsdotter, furstinnan Sofia Skavronskaja. Efter kejsarinnans död kände han sig osäker, sålde sina ryska egendomar för 2 mill. rubel och flyttade tillbaka till Litauen. — 8. Aleksander S., f. 1773, d. 1812, besökte 1802—03 de sydslaviska länderna, hvarom han skref den intressanta reseskildringen *Podróże po krajach słowiańskich* (tr. 1811) och *Lettres sur les bords de l'Adriatique* (1808). 1—4, 7—8. A—d J. 5—6. N. H—tz.

Sapie'ntia (lat., vishet), *astron.*, en af småplaneterna.

Sapie'nti consi'lio, en påflig konstitution af 29 juli 1908. Se Curia 3. Suppl.

Sapie'nti sat, ofta Sat sapienti, lat., "för den vise nog" (den intelligente förstår utan vidare ordande), citat från Terentius' "Phormio", III, 3, 8, och Plautus' "Persa", IV, 7, 19.

Sapie'ntsa, ö. Se Oinussai.

Sapie'nza [-tsa], La, universitet i Rom (se d. o., sp. 683).

Sapigneul [-pinjö'l], fransk by mellan Argonne och Aisne. Ett af fransmännen vid S. anordnadt starkt brohufvud anfölls af tyskarna från 13 sept. 1915 och måste utrymmas 21 sept. S. om S. utkämpades strider mellan tyskar och fransmän 2 och 6 okt. L. W:son M.

Sapindáceæ, Sapindacéer, *bot.*, en hufvudsakligen tropisk familj af träd, stundom med klängen klättrande buskar eller (mycket sällan)

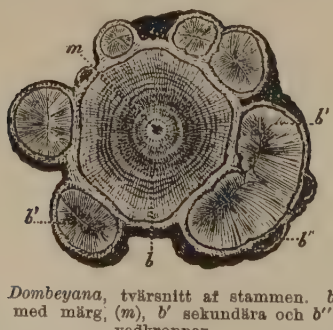

Serjania Dombeyana, tvärsnitt af stammen. *b* central vedkropp med märg, (*m*), *b'* sekundära och *b''* tertiära vedkroppar.

örter, hörande till serien *Sapindales*. Stammens byggnad är hos de lianformiga arterna (t. ex. *Serjania*, se fig.) högst egendomlig, så att det ser ut, som om flera särskilda axlar vore förenade till ett helt, en gemensam stam (jfr Lianer). Bladen äro spiralställda och vanligen pardelade; blommorna snedt ensymmetriska, tvåkönade eller enkönade, ofta små; blomkronan består urspr. af 5 olikstora kronblad, af hvilka ett, det öfre, ofta felslår. Ståndarna äro oftast 8. Mellan kronan och ståndarna finnes ett ringformigt eller ensidigt nektarium. Fruktens form är högst växlande, hos somliga en kapsel, hos andra en nöt, med eller utan vingar, och hos några stenfrukt eller klyffrukt. Fröna ha ofta en stor, saftig arillus. Egenskaperna hos familjens omkr. 1,050 arter äro mycket olikartade. Namnet "såpväxternas" familj föranledes af förekomsten af saponinartade ämnen i sekretceller. Några äro mycket giftiga, såsom *Serjania lethalis* och *Paullinia pinnata*, hvaremot *Paullinia Cupana* lämnar den koffeinhaltiga Pasta guarana (se Guarana). Vissa giftiga arter användas till fiskfångst (se Barbasco). Många arter ha ätliga, välsmakande frukter eller frön, t. ex. *Aphania senegalensis*, fransmännens *cerise du Sénégal*, som anses vara Senegals bästa frukt, *Melicocca bijuga*, honungsbär, *Euphoria Longana*, kinesernas drakögon, *Litchi chinensis* (se Litchi), *Nephelium lappaceum*, rambutan, *Pappea capensis*, kapplommon, *Blighia sapida*, akee, m. fl. Af flera arters frön pressas olja. De saponinrika delarna af flera arter användas till rengöring (se Sapindus). Många sapindacéer ha mycket hård ved, som används till byggnader och framställning af verktyg och vapen (se Järnträ). Om användningen af fröna till radband se Koelreuteria och Sapindus. O. T. S. (G. L—m.)

Sapindáles, Celastrāles, *bot.*, serie inom *Archichlamydeæ* bland dikotyledonerna, skild från Geraniales genom hängande fröämnen med dorsal rafe och epitrop mikropyl eller uppstigande fröämnen med ventral rafe och apotrop mikropyl. Hithörande växter äro företrädesvis träd och buskar. Serien indelas i följande underserier: *Buxineæ* (fam. *Buxaceæ*) med haploklamydeiskt hylle och fröämne med 2 integument, *Coriariinæ* (fam. *Coriariaceæ*), buskar med heteroklamydeiskt hylle och fröämne med 2 integument, *Limnanthineæ* (fam. *Limnanthaceæ*), örter med heteroklamydeiskt hylle och fröämne med 1 integument, *Anacardiineæ* (fam. *Anacardiaceæ*), vedväxter med hartsgångar och heteroklamydeiskt, aktinomorft hylle, *Celastrineæ* (fam. *Aquifoliaceæ*, *Celastraceæ*, *Hippocrateaceæ*, *Salvadoraceæ*, *Staphyleaceæ*), blommor heteroklamydeiska, aktinomorfa, diplostemona eller haplostemona, *Icacinineæ* (fam. *Icacinaceæ*), blommor heteroklamydeiska, aktinomorfa, haplostemona, ståndare episepala, frukt enfröig, *Sapindineæ* (fam. *Aceraceæ*, *Hippocastanaceæ*, *Sapindaceæ*), blommor heteroklamydeiska, diplostemona, aktinomorfa eller snedt zygomorfa, fröämnen med 2 integument, *Sabiineæ* (fam. *Sabiaceæ*), blommor heteroklamydeiska, ståndare epipetala, *Melianthineæ* (fam. *Melianthaceæ*), blommor heteroklamydeiska, ensymmetriska, ståndare fria, *Balsamininеæ* (fam. *Balsaminaceæ*), blommor heteroklamydeiska, ensymmetriska, ståndare sammanvuxna. Fam. *Empetraceæ*, som räknats hit, föres nu till *Ericales*. Fam. *Sapindaceæ*, *Acera-*

ceæ, *Melianthaceæ*, *Hippocastanaceæ* m. fl. bilda nos några förf. ordningen *Aesculineæ*. G. L—m.

Sapindineæ, *bot.* Se Sapindales.

Sapi'ndus L., *bot.*, trädsläkte af fam. *Sapindaceæ* med parbladiga blad och rikblommiga vippor af oftast aktinomorfa blommor. Frukten är stenfruktartad, ovingad klyffrukt, bestående af 1—3 delfrukter. Af de 11 i tropiska Amerika och Asien förekommande arterna är *S. Saponaria* (Amerika) mest bekant. Dess fruktkött är mycket rikt på saponin, hvarför frukterna, såpbär l. såpnötter, sedan uråldriga tider användts till tvätt och rengöring och utgöra en handelsvara. På samma sätt användas frukterna af *S. Mukorossi* i Kina och Japan och *S. trifoliatus* i Sydasien. Såpbär ha anträffats i de gamle romarnas grafvar. De hårda, svarta, klotrunda fröna af *S. Saponaria* användas till radband. Släktets första geologiska uppträdande synes ha infallit under kritperioden, från hvars aflagringar inom Europa, Nord-Amerika och Grönland till detsamma sannolikt hörande blad blifvit beskrifna. Af de många tertiära arterna är *Sapindus falcifolius* från Europas oligocena, miocena och pliocena aflagringar af särskildt intresse, enär arten är närmast besläktad med den i södra delarna af Förenta staterna nu lefvande *S. marginatus*, ett exempel bland många på den nära förvantskapen mellan Europas tertiära flora och nutidens nordamerikanska. G. L—m. A. G. N.

Sāpium P. Br., *bot.*, ett artrikt släkte af träd och buskar i tropikerna, hörande till fam. *Euphorbiaceæ*, underfam. *Crotonoideæ*. Bladen äro vanligen glatta, skaftade, helbräddade. Blommorna sitta i terminala klasar eller ax. Ståndarna äro 2—3, fria, frukten en mer eller mindre köttig kapsel. Mest bekant af arterna är *S. sebiferum* (*Stillingia sebifera*, talgträdet), inhemsk i Kina och Japan, odlad i Ostindien och andra tropiska länder. Fröna äro omgifna af ett lager af fett, som förarbetas till ljus eller användes till tvålberedning. Denna s. k. kinesiska talg, som är hård och hvit, erhålles äfven ur själfva fröna genom deras krossning och urkokning, men är då mera mörkt färgad. Af några amerikanska arters mjölksaft erhålles en kautschuk af utmärkt beskaffenhet. G. L—m.

Sāpo, Såpa, Tvål, *farm.*, föreningar af fettsyror med kalium (såpa) eller med natrium (tvål) — de förra af salfvas konsistens, de senare fasta. Svenska farmakopén innehåller 3 såppreparat: *S. jodatus*, jodsåpa (veterinärmedel), *S. kalinus*, kalitvål, och *S. kalinus venalis*, såpa (handelsvara), samt 2 tvålpreparat: *S. albus*, hvit tvål, silkestvål, samt *S. medicatus*, medicinsk tvål. Såporna användas uteslutande utvärtes på huden för rengöring och mot många hudsjukdomar, tvålarna ibland äfven invärtes — hvit tvål stundom i lösning som motgift vid förgiftning med en syra, den medicinska tvålen i piller o. d. C. G. S.

Sapoedi [-pūdi] l. Sapudi, holländsk ögrupp ö. om Madoera, n. om Java. 159 kvkm. med 48,000 inv., består af hufvudön S. (104 kvkm.), Ra As m. fl. öar, alla låga och omgifna af ref. Export af boskap, fisk, sköldpadd, trepang m. m. J. F. N.

Sapogenin, *kem.* Se Saponiner.

Saponāria L., *bot. farm.*, ett till fam. *Caryophyllaceæ*, underfam. *Silenoideæ*, hörande örtsläkte. I Sverige förekommer odlad som prydnadsväxt och förvildad *S. officinalis*, såpnejlika, en tämligen stor, glatt ört, med krypande rotstock, från hvilken uppskjuta 30—60 cm. höga, upptill greniga stjälkar, med motsatta, tämligen breda blad. De med ett örtartadt, rörformigt foder (utan ytterfoder) omgifna, hvita eller rödlätta, ofta fyllda blommorna sitta i kvastlika samlingar. Hela örten innehåller *saponin* (se Saponiner), hvilket ämne föranledt användandet i medicinen af den förr i Sverige officinella s. k. såproten, *radix Saponariæ*, som är 1—2 dm. lång, 2—3 mm. tjock, med rödbrun bark och hvit ved, hvarigenom den skiljes från krapproten, som utvändigt har liknande färg, men rödgul ved. Såproten kan användas i lungkatarrer till att underlätta upphostningen. Som prydnadsväxt odlas äfven den enåriga, lågväxta *S. calabrica* med rosenröda blommor. Jfr Grönsaftkur. O. T. S. (G. L—m.)

Saponifiëring l. Saponifikatiōn (af lat. *sapo*, se d. o.), *kem.* Se Fett, sp. 123.

Saponiner (af lat. *sāpo*, såpa), *kem. farm.*, en serie kväfvefria glykosider (se d. o.), som förekomma synnerligen allmänt i växtriket, hos öfver 400 arter, tillhörande mer än 60 naturliga familjer från ett flertal trakter på jorden. Företrädesvis finnas de i barkar eller frukter, men anträffas äfven i stammar, rotstockar, rötter och rotknölar, blad och frön. Det uppges som sannolikt, att saponinerna bildas i växternas blad, men sedan aflagras i andra delar. Rika på saponiner äro aracéer och liljeväxter, moracéer, karyofyllacéer, ärtväxter och rosacéer. Ur växtdelar extraheras saponiner bäst med metylalkohol och fällas därpå med baryt. De utgöra hvita, amorfa pulver af neutral reaktion, utan lukt; smaken är först sötaktig, därefter ihållande skarp och rifvande. Pulvret retar häftigt till nysning. Saponinerna äro lättlösliga i vatten och karakteriseras särskildt däraf, att vattenlösningen, som är opaliserande, redan vid en halt af 1 på tusen saponin skummar starkt, likt såplösning. Saponinhaltiga växtdelar, särskildt kvillajabark, ha därför fått en betydlig användning som rengöringsmedel vid tvätt etc. Saponiner fällas af alkohol och kunna utsaltas med ammoniumsulfat; men det är ofta svårt att fullständigt skilja dem från garnämnen. De rödfärgas af koncentrerad svafvelsyra och ge blågrön fällning vid värmning med lika delar koncentrerad svafvelsyra och alkohol samt tillsats af 1 droppe järnvitriollösning (Lafons digitalinprof). Saponinerna synas bilda en "homolog serie" (se Homolog 3) af formeln $C_nH_{2n-8}O_{10}$ och spjälkas af syror, alkalier eller vissa ferment till *glykos* eller *galaktos* och i vatten olösliga *sapogeniner* af obekant byggnad. Bland viktigare saponiner märkas: *saporubrin*, det första kända saponinet, upptäckt 1807 i roten af *Saponaria officinalis*, *cyklamin* (se d. o.), *digitonin* (se Digitalis, sp. 407), *kvillajasyra*, $C_{19}H_{30}O_{10}$, och *kvillajasapotoxin*, $C_{17}H_{26}O_{10}$, båda i kvillajabark (se Quillaja), hvars saponinhalt kan uppgå till 9 proc., *senegin* i *Senegarot* (se d. o.), *gitagin* l. *agrostemmasapotoxin* i rödklättfrö af *Agrostemma Githago*, *paridin* hos *Paris quadrifolia*; se äfven Gypsophila. Enligt en uppgift skulle de verksamma ämnena i vissa ormgifter (se Ormgift, sp. 923),

t. ex. det s. k. *ofiotoxinet* hos den ostindiska glasögonormen (kobran) samt *krotalotoxinet* hos skallerormen (*Crotalus horridus*), stå saponinerna nära. — Saponinerna äro mer eller mindre giftiga; de giftigaste ha kallats *sapotoxiner*. Insprutade i lösning uti blodet på försöksdjur, framkalla de kramp och därpå snart förlamning af centrala nervsystemet, särskildt andningscentra i förlängda märgen. Om försöksdjuren ej dö för hastigt, inställer sig inflammation i tarmen, lik den vid rödsot (dysenteri): blodigt diarré, svullnad, blödningar och nekros (lokalt afdöende) af tarmväggen. Vidare verka saponinsubstanserna — några redan i synnerligen svag lösning (1: 400,000) — *upplösande på de röda blodkropparna*, hvilkas färgämne därvid öfvergår i blodplasman. Det oaktadt är det ej farligt att intaga saponiner i måttlig mängd, emedan de i allmänhet ej uppsugas i mage eller tarm; en del torde sönderdelas af alkali och ferment i tarmen samt därigenom bli overksam. (Gitaginet i rödklätt lär dock uppsugas och är därför farligt, om det inkommit i säd och mjöl.) — De saponinhaltiga läkemedlen reta slemhinnorna. Om de intagas i stora doser, framkalla de kräkningar och diarré; i mindre doser reta de lindrigt magslemhinnan så, att genom *reflex* en ökad afsöndring af sekret från luftrörens slemhinna uppstår. Därigenom kunna dessa medel bidraga att lösa segt slem i luftvägarna vid katarr där samt underlätta upphostningen af detta slem. På grund häraf användas dekokter på vissa saponinhaltiga droger som *expektorerande medel* (se d. o.), främst Senegarot samt äfven kvillajabark. K. A. V—g. C. G. S.

Saponit (af lat. *sāpo*, såpa), Såpsten, *miner.*, ett i grufvan mjukt, i luften småningom hårdnande, vattenhaltigt magnesiumsilikat med obetydlig halt af lerjord och med ljusgrå, gulaktig eller rödbrun färg. Mineralet har matt brott, glänsande streck och känns fett vid beröring (däraf namnet). Saponiten ger i kolf vatten, smälter till färglöst, blåsigt glas och löses af svafvelsyra. Den förekommer i några järngrufvor i Svärdsjö, Dalarna, samt som körtlar och drummer i Cornwall m. fl. st. Ant. Sj.*

Sapor, ruinstad. Se Kasrun.

Sapores (Schapur), två persiska konungar. Se Persien, sp. 553—554.*

Saporōger, mindre riktig form för *zaporoger* (se Kosacker, sp. 1118—20, och fig. i Repin).

Saporta [-på'rta], Louis Charles Joseph Gaston de, markis, fransk paleobotanist, f. 1823, d. 1895, en kortare tid militär, skref en mängd paleobotaniska arbeten, som haft ganska stor betydelse för kunskapen om växtvärldens historia. Han har sålunda bl. a. behandlat juraväxterna i "Paléontologie française" (*Terrain jurassique, 2:me série, végétaux*, 4 bd text och 4 bd atlas, 1872—91), beskrifvit Portugals mesozoiska flora (*Flore fossile du Portugal*, 1894), kritfloran vid Gelinden (tills. med A. F. Marion, *Sur l'état de la végétation à l'époque des marnes heersiennes de Gelinden*, 1873, revision 1878), den tertiära floran vid Aix-en-Provence och andra lokaler i södra Frankrike och dessutom publicerat en mängd smärre uppsatser om växtfossil från olika formationer. I två stora polemiska arbeten (*A propos des algues fossiles*, 1882, och *Les organismes problématiques des anciens mers*, 1884) har han mot A. G. Nathorst sökt försvara den vegetabiliska naturen hos åtskilliga föremål, som af Nathorst tolkats som spår af evertebrerade djur eller andra rent mekaniska bildningar (jfr Nathorst, sp. 500). Af hans för en större allmänhet afsedda arbeten må nämnas *Le monde des plantes avant l'apparition de l'homme* (1878), *L'évolution du règne végétal* (i förening med Marion, 3 bd, 1881—85), *Origine paléontologique des arbres cultivés* (1888) m. fl. Han var korresp. led. af Institutet (1876). A. G. N.

Saporubrīn, *kem.* Se Saponiner.

Sapōta, *bot.* Se Vitellaria.

Sapotāceæ, *bot.*, en tropisk familj af träd och buskar, som äro rika på en egendomlig mjölksaft, hörande till serien *Ebenales* inom *Metachlamydeæ* bland dikotyledonerna. Bladen äro skiftevis ställda, helbräddade, enkla. Blommorna utgå från bladvecken. De sambladiga fodren och hypogyna blomkronorna äro 4—8-flikade. Ståndarna äro lika många eller dubbelt så många som kronflikarna. Frukten är bär med frön, som ha hårda, glänsande, bruna skal. Många dithörande växter lämna välsmakliga frukter (t. ex. *Achras, Vitellaria, Lucuma, Chrysophyllum, Mimusops*). Andra innehålla adstringerande ämnen och ha medicinsk användning, t. ex. *Pradosia*. Andra äro nyttiga genom sin järnhårda ved, t. ex. *Argania, Chrysophyllum, Pradosia, Mimusops*, och ur mjölksaften hos *Palaquium, Payena* och *Mimusops* framställes den bekanta guttaperkan och balata (se Gummifabrikation). Flera arter lämna ur sina frön ymnig olja, t. ex. arter af släktena *Illipe, Butyrospermum, Argania* och *Mimusops*. *Illipe latifolia* har ätliga blommor. O. T. S. (G. L—m.)

Sapotillträdet, *bot.* Se Achras.

Sapotoxin (af lat. *sāpo*, såpa, och grek. *toxiko'n*, gift), *farm.* Se Saponiner.

Sapp (fr. *sape*), Löpgraf, *befästningsk.*, är en i fästningskrig förekommande anfallsgraf, medelst hvilken belägringstrupperna, skyddade för fiendens eld, kunna nalkas fästningen och slutligen nå fram till bräschen. Alltefter riktningen af den eld man har att vänta utföres löpgrafven såsom *enkel sapp*, då man endast från en sida väntar beskjutning och därför endast åt detta håll uppkastar bröstvärn; *dubbel sapp*, då man väntar eld såväl framifrån som från sidorna och därför uppkastar bröstvärn åt båda sidor och dessutom genom tvärvallar skyddar löpgrafven för enfilerande eld, *traverssapp* (låter man tvärvallen kringgås på båda sidor, uppkommer *tärningssapp*); samt *täckt sapp*, då löpgrafven kan med stupskott beskjutas och därför öfvertäckes medelst på träkarmar hvilande faskiner och jord. Den täckta sapp, som användes för grafnedgång, utföres som en sluttande mingång. → Äfven vid en fästnings försvar mot regelbundet anfall kan det ifrågakomma, att man framgår med *motsapper* för att möjliggöra bättre beskjutning af anfallsarbetena, än som från fästningsverken kan åstadkommas (jfr Contre-approche). — Arbetssättet är något olika, alltefter den fientliga eldens verkan. Man skiljer i detta afseende mellan *flygsapp*, som användes, då fiendens eld är mindre verksam, och som utföres samtidigt utefter långa sträckor (vanligen har hvarje man i den på ett led uppställda truppen medfört en skanskorg, som han till skydd för gevärselden hastigt

fyller med den först uppgräfda jorden, hvarefter grafven utvidgas och bröstvärnet fullbordas); och *helsapp*, som användes, då fiendens eld är mera verksam, och som utföres af en eller två i sapp-grafvens tät arbetande mindre sappörafdelningar, hvilka steg för steg gräfva sig fram i grafvens riktning. För sapptätens skydd användes dels en med långa *sapphakar* manövrerad och med ull, nöthår e. d. fylld liggande stor skanskorg, s. k. *rullkorg*, som långsamt framrullas, hvarvid vanliga skanskorgar med hjälp af *sappgafflar* insättas i de sido-öppningar, som vid rullkorgens framförande uppstå mellan denna och bröstvärnet, och springorna mellan dessa skanskorgar täckas med lagom långa stående *sappfaskiner*; dels jord, som undan för undan kastas framåt, s. k. jordvals (se d. o.). Jfr Belägring. O. A. B. (L. W:son M.)

Sa'ppan, Sappanträ l. Brunholts, Rödträ, *tekn. farm.*, veden af *Cæsalpinia sappan* L., var under medeltiden en viktig handelsvara, dels som ett adstringerande läkemedel, dels som ett färgträ (det bästa materialet för färgämnet brasilin) samt räämne till finare snickeriarbeten. I sistnämnda hänseende har denna ved en viss betydelse ännu i dag. Jfr Cæsalpinia. O. T. S.*

Sapper, Karl, tysk geograf, f. 1866 i Rhenprovinsen, 1902 professor i geografi i Tübingen och sedan 1910 i Strassburg, här i Central-Amerika och Västindien samt på Kanarieöarna, Grekiska arkipelagen och Island studerat de vulkaniska företeelserna samt gjort geologiska, topografiska och etnografiska undersökningar och därom skrifvit bl. a. *Grundriss der physikalischen geographie von Guatemala* (Ergänz.-heft 115 till "Petermanns mitteilungen", 1894), *Über gebirgsbau und boden des nördlichen und südlichen Mittelamerika* (ibid. 127, 151, 1899, 1905), *Das nördliche Mittelamerika* etc. (1897), *Mittelamerikanische reisen und studien* (1902) och *In den vulkangebieten Mittelamerikas und Westindiens* (1905). I det af H. Kraemer utgifna geografiska arbetet "Weltall und menschheit" (5 bd, 1902—04) har S. i förening med A. Marcuse skrifvit den geologiska och fysiska afdelningen, som i något sammandragen öfv. af K. Hagman bär titeln "Jorden förr och nu" (1905). Wbg.

Sappey [-pä], Marie Philibert Constant, fransk anatom, f. 1810, d. 1896, professor i Paris 1868, sysselsatte sig förnämligast med studiet af lymfkärlen hos människan och ryggradsdjuren samt var en skicklig framställare af anatomiska preparat. Bland hans arbeten, som vunnit europeiskt rykte, må nämnas *Traité d'anatomie descriptive* (3 bd, 1847—63; 4:e uppl. 1888—89) och *Atlas d'anatomie descriptive* (I, 1879). Han var led. af Académie de médecine (1862) och Institutet (1886).

Sappgafflar, *befästningsk.* Se Sapp.

Sapphakar, *befästningsk.* Se Sapp.

Sappho [sa'pfå]. 1. *Astron.*, en af småplaneterna. — 2. Skaldinna. Se Sapfo.

Sa'ppisadsi, kronopark i Jukkasjärvi socken af Norrbottens län, tillhör Jukkasjärvi revir af Luleå öfverjägmästardistrikt. Kronoparken har enligt bestämmelserna i K. M:ts befallningshafvandes i Norrbottens län afvittringsutslag för Jukkasjärvi socken 30 dec. 1896 bildats af gammal kronomark. Arealen var vid 1910 års slut 30,000 har. S—r.

Sa'pporo l. Satsuporo, hufvudstad på japanska ön Yezo (se d. o.).

Sappör (fr. *sappeur*, af *sape*, löpgraf), ingenjörsoldat, som företrädesvis är öfvad i belägrings- och skansbyggnadsarbeten. Sappörtrupper finnas i Frankrike, Ryssland, Italien, Rumänien m. fl. länder. Jfr Ingenjörtrupper, sp. 638 och 639, samt Sappörväsendet. O. A. B. (L. W:son M.)

Sappörbataljonen. Se Göta ingenjörkår, sp. 884, och Ingenjörtrupper, sp. 642.

Sappörkompani. Se Göta ingenjörkår och Ingenjörtrupper, sp. 641 och 642.

Sappörväsendet, *krigsv.*, den del af krigstekniken, som omfattar alla erforderliga medel och åtgärder för artilleriets och infanteriets skyddade närmande till en fästning under dennas belägring. Sin högsta och ändamålsenligaste utveckling nådde sappörväsendet med Vaubans belägringsteori, ehuruväl sappanfallet redan under nederländska befrielsekriget (1569—1608) följdriktigt utvecklat sig. Med Vaubans schematiska anfallsform nådde sappörväsendet emellertid sitt kulmen. Med undantag af jordvalsen (jfr Sapp) torde nämligen de mer eller mindre konstrika sappformerna och arbetssätten ej vidare komma till någon allmännare användning; och därmed ha också de för sappörväsendet afsedda trupperna, sappörerna, förlorat sitt hufvudsakliga berättigande enbart som sådana. Där denna benämning ännu bibehålles — då vanligen i sammansättningar, såsom sappör-minörer — begagnas den därför att beteckna sådan teknisk trupp, som är afsedd antingen för alla i fält- och fästningskriget förekommande tekniska arbeten eller ock för endast sistnämnda krig tillhörande sådana. L. W:son M.

Saprīnus, *zool.* Se Histeridæ.

Saprofy't (af grek. *sapro's*, rutten, och *fyto'n*, växt), *bot.*, kallas den växt, som upptar sin näring ur ruttnande eller multnande organiska ämnen. Man skiljer mellan hel- och halfsaprofyter. Helsaprofyter, äfven kallade holosaprofyter (af grek. *ho'los*, hel), sakna alldeles klorofyll och nära sig uteslutande på saprofytiskt sätt (många svampar och bakterier, *Monotropa*, några gentianacéer och burmanniacéer, fam. *Triuridaceæ*). Halfsaprofyterna l. hemisaprofyterna (af grek. *hemi*, half) äro mixotrofa, d. v. s. de assimilera genom fotosyntes och upptaga näring ur multnande ämnen (t. ex. *Melampyrum* och indirekt de med mykorrhiza försedda gröna växterna). Många parasitsvampar och bakterier äro fakultativa saprofyter, t. ex. *Ustilagineæ*, d. v. s. de kunna upptaga näring både på parasitisk och saprofytisk väg. G. L—m.

Saprogēna bakterier (af grek. *sapro's*, rutten, och *ge'nēin*, födas), *bot.*, detsamma som förruttnelsebakterier (se d. o.). Jfr Bakteriologi, sp. 716—717, 720, 728.

Saprol [-prål; af grek. *sapro's*, rutten], *farm. med.*, en blandning, innehållande 40 proc. råa kresoler och 20 proc. lätta kolväten, sannolikt erhållna vid renande af petroleum. Det är en mörkbrun, på vatten simmande vätska, som används utspädd för gröfre desinfektionsändamål, i det att den gjutes på ruttnande eller infekterade material af allehande slag, i afträdesgropar, kloaker o. d. C. G. S.

Saprolegniāceæ, *bot.*, familj af serien *Oomycetes*

bland svamparna. Hithörande växter lefva i vatten, saprofytiskt på ditförda organiska ämnen. De kunna äfven uppträda å lefvande djur och förekomma ofta i mängd på yngel i fiskkläckningsanstalter (se Achlya prolifera). Bålen består af en enda lång och förgrenad cell, som bär cylindriska sporangier, i hvilka zoosporer med 2 cilier utbildas, och senare frambringar oogonier och antheridier. Oogonierna innehålla oftast flera äggceller (oosferer), som befruktas af antheridierna genom befruktningsslangar. Nära släkt med saprolegniacéerna är *Apodachlya lactea* (*Leptomitus lacteus*), som kan förekomma i stor mängd i på organiska ämnen rikt vatten, t. ex. i aflopp från sockerfabriker. O. T. S. (G. L—m.)

Saprole'gnia fe'rax, *bot.* Se Achlya prolifera.

Saptaçataka [-tjataka], diktsamling. Se Mähārāṣṭrī.

Sapucaia [-poka'jə], stad i brasilianska staten Rio de Janeiro, vid Parahyba. Omkr. 14,000 inv. Plantageodling (sapucajanötter).

Sapuca'janötter, *bot.* Se Lecythidaceæ.

Sapūdi, ö. Se Sapoedi.

Sapyga, Sapy'gidæ, *zool.* Se Plansteklar.

Saqqara, stad. Se Sakkara.

Saquarema [-kwəremə], stad i brasilianska förbundsdistriktet Rio de Janeiro, vid kusten, ö. om Nictheroy. 10,300 inv. (1910). J. F. N.

S. A. R., förkortning för fr. *Son Altesse Royale*, hans (hennes) kunglig höghet.

Sār, ruinställe. Se Jaëser.

Sara, *astron.*, en af småplaneterna.

Sara var enligt gamla testamentet Abrahams hustru och jämväl hans styfsyster. Länge ofruktsam, fick hon slutligen af Gud ett löfte, att hon skulle bli stammoder för en stor släkt, och vid nittio års ålder födde hon sonen Isak, hvarigenom hon blef stammoder för israeliterna. Hon lär ha dött i närheten af Hebron, vid 127 års ålder. Åldersuppgifterna beträffande S. härröra, likasom beträffande Abraham, från den yngsta Pentateuk-källan, Prästkodex. — Sara var ock namnet på Tobias d. y:s hustru. E. S—e.

Sarabande [-bä'd], fr. (sp. *zarabanda*), en urspr. spansk dansform i tretakt, med långsam, gravitetisk rörelse och andra taktdelen oftast punkterad eller genom förlängning hopsmält med den tredje. Musiken innehåller 2 repriser om 8 takter hvardera. I "sviten" hade den regelmässigt sin plats mellan courante och gigue. Sarabanden var i början (före 1600) en vällustigt smäktande dans, utförd af en solodanserska, men blef i Frankrike en pardans med värdig hållning och vann insteg i hela Europa, tills den kom ur bruk under förra hälften af 1700-talet. Jfr Dans, sp. 1323, och Dansmusik. A. L. (E. F—t.)

Sarabat, ett mindre vanligt namn på floden Gedis (se d. o.).

Sarabraaten [-bråten], vackert belägen egendom ett par timmars åktur från Kristiania i Östre Aker, nära Nöklevandet. Från S. är präktig utsikt öfver Kristianiafjorden, och från Haukaasen (333 m. ö. h.), ett stycke från gården, kan man se Gausta i Telemarken. S. tillhörde många år familjen Heftye, men eges sedan 1910 af Akers kommun. K. V. H.

Saracco [-ra'kkå], Giuseppe, italiensk statsman, f. 1821 i Bistagno (Piemont), d. 1907, var advokat, inträdde 1849 i det politiska lifvet som deputerad i Sardiniens nationalförsamling, där han hörde till Cavours anhängare. I Rattazzis ministär blef S. 1864 understatssekreterare. En ansedd ställning såsom finansiell auktoritet tillvann sig S. i senaten, som han tillhörde från 1865. I Depretis' och efter honom Crispis vänsterministär fungerade S. 1887—89 som arbetsminister, hvilken ställning han intog äfven i Crispis kabinett 1893. President i senaten blef S. 1898. En moderat liberal ministär bildades i juni 1900 af S., i hvilken han innehade inrikesministerportföljen, men störtades redan i febr. 1901 till följd af S:s efterlåtna politik under en stor hamnstrejk i Genua. 1902—05 var han åter senatens president. E. N—nn.

Saracēner. Se Sarasener.

Sarafān, ry., vid, ärmlös öfverdräkt, som begagnas af de ryska bondkvinnorna. Merendels är den röd till färgen.

Sarafend, ort i Syrien. Se Sarepta 1.

Sara'fov, Boris, macedonisk partigängare, f. 1870, var fr. o. m. 1899 ledare för den macedoniska kommittén i Sofia. Efter mordet på den för turkiskt spioneri misstänkte Fitovskij i Bukarest blef S. af rumänisk domstol dömd in contumaciam; han utlämnades ej af bulgariska regeringen, men måste afstå sin plats åt de mer moderate partifränderna, general Zontjev och professor Michajlovskij. 1902 kom det till öppen brytning inom partiet, hvarpå S. på egen hand bildade sina insurgenttrupper. A—d J.

Sarafschān. Se Seravschan.

Saragossa. Se Zaragoza.

Sarah Grand [sä'rə grä'nd], pseudonym för Frances Elizabeth M'Fall (se denna).

Sarāi, hufvudstad i det forna Kiptsjak l. Gyllene hordens rike, uppförd af Batu-kan och af dennes broder Berke gjord till hufvudstad. S. förstördes 1480 af ryssarna. Dess vidsträckta ruinfält ligger vid staden Zarev, guv. Astrahan, ö. om Volgas nedersta knä. J. F. N.

Saraje'vo (Seraje'vo, turk. *Bosna Seraj*), hufvudstad i Bosnien, vid Bosnas biflod Miljačka på en af ända till 2,000 m. höga berg omgifven liten slätt, 450 m. ö. h. 51,919 inv. (1910), hvaraf nära hälften muhammedaner, 1/4 romerska katoliker, 6,000 grekisk-ortodoxa och 4,500 judar samt en stark garnison. Öfver floden äro spända nio broar. Med Österrikes och Ungerns järnvägsnät är S. förenadt genom järnvägen S.—Bosna-Brod, från hvilken banor utgå dels till Mostar och södra Dalmatien, dels till nordvästra Bosnien. Staden är säte för landtregeringen (se Bosnien, sp. 1252), en romersk- och en grekisk-katolsk ärkebiskop samt en muhammedansk reis-el-ulema för Bosnien och Hercegovina. Stadsdelen höger om floden är handelns säte (särskildt den ståtliga Frans-Josefsgatan), den på vänstra sidan företrädesvis förvaltningens. Bland märkliga byggnader förtjäna nämnas den af Bosniens förste vesir Kosrev Beg i början af 1500-talet byggda moskén Begova džamia, den största moskén i landet, Careva džamia (kejsarmoskén), stora basaren (Besestan), som bildar en samling butiker, omsluten af en stenmur, den nya katolska katedralen, den grekiska metropolitankyrkan (byggd 1870), Konak, paschornas

rna residens, nu säte för landtregeringen och mmendanten, det nya rådhuset, den stora kaser-n, en af turkarna 1850 uppförd ful byggnad, mt slutligen det gamla slottet, beläget på en rgssluttning ö. om staden och omgifvet af en stionerad mur med fyra portar, hvaraf tre åt aden. S. har högre gymnasium, högre realskola, rarseminarium, grekiskt prästseminarium, läro-nstalt för muhammedanska lärare och teknisk ola, 11 folkskolor, bosnisk-hercegovinskt lands-useum (naturvetenskap, arkeologi), meteorologisk yrå och ett (1908 inrättadt) institut för Balkan-rskning samt drifver järn- och kopparsmide och gra andra industrier. — Staden är jämförelsevis ng, ehuru på dess plats en romersk militärkoloni g. Sedan turkarna 1436 eröfrat S., byggdes bergs-stet Bosnavår, och kring detta uppstodo moskéer ch andra byggnader. 1511 uppförde den ofvan-lämnde Kosrev Beg slottet (turk. *seraj*), omkring vilket snart samlade sig en bofast större befolk-ing. Belägen vid skärningen af Bosniens hufvud-gar och på en bördig slätt, blef platsen snart en förnämsta i provinsen. Men befolkad före-trädesvis med militärer, ömtåliga om sitt oberoende, om staden snart att bilda ett af paschan i Bos-ien nästan fullständigt oberoende samhälle, en tat i staten, fientlig mot de kristne i trakten och motståndare till de reformer, som Porten sedan Mahmud II (1808—39) sökt genomföra, och först 850 kunde Bosniens guvernör taga varaktig bostad här. Då österrikarna på grund af Berlinfördraget ockupatte Bosnien och Hercegovina, måste de taga staden med väpnad hand. Alla af sultanens om-bud Hafiz pascha till befolkningen ställda upp-maningar mottogos med hån. Ockupationstrupperna bemäktigade sig fästningen nästan utan svärdsslag 19 aug. 1878, men staden gaf sig först efter flera dagars beskjutning och blodiga gatustrider. Öster-rikarna gjorde S. till Bosniens starkaste fasta plats, och provisoriska befästningar ha dels utförts, dels planlagts i n. på höjderna Kosarsko-Brdo, Pasin-Brdo och en 2,5 km. längre österut liggande höjd, i ö. nära Resberget, i s. å 4 ställen på ett till Debelo-Brdo sig anslutande bergparti och i den v. om staden varande dalen. Verken ligga på högst 6 km. afstånd från staden. I S. mördades österrikisk-ungerske tronföljaren Frans Ferdinand och hans gemål 28 juni 1914, en händelse, som mäktigt bidrog till utbrottet af världskriget 1914. (J. F. N.) L. W:son M.

Sara'jsk, kretsstad i ryska guv. Rjazan, vid floden Osetr och Moskva—Rjazan-banan. 8,054 inv. (1897). Liflig handel med boskap, säd, läder och färgade tyger. Katedral med berömda helgon-bilder. (J. F. N.)

Sarakhs (Seraks), viktig fästning i nordöstra hörnet af Persien, på en slätt vid Herirud, på gränsen till ryska Transkaspiska provinsen. Omkr. 4 km. ö. om den andra stranden af Herirud har på rysk sida sedan 1885 uppstått ett ryskt S. (J. F. N.)

Saraki, stad i Nupe, Sudan, 43 km. s. om Niger, med omkr. 40,000 inv. (Rohlfs), ligger inom engelska Nord-Nigeria. (J. F. N.)

Sar-akka, Sar-akkagröt. Se Mytologi, sp. 173.

Säran, distrikt i engelsk-ostindiska divisionen Tirhut, prov. Behar and Orissa. 6,949 kvkm. 2,289,778 inv. (1911). Det är en alluvialslätt, genomfluten af Ganges och dess biflöder Gandak och Gogra samt bekant för sin stora bördighet. Det hör ock till de tätast bebodda trakterna i Indien (329 pers. per kvkm.).

Säran, Franz Ludwig, tysk metriker, f. 27 okt. 1866 i Altranstädt, promoverades 1889 till filos. doktor i Halle, vardt 1905 e. o. och 1913 ord. professor i tysk filologi i Erlangen. S. har författat *Hartmann von Aue als lyriker* (1889), *Der rhythmus des französischen verses* (1904), *Deutsche verslehre* (1907), *Goethes Mahomet- und Prometheusbruchstücke* (1914) och *Das Hildebrandslied* (1915) samt många tidskriftsuppsatser. S. är en af de yngre tyske metriker, som med stor framgång förnyat den moderna metrikens metoder genom empirisk analys, i vissa fall eggande till ytterligare undersökningar, i andra åter redan framme vid betydelsefulla resultat. — S. utger sedan 1909 "Bausteine zur geschichte der neueren deutschen literatur". R—n B.

Saranarot, *bot.* Se Lilium.

Sarangpur [säränpö'ə], stad i den till engelsk-ostindiska Central-India agency hörande vasallstaten Gwalior vid Kali-sind, en biflod till Chambal. 13,600 inv. (1901). J. F. N.

Sarānsk, kretsstad i ryska guv. Penza, vid järnvägen Moskva—Kazan. 14,484 inv. (1897). Handel med säd, hampa, honung, talg och hudar. (J. F. N.)

Sarāpis, *myt.* Se Serapis.

Sarāpul, kretsstad i ryska guv. Vjatka, vid floden Kama. 21,395 inv. (1897). Betydande industri (garfverier) och handel med säd, linfrö, talg, läder och virke. (J. F. N.)

Sarasāte (y Navascues), Pablo Martin Meliton de, spansk violinist, f. 10 mars 1844 i Pamplona, d. 21 sept. 1908 i Biarritz, spelade redan vid tio års ålder för hofvet i Madrid, studerade 1856—59 för Alard vid konservatoriet i Paris och gaf sig därefter ut på konsertresor, som sträckte sig vidare än kanske någon annan artists, nämligen ej blott öfver Europa (Sverige 1878, 1903) och Amerika, utan äfven till Orienten. S. räknades bland samtidens främsta violinvirtuoser och företrädde öfverlägset den franska skolan. Han egde osviklig säkerhet i fingergreppen, ofantlig rapiditet och framför allt en ton af smekande sinnlig skönhet. Hans transkriptioner af spanska danser och Chopins nocturner ha vunnit insteg i violinistrepertoaren. Han blef 1879 led. af Mus. akad. i Stockholm. Biogr. på engelska af L. von Vorst (1896). A. L.*

P. de Sarasate. Efter Whistlers målning (helfigur).

Sarasēner (sannolikt af arab. *scharkijūna*, "de östlige"), urspr. namnet på ett af Ammianus Marcellinus omtaladt folk i syrisk-arabiska öknen, var

under medeltiden ett af kristna författare ofta begagnadt namn först på araberna, sedan på muhammedaner i allmänhet.

Sarasenska tapisserier. Se Haute-lisse, sp. 112.

Sarasin [-sä'], Sarazin l. Sarrasin, Jean François, fransk poet, f. 1604 i närheten af Caen, d. 1655 i Pézenas, anställdes efter resor i Tyskland 1648 som sekreterare hos prinsen af Conti och tjänstgjorde också som dennes roligh etsminister. Han dog, säger man, af ett slag vid tinningen, som prinsen vid något tillfälle tilldelade honom med en eldgaffel. Han tillhörde den sista kretsen af "précieuser", som samlades omkring m:lle de Scudéry. Samtiden ställde honom närmast Voiture som den förnämste salongspoeten under 1600-talet. Kvickt, elegant och i ett godt språk rimmade han sina bagateller i den italienska stilen: ballader, madrigaler, epigram och rondåer. Det var han, som i Frankrike först använde uttrycket *burlesk*, lånadt från italienarna, för den parodiskt groteska stil, som vid denna tid var på modet och i hvars utövande han själf hemförtsina förnämsta lagrar. Hans *Pompe funèbre de Voiture* och *La défaite des bouts-rimés* beundrades högeligen af samtiden. Äfven hans prosa i den historiskt berättande framställningen af belägringen af Dunkerque (1649) och Wallensteins sammansvärjning (1651) berömmes för sin enkla, om Voltaires prosa erinrande hållning. Hans *Oeuvres* utgåfvos 1656 af Pellisson och 1877 af O. Uzanne. — Se Mennung, "Sarrasins leben und werke" (2 bd, 1902—04). J. M.

Sa'rasin, Paul (f. 1856 i Basel) och Fritz (f. 1859 i Basel), kusiner, schweiziska zoologer och etnografer, museiföreståndare i Basel, ha företagit flera och vidsträckta forskningsresor inom tropikerna. Bland deras många verk märkas *Ergebnisse naturwissenschaftlicher forschungen auf Ceylon* (4 bd, 1887—93), *Materialien zur naturgeschichte der insel Celebes* (5 bd, 1898—1907) och *Reisen in Celebes* (2 bd, 1905). L—e.

Sarasvati, *ind. relig.*, namn på en flod och en gudinna i den indiska litteraturen. Flodnamnet har säkerligen ariska anor och har betecknat olika floder alltefter de respektive folkens boningsorter. Identiskt är det avestiska flodnamnet *Haraxvaiti* (hvaraf det grekiska landskapsnamnet *Arachosia*) vid Kandahar (nuv. Argandab). Det är möjligt, att i vissa rigvediska hymner S. betecknar samma flod; dessa hymner kunde då härstamma från en tid, då de ariske inderna ännu icke uppnått Indien. Men troligen betecknas därmed äfven och kanske mestadels *Indus*. Senare, särskildt i "Mahābhārata", är S. en helig flod i Madhyadeça (Midtlandet), omkring Ganges' och Jumnas öfre lopp (den nuv. Sursovty); äfven namn på andra floder. Som ursprunglig flodgudinna uppträder S. redan i "Rigveda", där hon anropas att nedstiga från himmelen och bringa fruktbarhet. I vissa hymner parallelliseras hon med Iḍā och Bhāratī o. a. och synes därmed uppfattas som en *gnā* (gudakvinna), den kvinnliga motsvarigheten till vissa manliga gudar (den kvinnliga kraften, fruktsamheten). En sådan makt var också *Vāc* (nom. *Vāk*), ordet, talet. Därmed identifieras senare också S. och blir sålunda i hinduismen gudinna för vältalighet och öfver hufvud för vetenskap och konst. Hon säges vara Brahmans hustru (annars nämnes i denna egenskap *Sāvitrī*, se d. o.) eller dotter. Som Brahmans hustru nämnes hon sålunda vid sidan af Vishṇus hustru Lakṣmī och Çivas hustru Durgā eller sammanblandas med dem. Så är den årliga fest (2 febr.), som urspr. var egnad Lakṣmī, nu en litterär fest för S. S. afbildas som en skön kvinna sittande på en lotus, merendels med en bok eller ett musikinstrument i handen. Jfr Muir, "Original sanskrit texts", V, och Hopkins, "The religions of India" (1895). K. F. J.

Saratoga [särətåu'gə], S. springs, by (village) i nordamerikanska staten New York, 91 m. ö. h., 6 km. från Saratogasjön, 19 km. v. om öfre Hudson, vid tre järnvägar. 12,693 inv. (1910). Öfver fyrtio mineralkällor finnas. S. är den elegantaste kurorten i hela världen, ryktbar för den utomordentliga lyx, som där utvecklas af Amerikas millionärer. Under säsongen uppgå badgästerna till omkr. 20,000 personer. Vattnet är jod- och järnhaltigt, starkt kolsyradt och har en temperatur af 7—10°. Källorna användas mest mot mag-, lefver- och stenlidanden samt mot reumatism. I närheten af S. blef 13 okt. 1777 en engelsk kår under Bourgoyne slagen af amerikanerna och måste 17 s. m. ge sig fången åt general Gates. (J. F. N.)

Sara'tov. 1. Guvernement i östra Ryssland, bildadt 1780 af delar af kanatet Astrahan. Det utbreder sig på Volgas högra strand och har en areal af 84,494 kvkm., med omkr. 3,185,400 inv. (1913 beräknad folkmängd), hufvudsakligen storryssar, men äfven lillryssar, tjuvasjer, mordviner, tatarer, kalmucker samt omkr. 170,000 tyska kolonister. I n. och efter Volgas lopp i ö. är guv. bergigt, i s. vidtar stäppen. Bland vattendragen märkas Medvjediza och Choper, bifloder till Don, samt Volgas biflod Terisjka, hvilka alla flyta i sydvästlig riktning. Jorden är i allmänhet fruktbar och välodlad s. k. "svart jord"; endast 12 proc. af arealen är skogbevuxen. Betydande är sädesodlingen, särskildt af hvete, äfvensom tillgången på hampa, krapp och tobak. En af hufvudnäringarna är fisket i Volga. Kvarnar, ylleväfverier och (förr) brännvinsbrännerier. Landet, som ännu för något mer än hundra år sedan var en ödemark, blef på Katarina II:s (1762—96) uppmaning koloniseradt af tyskar. Guv. är deladt i 10 kretsar. — 2. Hufvudstad i nämnda guv., belägen i en dalsänkning på Volgas högra strand och vid järnvägen Rjazan—Tambov—Uralsk. 217,418 inv. (1911 beräknad folkmängd) Staden, som är en af Rysslands förnämsta handelsplatser och genom banan till Tambov är förbunden med det inre landet, drifver handel med säd, mjöl, talg, fisk, salt och nafta samt har betydande bomulls-, siden-, saffian- och tobaksfabriker, två järn- och tre klockgjuterier. Den är säte för en grekisk biskop samt har 38 grekisk-katolska, 2 romersk-katolska och 1 protestantisk kyrka, 1 moské, många läroanstalter, bl. a. universitet (grundlagdt 1909, närmast en medicinsk fakultet med 26 professorer, 12 docenter och prosektorer samt 412 studenter 1913), naturforskarsällskap (1895) och 15 högre elementarskolor af olika slag. — En förstad till S. bildar Pokrovskaja sloboda (se d. o.), ehuru den

llhör guv. Samara. S. anlades 1592 på den nstra flodstranden. 1 o. 2. (J. F. N.)

Sarauw [sarão]. 1. Kristian Frederik onrad S., dansk militärförfattare, f. 1824 i esvig, d. 1900, student 1843 i Kiel, ingick 1848 m frivillig i slesvig-holsteinska hären, deltog i nga större träffningar och blef 1849 löjtnant. Som ldan upptogs han 1852 i danska hären, förde ett mpani i 1864 års krig och avancerade 1865 till pten. Hans framställning i "Berlingske tidende" fransk-tyska kriget 1870—71 (utg. i 2 bd 1872) ckte stor uppmärksamhet; men då det visade sig, t i den tyska editionen uttalades en väsentligt nnan, afgjordt tyskvänlig uppfattning än den, m kommit till orda i den danska, måste han i n. 1872 lämna krigstjänsten. Han blef då medbetare i tyska tidningar och militära tidskrifter, rfattade *Der russisch-türkische krieg* (1878) och *ie feldzüge Karls XII* (1881) samt *Betragtninger er vore forsvarsforhold* (1882). 1874 trädde han i förbindelse med en fransk militär upplysningsyrå för att leda dess spioneri i Tyskland och lef därför sommaren 1885 under en resa i Tyskand häktad samt i febr. 1886 dömd till 12 års raffarbete, men frigafs redan i juli 1887. Han tervände då till Köpenhamn och var den följande den militär medarbetare i "Politiken". — 2. eorg Frederik Ludvig S., brorson till . 1, arkeolog, botanist, f. 1862 nära Vordingorg, Danmark, blef student 1881, egnade sig rst åt skogsvetenskap och botanik, särskildt växtysiologi, samt studerade 1881—92 vid danska, yska och franska högskolor och institut och erhöll 892 danska Videnskabernes selskabs pris för afh. *Sodsymbiose og Mykorrhizer særlig hos skovtræerne* i "Bot. tidskrift", 1893). Han var 1894—1911 nställd som assistent vid nationalmuseets i Köpenamn fornsakssamling, studerade 1911 fornkunskap Uppsala och blef 1913 filos. licentiat där. edan 1912 är han intendent vid Göteborgs musei rkeologiska afdelning. Bland S:s arkeologiska arbeten märkes *En stenalders boplads i Maglemose ved Mullerup sammenholdt med beslægtede fund* (i 'Aarböger for nord. oldkynd. og. hist.", 1903).

Sara'vak, ett under engelsk öfverhöghet stående rike (hvars regent bär titeln raja) på nordvästra kusten af Borneo, mellan Kap Datu i s. och Kap Baram i n. Omkr. 109,000 kvkm. 500,000 inv. malajer, dajaker o. a. stammar samt kineser). Kusten är med undantag af södra delen låg och sumpig eller sandig. I landets östra del träffas berg till 3,000 m. höjd. De största floderna äro Baram, Rejang med stort delta och Batang. Rejang är segelbar för medelstora fartyg under 260 km., men genom sandbankar äro alla floderna otillgängliga från hafvet. Temperaturen växlar mellan 20° och 32°, regnmängden per år är omkr. 4,000—5,000 mm.; dock är klimatet ganska sundt utom vid öfvergången mellan regntiden och den torra tiden. Produkterna äro desamma som i Brittiska Nord-Borneo (se d. o.). Statsinkomsterna voro 1913 170,570 pd st., utgifterna 163,267 pd. Någon statsskuld fanns icke. Importen steg s. å. till 661,469 pd, exporten till 801,058 pd (mjöl 119,072 pd, peppar 156,330 pd, kautschuk 142,932 pd, guld 125,697 pd). Hufvudstad är Kuching (l. Serawak) i landets västligaste del, 37 km. från mynningen af floden S. med liflig handel och 20,000 inv. — S. har bildats af sir James Brooke (se d. o.); nuv. raja är sir Charles Brooke (se d. o.), som 1888 ställde sitt rike under engelsk öfverhöghet. J. F. N.

Sara'via, stad på västra kusten af ön Negros, bland Filippinerna. 13,132 inv. (1903). Sjöfart och handel. J. F. N.

Sarazin [-sä'], J. F. Se Sarasin.

Sarbiēvius, latinisering af Sarbiewski (se d. o.).

Sarbie'wski, Maciej Kazimierz, polsk-latinsk skald af litauisk börd, f. 1595, d. 1640, studerade vid akademien i Vilna, inträdde 1612 i jesuitorden, blef professor i filosofi och teologi vid Vilnas akademi och konung Wladysławs hofpredikant. Hans latinska diktning, hvaraf mycket gått förloradt, utgöres hufvudsakligen af oden och dityramber: *Luricorum, Silviludia, Miscellanea, Epigrammata* och *Posthuma*. På sin tid firad som "polsk Horatius" och af påfven Urban VIII utmärkt med guldmedalj och lagerkrans, var han dock något öfverskattad och framträdde, sedan det polska språket redan inträdt i sin "guldålder". En god upplaga af hans skrifter utkom i Antwerpen 1632, den senaste i "Biblioteca poëtarum latinorum" (1840) samt dikter (1892). Polsk öfv. af Syrokomla (1872). Jfr Langbein, "Commentarii de M. C. Sarbievii vita, studiis et scriptis" (1574), och Kolanowski, "De M. C. Sarbievio, Polonico Horatio" (1842). A—d J.

Sa'rca, flod. Se Mincio.

Sarcey [sarsä], Francisque, fransk skriftställare, f. 8 okt. 1827 i Dourdan, d. 16 maj 1899 i Paris, genomgick École normale och anställdes som lärare i landsorten, men på grund af fritänkeri utsattes han för förföljelse och tog afsked 1858 samt egnade sig åt journalistik. Han hade debuterat i "Le Figaro", där han skrifvit med bifall mottagna skildringar från landsorten under pseudonymen Satané Binet; sedan medarbetade han i många tidningar. Redan 1859 hade han funnit sitt egentliga område: teaterkritiken, som han först skref i "L'opinion nationale", sedan, från 1867 till sin död, i "Le temps", under hvilken tid han uppnådde sin största ryktbarhet och enastående auktoritet. Han vann denna genom ovanlig kännedom om scenens fordringar och dramats teknik, genom hänsynslös ärlighet och godmodig öppenhet, genom sundt förstånd och humoristisk framställning, hvilken i hög grad slog an på den bredare publiken, men f. ö. förskaffade honom sympati inom alla kretsar. Han anslog gärna en personlig ton, talade om sin närsynthet och andra sina egenheter och var öfver hufvud borgerlig till sin person, sitt uppträdande och i sina omdömen — stundom alltför borgerlig; däraf benämningen "onkel Sarcey".

Han hade också stor framgång som föreläsare. Publiken följde med spänd uppmärksamhet den korpulente, godmodige gamle herrn med de lifliga gesterna, som talade så kvickt och rättframt om allt möjligt, med många målande uttryck, icke alltid korrekt, men alltid klart och alltid själf djupt öfvertygad om sanningen af hvad han hade att meddela. Man uppmanade honom ofta att samla sina teaterartiklar, men han afböjde det, då han ansåg, att han ej haft tillräcklig tid att fila dem. Han utgaf därför ett relativt fåtal arbeten, nämligen: *Le mot et la chose* (1862; 2:a uppl. 1882), *Le nouveau seigneur du village* (1862), *Le bilan de l'année 1868* (1869), *Le siège de Paris* (1871), *Etienne Moret* (1876), *Le piano de Jeanne* (s. å.), *Comédiens et comédiennes* (1878—84), *Les misères d'un fonctionnaire chinois* (1882), *Gare à vos yeux* (1884), *Souvenirs de jeunesse* (s. å.), *Souvenirs d'âge mûr* (1892), *Comment je devins conférencier* (1893—94), *Paris vivant* (1893), *Grandeur et décadence de Minon-Minette* (1895). J. M.

Sa'rcina, *med.*, en klyfsvamp, bakterie, är särskildt märklig för sitt förökningssätt, i det celldelningen försiggår i rummets alla tre dimensioner, hvarigenom uppstå kubiska, rutiga paket, liknande kaffebalar. Man känner ett 50-tal arter. De finnas i jord och luft och komma därifrån in i organismen; de äro i regel icke patogena. De bilda ofta vackra gula, orange- eller rosafärgade kulturer. Längst kända äro de former, som ofta träffas i kräkningar vid kronisk magkatarr och magutvidgning och som med ett gemensamt namn kallats *S. ventriculi*. *S. pulmonum* förekommer i lungsiktigas upphostningar. Se vidare Bakteriologi, sp. 717. G. Wrgn.

Sarcoca'rpium, Fruktkött, *bot.* Se Pericarpium.

Sarcoco'lla (af grek. *sarx*, kött, och *ko'lla*, lim), *farm.*, köttlim, kallas ett gummiharts, som anses lämnas af några till växtsläktet *Penæa* hörande arter. Det förekommer i mindre eller större korn, med en färg, som växlar mellan hvitgul och rödgulaktig, samt ofta förorenadt af grus. Kornen sammanbakas lätt till större klumpar. Lukt saknas, men smaken är sötaktigt bitter och något skarp. Ur detta lim har man framställt en egen beståndsdel, sarkokollin, som ger upphof till oxalsyra, när det oxideras med salpetersyra. De arabiske läkarna ansågo detta gummiharts vara synnerligen sårläkande, och denna dess egenskap har gett anledning till namnet. Det ingick i några äldre plåsterformler, men har numera alldeles kommit ur bruk. O. T. S.*

Sarco'phaga carnāria, *zool.* Se Köttflugor.

Sarcopha'gidæ, *zool.* Se Köttflugor.

Sarco'philus ursinus, Pungdjäfvulen, *zool.* Se Pungdjuren, sp. 598.

Sarcopsy'lla, *zool.* Se Loppor.

Sarcoptes. Se Skabb och Spindeldjur.

Sarcorha'mphus, *zool.* Se Kamgamarna.

Sarcoste'mma vimināle, *bot.*, en i det tropiska Afrika förekommande klätterväxt hörande till fam. *Asclepiadaceæ*, underfam. *Cynanchoideæ*. Se Haoma (där växten mindre riktigt kallas *Sacrostema viminalis*). G. L—m.

Sard l. Sarder, *miner.*, ett annat namn för röd karneol. A. Hng.

Sardanapālos (lat. *-us*) var, enligt grekiska historieskrifvare, namnet på den siste konungen i Assyrien. Den grekiske historieskrifvaren Ktesias, som har sin berättelse ur persiska källor, omtalar honom som en lastbar vällusting, hvilken omkr. 888 f. Kr., efter att i Ninive under flera år ha belägrats af sina upproriska ståthållare Arbaces i Medien och Belesys i Babylon, förtviflad satte eld på sitt palats, när en öfversvämning af floden Tigris förstörde befästningarna. S. är uteslutande en sagofigur, hvars namn är en förvrängning af Aššur-bani-apal (se d. o.), den väldige assyriske eröfraren. S. är hufvudpersonen i Byrons drama "Sardanapalus".

Sardar-i-assad, persisk prins. Se Persien, sp. 564—565.

Sardegna [-dēnja], italienska namnformen för Sardinien (se d. o.).

Sarde'ller benämnes den ansjovis (se d. o.), som i insaltadt tillstånd föres ut i marknaden. L—e.

Sarder, *miner.* Se Sard.

Sarder, den ursprungliga befolkningen på ön Sardinien (se d. o.).

Sardes (grek. *Σάρδεις* l. *Σάρδιες*, lat. *Sardes* l. *Sardis*), hufvudstad i det forna lydiska riket (se Lydien), sedermera de persiske och seleucidiske satrapernas residens och under den pergamenska, romerska och bysantinska tiden hufvudorten i prov. Lydia, låg i södra delen af den bördiga Hermosdalen, nedanför norra sluttningen af berget Tmolos, invid den lilla floden Paktolos, ej långt från dess utlopp i Hermos. Läget i en af Mindre Asiens bördigaste nejder vid en af de stora handelsvägarna mellan Öster- och Västerlandet gjorde S. till en af Orientens rikaste städer, hvartill äfven den guldförande sanden i floden Paktolos säges ha bidragit. Staden intogs af cimmerierna i 7:e årh.

De kvarstående pelarna å ruinerna af Artemistemplet i Sardes (före gräfningarna 1910 ff.).

f. Kr., af perserna under Kyros 546, uppbrändes af de joniske grekerna 499 (se Jonien), ödelades af Antiochos den store 245 f. Kr. och ännu full-

ndigare af en härjande jordbäfning 17 e. Kr. er hvarje förstörelse uppbyggdes den dock ånyo a var ännu under sen bysantinsk tid en betyde ort, till dess den fullständigt förstördes af merlan (1402). På platsen finnes nu blott en ndig by (järnvägsstation), med namnet Sart. aden har under alla tider anslutit sig till den 200 höga borghöjden (*Akropolis*), ett utspång från molosberget; men dess läge i förhållande till nna höjd har växlat betydligt. Den lydisk-greska staden låg s. v. om borghöjden, på båda sidor i Paktolos, som genomströmmade dess torg *gorá*), den romerska däremot n. ö. om samma öjd och den bysantinska ännu längre mot n. Den äraste ödeläggelsen synes ha träffat den lydiskrekiska staden, som dels till följd af ett jordras, öligtvis i samband med den ofvannämnda jordfäfningen, dels till följd af successiv erosion från rghöjden är betäckt med ett delvis öfver 10 m. jupt lager af jord och grus. Endast två upptstående joniska pelare nära Paktolos utvisade ess läge. På denna plats fortgå sedan 1910 af merikanska arkeologer företagna gräfningar (se American journal of archæology" n:r 14 ff.), m bl. a. bragt i dagen lämningar af ett joniskt mpel af väldiga dimensioner, i hvars arkitektur ifven de nämnda pelarna (se fig.) befunnits ingå. I mplet, som härrör från den joniska byggnadsstins blomstringstid, har påträffats en inskrift, som täller utom allt tvifvel, att det varit ett Artemismpel, icke, såsom man förut trott, det af Heodotos omtalade Kybeletemplet. Undersökningarna a utsträckts äfven till västra sidan af Paktolos, där man påträffat en fornåldrig begrafningsplats nekropol), bestående af en mängd i berget huggna ller utgräfda grafkammare, af hvilka de flesta ynas ha blifvit tid efter annan utrymda för att ånyo tagas i bruk för samma ändamål. I denna nekropol ha anträffats dels lydiska, dels grekiska nskrifter och, hvad som är af största betydelse, några tvåspråkiga (dels lydiska och arameiska, dels lydiska och grekiska) inskrifter, som tros kunna bli en nyckel till kännedomen om det hittills alldeles oförstådda lydiska språket. En annan, redan förut bekant nekropol ligger några km. från S. n. om floden Hermos. Den består af ett fält med en mängd delvis kolossala kägelformiga grafkullar (turk. *Bir bin tepe*, "de tusen grafkullarna"), af hvilka den största igenkänts såsom den lydiske konungen Alyattes' af Herodotos beskrifna graf. Inom den romersk-bysantinska staden finnas lämningar af ett stadion, en teater, ett gymnasium, ett rymligt af pelargångar omgifvet torg och fästningsmurar. Sådana finnas äfven på den en gång starkt befästa borghöjden. Kristendomen synes tidigt ha fått insteg i S., som i Uppb. kap. 3 nämnes bland de sju asiatiska församlingar, till hvilka särskilda skrifvelser anbefallas. A. M. A.

Sardhana [sādā'nā], stad i Indien, divisionen Mirat, United provinces, vid Gangeskanalen. 12,467 inv. (1901), hinduer, muhammedaner och (omkr. 800) kristna. En fransk desertör Walter Rainhard, i Indien kallad Samru (d. 1778), som kämpade mot engelsmännen, fick S. som län af stormogul. Hans änka Begum Samru, en infödd (döpt 1781, d. 1836), styrde med kraft staden och lät bl. a. uppföra en katolsk katedral.

Sa'rdica, stad. Se Sofia.

Sardin (fr. *sardine*), *zool.* Se Sillsläktet.

Sardinien (lat. *Sardi'nia*, it. *Sardegna*), italiensk ö och landskap (compartimento) i Medelhafvet och näst Sicilien dettas största ö, ligger mellan 38° 52′ och 41° 16′ n. br. samt 8° 8′ och 9° 50′ ö. lgd (se kartan till art. Italien). Från Corsica skiljes S. genom Bonifatiosundet (15 km. bredt), i ö. begränsas ön af Tyrrhenska hafvet (det kortaste afståndet till Italiens fastland, Kap Argentario, är 185 km.); hafvet i v. kallas Sardinska hafvet. Areal (med kringliggande småöar) 24,109 kvkm. S. har oregelbundet rektangulär form af 270 km. i största längd, från Punta del Falcone i n. till Kap Spartivento i s., och 145 km. största bredd, från Kap dell'Argentiera i v. till Kap Comino i ö. Kusten är icke synnerligen inskuren, den norra har en halfrund bukt Golfo dell'Asinara, på västra kusten märkes Golfo di Oristano, på den södra Golfo di Cagliari och på den östra Golfo di Orosei (l. Dorgali). De viktigaste bland kringliggande öar äro Asinara, som i v. begränsar Asinara-golfen, Maddalena (starkt befäst, se La Maddalena) och Caprera i n. ö. samt Sant'Antioco och San Pietro i s. v. S. är (jämte Corsica) en kvarstående horst (se d. o.) af en vidsträckt kontinent, som ännu i miocentiden omfattade öarna, det nuv. Tyrrhenska hafvet och Toscana (jfr Medelhafvet, sp. 1391—92). Östra delen af ön genomdrages af ett från n. till s. strykande kristalliniskt bergsystem, öfvervägande af granit, på sina ställen af siluriska och mesozoiska lager. Längst i s. börjar det med det hufvudsakligen af silur bildade landskapet Sarrabus, där blyglans och silfvermalm förekomma; nordligare ligger berglandet Barbagia med granitmassivet Monti del Gennargentu med öns högsta topp, Brunca Spina (1,834 m.), den enda, som behåller något snö under sommaren; därpå följer en tvärdal öfver ön från Golfo di Terranova på nordöstra kusten till Ozieribäckenet, centrum i det norra inlandet. Där är östra kusten, som eljest är brant och otillgänglig, lättast åtkomlig, och därför förmedlar också staden Terranova förbindelsen med mellersta Italien. N. om denna dal reser sig åter ett väldigt granitberg, Gallura (1,362 m.). Denna östra del af ön är dess ödsligaste och minst odlade. Den västra delen, hvars berg anses vara en fortsättning af Provences alper, har större naturlig omväxling. Där träffas slättlandet Campidano, som från Golfo di Cagliari sträcker sig till Golfo di Oristano (80 km., med en bredd af 20 km.), ett fruktbart område, som dock genom försumpning gjorts nästan obeboeligt. Det afskiljer från de östra bergen en på malmer rik granitisk bergssträcka, som i Monte Linas når 1,235 m. Norr om Oristanobukten höjer sig alldeles isolerad den slocknade vulkanen Monte Ferru l. Monte Urticu (1,051 m.), hvars lavamassor utbreda sig längst åt n. och ö. Äfven det n. om Bosadalen liggande landskapet Logudoro är fylldt af små vulkanberg, men upptages i sin södra del af det ofvan nämnda Ozieribäckenet, som fortsättes genom bekväma dalsänkor till Terranovabukten i n. ö. och Asinarabukten i n. v. Den nordvästra halfön och den utanför liggande ön Asinara bestå af kristalliniska och siluriska skiffrar. —

De viktigaste floderna, af hvilka dock ingen är segelbar och de flesta alldeles uttorka på sommaren, äro Tirso (150 km.), som faller ut vid Oristano på västkusten, Coghinas (123 km. till Asinarabukten), Flumendosa (122 km. till östra kusten) och Samassi (84 km. till Cagliaribukten). Sjöarna upptaga ett ytområde af 8,690 har; störst äro de salta strandsjöarna Stagni di Cagliari, di Sassu och di Cabras. Mineralkällor förekomma i stor mängd; de mest betydande äro Sardara (ö. om Campidano) och Fordongianus (vid nedre Tirso). Klimatet är mildt; årsmedeltemperaturen är i Cagliari 17°, i Sassari 15,7°, den årliga nederbörden stiger på det förra stället till 437 mm., på det senare till 607 mm. Det är dock osundt, beroende dels på de vidsträckta sumpmarkerna, som alstra febrar (malaria), dels på vissa ofta rådande vindar, som öka luftens fuktighet och hettan (särskildt levante, en våldsam östanvind). Åskväder äro sällsynta, jordbäfningar så godt som obekanta. Vegetationen är den vanliga Medelhafsflorans. Så växa där oranger, citroner, fikon, oliver, dadlar, dvärgpalmer, kaktus, söderns ständigt gröna löfträd, och på höjderna barrträd. 5,980 kvkm. äro täckta af skog, mest stenek. Då nederbörden är så godt som ingen under sommaren, torkar där gräsväxten. Djurvärlden uppvisar vissa egendomligheter. Där träffas vilda geten och muflonen, hjortar, vildsvin, det enklöfvade svinet och sardinska hunden, räfvar (men icke vargar) och bland fåglar flamingon jämte nästan alla sydeuropeiska fågelarter, skorpioner och tarantelspindlar. Vid kusterna finnas koraller, som äro föremål för fiske. På metaller är ön icke synnerligen rik, men är dock Italiens förnämsta bergsbruksdistrikt (zink, silfverhaltig blymalm, koppar, mangan, nickel, antimon och brunkol samt en mängd industriella bergarter). Viktigast är dock saltet, hvars framställande ur hafsvattnet af staten är utarrenderadt till förpaktare och hvaraf 1905 utfördes nära 150,000 ton.

Befolkningen utgjorde 1911 863,215 pers. eller 36 inv. på 1 kvkm. Ingen italiensk landsdel har en så gles befolkning, hvilket beror på öns efterblifvenhet på alla områden. Ursprungligen bodde där *sarderna*, hvilka sannolikt voro öns urinvånare och hvilkas ättlingar de nuvarande sardinarna äro. De ha dock uppblandats med andra folk, särskildt med italienare, men bibehålla i öns inre delar mycket af de gamla rasdragen och sederna. Språket är mycket olika i olika delar af ön, i vissa närmar det sig spanskan, i andra mer italienskan. (Om latinets inflytande på språket se Romanska språk, sp. 706.) I landskapet Logudoro har folkdialekten skapat en egen litteratur. Folklynnet är lugnt och melankoliskt, men böjdt för hämndgirighet och våldsdåd. Blodshämnden är ännu icke utrotad. Sardinaren är i allmänhet medelstor, välväxt, allvarlig, modig och gästfri; han visar stor fallenhet för poesi och har talang att improvisera. En läderrock och en get- eller fårskinnspäls äro de viktigaste delarna af nationaldräkten. Folkbildningen står på mycket låg ståndpunkt: omkr. 68 proc. af inv. öfver 6 år gamla kunna hvarken läsa eller skrifva. Dock finnas 1,022 offentliga folkskolor, 4 normalskolor, 13 gymnasier, 5 lyceer, 3 tekniska skolor m. m., skolor för landtbruk, för vinodling, för bergsbruk och för huslig slöjd samt 2 universitet (i Cagliari och i Sassari). Hufvudnäringarna äro jordbruk och boskapsskötsel, men ingendera drifves på ett rationellt sätt. Därtill saknas kunskaper, kapital och arbetskraft, hvarjämte jorden är mycket skuldsatt. Stora jordagods äro sällsynta; på sina hemman odlar bonden med hjälp af barn och de tjänare han kan anskaffa sin jord på fädrens vis. Detta håller emellertid ihop familjen och gör, att få gå ut att skaffa sig arbete på annat håll, än färre emigrera. Ofta kan dock icke bonden skaffa sig medel till att betala skatterna till staten: af 101,017 hemman, som under den sista fjärdedelen af 1800-talet indrogos till kronan i hela Italien på grund af uteblifven skattebetalning, komma tre femtedelar på S. På sin höjd söker man förbättra sin ekonomi genom att egna sig åt stråtröfveri, som är mycket vanligt på ön. Föremål för odling äro i synnerhet hvete, korn, skidfrukter, potatis, lin, kastanjer, vin, oliver, citroner, oranger och tobak. Boskapsskötseln försvåras genom den regnfattiga sommaren, hvarunder grönskan torkar bort; dock har ön omkr. 300,000 nötkreatur, 900,000 får och 300,000 getter. Ost och ull höra till exportvarorna. Fisket vid kusterna är gifvande (mest tonfiskfångst). Bergsbrukets viktigaste produkter äro förut nämnda. Det sysselsätter omkr. 14,000 arbetare i prov. Cagliari, och 1905 exporterades 170,200 ton malmer af olika slag med ett angifvet värde af något öfver 19 mill. lire. Saltproduktionen steg s. å. till 150,000 ton. Industrien är föga utvecklad, och icke heller handeln är vidare betydande, ehuru S. har 22 hamnar, af hvilka flera äro goda. Regelbundna ångbåtsförbindelser underhållas med flera städer på Italiens fastland och på Sicilien samt med Tunis. Järnvägar finnas. En stambana går från Cagliari förbi Oristano och Ozieri till Sassari; från denna utgå några bibanor, såsom i s. en till det malmrika landskapet Iglesias och i n. en till Terranova, hvarjämte från Cagliari utgår en bana till Tortole på östkusten. — Ön delas i två provinser, Cagliari, sydvästra delen, och Sassari, nordöstra delen, samt har 3 katolska ärkebiskopar och 8 biskopar. J. F. N.

Historia. S. har en mängd egendomliga minnesmärken, nuragher (se Nuragh med fig.), af hvilka de äldsta härstamma från bronsåldern. Rörande S:s äldsta befolkning har vetenskapen ej nått några säkra resultat. I norra delen synas folk ha bott, som voro besläktade med korsikanerna. Om *sardernas*, hufvudbefolkningens, etnografiska ställning ha olika meningar uttalats, i det att de ha räknats än till ligurer, än till iberer, än till libyer. Feniciska kolonier funnos tidigt på ön, deras bosättning har dock endast varit i form af handelsfaktorier vid kusterna. Äfven med etruskerna synas handelsförbindelser ha funnits från 7:e årh. f. Kr. Det feniciska inflytandet aflöstes 500—480 f. Kr. af Kartagos. Under dess herradöme synes ön ha varit starkt sädesproducerande. Af romarna eröfrades S. 238 f. Kr., sedan de under det första puniska kriget förgäfves försökt krossa Kartagos makt här. Kartagernas försök att efter romarnas förkrossande nederlag vid Cannæ återtaga ön misslyckades. Det romerska herraväldet var länge begränsadt till kustområdena; med stammarna i det

b af ön fördes långvariga fejder. Vid enstaka fällen företogo dessa härjningståg t. o. m. mot liens kuster. Ännu 126—123 och 115—112 f. förde romarna fullkomliga krig på S. Ön bilde i förening med Corsica en romersk provins. tillgång på säd liksom det blomstrande bergsket gjorde S. till en viktig besittning. Minnen m romartiden utgöra t. ex. flerstädes förträffa vägar. En rad städer, såsom Bosa, Forum ajani (Fordongianus), Neapolis m. fl., härstamr från denna period. Vandalerna under Geiserik frade S. 456, och östgoterna härskade öfver ön der Totilas regeringstid, och efter hans fall erades den af bysantinerna och införlifvades 534 d prefekturen Afrika. Redan under 720-talet dde araberna på sina eröfringståg S., men de kades aldrig underkufva ön. 815 ställde öborna under kejsar Ludvig den frommes öfverhögt för att erhålla hans understöd mot araberna, n deras förhoppning härom blef ej uppfylld. nder århundraden, med säkerhet från 700-talet, rdes ön af inhemska "domare" (*giudici*). Saenhöfdingen Musat försökte omkr. 1000 erra ön. Pisa och Genua sökte förhindra dessa räfvanden. Under 1000-talet är S:s historia fylld strider mellan pisanare och sarasener, som båda dertryckte den inhemska befolkningen. Självständig styrelse fick S. under domaren Barisone, m af kejsar Fredrik Barbarossa 1164 lyckades lvinna sig erkännande som öns konung. Kejsar edrik II förlänade 1238 ön som konungarike till n naturlige son Enzio (se d. o.). Efter dennes örtande lydde den sedan 1250 under Pisas välde. innen från denna period i S:s historia förefinnas de romanska kyrkorna. Af påfven Bonifatius III förlänades S. 1297 till Jakob II af Aragoen, som efter strider med Genua och Pisa 1322 –26 tog ön i besittning. Aragonska institutioner fördes på ön, såsom cortes 1355. Af Alfons V åbjöds 1421 en lagkodifikaton. Under Spanska uccessionskriget eröfrades S. 1708 af engelsännen, och i Rastattfreden 1714 afträddes ön till sterrike. Den återeröfrades 1717 af spanjorna, men öfverlämnades 1718 till Österrike, som 720 mot Sicilien gaf den i utbyte åt Savojen, varefter den jämte Savojen och Piemont bildade *onungariket S.* Ön styrdes dock fullt självständigt f en vicekonung. 1799 tog den af fransmännen ördrifne konung Karl Emanuel IV sin tillflykt dit, ch han och hans efterträdare vistades där till 814. 1830 afskaffades de sista återstoderna af eodalismen. 1848 medförde öns fullständiga sammansmältning med det öfriga konungariket S. öfvergången till modernt styrelsesätt förmedlades af La Marmora som kunglig kommissarie på ön. Litt.: Manno, "Storia della Sardegna" (till 1773; 4 bd, 1825) och "Storia moderna di Sardegna 1773—1789" (1858), samt F. Martini, "Storia di Sardegna 1799—1816" (1852). E. N—nn.

Sardinien (it. *Sardegna*), italienskt konungarike under huset Savojen 1720—1861, omfattade hertigdömet Savojen (stamlandet), furstendömet Piemont, hertigdömena Aosta och Monferrato, hertigdömet Genua, grefskapet Nizza och ön Sardinien, efter hvilken det bar sitt namn (om statens tillkomst se Savojen). 76,000 kvkm. med 5,167,542 inv. (1857). Titeln konung af S. hade hertig Viktor Amadeus II af Savojen (1675—1730) fått, sedan han 1720 i utbyte mot ön Sicilien måst mottaga ön Sardinien.

För honom stod som mål att vinna Lombardiet. I alla europeiska förvecklingar sökte han förgäfves genomdrifva detta anspråk. 1730 under en svår utrikespolitisk situation i konflikten mellan Österrike och S. nedlade han kronan till förmån för sin son, Karl Emanuel I (1730—73). Denne trädde i Polska tronföljdskriget 1733 på Frankrikes och Spaniens sida mot Österrike efter löfte att erhålla Lombardiet, men i freden 1735 måste han nöja sig med områdena Tortona och Novara. Under Österrikiska tronföljdskriget slöt sig S. 1743 till Österrike af fruktan för att bourbonernas makt i Italien skulle bli öfvermäktig. Efter franska segrar i Italien inledde S. 1745 fredsunderhandlingar med Frankrike, men lät dock ej förleda sig att ingå på det vidtomfattande förslag, som franske ministern Argenson framställde och som hade till syfte österrikarnas utdrifvande ur Italien, men i deras ställe skulle göra bourbonerna till Italiens herrar. Som S:s vinst framkastades åter Lombardiet. Trots dessa förespeglingar öfvergaf S. ej sin allierade. I Aachenfreden (1748) erhöll det Vigevano och en del af furstendömet Pavia. I den spansk-österrikiska garantitraktaten 1752 deltog äfven S. Alliansen mellan Frankrike och Österrike 1757 nödgade S., som under årtionden dragit nytta af deras motsatsförhållande, till passiv politik. Viktor Amadeus III (1773—96) slöt sig till den första koalitionen mot Frankrike, genom fransmännens segrar tvangs han att afträda Savojen och Nizza, som införlifvades med den franska republiken. 1796 och 1798 miste Karl Emanuel II (1796—1802) alla sina besittningar i Italien och nödgades draga sig tillbaka till ön Sardinien. Först efter det napoleonska väldets störtande kunde hans broder Viktor Emanuel I (1802—21) återvända till sina besittningar på fastlandet. Genom Wienkongressens beslut 1814 införlifvades Genua med det återupprättade sardinska konungariket, hvarigenom detta vann en säkrare ställning vid hafvet. Den allmänna reaktionen präglade efter 1815 äfven S:s regering, alla reformer inom förvaltningen, alla nyheter på olika områden, som införts under den franska styrelsen, afskaffades. De adliga företrädesrättigheterna återinfördes på flera områden. Undervisningsväsendet ställdes under kyrkans ledning. Under Prospero Balbos och Brignoles ledning företogos från 1819 flera reformer, särskildt af finansiell natur. Statens kredit förbättrades genom en klok amorteringspolitik af statsskulden. En kommitté tillsattes för att reformera såväl civil- som strafflagen. Oppositionella strömningar gjorde sig gällande, önskan om en författnings införande blef ett program, som samlade de liberala kretsarna. Bland de högadlige officerarna var missnöjet allmänt. Deras ledare, Santa Rosa, hörde till prins Karl Alberts förtrogna. Dennes frihetsvänliga och nationella uttalanden gjorde, att liberalerna satte sin förhoppning på honom. När den neapolitanska revolutionen höll på att utslockna, utbröt i S. mars 1821 en militärrevolution. Rörelsen, som fick sitt första uttryck i de revolutionäre officerarnas besättande af Alessandria 10 mars 1821, hade såväl liberala som nationella syften. Kraf framställdes på inför-

rande af en författning, man fordrade proklamerandet af 1812 års spanska konstitution, alldenstund den antagits i Neapel, ehuru flera af de ledande ej hyste några starkare sympatier för dess former. Italiens oafhängighet, den italienska federationen blef lösen. När de revolutionäre 12 mars lyckades taga ledningen i Turin, beslöt konungen att abdikera till förmån för brodern Karl Felix (1821—31). Tills denne, som vistades i Modena, hann anlända, blef Karl Albert regent. Denne lät förmå sig att 13 mars proklamera 1812 års spanska författning, som besvors af honom, ministrarna och ledamöterna af den tillsatta provisoriska juntan. I den nya ministär, som tillsattes, blef Santa Rosa krigsminister. Den absolutistiske Karl Felix vägrade erkänna de åtgärder, som vidtagits. Karl Alberts nedläggande af regentskapet 22 mars och öfvergång till motpartiet betydde revolutionens misslyckande. De försök, som Santa Rosa och andra gjorde, att i spetsen för sina trupper tillkämpa sig ledningen eller utbreda revolutionen öfver Lombardiet, misslyckades. Af österrikiska trupper besegrades i en träffning vid Novara de revolutionäres styrka. Revolutionsrörelsen, som ej tillvunnit sig någon starkare tillslutning från folket, dukade under efter några få veckor. S. måste afsluta ett fördrag med östmakterna 24 juli 1821, då bl. a. bestämdes, att 12,000 österrikare skulle inkvarteras i Piemont. Metternich åsyftade till en början att beröfva Karl Albert arfsrätten, men åtnöjde sig med dennes afsvärjelse af sina liberala idéer. Vid den äldre grenens af furstehuset utslocknande 1831 bestegs tronen af Karl Albert (1831—49), om hvars regering se Karl, sp. 1041—42. För den växande nationella rörelsen i Italien framstod S. allt klarare som den enda stat, hvilken kunde bilda kärnan i ett nytt Italien. Gioberti hänvisade vid framläggandet af sitt program om ett statsförbund under påfvens ledning till Karl Albert som Italiens skyddsherre. Cæsar Balbo förkunnade i ”Delle esperanze d'Italia” 1844 S:s ledarställning i det statsförbund han drömde om. Genom edikten i okt. 1847 vidtogs en rad viktiga reformer: inom kriminaljurisdiktionen infördes offentlighet liksom muntlig förhandling, polisen ställdes under inrikesministeriet, censuren mildrades, den lokala självstyrelsen utvidgades i betydande grad, statsrådets befogenhet ökades och förstärktes genom upptagande af medlemmar ur provinsialförsamlingarna. Mot Österrike började från 1846 den sardinska politiken visa sig självständig (se Italien, sp. 1053). Det liberala partiet vann ständigt i betydelse. I den af Cavour bildade tidningen ”Risorgimento” fick det ett betydande organ. Nödvändigheten af införande af en folkrepresentation häfdades i jan. 1848 af Cavour. Den i samma månad utbrytande revolutionen på Sicilien fick stor betydelse för utvecklingen i S. Efter åtskillig tvekan utfärdade Karl Albert 8 febr. 1848 ett manifest, som gaf S. ny konstitutionell författning. Den nya ministären under Balbo utlofvade en liberal vallag och allmän amnesti. Resningen i Lombardiet mot Österrike dref S. i mars s. å. till anfall på denna stat (se Italien, sp. 1053—54). Genom folkomröstning beslöt folket i Lombardiet med en oerhörd majoritet sammanslutningen med Sardinien. I Venezia uttalade sig en notabelförsamling i juli för landets uppgående i den sardinska staten. Hertigdömena Parma och Modena uttalade sig likaledes härför i maj. Motgångarna i kriget mot Österrike (se Italien, sp. 1053—54) förmådde Karl Albert att 24 mars 1849 nedlägga kronan. Efterträdaren Viktor Emanuel II (1849—61) lyckades utan landafträdelse, men mot en krigsskadeersättning af 75 mill. frcs i aug. sluta fred med Österrike. De anbud, som framställdes om gynnsammare fredsvillkor emot löfte att upphäfva författningen i S., tillbakavisades. Under ledning af Viktor Emanuel och Cavour (se denne), som 1852 blef ministerchef, blef S:s betydelse inom Italien allt större. Frihandelsprincipen bröt igenom i S., stora järnvägsanläggningar företogos, mot klerikalismen fördes skarp strid. Kyrkan förlorade genom lagar framlagda af Siccardi sin jurisdiktion, ett stort antal kloster nedlades, undervisningsväsendet reformerades. Den sardinska hären reorganiserades efter preussiskt mönster af La Marmora. Genom reformer och militär styrka skulle S. bringas därhän, att det kunde ena Italien. Allians slöts i jan. 1855 med England och Frankrike, hvilken medförde S:s deltagande på deras sida i Krimkriget. På Pariskongressen 1856 deltog S. vid stormakternas sida. Stödd på ett med Frankrike i juli 1858 ingånget förbund (se Cavour, sp. 1331), företog regeringen vidtomfattande rustningar. När S. ej uppfyllde det österrikiska kravet på afrustning, utbröt kriget i april 1859. De förbundna S. och Frankrike segrade vid Magenta och Solferino, och genom fredspreliminärerna i Villafranca i juli 1859 (bekräftade genom freden i Zürich i nov. s. å.) fick S. Lombardiet. Detta var mindre än hvad Napoleon III lofvat S., men genom dekret af 18 och 24 mars 1860 införlifvades med detsamma Emilien och Toscana, hvaremot till Frankrike afträddes Savojen och Nizza. Sedan Garibaldi på sommaren 1860 fördrifvit bourbonerna från Neapel och Sicilien och en sardinsk här i sept. segrande inträngt i de till Kyrkostaten hörande Markerna och Umbrien, förklarades dessa länder, efter föregående folkomröstning, genom dekret 20 dec. 1860 utgöra delar af ett konungarike Italien. Ett italienskt parlament sammanträdde i Turin och erbjöd Viktor Emanuel titeln konung af Italien, som han 17 mars 1861 officiellt antog. Därmed hade konungariket S. upphört att existera. (För närmare detaljer rörande dessa händelser se Italien, sp. 1055—56.) — Litt.: Bianchi, ”Storia della monarchia Piemontese” (1877), Carutti, ”Storia di Carlo Emanuele III” (1859), Costa de Beauregard, ”Les dernières années du roi Charles Albert” (1890), Bersezio, ”Il regno di Vittorio Emanuele II” (8 bd, 1878—95), Stillman, ”The union of Italy 1815—1895” (1908), Orsi, ”L'Italia moderna” (1901), Rein, ”Die teilnahme Sardiniens am Krimkrieg” (1910), Chiata, ”L'alleanza di Crimea” (1879), och Bulle, ”Geschichte des zweiten kaiserreiches und des königreiches Italien” (1890). (E. N—nn.)

Sardonagruppen [-då-] kallas den ö. om Panixpasset belägna delen af Glarneralperna. Gruppens kärna utgöres af Sardonaglaciären, på gränsen mellan de schweiziska kantonerna Graubünden, Glarus och S:t Gallen. De högsta topparna äro Vorab (3,030 m.), Saurenstock (3,054 m.) och Ringelspitz (3,251 m.). (J. F. N.)

Sardōniskt leende, Sardoniskt skratt. se Risus sardonius.

Sardōnyx, *miner.*, kallas den färgvarietet af onyx (se d. o.), där den hvita och svarta färgen omväxlar med brunröd karneol, benämnd garder. Ant. Sj.*

Sardou [-dō], Victorien, fransk dramatiker, f. 7 sept. 1831 i Paris, d. där 9 nov. 1908, studerade först medicin, var därefter lektionsgifvare i filosofi, historia och matematik, medarbetade i flera tidskrifter m. m. samt skref 1854 för Odéon enaktaren *La taverne des étudiants*, som föll platt till jorden. Han lät emellertid icke däraf afskräcka sig, utan fyra år senare, sedan han genom sin hustru vunnit en vän och beskyddarinna i aktrisen m:me Déjazet (se denna), som själf förestod en teater och kreerade flera af hjältinnerollerna i hans dramer, kastade han sig ånyo in i elden och egnade sig sedan uteslutande åt dramatiskt författarskap. Han hade på denna bana exempellös framgång såväl i Frankrike som i det öfriga Europa och i Amerika, förtjänade stor förmögenhet och invaldes 1877 i Franska akad. S. är det slutande seklets Scribe — endast att hans teknik är ännu mera raffinerad än denne redan så skicklige dramatiker. Genom talang och öfning lärde han sig bygga ett teaterstycke efter alla scenens fordringar; han brukar och missbrukar alla knep och finter, förväxlingar, öfverraskningar, allusioner på samtida politiska tilldragelser, alla möjliga grofva effekter, endast de skänka honom ögonblicklig succès. Han dref komediens frihet att säga allt längre än t. o. m. Dumas fils — och han missbrukade denna frihet. Han skref historiska dramer från skilda perioder, från Bysans och italiensk renässans, från den spanska inkvisitionens dagar och den franska revolutionen med dekorationer och kostymer så raffineradt genomförda in i de minsta detaljer, att endast Europas största scener med oerhörda kostnader kunnat sätta den nödvändiga apparaten i rörelse. Han har skapat glansroller för framstående skådespelerskor (först för Déjazet, sedan för Sarah Bernhardt, som kreerat hufvudrollerna i "Fédora", "Théodora", "Cléopâtre", "Gismonda", "La Tosca") för att på detta sätt uppnå höjdpunkten af scenisk effekt. Han förstår att förströ och roa sina åskådare, hålla dem i spänning, förmå dem att skratta. Han har försökt sig i alla arter af dramer: vådevill, borgerligt, historiskt, patetiskt drama, komedi och skådespel. Det är endast en sak, som han aldrig lyckats att introlla i sina dramer, antingen han uppträdt som allvarsman eller han velat narra åskådaren att skratta, och det är — ett verkligt djupare poetiskt innehåll. Hans karaktärer äro maskiner, skickligt satta i rörelse, men de intressera icke egentligen. Därför kunna hans dramer icke heller räkna på någon längre lifslängd. Många af dem te sig redan som bleknade teaterkulisser. Bland hans dramer kunna nämnas *Les pattes de mouche* (1860; "En papperslapp", s. å., med hvilket han slog igenom), *Monsieur Garat* (s. å.; "Herr Garat", 1884), *Premières armes de Figaro* (1860; "Figaros första vapenbragd", 1863), *Les femmes fortes* (1861; "Qvinnans sanna styrka", s. å.), *Les ganaches* (1862; "Gubbar", 1870), *Nos intimes* (1862; "Många vänner, lite vänskap", s. å.), *La papillonne* (s. å.; "Fjärilsfebern", s. å.), *Les prés Saint-Gervais* (s. å.; "En utflykt i det gröna", s. å.), *Les diables noirs* (1864), *Don Quichotte* (s. å.), *Les pommes du voisin* (s. å.; "Förbjuden frukt", 1865), *La famille Benoîton* (1865; "Familjen Benoiton", 1866, en af hans stora framgångar), *Les vieux garçons* (1865; "De gamle ungkarlarne", s. å.), *Nos bons villageois* (1866; "Våra hyggliga landtbor", s. å.), *Maison neuve* (1867; "Ny firma", s. å.), *Séraphine* (1868; "Seraphine", 1869), *Patrie* (1869, i samarbete med Gallet; "Allt för fosterlandet", 1872), *Fernande* (1870; uppf. i Stockholm 1879), *Rabagas* (1872; "Rabagas" å Dramatiska teatern 1896), som genom sina angrepp på högtstående politiska personligheter (Gambetta) gaf anledning till våldsam polemik, *L'oncle Sam* (1875; "Onkel Sam", s. å.), *Ferréol* (s. å.; uppf. i Stockholm 1877), *Dora* (1877, uppf. i Stockholm 1879), *Les bourgeois de Pont-Arcy* (1878; "Sqvallerherrskapet i Pont-Arcy", 1879), *Daniel Rochat* (1880; uppf. i Stockholm 1883), *Divorçons* (1880; "Låtom oss skiljas", 1881, en af hans kvickaste komedier), *Odette* (1881; uppf. i Stockholm 1882), *Fédora* (1882; "Feodora", öfv. 1883), *Théodora* (1884), *Georgette* (1885), *Le crocodile* (1886), *La Tosca* (1887), *La marquise* (1889), *Belle-Maman* (s. å.; "Lilla svärmor", s. å.), *Cléopâtre* (1890), *Thermidor* (1891, som för sina angrepp på Robespierre efter tredje föreställningen förbjöds i Frankrike och spelades i Bruxelles), *Madame Sans-Gêne* (1893; i samarbete med É. Moreau, en af S:s största succèser, "Madame Sans-Gêne" å Dram. teat. 1895), *Gismonda* (1894), *Marcelle* (s. å.; uppf. å Vasateatern 1898), *Spiritisme* (1898), *Pamela, marchande des frivolités* (s. å.), *Robespierre* (1899), *Dante* (1903; liksom den föregående uppförd i London). Utom teaterstycken författade han åtskilliga operettexter, romanen *La perle noire* (1862) och den kvicka repliken *Mes plagiats* (1883) samt det eleganta inträdestalet i Franska akad. Litt.: H. Parigot, "Le théâtre d'hier". Se f. ö. Thieme, "Guide bibliographique de la littérature française de 1800—1906". J. M.

Sardu, flod. Se Gogra.

Sarefat, ort. Se Sarepta.

Sareh, träsk. Se Hamun.

Sarekfjällen (ofta, men oriktigt, skrifvet Sarjekfjällen), högfjällstrakt i Lule lappmark, Norrbottens län, mellan Stora och Lilla Lule älfs vattendrag, hvilken, om den än ej innesluter Sveriges högsta berg, likväl kan betraktas som dess genuinaste fjälltrakt, ty ingenstädes möter man en sådan mängd höga berg sammanträngda eller så många och stora glaciärer på ett så litet område, omkr. 2,000 kvkm. Fjällslätterna, som omge högfjällen nästan på alla sidor, men finnas äfven midt ibland dem, ligga på omkr. 800—1,200

m. höjd och genomskäras på flera ställen af de nuvarande hufvuddalarna (500—900 m.), som öfvertvära högfjällen i hufvudsakligen västlig—östlig riktning, med vattenskillnaden belägen inom fjällområdets västra hälft, hvarifrån flertalet, Kuotesvagge, Kuopervagge, Alkavagge och Sarvesvagge, sammanlöper i Rapadalen, högfjällstraktens viktigaste och mest storslagna dalgång, medan Njåtsosvagge utlöper i Kamajokk och Kukkesvagge genom Sitoojaure når samma gemensamma mål,

Fig. 1. Parti af Rapadalen.

Lilla Lule älf. Rapadalen (se fig. 1), som genomflytes af Rapaätno, Sveriges i förhållande till nederbördsarean vattenrikaste älf (omkr. 1,100 mill. kbm. per år eller hälften så mycket som Motala ström för vid Norsholm, ehuru denne har 20 gånger så stor nederbördsarea), är högfjällets hufvudåder, som afför smältvattnet från ett hundratal glaciärer, hvarför dess vatten är mycket grumligt. Största delen af dess medförda slam afsättes vid älfvens utlopp i Laitaure, där den sedan istiden uppbyggt ett storartadt deltaland. Mellan de stora dalarna ligga fjällmassiven, sönderskurna genom radiellt gående smådalar, hvilkas bottnar någon gång äro lika långt nedskurna som hufvuddalarnas, men oftare te sig som "hängande dalar", hvilka träffa hufvuddalarna högt uppe på deras sidor. Dessa smådalar upptagas ofta af glaciärer. De små dalarna skiljas af höga, ofta ganska smala kammar, hvilka å sin sida ibland äro sönderskurna i mer eller mindre isolerade toppar. De höga topparna uppbyggas utan undantag af en bergartsserie, hvars viktigaste led äro amfiboliter och gabbrodiabaser eller s. k. grönstenar, medan fjällslätterna bestå af granitiska bergarter tillhörande urberget. På några ställen träffas fylliter, som torde kunna hänföras till silursystemet. Det omkr. 1,450 m. höga Mattåive vid partiets västra gräns består nästan uteslutande af fylliter ända till sin fot på omkr. 850 m. ö. h., likaså den mellan Sarvesvagge och Njåtsosdalen v. om Tjeura liggande fjällslätten utgöres af fylliter med en mäktighet af minst 600 m. — Med samma gränser för fjällpartiet som Sareks nationalpark (se Nationalpark, sp. 543, samt kartan i "Sveriges natur, Svenska naturskyddsföreningens årsskrift" 1910 eller i "Alm. f. alla" 1911) ligga inom detsamma följande mera bekanta fjällmassiv: Pårtefjällen, mellan Sarvesjokk och Njåtsosjokk, med många toppar af omkr. 2,000 m. höjd: i v. Tjågnåris (1,982 m.; fig. 2) samt flera toppar kring Luottojöklarna (Skaitetjåkko, 1,965 m.), i ö. Tjeura (2,042 m.) och Saitaristjåkko (2,021 m.), alla omgifna af ofantliga jökelfält; Pelloreppe, genom Kåtokjokks dalgång skild från föregående, med en mängd taggiga toppar, af hvilka en når 2,025 m. höjd; Ålkatjfjället med Sarvestjåkkoiv., mellan Sarves-, Rapa-, Kuoper- och Alkadalarna, med Akatjåkko (2,010 m.), Ritanjunjestjåkko (1,974 m.) och en mängd glaciärer; Ålkafjället, n. om det föregående, med Lanjektjåkko (1,906 m.), Alkavare (1,625 m.), på hvars västra sluttning ligger ett gammalt lappkapell, där till 1850-talet gudstjänst hölls för lapparna en gång hvarje sommar; Skuorkasfjällen, ö. om Ålkatjfjället på andra sidan Rapadalen, med stora jökelfält och en mängd storartade toppar, bl. a. tre på resp. 2,019, 1,975 och 1,983 m., Äpartjåkko, samt Sarek, omkr. 20 km. långt och nära 10 km. bredt, i n. v.—n. ö. utsträckt hög-

Fig. 2. Tjågnåris och Tjågnårisjökeln.

fjällsmassiv mellan Smailai- och Kukkesvagge, med *Sarektjåkko* (2,091 m.), Kavapakte och Stuor Nijak (1,921 m.) och väldiga jökelfält, hvilkas utsträckning kan anslås till 70 kvkm. — Upptäckten af detta högfjällsland är af jämförelsevis ungt datum, ehuru man redan på 1700-talet torde haft klart för sig, att mycket höga fjäll funnos i Lule lappmark. Wahlenberg uppmätte 1807 Sulitelma, som därefter länge gällde för Sveriges högsta berg, och lade märke till den betydliga höjden af fjälltrakten n. om Kvikkjokk. Känd började denna bli först genom de arbeten, som på 1870- och 1880-talen utfördes för Norrbottens läns kartverk. Genom en 1879 af kartografen G. V. Bucht utförd barometerafvägning konstaterades, att en topp bland dessa högfjäll, Sarektjåkko, är mer än 200 m. högre än Sulitelma. (Den beräknades af Bucht till 2,130 m., men har senare reducerats till 2,091 m. och ansågs under några år vara Sveriges högsta topp, tills Kebnekaises något större höjd upptäcktes.) Sarektjåkko bestegs första gången 8 juli 1879, af Bucht, andra gången 8 aug. 1881, af den bekante franske alpinisten Ch. Rabot, och sedan många

ånger, men ett stort antal andra har ej ännu rampats af människofot. Statsgeologen Svenonius ar där bedrifvit glaciologiska och geologiska ndersökningar, men särskildt har professor A. lamberg sedan 1895 gjort omfattande under-ökningar af dessa högfjäll (jfr härom Hamberg, A.).

Sarektjåkko, bergstopp. Se Sarekfjället, p. 804.

Sare'pta. 1. (Bibelns *Sarefat*) Fenicisk stad id Medelhafvet, n. om Tyrus, var under korstågen iskopssäte. På det ställe, där Elias uppehöll sig 1 Kon. 17), stod ett kapell. Nu heter platsen arafend. — 2. Herrnhutarkoloni, anlagd 1765, ryska guv. Saratov, nära Sarpas utlopp i Volga. Kolonien, hvilken omfattar 190 kvkm. med 1,779 nv. (1897), har betydande privilegier. I närheten innes en i synnerhet förr mycket besökt bitter-attenkälla. Från denna ort kommer ett slags kraftigt verkande matsenap, sarepta, som utgöres af fröna af *Brassica Besseriana*, sedan dessa befriats från den feta oljan och pulveriserats. (J. F. N.)

Sare'ptasenap, *bot.* Se Brassica, sp. 31, och Sarepta 2.

Sarf l. Rudmört, *Leuciscus erythrophthalmus*, *zool.*, en till ordn. *Malacopterygii*, fam. karpfiskar (*Cyprinidæ*) och mörtfisksläktet (se d. o.) hörande fisk. Kroppen är hög och hoptryckt med ryggen bågformig och trind. Ryggfenan börjar

bakom bukfenornas fäste; analfenan är något urringad. Käkarna äro lika långa. Ryggen är mörkbrun, sidorna silfverfärgade och undre delarna hvita. Längden är ända till 29 cm. Sarfven förekommer allmänt i södra och mellersta Sveriges vattendrag äfvensom i Östersjöns skärgårdar. Den leker i maj eller början af juni, stundom bland andra fiskar (däraf ordstäfvet ''som sarfven i hvar lek''). Bastarder mellan den och mörten, björknan och löjan ha blifvit iakttagna. Den föredrager i allmänhet grumligt vatten med dyig botten och för ett ganska stationärt lif. Dess kött värderas föga. L—e.

Sarflax, gods. Se Sarvlaks.

Sarg. 1. *Mus.*, de vertikala träribbor, som förena lådans bägge skifvor l. bottnar å violinen och dess syskoninstrument. Se Viola och Violin. — 2. *Bygnk.*, i södra Sverige använd benämning för kantlisten å en sockel.

Sarg., vid växtnamn förkortning för Ch. S. Sargent (se d. o.).

Sarga'ssohafvet l. Sargassosjön (af port. *sargaço*, tång) l. Gräshafvet, en mellan Kanarieöarna och västindiska öarna under 25°—35° n. br. samt 38°—60° v. lgd belägen del af Atlantiska oceanen, där hafstång (mest alger af släktet *Sargassum*) ymnigt förekommer. Förr föreställde man sig, att S. såsom ock andra stora tångsamlingar, hvilka förekomma här och där i världshafven, egde grunda vatten och att tångplantorna växte på platsen, fästa på hafsbottnen. Detta är likväl icke fallet (se därom Sargassum). Den allmänna föreställningen, att i Sargassohafvet vidsträckta områden äro så uppfyllda af *Sargassum*, att sjöfarten kan hindras, är betydligt öfverdrifven. I allmänhet ligga algerna mycket glest, ofta ordnade i långa strimmor. Endast v. om 45° lgd och ungefär på 30° n. br. påträffas tämligen ofta smärre fläckar (högst 30 m. i diameter), där algerna äro sammanhopade. Sargassohafvet var kändt af portugiserna redan före Amerikas upptäckt, men blef allmännare bekant genom Columbus, hvars fartyg foro i detta under 14 dagar. Liknande simmande algmassor finnas äfven annorstädes, t. ex. i norra delen af Stilla hafvet (30°—40° n. br. och 150°—180° v. lgd) samt s. ö. om Nya Zeeland m. fl. st. J. F. N.

Sarga'ssotångenbot. Se Sargassum.

Sarga'ssum Ag., Sargassotången, *bot.*, ett till fam. *Fucaceæ* hörande algsläkte, hvars bål företer en åtskillnad på stjälk och blad och som alltså har högre differentiering än alger i allmänhet. Namnet på en art *bacci'ferum* (lat., ''bärförande'') har föranledts af de bärformade, skaftade, klotrunda, luftfyllda blåsorna, hvilka tjänstgöra som flytorgan (se fig.). Talrika exemplar af denna alg, under sitt simmande tillstånd tillväxande och förökande sig, men alltid steril, träffas i Atlantiska oceanen och utgöra det mycket omtalade Sargassohafvet (se d. o.). Sedan Humboldts tid har detta sjögräs ansetts vara ditfördt från kringliggande kontinenters kuster genom de hafsströmmar, som kretsa omkring detsamma. Mot denna uppfattning har dock nyligen danske botanisten F. Börgesen (i ''Mindeskrift for Japetus Steenstrup'', 1914) opponerat sig och sökt bevisa, att Sargassum är perenn och lefver hela sitt lif ute på öppna hafvet, drifvande med ström och vind i stora anhopade massor. Däremot anser Börgesen, att denna ''Sargassum natans'' en gång för långa tider sedan uppstått ur en fastväxande form, men småningom anpassat sig för sitt nya lefnadssätt. O. T. S. (G. L—m.)

Sargassum bacciferum, gren i nat. storl.

Sargent [sā'djənt], Epes, nordamerikansk författare, f. 1812 i Gloucester, Massachusetts, d. 1880, studerade vid Harvard college och blef tidningsman i Boston. Han var en på sin tid omtyckt lyriker (*Songs of the sea*, 1847, m. m.), romanskribent (*Wealth and worth*, 1840; *What's to be done*, 1841, o. a.) samt dramatiker (*The bride of Genoa*, 1836; *Velasco*, 1837; *Change makes*

change; *The priestess*, 1855), skref lefnadsteckningar öfver H. Clay och Franklin samt utgaf antologier.

Sargent [sä'dʃənt], Charles Sprague, nordamerikansk botanist, f. 24 april 1841 i Boston, professor i hortikultur i Cambridge, Mass., Harvard-universitetet, 1872—73, föreståndare för botaniska trädgården 1873—79, tillika föreståndare för Arnold Arboretum i Jamaica plain, Mass., sedan 1872 och professor i arborikultur sedan 1879. S. är en af nutidens främsta dendrologer och skogskännare. Af hans många arbeten på detta område märkas *Catalogue of the forest trees of North America*, *The woods of the U. S.*, *The forest flora of Japan*, *Silva of North America*, *Manual of the trees of North America* m. m. S. utgaf ''Garden and forest'' 1887—97. C. Lmn.

Sargent [sä'dʃənt], John Singer, amerikansk målare, f. 1856 i Florens, studerade hufvudsakligen i Paris för Carolus Duran, gjorde sig där bemärkt 1879 genom *Durans porträtt* och ett *Caprimotiv* och väckte 1882 efter en resa i Spanien mycken uppmärksamhet genom *El jaleo* (zigenardans, skildrad med stark ögonblicksuppfattning och kraftig belysningseffekt). 1883 följde en originell och koloristiskt intressant interiör med *Tre små flickor*. Året därefter flyttade S. öfver till London. Bland hans följande arbeten äro delikata belysningsstudier (däribland ''*Lily lily rose*'', flickor, som tända japanska papperslyktor i en trädgård, 1887, Tate gallery i London) och typer som *Carmencita* (1892, Luxembourgmuseet i Paris). S. målade karaktärsfulla porträtt (*hertigen af Portland*, *Roosevelt*, lord *Ribblesdale*, *Ellen Terry i lady Macbeths roll*) och blef högeligen beundrad genom sina många porträtt och grupper af mondäna damer och barn (*Mrs Meyer och hennes barn* m. fl.), utförda med lysande bravur och elegans. Uffizigalleriet i Florens eger S:s *självporträtt* (1904). Han har på sista tiden äfven sökt nya områden för sin konst, bland hans senare arbeten äro *Cashmers* (sju flickor på en blomsterrik äng, 1909), *Trattoria* (s. å.), den grandiost hållna *Israel och lagen* (s. å.) och *Armageddon* (monumentalmålning, Boston, 1911). En liten friluftsmålning af S. finnes i galleriet i Helsingfors. S. är fortfarande bosatt i London och är medlem af akademien där och af Franska institutet. Jfr mrs Meynell, ''The work of J. S.'' (1903). *Oeuvre de S.* (62 planscher) utkom i Paris 1905. G—g N.

Sargon (assyr. *Šarru-ukin*), assyrisk konung. Se Assyrien, sp. 257, och Babylonien, sp. 577. Om hans palats, Dûr-Sarrukin, se Assyrien, sp. 253 och 264, samt bilder sp. 259—260.

Sargus, *zool.* Se Vapenflugor.

Sari, bergparti. Se Kamerun, sp. 720.

Sari, hufvudstad i persiska prov. Masanderan, nära södra kusten af Kaspiska hafvet, vid kustfloden Tedschen. Staden, som fordom var betydande, är numera afsigkommen och torde ega knappast mer än omkr. 8,000 inv. (J. F. N.)

Saria [sä'riä], Zaria, Soso, stat, förr skattskyldig till det då självständiga fulberiket Sokoto, i vinkeln mellan Niger och Benue, nu hörande till brittiska kolonien Nord-Nigeria. Det är bebodt af haúsa, fulbe och andra stammar, som drifva jordbruk. Staden S., 11° 10′ s. br., 7° 20′ ö. lgd, hade förr 40—50,000 inv., som idkade betydande och mångsidig industri. J. F. N.

Sarik, turkisk stam. Se Turkmener.

Sari-kul. Se Sor-kul.

Sarine [-ri'n], flod. Se Saane.

Sa'rissa. Se Falang.

Sarisu-Odjak, by i Mindre Asien, medelpunkt för sjöskumsindustri. Se Eski-Schehir.

Sarjekfjällen. Se Sarekfjällen.

Sarju, flod. Se Gogra.

Sark [sä'k], fr. *Sercq*, en af de Normandiska öarna, ö. om Guernsey och 35 km. från Normandies kust. 515 har. 582 inv. (1911). S. består af två delar, hvilka äro förenade genom en 180 m. lång, 90 m. hög, 4—5 m. bred klippkam (la Coupée). Kusterna äro branta, och en i granitklippan inhuggen tunnel leder från landningsplatsen Creux harbour upp till den välodlade platån. Ön tillhör fortfarande ättlingarna af Hélier de Carteret, som 1565 erhöll den till län af drottning Elisabet. — Till S. hör den närbelägna obebodda holmen Brechou (l. Ile des marchants). J. F. N.

Sarka'sm (grek. *sarkasmo's*, af *sarka'zein*, af vrede bita sig i läpparna), ironiskt bitande skämt eller hån. Jfr Ironi. — Sarka'stisk, bitande, hånfull.

Sa'rkasota [-såta], fi., vadmalskriget. Se Kajana län.

Sarkinit A. Sjögren, *miner.* (grek. *sa'rkinos*, köttig, fet), ljust kötträdt, fettglänsande, monoklint basiskt manganarsenat af sammansättningen $4\,Mn\,O\,.\,As_2\,O_5\,.\,H_2\,O$ ($HO\,Mn_2\,As\,O_4$) och med en eg. v. af 4,21. Sarkiniten är enligt Flink och Hamberg identisk med polyarsenit Igelström och enligt Hj. Sjögren med kondroarsenit Igelström. Mineralet förekommer vid Pajsberg, Harstigen och Sjögrufvan i Örebro län. A. Hng.

Sarkod [-kåd; af grek. *sarx*, kött], *zool.* Den franske naturforskaren Dujardin (d. 1860) har först sökt visa, att urdjuren ej ega några särskilda organ, utan bestå af en mer eller mindre likformig, kornförande substans, som han benämnde sarkod. Senare har genom Max Schultze (se d. o.) och De Bary ådagalagts, att denna sarkod är identisk med de högre djurens och växternas protoplasma. Se Cell. L—e.

Sarkofåg (grek. *sarko'fagos*, eg. köttförtärande, tärande, af *sarx*, kött, och *fagêi'n*, förtära) var urspr. benämning på ett slags kalksten, hvaraf i forntiden likkistor förfärdigades, på grund af denna stens förmåga att inom kort tid förtära de däri lagda liken. Sedermera kom ordet att i allmänhet betyda likkista af sten, särskildt en praktfull sådan. De äldsta sarkofager, som man känner, tillhörde forntidens egypter och voro merendels af

alksten, stundom af basalt, marmor eller granit, öd eller svart, samt till större delen försedda med ieroglyfer och reliefer. Målade sarkofager af lera ro funna på ön Kreta och härstamma från 2:a rtusendet f. Kr. Mest bekant är den berömda sarofagen från Hagia Triada (se d. o.). Vidare beragnades sarkofager af folken i Mindre Asien, af

Sarkofag från Cypern, från 5:e årh. f. Kr., ett århundrade innan grekerna började tillverka sådana. (Nu i New York.)

etruskerna, som därtill mest använde tuffsten, alabaster eller bränd lera, samt af grekerna och af romarna under den senare kejsartiden, då man började begrafva liken i stället för att bränna dem, som förut varit vanligt i Rom. Från Klazomenai i Mindre Asien härstammar ett slags med målade bilder och ornament rikt smyckade lersarkofager från midten af 1:a årtusendet f. Kr. Från 400- och 300-talen f. Kr. förskrifver sig ett antal rikt reliefsmyckade sarkofager, som 1887 upptäcktes i Saida (Sidon) i Syrien. De inneslöto stoftet af sidoniska härskare. Två århundradens grekiska konstutveckling kan studeras å dessa sarkofager. Till de äldre höra "Satrapens sarkofag" och den "lyciska sarkofagen", under praxitelisk inverkan står den berömda "gråterskornas sarkofag". En af de yngsta är "Alexandersarkofagen" (se d. o. och fig. därtill på sp. 541—542). Dessa sarkofager förvaras i Ottomanska museet i Konstantinopel. Från den senare kejsartiden finnes en mängd sarkofager i behåll, mest af marmor, sällan af porfyr, i regel smyckade med reliefer (jfr t. ex. fig. 1 i art. Dionysos och fig. 2 i art. Eros). Äfven i den äldsta kristna församlingen och under medeltiden voro sarkofager i bruk, med relieframställningar dels af den döde, dels af Kristus, apostlarna o. s. v. (se pl. V till art. Bildhuggarkonst). Antika sarkofager finnas till ett antal af mer än 70 i Camposanto i Pisa. (T. J. A.)

Sarkokollin, *farm.* Se Sarcocolla.

Sarkolatri (af grek. *sarx*, kött, och *latrĕi'a*, dyrkan), dyrkan af köttet.

Sarkolemma (af grek. *sarx*, kött, och *le'mma*, skal), *anat.* och *fysiol.* Se Muskler, sp. 1463.

Sarkologi (af grek. *sarx*, kött, och *lo'gos*, lära), läran om kroppens köttiga delar.

Sarkom [-kåm; af grek. *sarx*, kött], elakartade svulster (se Svulst), som utvecklas från bindesubstansväfnaderna. Liksom dessa väfnaders celler äro skilda från hvarandra af mer eller mindre riklig, för de olika väfnadstyperna specifik intercellularsubstans, består äfven sarkomen af celler och intercellularsubstans. De särskilda sarkomens närmare morfologiska karaktär bestämmes i första hand af den bindesubstansväfnad, som utgör moderväfnaden för den konkreta svulsten. Motsvarande de fyra normalt förekommande bindesubstansväfnaderna (bindväf, fettväf, broskväf, benväf) har man alltså sarkom af bindväfsnatur (*fibrosarkom*), af fettväfsnatur (*liposarkom*), af broskväfsnatur (*kondrosarkom*), af benväfsnatur (*osteosarkom*); då man under den embryonala utvecklingen har ännu en varietet af bindesubstansväfnad, slemväfnaden, och sarkom förekomma, som morfologiskt ha karaktären af slemväf, tillkommer till nyssnämnda former sarkom af slemväfsnatur (*myxosarkom*). Äfven om sarkomen sålunda ha morfologisk karaktär, som finner sin motsvarighet i nyssnämnda normala väfnader, ligger det likväl i deras egenskap af svulstbildning att förete mer eller mindre höggradiga afvikelser från den normala väfnadens morfologi såväl beträffande celler som intercellularsubstans. Utom nu nämnda sarkom, hvilka visa en så hög morfologisk differentiering, att de särskilda bindesubstansväfnadernas karaktärer hos dem framträda, finnas äfven andra sarkom, där detta ej är förhållandet; de kunna anses representera en lägre utvecklingstyp af hithörande svulster och särskiljas morfologiskt från hvarandra framför allt genom cellernas utseende (rundceller, spolformiga celler, jätteceller) samt benämnas i öfverensstämmelse därmed (*rundcellsarkom*, *spolcellsarkom*, *jättecellsarkom*). Då uppfattningen af svulstbegreppet sarkom under senare åren väsentligen förändrats, har detta föranledt, att flera svulster, som tidigare räknats till gruppen sarkom och benämnts i öfverensstämmelse därmed, numera afskiljas därifrån, äfven om de gamla benämningarna i en del fall fortfarande kvarstå i det medicinska språkbruket. Dessa svulster ha morfologiskt vissa karaktärer, som göra, att de likna sarkomen, men de skilja sig från de verkliga sarkomen därigenom, att de icke utvecklas ur bindesubstansväfnaderna, utan från vissa andra organismens väfnader, såsom den lymfoida väfnaden (*lymfosarkom*, "malignt lymfom"), muskelväfnaden (*myosarkom*), pigmentbildande väfnader (*melanosarkom*, *melanom*) o. s. v. Viktigt är, att dessa svulster i sin betydelse för individen äro elakartade på enahanda sätt som sarkomen. Detta förhållande berättigar läkaren att ur terapeutisk och prognostisk synpunkt likställa dessa sarkomliknande svulster med de verkliga sarkomen. Sarkomen äro vanligt förekommande svulster, ehuru betydligt mindre vanliga än kräfta. De förekomma företrädesvis hos yngre individer, vanligast mellan 20:e och 40:e lefnadsåret. De kunna vara lokaliserade till nästan hvilken väfnad eller hvilket organ som helst i människokroppen, äfven om frekvensen är betydligt olika för olika väfnader och organ. Orsaken till sarkomens uppkomst är okänd; åtskilliga yttre faktorer kunna sannolikt spela rollen af utlösande moment utan att dock vara den verkliga orsaken. Se vidare Svulst. G. H.

Sarlat [-lā], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Dordogne, vid Orléansbanan. 4,167 inv. (1911; som kommun 6,481). Collège, prästseminarium. Bergsbruk (järn och brunkol); handel med tryffel och vin. S. var 1317—1790 biskopssäte. J. F. N.

Sārlo [-lå], Francesco de, italiensk filosof, f. 1864, professor i Florens, är framför allt påverkad af Kant och Wundt. Skrifter: *Studi sul*

darwinismo (1887), *Lo studio dei sentimenti nella psicologia inglese contemporanea* (1892), *La psicologia di Cristina de Svezia* (1892), *Saggi di filosofia* (1896, 1897), *Metafisica* (1898), *Il concetto dell' anima* (1900), *I dati dell' esperienza* (1903), *Principii di scienza etica* (1909), *La patologia mentale* (1909) m. fl. S—e.

Sarmäter, ett ö. om Don, mellan Svarta och Kaspiska hafven boende folk, som under århundradena närmast f. Kr. eröfrande utbredde sig mot v., öfver det gamla skytiska området, allt intill Donau och Karpaterna. Med undantag däraf, att kvinnan hos dem tyckes ha intagit en friare och mera hedrad ställning än hos skyterna, skildras de såsom fullständigt liknande de senare. Med all sannolikhet äro de sålunda att hänföra till de skytiska folken eller stå dem åtminstone ganska nära. De olika meningar, som blifvit uttalade om skyterna (se d. o.) och deras härkomst, gälla således äfven i samma utsträckning om sarmaterna. Hos forntidens yngre geografer vardt namnet Sarmatia en beteckning för hela det ofantliga östeuropeiska slättlandet på andra sidan Karpaterna allt inåt Asien; och genom Tanais (Don) ansågs det delas i ett europeiskt och ett asiatiskt område. Under Markomannerkrigen i 2:a årh. e. Kr. kämpade sarmaternas västligaste förgreningar vid kvadernas sida mot romarna under Marcus Aurelius, liksom de synas förut som dacernas bundsförvanter ha stridt mot romarna under Trajanus

Sarmatiska pansarryttare, flyende för romerskt kavalleri. Relief från Trajanuskolonnen.

(se fig.). Under folkvandringen nämnes detta folk ännu någon gång, vid sidan af gepider, hunner m. fl.; men därefter försvinner det fullständigt ur historien. E. Sn.*

Sarma'ticus, pseudonym. Se Liebert, E. von.

Sarmatiska slätten. Se Europa, sp. 1070.

Sarmentäceæ, *bot.* Se Vitaceæ.

Sarmie'nto [-tå], Domingo Faustino, argentinsk president, f. 1811 i San Juan, d. 1888 i Asunción (i Paraguay), deltog 1829 på den unitariska sidan i inbördeskriget mellan unitarier och federalister (se Argentina, sp. 1441—42) och utvandrade efter Rosas' och federalisternas seger till Chile. Han återvände 1836 och inrättade en flickskola i sin fädernestad, men flyttade 1840 åter till Chile och inrättade där (1842) normalskolan i Santiago, det första lärarseminariet i Syd-Amerika. S. verkade äfven som utgifvare af läroböcker för undervisningens höjande och uppsatte 1843 "El progreso", den första i Santiago tryckta tidningen. 1845—47 företog han på chilenska regeringens uppdrag en resa i Europa och Förenta staterna för att studera folkskoleväsendet där. Till Argentina återvände S. 1851 och deltog 1852 i general Urquizas resning mot diktatorn Rosas. Han utgaf i Buenos Aires en pedagogisk tidskrift, blef 1857 inspektör för undervisningsväsendet, 1859 senator, 1860 undervisnings- och 1861 inrikesminister samt 1862 guvernör öfver San Juan. Han var argentinskt sändebud 1864—65 i Chile och 1865—68 i Förenta staterna. Under sin vistelse i Washington valdes han till argentinska republikens president och tillträdde sitt ämbete okt. 1868. Under hans ämbetstid (till 1874) slöts (1870) en förmånlig fred med Paraguay och uträttades mycket för samfärdselns förbättrande genom anläggning af järnvägar och telegraflinjer, hvarjämte invandringen från Europa metodiskt främjades. S. intresserade sig alltjämt lifligt för skolundervisningens utveckling, och massor af skolor anlades i skilda delar af landet, hvarjämte ett observatorium upprättades. Efter sin afgång från presidentposten blef S. senator och utgifvare af tidningen "El censor". Vid sidan af sitt journalistiska skriftställeri utgaf S. bl. a. den pedagogiska programskriften "De la educación popular" (1848) och en biografi öfver Abr. Lincoln. V. S—g.

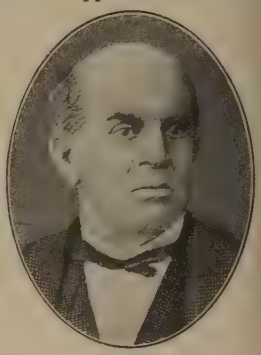

Sarmie'ntokanalen. Se Patagoniska kanalerna, sp. 216.

Sarmizegethūsa (*Colonia Ulpia Trajana Augusta*), det forna Daciens hufvudstad i sydvästra delen af Siebenbürgen i närheten af "järnporten"; där bodde den daciske decebalen (konungen). S. eröfrades under kejsar Domitianus omkr. år 88 af Tertius Julianus, gick åter förloradt, men återtogs af Trajanus 102. För att försäkra sig om fortfarande besittning af den nya provinsen, den tidens guldland, anlades öfverallt starka militärkolonier och samhällen med romerska eller romaniserade invånare, främst i S., som fick sitt namn efter den store kejsaren, blef ståthållarens bostad och förvaltningens medelpunkt och bar ännu i följande årh. hedersnamnet *metro'polis* ("moderstaden"), äfven sedan Dacien delats i tre förvaltningsområden; där sammanträdde fortfarande den daciska landtdagen. S. blef en af den romerska civilisationens medelpunkter i länderna bortom Donau, men försvinner snart ur historien. På dess ruinfält i den vackra Hátszegdalen, hvilket rumänerna kalla Gradisjte och ungrarna Várhely, finnas 12 valakiska byar och viktiga ruiner, i synnerhet af amfiteatern. Talrika inskrifter af stort historiskt värde ha

annits där. Litt.: bl. a. Antonescu Cetatea, "Sarizegetusa reconstituita" (1906). J. C.

Sa'rnen, köping och hufvudort i schweiziska halfkantonen Obwalden, 471 m. ö. h., vid Brünigbanan och Aas utlopp ur Sarnensjön (fordom en del af Vierwaldstättersjön, 473 m. ö. h., 7,73 kvm.) och vid foten af Landenberghöjden. 4,701 inv. (1910), mest katoliker. Kantonsskola, gymnasium, lyceum, kantonsbibliotek och statsarkiv. Sarnenförbundet (*Der Sarnerbund*) kallas den förbindelse, som ombud för kantonerna Schwyz, Uri, Unterwalden, Neuchâtel och Basel (staden) ingingo i s. 14 nov. 1832 i konservativ separatistisk riktning. Förbundet upplöstes 1833 (Jfr Schweiz, Historia). (J. F. N.)

Sarnenförbundet. Se Sarnen.

Sārngadhara (sanskr. *Çārṅgadhara*), namn på flika indiska författare, bland hvilka må nämnas: 1) författaren till en sanskrit-antologi från 1300-talet, *Çārṅgadhara-paddhati*, innehållande 6,000 strofer af namngifna diktare från 268 poetiska verk (mestadels förlorade eller icke ännu återfunna); jfr Aufrecht, "Über die paddhati von Çārṅgadhara" (i "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft", bd 27, 1873); 2) författare till ett medicinskt verk, *Çārṅgadhara-Saṁhita*; jfr Jally, "Medicin" (i "Grundriss der indoarischen philologie"). Se f. ö. Weber, "History of Indian literature" (1878), Burnell, "A classified index to the sanskrit mss. in the Palace at Tanjore" (1880), och Aufrecht, "Catalogus Catalogorum" (1891—1903). K. F. J.

Sarnia [sā'nie], stad i kanadensiska prov. Ontario, på vänstra stranden af S:t Clairfloden, nära dess utlopp ur Huronsjön, förenad med amerikanska staden Port Huron genom en 1,8 km. lång järnvägstunnel af ett gjutjärnsrör på Grandtrunkbanan under floden. 9,947 inv. (1911). Stort oljeraffinaderi. J. F. N.

Sārno [-nå; lat. *Sarnus*], stad i italienska prov. Salerno (Kampanien), vid Sarnoflodens källor och Neapel—Avellinobanan. 18,125 inv. (1911) i hela kommunen. Gymnasium, prästseminarium, odling af säd, vin, oliver, silke; lin- och hampspinneri. Svafvel- och järnhaltiga källor. Vid floden S., som utfaller i Neapelgolfen, utkämpades 552 den sista striden mellan östromarna och östgoterna, hvilkas konung Teja stupade där. (J. F. N.)

Sarolta [-rå'lta], siebenbürgisk prinsessa. Se Geisa.

Sāron, en fruktbar slätt i norra delen af Palestina, vid Medelhafvet, mellan Jafa och Karmel. På den rika växtligheten där häntydes i gamla testamentet, i Höga visan, där det talas om liljorna i S. På slätten ligga flera europeiska kolonier, såsom tempelsällskapets kolonI Sarona (3 km. n. ö. om Jafa). (J. F. N.)

Sarong, javanskt klädesplagg. Se Java, sp. 1315.

Sarōniska viken. Se Eginaviken.

Saronno [-rå'nnå], kommun i italienska prov. Milano, medelst en spårväg och en järnväg förbunden med staden Milano. 12,300 inv. (1911). Tillverkning af lokomotiv, siden och linne. S. har en vacker madonnakyrka med fresker af Bernardino Luini, Gaudenzio Ferrari o. a. Berömd vallfartsort. J. F. N.

Sáros [ʃa'råʃ], komitat i norra Ungern. 3,649 kvkm. Landet är i n. uppfylldt af Karpaterna samt vattnas af floderna Tarcza och Topla. Klimatet är kallt och sundt. I de fruktbara dalarna odlas en mängd sädesslag. På mineralier finnes riklig tillgång. Guld, silfver, koppar, järn, antimon och marmor förekomma, särskildt berömda äro opalgrufvorna i berget Libanka, och trakten kring Sóvár l. Salzburg kallas för sin saltrikedom Sóvárs Salzkammergut. Bland de många mineralkällorna märkas: Kis Sáros, Magyar Ischla och Szinye-Lipócz. Befolkningen uppgick 1910 till 174,620 pers., hvaraf 58,8 proc. slovaker, 22 proc. rutener, 10,4 proc. ungrare och 5,4 proc. tyskar; 52 proc. voro rom., 30 proc. grek. katoliker, 8 proc. luteraner, 7 proc. israeliter. Hufvudnäringar äro bergsbruk, jordbruk, biskötsel, linne- och flanellväfveri. Hufvudort är Eperjes (se d. o.). (J. F. N.)

Saros, forntida namn på floden Seihun i sydöstra delen af Mindre Asien. Floden upprinner på Anti-Taurus, kallas i sitt öfre lopp Gök-su och faller nedanför Adana ut i Medelhafvet. J. F. N.

Saros-cykeln. Se Kaldeiska perioden.

Sárospatak [ʃa'råʃ-], köping i ungerska komitatet Zemplen, vid Bodrog och foten af det vinrika Hegyaljaberget. 7,911 inv. (1900). Vinodling. Reformert akademi (grundlagd 1531) med tre fakulteter (teologi, juridik och filosofi), med 18 professorer och 169 studenter (1913), läraranseminarium samt katolskt och reformert gymnasium. (J. F. N.)

Sarosviken. Se Xerosviken.

Sarotha'mnus Wimm., *bot.*, *farm.*, växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, underfam. *Papilionatæ*, nära släkt med *Cytisus*, med hvilken det ofta förenas, och utmärkt af den snart nedhängande kölen och de utskjutande ståndarna och stiftet. De flesta arterna förekomma på Pyreneiska halfön. I södra Sverige finnes förvildad på sandfält och backar *S. scoparius*, harris, som är en risig buskväxt med fyrkantiga grenar, trefingrade nedre och enkla öfre blad och stora gula blommor, ensamma eller parvis i bladvecken. Baljorna äro kanthåriga, svarta. Hela växten svartnar lätt vid torkning. Grenarna användas mångenstädes till kvastar, blomknopparna stundom till förfalskning af kapris. Harriset innehåller en alkaloid, som fått namnet *sparteïn*, emedan växten förr kallades *Spartium scoparium*. Sparteinet, $C_{15}H_{26}N_2$, är en flyktig vätska; dess salter, t. ex. det som läkemedel prófvade sulfatet, äro kristalliniska. Till sin verkan öfverensstämmer sparteinet närmast med koniin i odört, d. v. s. det förlamar centrala nervsystemet och rörelsenervernas ändar i musklerna, stegrar de flesta körtelsekretioner, retar tarmkanalen (diarré) samt retar och därefter förlamar känselnervernas ändorgan i hud- och slemhinnor — detta vid lokalverkan genom ingnidning e. d. Sparteinet har dessutom en egendomlig hjärtverkan (långsam puls och ökade pulsvolymer), i viss grad lik verkan af digitalis, men uppkommande på annat sätt. — Blommande grentoppar af harris (*Summitates scoparii*) ha på en del håll användts som urindrifvande medel, medan sparteinsulfat mest nyttjats vid hjärtsjukdom och därvid ibland gjort gagn, t. o. m. stundom då digitalis eller strofantus visat sig overksamma; dosen har varit 5 till 20 cg. flera gånger på dagen. G. L—m. C. G. S.

Sarovska klostret. Se Kadom.

Sarpa, biflod till Volga fr. h., i ryska guv. Astrahan. Längd 160 km.

Sarpēdon (grek. *Σαρπηδών*), *grek. myt.*, enligt Iliaden son till Zeus och Laodameia, härskare öfver Lycien och trojanernas bundsförvant i kriget mot grekerna. Efter lysande tapperhetsprof föll han vid stormningen af det grekiska lägret för Patroklos' hand, och hans lik fördes på Zeus' befallning af Hypnos och Thanatos (sömnens och dödens genier) till hans lyciska hemland för att där begrafvas. Yngre sagor omtala S. som son till Zeus och Europa och broder till Minos (se d. o.). Af denne fördrifven från Kreta, skall han ha seglat till Asien och där vunnit herraväldet öfver Lycien. A. M. A.

Sarpen, vattenfall. Se Sarpfossen.

Sarpfossen l. Sarpen, ett af Norges väldigaste vattenfall, bildadt af Glommens högra, större arm tätt invid Sarpsborg (22 m. fall på 60—70 m. lgd). Förr var S. ett stort hinder för timmerflottningen på Glommen, men sedan 1887 ledes timret förbi forsen genom en timmerränna. Vid S. ligga två ansenliga bruk med en rad stora industriella anläggningar, Borregaard (se d. o.) på högra, Hafslund (se d. o.) på vänstra stranden. Dessa anläggningar förbruka öfver 40,000 hkr af de omkr. 45,000 hkr, som forsen representerar. Öfver S. leda järnvägsbro och viadukt. Strax nedanför forsen ligger Sannesunds (se d. o.) hamn. K. V. H.

Sa'rpi, Paolo, italiensk historieskrifvare, f. 1552 i Venezia, d. där 1623, inträdde tidigt som medlem i serviternas orden samt blef snart ordensprovinsial och senare ordens generalprokurator.

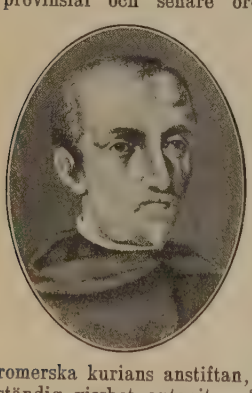

Inför inkvisitionen anklagades han emellertid för att stå i förbindelse med kättare. Under republiken Venezias strid med påfven Paul V försvarade han såsom statens officielle rådgifvare i kyrkliga ärenden (teologo-consultore) med fasthet och djärfhet de världsliga regeringarnas oberoende af påfvemakten. Vid samma tid (1607) blef han på romerska kurians anstiftan, såsom med nästan fullständig visshet antagits, såsom med lejda banditer. Under den följande tiden stod S. i nära beröring med åtskilliga protestantiska teologer och statsmän, hvilka (t. ex. fransmannen Mornay och engelske gesanten i Venezia, Wotton) på fullt allvar åsyftade republikens lösryckande från påfvekyrkan. S. ställde sig sympatiskt till dessa sträfvanden, dock icke i afsikt att bekämpa katolicismen, enär de dogmatiska frågorna ej för honom spelade någon afgörande roll, utan för att förhjälpa religionsfriheten till seger i Italien, hvarigenom påfvens envåldsmakt skulle störtas. Förföljd af kurian, drog han sig tillbaka till ett kloster i sin födelsestad. S. var en af sin tids mest upplysta katoliker och öfverensstämde i väsentliga punkter med protestanterna. Hans förnämsta historiska verk är *Istoria del concilio Tridentino* (utg. pseudonymt 1619; ny uppl. 1858). Äfven hans bref skattas mycket högt. Biogr. af Bianchi-Giovini (1836), miss G. Campbell (1869) m. fl. K. Benrath har utgett "Paolo Sarpi. Neue briefe 1608—1616" (1909). — Jfr ock G. Rein, "P. S. und die protestanten" (Helsingfors, 1904). (G. R.)

Šar planina [ʃar], bergskedja. Se Schar-dag.

Sarpsborg, vid Sarpfossen, Smaalenenes amt, en af Norges äldsta städer. Olof den helige anlade på den landtunga, som skjuter ut i Glommen strax n. om forsen, en befäst kungsgård och en kyrka (Mariakirken). Kring denna kungsgård (*borgargerdi* = Borregaard) växte upp en stad, som vid midten af 1200-talet fick namnet S. Urspr. hette stället blott Borg, och där hölls "borgarting" med borgesyssel (ung. motsvarande nuv. Smaalenene) som lagsaga. Den gamla staden led mycket under gränskrigen och blef 1567 fullständigt förstörd af svenskarna. Den gamla gården Borg försvann genom ett jordras 1702. Genom lag af 9 aug. 1839 beslöts anläggande af staden S. på samma ställe. S. består af två hufvuddelar: egentliga S. och den 2 km. längre s. ut belägna hamnstaden Sannesund (se d. o.); härtill kommer det mellan dessa liggande godset Borregaard, som inkorporerades med S. 1 jan. 1912, hvarigenom stadens hela areal blef 9,6 kvkm.; omkr. 11,500 inv. (9,846 år 1910). Sågverksprivilegiernas upphäfvande 1860 var till skada för S:s timmerutförsel, förr stadens viktigaste inkomstkälla. S. är emellertid en af Norges driftigaste industristäder (karbidfabrik, cellulosa- och trämassefabriker, pappersbruk, såg- och zinkverk, elektrisk kraftstation). 4 banker. I S. utkomma 2 tidningar ("Glommen" och "Sarpen"). Staden har egen stortingsrepresentant. Genom Smaalensbanan förbindes S. med Kristiania (109 km.) och Fredrikshald (28 km.). I S. kommer 1916 att resas en af G. Lærum modellerad staty af Olof den helige. — Under senare år har n. om S:s järnvägsstation anlagts ett par befästningar, som utgöra en led i Moss—Sarpsborg—Grönsund-afskärningen och tillhöra sålunda Glommenlinjen (se d. o.). Befästningarna utgöras af en öppen skans å Harebakken och ett fort å en i Glommen utskjutande bergudde. Se B. Christophersen, "S:s historie fra 1016" (1901). K. V. H. L. W:son M.

Sarrace'nia L., *bot.* Se Sarraceniaceæ.

Sarraceniāceæ, *bot.*, växtfamilj af ser. *Sarraceniales*. Blommorna äro tvåkönade, aktinomorfa med 5—8 foderblad, 5 kronblad, många ståndare, en pistill med 3—5-rummigt fruktämne och 1 stift. Frukten är kapsel. Hithörande växter äro fleråriga amerikanska sumpörter med strutformiga, insektfångande blad. Familjen har endast 3 släkten: *Sarracenia* (fig. 1), *Darlingtonia* och *Heliamphora*. *Sarracenia*-arterna växa i atlantiska Nord-Amerikas mossar. Utmärkande för släktet är, att öfre delen af stiftet hos de stora, ensamma, hängande blommorna är paraplylikt utvidgad. De ofta vackert tecknade och färgade bladen äro försedda med ett icke rörligt lock. Insekter, som lockas af vid kanten af bladstruten afsöndrad honung, fångas i stor mängd och tillgodogöras af bladen. *Sarracenia purpurea* innehåller en veratrinliknande alkaloid

har i hemlandet medicinsk användning. Hos likaledes insektfångande *Darlingtonia californica* (fig. 2), som förekommer i sumptrakterna på

Fig. 1. *Sarracenia purpurea.*

errra Nevada, är bladstrutens spets hjälmlikt ijd, så att öppningen är riktad nedåt, och försedd ed ett fiskstjärtlikt bihang. Hos *Heliamphora*

Fig. 2. *Darlingtonia californica.*

nutans, som är känd endast från Roraima i Brittiska Guyana, sitta blommorna i klase, och bladstrutarnas lock är helt litet. G. L—m.

Sarraceniáles, *bot.*, växtserie inom *Archichlamydeæ* bland dikotyledonerna, utmärkt af hypogyniska, aktinomorfa, spirocykliska eller cykliska, homoioklamydeiska eller heteroklamydeiska blommor. Fruktbladen äro sammanvuxna till 1 pistill, fröna små. Hithörande växter äro alla örter med oftast strödda, hela, insektfångande blad. Serien omfattar familjerna *Sarraceniaceæ*, *Nepenthaceæ* och *Droseraceæ*. G. L—m.

Sarrail [sarra'j], Maurice Paul Emanuel, fransk general, f. omkr. 1864, gjorde sina lärospån i Algeriet och Tunisien och var vid världskrigets utbrott 1914 divisionsgeneral och befälhafvare för 8:e armékåren (med högkvarter i Bourges). Han erhöll då befälet öfver 6:e kåren (Châlons) och gjorde med denna (22—25 aug.) segt motstånd mot den tyska frammarschen, hvarpå han enligt order retirerade öfver Meuse. 30 aug. utsågs S. till befälhafvare öfver 3:e armén (3 armékårer och 3 reservdivisioner), hvars uppgift var att försvara Verdunområdet. Redan som ung officer uppskattad för sin organisatoriska skicklighet, nedlade han på försvaret af Verdun ett omsorgsfullt och grundligt arbete. Därifrån kallades han hösten 1915 att öfvertaga befälet öfver de i Saloniki landsatta franska trupperna och fick kort därpå högsta ledningen af hela de allierades Salonikiarmé. Efter återtåget från södra Macedonien ned på grekiskt område anordnade S. omfattande befästningsarbeten utanför Saloniki åt landssidan i väntan på en bulgarisk offensiv, hvilken emellertid hela våren 1916 uteblef.

Sarrasin [-sä'], J. F. Se Sarasin.

Sarrau [-rå], Jacques Rose Ferdinand Émile, fransk ingenjör, f. 1837, d. 1904, blef 1878 direktör för krut- och salpeterskolor i Paris, 1883 därjämte professor i mekanik vid École polytechnique samt 1886 led. af Institutet. Han författade bl. a. *Recherches théoriques sur les effets de la poudre et des substances explosives* (1874—75) och *Théorie des explosifs* (1895).

Sarre [sär], fr., flod. Se Saar.

Sarre, Friedrich, tysk konsthistoriker, arkeolog och forskningsresande, f. 1865, professor och föreståndare för de efterkristna orientaliska samlingarna i Kaiser-Friedrich-museum i Berlin, har utfört flera betydelsefulla forskningsresor i Mindre Asien, Mesopotamien och Persien. Jämte E. Herzfeld har han utfört omfattande gräfningar i det abbasidiska kalifsätet Samarra (se d. o.) i Mesopotamien; jämte svensken Fr. Martin uppgjorde han planen till den stora orientaliska konstutställningen i München 1910. Bland S:s skrifter märkas *Reise in Kleinasien* (1896), *Denkmäler persischer baukunst* (1900—09), *Erzeugnisse islamischer kunst* (I, II, 1906—09), *Iranische felsenreliefs* (med Herzfeld, 1910), *Forschungen zur islamischen kunst* (med Herzfeld, 1911), *Meisterwerke muhammedanischer kunst* (med Fr. Martin, 1912) samt uppsatser i "Jahrbücher der Kgl. preussischen kunstsammlungen". T. J. A.

Sarrebourg [sarbör], fr., stad. Se Saarburg 2.

Sarreguemines [sargmi'n], fr., stad. Se Saargemünd.

Sa'rriá, Luis de. Se Luis de Granada.

Sarrien [-riä'], Jean Marie Ferdinand, fransk politiker, f. 25 okt. 1840 i Bourbon-Lancy (dep. Saône-et-Loire), d. 28 nov. 1915, var först advokat, deltog som kapten i fransk-tyska kriget 1870—71 och valdes 1876 till deputerad. Han

blef snart en inflytelserik ledare inom den radikala vänstern, blef 1884 ordf. i budgetkommissionen, minister för post och telegraf i Brissons kabinett (april—dec. 1885), inrikesminister i Freycinets (jan.—dec. 1886), justitieminister i Goblets (dec. 1886—dec. 1887) och inrikesminister i Tirards (dec. 1887—mars 1888) samt i Bourgeois' (nov. 1895—apr. 1896). Sedan han vid Mélines fall förgäfves sökt bilda en egen ministär, blef han 1898 justitieminister i Brissons (juni—okt.). Han understödde kraftigt Combes i kampen mot kongregationerna och röstade för lagen om skilsmässan mellan stat och kyrka. Efter Rouviers fall bildade han mars 1906 egen ministär, där han själf blef justitieminister och Clemenceau inrikesminister och den ledande själen. Trots stark majoritet i deputeradekammaren afgick han jämte hela kabinettet i okt. s. å., förebärande hälsoskäl. 1908 valdes han till senator. E. A—t.

Šarru-ukin, assyrisk konung. Se Sargon.

Sars (fr. *serge*), ett slags lätt tyg, merendels af silkesvarp och bomulls- eller silkesinslag.

Sars, norsk familj af nordtyskt ursprung, hvilken invandrade till Norge med sjökaptenen Michael S. (f. 1763, d. 1829). 1. Michael S., den ofvan nämndes son, zoolog, f. 30 aug. 1805, d. 22 okt. 1869, student 1823, tog teol. kandidatexamen 1828 för att få ett lefvebröd, men fortsatte samtidigt att idka naturvetenskapliga studier och kunde 1829 utge sitt första större zoologiska arbete, *Bidrag til söedyrenes naturhistorie*. 1830—53 var S. kyrkoherde, till 1839 i Kinn (Söndfjord), därefter i Manger. S:s *Beskrivelser og iagttagelser over nogle i havet ved den bergenske kyst levende dyr* (1835) ställde den anspråkslöse landtprästen med ens i främsta ledet bland Skandinaviens zoologer. Efter hemkomsten från en 1837 med offentligt stipendium företagen utländsk studieresa återupptog han sina forskningar, särskildt rörande de lägre sjödjurens utvecklingshistoria; en serie af hans hithörande morfologiska arbeten föreligger i *Fauna littoralis Norvegiæ* (1846—77). En studieresa till Lofoten och Finmarken 1849 medförde en rik skörd af många för vetenskapen nya arter och ännu flera, som voro nya för landets fauna. 1851—52 undersökte S. Adriatiska hafvets kustfauna och det maritima djurlifvet vid Neapel och Sicilien och kom därigenom att lämna viktiga bidrag till den jämförande zoologien och till djurgeografien. 1853 tog han afsked som präst. Med hans anställning 1854 som e. o. professor i zoologi vid Kristiania universitet börjar ett nytt skede i hans forskarlif. Ett hufvudmål för hans undersökningar den följande tiden blef att påvisa sambandet mellan nuvarande djurlif och lifvet under den geologiska forntiden och det i synnerhet på de stora hafsdjupen. Stort uppseende väckte sålunda S:s beskrifning öfver en 1864 af sonen G. O. S. vid Lofoten, på 300 famnars djup funnen hårstjärna, uppenbart en öfverlefvande art från en länge sedan försvunnen geologisk period. S:s härom offentliggjorda *Mémoires pour servir à la connaissance des crinoïdes vivants* (1868) föranledde maritima djuphafsexpeditioner från England och Nord-Amerika samt den norska "Nordhavsexpeditionen" 1876—78. Hans sista större arbete var *Bidrag til kundskab om Christianiafjordens fauna* (I, 1868; II utg. af G. O. S. 1870). Äfven Norges paleontologi var föremål för hans undersökningar och föranledde honom till betydliga utvecklingshistoriska upptäckter. För Norge fick S. som zoolog en banbrytares betydelse. Han var led. och hedersled. af en mängd in- och utländska lärda samfund, såsom Vet. akad. (1855) och Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1866). — 1831 gifte sig S. med Maren Katarina Welhaven (f. 1811, d. 1898), syster till skalden Welhaven; hon var en af Norges märkligaste kvinnor på 1800-talet, och Sarsska hemmet i Kristiania blef medelpunkten i en stor krets vetenskapsmän, författare och konstnärer.

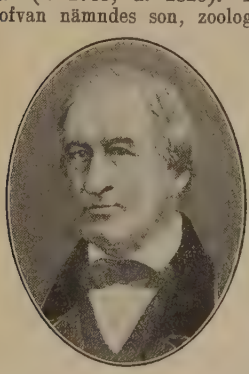

2. Johan Ernst Welhaven S., den föregående son, historiker, f. 11 okt. 1835 i Florö prästgård i Kinn (Söndfjord), student 1853, vann 1856 kronprinsens guldmedalj för en täflingsskrift om Kalmarunionens uppkomst ("Nord. univ:s tidsskr." III, 1857), inledningen till *Norge under foreningen med Danmark* (ibid., IV, VI, IX o. X, 1858—65), där han påvisade, att norska folket i denna union hade fortsatt sin självständiga nationella utveckling, hvarför frigörelsen 1814 var det naturnödvändiga resultatet af en länge förberedd evolution. Riktigt klart och konsekvent framträdde S:s grundåskådning dock först i hans hufvudverk *Udsigt over den norske historie* (4 bd, 1873—91), som fick epokgörande betydelse därigenom, att det lade den historiska grunden för Norges politiska och nationella frigörelsesträfvan i den svensk-norska unionens sista årtionden, på samma gång det var det vetenskapliga uttrycket för den i Norge utkämpade striden för en nationell demokrati. Hela S:s historieskrifning kan sägas vara en enda, ständigt fortsatt, allt rikare insats i denna sträfvan och kamp. Äfven i dagsstriderna ingrep S., dels genom bidrag till dagspressen och till tidskrifter, af hvilka han var medredaktör (tills. med J. Lieblein "Nyt norsk tidsskr." 1877—78; tills. med O. Skavlan "Nyt tidsskr." 1882—87; tills. med Chr. Collin, S. Ibsen och A. Löchen "Nyt tidsskr.", ny ser. 1892—95; tills. med S. Ibsen och Bj. Björnson "Ringeren" 1898—99), dels genom större historisk-politiska monografier, bland hvilka må nämnas *Historisk indledning til grundloven* (1882; 4:e uppl. 1887), som framkallade motskrifter af Y. Nielsen, L. Daae, N. Höjer ("Norsk nationel historieskrifning", i "Hist. tidskr." 1886) och I. C.

R. Steenstrup. Sin ”Udsigt” fortsatte S. i *ges politiske historie* 1815—85, som bilagor lföljande ”Verdens gang” 1899—1904 och till entlig del inarbetad i sammelverket ”Norges oria, fremstillet for det norske folk” (bd VI: 1, iskedet 1814—84; 1913), en skildring, som full-ts ända till 1905 i sistnämnda samlingsverks VI: 2 (1909). S. är den evolutionistiske natur-skaren bland de norske historieskrifvarna. Han resserar sig ej för specialundersökningarna, för toriens detaljer; hvad han önskar visa är det raniska sammanhanget i utvecklingen. S. blef 70 universitetsstipendiat, och 1874 upprättades honom, på förslag af Joh. Sverdrup m. fl., en o. professur i historia. S:s *Samlede værker* ir dock viktiga arbeten af honom saknas) ut-mmo i 4 bd 1911—13 (i bd 4 finns en krono-gisk förteckning öfver alla S:s litterära arbeten 1 1913). — Se biogr. af H. Koht i ”Samtiden” 005), ”Nordmænd i det 19:e aarh.” (red. af Gran, 1912) och ”Vore høvdinger” (red. af Koht, 1914) samt af Alex. Bugge i ”Det kong. edriks universitet 1811—1911”, II (1911).

3. Georg Ossian S., den föregåendes bro-r, zoolog, f. 20 april 1837 i Florö prästgård i unn (Söndfjord), student 1857, fick 1862 kon-gens guldmedalj för afh. *Norges ferskvandskrebs-dyr.* I. *Branchiopoda* (1865) och hade 1864—73 statsstipendium för praktisk-vetenskap-liga undersökningar ang. torskfiskerierna, hvarefter han 1873—93 var statskonsulent i fiskeriangelägenheter. Emellertid hade han 1870 blifvit universi-tetsstipendiat och 1874 professor i zoologi. 1876—78 deltog S. i den norska expeditio-nen till Norra ishaf-

et (”den norske Nordhavsexpedition”), hvilken an jämte H. Mohn planlade och af hvars re-aktionskommitté han senare var medlem. Han ar författat en utomordentlig mängd vetenskap-iga monografier och afh., spridda i lärda samfunds ublikationer och facktidskrifter, t. ex. ”Archiv or mathematik og naturvidenskab”, hvaraf han arit medutgifvare sedan dess stiftande 1876. S:s uvudverk, *An account of the Crustacea of Nor-way* (I—V, 1880—1911; utg. med statsunderstöd af Bergens museum), är det viktigaste arbete, som inns rörande kräftdjurens systematik. I detta lik-som i andra, mindre arbeten har S. själf utfört de många konstnärligt förträffliga teckningarna. Utom på krustacéerna har S. specialiserat sin forsk-ning på Norges blötdjur och andra invertebrata samt på torskens och hvalarternas biologi. Liksom fadern och brodern anses han tillhöra Norges yp-persta vetenskapsmän. Han är led. af Vet. soc. i Uppsala (1875), Fysiogr. sällsk. i Lund (1878) och Vet. akad. (1900). Vid Uppsala univ:s jubel-fest 1877 blef han hedersdoktor.

4. Maria Katarina S., de föregåendes syster, sångerska. Se Lammers 2.

5. Eva S., de föregåendes syster, sångerska. Se Nansen, sp. 426. 1—3. K. V. H.

Sarsapari'll, *bot.* Se Smilax.

Sarsenet [sä'snit], eng. (af lat. *saracēnicum*), ett slags tätt, väfdt och glättadt bomullstyg, enfärgadt eller med tryckta mönster. Det använ-des hufvudsakligen som foder.

Sa'rsina (fordom *Sassina*), stad i italienska prov. Forli (Emilien), vid kustfloden Savio. 3,933 inv. (1911) i hela kommunen. Katedral. Provins-museum. Plautus' födelseort.

Sartain [sätē'n], John, amerikansk konstnär, f. 1808 i London, d. 1897 i Philadelphia, kom till Amerika 1830, var en utmärkt kopparstickare samt utgaf flera illustrerade tidningar och tidskrifter, gjorde äfven utkast till monument (*Lafayettes* och *Washingtons* i Philadelphia m. fl. st.). G—g N.

Sartakårtje, ett staten tillhörigt fall i Pite älf mellan sjöarna Mäkakjaure och Paijeb Sartajaure ofvanför Tjäggelvas i Arjepluogs socken, Norr-bottens län. Fallhöjden utgör 11 m., den industri-ella medelvattenmängden omkr. 4,4 kbm. i sek. Fallet, som nedstörtar mellan höga fjällstränder, är mycket bredt samt söndersplittradt af mer eller mindre låga hällar och skär.

Sartène [-tän], arrondissemangshufvudstad på franska ön Corsica, vackert belägen 300 m. ö. h. i öns södra del. 3,323 inv. (1911; i hela kommu-nen 4,617). En del af staden daterar sig från medeltiden och har rester af gamla fästnings-murar. Kommunen är den på fasta fornminnen rikaste på Corsica. Vin- och olivodling. J. F. N.

Sarter, folkslag. Se Tadschik.

Sarthe [sart]. 1. Flod i nordvästra Frankrike, upprinner på 300 m. höjd vid byn Somme-Sarthe, nära klostret La Trappe, i dep. Orne, flyter först mot s., sedan mot v. genom dep. Sarthe, Mayenne och Maine-et-Loire, passerar städerna Alençon, Beaumont-le-Vicomte, Le Mans och Sablé samt faller 3 km. ofvanför Angers ut i Mayenne, hvilken sedermera under namnet Maine mynnar i Loire. Bifloder fr. h. äro Sarton och Vègre, fr. v. Huisne och Loir. Med en längd af 286 km. är S. segelbar under en sträcka af 132 km. (från Le Mans). — 2. Departement i nordvästra Frankrike, bildadt af delar af de forna prov. Maine, Anjou och Perche, begränsas i n. af dep. Orne, i ö. af Eure-et-Loire och Loir-et-Cher, i s. af Indre-et-Loire och Maine-et-Loire samt i v. af Mayenne. 6,245 kvkm. 419,370 inv. (1911). Landet är kuperadt; de förnämsta vattendragen äro Sarthe och Loir. Jordmånen, som är fruktbar, utom i det södra distriktet, producerar hvete, majs, hafre, klöfver, hvaraf frö exporteras, samt hampa, frukt, cider och landtvin. Boskapsskötseln, särskildt hönsafveln, är betydande. Af mineralier bearbetas järn, stenkol, marmor, kvarn- och bygg-nadssten. Industrien är liflig. De mest framstå-ende grenarna äro textil- och lervaruindustrien samt tillverkning af papper, läder och handskar. Dep. är indeladt i 4 arrondissemang: Le Mans, S:t Calais, La Flèche och Mamers. Hufvudort är Le Mans. 1o. 2. (J. F. N.)

Sa'rti, Giuseppe, italiensk kompositör, f. 1729 i Faënza, d. 1802 i Berlin, studerade för Martini och skref 1752 sin första opera, *Pompeo in Armenia*. 1755 anställdes han som hofkapell-

mästare i Köpenhamn och sånglärare för danske arfprinsen, och 1770—75 dirigerade han danska hofteatern. För Köpenhamn skref han bl. a. *Soliman II*, *Thronefölgen i Sidon* och *Aglaë*, 1775 blef han direktör för Ospedalettokonservatoriet i Venezia, 1779 kapellmästare vid katedralen i Milano och 1784 hofkapellmästare i Petersburg, där han sedan äfven blef konservatorieföreståndare och (för en af honom uppfunnen maskin för beräkning af tonsvängningar) hedersled. af vet. akad. S. komponerade öfver 40 operor (*Le gelosie villane*, *Giulio Sabino* m. fl.), som nu äro glömda, hvaremot en del af hans förtjänstfulla kyrkmusik (mässor, motetter, psalmer, te deum o. s. v.) längre utfördes i Italien. A. L.*

Sa'rto [-tå], Andrea del (eg. del Angelo), italiensk målare, f. 1486 i Florens, d. 1531, var som gosse först i guldsmedslära och blef 1498 medhjälpare hos en målare. Hufvudsakligen utbildade han sig själf genom studier af äldre och samtida konstverk i födelsestaden. I början var Ghirlandajo, sedan Fra Bartolommeo hans förebild i den arkitektoniska kompositionen af de altarbilder han utförde. Den senares färg blef utgångspunkten för hans egen kolorit, som visar intryck äfven af Perugino och Lionardo. I figurerna saknas icke ett visst drag, som påminner om Michelangelo. S. upptogs 1508 i läkarnas och apotekarnas gille, dit äfven målarna hörde, och omkr. 1513 gifte han sig med Lucrezia del Fede, hans lifs onda ande, enligt Vasari. 1518 begaf han sig till Frankrike, på inbjudan af Frans I, men återvände redan följande år och förskingrade de penningar han fått med sig till inköp af italienska konstverk. — Andrea målade både fresker och stafflitaflor. Bland de förra äro flera berömda cykler. En sådan är den följd af 10 bilder ur *Johannes döparens lif*, som i gården till ett kloster (*dello Scalzo*) målades mellan 1511 och 1526, utförda brunt i brunt. I samma gård målade han de fyra *kardinaldygderna* (1515—23), hvarjämte det hela omgafs af fin renässansornamentik. En annan freskcykel (delvis af andra mästare) finnes i förgården och korsgången till S. Annunziata: 5 bilder ur S. Filippo Benizzis lif (1509—10), *Konungarnas tillbedjan* (1511), *Marias födelse* (1514), den bästa i cykeln, samt öfver dörren till korsgången den berömda *Madonna del sacco* (1525), den heliga familjen, en storartad enkel komposition i halfrund (lynett), med ypperlig färg (namnet däraf, att Josef stöder sig mot en säck). Slutligen målade han i refektoriet till det forna klostret S. Salvi utanför Florens en stor *Nattvard* (troligen 1526—27), som tillhör de bästa verk den samtida florentinska konsten åstadkom. — Af hans stafflibilder finnas de flesta och bästa i Florens: i Palazzo Pitti ett af hans ypperstа äldre verk, *Bebådelsen* (1512), där han visar sig som den mest känslige målarpoet, den s. k. *Disputa della Trinità* (1517), några helgon i samtal om treenigheten, som sväfvar i gloria ofvanför dem, en praktbild af högsta skönhet, en *helig familj* (1521), *Kristus sörjd af sina närmaste* och *Madonnans tillbedjan* (1523—24), *Johannes döparen* (fig. 2), en svärmiskt skön yngling (1523, målningen mycket skadad), ett par framställningar af *L'assunta* (Marias himmelsfärd) och en *helig familj* (1529), som visar hans stil i dess sista skede; i Uffizierna *Madonna delle Arpye* (1517), så kallad, emedan madonnan sitter på ett med harpyor klädt postament, ett par bilder ur Josefs historia m. m. Dessutom bevaras i dessa samlingar hans bästa porträtt. Utanför Florens finnas några af hans förnämsta arbeten: i Pisa 5 helgonfigurer (1524), i Louvre *Caritas* (kristliga kärleken, 1518), i Berlin *Madonna med helgon* (1528), i Dresden ett af hans största mästerverk, *Abrahams offer*, i Wien en *Pietà*, i Petersburgs Eremitage *Madonnan med barnet och S. Catarina*. — S. är den störste kolorist, som framträdt i Italien s. om Apenninerna; hans färg är sammanställd i en fullt harmonisk skala och utmärkes för genomskinlighet och glans, ja, han är den ende florentinare, som komponerat sina bilder ej skulpturalt, utan med hufvudsakligt afseende på färgen. I detta hänseende har han ock blifvit kallad en af de störste upptäckarna på konstmedlens område. Särskildt att iakttaga äro härvid hans draperier, som falla i breda ytor, på samma gång de plastiskt utmärka sig för sköna linjer och uttrycksfulla veck. Att ge fördjupade karaktärs-

Fig. 1. Andrea del Sarto. Självporträtt.

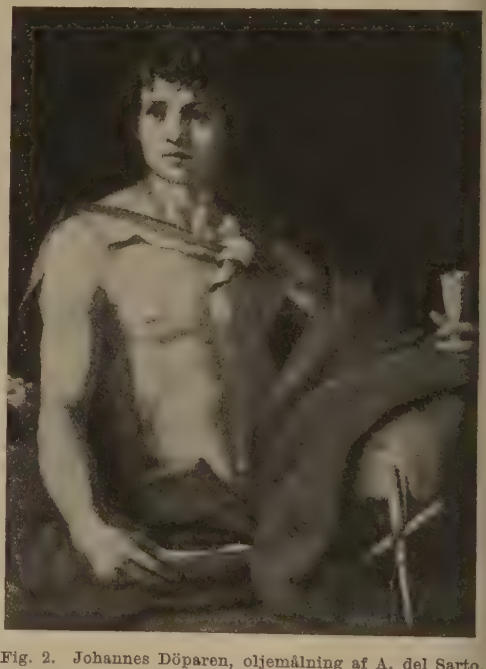

Fig. 2. Johannes Döparen, oljemålning af A. del Sarto.

ler låg däremot ej för hans temperament. Hu- da det berömda ”självporträttet” i Uffizigal- et visar hans eget yttre, är ovisst. Jfr mono- ier af Gurness (1899), Schäffer (1904) och F. pp (1907). C. R. N. (G—g N.)

a'rto [-tå], hertigar af. Se Medici, sp. 1416.

a'rto [-tå], Giuseppe, påfven Pius X:s (se ne) egentliga namn.

Sartor l. Sotra, norska öar: Store S., ,18 kvkm. med 4,341 inv. (1910), och Lille 16,61 kvkm. med 475 inv. (s. å.), i S. Ber- hus amt, strax s. v. om Bergen. Öarna äro iktbara och fulla af myrar. K. V. H.

Sartorius, Johann Christoff, kopparstickare, en tämligen medelmåttig, men flitig ar- are i sitt fack, var först bosatt i Nürnberg, men kom 1681 till Stockholm och anställdes därpå af Keyser att kopiera kopparsticken i Merians bi- för en tillämnad svensk bibelupplaga, som dock rig utfördes. Utom några dylika gravyrer, sam- le och utgifna på 1700-talet (*Bibliska historier r skapelseboken*), graverade S. åtskilliga fron- picer o. d. till 1685. 1688 var han åter i Nürn- rg, men bosatte sig efter några år i Prag, där m lär ha arbetat ännu 1739. —rn.*

Sartorius [-tår-], Ernst Wilhelm Chri- ian, tysk teolog, f. 1797, d. 1859, blef 1821 o. och 1823 ord. professor i Marburg, 1824 ord. fessor i Dorpat samt 1835 öfverhofpredikant och meralsuperintendent i Königsberg. S. var såväl i retiskt som praktiskt hänseende en af de mera tydande representanterna för den konfessionella, k. ”nylutherska” riktningen. Hans mest berömda bete är *Die lehre von der heiligen liebe* (1840— ; ny uppl. 1861; ”Läran om den heliga kär- ken och dess motsats”, 1844—58), ett af de re- tivt sällsynta moderna försöken till framställning i t totalsammanhang af såväl dogmatiken som eti- n. Dessutom må nämnas *Die lehre von Christi erson und werk* (1831; ”Christi person och verk”, 335; 2:a uppl. 1842) och det mot katolicismen iktade polemiska arbetet *Soli Deo gloria* (po- umt, 1860). E. Bg.

Sartorius von Waltershau'sen [-tår- -få'nn-]. 1. eorg S., friherre, tysk historieskrifvare, f. 1765 Kassel, d. 1828 i Göttingen, blef professor 1797 i losofi och 1814 i politik vid universitetet i Göttin- en och upphöjdes 1827 i friherrligt stånd med amnet von Waltershausen (han hette förut Sarto- ius). S:s förnämsta historiska arbeten ligga på den anseatiska historiens område: *Geschichte des Han- eatischen bundes und handels* (3 bd, 1802—08) och den postumt utgifna *Urkundliche geschichte des ur- prunges der deutschen hanse* (2 bd, 1830). Vidare närkas *Versuch einer geschichte des deutschen auernkrieges* (1795), *Versuch über die regierung der ostgothen während ihrer herrschaft in Italien* 1811) samt ett antal nationalekonomiska skrifter, genom hvilka S. bidrog att i Tyskland sprida Adam Smiths läror.

2. Wolfgang S., friherre, den förres son, geolog, f. 1809 i Göttingen, d. där 1876, verkade som professor och direktör för den mineralogisk- paleontologiska samlingen i Göttingen. Han syssel- satte sig företrädesvis med undersökning af de vul- kaniska företeelserna, särskildt af Etnas, och an- ställde f. ö. noggranna forskningar rörande istiden. Hans viktigaste arbete är *Atlas des Ätna* (1848—61), med detaljerade geognostiska och topografiska kartor. Vidare må nämnas *Die submarinen vulkanischen ausbrüche in der tertiärformation des Val di Noto* (1846), *Physisch-geographische skizze von Island* (1847), *Geologischer atlas von Island* (1853), *Die vulkanischen gesteine in Sizilien und Island und ihre submarine umbildung* (s. å.) och *Untersuchungen über die klimate der gegenwart und vorwelt* (1865).

3. August S., friherre, den föregåendes son, nationalekonom, f. 1852 i Göttingen, professor i Zürich 1885—88 och sedan 1888 i Strassburg, har speciellt sysslat med amerikanska arbetarförhållanden, emigration och världsekonomiska ämnen samt framlagt sina forskningsresultat och åsikter i bl. a. *Die nordamerikanischen gewerkschaften* (1886), *Der moderne sozialismus in den Vereinigten staaten* (1890), *Die italienischen wanderarbeiter* (1903), *Das volkswirtschaftliche system der kapitalanlage im ausland* (1907) och *Das auslandskapital während des weltkrieges* (1915).

4. Hermann Wolfgang S., friherre, son till S. 3, tonsättare, f. 1882 i Göttingen, elev af L. Thuille och bosatt i München, har gjort sig bemärkt genom kompositionerna *Die abschiedssinfonie* (1908), den komiska operan *Elsa Klapperzehen* (1909), ”musiktragedien” *Oberst Chabert* (1911), operan *Richardis* (1915) samt några häften sånger (1913). 1. N. H—tz. 3. E. H. T. 4. E. F—t

Sa'rtor resa'rtus, berömdt arbete af Th. Carlyle (se d. o., sp. 1186)

Sarum [sää'rəm], Old och New. Se Salisbury 1.

Sarvänukramani. Se Rigveda.

Sárvár [ʃä'rvär], ungersk storkommun, fordom fästning, i komitatet Eisenburg, på vänstra sidan af Raab. 3,165 inv. (1900).

Särvingen, Friska på, *sjöv.* Se Friska.

Sarviz [ʃärviš], flod i Ungern, bildas inom komitatet Stuhlweissenburg af flera från Bakonyskogen kommande strömmar. Delvis kanaliserad, flyter den i östlig och sydöstlig riktning samt mynnar ut i Donau nedanför Tolna. (J. F. N.)

Sarvlaks (Sarflax), en af Finlands största landtegendomar, ligger på en slätt i Perno socken 4 km. från hafvet och lika långt v. om Lovisa stad samt består af ett allodialsäteri och 22 rå- och rörshemman, 12 frälse- och 2 skattehemman. Hela arealen är något öfver 6,900 har, hvaraf åker och äng 1,150, kärr och mossar 170 och insjöar 200. Under gårdens eget bruk häfdas omkr. 700 har åker och äng. Egendomen har eget spannmålslånemagasin sedan 1758, folkskola sedan 1870, folkbibliotek sedan 1883. S. omtalas första gången omkr. 1450, då det innehades af Lars Markusson, hvilken räknas som Creutzska ättens stamfader. En lysande period började, då öfversten Ernst Larsson Creutz (d. 1635) 1620 öfvertog egendomen. Han förstorade betydligt stamgodset, och förstoringen fortgick under hans son Lorens Creutz, friherre (d. 1676 som amiral). Genom gifte öfvergick S. 1763 till lagmannen J. Kr. von Morian och dennes ättlingar samt 1811 till landshöfdingen S. Fr. von Born. F. n. innehafves det af den sistnämndes sonson, friherre V. M. von Born, som, efter det gården i mars 1880 härjats af vådeld, 1880—83 restau-

rerade det vackra, i midten af 1600-talet uppbyggda slottet, med bibehållande af dess enkla stil i italiensk renässans (se fig.). Bland antikviteter

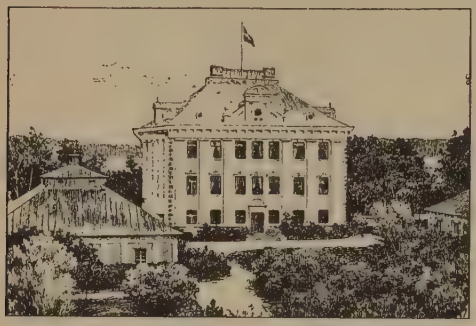

Sarvlaks' slott.

i slottet märkas en jättespisel från 1600-talet, delvis af skulpterad sandsten, furuparkettgolf, takmålningar och kakelugnar från 1600- och 1700-talen, äfvensom en från Trettioåriga kriget stammande, med hänsyn till gravyr och inskription måhända unik bardisan. Biblioteket innehåller omkr. 4,000 bd och det väl ordnade arkivet ungefär lika många, delvis kollektiva nummer, börjande i original från 1473. Tafvelsamlingen, 158 nummer, omfattar bl. a egarnas porträtt från och med friherre Lorens Creutz d. ä. Nuv. egaren har nyligen dels från egendomen genom försäljning afskilt en sjättedel, dels genomfört godsets styckning i två större och sju mindre egokomplexer, afsedda för söner och döttrar. Jfr "Beskrifning och historia öfver S." af V. M. von Born (1888; 2:a uppl. 1898). M. G. S.

Sary-dangerö, berg. Se Kwen-lun, sp. 396.

Sary-su, flod i prov. Akmolinsk i ryska centralasiatiska Stäppens generalguv., börjar n. v. om Balkasjsjön och delar sig 800 km. från källan i två armar, som falla ut i hvar sin sjö. J. F. N.

Sarzana [-tsäna], stad i italienska prov. Genua, vid floden Magra och Pisa—Genua-banan. 12,631 inv. (1911) i hela kommunen. Vin-, oliv- och silkesodling. S., som sedan 1204 är säte för biskopen af Luna (se d. o.), har stadsmur (från 1400-talet), slott, katedral i italiensk gotik, byggd 1355—1470, samt gymnasium, prästseminarium och teknisk skola. (J. F. N.)

Sasak, infödingarnas namn på Lombok (se d. o.).

Sasanider, persisk dynasti (226—641). Se Persien, sp. 553.

Sasanidisk konst. Inom det nypersiska riket uppblomstrade under sasaniddynastien (226—641 e. Kr.) en glänsande konstverksamhet, som byggde dels på babylonisk-assyriska traditioner, fortplantade genom akemeniderna, dels på hellenistiska och bysantinska inflytanden. — Arkitekturen intog en hög ståndpunkt. Därom vittna palatsen i Sarvistan, Firuzabad, Tag-Eivan och Ktesifon (se öfversta fig. å pl. VIII till art. Byggnadskonsten). Utmärkande för palatsen äro användningen af tunnhvalf och kupoler samt spetsbågens uppträdande. Palatsen äro vanligen byggda i flera våningar med väggarna uppdelade genom arkader. Väggdekorationerna äro ofta utförda i gips och utgöras af genombrutna rosetter och växt- eller geometriska ornament. Palatsen voro omgifna af parker och trädgårdar. Ståtliga broar och akvedukter från sasanidtiden finnas ännu bevarade, t. ex. vid Disful öfver Karunfloden. Dessa arkitekturverk tjänade sedermera till förebilder för araberna, som redan före Muhammed stodo under persiskt inflytande. — Å flera klippväggar i Persien äro stora reliefscener inhuggna, så t. ex. vid Takibostan, nära Kirmanschahan, en framställning af Kosru II på jakt. En annan dylik relief visar konung Schapur I:s triumf öfver den fångne romerske kejsaren Valerianus år 260. — Den sasanidiska textilkonsten var högt utvecklad. Då araberna eröfrade Ktesifon, bemäktigade de sig bl. a. en kolossal matta, hvars teckning framställde en trädgård med vägar, dammar och rabatter. Detta trädgårdsmotiv fortlefde å långt senare tillverkade persiska mattor. Åtskilliga persiska sidentyger, mer eller mindre fragmentariska, äro ännu bevarade. De flesta härstamma från kyrkor, där de hamnade under den tidiga medeltiden som omhölje för reliker. Dessa tyger äro oftast mönstrade med kretsar (band med små runda skifvor), inom hvilka ses vingade hästar eller drakar (hippokamper), fåglar, sasanidiska furstar till häst o. s. v. Samma mönster äro kända äfven från de dräkter, som återges på klipprelieferna vid Takibostan. De furstlige ryttarna och deras hästar äro smyckade med fladdrande band. Dessa tyger imiterades i Egypten, Bysans samt ända bort i Kina och Japan. — Samma motiv som på stenrelieferna och sidentygerna återfinnas äfven på den mängd sasanidiska silfverkärl, som anträffats hufvudsakligen i Kaukasus, i Perm och Viatka, i Syd-Sibirien och Turkestan. De sasanidiske här-

Fig. 1. Sasanidisk silfvertallrik med bild af Schapur den store på lejonjakt.

skarna Schapur II den store, Bahram Gor och Peros ses afbildade i full rustning med hjälmkrona och från densamma fladdrande band, i det de med

spänd båge från sin galopperande springare sända en dödande pil mot lejon, vildsvin eller hjortar (se fig. 1). På en annan rund silfvertallrik, som fått namnet Kosrus skål, ses härskaren sittande på en af vinghästar stödd tron. På andra silfverkärl ses

Fig. 2. Sasanidisk silfverkanna sedd från två sidor, med bilder af lifsträdet och hippokamp.

lifsträdet användt som motiv (se fig. 2). Sasanidiska härskare finnas afbildade äfven på gemmer och denarer (se fig. 12 i art. Persien). Af de sistnämnda kommo åtskilliga under den tidiga vikingatiden till Sverige i sällskap med de arabiska mynten. — Den sasanidiska konsten behärskade i flera århundraden den äldsta islamitiska konsten i Persien och sträckte sitt inflytande äfven till kazarerna i sydöstra Ryssland. Enstaka motiv vandrade ända upp till Sverige.

Litt.: J. de Morgan, "Recherches archéologiques de la mission de M. J. de Morgan en Perse" (IV), O. von Falke, "Kunstgeschichte der seidenweberei" (1913), J. Smirnov, "Argenterie orientale" (Petersburg, 1909). T. J. A.

Sasaram [säsərä'm], stad i Brittiska Indien, distriktet Shahabad, Bengalen, vid östra indiska järnvägen. 23,097 inv. (1911). Afganen Scher schahs (kejsare i Delhi 1540—45) graf, det yppersta exemplet på muhammedansk arkitektur i Bengalen. Den står på en ö i en konstgjord sjö.

Sasbach, by i badensiska kretsen Baden. 1,777 inv. (1905). 28 juli 1675 stod vid S. en strid mellan de kejserliga under Montecuccoli och fransmännen under Turenne, i hvilken Turenne stupade. Obelisk rest 1829 af franska regeringen. (J. F. N.)

Sasēbo, hamnstad på västra kusten af japanska ön Kiushiu, ken Nagasaki. 93,051 inv. (1908). Örlogshamn och hufvudort i ett af Japans fem maritima distrikt. Järnväg till Nagasaki, Kumamoto, Kagoshima och Moji. J. F. N.

Sasēno [-nå], i forntiden *Sason*, klippö utanför Avlona(Valona)-viken af Adriatiska hafvet, midt emot Kap Glossa (Linguetta). 10 kvkm., med en höjd ö. h. af 331 m. S. tillhörde förr turkiska vilajetet Janina; efter kriget 1913 blef det föremål för tvist mellan Albanien och Grekland, som afträdde det 24 maj 1914. Ön ockuperades af italienarna 30 okt. s. å. J. F. N.

Sa'sinek, František, slovakisk författare (pseud. Franko Chvojnický), f. 1830 i norra Ungern, prästvigdes 1853, utvisades på grund af sitt patriotiska tänkesätt ur Ungern och bosatte sig i Österrike. Han tog verksam del i den slovakiska nationalföreningen Matica slovenská och redigerade en tid tidskriften "Slovesnost'". Han utgaf 1872—73 *Archiv starých československých listín, písemnosti a dějepisných povodín* och 1876—83 *Slovenský letopis pre historiu, topografiu, archaeologiu a ethnografiu.* Han författade många arbeten om Ungerns äldre historia och slovakernas: *Dejiny drievnych národow na uzemi terajšieho Uhorska* (1867; 2:a uppl. 1878), *Dejiny počiatkov terajšieho Uhorska* (1868), *Dejiny královstva Uhorského* (2 dlr, 1869, 1871), *Dejepis Slovákov* (1895) och *Država Velkomoravská* (1896). Bland hans öfriga skrifter märkes *Ulfilas a glagolské písmo* (1887). Dessutom utgaf han en slovakisk visbok (*spevník prel'ud*) och skref på tyska *Die slovaken* (1875). A—d J.

Sasje'n, ryskt längdmått = 3 arsji'n = 2,$_{133}$ m.

Saskatchewan [säskä't∫iωån]. 1. Flod i brittiska Dominion of Canada, Nord-Amerika (se karta till art. Amerika), uppstår genom föreningen af två källfloder North S. och South S. Den förra upprinner från glaciärer i Rocky mountains mellan M:t Columbia och M:t Lyell, den senare bildas genom flera källfloder från Rocky mountains, af hvilka den sydligaste rinner upp på gränsen mellan Canada och Montana. North S. upptar bland andra bifloder Battle river, South S. Bow river och Red Deer river. De mötas ö. om Prince Albert i prov. S., den förra 1,241 km., den senare 1,304 km. från sina källor, och bilda floden S., som flyter först åt n. ö. genom en sjörik trakt, därpå åt s ö. till Cedar lake samt faller ut i Winnipegsjön, sammanlagdt 454 km. Denna sjös aflopp, Nelson, kan betraktas som en fortsättning af S. Floden är segelbar till Edmonton vid North S. 1,243 km. från dess mynning, men segelbarheten afbrytes på några ställen genom forsar och fall, af hvilka de viktigaste äro Grand rapids vid mynningen. Medräknas Nelson, har S. en längd af 2,800 km. och ett vattenområde af 1,165,000 kvkm. — 2. Provins i Dominion of Canada, har en areal af omkr. 651,876 kvkm., hvaraf 21,543 kvkm. vatten. S. ligger mellan 49° och 60° n. br. samt mellan 102° och 110° v. lgd och begränsas af Montana och North Dakota i s., af Alberta i v., af distr. Mackenzie i n. och af Manitoba i ö. Landet genomflytes af floderna S. och Assiniboine samt är rikt på sjöar. Södra hälften af prov. är nästan h. o. h. ett prärieland, och det är endast n. om floden S., som några större skogsområden finnas. Klimatet liknar Manitobas, utom att i sydvästra delen våren kommer något tidigare. Till slutet af april är temperaturen något högre än i Manitoba, men maj—dec. något lägre på samma breddgrad. I Regina (Koblenz' breddgrad) har man registrerat ett absolut maximum af 41,$_5$° C. och ett minimum af —49°, i Prince Albert (Bremens breddgrad) resp. +35° och

—56°. Den dagliga temperaturväxlingen är mycket stor, ända till 14—16 grader; tillfälligtvis faller temperaturen i början af juni och senare hälften af aug. farligt nära fryspunkten. Nederbörden varierar mellan 360 och 460 mm., hvaraf nära 60 proc. under vegetationstiden. 1911 funnos 96,372 farmer med en areal af 115,900 kvkm., hvaraf 48,040 kvkm. odlad jord, och var deras värde (oberäknadt lösa inventarier) 659,5 mill. doll. (näst Ontarios, 926 mill., det största någon af Dominions provinser kunde uppvisa). Mest odlas hvete och hafre, därnäst korn samt mycket lin. 1914 funnos 609,500 hästar, 679,000 nötkreatur, 126,000 får och 454,700 svin. Värdet af farmernas afkastning af skörd, kreatur, smör etc. 1914 beräknades till 152,75 mill. doll. (näst Ontarios, 196 mill. doll.) det högsta i Dominion. Tillgången på malmer är ej synnerligen stor, men af stenkol brötos 1914 232,500 ton. Antalet industriella verk var 1913 240 med 4,528 arbetare och ett tillverkningsvärde af nära 16,8 mill. doll. Exporten hade 1912 ett värde af 4,6 mill. doll., importen af 14,3 mill. Järnvägarnas längd (1914) var 8,190 km., hvaribland märkas delar af Canadian-pacific- och Canadian northern railway, hvartill snart kommer Grand Trunk pacific railway, alla sammanbindande Atlantiska och Stilla hafvens stränder. (Se Pacifikjärnvägar, sp. 1215.) 1901 hade prov. 91,279 inv., 1911 492,432 (ökning 439,5 proc.) och beräknades 1914 ha 691,000. Indianerna voro 1915 9,775. Provinsens representation består af en kammare (*legislative assembly*) på 54 medlemmar. I spetsen för förvaltningen står en *lieutenant governor*, som biträdes af ett *executive council* af 7 medlemmar. I Dominions senat har prov. 4 led., i dess house of commons 16. Undervisningsdepartementet (under en särskild minister) har genom ett undervisningsråd (5 medl.) och inspektörer ledningen och kontrollen af den allmänna undervisningen. Folkskolorna (2,966 år 1914) underhållas af kommunerna med bidrag af prov.; i Regina och Saskatoon finnas lärarseminarier, hvarjämte under vintern hållas under skolinspektörers ledning kurser för lärare på flera orter. Ett universitet upprättades 1907 (öppnadt 1912) i Saskatoon jämte landtbruksskola (med ett område af 540 har). Hufvudstad är Regina (omkr. 50,000 inv. 1914). S. var intill 1905 ett distrikt af Nordvästterritorierna, men blef då provins och har utvidgats med de förra distrikten Assiniboia och östra delen af Athabasca, hvars västra del lades till den nya prov. Alberta. 1. J. F. N. 2. Wbg.

Saskatoon [säskətō′n], stad i Dominion of Canada, prov. Saskatchewan vid västra stranden af South-Saskatchewan. 12,004 inv. (1911; beräknad folkmängd 1914 32,000). I S. finnes ett 1912 öppnadt University of Saskatchewan (filosofisk-naturvetenskapligt college, juridiskt college och landtbrukscollege) med affilierade teol. colleges och lärarseminarium samt omkr. 250 lärjungar (1914).

Sa′skia, historiskt bekant såsom Rembrandts första hustru, Saskia van Uylenburgh (Uylenborch, d. 1642), en vacker och förmögen borgmästardotter från Leeuwarden, med hvilken han 1634 ingick ett lyckligt äktenskap. Konstnären har förhärligat henne i flera både symbolistiska och realistiska framställningar. De ryktbaraste porträttbilderna af S. finnas i Dresden, Kassel och Berlin. Jfr fig. 2 i art. Rembrandt.

Sa′skia, *astron.*, en af småplaneterna.

Saslāvl l. Saslav, rysk kretsstad i guv. Volynien, vid Goryn, en biflod till Pripet. 12,611 inv. (1897).

Sasonov, rysk utrikesminister. Se Sazonov.

Sass (äfven Sasse, Sax och Saxe), Marie Constance, fransk operasångerska, f. 1838 i Gent, d. 1907 i Paris, började sin bana som chansonettsångerska på kaféer i Paris, debuterade 1859 på Théâtre lyrique och firade 1860—70 på Stora operan triumfer med sin härliga röst. 1864 gifte hon sig med en sångare, Castan (Castelmary), men skildes från honom 1867. Efter 1870 uppträdde hon i Italien, England, Spanien, Portugal, Ryssland och Egypten samt öppnade sedermera en sångskola i Paris. Hon skref självbiografien *Souvenirs d'une artiste* (1902). (E. F—t.)

Sassafras Nees, *bot. farm.*, ett till fam. *Lauraceæ* Vent., kl. (*Diœcia*) *Enneandria* L., hörande, från *Laurus* L. utbrutet släkte. Den officinella arten *S. officinalis* Nees tillhör Nord-Amerika, från Florida och Missouri upp till Canada. I södern blir den ett träd af stundom mer än 15 m. höjd, men i norden växer den blott i buskform. Bladen affalla årligen; de tidigare bladen äro hela, ovala, de senare utvecklade äro treflikiga. Trädet blommar på bar kvist och har skildkönade blommor, ordnade i små sammansittande kvastar. Frukten är ett omvändt äggrundt, vid mognaden blågrönt bär, som vid basen är omgifvet af den köttiga, röda foderpipen. I Sv. farmakopén ha förr varit upptagna rotens bark och ved, *cortex et lignum radicis Sassafras*, som infördes i större eller mindre stycken eller block, trinda, greniga med mjuk, matt gråaktigt rödbrun bark. Barkens inre lager ha ifligare rödbrun färg och fastare byggnad samt innehålla rikligt flyktig olja. Rotveden är lätt och mjuk, så att man utan svårighet kan skära densamma, hvarvid en stark fänkålslik lukt utvecklas. Ur denna rot framställes i Amerika i stor mängd, genom destillation, en flyktig olja, *œtheroleum sassafras*, af gul eller rödaktig färg och lukt lik fänkåls. Den består till 80—90 proc. af *safrol*, $C_6H_3(C_3H_5)O_2CH_2$ (allylpyrokatekinmetyleneter), en gulaktig, starkt luktande vätska, som i köld stelnar till färglösa kristaller. Detta ämne, hvilket försökts som invärtes medel (5—10 droppar) vid reumatism samt som aromatiskt magmedel, är i större doser ett ganska häftigt gift, som alstrar kräkningar, kramp, hallucinationer, medvetslöshet och förlamning samt, i ej för hastigt förlöpande fall, fettdegeneration i lefver, njurar och hjärta. Bruket att med safrol parfymera tvål är måhända ej alldeles ofarligt. Safrol oxideras i kroppen delvis till piperonylsyra, $C_6H_3 . O_2 . CH_2 . COOH$, som afgår med urinen. Af safrol kan framställas piperonal (på grund af den om heliotrop erinrande lukten äfven kalladt heliotropin), $C_6H_3\begin{cases}CHO\\O_2CH_2\end{cases}$. Denna ogiftiga kropp finnes i den flyktiga oljan hos *Spiræa ulmaria* och i en del sämre vaniljsorter samt kan framställas äfven af *piperinsyra*, härstammande från *piperin* uti peppar — däraf namnet piperonal. Sistnämnda ämne spelar en stor roll i parfymfabrikationen och saknar

ej antiseptiska egenskaper. Likasom safrol oxideras äfven piperonal i organismen till piperonylsyra. Sassafrasdrogen användes förr i form af infusion eller dekokt som svett- och urindrifvande medel vid kronisk reumatism, gikt, syfilis m. m., men har numera kommit ur bruk. Den flyktiga oljan har användts vid förfalskning af andra flyktiga oljor, såsom pepparmyntolja o. s. v. O. T. S. (C. G. S.)

Sassanider, tysk transkribering i st. f. sasanider (se Persien, sp. 553).

Sassaparill, *bot.* Se Smilax.

Sa'ssari. 1. Italiensk provins, bestående af nordöstra delen af ön Sardinien samt af närgränsande öar: Asinara, Maddalena, Caprera m. fl. 10,678 kvkm. 336,106 inv. (1911), den glesast befolkade af alla provinserna (31 inv. på 1 kvkm.). Landet är genomdraget af Limbarabergen. Dess floder äro Coghinas, Rio di Porto Torres, Temo och Tirso. Jorden är fruktbar, men illa odlad. Produkter: virke, tobak och salt. — 2. Stad och hufvudort i nämnda provins, belägen 16 km. s. ö. om sin hamn Porto Torres vid Asmeregolfen, på en fruktbar bergssluttning vid Porto Torres—Chilivani—Cagliari-järnvägen. 43,118 inv. (1911). Bergsbruk (bly och zink), stenbrott, tillverkning af tändstickor, tvål, olja, läder; handel med säd, olja och ost. Den af gamla murar omgifna staden är sedan 1441 säte för en ärkebiskop samt har ett 1556 inrättadt universitet (juridisk och medicinsk fakultet samt farmaceutisk skola) med omkr. 30 professorer, 15 docenter och omkr. 240 studenter (1914). Dessutom finnas lyceum och gymnasium, tekniskt institut, jordbruksskola och döfstuminstitut. Bland dess byggnader och monument märkas flera nuragher (se d. o.), ett slott från 1330, palatset Vallombrosa (nu stadshus), Rosellos fontän och en teater. Staden nämnes redan 1118 under namnet *Tathari*, och det lokala uttalet är ännu *Tatari*. 1 o. 2. (J. F. N.)

Sassarúa, ett af de fem förnämsta språk, som begagnas på Molukkerna. Se Hila 2.

Sasse [sass]. Se Sass, M. C.

Sassenage [sassnāʃ], köping i franska dep. Isère (Dauphiné), 5 km. n. v. om Grenoble vid Furon. I närheten ligger en grotta af 12 m. höjd och 62 m. bredd, från hvars sidogångar Furons biflod Garme rinner fram, därvid bildande ett vattenfall. Efter S. är ett slags ost af blandad ko-, get- och fårmjölk uppkallad. (J. F. N.)

Sa'ssina, stad. Se Sarsina.

Sa'ssnitz, hamn på Rügen, på östra sidan af halfön Jasmund, vid Östersjön och preussiska statsbanan, ändpunkt för ångbåtslinjer till Stettin och Köpenhamn samt Trälleborg (ångfärja sedan 1909; se Kontinentalrouten och Trälleborg—Sassnitz-linjen). 1,842 inv. (1905). 1906 blef med S. inkorporerad byn och badorten Krampas. Ångfartygs-, torpedbåts- och kolstation, sedan 1860 en mycket besökt badplats med säsong från början af maj till midten af okt. och omkr. 20,000 badgäster. Se fig. å sp. 834. Ln.

Sassoferrato [-såferrātå], stad i italienska prov. Ancona, på östra sluttningen af Apenninerna och vid floden Sentino (Esino). 11,077 inv. (1911) i hela kommunen. Flera kyrkor med taflor af målaren Salvi, kallad S. (se nästa artikel). I närheten ruiner af staden *Sentinum* (se d. o.). (J. F. N.)

Tryckt den 27/6 16

Sassoferrato [-såferrātå], Giovanni Battista (Giambattista), italiensk målare (hette eg. Salvi), f. 1605 i Sassoferrato i Ancona, d. 1685 i Rom. Lärjunge af sin fader Tarquinio Salvi, utbildade han sig genom studier efter Rafael, Domenichino och Guido Reni. Han målade nästan uteslutande madonnan med Jesusbarnet och förvärfvade genom det älskvärda i uppfattningen och genom hufvudenas skönhet stor popularitet; denne skicklige eklektikers arbeten sakna dock all originalitet. Hans mest ryktbara verk är *Madonna del rosario*, altartafla i S. Sabina i Rom (taflan blef bortstulen 1901, men återfanns och återkom till sin plats i kyrkan). O. G—g.*

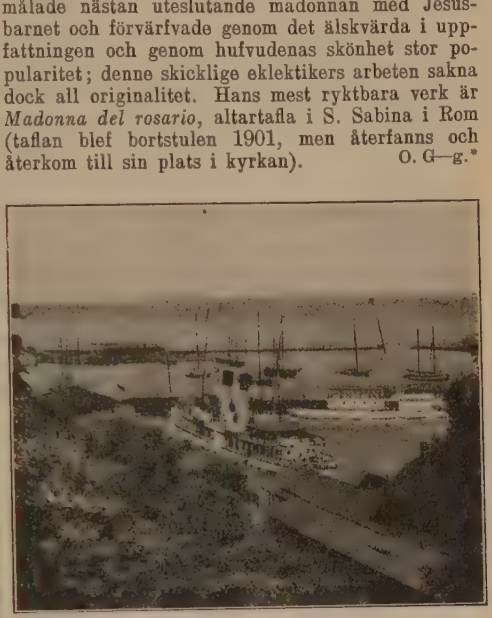

Sassnitz' hamn med svensk ångfärja inne. (Till art. Sassnitz å föreg. sp.)

Sassolin, *miner.*, nativ vattenhaltig borsyra, $B_2O_3 . 3H_2O$, från lagunerna vid Sasso i Toscana och ön Volcano, där den förekommer dels som afsättning ur heta källor, dels som sublimat. Den har hvit färg, med dragning åt gult, samt pärlemorglans och är fet för känseln. Sassolin kristalliserar asymmetriskt i små fina blad samt användes för framställning af borsyra och dess föreningar. Ant. Sj.*

Sassoon [səsōˈn], sir Albert Abdullah David, angloindisk köpman och filantrop af judisk börd, f. 25 juli 1818 i Bagdad, d. 24 okt. 1896 i Brighton, tillhörde en köpmanssläkt, som under medeltiden varit bosatt i Toledo, men i början af 1500-talet undan judeförföljelserna i Spanien flyttat till Bagdad. Hans fader, David S. (f. 1792, d. 1864), hade 1832 slagit sig ned i Bombay och där förvärfvat stora rikedomar genom handel på Mesopotamien, Persien, Kina och Japan. S. öfvertog 1864 vid faderns död ledningen af firman. Han gaf staden Bombay många och stora donationer, bl. a. en dryg del af anläggningskostnaderna för Elphinstone-högskolan, Sassoon-dockan vid Kolaba, den första våta dockan på Indiens östra kust (färdig 1875), samt en ryttarstaty s. å. af dåv. prinsen af Wales (sedermera konung Edvard VII) med anledning af dennes besök i Indien. Han var 1868—72 led. af Bombays lagstiftande råd, erhöll 1872 knightvärdighet och blef 1890 ba-

ronet. — Sonen sir Edward S., f. 1856, d. 1912, var firmans chef och från 1899 till sin död (unionistisk) led. af underhuset. V. S—g.

Sassŭlitj, Vjera. Se Zasulitj.

Sassybark, *farm.* Se Digitalis, sp. 409, Erythrophlœum guineense och Hjärtgift.

Sa'stmola (fi. *Me'rikarvia*), kustsocken i Ulfsby härad och domsaga, Åbo och Björneborgs län, Finland, utgör ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Björneborgs nedre kontrakt. Areal 418 kvkm. 8,495 inv. (1913), finsktalande. Socknen afskildes 1640 från Ulfsby pastorat. Den bör ej förväxlas med Sastamola, som under medeltiden och början af nya tiden var namnet på nuv. Karkku socken. A. G. F.

Sasyk-kul, sjö i Ryssland. Se Ala-kul.

Sat, siamesiskt sädesmått = 12,$_5$ liter.

Sa'takunta [-kon-], kustlandskap i sydvästra Finland, mellan Österbotten i n. (gräns Suomenselkä), Tavastland i ö. (gräns en del af Hämeenselkä) och Egentliga Finland i s. (gräns i det närmaste Salpausselkä). Landskapet omfattar sålunda, så när som på sydöstligaste hörnet, hela den dalsänkning, som bildas af nämnda vattendelare och hvars vattensamlingar söka sig utlopp till Bottenhafvet genom Kumo älf. Denna dalsänkning genomstrykes från n. ö. till s. v. af flera, ställvis afbrutna, lägre höjdsträckningar, hvilka bilda ganska betydliga vattenbäcken i det stora vattensystemet: Näsijärvi, Pyhäjärvi, Kyrösjärvi m. fl. Pyhäjärvi, som genom Tammerfors ström mottar Näsijärvis vattenöfverflöd, utgjuter sig genom Nokia ström i Kulovesi, hvilken efter upptagandet af tillflöde från Kyrösjärvi förenar samtliga nämnda vattenbäckens vattenöfverskott och ger upphof åt Kumo älf. Från Salpausselkä upptar denna älf Loimijoki å, som genomrinner bland andra Pyhäjärvi sjö. I västlig riktning strömma n. om älfven Sastmola å och s. om densamma Eura å, som utrinner ur den 148 kvkm. stora Pyhäjärvi. Bland vattendrag må nämnas äfven Kjulo å, som utgår från Kjulo träsk och utmynnar i Eura å. Landskapet mellan höjdsträckningarna är tämligen flackt. Höjdsträckningarnas områden äro däremot kuperade, och särskildt östra delen af landskapet är synnerligt rikt på naturskönhet. Västra delen af landskapet sluttar mot Bottniska viken jämförelsevis starkt, hvarför Kumo älfs strömfåra är fylld af forsar. Kusten stupar i hafvet utan att bilda någon skärgård. I hafvet utanför, i den s. k. "Raumosjön", har man ock funnit de djupaste ställena i Bottenhafvet. Västra samt en del af mellersta och södra delarna af landskapet äro särdeles bördiga och jämförelsevis tätt befolkade. De inre delarna äro uppfyllda af stora sträckor kärr, moras och sandmoar. Landskapets areal är omkr. 24,300 kvkm.

Satakuntas vapen.

Befolkningen, som 1913 uppgick till omkr. 415,000 personer, är af samma härstamning som tavastlänningarna samt till lynnet trög och inbunden. Dess språk ansluter sig till den tavastländska dialekten, eller det nuv. finska skriftspråket. Befolkningen har sin förnämsta näring i jordbruk och boskapsskötsel. Allmännaste sädesslagen äro råg, korn och hafre. I östra delen odlas ganska allmänt lin. Betesmarkerna äro goda. Fisket är rikt. Särskildt Kumo lax och sik äro berömda. Bland fiskslag, som förekomma, må f. ö. nämnas gädda, abborre, gös, braxen, id och lake. På kräftor finnes riklig tillgång. Skogarna äro vidsträckta. Afverkningen under senare tid har varit hejdlös. Allmännaste trädslagen äro tall och gran samt björk i dalgångarna. Af rofdjur förekomma lo, varg och räf samt mård, hermelin och utter. Dessutom jagas ekorre, skogsfågel och hare. Landskapet är fördeladt på Åbo och Björneborgs, Vasa och Tavastehus län. Till Åbo och Björneborgs län höra 43 socknar, 1 kapell och 2 städer: Raumo och Björneborg; till Vasa län 6 socknar; till Tavastehus län 16 socknar och 1 stad: Tammerfors. Socknarna i Åbo och Björneborgs län äro fördelade på Ulfsby, Ikalis, Tyrvis och Loimijoki härad, i Tavastehus län på Ruovesi och Birkkala härad; socknarna i Vasa län tillhöra Kuortane härad. A. G. F.

Sata'lieh, stad i asiatiska Turkiet. Se Adalja.

Satan (hebr. *satan, scheitan*, förföljare, fiende), *religionshist.* Se Djäfvul. — Satänisk, djäfvulsk.

Satani'sm, satansdyrkan; namn på den litterära riktning, som Byron, Shelley o. a. ansågos företräda; i Frankrike i senare hälften af 1800-talet en i främsta rummet af J. K. Huysmans företrädd riktning, som förnekade Gud, men koketterade med djäfvulen.

Satara [sātā'ərā] l. Setara, stad i brittiskindiska presidentskapet Bombay, distriktet Satara (12,478 kvkm., 1,081,278 inv., 1911), belägen vid öfre Kistna. Omkr. 20,000 inv. Staden har ett starkt citadell, som eröfrades af engelsmännen 1818, samt en vacker kyrka.

Sat cele'riter fit, qui'dquid fit sa'tis be'ne, lat., hvad som göres väl, göres fort, citat från Suetonius, "Augustus", 25.

Satellit (af lat. *sate'lles*, lifvakt), Måne, Drabant, *astron.*, kallar man en sådan himlakropp, som åtföljer en planet under dess rörelse och kretsar kring den på samma sätt som planeten själf rör sig omkring solen. Man ger stundom samma namn åt den mindre af komponenterna i en dubbelstjärna. — I vårt solsystem har man hittills funnit 27 satelliter, nämligen jordens måne, de 2 Marsmånarna, 9 Juppitersmånar, 10 Saturnusmånar, 4 Uranusmånar och 1 Neptunusmåne. Satelliternas rörelser åtlyda samma lagar som planeternas. Sålunda beskrifva de kring sina hufvudplaneter ellipser, och kvadraterna på deras omloppstider förhålla sig omvändt som kuberna på banornas storaxlar. De flesta röra sig liksom planeterna i direkt led och i plan, som nära sammanfalla med planetbanornas. Undantag göra blott banorna för Uranus- och Neptunus-satelliterna samt 2 af Juppiters- och 1 af Saturnus-satelliternas banor, hvilka röra sig i motsatt led mot

hufvudplaneten. Flera af dessa satelliter med retrograd rörelse ha också banplan, som bilda stor vinkel med ekliptikan, särskildt Uranus-satelliternas, hvilkas banplan har en lutning af omkr. 82° mot ekliptikan. Äfven satelliternas rörelser erfara s. k. störingar. Sålunda störes vår egen månes bana i hög grad af solens inverkan, och beräkningen af dessa störingar, eller den s. k. månteorien, hör till astronomiens mest omfattande problem. Äro flera satelliter för handen, störa de hvarandra ömsesidigt. Vår måne roterar på ett sådant sätt omkring sin axel, att den ständigt vänder samma sida åt jorden, och skäl finnas för antagandet, att samma egendomlighet är gemensam äfven för de öfrige satelliterna. Näst vår egen måne äro Juppiters satelliter i vetenskapligt och praktiskt hänseende de intressantaste. Genom iakttagelser af deras förmörkelser bestämdes första gången ljusets hastighet, och denna metod är i senare tid åter upptagen, sedan man i användningen af fotometriska observationer lyckats finna en metod att med största skärpa bestämma förmörkelseögonblicket. Genom samma slag af iakttagelser bestämmer man ett ställes geografiska longitud. K. B. (B—d.)

Sa'terland [-lant], fordom Sigilterland, landskap i västra Oldenburg, amtet Friesoythe. Det är till största delen en öde hed, på ömse sidor om Sater-Ems (Ledas källflod). Invånarna, omkr. 5,000 personer, anses vara afkomlingar af friserna, tala en särskild dialekt (se Frisiska språket) och äro till $^2/_3$ katoliker. Landbeskrifning af Bröring (2 bd, 1897—1901). (J. F. N.)

Saterländskan. Se Frisiska språket, sp. 1461.

Sathas, Konstantin, nygrekisk historieskrifvare, f. 1841 i Galaxidi (Lokris), studerade först medicin, gjorde 1868 undersökningar i de grekiska klosterbiblioteken och sändes sedan af regeringen till Paris för att där verkställa arkivstudier. Bland hans skrifter märkas (med på svenska återgifna titlar) Grekiska litteraturens historia efter Konstantinopels eröfring (1868), Greklands historia under Osmanska väldet (1869), Det konstantinopolitanska patriarkatets historia i 16:e årh. (1870) och Den medeltida grekiska teaterns historia (1879). Dessutom har han utgett "Bibliotheca græca medii ævi" (1872—94), "Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen-âge" (1880—90) och "The history of Psellus" (1899).

Satī (eng. *suttee*) är det gängse namnet för det religiösa bruket, att änkor brändes på mannens bål. Det sanskritiska ordet *satī* betyder eg. en god, trofast kvinna, hustru, sedan kvinna, som låter sig brännas; slutligen själfva ceremonien. Änkbränningen kan spåras tillbaka ända till vedisk tid (Atharvaveda, möjligen, ehuru icke afgjordt, Rigveda). Möjligt är, att bruket är ännu äldre och att det i Indien på vissa håll lefde kvar, men på andra håll redan tidigt faktiskt upphörde och endast en sinnebildlig ceremoni kvarstod som vittnesbörd om ett äldre bruk. I alla händelser upplifvades eller förallmänligades detta bruk därhän, att det kan anses ha varit en helig sedvanelag ända till början af 1800-talet. Vid sidan om uttalanden riktade mot änkbränningen som barbarisk förekomma i den indiska litteraturen i stor mängd sådana, hvilka prisa densamma som en helig handling. I slutet på 1700-talet började engelsmännen verksamt genom lagstiftning motarbeta bruket, som slutligen upphäfdes genom en lag af 1829 i alla under England hörande områden. Men ännu in i våra dagar — så sent som 1905 — ha trots stränga straff sporadiska fall förekommit. — Satī är också i den indiska mytologien namn på en dotter af Daksha, förmäld med Çiva och uppfattad som en personifikation af trofastheten, senare identifierad med Durgā. Bland senare litt. jfr Zachariæ, "Zur indischen wittwenverbrennung" (i "Zeitschrift des Vereins für volkskunde", bd 14—15, 1904—05) samt Winternitz, "Die wittwe im Veda" (i "Wiener zeitschrift für die kunde des Morgenlandes", bd 29, 1915). K. F. J.

Satiabilitēt (af lat. *satia'bilis*, mättbar), mättbarhet.

Satin [satä'], fr., *text.* Se Atlas.

Satinēring (af fr. *satin*, atlas) kallas ett i pappersfabriker, boktryckerier och textilfabriker användt förfaringssätt, hvarigenom papper eller tyg erhåller högre grad af glatthet och atlasartad glans. Glättningen åstadkommes därigenom, att papperet, lagdt mellan två plåtar, drages mellan valsar. Jfr Kalander.

Satintryck [satä'ŋ-], Satängtryck. Se Atlastryck.

Satir (fr. *satire*, af lnlat. *sa'tura* — med underförstådt *lanx*, skål — fat eller skål med frukter, i klassisk tid *satira*) betydde urspr. i den romerska diktningen ett slags folkliga festspel, men öfvergick (genom Qu. Ennius och Gaius Lucilius) till att beteckna en lyrisk didaktisk dikt, som förlöjligande angriper missförhållanden inom det offentliga eller enskilda lifvet. Detta diktslags förnämsta representanter inom den romerska litteraturen blefvo Horatius, Persius Flaccus och Juvenalis. De versformer, som till satiren användes, voro jamb och hexameter, sedermera också (för det korta satiriska epigrammet, se d. o.) distikon. Terentius Varro, som skref sina dikter på blandad vers och prosa, kallade dem *satiræ menippeæ* efter en grekisk filosof vid namn Menippos. Sedermera har satiren framträdt inom alla diktningens arter: i visa och "skaldebref" eller andra former af betraktande poesi, i berättelse, fabel och saga, i komisk hjältedikt, i dialoger och komedier. — Satiren mäter den lägre verkligheten med ett etiskt (eller litterärt) ideals måttstock och bestraffar eller häcklar det förvända direkt eller indirekt (ofta genom ironi, se d. o.). Satirikerns ståndpunkt är den af ideell öfverlägsenhet eller "öfvervett"; hans afsikt är att afslöja värdelösheten och ytterst att förbättra. Denna afsikt leder lätt ut ur det litterära eller poetiska området, då den harmfulla kritiken blir bitter sarkasm eller öfverdrifven *karikatyr* (se d. o.) eller det direkta moraliserandet blir torr uppbyggelse. Med litterär form hör satiren till det *komiskas* (se d. o.) område och begagnar ofta som medel kvickheten. Efter föremålet skiljer man mellan tids- och samhällssatir, politisk satir och litterär satir. Särskildt den sistnämnda tar ofta form af *parodi* l. *travesti* (se Parodi). Satiren är i viss mån mot-

satt *humorn* (se d. o.), som ej blott förlöjligar sitt föremål, utan också erkänner det värdefulla däri. Men satiren kan också förena sig med humorn, och i denna riktning framstå några af världslitteraturens förnämste, såsom Shakspere och Cervantes. — Satiren florerade mot medeltidens slut och under reformationsårhundradet; efter "Reineke Vos" följde i Tyskland Fischarts, i Frankrike Rabelais' satirer. 1700-talet blef sedan satirens gyllene ålder, och den befordrades i all synnerhet af den fransk-klassiska riktningen. Efter Boileau blef Voltaire dess typiske representant; i England framträdde Swift, i Danmark Holberg. Dessa följdes i Sverige af Dalin och sedermera af Kellgren och Leopold m. fl. Det franska lynnet har också under 1800-talet befordrat satiren, med t. ex. Sardou och Anatole France; från den engelska litteraturen kan vidare erinras om Byron och Thackeray, från den tyska om Heine, från den svenska om Vitalis, v. Braun, Strindberg. Se E. Wrangel, "Dikten och diktaren" (1912). E. Wrgl.

Satire menippée. Se Satyre menippée.

Sati'riker (jfr Satir), satirförfattare; människa, som ofta nyttjar satir. — Satirisēra, göra satir af något. — Adj. Satirisk.

Sa'tis, lat., nog. — Satis supe'rque, nog och mer än nog.

Sa'tis, *egypt. myt.*, en kvinnlig gudomlighet, som torde ha från nubierna öfvergått till egypterna och dyrkades företrädesvis i första kataraktens omnejd som förlänarinna af Nilens vattenflöde. Hon var jämte Anukis följeslagerska åt Knufis (se dessa ord). S. bär i afbildningar på hjässan en hög hjälm, snarlik Öfre Egyptens konungakrona, men med 2 tämligen tätt därtill anslutna, långa horn. Grekerna identifierade S. med Hera.

Satisfa'ctio, lat., tillfyllestgörelse. 1. S. o'peris, *teol.* Se Bot. — 2. S. vicāria, "ställföreträdande tillfyllestgörelse" l. "godtgörelse", *teol.* Det urspr. den rättsliga sfären tillhörande satisfaktionsbegreppet vann inom teologien burskap till en början i botlärans sammanhang (se Bot). I anslutning till det här utbildade schemat tillämpades det af Anselm af Canterbury på försoningsläran, och främst genom hans inflytande har det sedan, ofta under oklar sammanblandning med de helt annorlunda orienterade offerföreställningarna, i läran om Kristi *S. vicaria*, blifvit själfva hufvudbegreppet i den kyrkliga försoningsläran (se vidare Försoning). Enligt Anselms och flera af hans efterföljares lära var denna Kristi godtgörelse ej blott tillräcklig, utan mer än tillfyllestgörande. För denna lära har särskildt genom Tomas från Aquino präglats termen *S. superabu'ndans* ("öfverflödande tillfyllestgörelse"). Se vidare Romersk-katolska kyrkan, sp. 779. E. Bg.

Satisfaktiōn (lat. *satisfa'ctio*), godtgörelse; upprättelse, särskildt den, som efter en häftig tvist lämnas af den förolämpande genom duell eller afbön; om satisfaktion i teologisk mening se Romersk-katolska kyrkan, sp. 779, och Satisfactio.

Satledj (Satledsch), flod. Se Sutlej.

Satnām (af sanskr. *sat*, neutr. sing., "sann", "god" och *nāma*, "namn", alltså "det sanna, heliga namnet"), *ind. relig.*, är hos flera af de nyare unitariska och deistiska sekterna (sikher och andra därmed sammanhängande) i norra Indien beteckning för det högsta väsendet. Däraf bildades namnet Satnāmi på (den under 1600-talet uppkomna) Sādha-sekten (se Sādh). Därifrån utgick på 1700-talet en ny sekt, som kallade sig *Satnāmi*; den anslöt sig närmare till Vedānta. De äro rena deister, men erkänna också *avatāra*'er (t. ex. af Vishṇu som Rāma och Kṛishṇa o. s. v.) som uppenbarelser af den ende guden. Jfr Hopkins, "The religions of India" (1895). K. F. J.

Satnāmi, *ind. relig.* Se Satnam.

Sátorallya ujhely [ʃā'tårajja o'jhäj], stad. Se Ujhely.

Sator-Arepo-formeln var en under medeltiden vanlig trollformel mot allehanda sjukdomar och mot eldsvåda. Den skrefs i allmänhet på papper eller trä; i kyrkan i Pieve Tarzagni vid Verona finnes den i ett mosaikgolf från 1000-talet. Formeln lyder, antingen man läser fram- eller baklänges, ned eller upp (i detta fallet börjar man med sista vertikala raden) på samma sätt:

S A T O R
A R E P O
T E N E T
O P E R A
R O T A S

J. C.

Satornilos, af de latinske kyrkofäderna kallad Saturninus, syrisk gnostiker. Se Gnosticism, sp. 1372.

Sat prāta bibērunt, lat., "fälten ha druckit nog", nu kan det vara nog, citat från Vergilius ("Georgica", III, 3).

Satpura [sätpō'erā], bergskedja på Västra indiska halfön. Se Asien, sp. 160.

Satrāp, titel för ståthållarna i det fornpersiska rikets provinser, satrapier (se Persien, sp. 552).

Sātricum, fornstad i Latium, nu Conca, i södra, lägre delen af Albanska bergen. S. var i forntiden ryktbart för sitt tempel till den fornlatinska gudinnan Mater Matuta, hvars roll senare öfvertogs af Aurora m. fl. gudomligheter. Ett tempel, som anses för det nämnda, utgräfdes 1896 till en början af fransmän och, sedan dessa på italienska regeringens befallning upphört med gräfningarna, af italienarna själfva. De funna föremålen befinna sig i Museo di Papa Giulio vid Rom. Se Nibby, "Analisi della carta dei dintorni di Roma" (1848), H. Graillot i "Mélanges de l'école française de Rome" (1896) och "Notizie degli scavi" (s. å.). J. C.

Sats. 1. *Gramm.* Enligt skolgrammatiken är sats en i ord utsagd tanke; däri ligger, att all talverksamhet består i bildande af satser. Satsen är sålunda såväl det språkliga uttrycket för det förhållandet, att hos den talande en förbindelse af två eller flera föreställningar egt rum, som ock medlet att framkalla samma förbindelse af föreställningar hos åhöraren. Vanligen förbindas dessa föreställningar så, att till en i medvetandet redan befintlig knytes en ny; arten af denna förbindelse bestämmes ju sålunda af de olika föreställningarnas beskaffenhet, och det språkliga uttrycket för den modifikation föreställningarna undergå genom att förbindas med hvarandra liksom för den däraf uppkomna sammansatta totalföreställningen är satsen. De olika medlen för åstadkommande af en sats äro

mångahanda: enklast sker det därigenom, att man ställer de språkliga beteckningarna bredvid hvarandra: i satsen *en man ett ord* äro föreställningarna *en man* och *ett ord* förbundna med hvarandra, så att den föreställningen, som först fanns i medvetandet, har blifvit förbunden med en senare tillkommen (*ett ord*). Vidare uttryckes förhållandet mellan olika föreställningar genom vissa förbindelseord, särskildt hjälpverb: *lifvet är kort*, och slutligen — i flexiviska språk — genom olika böjningsändelser o. s. v. Satsen består sålunda af minst två element, subjekt och predikat (se dessa ord); men predikatet behöfver ingalunda innehålla ett verbum finitum: *lifvet en dröm* är lika väl en sats som *lifvet är en dröm*. Emedan subjektet representerar den i medvetandet först befintliga föreställningen, hvartill en senare lägges (predikatet), står vanligen subjektet först, utom i vissa fall, där predikatsföreställningen genom sin stora vikt skaffar sig uttryck först, t. ex. i svar på en fråga: *hvad är N. N.? köpman* (*är han*), där köpman såsom predikat är ställdt först med underförstådt *är han*. Upprepas detta, ställes det visserligen i allmänhet först, men är *obetonadt*. I s. k. *subjektslösa* satser kan visserligen det grammatiska subjektet saknas; men ett logiskt eller psykologiskt subjekt finnes alltid, ehuru det ibland såsom självklart ej behöfver uttryckas. För en, som vid åsynen af eld ropar *eld!*, är situationen subjekt, alldeles som vid det opersonliga uttrycket *det brinner* situationen är subjekt med grammatiskt uttryck *det*. Jfr härom senast Siebs, "Die sogenannten subjektslosen sätze" (i Kuhns "Zeitschrift f. vergleichende sprachforschung", bd 43, 1910). De olika elementen i en sats kallas satsdelar. Till de oundgängligaste af dem, subjekt och predikat, kunna flera bestämningar tillkomma, som sluta sig närmast vare sig subjektet eller predikatet. Objektet (se d. o.) har eg. utvecklats ur satser med dubbelt subjekt, men har på grund af sin framträdande grammatiska närhörighet till predikatet antingen kommit att räknas till adverbialet eller är att anse som en särskild satsdel. De nu nämnda satsdelarna kunna i sin tur utbildas med underordnade bestämningar, så att satsdelen blir en ordfogning. Sådana bidelar äro attribut (apposition, adjektiv-, genitiv-, prepositionsattribut, predikativ o. s. v.) och adverbial af olika slag. — Satser kunna vara *positiva* eller *negativa*, allteftersom de uttrycka, att en förbindelse mellan föreställningarna verkligen eger rum eller icke; en negativ sats betecknar ett försök att åstadkomma en förbindelse mellan föreställningarna, hvilket misslyckats. Satser kunna med afseende på sin betydelse vara påstående- och uppmanings- l. uppfordringssatser (med olika arter uttryckande bön, befallning och förbud, råd och varning, uppmuntran, medgifvande eller afböjande och andra modalitetsbegrepp, se Modus). Båda dessa arter af satser kunna vara frågesatser (jfr i allmänhet Noreen, "Två olika slags frågesatser" i "Språk och stil", I, 1901, "Vårt språk", V, 121 ff.). Svaret på frågan betecknar, i hvilken art af satser (påstående- eller uppmaningssatser) frågesatsen har sin motsvarighet. Oftast ha i de olika språken som jakande och nekande svar på frågesatser uppkommit enhetliga ord med betydelse af sats: *ja*, *nej* o. s. v. — Flera satser kunna i förhållande till hvarandra vara självständiga, men i meningen vara förbundna med hvarandra. Däraf uppkommer satsbindning, som är af olika art — kopulativ, disjunktiv, adversativ, konklusiv o. s. v. — alltefter det logiska förhållande, i hvilket satserna stå till hvarandra. — Med afseende på graden af grammatisk självständighet kunna satserna vara hufvud- (öfverordnade) satser eller bi- (underordnade) satser. Bisatser ha i regel utvecklats och utvecklas fortfarande ur hufvudsatsen. Förutsättning härför är, att den ifrågavarande satsens predikat uppfattas som *logiskt underordnadt* ett annat. Så ha vissa s. k. relativsatser uppkommit, som ej innehålla något relativ, men hvilkas verb eg. äro attribut till ett annat verb. I satsen *den väg du går leder till staden* är i *du går* relativet icke utelämnadt, ty det har aldrig varit för handen, lika litet som t. ex. i *det är ej Er jag vill tala med* eller eng. *it is not you I call for*. På samma sätt ha relativsatser utvecklats ur en parataktisk satsförbindelse (jfr d. o. och Hypotaktisk satsförbindelse), där den ena satsen dock logiskt var underordnad den andra. *Jag mötte en gosse; den frågade mig* har småningom därigenom, att det logiska förhållandet satserna emellan för språkmedvetandet äfven kom att uppfattas som grammatiskt hypotaktiskt, blifvit: *jag mötte en gosse, den* (*där* = *som*) *frågade mig*. På så sätt har demonstrativet *den* blifvit relativ (jfr ty. *der* demonstr. och rel.). I *jag ser du darrar* eller *betänk det är farligt* var den senare satsen urspr. blott logiskt underordnad (objekt), men den grammatiska konstruktionen parataktisk. Nu uppfattas emellertid satserna *det är farligt, du darrar* som grammatiskt underordnade (hypotaktiska). På samma sätt som subjekt: *det är säkert du stannar*. Samma förhållande kunde nu också urspr. uttryckas med demonstrativpronomen, hvarvid detta urspr. hörde till den första satsen, men sedan, när den logiskt beroende satsen nedsjönk till grammatisk bisats, uppfattades som ett bindeord närmast hörande till denna: *betänk det*; *det är farligt* blef *betänk*, *det* (= *att*) *det är farligt* (jfr ty. *dass* = att, uppkommet af *das* = det); *säkert är det*; *du stannar* blef *säkert är*, *det* (= *att*) *du stannar*. På samma sätt kunna fråge- och uppmaningssatser nedsjunka till bisatser: *vill du göra det? så skynda dig* blef *vill du göra det, så skynda dig*. Alltefter beskaffenheten af de på detta sätt uppkomna förbindelseorden indelas bisatserna i konjunktionalsatser, relativsatser och indirekta frågesatser. Med afseende på sin funktion, d. v. s. hvilken satsdel de representera, kunna bisatserna delas i subjekts-, objekts-, attributs- och adverbial-satser. Indirekta frågesatser samt *att*-satser äro vanligen subjekts- och objektssatser, relativsatser äro attributssatser och konjunktionalsatser f. ö. adverbialsatser. Alltefter arten af detta adverbial, därmed äfven efter betydelsen af den konjunktion, som inleder satsen, får man temporala (tids-), komparativa (jämförelse-), konsekutiva (följd-), finala (afsikts-), kausala (orsaks-), konditionala (villkors-), koncessiva (medgifvande-) satser.

— Bland s. k. satsförkortningar märkes förnämligast ackusativ med infinitiv, som speciellt i de klassiska språken fått en vidsträckt användning; *jag ser honom komma* är en sådan sats med två objekt, *honom* och *komma*. Denna sats står på gränsen till den s. k. sammansatta satsen l. satsfogningen, hvarest en af satsdelarna själf är en sats (bisats). Sammanfattningen af en s. k. *hufvudsats* och s. k. *bisats* är sålunda en sammansatt sats, där bisatsen motsvarar en satsdel. Med satsbindning menas däremot sammanfattningen af två eller flera koordinerade satser (se ofvan och Koordination). S. k. *attributiv* satsförkortning (lat. *participium conjunctum*) och *fristående* satsförkortning (lat. *ablativus absolutus*) äro resp. sammansatta attribut och adverbial (ordfogningar). Jfr bl. a. Delbrück, "Vergleichende syntax der indogermanischen sprachen" (I och III, 1893 och 1900), Brugmann, "Kurze vergleichende grammatik der indogermanischen sprachen" (1904). I allmänhet S. Paul, "Principien der sprachgeschichte" (4:e uppl. 1909), C. Svedelius, "L'analyse du language" (1897), Noreen, "Vårt språk" (V, 51 ff. 1904), "Inledning till modersmålets betydelselära" (1901) och "Satsens hufvudarter" (1903). — 2. *Mus.*, i allmänhet en mindre, afslutad del af en komposition. I sin minsta form består satsen ofta af endast fyra takter, som genom ytterligare fyra (eftersats) utvidgas till en period. I vidsträcktare mening talar man om hufvud- och bisats, om genomförings- och slutsats i ett rondo eller allegro, om genomföringar och mellansatser i en fuga. Slutligen kallar man satser äfven de större självständiga stycken, hvilka bilda de särskilda delarna af en cyklisk komposition (sonat, symfoni, svit), hvadan man sålunda får namnen allegrosats, andantesats, menuettsats, finalsats o. s. v. Med sats menas äfven den harmoniska utarbetningen af ett stycke; om denna noga öfverensstämmer med vissa konventionella regler, kallas satsen ren. Sträng sats är den, som är skrifven enligt den äldre kontrapunktens strängare stämföringslagar, fri sats den, som i detta afseende tillåter sig modernare friheter. — 3. *Boktr.*, någon viss större mängd af det "uppsatta" (d. v. s. af sättaren till ord och meningar ordnade boktryckstyper). Se Boktryckarkonst, sp. 976 o. 983. — 4. *Pyrotekn.* Se Fyrverkeri. 1. K. F. J. 2. A. L.*

Satsanastigmat, *fot.* Se Fotografi, sp. 994.

Sat sapie'nti. Se Sapienti sat.

Satsband, *gramm.* Se Kopula.

Satsbindning. Se Sats.

Satsdel. Se Sats.

Satsfogning. Se Sats.

Satsfräs, *mek. tekn.* Se Fräs, sp. 45.

Satsförkortning. Se Sats.

Satslära, *gramm.* Se Syntax.

Satsobjektiv, *fot.* Se Fotografi, sp. 994.

Satsskifva, *artill.*, en till ett *dubbelrör* hörande cirkulär metallring, i hvilken finnes inpressad en krutsats med noga beräknad förbränningshastighet. Krutsatsen fattar å ett bestämdt ställe eld i skottlossningsögonblicket och förbrännes successivt likt en stubin under projektilens gång genom luften. Genom att satsskifvan vid temperingen vrides i ett visst mot skjutafståndet svarande läge, kan krevaden fördröjas, tills projektilen kommit i målets närhet. Jfr Brandrör. G. af Wdt.

Sa'tsuma, distrikt, förr provins i sydvästra delen af japanska ön Kiushiu, hvarest sedan 1500-talet en fajansindustri blomstrade, hvars alster från dess bästa tid (omkr. 1800) höra till de mest eftersökta och dyrbara produkterna af den japanska keramiken. (Se Japan, pl. IV.) Hufvudort: Kagoshima (se d. o.). J. F. N.

Satsuporo, stad. Se Sapporo.

Satter, Gustav, österrikisk pianist, f. 1832 i Wien, utvecklade sig tidigt till pianovirtuos och tonsättare. Sina första lagrar vann han 1854 på en konsertresa till Amerika. Återkommen till Europa 1862, vistades han i Wien, Dresden, Hannover, Köpenhamn, Göteborg och slutligen Stockholm, dit han kom 1867 och där han en tid verkade som pianolärare. Senare återvände han till Amerika. S. gjorde sig omtalad ej blott för sitt färdiga, klara och eleganta spel, utan äfven för sin mindre vanliga improviseringsförmåga. Bland hans pianokompositioner blefvo *Elfentraum* och *Spinnerin* på sin tid rätt mycket spelade. Af öfriga kompositioner omtalas operan *Olanthe*, flera uvertyrer, symfonier, kvartetter m. m. A. L.*

Sa'ttler, Josef, tysk konstnär, f. 1867 i Schrobenhaufen i Bajern, studerade vid akademien i München, blef bokillustratör och intog snart en framstående plats som tecknare. Han upptog gamla tyska tecknares framställningssätt (främst Dürers). Bland hans bilder märkas teckningar i tidskr. "Pan", många exlibris, serier af kompositioner: *Bondekriget*, *En modern dödsdans*, *Min harmoni*, *Vederdöparna*. Han utförde 1904 års praktupplaga af *Nibelungenlied*, där hela utstyrseln, såväl tryckstilar, initialer, vinjetter som större illustrationer äro S:s verk. Han har äfven komponerat bokband. G—g N.

Sattva. Se Guna 1 och Sämkhya.

Sa'tura, fulat. Se Satir.

Satura'ntia. Se Saturera.

Saturatiōn (af lat. *satur*, mätt), *tekn.*, mättning af en vätska med en gas för reningsändamål eller i syfte att tillvarataga biprodukter. Särskildt betecknas som saturation den procedur, hvarigenom vid hvitbetsockerfabrikation öfverskott af kalk aflägsnas ur sockersaften genom fällning med kolsyra. G. H—r.

Saturātor l. Saturatör (af lat. *satur*, mätt), *tekn.*, apparat för inledning af en gas i en vätska, hvarigenom i allmänhet åsyftas att genom en kemisk reaktion mellan den inledda gasen och vätskan åstadkomma en förändring i deras sammansättning, t. ex. så, att gasen befrias från någon däri ingående beståndsdel eller vätskan renas genom utfällning af i densamma ingående lösta ämnen. Vid koksfabrikation tillvaratar man i en dylik apparat ammoniak genom att låta koksgasen passera genom svafvelsyra (se Koks, sp. 509), och inom sockerindustrien befrias den med kalk skedade sockersaften från öfverskjutande kalkmängd genom kalkens fällning medelst kolsyra (s. k. saturation). G. H—r.

Satureʼja horteʼnsis, *bot.* Se Kyndel.

Saturēra (af lat. *satur*, mätt), *kem.*, mätta (se

d. o.). — Satura'ntia, medel, som mätta och neutralisera fria syror i magen.

Saturnālia, lat., en fornlatinsk folkfest, som firades fr. o. m. 17 t. o. m. 23 dec. eller senare 17—19(21) dec. Den synes ha egnats åt Saturnus (se d. o.) och Ops samt häntydt på naturens återuppvaknande ur vinterns mörker och knutit sig till erinringen om en gyllene tidsålder, som tänkts återvända till jorden. Allmänt jubel och glädje skulle därför råda under denna fest. Slafvarna hade sin frihet och betjänades, sittande till bords med husbönderna, af dessa, all fiendskap och alla straff skulle hvila, skänker, såsom vaxljus och dockor, växlades, muntra lag egde rum, vid hvilka en "konung" utnämndes, som skulle leda laget. S. hade sålunda i det stora hela samma betydelse som den germanska och kristna julhelgen. R. Tdh.*

Satu'rnia, liten befäst stad i Etrurien, ej långt n. ö. om Orbetello. Namnet är kvar från urminnes forntid; staden skulle grundlagts af pelasger och sedan bebotts af etrusker. S. blef romersk koloni med medborgarrätt, men utan rösträtt, en s. k. prefektur (se d. o.) 183 f. Kr. Rester finnas af stadsmuren i s. k. polygonalt arbete, på hvilka anbragts romerska portar; utanför dessa ses lämningar af grafhögar, från hvilka jorden försvunnit. Litt.: A. Pasqui, "Notizie degli scavi" (1882), och G. Dennis, "Cities and cemeteries of Etruria" (1883). J. C.

Satu'rnia, *grek. o. rom. myt.*, binamn för Hera (Juno) såsom dotter af Saturnus.

Satu'rnia, *zool.* Se Eksilkesfjäril och Påfågelspinnare.

Satu'rni dies, lat. Se Lördag.

Saturni'idæ, *zool.* Se Påfågelspinnare.

Saturninus, Lucius Apulejus, romersk folktribun på Marius' tid. Redan under sitt första tribunat, 103 f. Kr., sökte han beträda samma väg som förut Gajus Gracchus. År 100, när han för andra gången blifvit folktribun, angrep han öppet senaten. Men när han slutligen redde sig till formligt uppror, öfvergafs han af Marius, som trädde i spetsen för motståndarna, samt blef slagen i en träffning på Forum och tvungen att ge sig fången, hvarefter han mördades. Litt. bl. a. F. v. der Mühl, "De L. A. Saturnino" (1906). (J. C.)

Saturninus, de latinske kyrkofädernas namn på den syriske gnostikern Satornilos. Se Gnosticism, sp. 1372.

Satu'rnisk tidsålder, gyllene ålder, guldålder. Se Saturnus, *rom. myt.*

Satu'rniskt versslag, *metr.*, ett i den äldsta romerska och fornitaliska skaldekonsten förekommande versslag. Det var sammansatt af två versfötter, och dess normalschema anses ha varit:

⏑ — ⏑ – ⏑ – ⏑ | — ⏑ — ⏑ – ⏑ –

Som typiskt exempel brukar anföras en gammal latinsk vers:

Dabúnt malúm Metélli | Návió poétæ.

Detta normalschema har dock behandlats med mycken frihet, och många som saturniska uppgifna verser förete stora afvikelser därifrån. Det är f. ö. icke fullständigt utredt, om den saturniska versen från början grundat sig på stafvelsekvantitet eller på ordaccent, och icke heller, hvarifrån den leder sitt ursprung. Den förekommer i fragment af saliernas sånger och andra religiösa formelverser samt i grafskrifter. Äfven voro Livius Andronicus' öfv. af Odyssén och Nævius' episka dikt om första puniska kriget författade på detta versmått. Det undanträngdes sedan af de regelmässigare grekiska versmått, som infördes af Ennius och andra. Litt.: Bartsch, "Der saturnische vers und die altdeutsche langzeile" (1867), Havet, "De saturnio latinorum versu" (1880), L. Müller, "Der saturnische vers und seine denkmäler" (1885), Thurneysen, "Der saturnier und sein verhältnis zum späteren römischen volksverse" (s. å.), och Zander, "Versus italici antiqui" (1890). A. M. A.

Saturnola'bium, en modell af planeten Saturnus med ring och månar, egnad att åskådliggöra rörelserna samt belysnings- och förmörkelseförhållandena inom Saturnussystemet. K. B. (B—d.)

Satu'rnus är den sjätte af de sedan gamla tider kända planeterna inom vårt solsystem. Dess medelafstånd från solen är 9,$_{5547}$ gånger så stort som jordens, eller omkr. 1,428 mill. km., och dess omloppstid, eller Saturnusåret, är omkr. 29½ år. Excentriciteten af dess banellips är 0,$_{0559}$, och banans lutning mot jordbanan 2° 30′. Till följd af Juppiters inverkan modifieras S:s elliptiska rörelse betydligt. Bland dessa s. k. Juppitersstöringar är särskildt märklig en stor periodisk ojämnhet i planetens längd, hvilken kan uppnå 47′ och länge hade varit bekant genom observationerna, innan Laplace visade, att den vore att tillskrifva Juppiters inverkan och den omständigheten, att de båda planeternas omloppstider stå till hvarandra i nära samma förhållande som de hela talen 2 och 5. — S. roterar kring en axel, som ständigt bibehåller ett med sig själf parallellt läge och hvars lutning mot banplanet är ungefär 62°. Då samma vinkel för jorden är 67°, måste årstiderna på S. gestalta sig ungefär som våra. På S. bli de dock 29 gånger så långa som på jorden, hvarförutom S. från solen erhåller endast 1/90 af det ljus och den värme, som jorden emottar. Planetens rotationstid, eller Saturnusdygnet, bestämdes redan af W. Herschel till 10 timmar och 16 minuter. Nyare observationer ha gett ungefär samma resultat, men en viss osäkerhet vidlåder dessa bestämningar, enär planetytans fläckbildningar icke äro konstanta. Denna hastiga rotation har medfört en större afplattning hos denna planet än hos någon annan, nämligen ungefär 1/10. Sedd genom en tub, företer därför S. en märkbart elliptisk gestalt. Ekvatorialdiametern uppgår till ungefär 120,000 km., polardiametern till ungefär 108,000 km. S:s volym är 732 gånger och dess massa 95 gånger så stor som jordens. Jorden är sålunda 8 gånger så tät som S., hvars täthet i själfva verket är ungefär 3/4 af vattnets. Däremot väger ett föremål på S. ungefär lika mycket, som samma föremål skulle väga på jorden, i det attraktionen af S:s större massa på ett föremål på dess yta kompenseras af föremålets större afstånd från planetens medelpunkt. — Man har iakttagit fläckar och strimmor på S. liknande dem på Juppiter. Då äfven dess spektrum mycket nära öfverensstämmer med Juppiters, torde de båda planeternas fysiska beskaffenhet vara mycket likartade.

Det, som framför allt gör S. till en af solsystemets märkligaste företeelser, är emellertid dess

ring eller rättare ringsystem. Enligt Laplaces hypotes om världarnas uppkomst afskiljer sig från en roterande gasmassa, om rotationen är tillräckligt stark, kring dess ekvator en eller flera ringar, hvilka sedermera brista sönder och kondensera sig till planeter och satelliter. Det första stadiet af en sådan utveckling skulle enligt detta åskådningssätt företes af S., hvilken är omgifven af en platt, tunn, fritt sväfvande ring, hvars plan sammanfaller med planetekvatorns. Dess tjocklek måste vara ytterst obetydlig, säkerligen ej mer än omkr. 350 km. Alltefter planetens ställning i förhållande till jorden och dess belysning från solen

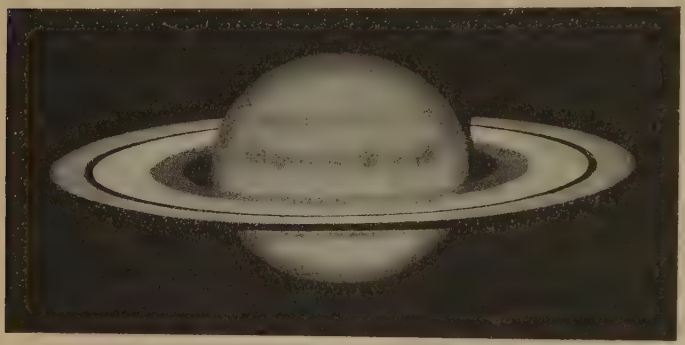

Planeten Saturnus.

ter sig denna ring för oss på olika sätt. I allmänhet intar den ett snedt läge i förhållande till synlinjen från jorden och synes därför mer eller mindre elliptisk. När jorden befinner sig i ringens plan och ringen vänder till oss blott sin kant, är den för oss osynlig åtminstone med instrument af vanlig storlek; likaså om solen ligger i ringens plan, så att endast kanten af densamma är belyst, eller om den vänder till oss en sida, som ej är belyst af solen. — Redan 1610 upptäckte Galilei spåren af S:s ring, i det han sade sig ha observerat planeten trefaldig, på hvardera sidan försedd med ett bihang. Då ringen sedermera försvann, antog han, att denna observation varit en synvilla. Men andra gjorde på nytt samma iakttagelse, och under nära ett halft århundrade iakttogs och aftecknades därefter S. med sina från tid till annan växlande, stundom försvinnande utsprång, utan att man lyckades upptäcka förhållandets verkliga natur (man har från denna tid benämningen *ansæ* eller handtag på de utspringande delarna af ringen), tills Huygens 1656 upptäckte, hvad man nu vid första ögonkastet ser, att planeten är omgifven af en ring. Ball och D. Cassini upptäckte på 1660-talet, att denna ring är delad i två, och slutligen funno Galle (1838) och G. P. Bond (1850) innanför dessa en tredje mörkare ring. De två ljusstarka ringarnas ungefärliga dimensioner äro följande:

den yttre ringens yttre radie:			138,700	km.
» » »	inre	»	121,100	»
» inre »	yttre	»	117,500	»
» » »	inre	»	88,600	»

Tid efter annan har man trott sig finna nya delningar i ringen. Dessa observationer äro dock osäkra. Ringsystemet ligger något excentriskt i förhållande till S:s medelpunkt och är, som man kan se af planetens skugga på ringen, ej till formen fullt regelbundet. På senare tider har man trott sig finna, att den inre ringen utbreder sig och närmar sig planeten mer och mer. Med afseende på konsistensen uppvisade redan Laplace, att ringarna icke kunna vara fasta, i det visserligen en fast ring kan befinna sig i jämvikt omkring en klotformig kropp, men då på ett sådant sätt, att minsta störande inverkan, t. ex. i vårt fall af en af månarna, skulle rubba jämvikten, så att ringen slutligen måste störta ned på planeten. På grund häraf och med anledning af de förändringar, som tyckas ha försiggått hos ringarna, uppkom den af Peirce och Bond företrädda åsikten, att de äro flytande. Häremot uppställde Maxwell 1856 det antagandet, att ringarna utgöras af ett moln af otaliga mycket små satelliter, en bildning i viss mån jämförlig med den grupp af småplaneter, som kretsar kring solen mellan Mars och Juppiter. Denna åskådning var baserad uteslutande på teoretiska grunder. Först H. v. Seeligers på G. Müllers mångåriga observationer stödda fotometriska undersökningar öfver ringarnas belysningsförhållanden kunde i denna fråga fälla ett afgörande utslag till förmån för den Maxwellska hypotesen. En slutgiltig bekräftelse vanns 1895 genom Keelers spektrografiska observationer, som ådagalade, att ringarnas olika delar röra sig i öfverensstämmelse med de Keplerska lagarna.

Utanför ringsystemet röra sig kring S. i elliptiska banor 10 månar, Mimas, Enceladus, Tethys, Dione, Rhea, Titan, Themis, Hyperion, Japetus och Phoebe. Af dessa upptäcktes den ljusstarkaste, Titan, af Huygens 1655. Tethys, Dione, Rhea och Japetus upptäcktes af D. Cassini 1671—84, Mimas och Enceladus af W. Herschel 1789 och Hyperion af Bond 1848. De två ljussvagaste, Phoebe och Themis, upptäcktes på fotografisk väg af W. H. Pickering 1898 och 1904. De 9 inre månarna röra sig i direkt led med omloppstider varierande mellan 23 timmar (för Mimas) och 79 dygn 8 timmar (för Japetus). Den yttersta, Phoebe, rör sig däremot i retrograd led och har en omloppstid af icke mindre än 550 dygn 11 timmar. Med Japetus eger det egendomliga förhållandet rum, att den växlar i ljusstyrka, så att den i en viss del af sin bana är lika klar som Titan, men i den andra blir nästan lika svag som Hyperion. Man har sökt förklara denna egendomlighet genom att antaga, att denna satellit under sin rotation ständigt vänder samma sida åt S. samt att dess ena hälft är ljus och den andra intensivt mörk.

K. B. (B—d.)

Satu'rnus, *rom. myt.*, en af de italiska folken i äldre tider dyrkad gudomlighet, som af romarna identifierades med grekernas Kronos (se d. o.).

Han dyrkades som såningsgud samt ansågs jämte sin maka, Ops, skänka fruktbarhet och goda håfvor. Han gällde som stiftare af jordbruk, fruktträdsskötsel och vinodling. Till följd däraf betraktades han som en mänsklighetens välgörare och främjare af välstånd och sed. S. torde ha afbildats som en gammal man med skära eller trädknif i handen. Den senare euhemeristiska sägnen gjorde honom till en af de äldste konungarna i Latium, under hvilkens regeringstid den gyllene åldern härskade på jorden. R. Tdh.*

Saturnushufvud (jämte en skära) på ett romerskt kvestorsmynt.

Satyrdrama (grek. *drama satyrikón*), Satyrskådespel, Satyrspel, kallas ett för forntidens greker egendomligt slag af dramatiska stycken, i hvilka kören utgjordes af de till Dionysos' följe hörande satyrerna. Ämnena för dessa stycken hämtades urspr. från den dionysiska sagokretsen, men sedan äfven från andra sagor. Detta slags drama, hvilket merendels uppfördes som ett efterspel till tragedien (t. ex. efter en trilogi), öfverensstämde med tragedien i afseende på ämne, men skilde sig från densamma därigenom, att det hade en burlesk karaktär, åsyftande att befria åskådaren från den tryckta stämning, som tragedien åstadkommit. Satyrdramat anses ha till ett särskildt dramatiskt diktslag utbildats af Pratinas, men nådde sin högsta utveckling genom Aischylos. Ehuru en rik satyrdramatisk litteratur uppstod i Grekland, företrädesvis i Aten, ega vi numera i behåll ej mer än ett enda fullständigt satyrdrama, nämligen "Kyklops" af Euripides; af några andra finnas endast obetydliga fragment. Dessa fragment äro samlade och utgifna af Friebel, "Græcorum satyrographorum fragmenta" (1837), och Nauck, "Tragicorum græcorum fragmenta" (1856). Jfr Wieseler, "Das satyrspiel" (1848), och Fritzsche, "De scriptoribus satyricis" (1863). (A. M. A.)

Satyre ménippée [satir menipē], berömd fransk satirisk-politisk stridsskrift från slutet af 1500-talet, som skrefs af en krets Parishugenotter, hvilka liksom Henrik IV af förnuftsskäl gått öfver till katolicismen, och af en del moderata katoliker, tillhörande borgar- och lärdomsståndet, nämligen Jacques Gillot, Pierre Le Roy, Pierre Pithou, Nicolas Rapin, Florent Chrestien och Jean Passerat. Skriften är riktad mot katolska ligans fanatism i det ögonblick, då dess makt höll på att brytas vid Henrik IV:s öfvergång till katolicismen och de fleste fransmännen längtade efter ett slut på religionskrigen. Satiren anses i sin mån ha bidragit till ligans upplösning och utgjorde ett godt stöd för Henrik IV. Satiriskt belysas här ligans stora procession och riksmöte, och en hel rad af dess hufvudmän hålla uppdiktade tal. Arbetet har fått sin undertitel af en särskild afdelning i satiren *La vertu du catholicon*, i hvilken två kvacksalfvare uppträda och i höga toner prisa ett visst spanskt läkemedel, "catholicon", mot Frankrikes lidanden. Denna satir är riktad mot det förbund ligan ingått med Spanien mot sina fiender. Satyre ménippée är skrifven på blandad vers och prosa och förråder tydlig inverkan af Rabelais' skämtlynne. Sitt namn har den erhållit efter en samling satirer, som den romerske författaren M. Terentius Varro uppkallat efter den grekiske cynikern Menippos, uppfinnaren af denna art satirer på blandad vers och prosa. Skriften cirkulerade i manuskript redan 1593 och trycktes 1594 (uppl. bär 1593 på titelbladet). Senare uppl. äro utg. 1752 i 3 bd, 1876 och 1878 af Ch. Read, 1877—81 i 2 bd af Tricotel, 1884 af J. Franck, 1897 af F. Giroux. Se F. Giroux, "La composition de la satyre Ménippée" (1904). J. M.

Satyrer, *grek. myt.*, underordnade naturgudomligheter, hörande till Dionysos' följe och liksom han representerande det yppigt svällande naturlifvet, men inom en lägre, rent sinnlig sfär, på gränsen till det djuriska. I en satyrs gestalt ingå därför åtskilliga djuriska element, såsom spetsiga bocköron, kort, ruggigt hår, trubbig, uppåtböjd näsa, liknande bockens, en liten svans, stundom äfven bockben och horn. Satyrerna skildras som obenägna för allt nyttigt arbete, fega i farans stund, begifna på dans, musik och alla slags skalkaktiga upptåg samt lystna efter vin och kvinnor. Sitt egentliga tillhåll ha de i skogarna och bland bergen, där de jaga eller valla hjordar, ofta äfven svärma omkring med nymferna eller lura på dessa. Hos Homeros nämnas satyrerna ej. Inom grekernas dramatiska konst spela de en viktig roll som hufvudelement i det efter dem uppkallade satyrdramat (se d. o.). Grekernas bildande konst skapade äfven en idealiserad satyrgestalt, hos hvilken endast öronens tillspetsade form påminner om bocknaturen, hvarjämte de yppigt svällande läpparna och den skalkaktiga minen antyda satyrlynnet. Till denna klass hör den berömda, Praxiteles tillskrifna, ungdomligt sköna satyren i Roms Capitolinska museum, hvilken med en sorgfritt drömmande min står lutad mot en trädstam. Närbesläktade med satyrerna äro de grekiska natur-

Satyrer, som dansande trampa (pressa) vindrufvor. Antik relief.

gudomligheterna Pan och Seilenos och den italiske Faunus (se dessa ord). A. M. A.

Satyri'asis (se Satyrer), grek., sjukligt stegrad könsdrift hos mannen, motsvarande nymfomanien hos kvinnan.

Saty'rinæ, *zool.* Se Gräsfjärilar.

Satyrskådespel l. Satyrspel. Se Satyrdrama.

Sa'tyrus, *zool.* Se Sandgräsfjärilen.

Satä'ng, *text.* Se Atlas.

Säu, flod. Se Save.

Sauākin, stad. Se Suakin.

Saubamyran, *zool.* Se Myrmicinæ, sp. 100.

Sauberg, Johan, skulptör från början af 1700-talet, hvars lefnadsöden ej äro kända och af hvars arbeten endast två, en i trä snidad figurgrupp i Ösmo kyrka i Södermanland (1718) och ett altarverk i Danmarks kyrka i Uppland (1723), äro bekanta. Gruppen i Ösmo utgöres af en frodig ängel med flygande draperier och bärande ett dopbäcken, och jämte henne två nakna barockputti, det hela en dussinskulptur i tidens stil. Af altarverket finnas i behåll två statyer *Tron* och *Hoppet*, äfvenledes i trä, en relief *Nattvarden* och ett par andra fragment. På 1710-talet tyckes S. ha snidat möbler och tafvelramar för Drottningholm. — Jfr "Utställningen af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910" (1913). G—g N.

Saudā, nyindisk skald, f. i början af 1700-talet i Delhi, d. 1780 i Lucknow. Af hans många dikter på urdū (hindustānī) äro de satiriska mest berömda. K. F. J.

Saudárkrókur [sōj'daurkroukōr], handelsplats på norra Island, vid det inre af Skagafjorden. Omkr. 400 inv.

Saude (föråldrad dansk namnform Sövde). 1. Härad i Bratsberg amt, Norge, kring södra delen af Hiterdalsvatnet i Telemarken. 342,98 kvkm. 3,186 inv. (1910). — 2. Härad i Stavanger amt, Norge, kring Saudefjorden, gränsande till S. Bergenhus amt. 514,29 kvkm. 1,405 inv. (1910). Befolkningen är till stor del koncentrerad kring Saudesjöen, fiskeläge vid innersta viken af Saudefjorden, nära Storelvens utlopp. Denna älf bildar ett stycke längre upp i bygden Saudefaldene, en rad forsar och fall, som f. n. hålla på att utbyggas, tillsvidare för användning af 70,000 hkr i industriella syften. S. har ångbåtsförbindelse med Stavanger. 1 o. 2. K. V. H.

Saudefaldene. Se Saude 2.

Saudefjorden. Se Saude 2.

Saudehornet, ett 1,307 m. högt fjäll innerst vid Örstefjorden, Söndmör, Romsdals amt, Norge. Präktig utsikt. K. V. H.

Saudesjöen. Se Saude 2.

Säu'er, fr. *Sure* [sȳr], biflod till Mosel (fr. v.), upprinner på Ardennerna, i belgiska prov. Luxemburg och flyter i sydöstlig riktning genom storhertigdömet Luxemburg, hvars gräns mot Rhenprovinsen den bildar från Wallendorf. Den upptar bl. a. Alzette fr. h., Our och Prüm fr. v. S., 173 km. lång, är segelbar under en sträcka af 59 km. (J. F. N.)

Säu'er, Karl von, bajersk artillerifficer och militärförfattare, f. 1834, d. 1911, blef löjtnant vid artilleriet 1854 och var lärare i vapenlära vid krigsskolan 1859—63. Han blef generalmajor och kommendant i Germersheim 1882, guvernör i Ingolstadt 1887, generallöjtnant 1888 och general af artilleriet 1893 samt erhöll afsked 1895. Redan under sin lärartid verksam som militärförfattare (han utgaf då *Grundriss der waffenlehre*), framträdde S. från 1882 med utmärkta arbeten om fästningskriget, hvilka påvisade kasteldens tilltagande betydelse i detta slags krig, hvarigenom han kom att utöfva stort inflytande på utvecklingen af fästningsbyggnadskonsten och på fastställandet af reglerna för fästningskriget. L. W:son M.

Säu'er, August, österrikisk litteraturhistoriker, f. 12 okt. 1855 i Wiener-Neustadt, vardt 1877 filos. doktor och 1879 docent i nyare litteraturhistoria i Wien, s. å. supplerande professor i tyska språket och litteraturen i Lemberg, e. o. professor 1883 i Graz och 1886 i Prag, där han 1891 vardt ord. professor. S. har utvecklat utomordentligt mångsidig och fruktbringande verksamhet i sin lärare W. Scherers anda. Utom ett otal tidskriftsuppsatser har han offentliggjort *J. W. von Brawe* (1878), *Über den fünffüssigen jambus vor Lessings "Nathan"* (1878), *Studien zur Goethephilologie* (med Minor, 1880), *Beiträge zur geschichte der deutschen literatur... in Österreich* (med Minor och Werner, 1884), *Frauenbilder aus der blütezeit der deutschen literatur* (1885), *Gesammelte reden und aufsätze zur geschichte der literatur* (1902), *Goethe und Österreich* (1902—03) och *Literaturgeschichte und volkskunde* (1908) m. fl. Hufvuddelen af hans verksamhet har emellertid nedlagts uti hans mångfaldiga, upplysningsrika och föredömliga utgifningsarbeten, som omfatta bl. a. arbeten af Raimund (1881; 3:e uppl. 1903), E. von Kleist (1881—84), Grillparzer (flera olika upplagor; hans samtal, 1904—14), Adalbert Stifter (1901 ff.), Goethe (bref; flera dlr af Weimarupplagan m. m.), Brentano, flera bd af Kürschners "Deutsche nationalliteratur" m. m. Han är utgifvare af "Euphorion" (se d. o.), "Prager deutsche studien" m. m. R—n B.

Säu'er, Emil, tysk pianist, f. 1862 i Hamburg, elev af Nicolaj Rubinstein och Liszt, har sedan 1882 konserterat i många städer (Stockholm 1891) och vunnit bifall som en solid och betydande virtuos. Han var 1901—07 lärare vid Wiens konservatorium. S. har komponerat 2 pianokonserter, 24 konsertetyder (1900) m. m., redigerat studieverk och skrifvit den självbiografiska boken *Meine welt* (1901). A. L.*

Säu'erbeck, August. Se Prisindextabeller, sp. 294.

Säu'erelv(en) l. Saudeelven. Se Norsjö.

Säu'erland [-lant], eg. Süderland, den emellan Sieg och Ruhr belägna delen af preussiska prov. Westfalen. Areal 5,430 kvkm. Landet är nästan h. o. h. uppfyllt af "das sauerländische gebirge", en högslätt, hvilken med sina bergförgreningar sträcker sig in i reg.-omr. Köln och Düsseldorf. Dess högsta topp är Åstenberg (Kahler Asten), 827 m. Landet är synnerligen rikt på vackra floddalar. Betydande lager af järnmalm, blyerts, svafvelkis och i synnerhet af stenkol förekomma inom området. (J. F. N.)

Sauf-conduit [såfkåduí], fr., lejd (se d. o.). lejdebref.

Saugerties [så'gətiš], kommun i nordamerikanska staten New York vid Hudson, nära New York.

9,632 inv. (1910; inberäknadt S. village, 3,929 inv.). Tillverkning af kalk, tegel, cement och papper. J. F. N.

Saŭ'gmann, Kristian, dansk läkare, f. 16 dec. 1864, med. kandidat 1889, praktiserade i Horsens, blef 1909 öfverläkare vid Vejle sanatorium, Danmarks första lungsotssanatorium och förebild för alla de senare, samt är sedan 1904 ordf. i Foreningen af overlæger ved danske brystsygesanatorier och sedan 1909 i Nordisk tuberkulose literaturring. E. Ebg.

Saugor. Se Sagar.

Saugus [sâ'gəs], köping i nordamerikanska staten Massachusetts, n. ö. om Boston. 8,047 inv. (1910). Sko- och flanellfabriker.

Saukkokoski [sa'okkåkåski], fors. Se Saarikoski.

Saul (hebr. *Šā'úl*), Israels förste konung, regerade i slutet af 11:e årh. f. Kr., huru länge uppges icke i de till vår tid bevarade källorna. Om hans val till konung, förhållande till David, strid med ammoniter, filistéer och amalekiter samt hans tragiska slut berättar 1 Sam. 8—2 Sam. 1 efter hufvudsakligen två urkunder. Enligt den ena (äldre) urkunden, 1 Sam. 9: 1—10: 16, kap. 11, hade Gud genom siaren Samuel utkorat S. som Israels blifvande konung, och på grund däraf smorde Samuel honom i hemlighet till denna värdighet; men först efter den lyckliga befrielsen af det af ammoniterna belägrade Jabes i Gilead blef han på en allmän sammankomst i Gilgal vald till konung. Enligt den andra (yngre) urkunden, 1 Sam. 8; 10: 17—27, utgick förslaget om väljandet af en konung från folket och mottogs med ogillande af Samuel, ehuru han senare fogade sig efter dess önskan. S. blef enligt denna källa genom lottkastning vald till konung på en folkförsamling i Mispa. Till redogörelsen för detta val sluter sig enligt samma urkund berättelsen om Samuels afskedstal, kap. 12. Om S:s första strider mot filistéerna och hans krig mot amalekiterna samt hans förkastelse af Samuel berättar 1 Sam. 13—15, där 13: 2—7 a, 15 b—18 och 14: 1—46, 52 härröra från den äldre, mot S:s konungadöme sympatiskt stämda urkunden, medan kap. 15 tillhör den yngre mot S. antipatiskt stämda källan; det öfriga är af annat, delvis senare ursprung. Berättelsen om kriget med filistéerna innehåller endast några få episoder af en långvarig strid, som enligt 14: 52 fortgått under hela S:s regering. Kriget mot amalekiterna synes ha varit mera afgörande, men blef icke dess mindre olyckligt för S., därför att han därvid ådrog sig den mans ogunst, som han hade att tacka för sin krona, nämligen Samuels. Om orsaken därtill få vi blott veta, att konungen icke visat tillräcklig hörsamhet gentemot den mäktige siarens fordran på hänsynslös underkastelse under budet att ge fiendens egendom och allt lefvande till spillo (se närmare nedan). Berättelsen 13: 7b—15a om en liknande konflikt mellan Samuel och S. under kriget med filistéerna, som är af senare ursprung, är så dunkel, att man icke får någon klar inblick i siarens förkastelsedom öfver konungen. — Till förlusten af förtroendet hos tidens största andliga personlighet kom för S. en ny svår pröfning, i det att den man, David, som kallats till hans hof för att skingra hans dystra svårmod (se pl. till art. David), för hans misstänksamma sinne framstod som hans farlige medtäflare. Berättelserna om huru David kom till S:s hof och huru han där blef föremål för konungens misstänksamhet, som till sist stegrades till bitter fiendskap, så att han måste fly först till Juda öken och till sist till filistéerkonungen Akis i Gat (1 Sam. 16—27), härröra, bortsedt från senare tillägg (t. ex. 16: 1—13), från samma två urkunder, som ligga till grund för framställningen af S:s förhållande till Samuel kap. 8—15. Om tillvaron af två källskrifter kan äfven icke-fackmannen lätt öfvertyga sig genom att jämföra kap. 16: 14—23, där det berättas, att David hämtades från Betlehem till S:s hof för att med sin musik skingra konungens svårmod och att han då redan var så pass utvecklad, att han kunde bli konungens vapendragare, och kap. 17, där David framställes som en ung herdegosse, hvilken var oförmögen att bära krigsrustning, men som med sin slunga nedgjorde filistéerjätten Goljat, hvarefter han föreställdes för konungen (jfr v. 55 ff.). S:s sista strid med filistéerna och död berättar 1 Sam. 28 (besöket hos spåkvinnan i Endor under natten före striden); 31 och 2 Sam. 1 likaledes efter de båda urkunderna. När S. med sina tre söner fallit på Gilboa berg, voro filistéerna herrar öfver Israel, som alltså då befann sig i samma förtviflade läge, som förmått folket att välja honom till konung. Men en viss klokhet synes ha förmått filistéerna att begagna sin seger med måtta. S:s ende efterlefvande son Is-baal, af en senare tendentiös textändring förändradt till Is-boset, blef af S:s kraftige härhöfvitsman Abner utropad till konung öfver den norra delen af landet, och han tog då sitt residens i Mahanaim ö. om Jordan, medan David med filistéernas medgifvande blef konung öfver Juda stam och hade sitt residens i Hebron, 2 Sam. 2. — Konung S. var uppenbarligen en man, som var "hufvudet högre än allt folket" ej blott i kroppsligt, utan ock i andligt afseende. Om hans tapperhet och varma fosterlandskärlek aflägger — förutom de vunna segrarna öfver ammoniterna och amalekiterna — David ett vältaligt vittnesbörd i sin klagosång öfver den fallne konungen (2 Sam. 1: 19 ff.). I religiöst afseende var han ingalunda likgiltig, ännu mindre någon affälling (jfr 1 Sam. 13: 8 f.; 14: 18, 31 ff.). Uti den egentliga orsaken till brytningen mellan S. och Samuel få vi säkert en ofullständig inblick genom berättelsen i kap. 15. Man kan dock förmoda, att det egensinne och den själfrådighet, som konungen visade emot den mäktige siaren under kriget med amalekiterna, också tagit sig uttryck i andra och viktigare frågor, när det gällt att ställa konungamaktens intressen i ett riktigt förhållande till den från Israels forntid gällande uppfattningen af hvad dess Gud kräfde. Detta egensinne stegrades vid ett tillfälle nästan till vild fanatism emot själfve konungens son Jonatan (1 Sam. 14: 44 ff.) och sedan till grym blodtörst emot David och prästerna i Nob (kap. 21 f.). Medvetandet att ha förlorat ej blott Samuels, utan ock folkets gunst, som i stället i stigande grad vände sig mot den strålande unge David, förmörkade än mer S:s dystra sinnestillstånd, och i grämelsen däröfver förlorade han till sist tron på sig själf och sin uppgift, såsom hans besök hos spåkvinnan i Endor bäst visar. E. S—e.

Konung Saul är en inom litteraturen, särskildt dramatiken, med förkärlek behandlad gestalt, hvarvid hans konflikt med Samuel och hans förhållande till David främst varit motiven. Bland mera kända författare, som dramatiserat S:s öden, kunna nämnas tyskarna Hans Sachs (1557), Gutzkow (1839), Fr. Rückert (1843), Marie delle Grazie (1884) och Paul Heyse (1911) samt italienaren Alfieri; dansken Blaumüller och svensken Fröding ha behandlat honom lyriskt. Händel har gett hans namn åt ett oratorium. I målarkonsten har han skildrats af bl. a. fransmännen P. Baudry och Gros, italienaren Salvator Rosa och tysken J. Sandrart samt svensken Julius Kronberg (se pl. till art. David).

Saulcy [såsī], Louis Félicien Joseph Caignart de, fransk arkeolog, numismatiker och orientalist, f. 1807, d. 1880, var först löjtnant i artilleriet, blef 1838 professor i mekanik vid krigsskolan, men kallades kort därefter till konservator vid artillerimuseet i Paris. 1842 blef han medlem af Académie des inscriptions och 1860 senator. Redan som löjtnant erhöll S. nämnda akademis pris för *Essai de classification des suites monétaires byzantines* (1836). Hans öfriga arbeten afhandla spanska och lothringska mynt, franska mynt från Frans I:s tid, keltiberiska, feniciska och egyptiska inskrifter, mediska och assyriska kilskrifter — han bidrog ej oväsentligt till kilskriftvetenskapens utveckling —, Jerusalems topografi m. m. Nämnas må *Voyage autour de la Mer morte* (1852—54), *Études de la numismatique judaïque* (1857), *Voyage en Terre-Sainte* (1865), *Les derniers jours de Jérusalem* (1866), *Histoire d'Hérode, roi des juifs* (1867) och *Les monnaies datées des séleucides* (1872). (J. C.)

Saulteux [sålt5], folkstam. Se Chippeways.

Sault-Sainte-Marie [eng. sō-sənt məə'rī; fr. såltsätmarī], stad i nordamerikanska staten Michigan nedanför de 6 m. höga fallen i Saint Mary's river (se d. o.) och vid Sookanalen (byggd 1853—55 af staten Michigan, ombyggd af unionen 1896 och efter 1908), som kringgår dessa fall och möjliggör segelfart från Öfre sjön till Huronsjön. 12,615 inv. (1910), hvaribland många franska kanadensare och indianer. Kraften från fallen drifver en mängd fabriker (kvarnar, kemiska, pappers- och maskinfabriker m. m.). Statsfiskodlingsanstalt. En vacker järnvägsbro och ångfärjor upprätthålla trafiken till kanadensiska staden S. i prov. Ontario (10,984 inv. 1911) på andra sidan floden, där äfven en kanal byggts (1895). J. F. N.

Saulus. Se Paulus.

Saumaise [såmäs], Claude de. Se Salmasius.

Saumarez [så'mares], James Saumarez, lord de S. af Guernsey, engelsk amiral, f. 1757 på Guernsey, d. 1836, bidrog som fartygsbefälhafvare väsentligt till Rodneys seger i Västindien öfver franske amiralen De Grasse (1782) och till fransmännens nederlag vid L'Orient (1795). Efter att med utmärkelse ha deltagit i Medelhafsexpeditionen 1798 och bevakat franska flottan i Brest 1799—1800, utnämndes han till konteramiral 1801. Genom ett djärft angrepp på en vida öfverlägsen fransk-spansk eskader vid Algeciras s. å. räddade han en brittisk handelsflotta. Under åren 1808—12 förde han öfverbefälet öfver de engelska flottor, som sändes till Nordsjön och Östersjön. 1808—09 bistod han där Sverige i striden mot dess fiender; och 1810—12, sedan vårt land nödgats ansluta sig till kontinentalsystemet och förklara England krig, var han en af dem, som allra mest medverkade till, att kriget stannade på papperet och i stället de bästa förbindelser upprätthöllos mellan svenskar och engelsmän. I storkorset af Svärdsorden erhöll han ett minne af denna tid. S. blef viceamiral af Storbritannien 1821 och peer 1831. Se "Memoirs of admiral Lord de Saumarez" af sir John Ross (2 bd, 1838). (S. C.)

Saumur [såmȳr], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Maine-et-Loire (Anjou), naturskönt belägen på en ö i och på vänstra stranden af Loire och vid järnvägslinjerna Paris—Nantes och S.—Poitiers, 44 km. s. ö. om Angers. 14,602 inv. (1911; i hela kommunen 16,198). Staden är väl byggd, drifver liflig handel med vin, säd, hampa, frukt och linolja samt eger betydande fabriker för tillverkning af rosenkransar, emaljarbeten och likörer. Den har två collèges, ett arkeologiskt museum, en skola för vinodling, ett bibliotek (25,000 bd) och en 1768 upprättad och 1899 reorganiserad kvavalleri- och ridskola (se Karusell, fig. 2) samt en af de största kavallerikaserner i Frankrike. Öfriga anmärkningsvärda byggnader äro kyrkorna S:t Pierre och Notre Dame de Nantilly från 1100-talet, ett i nyaste tid restaureradt stadshus från 1400- och 1500-talen, ett slott (1200-talet), nu arsenal och krutmagasin, samt en 230 m. lång stenbro till en ö i Loire, och genom dess 276 m. långa fortsättning står S. i förbindelse med förstaden Croix Verte. I närheten ligga keltiska stenåldersgrafvar och romerska fornlämningar. S. (mlat. *Salmurium*) var redan under Pippin den lille (752—768) en befäst plats. Under religionskrigen utgjorde staden ett af hugenotternas bålverk, hade sedan 1593 ett teol. seminarium, som ett årh. var den franska protestantismens intellektuella medelpunkt, och sedermera nådde den hög blomstring, hvilken dock stäfjades genom Nantesiska ediktets upphäfvande, 1685. (J. F. N.)

Saunders [sā'ndəs], ö. Se Sandwicharkipelagen.

Saunders [sā'ndəs], William Wilson, engelsk naturforskare, hortikultör, f. 4 juni 1809 i Little London, Buckinghamshire, d. 13 sept. 1879 å Worthing (Sussex), utbildade sig till militär och ingenjör, tillbragte som sådan ett år i Indien, men lefde sedan som affärsman i Wandsworth, sysselsatt med hortikultur, entomologi och botanik. Han utgaf *Insecta Saundersiana* (1850—69) och *Refugium botanicum, or figures and descriptions from living specimens of little known or new plants* (1—3, 216 taflor; 1869—72). C. Lmn.

Saunderson [sā'ndəsən], Edward James,

irländsk unionistpolitiker, f. 1 okt. 1837 på släktgodset Castle Saunderson i grefsk. Cavan, d. där 21 okt. 1906, tillhörde den äldsta, från Skottland inflyttade, protestantiska Ulsteraristokratien, invaldes 1865 som liberal i underhuset, föll 1874 igenom för home-ruleledaren Biggar, men valdes ånyo 1885, då som konservativ, och var därefter till sin död de irländske unionisternas främste talare i underhuset, där hans skarpa och temperamentsfyllda, oftast äfven humoristiska anföranden mot nationalisterna och den liberala home-rule-politiken väckte mycken uppmärksamhet. Personligen var han mycket populär äfven bland sina motståndare. 1891—93 var han öfverste för milisen i grefsk. Cavan, 1898 blef han led. af Privy council och 1900 lordlöjtnant i Cavan. Bekant är hans agitationsskrift *The two Irelands or loyalty versus treason* (1884). En staty öfver S. restes i Portadown 1910. Jfr R. Lucas, "Colonel S., a memoir" (1908). V. S—g.

Saunier [sånié], Charles, fransk konstförfattare, f. 1865 i Paris, har från omkr. 1890 skrifvit konstkritik i de franska tidskrifterna samt utgett monografier öfver gravören *Augustin Dupré* (1894) och öfver målaren *L. David* (1904) samt en historisk framställning af *Les conquêtes artistiques de la révolution et de l'empire* (1902; se studien "Napoleons museum" af G. Nordensvan i "Ord och bild", 1913). — Hans broder, Noel S., f. 1847, d. 1890, var målare, utförde historiska ämnen och bondelifsbilder. G—g N.

Sauren, en 7 kvkm. stor, flack och myrländ ö i Brönnöys härad, Nordlands amt, Norge. 156 inv. (1910). K. V. H.

Säu'renstock, bergstopp. Se Sardonagruppen.

Sauret [sårä], Émile, fransk violinist, f. 1852 i Dun-le-Roi (dep. Cher), studerade vid konservatoriet i Paris och senare i Bruxelles, där Bériot var hans lärare. Från 1866 konserterade S. i England, Frankrike och Italien, 1870—74 i Amerika, 1877 i Tyskland. Stockholm besökte han 1883, 1886 och 1902. Han var 1880—91 violinlärare vid Sternska konservatoriet i Berlin, 1891—1903 vid k. musikakademien i London, 1903—06 vid ett konservatorium i Chicago och bor sedan 1908 i London. S. var från 1874 en tid gift med pianisten Teresa Carreño (se denna). Han blef 1892 led. af Mus. akad. i Stockholm. S. räknas bland samtidens främsta violinvirtuoser. Hans teknik är utomordentlig, mindre bestickande och klangskön än Sarasates, men ock mindre ensidig, samt lämpar sig förträffligt för både klassiska och moderna uppgifter. Han eger fransmannens hela energi och elegans, men ock dennes förståndsmässighet, som ofta ger åtminstone hans kompositioner, om icke hans spel, en bismak af torrhet. Bland S:s elever må nämnas svensken T. Aulin. A. L.*

Säu'ria, *zool.*, en kräldjursgrupp (se Kräldjur), omfattande ordningarna *Lacertilia* (se d. o.) och *Ophidia* (se Ormarna). L—e.

Saurin [såräⁿ], Jacques, franska protestantismens berömdaste predikant, f. 1677 i Nîmes, d. 1730 i Haag, utvandrade till följd af Nantesiska ediktet (1685) med sina föräldrar till Genève, prästvigdes där 1701, var till 1705 predikant vid en fransk församling i England och sedermera vid en sådan i Haag. Han var en fullödig representant för den franska klassicismen och kan i formellt hänseende jämställas med de store katolske predikanterna under Ludvig XIV. Han har också fått namnet "protestantismens Bossuet". Som predikant visar han en utomordentlig tankerikedom och medryckande kraft. Hans predikningar (*Sermons*), af hvilka han själf utgaf 5 bd (1707—25), trycktes i 12 bd 1749 (senaste uppl. 1829—35) och i urval (*Sermons choisis*) 1854. S. skref dessutom *Discours historiques, critiques, théologiques et moraux sur les événements les plus mémorables du Vieux et du Nouveau testament* (2 bd, 1720, 1728) och *L'état du christianisme en France* (1725—27), bref till försvar för hans förföljda trosförvanter. (E. M. R.)

Säurokto'nos, grek., "ödledödaren", binamn för Apollon (se d. o., sp. 1216).

Säuro'matum Schott, *bot.*, örtsläkte af fam. *Araceæ*, underfam. *Colocasioideæ* med 6 arter i tropiska Afrika och Himalaya. Från den plattadt rundade stamknölen utväxer på våren, efter en hviloperiod, äfven om knölen ligger alldeles torrt, en kort skaftad lång blomställning med på insidan purpurfärgadt och fläckigt hölster med lång, sluten, rörformig nedre del och utdraget lansettlik skifva. Blomkolfven bär nederst honblommor, därefter följa talrika klubblika pistillodier och ofvanför dessa hanblommorna. Kolfven afslutas med ett långt, trindt bihang, den s. k. osmoforen, som utsänder en vedervärdig, genomträngande liklukt, hvarigenom af as lefvande insekter lockas till blommorna. Om knölen efter slutad blomning planteras och vattnas, uppväxer ett stort, flikadt blad med fläckigt skaft. Knölar af *S. guttatum* (*Arum cornutum*; se fig.) säljas ofta af fröhandlare som en märkvärdig, "torrblommande" växt. G. L—m.

Sauromatum guttatum.

Säuro'poda, *paleont.* Se Dinosauria.

Säuro'psidæ, *zool.* Se Fåglar, sp. 178.

Säuroptery'gia, *paleont.* Se Plesiosaurus.

Säururāceæ, *bot.* Se Piperaceæ.

Saussier [såsié], Félix Gustave, fransk militär, f. 1828 i Troyes, d. 1905 på slottet

Thimecourt (dep. Seine-et-Oise), hade under fransk-tyska kriget 1870—71 befälet öfver 41:a infanteriregementet, tillfångatogs vid Metz, men lyckades fly och inträdde vid Loirearmén som brigadgeneral, fick därefter som sådan kommando i Algeriet, men afsattes 1873 af den monarkiskt sinnade regeringen, när han som deputerad uttalade sig för republikanska grundsatser. 1876 ingick han åter i armén, som brigadgeneral, blef 1878 divisionsgeneral och 1879 arméchef. 1881 utnämndes han till högste befälhafvare i Algeriet och förde som sådan öfverbefälet under expeditionen till Tunis. 1884 blef han militärguvernör i Paris, från hvilken befattning han 1886 fick afsked på grund af en uppkommen tvist med general Boulanger. På allmänna opinionens fordran återinsattes han dock snart i sin befattning och utnämndes till vice president i högsta krigsrådet. Han erhöll afsked från aktiv tjänst 1898, dock med bibehållande af sistnämnda befattning, hvilken han lämnade först 1903. S. ansågs som en af arméns allra mest framstående officerare och lär ha varit utsedd till dess högste befälhafvare i fält. H. J—dt.

Saussure [såsȳr]. 1. Horace Bénédict de S., schweizisk naturforskare, f. 17 febr. 1740 i Genève, d. där 22 jan. 1799, var 1762—86 professor i fysik och filosofi där. S. gjorde studiet af Alperna och Jurabergen, deras geologiska, meteorologiska, fysiska och växtgeografiska förhållanden till sitt lifs uppgift. Därjämte sysselsatte han sig med studier rörande värmeläran, kroppars utvidgning genom värme och uppfann 1783 hårhygrometern (se Hygrometer, sp. 1481). Resultaten af sina forskningar nedlade han i *Voyages dans les Alpes* (4 vol., 1779—96). S. hvarken slöt sig till något af de då stridande geologiska partierna, ej heller uppställde han något nytt geologiskt system, såsom då ofta seden var; men han gjorde en ofantligt stor mängd noggranna och värdefulla iakttagelser i olika riktningar. ”Genom ihärdigheten i och mångfalden af sina geologiska, mineralogiska, fysiska och botaniska undersökningar, genom dessas noggrannhet och riktighet liksom ock genom sin karaktärs öppenhet och blygsamhet, som så väl afspegla sig i hans skrifter, är S. en bild för sig i naturvetenskapernas historia i slutet af 18:e årh., en individualitet, som ädelt höjer sig öfver dem, som omgåfvo honom”. — S. blef led. af svenska Vet. akad. 1784.

2. Nicolas Théodore de S., den föregåendes son, naturforskare, f. 14 okt. 1767 i Genève, d. där 18 april 1845, sysselsatte sig först med fysiska uppgifter, särskildt lufttätheten på olika höjder, och biträdde sin fader med iakttagelser på Mont Blanc och Col du Géant. Han var en kort tid professor i mineralogi och geologi i Genève och blef rådsherre där, men vann sin största berömmelse genom växtfysiologiska forskningar och är en af näringsfysiologiens grundläggare. Till hans viktigaste resultat, som hufvudsakligen framlades i *Recherches chimiques sur la végétation* (1804), hör i främsta rummet, att kolsyran, hvars upptagande af växterna redan visats af Ingen-Houss och Senebier, nu genom kvantitativa bestämningar ådagalades vara ett näringsämne för växten, jämte den upptäckten, att därmed förenar sig vatten till ett byggnadsmaterial och att mineralsalter äro oumbärliga för näringsprocessens fullbordan. S. var äfven en af de förste, som i ammoniak antogo en kväfvekälla för växterna.

3. Henri de S., den föregåendes brorson, f. 1829, d. 1905, var en framstående entomolog, som genomforskade Mexico (1854—56) och skref arbeten, bl. a. 6 häftn *Mélanges orthoptérologiques* (1863—78), om tusenfotingar, kräftor m. fl.

4. Ferdinand de S., den föregåendes son, fransk-schweizisk språkvetenskapsman, f. 1857 i Genève, d. där 1915, är jämte Brugmann, Osthoff, Leskien, Sievers, Verner o. a. en af nyskaparna af den indoeuropeiska språkvetenskapen. Hans allra mest betydande arbete är *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (1879; anastatiskt nytryck 1886). Dels genom egna nya upptäckter, dels genom sammanställning af de inom Leipzigskolan (”Junggrammatici”) vunna resultaten skapade han härmed det grundläggande arbetet öfver vokalläran inom ofvan nämnda vetenskap, som ännu icke blifvit öfverträffadt. Hans författarskap var sedan rätt ringa, mest smärre uppsatser i ”Mémoires de la société de linguistique” och ”Indogermanische forschungen”, där han offentliggjort banbrytande studier på litauiskans område. S. verkade först som maître de conférences vid École des hautes études, men var efter 1892 professor i sanskrit och jämförande indoeuropeisk språkforskning i Genève. Jfr Streitberg i ”Indogermanisches jahrbuch”, II (1915).

1. B. L—n.* 2. C. Lmn. 4. K. F. J.

Saussurea [såsȳrea] DC, *bot.*, örtsläkte af fam. *Compositæ*, afd. *Tubulifloræ*, med många arter i den norra tempererade zonen, i synnerhet i bergstrakter, närmast släkt med kardborrarna och tistlarna, men skildt från båda genom saknaden af tornar på såväl holken som bladen. De medelstora eller mycket stora korgarnas blommor äro purpurfärgade eller blåaktiga. I Sverige förekommer allmänt på gräsmark i fjälltrakterna den vackra *S. alpina* (*Serratula alpina*), fjällskära, som har enkel, 10—50 cm. hög stjälk med på undersidan ludna, hela, småtandade blad och cylindriska korgar i flock. De röd-blå-violetta blommorna äro välluktande. Om *S. Lappa* (*Aucklandia Lappa*) se Kootrot. G. L—m.

Saussurit [såsyrit], *miner.*, en efter H. B. de Saussure uppkallad, genom den s. k. saussuritise-

ringsprocessen af plagioklaser bildad omvandlingsprodukt. Vid denna process utbytes fältspatens alkalier och delvis dess kiselsyra mot kalciumoxid, järnoxidul och vatten. Processen framkallas af dynamiska inverkningar och vid en relativt låg temperaturnivå. A. Hng.

Sauté [såtē; af fr. *sauter*, hoppa], *kokk.*, kötträtt med tunna skifvor, som skakas i pannan, under det att de stekas.

Sauternes [såtä'rn], kommun i franska dep. Gironde, n. v. om Bazas, 7 km. från Garonne. Omkr. 1,000 inv. Stället är berömdt för sin vinodling (ett slags hvita Bordeaux-viner). (J. F. N.)

Sauv., vid växtnamn förkortning för Fr. B. de la C. Sauvages.

Sauvages [såvāʃ], François Boissier de la Croix, fransk läkare, f. 1706, d. 1767 som professor i Montpellier, gjorde med *Nosologie méthodique* (1759; lat. uppl. 1769; sedermera flera uppl.) det första nämnvärda försöket att sätta sjukdomarna i system, tydligen enligt Linnés föredöme inom växt- och djurriket (i 5 bd). S. utgaf äfven botaniska arbeten, bl. a. en *Methodus foliorum* (1751). S. blef led. af svenska Vet. akad. 1747. (R. T—dt.)

Sauvegarde [såvga'rd], fr., skyddsvakt, som anföraren för en trupp på fientligt område lämnar en person, en korporation, en inrättning e. d., för att skydda från misshandling eller plundring. Med sauvegarde menas stundom detsamma som skyddsbref, utställdt af anföraren för samma ändamål.

Sauve qui peut [såv kipö], fr., rädde sig den som kan!

Sauvēra [så-]. Se Såvera.

Sauveur [såvör], Joseph, fransk matematiker och fysiker, f. 24 mars 1653 i La Flèche, d. 9 juli 1716 i Paris, lefde i Paris som privatlärare i matematik och blef där bekant med Mariotte, som han biträdde vid hans hydrauliska försök. 1686 blef han professor i matematik vid Collège de France. Oaktadt S. fullständigt saknade musikaliskt "öra" (han var döf från födelsen), utförde han likväl, i samarbete med skickliga musiker, grundläggande försök inom akustiken och var den förste, som bestämde svängningstalen för toner samt förklarade alikvot- l. öfvertonernas uppkomstsätt. Bland hans skrifter märkas *Principes d'acoustique et de musique* (1700—01) och *Méthode générale pour former les systèmes tempérés de musique* (1707). T. E. A. E. F—t.

Sauön, norsk ö i Iddefjorden s. om Fredrikshald. På S. byggdes i jan. 1659 af norrmännen en skans, som 4 febr. intogs af Harald Stake, hvilken sedan därifrån började beskjuta Halden. Afståndet var emellertid väl stort, hvarför S. vid mörkrets inbrott åter utrymdes. I jan. 1660 lär skansen ha återtagits af svenskarna och då af dem på spe kallats Nyårsgåfva (no. *Nytaarsgave*). Efter krigets slut fick den förfalla. 27 nov. 1718 besatte svenskarna S., men iståndsatte ej den gamla skansen. I aug. 1814 byggde svenskarna på S. ett batteri för 10 mörsare, och 9 i s. m. upphissades till högsta punkten med handkraft 4 efter Fredrikstadsbelägringen ditförda 12-pundiga kanoner. 12 aug. öppnades eld mot Fredriksten, hvarifrån den genast besvarades. Dagen därpå hade ett andra mörsarbatteri byggts, och elden fortfor sedan t. o. m. 15 aug. L. W:son M.

Sav., vid djur- och växtnamn förkortning för franske naturforskaren Marie Jules César Letorgne de Savigny, f. 1779, d. 1851.

Sava, ö. Se Savoe.

Sava l. Saba (urspr. Rastko), alla serbers nationalhelgon och skapare af den serbiska nationalkyrkan, f. omkr. 1169, d. 1236 (på hemresa från Palestina) i Trnova, var yngste son till det enhetliga serbiska rikets grundläggare Stefan Nemanja. Han flydde 1186 till Athos och lefde där som munk under namnet Sava. Han grundlade själf 1192 det berömda klostret Chilandar på Athos. Genom att stifta fred mellan sina bröder efter Nemanjas död (1199) skaffade han sig fast fot i Serbien, där han inrättade de första skolorna och byggde kloster (det förnämsta Žiča i Moravadalen, som blef de serbiske ärkebiskoparnas residens och konungarnas kröningskyrka). 1219 blef han själf vigd till Serbiens förste ärkebiskop, hvarpå han organiserade sitt lands kyrka med 8 biskopsdömen och skref en kyrkorätt. Jämte sin broder konung Stefan blef S. en af de förste författarna på serbiska språket, främst genom en lefnadsbeskrifning öfver sin fader. Hans i klostret Milesjava begrafna lik brändes af turkarna 1595. Efter sin död förklarades han för helgon, och 1883 stiftade konung Milan till hans minne "den helige Savas orden", att utdelas för litterära och konstnärliga förtjänster samt för nit om kyrko- och skolväsendet. Hans dag är 5 dec. Hj. H—t.

Sava, furste. Se Montenegro, sp. 998.

Savado'vskij, ö. Se Sandwicharkipelagen.

Savage [sä'vidʃ], Richard, engelsk skald, f. 1698, d. 1743 i bysättningshäkte, var troligen af ringa stånd, men 1719 utspreds genom hans egen medverkan en romantisk historia, enligt hvilken han skulle vara naturlig son af earl Rivers och lady Macclesfield, och han gjorde 1718 anspråk på sina rättigheter. Denna historia är troligen osann (se W. Moy Thomas, "Notes and queries", 2nd series, VI, 1858), men den upptogs af S. Johnson i hans "Life of S." (1744) och väckte ett intresse för skalden, som knappast berättigas af hans skrifter. S. lyckades emellertid, sedan han 1728 utgett dikten *The bastard*, förmå sina utpekade förnäma släktingar att ekonomiskt taga sig af honom för att undgå skandal. 1727 arresterades han för mord på en viss James Sinclair, hvilket han begått i drucket tillstånd, och han undgick dödsstraffet endast därigenom, att grefvinnan af Hertford lade sig ut för honom. Hans lefnadssätt var utsväfvande, och hans vänner, till hvilka också hörde Pope, som han försett med sladderhistorier om samtida poeter till "Dunciaden", drogo sig slutligen ifrån honom. Hans lif har flera gånger romantiskt behandlats, så i en roman af Ch. Whitehead, "R. S." (1842), i ett drama med samma namn af J. M. Barrie och H. B. Marriott-Watson (1891) samt af Gutzkow. S:s mest betydande poem är *The wanderer* (1729), som röjer inflytande af Thomsons strax förut utkomna "Seasons". F. ö. är han mest lyckad som satiriker. Hans arbeten utgåfvos 1775 af S. Johnson. Se S. Johnsons ofvannämnda biografi och

S. V. Makower, "R. S., a mystery in biography" (1900). J. M.

Savage [sä'vidʃ], Minot Judson, amerikansk religiös skriftställare, f. 1841, hörde urspr. till den kongregationalistiska kyrkan, men blef 1873 unitarie. Som unitarisk präst verkade han i Chicago, Boston och New York, till dess han 1906 drog sig tillbaka. Bland hans många arbeten märkas *The evolution of christianity* (1892) och *The passing and the permanent in religion* (1902). Till svenska har öfversatts "Dödens gåta" (1904). E. M. R.

Savage [sä'vidʃ], Richard Henry, amerikansk författare, f. 1846 i Utica, New York, d. 1903 i New York genom olyckshändelse, var militär och deltog i bl. a. kriget mot Spanien. S. skref en rad spännande romaner, af hvilka några äro öfversatta till svenska ("Två fruar", 1891, flera uppl., m. fl.).

Savage island [sä'vidʃ ä'lənd]. Se Niue.

Sawai, hufvudort på Ceram (se d. o.).

Sa'vaii, den västligaste och största af Samoaöarna (se d. o.), tillhör Tyska riket. 1,707 kvkm. 13,201 malajiska infödingar och ej fullt 100 européer (1903). I det inre är ön fylld af vulkaniska berg (det högsta, Toiavea, 1,650 m.), men den vulkaniska verksamheten ansågs slut, enär stora urskogar betäckte bergen. 1902 började dock vulkaniska utbrott, hvarvid lavan på några ställen framträngde ända till kusten. Ön har därför icke stort kulturvärde för européer, hvilka icke heller synnerligen vända sig dit. Nästan alla byar ligga vid kusten, där man odlar kokospalmer o. a. sydpolynesiska växter. Den enda hamnen är Matautu på norra kusten. J. F. N.

Savakü, *zool.* Se Cancroma cochlearia och Hägrar, sp. 85.

Savalen, norsk insjö. Se Lille-Elvedalen.

Savandrug, bergfästning. Se Bangalore.

Savannah [səvä'nə]. 1. Flod i Nord-Amerikas förenta stater, bildad af de på Appalachiska bergskedjan upprinnande strömmarna Keowee och Tugaloo, flyter i sydöstlig riktning, utgör gräns mellan staterna Georgia och Syd-Carolina samt mynnar ut i Atlantiska oceanen, 29 km. nedanför staden af samma namn. Den är 720 km. lång samt segelbar för flodångare till Augusta 325 km. och för mindre farkoster 400 km. från mynningen. — 2. Stad i nordamerikanska staten Georgia, på en hög strandterrass på floden S:s södra sida, 29 km. från hafvet. 67,917 inv. (1910). Staden, som är utgångspunkt för flera järnbanor, är Georgias förnämsta hamn. Den försvaras af fort Jackson och andra fästen, är regelbundet byggd samt har för sin rikedom på parker och planteringar fått tillnamnet "Forest city". Bland offentliga byggnader märkas en mängd kyrkor, hvaribland en katolsk katedral, Chatham academy (museum), geografisk-historiska sällskapets palats, rådhuset, ett storartadt tullhus, en börs i dorisk stil, arsenalen och statsbanken. S. har utom nämnda akademi äfven Telfair academy med tafvelsamling, Hodgson hall med bibliotek m. fl. vetenskapliga inrättningar. Säte för en katolsk och en protestantisk biskop. Industrien producerar bomullsfröolja, trävaror, järnvägsvagnar och andra järnvaror, konstgjorda gödselmedel m. m. Af vida större betydelse är dock handeln, särskildt med skeppsförnödenheter och bomull (omkr. 1 mill. balar exporteras årligen), tjära, terpentin och statens öfriga produkter. Exporten hade 1912 ett värde af 104,8 och 1913 58,2 mill. doll. och införseln 1913 ett värde af 4,5 mill. doll. Hamnen kan trafikeras af oceanfartyg, ty flodens djup dit har genom muddring ökats till 8 m. vid lågvatten och till nära 10 m. vid högvatten. Staden anlades af general Oglethorpe 1733, eröfrades af engelsmännen 1778, men återtogs af amerikanerna 1782. Under inbördeskriget (1861—65) belägrades S. af unionsarmén under general Sherman och måste efter ett tappert försvar ge sig 22 dec. 1864. Från S. utgick 1819 den första ångbåten öfver Atlanten, som passerades på 25 dagar. 1 o. 2. (J. F. N.)

Sava'nner (sp. *saba'na*, port. *sava'na*, af haitiskt ursprung), *bot.*, stäpper inom tropikerna med enstaka träd och buskar. Vegetationen på savannerna har en hviloperiod under torrtiden och ser då vissen och gulgrå ut, men saknar ej alldeles blommor. Under denna tid härjas savannerna ofta af elden, som emellertid ej nämnvärdt skadar de xerofilt byggda växterna. Vid början af regntiden blir savannen hastigt grön och blomrikedomen stor. Hufvudmassan af vegetationen består af höga och grofva gräs, fleråriga örter och halfbuskar. I Brasilien kallas savannerna campos (se Brasilien, sp. 11). Ett särskildt slag af savanner äro llanos (se d. o.), som i sin typiska utbildning (t. ex. i Venezuela) äro alldeles eller nästan alldeles trädlösa. G. L—m.

Savannstank. Se Kongo, sp. 740.

Savannöar. Se Kongo, sp. 740.

Savära, indisk folkstam, upptogs vid 1901 års census till 157,136 pers. (se Kolh). (K. F. J.)

Savarij, Jean Baptiste, turkisk tolk hos Karl XII, f. 1670 i Amsterdam, d. 16 april 1754 i Stockholm, var köpman i Turkiet, trädde efter Karl XII:s ankomst dit i svensk tjänst som tolk och verkade som sådan vid flera viktiga tillfällen, t. ex. vid envoyén Neugebauers hetsiga underhandlingar i Konstantinopel 1709, vid konungens öfverläggningar med tatarkanen vid Bender 1710, vid Lagerbergs beskickning hos tatarerna under deras fälttåg mot ryssarna i Ukrajna och vid Prut 1711, vid Karl XII:s ryktbara möte med storvesiren vid Prut i juli s. å. och på Grotthuss' afskedsambassad i Konstantinopel 1714. Han utförde därjämte med framgång flera ansvarsfulla och farliga uppdrag, såsom då han i okt. 1711, utsatt för storvesirens hat, efter en äfventyrlig färd från Bender till Konstantinopel lyckades bringa i sultanens händer Karl XII:s anklagelser mot storvesiren i anledning af dennes för konungen olycksbringande beteende vid Prut (i sammanhang därmed fick S. muntligen för sultanen redogöra för affären) och då han i okt. 1713 vid dödsrisk utpraktiserade den i diplomatiskt ärende affärdade kammarherre Törnskiöldh öfver turkiska gränsen. Då svenskarna 1714 bröto upp från Turkiet, tog sig S. öfver Belgrad fram till Stralsund och följde 1716 konungen till Sverige. Han hade nämligen fått försäkran om translatorslönens bibehållande och hoppades väl på betalning för sina försträckningar (omkr. 10,000 rdr courant) till konungen. De honorerades också, i det närmaste. 1719 in-

drogs translatorsplatsen, och S., som vid samma tid gift sig med en svenska, bosatte sig på landet. Juni 1727—sept. 1728 var han anställd som tolk hos turkiska sändebudet i Stockholm, Mustafa aga, och förde därunder, på regeringens befallning, en rätt värdefull *dagbok* på holländska (påträffad och i sv. öfv. utg. af Th. Westrin i uppsatsen "Ett år i Stockholm", i "Samfundet S:t Eriks årsbok", 1904). Han lefde därefter med stor familj i ekonomiskt betryck, något lättadt sedan 1732 genom en pension af 300 dal. smt. Säkerligen på meddelanden af S. stöder sig den skrift, som med titeln *J. B. Savarys relation om Karl XII:s vistelse i Turkiet* efter en kopia utgetts af G. Carlquist i "Karolinska förbundets årsbok 1913" (Lund, 1914). J. Th. W.

Savarin [-rä'], Savarä'ng, *kokk.*, ett fint poröst bakverk, öfvergjutet med punsch eller likör, som insupes af savarängens porer och förlänar det en svag spirituös doft och smak. Själfva bakverket framställes af jäst deg, bestående af mjöl, smör, ägg och grädde. I st. f. spirituosa kan användas smultron- eller annan fruktsås. Bakverket är benämndt efter Brillat-Savarin (se d. o.).

Savart [savär], Félix, fransk fysiker, f. 30 juni 1791 i Mézières, d 16 mars 1841 i Paris, var en tid läkare, blef 1820 professor i fysik vid privat anstalt i Paris och sedermera konservator vid fysikaliska kabinettet i Collège de France. 1827 blef han led. af Institutet. Han utförde tills. med Biot magnetiska undersökningar och upptäckte 1820 den grundlag för elektromagnetismen, som bär namnet Biot-Savarts lag (se d. o.). Han undersökte svängningarna hos membran och fastställde lagarna för desamma, utförde torsionsförsök och konstruerade flera apparater (se Savarts dubbelplatta och Savarts tandhjul). T. E. A.

Savarts dubbelplatta [savärs] och Savarts polariskop, *fys.* För att undersöka, huruvida uti ljus, t. ex. vanligt dagsljus, någon del af ljuset är polariserad (se Polarisation), nyttjas Savarts polariskop, med hvars tillhjälp äfven mycket små mängder polariseradt ljus kunna säkert påvisas. Apparatens hufvudbeståndsdel utgöres af en kvartsdubbelplatta, hvars båda delar äro lika tjocka och skurna så, att i hvardera plattan den optiska axeln bildar 45° vinkel med plattan. Båda plattorna äro lagda på hvarandra så, att deras hufvudsnitt (se Dubbelbrytning) äro vinkelräta mot hvarandra, d. v. s. så att den stråle, som genomgår den första plattan som ordinär, i den andra blir extra ordinär stråle. Bakom dubbelplattan är en analysator (se Polarisationsinstrument, sp. 1181) anbragt, hvars polarisationsplan halfverar vinkeln mellan de båda plattornas hufvudsnitt. Om polariseradt ljus, hvars polarisationsplan är parallellt med eller vinkelrätt mot analysatorns polarisationsplan, får passera genom apparaten, uppkommer i synfältet ett bandsystem af samma art, som uppkommer vid Fresnels spegelförsök (se Interferens, sp. 765). Med tillhjälp af apparaten kan man således genom förekomster eller frånvaron af ett sådant bandsystem, när apparaten vrides rundt på sin axel, dels afgöra, huruvida spår af polariseradt ljus förekommer eller ej, dels äfven eventuellt bestämma polarisationsplanens läge Om litt. se Polarisationsinstrument. T. E. A.

Savarts polariskop [savärs], *fys.* Se Savarts dubbelplatta.

Savarts tandhjul [savärs], *fys.*, en apparat, som numera används hufvudsakligen vid undervisningen för att demonstrera, huru en ton uppkommer och huru tonens höjd är beroende af svängningstalet, består af ett antal på en gemensam axel fästa kugghjul med olika antal kuggar. Om hjulen medelst en rotationsapparat hastigt vridas rundt och man mot kuggarna vid ett af hjulen håller ett kort e. d., höres en ton, hvars svängningstal är beroende dels på kuggarnas antal, dels på den hastighet, hvarmed hjulet roterar. Savart (se denne) konstruerade apparaten för att kunna bestämma svängningstalen hos toner. Då kuggarnas antal vid det hjul, som används för tonens frambringande, är bekant, kan svängningstalet beräknas, om antalet hvarf, som hjulet gör per sekund, bestämmes. T. E. A.

Savary, J. B. Se Savarij.

Savary [-ri], Aimé Jean Marie René, hertig af Rovigo, fransk militär, f. 26 april 1774 i Marcq (dep. Ardennes), d. 2 juni 1833 i Paris, ingick 1790 vid ett kavalleriregemente och avancerade hastigt i graderna. 1797 blef han skvadronchef och kämpade som adjutant under Desaix med utmärkelse vid Rhen, i Egypten och i Italien, särskildt i slaget vid Marengo (14 juni 1800). S. blef nu adjutant åt Bonaparte och hans specielle förtrogne. 1800 blef han öfverste, chef för gendarmeriet och direktör i hemliga polisen, till hvars chef han befordrades 1802, och utnämndes s. å. till brigadgeneral. Blindt tillgifven Bonaparte, fick han åt honom utföra en mängd ömtåliga uppdrag, diplomatiska och militära, allt till sin herres belåtenhet. Bl. a. ledde han exekutionen af hertigen af Enghien och var måhända inblandad i mordet på Pichegru. I alla händelser mottog han stora nådevedermälen af kejsaren efter dessas aflägsnande. Som divisionsgeneral följde han Napoleon i 1805 och 1806 års fälttåg, tillika verksam som diplomat. Efter slaget vid Jena (1806) intog han de preussiska befästningarna vid Weser och besegrade i spetsen för 5:e armékåren ryssarna vid Ostrolenka 16 febr. 1807. Efter slaget vid Friedland blef han guvernör i Ostpreussen och var efter Tilsitfreden s. å. en kort tid fransk ambassadör i Petersburg. Efter hemkomsten till Frankrike blef han 1808 hertig af Rovigo, hvarmed följde en betydande dotation. S. å. lyckades han som sändebud i Spanien förmå dess konungafamilj att lämna landet och fara till

Tryckt den 27/6 16

Bayonne, där den fick veta, att "huset Bourbon upphört att regera". S. återvände till Madrid, tog högsta befälet öfver trupperna där och understödde med vapenmakt Josef Bonapartes intåg som konung. Hans ynnest hos kejsaren steg alltjämt på bekostnad af Talleyrands och Fouchés, och han var ständigt i Napoleons närhet, ledsagade honom på det lysande mötet i Erfurt 1808, i kriget mot Österrike 1809 och i Spanien samt fick högsta ledningen öfver kejsarens personliga säkerhetspolis. 1810 efterträdde han Fouché som polisminister och utöfvade som sådan ett sannskyldigt skräckvälde. Under "hundra dagarna" (1815) blef han af Napoleon upphöjd till pär och chef för gendarmeriet. Efter Waterloo åtföljde han kejsaren till "Bellerophon", men bad förgäfves att få fara med till S:t Helena. I stället fördes han som fånge till Malta, hvarifrån han dock flydde efter 7 månader till Smyrna (8 april 1816). Efter att ha vistats en tid i Österrike och London återvände han 1819 till Frankrike, där han efter ett lysande försvar af Dupin blef benådad från det honom ådömda dödsstraffet. Han sysslade nu mest med författarskap, sökte i ett arbete rentvå sig från beskyllningen för "mordet på hertigen af Enghien", hvilket rojalisterna lade honom främst till last, samt utgaf *Mémoires du duc de Rovigo pour servir à l'histoire de l'empereur Napoléon* (8 bd, 1828; ny uppl. i 9 bd 1900 ff.), ett synnerligen intressant, ehuru föga trovärdigt arbete. Efter julirevolutionen (1830) fick han af Ludvig Filip öfverbefälet för de franska trupperna i Algeriet, där han bl. a. eröfrade Bône och kraftigt främjade kolonisationen, men samtidigt for fram med stor grymhet mot de infödde. E. A—t.

Savarä'ng, *kokk.* Se Savarin.

Savatch range [səwä'tʃ rē'ndʃ], en del af Klippbergen. Se Amerika, sp. 786.

Savatra (Saotra), fornstad i Lykaonien, af hvilken ruiner finnas vid Jali Baijat, 60 km. ö. om Konia. Nu är orten mest berömd för sin fårafvel. J. C.

Sawbridgeworth [så'bridʃωəth], urban district i grefsk. Hertford, England. 2,304 inv. (1911). Jfr Rivers, Th.

Save l. Sau (lat. *Savus*, slav. *Sava*, ung. *Száva*), en biflod (fr. h.) till Donau inom Österrike, uppstår vid Radmannsdorf i Krain genom förening af två källfloder, af hvilka Wurzener S. upprinner i Juliska alperna, 1,203 m. ö. h., och Wocheiner S. på södra sidan om Triglav, 837 m. ö. h., båda sålunda i Krain. Floden genomflyter därefter i sydöstlig riktning Krain, där den mottager Kauher (fr. v.) och Laibach (fr. h.), blir därefter segelbar, bildar längre ned gräns mellan Steiermark och Krain, mottager härunder Sann och Sottla fr. v. samt fr. h. Gurk och inträngер 129 m. ö. h. i Kroatien, som den under slingrande lopp genomflyter i sydöstlig riktning, upptagande Lonja fr. v. samt Kulpa och Unna (se fig. till art. Pålbyggnader) fr. h. Från Unnas inlopp blir S. ända till sitt utlopp i Donau gränsflod mellan Slavonien i n. samt Bosnien och Serbien i s. De större bifloderna komma under denna sträcka från höger. De äro Vrbas, Bosna och Drina. Vid utloppet i Donau ligger Belgrad. Floden har där en höjd ö. h. af 64 m. S. är 712 km. lång och har ett flodområde af 97,361 kvkm. S. har i sitt nedre lopp på sina ställen sumpiga stränder. De många krokarna, som S. bildar, sandbankarna och växlingarna i vattenståndet äro svåra hinder för sjöfarten. Dock förekommer ångbåtstrafik från mynningen till Sziszek (Kulpas inflöde) 589 km. — Under världskriget har Savelinjen spelat en viktig roll under de inledande striderna mellan Österrike-Ungern och Serbien. 22 aug. 1915 beskötо serberna befästningarna på vänstra flodstranden, och 19 sept. bombarderades deras ställningar på den högra. Striderna vid S. fortsattes från 21 sept., tills österrikisk-ungerska trupper 6 okt. öfvergingo S. J. F. N. L. W:son M.

Save'lli, Cencius och Jacopo. Se Honorius, påfvar 4 och 5.

Save'lli, Federigo, romersk furste, österrikisk fältmarskalk, d. 1649, är i den svenska historien bekant som befälhafvare öfver de kejserliga trupperna i Vor-Pommern och Mecklenburg vid Gustaf II Adolfs landstigning i Tyskland. S., som hade hofgunst att tacka för sin ställning i armén, var enligt Wallensteins och Tillys samstämmiga vittnesbörd oduglig som militär och skildras dessutom som grym och egennyttig. I aug. 1630 återtog han det af svenskarna kort förut besatta Klempenow, sammandrog vid Gustaf Adolfs framstöt mot Mecklenburg hösten 1630 för att stänga vägen för svenskarna sina trupper i ett läger mellan Ribnitz och Rostock och uppgaf slutligen i febr. 1631 utan tvingande nöd och utan allvarligt motstånd det starkt befästa och med stora förråd försedda Demmin. Ställd inför krigsrätt i Wien för sitt förhållande vid Demmins kapitulation, undgick han tack vare inflytelserika gynnare ej blott straff, utan rehabiliterades t. o. m. genom utnämning till kejserlig ambassadör hos påfven. Af hans senare militära verksamhet må nämnas hans föga lyckosamma strider mot hertig Bernhard af Weimar 1638. B. B—s.

Saverne [savä'rn], franska namnet på staden Zabern (se d. o.).

Saverÿ, holländsk konstnärsfamilj. — 1. Jacob S. d. y., f. omkr. 1592 i Amsterdam, d. efter 1627, var son till målaren Jacob S. d. ä. och målade landskap med figurer i D. Vinckboons' stil. Hans taflor äro sällsynta, men träffas t. ex. i Amsterdams och Haags museer. I den forna Segerstedtska samlingen i Stockholm funnos två *Vinterlandskap* (dat. 1614), och i Uppsala universitets samling ses ett *Landskap med ett värdshus*. — 2. Roelant S., landskaps-, djur- och blomstermålare, f. 1576 i Courtrai, d. 1639 i Utrecht, var den föregående farbroder och sannolikt elev af denne och Hans Bol, kallades i unga år af kejsar Rudolf II till Prag och bereste för hans räkning Tyrolen för att göra studier efter dess bergnatur. I Prag utförde han sedan många målningar med lik-

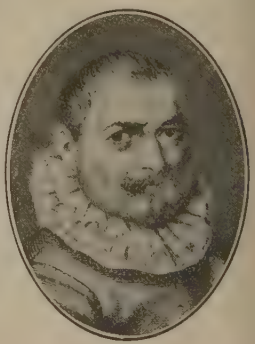

nande motiv, blef kammarmålare hos kejsar Mattias, återvände 1613 till Amsterdam och bosatte sig 1619 i Utrecht. S., som var lärare åt W. van Nieulandt, Gillis d'Hondekoeter och A. van Everdingen, målade dels alplandskap med vilda naturscenerier, upptornade klippor och vattenfall med ruiner, vildsvinsjakter o. s. v., dels mer idylliska landskap med mytologiska framställningar, i synnerhet *Orfeus spelande för djuren*, hvaraf exemplar ses i ett flertal museer, bl. a. i Haags museum, National gallery i London, i Stockholms nationalmuseum och i Stockholms högskolas samling. 1—2. O. G—g.

Savery [sē'vəri], Thomas, engelsk mekaniker, f. omkr. 1650, d. 1716, erhöll 1698 patent på en af honom uppfunnen ångmaskin, den första i sitt slag, som lämnade något praktiskt resultat. Genom denna maskin, som först efter hans död kom till någon större användning, blef han en af Watts föregångare.

Savfet pascha, Muhammed, turkisk statsman, f. 1815, d. 17 nov. 1883, beklädde under 1850- och 1860-talen förvaltningsposter af skilda slag, var 1865—66 minister i Paris och tillhörde efter sin återkomst turkiska kabinettet i olika egenskaper, mest som undervisningsminister. 1875 öfvertog han utrikesportföljen, som han innehade under den stora Balkankrisens första tid, men i juli 1877 lämnade; redan i febr. 1878 blef han åter utrikesminister och måste underteckna freden i San Stefano 3 mars. Han var storvesir juni—dec. 1878, under hvilken tid Berlinfreden (13 juli) afslöts. Efter sin afgång var han 1879 åter, en kort tid, minister i Paris, ledde ånyo utrikesärendena till okt. s. å., hvarpå han fick sig uppdraget öfvervakandet af förvaltningens olika grenar och reformfrågornas föredragning för sultanen. H. B—n.

Saw gin [sâ' dji'n], eng. Se Egrenermaskin, sp. 1459.

Sävi, vid växtnamn italienske botanisten Gaetano Savi (se d. o.); vid djurnamn dennes son Paolo Savi, f. 1798, d. 1871.

Sävi, Gaetano, italiensk botanist, f. 13 juni 1769 i Florens, d. 28 april 1844 i Pisa, var professor i Pisa och föreståndare för därvarande botaniska trädgård samt utgaf många skrifter, mest af floristiskt innehåll, af hvilka de mest omfattande äro *Flora Pisana* (1, 2, 1798), *Trattato degli alberi della Toscana* (1801; ny uppl. 1811), *Botanicon etruscum* (1—4, 1808—25) och *Flora italiana* (1—3, 1818—24). — S. var från 1816 korresp. led. af sv. Vet. akad. C. Lmn.

Savigliano [saviljänå], stad i italienska prov. Cuneo (Piemont), på en fruktbar slätt vid Maira samt järnvägarna Turin—Cuneo och S.—Saluzzo, 52 km. s. om Turin. 17,600 inv. (1911) i hela kommunen. Gymnasium, teknisk skola, bibliotek, järnindustri, sockerfabrik, silkesspinnerier m. m. Handel med boskap och hampa. Staden har gamla fästningsverk, vackra palats och en triumfbåge, rest till åminnelse af Viktor Amadeus I (1619). Nära invid S. vann österrikisk-ryska hären en seger öfver fransmännen 4—5 nov. 1799. (J. F. N.)

Savigny [-vinji]. 1. Friedrich Karl von S., tysk rättslärd, f. 21 febr. 1779 i Frankfurt a. M., d. 25 okt. 1861 i Berlin, blef 1800 juris doktor och 1803 e. o. professor i Marburg, kallades till professor 1808 i Landshut och 1810 vid det nyupprättade universitetet i Berlin samt utnämndes 1817 till medlem af preussiska statsrådet och ställdes 1842 i spetsen för ett nyinrättadt ministerium för lagstiftning. Efter revolutionen 1848 lefde han som privatman. S. var en af de främste förkämparna för den historiska skolan inom rättsvetenskapen (se härom Naturrätt, sp. 601, och Puchta 2) och motståndare till den af Thibaut och Gönner m. fl. representerade filosofiska skolan, mot hvilken S. 1814 utgaf sin berömda skrift *Vom beruf unsrer zeit für gesetzgebung und rechtswissenschaft* (senast omtryckt 1892). Mest betydande är S. som den nyare tidens förnämste lärare i romersk rätt. Hans viktigaste arbeten äro: *Das recht des besitzes* (1803; 7:e uppl. 1865), *Geschichte des römischen rechts im mittelalter* (6 bd, 1815—31; 2:a uppl., 7 bd, 1834—51), *System des heutigen römischen rechts* (8 bd, 1840—49, ofullb.; register därtill 1851) och dess fortsättning *Das obligationenrecht* (2 bd, 1851—53). Jämte Eichhorn och Göschen påbörjade han 1815 "Zeitschrift für geschichtliche rechtswissenschaft". Hans *Vermischte schriften* utkommo 1850 i 5 bd. — Till hugfästande af S:s minne upprättades 1863 i Berlin ett institut för rättsvetenskap, Die Savigny-stiftung, som sedan 1880 utger den ansedda publikationen "Zeitschrift der Savigny-stiftung für rechtsgeschichte", i två fortlöpande serier (Germanistische abtheilung och Romanistische abth.), till hvilka 1911 fogades en tredje (Kanonistische abth.).

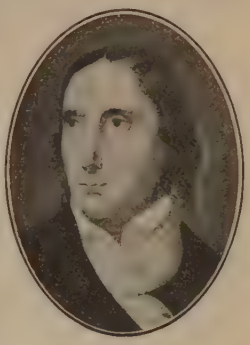

2. Karl Friedrich von S., den förres son, preussisk diplomat, f. 1814, d. 1875, beklädde före 1864 några sändebudsposter, var 1864—66 Preussens representant vid förbundsdagen i Frankfurt och förde sedan jämte Bismarck fredsunderhandlingarna med de tyska stater, hvilka 1866 deltagit i kriget med Preussen. Då han ej, såsom allmänt troddes skola ske, utnämndes till rikskansler i Nordtyska förbundet, utträdde han 1868 ur statens tjänst samt blef i stället inom riksdagen, såsom en af det klerikala centerpartiets ledare (1870—71), en skarp motståndare till regeringen. 1. (C. G. Bj.)

Savigny [-vinji], M. J. C. L. de. Se Sav.

Savile [sä'vil], sir George, 1:e markis af Halifax, engelsk statsman, f. 11 nov. 1633, d. 5 april 1695, tillhörde en ansedd Yorkshiresläkt, satt 1660 i "convention parliament", upphöjdes dec. 1667 till baron Savile och viscount Halifax samt slöt sig i öfverhuset till de s. k. *trimmers* l. medelvägsmännen, hvilkas förnämsta förmåga han var. Han bekämpade ifrigt "cabalens" (se d o.) öfverdrifvet franskvänliga politik

och medverkade 1673 energiskt till testaktens antagande. Efter Danbys fall kom S. åter i gunst hos Karl II, som 1679 gjorde honom till earl af Halifax och ånyo inkallade honom i rådet, hvilket han 1672—76 tillhört. Han råkade emellertid snart i oenighet med Shaftesbury och andra sina rådskolleger ang. frågan om den katolske prins Jakobs uteslutande från tronföljden (exklusionsbillen) och hertigens af Monmouth antagande till tronföljare, och genom sitt glänsande tal 15 nov. 1680 medverkade han till exklusionsbillens förkastande i öfverhuset. S. åtnjöt redan förut stadgadt rykte som glänsande parlamentarisk talare, och hans oratoriska duell vid detta tillfälle med Shaftesbury tillhör de ryktbaraste episoderna i öfverhusets annaler. Underhuset begärde hans "skiljande för alltid från konungens person och råd", men Karl II ej blott behöll honom i rådet, utan upphöjde honom till markis af Halifax och lord privy seal (1682). Om S. också försvarade den legitima tronföljdsordningen, önskade han likväl genom en "limitation bill", som dock förkastades, begränsa Jakobs makt och göra Vilhelm af Oranien till den verkligen styrande. Vid sin tronbestigning (febr. 1685) utnämnde Jakob honom till president i Privy council (hemliga rådet), hvarigenom han visserligen fick högre rang än förut, men förlorade det politiska inflytande han förut utöfvat. I okt. s. å. aflägsnades S. ur rådet, emedan han gjort invändningar mot konungens öfverträdelser af testakten. Invigd i planen att till häfdande af Englands frihet och religion emot Jakobs despotism och katolska nit inbjuda prins Vilhelm af Oranien till England, förklarade han sig emot hvarje väpnad inblandning från prinsens sida, och efter dennes landstigning uppträdde han som medlare mellan honom och konungen. Först då Jakob II genom sin flykt gjort all tanke på hans restauration omöjlig, slöt sig S. till Vilhelm. Han utsågs till talman i öfverhuset (jan. 1689) och därefter till lord privy seal. men lämnade redan i febr. 1690 kabinettet, nominellt behållande sin plats i Privy council, samt uppträdde sedan vid flera tillfällen i öfverhuset med ganska bitter kritik af regeringens politik. I juni 1692 ströks hans namn från listan på rådsledamöter. — S. utgaf åtskilliga skrifter af politiskt och historiskt innehåll, af hvilka den anonyma flygskriften *On the character of a trimmer* (1684 eller 1685) väckte största uppseendet. Jfr miss H. C. Foxcroft, "Life and letters of sir George S., 1:st marquis of Halifax" (2 bd, 1898). V. K—r. (V. S—g.)

Savings-bank [sēi'viŋs-bäŋk], eng., sparbank.

Savioli [-åli], Lodovico, italiensk skald, f. 1729 i Bologna, d. där 1804, utgaf som professor i diplomatik "Annali bolognesi" (1784). Hans skönlitterära produktion omfattar herdedikten *Monte Liceo*, tragedien *Achille* samt den lyriska diktsamlingen *Amori*, som Carducci värdesatt och i urval meddelat i "Poeti erotici del secolo XVIII". S. Cillario utgaf 1902 "L. S., monografia". P. A. G.

Sa'vitaipale, socken i Viborgs län, Lappvesi härad och domsaga, utgör ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Nyslotts stift, Villmanstrands kontrakt. Areal 531 kvkm. 8,157 inv. (1914), finsktalande. Socknen är i krigshistorien bekant genom G. M. Armfelts och Savolaksjägarnas strid med ryssarna där 4 juni 1790. A. G. F.

Savitar (nom. *Savitā*), *ind. relig.*, namn på Solguden i hans speciella funktion som pådrifvare, lifgifvare, hvilket synes vara namnets betydelse. Han är sålunda en personifikation af solens lifgifvande kraft som inherent i himlakroppen (*Sūrya* o. a. namn). S. räknas till de s. k. *Ādityās* (se Varuṇa). Han skildras i de 11 — bland dem några af de mest poetiska morgon- och aftonhymner — direkt till honom riktade hymner i "Rigveda" som en guldglänsande gud med gyllene hår, som lyfter sina gyllene armar till välsignelse öfver alla väsen. Han drifver människan och ger henne kraft till arbete, liksom han också beskär henne hvila, vid hvilken han förjagar onda drömmar och störande demoner. Han förlänger människans lif och för de aflidnes själar till den himmelska boningen, hvarjämte han skänker äfven gudarna odödlighet. Den berömda versen i "Rigveda" III, 62, 10 kallas (såsom egnad S.) *Sāvitrī* och är det bramanska Indiens allmänna morgonbön. Jfr Muir, "Original sanskrit texts" V (1872), Kægi, "Der Rigveda" (2:a uppl. 1881), Oldenberg, "Die religion des Veda" (1894), Macdonell, "Vedic mythology" (i Bühlers "Grundriss der indoarischen philologie", III, 1, 1897), och Hillebrandt, "Vedische mythologie", III (1902). K. F. J.

Sāvitrī. 1. (Äfven *Gāyatrī*) Namn på en helig vers i en hymn till Savitar (se d. o.). Utom som morgonbön användes den vid den ceremoni, *upanayana*, hvarigenom hvarje tveboren (*dvija*) fick sin konfirmation som kastmedlem. Häraf personifierades S. som moder till de tre högsta kasterna och gällde som Brahmans hustru, identifierad med *Çakti* l. *Sarasvatī* (se d. o.) samt som dotter af Savitar. — 2. Namn på olika kvinnor i den indiska litteraturen. Berömdast är konung Açvapatis (af Madra) dotter, hjältinnan i den berömda episoden "Sāvitrī" i "Mahābhārata", 3:e boken (*Vanaparvan*). Förälskad i en landsflyktig konungs son, Satyavant, är hon sin kärlek trogen, ehuru en siare förkunnar, att Satyavant har blott ett år kvar af sitt lif. Hon äktar honom och följer honom till hans boning i skogen. Då dödsguden Yama efter ett år kommer för att hämta Satyavant, bönfaller S. honom om sin makes lif. Yama nekar, men bevekes dock slutligen genom S:s på samma gång spetsfundiga och i en högstämd poetisk dräkt klädda böner att återlämna hennes make. Dikten öfversattes 1829 af Bopp (i "Die sündfluth nebst drei anderen der wichtigsten episoden des Mahābhārata") och Rückert och sedan af många andra, t. ex. J. Merkel (1830), på svenska af K. Fr. Bergstedt (1844). Texten är särskildt utgifven af Kossowicz (1861), Kellner (i "Elementarbuch", 1888) och Geiger (i "Elementarbuch der sanskritsprache"; 2:a uppl. 1911). — Jfr L. v. Schröder, "Indiens literatur und cultur"

(1887), och A. A. Macdonell, ''History of sanskrit literature'' (3:e uppl. 1909). K. F. J.

Savits [sävit͡s], Jocza, ungersk skådespelare och regissör, f. 10 maj 1847 i Török-Becse, Ungern, var verksam som skådespelare och regissör vid flera teatrar, tills han 1885 vardt regissör vid Hoftheater i München, där han förblef som öfverregissör till sin pensionering, 1906. Till hans hufvudroller höra *Don Carlos*, *Clavigo*, *Rikard II*, *Ferdinand* i ''Kabale und liebe'' och *Egmont*. S. deltog lifligt i de sceniska reformsträfvandena, bl. a. genom arbetet på den s. k. Shaksperescenen, hvarom han författat en skrift (1908).

Sa'vo [-vå], landskap. Se Savolaks.

Savoe [savu], Savu l. Sava, en till Små Sundaöarna, nederländska residentskapet Timor, hörande liten ögrupp, belägen mellan öarna Timor och Soemba l. Tjendana. Öarna äro tre: S. (eller Stora S.), 538 kvkm., Rade Djoewa, som är mycket mindre, och den obebodda Hokki, tills. 597 kvkm. 25,900 malajiska inv., som styras af infödda höfdingar. De odla ris, hirs, sockerrör, tobak, bomull och indigo och ega vackra hästar samt andra husdjur. J. F. N.

Savoie [savœa'], två departement i sydöstra Frankrike, bildade 1860 af de forna sardinska områdena Chambéry och Annecy. — 1. S. gränsar i ö. och s. ö. till Italien, i s. till dep. Hautes-Alpes, i s. v. och v. till dep. Isère och Ain, i n. till Haute-Savoie. 6,188 kvkm. 247,890 inv. (1911). Landet, som vattnas af Isère och dess tillflöden, är deladt i 4 arrondissemang: Chambéry, Albertville, Moûtiers och S:t Jean de Maurienne. Hufvudstad är Chambéry. — 2. Haute-S. [åt-], n. om det förra, gränsar i öfrigt till de schweiziska kantonerna Valais och Genève samt Genèvesjön och dep. Ain. 4,598 kvkm. 255,137 inv. (1911). Norra delen utgöres af landskapet Chablais (se d. o.), söder därom ligger landskapet Faucigny (se d. o.). Dep., som genomflytes af Dranse och Arve, delas i 4 arrondissemang: Annecy, Bonneville, S:t Julien och Thonon. Hufvudstad är Annecy. 1 o. 2. (J. F. N.)

Savoir faire [sa'vœar fär], fr., förmåga att skicka sig, förmåga att handla efter omständigheterna; ''sätt''.

Savoir vivre [sa'vœar vi'vr], fr., lefnadsvett, belefvenhet.

Savoja'rd, invånare i Savojen (se d. o.).

Savo'jen l. Savoyen (fr. *Savoie*, it. *Savoja*, mlat. *Sabaudia*). 1. Ett förr till konungariket Sardinien, sedan 1860 till Frankrike hörande landskap, som äfven till nationaliteten rätteligen är franskt. Från det egentliga Italien skiljes det genom Alperna, som där i Mont Blanc nå sin största höjd och genom Mont-Cenis-tunneln lämnat rum för den första järnvägsförbindelsen mellan Italien och det nordligare Europa. På franska sidan begränsas det af Dauphiné och Bourgogne (hvarifrån det skiljes genom Rhônefloden), på den schweiziska stöter det intill kantonen Genève, sjön af samma namn och kantonen Valais. Till sin natur är S. ett fullständigt bergland, hvars många små strömmar samlas till Genève-sjön och Rhône, men det är ej på långt när så rikt på naturskönheter som grannlandet Schweiz och därför äfven föga besökt af främlingar. Till klimat och naturalster är landet däremot ett fullständigt motstycke till Schweiz. S. är väl försedt med skogar och betesmarker, men dess jordbruk och vinodling äro föga gifvande, och den magra, stenbundna jorden behöfver en långt bättre skötsel än den, som nu bestås den, för att ge tillräcklig näring åt befolkningen. På en ytvidd, som officiellt uppskattas till 10,786 kvkm., uppgick folkmängden efter 1911 års folkräkning till 503,027. Till större delen småväxta, mörklagda och kortskalliga, torde savojarderna böra räknas bland afkomlingarna af Europas urbefolkning och ha i det hela hållit sig tämligen oblandade, ehuru efter hvarandra kelter, romare, folkvandringens germaner och under medeltiden till och med ett antal kristnade sarasener slogo sig ned i deras land. Kretinism är ganska vanlig bland dem. Sträfsamma och vana vid umbäranden, såsom alla bergfolk, utvandra de, liksom våra dalkarlar, i talrika skaror för att söka arbetsförtjänst, alltid likväl i hopp att en dag med sina små besparingar kunna återvända till den med all sin fattigdom högt älskade hembygden. Ofta träffas dessa savojarder i Lyon och Paris, bland hvars idogaste arbetare de räknas. De bildades språk är franska; det lägre folket talar ett med den sydfranska provensalskan närsläktadt mål. De fleste äro ifriga katoliker; dock finnes äfven ett mindre antal reformerta, afkomlingar af de gamle valdenserna. Landet är indeladt i två departement (se Savoie). (J. F. N.)

Historia. S., urspr. *Sapaudia* l. *Sabaudia*, förekommer som geografiskt och historiskt begrepp först hos Ammianus Marcellinus. Under den keltiska tiden hörde S. jämte Dauphiné till allobrogernas samhällsbildning. Först 121 f. Kr. införlifvades det med romarnas välde. Under folkvandringarna besattes S. 443 af burgunderna, hvilkas välde krossades 534 af frankerna. Vid upplösningen af det stora frankiska riket tillföll S. 873 Lothars rike samt förenades redan 879 med Nedre Burgund, och vid dettas sammansmältning med Öfre Burgund 933 blef S. del af den större burgundiska staten. 1032 kom S. med Burgund under tyska kejsardömet. Vid denna tid lydde *grefskapet* S. med granngrefskapet Maurienne, Aosta, under Umberto Blancamano, grundläggaren af savojiska furstehuset. Han gjorde kejsar Konrad viktiga tjänster vid Burgunds förvärfvande. Hans son Oddone (Otto; d. omkr. 1060) förmälde sig med Adelheid, arftagerska till markgrefskapet Turin. Det savojiska huset förvärfvade därigenom besittningar på bägge sidor om Alperna, ett förhållande, som haft afgörande betydelse för S:s hela historia till 1860. Oddones efterträdare, Amadeus II, svåger till kejsar Henrik IV, understödde denne på hans tåg till Canossa. Dynastiens besittningar ökades af den kraftfulle Tomas I (1189—1233) med Vaud och Piemont, v. om Alperna, samt Carignano och Pinerolo ö. därom. Af kejsar Fredrik II, på hvars sida Tomas kämpade, utrustades han med riksvikarievärdigheten. Mellan Tomas' många söner delades hans besittningar. Piemont och S. regerades af olika grenar af härskarhuset, tills genom den enes utslocknande 1418 länderna åter förenades. Arfsföljd efter primogeniturprincipen infördes af Amadeus VI (1343—83), hvarigenom den ständiga splittringen af ter-

ritoriet förhindrades. Amadeus förlänades af kejsar Karl IV med riksvikarierättigheter för Arelat. S. frigjordes från det burgundiska riket och ställdes i omedelbart förhållande till romerska riket. Amadeus utvidgade S:s besittningar i Italien med Chieri och Savigliano; i striderna mellan Visconti och Scala-släkterna liksom mellan Venezia och Genua tjänstgjorde Amadeus som skiljedomare. Amadeus VIII (1391—1434) utnämndes af kejsar Sigismund 1416 till *hertig* af S. och förlänades med grefsk. Genève. För visdom och rättvisa åtnjöt han stort anseende. Han genomförde 1430 en lagkodifikation för hela hertigdömet emot adelns och städernas opposition. 1434 nedlade han regeringen och valdes 1439 till påfve under namnet Felix V (se vidare Amadeus 2). Redan under hans närmaste efterträdare började en tillbakagång för den savojiska staten. Dess politiska ställning var på grund af krigen mellan Frankrike och Spanien synnerligen svår. Karl III (1504—53), som öfvergett förbindelsen med Frankrike och slutit sig till Habsburg, fick se sitt land utsatt för svåra lidanden. Turin eröfrades 1536 af fransmännen, nästan hela S. hölls af dem besatt under den följande tiden. Karls son Emanuel Filibert (se denne; 1553—80) lyckades först 1559 i freden i Câteau-Cambrésis återvinna sina länder. Från Genève, Valais och Vaud, som 1534 och 1536 slutit sig till Schweiz, nödgades han dock 1564 definitivt afstå. Han bröt ned resterna af feodalsystemet och regerade absolutistiskt. Citadellet i Turin byggdes under hans regeringstid; äfven första grunden till en savojisk flotta lades af honom genom galärbyggnad i Villafranca. Ett universitet upprättades i Mondovi. Karl Emanuel I:s (1580—1630) politik gick ut på att i motsats till Frankrike utvidga sina italienska besittningar. I förbund med Spanien lyckades han 1601 af Frankrike vinna det viktiga Saluzzo. Däremot misslyckades hans försök att 1612 underlägga sig Monferrato. När han åter 1628 stod på Spaniens sida mot Frankrike, öfversvämmades S. af de franska härarna. Genom att öfvergå på den franska sidan lyckades hans efterträdare Viktor Amadeus I (se denne; 1630—37) rädda sitt land; förbindelsen med Frankrike befästes genom hans giftermål med Henrik IV:s dotter Kristina. Det franska inflytandet blef bestämmande för S:s hela politik till 1690-talet. Vid hofvet i Turin väckte Ludvig XIV:s tilltag att 1681 låta franska trupper marschera genom Piemont ligt missnöje. Viktor Amadeus II (se denne; 1675—1713), som 1682 gjort slut på sin moders franskvänliga regentskap, vågade dock ännu ej bryta med Frankrike; tvärtom förbands S. med detta genom en subsidietraktat. Efter att 1689 ha fört en medlande politik trädde han 1690 på koalitionens sida mot Frankrike, när Ludvig XIV fordrade att få besätta de savojiska fästningarna. Hans hållning var dock rätt tvetydig; redan 1696 slöt S. separatfred med Frankrike och erhöll det viktiga Pinerolo. Äfven under den följande tiden var S. ingalunda någon pålitlig bundsförvant till Frankrike. I det väntade spanska arfvet hade Viktor Amadeus själf intressen att tillvarataga och kunde göra gällande arfsanspråk på den spanska kronan. Någon anhängare af fransk expansionspolitik inom Italien kunde S. ej bli. Genom Spanska tronföljdskriget, där S. deltog på koalitionens sida, vann det en betydande makttillökning. I Utrechtfreden 1713 erhöll S. Monferrato med område jämte delar af västra Lombardiet med fästningen Alessandria. Sicilien, med titel konungarike, öfverlämnades åt S., åt hvilken man synes ha tillämnat en uppgift som balans mellan Bourbon och Habsburg. Redan 1720 nödgades S. åt kvadruppelalliansen utbyta Sicilien, som öfverlämnades till Österrike, mot Sardinien, och staten bar därefter till 1861 namnet *konungariket Sardinien* (se vidare d. o.). S. var därefter endast en del af det nya konungariket, hvars hufvudland var Piemont. Af Frankrike eröfrades S. 1792 och afträddes 1796 till den franska republiken, som däraf bildade dep. Mont Blanc och Léman. Det återställdes 1814 efter Napoleons fall till Sardinien, men öfverlämnades 1860 jämte Nizza till Frankrike som ersättning för den hjälp det lämnat i Sardiniens kamp mot Österrike 1859. Genom omröstning fick befolkningen uttala sitt godkännande af förändringen. En stor del af densamma visade sig dock missnöjd med införlifningen med Frankrike. Schweiz, som kände sig hotadt genom det franska grannskapet, sökte förgäfves inlägga sin protest mot förändringen. — Litt.: Solaro' della Margherita, "Traités publics de la maison royale de Savoie avec les puissances étrangères" (8 bd, 1836—61), Cibrario, "Storia della monarchia di Savoia" (3 bd, 1840—44), Ricotti, "Storia della monarchia piemontese" (6 bd, 1861—69), Carutti, "Storia della diplomazia della corte di Savoia 1493—1773" (4 bd, 1875—80) och "Storia del regno di Vittorio Amadeo II" (3:e uppl. 1897), C. von Noorden, "Viktor Amadeus II von Savoyen" (i "Hist. vorträge", 1884), Manno, "Bibliografia storica degli stati della monarchia di Savoia" (9 bd, 1884—1913), Perrin, "Histoire de Savoie" (1900), Hellmann, "Die grafen von Savoyen und das reich bis zum ende der staufischen periode" (s. å.), och Angeli, "Storia di casa Savoia" (1906). E. N—nn.

Savojeralperna. Se Alperna, sp. 697.

Savojkål, *bot.* Se Brassica, sp. 30.

Sa'volaks (fi. *Sa'vo* l. *Sa'vonmaa*), inlandslandskap i Finland, mellan Österbotten i n. och n. v., Tavastland i v., Karelen i ö. och s. samt Nyland på en liten sträcka i s. v. Omkr. 38,400 kvkm. Största längden, i n. v. till s. ö., är omkr. 365 km. Största bredden, i ö.—v., är 170 km. Landet upptas nästan h. o. h. af mer eller mindre höga och branta, merendels parallellt löpande sandåsar och mellan dem liggande rader af enstaka berg och höjder. I södra delen finnas flerstädes jämna och rymliga slättmarker. Hufvudåsen är Suomenselkä, som följer gränsen mot Österbotten och ställvis når en höjd af 240—250 m. Från densamma utgå: i landskapets nordvästligaste hörn Savonselkä,

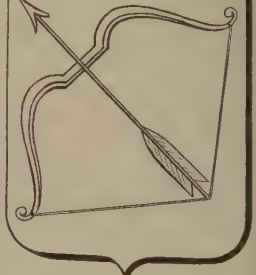

Savolaks' vapen.

som först i östlig riktning, till Pöllömäki bergknut (251 m.), samt därefter i sydlig riktning genomskär landskapets västra del. Landskapets nordöstra hälft genomstrykes i sydlig och sydöstlig riktning af Karjalanselkä, som utgår från Naarasmäki (243 m.) på Suomenselkä och icke långt ö. om Tuusniemi kyrka skjuter in i Karelen. Tvärs genom landskapets södra del gå parallellt Lilla och Stora Salpausselkä, hvilka vid sydvästra gränsen förena sig med Savonselkä. Flerstädes bilda åsarna liksom naturliga bryggor öfver sjöarna. Den mest bekanta bland dylika åsar är Punkaharju, som för sitt naturskönа läge årligen besökes af tusentals resande. Bland enstaka berg må nämnas Pisavuori, på gränsen mot Karelen, 270 m. ö. h., hvilken bergtopp är märklig för sina grottor, och Puijonmäki, vid Kuopio stad, prisad för sin hänförande utsikt. S. har blifvit ansedt som Finlands naturskönaste landskap. Till följd af åsarnas säregna naturbildning kunna från hvarje högt belägen plats deras branta kammar skönjas i aflägsen följd gående parallella med hvarandra, åtskilda af blå band af sjöar i dalgångarna. De flesta åsarna äro bevuxna med tall- eller granskog, där icke svedjebruket efterlämnat kala sträckor eller förbytt växtligheten till löfskog. Dalgångarna täckas af löfskog, träsk, kärr och moras. Sjöarna upptaga omkr. tredjedelen af landskapets areal. Rikedomen på dem är förklarlig däraf, att största delen af landskapet bildar mellan de ofvannämnda höjdsträckningarna en dalsänkning med ytterst ringa sluttning, hvarför hela vattensystemet liknar en oafbruten, månggrenad strömfåra, som sakta flyter fram från n. v. till s. ö. och under loppet öfverallt bildar större eller mindre långsmala vattensamlingar, sjöar och fjärdar. De v. om Savonselkä liggande sjöarna afbörda sitt vattenöfverflöd till Päijänne eller Kymmene vattensystem. För de ö. därom rinnande vattnen är Saima centralsjön med fjärdarna Orivesi och Puruvesi i n. ö., öfver hvilka fjärdar gränsen mot Karelen går, Aimisvesi, Enonvesi och Haukivesi i n. Dessa fjärdars vatten förenas genom Kokonsalmi fjärd, s. om Nyslott, och Puumala sund, invid Puumala kyrka, med egentliga Saima. Ifrån södra delen af egentliga Saima leder Saima kanal (se Finland, sp. 293, och Saima) vattenmassan ned till Finska viken och Vuoksen ned till Ladoga. Vuoksen bildar, genombrytande Stora Salpausselkä strax vid Saimas södra strand, vid Siitola, Imatra mäktiga vattenfall. Vattendragen i nordliga delen af landskapet samlas i sjön Kallavesi vid Kuopio. De bilda bekväma kommunikationsleder äfven för större farkoster och ha ställvis blifvit kanaliserade, bl. a. genom Nerkko och Akkionlaks kanaler. Från Kallavesi rinna vattnen söderut genom Konnus kanal, Konnusselkä sjö, Leppävirta ström, Unnukkajärvi sjö samt Taipale kanal och sluss, den sistnämnda ledande förbi Varkaus fors, till Haukivesi, hvilken ligger på samma nivå som Saima. Sjöarna, särskildt i norra delen af landskapet, äro mycket rika på malm, som ofta i bäddar af ända till 1/2 m. mäktighet betäcker deras botten. På tillgodogörande af dessa malmförråd arbetar sedan gammalt bland andra Strömfors bruk i Nilsiä socken. Oaktadt ymnig tillgång finnes på berg, är S. jämförelsevis fattigt på värderikare mineral. Svafvelkis påträffas nästan öfverallt, dock icke som mäktiga gångar; något kopparkis, kalksten samt blyerts anträffas i Kuopio socken. Rikast på mineral är Pisavuori, där äfven bergkristall finnes. God kvarnsten brytes där äfvensom i Kinami backe i Kuopio socken. Täljsten förekommer i Pisavuori och flerstädes. — Fisket är rikt. De vanliga fisklagen äro abborre, gädda, sik, braxen, id, gös, lake, ruda, harr, laxöring och insjölax samt siklöja, hvars rom är mycket eftersökt. Jakt och djurfångst lämna ännu någon inkomst. Björn är icke sällsynt. Lodjuret förekommer ganska allmänt. Räf jagas mycket. Bland öfrigt villebråd må nämnas hermelin, utter, järf och mård. Hare och skogsfågel afyttras mycket till Petersburg. Jordbruket står jämförelsevis lågt. Marken, oländig och ytterst stenbunden, består förnämligast af grus och klappersten samt jäslera eller utgöres af kärr och moras. Där svartmylla förekommer, frodas gräs och sädesväxter ypperligt. För ej lång tid sedan var svedjebruket allmänt utbredt. Numera är det genom lag inskränkt. Kärrodlingar förekomma mycket. Åt ängsodlingen egnas uppmärksamhet på grund af indräktig och, efter Saima kanals öppnande, lätt afsättning af ladugårdsprodukter, främst smör, till Petersburg och utlandet. Förnämsta sädesväxterna äro råg, korn, hafre, den sistnämnda särskildt i södra delen. Ganska allmänt odlas bohvete. Hamp- och linodlingen är betydlig. Äfven tobaksodling förekommer till husbehof här och där. Skogarna ha genom det myckna svedjandet så medtagits, att märklig brist råder på timmer och bränsle. Förnämsta trädslagen äro tall och gran samt björk och asp. Byggnadssättet gör stora framsteg, om ock på aflägsnare orter ännu såsom boningsrum användas s. k. pörten. Befolkningen uppgår till omkr. 400,000 personer (1914).

Administrativt fördelar sig landskapet på tre *län*: Kuopio i norra delen, S:t Michels i mellersta och Viborgs i södra. Till Kuopio län höra 11 socknar och del af en socken; 5 bruksförsamlingar och 2 städer: Kuopio och Idensalmi; till S:t Michels län 20 socknar samt del af en socken och 2 städer: S:t Michel och Nyslott, och till Viborgs län 8 socknar samt staden Villmanstrand. Socknarna fördela sig på Idensalmi och större delen af Kuopio och Rautalampi härad i Kuopio län, S:t Michels, Jokkas och Rantasalmi samt en del af Heinola härad i S:t Michels län, äfvensom på en del af Lappvesi och Jääskis härad i Viborgs län. Landskapets vapen (se fig.) utgöres af en gyllne båge, uppspänd med pil, i svart fält. Skölden är betäckt med en greflig krona.

Savolaks (Savlaks) förvärfvades för Sveriges krona och Finland genom fredsslutet i Nöteborg 1323. Det bildade då ett "gislalag" (härad), hvars tätast befolkade bygder synas ha varit S:t Michels- och Jokkastrakterna. Befolkningen tyckes ha invandrat från Ladoganejden och utbredt sig öfver landskapet i riktning mot strömdragen. Kristendomen och de äldsta kristna kulturförhållandena torde ha inkommit öfver Tavastland. Urspr. tillhörde icke hela landskapet Sverige. Enligt Nöteborgska fredens bestämmelser skulle hela östra delen af landskapet, från nuv. Nyslottstrakten österut, fortsättningsvis tillhöra Novgorods område. Först i slutet af 1500-talet kom äfven den öfriga delen af landskapet, till hvars

skydd emellertid Erik Axelsson Tott 1475 på ryskt område uppfört Nyslotts fäste, Olofsborg, under Sverige. Genom fredsfördraget i Åbo 7 aug. 1743 delades S. åter mellan Sverige och Ryssland sålunda, att södra delen, till och med nyssnämnda fäste, kom under Ryssland. Då Viborgs län 1811 återförenades med det öfriga Finland, återkom denna del af S. till det öfriga landskapet. A. G. F.

Savolaksare (fi. *savolaiset*), den finska stam, som bebor hufvudsakligen Savolaks, norra (finska) Karelen, delar af norra Tavastland och af sydliga Österbotten (framför allt Kajana härad), är egentligen af jämförelsevis ungt datum, uppkommen som den är genom i Finland försiggången sammanblandning af kareler och tavaster. Denna härkomst tyckes spegla sig också i folkkaraktären. Savolaksaren är intelligent och vetgirig, allvarlig, men gladlynt, mediterande — en god jordmån för pietismen, hvars mest framstående bonderepresentanter varit från Savolaks —, han är långsam i sitt görande och låtande, men ihärdig och seg, älskar ej stora hopträngda byar, utan bygger gärna sin gård på afstånd från andras, på någon höjd eller sluttning med löfskog och nära vatten — förr med afseende på möjlighet till svedjebruk. Savolaksiska dialekten, som utmärkes genom rika, klangfulla vokalljud, anses som den vackraste af de finska dialekterna och eftersträfvas därför äfven i finska talspråket. — I Finlands historia har savolaksaren fått en särskild betydelse på grund af den företagsamhet och den allt trotsande seghet, med hvilka han utfört ett fruktbringande kolonisationsarbete i det inre Finlands ödemarker och på gränsen mot Ryssland, ja till och med utom Finlands gränser. Största delen af de s. k. ”skogsfinnarna”, hvilka på 1600-talet, en mindre del kanske litet tidigare, sökte sig nya boplatser, goda svedje- och jaktmarker samt gifvande fiskevatten i det inre af Sverige, hufvudsakligen i Värmlands skogar, och i till detta landskap angränsande delar af Norge, är af savolaksiskt ursprung. K. F. K.

Savolaksbrigaden bildades 1775 af de i östra Finland förlagda trupperna såsom en särskild truppenhet, afsedd i första hand till östra riksgränsens försvar. I brigaden ingingo Savolaks infanteriregemente, Savolaks jägarkår, Rautalampi kompani af Tavastehus regemente, indeladt som en lätt bataljon, Kymmenegårds bataljon (utgjorde återstoden af Viborgs infanteriregemente efter frederna i Nystad och Åbo), Karelska dragonregementet och tre i Finland förlagda skvadroner af Lätta dragonerna (sedermera Lifgardet till häst). Brigadens förste chef blef den sedermera i rysk tjänst öfvergångne G. M. Sprengtporten, hvilken med sin skicklighet och viljekraft gjorde brigaden till en verklig elittrupp. Flera gånger upplöst och åter förenad, utgjordes brigaden vid krigsutbrottet 1808 af Savolaks infanteriregemente, Savolaks fotjägarregemente, hvartdera på fyra bataljoner om två kompanier, Karelska jägarkåren (uppsatt 1789), två bataljoner om två kompanier, Karelska dragonregementet, två skvadroner och ett artillerikompani (uppsatt 1805) med åtta trepundiga kanoner, tillika med vargering uppgående till 3,484 man med 147 officerare. Brigaden stod sedan 1806 under befäl af öfversten grefve J. A. Cronstedt, tillika chef för Savolaks infanteriregemente. Brigaden deltog med utmärkelse i hela kriget i Finland och i Västerbotten 1808—09, och dess spillror voro med, när v. Döbeln 8 okt. 1809 i Umeå aftackade de finska trupperna. Några ”preciösa kvarlefvor” ingingo i de båda finska fältbataljoner, som gjorde garnisonstjänst i Umeå och Gäfle och upplöstes i jan. 1810. Brigaden och dess män äro tecknade af Aminoff, ”Relation om f. d. Sawolaksbrigadens af Kongl. Finska arméen deltagande i 1808—09 årens fälttåg i Finland och Vesterbotten” (1839), af J. J. Burman, ”Relation om Savolaksbrigadens operationer under 1808 och 1809 års krig” (1865), samt af E. S. Tigerstedt, ”Biografiska anteckningar om Savolaxbrigadens män 1808—1809” (1908). C. O. N.

Savolaks infanteriregemente förekommer redan i den äldsta tid, då ordnade finska trupper började uppsättas. Enligt indelningsverket utgjorde det ett regemente med 1,037 nummer och åtta kompanier, roteradt inom Savolaks. Efter freden i Åbo (1743) minskades dess styrka till 954 nummer. Dess mötesplats var S:t Michels malm. Regementet ingick i Savolaksbrigaden (se d. o.). C. O. N.

Savolaks jägarregemente l. S. fotjägarregemente uppsattes genom värfning 1745 (manskapet hemförlofvadt mellan mötena) till en styrka af 600 man, delade mellan sex kompanier. Regementet ökades 1804 till 1,330 man i tio kompanier och minskades 1805 vid artillerikompaniets bildande till 1,200 man i åtta kompanier. Regementet ingick i Savolaksbrigaden (se d. o.). C. O. N.

Savolaksmetoden, en genom k. förordn. 28 juni 1775 för skattläggningars verkställande i Savolaks och Karelen stadgad skattläggningsmetod, afseende skogars beläggande med skogsränta, hvilken metod i vissa fall skolat på grund af särskilda bestämmelser tillämpas vid skattläggning å skogar äfven i Sverige, bl. a. beträffande de till stockfångst åt sågverk i de norra länen upplåtna skogstrakterna, till de delar dessa ej varit af beskaffenhet att böra indelas till hemman. C. v. O.

Savoldo [-vå'ldå], Gian Girolamo, italiensk målare af brescianska skolan, f. omkr. 1480 i Brescia, d. efter 1548, var elev af Fioravante Ferramola och rönte under fortsatta studier ett blandadt venezianskt och florentinskt inflytande. Mest anslöt han sig dock till den venezianska skolan, stående mellan dess äldre och senare epoker, lånade af Giorgione, Palma Vecchio och Lorenzo Lotto deras kraftiga färger, af Bonsignore och Giovanni Bellini deras okonstlade naivitet. Han var verksam i Brescia, Florens, Treviso och Venezia. Betecknande för hans kyligt förnäma konst är altartaflan i Brera i Milano, *Jungfru Maria uppenbarande sig för fyra helgon*. Han var jämte Romanino och Moretto Brescias förnämste af den venezianska skolan influerade konstnär. O. G—g.

Savona [-vå-], stad i italienska prov. Genua, vackert belägen vid Genuabukten och kustbanan Genua—Ventimiglia. 50,169 inv. i hela kommunen (1911). Hamnen är liten, men säker och tryggad af ett på en klippa i hafvet uppbyggdt fäste samt ett nyligen anlagdt fort jämte batterier v. om staden. S. skyddas i öfrigt af det vid Vado, 5 km. s. v. om S., nybyggda fortet Lorenzo Stefano och moderniserade äldre fortet Capo di Vado samt 3 batte-

rier; 24 km. framskjutet spärrar fort Capra Zoppa vid Finale kustbanan och vägen från Nizza öfver S. Remo. Vägen från Mondovi och Acqui, som vid Altare öfverskrider liguriska alpkammen (Col di Cadibone), skyddas genom fort Altare, ett batteri i n. för järnvägens speciella skydd och ett i s. på Monte Baracone för spärrning af en sidoväg. S. är säte för en biskop samt har prästseminarium, lyceum, 2 gymnasier, tekniskt institut, navigationsskola, bibliotek och tafvelsamling. Det eger en med målningar rikt smyckad katedral, flera andra kyrkor och en vacker teater. Hafsbad. I stadens sköna omnejd ligger den af vallfärdande mycket besökta kyrkan ''Madonna della Misericordia''. Handel drifves med frukt, råsilke m. m. S. har stort stålverk samt fabriker för tillverkning af maskiner, porslin, glas, siden, parfymer och tvål, hvilken sistnämnda artikel (fr. *savon*) säges leda sitt ursprung från S. Staden, fordom kallad *Savo*, täflade under medeltiden med Genua, bombarderades af engelsmännen 1745, intogs af fransmännen 1809 och var den fördrifne påfven Pius VII:s vistelseort 1809—12. (J. F. N. L. W:son M.)

Savonarola [-vånaråla], Girolamo, italiensk folkledare och religiös reformator, f. 21 sept. 1452 i Ferrara, uppfostrades hos sin farfader, en högt ansedd läkare, som hos honom ingöt thomistisk teologi och pedagogik. Han skulle själf bli läkare, men drefs af sin starkt religiösa natur att välja den andliga banan. 1475 gick han in i ett dominikankloster i Bologna. Afskyn för renässansens religiösa förfall i värld och kyrka förde honom till gammaltestamentlig profetisk reformpredikan och apokalyptiska fantasier, som togo den visionära mystikens form. 1486 fann han i Brescia den rätta formen för sin förkunnelse, när den samlades omkring de tre satserna: ''kyrkan skall straffas, därefter förnyas, och detta skall ske snart''. Genom Pico della Mirandolas förmedling kallades den väldige botpredikanten 1489 af Lorenzo de' Medici till Florens och tog där sin bostad i San Marcoklostret. Osedligheten i den lysande hufvudstaden för ''Quattrocento'' dref S. att från 1491 offentligen predika i domkyrkan. Denna rymde snart ej åhörarmassorna. Man öfverväldigades af botkraften och den religiösa energien i hans predikan; t. o. m. Lorenzo de' Medici greps däraf; när han 1492 dog, gick han bort som S:s lärjunge. Samtidigt sökte S. inom sin orden upplifva Dominicus' och Franciscus' ursprungliga fattigdomsideal; han lösgjorde Marcoklostret från den förfallna lombardiska kongregationen af dominikanorden och sökte bilda en ny kongregation med sträng observans. Men därigenom kom han i strid med nästan hela sin orden med generalen Turriani i spetsen. Äfven de andra tiggarordnarna, som hotades i sina rikedomar, arbetade på hans undergång. T. o. m. från Marcoklostret fick han en farlig fiende i den berömde predikanten Franciscus Mei, som begaf sig till Rom och gjorde S. misstänkt hos påfven. Farorna ökades för S., när Karl VIII:s af Frankrike tåg genom Italien framkallade en revolution i Florens, som 1494 fördref Piero de' Medici. I det allmänna virrvarret kunde ingen annan än S. skaffa ordning; han ville ej svika sitt folk, utan mottog diktatorisk myndighet, med hvilken han återställde signorians republikanska regemente under Kristus som stadens enväldige konung. Han åstadkom ock en genomgripande sedlig-religiös reform i Florens. Botstämning, bibelläsning och kyrkogång behärskade folket; barnen användes som ett slags sedepolis och fingo bl. a. insamla stadens ''fåfängligheter'' (tärningar, toalettsaker, tvetydiga bilder etc.), hvilka högtidligen brändes. S. själf verkade ej blott som reformator och folkledare, utan ock som lärd skriftställare; mest berömd är hans apologetiska kyrkolära *Trionfo della croce* (1497). På konsten öfvade han starkt inflytande och vidgade dess syner; bl. a. påverkades af honom Botticelli, Perugino och framför allt Michelangelo, som blef hans störste och trognaste lärjunge. Men sedesträngheten i Florens liksom demokratien skapade från början ett starkt motstånd; ''arrabbiatis'' politiska (aristokratiska) parti växte och undergräfde S:s ställning. Det farligaste angreppet kom från kyrkan själf. Alexander VI fruktade den sedliga reformen och fann i S:s Florens en politisk motståndare till sina förbundssträfvanden mot Frankrike. Så hade Alexander ej svårt att lyssna till Mei. På dennes förslag upprättade påfven 1496 en ny dominikankongregation, hvari Marcoklostret skulle ingå, men där de djupt sjunkna romerska klostren skulle få majoritet. S. hade blott att välja mellan att offra sitt ideal och moraliskt gå under eller att bli påfven olydig och så draga den kyrkliga domen öfver sig. Han valde den senare vägen. Så bannlystes han ock 1497. S. svarade med en våldsam predikan mot det förfallna påfvedömet. Då detta hotade Florens med interdikt, dref fruktan för ekonomisk depression massor af borgare in i ''arrabbiatis'' parti. De mindre stränga dominikanerna och de andra tiggarordnarna gjorde ock i förbund med sekulärprästerskapet allt för att undergräfva S:s religiösa auktoritet; Mei höll samman trådarna. Slutligen nödgade man S. att för sitt anseendes skull antaga ett eldprof som gudsdom mellan en af hans anhängare och en franciskan. Signorian, där hans fiender fått majoritet, uppsköt med list profvet på så vis, att S. fick skulden för uppskofvet. Folkstämningen slog om; Guds profet blef den falske profeten. S. greps i sitt kloster, underkastades ryslig tortyr sju gånger under den heliga veckan, och ett förfalskadt förhörsprotokoll uppsattes, enligt hvilket han skulle ha erkänt sig vara drifven icke af Gud, utan af äregirighet. Detta protokolls offentliggörande bröt det sista försvaret för S. i Florens. I fängelset skref S. sin berömda utläggning till Davids ps. 51 och 31, där han, som eljest dogmatiskt var god thomistisk katolik, kom nära den protestantiska frälsningsuppfattningen (den öfversattes af Luther till tyska och af Petrus Johannis Gothus 1612 till

G. Savonarola. Efter en målning af Fra Bartolommeo.

svenska). Efter nya pinliga förhör genom två påfliga kommissarier, af hvilka den ene var ordensgeneralen Turriani, blef S. jämte två kamrater från S. Marco 23 maj 1498 som kättare (utan angifvande af kätteriets art) strypt och bränd på Piazza della Signoria, där nu en kopparplatta utmärker platsen. En samling af hans skrifter utgafs 1633—40 (ny uppl. 1846). Litt.: P. Villari, "Storia di G. S." (2 bd; 3:e uppl. 1898), H. Ch. Lea, "Inquisition in the middle ages" (2:a uppl. 1906), amerikanska och engelska biografier af O'Neil (1898), H. Lucas (2:a uppl. 1906), W. H. Crawford (1907), E. Horsburgh (4:e uppl. 1912), L. Pastor, "Zur beurteilung S:s" (1898, katolsk), H. Lundström i "Skisser och kritiker" (1903), K. B. Westman, "Birgittastudier" (I, 1911), Hj. Holmquist, "Senare medeltidens kyrkohistoria" (1914) och "Savonarola" (1915). — S. är hufvudfiguren i flera såväl dramer som episka dikter, bl. a. af Lenau (1838) och svenskarna Karl Snoilsky (1883) och Hjalmar Bergman (1909). Jfr Marie Brie, "S. in der dichtung" (1903). Hj. H—t.

Sa'vonlinna, finskt namn på Nyslott (se d. o.).

Savonmaa [sa'vånmā], landskap. Se Savolaks.

Savonnerie [savånrī], fr., eg. såpsjuderi, namn dels på en äldre fransk statsfabrik för väfnader, La savonnerie, dels på de där tillverkade varorna: "à la savonnerie". En tillverkning af konstväfnader, som redan förut bedrifvits för franska konungahusets räkning, förlades i början af 1600-talet till byn Chaillot nära Paris och inrymdes i byggnader, som dittills användts för ett såpsjuderi. Däraf namnet. Fabriken, hvilken sedan 1627 utgjort ett slags undervisningsanstalt för hittebarn, reorganiserades kring 1660-talet af Colbert och införlifvades 1826 med den andra statsfabriken, Les gobelins (se Gobeläng tapeter). Tillverkningarna utgjordes egentligen af väfnader med en sammetslik yta, närmast jämförliga med nutidens "flossaväfnader", fastän af betydligt finare och tätare kvalitet, i början efter orientaliska mönster och förebilder, senare jämväl med figurframställningar och naturalistiska växtmönster: Gustaf III:s porträtt, utfördt à la savonnerie, finnes i flera svenska samlingar och är förmodligen ett svenskt arbete. (G. A. W.)

Sa'vonranta, imperiellt pastorat af 3:e kl., Nyslotts kontrakt och stift, Finland, S:t Michels län, Rantasalmi härad, Kides domsaga. Landareal 226 kvkm. 2,880 inv. (1914), finsktalande. A. G. F.

Sa'vov, Mikael, bulgarisk general, f. 1857, idkade militära studier i Ryssland, blef krigsminister 1891, men råkade på våren 1894 i konflikt med Stambolov, som beskylldes för att stå i olofligt förhållande till hans maka; hans afgång blef inledningen till den kris, som medförde Stambolovs fall. Han blef chef för krigsskolan 1897 och var 1903—07 åter krigsminister samt inlade stora förtjänster om bulgariska krigsväsendets organisation. I Balkankrigen 1912—13 var han bulgariska arméns öfverbefälhafvare, såväl under det första kriget med dess rad af lysande framgångar mot turkarna som under det andra, då segerns frukter till stor del gingo förlorade genom nederlagen mot de forne bundsförvanternas öfvermakt. I världskriget, hvari Bulgarien deltager sedan 1915, har S. ej haft något befäl. H. B—n.

Savoy-declaration [səvåi' deklərē'ʃn]. Se Independenter, sp. 481.

Savoyen. Se Savojen.

Savu, ögrupp. Se Savoe.

Sax (fnod. *sōx*, plur. af *sax*, fnhty. *sahs*, kort svärd, huggare). 1. *Tekn.*, ett skärande verktyg, som nyttjas till klippning af tyg, tråd, papper, papp (se pl. III och IV till art. Bokbinderi), hår, växtdelar, metallplåt o. s. v. Den vanliga handsaxen (fig. 1) består af två medelst nitning eller skrufstift rörligt förenade skänklar, hvilkas blad l. skär (med hvasslipad egg) röras tättslutande mot hvarandra så, att de sönderdela ett emellan dem anbragt ämne eller arbetsstycke. Den vinkel, som eggarna bilda mot hvarandra, aftar gradvis uppåt under klippningen. För att de därunder skola beröra hvarandra endast vid korsningspunkten, så att ingen onödig friktion emellan dem må ega rum på öfriga punkter, slipas bladens mot hvarandra vända ytor icke plana,

Fig. 1. Handsax.

Fig. 2. Handsaxen i fig. 1 sedd från smalsidan.

utan en smula buktiga och fjädrande (se fig. 2). Hvardera skänkelns nedre del tjänstgör som häfstång och afslutas med en större ögla, hvari fingrarna (tummen och långfingret) trädas in och få stöd. Dessa öglor saknas på smärre *bleck-* l. *plåtsaxar* (se Blecksla geri, fig. 1 o. 2) liksom på flerehanda trädgårdssaxar, som förete olika mekaniska anordningar. — Finare handsaxar smidas af stål eller af järn med stålade blad, enklare och billigare göras af aduceradt gjutjärn eller af plåt. Å järnsaxar anbringas äfven särskilda eggar i form af stålblad, som kunna ombytas, hvarigenom också skärpningen underlättas. — På *ullsaxen* (för fårklippning) äro skänklarna icke sammanfogade i X-form, utan bilda fortsättningar af ett halfcirkelformigt fjädrande band, som håller dem isär, när de ej tryckas ihop af handen. Af samma typ är

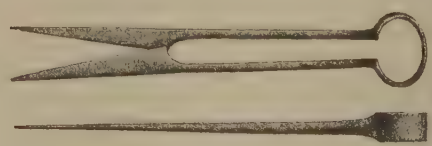

Fig. 3. Fornsvensk sax från järnåldern funnen i Hemse, Gottland.

den äldsta saxen. Denna förekom i Mellan-Europa under århundradena närmast f. Kr. Materialet utgjordes af järn eller brons. Omkr. Kr. f. blef

saxen känd äfven i Sverige (se fig. 3 o. 4). Först under vikingatiden kom här den yngre, nu använda

Fig. 4. Fornsvensk sax från vikingatiden, funnen på Björkö.

handsaxtypen i bruk. — Saxen som verktyg eller verktygsmaskin inom metallbearbetningsindustrien nyttjas för afklippning af plåt, rundjärn, profiljärn o. d. För klenare dimensioner användas handsax eller handdrifna smärre maskiner (*bänksax*,

Fig. 5. Elektriskt drifven plåtsax för plåt upp till 25 mm. plåttjocklek.

rundsax; se Bleckslageri samt fig. 3 o. 4 däri). Till bearbetning af gröfre material, såsom fartygsplåt, användas mycket tunga, kraftiga maskinsaxar för rem- eller elektrisk drift, oftast anordnade med excenterrörelse och stora svänghjulsmassor (fig. 5). — 2. *Jaktv.*, benämning på

Fig. 6. Räfsax, uppgillrad. (Nordiska museet.)

gillrade fångstredskap, hvilka med byglar, som slå ihop, fasthålla villebrådet. I många fall har man plägat anbringa lockbete å dem. Saxar ha vid djurfångst sedan gammalt haft stor användning i Sverige. Särskildt har denna fångstmetod brukats för räf (fig. 6), men genom 1912 års jaktlagstiftning har användning af sax förbjudits för däggdjur; sax får användas endast för fångande af skadliga fåglar. Praktiskt taget, är det alltså endast stolpsax och sax med bulvan, som ännu kunna användas. Denna inskränkning, som tillkommit af djurskyddsvänliga motiv, har emellertid från flera håll ansetts alltför mycket försvåra rofdjurens efterhållande, och saxförbudets upphäfvande har begärts från flera delar af landet. — 3. Ett redskap, hvarmed brandvakter i städer förr voro utrustade för att infånga nattliga bråkmakare (brand-

Fig. 7. Brandvaktssax. (Nordiska museet.)

vaktssax). Dess form framgår af fig. 7. Ringens fjädrar slöto sig kring delinkventens hals. — 4. *Sjöv.* En till lyftning af svårare tyngder använd inrättning, som utgöres af två spiror eller bommar, hvilkas nedre ändar (fötter) sättas åtskilda, hvaremot de öfre kryssas och sammanbindas samt stöttas i sin upprätta ställning af tåg (stag), hvilka fastsättas i marken, till ringbultar ombord e. d. I krysset sättes en gina eller talja, hvarmed tyngderna lyftas. Då mastkran ej finnes att tillgå, insättas masterna i ett fartyg med dylik sax, hvilken i nödfall kan tillriggas af fock- och storrårna. 2. G. G. 4. R. N.*

Sax, belgiska instrumentmakare. 1. Charles Joseph S., f. 1791 i Dinant, d. 1865 i Paris, verkade från 1815 i Bruxelles och vann rykte som tillverkare af bleckblåsinstrument samt tillverkade äfven flöjter, klarinetter, oboer, violiner, harpor och pianon m. m. Han utrönte förbättrade proportioner för blåsinstruments mensur och torde ha haft stor andel i sonens (se S. 2) uppfinningar. — 2. Adolphe (eg. Antoine Joseph) S., f. 1814 i Dinant, d. 1894 i Paris, besökte konservatoriet i Bruxelles och sysselsatte sig i början med att förbättra klarinettens konstruktion. Obemedlad kom han 1842 till Paris, medförande ett af honom uppfunnet instrument, som han kallade saxofon (se d. o.). Varmt rekommenderadt af Halévy, Berlioz m. fl., kom detta instrument snart i bruk och infördes småningom allmänt i de franska och belgiska militärorkestrarna, där det ersatte fagotten och delvis klarinetten. Sina och sin faders erfarenheter ang. den bästa resonansen på blåsinstrument tillämpade S. äfven i nya konstruktioner af trumpeter (saxotromba), horn (se Saxhorn) o. s. v. 1857 blef han lärare i saxofon vid Pariskonservatoriet. Jfr Lajarte, "Instruments Sax" (1867). 2. A. L.*

Sax. Se Sass, M. C.

Saxare, folk. Se Angelsaxar och Sachsare.

Saxarfjärden, en af de större fjärdarna i Stockholms skärgård, belägen ö. om Trälhafvet och för

öfrigt omgifven af Upplands fastland i n. v., Södra Ljusterön i ö. samt nordligaste Värmdön i s. Genom holmarna Stora och Lilla Saxaren delas den i en östlig och en västlig del.

Sa'xa ru'bra, plats, 11,5 km. n. om Rom, vid Via Flaminia. Där segrade Konstantin den store 28 okt. 312 öfver Maxentius i ett slag, som vanligen benämnes efter den närbelägna *Pons Milvius* (it. *Ponte molle*). I närheten låg Livias villa, där man bl. a. funnit en ryktbar Augustusstaty (nu i Vatikanen). J. C.

Saxa segel, *sjöv.*, att, då vinden är akterlig, sätta spri- l. gaffelsegel så, att de med utfirade skot stå ett på hvarje sida tvärs ut, för att det ena seglet ej må taga bort vinden för det andra. — Saxa en mast, förlänga masten med ett stycke, som i form af en klyka griper om mastens nedre ända, till hvilken det laskas (sammanfogas). — Saxa råarna, ”toppa upp” styrbordsändan af några och babordsändan af andra rår; användes för att utmärka sorg. R. N.*

Saxäu'l, *bot.* Se Haloxylon.

Saxbock. Se Bock, sp. 849.

Saxe. Se Saxo.

Saxe [saks]. Se Sass, M. C.

Saxen, oriktig form för Sachsen.

Saxenberg, Edla Teresia Charlotta Augusta, operasångerska, f. 9 nov. 1843 i Össeby-Garns socken, d. 1 mars 1898 i Stockholm, elev af konservatoriet där samt af F. Arlberg och Pauline Viardot-Garcia, var anställd vid K. operan 1872—79 och uppbar med praktfull apparition större altpartier, bl. a. *Fides* i ”Profeten”, *Ortrud* i ”Lohengrin”, *Bergadrottningen* i ”Den bergtagna” och *Nancy* i ”Martha”.

Saxholm, medeltidsborg i Värmland, Ölme socken, på en holme i Vänerns Ölmevik och nära dennas mynning. När borgen, efter hvilken spår ännu synas, anlades, är icke kändt, men dess tillvaro bestyrkes bl. a. däraf, att Ölme härads sigill har en inre sköld, i hvilken synes ett rundt torn och omskriften Sax-holm. Borgen förstördes senast 1434. L. W:son M.

Saxhorn, gemensamt namn på de af Ad. Sax (se d. o. 2) ur det gamla bygelhornet medelst klaffarnas utbyte mot ventiler utvecklade blåsinstrumenten. Olika storlekar och varieteter förekomma under namn af althorn, tenorhorn, bastuba m. fl., som alla vunnit insteg i harmonimusiken, men icke, med undantag af bastuban, i orkestern. A. L.*

Saxi'cola, *zool.* Se Buskskvätta

Saxi'fraga L., Bräcka, *bot.*, är ett af mindre eller föga högväxta örter bestående släkte, som bildar typen för fam. *Saxifragaceæ*. De omkr. 250 arterna förekomma i synnerhet i hög e bergstrakter. Släktet har 2-könade blommor med fribladigt, undersittande—öfversittande hylle, bestående af ett 5-flikigt blomfoder, 5 (eller inga) kronblad samt 10 (eller 8) ståndare. Pistillen utgöres af 2 nedtill förenade karpeller och 2 fria stift. Frukten är kapsel med många frön. De flesta till detta släkte hörande arter ha spiralställda, hela eller flikiga blad. Blommorna, som äro hvita, gula eller rödaktiga, sitta i klasar eller knippen. Den allmännaste arten å låglandet i Sverige är den mandeldoftande *S. granulata*, stenbräcka, mandelblomma, hvars stjälk vid basen har groddknoppar. Den i svenska fjällbygden på klippor sällsynta, men i Norge allmännare *S. cotyledon*, fjällbrud, skjuter upp ur midten af en under

Saxifraga granulata (stenbräcka). *1* bladrosett, stjälkbas och groddknoppar, *2* blomställning, *3* blomma i längdsnitt, *4* pistillens märken under blomningens senare stadium, *5* blomfoder och moget fröhus.

föregående år bildad bladrosett en stundom mer än 30 cm. hög månggrenig, bladlös stjälk, som uppbär ofta långt mer än 100 vackra, hvita blommor. Bland de öfriga 10 svenska arterna äro den gul- eller brunblommiga *S. aizoides*, gullbräcka, och *S. stellaris*, stjärnbräcka, med hvita, gulfläckiga blommor, allmän på våta ställen i fjälltrakterna. Den på snölägen i fjällen tämligen allmänna *S. oppositifolia* har mattformigt växtsätt, motsatta blad och violetröda blommor, som slå ut, så snart snön smält. I torfkärr äfven i södra Sverige växer, ehuru sällsynt, den gulblommiga *S. hirculus*. Som prydnadsväxter på stenpartier och till infattning odlas flera arter, t. ex. *S. decipiens*, *S. umbrosa*, *S. hypnoides* m. fl. En vanlig fönsterväxt är *S. sarmentosa* L., Arons skägg, judeskägg, en från Kina och Japan härstammande ampelväxt, hvars rotstock utvecklar trådfina rankor, hvilka vid ändarna drifva rötter och blad. Rotbladen äro runda, nästan läderartade, håriga, ofvan mörkgröna, hvitådrade, under rödaktiga. De prydliga blommorna, hvita eller rödaktiga, sitta i kvast. O. T. S. (G. L—m.)

Saxifragäceæ, Saxifrageæ, Saxifragacéer, *bot.*, växtfamilj af ser. *Rosales*, underser. *Saxifragineæ*. Blommorna äro oftast tvåkönade och aktinomorfa, frikronbladiga undersittande—öfversittande, oftast 4—5-taliga i hyllet med 8—10 ståndare och 2 fruktblad, som äro alldeles fria eller vanligen delvis eller ända till de oftast fria stiften sammanvuxna. Fruktämnet är oftast tvårummigt, mera sällan en- eller femrummigt. Frukten är kapsel eller bär. Hithörande omkr. 650 växter äro örter (oftast) eller vedväxter med vanligen

spiralställda blad och ofta talrika små eller medelstora blommor. Familjen indelas i 7 underfamiljer, af hvilka följande äro de viktigaste: *Saxifragoïdeæ*, örter med spiralställda blad och kapsel, *Hydrangeoïdeæ*, vedväxter med motsatta blad och kapsel eller bär, *Escallonioïdeæ*, vedväxter med spiralställda, ofta läderartade blad och kapsel, bär eller stenfrukt, *Ribesioïdeæ*, vedväxter med spiralställda blad, blommor i klase och bär. Dessa underfamiljer betraktas af några författare som egna familjer och sammanfattas jämte *Crassulaceæ*, *Pittosporaceæ*, *Hamamelidaceæ*, *Platanaceæ* och *Podostemonaceæ* till en särskild ordning, *Saxifragales* eller *Saxifragineæ*. I Sveriges flora är familjen representerad af släktena *Saxifraga*, *Chrysosplenium*, *Parnassia* och *Ribes*. Familjens nytta är ej stor. Ätliga frukter (krusbär, vinbär) erhållas af *Ribes*-arter, många odlas som prydnadsväxter, t. ex. arter af *Astilbe*, *Bergenia*, *Saxifraga*, *Heuchera*, *Philadelphus*, *Deutzia*, *Hydrangea* och *Ribes*. G. L—m.

Saxifragacéer, *bot.* Se Saxifragaceæ.

Saxifragäles, *bot.* Se Saxifragaceæ.

Saxifrägeæ, *bot.* Se Saxifragaceæ.

Saxifragineæ, *bot.* Se Rosales och Saxifragaceæ.

Saxifragoideæ, *bot.* Se Saxifragaceæ.

Saxland, fornnordisk benämning på norra Tyskland, sachsarnas land, och äfven på Tyskland i dess helhet.

Saxlund, Michael Andreas Emil, norsk forstman, f. 6 aug. 1846 i Vardö, utexaminerad från forstakademien i Aschaffenburg, Bajern, 1869, har sedan 1903 varit "skogdirektör" och chef för Norges skogsstyrelse samt har inlagt stora förtjänster om norska skogshushållningens utveckling. S. har som bilaga till "Den norske forstforenings aarbok" 1883—85 utgett *Norsk skovlexikon*. K. V. H.

Saxnäbbsläktet, *Rhynchops*, *zool.*, släkte tillhörande fam. *Laridæ* (måsar) bland *Charadriiformes*. Det utmärkes därigenom, att näbben är sammantryckt från sidorna och påminner om de två bla-

Hufvud af saxnäbb (*Rhynchops flavirostris*).

den af en sax; öfverkäken är betydligt kortare och högre än underkäken. Simhuden är inskuren. Hithörande arter lefva i mellersta och södra Afrika samt i Syd-Amerika. De vistas såväl vid hafsstränder som vid insjöar. Först efter nattens inbrott blir fågeln liflig och flyger ut för att söka sin föda, som består af vatteninsekter och mollusker. Dessa fångar den på det sättet, att den, ljudlöst sväfvande fram öfver vattenytan, håller ned underkäken under vattenytan. L—e.

Saxo Gramma'ticus (d. v. s. S., mästaren i latin), Saxe, stundom äfven Sakse, dansk historieskrifvare, f. omkr. 1150, d. omkr. 1220, var sannolikt bördig från Själland. Hans far och farfar hade tjänat i Valdemar den stores här, men själf ingick han på prästbanan och blef klerk (skrifvare eller kansler) hos ärkebiskop Absalon och var troligen kanik vid domkyrkan i Lund, men tycks icke ha dött där. Han författade på Absalons uppmaning samt delvis efter hans meddelanden den namnkunniga *Historia danica* l. *Gesta danorum* (i originaluppl:s långa titel *Danorum regum heroumque historiæ* etc.), som med skäl kan kallas danska medeltidens andliga storverk, liksom han själf är "den danska historieskrifningens fader". Arbetet är den viktigaste och ymnigaste källan till Danmarks äldre historia, affattadt på så prydligt latin och i en så liffull stil, att det väckt beundran hos senare tiders latinare. I själfva verket är det enastående i den europeiska litteraturen. De första 9 böckerna — som anses vara den sist författade delen af verket — omfatta sagotiden och innehålla allt, hvad S. kunde samla af gamla sägner och sånger; man kan tydligt spåra dessa under den latinska omskrifningen. De sista 7 böckerna handla om tiden från Harald Blåtand till 1185; Valdemar den stores tid framställes med särskild omsorg. Berättelsen är genomträngd af brinnande fosterlandskärlek och djup aktning för allt ädelt och manligt. Verket är tillegnadt Absalons efterträdare Andreas Sunesön och måste ha fullbordats omkr. 1208. "Historia danica", hvaraf numera ingen fullständig handskrift finnes i behåll, trycktes 1514 i Paris af Kristiern Pedersen (se denne) på Kristian II:s och ärkebiskop Lave Urnes uppdrag; 1534 blef verket omtryckt i Basel och 1576 i Frankfurt. Det utgafs ånyo af Stephanius 1644 samt af P. E. Müller och Velschow 1839—58, med utförliga noter, senast 1886 af A. Holder. Danska öfv. af A. S. Vedel (1575) och af Grundtvig (i mycket fri bearbetning, "Sakse runemesters Danmarks krönike", 1818—22; 4:e uppl. 1886) samt af Fr. Winkel Horn (1896—98) och J. Olrik (1908—12). — Se A. Olrik, "Kilderne til Sakses oldhistorie" (I—II, 1892—94), J. Olrik, "Studier over tilblivelsen af Sakses værk" (i dansk "Hist. tidsskr.", ser. 8, bd 2, 1909), Joh. Steenstrups uppsats om den förstnämnda skriften i "Arkiv för nord. filologi", XIII (1897) och L. Weibull, "Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estridsons död till Knut VI" (akad. afh., Lund, 1915).

Saxofon [-fån], ett af Adolphe Sax (se d. o. 2) konstrueradt blåsinstrument af mässing

Fig. 1. Sopransaxofon.

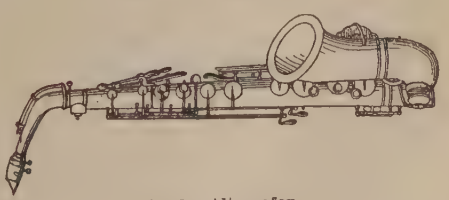

Fig. 2. Altsaxofon.

med klarinettens munstycke (med enkelt rörblad). Instrumentet är icke såsom klarinetten "kvinte-

rande", utan tonen hoppar vid öfverblåsning öfver till oktaven, hvilket förenklar applikaturen. Klangen är på en gång märgfull, genomträngande och säreget melankolisk. Saxofonen bygges i sju olika dimensioner: sopranino (pickolans läge), sopran (fig. 1), alt (fig. 2), tenor, baryton, bas och kontrabas. Se vidare Sax 2. A. L. (E. F—t.)

Saxon [sakså'], badort i schweiziska kantonen Valais, vid Rhônedalen och Lausanne—Briegbanan, 534 m. ö. h. 939 inv. (1900; som kommun 1,636). Mineralkällan håller jod, men är växlande, så att den ibland företer stora jodmängder, men ibland ytterst små. Mineralvattnet är bekant sedan 1839. Det används på platsen till bad och dricknning och försändes äfven i handeln. Säsong 1 maj—slutet af okt. En där förut befintlig, mycket besökt spelbank upphäfdes 1877. Ln.

Saxöner (lat. *sa'xones*), sachsare (se d. o.).

Saxönia, lat., Sachsen. — S. transalbīna (Sachsen på andra sidan Elbe). Se Nord-Albingien.

Saxo Poli'ticus, pseudonym. Se Krabbe 4.

Saxtorp, socken i Malmöhus län, Harjagers härad. 1,969 har. 975 inv. (1915). Annex till Västra Karleby, Lunds stift, Harjagers kontrakt.

Saxtorph, dansk läkarsläkt. 1. Matthias S., f. 1740, d. 1800, tog 1766 medicinsk examen och efter en längre utrikesresa 1771 doktorsgraden. Han hade egnat sig i synnerhet åt förlossningskonsten under Joh. Bergers vägledning och blef kort därpå stadsackuschör och läkare vid barnbördshuset samt 1773 professor vid universitetet, dock först 1795 ord. S. hade väsentlig andel i barnbördshusets utvidgning 1785 (se Frederiks hospital) och sedermera i dess ledning samt därigenom stor förtjänst om förlossningskonstens utveckling i Danmark. Han var en ypperlig lärare och mycket produktiv författare, som blef ryktbar genom sina arbeten om fosterbildningen. S:s *Gesammelte schriften* utgåfvos af hans son (se nedan) 1803. — Se E. Ingerslev, "M. S. og hans samtid" (1913).

2. Johan Sylvester S., den föregåendes son, f. 1772, d. 1840, blef 1795 med. doktor, 1800 sin faders efterträdare vid Födselsstiftelsen och 1805 professor vid universitetet. S. blef 1836 led. af sv. Vet. akad.

3. Matthias Hieronymus S., den föregåendes son, f. 1822, d. 1900, blef 1855 kirurgie lektor och 1862 professor vid universitetet samt var 1866—86 öfverkirurg vid Frederiks hospital, där han redan 1868 genomförde Listers antiseptiska metod (han var den förste utlänning, som upptog den, och medverkade därigenom väsentligen till dess spridning äfven i andra länder). S. författade *Clinisk chirurgi* (1877—79, med tillägg 1883, 4 bd) och var en framstående lärare, fastän han efter 1864 års krig afsiktligt negligerade tysk vetenskap.

4. Sylvester S., den föregåendes brorson, f. 1851, blef 1877 med. kandidat och 1886 doktor, var 1890—99 öfverkirurg vid det katolska S:t Josefs hospital i Köpenhamn och sedan 1899 vid Kommunehospitalet. Han har författat många afh. om urinorganens sjukdomar. 1—4. E. Ebg.

Saxån, vattendrag i Malmöhus län, uppstår på gränsen af Harjagers och Onsjö härad, af två smärre vattendrag, hvilka ha sina källor det ena inom Torrlösa, det andra inom Asks socken, båda på omkr. 135 m. höjd på Söderåsens södra sluttning. S. utgör gränsskillnad mellan Rönnebergs och Harjagers härad samt faller ut i Öresund. Bredd och djup äro ganska betydliga; vid västliga vindar stiger vattnet i åns västligaste del, på grund af det ringa fallet, så betydligt, att bredden stundom uppgår till 75 m. Den norra grenen, från Torrlösa, har en längd af 31 km., den södra 40 km., från föreningen till utloppet 3,2 km. Afrinningsområdet är 350 kvkm. Jfr Dysie-ån.

Saxälfven. Se Fjällsjöälfven.

Say [sä]. 1. Jean Baptiste S., fransk nationalekonom, f. 5 jan. 1767 i Lyon, d. 15 nov. 1832 i Paris, bestämdes som yngling för köpmannayrket och tillbragte för sin utbildning ett par år i England. Därefter egnade han sig åt publicistisk verksamhet, var en tid medarbetare i Mirabeaus "Courrier de Provence" och 1794—99 chefredaktör för "Décade philosophique, littéraire et politique". 1799 utnämndes han af förste konsuln Bonaparte till led. (för finansärenden) af tribunatet, men då han ej ville i en ny uppl.

af sin 1803 utgifna "Traité" (se nedan) bringa det finansvetenskapliga innehållet i öfverensstämmelse med de planer Bonaparte tänkte omsätta i det verkliga lifvet, ådrog han sig dennes onåd och skildes från tribunatet. Han grundlade ett bomullsspinneri i Pas-de-Calais, men flyttade tillbaka till Paris 1813, höll kurser i nationalekonomi vid Atheneum, intog 1819 den nyupprättade lärostolen i nationalekonomi vid Conservatoire des arts et métiers samt blef 1830 professor i samma ämne vid Collège de France. 1826 blef han led. af sv. Vet. akad. — S:s förnämsta arbete är *Traité d'économie politique* (1803 i minst 8 uppl.; öfv. till flera språk, hvaribland sv.: "Afhandling uti allmänna hushållningen eller enkel framställning om sättet huru förmögenhet uppkommer, fördelar sig och förbrukas", af D. Skogman, 2 bd, 1823; ett sammandrag, "Handbok uti statshushållningsläran", utgafs 1833 af K. O. Palmstierna). I stor utsträckning utgjorde detta arbete en popularisering och systematisering af Ad. Smiths "Wealth of nations". Men det stannade ej därvid, ty S. var mäktig icke blott en beundransvärd klarhet och uttrycksfullhet i sin framställning, som lockat och ledt massor i olika länder, utan också af en självständig tankekraft. För den nationalekonomiska vetenskapens utveckling kan S. sägas ha spelat en roll, åtminstone delvis motsvarande Ad. Smiths och Ricardos, ehuru han ej når upp i jämnhöjd med någondera. För S. var nationalekonomien en teoretisk och beskrifvande vetenskap, och "ingen torde ha hållit såsom han på nationalekonomiens naturlagar"; honom tillkommer förtjänsten af ämnets indelning i de tre områdena

produktion, fördelning och *konsumtion*. Behandlingen af konsumtionen omfattade delvis finansvetenskapen. Bytet eller cirkulationen hänfördes till produktionen — för S. var sålunda handeln produktiv verksamhet. I motsats till exempelvis Ad. Smith häfdade han, att äfven det arbete, som resulterade i immateriella produkter (t. ex. läkarens o. a. tjänster), är produktivt. Han vände sig mot vissa engelska författares ensidighet att göra produktionskostnaderna till allenabestämmande för bytesvärdet. S. införde i den ekonomiska litteraturen begreppet *företagare* (”entrepreneur”), d. v. s. ”den, som tar sig för att för sin räkning, på sin risk och till sin vinst framställa en produkt af hvad slag som helst”. Åt denna funktion tillföllo en del af socialinkomsten i form af en speciell företagarvinst. Företagaren blef också för S. en köpare af människans, jordens och kapitalets ”produktiva krafter”, hvilkas pris regleras af lagen om tillgång och efterfrågan, — härmed gafs ett uppslag till behandlingen af fördelningen som ett prisbildningsproblem. S:s mest betydande bidrag har åtminstone ansetts vara hans teori om afsättningens utvägar (”théorie des débouchés”). Kärnan i denna är, att ”produkt bytes mot produkt”, icke mot metallstycken eller penningar. Det ligger i hvarje producents intresse, att de varor, mot hvilka han skall byta ut sin produkt, förekomma i så stor mängd och variation som möjligt — ju större och mångfaldigare produktion, dess lifligare afsättning på många vägar åt olika håll. Detta gäller enskilda och hela nationer: för ett land, som producerar mycket, är det önskvärdt, att andra länder producera minst lika mycket. Denna teori, genom hvilken nationerna ställdes solidariska gentemot hvarandra, utgjorde enligt S. den mäktiga grundvalen för hela frihandelssystemet; den skulle, förklarade han, omgestalta hela världspolitiken. I öfverensstämmelse med samma teori förnekade S. möjligheten af en allmän öfverproduktion på varor. I samma mån som en vara utbjudes, efterfrågas en annan; hela tillgången på varor och hela efterfrågan på varor äro nödvändigtvis jämstora. Däremot kan en partiell öfverproduktion inträda: denna öfverproduktion kan emellertid häfvas genom en motsvarande ökning af andra varuslags tillverkning. — S. utgaf vidare bl. a. *Catéchisme d'économie politique* (1815; 6:e uppl., öfv. till flera språk; ”Kateches för allmänna statshushållningen”, 1818), *Lettres à Malthus* (1820), *Cours complète d'économie politique pratique* (6 bd, 1828—29; flera uppl.). Se Gide och Rist, ”Histoire des doctrines économiques” (1908). — Hans broder Louis Auguste S., f. 1774, d. 1840, grundläggare af sockerraffinaderier i Nantes och Paris, skref bl. a. *Études sur la richesse des nations* (1836), *Principales causes de la richesse* (1818). Han sökte göra gällande, att en sak utgör förmögenhet endast i den mån den eger bruksvärde: bytesvärdet fick städse träda i andra rummet.

2. Horace Émile S., son till S. 1, fransk nationalekonom, f. 1794, d. 1860, under några år skepps- och varumäklare i Förenta staterna och Brasilien, etablerade sedermera i Paris en stor exportaffär på Syd-Amerika. Han var sedan 1848 en tid ordf. i Paris' handelskammare och 1849—51 led. af Conseil d'état. En trogen nationalekonomisk lärjunge till sin fader, deltog S. i bildandet af Société d'économie politique och grundläggandet af ”Journal des économistes”. Han skref ett antal artiklar och böcker samt ledde utgifvandet af verket *Statistique de l'industrie à Paris* (2 bd, 1851), ett förträffligt verk, som beredde honom ledamotskap af Institutet (1857).

3. Jean Baptiste Léon S., den föregåendes son, statsman, f. 6 juni 1826, d. 21 april 1896, ärfde från sin fader och farfader intresse för ekonomiska frågor och uppträdde redan vid unga år som författare på detta område (*Histoire de la caisse d'escompte*, 1848). Som regelbunden medarbetare i ”Journal des débats” väckte han särskildt uppseende genom sin kritik af Seine-prefekten Haussmanns ekonomiska förvaltning. Öfvertygad anhängare af de engelska frihandelsidéerna, öfversatte han till franska Goschens ”Theory of foreign exchanges”. Han verkade också för den kooperativa rörelsens utbredning i Frankrike. Medlem af nationalförsamlingen 1871, ådrog han sig Thiers' uppmärksamhet och utnämndes af denne s. å. till Seine-prefekt och 1872 till finansminister. Sedan han jämte Thiers störtats (1873), blef han ledare för ”vänstra centern”. Mac Mahon kallade honom åter till finansminister (1875), och han behöll, trots alla ministerkriser, denna post ända till 1879. Det var till stor del hans förtjänst, att den stora krigsskadeersättningen till Tyskland kunde betalas långt före den utsatta tiden. Han understödde Freycinets (se d. o.) stora plan till statens öfvertagande af allmänna arbeten och verkade för lindring af de restriktioner, som hämmade den inre samfärdseln. 1882 blef han åter för en kort tid finansminister. Som medlem af senaten och (från 1889) deputeradekammaren bekämpade han energiskt, men förgäfves protektionismen och tog också bestämdt parti mot socialismen. Äfven utom riksförsamlingen verkade han i tal och skrift i samma riktning; han stiftade bl. a. en ”ligue contre le renchérissement du pain”. S. blef 1886 medlem af Franska akad. Han utgaf ”Dictionnaire des finances” (1883—94) och ”Nouveau dictionnaire d'économie politique” (1889—92). Ett urval af hans tal och skrifter utkom efter hans död under titeln *Les finances de la France sous la troisième république* (4 bd, 1898—1901). Biografier af Michel (1899) och Picot (1901).

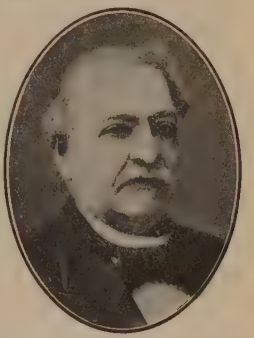

1 o. 2. E. H. T. 3. N. H—tz.

Say, vid latinska djurnamn fransk-amerikanske naturforskaren Thomas Say [så], f. 1787, d. 1833.

Sayadhribergen. Se Ghats, sp. 1105.

Sāyaṇa, *ind. litt.-hist.*, en lärd braman och kommentator af indiska litteraturverk (omkr. 1295—1387) och broder till den likaledes som lärd

uttolkare berömde Mādhava (se d. o.). En mängd verk tillskrifves S., i synnerhet utförliga tolkningar (kommentarer och parafraser) till Veda-böckerna och andra delar af den indiska religiösa och filosofiska litteraturen. Berömdast är hans omfattande kommentar till "Rigveda" (se d. o.), utg. af M. Müller i hans stora Rigvedaupplagor (bd 1—6, 1849—74; 2:a uppl., bd 1—4, 1890—92). — Jfr L. v. Schröder, "Indiens literatur und cultur in historischer entwicklung" (1887), Macdonell, "History of sanskrit literature" (3:e uppl. 1909), och Winternitz, "Geschichte der indischen litteratur" (I, 1908). K. F. J.

Sayce [sēi's], Archibald Henry, engelsk orientalist, särskildt assyriolog, f. 1846 nära Bristol, prästvigd 1870, blef 1876 Max Müllers efterträdare som e. o. professor i jämförande språkforskning i Oxford och 1891 professor i assyriologi där. Bland hans arbeten märkas *Outlines of Accadian grammar* (1870), *Babylonian literature* (1871), *An Assyrian grammar for comparative purposes* (1872), *Principles of comparative philology* (1874), *Introduction to the science of language* (2 bd, 1880), *Monuments of the Hittites* (1881), *Fresh light from the ancient monuments* (1884; 7:e uppl. 1892; "Talande stenar", 1896), *Ancient empires of the east* (1884), *Hibbert lectures on Babylonian religion* (1887), *Records of the past, new series* (2 bd, 1888—90), *Egypt of the hebrews and Herodotus* (1895), *Babylonians and assyrians* (1900), *Egyptian and babylonian religion* (1903) och *Archæology of the cuneiform inscriptions* (1907). D. M.

Saye and Seale [sēi'-ən-sīl], lord och viscount. Se Fiennes 1 och 2.

Saye'tt (fr. *sayette*), ett slags kamgarn för strumpstols- och tapisseriarbeten.

Sayn [sajn], köping och luftkurort, 87 m. ö. h., i preussiska Rhenprovinsen, 10 km. n. om Koblenz, vid floden S. (högerbiflod till Rhen). 3,363 inv. (1905). Furstens af Sayn und Wittgenstein slott (uppf. 1848—50) och därofvanför ruinerna af borgen S. (från 900-talet), som förstördes under Trettioåriga kriget.

Saynete [sāi'nete], sp. Se Sainete.

Sayn und Wittgenstein [sajn ont vi'ttgenstajn], tysk greflig och furstlig ätt. Då den gamla grefveätten Sayn (med stamborgen Sayn, se d. o., vid Koblenz) utgick på manslinjen 1246, tillföll grefskapet den siste grefvens syster, gift med grefve Gottfrid II af Sponheim (hvars stamborg Sponheim, nu i ruiner, låg nära staden Sobernheim i nuv. preussiska reg.-omr. Koblenz). Af deras sonsöner fick 1277 den ene grefsk. Sponheim, den andre grefsk. Sayn. En af den senares ättlingar fick genom gifte grefsk. Wittgenstein (i öfre Lahntrakten) och antog 1361 namnet *S. und Wittgenstein*. 1607 delades de samlade S.-Wittgensteinska besittningarna på tre linjer: *S.-W.-Berleburg*, hvaraf en gren 1792 fick riksfurstlig värdighet och en annan 1834 upphöjdes i preussiskt furstligt stånd (och inom hvilken linje finns ett 1860 stiftadt fideikommiss, hvars innehafvare bär titeln furst *S.-W.-Sayn*), *S.-W.-Sayn*, utgången på mansstammen 1632, och *S.-W.-Hohenstein*, som 1801 fick riksfurstlig värdighet.

Till linjen S.-W.-Berleburg höra: 1. Ludwig Adolf Peter, grefve, sedan 1834 furst von Sayn-W., vanligen kallad endast Wittgenstein, rysk militär, f. 1769, d. 1843, hvars fader invandrat till Ryssland under kejsarinnan Elisabets tid. Han gjorde under Tolstojs befäl fälttåget i Polen och Preussen 1807 och fick 1812 befälet öfver 1:a kåren af västarmén, med hvilken han hade till uppgift att skydda Petersburg. Då Napoleon anträdde återtåget från Moskva, framryckte han i dennes flank och var nära att afskära honom från Berezina. Efter Kutusovs död i början af 1813 högste befälhafvare öfver den förenade preussisk-ryska armén, förde han denna vid Grossgörschen och Bautzen, men blef där besegrad, miste befälet samt öfvergick till bömiska arméns högkvarter. Under fälttåget i Frankrike 1814 förde han 6:e armékåren, men blef sårad och måste i mars därför lämna armén. Han blef 1818 medlem af riksrådet och 1823 fältmarskalk. Vid utbrottet af kriget med Turkiet 1828 fick han högsta befälet på europeiska krigsskådeplatsen, men utvecklade alltför liten verksamhet och nödgades träda tillbaka för Diebitsch. 1834 förlänade konungen af Preussen honom furstlig värdighet. — 2. Friedrich Ernst, grefve, tonsättare, f. 1837 på slottet Sannerz i Hessen. Han deltog som officer i italienska fälttåget 1859 och tysk-danska kriget 1864, studerade musik för Rietz i Leipzig och utgaf (under namnet F. E. Wittgenstein) sånger (1865), orkesterverket *Szenen aus der Fritjofsage* (1876) samt operorna *Die Welfenbraut* (1879) och *Antonius und Kleopatra* (1883).

Sayous [sajō], Pierre André, fransk-schweizisk litteraturhistoriker, f. 1808 i Genève, d. 1870 i Paris, blef 1846 professor i litteratur vid Genèves högskola, men begaf sig 1852, sedan denna lärostol blifvit afskaffad, till Paris och blef sekreterare vid de reformerta kyrkornas centralråd. S. utgaf: *Études littéraires sur les écrivains français de la réformation* (1841; ny uppl. 1854), *Histoire de la littérature française à l'étranger* (1853), *Le dix-huitième siècle à l'étranger* (1861) m. m. Se V. Rossel, "Histoire littéraire de la Suisse romande" (bd II, 1891). — Hans son Édouard S., f. 1842, d. 1898 som professor vid filos. fakulteten i Besançon, skref bl. a. *Histoire générale des hongrois* (1877; 2:a uppl. 1900), prisbelönt af Franska akad. (P. A. G.)

Sayre [sā'], köping (borough) i nordamerikanska staten Pennsylvania vid Susquehanna. 6,426 inv. (1910). Liflig metallindustri. J. F. N.

Sayre [sā'], Lewis Albert, amerikansk kirurg, f. 1820, d. 1900, blef 1842 med. doktor i New York, var 1844—66 kirurg vid ett militärsjukhus och öfvertog sedan professuren i ortopedisk kirurgi vid det af honom inrättade Bellevue hospital medical college. Bland hans många skrifter märkes *Report on Potts disease with a new method of treatment by suspension* (1876), där han för första gången omnämner gipskorsetten vid behandlingen af skolios. R. T—dt.

Says Law [sēi's lå'], bergstopp. Se Lammermoor hills.

Sayula [-jo'-], stad i mexikanska staten Jalisco, vid järnvägen Guadalajara—Colima och vid en periodisk sjö, hvars botten, när vattnet bortdunstat, är täckt af ett lager soda. 7,888 inv. (1900).

Tillverkning af lervaror, odling af maguey (*Agave mexicana*; se Agave). J. F. N.

Sayyiderna, mongolisk dynasti. Se Indien, sp. 525.

Sa'zava, biflod till Moldau, upprinner vid Saar i Mähren på det bömisk-märiska höglandet och faller vid Davle fr. h. ut i Moldau. Längd 198 km. (J. F. N.)

Sa'zava, bömiskt kloster vid floden af samma namn, grundlades omkr. 1032 af den ortodoxe eremiten Prokop, som blef dess förste abbot och införde cyrillisk liturgi. Efter hans död (1053) blefvo de ortodoxe munkarna undanträngda af tyska, men det slaviska elementet fick åter öfverhand under den helige Božetěch (Adalbert). Under husitkriget blef klostret förstördt 1421 och dess egendom indrogs af staten. 1746 brann det upp. Här verkade i senare delen af 1100-talet den till namnet okände s. k. Sázavske munken, som på grundvalen af Kozmas krönika skref på latin en bömisk historia (1730; öfv. på tjechiska). A—d J.

Sazonov [-så'nåff], Sergej Dimitrijevitj, rysk statsman, f. 29 juli 1860 i guv. Rjazan, inträdde 1883 på diplomatbanan som kanslitjänsteman i ryska utrikesministeriet, blef 1887 förste sekreterare där och 1890 ambassadsekreterare i London, var 1894—1904 sekreterare vid ryska legationen vid Vatikanen, 1904—06 ambassadråd i London och 1906—09 rysk ministerresident vid Vatikanen. S. utsågs 1909 till förste adjoint åt utrikesministern Isvolskij och blef okt. s. å. dennes efterträdare, i hvilken egenskap han kort därpå åtföljde tsaren till dennes möte med kejsar Vilhelm i Potsdam. S. hade från sin tjänstetid i London bevarat lifliga sympatier för England och ansågs till sin allmänna politiska läggning vara moderat "västerländsk", men påverkades samtidigt i sin utrikespolitik ganska mycket af de starka nationalistiska och panslavistiska stämningarna i Petersburgs tongifvande kretsar. Personligen sannolikt af ganska fredlig läggning, verkade han under Balkankrisen 1912—13 med framgång för afvärjandet genom en kompromissuppgörelse af faran för utbrottet af ett stormaktskrig, och under de förhandlingar, som omedelbart föregingo världskrigets utbrott 1914, ansågs han icke tillhöra de stridslystnare bland Rysslands ledande män. Under kriget har han i sina utrikespolitiska exposéer tid efter annan med särskildt eftertryck framhållit Rysslands behof af en tryggad utfartsväg till Medelhafvet genom Dardanellerna samt gjort sig till tolk för den i Ryssland rådande starkt tyskfientliga stämningen. Sommaren 1912 åtföljde S. tsaren vid dennes möte med konung Gustaf V i finska skärgården. V. S—g.

Sb, *kem.*, tecken för 1 atom *stibium*, antimon.

Sbakh, arab. Se Schott.

Sbch, förk. för Karl v. Seebach (se d. o.).

Sbeitla (lat. *Sufetula*), ruinstad i Tunisien, omkr. 100 km. s. v. om Kairouan. Begrafven i sanden, uppgräfdes den i slutet af 1800-talet genom franska lärde och har befunnits vara den vidsträcktaste och vackraste bland de romerska städerna i Tunisien. Den förnämsta ruinen är en rektangulär, muromgifven gård, 72 × 60 m., kallad *Hieron*, till hvilken leder jämte 3 mindre portar en monumental triumfbåge med till Antoninus Pius ställd inskrift. Vända mot denna ingång ligga inom tempelgården tre med hvarandra medelst arkader förenade tempel (sannolikt tillegnade Juppiter, Juno och Minerva) med en sammanlagd längd af 36 m. Hufvudkammaren i det mellersta och största templet (Juppiters), som har kompositapelare, är 13,5 m., sidotemplen ha korintisk kolonnordning. Väggarna i midttemplet ha delvis inmurade kolonner, de andra ha pilastrar. Alla tre äro tetrastyltempel, och fasaderna äro rikt smyckade. Dessutom finnas ruiner af en Konstantins triumfbåge, en akvedukt och ett fyrkantigt torn af senare ursprung. — Anlagdt i slutet af 1:a eller början af 2:a årh. e. Kr. blef Sufetula snart, under Antoninus och Marcus Aurelius, en blomstrande stad, enär trakten, nu öde, var mycket bördig och hade stora olivskogar, och var senare ett af kristendomens centra i Nord-Afrika. Från S. utgingo 6 stora vägar, bl. a. till Hadrumetum och Thenæ vid hafvet samt till Thevestæ söderut. Vid arabiska invasionen var det säte för exarken Gregorius, och utanför dess murar utkämpades en strid, där han blef slagen. Inkräktarna belägrade, intogo och plundrade S., som ej mer omtalas i historien. Först mot slutet af 1800-talet undersöktes S:s ruiner. Se A. Graham, "Roman Africa" (1902). Wbg.

Sbirrer (it. *sbirri*), en förr använd benämning på de militäriskt organiserade och beväpnade stads- och rättstjänarna i Italien, särskildt i Kyrkostaten.

Sbo'rnik, ry., samling (af ett samfunds handlingar), magasin.

s. br., förk. för *sydlig bredd* (se Bredd).

Sbrutsch, flod. Se Zbrucz.

S. b. u., förk. för *Sorgens beklagande undanbedes*.

S. b. ö. s., förk. för *Sorgens beklagande ökar saknaden*.

Sc, *kem.*, tecken för 1 atom *scandium* (*skandium*, se d. o.).

Sc., förk. för lat. *sculpsit* (se d. o.) och *scilicet*.

S. C., förk. för lat. *Senatus consultum*, senatsbeslut, och för *South Carolina* (Syd-Carolina).

Scab [skä'b], pl. scabs, eng. (okvädinsord, belagdt redan från 1500-talet i bet. skabbig varelse eller s. k. svart får; i amerikanskt fackföreningsspråk vanligt sedan början af 1800-talet i den numera brukliga speciella användningen, i hvilken det inom den engelska arbetarvärlden är mindre allmänt än eng. *blackleg*), arbetare, som icke ingår i yrkets fackförening; särskildt arbetare, som åtar sig arbete i yrket mot lägre betalning eller på eljest sämre villkor än de af vederbörande fackförening aftalade; strejkbrytare. E. F. K. S—n.

Sca'bies, lat., skabb (se d. o.).

Scabinus, mlat. Se Échevin.

Scabiōsa L., *bot.*, ett till fam. *Dipsacaceæ* hörande släkte af medelstora örter med parflikiga

stjälkblad och ensamma, på långa skaft uppburna halfklotformiga, plattade blomkorgar, skildt från *Knautia* och *Succisa* genom fåradt ytterfoder och 5-flikad krona. Blomfästet är fjälligt. De 60 arterna förekomma företrädesvis i Medelhafsområdet. I Sverige finnas 2 arter, af hvilka *S. Columbaria*, fältvädd, förekommer sällsynt på backar i landets södra del. Den har håriga, ljusgröna rosettblad, endast upptill hårig stjälk och gredelina blommor i plattade korgar. *S. arvensis* är detsamma som *Knautia arvensis* (se Knautia). Om *S. Succisa* se Succisa. En af trädgårdarnas vanligaste enåriga prydnadsväxter är *S. atropurpurea*, änkeblomster, från Syd-Europa, med blommor i olika färger. *S. caucasica* med ljusblå blommor är en ej sällan i trädgårdarna odlad fleråríg prydnadsväxt. G. L—m.

Scabri'tier (af lat. *scabritia*, sträfhet), *bot.*, mikroskopiska, spetsiga upphöjningar på epidermis (t. ex. på blomfjäll hos gräs), som kännas sträfva för känseln. G. L—m.

Scæva, *zool.* Se Syrphidæ.

Scævola (lat., "vänsterhändt"), romersk plebejsläkt. Se Mucius.

Scævola, pseudonym för författaren K. A. Strömbäck (f. 1855, d. 1886).

Scafa'ti, stad i italienska prov. Salerno, vid Sarno och järnvägen Neapel—Brindisi. 14,270 inv. i hela kommunen (1911). Tobaksodling, bomullsspinneri och -väfveri. J. F. N.

Scafell pike [skå'fel pā'k], Scawfell pike, Englands högsta berg (978 m.), bildar med de lägre Scafell (964 m.), Great End (910 m.) och Lingmell (807 m.) en grupp i Cumbriska bergen (se d. o.) n. ö. om Wast water, kring Irts och Derwents källor. Wbg.

Scagliol [skaljål], it. *scagliuola*, *bygnk.*, ett eldfast byggnads- och isoleringsmaterial, som först under de senaste årtiondena kommit till användning. Det består af bränd gips och marienglas (se d. o.), som pulveriseras och med tillsats af lim och vatten blandas till en degartad massa af samma konsistens som vanligt murbruk. Häraf gjutas väggplattor, hvalf emellan bjälkar eller murar, grada isolerande innertak under träbjälkar, trummor, brandbottnar etc. Ofta blandas scagliolen för prisbillighetens eller styrkans skull med andra ämnen, såsom koksslagg eller släckt kalk. Användandet af scagliol, exempelvis till mellanväggar, medför en afsevärd besparing i byggnadstid och kostnad, absolut otillgänglighet för ohyra, minskad volym, eldfasthet och ännu andra fördelar, som med de förr allmänt brukliga putsade plankväggarna (se Cloison) icke stått att uppnå. Scagliolväggar utföras af på förhand tillverkade och torkade plattor i storlek om 40 × 60 cm. och med en tjocklek af 5 à 10 cm. Plattorna (se fig. 1), äro rundtom kanterna försedda med halfcylindriska kanaler, hvari utmynna flera omkr. 5 cm. djupa tapphål. Då första skiftet uppställts och noga inriktats på den för väggen bestämda platsen, sammangjutas plattorna medelst i vatten utrörd scagliolmassa, som nedhälles i den vid plattornas sammanställning uppkomna cylindriska noten, hvarifrån äfven tapphålen fyllas. Scagliolmassan hårdnar så hastigt, att arbetet oafbrutet kan fortgå. Följande

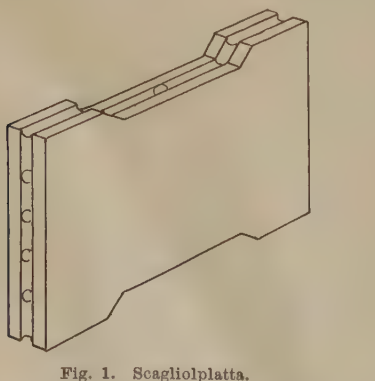

Fig. 1. Scagliolplatta.

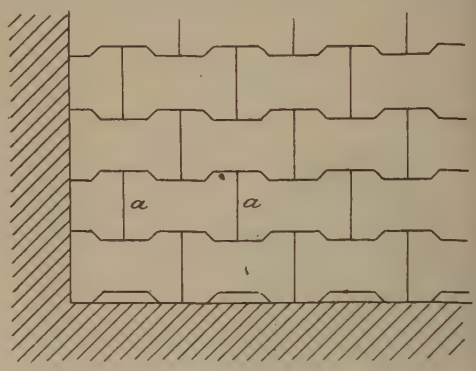

Fig. 2. Väggstycke af scagliolplattor.

skift ställes ofvanpå det första (se fig. 2) och sammangjutes med detta medelst den genom de vertikala kanalerna ingjutna flytande scagliolmassan, som från stötfogen (*a*) sprides såväl till tapphålen som till horisontalfogen emellan de båda skiften. Fortsättningen försiggår på samma sätt, hvarigenom, likasom ock genom plattornas form, bildas ett starkt förband, som gör väggen till ett sammanhängande helt. Denna kan, sedan den torkat, putsas, målas eller tapetseras. Tillverkningen af scagliolplattor och metoden för deras användning på ofvan beskrifna sätt äro uppfunna af tyske arkitekten Fr. Beine i Bochum. C. G—m

Scagliuola [skaljoåla], it. Se Inlagdt arbete, sp. 684 (där till följd af tryckfel står *scaglinola*).

Scāla (it., trappa), i Levanten benämning på en hamnstad (hvaraf det franska *échelle* i samma betydelse). Det ingår därför i flera ortnamn, t. ex. *S. nuova*. Se Kusch-Adasi.

Scāla, Teatro della. Se Milano, sp. 495.

Scāla, della (efter vapnet, en stege, it. *scala*), lat. *Scali'geri*, italiensk släkt, hvaraf medlemmar härskade i Verona 1260—1387.

1. Mastino I della S., grundläggaren af släktens maktställning, blef 1260 podestà och 1262 capitano i Verona, mördades 1277. S. kämpade på det ghibellinska partiets sida och understödde Konradin af Schwaben mot Karl af Anjou. Hans

efterkommande förlänades af de tyske kejsarna med Verona, Padua och Treviso jämte områden. — 2. Cangrande della S., f. 1291, brorson till S. 1, härskade i Verona 1311—29, utbredde sitt välde öfver Feltre, Bellino, Padua och Trevi. Han var det ghibellinska partiets främsta stöd i Italien under kejsarna Henrik VII och Ludvig af Bajern. Hans planer gingo till slut ut på att söka infoga äfven Milano i sitt välde, men de kunde ej genomföras. Vid S:s hof vistades Dante under en tid af sin landsförvisning. S:s personlighet och öden gåfvo motiv till diktverk, såsom af C. F. Meyer och P. Ferrari. Se biogr. af Spangenberg (2 bd, 1892—95). — 3. Mastino II della S., den föregåendes brorson, härskade 1329—51. Han eröfrade 1332 Brescia och 1335 Parma och Lucca. Mot ett förbund af Venezia, Milano och Florens kunde S. endast med svårighet upprätthålla sin maktställning och måste afträda såväl Parma som Lucca. S. var den siste regerande af ätten, och med podestån Antonio della S. fördrefs ätten 1387 från Verona af Milanos härskare Gian Galeazzo Visconti. Litt.: Cipolla, "Briciole di storia Scaligera" (1889). Om de berömda Scaligergrafvarna se Verona. E. N—nn.

Scalabrini, Paolo, italiensk tonsättare, f. 1713, d. 1806 i Lucca, var hofkapellmästare i Köpenhamn 1748—55 och 1775—81 samt skref där förutom flera seriösa italienska operor några sångspel till danska texter (*Den belönnede kjærlighed*, 1758; *Geniernes fest*, 1760; *Oraklet*, 1776), musik till Wessels parodiska sorgespel "Kjærlighed uden strömper" (1773), flera kantater och ett passionsoratorium till text af Ewald (1771).

Scāla cochleāris, detsamma som *ductus cochlearis*. Se Hörselorgan, sp. 287.

Scāla sa'nta, it., "den heliga trappan". Se Lateranen, sp. 1308.

Scāla ty'mpani och Scala vesti'buli, *anat.*, två spiralvridna rör, tillhörande innerörats perilymfatiska gångsystem i örats snäcka. Se Hörselorgan. (E. Hgn.)

Scaldis, lat. Se Schelde.

Scalēnus, *anat.*, i olika fall ett, två eller tre par bilaterala, små, tresidiga muskler, som utgå från halskotornas tvärutskott och fästas på de öfversta refbenen samt lyfta dessa. G. v. D.*

Scale'tta, pass i Rätiska alperna (Albulaalperna), schweiziska kantonen Graubünden, leder på en höjd af 2,619 m. mellan Davosdalen och Engadin.

Scāliger. 1. Julius Cæsar S. (eg. *della Scala*), italiensk lärd, f. 1484 i Riva vid Gardasjön, d. 1558 i Agen, var länge i kejsar Maximilians tjänst som page och officer, men flyttade 1529 till Agen i Frankrike, hvarest han utöfvade läkarkonsten. S. hade genom självstudium blifvit stor kännare af den klassiska forntiden. Hans förnämsta arbeten äro *De causis linguæ latinæ* (1540), den förśta latinska grammatiken på vetenskapliga grunder, och hans ryktbara *Poetices sive de arte poetica libri VII* (1561, flera senare uppl.). Det senare arbetet, som i viss mån är en smädedikt, har betecknats som renässansens mest omfattande och auktoritativa poetik; det är en handbok i "skaldekonst", som åt blifvande diktare ger föreskrifter i knapp, koncis, nästan befallande form. S. utgår från Aristoteles, hvilken han betecknar som "imperator noster, omnium bonarum artium dictator perpetuus" ("Vår fältherre, alla goda konsters ständige diktator"), men han har lämpat hans regler efter Horatius' "Ars poetica" och romerska retoriker som Cicero och Quintilianus. S. är öfvervägande påverkad af latinsk diktning och främst beundrare af Vergilius, som är mönstret framför andra, under det Homeros ställes vida under honom. Han lägger hufvudvikten vid formen och analyserar noga poesiens språk. Hans poetik har varit af allra största betydelse för det närmast följande århundradet i skilda länder: Italien, Frankrike (där den spåras bl. a. i Corneilles "Discours"), England (Sidney), Holland (där han särskildt stod i hög kurs och där Heinsius och Vossius hyllade honom, "fursten inom kritikens värld"), Tyskland (Opitz) och Sverige (Fornelius m. fl.; liksom han ännu under 1700-talet åberopas i vår disputationslitteratur). Vidare skref han filosofiska afh., några i naturvetenskapligt hänseende ej värdelösa kommentarer till Hippokrates, Aristoteles och Theofrastos m. m. Se A. Magen, "Documents sur J. C. S. et sa famille" (1873), E. Brinkschulte, "J. C. Scaligers kunsttheoretische anschauungen und deren hauptquellen" (1914), och Gunhild Bergh, "Litterär kritik i Sverige under 1600- och 1700-talen" (1916).

2. Jose'ph Justus S., den förres son, fransk filolog och kronolog, f. 5 aug. 1540 i Agen, d. 21 jan. 1609, öfvergick 1562 till protestantismen, bekläddе 1572—74 en professur i Genève, lefde därefter på olika ställen i södra Frankrike och kallades 1593 till professor i vältalighet och poesi i Leiden. S. var en af både samtidens och eftervärldens största filologer, med storartad divinations- och kombinationsförmåga, i lärdom och genialitet vida öfverträffande sin fader, af hvilken han f. ö. ärft äfven de mindre vackra egenskaperna högfärd och stridslystnad. Hans märkligaste arbete är *De emendatione temporum* (1583; bästa uppl. 1629), som innehåller det första fullständiga, efter bestämda grundsatser ordnade kronologiska system, den s. k. julianska perioden (se Kronologi, sp. 43). Ett slags supplement till detta verk är *Thesaurus temporum, complectens Eusebii Pamphili chronicon* (1606). Liksom han genom

dessa arbeten grundlagt den kronologiska vetenskapen, gaf han upphof till numismatiken genom skriften *De re numaria* (1606). Om hans mångsidighet vittna *Opuscula varia* (1610) och *Epistolæ* (1627), bägge författade på det mest eleganta latin. Hans *Poemata* (1615; ny uppl. 1864) ega däremot ej något högre värde. F. ö. utgaf S. kritiska upplagor af romerska författare. Se J. Bernays, "J. J. S." (1855). 2. (B—d.)

Scali'geri, dynasti. Se Scala, della.

Scälops, *zool.* Se Mullvadartade däggdjur.

Scalpettino [-nå], it. (af lat. *scalpe'llum*, jfr Skalpell), arbetare, som renhugger ett konstnärligt bildhuggararbete.

Scama'nder, flod. Se Skamandros.

Scami'lla, lat. (plur. af *scamillum*; äfven *scamillus*, plur. *scamilli*), inskärningar på doriska kolonners skaft tätt nedanför kapitälet (se Pelarordning, sp. 356).

Sca'minum, forntida namn på Haifa (se d. o.).

Scammönium, *farm.*, den intorkade mjölksaften ur den tjocka, mångåriga roten af *Convolvulus Scammonia* L., en i Mindre Asien, på grekiska öarna, Krim och i öfriga kustländer vid Svarta hafvet växande, slingrande ört med pillika blad och gulhvita blommor. Roten afskäres upptill i sned riktning. Den utflytande mjölksaften uppsamlas vanligen i små musselskal och sammanknådas, innan den fullständigt stelnat, i större eller mindre klumpar. Ofta förfalskas denna drog genom inblandning af jord, krita, gips m. m. Oförfalskad "jungfru-scammonium" innehåller ända till 98 proc. scammonium-harts, det hos oss förr officinella *resina Scammonii*. Men den vanliga handelsvaran håller ofta blott 30 proc. harts. Den består mestadels af kantiga, oregelbundna stycken, som å den något pulverströdda ytan ha ett mörkare eller ljusare gråaktigt utseende samt i brottet visa en hornliknande färg, dragande åt grönbrunt, om varan är god, eller ock svartaktig färg, med små bitar eller korn af krita eller dylikt synliga å brottytan, om varan är sämre. Den verksamma beståndsdelen i drogen är den hartsartade glykosiden *jalapin* eller *skammonin*. Svenska farmakopén använde icke råvaran för dess ojämna beskaffenhets skull, utan endast det ur denna utdragna hartset, som verkar starkt afförande redan i tämligen liten dosis. *Scammonium smyrnæum* är en handelssort, som kommer i handeln i form af svarta kakor och lär bestå af örtståndets intorkade saft. O. T. S. (C. G. S.)

Scamozzi [-må'ttsi], Vincenzo, italiensk arkitekt, f. 1552 i Vicenza, d. 1616 i Venezia, var en skicklig och smidig byggnadskonstnär, som med lätthet rörde sig inom olika stilar. I Venezia utförde han de *nya prokurazierna*, där han strängt anslöt sig till Sansovinos där bredvid belägna biblioteksbyggnad — likväl med tillfogandet af en tredje våning. I Vicenza följde han i Palladios spår i den dekorativa utsirningen af dennes *Teatro olympico* liksom i palatsen *Trissino-Baston* (nu kommunalpalats) och *Trento* (nu Valmarana). Han var verksam äfven i Genua och Florens. En i Vicenzas museum bevarad skissbok visar bl. a., hur väl han hade satt sig in i och förstått franska gotikbyggnader. Han uppträdde äfven som författare, med *Idea dell' architettura universale* (1615). G—g N.

Scampavia, *sjöv.*, ett snabbrodt italienskt krigsfartyg från början af 1800-talet med en längd af ända till 45 m. och framdrifvet af 40 åror. Tacklingen utgjordes af två master, af hvilka den högsta, på hvilken fördes klyfvare och ett ofantligt stort latinsegel, stod på en tredjedel af fartygets längd, för ifrån räknadt. För om denna mast var uppställd en 6-pundig metallkanon. På aktermasten fördes latinmesan med toppsegel. R. N. (C. K. S.)

Scampo [ska'mpå], *zool.* Se Kejsarhummern, sp. 1373.

Sca'ndia l. Scandinavia. Se Skandinavien.

Scandia, maandblad voor scandinavische taal en letteren (holl., "Månadsblad för skandinaviskt språk och vitterhet") utgafs i Groningen 1904 under redaktion af Margaretha Meijboom i Haag samt språkmannen professor H. Logeman i Gent och dennes fru. En mängd skandinaviska vitterhets- och vetenskapsidkare medverkade. Anledningen till tidskriftens uppsättande uppgafs vara den, att man "länge känt, hurusom intresset för de skandinaviska länderna varit i tilltagande på alla håll" i Nederländerna och delvis i Belgien. Utom artiklar rörande Skandinavien och recensioner af skandinavisk litteratur innehöll tidskriften bl. a. stycken af skandinavisk text med motstående ordagrann holländsk öfv. Från början af år 1905 utgafs tidskriften från Amsterdam och med utvidgadt program under M. Meijbooms hufvudredaktörskap och med titeln *Scandinavie-Nederland, tijdschrift voor nederlandsche en scandinavische taal, letteren en kultuur*. Med aprilhäftet 1906 nedlades hela företaget "tillsvidare". Ad. N—n.

Scandinio'psis, *zool.* Se Mört, sp. 350.

Sca'ndium, *kem.* Se Skandium.

Sca'ndix L., *bot.*, ett släkte af 45 enåriga örter i Medelhafsområdet och Orienten, hörande till fam. *Umbelliferæ*, underfam. *Apioideæ*. Endast 1 art, *S. Pecten Veneris*, nålkörfvel, Venuskam, har spridt sig norrut och förekommer tämligen allmänt på Ölands och Gottlands åkrar. Den är lågväxt med 2—3 gånger parbladiga blad med smala flikar och hvita blommor i toppställda och sidoställda flockar (småflockar vanligen 2—3) utan allmänt, men med enskilda svepen. De fruktificerande flockarna likna en kam genom de mycket långa fruktspröten, som skilja släktet från *Anthriscus*. G. L—m.

Scandza, ö. Se Jordanes.

Sca'nia. 1. Latinisering för Skåne. — 2. *Astron.*, en af småplaneterna.

Scanio'rnis Dames (af mlat. *Scania*, Skåne, och grek. *o'rnis*, fågel), *paleont.* Under namn af *Scaniornis Lundgreni* beskref W. Dames 1890 några fågelrester ur den yngre kritans (étage danien) vid Annetorp i Skåne kokkolitkalk. Arten hör till den carinata typen samt efter den relativa storleken af öfverarmbenet och korpbenet att döma till vadarfåglarna. A. Hng.

Scantlings [skä'ntliŋs], eng., *träv.* Se Bräder, sp. 407.

Scanzoni von Lichtenfels [skantsåni fånn-],

Friedrich Wilhelm, tysk gynekolog, f. 1821 i Prag, d. 1891 på Schloss Zinneberg i Bajern, blef 1844 med. doktor och var åren 1850—87 professor i obstetrik och gynekologi i Würzburg. Han var en af nämnda vetenskapers förnämsta representanter på sin tid och inlade framför allt betydande förtjänster genom utbildning af de gynekologiska undersökningsmetoderna och genom studium af kvinnosjukdomarnas patologiska anatomi. Hans läroböcker, speciellt *Lehrbuch der geburtshülfe* (3 bd, 1849—52; 4:e uppl. 1867) och *Lehrbuch der krankheiten der weiblichen sexualorgane* (1857; 5:e uppl. 1875), voro på sin tid allmänt använda. R. T—dt.

Scapa flow [skē'pə flāū], stor fjärd, omkr. 30 km. lång och nästan lika bred, bland Orkneyöarna, s. om den största af dessa, Mainland (Pomona), i ett synnerligen skyddadt läge och med utlopp såväl till Pentland firth (i s.) som till Nordsjön och Atlanten. I dessa lopp l. farleder löpa tidvattensströmmarna med stor hastighet (hvaraf namnet *flow*, ström). S. var den engelska flottans förnämsta tillfälliga bas under världskriget 1914—16. H. W—l.

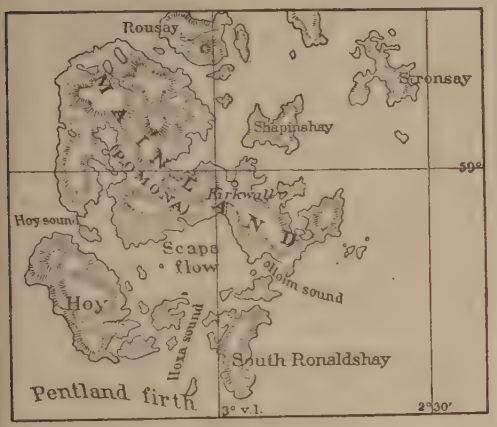

Kartskiss öfver Scapa flow.

Sca'panus, *zool.* Se Mullvadartade däggdjur, sp. 1301.

Scaphites Park, *paleont.*, en under kritsystemets tid lefvande ammonitisk biform med skalets sista omgång tangentialt utsträckt och i ytterstа ändan hakformigt tillbakaböjd (se Ammoniter och Kritsystemet). A. Hng.

Scapho'poda, *zool.* Se Hafstand.

Scapin [skapä'], fr., lustspelsfigur. Se Scappino.

Scappino [skappīnå], it., stående lustspelsfigur i italienska commedia dell' arte (se d. o.), en af de knipsluge tjänare (*zanni*), som sätta intrigen i gång. S. var Pantalones betjänt samt motpart till Arlecchino. Öfverförd till Frankrike som *Scapin* [skapä'], gjordes S. af Molière till hufvudperson i hans fars "Les fourberies de Scapin" (1671).

Sca'pula, *anat.*, axel- l. skulderblad (se Axel, *anat.*).

Scapulārium, lat. Se Skapular.

Scapulima'ntia. Se Omoplatoskopi.

Scāpus, lat., *bot.*, stängel (se d. o.).

Scarabæidæ, *zool.*, familj af bladhorningarnas grupp (*Lamellicornia*) bland skalbaggarna och omfattande dem af dess medlemmar, som med största berättigandet bära detta namn, enär antennklubbans leder äro utplattade till tunna blad, som kunna solfjäderformigt utspärras och hopfällas. I öfrigt utmärkas de genom kortare täckvingar, som lämna sista bakkroppsleden obetäckt. Denna stora familj (omkr. 15,000 kända arter) utgöres af klumpigt byggda djur med bred och vanligen kullrig kropp samt utrustade med gräfben, enär de alla anbringa sina ägg i marken eller i murket trä. Tröga och långsamma i sina rörelser, kunna de ej undgå förföljelse. Som ersättning har flertalet blifvit utrustadt med ett fast och motståndskraftigt kitinpansar. — Familjen indelas i följande under sina svenska namn beskrifna underfamiljer: 1. Ollonborrar (*Melolonthinæ*); 2. Guldbaggar (*Cetoniinæ*); 3. Jättebaggar (*Dynastinæ*); 4. Dyngbaggar (*Coprophaga*). Till beskrifningen öfver sistnämnda grupp fogas ett tillägg under Tordyflar. — Namnet *Scarabæus* tilldelades i början af Linné de flesta skalbaggar, men inskränktes sedermera till att som släktnamn beteckna vissa slags dyngbaggar, bl. a. den s. k. mumiebaggen l. egypternas heliga skalbagge (se Ateuchus sacer och Pillerbagge). G. A—z.

Scarabæus, *zool.* Se Scarabæidæ.

Scaraba'ntia (Scarbantia), romersk station. Se Oedenburg.

Scaramuccia [skaramo'ttja], it., lustspelsfigur i italienska commedia dell'arte (se d. o.), tjänare eller äfventyrare, en feg storskräflare, klädd helt i svart. Mot slutet af pjäsen genompryglas han af Arlecchino. Typen skapades af skådespelaren Tiberio Fiorelli (på 1630-talet).

Scarborough [skā'brə]. 1. Badort och hamnstad i engelska grefsk. York, North Riding, pittoreskt belägen vid två vikar på ömse sidor om den likt en hammare i Nordsjön utskjutande Castle hill, som bär ruiner af en borg från 1100-talet och på hvars södra sida ligger den af flera armar omslutna hamnen. 37,201 inv. (1911). Staden ligger mellan de båda vikarna, som begränsas af brant klippstrand, men ha en utmärkt badstrand nedanför, som jämte ett par mineralkällor gör S. till norra Englands mest besökta badort. Den äldre stadsdelen i n. är skild från den moderna södra af en djup, till park utlagd dalgång, Ramsdale valley, öfver hvilken gå två broar (viadukter). Strax v. om Castle hill ligger kyrkan S:t Mary, som tillhört ett cistercienskloster från 1100-talet. För öfrigt har staden en stor mängd hotell och förlustelseställen (akvarium, Spa buildings med teater, konsertsal, konstgalleri), fornsaks- och naturhistoriskt museum m. m. Under hösten 1914 hade en kustbevakningsstation anordnats vid S., där äfven kustbatterier synas ha anlagts, och med anledning däraf bombarderades det 16 dec. af några tyska kryssare, hvarvid bevakningsstationen förstördes och en del annan materiell skada anställdes, hvarjämte ett hundratal personer dödades. — 2. Hufvudstad på den brittiskvästindiska ön Tobago, på sydöstra kusten. 729 inv. (1911). 1. J. F. N. L. W:son M.

Scarcies, Stora och Lilla, två floder i

Sierra Leone, Afrika, hvilka upprinna i Futa Djallons bergstrakter. J. F. N.

Scardona [-dåna; slav. *Skradin*], stad i Dalmatien, vid Krka, som bildar flera fall ofvanför staden. Omkr. 10,000 inv. (som kommun). Silkesodling, tonfiskfångst. J. F. N.

Scardus mons [må'ns], lat. Se Schar-dag.

Scarfoglio [-få'ljå], E. Se Serao, M.

Sca'ria, Emil, österrikisk sångare, f. 1838 i Graz, d. 1886 i Blasewitz, blef student i Wien, utbildade sin röst hos Garcia i London och anställdes 1862 i Dessau, 1863 i Leipzig, 1864 i Dresden och 1872 vid hofoperan i Wien. S. var en af nyare tidens allra förnämsta bassångare, med en sällspordt fyllig, kraftig och mjuk röst, den tydligaste diktion och natursant, genomarbetadt spel. Hans roller omfattade såväl den tragiska arten (*Kasper, Marcel, Bertram*) som den komiska (*Leporello, Dulcamara, Falstaff*); framför allt var han en utmärkt Wagnersångare (*Holländaren, Wotan, Hans Sachs, Pogner, Hagen, Gurnemanz* m. fl.). A. L.*

Sca'ridæ, *zool.* Se Papegojfiskar.

Scarin, Algot, universitetslärare, f. 20 nov. 1684 i Skara, d. 5 nov. 1771 i Åbo, blef 1704 student i Uppsala, förordnades 1714 till bibliotheksamanuens; promoverades 1716 till filos. magister samt erhöll 1719 venia docendi i latinska språket, historien och moralen. Han var elev af Erik Benzelius d. y. Han utnämndes 1722 till professor i historia och moral vid Åbo akademi och erhöll 1747 uppdrag att jämte sin professur handhafva bibliotekarietjänsten, som han med mycket nit skötte. 1756 kallades han till medlem af Vet. soc. i Uppsala. Han fick afsked 1761 med kanslirådstitel. S. var en ovanligt arbetsam man, hvilket framgår däraf, att under hans presidium utgåfvos 126 disputationer, till stor del utarbetade af honom själf. Flera af dessa behandla på ytligt sätt moraliska ämnen; märkligare äro de disputationer, i hvilka han berör historiska frågor. S. var en af dem, som bröto med den Rudbeckska riktningen inom historieskrifningen samt banade väg för en sundare och nyktrare uppfattning af den historiska utvecklingen. Han var öfvertygad om öst- och västgoternas samt flera andra folks härstamning från Sverige. En svaghet var, att han ej sällan byggde på godtyckliga namnjämförelser. Bland hans disputationer må nämnas *De Sancto Henrico, fennorum apostolo* (1737 och 1748), hvari han uttalar den meningen, att svenskarna vid det första korståget till Finland landstego vid Åbo, samt *De originibus priscæ gentis varegorum* (1734), hvari han ådagalägger, att det ryska rikets grundläggare voro svenskar. Han var intresserad för arkeologisk forskning och yrkade på omvårdnad af Åbo domkyrkas fornminnen. S. var, jämte sin efterträdare J. Bilmark, H. G. Porthans föregångare på den finska historieforskningens fält. Jfr M. G. Schybergson, "Historiens studium vid Åbo universitet" (1891), "Professor Algot Scarins bref" (i "Historiallinen arkisto", XII, 1893) och "Supplement till Professor Algot Scarins bref" (ibid., XIII, 1894). M. G. S.

Scarinæ, *zool.*, detsamma som Scaridæ.

Scarlatina, lat. Se Scharlakansfeber.

Scarla'tti, italienska tonsättare. 1. Alessandro S., f. 1659 i Trapani på Sicilien, d. 24 okt. 1725 i Neapel, var elev af F. Provenzale i Neapel och Carissimi i Rom. 1679 gafs hans första opera, *L'errore innocente*, i Rom, 1680 hans andra, *L'onestà nell'amore*, hos svenska drottningen Kristina, som efter sin tronafsägelse vistades i Rom, och på libretten till *Pompeo* (1684) kallar han sig denna drottnings kapellmästare. 1684—1702 var han hofkapellmästare i Neapel, 1703—08 anställd vid kyrkan Santa Maria maggiore i Rom, och därefter var han ånyo hofkapellmästare i Neapel, där han äfven verkade vid flera konservatorier. S. var grundläggaren af den s. k. neapolitanska skolan (se d. o.). Bland hans lärjungar voro Logroscino, Hasse, Durante och Greco. Hans produktivitet var ofantlig. Som prof på hans lätthet att skrifva berättas, att han under en månad 1704 komponerade en kantat om dagen. Utom en oräknelig mängd dylika kantater för soloröst med ackompanjemang skref han 115 operor, bl. a. *La Rosaura* (omkr. 1690; nyutgifven af R. Eitner), *Teodora* (1693), *Tigrane* (1715), *Telemacco* (1718) och *Griselda* (1721), öfver 200 mässor samt åtskilliga oratorier (14), kyrkokonserter, psalmer, motetter, madrigaler, serenader, duetter, toccator, m. m. Genom operan "Teodora" fick den visserligen förut försökta dakapoarian häfd (se Aria), och i samma opera användes första gången det fullständigt ackompanjerade recitativet, "recitativo obligato". Han var därjämte utbildaren af den italienska uvertyren ("sinfonia") med en långsam sats mellan två allegrosatser. Äfven operaorkestern riktades af S.; i "Tigrane" anlitas, utom stråkkvartetten, 2 oboer, 2 fagotter och 2 horn. Hans harmonik var märgfull, stödd på den äldre kyrkliga stilen, och de af honom utvidgade formerna fyllde han med en mönstergillt ren och blomstrande melodik. Få af hans verk äro tryckta. I nyare tid är en del af hans stycken utgifven i samlingar af Choron, Rochlitz, Dehn, Proske, Commer m. fl. Jfr J. Dent, "Alessandro S., his life and works" (1905).

2. Domenico S., den förres son, f. 1685 i Neapel, d. där 1757, var elev af sin fader och Gasparini samt gjorde sig tidigt bemärkt som operatonsättare, på samma gång som han vann berömmelse genom sin klaverspelning. När kardinal Ottoboni 1709 i Rom anställde en täflan mellan Händel och S. på orgel och klaver, erkände S. sig besegrad endast på det förstnämnda instrumentet. 1715 blef han kapellmästare vid Peterskyrkan i Rom, 1719 kom han till London, där han uppförde sin opera *Narciso*, 1721 blef han hofcembalist i Lissabon, och 1729—54 vistades han som lärare vid hofvet i Madrid. Abbé Santini egde 349 klaver- och orgelkompositioner af S.; själf utgaf denne endast ett fåtal *Pièces pour le clavecin* och *Essercizi per gravicembalo*. I nyare tid äro sam-

lingar af hans sonater och sviter utgifna af Czerny (200 st.), Farrenc (100), hos Breitkopf & Härtel (60), af Bülow (18) m. fl. En samlad kritisk uppl. utgafs 1906 ff. af A. Longo hos Ricordi i Milano. S. är, så till komposition som exekution, den egentliga utgångspunkten för den modernare klaverstilen hos Ph. Em. Bach och J. Haydn. För sonaten som helhet, d. ä. som cyklisk följd af flera satser, vanns genom honom visserligen ingenting nytt, enär alla hans sonater äro ensatsiga, men däremot bidrog han väsentligt, i modulation, anordning och genomföring, till utbildningen af den företrädesvis s. k. ”sonatformen” (allegrosatsen), genom att befria den från polyfoniens fjättrar och bringa den i överensstämmelse med instrumentets natur. Hans stycken slå alltjämt an genom sin friskhet, uppfinningsrikhet och utmärkta faktur. Biogr. af A. Longo (1913). 1 o. 2. A. L. (E. F—t.)

Sca′rpa, Antonio, italiensk anatom och kirurg, f. 1747, d. 1832, var anatomie professor i Modena (1772—80) och i Pavia (1784—1812) samt verkade reformerande på bägge dessa ställen. Napoleon utnämnde honom 1804 till sin förste lifmedikus. En upplaga af hans samlade arbeten utgafs af Vacconi 1836—39 i 3 bd. S. var led. af svenska Vet. akad. (1821). (R. T—dt.)

Scarpanto [-pa′ntå]. Se Karpathos.

Scarpe [skarp], biflod till Schelde, i norra Frankrike, upprinner vid Berles i dep. Pas-de-Calais, är kanaliserad från Arras (67 km.), flyter åt ö. n. ö. genom dep. Nord och mynnar ut från v. i Schelde, nära belgiska gränsen. Längd 101 km. (J. F. N.)

Scarron [skarå′], Paul, fransk författare, f. 1610 i Paris, d. där 1660, bestämdes för prästeståndet (1629), men prästvigdes aldrig. Han var typen för en ung, glad och världslig abbé, känd för bitande kvickhet och talanger: han spelade på luta, tecknade med smak, dansade och var högt uppburen i tidens litterära kretsar. 1633—40 var han anställd hos biskopen i Le Mans, och i dennes sällskap företog han en resa till Rom (1635), som säkerligen ej var utan betydelse för hans författarskap. Angripen af häftiga reumatiska anfall, som slutligen alldeles vanställde honom och nästan band honom vid stolen, återflyttade han 1640 till Paris. Han lefde att börja med af en pension, som han erhållit af drottning Anna; men då han anslöt sig till fronden — *La Mazarinade* (1651), en af tidens våldsammaste pamfletter, anses vara af honom —, förlorade han efter dess kufvande (1653) detta understöd och var sedan hufvudsakligen hänvisad till, hvad han kunde förtjäna genom skriftställeri. Under sina senare år understöddes han dock af Fouquet. 1652 ingick han äktenskap, som lär ha varit lyckligt, med Françoise d’Aubigné, efter hans död ryktbar som markisinna de Maintenon (se d. o.). S. gjorde burlesken, denna urspr. italienska diktart, inhemsk och populär i Frankrike. I denna lilla genre är S. mästaren. Han är 1600-talets Offenbach; cyniskt förlöjligade han den höga stilen i tidens tragedier och heroiska romaner, hånskrattande åt Olympens gudar och den grekiska och romerska historiens hjältar, ofta med alltför stor emfas framställda i tidens romaner och därför inbjudande till parodi. Hans första samling, *Recueil de quelques vers burlesques* (1643), gjorde stormande lycka och fortsattes af *Suite de la 1:ère partie des oeuvres burlesques* (1646), *Suite des oeuvres burlesques, 2:e partie* (1647) och *Oeuvres burlesques, 3:e partie* (1651). Under tiden hade han utgett äfven *Le Typhon ou la gigantomachie* (1644) och de första sångerna af *Virgile travesti* (1648—52), som han fortsatte till åttonde sången, men sedan tröttnade på. 1651—57 utkom *Roman comique* (ofullb.; öfv. 1787; förebilden för Blanches ”En tragedi i Vimmerby”), hans mest betydande arbete, ett kringresande teatersällskaps äfventyr, som vid sidan af burleska öfverdrifter innehåller scener, vittnande om skarp observationsförmåga och förebådande den realistiska romanen. Dessutom utgaf han en serie *Nouvelles tragicomiques* efter spanskt mönster, *La précaution inutile* och *Les hypocrites* (1655), *L’adultère innocent* och *Le châtiment de l’avarice* (1656), *Plus d’effets que de paroles* (1657). För teatern skref han i samma burleska stil *Jodelet ou le maître valet* (1645), *Les boutades du capitaine Matamore* (1646), *Les trois Dorothées ou Jodelet duelliste* (1647), *L’héritier ridicule* (1649), *Don Japhet d’Arménie* (1653; hans mästerverk), *L’écolier de Salamanque ou les ennemies généreux* (1654), *Le gardien de soi-même* (1655), *Le marquis ridicule ou la comtesse, faite à la hâte* samt *La fausse apparence* och *Le prince corsaire* (utg. postumt 1662). S:s *Oeuvres* utkommo i 10 bd 1668, hans *Oeuvres complètes* i 10 bd 1737 (utg. af B. de La Martinière). Litt.: P. Morillot, ”S.” (1888), A. de Boislisle, ”Inventaire de S.” (1893), och E. Magne, ”S. et son milieu” (1905). J. M

Scarsdale [skā′sdēl], baron. Se Curzon 2.

Scartazzini, Giovanni Andrea, schweizisk skriftställare, f. 1837, d. 1901, var pastor i Aargau, utgaf åtskilliga litteraturkritiska arbeten, af hvilka det vida öfvervägande flertalet sysslar med Dante: *Giordano Bruno* (1867), *Dante Alighieri, seine zeit, sein leben und seine werke* (1869; ny uppl. 1879), *Dantes Divina commedia*, med omfattande kommentarer (1874—82), *Abhandlungen über Dante* (1880), *Dante, Vita ed opere* (1883; 2:a uppl. 1894 under titeln ”Dantologia”, ånyo utg. af Scarano), *Dantehandbuch* (1892) och *Enciclopedia dantesca* (1896—1904). S. gaf äfven ut goda upplagor af Dantes, Tassos och Petrarcas verk. R—n B.

Sca′rus, *zool.* Se Papegojfiskar.

Scat., på recept förkortning för lat. *scatula*, ask.

Scau′rus. 1. Marcus Æmilius S., romersk statsman och skriftställare, f. 163, d. 89 f. Kr., utgick ur en fattig familj, men svingade sig upp till statens högsta hedersplatser. Han förde 115 som konsul ett framgångsrikt krig i Gallien. S. blef *princeps senatus*, censor 109 och konsul för andra gången 107. Han sändes 112 mot Jugurtha (se d. o.), men lät — säges det —

besticka sig af denne. Han utsågs själf att leda undersökningen om Jugurthas bestickningar. S. prisas af Cicero högt som det aristokratiska partiets förkämpe. Han är den förste romare, som skrifvit sin självbiografi. — 2. Marcus Æmilius S., den förres son, Sullas styfson, ryktbar för sitt slöseri, lät som kurulisk edil år 58 f. Kr. för blott en månad uppföra en rikt smyckad teater, rymmande 80,000 människor. Hans enskilda villa på Palatinen var berömd för sina konstskatter. Därför kallade den franske arkitekten Mazois sin studie öfver det romerska huset för "Palais de S." (1819; 3:e uppl. 1860). Anklagad för penningutpressningar på Sardinien, frikändes han från denna anklagelse, men då han dömdes för att på svikligt sätt ha fått sitt ämbete, nödgades S. gå i landsflykt. 1—2. J. C.

Scavēnius (latinisering af da. Skagen, "Skagensbo"), Laurids, dansk präst, f. 1589 på Skagen, d. 1655, son till en fiskare, blef student i Köpenhamn och 1610 lärare vid Frueskole där. 1612—19 reste han utrikes med borgmästare Vibes söner, blef därefter kyrkoherde i Roskilde, förflyttades 1627 till Köpenhamn och blef 1639 professor i teologi. Som universitetets rektor protesterade S. på riksdagen i Köpenhamn 1648 mot riksrådets och adelns fordran på uteslutande rätt att välja konung. 1653 blef S. biskop i Själlands stift. E. Ebg.

Scavēnius (latinisering af da. Skagen, "Skagensbo"), dansk släkt.

1. Jakob Brönnum S., affärsman, godsegare, f. 1749 på Skagen, d. 1820, for 1776 till Ostindien och förtjänade som handelsfaktor stor förmögenhet, hvarmed han 1792 återvände till Danmark. Han köpte stora gods i Syd-Själland och var ifrig bokvurm (hans två första boksamlingar brunno upp 1794 och 1807). En pristäflan, som han 1815 satte i gång om danska språkets historia i Slesvig, riktade allmänhetens uppmärksamhet åt detta håll.

2. Peter Brönnum S., den föregåendes son, godsegare, politiker, f. 6 jan. 1795, d. 4 dec. 1868, juris kandidat 1816, öfvertog ett par af faderns gods 1825, blef kammarherre 1840 och adlades 1845. Han var 1835—48 medlem af ständerförsamlingen för östiften och 1848—49 af den grundlagstiftande riksförsamlingen, intog en mycket konservativ ställning och kräfde i synnerhet en stark konungamakt samt var slutligen med om att protestera mot den nya grundlagen. Som led. af riksrådet 1854—59 tillhörde S. det konservativa helstatspartiet, hvarjämte han 1856 var en bland ledarna af godsegarnas motstånd mot obligatorisk aflösning af fästeförhållandet. 1865 var han en af stiftarna och senare en af de ledande i Oktoberforeningen. S. bildade en stor och dyrbar bok- och kartsamling samt uppförde på herrgården Gjorslev ett astronomiskt observatorium.

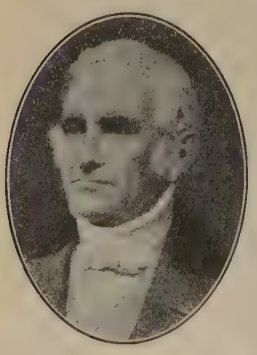

3. Jakob Frederik S., den föregåendes son, politiker, f. 12 sept. 1838, d. 26 nov. 1915, tog 1863 statsvetenskaplig examen, tjänstgjorde som frivillig officersaspirant i 1864 års krig, särskildt i kampen på Als, valdes 1865 till medlem af folketinget och hade sedan oafbrutet säte och stämma där till 1895 samt kom tidigt att spela en roll i det politiska lifvet. Af ovilja mot det nationalliberala partiet slöt han sig först till Oktoberforeningen under J. A. Hansens ledning, men var senare en af det konservativa partiets skickligaste och ifrigaste förespråkare, särskildt sedan hans kusin Estrup 1875 blifvit konseljpresident. Han var 1865—80 medlem af finansutskottet och sedan 1876 högerns föredragande ("referent") där, hvarvid han särskildt nitälskade för försvarets utveckling. 1880 blef han ecklesiastikminister samt visade stor administrativ skicklighet vid ordnandet af arkivväsendet (1882) och byggandet af konstmuseet och Polyteknisk læreanstalt, men äfven hårdhet och godtycklighet mot politiska motståndare. Fullt medvetet arbetade han 1885 för att framkalla den provisoriska finanslagen, så att regeringen kunde få fria händer att verkställa Köpenhamns befästande. Då arbetet började för att åvägabringa en politisk "förlikning", måste han 1891 draga sig tillbaka som minister; han röstade visserligen 1894 för förlikningen, men ogärna och lät ej omvälja sig 1895. 1898—1901 var han dock ånyo folketingsman, men öfvade då ej något inflytande; han var 1901 afgjord motståndare till Dansk-västindiska öarnas försäljning.

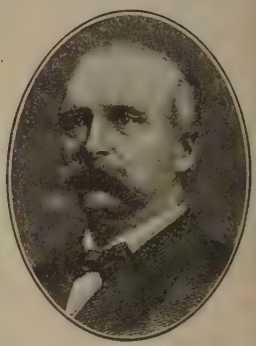

4. Harald S., den föregåendes son, diplomat, f. 1873, blef 1900 magister och s. å assistent i utrikesdepartementet samt 1904 legationssekreterare i Petersburg, förflyttades 1909 till Paris och 1911 till London, men återvände 1912 som envoyé till Petersburg. Han har utgett *Fagforeningsbevægelsen i Frankrig* (1911) och *Af den nyere engelske arbejderbevægelses historie* (1912).

5. Erik S., den föregåendes kusin, ämbetsman, f. 1877, blef 1901 statsvetenskaplig kandidat, var 1906—08 legationssekreterare i Berlin, blef 1909 byråchef i utrikesdepartementet och var okt. s. å.—juli 1910 utrikesminister i den radikala ministären Zahle, en post, som han ånyo innehar sedan juni 1913. Han åtföljde Kristian X till nordiska kungamötet i Malmö 18—19 dec. 1914.

6. Otto S., kusin till S. 4 o. 5, diplomat, f.

1875, blef magister 1897 och assistent i utrikesdepartementet 1899, legationssekreterare 1903 samt envoyé 1909 i Petersburg och 1912 i Stockholm. 1—6. E. Ebg.

Scawfell pike [skå'fel päl'k], bergstopp. Se Scafell pike.

Sceattus. Se Mynt, sp. 53.

Sceaux [så], stad i franska dep. Seine, 6 km. s. om Paris' enceinte, v. om Bièvre och Orléansbanan. 5,064 inv. (1911; som kommun 5,532), till stor del parisare, som med verksamhet i Paris i S. ha villor och landställen. Lycée Lakanal. Stadens ålder synes gå tillbaka till 1100-talet, och den kallades äfven då *Ceaux* (lat. *Cellæ*). Af Perrault byggdes för Colberts räkning ett slott, som 1793 såldes som nationalegendom och af köparen refs för att med materielen och parken betala köpesumman. Endast trädgården lämnades orörd och är nu förvandlad till en vacker promenadplats. 19 sept. 1870 föreföllo vid S. häftiga strider mellan de franska utfallstrupperna och de belägrande tyskarna. Oriktigt har S. stundom uppgetts som den plats, där den första mellan Sverige och Frankrike ingångna traktaten afslöts (1542). Se Montiers-sur-Saulx.

Sceli'mena, *zool.* Se Gräshoppor, sp. 481.

Sce'liphron, *zool.* Se Rofsteklar, sp. 612.

Scemando [ʃema'ndå], it., *mus.*, aftagande.

Scen [sēn], fr. *scène*, lat. *scena* (af grek. *skenē*, eg. tält, hydda), skådeplats, skådebana, "tiljan", den plats i en teater, där teaterstycket uppföres (jfr Teater); den ort, där handlingen försiggår; underafdelning af en akt i ett teaterstycke, under hvilken inga nya personer inträda; bildligt uttryck för skådespelarkonsten; i allmänhet stället för en tilldragelse; en tafla ur lifvet (ex. en vacker scen, en upprörande scen); häftigt uppträde. — Scenárium, skrifven promemoria, hvari teaterregissören eller inspicienten har uppskrifvet akt för akt och scen för scen allt, hvars befintlighet eller anordning han har att öfvervaka vid en föreställning, såsom ridåns uppdragning och nedfällande, dekorationer, möblering, rekvisita, belysnings- och scenförändringar m. m. Ofta tas ock en fotografi af möblernas placering. — Scenbelysning, nutida. Se Elektrisk belysning, sp. 334—335. — Scenerī (germansk, icke fransk, ordbildning), den genom dekorationer, belysning m. m. frambragta totalitet, hvari de handlande personerna uppträda i ett skådespel; landskapsbild. — Scenförändring, ombyte af dekorationer vid uppförandet af ett teaterstycke. — Sceninstruktör, den teatertjänsteman, som leder inöfningen af ett teaterstycke. — Scenisk, som har att göra med scenen eller spelet på en scen, t. ex. scenisk konst = skådespelarkonst. — Om romarnas "sceniska lekar" (*ludi scenici*) se Ludi.

Sceniska artisternas understödsfond, De, bildades i anledning af ett i jan. 1873, på förslag af skådespelaren Albert Alberg, utfärdadt upprop "till den konstälskande allmänheten, att bereda den sceniska konstens ålderstigna och nödställda f. d. utöfvare en någorlunda sorgfri ålderdom och en tillflykt för deras sista dagar". Resultatet af uppropet blef *Fonden för De sceniska artisternas hem.* Då det visade sig, att det skulle dröja alltför länge, innan idén om ett hem skulle kunna realiseras, öfvergaf man efter 12 år tanken därpå, och fonden ombildades 24 jan. 1885 till *De sceniska artisternas understödsfond.* Fondens subskribenter representeras af en nämnd på 10 personer, hvilken kompletterar sig själf. Fondens förvaltning ombesörjes af en af nämnden vald och till densamma redovisningsskyldig styrelse af sju personer. Till en början utdelades några få årliga understöd å 50 intill 100 kr.; sedermera ökades det utdelade beloppet till $^2/_3$ af den årliga räntan å fonden. Sedan 1901 utdelas $^3/_4$ af den årliga räntan, och fonden ökas med den återstående $^1/_4$-delen. 1 jan. 1916 uppgingo fondens tillgångar till 95,936 kr., och summan af de årliga understöden 1915 utgjorde 2,525 kr., som fördelades i belopp mellan 100 och 175 kr. till 17 personer, hvarjämte som tillfälliga understöd utlämnades kr. 396: 15. E. P.

Sce'pter, grek. *ske'ptron*, lat. *sce'ptrum*, spira.

Sceptrum carolinum, *bot.* Se Kung Karls spira.

Scesaplāna [ʃe-], högsta punkten på Rätikon på gränsen mellan österrikiska Vorarlberg och schweiziska kantonen Graubünden, 2,969 m. Vid dess östra fot ligger Lünersee, 1,924 m. ö. h., 148 har, den största högfjällssjön i Österrike. J. F. N.

Scève [sāv], Maurice, fransk skald, f. i början af 1500-talet i Lyon, d. där omkr. 1562, grundlade sällskapet L'angélique i Fourvières och är hufvudmannen för renässansskolan i Lyon, som i Frankrike sökte höja språket och stilen genom studiet af italienarna. Denna skola utgör Plejadens omedelbara föregångare. S:s hufvudsakliga mönster var Petrarca, hvars platoniserande sonetter han sökte efterlikna. Hans förnämsta arbete är den ofta obegripliga sonettsamlingen *Délie* (1544; anagram för L'idée). Dessutom skref han *Arion*, en eklog öfver dauphins död (1536), och *La saulsaye*, en eklog till ensamheten (1547), *Le microcosme* (1562) m. fl. S. upptäckte 1533 den af Petrarca besjungna Lauras förmenta graf i Franciskankyrkan i Avignon i familjen De Sades grafkor. J. M.

Schaaffhäusen [ʃāf-], Hermann, tysk antropolog, f. 18 juli 1816 i Koblenz, d. 1893 som professor i Bonn, var en ifrig förkämpe för Darwins utvecklingsteori och framstående forskare särskildt inom kraniologien. Bland hans skrifter märkas *Über die urform des menschlichen schädels* (1869), *Anthropologische studien* (1885) och *Neanderthaler fund* (1888). (R. T—dt.)

Schaar [schār], Axel von, friherre, krigare, f. 1641 i Stockholm, d. 1702 i Gäfle, deltog som kornett i stormningen af Köpenhamn (1659) samt utmärkte sig för glänsande tapperhet i striderna vid Lund, Halmstad och Landskrona (1676—77). Han blef öfverste 1692, utnämndes 1699 till generalmajor samt blef s. å. landshöfding i Västernorrlands län och Jämtland, hvarjämte han upphöjdes i friherrligt stånd. S. ådagalade stor duglighet äfven i fredens värf.

Schaar-sabiz. Se Scher-i-sebs.

Schabaka, fornegyptisk konung. Se Egypten, sp. 1483.

Scha'bân. Se Hedjra, sp. 208.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schabatz, tysk transkription för Šabaç (se d. o.).

Schablōn, stundom Sjablōn, formbleck, formpapp, formbräde; modell. Under 1500-talet började i Sverige ordet användas som benämning på en sådan ritning, som skulle ligga till grund för en fästnings eller förskansnings byggande eller för en stads utstakning. Ordet har i denna bet. äfven haft formerna skamplun och schamplun; den senare nyttjas fortfarande, ehuru numera i samma betydelse som schablon. (I början af 1600-talet började nyssnämnda ritningar kallas *desseiner.*) Inom artilleriet använder man vid besiktning af projektiler, laddningskarduser o. d. *schampluner* af olika former för att besiktiga de uppmätta föremålens diameter och konstatera, huruvida denna håller sig inom toleransgränserna. Ordet brukas ofta liktydigt med slentrian. — Schablonēra, medelst schablon efterbilda något föremål. — Schablonformning, *tekn.* Se Gjutning, sp. 1233. — Schablonhyfvelmaskin, *tekn.* Se Hyfvelmaskin, sp. 1476. — Schablonjärn (schamplunjärn), stångjärn, afsedt till gevärspipor.

L. W:son M. G. af Wdt.

Schabrāk, Sjabrāk (af turk. *tschaprak*), ett sadeltäcke, att läggas öfver ridhästens sadel; det är oftast prydligt utstyrdt och ingick redan från början i husarens (se d. o.) utrustning. Sveriges först uppsatta husarregemente (nuv. Kron-

Husar i paraduniform med schabrak.

prinsens husarregemente) hade sålunda ett schabrak af blått kläde med gula kanter; för officerarna var det dessutom försedt med en tigerhud, som sedermera ersattes af ett brokigt broderi, s. k. rya; nämnda husarregemente aflade emellertid, liksom Sveriges öfriga husarregementen, schabraket på 1890-talet, då flera förändringar och förenklingar i husaruniformen infördes. I de flesta utländska arméer begagna husarerna fortfarande schabrak (se fig.) till paraduniform. B. C—m.

Schabrākhyenan, *zool.* Se Hyendjuren.

Schabrāktapiren, *zool.* Se Tapir.

Schabziegerost [-tsīger-]. Se Ost, sp. 1043.

Scha-che (Scha-ho; flod i Mandschuriet), slag vid. Se Rysk-japanska kriget 1904—05, sp. 1382.

Schachovskoj, rysk furstefamilj. Se Sjachovskoj.

Schacht, Hermann, tysk botanist, f. 15 juli 1814 i Ochsenwerder (Hamburg), d. 20 aug. 1864 i Bonn, professor i Bonn 1859, var en af de verksammaste deltagarna i mikroskoperingsarbetet och de växtanatomiska forskningarna under 1800-talets midt och gjorde flera upptäckter på detta område. Som ifrig författare och nitisk lärare vann han stort inflytande genom sina läroböcker, som fingo vidsträckt användning, såsom *Das mikroskop und seine anwendung* (1851), *Die pflanzenzelle* (1852), *Lehrbuch der anatomie und physiologie der gewächse* (1856) m. fl. Dessa arbeten ha stora förtjänster genom de många nya och självständiga iakttagelserna och de utmärkta originalbilderna. Som fel har man framhållit, att de i vissa afseenden voro efter sin tid och att man bland mängden af fakta ej alltid finner hufvudsak och bisak väl skilda. Af populärvetenskapligt innehåll äro hans böcker *Der baum, studien über bau und leben der höheren gewächse* (1853; ny uppl. 1860) och *Madeira und Tenerifa mit ihrer vegetation* (1859). C. Lmn.

Schack (fr. *échecs*, eng. *chess*, af pers. *schah*, konung), *spelt.*, ett spel med figurer på ett i rutor indeladt fält, ett af de mest kända och mest omtyckta spel, som någonsin funnits. Schackspelet föreställer ett fältslag. Två lika starka krigshärar, föreställda genom 16 ljusa och 16 mörka figu-

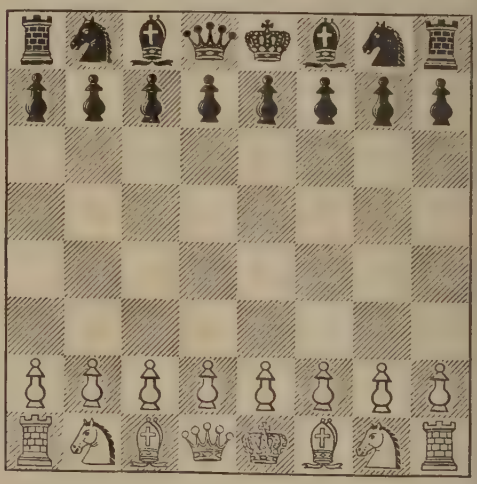

Pjäsernas uppställning (här schematiskt visad) på schackbrädet.

rer, uppställas midt emot hvarandra på en yta (schackbräde), som är delad i 64 kvadratiska rutor med omväxlande mörk och ljus färg. Åtta af figurerna, de s. k. hufvudpjäserna, ställas på hvar sin ruta i den närmast spelaren befintliga rutraden, hvaremot de öfriga åtta, de s. k. *bön-*

lerna, ställas framför, i den andra rutraden. Hufvudpjäserna äro: *kungen*, *drottningen* (*damen*), två *löpare*, två *springare* l. *hästar* och två *torn*. Kungen och drottningen befinna sig i midten (drottningen på sin egen färg), med löpare, häst och torn på sidan om sig, så att tornen stå på hörnrutorna. Spelet utföres af två personer, som ha omvartannat drag. Bestämda regler gälla för det sätt, hvarpå hvarje särskild figur får flyttas. Bönderna få röra sig ett steg rakt fram (endast från sin ursprungliga plats kunna de framflyttas två steg) och i sned riktning, endast om fiende befinner sig på närmaste sneda ruta och fienden tages. Bönderna kunna aldrig flyttas tillbaka. Lyckas en bonde nedkomma på en af brädets sista rutor, får han omedelbart utbytas mot en hufvudpjäs. Tornen röra sig likaledes i rak linje, men öfver hur många obesatta rutor som helst, löparna däremot endast i sned linje, på rutor af samma färg, men öfver hur många obesatta rutor som helst. Springarna hoppa i hvarje drag ett tornsteg och ett löparsteg, så att de aflägsna sig två steg från utgångspunkten och komma på ruta af annan färg, än de lämnat. Drottningen kan röra sig i både rak och sned linje, både som ett torn och som en löpare, öfver hur många obesatta rutor som helst. Kungen rör sig på samma sätt som drottningen, men endast ett steg i sänder, ej till sådan plats, som hotas af fientlig figur. Pjäserna få ”slå” ur spelet fientliga figurer, som stå på den ruta, dit de flyttas. Spelets utgång beror på, hvilken af de spelande, som först lyckas afstänga kungen för motspelaren så, att denne i sitt nästa drag ej kan använda ett angrepp på kungen. Den vinnande säges göra *schack matt* (d. v. s. kungen död).

Spelet blir oafgjordt, *remis*, om ingendera af de spelande har tillräckliga stridskrafter att göra motståndaren matt eller om båda genom draguppreprepning bibehålla status quo, eller slutligen om s. k. *pattställning* uppkommit, d. v. s. att den spelare, som har draget, icke kan flytta sin kung, som dock ej är angripen, till något ledigt fält, utan att den kommer i slag, och ej heller kan flytta någon annan af sina pjäser.

I ett parti, som aflöper utan svårare feldrag på någondera sidan, kan man särskilja tre olika skeden af spelet: spelöppningen, midtspelet och slutspelet. I spelöppningen mobiliseras stridskrafterna, d. ä. de bringas till fält, hvarifrån de på bästa sätt kunna samverka till anfall eller försvar. Härunder utföres i allmänhet af båda spelarna ett egendomligt dubbeldrag, kalladt *rockad* (se d. o.), bestående däri, att kung och torn under vissa villkor tillåtas att i ett och samma drag flyttas från sina ursprungliga platser förbi hvarandra, hvarigenom vinnes, att kungen kommer till en tryggare plats och de båda tornen bringas till samverkan med hvarandra. Man har på grundvalen af de båda sista århundradenas bästa schackspelares praxis kritiskt sammanställt och klassificerat olika sätt att öppna ett spel, och sålunda har uppstått en mycket rik litteratur rörande ”spelöppningarnas teori”. Materialet har emellertid numera växt till sådant omfång, att den enskilde spelaren omöjligt kan behärska alla de varianter, som blifvit genomforskade och rörande hvilkas värde f. ö. omvärdering gång på gång eger rum. Vid en allvarlig täflan inskränker därför en nutida spelare sin praxis till ett fåtal spelöppningar, där han känner sig tillräckligt hemmastadd för att vara jämförelsevis säker för öfverraskningar. En särskild art af spelöppningar, som gjorts till föremål för djupgående undersökningar och länge med förkärlek idkats af de mest framstående schackspelare, utgöres af de s. k. gambit-spelen. En *gambit* (se d. o.) uppkommer, då den ene spelaren i början af partiet uppoffrar en bonde, d. v. s. flyttar den så, att den utan ersättning kan eröfras af motspelaren. Motivet för bondeoffret är att deplacera den fientliga pjäs, som slår bonden, och att vinna tid till att på de öppnade linjerna föra ut nya stridskrafter till angrepp. Gambitspelen ha också gett upphof till några af de häftigaste angrepp och sinnrikaste kombinationer, som någonsin kommit till stånd på de 64 fälten. Emellertid kan å ena sidan syftet med gambiten gäckas därigenom, att motspelaren afböjer offret, och å andra sidan kan, om offret antas, men angreppet icke tränger igenom, den materiella uppoffringen befinnas vara tillräcklig att medföra partiets förlust. Senare tiders spelare ha ansett den med gambitspelen förbundna risken vara för stor, och redan mot slutet af 1800-talet ha dessa spel så godt som försvunnit från mästarnas matcher och turneringarna, alla med undantag af en, den s. k. damgambiten, som kraftigt häfdat sin plats, hvilket förklaras däraf, att i denna gambit bondeoffret är endast skenbart och ingen risk medför.

I midtspelet gäller det att koncentrera stridskrafterna, helst mot kungsställningen, om det låter sig göra, för att framtvinga matt, men eljest mot någon svag punkt i det fientliga lägret för att söka eröfra en pjäs eller göra ett fördelaktigt byte och sålunda få tillräcklig materiell öfvervikt att vinna seger. Man skulle därför kunna kalla midtspelet *afbytenas skede*. Rörande pjäsernas relativa värde, deras s. k. bytesvärde, gäller, att drottningen kan anses likvärdig med 2 torn eller 3 lätta pjäser (löpare eller springare), tornet med 1 lätt pjäs och 2 bönder, löparen och springaren hvardera likvärdig med 3 bönder. Med bytesvärdet bör icke förblandas pjäsernas *taktiska* värde, hvilket är beroende af stridsläget vid hvarje särskildt tillfälle. I schacklitteraturen har det på senare tiden blifvit brukligt att uppställa mot hvarandra två olika speltyper, *kombinationsspelet* och *positionsspelet*. Det förra åsyftar att genom sinnrika kombinationer framtvinga ett raskt afgörande af striden, det senare att utan blottställande af någon punkt i den egna ställningen försöka hopa stridskrafterna till utöfvande af ett ihållande, växande tryck mot någon svag punkt i den fientliga ställningen, tills försvaret faller ihop eller, om genom allmänt afbyte en katastrof undvikes, dock fiendens bondeställning är upprifven och ett oundvikligt nederlag väntar i slutspelet. Det förra behandlingssättet af spelet förekommer nu för tiden vid allvarliga täflingar mera sporadiskt, sedan de store mästarna vid slutet af 1800-talet, en Steinitz, en Tarrasch, en Lasker, vid täflingar ådagalagt den fulla kraften af det senare spelsättet. Själfva benämningen är emellertid olyck-

lig, då det skulle vara ett stort misstag att föreställa sig, att behandlingen af det s. k. positionsspelet kräfver mindre kombinationskraft, eller att man i kombinationsspelets glansdagar förbiså vikten af att icke kompromettera den egna ställningen inför eventualiteten af ett stundande slutspel. Men det är en annan omständighet, som nog starkt bidragit att göra positionsspelet till det vid nutidens turneringar förhärskande spelsättet, nämligen införandet af begränsad *betänketid* för dragen. Det har af flera skäl vid dessa turneringar, där personer från vidt skilda håll äro samlade ett par veckor eller längre, blifvit nödvändigt, för att bringa turneringen till slut inom fastställd tid, att införa den bestämmelsen, att hvarje spelare måste ha utfört ett bestämdt antal drag i timmen, vid mästarturneringarna 15 drag i timmen, vid andra turneringar vanligen 20 drag i timmen. Öfverskrider spelaren betänketiden, som kontrolleras med särskilda ur, förklaras spelet för honom förloradt. Denna tidsbegränsning har medfört följder både på godt och ondt. Den premierar snabbtänktheten och beslutsamheten, men den tvingar också att spara tid, särskildt i spelöppningen, för att ha i reserv vid kritiska situationer, samt att afstå från invecklade kombinationer af fruktan att ej få tid öfver till deras fullföljande. Det händer också icke sällan, att en spelare i tidsnöd tvingas att göra mindre väl öfverlagda eller indifferenta drag, hvilket i kritiska situationer kan betyda förlusten af ett parti, som måhända, om han haft tid till öfverläggning, kunnat föras till vinst.

Slutspelet, partiets sista skede, inträder, när i midtspelet intet afgörande kommit till stånd, under det att stridskrafterna efter hand reducerats, så att å ömse sidor endast ett fåtal är kvar. Rörande slutspelens teori har också en synnerligen rikhaltig litteratur uppstått, och särskildt ha den store franske schackspelaren Philidors (se d. o.) undersökningar på detta område varit grundläggande. Det enklaste fallet, då kungen är ensam kvar på ena sidan, är slutgiltigt behandladt, likaså icke så få slutspel af mera sammansatt typ, men oändligen mycket återstår att göra. I det praktiska spelet gäller striden vanligen, huruvida det kan lyckas den ene spelaren att tränga fram med en bonde till brädets rand, i hvilket fall denne, som förut nämnts, omedelbart får utbytas mot en dam eller, om spelaren så önskar, mot en annan hufvudpjäs, hvarigenom maktmedel vinnes att göra motspelaren matt. Kan ingendera spelaren på detta sätt föra någon af sina bönder ”i dam”, måste partiet afslutas som *remis*. Då man således för spelets afgörande i sista hand måste lita till bönderna, då vidare dessa såväl i spelöppningen som midtspelet ha till uppgift att bana väg för hufvudfigurerna vid angreppet på den fientliga ställningen, inser man, af hvilken afgörande betydelse bönderna äro för spelet i dess helhet samt kan till sitt fulla värde uppskatta Philidors berömda yttrande om bönderna: ”De äro schackspelets själ. Det är uteslutande de, som göra anfallet och bilda försvaret, och på den goda eller dåliga manövreringen med dem beror helt och hållet partiets vinst eller förlust”.

Schackspelet, som är ett särdeles tankepröfvande sällskapsnöje, lär ha blifvit uppfunnet i Indien långt före vår tidräkning. Det indiska schackspelet, *tschaturanga*, skilde sig dock så till vida från det nuvarande, att det utfördes af fyra spelare, som hvardera disponerade en kung och sju andra figurer, att två och två spelare hörde tillsammans och att det genom tärningkast bestämdes, hvilken figur skulle flyttas. Ur tschaturanga utvecklade sig det persisk-arabiska schackspelet, *schatrandsch*, som utfördes af två spelare. Från Indien öfverfördes schackspelet äfven till Kina. Först genom araberna kom det till Italien och Spanien, och först genom korsfararna fick det allmän utbredning i Europa. Mot slutet af 1400-talet började man uppteckna resultaten af studier öfver de mångfaldiga kombinationer, som spelet kunde föranleda. Sålunda uppstod vid den tiden en rik schacklitteratur, i Spanien representerad af Lucena, Ruy Lopez m. fl., samt utvecklades vidare i Italien genom Salvio, Carrera, Greco o. a. Sedan schackspelet efter Trettioåriga kriget och ända till midten af 1700-talet varit ur mod öfverallt i Europa, kom det omkr. 1750 åter till heders genom Philidor och Ercole del Rio, hvilka bildade hvar sin skola i Frankrike och Italien. I förra hälften af 1800-talet var schackspelet mycket odladt i England, Frankrike och Tyskland och senare i Amerika. Matcherna mellan den genialiske fransmannen Labourdonnais och engelske mästaren A. Mac Donnell 1834 voro glänsande. I Amerika framträdde Paul Morphy, troligen världens största schackgeni, som (på 1850-talet) besegrade alla sina motståndare vid schackbrädet, Pillsbury samt senare Showalter, Marshall och på allra sista tiden den nu så ryktbare kubanaren Capablanca (f. 1888 i Habana), förste segervinnaren vid den internationella schackturneringen i Petersburg 1911. England har många glänsande namn att uppvisa, t. ex. J. H. Blackburne, Bird, Burn, Mac Donnell, Evans (uppfinnare af den på sin tid mycket spelade Evansgambit), Staunton, Patter etc. 1841 uppsatte H. Staunton den första engelska schacktidskriften, ”The chess players chronicle”, och utgaf 1847 ”The chess players handbook” m. fl. Österrike har att uppvisa namnen på flera stora schackmästare: Steinitz, Schlechter, Marco, Weiss, Kaufmann, Zinkl m. fl.; Ungern Gunsberg, Charousek, Maróczy; Ryssland Alapin, Bernstein, Tjigorin, Janowski, Schiffers, Rubinstein, Winawer, Taubenhaus m. fl. samt på allra sista tiden Aljechin, som, ehuru helt ung, redan skapat sig ett stort namn i schackvärlden. I Italien framstå Salviolo, Reggio; i Holland van Lennep, Loman; i Danmark och Norge Sörensen, Rosendahl, Krause, Nielsen, J. Möller (äfven framstående problemförfattare), J. Gierssing, F. W. Blehr m. fl. och i Finland Öqvist. På senare tiden ha tyskarna såväl i det praktiska spelet nedlagt stora förtjänster om dess utveckling som ock teoretiskt sökt ge detta spel en vetenskaplig rang. Särskildt framstående å detta område har på sista tiden varit d:r S. Tarrasch. Tyska schackförbundet (bildadt 1879) omfattar nästan alla klubbar i Tyskland och har haft och har att uppvisa många lysande mästare: Anderssen, Bledow, Lange, von der Lasa, Zukertort, Bardeleben, Lipke, Fritz, Lange, Harrwitz, Mieses, Walbrodt, Em. Lasker, Spielmann,

Tarrasch m. fl. Den första tyska schacktidningen "Deutsche schachzeitung" uppsattes 1846. En stor roll ha de årligt återkommande internationella schackturneringarna spelat; den första hölls i London 1851, då professor G. A. Anderssen (känd äfven som genialisk problemförfattare) vann första priset. Senare ha sådana täflingar förekommit på olika platser i Europa och Amerika. I sammanhang härmed står frågan om "världsmästerskapet" i schack. Den förste, som antog denna titel, var Wilh. Steinitz (f. 1836 i Prag, d. 1900 i New York). 1866 besegrade han Anderssen och förblef "champion" under 30 år — vinnare i alla utkämpade matcher, tills att han 1894 besegrades af den nuv. världsmästaren, Emanuel Lasker (f. 1868 i Berlinchen), som ännu kvarstår som obesegrad efter matcher mot Tarrasch 1908 och Janowski 1909 samt en oafgjord mot Schlechter. Han blef förste prisvinnare äfven vid den stora Petersburgsturneringen 1914. Capablanca torde vara den ende, som med framgång kan kämpa mot honom. — Om den schackspelande automaten se Android.

En annan gren af schackspelet är slutspels- och problemkonsten, d. v. s. en komponerad slutställning med betingelse att göra matt i vissa drag. Denna konst florerade redan på 1500-talet genom försök af spanjoren Lucena och portugisen Damiano. 1737 utkom "Stammas 100 slutspel". Nutidens problemkonst — egentligen grundlagd af K. Bayer och G. A. Anderssen på 1850-talet — kan betraktas som helt fristående. Den har många vänner och beundrare, och man har ofta kallat problemkonsten "schackspelets poesi". Den mest framstående på detta område torde ha varit amerikanen Samuel Loyd (f. 1841 i Philadelphia, d. 1911 i Brooklyn), hvars opus genom sina originella och glänsande idéer tjusat alla älskare af problemkonsten. Som föregångsmän i utvecklingen af denna numera i alla länder så högt stående konst må nämnas Klett, Berger, Healy, Kohtz och Kockelkorn. Hvarje land har sina stjärnor. En af de mest produktiva och bästa i denna bransch torde ha varit dansken J. Jespersen, skapare af omkr. 3,000 schackproblem och prisvinnare vid en mängd turneringar. Det mest omfattande och grundliga verket rörande schackspelets teori är P. R. von Bilguers och von der Lasas "Handbuch des schachspiels" (8:e uppl., red. af C. Schlechter m. fl., under utgifning). Historiskt har schackspelet bäst och utförligast behandlats af A. van der Linde i "Geschichte und litteratur des schachspiels" (1874) och "Quellenstudien zur geschichte des schachspiels" (1881). Utlandets schacklitteratur f. ö. är ofantligt rik; bland mera bemärkta nyare tyska arbeten må nämnas J. Berger, "Probleme, studien und partien", E. Lasker, "Schachstrategie", Mieses och Bardeleben, "Lehrbuch des schachspiels", O. Cordel, "Theorie und praxis des schachspiels", S. Tarrasch, "Dreihundert schachpartien". Speciella schackorgan finnas i nästan alla länder, och tidskrifter och dagliga tidningar ha sina schackspalter.

I *Sverige* har schackspelet varit kändt och odladt senast på 1500-talet; Olaus Magnus omnämner det i sin historia. I Stockholm var Maja Lisas kaffehus vid Riddarhustorget på 1780-talet dess första kända samlingsplats. Sitt första schacksällskap fick Stockholm 1835, men det lefde endast kort tid. 1849 kom ett nytt till stånd med lektor J. Elfving, kamrer J. A. Hasselström och protokollssekreterare K. Kindblad till styrelse. Som förste hedersledamot räknade det dåv. kronprinsen Karl (ifrig vän och utöfvare af schackspelet) samt som hedersledamöter de ofvan nämnde Heydebrand von der Lasa (preussisk attaché i Stockholm) och professor Adolf Anderssen. 1 dec. 1866 stiftades det nuv. Stockholms schacksällskap, förnämligast på initiativ af redaktören J. G. Schultz (se denne). Dess första styrelse utgjordes af professor A. E. Nordenskiöld, ordf., grosshandlaren Severin Bergh (f. 1826, d. 1869), skattmästare, säkerligen en af de bäste spelare Sverige egt, samt Schultz, sekreterare. Bland sällskapets mångåriga styrelseledamöter under den därpå följande perioden må nämnas dess skattmästare grosshandlaren A. V. Hafström (skarp spelare och god teoretiker) samt bokhandlaren R. Sahlberg (efter Schultz' död, 1869, dess sekreterare under 30 år), sällskapets ende kvarlefvande stiftare; dess ordf. är nu grosshandlaren L. Collijn. Under senare tider har schackspelet fått storartadt uppsving i Sverige. I Stockholm existera nio schackklubbar, "Stockholms kvinnliga schackklubb" inberäknad. De flesta af dessa äro sammanslutna i det nybildade Stockholms schackförbund med årligt återkommande täflingar om vandringspris mellan resp. klubbar. 1897 gick den första nordiska schackkongressen af stapeln i Stockholm, och 1898 instiftades Nordiska schackförbundet, omfattande Skandinaviens schackspelare, som har kongresser och turneringar hvartannat år, omväxlande i Stockholm, Göteborg, Kristiania och Köpenhamn. Den första nordiska kongressen tillkom förnämligast på initiativ och genom ekonomiskt stöd af bröderna Gustaf och Ludvig Collijn, som på ett enastående sätt medverkat för utbredandet af schackkonsten i vårt land dels genom en förträfflig lärobok (se nedan), dels genom ekonomiskt stöd. Af L. Collijn äro stiftade flera vandringspris: ett för en nu afslutad täflan mellan Stockholms och Göteborgs schacksällskap (hvilken vanns af det förra), ett för matcher mellan klubbar tillhörande Mälardalens schackförbund och ett för matcher mellan Köpenhamns och Stockholms schacksällskap. (De båda senare täflingarna äro ännu ej afslutade.) Bland schackförbund i Sverige märkas f. ö. de lifaktiga Mälardalens schackförbund och Sydsvenska schackförbundet samt det nystiftade Göteborgs schackförbund. I många svenska städer ha bildats schacksällskap, hvaribland det äldsta och förnämsta torde vara Göteborgs. Bland märkliga bortgångna svenska schackspelare må utom ofvan omtalade nämnas lektor A. V. Lindéhn (som i utlandet med framgång kämpat mot sådana mästare som Steinitz och Zukertort), K. Carlqvist, M. Levertin och H. N. Almkvist. Ännu kvarlefvande af den gamla stammens mästare äro L. Krause, L. Svenonius och P. G. Borén (särskildt framstående på schackteoriens område); bland en nyare tids må nämnas C. F. Rydberg, A. Norlin, T. Torbjörnsson, H. V. Langborg (starkt praktisk, samt äfven framstående simultan- och blindspelare), Fr.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Englund (framgångsrik deltagare i utländska turneringar samt god teoretiker), A. F. Täckholm, S. O. Svensson, G. Nyholm (deltagare och prisvinnare i flera internationella turneringar i utlandet), L. och G. Collijn, A. H. Pettersson, A. Olson, G. Dahl, J. Fridlizius (äfven en första klassens problemförfattare) och J. Grenholm. I allmänhet kan sägas, att spelets nivå f. n. står ganska högt i vårt land. Äfven inom kvinnovärlden har schackspelet på sista tiden vunnit mycken terräng. Bland utländska schackmästare, som deltagit i internationella schackturneringar i Stockholm samt f. ö. gästat Sverige, märkas Mieses, Schlechter, Süchting, Loman, Marco, Leonhardt, Cohn, Spielmann, Marshall, Tarrasch och Aljechin. Äfven problemkonsten har blifvit mycket odlad i Sverige. Den förste banbrytaren här på detta område var Schultz, hvars formfulländade och idérika problem (se nedan) ännu i vår tid äro bestående. Bland mera bemärkta i svenska problemkonsten äro f. ö. K. F. Lemke, R. Sahlberg, H. v. Düben, E. Norlin, F. af Geijerstam (se nedan), A. V. Hafström, J. A. Ros, A. Arnell, K. E. Lindquist, K. Ståhl, A. Norlin, E. Bäcklin, M. Anderson, H. Jonsson, E. Hallgren, L. Collijn, J. Fridlizius, J. A. Grenholm. På sista tiden märkes bl. a. särskildt E. G. Schultz, med originella och vackra arbeten.

Af den svenska, först på senare tiden något ymnigare schacklitteraturen må nämnas (i kronologisk ordning) Königstedt, "Kort afhandling om schackspel" (1784), "Lyckans talisman eller konsten att spela schack" (1817), "Stadgar för schacksällskapet i Stockholm" (1836), (K. G. Tilljander?), "Schackspelet, hvaruti visas detta spels finesser" (1839), "Handbibliotek för sällskapsnöjen, 2:a del om schack" (s. å.), "Stadgar för Stockholms schacksällskap" (1849), W. Lewis, "Schack för begynnare" (1:a uppl. 1851; 2:a uppl., öfversedd af R. Sahlberg, 1886), H. V. Hjelt, "Grunddrag till schack" (Åbo, 1852), J. G. Schultz, "100 schackuppgifter" (Stockholm och Leipzig 1862; äfven tysk uppl.), 3 schackproblem i en skrift "Presidenten i Stockholms schacksällskap, A. E. Nordenskiöld tillegnad" (1868), "Schackspelarnes sång" i publikationen "På Stockholms schacksällskaps högtidsdag 1867", "Carl XII:s schackparti" (1868) och "Undervisning i schackspelet" (1869; 2:a uppl. 1871), en prydnad för vår schacklitteratur, R. Sahlberg, "Handledning i schackspel" (bearb. efter Portius 1876), A. Arnell och S. A. Sörensen, "Nordiske skakproblemer 1858—1878" (Köpenhamn, 1879), R. Sahlberg, "Teoretisk och praktisk lärobok i schackspelet" (öfv. och bearb. efter J. Minckwitz' arbete med ett tillägg, "Några minnen och iakttagelser rörande schacklifvet i Sverige", Berlin, 1885) och "250 utvalda svenska och utländska schackproblem" (Berlin, 1888), G. och L. Collijn, "Lärobok i schack" (1898; 3:e uppl., del I, 1911), ett förträffligt verk, "Stadgar för Nordiska schackförbundet" (1900), J. A. Ros, "370 utvalda svenska schackproblem" (1901), H. Krause, A. C. Rosendahl och F. Englund, "De nordiska schackkongresserna i Stockholm 1897, Köpenhamn 1899, Göteborg 1901" (1902), P. L. Leonhardt, "Zur spanischen partie" (Sthlm, s. å. och 1909), G. och L. Collijn, "Nordiska schackförbundets 2:a kongress i Kristiania 1903", T. Wilson, "Handledning i schack" (1905; 4:e uppl. 1908), "Nordiska schackförbundets 3:e kongress i Stockholm" (1905), "Stockholms schacksällskap 1866—1906", L. Collijn, "Lärobok i schack för nybörjare" (1906), "Aftonbladets problemturneringar åren 1898—1904" (inneh. 197 schackproblem, 1906), "Nordiska schackförbundets sjätte kongress i Stockholm 1912" (utg. af G. och L. Collijn), F. af Geijerstam, "96 schack-problem jämte problemteoretisk inledning" (postumt s. å., ett genialiskt arbete), A. Lindström, "Ett urval studier" (1912), A. Olsson, "Zukertort, 201 partier" (s. å.), K. F. V. Ekelund, "32 spelöppningar för schackspelare" (1913), V. Henrici, "50 lärorika schackpartier. I. Spansk spelöppning" (1914) och "H. N. Pillsbury, 200 partier" (1915), G. S. Nyberg, "Om schackspelet" (i "Bonniers månadshäften", s. å.), P. W., "Schack" (i "Almanack för ungdom", s. å.), "En liten vägledning i schackspel" (i "Allers Familjjournal", s. å.). R. Sahlberg har utom ofvannämnda arbeten utgett småskrifter i schack (tryckta i ett fåtal ex.), bland hvilka må nämnas "Till minnet af J. G. Schultz" (1891; verser och schackproblem), "Några stilla drag" (från Nordiska schackturneringen i Stockholm 1897), "En 'signifikativ' schackkritiker" (1898), "Voltaire och schackspelet" (1901), "Schackgropen i La Croix's café å Bazaren å Norrbro" (1903), "Ur schacklifvet i Stockholm på 1860—90-talen" (1907), "Ett gammalt schackmanuskript i K. biblioteket i Stockholm" (1908). — Fackorgan är i Sverige "Tidskrift för schack, Nordiska schackförbundets organ", utg. af G. och L. Collijn (fortsättning fr. o. m. 1902 af "Tidsskrift for skak", utg. 1895—1901 i Köpenhamn under redaktion af A. C. Rosendahl). Många svenska tidningar innehålla en schackafdelning. Bland de äldsta och förnämsta må nämnas "Ny illustrerad tidnings" (årg. 1865—69 red. af J. G. Schultz, årg. 1870—96 af R. Sahlberg), "Aftonbladets" (från 1897 red. af R. Sahlberg), "Nya dagligt allehandas" (red. af H. Jonsson) och "Göteborgs handels- och sjöfartstidnings" (red. af J. Fridlizius).

R. S—g. C. F. R.

Schack, Hans, grefve, dansk krigare, f. 28 okt. 1609 i Angel, d. 27 febr. 1676, tillhörde en gammal mecklenburgsk adelsslägt. Han tjänstgjorde i svenska hären 1630—35 och sedan i den franska till 1651 samt inkallades 1658 till Danmark, stod 1658—59 i spetsen för Köpenhamns försvar och upphöjdes till belöning för sin tapperhet och dugglighet till fältmarskalk. Senare anförde han de danska trupperna i slaget vid Nyborg, men föll våren 1660 för en kort tid i svensk fångenskap. Han blef sedan riksråd, medverkade till enväldets införande och blef president i krigskollegiet samt 1671 upphöjd till grefve, i det att hans gods Mögeltönderhus och Gram förenades till grefskapet Schackenborg i Nordslesvig.

E. Ebg.

Schack, Adolf Friedrich, grefve von S., tysk litteraturhistoriker och skald, f. 2 aug. 1815 i Schwerin, d. 14 april 1894 i Rom, hade i sin ungdom anställning vid kammarrätten i Berlin, som kammarherre hos storhertigen af Mecklenburg-Schwerin och som attaché vid beskickningen vid förbundsdagen i Frankfurt, men tillbragte sin mesta tid med lärda studier och långsträckta resor. 1852

log han som geheime legationsråd afsked ur statsjänsten, och några år därefter bosatte han sig i München, på inbjudning af konung Maximilian. S:s förnämsta arbeten äro: *Geschichte der dramatischen litteratur und kunst in Spanien* (3 bd, 1845—46; 2:a uppl. 1854; *Nachträge* 1855), *Poesie und kunst der araber in Spanien und Sicilien* (1865; 2:a uppl. 1877), *Geschichte der normannen in Sizilien* (2 bd, 1889), äfvensom en samling eleganta och tankerika *Gedichte* (1867, flera uppl.), hvartill kommer *Spanisches theater* (1854), som innehåller förträffliga öfversättningar från spanska dramaturger, öfversättningar från persiska (från Firdausi 1851 och 1853, flera uppl.), indiska, portugisiska, engelska m. fl. verk. Det bifall, som hans diktsamling rönte, föranledde honom att efter hand utge en mängd skaldeverk, såväl episka och dramatiska som lyriska, till stor del författade i hans yngre dagar. De visa stor formell skicklighet, mycken kultur, en aristokratiskt liberal världsåskådning och varm öfvertygelse om mänsklighetens framåtskridande, men ringa skaldisk ursprunglighet: nämnas kunna *Nächte des Orients* (1874; flera uppl.), historiskt filosofiska dikter, och eposet *Die plejaden* (1881). Hans *Dramatische dichtungen* utgafs i 2 bd 1879, hans *Gesammelte werke* i 6 bd 1882—83 (3:e uppl. 1897—99). 1876 upphöjdes S. i tyskt grefligt stånd, och sedermera utnämndes han till mecklenburgskt verkligt geheimeråd. Hans betydande tafvelgalleri i München (se Schackgalleriet), samladt under verksamt understöd af betydande tyska målare, öfvergick genom testamente 1894 i tyske kejsarens ego. S. skref en självbiografi *Ein halbes jahrhundert* (3 bd, 1887; 3:e uppl. 1894). — Karikerad som oförstående konstvän, är S. hufvudpersonen i Wilbrandts "Hermann Isinger".

Schack, Hans Egede, dansk politiker, författare, f. 2 febr. 1820, d. 20 juli 1859, blef 1844 juris kandidat och deltog från 1848 med stor ifver i det politiska lifvet. Han kämpade i synnerhet för den allmänna rösträtten och föreslog 1849 i en flygskrift Slesvigs delning som den enda rätta nationella lösningen. 1848—49 var S. medlem af den grundlagstiftande riksförsamlingen och 1850—53 folketingsman. I början tillhörde han "bondevennerne", men skilde sig snart från dem samt riktade 1852—55 i politiska flygskrifter skarpa och kvicka anfall mot dem. Efter att ha undanträngts från riksdagen blef han 1854 sekreterare i landstinget och 1856 tillika sekreterare hos konseljpresidenten. Under signaturen E. S. utgaf han 1858 en märklig och högst originell roman, *Fantasterne*, som med stor humor och djup psykologisk uppfattning skildrar fantasteriet i dess växlande former och dess farliga följder (3:e uppl. 1899). E. Ebg.

Schackbräde. Se Schack.

Schackbräde-öarna. Se Ninigo.

Schackel (eng. *shackle*), *sjöv.*, en i skothornet af ett segel sittande pjäs af järn, så beskaffad, att såväl båda liken som skot- och gigtågs-(upphalar-)blocken kunna fästas däri. Den motsvarande inrättningen på underseglen å svenska örlogsfartyg kallas skothornsklammen. Inom handelsflottan är schackel benämning äfven på en klam, som förenar ankarkättingens olika delar med hvarandra. Jfr Ankare (fig. 2 a) och Ankarkätting. R. N.*

Schackgalleriet i München består af den samling moderna målningar, som grefve A. F. von Schack (se denne) samlade från 1860-talet och framåt. Vid hans död, 1894, tillföll enl. testamente tafvelsamlingen tyske kejsaren. Denne förklarade omedelbart, att samlingen skulle odelad stanna i München. Han inköpte S:s hus och lät ombygga gallerisalarna. 1909 flyttades galleriet till en ny lokal i preussiska legationspalatset. — Galleriet omfattar 188 originalmålningar, så godt som alla af tyska konstnärer (där finns dock en liten marin af Markus Larsson) samt 85 kopior af italienska, spanska och nederländska mästare, hvaribland 16 utmärkta kopior, utförda af Lenbach. De i galleriet talrikast och bäst företrädde målarna äro Böcklin (16 n:r), Feuerbach (11), Genelli (7), Lenbach (10) och M. v. Schwind (33). Galleriet fick sin betydelse främst därigenom, att det inrymde representativa verk af konstnärer, som deras samtid underskattade och som museerna en tid framåt förbigingo vid sina inköp. Kopiesamlingen hade stort inflytande på Münchenkonsten under 1870-talet. Litt.: A. F. Schack, "Meine gemäldesammlung" (1881), och O. Berggruen, "Die galerie Schack" (1883). G—g N.

Schackra (ty. *schachern*, af hebr. *sachär*, handla), drifva småhandel (mest om judar); borttruga underhaltiga varor till jämförelsevis högt pris.

Schack-Rathlou, Joachim Otto, dansk statsman, f. 1728, d. 1800, var 1760—66 envoyé i Stockholm, där han sökte hindra konungamaktens utvidgning och därför återkallades på hofvets önskan. 1767 blef han andre och 1768 förste deputerad för finanserna samt geheimeråd, men tog afsked 1770, fastän man erbjöd honom en plats i geheimekonseljen. 1770 ärfde han efter sin faster, gift med geheimerådet Rathlou, godset Rathlousdal och antog därefter namnet S.-Rathlou (förut hette han blott S.). Efter Struensees fall 1772 blef han led. af geheimestatsrådet och hade väsentlig del i

den reaktion, som nu följde, med inskränkning i tryckfriheten och slopandet af allsköns reformer. Jämte Guldberg ifrade han 1776 för infödingsrättens införande, men ogillade 1780 A. P. Bernstorffs aflägsnande och det ständiga bruket af kabinettsorder. Också deltog han i palatsrevolutionen 1784 och blef 1787 president i danska kansliet, men som utpräglad konservativ var han motståndare till de nya landboreformerna och tog afsked 1788 kort efter stavnsbaandets afskaffande. — Se L. Koch, "Statsminister J. O. S.-Rathlou" (i dansk "Hist. tidsskr.", ser. 6, bd 4, 1894). E. Ebg.

Schackspel. Se Schack.

Schackspelande automat. Se Android.

Schackspelsrutad sköld, *her.*, vapensköld, som är både klufven och delad af flera skuror.

Schack Staffeldt. Se Staffeldt.

Schacksällskap. Se Schack.

Schade, Oskar, tysk språkforskare, f. 1826 i Erfurt, d. 1906 i Königsberg, blef 1863 professor i germanistik i Königsberg. Han var kraftigt och framgångsrikt verksam på många af den tyska filologiens områden: sagoforskning, folkloristik, grammatik, lexikografi och litteraturhistoria.

Schadow. 1. Gottfried Johann S., tysk skulptör, f. 20 maj 1764 i Berlin, d. där 27 jan. 1850, var lärjunge af den i Berlin bosatte belgiske skulptören J. Tassaert, tog starka intryck af dennes realistiska sträfvan inom den monumentala skulpturen, fortsatte studierna i Rom under ledning af Trippel 1785—87, blef 1787 sekreterare vid akademien i Berlin och 1788 hofbildhuggare efter Tassaert. 1805 blef han akademiens rektor och dess direktör. — I Rom utförde han bl. a. gruppen *Perseus och Andromeda*. Hans första betydande arbete i Berlin blef det figurrika grafmonumentet öfver en ung grefve *von der Mark* (i Dorotheenkirche 1790) med allegorisk komposition i tidens antikiserande stil, men vinnande genom poetisk känsla och fantasi. 1791 gjorde S. en resa till Stockholm för att studera bronsgjutning. Han blef då led. af svenska konstakademien och lämnade 1794 en statyett *Mars* (i gips) som receptionsstycke. Han utförde vid denna tid sina första monumentala statyer, *Fredrik II* (1794, i Stettin, den första statyn i marmor, numera ersatt med en bronsafbildning — originalbilden är flyttad till Provinzial-Landhaus) och *Zieten* (s. å., Berlin, uppställd på Wilhelmplatz). I båda dessa statyer — af marmor — upptog S. sin lärare Tassaerts realism: han framställde såväl konungen som kavallerigeneralen i den uniform, som de burit i lifstiden, utan den idealisering och antikisering, som tiden fordrade. 1795 utställdes dubbelstatyer af *prinsessorna Lovisa och Fredrika* af Preussen (i marmor i slottet i Berlin 1797, ett senare exemplar i Hohenzollernmuseet, gipsmodellen liksom 1794 utförda, utmärkta porträttbyster af de två prinsessorna i Nationalgalleriet). Gruppen (se afbildning i art. Bildhuggarkonst, pl. VI) utmärkes af på en gång liflighet och lugn, af klassisk jämvikt och individuell karaktär, af nobless och behag. Ett motstycke till Zietens staty blef bilden af furst *Leopold af Dessau* (1800, i Lustgarten, flyttades 1828 till Wilhelmplatz, blef liksom Zietens staty sedermera utbytt mot en fri efterbildning i brons af A. Kiss, de båda marmorstoderna finnas nu i Kaiser-Friedrich-museum). S. utvecklade allt fortfarande frodig och mångsidig verksamhet. Helt genreartad är den karaktärsfulla statyetten af *Fredrik II med två vindthundar* (1816, i Sanssouci). Mindre lyckad blef *Blüchers* staty (i Rostock, aftäckt 1819), där konstnären lät förmå sig att framställa den, då skisserna utfördes, ännu lefvande generalen i ett slags forngermansk, tämligen fantastisk dräkt, med en lejonhud kastad öfver skuldrorna. Ej heller *Luthermonumentet* i Wittenberg (1821) tillhör S:s mera betydande verk. Till dessa kan man däremot räkna hans porträttbyster, som utmärkas af monumentalitet och klassisk värdighet, på samma gång som detaljbehandlingen kan visa skarpt verklighetsstudium (bland dessa byster äro grefvinnan *Lichtenau* 1794, *Fredrik Vilhelm III*, *Salomon Veit*, *Goethe* 1816). Flera byster utförde han för Walhalla. Bland hans öfriga arbeten äro *Fyrspannet på Brandenburger tor* (1795, fördes af Napoleon till Paris, återkom 1815), flera idealfigurer, såsom *Hvilande Eros* och *Hvilande flicka* (båda i Nationalgalleriet, den senare, 1826, S:s sista marmorarbete), grafmonument, däribland utkast till den vård öfver drottning Lovisa, som sedan utfördes af Rauch. Han lämnade efter sig många känsliga små skisser till aldrig utförda bilder, grekiska ynglingar och kvinnor, kompositioner i relief, dessutom raderingar (omkr. 90 blad), litografier och mästerliga teckningar — bland dessa storstilade porträtt och äfven karikatyrer. Han uppträdde som författare med de konstteoretiska verken *Polyklet* (1834) och *Nationalphysiognomien* (1835), båda utkomna i flera upplagor. Hans *Aufsätze und briefe* utgåfvos 1864. S., som en tid bortåt var förbisedd och undanskymd af sin närmaste efterföljare Rauch, erkännes nu som en af grundläggarna af Tysklands moderna konst. Bland landets samtida konstnärer var han utan fråga den mest betydande. Mot den schematiskt antikiserande formefterbildning, som var på modet vid öfvergången mellan 1700- och 1800-talen, satte han som skulptörens uppgift personlig uppfattning och framställning, skolad genom strängt naturstudium. Själf skapade han mästerverk både inom den behagfulla, "Tanagra-graciösa", skulpturen (prinsessgruppen) och på monumentalområdet (i åtskilliga byster). Det har blifvit sagdt, att den prosaiska tidsandan afspeglar sig i hans realistiska statyer; det kunde med större skäl sägas, att de afspegla preussisk nykterhet, sträfhet och målmedveten vilja. Bland representanterna för Berlinandan inom tysk konst har S. sin gifna plats efter Chodowiecki och före F. Krüger och Menzel. — S. är representerad i Kaiser-Friedrich-museum af de båda nämnda marmorstatyerna, i Hohenzollernmuseum i Berlin af porträttbyster m. m. och i Nationalgalleriet af byster och en förträffligt belysande samling skisser och förstudier. Där liksom

konstakademien finnas äfven stora samlingar af nans teckningar (ett omfattande urval af dessa utgafs 1886). En *Liggande flicka* af S. finnes i Louvremuseet. Monogr. af Dobbert (1887) och J. Friedländer (2:a uppl. 1890). — 2. Rudolf (Zeno Ridolfo) S., den föregåendes son, tysk skulptör, f. 9 juli 1786 i Rom, d. där 31 jan. 1822, studerade för sin fader och från 1810 i Rom för Thorvaldsen och Canova. Han vann uppmärksamhet med en *Paris* och berömd med *Sandalbinderskan* och *Spinnerskan*, som han utförde i flera exemplar. Bland hans verk äro äfven en *Diskuskastare* samt gruppen *Akilles med Penthesileias lik*, som efter konstnärens död fullbordades af E. Wolf. — 3. Friedrich Wilhelm S. (adlad von S.-Godenhaus), den föregåendes broder, tysk målare, f. 5 sept. 1789 i Berlin, d. 19 mars 1862 i Düsseldorf, fick undervisning af sin fader och af Schirmer, var soldat 1806—07 och följde 1810 sin broder Rudolf till Rom. Där slöt han sig till ”nasarenerna” (se d. o.), nyromantikens representanter bland de tyske målarna, öfvergick till katolicismen 1814 och sökte i religiösa taflor sammansmälta naturtrohet med symbolism. Han målade *Madonna som himladrottning*, *Heliga familjen* m. fl. Han försökte sig äfven som freskomålare och utförde *Jakobs klagan* och *Josef i fängelset* i den serie fresker, som några af nasarenerna fullbordade 1816—17 i Casa Bartholdy (se därom art. Cornelius, freskerna äro nu öfverflyttade till Nationalgalleriet i Berlin). Han målade äfven porträtt — nämnda galleri eger en grupp af *Thorvaldsen jämte båda bröderna Schadow* i Rudolfs ateljé. 1819 blef S. professor vid akademien i Berlin och började därmed sin långvariga och förtjänstfulla lärarverksamhet. Bland hans målningar från Berlintiden märkes en *Backanal* i Schauspielhaus — ett af hans få profana arbeten —, *De tre vise männen*, *Kristus och evangelisterna* m. fl. kyrkmålningar samt porträtt. 1826, då Cornelius öfverflyttade från Düsseldorf till München, blef S. hans efterträdare som Düsseldorfakademiens chef. Flera af hans lärjungar från Berlin följde honom dit, och skolans uppsving blef snart märkbart. S. påtvingade ej sina lärjungar någon som helst stil eller tendens, utan lät alla riktningar utveckla sig efter möjligheterna. Han lät det rent måleriska i måleriet komma till heders enligt grundsatsen ”målaren måste kunna måla”. Hans skola blef rent af modern efter tyska förhållanden på denna tid. Bland hans arbeten under detta skede märkes i främsta rummet *De visa och fåvitska jungfrurna* (i kartong 1837, sedan i olja i Frankfurts galleri) samt bland de öfriga *Lärjungarna i Emmaus*, *Lifvets brunn*, *Helvetet*, *skärselden och paradiset* (efter Dante). Småningom växte tiden ifrån den åldrande romantikern; han mötte opposition från ungdomen och lämnade sin direktörspost 1859. Han hade blifvit adlad 1843. Han uppträdde äfven som författare, med *Den moderne Vasari. Erinnerungen aus dem künstlerleben* (1854) m. m. Ett S.-monument aftäcktes i Düsseldorf 1869. Jfr J. Hübner, ”S. und seine schule” (1869). 1—3. G—g N.

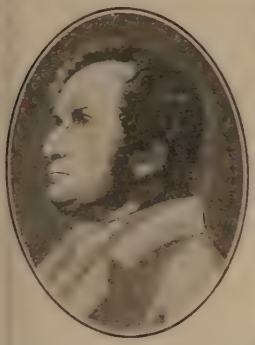

Schadri'nsk, stad. Se Sjadrinsk.

Schaefer [ʃäfer], Peter, pietistisk svärmare, f. omkr. 1660 i Åbo, d. 1728, blef 1688 magister där. Redan tidigt hade han grubblat i religiösa frågor, men först sistnämnda år anslöt han sig bestämdt till den pietistiska rörelsen, hvilken i Finland väckts till lif genom inflytanden från Tyskland. 28 nov. 1689 afgaf han inför akademiska konsistoriet en bekännelse om den väckelse, som försiggått med honom. Man sökte förmå honom afstå från sin villfarelse, men då detta icke lyckades, öfverlämnades saken åt hofrätten, som lät anklaga honom. Han inlämnade en revokationsskrift med bifogad afbön, men vägrade att undergå den kyrkobot, hvartill han 1693 dömdes, samt steg om bord på ett skepp och reste till utlandet. Han vistades i Tyskland, Frankrike, Holland och England samt begaf sig slutligen till Nya Sverige i Amerika. Nedtryckt af armod och sjukdom, återvände han därifrån och anlände 1700 till trakten af Åbo. Utan att besöka gudstjänsten eller begå nattvarden höll han sig där stilla ända till 1707. Men då ansåg han sig manad af sitt samvete att afge sin bekännelse och utfärdade därför ”Guds och Jehovas stämning” till hofrätten att 20 jan. 1707 infinna sig i ämbetsrummet för att åhöra honom. I en till stämningen bifogad bekännelseskrift framhöll han bl. a. såsom summan af sin religion och tro: att uti tron på Kristus frukta Gud och göra rättfärdigheten och blifva salig eller rättfärdig uti gärningen, men icke för gärningarnas skull. Med anledning däraf anställdes ny rannsakning, hvilken ledde därtill, att hofrätten i dom af 3 april 1709 dömde honom till döden, hvilken dom mildrades till lifstids fängelse. S. insattes som fånge på Åbo slott, men var äfven där i tillfälle att mottaga besök och hålla smärre konventiklar. Då ryssarna 1713 inryckte i Finland, flyttades han till Gäfle slott, där han dog. Hans dagbok 1707—14 är jämte inledning publicerad af M. Ruuth i första bandet af ”Ur de religiösa rörelsernas historia i Finland. Urkunder och forskningar” (Finska kyrkohist. samf:s Handlingar, XII, 1; 1915). M. G. S.

Schaefer [ʃäfer], tyska författare. Se Schäfer.

Schaefer [ʃē'fə], sir Edward Albert, engelsk fysiolog, f. 1850 i London, 1874—99 professor i fysiologi vid University college där, sedan 1899 professor i fysiologi vid universitetet i Edinburgh, har utvecklat omfattande verksamhet som fysiolog och histolog. Särskildt äro hans undersökningar öfver binjurarnas och hjärnbihangets (hypofysens) inre sekretion beaktansvärda, enär de innebära betydelsefulla uppslag, som både inom fysiologien och inom den kliniska medicinen ledt till många undersökningar och lärt oss känna en mängd förut knappt anade sakförhållanden. Därjämte har S. utgett flera läroböcker, såsom *Text-book of microscopic anatomy* (1910), samt redigerat en af engelska författare utarbetad *Text-book of physiology* (2 bd, 1900). 1910 invaldes S. till led. af Vet. soc. i Uppsala och adlades 1913. R. T—dt.

Schaeff., vid växtnamn förkortning för J. Chr. Schaeffer.

Schaeffer [ʃä'f-], Jakob Christian, tysk präst, ifrig svampforskare, f. 1718 i Querfurt, d. 1790 som superintendent i Regensburg, var en af de förste, som noggrant undersökt och afbildat en större mängd af de högre svamparna, företrädesvis genom sitt stora arbete *Fungorum qui in Bavaria et Palatinatu circa Ratisbonam nascuntur icones* (1—4, 330 färglagda taflor, 1762—74). Detta verk kommenteras och förklaras i C. H. Persoons "Commentarius" (1800). C. Lmn.

Schaepman [s-chäp-], Herman Johan Aloysius Maria, holländsk författare och politiker, f. 1844 i Overijssel, d. 1903 i Rom, vigdes 1867 till präst, promoverades 1869 till teol. doktor i Rom och vardt 1870 lärare vid seminariet i Rijsenburg. Sedan 1880 led. af riksdagens Andra kammare, verkade han där för katolskt inflytande öfver skolväsendet. Han uppsatte 1871 (med Nuyens) den katolska tidskr. "Onze wachter", som fortsatte till 1884. S. utnämndes 1902 till apostolisk protonotarie. *De paus* (1866), *De eeuw en haar koning* (1867) och *Aya Sofia* (1886) kunna nämnas bland hans dikter, som samlades i *Verzamelde dichtwerken* (1887; 5:e uppl. 1899). Se biogr. af Hendrichs (1903).

Schaerbeek [ʃärbek], nordöstlig förstad till Bruxelles (se d. o., sp. 378, och kartan). 90,231 inv. (1912). S. har en vacker kyrka, S:te Marie, mellanskolor för gossar och flickor m. fl. läroanstalter. Trädgårdsodling och betydlig industri (tillverkning af handskar, cigarrer, gummivaror, choklad m. m.). J. F. N.

Schaerer [ʃere'r], Eduardo, president i Paraguay (se d. o., sp. 29).

Schærer, Ludwig Emanuel, schweizisk präst, botanist, f. 11 juni 1785 i Bern, d. 3 febr. 1853 i Belp, gjorde sig känd som laf-forskare, särskildt genom *Enumeratio critica Lichenum europæorum* (1850) och exsickatverket *Lichenes Helvetiæ exsiccati*. C. Lmn.

Scha'farik. Se Šafářik.

Schafberg, utsiktsberg, "Österrikes Rigi", på gränsen mellan Salzburg och Öfre Österrike, mellan Mond-, Atter- och Aber- l. S:t Wolfgangsjön (den sistnämnda 13 kvkm., 539 m. ö. h., 114 m. djup). På toppen, 1,780 m. ö. h., står ett hotell. Från S:t Wolfgang går (sedan 1893) en 5,8 km. lång kuggstångsbana upp till 1,730 m. höjd.

Schaff, Philipp, schweizisk-amerikansk kyrkohistoriker, f. 1819 i Graubünden, d. 1893 i New York, påverkades af Tholuck och Neander, blef docent i Berlin och flyttade 1843 till Mercersburg i Pennsylvania, där han verkade i 20 år. Af inbördeskriget drefs han till New York. Från 1870 var han där professor vid Union theological seminary. S. var en entusiastisk bärare af tanken på de kristna kyrkornas återförening, stödde den evangeliska alliansen i Amerika och bidrog mycket att bringa tysk och amerikansk teologi till ömsesidig kännedom. Hans viktigaste teologiska arbeten äro *Bibliotheca symbolica ecclesiæ universalis* (3 bd, 1877; 6:e uppl. 1893), *Geschichte der alten kirchen bis zum ende des 6. jahrhunderts* (3 bd, 1867, 2:a uppl. 1879), fullständigt omarbetad och fortsatt i *History of the christian church* (6 bd 1882—92; Amerikas Neander), samt den amerikanska editionen af Herzog-Plitts "Realencyklopädie" (i 3:e uppl. 1891, 4 bd), förenad med den af S. utg. "Cyclopædia of living divines" (helt ny uppl. i 12 bd af S. M. Jackson 1908—12). Se D. Schaff, "Life of Ph. Schaff" (1897). Hj. H—t.

Schaffat (Sjaffat), bantustam. Se Bantu, sp. 877.

Scha'fferholts, ty. Se Gesäll, sp. 1080.

Scha'ffgotsch, gammal schlesisk adlig släkt, af hvilken nu kvarlefva två linjer, en schlesisk (riksgreflig 1708) och en bömisk (riksgreflig 1717). Friherre Hans Ulrik S., f. 1595, deltog i Trettioåriga kriget, sedan 1626 mest under Wallenstein, slutligen som generalvaktmästare med självständigt befäl i Schlesien, invecklades i Wallensteins fall och halshöggs i Regensburg 1635. — Hans ättling grefve Philipp Gotthard S., f. 1716, d. 1795, blef genom Fredrik II:s gunst 1747 furstbiskop i Breslau. Då han efter stadens fall 1757 fogade sig efter österrikarnas befallning, blef han af Fredrik förklarad för förrädare, men restituerades 1763 i stiftets österrikiska del.

Schaffhau'sen. 1. Kanton i Schweiz, belägen längst i n., på högra Rhenstranden, omgifven på tre sidor af Baden samt i s. genom Rhen skild från kantonerna Zürich och Thurgau. Areal 298 kvkm. Landet är i n. och ö. uppfylldt af Juras bergsplatåer Randen och Reyath, men bildar f. ö. en fruktbar dal, hvars västra del kallas Klettgau. Hufvudfloden är Rhen, som förenar med sig Biber och Wutach. Af arealen äro 40 proc. skog, 2,66 proc. vinodlingar, 52,6 proc. åker och äng och endast 4,6 proc. improduktiv mark. Jordbruket är blomstrande, i synnerhet i Klettgau, där säd, frukt och vin produceras till öfverskott. Äfven boskapsskötseln är af vikt. Bergsbruket, som är af mindre betydenhet, lämnar hufvudsakligen gips, kalk- och sandsten. Industrien utmärkes för snabb utveckling, tack vare de olika sätt, hvarpå man lyckats tillgodogöra sig Rhens vattenkraft. Järn- och stålfabrikation, ullspinneri och urtillverkning äro de förnämsta industrigrenarna. 1912 funnos 106 fabriker med öfver 5,000 arbetare. Handel och samfärdsel befordras genom ångbåtstrafik mellan S. och Konstanz samt genom de badensiska statsbanornas och den schweiziska Nordöstbanans bilinjer Konstanz—Basel och S.—Zürich. Invånarnas antal uppgick 1910 till 46,097, hvaraf 78 proc. protestanter och 98 proc. tysktalande. Författningen, rent demokratisk, antogs 1876 och reviderades 1895. Stora rådet, hvars medlemmar väljas 1 på 500 inv., är den lagstiftande, Regeringsrådet (5 ledamöter) den verkställande myndigheten. Dock måste nya lagförslag underställas en folkomröstning ("referendum"), om 1,000 medborgare fordra det; finansfrågor måste det i alla händelser. Folkinitiativ i lagfrågor är medgifvet, om minst 1,000 borgare fordra det, och Stora rådet har rätt att rikta principiella förfrågningar till folket. I administrativt hänseende är kantonen delad i 6 *bezirke* med tills. 36 kommuner, som hvar och en eger en fredsdomstol; dessutom finnas 6 *bezirksgerichte* och en *obergericht*. Kantonens reformerta invånare lyda under en synod och ett kyrkoråd, katolikerna under biskopen i Basel-Lugano. Undervisningsväsendet är väl ordnadt (36 folkskolor, 11

kundärskolor och 1 kantonskola med två afdelnin-
ar). 1912 uppgingo kantonens inkomster till 2,38
ill. och dess utgifter till 2,37 mill. frcs. Skat-
rna äro låga, enär kantonsförmögenheten är den
örsta i Schweiz, så att kantonen i finansiellt hän-
eende är den bäst lottade i landet. Till helt ny-
gen hade den ingen skuld. — 2. Hufvudstad i
ämnda kanton, vackert belägen på högra Rhen-
randen, 2 km. ofvanför det omkr. 20 m. höga
Rhenfallet vid Laufen (se Rhen, sp. 82 och
g. 1). 18,600 inv. (1913). I S. mötas fyra järn-
ägslinjer, bl. a. linjen Konstanz—Basel och lin-
en S.—Schleitheim. Det är en stad af kon-
raster: medeltidsarkitektur af den äkta schwa-
iska typen och modern industristad blandade
m hvarandra. Tre af stadens forna 16 stads-
ortar finnas kvar och många gamla patricier-
us, ehuru få bevarat spår af de fresker, som
ordom prydde ytterväggarna. Den romanska pelar-
asilikan, Münster, från 1100-talet (nu protestan-
isk) tillhörde förr ett benediktinkloster. För öfrigt
märkas rådhuset med kantonsarkivet, den gamla
asernen (nu industrihall) med vacker fasad från
1617 samt Imthurneum (med teater, musikskola,
konsertsalar, tafvelgalleri m. m.), en stiftelse
1864) af bankiren J. C. Imthurn, och det midtemot
iggande museet (med naturhistoriska och andra
amlingar, bl. a. stadsbiblioteket, omkr. 40,000
bd). På en höjd ö. om staden står ett 1564—82
byggdt väldigt cirkelrundt torn (Unnoth, vanl. kal-
ladt Munot) med 5 m. tjocka murar. I Kasino-
promenaden står en byst af den i S. födde histo-
rieskrifvaren Joh. von Müller. Genom en 1863—66
anlagd storartad, staden tillhörig kraftstation (se-
dan 1900 elektrisk) har i staden och det omedel-
bart vid fallet belägna Neuhausen uppstått en
iflig industri: en mycket stor aluminiumfabrik,
vapen- och järnvägsvagnfabrik, maskinfabrik, stål-
verk samt textilindustri m. m. Undervisnings-
anstalter äro realskola för gossar och flickor, en
humanistisk-teknisk kantonskola, flera yrkesskolor.

Historia. Staden S., kring hvilken kantonen bildat sig, uppkom ur en ofvanför Rhenfallet belä-gen fiskarby och omtalas redan på Karl den stores (768—814) tid under namnet *Scaphusium* (af *scapha*, båt). Den erhöll riksfrihet 1264, men för-pantades till huset Habsburg 1330 och lösköpte sig icke förrän 1415. 1454 och 1479 tillfälligt och 1501 efter schwabiska kriget för alltid anslöt S. sig till de edsförbundne och upptogs 1501 som den 12:e "orten" i förbundet, hvarvid det äfven förvärfvade sig ett litet landområde på högra Rhen-stranden, hvilket förökades genom sekularisation och köp efter reformationens införande 1529. Den skråmässigt aristokratiska författningen störtades vid Helvetiska republikens upprättande år 1798, och sedan stad och land genom mediationsakten (1803) bildat en självständig kanton, ledde en från landtfolket utgående demokratisk rörelse till anta-gandet af en representativt demokratisk författning 1831. Genom en revision af 1876 och en senare 1895 har denna författning än mer utvecklats i demokratisk riktning. 1—2. (J. F. N.)

Schaffner, Martin, tysk målare af Ulm-skolan (födelse- och dödsår okända), var bevisli-gen verksam 1508—41. Tack vare inflytande från Augsburgskolan visar han något intryck af ita-liensk renässans. Omkr. 1520 synes han ha gjort en resa till Italien. Som hans främsta verk be-tecknas två *familjegrupper*, flyglar till altarverket i münstern i Ulm (1521), samt fyra bilder ur *Marias lefnad*, målade 1523—24 för klostret Wettenhausen (nu i Gamla pinakoteket i München). Andra altarmålningar finnas i Augsburg, Stutt-gart, Schleissheim, porträtt i München, Ulm, Münster. S. var verksam äfven som bildsnidare. Monogr. af Pückler-Limpurg (1899). G—g N.

Schafhäutl, Karl Franz Emil von, tysk geolog, tekniker och musikteoretiker, f. 1803 i Ingolstadt, d. 1890 i München, blef 1843 pro-fessor i geognosi, bergs- och grufvetenskap vid universitetet i München samt 1849 öfverbiblio-tekarie där. S. uppfann maskiner för järnets puddlingsprocess, gjorde 1838 upptäckten af kväfve i järnet, konstruerade flera fysikaliska instrument, företog studier öfver klangfärgerna och hade stor andel i Th. Böhms förbättringar af flöjten. Bland hans skrifter märkas främst *Geognostische unter-suchungen des südbayrischen Alpengebirges* (1851) och *Der echte gregorianische choral* (1869). Han skref äfven en större biografi öfver G. J. Vogler (1888).

Schafirow. Se Sjafirov.

Schafiter. Se Imam, sp. 429.

Schagarin. Se Saladen.

Schagerström, August Fredrik, språk-forskare, lärare, f. 20 jan. 1851 i Uppsala, där han 1869 vardt student, 1880 docent i nordi-ska språk vid universitetet och 1881 filos. doktor. S. var 1886—89 rektor vid läroverket i Enköping, beklädde 1889—1902 samma ämbete i Hudiksvall och är sedan sistnämnda år lektor i svenska och tyska vid högre allm. läroverket i Uppsala. S. har författat ett stort antal arbeten i svensk språkhi-storia och folkloristik, bl. a. *Om tyska lånord med kt i medeltidssvenskan* (1880), *Om uppkomsten av nysv. öde, n. fatum* (i "Arkiv f. nord. filol.", I), *Upplysningar om Vätömålet i Roslagen* (i "Sven-ska landsmålen", II), *Om svenska bär- och frukt-namn på -on* (1884), *Strövtåg i Sveriges medeltids-litteratur* (i "Arkiv f. nord. filol.", III—IV), *Ordlista öfver Vätömålet* (i "Svenska landsmålen", X), *Om råd, drakar och mjölingar* (i "Nordiska studier, till A. Noreen", 1904), *Upplandslagens ordskatt samlad och ordnad* (i "Skrifter", utg. af Human. vet. samf. i Uppsala, 1911) och uppsat-ser i "Pedagog. tidskr.", "Ny svensk tidskr.", "Finsk tidskr." m. fl. tidskrifter.

Schagg (eng. *shag*, af angls. *sceacga*, samma stam som sv. *skägg*, isl. *skegg*), eg. lurfvigt hår, ett slags till möbler användt sammetstyg med jämförelsevis gles lugg, vanligen af kamullsgarn.

Schagräng (fr. *chagrin*, af turk. *saghri*, häst-länd). Se Läder, sp. 173.

Schäh, pers., härskare öfver ett rike; konung. Se vidare Pädischäh.

Schah-abdul-asim, ort i Persien, 9,6 km. s. om Teheran, förenadt med detta medelst järnväg, den enda i Persien. J. F. N.

Schahi (pers., kunglig), mynt. Se Persien, sp. 533.

Schähinschäh, pers., konungars konung. Se Pädischäh.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schähinschäh-näme. Se Persiska litteraturen, sp. 569.

Schähnäme, persisk episk dikt. Se Firdausi.

Scha-ho, flod. Se Scha-che.

Schahrazäd (pers., eg. "stadsbarn"). 1. Sultaninnan, som omtalas i Tusen och en natt (se d. o.). — 2. (Scheherezade) *Astron.*, en af småplaneterna.

Schahrijär (pers., "stadsvän"), konung, som omtalas i Tusen och en natt (se d. o.).

Schah Ruch, mongolhärskare. Se Mongolerna, sp. 909.

Schahsäde, konungason. Se Persien, sp. 541.

Schakälen, *Canis aureus, zool.*, en till hundsläktet hörande art, hvars utbredningsområde sträcker sig öfver en stor del af Asien, norra Afrika samt Dalmatien och Grekland. Den står vargformerna närmare än räfvarna (räknas till gruppen *Thooidea* inom hundsläktet; se Hunddjuren), har de för de förra utmärkande kraniekaraktärerna och rund pupill. Pälsen är måttligt långhårig, grof; bottenfärgen grågul, på ryggen och sidorna svartaktig, på buksidan gulröd eller ljusgul; färgen växlar emellertid betydligt hos de olika lokalformerna. Schakalen är sannolikt samma djur, som Simson använde för att spela filistéerna det bekanta sprattet. Hvad lefnadssättet beträffar, visar sig schakalen vara en mellanlänk mellan räfven och vargen. Om dagen håller den sig dold; först på kvällen ger den sig i stora flockar ut på stråftåg. Både dess tjut och närgångenhet ha gjort den illa beryktad. Oförsynt går den t. o. m. in i bebodda hus och tar för sig hvad ätbart den kan komma öfver. L—e.

Schakt (ty. *schacht*), *bergsv.*, i vidsträckt mening ungefär detsamma som grufva, i egentlig mening en genom sprängning eller annat grufarbete åstadkommen afsänkning i marken, som förmedlar förbindelsen mellan jordytan och underjordiska arbetsrum i en grufva. De flesta schakt användas samtidigt för uppfordring af berg och vatten, personbefordran och ventilation. Understundom användas schakten endast för ett af dessa ändamål och erhålla då namn därefter, såsom *uppfordringsschakt, konstschakt* eller *pumpschakt, luftschakt* etc. Med *blindschakt* förstår man sådana för uppfordring använda schakt, som icke nå upp i dagen, utan med sin öfre ända utmynna vid en stoll eller annan större utfraktsnivå. *Störtschakt, rullschakt* och *tappschakt* äro benämningar på smärre sänkningar (rullschakt byggas ofta i fyllnadsberg), som vanligen gå endast genom en etage i en grufva, och användas att tillföra fyllnadsberg till arbetsrum, resp. bortföra brutet berg och malm därifrån till utfraktsorten på etagens botten. Schakten drefvos förr oftast i själfva fyndigheten, om denna hade stark stupning, och blefvo då i allmänhet donlägiga (se Donläge) eller brutna. I senare tider förläggas schakten i regel utanför fyndigheten och drifvas lodräta, ehuru äfven exempel på donlägiga schakt utanför tyndigheten finnas i vårt land. Schakt, som drifvas i fast berg, erhålla numera rektangulär genomskärning och små dimensioner i jämförelse med äldre tiders stora runda schakt. Då schakt sänkas genom mäktiga lösa jordlager eller lösa och vattenförande bergarter, ger man dem oftast rund form för att möjliggöra väggarnas beklädande med murverk, järnförbyggnad e. d. Schaktens storlek är beroende på det antal hissar eller "hundar" (se Hund 3) samt de öfriga anordningar det skall rymma. Åtskilliga slag af byggnader förekomma i schakten, dels till stöd för väggarna för att förhindra ras därifrån, dels för att uppbära gejder för hissar, stegar och stegbroar, pumpar, rörledningar, kablar o. d. Det djupaste schaktet i Sverige (1916) är det donlägiga Granlundsschaktet i Västra Ormbergsfältet vid Grängesberg, som har ett djup af 506 m., lodrätt räknadt. Några af de närmast kommande donlägiga schakten äro Bersbo grufvas i Östergötland 420 m., Morgrufschaktet 379 m. och Höga Visanschaktet 358 m., båda i Grängesberg, och Åsbobergsschaktet nära Striberg 340 m. Bland de djupaste lodräta schakten må nämnas Puits Vilain XIV i Ämmeberg 400 m., Göjegrufschaktet i Svartviksfältet 397 m., Oscars schakt vid Tabergs grufvor i Värmland 375,5 m., Dalkarlsbergs centralschakt 360 m., Fredriks schakt i Falun 356 m., Gustaf Adolfs schakt i Persberg 355 m., Gambettas schakt i Björnbergsfältet vid Grängesberg 335 m. och Maskingrufschaktet i Dannemora 330 m. Utomlands finnas vida djupare schakt; Amerika har hunnit längst med omkr. 1,500 m. djupa schakt vid koppargrufvorna i Michigan, Calumet och Hekla, Tamarak. I Europa finnas schakt med 1,000—1,200 m. djup i Belgien, Tyskland och Österrike (Přibram i Böhmen). Th. N—m. K. S—ll.

Schaktning, *tekn.*, afsänkning af mark genom undanskaffande af lösa jordlager, i allmänhet genom gräfning, för att bereda lämplig plats för grundläggningsarbeten, järnvägsspårs förläggning, vägars och gators framdragning o. d. Jfr Jordrymning. G. H—r.

Schaktugn. Se Ugn.

Schaká, Sjaká, Tschaká (ty. *tschako*, fr. *chako, shako, schako*, af ung. *csákó*), *krigsv.*, en cylindrisk, upptill vanligen något vidare, styf hufvudbonad af läder eller filt, försedd med nedhängande banderoll samt pompong och för officerarna fjäderplymer. Schakån infördes i Sverige 1814 och bibehölls till 1845, då modell till kask fastställdes. — Benämningen schaká ges äfven åt den låga, cylindriska eller upptill något smalare hufvudbonad, som ännu nyttjas i flera arméer och som i Sverige kallas *käppi* (se d. o.). C. O. N. (Ö. K—a.)

Svensk schaká m/1815.

Schal, pers. (eng. *shawl*), urspr. ett slags mycket fint österländskt ylletyg, numera benämning på ett väfdt, stickadt eller virkadt fyrkantigt klädesplagg för kvinnor till skydd för halsen, ryggen och bröstet. Det kom i bruk i Europa på 1780-talet och har mest burits lagdt i trekant. Om de berömda kaschmirschalarna se Getsläktet, sp. 1092. — Schalett, brokig halsduk, som ingår i kvinnliga folkdräkter; kvinnligt hufvudkläde (af siden, bomull e. d.), som bäres lagdt i trekant:

ar mest burits af äldre allmogekvinnor och (förr) t tjänstflickor i städerna. Jfr Halsduk, sp. 178.

Schalcke [s-cha'lke], Cornelis Symonsz. an der, holländsk landskapsmålare, f. 1611 i Haarlem, d. där 1671, var sergeant i Haarlems skyttegille, i hvilken egenskap han af Frans Hals afmålats i ett af dennes berömda skyttestycken, och dockare i Haarlems S:t Bavo, i hvars sakristia en dor målning af hans hand, *Utsikt öfver Blomendael*, förr hängde. Af hans nu ytterst sällsynta målningar ses en, *Dynlandskap* (dat. 1647), i direktör G. Fredriksons samling i Stockholm. O. G—g.

Schalcken [s-cha'lken], Godfried, holländsk genre- och porträttmålare, f. 1643 i Made nära Dordrecht, d. 1706 i Haag, var först elev af S. van Hoogstraten i Dordrecht och senare af G. Dou i Leiden, men bosatte sig 1665 åter i Dordrecht, där han var fänrik i skyttegillet. Han vistades 1692 i London, där han blef mycket uppburen, och slog sig därpå ned i Haag, där han sedan förblef, med undantag af en kortare vistelse i Düsseldorf 1703. Hans af samtiden och icke minst af Tysklands småfurstar mycket högt uppskattade, under stark påverkan af Dou utförda genrestycken, de flesta med ljusskensbelysning, i hvilka bilder hans glatta, hårda och minutiösa maner verkar mindre störande än i hans dagsljusbilder, träffas i de flesta museer och större privatsamlingar, i likhet med hans i allmänhet dock mindre lyckade porträtt, t. ex. hans bild af *Vilhelm III* i Amsterdams Rijksmuseum, där konungens ansikte belyses af ett ljus, som han håller i handen. Det är likväl att märka, att S:s färger under tidernas lopp undergått kemiska förändringar, så att karnationen fått en dragning i tegelrödt, som den säkerligen icke från början haft. Med sina brister är S. i alla händelser, åtminstone i sina bästa verk, en rätt betydande konstnär, en af de bättre under förfallets tid inom den holländska konsten. Kopior och imitationer efter S:s arbeten äro icke sällsynta i Sverige, men såvidt bekant är, finnas där blott två äkta målningar af hans hand: en *Drufklase med fjärilar* i Nationalmuseum (det ena af två nu kända stilleben af honom) och ett *Gossporträtt* (dat. London 1693) i Stockholms högskolas samling. O. G—g.

Schale'tt. Se Schal.

Schalke, förr landtkommun i preussiska reg.-omr. Arnsberg, Westfalen, sedan 1903 förenadt med Gelsenkirchen (se d. o.). (J. F. N.)

Schall, Klaus Nielsen, dansk musiker, f. 1757 i Köpenhamn, d. 1835 i Lyngby på Själland, blef 1776 repetitör, 1792 konsertmästare och 1818 kapellmästare vid k. teatern. Han fick 1816 professors titel. I sin ungdom uppträdde han med framgång som violinvirtuos i sitt hemland samt i utlandet. Han lyfte hofkapellet till en hög ståndpunkt och hade i öfrigt en stor andel i det danska konsertväsendets uppblomstring. Af hans kompositioner är baletten *Kjærlighedens og mistankens magt* (1780) af vikt som impulsen till den sedermera så rika danska balettmusiken. S. skref äfven inemot 30 andra baletter, 6 sångspel, violinsaker och kantater. S. blef 1801 led. af Mus. akad. i Stockholm. A. L.*

Schaller, Julius, tysk filosof, f. 1810 i Magdeburg, d. 1868 som professor i Halle, tillhörde den hegelska skolan. Han deltog i den s. k. materialismstriden på 1850-talet med skriften *Leib und seele* (1855; 3:e uppl. 1858) och skref f. ö. mest om den moderna naturfilosofien (1841—46), om Schleiermacher (1844) och Feuerbach (1847) och dessutom *Phrenologie* (1851) och *Psychologie* (I, 1860) m. m. S—e.

Schalling, Martin, tysk präst och psalmist, f. 1532 i Strassburg, d. 1608 i Nürnberg, studerade i Wittenberg, där han hörde till Melanchthons främsta lärjungar, och verkade sedan med stor framgång som präst på skilda orter, sist som pastor vid Mariakyrkan i Nürnberg. S. är författare till bl. a. en af den lutherska psalmdiktningens yppersta pärlor, *Herzlich lieb hab' ich dich, o Herr*, om hvilken psalm Gellert yttrar, att "den uppväger hela band af nya sånger". Försvenskad af L. Laurinus redan 1620, öfversattes den sedan af H. Ausius i dennes berömda verk "En andeligh watukälla" (1671), och efter sistnämnda tolkning återges den i 1819 års psalmbok (n:r 221). Melodien (af okänd tonsättare) är en af den protestantiska kyrkans skönaste koraler. E. N. S—g.

Schalo'm leka', hebr. Se Hälsning, sp. 115.

Schalo'ttenlök, *bot.* Se Lök.

Scham (arab., till vänster, norr ut beläget, i motsats till Jemen, landet till höger, sydlandet). Se Esch-schām.

Schamän. Se Schamanism.

Schamani'sm (antagligen af kin. *'cha-men*, en transkription af ind. *sramana*, namnet på buddistiska asketer) är en på animismen (se Animism 2) grundad primitiv tro på makt att begagna andarna. Denna makt tillkommer schamanen l. trollprästen. Denne har på grund af naturlig begåfning, oftast en säregen nervös öfverkänslighet, eller också på grund af särskild uppfostran makt öfver andarna, så att han på det ena eller andra sättet kan upptaga dem uti sig eller på annat sätt använda dem till resor "i anden", i de olika världarna i såväl öfver- som underjorden. Dessa "resor" företar han i olika afsikt, för att skaffa sig kunskap om för vanliga dödliga fördolda ting af teoretiskt eller praktiskt slag eller för att rädda sjuka genom att återtaga deras själar. Understundom tar en ande sin boning i schamanen och förkunnar genom honom kommande ting. Den schamanistiska yran framkallas i allmänhet genom användning af en trumma; men äfven andra medel, t. ex. olika narcotica, kunna åstadkomma det nervösa tillstånd, som andarna fordra för att kunna besjäla schamanen. Schamanismen i egentlig mening är en egendomlig kulturprodukt för de arktiska folken från Lappland öfver Sibirien till arktiska Nord-Amerika. Men öfver allt, där animismen råder, förekomma företeelser, som

äro principiellt lika de schamanistiska. Trumman, som inom nyssnämnda område alltid hör med till schamanens utrustning, har ibland förlorat karaktären af direkt medel att framkalla yran och tänkes då vara liksom ett fångstredskap, hvari schamanen infångar andarna. Härigenom kan han använda dem till det han önskar. Men äfven under sådana förhållanden kan han det ej utan att vara i extas.

Litt.: Radloff, "Aus Sibirien" II (1884), C. de Harlez, "Religion nationale des Tartares orientaux" (1887), W. Sieroszewski i "Revue de l'histoire des religions" (bd 46), J. Stadling, "Shamanismen i norra Asien" (1912), och E. Reuterskiöld, "De nordiska lapparnas religion" (s. å.). — Jfr Mytologi, sp. 177—180 samt fig. 2 o. 4 däri. E. Rld.

Schamblonbräder (Sjamblonbräder), *träv.* Se Bräder, sp. 407.

Schamien, ö i Kantonflodens delta. Se Kanton, sp. 829.

Schamma'j, berömd judisk rabbin, antagligen från Palestina, samtidig med Hillel (se d. o. 1). S., som uppges ha varit vice ordf. i stora rådet (sanhedrin) i Jerusalem, nämnes nästan alltid tillsammans med Hillel och utmärkte sig i motsats till denne genom ytterlig stränghet i fråga om den judiska lagens tolkning och tillämpning. — Se vidare Rabbinska språket och litteraturen, sp. 815—816. K. V. Z.

Schammār. 1. (Sjammār) Landskap och rike. Se Djebel Schammar. — 2. Beduinstam. Se Araber, sp. 1266, och Mesopotamien.

Schamo, kin., sandhaf, sandöken, företrädesvis öknen Gobi (se d. o.).

Schamplün. Se Schablon.

Schamponēra (eng. *shampoo*, af ind. *tschampna*, pressa, krama), ingnida hufvudhåret med något rengöringsmedel (såpa, tvållösning e. d.) samt rentvätta och med varm luft torka detsamma; till behandlingen hör ock massering af hufvudsvålen. Subst. Schamponēring.

Schamÿl (Schamil, d. ä. Samuel), eg. Ben Muhammed Schamyl Efendi, tjerkesshöfding, kallad "de trognes furste", f. 1797 i Aul Himry, i norra Dagestan, d. 1871 i Medina, var först murid (se Muridism), men anslöt sig sedan till den med sufismen besläktade religionssekt, som bildats af Kasi Molla Muhammed. Han tog del i det uppror, som utbröt emot ryssarna i Kaukasus 1824. Då han vid stormningen af bergfästet Himry 1831 ensam bland hela besättningen blef räddad, betraktades han som ett helgon och valdes 1834 till sin sekts öfverhufvud. Med den religiösa hänförelsens kraft förenade han Dagestans stammar till en teokratisk stat, och genom ett af honom själf organiseradt försvar trotsade han framgångsrikt ryssarnas angrepp. Innestängd i bergfästet Achulgo 1839 och 1849 samt i Salty 1848, räddade han sig undan med sällspord djärfhet och gjorde år 1850 ströftåg ända in på transkaukasiska slätten. Vid Krimkrigets utbrott 1853 återupptog han striden, understödd af Turkiet och västmakterna, men blef slagen vid Aul Ismail 1858 och fördrifven från fästet Veden 1859 samt måste i sin sista tillflyktsort Gunib (se d. o.), efter förtviflad kamp, ge sig åt general Barjatinskij 6 sept. s. å. Med sin familj tillbragte han på regeringens anvisning några år i Kaluga och Kiev. Se vidare Kaukasien, sp. 1321—22.

Schan, kin., berg.

Schan, folkstam. Se Tai.

Schanche [ska'nke]. 1. Herman Garmann S., norsk landskapsmålare, f. 1818 i Bergen, d. 1884 i Düsseldorf, utbildade sig sedan 1855 hos H. Gude i sistnämnda stad, där han blef bofast för hela sin återstående lifstid. Bland S:s många norska mariner märkas *Landskap vid Hardangerfjord* (utställdt i Stockholm 1866) och den i Wien 1873 prisbelönta *Inloppet till Bergen i månsken* (Stockholms Nationalmuseum). — 2. Berent Henrik Wilhelm S., skådespelare, f. 1848, debuterade 1878 på Bergens nationella teater och anställdes 1879 vid Kristiania teater, hvarifrån han 1899 öfvergick till Nationaltheatret. Han är mycket använd i lustspelsroller och för Holbergsfigurer (*Gert Westphaler*, *Jean de France*) samt har utmärkt sig som *Johan von Ehrenpreis* i "Kierlighed uden strömper". — 3. Ingolf Findregaard S., skådespelare, f. 1877, sedan 1905 anställd vid Nationaltheatret (Kristiania), till hvars mera framstående och ofta använda krafter han hör, är lika användbar i älskar- som i karaktärsroller. Hans repertoar omfattar så olikartade uppgifter som *Darnley* i Björnsons "Maria Stuart", *prinsen* i "Gamla Heidelberg", *Helge* i T. Hedbergs "Johan Ulfstierna" och *Danilo* i "Den glada änkan". 1—3. K. V. H.

Scha'ndau, stad i sachsiska kretsen Dresden, på högra Elbestranden, vid Kirnitschs mynning, 123 m. ö. h. 3,403 inv. (1910). Beläget i hjärtat af det romantiska Sachsiska Schweiz, är S. om sommaren mötesplats för tusentals turister. Det har en mineralkälla, som jämte kalksalter och fri kolsyra innehåller 0,028 pro mille järn, och utmärkta bad af alla slag, men betraktas hufvudsakligen som luftkurort. Säsong maj—sept.; frekvens 4—5 tusen kurgäster. Ln.

Schandorph, Sophus, dansk författare, f. 8 maj 1836 i Ringsted, d. 1 jan. 1901 i Köpenhamn, blef teol. kandidat, men egnade sig redan tidigt åt studiet af de romanska språken och deras litteraturer, tog 1874 filos. doktorsgrad på en afh. om *Goldoni og Gozzi* samt författade senare några litteraturhistoriska uppsatser och öfv. af lyriska dikter af Leopardi och Manzoni. Ett par små diktsamlingar 1863 och 1868 hade rent romantiskt innehåll, och *Ude i skoven*, dramatiska scener (1867), är visserligen polemisk både mot "kälkborgarna" och studenternas skråanda, men visar eljest endast föga släktskap med hans senare alstring. Påverkad af G. Brandes och det litterära genombrottet, utgaf han 1876 en samling berättelser, *Fra provinsen*, och senare följde en lång rad större eller mindre berättelser i

tarkt realistisk anda; de bära vittne om skarp iakttagelse och återges med bred humor: *Uden midtpunkt* (1879, senare dramatiserad; "Utan fällpunkt", 1885), *Smaafolk* (1880; sv. öfv. 1881), *Thomas Fris's historie* (1881), ett hvasst angrepp på nationalliberalismen, *Et aar i embede* (1883), som handlar om brytningarna mellan gammal och ny litteratur, mellan ortodoxi och fritänkeri, *Skovfogedbörnene* (1884), *Det gamle apotheк* (1885), *Birgittes skæbne* (1888), *Vilhelm Vangs studenteraar* (1894; sv. öfv. 1895) m. fl. Åtskilliga af dem

vanprydas dock af en märkbar lust att vilja docera fritänkeri och en komisk benägenhet för plattheter. Bäst äro hans mindre berättelser med sina skildringar af själländskt allmogelif och stadsbor (samlingen *Ti fortællinger* 1891). S. experimenterade äfven med ett och annat lustspel. Han utgaf 1882 *Samlede digte, ældre og nyere* med tillägget *Fest- og sögnedage* (1886) och *Oplevelser* (2 bd, 1889—98). Efter hans död utkommo *Fortællinger, udgave for folket* (2 bd, 1901) och *Samlede romaner* (6 bd, 1904—05; blott ett urval), men det förefaller, som om de redan mist sitt tag i läsvärlden och snart skulle komma att råka i glömska. Till sv. är vidare öfv. "Ett enkestånd" (1883) m. m.

E. Ebg.

Schang, dynasti i Kina (se d. o., sp. 56).

Schanga'lla l. **Schangallo**, af abessinierna använd benämning på hedniska negrer, särskildt på det på abessiniska höglandets nordvästra sluttning boende jordbruksidkande **bazen-** l. **kunäma**-folket, hvars samhällsinrättningar äro patriarkaliska.

(K. V. Z.)

Schang-hai (ofta på engelskt vis skrifvet **Shanghai**), östra Asiens största handelsstad, ligger i kinesiska prov. Kiang-su, vid floden Hwang-pu, som här mottager Vusung (fr. v.) och under detta namn faller ut i Jang-tse-kiangs mynningsvik 21 km. nedanför S. Området är mycket sankt, trots en mängd dräneringskanaler, klimatet hett (årstemperaturen 17°, om sommaren 38°, minimum på vintern —4,6°), och utanför Vusungs mynning ligger en farlig sandbank, blott 4,5 m. under vattnet vid ebb, på hvilken fartyg årligen fastna, men alla dessa olägenheter uppvägas af den stora fördelen, att S. är den närmaste mynningsstaden till Jang-tse-kiang, Kinas stora pulsåder. S. består (se fig. å sp. 943—944) af en kinesisk stadsdel, omsluten af en 5,5 km. lång mur med utanför liggande graf, smutsig och föga tilldragande, med mest envåningshus, samt af de n. om denna belägna europeiska kvarteren. Det äldsta af dem, det engelska, urspr. kalladt Whampoa (af Hwangpo), ligger s. om en liten flod, Su-tschóu, och n. om Jang-kingkanalen, på hvars andra sida ligger det franska kvarteret, närmast kinesstaden. Norr om Su-tschóu ha amerikanerna fått ett område, som 1863 förenades med det engelska, medan franska kvarteret fortfarande är autonomt. Denna del af S. sammanfattas under benämningen "europeiska staden". Denna har breda, dränerade gator, en mängd hus i engelskindisk stil, stora hotell, klubbar och palats, monument (bl. a. en staty af Gordon pascha). I den gamla amerikanska stadsdelen (Hong-kew) ligga de största fabrikerna, skeppsvarfven och dockorna. De anglo-amerikanska stadsdelarna kunna nu betraktas som en internationell stad; denna står under tillsyn af ett municipalråd af 9 medlemmar, valda af och bland de utländske skattebetalarna utan hänsyn till nationalitet. På senare tid har stadens gatunät vunnit ansenliga tillväxter v. och n. v. om kapplöpningsbanan (se fig.). Nära denna har svenska konsulatet numera sin lokal. Lagstiftningen utöfvas af alla skattebetalare med vissa pekuniära kvalifikationer, liksom allmän rådstuga på allmänna sammanträden. Och på liknande sätt förvaltas det franska kvarteret, utom att franske generalkonsuln eger att kontrollera hvarje utgift och afgifven röst. Söder om Su-tschóu ligga det stora tullhuset, en vacker offentlig trädgård, konsulaten, flera bankhus samt flera kyrkor, bl. a. en engelsk katedral i gotisk stil af sir Gilbert Scott. Denna stadsdel har gas- och elektrisk belysning, vattenledning och spårvägar (sedan 1908 elektriska). Söder om Su-tschóu är Vusung garnerad af en präktig kaj, som går ända förbi kinesstaden. Söder om denna ligger förstaden Tong-ka-tón och 8 km. v. om S. ett gammalt jesuitkloster Si-kia-wei, grundlagdt på 1600-talet och berömdt genom inbyggarnas vetenskapliga verksamhet. I närheten däraf ligger en uppfostringsanstalt för unga kinesiskor. På högra flodstranden utbreder sig förstaden Pu-tung, bebodd hufvudsakligen af kristna kineser. Slätterna kring Pu-tung äro skyddade mot öfversvämningar från floden och hafvet genom fem koncentriska vallar utefter stränderna. En liflig prägel erhåller staden af den stora mängd fartyg af alla nationer, som uppfyller hamnen. Invånarantalet uppgafs för 1912 vara 651,000. Vid census 1895 räknade den infödda befolkningen i de europeiska kvarteren 286,753 pers. och beräknades i kinesstaden till 125,000. Vid census 1905 voro utlänningarna 11,497 (3,713 engelsmän, 2,157 japaner, 1,329 portugiser, 991 amerikaner, 785 tyskar, 568 inder o. s. v.). Äfven af svenskar finnes en koloni i S., och där finnas ett skandinaviskt sjömanshem och en svensk aflönad konsul. — S:s första uppsving som handelsstad berodde hufvudsakligen på exporten af te. Detta har likväl nu ändrats. Det är i synnerhet som importhamn S. nu öfverträffar alla andra kinesiska hamnar, medan i fråga om export Han-kou icke ger det mycket efter. De viktigaste importvarorna äro bomullsvaror, metaller, socker, petroleum och stenkol samt f. ö. allehanda europeiska industriartiklar. Dock har importen under senare år aftagit, en naturlig följd af de osäkra förhållandena i Kina. 1913 steg hela importvärdet till 123,3 mill. haikwan tael, hvaraf 98,6 mill. för import från utlandet och 24,7 mill. för import från Kina, medan 1904 den förra importen värderades till nära 200 mill., den senare till 128 mill. tael. Exporten af kinesiska varor (siden, bomull, tyger etc.) hade 1913 ett värde af nära 84 mill. haikwan

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

tael. Industrien omfattar hufvudsakligen bomullsspinnerier och väfverier, silkesspinnerier, hvetekvarnar och pappersbruk. Från S. går en 1908 befästning. N:r 2 är ett större, lågt liggande och kasematteradt jordverk 200 m. n. om Vusungs fyrtorn; detta fort har 4 med lätta och medelsvåra

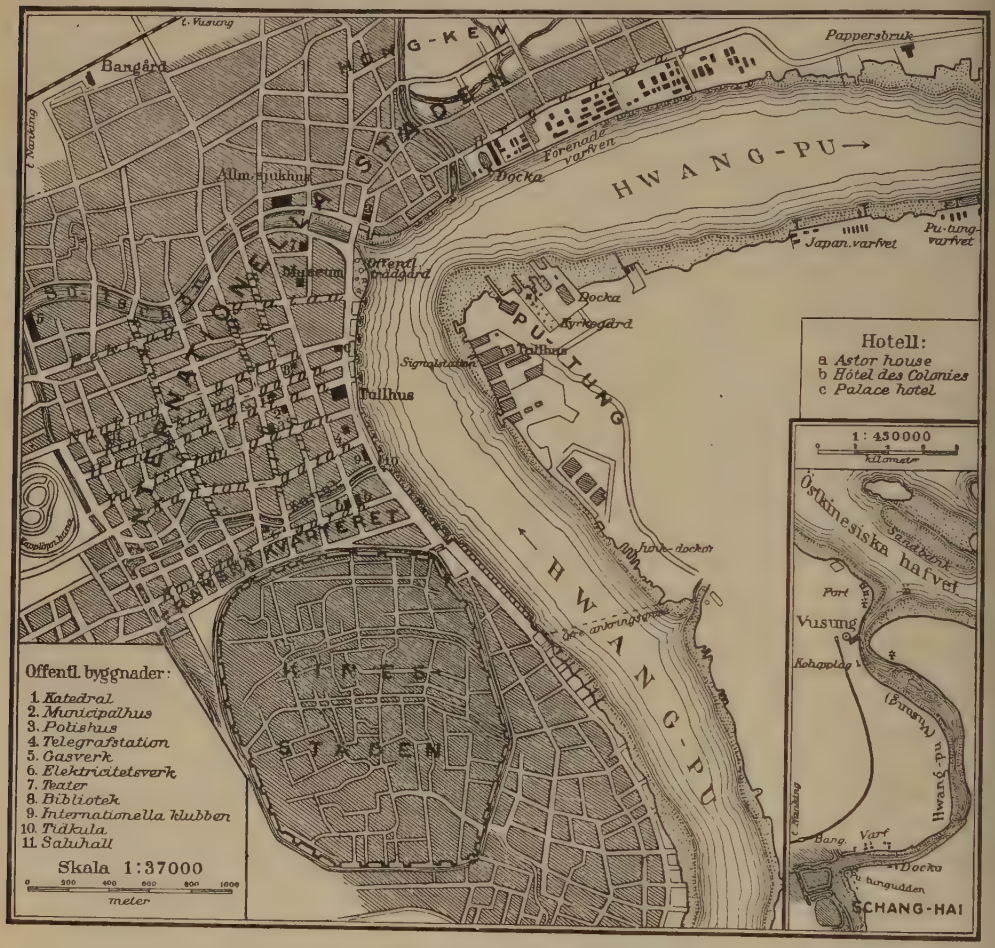

Situationsplan af Schang-hai.

fullbordad järnväg till Nanking. I staden utges flera tidningar. — S. eröfrades af engelsmännen 19 juni 1842 och förklarades genom Nankingfreden 20 aug. s. å. öppnadt för utlänningar. Den åt engelsmännen upplåtna bosättningsplatsen var skild från kinesstaden genom ett smalt område, som 1849 öfverlämnades åt fransmännen, hvarefter amerikanerna 1862 slogo sig ned n. om Su-tschóu. Under senare delen af taipinguppроret var S. den enda sjöstaden i mellersta Kina, som icke var ockuperad af de upproriske, hvilkas försök att taga S. tillbakaslogos 1860—61. Därigenom främjades S:s handel, och det blef den stora sjöstad, som det sedan fortfarit att vara. — S. skyddas af de 18 km. n. om staden och strax v. om Hwang-pu-flodens utlopp i Jang-tse liggande 3 Vusungforten, af hvilka n:r 1, som ligger vid järnvägsstationen Go-sho 1,5 km. n. om byn Vusung, är en gammal kanoner bestyckade annexbatterier. Fort n:r 3 ligger 8 km. n. v. om n:r 2 och utgöres af låga, långsträckta strandbatterier med grof och medelsvår bestyckning. J. F. N. L. W:son M.

Schang-ti, den högste guden. Se Kina, sp. 52.

Schang-tu (Sjang-tu). Se Sien-hwa.

Schanhai-kwān (Lin-jii), gammal stad i nordkinesiska prov. Tschi-li, nära Liau-tung-viken och gränsen till prov. Schöng-djing i södra Mandschuriet samt vid järnvägen Peking—Mukden. Omkr. 30,000 inv. Beläget vid ett 4 km. bredt pass mellan bergen i v. och hafvet och vid en port i kinesiska muren, var S. förr södra gränsen för ryska intressesfären, sådan den bestämdes genom konventionen mellan Storbritannien och Ryssland 28 april 1899, och en viktig gränsstation. Därvarande befästningar, hvilkas uppgift är att skydda nämnda förbindelser och hindra landstig-

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

ning på kusten, består af 5 fort, af hvilka ett ligger vid Ning-hai vid hafvet 5 km. s. ö. och ett på en kulle n. om järnvägen 4 km. ö. n. ö. om S.; de 3 öfriga ligga på kullarna i s. ö. J. F. N. L. W:son M.

Schanker, Mjuk schanker, Enkelt veneriskt sår (lat. *ulcus molle*), *med.*, är en smittsam lokal sjukdom på könsdelarna, hvilken öfverföres blott genom direkt beröring och nästan uteslutande vid könsumgänge. Den ansågs länge identisk med den syfilitiska primäraffektionen (äfven kallad hård schanker), och först i midten af 1800-talet bröt dualitetsläran, d. v. s. uppfattningen, att syfilis och mjuk schanker äro två skilda sjukdomar, igenom, ehuru länge nog enstaka forskare fasthöllo vid den unitariska åskådningen. Sjukdomen består i sårbildning; en à två dagar efter infektionen uppstår en eller vanligen flera små pustler, som växa i omfång, raskt sönderfalla och bilda runda sår med skarpa, ofta underminerade ränder och oren sårbotten, täckt med grågul beläggning. Varet, som afsöndras, innehåller smittämnet, och därför uppstå vanligen, om ej sjukdomen behandlas, alltjämt flera schankersår i omgifningen. Genom behandling eller äfven stundom spontant kunna såren rena sig och läka från botten. Utom på könsdelarna eller deras närmaste omgifning har schankern någon gång iakttagits på andra kroppsdelar, t. ex. ansiktet och fingrarna. Sjukdomen kompliceras ofta därigenom, att sjukdomsgiftet sprider sig i lymfvägar och angränsande lymfkörtlar, och där framkallas ofta besvärliga och svårläkta inflammationer (buboner) med eller utan sönderfall af väfnaden och varbildning. Den mjuka schankern framkallas af en bacill (*Streptobacillus ulceris mollis*), först upptäckt i varet från såren af Ducrey och Krefting och senare af Unna konstaterad äfven i den sjuka väfnaden däromkring. Sedan dess har man lyckats renodla bacillen och med den framkalla nya schankrar. Sannolikt beroende på en blandningsinfektion är den s. k. *difteriska* l. *fagadeniska schankern*, som kännetecknas genom rask tillväxt och särdeles djupgående sönderfall, som kan leda till utbredda och allvarliga väfnadsförstörelser. Behandlingen afser främst att rena såren från bacillerna, hvarefter de renade härdarna lätt läkas. Detta ernås genom antiseptiska medel i lösningar eller pulver (t. ex. jodoform) eller ännu snabbare genom den af Welander införda värmebehandlingen, som grundats på streptobacillens ringa motståndskraft mot högre temperatur. Den mjuka schankern är hos oss en jämförelsevis föga spridd sjukdom. Af och till förekomma dock mindre epidemier. Den förekommer framför allt i storstäderna, där den sprides genom prostitutionen. L. Mbg.

Schan-si (”väster om bergen”), provins i norra Kina, gränsar i n. till Mongoliet, i ö. till Tschi-li och Ho-nan, i s. till Ho-nan och i v. till Schen-si och Ordos. Dess areal beräknas till 207,300 kvkm. 9,422,871 inv. (1910). En del af området ligger n. om kinesiska muren och är en ganska steril trakt, men större delen täckes af den fruktbara gula jorden. Att befolkningen dock ej är tätare, beror dels på de muhammedanske invånarnas uppror, som ödelagt många områden, dels på den förskräckliga hungersnöden 1878, efter hvilken landet icke ännu repat sig. F. ö. brukar folket i S. draga ut till andra delar af Kina att söka sig uppehälle, mest som bank- och köpmän eller gårdfarihandlare. ”Icke en stad, icke en stor by finnes i Kina, där man ej träffar folk från S.” S.-banker finnas öfver hela Kina. Hela landet har utseende af en jättestor trappa, som uppstiger med afsatser i nordlig—nordöstlig riktning från Hwang-ho till Mongoliets stora platå, men hvarje afsats är begränsad i ö. af en låg upphöjning och lutar svagt åt v.; sålunda bildas 7—8 parallella längddalar, i hvilka vattendragen slingra sig fram. Mellan bergen ligga djupa lager af gul jord (”lössˮ), som bildar den bördigaste jordmån man känner. Här och där ligga depressioner, bäcken efter forna saltsjöar, såsom Kukuchoto i den mongoliska delen, Ta-tung i n., Tai-juen och Ping-jang i midten samt Lu-tsun i s. v., hvilken ännu har kvar en saltsjö, Jen-tsji. Den bördiga jorden medger, trots den ansenliga höjden öfver hafvet, odling af mångahanda kulturväxter, ehuru blott en skörd om året erhålles, nästan öfverallt otillräcklig för befolkningens behof. I midten af provinsen är grufdrift befolkningens förnämsta sysselsättning. S:s stenkolslager äro bland de rikaste på jorden genom sin utsträckning och sin mäktighet. De beräknas af v. Richthofen ha en utsträckning af 85—95 tusen kvkm. och ett innehåll af minst 1,260 milliarder ton, tillräckligt för jordens konsumtion under 20 sekel. Af dessa ofantliga tillgångar brytas nu knappt 1,7 mill. ton om året, hvilka till större delen förbrukas på platsen. Det är i synnerhet i södra hälften, som S. har sina stenkolslager; där förekommer också urberg i väldiga massiv. S. begränsas i v. och s. af Hwang-ho, af hvars biflöder inom prov. Fönn-ho är viktigast. Mellan denna och en östligare biflod till Hwang-ho går bergskedjan Ho-schan, som når en höjd af 2,440 m. S:s hufvudstad är Tai-juen. J. F. N.

Schanstaterna. Se Shanstaterna.

Schan-tung (”öster om bergen”), kustprovins i nordöstra Kina, delvis utgörande en halfö, begränsas i ö. af Gula hafvet, i v. och n. af prov. Tschi-li, i s. af prov. Kiang-su och Ho-nan. Arealen uppges till 149,600 kvkm. 25,813,685 inv. (1910). Med 173 pers. pr kvkm. är S. Kinas tätast befolkade provins. Det delas i en östlig del, omfattande halfön S., och en västlig, fastlandsdelen, båda bergiga, men skilda från hvarandra genom en bred dal, nu genomfluten af Wei-ho, men förr ett sund, då halfön var en ö. Halföns kuster äro branta och höga utom den norra, där Hwang-hos aflagringar utbredt en remsa alluvialmark. Bergen bestå mest af urberg med smärre paleozoiska lager samt på norra kusten några vulkaniska bildningar. De äro låga; deras högsta topp, Lau-schan, i närheten af Kiau-tschóu, når 1,130 m. Det västra höglandet består mest af paleozoiska berg, ända från stenkolsperioden, hvarjämte marken på vida områden är täckt af ”lössˮ. Det högsta berget är här Iai-schan (1,545 m.), af kineserna betraktadt som heligt, emedan i dess närhet Kon-fu-tse föddes. Emellertid omges detta bergland af slättbygd, till hvars bildande Hwang-ho bidragit, hvilken periodvis gått fram både s. och n. om bergen (se Hwang-ho). Genom denna slättbygd går Kejsarkanalen. Klimatet står under

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

monsunernas inflytande: sommaren är varm (25°—28°) och fuktig, vintern kall och torr. I bergstrakterna faller då snö ofta. All skog är nedhuggen; endast vid byarna ser man trädgrupper. Stenkol förekommer i flera fält, och äfven järn- och blymalm samt kopparmalm finnas i betydande kvantiteter i många distrikt. Invånarna äro af kraftigare växt, mörkare hy och mindre snedögda än sina grannar; deras hufvudnäring är jordbruk (hvete, durra, ris, bokhvete, bomull, hampa, tobak, vallmo, oljefrukter, grönsaker). Industrien är obetydlig. S. genomdrages af den tyska järnvägen Tsing-tau—Tsi-nan, som vid Tsi-nan förenar sig med den långa linjen Tien-tsin—Nanking—Schang-hai och har en bibana till Po-schan (S:s viktigaste industristad). Provinsens hufvudstad är Tsi-nan. Sedan 1898 ha tyskarna arrenderat omgifningarna kring Kiau-tschóu-bukten på södra kusten (se Kiau-tschóu), hvilket område dock fråntagits dem af japanerna under kriget 1914 (Tsing-tau eröfrades 7 nov. 1914). J. F. N.

Schantz, von, svensk-finsk adlig ätt, härstammar från sekreteraren Johan Eberhard Schantz (f. 1614, d. 1665), som under Karl X Gustafs tid inkom från Tyskland till Sverige. Tre af hans söner adlades 1693 med namnet von S., nämligen Ludvig (f. 1650, d. 13, ej 2 okt. 1702), 1686—97 bankosekreterare och 1701—02 sekreterare (föreståndare) vid Riksarkivet, hvars gren utslocknade på manslinjen 1798, Fredrik (f. 1651, d. 1697, protokollssekreterare) och Kristian (f. 1655, d. 1702, referendariesekreterare), stamfäder för de nu lefvande grenarna af ätten. En gren introducerades 1818 på finska riddarhuset.

1. Johan Fredrik von S., son af den ofvannämnde Fredrik, ämbetsman, f. 9 juli 1680, d. 24 april 1743, blef 1719 sekreterare (föreståndare) vid Riksarkivet och 1728 kansliråd samt var sedan 1737 öfverpostdirektör. Han genomförde 1739 en lönereglering för postverkets personal, hvarigenom åtminstone de klenare aflönade postförvaltarnas inkomster ej oväsentligt förbättrades.

2. Karl Ludvig von S., son till den ofvannämnde Ludvig, arkeolog, f. 15 maj 1681 i Stockholm, d. 25 mars 1734 som assessor i Antikvitetsarkivet, utgaf en *Matrikel öfver Sveriges rikes ridderskap och adel* (1731) samt författade f. ö. en beskrifning öfver runstafven, en ättebok öfver äldre och nyare svenska familjer, tvenne släkttaflor öfver Helmfeltska ätten, en redogörelse för Cronstedtska myntkabinettet m. m., hvilka arbeten dock icke blefvo tryckta.

3. Gustaf von S., sonsons son af den ofvannämnde Kristian, ämbetsman, vitterhetsidkare, f. 3 okt. 1775 i Stockholm, d. där 14 juli 1847, blef 1800 protokollssekreterare i K. M:ts kansli och 1810 expeditionssekreterare i Ecklesiastikexpeditionen samt fick 1818 kansliråds titel. S. erhöll fyra gånger Svenska akad:s andra guldpenning för skrifter i vältalighet samt utgaf *Försök till en historia öfver det förra pommerska kriget åren 1757—62* (1811) och *Historia öfver kriget emellan Sverige och Ryssland åren 1788—90* (2 dlr, 1817—18). Han skref ock efter statshvälfningen 1809 en del politiska broschyrer, som likväl ej torde ha haft något inflytande på ärendenas gång.

4. Johan Filip von S., den föregåendes sysslings son, finsk musiker, f. 17 jan. 1835 i Ulfsby socken invid Björneborg, d. 24 juli 1865 i Helsingfors, blef 1853 student i Helsingfors och egnade sig åt juridiken, tills hans studier 1855 afbrötos genom hans relegering från universitetet, till följd af oförsiktiga politiska yttranden. Han slog sig då på musik, reste 1856 till utlandet och blef 1860, efter studier vid Leipzigs konservatorium, anställd som orkesterdirigent vid nya teatern i Helsingfors. Med sin orkester gaf han tid efter annan soaréer och symfonikonserter såväl i sistnämnda stad som ock i Göteborg, Köpenhamn och Stockholm, där han 1863 tog initiativet till de sedan så populära aftonkonserterna i Berns salong. S. var en energisk dirigent, och flera af hans raska kompositioner vunno popularitet i hans hemland, särskildt manskvartetterna *Vi äro andens fria folk* och *Fiskarens sång på hafvet*. Han utgaf *Finska toner, Sånger vid piano* och musik till skådespelet *Ainamo*. Vidare komponerade han kantaten *Ynglingens drömmar*, en *Kullervo-uvertyr*, en sorgmarsch öfver tronföljaren Nikolaus m. m. 4. A. L.*

Schanz [-ts], Martin von, tysk filolog, f. 1842, d. 1914, blef 1870 e. o. och 1874 ord. professor i Würzburg. S. tillhör samtidens förnämsta kännare af Platon. Bland hans arbeten må nämnas *Specimen criticum ad Platonem et Censorinum* (1867), *Novæ commentationes Platonicæ* (1871), *Kritische Platonausgabe* (1875—87), bekant som en af de bästa textupplagorna af Platon, samt *Geschichte der römischen litteratur bis zum gesetzgebungswerk des kaisers Justinian* (6 bd; flera uppl., 1890—95). Jfr Monceaux, P. J. C.

Schanz [-ts], Georg von, tysk nationalekonom, f. 12 april 1853 i Grossbardorff, blef professor 1880 i Erlangen och 1882 i Würzburg. 1907 utnämndes han till beständigt riksråd åt bajerska kronan. Han har framför allt behandlat den ekonomiska historien, socialpolitiken samt finans- och bankväsendet, t. ex. i *Zur geschichte der deutschen gesellenverbände* (1877), *Die handelsbeziehungen zwischen England und den Niederlanden 1485—1547* (1879), *Englische handelspolitik gegen ende des mittelalters* (2 bd, 1881), *Geschichte der colonisation und industrie in Franken* (1884), samt det omfångsrika arbetet *Die steuern der Schweiz in ihrer entwicklung seit beginn des 19. jahrhunderts* (5

bd, 1890). Vidare har han framlagt och utvecklat förslag om arbetslöshetsförsäkring i tre större arbeten (1895, 1897, 1901). Sedan 1884 utger han "Finanzarchiv. Zeitschrift für das gesamte finanzwesen" och leder sedan 1884 utgifvandet af "Wirtschafts- und verwaltungsstudien mit besonderer berücksichtigung Bayerns" (hans lärjungars arbeten, 53 bd till 1916).

Schaper, Hugo Wilhelm Friedrich (Fritz), tysk skulptör, f. 1841 i Alsleben an der Saale, elev af Wolff i Berlin 1860—67, lärare vid konstakademien där 1875—90, har utfört monument öfver *Goethe* (i Thiergarten i Berlin, 1879, Erfurt 1884), *Bismarck* (1879), *Moltke* (1881), bägge i Köln, *Lessing* (Hamburg, 1882), *Gauss* (Braunschweig), *Liebig* (Marburg), *Blücher* (Kaub), *Kejsarinnan Augusta* (Berlin, 1895), *Den store kurfursten* (1901, Siegesallée i Berlin), vidare marmorgruppen *Hebe och Amor* (1886) samt en mängd byster, bland dem *Richard Wagner* (1908, i Giardini Pubblici i Venezia). (G—g N.)

Schaperglas. Se Glas, sp. 1286.

Schappe, ty. Se Chappe.

Schâpur, ruinstad. Se Kasrun.

Schapur, persiska konungar, af sasanidernas släkt. Se Persien, sp. 553—554.

Schar, ruinplats. Se Komana 2.

Schar', arab. [turkiskt uttal ʃer], gemensam benämning på dem bland muhammedanernas kyrkliga och borgerliga lagar, som hvila på koranen eller traditionen.

Schara-mongolerna. Se Mongolerna, sp. 906.

Schararakan (Sjararakan), *zool.* Se Bothrops.

Schar-dag l. Sar planina (lat. *Scardus mons*), bergskedja af paleozoiska skiffrar och kalksten på Balkanhalfön i mellersta Serbien, löpande från n. ö. till s. v., begränsad i v. af Drins båda källfloder, i ö. af Vardar och dess biflod Lepena. Det sålunda ganska fristående berget är ett af de högsta partierna af Dinariska alperna med toppen Ljubeten (2,510 m.) i n. ö., hvilken länge med orätt ansetts för halföns högsta berg. — Det lägsta passet är Katschanik (under 500 m.) i Lepenas dalgång. J. F. N.

Scharf (ty.) l. Acūta (lat.), *mus.*, en blandad flerkorig orgelstämma med skarp intonation.

Scharf [ʃä'f], sir George, engelsk illustratör och konsthistoriker, f. 1820 i London, d. 1895, var son till en målare, bördig från Bajern, blef elev vid Royal academy 1838 och gjorde vidlyftiga resor i Italien och Mindre Asien. 1857 blef han sekreterare och 1882 direktör vid National portrait gallery samt adlades 1895. Han debuterade med etsningar, *Scenic effects*, öfver de föreställningar af Shakspere och andra klassiska dramatiker, som 1838—39 gåfvos på Covent Garden-teatern. Sedan illustrerade han verk af Murray, Macaulay, Keats, Milman's "Horace" (1849), Kugler ("Handbook of italian and german painting"), Pollock ("Dante") m. fl. Han författade värdefulla kataloger öfver Londons konstsamlingar m. m. (G—g N.)

Scharfenberg, Albrecht von. Se Albrecht von Scharfenberg.

Scharff, Anton, österrikisk medaljgravör, f. 1845 i Wien, d. 1903, studerade vid akademien där för K. Radnitzky och J. D. Böhm och blef 1881 chef för k. myntets gravörakademi. Han var en af de främste sydtyske medaljörerna, utförde friskt realistiska porträtt och förträffliga, om ock ibland något ytliga heraldiska, allegoriska, arkitektoniska medaljkompositioner. Bland hans arbeten äro medaljer öfver kejsar *Frans Josef*, drottning *Viktoria* af England och tsar *Alexander III*. Han gjorde äfven skisser till stora dekorativa plastiska arbeten, friser, spisar o. a. Jfr monografi af Domanig (1895). G—g N.

Scharffenberg, Paul Ulrich, dansk militär, f. 1810, d. 1882, blef 1827 löjtnant, utmärkte sig 1848 som kapten i striden vid Oversö och var 1850 bataljonschef i slaget vid Isted. I 1864 års krig förde han som öfverste en brigad vid Fredericias och vid Dybbölställningens försvar; han visade stor tapperhet i det senare slaget 18 april s. å. genom att med sitt motanfall hejda preussarnas stormlöpning och därigenom trygga härens återtåg till Als. S. hade viktig del i försvarskommissionens arbete 1866 och var 1867—79 kommenderande general på Själland. E. Ebg.

Scharffenberg, Johan, norsk hospitalsläkare, f. 23 nov. 1869 i Moss, 1897 med. kandidat, 1905—08 föreståndare för Kristiania kommunala asyl för sinnessjuka kvinnor, sedan 1915 reservläkare vid Gaustad sindssykeasyl, är en af Norges mest verksamma agitatorer för absolutismen och tillhör rörelsens radikala flygel, som upptagit totalförbud som politiskt program, genomfördt med doktrinär hänsynslöshet: han är i Norge rörelsens terrorist. 1909—11 var S. redaktör af "Afholdsbladet", där han 1909 framställde förslag om successivt, men snabbt genomförande af alkoholförbud i Norge, till en början med brännvinsförbud från 1920. Bland hans många skrifter i saken märkes särskildt *Alkoholen och samhället* (Stockholm, 1913), en "kritisk revision" af Svenska läkarsällskapets kommitterades 1912 offentliggjorda betänkande i frågan. Som medlem af k. alkoholkommissionen (1910—16) utarbetade han ett 1916 offentliggjordt särskildt votum med förslag till "lag om motarbetande af alkoholbruket", bland hvars hufvudpunkter äro: införande af folkomröstning om förbud (totalt eller blott för brännvin); upprättande af nykterhetsnämnder, direkt valda af de röstberättigade, hvilka erhålla den kommunerna nu tillkommande bevillningsmakten, utöfva individuell kontroll öfver konsumenterna ("motbokssystem") och ega medbestämmanderätt vid alkoholisters internering; vidare åläggande af obligatorisk total afhållsamhet för personer i offentliga, särskildt ansvarsfulla ställningar samt alkoholförbud i alla offentliga byggnader (däribland slottet, stortinget, universitetet o. s. v.). S. deltog aktivt i den republikanska agitationen 1905. Af intresse äro några bidrag från hans hand till medicinens historia i Norge (i "Norsk magazin for lægevidenskaben", 1900—04). K. V. H.

Schari, tillflöde till sjön Tsad med ett mycket vidsträckt afvattningsområde i norra Central-Afrika. Dess källor ligga på vattendelaren mellan Tsadbäckenet samt Kongo och Nilen. Hufvudarmen Uam (Wam) uppstår 6° 30′ n. br. och 15° ö. lgd i berglandet, som bildar vattendelare mot Kongos biflod Sanga, rinner mot ö. och n. samt upptar under 7° 20′ n. br. och 18° 20′ ö. lgd en bety-

dande ström, Fafa. Uam är i sitt öfre lopp mycket spärrad af forsar, men blir segelbar ofvanför Fafas mynning. Nedanför denna får den namnet Bahr Sara. Omkr. 9° 20′ n. br., 18° ö. lgd upptar den fr. h. Bamingi, som bildas genom förening af S:s östligaste källor och som förr ansågs vara S:s öfre lopp. En af dess grenar, Kukuru, uppstår under 7° n. br., 21° 15′ ö. lgd. Omkr. 145 km. från sin källa blir Bamingi segelbar, med 3,6 m. djup och sakta lopp. Under 8° 42′ n. br. upptar den fr. v. Gribingi, som uppstår under 6° 20′ n. br., är smal och snabb med bergiga stränder och ofta afbruten af forsar, men segelbar vid högvatten från 7° n. br. Omkr. 100 km. ofvanför föreningen med Bahr Sara inflyter i Bamingi fr. h. en annan stor flod, Bangoran, som uppstår under 7° 45′ n. br. och 22° ö. lgd, i en höjdkedja, som skiljer Dar Runga och Dar Banda, och liksom Bamingi rinner genom öppna eller buskbevuxna slätter med isolerade granitåsar. Nedanför Bahr Saras och Bamingis förening blir S., som floden nu kallas, en stor flod, med på sina ställen en bredd af 6,5 km. under regntiden, men dess dal, innesluten af höga trädbevuxna bankar, har många tillfälliga sjöar och uppdämda vattensamlingar, rika på flodhästar och krokodiler, liksom landet omkring på vildt af alla slag. Under 9° 46′ n. br. mottager den fr. h. Bakare l. Aouk, hvilken liksom Bahr es-Salamat, som ingår i S. under 10° 2′ n. br., genomlöper ett vidsträckt torrt område i södra Wadai och därför är vattenfattig. Under 10° 12′ n. br. utsänder S. en sidoarm, Ergig, som återförenar sig med hufvudströmmen under 11° 30′ n. br. Under 12° 15′ n. br. mottar S. fr. v. sitt största tillflöde, Logone, hvars öfre grenar, Pende och Mambere, uppstå långt i s., mellan 6° och 7° n. br. i Adamauas bergland. Under 11° n. br. står Logone i förbindelse med Binues system genom Tuburiträsket, som sänder en kanal till Logone, en förbindelse, som Largeau närmare undersökt. Nedanför Logones mynning delar sig S., nu en ståtlig flod, i flera armar, bildande ett alluvialt, vid högvatten öfversvämmadt delta, innan den når Tsad. Från Uams källor till sjön är afståndet fullt 2,250 km. — S:s tillvaro blef känd genom Oudney, Denham och Clapperton, de förste européer, som sågo Tsad (1823). 1852 tillbragte Barth någon tid i trakten kring nedre S. och Logone, och 1872—73 undersökte Nachtigal deras hydrografiska system samt Gribingi, som han kallade Bahr el Ardhe. Det var först sedan Tsadbäckenet delats mellan Storbritannien, Frankrike och Tyskland (1885—90), som den systematiska undersökningen af S:s system företogs. De mest framstående forskarna ha fransmännen varit. 1896 nådde E. Gentil Bamingi och for på en liten ångbåt utför floden till dess mynning. Tillvaron af Bahr Sara blef känd genom C. Maistre 1892, och 1894 upptäckte F. J. Clozel Uam. 1900 påvisade A. Bernhard deras identitet. 1907 följde en expedition under kapten E. Lenfant Uam—Bahr Sara från dess källor till föreningen med Bamingi och visade, att det var S:s rätta öfre lopp. Samma expedition upptäckte också Logones biflod Pende. Lenfant hade förut (1903) påvisat sambandet mellan Binue och Logone. Från S:s mynning i Tsad går en ström öster ut mot Bahr el Ghasalkanalen, och denna kanal har antagits vara ett torrlagdt tillflöde till sjön, men undersökningar af de franske vetenskapsmännen E. F. Gautier och R. Chudeau ha ledt till den åsikten, att S. icke slutat i Tsad, utan medelst Bahr el Ghasal passerat mellan Tibesti och Ennedi och upphört i någon schott i Libyska öknen. Att S. kan ha nått Nilen, är en icke omöjlig hypotes. Se Lenfant, "La découverte des grandes sources du centre de l'Afrique" (1909). Wbg.

Scharkije, provins i Nedre Egypten, ö. om Nilen, s. om Mensalasjön. 3,425 kvkm. 964,000 inv. (1912), hvaraf omkr. 100,000 nomadiserande beduiner i stammar. Hufvudstad är Sagasig. (J. F. N.)

Scharlachberger, hvitt vin af andra klass från Rochusberget vid Bingen (Rhen-Hessen).

Scha'rlakan (it. *scarlatto*, af pers. *sakarlāt*), en bjärt röd färg med dragning åt orangegult; scharlakansfärgadt tyg. Denna färg framställdes förr på ylle nästan uteslutande af konschonell, som utkokades med tennklorur. Numera ersättes konsjonellen till stor del af tjärfärger. Dit hör Biebrichs scharlakan (se Azofärgämnen och Färg, sp. 272) samt andra af diazoföreningar framställda färgämnen.

Scharlakansfeber (lat. *scarlatīna*), *med.*, är en af de smittsamma "barnsjukdomarna". Förloppet är betydligt växlande. I allmänhet insätter sjukdomen häftigt. Barnet kanske vaknar midt under sömnen med svår sjukdomskänsla, kräkningar och en feber, som redan är uppe på 39—41° C. Äldre barn klaga öfver smärtor vid sväljandet, och svalget visar sig vid undersökningen starkt rodnadt och svullet. Efter 12—24 timmar uppträder ett utslag af säreget utseende. Det visar sig vanligen först på halsen, bröstet eller ryggen. Inom två dygn har det utbredt sig så, att det omfattar hela kroppen utom ansiktet, hvarest näsans, öfverläppens och hakans blekhet på ett egendomligt och karakteristiskt sätt afsticker mot hudrodnaden för öfrigt. Utslaget består i början af mycket små klarröda isolerade fläckar, som under 1—2 dygn hastigt ökas i antal och sammanflyta, dock så, att man fortfarande ser de små fläckarna på den scharlakansröda huden. Utslaget är förbundet med klåda. Efter 3—5 dygn är det på sin höjdpunkt, hvarefter det bleknar och efter omkr. 4—8 dygn försvinner. I andra veckan kommer affjällningen. Denna, som öfver större delen af kroppen är kliformig, sker på händerna och fötterna gärna i form af stora slamsor, med hvilka afdragande barnen förströ sig. Tungan är under de första dagarna starkt mörjigt belagd, renar sig därpå och visar från 3:e—4:e dygnet ren, ofta högröd yta, på hvilken de starkt förstorade papillerna pläga framträda ("smultrontunga"). — I samband med halsflussen inflammeras lymfkörtlarna på sidorna af halsen, så att hufvudets rörelser ofta försvåras. Barnet visar dessutom slöhet, oro, sömnlöshet, aptitlöshet, matthet, tills sjukdomen i slutet af första eller början af andra veckan småningom öfvergår i rekonvalescens. Sjukdomsförloppet växlar emellertid i det oändliga. Det kan hända, att föräldrarna först genom utslaget göras uppmärksamma på, att en sjukdom föreligger, ja, utslaget kan h. o. h. saknas, så att blott halsfluss, fjällning eller en efterföljande njursjukdom bereder möjlighet att påvisa sjukdomens art. Sjukdomen kan å andra sidan taga en ytterst häftig form med kramp,

delirier, sanslöshet och död inom 1—2 dygn, utan att det typiska utslaget uppträdt. Särskildt vid de svårare formerna kunna komplikationer af olika slag tillstöta, men äfven efter hälsans inträdande kan lifvet allvarligt hotas genom en efterföljande njurinflammation. Denna uppträder i allmänhet under 2:a—6:e veckan och gör sig ofta bemärkt genom feber, kräkningar, hufvudvärk, svullnad, blodig urin. — Smittämnet känner man ej. Säkerligen inträngер det genom svalget i kroppen, hvarefter sjukdomsyttringarna pläga uppträda efter 3—5 dygn. — Scharlakansfebern plägar uppträda i större epidemier med 5—10 års mellanrum. Den mest utsatta åldern är 3—6 år. Dödligheten i de olika epidemierna kan växla mellan 1 och 50 proc. Smittrisken är väsentligt mindre än vid mässling och kikhosta. Af personer, som ej redan haft sjukdomen, pläga äfven vid en stark epidemi ej mer än 20 proc. angripas Ej sällan inträffar, att en person kan genomgå sjukdomen två gånger.

Som hvarje fall måste i detalj följas af läkare, är ej här skäl att närmare gå in på behandlingen. Ehuru njurinflammationen ej kan förebyggas genom diet, använder man dock, särskildt med hänsyn till svalgbesvären, flytande eller halfflytande föda: mjölkmat, växtämnen (frukt och grönsaker) i lättsmält form. Munnen måste hållas noggrant ren. Tvättningar och ljumma bad äro välgörande ej blott under affjällningen, utan äfven under feberstadiet. Sträng isolering och noggrann desinfektion äro ovillkorligt nödvändiga vid den farliga och oberäkneliga sjukdomen. Avn.

Scharlakanspelargonia, *bot.* Se Pelargonium.

Scharlakansrödt, *farm.*, ett rödt färgämne (”Scharlachrot R”), innehållande amidoazotoluol, användt för att befordra utveckling af hudepitel för att täcka sårytor Utgående från den egendomliga iakttagelsen, att scharlakansrödt, löst i olja, vid insprutning under huden på kanin framkallar bildning af ett slags skifepitelkräfta, har man genom påstrykning af en vaselinsalfva med 8 proc. scharlakansrödt lyckats rätt kraftigt befordra tillväxten af skifepitel på ytan af t. ex. gamla bensår, liggsår, sår efter förbränningar m. m. Vid dylik användning på människa har man ej sett någon kräftartad epitelutveckling. Hos barn har vid riklig användning af medlet observerats förgiftningssymtom, tydande på anilinförgiftning. Detta undvikes säkert, om man använder en förening af amidoazotoluol och ättiksyra, kallad *azodermin*, som är verksam, men nästan ogiftig; anbringas i 8—10 proc. salfva. C. G. S.

Scharley, kommun i preussiska reg.-omr. Oppeln (Schlesien), vid Brinitza, ö. om Oder. 11,009 inv. (1910). Brytning af zinkmalm (galmeja) och järnmalm. J. F. N.

Scharling. 1. Karl Emil S., dansk teolog, f. 1803, d. 1877, tog 1825 teol. examen och 1836 doktorsgraden samt var 1830—34 lektor vid Sorö akademi och 1834—76 professor vid Köpenhamns universitet. Han var en lärd och flitig forskare. I ”Theologisk tidsskrift”, som han utgaf 1837—61 tills. med sedermera biskop Engelstoft, författade han en mängd uppsatser om de nytestamentliga skrifternas ålder och äkthet i motsats till Tübingenskolans upplösande kritik; dessutom har man af honom ett stort arbete om *Mystikeren Michael Molinos's lære og skjæbne* (1852). En samling teol. afh. utkom 1880.

2. Edvard August S., den föregåendes broder, kemist, f. 1807, d. 1866, tog 1828 farmaceutisk och 1834 polyteknisk examen samt blef 1839 lektor samt 1842 professor vid universitetet och Polyteknisk læreanstalt. S. sysslade särskildt med organisk kemi och verkställde många grundliga undersökningar. 1857 författade han *Bidrag til at oplyse de forhold, under hvilke chemien har været dyrket i Danmark* (på Kristian IV:s och Fredrik III:s tid).

3. Karl Henrik S., son till S. 1, teolog, författare, f. 3 maj 1836, tog 1859 teol. examen, reste 1860—63 utomlands, bl. a. i Grekland, Egypten och Palestina (resan skildrades i *En pilgrimsfærd i det hellige land*, 1876), tog 1865 teol. licentiatexamen samt blef s. å. docent och var 1870—1916 professor vid Köpenhamns universitet. Han utgaf den satiriska komedien *Moderne christendom* (1859) och den romantiska dikten *Folkvars dröm, kamp og seier* (1860), den lilla berättelsen *Ved nytaarstid i Nöddebo præstegaard af Nicolai, 18 aar* (1862, 15:e uppl. 1912; ”Vid nyårstiden i Nöddebo prestgård”, 1868; 6:e uppl. 1910; dessutom öfv. till ty., 5 öfv., eng., fr. o. holl.). En senare berättelse, äfvenledes under pseudonymen Nicolai, *Min hustru og jeg* (1875; 8:e uppl. 1906; sv. öfv. 1876), kan ej på långt när mäta sig med den förra. 1866 utkom en s. k. nutidsroman, *Uffe Hjelms og Palle Löves bedrifter* (sv. öfv. 1871), hvars handling är alltför romantisk för vår tid, under det att den politiska satiren är alltför ytlig för att göra verkan. Afgjordt misslyckade äro två historiska folkskådespel, med hvilka han ville pånyttföda den dramatiska diktkonsten: *Kong Valdemar og bisp Absalon* (1874) och *Marsk Stig og fru Ingeborg* (1878). Bättre äro den historiska berättelsen *Sverre præst* (1888) och den humoristiska småstads- och prästlifsskildringen *Jövik* (1901; sv. öfv. 1902), bägge utgifna under hans ofvan nämnda signatur. S. har utvecklat äfven en omfattande vetenskaplig verksamhet. 1865—68 utgaf han ”Ugeblad for den danske folkekirke” och 1869—70 ”Dansk tidsskrift for kirke og skole”, hvarjämte han författade *Den nyere hollandske theologi* (1865), *Jak. Böhmes theosophi* (1879, teol. gradualafh.), *Menneskehed og christendom i deres historiske udvikling* (2 bd, 1872—75, 2:a uppl. 1895; sv. öfv. 1896), *Christelig sædelære* (2 bd, 1884—86) och *Evangelisk luthersk dogmatik* (3 bd, 1910—13) samt en mängd mindre afh., dels polemiska mot katolikerna, grundtvigianerna och inre missionen, dels behandlande kyrko- och skolförhållanden. Han är dock ofta alltför ifrig och ytlig

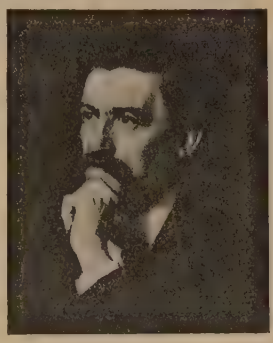

i sitt arbete och långt ifrån självkritisk i strängare mening.

4. Hans William S., den föregåendes broder, nationalekonom, politiker, f. 22 sept. 1837, d. 29 april 1911, tog 1861 juridisk examen, men slog sig sedan på studiet af statskunskap och blef 1869 professor i nationalekonomi, var 1872 en af stiftarna af Nationalökonomisk forening och 1873—1900 en bland utgifvarna af dess tidskrift. 1876—98 var han folketingsman, deltog verksamt i förhandlingarna om ekonomiska och finansiella frågor och var de sista åren högerns ledare i folketinget. Slutligen var han 1900—01 finansminister i Sehesteds ministär, men drog sig sedan tillbaka från det politiska lifvet och återgick till sin ställning vid universitetet. 1872 var han medlem af myntkommissionen och hade senare andra praktiska uppdrag samt var dessutom produktiv författare, utmärkt både för kunskapsrikedom och klar framställning. S. författade *Indledning til den politiske økonomi* (1868) och *Pengenes synkende værdi, belyst ved danske aktstykker* (1869), innehållande en dansk myntthistoria i sammandrag, *Danmarks statistik* (tills. med Falbe Hansen, 6 bd, 1878—91), *Værdilære* (2 bd, 1888—1903), *Bankpolitik* (1900; 2:a tillökade uppl. 1903), *Handels- og toldpolitik* (2 bd, 1904—05), *Samfundsproduktionen* (2 bd, 1907—08) och *Handel, værdi og penge* (1909) samt en mängd mindre uppsatser delvis i utländska tidskrifter. S. blef 1877 jur. hedersdoktor i Uppsala och 1909 led. af Vet. akad. 1—4. E. Ebg.

Scharnēr (fr. *charnière*, af lat. *ca'rdo*, dörrhake), *tekn.*, i allmänhet detsamma som led, länk eller gångjärn, t. ex. den anordning, som upptill förbinder de båda benen på en cirkelpassare, gångjärn på ugnsluckor, fönster o. d. G. H—r.

Scharnhorst, Gerhard Johann David von, preussisk militär, f. 12 nov. 1755 i Bordenau vid Neustadt am Rübenberge i Hannover, d. 28 juni 1813 i Prag, tjänade först i den hannoverska armén, där han, efter att ha utmärkt sig i kriget mot Frankrike 1793, befordrades till major. 1801 ingick han som öfverstelöjtnant vid artilleriet i preussisk tjänst samt utnämndes till direktör för den preussiska infanteri- och kavalleriofficersskolan. Hans undervisningsreformer förskaffade honom emellertid så många fiender, att han själf anhöll om förflyttning till annan befattning, och 1803 insattes han, som föregående år blifvit adlad, som generalkvartermästar-löjtnant i generalstaben och blef öfverste 1804. Som hertigens af Braunschweig generalstabschef deltog han sedan i kriget mot Napoleon. Efter freden i Tilsit (1807) blef han generalmajor och chef för krigsdepartementet samt var ordf. i militärreorganisationskommissionen 1807—10. Som sådan inlade han stor förtjänst om preussiska försvarsväsendet, särskildt genom att åvägabringa en härordning, som genom den korta tjänstetiden möjliggjorde utbildningen af ett jämförelsevis talrikt manskap under den tid, då Preussen traktatsenligt ej fick hålla mer än en fåtalig styrka under vapen (se Krümpersystem). Den allmänna värnpliktens införande i Preussen är till väsentlig del S:s verk. I befrielsekriget 1813, där värdet af denna hans förberedande verksamhet kraftigt ådagalades, tjänstgjorde han, utnämnd till generallöjtnant, som Blüchers stabschef, tills han redan i det första större fältslaget, vid Grossgörschen s. å., dödligt sårades. S. är f. ö. märklig som militärskriftställare och som stiftare af militärsällskapet i Berlin (1802). Hans *Briefe* började utges 1914. (H. J—dt.)

Scharp, Johan Henrik, donator, f. 1830, d. 26 okt. 1890, var grosshandlare i Stockholm. Enligt testamentariskt förordnande erhöll Nationalmuseum vid hans frånfälle 100,000 kr., och vid hans hustru Klara S:s, född Westman, död (3 maj 1902) utgingo ur stärbhuset på grund af inbördes testamente sammanlagdt 582,000 kr. i donationer till 34 institutioner och välgörenhetsanstalter Bland dessa gåfvor var den största, 100,000 kr., anslagen till Vitt. hist. o. ant. akad.

Scha'rtau, svensk släkt, som härstammar från Danmark (Jylland) och med häradsprosten och kyrkoherden i Harlösa, Lunds stift, Matts Jönsson Ware (d. 1648) inkom till Sverige. Dennes sonson, Matts Jönsson (d. 1705), blef kyrkoherde i Skartofta, och dennes son Jöns (f. 1684, d. 1754) antog efter födelseorten namnet S. (han blef 1728 kyrkoherde i Sörby). Se J. A. Schartau, "Släkten S. 1648—1902" (Lund 1902).

1. Henrik S., sonson till den i släktöfversikten nämnde Jöns S., präst, märklig kyrkoman, f. 27 sept. 1757 i Malmö, där fadern var rådman, d. 3 febr. 1825 i Lund, blef student i Lund 1771, filos. kandidat 1774 och filos. magister 1777 samt prästvigdes 1780 i Kalmar (för Lunds stift) i och för tjänstgöring som huspredikant hos riksrådet frih. Kr. Falkengren på Björnö. 1783 blef S. pastorsadjunkt i Söfde och Blentarp i Skåne och 1785 andre stadskomminister i Lund, därvid "konserverande" företrädarens, J. E. Barfoths, änka Kat. E. Sommelius. Äktenskapet blef icke lyckligt. 1793 blef S. förste stadskomminister i Lund med Stora Råby och Bjällerup som prebende. Han blef prost 1800,

deltog som ombud för Lunds stifts prästerskap i
ståndsriksdagen i Örebro 1810 och blef kontraktsprost
för Torna härad 1813. — Själf ville S. ej utge
något från trycket, men af hans skriftliga kvarlå-
tenskap har ett stort antal skrifter blifvit tryckt,
märkligast genom K. J. Schlyter. Bland dessa
märkas *Försök att i frågor och svar föreställa den
evangelisk-lutherska församlingens lära om nåda-
medlet* (1825; 2:a uppl. 1867), *Utkast till predik-
ningar*, I (1827—28; 2:a uppl. 1851), *Predikning-
ar, till större delen i utförligare utkast*, I—IV
(1830—43, I, II, Suppl. 1862, 1865, III, IV, 2:a
uppl. 1861), *Femton predikningar* (1831; 8:e
uppl. 1913), *Utkast till skriftermål och veckopre-
dikningar*. I, II (1832—47; 3:e uppl. 1861), *Pre-
dikningar öfver kyrkoårets gamla högmessotexter*
(1866; 10:e uppl. 1896, omtr. 1900), *Predikningar,
skriftermål och konfirmationstal, sista samlingen*
(1868; 3:e uppl. 1883), *Utkast till predikningar,
konfirmationstal m. m.* (1901), vidare *Undervisning
i christendomskunskapen för barn* (1833; senaste
uppl. 1911), *Undervisning i christendomskunskapen*
(1835; 13:e uppl. 1900), *Utkast till offentliga för-
hör* (1850; 2:a uppl. 1892) och *Bref i andeliga
ämnen* (1828—30; 4:e uppl. 1897). Bidrag till
orientering i S:s åskådning lämna J. Sjöholm, ”Nya
bidrag till kännedomen om H. S:s undervis-
ning och åskådning” (1908), och K. S. Lind-
blad, ”Vägvisare i H. S:s skrifter” (s. å.).
De djupaste, religiösa barndomsintrycken erhöll
S., som vid 13 års ålder miste sin mor, icke i
sitt hem, utan af morfadern, borgmästaren Falk-
man i Malmö. Enligt hans eget vittnesbörd in-
träffar den afgörande vändpunkten i hans lif, då
han var tjugu år. I det ensamma informatorsrum-
met på landet genomkämpade han en religiös
kris. Scrivers bekanta ”Själaskatt” var honom
därvid till hjälp. Från denna kom han till bibeln,
och genombrottet till klarhet skedde vid ett
skriftermål med åtföljande nattvardsgång. Där-
med hade han en gång för alla brutit med all
blott yttre vanekristendom äfvensom med neologisk
moralism. Mot bägge hållen intog han under sin
prästerliga verksamhet en afgjordt polemisk håll-
ning. Den slutliga positionen var emellertid ännu
icke vunnen. Herrnhutismen tog honom för en
tid fången. Dock reagerade hans manligt sunda
och kärfva läggning mot den här gängse känslo-
samheten. Den definitiva brytningen med herrn-
hutismen egde rum 1787 och föranleddes af den
brist på helgelseallvar S. förefann hos sina hit-
tillsvarande vänner. Han blef nu herrnhutismens
obeveklige kritiker. Med pietismen i Speners och
Franckes anda hade han det djupa etiska allvaret
gemensamt, men det puritanska inslaget i denna bar
honom emot. Dess teoretiska och praktiska oppo-
sition mot bestående kyrkoformer ogillade han. Det
föll honom icke in att i konventikelväsen söka
räddning från en bristfällig kyrka. Redan hans
lojalitet mot lagen, som förbjöd dylikt, afhöll
honom därifrån, men i första hand hans orubb-
liga kärlek till svensk kyrka. Hans konsekventa
kallelsetrohet band honom vid den kyrka han som
präst tjänade. Praktiskt en trogen kyrkoman,
talar han dock i sina predikningar sällan om kyr-
kan, utan anlägger där individuella synpunkter.
Hans förhållande till den ”kyrkliga pietismen” i
Arndts anda med Anders Nohrborg som främste
representant är vanskligt att klargöra. Mellan
honom och Nohrborg äro beröringspunkterna många,
men något omdöme om Nohrborg har han icke
fällt. Bland religiösa och teologiska riktningar
kände han sig mest dragen till den württem-
bergska pietismen, sådan den representerades af
bibelteologen Bengel och uppbyggelseförfattaren
M. F. Roos. Men öfver hufvud har S. sin and-
liga fysionomi för sig själf. Någon riktning eller
något parti ville han icke tillhöra, utan ville stå
blott på bibelns grund.

Af naturlig läggning var S. en de klara tan-
karnas man. Det utmärker honom också som
religiös personlighet. Klart och utomordentligt
skarpsinnigt ställde han diagnosen på olika reli-
giösa företeelser, alltid härledande religiös svag-
het och oförmåga från någon villfarelse, någon
brist i sanningsuppfattningen. Därför är den
”rena läran” för honom af vital betydelse, han
är ortodox, men af praktisk-religiösa skäl utan
tanke på, att renlärigheten skulle få träda i stället
för religiöst lif. Kraftet på klar insikt utsträckte
han icke blott till de objektiva frälsningsfaktor-
erna, utan också till det subjektiva religiösa
lifvet. Om han i sin framställning i förra afse-
endet är väsentligen reproducerande, är han i
senare fallet själfständigt arbetande. Men åter-
igen är det af praktisk-religiösa skäl han diagno-
stiserar det inre lifvet. Ett sundt kristligt lif
kunde, enligt hans åsikt, ej lefva på oklara känslo-
stämningar, ty det ledde blott till ett ödesdigert
självbedrägeri i religiöst hänseende. Klarhet öfver
sin andliga ställning kunde man få endast genom
kännedom om den nådens ordning, efter hvilken
det andliga lifvet normalt utvecklades. Att klar-
lägga salighetens ordning blef för S. en väsentlig
uppgift, som han fullföljde i hela sin prästerliga
gärning. Därigenom ville han ge sina åhörare en
handräckning till vinnande af frälsningsvisshet.
Frälsningen vinner man genom att lita till de
objektiva frälsningsfaktorerna, hvarför han aldrig
tröttnar att hänvisa människorna till Kristus, till
Guds ord i bibel, offentlig förkunnelse och natt-
vard, men vissheten om frälsning stärkes och
fördjupas därigenom, att man reflekterar öfver
den andliga utveckling man genomlefvat, genom
reflexion öfver de i ens eget lif påvisbara känne-
tecken, som markera de olika stadierna på lifvets
väg. Tron och det nya lifvet voro en Guds gåfva,
men det var en falsk, inbillad tro, därest icke
trons frukter kunde märkas. Trots S:s ansträng-
ningar åt motsatt håll hotar stundom detta reflek-
terande drag hos honom att gå utöfver de till-
börliga gränserna. Det är anledningen till, att
S. stundom missuppfattats, såsom representerade
han en ”lagisk” ståndpunkt. Detta är oriktigt.
Det finnes hos honom det rikaste evangelium,
men medges måste, att det ligger nära till
hands och att han själf icke är utan skuld till,
att han misstolkats så, som om det religiösa in-
tressets tyngdpunkt låge på reflexionen öfver de
lifsyttringar, som kännetecknа det nya lifvet,
icke på det omedelbara förtröstansförhållandet till
Gud. I detta sammanhang bör tilläggas, att S.,
som visserligen själf förde ett tillbakadraget lif,
icke gillade puritansk rigorism med hänsyn till

adiafora. Hans starka betonande af plikttroget, jordiskt kallelsearbete hindrade honom från att ge öfverdrifven religiös betydelse åt den nämnda punkten.

Som *predikant* egde S. stor, ursprunglig begåfning. Det för honom karakteristiska sättet att utgestalta predikan har bland trogna lärjungar bibehållit sig ända in i våra dagar. Vanligen predikade S. efter synnerligen utförligt uppgjorda utkast, där predikans tankeskelett var utformadt i minsta detalj. Vid det muntliga utförandet utfylldes schemat, dock så, att tanketråden hela tiden stod klar för åhörarna. Predikan skulle nämligen undervisa, en präst skulle vara "en rätt lärare". Med afsikt sköt han de estetiska kraven åt sidan. Innehållet skulle tala för sig själf. Däraf kom också hans misstro mot starkt personligt färgad predikan. Mer än predikantens varma känslor betydde för honom uttryckens precision och korrekthet. Hans predikan var biblisk, men den enskilda texten kommer sällan till sin fulla rätt, och hänsynen till kyrkoåret är synnerligen ringa. Ej förrän i predikans afslutande del, den s. k. tillämpningen, vänder sig S. direkt till åhörarna, först appellerande till de oomvände, därefter till dem, som börjat bekymra sig om sin salighet, slutligen till dem, som kommit in på trons väg. Det är att märka, att S. aldrig är personlig i sin polemik, utan positiv och saklig, generaliserande och systematiserande tidsföreteelserna, hvarför det icke alltid är lätt att afgöra, hvilka konkreta företeelser han åsyftar i speciella fall. Om hans flit som predikant vittna hans 1,700 efterlämnade predikningar och utkast, af hvilka bortåt 900 utgetts från trycket.

Såsom *kateket* utöfvade S. mycket framgångsrik verksamhet. Hans "förhör" i domkyrkan samlade stora skaror af gamla och unga, lärda och olärda. Äfven här inriktar sig hans intresse på att meddela förståndskunskaper med ständig appell till samvetet. Med folklig enkelhet förenade han kristligt djup. Tvenne kateketiska arbeten ha framgått ur hans undervisande verksamhet. Den mindre af dessa katekeser har utgått i tusentals exemplar. Katekesernas förtjänster och brister äro påtagliga: å ena sidan klarhet och psykologiskt skarpsinne, å den andra öfverdrifven systematisering, särskildt af det inre lifvets erfarenheter med dragning åt skolastiska subtiliteter. Den muntliga katekisationen har naturligtvis tett sig annorlunda.

Som *själasörjare* är S. det största namnet i vår kyrkas historia. Den enskilda själavården upptog större delen af hans från vanliga ämbetsgöromål lediga tid. Som en det andliga lifvets öfverlägsne diagnostiker och hygieniker utöfvade han mycket vidsträckt inflytande. Hans "biktbarn" funno hos honom orubblig pålitlighet, strängaste allvar och en kärlek, som både ville och kunde bära andras bördor. Hans själavårdskorrespondens, bref i andliga ämnen, utgifna efter hans död, hör till de märkligaste alstren i vår religiösa litteratur och är som psykologiskt dokument af allra största intresse.

Det dröjde länge, innan S. slog igenom, och icke ansträngde han sig heller för att göra det. I sitt hemstift stod han länge ganska ensam. Hans ende närstående vän var prosten Samuel Holm i Svalöf, hvilken något tidigare än S. brutit med herrnhutismen. Det största inflytandet utöfvade han alltid på de djupa leden, men småningom utsträckte han det också till Lunds akademiska värld. Väl ställde sig "Härbärget" och de med detta förbundna (Tegnér, K. A. Agardh m. fl.) alldeles afvisande, men med åren blef skaran af akademiker omkring S. icke så liten. Dit äro i främsta rummet att räkna den frejdade läkaren A. H. Florman samt juristerna J. Holmbergsson och K. J. Schlyter, vidare historikern O. Lindfors, zoologen J. V. Zetterstedt, filosofen Fremling m. fl. Bland Lunds stifts präster märkas Assar Lindeblad, tegneriden, hans förste minnestecknare, prosten H. F. Cedergren, "hans andlige efterträdare" i Lund, professor B. J. Bergqvist, hvilken vid prästbildningen tillämpade från S. hämtade principer. En skara teol. studerande från Göteborgs stift medförde till sin prästerliga verksamhet bestämmande intryck från S., och den från dessa utgående rörelsen, i början mött med motstånd, tryckte alltifrån 1840-talet sin prägel på stiftet i dess helhet. Bland pionjärerna märkas den tidigt bortgångne H. P. Wickelgren, J. Claesson, B. A. Törnblom och J. H. Holmqvist. Den religiösa folkrörelse, som, i anslutning till S., i strängt kyrkliga former slog rot i södra och västra Sverige, lefver med sina karakteristiska kännetecken kvar ännu i dag. Dess speciella styrka har legat på det folkpedagogiska området, i dess enastående förmåga att skapa karaktärer. Hvad de kyrkohistoriska perspektiven angår, har man i S. velat för södra Sverige se ett motstycke till J. O. Wallin, hvarvid bägge skulle representera oppositionen mot rationalismen. I själfva verket är den historiska parallellen S. och K. O. Rosenius. Samma kraf på individuellt religiöst lif gentemot rationalism och förvärldsligad kristendom göra de gällande. De bägge männen likasom ock de från dem utgående religiösa rörelserna äro emellertid hvarandras konträra motsatser. Den rosenianska väckelsen med sin värme och innerlighet, med sin uppsvenska romantik är mycket olik den syd- och västsvenska schartauanska rörelsen med sin till det yttre kyliga nykterhet och förståndsmässighet. Erinrar den förra med sin hyperevangelistiska tendens om herrnhutismen, så erinrar den senare trots sin evangeliska karaktär med sitt litet tunga allvar i detta afseende mer om den äldre pietismen. Den senares stränga fasthållande vid kyrkan, öfver hufvud vid bestående former för kallelsearbetet träder i motsats till den förras i viss mening modernare läggning, dess med den politiska liberalismen besläktade kraf på individuell frihet gentemot tradition i kyrka och samhällslif. Det gångna århundradets kyrkohistoria har också visat, att den rosenianska väckelsen med sina förgreningar icke förmått slå rot, där S:s inflytande fortlefvat. Litt.: A. Lindeblad, "H. S:s lefnad och lära" (2:a uppl. 1864), K. A. Agardh, "Samlade skrifter", I, N. Söderblom i "Ord och bild" (1907), Edv. Rodhe, "H. S. såsom predikant" (1909), G. Billing, "Minne af H. S." (i "Sv. akademiens handl. ifrån år 1886", 25:e bd, 1914), och H. Hägglund, "H. S." (s. å.). 1913 präglade Sv. akad. en minnespenning öfver S.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

2. Frans S., den föregående brorson, affärsman, riksdagsman och kommunalman, f. 7 okt. 1797 i Malmö, d. 17 jan. 1870 i Stockholm, blef student i Lund 1813, men afbröt på grund af missbelåtenhet med den akademiska undervisningen sina studier där 1815, hvarefter han genomgick en handelsskola i Lübeck och 1817 fick anställning hos firman Bibau & Wong i Stockholm, hvars chef han omsider blef. Han valdes 1840 till led. af borgarståndet, där han genom vältalighet och solida karaktärsegenskaper snart vann stort inflytande — redan vid denna sin första riksdag insattes han i statsutskottet —, blef 1840 af ståndet vald till fullmäktig i Riksbanken och 1846 medlem i den då tillsatta representationskommittén. 1850 drog han sig emellertid för lång tid tillbaka från det politiska lifvet (han kvarstod dock som riksbanksfullmäktig till 1860), sedan hans antagonist J. G. Schwan (se denne) invalts i borgarståndet. Efter den nya riksdagsordningens genomförande (1866) valdes S. af Stockholms stadsfullmäktige till ledamot af Första kammaren och bevistade som sådan de tre riksdagarna 1867—69. Ifrig sparsamhetsvän och anhängare af representationsreformen, anslöt sig S. som politiker från början till den liberala oppositionen. Dock voro hans åsikter i många stycken ganska konservativa, och han var i allmänhet ingen vän af nya idéer. Sålunda motarbetade han ifrigt anläggandet af järnvägar i Sverige och ställde sig i opposition mot tidens frihandelssträfvanden. Som kommunalman utöfvade S. en omfattande och inflytelserik verksamhet. 1841 valdes han till en af borgerskapets äldste, blef 1856 ordf. i denna korporation, intog som medlem af drätselkommissionen en ledande ställning och blef efter kommunalstyrelsens omorganisation 1862 medlem af stadsfullmäktige. Den rådighet och handlingskraft S. vid upprepade tillfällen visade som enskild medborgare har dock mer än hvad han uträttade som politiker och kommunalman bidragit att hugfästa hans minne. Särskildt betydelsefullt blef hans energiska arbete att mildra följderna af 1857 års våldsamma handelskris, som hotade en stor del af Stockholms affärsmän med ruin. Under hans kraftiga medverkan stiftades i nov. s. å. Stockholms kreditförening, i dec. utsände han en person till Hamburg för att där tillvarataga denna förenings intressen, och på hans initiativ konstituerades i slutet af samma månad en ”garantiförening” för att ytterligare stödja de firmor, som råkat i trångmål, genom hvilka åtgärder den hotande faran i väsentlig mån afvärjdes. Stockholms börs visade sin tacksamhet mot S. genom att 1858 sammanskjuta och till honom öfverlämna en större penningsumma för att enligt hans bestämmelse användas till något allmännyttigt ändamål (se Schartaus, Frans, handelsinstitut). Hösten 1867, när Norrland genom svår missväxt hotades af allmän hungersnöd, påtog sig den då 70-årige S. och slutförde lyckligt den kräfvande uppgiften att, innan sjöfarten upphörde, förse den nödställda landsändan med erforderliga förnödenheter. I dec. 1870 uppsattes på Stockholms börs S:s byst i marmor (af Molin) med inskriften: ”Klok i råd, kraftfull i handling för enskildt och allmänt väl”. 1. E. M. R. 2. Å. W:son M.

Scha'rtau, Ivan Ejlert, hette eg. Barfoth, men tog sig namnet S. efter sin styffader prosten H. S. (se Schartau 1), urkundsutgifvare, militär, f. 19 febr. 1785 i Lund, d. 1867 i Stockholm. Han undergick ”filosofiska, kansli- och juridiska examina” vid Lunds universitet, ingick 1807 som volontär vid Mörnerska husarerna, deltog i kriget i Pommern s. å., blef 1808 löjtnant vid skånska landtvärnet, tjänstgjorde 1809—12 som e. o. kanslist i hofkanslerens byrå, beordrades 1812 till adjutant vid Södra skånska infanteriregementet, där han 1814 blef löjtnant, var med i Tyskland och Norge 1813—14 och fick 1817 kaptens afsked samt egnade sig åt skötseln af sin egendom. S., som 1811 vann Sv. akad:s pris för skaldestycket *Medborgaren*, utgaf ”Hemliga handlingar hörande till Sveriges historia efter konung Gustaf III:s anträde till regeringen” (3 dlr, 1821—25). Samlingen utsattes för åtskilliga angrepp, emedan den utgjordes af handlingar klandrande Gustaf III. I förordet till 3:e delen försvarade sig utgifvaren därmed, att han ”på många ställen uteslutit eller mildrat de uttryck, som synts honom alltför passionerade”(!).

Scha'rtaus, Frans, handelsinstitut i Stockholm, som öppnades 1865 i en för ändamålet uppförd byggnad, upprättades med medel, som sammanskjutits inom Stockholms börs för att ge ett offentligt erkännande åt grosshandlaren Frans Schartaus (se denne) framgångsrika bemödanden att mildra inflytandet af 1857 års handelskris. Institutet omhändertogs från början af Stockholms grosshandelssocietet, som alltsedan dess utsett dess styrelse och frikostigt understödt detsamma, bl. a. genom ett årligt anslag, som f. n. utgår med 10,000 kr. Sedan 1894 åtnjuter institutet äfven statsanslag, som successivt ökats i mån, som läroverket utvidgats, och sedan 1914 utgår med högst 30,000 kr. om året med skyldighet för institutet bl. a. att lämna ett visst minimiantal friplatser och platser med nedsatt afgift. Efter statsanslagets tillkomst förordnar K. M:t äfven en inspektör, som eger att öfvervaka undervisningen. Läroverket, som de första åren omfattade blott 1 afdelning med 1-årig kurs, har sedan dess undergått en betydande utveckling och omfattar f. n. (1916) tre olika kurser, nämligen en på realskolexamen baserad 2-årig kurs, det s. k. handelsgymnasiet, samt två 1-åriga kurser, en för elever med betyg minst från 2:a realringen (”den 1-åriga B-kursen”) och en för studenter (”den 1-åriga C-kursen”). Det 2-åriga handelsgymnasiets båda klasser äro uppdelade i parallellafdelningar, så att samtliga elever f. n. äro fördelade på åtta särskilda afdelningar. Vid institutet, där såväl manliga som (sedan 1886) kvinnliga elever mottagas, ha under de 51 läsåren 1865—1916 varit inskrifna inalles 2,959 elever (under 1:a läsåret, 1865—66, utgjorde elevantalet 28, under det

51:a, 1915—16, 195). Af lärarna var länge endast rektor fast anställd, under det öfriga lärare aflönades per timme, men då bland villkoren för det fr. o. m. 1914 afsevärdt höjda statsanslaget bl. a. ingick tillsättandet af ett visst antal fasta lärare, ha sedan dess ytterligare två sådana, ”handelslektorer”, antagits. Större delen af lärarkåren utgöres dock ännu af timlärare. Sedan det ursprungliga läroverkshuset vid Fjällgatan på Södermalm, i mån som elevantalet tillväxte, utvidgats, så långt sig göra lät, beviljade Grosshandelssocieteten, då ytterligare utrymme behöfdes, ett förslagsanslag å 500,000 kr. till uppförande af en ny byggnad för institutet. Denna ståtliga nybyggnad (se fig.), uppförd efter ritning af arkitekten K. Nordenskjöld å en af Stockholms stad anvisad tomt vid Stigbergsgatan omedelbart intill Navigationsskolan på Södermalm, blef färdig sommaren 1915, och institutet kunde sålunda börja sitt 2:a halfsekel i nya, rymliga och i alla afseenden ändamålsenliga lokaler. Sedan 1913 har institutet officiellt benämnts Stockholms handelsgymnasium, hvilken benämning äfven institutet själf upptagit, ehuru med bibehållande af det gamla välkända namnet, och kallar sig sålunda numera Stockholms handelsgymnasium, Frans Schartaus handelsinstitut. Å. W:son M.

Frans Schartaus handelsinstituts nybyggnad vid Stigbergsgatan (fasaden ofvanom Tjärhofsgatan).

Scharwe'nka, tyska musiker. 1. Ludwig Philipp S., f. 1847 i Samter (Posen), studerade från 1865 vid Kullaks akademi i Berlin och var från 1870 kompositionslärare där, tills han 1881 i samma egenskap öfvergick till sin broders (se S. 2) konservatorium, där han blef meddirektör 1891. S. har gjort sig ett namn som kompositör (i Schumannsk riktning) af symfoniska dikter, körverket *Herbstfeier*, den dramatiska legenden *Sakuntala*, körer, visor, kammarmusikverk, violin- och pianostycken m. m. — 2. Franz Xaver S., den föregående broder, f. 1850 i Samter (Posen), studerade vid Kullaks akademi och var 1868—74 lärare där, hvarefter han begaf sig ut på konsertresor. Som pianist har han besökt nästan hela Europa (Skandinavien 1883) och firat stora triumfer, särskildt genom en ytterst omsorgsfull frasering och ett utomordentligt stackatospel. 1881 öppnade han i Berlin ett eget konservatorium med utmärkta lärarkrafter, förestod 1891—98 eget konservatorium i New York och återinträdde därefter vid sitt Berlinkonservatorium, som 1893 hade sammanslagits med Klindworths pianoinstitut. 1914 öppnade S. tills. med W. Petzet en musikskola jämte pianolärarseminarium. Hans kompositioner framstå genom nervfull rytmik och polsk nationalfärg. Bland hans 4 pianokonserter ha de i C moll och B moll blifvit allmänt uppskattade. Han har vidare skrifvit 2 pianotrior, en pianokvartett, piano-, violin- och cellosonater, en symfoni, operan *Mataswintha* (1894) m. m. samt utarbetat en *Methodik des klavierspiels* (1908). 1—2. A. L.*

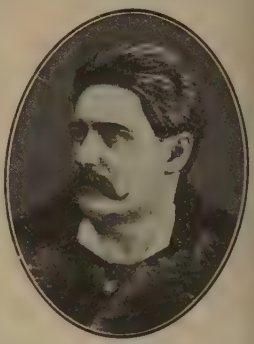

Scha-schi (eng. *Shasi*), stad i kinesiska prov. Hu-pe på vänstra stranden af Jang-tse-kiang, omkr. 137 km. nedanför I-tschang. Omkr. 100,000 inv. S. är en af det centrala Kinas viktigaste handelsplatser och ändpunkt för ett vidsträckt nät af kanaler till den stora sjön Tung-ting och ned till Han-kou samt har stor tillverkning af bomullsväfnader, men den utländska handeln, för hvilken den öppnades 1895, är ej synnerligen stor (import 1913 för 3,2 mill. tael, export för 896,400 tael) och de främmande handlandena få. J. F. N.

Scha-tóu, stad. Se Swa-tow.

Schatt el-arab (Sjatt el-arab). Se Eufrat.

Schattēra (ty. *schattieren*, af *schatten*, skugga), afskugga, ange skuggorna och dagrarna på en teckning, gravyr, målning (äfven om nyansering af klangerna vid utförandet af musik); framställa en följd af olika toner af samma färg eller af öfvergångar, nyanser, från en färg till en annan. Ordet används företrädesvis om detta tillvägagående vid sömnad (schattergarn, schattersöm; se Sömnad). — Subst. Schattēring.

Schatu'll (nlat. *sca'tula*, ty. *schachtel*), liten kista eller skrin, ofta indeladt i fack och försedt med lås, till förvaring af penningar och dyrbarheter eller afsedt för andra ändamål (bränvinsschatull, reseschatull). — Schatullgods (ty. *schatullgut*). Se Domän, sp. 691.

Schau (ty., beskådande), *sjöv.* Flagg i schau kallas en upp- och nedvändt upphissad eller på midten ombunden flagg (nationalflaggen), genom hvilken ett nödställdt fartyg påkallar hjälp; kallas äfven ”nödflagg”. R. N.*

Schaŭdi'nn, Fritz Richard, tysk biolog, f. 19 sept. 1871 i Röseningken (Ostpreussen), d. 1906 som föreståndare för protozolaboratoriet vid institutet för skepps- och tropiska sjukdomar i Hamburg. Denne vid så unga år bortryckte forskare vann lysande resultat på protozoforskningens område. Särskildt studerade han de patogena urdjuren och upptäckte generationsväxlingen hos flera urdjur (*Coccidiæ*, *Trypanosoma*, *Spirochætæ*). I *Spirochæte pallida* fann han det syfilis framkallande urdjuret. En resa till Spetsbergen föranledde S. att, i förening med F. Römer, utge det stort anlagda verket *Fauna arctica* (4 bd, 1900—06). L—e.

Schau'enburg. Se Holstein och Schaumburg.

Schau-hsing, stad i kinesiska prov. Tsche-kiang nära sydkusten af Hang-tschóuviken, vid en kanal, som förenar denna vik med floden Tsien-tang. Omkr. 500,000 inv. (J. F. N.)

Schau'kal, Richard, österrikisk författare, f. 27 maj 1874 i Brünn, studerade där och i Wien, hvarest han 1898 promoverades till juris doktor, inträdde 1897 i förvaltningstjänsten, där han f. n. är ministerialråd i departementet för offentliga arbeten. — S. började som dekadent lyriker med ungdomligt lefnadströtta dikter och sökte i Verlaines spår förena impressionism med sträng form. Till hans första skede höra diktsamlingarna *Gedichte* (1893), *Verse* (1896), *Meine gärten* (1897), *Tristia* (1898), *Tage und träume* (1899), *Sehnsucht* (1900), *Intérieurs aus dem leben der zwanzigjährigen* (1901) och novellen *Mimi Lynx* (1904). Småningom vände han sig kritiskt mot denna stämningsdiktning och den konstnärliga teori, som låg bakom och enligt hvilken skalden var blott en eolsharpa. I lyrik, drama och berättelse likaväl som i litteraturanalytiska verk har S. förhärligat gångna tiders enhetliga kultur och stil, men angripit samtidens kulturbarbari, som kallas framsteg, dess litteratörväsen, dess mekaniska, själlösa, råa modernitet. Af hans arbeten, som numera klädas i en form, som närmar sig den tyska litteraturens stora traditioner, kunna nämnas *E. T. A. Hoffmann* (1904), *Grossmutter* (1906; 2:a uppl. 1911), *Kapellmeister Kreisler* (1906), *Giorgione* (s. å.), *Literatur* (s. å.), novellerna *Eros-Thanatos* (s. å.; 2:a uppl. 1911), *Leben und meinungen des herrn Andreas von Balthesser* (1907; 7:e uppl. 1913), *Die mietwohnung* (1907; 3:e uppl. 1911) och *Schlemihle* (1907; 2:a uppl. 1908), *Dehmels lyrik* (1907), diktsamlingen *Das buch der seele* (1908), *Vom geschmack* (2 uppl. 1910), *Neue verse* (1912), *Die märchen von Hans Bürgers kindheit* (2 uppl. 1913), *Zettelkasten eines zeitgenossen* (2 uppl. 1913), *Kindergedichte* (1914) och *Herbst* (s. å.). S:s senaste diktsamlingar, *Kriegslieder aus Österreich* (I; s. å.) och *Eherne sonette* (flera uppl. 1915), tillhöra världskrigslitteraturen. S. har äfven gett ut urval af Heines och E. T. A. Hoffmanns verk samt tolkat arbeten af Verlaine, Hérédia, Mérimée och Barbey d'Aurevilly. S:s *Ausgewählte gedichte* (2 bd, 1904) utkom 1909 i 2:a uppl. R—n B.

Schaum, ty., vispad grädde och ägghvita. Jfr Choklad, sp. 231.

Schau'man, svensk-finsk, urspr. kurländsk adlig ätt, naturaliserades i Sverige 1686 och introducerades 1697 med öfverstelöjtnanten Henrik Johan S. (f. 1649, d. troligen mellan 1710 och 1720) samt immatrikulerades på finska riddarhuset 1818.

1. Frans Ludvig S., sonsons sonson till den ofvannämnde Henrik Johan S., finsk teolog, landtdagsman, f. 24 sept. 1810 i S:t Marie socken vid Åbo, d. 28 juni 1877 i Borgå, blef student 1827, filos. kandidat 1831, filos. magister 1832, teol. kandidat 1834, teol. licentiat 1836, teol. adjunkt 1838 och teol. doktor 1840. Efter utgifvandet af afh. *De constitutione regiminis ecclesiastici, singulari Fenniæ ratione habita* var han 1847—65 professor i praktisk teologi, hvarjämte han 1853—65 var teol. fakultetens dekanus. Utom smärre uppsatser publicerade S. *Handbok i Finlands kyrkorätt* (I, 1853) samt redigerade ”Tidskrift för finska kyrkan” (1858—59). Men tillika togs hans förmåga i anspråk för praktiska värf. Han kallades till led.

i kyrkolagskommittén 1852 och i kommittéerna för läroverkens omorganisation (1855), för reglering af kommunalförvaltningen på landet (1859) och för granskningen af förslaget för folkskoleväsendet i landet (1861—62). Utsedd att 20 sept. 1856 tala vid en universitetsfest med anledning af Alexander II:s kröning, tolkade S. de förhoppningar om raskt framåtskridande i olika riktningar, som vid denna tid vaknat hos Finlands allmänhet, i ord, som i landet mottogos med det lifligaste bifall. Främst yrkade han på landtdags sammankallande. S. var därefter en af de främste bland dem, som arbetade på det konstitutionella statsskickets återupprättande i Finland. Han valdes till medlem af det s. k. Januariutskottet 1862 och till representant i prästeståndet vid landtdagen 1863—64. 1865 blef han biskop i Borgå och var därigenom själfskrifven representant vid landtdagarna 1867 och 1872. Såväl genom vältalighet som genom insikter i stats- och kyrkorättsliga frågor utöfvade han mäktigt inflytande i sitt stånd. Strängt fasthållande kyrkans lära, var han dock tolerant mot främmande trosbekännare och varmt hängifven religionsfrihetens grundsats. Från denna ståndpunkt arbetade han för ny kyrkolag för Finland och för skolans skiljande från kyrkan. Ett af honom som medlem i kyrkolagskommittén utarbetadt *Förslag till kyrkolag för storfurstendömet Finland* (1863) låg till grund för 1869 års kyrkolag, ehuru hans frisinnade synpunkter icke i allt blefvo genomförda. I tidningar publicerade S. uppsatser i statsrättsliga och politiska frågor, hvilka han jämte flera af sina tal utgaf under titeln *Tal och uppsatser rörande statsrättsliga förhållanden i Finland* (1876). Som biskop i Borgå stift verkade S. nitiskt för allvar och plikttrohet bland stiftets prästerskap. Han fortsatte där sina teol. arbeten, hvilkas frukter framträdde i ”Sanningsvittnet. Theologisk och kyrklig månadsskrift” (1869—73) och i ett ofullbordadt arbete öfver *Praktiska theologin* (1874—77).

2. Berndt Otto S., den föregående broder, publicist och konstvän, f. 17 maj 1821 i Helsingfors, d. där 28 mars 1895, blef student 1837, idkade studier vid universitetet i Uppsala 1842—43 och var 1849—67 (sedan 1854 ord.) amanuens vid universitetsbiblioteket i Helsingfors. Han författade texten till *Fotografier af finska målares taflor I—III* (1862—65), *Fotografialbum från konstföreningens expositioner* 1879, 1880 och 1881 m. m. För den finska konsten verkade han med outtröttligt nit. Finska konstföreningen, hvars intendent han var 1869—87, fick genom hans be-

mödanden sitt galleri utvidgadt och ordnadt. Som medlem af ridderskapet och adeln vid flera landtdagar tog S. ej sällan till orda i konstfrågor.

3. Josef August S., den föregåendes broder, publicist, f. 7 juli 1826 i Helsingfors, d. 28 aug. 1896 på sin villa å Stansvik nära Helsingfors, blef student 1842 och filos. kandidat samt filos. magister 1850. Han var en af de förste i Finland, som gjorde arbetet i tidningspressens tjänst till hufvudsaklig lefnadsuppgift. 1853—55 redigerade han ”Morgonbladet”, 1859—61 veckobladet ”Pappersflyktan” och 1861—63 ”Helsingfors tidningar”. Han var varm anhängare af de liberala idéerna och bekämpade J. V. Snellman, som i sitt ”Litteraturblad” svarade i skarpa ord. Polemiken gällde Januariutskottet (se d. o.). Med anledning af Snellmans angrepp afstod han från tidningens ledning och tog afsked af sina läsare, som emellertid betygade honom sin erkänsla, hvarefter han återtog redaktionen (1861). 1864 uppsatte S. ”Hufvudstadsbladet” som ett notisblad utan angifvet politiskt syfte. Genom omsorgsfull skötsel, lämplig anordning och pigg stil vann detta dagblad, som han redigerade in på 1885, betydande publicistisk och ekonomisk framgång. S. var en verksam medlem af Helsingfors stadsfullmäktige och invaldes som ledamot af ridderskapet och adeln 1863—94 i flera viktiga landtdagsutskott. Han var en bland grundläggarna af det liberala partiet och förblef dettas program trogen. Efter att ha lämnat ”Hufvudstadsbladet” i andra händer utgaf S. i häften ”Nu och förr” (1886), där han dels diskuterade dagspolitiken, dels skildrade förhållandena i Helsingfors under sin barndom. Under sina sista lefnadsår var han sysselsatt med att samla och redigera sina lefnadsminnen och utgaf det intressanta arbetet *Från sex årtionden i Finland* (1892—94; omfattar tiden till slutet af 1861).

4. Fredrik Waldemar S., den föregåendes kusins son, militär, f. 10 aug. 1844 i Helsingfors, d där 16 sept. 1911, blef efter afslutad kurs vid Fredrikshamns kadettkår 1862 löjtnant vid 7:e skarpskyttebataljonen, genomgick generalstabsakademien i Petersburg 1868, blef 1875 öfverste i generalstaben, 1878 stabschef vid 7:e infanteridivisionen, 1885 föredragande af finska militärens ärenden hos krigsministern, 1886 generalmajor, 1888 chef för generalguvernörens stab för finska militären och därjämte, 1889, ordf. vid öfverkrigsdomstolen i Finland samt 1896 generallöjtnant. S. utnämndes 1894 till guvernör i Vasa län och 1898 till senator och chef för militieexpeditionen i senaten. I s. k. blandade kommittéer för behandling af de finska militära frågorna häfdade han Finlands rätt. Till följd af generalguvernören Bobrikovs inflytande erhöll S. plötsligt 1899 afsked från militärtjänsten, men kvarstod med geheimeråds rang i senaten till 1900, då han i samband med ryska språkmanifestets utfärdande anhöll om sitt entledigande. Hans son Eugens (se S. 6) attentat mot Bobrikov föranledde en husundersökning, hvarefter han några månader hölls häktad i Peter-Pauls-fästningen i Petersburg. Han frigafs därifrån, men anklagades för högförräderi i Åbo hofrätt och hölls häktad i finskt fängelse, tills han 1905 frikändes af hofrätten.

5. Georg Karl August S., son till S. 3, biblioteksman, historisk skriftställare, f. 14 sept. 1870 i Helsingfors, student 1887, filos. doktor 1911, tjänstgjorde från 1889 som e. o. amanuens vid universitetsbiblioteket i Helsingfors, blef ord. amanuens 1893, var tillika bibliotekarie vid de vetenskapliga samfundens i Helsingfors bibliotek från 1905 till 1914, då han utnämndes till universitetsbibliotekarie. S. har författat bl. a. *Biografiska undersökningar om Anders Chydenius* (1908; utg. af Sv. litt. sällsk. i Finland), *Studier i Frihetstidens nationalekonomiska litteratur. Idéer och strömningar 1718—1740* (akad. afh. 1910) och *Om förvaltningen af offentliga forskarbibliotek* (1913). Han har jämte A. v. Christierson öfversatt och bearbetat Ch. Gides ”Nationalekonomins grunddrag” (1:a uppl. 1899, 4:e uppl. 1914) samt med utförlig biografisk inledning utgett A. Menzers ”Folkpolitik” (1909). S. har äfven utgett och med en inledning försett Sv. litt. sällsk:s i Finland edition af P. Kalms ”En resa till norra Amerika”. Ett antal uppsatser i tidningar och tidskrifter har han sammanställt i *Kulturhistoriska och andra uppsatser* (1912).

6. Eugen Waldemar S., son till S. 4, f. 10 maj 1875 i Charkov, blef student i Helsingfors 1895 och efter aflagd universitetsexamen extrakopist i Finlands senat 1900 samt kammarförvant i Skolöfverstyrelsen 1902. 16 juni 1904 dödade S., därtill ledd af patriotiska motiv, medelst revolverskott generalguvernören Bobrikov (se d. o.), hvarefter han omedelbart gaf sig själf döden. 1—6. M. G. S.

Schaŭ'mann, Adolf Friedrich Heinrich, tysk historiker, f. 1809, d. 1882, förde från juridiska studier öfver till historiska (hans första arbete var den prisbelönta skriften *Geschichte des niedersächsischen volkes bis 1180*, 1839), blef e. o. professor i Göttingen 1842 och ord. prof. i Jena 1846. 1851—67 var han öfverbibliotekarie och historiograf i konungariket Hannover. Som sådan skref han en i utpräglad welfisk anda hållen populär *Handbuch der geschichte der lande Braunschweig und Hannover* (1864). Sedermera utgaf han en del på källforskningar byggda värdefulla undersökningar inom hannoversk historia. — Hans tidigare arbeten behandla dels medeltiden, dels tiden närmast efter Napoleons fall. N. H—tz.

Schaŭ'mburg (eg. Schauenburg), f. d. tyskt grefskap i westfaliska kretsen, vid Weser, begränsadt af furstendömet Kalenberg, grefskapen Lippe och Ravensberg samt furstendömet Minden. Grefskapet erhöll sitt namn efter den emellan Rinteln och Oldendorf belägna borgen Schauenburg, hvars byggherre Adolf I 1030 af kejsar Konrad II erhöll kringliggande område i förläning. Efter att ha varit förenadt med Holstein (se d. o.) 1110—1290 blef S. upphöjdt till furstendöme 1620, men efter den furstliga manslinjens utslocknande (1640) blef det i westfaliska fredsslutet (1648) deladt mellan Braunschweig-Lüneburg, Hessen-Kassel och Lippe. (Genom arfprins Fredriks af Hessen uppstigande på Sveriges tron kom det schaumburgska vapnet, som tillhörde hessiska hjärtvapnet, att 1720—51 ingå i svenska riksvapnet; se Riksvapen, sp. 401.) Den lippeska delen bildar f. n. furstendömet Schaumburg-Lippe (se d. o.). Det område,

som tillföll Hessen-Kassel, blef 1866 preussisk besittning under namn af grefskapet S. och utgör numera kretsen Rinteln i reg.-omr. Kassel. — Ett annat Schaumburg, f. d. standesherrschaft (70 kvkm.) inom hertigdömet Nassau, förenades 1887 med furstendömet Waldeck. (J. F. N.)

Schaumburg-Lippe, ett till Tyska riket hörande furstendöme, den till folkmängden obetydligaste af Tysklands stater, innefattar västra delen af det forna grefskapet Schaumburg samt begränsas af de preussiska prov. Hannover och Westfalen äfvensom den preussiska delen af grefskapet Schaumburg. Areal 339,7 kvkm. 46,652 inv. (1910), till största delen lutheraner. Landet är beläget på Wesergebirges nordligaste förgreningar; större delen utgöres af slättland, den mindre af kuperad mark. Några större vattendrag finnas icke utom det s. k. Steinhuder meer (se d. o.) på norra gränsen. S. har mycket fruktbar jordmån samt stor rikedom på stenkol (i Bückebergs-kedjan) och skog. Mineralkällor finnas i Stadthagen och Eilsen. Hufvudnäringar äro landtbruk och ladugårdsskötsel. För bildningen sörja, utom folkskolor, 2 högre flickskolor, 1 skollärarseminarium och 1 gymnasium i Bückeburg och ett i Stadthagen. Furstendömet har 2 städer: Bückeburg och Stadthagen. Enligt författningen af 17 nov. 1868 är S. en konstitutionell och ärftlig monarki. Representationen (*der landtag*) sammanträder hvarje år och består af 15 medlemmar, af hvilka 2 utnämnas af fursten, de andre väljas genom direkta val. Budgeten för 1915 upptog inkomster och utgifter till 988,960 mk; statsskulden uppgick till 320,882 mk. S. sänder 1 representant till tyska riksdagen och har 1 röst i förbundsrådet. Dess krigsstyrka tillhör 7:e westfaliska jägarbataljonen. Dess matrikularbidrag för 1915—16 utgjorde 39,400 mark. Hufvudstad är Bückeburg. Historia. Se Lippe och Schaumburg. J. F. N.

Schaŭ'ta, Friedrich, österrikisk läkare, f. 1849, blef 1874 med. doktor, 1881 docent i gynekologi och obstetrik i Wien, 1883 e. o. och 1884 ord. professor i Innsbruck, 1887 i Prag och 1891 i Wien. Jämte en mängd smärre afh. har han utgett *Grundriss der operativen geburtshilfe* (1885) och *Lehrbuch der gesammten gynäkologie* (2 bd, 1896; 3:e uppl. 1906—07). R. T—dt.

Schauv, Arvid, politiker, f. i nov. 1711 i Uddevalla, d. 4 jan. 1788 på Uranienborg på Hven, blef 1732 student i Uppsala, 1733 auskultant i Svea hofrätt, 1736 kanslist och 1738 ombudsman i Generaltullarrende-societeten, utnämndes 1750 till handels- och politieborgmästare i Landskrona och erhöll 1778 kommerseråds titel. S. åtnjöt stort anseende i Landskrona och valdes från 1751 oafbrutet intill sin död till stadens riksdagsman. Som sådan slöt han sig till hattpartiet, till hvars mest bemärkta och inflytelserika krafter i borgarståndet han efter hand räknades. Vid riksdagen 1765 blef han af de segrande mössorna utvoterad ur ståndet, men återkom redan följande (1769 års) riksdag och tillhörde då den grupp af hattpartiet, som svek aftalet med hofvet och röstade mot den s. k. säkerhetsakten. 1771 var han hattpartiets kandidat till talmansplatsen, men besegrades af motpartiet. Efter revolutionen slöt sig S. närmare hofvet. Vid 1778 års riksdag var han åter en af märkesmännen för det oppositionella landtpartiet, men uppträdde vid sitt sista riksmöte (1786) som Gustaf III:s handgångne man. Till belöning för sina politiska förtjänster hade S. 1762 fått på synnerligen förmånliga villkor arrendera kungsgården Uranienborg. L. S. V. M.

Schauwäl. Se Hedjra, sp. 208.

Schavader, urspr. ytterbyxor af tyg, som buros utanpå husarernas gula skinnbyxor (se fig.). Vid Sveriges första husarregemente, nuv. Kronprinsens husarregemente, voro schavaderna af blått kläde, för officerarna smyckade med guldbroderier å yttre sidorna samt baktill och framp å låren. Schavaderna aflades af manskapet vid nämnda reg. 1800, af officerarna 1845. B. C—m.

Husar med schavader.

Schavo'tt (fr. *échafaud*), på offentlig plats rest träställning, på hvilken afrättning (halshuggning) af förbrytare verkställes. — Schavottēra, vara utställd till offentlig vanära (äfven i bildlig bemärkelse).

Schdte, vid djurnamn förkortning för danske zoologen J. Kr. Schiödte (se denne).

Schebāt (Schvat, Sebat), hebr., "nattens månad", den elfte månaden i judarnas kyrkliga år, den femte i deras borgerliga år. Denna månad, som har 30 dagar, motsvarar senare delen af jan. och förra delen af febr. hos de kristne.

Schebe'ck, ett slags fartyg. Se Chebeck.

Schebe'st, Agnes, österrikisk operasångerska, f. 1813 i Wien, d. 1869 i Stuttgart, sjöng i Dresden, Budapest o. a. städer samt utmärkte sig genom skönt yttre och klassisk fulländning så i sång som aktion. Hon blef 1842 gift med den ryktbare teol. skriftställaren D. F. Strauss, men äktenskapet upplöstes efter några år. Hon utgaf *Aus dem leben einer künstlerin* (1857). A. L.*

Schebo (Skebo), bruk i Ununge socken, Närdinghundra härad, Stockholms län, naturskönt beläget vid sjön Närdingen och vid S. station på Stockholm—Roslagens järnväg. Bruket har 2 martinugnar, stångjärnsvalsverk, pressverk, 2 vällugnar, ång-, smält- och räckhammare, ångsåg, plåt- och finvalsverk, gjuteri och mek. verkstad, grufvor, anrikningsverk samt kvarn, tax. till 981,000 kr., samt jordbruksfastigheter, 4½ mtl, tax. till 180,000 kr. Schebo gods l. Skedeboholm, som det kallades under 1600- och 1700-talen, innehades först af Uppsala ärkebiskopsbol, men bortbyttes af detta till Klara kloster i Stockholm. Genom Gustaf I:s reduktion tillföll det kronan och utgjorde understöd för "Spettalet", d. v. s. Danviks hospital, tills Julius Gyllenhielm 1578 fick det som förläning af sin fader Johan III. Efter Gyllenhielms död innehades det af släkten Tott

till början af 1700-talet, hvarefter det tillhört åtskilliga handelshus och bruksegare, bl. a. And. Bachmanson (Nordencrantz) 1737—56, Jennings, Finlay & C:o 1756—67, Jakob Grill, som uppbyggde

Schebo herrgård (med brukskontor och disponentbostad).

den nuv. herrgården (se fig.), 1767—82, Tottie & Arfwedson 1782—1836 och släkten Michaelson 1836—77, då S. bruksaktiebolag bildades. Detta egde 1895 omkr. 37,2 mtl i Ununge, Edebo, Bladåkers, Edsbro, Häfverö, Söderbykarls och Lohärads socknar, med verk och inrättningar tax. till 1,040,500 kr. 1904 öfvertogs bruket af A.-b. Flemminge järnverk, sedan större delen af skogen sålts åt annat håll, och inköptes 1913, ytterligare förminskadt, af firman Carl Rosén & komp. i Stockholm, som bildat S. järnverks-a.-b. (aktiekap. 450,000 kr.). Vid S., som räknas till Dannemoraverken, drefs grufdrift redan under medeltiden. Själfva bruket anlades 1622 af Henrik Lemmens, arrendator af Ortala. Det nedbrann och återuppbyggdes 1655. Vid S. finnas extra prov.-läkare, distriktsveterinär och sjukstuga. (Wbg.)

Schebtschi, bergparti i Kamerun (se d. o., sp. 720).

Schechner-Waagen [-vā-], Nanette, tysk operasångerska, f. 1806 i München, d. där 1860, uppträdde från 1821 med utomordentlig framgång i Wien, Berlin, München o. a. städer. Med mäktigt välljudande röst och innerlighet i uttrycket glänste hon i roller som *Ifigenia i Tauris, Fidelio, Donna Anna* i "Don Juan" m. fl. och jämställdes med sin tids största sångerskor. 1831 gifte hon sig med en målare Waagen, och efter att ha förlorat sin röst tog hon 1834 afsked från scenen. E. F—t.

Schechter, Salomon, judisk lärd, f. 1847 i Rumänien, d. 1915 i New York, studerade i Wien och Berlin, emigrerade 1882 till England, anställdes 1890 som lärare i talmud uti Cambridge och 1895 i Philadelphia, blef 1898 examinator vid Victoria-universitetet i Manchester, 1899 professor i hebreiska vid University college i London, 1900 kurator för orientaliska afdelningen af universitetsbiblioteket i Cambridge och 1901 president för det judisk-teol. seminariet i New York. S., som i maj 1896 hade upptäckt en del af det hebreiska originalet till Jesu Syraks bok, hvilket dittills ansetts förloradt, begaf sig s. å. till Orienten och återvände med rika samlingar af manuskript, hvilka sedermera öfverlämnades till Cambridges universitetsbibliotek under namn af "Taylor-Schechter collection". Hans vetenskapliga arbeten ha till största delen publicerats i tidskrifter, såsom "Jewish chronicle", "Jewish quarterly review", "Revue des études juives" och "Monatsschrift für geschichte und wissenschaft des judentums", och åtskilliga af hans artiklar ha sedermera utgetts under den gemensamma titeln *Studies in judaism* (1896 ff.). Bland hans öfriga arbeten märkas *Aboth de Rabbi Nathan* (1887), *The wisdom of Ben Sira, portions of the book of Ecclesiasticus from hebrew manuscripts in the Cairo Genizah collection* (tills. med C. Taylor, 1899) och *Der Chasidismus* (1904). Dessutom redigerade han efter sin ankomst till New York den talmudiska afdelningen i "The jewish encyclopedia" och var fr. o. m. 1910 den ene af redaktörerna för "The jewish quarterly review". K. V. Z.

Scheckaij, sjö. Se Issyk-kul.

Schedevi (Skedevi), gods i Tjärstads socken, Östergötland, bebyggdt med ett ståtligt stenhus i tre våningar, med högt mansardtak och balustradkrönta envåningsflyglar på näset mellan sjöarna Åsunden och Emmern (se fig. å sp. 973—974). $12^5/_8$ mtl, tax. till 391,200 kr. (1914), hvartill kommer annan fastighet, tax. till 96,800 kr. (mejeri och cirkelsåg vid S., kraftstation vid Hallsta, Hallsta kvarn, Sjösäters såg och kvarn samt Torsby såg). *Skyedwy* i Kind omtalas 1279 vara förpantadt af Magnus Gerason till Strängnäsbiskopen Anund, och 1345 testamenterade östgötalagmannen Knut Jonsson S. till ett prebende vid Linköpings domkyrka, men det var 1390 afyttradt till riddaren Torkel Haraldsson. Under 1700-talet egdes S. efter hvartannat af kungl. rådet grefve Jak. Spens, hans änka, friherrinnan Beata Bonde, hennes måg riksrådet grefve Anton Wrangel och slutligen riksrådet grefve Melker Falkenberg, som uppförde den nuv. hufvudbyggnaden och hvars son grefve Henrik Falkenberg 1810 sålde det till ryttmästaren Klas Engelcrantz. Det bytte sedan egare flera gånger, tills det genom arf öfvergick från fältkamreraren S. J. Bergman till släkten Pontin, som nu eger det.

Schedewitz, landskommun i konungariket Sachsen, kretsen Zwickau, vid Zwickau-Mulde, genom elektrisk spårväg förenadt med Zwickau. 5,897 inv. (1910). Kamgarnsspinneri, bomullsfabrik; stenkolsgrufva. J. F. N.

Schedin, Gustaf, bokhållare vid Insjö kopparverk i Ås socken i Dalarna, var ledare af dalupproret 1743 och dömdes till döden s. å. Se Dalupproret, sp. 1200.

Schedo Ferroti, pseudonym. Se Fircks, T. von.

Schedone [skedåne], Schedoni, annan namnform för Schidone (se d. o.).

Scheeben [ʃēb-], Matthias Joseph, tysk katolsk teolog, f. 1835, d. 1888, professor vid prästseminariet i Köln från 1860, gäller för att vara en af den katolska kyrkans mest betydande dogmatiker i senare tid. Han anslöt sig i allt väsentligt till den främst af jesuitorden representerade, ultramontana ståndpunkten och framträdde bl. a. som en af de ifrigaste förfäktarna af den på Vatikankonsiliet (1869—70) genomdrifna dog-

Schedevi herrgård, efter Thersners "Fordna och närvarande Sverige".

mmen om påfvens ofelbarhet. Hufvudarbete: *Handbuch der katholischen dogmatik* (3 bd, 1873—87; bd 4 af L. Atzberger 1898—1903). E. Bg.

Scheel [ʃēl], Povel, domprost (födelseår okändt), d. 1516, härstammade från en finsk frälseslätt, studerade i Paris, där han var baccalaureus 1488—89 samt licentiat och magister 1489—90. Under senare hälften af 1490-talet var han ärkepresbyter vid Åbo domkyrka. Hans bana i kyrkans tjänst var vid denna tid nära att afbrytas, i det han vid aflossandet af en "bombard" förlorade ena tummen, hvarför han, enligt kanonisk lag, var oduglig till kyrkans tjänst. Genom bemedling af biskop Magnus III Stiernkors samt konung Hans lyckades han dock erhålla dispens af påfven Alexander VI. Därefter blef han ärkediakon och, troligen 1513, domprost i Åbo. Mot slutet af sitt lif hotades han af påfvestolen med bannlysning, därför att han vägrade afstå från sitt prebende, men afled, förr än hotelsen trädde i verkställighet. I likhet med andra katolska prelater underhöll S. vid utländska universitet studerande landsmän. Tacksägelsebref till honom från sådana personer äro delvis bevarade och kasta ett karakteristiskt ljus öfver finska förhållanden under medeltiden. I Helsingfors universitets bibliotek finnes en samling bref till honom, af hvilka några äro tryckta i E. Grönblads "Nya källor till Finlands medeltidshistoria". M. G. S.

Scheel [ʃēl], Joakim, amiral, f. på Rügen, erhöll 1596 "befallning öfver alla K. M:ts skepp" och bar 1599 titeln riksamiral. Sistnämnda år anförde han den flotta, som eröfrade Kastelholm och Åbo slott för hertig Karls räkning. S. var en af hertigens mest nitiska tjänare. Han dog 1606 som ståthållare i Finland.

Scheel [ʃēl], Ludvig Nicolaus von, dansk statsman. Se Scheele, L. N. von.

Scheel [ʃēl], Anton Vilhelm, dansk rättslärd, f. 28 dec. 1799 i Stavanger, d. 30 april 1879, blef 1815 löjtnant och var 1818—19 med den danska ockupationskåren i Frankrike. Efter hemkomsten egnade S. sig åt studier, tog 1825 juridisk examen och 1836 doktorsgraden samt blef 1826 auditör, 1829 landsoverretsassessor i Köpenhamn och 1836 professor vid universitetet samt var 1846—71 generalauditör. S. deltog som en af de danske fullmäktige i fredsslutet i Berlin 1850, var 1851 medlem af notabelförsamlingen i Flensborg och juli 1851—jan. 1855 justitieminister. I likhet med de öfrige medlemmarna af Örsteds ministär blef han anklagad inför riksrätten, men frikänd 1856. Redan tidigt slog S. sig på studiet af krigslagstiftningen och skref förträffliga afhandlingar i detta ämne. 1850 utarbetade han en serie utkast till straff- och rättegångslagar för den danska krigsmakten samt 1867 ett nytt utkast, som blef grundvalen för strafflagen för krigsmakten 1881. Som justitieminister hade han väsentlig del i lagen om riksrätten 1852. Hans hufvudverk voro dock de ypperliga handböckerna i *Person- og familieret* (1859—60; 2:a uppl. 1876—77) och i *Privatrettens almindelige del* (1865—66), utmärkta både genom grundlighet och skarpsinne. E. Ebg.

Scheel [ʃēl], Hans von, tysk nationalekonom och statistiker, f. 1839 i Potsdam, d. 1901 i Berlin, var 1871—77 professor i statsvetenskap vid universitetet i Bern, inträdde 1877 i Tyska rikets statistiska centralbyrå, hvars direktör han blef 1891. Tidigt skref S. ett par afh. om penningens teori och om de ekonomiska grundbegreppen; sin positiva, om än moderat anpassade socialpolitiska ståndpunkt utvecklade han i bl. a. *Die theorie der socialen frage* (1871), *Die sociale frage* (1873) och *Unsere socialpolitischen parteien* (1878). I "Statistik des deutschen reichs" skref han betydande afh., såsom inledning till olika statistiska tabellverk. Publikationen *Die deutsche volkswirthschaft am schlusse des 19. jahrhunderts* (1900 utg. af "Das kais. statistische amt") är författad af S.

Scheel [ʃēl]. 1. Herman Carsten Johannes S., norsk jurist, f. 19 jan. 1859 i Hamar, blef juris kandidat 1881 och universitetsstipendiat 1887, juris doktor på afh. *Om ægtefællers formuesforhold* 1892, var professor i rättsvetenskap 1893—98 och utnämndes 1898 till höjesterettsassessor. Han var febr. 1910—febr. 1912 justitie-

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

minister i Wollert Konows koalitionsministär, där han representerade högern. Utom flera betänkanden om nya lagar, stiftade eller förberedda under hans ministertid, i sht ang. vattendrags rätt och öfverlåtelse af fast egendom, har han författat *Forelæsninger over norsk tingsret* (1901—12) samt en del tidskriftsuppsatser i straff- och processrätt.

2. Signe S., den föregåendes syster, målarinna, f. 23 nov. 1860 i Hamar, är elev af Kr. Krohg, af C. Gussow i Berlin samt af Dagnan-Bouveret och Puvis de Chavannes i Paris. Sedan 1884 har hon deltagit i de flesta af statens årliga expositioner och 1907, 1909 och 1914 haft egna utställningar i Kristiania. Hon målar med förkärlek interiörer, porträtt och då och då större religiösa kompositioner samt är representerad i statens konstmuseum och i de flesta norska och nordiska gallerier och större privatsamlingar.

3. Olaf S., läkare, f. 1 okt. 1875 i Kristiania, där han 1903 blef praktiserande läkare och 1910 universitetsstipendiat i inre medicin. Han har utgett bl. a. *Der klinische blutdruck* etc. (doktorsafh. 1912), *Patologisch-anatomische untersuchungen über akute poliomyelitis* (tills. med F. Harbitz, 1907). 1—3. K. V. H.

Scheele [ʃēle], Karl Vilhelm, kemist, f. 9 dec. 1742 i Stralsund, där fadern var köpman, d. 21 maj 1786 i Köping, genomgick Stralsunds gymnasium och sattes, fjorton år gammal, i apotekarlära i Göteborg. Han fattade där lifligt intresse för kemiska studier och experiment, och när han åtta år senare fick anställning vid Malmö apotek, utförde han sina första kemiska undersökningar, öfver oxalsyran, hvarom han 1768 inlämnade en afh. till Vet. akad. Denna blef emellertid, likasom en annan afh. (om ”Globuli martiales”, ett kemisk-farmaceutiskt preparat), icke antagen till tryckning, emedan den berömde kemisten professor T. Bergman ansåg dem ej vara värda offentliggörande, oaktadt de enligt den utmärkte bergsmannen J. G. Gahns högst sannolika uppgifter varit af ganska stor betydelse. Ett liknande öde drabbade troligen också en afh. om koksalts sönderdelning genom lerarter (1773). Man har anledning att tro, att Bergman ej direkt hyste någon afvoghet mot S., utan att hans underkännande dom berodde på nästan fullkomlig obekantskap med experimentell forskning och motvilja mot S:s från det akademiska bruket mycket afvikande framställningssätt. Otvifvelaktigt verkade denna yttring af akademisk högdragenhet nedslående på S:s fina och känsliga natur och hindersamt för hans arbeten. 1768 isolerade han vinsyran, genom en än i dag för framställandet af växtsyror använd metod. Denna vackra upptäckt blef emellertid icke offentliggjord af S., utan af A. J. Retzius, 1770. Från 1768 hade S. kondition på apoteket ”Korpen” i Stockholm och gjorde sig därunder känd som en särdeles skicklig kemist. Redan 1770 flyttade han till Uppsala, som laborant på apoteket ”Upplands vapen”, nu kalladt ”Lejonet”. Härunder blef han bekant och vän med Gahn och genom honom med Bergman, med hvilka män han sedan, under hela sin lifstid, stod i vänskapligaste beröring. S. mindes väl de förklenliga omdömen Bergman förut fällt om hans arbeten, men Gahn lyckades öfvertala S. att uppsöka Bergman, som önskade göra S:s bekantskap, emedan S. lyckats förklara en företeelse, på hvilken såväl Gahn som Bergman förgäfves pröfvat sitt skarpsinne, nämligen den, att salpeter, som utsatts för hög temperatur, delvis sönderdelas af ättika under utstötande af röda ångor (af salpetersyrlighet). Det vetenskapliga umgänget med Bergman blef utan tvifvel af största betydelse för båda. Bergman fick inblick i experimentalkemien, och S. fick en vidgad teoretisk öfverblick, hvaraf han sedan haft gagn. Det var ock på Bergmans och Gahns inrådan, som S. började den utomordentligt gifvande undersökningen öfver brunsten 1772 och 1774. Under vistelsen i Uppsala utförde S. en mängd synnerligen viktiga undersökningar, som inom kort gjorde honom till en af de ryktbaraste kemisterna. Så visade han 1770, att fosfor kan framställas af ben, och 1771 upptäckte han fluorvätesyran. 1772 och 1774 utförde han sin berömda, i kemiens annaler allenastående undersökning öfver brunsten, hvarigenom han blef upptäckare af klor samt metallerna mangan och barium. I närmaste samband med denna undersökning stå hans upptäckter af arseniksyra och arsenikväte. Vet. akad., som insåg värdet af dessa S:s viktiga upptäckter, invalde honom 1775 till led., en stor utmärkelse för en man i hans ställning, men också den enda, som kom honom till del från fäderneslandet —, om man undantar den lifränta om 100 riksdaler årligen, som på Bergmans förslag beviljades S. af Vet. akad. 1777. 1775 flyttade S. till Köping, där han förestod apoteket, som egdes af änkan efter apotekaren Pohl. Han önskade stanna för alltid i Köping, men snart inställde sig spekulanter på apoteket, så att hans utsikter blefvo särdeles mörka. Under denna brydsamma tid bjödo Gahn och Bergman honom att bo hos sig. Linné, Wargentin, Alströmer m. fl.

Fig. 1. K. V. Scheele, efter en gravyr (goda porträtt af honom saknas).

Fig. 2. Scheeles apotek och bostad i Köping.

kte skaffa honom ett apotek och ett kemiskt labo-
atorium i Alingsås. Andra ville göra honom till
chemicus regius'' i Stockholm, andra till direktör
r ett stort bränneri. Äfven från Berlin och Eng-
nd kommo till honom högst smickrande och för-
månliga anbud, hvilka han dock afböjde. Hans
nskan att stanna i Köping uppfylldes ock genom
orgerskapets, magistratens och landshöfdingämbe-
ts bestämda förklaring, att de ingen annan ville
a till apotekare än S. Under vistelsen i Köping
ammanskref S. sin berömda afh. om luft och eld
(*Chemische abhandlung von der luft und dem
euer*). De i denna afh. beskrifna försöken voro
ttförda, redan innan S flyttade till Köping, och
anuskriptet var fullbordadt redan 1775, men
ryckningen (i Leipzig) afslutades först 1777.
enom dröjsmålet med tryckningen gick S. miste
m prioriteten för flera viktiga upptäckter, t. ex.
len epokgörande upptäckten af syrgasen, hvilken
. aug. 1774 framställdes af Priestley, men af S.
ar känd sannolikt redan den tid, då han utförde
in undersökning öfver brunsten (före 1773, möj-
ligen redan 1771). Nämnda ryktbara arbete ut-
kom i ny uppl. på tyska 1782 samt öfversattes
1780 på eng. och 1781 på fr. Det har omtryckts
1894 både på eng. och ty. (som n:r 58 i Ostwalds
''Klassiker der exakten wissenschaften''). S. visar i
denna afh., att luften är en blandning af två gaser,
eldsluft (nu syrgas) och skämd luft (nu kväfgas).
Syrgasen, som han visste framställa på flera sätt,
såsom af salpeter, brunsten, salpetersyra och af
kvicksilfveroxid, bevisades vara oundgängligen nöd-
vändig för förbränningen, andningen och fröns gro-
ning. S., som till sin död tillhörde den flogistiska
riktningen i kemien, insåg icke hela innebörden
af syrgasens upptäckt, hvilket var Lavoisier för-
behållet, och han förklarade därför förbränningen
på det sätt, att under förbränningen förenas syret
med flogiston i de brinnande ämnena till värme
och ljus. Hans forskningar öfver ljusets natur
ledde honom till undersökningar öfver fosforesce-
rande ämnen, såsom fluss-spat, öfver solljusets in-
verkan på klorsilfver (se F y s i k, sp. 156), öfver
svafvelväte och knallguld, hvilkas rätta samman-
sättning uppdagades först af honom. Under vistel-
sen i Köping fortsatte han sina kemiska forsk-
ningar. Så visade han 1776, att lerjord och kisel-
jord äro verkligen olika ämnen. Han uppdagade
urinstenarnas verkliga art och blef därvid upp-
täckare af urinsyra och cyanursyra. 1778 stude-
rade han mineralet molybdena, som befanns inne-
hålla ett dittills okändt grundämne, molybden, och
året därefter visade han, att grafit utgöres af kol
samt att tackjärn innehåller grafit. Med 1780
återtog han sina, redan under vistelsen i Malmö
påbörjade forskningar öfver de organiska ämnena,
som vid den tiden knappast varit föremål för kemiska
undersökningar. Han uppdagade därunder mjöl-
kens beståndsdelar, lärde känna mjölksyra och
slemsyra (1780) samt fann en metod att konservera
ättika genom upphettning. Vidare inföllo under
denna tid hans glänsande upptäckter af blåsyran
(1782), glycerinet (1783), citronsyran och äppel-
syran, af oxalsyrans allmänna förekomst i växt-
riket (1784) samt af sockersyran (1785) och gall-
äppelsyran (s. å.). Under dessa forskningar inom
den organiska naturens område, som voro de första
grundstenarna till den organiska kemien, lämnade
han ej alldeles den oorganiska kemien å sido, ty
1781 upptäckte han metallen volfram, af en del
utlänningar benämnd scheelium, och 1785 visade
han, att kallbräcka hos järn orsakas af en halt
af fosfor. — S., som i allmänhet åtnjöt mycket
god hälsa, angreps mot slutet af 1785 af gikt med
höftvärk, och dessa krämpor tilltogo så, att han
i febr. följande året måste intaga sjukbädden.
Han afled, såsom det uppges, af lungsot, blott
43 år gammal. Två dagar dessförinnan hade han
ingått äktenskap med sin företrädares änka, som
därigenom gjordes till hans lagliga arfvinge. —
Ingen kemist har före eller efter S. gjort så många
viktiga, oftast banbrytande, upptäckter. Det oak-
tadt voro hans instrument och redskap vid experi-
ments anställande utomordentligt enkla. För upp-
samlandet af gaser begagnade han oxblåsor, i st. f.
glasrör måste han ibland betjäna sig af trärör eller
gåspennor o. s. v., men han utvecklade under sina
forskningar alldeles ovanligt skarpsinne. Hans
tryckta afh., i hvilka de dyrbaraste iakttagelser
finnas nedlagda, utmärkas af precision och ovanlig
korthet. S:s flesta afh. finnas offentliggjorda i Vet.
akad:s handlingar. De utgåfvos 1788—89 på latin
af Hebenstreit i Leipzig, under titeln *Opuscula
physica et chemica*, 1793 på tyska af Hermbstädt

Fig. 3. J. Börjesons Scheelestaty i Humlegården, Stockholm.

och 1786 på engelska af Th. Beddoes. S:s *Efter-
lemnade bref och anteckningar* utgåfvos 1892 af
A. E. Nordenskiöld (s. å. i tysk öfv.). Hur högt
han af samtidens lärde skattades, framgår däraf,
att han kallades till medlem af naturforskarsäll-
skapet i Berlin (1778) och vet. akad. i Turin
(1784). Han erhöll också anbud om anställning

(med 1,200 riksdalers årslön) vid akad. i Berlin 1776. Vet. akad. slog 1789 och Svenska akad. 1827 minnespenningar öfver honom. Ett monument öfver honom uppsattes i Köpings kyrka 1827 af apotekarsocieteten. Hundrade årsdagen af hans födelse firades 1886, hvarvid utgåfvos tal och minnesteckningar af K. E. Bergstrand och P. T. Cleve. Jfr äfven uppsatser af K. V. Blomstrand i "Lefnadsteckningar öfver Vet. akad:s ledamöter" III (1891) och S. Jolin i "Ord och bild" (1892). 1892 restes hans (af Börjeson utförda) sittande staty i Humlegården i Stockholm (i sammanhang med festligheter därvid utgafs genom I. Nordin ett "Minnesblad"), och 1912 följdes denna af Milles' intressanta staty i Köping, på hvilken S. framställes som syrets upptäckare. På båda statyerna framställes han som en spenslig man, medan han i själfva verket var undersätsig och fetlagd med rödlätt ansikte. S. var en af de ädlaste och finaste personligheter vi känna. Han var rik genom en utomordentlig blygsamhet i sina anspråk. Hans omsorg att ekonomiskt förkofra apoteket i Köping och att sörja för föregångarens efterlämnade anhöriga var ytterst osjälfvisk och rörande välvillig. S:s namnteckning meddelas å pl. III till art. Autograf. P. T. C. (S. A—s.)

Schéele [ʃēle], von, svensk, urspr. gammal pommersk adlig ätt, som kom öfver till Sverige 1710 med bruksegaren Kristian S. (f. 1691, d. 1750) samt naturaliserades och adlades 1768 *von* S. med dennes söner assessorn i Göta hofrätt Adam S. (f. 1720, d. 1804) och bruksegaren Kristian Benjamin S. (f. 1721, d. 1799).

1. Frans Adolf von S., sonson till den ofvannämnde Kristian Benjamin von S., bergsman, f. 21 okt. 1795 på Eckersholm, Jönköpings län, d. 20 juli 1863 i Filipstad, blef student i Lund 1809, aflade 1812 bergsexamen, ingick 1814 i bergsstaten, förordnades 1821 till geschworner i Värmland, erhöll 1824 bergmästares titel, vardt 1835 ord. bergmästare i Värmland och fick 1860 titeln öfverintendent. S. innehade äfven hofcharger (hofjunkare 1818, kammarjunkare 1829). — S. utvecklade synnerligen nitisk och mångsidig verksamhet till fromma för Värmland, hvars landshöfding till gagnet han kallats. Genom att efter studier af bergsbrukets utveckling i andra länder i en mängd uppsatser redogöra för sina iakttagelser och rön samt som praktisk konsulent främjade han bergshandteringen. I egenskap af mångårig sekreterare i Värmlands hushållningssällskap arbetade han träget för länets allmänna ekonomiska bästa. Flera företag dels igångsattes af S., dels befordrades af honom med uppoffrande intresse, såsom Filipstads bergselementarskola, Värmlands brandstodsbolag och hypoteksförening för jordegare, Värmländska bergsmannaföreningen, Värmlands naturhistoriska förening och det på grundvalen af hans samlingar utarbetade stora verket "Vermland i teckningar" (1858 ff.). S. var ordf. i styrelserna för kommunikationsanstalterna inom länets bergslag, lasarettsdirektion och Filipstads stadsfullmäktige m. m. Han belönades med bl. a. Järnkontorets och Värmlands läns hushållningssällskaps stora guldmedaljer.

2. Karl Axel Adam von S., den föregåendes broder, litograf, f. 12 april 1797 på Prinsnäs, Norra Sandsjö socken, Jönköpings län, d. 29 aug. 1873 i Stockholm, blef 1818 fänrik vid Upplands regemente, erhöll 1826 afsked som löjtnant och snart därpå ur armén. Han begaf sig samtidigt till München, studerade där den uppblomstrande stentryckskonsten under ledning af dess uppfinnare Senefelder, återkom 1828 och anlade 1829 ett tryckeri i täflan med de förut befintliga, från hvilket utkommo flera större planschverk, bl. a. det af honom själf litografierade *Minnen ur Napoleons lefnad* (1830—39). 1840 och senare utförde han karikatyrer, *Den underbara kabinettskattan*, *Bikupan*, *Scott-täflan* m. fl. 1842—70 vistades han i Petersburg och var sedan anställd vid en färgfabrik i Stockholm.

3. Knut Henning Gezelius von S., de föregåendes brorson, teolog, biskop, f. 31 maj 1838 i Stockholm, blef student i Uppsala 1856, filos. doktor 1863, teol. kandidat och docent i teol. prenotioner 1867, prästvigd 1872, förste teol. adjunkt och kyrkoherde i Hagby 1873, teol. doktor 1877, på kallelse af fakulteten e. o. professor i teol. prenotioner och teol. encyklopedi s. å. och ord. professor i samma ämnen 1879. Han utnämndes 1885 till biskop i Visby. Under sin akademitid utöfvade S. omfattande teol. skriftställarskap. Efter utnämningen till biskop har han vid sidan af sina ämbetsåligganden, dit deltagande i kyrkomötena alltsedan 1888 hört, inlagt stora förtjänster vid upprätthållandet af Sveriges och svenska kyrkans internationella förbindelser. Talangfull talare, språkkunnig och synnerligen representativ, har han deltagit i och presiderat vid en mängd in- och utländska kongresser. Så har han stått i intim kontakt med Allgemeine evangelisch-lutherische konferenz, presiderade vid världskonferensen för K. F. U. M. i Stockholm 1888 och vid allmänna religionskongressen där 1897, har deltagit i in- och utländska antialkohol- och fredskongresser, har haft lifliga förbindelser med Augustanasynoden i Amerika — under ett längre besök där 1901 höll han föreläsningar vid amerikanska colleges —, var svenska kyrkans representant vid den af kejsar Vilhelm II verkställda invigningen af en evangelisk kyrka i Jerusalem 1898. Resan skildrade han i *På helig mark* (1900). Den gaf honom uppslag till stiftandet s. å. af Svenska Jerusalemsföreningen (se Jerusalemsförening), som alltjämt stått under hans ledning. Från 1887 har S. ständigt varit ordf. vid de svensk-lutherska präst-

ferenserna. Äfven i det politiska lifvet har han ttagit, 1865 som representant för sin ätt på ddarhuset vid den sista ståndsriksdagen, där han stade för upphäfvandet af adelns själfskrifvenhet, n 1900—11 som fullmäktig för Visby i riksdagens ndra kammare, där han intog moderat-liberal ndpunkt och sedan 1906 var led. af konstitu-nsutskottet. Bland utmärkelser, som kommit S. .l del, må nämnas, att han 1901 kreerades till ris doktor vid Yale university i Amerika. S. har rfattat bl. a. *Rationalismens förberedelser* (1868; a uppl. 1877), *Den kyrkliga katekisationen* 869; 4:e uppl. 1881, öfv. till ty. 1886), *Jul-ikeln inom de nya högmessotexternas andra gång* (1874), *Teologisk symbolik* (1877—79; öfv. ill ty. 1881 o. 1886, ingår i Zöcklers "Hand-uch der theologischen wissenschaften"), *Från för-ården in i helgedomen. Smärre uppsatser* (1879), *Till strids för friden. Apologetiska föredrag* (1881), *Herren mitt banér. Strödda föredrag* (1892), *Hem-undstoner. En hälsning från modern Svea till otterkyrkan i Amerika* (2 dlr, 1894—95). S. tgaf 1883—94 "Tidskrift för kristlig tro och ildning" (t. o. m. 1886 tills. med U. L. Ullman).

4. Frans Alexander von S., sonson till 1, universitets- och skolman, pedagogisk och ilosofisk skriftställare, f. 31 juli 1853 i Färnebo, Värmland, blef student i Uppsala 1873, promoverades till filos. doktor 1885 och förordnades s. å. till docent i estetik, hvilken docentur han 1887 utbytte mot en i praktisk filosofi samt egnade sig samtidigt med sällspordt nit åt studentkårens angelägenheter. Han var 1899—1905 föreståndare för den teoretiska profårskursen vid Uppsala högre allm. läroverk, erhöll 1903 professors n. h. o. v. och utnämndes 1905 till förste folkskolinspektör i Stockholm. Somrarna 1908 och 1909 var S. t. f. föreståndare vid Nääs. Pedagogiken som modern vetenskap har i S. en af sina första betydande representanter hos oss. Efter grundliga fackstudier såväl hemma som i Frankrike och Tyskland — i Berlin, Leipzig och Jena — har han verkat genom ett synnerligen mångsidigt pedagogiskt författarskap, genom vetenskapliga och populärvetenskapliga föreläsningar — hans talekonst kan kallas glänsande — och genom seminarieöfningar i barnpsykologi och pedagogik i Uppsala. Själf mottaglig för impulser, hvilka hans stora beläsenhet tillfört honom, har han kunnat skänka sådana åt andra, hvarom hans arbete som chef för Stockholms folkskoleväsen burit vittne. S. är målsman för den åskådning, som önskar se barnens aktivitet konsekvent tagas i anspråk vid undervisningen. Åt fantasiutvecklingen skall därvid ges dess fulla betydelse sida vid sida med den omvårdnad, som egnas förståndsodlingen. "Redan på skolbänken måste man få öfva sin fantasi i att själf lösa sanningsgåtorna, i stället för att inplugga dem ur torra facitböcker". I besittning af ett sällsynt omfattande vetande, har S. som universitetsman och i egenskap af utgifvare 1891—95 af "Svensk tidskrift" haft stort inflytande på svensk bildning under de senare årtiondena. Utom en rad *Grundlinjer* i psykologi och pedagogik har han utgett bl. a. *Samuel Grubbes skönhetslära* (1885), *Nutidslögner och framtidssanningar? Kritik af Max Nordau* (s. å.), *Kan Gud tänkas såsom vilja?* (i "Upps. univ:s årsskr.", 1887), *Finnes det ett omedvetet själslif?* (i "Skrifter, utg. af K. hum. vet. samf. i Uppsala", 1897), *Den herbartska psykologiens grundtankar* (i "Tidskr. för folkundervisningen", 1893), *Det mänskliga själslifvet* (1894—96), *Filosofiska studier, I* (1899), *Lärobok i psykologi* (s. å.; 2:a uppl. 1914), *Om själens odödlighet* (1899), *Om allmänbildning och själfstudier* (1905; 3:e uppl. 1910), *Folkuppfostran och yrkesskolor* (1911), hvarjämte han skrifvit en mängd artiklar i filosofi och pedagogik i Nordisk familjebok (1:a och 2:a uppl.). — På S:s sextioårsdag 1913 egnades honom en skrift af vänner och lärjungar. 3. E. M. R. 4. R. N—n.

Scheele [ʃēle], före 1855 von Scheel, Ludvig Nicolaus von, dansk statsman, f. 14 okt. 1796 i Itzehoe, d. 1 jan. 1874, tog 1821 juridisk examen i Glückstadt, blef 1827 amtman i Syd-Slesvig och 1846 president i slesvig-holsteinska regeringen på Gottorp samt var s. å. k. kommissarie vid slesvigska ständerförsamlingen. Hans uppträdande där och ifriga sträfvan att kufva upprorsandan i hertigdömena gjorde honom ytterligt hatad bland slesvig-holsteinarna, som också i mars 1848 bl. a. fordrade, att S. skulle afskedas. Denne hade dessförinnan eftertryckligt, men förgäfves varnat regeringen för det hotande upproret. Vid dettas utbrott måste han fly till Köpenhamn och utnämndes där till geheimeråd. Han författade s. å. ett svar på tyska till Jos. Bunsens "Memoir" om hertigdömenas statsrättsliga förhållanden och riktade 1850—51 i *Fragmente* skarpa angrepp mot Tillischs diktatoriska regemente i Slesvig och särskildt mot ordnandet af språkförhållandena, i det att han, som alldeles misskände nationalitetsidén, kräfde full likställighet för bägge språken och ifrigt fasthöll planen på en konstitutionell helstat. 1852 blef S. "landdrost" (ung. detsamma som landshöfding) i Pinneberg och var 1853 k. kommissarie vid holsteinska ständerförsamlingen. Genom sitt personliga inflytande på Fredrik VII hade S. väsentlig del i ministären Örsteds afgång i dec. 1854 samt blef sedan minister för Holstein och utrikesminister. Han var med om att genomföra helstatsförfattningen 1855 och valdes själf i Holstein till led. af riksrådet, kom dock snart i strid med ständerförsamlingen (särskildt med ridderskapet, hvars privilegier han ville afskaffa) och blef anklagad af den, men frikänd af öfverappellations-

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

rätten i Kiel 1856. I febr. 1857 utsände S. utan samråd med sina danska kolleger till de främmande regeringarna en rundskrifvelse, hvari han hånfullt afvisade den nordiska enhetstanken som en ”poetisk idé”, praktiskt outförbar; och som afgjord helstatsman försmådde han det försvarsförbund, som Oskar I kort därpå erbjöd Fredrik VII, emedan det ej omfattade Holstein. Denna självrådighet bragte S. i strid med de andre ministrarna, och i april 1857 måste han afgå. Han blef ånyo landdrost i Pinneberg och 1861 därjämte öfverpresident i Altona, men afsattes i dec. 1863 af de tyske förbundskommissarierna och bosatte sig i Köpenhamn. E. Ebg.

Scheeles grönt [ʃēles], *kem.*, en af K. V. Scheele upptäckt, vackert grön, men giftig färg, som utgöres af arseniksyrlighetens kopparsalt. Jfr Arsenikförgiftning, sp. 87. P. T. C.*

Scheeles oljesocker [ʃēles], *kem.* Se Glycerin.

Scheelit [ʃelit] Leonhard, Tungsten Scheele, *miner.*, ett i pyramid- eller tafvelformade kristaller uppträdande tetragonalt mineral af sammansättningen $CaWO_4$, motsvarande 19½ proc. kalk och 80½ proc. volframsyra. Det är stundom färglöst, oftast hvitgrått med brun, gul, röd eller grön ton. Hårdheten = 4,5—5; eg. v. = 5,5—6,2. Genomgångarna efter deuteropyramiden (101) äro tydligare än efter pyramiden (111). Genomgångsytorna visa glasglans, brottytorna fettglans. Scheeliten smälter trögt för blåsröret till genomlysande glas och sönderdelas af klorvätesyra under afskiljande af volframsyra i form af gult pulver. Mineralet förekommer i till urberget hörande graniter och gnejser, vanligen tillsammans med tennmalm, topas, fluorit, kvarts, apatit o. s. v. I Sverige är scheeliten funnen i järngrufvor, på kvartsgångar (Bispberg, Dalkarlsberg, Persberg, Taberg), i biotitskölar (Norberg), tills. med kalkspat (Nordmarken). Vid Pitkäranta i Finland förekommer den på granat- och malakitskarn. — Det var i scheelit från Bispberg, som Scheele 1781 upptäckte metallen volfram; mineralet kallades af honom tungsten, men blef sedermera af tysken Leonhard kalladt scheelit. A. Hng.

Scheelium [ʃēl-], *kem.* Se Volfram.

Scheel-Plessen [ʃēl-], Karl Teodor August, dansk baron, preussisk grefve, slesvig-holsteinsk politiker, f. 18 mars 1811 i Kiel, d. 7 juli 1892, blef 1846 deputerad i danska Räntekammaren och upptogs som ”lojal slesvigholsteinare” 22 mars 1848 i ministären, men utträdde 2 dagar senare på grund af dess nationella program, emedan han önskade så mycket som möjligt tillmötesgå de slesvig-holsteinska krafven. Däremot var han under vapenstilleståndet 1849—50 förvaltningskommissionens departementschef i Slesvig och förestod 1852 i några månader administrationen i Holstein för danska regeringen samt blef sedan öfverpresident i Altona. 1854—63 var han ordf. i holsteinska ständerförsamlingen och samtidigt dess politiske chef i kampen mot danska regeringen (han miste därför 1856 sitt ämbete). 1856 var han i riksrådet ledaren och hufvudtalaren för de elfva slesvig-holsteinare, som protesterade mot den gemensamma författningen; 1857 utträdde han själf ur riksrådet. Han slöt sig 1864 genast till det preussiska partiet i Holstein och tillrådde redan i dec. hertigdömenas anknytning till Preussen. Därför blef han också 1867 preussisk öfverpresident i Schleswig-Holstein och genomförde kraftigt och skickligt samt i stor hast provinsernas införlifvande med Preussen. Utan skonsamhet bekämpade han nämligen sina forna partikamrater, som ännu höllo fast vid augustenborgaren, och förföljde ifrigt dansk nationalitet i Nord-Slesvig. Vid sin afgång 1879 fick han säte och stämma för lifstiden i preussiska herrehuset och upphöjdes 1888 till grefve. — Wulf S., hans äldre broder, dansk länsgrefve, f. 1809, d. 1876, var 1836—46 dansk legationssekreterare och 1852—72 envoyé i Stockholm. — Otto Plessen, S:s yngre broder, baron, f. 1816, d. 1897, var 1846—66 danskt sändebud i Petersburg och liksom Wulf fullt lojal mot danska regeringen. E. Ebg.

Scheer [ʃēr], Reinhold, tysk sjökrigare, f. 1863, inträdde 1879 i tyska marinen, där han 1882 befordrades till löjtnant, deltog 1884 i undertryckandet af oroligheterna i Kamerun och var 1888—90 vaktofficer på kryssarkorvetten ”Sophie”, som blockerade östafrikanska kusten, hvarvid han ådagalade tapperhet i flera landstigningsstrider. S. avancerade 1893 till kapten-löjtnant, kommenderade till 1903 första torpedafdelningen, användes 1897—1900 och 1903—07 i riksmarinstyrelsen. 1907—09 var han chef på linjeskeppet ”Elsass”, vardt 1909 chef för högsjöflottans stab och avancerade som sådan 1910 till konteramiral. 1911 vardt han direktör för marindepartementet, 1913 chef för andra eskadern och 1915 vice amiral; efter amiral von Pohls död erhöll han befälet öfver tyska högsjöflottan. Efter den under S:s befäl utkämpade stora striden med engelska flottan i Skagerak (31 maj och 1 juni 1916, se Skagerakslaget) befordrades S. till amiral.

Scheerer [ʃērer], Karl Johann August Theodor, tysk kemist och mineralog, f. 1813 i Berlin, d. 1875 i Dresden, var 1833—39 hyttmästare i Modum i Norge och blef 1841 lektor i mineralogi och metallurgi vid Kristiania universitet samt var 1848—73 professor vid bergsakademien i Freiberg. Han verkställde flera viktiga kemisk-mineralogiska undersökningar samt utgaf *Lehrbuch der metallurgie* (2 bd, 1846—53), *Lötrohrbuch* (1851; 2:a uppl. 1857), *Der paramorphismus* (1854) m. m. (S. A—s.)

Schefelā, lågland. Se Judéen, sp. 235.

Schefer, Leopold, tysk skald, f. 1784 i Muskau i Oberlausitz, d. där 1862, kom i vänskapligt förhållande till furst Pückler-Muskau och var under några år dennes generalfullmäktig, tillbragte därefter en längre tid på resor och slog sig slutligen ned i sin fädernestad. Han debuterade anonymt med en samling *Gedichte mit compositionen* (1811), egnade sig sedan åt den berättande dikten och utgaf *Novellen* (5 bd, 1825—29), *Neue no-*

ien (4 bd, 1831—35), *Kleine romane* (5 bd, 37—39) m. m., den populära samlingen truismer tänkespråk: *Laienbrevier* (1834—35; 19:e uppl. 38), *Hausreden* (1854; 4:e uppl. 1869) m. fl. urval af hans arbeten utkom 1845 (12 bd; ny bl. 1857). Se biogr. af Brenning (1884).

Schéfer [ʃefär], Charles Henri Augu-e, fransk orientalist och historiker, f. 16 nov. 20 i Paris, d. där 3 mars 1898, studerade École des langues orientales vivantes i Paris erhöll sedan anställning i utrikesministeriet. m blef 1843 dragoman i Beirut och därefter i rusalem, Smyrna, Alexandria och Konstantino- och utnämndes 1857 till professor i persiska École des langues orientales vivantes. Med edning af massakrerna på de kristne i Damaskus 60 sändes S. som franska regeringens ombud Syrien, och 1862 företog han en resa som blomatisk agent till Somalikusten, då Frank-e förvärfvade Obok. 1867 blef han president för annämnda École. 1878 kallades han till led. af adémie des inscriptions et belles-lettres. Bland ns skrifter märkas "Histoire de l'Asie centrale Mir Abd-oul-Kerim Boukhary" (persisk text med nsk öfv., 1876), "Relation de l'ambassade au arezm (Khiva) de Riza Qouly Khan (text o. v., 2 dlr, 1876—79), "Sefer Nameh. Relation voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Pale-ne, en Égypte, en Arabie et en Perse, pendant : années de l'hégire 437—444 (1035—1042)" xt. o. öfv. 1881), "Chrestomathie persane à sage des élèves de l'École spéciale des langues ientales vivantes" (2 dlr, 1883—85), "Siasset nmeh, Traité de gouvernement, composé pour sultan Melik-Châh par le vizir Nizam oul-Moulk" ersisk text och fransk öfv., 2 dlr, 1891—97) h "Mohammed Nerchakhy, Description topogra-hique et historique de Boukhara" (persisk text, 892). Dessutom utgaf han flera äldre rese-ildringar rörande Orienten, såsom "Les voy-ges de Ludovico di Varthema ou le Viateur en plus grande partie d'Orient. Trad. de l'italien français par J. Balarin de Raconis, commis-aire de l'artillerie sous le roi François I" (1888) h "Le voyage de la Terre-Sainte, composé par aistre Denis Possot et achevé par messire Charles hilippe etc. 1532" (1890). S:s orientaliska manu-kriptsamling (omkr. 700 bd) tillhör numera Biblio-hèque nationale i Paris. — Hans son Christian ., f. 1866 i Paris, professor där i folkrätt och iplomatiens historia vid École libre des sciences olitiques, efter en tids vistelse i Sverige fullt häktig svenska språket, har författat bl. a. *Berna-otte roi* (1899; sv. öfv. 1900).

K. V. Z.

Scheffel (fnhty. *sceffil*, isl. *skeppa*), fordom yskt sädesmått (skäppa), af mycket olika storlek olika länder och för olika sädesslag (54, 74, 104, 77 l.). 1872—84, då det var tyskt riksmått, ade det en storlek af 50 l. I några trakter af Nord-Tyskland var det ett fältmått (skäppland).

Scheffel, Johan Henrik, målare, f. 9 april 690 i Wismar, d. 21 dec. 1781 i Västerås, till-örde en släkt, som räknat flera framstående med-emmar och som införts på svenska riddarhuset med hans broder Mårten Fredrik, adlad Stiernefelt. S. kom till Stockholm 1723 och var då en utbildad och skicklig porträttmålare, skolad i Tyskland och Nederländerna. Han omfattades med välvilja af D. von Krafft och intog snart en af de främsta platserna bland de ej få porträttörer, som verkade i Sverige under frihetstiden. 1735 blef han led. af den då stiftade Ritarakademien, och 1763 erhöll han direktörs n. h. o. v. Hans sällsynta flit och sparsamhet satte honom i stånd att tillbringa en lugn och i ekonomiskt hänseende sorgfri ålderdom. Sedan 1765 var han bosatt i Västerås.

J. H. Scheffel. Efter självporträttet i Göteborgs museum.

S. bildar epok i det svenska porträttets historia. Han tillhör genom uppfattning, färg- och formgifning en annan skola än den Ehrenstrahl och Krafft representera. Fastän han ej slafviskt följde någon viss mästare, kan man dock räkna honom som nära befryndad å ena sidan med tyskarna B. Denner och J. S. Wahl, å den andra med åtskilliga senholländska mästare. Hufvudsakligen sträfvade han att i sina bilder smeka ögat och tilltala genom en blid och artig älskvärdhet. Karakteristiken är något svag, utan att vara försummad, modellering och teckning kunna vara utmärkta genom klarhet och fyllighet, accessoarer och ställningar väl, om ock ganska schablonmässigt, valda med en lätt anstrykning af den samtida manierismen. Men hvad som i synnerhet förtjänar påpekas är hans färg, som i porträtten från hans goda tid framträder på en gång mogen, jämn och glänsande, utan att vara djärf eller stötande. S. älskar en vackert i ögonen fallande karnation, där en lätt, violett hufvudton råder, samt eleganta färgkombinationer i dräkter och tillbehör. Som skildrare af ålderdomen står han oupphunnen inom sin svenska samtid, genom sin om fulländad smak vittnande penselföring, genom sin för den tiden aktningsvärda stoffefterhärmning samt genom sin förmåga att låta det andligen mogna och förklarade lysa fram ur de åt förgängelsen skattande dragen. I hans ganska ojämna konst kan man knappt skilja mellan några bestämda skeden. Hans glanstid är 1730- och 1740-talen. Taflor af S., i allmänhet ej signerade, förekomma i nästan alla offentliga och enskilda samlingar i Sverige. Bland de mer bekanta porträtten må nämnas *Linné* (1739, Hammarby), fru *Hacker*, f. Stjerneroos (1748) och *R. B. v. Hauswolff* (båda i Nationalmuseum), *Jak.* och *Erik Benzelius*, fru *Nordenflycht* (se d. o., fig.; ett på Frescati; ett annat i Uppsala universitets saml.), *T. Fehman*, *M. Sinclair*, *Ch. E. Lewenhaupt*, *Göran Nordberg* (de tre sistnämnda på Gripsholm), *Nehrman-Ehrenstråle*, *Cronstedt*, *Polhem*, kommerserådet *R. E. v. Hofsten* samt *hans fru* och *son* (tillhöra S:s bästa arbeten). Ett *självporträtt* och ett förträffligt *damporträtt* finnas i Göteborgs museum. Efter bilder af honom finnas kopparstick af Fritsch, Preissler, Geringius, Gillberg, J. F. Martin m. fl. Någon mer framstående lärjunge utbildade han

icke, om man undantar P. Krafft d. ä., som dock väsentligen fick sin utbildning i Paris. —rn. (G—gN.)

Sche'ffel, Joseph Victor von, tysk skald, f. 16 febr. 1826 i Karlsruhe, d. där 9 april 1886, debuterade 1854 med en större episk dikt, *Der trompeter von Säkkingen*, som vardt så populär, att den till 1915 utkommit i 300 uppl. (sv. öfv. af d:r Hj. Guldbrand, 1901) och 1884 lades till grund för en opera af Nessler med librett af Bunge (sv. öfv. 1886). Hans följande arbeten rönte likaledes stor framgång: den historiska romanen *Ekkehard* (1855, 255:e uppl. 1912; sv. öfv. 1881 och 1905), diktsamlingen *Frau Aventiure* (1863; 20:e uppl. 1908), *Lieder aus Heinr. von Ofterdingens zeit* (1864), novellen *Juniperus* (1866; 6:e uppl. 1907), *Gaudeamus! Lieder aus dem engern und weitern* (1867; 69:e uppl. 1912), en originell dryckespoesi, som hör till skaldens bästa skapelser, *Bergpsalmen* (1870; 7:e uppl. 1906) och *Hugideo* (1884; 10:e uppl. 1906). — Det vida öfvervägande flertalet af S:s arbeten tillkom 1854—62; vacklande hälsa, särskildt en ständigt stegrad nervositet, och en trots den utomordentliga allmänynnesten obotlig grämelse, hämmade tidigt hans poetiska verksamhet och gjorde en stor del af hans lefnad ofruktbar i litterärt hänseende. Hans båda mest spridda verk äro alster af en behagligt virtuosmässig berättare, icke synnerligen originell, men rik på humor, poetisk uppfattning, äkta lokalfärg och gemytliga, åskådliga bilder af scener och figurer. Monument öfver S. restes 1891 i Heidelberg, 1901 i Säckingen o. s. v. Efter hans död ha många band af hans vittra kvarlåtenskap getts ut; vidare hans bref till schweiziska vänner (1898), till K. Schwanitz (1906) och till A. von Werner (1915). *Gesammelte werke* utkom 1907, *Ausgewählte werke* 1914. Hufvudverket om S. är af Prölss (1887; folkuppl. 1902). Jfr S. G. Mulert, "S:s Ekkehard als historischer roman" (1909), och E. Börschel, "Eine dichterliebe" (1916). För S:s minne verkar det 1890 i Wien stiftade Scheffelbund, som bl. a. ger ut en årsbok (1897 ff.). R—n B.

Sche'ffelbund [-bont]. Se Scheffel, J. V. von.

Scheffer, Peter, boktryckare. Se Schöffer.

Scheffer, Johan Jakob. Se Ehrensvärd, svensk adlig ätt.

Scheffer, en från Franken härstammande ätt, hvaraf ett par medlemmar spelat en framstående roll i Sveriges historia. Släkten uppges härstamma från den som en af boktryckarkonstens uppfinnare bekante Peter Schöffer. Från Strassburg, där en medlem af släkten för religionsfrihetens skull bosatt sig, inkallades den lärde Joh. Schefferus (se d. o.) till Sverige. Af hans söner blef en, Johan S., 1689 adlad under namnet von Scheffer, en annan, Peter S. (f. 1657 i Uppsala, d. 1731 som president i Svea hofrätt), 1698 naturaliserad svensk adelsman med namnet Scheffer von Gernsheim och 1719 friherre med namnet Scheffer. Dennes söner Karl Fredrik S. och Ulrik S. (se nedan) upphöjdes, den förre 1766, den senare 1771, i grefligt stånd, men togo ej introduktion och dogo båda barnlösa. Den adliga ätten von S. utgick redan 1752. En tredje son till Joh. Schefferus, Ivar Scheffer (f. 1665, sekreterare i Bergskollegium, d. 1713) blef genom sin son Henrik Teofilus (se S. 3) stamfader för den ännu lefvande adliga ätten Scheffer.

1. Karl Fredrik S., grefve, statsman, son till presidenten friherre P. Scheffer, f. 28 mars 1715 i Nyköping, d. 27 aug. 1786 på Trolleholm i Skåne, blef efter afslutade studier vid Uppsala universitet 1731 e. o. kanslist i K. M:ts kansli. 1732—36 var han utrikes och studerade därunder en längre tid i Halle. Hemkommen, deltog han i riksdagen 1738 och slöt sig med ungdomlig hänförelse till hattarnas parti. Tillsvidare hyste han brinnande kärlek till friheten, sådan den framstod i 1720 års R. F., ådagalade blind tillit och beundran för Frankrike samt var ofördragsam mot olika tänkande. Som legationssekreterare följde han 1739 grefve K. G. Tessin på beskickningen till Paris. Vid hemkomsten 1741 blef han kanslijunkare och användes af kanslipresidenten Gyllenborg vid behandlingen af de hemligaste ärendena. Kammarherre blef han 1741. Ehuru icke led. af sekreta utskottet, hade likväl S. sin hand med uti viktiga riksdagsärenden; så t. ex. författade han det memorial om tronföljden, som 13 okt. 1742 föredrogs på Riddarhuset af Wrede och som gaf uppslag till tronföljdsfrågans behandling vid denna riksdag. Hans anseende inom partiet bevisas däraf, att han blef utsedd till ett af de tre sändebud, som riksens ständer i nov. 1742 afsände till Petersburg för att förkunna hertig Peters af Holstein val till tronföljare och som tillika hade fullmakt att afsluta vapenhvila eller fredspreliminärer. Vid det följande tronföljarvalet motarbetade S. med stor ifver danske kronprinsens val, såsom innebärande en förnekelse af Gustaf Vasas verk. Vid dalkarlarnas inryckning i Stockholm 1743 flydde S. ur hufvudstaden. S. å. utsågs han efter Ekeblad till svensk minister i Paris, där han gjorde sig både omtyckt och aktad. På denna viktiga post kvarstannade han ända till 1752, då han efterträddes af brodern Ulrik. Under tiden hade han 1746 utnämnts till kansliråd och 1751 till riksråd. Såsom medlem af rådet stod S. troget på sitt partis sida i konflikten mellan rådet och konungamakten. Hans utnämning till guvernör för de kunglige prinsarna efter Tessin i febr. 1756 skedde mot konungaparets uttryckliga önskan. Också blef hans ställning till hofvet mycket öm-

lig. Han bemöttes visserligen med yttre höflighet, men med största köld af konungaparet, och ottningen förklarade för honom, att hon aldrig nde förlåta ständerna, att de insatt honom af en myndighet. Efter hand lyckades dock S. nna en välvilligare stämning hos de kungliga räldrarna mot honom själf och den unge kronrinsens vänskap och förtroende. Som riksråd räkades S. till de ypperste och mest inflytelserike h täflade med Höpken om anseendet som hattarnas främste. Han var ett synnerligen rörligt inenium, liflig och projektrik, outtröttligt verksam, ntusiastisk anhängare af den franska bildningen h varm vän af allmän upplysning och samhällsrbättring, därjämte en ifrig främjare af konst h vetenskap, tjänstaktig och hjälpsam mot beövande samt personligen älskvärd och vinnande. den han var ombytlig, lättretlig och häftig och öga grannlaga i valet af vapen mot sina motändare, hvarför han ock var ganska hatad af essa. S. intresserade sig mycket för de ekonomiska ärendena och hade jämte Höpken och Ekeblad edningen af växelärendena. Under påverkan af e franske fysiokraterna började han redan under ulutet af 1750-talet skilja sig från de dogmatiske attarna i dessa ting och förfäkta näringsfrihet och jordbrukets gynnande framför industrien. I den yttre politiken deltog S. i rådet i krigsförklaingen mot Preussen och insattes i utredningskommissionen, som skulle utrusta trupperna till Pommern. Under krigets lopp förfäktade S. i motsats mot Höpken ifrigt fasthållande vid Frankrikes vänskap och nära vänskap med Danmark, med nvars ledande statsman Bernstorff han stod i liflig brefväxling. I likhet med Höpken gaf han däremot generalerna skulden för motgångarna i kriget, liksom han satte krigarplikten före riksdagsmannaskapet och väckte därigenom den mäktiga officerskårens häftiga ovilja. Också blef S. uppoffrad af sitt parti för den allmänna oviljan öfver kriget och ""licentierades" i febr. 1761. Redan i aug. s. å. återfick han dock ständernas förtroende och återinträdde kort därpå efter Tessin i rådet. På våren följande år nedlade S. sitt guvernörsämbete, och kronprinsens uppfostran förklarades på hans tillrådan afslutad. Vänskapen mellan honom och den unge kronprinsen blef från denna tid allt intimare och gaf honom nytt inflytande i det följande. Hans lifliga beundran för frihetstidens författning hade nu också betydligt aftagit. Efter riksdagen invigdes han af Fersen i de hemliga underhandlingarna om ett närmande mellan hofvet och hattarna. 1764 sysselsatte han sig redan med utkast till en författningsändring, gående ut på ett förstärkande af konungens, men i synnerhet rådets makt. Vid riksdagen 1765—66 sökte S. liksom Ekeblad genom att frivilligt begära afsked undgå den hotande efterräkningen i synnerhet för sin ledning af växelärendena; afsked beviljades honom och i aug. 1765, men hans förhoppning att kunna afvända räfsten från de öfrige hattarna i rådet gick om intet, och han icke blott icke erhöll riksrådspension, utan beröfvades äfven den guvernörspension, som föregående ständer tillerkänt honom. Från denna tid såg S. endast i konungamaktens utvidgning rikets räddning och var i det följande en af de ifrigaste att befrämja förbundet mellan hofvet och hattarna och att göra upp nya planer för förändring af regeringsformen. När den öppna konflikten mellan mössrådet och Adolf Fredrik utbröt 1768, förmådde S. konungen att sätta sig i direkt förbindelse med franska regeringen; det var han, som först framkom med förslaget, att konungen för att framtvinga riksdagskallelse skulle afsäga sig regeringen, han bistod konungen med att författa skriftliga yttranden och gaf tillsammans med några andra af hattpartiets forna ledare konungaparet skriftlig försäkran att vid riksdagen verka för förstärkning af konungamakten. Då det segrande hattpartiet 1769 ville återkalla honom i rådet, vägrade han mottaga denna heder; han återfick också nu sin guvernörspension. På Choiseuls förslag åtföljde S. kronprinsen på dennes utländska resa 1770—71; genom sin bekantskap med de ledande franska kretsarna liksom genom de förbindelser han städse underhållit med franska sändebuden i Stockholm var han särskildt skickad att tjäna den unge fursten vid de grannlaga underhandlingar, som kunde ifrågakomma. Strax före 1771 års riksdag väckte S. förslag att genom öfverenskommelse mellan particheferna under konungens medling bilägga striden mellan hattar och mössor. När detta försök misslyckats och mösspartiet på våren 1772 återtog regeringen, styrkte S. konung Gustaf till revolution, utarbetade själf förslag därtill, förmedlade konungens bekantskap med det förslag Sprengtporten gjort och bistod konungen vid författandet af den blifvande regeringsformen. Vid revolutionen vistades S. på sitt gods Tyresö. Ehuru han icke inträdde i rådet efter statshvälfningen, egde han genom konungens förtroende större inflytande än de fleste rådsherrar och tog verksam del i de ekonomiska och finansiella reformer, som utmärkte den första tiden af Gustaf III:s regering. Han bearbetade opinionen inom och utom landet till konungens förmån genom tal och tidningsartiklar, hjälpte konungen vid ömtåliga brefväxlingar och anlitades som medlare i personliga angelägenheter, då konungen önskade genomdrifva något på enskild väg eller då det gällde att af konungen utverka en ynnest. Att han och brodern Ulrik uppmuntrat konungens böjelse för allenastyrelse, för att därigenom själfva få härska, kan icke bevisas, men på deras tillskyndan drog konungen de viktigaste ärendena från rådet till konseljerna och vande sig därigenom att styra ensam eller med några få förtrogna. Vid Gustafs förmälning 1766 hade S. upphöjts i grefligt stånd. Han utsågs 1786 af konungen till led. af Svenska akad., men hann ej taga inträde, emedan döden kom emellan. Sedan 1753 var han led. af Vet. akad. S. utgaf flera tal och afhandlingar, särskildt i ekonomi — hans älsklingsämne. Han stod länge i intim brefväxling med den bekante franske fysiokraten Mirabeau d. ä. Bland hans skrifter märkes ock *Commerce épistolaire entre un jeune prince et son gouverneur: brefväxling emellan en ung prins och hans gouverneur* (1771; många uppl. på skilda språk).

2. Ulrik S., grefve, den föregåendes broder, statsman, f. 5 aug. 1716 i Nyköping, d. 4 mars 1799 på Ek i Västergötland, blef efter afslutade studier vid Uppsala universitet 1733 auskultant i Kommerskollegium och 1736 hofjunkare. Vid ryska

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

krigets utbrott 1741 ingick han som volontär vid den i Finland varande svenska armén och tjänstgjorde en tid som Lewenhaupts adjutant. 1742 blef han löjtnant vid Karelska dragonregementet och 1745 kapten vid Jönköpings regemente. Han hade redan förut gått i fransk tjänst, kämpade 1744—48 under Frankrikes fanor med utmärkelse i Österrikiska successionskriget och avancerade därunder till öfverste. I svenska armén blef han 1750 utnämnd till generaladjutant och s. å. till öfverstelöjtnant vid Jämtlands regemente. Hemkommen 1751, började han utveckla betydande verksamhet som riksdagsledamot; redan 1746—47 hade han, med tjänstledighet som fransk officer, uppträdt på Riddarhuset för att förstärka hattarnas parti. Vid riksdagen 1751—52 räknades han till partiets bästa förmågor samt insattes i sekreta utskottet och dess mindre sekreta deputation, där han med kraft förfäktade ständernas rättigheter. 1752 blef han af rådet nästan enhälligt utsedd till sin broders efterträdare som minister i Paris. Han hemkom på permission för att bevista riksdagen 1755—56. Han insattes åter i sekreta utskottet och mindre sekreta deputationen, bragte å bane frågan om ändring af kronprinsens uppfostrare, var med om att uppsätta instruktionen för kronprinsens guvernör, genomdref utgifvandet af en riksdagstidning, uppsatte svaret på sekreta propositionen och uppträdde öfver hufvud som en af hofvets skarpaste motståndare och hattarnas främsta ledare. Som belöning för sina tjänster mottog han af ständerna en gratifikation af 3,000 rdr specie. Han upphöjdes 1761 till ambassadör. På hösten 1764 hemkom S. ånyo för att deltaga i riksdagskampen och biträdde Fersen vid ledningen af hattarnas valagitation till 1765—66 års riksdag, vid hvilken han ifrågasattes till landtmarskalk. Sekreta utskottet, som nu behärskades af mösspartiet och ifrade för sparsamhet, beslöt, att hans ambassadörsvärdighet skulle upphöra, och befallde i mars 1765 alla hemmavarande ministrar att återvända till sina poster. Hellre än att sålunda drifvas bort från riksdagen och med lägre rang vända tillbaka till Frankrike, begärde S. att bli återkallad från sin beskickning. Under riksdagen ingrep han lifligt i frågornas behandling och klandrade bl. a. de nya inskränkningar i konungamakten, hvilka mössorna genomdrifvit. Han återgick nu till tjänstgöring inom hären, inom hvilken han utnämnts till öfverste vid Kronprinsens regemente 1764, och blef 1766 öfverste vid Västgöta-Dals regemente. Vid 1769 års riksdag var han ånyo en af hattarnas ledare i sekreta utskottet samt blef s. å. riksråd och rikskansliråd. Sedan mössorna åter vid följande riksdag fått öfverhanden, genomdrefvo de hans afsättning i april 1772, men efter revolutionen, hvarunder han vistades i Västergötland, inkallade konungen honom åter i rådet samt utnämnde honom till kanslipresident. 1771 hade S. blifvit upphöjd till grefve och 1772 vald till kansler för Åbo akademi. Med den nya tid, som inleddes af statshvälfningen 1772, börjar den stora perioden af S:s lif, då han på grund af konungens förtroende fick tillfälle att utveckla sin betydande statsmannabegåfning och näst konungen var den främste ledaren af Sveriges öden under mer än ett årtionde. I första rummet ålåg S. utrikespolitikens ledning. Förtjänsten om fredens bevarande under de utomordentligt farliga och hotande konjunkturer, som rådde närmast efter statskuppen, tillkommer i främsta rummet honom; han var ock konungen följaktig vid dennes besök i Petersburg 1777 och vann därunder äfven Katarina II:s synnerliga aktning. Framför allt har han mer än andra förtjänsten om det förbund, som 1780 afslöts mellan de tre nordiska makterna till den neutrala handelns skydd mot Englands öfvergrepp under det pågående världskriget. Genom denna fasta, målmedvetna, fredliga politik höjde S. inom kort Sveriges anseende ånyo inom den samtida statsvärlden och har förvärfvat äran af att vara en af Sveriges främsta utrikesministrar. Liksom brodern hade S. äfven stort intresse för ekonomiska frågor och sympatiserade lifligt med de friare åsikter, som gjordes gällande af den fysiokratiska skolan. Liljencrantz, Gustaf III:s kände finansminister, stod S. mycket nära och hade i denna vänskap sitt främsta stöd. S. hade också mycken andel i realisationen 1777 och i Sveriges återställda kredit i utlandet, liksom i näringarnas frigörande och handelns uppblomstring. Som gammal militär egde S. äfven i krigskonseljen betydligt inflytande och befordrade lifligt försvarsväsendets återupprättande och flottans nydaning. Han kan i själfva verket betraktas som en verklig premiärminister. ”Det är — säger Odhner — ”en statsmannabana, som i mångsidighet och genomgripande betydelse endast står tillbaka för Axel Oxenstiernas, Johan Gyllenstiernas och Arvid Horns”. S. gillade icke de krigsplaner och eröfringstendenser, som efter hand började få insteg hos konung Gustaf på 1780-talet; han hade därjämte länge längtat efter tillfälle att få draga sig tillbaka till ett fridfullt lif på landet. På egen enträgen begäran erhöll han af Gustaf III 5 juni 1783 afsked från alla sina ämbeten under de mest smickrande och erkännsamma uttalanden från konungens sida. Konungen visade sin tacksamhet äfven genom att inbetala sista återstoden af S:s skuld till staten från hans ambassadörstid i Frankrike (20,000 livres) och tillägga honom en pension af 3,000 rdr sp. Efter nedläggandet af sina ämbeten drog sig S. tillbaka till fädernegården Ek i närheten af Mariestad, hvilken gård han tillöst sig från syskonen. Här tillbragte han sin återstående lefnad jämte sin maka, Kristina Piper, änka i sitt första gifte efter den olycklige Erik Brahe, upptagen af landtliga sysselsättningar, fjärran från politiken. Vid några tillfällen, 1784 och 1788, uppsöktes han där af konungen, som i svåra lägen inhämtade hans råd, men f. ö. ingrep han på intet sätt i det politiska lifvet, fast han lefde ända intill århundradets slut. — S. var i många afseenden en motsats till brodern. Han saknade dennes lifflighet, entusiasm och projektrikedom och var en kall, klok och försiktig

jan, lugn och harmonisk i hela sitt väsen, orädd ch arbetsam, fri från flärd och prål. Ehuru icke rustad med större kunskaper, ej heller något ille, egde han en ovanligt sund och säker blick, or erfarenhet och människokännedom. Han kompletterade genom sina egenskaper sällsynt väl onung Gustaf; föga ärelysten, visste han dessutom t träda i skymundan och låta konungen få äran f deras gemensamma arbete. Också var samarbetet dem emellan synnerligen fruktbringande och tgör den lyckliga epoken af Gustaf III:s stormiga egering. Se K. Th. Odhner, "Minne af riksrådet . m. grefve Ulrik Scheffer" (i "Sv. akad:s andl. ifrån 1888", bd 6, 1892) och "Ulrik cheffer på Ek" (i "Minnen från Vestergötland. älsning till hembygden från dess i Uppsala studerande ungdom", Upps. 1900).

3. Henrik Teofilus S., den föregåendes usin, son till den i släktöfversikten nämnde var S., kemist, f. 28 dec. 1710 i Stockholm, d. är 10 aug. 1759, blef 1739 direktör för Ädelfors uldverk och 1752 myntproberare. 1747 valdes an till led. af Vet. akad., och 1756 blef han naturaliserad svensk adelsman. Utom värdefulla uppsatser i Vet. akad.:s handlingar författade S. *Kemiska föreläsningar* (utg. af T. Bergman 1775; :e uppl. 1796), hvilka voro af väsentlig betydelse ör kemiens studium i Sverige. Till hans viktigaste rbeten höra hans 1752 utförda undersökning af platina, som därigenom bevisades vara en förut känd ädel metall, samt den ännu i dag brukliga metoden att medelst svafvelsyra skilja guld från ilfver. 1. L. S. 2. A. B. B. (L. S.)

Scheffer [fr. uttal ʃäfär], Ary, holländsk-fransk målare, f. 1795 i Dordrecht, d. 1858 i Paris, var son till en från Mannheim bördig genremålare och ivisade tidigt brådmogna konstnärsanlag, utställde målningar med historiska ämnen allt från sitt 12:e år och blef uppmärksammad. 1810 flyttade modern till Paris med sina tre söner. S. blef elev af Guérin och gjorde tidigt bekantskap med den romantiska riktningens blifvande hufvudmän. 1812 började han utställa, till en början små historietaflor, sedan små genrebilder: *Soldatänkan*, *Faderlösa*, *sörjande vid grafven*, *En ung fiskares begrafning* och dylika ämnen, som genom sitt sentimentala innehåll vunno den stora publiken. Ett närmande till romantikerna beteckna *Gaston de Foix' lik hittas på slagfältet vid Ravenna* (1826, Versailles) och *Suliotkvinnor störta sig i hafvet* för att ej bli turkarnas rof (1827 Louvre). 1829 är han inne på en ny väg med den nattliga spöktaflan *Lenore*, efter Bürgers ballad, och sedan följde en rad målningar öfver motiv från Goethe, de flesta ur "Faust": *Gretchen vid spinnrocken*, *i kyrkan*, *vid brunnen*, *Konungen i Tule* och *Mignon* (flera olika). Så följde kompositioner till Dante (*Dante och Beatrice*, *Francesca da Rimini* 1835), där han närmade sig Ingres' skola. Från de följande åren äro de religiösa bilderna *Kristus Tröstaren* (fig. 2; 1837, Musée Fedor i Amsterdam), *Kristus gråter öfver Jerusalem* (1848), *Kristi frestelse* (1856), *Ecce homo* och *Judaskyssen* (1857). S:s främsta bild torde vara *Augustinus och Monika* (de sitta hand i hand betraktande stjärnhimmelen i stilla meditation, 1846, Louvre); betydande äro likaså *Rut och Noomi* (1855) och *Jakob och Rakel* (1857). S. målade äfven allegoriska kompositioner (*Den himmelska och den jordiska kärleken* m. fl.), krigsbilder (*Wittekind fången inför Karl den store*, Versailles), bilder från grekiska frihetskriget samt många porträtt (flera i Louvre). — I hans känslofulla konst är släktskapen med samtida tyska målare i ögonen fallande. Högst står han i de kompositioner, där ett drömmande uttryck förenar sig med klassisk enkelhet i formgifningen. Han nådde betydande popularitet, och i gravyr fingo hans målningar mycket stor spridning. Hans födelsestad har rest hans staty (af J. Mezzara, 1862) och i dess museum äro samlade flera af hans målningar (åtskilliga i kopia) och teckningar. Jfr monografier af Etex (Paris, 1859), miss Grote (London, 1860), U. de Groot (Berlin, 1870). — Hans broder Henry S., f. 1798 i Haag, d. 1862 i Paris, elev af Guérin, målade historietaflor: *Charlotte Corday skyddas af republikens tjänstemän mot folkets raseri* (1830), *Madame Roland på väg till schavotten* (1845), *Jeanne d'Arcs intåg i Orléans* samt *Slaget vid Kassel* (i Versailles), porträtt m. m. G—g N.

Fig. 1. Ary Scheffer.

Fig. 2. Kristus Tröstaren, målning af Ary Scheffer.

Scheffer-Boichorst, Paul, tysk historiker, f. 1843 i Elberfeld, d. 1902 i Berlin, blef professor 1875 i Giessen, 1876 i Strassburg och 1890 i Berlin och ansågs vara en af Tysklands förnämsta medeltidsforskare i våra dagar. Bland hans skrifter må nämnas *Friedrichs I. letzter streit mit der kurie* (1866), *Florentinerstudien* (1874), *Die neuordnung der papstwahl durch Nicolaus II.* (1879) och *Aus Dantes verbannung* (1882). Han utgaf bl. a. en rekonstruktion af "Annales Patherbrunnenses" (1870). Hans *Gesammelte schriften* utgåfvos af Schaus och Güterbock (2 bd, 1904—05).

Schefferit, *miner.*, en monoklin, manganhaltig

pyroxen af rödbrun färg. Den är funnen i Långbans och Jakobsbergs grufvor, i dolomit och kalk. Ant. Sj.*

Schefferus, Johannes, lärd, universitetslärare, var enligt egen uppgift (i sin självbiografi) af samma släkt som den som en af boktryckarkonstens uppfinnare bekante P. Schöffer, f. 2 febr. 1621 i Strassburg (hvarför han kallade sig Argentoratensis, efter stadens latinska namn, Argentoratum), hvarest hans fader var handelsman, d. 26 mars 1679 i Uppsala. Han blef student i Strassburg 1637. Han studerade i Holland och knöt starka förbindelser med holländska lärde, såsom Boxhornius, J. G. Vossius, Daniel och Nicolaus Heinsius, senare äfven med Gronovius. Han förvärfvade stort anseende som filolog, särskildt genom utgifvande af klassiska författare, såsom Arrianus, Mauritius, Petroniusfragmenten m. fl., samt genom egna arbeten. Hans rykte sträckte sig snart till Sverige, som redan då hade liflig förbindelse med Holland och hvars lärde redan starkt påverkades af sådana män som Justus Lipsius, Baudius, Dan. Heinsius, Scaliger, Salmasius, Grotius m. fl. Efter utgifvandet af *De varietate navium* (1643) samt *Agrippa liberator* (1645) kallades S. 1647 till innehafvare af skytteanska professuren i Uppsala, efter sin släkting J. Freinshemius. Föreställd för drottning Kristina, blef han genast vid sin ankomst till Sverige föremål för hennes synnerliga ynnest. Själf förde hon honom på sin egen slup till Uppsala, där han 12 juli 1648 i hennes närvaro höll sitt inträdestal. — S. var en otroligt mångsidig och flitig forskare. Hans arbeten på den romerska filologiens område ha ännu ej förlorat allt värde. Han utgaf en mängd latinska och grekiska auktorer, flera afhandlingar rörande romerska antikviteter samt ett arbete *De stylo* (1653), hvilket länge tjänade ungdomen som den bästa anvisning i den latinska vältaligheten. Som mönster af de regler, han där stadgat, ansågos af samtiden hans tal vid drottning Kristinas nedläggande af regeringen, vid Karl XI:s första besök i Uppsala, vid samme konungs kröning m. fl. tillfällen. Hans *Phædrus*-upplaga (1663) var den första i Sverige utgifna textkritiska upplagan af en klassisk författare och följdes af flera. S. kan med rätta anses som Sveriges förste vetenskaplige språkforskare af högre rang. I romersk vältalighet öfverträffades han endast af sin företrädare, Freinshemius, och han täflade framgångsrikt på andra områden, såsom klassisk arkeologi, litteratur, häfdaforskning, med män sådana som Loccenius, Verelius, Norcopensis m. fl. 1664 utgaf S. tills. med Olof Verelius Göt-riks och Rolfs saga, och därefter egnade han sig med stigande ifver åt svensk fornforskning. Med anledning af sin *Upsalia antiqua* (1666), i hvilket arbete han framkom med den meningen, att det

forna Uppsala tempel varit beläget i Nya Uppsala, där den s. k. Bondkyrkan ligger, råkade han i hetsig strid med sin gamle vän Verelius (se denne), som lifligt understöddes af bl. a. Olof Rudbeck d. ä. — ett "pennekrig", som afstannade först på Karl XI:s i ett kungligt bref 1681 gifna befallning. Bland andra märkliga arbeten af S. må nämnas hans svensk-latinska uppl. af *Konunga- och höfdingastyrelsen* ("Konunga ok höfdinga styrilse s. institutio regia", 1669), *Memorabilium Svethicæ gentis exempla* (1671; "Svenska folkets ärominne", 1733), hvari han ur svenska historien under vissa titlar sammanfört märkvärdiga händelser och berömliga gärningar, *Lapponia* (1673), som, utarbetad enligt uppdrag af M. G. de la Gardie, inom den lärda världen mottogs med mycket bifall och utkom i öfv. på en mängd europeiska språk, samt *Svecia literata*, det första svenska arbetet i sitt slag (1680; 2:a uppl. med tillägg och rättelser af dansken Joh. Mollerus 1698). Såsom utlänning och måhända äfven för de rikliga belöningars skull, hvilka från högre ort kommo honom till del (så t. ex. kallades han 1666 till medlem af Antikvitetskollegiet och utnämndes 1677 till universitetsbibliotekarie, med bibehållande af sin professur), var S. ständigt föremål för ämbetsbröders afund och invecklades fördenskull i tvistigheter med dem. E. M. Fant yttrar om honom i ett minnestal 1787: "Af de många lärde, som i drottning Kristinas tid inkallades, blef dock ingen här långvarigare, ingen nyttigare än Schefferus"; och han tillägger: "S. var ingen vidskeplig eller trångtänkt man, utan en fri lärd, som sökte sanningen och som icke gaf bifall, förrän förnuftet och granskningen befalte det". Hans söner adlades med namnet Scheffer (se d. o.). S:s självbiografi *Joannis Schefferi Argentoratensis vita*, författad i början af 1670-talet, utgafs 1915 af H. Schück (i "Inbjudningsskrift till professor Lindahls installation") efter orig.-manuskriptet i Uppsala univ:s bibliotek. — Jfr E. Wrangel, "Sveriges litterära förbindelser med Holland" (1897, i Lunds univ:s årsskrift). A. U. B. (R. G.)

Scheffler, Johannes, tysk mystiker och skald. Se Angelus Silesius.

Scheffler, August Christian Wilhelm Hermann, tysk skriftställare, f. 1820 i Braunschweig, d. där 1903, sedan 1870 öfverbyggnadsråd där, vann berömmelse genom mekanisk-tekniska undersökningar. Hans hufvudarbeten äro *Die principien der hydrostatik und hydraulik* (2 bd, 1847), *Die theorie der gewölbe* (1857) och det matematisk-filosofiska verket *Naturgesetze* (7 bd, 1876—83).

Scheffler, Karl, tysk konstförfattare, f. 1869 i Hamburg, gjorde sig känd genom uppsatser i tidningar och tidskrifter, är sedan 1906 redaktör för tidskr. "Kunst und künstler" och har utgett en rad böcker om modern konst, bl. a. *L. von Hofmann* (1903), *Max Liebermann* (1906; 2:a uppl. 1912), *Moderne baukunst* (1906), *Die frau und die kunst* (1908), *Constantin Meunier* (s. å.), *Paris* (1908), *Berlin. Ein stadtschicksal* (1909; 3:e uppl. 1913), *Deutsche maler und zeichner im 19. jahrhundert* (1911), *Gesammelte essays* (1912), *Die Nationalgalerie zu Berlin* (s. å., kanske S:s mest vägande arbete), *Italien* (resebref, 1913), *Die*

rchitektur der grossstadt (1913), *H. van de Velde* . å.), *Adolf Menzel* (1915). S. är äfven en högegen alsterrik kritiker och artikelförfattare. Hans krifter äro i regel idérika, väckande och eneiska, starkt personliga äfven i sin ensidighet och den öppenhet, med hvilken författaren vittnar om in begränsning. G—g N.

Schehäb-ed-Din, asiatisk härskare. Se Ghori-er.

Scheherezäde, mindre god transkription i st. f. chahrazād (se d. o.).

Scheibe [ʃa'jbe], Johann Adolph, tysk musikskriftställare, f. 1708 i Leipzig, d. 1776 i Köpenhamn, försörjde sig med knapp nöd som klaverlärare, tills han i Hamburg fäste uppmärksamheten vid sig genom tidskr. "Der critische Musikus" (1737—40; ny uppl. 1745). 1740 blef han hofkapellmästare hos markgrefven af Brandenburg-Kulmbach och strax därefter k. kapellmästare i Köpenhamn. Där var han till stor nytta för musiklifvet, gjorde front mot den öfverhandtagande italienska operan, men måste vika för Scalabrini och afskedades redan 1748, hvarefter han hufvudsakligen lefde för musikteoretiska undersökningar. Af hans många kompositioner (200 kyrkliga verk, 150 flöjtkonserter, 30 violinkonserter, 70 orkesterstycken, oratoriet *Der wundervolle tod des Welterlösers*, 1761, kantater, operan *Thusnelde*, 1749, m. m.) har mindre delen tryckts och ingenting bibehållit sig. Däremot äro hans skrifter högst märkliga för sin tid genom sina nya, reformatoriska tankar. Hans polemik mot den italienska operan anses ha inverkat på Gluck, som samtidigt befann sig i Köpenhamn, och förberedt omslaget i dennes verksamhet. S. var äfven den förste, som uttalade den sedermera ofta upprepade åsikten, att den flerstämmiga musiken härstammar från Norden. Bland hans skrifter märkas *Abhandlung vom ursprung und alter der musik, insonderheit der vokalmusik* (1754), *Abhandlung über das recitativ* och *Über die musikalische komposition* (ofullb., 1773). A. L.*

Scheibel [ʃa'j-], Johann Gottfried, tysk luthersk teolog, f. 1783 i Breslau, d. 1843 i Nürnberg, intog som predikant och själasörjare en mycket inflytelserik ställning i sin födelsestad och blef 1811, med bibehållande af sitt prästerliga ämbete, e. o. och 1818 ord. professor vid det då nyss från Frankfurt a. O. till Breslau förflyttade universitetet. Redan tidigt gjorde sig S. bemärkt som en afgjord och i polemiken hänsynslös förfäktare, i tal och skrift, af den ortodoxt lutherska ståndpunkten emot den ännu vid denna tid vid de preussiska universiteten rådande rationalismen. Mest bekant har S. dock blifvit som ledare för den lutherska rörelsen mot de från den preussiska regeringen utgående sträfvandena för en union mellan den reformerta och den lutherska kyrkan och som den egentlige upphofsmannen till den s. k. gammallutheranska separationen från den unerade preussiska kyrkan (se Gammallutheraner). På grund af sitt uppträdande i denna sak blef han 1830 suspenderad från sitt prästerliga ämbete och nödgades 1832, afsatt jämväl från sitt professorsämbete, lämna Breslau. Äfven sedan nödgades han flera gånger växla vistelseort. S:s många skrifter från hans senare år stå nästan alla i samband med hans kamp mot den kyrkliga unionspolitiken. Viktigast af dessa är *Aktenmässige geschichte der neuesten unternehmung einer union* (2 bd, 1834), ännu i dag den bästa källan för unionssträfvandenas historia. Jfr Fengler, "Lebensbild S:s" (1883). E. Bg.

Scheich (arab., "gråskägg"), stundom scheik, äldste; höfding för en stam; lärare; öfverhufvud för en religiös orden; helgon. — Scheichu-l-islām, de under Turkiet lydande muhammedanernas näst efter sultanen förnämsta auktoritet Han har rättighet att genom en begärd fetva (se d. o.) legalisera en sultans afsättning. — Scheich-el-beled och Scheich-el-tumn. Se Egypten, sp. 1468. H. A.*

Scheichu-l-islām. Se Scheich.

Scheideck [ʃa'j-] 1. Scheidegg, två bergpass i schweiziska kantonen Bern: 1. Grosse l. Hasli S., leder öfver Scheideckalp (1,961 m.) från Hasli- till Grindelwalddalen. — 2. Kleine l. Wengern S., leder öfver Wengernalp från Grindelwald till Lauterbrunnen (2,064 m.). Öfver detta öppnades 1893 den 18 km. långa Wengernalpbanan. — 3. Utgångspunkt för den mellersta af de tre Rigibanorna (se Rigi). (J. F. N.)

Scheidemann [ʃa'jde-], Philipp, tysk socialdemokratisk politiker, f. 26 juli 1865 i Kassel, var först till yrket typograf och tillhör sedan 1883 det socialdemokratiska partiet. 1895 blef han redaktör för en socialdemokratisk veckotidning i Giessen, 1900 redaktör för "Fränkische tagespost" i Nürnberg och 1905 redaktör för "Volksblatt" i Kassel. 1911 invaldes S. i socialdemokratiska partistyrelsen och öfverflyttade då till Berlin. Sedan 1903 representerar han valkretsen Solingen i tyska riksdagen. S. valdes febr. 1912 till vicepresident i tyska riksdagen och var den förste socialdemokrat, som haft plats i riksdagspresidiet. Vid valet i mars s. å. omvaldes han ej. S. har efter Bebels död framträdt som en bland de allra främste bland de tyske socialdemokraternas ledande män. Särskildt har han haft stor andel i partiets patriotiska hållning vid och efter krigsutbrottet 1914.

Scheidemantel [ʃa'jde-], Karl, tysk sångare, f. 1859 i Weimar, var 1878—86 anställd vid hofteatern där, studerade under ferierna sång för J. Stockhausen, tillhörde 1886—1911 hofoperan i Dresden och vardt därefter lärare vid musikskolan i Weimar. Hans röst är en baryton af sällsynt skön och jämnt strömmande klang, hans sceniska framställningar utmärkas af nobless, känsla och dramatiskt lif. Från 1886 har han glansfullt medverkat vid Wagnerfestspelen i Baireuth som *Amfortas*, *Klingsor*, *Hans Sachs*, *Wolfram* m. m. Andra af hans Wagnerroller äro *Wotan*, *Telramund* och *Holländaren*; vidare märkas hans *Agamemnon* i "Ifigenia", *Don Juan*, *Figaro*, *Wilhelm Tell* o. a. S. är äfven en uppburen

oratorie- och romanssångare. Han har utnämnts till kammarsångare i Weimar och Dresden. Man har af hans hand arbetet *Gesangs-bildung* (1913), hvarjämte han skrifvit några operalibretter och omarbetat textböckerna till Mozarts "Così fan tutte" (1909) och "Don Juan" (1914). E. F—t.

Scheiding, Filip, ämbetsman, f. 10 aug. 1578, d. 9 juni 1646 i Reval, idkade långvariga studier i Tyskland, anställdes som kammarjunkare och sedermera som hofmarskalk hos Karl IX, af hvilken han erhöll viktiga uppdrag. Så utnämndes han 1607 till ståthållare i Narva, där han sedan kvarstannade flera år. Äfven Gustaf II Adolf, som före 3 mars 1613 upphöjde honom till riksråd, använde honom mycket. Han fick 1614 deltaga i ryska fälttåget som krigskommissarie, mottog 1615 uppdraget att verkställa undersökning af tillståndet i Ingermanland och Kexholms län, förordnades 1620 till guvernör för Kopparkompaniet och 1621 till ståthållare i Kopparbergslagen och Österdalarna, från hvilka båda ämbeten han afgick 1625, sattes 1621 och 1626 till medlem af rådsregeringarna, sändes 1627 i en beskickning till Estland och utnämndes 1628 till guvernör i detta landskap. Under sin vistelse där deltog han i en beskickning till Ryssland 1634 och blef s. å. president i Dorpats hofrätt och kansler för akademien där. Från den "besvärliga" guvernörsbefattningen fick han enligt egen önskan afsked 1642. S. var en duglig ämbetsman, men torde på sin plats i Estland ej fullt ha motsvarat regeringens förväntningar. Fr. W.

Scheidt [ʃa'jt], Samuel, tysk tonsättare och orgelspelare, en af "de tre berömde S" (Scheidt, Schein och Schütz), f. 1587 i Halle, d. där 1654, lärjunge af Sweelinck, blef 1609 organist vid Moritzkirche i Halle och var dessutom markgreflig kapellmästare. Han räknades bland de störste organisterna på sin tid och bidrog med sina kompositioner till den nya orgelstilens grundläggning, hvarjämte hans koralbearbetningar blefvo förebildliga. Han utgaf *Cantiones sacræ* (1620—22), *Concerti sacri* (1622), *Ludi musici* (1623), *Tabulatura nova* (3 dlr, 1624; ånyo utg. af Seiffert, 1892), som innehåller allehanda orgelstycken m. m. och är S:s förnämsta arbete, *Liebliche kraftblümlein* (1625), *Geistliche koncerte* (4 dlr, 1631—40) m. m. A. L.*

Scheidw., vid växtnamn förkortning för tyskbelgiske trädgårdsskriftställaren Michael Joseph Scheidweiler, f. 1799, d. 1861.

Scheidweiler [ʃa'jtvajler], M. J. Se Scheidw.

Scheigijje, folkstammar. Se Nuba, sp. 100.

Scheik, mindre riktig form för scheich (se d. o.).

Scheil [fr. uttal ʃäl, ty. uttal ʃajl], Vincent, fransk orientalist, katolsk präst, f. 10 juni 1858 i Königsmachern, Lothringen, blef medlem af franska arkeologiska institutet i Kairo 1891, professor vid École des hautes études i Paris och direktör för sektionen för assyriologi och orientalisk filologi 1895 samt medlem af Institutet. Han har särskildt inlagt stora förtjänster i bearbetningen och utgifvandet af de elamitiska kilskriftsurkunderna, som på franska statens bekostnad framgräfts i Susa och som han publicerat i det monumentala verket "Délegation en Perse", i hvars 4:e bd (1902) han först utgaf och tolkade de märkliga, i Susa funna Hammurabis lagar (se d. o.). D. M.

Scheila, *astron.*, en af småplaneterna.

Schein [ʃajn], Johann Hermann, tysk tonsättare, den andre af "de tre berömde S" (se Scheidt), f. 1586 i Grünhain, Sachsen, d. 1630 i Leipzig, blef 1615 hofkapellmästare i Weimar och 1616 kantor vid Thomasskolan i Leipzig. S. hörde särskildt genom sina "Waldliederlein" (*Musica boscareccia*, 1621—28; flera uppl.) till de tyske mästare, hvilka sökte medla mellan det italienska och det tyska sångsättet. Han utgaf dessutom *Venuskräntzlein* (1609), *Cymbalum Sionium* (1615), *Banchetto musicale* (1617), *Opella nova* (1618; 2:a uppl. 1626), *Cantional* (öfver 300 andliga sånger, 1627; 2:a uppl. 1645) m. m., innehållande flerstämmiga sånger, motetter, konserter, danser o. s. v. En samlad uppl. af S:s verk utges sedan 1902 af A. Prüfer på Breitkopf & Härtels förlag (bd 1—5 till 1914). A. L.*

Schein, ryska fältherrar. Se Sjein.

Scheiner [ʃa'jner], Christoph, tysk astronom, f. 1575 i Walda vid Mindelheim i Schwaben, d. 18 juli 1650 i Neisse, ingick 1595 i jesuitorden, var 1610—16 professor i Ingolstadt, under kortare tider äfven i Innsbruck och Freiburg i Breisgau, vistades 1624—33 i Rom och 1633—39 i Wien samt var därefter rektor för jesuitkollegiet i Neisse. S. var en af dem, som först iakttogo solfläckarna; men då han för ordensprovinsialen omtalade denna upptäckt, gjord i Ingolstadt i mars eller april 1611, fick han sig ålagdt att tiga därmed. Utan författarens vetskap offentliggjordes dock hans anteckningar af Marcus Welser i Augsburg, i två skrifter: *Tres epistolæ de maculis solaribus scriptæ ad Marcum Velserum* (1612) och *De maculis solaribus et stellis circa Jovem errantibus accuratior disquisitio* (s. å.). På grund af sistnämnda skrift råkade S. i en prioritetsstrid med Galilei. Resultaten af sina fortsatta forskningar nedlade han i arbetet *Rosa ursina, sive sol ex admirando facularum et macularum suarum phaenomeno varius* etc. (1626—30). Nämnas böra äfven S:s fysiologisk-optiska undersökningar, nedlagda i *Oculus, hoc est fundamentum opticum* etc. (1619). B—d.

Scheiner [ʃa'jner], Julius, tysk astronom, f. 25 nov. 1858 i Köln, d. 20 dec. 1913 i Potsdam, blef 1881 assistent vid observatoriet i Bonn och 1887 vid observatoriet i Potsdam, där han 1894 blef utnämnd till observator och 1900 till förste observator. Sedan 1894 var han därjämte e. o. professor vid Berlins universitet. Hans arbeten rörde sig hufvudsakligen inom astrofysikens, astrofotografiens och stellarastronomiens områden. Under sin första tid i Potsdam fördes han af H. C. Vogel in på undersökningar öfver stjärnornas

rörelser genom spektrografiska bestämningar af spektrallinjernas förskjutningar. Genom undersökningar öfver linjeförskjutningarna hos den bestända variabla stjärnan Algol lyckades Vogel och 1889 uppvisa dubbelstjärnnaturen hos Algol och lla stjärnor af den s. k. Algoltypen (se V a r i a b l a s t j ä r n o r). En annan frukt af dessa spektrografiska arbeten var S:s stora verk *Untersuchungen über die spectra der helleren sterne nach photographischen aufnahmen* (1895). S. delog äfven på ett ingående sätt i förarbetena för den stora fotografiska himmelskartan (se A s t r o f o t o g r a f i), lämnade en mängd värdefulla bidrag till utvecklingen af de astrofotografiska teorierna och metoderna samt ledde och utgaf äfven de delar af arbetet, som kommo på Potsdamobservatoriets lott. Också inom den fotografiska fotometrien utförde han ett flertal betydelsefulla arbeten. Bland hans astrofotografiska arbeten må f. ö. särskildt framhållas de på sätt och vis i sin art banbrytande *Der grosse sternhaufen im Hercules, Messier 13* (1892) och *Ausmessung des Orionnebels nach photographischen aufnahmen* (1895). S. ville genom ytterst noggranna uppmätningar af läget hos de olika stjärnorna inom stjärnhopen och hos de olika partierna af nebulosan skaffa en grundval för framtida bestämningar af eventuella rörelser inom dessa himmelsobjekt. Dessa arbeten, särskildt det förstnämnda, ha utgjort förebild för en hel rad senare arbeten af samma art.

Under sina sista år studerade S. himlakropparnas strålning. Bland hans större arbeten från denna tid märkas *Untersuchungen über die solarkonstante und die temperatur der sonnenphotosphäre* (1908) samt de tills. med J. Wilsing utförda *Untersuchungen an den spektren der helleren gasnebel* (1905) och *Temperaturbestimmung von 109 helleren sternen aus spektralphotometrischen beobachtungen* (1909). S:s betydelse låg inom den astronomiska forskningens praktiska område. Han besatt där en ovanlig förmåga att genomskåda och bekämpa de olika svårigheter, som uppställde sig vid lösandet af en invecklad uppgift. För den matematiska sidan af problemens behandling hade han däremot mindre sinne. S. utgaf läroböcker och populärvetenskapliga verk. Mest bekanta äro *Die spektralanalyse der gestirne* (1890), *Die photographie der gestirne* (1897) och *Populäre astrophysik* (1908), hvart och ett i sin art ett föregångsarbete. B—d.

Scheiners sensitometer [ja'jners]. Se S e n s i t o m e t r i.

Scheitholt [ja'jthålt], ty., *mus.*, urform till cittran (se d. o.).

Schejchi, sekt. Se P e r s i e n, sp. 538.

Schekel. Se S i k e l.

Schelch. Se M e g a c e r o s.

Schelde (fr. *l'Escaut*, lat. *Scaldis*), flod i Frankrike, Belgien och Nederländerna, upprinner i franska dep. Aisne (Picardie) vid Catelet (110 m. ö. h.), 18,5 km. n. n. v. om S:t Quentin, och flyter mellan vackra kullar i hufvudsakligen nordlig riktning genom dep. Nord till Cambrai, där den förenar sig med S:t Quentinkanalen och blir segelbar. Efter att ha upptagit biflodema Selle, Rhonelle och Henne från h. samt Sensée och Scarpe från v., inträder den i belgiska prov. Hainaut. I sitt lopp genom denna provins och Öst-Flandern erhåller den en betydlig utvidgning genom föreningen med den segelbara Lys och två kanaler. I östlig och nordöstlig hufvudriktning flyter den vidare, med upptagande af biflodema Dender och Rupel samt med alltmer tilltagande bredd och djup, tills den vid Fort Bath, på nederländskt område, delar sig i två grenar, af hvilka den sydliga och mera betydande, W e s t e r - S c h e l d e l. De H o n t, flyter mellan det holländska Flandern och prov. Zeeland, samt den norra, O o s t e r - S c h e l d e, upptagande Zoom, flyter genom Zeeland. Båda grenarna falla ut i Nordsjön, den södra vid Vlissingen, samt stå i förbindelse med Rhens och Maas' mynningar. Flodens hela längd beräknas till 343 km., hvaraf 89 i Frankrike, 195 i Belgien och 59 i Nederländerna. Segelbar är den genom skicklig anordning af slussar på en sträcka af 325 km. Vid dess stränder ligga bl. a. städerna Valenciennes, Tournay, Oudenaarde, Gent och Antwerpen. Genom westfaliska freden (1648) fingo holländarna rättighet att hålla Schelde-mynningarna stängda för alla främmande fartyg, och det var först genom fransmännens segrar 1792 och freden 1795, som dessa mynningar öppnades. Vid Belgiens och Hollands skilsmässa 1839 förbehöll sig Holland rätt att uppbära Scheldetull och band därigenom Antwerpens handel. 16 juli 1863 löste sig Belgien med omkr. 17 mill. fl. från detta band och fick af andra makter denna aflösningssumma ersatt i förhållande till omfattningen af deras trafik på S. (J. F. N.)

Scheler, M a x, tysk filosof, f. 1875 i München, har varit docent i Jena och München, Euckens lärjunge. Han har utgett bl. a. *Beiträge zur feststellung der beziehungen zwischen den logischen und ethischen prinzipien* (1899), *Die transcendentale und die psychologische methode* (1900), *Zur phänomenologie der sympathiegefühle* (1913), *Der formalismus in der ethik und die materielle wertethik* (s. å.) och *Abhandlungen und aufsätze* (2 bd, 1915). S—e.

Schelf-is (af ty. *schelf*, eng. *shelf*, eg. hylla, sedermera den af grundhaf täckta kustplattformen vid kontinenterna), de jämna, blott några tiotal m. höga, mot hafvet i en brant mur slutande isfält, som särskildt i sydpolartrakterna uppfylla vida hafsbukter eller kanta landmassorna. Delvis hvila de på hafsbottnen, delvis flyter deras rand på hafvet. De utgöra ett mellanting mellan landis och hafsis och uppstå hufvudsakligen af snö, som faller på platsen. Det mest bekanta exemplet är den s. k. Rossbarriären, som söderut afslutar Rosshafvet (se P o l a r e x p e d i t i o n e r, sp. 1171). O. N.

Schelins magpulver. Se H e m l i g a m e d e l.

Scheljabov, A. J. Se Z j e l j a b o v.

Schell, H e r m a n n, tysk katolsk teolog, f. 1850 i Freiburg i Breisgau, d. 1906 i Würzburg, blef efter att i några år ha egnat sig åt praktisk-prästerlig verksamhet 1884 e. o. och 1888 ord. professor i Würzburg. S:s sträfvan var från början inriktad på att åvägabringa en försoning mellan den katolska kyrkan och dess läroåskådning å den ena, den moderna kulturen och vetenskapen å den andra sidan. Af detta intresse är ock hela hans, såväl kvantitativt som kvalitativt synnerligen betydande litterära produktion behärskad. Bland hans rent vetenskapliga arbeten äro de förnämsta

Das wirken des dreieinigen Gottes (1884), *Katholische dogmatik* (4 bd, 1889—93) och *Die göttliche wahrheit des christentums* (2 bd, 1895—96). Hade redan dessa arbeten genom den öppna kritik de på flera punkter riktade mot den traditionella teologien väckt anstöt på många håll, så framkallade S. en verklig storm genom sitt vid invigningen af Würzburg-universitetets nya byggnad 1896 hållna rektorstal om *Theologie und universität*, liksom än mer genom sina båda stridsskrifter *Der katholizismus als princip des fortschritts* (1897; 7:e uppl. 1899) och *Die neue zeit und der alte glaube* (1898), i hvilka han direkt tog till orda för en reform af den katolska kyrkan både i lära och praxis. Hans framträdande väckte så mycket mer uppseende, som det tedde sig som ett led i den just vid denna tid rundt om i den katolska världen kraftigt frambrytande s. k. modernismen (se d. o.). 1898 uppfördes ej blott S:s nyssnämnda reformskrifter, utan ock två af hans vetenskapliga hufvudarbeten på "index" (se Index librorum prohibitorum). S. underkastade sig 1899 i öflig form beslutet, men sökte tillika göra gällande, att dettä ej innebure någon egentlig återkallelse af hans åskådning: det vore ej klart, om hans arbeten fördömts af sakliga grunder eller blott formella opportunitetshänsyn. Vid det starka klandret mot S. för detta steg torde man alltför mycket ha förbisett, att för honom, med hans aldrig brutna hängifvenhet för den katolska kyrkan, en verksamhet utanför denna måste te sig som nästan otänkbar. Genom konflikten med kurian hämmades visserligen hans vetenskapliga skaparkraft och påskyndades måhända hans död. Dock utgaf han under denna period under titeln *Apologie des christentums* (2 bd, 1901—05) en fortsättning af det ofvan nämnda arbetet, "Die göttliche wahrheit des christentums". Äfven bör nämnas den mera populärt hållna monografien *Christus* (1903; 17:e tusendet 1906). En ny strid framkallades genom ett af ett stort antal framstående katoliker, däribland ett par biskopar, utfärdadt upprop till resande af ett minnesmärke på hans graf. Professorn i Wien E. Commer, hvilken tidigare stått i vänskapsförhållande till S. och i bref öfverhopat honom med smicker, riktade i skriften: "H. S. und der fortschrittliche katholizismus" (1907; 2:a uppl. 1908) ett hätskt angrepp mot undertecknarna och utpekade S. såsom hufvudet för en hemlig sammansvärjning mot Rom. Den romerska kurian, hvars kamp mot den modernistiska rörelsen under Pius X i hög grad skärpts, tog visserligen i viss mån afstånd från Commers rent personliga utfall mot S., men ställde sig i hufvudsak obetingadt på Commers sida. Se F. X. Kiefl, "H. S." (1907) och "Die stellung der kirche zur theologie von H. S." (1908), K. Hennemann, "Widerrufe H. S:s" (1908), och N. Söderblom, "Religionsproblemet inom katolicism och protestantism" (1910). E. Bg.

Schellack, *farm.* Se Gummilacka.

Schellackharts. Se Harts.

Schellaha l. Schelluh, berbisk folkstam. Se Berber, sp. 1401, och Marokko, sp. 1029.

Schellenberg, bergutsprång öster om Donauwörth i bajerska reg.-omr. Schwaben. Bajrare och fransmän, tillsammans 8,000 man under Arco, hade tagit ställning på S. och där börjat befästa sig, då de kejserlige, 25,000 man under Marlborough och prins Ludvig af Baden mot aftonen 2 juli 1704 angrepo dem och kastade dem efter en kort strid ur de ofullbordade förskansningarna samt togo deras 16 kanoner. L. W:son M.

Schellendorf, Bronsart von. Se Bronsart von Schellendorf.

Scheller, Immanuel, tysk lexikograf, f. 1735 i Brandenburg, d. 1803 som rektor vid gymnasiet i Brieg, utgaf bl. a. de mycket spridda *Ausführliches lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches wörterbuch* (3 bd, 1783—84; 3:e uppl., 7 bd, 1804—05) samt *Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches handlexikon* (2 bd, 1792). Det sistnämnda har, i omarbetning af Lünemann och Georges, ända in i nyaste tid utgått i nya upplagor (utgafs på svenska 1828). S. Hbrd.

Schelling. 1. Friedrich Wilhelm Joseph von S., tysk filosof, f. 27 jan. 1775 i Leonberg (Württemberg), d. 20 aug. 1854 i badorten Ragaz (Schweiz, där konung Maximilian II af Bajern 1856 lät resa honom en minnesvård), intogs redan vid 15 års ålder i teol. seminariet ("stift") i Tübingen, där han knöt vänskapsförbindelse med sina kamrater Hölderlin och Hegel. Tills. med dem studerade han Platon, Leibniz och Kant. Med en latinsk disputation om det ondas ursprung promoverades han redan 1792. Som guvernör för två unga adelsmän företog han resor och vistades 1796—97 i Leipzig, där han äfven studerade naturvetenskap, matematik och medicin. Genom Goethes förmedling erhöll han 1798 en professur i Jena, till en början dock utan fast aflöning, och utöfvade där vid Fichtes sida och under inflytande af honom en uppseendeväckande filosofisk lärarverksamhet. Han kom därunder i personlig beröring med den af honom beundrade Goethe och med Schiller, till hvilken han dock aldrig trädde i något förtroligt förhållande. Af större betydelse för honom blef umgänget med nyromantikerna, bröderna Schlegel, Hardenberg m. fl., framför allt med A. W. Schlegels snillrika maka Karoline (se S. 2), som 1803 blef hans maka. Personliga misshälligheter och filosofiska strider hade emellertid snart gjort förhållandena i Jena olidliga för S., och samma år, som han gifte sig, flyttade han till Würzburg, där han 1803—06 bekläddе en filosofisk professur. 1806 blef han med-

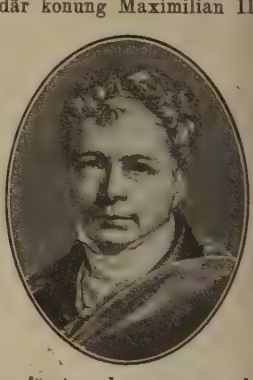

om af akademien i München och efter sitt berömda al öfver *Das verhältnis der bildenden künste zu er natur* generalsekreterare vid de bildande konsternas akademi där (1807). S. trädde 1812 i nytt ifte, med Pauline Gotter. 1820—26 verkade han om akademisk lärare i Erlangen och blef 1827 rofessor i filosofi vid det nyupprättade universitetet i München. När efter Hegels död den s. k. egelska vänstern utdragit mot kristendomen fientliga konsekvenser ur den förut som preussisk statsilosofi betraktade hegelska läran, kallades S. 1841 af Fredrik Vilhelm IV till Berlin för att bekämpa "den hegelska panteismens draksådd". Han skulle komma "ej som en vanlig professor, utan som den af Gud utvalde och till tidens lärare kallade filosofen, hvars vishet, erfarenhet och karaktärsstyrka konungen för höjande af sin egen kraft önskade i sin närhet". Vid hans första föreläsningar vid Berlins universitet räckte ej den största lärosalen till för de skaror, som ville lyssna till den "positiva" filosofi, genom hvilken S. "skulle ändtligen försona tro och vetande". Men de öfverspända förväntningarna gäckades. Efter åhörarnas anteckningar utgåfvos mot hans vilja hans föreläsningar öfver "mythologie und offenbarung", dels af J. Frauenstädt (1842), dels af H. E. G. Paulus (1843) och utsattes för en hänsynslös kritik. S. drog striden inför offentlig domstol, i det han anklagade Paulus för olagligt eftertryck. Då Paulus emellertid blef frikänd, ingaf S. till ministern en skrifvelse, hvari han förklarade sig ej kunna fortsätta sina föreläsningar, då han ej åtnjöt lagens skydd. Sedan drog han sig 1843 tillbaka från världen och lefde sina tolf sista år helt och hållet i hemmet och för familjen samt sina filosofiska spekulationer. — S. var en konstnärligt begåfvad fantasimänniska och på samma gång en originell tänkare, buren af religiös entusiasm och ett trotsigt självförtroende, som gjorde honom öfvermodig och hård i striderna med motståndare, på samma gång som han var känsligt mottaglig för inflytande från tänkare, med hvilka han kände sig befryndad. Som föreläsare ryckte han sina åhörare med sig, imponerande genom sitt allvar och bländande genom sina vida vyer och sin djärfva spekulativa fantasi. Som filosofisk skriftställare är han en af den tyske litteraturens främste. Men hvad som felades honom var förmågan af skarpt fixerade begrepp och ett metodiskt, systematiskt tänkande. Hans åsikter framställdes mera som geniala uppenbarelser än som på bevis grundade lärosatser. Med förkärlek rörde han sig med djärfva analogier, medelst hvilka han trodde sig ådagalägga den genomgående enheten i allt. Hans filosofi blef därför mera poesi än vetenskap. I st. f. Fichtes etiska grundintresse och Hegels logiska konstruktioner trädde hos S. estetiska och religiösa grundmotiv och som filosofiens organ den "intellektuella åskådningen", som Kant tillerkänt endast Gud, men som S. tillskref alla geniala andar, men också endast dessa. Denna åskådning fattade han som en förmåga att fatta det eviga, den punkt, "där vetandet om det absoluta blir ett med det absoluta självt". — Under inflytande af olika tänkare ha S:s åsikter småningom utvecklats i olika former, utan att han själf någonsin medgaf ståndpunktens växling. De senare af honom utvecklade åsikterna utgåfvos alltid för att vara endast närmare utföranden af samma åsikt från nya och mera djupgående synpunkter. Och såtillvida hade han däri rätt, som grundtendensen alltid förblef densamma, ett försök att sammansmälta realismen och idealismen och att igenom en organisk uppfattning af all verklighet uppvisa den absoluta enhet, som ingår i och uppbär allt. Man kan urskilja följande tre hufvudperioder i S:s filosofiska utveckling. A. N a t u r - o c h t r a n s c e n d e n t a l f i l o s o f i e n (1797—1800). Under inflytande af Kant och Herder ville S. komplettera och korrigera Fichtes vetenskapslära med en spekulativ fysik, som ej fattade naturen blott som det objekt, som jaget sätter mot sig för att om sig själft bli medvetet, utan tillerkände den en självständig betydelse, såsom ett förstadium i andens egen utveckling. Denna uppgift sökte han lösa i *Ideen zu einer philosophie der natur* (1797; 2:a uppl. 1803), *Von der weltseele* (1798; 3:e uppl. 1809), *Erster entwurf eines systems der naturphilosophie* (1799) och *Einleitung zu seinem entwurf eines systems der naturphilosophie* (s. å.). Om anden skall kunna fatta naturen, måste denna vara till sitt väsen befryndad med anden. Båda ha samma absoluta grund, och liksom i anden en motsats finnes mellan subjekt och objekt, så utmärkes all verklighet af en p o l a r i t e t, som t. ex. framträder i magnetens tvenne poler. Naturen är blott en lägre, omedveten *potens* af samma verklighet, som i anden kommer till medvetande. Huru S. i detalj utför dessa grundtankar och genom symbolisk tolkning af de enskilda naturföreteelserna söker uppvisa deras enhet med anden, kan ej här refereras. Den schellingska naturfilosofien står i skarp motsats mot den moderna naturvetenskapen och har därför varit utsatt för hånande kritik. S. sökte ej som naturforskare ge en mekanisk orsaksförklaring af naturföreteelserna, utan en teleologisk och vitalistisk värdesättning af dem. Detta sätt att tolka naturen anses nu föråldradt, men S:s insats i sin tids tänkande på detta område var helt visst ej utan sin betydelse för naturforskningens utveckling. Det var en allmän sträfvan i dåtidens naturvetenskap att från de många spridda specialundersökningarna komma öfver till en uppfattning af det enhetliga i all natur. Härtill anslöt sig S. Att han därvid såsom så ofta andra filosofer på olika verklighetsområden gick den empiriska forskningen i förväg, bör ej läggas honom till last. Han följde blott sin tids anda och har genom sina djärfva spekulationer uppkastat problem, som vår tids naturvetenskap försiktigare söker lösa med sina bättre metoder. — Ett motstycke till S:s naturfilosofi, som visar naturföreteelsernas betydelse i andens odyssé, bildar *System des transcendentalen idealismus* (1800), hvari han söker visa, huru anden genom sina teoretiska, moraliska och estetiska funktioner åter träder i förhållande till naturen. Höjdpunkten är därvid enligt S. konsten, i hvilken genialitetens omedvetna naturkraft midt i medvetandets afsiktliga verksamhet segrande gör sig gällande. — B. I d e n t i t e t s f i l o s o f i e n (1801—08). Den under första perioden uppställda satsen, att "naturen och anden i grunden äro detsamma", skärpes nu till påståendet: "naturens och andens grund, det absoluta, är identiteten af det reala och det

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

ideala''. Det är en genom Fichtes grundtankar pånyttfödd spinozism, som S. härvid under inflytande därjämte af Giordano Bruno utvecklar i *Darstellung meines systems der philosophie* (1801), *Fernere darstellung aus dem system der philosophie* (1802), *Bruno, oder über das göttliche und natürliche princip der dinge* (1803; ny uppl. 1843), *Vorlesungen über die methode des akademischen studiums* (1803; ''Föreläsningar öfver methoden för det academiska studium'', öfv. af K. M. Arrhenius, 1812) och *Aphorismen zur einleitung in die naturphilosophie* (1806). Det reala och det ideala beteckna blott de motsatta sidorna i verkligheten, allteftersom den omedvetna eller den medvetna faktorn däri har öfvervikten. Deras potenser kunna så ordnas, att de från ömse sidor åter mötas. Då bli naturens potenser med utgångspunkt från rummet och materien allt mera andliga för att i organismen nå sin höjdpunkt, under det att å andra sidan andens potenser från sedelagens frihet steg för steg öfvergå till allt mera naturliknande funktioner och slutligen kulminera i konstens på en gång omedvetna och medvetna produktion och kontemplation. Men i ingen af de enskilda företeelserna komma motsatserna till full enhet. Detta sker blott i de båda seriernas totalitet, i universum, som på en gång är den fullkomligaste organismen och det fullkomligaste konstverket. Där möter man den absoluta enheten, som hvarken är ande eller natur, hvarken ideal eller real, utan i förhållande till båda den totala identiteten eller indifferensen. — C. Den positiva filosofien (1809—54). Under inflytande af Fr. v. Baader, som riktade hans uppmärksamhet på Jakob Böhme, samt påverkad af tidens romantiska anda i det hela, fördes S. småningom öfver till en religiös mysticism och teosofi, hvartill ansatser visade sig redan i *Philosophie und religion* (1814), som fullt framträdde i *Philosophische untersuchungen über das wesen der menschlichen freiheit* (1809, 1834) och vidare utbyggdes i hans föreläsningar i München och Berlin. Orakelmässigt förkunnade han, att all föregående filosofi, äfven hans egen, som opererat med abstrakta begrepp, kommit endast till tingens ''was'', ej till deras ''dass'', blott ådagalagt deras möjlighet, ej deras verklighet. Därför hade filosofien hittills varit ''negativ''; först genom S. skulle den nu bli ''positiv''. En af S:s egna lärjungar, Eschenmayer, hade påstått att, om filosofien ock lyckas uppvisa det absoluta såsom alltings enhet, så kan den dock icke förklara den gifna mångfalden och visa, huru dess motsatta potenser uppstå. Det kan endast religionen genom sin tro på en personlig Gud. S. ville nu flytta in denna tro i sin filosofi. Enligt denna är ju mångfalden, differensen, lika ursprunglig som enheten och identiteten. Den lefvande enheten har mångfalden inom sig själf och därmed principen för den strid mellan motsatser, som är lifvets väsen. Gud har sålunda inom sig själf grunden till det onda, hvilket kommer till förverkligande genom ett affall. Därigenom åstadkommes det kaos, hvarmed naturutvecklingen börjar och hvarifrån den ideala seriens historiska process återför oss till Gud såsom all verklighets både grund och mål. Slutligen utdrager S. härur den mystiska konsekvensen, att både affallet och återvändandet är Guds egen självutveckling, hvilken han identifierar med religionshistorien och dess stegvis skeende öfvergång från *mytologi* till *uppenbarelse*. Härom utvecklade S. en spekulativ religionsteori, som står i en ännu skarpare motsats till den empiriska religionshistorien, än hans ungdoms naturfilosofi intagit till naturforskningen. — Hvilken hänförelse S:s naturfilosofi i början väckte, därom vittna kraftigast de lofsånger, som H. Steffens till hans ära uppstämde. Till den anslöto sig ock Oken, Schubert, Carus, Eschenmayer m. fl., liksom ock fysiologen Burdach, den danske fysikern Örsted, växtfysiologen Nees von Esenbeck, patologen Kieser och estetikern Solger, hvilka, hvar på sitt område, sökte tillämpa dess principer. Till S:s identitetssystem anslöt sig G. M. Klein och till hans positiva filosofi J. J. Wagner m. fl. Men framför allt var den unge S. den nyromantiska skolans läromästare, och samtidigt med denna estetiska riktnings införande i Sverige kom ock den schellingska filosofien att här utöfva ett mäktigt inflytande, som sträckte sig till alla den högre bildningens grenar. Den ''nya skolans'' banerförare, Atterbom och L. Hammarsköld, voro i filosofiskt hänseende S:s lärjungar. Den sistnämnde, som stod S. nära äfven personligt, har i ''Minnen från Tyskland och Italien'' (1859) skildrat S. och hans hem. Äfven Törneros och Almquist rönte af honom inflytande; likaså I. Hwasser. Geijer, Biberg och Grubbe började sin spekulativa bana som S:s anhängare, och ehuru de sedan utvecklade den självständiga svenska personlighetsfilosofi, som kulminerade i Boströms lära, har dennas grundriktning ej oväsentligt påverkats af schellingska uppslag. — S:s märkligaste skrifter ha i det föregående blifvit omnämnda, med undantag af hans många stridsskrifter, mot Fichte, Jacobi m. fl. Hans föreläsningar öfver *Einleitung in die mythologie, philosophie der mythologie* och *Philosophie der offenbarung* offentliggjordes i *Sämmtliche werke* (14 bd, 1856 ff.), *Werke in auswahl* ha utgetts af O. Weiss (3 bd, 1908). S:s bref ha utgetts af J. L. Plitt, *Aus S:s leben* (3 bd, 1775—1803, 1869—70); brefväxlingen med Maximilian II af Trost och Leist (1890); bref, tal och uppsatser af S. ha äfven utgetts af O. Braun, *Schelling als persönlichkeit* (1908). Ur den synnerligt omfattande S.-litteraturen må endast följande här nämnas. Den utförligaste framställningen af S:s åsikter, sådana de tagit olika former under hans utveckling, har i kronologisk ordning lämnats af K. Fischer i 7:e bandet af hans ''Geschichte der neuern philosophie'' (1872; 3:e uppl. 1902). Däremot har E. v. Hartmann i ''S:s philosophisches system'' (1897) sökt ge en enhetlig framställning af hans åsikter, i det han upplöser systemet i dess enskilda delar och inom hvardera så att säga tar ett längdsnitt. S:s förhållande till nyromantikerna har belysts af R. Haym i ''Die romantische schule'' (1870). Inom den skandinaviska litteraturen har S:s filosofi behandlats af A. Nyblæus i 2:a bandet af ''Den filosofiska forskningen i Sverige'' (1881) och af H. Höffding i ''Filosofien i Tyskland efter Hegel'' (1872).

2. Karoline Dorothea S., den föregåendes hustru, född Michaelis, dotter till pro-

sor J. D. Michaelis (se denne), f. 2 sept. 1763 Göttingen, d. 7 sept. 1809 i Maulbronn, vardt 84 gift med läkaren Böhmer, d. 1788, och 1796 d A. W. von Schlegel, från hvilken hon skildes 1803 för att s. å. ingå nytt äktenskap med den nära 12 år yngre Schelling. Hon var en högt begåfvad och initiativrik kvinna, hvars inflytande i många hänseenden gjorde sig gällande i Tysklands vittra och vetenskapliga värld, särskildt under den tid romantikernas hufvudkvarter var förlagdt till Jena. Hon eggade bröderna Schlegel till både poitiv och kritisk verksamhet samt bär väl det rnämsta ansvaret för, att det fientliga förhållndet till Schiller vardt förbittradt krig. Med m starkt känsliga läggning och rika intellektuella rustning var hon för Schelling en uppmuntrande h drifvande kraft, som har stor del i hans forskrings högsommar. Flerfaldigt verksam som medrbeterska i åtskilliga litterära företag, var hon rnämligast en högst betydande brefskrifverska (se Vaitz, "Karoline", 1871 och 1882; ny uppl. af rich Schmidt, 1912). Litt.: A. Sauer, "Karoline ..." (1885), Ricarda Huch, "Blütezeit der romanik" (3:e uppl. 1908), och Beatrice Zade, "Caroine. Ett kvinnoöde från romantikens dagar" (1914). 1. S—e. 2. R—n B.

Schellingiani'sm, Fr. W. J. v. Schellings (natur-)filosofi.

Schelluh. Se Schellaha.

Schellwien [-vin], Robert, tysk filosof, f. 1821 Danzig, d. 1900 i Quedlinburg, utvecklade en af Fichte och Schopenhauer påverkad idealism och uppträdde som motståndare till darwinismen. Skrifter: *Der darwinismus und seine stellung in der entwicklung der wissenschaftlichen erkenntniss* (1896), *Nietzsche und seine weltanschauung* (1897), *Der wille, die lebensgrundmacht* (1898), *Philosophie und leben* (s. å.) och *Wille und erkenntniss* (1899) m. fl. S—e.

Scheltopūsik, *zool.* Se Ophisaurus.

Schelwig, Samuel, tysk luthersk teolog, f. 1643 i Polnisch-Lissa (Schlesien), d. 1715 i Danzig, där han verkade som professor i teologi, prädikant och slutligen som rektor vid akademiska gymnasiet (Athenäum). Han var strängt ortodox, häregirig och stridslysten samt en förklarad fiende till pietismen (se d. o., sp. 840). Hans mot densamma riktade anonyma flygskrift *Itinerarium antipietisticum* etc. (1695) har den falska tryckorten Stockholm.

Schema, Skema, pl. Schemata (grek. *schēma*, gestalt, bild), mönster, utkast; läsordning (se d. o.) i skolor. — *Psyk.*, allmänföreställning, en föreställning, som har åskådningens konkreta karaktär och dock ej betecknar ett individuellt föremål, utan en grupp af föremål. De schematiska föreställningarna äro oscillerande konturbilder, som bestå af en i viss mån växlande mångfald enskilda, fragmentariska åskådningar, hvilka sammanhållas af idéassociation. Flertalet ord förbindes i det hvardagliga tänkandet ej med begrepp, utan med sådana obestämda, schematiska föreställningar, i hvilka egenskaperna ej äro fixerade, utan inom vissa gränser kunna växla och utbytas mot hvarandra. Så t. ex. föresväfvar oss vid ordet "häst" än ett något större, än ett mindre djur af en viss typ; dess färg är såtillvida obestämd, att den kan vara svart, grå, hvit eller brun, men däremot ej t. ex. blå eller grön. Växlingarna hålla sig sålunda inom vissa "konturer". Schemata bilda öfvergångar mellan de individuella åskådningarna och begreppen. — Schematisēra, framställa i allmänna grunddrag. — Schemätisk, som är framställd i grunddrag. — Schemati'sm, behandlingssätt efter fastställdt schema (utan hänsyn till individen); stelt och enformigt sätt att sköta ett företag.

Schemnitz, stad. Se Selmeczbánya.

Schemoneh Esreh, hebr. Se Judisk gudstjänst, sp. 243.

Schenberg, Per, lexikograf, f. 1701 i Skänninge, d. 1777 i Landeryd, blef 1735 rektor vid Linköpings stads skola och 1737 lektor vid gymnasiet. Prästvigd 1735, fick han 1742 som prebende Landeryds pastorat och förordnades 1755 till prost i Göstrings kontrakt. 1772 promoverades han till teol. doktor, utgaf på begäran af ärkebiskop Erik Benzelius d. y. ett latinsk-svenskt lexikon, merendels kalladt "svinmagen", som i Sverige länge var en förträfflig hjälpkälla vid det latinska språkets studium. Han författade ock historiska afhandlingar och var kännare af nordiska antikviteter.

Schenck, Johann Heinrich Rudolph, tysk botanist, f. 31 jan. 1860 i Siegen (Westfalen), företog 1886—87 jämte A. F W. Schimper en botanisk resa till Brasilien, blef professor vid tekniska högskolan i Darmstadt 1896 och har utgett förtjänstfulla morfologiska och biologiska arbeten. Af dessa märkas *Biologie der wassergewächse* (1886), *Anatomie der submersen gewächse* (s. å.) och *Beiträge zur biologie und anatomie der lianen* 1, 2 (1892, 1893). Af hans öfriga skrifter äro flera af växtgeografiskt innehåll, såsom *Darstellung der pflanzengeographie der subantarktischen inseln, insbesondere Kerguelen* (1905), *Vegetation der Canarischen inseln* (1907) m. fl. Jämte G. Karsten utger S. det stora växtgeografiska planschverket "Vegetationsbilder" (sedan 1903). C. Lmn.

Sche'ncke, Johan Fredrik Vilhelm, norsk orientalist, religionshistoriker, f. 9 jan. 1869 i Kristiania, teol. kandidat 1894, studerade sedan semitiska språk, i synnerhet arabiska, och egyptologi samt blef 1901 universitetsstipendiat och 1915 professor i religionshistoria. Filos. doktor blef han 1904 på afh. *Amon Re. En studie over forholdet mellem enhed og mangfoldighed under udviklingen af det ægyptiske gudsbegreb.* Bland hans arbeten i jämförande religionshistoria märkas *Ægypten—Israel—Babylonien* (s. å.), *En del religionshistoriske bemerkninger ang. de kristelige sakramenter* (1905), *De jödisk-aramæiske papyri fra Elefantine* (1912) samt *Die Chokma (Sophia) in der jüdischen hypostasenspekulation. Ein beitrag zur geschichte der religiösen ideen im zeitalter des hellenismus*

(1913). I populär, fängslande form har S. framställt bl. a. den religionshistoriska arkeologiens nyaste resultat i *Hvad jorden gjemte* (1911) och afd. *Religion* i Kr. Visteds ”Kulturens historie” (1916). K. V. H.

Schenckendorff, Emil von, tysk pedagog, f. 1837 i Soldin i. d. Neumark, d. 1915 i Berlin, var först officer, sedermera (1867—76) i telegrafverkets tjänst, men lämnade till följd af svag hälsa såväl den förra som den senare verksamheten. Sedan 1882 var han led. af preussiska landtdagens ”abgeordnetenhaus”. Sin egentliga lifsgärning fann han i energisk sträfvan för tyska ungdomens sunda utbildning genom utveckling dels af handarbetet, dels af de fria lekarna, hvarjämte han äfven verkade för det högre skolväsendets omgestaltning i praktisk riktning och för tyska fortbildningsskolans utveckling. För handarbetets införande i skolan gjorde han ett betydelsefullt inlägg genom den lilla skriften *Der praktische unterricht* (1880), och s. å. förmådde han preussiska undervisningsministeriet att sända en kommission till Danmark och Sverige för att studera skolslöjden. Själf deltog han i denna studieresa, efter hvars fullbordande han tog initiativet till bildandet af den centralkommitté för ”handfertigkeit und hausfleiss” (1881), ur hvilken Der deutsche hauptverein für knabenhandarbeit framgått (1886). Äfvenså upprättade han centralutskottet ”für volks- und jugendspiele” (1891), hvars ordf. han var till sin död, och deltog i redigerandet af dess årsbok (sedan 1892). För de högre skolornas reformerande verkade han som medlem af skolkonferensen 1890 och för fortbildningsskolan som medlem och hedersordf. i tyska fortbildningsskoleföreningen. Af hans skrifter må nämnas *Denkschrift über die einrichtung deutscher nationalfeste* (1898), *Ratgeber zur belebung der körperlichen spiele an den deutschen hochschulen* (1901; 4:e uppl. 1910), *Denkschrift über nationale erziehung durch leibesübungen* (1910). S. var med. hedersdoktor vid universitetet i Kiel. S—e.

Schendi, hufvudstad i landskapet Dar-Schendi, i anglo-egyptiska Sudan på högra Nilstranden nedanför 6:e katarakten och vid järnvägen Kairo—Kartum, midt emot Metamme (se d. o. 1). Omkr. 6,000 inv. Karavanstation på vägen från Kordofan och öfver Bajudastäppen. J. F. N.

Schendu, folkstam. Se Hling-dsju.

Schendyla, *zool.* Se Geophilidæ.

Schenectady [skene'ktədi], stad i nordamerikanska staten New York, vid Mohawkfloden och Eriekanalen. 72,826 inv. (1910), hvaraf 18,631 födda i utlandet (274 i Sverige). Staden, som anlades af holländarna 1662, är säte för en högskola, Union college (grundlagd 1795), som har 2 afdelningar (academic department och engineering school) i S. samt 3 (medical college, law school och college of pharmacy jämte Dudley-observatoriet) i Albany. Maskin- och jordbruksredskapsfabriker, säte för General electric co:s och American locomotive co:s stora verkstäder. 1909 hade staden 134 industriella anläggningar med 17,728 arbetare och 38,2 mill. doll. tillverkningsvärde. (J. F. N.)

Schēne raritēten, ”sköna, rara saker”, ett från det tyska marktschrejerspråket lånadt uttryck, hvarmed förr betecknades bilder af hvarjehanda, t. ex. bibliska eller historiska ämnen, laterna-magica-figurer o. d., som af marktschrejern l. ”Gubben med skåpet” plägade förevisas till folkförlustelse; underhaltigt kram (i synnerhet kringvandrande judars).

Scheng-tang, kinesisk kejsare. Se Kina, sp. 56.

Schenk, Johann, österrikisk tonsättare, f. 1753 i Wiener-Neustadt, d. 1836 i Wien, elev af Wagenseil, lefde i Wien som musiklärare (bl. a. undervisade han i hemlighet Beethoven en tid, sedan denne fattat misstro till Haydns undervisning). Han gjorde sig först känd genom en mässa (1778) och skref sedan flera kyrkliga verk, men blef företrädesvis berömd genom sina i Dittersdorfs stil skrifna sångspel, bl. a. *Der dorfbarbier* (1796; ”Bybarberaren”, 1893), som utmärkes af sund humor och bibehållit sig ända till senaste tid. Biogr. af Staub (1900). A. L.*

Schenk, Eduard von, tysk skald, f. 1788 i Düsseldorf, d. 1841 i München, vardt 1828 bajersk inrikesminister, men gaf genom klerikala förordningar anledning till så stora misshälligheter mellan regeringen och representationen, att han 1832 måste lämna sin befattning; han utnämndes i stället till president i provinsialregeringen i Regensburg. 1838 återkallades han till München som medlem af statsrådet. S. utgaf tre band *Schauspiele* (1829—35), bland hvilka sorgespelet *Belisar* är mest framstående, samt författade för öfrigt åtskilliga festspel och kantater. Se V. Goldschmidt, ”S:s leben und werke” (1909).

Schenk, Joseph August, tysk botanist, f. 1815 i Hallein, d. 1891 i Leipzig, blef e. o. professor i botanik 1845 vid universitetet i Würzburg och 1868 i Leipzig. Han sysselsatte sig företrädesvis med synnerligen grundliga, kritiska och gedigna undersökningar rörande fossila växter. Bland hans många skrifter märkas *Beiträge zur flora des keupers und der rhätischen formation* (1864), *Die fossile flora der grenzschichten des keupers und lias Frankens* (1866—67), *Die fossile flora der nordwestdeutschen wealdenformation* (1871), *Pflanzen aus der steinkohlenformation und jurassische pflanzen aus China* (i Richthofens ”China”, bd 4, 1882), *Die während der reise des grafen Bela Szechenyi in China gesammelten fossilen pflanzen* (1884), *Fossile pflanzen aus der Albourskette gesammelt von E. Tietze* (1887), *Fossile hölzer aus Ostasien und Ägypten* (1888). Han författade vidare större delen af afdelningen *Paläophytologie* i den af K. v. Zittel utgifna ”Handbuch der paläontologie” (1884—90). Tills. med andra fackmän utgaf han ”Handbuch der botanik” (4 bd, 1879—90), och själf författade han afdelningen *Die fossilen pflanzenreste*, som äfven utgetts särskildt (1888), m. fl. A. G. N.

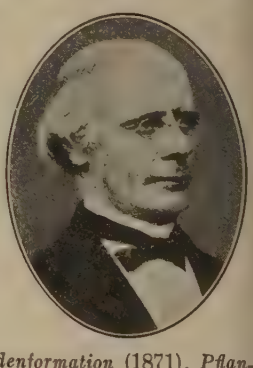

Schenk, Karl Emanuel, president i Schweiziska edsförbundet, f. 1823, d. 1895, var

spr. präst, valdes 1855 till medlem af kanton Berns regering och var tre gånger dess president. Af den schweiziska förbundsförsamlingen, m han tillhörde sedan 1857, valdes han 1863 till edlem af förbundsrådet, i hvilket han kvarstod ll sin död och 1865, 1871, 1874, 1878, 1885 h 1893 bekläddе presidentvärdigheten. N. H—tz.

Schenk, Leopold, ungersk embryolog, f. 340, d. 1902, blef med. doktor 1865 och var 1873 -1900 professor i embryologi i Wien. Han utecklade liflig författarverksamhet och utgaf bl. a. roböcker i embryologi, histologi och bakteriologi. e från hans laboratorium utgångna undersöknarna publicerades till största delen i "Mitteilunen aus dem Institut für embryologie der univerität Wien", hvaraf 12 häften utkommo. Mycket ppseende väckte på sin tid hans hypotes ang. rutbestämning af barnens kön (*Einfluss auf das eschlechtsverhältnis* (1898, flera uppl.; sv. öfv. å.). R. T—dt.

Schenk, Petr Petrovitj, rysk tonsättare, . 1870 i Petersburg, utbildades vid konservatoiet där, uppträdde först som pianist och har edan komponerat 3 operor, 2 baletter, 3 symonier, symfoniska dikter m. m. för orkester, en tråkkvartett, violin-, violoncell- och pianokomositioner, kantater, körer och många sånghäften.

Schenkel, Daniel, schweizisk protestantisk eolog och kyrkoman, f. 1813 i Dägerlen (kant. Zürich), d. 1885 i Heidelberg, blef 1838 privatdocent i Basel, 1841 pastor i Schaffhausen, 1850 professor i Basel samt 1851 professor, seminariedirektor och förste universitetspastor i Heidelberg. Som författare utvecklade S. en utomordentlig produktivitet. Med sina mångsidiga vetenskapliga intressen förenade han en kanske än starkare utvecklad håg för kyrklig och kyrkopolitisk verksamhet, och till nästan alla under hans tid framträdande kyrkliga stridsfrågor eller företeelser tog han, som i kyrkopolitiskt hänseende tidtals intog en synnerligen inflytelserik ställning, jämväl i skrift ståndpunkt. Om hans kyrkliga intressen vittnar ock en serie af populära, historiska skrifter: biografier öfver Pestalozzi, Schleiermacher, E. M. Arndt o. s. v. Men vid sidan häraf fann han också tid till en synnerligen omfattande, rent vetenskaplig produktion. De mest betydande af hans hithörande arbeten äro: *Das wesen des protestantismus* (3 bd, 1846—51, 2:a, förk. uppl. 1861), *Die christliche dogmatik vom standpunkte des gewissens* (2 bd, 1858), *Das charakterbild Jesu* (1864, 4:e uppl. 1873; sv. öfv. 1865—67), *Die grundlehren des christenthums aus dem bewusstsein des glaubens dargestellt* (1877) och *Das Christusbild der apostel und der nachapostolischen zeit* (1879). För nutiden är kanske dock hans namn mest bekant genom det af honom redigerade och utgifna *Bibellexikon* (5 bd, 1869—75). Till sin åskådning genomgick S. i såväl kyrkligt som teologiskt hänseende småningom en utveckling från en mera moderat till en utprägladt liberal ståndpunkt. Redan hans dogmatik väckte från denna synpunkt starkt uppseende, och hans "Charakterbild Jesu" framkallade i kyrkliga kretsar en verklig storm, som tog sig uttryck bl. a. i starka kraf på S:s afsättning från befattningen som seminariedirektor, ett steg, som dock afböjdes genom kyrkoledningens förmedlande ingripande. I den af S. uppsatta och 1860—72 redigerade "Allgemeine kirchliche zeitschrift" skapade han ett litterärt organ för den frisinnade kyrkliga och teologiska riktningen, och 1863 tog han initiativ till bildandet af den 1865 definitivt konstituerade protestantföreningen (se d. o.), hvars förste ordf. han blef. E. Bg.

Schenkendorf, Gottlob Ferdinand Maximilian (Max) von, tysk skald, f. 1783 i Tilsit, d. 1817 i Koblenz, tjänstgjorde efter slutade studier som referendarie i Königsberg, bevistade fälttåget mot Napoleon, fast han till följd af förlusten af sin högra hand i en duell icke kunde deltaga i kriget, och fick efter fredsslutet anställning som regeringsråd i Koblenz. Tidigt påverkad af pietistiskt umgänge, rönte han sedermera stort inflytande af Novalis och Jung-Stilling. Hans dikter tillhöra befrielsekrigets mest uppmärksammade, trots känslosamheten och den starka mystiskt religiösa stämningen, som ofta hindra dem från att få fast konkret gestaltning. Han var en af de förste, som med hänförelse kräfde återställandet af tyska kejsardömet som följd af segern; Rückert kallade honom också "der kaiserherold". Af S:s *Gedichte* (1815; utg. 1913 af Kircheisen) och *Poetischer nachlass* (1832), jämte ytterligare tillägg förenade till *Sämtliche gedichte* (1837; flera uppl.; i "Goldene klassikerbibliothek", 1912), kunna nämnas *Lied vom Rhein, Freiheit, die ich meine* och cykeln *Die deutschen städte*. Se biogr. af Hagen (1863), Heinrich (1886), Czygan i "Euphorion" (XIII och XIV) och A. Köhler (1915). (R—n B.)

Schenmark, Nils, matematiker, astronom, f. 14 maj 1720 i Ö. Stenby, Östergötland, d. 28 sept. 1788 i Lund, blef magister i Lund 1745 och studerade därefter under Klingenstierna i Uppsala. 1749 utnämndes han till astronomie observator i Lund och 1763 till professor i matematik. 1753 invaldes han i Vet. akad. S. gjorde iakttagelser för bestämmande af månens, Venus' och Mars' parallaxer (1751). Bland hans skrifter märkes främst en förträfflig encyklopedisk framställning af de matematiska vetenskaperna (otryckt, finnes i Vet. akad:s och Lunds universitets bibliotek). Af trycket utgaf han *Computus ecclesiasticus, inrättad efter den nya stylen, samt det förcu bättrade och hos oss i Sverige brukliga calendarium* (1759; ny uppl. 1780), *Geometria analytica, hvaruti jemte de första grunderna till algebra visas tillämpning deraf till elementargeometrien och koniske sectionerna* (1785) m. fl. (B—d.)

Schennung, regent i Kina (se d. o., sp. 56).

Schenschin, A. A., rysk skald. Se Sjensjin.

Schen-si ("väster om passet", näml. Tungkwanpasset nära Wei-hos och Hwang-hos förening), provins i nordvästra Kina, gränsar i n. till Ordos,

hvarifrån det skiljes genom kinesiska muren, i ö. till Schan-si (gränsen är Hwang-ho) och till Honan, i s. till Hupe och Sz-tschwan och i v. till Kan-su. 199,300 kvkm. 6,726,064 inv. (1910), en af Kinas mera glest befolkade provinser (33 inv. på 1 kvkm.). Tsin-ling-schan, som delar Kina i två mycket olika delar (se Kina, sp. 27), delar äfven denna provins i en större, nordlig, och en mindre, sydlig, del, af hvilka den förra är en platå af 1,300—1,800 m. höjd och nästan helt täckt med väldiga lössbildningar. Detta kulturbälte lider dock af ringa nederbörd; vissa delar äro saltträsk, hvilket förklarar den jämförelsevis glesa befolkningen. Därtill har dock äfven bidragit dunganernas uppror (se Dunganer), under hvilket befolkningen, hvars antal före detsamma var 15 mill., alldeles utrotades i vissa trakter i Wei-hodalen. Under lösslagren i n. anses stora stenkolslager finnas; äfven på malmer och petroleum är provinsen rik. Tsin-ling-bergen nå här en höjd af 3,350 m. (i Ta-pai-schan); de fylla södra delen, där man endast i floddalarna finner en mera utvecklad kultur. Klimatet är för kallt för odlingen af Syd-Kinas produkter, ris, te och silke, men lämpar sig väl för spannmål, rabarber, tobak, hampa etc. Industrien tillverkar ylletyger, papper m. m. Den viktigaste floden näst Hwang-ho är dennas biflod Hwei-ho (se d. o.), som flyter utefter Tsin-lings norra sluttning, samt s. om bergen Han-kiang (se d. o.). Genom denna provins har kinesiska folket en gång invandrat från Tarimbäckenet till Kina, och genom Hwei-hodalen går ännu en stor del af handeln med Turkestan. Hufvudstad är Si-ngan (se d. o.). J. F. N.

Scheol [-ål], hebr., hebréernas benämning på dödsriket. Se Hades 2.

Schepers [s-chep-], Willem Bastiaansz., vanligen kallad endast Willem Bastiaansz., holländsk sjömilitär, f. 1620 i Haarlem, d. 1704 i Rotterdam, var en betydande redare och köpman där, när han, som förut ej egnat sig åt flottans tjänst, 1673 utnämndes till amirallöjtnant. 1676 höll han med 12 skepp Dunkerques sjöröfvare varma och sändes s. å. och 1677 med en stark eskader till Nordsjön för att hjälpa danskarna mot svenskarna och utmärkte sig så, att han belönades med danskt adelskap. Han inlade stor förtjänst om sjöväsendets organisation. 1688 förde han på sin fregatt "Den Briel" Vilhelm af Oranien öfver till England.

Scheppérus, Ericus Olai, präst, f. 1555, d. 1620, uppges ha blifvit komminister vid Storkyrkan i Stockholm 1577 och utnämndes 1583 äfven till skolmästare där. Ehuru uppfostrad i det ortodoxa Rostock, började han i häftiga predikningar förorda liturgien, men slog om och angrep den sedan lika häftigt trots Johan III:s vrede. Slutligen sattes han i fängelse och stannade där till Johans död (1592). Efter att 1593 ha valts till kyrkoherde i Storkyrkan for han en tid ut med stor våldsamhet mot Sigismund och dennes katolska präster, men ändrade ånyo ställning och började 1596 anfalla hertig Karl, som skulle tillfogat honom orätt och öfvervåld, medan han efter striden vid Stegeborg (1598) upphöjde Sigismund. Efter slaget vid Stångebro (1598) försökte han en ny omsvängning, men blef nu fängslad och hade ännu i okt. 1601 ej ernått full frihet. Kort därefter lösgafs han dock och erhöll 1602 Uppsala pastorat, men råkade åter ut för Karls vrede och fängslades 1607. Åter lössläppt, förflyttades han 1609 till Enköpings pastorat. Han var omtyckt predikant, men en obehärskad och hållningslös personlighet. Fr. W

Scher, turk. Se Schar.

Scherbet, turk. Se Sorbet.

Schereme'tiew, tysk transkription i st. f. Sjeremetiev (se d. o.).

Schérer [ʃerär], Barthélemy Louis Joseph, fransk militär, f. 18 dec. 1747 i Delle (dep. Haut-Rhin), d. 19 aug. 1804 i Chauny (dep. Aisne), var först i österrikisk krigstjänst, men återvände 1780 till Frankrike och blef s. å. kapten vid ett artilleriregemente. Han var med vid Valmy och utmärkte sig som adjutant åt Beauharnais i fälttåget vid Rhen. Han blef divisionsgeneral 1793, vann flera framgångar i spetsen för en kår af Sambre- och Meusearmén och sändes 1794 som högste befälhafvare till Alparmén, men återkallades snart för att öfverta ledningen af armén i östra Pyrenéerna (1795), där han med underlägsna och illa rustade trupper lyckades med framgång bekämpa spanjorerna ända till fredsslutet i Basel s. å. Strax därefter blef han Kellermanns efterträdare som chef för italienska armén och vann en lysande seger vid Loano (24 nov. 1795) öfver de öfverlägsne österrikarna, hvarigenom hela Milano kom i fransmännens våld. Sjukdom och tvister med de underordnade befälhafvarna nödgade honom att begära afsked och lämna öfverbefälet åt Bonaparte. 1797 blef han krigsminister och visade som sådan stor energi och rättrådighet. 1799 fick han ånyo öfverbefälet öfver italienska armén, men återkallades inom kort, sedan han med sina numeriskt underlägsna krafter blifvit slagen af österrikarna under Kray vid Magnano (5 april). S. drog sig då tillbaka till privatlifvet. Till försvar för sin förkättrade krigföring i Italien utgaf han *Précis des opérations militaires de l'armée d'Italie depuis le 21 ventôse jusqu'au 7 floréal de l'an VII* (1799). E. A—t.

Schérer [ʃerär], Edmond, fransk teolog och litteraturkritiker, f. 1815 i Paris, d. 1889, gjorde sina studier i England (där han greps af väckelserörelsen) och i Strassburg och blef 1847 professor i exegetik vid evangeliska högskolan i Genève. Till en början var han målsman för den vid nämnda högskola härskande ortodoxien, med tillsats af en inåtvänd mysticism; hans underbart innerliga dikt *Je suis à toi* förblir en pärla i den franska protestantismens psalmskatt. Under bibelstudiet kom han dock bort från den stränga inspirationsläran, och hans intellektualistiska tendenser upplöste all positiv kristen tro. Den hegelska filosofien blef en hvilopunkt på vägen, som mynnade ut i brytning med teologien och i full skepsis (*La critique et la foi*, 1850). 1860 flyttade han öfver till Paris och egnade sig åt litteraturkritik och politik i den 1861 uppsatta "Le temps" (ett antal artiklar, utgifna som *Études critiques sur la littérature contemporaine*, 10 bd, 1863—89). 1871—75 var S. medlem af nationalförsamlingen, och 1875 blef han senator för lifstid. Se O. Gréard, "E. S." (2:a uppl. 1891), och W. Lüttge, "Religion und dogma" (1913). Hj. H—t.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Scherer, Wilhelm, tyska litteraturhistoriker i språkforskare, f. 26 april 1841 i Schönborn i dre Österrike, d. 6 aug. 1886 i Berlin, blef pro- or i tyska språket och litteraturen 1868 vid högskolan i Wien, 1872 i Strassburg och 1877 i Berlin. 1884 valdes han till medlem af preussiska vet. akad. Hans viktigare arbeten äro *Denkmäler deutscher poesie und prosa* (1864, tills. med Müllenhoff; 3:e uppl. 1892), *Zur geschichte der deutschen sprache* (1868; 3:e uppl. 1890), *Jakob Grimm* (1865; 2:a uppl. 1885), *Deutsche studien* (1870—; 2:a uppl. 1891), *Geistliche poeten der deutschen kaiserzeit* (1874—75), *Geschichte der deutschen dichtung im 11. und 12. jahrhundert* (1875), *e anfänge des deutschen prosaromans und Jörg ichram von Colmar* (1877), *Aus Goethes frühzeit* 879) och *Geschichte der deutschen literatur* 883; 13:e uppl. 1914). Tills. med ten Brink och artin utgaf S. sedan 1874 "Quellen und forhungen zur sprach- und kulturgeschichte der rmanischen völker". En del af sina tidskriftsppsatser samlade han under titeln *Vorträge und ufsätze* (1874). Efter hans död utgåfvos bl. a. *ufsätze über Goethe* (1886; 2:a uppl. 1900), *oetik* (1888; 2:a uppl. 1900), *Kleine schriften* (2 H, 1893) och *K. Müllenhoff* (1896). — S. var en de inflytelserikaste tyske universitetslärarna på m tid, och hans vetenskapliga metod har väsentgen behärskat den litteraturvetenskapliga forskningen i Tyskland intill våra dagar, då flertalet rofstolar innehafts af hans lärjungar. Han såg i dologien "vetenskapen om nationaliteten" och ökte genom en strängt empirisk undersökning, som kväl icke uteslöt djärfva hypoteser, fastställa sitt olks historia och egenskaper, sådana språket och tteraturen ådagalade dem. Emot filosofen ställde an filologen; från grammatik och poetik höll han sykologiska betraktelser fjärran och trodde sig ed bruket af filologens hjälpmedel kunna nå alla ehöfliga resultat. Ehuru han därigenom stängde ör sin vetenskap vägar till kunskap, hvilka filogien ej kan finna ersättningar för, hade S. en tomordentlig betydelse för litteratur- och språkvetenskapens lyckliga utveckling därigenom, att an förnyade det grundläggande, de faktiska utgångspunkterna fastställande arbetssättet. Han illämpade ljudfysiologien på ljudhistorien, anlade m utvecklingshistorisk synpunkt på tolkningen af iktverk (särskildt gifvande i fråga om Goethes "Faust"), byggde bryggor mellan estetik och litteraturhistoria samt mellan språkhistoria och folkpsykologi. För utbildningen af den vetenskapliga metodiken, uppställningen af problemen, fastställandet af faktum glömde han icke den konstnärliga framställningens kraf, utan står som en af sitt lands och sin vetenskaps yppersta i karaktriseringsförmåga och stil. Se om S. Basch, "W. S. et la philologie allemande" (1888), och E. Schmidt i "Goethejahrbuch", IX (s. å.). Jfr äfven G. Brandes i "Samlede skrifter", VII (1901). R—n B.

Scherff, Wilhelm von, preussisk general och militärskriftställare, f. 6 febr. 1834 i Frankfurt a. M., d. 16 april 1911 i Venezia, deltog med utmärkelse som generalstabsofficer i 1866 och 1870—71 års krig, där han (framför Tours) blef svårt sårad. 1878—82 var han chef för 29:e infanteriregementet i Metz, blef därefter brigad- och fördelningschef och tog 1891 afsked ur aktiv tjänst, hvarvid han utnämndes till general af infanteriet. Sedan 1858 utgaf S. en rad arbeten behandlande gymnastik och fäktning vid armén samt infanteritaktiska och krigshistoriska frågor. De förnämsta af dem äro: *Studien zur neuen infanterietaktik* (4 hftn, 1873—74; sv. öfv. 1873—76), *Die infanterie auf dem exerzierplatz* (1875; sv. öfv. 1876), i hvilka han uppträder som förkämpe för det sedermera så mycket omstridda "normalanfallet", en åsikt, som han konsekvent fasthåller äfven i sina senare verk, *Die lehre von der truppenverwendung als vorschule für die kunst der truppenführung* (2 bd, 1876—79; 2:a uppl. med titeln *Von der kriegführung*, 1888), *Einige taktische grundsätze als anhalt für die ausbildung der infanterie* (1879) och *Reglementarische studien* (4 hftn jämte ett tilläggshäfte, 1891—92), en ganska skarp kritik öfver afd. "stridsläran" i 1888 års infanteriexercisreglemente, hvilken han fann för allmänt hållen, en åsikt, som gaf anledning till en långvarig polemik, förnämligast i "Militärwochenblatts" spalter, men som ytterligare utvecklades i *Praktische taktik und taktische theorie* (1893) och i *Unsere heutige infanterietaktik im spiegel der augustkämpfe 1870 um Metz* (1893), *Kriegslehren in kriegsgeschichtlichen beispielen der neuzeit* (5 bd, 1894—97), hans kanske förnämsta verk, där han på grundvalen af kort och klart framställda krigshistoriska fakta på ett mästerligt sätt behandlar en mängd såväl taktiska som strategiska spörsmål, *Lehre vom kriege* etc. (1897), ett synnerligen väl skrifvet militärfilosofiskt verk i Clausewitz' anda, *Der schlachtenangriff* (2 bd, 1898—1900), *Einheitsangriff oder individualisierender angriff* etc. (1912), *Gewehr und gelände im heutigen angriffskampfe* (1904) och *Vergleichender rückblick auf die neueste tagesliteratur über den infanterieangriff* (1906), hvilka afhandla infanteritaktiken på grundvalen af den nyaste krigshistorien, såsom boerkriget 1899—1902 och rysk-japanska kriget 1904—05. S. anses som en af Tysklands allra mest framstående militärskriftställare i nyare tider. Han har utöfvat stort inflytande på det taktiska åskådningssättet inom armén, ehuru hans skrifter på grund af förf:s från vanligt språkbruk ofta afvikande, ganska tunga, med en mängd underafdelningar försedda och rätt svårlästa skrifsätt icke fått den stora spridning de genom tankarnas rikedom och djup samt bevisföringens grundlighet och logiska skärpa tvifvelsutan förtjäna. H. J—dt.

Scher'i, andliga domstolar i Turkiet. Se Nisamije.

Scheri'a, en af Homeros omtalad, af faiakerna bebodd ö. Se Korfu.

Scheri'at el-kebire, arab. Se Jordan.

Scheri'at el-menädire, biflod till Jordan (se d. o., sp. 109).

Scher'iet, den i muhammedanska länder grundläggande ''andliga lagen''. Se Persien, sp. 543.

Scherif, arab., ''hög'', ''upphöjd'', ''ädel'', ''ättling af Muhammed'' (i denna bet. synonymt med sejjid), en titel, som användes särskildt om dynastien i Marokko, som besteg tronen år 1550 och uppges härstamma från profeten. Med bestämd artikel (*esch-scherif*) betecknar ordet vanligen ståthållaren i Mekka, hvilken likaledes är en af Muhammeds ättlingar. Jfr Nakib.

Schering, Ernst Christian Ludwig, tysk matematiker, f. 1833, d. 1897, sedan 1868 professor i matematik och astronomi i Göttingen, utgaf skrifter i talteori samt i astronomiska och fysikaliska frågor. Mest bekant är S. som utgifvare af Gauss' samlade arbeten (7 bd, 1863—74). S. var gift med en dotter till den svenske matematikern K. J. Malmsten. I. F

Schering, Emil, tysk öfversättare, tidningsman, f. 1873 i Münden, har framför allt blifvit bekant för sina öfversättningar af Strindberg (sedan 1898, omkr. 30 bd) och sin energiska, om också icke alltid lyckade propaganda för dennes verk.

Schering, Arnold, tysk musikhistoriker, f. 1877 i Breslau, elev af J. Joachim i violinspel, blef filos. doktor i Leipzig 1902, docent i musikens historia och estetik vid universitetet där 1907 och e. o. professor 1915. Han har framträdt med flera arbeten som beaktansvärd forskare, bl. a. *Geschichte des instrumentalkonzerts* (1903—05), *Geschichte des oratoriums* (1911), *Die niederländische orgelmesse* (1912) och *Studien zur musikgeschichte der frührenaissance* (1914), har särskildt sysslat med Seb. Bach och utger sedan 1904 Nya Bach-sällskapets årsbok. Vidare har han bearbetat 3:e uppl. af Dommers ''Handbuch der musikgeschichte'' (1914) och utgett flera äldre musikverk (delvis samlingar). S. påträffade 1908 i Uppsala universitetsbibliotek manuskriptstämmorna till H. Schütz' juloratorium, som länge trotts ha gått förloradt. E. F—t.

Scherin, Per Hampus, vitterhetsidkare, präst, f. 7 okt. 1817 i Horns socken i Östergötland, d. 6 dec. 1894 i Norrköping, prästvigdes 1841, blef filos. magister i Uppsala 1851 samt teol. adjunkt vid Karlberg och komminister i Solna 1853. S. vardt 1859 e. o. hofpredikant och 1864 kyrkoherde i Östra Husby af Linköpings stift och var 1872—88 kontraktsprost. Han utgaf *Dikter* (1855), däribland skaldestycket *Augusti tidehvarf*, belönt 1849 med Svenska akad:s stora pris, *Dikter, äldre och nyare* (1883) m. m.

Scherira, judisk författare. Se Rabbinska språket och litteraturen, sp. 817.

Scher-i-sebs (Schaar-sabiz), ''grönskande stad'', hufvudort i ett f. d. kanat i Turkestan, omkr. 65 km. s. om Samarkand, består af två genom Ak-darja skilda städer: Scher, med 20,000 inv., och Kitab, med 15,000 inv., där i början af 1300-talet låg byn Kesch, Tamerlans födelseort, hvilken där ämnade grundlägga sitt rikes hufvudstad och uppförde många stora, nu merendels förfallna byggnader. Kanatet S., i norra delen af mellersta Buchara, är väl vattnadt och bördigt samt har omkr. 500,000 inv., mest usbeker. Sedan ryssarna eröfrat Buchara och kanatet S. (1868), öfverlåto de S. 1870 till emiren af Buchara. Wbg.

Scherl, August, tysk förläggare, f. 24 juli 1849 i Düsseldorf, uppsatte 1883 tidningen ''Berliner lokalanzeiger'', 1889 ''Berliner abendpost'', 1899 ''Die woche'' och 1901 ''Der tag'', inköpte 1903 ''Gartenlaube'' och 1908 ''Allgemeine zeitung'' i München samt har dessutom igångsatt flera stora förlagsföretag, ''Deutsche adressbuchgesellschaft'', ''Sport im bild'', lånbiblioteksaktiebolaget ''Bibliothek A. S.'', afsedt att för en ringa summa sprida god litteratur m. m. S. är den store nydanaren af Tysklands tidningsväsen, som genom hans rastlösa verksamhet och många initiativ, alltsedan ''Lokalanzeiger'' i aug. 1885 vardt daglig, fullkomligt omskapats. Distributionen har lagts om, nyhetsmaterialet och -anskaffningen blifvit en hufvudsak efter att förut ha satts i sista rummet, och de tekniska metoderna ha förändrats i lika hög grad som de publicistiska. Följden har blifvit, att tidningarnas upplagor stigit med svindlande snabbhet och att deras inflytande betydligt ökats, ty S:s moderna idéer ha naturligtvis tvungit hans medtäflare och efterföljare att söka öfverträffa honom. Ifrig främjare af massornas upplysning, har S. äfven satt in kraft och pengar på flera allmännyttiga företag: ett nytt system af folksparkassor, folkbiblio ekens utveckling m. m. Personligen okänd för de fleste och utpräglad enstöring, har S. varit en af det nutida Tysklands skapare.

Scherm-Janbo el-Bahr, bukt. Se Janbo el-Bahr.

Scherna, Magnus. Se Hederstierna, adlig ätt.

Scherr, Johannes, tysk litteratur- och kulturhistoriker, f. 13 okt. 1817 på Hohenrechberg i Württemberg, d. 21 nov. 1886 i Zürich, promoverades i Tübingen 1840 och var därefter under några år skollärare i Winterthur (Schweiz). 1843 slog han sig ned i Stuttgart och kastade sig med entusiasm in i de politiska striderna. Efter att 1844 ha utgett en uppseendeväckande skrift, *Württemberg im jahre 1844*, valdes han 1848 till medlem af deputeradekammaren och stod under revolutionstiden i spetsen för det demokratiska partiet. Sedan kamrarna 1849 blifvit upplösta, flydde han till Winterthur och sysselsatte sig där uteslutande med skriftställeri, tills han 1860 erhöll professuren i historia och litteratur vid polyteknikum i Zürich. Utom en mängd med bifall mottagna

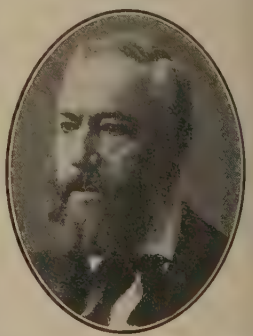

naner och andra berättelser: *Schiller* (1856; 6:e pl. 1909), *Michel* (1858; 13:e uppl. 1909) m. fl. t urval utkom med titeln *Novellenbuch* 1873 77, flera uppl.) äfvensom åtskilliga humoristiska ifter författade S. en mängd kultur- och litteraristoriska arbeten. S. var en ifrig partiman, ars politiska intolerans kom honom att bruka storiska företeelser till angrepp på allehanda af nom hatade stånd och institutioner och förryckte pfattningen af personer och förlopp. Hans stil r full af egendomligheter: arkaismer, nybildnir, sökta liknelser i Carlyles och Das junge utschlands maner och kryddades af burlesker h grofheter i rikt antal. Hänsynslöst, hänfördt ed han för frihet och bildning, med ett muntt föredrag och en litterär framställning, hvars iginella och utomordentligt lefvande kraft var arkt tilldragande. Af hans verk må nämnas *eutsche kultur- und sittengeschichte* (1852—53), *chiller und seine zeit* (1859, många uppl.), *Gehichte der deutschen frauenwelt* (1860), *Blücher, eine zeit und sein leben* (1862; 8:e uppl. 1914), *llgemeine geschichte der literatur* (1851, många ppl.; i svensk omarbetning af A. Ahnfelt, Verldsliteraturens historia", 1874—76), S:s objekvaste verk, *Bildersaal der weltliteratur* (1848; e uppl. 1884—85), *Geschichte der deutschen literatur* (1850; 2:a uppl. 1854), *Geschichte der nglischen literatur* (1854; 3:e uppl. 1883) och *ichterkönige* (1855; 2:a uppl. 1861). Hans histoiska och litterära essayer ha utgetts samlade nder titeln *Menschliche tragikomödie* (1874; saste uppl. 1911; ett par öfv. till sv. 1889). Ett tort antal af S:s arbeten finns i moderna uppl. å Hesses förlag. (R—n B.)

Scherry. Se Spanska viner.

Schersmin, *bot.* Se Philadelphus 2.

Scherstén, Otto Edvard, militär, gymnast, .. 7 mars 1852 i Ukna socken, Kalmar län, blef 1874 underlöjtnant vid Gottlands nationalbeväring nu Gottlands infanteriregemente), där han avanerade till öfverstelöjtnant (1903). Utnämnd till öfverste i armén 1909, erhöll han 1910 afsked från militärtjänsten. 1876—78 genomgick S. Gymnastiska centralinstitutet och kom sedan att vid sidan af sin militära tjänst egna sina bästa krafter inom olika tjänsteställningar åt såväl skolungdomens och de värnpliktiges fysiska uppfostran som äfven åt de frivilliga kroppsöfningarna. Han var instruktör vid Stockholms gymnastik- och fäktklubb 1878 —89 och tjänstgjorde dessutom som gymnastiklärare vid flera af hufvudstadens skolor samt vid institutet för blinda å Tomteboda 1888—95, där han förstod att på ett utmärkt sätt ordna metodiken för de blinde och därigenom visade den Lingska gymnastikens stora anpassningsförmåga. För arméns kroppsöfningar blef S. i viss mån banbrytande. Han var 1885—89 andre och 1889—95 förste lärare i gymnastik och vapenföring vid Krigsskolan å Karlberg, där han bragte särskildt fäktningen till hög ståndpunkt och införde idrottsöfningar, hvilka genom de utgående officerarna vidare spredos till armén. Han blef därigenom grundläggare för den militära idrottsrörelsen, hvilken han äfven befordrade som en af stiftarna af den hela armén omfattande Föreningen för militär idrott. Han var dessutom med om att stifta Centralföreningen för idrottens främjande, föreningarna för fäktkonstens och skidlöpningens främjande m. m. och erhöll som erkännande af sin stora förtjänst om idrottsrörelsen idrottsföreningarnas riksförbunds förtjänsttecken. S:s öfverlägsna färdighet i fäktning, förkofrad bl. a. genom studiebesök vid franska arméns fäktskola vid Joinville le Pont, föranledde hans anställning som biträdande (1880—87) och ord. (1895—1904) lärare i fäktning vid Gymnastiska centralinstitutet, där han införde vissa förbättringar och förenklingar i denna undervisning. Efter afskedet ur krigstjänsten har han verkat som gymnastiklärare vid Djursholms samskola och föreståtт den kommunala simskolan i Stockholm. Han har skrifvit bl. a. några beaktade kapitel om gymnastik i "Illustrerad idrottsbok" (utg. 1886—88 af V. G. Balck). N. F. S.

Schertlin (Schärtlin von Burtenbach), Sebastian, tysk krigare, f. 1496 i Württemberg, d. 1577, trädde 1530 som krigshöfvitsman i riksstaden Augsburgs tjänst och erhöll 1546 ledningen af de syd-tyska städernas trupper i Schmalkaldiska kriget. Då staden Augsburg hade måst underkasta sig kejsaren och han själf uteslutits från amnestien, trädde han 1548 i fransk krigstjänst, men efter att 1553 ha blifvit benådad af kejsaren återvände han till Augsburg och lefde sedan på sitt gods Burtenbach. I Frankrike hade han 1552 förmedlat det mellan konung Henrik II och kurfursten Morits af Sachsen afslutade förbundet. På sin ålderdom upptecknade S. sin lefnadshistoria (utg. af Schönhuth 1858). (N. H—tz.)

Scherzando [skertsa'ndå], it., *mus.*, med lätt, skämtsamt föredrag. Denna föredragsbeteckning nyttjas mest i förbindelse med tempobeteckning: allegro, allegretto scherzando.

Scherzer [je'rtser], Karl von, österrikisk resande och geografisk-statistisk skriftställare, f. 1821 i Wien, d. 1903 i Görz, sedan 1872 österrikisk generalkonsul efter hvartannat i Smyrna, London, Leipzig och (1884—97) i Genua, deltog 1857—59 i Novara-expeditionen och medföljde 1869 den österrikiska expeditionen till östra Asien och Amerika. Utom viktiga bidrag till skildringen af Novara-expeditionen (3 dlr, 1861—62; 5:e uppl. i 2 bd, 1877) utgaf han beskrifningar öfver resor i Amerika (tills. med Wagner), en skildring af *Smyrna* (1873), *Die deutsche arbeit in fremden erdtheilen* (1880), *Das wirthschaftliche leben der völker* (1885) m. m.

Scherzo [ske'rtså], it. (eg. skämt, lustighet), *mus.*, i allmänhet ett tonstycke af humoristiskt uppsluppen, gäckande karaktär; särskildt den ur menuettformen framgångna art däraf, som Haydn började använda och Beethoven oftast använde i st. f. menuett, i kvartetter, symfonier och sonater. Namnet scherzo förekommer på världsliga sånger

redan under 1500-talet och på instrumentalstycken under 1600-talet. Dessa ”scherzi musicali” hade dock föga eller intet gemensamt med det Haydns scherzo, som utvecklade sig ur hans jovialiska och folkliga behandling af menuetten, från hvilken det knappt skilde sig genom annat än ett lifligare tempo, tills det hos Beethoven antog en mera storslagen, världsironisk humor, i förening med väldigare proportioner samt större rytmisk och harmonisk dristighet, utan att dock någonsin ens i sin största anläggning (i 9:e symfonien) öfverge menuettens formella grundplan. Efter Beethoven har ingen verklig utveckling egt rum af det egentliga scherzot, ehuru Schumann stundom utvidgade det genom två trior, i st. f. en enda sådan, och Mendelssohn skref scherzon utan trio. Väl har däremot formen ofta förblandats med eller öfvergått i andra former och namnet scherzo getts åt stycken, som hellre borde heta rondo, kapris eller etyd. Ej heller har den beethovenska andan bibehållit sig i senare tiders scherzon; universaliteten och den omedelbara uppsluppenheten ha oftast fått vika för antingen raffinerad reflexion, bisarrt effektsökeri, spirituell salongsmässighet eller ock subjektiv ensidighet, för mycken tyngd i lynnet. Detaljer kunna dock förekomma af genialitet och nyhet, vare sig harmonisk (Chopin), instrumental (Berlioz) eller rytmisk (Raff). A. L.*

Scheschonk I, fornegyptisk konung. Se Egypten, sp. 1483.

Scheschu'ppe, flod. Se Szeszupa

Schetelig [ʃe'teli], Haakon, norsk arkeolog, f. 25 juni 1877 i Kristiania, blef 1901 föreståndare för Bergens museums historisk-antikvariska afdelning, 1915 dessutom professor i arkeologi där. 1907 vann S. doktorsgraden vid Kristiania universitet på afh. *The cruciform brooches of Norway* (i Bergens museums årsbok 1906). S. har lämnat en mängd bidrag till Norges, särskildt Vestlandets, arkeologi och historia, hvarjämte han företagit eller ledt många undersökningar och utgräfningar. Bland hans skrifter må nämnas *Vestlandets ældste kulturhistorie. En förer til Bergens museums oldsamling* (1909) och *Vestlandske graver fra jernalderen* (1912). Han förbereder, tills. med A. W. Brögger, utgifningen af ett af norska staten bekostadt verk om Osebergsskeppet (se Drake, sp. 818—819). Sedan 1910 har S., tills. med riksantikvarien H. Fett, utgett och redigerat tidskriften ”Kunst og kultur”. Han är korresp. led. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1915). K. V. H.

Scheuchzer [ʃö'jchtser], schweiziska naturforskare. 1. Johann Jacob S., f. 1672 i Zürich, d. där 1733, var professor i fysik där och företog årliga resor i Alperna, hvaröfver han publicerade det hufvudsakligen botaniska arbetet *Itinera per Helvetiæ alpinas regiones facta annis 1702—11* (4 dlr, 1723). Han utgaf äfven *Physica sacra* (5 dlr, med 650 taflor, 1732—35), en framställning af de i bibeln omtalade naturföremålen, särskildt växterna. — 2. Johann S., den föregående broder, f. 1684 i Zürich, d. där 1738, efterträdde brodern som professor och blef grundläggaren af gräsens och halfgräsens systematik genom arbetena *Agrostographiæ helveticæ prodromus* (1708) och *Agrostographia, sive Graminum, Juncorum, Cyperorum, Cyperoidum, iisque affinium historia* (1719; ånyo utg. af A. v. Haller 1775). 1—2. C. Lmn.

Scheuchze'ria [ʃöjchts-] L., *bot.*, en liten i djupa kärr växande ört, som hör till fam. *Scheuchzeriaceæ*. *S. palustris*, kallgräs, har glatt stjälk, besatt med smala, halftrinda blad, små och gröngula blommor med 6-bladigt hylle, som kvarsitter efter blomningen. Blomställningen är en gles fåblommig klase. Frukten består af oftast 3, nedtill förenade, nötlika baljkapslar. O. T. S. (G. L—m.)

Scheuchzeriáceæ [ʃöjchts-], Juncaginaceæ, *bot.*, en liten växtfamilj af serien *Helobiæ*. Blommorna äro en- eller tvåkönade med homoioklamydeiskt hylle eller nakna, sittande i klase eller ax. Ståndarna äro 1—6, fruktbladen äro mer eller mindre fria, frukten klyffrukt, baljkapslar eller nöt. Hithörande växter äro sumpväxter med smala blad och oansenliga blommor. I Sverige är familjen representerad af släktena *Scheuchzeria* och *Triglochin*, de båda öfriga släktena äro amerikanska. G. L—m.

Scheuffelin [ʃö'jf-]. Se Schäufelin.

Scheurer-Kestner [ʃörär-kestnär], Auguste, fransk politiker, f. 11 febr. 1833 i Mülhausen, d. 19 sept. 1899 i Bagnères-de-Luchon (dep. Haute-Garonne), studerade i Strassburg och Paris, i synnerhet kemi, och blef snart ifrig motståndare till kejsardömet. På grund af sin politiska agitation blef han dömd till 3 månaders fängelse 1862 och egnade sig sedan under några år åt trägna vetenskapliga forskningar, välgörenhet och filantropiska experiment i halft socialistisk anda. Vid krigsutbrottet 1870 sökte han förgäfves organisera försvaret i Elsass, slöt sig därefter till Gambetta och valdes 1871 i dep. Haut-Rhin till medlem af nationalförsamlingen, hvarifrån han dock utgick efter fredsslutet med Tyskland, men omvaldes s. å. i Seinedepartementet. Han var en af grundläggarna af det politiska partiet Union républicaine och senare af ”opportunisternas” parti. 1875 vald till lifstidssenator, bekämpade han Mac Mahons reaktionära politik och senare jämte sin svåger C. T. Floquet (se denne) boulangismen. S. ifrade mycket för Algeriets ordnande samt tull-, undervisnings- och finansfrågor. Mest bekant blef han, när han som vicepresident i senaten som den förste offentligen påyrkade en revision af domen öfver Dreyfus (se Dreyfusprocessen), hvarför han fick utstå mycken fiendskap. S. var 1879—84 ledare för tidningen ”République française” och skref ett stort antal vetenskapliga uppsatser i franska vet. akad:s ”Comptes rendus” m. fl. publikationer. Ett minnesmärke öfver S. (af Dalau och Becker) restes 1908 i Paris, då äfven en samling tal och bref af S. utgafs. E. A—t.

Scheutz [ʃöjts], svensk släkt, som på 1740-talet inkom till Sverige från Tyskland (Hessen).

1. Per Georg S., publicist, öfversättare,

skaniker, f. 23 sept. 1785 i Jönköping, d. 22 juj 1873 i Stockholm, studerade i Lund, där han lade juridisk examen 1805, och inskrefs därefter i Göta hofrätt och 1812 i konungens kansli; han var 1814—16 titulär auditör vid Svea artilleriregemente, men egnade sig sedan helt åt litteraturen. S. hade knutit förbindelser både med Uppsalafosforisterna och Askelöf-Livijn-Hammarsköldkretsen, men äfven med Wallmark. Livijn betecknar honom i ett bref som ”ett ypperligt hufvud, klart och ljust”. 1816 offentliggjorde S. en öfv. af Shaksperes ”Julius Cæsar” (2.a uppl. 1831), om skulle inleda en rad Shaksperetolkningar; i förordet yttrade han sig nog reserveradt om Shaksperes betydelse för att ej stöta den akademiska Shakens anhängare, något som harmade fosforisterna, liksom ännu mer hans besynnerliga företal till öfv. af den tyske mystikern och nyromantikern Werners ”Dalens söner” (1817), där han varnade för nyromantikens reaktionära syften. Af Shaksperes verk tolkade han sedan ”Köpmannen i Venedig” (1820) och ”Kung Lear”, hvilken senare förblef otryckt, liksom påbörjade öfversättningar af ”Othello” och ”Rikard III”, hvaremot han förlade fem af Thomander öfversatta stycken. Företaget måste dock afstanna af brist på uppmuntran. S:s intresse hade emellertid alltmer dragits åt den politiska publiciteten. Han hade ingått som medarbetare och från 1817 som medredaktör af Cederborghs ”Anmärkaren”, sedan följd af ”Anmärkarne”, och var enligt H. Wieselgren ”den förste svenske tidningsutgifvaren efter 1809, som framträdt med bestämd politisk hållning, med ett icke blott litterärt eller ekonomiskt, utan klart fattadt politiskt mål”; särskildt häfdade han rätten till offentlig diskussion, frihandel, fritt arbete i motsats till skråväsendet, statsförmynderskapets förminskande, offentlighet och rättvisa i lagskipning, ordran på folkundervisning o. s. v. I ”Anmärkaren” offentliggjorde han 1819 de uppseendeväckande brefven rörande det beryktade Värmdömålet, som berörde ett groft rättegångsmissbruk med tortyr. Efter en kontrovers med Cederborgh avsade sig S. att tills. med Johan Johansson utge ”Argus, en politisk, litterär och commerciell tidning”, som blef af stor betydelse för den fria pressens utveckling och som häfdade den gryende liberalismens anskådning. S. blef dock alltmera undanträngd från medredaktörskapet af Johansson, men kvarstod som förläggare vid dennes sida. Utom den andel S. hade i tidningens politik under dess tidigare skede borde man få tillskrifva honom dess litterära hållning midt emellan de båda skolorna, bl. a. den märkliga öfversikt öfver svenska skaldekonstens dåvarande ställning (1821), som gjorde front åt båda hållen och framkallade polemik med Palmblad. S:s intressen drogos småningom allt mera åt rent praktiska ämnen, helst han egde mekaniska, fysiska och kemiska studier. Så utgaf han de periodiska skrifterna ”Journal för manufakturer och hushållning” (1825—26; 1833—34), ”Svenska industriföreningens tidskrift” (1834—39) och ”Tidning för näringarne” (1840—41). 1837—38 redigerade han allmogebladet ”Spegeln” och utgaf 1840 en politisk broschyr, *Slägtvälde och idévälde*. Efter att ha lämnat sin boktryckarverksamhet ingick S. 1842 som teknisk-ekonomisk medarbetare i ”Aftonbladet” samt utgaf därefter handböckerna *Vägen till naturens riken. En elementarbok i naturhistorien* (1843), *Den praktiske affärsmannen* (1856; 3:e uppl. 1875), *Jorden, illustrerade naturbilder* (1856; 3:e uppl. 1862) och *Stockholm. Illustrerade utkast* (1860). S. verkade äfven som mekanisk uppfinnare. Berömdast af hans uppfinningar är *Scheutzska räknemaskinen* (1837; se Räknemaskin, sp. 54). S. fick 1855 Parisexpositionens stora guldmedalj, blef 1856 led. af Vet. akad. och erhöll af riksdagen 1860 en årlig pension af 1,200 rdr. 1872 fick han för sina mer än 50 år gamla Shakspereöfversättningar Karl Johans pris af Svenska akad. (Jfr H. Wieselgren, ”Ur vår samtid”, 1880.)

2. Edvard S., den föregåendes son, mekaniker, f. 1821, d. 1881, var 1835—41 elev vid Teknologiska institutet. Redan förrän han lämnade denna läroanstalt, var han sin fader behjälplig vid konstruktionen af dennes räknemaskin, hvars praktiska användning möjliggjordes genom åtskilliga af sonen uppfunna detaljer. Bland hans egna uppfinningar märkes en roterande ångmaskin, som tillämpats på en del ångbåtar.

3. Nils Johan Vilhelm S., af samma släkt som de föregående, botanist, f. 8 april 1836 i Ökna, Jönköpings län, d. 26 febr. 1889 i Växjö, blef filos. magister i Uppsala 1857, kollega i Västervik 1859, adjunkt i Växjö 1862 och lektor där i naturhistoria och latin 1872. S. utgaf en förtjänstfull *Smålands flora* (1864) och framställde äfven i andra skrifter samma landskaps vegetation och växtgeografi, hvarjämte han skref *Prodromus monographiæ Georum* (1870) och i *Studier öfver de skandinaviska arterna af slägtet Rosa* (1872) m. fl. uppsatser sökte utreda detta kritiska släktes svenska former. I afh. *Plantæ vasculares Jeniseenses* (1888) bearbetade S. de under Nordenskiölds Jenisej-expeditioner af åtskilliga svenska botanister hemförda samlingar. Af hans hand finnas äfven *Svenska fanerogamernas och bräkenarternas vetenskapliga namn* (1868), *Om de svenskar, efter hvilka växtslägten blifvit uppkallade* (i ”Bot. notiser”, 1863), *Biografiska anteckningar om lektorer vid Wexiö läroverk från gymnasii stiftelse 1643* (1878—80) m. m. 1. K. W—g. 3. C. Lmn.

Scheven, Johan Christian von, fortifikationsofficer, f. i Pommern, tjänstgjorde 1684—88 vid fortifikationen, under tiden avancerande till löjtnant, afgick 1688 med Bielkes regemente till Holland och var, sedan 1691 kapten, med om ”alla belägringar, attacker och slag till utgången af 1698”. 1701 blef S. fortifikationskapten vid fältstaten samt 1702 major. S. å. slog han bro öfver Weichsel från Praga till Krakauförstaden i Warschau, blef 1703 generalkvartermästarlöjtnant, tjänstgjorde vid Pultusk hos konungen personligen och ritade sedan en bataljplan öfver denna

träffning. I slutet af året bemäktigade han sig med 100 man två omkr. 15 km. från Elbing belägna slussar, medelst hvilka nejden och staden kunde sättas under vatten, och detta tvang Elbing att öppna sina portar. S. afritade Elbing, Marienburg och "wass sonstes so noch der mühe wehrt ist", för att bifogas en blifvande historia öfver Karl XII. 1707 anställdes han vid den i Polen kvarlämnade generalmajor v. Krassows kår. 1712 blef han på öfverresa till Sverige tillfångatagen i Köpenhamn, där han synes ha dött s. å. L. W:son M.

Scheveningen [s-che'f-], fiskarby och mycket besökt hafsbadort i nederländska prov. Syd-Holland, belägen ytterst på dynerna 2 km. n. v. om Haag,

Societetshuset vid Scheveningens hafsbad.

med hvilken stad den utgör en kommun och till hvilken föra 2 ångspårvägar, en elektrisk spårväg och 2 hästspårvägar samt en kanal. Sedan 1818, då dess egenskap af badort började, har det blifvit en af de elegantaste och mest besökta hafskurorterna i Europa, besökt, företrädesvis i juli och aug., af mer än 30,000 kurgäster. Omkr. 26,000 inv. Utanför S. vann engelska flottan under Monk 8 aug. 1653 en seger öfver holländarna, under Tromp, hvilken stupade i bataljen. (Ln.)

Schevket pascha, Mahmud, turkisk general, f. 1854 i Basra, fick sin militära uppfostran delvis i Tyskland, var lärare vid krigsskolan i Konstantinopel, adjutant hos Abd-ul-hamid och hos marskalk v. der Goltz samt vali af Kosovo (1907). Som befälhafvare för 3:e armékåren genomförde S. 1908 års revolution och undertryckte mästerligt 1909 års motrevolution i Konstantinopel samt utöfvade en tid fullkomlig militärdiktatur. Jan. 1910—april 1912 var S. krigsminister, lefde därefter som privatman, men blef ånyo krigsminister efter den (23 jan. 1913) mördade Nazim pascha och efterträdde den af Enver bej störtade Kiamil pascha som storvesir. Han genomförde nu Balkankrigets afslutning genom freden i London 30 maj 1913, men föll 11 juni s. å. offer för ett revolverattentat.

Schewtsche'nko, tysk transkription för Sjevtjenko (se d. o.).

Schiapare'lli [skia-], Giovanni Virginio, italiensk astronom, f. 5 mars 1835 i Savigliano i Piemont, d. 4 juli 1910 i Milano, blef astronom vid Brera-observatoriet i Milano och var 1862—1900 direktor för detsamma samt professor i astronomi. 1889 blef han senator. Som chef för Milano-observatoriet utvecklade S. en sällsynt omfattande och betydelsefull verksamhet. Flera af hans arbeten blefvo epokgörande och klassiska. I *Note e riflessioni intorno alla teoria delle stelle cadenti* (1867) sammanförde han sina berömda undersökningar öfver sambandet mellan kometerna och stjärnfallssvärmarna. Han uppvisade där, att stjärnfallssvärmarna röra sig i elliptiska banor och att de äro uppkomna genom upplösning af kometer, som rört sig i samma banor. Bl. a. ådagalade han, att augustistjärnfallen (Perseiderna) på detta sätt ha samband med kometen 1862 III och novemberstjärnfallen (Leoniderna) med den Tempelska kometen af 1866 (se f. ö. Kometer och Stjärnfall). Bland hans öfriga arbeten voro observationer öfver ytföreteelserna och rotationen hos planeterna Merkurius, Venus och Mars kanske de mest uppseendeväckande. Under en följd af år gjorde han ingående iakttagelser och mätningar öfver fläckbildningarna på planeten Mars. Redan 1877 upptäckte han därvid bl. a. de sedan så omtalade och omstridda "Marskanalerna" (se Mars, sp. 1053). Hans undersökningar öfver Mars äro nedlagda i en serie af sju afhandlingar, de flesta under den gemensamma titeln *Osservazioni astronomiche e fisiche sull'asse di rotazione e sulla topografia del pianeta Marte* (1878—1910). — Resultaten af sina observationer öfver Merkurius offentliggjorde han i afh. *Rotazione e costituzione fisica del pianeta Mercurio* (1889). Han drog ur dessa observationer den märkliga slutsatsen, att Merkurius' rotationstid sammanfaller med dess omloppstid, så att planeten alltid vänder samma sida åt solen, på samma sätt som månen i förhållande till jorden. Ett liknande resultat i afseende på planeten Venus framlade han i arbetet *Moto rotatorio del Venere* (1890). Dessa resultat voro mycket oväntade, i det att de stodo i motsats till alla föregående bestämningar af Merkurius' och Venus' rotation. Af efterföljande arbeten öfver denna svårlösta fråga ha några bekräftat S:s resultat, andra däremot icke, och frågan torde ännu ej kunna anses fullt slutgiltigt löst. Mycket högt skattade äro S:s omfattande och noggranna observationer öfver dubbelstjärnorna, till största delen sammanfattade i *Misure di stelle doppie eseguite nel Reale osservatorio di Brera in Milano* (2 bd, 1888, 1909). S. lämnade äfven flera värdefulla bidrag till astronomiens historia. De mest bekanta bland dessa äro hans i flera afh. nedlagda undersökningar öfver astronomien hos de gamle babylonierna och grekerna, det med anledning af 400-årsminnet af Copernicus' födelse utgifna arbetet *I precursori di Copernico nell' antichità* (1873) samt det om djupa filologiska och teologiska insikter vittnande verket *L'astronomia nell' Antico testamento* (1903). — S. var en outtröttlig arbetare, och hans vetenskap-

ga produktion omfattar mellan 200 och 300 arbe-
in, behandlande ämnen inom astronomiens olika
renar samt meteorologi, geodesi och fysik m. m.
- Särskildt hans epokgörande undersökningar öfver
järnfallen (sv. öfv., ”Om stjernfall”, 1883) för-
affade honom världsrykte och höga vetenskapliga
märkelser. — S. var bl. a. led. af Vet. akad.
877), Vet. soc. i Uppsala (1878) och Fysiogr.
llsk. i Lund (1900). B—d.

Schiapare'lli [skia-], Ernesto, italiensk egyp-
blog, f. 1856 i Turin, professor i egyptologi vid
niversitetet i sin födelsestad och direktör för
ntikmuseet där, upptäckte i Turin ”Begrafnings-
oken”, som han utgaf med text och kommen-
ar. Af hans skrifter torde den viktigaste vara
Relazione della missione in Egitto.

Schiavone [skiavåne], ”slavoniern”, tillnamn, ej
amiljenamn, för åtskilliga italienska konstnärer,
ärstammande från Dalmatien eller Illyrien, hvil-
as inbyggare italienarna i dagligt tal betecknade
om ”slavonier”. — 1. Gregorio S., italiensk
målare af paduanska skolan, elev af Fr. Squarcione,
. i Dalmatien, verkade 1441—70 i Padua. Taflor
lf honom finnas utom i denna stad i Turin, Berga-
no, Berlin o. a. s. Hans målningssätt var mer
ärligt än kraftigt eller uttrycksfullt. — 2. And-
rea S. Se Meldolla. O. G—g.*

Schibām, stad. Se Hadramaut, sp. 969.

Schibbo'let (hebr., ”kornax”), eg. det ord, på
vars uttalande (sibbolet) gileaditerna enligt
Domareboken 12: 5, 6 igenkände de läspande
efraimiterna; pröfvosten, lösen, igenkänningstecken
för partier.

Schibin el-Kom, stad i Egypten, i södra delen
af Nildeltat, i mudirije Menufije, vid järnvägen
Tanta—Aschmun. 21,576 inv. (1907). J. F. N.

Schibsted [ʃib-], Amandus Theodor,
norsk tidningsman, f. 5 maj 1849 i Kristiania, d.
där 7 maj 1913, inträdde 1871 som medarbetare
i den af hans fader, boktryckaren Kr. S. (f. 1812,
d. 1878), 1860 upp-
satta dagliga tidningen
”Aftenposten” (se d.
o.), hvaraf han var
ensam egare och chef-
redaktör från 1 febr.
1879 ända till sin död.
Tack vare S:s alltid
vakna initiativförmåga
och betydande journa-
listiska skicklighet blef
”Aftenposten” landets
mest spridda konser-
vativa tidning. 1897
gaf han impulsen till
upprättande af De

norske journalisters pensions- og understöttelses-
fond (1916 öfver 330,000 kr.) och inlade på
det hela taget stor förtjänst om pressens orga-
nisation, hvarjämte han visade mycken offervil-
lighet till förmån för en mängd vetenskapliga,
konstnärliga och andra allmännyttiga ändamål
(Abel-monumentet, Videnskapsselskapet, universi-
tetet o. s. v.); bl. a. stiftade han 1899 ett
legat (urspr. 20,000 kr.) till fromma för mans-
sången i Norge, och 1903 skänkte han 50,000
kr. som grundkapital till en pensions- och under-
stödskassa för sin tidnings funktionärer och öfriga
personal. K. V. H.

Schi'chau, Ferdinand, tysk ingenjör, f.
1814 i Elbing, d. där 1896, grundade 1837 där
en liten maskinverkstad, som sedermera utvecklade
sig till en stor maskinfabrik och ett skeppsvarf,
hvarifrån utgingo de första tyska ångmudderverken
(1841) och järnfartygen (1855) och äfvenledes de
första sjödugliga torpedbåtarna (1877). - S. inlade
stor förtjänst om ångmaskinens utveckling (genom
att fullkomna kompoundmaskinen). 1900 restes i
Elbing en (af Haverkamp mod.) bronsstaty af S.
— De af honom grundade Schichauverken
omfatta i Elbing maskinfabrik, varf, lokomotiv- och
ångpanneverkstäder, i Pillau docka och repara-
tionsverkstäder och i Danzig varf för krigs- och
handelsfartyg. Verken ha varit föregångare inom
det tyska skeppsbyggeriet och skapat sig ett namn
för utförandet af stora oceanångare och för krigs-
fartygskonstruktioner. Firmans innehafvare är S:s
måg geheimekommerserådet Karl Ziese (f.
1848, engagerad hos S. 1873); antalet i dess tjänst
anställda stiger till 8,500 (1912). G. H—r.

Schicht, Johann Gottfried, tysk musiker,
f. 1753 nära Zittau, d. 1823 i Leipzig, kom 1776
till Leipzig för att studera juridik, men blef i
stället konsertspelare vid Gewandhauskonserterna
och 1785 dirigent för dem, 1790 organist i Neu-
kirche och 1810 kantor vid Thomaskyrkan. Han
blef 1819 led. af Mus. akad. i Stockholm. Som
tonsättare en beaktansvärd efterföljare af J. Seb.
Bach, komponerade S. oratorier (*Die feier der chri-
sten auf Golgatha*, *Das ende des gerechten*), mässor,
4 tedeum, en mängd omtyckta motetter, kantater,
pianosaker m. m., skref *Grundregeln der harmonie*
(1812) och utgaf en koralbok (1819) med 1,285
melodier, hvaraf 306 af honom själf. Hans hustru,
född Valdesturla (f. i Pisa), var en god kon-
sertsångerska. A. L. (E. F—t.)

Schick, Margarete Luise, född Hamel,
tysk sångerska, f. 1773 i Mainz, d. 1809 i Berlin,
var från 1791 gift med violinisten Ernst S. (f.
1756, d. 1815 som hofkonsertmästare i Berlin),
uppträdde 1792 i Mainz samt därefter i Hamburg
och Berlin, där hon blef anställd som kammarsån-
gerska. Hon ställdes af samtida näst Mara, sär-
skildt såsom Glucks tolkarinna. Biogr. af Lewe-
zow (1809). A. L.*

Schick, Gottlieb, tysk målare, f. 1779 i
Stuttgart, d. 1812, studerade i sin födelsestad och
för David i Paris, lefde i Rom 1802—11 och var
där närmast påverkad af Carstens. Han målade
David spelar för Saul (1803), *Apollon bland her-
darna* (1808, båda i Stuttgarts museum), men nådde
högst i sina porträtt och porträttgrupper (flera i
Stuttgart). Monografi af K. Simon (1914). G—g N.

Schickaneder. Se Schikaneder.

Schi'ckele, René, tysk författare, f. 4 aug.
1883 i Oberehnheim, Elsass, debuterade med dikt-
samlingar (*Sommernächte*, 1901, m. fl.), skref
en stor Parisroman *Der fremde* (1907; 2:a uppl.
1913) och har i berättelser (*Meine freundin
Lo*, 1912, *Das glück*, 1913, *Benkal, der frauen-
tröster*, 1914, 2:a uppl. 1915, *Trimpopp und
Manasse*, 1914) samt dikter (*Weiss und rot*, 1911,
Die leibwache, 1914, *Mein herz, mein land*,
1915) ådagalagt en säregen, stundom genial be-

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

gåfning, i hvilken franska och tyska element äro blandade.

Schi'cksalsdrama, Schicksalstragedi (af ty. *schicksal*, öde), en för den tyska nyromantiken kännetecknande afart sorgespel, där handlingen icke framgår ur karaktärens fria självbestämning, utan där ett blindt eller illvilligt öde, en spöklikt hemlighetsfull yttre makt rycker sitt förutbestämda offer motståndslöst i fördärfvet. Med utgångspunkter i grekiska antikens ödestragedi och dennas efterbildning i Schillers "Die braut von Messina", väl äfven i H. v. Kleists "Die familie Schroffenstein", odlades arten af Zach. Werner, Müllner, Houwald m. fl. Den bekämpades verksammast af A. v. Platen-Hallermund i hans satiriska komedi "Die verhängnisvolle gabel" (1826). Jfr Minor, "Die schicksalstragödie" (1883) och densammes edition af sådana dramer i bd 151 af Kürschners "Deutsche nationallitteratur". E. F—t.

Schidone [skidåne], Schedone, Schedoni, Bartolommeo, italiensk målare, f. i senare hälften af 1500-talet i Modena, d. 1615 i Parma, studerade hos Carraccierna, men bildade sig än mera efter Correggio, som han, om också med vissa självständiga drag, moderniserande efterliknade. Såsom denne lade han vikt vid klärobskyren och målade gärna ett skarpt infallande ljus. Framför allt var S. kolorist; f. ö. äro hans skapelser ganska andefattiga. Till en början verksam i sin födelsestad, blef han sedan hofmålare hos hertig Ranuccio i Parma. Mot slutet af sin lefnad hemföll han alltmer åt spelpassion. Hans berömda fresker i slottet i Modena ha gått förlorade, men de väggmålningar han jämte Ercole dell' Abate utförde i Palazzo pubblico där äro bevarade, och en mängd stafflibilder af S:s hand, mest med bibliska motiv, finns i Modena, Parma, Florens, Neapel m. fl. italienska städer samt i Wiens, Münchens, Dresdens, Paris' o. a. gallerier i Europa. O. G—g.

Schiedam [s-chida'm], fabriksstad i nederländska prov. Syd-Holland, vid ån Schies förening med Maas, 4 km. v. om Rotterdam, dit elektrisk spårväg går. 34,555 inv. (1913). Staden eger hamn, 10 kyrkor, synagoga, vacker teater, gymnasium, högre borgarskola (5-årig kurs), handtverksskola, tekniska och slöjdskolor m. m. Mest bekant är S. för sin stora tillverkning af brännvin (genever) i mer än 100 brännerier; vidare finnas träkärls-, glas-, stearinljusfabriker, mek. verkstad, sågverk, kemiska fabriker samt skeppsvarf. Hafsfiske. (J. F. N.)

Schiedmayer [ʃidmajer], Johann Lorenz, tysk pianofabrikant, f. 1786, d. 1860, började 1809 i Stuttgart sin tillverkning af pianon, som fortsattes af hans söner Adolf (d. 1890) och Hermann S. (d. 1861) under firma "S. und söhne". Fabriken, som vunnit vidsträckt anseende i synnerhet genom sina pianinon, förestås numera af Adolf S. (f. 1847), en sonson till dess grundläggare. — Två andra söner till Joh. Lorenz S., Julius (f. 1822, d. 1878) och Paul S. (d. 1890), öppnade 1853 i Stuttgart en harmoniumfabrik, som likaledes utvecklat sig till en pianofabrik i stor stil och nu innehas af Pauls son Max Julius S. (f. 1865).

Schiefner [ʃif-], Franz Anton, tysk-rysk språkforskare, f. 1817 i Reval, d. 1879, studerade först juridik, sedermera filologi och i synnerhet orientaliska språk, blef 1852 medlem af akademien i Petersburg och 1863 dess bibliotekarie. S. var kännare af de mongoliska, turkisk-tatariska, finsk-ugriska, kaukasiska och tibetanska språken. Han ordnade de af Castrén samlade materialen öfver de samojediska, tungusiska, burjätiska och jenisej-ostjakiska språken samt utgaf en tysk öfv. af Kalevala (1852). Stor betydelse fingo äfven hans bearbetningar af baron von Uslars kaukasiska språkmaterial. K. B. W.

Schieland [s-chiland]. Se Holland 2, sp. 978.

Schiemann [ʃim-], Theodor, rysk-tysk historieskrifvare, f. 1847 i Grobin (Kurland), blef 1883 stadsarkivarie i Reval, 1887 docent samt 1892 e. o., 1902 ord. honorarie- och 1906 ord. professor i (österuropeisk) historia vid Berlins universitet samt är direktor för seminariet för österuropeisk historia där. 1889—92 var han äfven arkivarie vid preussiska Geheimestatsarkivet. Bland hans arbeten må nämnas *Revals beziehungen zu Riga und Russland in den jahren 1483—1505* (1885), *Geschichte Russlands, Livlands und Polens bis in 17. jahrhundert* (2 bd, i Onckens "Allgemeine geschichte", 1885—89), *Deutschland und die grosse politik* (13 bd, 1901—14), *Geschichte Russlands unter kaiser Nikolaus I* (3 bd, 1904—13). Han har utgett bl. a. "Die älteste schwedische kataster Liv- und Estlands" (1882), "Bibliothek russischer denkwürdigkeiten" (7 bd, 1893—95) och flera af V. Hehns efterlämnade skrifter samt är en af redaktörerna för den 1910 uppsatta "Zeitschrift für osteuropeische geschichte".

Schierbeck [ʃir-], Peter Kristian, dansk skulptör, f. 1835 i Köpenhamn, d. 1865 i Rom, studerade vid akademien, hvarefter han 1863 begaf sig till Rom. Bland de arbeten, som han fick utföra, märkes marmorverket *Badande gossar* (konstmuseet i Köpenhamn) och statyn *Vale* (museet i Aalborg). Ph. W. (G—g N.)

Schiermonnikoog [s-chirmå'nnikåg], en af Frisiska öarna (se d. o.) utanför holländska prov. Friesland. 50,8 kvkm. 661 inv. (1909). Hafsbad. J. F. N.

Schiern [ʃärn], Frederik Eginhard Amadeus, dansk historiker, f. 22 nov. 1816, d. 16 dec. 1882, blef 1839 juris kandidat och tog 1842 magistergraden på en afhandling om cimbrerna. Efter en längre utrikes resa började han 1844 hålla föreläsningar samt blef 1847 lektor och 1851 professor vid Köpenhamns universitet. S. var 1848—49 medlem af den grundlagstiftande riksförsamlingen och 1855—61 af folketinget. Han hörde till det nationalliberala partiet och spelade ej någon framstående roll som politiker. S. skref blott ett enda större verk, och detta blef endast till hälften färdigt, nämligen det om stor lärdom och skarpsinne vittnande *Europas folkestammer* (1851); men i sina *Historiske studier* (2 bd, 1856—57, ny samling, 2 bd, 1875—79) lämnade han en mängd afhandlingar, lika lärda som intressanta och omsorgsfullt utarbetade, företrädesvis behandlande folkslagens vandringar och inbördes brytningar i äldre och nyare tider. Med sällsynt skarpsinne förstod S. att anställa jämförelser mellan historiska tilldragelser. En större afh. om *Kongeriget Skotlands endelige forening med kongeriget England* (1867) är icke upptagen i dessa studier. E. Ebg.

Schievelbein [ʃifelbajn], Friedrich Herrmann, tysk skulptör, f. 1817 i Berlin, d. 1867, studerade vid akademien i Berlin och blef professor där 1859. Han utförde monumentala och dekorativa bildverk på Schlossbrücke (*Athena*), på slottet och nationalgalleriet i Berlin, apostlastatyer i Helsingörs kyrka m. m. G—g N.

Schiff. 1. Moritz S., tysk fysiolog, f. 28 jan. 1823 i Frankfurt am Main, d. 6 okt. 1896, blef 1844 med. doktor i Göttingen och anställdes ett par år senare som föreståndare för den ornitologiska afdelningen af zoologiska museet i Frankfurt. 1848 tillhörde han som läkare den badensiska revolutionshären, var 1854—63 professor i jämförande anatomi i Bern, efter det han på grund af sina farliga åsikter af den hannoverska regeringen utvisats från Göttingen, där han velat vinna anställning som docent. Från Bern kallades han 1863 till professor vid Istituto di studi superiori i Florens och därifrån 1876 till professor i Genève. S. var en originell och självständigt tänkande forskare; genom sitt outtröttligt arbete gjorde han en mängd, delvis mycket betydande, upptäckter, hvilka likväl på grund af hans framställningssätt och hans icke sällan oriktiga uppgifter vid sitt framträdande ofta möttes med ett icke alldeles oberättigadt misstroende och först längre fram vunno förtjänt erkännande. Hit hör upptäckten af sköldkörtelns vitala betydelse, äfvensom af de kärlutvidgande nerverna. S:s samlade arbeten utgåfvos i 4 bd 1894—98 af A. Herzen.

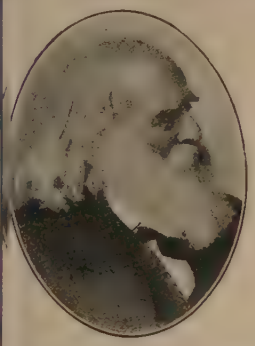

2. Hugo (Ugo) S., den föregående broder, tysk-italiensk kemist, f. 1834 i Frankfurt am Main, d. 1915 i Florens, studerade kemi hos Wöhler i Göttingen, där han 1857 blef filos. doktor; s. å. blef han docent i Bern, var 1863—69 och 1879—1915 professor i kemi vid Istituto di studi superiori (universitetet) i Florens; 1876—79 var han professor i Turin. S. skref åtskilliga värdefulla afhandlingar om lösning af kroppar i blandningar af alkohol och vatten samt om lösningars specifika vikt och färg (1858—60), vidare många afhandlingar inom den oorganiska och den organiska kemien äfvensom monografier (däribland *Untersuchungen über metallhaltige anilinderivate und über bildung von anilinroth*, 1864) samt en förtjänstfull lärobok, *Introduzione allo studio della chimia* (1876; öfv. till flera språk). 1. R. T—dt. 2. S. A—s.

Schiffmans astmamedel. Se Hemliga medel.

Schigar (Shigar), bergström, som upprinner på Karakoram och faller ut i öfre Indus i Baltistan (Kashmir). J. F. N.

Schiga'tse (Shigatse, Digardschi, Dsigatsi), stad i södra Tibet, vid Nyangs förening med Tsanpo l. Sangpo (Brahmaputra), 3,600 m. ö. h., näst Lhasa Tibets största stad, hufvudstad i prov. Tschang. Omkr. 9,000 inv. (utom munkar, hvilka vid Hedins besök voro 3,800, men under festdagar uppgå till 5,000). Betydande handelsstad, sedan 1904 öppnad för indisk handel (öfver Sikkim). I Taschi-lunpo s. v. om S. residerar den näst Dalai-lama förnämste af de tibetanske lamaerna, Taschi-lama (se Lamaism, sp. 929—930). S. Hedin uppehöll sig i S. 1½ månad i början af 1907 och skildrar det i "Transhimalaya", d. 1. J. F. N.

Schignan. Se Sjignan.

Schi-huang-ti, kinesisk kejsare. Se Kina, sp. 56.

Schiism. Se Schiiter.

Schiiter (Sjiiter), muhammedansk sekt. Se Islam, sp. 918—919. — Schii'sm l. Schiiti'sm, denna sekts lära.

Schikanëder, Emanuel Johann, tysk-österrikisk teaterförfattare, f. 1748 i Regensburg, d. 1812 i Wien, tillhörde först en vandrande skådespelartrupp, blef sedan själf teaterdirektör och besökte alla Österrike-Ungerns större städer. S. var en högst mångsidig skådespelare, dock bäst lagd för det grofkomiska. Själf författade han rörande sorgespel, riddar- och krigsskådespel, sagospel, gemytliga Wienfarser och sångspelslibretter om hvartannat (*Sämtliche theatralische werke*, 2 bd, 1792). Mozarts komposition till hans libretti *Die zauberflöte* ("Trollflöjten") räddade honom från ruin, hvilket dock ej hindrade honom att löna Mozart med otacksamhet. Han öppnade sedan den stora Theater an der Wien (1801) och blef rik, men ruinerade sig på en arenateater vid Brünn och dog i armod, sinnesrubbad. Biogr. af Komorzynski (1901). A. L. (E. F—t.)

Schikani (Sjikani), folkstam. Se Bantu, sp. 877.

Schi-ki. Se Kinesiska litteraturen, sp. 94.

Schi-king, en samling af kinesisk folkpoesi. Se Kinesiska litteraturen, sp. 92, och Kong-fu-tse.

Schilderbent [s-chi'l-], nederländskt konstnärssamfund i Rom, stiftades under förra delen af 1500-talet, var urspr. en sluten krets, bildad i praktiskt syfte, urartade sedermera till ett backanaliskt samfund, som upplöstes på befallning af påfven Klemens XI år 1720.

Schildknecht. 1. Johan Albert S., musikförläggare, f. 8 sept. 1833 i Stockholm, var 1850—59 biträde i Abr. Hirschs musikhandel och öppnade 1859 tills. med Nathan Elkan (d. 1879) musikhandel jämte musikförlag i Stockholm under firma "Elkan & Schildknecht", som S. därefter ensam innehade från 1880. Förlaget och musikhandeln öfvergingo 1909 genom köp till firmorna Abr. Lundquist och Abr. Hirsch; den förra behöll ensam förlaget, då musikhandeln 1913 öfverläts till Emil Carelius. Bland svenska tonsättare, hvilkas alster S. förlagt, märkas Aug. Söderman och E. Sjögren. — 2. Maria S., den föregåendes dotter, skådespelerska, f. 31 mars 1881 i Stockholm, sedan 1911 anställd vid Dramatiska teatern, har snabbt där förvärfvat sig stort anseende som framställarinna af en rad mestadels tragiska kvinnoskepnader. Bland hennes roller må nämnas *Tekla* i "Fordringsegare", *friherrinnan* i "Bandet", arbetarhustrun *Annie Roberts* i Galsworthys "Kamp", *Rebecka West* i "Rosmersholm", *Elek-*

tra, *Janet* i Lybecks ”Rutherford & son”, *Johanna* i ”Bror och syster”, *Ofelia* i ”Hamlet”, den allegoriska figuren *Goda gärningar* i ”Enhvar” samt på komediens fält *Madelon* i ”De löjliga preciöserna”.

Schilka, källflod till Amur, börjar under namnet Onon i sydligaste delen af Jablonoibergen 1,274 m. ö. h. på gränsen mellan Mongoliet och Transbaikalien samt flyter i nordöstlig hufvudriktning, upptar fr. v. Ingoda, som upprinner 2,450 m. ö. h. och i sin öfre del flyter jämsides med Onon. Vid Ingodas inflöde eller något sydligare får floden namnet S. Stränderna äro bergiga, flodloppet snabbt och biflöderna icke många eller stora. Vid Strjetensk börjar ångbåtstrafiken, och vid Ustj Strjelka sammanflyter S. med Argun, hvarefter floden får namnet Amur. Där är flodens bredd 1 km., dess djup 3 m. — S:s längd är 1,200 km. från Ingodas inflöde. J. F. N.

Schill, Ferdinand Baptiste von, preussisk militär, partigängare, f. 1776 i Wilmsdorf vid Dresden (ej, såsom stundom uppges, i Sodow i Schlesien), ingick 1788 i preussiska armén och upprättade 1807 en af 1,200 man bestående frikår, med hvilken han med framgång utförde åtskilliga till ”lilla kriget” hörande företag mot fransmännen och bl. a. kraftigt bidrog till Kolbergs försvar. Utnämnd till chef för ett husarregemente, gjorde han vid Österrikes krigsförklaring 1809 på eget bevåg ett infall i dåv. franska konungariket Westfalen, intog, sedan en infanteribataljon tillhörande hans förra frikår tillstött, Dömitz och besatte Bernburg, men måste vid underrättelsen om Österrikes nederlag draga sig tillbaka till Mecklenburg. 25 maj intog han genom öfverrumpling det af fransmännen besatta Stralsund, hvilken stad dock återtogs 31 s. m. efter ett hårdnackadt försvar, hvarvid S. stupade. Af hans officerare blefvo 11 tillfångatagna och fysiljerade (16 sept. i Wesel). Öfver S. är ett monument rest i Wilmsdorf. Se biogr. af Haken (2 bd, 1824) och Bärsch (2:a uppl. 1901). I den tyska litteraturen är S:s populära gestalt ofta behandlad, bl. a. i sorgespel af Ruge (1830) och R. Gottschall (1850). H. J—dt.

Schiller, Magnus. Se Palmstierna, svensk adlig ätt.

Schiller, Johann Christoph Friedrich von, tysk skald, f. 10 nov. 1759 i Marbach, d. 9 maj 1805 i Weimar, tillhörde en schwabisk borgarsläkt. Fadern, Johann Kaspar S. (f. 1723, d. 1796), var en arbetsam, plikttrogen man med stark vilja och sträng, patriarkalisk hustukt; han tjänstgjorde som kirurg, officer och slutligen styresman öfver hertigliga trädgården i Stuttgart. S:s moder, Elisabeth Dorothea Kodweiss (f. 1732, d. 1802), var en from, anspråkslös, uppoffrande natur (se Weltrich, ”S:s ahnen”, 1907). S. besökte först latinskolan i Ludwigsburg, tvangs sedan af Württembergs hertig Karl Eugen att inträda i den af denne grundlagda Karlsschule 1773, hvarvid han måste öfverge planen att bli präst; utan böjelse valde han först det juridiska, sedan det medicinska studiet. Den absoluta underdånigheten under hertigen, undervisningsanstaltens kasernaktiga disciplin med den i ett dylikt internat oundvikliga enformigheten, sträfvandet att genom studiets mekanisering skapa till verktyg dugliga ämbetsmän, allt detta gjorde vistelsen i Karlsschule i åtskilliga afseenden tryckande och svår för S., allteftersom hans utveckling ledde fram till personlighet och självständighet. 1780 lämnade han denna utbildningsanstalt, sedan hans filosofiskt antropologiska afhandling godkänts, och anställdes som läkare vid ett grenadjärregemente i Stuttgart. Hans läsning hade då nått ett betydligt omfång: icke bara Klopstock, Rousseau och Shakspere hade gjort outplånliga intryck på hans sinne, utan äfven den senaste tyska vitterheten, Sturm-und-drang-tidens författare: Goethe, Klinger, Leisewitz m. fl. S:s egna försök voro till en början lyriska; hans första tryckta dikt lästes i ”Das schwäbische magazin” 1776. 1781 utgaf han på eget förlag det i hemlighet skrifna skådespelet *Die räuber* (”Röfvarbandet”, 1799; ny öfv. af K. A. Nicander 1834; uppf. i Stockholm f. g. 1814), som redan 1782 uppfördes i Mannheim (med Iffland i ”Franz Moors” roll) och hade utomordentlig framgång. Rent dramatiskt egde det förtjänster framom alla tidigare tyska dramer, äfven Lessings; handlingens slutna enhet och snabba förlopp, den medryckande lidelsefullheten i framställningen, detta gaf stycket en scenverkan, som ännu gör sig gällande, trots omogenheten och öfverdrifterna i karaktärsteckning och uttryckssätt. Men framför allt väckte ”Die räuber” hänförelse genom sitt frihetspatos; ungdomen såg däri en krigsförklaring mot allt tyranni och hyckleri i stats- och sällskapslifvet. Den oerfarne ynglingen hade funnit ett ord, som skakade tiden. Närmaste följden af hans framträde som dramaturg vardt emellertid ett förbud för honom att skrifva annat än medicin. Den hertigliga onåden, hvars fruktansvärda följder S. hade exempel på i den olycklige Schubarts öde, syntes honom alltför hotande och ödesdiger, och därför flydde han 22 sept. 1782 ur Württemberg. Han köpte sin frihet dyrt, om också icke för dyrt. Under umbäranden och allehanda svårigheter tillbragte han den närmaste tiden, ifrigt sysselsatt med sitt författarskap, som allt mer afsiktligt närmade sig de praktiska sceniska kraven. I *Die verschwörung des Fiesko zu Genua* (1783; ”Fiesko”, öfv. af K. E. Fahlcrantz 1821, af O. Wijkander 1865; uppf. i Stockholm f. g. 1835) tog han första gången sitt ämne ur

Fig. 1. Friedrich Schiller vid 22 års ålder. Målning af J. H. Tischbein d. ä.

torien; titelfiguren var ursprungligen en fri-
shjälte, som sätter sin personliga kraft och
rhet emot statslig oordning och furstligt för-
ck, men karaktären undergick flera förändringar
i S:s omarbetningar af skådespelet, och den
ltliga affattningen visar en ärelystens tragedi.
t mottogs kyligt, hvaremot det borgerliga skåde-
blet, *Kabale und liebe* (1784; "Kabale och kär-
", 1800, 1821, 1833 och 1892; uppf. i Stock-
lm f. g. 1833) slog an i högsta grad och allt-
mt är en af den tyska scenens käraste uppgifter.
ir angrep S. den från småhofven utgående för-
rfvade och förslafvande andan, aristokratiens
rdshögfärd, det tukt- och tygellösa lif han
nde till från hertig Karl Eugens rike, och satte
m motbild den duktiga, hederliga stuttgartborgar-
assen. Med *Don Carlos* (1787; jfr E. Elster,
Zur entstehungsgeschichte"; 1889, öfv. af B. J.
örneblad 1813 och H. Bjursten 1862; uppf. i
ockholm f. g. 1838) öfvergaf S. prosan för
ankversen; i sin varma och luttrade kärlek till
iheten förkunnande läran om, att staten skall
rundas på aktningen för människovärdet — först
å år efteråt antogs i Frankrike deklarationen om
e mänskliga rättigheterna — är "Don Carlos"
sta milstenen i S:s utveckling från stormande
tanism till mättfull kraft och harmonisk idealitet.
ans öfriga alstring under detta första skede af
ans författarskap utgjordes förnämligast af lyrik
delvis offentliggjord i den af S. till största delen
rfattade "Anthologie auf das jahr 1782", ny-
yck 1905), som tidigt visade en dragning åt det
orslagna, det upphöjda, men till en början ofta
ar bitter och mörk. Känsloglöd och idéflykt
kymdes stundom af uttryckssättets våldsamhet och
jämnhet, men bebådade den blifvande mästa-
en. I hans personliga förhållanden rådde länge
säkerhet; en längre vistelse på godset Bauerbach
id Meiningen hos fru von Wolzogen, i hvars
lotter Charlotte han förälskade sig, afslöstes af
n tids (1783—84) anställning i Mannheim som
eaterförfattare. Här mötte honom i Charlotte
on Kalb (se d. o.) en intressant, men oharmonisk beundrarinna, som vann hans hjärta, men
från hvilken han snart skildes för att i Leipzig
och Dresden mottaga gästfrihet och hjälp af en
ideellt sinnad krets, som i Gottfried Körners hem
egde sin midtpunkt. Här stannade S. 1785—87,
oafbrutet vidgande sina kunskaper och syssel-
satt med flerfaldiga bok- och tidskriftsföretag
("Thalia" m. fl.) för att stärka sin genom den
tvungna skuldsättningen förstörda ekonomi. Om
stegrad lefnadslust vittnar bl. a. dityramben *An
die freude* (öfv. af bl. a. Leopold) från denna
itid. Berättelserna *Der verbrecher aus infamie*
("Förbrytaren af förlorad ära", 1822) och *Der
geisterseher* (ofullb.; d. 3—6 skrifna af Follenius;
"Andeskådaren", 1798—1802 och 1836) visade
S:s förmåga af spännande berättelse med tidsten-
dens. Genom sina studier drogs han alltmer öfver
till det historiska och senare filosofiskt estetiska
författarskapet; den grekiska klassiska litteraturen
och Kants åskådning öfvade starkt inflytande på
honom. Dikter som *Die götter Griechenlands* och
Die künstler uppenbarade hans sträfvan till klassi-
citet, den ofullbordade *Geschichte des abfalls der
vereinigten Niederlande* (1788) själfull uppfatt-
ning och fängslande framställningskonst. Försö-
ken att närma sig Goethe slogo fel, men denne
skaffade honom den, först oaflönade, e. o. professu-
ren i historia i Jena (1788), dit S. flyttade 1789
och där han redan med inträdesföreläsningen,
*Was heisst und zu welchem ende studiert man
universalgeschichte?*, vann en hänförd åhörar-
krets. 1790 gifte han sig med Charlotte von
Lengefeld (f. 1766, d. 1826; biogr. af Mosapp,
3:e uppl. 1905), en hugstor och högt bildad kvinna;
mellan henne och hennes syster, Karoline von
Beulwitz, hade hans val länge varit oafgjordt.
Geschichte des dreissigjährigen krieges (1791—93;
"Historia om trettioåriga kriget", 1796—97; 3:e
uppl. 1865), som ådagalade ytterligare mognad
skildringsgåfva, afslöt hans historiska författarskap.

S:s icke starka hälsa fick samtidigt med dessa
ifriga studier och omfattande arbeten en obotlig
knäck genom en lungsjukdom, som utbröt vintern
1791 och under lång tid hotade med snar död.
Hans alltjämt tryckande fattigdom syntes försvåra
eller rent af omöjliggöra den hvila, som kräfdes
för att återställa krafterna, men ett genom skalden
Baggesen från Danmark (af Schimmelmann och
hertig Fredrik Kristian af Augustenborg) skänkt
understöd af 1,000 thaler under tre år räddade S.
från att stupa af näringsomsorger under tillfrisk-
nandet. En resa i Schwaben aug. 1793—maj 1794
gjorde honom godt i alla afseenden. Med stigande
klarhet och självständighet började han därpå fram-
ställa sin åskådning af konsten och dess förhållande
till lifvet. *Über den grund des vergnügens an tra-
gischen gegenständen* (1792) och *Über die tra-
gische kunst* (s. å., båda i "Neue Thalia") äro
ännu lärjungearbeten; *Über anmuth und würde*
(ibid. 1793), *Briefe über die ästhetische erziehung
des menschen* (i "Die horen", 1795; "Om män-
niskans ästetiska fostran", 1915) och *Über naive
und sentimentalische dichtung* (ibid. 1795—96) äro
mästerverk. Hos konstnären kräfver S. hög bild-
ning och sedlig självfuppfostran, endast den, som
fyller dessa villkor, kan skapa en konst i stånd
att rätt fylla sin uppgift, som är att, obunden af
alla bihänsyn, eftersträfva skönhet och därigenom
förädlande inverka på hela det mänskliga väsendet.
Blott genom konsten, som harmoniskt förenar och
försonar med hvarandra det sinnliga och det and-
liga, nås ett människornas mål värdigt, af skönhet
mäktigt tillstånd, som möjliggör uppkomsten af
en på frihet och förnuft grundad stat. — I det
S. uppställde som hufvudskillnaden mellan den
antika och den moderna litteraturen, att den
förra var naiv, d. v. s. natur, men den senare
sentimental, d. v. s. sökande den förlorade natu-
ren, lade S. en af grundvalarna för den estetiska
diskussionen under de följande årtiondena och är
öfver hufvud en af den äldre estetikens viktigaste
teoretiker.

Efter återkomsten till Jena lyckades han 1794
komma i vänskaplig, snart synnerligen nära för-
bindelse med Goethe, hvars medarbetarskap han
förvärfvade för tidskriften "Die horen" (1795—97)
och "Musenalmanach" (1795—1800) och som för
S. genom sin konkretion, sin utomordentliga mång-
sidighet och sina naturvetenskapliga intressen vardt
en ojämförlig eggare och ett utomordentligt kom-
plement, medan S. på Goethe öfvade en motsvarande

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

gängelig inverkan. I en omfångsrik samling skarpa *Xenien* (''Musenalmanach'', 1796) gingo de båda meningsfränderna angreppsvis till väga mot samtidens fabrikslitteratur, skråmässiga vetenskap och tarfliga litterära ideal samt haltlösa och ensidiga åsikter i flerehanda riktningar. Nästa årgång af ''Musenalmanach'' bragte Goethes ballader och ett antal samtidigt af S. författade romanser. Hade de dikter, hvarmed S. efter sex års afhållsamhet från poesi återvändt till denna, de upphöjda filosofiska sångerna *Macht des gesanges*, *Das ideal und das leben*, *Der spaziergang* m. fl., bevisat en sällsynt gåfva att försinnliga idéernas värld, att i den torra lärodiktens ställe kunna sätta en storslagen tankelyrik, gåfvo romanserna (*Der ring des Polykrates*, *Der handschuh*, *Ritter Toggenburg*, *Der taucher*, *Die kraniche des Ibykus*, *Der gang nach dem eisenhammer* m. fl.) kraftiga och mäktiga bilder ur skilda tiders seder och lefnadssätt, med stora, sanna skildringar af stolt självförtroende, hjältemodig fattning inför det oundvikliga; hjältarna stå i ödmjuk och tapper manlighet som idealbilder. Den sista stora dikten i denna följd var *Das lied von der glocke* (1799; sv. öfv. 1843, 1846 och 1898 m. fl.).

Sitt dramatiska författarskap återtog S. efter tolf års afbrott med den storartade tragedien *Wallenstein* (1798—99; sv. öfv. af B. J. Törneblad 1814; uppf. i Stockholm f. g. 1831), bestående af förspelet *Wallensteins lager*, en brokig och karakteristisk bakgrund för hufvudhandlingen, det egentliga skådespelet *Die Piccolomini* och *Wallensteins tod*. Den är öfverlägsen S:s andra dramer genom behärskningen af människomassorna, ämnets stora omfattning och den lysande formen; det var icke längre S:s egna känslor, som talade genom personerna, utan verkligheten, sådant S. uppfattade dess stora sammanhang, och tidehvarfvet genom sina typiska gestalter. Sorgespelet *Maria Stuart* (1800; sv. öfv. 1821 och 1875; uppf. i Stockholm f. g. 1821) fullbordades, sedan S. 1799 flyttat till Weimar; det betecknar en anslutning till Euripides' analytiska metod och är den dystra skildringen af människolifvets litenhet och armod. Icke utan påverkan af romantiken är *Die jungfrau von Orleans* (1801; öfv. 1813 af B. J. Törneblad, 1837 af K. A. Nicander; uppf. i Stockholm f. g. 1836), en tragedi, som på samma gång är i högsta grad S. själf i sin teckning af en människa, som går upp i sin stora sändning. Med nästa sorgespel, *Die braut von Messina* (1803; öfv. af K. E. Fahlcrantz), frestade han en långt gående efterbildning af det klassiska grekiska skådespelet, icke minst genom att upptaga körerna; stolt och gripande är äfven detta stycke. *Wilhelm Tell* (1804; sv. öfv. 1823, 1861; 1913 af B. Estlander; uppf. i Stockholm f. g. 1845), S:s sista fullbordade skådespel, är helt och hållet ett nationellt och frihetsdrama, som visar skalden i alltjämt pågående utveckling. Som något nytt inträder där den fylliga skildringen af naturen och dess inverkan på karaktärerna. Jämte Goethe flitigt verksam för Weimars teater och dess skådespelares utbildning, bearbetade S. ett stort antal verk för scenen, bl. a. Shaksperes ''Macbeth'' (1801), Gozzis ''Turandot'' (1802), två komedier af Picard (1804), Racines ''Phaëdra'' (1805), Goethes ''Egmont'' och ''Ifigenia''. Med festspelet *Die huldigung der künste* (s. å.) slöts hans verksamhet; synnerligen intressanta och lofvande brottstycken af dramatik, såsom *Demetrius*, *Die malteser*, *Kinder des hauses*, *Prinzessin von Celle* och *Elfriede*, hvilka S. ej hunnit fullborda, vittnade om hans rikedom på planer och uppslag (se Kettner, ''S:s dramatischer nachlass'', 2 bd, 1895). 1802 erhöll S. adlig värdighet af kejsaren; af öfriga hedersbetygelser kunna nämnas det hedersborgarskap, som franska konventet bjöd honom (''monsieur Gille, publiciste'') och ledamotskapet af sv. Vitt. hist. o. ant. akad. 1797. — Efter gång på gång inträffade svåra sjukdomsanfall, hvilkas ursprung till icke ringa del var att finna i hvad S. tidigare lidit af allsköns brist, aftynade S. på våren 1805, allmänt begråten. I en epilog till ''Die glocke'' tolkade Goethe i mäktiga ordalag saknaden. — S:s lif var viljekraftens seger öfver missgynnande yttre omständigheter, bräcklig hälsa, bristande utbildning, otillräckliga inkomster. Med oföränderlig sinnesstyrka betvang S. alla vanskligheter och skapade en diktning, som i sin utveckling från öfverströmmande lidelsefullhet till luttrad hänförelse städse bibehöll en storslagen idealitet som kärna. I oaflåtligt självarbete skolade han sin förmåga af det skarpsinnigaste abstrakta tänkande och vann äfven med åren, framför allt genom Goethes inflytande, konkretion i framställningen; glänsande kombination och ett lysande prakt- och klangfullt, gärna retoriskt språk kännetecknа hans alstring, som i ojämförlig grad har verkat lyftande och uppfostrande, så mycket mer som hans etiska läggning gjort honom till sitt lands populäraste store skald.

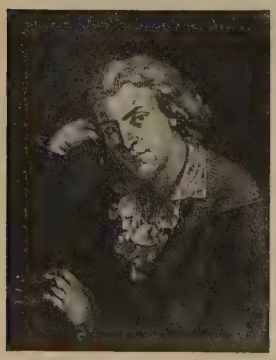

Fig. 2. Schiller i den mognare mannaåldern. Målning af Graff.

Statyer och minnesmärken öfver S. äro resta i Stuttgart (1839, af Thorvaldsen), i Weimar (1857, dubbelstatyn af S. och Goethe, af Rietschel; se d. o. med fig.), Mannheim (1862, af Caues), Mainz (s. å., af Scholl), München (1863, af Widnmann), Frankfurt am Main (1864, af Dielmann), Hannover (s. å., af Engelhard), Hamburg (s. å., af Lippelt), Berlin (1871, af Begas), Wien (1876, af Schilling), Marbach (s. å., af Rau), Ludwigsburg (1883, af von Hofer) o. s. v. — De viktigaste upplagorna af S:s arbeten äro (utom de små samlingarna af hans mindre prosaarbeten 4 bd, 1792—1802, dikter 2 bd, 1800—03, och dramer 5 bd, 1805—07) den af Körner utgifna (12 bd, 1812—15), Goedekes (17 bd, 1868—76), Bellermanns (14 bd, 1896—98), E. von der Hellens (16 bd, 1904—05) och Güntter-Witkowskis (20 bd, 1909 ff.), alla i flera nytryck. En samlad upplaga af hans bref utgafs 1892—96 i 7 bd af F. Jonas (3:e uppl. 1915); viktigast äro brefven till Körner, W. von Hum-

ldt och Goethe (brefväxlingen utgafs 1828—29 6 bd af Goethe; bästa uppl. af Gräf och Leitzmann 1912). Litteraturen om S. är kolossal; den 1 1893 finns förtecknad af Max Koch i Goedekes Grundriss zur geschichte der deutschen dichtung'' ; 2:a uppl. 1893). Af monografier öfver S. äro rstigast de af Karoline von Wolzogen (1830; 6:e pl. 1884), O. Brahm (1888—92), Minor (1890), eltrich (1899, ofullb.), O. Harnack (1905), lihnemann (1905), Bellermann (2:a uppl. 1911), rger (5:e uppl. s. å.) och Ludwig (1912). Af ecialarbeten kunna nämnas Hecker och Peterm, ''S:s persönlichkeit'' (2 bd, 1904—08); Berrmann, ''S:s dramen'' (3 bd, 4:e uppl. 1908); ettner, ''Das klassische zeitalter der deutschen eratur'' (4:e uppl. 1894); H. G. Gräf, ''Goethe nd S. in briefen von Heinrich Voss dem jüneren'' (Reclams förlag); Ludwig, ''S. und die eutsche nachwelt'' (1909) och ''Veröffentlichungen es schwäbischen Schillervereins'' (1905 ff.). Jfr en årliga bibliografien i ''Jahresberichte für euere deutsche literaturgeschichte'' (1892 ff.). — I Sverige, där alltifrån 1800-talets början S. töfvat ett icke ringa inflytande, bl. a. på Tegnér ch Geijer, har en stor del af hans skrifter, ramför allt hans dikter, öfversatts, nämligen utom e redan nämnda, ''Smärre prosaiska skrifter'' 1806), ''Historisk underrättelse om de märkvärdiaste revolutioner o. s. v.'' (1808), ''Antwerpens elägring'' (1819), ''Valda skaldestycken'' (af Dorothea Dunckel, 1822), smärre dikturval 1856, 863 (af H. Bjursten), 1876 (af K. F. N.), 1905 af A. Victorin) och 1915 (''S:s estetisk-filosofiska liktning'', af B. Malmberg). Af svenska arbeten m S. äro att nämna endast L. Hammarskölds chlegelskt afvisande ''Försök till en kritik öfver r. Schiller'' (1808), Böttigers ''Kritisk skärskådning af S:s äldsta lyrik'' (1854) och fru Bååth-Holmbergs populära biografi (1905), minnesskriften ''S. och Sverige'' (i ''Samlaren'', s. å.) och A. Nilssons inledning till ''Esaias Tegnérs filosofiska och estetiska skrifter'' (1913). — Bland de många ivittra arbeten, i hvilka S. behandlats, kunna nämnas romanen ''Roller'' (1843) af H. Kurz, skådespelen ''Die Karlsschüler'' (1847) af H. Laube och ''Doktor Ritter'' af Marie von Ebner-Eschenbach (1872) samt en rad romaner af Walter von Molo (1912 ff.). — Jfr Goethe-und-Schiller-archiv, Schillerpris, Schillerstiftelsen och Schwäbischer Schillerverein. — Om S:s dotter författarinnan Emilie von S. se Gleichen-Russwurm 1.

R—n B.

Schiller, Hermann, tysk historiker, filolog, f. 1839 i Wertheim, d. 1902 i Leipzig, 1876—99 gymnasierektor och tillika universitetsprofessor i Giessen, från 1888 äfven geheime öfverskolråd där, skref bl. a. *Geschichte der römischen kaiserzeit* (2 bd, 1883—87), *Die römischen staats-, rechts- und kriegsalterthümer* (i Ivan Müllers ''Handbuch'' 1887; 2:a uppl. 1893), *Weltgeschichte* (4 bd, 1900—01) samt pedagogiska verk, bl. a. *Handbuch der praktischen pädagogik* (1886; 4:e uppl. 1904).

Schiller [ʃi'lə], Ferdinand Canning Scott, engelsk filosof f. 1864, instructor i filosofi vid Cornell-universitetet 1893, assistant tutor vid Corpus Christi college i Oxford 1897, tutor där 1903, f. n. fellow och senior tutor vid samma college. S. är i England den främste representanten för den filosofiska riktning, som vanligen kallas pragmatism (se d. o.), men som han äfven benämner ''humanism''. Tänkandet ledes enligt S. af viljan och är ändamålsbestämdt (''purposively iniated and directed'') såsom tjänande på en gång teoretiska och praktiska syften, särskildt behofvet af harmoni i erfarenheten och handlingarna. Sant är det, som främjar denna harmoni; nyttan är sanningens kriterium. Därför finnas inga absoluta sanningar, utan blott åsikter, som äro på det gifna stadiet i utvecklingen mer eller mindre ändamålsenliga. Axiomen äro hvarken produkter af erfarenheten eller aprioriska sanningar, utan postulat, som vår vilja uppställt och som visat sig ändamålsenliga för vårt handlande. Allmängiltiga äro de blott i den mån alla tänkande varelser betjäna sig af dem. Protagoras hade därför rätt, då han sade, att människan är måttet för allt. Sanningarna ha sin betydelse som regler för handlingarna (''rules for actions'') och måste genom dessa erhålla bekräftelse. Liksom sanningen icke är färdig och beståndande, utan ett ständigt blifvande, så finnes heller ingen af oss oberoende verklighet, utan vi konstruera själfva vår värld genom upprepade, växlande försök att dana den efter våra behof. Om vi abstrahera från allt, hvad vi lagt in i världen, återstår endast en i och för sig bestämningslös ''hy'le'' (grek., stoff), rena potentialiteter, om hvilka intet kan utsägas och det sålunda ej tjänar något till att spekulera. Hvarken psykologien eller kunskapsteorien utgör filosofiens rätta grundval, utan den sanna filosofiska metoden är den ''konkret-metafysiska'', som medvetet och konsekvent är antropomorfistisk, d. v. s. förklarar allt genom individuella existenser, som likna vår egen. Metafysiken måste grunda sig på naturvetenskapen. Som metafysisk ståndpunkt förkastar S. både monismen och dualismen och ansluter sig till en pluralistisk grunduppfattning, enligt hvilken verklighetens yttersta grunder utgöras dels af en till sin makt begränsad gudomlig personlighet, dels en mångfald af andliga monader. De sistnämnda ha från tidens början existerat som skilda individer inom kaos, och världsprocessen börjar med den gudomlige andens beslut att af deras mångfald dana ett harmoniskt kosmos. Världens mekanism förfinas alltmer från de grofva och enkla formerna hos de lägre monaderna, som bilda materien, till de invecklade och finare former, som tjäna intelligensens utveckling. Det onda är en följd af monadernas bristande harmoni, och världsprocessens mål är dess öfvervinnande genom en fullkomlig anpassning, som slutligen leder till en evig verksamhet af fullkomliga individer i ett fullkomligt samhälle. Så är enheten ej utvecklingens början, utan dess slutpunkt. — Skrifter: *Riddles of the sphinx* (under signaturen A. Troglodyte, 1891, 3:e uppl. 1910), *Humanism* (1903; 2:a uppl. 1912) och *Studies in humanism* (1907; 2:a uppl. 1912), *Axioms as postulates* (i den af H. Sturt utgifna essaysamlingen ''Personal idealism'', 1902; 2:a uppl. 1912), *Plato or Protagoras?* (1908), *Formal logic* (1912) samt många tidskriftsuppsatser och ett föredrag på den internationella filosofkongressen 1908.

S—e.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schillerkrage, en stor, vid, framtill öfver halsen öppen skjortkrage, som har sitt namn däraf, att den store skalden Schiller vanligen afbildas med en sådan krage, som tillhörde den tidens mansdräkt. Till den nu moderna dräkten passar den föga, utan gör snarare ett obehagligt intryck. Den kallas ock någon gång "Byronkrage".

Schillerpris, ett till Fr. von Schillers ära 1859 af prins (sedermera kejsar) Vilhelm instiftadt pris för framstående litterära, särskildt dramatiska, arbeten. Efter förslag af en kommitté utdelas det af konungen af Preussen, numera hvart sjätte år, och belöper sig till 6,800 mark. Bestämmelserna för dess utdelning ändrades 1901 af kejsar Vilhelm II, sedan han vägrat följa kommitténs förslag och belöna G. Hauptmann. Priset har tillfallit bl. a. Hebbel, Geibel, Anzengruber, Wilbrandt, T. Fontane, K. Groth, Wildenbruch och Schönherr. — 1904 upprättades af enskilda föreningar ett folk-Schillerpris på 3,000 mark, som utdelas hvart tredje år.

Schillerstiftelsen (ty. *Deutsche Schillerstiftung*), en i Dresden 1859, vid århundradesfesten till minne af Fr. von Schillers födelse, stiftad förening för att understödja behöfvande tyska skriftställare, i synnerhet skalder, och deras efterlefvande. Föreningen räknar 24 filialer i olika tyska städer och egde 1905 ett kapital af mer än 2 mill. mark. S. å. utdelades i ständiga och tillfälliga understöd nära 70,000 mk. Se R. Goehler, "Geschichte der deutschen Schillerstiftung" (1909).

Schillerstöfvaren, *zool.* Se Hunden, sp. 1311.

Schillertheater. Se Löwenfeld, R.

Schilling, äldre tyskt mynt, i Hamburg = 9,48 pfennig = 8,4 öre, i Lübeck = 7,5 pf. = 6,67 öre. I Nederländerna räknades 1651—1803 1 schilling = 12 groten = 20 flamska pund. Jfr Shilling och Skilling.

Schilling, Gustav, tysk musikskriftställare, f. 1803 nära Hannover, d. 1881 i Nebraska, blef filos. doktor och öfvertog 1830 direktionen af Stöpelska musikskolan i Stuttgart samt utnämndes 1840 till hofråd och blef s. å. led. af Mus. akad. i Stockholm. Till följd af stora skulder och växelförfalskningar flydde han 1857 till Amerika. S. utvecklade i musikens historia, teori och estetik ofantlig skriftställarverksamhet, som dock fick uppbära förebråelser för ytlighet, inkorrekthet och skamlösa plagiat. Af stor betydelse för sin tid var, trots sina brister, den vidlyftigt anlagda, af honom i förening med flera kända skriftställare utarbetade *Encyklopädie der gesammten musikalischen wissenschaften oder universallexikon der tonkunst* (6 bd, 1835—38; 2:a uppl. i 7 bd 1840—42). A. L.*

Schilling, Johannes, tysk skulptör, f. 1828 i Mittweida, Sachsen, d. 1910, studerade i Dresden för Rietschel och Hähnel samt ett år för Drake i Berlin. Efter en tvåårig vistelse i Italien 1854—56 var han verksam i Dresden. Bland hans många alster äro främst att nämna fyra grupper af *Dygnets timmar* — i sandsten, senare förgyllda — vid uppgången till Brühlska terrassen samt monument öfver *Rietschel* (1876) och *Semper* (1892) där, *Schillermonumentet* i Wien (1876), *Krigarmonument* i Hamburg (1877), *Luther och Melanchthon*, statygrupp i Leipzig (1883), *Konung Johans ryttarstod* i Dresden (1889), *Vilhelm I* (ryttarstaty i Hamburg 1903). Hans största verk är *Nationalmonumentet på Niederwald* vid Rhen till minne af kriget 1870—71 (se fig. till art. Niederwald), det hela af föga konstnärlig lödighet. Bland hans dekorativa verk märkes den kraftiga och liffulla gruppen *Dionysos och Ariadne* på en vagn, dragen af pantrar, på Dresdens hofteaters fasad. 1868—1906 var S. professor vid akademien i Dresden. 1908 erhöll han titeln excellens. Hans konstnärliga kvarlåtenskap är samlad i "Schillingmuseum" i Dresden. G—g N.

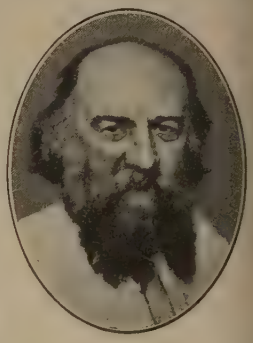

Schilling-Cannstatt, Paul von, rysk ingenjör, f. 1786 i Reval, d. 1837 i Petersburg som statsråd, uppfann den första med elektrisk tändning konstruerade minan (1812), löste praktiskt problemet med nåltelegrafen (se d. o.) och utlade den första undervattenstelegrafkabeln (i Neva, 1836).

Schillings. 1. Karl Georg Josef S., tysk biolog och djurskyddsvän, f. 1865, reste 1896—97, 1899—1900, 1902 och 1903—04 i östra Ekvatorial-Afrika, Masaistäppen, och hemförde därifrån stora zoologiska samlingar af därvarande rika djurlif, företrädesvis storvildt, hvilka kommit flera tyska museer till godo, men företrädesvis Museum für naturkunde i Berlin. Högst intressanta äro hans fotografier af de större djurens lif (kattdjur, elefanter, noshörningar och flodhästar), som han tog medelst teleapparat om dagen och blixtljus nattetid. Som tyska regeringens sakkunnige deltog han i den internationella kongressen för djurens i Afrika skydd. Han har skrifvit bl. a. *Mit blitzlicht und büchse* (1905, flera uppl., folkuppl. senast 1913), med omkr. 300 fotografier, och *Der zauber des Elelescho* (1906), *Die tragödie des paradiesvogels und des edelreihers* (1911) samt många skrifter i djurskyddsfrågan.

2. Max Ernst Julius von S., den föregående broder, tysk tonsättare, f. 19 april 1868 i Düren, Rhenprovinsen, idkade musik- och universitetsstudier i Bonn och München, gjorde sig efter hand känd genom större kompositioner och fick professors titel 1903 samt anställdes 1908 som dirigent vid Stuttgarts hofteater, med titeln generalmusikdirektör. Han blef 1911 filos. hedersdoktor i Tübingen och Heidelberg samt adlades 1912. S. å. vardt han led. af Mus. akad. i Stockholm. Hans musikdrama *Ingwelde* (1894) ställde honom med ens i främsta ledet af R. Wagners epi-

er. På samma gång som S. där visade sig ha ständigt tillegnat sig mästarens stil och teknik, es drag af egenart i melodiskt, tematiskt och rumentalt afseende. Hans öfriga sceniska verk det glädtiga *Der pfeifertag* (1899, i ”Mä-sångarnas” anda), *Moloch* (1906) och det med ket bifall hälsade *Mona Lisa* (1915), som lär te någon påverkan af R. Strauss och vid hvars remiär svensken J. Forsell medverkade i den rtsjuke makens roll. Man tillerkänner S. af-rd dramatisk instinkt, karakteriseringsförmåga ståtlig teknik, men finner i hans verk äfven viss kylig återhållsamhet, som hindrar dem riktigt slå igenom. Han har vidare kompo-at symfonisk prolog till Sofokles’ ”Konung ipus” (1900), musik till Aischylos’ ”Oresteia” å.) och till 1:a delen af Goethes ”Faust” 08), orkesterfantasierna *Meergruss* och *Seemor-n* (1896), *Ein zwiegespräch* (för violin och oloncell med liten orkester, 1897), en violin-nsert, en stråkkvartett, melodramerna *Hexen-d* (1902), *Kassandra*, *Eleusisches fest* och *Jung rf* (1898), den hymniska rapsodien *Dem ver-irten* (efter Schiller, 1905), kantaten *Hochzeits-d* (efter Goethe), *Glockenlieder* för tenor och or-ster, ett 40-tal sånger vid piano m.m. 2. E. F—t.

Schillŭk, ett med fundj-stammarna besläktadt gerfolk i det forna egyptiska Sudan, bosatt v. Hvita Nilen, mellan 9° och 13° n. br. De o af undersätsig kroppsbyggnad och likna i råkligt hänseende dinkafolken. Deras antal an-s uppgå till omkr. 1 mill. Se Negerspråk, 726.

Schiltigheim [-hajm], by i tyska rikslandet El-ss-Lothringen, Nedre Elsass, vid floden Ill, hen—Marnekanalen och ett par järnvägar, 2 km. om Strassburg. 16,761 inv. (1910). J. F. N.

Schimkewitsch, V. M. Se Sjimkevitj.

Schimmel [s-chi'm-], Hendrik Jan, holländsk rfattare, f. 30 juni 1823 i Haag, d. 15 nov. 1906 Bussum, vardt banktjänsteman 1842 och var 1863 —78 direktör för Amsterdamsche credietvereeni-ing. S. var en mycket alsterrik författare; sär-kildt skref han ett stort antal romantiska skåde-pel: *Twee Tudors* (1847), *Joan Wouters* (s. å.), *Gondebald* (1848), *Giovanni di Procida* (1849), *Oranje en Nederland* (s. å.), *Napoleon Bonaparte* (1851), *Schuld en boete* (1852), *Struensee* (1858; ansedt som hans bästa) och *Juffrouw Bos* (1878) m. fl., och romaner, merendels historiska efter Walter Scotts föredöme: *Een haagsche joffer* (1856), *Mary Hollis* (1860), *Mylady Carlisle* (1864), *Het gezim van Baas van Ommeren* (1870), *Sinjeur Semeyns* (1875) och *De kapitein van de lijfgarde* (1888), hvilka betraktas som de förnämsta, och den delvis självbiografiska *Jan Willem's levensboek* (1896). S. var under flera årtionden en af Hollands allra mest omtyckta författare. Han var med-redaktör af ”De gids” och ”Nederland” under många år.

Schimmelmann. 1. Heinrich Karl S., grefve, tysk-dansk finansman, f. 13 juli 1724 i Pommern, d. 15 febr. 1782, uppsatte omkr. 1745 en affär i Dresden och blef 1753 förpaktare af Sachsens accis. Under Sjuåriga kriget 1756—63 förtjänade han en stor förmögenhet genom att leverera spann-mål till preussiska härен och sälja lagret från Meissens porslinsfabrik, hvilken Fredrik II öfver-lämnat åt honom. 1759 upprättade S. ett bankir-hus i Hamburg, men gick 1761 på Bernstorffs begäran i dansk tjänst och bosatte sig 1762 i Kö-penhamn. Där blef han baron och medlem af overskatdirektionen, fick 1768 titeln ”skattmä-stare” och blef 1769 direktör för skattkam-maren samt styrde nä-stan enväldig Danmarks finanser till sin död, endast med ett kort af-brott 1771—72, i det att han förstod bevara ett godt förhållande till de växlande maktinne-hafvarna. Han bragte hastigt finanserna i ordning dels genom att ge eller skaffa lån, dels genom att pålägga en dryg skatt, dels genom att sälja kronogods och plantagerna i Väst-indien, hvilka han själf delvis inköpte. Sedan 1767 var han också själen i kommerskollegiet, ifrig att sätta handel och industri i gång genom ett konsekvent protektionistiskt system, och dref själf med stor skicklighet omfattande affärer. 1773 om-danade han f. d. enskilda banken till kunglig, och dess ledning öfvertog han äfvenledes, en åtgärd, som senare blef ödesdiger för landets penning-väsen. T. o. m. i den allmänna statsstyrelsen grep han in och fick 1773 A. P. Bernstorff ut-nämnd till utrikesminister. Baroniet Lindenborg, som han köpt 1764, upphöjdes 1781 till ett grefskap, som ännu tillhör släkten; likaledes hade han tillhandlat sig gevärsfabriken Hammermöllen vid Helsingör, hvilken han köpte 1769 och som 1870 ersattes med en klädesfabrik. S:s palæ (se pl. 4 till art. Köpenhamn), där han residerade sedan 1762, såldes däremot 1884 och har sedan 1900 tillhört Oddfellow-orden; det inrymmer bl. a. lokaler för stora konserter och kallas därför van-ligen ”Koncertpalæet”.

2. Ernst Heinrich S., den föregående son, grefve, dansk stats- och finansman, f. 4 dec. 1747 i Dresden, d. 9 febr. 1831, blef redan 1773 deputerad i kommers- och 1776 därjämte i finans-kollegiet samt 1782 handels- och 1784 fi-nansminister. Dessa två poster behöll han ända till dec. 1813 och ledde alltså landets finanser först under en period af välmåga, sedan un-der en tid, då de och hela penningväsendet råkade i det sorgligaste tillstånd. S. sökte efter bästa förmåga förhala katastrofen och motar-betade den olycksa-liga sedelfabrikationen, som slutligen medförde statsbankrutt; men han beskylldes dock efteråt att ha vållat hela olyc-kan. Från början var han motståndare till Guld-

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

berg och medverkade väsentligt till hans fall. 1788 fick han säte och stämma i statsrådet och var efter Bernstorffs död 1797 Danmarks premiärminister; men sedan 1807 lyssnade Fredrik VI blott föga till hans råd (S. ogillade förbundet med Frankrike). Efter sitt afsked från ministerposten förblef han dock medlem af statsrådet och öfvertog 1824 utrikesministeriet, som han styrde till sin död. Medan fadern var utpräglad affärsman, var sonen närmast idealist. Han var mycket nitisk att få till stånd förbud mot slafhandeln 1792 och att förbättra negrernas villkor; likaså befordrade han som godsegare på Lindenborg hofveriets afskaffande, jordlotternas utskiftning och byggande af skolor. Genom industriella företag och stor frikostighet satte han till den ärfda förmögenheten och efterlämnade betydliga skulder. Han var varm vän af vetenskap och litteratur, blef 1797 president i Videnskabernes selskab och understödde villigt skalderna, särskildt Baggesen, lämnade också flera år Schiller och senare hans änka god hjälp. 1810 författade S. på tyska en uppmaning till sammanslutning mellan de nordiska folken. 1—2. E. Ebg.

Schimmelpenninck [s-chi'm-], Rutger Jan, grefve, nederländsk statsman, f. 1765 i Deventer, d. 1825, var först advokat i Amsterdam, blef vid fransmännens eröfring af Holland 1795 medlem af bataviska nationalförsamlingen samt utnämndes till ambassadör 1798 i Paris och 1801 i London. Då han 1803 förgäfves sökt bevara Hollands neutralitet, afgick han från sitt ämbete, men blef 1805 af Napoleon I som rådspensionär ställd i spetsen för Bataviska republikens regering. Han förvaltade detta ämbete med mycken klokhet, men drog sig tillbaka redan 1806, då Napoleon beslutit förvandla Nederländerna till ett konungarike. Han blef vid Nederländernas införlifvande i Frankrike (1810) grefve och senator samt ingick vid bildandet af konungariket Nederländerna (1815) som medlem af riksdagens första kammare.

Schimon, Adolf, tysk musiker, f. 1820 i Wien, d 1887 i Leipzig, genomgick Paris' konservatorium, där han som ackompanjatör gjorde sig förtrogen med den italienska sångundervisningsmetoden, samt erhöll därefter befattningar vid Her majesty's theatre i London (1850), italienska operan i Paris (1852), Leipzigs konservatorium (1874), Münchens k. musikskola (1877) och åter i Leipzig (1886). Han var sedan 1872 gift med sopransångerskan Anna Regan (f. 1842, d. 1902) och gjorde med henne konsertresor. S. var en ansedd sånglärare och pianist samt äfven bemärkt som kompositör. Hans opera *Stradella* gafs 1846 i Florens och *List um list* (1858) på tyska scener. Han skref äfven sånger, kammarmusik, violin- och pianosaker m. m. A. L.*

Schimp., vid djurnamn förkortning för tyske naturforskaren Wilhelm Schimper (se d. o. 2); vid växtnamn förkortning för Wilhelm Philipp Schimper (se d. o. 3).

Schimpa'ns, *zool.* Se Troglodytes.

Schi'mper, tyska botanister. 1. Karl Friedrich S., f. 1803 i Mannheim, d. 1867 i Schwetzingen, var ifrig forskare inom skilda naturområden, blef docent i München och företog på uppdrag af konungen i Bajern resor i Alperna, Pyrenéerna m. m., men publicerade blott en ringa del af sina iakttagelser och är mest känd genom sin upptäckt (1834) af den geometriska lagbundenheten i växternas bladställning. Denna framlades dock ej i skrift af honom själf, utan af Alexander Braun (i "Flora", 1835), hvaraf namnet den "Schimper-Braunska teorien". — 2. Wilhelm S., den föregående broder, f. 1804 i Reichenschwand, d. 1878 i Adua (Abessinien), gjorde för den Hochstetterska reseföreningens räkning en botanisk resa till södra Frankrike och Algeriet 1831—32 och utforskade sedan 1834 under flera års resor Egypten, hvarefter han genomreste Abessinien. Han utnämndes till ståthållare i en af detta lands provinser, men råkade under inbördeskriget på 1840-talet i mångårig fångenskap. Till den naturvetenskapliga kännedomen om Öst-Afrika lämnade S. betydande bidrag, och flera europeiska institutioner mottogo af honom samlingar af stort värde. — 3. Wilhelm Philipp S., de förres kusin, f. 1808, d. 1880 som direktör för naturhistoriska museet och professor vid universitetet i Strassburg, utmärkte sig företrädesvis som bryolog. Hans förnämsta verk på detta område är *Bryologia europæa* (1836—55, 6 bd med 640 tab.; början författad tills. med Ph. Bruch och Th. Gümbel), jämte ett supplement (1864—66, med 40 tab.). Vidare märkas *Stirpes normales bryologiæ europææ* (1844—54), *Recherches morphologiques et anatomiques sur les mousses* (1848), *Icones morphologicæ* (1860), *Synopsis muscorum europæorum* (s. å.; 2:a uppl. 1876). Af hans paleobotaniska arbeten må anföras beskrifningen af växtfossilen i det gemensamt med Köchlin-Schlumberger utgifna arbetet *Le terrain de transition des Vosges* (1862), *Monographie des plantes fossiles du grès bigarré des Vosges* (tills. med A. Mougeot, 1844) samt den för hvarje paleobotanist oumbärliga handboken *Traité de paléontologie végétale* (3 bd text samt atlas med 110 tafl. 1869—74).

4. Andreas Franz Wilhelm S., den föregåendes son, f. 12 maj 1856 i Strassburg, d. 10 sept. 1901 i Basel, blef filos. doktor i Strassburg 1878, var först assistent där, sedan i Lyon och i Baltimore i Nord-Amerika, blef e. o. professor i botanik i Bonn 1886 och professor i Basel 1898. S. företog en botanisk resa till Västindien och Venezuela 1882—83, till Brasilien i sällskap med J. H. R. Schenck 1886, till Ceylon och Java 1889—90 och deltog som botanist i Deutsche tiefsee-expedition 1898—99. Från dessa resor härstamma till stor del idéerna och materialet till S:s framstående arbete *Pflanzengeographie auf physiologischer grundlage* (1898), den första utförliga framställningen af jordens vegetation med de förklaringar öfver dess utseende, utbredning och förändringar, som vunnits genom fysiologernas undersökningsmetoder. Af hans mera speciella arbeten med ekolo-

innehåll märkas *Die wechselbeziehungen chen pflanzen und ameisen* (1888), *Die epi- ische vegetation Amerikas* (s. å.), *Ueber tzmittel des laubes gegen transpiration* (1890) *Die indomalayische strandflora* (1891). I den länstfulla, även i Sverige mycket använda rbuch der botanik* (1894; flera uppl.) af E. lsburger, F. Noll, H. Schenck och S., för- ade S. den systematiska delen.

1, 2 o. 4. C. Lmn. 3. A. G. N.

Schinas, Konstantinos Demetros, gre- författare och statsman, f. mot slutet af 1700- t i Konstantinopel, d. 1870, studerade i Berlin, og i frihetskriget, anställdes vid den arkeologi- afdelningen af den vetenskapliga franska expe- onen i Morea och utgaf i Paris *Grammaire élé- ntaire du grec moderne* (1829). 1834 blef han titieminister, men afgick snart och verkade som fessor i historia vid universitetet i Aten, där även fungerade som rektor, tills han 1843 o mottog justitieministerportföljen under Me- as. S. blef sändebud 1849 i München och 1854 i Wien. Bland hans främsta arbeten må nämnas *tionnaire français-grec* och, bland historiska eten, en historia om "De gamla folken i Grek- d" (1851). K. F. J.

Schinckel. Se Schinkel.

Schindler, Anton Felix, österrikisk musik- iftställare, f. 1795 i Mähren, d. 1864 i Bocken- m, studerade juridik och musik, kom i nära bindelse med Beethoven och var under dennes a sista lefnadsår (1819—27) mästarens dagliga lpreda och oaflönade sekreterare. I besittning personliga uppteckningar, samtalsböcker och thovens egna skissböcker, skref S. en Beetho- biografi (1840; senaste uppl. 1909), som blifvit ndlägganде för alla senare sådana. S. blef mkyrkokapellmästare 1831 i Münster och 1835 Aachen, återvände 1842 till Münster och flyt- de senare till Bockenheim. E. F—t.

Schindler, Alexander Julius, österrikisk fattare, f. 1818 i Wien, d. där 1885, medlem riksrådet 1861—70, utgaf under pseud. Julius n der Traun en samling *Gedichte* (1871; uppl. 1876), eposet *Salomon, könig von Un- rn* (1873; 2:a uppl. 1876), novellen *Der schelm n Bergen* (1879; 4:e uppl. 1885) m. m.

Schindu, birmansk folkstam. Se Hling-dsju.

Sching-tsu, kinesisk kejsare. Se Kina, sp. 62.

Schinkel (Schinckel), Bernt von, histo-

risk samlare, f. 7 nov. 1794 i Färgelanda prästgård, Dalsland, d. 14 febr. 1882, bar namnet Bergman, ända tills han 1840 upphöjdes i adligt stånd. Fädernesläktens förste kände stamfader, som urspr. hette Carllöf, var på 1500-talet smed i Karlstad. Dennes son, som blef komminister i nämnda stad, var farfader till samlarens fader. Efter att några år a gått i Karlstads skola, tills denna med anledning af kriget stängdes 1808, fick S. (Bergman) 1811 inträde vid krigsskolan på Karlberg, och utan att fullständigt ha genomgått detta läroverk erhöll han 1813 anställning vid fältmätningsbrigaden. Han tjänstgjorde därefter vid armén i Tyskland, där han blef adjutant hos generalmajor G. Lagerbring, deltog sedan i norska fälttåget, fick efter hemkomsten anställning som adjutant vid Krigsakademien samt utnämndes 1820 till löjtnant vid Norra skånska infanteriregementet, 1822 till kapten vid Generalstaben och 1823 till ordonnansofficer hos Karl XIV Johan. Med anledning af det skoningslösa sätt, hvarpå denne konung behandlats i Napoleons vid samma tid utgifna memoarer, fick S. (Bergman) i uppdrag att ur kungl. kabinettets och konungens enskilda brefsamling samla till konungens historia hörande upplysningar, hvarjämte han fick uppteckna muntliga meddelanden af konungen och äfven af ett flertal andra i tidens händelser ingripande personer erhöll en mängd handlingar till sitt förfogande. Efter att i tjugu års tid ha fortsatt med samlandet af materialier uppdrog han åt sin brorson, litteratören K. V. Bergman, att ombesörja redigeringen och utgifningen af dessa vidlyftiga urkundssamlingar. Sålunda uppstod ett för vår nyaste historia särdeles viktigt verk: *Minnen ur Sveriges nyare historia, samlade af B. von Schinkel*, hvaraf 1:a delen utkom 1852. Fullständigt omfattar detta verk 12 delar (dlr 1—8 utg. af Bergman 1852—56, d. 9 utg. af K. E. J. Rogberg 1864, dlr 10—11 af J. A. K. Hellstenius 1868—72 och d. 12 af O. Alin 1881) äfvensom 3 delar bilagor (utg. af S. J. Boëthius 1881—83). Efter att 1825 ha erhållit transport till Lifbeväringsregementet utnämndes S. 1828 till major i armén och 1833 till adjutant hos konungen. 1836 erhöll han afsked från regementet, men blef s. å. öfverstelöjtnant i armén och utnämndes 1843 till öfverste. Hans historiska samlingar, som bestå af både original och afskrifter från senare delen af 1700-talet och förra delen af 1800-talet samt af utkast till det tryckta verket, tillhöra numera i hufvudsak Uppsala universitetsbibliotek (den s. k. Schinkelska samlingen), hvarjämte några rester finnas i Utrikesdepartementets arkiv. (S. C.)

Schinkel, Karl Friedrich, tysk arkitekt och målare, f. 1781 i Neuruppin, d. 1841 i Berlin, studerade arkitektur vid Bauakademie i Berlin för David och Friedrich Gilly samt vistades 1803—05 i södern, hufvudsakligen i Italien. Han var i sin ungdom snarare romantiker än klassicist, utförde målningar med fantastiska städer och ståtliga katedraler, som bilda verkningsfulla silhuetter mot himlen. Han svärmade för gotiken, men såg denna hufvudsakligen ur målerisk synpunkt (ett typiskt exempel ger *Gotisk dom*, en praktfull utsikt från en på klippor byggd stad vid en flod, i Berlins

Fig. 1. K. Fr. Schinkel.

nationalgalleri). Äfven i de heroiska, strängt stiliserade landskap från Italien och Grekland, som han komponerade, står arkitekturen i harmoniskt samband med naturen, är liksom uppväxt ur denna. Efter sin återkomst till Berlin fick S. länge vänta på konstnärliga uppgifter. De politiska förhållanden, som rådde, voro allt annat än gynnsamma för en byggkonstnär. 1810 blef han anställd vid den nyinrättade Baudeputation, vid den preussiska förvaltningens reorganisation 1815 blef han oberbaurath, 1820 professor och medlem af akademiens senat och 1839 oberbaudirektor. Många af hans arkitektoniska projekt stannade på papperet. Dels voro de alltför fantastiska för tidens nyktra smak, dels hindrades utförandet af penningbrist. Bland dessa förslag voro en gotisk grafkyrka öfver drottning Luise (1810) och en praktfull gotikdom, afsedd att byggas på Leipzigerplatz till minne af befrielsekriget 1813. De byggnader han en tid framåt fick utföra voro hållna i klassisk stil, men hans sätt att använda de antika formerna var genialiskt självständigt. Det första af dessa verk var *Nya vakten* vid Unter den linden (1816—18) med en dorisk fasad, samarbetad med en fast, kastellartad byggnadsmassa af strängt, slutet allvar. Så följde *Schauspielhaus* (1819—21; fig. 2), som uppfördes

Fig. 2. Schinkels verk Schauspielhaus i Berlin.

på den äldre, brunna byggnadens grund och delvis med användande af dess murar — en invecklad uppgift, som S. löste med mycken både fyndighet och smak —, och därefter *Altes museum* (1822—29) med sin ståtliga, sköna kolonnhall utmed fasaden (se afbildning i art. Berlin, sp. 17—18). Mindre lycklig är anordningen af byggnadens inre, ståtlig är dock den kupoltäckta runda midtsalen liksom ock den klassiskt hållna konsertsalen (nuv. foajén) i Schauspielhaus. Närmast efter dessa tre storverk följde en byggnad af helt annan art, *Werderkyrkan* (1825—28), i gotik, men modifierad i klassisk anda och skäligen nykter. Här liksom i den 1832—35 uppförda *Byggnadsakademien* förde S. det typiskt nordtyska tegelbygget in i Berlinarkitekturen. Han gaf härmed nya uppslag af betydenhet. Bland S:s öfriga verk äro *kyrkan i Moabit*, *Nikolaikyrkan* i Potsdam (fullb. af L. Persius) samt de små slotten *Charlottenhof* vid Sanssouci och *Babelsberg* i engelsk gotik (senare tillbyggdt). Bland hans aldrig utförda verk äro att nämna framför allt slottet Orianda på Krim, ett för kejsarinnan af Ryssland utfördt projekt, ett härligt sagoslott i härlig natur, samt ritningarna till k. slott på Akropolis i Aten (ritningarna till dessa båda företag utgåfvos 1846—49; ny uppl. 1873) och till domkyrka i Berlin. På rumsdekorationens område utförde S. stilfulla och betydande verk, gaf ritningar till möbler och väfda tapeter och gjorde utkast till väggmålningar (de minst lyckade af dessa äro freskerna i Altes museums kolonnad). — Han utförde panoramabilder (bl. a. *Palermo*, 1807—08), den dekorativa målningen *Greklands blomstring* (1825, slottet i Neuwied), väggmålningar (fem landskap, väggprydnad i ett och samma rum, numera i Nationalgalleriet i Berlin) samt utmärkta stil- och fantasifulla teaterdekorationer (bl. a. till "Trollflöjten"). Han utgaf samlingar af arkitekturutkast (1820 ff.; en ny upplaga utkom 1857—58) och möbelritningar (1835—37; ny uppl. 1852) samt skref *Grundlagen der praktischen baukunst* (1834; 2:a uppl. i 2 bd 1835). 1862—64 utgaf Wolzogen "Aus S:s nachlass". Tekniska högskolan i Charlottenburg eger en mängd ritningar och målningar af S. i det s. k. Beuth-Schinkelmuseum. Minnesmärken öfver honom äro uppställda i Altes museums förhall, i Byggnadsakademien och i Neuruppin. Se monografier af Kugler (1842), Bötticher (1857), Quast (1866), Dohme (i "Kunst und künstler des XIX:ten jahrhunderts", 1882) och Ziller (1897). G—g N.

Schinmeier (Schinmeyer), Johann Adolf, tysk präst, f. 1733 i Stettin, d. 1796 i Lübeck, blef 1764 archidiakon vid S:t Mariakyrkan i Stettin samt professor i teologi och österländska språk vid akademiska gymnasiet där och 1774 pastor vid Tyska församlingen i Stockholm samt verkade sedan 1779 som superintendent i Lübeck. S. utgaf bl. a. *Predigten über den charakter Jesu* (Stettin, 1774, 1776) och *Geschichte der schwedischen bibelübersetzungen und -ausgaben* (Flensburg, 1777—82), trots sina brister ett för sin tid mycket godt arbete. S. var led. af Vet. akad. (1779).

Schino'psis Engl., *bot.*, trädsläkte af fam. *Anacardiaceæ* med 5 arter i Syd-Amerika. Bladen äro enkla eller oftast mångpariga, blommorna äro små, polygamiska, sittande i vippor. Mest utmärkande för släktet är den vingade stenfrukten. Alla arterna ha ytterst hård, rödaktig kärnved, som hos *S. Lorentzii* och *S. Balansæ* är mycket rik på tannin och därför utgör ett af de viktigaste garfmedlen, quebracho (se d. o. och Garfmedel, sp. 746). G. L—m.

Schintera (Sjintera), folkstam. Se Bedsja, sp. 1163.

Schinto, tysk transkription för Shinto, den japanska nationalreligionen. Se Japan, sp. 1270.

Schinus L., *bot.*, busksläkte af fam. *Anacardiaceæ* med 12 arter i Syd-Amerika. De smala grenarna äro tätt besatta med enkla eller mångpariga blad med ofta vingade skaft. De små hvitaktiga, polygama blommorna ha dubbelt hylle och sitta i vippor eller klasar. Ståndarna äro 10, fruktämnet enrummigt. Frukten är en kulrund, ärtstor stenfrukt med pappersartadt, glänsande exokarp, oljerikt mesokarp och benhårdt endokarp. Mest bekant är *S. molle* i Anderna och Syd-Brasilien, peppartråd, aroeira, som ej sällan odlas som prydnadsväxt i Medelhafsländerna för det eleganta

bladverkets och de röda frukternas skull. Det af stammen utsvettade hartset kallas amerikansk mastix och har medicinsk användning liksom barken, bladen och frukterna af denna och andra arter. Frukterna användas i hemlandet äfven vid beredning af drycker. G. L—m.

Schinz, Hans, schweizisk botanist, f. 6 dec. 1858 i Zürich, blef filos. doktor 1883 i Zürich, e. o. professor där 1892 och ord. professor samt föreståndare för universitetsträdgården 1895. S. är forskare inom växtgeografien och fytografien med företräde för Schweiz' och Afrikas floror. Han är jämte Keller författare till *Flora der Schweiz* (2 dlr, 3:e uppl. 1910—13). Till Afrikas utforskande har han bidragit genom en botanisk resa i Tyska Sydväst-Afrika 1884 och arbetena *Conspectus floræ Africæ* (1894), *Beiträge zur kenntnis der afrikanischen flora* (1888—97), *Die pflanzenwelt Deutsch-Südwest-Afrikas* (1897—1900) m. m. Tills. med A. Thellung har han i flera skrifter arbetat för växtnomenklaturens rensning och reformering enligt prioritetsprincipen. C. Lmn.

Schinznach, badort i schweiziska kantonen Aargau, vackert beläget vid Aar, 355 m. ö. h. Där finnes en mycket vattenrik svafvelkälla (kalksalter och fritt svafvelväte) med en efter årstiden

växlande värmegrad (28° till 34° C.) och använd hufvudsakligen mot hudsjukdomar och reumatism. Anstalten, som är öppen 15 maj—sept., besökes af omkr. 1,000 patienter (mest fransmän). I närheten ligga ruiner af slottet Habsburg. (Ln.)

Schio [skiå], stad i italienska prov. Vicenza (Venetien), vid foten af Monti Lessini och vid flera järnvägslinjer. 15,032 inv. i hela kommunen (1911). Betydande textilindustri. — Under världskriget 1914 ff. bombarderades S. af österrikisk-ungerska flygare 22 aug. och 19 nov. 1915 samt 14 febr., 25 maj, 2 och 6 juni 1916.
(J. F. N. L. W:son M.)

Schi-pa-schöng. Se Kina, sp. 26.

Schi'pka (Sipka), pass, ledande öfver Balkan, på en höjd af ända till 1,333 m., från Gabrovo i Bulgarien till Kazanlyk i Rumelien. Det smala, men för Balkanländernas förbindelse högst viktiga passet eröfrades af ryssarna under Gurko i juli 1877 samt befästes och försvarades mot Sulejman paschas angrepp 21—26 aug. och 17 sept. s. å. Efter en svår öfvervintring ryckte Radetzky med två kringgående kolonner fram 9 jan. 1878 och tog hela den turkiska hären, 30,000 man med 66 kanoner, under Wessel pascha, till fånga vid passets södra ända. På passhöjden ha ryssarna uppfört en minneskyrka, seminarium och sjukhus (1902). (J. F. N.)

Schipow, tysk transkription för Sjipov (se d. o.).

Schipper, Jakob, tysk anglist, f. 1842 i Oldenburg, d. 1915 i Wien, studerade moderna språk i Bonn under Delius, Diez och Simrock, var i Oxford 1870—71 medarbetare i Bosworth-Tollers "Anglosaxon dictionary" och blef, efter att några år ha varit professor i engelska och franska språken vid universitetet i Königsberg, 1877 utnämnd till professor i engelsk filologi vid universitetet i Wien. Då hans läroämne 1908 delades på två professurer, valde S. engelsk litteraturhistoria och metrik, medan de grammatiska och språkhistoriska föreläsningarna och öfningarna anförtroddes åt hans lärjunge, den framstående anglisten Karl Luick, förut professor i Graz. S. utgaf en mängd arbeten, hufvudsakligen i engelsk metrik (hans förnämsta verk är *Englische metrik in historischer und systematischer entwicklung dargestellt*, 3 bd, 1882—89), men äfven i engelsk litteraturhistoria; därjämte texter, såsom "The poems of William Dunbar, with introductions, various readings and notes" (1891—93). Jfr Metrik, sp. 313. Han uppsatte 1895 "Wiener beiträge zur englischen philologie", hvaraf nu utkommit 46 bd. S. var hedersdoktor vid universiteten i Oxford, Cambridge, Edinburgh, Aberdeen och Saint Andrews. A. E.

Schiraigol-mongölerna. Se Mongolerna, sp. 906.

Schirakstäppen. Se Sjirakstäppen.

Schir Ali, emir af Afganistan, f. 1825, d. 21 febr. 1879, var son till Dost Muhammed och besteg vid dennes död tronen 1863. Han måste emellertid till 1869 kämpa emot åtskilliga efter makten sträfvande tronkräfvare, och hans främste medhjälpare under dessa strider, sonen Jakob, gjorde 1870 i sin tur uppror i spetsen för det missnöjda gammalnationella partiet. Upproret kufvades först 1874, och S., som förut på det hela taget stått på god fot med den angloindiska regeringen, började från 1876 föra en alltmer ryssvänlig politik. Då han sommaren 1878 i Kabul med ostentativ hjärtlighet mottog en rysk beskickning och kort därpå vid gränsen skymfligt afvisade en brittisk, öfverskredo brittiska trupper (nov. s. å.) gränsen. S. insatte då sonen Jakob till regent och flydde själf till ryska Turkestan, där han afled. Jfr Afganistan, sp. 233—234. V. S—g.

Schirās (Schirāz), hufvudstad i persiska prov. Fars, fordom de persiske härskarnas residens, beläget vid floden Roknabad, i en bördig, af berg omgifven dal, 1,580 m. ö. h. samt vid den viktiga handelsvägen Teheran—Ispahan—Abuscher. Omkr. 60,000 inv., hvaraf ett par tusen judar. Staden, som är vida berömd för sina sköna kvinnor och sina härliga trädgårdar, producerar vin, rosenolja, glas och lervaror, siden- och bomullstyg, läder samt dyrbara vapen. S. har många moskéer, basarer (en af dessa är afbildad i art. Persien, sp. 539), skolor (medrese) och bad, men verkar förfallet. Det är trångt byggdt, omgifvet af

murar och bastioner, samt bär ännu spår af jordbäfningar, hvaraf det hemsöktes senast 1824 och 1853. S. var i synnerhet från 1200-talet till slutet af 1300-talet, då det eröfrades af Timur, medelpunkten för Persiens kultur, dess poesi och vetenskap. I närheten af S. ligga de båda skalderna Hafiz' och Sa'dis grafvar, hvarjämte staden har många helgedomar öfver imamer. 60 km. n. ö. om S. ligga ruinerna af Persepolis och längre i n. ö. ruinerna af Pasargadæ. (J. F. N.)

Schirbin (eng. *Sherbin*), stad vid Damiettearmen af Nilen, nära Damiette. 25,473 inv. (1907).

Schire (eng. *Shire*), sjön Njassas aflopp till Sambesi i östra Central-Afrika, utgår vid Fort Johnston från Njassas sydända och ingår nästan omedelbart i en grund vattensamling, Malombe (Pa-Malombe), omkr. 30 km. bred och 20 km. lång. En rörlig sandbank spärrar denna sjö närmast Njassa, men hindrar ej sjöfarten. Nedanför Malombe är S. djup, men den går snart in i ett bergland och bildar en mängd forsar och fall (bl. a. Murchisonfallen), som göra dess mellersta lopp otrafikabelt; från stationen Katunga nedanför fallen kunna grundgående ångare vid högvatten (jan.—mars) gå till Sambesi. Omkr. 200 km. ofvanför föreningen med denna flod, vid Chiromo, mottar S. från v. ett litet tillflöde, Ruo, från Mlandjeberget. S. går där genom en stor kärrtrakt, Elefantträsket, ett tillhåll för vilda djur. Sceneriet vid nedre S. är mycket pittoreskt, där utlöpare från den omgifvande platån bilda djärfva klipputsprång, som hänga ut öfver vattnet, och floden är fylld med små holmar. Flodens längd är omkr. 600 km., dess fall 360 m. Nedre loppet, från Port Herald, går genom portugisiskt område, det öfre tillhör Brittiska Njassalandprotektoratet. Från Port Herald, hvarifrån floden året om är segelbar, går järnväg förbi Chiromo till Blantyre. Wbg.

Schir-hasch-schirim, hebr. Se Höga visan.

Schirmer, August Wilhelm Friedrich, tysk målare, f. 1802 i Berlin, d. 1866 i Nyon vid Genèvesjön, var först porslinsmålare, blef elev af K. F. Schinkel samt 1839 lärare och 1843 professor vid Berlins akademi. Han besökte tre gånger Italien, där han tog intryck af Kock, Reinhart och Turner. S. är mest bekant genom sina egyptiska och grekiska historiska landskap, väggmålningar i Berlins nya museum, framstående prof på hans idealiserande konstriktning. O. G—g.*

Schirmer, Johann Wilhelm, tysk målare, f. 1807 i Jülich, d. 1863 i Karlsruhe, var först bokbindargesäll, kom 1825 till Düsseldorf och blef där elev af akademien under W. Schadow. Han vände sig först till historiemåleriet, men öfvergick, påverkad af K. F. Lessings inflytande, till landskapsmåleriet. 1839 blef han professor vid Düsseldorfs akademi samt 1853 professor och

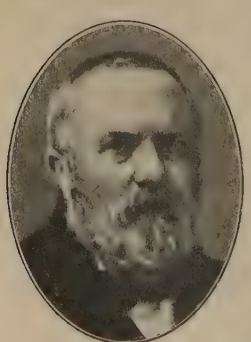

1854 direktor vid konstskolan i Karlsruhe. S. företog åtskilliga studieresor, bl. a. en till Italien 1839—40, hvilken för honom blef af stor betydelse. Typiska för hans stiliserade landskap med bibliskt figurstaffage äro 10 oljemålningar ur *Abrahams historia* (1859—62; i Berlins nationalgalleri) samt *bibliska landskap* (26 st.) och bilder till *den barmhärtige samariten* (4 st., utförda i kolteckning 1855—57; i Kunsthalle i Karlsruhe). Målningar af S. finnas i många museer i Tyskland. I norska nationalgalleriet representeras han af en serie italienska landskap i akvarell samt af teckningar och raderingar. (G—g N.)

Schirmer, tysk-norsk arkitektfamilj. 1. Heinrich Ernst S., f. 1814 i Leipzig, d. 1887 i Giessen, studerade i München och Dresden och reste 1838 på inrådan af landskapsmålaren J. K. Dahl till Norge. I Kristiania blef han anställd vid slottsbyggnaden, där han utförde inrednings- och dekoreringsarbeten, fick sedan i uppdrag att undersöka Trondhjems domkyrka, gaf det första förslaget till dess återställande och ledde restaureringsarbetet 1869—71. S. uppförde *Gaustads hospital* m. fl. byggnader af liknande art, *Vestre Akers kyrka*, *S:t Olofs kyrka* och *rikshospitalet* i Kristiania, *börsen* och *realskolan* i Trondhjem m. m. 1883 flyttade han tillbaka till Tyskland. — 2. Herman Major S., den föregåendes son, f. 1845 i Kristiania, d. 1913, studerade för fadern samt i Dresden 1866—68, byggde *Frognersæteren*, *Hotel royal* i Kristiania, *kyrka* i Hamar, *kreditbanken* i Bergen m. m. 1873 blef han lärare vid Kristiania Kunst- og haandverksskole, hvars nydaning från den gamla "Tegneskolen" förnämligast är hans verk. Han blef riksantikvarie (den förste innehafvaren i Norge af detta ämbete) efter att sedan 1898 ha tillhört styrelsen för Foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring. Han utgaf en studie öfver *Kristkirken i Nidaros* (1885) samt *Femti daterede norske bygninger fra middelalderen* (1887) m. m. — 3. Adolf S., den föregåendes broder, f. 1850 i Kristiania, studerade i Berlin och Paris, har byggt *konstmuseet* och *nya lullhuset* i Kristiania, *sparbank* i Trondhjem m. m. Hans hustru (sedan 1878), Hildur S., född Koch, f. 1856, d. 1914, var sångerska och sånglärarinna. 1—3. G—g N.

Schirren, Carl Christian Gerhard, baltisk-tysk historiker, f. 20 nov. 1826 i Riga, d. 11 dec. 1910 i Kiel, blef 1858 professor i geografi vid universitetet i Dorpat och verkade såsom sådan med framgång, ej minst därigenom, att han införde studiet af statistik vid detta universitet. Han drogs emellertid öfver till rent historiska studier och blef 1863 professor i historia i Dorpat. S:s vetenskapliga verksamhet som historiker utöfvades till en början väsentligen på den baltiska historiens område. Han utgaf 1861—81 det viktiga urkundsverket *Quellen zur geschichte des untergangs livländischer selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchiv zu Stockholm* (8 bd), som 1883 följdes af ny serie *Neue quellen zur geschichte des untergangs livländischer selbständigkeit*. S. skref vidare åtskilliga värdefulla afhandlingar i den baltiska historien. S. uppträdde med stor energi som försvarare af de baltiska provinsernas rättigheter och autonoma ställning

och bemötte med skärpa de ryska myndigheternas russificeringssträfvanden. S. blef på denna grund 1869 afskedad från professuren och gick i landsflykt, följd af allmän sympati i sitt hemland. Han begaf sig till Tyskland och blef 1874 professor i historia i Kiel, ett ämbete, som han först 1907 lämnade. Under senare delen af sin lefnad var S. i många år bl. a. sysselsatt med förarbeten för en framställning af Stora nordiska krigets historia och sammanbragte med oerhörd energi en väldig materialsamling, hämtad ur en mängd tyska, skandinaviska och ryska arkiv och bibliotek. Han kom emellertid aldrig att utarbeta detta krigs historia, men han utöfvade dock härvidlag en betydelsefull verksamhet genom de recensioner, som han publicerade af arbeten på ifrågavarande område (arbeten af F. F. Carlson, Sarauw, Brückner och Martens). Med stor grundlighet, stundom med förkrossande skärpa framställde han här sina meningar och fällde sina omdömen. Det kan utan öfverdrift sägas, att S. härigenom blef banbrytande och bidrog att lägga grund till en i väsentlig grad ny uppfattning af det nordiska krigets tidehvarf och handlande personer. Recensionerna äro efter hans död utgifna under titeln *Zur geschichte des Nordischen krieges* (Kiel, 1913). S:s materialsamling öfverlämnades efter hans död enligt hans bestämmelse till det livländska ridderskapets arkiv i Riga. En samling af hans essayer och tal, bland hvilka särskildt märkes ett genialiskt tal öfver Machiavelli, utgafs 1912 under titel *Charaktere und menschheitsprobleme*. Lefnadsteckning (af professor F. Rachfahl) och bibliografi finnas i ofvannämnda upplaga af recensionerna. Jfr äfven ”Karolinska förbundets årsbok”, 1910. A. S.

Schirva (riktigare Kilva), en af Livingstone 1859 upptäckt sjö i sydöstra Afrika, under 35° 20′ ö. lgd och mellan 15° och 15° 35′ s. br., omkr. 80 km. s. ö. om sjön Njassa, 593 (550) m. ö. h. Den hade förr en längd af 65 km., en bredd af 30 km. och en ytvidd af 1,640 kvkm. Den genomgår sedan 1903 en uttorkningsprocess, och det öppna vattnet är nu inskränkt till en damm i v. och några grunda gölar vid mynningen af de större tillflödena. Slambottnen är hård och bevuxen med gräs, och öarna äro landfasta. Sjön synes förr haft utlopp till Rovumas arm Lujenda, men dess nu sjunkande vattenyta är skild från Lujenda af en skogbevuxen ås, som höjer sig 10—15 m. öfver de omgifvande slätterna.

Schirwän, tysk transkription för Sjirvan (se d. o.).

Schischkin, tysk transkription för Sjisjkin (se d. o.).

Schism (grek. *schi'sma*), söndring, splittring, betecknar, i nya testamentets språkbruk, kyrklig partisöndring i allmänhet, i den katolska kyrkorätten en på ett principiellt bestridande af de kyrkliga myndigheternas rättsanspråk grundad uppsägelse af den kyrkliga lydnadsplikten och den därigenom framkallade kyrkliga söndringen. Gäller uppsägelsen af lydnadsplikten endast en enskild biskop, talar man om en ”partikulär” schism, gäller den åter det högsta kyrkliga öfverhufvudet, påfven, och medför den sålunda afbrytande af den kyrkliga gemenskapen i det hela, om en ”universell” schism (*schisma particulare* och *universale*). Är schismen förbunden med ett förnekande af vissa särskilda kyrkliga läror, med ”heresi”, kallas den ”heretisk” schism (*schisma hæreticum*), gäller det åter en ren kyrkorättslig motsats, talar man om en ”ren” schism (*schisma purum*). Af de historiskt betydelsefullaste schismerna har splittringen inom den grekiska och den romerska kyrkan likaom de af reformationen framkallade söndringarna och utsöndringen efter Vatikankonsiliet af de s. k. gammalkatolikerna karaktären af heretiska schismer, medan exempel på ”ren schism” föreligga i de fall, då två eller flera, hvar af sitt parti valda och erkända påfvar stå emot hvarandra. Den märkligaste schismen af denna art var den s. k. stora schismen (se d. o.) 1378—1429, då påfven i Rom och påfven i Avignon stredo emot hvarandra. — Schismātiker, anhängare af en genom schism uppkommen kyrklig partiriktning. — Schismātisk, det för en schism eller schismatiker i ena eller andra hänseendet utmärkande. E. Bg.

Schismātiker och Schismātisk. Se Schism.

Schistoce'rca, *zool.* Se Gräshoppor, sp. 480.

Schistostēga osmundācea, *bot.* Se Ljusfenomen, växternas.

Schi-trädet (Sji-trädet), namn på *Butyrospermum Parkii* (se d. o.).

Schitsa, ö. Se Oinussai 1.

Schi-tsu, kinesisk kejsare. Se Kublai-kan och Kina, sp. 61.

Schi-tsung, kinesisk kejsare. Se Kina, sp. 62.

Schive, Claudius Jacob, norsk numismatiker, f. 1792 i Bergen, d. 1878, 1808—33 ingenjörofficer, 1833—40 direktör för kanal-, hamn- och fyrväsendet och 1840—75 tullinspektör i Stavanger, utgaf bl. a. det ytterst värdefulla hufvudverket i norsk numismatik, *Norges mynter i middelalderen* (1865). Sin samling af 2,207 nordiska mynt öfverlämnade han för ett vänpris till Bergens museum. K. V. H.

Schivelbein [ʃi'felbajn], kretsstad i preussiska reg.-omr. Köslin (Pommern), vid järnvägen Stettin—Belgard. 7,715 inv. (1910). Landtbruksskola, pappfabriker, kvarnar. I S. föddes R. Virchow. J. F. N.

Schizæāceæ, *bot.*, ormbunksfamilj af serien *Filicales leptosporangiatæ*, underserien *Eufilicineæ*, utmärkt af de oskaftade sporangierna, som sitta i kanten af särskilda bladflikar, äro försedda med en transversal, terminal ring och öppna sig med en längdspricka. Familjen omfattar 70 arter, till största delen förekommande i tropiska Amerika. Hos den hithörande *Lygodium*, som ofta odlas i växthus, äro de findelade bladen mycket långa, länge växande och slingrande. G. L—m.

Schiza'nthus R. et P., *bot.*, örtsläkte af fam. *Solanaceæ* med 11 arter i Chile. Bladen äro pardelade eller hela och sågade, oftast glandelhåriga. Blommorna, som sitta i terminala knippen, äro zygomorfa med nästan tvåläppigt, utbredt bräm. Ståndarna, af hvilka endast 2 äro fruktsamma, äro 4. Frukten är kapsel. Blommorna hos flera arter äro särdeles vackra, fläckiga och ådrade i olika färger, hvarför *S. retusus*, *S. pinnatus* och *S. Grahamii* ofta odlas i trädgårdarna i blomstergrupper. Jfr Salpiglossis. G. L—m.

Schizoca'rpium (lat., af grek. *schi'zēin*, klyfva, och *karpo's*, frukt), *bot.* Se Klyffrukt.

Schizocēl, hålighet. Se Lakunärt blodkärlssystem.

Schizofreni (af grek. *schi'zēin*, splittra, och *frēn*, sinne), *psykiatr.*, en term, som professor E. Bleuler i Zürich användt för att beteckna den söndring och splittring af de psykiska funktionerna och därmed af personligheten, som kommer till stånd inom den grupp af sinnessjukdomar, hvilken sammanfattas med beteckningen *dementia præcox*. Inom denna grupp särskiljer man lämpligen två sjukdomsformer, *hebefreni* och *katatoni* (se d. o.). Medan den förstnämnda formen i allmänhet kännetecknas af en småningom under pubertetsåren sig utvecklande slöhet (dementia), är det företrädesvis den andra formen, katatonien, som utmärkes af här åsyftade söndring inom själslifvet, hvilken gett anledning till termen schizofreni. Söndringen kommer särskildt till synes inom viljelifvet, och den sjuke plägar förnimma densamma som ett tvång af olika slag, hvilket ofrivilligt behärskar honom, så att han vid sidan af och ofta i strid mot sin egen vilja tycker sig förnimma en annan vilja af hemlighetsfull och mystisk natur, hvilken i mer eller mindre tydlig grad gör honom herraväldet stridigt öfver hans egen kropp, hans *eget jag*. Rörelser komma härunder till utförande och tankar uppträda i hans medvetande, hvilka han knappast vill erkänna som sina egna, och han söker förklara desamma som beroende på "hypnotism", främmande ingifvelse, trolleri eller besatthet m. m. Se E. Bleuler, "Dementia præcox oder gruppe der schizophrenien" (i "Handbuch der psychiatrie", utg. af G. Aschaffenburg, IV, 1911). G—s.

Schizofȳter, *bot.* Se Schizophyta.

Schizogēn, *bot.* Se Sekretbehållare.

Schizogra'ptus, *paleont.* Se Graptoliter, sp. 145.

Schizole'pis (af grek. *schi'zēin*, klyfva, och *lepi's*, fjäll) F. Braun, *paleobot.*, ett inom rätiska aflagringar förekommande barrträdssläkte med smala cylindriska kottar, utmärkta genom tunna, mer eller mindre djupt tudelade kottefjäll. Släktet är med en art (*S. Follini*) representeradt äfven i de öfre rätiska lagren i Skåne. A. G. N.

Schizomycētes (af grek. *schi'zēin*, klyfva, och *my'kes*, svamp), Klyfsvampar, Schizomycēter (icke schistomyceter), Bakterier, *bot.*, klass af afdelningen *Schizophyta*, utmärkt af saknaden af klorofyll (cellinnehållet är vanligen färglöst) och genom de hos många arter förekommande cilierna och endosporerna. Cellväggen består af ägghvitartade ämnen och är ofta delvis förslemmad. Klassen indelas olika af olika författare. Som 3 hufvudgrupper torde kunna uppställas: *Eubacteria* (*Haplobacterineæ*), strängt encelliga, runda, staf- eller skrufformade, ofta förenade till kedjor eller på annat sätt, utan svafvelkorn, hos vissa endosporbildning (fam. *Bacteriaceæ*, stafbakterier, *Spirillaceæ*, skrufbakterier, *Coccaceæ*, kulbakterier), *Trichobacteria* (*Trichobacterineæ*, *Phycobacteriaceæ*, *Chlamydobacteriaceæ*, trådbakterier), flercelliga trådar, stundom greniga (se Bakteriologi, fig. 5, och Falsk förgrening), försedda med en slida och vidvuxna underlaget, utan endosporer och svafvelkorn, och *Thiobacteria* (svafvelbakterier) med svafvelkorn och ofta rödfärgadt cellinnehåll. Flera af de till de båda sista grupperna räknade formerna torde snarast böra betraktas som saprofytiska former af myxofycéer. Se vidare Bakteriologi och Jäsning. G. L—m.

Schizoneūra (af grek. *schi'zēin*, klyfva, och *nēū'ron*, nerv). 1. *S.* Schimper, *paleobot.*, ett till *Equisetales* sannolikt hörande (fertila exemplar äro ännu okända) släkte med liksom hos *Equisetum* ledad ihålig stam, hvars vid lederna befintliga blad till en början voro sammanvuxna till en slida, men sedan delade sig i två breda eller flera mer eller mindre smala flikar. Jfr Neocalamites. — 2. *Zool.* Se Växtlöss. 1. A. G. N.

Schizophȳceæ (af grek. *schi'zēin*, klyfva, och *fy'kos*, sjögräs), Klyfalger, *bot.* Se Myxophyceæ.

Schizo'phyta (af grek. *schi'zēin*, klyfva, och *fyto'n*, växt), Klyfväxter, Schizofȳter, *bot.*, den lägst stående afdelningen af kryptogamerna, encelliga eller flercelliga, ofta mikroskopiska växter, färglösa eller färgade, dock aldrig rent gröna, förökande sig, så vidt bekant är, uteslutande på könlös väg genom tudelning af cellerna. Cellväggen är ofta förslemmad. Färgämnena äro ej bundna vid äkta kromatoforer, ofta afskilda utanför cellerna. Hvilceller bildas endogent eller genom förtjockning af de vegetativa cellernas väggar. Klyfväxterna stå mycket isolerade och visa ingen direkt släktskap med andra växter. Möjligen hade de första växter, som uppträdde på jorden, ett med dessa likartadt utseende. Afdelningen delas i 2 klasser: *Schizomycetes* och *Myxophyceæ* (se dessa ord). G. L—m.

Schizo'poda (af grek. *schi'zēin*, klyfva, och *pūs*, fot), *zool.*, en liten grupp bland de högre kräftdjuren (*Podophthalmata*), hvilka visserligen liksom dessa ha en utbildad cephalothorax, men hvilkas extremitetbyggnad öfverensstämmer med lägre former: åtta par af cephalothorax' extremiteter äro simfötter. Hit hör bl. a. det äfven till Sveriges fauna hörande, i sött som salt vatten lefvande släktet *Mysis* (se d. o.). L—e.

Schizosaccharomȳces, *bot.* Se Saccharomycetes.

Schizostȳlis Backh. et Harv., *bot.*, växtsläkte af fam. *Iridaceæ*, underfam. *Ixioideæ* med 2 arter i Syd-Afrika. Från rotstocken uppväxa stjälkar med i 2 rader sittande smala svärdlika blad, i toppen bärande ett ax af tämligen stora scharlakansröda blommor, som äro nästan aktinomorfa. *S. coccinea* är en särdeles vacker vinterblommande krukväxt, som ofta odlas. G. L—m.

Schizota'rsia, *zool.*, en af de ordningar, i hvilka myriopodernas l. tusenfotingarnas klass indelas. Genom ofvan plattade leder erinra hithörande arter om enkelfotingarna, men kroppen är mycket kortare, med blott 8 ryggleder, af hvilka de mellersta äro bredast. Hvad som framför allt utmärker dessa djur äro de långa antennerna samt de för en myriopod oerhördt långa, smärta, med många små tarsleder försedda benen (15

Scutigera coleoptrata. (1/2 nat. storl.)

par), af hvilka de bortersta kunna vara längre än hela kroppen. Härtill kommer, att schizotarsierna i samband med sitt mindre ljusskygga lif, i motsats till andra myriopoder, ha väl utvecklade fasettögon. Hit hör det i varmare länder af ett 20-tal arter företrädda släktet *Scutigera*. I Nord-Afrika och södra Europas vinländer förekommer den 16—24 mm. långa *S. coleoptrata* (se fig.), som midt i brännande solsken med spindellika rörelser löper omkring på marken och uppför boningshusens väggar. G. A—z.

Schiödte [ʃö-], Jörgen Kristian, dansk zoolog, f. 1815, d. 1884 som e. o. professor och intendent vid zoologiska universitetsmuseet i Köpenhamn. Hans arbeten falla till allra största delen inom entomologiens område och vinna allmännare betydelse därigenom, att han städse sökte kombinera det morfologiska momentet med det allmänt fysiologiska, organisationen med lefnadssättet. Bland hans många publikationer märkas *Genera og species af Danmarks Eleutherata* (1 bd, 1841), *De metamorphosi Eleutheratorum observationes*. *Bidrag til insekternes udviklingshistorie* (1862—75, i den af honom själf sedan 1862 redigerade "Naturhistorisk tidsskrift") och *Specimen faunæ subterraneæ* (1849) m. fl. L—e.

Schiötz [ʃöts]. 1. Oskar Emil S., norsk fysiker, geolog, f. 3 okt. 1846 i Stavanger, blef 1875 professor i fysik i Kristiania. Han är led. i Kommissionen for maal og vægt (1889), Norske gradmaalingskommissionen (1891), ordf. i elektricitetskommissionen (1897) och led. af patentkommissionen (sedan 1911 Styret for det industrielle retsvern) sedan 1898. Utom *Lærebok i fysik* (1879—81; 4:e uppl. 1896) har S. författat en mängd afh., i synnerhet om den atmosfäriska elektriciteten, om reflexion af longitudinella vågor, pendeliakttagelser, lufttrycket, tyngdkraften, osmotiskt tryck, hafsströmmar o. s. v., för det mesta offentliggjorda i Kristiania vidensk. selsk:s skrifter. Som geolog har han särskildt befattat sig med *Undersögelser over sparagmit-kvarts-fjeldet i den östlige deel af Hamar stift* längs svenska gränsen (i "Nyt magazin for naturvidenskaberne" 1873, 1882 och 1890). S. är led. af Geol. föreningen i Stockholm. — 2. Hjalmar August S., den föregående broder, oftalmolog, f. 9 febr. 1850 i Stavanger, med. doktor 1883, directeur adjoint hos Javal vid laboratoire d'ophthalmologie i Paris 1880—81, reservläkare vid norska rigshospitalets kirurgiska afdelning 1881—1901, blef 1901 professor i ögonsjukdomar vid Kristiania universitet. I förening med Javal (se d. o.) konstruerade han den efter de båda uppfinnarna uppkallade oftalmometern, hvarigenom den kliniska oftalmometrien af hornhinnan möjliggjordes. Den sinnrika konstruktionen af detta instrument var af den allra största betydelse för utvecklingen af läran om astigmatismen (se d. o.) och för dennas undersökning i praktiken, i det den gjorde den oftalmometriska undersökningen till hvarje ögonläkares egendom. Det är äfven S., som konstruerat det enda hittills bekanta, praktiskt användbara instrumentet för klinisk bestämning af det intraokulära trycket. Dylika instrument, *tonometrar*, funnos väl före hans, men intet af dem kan täfla med detta. Äfven läran om ögats muskelförhållanden och andra delar af oftalmologien har han bearbetat. 1. K. V. H. 2. G—d.

Schjelderup [ʃe'l-], Wilhelm Melchior, norsk lokalhistoriker, f. 14 aug. 1857 i Bergen, där han sedan 1892 är "overretssakförer", tog 1894 initiativ till upprättandet af Bergens historiske forening. Bland hans många skrifter af lokalhistorisk art märkas *Bergens næringsliv i ældre og nyere tid* (hftn 1—3, 1902), *Selskabet for de norske fiskeriers fremme* (1905) och *Bergens börs og dens mænd 1813—1913* (1913). K. V. H.

Schjelderup [ʃe'l-], Gerhard Rosenkrone, norsk tonsättare, f. 17 nov. 1859 i Kristiansand, idkade ett par år filologiska studier, innan han 1878 h. o. h. blef musiker och begaf sig till Paris för att studera komposition under Franchomme, Savard och Massenet; sedan 1896 har han varit bosatt i Dresden. S. är norsk statsstipendiat, men har blott sällan vistats i Norge; han uppträdde som dirigent vid en symfonikonsert med egna verk i Kristiania 1911, vid jubileumsutställningens konserter 1914 och vid en rad dramatiska föreställningar på Nationaltheatret 1915. Han är i synnerhet orkesterkompositör. Hans debutarbete var den lilla operan *En söndagsmorgen*, som uppförde 1893 i München. Senare följde musikdramerna *Bruderovet* (Prag 1900), *Offerilden* (Dresden 1903), *Foraarsnat* och *Julespil* (Dresden 1908, Kristiania 1915), det ännu ej uppförda sagospelet *Sampo*, baletten *Wunderhorn* samt hans hufvudverk *Östenfor sol og vestenfor maane* och *Et folk i nöd*. Af uteslutande orkesterverk har han komponerat det öfverallt mycket spelade stycket *Solopgang paa Himalaja*, musik till Borngräbers "Over Attilas grav" och till Ibsens *Brand*, en symfoni och en del mindre musikstycken. För sång har han utgett åtskilliga häften romanser, ballader och *12 norske folkeviser bearbeidede for mandskor*. S. är därjämte produktiv musikkritisk och biografisk författare och har som sådan skrifvit bl. a. *E. Grieg og hans værker* (1903; tills. med W. Niemann, äfven på ty., 1908) samt ett större arbete om *Richard Wagner* (1909). Till de flesta af sina musikdramatiska arbeten har S. själf författat texten. K. V. H.

Schjellerup [ʃe'l-], Hans Karl Frederik Kristian, dansk astronom, f. 8 febr. 1827 i Odense, d. 13 nov. 1887 i Köpenhamn, blef 1851 observator vid observatoriet i Köpenhamn och kallades 1875 till professor i astronomi och direktor för nämnda observatorium, men afböjde kallelsen. Utom en mängd mindre afhandlingar utgaf han flera viktiga stjärnkataloger, af hvilka de mest bekanta äro *Stjernefortegnelse inholdende 10,000 positioner af telescopiske fixstjerner imellem —15° og +15° decl.* (1864) samt två kataloger öfver röda stjärnor (1866 och 1874). Hans grundliga kunskaper i arabiska språket föranledde honom att utge en ny bearbetning af den medeltida arabiske astronomen Abd-el Rahman-al-Sûfis stjärnkatalog (1874). Han utgaf äfven en *Populær astronomi* (1855). B—d.

Schjerfbeck [ʃe'r-]. 1. Svante Magnus S., finsk arkitekt, f. 24 juli 1860 i Jakobstad, utexaminerades från Polytekniska institutet i Helsingfors 1881 och inskrefs s. å. som extra arkitekt vid Öfverstyrelsen för allmänna byggnaderna, där han

blef medicinalarkitekt 1892, förste arkitekt 1899 och t. f. öfverarkitekt 1914. S. har utfört ritningar till bl. a. *Vetenskapliga föreningarnas hus* i Helsingfors, *statens sjukhus* i Joensuu, Sordavala, Kajana, Tammerfors, Kuopio och Viborg, *universitetets kliniker* i Helsingfors, *kommunala sjukhus* i Uleåborg och Helsingfors, *Nummela sanatorium*, *Borgå sanatorium* m. fl. samt skolbyggnader och privathus. Kallad till medlem af kommittén för Åbo domkyrkas restaurering, uppgjorde han tvenne förslag till nämnda kyrkas restaurering. Sedan 1881 är han lärare i teckning, stillära och ornamentskomposition vid Centralskolan för konstflit.

2. Helena Sofia S., den föregåendes syster, målarinna, f. 10 juli 1862 i Helsingfors, åtnjöt undervisning i Finska konstföreningens skola i Helsingfors och A. v. Beckers ateljé, studerade med statsunderstöd 1880—82 och 1883—84 i Paris och Bretagne, 1886—87 i Paris och England med extra understöd af konstföreningen och 1888—90 i Italien och England med Hovingska resestipendiet. Vid världsutställningen i Paris 1889 erhöll hon tredje medalj. Af S:s tidigare arbeten, i hvilka hon ansluter sig till den franska 1880-talsrealismen, äro några med historiska motiv samt genretaflor, flera med ämnen från Frankrike och England. Mest kända äro *Vid Linköpings fängelse* (1882) och *Vilhelm v. Schwerins död*, *Två syskon* (Finska konstföreningen), *Procession i Bretagne* (1884), *Lilla Rika* (1885), *En konvalescent* (1887, Finska konstföreningen) och porträtt. 1892—93 och 1896—97 meddelade S. undervisning i målarateljén och var 1894—1902 anställd som lärarinna vid modellklassen i Finska konstföreningens skola. Sjuklighet afbröt hennes lärarverksamhet och för flera år hennes konstnärliga arbete. De verk, som under de sista åren lämnat hennes ateljé, äro jämförelsevis få på grund af det minutiösa arbete hon nedlägger i dem och den stränga självkritik hon utöfvar. Nämnas kunna bl. a. *Sjundby gård*, *Läsande flickor* och *Vedhuggare* (alla i Åbo museum), *Dam i hvitt* och *Kostymstudie* (båda i Finska konstföreningen). S. är i sin senaste utveckling ytterst självständig och långt avancerad i modern riktning, om också oberörd af expressionism och andra -ismer. Hennes bilder karakteriseras af korrekt teckning, men med långt drifven förenkling och en förenklad fri färgbehandling i diskreta färger, i vissa taflor påminnande om japanskt måleri. 1—2. T. Stz.

Schjerning [ʃēr-], Otto von, tysk militärläkare, f. 4 okt. 1853 i Eberswalde, blef assistensläkare 1878, stabsläkare 1886, öfverstabsläkare 1894 och generalläkare 1900. Sedan 1905 är han tyska arméns generalstabsläkare, chef för sanitetskåren och krigsministeriets medicinalafdelning och direktör för Kejsar-Vilhelmsakademien (för utbildning af militärläkare). Han är där president i dess vetenskapliga senat samt honorarie professor vid Berlins universitet. S. har nedlagt ett betydelsefullt arbete för den preussiska militärläkarkårens höjande; han är dessutom bekant som författare på det militärmedicinska och kirurgiska området. J. K.

Schjödt [ʃött]. 1. Annæus Johannes S., norsk politiker, f. 2 maj 1857 i Kristiania, höjesteretsadvokat 1885, var en af hufvudstadens representanter i stortinget 1895—1900 och 1900 president i odelstinget samt under en följd af år ordf. i Kristiania vänsterorganisation. Han var medlem af "arbeiderkommissionen" 1900—02 och af skandinaviska civillagkommissionen 1902—04 samt 1910. — 2. Edle S., född Hartmann, den föregåendes hustru sedan 1899, författarinna, f. 11 mars 1862 i Larvik, har sedan början af 1890-talet under pseudonymen Sfinx ett namn i norsk journalistik genom humoristiska följetonger och skisser i "Verdens gang", "Aftenposten" och "Tidens tegn". Åtskilliga af hennes teckningar ur hvardagslifvet ha utgetts i samlingarna *Vi og vaareses* (1899), *Hjemme og gadelangs* (1900), *Fif og halvfif* (1902), *Blandet selskab* (1903), *Fra Vatland til Homansbyen* (1905) och *Sfinx' bedste* (3 bd, 1916); flera af samlingarna äro försedda med illustrationer af "Simplicissimus"-tecknaren O. Gulbranson. S. återger med oförliknelig säkerhet och stor komisk verkan språktonen hos alla lager och klasser af hufvudstadens befolkning. 1—2. K. V. H.

Schjöll [jöll], Oscar Karl Mouritz, norsk försäkringsman, f. 13 mars 1845 i Vestre Toten, blef direktör för Riksforsikringsanstalten 1895 samt är sedan 1904 direktör för statens pensionsinrättning Den norske enkekasse. S. är i Norge ledande auktoritet på försäkringsväsendets område och har lagt den försäkringsvetenskapliga grunden bl. a. till den norska socialförsäkringen. K. V. H.

Schjörring [jö'r-], Johanne, dansk författarinna, f. 4 juni 1836, d. 9 mars 1909, var prästdotter och hette urspr. Krohn. Änka efter ett nioårigt äktenskap (1862—71), började hon dels för att stilla sin sorg, dels på grund af behof att skrifva berättelser och utgaf 1874 den första samlingen samt 1875—1907 en hel rad berättelser, som snabbt vunno insteg hos läsvärlden och delvis utgetts gång på gång. Framhållas må *Havets datter, en historie fra Vesterhavet* (1875; 4:e uppl. 1909), *Fra vaar til höst* (1876; 3:e uppl. 1900), *Beslægtede naturer* (1888) och *Familien paa Sögaard* (1894). De vittna väl ej om någon säregen begåfning eller vidtomfattande lifsåskådning och äro nog mera underhållande än konstnärliga, men präglas af allvarlig uppfattning af lifvet och människorna och äro god och sund lektyr. Också ha de fått spridning äfven i utlandet, i synnerhet i Tyskland; enstaka äro öfversatta till holländska och ungerska. E. Ebg.

Schjött [jött]. 1. Peter Olrog S., norsk språkforskare, f. 29 juli 1833 på Dybvaags prästgård, Nedenes amt, Norge, filologie kandidat 1859, är sedan 1866 professor i grekiska vid Kristiania universitet. Utom öfversättningar af Pindaros' oden (1870—71) och Aischylos' "Agamemnon" (1896) har han utgett en mängd afh. rörande antikens Hellas och Italien, af hvilka de viktigaste äldre i *Samlede philologiske afhandlinger* (1896), hvartill komma monografierna *Det atheniensiske demokrati* (1902), *Studien zur alten geschichte*, I—III (1903—10), *Die römische geschichte im lichte der neuesten forschungen* (1906), *Die herkunft der etrusker und ihre einwanderung in Italien* (1910) m. fl. S. var efter riksrättskrisen 1884 en bland stiftarna af Den liberale forening i Kristiania, indrogs därigenom i politi-

ken och var under sista perioden af Joh. Sverdrups ministär 13 mars 1888—12 juli 1889 medlem af norska statsrådsafdelningen i Stockholm. — Han gifte sig 1867 med författarinnan Mathilde S., dotter till K. K. H. B. Dunker (se d. o.), f. 19 febr. 1844 i Kristiania. Hon vistades från sitt 13:e till sitt 22:a år mest i danske skalden Kr. Winthers hem, och i hans krets påverkades hon litterärt. Utom många kritiska essayer i tidskrifter och tidningar har hon författat en fin och själfull bok om *Alex. Lange Kielland. Liv og værker* (1904). Hon var länge medlem i den 1884 stiftade Norsk kvindesaksforenings första styrelse. Dottern Mathilde S., pedagog, f. 1876, tog matematisk-naturvetenskaplig lärarexamen 1903 och är Norges första kvinnliga ämbetsman, i det att hon 1 juli 1906 konstituerades som adjunkt vid Stavangers högre elementarskola, där hon sedan 1913 är lektor (''overlærer''). — 2. Steinar Johannes Stenersen S., broder till S. 1, historiker, pedagog, f. 13 nov. 1844 i Porsgrund, 1893—1909 lektor (''overlærer'') i Skien, är en ifrig anhängare af landsmålet, hvars litteratur han riktat med en förträfflig öfv. af Snorres ''Heimskringla'' (1872—79), en handbok i världshistoria (fr. o. m. 1789) *Eit stykke av heimssoga* (1882—88), flera läroböcker i *Norigs soga*, använda i landsmålsskolor, och en större, med statsunderstöd utgifven *Dansk-norsk ordbok* (1909), d. v. s. en ordbok från danska (och rikspråket) till landsmål. 1—2. K. V. H.

Schk., vid växtnamn förkortning för Chr. Schkuhr (se denne).

Schkeuditz [ʃkö'j-], stad i preussiska reg.-omr. Merseburg (Sachsen), vid Weisse Elster och järnvägen Leipzig—Halle. 7,462 inv. (1910). Mångsidig industri. I närheten ett stort dårhus (Altscherbitz). J. F. N.

Schkipetarer (Sjkipetarer). Se Albaneser.

Schkuhr [ʃkör], Christian, tysk botanist, f. 14 maj 1741 i Pegau (Sachsen), d. 17 juli 1811 som universitetsmekaniker i Wittenberg, hade urspr. utbildat sig till trädgårdsmästare och är känd för omfattande och noggranna botaniska bildverk, alla med kolorerade taflor, nämligen *Botanisches handbuch der meisten . . . in Deutschland wildwachsenden . . . gewächse* (1—3, 1791—1803; ny uppl. 1—4 med 485 taflor 1808), *Beschreibung und abbildung der . . . riedgräser* (1, 2, 1801, 1806), *Enchiridion botanicon* (1805) och *Vier und zwanzigste klasse . . . oder kryptogamische gewächse*, 1 (1806—09), 2 (1810). C. Lmn.

Schl., vid djurnamn förkortning för tyske zoologen H. Schlegel (se denne).

Schlachta. Se Szlachta.

Schlaf, Johannes, tysk författare, f. 21 juni 1862 i Querfurt, studerade 1884—88 i Halle och Breslau filologi och filosofi, bosatte sig sedan i Weimar. S. började sitt skriftställeri med de tills. med Arno Holz (se denne) författade arbetena *Papa Hamlet* (1889) och *Die familie Selicke* (1890), utgifna tills. under titeln ''Neue geleise'' 1892, som förkunnade och eftersträfvade en absolut naturalism och hvilkas egentliga betydelse ligger i deras starka verkan på G. Hauptmann i hans första skede som dramatiker. Den skakande tragedien *Meister OElze* (1892; 2:a uppl. 1908) och dagboksbladen *In Dingsda* (1892; 4:e uppl. 1912) följdes af de idylliskt stämda böckerna *Frühling* (1896; 3:e uppl. 1913), *Stille welten* (1899), *Helldunkel* (s. å.) och *Sommerlied* (1905), fyllda af impressionistisk lyrik på vers och prosa, med inflytande från Whitman och Garborg. Långt mera sökare än gestaltare, gjorde S. försök i skilda riktningar med novellerna *Sommertod* (1897), *Leonore* (1899) och *Kuhmagd* (1900) samt dramerna *Gertrud* (1898) och *Die feindlichen* (1899). De tre romanerna *Das dritte reich* (1900), *Die suchenden* (1901) och *Peter Bojes freite* (1902) betyda ett försök till uppgörelse med den moderna dekadansen. En senare romantrilogi, *Der kleine* (1903), *Der prinz* (1908) och *Am toten punkt* (1909), novellerna *Die nonne* (1904), *Hermelinchen* (1907), *Der alte herr Weismann* (1910) och *Tantchen Mohnhaupt* (1914), romanen *Aufstieg* (1910) och dramat *Weigand* (1906) ega enskildheter af högre litterärt värde, men visa liksom hans alstring i allmänhet, att hans personlighet nått hvarken personlig eller konstnärlig harmoni: experiment och diskussion få ersätta gestaltning. I ett stort antal teoretiska och filosoferande skrifter (*Walt Whitman*, 1898, 1904, *Emile Verhaeren*, 1905, *Maeterlinck*, 1906, *Novalis und Sophie von Kühn*, s. å., *Christus und Sophie*, s. å., *Kritik der taineschen kunsttheorie*, s. å., *Das absolute individuum und die vollendung der religion*, 1910, m. fl.) har han behandlat etiska, metafysiska och litterära problem. Se ''Das literarische echo'' 1902 och K. Rotermund, ''J. S.'' (1906). R—n B.

Schlagende wetter. Se Wetter.

Schla'gintweit [-vajt], tre från München härstammande bröder, som gjort sig berömda genom sina vetenskapliga forskningsresor: Hermann von S. (f. 1826, d. 1882 i München), Adolf von S. (f. 1829, mördad i Kaschgar 1857) och Robert von S. (f. 1833, d. 1885 som professor i Giessen), alla tre 1859 upphöjda i ärftligt bajerskt adelsstånd, Hermann 1864 med tillägget *Sakünlünski* och 1866 i friherrligt. 1888 aftäcktes i Kaschgar ett monument öfver de tre bröderna. Efter anmodan af preussiske konungen och engelsk-ostindiska kompaniet företogo dessa bröder 1854 en forskningsresa till Indien och Hög-Asien samt riktade därigenom i väsentlig mån vår kunskap om dessa trakter, företrädesvis om Himalaya och Tibet. De värderika samlingar, som de bägge öfverlefvande bröderna medförde hem 1858, blefvo efter deras död fördelade på museer i Berlin, München och annorstädes. Resultatet af deras forskningar publicerades i *Results of a scientific mission to India and High Asia* (beräknadt till 9 bd, men endast 4 utgåfvos 1861—63, 1866) och i *Reisen in Indien und Hoch-Asien* (4 bd, 1869—80). Robert utgaf dessutom några skildringar från en resa till Amerika: *Die mormonen* (2:a uppl. 1877) m. fl. — En fjärde broder, Emil S. (f. 1835, d. 1904), jurist, skref bl. a. *Buddhism in Tibet* (1863) och praktverket *Indien in wort und bild* (2 bd, 1880—81; 2:a uppl. 1889—91). — En femte broder, Eduard S. (f. 1831), hvilken stupade som ryttmästare i kriget 1866, skildrade *Der spanisch-marokkanische krieg* (1863). (J. F. N.)

Schlammbäder, ty. Se Gyttjebad, sp. 807.

Schlan (tjech. *Slaný*), stad i norra Böhmen, vid

Prag—Brüx-banan, 30 km. n. v. om Prag. 9,683 inv. (1910). Franciskankloster, tjechiskt högre gymnasium, landtmannaskola. Metallindustri, bomullsspinneri, kvarnar. I närheten finnas stenkolsgrufvor. (J. F. N.)

Schlangenbad, badort i preussiska reg.-omr. Wiesbaden (Hessen-Nassau), 300 m. ö. h., 9 km. v. om Wiesbaden, har 9 s. k. akratotermer med en temperatur af 27,5—32° C. Deras vatten användes mot nerv- och hudsjukdomar, reumatism, kvinnosjukdomar m. m. Säsong maj—sept. Frekvens 2,300 patienter. (Ln.)

Schlara'ffenland (ty., af *schlaraffe*, förr *schlauraffe*, tanklös dagdrifvare, af mhty. *slûr*, lättjefullhet, och *affe*, apa, ett från 1300-talet härstammande skymford), betecknar ett diktadt land, hvari människan utan vare sig andlig eller kroppslig ansträngning erhåller alla materiella njutningar, "där bäckar af mjölk och honung flyta", "där stekta sparfvar flyga en i munnen", där lättjan är en dygd. Sagan om schlaraffenlandet ("pays de Cocagne"; se C o c a g n a), som eg. är en parodi på föreställningen om den urtida "guldålderns" paradisiska tillstånd, visar flera slående öfverensstämmelser med forngrekernas "attiska komedis" humoristiska skildringar af Kronos' tidsålder. Sagan utbildades under medeltiden, i den franska, italienska, engelska, nederländska och spanska poesien. I Tyskland, där den förbands med en moraliserande tendens, lär den ha införts kort före 1500-talet. Bland dem, som poetiskt skildrat schlaraffenlandet, märkes främst Hans Sachs. På svenska finns en liten satirisk dikt därom i Vitalis' (Erik Sjöbergs) "Komiska fantasier". Jfr U t o p i.

Schlatter, A d o l f, schweizisk protestantisk teolog, f. 1852 i S:t Gallen, blef 1888 privatdocent i Bern, kallades s. å. först till e. o. professor där och sedan till ord. professor i Greifswald samt blef 1893 professor i Berlin och 1898 i Tübingen. Som vetenskaplig författare har S. visat en sällsynt produktivitet. Inom sitt speciella fackområde, den nytestamentliga exegetiken, har han i en lång serie arbeten behandlat alla disciplinens olika grenar: inledningsfrågorna i *Einleitung in die Bibel* (1889; 3:e uppl. 1901), historiska och arkeologiska spörsmål i *Zur topographie und geschichte Palästinas* (1893), *Geschichte Israels von Alexander dem grossen bis Hadrian* (1901; 2:a uppl. 1906) m. fl., textkritiska frågor i *Das neu gefundene hebräische stück des Sirach* (1907) m. fl., de bibelteologiska problemen bl. a. i det betydande arbetet *Der glaube im neuen testament* (1885; 3:e uppl. 1904) samt framför allt i sitt stort anlagda verk: *Die theologie des neuen testaments*: I *Das wort Jesu* (1909), II *Die lehre der apostel* (1911). Slutligen har han i det halft populärt hållna verket *Erläuterungen zum neuen testament* (3 bd, 1887—1910) gett en kommentar till alla nya testamentets böcker. Därjämte har han emellertid ej blott gjort vägande inlägg i enskilda systematiska frågor, utan gett en totalframställning af såväl dogmatikens system (*Das christliche dogma*, 1911) som etikens (*Die christliche ethik*, 1914), två arbeten, som, trots i ögonen fallande metodiska brister, på grund af sitt sällsynt rika religiösa och sedliga idéinnehåll, mottagits med ovanligt bifall från vidt skilda teologiska riktningar. En intressant kommentar till en del omstridda punkter i hans dogmatik har han lämnat i *Briefe über das christliche dogma* (1912). Äfven på filosofiens område har S. framträdt som författare, med *Die philosophische arbeit seit Cartesius* (1906). För skriftserien "Beiträge zur förderung christlicher theologie" har S. alltifrån dess begynnelse varit utgifvare, i förening till en början med H. Cremer, numera med W. Lütgert. — På de senare teologgenerationerna i Tyskland har S. öfvat ett synnerligen betydande inflytande. Till sin teologiska ståndpunkt kan han i allmänhet betecknas som bibelteolog. Af mera bekanta nyare teologer står han H. Cremer och M. Kähler närmast, men skiljer sig från dem genom ett starkare inslag af reformerta tankegångar. E. Bg.

Schlau'ben, ty. Se B ä r n s t e n, sp. 853, 854.

Schlechtendal, D i e d e r i c h F r a n z L e o n h a r d v o n, tysk botanist, f. 27 nov. 1794 i Xanthen a. Rh., d. 12 okt. 1866 i Halle, blef med. doktor 1819, e. o. professor i Berlin 1827 och ord. professor och föreståndare för botaniska trädgården i Halle 1833. S. var uteslutande deskriptiv botanist och bearbetade flera större exotiska växtsamlingar, såsom från Sellows resor i Brasilien, från Schiedes och Deppes (Mexico) och från Chamissos världsomsegling. Han uppsatte 1826 tidskriften "Linnæa", som han utgaf till sin död, och var jämte H. v. Mohl från 1843 redaktör af "Botanische zeitung". C. Lmn.

Schlechtendä'lia chine'nsis, *zool.* Se G a l l ä p p l e n.

Schlegel, E r n s t B e r n h a r d, skriftställare, f. 17 jan. 1838 i Stockholm, där fadern var vinhandlare, d. där 8 dec. 1896, blef 1854 student i Uppsala, aflade 1864 kameralexamen och blef e. o. notarie i Kammarkollegium, men lämnade snart ämbetsmannabanan. S. gjorde fruktbärande forskningar inom genealogi, heraldik och topografi och utgaf bl. a. *Svensk heraldik* (1874), *Den med sköldebref förlänade men ej å riddarhuset introducerade svenska adelns ättartaflor* (1875), *Slottet Wijk* (1876), *Slottet Engsö* (1877), *Uplands herregårdar* (1877—81), de fyra sistnämnda tills. med K. A. Klingspor, och *Bergqvara gods och slott* (1897). E. W.

Schlegel. 1. J o h a n n E l i a s S., tysk författare, f. 17 jan. 1719 i Meissen, d. 13 aug. 1749 i Sorö, följde som privatsekreterare ett sachsiskt sändebud till Köpenhamn 1743 och vardt professor vid den nyupprättade riddarakademien i Sorö. S:s sorgespel (*Hermann*, 1740, *Kanut* m. fl.) och lustspel (*Der geschäftige müssiggänger*, *Die stumme schönheit*, *Der triumph der guten frauen*, sv. öfv. "De goda hustrurs seger", 1750) visa starkt beroende af Gottsched, ehuru S. under vistelsen i Danmark aflägsnade sig alltmer från denne sin lärare och råkade in under engelsk påverkan. Mera framstående som kritiker, hade S. betydelse genom sin energiska och uppriktiga beundran för Shakspere och sin teoretiska verksamhet öfver hufvud, hvarigenom han räknas som en Lessings förelöpare. S:s yngre broder, J o h a n n H e i n r i c h S., f. 1724, d. 1780 som bibliotekarie vid k. biblioteket i Köpenhamn, historiker och öfversättare, utgaf hans arbeten (i 5 bd, 1761—70). *Ästhetische und dramaturgische schriften* utkommo 1887. Se arbe-

ten om S. af V. Söderhielm (1884) och Rentsch (1890).

2. Dorothea S., författarinna, dotter till Moses Mendelssohn (se d. o.), f. 1763 i Berlin, d. 1839 i Frankfurt am Main, vardt tidigt gift med bankiren Simon Veit och moder till målaren Philip Veit (se d. o.). Skild 1798, ingick hon 1804 nytt äktenskap med Friedrich Schlegel (se S. 5), i hvars litterära arbeten hon deltog och som utgaf sin hustrus vittra verk, den ofullbordade romanen *Florentin* (1801), sagan om Merlin, "Sammlung romantischer dichtungen des mittelalters" (2 bd, 1804) och riddareposet *Lothar und Maller* (1806). Se arbeten af Raich (1881), Hirth (1901), Deibel (1905) och ett urval af hennes och Carolina S:s bref 1914.

3. Johan Frederik Vilhelm S., son till Johann Heinrich S. (se under S. 1), dansk rättslärd, f. 1765, d. 1836, sedan 1789 professor vid Köpenhamns universitet. Hans förnämsta arbeten äro *Naturrettens grundsætninger* (1798; 2:a uppl. 1805), *Danmarks og hertugdommenes statsret* (endast d. I, 1827) samt afhandlingar, bl. a. *Om de gamle danskes retssædvaner og autonomie* (1827) och om Grågås (1832). Vidare utgaf han 1797—1805 tidskr. "Astræa" (5 bd), där han författade *Frimodig prövelse af den engelske admiralitetsretsdom . . . i den svenske convoysag* (1800) och skickligt häfdade teorien om "fritt skepp, fritt gods" och om konvojerade fartygs befrielse från visitation. Skriften öfversattes till engelska och franska och väckte stor uppmärksamhet i England. Dessutom författade han 1816 flygskriften *Aperçu sur la liaison politique entre les duchés de Slesvig et de Holstein* emot den då uppdykande slesvigholsteinska läran.

4. August Wilhelm von S., tysk författare, f. 8 sept. 1767 i Hannover, d. 12 maj 1845 i Bonn, son till Johann Adolf S. (f. 1721, d. 1793, broder till S. 1, andlig talare, estetisk författare), började med teol. studier, men öfvergick under inflytande af Chr. G. Heyne till filologiska. Skalden Bürger och estetikern Bouterwek gynnade och påverkade hans studier och författarskap. 1791—95 vistades han som huslärare i Amsterdam, vardt 1796 docent och 1798 e. o. professor vid universitetet i Jena, där han föreläste estetik, grekisk, romersk och tysk litteraturhistoria, fornforskningens metodik m. m. Lifligt understödd af sin hustru, Karoline, f. Michaelis (se Schelling 2), utvecklade han samtidigt en lika alsterrik som betydande kritikerverksamhet, utmärkt genom vidsträckta kunskaper, skarp iakttagelse och gediget omdöme, i Schillers "Die horen" och "Allgemeine litteraturzeitung" i Jena. Sedan S. 1798 lärt känna Tieck, bildades af dem och S:s yngre broder Friedrich ett vänskapsförbund, till hvilket Schleiermacher, Novalis, Bernhardi och Schelling m. fl. sedermera slöto sig och som ledde till skapandet af den äldre romantiska skolan (jfr Nyromantik). Dess organ var tidskriften "Athenäum" (3 bd, 1798—1800), som utgafs af bröderna S. och innehåller viktiga bidrag af S. Kanske ännu större erkännande rönte S:s öfversättarverksamhet, som med åren tog allt större omfattning: Camões, Cervantes, Dante, framför allt Calderón (1803—09) och Shakspere (1797—1810) tolkades af S. med utomordentlig förmåga. De regler för vitter öfversättning han därvid uppställde och följde torde få anses ega allmängiltighet. — Från Jena begaf sig S., hvars personliga förbindelser med flera af meningsfränderna undergått förändring, till Berlin, där han höll lifligt besökta föreläsningar och gaf den första sammanfattningen af romantikens teorier. Från 1804 vistades han under flera år i utlandet, uppehöll sig hos fru von Staël på Coppet och följde henne på resa till Italien, Frankrike, Sverige (1812—13) och England. 1808 föreläste han i Wien öfver dramatik. 1813—14 var han under fälttåget sekreterare åt kronprinsen Karl Johan, hvars proklamationer han författade till största delen. S. skall i Sverige ha vunnit förnyelse af det adelskap en af hans förfäder erhållit, men som släkten ej brytt sig om. Därefter flyttade han tillbaka till Coppet och kallades 1818 till professor i Bonn. Han införde i Tyskland studiet af den sanskritiska litteraturen och kom därigenom att verka befruktande på den indiska filologien och den indoeuropeiska språkvetenskapen, om han också med sin stridbara natur i språkfrågor kom i konflikt med sin store samtida Fr. Bopp. Som professor främjade han sanskritstudiet, utom genom sin lärar- och författarverksamhet, äfven genom att inrätta ett tryckeri för sanskrittryck med sanskrittyper. Hans förnämsta arbeten på det indologiska området äro *Indische bibliothek* (3 bd, 1823—30) samt upplagor af "Bhagavadgītā" (med lat. öfv. 1823; 2:a uppl. af Lassen 1846), "Rāmāyaṇa" (1829—46; ofullb.) och "Hitopadeça" (med lat. öfv. 1829). — S. var verksam äfven som skald. Hans *Gedichte* (1800), det af Goethe i Weimar gifna antika skådespelet *Ion* (1803) och hans öfriga vittra verk (*Poetische werke*, 2 bd, 1811) sakna lefvande lif; de äro skrifna med öfverlägsen formskicklighet, men S. visade endast i reflexionsstycken (elegien *Rom*, sonetter och epigram), särskildt i satirer (främst den dråpliga *Ehrenpforte und triumphbogen für den theaterpräsidenten von Kotzebue*, 1800), självständighet och kraft. Af S:s mångfaldiga kritiska och historiska arbeten må här nämnas *Charakteristiken und kritiken* (1801; tills. med brodern), *Ueber dramatische kunst und litteratur* (3 bd, 1805—11), *Comparaison entre la Phèdre de Racine et celle d'Euripide* (1807), som sökte påverka fransmännen och på samma gång från romantikens ståndpunkt angrep den fransk-klassiska riktningen, *Observations sur la langue et la littérature provençales* (1818), *Über theorie und geschichte der bildenden künste* (1827), *Kritische schriften* (2 bd, 1828) och de af J. Minor utgifna *Vorlesungen über schöne litteratur und kunst* (3 bd, 1884). — S. var en högst betydelsefull, men icke vinnande personlighet. Allt, hvad han författade, hade form och karaktär; han hade nåbara, praktiska mål, var den romantiska

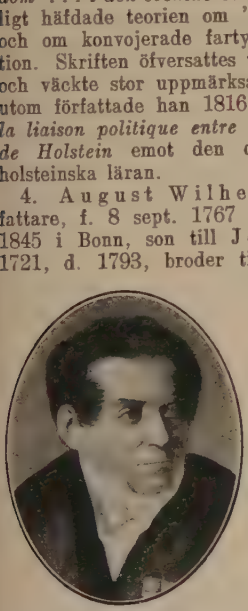

kretsens verkställande direktör, var anordnare, taktiker, utgifvare. Korrekt och beräknad, erbjöd han den afgjordaste motsats mot sin broder, hvars ur verkligt djup och idérikedom framgångna åskådning S. utformade och populariserade. Orubbligt modig och uthållig, vardt han som äldre mycket hånad särskildt för sin stora fåfänga. Hans *Sämmtliche werke* (12 bd, 1846—47), *Œuvres écrites en français* (3 bd, 1846) och *Opuscula latine scripta* (1848) utgåfvos af Böcking. Af hans öfversättningssamling "Blumensträusse" (1803) utkom ny upplaga 1913; hans *Vorlesungen über philosophische kunstlehre* utgåfvos af Krause 1908. Af hans brefväxlingar, som till största delen förvaras i Dresden, ha utgetts bl. a. den med Goethe (af Schüddekopf och Walzel, 1898), med W. von Humboldt (1908) och med Christian Lassen (1914). I Sverige hade S. ett icke ringa inflytande, som teoretiker framför allt på nyromantikerna i Uppsala, som filolog på bl. a. Runeberg. Till sv. öfversattes 1813 af B. Törneblad "En skön och putslustig nyårslek emellan det gamla och nya århundradet". Se arbeten om S. af Bernays (1872), Pichtos (1894), Sulger-Gebing (1897 och 1902), Walzel (1898), Genée (1903), Alt (1904) och Ricarda Huch, "Blütezeit der romantik" (3:e uppl. 1908).

5. Karl Wilhelm Friedrich von S., den föregående broder, tysk författare, f. 10 mars 1772 i Hannover, d. 11 jan. 1829 i Dresden, utbildades först till köpman, vantrifdes likväl därmed, egnade sig sedan åt studier, väsentligen med sin äldre broders hjälp och i hans sällskap (se S. 4). Till en början sysslade han nästan uteslutande med antiken; af de planerade stora systematiska arbetena om den grekiska poesien, den äldre grekiska historien m. fl. utarbetade han endast några smärre delar, tankerika och uppslagsgifvande: *Von den schulen der griechischen poesie* (1794), *Über das studium der griechischen poesie* (1795) o. a. tidskriftsuppsatser, af hvilka en samling utgafs 1797 med titeln *Die griechen und römer*. Snart kastade han sig in på den samtida tyska litteraturen och filosofien, slöt sig till Fichte, gaf djupsinniga och beundrande framställningar af Goethes betydelse och grundlade den romantiska skolans åskådning, särskildt dess lära om ironien, genom uppsatser, artiklar och icke minst samlingar af aforismer, i hvilkas affattning han var en mästare. Sedan S. tillsammans med sin äldre broder och andra meningsfränder bott i Jena några år, flyttade han till Berlin, redigerade jämte brodern tidskriften "Athenäum" (1798—1800), utgaf den delvis självbiografiska, filosoferande romanen *Lucinde* (1799; nya uppl. med kommentar 1907; jfr Rouge, "Erläuterungen zu S:s Lucinde", 1905), hvars erotiska skildringar och reflexioner väckte allmän afsmak och för hvilken Schleiermacher förgäfves trädde i harnesk med "Vertraute briefe über F. S:s Lucinde", 1800, och det misslyckade antika sorgespelet *Alarcos* (1802), som icke ens Goethes scenledning kunde hålla kvar på spellistan. Filos. doktor och docent i Jena 1800, begaf han sig till Paris för att studera konst, utgaf där tidskriften "Europa" (2 bd, 1803), fördjupade sig i sanskritlitteraturen, hvilket ledde till det intresseväckande arbetet *Ueber die sprache und weisheit der indier* (1808), och de romanska folkens litteratur och häfder. 1804 gifte han sig med Dorothea Veit (se Schlegel 2) och flyttade till Köln, där makarna 1808 öfvergingo till katolicismen. Strax därpå begaf han sig till Wien, där han med titeln hofråd anställdes i hof- och statskansliet och författade bl. a. de ypperliga proklamationer, som eldade österrikarna till kriget mot Napoleon. I många hänseenden djupt förändrad, utarbetade han stora, sammanfattande arbeten, merendels först bekantgjorda som föreläsningar: *Ueber die neuere geschichte* (1811), *Geschichte der alten und neuen litteratur* (2 bd, 1815; 2:a uppl. 1822; "Den äldre och nyare litteraturens historia", 1838—39), *Philosophie des lebens* (1828; "Lifvets philosophie", 1834, med företal af Atterbom) och *Philosophie der geschichte* (2 bd, 1828; "Historiens philosophi", 1841). Alltjämt växlande bostad och anställning, var han 1815—18 österrikiskt legationsråd i Frankfurt, följde 1819 Metternich till Italien, var verksam som tidskriftsutgifvare ("Deutsches museum" 1812—13, "Concordia" 1820—23) och föreläsare i Wien och Dresden. — S. var romantikens teoretiker, en oerhördt receptiv och idérik, men trög och bekväm man, lika mångsidig som brodern, förvärfvade småningom en betydande formell virtuositet, äfven som skald (*Gedichte*, 1809), ehuru han saknade skapande förmåga; hans patriotiska dikter äro likväl märkliga förebud till lyriken under befrielsekriget och enstaka romanser eller mystiska sånger haltfulla. I sina skarpsinniga undersökningar af litteraturer och folklynnen gaf han väckande, stundom banbrytande nya idéer och åskådningar, hvilka likväl aldrig samlades till helheter, vare sig i de enskilda vetenskaperna eller såsom en hans totaluppfattning. Revolutionär förkämpe för de nyaste och friaste åsikterna under sitt första skede, slutade han som förfäktare af återuppståndna medeltidsideal. — S. utgaf själf sina *Sämmtliche werke* (10 bd, 1822—25; 2:a uppl., 15 bd, 1846), som fullständigas af *Philosophische vorlesungen* (2 bd, 1836—37; 2:a uppl. 1846), *Prosaische jugendschriften* (utg. af Minor, 2 bd, 1882) och Walzels "Auswahl" (1892). S:s bref till brodern August Wilhelm utgåfvos 1890; hans bref till fru von Stransky 1907—12 och till familjen Paulus 1913. Se arbeten om S. af Bernays (1872), Pichtos (1894), Sulger-Gebing (1897 och 1902), Walzel (1898) och Enders (1913). 1, 2, 4 o. 5. R—n B. 3. E. Ebg.

Schlegel, Hermann, tysk zoolog, f. 1804 i Altenburg, d. 1884 i Leiden, var i yngre år gälbgjutare, men började sedan i Wien studera naturvetenskap samt blef 1839 konservator och 1858 direktör för det stora riksmuseet i Leiden. S. egnade sig nästan uteslutande åt systematiska studier af ryggradsdjuren och ansågs som en af de förnämste artkännarna på sagda område. Bland

hans arbeten märkas *Essai sur la physiognomie des serpents* (1837) och *Revue critique des oiseaux de l'Europe* (1844), *Revue méthodique et critique des collections du Muséum d'histoire naturelle des Pays-Bas* (1862—67), *Recherches sur la faune de Madagascar* (1868) och *Monographie des singes* (1876). L—e.

Schlegel, Gustaaf, holländsk sinolog, f. 30 sept. 1840 i Oegsgeest i närheten af Leiden, d. 1903, blind, började redan vid nio års ålder studera kinesiska för den framstående kännaren af Öst-Asiens språk J. J. Hoffmann i Leiden och erhöll 1854 ett stipendium med villkor att framdeles träda i regeringens tjänst. Student 1857, lämnade S. s. å. Holland och anlände i början af febr. 1858 till Java. Efter ett par veckor begaf han sig till Hong-kong och sedan till Amoy, reste 1861 till Kanton och lämnade Kina i juni 1862, hvarefter han tjänstgjorde som kinesisk tolk i Batavia. Sedan 1867 var han medlem af examenskommissionen där och förvärfvade 1869 filos. doktorsgraden i Jena med *Chinesische bräuche und spiele in Europa*. Af hälsoskäl måste han 1872 återvända till Europa, blef 1875 titulärprofessor och utnämndes 1877 till innehafvare af en för hans räkning inrättad lärostol i kinesiska vid universitetet i Leiden. Bland hans många arbeten i sinologi märkas framför allt *Uranographie chinoise* (1875) och det monumentala verket *Nederlandsch-chineesch woordenboek* (4 dlr, 1884—91). Sedan 1890 utgaf han tills. med Cordier i Paris tidskr. "T'oung-pao. Archives pour servir à l'étude de l'histoire, des langues, de la géographie et de l'ethnographie de l'Asie orientale". Se vidare "Liste chronologique des ouvrages et opuscules publiés par le Dr G. Schlegel, 1862—1901" (1901). K. V. Z.

Schlegelförbundet. Se Schwaben.

Schlei [ʃlaj], Schley, da. *Slien*, hafsvik, bildad af Östersjön på Schleswigs östra kust. Den går i sydvästlig riktning och är i början smal som en flod, men utvidgar sig på andra sidan om Mysunde till den s. k. Grosse breite, vid hvars inre del staden Schleswig är belägen. Dess längd är 42 km.; djupet vid den kanaliserade mynningen är endast 2,2 m. (J. F. N.)

Schleich [ʃlajch], Eduard d. ä., tysk landskapsmålare, f. 12 okt. 1812 i Haarbach vid Landshut (Bajern), d. 8 jan. 1874 som professor i München, bortvisades, såsom "saknande anlag", från konstakademien i München, men utbildade sig på egen hand, dels genom vidsträckta resor, dels genom studier af de gamle holländske landskapsmålarna (J. van Goyen, A. van der Neer m. fl.), hvarjämte intryck af fransk konst främjade hans utveckling. Under sina många fotvandringar tröttnade han aldrig att iakttaga luft- och ljusverkningar, och hans insats i sydtysk konst som framstående förelöpare till det moderna stämningsmåleriet ligger just i betoningen af ljus- och färgspelet. I början målade han bajersk höglandsnatur, men alp- och skogslandskapet låg ej för hans talang, och snart fann han sitt eget, rätta fält. Gång på gång tolkar han det närliggande eller undanskynda. Än återger han slättbygden (ofta med väderkvarnar) i solsken och regn, i gryning och skymning, än vattendrag i månsken och med säfven vajande för vinden. Solstrålarnas kamp med dimman eller segrande frambrott genom tunga ovädersmoln tycker han särskildt om att framhålla. Motiven äro hämtade företrädesvis från Isars stränder, Dachauer moos och trakten kring Starnbergsjön, men äfven Venezias kanaler och laguner locka hans känsliga pensel, och stämningsbilderna från Normandie och Nordsjökustens dyner visa likaledes, hur förträffligt han kan framställa det atmosfäriska. Hans ej sällan svårmodiga, bredt och skissartadt målade taflor präglades af en originalitet, som efter hand vann stort anseende öfver hela Tyskland och ledde till åtskillig imitation, och hans skicklighet urartade emellanåt till för mycken rutin, men minskade ej köplusten. Benämningen "Tysklands Constable" om S. torde vara ganska missvisande. Bland S:s många verk må nämnas *Dimmig morgon vid Starnbergsjön* (1860, Schacks galleri i München), *Isardalen* (s. å., Münchens pinakotek) och *Månskensnatt vid Rotterdam* (Germanisches museum, Nürnberg). F. ö. är han rikligt representerad flerstädes i Tyskland. S. var bl. a. led. af Akad. för de fria konsterna. — Hans son Eduard S. d. y., f. 15 febr. 1853 i München, d. där 28 okt. 1893, gick i faderns fotspår. O. G—g. (E. A—ie.)

Schleich [ʃlajch], Karl Ludwig, tysk kirurg, f. 1859 i Stettin, blef med. doktor i Berlin 1886 och kirurg vid Teltow-kretssjukhuset i Gross-Lichterfelde 1900. I *Schmerzlose operationen* (1894; 5:e uppl. 1906) redogör han för den af honom införda metoden för lokal bedöfning vid kirurgiska operationer. Jfr Kokain, sp. 492—493. R. T—dt.

Schleicher [ʃla'j-], August, tysk språkvetenskapsman, f. 19 febr. 1821 i Meiningen, d. 6 dec. 1868 i Jena, blef 1846 doktor och privatdocent i jämförande språkvetenskap i Bonn och 1850 professor i klassisk filologi i Prag, men faktiskt i sanskrit och jämförande språkvetenskap. Ett resultat af en forskningsresa i Litauen är det viktiga arbetet *Handbuch der litauischen sprache* (I "Grammatik", 1856; II "Lesebuch", 1857). 1857 antog S. en (honorar)professur i Jena i jämförande språkvetenskap och forntysk filologi. Hans hufvudverk är *Compendium der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen* (1861; 4:e uppl. 1876, utg. af A. Leskien och J. Schmidt), hvarigenom han intog en plats vid sidan af Bopp och Brugmann. Hans arbete gick förnämligast ut på att rekonstruera det indoeuropeiska urspråket, och den af honom inledda riktningen behärskade tiden 1850—76. I öfverensstämmelse med sin åsikt om språkvetenskapen som en naturvetenskaplig disciplin bidrog han framför andra till formuleringen af läran om språklagarnas (teoretiska) undantagslöshet, och därmed främjade han mer än de fleste språkforskningens verkliga vetenskaplighet. I detaljforskningen har han spelat mindre roll. S:s

förnämsta skrifter utom de redan nämnda äro *Sprachvergleichende untersuchungen* (2 bd, 1848—50), *Formenlehre der kirchenslawischen sprache* (1852), *Litauische märchen* (1854), *Zur morphologie der sprache* (i Petersburgsakademiens ''Mémoires'', 1859), *Die deutsche sprache* (1860; 5:e uppl. 1888), *Die Darwinsche theorie und die sprachwissenschaft* (1863; 3:e uppl. 1873) och *Laut- und formenlehre der polabischen sprache* (1871). Han redigerade tills. med A. Kuhn ''Beiträge zur vergleichenden sprachforschung'' (8 bd, 1858—76). K. F. J.

Schlēi'chera tri'juga Willd., *bot.*, *farm.*, är ett till fam. *Sapindaceæ* hörande stort träd med trefingrade blad, som växer i tropiska Asien. Fröhyllet ätes, af fröna pressas makassarolja (se d. o.). Jfr Gummilacka. G. L—m.

Schleiden [ʃla'j-]. 1. Matthias Jakob S., tysk botanist, f. 5 april 1804 i Hamburg, d. 23 juni 1881 i Frankfurt am Main, blef juris doktor i Heidelberg 1826 och advokat, snart därefter filos. doktor i Jena och e. o. professor i botanik där, med. doktor i Tübingen 1843 och ord. professor i botanik i Jena, men lämnade sin befattning 1862 och antog 1863 för en kort tid kallelse till professor i Dorpat. Sitt betydelsefulla författarskap inriktade han från början på växtanatomi och utvecklingshistoria: *Entwicklungsgeschichte der sameknospe vor der befruchtung* (1837), *Beiträge zur phytogenesis* (1838) med en egen, af hans förnämsta samtida motsagd cellbildningsteori, *Über die bildung des eichens und entstehung des embryos bei den phanerogamen* (1839), *Beiträge zur anatomie der Cacteen* (1842) m. m. S. intar dock som forskare ingen lysande plats. Icke desto mindre hade han en historisk mission att fylla och har blifvit kallad ''den man, som botaniken då behöfde''. Han utgaf nämligen en omfångsrik lärobok af ny art, *Grundzüge der wissenschaftlichen botanik* (1842—43), i 2:a uppl. med undertiteln *Die botanik als inductive wissenschaft behandelt* (1845—46; 4:e uppl. 1861); i denna framlade han i ny, väckande form vetenskapens rika, dittills i de gängse läroböckerna förtegna eller oförstådda innehåll, han uppställde botaniken som induktiv forskning vid sidan af kemien och fysiken och väckte lärjungarnas iakttagelse- och omdömesförmåga genom kritisk, skarpt polemisk gallring af vetenskapens män och deras resultat. Få botaniska författare ha användt ett hänsynslösare skrifsätt än S., men ehuru han förskaffade sig många fiender och dessutom i ett par viktiga frågor, såsom cellbildningen och befruktningsförloppet, orubbligt försvarade sina oriktiga, af inga observationer stödda åsikter, var han dock hälsad som sin vetenskaps pånyttfödare därigenom, att han undervisade sin samtid och särskildt den stora allmänheten i forskningens verkliga innebörd. S. verkade flitigt i denna sin kallelse äfven genom populära skrifter, såsom *Die pflanze und ihr leben* (1847; 6:e uppl. 1864; flera öfv.). En del af hans vetenskapliga arbeten utgafs under titeln *Beiträge zur botanik* (1844). S. utgaf äfven *Handbuch der medizinisch-pharmazeutischen botanik* (2 dlr, 1852 o. 1857). Af hans icke botaniska skriftställeri förtjäna att nämnas *Schellings und Hegels verhältniss zur naturwissenschaft* (1844), *Über den materialismus der neuen deutschen naturwissenschaft* (1863), *Das meer* (3:e uppl. 1885), *Die rose* (1873), *Die bedeutung der juden für die erhaltung und wiederbelebung der wissenschaften im mittelalter* (1878) samt ett par diktsamlingar under pseudonymen Ernst (1858, 1873).

2. Rudolf S., den föregående kusin, tysk politiker, f. 22 juli 1815 i Ascheberg i Holstein, d 25 febr. 1895 i Freiburg im Br., hade 1848 avancerat till en viktig post i danska generaltullstyrelsen, med titel af justitieråd, och fått befattning med regleringen af den holsteinska tullgränsen, men trädde nämnda år i tjänst hos hertigdömenas provisoriska regering och var dennas ombud först vid ''vorparlamentet'' i Frankfurt och sedermera hos preussiska regeringen i Berlin. Med anledning däraf utesluten från amnestien 1852, blef han 1853 Bremens och 1863 alla tre hansestädernas ministerresident i Washington och innehade 1865—66 posten som hanseatisk ministerresident i London. 1867—73 var han medlem af först nordtyska och sedan tyska riksdagen och tillhörde där det frikonservativa partiet. Under de bägge dansk-tyska krigen skref han åtskilliga politiska broschyrer om Schleswig-Holsteins statsrättsliga ställning samt om tronföljden i hertigdömena; på ålderdomen utgaf han memoararbetet *Erinnerungen eines schleswig-holsteiners* (4 bd, 1890—93, behandlande tiden 1841—50). 1. C. Lmn.

Schleiermacher [ʃla'j-], Friedrich Daniel Ernst, tysk teolog, filosof och pedagog, f. 21 nov. 1768 i Breslau, d. 12 febr. 1834 i Berlin, fick 1783—87 sin uppfostran vid den herrnhutiska brödraförsamlingens pedagogium i Niesky och dess seminarium i Barby, och på hans mottagliga sinne gjorde fromheten inom brödraförsamlingen ett djupt och delvis bestående intryck. 1787—89 studerade han vid Halles universitet teologi, aflade 1790 prästexamen i Berlin och var 1790—93 informator i ett grefligt hus i Ostpreussen. Mindre än ett år verkade han sedan som lärare vid en lärdomsskola i Berlin, utbildade sig 1794—96 som pastorsadjunkt i Landsberg a. d. Warthe till predikant och verkade 1796—1802 som predikant vid Charité i Berlin och infördes i nyromantikernas kretsar, där han särskildt knöt vänskapsförbindelse med Henriette Herz och Fr. Schlegel, men äfven förtroligt umgicks med bl. a. svenske legationssekreteraren Brinkman, hans kamrat i Niesky och

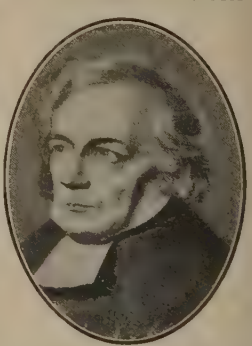

Barby (som han 1833 besökte i Sverige) och med fru Eleonore Grunow, som han förgäfves sökte förmå att bryta sitt olyckliga äktenskap. S. framträdde under dessa år med ens som en stor författare, framför allt genom sitt anonymt utgifna arbete (se därom nedan) *Über die religion. Reden an die gebildeten unter ihren verächtern* (1799; 3:e uppl. med viktiga tillägg i slutet af de olika talen för bemötande af missförstånd 1821, sedan många nya upplagor; den senaste, 1913, utg. af R. Otto, är ett nytryck af 1:a uppl.). Därefter följde, likaledes anonymt, *Monologen, eine neujahrsgabe* (1800; flera uppl., senast en kritisk uppl., utg. af M. Schiele i "Philosophische bibliothek", bd 6, 1902), och *Vertraute briefe über F. Schlegels Lucinde* (1800; ny uppl., utg. af K. Gutzkow, 1835; senast utg. 1907), ett försvar för Schlegel, som i romanen "Lucinde" på anstötligt sätt förkunnat geniets obegränsade rätt gentemot all sed och sedlighet, ett försvar, som S. skref under inverkan af de sedliga konflikter, som hans kärlek till Eleonore Grunow måst medföra. Förhållandet till henne och försvarsskriften för "Lucinde" gjorde hans ställning i Berlin ohållbar. Han antog därför plats som godspredikant i Stolpe (Pommern, 1802—04). Under trycket af sitt olyckliga kärleksförhållande och under sin pinsamma enslighet lade han där sista handen vid *Grundlinien einer kritik der bisherigen sittenlehre* (1803, 2:a uppl. 1834; kritisk uppl., utg. af H. Mulert, i "Philosophische bibl." 1908) och fortsatte arbetet på en Platon-öfversättning (ofullb., 5 bd, 1804—10; 3:e uppl. 1855 ff.). Genom sin inledning till de olika dialogerna gaf S. en kraftig väckelse åt Platon-forskningen. För en union mellan de protestantiska kyrkorna och ett höjande af deras gudstjänst tog han till orda i *Zwei unvorgreifliche gutachten in sachen des protestantischen kirchenwesens zunächst in beziehung auf den preussischen staat* (1804), och kallades i anledning af denna skrift af regeringen till reformert universitetspredikant och teol. professor vid lutherska universitetet i Halle, där han, omgifven af hängifna lärjungar, tillbragte sina lyckligaste år (1804—07). Efter slaget vid Jena stängdes universitetet (1806), men S. kvarstannade dock och sökte genom sina predikningar höja sina landsmäns mod och fosterlandskärlek, en uppgift, som han fortsatte i Berlin, dit han begaf sig 1807. Hans predikningar, som särskildt samlade skaror af bildade åhörare, hade samma betydelse för Tysklands pånyttfödelse som Fichtes "Tal till den tyska nationen". 1808 kallades han af konungen till predikant vid Dreifaltigkeitskirche i Berlin och ingick äktenskap med sin vän Willichs 21-åriga änka. Tillsammans med några vänner deltog han i ett privat initiativ till Berlinuniversitetets grundläggande, i det att de utan offentligt uppdrag höllo vetenskapliga föreläsningar, S. i etik och teol. encyklopedi. Sedan W. v. Humboldt blifvit undervisningsminister, förvandlades S:s självtagna lärarkall till en ord. professur, och han blef medlem af den kommission, som fick i uppdrag att utarbeta det nya universitetets statuter, ledare af den s. k. vetenskapliga deputationen och medlem af ministeriets sektion för undervisningsväsendet (1810—15); i sistnämnda befattning tog han verksam del i utarbetandet af stadgan rörande lärarexamen och af den plan för hela det preussiska skolväsendet, som utöfvat stort inflytande på den följande utvecklingen. I tidens politiska och kyrkliga strider tog han lifligt del och var under den reaktionsperiod, som följde på Kotzebues mord, illa sedd af de maktegande. Mot det tvång, hvarmed regeringen genomförde den protestantiska unionen, opponerade han sig i flera stridsskrifter. Och trots alla dessa mångskiftande intressen och arbeten fortgick hans egentliga lifsverksamhet som vetenskapsman, universitetslärare och predikant. Framför allt egnade han sig åt teologien. I *Theologische encyklopädie oder grundzüge eines systems der theologie* (1810) framlade han programmet för sin teol. lärarverksamhet. 1811 följde *Kurze darstellung des theologischen studiums* (se därom nedan). I de kritiska undersökningarna om *Lukasevangeliet* (1817) och *Papias från Hierapolis* (1832) framträdde han som banbrytare för den vetenskapliga bibelforskningen. S:s teol. hufvudarbete var dock *Der christliche glaube* (se nedan; 2 bd, 1821—22, 2:a omarb. uppl. 1830—31, nyaste fullst. uppl. 1889 i "Bibl. theol. klassiker"; en kritisk uppl. är under utgifning af C. Stange sedan 1910; sv. öfv. af N. Ignell, "Den christliga tron", 2 bd, 1842—44). Hans föreläsningar omfattade ej blott olika teol. discipliner (bl. a. öfver Jesu lif, 1832, inledning till N. T., den kristna kyrkans historia, kristlig sedelära och praktisk teologi), utan äfven filosofi och närgränsande vetenskaper (filosofiens historia, dialektik och etik, psykologi, estetik och pedagogik) efter hans egna och åhörares anteckningar införda i hans samlade arbeten. Som predikant var S. en af den protestantiska kyrkans främste. Själf utgaf han sex samlingar af sina predikningar (1801—33), ur hans efterlämnade skrifter infördes ett stort antal i hans samlade arbeten, och J. Bauer har offentliggjort förut otryckta predikoutkast i "S. als patriotischer prediger" (1908) och "Ungedruckte predigten 1820—28" (s. å.). S. medverkade kraftigt till utarbetandet af en ny psalmbok, i hvilken den rationalistiska torrheten fick lämna plats för gamla sånger med djupare och frommare känsla.

Grundtendensen i S:s andliga sträfvan var ett bemödande att förena å ena sidan religiös fromhet med strängt vetenskapligt tänkande, å den andra de metafysiska systemens universalistiska grundriktning, till hvilken hans religiositet drog honom, med den individualism, som förband honom med romantiken. Få ha som han lyckats försona dessa motsatser. Man kunde vilja beteckna honom som eklektiker; herrnhutisk fromhet, platonsk dialektik, Kants kriticism, Fichtes etelism, Schellings identitetsfilosofi och Spinozas panteism möttes i hans tänkande, men på allt, som han från andra upptog, tryckte han sin personlighets prägel och fogar det in i en ny enhet, som var hans egen. — Inom kunskapsteorien, som han kallade "dialektik" och fattade som den filosofiska tankekonstens teknik, upptog han den kantska kriticismens grundtankar, i det äfven för honom kunskapen förutsatte samarbete mellan sinnlighet och förstånd, men dessas kunskapsformer, rummet och tiden samt kategorierna, antog han på samma gång vara den objektiva verklighetens grundformer. Detta var för honom förutsättningen för att vi

skola kunna nå sanningen, ty denna betyder ej blott en samstämmighet inom vårt förnimmande och tänkande, utan ock mellan tankarna och verkligheten. Begränsningen af det mänskliga vetandet fasthöll han ännu strängare än Kant, i det han fattade idéerna som problematiska begrepp, som utgöra vårt tänkandes gränser. Gud, utgångspunkten för allt vetande, och världen, dess ändpunkt, kunna ej tänkas utan hvarandra, men ej heller, såsom vi fatta dem, tänkas som identiska, då väl identiteten är verklighetens innersta väsen, men vår tanke alltid rör sig med motsatser. Blott i känslan kunna vi ana den absoluta enheten och med den närma oss Guds väsen. Alla egenskaper vi om Gud utsäga, äfven personligheten, äro blott inadekvata bilder, som uttrycka hans afspegling i vårt religiösa medvetande. — Inom etiken bryter S. ännu bestämdare med Kant, i det att han äfven här fordrar enhet mellan ande och natur, ja, i sträfvan efter denna enhet just ser sedlighetens väsen. Ehuru han förnekar viljans frihet och därför ej erkänner någon oförsonlig motsättning mellan sedelagen och naturlagarna, betonar han kraftigt individualitetens sedliga rätt. Det sedliga idealet är ej detsamma för alla, utan enhvar når sitt mål därigenom, att hans väsen får sin egendomliga utprägling. I motsats mot Kants ensidiga pliktlära behandlar S. sedligheten äfven från dygdens och framför allt det godas synpunkt, hvarigenom han fått ett bestämmande inflytande på den svenska etikens utveckling hos Boström och Sahlin. — Pedagogiken fattar S. som uppfostringskonstens teknik, och han betraktar den som tillämpad etik. Han bryter med upplysningstidens åsikt om uppfostrans allmakt och ser i individens medfödda anlag både uppfostrans gränser och dess grundval. Därför ges enligt S. ingen allmängiltig pedagogik, utan denna är alltid historiskt betingad; uppfostran måste lämpas ej blott efter individens olika anlag, utan ock efter förhållandena och behofven i det samhälle, för hvilket denne skall uppfostras och hvilket han är kallad att föra vidare i dess utveckling. I samband med denna uppfattning står den metod, som S. använder för lösningen af de pedagogiska problemen. Han söker svaren hvarken som följdsatser ur etiska principer eller genom psykologiska undersökningar, utan genom ett kritiskt studium af uppfostrans historia. Härigenom hindras han i sin pedagogiska teori från allt hvad paradoxer heter. Rousseaus råd att afskilja barnet från samhället tillbakavisar han med bestämdhet. Tvärtom betonar han, hvilken stor andel i uppfostran tillkommer det omgifvande lifvets oafsiktliga inflytelser, och betecknar med lika stor bestämdhet som Pestalozzi och i motsats mot Fichte uppfostran såsom i främsta rummet hemmets sak. Han var afgjord motståndare till nyklassicismens ensidiga uppskattning af den formella bildningen och fordrade, att skolorna ej skulle meddela några kunskaper, som äro utan värde vid skoltidens slut. För folkets och kvinnans bildningsbehof tog han varmt till orda. Som filosof bildade S. ingen egen skola, men hans åsikter ha påverkat många, särskildt de båda framställarna af filosofiens historia C. A. Brandis och H. Ritter. Hans pedagogik har i följd af den stilistiskt bristfälliga form, hvari hans hithörande föreläsningar utgetts, alls icke utöfvat ett inflytande, svarande mot dess värde. — S:s *Sämtliche werke* ha utgetts i 9 bd (1835—64) samt af O. Braun ett urval i 4 bd (1910—13); hans *Pädagogische schriften* ha utgetts af C. Platz (i Beyers "Bibl. pädagog. klassiker", 3:e uppl. 1902), *Kleinere theologische schriften* i 2 dlr (i "Bibl. theolog. klassiker", 1893), *Auswahl aus predigten, reden und briefen* af C. Stange (1893), *Auswahl aus briefen, schriften und reden* af A. Saathoff (1909). S—e.

S. var först och främst *teolog* och *kyrkoman*. I den evangeliska teologiens historia kan intet jämbördigt namn ställas bredvid hans. Hans program var detsamma, som alltid föresväfvat teologiens störste: att skapa sådana uttryck för det kristna tänkandet, att detta, på samma gång som det gaf ett adekvat uttryck åt kristendomens sanningsinnehåll, skulle kunna till fullo häfda sin centrala ställning inom samtidens bildning. Enastående var hans förmåga att genomtränga och bemästra allt det betydande inom denna hans samtids rika bildning, lika enastående hans förmåga att under skarpaste analys af de kristna läroformlerna skapa djupa och klara uttryck för det kristna trosinnehållet. Båda dessa omständigheter tillsammans ställde honom såsom inledande en ny epok i den kristna tankens historia. Ingen senare teologi har kunnat gå förbi honom, utan att sjunka tillbaka till ett genom honom öfvervunnet teologiskt stadium.

S:s betydelse för den evangeliska teologien framträder företrädesvis i nedan nämnda tre arbeten.

I *Über die religion. Reden an die gebildeten unter ihren verächtern* kämpar S. med flammande intensitet mot den för tiden karakteristiska rationalistiska uppfattningen. Religionen är — heter det här — icke metafysik, icke moral, icke heller en blandning af båda. Den har sitt eget själfständiga område i det omedelbara religiösa upplefvandet, är "sinne och smak för det oändliga"; såsom "åskådning" och "känsla" låter sig religionen bestämmas. Det var en strid för religionens autonomi mot den härskande moralistiska och intellektualistiska förkrympningen af religionens väsen. Visserligen hör ett vetande med till religionen, men detta vetande uttrycker blott den förändring af det egna själstillståndet, som eger rum genom åskådningens objekt. Lärosatser och dogmer äro alltid något sekundärt i förhållande till det religiösa lifvet, uttryck för tankens bearbetning af det religiösa upplefvandet. I fråga om det samfundsartade i religionen är S:s ideal ännu närmast vaga sammanslutningar af besläktad religiositet — det herrnhutiska inflytandet är här påtagligt, och det försvinner f. ö. aldrig, äfven om S. senare på ett helt annat sätt vill tala kyrkoidealets sak. I fråga om religionen och religionerna framhåller S., under polemik mot rationalismens "naturliga" religion, att "religionen" måste framträda i karakteristisk och positiv gestalt. Han söker och åstadkommer en klassifikation af de olika religionerna; kristendomen framträder som den högsta formen, ehuru S. icke vill neka möjligheten af en utveckling, som skulle kunna föra utöfver kristendomens form. Ingen skrift torde så mycket som denna ha bidragit till den gamla rationalismens öfvervinnande. Det betydelsefullaste var häfdandet af religionens egen-

art och självständiga område i det mänskliga själslifvet — den starka isoleringen från metafysik och moral visade sig dock stå tillsammans med ett visst undanskjutande af religionens sanningsfråga samt med en bristande inblick i religionens betydelse för det praktiska lifvet. — S:s kortfattade encyklopediska *Kurze darstellung des theologischen studiums* har grundläggande betydelse för den teologiska vetenskapsläran, ehuru det blifvit föremål för starka kritiska invändningar. Det innehåller S:s totalåskådning af teologiens art och uppgift samt af förhållandet mellan dess olika grenar. Teologien är en praktisk, "positiv" vetenskap. De olika teologiska disciplinerna sammanhållas till en helhet genom den praktiska uppgiften att tjäna den kristna kyrkan. Teologien är "totaliteten af de kunskaper och konstregler, utan hvilka en samstämmande ledning af den kristna kyrkan icke är möjlig". Utan detta intresse för kristendomens samfundsgestaltningar skulle de vetenskapsgrenar, som nu äro teologiska, inordnas under olika profanvetenskaper. Teologien sönderfaller enligt S. i filosofisk, historisk och praktisk. Till den historiska räknas äfven dogmatiken, som enligt S. är framställningen af den lära, hvilken vid en viss gifven tid är uttryck för en kyrkas lifsåskådning. — Intet af alla S:s teologiska arbeten går i betydelse upp emot *Der christliche glaube*, den mest systematiskt slutna framställning af det kristna trosinnehållet, som sett dagen inom den evangeliska kyrkan. Det begynner med en religionsfilosofisk och religionshistorisk inledning; här undersökes först religionens väsen, hvilket S. nu bestämmer med den berömda formeln "känsla af absolut beroende", och sedermera kristendomens ställning till de andra religionerna: kristendomen skiljer sig från besläktad teleologisk monoteism därigenom, att allt inom henne har relation till och bestämmes af den genom Jesus fullbragta frälsningen. Den egentliga dogmatiken sönderfaller i två hufvuddelar. I den förra behandlar S. det fromma självmedvetandet, bortsedt från motsatsen mellan synd och nåd, i den senare detsamma sådant det bestämmes af denna motsats. Dogmatikens satser fattas alltså genomgående som "det fromma självmedvetandets" bestämningar; S:s dogmatik vill vara "erfarenhetsteologi". I förra hufvudafdelningen behandlar han de kristna världsåskådningsfrågorna, speciellt de af den kristna tankens problem, som vetta åt naturvetenskapen, hvarvid det ligger honom om hjärtat att söka uppvisa, huru det kristna självmedvetandets utsagor i själfva verket gå fria från all kollision med denna vetenskap. I den senare afdelningen dominera de problem, som betingas af det kristna självmedvetandets ställning till historien därigenom, att intresset koncentrerar sig på den genom Jesus fullbragta frälsningen. Betydelsen af Kristi person och verk vill S. klarlägga genom en granskning af de från Kristus utgångna verkningarna. Frälsningen betyder öfvergång från det hämmade till det ohämmade gudsmedvetandet. Den frälsande kraften kan icke sökas hos församlingen, som består af idel frälsningsbehöfvande, utan endast hos dennas stiftare, Kristus. Det, som alltjämt öfvervinner det hämmande, är den från Jesus stammande kraften i det från honom utgående religiösa lifssammanhanget. Själf framträder han därför som mänsklighetens "urbild", på samma gång som han är alla människor olik genom sitt gudsmedvetandes obrutna kraft, något som betyder "ett egentligt Guds varande i honom". Hans frälsningsverk består alltså däri, att han upptar människorna i sitt gudsmedvetandes kraft; det därmed följande meddelandet af salighet kallar S. "försoning", som alltså tages i en vida inskränktare bemärkelse, än eljest är vanligt (jfr Dogmatik, sp. 624—625, Försoning, sp. 489, Kristologi, sp. 1460, och Moralteologi, sp. 1061). Sin enkla grundtanke om frälsningen genom den från Jesus utgående religiösa kraften utvecklar S. under ingående kritisk-dialektisk behandling af den äldre protestantiska kyrkolärans formler, under bemödande att behålla allt, som icke direkt strider mot hans grundtanke och dess konsekvenser. Han ledes därvid af medvetandet om att befinna sig i väsentlig öfverensstämmelse med det bakom dessa formler liggande rent religiösa innehållet samt bemödar sig om att kläda detta i en sådan dräkt, att det kunde stå tillsammans med den kantska filosofiens kunskapsteoretiska resultat. Någon egentlig dogmatisk skola har S:s dogmatik icke bildat, men den har i stället påverkat de mest olikartade riktningar inom den senare protestantiska teologien (jfr Dogmatik, sp. 625). För alla dogmatiska arbeten af betydenhet har S. varit den store läromästaren såväl genom den systematiska skolning hans dogmatik mer än någon annan ger som genom den oerhörda rikedomen på fina och djupa iakttagelser samt nyeröfringar. För en senare tids kritiska granskning har emellertid framför allt den schleiermacherska dogmatikens förhållande till historien visat sig otillfredsställande. Var S:s betonande af de dogmatiska utsagornas erfarenhets- eller troskaraktär en stor och omistlig vinst i jämförelse med all föregående dogmatik, så har å andra sidan hans behandling af den kristna trons uppenbarelsehistoriska grundval icke låtit denna komma till sin rätt. Denna brist sammanhänger med själfva frälsningsuppfattningen, som med sitt romantisk-estetiserande drag icke alltid fullt når upp till den evangelisk-reformatoriska kristendomens klart etisk-personliga karaktär. I Sverige var H. Reuterdahl S:s första lärjunge af betydenhet.

Litt. bl. a.: W. Dilthey, "S:s leben" (I, 1873), H. Bleek, "Die grundlagen der christologie S:s" (1898), E. Huber, "Die entwicklung des religionsbegriffs bei S." (1901), H. Stephan, "S:s lehre von der erlösung" (s. å.), H. Mulert, "S:s geschichtsphilosophische ansichten in ihrer bedeutung für seine theologie" (1907), F. Ålin, "Studier öfver S:s uppfattning af det evangeliska skapelsebegreppet" (1909), H. Süskind, "Christentum und geschichte bei S." (1911), och J. Lindskog, "S:s lära om synden i samband med lärans utbildning inom protestantismen" (1912). G. A—n.

Schleifer (fr. *coulé*), *mus.*, för-slag af två eller flera noter i sekundföljd. A. L.*

Schleifheim von Sulsfort [ʃla'jfhajm fånn solsfårt], German, pseudonym för H. J. Chr. von Grimmelshausen (se denne).

Schleinitz [ʃla'j-], Alexander von, grefve, preussisk diplomat, f. 1807 i Blankenburg vid

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Harz, d. 1885, blef 1848 preussisk minister vid hannoverska hofvet, där han kraftigt arbetade för deltagande i kriget mot Danmark, förde 1849 underhandlingarna om vapenstillestånd med nämnda makt och öfvertog i juli s. å. chefskapet för utrikesministeriet, hvilken befattning han innehaft förut, dock endast några dagar, 1848. I sept. 1850 afgick han för att lämna plats åt en mera energisk förkämpe för den mot Österrike riktade "unionspolitiken", Radowitz. I nov. 1858—61 var han utrikesminister i Hohenzollern-Auerswalds kabinett och utnämndes därefter till minister för det kungl. huset. (N. H—tz.)

Schleisner, Kristian Andreas, dansk målare, f. 2 nov. 1810 i Lyngby, d. 29 juni 1882, utbildade sig vid konstakademien samt för K. A. Jensen och J. L. Lund, blef 1852 medlem af konstakademien och fick 1858 professors titel. Han målade en mängd genretaflor med ämnen från arbetarlifvet (*Sjömän i ett värdshus*, Köpenhamns konstmuseum), porträtt samt några altartaflor. Ph. W.*

Schleissheim [ʃla'jshajm], Ober-S., by i bajerska reg.-omr. Oberbayern, på Isars vänstra sida, 14 km. n. v. om München, är bekant för sitt af kurfursten Max Emanuel 1684—1700 uppförda lustslott, som inrymmer ett stort tafvelgalleri. (J. F. N.)

Schleiz [ʃlajts], hufvudstad i det forna furstendömet Reuss-Schleiz, den andra staden i nuv. furstendömet Reuss (yngre linjen), belägen i en fruktbar trakt vid ån Wiesenthal. 5,564 inv. (1910). Staden har ett residens samt gymnasium, lärarseminarium och anstalt för döfstumma. S. var urspr. en slavisk ort och från 1200- till 1500-talet en af Tyska ordens platser. (J. F. N.)

Schlemihl, Peter, pseudonym för Ludwig Thoma (se d. o.), som tagit namnet från den bekanta sagonovellen med denna titel af Chamisso (se d. o.).

Schlenther, Paul, tysk författare, f. 20 aug. 1854 i Insterburg, d. 30 april 1916 i Berlin, studerade filosofi och germanistik, vardt 1880 filos. doktor, var 1886—98 teaterkritiker och redaktör i "Vossische zeitung", 1898—1910 chef för Burgtheater i Wien och sedan teaterreferent och redaktör för den litterära öfversikten i "Berliner tageblatt". S., nära vän och lärjunge till Otto Brahm, deltog i skapandet af "Freie bühne" i Berlin, hvars tillkomst han skildrade i *Wozu der lärm?* (1889). Af hans andra arbeten kunna nämnas *Botho von Hülsen und seine leute* (1883), *Der frauenberuf im theater* (1894), *Gerhart Hauptmann* (1896; 5:e uppl. 1912), *Bernhard Baumeister* (1902) och *Adolf von Sonnenthal* (1906). Därjämte gaf han ut en tysk Holbergsupplaga (1888), artiklar och bref af Fontane (1906 och 1910), Brahms skrifter (1913 ff.) m. m. S. verkade ifrigt för den realistiska litteraturens införing på scenen och gynnade därvid flera gånger nordiska författare. — S:s hustru, Paula Conrad, f. 27 febr. 1860 i Wien, gift 1892, var en omtyckt skådespelerska, först vid Schauspielhaus i Berlin och från 1899 vid Burgtheater. Bland hennes roller må nämnas *Hannele*, *Franziska* i "Minna von Barnhelm" och *fru Hanna* (i "Rose Bernd").

Schleppegrell, Frederik Adolf, dansk general, f. 28 juni 1792 i Norge, d. 26 juli 1850, var af gammal lüneburgsk adelsslägt, blef 1807 löjtnant vid sin faders norska regemente samt kämpade 1808 och 1814 emot svenskarna. S. ville ej aflägga ed till Karl XIII, utan gick tillika med sina vänner Helgesen och Rye 1815 i preussisk tjänst under fälttåget mot Napoleon I. 1816 gick han in vid danska hären, avancerade 1839 till bataljonschef, visade stor ifver för soldaternas utbildning samt vann deras fulla tillit och hängifvenhet. 1848 fick S. som öfverste en brigad och anförde den på ett utmärkt sätt i nästan alla större slag 1848—49. Det var han, som först talade för att utfallet från Fredericia 6 juli 1849 skulle företagas af hela armén. 1850 erhöll han befälet öfver den ena divisionen i slaget vid Isted, men då han i sin otålighet öppnade striden för tidigt, framkallades därigenom stor förvirring, och det såg ut, som om slaget skulle sluta med en allvarlig motgång för danska hären. För att återvinna en kanon, som tycktes förlorad, gjorde han med en liten rytteritrupp en chock mot fienden, men föll själf svårt sårad och dog dagen därpå. S:s staty restes 1892 i Aalborg. E. Ebg.

Schlēsien. 1. Provins i sydöstra delen af konungariket Preussen, gränsar i ö. till Posen, ryska Polen och Galizien, i s. till Österrikiska Schlesien, Mähren och Böhmen, i v. till Böhmen, konungariket och prov. Sachsen samt i n. till Brandenburg och Posen. Den omfattar det forna hertigdömet Schlesien (se nedan), med undantag af kretsen Schwiebus, grefsk. Glatz, några bömiska enklaver, en del af Oberlausitz och en liten del af området Neumark. Arealen är 40,336 kvkm. S. är till största delen lågland. Från Malapanes källa i ö. till Schwarze Elster i v. genomdrages det af en dalsänkning, "schlesiska längddalen", som hufvudsakligen följer Oders lopp. I s. v. stiger landet småningom till 315 m. och öfvergår vid gränsen mot Böhmen och Mähren i mellersta och högsta delen af Sudeternas bergssystem, hvars hufvudpartier äro: Isergebirge, Riesengebirge med Schneekoppe (1,603 m.), mellersta Tysklands högsta berg, Katzbach- och Waldenburgergebirge, båda stenkolsberg, samt bergen i Glatz, till hvilka höra Eulengebirge (1,014 m.) och Glatzer Schneegebirge (1,422 m.). Öster om Oder höjer landet sig likaledes mot s. och genomkorsas af mindre betydande bergssträckor: Katzenberge, Trebnitzlandryggen, öfverschlesiska Jura, Tarnowitzplatån och öfverschlesiska stenkolsbergen; de sistnämnda bilda öfvergången till Karpaterna och ega östra S:s högsta topp, Annaberg (400 m.). Största delen af prov. tillhör Oders flodområde, en del Weichsels och en del Sprees och Elsters. Oder är provinsens hufvudflod; under ett lopp af 507 km. upptar den inom S. bifloderna Olsa, Ruda, Birawka, Klodnitz, Malapane, Stober, Weida och Bartsch fr. h., Oppa,

Zinna, Stradune, Hotzenplotz, Glatzer Neisse, Ohlau, Lohe, Weistritz och Katzbach fr. v. Bober, som flyter genom västra S., faller ut i Oder utanför provinsens område. I den på södra gränsen flytande Weichsel utfalla Korzyniez, Gostine och Przemsa. Af insjöar är den fiskrika Schlawasjön den mest betydande; anmärkningsvärd är den samling sjöar, som kallas Militsch-Trachenberg-sjögruppen. Den enda kanalen i S. är Klodnitzkanalen. På mineralkällor har prov. stor rikedom. De mest bekanta äro Warmbrunn och Salzbrunn. Klimatet är tämligen gynnsamt i dalarna, mera rått på höjderna. Breslau har en årstemperatur af 8° C. Nederbörden är på slätterna 500—600 mm., i bergen 1,160 mm. — Jordbruket och ladugårdsskötseln äro af stor betydelse. 1907 voro af hela arealen 55,6 proc. åker och trädgårdar, 8,8 proc. äng, 1,4 proc. betesmarker och impediment samt 28,8 proc. skogbevuxen mark. Fruktbar jord finnes i synnerhet i Oders dalgång, på bergssluttningarna mellan Liegnitz och Ratibor samt i grefsk. Glatz. Minst fruktbara äro de egentliga bergstrakterna samt den nordligaste delen af prov. och en större del af landskapet ö. om Oder. Hvete, råg, korn och hafre odlas i stor myckenhet, därjämte äfven bokhvete, rotfrukter, hampa, tobak och handelsväxter samt i vissa distrikt frukt och vin; sockerbetor odlas på stora områden mellan Breslau och Schweidnitz. På barrskog finnes i synnerhet västerut riklig tillgång. S. är rikt på stora godskomplexer tillhörande adeln; sju godsherrar i Ober-S. ega tillsammans 2,700 kvkm. — Trots den stora industrien täcka S:s jordbruksalster landets behof. Kreatursstocken omfattade 1912 bl. a. 340,540 hästar, 1,6 mill. nötkreatur, 1,2 mill. svin och 204,000 får. — Landets mineraltillgångar äro särdeles stora; järn-, zink- och blymalm finnas rikligt äfvensom kopparmalm, svafvelkis och brunkol. De schlesiska stenkolslagren äro de största på Europas fastland, och stenkolen täfla med de bästa engelska (brytning 1910: 40 mill. ton). S:s industri är af stor omfattning. Cement, krukmakargods, porslin, glas m. m. tillverkas; vidare finnas järngjuterier, maskinfabriker, kemiska fabriker samt fabriker för tillverkning af bleckvaror och husgeråd af alla slag. De stora järnverken äro mest belägna i stenkolsområdet; de förarbeta äfven svensk malm. 1910 voro sockerfabrikerna 49, brännerierna 875 och bryggerierna 472. Textilindustrien är af den största betydelse; spinnerier, linne- och yllemanufakturer finnas i mängd äfvensom pappersfabriker. Handeln är liflig samt befordras af ett järnvägsnät om 4,690 km. längd (1912) och af naturliga vattenvägar. — Befolkningens antal (1910) uppgick till 5,225,962, hvaraf 72,2 proc. tyskar och 23,7 proc. polacker samt 42,1 proc. protestanter och 56,7 proc. katoliker (mest i Öfre S. och Glatz), 19,080 andra kristna och 0,86 proc. judar. — I administrativt hänseende är landet deladt i tre regeringsområden: Breslau, Liegnitz och Oppeln med resp. 25, 21 och 25 kretsar, hvaraf 10 stadskretsar. Till tyska riksdagen sänder S. 35 medlemmar. I Preussens andra kammare är det representeradt af 65 ombud. Prov. eger 1 *oberlandesgericht* i Breslau, under hvilken sortera 14 *landgerichte* och 130 *amtsgerichte* och 7 handelskamrar. Den evangeliska landskyrkans angelägenheter förvaltas af ett konsistorium i Breslau och en generalsuperintendent. Katolikerna lyda under den eximerade furstbiskopen i Breslau, några kretsar under furstärkebiskoparna i Prag och Olmütz. Provinsialregeringens säte är Breslau. Militäriskt höra reg.-omr. Breslau och Oppeln till 6:e armékåren, Liegnitz till 5:e. Af bildningsanstalter märkas: teknisk högskola och universitet i förening med landtbruksinstitut samt akademi för konst och konstindustri och rabbinseminarium, alla i Breslau, 76 gymnasier af olika slag för gossar och 54 för flickor, vidare 2 landtbruksskolor, 10 evangel. och 15 katolska lärarseminarier samt 1 evangel. och 2 katolska lärarinneseminarier m. m. Om S:s historia se Schlesien, hertigdöme.

2. Ett till Österrikisk-ungerska monarkien hörande kronland med titel hertigdöme (Österrikiska S.), beläget mellan preussiska prov. S. samt Mähren, Ungern och Galizien. Af märiska området Mistek delas det i 2 delar. 5,147 kvkm. Landet är till största delen uppfylldt af berg; i s. ö. utbreda sig Karpaterna (med Lisa hora, 1,325 m.) och i n. v. en gren af Sudeterna (med Altvater, 1,490 m.); blott få dalar och några fruktbara slätter förekomma. S. vattnas af Oder och Weichsel samt deras bifloder Oppa, Mohra, Ostrawitza, Olsa, Bielau, Steina och Biała. Klimatet är friskt, men rått; medeltemperaturen är 8°. Jordmånen är bördig endast på slätterna. Af arealen äro 49,4 proc. åker, 7 proc. ängsmark, 34,2 proc. skogbärande mark. De viktigaste produkterna äro spannmål, potatis, klöfver, lin, hvitbetor och frukt. Boskapsskötseln står på en tämligen hög ståndpunkt. Af stor betydelse äro ost- och smörtillverkningen äfvensom fjäderfäskötseln, jakt och fiske. Bergsbruket lämnar goda stenkol och mycket järn samt dessutom koppar, bly, zinkblände, alun, svafvelsyra och brunkol. Industrien är mycket liflig. Särskildt må nämnas de stora järnverken, tillverkningen af järnvaror och maskiner, kläde, linne- och bomullsvaror; vidare tillverkas läder, vagnar, kemikalier, porslin m. m. Till följd af den högt utvecklade industrien är äfven handeln mycket liflig. Järnvägar (omkr. 600 km.) och goda landsvägar främja samfärdseln. — Befolkningen uppgick 1910 till 756,949 pers., hvaraf ungefär 44 proc. tyskar, 31,7 proc. polacker och 24,3 proc. tjecher. 85 proc. äro katoliker, 13,5 proc. protestanter och 1,5 proc. judar. Katolikerna lyda dels under ärkebiskopsstiftet Olmütz, dels under furstbiskopen i Breslau. Protestanterna ha en superintendent i Brünn. För bildningen sörja 7 gymnasier och 4 realskolor, 1 flicklyceum, 1 teol. läroanstalt, 5 lärar- och 2 lärarinneseminarier, 6 landtbruksskolor, 1 högre och 54 lägre tekniska skolor m. m. Till Österrikes andra kammare sänder S. enligt 1907 års vallag 15 ombud. Prov. har infört valplikt. — S:s representation (*landtag*) består af furstbiskopen af Breslau samt ombud för olika samhällsklasser (större godsegare, handelskammare, städer och industriorter samt landskommuner). Rättskipningen handhas af 25 *bezirksgerichte*, *kreisgericht* i Teschen, *landesgericht* i Troppau och *oberlandesgericht* i Brünn. För förvaltningen är S. deladt i 9 *bezirke*. Hufvudstad är Troppau. 1—2. (J. F. N.)

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Historia. I äldsta tider beboddes S. af germaner. Då dessa till största delen drogo bort, kommo i deras ställe slaviska stammar. Dessa gåfvo landet namn efter en af Oders bifloder Sleza (nuv. Lohe), ett namn, som i sin tur satts i samband med *silingœ*, namnet på en af de germanska stammar, som förr bebott landet. Under loppet af 900-talet råkade större delen af S. under polsk öfverhöghet; endast landet v. om Bober kom i tyska händer, under markgrefvarna af Meissen. Från Polen infördes småningom kristendomen; biskopsdömet Breslau upprättades 1051. Kejsar Fredrik Barbarossa tvang genom ett fördrag 1163 polske konungen Boleslav att (med bibehållen polsk länshöghet) afträda S. åt sina brorsöner, Boleslav, Mieszko och Konrad, söner till den afsatte konung Vladislav och fränder till tyske kejsaren. Från de båda äldsta af dessa, hertigar af Breslau (Niederschlesien) och Ratibor (Oberschlesien) härstammade de vidt förgrenade schlesiska hertigliga ätterna, som genom inkallande af tyska kolonister o. s. v. småningom förvandlade S. till ett i hufvudsak tyskt land. Steg för steg löstes också förbindelsen med Polen. Hertig Henrik ”den skäggige” (af den nederschlesiska grenen) var från 1235 till sin död 1238 Polens regent. Hundra år senare afstod Kasimir den store från sina anspråk på länshöghet öfver S. (1335); redan dessförinnan hade de fleste af S:s hertigar erkänt konung Johan af Böhmen som sin länsherre (1320-talet). Hans son, kejsar Karl IV, lade hela landet under sig; dock bibehöll det en hög grad af självständighet; på s. k. ”furstedagar” rådslogs det om gemensamma angelägenheter. Med Böhmen kom S. 1526 under habsburgsk spira; i kraft af en arffördrödring af 1537 gjorde dock Brandenburg anspråk på vissa områden. Reformationen vann stor utbredning i S.; den motarbetades ej af hertigarna, men väl af de tyske kejsarna. I förbund med Böhmens protestanter tilltvingade sig emellertid de schlesiska ständerna af kejsar Rudolf II ett ”majestätsbref” (1609), som tryggade deras religionsfrihet. Sin anslutning till Fredrik af Pfalz vid Trettioåriga krigets begynnelse fingo de sona genom stora inskränkningar i de nyvunna privilegierna. Nästan alla protestantiska kyrkor stängdes. Efter westfaliska freden blef läget än värre för det af kriget hårdt hemsökta landet, i synnerhet då den sista grenen af den gamla fürstesläkten utdog (med hertig Georg Vilhelm af Brieg, 1675); därmed bortföll det sista stödet för den politiska självständighet, som S. förut egt emot kejsaren. 1686 afstod Brandenburg från sina arfsanspråk. Stor lindring erhöllo dock S:s lutheraner, då Karl XII under sitt uppehåll i Sachsen aftvingade kejsar Josef I konventionen i Altranstädt (1707), hvarigenom omkr. 120 kyrkor ånyo öppnades och tillträde till offentliga ämbeten blef protestanterna beviljadt. 1720 underskrefvo de schlesiska ständerna pragmatiska sanktionen (se d. o.), men då Fredrik II i Preussen 1740 framdrog sina på arffördrödringen 1537 grundade anspråk (hvilka han ansåg ännu ega kraft, enär hans farfader 1695 till Österrike återställt det vederlag, som getts för afträdelsen 1686) och inföll i S., hälsades han af den till öfvervägande del protestantiska befolkningen som en befriare från det katolska förtryck den lidit trots konventionen 1707. Genom frederna i Breslau 1742 och Dresden 1745 (se Schlesiska krigen) erhöll Preussen öfre och nedre S. med undantag för furstendömena Troppau, Jägerndorf, Teschen och Bielitz (samt några mindre områden) och dessutom det forna grefskapet Glatz i Böhmen. Fredrik II afskaffade de schlesiska ”furstedagarna”. Till den nuv. preussiska prov. S. höra utom nyssnämnda områden den af Sachsen 1815 afträdda delen af markgrefskapet Oberlausitz och några bömiska enklaver. De delar af S., som Österrike behöll, bilda f. n. (enligt 1849 års författning) ett österrikiskt kronland under titeln hertigdömet S. Litt.: Grünhagen, ”Geschichte S:s” (2 bd, 1884—86). N. H—tz.

Schlesinger, Ludwig, bömisk politiker och historiker, f. 1838, d. 1899, sedan 1876 direktor för ett lyceum för flickor i Prag, försvarade emot tjecherna den tysk-bömiska stammens betydelse för Böhmens kulturutveckling. Han var sedan 1870 led. af bömiska landtdagen, invaldes 1885 i landesausschuss och var sedan 1894 ledare för de frisinnade tyskarna i Böhmen. Hans förnämsta verk är *Geschichte Böhmens* (2:a uppl. 1870) m. fl.

Schlesiska krigen kallas de tre krig, som 1740—63 fördes mellan Preussen och Österrike om besittningen af den förut österrikiska prov. Schlesien. *Första schlesiska kriget* (1740—42). När kejsar Karl VI, den siste manlige ättlingen af huset Habsburg, afled (1740), fann Preussens unge ärelystne konung, Fredrik II, tiden vara inne att förverkliga de mot Schlesien riktade eröfringsplaner, som sedan länge sysselsatte honom. Utan krigsförklaring inryckte han 16 dec. 1740 i Schlesien i spetsen för 30,000 man; utan större svårigheter besattes hela landet; endast några få fästningar höllo stånd. Samtidigt med inryckningen lät Fredrik i Wien framställa sina fordringar: mot Schlesiens afträdelse var han bl. a. beredd att vid det stundande kejsarvalet ge sin röst åt Maria Teresias (se Maria, sp. 937) make Frans Stefan af Lothringen. Men Maria Teresia beslöt taga upp kampen och sände en här under Neipperg till Schlesien. Härarna möttes vid Mollwitz (10 april 1741). Det österrikiska kavalleriet var det preussiska öfverlägset, och konungen själf ansåg redan slaget förloradt, då hans infanteri under Schwerins (se d. o.) ledning bragte segern i preussarnas händer. Fredrik erbjöd ännu en gång förlikning, denna gång genom engelsk bemedling. Då han ånyo afvisades, slöt han (5 juni) förbund med Frankrike, där antiösterrikiska strömningar, särskildt efter Mollwitzslaget, tagit öfverhand. En fransk armé ryckte in i Tyskland. Kurfurstarna af Bajern och Sachsen grepo också till vapen och inryckte i Österrike och Böhmen. I sin isolering (Ryssland var sysselsatt af krig med Sverige och inre oroligheter, England af krig med Spanien) måste Maria Teresia ge efter, Fredrik, som misstrodde sina bundsförvanter, kom henne till mötes, och 9 okt. 1741 undertecknades det hemliga stilleståndsfördraget i Klein-Schnellendorf, som gaf större delen af Schlesien åt Preussen och skulle sätta Maria Teresia i tillfälle att med större kraft vända sig mot sina öfriga fiender. Men då dessa samtidigt eröfrade Prag, ångrade sig Fredrik, grep än en gång till vapen och föll in i Mähren. Från

detta företag (hvari också franska och sachsiska trupper deltagit) återvände han på våren 1742 för att möta en ny österrikisk här, som under Maria Teresias svåger Karl Alexander af Lothringen skickats emot honom. Den seger, som han vann öfver denna, vid Chotusitz i Böhmen (17 maj), begagnade han för att ännu en gång inleda underhandlingar; det sista fälttåget hade ytterligare skärpt hans misstro mot Frankrike, dess militära prestationsförmåga (under den nye öfverbefälhafvaren Broglie, se d. o. 1) såväl som dess förbundstrohet. Resultatet blef en preussisk-österrikisk separatfred, preliminärt afslutad i Breslau (11 juni 1742) och bekräftad i Berlin (28 juli s. å.). Preussen erhöll större delen af Schlesien (se d. o. Historia) jämte det bömiska grefskapet Glatz. — *Andra schlesiska kriget* (1744—45). De framgångar, som Maria Teresia vann i den fortsatta kampen med Frankrike och Bajern (hvars kurfurste 1742 valts till tysk kejsare under namn af Karl VII, se d. o.), och i synnerhet de nya förbindelser, som hon under loppet af 1743 knöt bl. a. med England, Holland och Sachsen (fördraget i Worms), kände Fredrik II som ett mot den nya preussiska besittningen riktadt hot. Det fredsbrott han med anledning häraf planerade föregicks denna gång af omsorgsfulla diplomatiska förberedelser. I förbund med Frankrike (5 juni) och Bajern bröt han i aug. 1744 in i Böhmen med 80,000 man som "den tyske kejsarens och den tyska frihetens beskyddare". Prag föll i sept., men Karl Alexander af Lothringen ilade till från Elsass, och en sachsisk här hotade Fredrik i ryggen. Karl Alexander undvek öppen strid, men beredde dock den preussiska hären sådana svårigheter, att den i dec. med stora förluster måste utrymma Böhmen. Kort efteråt dog Karl VII, hans son slöt fred, och Maria Teresia och hennes bundsförvanter beredde sig att ej blott återvinna Schlesien, utan också åt Sachsen eröfra delar af Brandenburg. En planerad österrikisk-sachsisk inryckning i Schlesien afvärjde dock Fredrik genom den lysande segern vid Hohenfriedberg (4 juni 1745), hvarefter han själf följde efter den retirerande fienden till Böhmen. Då han på hösten åter drog sig tillbaka, öfverraskades han af öfverlägsna fientliga stridskrafter, men banade sig genom den blodiga segern vid Soor (30 sept.) väg till Schlesien. Nu ämnade Maria Teresia genom Lausitz rikta ett angrepp mot hjärtat af Preussen. Fredrik skyndade då till från Schlesien, slog en sachsisk kår vid Katholisch-Hennersdorf (23 nov.) och tvang därigenom Karl Alexander tillbaka till Böhmen. Prins Leopold af Anhalt-Dessau vann en afgörande seger öfver sachsarna vid Kesselsdorf (15 dec.), och Fredrik intågade i Dresden. Där slöts (25 dec. 1745) freden. Schlesiens afträdelse till Preussen bekräftades, Fredrik erkande Maria Teresias make Frans I som kejsare, och Sachsen fick betala en dryg krigsskadeersättning. — *Tredje schlesiska kriget.* Se Sjuåriga kriget. Litt.: Grünhagen, "Geschichte des ersten schlesischen krieges" (2 bd, 1881), "Die kriege Friedrichs des Grossen. Herausgegeben vom Grossen generalstab" 1—2 (6 bd, 1890—96), "Österreichische erbfolgekrieg. Herausgegeben vom k. k. Kriegsarchiv", 2, 3, 7 (1896, 1903). N. H—tz.

Schlesiska Neisse. Se Neisse 1.

Schlesiska skolan, den första och andra, kallas i Tysklands litteraturhistoria två skaldeskolor, hvilkas stiftare och förnämsta män voro födda och egde sin verksamhet i Schlesien. Den *första* schlesiska skolans hufvudman var Martin Opitz (1597—1639; se denne). Den *andra* schlesiska skolan hade sina förnämsta representanter i Kr. Hofmann von Hofmannswaldau (1617—79), D. K. von Lohenstein (1635—83) och H. Assmann von Abschatz (1646—99). Se dessa och jfr Tyska litteraturen.

Schlesisk klöfver, *bot.* Se Klöfver.

Schleswig, da. *Slesvig* ("Schleisvik"). 1. Hufvudstad i preussiska prov. Schleswig-Holstein, säte för provinsregering, öfverpresident och generalsuperintendent, ett landtråd och en amtsgericht, ligger i en vacker trakt vid Schleis västra ända samt vid Neumünster—Vamdrup- och S.—Süderbrarup-banorna. 19,908 inv. (1910). Dess tre sedan 1711 med hvarandra förenade stadsdelar, *Altstadt* med den i Schlei liggande, af fiskare bebodda *Holmen* samt *Lollfuss* och *Friedrichsberg*, bilda en halfcirkel omkring viken, och mellan de båda sista ligger på en ö slottet Gottorp (se d. o.). Bland de äldre byggnaderna utmärker sig den omkr. 1100 i romansk stil uppförda, men efter branden 1440 i gotisk stil restaurerade domkyrkan, som innehåller Brüggemanns (se d. o.) altarskåp. S. har flera monument öfver framstående personer, bl. a. målaren Carstens. Af offentliga inrättningar eger staden bl. a. ett adligt jungfrustift (S:t Johannes), ett gymnasium samt anstalter för sinnessjuka och döfstumma. Hvarken handel eller industri är af egentlig betydenhet. — S., fordom kalladt Hedeby (se d. o.), var en af Danmarks äldsta städer och egde redan 850 en af Ansgar på Holmen uppförd kristen kyrka. Det blef biskopssäte omkr. 948 och var från början af 1100-talet residens för de danske ståthållarna. Dess förut blomstrande handel med Ryssland led emellertid svårt afbräck genom de ständiga plundringarna under medeltidens senare hälft, och först sedan de gottorpske hertigarna 1544 valt S. till sitt residens, höjde det sig ånyo. 1731—1848 var staden säte för den danske ståthållaren, men blef för sin schleswig-holsteinska hållning under kriget 1848—50, till förmån för Flensburg, berófvad värdigheten som hertigdömenas hufvudstad. Vid den närmast söderut liggande, numera raserade gränsvallen Dannevirke (se d. o.) utkämpades 23 april 1848 en strid, som följdes af preussarnas intåg som segrare i S. Under kriget 1864 eröfrades staden af österrikarna 6 febr. s. å. — 2. Hertigdöme. Se Slesvig. 1. (J. F. N.)

Schleswig-Holstein [hå'llstajn], provins i Preussen (se karta till Danmark och Tyskland), bildad af de af Danmark i Wienfreden 1864 till Preussen och Österrike afträdda hertigdömena Slesvig, Holstein och Lauenburg, af hvilka de båda förstnämnda genom freden i Prag 1866 och det senare genom fördraget i Gastein 1865 af Österrike öfverlätos på Preussen. Prov. begränsas i n. af Jylland, i ö. af Östersjön, hertigdömet och hansestaden Lübeck och storhertigdömet Mecklenburg-Schwerin, i s. af Mecklenburg-Schwerin,

Hamburg och prov. Hannover samt i v. af Nordsjön. 19,019 kvkm. Den består af det mot n. afsmalnande fastlandet och en mängd öar: Ärö, Als och Femern i Östersjön, Röm, Sylt, Amrum, Föhr, Halligerna, Pelworm, Nordstrand m. fl. i Nordsjön, samt är med afseende på sin fysiska beskaffenhet till största delen en fortsättning af det nordtyska låglandet. Mellersta delen af landet sammanhänger med Lüneburgheden och är en sandslätt, hufvudsakligen bevuxen med ljung och skog. Den östra delen däremot är småkullig, vacker och särdeles bördig samt har en brant, af flera vikar (Apenrade-, Flensburg-, Schlei-, Eckernförde- och Kiel-vikarna; ty. *förden*) inskuren kuststräcka af 530 km. längd. Mellan vikarna ligga halföar, såsom Sundewitt mellan Apenrade- och Flensburgvikarna, Angeln mellan den senare och Schlei, Schwansen mellan Schlei och Eckernfördeviken, Dänischerwold mellan denna och Kielviken samt Wagrien därifrån till Lübeckbukten. I v. utbreder sig ett marskland, bildadt af hafvets och flodernas uppslamning och med en (Elbe inräknad) 434 km. lång, låg, af dammar till stor del skyddad kust. På öarna i Nordsjön, särskildt Sylt, förekomma vidsträckta, af flygsand upptornade dyner. Provinsens högsta punkter, som tillhöra den i ö. framlöpande nordtyska landåsen, äro: Bungsberg (164 m.) och Pilsberg (128,5 m.) i Holstein samt Hüttenbergen (106 m.) i Schleswig. Hufvudfloder äro: gränsfloderna Eider och Elbe, hvilken senare på en sträcka af 104 km. berör provinsen och från densamma upptar Bille, Alster, Pinnau, Krückau och Stör, samt Schwentine och Trave. Bland sjöar må nämnas Plön- och Selentsjöarna i Holstein (Wagrien) samt Wittensjön i Schleswig. Viktiga kanaler äro Nord—Östersjö-kanalen, som i sin nordöstligaste del följer den gamla numera knappt begagnade Eiderkanalen, Elbe—Travekanalen och Kudensee-kanalen (15 km., från den kanaliserade Burger Au öfver Nord—Östersjökanalen till Elbe) m. fl. Klimatet är behagligt och sundt, med en medeltemperatur i Kiel af 8,1°, i Altona 9,1°, i Husum 8,2°. Nederbörden belöper sig till 630—770 mm. årligen. — Hufvudnäringarna äro jordbruk, boskapsskötsel, fiske och skeppsfart samt industri. 1903 voro af landets areal 58 proc. åker och trädgårdar, 11 proc. äng, 16,8 proc. betesmarker, 6,5 proc. skog och 7,7 proc. improduktiv mark. Den fruktbaraste delen af S. är den östra, där åkerjorden upptar 80—90 proc. af arealen; mellersta delen har mest ängs- och hedmark, den västra mest ängar, medan åkern där upptar blott 11—50 proc. Hvete, råg, korn och hafre äro de viktigaste sädesslagen. F. ö. förekomma potatisodling i stor skala, fruktodling etc. — Af nötkreatur har S. näst Schlesien och Hannover största antalet i Preussen (1,140,000 1913), af svin mest näst Hannover (1,8 mill. 1913). Äfven häst- och fårafveln är betydlig. S:s mejerihandtering har tjänat som mönster för det öfriga Tyskland. Ett lönande fiske drifves dels vid kusterna (bl. a. krabbor och ostron), dels ute på Nordsjön. För detta storsjöfiske blir Glückstadt alltmer centrum. Mineraltillgångarna inskränka sig till gips och salt, hvarjämte vidsträckta ler- och torflager finnas. Industrien har, förutom betydande skeppsbyggeri vid Elbe och i Kielbukten, jämförelsevis ringa omfattning och består hufvudsakligen af järn-, tobaks-, läder-, pappers-, lervaru- och bomullsmanufakturer. Handeln befordras kraftigt af ett järnvägsnät af 1,568 km. längd (1912) samt en mängd kanaler och hamnar, af hvilka senare Altona, Flensburg och Kiel i första rummet böra omnämnas. Provinsens handelsflotta räknade 1912 259 ångfartyg om 104,714 ton, 584 segelfartyg om 20,819 ton. Befolkningens antal uppgick 1910 till 1,621,004 (85 inv. på 1 kvkm.), hvaraf omkr. 140,000 dansktalande (i Nord-S.) och 20,000 med frisiskt språk; den är i allmänhet (95,6 proc.) af evangelisk-luthersk trosbekännelse. — I administrativt hänseende bildar landet endast 1 *regierungsbezirk*, Schleswig, med 25 *kreise* (10 i Schleswig och 15 i Holstein). Provinsens representation (*landtag*) räknar 68 led. och dess utskott (*provinzausschuss*) ordf. och 9 medlemmar. Till tyska riksdagen sänder prov. 10 ledamöter. I Preussens andra kammare eger den 19 representanter och i herrehuset 11. Högsta myndighet för den evangelisk-lutherska kyrkan är konsistoriet i Kiel. Katolikerna (5,8 proc.) lyda under kyrkoprovinsen Osnabrück. Under *oberlandesgericht* i Kiel sortera 3 *landgerichte*, 68 *amtsgerichte* och 3 handelskamrar. Provinsregeringens säte är Schleswig, med undantag likväl för Lauenburg, hvars förvaltning är förlagd till Ratzeburg. I militäriskt hänseende tillhör S. 9:e armékåren, med generalkommando i Altona. — För den offentliga undervisningen är sörjdt genom universitet, sjökrigsskola och marinakademi i Kiel, 12 gymnasier, 1 progymnasium, 6 realgymnasier, 20 oberreal- och realskolor, 6 lärar- och 3 lärarinneseminarier, 4 navigationsskolor, flera fackskolor. I Kiel finnes en flottstation för Östersjön. Provinsens vapen är en klufven sköld; i högra fältet, guld, två inåt vända blå lejon (Schleswig), i vänstra fältet, rödt, en liten sköld i silfver och rödt, omgifven af spikar och nässelblad i silfver (Holstein). Till S. hör äfven den lilla af England till Tyskland öfverlåtna ön Helgoland. Om provinsens historia se Holstein och Slesvig. (J. F. N.)

Schleswig-holsteinska rörelsen. Se Holstein, sp. 1025.

Schle'tterer, Hans Michel, tysk musiker, f. 1824 i Ansbach, d. 1893 i Augsburg, lärjunge till Spohr i Kassel samt David och Richter i Leipzig, blef 1847 musikdirektor i Zweibrücken, 1854 universitetsmusikdirektor i Heidelberg, 1858 kapellmästare vid protestantiska kyrkan i Augsburg och 1866 direktor för musikskolan där. Han komponerade kantater, körer, operetter, körsånger, psalmer m. m., utgaf körsång- och violinskolor, arrangemang af klassiker o. a. Större betydelse har han som musikskriftställare, genom *Das deutsche singspiel* (1863) och *J. F. Reichardt* (1865) samt de i Waldersees samling intagna föredragen om *Pergolese*, *Rousseau*, *Spohr* och *Die entstehung der oper* m. m. Han blef 1875 filos. hedersdoktor i Tübingen. A. L.*

Schlettstadt, kretsstad i elsass-lothringska regeringsområdet Nedre Elsass, vid Ill och flera järnvägslinjer. 10,604 inv. (1910). Gymnasium,

lärarinneseminarium, landtmannaskola, flera f. d. kloster. Metalltrådsfabriker. Stor trädgårds- och vinodling. S. fanns redan 728, befästes 1216 och blef sedermera fri riksstad. S. intogs af svenskarna under G. Horn 1632 och af fransmännen 1634 samt tillerkändes dem i westfaliska freden. Dess befästningar ombyggdes 1676 af Vauban. 1814 och 1815 var det inneslutet af de allierade, men anfölls ej. Efter en kort beskjutning med grof artilleri kapitulerade dess franska besättning 24 okt. 1870, hvarefter fästningsverken slopades. 17 mars 1915 bombarderades S. af franska flygare. (J. F. N.) L. W:son M.

Schley, hafsvik. Se Schlei.

Schley [ʃlaj], Ludolf Gottfried, tysk författare, f. 1798 i Lübeck, d. 1859, kom tidigt till Sverige, där han utbildades till köpman och på resor lärde känna land och folk. 1825 utgaf S. en samling öfversättningar från Atterbom, Fahlcrantz, Geijer, Tegnér m. fl., "Schwedische dichtungen", som 1826 följdes af en tolkning af "Fritjofs saga". S. flyttade s. å. till Libau, där han upprättade en egen handelsfirma och 1845 vardt svensk-norsk konsul. Alltjämt sysselsatt med litteratur, utgaf han där *Dichtungen* (3 bd, 1832—34), i hvilka ingår en bearbetning af Tegnérs "Axel" jämte formellt framstående egna dikter.

Schley [ʃlaj], Winfield Scott, nordamerikansk sjöofficer, f. 9 okt. 1839, d. 2 okt. 1911, blef officer 1860, deltog i inbördeskriget samt blef efter flera föregående sjöresor chef för den undsättningsexpedition (skildrad af S. och J. R. Soley i *The rescue of Greely*, 1885), som 1884 sändes till Norra ishafvet för att söka efter löjtnant Greely, hvilken ock, tack vare S:s beslutsamhet, djärfhet och ihärdighet, i sista stunden jämte kvarlefvande kamrater räddades. För denna bragd erhöll S. vid hemkomsten många utmärkelser; bl. a. upp-

kallades ett stort område i Norra ishafvet efter honom: "Schley land". — I aug. 1890 förde S. å kryssaren "Baltimore" John Ericssons stoft från Amerika till Sverige. Befordrad till commodore 1898, var han vid spansk-amerikanska krigets utbrott chef för "The flying squadron". S. ställdes med sin eskader under befäl af t. f. konteramiral Sampson och upptäckte 29 maj amiral Cerveras fyra kryssare i Santiagos hamn. Då dessa 3 juli under Sampsons tillfälliga frånvaro bröto ut, upptog och utkämpade S. striden med den flyende fienden, hvilken inom kort af amerikanernas kulregn nödgades sätta på land. Äran af denna seger tillkommer tvifvelsutan närmast och tillerkändes äfven offentligen S., ehuruväl åt Sampson, efter en uppseendeväckande tvist mellan de båda befälhafvarna om segerns ära, af en hedersdomstol tillerkändes företrädet. Båda befordrades till konteramiraler. Jfr Greely, A. W., och Sampson. H. W—l.

Schleyer [ʃlä'jer], Joh. Martin, uppfinnaren af volapük (se Världsspråk).

Schlicht, friherre von, pseudonym för grefve Wolf von Baudissin, f. 1867 i Schleswig, som författat ett stort antal romaner, humoresker och teaterstycken med ämnen vanligen ur militärlifvet. Till svenska ha öfversatts "Excellensen Seyffert" (1904) och "Officersadel" (1907).

Schlichtegroll, Adolf Heinrich Friedrich, tysk lärd, f. 1765 i Waltershausen i hertigdömet Gotha, d. 1822, gymnasielärare, blef 1797 professor i Gotha samt 1807 generalsekreterare vid vet. akad. i München och sedermera hofbibliotekarie där. S. vann stort rykte genom *Nekrolog der deutschen* (28 bd, 1791—1806) och *Die annalen der numismatik* (2 bd, 1804—06). Jfr Weiller, "S:s leben und wirken" (1823).

Schlichting, Sigismund von, tysk militär och skriftställare, f. 1829, d. 1909, blef officer vid ett preussiskt gardesinfanteriregemente 1848, deltog som generalstabsofficer i krigen 1866 och 1870—71, blef öfverste och regementschef 1874 och slutligen chef för XIV:e (badensiska) armékåren, hvilken han, sedan 1889 general af infanteriet, lämnade 1895. S. var mycket verksam i den kommission, som utarbetade de nya, banbrytande tyska exercisreglementena (det första 1888); deras grundsatser utvecklade han i *Taktische und strategische grundsätze der gegenwart* (3 dlr, 1897—99). C. O. N.

Schlick, von, bömisk adelsätt. Se Schlik.

Schlieffen [ʃlifen], Alfred von, grefve, tysk militär, skriftställare, f. 28 febr. 1833 i Berlin, d. 4 jan. 1913, deltog i krigen 1866 och 1870—71 som officer vid generalstaben och var dess chef 1891—1905. Han utnämndes till generalfältmarskalk 1911. Sedan 1904 var han led. af preussiska landtdagens första kammare. S. upptog och utvecklade Moltkes grundsatser samt tillämpade dem på krigföringen med nutidens massarméer. Han nedlade sina strategiska åsikter i flera arbeten, hvilka efter hans död samlats och utgetts af preussiska generalstaben: *Generalfeldmarschall graf A. v. Schlieffen. Gesammelte schriften.* Öfverraskande nog godtog S. den sedermera af H. Friedjung afslöjade W. Alters sensationella krigshistoriska arbeten (se "Hist. tidskr.", XXXV, 123—125, 1915). C. O. N.

Schliemann [ʃli-], Heinrich, tysk fornforskare, f. 6 jan. 1822 i Mecklenburg-Schwerin, i staden Neu-Buckow, där fadern var präst, d. 20 dec. 1890 i Neapel. Vid fjorton års ålder måste han afbryta sina skolstudier och taga anställning uti en handelsbod i staden Fürstenberg. Sedan han $5^1/_2$ år stannat på denna anspråkslösa plats, skadades han en dag i bröstet vid ett försök att lyfta en alltför tung pjäs och blef därigenom tvungen att lämna sin tjänst. I sin förtviflan for han till Hamburg, där han i nov. 1841 lyckades bli kajutvakt på ett skepp, som skulle segla till Venezuela. Skeppet kastades dock af en storm mot ön Texel, och först efter stora faror kunde besättningen komma i land. Utblottad på allt, hade S. beslutit sig för att taga värfning som soldat, men var nog lycklig att få en, i början mycket underordnad, plats på ett kontor i Amsterdam. Där förstod han nu att an-

vända hvarje ledig stund till att skaffa sig kunskaper, särskildt till att lära främmande språk, hvarför han hade ovanlig lätthet. 1846 sändes han af sina principaler till Petersburg, där han

följande år började affärer på egen hand och snart samlade betydlig förmögenhet. Sedan han 1863 dragit sig från affärerna och därefter gjort en resa kring jorden, använde han sin tid och sina penningar på storartade undersökningar, hufvudsakligen i Grekland och Mindre Asien. På Ithaka företog han 1868 forskningar, som han tio år senare fortsatte. 1870 började han gräfningar vid Hissarlik i Troas, hvilka först fortgingo till 1873, sedan flera gånger återupptogos och genom hvilka vi lärt känna flera städer, den ena byggd på den andras ruiner; den sjätte staden (nedifrån räknadt) har visat sig vara den, som Homeros besjungit under namnet Troja (se Ilion och Troja). 1876 och 1877 undersökte han de särskildt med dyrbara guldarbeten ovanligt rikt utstyrda, från tiden före Trojanska kriget härstammande konungagrafvarna inom Akropolis i Mykenai (se d. o.), hvarigenom han gjorde oss bekanta med en viktig, förut så godt som okänd period af Greklands kulturhistoria. 1884 och 1885 uppgräfde han, med biträde af arkitekten Dörpfeld, de märkvärdiga lämningarna af det kort efter Trojanska kriget förstörda konungapalatset i Tiryns (se d. o.). Dessutom företog S. gräfningar vid Orchomenos och Marathon och på andra ställen inom Grekland samt i Egypten. Det mesta, som S. fann i Troas, skänktes af honom till hans fädernesland; det förvaras i "Museum für völkerkunde" i Berlin. Hvad han fann i Mykenai och Tiryns förvaras däremot i ett af Atens museer. Sina i hög grad viktiga undersökningar, hvilka varit epokgörande för studiet af både Greklands och många andra länders forntid, beskref S. i flera rikt illustrerade arbeten, af hvilka de flesta utgetts både på ty., eng. och fr. De förnämsta äro *Trojanische alterthümer* (1874, med särskild atlas; en engelsk omarb. uppl. utkom 1875 under titeln *Troy and its remains*), *Ilios* (1881), *Orchomenos* (s. å.), *Troja* (1884), *Mycenæ* (1878) och *Tiryns* (1886). En utförlig redogörelse för undersökningarna i Troas har Dörpfeld utarbetat, *Troja und Ilion* (1902). S:s *Selbstbiographie* (utg. af hans änka Sophie S., en grekinna från Åten) utkom 1891. O. M.

Schlik (Schlick), von, bömisk adelsätt.

1. Kaspar S., d. 1449, af borgerlig härkomst, var grundläggare af ättens betydenhet. Han var rikskansler (1443—48) och diplomat under kejsarna Sigismund, Albrekt II och Fredrik III och fick af den sistnämnde 1442 sina förfalskade friherre- och grefvediplom erkända.

2. Joakim Andreas von S., f. 1569, var en af ledarna för bömiska oppositionen, en af de 30 "defensorerna", och närvar vid "defenestrationen" i Prag 1618, där han halshöggs 1621.

3. Heinrich von S., grefve, kejserlig fältmarskalk, f. 1580(?), d. 5 jan. 1650, erhöll efter utländska resor och krigstjänst i ett flertal arméer 1621 befälet öfver ett kejserligt regemente samt deltog i de följande fälttågen t. o. m. 1630, hvarunder han 1627 uppnådde fältmarskalksvärdigheten. Han bidrog verksamt till segern öfver Mansfeld vid Dessau i april 1626. Följande år vann han i trakten af Heiligenhafen öfver markgrefve Georg Fredrik af Baden-Durlach en vacker framgång, som slutade med, att större delen af dennes trupper sträckte vapen (14 sept. 1627). Förföljandet af resterna af den danska armén i Jylland, som därpå anförtroddes åt S., genomfördes med energi; 8 okt. tvungos 3,000 man rytteri att kapitulera vid Limfjorden. I det ockuperade landet pålade S. tunga kontributioner, men bemödade sig samtidigt att upprätthålla ordning och manstukt. 1630 lämnade han krigstjänsten. Sedan han 1632 mottagit hofkrigsrådspresidentssysslan, anslöt han sig till Wallensteins motståndare vid hofvet och ifrade för en mera energisk krigföring mot Sverige. Vid svenskarnas infall i Böhmen 1648 utsågs han till militär- och civilguvernör där. De af honom ledda operationerna resulterade under krigets sista dagar i Prags undsättning.

4. Franz von S., grefve, österrikisk fältherre, f. 1789 i Prag, d. 1862, blef 1844 fältmarskalkslöjtnant och erhöll 1848 befälet öfver en kår i öfre Ungern. Ehuru underlägsen i stridskrafter, vann han flera framgångar mot ungrarna samt bidrog väsentligt till segrarna vid Kápolna och Komorn. I slaget vid Solferino 1859 anförde han österrikarnas högra flygel. 3. B. B—s.

Schlippenbach, von, adlig släkt i Östersjöprovinserna, som enligt tradition härstammar från Kleve i västra Tyskland. Den egde som stamgods i Livland Bornhusen (sedan 1550), i kretsen Pernau, och i Kurland Sahlingen och Allaschen (kort efter 1550). Redan vid tiden för Rigas eröfring funnos medlemmar af ätten i svensk statstjänst, t. ex. Wolmar von S., som 1621 blef löjtnant vid Ridderskapets och adelns ryttmästartjänst i Dorpatska kretsen, 1648 fick exspektans på ryttmästartjänst där och s. å. erhöll en donation af 25 hemman i Birkkala socken, blef landrichter och 1659—60 var en af de svenske kommissarierna vid gränsregleringen med Ryssland. Ingen af ättens medlemmar introducerades på svenska riddarhuset, med undantag af Kristofer Karl von S. (se S. 1), som 1654 upphöjdes i *grefligt* stånd. På livländska landtdagen 1772 antecknades Bornhusenska grenen som *friherrlig*.

1. Kristofer Karl von S., grefve, krigare, diplomat, f. 1 jan. 1624 i Kurland, d. 27 nov. 1660, var en af de många främlingar, som under

Trettioåriga krigets tidehvarf gingo i svensk tjänst och där hastigt kommo sig upp. Han var son till en adlig godsegare och sattes af fadern först i en jesuitskola i Litauen, men kom sedan till Riga, som då var svensk besittning, trädde här i svenske generalguvernören B. Oxenstiernas enskilda tjänst, begaf sig efter Oxenstiernas död 1643 till Stockholm och lyckades där hastigt vinna sådana förbindelser, att han, när kriget mot Danmark kort därpå bröt ut, fick inträda i G. Horns armé som löjtnant vid gardet. Efter danska fälttågets slut och med förvärfvad kaptensbeställning förflyttades han 1645 till Torstensons armé i Tyskland och avancerade där ytterligare, blef adjutant hos K. G. Wrangel samt togs, när pfalzgrefven Karl Gustaf efterträdt Wrangel som generalissimus, i den unge furstens personliga tjänst som hofmarskalk. Karl Gustaf använde honom under afvecklingen efter westfaliska freden äfven i åtskilliga diplomatiska uppdrag. Vid denna tid, under vistelsen i Nürnberg i och för de där pågående förhandlingarna om den stora fredstraktatens exekution, gifte sig S. med dottern till en från Steiermark landsflyktig friherre v. Praunfalk, och efter exekutionsrecessens afslutande upptogs han ett par år af omsorger för realiseringen af svärfaderns egendomar samt andra enskilda angelägenheter, men 1653 återvände han till Sverige och blef här hastigt en af de mest verksamma personerna i de förvecklingar, som fyllde Kristinas sista år som drottning. Han spelade en viktig roll i de intriger, som störtade M. G. De la Gardie från dennes ställning i Kristinas gunst, och likaså i de hemlighetsfulla förhandlingarna mellan Kristina och Karl Gustaf före den förras tronafsägelse, öfverhopades af henne under de sista veckorna före tronskiftet (maj—juni 1654) med belöningar: fullmakt som öfverste vid lifgardet, donationer, värdigheten af friherre och samma dag (1 juni 1654) af grefve (med Sköfde som grefskap) samt vann äfven den blifvande konungens synnerliga bevågenhet. Omedelbart efter Karl Gustafs tronbestigning utsändes S. (i juli 1654) i en diplomatisk beskickning, som vunnit mycken, men öfverdrifven ryktbarhet i den historiska litteraturen. Hans uppdrag var att notificera tronbestigningen vid de viktigare tyska hofven och i samband därmed orientera sig om dessas ställning till de många efter kriget svåfvande frågorna i Tyska riket samt utröna möjligheterna för Sverige att knyta nya förbindelser på olika håll. På sin rundresa från Berlin öfver Dresden och Mainz till München gick S. emellertid långt utöfver sin instruktion, utbredde sig i storpolitiska kannstöperier och sökte — utan framgång — draga Sachsen och Bajern från deras förbindelser med Österrike. Hans uttalanden i Berlin till kurfursten Fredrik Vilhelm i sept. 1654 ha uppfattats som bevis, att Karl Gustaf redan vid tronbestigningen varit besluten för ett stort eröfringskrig mot Polen till fullbordande af Sveriges ”Östersjövälde”, men dessa uttalanden strida mot hans instruktion och ha icke den betydelse för det polska krigets tillkomsthistoria, som tillmätts dem. S. blef också af konungen desavuerad, ehuru denne ej tycks ha fått full kunskap om hans egenmäktighet. Först med sensommaren 1655, sedan kriget brutit ut, fick han åter användning i diplomatiska värf, vid underhandlingar med Brandenburg, och i dessa synes han småningom ha återförvärfvat konungens förtroende. Han deltog sålunda i det diplomatiska arbete, som ledde till de viktiga fördragen mellan Karl Gustaf och kurfursten 1656, fick, när konungen bröt upp mot Danmark 1657, kvarstanna för att söka fasthålla den vacklande kurfursten vid förbundet med Sverige och betroddes äfven med att söka anknyta fredsunderhandlingar med Polen. Lönen för detta arbete blef utnämning till president i Krigskollegium och inkallelse i riksrådet, 1657. Han nämnes bland deltagarna i ett par af Karl Gustafs ryktbara rådsöfverläggningar på tysk mark under juni och juli 1658, då frågan om andra kriget mot Danmark behandlades, följde äfven konungen under det nya fälttågets första del, på hösten 1658, men framträder icke särskildt vare sig i rådsförhandlingarna eller i andra angelägenheter, och 1659 fick han återvända till underhandlingarna med Polen och Brandenburg; han var en af Sveriges kommissarier vid den stora fredskongress, som ledde till traktaten i Oliva (se d. o. 1). Vid återkomsten därifrån till Sverige, på hösten 1660, belönades han af Karl XI:s förmyndarregering med utnämning till president vid tribunalet i Wismar, men kom aldrig att utöfva ämbetet. Han deltog i den viktiga uppgörelsen om den nya regeringens ordning, sändes af regeringen att möta drottning Kristina, som skyndat till Sverige, och söka hejda hennes resa — hvilket icke lyckades — samt afgick i nov. 1660 på en ny beskickning till Polen, denna gång för att förhandla om förbund mellan Polen och Sverige. Förslaget härom tycks ha väsentligen utgått från S. och ingått i vissa äfventyrliga storpolitiska aktionsplaner. Men S:s fartyg led skeppsbrott mellan Dalarö och Landsort, och han själf drunknade. S. skildras i traditionen som häftig, orolig och intrigant, och han var uppenbarligen en lyckoriddarnatur, utan egentligt fäste i Sverige. Han har också omtalats som ”gunstling” hos Karl X Gustaf, men knappast med rätta; något större inflytande på konungen synes han icke ha utöfvat. Litt.: E. Schmiele, ”Zur geschichte des schwedisch-polnischen krieges von 1655—1660, Graf Christoph Karl von Schlippenbach” (Berlin, 1887—88); Albert Graf v. Schlippenbach, ”Zur geschichte der Hohenzollerischen souveränität in Preussen” (1906); N. Edén, ”Schlippenbachs beskickning till Tyskland 1654—1655” (i ”Historiska studier tillägnade professor Harald Hjärne d. 2 maj 1908”).

2. Wolmar Anton von S., den föregående kusins son, militär, f. omkr. 1650, d., enligt uppgift, som ej synes kunna genom svenska källor kontrolleras, i Moskva i dec. 1739, deltog som kapten i Karl XI:s krig mot Danmark 1676

—79 och tjänade sedermera som major i Pommern. Han blef senare landtråd i Livland och 1688 öfverstelöjtnant vid ett regemente i Riga. 1692 blef han af de missnöjde livländske herrarna invald i det utskott af "residerande", hvilket insattes på förslag af J. R. Patkul, men redan 1693 transporterades han till ett regemente i Stockholm, möjligen på egen begäran för att undvika vidare inblandning i de missnöjdes förehafvanden; han friade sig med värjemålsed från anklagelse för sådan inblandning. Han ernådde sedan såväl änkedrottningen Hedvig Eleonoras som Karl XII:s bevågenhet och uppsatte i april 1700 med nit och drift, delvis på egen bekostnad, ett efter honom benämndt dragonregemente. Redan före slaget vid Narva vann han med en liten dragonstyrka en framgång, i det att han vid Peipussundet tog en rysk sjötransport. Efter slaget utmärkte han sig särskildt vid Marienburg och vid expeditionen mot Petschory. Vid sin afmarsch mot Riga 1701 öfverlämnade Karl XII befälet i Livland åt S., som för provinsens försvar skulle förfoga öfver vid pass 6,000 man reguljära trupper, hvartill kom sjöstyrkan på Peipus. Försvaret af Livland sköttes af S. på ett framstående sätt, och hans trupper visade öfver hufvud stor tapperhet. 5 sept. 1701 vann han öfver den ryske generalen Sjeremetiev segern vid Rauge och räddade för en tid Livland från invasion; han utnämndes nu till generalmajor. Mot rysk öfvermakt förlorade han emellertid slagen vid Erastfer 30 dec. 1701 och vid Sagnitz-Hummelshof 19 juli 1702. Året därpå måste en del trupper detacheras till den svenska arméafdelningen i Kurland, och ehuru Karl XII hade blick för vikten af S:s förstärkande och sökte vidtaga åtgärder härför, kröntes på grund af vidriga omständigheter dessa försök icke med framgång, och S. kunde ej för sin del hindra, att fienden bemäktigade sig Narva och Dorpat. 1704 blef S. vice guvernör i Reval och därigenom den egentlige styresmannen i Estland. Vid det stora anfallet mot Ryssland 1708 följde S:s dragonregemente med Lewenhaupts armé, men S. för sin person var redan förut vid den kungliga hufvudhären och användes vid denna vid flera viktiga tillfällen som detachemangsbefälhafvare. I slaget vid Poltava förde han någon del af kavalleriet och blef fången, enligt rysk uppgift vid anfall mot den högra ryska flygeln. Under fångenskapen synes han ha uppträdt på ett ur svensk synpunkt ej alltid tilltalande sätt, och 1715 blef han förrädare, i det att han då antog rysk tjänst. Som naturligt är, blef han nådigt och väl behandlad af tsaren, blef generallöjtnant, fick barontitel och erhöll förläningar i Kurland. 1718 var han led. af den kommissionsdomstol, som rannsakade och dömde den sibiriske guvernören knes Gagarin och andra anklagade. Från ryskt håll har uppgetts att, då tsar Peter ville samla material till Stora nordiska krigets historia, han särskildt af S. fick upplysningar i synnerhet om krigets första skede. Jfr Sjögren, "W. A. v. S:s lifländska här" (i "Hist. tidskr." 1896), Uddgren, "Något om Karl XII:s ställning till kriget med Ryssland och försvaret af Östersjöprovinserna 1702—1706" (i "Karolinska förbundets årsbok", 1910). S:s betydande fältarkiv förvaras i Riksarkivet. — S:s son Krister Reinhold von S., 1707 major vid Björneborgs regemente, 1710 öfverstelöjtnant och 1712 öfverste vid Södermanlands regemente, deltog med utmärkelse i Stenbocks tyska fälttåg 1712—13, blef fången vid Tönning 1713, men befriade sig ur fångenskapen och sårades dödligt vid Fredrikshald 23 juni 1716.

3. Karl Fredrik von S., grefve, son till S. 1, svensk-preussisk militär, f. 7 sept. 1658 i Stettin, d. 9 jan. 1723 i Kolberg, uppfostrades i Stockholm, blef 1674 pikenerare vid Lifgardet, deltog 1675—79 i tyska och skånska krigen och avancerade till öfverstelöjtnant (1681). Då amtet Wollin, som han ärft efter fadern, reducerades, gick han 1686 i Brandenburgs tjänst, kämpade vid Rhen och i Nederländerna mot fransmännen och blef 1696 general. Som preussisk underhandlare hos Karl XII 1703—06 vann han dennes ynnest och återfick genom k. bref 12 sept. 1705 Wollin (som underpant för en fordran på 70,000 rdr). S. hade kraftigt medverkat till den för Preussen förmånliga Stettinska sekvestern 1713 och utnämndes 1714 till belöning därför till guvernör i Kolberg. Hans bemödande hos Karl XII att förebygga det 1715 utbrytande kriget med Preussen misslyckades

4. Gustaf Vilhelm von S., son af den i släktöfversikten nämnde Wolmar von S. (födelse- och dödsår ej kända), militär, deltog i Henrik Horns diversion i Preussen 1678—79 samt utnämndes 1700 till öfverstelöjtnant vid Vellingks Ingermanländska dragonregemente och 1701 till kommendant i Nöteborg, som han vid ryssarnas tredje stormning 13 okt. 1702 nödgades uppge (se därom Nöteborg). Han begaf sig med sitt folk till Narva, begärde själf krigsrätt af kommendanten där, generalmajor Henning Rudolf Horn, som var öfverkommendant öfver alla fästningarna i Ingermanland, och blef af denne i april 1703 arresterad för smädelse mot åklagaren vid rätten, som insinuerat, att S. flytt. När ryssarna i aug. 1704 "med stormande hand inom $^{3}/_{4}$ timme utan någon särdeles förlust emporterade" Narva, såsom S. malitiöst säger i en und. skrifvelse, kom S. ur arresten och utverkade sig af tsar Peter att mot borgen af 8 fångna svenska officerare och löfte om utväxling af en rysk öfverstelöjtnant få bege sig till Stockholm för att inför rådet bevisa, att ej han, utan Horn, som trots böner lämnat honom utan hjälp, bar skulden för Nöteborgs fall. På sommaren 1705 kommunicerade rådet handlingarna i målet med krigsfiskalen J. Falkenclo, som 5 okt. s. å. förklarade sig på grund af dessas otillfredsställande beskaffenhet ej kunna yttra sig om S:s skuld eller oskuld, men ogillade i mycket förfarandet mot honom. 1. N. E—n. 2. (A. S.)

Schlitz, von, genannt von Goertz. Se Goertz.

Schliz, Alfred, tysk läkare, antropolog och arkeolog, f. 1849 i Heilbronn, d. där 1915, stiftade Historiska föreningens i Heilbronn arkeologiska samlingar. Han utvecklade rik och värdefull vetenskaplig författarverksamhet på arkeologiskt och antropologiskt område. Bland hans arbeten märkas: *Das steinzeitliche dorf Grossgartach* (1901), *Der schnurkeramische kulturkreis* (i "Zeitschrift für ethnologie", 1906), *Urgeschichte Württembergs*

(1909), *Die systeme der stichverzierung und des linieornaments innerhalb der bandkeramik* (i "Prähistorische zeitschrift", 1910), *Siedlungswesen und kulturentwicklung des Neckarlandes in vorgeschichtlicher zeit* (1911), *Die keramik der nord- und westalpinen steinzeitlichen pfahlbaukulturen und ihre zeitstellung* (i Montelius' festskrift 1913), *Die vorgeschichtlichen schädeltypen der deutschen länder in beziehung zu den einzelnen kulturkreisen der urgeschichte* (i "Archiv für anthropologie", 1908, 1910), *Die diluviale vorzeit Deutschlands. Anthropologischer teil* (1912) och *Beiträge zur prähistorischen ethnologie* (i "Prähistorische zeitschrift", 1912, 1913). T. J. A.

Schlochau [ʃlå'-], stad i preussiska reg.-omr. Marienwerder (Westpreussen). 3,531 inv. (1905). Landtmannaskola. Döfstuminstitut. Det var under 1600-talet befäst och intogs af svenskarna 30 jan. 1656 efter 5 dagars belägring, men utrymdes och raserades hösten 1657. L. W:son M.

Schlock, stad i ryska guv. Livland, 30 km. v. om Riga, vid Aa och nära kusten. Omkr. 1,500 inv. 17 sept. 1915 tillbakavisade Hindenburg en rysk framstöt vid S., som då, 8 okt. och flera gånger i jan. 1916 bombarderades af tyska flygare. I okt. och nov. 1915 utkämpades heta strider n. och n. v. om S.; natten till 11 nov. utrymde tyskarna sin ställning vid S., som då besattes af ryssarna, men i mars, april och juni 1916 beskjutits af tyskarna. L. W:son M.

Schlomann [ʃlå-], Alfred, tysk ingenjör, redigerar en på R. Oldenbourgs förlag i München sedan 1906 utkommande serie *Illustrierte technische wörterbücher* på tyska, engelska, franska, ryska, italienska och spanska språken. Dessa ordböcker skilja sig från andra lexika därigenom, att ordmaterialet är uppställdt ej i alfabetisk ordning, utan i grupper, ordnade efter ordens fackliga sammanhang. I en del för sig äro sålunda sammanförda alla termer på nämnda sex språk rörande maskinelement och verktyg, och i denna del är genomförd en systematisk gruppering af de ord, som hänföra sig till olika specialområden, såsom skrufvar, nitar, axlar, rör, ventiler, hammare, borrar, mejslar o. s. v., hvartill sluta sig afbildningar af hvarje föremål och en alfabetisk ordlista med hänvisningar till hufvudtexten. Planen omfattar sammanlagdt ett 20-tal band öfver olika tekniska fackområden. Vid världskrigets utbrott 1914 förelågo 12 bd färdiga. Ett supplementhäfte med svensk ordlista öfver maskinelement och verktyg är utgifvet 1916 på A.-b. P. A. Norstedt & söners förlag. G. H—r.

Schloss-Chemnitz [ʃlåss]. Se Chemnitz.

Schlosser [ʃlå'ss-], Johann Georg, tysk skriftställare, f. 1739 i Frankfurt a. M., d. där 1799 som syndikus, var Goethes ungdomsvän och gift först med dennes syster Cornelia (d. 1777) samt sedan med Goethes förtrogna väninna Johanna Fahlmer. Utnämnd till geheimeråd och direktor för hofdomstolen i Karlsruhe 1790, tog han afsked 1794. Jämte Goethe, Merck m. fl. medarbetade S. 1771 i "Gelehrte anzeigen". F. ö. utgaf han *Kleine schriften* (6 bd, 1779—94), *Seuthes, oder der monarch* (1788). öfv. från grekiskan m. m. Se biogr. af Nicolovius 1844.

Schlosser [ʃlå'ss-], Friedrich Christoph, tysk historieskrifvare, f. 17 nov. 1776 i Jever, d. 23 sept. 1861 i Heidelberg, blef 1794 student i Göttingen, där han företrädesvis studerade teologi och filosofi, och verkade många år som informator och gymnasielärare, hufvudsakligen i Frankfurt. Han debuterade som författare med en liten skrift om *Abälard und Dulcin* (1807), hvarpå följde *Leben des Theodor de Beza und des Peter Martyr Vermilli* (1809) och *Geschichte der bilderstürmenden kaiser* (1812). Vid ett nyinrättadt lyceum (ung. motsvarande filosofisk fakultet) i Frankfurt blef han, som 1810 promoverats till filos. doktor, 1812 professor. När "storhertigdömet" Frankfurt föll (1814), indrogs också lyceet. S. soulagerades då med stadsbibliotekariebefattningen. Sedan 1819 var han professor i Heidelberg. S. stod i stort sedt utom den starka utveckling, som den historiska vetenskapen i Tyskland på hans tid genomgick. Han verkade mera som författare än som forskare, och hufvudparten af hans omfattande författarskap faller på världshistoriens område. Redan i Frankfurt började han utge *Weltgeschichte in zusammenhängender erzählung* (9 bd, 1815—41). Den följdes af *Universalhistorische übersicht der geschichte der alten welt und ihrer cultur* (6 bd, 1826—34), som når fram till östgotiska rikets fall. *Geschichte des 18. jahrhunderts* (2 bd, 1823; sv. öfv. 1827) är S:s mest betydande verk; särskildt i dess 2:a upplaga *Geschichte des 18. jahrhunderts und des 19. bis zum sturz des französischen kaiserreichs* (1834—48; 5:e uppl. 1864—66) framträda fullt utpräglade de egenskaper, som utmärkte hela hans författarskap: en med afsikt försummad stil, omfattande beläsenhet, intim förknippning af litteraturhistoria och politisk historia, kosmopolitisk åskådning med rötter i upplysningstidens tankevärld, stark subjektivism och moraliserande tendens, som särskildt skarpt fördömde absolutismen och de samhällsklasser, i hvilka S. såg dess redskap. Dessa egenskaper förskaffade honom stor läsekrets och stort inflytande på sin samtids historiska och politiska uppfattning. Stor spridning vann särskildt den populära bearbetning af hans äldre arbeten, som utgafs af hans lärjunge Kriegk och till hvilken S. själf bidrog med en framställning af 1400—1600-talen, som han ej tidigare behandlat (*Weltgeschichte für das deutsche volk*, 19 bd, 1844—57; sv. öfv. af O. S. Rydberg, 1857—63; 5:e uppl., bearb. och forts. af Jäger och Wolff, 20 bd, 1901—04). — Bland S:s öfriga arbeten märkas *Zur beurteilung Napoleons und seiner neuesten tadler und lobredner* (1832—33) och *Dante* (1855). — Litt.: Gervinus (S:s lärjunge), "F. C. S., ein nekrolog" (1861; kritik af Löbell, 1862), Weber, "F. C. S., der historiker" (1876), Erdmannsdörffer, "Gedächtnisrede zu der feier von S:s 100-jährigem geburtstag" (s. å.), och Lorenz, "F. C. S. und über einige aufgaben und prinzipien der geschichtsschreibung" (1878). N. H—tz.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schloss Johannisberger [ʃlåss], ett slags vin. Se Johannisberg.

Schluck, ty. Se Bärnsten, sp. 854.

Schlumberger, Léon Gustave, fransk historiker, arkeolog, af elsassisk börd, f. 1844, studerade först medicin och deltog i kriget med Tyskland 1870—71 samt egnade sig, sedan han 1872 förvärfvat doktorsvärdighet, åt bysantinernas och korstågens historia och arkeologi. 1884 blef S. led. af Institutet. Bland hans många arbeten må nämnas *Les principautés franques du Levant au moyen âge* (1877), *Numismatique de l'Orient latin* (1878; suppl. 1882), *Sigillographie de l'empire byzantin* (1884), *Renaud de Châtillon, prince d'Antioche* (1898) och *Expéditions des Amulgavares 1302—1311* (1902). J. C.

Schlurf, von, signatur för J. V. K. Wahlbom.

Schlutup [ʃlo'top], köping vid nedre Trave, tillhörande hansestaden Lübecks område. 2,713 inv. (1910). Se Lübeck, sp. 22.

Schlüsselburg. Se Nöteborg.

Schlyter, Karl Johan, rättslärd, lagutgifvare, f. 29 jan. 1795 i Karlskrona, d. 29 dec. 1888 i Lund, tillhörde en släkt, som, urspr. tysk, invandrade till Danmark, medan de skånska provinserna tillhörde detta rike. Fadern var amiralitetskamreraren, sedermera generalkrigskommissarien K. J. Schlyter. Sedan S. 1807 tagit studentexamen i Lund, fortsatte han där, under inseende af sin svåger, adjunkten (sedermera biskopen) V. Faxe, sina studier och tog 1811 kameralexamen, 1812 examen till rättegångsverken samt 1813 kansliexamen. 1814 förvärfvade han i Rostock magistergrad, och 1816 kallades han af professor J. Holmbergsson till docent i kriminalrätt vid Lunds universitet. 1818 aflade han där juris utriusque kandidatexamen, blef 1820 juris licentiat och promoverades s. å. till juris doktor, ett på den tiden sällsynt lärdomsprof, i det S. och hans promotionskamrat, nedannämnde H. S. Collin, voro de ende, som från Lunds universitets grundläggning till slutet af 1800-talet tagit juris doktorsgraden där. I afsikt att söka sin fortkomst på ämbetsmannabanan flyttade S. s. å. till Stockholm, där han 1820—22 tjänstgjorde i Justitiekanslersexpeditionen och i Svea hofrätt. 1822 öppnade sig ett nytt verksamhetsfält för honom. På J. G. Richerts tillstyrkan erhöll nämligen S. då K. M:ts uppdrag att jämte juris adjunkten i Uppsala H. S. Collin utge Sveriges gamla lagar. I sammanhang med nämnda uppdrag sökte S. 1822 och erhöll en lönlös adjunktur vid Lunds universitet, en beställning, som han innehade till 1835. S. å., då han erhöll professors namn, förordnades han att i Uppsala förestå en tillämnad ny professur i laghistoria, men flyttade redan 1838 tillbaka till Lund, kallad till innehafvare af professuren i allmän lagfarenhet. Denna plats utbytte han 1840 mot professuren i allmän laghistoria, som han förestod till 23 nov. 1852. Från denna tid åtnjöt han till 1876, då han erhöll afsked, ständig tjänstledighet för utgifvande af landskapslagarna, hvilket utgifvande han efter Collins död (1833) ensam fortsatte och 1877 lyckligt afslutade. 1844—48 var S. led. af Lagberedningen, hvilken då närmast hade till uppgift att åstadkomma ny civil- och kriminallag. S., som hunnit ernå jubelkransen både som filos. (1865) och juris doktor (1870, båda i Lund), vann f. ö. bland vetenskapliga utmärkelser ledamotskap i Vitt. hist. o. ant. akad. (1837), Vet. akad. (1856) m. fl. lärda sällskap. Svenska akad. tilldelade honom redan 1838 Karl-Johans-priset ”för förtjänster om litteraturen och språket” och kallade honom 1860 enhälligt till medlem, en kallelse, som S. emellertid ej mottog, hufvudsakligen af det skäl, att han, som var 66 år gammal, ansåg sig behöfva all sin återstående tid och alla sina krafter för afslutande, om möjligt, af det stora lagverket. Af Vet. akad. erhöll han 1864 ”Letterstedtska belöningen för utmärkt arbete”. Sedan 1869 var S. led. äfven af Mus. akad., ett erkännande af hans framstående talang som pianist. Då Svenska akademien 1886 firade sin sekularfest, tilldelade den S. den ena af två med anledning af jubileet präglade, större guldmedaljer (den andra erhöll Z. Topelius). Svenska akad. lät 1889 slå en minnespenning och vid sin årsfest 20 dec. s. å. hålla minnestal öfver honom. Vet. akad. följde i båda hänseendena exemplet 31 mars 1894. — S:s litterära betydelse sammanhänger på det närmaste med hans utgifvande af Sveriges gamla lagar, *Corpus juris sveogothorum antiqui* (1827—77, se Landskapslagar), hvilken samling, 13 bd, de 11 sista utgifna af S. ensam, utgör ett jättearbete, utfördt med en noggrannhet och språkkritik, som måste väcka beundran. Den textkritik S. införde i svensk litteraturforskning var epokgörande och torde icke kunna öfverträffas i korrekthet. Hvilken lyftning studiet af det svenska språket fått genom detta sekularverk, erkännes villigt af alla de sakkunnigaste. Återgifvandet af lagtexterna, de språkliga förklaringarna i glossarierna. och texttolkningarna m. m. i inledningarna komma också alltid att behålla sitt värde. Bland S:s öfriga skrifter förtjäna nämnas *De principiis legislationis poenalis* (1816), *Tentamina ad illustrandam historiam juris scandinavici* (1819), *Anmärkningar . . . angående det fordna förhållandet mellan domare och nämnd* (i tidskr. ”Svea”, h. 1; 2:a uppl. 1824), *Bilagor till herr J. C. Lindblads afhandling Om dråp och mord, i anledning af den angående detta arbete förda strid* (1832), *Om laghistoriens studium och dess förhållande till rättsvetenskapens öfriga delar* (1835), *Om Sveriges äldsta indelning i landskap och landskapslagarnes upkomst* (s. å.), *Juridiska afhandlingar* (h. 1—2, 1836, 1879; h. 1 i ny uppl. 1891), *Om bibelkommissionens omarbetade öfversättning af Nya testamentet* (1878) och *I rättstafningsfrågan* (s. å., ett aftryck ur företalet framför ordboken till landskapslagarna). Dessutom författade S. åtskilliga akademiska program äfvensom smärre uppsatser i bl. a. ”Kritische zeitschrift für rechtswissenschaft und gesetzgebung des auslandes” (i Heidelberg) samt utgaf nästan alla prosten H. Schartaus efterlämnade arbeten. —

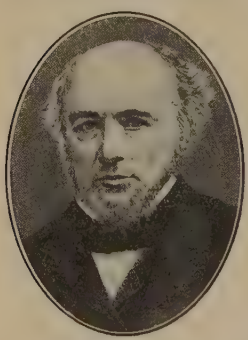

Se T. Wisén, ”Minne af professoren C. J. S.” (i ”Sv. akad:s handl. ifrån år 1886” IV, 1890) och K. G. Hammarskjölds uppsats i ”Lefnadsteckningar öfver Vet. akad:s efter år 1854 aflidne ledamöter” III. R. G.

Schlüter, Andreas, tysk arkitekt och skulptör, f. 1664 i Hamburg, d. 1714 i Petersburg, var son af en skulptör och blef, då familjen flyttat till Danzig, därstädes lärjunge af skulptören D. Sapovius. Från 1691 vistades han i Warschau, 1694 flyttade han till Berlin, där han blef lärare vid konstakademien, som då upprättades efter franskt mönster. 1695 blef han en af dess direktörer. På uppdrag af kurfursten Fredrik III gjorde han en resa till Italien, som blef af största betydelse för utvecklingen af hans konstnärskap. Som hans första byggnadsverk nämnes slottet *Charlottenburg* (se d. o.) utanför Berlin (1695, hans delaktighet i detta bygge är dock omstridd). Hans storverk inom arkitekturen blef nybyggnaden af *slottet i Berlin*. Enligt S:s första plan skulle detta omsluta en nära nog kvadratisk gård i italiensk stil, omsluten af praktfulla arkader. 1697—1701 byggdes efter denna plan. Emellertid beslöt kurfursten, som nu blifvit konung i Preussen (Fredrik I), att slottet skulle betydligt förstoras, hvarpå S. förlängde dess båda sidolängor, afbröt de långsträckta fasader, som nu uppkommo, med ståtliga portalrisaliter samt tillfogade en förgård och en öppen arkadhall i två våningar tvärs öfver borggården. S. skapade härmed det arkitektoniskt mest storslagna och betydande ba-

A. Schlüters monument öfver den store kurfursten. (Berlin.)

rockpalatset i Tyskland. Han lånade oförfärad idéer från Italien och Frankrike, men förstod att sammansmälta dem på ett genialiskt och personligt sätt. Den inre dekorationen visar rik och lysande fantasi. Till följd af afundsamma medtäflares intriger fråntogs emellertid S. ledarskapet af slottsbygget, som 1706 öfvertogs af Eosander von Göthe. Dennes verk är den pompösa västfasaden (åt Spree och kejsar Vilhelmsmonumentet — den krönande kupolen på denna fasads midt tillkom först på 1840-talet). Samtidigt visade sig S. vara Tysklands främste skulptör. Som sådan lärde han företrädesvis af nederländska 1600-talsmästare och af italiensk monumentalskulptur. Hans första större verk, kurfursten *Fredrik III* (i Königsberg, 1697), är föga betydande. Men i sitt monument öfver *den store kurfursten* (se fig.; 1697—1703 på Kurfürstenbrücke i Berlin) står han sig godt i täflan med de franske konstnärer, hvilkas uppslag och stil han upptar. Monumentet med kurfursten i romersk imperatorsdräkt, till häst, majestätiskt lugn, stolt och myndig, som hufvudfigur och nedanför omkring den ovala sockeln fyra kedjade fångar i ställningar, som uttrycka fruktan och fasa, är ur alla synpunkter grandios och behärskad konst, som stilprof i högsta grad belysande. (En bronsafgjutning af hufvudfiguren är uppställd i Kaiser-Friedrich-museets vestibul.)

Efter nederländske arkitekten J. A. Nering öfvertog S. det af denne 1694 påbörjade bygget af *tyghuset* (Zeughaus) i Berlin (se pl. XVII till art. Byggnadskonsten), som fick sin slutliga gestalt af Johann de Bodt (af nordtysk härkomst, f. i Paris). S. krönte byggnadens takbalustrad af trofégrupper och prydde gårdssidan med 21 masker af *döende krigare*, af gripande uttryck och monumental storhet. Bland hans öfriga alster märkas *Världsdelarna*, 4 grupper i slottets riddarsal, *Fredrik I:s* och dennes gemåls grafmonument i die Gruft (Berlin), *Männlichs* grafmonument med porträttfigurer och allegoriska gestalter i Nikolaikyrkan, en fantasirik predikstol i Mariakyrkan. Bland hans privatbyggnader märkas *Wartenbergska* palatset och *von Kameckes* villa (1712). S. öfverflyttade 1713 till Petersburg. Hans staty (af Wiese) restes 1897 i Altes museums kolonnhall. — Jfr monografier af von Klöden (1855), Adler (1862), R. Dohme (1876), Gurlitt (1891) samt P. Seidel, ”A. S. als bildhauer” (1901), och Wallé, ”S:s wirken in Petersburg” (s. å.). G—gN.

Schlytern, Frans Herman, ämbetsman, f. 29 dec. 1843 i Stockholm, blef student i Uppsala 1861, juris kandidat där 1869, vice häradshöfding 1872 och tjänstgjorde i Generalpoststyrelsen, där han 1878 utnämndes till byråchef och 1896—1902 var t. f. generalpostdirektör. 1908 tog han afsked. S. var i post- och telegrafkommittén 1889 led. och 1900 ordf. och är ordf. i löneregleringskommittén sedan 1902. 1910 var han led. af kyrkomötet.

Schläger, ty., huggare, sabel, i synnerhet den, som används vid de tyska studentduellerna och studenternas fester.

Schlömilch, Oskar Xaver, tysk matematiker, f. 1823 i Weimar, d. 1901 i Dresden, var 1849—74 professor vid polyteknikum där, 1874—85 referent i Sachsens kultusministerium och en af redaktörerna för ”Zeitschrift für mathematik und physik”. Hans läroböcker i ma-

tematik ha vunnit allmänt erkännande. Bland dem må nämnas *Geometrie des maasses* (2 dlr, 1849—54; I, 7:e uppl. 1888; II, 6:e uppl. 1883), *Kompendium der höheren analysis* (2 bd, 1853; I, 5:e uppl. 1881; II, 4:e uppl. 1895), *Analytische geometrie des raumes* (1855; 6:e uppl. 1898), *Handbuch der mathematik* (2 bd, 1879—81; 2:a uppl. i 3 bd 1904) och *Handbuch der algebraischen analysis* (1862; 6:e uppl. 1881). S. blef led. af svenska Vet. akad. 1862.

Schlözer [ʃlö'tser]. 1. August Ludwig von S., tysk lärd, f. 5 juli 1735 i Gaggstatt, Württemberg, d. 9 sept. 1809 i Göttingen, vistades från 1755 tre år i Sverige dels som huslärare hos pastor Murray vid Tyska församlingen i Stockholm, dels, vintern 1756—57, som lärare i tyska i Uppsala, dels som korrespondent på ett grosshandelskontor i Stockholm. Han tillegnade sig fullkomligt svenska språket och utgaf *Försök til en allmän historia om handeln och skeppsfarten* (1758, afhandlande feniciernas handel; tysk öfv. 1761).

Efter en tids studier i Göttingen begaf han sig 1761 till Petersburg, verkade som lärare, blef fullt mäktig äfven ryska språket, studerade källorna till Rysslands historia och blef 1765 led. af akademien. 1767 lämnade han Petersburg och blef 1769 professor i Göttingen, där han föreläste i historia, statsvetenskap och statistik, ett ämne, för hvilket hans intresse väcktes under vistelsen i Sverige genom det där nyss upprättade tabellverket, och han var den förste, som närmare bestämde statistikens begrepp och omfång. 1804 upphöjdes han i ryskt adligt stånd. Bland S:s många arbeten må, utom det ofvan anförda, nämnas *Schwedische biographie enthaltend eine sammlung von lebensbeschreibungen berühmter schwedischer kriegs- und staatsmänner* (2 bd, 1760, 1768), delvis bestående af öfversättningar eller sammandrag af förut tryckta biografier. De i arbetet behandlade personerna äro A. L. Lewenhaupt (efter Lewenhaupts i Boijes "Enväldets skadeliga påföljder etc." införda berättelse), J. Gripenstierna, B. Oxenstierna, E. Dahlbergh, R. von Aschenberg, I. Cronström, S. von Otter, P. Brahe, M. Lagerström, S. Rosenhane, H. Stake, M. Palbitzki och K. D. Ehrenpreus. Han författade vidare *Allgemeine Nordische geschichte* (1771), *Weltgeschichte nach ihren haupttheilen im auszug und zusammenhange* (2 dlr, 1785—89; 2:a uppl. 1792—1801), där han införde det nu allmänna bruket att räkna före och efter Kristi födelse, och den lilla betydelsefulla skriften *Theorie der statistik* (1 h., 1804) samt utgaf den s. k. Nestorskrönikan (slavonsk text, tysk öfv. och kommentar, 5 dlr, 1802—09), som väckte stort uppseende. Han utgaf därjämte "A. L. S:s Briefwechsel meist historischen und politischen inhalts" (10 bd, 1776—82) och dess fortsättning "A. L. S:s staatsanzeigen" (18 bd, 1782—93), storverk inom den tidens publicistik, som vunno utomordentlig spridning. S. blef 1767 led. af sv. Vet. akad. — Hans son Christian, f. 1774, d. 1831 som e. o. professor i Bonn, utgaf en biografi öfver fadern (2 bd, 1828).

2. Kurd von S., den föregåendes sonson, diplomat, historiker, f. 1822 i Lybeck, d. 1894 i Berlin, blef 1871 tyskt sändebud i Washington och bilade som preussiskt sändebud hos påfven 1882—92 "kulturkampen" (se d. o.). Han författade *Choiseul und seine zeit* (1849; 2:a uppl. 1857), *Geschichte der deutschen Ostseeländer* (3 bd, 1850—53), *Verfall und untergang der Hansa* (1853), *Friedrich der grosse und Katharina II* (1859) m. m.

Schmälensée [-sē], Kurt von, ingenjör, f. 13 april 1848 i Ytterby, Göteborgs och Bohus län, aflade 1868 afgångsexamen vid dåv. Chalmerska slöjdskolan, hade 1869—81 anställning som ingenjör vid Bergsunds mekaniska verkstad i Stockholm och var 1881—1916 chef för detta verkstadsbolags afdelning Finnboda verkstad och varf, där han ledde bl. a. byggandet af flera af flottans pansarfartyg m. m. 1904—16 var han verkställande direktör i ofvannämnda bolag. S. innehar viktiga uppdrag inom Nacka kommun och är sedan 1892 magistratsbesiktningsman för fartyg. Han var 1910—16 ordf. i Sveriges verkstadsförenings öfverstyrelse.

Schmalka'lden, stad i preussiska reg.-omr. Kassel (prov. Hessen-Nassau), på sydvästra sluttningen af Thüringerwald, vid ån Schmalkalde (biflod till Werra). 10,018 inv. (1910). Staden har många sevärda byggnader, bland hvilka åtskilliga leda sitt ursprung från medeltiden. Särskildt märkas slottet Wilhelmsburg, en gotisk kyrka (byggd 1413—1509), posthuset och det i gotisk stil uppförda rådhuset (ombyggdt 1905), där Schmalkaldiska förbundet slöts (1530) och Schmalkaldiska artiklarna framlades (1537). Högre realskola, fackskola för klensmide och stålindustri. Soolbad. Betydande industri, bl. a. masugnar, tillverkning af smidesvaror, järngjuteri, mekaniska verkstäder m. m. I närheten järngrufvor och masugnar. S. är omgifvet af en dubbel ringmur. Det var förr hufvudstad i herrskapet S., hvilket 1583 införlifvades med Hessen och 1866 med Kurhessen afträddes till Preussen, i hvilket det sedan dess utgjort en krets med namnet S. Monument öfver Karl Wilhelm, kompositören af "Die wacht am Rhein", som föddes och dog i S. (J. F. N.)

Schmalka'ldiska artiklarna, benämning på ett af Luther författadt och af de mest bemärkte reformatoriske teologerna i dec. 1536 underskrifvet aktstycke, som framställer den evangeliska läran med skarp polemik mot den romersk-katolska. Dessa artiklar, hvilka skulle utgöra grundvalen för öfverläggningar på det konsilium, som påfven Paul III sammankallat till Mantua, förelades de protestantiska ständerna vid deras möte i Schmalkalden i febr. 1537, men framlades aldrig på konsiliet, enär ständerna afböjde deltagande i detsamma. Först småningom blefvo Schmalkaldiska artiklarna under striden mellan filippisterna och de stränge lutheranerna upptagna som bekännelseskrift och 1580 införda i konkordieboken som en

af den lutherska kyrkans symboliska böcker. Ang. svenska kyrkans ställning till Schmalkaldiska artiklarna se Konkordieboken. Luthers manuskript, förvaradt på biblioteket i Heidelberg, utgafs 1883 i faksimile af Zangemeister. (G. A—n.)

Schmalka'ldiska förbundet kallas ett förbund, som i dec. 1530, kort efter riksdagen i Augsburg, afslöts mellan några protestantiska furstar och riksstäder i norra och mellersta Tyskland. Syftet var att ge den beträngda protestantismen skydd, och, med uppgifvande af de principiella betänkligheter, som tidigare rests däremot, fattades också möjligheten af väpnadt motstånd mot kejsaren i ögonsikte. Enligt den författning, som 1531 antogs för förbundet, skulle detta vid behof uppställa 12,000 man; befälet skulle föras af kurfursten af Sachsen och landtgrefven af Hessen. — Förbundets stora betydelse ligger emellertid närmast däri, att det genom sin blotta tillvaro tryggade protestantismens lugna utveckling i Tyskland. Kejsaren bekvämade sig till religionsfreden i Nürnberg (1532), som tills vidare gaf förbundets medlemmar religionsfrihet; i gengäld understödde förbundet honom i kriget mot turkarna. I skydd af freden utvecklades protestantismen raskt, i synnerhet som kejsaren var fullt sysselsatt med andra angelägenheter än de tyska, och Schmalkaldiska förbundet vann ökad utbredning. Efter den katastrof, som schweiziska reformationen lidit 1531, slöto sig många sydtyska riksstäder, som lutat åt Zwinglis lära, till detsamma; likaså, sedan förbundet 1535 förnyats på tio år, 1536—37 ett stort antal nordtyska furstar. Förbundet trädde också i förbindelser med utlandet, t. ex. med Danmark (fördrag 1538) och Sverige. — Att kejsaren sökte förmå protestanterna till deltagande i ett allmänt konsilium, gaf anledningen till formulerandet af en gemensam trosbekännelse i de af Luther vid förbundsdagen i Schmalkalden 1537 framlagda s. k. *Schmalkaldiska artiklarna* (se d. o.). 1538 sammanslöto sig Tysklands katolska furstar under Bajerns ledning till ett förbund i Nürnberg efter mönster af det Schmalkaldiska. Men kejsaren intog alltjämt en försonlig hållning och fann sig t. o. m. i, att förbundet 1542 bortdref den katolske hertig Henrik af Braunschweig och i hans land genomförde reformationen. Först sedan kejsaren vunnit fred med Frankrike (1544) och stillestånd med turkarna (1545), ansåg han tiden vara inne att kväsa de tyske protestanterna, hvilka vägrade att erkänna det konsilium, som påfven sammankallat i Trident 1545. Påfven gaf honom hjälp i penningar och trupper. Det kom väl till pass för kejsaren, att inbördes oenighet rådde mellan förbundets medlemmar. Då *Schmalkaldiska kriget* utbröt (sommaren 1546), var kejsaren sina fiender mycket underlägsen, men kurfursten Johan Fredrik af Sachsen och förbundskrigsrådets betänksamhet hindrade landtgrefven Filip af Hessen och Schertlin, befälhafvaren för de sydtyska städernas trupper, att utnyttja det fördelaktiga läget. Under tiden hann kejsaren draga till sig förstärkningar från Italien och Nederländerna. En afgörande vändning inträdde, då hertig Morits af Sachsen, protestant, men vunnen för kejsarens sak, bröt in i sin kurfurstlige fränes länder (nov. 1546). Därigenom föranleddes både denne och landtgrefven af Hessen att lämna Syd-Tyskland åt dess öde. Nu upplöstes förbundshären, de sydtyska riksstäderna underkastade sig kejsaren och fingo betala dryga krigsskadeersättningar. Därefter drog kejsaren till Sachsen, som det under tiden lyckats kurfursten att nästan fullständigt återeröfra från Morits. Vid Mühlberg led kurfursten ett förkrossande nederlag (24 april 1547) och togs själf till fånga. Landtgrefven af Hessen lät några månader senare locka sig till det kejserliga lägret och blef likaledes tillfångatagen (juni). Sedan följde den ena underkastelsen efter den andra, och förbundet var upplöst. — Litt.: Maurenbrecher, "Karl V und die deutschen protestanten 1545—1555" (1865), Voigt, "Die geschichtsschreibung über den schm. krieg" (1874). Lenz, "Die kriegführung der Schmalkaldener an der Donau" (i "Historische zeitschrift", 1883), Winckelmann, "Der Schm. bund 1530—32 und der Nürnberger religionsfriede" (1892), Hasenclever, "Die politik der Schmalkaldener vor ausbruch des Schm. krieges" (1901), Hartung, "Karl V und die deutschen reichsstände 1546 bis 1555" (1910), och Heidrich, "Karl V und die deutschen protestanten am vorabend des Schm. krieges" (1911—12). N. H—tz

Schmalka'ldiska kriget. Se Schmalkaldiska förbundet.

Schmarda, Ludwig Karl, österrikisk zoolog, f. 1819, d. 1908, professor i Graz 1850, Prag 1852 och Wien 1862—83, sysselsatte sig företrädesvis med undersökningar rörande de lägre djuren. Af stor vetenskaplig betydelse är f. ö. hans *Die geographische verbreitung der tiere* (1853). S. företog vidsträckta resor, beskrifna i *Reise um die erde in den jahren 1853—57* (1861).

Schmedeman, Johan, ämbetsman, urkundsutgifvare, f. 2 dec. 1652 eller 1653 i Viborg, d. 6 maj 1713 i Stockholm, började sin bana i k. kansliet som biträde i Riksarkivet 1674, blef 1684 aktuarie i kansliet och adlades 1686, befordrades vidare till sekreterare 1695, öfverpostdirektör 1702 samt kansliråd och statssekreterare 1710, men skötte tillika öfverpostdirektörsämbetet på förordnande till sin död. S. var mycket anlitad i kansliet för samlande och utgifvande af k. stadgar, förordningar o. d. Den viktigaste af dessa samlingar utgafs 1706 under titeln "Kongl. stadgar, bref och resolutioner ifrån åhr 1528 in til 1701 angående justitiæ- och executionsährender" (jämte register). Därefter följde (anonymt) "Kongelige och andra vederbörandes förordningar angående postväsendet" (för tiden 1636—1707). Därjämte redigerade S. i flera repriser förteckningar öfver kungliga förordningar, som utgått af trycket från 1660 till 1690-talet. I manuskript efterlämnade han en stor samling afskrifter af k. förordningar, som han dock lär ha köpt af E. Palmskiöld; den öfverlämnades till k. biblioteket. S. sysslade äfven med historiskt författarskap, bl. a. kan nämnas *Lefvernesbeskrifning öfver Hennes Kongl. Maj:t drottning Ulrica Eleonora, konung Carl den XI:tes gemål* (tr. af S. Loenbom i "Handl. till Carl XI:tes historia", VI, 1766). Två af S. författade andliga visor (1710) äro tryckta i Hansellis "Samlade vitterhetsarbeten" etc., XV (1872). S. B—h.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schmedes, Erik Anton Julius, dansk-tysk operasångare, f. 1868 i Gjentofte, studerade sång i Berlin och Paris, utförde från 1891 barytonpartier i Wiesbaden och Nürnberg, kom 1896 till hofoperan i Dresden, där han omlade sin röst till tenor, och är sedan 1898 en af de bärande krafterna vid Wiens hofopera. 1899 sjöng han f. g. *Siegfried* och *Parsifal* vid Wagnerfestspelen i Baireuth. Utom samtliga wagnerska hjältetenorpartier uppbär han ett 30-tal andra, äfven sådana af mera lyrisk art, och har internationellt anseende. Han utnämndes 1901 till kammarsångare. — Hans broder Paul S. (f. 1869) är öfverlärare i sång vid nya konservatoriet i Wien, och en annan broder, Hakon S. (f. 1877), har framträdt som tonsättare. E. F—t.

Schmeil [ʃmajl], Franz Otto, tysk zoolog och pedagog, f. 1860 i Grosskugel (prov. Sachsen), har varit rektor i Magdeburg och är f. n. bosatt i Heidelberg som titulärprofessor. Han är en af de främste representanterna för den nutida reformpedagogiken inom den naturhistoriska undervisningen. Han söker i denna genomföra den biologiska uppfattningen, d. v. s. beskrifningen och förklaringen af växterna och djuren som lefvande varelser, hvarvid systematiken ej får det öfvervägande intresse som i den äldre skolundervisningen inom zoologi och botanik samt morfologien ständigt kompletteras och förklaras genom fysiologiska faktorer. Därigenom vill han leda ungdomen att verkligen förstå naturen och utveckla natursinnet. Sitt program framlade han i *Über die reformbestrebungen auf dem gebiete des naturgeschichtlichen unterrichts* (1897; 9:e uppl. 1910), och praktiskt har han genomfört det i *Lehrbuch der zoologie* (1899; 35:e uppl. 1915) och *Lehrbuch der botanik* (1903; 36:e uppl. 1915), samt sina ännu mera spridda *Leitfaden* och *Grundrisse* i samma ämnen. S—e.

Schmeks (ung. *Tátra-Füred*), naturskönt beläget badort i ungerska komitatet Zips, 1,020 m. ö. h. S. har järnhaltiga och svafvelkällor och kallvattenkuranstalt samt är en af Ungerns mest besökta klimatiska kurorter. I närheten ligger Neu-S., kallvattenkuranstalt, anlagd 1882 med sanatorium för lungsiktiga o. a. (J. F. N.)

Schmelck, Ludvig Henrik Benjamin, norsk kemist, f. 27 juli 1857 i Vestre Aker, d. 6 febr. 1916 i Kristiania, deltog 1878 i norska Norra ishafsexpeditionen, hvars kemiska undersökningar han ledde och senare bearbetade i *Den norske Nordhavs-expedition 1876—78. IX. Chemi. 1. Om sövandets faste bestanddele. 2. Om havbundens aflejringer* (1882). 1881 upprättade han i Kristiania det första norska privata handelslaboratoriet, som fick stor betydelse för utvecklingen af den praktiska kemien i Norge. 1892 blef han stadskemist (kemist vid sundhets- och polisväsendet), och hans undersökningar af dricksvatten, mjölk, bröd och andra näringsmedel, lysoljor m. m. ha legat till grund för åtskilliga lagreformer. 1888—1910 var han dessutom medlem af patentkommittén, sedan 1896 statsguardein och ständig led. af kommittéer samt tillkallad sakkunnig i processer. Han var nämligen landets ojämförligt skickligaste rättskemist och grafolog, som sådan anlitad äfven i utlandet (t. ex. vid Slöörska växelförfalskningsmålet i Stockholm 1911). Resultaten af sina, enligt analysjournalen 87,800 undersökningar, nedlade han i berättelser och uppsatser i fack- och dagspressen samt i föredrag i Polyteknisk forening, till hvars ledande krafter han en lång följd af år hörde. K. V. H.

Schmeling, Gertrud Elisabeth. Se Mara.

Schmeller, Joseph Andreas, tysk språkforskare, f. 1785 i Tirschenreut i Ober-Pfalz, d. 1852 i München, upprättade 1808 en privatskola i Basel samt blef 1828 professor i forntyskt språk och litteratur i München. Genom sina förträffliga arbeten *Die mundarten Bayerns* (1821) och *Bayrisches wörterbuch* (4 bd, 1827—36; 2:a uppl., bearb. af G. K. Frommann, 2 bd, 1868—77, nytryck 1912) lade S. grunden till de vetenskapliga undersökningarna af tyska dialekter. Han utgaf äfven *Heliand* (1830—40), en gammalsachsisk evangelieharmoni, *Lateinische gedichte des 10. und 11. jahrhunderts* (1838; tills. med J. Grimm), *Carmina burana* (1847; 4:e uppl. 1904) m. m. Efter hans död offentliggjordes *Cimbrisches wörterbuch* (1855). S. Hbrd.

Schmerling, Anton von, österrikisk statsman, f. 23 aug. 1805 i Wien, d. där 23 maj 1893, inträdde 1829 i statstjänst och blef 1846 appellationsråd. Han var motståndare till det metternichska systemet, och tack vare hans stora begåfning fäste man inom liberala kretsar stora förväntningar vid honom. Som medlem af de nederösterrikiska ständerna kom han under marsdagarna 1848 att spela en framstående roll. Därefter sändes han som den nya regeringens förtroendeman till förbundsdagen i Frankfurt och tog där verksam del i utarbetandet af ett förslag till ny författning för Tyska förbundet. I den kort därefter sammanträdande nationalförsamlingen i Frankfurt representerade S. staden Tulln. Ärkehertig Johan, som af denna församling valdes till riksföreståndare, kallade honom till inrikesminister (juli 1848); snart anförtroddes honom också utrikesärendena, och i realiteten blef han riksministeriets chef. Då förbundsförsamlingens majoritet var emot Österrikes hegemoni, som S. energiskt förfäktat, trädde han i dec. s. å. tillbaka. I den dubbla egenskapen såsom medlem af församlingen och den österrikiska regeringens fullmäktige stannade han dock i Frankfurt, där han alltjämt förblef det "stortyska" partiets främste man. Sedan Preussens konung valts till tysk kejsare, återvände han till Wien. Österrikisk justitieminister juli 1849, genomförde S. en ny domstolsorganisation och utfärdade en lag om jurydomstolar. Redan 1851 trädde han emellertid ut ur regeringen, då han med sin moderat liberala åskådning ej ville stödja Schwarzenbergs reaktionära politik. Utnämnd till president i högsta domstolen, stod S. därefter det politiska lifvet fjärran, tills han i dec. 1860 kallades

till statsminister. Han fick nu till uppgift att genomföra den nygestaltning af den österrikiska staten i konstitutionell anda, som kejsarens ”oktoberdiplom” (s. å.) förebådat, och att trygga Österrikes rubbade inflytande inom Tyska förbundet. Författningen af 26 febr. 1861, som i hufvudsak var hans verk, åsyftade att af monarkiens skilda delar skapa en enhetlig författningsstat med afgjord öfvervikt för det tyska elementet. Den stötte på hårdnackadt motstånd, särskildt hos ungrare och kroater, och det lyckades ej att genomföra den, hvarför S. nödgades taga afsked (1865). Han återgick då till sitt forna ämbete, som han behöll till 1891. 1867 utnämnd till medlem af österrikiska herrehuset för lifstid, var han 1871—79 dess president. — Litt.: Arneth, ”A. von S. Episoden aus seinem leben. 1835. 1848—49” (1895). N. H—tz.

Schmid [ʃmit], Christian Heinrich, tysk skriftställare, f. 1746 i Eisleben, d. 1800 som professor i vältalighet och poesi vid Giessens universitet, har betydelse för eftervärlden endast genom sin *Chronologie des deutschen theaters* (1775; ny uppl. 1902 som bd I af ”Schriften der gesellschaft für theatergeschichte” och inrymmande äfven S:s senare tillägg i tidningar och tidskrifter), som utgör hufvudkälla för tyska teaterns historia under 1700-talet.

Schmid [ʃmit], Christoph von, tysk författare af ungdomsskrifter, f. 1768 i Dinkelsbühl (minnesvård öfver honom där 1859), d. 1854, blef 1816 kyrkoherde i närheten af Ulm och 1827 domherre i Augsburg. Hans skrifter (*Gesammelte erzählungen*, utg. senast 1901 ff.) äro delvis öfversatta till de flesta europeiska språk. Biogr. af Schneiderhan (1899). S:s *Erinnerungen* utkommo 1853—57 (senast 1908).

Schmid [ʃmit], Joseph, schweizisk pedagog, Pestalozzis älsklingslärjunge och en af hans främsta medarbetare, bondson, f. 1786 i Vorarlberg (Tyrolen), d. 1851 i Paris, kom vid femton års ålder till Pestalozzis läroanstalt i Burgdorf, där han redan efter två år började verka som lärare i matematik. Han följde Pestalozzi till Münchenbachsee och slutligen äfven till Yverdon. Genom sin karaktärsstyrka och arbetskraft fick S. ett allt större inflytande inom läroanstalten på sistnämnda ställe och måste mången gång ingripa i de stridigheter, som uppstodo mellan de andre lärarna inbördes eller mellan dessa och eleverna. Hans undervisning i matematik torde varit den pedagogiskt mest tillfredsställande inom anstalten. Men småningom utvecklade sig ett spändt förhållande mellan S. och andra lärare, särskildt Niederer och Fellenberg (se denne). Sedan en del reformplaner, som S. tillsammans med K. v. Raumer på Pestalozzis uppmaning utarbetat, ej kunnat förverkligas, blefvo S:s förhållanden vid anstalten allt outhärdligare, och 1810 drog han sig tillbaka till fädernehemmet. Därifrån utgaf han hösten s. å. broschyren *Erfahrungen und ansichten über erziehung, institute und schulen*, hvari han till förmån för hemuppfostran opponerade sig mot alla internat för barn under 13 eller 14 års ålder och i samband därmed föreslog djupgående reformer af Pestalozzis anstalt. Efter resor samt ett par års rektorsbefattning vid en offentlig skola i Bregenz flyttade S. 1827 till Paris, där han verkade som lärare i matematik vid olika lyceer. Sin på Pestalozzis uppslag grundade metod för undervisningen i matematik och teckning framställde S. i *Die elemente der form- und grössenlehre* (1809), *Die elemente des zeichnens* (s. å.), *Die elemente der zahl als fundamente der algebra* (1810) och broschyren *Introduction des mathématiques dans l'instruction populaire* (1848). Till Pestalozzilitteraturen bidrog han f. ö. med bl. a. *Wahrheit und irrthum in Pestalozzis lebensschicksalen* (1822). S—e.

Schmid [ʃmit], Anton, österrikisk musikskriftställare, f. 1787 i Böhmen, d. 1857 i Wien som konservator för musikaliska afdelningen af Wiens hofbibliotek, skref bl. a. värdefulla biografier öfver Petrucci (1845) och Gluck (1854). A. L.*

Schmid [ʃmit], Christian Friedrich, tysk protestantisk teolog, f. 1794, d. 1852, blef 1821 e. o. och 1826 ord. professor vid universitetet i Tübingen. S., som till sin teologiska ståndpunkt närmast torde vara att räkna till den s. k. förmedlingsteologien, framträdde mycket litet som författare, men öfvade såväl personligen som genom sin exegetik, moralteologi, praktisk teologi och, under en kortare tid, symbolik omfattande undervisning betydande inflytande på sin lärjungekrets, ur hvilken flera bemärkta teologer framgått. Speciellt gaf han fruktbärande uppslag för den nytestamentliga teologiens behandling. Genom hans lärjungar ha postumt utgetts hans föreläsningar öfver *Biblische theologie des neuen testaments* (1853; 6:e uppl. 1892) och *Christliche sittenlehre* (1861). E. Bg.

Schmid [ʃmit], Karl Adolf, tysk pedagog, f. 1804 i Ebingen (Württemberg), d. 1887, rektor vid gymnasierna i Esslingen (1838), Ulm (1852) och Stuttgart (1859), föreståndare för württembergska gymnastikinstitutet (”turnlehrerbildungsanstalt”) 1862—67, var en framstående representant för sin tids filologer, som nära anslöto sitt ämne till den filosofiska och teologiska bildningen. Hans hufvudarbete är den i förening med Palmer och Wildermuth utgifna *Encyklopädie des gesammten erziehungs- und unterrichtswesens* (1859—78; 2:a uppl. fortsatt af W. Schrader, 1876—87), hvaraf *Pädagogisches handbuch* (1877—79; 2:a uppl. 1883—84) är ett sammandrag. I *Geschichte der erziehung*, i hvilken olika delar författades af särskilda fackmän, utarbetade han själf 1:a delen (1883, forts. under redaktion af hans son Georg Schmid 1884—1902). S—e.

Schmid [ʃmit], Leopold, tysk-schweizisk filosof, f. 1808 i Zürich, d. 1869 i Giessen, blef professor 1839 inom teol. fakulteten i Giessen, men öfvergick 1850, sedan hans val till biskop af Mainz 1849 ej bekräftats af påfven, till en filosofisk professur. Hans filosofiska ståndpunkt är en spekulativ teism med särskildt betonande af handlingens betydelse. 1867 utträdde han ur katolska kyrkan. Skrifter: *Der geist des katholicismus oder grundlegung der christlichen irenik* (4 böcker 1848—50, 2:a uppl. 1880), *Grundzüge der einleitung in die philosophie* (1860), *Das gesetz der persönlichkeit* (1862) m. fl. Monogr. af Schröder och Schwarz (1871) och Lutterbeck (1875). S—e.

Schmid [ʃmit], Hermann Theodor, tysk

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

författare, f. 1815 i Waizenkirchen i Öfre Österrike, d 1880 i München, blef 1843 aktuarie vid polisen i München och 1848 domstolsassessor, men afskedades 1850 för sitt uppträdande i politiken. S. debuterade med sorgespelet *Camoëns* (1843), som mottogs med bifall, och vann sedermera stor popularitet förnämligast genom sina skildringar ur bajerska folklifvet, hvilka han efter Anzengrubers föredöme dramatiserade och vann framgång med på Münchens volksteater. Särskildt märkas *Alte und neue geschichten aus Bayern* (1861), berättelsen *Almenrausch und edelweiss* (1864), *Bayrische geschichten* (s. å.), romanen *Mütze und krone* (1869), folkdramerna *Der tatzelwurm* (1873), *Vineta* (1875) och *Die auswanderer* (s. å.), sorgespelen *Columbus* (1857) och *Rose und distel* (1876) m. m. *Gesammelte schriften* utkommo 1873—84 i 50 bd (ny uppl. 1889—92).

Schmid [ʃmit], Ferdinand von, tysk-schweizisk författare under märket Dranmor, f. 1823 i kantonen Bern, d. där 1888, var köpman i Brasilien, där han förvärfvade stor rikedom. Bland hans dikter, samlade 1873 (3:e uppl. 1879), finnas melankoliska lyriska stycken, ballader och berättelser från Syd-Amerika af stämning och stil, men i saknad af egentlig konkretion. Se Vetter, "F. S." (1897).

Schmid [ʃmit], Max, tysk konsthistoriker, f. 1860 i Weimar, studerade vid konstakademien och vid universitetet i Berlin, tjänstgjorde i kopparstickskabinettet och i tekniska högskolan där och blef 1893 professor vid tekn. högskolan i Aachen. Bland hans skrifter må nämnas monografier öfver *Rethel* (1898) och *Klinger* (1899, flera uppl.), *Kunstgeschichte des 19. jahrhunderts* (3 dlr, 1904—13). G—g N.

Schmid [ʃmit], Joseph, tysk tonsättare, f. 1868 i München, elev af Rheinberger, är organist vid Frauenkirche i München och anförare för akademiska sångföreningen. Han har komponerat kyrkliga sångverk a cappella, fint arbetade i de gamle klassikernas anda (mässor, miserere, crucifixus), manskörer, friskt naturliga sånger samt orgel- och pianostycken m. m. E. F—t.

Schmidel, Casimir Christoph, tysk botanist, f. 1718 i Baireuth, d. 1792 i Anspach, professor i medicin i Erlangen, var en af de förste, som lämnat exakta bilder och förklaringar öfver kryptogama växters, särskildt mossornas, sexualorgan, nämligen i arbetena *Icones plantarum et analyses partium* (1747, med 50 färgtaflor; ny uppl. 1793—97 med 75 d:o) och *Dissertationes botanici argumenti* (1783). C. Lmn.

Schmidkunz [ʃmitkonts], Johann Anton (Hans), tysk psykolog, f. 1863 i Wien, privatdocent i München 1889—94, lefver som privatlärd i Berlin-Halensee. Han har egnat sig särskildt åt universitetspedagogiken, för hvilken han stiftat Verband für hochschulpädagogik (1898) och Gesellschaft für hochschulpädagogik (1910), hvars verkställande ledamot han är. Skrifter bl. a.: *Analytische und synthetische phantasie* (1889), *Über die abstraktion* (s. å.), *Psychologie der suggestion* (1892), *Hypnotismus* (s. å.), *Die ausbildung des künstlers* (1907), *Einleitung in die akademische pädagogik* (s. å.), hans hufvudarbete. S. utger "Zeitschrift für hochschulpädagogik". S—e.

Schmidlin, August Joseph, tysk katolsk kyrkohistoriker, f. 1876, vardt 1910 e. o. och 1915 ord. professor i kyrkohistoria i Münster. Han har författat bl. a. *Die kirchlichen zustände in Deutschland vor dem 30-jährigen krieg* (3 dlr, 1908—10).

Schmidt, Karl Kristian, rättslärd, publicist, f. 28 okt. 1792 i Mariestad, d. 30 juli 1872 i Stockholm, blef 1811 student i Lund, 1813 auskultant i Göta hofrätt och 1818 vice häradshöfding. 1821 utnämndes han till fiskal i den året förut upprättade Hofrätten öfver Skåne och Blekinge, 1823 till assessor och 1840 till hofrättsråd. 1845 förordnades S. till arbetande led. af Lagberedningen, efter att redan 1841 ha deltagit i densammas arbeten. S. å. utnämndes han till justitieråd. 1858 tog han afsked ur statens tjänst. Vid sidan om sin ämbetsmannaverksamhet egnade sig S., som dessutom var en framstående kommunalman, flitigt åt arbete i pressens tjänst. 1830—44 var han medarbetare i tidningen "Skånska posten", och 1838—43 var han ansvarig utgifvare och redaktör af "Kristianstads läns hushållstidning". Det var dock framför allt genom sitt juridiska skriftställeri, som han gjorde sig förtjänt af eftervärldens uppmärksamhet, såsom utgifvare af dels "Juridiskt arkif" (34 bd, 1830—62; sakregister 1863), dels "Juridiska föreningens tidskrift" (se d. o.), hvilka tidskrifter med värme omfattade och i sin rätta dager framställde de samtidigt förberedda reformerna på lagstiftningens område, särskildt ang. strafflagarna och fångvården. Se H. Wieselgren, "Ur vår samtid" (1880). (C. G. Bj.)

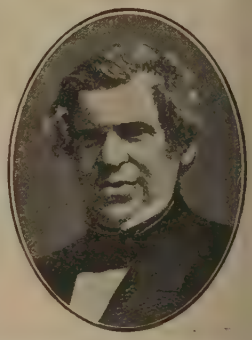

Schmidt, Nathaniel, svensk-amerikansk språkforskare, religionshistorisk författare, f. 22 maj 1862 i Hudiksvall, student 1882, studerade vid Stockholms högskola och undervisade i Betelseminariet i Stockholm 1882—84, reste 1884 till Amerika, där han fortsatte studierna vid Colgate university 1884—87. S. var professor i semitiska språk vid Colgate university 1888—96, åtnjöt tjänstledighet 1890 och egnade sig särskildt åt arabiska och etiopiska studier vid Berlins universitet samt kallades 1896 till professuren i semitiska språk och orientalisk historia vid Cornell university. Han var direktör för amerikanska arkeologiska skolan i Jerusalem 1904—05 och gjorde viktiga forskningsresor på Döda hafvet, i Syrien och Arabien. S. har utöfvat omfattande författarverksamhet i filologiska, historiska, teologiska och etisk-filosofiska ämnen, dels som medarbetare i flera encyklopediska verk, dels genom artiklar i facktidskrifter, dels genom ett stort antal självständigt utgifna arbeten, bland hvilka må nämnas *Biblical criticism and theological belief* (1896), *Was Bar Nasha a messianic title?* (1896), *Outlines of oriental history* (1897—1905), *The republic of man* (1899), *Ecclesiasticus* (1903), *The prophet of Nazareth* (1905; 2:a uppl. 1908), *The river*

Arnon (1906), *The original language of the parables of Enoch* (1908), *The ethics of Dante* (1910), *Kadesh Barnea* (s. å.) och *The messages of the poets* (1911). O. A. L—r.

Schmidt, Emanuel, f. 28 april 1868 i Hudiksvall, reste 1886 till Amerika och blef efter studier vid olika universitet filos. doktor vid Chicago university 1902. S. var 1902—04 redaktör för månadsskriften ''Hemmets vän''. 1905—15 var han president (rektor) för svensk-amerikanska läroverket Adelphia college i Seattle, staten Washington. Han har utgett bl. a. *Solomos temple in the light of other oriental temples* (1902), *Svenska baptister på 1700-talet* (1904) samt en svensk öfv. af H. W. Longfellows poem ''Hiawatha'' (1913). O. A. L—r.

Schmidt, Georg Friedrich, tysk konstnär, f. 24 jan. 1712 i Berlin, d. där 25 jan. 1775, var elev af Busch vid Berlins akademi och af Larmessin i Paris. Den senare biträdde han bl. a. med att återge Lancrets målningar. 1742 stack S. sitt mästerliga porträtt af P. Mignard (efter Rigaud), hvilket förskaffade honom, ehuru protestant, diplom som led. af franska konstakademien. 1744 fick han af Fredrik II anställning i Berlin som hofkopparstickare, och 1757 kallades han af kejsarinnan Elisabet till Petersburg,

där han verkade till 1762, graverade kejsarinnans porträtt (efter Tocqué) och grundlade en skola för kopparstickare. Efter sin återkomst till Berlin egnade han sig hufvudsakligen åt raderingskonsten. Han imiterade därvid Rembrandts maner och lyckades uppnå mycket af den måleriska verkan, som kännetecknar Rembrandts blad. Han anses som Tysklands mest glänsande kopparstickare i linjemaneret på 1700-talet, och hans alstring uppgår till omkr. 140 stick och 150 raderingar; några af de tidigare arbetena äro ännu signerade af hans lärare. Som hans mest framstående verk, utom det ofvan nämnda, räknas porträtt af August III af Polen, grefve Évreux, Latour, studiehufvud o. a. framställningar efter Rembrandt. — Biogr. af Crayen (1789), Jacobi (''S:s werke'', 1815), A. Apell (1887) och Wessely (s. å.). O. G—g.*

Schmidt, Frederik, dansk-norsk präst, politiker, f. 27 maj 1771 i Asminderöds prästgård på Själland, d. 16 febr. 1840 i Himmelev nära Köpenhamn, kom till Norge 1774, då fadern, Christen S. (f. 1727, d. 1804), utnämndes till biskop i Akershus stift, samt blef 1808 prost i Kongsberg. Han var medlem af riksförsamlingen på Eidsvold och urtima stortinget 1814 samt uppträdde där som ifrig självständighetsvän. Missnöjd med unionen, lämnade han 1817 Norge och var sedan 1820 präst i Danmark. S. redigerade 1795—97 den vittra tidskr. ''Hermoder'' och utgaf *Samlede digte* (1811) och *Ny samlede digte* (1835). Hans *Dagböger* (publicerade i utdrag 1868 af N. Hancke) innehålla bl. a. viktiga politiska anteckningar från 1814. K. V. H.

Schmidt, Isak Jakob, tysk-rysk språkforskare, f. 1779 i Amsterdam, d. 1847 som medlem af vetenskapsakademien i Petersburg. Han var grundlig kännare särskildt af de mongoliska och tibetanska språken, rörande hvilka han, utom grammatikor och ordböcker, skref förträffliga afhandlingar i Petersburgakademiens skrifter. K. B. W.

Schmidt, Johann Kaspar, pseudonymen Max Stirner, tysk filosof, f. 1806 i Baireuth, d 1856 i Berlin, var flera år en af Hegels åhörare i Berlin, därefter lärare vid en högre flickskola och slutligen tidningskorrespondent. Han väckte uppseende genom den radikala skriften *Der einzige und sein eigentum* (1845, 3:e uppl. 1901; sv. öfv., med förord af Georg Brandes 1910), som först konfiskerades, men sedan frigafs på grund af sin absurditet. Sensationen gick emellertid snart öfver, och när S. dog i armod, voro han och hans skrift längesedan glömda. E. von Hartmann fäste först ånyo uppmärksamhet vid honom, och särskildt har den anarkistiske skriftställaren J. H. Mackay, som ock utgaf hans biografi och en privatupplaga af hans hufvudarbete (1911), gjort mycket för att bringa ljus öfver hans lif och personlighet. När Nietzsche, hvars ståndpunkt genom missförstånd sammanställdes med S:s, blef modefilosofen, fick äfven S. med af hans popularitet, och hans hufvudarbete upptogs i Reclams universalbibliotek. — S. representerar en *absolut egoism*. Han tillbakavisar fullständigt att göra mänsklighetens eller Guds sak till sin. Båda äro rena egoister, som vilja utnyttja den enskilde för sina syften. Denne bör ej vara nog dåraktig att låta dem göra det. Nej, enhvar är sig själf närmast. S. vill ej erkänna något öfver sig. Han förnekar alla ideal. Det enda han bryr sig om är sitt eget jag och dess egendom. Allt anser han sig ha rätt att göra till sitt; medlen äro sådana som den, som begagnar dem. Den starke har starka medel, den svage svaga. ''Bedrägeri, hyckleri och lögn äro bättre, än de se ut''. ''En klippa, som är i min väg, går jag omkring, tills jag får tillräckligt med krut för att spränga den''. S. drager ut de kunskapsteoretiska konsekvenserna af denna egoism till *solipsism*. ''Jag är icke ett jag jämte andra, utan det enda jaget''. Det existerar för honom intet annat än hans eget jag och det han gör till sin egendom. I förhållande till samhället proklamerar han en radikal anarkism. I statens ställe sätter S. en fri förening af egoister, som emellertid hålla tillsammans, endast så länge de ha nytta af hvarandra. När den enskilde ej behöfver de andre längre, bryter han tro och lofven. ''Föreningen är blott ditt verktyg eller det svärd, genom hvilket du skärper och ökar din naturliga kraft; föreningen är för dig och genom dig. Samhället är heligt, föreningen är din egen; samhället förbrukar dig, föreningen förbrukar du''. — S. utgaf äfven *Geschichte der reaktion* (2 bd, 1852). Hans mindre skrifter ha samlats och utgetts af J. H. Mackay (1898). ''Stirner-brevier'' har utgetts af A. Ruest (2:a uppl. 1906). Jfr M. Messer, ''Max Stirner'' (1907). S—e.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schmidt, Charles, fransk evangelisk teolog och historiker, f. 1812 i Strassburg, d. 1895, blef lärare vid protestantiska seminariet där 1836 och var 1864—77 professor i kyrkohistoria där. Han var en af de produktivaste kyrkohistorikerna från midten af 1800-talet. Han gjorde banbrytande undersökningar om medeltidens mystiker och katarer och koncentrerade sig på Elsass' historia, med bl. a. de stora arbetena *Geschichte des Thomaskapitels im mittelalter* (1860) och *Histoire littéraire de l'Alsace* (2 bd, 1879), den bästa monografien öfver den tyska humanismen. S. var en from man med dragning på äldre dagar åt pietistisk ortodoxi. Hj. H—t.

Schmidt, Wilhelm Adolf, tysk historieskrifvare, f. 1812 i Berlin, d. 1887 i Jena, blef 1840 privatdocent och 1845 e. o. professor vid Berlins universitet. S. egnade sig urspr. åt antik historia; ur dessa studier framgick bl. a. *Geschichte der denk- und glaubensfreiheit im ersten jahrhundert der kaiserherrschaft und des christenthums* (1847), som emellertid också återspeglar den liberala ståndpunkt han intog i sin samtids politiska lif. Hans politiska och sociala intressen förde honom öfver till modern historia. I *Preussens deutsche politik* (1851; 3:e uppl. 1867; härtill en urkundspublikation med titeln "Geschichte der preussischen unionsbestrebungen seit der zeit Friedrichs des grossen", 1851) häfdade han sin uppfattning, att Tysklands enande var möjligt endast genom Preussen. Professor i Zürich 1851, utgaf han, med schweiziska diplomatiska depescher som material, *Zeitgenössische geschichten* (1859), hvars hufvudparti behandlar Österrikes historia efter 1830. Arkivstudier i Paris utmynnade i arbeten om franska revolutionen, företrädesvis berörande dess inre historia: källpublikationerna "Tableaux de la révolution française publiés sur les papiers inédits du département et de la police secrète de Paris" (3 bd, 1867—71) och den därpå hvilande *Pariser zustände während der revolutionszeit* (3 bd, 1874—76). 1860 kallades S. till professor i Jena. Samlingen *Epochen und katastrophen* (1874) innehåller bl. a. en afh. om Filip II och don Carlos (S. tar bestämdt den senares parti) och en om Perikles och hans tid. Sina forskningar i grekisk historia fullföljde han i *Das perikleische zeitalter* (2 bd, 1877—79; i Perikles' Aten såg S. ett grekiskt Preussen) och *Handbuch der griechischen chronologie* (1888). — Som led. af Frankfurtparlamentet 1848 och af tyska riksdagen 1874—76 spelade S. ingen framträdande roll. — Litt.: Landwehr, "Zur erinnerung an A. S." (1887), biografi af Löwenfeld i "Allg. deutsche biographie". N. H—tz.

Schmidt, Adolfine Marie. Se Colban.

Schmidt, Gustav, tysk tonsättare, f. 1816 i Weimar, d. 1882 som hofkapellmästare i Darmstadt, skref åtskilliga operor, bland hvilka *Prinz Eugen* rönte stor framgång i Tyskland, samt manskörer i folkton. A. L.*

Schmidt, Heinrich Julian, tysk litteraturhistoriker, f. 1818 i Marienwerder, d. 1886 i Berlin, blef 1836 student i Königsberg och 1842 lärare vid en realskola i Berlin, mottog 1847 en plats i redaktionen af den i Leipzig utgifna "Grenzboten" samt erhöll 1848, i förening med sin vän G. Freytag, ledningen af denna veckotning. Kort efter sin ankomst till Leipzig ut[gaf] han sitt första mera betydande verk, *Geschic[hte] der romantik im zeitalter der revolution und stauration* (1847). I "Grenzboten", som gjorde hans namn vida kändt och blef af stort inflytande, vände sig S. mot snart sagdt alla icke liberala eller lutherska yttringar på det litterära området och ställde sig, ehuru med mycken ensidighet, som banbrytaren för en ny realistisk poesi. Samma ståndpunkt intog han i två större litteraturhistoriska arbeten, som grundade sig på hans litterära kritiker: *Geschichte der deutschen nationalliteratu[r] im 19:ten jahrhundert* (2 bd, 1853; 5:e uppl. 3 bd, under titel "Geschichte der deutschen literatur seit Lessings tod", 1865—67), som rönte myc[ket] erkännande och stor spridning, samt *Geschicht[e] der französischen literatur seit der revolution* (2 bd, 1857, omarb. uppl. 1873—74). 1861 öfvertog S. redaktionen af "Berliner allgemeine zeitung", som likväl upphörde 1863. Till hans viktigare arbeten räknas, utom de nämnda, äfven *Geschichte des geistigen lebens in Deutschland von Leibniz bis auf Lessings tod* (1860—64) och *Geschichte der deutschen literatur von Leibniz bis auf unsere zeit* (omarb. uppl. af det föregående, 5 bd, 1886—90). Äfvenledes äro att märka *Uebersicht der englischen literatur im 19:ten jahrhundert* (1859, "Öfversigt af den engelska litteraturen under 19:de årh." 1871), *Schiller und seine zeitgenossen* (s. å.), *Bilder aus dem geistigen leben unserer zeit* (1870—74) och *Porträts aus dem 19. jahrhundert* (1878). Framstående analytiker och kulturskildrare, var S. knappast i stånd att frigöra sitt litterära omdöme från en politisk eller moraliserande tendens, om han än icke uppnådde sin samtida, historikern Gervinus i okänslighet för konstnärliga värdens betydelse. Lassalle riktade 1861 ett skarpt angrepp på S. (R—n B.)

Schmidt, Karl, tysk pedagog, f. 1819 i Osternienburg (Anhalt), d. 1864 i Gotha, verkade, med ett kortare afbrott, som lärare vid gymnasiet i Köthen från 1845 till 1863, då han utnämndes till seminarierektor och folkskolinspektör ("schulrat") i Gotha. Där grep han sig genast an med en reform af skolväsendet och utarbetade en ny, 1863 stadfäst skollag. I sina pedagogiska åsikter utgick han från liberal ståndpunkt och lade särskild vikt vid fysiologiens (och den Gall'ska frenologiens) betydelse för pedagogiken, som han fattade som "tillämpad antropologi". Af hans synnerligt omfattande pedagogiska författarskap må nämnas *Das buch der erziehung* (1854; 2:a uppl. 1873), *Geschichte der pädagogik* (4 bd, 1860—62; 4:e uppl., redigerad af F. Dittes och E. Hannak 1888—90) och *Geschichte der erziehung und des unterrichts* (1863; 4:e uppl. 1883). S—e.

Schmidt, Karl, rysk fysiolog, f. 1822 i Mitau,

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

d. 1894, blef med. doktor i Göttingen 1845 och docent i medicinsk kemi i Dorpat 1846 samt utnämndes 1850 till e. o. och 1852 till ord. professor där. Tills. med sin kollega Bidder utöfvade han stort och gagneligt inflytande på studiet af fysiologien och den medicinska kemien i Dorpat och publicerade i förening med honom bl. a. det grundläggande verket *Die verdauungssäfte und der stoffwechsel; eine physiologisch-chemische studie* (1852). R. T—dt.

Schmidt. 1. Eduard Oskar S., tysk zoolog, f. 21 febr. 1823 i Torgau, d. 17 jan. 1886 i Strassburg, blef professor i zoologi 1849 i Jena, 1855 i Krakau, 1857 i Graz och 1872 i Strassburg. S. utgaf en mängd skrifter. Bland dem förtjäna särskildt hans undersökningar öfver hafssvamparna att framhållas, såsom i många afseenden grundläggande, äfvensom hans populära skrifter öfver descendensteorien. Här må nämnas *Handbuch der vergleichenden anatomie* (9:e uppl. 1884—94), *Leitfaden der zoologie* (1860; 4:e uppl. 1883), *Die spongien des Adriatischen meers* (1862, suppl. 1864—68), *Grundzüge einer spongienfauna des atlantischen gebiets* (1870), *Die spongien des meerbusens von Mexiko* (1880), *Deszendenzlehre und darwinismus* (1873; 3:e uppl. 1884) och *Die säugethiere in ihrem verhältnis zur vorwelt* (1884). — 2. Erich S., den föregåendes son, tysk litteraturhistoriker, f. 20 juni 1853 i Jena, d. 30 april 1913, kallades 1877 till e. o. professor i tysk filologi i Strassburg, vardt

1880 ord. professor i Wien, flyttade 1885 därifrån till Weimar, där han som direktor för det s. å. upprättade Goethe-und-Schillerarchiv ordnade dess samlingar och uppgjorde programmet för den blifvande verksamheten. 1887 kallades han till Berlin som professor i tysk filologi vid universitetet, i hvilken befattning han efterträdde sin lärare W. Scherer. S. började sitt litteraturhistoriska författarskap med ett arbete om medeltidslitteraturen, *Reinmar von Hagenau und Heinrich von Rugge* (1874), men sysslade fr. o. m. det nästa, den utmärkta komparativa studien *Richardson, Rousseau und Goethe* (1875), uteslutande med modern litteratur. Till en början undersökte han verk och karaktärer från tiden före Goethe eller från dennes ungdomstid: *H. L. Wagner* (s. å.; 2:a uppl. 1879), *Lenz und Klinger* (1878), *Beiträge zur kenntniss der klopstockschen jugendlyrik* (1880) och, hans mest omfattande arbete, den i en rad glänsande skildringar uppdelade biografien *Lessing. Geschichte seines lebens und seiner schriften* (2 bd, 1884—92; 3:e uppl. 1910). Småningom trädde Goethe i midtpunkten af hans intresse, och under arbetet med utgifningen af några delar af Weimarupplagan af denne upptäckte han "Ur-Faust" (1888, flera uppl.). Samtidigt var S. lifligt och sympatiskt intresserad af den moderna vitterheten; åt några af dess främsta företrädare egnade han essayer i de två samlingarna *Charakteristiken* (I 1886, 2:a uppl. 1902; II 1901, 2:a uppl. 1912), hans till formen mest glänsande arbete. Af hans högtidstal utkom 1911 ett urval, *Reden zur litteratur- und universitätsgeschichte* (1911). Som utgifvare och kommentator var S. oaflåtligt verksam: många band af Goethegesellschafts skrifter, arbeten af Lessing, Goeze, Fredrik den store, Uhland (1898) och Kleist (1905), Caroline Schlegel-Schellings bref (1912), äro oöfverträffligt redigerade af S., som äfven utgaf ett utmärkt urval af Goethes verk (6 bd, 1911). S. var medutgifvare af "Quellen und forschungen zur sprach- und kulturgeschichte der germanischen völker" (1889 ff.) och "Palæstra". — Att S:s lärostol icke vidare besatts, har gett anledning till en våldsam och bitter fejd mellan företrädarna för litteraturhistorien, som f. n. synas trängas undan från professurerna i Preussen, och filologerna, som tyckas ämna förbehålla textkritiker och grammatiker alla ordinarie platser i ämnet. Se F. Kluge, "Zur nachfolge E. S:s" (1913). 2. R—n B.

Schmidt, Friedrich, friherre von, tysk arkitekt, f. 1825 i Frickenhofen i Württemberg, d. 1891 i Wien, började som stenhuggare, arbetade på Kölndomen, tog starka intryck af dess arkitekt Zwirner och blef gotikens främste representant i den moderna tyska arkitekturen. Hans lysande täflingsförslag till rådhusbyggnad i Berlin (1857) belönades med första priset, men kom ej längre än på papperet. S. å. blef han professor vid akademien i Milano, 1859 professor i Wien och 1862 byggmästare vid Stefansdomen, hvars torn han fullbordade 1864. I Wien byggde han fyra kyrkor, bland dem den framför allt i planläggningen originella gotiska *kupolkyrkan i Fünfhaus*. Men hans storverk är *rådhuset i Wien*. S. segrade vid pristäflan 1868 bland 63 täflande. Sedan uppstod en häftig strid om den stil han valt — ett rådhus i gotik midt ibland de klassicistiska eller i renässans hållna byggnaderna vid Ringstrasse syntes mången en styggelse. S. genomdref sin vilja att få rådhuset placeradt på Paradeplatz, och där stod det färdigt 1883. Det är hållet i en ganska självständig och fri, ungdomlig och temperamentsfull gotik med dragning åt renässans och är högeligen imponerande med sin djärfva resning och sina rena linjer. S. var en betydande personlighet, framstående äfven som lärare. Bland representanterna för Wiens arkitektur under 1800-talets senare hälft var han den starkaste och mest självständige. Han blef hedersborgare i Wien och friherre, och efter hans död uppställdes ett monument till hans ära på platsen framför rådhuset. G—g N.

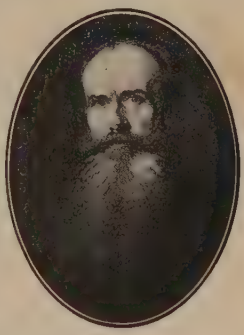

Schmidt, Johann Friedrich Julius, tysk astronom, f. 26 okt. 1825 i Eutin, d. 20 febr. 1884 som direktor för observatoriet i Aten

(sedan 1858), var en af de flitigaste och mångsidigaste astronomiska observatörer. Han gjorde viktiga iakttagelser öfver kometerna, föränderliga stjärnor, zodiakalljuset m. m. I synnerhet hans arbeten öfver de föränderliga stjärnorna ega mycket stort värde. Hans mest berömda verk är en genom preussiska regeringens försorg utgifven stor atlas öfver månytan, *Charte der gebirge des mondes nach eigenen beobachtungen 1840—74* (1878). B—d.

Schmidt, Alexander, rysk fysiolog, f. 1831 på ön Moon vid Estland, d. 1894, blef med. doktor i Dorpat 1858, studerade sedan i Tyskland under ledning af Hoppe-Seyler och Ludwig samt utnämndes 1869 till professor i fysiologi i Dorpat. Genom sina undersökningar om blodets koagulation och därmed sammanhängande frågor förvärfvade sig S. en plats i främsta ledet bland sin tids fysiologiska kemister. R. T—dt.

Schmidt, Friedrich Bogdanovitj, rysk naturforskare och forskningsresande, f. 1832 i Kaisma (Livland), d. 1908 i Petersburg, blef filos. doktor i Dorpat 1855 och docent 1858 samt var assistent vid botaniska trädgården där 1856—59. Han företog vidsträckta forskningsresor i norra Asien, en botanisk resa i Amur-området och Sachalin 1859—63 och en geologisk resa kring norra Jenisej 1866—67. Han kom i tjänst hos vet. akad. i Petersburg 1872 och blef ord. akademiker 1885. Af hans författarskap märkas *Flora des silurischen bodens von Esthland, Nord-Livland und Oesel* (1855) och *Reisen im Amurlande* (Botanischer theil 1868). Hans hufvudarbete på det geologiska området är *Revision der ostbaltischen silurischen trilobiten nebst geognostischer übersicht des ostbaltischen silurgebiets* (1881—86). S. skref äfven *Einige bemerkungen zu Nordenskiölds reisewerk* (1883). C. Lmn.

Schmidt, Maximilian, tysk skriftställare, vanligen kallad Waldschmidt, f. 1832 i Eschlkam i Bajern, tjänstgjorde som ung i bajerska armén och erhöll 1874 afsked som kapten. Han gjorde sig tidigt berömd genom lefnadsfriska skildringar ur det bajerska folklifvet, *Volkserzählungen* (1863—68), och har med outtömlig uppfinningsgåfva i en mängd berättelser fortsatt att skildra sin hembygds folk och natur i åskådliga och med varm humor kryddade skildringar. Hans *Gesammelte werke* utkommo 1900—07 i 33 bd. Se R. M. Werner i "Vollendete und ringende" (1900).

Schmidt, Valdemar, dansk orientalist och arkeolog, f. 7 jan. 1836, blef 1859 teol. kandidat och slog sig sedan på studiet af hieroglyfer och kilskrift. 1860—61 företog han en resa till Grekland, Egypten och Heliga landet (beskrifven 1863) och har sedan gjort många resor i Europa och Österlandet samt vunnit ovanlig kännedom om fornsamlingarna. 1869 var han generalsekreterare vid arkeologiska kongressen i Köpenhamn (berättelsen härom utgaf han 1875), och 1876 deltog han i stiftandet af Det geografiske selskab samt var senare dess styrelseledamot. 1873 tog han filos. doktorsgrad och blef 1882 docent vid Köpenhamns universitet i egyptologi och assyriologi. S. har varit en utmärkt medhjälpare åt K. Jacobsen vid inköpen till Ny Carlsberg glyptotek och har författat en beskrifvande katalog öfver dess antiksamling. Vidare har han utgett *Omrids af Syriens historie i oldtiden* (1872) och *Assyriens og Ægyptens gamle historie* (I—II, 1872—77) samt några mindre afh. om *Österlandske indskrifter fra den kongel. antiksamling* (1879) och om egyptiska konstsaker eller inskrifter, *Choix de monuments égyptiens* (I—II, 1906—10). E. Ebg

Schmidt, Peter Karl Rudolf, dansk författare, f. 25 juli 1836 i Köpenhamn, d. 5 april 1899, var 1851—58 i bokhandel, skref redan 1853 ett litet lustspel, som uppfördes på k. teatern, och utgaf 1858 diktsamlingen *Et ungdomsliv*, som väckte något uppseende. Genom vänners hjälp sattes han i tillfälle att bli student 1861 och filos. kandidat 1862. Starkt påverkad af R. Nielsen, blef han ifrig anhängare af dennes lära om trons och vetandets absoluta väsensskiljaktighet och var ständigt redo till pennfäktningar till denna teoris försvar såväl mot teologerna (H. Scharling) som mot fritänkarna (G. Brandes). Af dessa lödiga inlägg må nämnas *R. Nielsens filosofi og den grundtvigske anskuelse* (1867), som antydde ett samband mellan dessa riktningar. Tills. med R. Nielsen och Bj. Björnson utgaf S. 1869—73 månadsskriften "For idé og virkelighed" och författade där spirituella uppsatser i litterära och politiska ämnen (bl. a. de egendomliga *Tidsbetragtninger*). Som fortsättning däraf utgaf S. senare *Sex foredrag* (1878), *Literære studier* (1882), *Buster og masker* (s. å.) och *Ad egne veje* (1884). S. var äfven produktiv och god öfversättare. Ej heller upphörde han med sitt skaldskap. 1863 utkommo *Digtninger*, 1874 *Ældre og nyere digte*, 1886 *Fortællinger paa vers* och 1892 *Tanker og toner*. Hans dikter äro dock mera tankedigra än rika på fantasi och känsla, hvarjämte formen ofta är sökt och konstlad. 1876 vann det romantisk-symboliska skådespelet *Den forvandlede konge*, som utkom anonymt, mycket bifall, medan hans senare dramer föllo till marken, i synnerhet *En opvækkelse* (1877, om Edw. Irving). Slutligen utgaf S. alltsedan 1881 en serie noveller, som vittna om djup psykologisk blick och fin karaktersteckning, men ej blefvo vidare populära: *Haandtegninger* (1881), *Forestillet og oplevet* (1883), *Skæbner og skikkelser* (1884), *Murmesterens dötre* (1886) m. fl. Blef S. ej förstådd och erkänd, som han förtjänat, så berodde det till stor del på hans eget bittra sinnelag och fientlighet mot hela den nyare litterära riktningen samt på hans andliga högmod och sjukliga självförgudning. I Tyskland har "Den forvandlede konge" uppförts med stort bifall, och där äro hans noveller ganska spridda. E. Ebg.

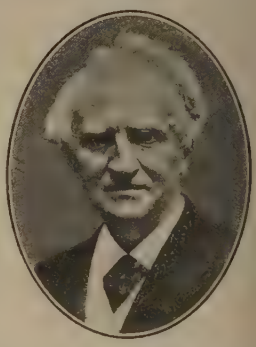

Schmidt, Johannes, tysk språkvetenskapsman, f. 29 juli 1843 i Prenzlau (Brandenburg), d. 4 juli 1901 i Berlin, blef docent i jämförande språkvetenskap i Bonn 1868 och professor i samma ämne i Graz 1873 och i Berlin 1876. S., på

hvilken Schleicher utöfvade stort inflytande, var en af sin samtids betydligaste vetenskapsmän. I fråga om uppfattningen af de indoeuropeiska språkens släktskapsförhållanden är han epokgörande genom den lilla skriften *Die verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen sprachen* (1872). Sedan 1877 var han medlem af redaktionen, sedan 1881 en af hufvudredaktörerna af "Zeitschrift für vergleichende sprachforschung". Där offentliggjorde han en rad viktiga afh., bl. a. *Zwei arische a-laute und die palatalen* (bd 25), i hvilken han utförligast och lärdast bevisar den af andra vetenskapsmän ungefär samtidigt upptäckta lagen, att de indoeuropeiska *q*-ljuden ha tvåfaldig representation i de ariska språken, nämligen som *k*- och *ć*-(*tj*-)ljud äfven före ariska *a*-vokaler. Därigenom bevisades, att i det ariska *ă* sammanfallit två ljud, ett motsvarande de (indo)europeiska språkens *ŏ*-ljud, ett deras *ĕ*-ljud, och därmed fastställdes definitivt tillvaron af *ĕ*- och *ŏ*-ljud i det indoeuropeiska urspråket. Dessa ljud jämte *ă*-ljuden ha däremot i ariska språk sekundärt sammanfallit i *ă*. Bland S:s öfriga arbeten må nämnas *Zur geschichte des indogermanischen vocalismus* (2 bd, 1871—75), *Die pluralbildungen der indogermanischen neutra* (1889), *Kritik der sonantentheorie* (1895), *Die urheimat der indogermanen und das europäische zahlensystem* (i "Abhandlungen der Berliner akademie der wissenschaften", 1890), *Die elischen verba auf -ειω und der urgriechische declinationsablaut der nomina auf -εύς* (i "Sitzungsberichte der kön. preussischen akademie der wissenschaften", 1899). K. F. J.

Schmidt, Ernst Albert, tysk kemist, apotekare, f. 13 juli 1845 i Halle a. S., tjänstgjorde som apotekare i Halle 1861—69, blef 1874 docent där samt 1878 e. o. professor i farmaci och kemi och 1884 ord. professor i samma ämnen uti Marburg. S. är författare till många arbeten inom allmän och farmaceutisk kemi samt drogkemi, bl. a. af läroböcker i dessa ämnen, såsom *Ausführliches lehrbuch der pharmazeutischen chemie* (1880; 5:e uppl. 1907—11), *Anleitung zur qualitativen analyse* (1885; 7:e uppl. 1911), *Lehrbuch der toxikologie und pflanzenchemie* (4:e uppl. 1905), hvarjämte han sedan 1890 en följd af år redigerat "Archiv der pharmazie", som utges af tyska apotekarföreningen. C. G. S.

Schmidt, Jörgen Jörgensen, dansk veterinär, f. 15 juli 1845 nära Haderslev, tog 1872 djurläkarexamen vid Landbohöjskolen och har sedan 1885 varit veterinär i Kolding (förut i närheten af Vejle). Han uppfann 1897 ett nytt behandlingssätt af mjölkfeber hos kor, hvarigenom dödligheten vid denna sjukdom starkt minskades, och gjorde därigenom sitt namn välbekant äfven utomlands. S. fick hederstiteln d:r med. veter. samt är led. af sv. Landtbr. akad. (1905). E. Ebg.

Schmidt, Alfred Michael Roedsted, dansk tecknare, f. 3 maj 1858 i Horsens, studerade vid konstakademien, blef hufvudsakligen illustratör och har lämnat en mängd teckningar till skämttidningar ("Punch", "Puk", "Oldfux", "Blæksprutten", "Fliegende blätter") och till barnböcker (*Min sösters börn* m. fl.). S. är en solid tecknare med godt lynne, kvick uppfattning och smidig hand. G—g N.

Schmidt, Leopold, tysk musikskriftställare, f. 1860 i Berlin, idkade där universitets- och musikstudier, var 1887—95 teaterkapellmästare i olika städer och blef filos. doktor 1895, lärare i musikhistoria vid Sternska konservatoriet 1900 och vid Klindworth-Scharwenkas 1912. Han har författat *Zur geschichte der märchenoper* (1895; 2:a uppl. 1896), biografier öfver J. Haydn (1898; 3:e uppl. 1914) och Mozart (1912), *Geschichte der musik im 19. jahrhundert* (1901), *Moderne musik* (1904), *Meister der tonkunst im 19. jahrhundert* (1908; 2:a uppl. 1913) m. m. Som musikkritiker i "Berliner tageblatt" sedan 1897 har S. förvärfvat sig en ledande ställning (2 samlingar af hans kritiker äro utg. 1908—13). E. F—t.

Schmidt, Otto Ernst, tysk författare under märket Otto Ernst, f. 7 okt. 1862 i Ottensen, nära Hamburg, där han 1883—1901 var folkskollärare och sedan uteslutande egnat sig åt författarskap. *Gedichte* (1888), *Neue gedichte* (1892; jämte debutboken i 4:e uppl. 1901) och *Stimmen des mittags* (1901; 3:e uppl. 1904) visa enstaka lyriska och berättande dikter af kraft och originalitet. Som dramatiker har han haft utomordentlig framgång med *Die grösste sünde* (1895; 8:e uppl. 1907) mot plutokratien, *Jugend von heute* (1899; 14:e uppl. 1913) mot nietzscheanska litteraturs nobbar, *Flachsmann als erzieher* (1901; 32:a uppl. 1913; uppf. i Stockholm 1902) mot trångbrröstenhet och byråkratism bland lärarkåren, *Die gerechtigkeit* (6 uppl. 1902) mot pressen, *Bannermann* (1904) mot falsk liberalism och partiväsen, m. fl. stycken, alla tendentiösa och något grofhuggna i karakteristiken. Af hans noveller och berättelser (*Besiegte sieger*, 1891, *Der süsse Willy*, 1896, 22:a uppl. 1911, *Kartäusergeschichten*, 1895, 7:e uppl. 1902, *Hamborger schippergeschichten*, 1899, 8:e uppl. 1909, *Von grossen und kleinen leuten* 1905, 35,000 ex. 1908, *Vom strande des lebens*, 1908, 150,000 ex. 1910 m. fl.) äro flera älskvärda och underhållande genom humor och stämning. Den självbiografiska *Asmus Sempers jugendland* (1904; 100:e uppl. 1913; "Asmus Sempers ungdomsland", 1907), fortsatt af de långt svagare *Semper der jüngling* (1908; 60:e uppl. 1914) och *Semper der mann* (1916), är S:s ojämförligt bästa arbete. Lidelsefull i angrepp och polemik, har S. äfven teoretiskt dragit i härnad för sina meningar (*Offenes visier!*, 1889, 2:a uppl. 1895, *Buch der hoffnung* 1896—97, m. fl.). R—nB.

Schmidt, Franz, österrikisk tonsättare, f. 1874 i Pressburg, blef 1910 professor i pianospel vid musikakademien i Wien och har gjort sig bemärkt som kompositör af operan *Notre Dame* (1914) samt 2 symfonier.

Schmidtbonn, Wilhelm, tysk författare, f. 6 febr. 1876 i Bonn, debuterade 1901 med skådespelet *Mutter landstrasse* (2:a uppl. 1904), som

följts af dramerna *Die goldene tür* (s. å.), *Der graf von Gleichen* (1908; 3:e uppl. 1914), som Max Reinhardt gett med stor framgång, *Der zorn des Achilles* (1909; 2:a uppl. 1911), *Der verlorene sohn* (1912; 2:a uppl. 1914), *Der könig von Münster* (1914) och *Die stadt der besessenen* (1915) samt lustspelen *Hilfe! Ein kind ist vom himmel gefallen* (1910) och *Der spielende Eros* (1911). S. har skrifvit äfven noveller: *Uferleute* (1903), *Raben* (1904), *Der heilsbringer* (1906), en samling legender, *Wunderbaum* (1913; 2:a uppl. 1914), och dikter, *Lobgesang des lebens* (1911). Han är ett kraftigt, lidelsefullt temperament, som gärna uppsöker djärfva ämnen och slösar med must och färg i framställningen. Från världskriget äro hans båda arbeten *Krieg in Serbien* (2 uppl. 1916) och *Menschen und städte im kriege* (2 uppl. s. å.). R—n B.

Schmidt-Cabānis, Otto Richard, tysk skriftställare, f. 1838 i Berlin, d. där 1903, var 1860—67 skådespelare, men egnade sig därefter åt humoristiskt författarskap och vardt 1895 redaktör för "Ulk". Skrifter: *Allerlei humore* (1872), *Was die spottdrossel pfiff* (1874), *Veilchen und meerrettig* (1875), *Wechselnde lichter*, en diktsamling (1881), *Brummstimmen der zeit* (1886), *Lachende lieder* (1893) m. fl.

Schmidt-Nielsen [-ni'lsen], Sigval, norsk kemist, f. 17 nov. 1877 i Röros, utexaminerad från Trondhjems tekniska läroanstalt 1897, filos. doktor i Basel 1901, fortsatte från 1902 sina kemiska och näringsfysiologiska studier under professor O. Hammarsten i Uppsala, var 1904—07 docent vid Stockholms högskola, hvarefter han anställdes vid Kristiania universitet som assistent i fysiologi och som kemist i medicinalstyrelsen. Sedan 1912 är han professor i teknisk-organisk kemi vid tekniska högskolan i Trondhjem. S. har offentliggjort en stor mängd afh. i näringsmedelskemi, fysiologi och hygien. Åtskilliga af dessa har han utarbetat tills. med sin hustru, Signe Torborg S., född Sturzen-Becker, f. 1 dec. 1878 i Stockholm, filos. doktor 1907 i Uppsala, gift s. å. K. V. H.

Schmidt-Rimpler, Hermann (hette eg. Smidt, men antog efter sitt äktenskap namnet Schmidt-Rimpler), tysk ögonläkare, f. 30 dec. 1838 i Berlin, d. 23 sept. 1915 i Halle, kallades 1871 till den nyinrättade e. o. professuren i ögonsjukdomar i Marburg, där han 1873 blef ord. professor och 1885 fick en ny präktig klinik till stånd. S. blef 1890 professor i Göttingen och var 1901—10 professor i Halle. Med mycket god utbildning och i besittning af mångsidig begåfning, var han vetenskapligt verksam inom ett flertal af oftalmologiens områden. Mest värderad torde han vara för sin länge äfven i Sverige använda och för sin tid utmärkta lärobok *Augenheilkunde und ophthalmoskopie* (1885; 7:e uppl. 1901). G—d.

Schmidt-Rubins gevär. Se Handeldvapen, sp. 1315—16 (tabellen).

Schmidt-Weissenfels [-va'jsen-], Eduard, tysk skriftställare, f. 1833 i Berlin, d. 1893, skref en mängd arbeten i historia och biografi, *Frankreichs moderne litteratur* (1856), *Rahel und ihre zeit* (1857), *Geschichte der französischen revolutionslitteratur* (1859), biografier öfver Gentz, Metternich och Freiligrath, historiska romaner (*Pascal*, *Paoli*, 1867) m. m.

Schmiedeberg [ʃmīd-]. 1. Stad i preussiska reg.-omr. Liegnitz (Schlesien), vid berget Schneekoppe och S.—Hirschbergbanan. 5,945 inv. (1910). Klimatisk kurort, 472 m. ö. h. S. var fordom berömdt för sina järnvaror och linneväfnader samt har ännu matt-, siden- och linnefabriker samt stor tillverkning af porslinsarbeten (isolatorer, flaskproppar m. m.) och kirurgiska instrument. I närheten finnas rika lager af svartmalm. — 2. Stad i preussiska reg.-omr. Merseburg (Sachsen), 80 m. ö. h. 2,661 inv. (1910). Moorbadanstalt. Frekvens öfver 2,000 patienter. Säsong maj—sept. 2. Ln

Schmiedeberg [ʃmīd-], Johann Ernst Oswald, tysk farmakolog, f 20 okt. 1838 i Kurland, blef professor i farmakologi 1866 i Dorpat och 1872 i Strassburg, där han gjort sitt väl utrustade laboratorium till den förnämsta skolan för farmakologer, dit lärjungar samlats från de flesta länder och hvarifrån under hans ledning öfver 200 vetenskapliga arbeten utgått. S. är särskildt utmärkt för djärf kombinationsförmåga, omfattande lärdom och skarp kritik. De flesta från hans laboratorium utgångna arbetena ha jämte många andra sådana publicerats i det af honom och Naunyn redigerade "Archiv für experimentelle pathologie und pharmakologie", omfattande utom farmakologi äfven fysiologi, experimentell patologi och närstående vetenskapsgrenar. Äfven om flertalet af arbetena från S:s laboratorium egentligen utgått från honom, bära dock jämförelsevis få af dem hans eget namn; hans lärjungar ha i regel fått publicera dem i sitt namn. Hans första mera bemärkta arbete, utfördt tills. med R. Koppe, handlar om flugsvampgiftet (muskarinet), som han äfven lyckades syntetiskt framställa; han påvisade därjämte atropinets motgiftverkan mot muskarin och lämnade därmed viktiga bidrag till belysning af den fysiologiska hämningsföreteelsen. 1875 följde den första genomförda kemiska och farmakologiska undersökningen af hjärtmedlet digitalis. Ytterligare må nämnas upptäckten af kaffeinets egendomliga muskelverkan och dess samt teobrominets urindrifvande verkan; arbeten öfver narcotica och kombination af dessa med en ammoniakrest, t. ex. i uretan (och senare veronal), för att motverka narcoticas deprimerande effekt på andning, hjärta och blodtryck. I samband med studier öfver kamferns verkan och förhållande i organismen upptäckte S. kamferns och många andra aromatiska ämnens bindning vid i kroppen bildad glykuronsyra, en släkting till organismens eget kolhydrat, glykogenet; i bindning vid glykuronsyran kunna aromatiska m. fl. ämnen utsöndras genom njurarna utan att skada dessa. Vidare påvisade S. i förening med kemisten Bunge den fysiologiskt synnerligen viktiga, i njuren för-

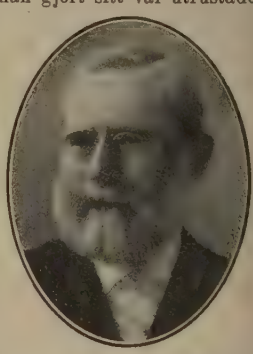

siggående syntesen mellan bensolsyra och glykokoll till hippursyra — en led i S:s högst intressanta undersökningar öfver kemiska synteser, klyfningar och oxidationer i djurorganismen och dessas samband med fermentverkningar, bl. a. af oxiderande ferment (oxidaser). Genom dessas förmedling bli förbränningsprocesserna i kroppen möjliga utan de höga temperaturer, som äro nödvändiga för att utanför kroppen framkalla samma effekt. Därjämte har S. behandlat, själf eller genom sina lärjungar, ett flertal kapitel inom farmakologien på ett ingående och systematiskt sätt. En kort, men allt viktigt berörande, kritisk framställning af ämnet har han lämnat i det klassiska arbetet *Grundriss der arzneimittellehre* (1883), senare utvidgadt till *Grundriss der pharmakologie in bezug auf arzneimittellehre und toxikologie* (7:e uppl 1913). På sin sjuttioårsdag (1908) hyllades han af lärjungar och kolleger dels med en stor vetenskaplig festskrift, dels genom resandet af hans byst å det farmakologiska laboratoriet i Strassburg. S. är fortfarande verksam som lärare och vetenskapsman. Han är hedersdoktor i Edinburgh och Bologna och led. af en mängd akademier och lärda samfund, bl. a. hedersled. af Svenska läkarsällskapet. C. G. S.

Schmiterlöw, Henning Kristian, vitterhetsidkare, f. 1754, d. 1813, blef vid tretton års ålder lifdrabant, erhöll 1793 öfverstelöjtnants rang och s. å. afsked från lifdrabantkåren, hvarefter han lefde som jordbrukare på sin gård i Östergötland. Han erhöll 1812 landshöfdings n. h. o. v. S. är bekant som författare till bl. a. några i ”Stockholmsposten” och Giörwells tidningar intagna tillfällighetsdikter.

Schmitt, tyska musiker. 1. Aloys S., f. 1788 i Bajern, d. 1866, lefde från 1816 som pianolärare i Frankfurt a. M., utom på 1820-talet, då han dels var i Berlin, dels hofpianist i Hannover. Hans instruktiva verk för piano äro allmänt erkända som förträffliga. S. skref äfven konserter o. a. för sitt instrument, dessutom stråkkvartetter, uvertyrer, oratorier (*Moses*, *Ruth*), mässor och operor (*Das osterfest zu Paderborn*, *Valeria* m. fl.). Biogr. af Henkel (1873). — 2. Jakob S., den förres broder, f. 1803, d. 1853, var en ansedd pianolärare i Hamburg och komponerade mycken pianomusik samt operan *Alfred der grosse*. — 3. Georg Aloys S., son till S. 1, f. 1827 i Hannover, d. 1902 i Dresden, företog vidsträckta konsertresor som pianist, verkade 1857—92 framgångsrikt som hofkapellmästare i Schwerin och blef 1896 styresman för Mozartföreningen i Dresden. Han komponerade operor, orkesterverk, pianostycken, sånger m. m. 1 o. 3. A. L.*

Schmitt, Henryk, polsk historieskrifvare, f. 1817, d. 1883, studerade vid universitetet i Lemberg, var två gånger fängslad för delaktighet i politiska sammansvärjningar och blef sedan led. af skolrådet i Lemberg. Hans förnämsta historiska arbeten, grundade på trägna arkivstudier, äro *Rys dziejów narodu polskiego* (omfattande tiden till 1392; 3 dlr, 1855—57), *Dzieje narodu polskiego* (1863) och *Dzieje Polski XVIII i XIX wieku* (1866—68). Ofullbordad blef hans omfångsrika monografi *Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego* (3 dlr, 1868—80). A—d J.

Schmitz, Bruno, tysk arkitekt, f. 1858 i Düsseldorf, studerade vid akademien där, vann 1883 ett första pris vid täflingen om Viktor-Emanuelsmonumentet i Rom (som han likväl ej fick utföra) och lämnade ritningar till *Landesmuseum* i Linz (1884 ff.). Bland hans verk från de följande åren är *Tonhalle* i Zürich (1892). Han var från 1886 bosatt i Berlin, där han blef professor 1896. S. å. utförde han de förträffliga byggnaderna vid den stora *industriutställningen* där. Bland hans senare utställningsbyggnader märkes *tyska huset* i Chicago 1904. Sitt största rykte har S. vunnit genom sina *nationalmonument* vid Küffhäuser (se d. o. med fig.; 1896), Porta Westphalica (1896), Deutscher Eck vid Koblenz (1897), Halle (1901) samt det utanför Leipzig (fullbordadt 1914). Han har funnit en ny lösning af dylika uppgifter. Han behandlar arkitekturen som hufvudsak och låter i regel monumentet liksom växa upp ur naturformerna, som hörde det samman med dessa. I väldiga massor, fasta former, starka konturer bygger han upp monumenten. En originell ornamentik lifvar stenmassan, skulpturen blir en prydande bisak, det hufvudsakliga är det helas allvarliga karaktär af orygglig fasthet och styrka. S. har fått många efterföljare. De tunga ”Bismarckstorn”, som äro uppresta flerstädes i Tyskland, ha sin utgångspunkt i den nationella monumenttyp han skapat. G—g N.

Schmitz, Eugen, tysk musikskriftställare, f. 1882 i Neuburg, lärjunge till Ad. Sandberger, blef 1905 filos. doktor i München, har verkat som musikkritiker där och från 1915 i Dresden. Han har grundligt omarbetat E. Naumanns ”Illustrierte musikgeschichte” (1908) och skrifvit *Richard Strauss als musikdramatiker* (1907), *biografier* öfver Hugo Wolf (1906), R. Wagner (1909), Palestrina (1914) och Orlando di Lasso (1915) samt *Harmonielehre als theorie* (1911), *Geschichte der kantate und des geistlichen konzerts* (I, 1914), *Musikästhetik* (1915) m. m. E. F—t.

Schmolck (Schmolke), Benjamin, tysk diktare af andliga sånger, f. 1672 nära Liegnitz, d. som pastor primarius i Schweidnitz 1737, utgaf i 16 samlingar inemot 1,200 andliga sånger, utmärkta af varm känsla, men f. ö. af högst olika värde. Ps. 81, 235 och 241 i 1819 års psalmbok återgå på original af honom, och i de nyaste psalmboksförslagen ingå vanligen ytterligare några af hans psalmer. Hans samlade skrifter utgåfvos 1740—44; ett urval publicerades 1855 (2:a uppl. 1860). (B. R—g.)

Schmoll, Barthold Otto, fortifikationsofficer, f. 1657 i Kurland, d. på 1730-talet, var 1676—79 i svensk krigstjänst, där han avancerade från friryttare till kornett, och 1684—90 i kurländsk, där han blef kapten. 1691 reste han öfver till Stockholm och följde sedan med Karl XI på

dennes mönstringsresor samt utnämndes s. å. till ingenjörkapten för infanterioffícerarnas i Sverige information. Till ledning för denna undervisning utgaf han *En kort anledning till geometrien* (1692) och *Architectura militaris eller fortifications konstens korta manuductions och underwijsnings första deel* (1693; andra delen utkom ej). 1693—94 deltog han i de allierades kampanj i Nederländerna, sändes 1695 till Finland för att undervisa därvarande officerare, blef 1698 major vid Fortifikationen och 1699 generalkvartermästarlöjtnant, men transporterades 1700 som kommendant till Marstrand, hvars försvarsverk han sedan förstärkte. 1711 blef han öfverste af infanteriet med bibehållande af kommendantskapet, 1715 adlades han och var 1716—19 öfverste och kommendant i Göteborg. L. W:son M.

Schmoller [ʃmå'l-], Gustav von, tysk nationalekonom, f. 24 juni 1838 i Heilbronn, blef professor i statsvetenskap 1864 i Halle, 1872 i Strassburg och 1882 (efter A. Held) i Berlin. Han utnämndes 1884 till led. af preussiska statsrådet och valdes 1899 till sitt universitets representant i preussiska herrehuset. 1908 upphöjdes han i adligt stånd. Sedan 1878 utger han (från 1903 i förening med M. Sering) skriftserien "Staats- und sozialwissenschaftliche forschungen" (185 hftn till år 1915, de flesta förf. af hans studenter) och sedan 1881 tidskr. "Jahrbuch für gesetzgebung, verwaltung und volkswirtschaft im Deutschen reiche". Han är därjämte medarbetare i det sedan 1892 af vet. akad. i Berlin utg. källskrifts- och sammelverket "Acta Borussica, denkmäler der preussischen staatsverwaltung im 18. jahrhundert". S. betraktas som den egentlige ledaren för den nya riktningen af den historiska skolan inom nationalekonomien — eller, m. a. o., för denna skola, sådan den utvecklat sig efter det af Roscher, Br. Hildebrand och Knies (se dessa ord) utförda banbrytande och grundläggande arbetet (jfr Nationalekonomi, sp. 514). Hans författarverksamhet har gällt i synnerhet: ekonomisk-historiska och statistiska specialundersökningar, socialpolitiska principfrågor och metodologisk diskussion. Ett hufvudsyfte för hans sträfvanden har han själf angett vara att h. o. h. lösgöra den nationalekonomiska vetenskapen från den engelsk-franska utilitetsfilosofiens dogmatik och basera den på en annan, psykologiskt och historiskt säkrare grundval. Bland arbeten i bokform märkas *Zur geschichte der deutschen kleingewerbe im 19. jahrhundert* (1869), *Über einige grundfragen des rechts und der volkswirtschaft* (öppet bref till H. v. Treitschke, 1875), *Die strassburger tuche- und weberzunft* (1879), *Zur literaturgeschichte der staats- und sozialwissenschaften* (1888), *Zur sozial- und gewerbepolitik der gegenwart* (1890), *Umrisse und untersuchungen zur verfassungs-, verwaltungs- und wirtschaftsgeschichte besonders des preussischen staates im 17. und 18. jahrh.* (1898), *Über einige grundfragen der sozialpolitik und volkswirtschaftslehre* (1898; 2:a uppl. 1904), *Grundriss der allgemeinen volkswirthschaftslehre* (d. I 1900, 10:e uppl. 1908; d. II 1904), hans yppersta verk, utfördt på utvecklingshistorisk grundval, med genomgående relativistisk hållning och med encyklopedisk omfattning inom vederbörande vetenskap, *Über das maschinenzeitalter* (1903), *Fr. List als volkswirt* (1909) och *Charakterbilder* (1913). Mycket belysande för S:s uppfattning af nationalekonomiens karaktär, uppgift och metoder är afh. *Volkswirtschaft, volkswirtschaftslehre und -methode* (i "Handwörterbuch der staatswissenschaften", 3:e uppl. 1911). S. har under årtionden framstått som den främste representanten för den etiskt motiverade, positivt socialpolitiska riktning, hvars verksamhet inleddes med den starka oppositionen mot de s. k. manchestermännen, de klassiske nationalekonomernas epigoner i olika länder. Redan i sitt inledningstal vid den bekanta kongressen i Eisenach (jfr Katedersocialister) gjorde han gällande — och den ståndpunkten har han blifvit trogen —, att de lägre klassernas ställning måste genom reformatoriskt inskridande från en stark statsmakts sida lyftas därhän, att de kunna harmoniskt inordnas i samhällets och statens organism, åsikter, som framkallade bifalls- och smädelsestormar mot honom, af den tidens liberaler betecknad som "en tempelskändare i det sociala riket" (citatet anfördt af Treitschke i stridsskriften "Der socialismus und seine gönner", 1875). Samtidigt framhåller han, att centralisationens utveckling skall uppvägas af aktning och intresse för individens frihet, för människans moraliska och intellektuella framåtskridande. I den med K. Menger förda metodologiska diskussionen (särskildt i "Zur literaturgeschichte" etc.) kom han att framträda som en skarpare motståndare till den deduktiva metoden, än han egentligen var; han har sedermera förklarat induktion och deduktion ha en jämbördig betydelse för tänkandet, liksom "höger och vänster fot för gåendet". Till S:s 70-årsdag utgafs en festskrift, "Die entwickelung der deutschen volkswirtschaftslehre im 19. jahrhundert" (2 bd, 1908) med bidrag speciellt af hans lärjungar i olika länder. — Litt.: Art. S. i "Handwörterbuch der staatswissenschaften" (1911), och Fridrichowicz, "Grundriss einer geschichte der volkswirtschaftslehre" (1912). E. H. T.

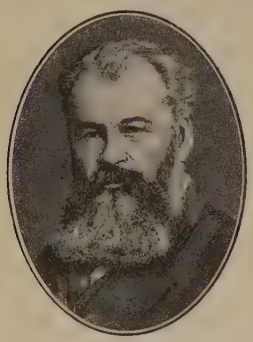

Schmollis (möjligen en förvrängning af lat. *sis mollis*, "var mig huld", eller af fnlty. *smullen*, supa), en i det tyska studentspråket sedan midten af 1700-talet öflig hälsning, som motsvarar det svenska skål! och särskildt förekommer vid dricksande af brorskål. Svaret är fidūcit (af lat. *fidūcia sit*, lita på mig).

Schmun, kopt. Se Hermupolis 2.

Schmuz-Baudiss [ʃmots-], Theodor Hermann, tysk keramiker, f. 1859 i Herrnhut, studerade målning vid konstakademien i München, men egnade sig tidigt åt keramik, blef 1902 anställd vid k. porslinsmanufakturen i Berlin och 1908 dess ledare. S. har utfört förträffliga arbeten af keramisk konst. G—g N.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schmölln, stad i Sachsen-Altenburg, vid floden Sprotte och Gössnitz—Gerabanan. 11,345 inv. (1910). Realskola, fabrikation af knappar, urboetter, borstar, dosor m. m. (J. F. N.)

Schnaase [ʃnaše], Karl, tysk konstskriftställare, f. 1798 i Danzig, d. 1875 i Wiesbaden, studerade juridik i Heidelberg, där han var en af Hegels lärjungar, blef 1826 assessor i Königsberg, därefter prokurator i Düsseldorf och var 1848—57 råd i högsta domstolen i Berlin. Öfverlägsen i historisk blick och filosofisk uppfattning, blef S. en af dem, som grundlade det vetenskapliga konststudiet i Tyskland. Utom sitt hufvudverk, *Geschichte der bildenden künste* (1843—64; 2:a uppl. 1865—77, 8 bd), utgaf han *Niederländische briefe* (1834) och åtskilliga smärre skrifter. Monografi af W. Lübke (1879). (G—g N.)

Schnabel, Johann Gottfried, tysk författare, f. 1692, d. efter 1750, bekant under pseud. Gisander, skref en af de mest lästa robinsonaderna, *Wunderliche fata einiger seefahrer, absonderlich Alberti Julii ... auf der insel Felsenburg* (1731—43), hvilken bearbetades och utgafs af Tieck (6 bd, 1827) och i utdrag öfversattes på svenska 1765 (nya uppl. 1785 och 1789).

Schnabel, Arthur, österrikisk pianist, f. 1882 i Leipnik, elev af Leschetitzki, har på konsertresor genom Europa vunnit anseende som Brahms- och Schuberttolkare samt ger sedan 1902 i Berlin trioaftnar. Han har komponerat sånger, en pianokonsert m. m. S. gifte sig 1905 med altsångerskan Therese Behr, f. 1876 i Stuttgart, elev af Etelka Gerster och vida känd som romanssångerska.

Schnack, Peter. Se Snack.

Schnaderhüpfel (Schnadahüpfln), ett slags hos de tyske och österrikiske alpborna bruklig, oftast improviserad dansvisa af erotiskt eller satiriskt innehåll, bestående af ett par fyraradiga strofer, sjungna af två motparter på en egendomlig, stillsam melodi, som plägar varieras mycket och utklingar i joddlande. Samlingar af sådana visor ha utgetts af Seidl (1850), L. v. Hörman (1881; 3:e uppl. 1894), Greinz (1889, 1894) och Gundlach. I konstpoesien har arten odlats af F. v. Kobell, Stieler, Rosegger m. fl. Jfr Grasberger, "Die naturgeschichte des schnaderhüpfels" (1896), och R. Steffen, "Enstrofig nordisk folklyrik i jämförande framställning" (1898). E. F—t.

Schnæbele-affären, en på sin tid, 1887, mycket omtalad gränskonflikt mellan Tyskland och Frankrike. Franske kommissarien vid gränspolisen i Pagny-sur-Moselle, Schnæbele, hade stått i förbindelse med en för Frankrikes räkning i Tyskland verksam spion, och med anledning däraf hade riksrätten i Leipzig utfärdat order om Schnæbeles häktning, om han anträffades på tyskt område. En tysk gränspoliskommissarie, Gautsch, ställde då en fälla för Schnæbele genom att medelst bref inbjuda honom till ett möte vid gränsen för att uppsätta protokoll rörande en kullstörtad gränspåle. Då Schnæbele 20 april 1887 kom till gränsen och tagit några steg öfver gränslinjen, blef han öfverfallen af ett par förut i ett dike dolda tyska agenter, som förklarade honom häktad. Han satte sig till motvärn och lär, enligt den officiella franska utredningen, ha lyckats komma tillbaka öfver gränsen, men några meter in på franskt område ånyo ha blifvit öfvermannad och bortförda till Metz. Franske utrikesministern Flourens lät omedelbart ambassadören Herbette göra kraftiga föreställningar i Berlin, och då den sistnämnde företedde fotografiskt faksimile af det bref, genom hvilket Schnæbele lockats till gränsen, lät Bismarck omedelbart (28 april) utlofva frigifning af Schnæbele under förklaring, att en inbjudan till sammanträffande i tjänsteärenden vore att betrakta som ett lejdebref. Genom denna motivering undgick Bismarck att inlåta sig på den ömtåliga frågan om gränskränkningen och om tyska riksrättens från franskt håll bestridda kompetens att åtala och döma en fransk undersåte för handlingar, som begåtts utanför franskt område. Schnæbeleaffären behandlades i båda rikenas press i allmänhet ganska moderat; boulangisterna och den af Déroulède ledda patriotligan sökte emellertid hetsa franska regeringen till att betrakta händelsen som en medveten provokation af Bismarck, bevisande nödvändigheten att "taga kriget" ju förr dess hellre. Den öfvergående krigsfara, som affären kan ha vållat, ökades däraf, att den revanschlystne general Boulanger vid dess inträffande var fransk krigsminister; faran afvärjdes genom den skyndsamhet, hvarmed Schnæbele frigafs, sedan bevis företetts på poliskommissarien Gautschs komplott mot honom. Jfr P. Albin, "La paix armée" (1913). V. S—g.

Schnapper-Arndt, Gottlieb, tysk socialstatistiker, f. 1846 i Frankfurt a. M., d. där 1904, blef filos. doktor i Tübingen på den sedermera mycket bekant vordna socialstatistiska monografien *Fünf dorfgemeinden auf dem hohen Taunus* (1883). Efter hans död ha utgetts bl. a. *Vorträge und aufsätze* (3 bd, 1906), *Sozialstatistik* (en serie föreläsningar, 1908) samt det ekonomisk-historiska verket *Beiträge zur geschichte der lebenshaltung in Frankfurt a. M. während des 17. und 18. jahrh.* (2 bd, 1911). E. H. T.

Schnapsnase, ty. Se Näsa, sp. 341.

Schneckenburger. 1. Matthias S., tysk-schweizisk protestantisk teolog, f. 1804 i Thalheim i Württemberg, d. 1848 som professor i Bern (sedan 1834). Hans professur omfattade närmast kyrkohistoria och systematisk teologi, men vid sidan däraf föreläste han med förkärlek nytestamentlig teologi, och på detta område röra sig hans flesta af honom själf utgifna arbeten (*Über das evangelium der Ägypter*, 1834; *Über den zweck der apostelgeschichte*, 1841, m. fl.). Mot slutet af sitt lif koncentrerade han emellertid alltmer sina studier kring symbolikens problem och särskildt kring spörsmålet om förhållandet mellan den lutherska och den reformerta åskåd-

ningen, hvilket erbjöd ett särskildt intresse för honom, som, själf lutheran, genom deltagandet i Berns praktiskt kyrkliga lif lärt sig uppskatta den reformerta fromhetens egenart. För eftervärlden är han ock i främsta rummet bekant genom det postumt utgifna, utomordentligt skarpsinniga och ännu i sitt slag oöfverträffade arbetet *Vergleichende darstellung des lutherischen und des reformierten lehrbegriffs* (2 bd, 1855).

2. Max S., den föregåendes broder, lyrisk poet, författare af Tysklands nationalsång, f. 17 febr. 1819 i Thalheim, Württemberg, d. 3 maj 1849 som egare af ett järngjuteri i Burgdorf, kantonen Bern, utbildade sig för köpmansyrket, innehade därefter några år anställning vid ett apotek i Bern, och det var där han 1840 diktade sin allbekanta nationalhymn *Die wacht am Rhein*. Ingifvelsen därtill mottog han under intrycket af den antityska och krigiska stämning i Frankrike, som litterärt utlöste sig i bl. a. Alfred de Mussets dikt "Nous l'avons eu votre Rhin allemand". S:s sång blef aldrig under hans egen lifstid bekant i vidare kretsar. Men efter hans död nådde "Die wacht am Rhein" sin ryktbarhet, sedan den tonsatts af musikdirektören Karl Wilhelm (d. 1873) och första gången sjungits 1854 vid firandet af dåv. kronprinsens af Preussen (sedermera kejsar Vilhelm I:s) silfverbröllop. Först vid den stora sångarförbundsfesten i Dresden 1865 slog den igenom, och under 1870—71 års krig fick den sin — under det stora världskriget 1914 ff. ytterligare befästa — rang af tysk nationalsång. Originalhandskriften till dikten skänktes af författaren till en vän i Bern och förvaras nu i därvarande historiska museum. Skaldens stoft öfverfördes 1886 från Burgdorf till hans födelseort, där en minnesvård upprests. Åt hans änka och barn, liksom åt kompositören, beviljades statspension. S. författade äfven ett antal andra lyriska dikter, samlade och utg. af K. Gerok under titeln *Deutsche lieder* (1870). Litt.: W. Lang, "Von und aus Schwaben" (1890). 1. E. Bg. 2. E. N. S—g.

Schneeberg [ʃnēb-], flera höga bergstoppar i Tyskland och Österrike. 1. (Wiener-S.) Bergstock i österrikiska alperna n. om Semmering. 2,075 m. 10 km. lång kuggstångsbana enligt Abts system från Puchberg upp på S. — 2. (Krainer S.) Högsta berget i Krain, 1,796 m. — 3. (Grosser S.) Bergstopp i Sudeterna, den högsta i Glatzbergen. 1,422 m. — 4. Högsta toppen på Fichtelgebirge, 1,051 m. — 5. (Hoher S.) Högsta toppen bland Elbes sandstensberg, vid Tetschen, 723 m. 1—5. J. F. N.

Schneeberg [ʃnēb-], bergsstad i sachsiska kretsen Zwickau, i Erzgebirge. 9,382 inv. (1910). Vacker kyrka med altartafla af L. Cranach, gymnasium och lärarseminarium. Maskinstickning samt tillverkning af spetsar, tyll, dockor m. m. Grundlagdt omkr. 1471, blef S. tidigt betydande genom den kringliggande traktens rikedom på silfver-, kobolt- och vismutmalmer. (J. F. N.)

Schneekopf [ʃnēk-], bergstopp i Thüringerwald, belägen i södra delen af hertigdömet Sachsen-Koburg och Gotha. Höjd 978 m. S. krönes af ett 21 m. högt utsiktstorn. (J. F. N.)

Schneekoppe [ʃnēk-], Riesenkoppe, Riesengebirges högsta topp, en stympad granitkägla, med en höjd af 1,603 m. Schlesisk-bömiska gränsen går fram öfver själfva spetsen. (J. F. N.)

Schnéevoigt [ʃne'fåjkt]. 1. Georg Lennart S., finländsk violoncellist och orkesterdirigent, f. 8 nov. 1872 i Viborg, där fadern var kapellmästare. De under faderns ledning begynta musikstudierna fortsattes vid Orkesterskolan i Helsingfors (violoncellspel för O. Hutschenreuter) samt därefter vid konservatorierna i Sondershausen (C. Schroeder), Leipzig och Bruxelles. S. studerade kontrapunkt och fuga för Braunroth i Dresden och Fuchs i Wien. I åtta år var S. soloviolonccellist vid Filharmoniska sällskapets orkester i Helsingfors, samtidigt lärare vid Orkesterskolan och Helsingfors' musikinstitut. Högt uppburen som cellist, har han företagit framgångsrika konsertresor både i eget och främmande länder. S. dirigerade 1901 symfoniorkestern vid utställningen i Riga, var därefter t. o. m. 1913 dirigent i Riga under somrarna, utom 1910 och 1911, då han dirigerade i Kiev. Sin stora ryktbarhet som dirigent vann S. 1904—08, då han som F. Weingartners efterträdare var förste dirigent vid Kaim-orkestern i München. Med denna orkester företog han konsertturnéer i Tyskland, Österrike, Schweiz, Belgien, Holland och Italien, i sammanlagdt 125 olika städer. 1909 bildade S. Rigaer symphonie-orchester, som företog turnéer i Ryssland, äfven till Helsingfors, samt 1912 Helsingfors' symfoniorkester, som gjorde turnéer till Stockholm och Petersburg. Sistnämnda år ledde S. första utförandet af "Mästersångarna" och 1913 första utförandet af "Parsifal" i Petersburg. Då Helsingfors' stadsorkester 1914 bildades, blef S. förste dirigent. S. å. dirigerade han vid konsertföreningen i Stockholm, som 1915 kallade honom till ord. förste dirigent, hvarjämte han dock kvarstod vid Helsingfors' stadsorkester. Sedan 1906 inbjuden gästdirigent vid kejs. musiksällskapets konserter i Petersburg, vid Santa Cäcilia i Rom samt vid orkestrar i Warschau, Amsterdam, Haag m. fl., kan S. räknas till samtidens mera framstående dirigenter. Helt behärskande orkestern, eldar han denna till högsta möjliga prestationsförmåga, utmejslar detaljerna väl, men skänker icke mindre de stora linjerna plastisk gestaltning. Han behärskar såväl den klassiska som den moderna repertoaren. Ur den senare ha många betydande verk första gången af honom framförts i Nordens konsertsalar.

2. Sigrid Ingeborg S., född Sundgren, den föregåendes hustru, pianist, f. 17 juni 1878 i Helsingfors, utbildade sig vid Helsingfors' musikinstitut 1886—94 under ledning af bl. a. William Dayas, debuterade i Helsingfors 1894 och fortsatte studierna hos F. B. Busoni i Berlin under tre år, hvarefter en konsert gafs i denna stad. Hon ingick 1898 äktenskap med Georg S. och har därefter dels ensam, dels med sin make företagit framgångsrika konsertturnéer i Finland, Sverige, Danmark, Tyskland, Ryssland och Östersjöprovinserna samt medverkat vid symfonikonserter gifna af Kaim-orkestern i München, sällskapet Santa Cäcilia i Rom, Helsingfors' symfoniorkester i Helsingfors och Stockholm, Rigaer symphonie-orchester och Helsingfors' stadsorkester. I besittning af glänsande teknik, lidelsefullt temperament och sund musikalisk uppfattning, har

fru S. af publik och kritik vunnit oförbehållsamt erkännande. Efter att ett par år som vikarie ha omhänderhaft förste klaverlärartjänsten vid Helsingfors' musikinstitut antogs fru S. 1912 till ord. innehafvare af denna tjänst. 1—2. O. Asn.

Schneid., vid djurnamn förkortning för tyske zoologen Johann Gottlob Schneider.

Schneidemühl [ʃna'j-], po. *Pila*, stad i preussiska reg.-omr. Bromberg (Posen), vid Küddow, biflod till Netze, och flera järnvägslinjer. 26,126 inv. (1910). Gymnasium med realskola, katolskt lärarseminarium, döfstumanstalt. Tillverkning af maskiner, stärkelse, cement, tegel m. m. J. F. N.

Schneider, Johann. Se Agricola, Johann.

Schneider [ʃna'j-], Johann Gottlob, tysk filolog och zoolog, f. 1750 i Kollmen i Sachsen, d. 1822, blef 1776 professor i döda språk vid universitetet i Frankfurt a. d. O. och 1811 i Breslau. S. inlade stor förtjänst om kännedomen af den klassiska forntidens naturvetenskapliga skriftställeri genom värdefulla kommenterade upplagor af bl. a. Aristoteles' ''Animalium historia'' (1811), Theofrastos' ''Opera quæ supersunt'' (1818—21), Nikandros' ''Alexipharmaca'' (1792) och ''Theriaca'' (1816), båda sammanförda i en senare upplaga (1856), äfvensom de latinske landtbruksskriftställarna (''Scriptores rei rusticæ'', 1794—97). Epokgörande var hans stora lexikaliska arbete, *Grosses kritisches griechisch-deutsches handwörterbuch* (1797—98; 3:e uppl. 1819), hvilket legat till grund för Passows ''Handwörterbuch der griechischen sprache'' och därigenom för hela den följande grekiska lexikografien. A. M. A.

Schneider [ʃna'j-], Johann Christian Friedrich, tysk musiker, f. 1786 nära Zittau, d. 1853 i Dessau, spelade redan i barnaåren alla instrument och skref på gymnasiet sonater, orkestermusik, mässor, en opera, sånger m. m. 1807 blef han organist i Leipzig, 1817 dirigent vid stadsteatern där och 1821 hofkapellmästare i Dessau. Där verkade han som lärare, teoretiker och kompositör, ryckte upp hoforkestern, bildade en kyrkokör och en ''liedertafel'', bragte sångakademien i flor samt öppnade en musikskola (1829), som först genom Leipzigkonservatoriets bildande blef öfverglänst. S. ansågs som en af de talangfullaste epigonerna af Haydn-Mozartska riktningen; knappt kunde en musikfest föranstaltas i Tyskland utan hans medverkan antingen som dirigent eller tonsättare, och gång på gång uppfördes hans nu nästan glömda oratorier *Das weltgericht* (1819), hans förnämsta verk, *Die sündflut*, *Das verlorne paradies*, *Gideon*, *Pharao*, *Absalon*, *Gethsemane und Golgatha* (1838) m. fl. Han skref dessutom mässor, kantater, hymner, motetter, koraler, operor, symfonier, uvertyrer, stråkensembler, sonater, omkr. 400 manskörsånger och 200 sånger vid piano m. m. Som musikskriftställare gjorde han sig känd genom *Elementarbuch der harmonie und tonsetzkunst* (1820; flera uppl.), *Vorschule der musik* (1827), *Handbuch des organisten* (1828—29) m. m. S. blef hedersdoktor i Halle och Leipzig samt 1827 led. af Mus. akad. i Stockholm. Hans biografi skrefs af Kempe (1859; 2:a uppl. 1864). — Hans fader och hans broder, båda med namnet Johann Gottlob S., voro berömda orgelspelare. A. L.*

Schneider [ʃnädär], Joseph Eugène, fransk industriidkare, politiker, f. 29 mars 1805 i Bideshoff (Lothringen), d. 27 nov. 1875 i Paris, började sin bana som banktjänsteman och lyckades genom begåfning och ihärdigt arbete skapa sig en förmögenhet, som satte honom i stånd att tillsammans med sin äldre broder, Adolphe S., inköpa metallverken i Le Creusot (se d. o. och Schneider-Canet) 1830, hvilka han inom kort ryckte upp ur deras förfall och omskapade till en af världens förnämsta och mest aktade anläggningar i sitt slag. 1845 valdes S. till senator i Saône-et-Loire, och 1851 var han några månader jordbruksminister. Liflig anhängare till andra kejsardömet redan från statskuppen 2 dec. 1851, var han under hela dess tid medlem af lagstiftande kåren (för Saône-et-Loire) och dess president några månader 1865. Som sådan fungerade han också 4 sept. 1870, då republiken proklamerades. Han drog sig sedermera tillbaka till privatlifvet och egnade sig helt åt utvecklingen af sina fabriker i Creusot, där en staty öfver honom restes af arbetarna och invånarna i staden 1879. E. A—t.

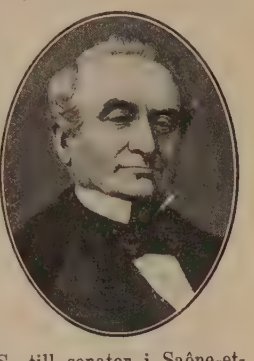

Schneider [ʃna'j-], Louis, tysk skådespelare och skriftställare, f. 1805 i Berlin, d. 1878, blef redan 1820 engagerad vid k. teatern i Berlin och vann där popularitet som ypperlig komiker. 1848 lämnade han skådespelaryrket samt egnade sig företrädesvis åt skriftställeri, på samma gång som han var konungens föreläsare och privatbibliotekarie. S. offentliggjorde en mängd bearbetningar och öfversättningar af engelska, spanska, franska och ryska teaterstycken i den af honom under pseudonymen L. W. Both utgifna ''Bühnenrepertoire des auslandes''. F. ö. skref han *Schauspielernovellen* (1839), *Die gallerie der kostüme* (1844—47), *Aus meinem leben* (1879—80), romaner, historiska arbeten m. m. Postumt utkom *Aus dem leben kaiser Wilhelms* (3 bd, 1888).

Schneider [ʃnädär], Cathérine Jeanne Hortense, fransk operettsångerska, f. 1838 i Bordeaux, tillhörde från 1855 olika teatrar i Paris, tills hon 1864 på Variétés-teatern med stor framgång kreerade Offenbachs *Den sköna Helena*, för hvilken roll hon var likasom skapad genom yttre behag, fria och utmanande later, kvick uppsluppenhet och sångförmåga. Ännu större rykte vann hon 1867 som *Storhertiginnan af Gerolstein* inför världs-

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

utställningens publik. Efter krigsutbrottet 1870 spelade hon Offenbachsroller i London och Petersburg, men uppträdde från 1872 mera sällan, lämnade scenen 1881 och gifte sig, för att snart åter skiljas.

Schneider, norsk familj. 1. Jens Andreas S., pedagog, lokalhistoriker, f. 31 jan. 1847, var sedan 1900 lektor (''overlærer'') i Skien och sedan 1904 därjämte föreståndare för stadens bibliotek och 1907—11 konservator vid museet för Grenlandfylke. Han har utgett bl. a. *Molde og Romsdalen* (1914—15), *Fra det gamle Skien* (2 bd, 1914—15) och *Gammel bygdemaalsdigtning* (1909).

2. Hans Jakob Sparre S., den föregåendes broder, naturvetenskapsman, f. 11 febr. 1853 i Aasnes, sedan 1877 konservator vid Tromsö museum, har särskildt i ''Tromsö museums aarshefter'' och i facktidskrifter offentliggjort ett stort antal mest entomologiska uppsatser. Han är ledamot af Videnskapsselskapet i Kristiania (1881).

3. Andreas S., de föregåendes broder, keramiker, f. 29 juli 1861 på Nes järnverk, debuterade som målare 1884, men har sedan 1895 öfvervägande sysslat med keramiska arbeten, för hvilka han 1896 uppsatte egen verkstad i villasamhället Slemdal nära Kristiania. S. har varit banbrytare för keramikens konst i Norge och är representerad i de nordiska ländernas fiesta konstindustrimuseer. Sedan 1912 arbetar han äfven för Ekersunds fajansfabrik. 1—3. K. V. H.

Schneider [ʃna'j-], Sascha (Alexander), tysk målare, f. 21 sept. 1870 i Petersburg af tyska föräldrar, kom i sin barndom till Zürich och sedan till Dresden, blef där elev af L. Gey och påverkades af dennes fantastiska riktning. S. studerade vid akademien i Dresden 1889—92, gjorde sig sedan 1894 bemärkt genom stora kartongteckningar med ämnen sådana som *Kristus i dödsriket*, *Judas på flykt*, *Mörkrets triumf*, *Mammons slafvar*, *Anarkisten*. Han har sedan utfört monumentala målningar i kyrkor (*Yttersta domen*, *Uppståndelsen* i Meissen), i teatrar (Köln, Weimar), i universitetet i Jena, i villor i Florens m fl. samt filosoferande symbolistiska kompositioner med ganska ansträngdt sensationssökande innehåll (bl. a. *Striden om sanningen*, tio sammanställda målningar, utst. 1903). S. har egnat sig äfven åt skulptur, etsning och bokutstyrsel. Han var professor vid akademien i Weimar 1904—08; sedan dess har han mestadels vistats i Italien. G—g N.

Schneider [ʃna'j-], Camillo Karl, tysk botanist och skriftställare, f. 7 april 1876 i Gröppendorf vid Oschatz, Sachsen, är produktiv författare inom sin vetenskap med företräde för dendrologi och trädgårdskonst. Han har genomrest Kaukasus, Balkanbergen och sydvästra Kinas bergstrakter. Af hans böcker förtjäna främst att nämnas *Dendrologische winterstudien* (1903), *Illustriertes handwörterbuch der botanik* (1905), *Illustriertes handbuch der laubholzkunde* (2 bd, 1906, 1912) och *Landschaftliche gartengestaltung* (1907). S. innehar generalsekreterarbefattningen i österrikiska dendrologiska sällskapet. C. Lmn.

Schneider-Canet [ʃnädär kanä], firmanamnet å den artillerimateriel, som utgår från de under Schneider & c:o lydande verkstäderna i Le Havre och Le Creusot. Mest känd är Schneider-Canets fältartillerimateriel, vid hvilken ett vidsträckt bruk gjorts af hydropneumatisk rekylhämning, under det att så godt som alla öfriga vapenfirmor föredragit hydraulik med fjädrar. Typisk för det förra systemet var den franska 1897 antagna fältkanonen, hvilken verkat banbrytande på artillerimaterielens område (se Lavettage, sp. 1425). Schneider-Canets fältartillerimateriel har varit den svåraste konkurrenten till Kruppska materielen samt efter täflan med denna blifvit antagen i Spanien, Portugal, Bulgarien, Serbien, Grekland och delvis i Ryssland. Jfr Creusot, Rekylhämningsmedel och Schneider, Jos. Eug. G. af Wdt.

Schneidewin [ʃna'j-]. 1. Friedrich Wilhelm S., tysk filolog, f. 1810, d. 1856, blef 1833 lärare vid gymnasiet i Braunschweig, 1837 e. o. professor och 1842 ord. professor i Göttingen. S. utgaf bl. a. *Delectus poeseos græcorum* etc. (1838—39), uppl. af Sofokles, Babrios, Aischylos' Agamemnon o. s. v. Med v. Leutsch utarbetade S. bd 1 af ''Corpus paroemiographorum'' (2 bd, 1839, 1851) samt uppsatte 1846 den bekanta filologiska tidskriften ''Philologus''.

2. Max Paul Ernst Berthold S., den föregåendes son, tysk filolog och filosof, f. 1843 i Göttingen, 1887—1911 gymnasieprofessor i Hameln, har utgett flera arbeten inom klassisk filologi, politiska och litteraturhistoriska skrifter samt filosofiska arbeten, *Drei populärphilosophische essays* (1883), *Der Wundt-Sommersche streit* (1887), *Das goldene A B C der philosophie* (tills. med Steudel, 1891), *Offener brief an E. v. Hartmann* (1892), *Die unendlichkeit der welt* (1900) m. fl. Han ansluter sig i viss mån till Hartmanns ståndpunkt. Oändligheten fattar han som en subjektiv förståndsteori, grundad på det ständigt möjliga fortskridandet i tänkandet. 1. J. C. 2. S—e.

Schnell, Betty, dansk skådespelerska. Se Hennings.

Schneller, Christian, tyrolsk skriftställare, f. 1831 i Holzgau, d. 1908, 1869—98 skolinspektör i Innsbruck, utgaf diktsamlingen *Aus den tiroler bergen* (1857), *Am Alpsee* (1860), *Jenseits des Brenners* (1864) och *Eldorado* (1871) samt *Die romanischen volksmundarten in Südtirol* (1870), *Skizzen und kulturbilder aus Tirol* (1877) m. m.

Schne'llklops (af ty. *schnell*, snabbt, och *klops*, se Kalops), *kokk.*, en maträtt, som utgöres af en skifva stekt oxkött med ett slags gräddsås på.

Schnepfenthal, gods i hertigdömet Sachsen-Koburg och Gotha i närheten af Waltershausen, ryktbart genom den filantropiska uppfostringsanstalt, som Salzmann (se d. o.) där grundlade 1784 och som ännu (1916) eger bestånd. S—e.

Schnetz [ʃnets], Jean Victor, fransk målare af schweizisk härkomst, f. 1787 i Versailles, d. 1870 i Paris, var elev af David, Regnault, Gros och Gérard och blef en af de konstnärer, som sökte en medelväg mellan nyklassicism och romantik. Han målade italienska folklifsbilder i stort format och äfven historiska ämnen (*Paris' försvar mot normanderna 885*, i Versailles). *Spåkvinna spår påfven Sixtus V* (1824) och *Bönder framför madonnabilden* (1831) representera hans konst i

ouvre. 1840—47 och 1852—66 var S. direktör r franska akademien i Rom. G—g N.

Schniewindts asbestväfmotstånd [ʃnīvints], s., ett för reglering af elektrisk ström afsedt

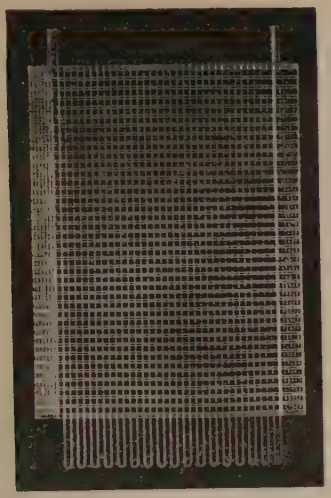

notstånd, så förfärdigadt (se fig.), att motståndsråden är inväfd som inslag i en väfnad af asbestrådar. Sådana motstånd kunna uthärda stark ppvärmning och således äfven relativt hög belastning. T. E. A

Schnirch, Bohuslav, tjechisk bildhuggare, . 1845, d. 1901, studerade för Bauer i Wien och för Widnmann i München, fick 1868 första priset för sin staty *Helige Georg till häst* och skulpterade en mängd dekorativa figurer för Prags praktbyggnader: nationalteatern, Rudolfinum och Bömiska museet. Hans förnämsta verk är *ryttarstatyn af konung Georg Pódiebrad*, uppställd i staden af samma namn. Dessutom har han utfört bildstoder af skalden *Hálek*, politikern *Julius Grégr* m. fl. A—d J.

Schnitler, norsk familj. 1. Didrik Thomas Johannes S., militär, krigshistoriker, f. 9 sept. 1833 i Toten, d. 15 dec. 1888 i Kristiania, blef 1872 kapten och 1881 öfverstelöjtnant i generalstaben samt var mycket framstående lärare i krigshistoria, krigskonst och krigsförvaltning sedan 1865 vid krigs- och sedan 1870 därjämte vid krigshögskolan. Hans hufvudarbete *Almindelig krigshistoria* (endast till 1640, 4 hftn 1878—85) fortsattes af hans son Gudmund S. (se S. 2). Några af S:s mindre skrifter, hvaribland *Det første aarhundrede af den norske hærs historie* (utg. som tillägg till tidskr. "Folkevennen" 1874), samlades af hans svåger H. D. Lowzow till ett värdefullt band, *Blade af Norges krigshistorie* (med biografi öfver S., 1895). S. var led. af åtskilliga kommittéer, bl. a. i militära undervisnings- och organisationssyften, samt af sv. Krigsvet. akad. (1870) och af Videnskapsselskapet i Kristiania (1872). — 2. Gudmund S., den föregåendes son, militär, krigshistoriker, f. 10 juni 1868 i Kristiania, officer 1890, blef 1900 kapten samt 1914 afdelningschef och major i generalstaben och är sedan 1903 lärare i krigshistoria och strategi vid Den militære höiskole. S. har fortsatt faderns "Almindelig krigshistorie" med 1 bd, omfattande *Lineartaktikens tid. 1650—1790* (1905), samt offentliggjort en större lärobok i *Strategi* (1911). — 3. Carl Wille S., kusins son till S. 1, konst- och kulturhistoriker, f. 24 juni 1879 i Brandvals härad, Hedemarkens amt, tog filologisk kandidatexamen 1904 samt blef 1908 assistent vid universitetets etnografiska samlingar och 1911 därjämte universitetsstipendiat. S. har medarbetat i tidskrifter och dagspressen samt utgett de betydande arbetena planschverket *Vore oldeforældres land* (1910), *Slegten fra 1814. Studier over norsk embedsmandskultur i klassicismens tidsalder 1814—1840* (1911), *Fredriksværn. Et norsk militæranlæg fra rokokotiden* (1914) och *Norske haver i gammel og ny tid* (under utgifning, sedan 1916). S. är led. af Videnskapsselsk. i Kristiania (1915). 1—3. K. V. H.

Schnitzeljakt (Snitseljakt), *jaktv.* Se Jaktridning.

Schnitzer, Eduard (merendels kallad Emīn pascha), tysk Afrikaforskare, f. 28 mars 1840 i Oppeln (Schlesien), mördad 23 okt. 1892 i Afrika. Han döptes 1846, efter sin faders, en judisk köpmans, död (1845) och blef 1864 med. doktor. S. å. begaf han sig till Turkiet, där han blef karantänsläkare i Antivari och 1870 vann anställning som läkare hos Ismael Hakki pascha, i hvars följe han gjorde vidsträckta resor. 1876 begaf han sig till Egypten, där han anställdes som läkare vid den i Sudan stationerade truppstyrkan. Han antog nu namnet Emīn (den trogne) och avancerade i egyptisk tjänst slutligen (1886) till pascha. Kort efter sin ankomst till Sudan erhöll han af egyptiska Ekvatorialprovinsens dåv. guvernör, Gordon pascha, uppdrag att besöka de s. om denna provins belägna negerrikena och begaf sig 1876 till Ugandas härskare Mtesa, 1877 till Kabrega i Unjoro. Efter en ny beskickning till Mtesa var han på väg till Europa, då han fick befallning att åter gå mot s. för att som guvernör med titeln bej öfvertaga ledningen af Ekvatorialprovinsen (1878), där han öfverallt kraftigt och framgångsrikt verkade för införande af fred och säkerhet i det af egyptiska ämbetsmäns förtryck och slafjägares härjningar hemsökta landet. Vid ett besök i Kartum 1882 fann han redan det af mahdin ledda upproret i fullt utbrott, och från hösten 1883 var därigenom all förbindelse med Egypten och Europa för honom afstängd. Då samtidigt äfven forskningsresandena Junker och Casati uppehöllo sig i Ekvatorialprovinsen, gjorde man i Europa olika försök att befria dem, dock misslyckades de af Ad. Fischer och O. Lenz gjorda försöken. När man slutligen genom Junker, som 1886 lyckats nå kusten, fick närmare underrättelser om S:s farliga läge, utsändes af England en stor undsättningsexpedition under led-

ning af Stanley. Denne, som valt vägen uppför Kongo och dess biflod Aruwimi, nådde efter oerhörda svårigheter 13 dec. 1887 sydvästra hörnet af Albertsjön. Dit kom äfven den om hans ankomst underrättade S. jämte Casati 29 april 1888 med en ångare från Wadelai. Stanley yrkade nu på, att S. skulle åtfölja honom till kusten, men denne visade sig föga benägen att öfverge sin provins och sitt folk. För att söka förmå sina trupper att aftåga från landet begaf han sig emellertid jämte en af Stanleys följeslagare, Jephson, till de nordligaste stationerna vid Nilen, under det att Stanley vände åter för att afhämta sin vid Aruwimi kvarlämnade eftertrupp. Uppmaningen till aftåg vann dock ej gehör hos S:s folk, dennes och Stanleys afsikter misskändes, och den förre blef jämte Jephson 18 aug. 1888 gjord till fånge under ett upplopp, som anstiftats af några egyptiska officerare. Ur fångenskapen befriades de dock snart till följd af ett angrepp, som mahdisterna, måhända oroade genom ryktet om Stanleys antågande, gjorde på Ekvatorialprovinsen. S:s upproriska officerare ledo ett svårt nederlag, och soldaterna vägrade att strida, om icke paschan sattes i frihet. När Stanley 16 jan. 1889 återkom till Albertsjön, fann han dock S. alltjämt tvekande, huruvida han borde följa sin räddare. Men då denne ej kunde återvinna sin fulla auktoritet hos sina officerare, beslöt han att med ett större antal egyptiska tjänstemän samt deras hustrur och barn följa Stanley till östkusten. Tåget gick öfver Semliki till östra stranden af Edvardsjön, därifrån till södra stranden af Victoriasjön och därifrån öfver Mpwapwa till Bagamojo, dit tåget kom 5 dec. Han gick nu i tysk tjänst och bröt 25 april 1890 upp från Sansibar, i spetsen för en stor karavan, för att trygga tyska väldet i landet mellan Afrikas östra kust och de stora ekvatorialsjöarna. Han anlade stationen Bukoba på Victoriasjöns västra strand och drog därifrån med löjtnant Stuhlmann till Edvardsjön och längs dess västra sida norrut till Albertsjön. Efter fruktlösa förhandlingar med de där kvarstannade egyptiske officerarna och fåfänga försök att genom skogarna vid Ituri framtränga mot n. eller v. kvarhölls han af en koppepidemi och brist på födoämnen från nov. 1891 till mars 1892 i Undussuma nära sydändan af Albertsjön. Själf sjuk och nästan blind, sände han Stuhlmann med de friske tillbaka till Victoriasjön och drog själf slutligen mot s. v., men mördades på befallning af araben Hamadi ben Ali, efter sin station vid Kongo kallad Kibonge, i Kinema, 150 km. v. om Kongo. Hans kvarlåtenskap och dagböcker togos af belgiske kaptenen Dhanis vid eröfringen af Njangve i febr. 1893. Som vetenskaplig resande inlade han genom sorgfälliga samlingar och iakttagelser, särskildt i Ekvatorial-Afrikas ornitologi, etnografi och meteorologi, stora förtjänster och riktade Berlins, Wiens och Londons museer med stora samlingar. Hans till åtskilliga geografiska tidskrifter insända, särdeles intressanta bref utgåfvos 1888 af G. Schweinfurth och Fr. Ratzel, *Emin-Pascha. Eine sammlung von reisebriefen und berichten aus den ehemals ägyptischen Aequatorialprovinzen und deren grenzländern.* Jfr A. J. Wauters, ”Stanleys expedition till Emin paschas undsättning”, 1890, och ”Emin Paschas räddning enligt bref från H. M. Stanley” (s. å.), samt Fr. Stuhlmann, ”Mit Emin Pascha ins herz von Afrika” (1894), och G. Schweizer, ”Emin Pascha. Eine darstellung seines lebens und wirkens” (1898). E. V. D.*

Schnitzler. 1. Johann S., österrikisk läkare, f. 1835 i Nagy-Kanizsa i Ungern, d. 1893 i Wien, blef 1860 med. doktor, 1866 docent och 1878 professor i Wien. Bland hans många skrifter märkas *Die pneumatische behandlung der lungen- und herzkrankheiten* (1875), *Über laryngoskopie und rhinoskopie* (1878) m. fl. Tills. med Markbreiter uppsatte han 1860 ”Wiener medicinische presse”, hvilken tidskrift han redigerade t. o. m. 1886.

2. Arthur S., den föregåendes son, österrikisk författare, f. 15 maj 1862 i Wien, studerade medicin och promoverades 1885 till med. doktor, men egnade sig snart uteslutande åt litteraturen. Han debuterade 1893 med en serie enaktare, *Anatol* (18:e uppl. 1914; fyra af dem uppf. i Stockholm s. å.), som genom sin stämning af frivolitet och vemod, sin gratie och smak i allt väsentligt kännetecknar sin författares egenskaper och afsikter. För teatern har han sedan författat skådespelen *Märchen* (1894; 3:e uppl. 1910), *Liebelei* (1895; 12:e uppl. 1914; ”Älskog”, uppf. i Stockholm 1896), hvarmed han slog igenom och vardt känd långt utom sitt lands gränser, *Freiwild* (1896; 3:e uppl. 1908), *Das vermächtnis* (1898; 3:e uppl. 1912), *Der grüne kakadu*, *Die gefährtin*, *Parazelsus* (3 enaktare, 1898; 5:e uppl. 1908; ”Paracelsus”, uppf. i Stockholm 1908, ”På gröna papegojan” 1910), *Der schleier der Beatrice* (1900), *Lebendige stunden* (4 enaktare, 1902; 8:e uppl. 1912; ”Damen med dolken” och ”Den sista maskeraden”, uppf. i Stockholm 1910, ”Litteratur”, uppf. där 1912), *Der einsame weg* (1903; 6:e uppl. 1914), komedien *Zwischenspiel* (1905; 4:e uppl. 1909; ”Intermezzo”, uppf. i Stockholm 1914), skådespelet *Der ruf des lebens* (1905; 4:e uppl. 1913), *Der puppenspieler* (1906), *Marionetten* (3 enaktare, s. å.; 3:e uppl. 1911), komedien *Komtesse Vizzi* (2:a uppl. 1909; ”Släktingar”, uppf. i Stockholm 1910), *Der junge Medardus* (1910; 6:e uppl. 1911), tragikomedien *Das weite land* (5:e uppl. 1911; ”Det vida landet”, uppf. 1915 i Stockholm), komedien *Professor Bernhardi* (1912; 13:e uppl. 1913; sv. öfv. 1914, uppf. i Stockholm s. å.) och *Komödie der worte* (3 enaktare, 6:e uppl. 1915). Därjämte har S. skrifvit ett stort antal längre och kortare noveller: *Sterben* (1895; 6:e uppl. 1908), *Die frau des weisen* (1898; 3:e uppl. 1901), *Reigen* (10 dialoger, 1900; 11:e uppl. 1903), *Leutnant Gustl* (1901; 18:e uppl. 1914; ”Löjtnant Gustl”, 1912), *Frau Bertha Garlan* (1901; 7:e uppl. 1908), *Die griechische*

inzerin (1904), *Dämmerseelen* (1907; 8:e uppl. 908), *Der weg ins freie* (s. å.; 25:e uppl. 913; "Vägen ut till lifvet", 1911), *Masken und under* (9:e uppl. 1912), *Frau Beate und ihr ohn* (1913; 12:e uppl. 1914) och *Der blinde eronimo und sein bruder* (1915). — S. är wienare lltigenom, och i hans författarskap återges både en särwienska stämningen och för staden och ess invånare karakteristiska kretsar och kynnen. Ian har som knappast någon före honom skildrat en unge wienske lefnadsnjutaren, den rike, bilade mannen, hvars särskilda kännetecken är att ara en lättsinnig melankoliker, som är för reflekerad att nöja sig med förströelser eller att kunna ripas af en lidelse. Som motbild ställer S. hvad vienaren kallar "das süsse mädel", den blida, nspråkslösa, obetydliga unga flickan i låg samällsställning, som utan stora ord hängifver sig och edan finner sig i att kastas bort. Kring sina ersoner, hvilkas replikskiften äro beundransärda i blandningen af vek lyrik och hänsynslös ealism, gjuter S. en atmosfär af fint nyanserade dämpade färger: den stora gesten, det vilda och det upphöjda, är fjärran från hans konst, som står miniatyren nära. Som hans mest typiska form kan man anse den dialogiserade novellen efter franskt mönster (Gyp, Hervieu), anpassad till det rokokoartade i det österrikiska hufvudstadslifvet, med klokhet, förstående, vekhet, resignerad ironi som hufvudbeståndsdelarna, och en lyriskt färgad, men träffande och enkel form. Läkare till sin utbildning, har han gärna nyttjat suggestion och dylika fenomen som motiv, liksom man i hans karaktärsteckning ofta märker den erfarne läkarens försonliga lefnadsvishet. Enstaka gånger har han låtit sociala synpunkter göra sig gällande, och på senare år ha judiska problem utgjort hufvudspörsmålen. Skicklig artist, är han merendels framgångsrik på scenen. — S:s *Gesammelte werke* utkommo 1912 ff. Jfr Salkind, "A. S." (1907), och Carl Roos, "Moderne tysk litteratur" (1914). 1. (R. T—dt.) 2. R—n B.

Schnizlein [-lajn], Adalbert, tysk botanist, f. 15 april 1814 i Feuchtwangen (Bajern), d. 24 okt. 1868 i Erlangen, tog först apotekarexamen, blef filos. doktor i Erlangen 1836, idkade hufvudsakligen botanisk forskning till 1843, då han slog sig ned som apotekare i samma stad, och blef där docent i botanik 1845 och e. o. professor 1850. Utom flera floristiska arbeten, däribland *Die flora von Baiern* (1847), utgaf han det stora illustrerade verket *Iconographia familiarum naturalium regni vegetabilis* (4 dlr, 1843—70, 277 kolorer. planscher), hvaraf ett utdrag bär titeln *Analysen zu den natürlichen ordnungen der gewächse* (1858). C. Lmn.

Schnorr von Carolsfeld [-fånn -felt]. 1. Ludwig Ferdinand S., tysk målare, f. 1789 i Königsberg, d. 1853 i Wien, studerade för sin fader Veit Hans S. (f. 1764, d. 1841) och för Füger i Wien, där han förblef bofast. Bland hans målningar äro *Madonna* (Nationalgalleriet i Berlin), *Riddarens hemkomst och afsked* (Wien), *Der Erlkönig* (Schackgalleriet i München) samt porträtt och landskap. Han var äfven etsare och litograf. — 2. Julius S., den föregåendes broder, målare, f. 1794 i Leipzig, d. 1872 i Dresden, studerade för fadern och för Füger, begaf sig 1817 till Florens och 1818 till Rom. Där slöt han sig till den Cornelius-Overbeckska kretsen, målade *Bröllopet i Kana* och öfvertog utförandet af freskerna i *Ariosto-rummet* i Villa Massimi, som 1821—28 dekorerades af Overbeck, Veit m. fl. Bland S:s målningar från Romvistelsen äro *Den heliga familjen jämte Johannes' familj* (1818, Dresdengalleriet), *Bebådelsen* (1820, Nationalgalleriet i Berlin), *Batseba* (1825, konstakademien i Berlin). Af det hundratal landskapsstudier efter naturen han utförde utkommo 26 i reproduktion 1878. S. blef 1827 professor i München och stannade där till 1846, då han flyttade till Dresden, där han blef direktör för akademien och målningsgalleriet. I München utförde han en serie fresker i det nya

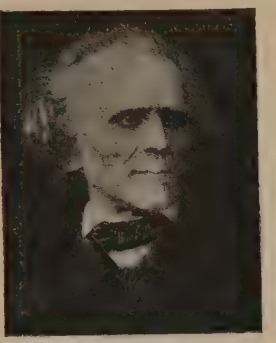

Fig. 1. Julius Schnorr v. Carolsfeld.

Fig. 2. Siegfrieds död, en af J. Schnorr v. Carolsfelds Nibelungen-fresker i k. palatset, München.

residenset: scener ur *Nibelungenlied* (jfr fig. 2) — många af dessa kompositioner återkommo i praktverket "Der Nibelunge not" (1843) —, ur *Karl den stores*, *Fredrik Barbarossas* och *Rudolfs af Habsburg* historia, koloristiskt svaga målningar, men dramatiskt åskådliga. Till Maximilianeum målade han en stor framställning af *Luther i Worms*. Bland hans ålderdomsalster är det arbete, som framför allt gjort honom omtyckt och känd, *Bibel in bildern* (1852—62, med 240 teckningar, svensk upplaga, "Bibliska bilder", 1863). Han utförde glasmålningskartonger, bl. a. till Paulskyrkan i London. S. är representerad i museer i München, Leipzig, Bremen, Posen m. fl. städer. "'Zeichnungen" af S.

utgåfvos 1878, *Briefe aus Italien* (från 1817—27) trycktes 1886. Jfr monografi af W. Singer (1911).

3. Ludwig S., son till S. 2, operasångare, f. 1836 i München, d. 1865 i Dresden, studerade vid Leipzigs konservatorium samt för J. Otto och Eduard Devrient, anställdes 1858 vid teatern i Karlsruhe och 1860 som förste hjältetenor i Dresden samt vann där så stor berömmelse, särskildt som Wagnersångare (*Tannhäuser*), att han af Wagner utsågs att kreera *Tristan* i München. Han ådrog sig därvid en häftig förkylning, som medförde hans död. Han var gift med sångerskan Malwina Garrigues (f. 1832, d. 1904), Wagners första *Isolde*. 1—2. G—g N. 3. A. L.*

Schnyder von Wartensee [fånn va'rtenše], Xaver, schweizisk musiker, f. 1786 i Luzern, d. 1868 som musiklärare i Frankfurt am Main, var en på sin tid ansedd lärare och kontrapunktist. Han komponerade feerioperan *Fortunat* (uppf. 1831), oratoriet *Zeit und ewigkeit*, kantater och andra körverk, schweizervisor för manskör, symfonier m. m. samt skref musikuppsatser i facktidningar. En samling dikter af honom utgafs 1869. A. L.*

Schoa, landskap i sydöstra Abessinien, omkr. 40,000 kvkm. med 1,5—2 mill. inv. S. är alltigenom ett bergland, som i ö. begränsas af den meridionala bergskedja, ö. om hvilken Abessinien sänker sig ned till låglandet vid kusten. Från denna kedja nedrinna flera tillflöden till Abai (Bahr el-Asrak), som själf genomflyter den högslätt, som utgör landets västra del. På denna resa sig flera isolerade toppar, såsom i n. Uara (3,376 m.) och Kollo (4,300 m.). Om öfriga naturförhållanden se Abessinien. Invånarna äro dels kristna amharaer, dels muhammedanska eller hedniska gallaer. — S. var förr ett af Abessiniens småriken, men tvangs 1856 att underordna sig negus negesti Teodoros och efter dennes fall hans efterträdare Johannes. Då äfven den senare stupat (1889), lyckades S:s konung Menilek svinga sig upp till negus negesti och samla de öfriga rikena under sitt öfvervälde. S. är sedan den tiden centralstaten i Abessinien, och dess hufvudstad Addis-Abeba är äfven hela Abessiniens. En äldre hufvudstad var Ankober. J. F. N.

Schobēria, *bot.* Se Sueda.

Schobert [ʃåbert; fr. uttal ʃåbär], Johann, tysk-fransk tonsättare, f. (året okändt) i Schlesien, d. 1767 i Paris (jämte sin familj och tre vänner till följd af förgiftning genom en svampmåltid), var kammarcembalist hos prinsen af Conti och firad i Paris som pianist samt vida omkring som kompositör af pianokonserter och kammarmusik med obligat klaver. Hans stil har befunnits högligen öfverensstämma med Mannheimskolan (se d. o.). Ett urval af hans arbeten utgafs 1909 af H. Riemann i "Denkmäler deutscher tonkunst" (bd 39). Wyzewa och Saint-Foix ha i sin Mozartbiografi (1911) ådagalagt, att Mozarts 4 första pianokonserter icke äro annat än studier öfver sonater af S. E. F—t.

Schoddy. Se Shoddy.

Schœlcher [ʃelʃär], Victor, fransk politiker, f. 22 juli 1804 i Paris, d. 26 dec. 1893 i Houilles (dep. Seine-et-Oise), var först journalist och uppträdde efter en resa i Amerika kraftigt mot slafveriet. Efter februarirevolutionen 1848 blef han understatssekreterare för marinen och bidrog som sådan till slafveriets upphäfvande i de franska kolonierna. S. å. blef han medlem af nationalförsamlingen för Martinique och slöt sig till yttersta vänstern. Han bekämpade Napoleon som president och deltog vid Baudins sida i barrikadstriderna 2 dec. 1851, hvarefter han blef landsförvist och var bosatt i England till kejsardömets fall. Återkommen till Paris 1870, blef han öfverste i nationalgardet och chef för dess artillerilegion. 1871 valdes han af Martinique till medlem af nationalförsamlingen, sökte under Pariskommunen lugna sinnena, men kastades af kommunarderna i fängelse. 1875 blef han lifstidssenator och verkade oförtrutet för koloniernas och de färgade infödingarnas sak i tal och skrift. F. ö. var han typen för den mest doktrinära liberalism. Förutom en mängd stridsskrifter skref han *Abolition de l'esclavage* (1840), *Des colonies françaises. Abolition immédiate de l'esclavage* (1842), *Colonies étrangères et Haïti, résultats de l'émancipation anglaise* (2 bd, 1843), *L'Égypte en 1845* (1846), *Histoire de l'esclavage pendant les deux dernières années* (2 bd, 1847), *Histoire des crimes du deux décembre* (1852), *Le gouvernement du deux décembre* (1853) m. fl. arbeten. E. A—t.

Schoell. Se Schöll, M. S. F.

Schoen [ʃön] Se Schön.

Schœ'nus, *bot.* Se Knapp-agsläktet.

Schofar, *mus.*, ett judiskt instrument, vädurshorn af rak eller något böjd form, fordom nyttjadt i krig och till signaler, t. ex. vid sabbatsårets invigning, samt (såsom ännu är fallet) i tempeltjänsten.

Schofēt, plur. schofetīm, hebr., domare (se d. o., sp. 652).

Schofield [skåu'fild], John Mc Allister, nordamerikansk general, f. 29 sept. 1831 i Chautauqua county, New York, d. 4 mars 1906 i S:t Augustine, Florida, blef 1853 artillerilöjtnant och vid inbördeskrigets utbrott 1861 major vid de frivillige i Missouri. Nov. 1861—nov. 1862 tjänstgjorde han som general vid Missouris milis, var därpå till april 1863 befälhafvare i sydvästra Missouridistriktet, erhöll 1862 generalmajors grad, var maj 1863—febr. 1864 befälhafvare i hela Missouriområdet och deltog 1864 som chef för Ohioarmén i Shermans Atlantafälttåg. Hösten 1864 sändes S. till Tennessee, utkämpade 30 nov. en oafgjord strid mot sydstatsgeneralen J. B. Hood vid Franklin och lyckades följande dag förena sin armé med general G. H. Thomas' vid Nashville. Han stred febr. 1865 i Nord-Carolina, tog 22 febr. Wilmington, förenade 23 mars sin armé med Shermans, var närvarande vid sydstatsgeneralen J. E. Johnstons kapitulation 26 april vid Durham station och öfvervakade detaljerna vid kapitulationsaftalets verkställighet. S. sändes juni 1865 af presidenten Johnson till Frankrike i en diplomatisk mission (om Mexico), återvände hem maj 1866 och var juni 1868—mars 1869 krigsminister i Johnsons kabinett (efter Stanton). Han blef mars 1869 generalmajor i reguljära armén och innehade till 1895 olika distriktsbefälsposter. Sistnämnda år erhöll han generallöjtnants

grad. S. skref det självbiografiska arbetet *Forty-six years in the army* (1897). V. S—g.

Schofield [skå'fild], William Henry, nordamerikansk litteraturhistoriker, f. 6 april 1870 i Brockville, Ontario, studerade i Toronto, vid Harvard och flera europeiska universitet, däribland i Köpenhamn och Kristiania, till 1897 och har därefter varit lärare vid Harvarduniversitetet, sedan 1906 innehafvare af en lärostol i jämförande litteraturforskning. 1907—08 var han "bytesprofessor" vid Berlins universitet, och 1911 höll han föreläsningar i Köpenhamn och vid Sorbonne. Bland S:s arbeten märkas *English literature from the norman conquest to Chaucer* (1905) och *Chivalry in english literature* (1912). S. är president för den till främjande af andlig växelverkan mellan Förenta staterna och de nordiska länderna upprättade stiftelsen "American-scandinavian foundation". V. S—g.

Schogun, tysk transkription för shogun. Se Bd XII, sp. 1454 ff.

Schoho (Soho, Saho), hamitiskt folk. Se Saho.

Scho'la, lat. (af grek. *scholē*, ledighet, d. v. s. från praktisk sysselsättning, sålunda tid för andlig idrott), fick redan under den klassiska tiden en hel del olika betydelser. Hos grekerna var det sålunda uttryck för lärd sysselsättning i allmänhet, för filosofiskt samtal, föredrag, ja t. o. m. afhandling, så t. ex. hos Plutarchos, som använde ordet också om platsen, där den andliga verksamheten utöfvas, där läraren ger undervisning. Hos romarna betecknade ordet en mängd olika begrepp (filosofisk sekt, kollegium, korporation, en sådans lokal, kår, afdelning af kejserliga gardet o. s. v.).

Scho'la cantōrum (lat., eg. "sångarskola"), ett modernt musikinstitut i Paris, vid hvars månatliga konserter ofta stora körverk af äldre mästare uppföras. Se Indy och Konservatorium.

Scho'læ mona'sticæ, lat. Se Klosterskolor.

Schola'nder [ʃ*ω*-]. 1. Fredrik Vilhelm S., arkitekt, målare, författare, f. 23 juni 1816 i Stockholm, d. där 9 maj 1881, blef 1831 elev vid konstakademiens byggnadsskola. Hans anlag lågo i själfva verket mer åt måleri och diktning, men det var hans morbroder, arkitekten A. Nyström, som bestämde hans bana och med energi dref honom framåt på densamma. Under studietiden var S. om somrarna murarlärling och blef 1836 gesäll i ämbetet. I akademien uppträdde han från 1834 som utställare. 1836 blef han e. o. konduktör vid Öfverintendents- och Riksmarskalksämbetena samt vid slottsbyggnaden. 1840 blef han agré af akademien. Som dess stipendiat begaf han sig 1841 till Paris, där han i nära två år var elev af H. Lebas, som förut varit Nyströms lärare, samt därifrån, hösten 1843, till Italien. Midt under de stränga och flitiga formstudierna "bröt hans afgjorda kallelse för måleriet, hvilken han så länge måste kufva, fram med kraft. Under afteckningar af monument och byggnader blef färgen ett för honom allt starkare framträdande element; och småningom växte arkitekturstudierna ut till bilder i rik färgskiftning, med växlande och karakteristiskt figurstaffage". Emellertid hade han 1843 som studieprof hemsändt ett projekt till museibyggnad (finnes i konstakademien). Öfverintendentsämbetet fann förslaget lämpligt för det påtänkta nationalmuseet i Stockholm, och Anckarsvärd och Nyström genomdrefvo dess framläggande utan täflan inför riksdagen, som godkände det lågt beräknade kostnadsförslag, hvilket medföljde från ämbetet. Nyström lagade jämväl så, att förslaget skulle läggas till grund för ny ritning med de ändringar, som funnos nödiga. S., som 1844 utnämnts till ord. konduktör vid Öfverintendentsämbetet, hemkallades 1846, blef led. af akademien och möttes med stora förhoppningar. Utgången af museifrågan blef emellertid den, att tyske arkitekten F. A. Stüler fick uppdrag att utarbeta nya byggnadsritningar — ett uppslag, som innebar en fullkomlig bankruttförklaring för den inhemska byggnadskonsten och blef en svår stöt för det kotteri, som styrt Sveriges konstangelägenheter. (Se Nationalmuseum.)

F. V. Scholander. Efter en teckning af A. Zorn.

Läxan verkade i synnerhet på den känslige S., som mot sin vilja blifvit inblandad i detta illa förberedda företag. Hans återstående lif egnades i främsta rummet åt att lyfta den svenska arkitekturen ur det lägervall och den förkrympning, på hvilka nationalmuseibygget, anförtrodt åt en utlänning, utgjorde inseglet. Kallad 1847 till vice professor och 1848 till professor i byggnadskonst vid akademien, blef han en energisk lärare, som både genom föresyn och vidsträckt vetande fick stort inflytande. Flertalet af den nästa generationen svenska arkitekter bildades i hans skola: Zetterwall, Gellerstedt, Dahl, Jacobson, Clason, Möller m. fl. Äfven finnarna Sjöström och Höijer voro hans lärjungar. S. fasthöll stadigt vid sin utgångspunkt, att arkitekturen i främsta rummet är en skön konst, som af sina utöfvare fordrar vetande af konstnärlig och konsthistorisk art. Det var med missmod han betraktade den nya organisation af konstakademien, som förlade den förberedande arkitekturundervisningen till Tekniska högskolan. Hans verksamhet inom akademien inskränktes f. ö. ej till denna lärarplats. 1851—53 var han t. f. direktör och 1851—66 skattmästare. 1868 blef han sekreterare efter Nyström och innehade denna befattning till sin död. Som arkitekt fullgjorde S. framgångsrikt och nitiskt en mängd uppdrag för offentlig och enskild räkning. Ofta nog var han bunden af små förhållanden och trång synvidd hos de bestämmande. Monumentala uppgifter förekommo sällan, och äkta material användes föga på hans tid. Han gjorde sitt bästa med användande af de medel, som stodo till buds, alltid med fyndighet och smidighet, ibland med snille. Hans verk visa en fast och säker stilkänsla, rytm och spänstighet. Helst rörde han sig inom den italienska renässansens former, men upptog, där så

passade sig, äfven medeltidsformer och i Synagogan österländska motiv, dem han tillämpade med självständighet. Ungdomligt frisk fantasi uppenbara ofta nog hans detaljbehandling och ornamentik, han är aldrig slafviskt bunden af ett stilschema. Af hans kyrkliga arbeten må nämnas *Bernadotteska grafkoret* i Riddarholmskyrkan (1858—60), *Ulriksdals kapell* (1865), *Vånga kyrka* (1866), *Östermalmskyrkans kupol* (1866—68), *Gärdhems kyrka* (1879) samt, framför allt, den i österländska former hållna *Synagogan* i Stockholm (1867—70), med konstnärligt intressant inre utsmyckning. Bland läroverkshus uppgjorde han ritningar till det i Visby (1855—59), Tekniska högskolan (1863), det i Uppsala (1867—69) m. fl. Andra byggnader af hans hand äro *Vasamonumentet i Utmeland* (1859), *Warodellska huset* vid Drottninggatan (1849) och *Barclayska* (sedermera Wallenbergska) *huset* i Stockholm (det sistnämnda rifvet 1915, afb. i art. Bostad), ombyggnaden af slotten *Ekholmen* och *Vik* (1857), *Sörby* (1858) och *Vinäs* (1861) samt af landshöfdingresidensen i Malmö och Kristianstad m. m. Som arkitekt vid Drottningholm (1847—57) och vid Vet. akad. (1848—60) samt intendent vid Stockholms slott (1850—73) var han verksam för om- och nyinredningar. Vid Nationalmuseum var han arbetschef 1864—66. I Öfverintendentsämbetet, där han sedan 1864 var intendent och flera gånger t. f. chef, verkade han ganska mycket, ehuru ibland kanske föga ingripande, där något stred mot hans öfvertygelse. Den betydande samling af arkitektoniska studier (öfver 1,200 blad, hvaraf 218 behandlande äldre svensk byggnadskonst), som S. efterlämnat, inlöstes 1882 för statens räkning.

Men om arkitektens värf af S. omfattades med den kärlek, som fyllandet af en plikt inger, var det målarens, som egde hans hjärtas varmaste hängifvenhet. Åt teckningen och akvarellen egnade han sig ofta som ett nöje och en vederkvickelse. Hans måleri blef dock trots hans rika begåfning, hans friskt kvällande fantasi, endast en dilettants älsklingsnöje, en lätt improviserad lek. En öfverblick af hans mångsidiga alstring skänkte den utställning af hans ritningar och akvareller, som konstakademien 1882 ordnade. Den omfattade byggnadsstudier, arkitektoniska motiv med figurstaffage, ofta af självständig betydelse, serier af bildkompositioner till några hans egna dikter, utkast till teaterdekorationer, byggnadsdetaljer och byggnader, dels i akvarell, dels i penn- och kolteckningar, äfvensom ett och annat i oljefärg. Bland hans yppersta arbeten må ihågkommas bildserierna *Fjolners saga* (1867, 32 blad, Nationalmuseum, reproducerade i två uppl., den ena i originalritningarnas storlek) och *Den blödande rosen* (1881, kompositionerna utförda såväl i penntecknings som i akvareller) samt *Sagor* och *Penntecknings*, samtliga till text af honom själf. Vidare akvareller till Böghs "Sanningens pilgrimsfärd". (Flera teckningsserier utgåfvos efter S:s död.) "Men på samma gång dessa ypperliga verk visa höjden af S:s förmåga, ge de oss också en inblick i dess begränsning. Utöfver det typiska, det för ett visst tidehvarf eller en viss lokalitet betecknande i yttre hänseende, når ej hans konst, och ej ens dit hinner han alltid. Individen, personligheten, det själsliga lifvet i dess finare skiftningar förmår han ej skildra, när han någon gång haft en afsikt ditåt." Också till dikten sträckte denna mångfrestande ande sina utflykter, men äfven där gällde det för honom en sysselsättning på lediga stunder, en formöfning snarare än en afsiktslös, af inre kallelse buren alstring. Oaktadt sin öppet erkända dilettantism på detta område nådde S. smidig versbehandling, särskildt af ottave rime, färgrik och fantasipräglad framställning och humoristisk fläkt, som låter oss ana, hvilka betydande anlag han egde. Också väckte hans versifierade novell *Luisella, en kvinnomodells öden* (1867), påverkad af Byron, och *Noveller* (1868), båda utgifna under pseudonymen Acharius, betydande uppmärksamhet. Mer i romantiska skolans stil äro hans *ballader* samt prosaberättelserna *Casa Polidoro* och *Sune Hårdssons äfventyr*. En konsthistorisk afh., *Ornamentikens formlära*, föreligger i fragment och är särdeles viktig för bedömande af hans ståndpunkt som arkitekt. Mycket angenäma, öppenhjärtiga och af varm konstkärlek genomandade äro hans *bref*, ofta på vers och ofta illustrerade af humoristiska teckningar (en del i konstakademiens arkiv). Ett urval af hans litterära arbeten utgafs 1881—82 i 3 dlr af J. Böttiger. S. efterlämnade jämväl musik till några af sina egna dikter. Han blef 1877 hedersdoktor vid Uppsala universitets jubelfest, var led. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1871), af danska konstakademien, Franska institutet och Royal institute of british architects. 1898 lät Sv. akad. prägla en minnespenning öfver S. Jfr F. Sander, "Sveriges nationalmuseum. Dess byggnadshistoria" (1866), G. Nordensvan, "Svensk konst och svenska konstnärer" (1892), och K. R. Nyblom, "Scholander" (i Sv. akad:s handlingar 1898).

2. Sven S., den förres son, vissångare, f. 21 april 1860 i Stockholm, studerade ornamentik hemma och 1883—86 under resor i de romanska länderna, studerade samtidigt sång för Ellen Bergman och i Paris hos Delle Sedie, blef ornaments- och byggnadsbildhuggare i Stockholm, tjänstgjorde som teckningslärare vid skolor och öppnade 1895 ett större magasin för försäljning af fotografiska utensilier. Framför allt har han dock med lif och själ egnat sig åt återuppblifvandet af den gamla vissången med ackompanjemang af luta. Särskildt har Bellmanssången genom honom ånyo blifvit populär i sin ursprungliga form, d. v. s. som solosång i st. f. i sin urartning till manskvartett. Därjämte har S. under sina studieresor inbärgat äldre och nyare franska, italienska, tyska, engelska och spanska visor samt själf satt lätta melodier till stycken af Sehlstedt, Fröding o. s. v., hvilket allt han föredrar på ett fjättrande sätt med obetydlig röst, men mästerlig artikulation och frasering samt sprittande liffull dramatisk uttrycksför-

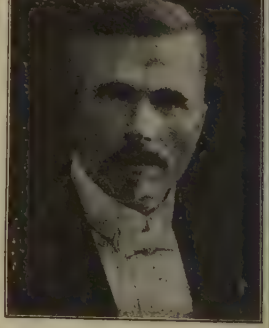

håga. Kostlig burlesk, skalkaktighet och tragisk humor återger han lika lyckadt; sin gitarrsträngade ...ta behandlar han virtuosmässigt, och hans sätt ...tt knyta omedelbar gemenskap med åhörarna är ...åde trefligt och distingeradt. S. har sedan 1892 ...ed stor framgång konserterat ej blott i Sverige, ...tan äfven i Danmark, Norge, Finland, Frankrike, ...chweiz, Belgien, Holland, England, Österrike, ...ngern och allra mest i Tyskland; hans årliga ...urnéer ha kunnat omfatta ända till 130 konserter ...nder en säsong. Sedan 1911 har hans dotter ...arin Elisabet (Lisa; f. 1890) sjungit med ...id hans soaréer. En internationell vissamling, *...cholander-programme*, innehållande 100 sånger ...n åttondel af hans repertoar) har 1909—12 ut...etts i 10 häften på Breitkopf & Härtels förlag. ... är sedan 1915 verkst. direktör i A.-b. Nordiska ...usikförlaget i Stockholm.

3. Anna Katarina S., den föregåendes ...yster. Se Boberg 2.

1. (G—g N.) 2. A. L. (E. F—t.)

Scholar [skå'lə], plur. scholars, eng., skol...osse, lärjunge; lärd. Jfr College, sp. 526.

Scholāris, plur. scholares (lat., af *schola*, ...ola), skolgosse. — Scholāres vaga'ntes. ...e Latinska litteraturen, sp. 1333.

Schola'stica, Den heliga, d. omkr. 542, ...yster till Benedikt af Nursia (se d. o.), med hvars ...öliker äfven hennes 653 kommo till Fleury-sur-...oire. Hennes dag är 10 febr.

Schola'sticus, lat., lärare, lärjunge; skolasti...er; om scholasticus i jesuitorden se d. o., ...p. 1387.

Scholastiko's. Se Agathias och Euagrios.

Scholia'st. Se Scholion.

Scho'lion (ett först hos Cicero förekommande ...riminutiv af grek. *scholē*), sv. plur. scholier, ...g. liten föreläsning eller utläggning, nyttjas före...rädesvis om de förklarande anmärkningar, som ...ill stort antal finnas skrifna i margen af de från ...edeltiden härrörande handskrifter, i hvilka de ...rnklassiske författarnas arbeten kommit till vår ...id. Dessa scholiers författare kallas scholiaster. ...eträffande grekiska litteraturen äro scholiasterna ...estadels obekanta, men deras anmärkningar inne...ålla många utdrag ur utförliga kommentarer af ...amngifna forntida (hufvudsakligen alexandrinska) ...örfattare och meddela sålunda värdefulla bidrag ...ill förklaringen af de klassiske författarnas texter. ...pokgörande för den homeriska textkritiken blefvo ...e af Villoison 1788 i Venezia upptäckta scho...erna till Iliaden, som meddela oskattbara upp...sningar om de af de alexandrinske lärde (Aristar...hos och hans skola) verkställda bearbetningarna ...f den homeriska texten. Äfven scholierna till ...lesiodos, Pindaros, Sofokles, Aristofanes m. fl. ...ärflyta delvis ur gamla källor och äro af stor be...ydelse. Bland latinska scholiaster äro de vik...gaste Probus och Servius (till Vergilius), Donatus ...ill Terentius) och Porphyrio (till Horatius). För...attandet af scholier fortgick under hela medel...iden, men större delen af de yngre scholierna eger ...ntet värde. A. M. A.

Scholl [ʃåll], Aurélien, fransk journalist, ...örfattare, f. 13 juli 1833 i Bordeaux, d. 1902 i ...aris, började som mycket ung att skrifva i tidningarna, medarbetade i "Corsaire", "Paris", "Mousquetaire", "L'illustration" samt uppsatte "Satan" 1855 och flera af dessa kvicka småtidningar, som voro så omtyckta mot slutet af andra kejsardömet: "Le nain jaune", "Le lorgnon", "Le jockey" m. fl. 1872 inträdde han i "L'événement", var en kortare tid hufvudredaktör för "Voltaire" och "Echo de Paris". Hans bitande utfall skaffade honom många fiender och dueller på halsen, och han var länge en af Paris' mest kända personligheter. Han skref äfven teaterpjäser och romaner. Bland de förra kunna nämnas *Jaloux du passé* (1861), *La question d'amour* (1864), *Les chaines de fleurs* (1866), *Le nid des autres* (1877), *L'amant de sa femme* (1890) och *La danseuse de corde* (1892). Dessutom skref han många sedeskildringar ur Paris-lifvet, såsom *Lettres à mon domestique* (1854), *Denise* (1857), *Les amours de théâtre* (1863), *Scènes et mensonges parisiens* (1863), *Les gens tarés* (1864), *Les nouveaux mystères de Paris* (1867), *Les amours de cinq minutes* (1875), *Les scandales du jour* (1878), *Fleurs d'adultère* (1880), *L'orgie parisienne* (1882), *Memoirs du trottoir* (s. å.), *Fruits défendus* (1885), *L'esprit du boulevard* (1886), *Les fables de la Fontaine* (s. å.), *Paris en caleçon* (1887), *Paris au cent coups* (1888), *Reines de coeur* (1890), *L'amour appris sans maître* (1891), *Les ingénues de Paris* (1893), *Tableaux vivants* (1896), *L'amour d'une morte* (1897). Litt.: F. Des Granges, "Silhouettes humoristiques: A. Scholl" (1872), och H. Fouquier, "Les maréchaux de la chronique" (1888). J. M.

Schollaert [ʃå'lärt], François, belgisk statsman, f. 19 aug. 1851 i Wilsele vid Louvain, juris doktor vid Louvains universitet 1875, därefter advokat, invaldes 1888 i deputeradekammaren och slöt sig där till högerpartiet, hvars demokratiska "ungklerikala" flygel han tillhörde. S. var maj 1895—aug. 1899 undervisningsminister samt därefter först vicepresident och sedan president (från 1904) i deputeradekammaren. Jan. 1908—juni 1911 var S. konseljpresident och genomförde som sådan 1908 Kongostatens förvandling till en belgisk koloni samt 1909 en arméreform, hvarigenom värnpliktigas rätt till friköpning afskaffades. Ett skollagsförslag (1911), som ansågs alltför mycket gynna de klerikala "frivilligskolorna" på statsskolornas bekostnad, vann ej deputeradekammarens bifall, hvilket vållade ministärens afgång och ersättande med ett kabinett de Broqueville. V. S—g.

Scholten [s-chå'l-], Jan Hindrik, nederländsk protestantisk teolog och filosof, f. 1811 nära Utrecht, d. 1885, var 1845—81 professor i Leiden. Som den förnämste representanten för den kritiska och frisinnade teologien i Nederländerna deltog han i striden mellan Oosterzee och Opzoomer om kristendomens väsen, därvid yrkande på en filosofisk behandling af de religiösa sanningarna. Då han framställde den etiska determinismen som grundprincip i den reformerta läran, blef han från flera håll häftigt angripen. Bland hans skrifter märkas det betydelsefulla verket *De leer der hervormde kerk in haar grondbeginselen* (2 dlr, 1848—54; 4:e uppl. 1861—62), *Geschiedenis van godsdienst en wijsbegeerte* (1853; 3:e uppl. 1863), *De vrije wil* (1859), *Het evangelie naar Johannes* (1864), *De*

doopsformule (1869) m. fl. Kort minnesteckning af A. Kuenen (1885).

Scholtz [ʃålts], Hermann, tysk pianist, f. 1845 i Breslau, studerade där för Brosig, för Plaidy och Riedel i Leipzig samt för Bülow och Rheinberger vid musikskolan i München, där han sedan var lärare 1869—75, hvarefter han flyttade till Dresden samt utnämndes till kammarvirtuos 1880 och professor 1910. Han har skrifvit en mängd pianokompositioner, vunnit stort erkännande som Chopinspelare och redigerat Petersförlagets Chopinedition. En elev till S. är svensken V. Peterson-Berger. E. F—t.

Scholz [ʃålts], Bernhard, tysk musiker, f. 1835 i Mainz, elev i pianospel af E. Pauer, i teori af Dehn (hvars efterlämnade lärobok i kontrapunkt han utgaf 1859), blef 1856 lärare vid k. musikskolan i München, var 1859—65 hofkapellmästare i Hannover, 1871—83 orkesterdirigent i Breslau och 1883—1908 direktör för Hochska konservatoriet i Frankfurt a. M., hvarefter han bosatte sig i Florens. Han blef 1883 filos. hedersdoktor i Breslau och fick professors titel. Han har skrifvit sånger, kammar- och orkestermusik i Schumanns och Brahms' anda, ett rekviem, körverk (*Das siegesfest*, *Das lied von der glocke*, *Sylvesterglocken*) och 9 operor, bl. a. *Zietensche husaren* (1869), *Golo* (1875), *Anno 1757* (1903) och *Mirandolina* (1907). S. har författat en ansedd *Lehre vom kontrapunkt* (1904), memoarerna *Verklungene weisen* (1911) m. m. A. L.*

Schomb., vid växtnamn förkortning för botanisten sir Robert H. Schomburgk (se denne).

Schomberg [ʃå'm-; fr. uttal ʃåbä'rg], eg. Schönberg, Friedrich Hermann von, hertig, tysk-fransk fältherre, f. 1615 i Heidelberg (hans fader var fältöfverste i brandenburgsk och pfalzisk tjänst), d. 1690, gjorde sina lärospån i holländsk krigstjänst, under prinsarna af Oranien, tjänade en tid under Sveriges fanor och trädde omkr. 1650 i fransk tjänst. 1661 skickades han till Portugal emot spanjorerna, som infallit i landet, och vann stora framgångar med den påföljd, att Spanien 1668 måste erkänna huset Bragança. Efter en kortare verksamhet i engelsk tjänst deltog S. 1675 i fälttåget till Katalonien samt blef s. å., ehuru protestant, fransk hertig och marskalk af Frankrike. Efter upphäfvandet af Nantesiska ediktet (1685) gick han först i portugisisk, sedan i brandenburgsk tjänst samt blef där general-en-chef och statsråd. 1688 skickades han med brandenburgska hjälptrupper till Vilhelm af Oranien och följde s. å. denne på hans färd till Storbritannien, där han naturaliserades som engelsman och mottog engelsk hertigtitel. Han stupade i slaget vid Boyne. Hans ätt utslocknade 1719 med sonen Meinhard, hertig af S. och Leinster. — Till en annan i Frankrike naturaliserad tysk släkt med samma namn hörde marskalkarna Henri de S. (f. 1575, d. 1632) och dennes son Charles de S. (f. 1601, d. 1656). (N. H—tz.)

Schomburgk [ʃå'mbork], sir Robert Hermann, tysk naturforskare, f. 5 juni 1804 i Freiburg a. d. Unstrut, d. 11 mars 1865 i Schöneberg, var till en början affärsman i Leipzig och Nord-Amerika och flyttade 1830 till Västindien, där han gjorde naturhistoriska resor, och utforskade 1835—39 och 1840—44 Brittiska Guyana. 1837 upptäckte han jättenäckrosen *Victoria regia*. S:s noggranna metoder och betydelsefulla resultat inom geografien, naturhistorien och etnografien ha tillförsäkrat honom en rangplats bland Syd-Amerikas utforskare. 1846 vistades han på Barbados och utnämndes 1848 till brittisk konsul på Santo Domingo, där han jämte afslutandet af ett fördelaktigt handelsfördrag äfven medhann geografiska forskningar. 1857—64 var S. brittisk generalkonsul i Bangkok. Hans större arbeten äro *A description of British Guiana* (1840), *Views in the interior of Guiana* (s. å.), *The natural history of the fishes of Guiana* (1843), *The history of Barbados* (1848) och *The discovery of the empire of Guiana by Sir W. Raleigh* (1848). — S:s yngre broder Otto S., f. 1810, d. 1857 i Syd-Australien, utgaf S:s berättelser till geografiska sällskapet i London under titeln *Reisen in Guyana und am Orinoko 1835—39*. — En annan broder, Richard S., f. 1811, d. 1890 i Adelaide, Syd-Australien, var trädgårdsmästare vid k. trädgårdarna i Sanssouci, Potsdam, måste af politiska skäl fly ur landet 1848 och blef föreståndare för botaniska trädgården i Adelaide 1866. Han var på preussiske kungens bekostnad sin äldste broder följaktig på resorna i Guyana 1840—42 och utgaf med begagnande af dennes förarbeten *Reisen in Britisch Guyana* (1847). C. Lmn.

Schomburgks gräns. Se Guyana, sp. 719.

Schomlau [ʃå'mlåo; ung. *Somlyó-Vásárhely*], landtkommun i ungerska komitatet Veszprém. Omkr. 1,900 inv. S. är bekant för sitt hvita vin, som växer på ett närliggande berg, Nagy Somlyó, en 450 m. hög basaltkägla. J. F. N.

Schonberg [skån-], Johan Torsten, konstnär, f. 21 juli 1882 i Stockholm, studerade vid konstakademien 1902—06, gjorde sig redan då bemärkt genom förträffliga karikatyrteckningar (*Modellskolan*, 1904, *Akademiens lärare och styresmän* 1905, båda inköpta af akademien). Han har sedan i målning, teckning och etsning utfört porträtt bland dem konstnären *A. Trulson* 1909, flera *självporträtt*, idrottsfigurer (flera karikatyrsamlingar *Idrottsmän*, 1907, *Världsmästare*, från Olympiska spelen 1908 m. fl., af utmärkt karakteristik och summarisk, kärnfull och elegant teknik) och likaledes förträffliga affischer, bl. a. till Nordiska spel. S. illustrerade A. Strindbergs "Sagor" 1915 och utgaf s. å. *Svenska stormän*, 12 historiska porträtt i litografi. Bland hans målningar äro motiv från Paris (*Anspann* m. fl., 1913), skärgårdsstämningar från Stockholmstrakten o. a. S. är representerad i Nationalmuseums etsnings- och teckningssamling. G—g N.

Schoner (Schöner), Johannes, tysk astronom, f. 16 jan. 1477 i Karlstadt, vid Würzburg, d. 16 jan. 1547 i Nürnberg, var 1526—46 pro-

essor i matematik i Nürnberg. Han gjorde astronomiska observationer och skref flera astronomiska rbeten, men är mest bekant som utgifvare af Regiomontanus' (se denne) efterlämnade arbeten. Jfr euerbach. B—d.

Schongauer [ʃån-], Martin, tysk konstnär, allad Martin Schön eller Hipsch (hübsch) Martin (ej för sitt yttres, utan för sin konsts skull), . säkerligen ett par år före 1450 i Kolmar (Elsass),

M. Schongauer. Efter en målning af H. Burgkmair.

son af en guldsmed Caspar S. där, d. 2 febr. 1491 i Breisach. Hans korta artistbana är så betydelsefull, särskildt inom grafiken, att han med skäl anses som en af 1400-talets främsta tyska konstnärer. Till en början åtnjöt S. undervisning af fadern, men okända äro hans första lärare i teckning och målning. 1465 befinnes S. vara immatrikulerad vid Leipzigs universitet, och ungefär vid den tiden besökte han som gesäll Nederländerna, där han studerade den brabantska konsten. Det är mycket osannolikt, att han varit elev hos Rogier van der Weijden (Rogelet de la Pasture), men dennes inflytande är synnerligen märkbart i S:s konst, framför allt i flera af hans ungdomsarbeten, och genom sin förening af ädel stilfullhet, realistiskt detaljerad teknik och gripande mysticism torde han afgörande ha påverkat honom. Från den finstämda Kölnskolan mottog dock S. äfven djupa och värdefulla konstintryck, som likaledes spåras i hans storartade produktion efter bosättningen i fädernestaden, där han arbetade för de rikaste kyrkorna och erhöll en mängd beställningar. Han tycks ha varit vidtfrejdad. Åtminstone omnämner en af hans samtida uttryckligen ej blott, att S:t Martins- och S:t Franciscuskyrkorna i Kolmar äfvensom predikarbrödernas samfund i Schlettstadt egde ifrigt kopierade målningar af hans hand, utan äfven att hans taflor spridts till Italien, Spanien, Frankrike, England och annorstädes. Flertalet af dessa verk synes dock ha gått förloradt under krig och politiska omstörtningar eller andra oroligheter. Man vet, att A. Dürer samlat och daterat handteckningar af S. samt försett ett bland hans blad med en hedrande anteckning. S:s konst berömmes äfven af Vasari, ja, af själfva Michelangelo. Under sina senare lefnadsår lär S. ha lidit af ohälsa, och 1489 flyttade han, ovisst af hvad orsak, till Breisach. Fullt autentiska, bevarade målningar af S. äro mycket fåtaliga. Numera tillerkännes honom dock den 1473 daterade *Jungfru Maria i rosenlunden* (S:t Martinskyrkans sakristia i Kolmar). Madonnan (i mer än kroppsstorlek och med upplöst hår) är med barnet placerad framför en rosenhäck, hvaraf namnet, och krönes af två änglar i långa, blå dräkter. Den på trä och guldgrund målade, med sällsynt pietet och utomordentlig skicklighet restaurerade taflan utstrålar ett fint, naivt behag, som leder tanken till Kölnskolans andaktsbilder. Koloriten är harmonisk och undviker bjärta kontraster. Med beundransvärd omsorg utpenslas allt biverk, såsom rosorna, gräset, fåglarna och kronans klenoder m. m. Åtskilliga af S:s fint utförda handteckningar jämte 9 graverade, ej för tryckning afsedda silfverplåtar förvaras i Basels museum. Hans 115 kopparstick beteckna afgjorda framsteg inom den tyska grafiska konsten och i denna konstgren i allmänhet. Alla äro odaterade, men däremot nedtill försedda med hans konstnärsmonogram (M ⊕ S), hvars tid efter annan något växlande form varit af värde, då det gällt att bestämma tidsföljden. Ungdomsverkens period, som fixerats till 1469—74, innefattar bl. a. serien *Marias lif* och *Den stora korsbärningen*. Som kopparstickare frapperar han ej genom märkvärdiga och originellt personliga idéer, och i bildstoffets omväxling öfverträffas han af sin föregångare, mästaren med initialerna E. S. Men han är mycket mångsidig, än vek och innerlig (såsom i sina madonnor), än djupt tragisk (såsom i flera framställningar af Kristus på korset, bl. a. i den s. k. *Passionssviten*), än humoristisk och fantastisk (såsom i den lifliga genrebilden *Lärpojkarna* och vissa ypperliga djurbilder och arabesker). Han för sin grafstickel med största säkerhet och förstår att genom olika strecklag och maner ej blott förträffligt utmodellera sina figurer, utan äfven att med beundransvärd talang återge landskapliga bakgrunder, draperier o. a. accessoarer. Vid framställningen af naturens skönhet visar han vaket öga, liffull känsla och säker hand. Ljusa och mörka partier, dagrar och skuggor äro hos S. mästerligt afvägda mot hvarandra, och många af hans blad genomdallras af en varm, metallisk ton, som ger illusion af skälfvande luft, af solsken och färgspel, hvarigenom modelleringen får en dittills ovanlig frihet och naturlighet. På höjdpunkten af S:s bana utmärkes hans teknik af en viss lekfull sirlighet. Särskildt berömda bland hans senare, mera fulländade kopparstick (från 1479) äro *Apostlaserien*, *Bebådelsen* (2 varianter), *S:t Antonius' frestelse*, *Evangelistsymbolerna*, *Johannes på Patmos*, *Gripen* (lika öfverlägsen genom sin linjeverkan som genom sin stora, fritt fantasirika stil), *De visa och fåvitska jungfrurna* (bland de senare är i synnerhet en framställning i halffigur ryktbar för sitt mästerskap) samt *Bebådelsens ängel*, som anses tillhöra hans förnämsta verk. Ej minst genom sin tekniska genialitet är S. en märklig och värdig föregångare till den senare germanska konstens största grafiker, och bland hans närmaste efterföljare räknas kopior efter hans grafiska verk i hundratal. Med en viss rätt har han också kallats "kopparstickets egentlige uppfinnare eller åtminstone dess förste mästare" (Wendland). — Det bibliografiska hufvudarbetet om S. är A. Waltz' "Bibliographie des ouvrages et articles de Martin Schongauer, Mathias Grünewald et les peintures de l'ancienne école allemande à Colmar" (1903). Se f. ö. A. v. Wurzbach, "M. S." (1880), D. Burckhardt, "Die schule M. S:s am Ober-Rhein" (1888), och i synnerhet H. Wendland, "M. S. als kupferstecher" (med där anförd litt., 1907). O. G—g. (E. A—le.)

School board [skö'lbåd], eng., skolråd, skolsty-

relse. Se Storbritannien (Undervisningsväsen).

Schoolcraft [skö'lkräft], Henry Rowe, nordamerikansk etnograf och forskningsresande, f. 28 mars 1793 i Watervliet (nu Guilderland) i staten New York, d. 10 dec. 1864 i Washington, utbildades till kemist och mineralog samt utgaf 1817 *Vitreology*. 1818 gjorde han geologiska och mineralogiska samlingar i Missouri och Arkansas, och 1819 framlade han *View of the Lead mines of Missouri*. 1820 medföljde han general Lewis Cass som geolog på dennes resa till öfre Mississippi. Han skickades 1823 som indianagent till Michigan, gifte sig där med sondottern till en indianhöfding och vann indianernas tillit i rikt mått, hvilket satte honom i tillfälle att anställa de mest noggranna iakttagelser rörande deras seder och bruk. På unionsregeringens bekostnad utgafs hans förnämsta verk: *Historical and statistical information respecting the history, condition and prospects of the indian tribes of the United States of America* (6 bd, 1851—57). 1832 upptäckte S. Mississippis källsjö Itasca. (G. B—n.)

Schopenhauer [ʃå'-]. 1. Henriette Johanna S., tysk romanförfattarinna, f. 9 juli 1766 i Danzig, d. 17 april 1838 i Jena, var dotter till senatorn Trosiener och vardt 1784 gift med bankiren S. Efter sin makes död, 1806, lefde hon mest i Weimar, slutligen i Bonn och Jena. Fru S. författade åtskilliga reseskildringar, romanerna *Gabriele* (1819—21; sv. öfv. 1824), *Die tante* (1823) och *Sidonia* (1828), en mängd berättelser, en karakteristik af *Johan van Eyck und seine nachfolger* (1822) m. m. Hennes talang visade sig bäst i reseskildringarna; dock voro äfven hennes romaner ganska omtyckta, kanske icke minst därför, att de lärde försakelse: lidelsen skulle offras för plikt och uppgift. Till sv. öfversattes "Anteckningar under en resa till Rhenfloden" (1833), "Balkongen" (s. å.) m. fl. Till hennes *Sämmtliche schriften* (24 bd, 1830—31) sluta sig två band *Nachlass* (1839). Se biogr af Laura Frost (2:a uppl. 1913). — Hennes dotter Luise Adelheid (Adèle) S., f. 1797, d. 1849, var likaledes en omtyckt författarinna. Hennes *Tagebücher* utkommo i 2 bd 1909.

2. Arthur S., den föregåendes son, tysk filosof, f. 22 febr. 1788 i Danzig, d. 21 sept. 1860 i Frankfurt a. M., sattes af fadern, som var en förmögen grosshandlare, i handelsskola och förmåddes, mycket mot sin vilja, att i början af 1805 antaga plats på ett handelskontor i Hamburg. Men redan i april s. å. dog (genom självmord) fadern, hvars melankoliska lynne torde ha gått i arf på sonen, som redan i unga år var en bitter pessimist. S. skyndade att utverka sig befrielse från den hatade kontorsplatsen och egnade sig åt studier 1809—11 i Göttingen, där särskildt skeptikern G. E. Schulze, förf. till "Aenesidemus", utöfvade inflytande på honom genom rådet att i första hand studera Kant och Platon, och 1811—13 i Berlin, där emellertid Fichtes filosofi ej motsvarade hans förväntningar. Sedan han på afh. *Über die vierfache wurzel des satzes vom zureichenden grunde* (1813; 3:e uppl. 1864) promoverats till doktor i Jena, vistades han en tid hos modern i Weimar, hvarest han uppmärksammades af Goethe, som S. å sin sida beundrade och af hvars färgteori han blef anhängare. Enär förhållandet mellan S. och hans moder, som aldrig hyst några ömmare känslor för sonen, blef alltmera spändt, flyttade han 1814 till Dresden och egnade sig åt studier och författarskap. Den första frukten däraf, *Über das sehen und die farben* (1816; 3:e uppl. 1869), hade han sändt Goethe i manuskript, men först efter lång väntan kom något svar därpå, och detta röjde, att Goethe kände sig obehagligt berörd af de afvikelser, som S. gjort från hans åsikter, trots att de voro ense i grunduppfattningen. Tre år senare hade han sitt hufvudarbete färdigt, *Die welt als wille und vorstellung* (1819; 8:e uppl. 1891, sv. öfv. 1916), i hvilket han framställde ett helt nytt filosofiskt system. 1818—19 företog han en resa till Italien. Vid denna tid deltog han i en affärstransaktion på ett sätt, som satte hans moder och syster i fara att förlora hvad de egde, men hvarigenom han tryggade sitt. Med sina närmaste hade han därigenom brutit för alltid. Efter en profföreläsning och en disputation med Hegel blef S. 1820 privatdocent vid universitetet i Berlin. Under 24 terminer stod hans namn i föreläsningskatalogen, men han föreläste blott en enda termin och då inför endast nio åhörare, emedan han utsatt sin undervisning till samma timmar, som Hegel höll en af sina mest besökta föreläsningskurser. Efter en ny resa till Italien (1822) och vistelse än i Berlin, än i Frankfurt a. M., än i Mannheim slog han sig 1833 för lifstiden ned i Frankfurt, af omgifningen betraktad som en underlig ensling och länge inom sig bittert lidande af, att samtiden ej skänkte hans filosofi någon uppmärksamhet. (Större delen af hans hufvudarbetes 1:a uppl. hade sålts som makulatur.) S., som ansåg sig för tidens störste tänkare, kunde ej förklara denna likgiltighet annat än som följden af nedrig förföljelse från universitetsfilosofernas sida, "som ej lefva för filosofien, utan af filosofien". Å sin sida egnade han dem ett hat och ett förakt utan måtta. För att om möjligt tilltvinga sig uppmärksamhet framställde han i mera sammanträngd och ännu påtagligare form sina grundtankar i den lilla skriften *Über den willen in der natur* etc. (1836; 3:e uppl. 1867). Sitt med pris belönta svar på Norske videnskabernes selskabs prisfråga om viljans frihet (1837) och sitt icke (bl. a.

Schopenhauer i yngre mannaåren.

på grund af opassande uttryck om några af tidens nest ansedda filosofer) belönta på Danske videnskabernes selskabs prisfråga om moralens grund (1838) offentliggjorde han under den gemensamma titeln *Die beiden grundprobleme der ethik* (1841; :a uppl. 1860). Alltsedan sin första italienska resa lade S. vant sig att flitigt nedskrifva sina tankar i handskrifna böcker. De omfattande tillägg han skrifvit till "Die welt als wille und vorstellung" föranledde en ny uppl. af detsamma i 2 bd 1844, dock efter mycken tvekan hos förläggaren, som ej ville af något författarhonorar. Men tilläggen i manuskript till hufvudarbetet växte, och han utgaf dem under titeln *Parerga und Paralipomena* (biverk och öfverblifvet; 2 bd 1851, 7:e uppl. 1891; urval ha utkommit i sv. öfv.: "Tankar och fragment af s:s filosofi", 1908, 2:a uppl. 1914; "Om döden och det odödliga", 1912). Den i förra delen bl. a. införda samlingen "fragment till filosofiens historia" afslutar S. med några uttalanden om sin egen filosofi, i jämförelse med hvilken han väntar, att man en gång skall finna all annan filosofi "flack". Den samtida "universitetsfilosofien" utsätter han i en följande uppsats för det bittraste hån, stundom i oöfversättliga okvädinsord. I de närmast följande *Aphorismen zur lebensweisheit* lämnar den radikale pessimisten kloka och skarpsinniga anvisningar rörande konsten att göra lifvet så angenämt och lyckligt som möjligt. Andra delen innehåller en samling korta uttalanden i en massa olika frågor, än filosofiskt djupsinniga, än af kvickaste sprudlande, och i dem når S. det stilistiska mästerskapets höjdpunkt. Ännu hade han dock så sitet lyckats vinna uppmärksamhet, att han endast genom sin vän J. Frauenstädts ansträngningar lyckades få en förläggare för detta sitt populäraste arbete. Men ändtligen skulle S:s tid komma. Hegel var länge sedan död, och vänstern inom hans skola hade väckt betänkligheter äfven mot mästaren. Reaktionen efter 1848 års misslyckade revolution beredde marken för S:s pessimism. Den mystiska riktning, som fann smak i andeskådning och borddans, hade ock beröringspunkter med S., som i sitt sista arbete infört ett *Versuch über das geistersehen und was damit zusammenhängt*. Hans anhängare blefvo allt talrikare: bland dem hade han lyckan få räkna äfven R. Wagner; och t. o. m. vid universiteten förelästes öfver hans filosofi. Af alla S:s arbeten utkommo nya upplagor, och med förtjusning lyssnade S. till de om honom fällda loforden. Så tillbragte han lyckligare än någonsin sina sista lefnadsår. — I S:s personlighet kämpade med hvarandra de skarpaste motsatser, å ena sidan de våldsammaste sinnliga begär och en egoism, som ropade på lycka i lifvet, å den andra en mystisk idealism och en förtviflad pessimism, som ville utrota viljan att lefva och utplåna individualiteten. Båda voro lika djupt grundade i hans innersta väsen. Öfver motsatserna härskade blott hans geniala tanke, men i lifvet tillämpade han alls icke det asketiska helgonideal, i hvilket hans lära utmynnade. — Som filosof var han först och främst Kants lärjunge, därnäst Platons, men sina pessimistiska teorier hade han fått från den indiska filosofien, hvilken han redan under studentåren börjat studera. Äfven af sina föraktade föregångare, en Schelling och en Fichte, hade han rönt större inflytande, än han någonsin ens för sig själf ville erkänna, och mycket i hans filosofi röjer släktskapen med nyromantiken. — Utgångspunkten för hans filosofi var en drastisk formulering af Kants kunskapsteoretiska idealism: *världen är min föreställning*. Det är vår egen kunskapsförmåga, som med tillhjälp af "den tillräckliga grundens lag" väfver den Mayas slöja, som förespeglar oss denna värld som en objektiv verklighet. Men finnes det intet bakom fenomenen, och är allt blott en tom dröm? Ja, något bakomliggande kan vårt förstånd alls icke komma åt. Kausaliteten sträcker sig icke till "tinget i sig". Men det finnes ett annat medel att tränga ned till verklighetens innersta väsen. Vi själfva äro "ting i sig". Genom omedelbar intuition fatta vi eget väsen såsom vilja. Först i andra hand äro vi tänkande; förståndet är självt blott en funktion af viljan. Och i analogi därmed kunna vi fatta också allt annat: *världen är vilja*. Det, som i vår inre erfarenhet ger sig till känna såsom vilja, ter sig för vår af den tillräckliga grundens lag ledda kunskap såsom en organiserad kropp. Den yttre världen är intet annat än "viljans objektivation". Äfven de döda tingen äro viljemanifestationer, visserligen icke yttringar af en medveten och afsiktlig vilja såsom människans, utan af en blind, omedveten naturvilja, som kan tänkas yttra sig äfven i de kemiska och fysiska processerna. När S. skall så tolka dessa, rör han sig med godtyckliga och obestämda analogier, som osökt erinra om den schellingska naturfilosofiens lek med begreppen. I de olika graderna af medvetenhet ser S. skillnaden mellan lägre och högre stående ting och varelser. Högst står människan, hvars hjärna är så organiserad, att den kan ge upphof till föreställningarnas värld. Utvecklingsgången bestämmes af de oföränderliga släkttyperna, i hvilka man finner åter Platons idéer. Men all vilja är uttryck för ett behof; det är något man vill, men ännu icke har. När man nått det, uppstår antingen ett nytt behof eller ock enformighetens otillfredsställelse. Därför är lifvet endast lidande, smärta; hvad vi fatta som lust eller lycka, är endast öfvergång från en större olust till en mindre. *Därför är lifvet utan värde.* Detta är den schopenhauerska pessimismen. Innerst är världsviljan blind; liksom den är utan grund, är den ock utan mål: det är därför som världen är — — sådan den är. Men ur pessimismen födes med nödvändighet behofvet af frälsning. Om lifsviljans bejakande ("wille zum leben") är det onda, så måste frälsningen vara att söka i lifvets förnekande, i utplånandet af den vilja, som uppbär lifvet. Dit leda enligt S. tre vägar. Viljan kommer till ro i den ointresserade vetenskapliga forskningen och framför allt i den *estetiska åskådnin-*

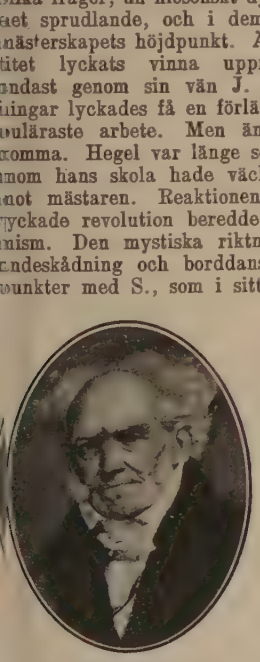

Schopenhauer på äldre dagar.

gen, som ej ser det enskilda tinget såsom sådant, utan såsom symbol för den allmänna idén. Men denna åskådning är knappast någon annan än geniet mäktig, och äfven för detta äro konstskapandet och skönhetsnjutningen endast något momentant, som blott för några korta ögonblick kan frälsa från viljans oro och lidandet. Den andra vägen mot frälsningsmålet är moralen. I *medlidandet* med andra kunna vi glömma vårt eget jag och bringa den egoistiska viljan till självförnekelse. Men genom deltagande i andras lidande ökas än ytterligare lidandets börda. Huru bli den slutligt kvitt? Det gäller att genom insikt om lifvets värdelöshet och genom askes *döda själfva viljan att lefva*. Den, som når detta mål, är ett helgon, och när denna andliga riktning tar öfverhand, upphör allt lif, individerna uppgå i allenheten, medvetandet försvinner, och Nirvanas eviga ro tar dess plats. Om detta någonsin kommer att ske, det beror icke på individens vilja, som är bunden af motivationens lag. Fri är endast den öfvernaturliga världsviljan, som "är lifvet i sig". På den beror det, om frälsningens under skall bli verklighet. — S., som efter sin död en tid blef modefilosofen, utöfvade och utöfvar delvis än i dag ett stort inflytande på de bildades lifsåskådning. Någon filosofisk skola af betydelse har han dock ej grundat. Bland hans anhängare må utom de redan anförda här nämnas journalisten E. O. Linder, språkläraren D. Asker, juristen K. Bähr, gymnasieläraren J. Bahnsen, läkaren A. Bilharz, upptäcktsresanden K. Peters och såsom den mest betydande P. Deussen. Starkt inflytande har S:s filosofi utöfvat också på Ph. Mainländer, E. v. Hartmann och F. Nietzsche. — S:s *samlade arbeten* utgåfvos först af J. Frauenstädt (6 bd, 1873—74, 2:a uppl. 1877, senare upplagor af enskilda delar) samt därefter af andra utgifvare i en mångfald olika upplagor med växlande antal band (från 12 till 3). En kritisk-vetenskaplig upplaga är sedan 1911 under utgifning under redaktion af P. Deussen (afsedd att omfatta 14 bd). Den skall ock komma att innehålla S:s efterlämnade skrifter och det viktigaste af hans brefväxling, hvilka delvis förut föreligga i en mångfald olika publikationer. Urval af S:s skrifter har utgetts af M. Brasch (2 bd, 1891), hvarjämte flera S.-antologier utgetts. S:s namnteckning är återgifven å pl. II till art. Autograf. — Det första uppslaget till den sedan så omfattande S.-litteraturen, öfver hvilken F. Laban utgett en bibliografi (1880), lämnade J. Frauenstädt: "Briefe über die S:sche philosophie" (1854). Den mest omfattande framställningen af S:s lif och filosofi har Kuno Fischer lämnat i "Geschichte der neuern philosophie" (bd I, 3:e uppl. 1908). Biografier öfver S. ha utgetts af E. Grisebach (1897) och W. v. Gwinner (3:e uppl. 1910); monografier af R. Seydel (1857), R. Haym (1864), R. Lehmann (1894), J. Volkelt (3:e uppl. 1907), H. Richert (2:a uppl. 1909) m. fl. Sedan 1911 finnes ett "Schopenhauergesellschaft". 1895 restes en minnesvård öfver S. i Frankfurt a. M. 2. S—e.

Schoppe, K. Se Scioppius.

Schorlemer-Alst [ʃå'r-], Burghard von, friherre, tysk politiker, f. 1825 i Oberhagen vid Lippstadt, d. 1895, var ulanofficer 1845—57 och egnade sig sedan åt landthushållningens utveckling. Som medlem af preussiska abgeordnetenhaus 1870—8 och af tyska riksdagen 1875—87 samt 1890 tillhörd han centrumpartiet och gjorde sig bemärkt som e af dess slagfärdigaste talare i striderna med Bis marck. (N. H—tz.

Schorn [ʃå'rn]. 1. Johann Karl Ludwi von S., tysk konsthistoriker, f. 1793 i Kastell d. 1842, blef 1826 professor i konsthistoria oc estetik i München samt öfvertog 1833 ledningen a konstskolan och konstsamlingarna i Weimar. Skrif ter: *Beschreibung der Münchener glyptothe* (1830), *Theorie der bildenden künste* (1835), e genom sina noter utmärkt öfv. af Vasari (forts. a E. Förster, 1832—49) m. fl. — 2. Karl S., de föregåendes brorson, tysk målare, f. 1803 i Düsse dorf, d. 1850, studerade bl. a. i Paris 1824—2 för Gros och Ingres och blef 1847 professor vi akademien i München. Han målade historisk taflor, som blefvo prisade för "sund realism i forn och färg". Bland hans alster äro *Maria Stuar och Rizzio*, *Cromwell läser bibeln för sina gene raler* (museet i Königsberg), *Knox disputerar i re ligionsfrågor med soldater* och *Syndafloden* (båda Nya pinakoteket i München, den sistnämnda ej full afslutad). 1—2. G—g N.

Schorndorf [ʃå'rn-], stad i Württemberg, Jagst kretsen, vid ån Rems och järnvägslinjen Rems— Nördlingen. 6,760 inv. (1910). Realskola. Till verkning af järnmöbler, landtbruksredskap, porslin S. var förr befäst och räddades 1688 från Mélac mordbrännarskaror genom kvinnornas mod. J. F. N.

Schotanus, Petrus, holländsk stillebensmå lare (han målade dock äfven genre- och landskaps stycken), verksam under senare delen af 1600 talet, troligen i Leiden. Arbeten af hans hand framställande på en bordskifva uppradade saker såsom jordglob, timglas, bibel, ljus, döda fåglar m m., förekomma i svenska privatsamlingar, såson i Bondeska på Eriksberg, Gyllenkrookska p Björnstorp och hos direktör P. R. Rabe i Stock holm. O. G—g.

Schotel [s-chå'tel]. 1. Jan Christiaen S. holländsk marinmålare, f. 11 nov. 1787 i Dordrecht d. där 22 dec. 1838, var elev af M. Schouman tillsammans med hvilken han målade *Fransmännen återtåg från Dordrecht 1814* och *Holländarnas oc engelsmännens bombardemang af Alger 1816*. Själ målade han med stor framgång en mängd sjöstyc ken, såsom *Kustbild* (Amsterdams Rijksmuseum) *Fiskarkojor* o. d. (Amsterdam). Utom i Holland finnas flera af S:s taflor i andra europeiska gallerier S. var led. af bl. a. Amsterdams akademi. Se Ja cobus S. (S:s son), "Leven van den zeeschilder J. C S." (1840). — En annan son till S., Pieter Jan S., f. 17 aug. 1808 i Dordrecht, d. 23 jul 1865 i Dresden, lärjunge till fadern, slog sig 185 efter flera utländska resor ned i Düsseldorf son målare. Bland hans mariner må nämnas *Stiltj* (museet i Gent), *Hafvet i storm* (Amsterdams Rijks museum), *Baths hamn* (Amsterdam) m. fl. Äfve han var led. af Amsterdams akademi. — 2. Gil les Dionysius Jacobus S., den föregåen des son, författare, f. 3 april 1807 i Dordrecht d. 9 dec. 1892 i Leiden, studerade 1826—3 teologi i sistnämnda stad och var 1835—6 präst i olika församlingar. 1862 öfvertog ha ledningen af van der Aas "Biographisch woorden

boek", som han behöll till arbetets fullbordan 1877. Utom de hundratals biografier, som han författade för detta, skref S. ett mycket stort antal tidskriftsuppsatser och böcker, bl. a. om de tre städerna Dordrecht, Leiden och Tilburg, och har betydelse framför allt som samlare.

Schoterland [s-chå'-], kommun i holländska prov. Friesland, består af 19 byar. 15,631 inv. (1909). Jordbruk, boskapsskötsel och torftäkt. J. F. N.

Schott (eg. Schatt), Sjott (fr. *chott*), arab., eg. utvidgning af en flod eller en dal, kallas i Nord-Afrika förekommande depressioner, som efter regn innehålla vattensamlingar, hvilka dock snart uttorka, kvarlämnande en större eller mindre saltskorpa. I Algeriet pläga dylika depressioner äfven kallas *sbach* (sing. *sebcha*) De sträcka sig i flera grupper från Atlas till Stora Syrten; störst äro de, som ligga vid Saharas nordgräns i Algeriet och Tunisien, bl. a. Schott el-Melghir, S. Merwan, S. el-Gharsa och S. el-Djerid l. S. el-Kebir (se Djerid). Dessa schott äro rester af ett större inhaf, som genom den tilltagande torrheten i det nordafrikanska klimatet alltmer krympt samman, så att S. el-Melghir ligger 31 m., S. Merwan 29 m. och S. el-Gharsa 21 m. under hafsspegeln. Ett på sistnämnda omständighet grundadt förslag (af Roudaire) att sätta detta schottområde (14,000 kvkm.) under vatten uppgafs till följd af de stora kostnaderna. Tvärt om har man i nyaste tid torrlagt några schott, bl. a. Fetzara vid Bone och Misserghin (Orans sebcha), hvarigenom vunnits öfver 3,000 har ypperlig åkerjord. Äfven uppe på Atlasplatån finnas flera schott (se Atlas, sp. 342), hvarför denna fått namnet *Schott-platån* (J. F. N.)

Schott, Bernhard. Se Schott & söhne.

Schott, Heinrich Wilhelm, österrikisk hortikultör och botanist, f. 7 jan. 1794 i Brünn, d. 5 mars 1865 i Schönbrunn, blef 1815 trädgårdsföreståndare i Wien och var 1817—21 medlem af Pohls expedition till Brasilien, blef 1828 hofträdgårdsmästare, 1845 föreståndare för kejserliga trädgårdarna vid Schönbrunn och hedersdoktor 1858. S. utgaf särskildt inom sin specialitet, aracéerna, förträffliga arbeten, främst *Synopsis Aroidearum* (1856), *Icones Aroidearum* (40 ypperliga färgpl. utan text, 1857), *Genera Aroidearum exposita* (1858, med 98 färgpl.) och *Prodromus systematis Aroidearum* (1860). C. Lmn.

Schott, Wilhelm, tysk orientalist, f. 1807 i Mainz, d. 1889, blef 1838 professor i östasiatiska språk vid universitetet i Berlin och kallades 1841 till medlem af vet. akad. där. S. gjorde sig berömd hufvudsakligen genom forskningar rörande språket och kulturen i norra och östra delarna af Asien. I *Altaische studien* (5 hftn, 1860—72) lämnade han sålunda högst viktiga bidrag till kännedomen om de tatariska, finsk-tatariska och tjudiska språkklasserna, liksom han i *Chinesische sprachlehre* (1857) gjorde epok i de enstafviga språkens grammatiska behandling. Bland hans arbeten märkas f. ö. *Über den buddhaismus in Hochasien und in China* (1844), *Älteste nachrichten von mongolen und tataren* (1846), *Über die chinesische verskunst* (1857), *Über die echten kirgisen* (1864). (K. V. Z.)

Schott, Paul Gerhard, tysk oceanograf, f. 1866 i Reuss, filos. doktor 1891 i Berlin, anställdes 1890 vid Deutsche seewarte i Hamburg, där han sedan 1903 är föreståndare för afdelningen maritim meteorologi. Han deltog 1898—99 i den tyska djuphafsexpeditionen med "Valdivia" till Atlantiska, Indiska och Stilla hafvet och 1902 i en vetenskaplig färd till de västindiska farvattnen. Han har skrifvit *Verkehrswege der transoceanischen segelschiffahrt* (1895), *Weltkarte zur uebersicht der meeresströmungen* (1898; 4:e uppl. 1913), *Ozeanographie und maritime meteorologie* (i "Wissenschaftliche ergebnisse der deutschen tiefsee-expedition", 1902), *Physische meereskunde* (1900; 2:a uppl. 1910) och *Geographie des Atlantischen ozeans* (1912).

Schott & söhne, tysk musikförläggarfirma i Mainz, en af de största i sitt slag, grundlades 1773 af Bernhard Schott (d. 1817) och omfattar numera öfver 28,000 verk, hvaribland Beethovens sista stora kompositioner, nästan alla Donizettis, Rossinis, Aubers och Adams operor, Wagners "Meistersinger", "Ring des Nibelungen" och "Parsifal", Humperdincks "Hänsel und Gretel". B. Schotts söner öppnade filialer i Antwerpen (flyttad till Bruxelles), London och Paris, och i deras efterkommandes händer har företaget (med filial äfven i Leipzig) alltjämt utvecklats.

Schotte [skåtte]. 1. Gustaf Viktor S., skolman, läroboksförfattare, f. 26 mars 1823 i Torshälla, d. 15 april 1888 i Stockholm, blef student i Uppsala 1840, filos. doktor där 1848, lektor vid Nyköpings allmänna läroverk 1864 samt förordnades 1877 till dess rektor. S. var en erkänd pedagogisk förmåga. Han insattes 1866 i den historisk-geografiska lärobokskommissionen, och hans särskildt genom sin klarhet förtjänstfulla *Lärobok i gamla tidens historia* (1877, flera uppl.; omarb. af S. Boëthius, 1894) nyttjades intill den senaste läroboksordningen vid undervisningen i de flesta högre läroverk. I årsprogram (1879, 1880) offentliggjorde han *Bidrag till Nyköpings allmänna läroverks historia.* I flera år var han folkskolinspektör inom länet. 1885 valdes han för Södermanlands län till led. af Första kammaren, som valde honom 1886—87 till suppleant och 1888 till led. af statsutskottet samt 1887—88 till statsrevisor.

2. Per Axel Viktor S., den föregåendes son, ämbetsman och politiker, f. 13 sept. 1860 i Nyköping, blef 1878 student i Uppsala och aflade där 1886 juris kandidatexamen. Han utnämndes till vice häradshöfding 1889, till länsnotarie i Gäfleborgs län s. å. och till landssekreterare i Värmlands län 1902. Han var civilminister i Staaffs första ministär 1905—06 och valdes 1908 till led. af Andra kammaren för Värmlands läns östra valkrets och är fortfarande en af dess representanter. I kammaren slöt han sig till liberala samlingspartiet och har varit led. af bevillnings- (1909) och lag- (sedan maj-riksdagen 1914) utskotten samt vice ordf. i arbetsaftalsutskotten 1910 och 1911 och i vaccinationsutskottet 1915. S. var civilminister äfven i Staaffs andra ministär 1911—febr. 1914. Sedan 1914 är han ordf. i frisinnade landsföreningens förtroenderåd och har därjämte under olika perioder varit ordf. i dennas verkställande utskott. Bland de af S. kontrasignerade k. propositionerna torde följande vara de vik-

tigaste: till riksdagen 1906 ang. lag om medling i arbetstvister (antagen), om statens förvärfvande af de norrbottniska gruffälten (afslagen, men i mycket grundläggande för följande års uppgörelse), om förvärf för staten af Trollhätte strömmar och anläggande af Trollhätte kraftstation (antagen), om inköp af Stockholms telefonbolags nät och egendom (afslagen), om anslag till befrämjande och organiserande af den offentliga arbetsförmedlingen (antagen), med förslag till författningar om automobiltrafik (antagen), förslag till lag om rikets flagga (antagen); till riksdagen 1912: om åtgärder till bekämpande af barnförlamningen (initiativet härtill utgick från S. själf; medförde inrättande af en provisorisk vårdanstalt m. m.), ang. Socialstyrelsens inrättande (antagen), om inköp för statens räkning af Södertälje kanal, påbörjande af dess utvidgning i sammanhang med beslut om dubbelspåret Rönninge—Järna (antagen), ang. lag om understödsföreningar (antagen); till riksdagen 1913: ang. ny apoteksvarustadga (författning utfärdad 14 nov. 1913), om en särskild vägbyggnadsfond för enklare vägar i Norrland, om järnväg Sveg—Brunflo samt Sveg—Hede, ang. lag om allmän pensionsförsäkring och anslag till inrättande af Pensionsstyrelsen (antagen), ang. omfattande ändringar i kommunalförfattningen (hvarvid antogos bevarande af valhemligheten vid landstingsmannaval, gemensam dag för dessa val, tid för kommunalstämmor och sätt för deras kungörande, proportionellt valsätt vid val af kommunalfullmäktige, utskott och nämnder i landsting och stadsfullmäktige, godtgörelse åt kommunalnämndsordförande, hvaremot förslagen om borttagande af bolags och omyndigas rösträtt, utöfvande af rösträtt vid landstingsmannaval allenast inom mantalsskrifningskommunen, rätt för landsting att själft välja ordf. m. m. föllo). Bland de under S:s civilministertid vidtagna viktigare åtgärderna f. ö. märkas under 1905—06: zontariffsystemets slutliga genomförande och under 1911—14 bl. a. utfärdandet af nytt järnvägstrafikreglemente (1914), ny läkarinstruktion (1911), nya instruktioner för Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen (1911), Socialstyrelsen (1912) och yrkesinspektionen och dess chefsmyndighet (1912) och vanföreväsendets ordnande (1911—13). Därjämte igångsattes utredningar af en mängd viktiga frågor i synnerhet af social natur. Utom på det administrativa och politiska området har S:s betydande kraft tagits i anspråk för en mängd förtroendeuppdrag. Han har varit led. af automobil- (1903—04), sjukkasse- (1907—09), understödsförenings- (1909—10), moderskapsförsäkrings- (1910—11) och departementalkommittéerna (1908—11) samt tillkallad sakkunnig för utarbetande af författningar om automobiltrafik och ang. skyddskoppympningens ordnande äfvensom sedan 1915 ang. statsdepartementens omorganisation. Han var 1907—09 förlikningsman i mellersta distriktet och 1908 ordf. och ledare af de stora förhandlingar rör. kollektivaftal vid järnbruken och grufvorna, som ledde till väsentligen ännu gällande aftal. S. å. deltog han i den stora förlikningskommissionen under E. Günthers ordförandeskap.

3. Gunnar Viktor S., den föregåendes broder, forstman, f. 9 mars 1874 i Nyköping, blef student i Stockholm 1894 och genomgick skogsinstitutet 1895—97. Han förordnades 1902 till assistent och 1909 till föreståndare vid Statens skogsförsöksanstalt samt utnämndes vid anstaltens nyorganisation 1913 till föreståndare för skogsafdelningen af Statens skogsförsöksanstalt. Han har författat ett större antal uppsatser och afhandlingar i skogliga ämnen, såsom *Svenska skogarnas ekonomiska historia* (1905), *Tallkottens och tallfröets beskaffenhet skördeåret 1903—1904* (s. å.), *Om skogsfrö och dess insamling* (1906), *Om gallringsförsök* (1912), *Svenska skogsträd 5. Björk och al* (1913), artiklar i Nordisk familjebok m. m. S. har tjänstgjort som sekreterare i Svenska skogsvårdsföreningen alltsedan dess stiftande 1902 och har som redaktör för dess publikationer (tills. med H. Hesselman) inlagt stor förtjänst om den svenska skogslitteraturens utveckling. 1. (R. N—n.) 2. T—s. 3. H. Hn.

Schottisch (ty., ”skotsk”), en runddans parvis i $^2/_4$ takt, äfven i stegen liknande polkan och först dansad på 1840-talet. Schottisch dansas öfverallt i svenska bygder; turerna, som ega rätt mycket behag, äro växlande och inalles 8, af hvilka dock vanligen icke alla dansas. Denna dans bör ej förblandas med den skotska kontradansen écossaise (se d. o.). A. L. (E. F—t.)

Schottky, Friedrich Hermann, tysk matematiker, f. 1851 i Breslau, blef professor 1882 i Zürich, 1892 i Marburg och 1902 i Berlin. S:s arbeten beröra hufvudsakligen teorien för de abelska och de automorfa funktionerna, af hvilket område han lyckats bringa vissa delar till en hög grad af fulländning. S. har vidare för första gången gett elementära bevis för den allmänna Picardska satsen. Dessa finnas framställda i afh. *Über zwei beweise des allgemeinen Picardschen satzes.* I. F.

Schou [skåu']. 1. Halvor Arntzen S., norsk industriidkare, donator, f. 11 maj 1823 i Kristiania, d. 5 febr. 1879 i Aker (vid Kristiania), blef banbrytare i norsk textilindustri genom att 1855 anlägga Hjula väfveri, spinneri och klädesfabrik vid Kristiania. Han lämnade bidrag till upprättandet af Kristiania handelsgymnasium 1875 och till alla slags allmännyttiga ändamål samt stiftade 1877 ”Cecilie S:s legat” till ämbetsmansdöttrars praktiska utbildning. — 2. Olaf Fredrik S., den föregåendes son, mecenat, f. 26 okt. 1861 i Östre Aker, blef student 1881, har hopbragt Norges största privatsamling af nationell målarkonst från tiden efter 1880 och skänkte 1909 en del däraf, omfattande 116 nummer, till statens konstmuseum. Han har äfven på annat sätt i stor utsträckning understödt konstnärliga syften och enskilda konstnärer. 1—2. K. V. H.

Schou [skåu'], danska målare. 1. Ludvig Abelin S., f. 1838 i Slagelse, d. 1867 i Florens, studerade vid akademien i Köpenhamn från 1856 samt för Simonsen och Marstrand. Han hemsände 1866 *Romersk lumpsamlare* och *Italienska bönder* (museet i Aarhus) samt *Modellen Stella* (Hirschsprungs museum), målade under ett besök i hemlandet s. å. *Chione, dräpt af Diana* och återvände så till Italien, där han bortrycktes af kolera. Bland hans öfriga arbeten märkas porträtt af slående karaktärsskärpa (konstmuseet, som äfven eger *Centaurer*) samt kompositionerna *Leukothea* och *Hermod hos Hel* (båda 1867, i Hirschsprungs

museum, som äfven eger flera skisser, tecknade porträtt och modellstudier). Märkliga äro framför allt hans teckningar med nordiskt mytologiska motiv — cykeln *Ragnarök* m. fl. —, som sakna nordisk karaktär, men äro fantasirika och lidelsefulla kompositioner, enastående i dansk konst. — 2. Peter Alfred S., den föregåendes broder, f. 1844 i Köpenhamn, d. 1914, var från sin tidiga ungdom köpman, från 1865 bosatt i Hamburg. Han började sina konststudier vid akademien i Dresden 1873 och fortsatte dem i Paris 1874 för Chartran och Bonnat. Han var från 1881 åter bosatt i Hamburg, där han väckte uppmärksamhet. Många af hans målningar såldes till England. 1898 återvände han till Köpenhamn, men hade där svårt att vinna erkännande. Hans fina och själfulla målningar med ytterst dämpad färg i känsligt sammanstämda toner trängde igenom, först då konstnären redan var en åldrande man. Bland hans arbeten märkas *Allvar* (en moder sittande vid sin bröstsjuke sons bädd, 1905, i Köpenhamns konstmuseum, en i detaljer något ändrad variant Stockholms Nationalmuseum), *Målaren* (1907, konstmuseet), *Själfporträtt* (1911, norska nationalgalleriet) och *Ett möte* (1912). 1—2. G—g N.

Schou [skāu′]. 1. Filip S., dansk industridkare, f. 10 juli 1838, polyteknisk kandidat 1862, var några år köpman, blef 1868 delegare i fajansfabriken ”Aluminia” på Kristianshavn (1869 flyttad till Frederiksberg), som 1872 öfvergick till ett aktiebolag och 1882 inköpte den k. porslinsfabriken, som på få år grundligt omdanades. Sedan dess produkter på utställningen i Paris 1889 vunnit världsrykte, uppstodo särskilda försäljningsställen i Paris, New York och London. S. var dessutom 1876—86 samt ånyo sedan 1900 styrelseordf. för Det tekniske selskabs skola, 1883—90 ordf. för Kjöbenhavns industriforening och Fællesrepresentationen for dansk industri og haandværk, medverkade väsentligt till och ledde nordiska utställningen 1888 samt deltog som en af vicepresidenterna på ett framstående sätt i dess ledning. Äfven till Kunstindustrimuseets grundläggning medverkade han. 1902 lämnade han fabrikens ledning, som gick i arf till hans måg Fred. Dalgas. — 2. Rudolf S., den föregåendes broder, landtbrukskonsulent, f. 27 april 1862, d. 23 juni 1915, landtbrukskandidat 1885, Landhusholdningsselskabets sekreterare 1894—98, blef sistnämnda år regeringens konsulent för export af landtbruksprodukter och var dessutom 1901—09 ordf. i Dansk exportforening. S. utgaf 1898—1906 ”Tidsskr. for landökonomi” och författade med anledning af världsutställningen i Paris 1900 *Landbruget i Danmark*. 1903 blef han led. af Landtbruksakad. 1—2. E. Ebg.

Schou [skāu′], Alhed (Petronelle), född Smith, norsk författarinna, f. 7 juli 1849 i Molde, gift 1867 med provinsialläkaren H. M. C. Schou, efter hvilken hon 1890 blef änka. Hon har författat natur- och folklifsskildringar i norska och engelska tidskrifter, en vägledande redogörelse för *De Sandvigske samlinger* (1905) samt en större kultur- och släkthistorisk monografi öfver *Svanöen i Söndfjord* (1912). K. V. H.

Schou [skāu′], Augusta. Se Lütken, A.

Schou [skāu′], Karl, dansk målare, f. 1870 i Köpenhamn, elev af Zahrtmann, har väckt uppmärksamhet genom figur- och stämningsmålningar. Konstmuseet eger af hans arbeten *Vårafton på Kongens Nytorv* och *Ung flicka med hund*. G—g N.

Schou [skāu′], Einar Oskar, norsk arkitekt, f. 1877 i Kristiania, utbildad vid Kristiania tekniska skola, Kunst- og haandverksskolen från 1900 och vid konstakademien i Stockholm 1903. S. biträdde vid bygget af Dramatiska teatern där 1903—06 och är från sistnämnda år bosatt i Bergen. Hans förnämsta arbeten där äro *teatern* (invigd 1909) och *elektricitetsverket*. G—g N.

Schoug [skωg], Ernst Hjalmar Teodor, veterinär, populärvetenskaplig, veterinärhistorisk och -biografisk författare, f. 2 mars 1838 i Skara, tog 1861 vid veterinärinrättningen i Stockholm veterinärexamen, utnämndes s. å. till distriktsveterinär i Ronneby och 1863 till länsveterinär på Gottland samt var 1882—1911 länsveterinär i Malmö. 1860—61 var S. lärare vid Stockholms läns landtbruksskola och under hela sin tjänstetid på Gottland lärare i husdjursskötsel vid länets landtbruksskola. S. har med statsanslag företagit utländska studieresor 1867 i Danmark, Tyskland, Frankrike och Österrike samt 1878 i Frankrike, hvarjämte han haft regeringens uppdrag att studera fårkopporna i Skåne 1873. Trots sin kräfvande tjänst har S. idkat betydande författarverksamhet: en mängd uppsatser i ”Svensk veterinärtidskr.” och ”Landtbruksakademiens tidskr.” (bl. a.: *Anteckningar om Gotlandshästen och fårafveln på Gotland*), flera folkskrifter, såsom *Handledning i häst-, får- och svinskötsel* och *Anvisningar till inredandet af husdjurens bostäder* och främst de grundläggande skrifterna *Några blad ur vår veterinärhistoria* (1896—97), *Öfversigt af svenska veterinärväsendets historia* (1899) och *Två veterinärhistoriska studier* (1. Till minnet af Carl von Linné, 2. Peter Hernqvist och Sven Adolf Norling, 1910), resultatet af trägna arkivstudier. S. har därjämte tagit närmare kännedom om de under föregående århundraden inom vårt land förekommande förödande kreatursfarsoterna och statsmakternas åtgärder däremot och framlagt resultatet af sina forskningar i bl. a. *Boskapspesten i Sverige på 1700-talet*, hvari han fullständigt vederlagt den förut gällande åsikten, att denna förödande sjukdom ej skulle ha förekommit i vårt land. S. är en mycket verksam djurskyddsvän och har bildat Gottlands och Malmö djurskyddsföreningar, i hvilken senare han fortfarande kvarstår som ordf. Han är hedersled. af Svenska veterinärläkarföreningen, Östergötlands, Sydvästra Sveriges och Skånes veterinärföreningar samt led. af läkarsällskapet i Lund. E. T. N.

Schouler [ʃōʹlə], James, nordamerikansk historiker och jurist, f. 20 mars 1839 i Arlington, Massachusetts, blef 1862 advokat i Boston och har vid sidan af denna verksamhet varit anställd som föreläsare i juridiska ämnen vid flera amerikanska högskolor, såsom Bostons universitet (1882—1902), nationaluniversitetet i Washington (1888—1908) och Johns Hopkins universitet i Baltimore (1891—1908). Bland S:s juridiska arbeten märkas *The law of personal property* (2 bd, 1873—76; ny uppl. 1907), *The law of husband and wife* (1882) och *The law of wills* (1887; ny uppl.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

1910). På senare år har S. mest gjort sig känd som historiker, och hans förnämsta arbete på detta område, *History of the United states under the constitution* (hittills 7 bd, 1880—1913; omfattar åren 1789—1887) åtnjuter högt anseende. S. har skrifvit äfven biografier öfver Th. Jefferson (1893) och Alex. Hamilton (1901), *Americans of 1776* (1905) och *Ideals of the republic* (1908). V. S—g.

Schoultz [ʃults], von, svensk-finsk släkt, som tros härstamma från Johan Filip Schultz, hvilken adlades 1652, men ej introducerades. Se Schultz (von Ascheraden). Släkten är talrikt företrädd i Sverige, och en gren af densamma introducerades 1840 på finska riddarhuset. — Johanna Karolina Ulrika von S., sångerska, f. 1813 i Stockholm, d. 1863 i Helsingfors, dotter till v. landshöfdingen N. F. von S. i Vasa, studerade först för Crælius (sångmästare vid K. operan), uppträdde 1828 på en konsert i Stockholm, fortsatte sina studier för Siboni (i Köpenhamn), Romani och Veluti (i Florens), debuterade 1833 såsom *Anna Bolena* på italienska operan i Paris, vann där stort rykte och skördade 1836—38 lysande framgångar i flera italienska städer, hvarefter hon konserterade i Skandinavien och Finland. Till hennes bästa roller hörde *Amina* i "Sömngångerskan", *Rosina* i "Barberaren i Sevilla" och *Donna Anna* i "Don Juan". Hon prisades för utmärkt sångmetod och ädel personlighet. Hon gifte sig 1842 med ingenjören Felix Brand i Tavastehus.

Schousb., vid växtnamn förkortning för danske botanisten Peter Kofod Anker Schousboe, f. 1766, d. 1832, författare till *Iagttagelser over vextriget i Marokko* (1800).

Schousboe [skau'sbω], P. K. A. Se Schousb.

Schoutbynacht [holl. uttal s-cha'otbej-], holl. (eg. "uppsyningsman under natten"), *sjöv.*, äldre benämning på en svensk sjöofficersgrad, motsvarande hvad som sedan 1771 kallats konteramiral. Titeln härstammar från Holland, inom hvars marin den ännu förekommer. L. H.*

Schouten [s-cha'oten], Willem Cornelisz oon, holländsk sjöfarare, f. omkr. 1580 i Hoorn, Nederländerna, d. 1625 vid Antongilviken på Madagaskars östkust, deltog i en expedition till Ostindien 1601—03 under befäl af Wolffhart Harmansen och 1615—17 i J. Le Maires (se d. o.) jordomsegling, hvilken han skildrade i en *Journal* etc. (1618).

Schouten-öarna [s-cha'o-], två ögrupper i närheten af Nya Guinea. Den ena (Misore-öarna) ligger i Geelvink-baai på norra kusten och består af Wiak, Soepiori och några mindre, inalles 2,257 kvkm., hvilka tillhöra Nederländerna; den andra (Le Maire-öarna) är en kedja små vulkaniska öar utanför mynningen af Kejsarinnan Augustas flod. Båda grupperna upptäcktes 1616 af holländaren J. Le Maire (se denne) och Willem Schouten (se d. o.). J. F. N.

Schouw [skau'], Joakim Frederik, dansk naturforskare, politiker, f. 7 febr. 1789 i Köpenhamn, d. 28 april 1852, fick 1804 plats på en sakförares kontor, men använde sina lediga stunder till studier samt blef 1808 student och 1811 juris kandidat. Redan tidigt egnade han sig åt botaniken, och på en resa i Norge 1812 fick han blick för växtgeografiens betydelse. 1816 tog han doktorsgraden på den utmärkta afh. *De sedibus plantarum* och gjorde 1817—20 en resa i Italien för att i dess flora söka en mellanled mellan det tropiska bältets växtvärld, som A. v. Humboldt skildrat, och Karpaternas och Lapplands, som Wahlenberg behandlat. Efter sin hemkomst blef S. 1821 e. o. professor i botanik och utgaf 1822 sitt förnämsta verk, *Grundtræk til en almindelig plantegeographie* (med tillhörande *Atlas* 1824), hvarmed han blef den egentlige grundläggaren af växtgeografien.

Frukten af en ny resa i Italien och Frankrike, 1829—30, blef *Tableau du climat et de la végétation de l'Italie* (I, 1839) jämte en serie lärda afhandlingar i Videnskabernes selskabs skrifter. Det var dock ej endast åt botaniken S. egnade sina krafter. Han utgaf en omfattande *Skildring af veirligets tilstand i Danmark* (1826) och *Specimen geographiæ physicæ comparativæ* (1828), hvarmed han öppnade en serie arbeten om den jämförande jordbeskrifningen, bland hvilka det viktigaste var *Europa. En let fattelig naturskildring* (1832, 2:a uppl. 1835; öfv. till flera språk, till sv. 1838). Genom sistnämnda arbete utöfvade han stort inflytande på den geografiska undervisningen såväl i sitt fosterland som annorstädes. Därtill slöt sig *Prøver på en jordbeskrivelse* (behandlande Söderhafsöarna, Egypten och Italien, 1851), i hvilket arbete han närmare framställde sin uppfattning af, huruledes geografien skulle utvecklas till ett sammanhängande läroämne, i stället för att vara en lös förening af statistik, topografi och naturvetenskap. S. hade också viktig andel i naturhistoriens införande som läroämne i skolorna. För spridning af naturhistorisk kunskap bland allmänheten verkade han särskildt genom en serie ypperliga *Naturskildringar* (2 bd, 1837, ny uppl. 1839; ny samling 1845; bägge i ny uppl. 1856). S. deltog vidare mycket verksamt i Danmarks politiska lif. Redan 1831 framträdde han med "Dansk ugeskrift" (8 bd, 1831—36), som först hade till syfte att sprida nyttiga kunskaper, men som snart därjämte blef organ för frisinnade åsikter om politiska förhållanden. 1834 var han upphofsman till en adress till konungen emot ytterligare inskränkningar i tryckfriheten och, då denna anhållan hånfullt afvisades, 1835 till stiftandet af Trykkefrihedsselskabet, den första samlingspunkten för den vaknande oppositionen. 1835 utnämnde konungen honom till universitetets representant i ständerförsamlingarna, som därefter bägge valde honom till sin ordf. I sistnämnda egenskap, t. o. m. 1840, utbildade han de dittills okända parlamentariska formerna och betonade kraftigt ständernas rätt gentemot den k. kommissarien. Men detta uppträdande misshagade Kristian VIII, och 1842 blef S. ej ånyo utnämnd till representant. Hans

meningsvänner erbjödo sig att skaffa honom valbarhet genom att köpa honom en fastighet, men han afvisade detta förslag. Däremot återtog han sin publicistiska sysselsättning, med utgifningen af ”Dansk ugeskrift”, hvars andra serie (8 bd, 1842—46), jämte dess fortsättning, ”Dansk tidsskrift” (5 bd, 1847—51), långt mer än den första behandlade politiska och nationella spörsmål. S. uttalade sig med fyndighet och kraft för en konstitutionell författning, ehuru visserligen på en mycket konservativ grundval, och för en närmare sammanslutning mellan Slesvig och konungariket. 1843 stiftade han Foreningen for danskhedens bevarelse i Slesvig och framkallade för samma ändamål 1844 en adress till konungen. Han hyllade äfven uppriktigt den nordiska enhetstanken och deltog verksamt i de skandinaviska naturforskarmötena. Kort efter Kristian VIII:s död (jan. 1848) utgaf han tills. med H. N. Clausen flygskriften *Ved tronskiftet*, där han framlade en plan både till vallag för en ny riksdag med klassval och låg rösträttscensus och till en ny organisation af rikets förhållande, med det tyska hertigdömet Holsteins afsöndring och Slesvigs närmare förening med konungariket, dock med särskild landtdag för dess speciella angelägenheter. Under mars månad var S. naturligtvis en af det nationalliberala partiets ledare. Därefter blef han ordf. i de två sista ständerförsamlingarna och slutligen i den grundlagsstiftande riksförsamlingen 1848—49. Det erbjöds honom också att ingå i novemberministären, men han afslog anbudet. S. dolde icke sina betänkligheter ang. den utsträckta valrätt, som denna gång tillåts, och uttalade sig 1849 öppet för en delning af Slesvig framför den själfständiga ställning, som påtänktes för detta land och som sedan förde till dess fullständiga förlust. 1850 valdes S. till landstingsman, men tog endast obetydlig del i förhandlingarna. S. hade 1841 blifvit direktör för botaniska trädgården, 1845 professor och 1847 etatsråd. 1841 blef S. medlem af sv. Vet. akad. S:s bronsbyst (af H. Bissen) uppsattes 1857 framför universitetet. — Se H. N. Clausen, ”J. F. S:s offentlige liv” (1856). E. Ebg.

Schouwen [s-cha'oen], ö vid kusten af nederländska prov. Zeeland, emellan Ooster Schelde och den sydvästligaste Maasarmen, genomskuren af en kanal, Dijkwater. 228 kvkm. I v. dyner, men f. ö. flackt, bördigt, af dammar mot öfversvämningar skyddadt land. Omkr. 25,000 inv., som lefva af jordbruk, ladugårdsskötsel och fiske. Ännu på 1200-talet 6 öar, som sedan förenats, har S. flera gånger öfversvämmats af stormflod. Hufvudort är Zierikzee. J. F. N.

Schovelin, Julius, dansk nationalekonom, politiker, f. 6 jan. 1860, blef 1882 statsvetenskaplig kandidat och vann 1884 Köpenhamns universitets guldmedalj. 1888 blef han sekreterare för Grosserer-societetets kommitté och 1889 därjämte börskontorets chef samt är sedan 1910 kommitténs nationalekonomiske konsulent. Han var 1909—14 stadsfullmäktig i Köpenhamn och är sedan 1910 led. af folketinget, där han är en af högerns förträffligaste talare i synnerhet i finansiella och nationalekonomiska frågor. Utom många tidningsartiklar har han författat *Den tyske toldforening og en nordisk toldunion* (1888) och *Ölskattens virkninger* (1893) samt en serie historiska arbeten *Fra den danske handels empire* (2 bd, 1899—1900), *Det forenede dampskibsselskab aktieselskab. 40 aars udvikling* (1906), *Privatbanken i Kjöbenhavn 1857—1907* (1907), *Aktieselskabet Helsingörs jernskibs- og maskinbyggeri 1882—1907* (s. å.), *Den Kjöbenhavnske sö-assuranceforening 1852—1912* (1912) och *Haandbog for kjöbmænd*. Sedan 1889 har han utgett Grosserersocietetets årliga handelsberättelse. E. Ebg.

Schrad., vid växtnamn förkortning för H. A. Schrader (se d. o.).

Schrader, Heinrich Adolph, tysk botanist, f. 1 jan. 1767 i Alfeld vid Hildesheim, d. 22 okt. 1836 i Göttingen, blef med. doktor i Göttingen 1795, e. o. professor och föreståndare för universitetsträdgården där 1803 och ord. professor 1809. S. utgaf många deskriptiva arbeten dels öfver tyska, dels öfver aflägsna länders växter, däraf flera större verk med kolorerade planscher, såsom *Sertum Hannoveranum* (1795—98), *Nova genera plantarum* (1797), *Flora germanica* (början, 1806), *Hortus Gottingensis* (1809), och var en af de förste utgifvarna af ett exsickatverk, nämligen *Systematische sammlung cryptogamischer gewächse* (1796—97). Han utgaf 1799—1803 ”Journal für die botanik” och 1806—10 ”Neues Journal f. d. b.”, en föregångare till den än i dag sedan 1818 existerande tidskr. ”Flora”. 1815 blef S. korresp. led. af Vet. akad. C. Lmn.

Schrader, Julius Antonio, tysk målare, f. 1815 i Berlin, d. 1900, studerade i Düsseldorf för F. W. Schadow, vistades i Italien 1845—47 och var lärare vid Berlins konstakademi 1848—92. Han tog lifligt intryck af Gallait och de Keyser och målade historiska tilldragelser närmast i deras anda: *Calais' kapitulation* (1847), *Lionardo da Vincis död* (1851, Ravenéiska galleriet, Berlin), *Lady Macbeths sömngång* (1860), *Berlin och Kölln hylla Fredrik af Hohenzollern 1415* (1874, Nationalgalleriet i Berlin) och *Drottning Luise besöker ett barnhus* (Hohenzollernmuseet). S. målade förträffliga porträtt (*L. von Ranke* i Nationalgalleriet, *Cornelius*, *A. von Humboldt* m. fl.). G—g N.

Schrader, Eberhard, tysk orientalist, f. 1836 i Braunschweig, d. 1908, professor i teologi i Zürich 1863, i Giessen 1870 och i Jena 1873 och i orientaliska språk i Berlin 1875, vann berömmelse särskildt för sina assyriologiska forskningar. Skrifter: *Studien zur kritik und erklärung der biblischen urgeschichte* (1863), *Die keilinschriften und das Alte testament* (1872; 3:e uppl., af Zimmern och Winckler, 1901—02), *Keilinschriften und geschichtsforschung* (1878), tills. med andra forskare ”Keilinschriftliche bibliothek” (1889—96). D. M.

Schrader, Franz Jean Daniel, fransk geograf, f. 1844 i Bordeaux, är professor i geografi vid École d'anthropologie i Paris och föreståndare för firman Hachette & C:ies kartografiska afdelning. Han har ensam eller i förening med andra skrifvit geografiska läroböcker för franska läroverk på olika stadier samt utarbetat väggkartor och kartsamlingar, bl. a. *Atlas de géographie historique* (55 blad), *Atlas de géographie moderne* (64 kartor, i förening med Prudent och Anthoine) och

Atlas universel de géographie (90 kartor, tills. med Vivien de S:t Martin).

Schrader, Otto, tysk språkvetenskapsman och kulturhistoriker, f. 1855 i Weimar, blef 1890 e. o. professor i Jena och 1909 ord. professor i Breslau och är mest bekant genom *Sprachvergleichung und urgeschichte* (1883; 3:e uppl. 1907). Han har vidare skrifvit bl. a. *Die älteste zeitteilung des indogermanischen volkes* (1878), *Tier- und pflanzengeographie im lichte der sprachforschung* (1883), *Linguistisch-historische forschungen zur handelsgeschichte und waarenkunde* (I, 1886) och *Reallexikon der indogermanischen altertumskunde* (1901). Förtjänstfull är hans nybearbetning af Hehns "Kulturpflanzen und haustiere" (6:e och 7:e uppl. med botaniska bidrag af Engler, 1894 och 1902). K. F. J.

Schram [skram], Peter Ludvig Nicolai, dansk sångare, f. 5 sept. 1819, d. 1 juli 1895,

debuterade 1841 på k. teatern i Köpenhamn och vann snart allmänhetens ynnest som en ypperlig dramatisk sångare (basbaryton). Han blef dock först 1845 k. skådespelare, men var sedan i 50 år en af teaterns främsta konstnärer. Bland hans förnämsta roller må nämnas *Leporello* i "Don Juan", som han utförde 160 ggr, *Bartholo* i "Barberaren" och "Figaros bröllop" samt *Mefistofeles* i "Faust". Men äfven i vådevillen och skådespelet visade sig S. framstående (bl. a. i en rad stora holbergska roller). 1866 blef han k. kammarsångare. E. Ebg.

Schramberg, stad i Schwarzwaldkretsen i Württemberg, i en dal i Schwarzwald. 11,267 inv (1910). Vackert slott, real- och latinskola; betydande urfabrikation (3,000 arbetare), porslins-, majolika- och annan industri. J. F. N.

Schramm, Anna, tysk skådespelerska, f. 8 april 1840 i Reichenberg, Böhmen, d. 1 juni 1916 i Berlin, engagerades efter flera års teateranställning i landsorten 1861 vid Wallnerteatern i Berlin, öfvergick 1867 till Friedrich-Wilhelmstädtische theater, lämnade 1876 teatern, men återvände 1880 och anställdes 1892 vid Königliches schauspielhaus, där hon uppträdde sista gången 1911 i en urpremiär. I yngre år var hon högt uppskattad som subrett, särskildt i skämtstycken från Berlin; som äldre vardt hon än mer skattad och ryktbar som framställarinna af komiska gumroller.

Schrank, Franz von Paula von, tysk andlig, botanist, f. 21 aug. 1747 i Vornbach vid Inn, d. 22 dec. 1835 i München, blef medlem af jesuitorden och 1776 teol. doktor, men egnade sig därefter åt naturvetenskap. Han blef redan 1776 professor i matematik och fysik vid lyceum i Amberg (Bajern), 1784 professor i landthushållning vid universitetet i Ingolstadt, sedermera flyttadt till Landshut, och 1809 föreståndare för den nyanlagda botaniska trädgården i München. Af S:s betydande vetenskapliga produktion tillhöra de flesta och värdefullaste arbetena den deskriptiva botaniken, hvaribland *Bairische flora* (2 dlr, 1789), *Flora Monacensis* (4 dlr, 1811—18; med 400 kolorerade planscher), *Plantæ rariores horti academici Monacensis descriptæ et iconibus illustratæ* (2 dlr, 1819; med 100 kolorer. pl.). C. Lmn.

Schrau'dolph, Johann von, tysk målare, f. 1808 i Oberstdorf, d. 1879, studerade i München för Cornelius, utförde väggmålningar där (i Glyptoteket, Allerheiligenkirche, basilikan) och i domkyrkan i Speier (i kupolen, koret och långhuset), gjorde kompositioner till glasfönster samt utförde en mängd stafflimålningar med kyrkliga och bibliska motiv (*Kristi himmelsfärd, Petri fiske* m. fl. i Nya pinakoteket i München). G—g N.

Schrauf, Albrecht, österrikisk mineralog, f. 1837 i Wien, d. där 1897 som professor vid universitetet (sedan 1874), författade bl. a. *Lehrbuch der physikalischen mineralogie* (2 bd, 1866—68).

Schreb., vid växtnamn förkortning för J. Ch. D. Schreber (se denne).

Schreber, Johann Christian Daniel von, tysk läkare och botanist, f. 17 jan. 1739 i Weissensee (Thüringen), d. 10 dec. 1810 i Erlangen, åtnjöt 1760 Linnés undervisning och var en af dennes mest framstående lärjungar samt i utlandet en af den linnéska botanikens ifrigaste anhängare och förespråkare. Jämte medicin och flera naturvetenskaper idkade S. äfven teol. och klassiskt språkliga studier och gjorde sig tidigt berömd för mångsidig lärdom och skriftställarverksamhet. Han blef 1760 med. doktor i Uppsala, 1761

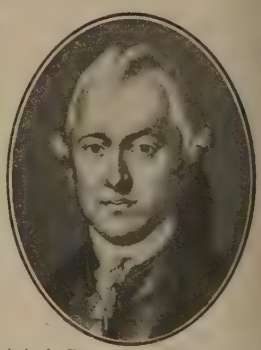

föreläsare vid universitetet i Bützow, 1770 professor i farmakologi, botanik, naturhistoria och ekonomi i Erlangen och 1773 därjämte föreståndare för botaniska trädgården där. Bland hans vetenskapliga arbeten stå främst *Beschreibung der gräser nebst ihren abbildungen nach der natur* (3 dlr, 1769—1810; 54 kolorer. planscher), *De Phasco observationes* (1770), *Spicilegium Floræ Lipsicæ* (1771) och *De Persea Aegyptiorum commentationes* (4 dlr, 1790—92). Till Linnés förhärligande utgaf S. en ny uppl. af dennes "Genera plantarum" (1789—91) och en ny uppl. af serien "Amœnitates academicæ" (i 10 bd, 1787—90). Han blef 1787 led. af sv. Vet. akad. C. Lmn.

Schreck, Gustav, tysk tonsättare, f. 1849 i Zeulenroda, studerade vid Leipzigs konservatorium, var 1871—74 musiklärare vid tyska gymnasiet i Viborg, Finland, blef 1887 lärare i teori vid Leipzigkonservatoriet och 1892 kantor vid Thomasskolan samt fick 1898 professors titel och vardt 1909 filos. hedersdoktor i Leipzig. Ansedd vokalkompositör, har S. skrifvit *König Fjalar* m. fl. körverk, ett oratorium, andliga och världsliga sånger för blandad kör, manskörer, kantat vid

Leipziguniversitetets 500-årsjubileum (1909), orgel- och pianosaker, nonett för blåsinstrument m. m. samt utgett "Ausgewählte gesänge des Thomaner-chors". E. F—t.

Schreckhorn [-hårn] l. Schreckhörner, två schweiziska berg i Finsteraarhorngruppen af Bernalperna, s. ö. om Grindelwald, på en omkr. 12 km. lång högkam mellan de båda Grindelwald-glaciärerna: Klein-S., 3,497 m., och Gross-S., 4,080 m., det förra lätt bestiget af öfvade alp-andrare, det senare mycket svårt (först 1861 af engelsmannen Leslie Stephen). S. ö. om det senare ligger Lauterhorn (se d. o.).

Schreiber [ʃra'j-], Theodor, tysk arkeolog, f. 1848 i Strehla, Sachsen, d. 1912 i Leipzig, blef där 1885 e. o. professor i klassisk konst-arkeologi och 1886 tillika direktör för Leipzigs konstmuseum. Han ledde 1898—1902 arkeologiska utgräfningar i Alexandria. S. utgaf "Kulturhisto-rischer bilderatlas. I. Altertum" (1884—85; 2:a uppl. 1888) och *Die hellenistischen reliefbilder* (1889—94) m. m. samt skref bl. a. *Die alexandri-nische toreutik* (I, 1894) och *Die nekropole von Kom-esch-Schukâfa* (2 dlr, 1908; praktverk öfver ofvannämnda gräfningar).

Schreibersit [ʃraj-], Rhabdit Haidinger, *miner.*, ett stålgrått, i meteorjärn funnet, fosfor-haltigt järn- och nickelmineral. E. E.

Schreiner, Emil Theodor, norsk skolman, f. 1831 i Kristiania, d. där 1910, rektor 1872—77 i Skien, 1877—94 i Drammen och 1894—1907 vid Kristiania katedralskola, var led. af k. kom-mittén ang. de högre läroverken, hvilken 1890—93 förberedde skollagen af 27 juli 1896. Hans *La-tinsk sproglære til skolebrug* (1871) aflöste J. N. Madvigs och blef enarådande i Norges läroverk, tills latinet genom ofvannämnda skollag afskaf-fades. Tills. med J. Johanssen och M. Nygaard utarbetade han *Latinsk ordbog* (1887). K. V. H.

Schreiner [ʃra'nə]. 1. William Philip S., sydafrikansk politiker, f. 1857 i Kapkolonien, är son till en dit utflyttad tysk luthersk missionär, studerade vid universiteten i Kapstaden och Cam-bridge, blef 1882 advokat i London, återvände s. å. till Kapkolonien och fick snart mycket stor advokatpraktik i Kapstaden. Han blef 1887 juri-disk rådgifvare åt generalguvernören och tillhörde 1893—96 Rhodes' ministär. 1897 afgaf S. i Lon-don ett mycket uppmärksammadt vittnesmål inför undersökningskommissionen om Jameson's raid. S. var svåger med förre presidenten Reitz i Oranje-fristaten och slöt sig som politiker till den moderata flygeln af det holländska partiet, störtade 1898 ministären Sprigg och blef Kapkoloniens premiär-minister, stödd på endast 2 rösters majoritet i det nyvalda koloniparlamentet. Då boerkriget utbröt i okt. 1899, var S. mest benägen för, att Kapkolo-nien skulle intaga en, så vidt möjligt, neutral ställ-ning till kriget. Denna politik var naturligtvis ohållbar, och 1900 störtades hans svaga och vack-lande ministär. S., som tillhört Kapkoloniens par-lament 1893—1900 och 1908—10, är sedan 1910 medlem af Sydafrikanska unionens senat.

2. Olive S., den föregåendes syster, författ-tarinna, f. 1859 i Basutoland, uppmuntrades af Meredith till vittert författarskap och utgaf 1883 under namnet Ralph Iron romanen *The story of an african farm*, den första betydande skil-dringen från det sydafrikanska väldet, buren af en flammande lidelse för ideella och etiska lef-nadsmål. 1894 ingick hon äktenskap med en kolonist i Kapkolonien, S. C. Cronwright, och har, delvis i samarbete med sin make, tagit lifligt del i den politiska diskussionen, tidigast för att bekämpa Cecil Rhodes (ströskrifterna *The political situation*, *An english south african's view of the situation*, 1899, *Moser union*, 1909, m. m.). Af vittra arbeten har hon vidare författat endast parablerna *Dreams* (1891; "Drömmar", 1897) och *Dream life and real life* (1893) samt *Trooper Peter Halket of Mashonaland* (1897; "Soldaten Peter Halket", 1901), som skildrar en engelsk soldats omvändelse till kristen uppfattning. Inten-siv, besjälad framställning af det inre lifvet och en betydande förmåga af målande skildring ut-märka hennes verk. Kvinnorörelsen har i henne en vältalig apostel (bl. a. genom *Women and labour*, 1911; "Kvinnan och arbetet", 2 uppl. s. å.). Hon är bosatt i De Aar, Kapkolonien. 1. V. S—g. 2. R—n B.

Schreuder [skrö-], Hans Paludan Smith, norsk missionär, f. 18 juni 1817 i Sogndal, d. 27 juni 1882 i Natal, teol. kandidat 1841, framlade sitt lifsprogram i *Nogle ord til Norges kirke om christelig pligt med hensyn til omsorg for ikke-christne medborgeres salighed* (1842), som eggade intresset för missionen, och lät 1843 viga sig till missionspräst samt reste s. å. till Sululandet. Trots många svårigheter anlade han där 1852 stationen Entumeni som centrum för en efter hand mycket utbredd missionsverksamhet. Under ett besök i hemlandet vigdes han 1866 till biskop. På återresan till Sululandet grundlade han 1867 norska missionen på Madagaskar, för hvilken han lyckades erhålla vidsträckt handlingsfrihet. Af självständighetsbehof lämnade han 1873 norska missionssällskapets tjänst och upprättade med pri-vat understöd hemifrån egen mission, sedan 1875 förknippad i synnerhet med stationen Untunjam-bili i Natal, nära gränsen till Sululandet, där 1915 ett monument restes öfver honom. S:s om-fattande praktiska verksamhet fortsattes efter hans död af bröderna Nils (sedan 1902 "biskop öfver Sululandet") och Hans Astrup. S. författade *Grammatik for Zulusproget* och öfversatte ut-drag ur kyrkohandboken (tr. 1871 i Natal) för kaffrerna. K. V. H.

Schrevēlius [skre-], Fredrik Gustaf Georg, universitetslärare, rättslärd, f. 18 mars 1799 i Karlskrona, d. 28 mars 1865 i Lund, blef 1817 student, 1820 filos. magister, 1824 docent, 1827 e. o. och 1839 ord. adjunkt samt 1844 professor i civilrätt, romersk rätt och juridisk encyklopedi, allt vid universitetet i Lund. S. utöfvade som akademisk lärare ganska stort inflytande och åtnjöt äfven som juridisk författare betydande anseende på sin tid. Särskildt känd och mycket läst var hans *Lärobok i Sveriges allmänna nu gällande civilrätt* (3 dlr, 1844—49; 2:a uppl. 1851—58; 1:a delen 3:e uppl. 1872 af Ph. Humbla). S. skref dessutom *Lärobok i Sveriges allmänna nu gällande civilprocess* (1853) jämte åtskilliga min-dre afh. och tidskriftsuppsatser, hvarförutom han utgaf *Lunds akademis constitutioner, med öfver-*

sättning, anmärkningar etc. (1832) och *Juridisk chrestomathie till begagnande vid föreläsningar* (1855). (C. G. Bj.)

Schreyer [ʃra'jer], Adolf, tysk målare, f. 1828 i Frankfurt a. M., d. 1899, studerade i Frankfurt och München, gjorde resor i Nord-Afrika och Mindre Asien, deltog i Krimkriget, målade lifligt och färgrikt motiv med araber, kosacker och hästar, bataljer, rytterianfall o. d. S. är representerad i flera gallerier i Tyskland. G—g N.

Schrieck [s-chrik], Otto Marseus (Marcellis) van, holländsk målare, f. 1619 eller 1620 i Nijmegen, d. 1678 i Amsterdam, där han bosatt sig efter resor i Frankrike, Italien och England. Han målade företrädesvis träd och örter med fåglar, kringfladdrande fjärilar, ormar, som slingra sig kring växterna, o. d. Taflor af honom finnas i Sveriges Nationalmuseum, i Uffizierna i Florens, i museerna i Amsterdam och Haag, Schwerin, Dresden, London o. s. v. O. G—g.

Schrimm (po. *Szrem*), kretsstad i preussiska reg.-omr. Posen vid järnvägen S.—Czempin. 6,993 inv. (1910). Gymnasium. Kvarnar, tegelbruk. J. F. N.

Schrk., vid växtnamn förkortning för tyske botanisten Franz von Paula von Schrank (se denne).

Schroda [ʃrå-], kretsstad i preussiska reg.-omr. Posen vid Moskawa och vid järnväg till Posen (34 km.). 7,227 inv. (1910). Sockerfabrik. J. F. N.

Schrodĕrus. 1. Johan Bengtsson S., son till borgmästaren Bengt Nilsson Skräddare i Nyköping, statsman. Se Skytte 1. — 2. Ericus S., den föregåendes broder, skriftställare, boktryckare, f. sannolikt på 1570-talet, d. 1647 i Nyköping, blef 1604 skolrektor i Nyköping, förordnades 1612 att vara korrektor på konungens och kronans tryck i Stockholm samt att öfversätta förefallande saker, var slottssekreterare, då han 1619 tillika blef husgerådsskrifvare i Stockholms slott, fick 1630 privilegium på eget tryckeri och mot eftertryck samt förordnades samtidigt att vara inspektor (censor) öfver allt Stockholmstryck. S. författade själf åtskilliga skrifter i allehanda ämnen, men är märkligast som öfversättare af en mängd utländska arbeten, genom hvilkas offentliggörande han utöfvade betydligt inflytande på den samtida bildningen i Sverige. Bland dessa märkas bl. a. Joh. Magnus' svenska historia (1620), Titi Livii historia (1626), L. Osianders kyrkohistoria (1635), J. Arndts Paradis-lustgård (1646, två uppl.), Chronicon Carionis (1649). 2. (R. G.)

Schroeder [ʃröder], L. von. Se Schröder.

Schroeder van den Kolk [s-chröder fa'nn-], Jacob Lodewijk Koenraad, holländsk läkare, f. 1797, d. 1862, sedan 1826 professor i anatomi och fysiologi vid universitetet i Utrecht, inlade utomordentlig förtjänst om sinnessjukvården och skref bl. a. *Observationes anatomices pathologici et practici argumenti* (1826). Till sv. ha öfversatts "Åsigter om mala parasitica" (i "Hygiea" 1849) och "Om åtskilnaden mellan döda naturkrafter, lifskrafter och själ" (1858). S. var led. af sv. Vet. akad. (1856).

Schroet., vid växtnamn förkortning för tyske svampforskaren Joseph Schröter (se d. o.).

Schroeter [skröter], Jens Fredrik Wilhelm, norsk astronom, f. 21 maj 1857 i Kristiania, observator vid astronomisk-magnetiska observatoriet där sedan 1891, har författat bl. a. *Astronomi for alle* (1888), *Lærebog i astronomi* (1900) samt de vetenskapligt betydelsefulla beräkningsverken *Untersuchung über die eigenbewegung von sternen in der zone 65°—70° nördl. declination* (1903), *Bestimmung der bahn des cometen 1864 III* (1905) och (tills. med H. Geelmuyden, se d. o.) *Meridian-beobachtungen von sternen in der zone 65°—70° nördl. declination* (I, 1909; II, 1912), sistnämnda arbete ett komplement till C. Fearnleys och H. Geelmuydens i Astronomiska sällskapets stora stjärnkatalogiseringsarbete ingående stjärnkatalog. K. V. H.

Schroeter [ʃröter], J. H. och J. Se Schröter.

Schroff, Karl Damian, ritter von S., österrikisk farmakolog, f. 12 sept. 1802 i Kratzau, d. 18 juni 1887 i Graz, studerade i Prag, verkade 1830—35 som professor i teoretisk medicin i Olmütz och därefter i Wien, där han 1849—74 innehade lärostolen i allmän patologi, farmakognosi och farmakologi och tillhörde högsta sanitetsrådet till 1878. S. författade flera berömda läroböcker i farmakologi, farmakognosi och receptkonst jämte ett större antal afhandlingar om kolchicum, belladonna, aconitum, helleborus, veratrum m. fl. intressanta giftväxter. S. bedref experimentell toxikologi och utförde därvid i stor utsträckning försök på människor, bl. a. på studenter, som frivilligt läto nyttja sig som försöksindivider; några sådana försök ledde till så svåra symtom, att det väckte allmän förargelse, och S. nödgades upphöra med dylika experiment — utom på sig själf. S. var äfven skapare af den stora drogsamlingen vid Wienuniversitetets farmakologiska institution. C. G. S.

Schrotblatt [ʃråt-], ty., ett slags metallgravyr. som förekom under 1400-talets tre sista årtionden och är en öfvergångsform mellan träsnittet och det egentliga kopparsticket. I Uppsala universitets gravyrsamling finnas tre sådana "schrotblätter": *Madonnan på månskäran, Den heliga Katarina* och *Kristus på korset.*

Schrothska kuren [ʃråt-]. Se Diet, sp. 371.

Schruns [ʃrons], hufvudort i Montafon (se d. o.).

Schröckh, Johann Matthias, tysk kyrkohistoriker, f. 1733 i Wien, d. 1808, blef professor 1762 i Leipzig och 1767 i Wittenberg. Han utgaf ett mycket omfattande kyrkohistoriskt arbete, som tillika utmärktes genom grundlighet och opartiskhet: *Christliche kirchengeschichte* (35 bd, 1768—1803, bd 1—18 i ny uppl. af Tzschirner, 1772—1825) och dess fortsättning, *Kirchengeschichte seit der reformation* (10 bd, 1804—12, slutet af Tzschirner). Han författade ock *Allgemeine biographie* (8 bd, 1767—91) m. m. Hans *Historia religionis et ecclesiæ christianæ* (1777; 7:e uppl. 1828) öfversattes 1791 till svenska af S. Ödmann. (Hj. H—t.)

Schröder [skrö-], Kaspar, skulptör (födelseåret obekant), d. 1710 i Stockholm, var möjligen lärjunge af N. Millich eller af B. Precht; i stilen ansluter han sig närmast till den senare. Han arbetade 1692 för Ulriksdal (tafvelramar) och 1694 på Drottningholm, där han var sysselsatt med Neptunusfontänens bassäng, ett arbete, som ej blef full-

ordadt. I början af 1700-talet utförde han ett par altaruppsatser i tidens smak i Vimmerby kyrka (omkr. 1704) och i Rättvik (1705), båda med den uppståndne Kristus som hufvudfigur och om sidofigurer två änglar. 1706 fullbordade han en prydlig dopfunt, som skänktes till Kungsholms kyrka af änkefru Guthermuth. De fyra evangelisterna, som bilda sidogrupper till själfva funten, äga energiskt hållna karaktärshufvud och svallande, rika draperier. 1709 påbörjade han Kalmar domkyrkas altare med pompöst bildhuggeri i relief och friskulptur. S. är därjämte upphofsman till en dekorativt högst effektfull byst i marmor af *Karl XI* (1695, Uppsala universitet). G—g N.

Schröder [skrö-], en från Mecklenburg härstammande släkt, hvaraf tre medlemmar som biskopar åstadkommit sig berömmelse. 1. Herman S., f. 1676 i Uddevalla, d. 1744 i Kalmar, studerade i Lund, tjänstgjorde sedan vid gymnasiet och domkyrkan i Göteborg, var 1716 som fältsuperintendent med på det norska fälttåget samt utnämndes 1717 till kyrkoherde i Uddevalla, 1718 till kyrkoherde i Katarina församling i Stockholm och 1729 till biskop i Kalmar. Han utnämndes till teologie doktor i Uppsala 1732. Han var en nitisk och samvetsgrann man med starkt konservativ läggning, kraftigt uppträdande mot den dippelska rörelsen. — 2. Göran Klas S., den föregående son, f. 1714 i Göteborg, d. 1773 i Karlstad, blef 1739 lektor vid Kalmar gymnasium samt förordnades 1742 till hofpredikant, 1748 till öfverhofpredikant och 1751 tillika till pastor primarius i Stockholm, hvarjämte han s. å. blef kronprinsens och 1753 arfprinsarnas lärare i teologi. Från sin befattning som öfverhofpredikant entledigades han 1756. S. utnämndes 1770 till superintendent i Karlstads stift och 1772 till biskop där. Alltifrån 1752 var han vid riksdagarna led. af prästeståndet, i hvars öfverläggningar han med ifver deltog. Dessutom användes han mycket i kommunala värf. Teol. doktor blef han 1752. Hans barn adlades 1759 med namnet Schröderheim (se d. o.). — 3. Karl Gustaf S., den föregående broder, f. 1717 i Landvetters prästgård i Göteborgs stift, d. 1789, blef 1742 lektor i Kalmar, 1750 kyrkoherde i Högsby, 1754 teol. doktor i Greifswald och 1764 biskop i Kalmar. Han var under riksdagarna från 1760 till 1778 en af de inflytelserikare medlemmarna af prästeståndet. 1—3. (E. M. R.)

Schröder [skrö-], Georg Engelhard, målare, f. 31 maj 1684 i Stockholm, d. 17 maj 1750 (ej 1740), son till guldsmeden Veit Engelhard S. (d. 1710), som omkr. 1670 inkom till Sverige från Nürnberg, var lärjunge af D. v. Krafft och anträdde 1703 en utländsk resa, som varade i 21 år. Han vistades i Tyskland, Italien, Paris och London, tog hufvudsakligen intryck af italienska barockmålare (Carlo Dolci, Trevisani m. fl.) och af fransmannen A. Coypel. Direkta reminiscenser af deras konst påträffas flerstädes i hans kompositioner. Efter sin hemkomst blef han i dec. 1724 hofkonterfejare med lön. 1745 blef han hofintendent. Han blef mycket anlitad och samlade betydande förmögenhet, till dess den på 1740-talet spridda moderna franska smaken, då representerad i främsta rummet af G. Lundberg, sköt honom undan. — S. representerar i Sveriges 1700-talsmåleri det italienska inflytandets sista skede. Hans teckning är tung, naturstudiet osäkert och flyktigt, färgen smutsig och osund. Han utförde kyrktaflor, allegorier, historiska motiv och porträtt. Bland de förstnämnda märkas *Korsfästelsen* (1738, Östermalmskyrkan i Stockholm), *Nattvarden* (Drottningholms slottskapell, varianter i Tyska kyrkan, Stockholm, i Nyköping, Växjö, Norrtälje o. a.) samt åtskilliga målningar i Mariefreds kyrka. Bland hans smärre målningar med bibliska eller historiska ämnen äro *Johannes döparens predikan* (Uppsala universitet), *Faraos dotter hittar den lille Moses* (med drottning Ulrika Eleonora d. y. och hoffröken v. Düben som modeller) samt *Coriolanus' ädelmod* (Löfsta). Bland mytologiska och allegoriska stycken äro *Apelles målande Venus* (ett ex. i Göteborgs museum), *Bakchos och Ariadne*, *Europas bortförande* (bägge i direktör E. Holmbergs samling i Stockholm), *Apollon och sånggudinnorna*, *De fyra elementen* (4 målningar, Nationalmuseum), *De tre gracerna* (m. fl. på Drottningholm) och en liten allegori öfver *Svea rikes ständer* (Stockholms högskola). Som porträttör utvecklade S. en fabriksartad verksamhet. Talrika äro hans konterfej af *Fredrik I* och dennes drottning, hvar för sig eller i grupp, ibland med allegoriska attribut (flera i statens samlingar). Bland hans porträtt märkas *M. Stenbock* (1708), *S. Triewald* (1727), *Nils Gyllenstierna* (1730), *Arvid Horn* och hans maka grefvinnan *Margareta Gyllenstierna*. Ett *självporträtt* (1729, konstakademien) är öfverraskande friskt och kraftigt (se fig.). Till S:s porträtt höra ock de gruppbilder, både stora och små, som han målade af de turkiske envoyéerna *Mustafa aga* (1727) och *Said Muhammed efendi* (1733, på Biby) med deras svit. Gravyrer efter S:s bilder finnas af Geringius, Bergqvist och Gillberg. Bland S:s lärjungar äro Roslin och Fr. Brander. —rn. (G—g N.)

G. E. Schröder. Självporträtt.

Schröder [skrö-], Johan Henrik, arkeolog, bibliograf, minnestecknare, f. 18 april 1791 i Västerås, d. 8 sept. 1857 i Uppsala, blef 1815 filos. magister där och docent i litteraturhistoria. E. o. amanuens vid akademiska biblioteket 1816, befordrades han till ord. amanuens och prefekt för mynt- och medaljkabinettet 1820 samt till bibliotekarie och professor i arkeologi och litteraturhistoria 1830. Under flera in- och utländska resor gjorde S. omfattande arkivforskningar samt ordnade offentliga och enskilda svenska boksamlingar. Frukterna af sitt arbete framlade han i ett stort antal skrifter i historia, fornkunskap, numismatik och bibliografi: *Historiola bibliothecæ gymnasii Arosiensis* (1811—16), *Monumenta diplomatica suecana* (1820—22), *Upsala domkyrka med dess märkvärdigheter* (1826; 3:e uppl. 1873), *Scripto-*

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

res rerum Suecicarum medii ævi (I—II, 1818, 1828, tills. med E. M. Fant och E. G. Geijer samt 14 ark af III: 2), *De poesi sacra latina medii ævi in Svecia* (1838), en för sin tid ganska god framställning af de svenska medeltidshymnernas historia, *Vetenskaps-societeten i Upsala* (1845) samt uppsatser i historiska samlingsverk. S. skref äfven förträffliga minnesteckningar öfver E. M. Fant (1818), M. Norberg (1826), N. F. Biberg (1830), J. Hallenberg (1838; 2:a uppl. 1839), J. O. Wallin (1846; 2:a uppl. 1856) m. fl., sammanfattade i *Tal och minnesteckningar* (1839) samt i d. I af *Samlade skrifter* (1856). S. var led. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1827) och f. ö. medlem af flera svenska och mer än 20 utländska lärda samfund samt kreerades 1843 till teol. doktor i Erlangen. (C. A.)

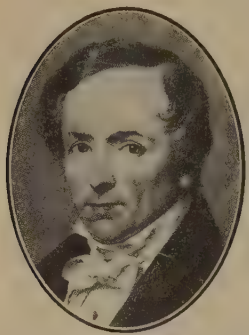

Schröder [skrö-], Erik August, filosof, f. 1796 i Uddevalla, d. 15 jan. 1849 i Uppsala, son till prosten i Uddevalla teol. doktorn Mattias S., blef filos. magister i Uppsala 1819 och utnämndes efter en latinsk afh. om *viljans frihet* till docent i teoretisk filosofi där 1820 samt blef 1829 adjunkt och 1836 professor i teoretisk filosofi. Som filosof utmärker han sig ej genom originalitet, utan genom omfattande beläsenhet. Tills. med Atterbom utgaf han *Plato och Goethe* (1842) med anledning af Hwassers ”Om äktenskapet”. Han utgaf ock *Handbok i philosophiens historia* (3 bd, 1846—49; sista delen med en uppsats af Atterbom om S.) samt *Anteckningar i philosophiens historia, I. Giordano Bruno* (1848) samt flera uppsatser i dåtidens tidskrifter. S—e.

Schröder [skrö-], Gustaf, jägare, författare, f. 6 juni 1824 på Edsvalla bruk, Nors socken, Värmland, d. 2 aug. 1912, hade anställning vid sågverk i Värmland 1847—63 och i Dalarna 1863—84, var sedermera bosatt å sin egendom Edsfors i Värmland, men flyttade 1887 till Stockholm för att idka litterär verksamhet. S., som ända från tidigaste år egnat sig åt skogs- och jaktlifvet, debuterade som författare 1867 med skildringen *En björnjagt i Dalarna* (i ”Sv. jägarförb:s Nya tidskr.”). Hans nästa arbete, i bokform, *Minnen från skogarne. Jagter*, framträdde först 1888 (ny uppl. 1915), men sedermera utkommo i rask följd jakt- och fiskeskildringarna *Minnen från mitt jägarlif. Jagter och skogslif i Dalarne* (1889; 2:a uppl. 1902), *Jagtminnen från skog, fjell och sjö* (1890), *Jagtminnen från skog och slätt* (1891), *Från pojk- och gubbåren. Jagt- och fiskehistorier* (1894), *Från skilda marker. Jakter af G. Schröder och hans jaktkamrater* (1897), vidare *Svenska jakten. Praktisk hjelpreda för unga jägare* (1891; 2:a uppl. 1910), de ur kulturhistorisk synpunkt intressanta arbetena *En bruksbokhållares minnen* (1892; senaste uppl. 1914), *En timmermärkares minnen* (1893; ny uppl. 1914), *Gamla minnen* (1894), *Tjugo år i Dalarna* (1896) och *Den gamle fogdeskrifvaren* (1898) m. fl. samt de präktiga, delvis af A. Malmström illustrerade ungdomsböckerna, med motiv från de värmländske finnarnas lif, *Örjan Kajland och hans pojkar* (1893; senaste uppl. 1913), *Pekka Huskoinen* (1895; 2:a uppl. 1906) och *Pavo Makkran* (1896). S. skref enkelt och hjärtligt, och allt hvad han berättat verkar äkta, upplefvadt och trovärdigt. På Arvika kyrkogård restes 1914 af ”svenska bruksmän, anhöriga och vänner” en större bautasten öfver denne ”brukslifvets oförliknelige skildrare”. H. Szs.

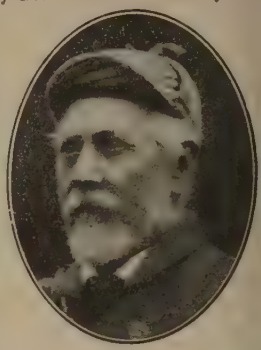

Schröder [skrö-], Hans, dansk krigare. Se Lövenhjelm, sp. 318.

Schröder, Friedrich Ulrich Ludewig, tysk skådespelare och dramatisk författare, f. natten 2—3 nov. 1744 i Schwerin, d. 3 sept. 1816 på sitt gods Rellingen i Holstein, medföljde som litet barn ett resande teatersällskap, till hvilket såväl hans moder som hans styffader hörde (se Ackermann, K. E.), och fick redan som treårig uppträda i roller på scenen. Efter några års kringflackande sattes han i skola i Königsberg, och 1759, då han fick sammanträffa med sina föräldrar i Schweiz, började han i Solothurn utbilda sig till dansör och skådespelare. När styffadern dött, öfvertog S 1771 tills. med sin moder ledningen af teatersällskapet, hvilket sedan 1764 varit stationeradt i Hamburg. Som skådespelare tillhörde han själf under början af sin bana det komiska facket; men snart egnade han sig företrädesvis åt tragedien, och genom sin *Kung Lear* höjde han sig med ens till samtidens förnämste framställare af tragiska roller. Som teaterföreståndare vann han ett af de främsta rummen i den tyska teaterns historia, så till vida som Hamburgteatern under hans ledning eröfrade sitt stora anseende för utmärkt repertoar, förträffligt samspel och strängt sedlig hållning. Repertoaren riktade han ej allenast genom egna arbeten, hvilka mer utmärktes genom tekniska än genom poetiska förtjänster, utan vida mer

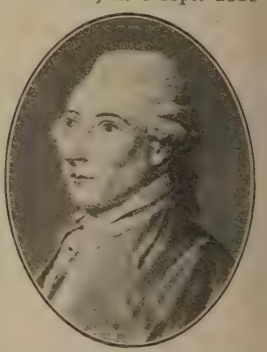

genom öfversättningar och bearbetningar af företrädesvis engelska original. Det var t. ex. hans förtjänst, att Shakspere infördes på tyska scenen, 1776. Med undantag af en kortare tid, då han under omätligt bifall gjorde en konstresa och därefter gaf gästroller i Wien, förestod S. Hamburgteatern till 1798, då han drog sig tillbaka till privatlifvet. 1811 öfvertog han åter ledningen af teatern. Hans *Dramatische werke*, med inledning af Tieck, utgåfvos af Bülow (4 bd, 1831). Biografier öfver S. ha skrifvits af F. L. W. Meyer, "F. L. S., beitrag zur kunde des menschen und künstlers" (1819), Brunier, "F. L. S." (1864), och Litzmann, "S. und Gotter" (1887), "F. L. S." (2 bd, 1890—94) och "Der grosse S." (1904).

Schröder, Antoinette Sophie, född Bürger, tysk tragisk skådespelerska, f. 23 febr. 1781 i Paderborn, d. 25 febr. 1868 i München, debuterade vid tolf års ålder som subrett i Petersburg och spelade sedermera i Reval, där hon 1795 gifte sig med teaterdirektören Stollmers, samt vid hofteatern i Wien och i Breslau, alltjämt naiva roller. 1801 mottog hon engagemang i Hamburg och skaffade sig där som tragisk skådespelerska ett lysande namn. 1804 gifte hon sig med tenorsångaren Fr. Schröder. Då Davout ämnade deportera henne till Frankrike 1813, flydde hon från Hamburg, gjorde sedan en konstresa med storartad framgång och blef slutligen, efter ett långvarigare gästspel i Prag, engagerad vid hofteatern i Wien. Efter sin andre mans död (1818) gifte hon sig 1825 med skådespelaren Kunst, men skilde sig inom kort från honom. Med åtskilliga afbrott, hvarunder hon bl. a. spelade i München, var hon engagerad i Wien till 1840, då hon med pension afgick från teatern. Fru S. var en af de första sceniska konstnärer, som i motsats till Ifflandska skolans realism bemödade sig om ett mer idealistiskt spelsätt (i roller som *lady Macbeth*, *Sapfo*, *Isabella* i "Braut von Messina"). Se biogr. af Ph. Schmidt (1870). — Om hennes dotter Wilhelmine se Schröder-Devrient, sp. 1187.

Schröder, Ludvig, dansk folkhögskoleföreståndare, f. 19 jan. 1836, d. 8 febr. 1908, teol. kandidat 1860, slöt sig tidigt till grundtvigianismen samt blef namnkunnig bland dess yngre anhängare och en grundlig kännare af Grundtvigs tankegång och skrifter, en trofast förkämpe för hans grundsatser om frihet i kyrka och skola. 1862 öfvertog han ledningen af Röddings folkhögskola i Nord-Slesvig och flyttade den 1865 till Askov på gränsen mellan Jylland och Slesvig. Under hans ledning blef denna skola en af de yppersta och mest berömda folkhögskolorna i Danmark, ja efter 1878, då dess undervisning utvidgades, själfva brännpunkten för folkhögskolorna i hela Norden. Också blef S. själf läromästare för en stor del senare högskolemän, hvarjämte han underhöll nära förbindelser med de svenske och norske folkhögskolelärarna. På Askov lades stor vikt vid svensk gymnastik, som därifrån spred sig öfver hela landet, och där infördes samundervisning för män och kvinnor; där utbildades dessutom präster för de danska kyrkorna i Nord-Amerika och missionärer till Indien, hvarjämte många slesvigare i Askov fingo sin utbildning. Äfven utanför högskolan deltog S. verksamt i Danmarks offentliga lif: han var 1880 stiftare af och senare en af de styrande i Dansk skoleforening, 1895 initiativtagare till de nordiska skolmötena på Askov, landstingsman 1887—90, led. af Hedeselskabet 1891 och sedan 1894 dess styrelseled., medlem af kyrkoutskottet 1904—07 m. m. Han var äfven en mycket flitig och produktiv författare. Utom artiklar i "Höjskolebladet" (sedan 1876) och i de tidskrifter, som han eljest var med om att ge ut ("Nordisk maanedsskrift" 1871—83, "Historisk maanedsskrift" 1883—88 och "Danskeren" 1889—94) utgaf han följande större skrifter: *Ludvig Helveg* (1884), *Ewald og Baggesen* (s. å.), *Danmarks hjælpekilder og næringsveje* (2 bd, 1894—97), *N. F. S. Grundtvigs levned* (1900; sv. öfv. s. å.) och *Den nordiske folkehöjskole* (2 bd, 1904—05). Dessutom böra nämnas biografier öfver *Ernst Trier*, *K. Flor* och *E. Dalgas* samt hans öfversikt *Det danske hedeselskab 1866—91* (1892). — S:s hustru Charlotte Wagner, f. 1842, d. 1904, var en förstående, utmärkt medhjälparinna i all hans gärning och särskildt framstående som husmor på folkhögskolan. — Magen Jakob Appel, f. 1866, ecklesiastikminister 1910—13, blef S:s efterträdare. — Se H. Begtrup, "L. S." (i "Nord. tidskr." 1908). E. Ebg.

Schröder, Hans Fredrik Ludvig, norsk pedagog, teaterledare, f. 19 juli 1836 i Tönsberg, d. 16 dec. 1902 i Kristiania, filologie kandidat ("kand. mag.") 1858, var 1866—74 egare af och föreståndare för egen högre skola i Kristiania och 1879—99 chef för Norges hufvudscen, Kristiania teater. Trots stark opposition, ej minst därför att han icke delade den naturalistiska konstuppfattning, som kom till uttryck i 1880-talets norska dramatik, lyckades han sätta teatern ekonomiskt lika väl som konstnärligt på rätt köl, och han rekryterade den med unga, friska talanger, som kommo den nya, 1899 öppnade Nationalteatern till godo. I "Aftenposten" 1900 offentliggjorde S. *Erindringer fra mit teaterliv*. K. V. H.

Schröder, Richard, tysk rättslärd, f. 19 juni 1838 i Treptow, Pommern, blef 1861 juris doktor, 1863 privatdocent i Bonn samt 1866 e. o. och 1870 ord. professor där, innehade sedan juridiska lärostolar i Würzburg, Strassburg och Göttingen samt är sedan 1888 professor i tysk privaträtt m. m. i Heidelberg. S. har förvärfvat ansedt namn som författare, särskildt på den äktenskapliga förmögenhetsrättens område, där han skrifvit bl. a. *Geschichte des ehelichen güterrechts in Deutschland* (I, II, 1863—74) och *Das eheliche güterrecht nach dem bürgerlichen gesetzbuche* (1896; 3:e uppl. 1900) och af rättshistoriska arbeten (framför allt *Lehrbuch der deutschen rechtsgeschichte*, 1889, 5:e uppl. 1907), som utgifvare af 3 bd af J. Grimms "Weisthümer" och som medredaktör för rättsvetenskapliga tidskrifter. C. G. Bj.

Schröder, Karl, tysk läkare, f. 11 sept. 1838 i Neu-Strelitz, d. 7 febr. 1887, blef med. doktor 1864, docent i Bonn 1866, e. o. professor i Erlangen 1868 samt ord. professor i obstetrik och gynekologi i Berlin 1876. S. utvecklade en mycket omfattande verksamhet som lärare, läkare och forskare, och han ansågs vara Tysklands förnämste man på sitt område. Särskildt anmärkningsvärda äro hans förtjänster om antiseptiken och om de stora gynekologiska operationerna. Genom *Lehrbuch der geburtshülfe* (1870; 10:e uppl. 1899) och *Krankheiten der weiblichen geschlechtsorgane* (1875; 14:e uppl. 1908) utbreddes hans inflytande till de vidsträcktaste kretsar. R. T—dt.

Schröder (Schroeder), Leopold von, tysk indolog, f. 1851 i Dorpat, blef 1882 docent i indologi där, 1890 ryskt statsråd, 1894 e. o. och 1896 ord. professor i Innsbruck samt 1899 Bühlers efterträdare som professor i Wien. Bland hans större arbeten må nämnas *Die formale unterscheidung der redeteile im griechischen und lateinischen* (1874), *Pythagoras und die inder* (1884), *Indiens literatur und cultur* (1887), *Die hochzeitsgebräuche der esthen* (1888), *Worte der wahrheit* (öfv. af den buddistiska tänkespråkssamlingen ”Dhammapada”, 1892), *Mangoblüten* (en samling indiska sånger och tänkespråk, 1892), *Mysterium und mimus* (1908) och *Arische religion* (I, 1914, II 1916). Viktiga äro S:s uppl. af de båda ”Yajurveda”-texterna ”Mâitrâyanî-Saṁhitâ” (1881—86) och ”Kâṭhaka” (1900—10). Hans jämförande mytologiska arbeten *Griechische götter und heroen* (1887) och *Herakles und Indra* (i Wien-akad:s ”Denkschriften” 1914) o. a. följa en något föråldrad metod. K. F. J.

Schröder-Devrient [-dəvriä′ŋ], Wilhelmine, tysk sångerska, f. 1804 i Hamburg, d. 1860 i Koburg, dotter till skådespelerskan A. S. Schröder (se sp. 1185), uppträdde redan som barn på scenen och debuterade, efter erhållen sångundervisning af J. Mozatti, 1821 i Wien, som *Pamina*, och vann där 1822 genom sin *Fidelio* med ens europeisk ryktbarhet. 1823—47 var hon engagerad i Dresden, och därefter drog hon sig tillbaka till privatlifvet. S. var tre gånger gift: 1823—28 med skådespelaren Karl Devrient, 1847—48 med en officer v. Döring och från 1850 med en livländsk baron v. Bock; de båda första äktenskapen upplöstes genom skilsmässa. I Paris sjöng hon första gången 1830, i England 1832, i Ryssland 1835. Hennes sång var ej felfri, men genom sin uttrycksfullhet, dramatiska kraft och intelligens lär hennes framställning ha varit öfverväldigande. Hon skapade de högdramatiska operasångerskornas fack. Som hennes förnämsta roller ansågos, utom ”Fidelio”, *Donna Anna* i ”Don Juan”, *Agatha* i ”Friskytten”, *Vestalen*, *Romeo* och *Euryanthe*. Till följd af både naturell och öden var hennes lif mycket stormigt. Biogr. af A. v. Wolzogen (1863) och Hagemann (1904). A. L.*

Schröderheim [skrö-], Elis, ämbetsman, f. 26 mars 1747 i Stockholm, d. 30 aug. 1795 på Järfva vid Ulriksdal, var son till biskopen i Karlstad Göran Klas Schröder (se d. o., sp. 1181), hvars barn 1759 erhöllo adelskap, ingick efter slutade studier i Uppsala som e. o. kanslist i Kammarexpeditionen, blef 1773 ord. kanslist och s. å. protokollssekreterare vid konungens konselj samt befordrades 1775 till förste expeditionssekreterare vid Inrikes civilexpeditionen. För denna hastiga befordran hade S. att tacka den bevågenhet, som han vunnit hos Gustaf III såväl på grund af sin kvickhe och sitt glada, angenäma umgängessätt som sin smi diga intelligens och onekligen stora duglighet. Ha tjänstgjorde under den följande tiden faktiskt son en sorts civilminister, ehuru han först 1782 utnämn des till statssekreterare för Inrikes civilexpeditionen Vid 1778 års riksdag var S. bondeståndets sekre terare och visste med stor skicklighet att styr ståndet efter konungens önskan. Han använde dessutom ofta af konungen i delikata personlig underhandlingar på grund af sin öfvertalningskons och förmåga att vinna och bearbeta människor På samma gång tjänstgjorde S. som en sorts rolig hetsminister åt konungen och var tidtals en af d ledande i hofvets nöjeslif. Som karaktär saknad S. trots flera goda egenskaper, särskildt vänlighe och hjälpsamhet, nödig självständighet. De ekono miska svårigheter, med hvilka han drogs ända frå sin ungdoms glada lif i Stockholms nöjeskretsar oc som städse gjorde honom i behof af konungens oc andra vänners hjälp, bidrogo äfven att i längde undergräfva hans anseende. Efter hand undan trängdes han ur konungens ynnest af andra me betydande eller lyckligare gunstlingar. Den beryk tade pastoratshandeln (se d. o.), hvilken S. bedre med konungens goda minne, väckte sådan ovilja hc prästerskapet, att konungen 1786 fann för godt a skilja S. från befattningen med de ecklesiastik ärendena och öfverlämna den åt en särskild bered ning under den bekante prosten K. G. Nordi Från denna tid var det öfver hufvud slut med S inflytande, både vid hofvet och i regeringen, ehur han behöll sin statssekreterarpost. Han tjänstgjord en tid som t. f. landshöfding i Uppsala och e kortare tid som hofkansler, var sekreterare i hen liga utskottet både 1789 och 1792, led. af genera tulldirektionen sedan 1783 och en tid ordf. i nun merlotteriet m. m. S:s trohet och duglighet gjord att konungen icke alldeles släppte den personlig förbindelsen med honom; mot slutet af sitt lif syn konungen åter ha vändt sin gunst mot sin gam tjänare. Under konungens sista sjukdom var S. godt som oskiljaktig från honom och fick förtroend att nedskrifva den hemliga kodicill till konunge testamente, som denne dikterade på sitt ytterst

Af den nya regeringen utnämndes S. i aug. 1792 till landshöfding i Uppsala, en befordran, som af gustavianerna betraktades som ett uttryck af den förföljelse, som öfvergick dem, sedan G. A. Reuterholm kommit till makten. I själfva verket synes förflyttningen ha egt rum enligt S:s önskan och i förening med ett försök att rangera hans affärer, hvarmed Reuterholm äfven senare torde ha bistått S. 1794 invecklades S. på grund af brefväxling med G. M. Armfelt i den bekanta högförräderiprocessen mot denne och hans medhjälpare och måste, ehuru han icke befanns tillhöra de brottslige, fränträda sin landshöfdingbefattning. Han öfverlefde icke länge sitt afsked och dog i stor fattigdom på den lilla gården Järfva, som Gustaf III gett honom som lifstidsbesittning. — S. egde stora vittra intressen. I sin ungdom hade han varit en af de ledande krafterna i det vittra sällskapet "Utile dulci". Gustaf III kallade honom vid instiftelsen af Svenska akad. 1786 till led. af densamma. S. författade flera tillfällighetsstycken, såsom den i tidens bref berömda, hittills otryckta prologen *Kaffehuset*, samt öfversatte och bearbetade flera komedier från franskan, af hvilka må nämnas "Fjäsken eller den beställsamme" (tr. 1791). Därjämte offentliggjorde S. åtskilliga tal och äreminnen. I handskrift efterlämnade han flera strödda historiska småskrifter rörande Gustaf III:s historia, af hvilka de mest betydande äro *Konung Gustaf III, hans rådkammare och gunstlingar*, *Om Gefle riksdag* och *Gustaf III:s sista sjukdom och död*, alla utmärkta för ledig stil, spirituella, träffande omdömen och intim kännedom om händelser och personligheter. De utgåfvos 1851 jämte en del af S:s brefväxling med konungen af K. V. Lilliecrona och 1892 ånyo med rättelser och tillägg af Elof Tegnér under titel *E. S:s Skrifter till konung Gustaf III:s historia jämte urval ur S:s brefväxling*. I sistnämnda arbete finnas äfven några kortare biografier öfver S., hänvisning till andra bidrag till hans lefnadsteckning — hvaribland må nämnas Bloms "Inträdestal" i Sv. akad. (i dess "Handl. efter 1796", bd II) och Adlerbeths "Lefvernesbeskrifning", uppläst i Vitt. hist. o. ant. akad. (2:a uppl. 1808) — samt förteckning på S:s tryckta skrifter. 1902 utgaf O. Levertin *Bref från Elis Schröderheim* (d. VI af "Svenska memoarer och bref", utg. af H. Schück och O. Levertin). En intressant karakteristik af S. finnes i O. Levertins arbete "Från Gustaf III:s dagar". — S:s hustru, Anna Charlotta, född von Stapelmohr, f. 1754, gift 1776, d. 1 jan. 1792 (ej 1791), var bekant för sin skönhet och kvickhet. L. S.

Schröder-Stranz, Herbert, tysk polarfarare, militär, f. 9 juni 1884, deltog som frivillig officer i kriget mot hereroerna 1904 och framlade senare en plan till en expedition för nordöstpassagens förnyande. För att förbereda denna företog han 1912 med en norsk fångstjakt och 14 följeslagare, hvaraf 9 tyskar, en expedition till Spetsbergens Nordöstland, vid hvars nordvästra kust han landsattes med 3 följeslagare 14 aug. Intet spår har sedermera träffats af dessa. Expeditionen blef äfven i öfrigt olycklig; fartyget instängdes af isen i Treurenbergbukten, och under försök att öfver land nå kolgrufvorna i Isfjorden omkommo ytterligare 4 af expeditionens deltagare. De öfverlefvande räddades våren 1913 af en undsättningsexpedition under norrmannen Staxrud. Se H. Rüdiger, "Die Sorge-Bai" (1913). O. N—d.

Schrödter, Adolf, tysk målare, f. 1805 i Schwedt, d. 1875 i Karlsruhe, studerade från 1820 i Berlin kopparstickarkonst och måleri för W. Schadow. Han följde denne till Düsseldorf 1829, var sedan verksam där, i Frankfurt och, från 1859, i Karlsruhe, där han från nämnda år till 1872 var professor vid Polyteknikum. S. var ytterst mångsidig, rörde sig med färdighet och uppfinningsrikhet på olika konstområden, var framför allt humorist och satiriker. Bland hans målningar äro folklifsbilder, såsom *Vinprofvet* (1832) och *Värdshuslif vid Rhen* (1833), satiren *De sörjande garfvarna* (1832, riktar sig mot den sentimentala Düsseldorfsgenren), flera kompositioner ur *Don Quixote* (äfven en följd af 16 raderingar), *Falstaff-* och *Münchhausenbilder*, dessutom omfattande dekorativa kompositioner: *Kyrkinvigning vid Rhen* (1847, 22 m. i längd), *Kung Vins triumftåg* (1855), *De fyra årstiderna* (1854, galleriet i Karlsruhe). S. är representerad i Berlins nationalgalleri, i museer i Frankfurt, Köln, Düsseldorf m. fl. st. S. illustrerade Uhland, Musäus m. m. och uppträdde som politisk satiriker, utförde äfven ornamentsteckningar och botaniska planscher samt skref ett par läroböcker i måleri. G—g N.

Schröter (Schroeter), Johann Hieronymus, tysk astronom, f. 30 aug. 1745 i Erfurt, d. där 29 aug. 1816, var sedan 1778 ober-amtmann i Lilienthal, nära Bremen, där han åt sig inrättade ett privatobservatorium, på hvilket bl. a. Harding och Bessel arbetat. Han utförde undersökningar af högt värde öfver månytans topografi och flera af planeterna. Hans bestämningar af Merkurius' och Venus' rotation gällde som riktiga, ända tills Schiaparelli (se denne) ånyo upptagit denna fråga till ingående behandling. Sina observationer offentliggjorde han i en mängd skrifter, af hvilka några äro skrifna på svenska och publicerade i svenska Vet. akad:s "Handlingar". 1794 blef S. led. af Vet. akad. Under kriget 1813 blef hans observatorium plundradt af de franska trupperna och samtliga exemplar af flera hans på egen bekostnad tryckta verk uppbrända. Han återvände då till Erfurt. B—d.

Schröter, Corona Elisabeth Wilhelmine, tysk sångerska, f. 1751 i Guben, d. 1802 i Ilmenau, elev af J. A. Hiller, uppträdde från sitt 14:e år på Hillers konserter i Leipzig, där hon flera år delade allmänhetens ynnest med den berömda sångerskan Schmeling (sedermera Mara, se d. o., sp. 853). Skalden Goethe, som redan under sina studentår i Leipzig svärmat för S., utverkade 1776 hennes kallelse till hofsångerska i Weimar, där hon dessutom på amatörteatern utförde tragiska karaktärsroller samt bl. a. roller i hans sångspel och den likaledes för henne skrifna hufvud-

rollen i hans drama "Iphigenie", där Goethe själf spelade Orest mot henne. Han var djupt intagen af henne och tycks ha närt hoppet att få hemföra henne som maka, men förmådde ej lösgöra sig från förhållandet till fru v. Stein. Genom rik andlig begåfning, mognad talang, ovanligt ståtligt och behagfullt yttre samt fläckfri vandel var Corona S. en ideal företeelse. Med tiden egnade hon sig åt målning och komposition (2 häften sånger, 1786 och 1794; ny uppl. 1907). Jfr biogr. af Keil (1875) och Stümcke (1904). E. F—t.

Schröter (Schroeter), Joseph, tysk militärläkare och mykolog, f. 14 mars 1837 i Patschkau, Schlesien, d. 12 dec. 1894 i Breslau, blef med. doktor i Berlin 1859, öfverstabsläkare 1883, docent i mykologi och bakteriologi 1886 och erhöll professors titel 1890. Från 1874 förskrifver sig hans ifriga arbete att utforska Schlesiens svampflora. I mykologiskt syfte företog han resor genom nästan hela Europa och Mindre Asien. Hans skarpsynthet och grundlighet inom denna vetenskapsgren blefvo allmänt erkända, liksom det praktiska gagnet af hans forskningar öfver växtsjukdomarna. Utom ett 60-tal småskrifter utgaf han *Die pilze Schlesiens* (från 1885), som åtföljdes af ett exsickatverk med samma titel, och i Engler och Prantls "Die natürlichen pflanzenfamilien" bearbetade han de stora grupperna lägre svampar. C. Lmn.

Schröter, Karl Joseph, schweizisk (tyskfödd) botanist, f. 19 dec. 1855 i Esslingen vid Stuttgart, blef filos. doktor i Berlin, assistent och docent i officinell botanik vid tekniska högskolan i Zürich och professor i speciell botanik där 1884. S. är eftersökt lärare och framstående kännare af alpvärlden, hvars växtgeografiska och biologiska förhållanden han skildrat i en mängd skrifter, t. ex. *Die flora der eiszeit* (1882), *Die alpenfutterpflanzen* (1884), *Beiträge zur kenntniss der matten und weiden der Schweiz* (1892,; tills. med Stebler), *Die schwebeflora der seen* (1897) samt det stora verket *Das pflanzenleben der Alpen* (1908). Sedan 1904 har S. (jämte O. v. Kirchner och en tid jämte den nu aflidne E. Loew) utgett *Lebensgeschichte der blütenpflanzen Mitteleuropas.* C. Lmn.

Schrötter, ritter von Kristelli. 1. Anton S., österrikisk kemist, f. 1802 i Olmütz, d. 1875, blef 1845 professor i kemi och fysik vid polyteknikum i Wien samt 1868 direktor för myntverket där. Han var generalsekreterare från 1850 till sin död vid vet. akad. i Wien, om hvars inrättande han inlagt stor förtjänst. 1857 blef han adlad. S. är känd som upptäckaren af den amorfa fosforn. Bland hans skrifter må nämnas *Die chemie nach ihrem gegenwärtigen zustande* (1847—49).

2. Leopold S., den föregåendes son, läkare, f. 5 febr. 1837, d. 22 april 1908, blef 1861 med. doktor i Wien, 1869 docent, 1875 e. o. professor i hals- och bröstsjukdomar och 1893 ord. professor i invärtes medicin. Urspr. laryngolog, omfattade S. med lifligt intresse också andra grenar af den invärtes medicinen. Särskildt tilldrogo sig bröstsjukdomarna hans uppmärksamhet, och redan 1883 uttalade han sina idéer om sanatoriebehandling af lungsoten. Bland hans skrifter märkas bearbetningen af hjärtsjukdomarna i v. Ziemssens "Handbuch der inneren medizin", *Vorlesungen über die krankheiten des kehlkopfes, der luftröhre, der nase und des rachens* (1887—92; 2:a uppl. 1893) samt *Erkrankungen des herzbeutels und der gefässe* (i Nothnagels "Pathologie und therapie", 1899—1901). 1. S. A—s. 2. R. T—dt.

Schtip, Štip, Štiplje, namnformer för Ištip (se d. o.).

Schtschedrin (Stjedrin), pseudonym för den ryske författaren M. Saltykov (se denne).

Schu, kinesiskt rike. Se Kina, sp. 58.

Schubart [ju̇-], Christian Friedrich Daniel, tysk skald, tillhörande sturm- und -drangperioden, f. 26 mars 1739 i schwabiska staden Sontheim, d. 10 okt. 1791 i Stuttgart, studerade teologi i Erlangen, men måste med en genom ett tygellöst lefnadssätt förstörd hälsa bege sig till föräldrahemmet, i hvars omnejd han någon tid uppehöll sig som hjälppräst och organist. Utnämnd till musikdirektör i Ludwigsburg 1768, blef han för sina utsväfningar och satiriska dikter satt i fängelse och sedan utvisad ur Württemberg. 1774—77 utgaf han i Augsburg och Ulm "Deutsche chronik", det första verkliga tyska folkbladet, en tidskrift, som genom sin patriotism och frisinthet vann stort bifall. S. lockades emellertid 1777 öfver på württembergskt område enligt befallning af hertig Karl Eugen, hölls i strängaste fängelse på Hohenasperg och vardt först 1787 frigifven, sedan hans lidanden brutit hans hälsa. Han utnämndes då af hertigen till hofskald och teaterchef i Stuttgart. — I den folkliga tonen af sitt skaldskap står S. nära Bürger; *Die fürstengruft*, en hat- och hämndsång mot despoterna, *Kaplied*, som gisslar de tyske furstarnas människohandel, och *Schwäbische bauernlieder* ådagalägga en ursprunglig, om också på improvisationens stadium kvarstannande begåfning. Hans arbeten äro som hans lif ojämna och oharmoniska, men ega kraft och individualitet. Som tidningsman var han synnerligen lycklig. — S:s *Zaubereien* och *Badekur* (1766) följa Wieland, *Todesgesänge* (1767) Klopstock; *Gedichte aus dem kerker* (1785—86) vittna om fängelsets nedtryckande makt öfver hans sinne, hvilket äfven är fallet med den i häktet skrifna själfbiografien (utg. 1791—93). Hans samlade skrifter utkommo i 8 bd 1839—40; hans *Gedichte* äro bäst utgifna af G. Hauff 1884. *Ideen zur ästhetik der tonkunst* (1806) och *Vermischte schriften* (1812) utgåfvos af S:s son. Se arbeten om S. af Hauff (1885), Nägele

(1888), Holzer (1902 och 1905) och Nastriepke (1910). R—n B.

Schubert [ʃö-], Friedrich Theodor, tysk-rysk astronom, f. 30 okt. 1758 i Helmstädt, d. 21 okt. 1825 i Petersburg, blef 1789 led. af ryska vet. akad., 1800 akademiens bibliotekarie och 1816 verkligt statsråd. Utom en mängd afhandlingar i astronomi och besläktade vetenskaper, de flesta publicerade i ryska vet. akad:s skrifter, utgaf han flera läroböcker, bl. a. *Theoretische astronomie* (3 bd, 1798), *Geschichte der astronomie* (1804) och *Populäre astronomie* (3 bd, 1804—10). S. blef led. af svenska Vet. akad. 1801. B—d.

Schubert [ʃö-], Gotthilf Heinrich von, tysk filosof, f. 1780 i Hohenstein, d. 1860, professor i naturhistoria i Erlangen 1819 och i München 1827. S. anslöt sig till den schellingska naturfilosofien, men rönte sedan inflytande af Böhme, Saint-Martin och andra mystiker. Han utgaf en mängd skrifter, i hvilka han sökte belysa naturföreteelserna genom sin mystiskt religiösa lifsåskådning, hvarjämte han särskildt intresserade sig för drömmarna och andra yttringar af själslifvets ”nattsida”. Hans arbeten *Ansichten von der nachtseite der naturwissenschaft* (1808; 4:e uppl. 1840) och *Symbolik des traums* (1814; 4:e uppl. 1862; ”Drömmarnes symbolik”, 1820) voro mycket lästa och af icke ringa betydelse för den samtida litteraturen och psykologiska uppfattningen. Som hans hufvudarbete torde man kunna betrakta *Die geschichte der seele* (1830; 5:e uppl. 1878). S:s *Vermischte schriften* utgåfvos 1857—60. Af intresse för historien om tidens andliga rörelser är S:s *Selbstbiographie* (2 bd, 1854—56). Af S:s vittra verk finnas på sv. ”Skildringar ur lifvet” (1843—44, 2:a uppl. 1861) och ”Sagor och berättelser för barn” (1884). Litt.: E. Merkel, ”Der naturphilosoph S. und die deutsche romantik” (1913). R—n B. S—e.

Schubert [ʃö-], Franz Peter, österrikisk tonsättare, viskompositionens största namn, f. 31 jan. 1797 i Lichtenthal, en af Wiens förstäder, d. 19 nov. 1828 i Wien, var son till en skollärare med talrik barnskara. S:s ovanliga musikaliska anlag upptäcktes tidigt af fadern, som gaf honom den första undervisningen i violinspel och lät honom deltaga i de flitigt idkade stråkkvartettsöfningarna hemma. Hans vackra sopran förskaffade honom 1808 inträde i den s. k. konvikten, en koristskola för hofkapellet, där äfven gymnasialbildning meddelades. Den obetydliga kompositionsundervisning han där åtnjöt af Rucziska — som förklarade, att S. ”redan förut kunde allting och måtte ha lärt af himlen” — var för hans utveckling af mindre betydelse än de orkesteröfningar (med Haydns, Mozarts, Beethovens o. a:s verk), hvari han deltog, samt en tids teoretiska studier för A. Salieri (1812). Då S. synes ha saknat

smak för bokliga studier, lämnade han konvikten redan 1813, och för att undgå konskription tog han 1814 plats som lärare i faderns skola, där han likväl hade tid öfrig till flitigt komponerande; invigd i Goethes diktvärld, komponerade sjuttonåringen en så ypperlig sång som *Gretchen am spinnrade* och året därpå den mäktiga balladen *Erlkönig* (förutom s. å. 6 operor och sångspel, 2 mässor, 4 sonater och 130 sånger m. m.). Från skolundervisningens släp befriades han 1816 genom en vän, Franz v. Schober, som tog honom hem till sig och länge understödde honom med penningar. Genom samme vän blef han bekant med sångaren Michael Vogl, som blef den förste och en af de bäste tolkarna af hans visor. S. förmådde lika litet som Mozart skapa sig någon oberoende existens. Den enda anställning han hade var som musiklärare hos grefve Esterházy, på landtgodset Zelész i Ungern, under sommarmånaderna 1818 och 1824. För öfrigt var han hänvisad till honoraren för sina kompositioner, hvilka trots hans mot slutet växande popularitet betaltes skamlöst uselt af giriga förläggare, som sedan på honom förtjänade hela förmögenheter. S. förstod alls icke att framhålla sig eller ”imponera på aristokratien”, såsom Beethoven med självkänsla sade sig kunna; han trifdes bäst i borgerliga kretsar och var bland främmande ytterst blyg. Ej heller hade han framgång med sina ansökningar till några kapellmästarsysslor. Föga hade han väl ock passat för någon regelbunden tjänstgöring. Han komponerade med verklig lidelse samt otrolig lätthet och fruktsamhet. Knappt hade han nedskrifvit en sång, förrän han började en ny. Detta öfveransträngande lefnadssätt, med rastlöst komponerande och aftnarnas tillbringande i vänners lag (sådana samkväm, där han lät höra sina färska tonsättningar, kallades ”Schubertiader”), gjorde, i förening med alltför torftiga omständigheter, att hans hälsa i förtid undergräfdes. Han dog redan vid 31 års ålder, i nervfeber, och begrofs efter egen önskan nära Beethoven. Minnesstoder öfver S. restes i Wien (1872, mod. af Kundmann), Gablonz (1900) och Teschen (1901).

S. hör till de mest snillrike och ursprungliga tonsättare musikhistorien kan uppvisa, och i visst afseende står han t. o. m. alldeles ensam, nämligen uti hvad Vogl kallade hans ”musikaliska clairvoyance”. Han är fullständig improvisatör, i detta afseende tonkonstens störste lyriker i egentligaste mening, och det blef ock hans mission att ge den konstnärliga fulländningen åt den mest lyriska musikarten, visan. Den knappa form, som redan Reichardt och Zelter hade förebildat, i arkitektonisk anslutning till Goethes lyriska strofer, fyllde S. med varmt personligt innehåll och dramatiskt lif. Därjämte ledde han utvecklingen öfver till den bredare, genomkomponerade vis- eller romansformen, t. o. m. den halft deklamatoriska, målande sångscenen eller balladen (Zumsteegs ballader påverkade honom därvidlag). Allting fick prägeln af hans blommande fantasi, friskhet och slående sanning i uttrycket, outtömligt rika melodiska och harmoniska uppfinning. S. stod i vändpunkten mellan två musikaliska skeden, klassiciteten och romantiken, och han har med skäl betecknats som romantikens klassiker. Beethovens

tonspråk hade tidigt blifvit modersmål för honom, och folkvisan förvandlades på hans läppar till konstnärligt formad sång. Hans melodi har den klassiska musikens enkla och säkra konturer, medan hans harmonik i sin stora rörlighet, sina dristiga fortskridningar och rikare afskuggningar röjer romantikern, som trängtar att återge sina intryck icke i typisk allmänlighet, utan som något personligen upplefvadt, med alla förtoningar i känslorna af lifsglädje, längtan och svårmod. Högst når S. i tonsättningar till betydande lyriker (Goethe, ett 100-tal, Uhland, Wilh. Müller, Rückert, Heine och delvis Schiller), men äfven öfver småpoeters mera torftiga alster, som han ofta okritiskt fattat tycke för, göt han en förklaringsglans. — Medan S. som melodiker hör till de främste, utgör hans härmonisering i mycket en förebild för Schumann, Liszt och Wagner m. fl. Mindre framstående är han, till följd af ofulländade studier, som kontrapunktist, men epokgörande ej blott i den verkliga visan, utan ock i visformens öfverflyttning på pianot Hans impromptun och ”moments musicaux” utgöra mönstren för såväl Schumanns albumblad som Mendelssohns ”lieder ohne worte”. Då S. ändtligen blifvit känd och populär, ansågs han länge som egentligen blott sångkompositör, men sedan Schumann tio år efter hans död upptäckte och framhöll hans *C*-dursymfoni, har han alltmer kommit till heders äfven i sina många orkester-, kammar- och körverk. Väl medförde hans improvisatoriska arbetssätt en viss flyktighet, som särskildt i hans större instrumentalsaker orsakade banala ställen och monotona upprepningar, men flera af dessa själfulla och klangfagra verk höra till den absoluta musikens yppersta. Hans operor och sångspel (bl. a. *Alfonso und Estrella*, *Rosamunde* och *Fierabras*) ha ej visat sig scenkraftiga. Af körverk skref han *Mirjams siegesgesang*, *Gebet*, *Gesang der geister über den wassern*, *Nachthelle*, *Nachtgesang im walde*, *Schlachtgesang* samt andra hymner och kantater, oratoriet *Lazarus*, flera mässor och andra kyrksaker. Af hans symfonier äro åtta mer eller mindre fullständigt bibehållna; den stora och strålande vårfriska i *C* dur (1828) samt den elegiska i *H* moll (1822; känd först 1865) räknas bland de allra mest betydande efter Beethoven. S:s tidigare, ganska beethovenska *B*-dursymfoni (1814) har nu börjat bli en kär gäst i konsertsalen. I kammarmusik finnas 14 stråkkvartetter (hvaraf de i *D* moll och *G* dur särskildt framstå), 2 pianotrior (en utmärkt i *Ess* dur, *Forellenkvintett* med piano, en stråkkvintett, en oktett med blåsare samt flera duor för piano och violin, hvaribland en ypperlig *Rondo brillant*. För piano komponerade han ett antal marscher, danser (hans valser gåfvo uppslag till den Straussiska Wienvalsen), rondos (bl. a. *F-mollphantasie* och *Divertissement à la hongroise*), 20 sonater, *Impromptus*, *Moments musicaux* m. m. Antalet af hans solosånger stiger till öfver 600, bland hvilka märkas *Erlkönig*, *Wanderer*, *Lob der thränen*, *Frühlingsglaube*, *Ave Maria*, *Gruppe aus dem Tartarus*, *Die allmacht*, *Sei mir gegrüsst*, *Der tod und das mädchen*, *Rastlose liebe*, *Rosamunde*, *Ständchen* m. fl. äfvensom de stora sångcyklerna *Die schöne müllerin* (1824; en den friskaste idylliska novell i toner), *Winterreise* (1826—27; en tragiskt gripande hjärtesaga, bägge till Wilh. Müllers diktcykler), *Schwanengesang* (postum samling, hvaribland en sådan Heine-sång som *Der doppelgänger*), *Gesänge aus Ossian* (1814) o. s. v. — Tematisk förteckning öfver hans kompositioner utarbetades af Nottebohm (1874). En kritisk helupplaga af S:s arbeten utgafs i 40 bd 1885—97 af Mandyczewski. Biografier skrefvo Kreissle v. Hellborn (1865), Reissmann (1873), Niggli (1889), Heuberger (1902), Duncan (1905), Klatte (1907), Bourgault-Ducoudray (1908), Dahms (1912) m. fl. A. L. (E. F—t.)

Schubert [ʃö-], Hermann Cäsar Hannibal, tysk matematiker, f. 1848, sedan 1876 öfverlärare och professor vid Johanneum i Hamburg, är bekant som utgifvare af den s. k. ”Sammlung Schubert”, en rikhaltig serie af goda läroböcker i matematik och matematisk fysik (62 bd, 1911). S. har äfven utgett självständiga arbeten, af hvilka *Characteristicum der raumkurven 3 ordnung* blifvit prisbelönt af danska Videnskabernes selskab 1875. S:s ”Fullständig kurs i aritmetik och algebra” utkom 1886 på sv. I. F.

Schubert [ʃö-], Anna. Se Hildach, E.

Schubert [ʃö-], Hans von, tysk evangelisk teolog, f. 1859 i Dresden, 1891 e. o. professor i Strassburg, ord. professor 1892 i Kiel och 1906 i Heidelberg, är en af samtidens främsta kyrkohistoriska forskare och författare. Bland hans arbeten må nämnas *Die alte kirche* (1902, i Möllers ”Lehrbuch der kirchengeschichte”), *Grundzüge der kirchengeschichte* (5:e uppl. 1914), *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins* (I, 1907), viktig äfven för Sveriges äldsta kyrkohistoria, en rad viktiga undersökningar till den lutherska reformationens och bekännelsebildningens tidigaste historia och till den äldsta formen för germansk kristendom, de senares resultat sammanfattade bl. a. i *Staat und kirche in den arianischen königreichen und im reiche Chlodwigs* (1912). Som föreläsare är S. högt skattad. Hj. H—t

Schuberth [ʃö-], Karl, tysk violoncellist, f. 1811 i Magdeburg, d. 1863 i Zürich, elev af Hesse och Dotzauer, företog från 1833 framgångsrika konsertturer, äfven genom Sverige (1847), och var under 20 års tid anställd i Petersburg som musikdirektör vid universitetet, hofkapellmästare och musikinspektor vid hofteaterskolan. Han skref två violoncellkonserter, en sonat, fantasier, variationer m. m. för cello med orkester, en oktett tre kvintetter och fyra kvartetter för stråkinstrument. S. blef 1848 led. af sv. Mus. akad.

Schubin, Ossip, pseudonym för A. Kirschner (se d. o.).

Schubra, slott vid Nilen. Se Kairo, sp. 56 och kartan.

Schuch [ʃöch], Karl, tysk målare, f. 1840 Wien, d. 1903, studerade i Wien, München, Bruxelles, Venezia och i Paris, där han vistades 188—94. Han slöt sig till Leibl och Trübner och to äfven starkt intryck af Courbet. Han representera en kraftfull målerisk riktning. Arbeten af honom – präktiga stilleben och små landskap — finnas Nationalgalleriet i Berlin, Kunsthalle i Hamburg Dresdengalleriet, Nya pinakoteket i München, mu seet i Hannover m. fl. st. Han målade äfven genr bilder och porträtt (bl. a. ett *självporträtt*). Frå senare delen af 1880-talet hindrade sjuklighet h

nom från att arbeta. Monogr. af K. Hagemeister (1913). G—g N.

Schuch [ʃöch], Werner, tysk målare, f. 1843 i Hildesheim, studerade arkitektur i Hannover och var 1870—80 professor vid tekniska högskolan där, egnade sig sedan åt målning, studerade i Düsseldorf och München samt har på senare tid varit bosatt i Berlin. S. målade först bilder från Trettioåriga kriget, sedan mest från Sjuåriga kriget samt stora ryttarporträtt (*Zieten vid Hennersdorf* och *Seydlitz vid Rossbach* samt kejsar *Vilhelm II*, samtliga i Berlins nationalgalleri), väggmålningar (*Slaget vid Leipzig* i Feldherrnhalle i Zeughaus m. fl.). G—g N.

Schuch [ʃöch], Ernst von, österrikisk dirigent, f. 1847 i Steiermark, d. 1914 i Dresden, var från 1873 kapellmästare vid hofoperan i Dresden, som under hans fint konstnärliga ledning häfdade sin rang som en af de förnämsta lyriska scenerna i Europa. Han utnämndes 1889 till generalmusikdirektor och 1899 till geheime hofråd samt upphöjdes 1897 i ärftligt österrikiskt adelsstånd. E. F—t.

Schuchardt [ʃöchart], Hugo, tysk romanist, f. 4 febr. 1842 i Gotha, studerade i Jena och Bonn, vistades därpå i franska Schweiz och Italien, vardt professor 1873 i Halle och 1876 i Graz samt tog 1900 afsked. S. har utvecklat ett mycket omfångsrikt och betydande vetenskapligt författarskap, af hvars frukter kunna nämnas *Der vokalismus des vulgärlateins* (3 bd, 1866—68), *Ritornell und terzine* (1874), *Über Hasdens altrumänische texte* (1880), *Kreolische studien* (9 dlr, 1882—90), *Slawo-deutsches und slawo-italienisches* (1885), *Über die lautgesetze* (s. å.), *Romanisches und keltisches* (1886), *Baskische studien* (I, 1873), *Weltsprache und weltsprachen* (1894), *Über den passiven charakter des transitivs in den kaukasischen sprachen* (1895), *Romanische etymologien* (2 bd, 1898—99), *Baskisch und romanisch* (1906), *Die iberische deklination* (1907) och *Die sprache der saramakkaneger in Surinam* (1914). I de polemiker, som världskriget framkallat, har S. deltagit med ströskrifterna *Deutsch gegen französisch und englisch* (1914; 3:e uppl. 1915) och *Aus dem herzen eines romanisten* (1915). S. är led. af vet. akad. i Wien.

Schuchhardt [ʃöchart], Karl, tysk arkeolog och prehistoriker, f. 1859 i Hannover, företog 1883—87 resor i arkeologiskt syfte genom Rumänien, Mindre Asien och Grekland, blef 1889 föreståndare för Kestnermuseet i Hannover och 1908 för den förhistoriska afdelningen af k. museet i Berlin. Skrifter bl. a.: *Schliemanns ausgrabungen* (1890; 2:a uppl. 1891; "Schliemanns upptäckter", bearbetning, 1891), *Die hannoveranischen bildhauer der renaissance 1550—1700* (1909), *Alterthümer von Pergamon* (I, 1913—14), ett efter mycket stor måttstock anlagdt arbete, med bidrag af många andra lärde. S. har utgett *Atlas vorgeschichtlicher befestigungen in Niedersachsen* (1905); han är en af redaktörerna för "Præhistorische zeitschrift". J. C.

Schuckert [ʃo'k-], Siegmund, tysk industriidkare, f. 1846 i Nürnberg, d. 1895 i Wiesbaden, började sin bana som mekanisk arbetare, tillbragte flera år i Amerika, där han bl. a. hade anställning vid Edisons fabriker, samt grundade 1873 en liten verkstad i sin födelsestad, där han egnade sig åt arbeten inom det elektrotekniska området. Han konstruerade en dynamomaskin, som fick stor användning, och lyckades drifva upp sitt företag till en ledande ställning inom den elektrotekniska industrien. (Jfr Elektricitetsmätare). De s. k. *Schuckert-werke* äro sedan 1903 förenade med firman "Siemens & Halske" i Berlin i den stora sammanslutningen *Siemens-Schuckert-werke*. 1911 restes öfver S. en minnesvård i Nürnberg.

Schuh [ʃö], Franz, österrikisk kirurg, f. 1804 i Ybbs, d. 1865, blef 1842 professor i Wien och föreståndare för kirurgiska kliniken där. Af hans skrifter må nämnas *Über die paracenthese der brust und des herzbeutels*, *Über nervenresektionen*, *Pathologie und therapie der pseudoplasmen* (1854). Efter hans död utgåfvos *Abhandlungen aus dem gebiete der chirurgie und operationslehre* (1867). (R. T—dt.)

Schuiskij, rysk furstesläkt. Se Sjuiskij.

Schu-king. Se Kinesiska litteraturen, sp. 91.

Schuk-li, kinesernas namn på li. Se Hainan.

Schukowskij, tysk transkription för Zjukovskij (se d. o.).

Schukri pascha [ʃy'-], turkisk general, f. 1854, d. i juni 1916, tillhörde en gammal krigarsläkt, sändes 1885 till Tyskland, där han erhöll grundlig modern militär utbildning, fick efter hemkomsten snabb befordran, men föll plötsligt i onåd hos Abd-ul-Hamid och aflägsnades till Adrianopel, där han länge tjänstgjorde som brigadgeneral. Efter den ungturkiska revolutionen 1908 kom S:s militära begåfning åter till heders, och vid Balkankrigets utbrott 1912 blef han kommendant i Adrianopel. Hans långvariga och tappra försvar af denna plats mot belägrande bulgariska och serbiska trupper vann äfven fiendernas oförställda beundran.

Schukurije, afrikansk folkstam. Se Hamiter.

Schulchān ʿarūk, hebr. (eg. "dukadt bord"), en vid midten af 1500-talet af rabbinen Josef Karo (f. 1488, d. 1575) i Safed (Palestina) författad judisk ritualkodex, judendomens efter talmud populäraste kanoniska bok, innehåller den definitiva kodifikationen af judarnas religiösa stadgar, den s. k. *halaka*. S. kallas "slutstenen i ett årtusens utveckling" såsom sammanfattande den religiösa lagstiftningen sedan talmuds fullbordan (år 500 e. Kr.). Kodifikationerna före S., på 1000-talet af Isak al-Fāsi (Sefer Halakot), på 1100-talet af Mose b. Maimon (Jad Hachazaka) och på 1300-talet af Jakob b. Ascher (Arbaʿaturim), blefvo nämligen ej allmängiltiga. I anslutning till "turim" har S. fyra afdelningar: rituella föreskrifter för det dagliga lifvet, sabbaten och högtidsdagarna (Orach chajjim); måltidsbestämmelser (Jore deʿa); giftermålsbalk (Eben haʿezer); civilrätt (Choschen ha-Mischpat). 1:a uppl. utkom 1550 i Venezia. En spansk edition utgafs 1568 i Saloniki. Handboken, som först efter mycken motsträfvighet fick allmänt gällande kraft, innehåller jämte den af Karo fastställda texten Krakaurabbinen Mose Isserles (1520—72) tillägg, de s. k. "rema". — Se Hoffmann, "Der S." (1894), och Tschernowitz "Die entwickelung des S." (1915). E—s.

Schulenburg [ʃö-], Von der, tysk, från Altmark härstammande adlig släkt, som är känd

sedan 1200-talet och tog sig namn efter en borg i Hannover. Skilda grenar upphöjdes i riksgrefligt stånd 1728, 1734, 1775, 1786, 1790, andra fingo 1753, 1786, 1798 och 1816 preussisk greflig värdighet och en 1741 dansk. Se G. Schmidt, "Das geschlecht von der S." (I, 1908, II, 1899, III 1897). — **Matthias Johann von der S.**, riksgrefve, tysk militär, f. 8 aug. 1661 på släktgodset Emden, n. v. om Magdeburg, d. 14 mars 1747 i Verona, vistades 1680—83 vid högskolan i Saumur i Frankrike, fick där böjelse för krigaryrket samt var 1687—88 med som volontär i fälttågen i Ungern. Vid hemkomsten blef han kapten i braunschweigsk tjänst, deltog i flera af fälttågen i Pfalziska arföljdskriget och utmärkte sig bl. a. vid Namur 1695. Han utförde äfven åtskilliga diplomatiska värf, framför allt till motverkande af den nionde kurvärdighetens förlänande åt Hannover. Efter krigets slut gick han i savojisk tjänst, blef generalmajor och medverkade vid kufvandet af oroligheter i de s. k. valdenserdalarna. I Spanska tronföljdskriget blef han sårad vid Chiari 1701, lämnade savojiska tjänsten, enär han ej ville tjäna mot Tyskland, och blef generallöjtnant i sachsiska armén. I slaget vid Klissov 1702 kommenderade han närmast infanteriet; i nederlaget förlorade han sitt bagage med alla sina militära handskrifter. 1703 förde han en sachsisk hjälpkår i kejserlig tjänst, deltog bl. a. i (första) slaget vid Höchstädt och utmärkte sig vid den påföljande reträtten. 1704 återförde han hjälpkåren till Sachsen och fick ett kommando på polska krigsskådeplatsen; han kämpade därunder först vid Posen mot svenske generalen Meijerfeldt, kallades i sept. till Weichselområdet, ledde sachsiska hären på dess reträtt västerut och blef af Karl XII slagen vid Punitz. S. hade sedermera under sitt befäl den armé, som i början af 1706 skulle från Sachsen infalla i Polen, samtidigt med att konung August och ryssarna österifrån ryckte mot svenskarna. S:s armé blef emellertid slagen och fullständigt upprifven af Rehnskölds armé vid Fraustadt i febr. S. sökte sedan organisera en härstyrka i Sachsen, men detta lyckades ej på något mera effektivt sätt, och vid Karl XII:s infall i Sachsen måste han föra sina trupper öfver Thüringerwald till Fulda. Efter freden i Altranstädt (1706) begaf han sig till August II i Polen och blef bl. a. använd i diplomatiska värf, medföljde den sachsiska truppkontingenten i nederrenska fälttåget 1707, var närvarande i slaget vid Oudenaarde och vid eröfringen af Lille och hade sedermera befälet öfver den sachsiska kontingenten; under hans öfverinseende gjorde nu August II:s son, den senare berömde marskalken af Sachsen, sina första krigiska lärospån. I slaget vid Malplaquet (1709) kommenderade S. under Eugen af Savojen infanteriet på högra flygeln. Då fältmarskalken Flemming 1710 fick befälet öfver sachsiska armén, utträdde S. ur sachsisk tjänst. Han var därefter i flera år utan tjänst, men var dock verksam på det diplomatiska området, särskildt rörande den protestantiska tronföljden i England. 1715 upphöjdes han af kejsaren i greflig stånd. S. å. trädde han i veneziansk tjänst och förde befälet mot turkarna; han vann stor berömmelse genom det utmärkta försvaret af Korfu mot en kraftig belägring med häftig stormning under kapudanpaschas eget befäl. Belägringens upphäfvande skaffade S. namn som en af tidens mest framstående krigare. Han tog sedermera fästningarna Butrinto, Prévez och Vónitsa på fastlandskusten och var öfver hufvud målsmannen för den kraftiga offensivens system, men då man ändtligen gick mot Albanien, kom fredsslutet i Posjarevats, och kriget upphörde. S. stannade kvar i veneziansk tjänst och var ifrig och verksam i att genom fasta organisationer af hären och starka befästningsarbeten öka och stärka republikens stridskrafter. Såväl under Polska som under Österrikiska tronföljdskriget kommenderade S. — från 1734 som fältmarskalk — venezianska observationskårer med högkvarter i Verona. Oaktadt S. fick anbud att träda i preussisk tjänst, stannade han kvar i veneziansk. Jfr Fr. Albr. Graf v. d. Schulenburg-Closterroda, "Leben und denkwürdigkeiten J. M. reichsgrafen von der S. Aus originalquellen bearbeitet" (Leipzig, 1834), och Ferrari, "Delle notizie storiche della lega tra l'imperatore Carlo VI e la Republica di Venezia etc." (1723). A. S.

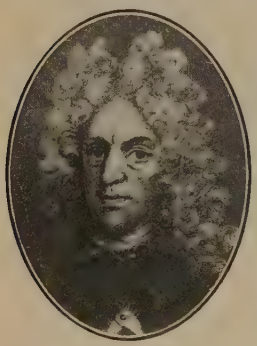

Schulhoff [ʃöl-], **Julius**, österrikisk pianist och tonsättare, f. 1825 i Prag, d. 1898 i Berlin, studerade pianospelet för Kisch och Tedesco och komposition för Tomaschek, flyttade till Paris, där Chopin särskildt gynnade honom, konserterade sedan i åtskilliga länder, vistades därefter några år som pianolärare i Paris och flyttade 1870 till Dresden, senare till Berlin, där han 1897 blef k. professor. Hans kompositioner, uteslutande för piano, röja godt formsinne, klinga fulltonigt och briljant och räknas till det bästa, som efter Chopin skrifvits i dennes anda.

Schuli (**Sjuli**), negerstam kring öfre Nilen, n. om Albertsjön, bebor äfven under namn af **schefala** båda stränderna af Somersetnilen i Unyoro. Såväl i språk som seder öfverensstämma de nära med sina grannar madi liksom ock med schilluk. De äro ett fredligt, jordbruks- och jaktidkande folk. Deras kroppslängd är stor; de äro muskulöst byggda och ha ganska ljus hudfärg (se fig. 18 å färgpl. Afrikanska folk, vid art. **Afrika**). Männen gå ofta nakna, bära understundom ett leopard- eller getskinn. De gifta kvinnorna bära en lädergördel med skört och en smal fransgördel, de ogifta endast pärlsmycke. På hufvudet bäres en egendomlig hätta af grof bastflätning. Tatuering förekommer undantagsvis. De mellersta tänderna i underkäken brytas ut vid puberteten eller senare, i underläppen bäres en pinne af kvarts, och hals, armar och ben prydas af tunga järnringar. Med undantag af hufvudhåret aflägsnas allt hår å hela kroppen. De tillverka redskap af lera, fläta korgar och mattor m. m. samt förfärdiga mandoliner, flöjter och horn. Kvinnans ställning är bättre än hos de flesta negerfolk; hon har rättighet att yttra sin mening vid val af make.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Hvarje by har sin höfding, som väljes ur den hamitiska wahuma-stammen wawitu. G. B—n.

Schulin, Johan Sigismund, dansk statsman, f. 18 aug. 1694 i Ansbach, d. 13 april 1750, blef tidigt hofmästare för de unge markgrefvarna af Brandenburg-Kulmbach och råkade därigenom i beröring med deras svåger, sedermera konungen af Danmark Kristian VI. 1730 kom han till Danmark, blef s. å. direktör för postverket och etatsråd, 1731 adelsman samt 1735 öfversekreterare i tyska kansliet och därmed utrikesminister. S. var både konungens och drottningens förklarade gunstling och användes allt som oftast i förtroliga värf, emedan han var både smidig och tystlåten. 1737 blef han medlem af geheimekonseljen och var 1740—46 den ledande ministern, efter att ha undanträngt I. Rosenkrantz. S. visade stor duglighet, men var ej nog självständig för att uppträda mot drottningens slösaktighet. Han blef en uppriktig vän till sitt nya fädernesland och verkade 1742 ifrigt för de nordiska rikenas förening. Han förblef minister äfven efter Kristian VI:s död och upphöjdes 1750 till länsgrefve. E. Ebg.

Schulpforta [ʃölpfå'rta]. Se Pforta.

Schuls [ʃo'ls; rätorom. *Scuöl*], badort i Graubünden. Se Tarasp-Schuls.

Schult., vid växtnamn förkortning för Joseph August Schultes (se denne).

Schulte [ʃo'lte], Johann Friedrich von, tysk kanonist, gammalkatolikernas (se d. o.) ledare, f. 1827 i Winterberg (Westfalen), d. 1915, professor 1854 i Prag, 1872—1906 i Bonn, var motståndare till ofelbarhetsdogmen 1869—70, ledde gammalkatolikernas kongresser 1871—76 och var från 1874 närmast efter biskopen deras ordf. 1874—79 var han riksdagsman och tillhörde nationalliberala partiet. Han adlades 1868. S. utgaf en mängd arbeten inom sitt fack, *Der altkatholizismus* (1887), *Lebenserinnerungen* (3 bd, 1908—09) m. m. Hj. H—t.

Schulte [ʃo'lte], Aloys, tysk historiker, f. 1857 i Münster i Westfalen, var verksam som arkivman i Karlsruhe 1885—93 och blef professor i historia 1893 i Freiburg, 1896 i Breslau och 1903 i Bonn. 1901—03 var han ledare för preussiska historiska institutet i Rom. Med några undantag (bl. a. *Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden und der reichskrieg gegen Frankreich 1693—1697*, 2 bd, 1892) tillhöra S:s verk medeltidens och 1500-talets tyska historia. Bland dem märkas undersökningar om huset Habsburgs äldsta historia, särskildt *Geschichte der Habsburger in den ersten drei jahrhunderten* (1887), åtskilliga historiografiska och lokalhistoriska arbeten samt framför allt de för den ekonomiska historien synnerligen betydelsefulla *Geschichte des mittelalterlichen handels und verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien* (2 bd, 1900) och *Die Fugger in Rom* (2 bd, 1904). N. H—tz.

Schultén, af, svensk-finsk adlig ätt, härstammar från Västmanlandssläkten Schultenius l. Schultén, till hvilken hörde Karl Schultén, framstående orientalist, f. 1677 i Svedvi, d. 1730 som teol. professor i Lund, och dennes broder Samuel S., f. 1680 i Svedvi, 1720—46 juris professor i Åbo, d. 1752 på Prostvik i Nagu socken. Hans son Natanael Gerhard S. (se S. 1) adlades 1809 med namnet af S. och immatrikulerades 1816 på finska riddarhuset, och en af dennes söner, Otto Reinhold af S., f. 1798 på Karlberg, d. 1884 i Helsingfors, senator 1844, president i Viborgs hofrätt 1854—63, åter senator 1863 och 1865—74 vice ordf. i Senatens justitiedepartement, upphöjdes 1859 i friherrligt stånd.

1. Natanael Gerhard af S., son af den ofvan nämnde Samuel S., matematiker, astronom, f. 29 okt. 1750 i Nagu socken i Finland, d. 4 juni 1825 i Åbo, blef 1772 filos. magister i Åbo och 1773 docent i astronomi, förestod en tid den fysiska professuren vid nämnda universitet och utnämndes 1779 till "professor vid Arméns flotta". I denna egenskap verkställde han 1779—86 astronomiska observationer och triangelmätningar öfver en stor del af Sveriges, Finlands och Ålands skärgårdar. 1792 utnämndes han till professor vid den nyupprättade krigsakademien på Karlberg samt 1808 till öfverste vid Arméns flotta, chef för Sjömätningskåren och öfverdirektör för lotsverket. Han erhöll kanslirådstitel 1805 och adlig värdighet 1809. 1813 flyttade han till Finland, ingick i finsk tjänst och utnämndes till verkligt statsråd 1821. Han var led. af Krigsv. akad. sedan 1793 och af Vet. akad. sedan 1812. S. utgaf åtskilliga goda läroböcker i matematik, astronomi och mekanik äfvensom flera kartor. — Hans son Natanael Gerhard af S. d. y., f. 1794 i Nagu socken, d. 1860 som kansliråd och f. d. professor i Helsingfors, var en framstående matematiker. Om dennes broder Otto Reinhold se släktöfversikten.

2. Maximus Widekind af S., friherre, son af den i släktöfversikten nämnde Otto Reinhold af S., kirurg, f. 21 sept. 1847 i Helsingfors, d. där 13 maj 1899, blef 1865 student, 1876 med. licentiat och 1881 med. doktor, förordnades 1878 till docent i kirurgi samt utnämndes 1883 till e. o. och 1892 till ord. professor i kirurgi vid universitetet i Helsingfors. En svår sjukdom afbröt 1898 hans verksamhet. S. började sin vetenskapliga bana med en monografi öfver *Ankylos af underkäken och dess behandling* (1878); därpå följde en framställning af en af honom i förening med K. Lundström utarbetad metod att iakttaga ögonbottnen under stor förstoring (1880), hvilken metod af S. i stor utsträckning begagnades vid hans i många hänseenden framstående specimen för professuren i kirurgi *Experimentela och kliniska undersökningar beträffande hjernskador och deras inflytande på ögats cirkulationsförhållanden* (1882). Vidare utgaf S. en lång rad af meddelanden öfver olika frågor inom kirurgien, såsom en metod att ersätta defekter i ena läppen genom stycken ur den andra (1894), om fyllande af ben-

hålor i tibia, femur och humerus (1896, 1897), om Pagets sjukdom (1893), om den radikala behandlingen af bråck (1896, 1898) m. m. Som klinisk lärare utmärkte sig S. genom liffullt föredrag och stor hängifvenhet för undervisningen. För samverkan mellan Nordens läkare hyste han varmt intresse, och vid Nordisk kirurgisk förenings konstituerande möte utvecklade han programmet för dess verksamhet (1892). Hans omfattande och klara intelligens togs dessutom icke sällan i anspråk för allmänna värf, och han deltog som representant för sin ätt i alla landtdagar fr. o. m. 1882.

3. August Benjamin af S., friherre, den föregående broder, kemist, f. 19 dec. 1856 i Viborg, d. 1912 i Paris, blef student 1873 och filos. kandidat 1877, studerade i Paris (hos Riban) samt blef filos. doktor och docent i kemi 1881. Efter ytterligare studier i Paris och Heidelberg (hos Bunsen) verkade han 1883—1901 som lärare och forskare vid universitetet i Helsingfors. Från 1901, då han erhöll ett stort universitetsstipendium, till sin död vistades han nästan oafbrutet i Paris, sysselsatt med trägna forskningar. Från docenturen afgick han 1904. S:s kemiska forskning omfattar hufvudsakligen oorganiska synteser, främst mineralsynteser. Särskildt sysslade han med framställning af mineral på våta vägen, mest vid vanligt tryck, och hann väl häri längre än någon annan, i synnerhet i framställningen af väl kristalliserade produkter af även mycket svårlösliga föreningar. Stor precision i utförandet samt noggrannhet i bestämningarna af produkternas kristallografiska och optiska egenskaper utmärka hans arbeten. Redogörelserna för dem äro för det mesta tryckta i franska vet. akad:s ”Comptes rendus” samt i franska mineralogiska sällskapets skrifter. 2. R. T—dt. 3. W. R—y.

Schultens [s-cho'ltens], Albert, holländsk orientalist, f. 22 aug. 1686 i Groningen, d. 26 jan. 1750 i Leiden, blef 1713 professor i hebreiska i Franeker, 1717 tillika universitetspredikant, 1729 konservator för de orientaliska handskrifterna i Leiden och 1732 professor i orientaliska språk vid Leidens universitet. En af hans största förtjänster som vetenskaplig författare var, att han insåg arabiskans stora betydelse för ett djupare studium af hebreiskan. Hans förnämsta arbeten voro *Origines hebrææ* (2 dlr, 1724—38), *Institutiones ad fundamenta linguæ hebrææ* (1737; nya uppl. 1743 och 1756), öfv. af Jobs bok jämte kommentar (2 dlr, 1737) och af Ordspråksboken med kommentar (1748), *Monumenta vetustiora Arabiæ sive specimina quædam illustria antiquæ memoriæ et linguæ* (1740), *Opera minora* (1769) samt en edition af Erpenius' ”Rudimenta linguæ arabicæ” (1733; ny uppl. 1770) och samme författares ”Grammatica arabica” (1748; ny uppl. 1767). K. V. Z.

Schultes [ʃo'l-], Joseph August, österrikisk botanist, f. 15 april 1773 i Wien, d. 21 april 1831 i Landshut, var professor i Wien, sedan i Krakau och Innsbruck och till sist föreståndare för kirurgskolan i Landshut. Han var en af de verksammaste och noggrannaste deskriptive botanisterna vid 1800-talets början och är mest känd som utgifvare (jämte J. J. Römer) af *Caroli a Linné equitis Summa vegetabilium* (7 bd, 1817—30, efter Römers död fortsatt af S. och sonen J. H. S.). Af hans öfriga skrifter märkas främst *Observationes botanicæ in Linnæi Species plantarum ex editione C. L. Willdenow* (1800, ny uppl. 1809), *Flora austriaca* (1800; 2:a uppl. 1814), *Baierns flora* (1811) och *Grundriss einer geschichte und literatur der botanik von Theophrastos Eresios bis auf die neuesten zeiten* (1817), ett arbete, som innehåller äfven en historik öfver 128 botaniska trädgårdar. Han var led. af svenska Vet. akad. sedan 1821. C. Lmn.

Schultheiss [ʃo'lthajs] l. Schulze (fnty. *sultheizo, sculthaisus*, langob. *sculdahis*, skuldindrifvare), i karolingiska riket ett vanligt namn på hundarets ursprungligen folkvalde föreståndare (se Centena, Gau och Hundare), som blifvit grefvens (se d. o.) medhjälpare, först som exekutor och sedan som underdomare. När den feodala domsrätten uppstod, kallades i Tyskland också dess handhafvare schultheiss (se Länsväsen, sp. 199), och samma titel gafs också där åt stadsdomaren (jfr Major). Äfven fogdarna på de kungliga domänerna hade denna titel. I det nuv. Tyskland är schulze en vanlig benämning på kommunalrådets valde ordf. (”der gemeindevorsteher”). S. B.

Schulthe'ss, Ferdinand Paul, lexikograf, f. 29 jan. 1847 i Paris, d. 18 jan. 1915 i Stockholm, till börden schweizare, var student i Lausanne och Zürich 1864—68, lärare i Moskva 1868—72 och kom efter sitt gifte 1872 med en svenska, fröken Anna Alströmer, att slå sig ned i Sverige. Han var lärare i franska språket i Uppsala 1873—80 samt vid Krigshögskolan 1878—1912 och vid Artilleri- och ingenjörhögskolan 1896—1908. Han var ock kronprins Gustafs och prins Eugens lärare i franska. Han var 1892 föreståndare för Svenska pressbyrån och 1893—97 direktör för Svenska telegrambyrån. S. utgaf, utom flera franska undervisningsböcker, *Svensk-fransk ordbok för militärer och teknologer* (2:a uppl. 1880), *Svensk-fransk ordbok* (1885; flera uppl.; *Skolupplaga* 1886, 2:a uppl. 1901), *Biblisk konkordans. I. Nya Testamentet* (7 hftn, 1889—90), *Fransk-svensk ordbok. Skolupplaga* (1891; flera uppl.), ”Contes et récits de différents auteurs avec notes explicatives” (1—3, 1891), *Fransk-svensk fickordbok* (1894). S. hyste varmt intresse för religiösa och filantropiska sträfvanden. Han var ifrig nykterhetsvän, utgaf nykterhetsskrifter och bildade inom Templarorden ett bibliotek på omkr. 25,000 bd. Han var en af grundläggarna af svenska afdelningen af Kristliga föreningen af unga män och medlem af Svenska missionsförbundet.

Schultz (S. von Ascheraden), svensk adlig ätt, hvars äldste kände stamfader var öfverstelöjtnanten Herman Schultz från Böhmen, som stupade vid Kirkholm (1605). Hans son, artilleriöfversten Simon S. (d. 1683), fick 1630 till ersättning för en kronofordran det vid Düna i Livland belägna godset Ascheraden, som ännu är i släktens ego. Hans söner, Martin S. (se S. 1) och Johan Filip adlades 1652, men togo ej introduktion. Från den senare tros släkten von Schoultz (se d. o.) härstamma. Martin S. upphöjdes 1674 i *friherrligt* stånd, och en af hans sonsöner fick

1765 rätt att skrifva sig S. von Ascheraden. Den friherrliga ätten, som immatrikulerades på riddarhusen i Reval och Riga, är i Sverige utgången, men fortlefver i Livland och Tyskland.

1. Martin S. d. ä., friherre (se ofvan), krigare, f. 12 juni 1617, d. 16 mars 1682 i Kexholm, blef 1652 major vid hofregementet och avancerade 1679 till generallöjtnant af infanteriet. S. var en af Karl XI:s rådigaste och erfarnaste officerare. Under skånska kriget 1676—79 hade han stor del i segern vid Lund (1676) samt höll därefter Kristianstad inneslutet, när konungen tågade mot Landskrona, och förde slutligen befälet öfver svenska arméns center i slaget vid sistnämnda stad (1677). Han utnämndes 1681 till guvernör öfver Ingermanland och Kexholms län. — 2. Martin S. d. y. (skref sig Schoultz), den föregåendes son, friherre, militär, f. 4 jan. 1660 i Livland, d. 3 nov. 1730 i Pommern, öfverste för Stralsundska infanteriregementet 1702, generalmajor 1710, ledde som viceguvernör (sedan 1711) Wismars tappra försvar mot tysk-sachsisk-danska trupper från juni 1715 till april 1716 (då staden kapitulerade) och utnämndes med anledning däraf till generallöjtnant och guvernör, förde till krigets slut befäl i Skåne och tog afsked 1721. — 3. Karl Gustaf S. von Ascheraden, friherre, den föregåendes sonson, diplomat, f. 29 juli 1743, d. 1798 i Berlin, en tid officer och kammarherre hos drottning Lovisa Ulrika, var envoyé 1792—96 vid tyska riksdagen i Regensburg och 1796—98 vid preussiska hofvet.

Schultz, Filip. Se Nordencreutz, adlig ätt.

Schultz, Jakob, David och Karl Fredrik. Se Schulzenheim.

Schultz, Per Magnus Herman, astronom, universitetslärare, f. 7 juli 1823 å Nykvarn, Södermanland, d. 8 maj 1890 i Stockholm, blef 1848 amanuens vid astronomiska observatoriet i Uppsala, promoverades 1854 till filos. doktor, blef 1856 docent och 1859 adjunkt samt var 1878—88 professor i astronomi vid universitetet i Uppsala. S. hade redan genom afh. *Détermination de la latitude du nouvel observatoire d'Upsala* (1856) ådagalagt de goda förutsättningar han egde för en framgångsrik verksamhet inom astronomien. Vid denna tid var emellertid Uppsala icke den rätta platsen för bedrifvande af tidsenliga studier inom denna vetenskap, ty dels var observatoriets instrumentella utrustning då ännu mycket bristfällig, dels hade de meteorologiska och magnetiska observationsarbetena i hög grad utbredt sig på astronomiens bekostnad. S. begaf sig därför, understödd af det Sederholmska resestipendiet, till utlandet. 1857—59 arbetade han vid olika utländska observatorier, särskildt i Berlin, München och Wien. Efter hemkomsten till Uppsala och särskildt sedan observatoriet där utrustats med en ny stor refraktor, utvecklade S. en omfattande observationsverksamhet. De första årens resultat äro publicerade i *Refractorsbeobachtungen der K. Universitätssternwarte in Upsala* (1864), som innehåller observationer öfver planeten Mars, småplaneter och kometer samt nebulosor. Af S:s senare observationsarbeten må framhållas *Micrometrisk bestämning af 104 stjernor inom stjerngruppen 20 Vulpeculæ* (i Vet. akad:s handlingar, 1872) och framför allt det viktiga arbetet *Micrometrical observations of 500 nebulæ* (i Vet. soc:s i Uppsala "Nova acta", 1875). S. utförde äfven flera omfattande teoretiska och räknearbeten, af hvilka de viktigaste äro beräkningar öfver planeten Alexandras rörelse, offentliggjorda i flera afh. i Vet. akad:s och Vet. soc:s publikationer. — S. utgaf dessutom ett flertal afhandlingar och uppsatser i facktidskrifterna samt läroböckerna *Astronomiska observationskonsten* (1878) och *Sferiska astronomiens grundbegrepp* (1879). Som professor egnade S. en stor del af sina krafter åt ett framgångsrikt höjande af den astronomiska undervisningen vid universitetet och till förbättrandet af observatoriets utrustning. — S. var led. af Vet. soc. i Uppsala (1873) och af Vet. akad. (1875). B—d.

Schultz, Johan Gustaf, skämtare, publicist, schackteoretiker, f. 23 febr. 1839 i Urshult i Kronobergs län, d. 28 nov. 1869 i Stockholm, blef 1857 student i Uppsala. Vid universitetet gjorde han sig känd såväl för grundliga kunskaper, i synnerhet i matematik och språk, som ock för de spirituella, stundom halft improviserade visor och de kvicka lustspel, med hvilka han ofta förhöjde gläjden vid studenternas fester. Han egnade mycket af sin tid åt publicitetens tjänst, och 1863 flyttade han till Stockholm som medarbetare dels i "Frihetsvännen", dels i skämttidningen "Söndagsnisse". Med år 1864 öfvertog han redigeringen af den sistnämnda, hvilken genom honom blef mycket populär. Hans vitterhetsarbeten samlades och utgåfvos efter hans död under titeln *Värjhugg och nålsting, in- och utfall i zigzag* (1884), med inledning af B. Schöldström. Märkligast bland dessa humoristiska stycken på vers och prosa äro *Konstapel Batongs sägner* (1864; 3:e uppl. s. å.), utgörande parodier på Runebergs diktcykel "Fänrik Ståls sägner" och straffsånger öfver polismyndigheternas beteende under marsdagarna 1864. Betydande som schackteoretiker, utgaf S. ock ett grundligt arbete om schackspelet; *Undervisning i schackspelet* (1869; 2:a uppl. 1871). Om hans verksamhet för schackspelets främjande se f. ö. Schack, sp. 922—923. S. var ock författare till en *P*(ro) *M*(emoria) *till läran om de af att-satser åtföljda latinska verberna* (1861; 2:a uppl. 1866) m. m.

Schultz [ʃo'lts], Daniel, tysk porträtt- och genremålare, f. omkr. 1620 i Danzig och ännu 1686 i lifvet, var troligen elev af Rembrandt, som han i sina bästa målningar kommer nära, exempelvis i *Ung vildtförsäljerska* (i Nationalmuseum). Mest var han verksam som porträttör af den polska konungafamiljen och den polska aristokratien. Arbeten af hans hand, däribland stora porträttgrupper, äro icke sällsynta i Ryssland, och

andra äro kända genom Jeremias Falcks gravyrer, t. ex. porträttet af konung *Johan II Kasimir*, utfördt efter originalmålningen (helfigur) på Gripsholm. O. G—g.

Schultz, Niels Stockfleth, norsk präst, politiker, f. 1780 i Krödsherred, d. 1832 i Kristiania, från 1809 till sin död hjälppräst i Trondhjem, valdes från Trondhjem till led. af alla storting 1814—30, men afböjde 1821 och 1830 samt var odelstingspresident 1818 och 1824 och stortingspresident 1827. Han tillhörde i stortinget en liten missnöjd fraktion af den s. k. ”ämbetsmannaoppositionen”. Postumt utkommo hans *Taler og vota* (1834) i stortinget samt en årgång *Prædikener* (1838, 2:a uppl. 1843; företalet innehåller en öfversikt af S:s lefnad). S. var 1815—29 vice preses och 1829—32 preses i Videnskabsselskabet i Trondhjem. K. V. H.

Schultz [ʃo'lts], tyska botanister. 1. Friedrich Wilhelm S., apotekare, f. 3 jan. 1804 i Zweibrücken, d. 30 dec. 1876 i Weissenburg (Elsass), blef 1829 filos. doktor i Tübingen, var 1832—42 apotekare i Bitsch (Elsass) och egnade sig därefter som privatman åt undervisning och växtsamling. Han började 1836 utge ett stort exsickatverk *Flora Galliæ et Germaniæ exsiccata* och sedermera *Herbarium normale*, som än i dag fortsättes (senast under utgifning af I. Dörfler i Wien). Af dessa i vetenskapligt afseende mycket värdefulla samlingar hade vid S:s död 3,300 nummer utgetts. Af S:s botaniska skrifter märkas *Archives de la flore de France et d'Allemagne* (1842—54) och *Archives de flore* (1854—66), som innehålla de till exsickatverken hörande iakttagelserna, samt *Flora der Pfalz* (1846) och *Grundzüge der phytostatik der Pfalz* (1863).

2. Karl Heinrich S., kallad Bipontinus (d. v. s. ”från Zweibrücken”), den föregående broder, läkare, f. 30 juni 1805 i Zweibrücken, d. 17 dec. 1867 i Deidesheim, blef 1829 med. doktor i München och praktiserade som läkare där. För sina fria politiska åsikter hölls han i fängelse 1832—35 och började därunder idka botaniska forskningar. 1836 blef han hospitalsföreståndare i Deidesheim och stiftade där det naturvetenskapliga sällskapet Pollichia. S:s många skrifter, som finnas strödda i tidskrifter, behandla nästan uteslutande växtfamiljen *Compositæ*. 1—2. C. Lmn.

Schultz [ʃo'lts; Schultz-Lupitz], Albert, tysk jordbrukare, f. 1831 i Rehna, Mecklenburg, d. 1899, köpte 1855 godset Lupitz vid Klötze i prov. Sachsen, hvilket han brukade till sin död. Till följd af den torra, sandiga beskaffenheten af godsets jord, lämplig till odling af råg och potatis, men ej af foderväxter, drefs S. att inskränka kreatursskötseln och för jordens gödsling öfvergå till gröngödsling, d. v. s. gödsling genom nedplöjning af en frodigt växande gröda, särskildt lupiner, som gå väl till på sandjord. Erfarenheten lärde honom, att han med märgling och riklig gödsling med kali och fosforsyra, men utan kväfvegödsel kunde alstra stora grödor af lupiner och andra baljväxter, som tillförde jorden stora mängder af kväfve, och härigenom ådagalade han praktiskt riktigheten af den gamla, men vid denna tid af vetenskapen utdömda uppfattningen om baljväxters förmåga att upptaga kväfve ur luften, en uppfattning, som ock senare (1887) vetenskapligt bekräftades af Hellriegel. Han blef genom sina skrifter *Kalidüngung auf leichtem boden* (1882; 4:e uppl. 1890) och *Zwischenfruchtbau auf leichtem boden* (1895; 3:e uppl. 1905) en verksam och mycket hedrad förkämpe för gröngödsling med kalifosfatgödsling (”System Schultz-Lupitz”). H. J. Dft.

Schultz [ʃo'lts], Hermann, tysk protestantisk teolog, f. 1836 i Lückow i Lüneburg, d. 1903, blef ord. professor 1864 i Basel, 1872 i Strassburg, 1874 i Heidelberg och 1876 i Göttingen, där han tillika beklädde platsen som förste universitetspredikant. Hans akademiska lärarverksamhet omfattade så skilda fack som gammaltestamentlig exegetik, systematisk teologi och praktisk teologi; som vetenskaplig författare framträdde han framför allt på de båda förstnämnda områdena. Af hans exegetiska arbeten är det utan jämförelse mest betydande *Theologie des alten testaments* (1869; 5:e uppl. 1896), som länge på sitt område intog en erkänd rangplats och i hvars olika upplagor S. med beundransvärd vetenskaplig energi inarbetade de för hela uppfattningen af Israels religionsutveckling omhvälfvande resultaten af Wellhausens och hans ”skolas” forskningar. Som systematiker gjorde S. betydande insatser dels genom i sitt slag mönstergilla, hela den systematiska teologiens område omfattande läroböcker (*Grundriss der christlichen apologetik*, 1894, 2:a uppl. 1902; *Grundriss der evangelischen dogmatik*, 1890, 3:e uppl. 1902; *Grundriss der evangelischen ethik*, 1891, 3:e uppl. 1902), dels genom flera större, monografiska arbeten: *Die lehre von der gottheit Christi* (1880), *Studien und kritiken zur lehre vom heiligen abendmahl* (1886) m. fl. Dessutom utgaf S., hvilken som predikant var synnerligen uppburen, tre predikosamlingar (1880, 1902, 1903). Till sin teologiska ståndpunkt plägar S. räknas till Ritschls ”skola”. Dock är S:s samstämmighet med Ritschl snarare frukten af en parallell utveckling än af ett direkt inflytande af Ritschl, och från dennes kärfva ensidighet skiljer sig S. genom sin mera förmedlande hållning. E. Bg.

Schultz, Julius Vilhelm, dansk skulptör, f. 21 maj 1851 i Köpenhamn, studerade gravyr och senare skulptur vid konstakademien och var sin lärare Jerichaus biträde på dennes ateljé. Han debuterade 1873 med statyn *Filoktetes* m. m. Sedan följde *Ivar Huitfeldt* (staty, 1875) och reliefen *Jesus tvättar lärjungarnas fötter* (1877), som förskaffade konstnären stora guldmedaljen och akademiens stipendium. Han vistades $1^1/_2$ år i Paris och sedan länge i Rom. Bland hans arbeten under de följande åren märkas gruppen *Adam och Eva* (1881, marmor, i konstmuseet), *Moder och barn* (1890, museet i Ribe), *Judit* (1893) och de båda statyerna öfver den unge *Öhlenschläger* (1898) och *Baggesen* (1901, båda i konstmuseet, den förra i ett förstoradt exemplar uppställd i Falkonerallén vid Frederiksberg). Till hans arbeten från de senare åren höra *Citystatyn* på Östergade, *Merkur* på Köbmagergade, *Holberg* (1906), *Vårmorgon* (1910) samt flera reliefer. Han har äfven utfört en del medaljer af förtjänst. S. blef lärare vid akademiens konst-

skola för kvinnor 1904 och professor vid akademien 1908. G—g N.

Schultzberg, Anshelm Leonard, målare, f. 28 sept. 1862 i Falun, studerade i Stockholm vid Tekniska skolan och för Perséus 1881 samt vid konstakademien 1882—86. Ett *Höstlandskap* belönades 1886 med kungl. medaljen, hvarefter S. som akademiens stipendiat vistades 1889—90 i Frankrike och 1891—92 i Italien (Neapeltrakten). S. har behandlat utländska motiv (från Frankrike, Corsica, Italien) samt svenska (från Dalarna och Bergslagen). Särskild uppmärksamhet väckte ett par stora, friska, soliga vinterbilder från Dalarna (en, från 1888, i Köpenhamns museum, en annan, från 1893, i Nationalmuseum). Bland hans öfriga arbeten märkas *Skogsväg i höststämning* och *Ekbacke* (båda i Göteborg), *Mot kvällen, motiv från Picardie*, *Höstdag vid Grez* (omkr. 1890), Italienska landskap från 1891, *Valborgsmässoafton i Bergslagen* (1897, Nationalmuseum), *Bergsmansgård* (1900), *Vinterskymning* (Göteborgs museum, inköpt 1902), *Midvinter* (1902, i statens ego, Riksdagshuset), *Milan* (1904), *Juninatt* (*1906*, galleriet i Saint Louis), *Vinterafton i skogen* (Budapests galleri, inköpt 1906), *Aprilkväll vid en fäbodvall* (1909). S. har erhållit medaljer i Paris 1889 och i Chicago 1893, och honom tillerkändes vid världsutställningen i Saint Louis 1904 en medalj för anordningen af den svenska utställningen. S. har flera gånger varit kommissarie för svenska konstafdelningen vid internationella utställningar, bl. a. i Rom 1911 och i San Francisco 1915. Han blef led. af konstakademien 1900. J. K—e.*

Schultze [ʃo'ltse], Max Johann Sigismund, tysk histolog, en af grundläggarna af den moderna cell-läran, f. 25 mars 1825 i Freiburg im Breisgau, d. 16 juni 1874 i Bonn, var son till professorn i anatomi och fysiologi i Greifswald K. A. S. Schultze (f. 1795, d. 1877), studerade medicin där och 1846—47 jämförande anatomi under Johannes Müller i Berlin samt bevistade Brückes och Schlemms föreläsningar. S. blef 1849 med. doktor i Greifswald samt 1850 prosektor vid anatomiska institutionen där och privatdocent. Han egnade sig emellertid hufvudsakligen åt zoologiska forskningar, och för sitt grundläggande histologiska verk om turbellarierna (1851) kallades han till filos. hedersdoktor i Rostock, hvarjämte han af med. fakulteten i Berlin erhöll Blumenbachska resestipendiet. Under studier vid Adriatiska hafvets kust utförde han bl. a. en banbrytande undersökning öfver till urdjurens klass hörande Polythalamier och Rhizopoder (*Über den organismus der Polythalamien*, 1854), ett verk, som ställde honom jämsides med den zoologiska vetenskapens mera betydande målsmän och äfven bildar utgångspunkten för hans reformerande verksamhet på den allmänna cell-lärans område. Som e. o. professor i anatomi vid universitetet i Halle 1854—59 publicerade han betydelsefulla undersökningar, bl. a. öfver nejonögats utveckling, fiskarnas elektriska organ samt framför allt öfver nervernas ändningssätt i sinnesorganen. I dessa arbeten framstår S. som en banbrytande mästare på histologiens område. Hans ingående studier i kemi möjliggjorde hans djupt ingripande betydelse för den histologiska teknikens fortsatta fullkomnande. Men äfven som vetenskaplig lärare vann han utmärkelse och hängifna beundrande lärjungar, bland hvilka märktes svenskarna M. V. Ödenius och A. Key. 1859 efterträdde S. Helmholtz som professor i anatomi i Bonn, där han skapade en ny, modern institution åt sitt läroämne (1872) och utvecklade sin vetenskapliga förmågas yppersta verksamhet. Han utförde sin klassiska undersökning öfver näthinnans i ögat finaste sammansättning (1860) och trädde i det epokgörande arbetet *Über muskelkörperchen und das was man eine zelle zu nennen habe* (1861) i opposition mot den konventionella, af Schwann och de ledande fysiologerna omhuldade föreställningen om cellens allmänna byggnad och cellmembranens dominerande betydelse för cellens lif, och efter åtskilligt motstånd blef S:s åsikt, att cellprotoplasman och ej cellmembranen är bärare af allt lif, den biologiska vetenskapens oförryckbara egendom. Samma arbete banade också väg för läran om de intercellulära substansernas, de metaplasmatiska strukturernas, härstamning från embryonala cellers protoplasma. — 1863 offentliggjorde S. sitt mycket viktiga arbete öfver encelliga djurs och kort därefter äfven öfver de hvita blodcellernas amöboida eller pseudopodierörelser, hvilka vitala fenomen ha utomordentligt stor biologisk betydelse, icke minst för fagocytosen, den af Metjnikov närmare utredda läran om sättet för de hvita blodkropparnas bakterieförstörande förmåga. 1865 började S. utge världens hittills förnämsta tidskrift för mikroskopisk forskning, "Archiv für mikroskopische anatomie und entwickelungsgeschichte", i hvars bd 2 han publicerade ett af sina mest glänsande litterära verk, nämligen sina undersökningar öfver näthinnans i ögat anatomi och fysiologi (*Zur anatomie und physiologie der retina*, 1867). S. var en mästare i teckningens konst och i hög grad musikalisk samt spelade utmärkt fiol. — S. var led. af Svenska läkarsällskapet. E. Hgn.

Schultze [ʃo'ltse], Karl August Julius Fritz, tysk filosof, psykolog och pedagog, f. 1846 i Celle, d. 1908 i Dresden, blef 1871 docent i filosofi vid universitetet i Jena, 1875 e. o. professor där och 1876 professor i filosofi och pedagogik vid tekniska högskolan i Dresden. Han utöfvade omfattande verksamhet genom populärvetenskapliga föreläsningar i filosofi och pedagogik och gjorde sig särskildt förtjänt om de primitiva folkens och djurens psykologi. Skrifter: *Die tierseele* (1868), *Kant und Darwin* (1875), *Die sprache des kindes* (1880), *Die grundgedanken des materialismus* (1881), *Philosophie der naturwissenschaften* (2 bd, 1881—82), *Vergleichende seelenkunde* (I, i 2 bd, 1892—97), *Deutsche erziehung* (1893), *Psychologie der naturvölker* (1900) m. fl. S—e.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schultzes macerationsblandning, *bot.* Se Maceration 2.

Schultz von Ascheraden [fånn]. Se Schultz, svensk adlig ätt, sp. 1204.

Schulz [ʃolts], Johann Abraham Peter, tysk tonsättare och musikskriftställare, f. 1747 i Lüneburg, d. 1800 i Schwedt, studerade musik för Kirnberger, tjänstgjorde 1768—73 som musiklärare hos en polsk furstesläkt och lärde då på resor känna Haydn och dennes musik. S. var 1776—78 musikdirektör vid franska teatern i Berlin, 1780—87 kapellmästare vid franska teatern i Rheinsberg och 1787—95 hofkapellmästare i Köpenhamn. Bland hans tonverk ega hans vokalkompositioner största betydelsen, synnerligen hans visor i folkton, som för sin tid gjorde epok. Utom *Gesänge am clavier* (1779) och *Lieder im volkston* (1781—90; till Göttinger dichterbunds och Herders dikter; ett urval med dansk text utg. 1792) samt åtskilliga pianostycken skref han för scenen på sin tid högt skattade verk: körer och sånger till Racines *Athalie*, *Minona*, tragisk melodram, operorna *Aline, reine de Golconde*, *La fée Urgèle* m. fl. samt de danska *Höstgildet* (1790), *Indtoget* och *Peders bryllup* (1793). Genom melodierna däri och som Weyses lärare är S. att vid sidan af Kunzen betrakta som förste utbildare af den danska visan. Vidare må nämnas oratorierna *Maria og Johannes* (till text af J. Ewald) och *Christi död* (till text af Baggesen; utg. i klaverutdrag 1879), en passionskantat, ett tedeum, flera hymner och fastlagssånger m. m. Som skriftställare var S. verksam medelst artiklar för Sulzers lexikografiska verk "Allgemeine theorie der schönen künste" och *Gedanken über den einfluss der musik auf die bildung des volkes* (1790) m. m. Enligt S:s egen utsago är äfven Kirnbergers "Wahre grundsätze zum gebrauch der harmonie" hans verk. A. L. (E. F—t.)

Schulz [ʃolts], Josef, tjechisk arkitekt, f. 1840 i Prag, blef 1878 ord. professor i arkitektur vid Prags (tjechiska) tekniska högskola och har utfört flera ståtliga byggnadsverk i Prag: Nationalteatern, Rudolfinum, Bömiska museet, Konstindustriella museet m. m., samt restaurerat många kyrkor och slott i Böhmen, hvaribland Wallensteinska palatset i Prag. A—d J.

Schulz [ʃuls]. 1. Karl S., norsk teknisk pedagog och författare, f. 12 nov. 1851 i Trondhjem, sedan 1893 lektor ("overlærer") vid tekniska mellanskolan i Trondhjem och sedan 1899 statens inspektör vid elektriska anläggningar i nordanfjällska Norge, har utgett bl. a. *Reisehåndbog over Trondhjem og de to trondhjemske amter* (2:a uppl. 1893), *Grundtræk av elektroteknikken* (1909) och läroböcker. — 2. Thomas Norberg S., den föregående broder, elektriker, f. 12 juli 1866 i Trondhjem, sedan 1891 verkställande direktör för Kristiania elektricitetsverk, är banbrytare för elektricitetens praktiska användning i Norge. Han har varit led. af elektricitetskommissionen (sedan 1897) m. fl. tekniska kommittéer, hvarjämte han är stiftare af och var förste ordf. (1902—15) för Norske elektricitetsverkers forening. 1915 blef han ordf. i Polyteknisk forening. I fackpublikationer samt i dagspressen har han författat en mängd uppsatser i elektrotekniska frågor. 1—2. K. V. H.

Schulz(-Beuthen) [ʃoltsböjten], Heinrich, tysk tonsättare, f. 1838 i Beuthen, d. 1915 i Dresden, studerade vid konservatoriet i Leipzig och för K. Riedel, verkade 1866—81 som lärare och kompositör i Zürich och från 1881 i Dresden, där han 1911 utnämndes till k. professor. Han komponerade flera symfonier, symfoniska dikter, uvertyrer, stråkkvintett, komiska operor, psalmer o. a. körverk, visor och pianostycken. E. F—t.

Schulze [ʃo'ltse], ty. Se Schultheiss.

Schulze [ʃo'ltse], Johann Heinrich, tysk läkare, f. 1687 i Coblitz (i Magdeburgstrakten), d. 1744 i Halle, studerade först medicin, sedan teologi och filosofi och blef 1708 lärare vid pedagogiet i Halle. Sedan han blifvit bekant med F. Hoffman, beslöt han att egna sig åt medicinen, blef 1717 med. doktor, 1720 professor i medicin och grekiska i Altdorf och 1732 professor i medicin, vältalighet och arkeologi i Halle. S. var en stor polyhistor, hvilken i lika hög grad utmärkte sig som teolog, orientalist, historiker, numismatiker och läkare; mest betydelsefulla äro dock hans förtjänster om medicinens historia. Jfr Fotografi, sp. 990. R. T—dt.

Schulze [ʃo'ltse], Gottlob Ernst, ofta kallad Ænesidemus-Schulze (efter titeln på hans hufvudarbete), tysk filosof, f. 1761 på slottet Heldrungen i Thüringen, d. 1833 i Göttingen, blef professor 1788 i Helmstädt och 1810 i Göttingen. S. är en af Kants förnämsta motståndare. Hans *Ænesidemus* etc. (1792, ny uppl., utg. af A. Liebert i Kant-sällskapets "Neudrucke", 1911) utöfvade stort inflytande på Fichte. S. påstod, att det icke vore bevisadt, att icke äfven kunskapens innehåll kunde ha sin grund i subjektet, ty då "tinget i sig" enligt Kant var otillgängligt för kunskapen, kunde vi heller intet veta om dess verkningar, och då kausaliteten endast säges gälla om fenomenen, kan "tinget i sig" ej fattas såsom orsak till något. S. bestred ej vissa naturvetenskapers och matematikens allmängiltighet och nödvändighet, men ville ej däri erkänna något bevis för aprioriska principer; äfven sinneskunskaperna tränga sig med nödvändighet på oss. Kant har icke vederlagt Humes skepticism eller Berkeleys subjektiva idealism, utan blott grundlagt en ny dogmatism. I sina senare skrifter närmar sig S. till Jacobi och Fries. Af S:s andra filosofiska skrifter är den förnämsta *Kritik der theoretischen philosophie* (1801). Litt.: Wiegershausen, "Ænesidemus-Schulze" (1910). S—e.

Schulze [ʃo'ltse], Ernst Konrad Friedrich, tysk skald, f. 1789 i Celle, d. där 1817, ådrog sig redan som ung student i Göttingen stor uppmärksamhet genom dikter i Wielands stil. Hans kärlek till Cæcilie Tychsen förde honom öfver till romantikerna. 1812 blef han docent i klassiska språk. 1813—14 deltog han som frivillig i kriget, ehuru han länge burit på en tärande sjukdom. Bland hans dikter märkas *Cäcilie* (1818) och den formfulländade *Die bezauberte rose* (s. å.; många uppl.). Hans samlade arbeten utgåfvos af Bouterwek (1818—20) och H. Marggraff (1855), som bägge författade biografier öfver honom. Jfr arbeten om S. af Silbermann (1902) och Ferd. Hoffmann (1910).

Schulze [ʃo'ltse]. 1. Friedrich Gott-

lob (S.-Gävernitz), tysk nationalekonom, f. 1795 i Gävernitz vid Meissen, d. 1860 i Jena, blef 1821 professor i Jena och grundlade där 1826 ett landtbruksinstitut, som blef af stor betydelse för tyska landtbrukets utveckling. 1832 kallades han till Greifswald, i hvars närhet, i Eldena, han 1834 lade grunden till ett liknande institut, men 1839 återvände han till Jena som professor i statsekonomi. S. hade förtjänsten af att ge landtbrukskvetenskapen en nationalekonomisk grund. Han utgaf åtskilliga skrifter (*Das wesen und studium der kameralwissenschaft* 1826, *Nationalökonomie oder volkswirtschaftslehre* 1856).

2. Gerhart von S.-Gävernitz, den föregåendes sonson, son till den 1888 adlade statsrättsläraren Hermann von S.-Gävernitz (f. 1824, d. som professor i Heidelberg 1888), tysk nationalekonom, f. 25 juli 1864 i Breslau, inträdde tidigt nog på ämbetsmannabanan, men öfvergick till rent vetenskaplig verksamhet och vardt 1893 professor i nationalekonomi vid universitetet i Freiburg im Breisgau. Sedan 1912 är S. medlem af tyska riksdagen och tillhör som sådan "freisinnige vereinigung". Närmast lärjunge af Lujo Brentano (se d. o.), har S. särskildt tilldragit sig uppmärksamhet för ingående studier af industriella och sociala förhållanden i Storbritannien och Ryssland. Under senare år har han egnat sig företrädesvis åt studium af bankväsendet. Bland S:s skrifter märkas *Zum sozialen frieden* (2 bd, 1890), *Der grossbetrieb* (1892; öfv. till flera språk), *Thomas Carlyle* (1893; 2:a uppl. 1897), *Volkswirtschaftliche studien aus Russland* (1899) samt det i flera afseenden mästerliga *Britischer imperialismus und englischer freihandel* (1906; ny uppl. 1914), *Marx oder Kant?* (1908; 2:a uppl. 1909), *England und Deutschland* (1909; 4:e uppl. 1914), *Die deutsche kreditbank* (1913) och *Freie meere!* (1915). 1. (H. J. Dft.) 2. E. H. T.

Schulze, Hans Henrik Schreiber, norsk författare, f. 1823 i Solör, d. 1873 i Kristiania, juris kandidat 1846, stiftade 1849 i Kristiania Den literære forening, hvars medelpunkt han var, tills han 1850 blef fullmäktig hos sorenskriveren i Lofoten. Sedan 1856 var han sakförare, redaktör och affärsman i Aasnes, Hedemarkens amt, och representerade 1868—73 amtet i stortinget, där han slöt sig till Joh. Sverdrups vänster, "sakförerpartiet". Som vitter författare är S. jämte P. C. Asbjörnsen och Bernh. Herre förelöpare till den senare realismen. Skrifter: *Fra Lofoten og Solör* (1865; "Skizzer från Norge. I. Från Lofoten och Solör", s. å.), *Skitser og fortællinger* (1866) och *Smaastykker* (1870), af hvilka de mest betydande äro samlade i *Udvalgte skrifter* (postumt, med portr. o. biogr., 1882—83). S. försökte sig också, men utan större framgång, som dramatiker. K. V. H.

Schulze [ʃo'ltse], Franz Eilhard, tysk zoolog, f. 1840 i Eldena, blef professor 1865 i Rostock, 1873 i Graz och 1884 i Berlin. S. är framstående akademisk lärare och bekant särskildt genom sina utmärkta många undersökningar öfver svampdjuren. Bland hans öfriga arbeten må här framhållas *Ueber den bau und die entwicklung von Cordylophora lacustris* (1871), *Über Trichoplax adhærens* (1891), *Hexactinellida* (2 bd, 1887, i "Challenger report", XXI, ytterligare 2 bd 1904), hans hufvudarbete, samt flera arbeten öfver lungornas byggnad. S. är led. af Vet. soc. i Uppsala (1898), Fysiogr. sällsk. i Lund (1900) och Vet. akad. (1909). S. är initiativtagare och hufvudredaktör för det stora litterära företaget "Das tierreich", en samling monografier öfver de skilda djurgrupperna (d. I, 1896, oafslutadt). L—e.

Schulze [ʃo'ltse], Wilhelm, tysk språkvetenskapsman, f. 1863 i Burgsteinfurt, filos. doktor i Greifswald (hans doktorsafhandling, *Quæstionum Homericarum specimen*, 1887, ingår i det nedannämnda arbetet "Quæstiones epicæ"), professor i indoeuropeisk språkvetenskap efter hvartannat i Marburg, Göttingen och Berlin, där han (1901) efterträdde J. Schmidt. Han är medutgifvare (sedan 1905) af "Zeitschrift für vergleichende sprachforschung". Bland hans mest betydande skrifter må nämnas *De reconditioribus quibusdam nominum in -YE exeuntium formis* (i "Commentationes philologæ in honorem sodalitii philologorum Gryphiswaldensis", 1887), *Quæstiones epicæ* (1892), *Orthographica* (1894), *Zur geschichte lateinischer eigennamen* (1904, i "Abhandlungen der Königl. gesellschaft der wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische klasse. Neue folge", bd V, 2); många uppsatser i "Zeitschrift f. vergleichende sprachforschung" samt i "Sitzungsberichte der königl. preuss. Akademie der wissenschaften", såsom *Lit. kláusiu und das indogermanische futurum* (1904), *Etymologisches* (1910), *Der tod des Kambyses* (1912). K. F. J.

Schulze-Delitzsch [ʃo'ltse-], Franz Hermann, tysk socialpolitiker, grundläggare af den tyska kooperationen, f. 29 aug. 1808 i Delitzsch, d. 29 april 1883 i Potsdam, egnade sig åt den juridiska ämbetsmannabanan, blef assessor vid kammarrätten i Berlin och 1841 patrimonialdomare i Delitzsch samt förvärfvade sig i detta ämbete ingående kännedom om de breda lagrens, särskildt handtverksklassens, ekonomisk-sociala ställning. När han 1848 fick säte i preussiska nationalförsamlingen, slöt han sig till centerns vänstra flygel och blef utsedd till ordf. i det utskott, som hade att undersöka de lägre klassernas tryckta belägenhet. Han hade redan då kommit till den uppfattningen, att de smärre handtverksföretagen kunde hålla sig uppe endast därigenom, att de skaffade sig nödvändigt kapital på den ömsesidiga självhjälpens och sammanslutningens väg. Som medlem af den snart upplösta andra kammaren af 1849 var han en af de representanter, som anklagats för skattevägran, men blef efter ett glänsande försvar frikänd. Han tjänstgjorde 1850—51 som domare i Wreschen (Posen), men nedlade, efter en konflikt med vederbörande högre myndigheter, detta ämbete och drog sig tillbaka till Delitzsch. Där egnade han sig hufvudsakligen åt arbetet för sina

kooperativa idéers förverkligande. På hans initiativ uppstodo snart i Delitzsch och annorstädes sjuk- och begrafningskassor, kooperativa föreningar för anskaffning af råmaterialier, halffabrikat och lifsmedel samt kreditanstalter af den typ, som fått namnet ”folkbanker”. Redan 1859 hade rörelsen utvecklat sig därhän, att i Weimar hölls den första kooperativa kongressen. Vid denna inrättades en ”central korrespondensbyrå för de tyska förskotts- och kreditföreningarna”, och S. utsågs till ledare för denna byrå, hvilken utvecklade sig till det 1864 stiftade ”allmänna förbundet” af tyska andelsföreningar. 1865 bildades i Berlin ett centralt bankinstitut för andelsföretagen, Deutsche genossenschaftsbank. (Om kooperationens utveckling i Tyskland se vidare Kooperation, sp. 955, 959). S., som under flera år utgaf ”Innung der zukunft” (sedermera betitlad ”Blätter für genossenschaftswesen”), medverkade energiskt vid stiftandet och ledningen af ”den nationalekonomiska kongressen”, ”nationalföreningen” och ”tyska sällskapet för folkbildningens utveckling”. S. inträdde åter i det politiska lifvet och var 1861—75 medlem af preussiska deputeradekammaren samt 1867—83 af riksdagen; i båda dessa församlingar var han en af framstegspartiets ledare. 1863 flyttade S. till Potsdam. Af den nationalgåfva på 150,000 mark, som före flyttningen öfverlämnades till honom, anslog han största delen till en stiftelse för främjande af kooperativa intressen. 1873 kallades han till juris hedersdoktor i Heidelberg; minnesmärken öfver honom ha rests i Delitzsch (1891) och Berlin (1899). — Bland hans skrifter må nämnas *Wanderbuch* (1838; 2:a uppl. 1859), *Associationsbuch* (1853), *Vorschuss und kreditvereine als volksbanken* (1855; 7:e uppl., bearb. af Crüger, 1904), *Die arbeitenden klassen und das associationswesen* (1858; 2:a uppl. 1863), *Kapitel zu einem deutschen arbeiterkatechismus* (1863) *Anweisung für vorschuss- und kreditvereine* (1870), *Die entwickelung des deutschen genossenschaftswesens* (s. å.), *Die genossenschaften in einzelnen gewerbszweigen* (tills. med F. Schneider, 1873). S:s ståndpunkt betecknas bäst som socialliberal. På en idégrundval, hvars väsentliga innebörd var hämtad från Bastiats optimistiska individualism och i någon mån äfven från Manchesterskolan, utvecklade han sina principer om den organiserade självhjälpens samhällsomdanande makt. Han rönte häftigt motstånd. De fullödigt nobla dragen i S:s personlighet och betydelsen af hans lifsgärning försvagas ej af en Lassalles ytterst häftiga angrepp, särskildt i ”Bastiat-Schulze von Delitzsch”. — Litt.: Bernstein, ”S:s leben und wirken” (2:a uppl. 1879), Ehebergs art. ”S.” i ”Allg. deutsche biographie” (bd 33, 1891) och art. ”S.” i ”Handwörterbuch der staatswissenschaften” (3:e uppl.). (E. H. T.)

Schulze-Gävernitz [ʃo'ltse gä'fernits]. Se Schulze, sp. 1212—13.

Schulzenheim, svensk adlig ätt, som härstammar från den från Tyskland omkr. 1703 inkomne Jakob Schultz (f. 1681, regementsfältskär vid Dalregementet 1707—44, rysk krigsfånge 1709—18, d. 1766). Dennes äldste son, David Schultz (se S. 1), adlades 1770 med namnet von S., och yngste sonen, Karl Fredrik Schultz (se S. 2), adlades och adopterades 1782 på broderns namn och nummer. David von S:s yngste son, Konrad Teodor von S. (f. 1768, generalmajor 1813, generallöjtnant 1825, d. 1837 i Lübeck), blef friherre 1815, men slöt själf sin ättgren, och dennes brorson David von S. (se S. 3) erhöll 1830 friherrlig värdighet.

1. David von S. (se ofvan), läkare, nationalekonom, f. 27 mars 1732 i Stora Tuna i Dalarna, d. 24 april 1823 i Stockholm, blef 1747 student i Uppsala och 1754 med. doktor. Strax därefter företog han med statsunderstöd en resa till England, för att studera den i Sverige dittills oförsökta koppympningen, och efter hemkomsten utgaf han 1756 en grundlig *Berättelse om koppors ympande* (öfv. till ty. och eng.). Sistnämnda år kallades han till led. i Collegium medicum, förordnades 1759 till läkare vid frimurarbarnhuset, utnämndes 1761 till professor och direktör i barnförlossningskonsten samt 1765 till förste medicus och intendent vid det nyinrättade koppympningshuset. Redan 1760 hade han kallats till led. af Vet. akad. 1770 blef han med adelskap belönad därför, att han ympat kopporna på de kungliga barnen, och ständerna bekostade hans introduktion på Riddarhuset. Han har inlagt största förtjänsten om koppympningens införande i Sverige. 1775 förordnades han till förste läkare vid det nya barnbördshuset, hvilket kommit till stånd genom hans eget uppoffrande nit och utan statsverkets betungande. Men plötsligt, 1778, nedlade han alla sina befattningar, af missnöje med den allt tydligare hos regeringen framträdande absolutismen, mot hvilken ”hans frisinniga och medborgerligt fosterländska anda reste sig”. S. slog sig i stället ned på ett landtgods, som han egde, samt egnade sig med ifver åt jordbruket, införde flera förbättringar i detsamma och uppdref i synnerhet fårskötseln till betydande höjd. Därjämte idkade han rätt omfattande skriftställeri. En af honom skrifven *Afhandling om får* (1794; i ”Patriotiska sällsk:ts journal”) öfversattes till engelska. Hans tankerika *Bref om rikets penningeverk och allmänna hushållning* (1794—96) äfvensom hans *Bref om Sveriges bank och riksgäldskontor* (1796) anses som klassiska i sitt slag och oumbärliga för den, som behandlar Sveriges ekonomiska historia. S. deltog ock på ett framstående sätt i ridderskapets och adelns förhandlingar fr. o. m. 1789, hvilket år han oförskräckt motsatte sig Förenings- och säkerhetsakten. Vid riksdagen 1800 räknades S. till den s. k. vänstern. Med anledning af den bekanta konflikten mellan landtmarskalken och oppositionen afsade han sig sin plats i hemliga utskottet. Han var vid olika tillfällen led. af bankoutskottet, hemliga utskottet och statsutskottet och valdes flera gånger till revisor i banken, riksdiskonten och Riksgäldskontoret. 1812 invaldes han i Landtbruksakad. F. ö. var han led. af

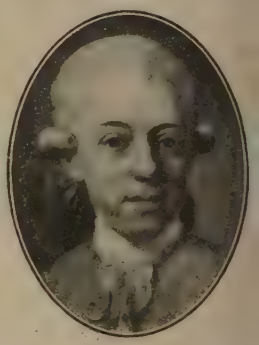

många in- och utländska vetenskapliga och patriotiska samfund. Med regeringsförändringen 1809 återtog S. sin verksamhet i statens tjänst. Han utnämndes nämligen detta år till preses i Collegium medicum och till konungens förste arkiater. När Collegium medicum 1813 omorganiserades och fick namnet Sundhetskollegium, erhöll S. för sig personligen rang med presidenterna i rikets öfriga ämbetsverk. 1822, vid nittio års ålder, tog han afsked från sina befattningar. Utom redan nämnda skrifter hade han utgett *Anmärkningar vid svenska språkets skrifsätt* (1807), tragedien *Thorkil Knutsson* (1812), medicinska uppsatser, grift- och åminnelsetal m. m. Jfr Sackléns ”Läkarehistoria”, I, och Vitt. akad:s handl., 1824.

2. Karl Fredrik von S., den föregåendes broder, kirurg, f. 17 juli 1745 på Svartskär i närheten af Falun, d. 2 sept 1808, studerade i Uppsala och aflade där 1769 de medicinska examina efter att redan 1767—68 ha förestått den anatomisk-kirurgiska professuren i Stockholm och 1769 hållit de obstetriska föreläsningarna. Hemkommen från en utrikes resa, anställdes han 1772 som Acrels medhjälpare på Serafimerlasarettet och innehade denna befattning, tills han 1806 efterträdde honom som öfverkirurg vid nämnda lasarett. Därjämte utnämndes han 1780 till assessor i Collegium medicum, 1798 till lifmedikus hos hertig Karl och 1806 till direktör vid Frimurarbarnhuset. Han adlades 1782 och blef led. af Vet. akad. 1799. S. var en af sin tids mest ansedda kirurger. Han inrättade 1807, i samråd med andra hufvudstadens läkare, ett medicinskt läsesällskap, det första upphofvet till Svenska läkarsällskapet.

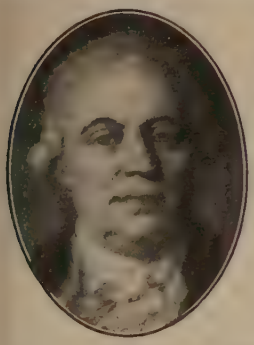

3. David von S., friherre, sonson till S. 1, ämbetsman, f. 27 aug. 1788 på Grönsö, d. 4 jan. 1848, blef 1802 student i Uppsala, 1808 e. o. kanslist i Inrikes civilexpeditionen, 1809 hofjunkare och s. å. andre sekreterare i Kabinettet för utrikes brefväxlingen samt avancerade sedan hastigt såväl inom hofvet som inom Kabinettet, delvis utan tvifvel på grund af sin berömde farfaders inflytande. 1825 utnämndes han till hofkansler, i hvilken egenskap han ofta förestod utrikes statsministerns portfölj, 1838 till statsråd och 1840 till president i Bergskollegium. 1830 erhöll han friherrlig värdighet. S. var en rutinerad ämbetsman, men ingen mera framstående politisk personlighet.

4. Ida Eleonora Davida von S., den föregåendes sondotter, målarinna, f. 8 jan. 1859 i Västra Skedvi, Västmanland, studerade vid konstakademien i Stockholm 1878—84 samt under upprepade vistelser i Paris. Fröken S. är hufvudsakligen djurmålarinna (ett kaninmotiv, 1902, finnes i Nationalmuseum). Sedan 1910 är hon ordf. i föreningen Svenska konstnärinnor, bildad nämnda år, och från 1911 utgifvarinna af tidskriften ”Konst”.

1. (L. S.) 2. (R. T—dt.) 3. (S. C.) 4. G—g N.

Schum., vid växt- och djurnamn förkortning för danske botanisten och zoologen Heinrich Christian Friedrich Schumacher (se d. o.).

Schumacher, Peder. Se Griffenfeld.

Schumacher, Heinrich Christian Friedrich, dansk läkare och naturforskare, f. 15 nov. 1757 i Glückstadt, d. 9 dec. 1830 i Köpenhamn, blef prosektor i kirurgi vid Köpenhamns universitet 1778, var kirurg dels i armén, dels vid flottan, blef professor vid kirurgiska akademien 1795 och öfverkirurg vid Fredriks hospital 1811, men lefde från 1813 som privatman, till dess han 1819 blef professor i anatomi. Hans naturhistoriska skrifter omfatta främst farmakologi och botanik. Särskildt märkas *Enumeratio plantarum in partibus Siællandiæ septentrionalis et orientalis* (2 dlr, 1801—03), *Den kjöbenhavnske flora* (1804) och *Beskrivelse af guineiske planter* (1828—29). C. Lmn.

Schumacher, Heinrich Christian, dansk-tysk astronom, f. 3 sept. 1780 i Bramstedt, Holstein, d. 28 dec. 1850 i Altona, var först jurist, men egnade sig senare åt astronomien, blef 1810 e. o. professor i Köpenhamn, 1813 direktör för observatoriet i Mannheim och 1815 ord. professor i Köpenhamn, hvilken befattning han behöll till sin död, ehuru han aldrig skötte densamma, utan lefde i Altona, där han af danske konungen utrustats med ett litet observatorium. Han erhöll i mängd utmärkelser från såväl Danmark som utlandet. Sedan 1827 var han led. af svenska Vet. akad. S. utförde omfattande gradmätningsarbeten i Danmark samt utgaf ett flertal astronomiska arbeten, af hvilka särskildt *Astronomische hülfstafeln für zeit- und breitenbestimmungen* (1820—29) varit af stor praktisk användbarhet. Han uppsatte 1821 och utgaf till sin död den stora och ansedda tidskriften ”Astronomische nachrichten”, som ännu i dag utgör den litterära medelpunkten för den astronomiska världen. Under några år utgaf han äfven ”Astronomische jahrbücher” (1836—44). B—d

Schumacher [ʃō-], Karl, tysk arkeolog, f. 1860, sedan 1901 professor och direktör för Römisch-germanisches centralmuseum i Mainz, har mycket bidragit till utforskandet af sydvästra Tysklands förhistoria. Bland hans arbeten märkas *Die handels- und kulturbeziehungen Südwestdeutschlands in der vorrömischen metallzeit* (i ”Neue Heidelberger jahrbücher”, 1899), *Vorgeschichtliche funde und forschungen, hauptsächlich in Westdeutschland* (i ”Bericht über die fortschritte der römisch-germanischen forschung”, 1905—06), *Die erforschung des römischen und vorrömischen strassennetzes in Westdeutschland* (ibid. 1906—07) och *Untersuchungen von pfahlbauten des Bodensees. Verzeichniss der abgüsse und wichtigeren photographien mit germanendarstellungen* (1909) och *mit gallierdarstellungen* (1911). S. är en af redaktörerna för ”Prähistorische zeitschrift”. T. J. A.

Schumacher [ʃō-], Hermann Albert, tysk nationalekonom, f. 6 mars 1868 i Bremen, blef 1891 filos. doktor i Jena, studerade 1893 spannmåls-

handelns organisation i Förenta staterna och 1897—98 industri- och handelsförhållandena i Kina, Japan och Korea, var en följd af år vetenskapligt biträde inom preussiska ministeriet för offentliga arbeten, fungerade 1901—04 som studierektor vid handelshögskolan i Köln och är sedan 1904 professor i statsvetenskap vid universitetet i Bonn. Som förste ”bytesprofessor” mellan tyska och amerikanska universitet föreläste S. 1906—07 vid Columbiauniversitetet i New York, och hösten 1911 höll han vid Handelshögskolan i Stockholm en serie föreläsningar om Öst-Asiens ekonomiska problem. Bland S:s skrifter må nämnas *Zur frage der binnenschiffartsabgaben* (1901), *Autonomer tarif- und handelsverträge* (1902), *Die stellung des staates zu den kartellen* (1906), *Industrial insurance in Germany* (1907), *Die westdeutsche eisenindustrie und die Moselkanalisierung* (1910), *Weltwirtschaftliche studien* (1911), *Deutsche volksernährung und volksernährungspolitik im kriege* (1915) och *Meistbegünstigung und zollunterscheidung* (s. å.). S. är medutgifvare af och medarbetare i ”Deutschland und der weltkrieg” (1915). Hans författarskap, historisk-deskriptivt till sin karaktär, uppbäres af utomordentligt mångsidiga kunskaper, praktiska iakttagelser och erfarenheter. ”Han åsyftar framför allt hvad man kallar en *dynamisk* förklaring af det ekonomiska lifvet”. Som föreläsare intar S. en mycket hög rang. E. H. T.

Schumann [ʃō-]. 1. Robert Alexander S., en af den musikaliska romantikens största representanter, f. 8 juni 1810 i Zwickau, Sachsen, d. 29 juli 1856 i Bonn, var son af en litterärt anlagd bokhandlare. Ehuru hans ovanliga musikaliska begåfning redan under barndomen röjde sig i begäret att komponera och fantisera, bestämdes han dock för juristbanan samt studerade 1828—30 juridik i Leipzig och Heidelberg. Då han ändtligen erhöll tillstånd att följa sin böjelse, gjorde han i Leipzig musikstudier för Fr. Wieck i pianospel och ett halft år för H. Dorn i teori. S:s afsikt att utbilda sig till virtuos omintetgjordes emellertid genom en fingerförlamning, som han ådrog sig under sina försök att medelst mekaniska medel påskynda fingerfärdighetens utbildning. Han måste därefter mera uteslutande egna sig åt komposition. Därjämte uppsatte han 1834 det af honom i tio år redigerade musikaliska framstegsorganet ”Neue zeitschrift für musik”, en veckoskrift, hvari han i motsats till den föregående rent grammatikaliska musikkritiken sökte bygga en sådan på tondikternas andliga halt, trädde i harnesk mot de klassiske epigonernas urartade formalism och det flacka virtuosdömet, förfäktade den poetiska subjektivismens rätt samt bröt en lans för många unga genialiska talanger, såsom Chopin, Berlioz och Gade, liksom han senare förutsade den unge Brahms' storhet. Han lade icke an på kritisk analys af tonverken, utan omdiktade dem gärna till små poetiska fantasier, egnade att lära allmänheten förstå dem bättre. Sina liktänkande umgängesvänner kallade han ”Davidsbündler”, och han betecknade dem (delvis ock objektiveringar af olika sidor i sin egen individualitet) med fantastiska namn (se nedan, sp. 1221), som ofta förekomma i hans skrifter och hans tidigare kompositioner, hvilka äfvenledes gingo i en afgjordt oppositionell och banbrytande riktning, närmast för pianot (op. 1—23 äro uteslutande pianokompositioner. frår åren 1829—39). Samtidigt hängaf han sig åt trägna självstudier i kompositionsteknik. Sedan S. 1838—39 förgäfves försökt att med sin tidskrift vinna fast fot i Wien, där han upptäckte och ur glömskan framdrog flera af Schuberts efterlämnade kompositioner, däribland C-dursymfonien, återvände han till Leipzig. 1840 förvärfvade han sig filos. doktorsgrad i Jena och gifte sig s. å. med sin lärare Wiecks begåfvade dotter Klara (se S. 2), trots hennes faders envisa motstånd, och i henne fann han ej blott den bästa tolken för sina pianoidéer, utan äfven en kärleksfull ledsagarinna genom lifvet. Hans äktenskapliga lycka alstrade ett verkligt ymnighetshorn af härliga kompositioner, och efter att förut ha egnat sig endast åt pianot försökte han sig nu på alla fält. Man kan kalla året 1840 hans visår, 1841 hans symfoniår, 1842 hans kammarmusikår samt 1843—44 hans oratorieår, emedan hvart och ett så godt som uteslutande upptas af sitt slags kompositioner och äfven i hvartdera slaget innefattar åtskilligt af det på en gång friskaste och mognaste, som S. någonsin skapat, såsom sångcyklerna *Myrthen* (till dikter af Goethe, Burns, Rückert, Heine m. fl.), *Dichterliebe* (Heine), *Liederkreis* (Eichendorff), *Frauenliebe und -leben* (Chamisso) m. fl. häften (sammanlagdt 140 sånger på ett år); pianokonsertens första sats, symfonierna i *B* dur och *D* moll; de tre stråkkvartetterna, pianokvintetten och pianokvartetten; körverken *Das paradies und die peri* och *Epilog zu Goethes Faust*. Följde så symfonien i *C* dur och operan *Genoveva* (1846), slutkören ur *Faust* (1847), musiken till Byrons *Manfred* (1848), *Requiem für Mignon, Scenen aus Goethes Faust*, sångcyklerna *Spanisches liederspiel* och *Minnespiel* (Rückert) m. m. (1849), violoncellkonserten och symfonien i *Ess* dur (1850), körverket *Der rose pilgerfahrt* (1851) m. m. 1843 blef S. lärare i partiturspel vid konservatoriet i Leipzig, då nyss grundlagdt af Mendelssohn, till hvilken S. såg upp med beundran. Vare sig af missnöje med sin ställning eller af hälsoskäl, öfvergaf han redan 1844 sin verksamhet i Leipzig och flyttade, efter en konsertresa till Ryssland, öfver till Dresden, där han 1847 öfvertog ledningen af liedertafeln och 1848 bildade en körsångförening. 1850 erhöll han kallelse till Düsseldorf som stadens musikdirektör. Hans där förhoppningsfullt påbörjade verksamhet afbröts snart genom utvecklingen af ett hjärnlidande, hvaraf han redan 1833 och 1845 haft anfall och som i början yttrade sig i en sällsam fruktan för höjder, droger och metaller, men slutligen äfven inverkade menligt på hans musikaliska förmögenheter, så att dirigering — för hvilken han f. ö. till följd af sitt tystlåtna och inbundna lynne aldrig egt någon

synnerlig talang — 1853 blef honom formligen omöjlig. 27 febr. 1854 utbröt ändtligen full sinnessjukdom, och efter ett misslyckadt försök att dränka sig i Rhen tillbragte S. två år under dolt svårmod på ett hospital i Endenich vid Bonn, tills döden befriade honom. På hans graf i Bonn restes 1880 ett monument (modelleradt af Donndorf), och i Zwickau aftäcktes 1901 en staty öfver S. (mod. af J. Hartmann). Där öppnades 1913 ett Schumann-museum.

S. förenade i sällsynt grad innerlig känsla och konstnärlig fantasi med skarpt kritiskt förstånd. I känslans omedelbarhet, fantasiens blomstrande rikedom och konstskapandets lekande lätthet når han visserligen icke vare sig Haydn, Mozart eller Schubert, men han utmärker sig framför dem genom utomordentligt rik andlig bildning och kritisk förmåga, med hvilken ensam han redan skulle ha gjort sig odödlig, alldeles som hans samtida Berlioz och Wagner. S. var en ovanligt ren och högstämd natur, hos hvilken konstnärsallvar och det vekaste öfversinnliga svärmeri bodde ihop med sinne för det folkligt enkla samt trotsig käckhet att strida för sina idéer. Hans konst är af utprägladt tysk karaktär i sitt inåtvända djupsinne, som stundom urartar till egensinne och försmår den yttre, sinnliga klangskönheten. Likväl är han vida mindre ensidigt tysk än t. ex. hans efterföljare Brahms, och särskildt har han i den lilla genren, i visan och karaktärsstycket, skapat verk af lika mycken genial nyhet och friskhet som konstnärlig fulländning. Epokgörande är han framför allt i de små, individuellt färgade stämningsstycken för piano, som, förebildade genom Beethovens "bagateller" och Schuberts "impromptun", med S. blifvit en specialitet för sig, i grundformen enkla, men polyfont behandlade och vimlande af fint utmejslade, karakteristiska detaljer, såsom en del af hans *Davidsbündlertänze*, *Carnaval*, *Études symphoniques*, *Kinderscenen*, *Kreisleriana*, *Humoreske*, *Phantasiestücke*, *Novelletten*, *Faschingsschwank*, *Nachtstücke*, *Waldscenen*, *Albumblätter* m. m. Af större mått är den lidelsefulla *Phantasie* i *C* dur. Bland de karakteriserande signaturer, som S. älskade att använda, betecknade "Florestan" den stormande, hänförde, "Eusebius" den milde, känslige, "meister Raro" den förståndigt besinningsfulle. Åtskilliga namn och idéer hämtade han ock ur Jean Pauls och E. T. A. Hoffmanns skrifter, som tidigt utöfvade stort inflytande på hans känslolif och konstnärliga gestaltning. Jämte pianosakerna höra hans sånger till hans mest individuella skapelser. De utmärkas mindre för yttre melodiskönhet än för fint afvägd deklamation, trogen nyansering af dikten och djupt poetisk stämning, hvarjämte pianoledsagningen får större betydelse än hos Schubert, icke minst genom de sköna efterspelen. Om Schubert framför allt är den musikaliske tolken för Goethes poesi, så är S. tolken för Heines, både i dess smärtsamma accenter och dess ironi. För de stora formerna passade S:s stil mindre väl, och särskildt är i hans symfonier genomföringen något knapphändig och andtäppt, ehuru de två första, i *B* dur och *D* moll, äro verkliga bragder af ungdomskraftig originalitet. Och pianokvintetten anses med rätta som det förnämsta arbetet i sitt slag efter Beethoven. Ett lyckligt uttryck fick S:s romantiska fantastik i det kanske förnämsta af alla "konsertoratorier", den ur Moores "Lalla Rookh" hämtade episoden om "Paradiset och perin", som trots sin monotoni måste räknas bland romantikens älskvärdaste alster. Ej mindre lyckligt yttrade sig S:s talang för det svärmiskt mystiska i epilogen till Goethes "Faust". "Rosens pilgrimsfärd" har en del friska nummer, men står ej i sin helhet på samma höjd som "Paradiset". "Manfred" hör till S:s bästa ingifvelser, hvaremot "Genoveva" till följd af bristande dramatisk kraft ej lyckades hålla sig på scenen. Ess-dur-symfoniens 2:a sats visar oss S. ännu på höjden af sin konst, men eljest började med 1849 mästarens gestaltningskraft att småningom förminskas och urarta till grubbel, försjunkande i bisaker och oroligt experimenterande, såsom i de mindre lyckade balladerna *Der königssohn*, *Des sängers fluch*, *Das glück von Edenhall*; högre står *Vom pagen und der königstochter*, där S:s hela förra friskhet åter blommar upp, liksom i den kraftiga *Neujahrslied;* vidare 4 uvertyrer, en katolsk mässa, ett rekviem o. s. v. — En kritisk samlingsupplaga af S:s kompositioner, reviderad af hans maka, utgafs i 34 bd af Breitkopf & Härtel, en godtköpsupplaga af Peters. Hans *Gesammelte schriften über musik und musiker* utgåfvos i 4 bd 1854 (5:e uppl. 1914). Klara S. utgaf *Robert Schumanns jugendbriefe* (1885; 4:e uppl. 1912); andra editioner af hans bref ha utgetts af Jansen (1886; 2:a uppl. 1904), Gensel (1892) och Storck (urval; 1906). Biografier öfver Robert S. ha skrifvits af Wasielewski (1858; 4:e uppl. 1906), Reissmann (1865; 3:e uppl. 1879), Niggli (1879), Spitta (1882), Reimann (1887), Erler (s. å.), Batka (1892), Abert (1903), Annie Patterson (s. å.), Schneider och Mareschal (1905), Oldmeadow (s. å.), E. Wolff (1906), Mauclair (s. å.) och Hartog (holländsk; 1910). Särskilda sidor af hans verksamhet ha belysts i monografier af S. Bagge, Waldersee, Jansen, Kerst, Marguerite, B. Vogel, Alfr. Schumann, Deiters och Pugno.

2. Klara Josephine S., den förres hustru, född Wieck, en bland sin tids mest framstående pianister, f. 13 sept. 1819 i Leipzig, d. 20 maj 1896 i Frankfurt a. M., spelade lika utmärkt tonverk af Mozart, Bach, Beethoven som af Mendelssohn, Chopin och Brahms, men var mest berömd för tolkningen af sin mans tonstycken. Hon utbildades af sin fader, pianoläraren Fr. Wieck, till virtuos, men inhämtade dessutom musikens teori och kompositionskonst för Weinlig, Kupsch och Dorn. 1828 uppträdde hon f. g. offentligt, men hennes egentliga rykte härleder sig från 1837, då hennes bekantskap med Rob. Schumann gaf full mognad åt hennes uppfattning. Efter sitt giftermål 1840 företog hon mera sparsamt konsertturer,

men efter mannens död 1856 uppträdde hon åter och hänförde publiken i Tyskland och England under årtionden. 1863 bosatte hon sig nära Baden-Baden, och 1878—92 var hon pianolärarinna vid Hochs konservatorium i Frankfurt a. M. Hon var sedan 1870 led. af Mus. akad. i Stockholm. Hennes kompositioner, som vittna om mycken begåfning, utgöras af preludier, fugor, sånger, en pianokonsert, en trio m. m. Hon reviderade samlingsupplagan af Schumanns verk och utgaf hans ungdomsbref. Hennes biografi skrefs af Litzmann (3 bd, 1902—08; flera uppl.). 1. A. L. (E. F—t.) 2. A. L.*

Schumann [ʃō-], Maximilian, preussisk ingenjörofficer, pansarkonstruktör, f. 1827 i Magdeburg, d. 1889 i Schierke (Harz), började som kapten i Mainz (sedan 1861) sysselsätta sig med pansarfrågan, besökte 1863 och 1865 England för pansarstudier och utförde 1866 en del försök i Mainz med ett pansarskyddadt "geschützstand". Han kommenderades därefter till ingenjörkommittén i Berlin. Försök med ett i Tegel uppställdt pansartorn af valsadt järn blefvo 1870 afbrutna af kriget, men fortsattes efter dettas slut och ledde till ett storartadt resultat. Detta oaktadt tog dock S. afsked 1872, hvarefter han var särskildt verksam för åstadkommandet af Grusons hartgusstorn. 1878 framträdde S. med förslag till pansarlavett (se Pansartorn, sp. 1451) och arbetade sedan tills. med Gruson. Skjutförsöken vid Bukarest (dec. 1885—jan. 1886) ådagalade fördelarna af S:s konstruktioner framför det franska S:t Chamondtornet, hans städse förbättrade konstruktioner vunno öfverallt erkännande, och hans idéer om en i följd af pansars användning nödvändig omgestaltning af fästningsbyggandet (i *Die bedeutung drehbarer geschützpanzer*, 2:a uppl. 1885) slogo t. o. m. kanske väl mycket an, hvilket förledde honom till ett utan tvifvel för långt gånget underskattande af behofvet af infanteri för försvaret af befästa ställningar (Serethlinjen, se d. o.). Jfr Pansar, sp. 1432, och Sommerfeldt, Elisæus Janus. L. W:son M.

Schumann [ʃō-], Johann Christian Gottlob, tysk pedagog, f. 1836 i Gröbitz vid Naumburg, d. 1900 i Wernigerode, var skol- och seminarierektor på olika ställen samt folkskolinspektör i Trier (1881) och Magdeburg (1893). Hans pedagogiska läroböcker ha varit mycket använda vid de tyska folkskollärarseminarierna: *Lehrbuch der pädagogik* (3 bd, 1872; flera senare upplagor) och *Leitfaden der pädagogik* (2 bd, 1875; flera senare upplagor). S—e.

Schumann [ʃō-], Karl Moritz, tysk botanist, f. 17 juni 1851 i Görlitz, Schlesien, d. 22 mars 1904 i Berlin, blef filos. doktor i Breslau 1873 och docent där 1875 samt var assistent vid därvarande botaniska trädgård 1872—76, blef kustos vid botaniska museet i Berlin 1884, med professors titel från 1892, och docent vid universitetet 1893. S:s höga begåfning och utomordentliga energi som vetenskapsman inses till fullo af den enastående produktion han under 18 års författarverksamhet medhann, omfattande ett betydande antal stora och betydelsefulla verk inom olika grenar af botaniken. Bland hans fytografiska och systematiska arbeten märkas främst *Die flora der deutschen ostasiatischen schutzgebiete* (1887), *Die flora von Kaiser Wilhelms-land* (1889), *Die flora von Neu-Pommern* (1898), *Gesammtbeschreibung der Kakteen* (1897—98), *Iconographia Cactacearum* (1900—04). Därjämte bearbetade han i Engler och Prantls "Die natürlichen pflanzenfamilien" 11 familjer, hvaribland de stora grupperna Rubiaceæ, Bignoniaceæ, Apocynaceæ, Asclepiadaceæ, Malvaceæ, och äfven i "Flora brasiliensis" äro flera af desamma framställda af S. (1886—97) samt dessutom Musaceæ, Marantaceæ och Zingiberaceæ i Englers "Pflanzenreich" (1900—04). Inom biologien märkas *Die ameisenpflanzen* (1889) och *Über afrikanische ameisenpflanzen* (1891). Inom morfologien utgaf S. flera omfattande arbeten, såsom *Beiträge zur vergleichenden blüthenmorphologie* (1887), *Untersuchungen über das borragoid* (1889; så kallar han det för Borraginaceæ egendomliga sicksack-knippet), *Blüthenmorphologische studien* (s. å.), *Beiträge zur kenntniss der monochasien* (s. å.), *Neue untersuchungen über den blüthenanschluss* (1890; om blommornas ordning och hopfogning i blomställningarna) samt *Morphologische studien* (1892, 1899). Flera läroböcker utgingo från S:s hand, bland dem *Lehrbuch der systematischen botanik, phytopaleontologie und phytographie* (1894). Han utgaf "Monatsschrift für kakteenkunde" 1892—1904 och "Just's botanischer jahresbericht" 1898—1903. C. Lmn.

Schumann [ʃō-], Georg Alfred, tysk musiker, f. 1866 i Königstein, studerade i Dresden och vid Leipzigkonservatoriet, var kör- och orkesterdirigent i Danzig 1890—96 och i Bremen 1896—99, blef 1900 dirigent för den berömda Singakademie i Berlin och 1913 Max Bruchs efterträdare som föreståndare för kompositionsmästarskolan. Han har komponerat körverken *Preis- und danklied, Ruth, Sehnsucht, Das tränenkrüglein* m. fl., motetter, manskörer, visor, 2 symfonier, uvertyrer, kammarmusikverk, pianostycken m. m., i flytande klassicistisk stil, men med lutning åt den ungtyska riktningen. Som pianist i en trio (med Halir och Dechert) har han konserterat äfven i utlandet. E. F—t.

Schumann-Heink [ʃōman-hajnk], Ernestine, österrikisk operasångerska, född Rössler, f. 1861 nära Prag, var 1878—82 anställd vid Dresdens hofopera, gifte sig med en löjtnant Heink och öfvergick 1883 till operan i Hamburg, gaf framgångsrika gästspel i Paris, London och Amerika samt tillhörde 1899—1904 Berlins hofopera. Efter skilsmässa blef hon omgift 1893 med skådespelaren Paul Schumann och som änka 1905 med Mr. William Rapp i New York, där hon alltmer öfvergått till konsertverksamhet. Från 1896 har fru S. medverkat vid Wagner-festspelen i Baireuth. Hon eger en djup altröst med ovanligt mjuk och fyllig klang. Till hennes roller höra *Orfeus, Carmen* samt Wagners *Ortrud, Erda* och *Waltraute*. E. F—t.

Schumannplåtar, *fot.*, för spektrumfotografering, speciellt för fotografering af spektrets ultravioletta område, afsedda bromsilfverplåtar med ingen eller ytterst ringa gelatinhalt. J. Htzg.

Schumannstrålar. Se Ultraviolett ljus.

Schumen (Šumen), nu officiellt bulgariskt namn på Schumla (Šumla), stad i Bulgarien, vid foten af Balkan och vid Varna—Russe-järnvä-

gen. 22,225 inv. (1910), hvaraf öfver en tredjedel turkar. Staden utgör medelpunkten i en serie befästningar, tvenne linjer, af hvilka den första anlades af Mahmud II (1808—39) samt den andra 1853—56 (under Krimkriget) och 1871—76. S. förstördes 811 af kejsar Nikeforos, intogs 1388 af Murad I och blef sedermera turkarnas starkaste fästning, som trotsade ryssarnas belägringar 1774, 1810 och 1828, 23 juli 1878 besattes det af ryska trupper, och då det genom freden i San Stefano (s. å.) skildes från Turkiet, utvandrade omkr. 8,000 muhammedaner. I freden med Rumänien i Bukarest 10 aug. 1913 förpliktade sig Bulgarien att slopa samtliga S:s fästningsverk. (J F. N.)

Schumla, stad. Se Schumen.

Schun, regent i Kina (se d. o., sp. 56).

Schundlitteratur [ʃontlitteratōr], ty., smutslitteratur. Se K. H. Strobl, "Der kampf gegen die schundlitteratur" (i "Das literarische echo", 1911—12), E. Schultze, "Die schundliteratur, ihr wesen, ihr folgen, ihre bekämpfung" (2:a uppl. 1911). Jfr O. Wieselgrens art. "Några anteckningar om våra dagars folklitteratur" (i "Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.-väsen", I, 1914).

Schun-ti, kinesisk kejsare. Se Kina, sp. 60.

Schun-tschi, den förste kinesiske kejsaren af mandschudynastien. Jfr Mandschu och Kina, sp. 61.

Schuppanzigh [ʃo'ppantsig], Ignaz, österrikisk violinist, f. 1776 i Wien, d. där 1830 som dirigent vid tyska operan, vardt namnkunnig som primarie i den stråkkvartett (S., Mayseder, Weiss och Linke), som först spelade Beethovens kvartetter samt mönstergillt tolkade äfven Haydns och Mozarts. S.-kvartetten underhölls i början af furst Lichnowsky, sedan af furst Razumovskij, hvarefter den konserterade i Tyskland och 1816—23 i Ryssland.

Schuppe [ʃo'ppe]. 1. Johann Balthasar S. Se Schuppius. — 2. Wilhelm S., tysk filosof, f. 1836 i Brieg, d. 1913 i Breslau, 1873—1910 professor i Greifswald, är den främste representanten för den riktning i den nutida tyska filosofien, som kallas immanensfilosofien. Hans hufvudarbete är *Erkenntnistheoretische logik* (1878). Grundtendensen däri är empirisk med afsöndrande af alla metafysiska konstruktioner. Det finnes intet objekt utan subjekt, utan endast medvetandet och dess innehåll, hvilka båda förutsätta hvarandra. Medvetandet är icke en summa af innehållsmoment, utan uppbäres af ett självständigt jag, som han anser sig kunna faktiskt konstatera. Till de öfriga jagen kunna vi endast sluta oss, och tinget är, om det icke fattas som aktuellt innehåll i någons medvetande, endast en möjlighet att under bestämda förutsättningar kunna varseblifvas. Ståndpunkten är emellertid icke sensualistisk; till medvetenhetsinnehållet räknar S. äfven begrepp och känslor m. m. Däremot erkänner han hvarken några själsförmögenheter eller psykiska akter, utan endast medvetandet och dess innehåll. I *Grundriss der erkenntnistheorie und logik* (1894; 2:a uppl. 1910) utvecklar S. närmare sitt antagande äfven af ett "medvetande öfver hufvud", ett allmänt subjekt, hvilket som identiskt ingår i de enskilda jagen. Genom detta allmänna jag blir en viss del af medvetenhetsinnehållet, bl. a. rummet och tiden, gemensam för de olika jagen och erhåller objektivitet i förhållande till dem. S. har egnat sig äfven åt etik och rättsfilosofi i *Grundzüge der ethik und rechtsphilosophie* (1882) samt flera rättsfilosofiska specialarbeten. Det absolut värdefulla är enligt hans åsikt medvetandet, den medvetna existensen. Bland S:s öfriga skrifter må nämnas *Das metaphysische motiv und die geschichte der philosophie im umrisse* (1882), *Die immanente philosophie* (1897), *Der solipsismus* (1898), *Das system der wissenschaften und das des seienden* (1898), *Was ist bildung?* (1900), *Der zusammenhang von leib und seele* (1902) och *Das problem der verantwortlichkeit* (1913). Jfr Herrmann, "S:s lehre vom denken" (1894). 2. S—e.

Schuppen, flamsk-fransk konstnärsfamilj. 1. Pieter van S., berömd kopparstickare (i synnerhet porträttgravör), f. omkr. 1626 i Antwerpen, d. 1702 i Paris, öfverflyttade i början af 1650-talet till Paris, där han blef elev af R. Nanteuil. — 2. Jacob van S., den föregåendes son, porträttmålare, f. 1670 i Fontainebleau, d. 1751 i Wien, var elev af sin fader och af sin morfader, Nic. de Largillière, och arbetade i Paris, till dess han 1719 åtföljde ärkehertig Karl (sedermera kejsar Karl VI) till Wien, där han blef kejserlig kammarmålare och direktör för konstakademien. Hans duktiga, af franska förebilder inspirerade porträtt träffas i flera af kontinentens museer. En hans bild i half figur af grefve *Nils Karlsson Bonde* (dat. 1704) finnes i Bondeska samlingen på Vibyholm. O. G—g.

Schu'ppius (Schupp, Schuppe), Johann Balthasar, tysk predikant, f. 1610 i Giessen, d. 1661 i Hamburg, blef, efter studier i Marburg och vidsträckta resor, professor i historia vid Marburgs universitet 1635, därjämte predikant vid Elisabethskyrkan 1643. Två år senare kallad till hofpredikant hos landtgrefven af Hessen, sändes han af denne som representant till fredsunderhandlingarna i Osnabrück och Münster. Mycket ansedd bland protestanterna, anmodades han af Johan Oxenstierna att hålla predikan vid tacksägelsegudstjänsten efter freden afslutande. 1649 blef han pastor vid S:t Jakobi i Hamburg. En framstående och originell predikant, hade S., ehuru ortodox, föga gemensamt med den härskande ortodoxa predikoriktningen; ej heller hade han tagit intryck af den Arndtska mystiken. Närmast är han att jämföra med de medeltida folkpredikanterna. Hans förkunnelse utmärkes för folklig naivitet och omedelbar, lekfull friskhet, samtidigt som han med bittert allvarlig ironi med dragning åt det satiriska gisslar sin tids lyten. Hans skrifter öfverflöda af för tiden karakteristiska sedeskildringar. S:s *Schriften* utkommo 1663, 1677, 1684 och 1719; nytryck af vissa 1878, 1891 och 1910. Biogr. af Lühmann (1907). E. M. R.

Schur [ʃör], Adolph Christian Wilhelm, tysk astronom, f. 15 april 1846 i Altona, d. 1 juli 1901 i Göttingen, blef 1877 observator vid observatoriet i Strassburg och 1886 professor i astronomi och direktor för observatoriet i Göttingen. Han var en framstående observatör och utförde viktiga arbeten öfver stjärnhopar, dubbelstjärnor och stjärnparallaxer samt öfver planeten Juppiters massa och afplattning m. m. B—d.

Schura. Se Muschir.

Schurbe, arab. Se Sorbet.

Schuré [ʃyrē], Édouard, fransk skriftställare, f. 1841 i Strassburg, studerade flera år i tyska universitetsstäder och kom då i förbindelse med Richard Wagner samt har sedan 1867 i Paris sökt sprida kännedom om den tyska odlingen. Han har skrifvit bl. a. *Histoire du lied* (1868; 4:e uppl. 1900), *Le drame musical* (2 bd, 1875; 5:e uppl. 1902), *Précurseurs et révoltés* (1904) och *Femmes inspiratrices* (1908) samt diktsamlingar med anklang af mystik och skildringarna *Sanctuaires d'Orient* (1898; 2:a uppl. 1907) m. m. Till sv. ha öfversatts S:s "Pytagoras' lif och lära" (1909) och "Hermes och Mose" (1910).

Schurman (tysk form Schürmann), Anna Maria von, tysk-holländsk författarinna och mystiker, f. 1607 i Köln, d. 1678 i Wiewart (Friesland), bodde mest i Utrecht och tillhör den holländska kyrkohistorien. Tidigt glänste hon genom sin humanistiska bildning, särskildt i språk, och betecknades som sin tids underverk eller som "Nederländernas Minerva". Genom Voetius fördes hon till den holländska præcicismen med dess förberedelseverk för pietismen. Hennes djupt mystiska läggning ställde henne på mystikens flygel inom præcicismen; och när Labadie kom till Holland och förde denna flygel till separation från kyrkan, följde hon honom, hvars öden hon sedan delade. Till labadisternas försvar skref hon det berömda verket *Euklēria sive melioris partis electio* (1673—85), som ock ger en inblick i hennes rena, ädla väsen och osjälfviska arbete. Efter Labadies död (1674) förmedlade hon åt labadisterna återkomsten till Holland; själf lefde hon stilla i Friesland. Fr. Spanheim utgaf S:s *Opuscula hebræa, græca, latina, gallica prosaica et metrica* (Leiden, 1648; 2:a uppl. 1650). Se M. Goebel, "Geschichte des christlichen lebens" (1852, II), T. Tschackert, "Anna M. von S." (1876), och W. Goeters, "Vorbereitung des pietismus in Holland" (1911). Hj. H—t.

Schurtz [ʃorts], Heinrich, tysk etnolog, f. 1863 i Zwickau, d. 1903 i Bremen som assistent vid museet för natur-, folk- och handelskännedom där. Hans hufvudarbete är *Urgeschichte der kultur* (1900).

Schurz [ʃorts; eng. uttal ʃō'ts], Karl, tysk-amerikansk politiker, f. 2 mars 1829 i Liblar nära Köln, d. 14 maj 1906 i New York, studerade först vid jesuitgymnasiet i Köln, sedan (från 1847) vid universitetet i Bonn, där han starkt påverkades af skalden och konsthistorikern G. Kinkel (se d. o.). Tillsammans med Kinkel utgaf S. den frisinnade "Bonner zeitung" och slöt sig 1849 jämte sin äldre vän till den revolutionära rörelsen i Baden. Han blef fången vid Rastatts fall, men lyckades fly till Schweiz, återvände därifrån i hemlighet till Tyskland och var Kinkel behjälplig att (nov. 1850) rymma från fästningen Spandau. S. vistades därpå en tid först som tidningskorrespondent i Paris, sedan som språklärare i London och emigrerade 1852 till Förenta staterna. 1856 bosatte sig S. i Watertown (i Wisconsin), deltog s. å. ifrigt i den republikanska valagitationen och blef 1858 advokat i Milwaukee. Hans tysk-amerikanska landsmän i Wisconsin sökte 1859 förgäfves få honom nominerad till republikansk guvernörskandidat i denna stat. 1860 intog S. en framträdande plats i presidentvalsagitationen, och Lincoln lönade honom 1861 med sändebudsposten i Madrid. S. återvände emellertid redan jan. 1862 till Amerika för att deltaga i inbördeskriget, blef april s. å. brigadgeneral vid de frivillige och förde i andra slaget vid Bull Run (29—30 aug. s. å.) en division i general Sigels kår. Han avancerade (mars 1863) till generalmajor, innehade s. å. viktiga befälsposter i slagen vid Chancellorsville, Gettysburg och Chattanooga och stred därefter under Hooker i Tennessee och under Sherman i Nord-Carolina. Sommaren 1865 sändes S. af presidenten Johnson som utomordentlig kommissarie till sydstaterna för att studera där efter kriget rådande förhållanden. Hans värdefulla rapport om dessa vann emellertid föga beaktande, och S. slog sig nu på tidningsmannaverksamhet först i Detroit, sedan i S:t Louis, där han utgaf den tysk-amerikanska "Westliche post". S. var 1869—75 senator för Missouri, bekämpade den under Grants båda presidentskap öfverhandtagande korruptionen inom det republikanska partiet och presiderade 1872 vid det "oberoende republikanska" konvent, hvilket som presidentskandidat mot Grant uppsatte H. Greely. Under valkampanjen 1876 stödde han Hayes och var 1877—81 inrikesminister i dennes kabinett. Som sådan sökte S. reformera administrationens rekrytering (jfr Civil service reform) samt verkade med framgång för rationell skogsvård och humanare behandling af indianerna. Han var 1881—83 utgifvare af New-Yorktidningen "Evening post", ledde 1884 den s. k. "mugwump"-rörelsen (mot Blaines val till president och för Cleveland såsom vän af förvaltningsreformer). 1892—1901 var han president i National civil service reform league. Slagfärdig talare både på engelska och tyska, intog S. bland tysk-amerikanerna ända från 1850-talets slut en ledande ställning, som utgjorde grundvalen för hans stora

inflytande på amerikansk politik. Bl. a. hade han betydande andel i Clevelands val till president 1892 och i Bryans nederlag 1896. Under sina sista år närmade han sig alltmer det demokratiska partiet. — S. utgaf en samling *Speeches* (1885), biografier öfver Clay (2 bd, 1887) och Lincoln (1889) samt det självbiografiska arbetet *Reminiscences* (3 bd, 1907—08; med tillägg af F. Bancroft och W. A. Dunning om hans politiska bana från 1869). V. S—g.

Schuschtēr (arab. *Tostar*), af Plinius kalladt *Sostra*, stad i persiska prov. Kusistan vid floden Karun, där den delar sig i två armar, Gargar (åt ö.) och Schutait (åt v.). Omkr. 15,000 inv., kringströfvande nomadskaror oräknade. Ylleväfverier. Staden har en borg och en ståtlig moské, men är f. ö. eländigt byggd. Omkr. 50 km. därifrån ligga ruinerna af det forna *Susa*. (J. F. N.)

Schuster-Woldāu [ʃost-], tyska målare. 1. Georg Wolfgang Eberhard S., f. 1864 i Nimptsch i Schlesien, bosatt i München, målar med förkärlek fantasi- och sagobilder. *Råttfångaren, Ekkehard, Heliga tre konungars afton, Den helige Nikolaus och Jesusbarnet* samt *Hafsfrun* representera honom i Nya pinakoteket. — 2. Raffael S., den föregåendes broder, f. 1870 i Striegau, sedan 1911 professor vid högskolan för bildande konst i Charlottenburg, har utfört fantasikompositioner (*Vid skymningens port, Memento vivere* m. fl.) samt stora vägg- och plafondmålningar i riksdagshuset och bundesrathaus. Han är äfven framstående porträttmålare. Jfr monografi af Heilmeyer (1898). 1—2. G—g N.

Schut [s-chō't], flamska figurmålare. 1. Cornelis S. d. ä., f. 1597 i Antwerpen, d. där 1655, var kanske icke elev af Rubens, men blef dennes medhjälpare och inspirerades i sina självständiga arbeten i hög grad af den store mästarens konst, ehuru hans kyligt hållna, glatt målade och ofta uppstyltade kompositioner äro förebilderna djupt underlägsna. Vid kardinal-infanten Ferdinands intåg i Antwerpen och Gent deltog S. i dekoreringen af triumfportarna och blef, trots sin ytliga talang, efter Rubens' död en af de flitigast anlitade konstnärerna i Antwerpen. De flesta af hans nu bevarade religiösa målningar finnas i Antwerpens museum samt i kyrkorna i och i närheten af samma stad. En *Kristus och skattepenningen* i Nationalmuseum tillskrefs honom förr på osäkra grunder. — 2. Cornelis S. d. y., den förres brorson, blef 1655 mästare i Antwerpen och dog 1676 i Sevilla. Han utvandrade tidigt till Spanien, etablerade sig som målare och konsthandlare i Sevilla och blef 1660 en af stiftarna af dess konstakademi. I Nationalmuseum finnes af hans hand en *Kristus på korset mellan de båda röfvarna*. 1—2. O. G—g.

Schutzenberger, Paul. Se Schützenberger.

Schuwalow, tysk transkription för Sjuvalov (se d. o.).

Schuyler [skāi'lə]. 1. Philip John S., nordamerikansk general, f. 1733 i Albany, New York, d. där 18 nov. 1804, tillhörde en från Amsterdam 1650 inflyttad holländsk familj, som förvärfvat mycken förmögenhet och stort inflytande i kolonien New York. S. deltog med utmärkelse i engelsk-franska kriget 1756—63 och vann därunder majors grad, var sedermera milisöfverste och från 1768 medlem af koloniens representation, där han intog en ledande ställning inom det oppositionella whigpartiet. Han sändes maj 1775 som delegerad för New York till andra kontinentala kongressen i Philadelphia och utsågs juni s. å. att vara en bland de upproriske kolonisternas fyra generalmajorer med befäl öfver trupperna i norra delen af New York. Ett svårt giktanfall hindrade honom att personligen leda infallet i Canada, men han fortfor att verka för uppsättande af trupper och deras utrustning. Då befälet öfver expeditionen mot Canada 1776 öfvertagits af general Gates, utbröt snart mellan denne och S. en häftig kompetenstvist, hvilken sommaren 1777 af kongressen afgjordes till S:s förmån. Gates fortfor emellertid att intrigera mot S. och lyckades i aug. s. å. få honom entledigad från befälet. En krigsrätt fritog visserligen S. från allt ansvar för den nödtvungna utrymningen af Ticonderoga, som af Gates lagts honom till last, men S. nedlade dock april 1779 sin generalmajorsbefattning. Han representerade därefter New York i kontinentala kongressen 1779—81, var medlem af New Yorks senat 1780—84, 1786—90 och 1792—97 samt utförde ett värdefullt arbete som indiankommissarie i staten New York, hvarjämte han från 1779 långa tider vistades i Washingtons högkvarter som icke-officiell rådgifvare åt denne. S. var svärfader åt Alex. Hamilton och delar med denne och John Jay äran af den nya förbundsförfattningens godkännande af staten New York. Han var 1789—91 förbundssenator för New York, valdes ånyo 1797, men afgick till följd af sjuklighet redan jan. 1798. Som politiker kännetecknades S. af framsynt skarpsinne, och i sin hemstat åtnjöt han stort förtroende. Han räknas som den egentlige upphofsmannen till staten New Yorks omfattande kanalsystem, hvilket efter hans död kom till utförande i anslutning till de planer han skisserat. Jfr B. J. Lossing, "The life and times of Ph. S." (2 bd, 1860—62; ny uppl. 1872), G. W. Schuyler, "Colonial New York: Philip S. and his family" (1885), och B. Tuckerman, "Life of general Ph. S." (1903).

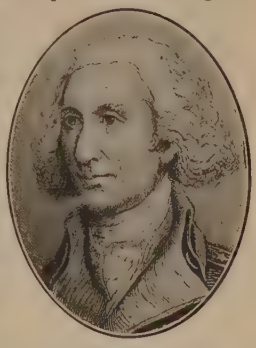

2. Eugene S., nordamerikansk diplomat och historiker, f. 1840, d. 1890, var amerikansk konsul i Moskva 1867—69 och i Reval 1869—70 samt därefter legationssekreterare i Petersburg 1870—76, verkställde 1876 på ort och ställe en värdefull utredning rörande de s. k. "bulgariska gräsligheterna", var därpå generalkonsul efter hvartannat i Birmingham, Rom och Bukarest samt 1882—84 amerikansk ministerresident och generalkonsul i Grekland, Serbien och Rumänien. S., som 1873 företog en resa i Turkestan och Buchara, skildrade denna i *Turkestan, notes of a journey* (1876).

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Som god kännare af rysk historia visade han sig i *Peter the great, emperor of Russia* (2 bd, 1884). Bland S:s öfriga skrifter märkas *American diplomacy and the furtherance of commerce* (1886). 1—2. V. S—g.

Schuylkill [skō'lkil], flod i nordamerikanska staten Pennsylvania, rinner upp på Alleghanybergen midt i det stora s. k. S.-kolbäckenet, som lämnar omkr. 1/4 af Pennsylvanias antracit, flyter i sydöstlig riktning, bildar vattenfall ofvanför Philadelphia och mynnar 12 km. nedanför denna stad fr. h. ut i Delaware. Med en längd af 240 km., är den segelbar till Philadelphia för fartyg om 200—300 ton. En kanal följer floden 176 km. upp till Pottsville, en annan (126 km.) förenar den med Susquehanna. (J. F. N.)

Schwaan [ʃvān], stad i Mecklenburg-Schwerin, hertigdömet Güstrow, vid Warnow. 4,089 inv. (1905). Det gaf sig med inneliggande 400 lüneburgare 26 febr. 1678 åt svenskarna under O. V. von Königsmarck. L. W:son M.

Schwab, Eigil Vilhelm, konstnär, af norsk börd på fädernet, f. 28 mars 1882 i Stockholm, studerade vid konstakademien därstädes 1901—06, är framstående tecknare och etsare (porträtt, stadsmotiv), har utfört goda affischer och skämtteckningar (samlingarna *Svenskt skämtlynne*, *Svensk humor* och *Thalias tjänare i karrikatyr*, den sistnämnda i samarbete med Hj. Anderson) samt målat i olja och akvarell — i olja bl. a. *Porträttskiss* (1905, Göteborgs museum), *Kamratporträtt* (en med schvung genomförd helfigursbild af en puckelryggig ung man, 1907), *Klockaren och kommunalordföranden* (målad skämtbild, helfigur i naturlig storlek, 1913). S. har äfven utfört fönstermålningar i Hjorthagens kapell (*Kristus tillbedjes*, 1909), som i den monumentalt enkla behandlingen af moderna hvardagliga typer liksom i färgernas kraft tillhöra det bästa, som svenska samtida konstnärer åstadkommit inom denna konstart. För Tillinge kyrka lämnade S. 1914 kartonger till ännu ej utförda glasmålningar. S. är representerad i Nationalmuseums teknings- och etsningssamling, i konstindustrimuseet i Kristiania samt i Föreningens för grafisk konst årsblad. G—g N.

Schwab, Gustav Benjamin, tysk skald, f. 19 juni 1792 i Stuttgart, d. där 4 nov. 1850 som konsistorialråd. Jämte Uhland och Kerner är S. den förnämste representanten för den s. k. schwabiska skaldeskolan (se d. o.). Bäst lyckas han i ballader och romanser och särskildt i de dikter, där hans kärlek till hembygden finner uttryck. Sånger för Grekland och Polen, reflexionspoesi och retorik tillhöra hans alstring. Jämte *Gedichte* (1828; ny uppl. 1838) utgaf han *Deutsche volksbücher* (1836—37), *Sagen des klassischen altertums* (1838—40; "Den klassiska fornålderns hjältesagor", 1839—41), *Schillers leben* (1840; ny uppl. 1859), öfversättningar från Lamartine (1826), geografiska, biografiska m. fl. arbeten. Se biogr. af Klüpfel (1858 och 1881) och af S:s son, Christoph Theodor S. (1883).

Schwabach, stad i bajerska reg.-omr. Mittelfranken, vid Schwabach (biflod till Regnitz), 15 km. s. om Nürnberg. 11,195 inv. (1910). Progymnasium, lärarseminarium, talmudskola. Två stora synålsfabriker, tillverkning af guld- och silfvertråd, tvål, ljus, fajans och majolika, strumpor m. m. Efter det förfelade religionssamtalet i Marburg (i början af okt. 1529) författade Luther, Melanchthon och J. Jonas, på uppmaning af kurfursten af Sachsen, som eftersträfvade ett förbund med de reformerta städerna Ulm och Strassburg, 17 artiklar (Schwabachartiklarna) på grundval af de 15 "Marburgartiklarna", och dessa framlades på ett konvent i S. 16 okt. s. å.; till följd af sin strängt antizwinglianska affattning afböjdes de af de reformerte, men bildade grundvalen för den följande år framlämnade Augsburgska bekännelsen. (J. F. N.)

Schwabachartiklarna. Se Luther, sp. 1494, och Schwabach.

Schwabachstil, *boktr.*, ett slags rundad frakturstil, ex.: Schwabach, som (uppkallad efter staden Schwabach) på 1490-talet utvecklade sig ur den gotiska stilen och hvarur den nu allmänna frakturstilen inom kort framgick.

Schwabe, Samuel Heinrich, tysk astronom, f. 25 okt. 1789 i Dessau, d. 11 april 1875 där, var till yrket apotekare, men sålde 1829 sitt apotek för att helt kunna egna sig åt astronomien. På sitt privatobservatorium gjorde han en mängd värdefulla observationer öfver solen, månen, planeterna, flera kometer m. m. Resultaten af dessa observationer meddelade han i en mängd afhandlingar i facktidskrifterna. Sin största berömmelse vann han genom upptäckten af solfläckarnas period (1843). Se Solen. B—d.

Schwaben. 1. Under medeltiden ett af de tyska stamhertigdömena på bägge sidor om Rhen, mellan Pfalz och Franken i n., Lech i ö., Alperna i s. och Vogeserna i v. I dessa förut af kelter befolkade trakter, som under 1:a årh. delvis lades under romarnas välde (se Agri decumates), inträngde på 200-talet de germanske alemannerna (se d. o.); efter dem började "dekumatlandet" kallas *Alemannien*. Efter sveberna (se d. o.), hvilkas förhållande till alemannerna är af omstridd art, kallades det också *Schwaben*, och detta namn, som urspr. företrädesvis afsåg den östra delen, blef sedermera det vanliga för landet i dess helhet. Likaledes försvunno småningom de gamla benämningarna på folken för att lämna plats för den gemensamma: schwaber. Efter slaget vid Zülpich 496 blef landet skattskyldigt under de frankiske konungarna, som styrde det genom hertigar (en särskild hertig styrde landet v. om Rhen, Elsass, se d. o.). Under 600-talet infördes kristendomen; biskopsstift grundlades i Konstanz och Augsburg. Rikets förfall under merovingerna gaf åt hertigarna en självständigare ställning. Hertig Theobald gjorde uppror; sedan konung Pippin besegrat honom (746), indrogs hertigvärdigheten. Landet förvaltades därefter af grefvar. Efter Karl den stores

död blefvo icke heller dessa lydiga redskap för konungamakten. En af dem, grefve Burchard af Rätien (d. 910), kallades stundom hertig. ”Pfalzgrefven” Erchanger uppträdde under Konrad I med liknande anspråk. Han blef 917 halshuggen, men Konrad kunde ej hindra, att hertig Burchards son, Burchard, tillvällade sig hertiglig myndighet. Konung Henrik I bekräftade honom i hans ämbete; i realiteten blef han så godt som oberoende. Det schwabiska hertigdömet, med hvilket Elsass vid denna tid återförenades, egde sedan bestånd i mer än 300 år. Genom arf tillföll det 949 Otto I:s son Ludolf. Då denne uppreste sig mot fadern, beröfvade denne honom hertigdömet, som i stället tillföll hertig Burchard, en frände till företrädarna med samma namn. Det kom sedan i händerna på olika fursteslägter, tidtals äfven de sachsiska och frankiska kejsarätterna, för att slutligen 1079 af Henrik IV förlänas åt grefve Fredrik I af Hohenstaufen. Åt Berthold af Zähringen (måg till den förutvarande hertigen af S., kejsar Rudolf), hvilken också gjorde anspråk på hertigdömet, måste Fredrik emellertid afstå Breisgau m. m. (se vidare Baden). Ännu sedan den hohenstaufenska ätten 1138 bestigit Tysklands tron, stannade S. i dess händer, till år 1268. Under tiden hade i S. uppstått en hel mängd territorier, genom hvilkas konsolidering den hertigliga myndigheten steg för steg kringskurits, markgrefvarnas af Baden, grefvarnas af Württemberg, Hohenzollern och Habsburg o. s. v. Hertigdömet S. såsom sådant hade därigenom förlorat sin betydelse; efter 1268 erkändes de vasaller, som förut lydt under hertigen af S., som riksomedelbara. Någon hertig tillsattes icke vidare, och de rättigheter, som varit förenade med detta ämbete, tillföllo riket. De utöfvades genom af kejsaren utnämnda fogdar (*landvögte*), hvilkas myndighet dock icke kom att utsträckas öfver de mäktigare riksvasallerna. Bland dessa spelade grefvarna af Württemberg en framträdande roll. Konflikter mellan de uppväxande territorialstaterna och de svagare riksständerna (i synnerhet de många riksstäderna, bland hvilka Ulm, Konstanz och Augsburg intogo en ledande ställning) satte sin prägel på den schwabiska historien under medeltidens senare skede. Uppmuntrade af kejsar Ludvig, sammanslöto sig 22 schwabiska städer i det s. k. schwabiska stadsförbundet (1331), hvars uppgift närmast var att trygga landsfreden inom S., men som framför allt afsåg skydd mot Württembergs öfvergrepp. Förbundet blef gång på gång förnyadt. För sista gången återuppstod det 1376. Sedan förbundet med bajersk hjälp haft flera framgångar mot Württemberg, erkändes det uttryckligen af kejsar Wenzel. På förbundsdagar rådslogo ombud för de förbundna städerna, hvilkas antal växte till 89, om gemensamma angelägenheter (härväsen o. d.). Förbundet intog en aktningsbjudande maktställning, men då det grep till vapen mot både Bajern och Württemberg (”det stora stadskriget”), tillfogades dess här ett kännbart nederlag (vid Döffingen 1388) af grefve Eberhard af Württemberg, hvarefter förbundet upplöstes. Samma öde öfvergick några år senare en liknande sammanslutning af det schwabiska riksridderskapet, Schlegelförbundet. Bestående blef däremot det schweiziska edsförbundet (se Schweiz. Historia), som samverkat med det schwabiska stadsförbundet, men sedermera småningom löstes från sina förbindelser både med S. och med Tyska riket. Äfven under 1400-talet var S. en härd för oaflåtliga fejder, för hvilka bot förgäfves söktes i landsfreder och förbund af olika art. Slutligen bildades 1488 på kejsar Fredrik III:s initiativ Schwabiska förbundet (*Schwäbischer bund*), hvartill anslöto sig de flesta ständerna i S. Ledningen utöfvades af ett förbundsråd med representanter för furstar, städer, prelater och riddare; en förbundsdomstol upprättades, den gemensamma härens storlek bestämdes till 13,200 man. För återställandet af fredliga förhållanden i S. blef förbundet af utomordentlig betydelse. Sin styrka bevisade det i synnerhet 1519 mot hertig Ulrik af Württemberg och 1525 i det stora bondeupproret. På 1520-talet begynte emellertid de religiösa motsättningarna rubba förtroendet de förbundna emellan; 1534 blef det formligen upplöst. Det utgör det sista allvarliga försöket att ge S. en självständig och enhetlig politisk organisation. Schwabiska kretsen, som bildades vid kretsorganisationens införande i Tyska riket (i början af 1500-talet) och som egde bestånd, till dess riket upplöstes (1806), blef föga mer än en tom form. Den omfattade af det gamla S. endast de delar, som voro belägna n. och ö. om Rhen. Litt.: Pfister, ”Pragmatische geschichte von S.” (1803—27), C. F. v. Stälin, ”Wirtembergische geschichte” (4 bd, 1841—73), P. F. Stälin, ”Geschichte Würtembergs” (2 bd, 1882, 1887), afh. af Vischer, Vochezer och Lindner om Schwabiska stadsförbundet 1376—89 i ”Forschungen zur deutschen geschichte” (bd 2, 3, 15, 19), Schweizer, ”Vorgeschichte und gründung des schwäbischen bundes” (1876), och Klüpfel, ”Der schwäbische bund” (i ”Hist. taschenbuch”, 1883, 1884).

2. Förr kalladt *S. und Neuburg* och ännu längre tillbaka *Öfre Donaukretsen*, bajerskt regeringsområde, mellan Mittelfranken, Württemberg, Bodensjön, Vorarlberg, Tyrolen och Oberbayern. 9,855 kvkm. 809,966 inv. (1910), till 86,1 proc. katoliker. Norra delen af landet är i allmänhet fruktbar, på sina ställen dock uppfylld af moras och hedar. Södra delen utgöres af det skogrika Algaulandskapet, bekant för förträfflig boskapsskötsel och ostberedning. Donau genomströmmar norra delen af reg.-omr.; dess biflöder Iller och Lech bilda dess gräns i v. och ö. Hufvudstad är Augsburg. 1. N. H—tz. 2. (J. F. N.)

Schwabenspiegel [-spīgel], urspr. benämnd *lands- och länsrättsbok*, sedermera *kejsarrätt*, kallas från början af 1600-talet en sydtysk samling af lagar och förordningar, hvilken, af okänd författare (troligen i Augsburg) skrifven på högtyska, daterar sig från tiden omkr. 1275. Med den s. k. ”Deutschenspiegel” (en bearbetning af den nordtyska Sachsenspiegel; se d. o.) som hufvudkälla innehåller den äfven bajersk och alemannisk folkrätt, frankiska kapitularier, utdrag ur den mosaiska, romerska och kanoniska rätten m. m. Spridd i en mängd handskrifter, af hvilka öfver 200 finnas i behåll, och öfv. till franska, tjechiska och latin fick den användning i Syd-Tyskland, Schweiz och Österrike. Den har utgetts af Lass-

berg (1840), Wackernagel (s. å.), Gengler (2:a uppl. 1875) m. fl. (N. H—tz.)

Schwaber, ett annat namn på germanfolket alemanner (se d. o. och Schwaben, sp. 1232).

Schwabiska förbundet. Se Schwaben, sp. 1234.

Schwabiska Jura. Se Jura.

Schwabiska kejsare, gemensam benämning på de tyske från Schwaben bördige konungarna, kejsarna af huset Hohenstaufen, hvilka regerade 1138—1254.

Schwabiska kretsen, en af de tio kretsarna i det forna Tyska riket. Se Schwaben, sp. 1234.

Schwabiska skaldeskolan, fordom en allmänt förekommande benämning på de tyske minnesångarna på 1200-talet, på grund däraf, att de merendels betjänade sig af den schwabiska munarten och att deras konst omhuldades företrädesvis i Schwaben, vid Hohenstaufernas hof. — Samma namn har sedan tillagts en grupp af de yngre nyromantikerna på 1800-talet, förnämligast Uhland, Kerner, Schwab, K. Mayer, vidare Hauff, Pfizer, Waiblinger m. fl. Ett drag af idyll, afvoghet mot främmande tendenser, hembygdskänsla och äfven personliga förbindelser ena dem, ehuru skolbegreppet knappast kan läggas på deras samhörighet. Jfr A. Mayr, "Der schwäbische dichterbund" (1886), och Krauss, "Schwäbische litteraturgeschichte" (2 bd, 1897—99). (R—n B.)

Schwabiska stadsförbundet. Se Schwaben, sp. 1233.

Schwabisk-sachsiska konkordian. Se Konkordieformeln, sp. 772.

Schwach [ʃvakk], Conrad Nicolai, norsk författare, f. 1793 i Ringsaker, d. 1860, assessor i Trondhjems stiftsoverret 1830 och sorenskriver i Nedre Telemarken 1848, är lifsglädjens sångare i norsk diktning. Men han är äfven högstämd patriot och ihågkommes nu blott som sådan, särskildt genom dikten "Mens Nordhavet bruser". Blott en mindre del af hans ymniga produktion föreligger i *Samlede digte* (3 bd, 1837—46) och i *Digtninger, gamle og nye* (1856). I Trondhjem var han Videnskabsselskabets sekreterare och författade dess historia (1845). Han utgaf dessutom bl. a. *Trondhjems domkirkes historie og beskrivelse* (1838) och *Udsigt over de tre nordiske rigers myntvæsen fra de ældste tider til nuværende samt grundrids af heraldikken* (1842). — Se Fr. Bull, "C. N. S." (1908). K. V. H.

Schwacke, Karl August Wilhelm, tysk forskningsresande och naturforskare, f. 29 juli 1848 i Alfeld, Hannover, d. 11 dec. 1904 i Barbacena, Minas geraes, företog 1873—1901 många resor inom ett stort antal af Brasiliens stater och var under samma tid i 15 år "resande samlare" för Museu nacional i Rio de Janeiro. Han hopbragte högst betydande växtsamlingar, som han till någon del själf i flera uppsatser beskref. Han blef 1891 lärare, sedermera föreståndare vid farmaceutiska högskolan i Ouro Preto, Minas geraes. C. Lmn.

Schwaiger, Jan, tjechisk målare, f. 1854 i Neuhaus i Böhmen, studerade i Prag, Brünn och Wien, där han var elev af Makart, och blef professor vid akademien i Prag. Fantasifull och originell, tillkämpade han sig först småningom förtjänt erkännande. Han har utfört väggmålningar i kapell och palats, men arbetar med förkärlek i akvarell och äfven i teckning: *Vederdöpare* (me vimmel af medeltidstyper, karakteriserade med kärn full och bred humor), *Nöden, Rübezahls barn*, bilde till W. Hauffs "Phantasien im Bremer rathskeller" Chaucer-scener m. m. En samling af hans arbete i urval utkom 1898 i Wien. Jfr monografier a Graul (1894) och Fr. Taborsky (1904). G—g N

Schwalbach. Se Langenschwalbach.

Schwalbe, Gustav Albert, tysk anatom, f 1 aug. 1844 i Quedlinburg, d. 1916, blef 1866 med doktor i Bonn, docent 1870 i Halle och 1871 Freiburg im Breisgau, e. o. professor i Leipzig 187 samt ord. anatomie professor 1873 i Jena 188 i Königsberg och 1883 i Strassburg. S. utgaf e mängd afhandlingar inom anatomien och antropolo gien. Hans läroböcker *Lehrbuch der neurologi* (1881) och *Lehrbuch der anatomie der sinnesorgan* (1886) höra till de allra bästa i sitt slag. Blan hans antropologiska arbeten märkas *Studien übe Pithecanthropus erectus* (1899), *Der Neanderthal schädel* (1901) och *Die vorgeschichte des menschen* (1904). Dessutom redigerade S. "Jahresbericht fü die fortschritte der anatomie und entwicklungsge schichte" (sedan 1897) och "Zeitschrift für mor phologie und anthropologie" (sedan 1899). Ha blef led. af Fysiogr. sällsk. i Lund 1896, af Vet soc. i Uppsala 1905, af Vet. akad. 1906 och va hedersled. af Svenska läkarsällskapet. R. T—dt

Schwamm drüber!, ty., "svampen på!", ett ordstäf, lånadt från operetten "Tiggarstudenten" (1882), hvilket betecknar, hurusom man i den sociala samlefnaden gärna suddar ut eller öfverskyler besvärande omständigheter.

Schwan, Olof, orgelbyggare, f. i Säter (året okändt), d. 1812, kom vid unga år i lära hos Gren och Stråhle (se Gren, Jonas) och var Sveriges förnämste orgelbyggare i slutet af 1700-talet. Hans största verk var orgeln i Stockholms Storkyrka (med 56 stämmor; 1791—96). Dessutom byggde han i Stockholm orglar i Maria kyrka (1777), Tyska kyrkan (1780), Adolf Fredriks kyrka (1783) och Finska kyrkan (1792) samt flera i Uppsala stift, Strängnäs och Kalmar stift, Lunds stift (S:t Petri kyrka i Malmö, 1797), Göteborgs och Västerås stift.

Schwan. 1. Hans Niklas S., köpman, politiker, f. 12 juni 1764, d. 1 maj 1829 i Stockholm, blef student i Uppsala 1780 och strax däreft er informator i grosshandlare J. Schöns hem i Stockholm, erhöll snart därefter plats på kontoret, blef kompanjon i affären och öfvertog slutligen, gift med en syster till sin f. d. principal, ledningen af husets angelägenheter, hvilket då tillhörde hufvudstadens allra förnämsta. Vid sidan om sin affärsverksamhet arbetade han i det allmännas tjänst, som led. i konvojkommissariatet, drätselkammaren, direktionen för Ostindiska kompaniet, Stockholms stads femtio äldste, generaltullkommissariatet och sty-

relsen öfver Stockholms stads undervisningsverk, som medlem af ett stort antal kommittéer o. s. v. Vald till led. af borgarståndet vid den riksdag, som sammanträdde efter statshvälfningen 1809, utsågs han af riksföreståndaren till ståndets talman och insattes af sina ståndsbröder i det hemliga utskott, som behandlade frågorna om tronföljden, frederna och det afsatta konungahusets öde. Han var borgarståndets talman äfven vid riksdagarna 1812, 1815 och 1823; vid den sistnämnda lät ståndet prägla en minnespenning till hans ära. 1810—28 var S. bankofullmäktig. En energisk och högt ansedd man, kallades S. 1828 till medlem af konungens råd, den första ofrälse person, som utnämnts till en sådan post. S. å. blef han led. af Vet. akad. — 2. Johan Gustaf S., den föregående son, köpman, politiker, f. 30 juni 1802, d. genom olyckshändelse 23 jan. 1869 i Stockholm, blef 1816 student i Uppsala och efter faderns död chef för ett af Stockholms största handelshus. Efter några år fick han tillfälle att betydligt öka den ärfda förmögenheten, då han 1837 bildade ett bolag, som på särdeles goda villkor åtog sig ombygggningen af Trollhätte kanal. Medlem af Stockholms stads styrelse, erhöll han snart ett inflytande, som motvägde Schartaus (se d. o. 2), hvars sparsamhetsgrundsatser i den kommunala hushållningen han icke hyllade. 1850, och sedermera under alla ståndsriksdagarna, var han led. af borgarståndet, var vice talman 1856 och 1859 samt talman 1862 och 1865. Från 1860 var han bankofullmäktig. Som riksdagsman arbetade S. för åtgärders vidtagande till Sveriges befrielse från Öresundstullen, för anläggning af statsjärnvägar och för frihandelssystemets genomförande. Mot slutet af sin riksdagsmannabana slog han dock i åsikter betydligt om och närmade sig protektionisterna. S. var utan tvifvel en begåfvad och dugande man, men hans karaktär var icke utan skuggsidor. Det inflytande, som han länge utöfvade, var f. ö. mest af det slag, "som vinnes genom gästfrihet och goda middagar", och blef därför ej heller varaktigt, hvilket bl. a. visas däraf, att han, som dock varit borgarståndets talman vid den sista ståndsriksdagen, erhöll blott några få röster vid valet till den första riksdagen efter representationsförändringen. 1. (S. C.) 2. (A. W:son M.)

Schwandorf, stad i bajerska reg.-omr. Oberpfalz, vid Naab. 7,406 inv. (1910). Stor lerkärlsfabrik, järngjuteri, cementfabrik, ångsågar o. a. industri. J. F. N.

Schwaneck, slott. Se Grosshesselohe, sp. 359.

Schwanenflügel, Herman Heinrich Louis, dansk litteraturhistoriker, f. 17 maj 1844, blef 1864 student, tog 1874 magisterkonferens och 1891 filos. doktorsgrad samt är sedan 1897 lärare i historia vid krigsskolan. Han kände sig tidigt dragen till brandesianismen, men stöttes senare tillbaka därifrån. 1876 utgaf han sitt första litteraturhistoriska arbete, *Henrik Wergeland*, vände sig sedan till kulturhistorien och författade *Oldtidens kulturhistorie* (1880—84; ofullb.) samt en serie lefnadsteckningar öfver danska skriftställare: *Ingemanns liv og digtning* (1886), *P. A. Heiberg* (1891), *Carl Bernhard* (1895), *J. P. Mynster, hans personlighed og forfatterskab*, I, II (1900—01), *H. C. Andersen. Et digterliv* (1905) och *C. Bagger. Skitze af et digterliv* (1907). I sina historiska läroböcker, en större 1888—89, en mindre 1894—1900 (3:e uppl. 1909), har han sökt tramhålla de kulturhistoriska förhållandena mera, än förr var fallet i undervisningen. E. Ebg

Schwank, ty., eg. lustigt infall, pojkstreck, berättelse om dylikt; sedan medeltiden namn på vissa muntra, kortare historier på vers eller prosa. En schwank är ofta satirisk och innehåller gärna en öfverraskande vändning af händelseförloppet, den har icke en novells utförligare karaktärsteckning, utan nöjer sig med schematism och framför i regel någon otreflig personage. Stundom växer den ut till humoresk. Dess form är antingen episk eller dramatisk (närstående den s. k. posse), och en folklig stil härskar vanligen i framställningen. Bland äldre schwankförfattare kan nämnas Hans Sachs, bland yngre J. P. Hebel och Rosegger. En mängd schwank-samlingar såg dagen från 1400-talets slut till 1600-talets midt. Se Goedeke, "Schwänke des 16. jahrhunderts" (1879), Lambel, "Erzählungen und schwänke des mittelalters" (2:a uppl. 1883), H. W. Fischer, "Alte deutsche schwänke" (2 bd, 1907) och den stilkritiska studien "Märchen und schwank" (1904) af L. F. Weber. R—n B

Schwann, Theodor, tysk naturforskare, f. 7 dec. 1810 i Neuss vid Rhen, d. 11 jan. 1882 i Köln, blef 1834 med. doktor i Berlin, var 1834—39 assistent hos fysiologen professor Joh. Müller i Berlin samt antog 1839 en kallelse till anatomiska professuren i Louvain och 1848 till samma befattning i Liège, hvarest han 1858 tillika öfvertog professuren i fysiologi. Sin största betydelse har S. som grundläggare af celltheorien, genom verket *Mikroskopische untersuchungen über die übereinstimmung in der struktur und dem wachsthum der tiere und der pflanzen* (1839), hvarest han ådagalade, att cellerna i djurkroppen såväl i morfologiskt som i fysiologiskt hänseende äro likartade med cellerna i växtkroppen samt att alla animaliska väfnader dels uppstå ur celler, dels hela sitt lif utgöras af sådana. Vidare upptäckte S. det verksamma enzymet i magsaften, hvilket han kallade pepsin. Öfver jäsning och förruttnelse utförde han betydelsefulla undersökningar, i hvilka han uppträdde mot läran om uralstring och uppvisade betydelsen

af organiska frön (jästcellerna). Också inom muskelfysiologien gjorde S. betydande inlägg. S. var en varmt troende katolik; innan han offentliggjorde sina "Mikroskopische untersuchungen", anhöll han hos ärkebiskopen i Mecheln om dennes utlåtande, huruvida bokens innehåll strede mot kyrkans lära. Detta hindrade honom icke att kraftigt bidraga till afslöjandet af ett af de kyrkliga myndigheterna på 1870-talet anordnadt religiöst bedrägeri, hvars hufvudperson var en hysterisk flicka. S. var led. af sv. Vet. akad. sedan 1874. R. T—dt.

Schwannska celler. Se Myelin och Schwann, Th.

Schwanthaler, Ludwig Michael, tysk skulptör, f. 26 aug. 1802 i München, d. där 15 nov. 1848, studerade först hos sin fader, Franz S. (d. 1821), som äfven var bildhuggare, sedan vid Münchens konstakademi och under upprepade resor till Rom. Från 1835 till sin död var han professor vid Münchens konstakademi. S., som i sina utkast visade ovanlig fantasikraft och uppfinningsförmåga samt utförde sina arbeten med improvisatorisk lätthet, lyckades dock ej komma fram till en afslutad genombildning af formen, något, som berodde dels på hans kroppsliga svaghet, till någon del äfven på den skyndsamhet, med hvilken konung Ludvig pådref arbetena i München. Hans verk göra en flyktig dekorativ verkan. S. utgick från antiken och utförde i denna anda den inre plastiska utstyrseln af Glyptoteket. I k. slottet, där han hade att utföra en 85 m. lång fris öfver *korstågen*, sökte han sammansmälta antikt och romantiskt. I gafvelgruppen för Walhalla, *Hermannsslaget*, tog det romantiska öfverhand. Han lyckades i regel bäst med figurer ur medeltiden, under det att en sådan idealfigur som den kolossala, 20,5 m. höga *Bavaria* (se d. o. med fig.) framför Ruhmeshalle synes rent abstrakt och ej ens monumentalt verkningsfull. Till det relativt bästa han i denna väg utförde höra 12 förgyllda bronsstoder af det bajerska konungahusets förfäder — bland dem *Karl XII* — i tronsalen i slottet i München. Han gjorde utkast till eller fullbordade många porträttstoder, såsom *Tilly* och *Wrede*, modellerna till en mängd konstnärsstatyer till Pinakoteket, *Rudolf af Habsburg* (i Speiers dom) m. fl. Där det gällde att framställa moderna personligheter, räckte kraften att karakterisera icke till, hvarför hans stoder af *Mozart* i Salzburg och *Goethe* i Frankfurt a. M. anses rent af misslyckade. Något större konstvärde egde ej heller *Karl XIV Johans* staty i Norrköping (aftäckt 1846), som beställdes af S. på grund af att han arbetade så fort och billigt — en beställning, som väckte mycken harm inom den svenska konstnärsvärlden. S. erbjöd sig sedan förgäfves att utföra Karl Johans ryttarstaty, då denna skulle resas i Stockholm. Jfr Trautmann, "L. S:s reliquien" (1858). C. R. N. (G—g N.)

Schwappach, Adam Friedrich, tysk forstman, f. 1851 i Bamberg (Bajern), studerade vid forstakademien i Aschaffenburg och universitetet i München, hvarest han 1872 promoverades till doktor i statshushållning. 1873 inträdde han i praktisk skogstjänst, men var 1876—78 assistent å kemiska laboratoriet vid forstakademien i Aschaffenburg, där han äfven uppehöll föreläsningar i skogshistoria. Han blef professor i skogshushållning 1881 vid universitetet i Giessen och 1886 vid forstakademien i Eberswalde samt tillika ledare för skogsafdelningen af skogsförsöksväsendet där. 1908 utnämndes S. till geheimeregeringsråd. Han är led. af Landtbruksakad. (1909). Af hans många skrifter behandla de betydelsefullaste skogsförsöksväsendet, särskildt skogens tillväxtförhållanden. Han har också utgett s. k. erfarenhetstabeller öfver alla de viktigare trädslagen samt *Handbuch der forst- und jagdgeschichte Deutschlands* (1884) och *Forstpolitik. Jagd- und fischereipolitik* (1894). I Sverige är han mest känd genom det där högt uppskattade och mycket använda arbetet *Die kiefer* (1908). G. Sch.

Schwarm, ty., *krigsv.* Se Grupp 1.

Schwartz, Johan David. Se Swartz, J. D.

Schwartz. 1. Gustaf Magnus S., teknolog, f. 21 aug. 1783 i Helsingfors, d. 25 mars 1858 i Stockholm, studerade vid Åbo universitet, ingick 1801 i Bergskollegium och 1805 i kontrollverket samt utnämndes vid sistnämnda verk 1812 till förste kontrollör och 1816 till öfverdirektör. Redan 1809 utnämnd till professor i fysik och teknologi vid Vet. akad., förordnades han 1825 till direktör vid det s. å. hufvudsakligen efter hans egen plan inrättade Teknologiska institutet. Ovanligt rikt utrustad å hufvudets vägnar, var S. en intressant föreläsare och knöt därjämte sitt namn vid en mängd uppfinningar: en af svenska staten belönad metod för vedkolning i ugn (se Kolning, sp. 574), en rektifikator vid brännvinsbränning (förskaffade honom 1814 en hedersgåfva från Ryssland), en af Landtbruksakad. prisbelönt linberedningsmaskin, en inrättning för spannmålstorkning, en utlakningsapparat m. fl. Med anledning af anmärkningar, som riktades mot hans förvaltning af Teknologiska institutet, tog S. 1845 afsked från sin befattning och sysselsatte sig därefter nästan uteslutande med frenologiska studier. S. var led. af Vet. akad. (1812), Landtbruks- och Krigsvet. akad. Han utgaf bl. a. *Handbok i mineralogi* (1 d., 1804).

2. Marie Sofie S., den föregående hustru, romanförfattarinna, född Birath, f. 4 juli 1819 i Borås, d. 7 maj 1894 i Stockholm, var dotter till en köpman, som afled före hennes födelse och efterlämnade hennes moder i stor fattigdom. Vid halftannat års ålder upptogs hon som eget barn af

en släkting, gift med öfvertullinspektoren Trotzig på Blockhusudden utanför Stockholm. Den undervisning, som hon i barndomen åtnjöt, afbröts i hennes elfte år till följd däraf, att hennes fosterfader måste göra cession och kort därefter dog. Fjorton år gammal, blef hon genom förmögna släktingars försorg satt i en större flickskola och tillbragte där två år. 1840 blef hon gift med professor S. Fru S., som redan under sin flicktid sysslat med författarskap, ehuru ej offentligt, erhöll först 1851 af sin man, hvilken var fiende till kvinnligt författarskap, tillstånd att söka förläggare till en af sina berättelser. Samma år utkom under pseudonymen Fru M. S. S.*** hennes första novell, *Förtalet* (2:a uppl. 1863). Såväl i denna som ock i hennes närmast följande arbeten, bland hvilka den mot 1850-talets midt skrifna följetongsromanen *Emancipationsvurmen* utgör ett inlägg i kvinnofrigörelsestriden (i bokform 1860, 3:e uppl. 1886), skönjes stark påverkan dels af Wetterberghs då mycket populära tendensromaner, dels af den samtida franska romanlitteraturen. Efter sin mans död (1858) måste fru S. af ekonomiska skäl på fullt allvar egna sig åt författarskapet. Stort rykte vann hon med romanen *Mannen af börd och qvinnan af folket* (1858; 3:e uppl. 1878); skildringen är liflig och spännande, men också ensidig och präglad af hennes motvilja för det privilegierade adelsståndet. Samma förtjänster och fel framträdde i de följande romanerna: *Ett hämdens offer* (1859; 2:a uppl. 1866), *Arbetet adlar mannen* (s. å.), hennes andra stora tendensroman af stor popularitet, *Ädlingens dotter* (1860), *Skuld och oskuld* (1861; 2:a uppl. 1886), *Börd och bildning* (s. å.; 2:a uppl. 1890) m. fl. Samtidigt utgåfvos i bokform nästan alla de många större och mindre berättelser, hvilka hon förut offentliggjort i tidningar och kalendrar, hvadan det "framsvallade öfver bokhandelsdiskarna en verklig uppsjö på noveller och romaner af den populära författarinnan". Genom bekantskap med K. Strandberg (Talis Qualis) och författarinnan Rosa Carlén föranleddes hon att studera engelska litteraturen, särskildt Dickens och Julia Kavanagh, och inträdde därefter i en ny period af sin författarverksamhet, då nämligen det engelska inflytandet hos henne verkade en djupare och bättre smakriktning. Den anonymt utgifna romanen *Positivspelarens son* (1863), som anses beteckna höjdpunkten af hvad hon åstadkommit, skildrar, huru den tyngd, som föräldrars vanära lägger på en man, kan bortarbetas genom egna sträfvanden. Vidare må nämnas *Guld och namn* (s. å.), *Författarinnan och hennes man* (1864), *Den rätta* (s. å.), *Ungdomsminnen* (s. å.), *Mina lefnadsöden* (1865), *David Waldner* (1866), *Vexlande öden* (1871) och *Sonsonen* (1872). Hennes arbeten ha 1913 ff. utkommmit i billiga upplagor. De flesta ha blifvit öfversatta till da., ty., fr. och eng., åtskilliga äfven till holl., ung. och polska. Från 1863 ha hennes romaner sålts och tryckts i Tyskland, innan de utkommit i Sverige, och några bland dem ha utgetts endast på tyska. Jfr B. Schöldström i "Svea" 1895.

3. Viktor S., de föregåendes son, ingenjör, industriman, f. 1 mars 1843 i Stockholm, d. 25 april 1912 i Billesholm, aflade ingenjörsexamen vid Teknologiska institutet 1863, var anställd vid Statens järnvägar till 1873, disponent vid Utö grufbolag till 1880 och vid A.-b. Öfverums bruk 1879—93. Sistnämnda år kallades S. till verkställande direktör och chef för Vallåkra stenkolsaktiebolag, då egare af Billesholms stenkolsgrufvor. Som ledare för detta företag insatte han sin stora energi på sammanslutningen af de smärre företag, i hvilka den skånska stenkolsindustrien då var splittrad. Han medverkade sålunda till bildandet af Billesholms-Bjufs a.-b. 1895 och till den större sammanslutning, som 1903 kom till stånd, då detta bolag förenades med Höganäsbolaget under namnet Höganäs—Billesholms aktiebolag; genom förvärfvet af Skrombergagrufvorna 1905 och Hyllingegrufvorna 1911 har detta företag i sig koncentrerat samtliga skånska stenkolsgrufvor. Lika framstående organisatör som affärsledare, gjorde S. en af de betydelsefullaste insatserna för den skånska stenkolsindustriens sunda och kraftiga utveckling.

4. Eugen S., den föregåendes broder, språkvetenskaplig och pedagogisk skriftställare, skolman, f. 2 aug. 1847 i Stockholm, d. där 2 febr. 1914, blef student i Uppsala 1867, filos. doktor och docent i nordiska språk 1875, tjänstgjorde 1875—81 vid åtskilliga läroverk i Stockholm och upprättade där 1882 Östermalms högre läroanstalt för flickor, hvars rektor han var till 1910 och där han nedlade ett i administrativt och pedagogiskt hänseende synnerligen dugande arbete. Ett bevis på den framskjutna och ansedda ställning S. som skolman intog är, att han, ehuru aldrig anställd som ord. lärare vid statens läroverk, likväl under en lång följd af år var ordf. i Stockholms lärarsällskap och Svenska lärarsällskapet (numera Läroverkslärarnas riksförbund), båda sammanslutningar af väsentligen läroverkslärare. 1901—14 var han hufvudredaktör för "Pedagogisk tidskrift". S. egde starka humanistiska intressen och hörde fördenskull till dem, som kämpade för de klassiska studiernas vidmakthållande vid våra läroverk. Bland hans skrifter må nämnas *Om användningen af kasus och prepositioner i fornsvenskan före år 1400* (I, 1875; II, 1878), *Äldre Vestgötalagen. Normaliserad text* (tills. med A. Noreen, 1876), *Svensk språklära för den högre undervisningen* (tills. med A. Noreen, 1881), *Några anmärkningar i rättstafningsfrågor* (tills. med Fr. Läffler och J. A. Lundell, 1886), *Konstslöjdens skolor* (1895), *Några anmärkningar om uppfostrans begrepp och mål* (i "Åt minnet af Chr. Jac. Boström", 1897; bearb. på tyska i "Zeitschrift für philosophie und pädagogik", s. å.), *Esaias Tegnérs ställning till vissa pedagogiska och vittra tidsströmningar* (n:r VII i "Svenska humanistiska förbundets skrifter", 1903). S. utgaf "Berättelse om 4:e allmänna flickskolemötet i Stockholm" (1889).

2. (K. W—g.) 3. G. H—r. 4. R. N—n.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schwartz, Adolf Fredrik, musiker, f. 1800 i Stockholm, d. där 1881 som f. d. violinist i hofkapellet och k. teaterns bibliotekarie, arrangerade och komponerade musiknummer för en mängd vådeviller och balletter, hvarjämte han som bibliotekarie utmärkte sig för ett utomordentligt ordningssinne. Mus. akad. förvarar af honom en violinskola i manuskript. A. L.*

Schwartz, Marie Espérance von, född Brandt, tysk författarinna, känd under pseud. Elpis Melena (grekisk öfv. af Espérance Schwartz), dotter till en tysk bankir, f. 1818 i Hertfordshire i England, d. 1899 i Ermatingen, Schweiz, var två gånger gift och uppehöll sig merendels på resor i Orienten, i Italien, där hon 1867 vårdade Garibaldi under hans fångenskap, samt på Kreta. Bland hennes skildringar, som ha ett visst etnografiskt intresse, märkas *Memoiren eines spanischen piasters* (1857), *Hundert und ein tag auf meinem pferd* (1860), *Garibaldi in Varignano 1862 und auf Caprera 1863* (1864), *Die insel Kreta* (1867), *Garbaldi* (1884) m. fl. Hennes hem på Kreta skildras af Hackländer i romanen "Gräfin Tatartzky".

Schwartz, Johan Jörgen, norsk affärsman, politiker, f. 1824 i Drammen, d. där 1898, sedan 1848 trävaruhandlande, sågverksegare och skeppsredare i sin födelsestad, hvars ledande man han var och där han hade alla slags förtroendeuppdrag. S. representerade Drammen i stortinget 1857—76, utom 1865—67, och var där mycket inflytelserik. 1874—76 var han president i lagtinget. Han var led. af en mängd stortings- och k. kommittéer samt af deputationerna till Stockholm med anledning af 4 nov. 1864 och kröningen 1873. Ett monument öfver honom restes på järnvägstorget i Drammen 1900. K. V. H.

Schwartz, Johan Georg Frauds, dansk målare, f. 19 juli 1850 i Köpenhamn, studerade vid konstakademien till 1872 och erhöll 1874 dess mindre guldmedalj. Han gjorde sig hufvudsakligen bemärkt som illustratör och har äfven utfört omkr. 124 raderingar. Bland hans målningar märkas *Job och hans vänner* (1874), *Sjuka söka bot hos Jesus* (1876), *Självporträtt* (1903, Kunstmuseet) och porträtt af *Karl Jacobsen* (Frederiksborg) samt dekorativa alster, bilder ur *Fredrik III:s regering* (1883, på Frederiksborg), *De visa och de fåvitska jungfrurna* (1894, i Soldenfeldtska stiftelsen), vägg- och takmålningar i Glyptoteket (*Helios*, *Selene* samt flera stora målningar efter A. J. Carstens teckningar, 1897 ff.), dessutom flera altartaflor och omfattande altarverk i Fruekirke i Aalborg, Eliaskyrkan på Vesterbro o. a. Som lärare har S. varit af stor betydelse för många yngre konstnärers utbildning. G—g N.

Schwartze, Hermann, tysk läkare, f. 1837 i Neuhof i Pommern, d. 1910 i Halle, blef 1859 med. doktor, 1863 docent, 1868 e. o. och 1903 ord. professor i öronsjukdomar i Halle. Skrifter: *Die paracentese des trommelfells* (1868), *Pathologische anatomie des ohrs* (1878), *Lehrbuch der kirurgischen krankheiten des ohrs* (1885), *Handbuch der ohrenheilkunde* (1892—93) och *Grundriss der otologie* (1905). Tills. med v. Troeltsch och Politzer uppsatte han 1864 tidskr. "Archiv für ohrenheilkunde". (R. T—dt.)

Schwartze, Therese, holländsk målarinna, gift van Duijll, f. 1852 i Amsterdam, dotter till porträttmålaren John Georg S. (f. 1815, d. 1874), var elev af fadern, af Gabriel Max i München och Bonnat i Paris. Hon vann ett namn genom energiska och färgkraftiga studier af kvinnor och barn: *Barnhusbarnen sjunga psalmer* (1889), *Lutherska nattvardsbarn i Amsterdam* (1894), *Gud är de faderlösas moder* o. a. Hon blef äfven en eftersökt och uppburen porträttmålarinna. Bland hennes många alster inom denna konstgren märkas porträtt af *konstnärinnans moder*, af drottningarna *Emma* och *Vilhelmina*, af Transvaals president *Krüger*, *självporträtt* (Uffizigalleriet i Florens). Många damporträtt har hon utfört i pastell. Hon är representerad i holländska museer, i Amsterdam, Rotterdam, Mesdags museum i Haag m. fl. st. G—g N.

Schwartzska ugnen. Se Kolning, sp. 574, och Schwartz, G. M., sp. 1240.

Schwarz [-ts], Bertold, eg. Konstantin Anklitzen, tysk franciskanmunk, skall genom en explosion vid af honom företagna kemiska experiment ha upptäckt krutets sammansättning och verkningar. Enligt de flesta uppgifter skedde detta omkr. 1330, men då var likväl krutet redan kändt i Europa. Platsen för upptäckten uppges olika, vanligast Freiburg, där 1853 en minnesvård restes öfver S. Se Hansjakob, "Der schwarze Bertold" (1891). S. är hjälten i dramer af A. Rost (1867) och J. N. Anzengruber (1891).

Schwarz [-ts], Hugo, pseudonym. Se Vinnes, H. O.

Schwarz [-ts], Frederik, dansk skådespelare, f. 1753, d. 1838, kom 1767 till k. teaterns dansskola, debuterade 1773 som aktör och fick snart en omfattande repertoar, både i tragiska och komiska roller och där det gällde att framställa unga och gamla män. Han utarbetade 1778 en fullständig organisationsplan för teatern och fick sin forne gynnare Warnstedt till direktör. Som stiftare och ledare af Det dramatiske selskab 1775—78 och som teaterns instruktör sedan 1779 utöfvade han stort inflytande på skådespelarkonstens utveckling genom att alltid framhålla betydelsen af natur och sanning i konsten. S. tog 1810 afsked som skådespelare och 1816 som instruktör. Han var äfven produktiv dramatisk öfversättare (34 pjäser). E. Ebg

Schwarz [-ts], Karl Hermann Amandus, tysk matematiker, f. 1843 i Hermsdorf, Schlesien, blef professor 1875 i Göttingen och 1892 i Berlin. Hans arbeten beröra hufvudsakligen teorierna för konform afbildning, minimalytor samt variationskalkylen. S. har angett allmänna metoder för den konforma afbildningen på en cirkel af områden begränsade af räta linjer eller cirkelbågar. I sammanhang härmed står den klassiska undersökningen af den hypergeometriska serien, där han framställer ett högeligen intressant samband mellan de reguljära polyedrarna och de fall, då serien framställer en algebraisk funktion. S. har vidare lämnat väsentliga bidrag till den stränga grundläggningen af Dirichlets princip. S:s intill 1890 offentliggjorda skrifter finnas utgifna under titeln *Gesammelte mathematische abhandlungen* (2 bd 1890). S. är led. af Vet. soc. i Uppsala (1895) och Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1913). I. F

Schwarz [-ts], Hermann, tysk filosof, f. 1864 i Düren, blef docent i Halle 1894, e. o. professor i Marburg 1908 och professor i Greifswald 1910. Hans ståndpunkt är en kritisk realism, delvis påverkad af Uphues. Han har kraftigt bekämpat determinismen och tillmäter viljan en förmåga att fritt välja mellan motiven. Det sedliga lifvets axiom äro: viljandet af det egna personvärdet står högre än hänsyn till de egna tillstånden, och viljandet af religiösa, sociala och ideella värden, som afse andra personer, står högre än de egna värdena. Skrifter: *Das wahrnehmungsproblem vom standpunkte des physikers, des psychologen und des philosophen* (1891), *Was will der kritische realismus?* (1894), *Psychologie des willens* (1900), *Das sittliche leben* (1901), *Glück und sittlichkeit* (1902), *Der materialismus, als weltanschauung und geschichtsprinzip* (1904; 2:a utvidg. uppl. 1912 under titeln "Grundfragen der weltanschauung") samt fl. S. utger sedan 1906 "Zeitschrift für philosophie und philosophische kritik". S—e.

Schwarza [-tsa], flod i furstendömet Schwarzburg-Rudolstadt, rinner upp på Thüringerwald, flyter med stridt lopp i nordöstlig riktning och faller från v. ut i Saale. Längd 45 km. Schwarzadalen är bekant för sin naturskönhet. (J. F. N.)

Schwa'rzawa, biflod (fr. v.) till Marchs biflod Thaya i Mähren, börjar på de bömisk-märiska höjderna vid Záková hora (812 m. ö. h.) ej långt ifrån Sazawas källor. S. flyter i sydöstlig riktning och mottar nära sitt utlopp i Thaya bifloden Igelawa (se d. o.). Längd 168 km. J. F. N.

Schwarzburg [-ts-], suveränt furstehus i Thüringen, ett af Tysklands äldsta, härstammar från Sizzo, grefve af S. och Käfernburg (d. 1160), hvars söner bildade linjerna S. och Käfernburg. Günther XXI (se Günther af Schwarzburg), tillhörande den förra grenen, valdes 1349 till tysk konung, men dog redan s. å. Efter flera delningar förenades husets alla besittningar af grefve Günther XL af S. och Arnstadt (d. 1552), hvilken införde reformationen. Hans söner Johan Günther och Albert blefvo stamfäder, den förre för huset *Arnstadt*, sedermera *S.-Sondershausen*, den senare för huset *S.-Rudolstadt*. Områdena, hvilka stodo under sachsisk öfverhöghet, delades i *Oberherrschaft* (1,076 kvkm.) och *Unterherrschaft* (726 kvkm.), af hvilka det förra gränsar till Sachsen-Weimar, Sachsen-Altenburg, Sachsen-Meiningen, Sachsen-Koburg och Gotha och preussiska prov. Sachsen samt det senare är omslutet af sistnämnda provins.

1. S.-Rudolstadt, furstendöme, omfattar $^2/_3$ af Oberherrschaft (hufvudort Rudolstadt) och $^1/_3$ af Unterherrschaft (hufvudort Frankenhausen), utgörande dessa områdens östra del. Areal 941 kvkm. Den förra delen, särskildt Schwarzadalen och sluttningen af Thüringerwald, är berömd för sin naturskönhet samt rik på skogar och berg. I den senare märkes bl. a. det berömda Kyffhäuserberget. Högsta berget är Wurzelberg (866 m.) på Thüringerwald. Floder: Saale med Loquitz och Schwarza i Oberherrschaft, Wipper i Unterherrschaft. Omkr. 44 proc. af arealen äro upptagna af skog; 42 proc. äro odladt land. De viktigaste näringarna äro, i Oberherrschaft: skogskultur, boskapsskötsel och bergsbruk (järn, koppar, alun, marmor och skiffer), i Unterherrschaft jordbruk samt bergsbruk i mindre skala (hufvudsakligen produktion af brunkol och salt). Bland industrier märkas ylle- och klädesmanufakturer, porslins-, glas- och kemiska fabriker, maskintillverkning m. m. Samfärdseln främjas af 301 km. landsvägar samt järnvägar i floddalarna. Befolkningen, som 1910 uppgick till 100,702 personer, är nästan uteslutande protestantisk. För undervisningen är sörjdt genom folkskolor, 1 gymnasium, 2 realskolor, 2 högre flickskolor och 1 seminarium. Författningen, af 1854, med en förändring af 1870, är konstitutionellt monarkisk. Landtdagen består af 16 medlemmar, valda på 3 år, däraf 4 representanter för de högst beskattade och 12 utsedda genom allmänna val. Högre dömande instanser äro *oberlandesgericht* i Jena och *landgericht* i Rudolstadt. Hufvudstad: Rudolstadt. S. sänder 1 ombud till tyska riksdagen och 1 till förbundsrådet. Statsinkomster och statsutgifter upptogos för åren 1912—15 till 3,377,718 mk årligen; statsskulden var vid 1913 års slut 4,6 mill., aktiva 1,8 mill. mk samt matrikularbidrag 1914—15 85,000 mk. Afkastningen af de furstliga domänerna användes till bestridande af civillistans utgifter. Furstendömets trupper tillhöra 7:e thüringska infanteriregementet. Vapnet består af den krönta riksörnen, de olika landsdelarnas vapen samt huset S:s stamvapen (ett gyllene lejon i blått); sköldfoten är i silfver. Färgerna äro hvitt och blått. Om Schwarzburgska hederskorset se Ordnar, sp. 838.

Historia. Ludvig Fredrik antog 1711 den af kejsaren honom förlänade furstevärdigheten, ehuru inträde i riksfurstekollegiet medgafs först 1754. 1807 ingick S. i Rhenförbundet. 1816 löstes det från det länsförhållande till Preussen, hvari det kommit därigenom, att Sachsen i Wienkongressen 1815 öfverlåtit sina rättigheter på detta land, samt frigjordes 1823 och 1825 genom landafträdelser från ett liknande beroende af Sachsen-Gotha och Sachsen-Koburg. Genom lag af 1816 erhöll S.-Rudolstadt af furst Fredrik Günther (1807—67) en representativ författning, hvilken 1848 omarbetades i liberal anda. Det ingick 1866 i Nordtyska förbundet. På senare tid ha striderna mellan regeringen och den (sedan 1911) socialdemokratiska landtdagsmajoriteten tilldragit sig en viss uppmärksamhet. Den nu (sedan 1890) regerande fursten Günther (f. 1852), sedan 1909 furste äfven i S.-Sondershausen, är barnlös; 1896 utsågs prins Sizzo af Leutenberg (hertig Fredrik Günthers son i hans morganatiska äktenskap, f. 1860) till tronföljare.

2. S.-Sondershausen, furstendöme, omfattar $^2/_3$ af Unterherrschaft (hufvudort Sondershausen) och $^1/_3$ af Oberherrschaft (hufvudort Arnstadt). Areal 862 kvkm. 57 proc. af arealen är odlad, 30 proc. skogbevuxen mark. Landet öfverensstämmer till beskaffenhet och näringar med S.-Rudolstadt. Bergsbruket är dock mindre betydande, hvaremot textilindustrien samt porslins-, glas-, maskin-, färg- och läderfabrikationen är af betydelse. Kommunikationerna underlättas af goda vägar och flera järnvägar. Befolkningen uppgick 1910 till 89,917 personer. För undervisningen sörjes genom folkskolor, 2 gym-

nasier, 2 realskolor, 2 högre flickskolor, 1 lärar- och 1 lärarinneseminarium. Enligt den konstitutionella författningen af 1857 samt vallagen af 1856 (ändrad 1881) består landtdagen af högst 18 medlemmar, nämligen högst 6 af fursten på lifstid utsedda, 6 representanter för de högst beskattade och 6 tillsatta för 4 år genom allmänna val. Till tyska riksdagen sändes 1 ombud, likaledes till förbundsrådet. Högre dömande instanser äro *oberlandesgericht* i Naumburg och *landgericht* i Erfurt. Hufvudstad: Sondershausen. Statsinkomster och -utgifter balanserade för 1912—15 årligen på 3,417,748 mk. 1914—15 års matrikularbidrag var 75,900 och statsskulden april 1915 $6{,}_{12}$ mill. mk. Landets färger äro desamma som S.-Rudolstadts; vapnet likaså, med den skillnaden, att sköldfoten är i guld. Furstendömets trupper tillhöra 3:e thüringska infanteriregementet.

Historia. Den sondershausenska linjen, hvilken urspr. hette S.-Arnstadt, stiftades af grefve Johan Günther (d. 1586) samt delades 1642 i grenarna Arnstadt, Ebeleben och Sondershausen, af hvilka den sista ensam fortlefde år 1681. Efter att ånyo (1688) ha delat sig i två linjer, af hvilka den yngre utslocknade 1716, tog den sondershausenska linjen, upphöjd i riksfurstligt stånd 1697, säte i riksfurstekollegiet 1754. S. ingick i Rhenförbundet 1807, fick 1841 af furst Günther Fredrik Karl en författning, omarbetad i liberal anda 1849 och 1857, samt anslöt sig 1866 till Nordtyska förbundet. Då furst Karl Günther (från 1880) dog barnlös (1909), efterträddes han af furst Günther af S.-Rudolstadt, hvarigenom en personalunion upprättats mellan de båda furstendömena. (N. H—tz.)

Schwarzburgska hederskorset. Se Ordnar, sp. 838.

Schwarze [-tse], Friedrich Oskar von, tysk rättslärd, f. 1816 i Löbau i Sachsen, d. 1886 i Dresden, blef 1854 öfverappellationsråd i Dresden och var 1860—85 ”generalstaatsanwalt”. Som medlem af riksdag (1867—84) och landtdag tog S. del i flera viktiga lagstiftningsarbeten. Så t. ex. var han författare till de sachsiska brottmåls- och jurylagarna. Bland hans skrifter märkas f. ö.: *Kommentar zur strafprocessordnung für das königreich Sachsen* (1856; 3:e uppl. 1863) och *Kommentar zum strafgesetzbuch für das deutsche reich* (1871; 5:e uppl. 1884). S. utgaf äfven tidskriften ”Gerichtssaal”.

Schwarze Elster [-tse], flod. Se Elster 2, sp. 454.

Schwarzenberg [-tsen-], tysk adelssläkt från Franken. En medlem af den frankiska släkten Seinsheim (känd sedan 900-talet), Erkinger von S. (f. 1362, d. 1437), fälthöfvitsman hos kejsar Sigmund och upphöjd af denne 1429 i riksfriherrligt stånd, började kalla sig S. efter slottet S. i Franken, som han köpt 1420. Från hans son i första giftet, Mikael, härstammar den *stephansbergska* linjen, sedermera kallad den *nederländska*, som 1599 fick greflig och 1670 riksfurstlig värdighet. Dess omfattande besittningar i Österrike, Böhmen, Steiermark, Ungern och Bajern (familjen är den största jordegaren i Österrike) äro sedan 1700-talets slut delade på två majorat. Ättens hufvudman är f. n. furst Johann von S. (f. 1860), som i denna egenskap bär titlarna landtgrefve af Kleggau och herti af Krumau. — En yngre gren, den *hohenlands bergska*, fick 1566 greflig värdighet och utdog 1646

1. Johann, friherre till S., af ättens yngr gren (se ofvan), tysk rättslärd, f. 1463, d. 152 som brandenburgskt råd, bekant som författare til den för brottmålslagstiftningens utveckling viktig *Bamberger halsgerichtsordnung* (1507), verkad f. ö. såväl för reformationens som för de klassisk studiernas spridning.

2. Adam, grefve von S. (själf skref han si Schwartzenberg), tysk statsman, f. 1584 d. 1641, son till den kejserlige generalen, grefv Adolf von S., af ättens äldre linje, kämpade i si ungdom i kejsarens härar mot turkarna. Son medlem af landständerna i Jülich och Mark upp trädde han dock vid den 1609 utbrytande jülichsk arfstvisten mot de kejserliga anspråken; han trädd därefter, ehuru katolik, i hohenzollernsk tjänst oc fick snart en ledande ställning i förvaltningen a de delar af det jülichska arfvet, som kommo Brandenburgs händer. Då kurfurst Georg Vilhel 1619 tillträdde regeringen, kallades S. till Berlin han blef medlem af geheimerådet och fick stor inflytande öfver kurfursten. Han förmådde denn att öfverge den neutralitetspolitik han dittills för i kriget mellan kejsaren och protestanterna och stället ansluta sig till den förre (1627). S:s besö i Wien (1628) lade grunden till personliga för bindelser mellan honom och kejsarhofvet, hvilk ytterligare befäste hans öfvertygelse om den ny kursens fördelar för Brandenburg och för åter stoden af hans bana gjorde honom till en orubbli anhängare af förbundet med kejsaren. Kort efte Gustaf Adolfs ankomst till Tyskland sändes S. diplomatiska uppdrag till Holland, hvarifrån ha först i nov. 1632 återvände. Vänskapen mellan Sve rige och Brandenburg (1631) hade ingåtts mo hans råd, och freden med kejsaren (1635) slöt framför allt på hans bedrifvande. De för Bran denburg ytterst betungande och resultatlösa krigs år, som därefter följde, befäste i hög grad S:s in flytande och gjorde honom så godt som allena rådande vid hofvet. Men i landet växte missnöje med hans ”tyranni” och gaf upphof till påstå enden, att han afsiktligt, till förmån för Öster rike och katolicismen, sökt försvaga Brandenburg Dessa påståenden torde vara öfverdrifna; han eget omdöme, att han i all sin tid varit ”god bran denburgisk”, är det ej mindre. Från beskyll ningen för egennytta kan han icke frias. Kurfurs Fredrik Vilhelm (från 1640) var sedan gammal S:s bittra fiende. Förhållandet dem emellan ble spändt, och en brytning skulle varit oundviklig om ej S. plötsligt aflidit. En rehabilitering af S har på senare tid försökts af Meinardus (se t. ex lefnadsteckningen i ”Allg. deutsche biographie”) Jfr ock Koser, ”Geschichte der brandenburgisch preussischen politik”, I (1913).

3. Karl Philipp, den föregåendes ättling i sjätte led, furst S., österrikisk diplomat och fältherre, f. 15 april 1771 i Wien, d. 15 okt 1820 i Leipzig, utmärkte sig ofta under fälttåge mot Napoleon och avancerade från major 1792 til fältmarskalklöjtnant 1800. Under fälttåget 180 förde han befälet öfver en armékår under genera Mack, och vid Ulm räddade han större delen a

kavalleriet från att dela den öfriga härens öde att tillfångatagas. 1808 blef S. österrikiskt sändebud i Petersburg, och 1809, efter slaget vid Wagram, hvari han deltagit och efter hvilket han utnämndes till general af kavalleriet, skickades han till Paris för att underhandla om förmälning mellan Napoleon och ärkehertiginnan Maria Lovisa. På anhållan af Napoleon, hvars förtroende han i högsta grad tillvunnit sig, fick han 1812 befälet öfver den österrikiska hjälpkår, som skickades mot Ryssland, men förhöll sig i enlighet med sin regerings förändrade politik tämligen overksam under

franska arméns återtåg. 1813, utnämnd till fältmarskalk, sökte han i Paris bringa ett allmänt fredsslut till stånd. När detta misslyckats och Österrike slutit sig till Frankrikes fiender, fick han befälet öfver de allierades af österrikare, ryssar och preussare sammansatta hufvudarmé (”bömiska armén”) och löste med framgång sin svåra uppgift, hvilken kräfde såväl diplomatisk smidighet och erfarenhet som militär skicklighet. Drifven tillbaka från angreppet på Dresden (aug. s. å.), besegrade han några dagar senare Vandamme vid Kulm och vann i okt. (i förening med de allierades öfriga arméer) öfver Napoleon själf den lysande segern vid Leipzig. Därefter marscherade S. öfver schweiziskt område in i Frankrike, där han besatte Landgresplatån. I förening med Blücher slog han Napoleon vid La Rothière och ryckte an mot Paris, men vek åter undan efter dennes segrar i trakten af Montmirail. Denna reträtt har mycket klandrats, liksom S:s försiktiga, i 1700-talets metoder fångna strategi öfver hufvud; den bör dock äfven ses i samband med den österrikiska politiken, som ej åsyftade Napoleons krossande, utan blott ville tvinga honom till en billig fred. I febr. 1814 återupptogs offensiven. S. segrade vid Bar-sur-Aube och Arcis-sur-Aube samt inryckte 31 mars i Paris. Han utnämndes därefter till president i österrikiska hofkrigsrådet. Under de ”hundra dagarna” kommo S. och den armé, som han då anförde vid öfre Rhen, ej att spela någon aktiv roll. 1838 restes till hans minne en ärestod i närheten af Leipzig. Jfr Prokesch von Osten, ”Denkwürdigkeiten aus dem leben des feldmarschalls fürsten Schwarzenberg” (1822; ny uppl. 1861).

4. Felix Ludwig Johann, furst S., den föregåendes brorson, österrikisk statsman, f. 2 okt. 1800, d. 5 april 1852, var först militär, men ingick sedan på den diplomatiska banan. Sina första poster i utlandet måste han lämna af egendomliga anledningar: Petersburg 1826 såsom inblandad i dekabristupproret, Lissabon 1828 därför, att folket stenkastat honom, London 1831 på grund af en kärleksaffär. 1838 blef han minister i Parma och Turin, 1844 i Neapel. Då oroligheter utbröto där i mars 1848, våldförde sig befolkningen, som i honom såg en inflytelserik förespråkare för reaktionär politik, på det österrikiska ministerhotellet. S. lämnade då sin post, kämpade sedan som brigadgeneral i norra Italien och befordrades till fältmarskalklöjtnant. Sedan hans svåger Windisch-Grätz med våld undertryckt revolutionen i Wien, sattes S. i spetsen för den nya österrikiska regeringen (22 nov. 1848). S. var, har hans närmaste förtrogne sagt, ”en kall, järnhård, oböjlig själ, en man af stål”. Med lif och själ var han en absolutismens man; ”den djupaste bristen i hans natur bestod i att han missaktade de lefvande folkkrafterna och missförstod allt hvad som vällde fram ur djupet” (Friedjung). Han skydde inga medel, då det gällde att återställa den rubbade statsmaktens auktoritet. Hänsynslöst undertrycktes det ungerska upproret och oroligheter i andra landsändar. Men under det en stor del af riket stod under militärdiktatur, genomfördes en hel rad reformer, inom statsförvaltning, rättskipning, finansväsen, genom en socialt betydelsefull agrarlagstiftning o. s. v. Österrike återvann inom jämförelsevis kort tid sin forna styrka och kunde åter uppträda som den ledande makten i Tyskland och Mellan-Europa öfver hufvud. Preussen tvangs att uppge sin ”unionspolitik” (1850). S. kände sig därefter stark nog att 1851 suspendera den författning, som utfärdats 1849, men aldrig trädt i kraft, därmed inledande en lång tid af reaktion. Litt.: Berger, ”Felix, fürst zu Schwarzenberg” (1853), Friedjung, ”Österreich von 1848 bis 1860” (I, II: 1; 2 bd, 1908, 1912).

5. Friedrich von S., den föregåendes broder, katolsk prelat, f. 1809, d. 1885, blef 1836 furstbiskop i Salzburg, 1842 kardinal och 1849 furstärkebiskop i Prag. Den långa tid S. verkade i denna befattning egnade han åt nitiskt arbete för kyrkans bästa och det kyrkliga lifvets utveckling. Både i sin ämbetsverksamhet och som medlem af bömiska landtdagen och det österrikiska herrehuset försvarade han kraftigt såväl de klerikala intressena som tjechernas kraf på större nationell självständighet. På konsiliet 1870 bekämpade han i det längsta dogmen om påfvens ofelbarhet, men underkastade sig densamma sedermera. 1—5. N. H—tz.

Schwarzloses kulspruta [ʃvartslåses; se Kulspruta, sp. 220], är antagen för svenska armén.

Schwarzschild [-tsʃilt], Karl, tysk astronom, f. 9 okt. 1873 i Frankfurt a. M., d. i maj 1916 till följd af sjukdom ådragen i krigstjänst, studerade i Strassburg och München, blef 1896 assistent vid observatoriet i Wien-Ottakring, 1899 docent i München, 1901 professor och direktor för observatoriet i Göttingen samt 1909 direktor för astrofysikaliska observatoriet vid Potsdam. S. har varit synnerligen mångsidig i sina arbeten, som beröra såväl den praktiska som särskildt den teoretiska

Tryckt den 22/8 16 **Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.**

astronomien, astrofysiken, optiken m. m. Redan som skolyngling författade han arbeten om banbestämningar. Under påverkan af sin berömde lärare, Seeliger i München, egnade han sig med stor framgång åt teoretiska undersökningar, såsom ang. ”Poincarés teori för jämvikten hos roterande vätskemassor” och ”Ljusets tryck på små klot och Arrhenius’ teori för kometsvansarna”, hvilket väl är hans viktigaste arbete (jfr Ljus, sp. 888), och åt undersökningar om temperaturfördelningen i en himlakropp på grund af strålningen. Hit höra ock hans skrifter om rummets krökning och ”om fixstjärnornas egenrörelser”, i hvilka senare han berör de Kapteynska stjärndrifterna. Synnerligen förtjänstfullt är hans arbete om stjärnornas fotografiskt uppmätta ljusstyrka. Han skref också några populära och praktiska arbeten, såsom *Über das system der fixsterne* (1909) och *Tafeln zur astronomischen ortsbestimmung im luftballon bei nacht* (s. å.). S. A—s.

Schwarzwald [-tsvalt], romarnas *Abnoba* och *Silva marciana*, medeltidens *Silva nigra* (”svarta skogen”; jfr Myrkviðr), berg i sydvästra Tyskland, i Baden och Württemberg, begränsande öfre Rhendalen i ö. Det sträcker sig från Rhen i s. mot n. till Murgdalen (trakten kring Rastatt), öfver 150 km. N. om Murgdalen vidtar Neckars bergland (till nedre Neckar) och Odenwald (till Main), fortsättningar af S., ehuru detta namn icke används n. om Murg. Med denna begränsning upptar S. 7,900 kvkm., hvaraf 6,100 kvkm. inom Baden och 1,800 kvkm. i Württemberg. — Innan Rhendalen bildades, utgjorde S. och Vogeserna en sammanhängande högslätt, fortsatt både åt ö. och åt v. och hvars underlag var gamla kristalliniska berg, öfver hvilka trias- och jurabildningar aflagrats. Men emot midten af tertiärperioden (oligocentiden) uppstodo sänkningar på båda sidorna,

Fig. 1. Schwarzwaldlandskap (vid kurorten Freiersbach).

således af det nuv. schwabisk-frankiska bäckenet i ö. och nordfranska bäckenet i v. Men äfven det mellersta partiet sjönk, och så uppstod den stora grafsänka, som nu upptas af öfre Rhendalen och genom hvilken platåns mellersta parti delades i S. och Vogeserna med deras fortsättningar. Däraf härleder sig parallellismen i de båda bergens höjd och geologiska beskaffenhet. I båda kan man urskilja ett sydligare, bredare och högre parti samt ett nordligare smalare och lägre. Inom S. går gränsen vid Kinzigdalen. Söder om denna består berget till större delen af gnejs och granit samt permisk sandsten (rothliegendes), dessutom finnas här och där porfyrtoppar. Där träffas S:s högsta topp, Feldberg (1,493 m.), samt v. därom Belchen (1,415 m.), Köhlgarten (1,231 m.) och Blauen (1,167 m.); i ö. och n. ligga Bärhalde (1,318 m.), Hochkopf (1,263 m.) och Kandel (1,243 m.) m. fl. Norr om Kinzig vidtar ”nedre S.”, hvars medelhöjd är endast 600 m. och hvars högsta topp är Hornisgrinde (1,164 m.). Norr om Murg bildar det 200—300 m. höga Neckarberglandet (Kraichgau), som skiljer S. från Odenwald, en viktig port till det österut liggande schwabiska bäckenet, hvilken används af bl. a. järnvägen Stuttgart—Karlsruhe (d. v. s. expresslinjen Paris—München—Wien). Äfven södra S. genomdrages af två järnvägar, som leda till Donaueschingen (från Offenburg och från Freiburg), hvarjämte från Donaueschingen en bana går till Furtwangen. De viktigaste passen äro de, som leda till Kinzigdalen. Små sjöar, minnen af istiden, finnas i södra S., såsom Feldsee (1,111 m. ö. h.), Titisee (846 m.) och Mummelsee (1,030 m.). Af dess floder märkas Donau, som upprinner i södra S., Neckar med många bifloder från berget samt Rhens bifloder, af hvilka de största (utom Neckar) äro Elz, Kinzig, Murg och Alb. — S. är ända till betydlig höjd bebodt och odladt med vackra vägar, välmående byar och

Fig. 2. By i Schwarzwald.

med gårdar ända till 1,000 m. ö. h. (se fig. 2 och bild af bondgård i S. å pl. V till art. Bo-

stad). För odlingens spridning till den inre skogsbygden ha de numera upphäfda klostren, t. ex. S:t Blasien (770 m.) och S:t Peter (720 m.), gjort mycket. S. är rikt skogbevuxet med både löf- och barrträd. En bestämd olikhet förefinnes emellertid mellan dess båda sluttningar. Liksom Vogeserna vänder S. sin brantare del mot Rhenslätten, som har Tysklands mildaste klimat. "Från denna varma, på människor och trafik rika bygd vandrar man bland vinkullar, förbi romantiska borgruiner, därefter genom täta barrskogar upp till den svagt hvälfda kammen. Men därifrån ser man i östlig riktning en skenbart ändlös, rå högslätt, betäckt af dystra skogar omväxlande här och där med åkerbitar, enstaka hus och spridda byar." I vissa trakter är S. synnerligen naturskönt, såsom i öfre Murgdalen och i Albdalen; storartadt vild är Höllental, där järnvägen från Freiburg till Donaueschingen går fram n. om Feldberg öfver en sadel af 900 m. höjd. Befolkningen, gammalmodig i seder och tänkesätt, lefver dels af jordbruk och skogsskötsel, dels af slöjd, bl. a. tillverkning af ur, träsnideri, halmflätning m. m. Tillströmningen af turister är betydlig till luftkurorter och bad (Wildbad och Baden-Baden m. fl.). J. F. N.

Schwarzwaldkretsen (ty. *Schwarzwaldkreis*), regeringsområde i konungariket Württemberg. Areal 4,776 kvkm. 570,820 inv. (1910), 73,8 proc. protestanter, 25,8 proc. katoliker. Hufvudort: Reutlingen. (J. F. N.)

Schwarzwasser [ʃvarts-]. 1. Biflod fr. v. till Weichsel i preussiska prov. Westpreussen, uppstår af flera bäckar vid provinsens västra gräns, bildar Vdzydzesjön och mynnar ut vid Schwetz. Längd 120 km. Flottbar. — 2. Biflod fr. h. till Zwickauer-Mulde, Sachsen, uppstår på bömiska sidan af Fichtelberg i Erzgebirge, genomströmmar en djup dal och faller ut vid Aue.

Schvat. Se Schebat.

Schwatka [ʃωå'tkə], Frederik, nordamerikansk polarfarare, f. 29 sept. 1849, d. 1 nov. 1892, löjtnant, ledde 1878—80, på bekostnad af amerikanen Cronegk-Morrison, den sista stora expeditionen för efterforskande af Franklinexpeditionens öde, hvilket ock nu slutgiltigt uppklarades, såvidt detta ännu var möjligt (se Franklin, sp. 1101). Han tillryggalade därvid i slädar och lefvande på eskimåvis under 11 månader nära 5,300 km., ett rekord i polarforskningens historia. 1883 företog han en forskningsresa till Alaska, hvarunder han från Lynnkanalen framträngde till Jukons källområde och for utför denna flod, som då för första gången kartlades. En senare expedition till S:t Eliasberget 1886 bragte däremot ej några större resultat. — Se W. H. Gilder, "Schwatka's search" (1880). O. N—d.

Schwaz [ʃvats], stad i Tyrolen, Österrike, vackert belägen på Inns högra strand (535 m. ö. h.). 7,200 inv. (1910). Straffanstalt för kvinnor, en statens tobaksfabrik. I närheten föga gifvande järn- och koppargrufvor; den förr rika silfvermalmen är uttömd. J. F. N.

Schweback, Barthold Julius, operasångare, f. 31 aug. 1878 i Fredrikshald, på mödernet af svensk härkomst, studerade sång för H. Meyer och V. Kloed, senare i London, Berlin och för G. Bratt i Stockholm, var 1898—1905 anställd vid några operettsällskap och 1905—08 vid K. operan i Stockholm, som han åter tillhör sedan 1911, efter att under mellantiden ha användts vid Oskarsteatern af dåv. operadirektören A. Ranft. S. blef 1905 svensk medborgare. Hans höga och kraftiga tenorröst hänvisar honom genom sin klang till hjältepartier, och han har äfven genom god diktion och vaket spel satt hållning på sådana roller som *Tannhäuser*, *Siegmund* i "Valkyrian", *Siegfried* i "Ragnarök", *Radamès* i "Aida", *Otello*, *Don José* i "Carmen", *Raoul* i "Hugenotterna", *Arnold* i "Vilhelm Tell", *Florestan* i "Fidelio", *Canio* i "Pajazzo", *Cavaradossi* i "Tosca", *Pedro* i "Låglandet" m. fl.

Schwechat (Gross-S. och Klein-S), köping i Nedre Österrike, s. ö. om Wien, på ömse sidor om ån S., som faller ut i Donau. 8,500 inv. (1910). Stort ölbryggeri. Järnverk. — 30 okt. 1848 blefvo de ungerske insurgenterna där slagna af de kejserliga trupperna under Jellačič. (J. F. N.)

Schwechten, Franz Heinrich, tysk arkitekt, f. 1841 i Köln, elev af Stüler och Gropius, preussiskt "baurat" och senator vid konstakademien i Berlin, har utfört flera bangårdar och andra järnvägsbyggnader, kyrkor och andra monumentala byggnader, bland dem *Kejsar Vilhelmsminneskyrkan i Berlin* (1895), i neder-rensk romansk stil.

Schwede, Alter (ty., "gammal svensk"), ett särskildt i Nord-Tyskland brukligt gemytligt ord till eller om en person, skall enligt H. von Treitschke ha uppstått därigenom, att "den store kurfursten" af Brandenburg (1640—88) tog i sin tjänst gamla svenska soldater, som, mestadels befordrade till underofficerare, voro duktiga i att exercera rekryter och kallades "alte schweden".

Schwedengrab (ty., "svenskgraf"). Se Mülheim.

Schwedenhöhe (ty. "svenska höjden"), arbetarförstad s. v. om Bromberg (Posen). 8,801 inv. (1910). Etnografiskt och naturhistoriskt museum. Tegelbränneri; karpodling. J. F. N.

Schwedenschanzen (ty., "svenska skansar"), kallas i Nord-Tyskland förhistoriska befästningar, som befolkningen oriktigt tillskrifver svenskarna; på Rügen namn på visa åsar (se Pommern, sp. 1326).

Schwedenstein [-sta'jn; ty. "svenska stenen"], Schwedensteinmonumentet. Se Lützen, sp. 135, 137.

Schwedensäule (ty., "svenska pelaren"). Se Erfelden.

Schwedische aufschläge (ty., "svenska uppslag") kallas inom tyska armén ärmuppslag med två knappar bredvid hvarandra och falska knapphål (sådana som till den mörkblå uniformen bäras af större delen af vårt infanteri), i mots. till brandenburgische (uppslagsklaffar, sådana som i Sverige bäras af fotgardesregementena och grenadjärer).

Schwedische kräuter (ty., "svenska örter"). Se Species.

Schwedt, stad i preussiska reg.-omr. Potsdam, prov. Brandenburg, vid vänstra stranden af Oder och Hohenzollernkanalen till Berlin. 9,482 inv. (1910). Gymnasium. Betydlig tobaksindustri; kalk-

och tegelbränning. Slott (1704), nu kronoegendom, förut tillhörigt markgrefvarna af Brandenburg-S., hvilka härstammade från Filip Vilhelm (d. 1711), en yngre son till Fredrik Vilhelm "den store kurfursten", och som 1692 erhöllo S. och utdogo med Filip Vilhelms son Henrik 1788. I mars 1631 anordnade Gustaf II Adolf ett befäst läger vid S. samt lät där slå en bro öfver Oder. Arbetena på de å ömse sidor om floden liggande befästningarna leddes af ingenjör Lenæus (se Wärnschiöldh). 27 mars bröt konungen med större delen af armén upp från S., och den där slagna bron fördes till Küstrin. Arbetena på verken vid S. fortsattes emellertid äfven under april. I sept. 1636 intogs S. af svenskarna under Herm. Wrangel. I fördraget i S. med Mensjikov 6 okt. 1713 fick Fredrik Vilhelm I i Preussen rätt att sekvestrera Svenska Pommern till Peene. J. F. N. L. W:son M.

Schwegler, Albert, tysk teolog, filosof och historieskrifvare, f. 1819 i Michelbach i Württemberg, d. 1857 i Tübingen, där han 1848 blifvit e. o. professor i filosofiska fakulteten. Han utgaf bl. a. *Das nachapostolische zeitalter* (2 bd, 1846), *Geschichte der philosophie* (1848; 16:e uppl. 1905; "Grunddragen af filosofiens historia", 1856), *Geschichte der griechischen philosophie* (1859; 3:e uppl. 1881) och *Römische geschichte* (3 bd, 1853—58, 2:a uppl. 1867—71; forts. af Clason 1873—76). Hans arbeten i filosofiens historia begagnades länge vid de svenska universiteten. (J. P.)

Schweickhardt, Katharina Wilhelmine. Se Bilderdijk, W.

Schweidnitz [ʃva'jd-], stad (stadskrets) i preussiska reg.-omr. Breslau (Schlesien), 144 km. s. v. om Breslau och vid Kamenz—Liegnitz-banan och S.—Breslaujärnvägen. 31,329 inv. (1910). S. ligger i en fruktbar trakt, har gymnasium, landtmannaskola, är säte för en landgericht och för kommandot öfver 21:a infanteribrigaden. Det har 2 katolska och 2 evangeliska kyrkor (bl. a. en protestantisk fredskyrka; se Fredskyrkor). Ölbryggeri, järn- och lergodsindustri. S. var sedan 1200-talet residensstad i det slaviska (polska) furstendömet Schweidnitz (2,420 kvkm.), som efter linjens utgång 1368 förenades med Böhmen och 1741 afträddes till Preussen. Till 1867 var det starkt befäst. Från slutet af juni till början af aug. 1633 lågo svenskar, sachsare och brandenburgare i ett befäst läger vid S. midtemot Wallenstein. 24 maj 1642 intogs staden af Torstenson efter två dagars beskjutning. Under Sjuåriga kriget (1756—63) uthärdade den icke mindre än 4 belägringar. J. F. N. L. W:son M.

Schweigaard [ʃve'jgår], norsk släkt, som omkr. 1750 invandrade från Kiel, där den bar namnet Schweiger.

1. Anton Martin S., jurist och politiker, f. 11 april 1808 i Kragerö, d. 1 febr. 1870 i Kristiania, blef 1828 student och tog 1831 en lysande juridisk ämbetsexamen. S. deltog hänfördt i det då sjudande studentlifvet, slöt sig till Welhaven i striden mot Wergeland, deltog i stiftandet af Studenterforbundet och uppsättandet af veckoskriften "Vidar", där han, själf en utmärkt latinare, angrep den lärda skolan och ifrigt förordade realbildningen. 1833—35 studerade S. med statsstipendium i utlandet rättsvetenskap, blef 1835 lektor i detta fack och var från 1840 professor i lagkunskap, statsekonomi och statistik vid Kristiania universitet. Sedan 1846 var han äfven en af de tre administratorerna vid Norges banks Kristianiakontor. 1836 vardt han en af redaktörerna för tidningen "Den constitutionelle", och där skref han, som var en frihandelns förespråkare, en mängd artiklar, som belyste näringslifvets kraf, bank-, mynt-, handels- och tullpolitik, städse med den praktiske mannens respekt för realvärden. Samtidigt bevarade han, påverkad af fransk-engelsk filosofi och sociologi, ideell tro på frihet och på framsteg i modern anda. Samma grunduppfattning återfinnes i hans vetenskapliga och politiska verksamhet. S:s juridiska hufvudarbeten äro *Kommentar over den norske kriminallov* (1844—46) och framställning af *Den norske proces* (2 bd, 1849—58), båda grundläggande och af stor praktisk brukbarhet; domstolarna frångick sällan S:s uppfattning. Ett supplement till S:s processverk bilda de fragmentariska föreläsningarna *Om konkurs-, skifte- og arvebehandling* (utg. 1871). S. representerade Kristiania i alla storting 1842—69. Vid vänsterns allt bittrare opposition mot regeringen ställde sig S. på dennas sida och vardt dess kraftigaste stöd i stortinget, ehuru han hvarken sökte eller fick någon ledarställning i modern mening. Hans deltagande i det parlamentariska lifvet omfattade alla större frågor under hans lefnad; han var den centrala kraften i dåtidens lagstiftningsverksamhet. Det var först och främst de ekonomiska spörsmålen, som upptogo honom. I dylika frågor var han energisk reformator, som ofta mötte motstånd från den gamla vänsterns ekonomiska konservatism. I grundlagsfrågor däremot var S. konservativ; i unionsspörsmål försiktig och återhållande, ehuru han ställde sig på fullt nationell ståndpunkt, då han fann Norges rätt trädd för nära, och var därför med om adressen 1860. Han stod utanför partierna som oafhängig och afslog att inträda i regeringen. S. var verksam som led. af en mängd k. kommittéer och af Kristiania stadsfullmäktige från 1851. 1883 restes en staty af S. (af J. O. Middelthun) på den öppna platsen framför universitetets aula. Se L. M. B. Aubert, "S:s barndom og ungdom" (1883), E. Hertzberg, "S. i hans offentlige virksomhed" (s. å.) och i "Nordmænd i det 19. aarh.", I (1903), samt F. Stang i "Vore høvdinger" (1914).

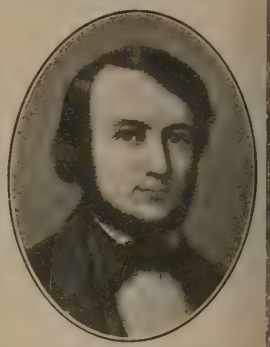

2. Christian Homann S., den föregående des son, politiker, f. 14 okt. 1838 i Kristiania, d. där 24 mars 1899, vardt juris kandidat 1860 och höiesteretsadvokat 1865, invaldes 1872 i Kristiania stadsfullmäktige, hvilkas ordförande han var 1879—80. 22 dec. 1880 inträdde han i den konservativa Selmerska stridsregeringen, vardt som medlem af denna 1883 ställd inför riksrätt och af denna 31 mars 1884 dömd till 8,000 kr. böter, hvar-

efter han och alla hans kolleger togo afsked. Icke dess mindre mottog han kallelse att bilda den nya regeringen, och redan 3 april trädde han i spetsen för den s. k. aprilministären, en utmaning mot stortingets flertal, som icke tåldes, hvarför han efter skarpa sammanstötningar med detta vardt tvungen att begära afsked 31 maj, beviljadt af konungen först 26 juni (se Norge, sp. 1431). S. återtog nu sin praktik som höiesteretsadvokat, var 1885—88 ordf. för Kristianias stadsfullmäktige, 1889—91 och 1893—96 ordf. i centralstyrelsen för Norges konservativa föreningar, representerade 1886—97 Holmestrand i stortinget, där han 1889—91 var president i odelstinget och hela tiden högerns parlamentariska ledare under partiets nedgångsskede. 1895—98 var S. led. af tredje unionskommittén. 1 o. 2. K. V. H.

Schweiger-Lerchenfeld [ʃva'j--fält], Amand von, österrikisk reseskildrare, f. 1846 i Wien, d. 1910, var 1865—71 officer i österrikiska armén och företog därefter flera vidsträckta resor, som han skildrade i ett stort antal populära arbeten: *Unter dem halbmond* (1876), *Bosnien* (1878; 2:a uppl. 1879), *Der orient* (1881; "Orienten", 1883), *Griechenland in wort und bild* (1882), *Von ozean zu ozean* (1884), *Das Mittelmeer* (1888), *Unterwegs. Schilderungen und naturansichten* (10 dlr, 1891—95), *Die Donau* (1895) m. fl., samt skref en rad illustrerade kulturhistoriska arbeten *Das frauenleben der erde* (1880; "Qvinnan bland skilda folk", 1881), *Das neue buch der natur* (1891—92), *Im reiche der kyklopen. Darstellung der stahl- und eisentechnik* (1898—1900), *Kulturgeschichte. Werden und vergehen im völkerleben* (1906) m. fl.

Schweigger [ʃva'j-]. 1. Johann Salomo Kristoph S., tysk naturforskare, f. 1779 i Erlangen, d. 1857, blef 1802 professor vid gymnasiet i Baireuth och 1811 vid den polytekniska anstalten i Nürnberg samt utnämndes 1817 till professor i fysik och kemi vid universitetet i Erlangen och kallades 1819 för samma befattning till Halle. S. vann rykte genom forskningar på elektricitetens och galvanismens områden. Bland uppfinningar af honom märkes främst den efter honom uppkallade elektromagnetiska multiplikatorn (se Multiplikator 2, sedermera kallad galvanometer, 1821; jfr Fysik, sp. 153). 1812 uppställde han den elektrokemiska teorien, att alla kroppars minsta delar ega formen af kristaller och att dessa "mikrokristaller" ha lika många elektriska poler som hörn (se Elektrokemiska teorien 2). S. utgaf *Einleitung in die mythologie auf dem standpunkte der naturwissenschaft* (1836), *Ueber das elektron der alten* (1847), *Ueber die stöchiometrischen reihen* (1853) m. m. — Hans son, Karl Ernst Theodor S., f. 1830, d. 1905, ögonläkare, var 1873—1900 professor i oftalmologi vid universitetet i Berlin.

2. August Friedrich S., den föregående broder, naturforskare, f. 8 sept. 1783 i Erlangen, mördad 28 juni 1821 under en resa på Sicilien, vistades flera år för forskningar i Paris och blef professor i botanik och medicin och föreståndare för botaniska trädgården i Königsberg. Af hans botaniska skrifter märkas *Flora Erlangensis* (1, 2, 1804, 1811) och det anmärkningsvärda bidraget till grundvalarna för den naturliga växtsystematiken *De plantarum classificatione naturali, disquisitionibus anatomicis et physiologicis stabilienda commentatio* (1820). Af hans zoologiska skrifter må nämnas *Prodromus monographiæ Cheloniorum* (1812), *Beobachtungen auf naturhistorischen reisen* (1819) och *Handbuch der naturgeschichte der skelettlosen ungegliederten thiere* (1820). Han var korresp. led. af Vet. akad. sedan 1815. 1. (S. A—s.) 2. C. Lmn.

Schweinfurt [ʃva'jnfort], stad i bajerska reg.-omr. Unterfranken, på högra stranden af Main och vid Bamberg—Würzburg m. fl. banor. 22,194 inv. (1910), flertalet protestanter. S. har delvis kvar gamla befästningar, två evangeliska och en katolsk kyrka, en landgericht, ett af Gustaf II Adolf (1631) stiftadt, af konung Ludvig I (1830) återupprättadt gymnasium samt flera välgörenhetsinrättningar. Bland dess byggnader märkes det 1570—72 i renässansstil uppförda rådhuset, med historiska och konstsamlingar. Betydande tillverkning af färger (bl. a. schweinfurtgrönt), socker, maskiner, kullager m. m.; ångkvarnar. Dess kreatursmarknader äro bland de största i Tyskland. — S. var på 900-talet en borg och säte för markgrefvarna af S. Det var fri riksstad 1282—1803 och har sedan tillhört Bajern med undantag af åren 1810—14. 2 okt. 1631 intogs S. af Gustaf II Adolf, och dess befästning förstärktes af öfverste Karl Hård, som där blifvit kommendant. 4 mars 1632 inträffade Horn med sina trupper i S. I april 1647 intogs det af Wrangel efter en kort belägring. J. F. N. L. W:son M.

Schweinfurtgrönt (Kasselgrönt, Kejsargrönt, Kungsgrönt, Patentgrönt), *kem.*, en förr företrädesvis i Schweinfurt beredd, särdeles vacker grön målarfärg, som utgöres af ett dubbelsalt af arseniksyrlighetens och ättiksyrans kopparsalter. Färgen, som innehåller ungefär 58 proc. arseniksyrlighet, är hälsofarlig och numera förbjuden, men användes förr ofta till färg på diverse manufakturvaror. Numera har den en viss betydelse som medel att utrota för växtligheten skadliga organismer, i det att man besprutar buskar och träd med lösningar af färgen. P. T. C.*

Schweinfurth [ʃva'jnfort], Georg August, tysk Afrikaresande, f. 29 dec. 1836 i Riga, blef filos. doktor i Berlin 1862, företog 1863—66 en resa till nordöstra Afrika till Abessiniens gräns och 1868—71, med understöd af Humboldtstiftelsen i Berlin, en ny stor resa till Afrika, särskildt för att undersöka floran i länderna kring Gasellfloden. Därunder besökte han det förut okända kannibaliska monbuttu-folket, upptäckte i dess land Uellefloden och vann säker kännedom om akka-dvärgfolket; men på återresan förlorade han nästan alla sina anteckningar och samlingar. 1874 undersökte S. den stora oasen (el-Charge) i Libyska öknen och företog sedan 1876 från

Kairo, där han på kedivens uppmaning slagit sig ned för att bearbeta sina samlingar, åtskilliga ströftåg till de högst litet kända länderna mellan Nilen och Röda hafvet, till arabiska öknen, södra Arabien och Sokotra, Lyckliga Arabien m. m. 1891—94 besökte han italienska kolonien Eritrea. S., som har professors titel, torde kunna anses vara den i vetenskapligt hänseende förnämste bland de nu lefvande Afrikaresandena; de af honom gjorda upptäckterna på etnografiens, botanikens och geografiens område skattas som högst viktiga. Han har utgett *Im herzen von Afrika* (2 bd, 1874; öfv. till flera språk), *Artes africanæ* (1875), afbildningar och beskrifningar af de centralafrikanska folkens alster af konstslöjd, och bland hans naturhistoriska arbeten märkas *Plantæ quædam niloticæ* (1862), *Beitrag zur flora Aethiopiens* (1867), *Reliquiæ kotschyanæ . . . pflanzenarten, welche Theodor Kotschy . . . 1837—39 gesammelt hat* (1868), *Flora von Ägypten* (1887; med Ascherson), *Sammlung arabisch-äthiopischer pflanzen* (1894) samt en karta öfver öknen mellan Nilen och Röda hafvet (10 blad, 1900—02).

Schweinichen [ʃva'j-], Hans von, schlesisk riddare, f. 1552, d. 1616, företog med hertig Henrik XI af Liegnitz vidsträckta resor i Tyskland och är bekant genom en af honom skrifven dagbok, *Leben und abenteuer des schlesischen ritters Hans von S.* (senast utg. 1907), hvilken lämnar viktiga kulturhistoriska bidrag.

Schweinitz [ʃva'jnits], Hans Lothar von, tysk diplomat, f. 1822, d. 1901, var urspr. militär, men utnämndes 1869 till envoyé och 1871 till ambassadör i Wien och var 1876—93 ambassadör i Petersburg. På den militära banan avancerade han till general af infanteriet och generaladjutant.

Schweinitz [ʃva'jnits], Rudolf, tysk skulptör, f. 1839 i Charlottenburg, d. 1896 (genom självmord), studerade vid akademien i Berlin, utförde dekorativa skulpturer i Berlin (gafvelgruppen i nationalgalleriet, i rådhuset), Köln, Bremen och Thorn, krigsmonument och porträttbyster. En *Amor* i marmor (1881) eges af nationalgalleriet. G—g N.

Schweisshund [ʃva'jshont], ty., *zool.* Se Hunden, sp. 1312.

Schweitzer [ʃva'jtser], August Gottfried, tysk agronom, f. 1788 i Naumburg, d. 1854 i Poppelsdorf, blef 1829 professor och föreståndare vid landtbruksläroanstalten vid Tharandt i Sachsen och öfverflyttade 1846 som professor i jordbruk till universitetet i Bonn och förste föreståndare för därmed förenade landtbrukshögskolan i Poppelsdorf. S. författade åtskilliga handböcker i jordbruk. H. J. Dft.

Schweitzerpiller (= Brandts piller). Se Hemliga medel.

Schweiz (ty. *Schweiz*, fr. *Suisse*, it. och rätorom. *Svizzera*) l. Schweiziska edsförbundet (ty. *Schweizerische eidgenossenschaft*, fr. *Confédération suisse* l. *helvétique*), en af 22 (resp. 25) kantoner (resp. halfkantoner) bestående förbundsrepublik i midten af Väst-Europa, sträcker sig från 5° 57′ 26″ till 10° 29′ 40″ ö. lgd och från 45° 49′ 2″ till 47° 48′ 32″ n. br. samt gränsar i n. till Tyskland (Elsass, Baden, Württemberg och Bajern), i ö. till Österrike och Liechtenstein, i s. till Italien och Frankrike samt i v. till Frankrike (se den till art. hörande kartan). Landets form är en oregelbunden oval; största längden i v. och ö., från Nant de Vosogne i Genève till Piz Ciavalatsch i Gaubünden är 364 km., största bredden i n. och s., från Oberburgen i Schaffhausen till Pedrinate i Ticino, är 220 km. Vertikala afståndet mellan den högsta och den lägsta punkten (Dufourspetsen vid Monte Rosa, se d. o. med fig., 4,638 m., och Lago maggiore, 197 m.) är 4,441 m. Genomsnittshöjden är 1,350 m. ö. h. Arealen utgör 41,298 kvkm., hvaraf 1,312 kvkm. sjöar (öfver 10 har). Icke inberäknade i arealen äro några främmande enklaver (tills. 10 kvkm.): Büsingen och Verenahof i Schaffhausen, hvilka tillhöra Baden, samt Campione i Ticino snedtemot staden Lugano, hvilket tillhör Italien. S. består af tre naturliga hufvuddelar: Alperna, som intaga södra, sydöstra och östra delarna (omkr. 58 proc.), Jura, västra, nordvästra och norra trakterna (omkr. 11 proc.) samt högslätten mellan dessa båda (omkr. 31 proc.). Schweizalperna utgöra den del af alpsystemet (se Alperna), som sträcker sig från Mont Blanc i s. v. till Piz Ciavalatsch i Ortlermassivet, i rak linje 275 km. De delas genom Rhône-Rhens längddal i Nord- och Syd-Alperna och genom Reuss-Ticinos tvärdalar ytterligare, så att man får fyra stora grupper: Bern- och Glarusalperna samt Valais- och Bündneralperna. Vattendelaren S:t Gotthard bildar S.-Alpernas egentliga fjällknut, ehuru långt ifrån det högsta partiet, utan snarare ett insänkningområde. Framför den norra zonen med hufvudkedjan, från Martigny vid Rhône till Chur vid Rhen, bärande toppar upp till 3—4 tusen m., ligger ett lägre bergland, som i afsatser sänker sig ned mot högslätten. Snögränsen i Alperna ligger på omkr. 2,700 m. höjd, men vida längre ned (ända till 1,080 m.) räcka glaciärerna, af hvilka S. har öfver 600, som upptaga en areal af 1,260 kvkm. (3,2 proc. af landets yta). Jura, det långsträckta kedjefjäll af kalkberg, som bildar S:s naturliga gränsvall i n. v. och n., betecknades redan af Cæsar som gräns mellan helvetierna och sekvanerna. Dess östra afslutning är Lägern vid Regensberg i kant. Zürich. Den högsta Juratoppen i S. är Mont Tendre (1,683 m.). Den schweiziska högslätten är den stora trekant, som ligger mellan Jura och Alperna och sträcker sig från Genèvesjön till Bodensjön i en längd af 300 km. och med en svag lutning från s. v. mot n. ö. Den är ett åsland med dalbottnar liggande 350—500 m. ö. h. och höjdryggar af 700—1,800 m., i det såväl det rinnande vattnet som istidens jöklar utvecklat en mångfaldig eroderande verksamhet och fört ofantliga mängder moränmaterial ned från bergen och aflagrat det på högslätten, som utan skarp begränsning öfvergår i föralperna. Lågland med mindre absolut höjd än 300 m. finnas blott vid Rhenstränderna nedanför Aars mynning, vid Ticino nedanför Giornico och vid Luganosjön. — Vattendragen gå till Nordsjön, Medelhafvet och Svarta hafvet och tillhöra fem flodområden. Rhens flodområde (67 proc. af hela arealen) omfattar norra delen af S. Rhens största biflöder inom S. äro Thur samt Aar med Limmat och

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

SCHWEIZ.
Skala 1:1100000
kilometer
Järnvägar
Berghanar och spårvägar
Kantonsnamnen äro utsatta, endast när de ej äro lika lydande med namnen på resp kantoners understrukna huvudstäder.
SPRÅKOMRÅDEN I SCHWEIZ
Tyskt
Franskt
Italienskt
Rätoromanskt

Reuss. Rhônes område (18,5 proc.) ligger i v., Pos (10 proc.), till hvilket Ticino hör, i s. Till Donaus område hör Engadindalen (4 proc.), till Adiges Münsterdalen (0,5 proc.), båda belägna i sydöstra delen af kantonen Graubünden. De flesta större floder uppstå af glaciärer och bilda i sitt öfre lopp fall och forsar, som kommit industrien till godo; med undantag af Rhen (mellan Stein och Schaffhausen) äro äfven de största farbara endast med båtar och flottar till följd af sitt snabba lopp och många grusbankar. Däremot erbjuda de många sjöarna goda vattenvägar. De största sjöarna äro i Rhens flodområde Bodensjön (174,7 kvkm. i S.), Neuchâtel-, Biel- och Murtensjöarna, Brienz- och Thunsjöarna, Vierwaldstätter- och Zugsjöarna, Walen- och Zürichsjöarna, i Rhônes flodområde Genèvesjön (343,7 kvkm. i S.), i Pos Lago maggiore (42 kvkm.) och Lago di Lugano (30,86 kvkm. i S.). Kanalerna, som icke äro många, tjäna mest till reglering af flodloppen och till torrläggning; de viktigaste äro Linthkanalen mellan Walen- och Zürichsjöarna, Aarkanalen, som leder Bielsjön till Aar, samt Rhônes och Rhens korrektionskanaler.

Klimat. S. eger alla klimatets grader från den varma tempererade till den kalla zonen; ofta finnas de tvärasteste motsatser tätt bredvid och öfver hvarandra. De varmaste trakterna äro lågländerna på södra sidan af Alperna ned mot Podalen (årsmedium 11°—13° C), nedre Valais och norra stranden af Genèvesjön (omkr. 10°); på högslätten är årsmediet 7°—10°, på Alperna sjunker det på 2,000 m. höjd till 0°. Nederbördsmängden, som på högslätten utgör 800 till 1,100 mm., stiger i Alperna på sina ställen till mer än 2,000 mm. Juras klimat är något kallare än alptrakternas på samma höjd. Flöden, förorsakade af rik nederbörd, ha ofta varit förhärjande, och stora jordskred ha blifvit följden. I det hela är S:s klimat mycket hälsosamt, särskildt är alpluften ren och stärkande. Därför ha alpkurorterna ett stadgadt anseende, och några milda, för skarpa vindar skyddade platser (Gersau, Montreux, Lugano) lämpa sig för vistelse höst och vinter. Berömda vinterkurorter för bröstsjuka äro de höga alpdalarna vid Davos, Arosa, Öfre Engadin och Urseren. De flesta kurorterna ligga i Bern, Graubünden, Vaud, S:t Gallen och Appenzell. Den märkligaste lokala vinden är föhn (se d. o.). För växt- och djurvärld hänvisas till Alperna, sp. 700, hvarvid må märkas, att stenbocken är för länge sedan utrotad i S. och att lammgamen sannolikt delat samma öde.

Befolkning. S. hade 1 dec. 1910 en rättslig befolkning af 3,753,293 pers. (1,033 kvinnor mot 1,000 män), hvaraf 552,011 utlänningar (219,530 tyskar, 202,809 italienare, 63,695 fransmän, 40,004 österrikare och ungrare, 4,118 från Storbritannien och Irland, 1,704 från Förenta staterna och 312 svenskar o. s. v.). Utlänningarnas antal har ökats från 3 proc. 1850 till 11,6 proc. 1900 och 14,7 proc. 1910, medan hela befolkningen på samma tid vuxit med 56,7 proc. I landtdistrikten är tillväxtprocenten stationär, medan i de rena jordbruksområdena en betydlig minskning ger sig till känna. Men de stora städerna ha alla ökats högst betydligt det sista årtiondet: Zürich från 150,703 till 188,930, Basel från 109,161 till 135,163, Genève från 104,796 till 125,550, Bern från 64,227 till 85,095 och Lausanne från 46,732 till 64,142. — Den transmarina utvandringen räknade 1877 blott 1,691 pers., men steg 1883 till 13,502 (hittills uppnådt maximum). Därefter föll antalet jämnt till 1899 (2,493 pers.), men har sedan åter stigit och har de senare åren varit 5—6 tusen. Omkr. 89 proc. gå till Förenta staterna, omkr. 6 proc. till Argentina (hufvudsakligen från de fransktalande kantonerna). — Med afseende på religion utgjorde protestanterna 59,3 proc. 1850, 57,8 proc. 1900 och 56 proc. 1910 och katolikerna resp. 40,6, 41,6 och 42.5 proc., medan judarna 1910 voro 18,462 (0,5 proc.) samt andra eller med okänd konfession voro 33,479. Protestanterna bilda majoritet i 12 kantoner och gjorde så äfven 1850, utom att Genève då hade en protestantisk majoritet. — Med afseende på de allmännast talade språken företer S. en brokig tafla. Enligt författningarna 1848 och 1874 äro tyska, franska och italienska erkända som "nationella

Fig. 1. Fig. 2. Fig. 3. Fig. 4. Fig. 5.

Schweiziska folkdräkter från kantonerna Bern (fig. 1), Schaffhausen (fig. 2), Schwyz (fig. 3), Zug (fig. 4) och Appenzell (fig. 5).

språk", så att debatter i förbundsförsamlingen kunna föras på hvilket som helst af dem och förbundslagar, kungörelser etc. publiceras på alla tre. Den romanska dialekt, "romaunsch" eller "ladin" (se Rätoromanska språket), som talas i Graubünden, är ej erkänd af förbundet, men bevaras vid lif genom artificiella medel i form af för ändamålet bildade sällskap och har ej majoritet ens i nämnda kanton. Af de öfriga 24 kantonerna har tyskan majoritet i alla utom 5 (Fribourg, Vaud, Valais, Neuchâtel och Genève), där franskan, och 1 (Ticino), där italienskan är öfvervägande. 1910 hade 69,1 proc. tyska, 21,1 proc. franska, 8 proc. italienska till sitt modersmål (jämte Ticino i de till Pos område hörande dalarna af Graubünden); 40,122 pers. hade "romaunsch" och 23,031 annat språk till modersmål. Tyska språkområdet omfattar mellersta, norra och östra S.: de fyra skogskantonerna, Solothurn, Aargau, Basel, Zürich, Thurgau, Schaffhausen, S:t Gallen, Appenzell, Glarus, 5/6 af Bern, östra delen af Fribourg, nordöstra Graubünden

Fig. 6. Schweizisk bondgård (kant. Bern).

samt flera språköar i de franska och italienska områdena. Befolkningen är till följd af landets beskaffenhet mycket ojämnt fördelad. I medeltal bo 91 pers. på hvarje kvkm. (i Genève 549, i Zürich 291, i Graubünden 16). Tätast bebyggd är högslätten, svagast högalperna, som 1900 hade endast 3 kommuner (med 463 pers.) öfver 1,900 m. höjd. Hela antalet kommuner var 1910 3,157.

Näringar. *Jordbruk.* Af arealen voro 1912 32,029,4 kvkm. (77,6 proc.) produktivt land, näml. 9,200 kvkm. (22,8 proc.) skog, 213,5 kvkm. (0,5 proc.) vinland och 22,616 kvkm. (54,7 proc.) åker, äng och betesmarker, samt 9,269 kvkm. (22,4 proc.) improduktiv mark (1,312 kvkm. vatten, 7,957 kvkm. berg, glaciärer o. s. v.). Till följd af ängskulturens utveckling på sädesodlingens bekostnad är landet för brödsäd beroende af utlandet, enär den egna produktionen anses räcka endast omkr. 150 dagar; endast kant. Schaffhausen, Solothurn och Luzern producera spannmål utöfver det egna behofvet. De viktigaste odlade växterna äro hvete, spält, hafre, råg, hvars odling i Valais på sina ställen går upp till 2,100 m. höjd, korn, potatis, baljväxter, tobak, sockerbetor, lin och hampa, i varmare trakter äfven majs. Åt odlingen af foderväxter egnas stor omsorg. Vingårdarna upptaga 213,5 kvkm., men arealen minskas oafbrutet till följd af konkurrensen med billiga utländska viner. De enda kantoner, som ha öfver 10 proc. vinland, äro Vaud (18 proc.), Zürich (17) och Ticino (11 proc.). Bland de bästa schweiziska vinerna äro La Côte, Lavaux och Yvorne (i Vaud) samt Muscat, Vin du glacier och Feudant (i Valais); värderade äro också de, som komma från trakten af Neuchâtel, norra ändan af sjön Zürich, från Baden i Aargau och från Rhenstranden. Afkastningen växlar högst betydligt, i Zürich t. ex. från 74,000 hl. (värde 4,4 mill. frcs) 1911 till 18,200 hl. (värde 963,000 frcs) 1913. För hela S. uppgafs den för 1914 till 368,100 hl. (värde 20,8 mill. frcs). — *Boskapsskötseln* i Alperna utgör hufvudnäringen. 1911 räknade man i S. 144,000 hästar, 1,443,500 nötkreatur (hvaraf 797,000 kor), 570,000 svin, 161,400 får och 241,300 getter, hvilket visar en stor tillbakagång för de båda sista djurslagen, men ökning för öfriga sedan föregående räkningar. Hufvudmålet för ladugårdsskötseln är mjölkproduktion; under det smörtillverkningen alltmer undantränges af osttillverkningen och ej mer fyller landets eget behof af smör, utgör ost (bäst Emmenthaler och Gruyère) en af dess viktigaste exportartiklar jämte färsk och kondenserad mjölk samt barnmjöl (tills. 1914 för 119,8 mill. frcs). Får hållas mest i de högre alptrakterna i Valais, Bern, Uri och Graubünden, där alpbetena till en del äro utarrenderade åt italienska herdar, som om sommaren föra dit stora hjordar af s. k. bergamaskfår. — *Jakten* är obetydlig; på högslätten äro harar, här och där rådjur och vildsvin, änder, snäppor och rapphöns de enda jaktbara djuren. I Alperna förekomma gems och murmeldjur, tjäder, orre, järpe och snöripa ännu allmänt. Af rofdjur finnas räfven allmänt, vargen (sällsynt) i Jura och Alperna, björnen i Engadin och dess sidodalar, lodjuret här och där i Valais; de skadligaste roffåglarna äro lammgamen (jfr dock sp. 1262) och kungsörnen. — *Fiske.* De forna fiskrikedomen har betydligt minskats och först på senare tiden blifvit något större genom fiskodling (212 fiskodlingsanstalter 1914) och bättre uppsikt öfver fisket. Sedan 1876 stå såväl fisket som jakten i högalperna under förbundets uppsikt. — De största *skogarna* ha Bern (1,580 kvkm.), Graubünden (1,438 kvkm.), Vaud (835), Valais (795), Ticino (730 kvkm.), men största procenten skogsmark i förhållande till arealen ega Schaffhausen (40 proc.), Solothurn (37), Aargau (32) och Neuchâtel (30). Af hela skogsarealen (9,200 kvkm.) eger staten 396, kommuner och korporationer 6,233 samt enskilda 2,571 kvkm. De stora flödena 1834, 1852 och 1868 fäste uppmärksamheten vid den försummade vården af skogen som skydd mot dylika olyckor; en skogsafdelning inrättades vid polytekniska skolan i Zürich, när denna öppnades 1855, och en 1876 utfärdad lag (med skärpta bestämmelser 1897) ställde skogarna under skydd och

uppsikt af förbundet. och de särskilda kantonerna tvungos att införa en ordnad skogshushållning och genom återplantering ersätta afverkad eller genom naturåverkan förstörd skog. 1872—1914 blefvo 1128 kvkm. planterade eller besådda med skogsfrö, och andra för skogens vård nödiga arbeten ha utförts för en kostnad af 14 mill. frcs, hvartill förbundet bidragit med 7,8 mill. — *Bergsbruket* är obetydligt. Viktigast bland mineralrikets råprodukter är asfalt, som tillgodogöres af ett engelskt bolag i Val de Travers (Neuchâtel). Af malmer bearbetas knappast andra än järnmalm (Delémont), kopparmalm (Val d'Anniviers) och silfverförande blymalm (Lötschental). Vanliga stenkol finnas icke, men brunkol här och där och brytas äfven, t. ex. i Käpfnach, Zürich. Antracit finnes i Valais. De fyra salinerna Bex i Vaud, Rheinfelden och Ryburg i Aargau samt Schweizerhalle i Basel lämnade 63,047 ton salt af olika slag år 1915. Marmor, sandsten och granit brytas flerstädes för byggnadsändamål, märgel, lera och kalksten användas för tillverkning af olika slags cement. De viktigaste skifferbrotten ligga i Glarus. S. uppges ha öfver 600 mineralkällor, af hvilka de mest kända äro järn- och natronkällorna vid S:t Moritz, Schuls-Tarasp och Fideris (Graubünden), gipstermerna vid Leuk (Valais) och Weissenburg (Bern), svafveltermerna vid Baden och Schinznach (Aargau), de indifferenta termerna vid Pfäfers-Ragaz och svafvelkällorna vid Alvenen och Sernens (Graubünden), Gurnigel, Heustrich och Leuk (Bern). — *Industrien.* 1911 var antalet i olika industrigrenar (7,785 arbetsställen) sysselsatta personer 328,841, hvaraf i textilindustrien, som är den viktigaste. 100,175 på 1,584 arbetsställen. Bomullsindustrien (29,550 arbetare på 319 arbetsställen) är hemma företrädesvis i kant. Zürich, Glarus, S:t Gallen, Appenzell, Thurgau och Aargau, spetstillverkningen (28,606 pers. på 866 arbetsställen) i Appenzell, Thurgau och S:t Gallen, sidenindustrien (resp. 31,537 och 214) i Ticino (spinnerier), Basel och Zürich (väfverier). Urtillverkningen, som har sitt hufvudsäte i Genève och Juradalarna, i Neuchâtel, Vaud och Bern, är delvis förbunden med tillverkning af bijouterivaror och leksaker och är uppförd i statistiken med omkr. 35,000 arbetare på 858 arbetsställen. Af yngre datum är maskinindustrien, som urspr. var ett bihang till textilindustrien för att göra denna oberoende af importen från England; den jämte annan förarbetning af metaller sysselsatte 1911 69,760 pers. och är lokaliserad företrädesvis kring Oerlikon, Zürich, Winterthur, S:t Gallen och Basel. Af andra industrigrenar må nämnas ylle- och linnefabriker i Bern, halmflätning i Aargau och Fribourg, träsnideri (Brienz i Berner Oberland), tillverkning af papper, lergods och cement, choklad (Suchard, Cailler, Sprüngli, Tobler, Peter, Maestrani m. fl.), köttextrakt (Maggis i Kempttal nära Winterthur), anilinfärger (Basel), aluminium (Neuhausen i Schaffhausen). Bristen på stenkol ersättes i stor utsträckning af vattenkraft, direkt eller omsatt i elektricitet (resp. 537,785 och 253,240 hkr 1911). — *Handel.* Liksom S., trots sin brist på råmaterial för industrien, i förhållande till folkmängden hör till de mest industriidkande länderna i Europa, öfverträffas det med afseende på handelsomsättningen af få europeiska länder, om man tar i betraktande landets storlek och folkmängd, saknaden af hafskust och de stränga tullgränserna. Efter 1870 har S. genom allt högre tullar sökt skydda sin industri och har fr. o. m. 1906 ganska höga tullsatser, äfven på spannmål och råmaterial, men företrädesvis på industrivaror. 1901 uppgingo tullinkomsterna endast till 46,5 mill. frcs, men 1912 till 85,6 mill. De förnämsta handelsplatserna äro Genève, Basel, Zürich och S:t Gallen. Hufvudsakligen införas spannmål, vin och sprit, slaktboskap, salt, stenkol samt råvaror för industrien; hufvudposterna i utförseln äro ost, kondenserad mjölk samt landets industrialster, hvilka till stor del ha afsättning i Amerika och Orienten, där schweiziska firmor äro bosatta. Införseln hade 1913 ett värde af 1,919,8 mill. frcs (hvaraf för råvaror 685,6, för fabrikat 635 och för födoämnen 599,2 mill.) och utförseln ett värde af 1,376,4 mill. frcs (hvaraf för råvaror 152,8, för fabrikat 1,022,6 och för födoämnen 201 mill.). Bristen, ej mindre än 543,4 mill., betäckes delvis af hotellindustrien, på hvars räkning äfven en stor del af importen af lifsmedel måste sättas. Antalet hotell, särskildt uppförda för resande, var 1905 1,924 (hvaraf 402 i Bern och 358 i Graubünden), med 124,068 sängar; bruttoinkomsterna uppgingo till 187,7 mill., nettoinkomsterna till omkr. 57,8 mill. frcs och det i hotellrörelsen nedlagda kapitalet till 777,5 mill. frcs, hvilket allt visar en ofantlig ökning under de senaste trettio åren. Lifligast är turisttrafiken vid Vierwaldstättersjön (Luzern), Berner Oberland (Interlaken), vid Genèvesjön och i några högdalar i Valais och Graubünden (Zermatt, Davos och Engadin).

Kommunikationer. Den första järnvägen i S., mellan Zürich och Baden i Aargau, öppnades 1847. 1852—72 gåfvo kantonerna järnvägskoncessioner åt enskilda bolag, men från 1872 förbehöll sig förbundet rätt att öfvervaka järnvägsbyggnader, och i början af 1900-talet började förbundet köpa flera viktiga järnvägslinjer, bl. a. Jura—Simplonbanan 1903 och Gotthardsbanan 1909, men endast hufvudlinjerna, icke bibanor och kuggstångsbanor (af hvilka den första, Vitznau—Rigi, byggdes 1871). Vid 1914 års slut hade S. näst Belgien och Storbritannien det tätaste järnvägsnätet i Europa, 5,177,4 km. (hvaraf 2,736 km. statsbanor och 159,4 km. kuggstångsbanor), drifvet dels med ånga, dels med elektricitet. Byggnadskostnaden uppgick s. å. till 2,098,27 mill. frcs. Äfven landsvägsnätet är rikt utveckladt, icke blott på högslätten och i Jura, utan äfven i Alperna, och på de större sjöarna gå ångbåtar, tidigast på Genève- och Bodensjön (resp. 1823 och 1824). — Antalet *postanstalter* var 1913 2,097 och brefpostförsändelser omkr. 386,7 mill., i förhållande till folkmängden större än i något annat land i Europa (101 per inv.). 1875 biträdde S. världspostföreningen, hvars centralbyrå befinner sig i Bern, där äfven det internationella telegrafväsendet har sin byrå. — *Telegraflinjerna* hade 1914 en längd af 3,443 km., och antalet taxerade telegram var 6,53 mill. (hvaraf 4,6 mill. utländska), *telefonlinjerna* 23,193 km.

Mynt, mått och vikt. 1850 infördes det franska myntsystemet, och 1865 biträdde S. La-

tinska myntkonventionen. Egna guldmynt (20-francs-stycken) präglade S. först 1883. Den 1907 öppnade Nationalbanken har uteslutande rätt att utge sedlar (7 april 1915: 127,76 mill. frcs). F. ö. funnos 1913 42 enskilda banker med ett sammanlagdt aktiekapital af 244,75 mill. frcs. Ett på metersystemet hvilande mått- och viktsystem infördes 1851 och ersattes 1877 med det egentliga metersystemet.

Undervisningsväsendet. Ehuru en högskola funnits i Basel sedan 1460 och särskildt efter reformationen lärda skolor inrättats i flera städer, gjordes i de flesta kantoner före 1800-talet obetydligt för den egentliga folkskolan; först efter de politiska stormarna i förra hälften af 1800-talet har folkundervisningen blifvit omhuldad. Undervisningen är nu obligatorisk i hela S., afgiftsfri och konfessionslös (religionsundervisning, baserad på en skolbibel, upptar en timme tre gånger i veckan; särskild dogmatisk undervisning meddelas af pastor utanför lärorummet och utom schemat) och står under uppsikt af förbundet, hvilket årligen genom rekryternas pröfning kontrollerar resultaten af undervisningen. 1912 befunnos af 29,655 rekryter endast 18 vara i saknad af all skolbildning och 9,507 ega högre skolbildning. Sedan 1902 eger förbundet att i vissa fall bidraga äfven till primärundervisningen, men kantonerna organisera densamma i de olika skoldistrikten (1912: 3,392), som hvart och ett har ett skolråd, hvars medlemmar utses kommunvis, med pastor som självskrifven ordf. Skolåldern varierar inom 6—12 år (för yngre barn finnas frivilliga småbarnsskolor). Lärarpersonalen väljes af kommunalrådet efter förslag af skolrådet. Bäst är folkbildningen i de nordöstra kantonerna, där protestanterna utgöra flertalet af befolkningen. I hvarje skoldistrikt finnas primärskolor, i hvilka vetandets element jämte geografi och historia inhämtas, samt i många kommuner sekundärskolor (högre folkskolor, fr. *écoles secondaires*, it. *scuole elementari maggiori*), med 2—4-årig kurs, afsedda för de barn, som vilja öka sitt vetande utan att fortsätta till högre läroverk eller förbereda sig till inträde i mellanskolorna. Endast i Basel är besök i dem obligatoriskt. Enskilda skolor äro medgifna, men de stå liksom de offentliga under uppsikt af skolrådet och kantonens skolinspektör, och deras lärare måste ha samma kompetens som de offentligas. 1912 funnos 1,033 småbarnsskolor med 53,043 barn, 12,708 folkskoleafdelningar på 4,470 platser med 12,612 lärare och lärarinnor och 551,250 barn samt 683 sekundärskolor med 1,957 afdelningar, 2,204 lärare och 58,530 lärjungar. Under den allmänna benämningen "mittelschulen" l. "écoles moyennes" sammanfattas en mångfald undervisningsanstalter, som kunna sammanföras under två hufvudrubriker: a) tekniska skolor (i Winterthur, Burgdorf, Biel, Fribourg, Le Locle, Genève, Zürich m. fl.) och skolor för utbildning i olika yrken (gewerbeschulen, handwerkerschulen: i Zürich, Bern, Glarus, Aarau, Genève m. fl., eigentliche berufsschulen: för metallarbeten, textilindustri, handelsskolor, landtbruksskolor, hushållsskolor och skolor för kvinnlig slöjd m. fl.); b) kollegier (collèges), gymnasier och kantonsskolor, hvilka i vissa fall förbereda för akademiska studier, i andra icke. Lärare och lärarinnor utbildas vid 35 offentliga och 14 privata seminarier med (1912) resp. 3,100 och 800 lärjungar. Inalles voro "mittelschulen" af olika slag besökta af 30,679 lärjungar. Kantonernas utgifter för folkskolor och deras öfverbyggnader, för sekundär- och mellanskolor stego 1912 till 38,18 mill. frcs. Därtill komma utgifterna för högskolorna, omkr. 5 mill. frcs, samt för ny- och ombyggnader m. m., 2,5 mill. frcs. De kommunala utgifterna (gemeindeleistungen) för skolväsendet voro s. å. 45,3 mill. frcs och förbundets utgifter omkr. 7 mill., så att det schweiziska undervisningsväsendet kostar nära 100 mill. frcs. Förbundsförfattningen bemyndigar förbundet att grundlägga och understödja utom den sedan 1855 existerande polytekniska högskolan i Zürich (med 10 afdelningar) ett förbundsuniversitet (som ej kommit till stånd) och andra anstalter för den högre bildningen. Det har dock icke lämnat understöd till universiteten, emedan kantonerna ej vilja afstå från sina lokala högskolor. S. har 7 universitet: Basel (1460), Zürich (1833), Bern (1834), Genève (1873, som académie 1559), Fribourg (internationellt katolskt, 1889), Lausanne (1890, académie 1537) och Neuchâtel (1840—48, återupprättadt 1866 som académie, universitet 1909). Högskolorna i Zürich och Bern ha särskilda fakulteter för veterinärmedicin och tandläkarkonst, de i Fribourg och Neuchâtel sakna medicinsk fakultet. Högskolan i Fribourg har katolsk-teologisk, den i Bern både protestantisk och gammalkatolsk teologisk fakultet. Antalet studerande vid dessa 7 högskolor var vintern 1912—13 11,779, hvaraf 3,429 hospitanter, 2,587 kvinnor och 3,692 utlänningar. En fullständig redogörelse för S:s undervisningsväsen lämnar den sedan 1883 utkommande "Jahrbuch des unterrichtswesens in der S." af A. Huber. I nämnda arbete upptas för 1912 296 privatskolor (pensioner), med tills. öfver 16,000 elever, företrädesvis flickor och unga damer från alla världsdelar, som där erhålla sin bildning; vidare 37 räddnings-(förbättrings-)anstalter, 19 blind- och döfstumanstalter, 28 anstalter för idiotiska och andesvaga barn, 28 skolor för föräldralösa, 1 anstalt för epileptiska, 3 (i Basel) för missionsändamål, 8 konservatorier, musikakademier och musikskolor. Konst och vetenskap omhuldas visserligen icke så mycket af staten, men desto mer på enskild väg af föreningar och sällskap. De flesta större städer ha museer för skön konst; dessutom gör den allmänna schweiziska konstutställningen sin rund genom de större städerna. S. kan uppvisa ett stort antal konstnärer, såväl målare som bildhuggare, och bland vetenskaper ha företrädesvis matematik och naturvetenskaper odlats, och på dessa områden glänser S. med namnen Gesner, Bauhin, Bernoulli, Euler, von Haller, de Saussure, Bonnet, Senebier, Deluc, de Candolle, Studer, Escher von der Linth, Desor, v. Tschudi, Heer och Pictet m. fl. Af historieskrifvare äro Joh. v. Müller (hvars schweiziska historia fortsatts af J. J. Hottinger, Ch. Monnard och L. Vulliemin), J. Burckhardt och S. de Sismondi samt bland yngre Al. Daguet och G. Meyer von Knonau de mest bekante; som kyrkohistoriker är särskildt Merle d'Aubigné mycket känd i Sverige och som teolog A. Vinet. Bland filosofer, filo-

loger o. s. v. märkas Rousseau, Lavater, Pestalozzi, Zimmermann, Hirzel och H. F. Amiel samt bland skönlitterära författare i nyare tid Tœpffer, E. Rambert, V. Cherbuliez, É. Rod, Marc Monnier (franska), Bitzius, Bodmer, Breitinger, Gessner, G. Keller, Konrad F. Meyer, F. Schmid, E. Zahn, M. Lienert, A. Ott, K. Spitteler, A. Frey (tyska). Det romanska S:s förnämsta litterära organ är "Bibliothèque universelle". Se J. Bæchtold, "Geschichte der deutschen litteratur in der Schweiz" (1902); V. Rossel, "Histoire littéraire de la Suisse romande" (1889—91); Godet, "Histoire littéraire de la Suisse française" (1890). Om rätoromanska litteraturen se Rätoromanska språket. Offentliga bibliotek funnos 1911 till ett antal af 5,798 med tills. 9,38 mill. bd. Utomordentligt stort är antalet föreningar och sällskap för vetenskapliga, allmännyttiga, religiösa, politiska och sällskapliga ändamål; många sträcka sig öfver hela landet och växla samlingsplats hvarje år.

Religiösa förhållanden (jfr sp. 1262). Protestanterna (zwinglianer i de tysktalande, kalvinister i de fransktalande kantonerna) äro öfvervägande i slättlandskantonerna i n. och v., katolikerna i de högre alpkantonerna. Nästan rent protestantiska äro Bern, Vaud och Neuchâtel (82—85 proc.), nästan rent katolska äro Nidwalden, Obwalden, Luzern, Valais, Ticino, Zug, Uri, Schwyz och Fribourg (86—98 proc.), medan i 9 andra kantoner protestanterna, i 4 katolikerna utgöra fiertalet. Någon schweizisk af förbundsförfattningen erkänd statskyrka finnes icke, men det finns en eller flera landskyrkor (*landeskirchen, églises nationales*) i hvarje kanton, hvars prästerskap aflönas af kantonen, utom i Genève, där 1907 beslöts kyrkans skiljande från staten (från 1 juni 1909). Men jämte landskyrkor finnas inom Vaud och Neuchâtel frikyrkor och i andra kantoner friförsamlingar, som uppstått på grund af önskan att vara oberoende af staten och skarpare kunna fixera sin läromening. Den reformerta kyrkans författning och prästerskapets ställning äro olika i de särskilda kantonerna. Öfverallt är synoden den beslutande myndigheten i rent kyrkliga ärenden. Den katolska kyrkan har 5 biskopsstift: Chur (Zürich, Uri, Schwyz, Ob- och Nidwalden, Glarus, Graubünden), Basel (Basel-Stadt och -Land, Bern, Luzern, Zug, Solothurn, Schaffhausen, Aargau, Thurgau), S:t Gallen (S:t Gallen, Appenzell), Genève-Lausanne (Fribourg, Neuchâtel, Vaud, Genève) och Sion (Valais). Kantonen Ticino lyder från 1888 nominellt under biskopen i Basel, men förvaltas af en suffraganbiskop (apostolisk administrator) i Lugano, som utnämnes af påfven i samförstånd med biskopen i Basel. Den gammal- l. kristkatolska kyrkan, för hvilken 1874 en särskild teol. fakultet upprättades vid universitetet i Bern, valde 1876 genom sitt synodalråd en biskop, som residerar i Bern och räknade 1906 38 församlingar med 20—30 tusen medlemmar, spridda i flera kantoner. Antalet kloster, som redan vid reformationen och sedermera flera gånger minskats genom sekulariseringar, var 1904 77, hvaraf 32 munkkloster. De mest bekanta af dessa äro benediktinklostren Disentis, Einsiedeln och Engelsberg samt augustinklostret S:t Maurice, till hvilket äfven hospitiet på Stora S:t Bernhard hör. Jesuitorden och affilierade sällskap få ej finnas i någon del af S., och medlemmar af dem få icke ta någon befattning med kyrka eller skola; äfven hvarje annan religiös orden, hvars verksamhet synes farlig för staten eller stör lugnet, kan förbjudas. Inga nya kloster få anläggas eller redan upphäfda återställas. Inrättandet af nya biskopsstift kräfver förbundsstyrelsens samtycke. F. ö. stadgar 1874 års författning fullständig och absolut samvets- och trosfrihet och fri utöfning af gudstjänsthandlingar inom sedlighetens och ordningens gränser. Ingen behöfver erlägga afgifter till ett religionssamfund, som han ej tillhör. Barnens religiösa uppfostran intill 16 års ålder bestämmes af fadern eller förmyndaren.

Finanser. Förbundets inkomster härröra af tullar, mynt- och krutregalet, alkoholmonopolet, som står under särskild förvaltning och hvars afkastning (1915: 7,8 mill. frcs) delas mellan kantonerna (hvilka måste använda 1/10 af det mottagna beloppet på bekämpande af dryckenskapslasten i dess orsaker och följder), post- och telegrafförvaltningen, förbundsförmögenheten, förbundets järnvägar och banksedelutgifningen samt kantonernas bidrag (hälften af värnskatten samt utomordentliga skatter). De ökades under årtiondet 1891—1900 från 69 till 101 mill. frcs och utgjorde för 1914 78,3 mill., hvaraf 5,7 mill. inkomst af förmögenhet (fast egendom och kapital), 5 mill. i värnskatt och 65 mill. af tullar. Utgifterna för s. å. uppgingo till 100,84 mill., hvaraf till räntor och amortering af statsskulden omkr. 11 mill., till krigsväsendet 36,8, jordbruk och industri 13,6 samt till post och järnvägar 6,7 mill., hvadan ett deficit uppstod af 22,5 mill. För 1915 voro inkomster och utgifter resp. 76,5 och 100 mill. För att täcka de ökade utgifterna, hufvudsakligen för mobilisering under det pågående världskriget, föreslog regeringen en särskild krigsskatt på inkomst, som beräknades lämna omkr. 50 mill. frcs, hvarjämte den föreslog andra åtgärder såväl för att öka inkomsterna som för att minska utgifterna. Förbundets tillgångar upptogos vid 1915 års början till 602,77 mill. frcs och dess skulder till 524,22 mill., hvaraf 280,8 mill. statslån. — De särskilda kantonerna ha sin egen budget och äfven skulder. Deras inkomster härröra till en del från direkta skatter på inkomst och förmögenhet, till en större del från indirekta skatter, såsom accis, stämpelskatt o. s. v. De flesta kommuner ha ganska dryga kommunalutgifter.

Författning. Förbundsstaten består af 22 småpubliker (kantoner), hvilka självständigt sköta sina inre angelägenheter; 3 af dem (Unterwalden, Basel och Appenzell) äro delade i 2 halfkantoner med samma självständighet som helkantonerna, så att de självständiga staternas antal är 25.

Kantoner	Areal i kvkm.	Inv. 1910	Proc. improduktivt land
Zürich	1,729,10	503,915	9,3
Bern	6,883,52	645,877	18,9
Luzern	1,492,29	167,223	8,9
Uri	1,074,38	22,113	47,4
Schwyz	907,99	58,428	21,3
Obwalden	492,00	17,161	14,1

Kantoner	Areal i kvkm.	Inv. 1910	Proc. improduktivt land
Nidwalden	274,76	13,788	23,2
Glarus	684,52	33,316	27,7
Zug	240,07	28,156	16,4
Fribourg	1,671,09	139,654	11,5
Solothurn	791,40	117,040	3,1
Basel-Stadt	37,07	135,918	36,1
Basel-Land	426,97	76,488	3,8
Schaffhausen	298,12	46,097	4,6
Appenzell A.-Rh.	242,48	57,973	4,0
Appenzell I.-Rh.	172,59	14,659	13,1
S:t Gallen	2,013,67	302,896	11,3
Graubünden	7,113,50	117,069	30,5
Aargau	1,403,43	230,634	4,7
Thurgau	1,005,77	134,917	17,5
Ticino	2,813,43	156,166	25,9
Vaud	3,212,38	317,457	14,8
Valais	5,235,20	128,381	44,2
Neuchâtel	799,60	133,061	13,4
Genève	282,11	154,906	18,5
Schweiz	41,298,35	3,753,293	22,4

Efter de omstörtningar, som framkallades af Helvetiska republikens bildande (1798) och folkrörelsen 1830, blef *styrelseformen i de särskilda kantonerna* demokratisk-representativ, så att samtliga medborgare afgjorde öfver författningarna och valde sina lagstiftande representanter. Denna folkrepresentation, som i de flesta kantoner kallades *Stora* l. *Kantonalrådet*, tillkommo den rena demokratiens suveränitetsrättigheter: lagstiftning, val af de verkställande myndigheterna, uppsikt öfver statsförvaltningen o. s. v. Till slutet af 1860-talet gjorde sig inom flera af dessa representativ-kantoner den sträfvan gällande att inskränka denna folkrepresentations kompetens och på rent demokratiskt sätt lägga afgörandet hos själfva folket, och från denna tid vann småningom denna rörelse genom en serie författningsändringar i de olika kantonerna så mycken utbredning och framgång, att representativdemokratien numera kvarstår oförändrad endast i kantonen Fribourg. De nya formerna äro väsentligen följande: 1) referendum, d. v. s. allmän folkomröstning, obligatorisk eller fakultativ, öfver alla lagförslag; 2) veto, rätt att genom folkomröstning omintetgöra en af representationen beslutad lag, stående närmast det fakultativa referendum, en form, som f. n. finnes endast i S:t Gallen; 3) initiativ, folkets rätt att framlägga lagförslag; 4) folkomröstning öfver dekreterade utgifter, som öfverstiga ett visst belopp, öfver statslån etc. (finansiellt referendum); 5) direkta val af de högsta verkställande myndigheterna. Härigenom har Stora rådet l. Kantonalrådet numera nedsjunkit till en blott lagstiftningskommitté, och afgörandets tyngdpunkt är förlagd till samtliga medborgare. De 6 små kantonerna Glarus, Uri, de båda Appenzell och de båda Unterwalden ha rent demokratiska former, så att folkförsamlingen omedelbart stiftar sina lagar och väljer sina ämbetsmän. — Den nu gällande *förbundsförfattningen* är af 12 sept. 1848, reviderad och genom allmän folkomröstning sanktionerad 19 april 1874, hvarefter den trädde i kraft 29 maj s. å. Genom denna författning inskränktes de enskilda kantonernas makt, gåfvos åt alla schweizare lika rättigheter inför lagen, gafs förbundet rätt att i statens intresse på sin bekostnad verkställa eller subventionera allmänna arbeten (järnvägar, vattenkorrektioner, skogsplantering, vägbyggnader, säkerhetsarbeten mot bergras och laviner), förklarades tull-, post-, telegraf- och telefon-, mynt-, mått- och viktväsendet, alkoholmonopol, krutregale, banksedelmonopol, utrikespolitiken för förbundsangelägenheter samt garanterades fri utöfning af hvarje kristen gudstjänst, tryckfrihet, församlingsrätt och petitionsrätt. *Förbundsförsamlingen* (ty. *bundesversammlung*, fr. *assemblée fédérale*), som består af två kamrar: *nationalrådet* (ty. *nationalrat*, fr. *conseil national*) och *ständerrådet* (ty. *ständerrat*, af *stand*, äldre benämning på kanton, fr. *conseil des états*), utöfvar lagstiftande makten och väljer den verkställande myndigheten och förbundets domstol. Nationalrådet är nationens representant (1 led. väljes i valkretsar för hvarje 20,000-tal eller bråkdel öfver 10,000 af befolkningen, efter sista folkräkningen 1910 189 led.), ständerrådet representerar kantonerna (hvarje helkanton väljer genom sin representation eller direkt 2 led., hvarje halfkanton 1 led., summa 44 led.). Valen till nationalrådet ske direkt sista söndagen i okt. och gälla för 3 år från 1:a måndagen i dec., då nationalrådets konstituerande möte hålles. Rösträttigad är hvarje schweizare, som fyllt 20 år och i sin kanton icke är utesluten från aktiv medborgarrätt. Valbar är hvarje rösträttigad af världsligt stånd. Icke valbara till ständerrådet äro medlemmar af nationalrådet och förbundsrådet samt förbundsdomstolen. Valsätt, valperiod och arfvode bestämma kantonerna. Medlemmar af nationalrådet ha af förbundet 20 frcs i dagtraktamente samt reseersättning till och från hufvudstaden. I allmänhet utgöra nationalrådet och ständerrådet två kamrar med lika behörighet och veto mot hvarandra; men i vissa fall, då det gäller val af led. i förbundsrådet och förbundsdomstolen samt af kanslern och kommenderande generalen öfver armén, utöfning af benådningsrätt m. m., sammanträda de under ordförandeskap af talmannen i nationalrådet till en förbundsförsamling, då nationalrådet med sitt mer än fyrdubbla antal har öfvervikten. Förbundsförsamlingen har uteslutande rätt att ingå fördrag och förbund med främmande makter, att förklara krig och sluta fred, att sanktionera kantonernas författningar, att vidtaga åtgärder rörande neutralitet och intervention, att organisera härväsendet samt lagstifta rörande tull-, post-, telegraf- och telefon- och patent- och myntväsendet, arbetarskydd i fabriksdrift, om mått och vikt och ha uppsikt öfver vattenbyggnader och skogspolis, jakt och fiske, öfver tillgodogörandet af vattenkraft, öfver vägar och broar, i hvilkas bevarande förbundet har intresse, m. m. Förbundslagar och beslut, som ha allmänt intresse och icke kräfva hastigt afgörande, skola föreläggas folket till allmän omröstning, när 30,000 medborgare eller 8 kantoner genom sina representationer begära det inom 90 dagar efter lagens publicering (fakultativt referendum). Förbundsförsamlingen har lagtima sammanträde en gång om året, i dec., till urtima möte så ofta förbundsrådet beslutar det eller $^1/_4$ af nationalrådet eller 5 kantoner fordra

ldet. I båda kamrarna fordras absolut majoritet, och för att kammaren skall vara beslutmässig, måste mer än halfva antalet medlemmar vara närvarande. — *Förbundsrådet* (ty. *bundesrat*, fr. *conseil fédéral*) utöfvar verkställande makten och består af 7 medlemmar, hvilka väljas för 3 år af förbundsförsamlingen bland dem, som äro valbara till nationalrådet. Endast en får väljas från samma kanton. Bland förbundsrådets medlemmar utser förbundsförsamlingen för 1 år i sänder en ordf., *förbundspresident* (ty. *bundespräsident*, fr. *président de la confédération*), och *vicepresident*, hvilka icke kunna omedelbart omväljas. Medlem af förbundsrådet kan icke vara medlem af förbundsförsamlingen, ej inneha annat ämbete och ej drifva något yrke. Hvar och en af förbundsrådets medlemmar förestår något af följande 7 departement: det politiska l. utrikes-, inrikes-, justitie- och polis-, krigs-, finans- och tull-, handels-, industri- och jordbruks- samt post-, telegraf- och järnvägsdepartementet. Förbundsrådets och förbundsförsamlingens kansliärenden ombesörjas af förbundskansliet, som består af en kansler och en vicekansler, hvilka väljas för en tid af 3 år samtidigt med förbundsrådet af förbundsförsamlingen. Kanslern ansvarar för protokollet i nationalrådet, vicekanslern för det i ständerrådet. — *Förbundsdomstolen* (ty. *bundesgericht*, fr. *tribunal fédéral*) består af 19 led. och 9 suppleanter, hvilka väljas för 6 år af förbundsförsamlingen. Valbar är hvarje minst 20-årig schweizare af världsligt stånd, som icke är led. af förbundsförsamlingen eller förbundsrådet eller ämbetsman, som utsetts af dessa myndigheter. Bland ledamöterna utser förbundsförsamlingen ordf. och vice ordf. för 2 år, och dessa kunna icke i denna egenskap omväljas. Domstolen delar sig, för 2 år i sänder, på två divisioner om 8 led. hvardera och en division på 3 led. För brottmål utser domstolen inom sin egen krets en åklagarkammare, en brottmålskammare, en förbundsstraffdomstol samt en kassationsdomstol. Till gemensamt möte sammanträder hela domstolen för att afgöra inre ordningsfrågor, besluta om utlämnande af flyktingar på begäran af främmande makt samt för att besluta i rättssaker, som icke äro hänvisade till någon division. För rättskipning i brottmål är S. deladt i fem kretsar (*assisenbezirke*), inom hvilka väljas för 6 år i sänder jurymän, en för hvarje 1,000-tal invånare. Hvarje förbrytelse afdömes i den krets, där den begåtts, af förbundsdomstolens brottmålskammare och af kretsens jurymän. Förbundsdomstolen afgör rättstvister mellan förbundet och kantonerna, mellan kantonerna inbördes, mellan förbundet eller en kanton å ena sidan samt enskilda personer å den andra, då den omtvistade saken är värd minst 3,000 frcs. Dessutom äro genom speciella lagar vissa andra rättstvister hänskjutna till domstolen, såsom en mängd frågor om järnvägar, bankväsen, patent, elektriska anläggningar och expropriationer, och där afgöras från kantonsdomstol vädjade mål, om denna anses icke eller orätt ha tillämpat förbundslagar och, om saken rör en penningtvist, värdet är minst 2,000 frcs. I brottmål afdömer domstolen med biträde af jury högförräderi, uppror och våld mot förbundsmyndigheter, mot folkrätten, större politiska förbrytelser samt de brott, som begåtts af förbundets ämbetsmän och dit hänvisats. En enhetlig civillagbok antogs 1907 och trädde i kraft 1912. En sjuk- och olycksfallsförsäkringslag antogs 1911. Förbundsrådets och förbundsförsamlingens säte är Bern, förbundsdomstolens Lausanne.

S:s vapen är ett silfverkors i rödt fält (i det stora sigillet omgifvet af kantonernas vapensköldar). — Nationalfärgerna äro rödt och hvitt. — Flaggans utseende är återgifvet å färgpl. till art. Flagga. — Inga ordnar finnas.

Litt.: "Statistisches jahrbuch der S." (officiell, sedan 1888), Egli, Heim och Billwiller, "Die S." (i Kirchhoffs "Länderkunde von Europa", bd 1, 2, 1889), Knapp, Borel och Attinger, "Geographisches lexikon der S." (1900—08), Walser, "Landeskunde der S." (2:a uppl. 1914 i Sammlung Göschen); "Beiträge zur geologischen karte der S." (många bd, 1863 ff); Maurer, Billwiller och Hess, "Das klima der S." (2 bd, 1909—10); H. Christ, "Das pflanzenleben der S." (1882); Hofmann, "Die S. als industriestaat" (1902), Reichesberg, "Handwörterbuch der schweizerischen volkswirtschaft, sozialpolitik und verwaltung" (1902 ff.), Geering och Hotz, "Wirtschaftskunde der S." (1908), Schmidt, "Die schweizerischen industrien im internationalen konkurrenzkamfe" (1912) samt resehandböcker af Bædeker, Macmillan, Murray m. fl. Wbg.

Försvarsväsendet är grundadt på ett fullständigt genomfördt milissystem, i det endast personalen i de högsta staberna och den s. k. instruktionskåren äro ständigt tjänstgörande. Högsta ledningen af armén utöfvas af militärdepartementet, hvars chef är medlem af förbundsrådet. Under detta departement stå arméstaben, som utgöres af 1 general och högste befälhafvare (om sådan är tillsatt) med stab, generalstaben med chef och fem underafdelningar, 3 armékårsstaber, 6 divisionsstaber, fästningsbesättningar och trupper. *Arméns organisation* ändrades genom lag af 1911. Armén delas liksom förut i två uppbåd, fälttrupper (*auszug*) och landtvärn (*landwehr*), hvartill komma landstorm (*landsturm*) och hjälptjänst. Armén delas i 6 divisioner, hvar och en uppsatt inom en divisionskrets. Kantonerna uppställa infanterikompanier och bataljoner, dragonskvadroner, landstorm och hjälptjänst, inberäknadt officerare, förbundet alla öfriga trupper och personal. En division af fälttrupperna utgöres af 16—19 bataljoner infanteri (i 3 brigader och 6 regementen), 1 kulspruteafd. med 3 kompanier, 1 hjulryttarkompani, 1 guideafd. med 2 skvadroner, 12 fält-, 2 haubits- och (vid fyra divisioner) 2 bergsbatterier (i 1 brigad och 2 regementen), 1 sappörbataljon, 1 sanitetsafd. och 1 förplägnadsafd. Vid hvar och en af fyra divisioner är en brigad utrustad för bergskrig. Härtill komma fästningsbesättningarna i S:t Gotthard och S:t Maurice, såväl af fälttrupper som af landtvärn (det senare 11 bataljoner m. m.). Till "armétrupper" hänföras af fälttrupperna 6 etappbataljoner, 2 hjulryttarkompanier, 4 kavalleribrigader (8 regementen, 24 skvadroner, 4 kulsprutekompanier), fästningsartilleri m. m. samt hufvuddelen af landtvärnet, nämligen 51 bataljoner (i 6 brigader och

14 regementen jämte 6 etappbataljoner), 6 hjulryttar- och 6 kulsprutekompanier, 36 skvadroner fotartilleri, ingenjörtrupper m. m. Parker och tränganstalter vid fälttrupperna uppsättas af landtvärnet. *Landstormen* uppgår till 83 infanteribataljoner, 13 kavallerikompanier (oberidna) samt ett antal kompanier af öfriga truppslag. *Hjälptjänsten* omfattar manskap, som icke ingår i annat uppbåd. Arméns *krigsstyrka* beräknas till: fältarmén 142,000, landtvärnet 69,000, landstormen 68,000, hjälptjänsten 206,000 man, häri inberäknade 9,500 officerare (och läkare). — *Rekryteringen* är grundad på allmän värnplikt enligt lag af 1907. Värnplikten tar sin början med 20:e och upphör med 48:e lefnadsåret (för officerare 52:a). Tjänstetiden är 13 (vid kavalleriet 10) år vid fälttrupperna, 8 (vid kavalleriet 11) år i landtvärnet, 8 år i landstormen (officerare längre i första uppbådet). Till krigstjänst odugliga erlägga värnskatt (intill 40 års ålder). — Truppernas *utbildning* sker i rekrytskola om 65 dagar vid infanteri och ingenjörtrupper, 75 dagar vid artilleri och fästningstrupper, 90 dagar vid kavalleriet och i repetitionskurser, hvilka vid fälttrupperna årligen pågå i 11 (artilleri och fästningstrupper 14) dagar. Menige och korpraler äro skyldiga deltaga i 7, öfriga underofficerare i 10, officerare i alla kurser. Öfningarna utföras omväxlande i regements-, brigad- och divisionsförband. Allt manskap och en del yngre befäl äro skyldiga årligen deltaga i skjutning vid skytteförening. All elementär utbildning af såväl trupp som befäl bibringas af särskilda instruktörer, tillhörande instruktionskåren. *Underofficerare*, som utses bland manskapet, genomgå en underbefälsskola under 20—35 dagar. Befordran till *officer* göres af kantonsstyrelserna för de af kantonerna uppsatta truppdelarna, af förbundsrådet för de öfriga och till högre grader. För befordran till officer fordras att ha genomgått en officersskola på 80—105 dagar samt därefter, vid infanteriet, en skjutskola; för befordran till högre grader fordras tjänstgöring vid en rekrytskola och för utnämning till öfverste genomgående af en centralskola under 30, till major 50 dagar. För inträde i *generalstaben* fordras genomgående af generalstabsskolans första kurs under 70 dagar, hvarefter kaptener och majorer kunna genomgå andra kursen om 42 och tredje kursen om 21 dagar. Divisions- och brigadchefer äro öfverstar, regementscheferna öfverstelöjtnanter. Befälhafvaren för en mobiliserad armé utnämnes till general. All aflöning utgår per tjänstgöringsdag; dock åtnjuta divisionschefer och högre officerare, officerare vid fästningsbesättningarna och instruktionskårens medlemmar årslön. — *Beväpningen* för hela infanteriet af såväl uppbådet som landtvärnet utgöres af det 1889 antagna repetergeväret af Schmidts modell (laddas med 12 patroner), som undergått vissa förändringar och nu såsom vanligt repetergevär kallas Schmidt-Rubin m./89—08. En ny gevärsmodell är antagen under benämning m./96—11 och utdelas till fälttrupperna, i den mån tillverkningen det medger. Kavalleriet har karbiner af samma modell. Artilleriet har fält- och bergskanoner samt fälthaubitser från Krupp af nyaste slag. — *Beklädnaden* är den länge i bruk varande, bestående af låg käppi med nackskärm och med beteckning för olika truppslag o. s. v., tvåradig vapenrock, mörkblå för infanteri, artilleri m. fl., mörkgrön för skyttar och kavalleri, ljusblå för läkare och veterinärer, mörkgråa benkläder. Allt manskap har i regel kläder och utrustning hos sig. — Arméns *budget* har senast uppgått till 44 mill. frcs. — Hela eller större delen af armén (*auszug*) har sedan världskrigets början befunnit sig på krigsfot. — *Det fasta försvaret.* Efter långvariga öfverläggningar bestämdes 1889, att hvarken den då föreslagna Jurabarriären eller Aar—Limmat- och Venoge—Orbelinjerna skulle befästas, utan man inskränkte sig till högbergen, där Sankt Gotthard skulle utbyggas till en stark centralställning, Saint-Maurice (kant. Valais) anordnas till en kraftig spärr för Rhônedalen och Luzisteig (kant. Graubünden) på nytt befästas för Rhendalens skydd. De båda förstnämnda positionerna blefvo först anordnade. Om befästningarna vid S:t Gotthard se Gotthard, sp. 18. Vid Saint-Maurice, där genom ett bergskred i den trånga Rhônedalen bildats en lägre platå, som floden i en smal rämna genombrutit, har man på platåns vänstra, högre del, Vérossazterrassen, sedan 1892 byggt ett pansarverk och ett batteri, på den högra har ett äldre batteri sannolikt förstärkts. Dessa från dalväggarnas höjdkammar behärskade befästningar ha utökats med ett starkt fort på bergspetsen Dailly, 2 km. s. ö. om Saint-Maurice. Sedan kom turen till Luzisteig (se d. o.), hvars befästningar nu (1916) också torde vara åtminstone i det närmaste färdiga. De äldre befästningarna (Aarberg, Aarburg m. fl.) ha slopats.

C. O. N. L. W:son M.

Förhistoria. Under istiden hade glaciärerna i S. vida större utsträckning än nu. Människan uppträdde där, så vidt man hittills vet, ej under interglacial tid, utan först vid istidens slut. Från den yngsta paleolitiska tiden, rentiden, förskrifva sig boplatserna vid Veyrier och Villeneuve nära Genèvesjön, vid Thaingen, Freudenthal och Schweizersbild nära Schaffhausen. På de fyra förstnämnda platserna äro fynden gjorda i grottor, på den sista under en utskjutande klippa. En mängd föremål af ben, horn och flinta har hittats på dessa boplatser, vid Thaingen (Kesslerlochgrottan) och Schweizersbild dessutom horn- och stenföremål med inristade renar, hästar m. fl. figurer. — Den yngre stenåldern är rikt utvecklad. Under ett jämförelsevis mildt klimat tillväxte befolkningen starkt. Många fynd ha anträffats i sjöarna, särskildt Boden-, Genève-, Neuchâtel- och Bielsjöarna, där människorna bodde i hyddor, byggda på pålar ute i vattnet (se Pålbyggnader). Inalles äro mer än 200 pålbyggnader upptäckta i S. Jämte slipade flintredskap nyttjades verktyg af nefrit, jadeit, serpentin, diorit och kloromelanit. Många husgerådsföremål af trä, ben, horn, lera, såsom kammar, skålar, bägare, handtag till stenredskap o. s. v., äro funna i pålbyggnaderna. Väfnader, nät, snören m. m. af lin tillvaratagas ofta, och äfven ylle torde ha användts. Korn, hvete och hirs voro i bruk, och man dref omfattande boskapsskötsel. Tre olika kreatursraser äro funna, vidare ben af svin, får, get, hund och, mera sparsamt, af häst. Inom stenålderns pålbyggnader kan man iakttaga tre olika kronologiska faser, den yngsta

karakteriserad genom kopparens uppträdande. Särskildt rik på kopparföremål (mer än 100 st.) visade sig pålbyggnadsboplatsen vid Vinelz i Bielsjön. Dolkar, mejslar, knifvar, pärlor och trekantiga bleckhängen af koppar påträffades där. Utom i pålbyggnader lefde människorna under neolitisk tid äfven i grottor och i hyddor på fasta landet, de senare vanligen runda och delvis nedgräfda i marken. De döde jordades ofta i små stenkistor, vanligen orienterade i ö. och v. Skeletten ligga med knäna uppdragna mot hakan och åtföljas af smycken (genomborrade musslor, djurtänder och snäckor) och stenredskap (graffältet vid Chamblandes nära Genèvesjön). Mot slutet af stenåldern synes likbränning ha kommit i bruk, och den döde bisattes i en graf-hög. — Kopparåldern efterträddes af en rik bronsålder med redskap, till hvilka metallen synes ha införts från östligare belägna länder. Pålbyggnaderna spelade äfven under bronsåldern betydande roll, särskildt i landets västra del. Vid Genèvesjön har man i tjugu pålbyggnader bland femtio anträffat bronsföremål. Särskildt bekanta äro boplatserna vid Morges, delvis tillhörande den äldre bronsåldern. I en något yngre pålbyggnad vid Morges (Grande cité) fann man 67 yxor, 6 mejslar, 4 svärd, 19 spjutspetsar, 61 knifvar, 23 skäror, 95 armband, 79 ringar, 256 smyckenålar och 23 andra föremål af brons, däribland en gjutform. Flera redskap och smycken, särskildt knifvarna och nålarna, uppvisa former, som äro egendomliga för S. Keramiken är rikt utvecklad med skiftande former och prydlig ornamentik (Haumesser vid Wollishofen en särskildt rik fyndplats för keramik). De många gjutformarna vittna om inhemsk bronsindustri. Äfven handeln med utlandet blomstrade, såsom fynden af italienska bronskärl och t. o. m. nordiska hängkärl af brons (Corcelettes) intyga. Mera sällsynta äro bronsåldersboplatser på fasta landet. Depåfynd äro ej sällsynta, och ända upp i de högre belägna alppassen ha bronssaker anträffats. Gravskicket visar helt olika karaktär i västra och östra S. I v. bibehöllo sig kistgrafvarna (grafkistan från Auvernier med flera skelett), men därjämte finnas skelettgrafvar under flat mark. I ö. finnas grafhögar med brända lik eller ock urnegratvar med brända ben under flat mark. Man har gissat på, att olikheten beror på förekomsten af två olika folk. — Järnet nyttjades till en början som inläggning på bronsföremål och var mycket sällsynt. Snart började man begagna inhemsk järnmalm. I Berner Jura har man funnit smältugnar från äldre järnåldern. Dubbelpyramidiska järntackor från samma tid äro flera gånger funna i S. Med järnåldern försvunno pålbyggnaderna. Bostadsrester anträffas i form af ''mardeller'', stora gropar i jorden med härdar och allehanda kvarlämnade föremål, eller som befästa platser. Såväl hallstatt- som latènetiden (se dessa ord) äro i S. rikt representerade, den senare t. o. m. uppkallad efter en vid Neuchâtelsjön liggande fyndplats. Äfven för hallstattiden kan man i S. urskilja två stora hufvudområden, det ena omfattande platån n. om Alperna mellan Genèvesjön, Rhen och Bodensjön, det andra omfattande alpdalarna i s. I det nordligare området ligga stora grafhögar med brända eller jordade lik, i det sydligare grafvar med skelett under flat mark, samlade i stora graffält, såsom vid Giubiasco, Cerinasca, Molinazzo och Castione. Dessa graffält gå in på latènetiden, och vissa ålderdomliga fornsaksformer hålla sig i bergdalarna kvar ännu e. Kr. f. Under latènetiden jordades de döda öfverallt i S. under flat mark, ofta i sten- eller träkistor (Vevey, Münsingen, Andelfingen). Äfven grafvar med stridsvagnar ha anträffats i S. liksom i Frankrike. Etruskiska inskrifter förekomma ej sällan i södra S. och under latènetiden blir användningen af mynt vanlig. Om den romerska eröfringens tid se Romersk provinskultur. Litt.: Heierli, ''Urgeschichte der Schweiz'' (1901), Vulliéty, ''La Suisse à travers les âges'' (s. å.), Déchelette, ''Manuel d'archéologie préhistorique'' (1908—14). T. J. A.

Historia. De spridda notiser om det nuv. S., som stå att vinna ur äldre romersk litteratur, visa, att landet bebotts af en mycket heterogen befolkning. Germanska element ha påvisats redan i 5:e årh. f. Kr. Mot s. vettande alpdalar beboddes af folk befryndade med Italiens. Men framför allt märkas två keltiska stammar, *helvetier* och *rätier*. Helvetierna, som i 1:a årh. f. Kr. bodde i mellersta och västra S. samt delar af Syd-Tyskland, besegrades af Julius Cæsar år 58 f. Kr. i trakten af nuv. Autun, hvarefter deras land införlifvades med Romerska riket. Samma öde öfvergick år 15 f. Kr. de ö. om helvetierna boende rätierna. Landet blef — mer eller mindre grundligt — romaniseradt. Romarna byggde städer, såsom Basilia (Basel) och Turicum (Zürich), och anlade härvägar, som äfven befordrade fredlig samfärdsel. Östra delen af S. tillhörde prov. Rætia, västra delen införlifvades med Gallien. Under 400-talet började germanska folk invandra. *Alemannerna* (se d. o.) kommo från sina gamla boplatser n. om Rhen; där de bosatte sig, undertryckte de h. o. h. den romerska kulturen. *Burgunderna* däremot, som grundlade ett rike i Rhônetrakterna, blefvo själfva romaniserade. Både alemanner och burgunder kommo sedan under frankiskt herravälde, men den skiljaktighet i språk och kultur, som folkvandringstiden skapat, blef beståndande. I de alemanniska trakterna (som räknades till tyska hertigdömet Schwaben) blef tysk kultur förhärskande, i de burgundiska fransk. Då frankiska riket på 800-talet splittrades, gick gränslinjen öfver det nuv. S:s område, och fastän detta i sin helhet sedan 1000-talet tillhörde Tyska riket, är det först långt fram i nyare tiden, som man kan tala om en enhetlig schweizisk historia.

Under Tyska rikets fortskridande upplösning utvecklades i det nuv. S. liksom annorstädes ett stort antal mer eller mindre själfständiga territorier. Bland de furstesläkter, som framför andra gjorde sig gällande, märkas hertigarna af Zähringen (utdöda 1218), berömda som stadsgrundläggare (bl. a. Bern och Fribourg), grefvarna af Kiburg (utdöda 1264) och dessas arftagare grefvarna af Habsburg, samt, i v., grefvarna af Savojen. Vid deras sida funnos mäktiga kyrkofurstar, såsom biskopen af Basel och abboten af S:t Gallen. Men därjämte funnos i de aflägsnare och svåråtkomligare alpdalarna rester af en fri bondebefolkning (af alemanniskt, icke — som en senare tradition påstår — af skandinaviskt ursprung), som ihärdigt värjde sig mot feodalismens anspråk och som i denna sin sträfvan vann

bundsförvanter dels i de i stark utveckling stadda städerna, dels — tidtals åtminstone — i de tyske kejsarna, som ogärna sågo, att de viktiga vägarna öfver Alperna från Tyskland till Italien råkade i händerna på uppstudsiga vasaller. Bönderna i *Uri* (namnet är kändt sedan 700-talet) ansågo sig sedan gammalt ega anspråk på kejsarens särskilda skydd; konung Henrik (kejsar Fredrik II:s son) befriade dem uttryckligen från den grefliga myndighet, som huset Habsburg ville göra gällande öfver dem, och förklarade dem för riksomedelbara (1231). Deras grannar i *Schwiz* (nuv. Schwyz; namnet "Suites" möter redan på 900-talet) fingo 1240 ett liknande privilegium. Icke långt därefter (sannolikt mellan 1245 och 1252, under striden mellan Fredrik II och den af påfven understödde Rudolf af Habsburg) slöto Schwiz och Uri samt *Unterwalden*, de tre "skogsorterna" (*Waldstätte*) eller, som de senare kallades, *skogskantonerna*, ett evigt förbund till gemensamt skydd. De våldsamma fejder, som under 1200-talet, och i synnerhet i dess midt, rasade i dessa trakter, ha bildat stoff till en rikt utvecklad tradition (berättelserna om förbundet på Rütli, om fogden Gessler, frihetshjälten Wilhelm Tell o. s. v.). I samlad form möter man denna tradition tidigast i den s. k. "hvita boken" i Sarnen (omkr. 1470). Långt in i nyare tid har den sedan bestämt den historiska forskningens uppfattning af edsförbundets äldsta historia. Ännu den berömde J. von Müller bidrog i sin schweiziska historia till ytterligare utsmyckning af traditionen. Angripen från många håll redan under 1700-talet, fick den i midten af 1800-talet dödsstöten af Kopps kritik. 1 aug. 1291 förnyade "skogsorterna", som troligen väntade oroliga tider efter kejsar Rudolf I:s (af Habsburg) död (s. å.), sitt gamla förbund. Detta år, 1291, året för Schweiziska edsförbundets äldsta kända förbundsurkund, brukar man räkna som utgångspunkt för S:s historia.

Det inbördeskrig, som 1314 utbröt i Tyskland mellan de båda tronpretendenterna Ludvig af Bajern och Fredrik af Habsburg, kunde ej lämna de förbundna orterna oberörda. De ställde sig på den förres sida; den senare förklarade däremot förbundet i riksakt med anledning af ett öfverfall på klostret Einsiedeln. Men Fredriks broder Leopold, som skulle tvinga de uppstudsige till lydnad, led ett svårt nederlag vid Morgarten (1315). Förbundet förnyades i Brunnen 9 dec. s. å., och Ludvig bekräftade alla tre orternas riksomedelbarhet (1316). I hög grad gynnades förbundets utveckling af den omständigheten, att dess beskyddare utgick som segrare ur tronstriden och att huset Habsburg under en tidrymd af mer än 100 år icke återfick kejsarkronan. Utomordentligt betydelsefull blef också den samverkan, som under 1300-talets förra hälft inleddes mellan skogsorterna och närbelägna städer. Staden *Luzern*, som under 1200-talet hastigt uppblomstrat tack vare den växande trafiken genom S:t Gotthardspasset, anslöt sig 1332 formligen till förbundet. Riksstaden *Zürich*, som efter inre oroligheter 1336 fått en demokratisk författning, följde dess exempel 1351, det mera aristokratiska *Bern*, hufvudorten i den burgundiska delen af S., 1353. — Förbundet, inom hvilket Schwiz intog en ledande ställning och för hvilket vid denna tid namnet Schweiz (eg. en form af namnet Schwiz) började komma i bruk (ehuru det först långt senare trängde igenom; före 1803 var det ej officiellt), började snart spela en betydande politisk roll. Motsättningen till habsburgska huset skärptes genom förbundets aggressiva politik: Schwiz eröfrade *Zug* (1364), och Luzern sökte likaledes utvidga sitt välde. De gemensamma intressena emot furstemaktens anspråk förde till förbindelser med riksstäderna i Schwaben. Vid den tid, då dessa bragtes till underkastelse (se Schwaben), lyckades schweizarna genom segrarna öfver de österrikiska adelshärarna under hertigarna Leopold och Albrekt vid Sempach (1386; om den till detta slag sig anknytande, mycket omstridda traditionen om Arnold Winkelried se d. o.) och vid Näfels (1388) varaktigt trygga sitt oberoende. Österrikes välde i deras länder var definitivt brutet; i freden 1394 fingo hertigarna bekväma sig till stora eftergifter och uttryckligen erkänna förbundet, af hvilket utom Zug också *Glarus* blifvit medlem (1388).

Öfverenskommelser mellan de olika "orterna" tryggade deras jurisdiktion inom sina resp. områden, särskildt emot kyrkliga anspråk ("Pfaffenbrief", 1370; i denna urkund möter för första gången ordet *edsförbund*, *Eidgenossenschaft*), och fastställde regler att tillämpas vid gemensamma krigsföretag ("Sempachbrefvet" 1393). Därmed var den första grunden lagd till en gemensam författning. Men ännu behöll hvarje "ort" sin fulla självständighet. Det invecklade nät af fördrag mellan "orterna", hvilket konstituerade förbundet, var icke starkare, än att enskilda medlemmar af detta kunde föra sin egen politik. Bern stod t. ex. i förbund med de tre skogsorterna, ej med de öfriga. Den eröfringspolitik (underhjälpt af demokratisk propaganda bland grannarna), som edsförbundet under 1400-talets början slog in på (förbindelserna med Appenzell och staden S:t Gallen, befrielsen af den mot adeln och huset Savojen kämpande bondebefolkningen i Valais, införlifvandet i Uri af Urserendalen med S:t Gotthardspasset, den begynnande aktionen i de mot Italien vettande alpdalarna och framför allt eröfringen af det österrikiska Aargau 1415) lade grunden till en fastare organisation. Medan vissa af eröfringarna tillföllo de särskilda "orterna", gjordes nämligen andra till gemensam egendom (*gemeine herrschaften*), och för dessas förvaltning kommo förbundsförsamlingar (*tagsatzungen*) till stånd. A andra sidan föranledde eröfringspolitiken också intressekonflikter och förlamande slitningar inom förbundet. Det aristokratiska Bern gick ofta egna vägar, och en konflikt mellan Zürich och Schwiz om Toggenburgska arfvet förde till ett långvarigt inbördeskrig (1436—50). Därefter följde åter en tid af expansion: eröfring af Thurgau 1460; diplomatisk och militär aktion i Elsass och Schwarzwald från 1466.

Redan under inbördeskriget hade det med Zürich förbundna Österrike anlitat fransk hjälp mot schweizarna (de s. k. "armagnakerna" under dauphin Ludvig, sedermera Ludvig XI; dessa blefvo slagna i närheten af Basel 1444). Ännu betydelsefullare blef den nya bundsförvant Österrike vann i den mäktige hertigen af Burgund, Karl den djärfve, genom att åt denne pantsätta Elsass (1469). Där-

med sattes en bom för edsförbundets maktutveckling i Rhendalen. Vänskapen mellan Burgund och Österrike kunde ha blifvit ödesdiger för S., i synnerhet som habsburgarna vid denna tid åter innehade Tysklands tron. Till S:s lycka varade emellertid vänskapen ej länge, och efter några års het kamp mellan franska och burgundiska inflytelser i S. lyckades franske konungen Ludvig XI definitivt försona S. med Österrike: ett fördrag af 1474 (*die ewige richtung*) bildar slutpunkten för de långvariga fejderna med huset Habsburg, som då uttryckligen erkände S:s oafhängighet. I gengäld fick edsförbundet utfästa bistånd åt Frankrike och Österrike i det krig mot Burgund, som utbröt s. å. Ehuru lämnade i sticket af sina bundsförvanter, som slöto en särfred med Burgund, vunno schweizarna, bland hvilka under denna tid Bern framträder som ledande (Bern kände sig nämligen framför andra hotadt af Burgunds maktutväxt), de lysande segrarna vid Granson och Murten (1476) samt Nancy (1477).

Dessa segrar bilda epok i krigshistorien. I dem framträdde nämligen klart det i sluten ordning kämpande fotfolkets öfverlägsenhet öfver på medeltida vis organiserade riddarhärar. I ännu högre grad än fordom segrarna öfver Österrike förde de de tappre och krigskunnige schweizarnas rykte ut öfver hela världen. Schweiziska legotrupper blefvo öfverallt eftersökta, och soldenärväsendet (''das reislaufen'') tog en sådan omfattning och medförde i förening med det republikanska och demokratiska styrelsesättet sådana konsekvenser för det schweiziska samhällslifvet i allmänhet (falhet för främmande guld och mottaglighet för utländska inflytelser öfver hufvud), att man senare fann sig böra med lagstiftningens hjälp ingripa däremot. — Närmast blefvo emellertid ''burgundkrigen'' så tillvida af betydelse äfven för S. såsom helhet betraktadt, att dess internationella anseende steg. Dessutom var det betydelsefullt, att edsförbundet genom sina vinster vid det burgundiska väldets fall (nedre Valais och delar af nuv. kantonen Vaud), fattade fast fot i fransktalande trakter. Ännu starkare blef edsförbundets position i v., då städerna *Fribourg* och *Solothurn*, dess bundsförvanter i burgundkrigen, upptogos i detsamma (det s. k. *Stanserverkommniss* 1481) Till denna utvidgning gåfvo skogskantonerna först efter starkt motstånd sitt bifall. De missunnade städerna den ledande ställning, som dessa alltmer vunnit, och sågo ogärna, att den ytterligare stärktes.

S:s samhörighet med Tyska riket hade småningom alltmera försvagats. Då S. vägrade ansluta sig till Schwabiska förbundet (se Schwaben) och icke erkände den af kejsar Maximilian 1495 upprättade rikskammarrätten, uppstod en konflikt. Den skärptes genom edsförbundets förbindelser med de rätiska delarna af nuv. S., där folkliga sammanslutningar (bl. a. ''der graue bund'') kämpade för sin frihet mot österrikiska huset. Så utbröt det kortvariga, men vilda ''Schwabenkriget'' (1499). Freden i Basel s. å. innebar S:s faktiska (om än i fredstraktaten icke formligen stipulerade) frigörelse från rikets öfverhöghet. — I de italienska förvecklingarna i början af 1500-talet spelade S. och schweizarna en framträdande roll. Både Frankrikes och Milanos härar utgjordes till stor del af schweiziska soldtrupper. Till lön för den hjälp edsförbundet såsom sådant gett Ludvig XII af Frankrike tilltvang det sig 1503 grefskapet Bellinzona (i nuv. kantonen Ticino). Vänskapen med Frankrike bröts, då påfven Julius II lyckades vinna edsförbundet för den ''heliga liga'' (se d. o.), som skulle utdrifva fransmännen ur Italien. 18,000 schweizare eröfrade 1512 hertigdömet Milano från dessa (''Stora Paviatåget''), återinsatte den fördrifne hertigens son och öfvertogo själfva ett slags protektorat öfver landet. S. hade vunnit en europeisk maktställning. Ett försök af Ludvig XII att återtaga hertigdömet afvärjdes genom den lysande segern vid Novara (1513). Men två år senare gick åter Milano förloradt, genom det blodiga slaget vid Marignano (1515), hvarefter fred slöts med Frankrike 1516. Varaktiga vinster af krigen i Italien blefvo dock en rad eröfringar inom nuv. kantonerna Ticino och Graubünden, betydelsefulla särskildt för herraväldet öfver alppassen.

Edsförbundet hade vid denna tid genom *Basels* (1501), *Schaffhausens* (1505) och *Appenzells* (1513) tillträde vunnit den omfattning, som det sedan behöll i nära tre århundraden. Det bestod då af 13 ''orter'', sedermera kallade ''kantoner'', hvartill kommo länder och städer, som stodo i ett fördragsbefäst vänskapligt förhållande till edsförbundet, utan att dock såsom likaberättigade ha upptagits i detta (s. k. *zugewandte orten*): Valais och Graubünden, som själfva utgjorde federativa statsbildningar af samma art som edsförbundet, städerna Biel, S:t Gallen, Rottweil och Mülhausen, klostret S:t Gallen och grefsk. Neuchâtel. Bland de gemensamma besittningarna (*gemeine herrschaften*) märkas Aargau, Thurgau, Vaud (eröfradt från Savojen 1536) och delar af nuv. kantonen Ticino. Nästan alla ''orterna'' egde därjämte egna besittningar; särskildt rikt på sådana var Bern.

Reformationen, hvars införande i S. (från 1519) var Ulrik Zwinglis verk, blef af genomgripande betydelse. Under Zwinglis egen ledning genomfördes den i Zürich. Hans vänner och anhängare genomförde den på andra håll: Berthold Haller i Bern, Johannes Oecolampadius i Basel, Guillaume Farel i västra S. och i den med Bern och Fribourg förbundna savojiska staden Genève (som visserligen icke förrän långt senare blef medlem af edsförbundet, men som från denna tid, särskildt tack vare den konfessionella samhörigheten, trädde i allt lifligare förbindelser med detta). I större delen af landet vann således reformationen insteg, men i skogskantonerna mötte den bestämdt motstånd. Sin säregna prägel fick reformationen i S. därigenom, att Zwingli jämsides med den religiösa och sedliga reformen uppställde kraf på en djupgående omgestaltning af det politiska och sociala lifvet öfver hufvud taget. Så t. ex. verkade han för förbättrande af undersåtarnas ställning i de Zürich tillhöriga områdena. Vidare uppträdde han mot den öfverhandtagande bestickligheten och soldenärväsendet och motarbetade det i hans ögon nesliga fördraget med Frankrike 1521 (se sp. 1284). Slutligen ifrade han för en omgestaltning af förbundet, egnad att beröfva de folkfattigare skogsorterna den ledande ställning, som de intogo på förbundsdagarna; genom att öfverflytta

Tryckt den $^{29}/_{8}$ 16 **Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.**

ledningen inom förbundet till de folkrikaste kantonerna, Zürich och Bern, ville han ge detta en enhetligare prägel och därmed också större självständighet utåt. Så alstrades en på samma gång religiös och politisk motsättning inom S. Med Syd-Tysklands protestanter trädde de reformerte i täta förbindelser, som måhända skulle ha fört till vidtgående följder, om ej försöken att förena de båda hufvudriktningarna inom reformationen (Luthers i Tyskland, Zwinglis i S.) hade misslyckats (religionssamtalet i Marburg 1529); den konfessionella splittringen bidrog att göra den politiska (från 1499) definitiv. Å andra sidan förbundo sig de katolska "orterna" med Österrike (1529). Ett inbördeskrig hotade, och en evangelisk här hade redan ryckt an mot Zug, då det lyckades att på grundvalen af religiös likställighet återvinna freden (s. å.). Men snart begynte ånyo fientligheter; genom bristande sammanhållning å de evangeliskes sida blefvo dessa slagna (vid Kappel 1531); Zwingli själf stupade. Freden (s. å.) befäste för alltid tvedräkten i bekännelse; fredsbestämmelserna voro sådana, att katolicismen under den följande tiden (1531—36) kunde återvinna mycket af hvad den förlorat. På förbundsdagarna räknade man därefter 7 katolska röster (Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug, Fribourg och Solothurn) mot 4 evangeliska (Zürich, Bern, Basel och Schaffhausen). Glarus var "paritetiskt", Appenzell splittrades i de evangeliska "äussere Rhoden" och de katolska "innere Rhoden".

Tvedräkten i bekännelse satte under 1500-, 1600- och 1700-talen h. o. h. sin prägel på S:s historia, i all synnerhet sedan den ytterligare skärpts genom den katolska reaktionen (se Motreformationen), i det denna ledde till bildandet af en särskild sammanslutning mellan de katolska "orterna" (1586). Den oafbrutna spänningen, som framför allt förorsakades af tvister rörande de gemensamma besittningarna, urladdades två gånger (1656 och 1712) i väpnade konflikter. — Hand i hand med den konfessionella splittringen gick den politiska. Zwinglis planer på en förbundsreform blefvo ej förverkligade. Kantonernas rivalitet och ömtåliga självständighetsbegär förhindrade uppkomsten af en central myndighet med någon auktoritet. Förbundsdagen, som sammanträdde i den lilla staden Baden, förlorade all betydelse. — De sociala förhållandena bidrogo att försvaga den forna samhörigheten. Klasskillnaden blef alltmer utpräglad, och den politiska makten råkade (i större och mindre utsträckning i de olika kantonerna) i händerna på en privilegierad öfverklass, inom hvilken ämbetena ofta gingo i arf. Befolkningens ställning blef sådan, att den föga skilde sig från undersåtarnas i samtidens absolutistiskt styrda stater; upprorsförsök (bland hvilka märkes bondekriget 1653) nedslogos med hänsynslöshet. — De inre förhållandena återverkade på utrikespolitiken. Den krigiska andan gick ej förlorad, och alltjämt kämpade schweiziska soldenärer i stor mängd i främmande härar. Men den krigs- och eröfringspolitik, som edsförbundet förut fört, blef ej vidare återupptagen. "Hjältetiden" (van Muyden) var förbi. Den inre splittringen gjorde en målmedveten utrikespolitik allt omöjligare att genomföra. Därför blef också under Trettioåriga kriget (1618—48) neutraliteten en bjudande plikt för S. Så afböjdes t. ex. Gustaf II Adolfs förslag om bundsförvantskap (genom Chr. L. Rasch 1631). Äfven sedan Frankrike ingripit i kriget, lyckades man hålla S. utom detsamma. Ett undantag bildar likväl det med edsförbundet förbundna Graubünden. De där belägna, strategiskt betydelsefulla alppassen gjorde under lång tid Graubünden till en tummelplats för makternas intriger och härar. Westfaliska freden (1648) medförde S:s formliga frigörelse från Tyska riket. Sin neutrala hållning behöll S. äfven i krigen under 1600-talets senare hälft och 1700-talet. Neutraliteten blef den schweiziska utrikespolitikens ledande princip. I allt större utsträckning funno under 1600-talet religiöst förföljda (särskildt franska hugenotter) skydd inom det neutrala S. — Neutralitetspolitiken uteslöt emellertid icke intima förbindelser med Frankrike. "S. och Frankrike voro hänvisade till hvarandra för utbyte af sina varor, människokrafter och pengar" (Dierauer). Förbindelsen hade grundlagts genom ett subsidiefördrag af 1521, som i händelse af krig tillförsäkrade Frankrike schweiziska hjälptrupper och rätt till genomtåg öfver schweiziskt område. Den hade sedermera befästs (under strid med de särskildt i de katolska kantonerna starka spanska och österrikiska inflytelserna) genom nya fördrag 1602 och 1663, hvilka medförde ett alltjämt ökadt beroende af Frankrike. Den utmynnade slutligen i en traktat 1777, hvarigenom S. nära nog ställdes under franskt protektorat.

Hvad det franska konungadömet påbörjat, fullföljdes af revolutionen. Till en början förspordes dennas verkan däri, att den gaf näring åt det sedan länge jäsande missnöjet öfver de sociala och politiska missförhållandena (hvilket hade sin medelpunkt i det 1762 bildade "helvetiska sällskapet"). Uppmuntrad af "helvetiska klubben" i Paris, reste sig t. ex. befolkningen i Vaud mot Berns förtryck. Då regeringarna hårdhändt ingrepo mot upprorsrörelserna och obevekligt afvisade alla reformförslag, vaknade hos det demokratiska partiets ledare (bland hvilka märkas F. C. Laharpe i Vaud, P. Ochs i Basel) tanken att för sina syftens vinnande söka fransk hjälp. Dels under trycket af sina ekonomiska svårigheter (ryktet talade om oerhörda rikedomar, som samlats i statskassan i Bern), dels påverkad af Bonaparte, som ansåg S:s ockupation erforderlig för kriget mot Österrike, kom franska regeringen ("direktoriet") dem till mötes. En fransk armé under general Brune inryckte på våren 1798 i S. Förbundsdagen upplöstes i full panik. Endast Bern gjorde allvarligt motstånd. Sedan dess trupper blifvit slagna och fransmännen inryckt i staden, var S. faktiskt i deras händer. En nationalförsamling i Aarau antog s. å. under trycket af de franska vapnen en af Ochs efter franskt mönster utarbetad författning för *Helvetiska republiken*. Författningen, som gaf uttryck åt den franska revolutionens ledande grundsatser, afskaffade en mängd missförhållanden på det politiska och sociala området. I st. f. den forna decentralisationen infördes sträng centralisation och likformighet. Alla skillnader i rättigheter mellan de 13 "orterna", "zugewandte orten" och "gemeine herrschaften"

upphäfdes. I st. f. de suveräna "orterna" trädde "kantoner", som icke voro annat än förvaltningsdistrikt. För vinnande af likformighet sammanslogos eller sönderklöfvos de hänsynslöst. Så t. ex. bildades af de fyra skogsorterna en enda kanton, "Waldstätte". All makt samlades hos den efter demokratiska grunder sammansatta "nationalförsamlingen" (från 1799 i Bern) samt det af denna valda "direktoriet". De demokratiska inrättningarna voro emellertid icke annat än en form för det franska herraväldet. Hänsynslöst utpressade fransmännen folk och penningar. De första åren fylldes af en förbittrad kamp mellan olika partier. Den nya ordningen ("helvetiken") hade sina entusiastiska anhängare ("unitarierna"), men bekämpades både af skogskantonernas befolkning och af de undanträngda aristokratiska elementen, särskildt i städerna ("federalisterna"). Upprepade statskupper gjade makten än i det ena, än i det andra partiets händer. Då anarkien nått sin höjdpunkt, ingrep Bonaparte som fredsstiftare. Under hans ledning utarbetade en schweizisk notabelförsamling i Paris den s. k. *mediationsakten* (medlingsakten, 1803), som utgjorde en kompromiss mellan de olika partiernas önskningar. En del af 1798 års reformer blef bestående. Men de gamla "orterna" ("kantonerna") återställdes och återfingo sin självständighet (till de förutvarande 13 kommo 6 nya: *S:t Gallen*, *Graubünden*, *Thurgau*, *Aargau*, *Ticino* och *Vaud*). De skilda kantonernas författning ordnades med hänsyn tagen till deras olika historiska och sociala förutsättningar. Den gamla förbundsförsamlingen ("tagsatzung") återställdes likaledes, men utrustades med större befogenheter än före 1798 och gjordes arbetsdugligare därigenom, att de sex största kantonerna fingo dubbel rösträtt. För ett år i sänder innehade hvar och en af kantonerna Bern, Fribourg, Luzern, Zürich, Solothurn och Basel värdigheten af "vorort"; dess högste ämbetsman fungerade då som "landammann" för förbundet i dess helhet (hvars officiella namn nu för första gången blef Schweiz). Mediationsakten, hvilken har betecknats som en af den napoleonska tidens bäst lyckade författningsskapelser, medförde för S. en tid af lugna inre förhållanden och möjliggjorde därigenom rik utveckling på näringslifvets och den andliga odlingens områden, så mycket mer som S:s område förblef oberördt af de stora krigen. Men långt ifrån att främja den politiska självständigheten befäste den beroendet af Frankrike. Öfver hufvud taget var S. 1798—1813 föga annat än fransk lydstat. Vissa områden gingo vid olika tidpunkter förlorade till Frankrike och dess vasaller; så t. ex. Valtellina 1797, Genève och Mülhausen 1798, biskopsdömet Basel sedan 1579 stod i förbund med de katolska "orterna" och betraktades som en del af S.) s. å., Neuchâtel 1806, Valais 1810.

Efter Napoleons nederlag vid Leipzig (okt. 1813) skyndade S. att slå in på en ny politik. Förbundsförsamlingen förklarade mediationsakten upphäfd och proklamerade S:s neutralitet. Kejsar Alexander I af Ryssland var, under inflytande af Laharpe, som på 1780-talet varit hans lärare, böjd för att respektera denna. Så ej Österrike, som utan hänsyn till de schweiziska protesterna lät sina härar tåga öfver schweiziskt område in i Frankrike. Under de "hundra dagarna" (1815) kunde S. ej undgå att deltaga i krigföringen mot Napoleon. På kongressen i Wien beslöto emellertid makterna s. å. att, på samma gång de garanterade S:s integritet (sedan den föregående tidens förluster, med undantag för Mülhausen och Valtellina, återställts), också erkänna den "ständiga neutralitet" edsförbundet proklamerat. Den schweiziska neutraliteten erkändes som ett allmänt europeiskt intresse. Det syntes nämligen angeläget, att det strategiskt så utomordentligt betydelsefulla landet icke ännu en gång skulle råka i starkare makters händer och därigenom rubba den europeiska jämvikten. Det beroende af Frankrike, som genom dessa händelser bröts, var emellertid nära att på samma gång utbytas mot ett lika starkt beroende af dess besegrare. Det visade sig redan vid biläggandet af de konflikter inom förbundet, som blossade upp, så snart det franska trycket lättat. Åtskilliga af kantonerna, med Bern i spetsen, ifrade för "restauration" af förbundet i dess gamla form; framför allt ville de beröfva de nyvordna kantonerna deras självständighet. Denna tvist hänsköts till de allierade, och tack vare kejsar Alexanders inflytande uttalade sig dessa mot restaurationsplanerna. De 19 kantonerna fingo bestå i den form de fått 1803. Därtill kommo 3 nya: *Valais*, *Genève* och *Neuchâtel*. Bern godtgjordes för sina förluster med större delen af biskopsstiftet Basel. Den organisation af förbundet, som skapats 1803, blef i stort sedt bestående. Efter långvariga förhandlingar enades kantonerna om en "förbundsakt" (1815), hvilken erkände dem som fullt suveräna och bekräftade deras rätt att inbördes afsluta "sonderbünde" (särförbund). Som "vororte" fungerade Zürich, Bern och Luzern. I de särskilda kantonerna tog reaktionen ånyo öfverhand. Endast i sex kantoner (Schwyz, Uri, Unterwalden, Appenzell, Zug, Glarus) bevarades ett utprägladt demokratiskt styrelsesätt. Där behöllo nämligen de uråldriga folkförsamlingarna, "die landesgemeinden", all makt i sina händer. I fem af de nya kantonerna (S:t Gallen, Aargau, Thurgau, Vaud, Ticino) låg makten hos representativa församlingar, valda med hög census. Graubünden och Valais behöllo sin gamla federativa författning, Neuchâtel tillhörde konungen af Preussen. I de återstående åtta återställde aristokraterna i städerna i stor utsträckning sin gamla maktställning på landsbygdens och den lägre stadsbefolkningens bekostnad.

Emellertid uppstod ett radikalt parti (bland hvars mest framträdande män märkas H. Zschokke, P. Usteri, bröderna E. och K. Pfyffer samt L. Snell), som i anslutning till sträfvandena från "helvetikens" tid kräfde dels en reform af förbundet, dels en omgestaltning af de kantonala författningarna i demokratisk riktning. Franska julirevolutionen (1830) gaf detta parti stor framgång. Genom folkmöten, petitioner och (på några håll) våldsamma uppträden tvungos regeringarna att ge vika för krafven, och nya liberala författningar infördes i ett flertal kantoner (1830—31). I kantonen Basel kunde enighet ej uppnås mellan stad och landsbygd; följden blef dess uppdelning i två halfkantoner. Reformpartiet, som hade sitt stöd i *de sjus konkordat* (bildadt 1832 af de sju "regenererade" kantonerna Zürich, Bern,

Luzern, Solothurn, S:t Gallen, Aargau och Thurgau), önskade också en ny förbundsförfattning med starkare centralmakt. *Sarnenförbundet* (se Sarnen; af fem konservativa kantoner) sökte däremot värna om kantonernas självständighet och lyckades verkligen bringa ett af förbundsförsamlingens majoritet utarbetadt författningsförslag på fall, då det blef föremål för folkomröstning inom kantonerna (1833). Redan omgestaltningen af kantonerna var emellertid tillräcklig för att inom dessa möjliggöra hastig lyftning på olika områden. Handel och näringar fingo ökad rörelsefrihet, kommunikationerna förbättrades, humanitära reformer vidtogos. Särskild uppmärksamhet egnades åt skolväsendets utveckling. — Under 1830-talet inträdde en betydelsefull förskjutning inom partiväsendet. Bekännelsefrågorna började nämligen ånyo träda i förgrunden, och vid sidan af det segrande radikala partiet (som emellertid på en del håll förlorade sin maktställning genom sin utmanande politik, så i Zürich 1839, sedan regeringen kallat den radikale bibelkritikern D. F. Strauss till professor i teologi) framträdde ett energiskt och målmedvetet katolskt parti med utprägladt demokratisk läggning. För att hämma den allt starkare katolska propagandan beslöt Aargaus regering (i strid med fördraget 1815) att upphäfva alla kloster inom kantonen (1841). Detta steg väckte på katolskt håll våldsam förbittring och föranledde de katolska kantonerna (Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug och Fribourg 1843, Valais 1844) att sammansluta sig i ett särförbund (*sonderbund*). Att regeringen i Luzern 1844 beslöt inkalla jesuiterna och åt dessa anförtro den högre undervisningen, gaf det radikala partiet vind i seglen. Öfver hela S. uppstod en liflig "antijesuitrörelse". Jesuiternas utdrifvande, det katolska förbundets upplösning och en grundlig revision af edsförbundet blef radikalernas program, som slutligen (juli 1847) vann majoritet i förbundsförsamlingen. Katolikerna gåfvo emellertid ej vika; de hade 1845 gett sitt förbund en fastare organisation, afsedd för gemensamt väpnadt försvar, och hoppades dessutom på hjälp utifrån. Makterna hade nämligen med stigande oro iakttagit radikalismens framgångar i S. och ansågo sig på grund af den roll de spelat 1815 berättigade till en viss kontroll öfver S:s inre förhållanden. På kännbart sätt hade dessa anspråk gjort sig gällande vid åtskilliga förvecklingar, föranledda af missbruk af asylrätten. Så framtvingade de t. ex. 1823 ett beslut af förbundsförsamlingen, som kringskar denna rätt. På 1830-talet hade S. blifvit en härd för delvis ganska allvarsamma stämplingar af politiska flyktingar från skilda länder (ledda bl. a. af italienaren Mazzini); däraf föranleddes svåra konflikter med grannstaterna. Ehuru missbruken af asylrätten framför allt hade gynnats därigenom, att en stark centralregering saknades, intresserade sig dock makterna för den politiska splittringens och kantonalsuveränitetens bestånd; däri sågo de nämligen det starkaste skyddet för de konservativa principerna. Men innan makterna kunde enas om sitt uppträdande mot S. (samförståndet störtdes särskildt af England, som i motsats till de öfriga icke önskade en intervention), hade det katolska förbundets makt brutits. De protestantiska kantonerna hade nämligen skyndsamt utrustat en här, som under befäl af W. H. Dufour efter ett kortvarigt och oblodigt fälttåg ("sonderbundkrieg" nov. 1847) tvang de till antal och organisation vid underlägsne katolikerna till underkastelse. Där med voro radikalerna herrar öfver S.

Det segrande partiet gick därefter till uppgifte att omgestalta S. efter sina idéer. Den inre splitt ringens öfvervinnande medförde frigörelse från u ländskt förmynderskap. Man kunde nu afvisa all försök till främmande inblandning, som f. ö. he och hållet måste uppges, sedan de revolutionär rörelserna i deras egna länder gett regeringarn annat att tänka på (febr., mars 1848). Den för fattning, som förbundsförsamlingen utarbetade oc som vid företagen folkomröstning (1848) vann öfver väldigande majoritet, förvandlade S. till en "för bundsstat". Rätten att förklara krig, sluta fre och förbund beröfvades h. o. h. kantonerna oc blef förbundets sak. Militärkapitulationer me främmande makter förbjödos. Den nya författ ningen skapade en gemensam schweizisk medbo garrätt och proklamerade vissa frisinnade principe mot hvilka kantonernas författningar ej fingo strida Men i öfrigt behöllo dessa sin självständighet, t. ex i fråga om rättskipning, undervisningsväsen, kyrk liga förhållanden (dock innehöll förbundsförfatt ningen förbud för jesuiters vistande i landet oc för upprättande af nya kloster) samt (till en vis grad) krigsväsen. Efter mönstret af Förenta stä ternas författning bildades en "förbundsförsam ling" med två kamrar: "nationalrådet" och "stän derrådet". Regeringsmakten anförtroddes åt de af "råden" gemensamt valda "förbundsrådet" (medlemmar), hvars för ett år i sänder valde ord förande fick titeln president. En "förbundsdom stol" inrättades. Förbundshufvudstad blef Bern. – Genom en hel rad reformer under 1850-talet ful följdes enhetsverket. Enhet i mynt, mått och vik genomfördes; samfärdseln underlättades genom upp häfvande af tullskrankor emellan de skilda kan tonerna samt genom omfattande väg- och vatten byggnadsarbeten. Det internationella anseende S vunnit möjliggjorde en fredlig lösning af den ön tåliga Neuchâtelfrågan. Preussiska regeringsmyn digheten i Neuchâtel hade alltmer kringskuri genom republikanska och demokratiska inrättnin gar. 1856 företogs emellertid en rojalistisk stats kupp, i följd hvaraf förbundsrådet fordrade, a Fredrik Vilhelm IV skulle afstå från sina rä tigheter. Genom dess beslutsamma uppträdande oc Frankrikes diplomatiska medverkan förmåddes kon ungen att ge vika och erkänna Neuchâtel so oberoende (1857). Mindre lycklig var den schweiz iska diplomatien i en förveckling med Frankrik några år senare. S. fick finna sig i, att Napoleo III 1860 annekterade norra Savojen, åt hvilke i likhet med S. tillerkänts ständig neutralitet.

De motsättningar af politisk, social, religiös oc nationell art, som varit utmärkande för S:s historia ha, sedan enhetsverket genomfördes, varit klädda alltigenom fredliga och lagliga former. (Ett un dantag bildar i viss mån kantonen Ticino, där ännu så sent som 1890 väpnade sammanstötningar me lan partierna förekommit.) S:s inre politiska hi storia efter 1848 "består icke längre", har det sagts "af revolutioner, uppror, inbördeskrig; den är uppfylld af författningsrevisioner". Karakteristis

för den politiska utvecklingen är dels den fortskridande centraliseringen af förbundet, dels den alltmer ökade tillämpningen (inom förbundet och kantonerna) af folksuveränitetens och den direkta folkstyrelsens principer på representationernas bekostnad. Det ena som det andra är i främsta rummet det radikala partiets verk. Alltsedan 1830 häfdade detta principen, att *författningsfrågor* måste underställas *sanktion* af folket i dess helhet; liksom denna princip vann också insteg i så godt som alla de kantonförfattningar, som blefvo en följd af reformrörelsen 1830—31. En del författningar lade också författningsi*nitiativet* i folkets hand, jfr. v. s. stipulerade skyldighet för regeringarna att på begäran af ett visst antal medborgare upptaga föreslagna författningsändringar till behandling och underställa dem folkomröstning. Författningen 1848 föreskref både sanktion och initiativ för kantonförfattningarna och införde bådadera äfven för förbundsförfattningens del. (Initiativ medgafs dock blott för totalrevision af författningen; initiativ till partiella revisioner medgafs först 1891.) På enstaka håll hade alltsedan 1830-talet liknande bestämmelser införts för *lag*stiftningen i öfrigt. Äldst var lag*veto*t, d. v. s. rätten att genom folkomröstning omintetgöra en af representationen beslutad lag. Långt betydelsefullare än detta veto (också kalladt *fakultativt referendum*) blef det *obligatoriska referendum*, som småningom började införas (det tidigaste exemplet är från 1858) för att under 1860-talet i olika former och olika utsträckning vinna insteg i flera af de folkrikaste kantonerna (mest typiskt i Zürich 1867—69). Härtill slöt sig *folkinitiativet* i lagfrågor (tidigast infördt i Schwyz och Zug 1848, då dessa kantoner införde representativ författning). Det har beräknats, att af hela S:s befolkning 1870 endast omkr. en åttondel lefde under ett rent representativt styrelsesätt. Det radikala partiet, och i synnerhet dess vänstra flygel, demokraterna, ifrade för dessa principers tillämpning äfven på förbundsförfattningen, på samma gång som det ville ytterligare öka förbundets befogenheter på kantonernas bekostnad. Erfarenheterna från fransk-tyska kriget 1870—71, som blottade det schweiziska militärväsendets brister, pekade i samma riktning, och 1872 vanns i förbundsförsamlingen majoritet för ett författningsförslag, som bl. a. lade civil- och strafflagstiftning samt krigsväsen i förbundets händer och som införde referendum och initiativ också för förbundslagstiftningen. Förslaget mötte emellertid motstånd icke blott inom de sedan gammalt federalistiskt sinnade katolska kantonerna, utan också från de romanska folkelementen, som fruktade, att centralisationen skulle bli inledningen till en fortgående germanisering af S. (Det bör ihågkommas, att de utvidgningar af edsförbundet, som skett 1803 och 1815, beröfvat förbundet dess förut rent tyska karaktär.) Radikalerna togo hänsyn därtill och framlade ett kompromissförslag, som innehöll betydande eftergifter för de romanska krafven. Detta blef vid folkomröstning 1874 med stor majoritet antaget. (Till framgången bidrog också i väsentlig mån den "kulturkamp", som i en del kantoner utbrutit mellan den katolska kyrkan och regeringarna och som klart ådagalade nödvändigheten att göra statsmakten stark och motståndskraftig mot de kyrkliga anspråken.) Den nya författningen (se ock ofvan: Författning) genomförde en stark, ehuru ej fullständig centralisation af militärväsendet, gjorde obligations-, handels- och växelrätten gemensam för hela S. (däremot blefvo de stora olikheterna, exempelvis i familjerätten, mellan de romanska och germanska länderna bestående), gaf förbundet ökad kompetens i kyrkliga, näringspolitiska och sociala frågor m. m. och bestämde i fråga om folkundervisningen, att denna i alla kantoner skulle vara en statlig, ej en kyrklig angelägenhet. Den införde vidare fakultativt referendum i lagstiftningsfrågor.

Äfven efter 1874 har det radikala partiet egt oomstridd majoritet inom förbundsförsamlingen (1911: 113 "frisinnade" af nationalrådets 189 medlemmar). Så godt som undantagslöst har också förbundsrådet bestått af dess anhängare, hvarvid emellertid är att ihågkomma, att detta icke är jämförligt med en modernt parlamentarisk ministär. Dess medlemmar bli nämligen regelbundet återvalda period efter period; dess sammansättning återspeglar därför endast ofullständigt den för tillfället härskande majoriteten. Förgäfves ha katoliker och socialdemokrater i förening sökt bryta radikalernas makt genom förslag, dels om proportionella val (sedan 1892 tillämpade i några kantoner, bl. a. Ticino till nationalrådet), dels om förbundsrådets utseende genom direkta folkval (1900, 1910). Åtskilliga steg, särskildt på näringslifvets område, ha sedan 1874 tagits i riktning mot en starkare centralisation af förbundet. Så t. ex. har alkoholfabrikationen gjorts till statsmonopol (1885—87). En förbundsbank med ensam sedelutgifningsrätt har inrättats (1907). Förbundet har fått ett slags högsta uppsikt öfver användningen af vattenkraften i landet (1908). Det skyddstullsystem, som S. 1891 nödgades slå in på till följd af grannstaternas protektionistiska politik, tillförde förbundet afsevärdt ökade inkomster. Därigenom möjliggjordes ökadt understöd från statens sida för kulturella ändamål (statsunderstöd åt folkskolor sedan 1902), storartade byggnadsarbeten för förbundets räkning, inlösen af de fem viktigaste järnvägsnäten i S. (1903, 1909), införande af statlig sjuk- och olycksfallsförsäkring o. s. v. Beslut om fullständig rättsenhet fattades 1898. En för hela S. gällande civillag utfärdades 1912; en strafflag håller på att utarbetas. Den direkta folkstyrelsens principer ha likaledes fått allt vidsträcktare tillämpning. Det betydelsefullaste steget i denna riktning togs 1891, då folkinitiativ medgafs för partiella revisioner af förbundsförfattningen. Denna åtgärd innebar faktiskt äfven införande af *lag*initiativ, enär ingen gräns finnes uppdragen mellan lag- och författningsfrågor. — Tillbakaträngdt inom förbundsförsamling (endast 38 medlemmar i nationalrådet 1911) och förbundsråd, har emellertid det i konservativ och federalistisk riktning arbetande katolska partiet långt ifrån förlorat all betydelse. Ofta samverkande med de romanska elementen, har det med framgång begagnat just de demokratiska inrättningar, som det radikala partiet skapat, för att motarbeta detta. Det har icke sällan händt, att vid referendum folkmajoriteten förkastat de förslag, som dess representanter framlagt. Alltjämt ha katolikerna majoritet i alla de kantoner, som tillhörde

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

det katolska förbundet af 1843. — Den snabba industriella utvecklingen har fört till uppkomsten af storstäder med ett talrikt arbetarproletariat och till stadsbefolkningens ökning på landtbefolkningens bekostnad (ett "socialdemokratiskt" parti existerar sedan 1892 och har gjort sig bemärkt genom förslag i statssocialistisk riktning, t. ex. förslaget om garanti af rätten till arbete, förkastadt vid folkomröstning 1894; det hade 1911 16 medlemmar i nationalrådet). — Å andra sidan ha också de under lång tid tillbakaträngda skogskantonerna vunnit ökad betydelse tack vare en omständighet, erinrande om den, som fordom befordrat deras självständighetskamp och därigenom möjliggjort uppkomsten af en schweizisk stat. Den af Italien och Tyskland understödda, 1882 öppnade S:t Gotthardsbanan förde nämligen åter en af världssamfärdselns hufvudleder genom dessa trakter och bidrog därigenom kraftigt till deras uppsving. Det allt starkare blomstrande, inbringande turistväsendet (hvars begynnelser kunna dateras till 1700-talet) har också främst kommit dem till godo.

Utrikespolitiska förvecklingar ha sedan 1857 endast undantagsvis förekommit. Den viktigaste föranleddes däraf att, jämte talrika anarkistiska och nihilistiska element från skilda länder, också tyska socialister funno skydd i S. Med anledning däraf uppstod tvist med tyska regeringen om asylrättens innebörd. Då en tysk polisman Wohlgemuth 1889 utvisades från S., blef konflikten akut, men den bilades inom kort; förbundsrådet gaf satisfaktion. Sedermera har schweiziska regeringen vid flera tillfällen ingripit mot missbruk af asylrätten (anarkistlagar 1894 och 1906, många utvisningar, särskildt efter mordet på kejsarinnan Elisabet af Österrike 1898 o. s. v.). — Den neutrala hållning, som S. intagit, har gjort landet till en naturlig medelpunkt för internationella sträfvanden af olika slag. På initiativ af schweizaren H. Dunant afslöts i Genève 1864 den s. k. Genèvekonventionen. Telegrafförvaltningarnas internationella byrå (sedan 1869), världspostföreningens byrå (sedan 1878) och byrån för internationella transporter (sedan 1893) ha alla förlagts till Bern. Där finnas också den internationella fredsbyrån och den interparlamentariska unionens byrå samt unionernas till skydd för industriell och för litterär och artistisk eganderätt byråer. Under det nu (aug. 1916) pågående världskriget har S. alltjämt bevarat en korrekt neutralitet. De germanska och romanska folkelementen inom landet ha visserligen lagt i dagen utpräglade sympatier för sina resp. stamfränder bland de kämpande folken. Starkare än dessa har dock den samhörighetskänsla visat sig, som varit mäktig att i trots af etnografiska, språkliga och konfessionella skiljaktigheter skapa en enhetlig schweizisk nation.

Litt. J. von Müllers "Geschichte schweizerischer Eidgenossenschaft" med dess fortsättningar af olika författare (1806—51) bildar grundvalen för modern schweizisk historieskrifning, men är numera föråldrad. Bland senare framställningar af S:s historia i dess helhet märkas: Henne-Am Rhyn, "Geschichte des Schweizervolks" (3:e uppl., 3 bd, 1878), Daguet, "Histoire de la confédération suisse" (7:e uppl., 2 bd, 1879—80), Dändliker, "Geschichte der Schweiz" (3—4 uppl., 3 bd, 1901—03; af samme förf. en populär och sammanfattande framställning 1910), Dierauer, "Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft" (4 bd, till 1798, 1887—1912), Vulliemin, "Histoire de la confédération suisse" (2:a uppl., 2 bd, 1879), van Muyden, "Histoire de la nation suisse" (3 bd, 1899—1901), Hürbin, "Handbuch der Schweizergeschichte" (2 bd, 1901—09). Af nyare arbeten rörande särskilda partier och perioder af S:s historia må nämnas Heierli, "Urgeschichte der S." (1901), Oechsli, "Die anfänge der schweizerischen Eidgenossenschaft" (1891) och "Geschichte der S. im XIX. jahrhundert" (2 bd, till 1830, 1903, 1913), van Muyden, "La Suisse sous le pacte de 1815" (1890), Schweizer, "Geschichte der schweizerischen neutralität" (1895), och Schollenberger, "Geschichte der schweizerischen politik" (2 bd, 1906—08). Samtidshistorien kan följas i Hiltys sedan 1886 årligen utgifna "Politisches jahrbuch der schweizerischen Eidgenossenschaft". Bland källpublikationer förtjäna anföras "Amtliche sammlung der älteren eidgenössischen abschiede" (8 bd, omfattande tiden 1245—1798, utg. 1839—86) samt "Quellen zur Schweizergeschichte" (öfver 20 bd, fr. o. m. 1877). Historiska tidskrifter: "Jahrbuch für schweizerische geschichte" (fr. o. m. 1876), "Anzeiger für schweizerische geschichte" (fr. o. m. 1870). Bibliografi: Barth, "Bibliographie der Schweizer geschichte" (t. o. m. 1913; 2 bd, 1914). N. H—tz.

Schweizer [ʃva'jtser], Alexander, schweizisk reformert teolog, f. 1808 i Murten (kant. Fribourg), d. 1888 i Zürich, blef 1835 e. o. och 1840 ord. professor i Zürich samt förenade med sina akademiska ämbeten där från början prästerlig verksamhet och var 1844—71 kyrkoherde vid Grossmünster i Zürich. I de häftiga kyrkliga strider, som 1837—39 uppstodo i Zürich på grund af den dåvarande liberala regeringens beslut att kalla D. F. Strauss (se denne) till professor i teologi, intog S. en förmedlande hållning. — S. är en af den nyare tidens mest betydande teologer och visade i sin vetenskapliga produktion stor mångsidighet. Hans egentliga hufvudarbeten ligga dock dels, och i främsta rummet, på den systematiska, dels på den praktiska teologiens område. Hans systematiska arbeten, af hvilka de viktigaste äro *Die glaubenslehre der evangelisch-reformierten kirche* (2 bd, 1844—47), *Die protestantischen centraldogmen in ihrer entwicklung in der reformierten kirche* (2 bd, 1854—56) och *Die christliche glaubenslehre nach protestantischen grundsätzen* (3 bd, 1863—72; 2:a uppl. 1877), få sin prägel dels af hans sträfvan att fullfölja de af Schleiermacher, hvars närmaste och trognaste lärjunge S. är, gifna uppslagen, dels af hans intresse att häfda den reformerta lärotypens företräde framför den lutherska. Äfven Schleiermacher betraktas af honom, med en viss historisk rätt, som reformert teolog; i dennes lära om känslan af absolut beroende såsom religionens väsen finner S. den egentliga kärnan i den reformerta predestinationsläran uttryckt, och på liknande sätt söker han nu på alla punkter i den reformerta kyrkoläran skilja mellan dess af tidsförhållandena betingade form och dess bestående, ideella halt. Äfven i sitt intresse för den

praktiska teologiens problem och sin sträfvan att häfda dess verkligt vetenskapliga karaktär följer S. Schleiermachers spår. Vid sidan af det på gränsen till encyklopedien stående, betydelsefulla arbetet *Über begriff und einteilung der praktischen theologie* (1836) förtjänar nämnas *Homiletik* (1848) och *Pastoraltheologie oder lehre von der seelsorge des evangelischen pfarrers* (1875). Dessutom utgaf S. fem predikosamlingar (1834—62). — S:s självbiografi har utgetts af hans son Paul S. (1889). E. Bg.

Schweizer [ʃva'jt-], Matthias Eduard. Se Schweizers reagens.

Schweizer alpenklubb [ʃva'jtser]. Se Alpföreningar.

Schweizergardet (fr. *Cent-Suisses*), en elitkår af soldater, upprättad af Karl VIII i Frankrike 1493. Bestående af 100 man fotfolk, alla besoldade schweizare, utgjorde detta kompani konun-

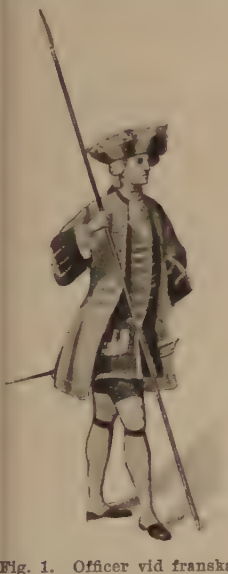

Fig. 1. Officer vid franska schweizergardet, 1750-talet.

Fig. 2. Menig vid franska schweizergardet, 1780-talet.

gens lifvakt. Upphäfdt under revolutionen, sedan det med beundransvärdt mod försvarat Tuilerierna (10 aug. 1792), upprättades det ånyo af Ludvig XVIII, men afskaffades 1830. — Äfven påfven har haft och har ännu ett "schweizergarde" (it. *guardia svizzera*), 10 officerare och 110 man, i pittoresk dräkt med hillebarder och pickelhufvor.

Schweizerhalle [ʃva'jtser-], salin och soolbad i schweiziska kant. Basel-Land, 6 km. från staden Basel, vid Rhen, 272 m. ö. h. Där finnas flera uppborrade saltkällor, som användas dels till saltberedning (öfver 20,000 ton om året), dels till soolbad för kurativa ändamål. F. ö. tillverkas konstgjorda gödselmedel, anilinfärger m. m. Ln.

Schweizeri [ʃvejts-], kafé förbundet med utskänkning af starka drycker. Namnet härleder sig därifrån, att de förste, som i Sverige, särskildt i Stockholm, förenade sockerbageri med utskänkning af förfriskningar i flytande form, voro schweizare, hvilka i början af 1800-talet inflyttat hit.

Schweizerisches arbeitersekretariat [ʃva'jtsa'rbajter-], ty. Se Arbetsstatistik, sp. 1363.

Schweizermühle [ʃva'jtser-], kallvattenkuranstalt och luftkurort i sachsiska kretsen Dresden, i Sachsiska Schweiz. Stora trädskolor.

Schweizerost. Se Ost, sp. 1043.

Schweizersbild [ʃva'jts-], förhistorisk boplats i schweiziska kant. Schaffhausen, 3,5 km. n. om staden Schaffhausen, under ett utskjutande klippblock, i hvars skydd man funnit en boplats från madeleinetiden. D:r Nüesch fann prydliga stenknifvar samt teckningar på ben och 27 människoskelett, hvaraf 5 af dvärgras. Se J. Nüesch, "Das Schweizersbild, eine niederlassung aus palæolithischer und neolithischer zeit" (2:a uppl. 1902).

Schweizers reage'ns [ʃva'jtsers], efter upptäckaren Matthias Eduard Schweizer (f. 1818, d. som prof:ssor i kemi i Zürich 1860). Se Cellulosa, sp. 1403.

Schweizerstämpel, *postv.*, inom posttjänsten använd datumstämpel med års- och datumsiffror å vridbara skifvor, i regel jämväl utvisande den timme på dygnet, då stämpelaftrycket anbragts. R. L—n.

Schweizer-te, *bot.* Se Calamintha.

Schweiziska edsförbundet. Se Schweiz.

Schweiziska katolska folkföreningen. Se Piusföreningar, sp. 986.

Schwelm, kretsstad i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen), 6,4 km. n. ö. om Barmen (elektrisk spårväg). 20,438 inv. (1910). Realgymnasium med realskola. Fabrikation af pianon, maskiner, stor järnindustri (träskrufvar, järntråd, lås och byggnadsbeslag, järnfat etc.). (J. F. N.)

Schwencke, Karl, tysk pianist, f. 1797 i Hamburg, d. 1864(?), erhöll musikundervisning af sin fader, som var Ph. E. Bachs efterträdare som stadskantor i Hamburg, samt fick snart anseende både som kompositör, lärare och pianist med verklig virtuositet och särskildt ovanlig förmåga att improvisera. Hans lif, som var mycket oroligt, tillbragtes mest på konsertresor, hvarvid han 1816, 1820 och 1822 begaf sig till Sverige, där han sista gången stannade en längre tid och verkade som pianolärare, dels i Stockholm (där han första gången uppträdde 1823), dels i åtskilliga landsortsstäder. Han blef 1833 led. af Mus. akad. Senast han afhördes, lefde han i Nussdorf vid Wien. En af professor Drake verkställd kopia af hans flesta tonsättningar fyller 15 bd i Mus. akad:s bibliotek. Utgifna äro åtskilliga pianosaker, violinsaker, sångstycken, klaverutdrag af en symfoni m. m. En del af hans memoarer trycktes 1884—85 i "Hamburger korrespondent". A. L.*

Schwenckfeld [oriktiga äro formerna Schwenkfeld och Schwenckfeldt], Kaspar, tysk spiritualist, f. 1489 i hertigdömet Liegnitz af adlig familj, d. 1561 i Ulm, trädde i hoftjänst, men slutade denna på grund af lomhördhet 1523. Redan 1518 torde han genom studiet af Luthers skrifter ha vunnits för denne; 1521 försvarade han Liegnitz' öfvergång till reformationen. 1522 var han i Wittenberg, där han kom i beröring med Karlstadt och svärmeandarna. Jämförelsevis raskt skilde han sig nu från Luther och blef spiritualist;

en skrift från 1524 visar vändningen. 1525 kom han i öppen strid med Luther om nattvardsläran. När spiritualismen på protestantisk mark gick två motsatta vägar: den organisationslösa mystiska spiritualismens och den biblicistiska sekttypens, följde S. väsentligen den förra, om ock med stark påverkan från den senare, döparna. Som misstänkt vederdöpare lämnade han 1529 frivilligt Schlesien och begaf sig till samlingsorten för alla former af religiös opposition, Strassburg. Men när Strassburgs kyrka under Bucers ledning inskred mot sektväsendet, lämnade S. 1533 staden. I Ulm fann han liksom Sebastian Franck en fristad, tills han 1540 bannlystes. Den personligen varmt fromme och ödmjuke mannen flyktade sedan från plats till plats till sin död. Som alla spiritualister lät han Ordet träda tillbaka för Anden; den yttre synliga kyrkan upplöses, sakramenten försvinna, andedopet träder i stället, och religiös tolerans kräfves. Genom påverkan från döparna ville S. dock bilda små församlingar af heliga, sammanhållna genom sträng kyrkotukt. Genom Bucers förmedling blef Calvin bekant med S:s idéer och upptog så mycket däraf, att kalvinismen blifvit betecknad som en förkyrkligad schwenckfeldianism. Däri ligger S:s historiska betydelse. De af hans anhängare bildade små menigheterna lefde däremot rätt isolerade och dogo ut under 1600-talet utom i Schlesien. När de där 1720 skulle utrotas genom jesuiterna, vandrade de öfver Herrnhut till Holland, England och slutligen Amerika (1733), där de 1782 gåfvo sig en konstitution i Pennsylvania. Där finnas ännu kvar några församlingar med omkr. 700 medlemmar. Se E. Troeltsch, "Soziallehren" (1912), K. Ecke, "S., Luther und der gedanke einer apostolischen reformation" (1911), H. W. Kriebel, "The Schwenckfelders in Pennsylvania" (1904), J. L. French, "Correspondence of S. and Philip of Hessen" (1908). Hj. H—t.

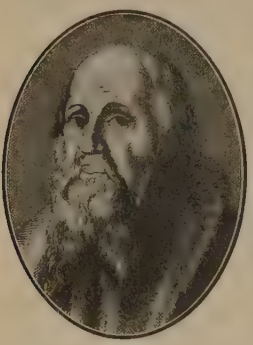

Schwe'ndener, Simon, tysk (i Schweiz född) botanist, f. 10 febr. 1829 i Buchs, S:t Gallen, blef 1857 docent i botanik i Zürich och 1860 i München, professor i botanik och trädgårdsföreståndare i Basel 1867 och i Tübingen 1877 samt var professor i växtfysiologi i Berlin 1878—1909. S. vann ett berömdt namn genom banbrytande upptäckter inom växtanatomien och fysiologien. Hans viktigaste dithörande skrifter äro: *Untersuchungen über den flechtenthallus* (1860), *Die algentypen der flechtengonidien* (1869), *Das mechanische prinzip im anatomischen bau der monokotylen* (1874) och *Mechanische theorie der blattstellungen* (1878). I de förstnämnda arbetena har han utbildat den lära, som efter honom blifvit benämnd "den schwendenerska lafteorien", nämligen att lafvarnas gröna celler, gonidierna, äro alger af flera olika arter, självständiga i systematiskt afseende, men lefvande i samlif (symbios) med de färglösa celltrådarna eller hyferna, som omspinna dem, m. a. o. att en laf är ett bolag mellan två olika växter (se Lafvar, sp. 802). I de sistnämnda arbetena har S. påvisat ett mekaniskt system i växtkropparna eller att de fasta och sega baststrängarna, som ha mycket skiljaktiga platser, äro konstruktiva apparater med uppgift att stödja och förstärka och därför äro just så placerade, som byggnadsmekaniken i stammen eller bladet fordrar, men saknas, där de ej behöfvas. Jämte K. W. v. Nägeli författade S. *Das mikroskop* (1865—67; ny uppl. 1877). S. blef led. af Vet. soc. i Uppsala 1888, af Vet. akad. 1893 och af Fysiogr. sällsk. i Lund 1902. C. Lmn.

Schwengeln, Georg von, fortifikationsofficer, kartograf, sannolikt livländare (födelse- och dödsår obekanta), d. i slutet af 1660-talet, var i svensk militär tjänst 1623 (eller möjligen redan 1619) —24 och användes därefter af J. De la Gardie dels till att afrita några "lägenheter" i Livland och Litauen, bl. a. Kokenhusens slott och stad, dels att kunskapa vid polska riksdagen. 1626 konfirmerades S. som polsk translator med skyldighet därjämte att "alle legenheter där i Lifflandh skrifteligen författa". S. förfärdigade nu en "Tabulass geo-chorographicass" öfver Livland och Estland med omliggande gränser samt en karta öfver Ösel och kallas 1628 K. M:ts "bestallter geographicus"; 1629 fick han "commendation" som fältkvartermästare vid armén i Livland, 1631 blef han svensk adelsman, 1634 utarbetade han en karta öfver en del af Kurland, och 1635 blef han generalkvartermästare vid livländska fältstaten. 1636 uppgjorde han en dessein till Dorpats förstärkande och en karta öfver trakten mellan denna stad och Wertzersee. 1638 sände han till Adler Salvius en "Special geographische taffel" öfver "Episcopat in Lifflandh". 1642 blef han fältkvartermästare i Estland, Livland och Ingermanland med skyldighet att ha uppsikt öfver därvarande befästningar. S. kom nu i delo med generalingenjören Rodenburgh (se d. o.), som också hade inspektion öfver samma befästningar. 1643 uppgjorde S. förslag till Nyens och Narvas förstärkande, anordnade 1644 befästningsarbete vid Kexholm och rekognoscerade det då ännu danska Ösel, öfver hvilken ö han äfven uppgjorde en "geografisk delineation", och uppgjorde desseiner till Nyen och Pernau; 1645 ritade han en plan öfver Arensburg. 1649 fick S. afsked. 1655 befullmäktigades han att värfva i Finland, och 1656 blef han öfverste för ett dragonregemente, med hvilket han sedan deltog i kriget mot Danmark. 1659 blef han kommendant i Korsör, hvars förstärkande han sedan ledde. Efter krigets slut indrogs S:s dragonregemente och han själf reste öfver till Finland och Östersjöprovinserna. L. W:son M.

Schwe'ninger, Ernst, tysk läkare, f. 15 juni

1850 i Freistadt, Öfre Pfalz, var docent i patologisk anatomi och allmän patologi i München, då han lyckades återställa furst Bismarck från en ytterst svår sjukdom och blef i anledning däraf e. o. professor i Berlin 1884. Hans patologisk-anatomiska, diagnostiska och terapeutiska afhandlingar ha utgetts samlade under titeln *Gesammelte arbeiten* (1886). 1886 anlade han i Heidelberg ett sanatorium, där sjukdomar af alla slag behandlas enligt hans kurmetoder. Jfr Diet, sp. 369—370.

Schwe'ninger-kuren, *med.* Se Diet, sp. 369—370, och Schweninger, E.

Schwe'nningen, by i Schwarzwaldkretsen, Württemberg, vid Neckars källa, 702 m. ö. h. 15,411 inv. (1910). Realskola, fackskola för elektrotekniker och urmakare. Tillverkning af ur, skor, tändstickor; afvel af kanariefåglar. J. F. N.

Schwerd [ʃvärt], Friedrich Magnus, tysk fysiker, f. 1792, d. 1871, blef 1818 professor i matematik vid lyceet i Speier. Han är mest bekant genom sin förklaring af ljusfenomenen. Se Diffraktion, sp. 389.

Schwerin. 1. Hufvudstad i storhertigdömet Mecklenburg-Schwerin, kretsen Mecklenburg, vackert belägen vid Schwerinsjön (64 kvkm.) och statsbanorna Ludwigslust—Wismar, S.—Parchim och S.—Rehna. 42,519 inv. (1910). S:s utveckling beror uteslutande på dess egenskap af residensstad; dess handel och industri äro obetydliga (järngjuteri, mekanisk verkstad, tillverkning af musikinstrument, bl. a. en stor pianofabrik, etc.). Där finnas landgericht, gymnasium, realgymnasium, prästseminarium, museum, storhertigligt arkiv, bibliotek (250,000 bd). Det har 4 evangeliska kyrkor, hvaribland den 1335—1416 byggda domen (i gotisk stil). — S. består af en äldre och tre nyare stadsdelar. På en ö mellan Schwerinsjön och Burgsjön ligger det ståtliga storhertigliga residensslottet, byggdt 1845—58 efter ritningar af Demmler med ändringar af Stüler i renässansstil, omgifvet af präktiga trädgårdar. De västra och södra delarna af slottet nedbrunno 14 dec. 1913, hvarvid dyrbara konstskatter förstördes. — S. är en gammal vendisk ort, som omnämnes först 1018 och fick stadsrättigheter 1161 samt blef hufvudstad i ett grefskap samt biskopssäte 1163. Biskopsstiftet sekulariserades och gafs 1648 som världsligt furstendöme åt Mecklenburg. — 2. (S. a. Warthe) Kretsstad i preussiska reg.-omr. Posen, vid Obras utlopp i Warthe. 6,713 inv. (1910). Realskola, lärarseminarium. Tillverkning af cigarrer, stärkelse, möbler, tegel m. m. 1—2. J. F. N.

Schwerin, von, svenska adliga ätter, som härstamma från pommerska ätten v. S. (om denna se Gollmart samt grefvarna W. och L. v. Schwerin, "Geschichte des geschlechts von S.", 3 bd, 1878; tillägg 1889 och 1904), hvilken under senare hälften af 1200-talet representerades af de tre bröderna på ön Usedom, riddarna Gerhard, Oldwig och Werner de Zwerin. En ättling af Werner, Filip Bogislaus von S. (se S. 1), blef 1717 svensk *friherre* (n:r 133) och är stamfader för den äldre friherrliga ätten von S. Hans broder Otto Fredrik von S. blef 1723 svensk adelsman (S. till Spantekow; n:r 1775), och dennes ende öfverlefvande son, hofjägmästaren Otto Julius von S. (f. 1740, d. 1780), adopterades 1778 på farbroderns n:r och är stamfader för den yngre friherrliga ätten von S. På samma friherrliga ätt hade 1720 adopterats Klaus Filip von S. (f. 1689, general af infanteriet 1746, d. 1748), och dennes son Jakob Filip von S. (se S. 2) blef 1766 *grefve* (n:r 94); på hans grefliga n:r adopterades 1776 hans måg, kammarherren Werner Detlof von S. (f. 1746, d. 1810). — En ättling af Oldwig de Zwerin erhöll 1720 svenskt adelskap (adopterad på S. till Spantekow, n:r 1775), och hans ende son var den nyssnämnde Werner Detlof von S. — Två ättlingar till Gerhard de Zwerin blefvo 1727 svenska adelsmän (*S. till Grellenberg*, n:r 1807); deras ätt utslocknade 1809. En schwerinsk släktförening har bildats i Sverige.

1. Filip Bogislaus von S., friherre, krigare, f. 1687 i Pommern, d. 1733 i Ukraina, deltog i Spanska tronföljdskriget mot fransmännen, sedan 1702 i preussisk och 1706—08, som brigadmajor, i dansk tjänst, hvarefter han återvände till Pommern. Han blef därifrån 1709 af Stanislaus Leszczyński skickad med bref till Karl XII i Turkiet och gick 1710 i svensk tjänst, som öfverste vid Bremiska dragonregementet. Vid Stades kapitulation 1712 tillfångatogs han af danskarna, men lösgafs 1713. Då de svenska besittningarna i Tyskland s. å. hotades af Preussens konung, afsade S. sig eganderätten till de i Brandenburg belägna schwerinska länsgodsen och stannade kvar i svensk tjänst. Under Stralsunds belägring 1715 befordrad till generalmajor af kavalleriet, föll han vid stadens öfvergång ånyo i dansk fångenskap, men lyckades 1717 rymma, utnämndes s. å. till öfverste för Smålands tre- och femmänningsregemente, upphöjdes i friherrligt stånd samt deltog 1718 i norska fälttåget. Sedermera blef han i rysk tjänst generallöjtnant och i kejserlig-tysk tjänst fältmarskalklöjtnant.

2. Jakob Filip von S. (se släktöfversikten), grefve, riksråd, f. 8 maj 1719, d. 2 jan. 1779 i Stockholm, blef 1747 regeringsråd i Pommern, 1753 president i Wismarska tribunalet, upphöjdes 1766 i grefligt stånd och inkallades vid hattpartiets seger 1769 i rådet. Där fick han sitta kvar äfven efter Gustaf III:s revolution 1772. S. ärfde genom sin moder det stora Burenskiöldska fideikommisset (se Borkhult).

3. Kurt Filip von S., grefve, den föregående sons, krigare, f. 1751 i Stockholm, d. 1828 på Husby vid Söderköping, blef 1768 fänrik vid Kalmar regemente och transporterades 1784, efter att i preussisk tjänst ha deltagit i Bajerska successionskriget, till öfverstelöjtnant vid Jönköpings regemente samt blef 1785 öfverste för detta. S. är märklig särskildt därigenom, att han 1 sept. 1789, under ryska kriget, genom tapperhet och rådighet räddade svenska hären vid återtåget från

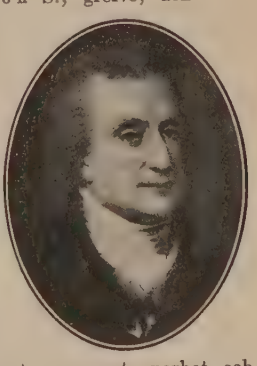

Högfors, en bedrift, som genast förskaffade honom svärdsordens stora kors af Gustaf III:s egen hand. Efter freden 1790 erhöll han på begäran afsked från regementet, men befordrades 1792 till generalmajor och förordnades s. å. till tjänstgörande förste generaladjutant i Stockholm. På grund af ovilja mot Reuterholms regemente nedlade han i början af 1793 sistnämnda befattning, och 1801 tog han afsked ur krigstjänsten.

4. Fredrik Bogislaus von S., grefve, den föregåendes broder, riksdagsman, finansman, f. 6 okt. 1764 i Stralsund, d. 9 april 1834 i Stockholm, utnämndes redan 1777 till kornett och 1780 till sekondadjutant vid Västgöta kavalleri. Han genomgick 1777—79 krigsakademien i Berlin och besökte därefter universiteten i Uppsala och i Strassburg. Efter hemkomsten 1784 fattade han beslutet att egna sig åt det prästerliga kallet, troligen därtill förmådd af sin önskan att fortast möjligt kunna bereda ett hem åt sin blifvande maka, hoffröken Louise af Peterséns, en af det gustavianska hofvets berömda skönheter. Han erhöll 1785 afsked från militärtjänsten, aflade efter en tids teol. studier i Uppsala prästexamen inför domkapitlet i Linköping och prästvigdes där 1786, redan dessförinnan utnämnd till k. hofpredikant. Efter ytterligare ett års studier i Göttingen, där han 1787 promoverades till filos. magister, blef han i febr. 1788 af konungen utom förslaget utnämnd till kyrkoherde i Sala och förordnades kort därefter af biskop Benzelstjerna i Västerås till kontraktsprost. S. å. fick han befallning att som fältpräst och preses i fältkonsistorium medfölja konungen till Finland. Han återvände därifrån inom kort, påverkad af den allmänna adliga förbittringen mot konungen. Denna oppositionella åskådning bidrog säkerligen till, att han, trots en så lysande början, icke vidare sökte eller vann någon befordran. Efter statshvälfningen 1809 blef han utnämnd till teol. doktor. Sitt prästerliga kall skötte S. med samvetsgrannhet. Han var en gammaldags sträng och patriarkalisk natur, något despotisk, ombytlig och häftig, men rättrådig och oegennyttig och därför högt ansedd i hemorten. Med utpräglad praktisk begåfning och stort intresse för ekonomiska ärenden, egnade sig S. med mycken ifver åt landthushållning och trädgårdsskötsel. Sin egen prästgård gjorde han genom anläggning af en stor trädgård och nyodlingar till en mönstergård och sökte påverka allmogen att följa hans exempel. Jämte ekonomiska studier bedref han äfven historiska studier samt intresserade sig för vitterhet och uppfostringsfrågor. Resultat af dessa studier voro ett häfte *Skrifter i uppfostran och allmän cultur* (1805) samt *Grundlinier för staternas historia* (2 bd, 1811—13). Sitt intresse för den nya skolan i vår vitterhet visade han genom att insända bidrag, poetiska öfversättningar och litterära granskningar till fosforisternas kalendrar. Det var dock först med sitt inträde i det politiska lifvet, som S. skulle förvärfva den berömmelse och det inflytande, som hugfäst hans namn. Fr. o. m. 1812 års riksdag deltog han som led. af Riddarhuset i alla följande riksmöten, så länge han lefde. Redan vid sin första riksdag gjorde han sig bemärkt genom att tala emot indragningsmakten. ”Utrustad med en imponerande gestalt och en stark välljudande stämma, egde han i hög grad förmågan att i sitt tal inlägga denna öfvertygande kraft, denna moraliska öfverlägsenhet, som icke undgå att vinna beundrare och anhängare.” Genom studier hade han kommit att beundra den engelska parlamentarismen och ville efter mönstret af densamma utbilda den svenska konstitutionen. Vid riksdagen 1815 framträdde han som ledare af en nybildad riddarhusopposition, som på samma gång förfäktade större hänsyn till och beroende af riksdagen från regeringens sida och särskildt gjorde sig till uttryck för en agrarisk strömning, gående ut på höga skyddstullar för jordbruket och kraftigare befordran af dess intressen. Som ordf. i ett särskildt utskott, som tillsattes för att behandla frågan om ”förlägenheten i den allmänna rörelsen”, afgaf S. till utskottets protokoll ett ”gigantiskt votum”, som ock lades till grund för utskottets betänkande (särskildt tryckt under titeln *Om förlägenheten i den allmänna rörelsen, orsakerna dertill och botemedlen deremot*, 1815). Missnöjd med regeringens hållning och de enligt hans mening kraftlösa åtgärder, som vidtogos med anledning af detta betänkande, beslöt S. att öfverge politiken och egnade sig i stället åt musik. Men redan nästa år öfvergaf han fiolen, för att tillsammans med Askelöf och Livijn deltaga i utgifningen af en tidskrift, ”Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper”. Företaget upphörde efter några häften, och S. utgaf då i stället en liten på sitt område förträfflig bok, *Bidrag till kännedom af fäderneslandet* (1817; ny uppl. 1903), hvari han lämnade en historisk öfversikt af svenska varuprisens och kursens förändringar. Vid riksdagen 1817—18 blef S. ordf. i bevillningsutskottet. 1820 bildade S. tills. med likatänkande det s. k. Sällskapet för medborgerlig talarkonst efter mönstret af engelska diskussionsklubbar, men sällskapet hann blott hålla ett sammanträde, innan det förbjöds af Öfverståthållarämbetet, hvilket förbud den skuggrädda regeringen trots besvärshänvisning till Högsta domstolen skyndade sig att på administrativ väg stadfästa. S:s ekonomiska insikter gjorde emellertid, att han trots sin oppositionsställning af regeringen insattes i den viktiga finanskommittén 1822, och därmed hade han funnit den politiska uppgift, som skulle bli hans lifs förnämsta. Vid 1823 års riksdag afsade han sig visserligen valet till bankoutskottet, hvars ordf. han skulle blifvit, af harm öfver att han ej i stället invalts i det politiskt mer betydande konstitutionsutskottet, men hans ställning som oppositionsman var dock öfver hufvud slut. Hans aristokratiska och innerst konservativa sinnelag kunde ej i längden följa den mer demokratiska och radikala strömning, hvaråt Anckarsvärd och G. Hierta gåfvo uttryck. Som ordf. för bankofullmäktige egnade sig S. efter denna tid nästan uteslutande åt arbetet på en

myntreglering. Vid riksdagen 1828—30 var han ordf. i statsutskottet och hade väsentlig förtjänst i genomdrifvandet af de viktiga lagarna ang. myntbestämningen och för rikets ständers bank 1830, hvarigenom den långvariga realisationsfrågan fick sin principiella lösning. Med mycken ifver verkade han de följande åren för realisationsverkets snara igångsättande. Ehuru dödssjuk, lät han sig i mars 1834 föras upp på Riddarhuset för att tala emot ett uppskof med realisationens verkställighet. — Bland S:s skrifter, utom de ofvan nämnda, märkas *Författningar rörande bancoverket i sammandrag och med anmärkningar* (1828), *Om riksdagar i allmänhet och några nästa riksdag förekommande mål* (s. å.) och *Handlingar angående silfverköp till realisationens verkställande* (1831). — Jfr C. Bååth-Holmberg, ”En svensk storman. En bild från Karl Johans dagar” (1901).

5. Vilhelm Johan Ludvig von S., grefve, den föregåendes son, militär, f. 2 dec. 1792 på Erstavik vid Stockholm, blef underlöjtnant vid Svea artilleri, visade prof på lysande mod bl. a. i slaget vid Oravais, där han dödligt sårades, och dog 15-årig 27 sept. 1808 i Kalajoki. Han har besjungits af Geijer och af Runeberg (i ”Fänrik Ståls sägner”). En ståtlig grafvård öfver honom restes 1903 i Kalajoki, och ett 4 m. högt granitblock (med S:s porträttmedaljong i brons, modell. af Fr. Lindström) vid Tärna folkhögskola invigdes 1908.

6. Martina von S., friherrinna, sonhustru till den i släktöfversikten nämnde frih. Otto Julius von S., vitter personlighet, brefförfattarinna, f. 3 jan. 1789 i Göteborg, d. där 18 nov. 1875, dotter till direktören vid Ostindiska kompaniet Martin Törngren och hans andra hustru, Eva Lovisa Svartlock, fick en mycket vårdad uppfostran och utbildades särskildt i franska och engelska språken, i hvilkas litteratur hon sedan, liksom i den tyska, blef väl bevandrad. Hon bortgiftes 1804, endast 16-årig, med den då 30-årige hofstallmästaren frih. Verner Gottlob von S. De första åren bodde de i Stockholm och hade sitt umgänge i aristokratiska och diplomatiska kretsar. Med Frankrikes chargé d'affaires abbé A. S. de Cabre förde friherrinnan sedan en mångårig, vidlyftig brefväxling i litterära, politiska och religiösa frågor. Svenska akad:s sekreterare Nils von Rosenstein bidrog mycket till hennes vittra utbildning, ehuru hon tidigt kände sig dragen till en annan riktning än den fransk-klassiska upplysningen, som denne företrädde, nämligen till den känslans rätt betonande rousseauska. Hon visade sig också sedermera förstå den nya romantiska rörelsen, men gillade ej dess ytterligheter, utan hyllade den klassiskt luttrade riktning, som främst representerades af Goethe och Tegnér. Från andra årtiondet af 1800-talet blef K. G. von Brinkman hennes förnämste litteräre vän, och med honom förde hon under mer än trettio år, med få afbrott, hvarje vecka en intim brefväxling (på franska och svenska). 1812 bosatte sig familjen von S. på Sireköpinge i trakten af Landskrona. Vid Ramlösa brunn gjorde hon 1816 bekantskap med Esaias Tegnér, en bekantskap, som tre år senare förnyades och som under 1820-talets första år utvecklades till varm vänskap. Denna vänskap tycktes en gång å Tegnérs sida skola öfvergå till en ännu varmare känsla, då friherrinnan von S. (i början af 1824) genom en resa till Stockholm för tillfället afbröt umgänget. Det fortsattes emellertid senare både genom besök och bref. Hon visade sig snart sin snillrike vän andligen vuxen, och en mera spirituell brefväxling mellan man och kvinna än deras har vår litteratur icke att uppvisa. I rikt mått egde hon hans förtroende, och hon kunde med rätt upptaga namnet ”Tegnérs biktmoder”. Några af hennes bref till honom äro tryckta i ”Ur Esaias Tegnérs papper” (1882), andra (af Evert Wrangel) i ”Martina von Schwerin, snillenas förtrogna” (1912), där också bref till Rosenstein m. fl. samt framför allt till Brinkman meddelas. — Friherrinnan von S. beundrades af sin samtid med skäl som en af Sveriges icke blott skönaste, utan ock snillrikaste kvinnor. Man har kallat henne ”den svenska madame de Staël”; men likheten är endast i några afseenden slående. Hon var verksam och mäktig af stora beslut, men hon sträckte sällan sin verksamhet utom hemmet och sällskapslifvet, och i kvinnligt behag var hon vida öfverlägsen sin berömda samtida, med hvilken hon f. ö. en gång (i Göteborg 1813) gjorde en angenäm bekantskap. Med upphöjd och ödmjuk resignation bar hennes starka själ de brister i lefnadslyckan och de sorger, som mötte. Efter mannens död (1840) bodde hon mest på sin fädernegård Råda vid Göteborg och om vintrarna vanligen inne i staden, om somrarna stundom hos sin son frih. Jules von S. på Skarhult i Skåne, eller också vistades hon på resor. Ända till öfver åttio års ålder bibehöll hon sina andliga krafter och intressen. — Äfven hennes dotter Martina von S. d. y. (f. 1809, d. 1839), af Tegnér kallad ”den latinska fröken”, var rikt begåfvad och förvärfvade vidsträckt bildning, men egde icke moderns spiritualitet. Hon började 1836 utge en samling skisser och berättelser under titeln *Småsaker af en nybegynnare*; modern ombestyrde ett fjärde och sista häftes utgifning (1840), med versifieradt företal af Tegnér. — Jämte ofvan anförda källor se E. Wrangel, ”Madame de Staël i Sverige” (i ”Nordisk tidskr.”, 1911) och ”Martina von S. om Fredrika Bremer” (i ”Idun”, 1913).

7. Karl Johan Gustaf Adolf Julius (Jules) von S., friherre, den föregåendes son, militär, jordbrukare, politiker, f. 5 okt. 1810 på

Råda vid Göteborg, d. 1 juli 1880 på Skarhult, blef kornett vid Lifgardet till häst 1827, hvarifrån han 1840 tog afsked som ryttmästare för att egna sig åt förvaltningen af sina egendomar Sireköpinge m. fl. och (sedan 1844) Skarhult. Han var äfven något litterärt verksam. S. var en skicklig landthushållare. Sin politiska bana började han på Riddarhuset, gjorde sig där bemärkt, blef 1862 statsrevisor och 1865 ordf. i bankoutskottet. 1867 valdes han till led. för Malmöhus län af Första kammaren, som han tillhörde till 1875; på länsbänken hade han sådana kamrater som K. A. Trolle, C. Beck-Friis, M. Hallenborg, J. Stjernblad, R. Tornérhjelm och N. J. Berlin. S. blef på grund af sin politiska begåfning och sina vidsträckta förbindelser snart ganska inflytelserik. 1869—75 var han ordf. i bankoutskottet. Han var led. af Fysiogr. sällsk. i Lund (1864) och Landtbruksakad. (1867).

8. Verner Gottlob von S., friherre, den föregåendes son, jordbrukare, politiker, f. 18 mars 1851 på Skarhult, Malmöhus län, blef student i Lund 1870, tog juridisk filosofisk examen 1873 och egnade sig därefter åt landtbruk samt eger efter sin faders död Skarhult. Han valdes 1885 till landstingsman, ett uppdrag, som alltsedan förnyats. Han var 1888—99 led. af Andra kammaren för Frosta härads domsaga samt 1902—11 af Första kammaren för Malmöhus län. S. var suppleant i bankoutskottet 1891 samt 1904—05, led. af bevillningsutskottet 1892—99 (de tre senaste åren vice ordf.) och af bankoutskottet 1906—11 (de fyra senaste åren ordf.). 1894—95 var han statsrevisor. Han tillhörde i Andra kammaren gamla landtmannapartiet och i Första det moderata partiet. S. hade i riksdagen genom flärdlöshet, arbetsamhet och godt hufvud förvärfvat ett ej obetydligt inflytande. Han är led. af Landtbruksakad. (1894).

9. Hans Hugold von S., friherre, den föregåendes broder, geograf, f. 17 sept. 1853 på Skarhults sätesgård i Malmöhus län, d. 19 dec. 1912, blef student 1871 i Lund, var 1879—87 e. o. amanuens vid universitetsbiblioteket, promoverades 1884 till filos. doktor och kallades s. å. till docent i geografi och statskunskap. Professuren i dessa ämnen förestod han vårterminen 1885 och höstterminen 1888. På uppdrag af Svenska sällskapet för antropologi och geografi och af Utrikesdepartementet gjorde S. 1885—87 en resa i Central-Afrika samt företog därunder expeditioner i de då okända trakterna på ömse sidor om Kongoflodens mynning, hvilka förut ej besökts af någon europé, äfvensom i det portugisiska riket Angola, till floden Kunene. Han lyckades därvid återfinna lämningar af den som förlorad ansedda marmorpelare (''padrão''), hvilken Kongoflodens upptäckare, portugisen Diogo Cão, 1484 uppställt som ett bevis på Portugals besittningstagande af Kongolandet. Han genomströfvade f. ö. nedre Kongo, undersökte dess biflod Ikissi och lärde känna bl. a. öarna i Biafrabukten. Efter återkomsten skänkte han sina högst betydande etnografiska samlingar till Vet. akad. i Stockholm. 1887 utnämndes han till Kongostatens konsul för Sverige-Norge. Till e. o. professor i geografi och historia vid Lunds universitet utnämndes han 1897. Bland hans skrifter (se ''Ymer'', 1913) må nämnas *Herodots framställning af Europas geografi* (1884), *Initialmeridianens historia* (i ''Ymer'', 1886—87), *Slafveri och slafhandel i Afrika* (1891), *Muhammedanismen i Afrika. Antropo-geografisk studie* (1892), *Afrikas kust. Ett bidrag till Afrikas fysiska geografi* (1895), *Helgoland. Historisk-geografisk undersökning* (i Lunds univ:s Årsskr., XXXII, 1896), *De stora upptäckternas tidehvarf* (1900), *Om kustfolks olika sjöduglighet* (s. å.), *De geografiska upptäckternas historia. Forntiden och medeltiden* (1905), *Odysseus' irrfärder. Geografisk undersökning* (i Lunds univ:s Årsskr. Ny följd, I, bd 6, 1909). 4. L. S. 6. E. Wrgl. 7—8. J. C. 9. (J. F. N.)

Schwerin, urgammal tysk adlig ätt. (Jfr Schwerin, svenska adliga ätter). 1. Kurt Christoph S., grefve, preussisk fältherre, f. 26 okt. 1684 på godset Löwitz vid Anklam i dåv. Svenska Pommern, deltog 1700—06 i Spanska tronföljdskriget. Som öfverste i mecklenburgsk tjänst bevittnade han slaget vid Gadebusch (1712) och skickades sedan af Magnus Stenbock till Karl XII i Bender för att inför denne aflägga muntlig rapport ang. slaget. I Mecklenburg avancerade han till generalmajor (1718) och generallöjtnant (1719). 1720, sedan genom freden i Stockholm s. å. den del af Pommern, hvarest familjens egendomar lågo, blifvit afträdd till Preussen, gick han i preussisk tjänst, blef 1739 infanterigeneral samt 1740 fältmarskalk och grefve. Vid förberedelserna till fälttåget i Schlesien 1740 var han Fredrik II:s förnämste rådgifvare. Som befälhafvare för preussiska härens högra flygel eröfrade han Öfre Schlesien 1741 och afgjorde striden vid Mollwitz s. å. I andra schlesiska kriget bidrog han (1744) väsentligt till Prags kapitulation, men drog sig därefter tillbaka till följd af enskilda tvister och återinträdde ej i krigstjänsten förrän 1756. Tappert kämpande, föll han vid Prag 6 maj 1757. S. var en god fältherre och utförde också vid flera tillfällen med framgång diplomatiska uppdrag. — 2. Maximilian, grefve af S.-Putzar, preussisk statsman, f. 1804 i Boldekow i Pommern, d. 1872, var mars—juni 1848 kultusminister i Camphausens liberala ministär. I Frankfurtparlamentet (1848—49) tillhörde han det ''arfkejserliga'' partiet. Som medlem af Preussens deputeradekammare (hvars president han var 1849—55 och 1859) företrädde han en varmt

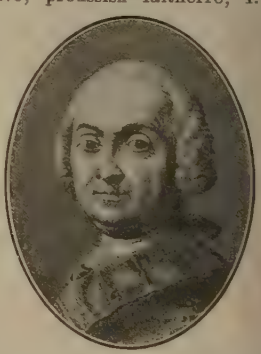

öfvertygad, liberal, något doktrinär åskådning, som förskaffade honom stor popularitet. Däremot kom han som inrikesminister (från 1859) i en viss motsättning till sina forna meningsfränder; efter ett misstroendevotum af deputeradekammaren 1862 begärde och erhöll han afsked. I kammaren bekämpade han därefter (som medlem af ”konstitutionella fraktionen”) Bismarck, hvars politik han i ett berömdt tal karakteriserade som maktens herravälde öfver rätten. Efter 1866 öfvergick S. till nationalliberalerna och förklarade öppet, att han ansåg tiden ha gett hans store motståndare rätt. Därmed uppgaf han dock ej den självständighet, som var det mest utpräglade draget i hans politiska verksamhet. 1—2. (N. H—tz.)

Schwerte, stad i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen), vid Ruhr och flera järnvägslinjer. 13,703 inv. (1910). Progymnasium. Järnindustri, maskintillverkning. (J. F. N.)

Schwerz [ʃvērts], Johann Nepomuk von, tysk agronom, f. 1759 i Koblenz, d. där 1844, verkade 18 år som huslärare och sedan 1801 som godsförvaltare och vidgade sina kunskaper i landthushållning genom inländska resor. Han blef 1816 preussiskt regeringsråd för landtbrukets främjande och kallades 1818 att grundlägga en landtbrukshögskola vid Hohenheim i Württemberg, hvilken snart vann och sedan ständigt bibehållit högt anseende. S. författade flera arbeten om olika trakters jordbruk samt en länge använd lärobok: *Anleitung zum praktischen ackerbau* (3 bd, 1823—28; 4:e uppl. 1857; ny bearb. 1882). H. J. Dft.

Schwētz, kretsstad i Westpreussen, reg.-omr. Marienwerder, vid Weichsel och dess biflod Schwarzwasser. 8,042 inv. (1910). Gymnasium, landtmannaskola. Sockerfabrik, sågverk m. m. Dårvårdsanstalt (i ett f. d. bernhardinkloster). Staden intogs i okt. 1655 af svenskarna under Henrik Horn, och i april 1656 öfvergingo de under Stenbock Weichsel vid S., som emellertid utrymdes i sept. 1657, men i febr. 1659 återtogs af svenskarna. (J. F. N.) L. W:son M.

Schwe'tzingen, stad i storhertigdömet Baden, kretsen Mannheim, vid Rhens biflod Leimbach och Mannheim—Karlsruhebanan m. fl. järnvägslinjer. 7,876 inv. (1910). Realprogymnasium. Tillverkning af cigarrer, sprit, konserver; stark odling af humle, tobak och sparris. S. har ett berömdt slott, som byggdes af markgrefven Karl Ludvig (1649—80), förstördes af fransmännen 1689, ombyggdes 1756 af Karl Teodor, som ock anlade de vackra trädgårdarna i Versaillesstil. (J. F. N.)

Schwetzinger-vorstadt [-får-]. Se Mannheim, sp. 799.

Schwiebus [ʃvībos], stad i preussiska reg.-omr. Frankfurt (Brandenburg), vid Frankfurt—Posen-banan. 9,332 inv. (1910). S. har en delvis bibehållen stadsmur från medeltiden, slott och gammaldags hus vid torget, realprogymnasium, landtmannaskola. Betydlig klädestillverkning. S. var medelpunkten i det fordom till furstendömet Glogau hörande landet S., hvilket vid fursteslägtens utslocknande 1675, på grund af en arfförbrödring af 1537, skulle tillfalla Kurbrandenburg, men som i själfva verket först af Fredrik II eröfrades (1742) från Österrike. (J. F. N.)

Schwieler [ʃviler], Karl August Herman, industriidkare, f. 11 mars 1821 i Stockholm, d. där 9 maj 1884, af en urspr. från Schweiz härstammande ätt, studerade i Tyskland såväl teoretiskt som praktiskt sockerraffineringen och deltog 1855 i grundläggandet af Tanto sockerbruk, hvars disponent han snart därefter blef efter W. A. Freundt. S. bidrog i hög grad till utvecklingen af den svenska sockerindustrien och skapade Tantobrukets stora anseende inom denna näringsgren.

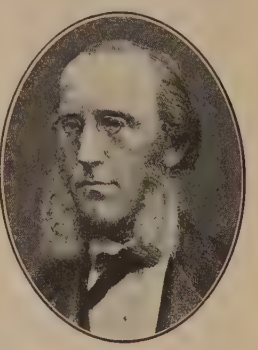

Schwiento'chlowitz, kommun i preussiska reg.-omr. Oppeln (Schlesien), nära Königshütte. 16,167 inv. (1910). Stenkolsgrufvor och stort järnverk. J. F. N.

Schwind [-t], Moritz von, tysk målare, f. 21 jan. 1804 i Wien, d. 8 febr. 1871 i München, studerade filosofi vid akademien i Wien 1818—21, slog sig så på konststudium, någon tid med L. F. Schnorr von Carolsfeld som lärare. Han utförde en del teckningar, bl. a. till en tysk Shakspereupplaga (1823) och till ”Tusen och en natt” (s. å.) samt åtskilliga sagokompostioner i akvarell. 1828 flyttade han till München för att egna sig åt monumentalt måleri. En kartong *David och Abigajil* väckte Cornelius' uppmärksamhet, och tack vare honom fick S. 1832 i uppdrag att måla kompositioner till Tiecks *Phantasus* al fresco i drottningens bibliotek i det nybyggda Königsbau. Efter S:s skisser (i akvarell, nu i residenset i München) utfördes af andra konstnärer al fresco väggmålningar i slottet Hohenschwangau med motiv ur tyska sagor. För en sal i residenset i München komponerade S. en humoristisk barnfris, som utfördes i freskomålning af J. Schnorr von Carolsfeld. 1835 gjorde S. en resa till Rom. 1836 började han måla *Amor- och Psychesagan* i slottet Rüdingsdorf, och 1839 fullbordade han stafflimålningen *Riddar*

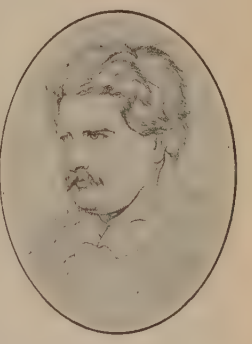

Fig. 1. Moritz v. Schwind. Efter en handteckning af Genelli.

Kurts bröllopsfärd (efter Goethes dikt), en liflig medeltidsskildring från marknadsplatsen i en tysk stad. Målningen köptes af storhertigen af Baden (nu i Kunsthalle i Karlsruhe), som äfven gaf S. i uppdrag att dekorera konsthallen och riksdagens första kammares samlingssal i samma stad. 1839—44 vistades i S. i Karlsruhe. Bland bilderna i Kunsthalle är *Invigningen af domkyrkan i Freiburg*, en ståtlig och älskvärd festskildring. 1844 uppstod kompositionen *Fader Rhen*, afsedd för brunnssalen i Baden-Baden. Denna målning var konstnärens sorgebarn, hans kanske enda genomgående svaga och banala verk (fullb. 1848, i Raczynskiska galleriet i Posen). Efter tre års vistelse i Frankfurt blef S. 1847 professor vid akademien i München. Hans verksamhet där som målare, tecknare och raderare afbröts endast af monumental målning i Wartburg 1854—55 — freskoserien *Den heliga Elisabets lefnad* — och i Reichenhall (tre fresker i Pfarrkirche, fullb. 1864). Bland hans stafflimålningar från denna tid märkas *Symfonien* (afslutad 1852, Nya pinakoteket i München), tänkt som en Beethovenvägg i en musiksal, och serien *Askungen* (i olja, fullb. 1854). Först med dessa målningar, som utställdes 1855, slog S. fullt igenom hos sina landsmän. 1857 fullbordades cykeln *Sagan om de sju korparna* (i akvarell, museet i Weimar). En mängd småbilder från dessa år skildrar sagomotiv (t. ex. *Rosen*, 1847, Berlins nationalgalleri) eller naturromantik, *Rübezahl*, som vandrar fram genom skogen, *Die jungfrau*, tronande på alpens höjd öfver molnen, *Älfdansen*, *Eremiter*, som vattna sina hästar, *Kung Krokus* i samtal med skogsnymfen m. fl. i Schackgalleriet i München, där man äfven finner den älskvärdt skildrande målningen *Grefve von Gleichens hemkomst från korstågen* samt *Bröllopsresan* — en af de genretaflor, där S. valde motiv från sin egen tid — och *Morgonstunden* (fig. 2; den unga flickan, just uppstigen ur sin bädd, slår upp sitt fönster för solskenet och naturen). 1863 mottog S. uppdraget att i Wiens nya operahus måla en serie fresker, framställande scener ur de mest omtyckta operorna och ur andra tondikter. Han fyllde loggian med bilder ur *Trollflöjten* och foajén med Haydns *Skapelsen* jämte flera bilder ur andra kompositörers verk (1866). Sist utförde han den tredje af sina stora sagocykler, *Melusine* (i akvarell, fullb. 1869, museet i Wien). S:s konst får sin karaktär af känslans äkthet och uppriktighet. Hans sagobilder äro fria från hvarje spår af affektation och sentimentalitet. De ega en naiv poesi i legendens egen karaktär och äro på samma gång alltigenom tyska, liksom deras upphofsman var en genuin tysk. "S. förde romantikens ideal in i bildböckerna, ut till folket och till barnen. I hans konst, liksom i många andra tyskars, var andan, innehållet ofta mera än formen, men hans bästa alster visa full harmoni mellan tanke och språk." S:s sagor äro utgifna i reproduktion i flera olika upplagor, hans freskocykler likaså. *Schwindalbum* utkom 1880, S:s arbeten i 1,265 afbildningar i samlingen "Klassiker der kunst in gesamtausgaben" (med text af O. Weigmann), 1906. Ett Schwindmonument är rest i Wien. Jfr monografier af L. R. v. Fürich (1871), H. Holland (1873), F. Haack (2:a uppl. 1904), O. Grautoff (1905) och W. Pastor (1907). G—g N.

Fig. 2. *Morgonstunden*, målning af M. v. Schwind.

Schwindt, Petter Teodor, finländsk etnograf, f. 13 okt. 1851 i Räisälä, södra Karelen, blef student 1869, filos. magister 1885 samt doktor 1892. Redan som student ordnade och katalogiserade han studentafdelningarnas etnografiska samlingar, och 1893 utnämndes han till intendent vid Arkeologiska kommissionen (Nationalmuseet). På grund af grafundersökningar i Kexholms härad rekonstruerade han de forntida karelska drälterna. S. intar en framskjuten ställning inom arbetet för hembygdsforskningen och är ordf. i centralutskottet därför. Han har författat *Tietoja Karjalan rautakaudesta* (1892; behandlande Karelens järnålder), *Käkisalmen pesälinnan ja kaupungin rakennushistorian aineksia* (i "Analecta archeologica fennica", II, 1898; undersökning af Kexholms byggnadshistoria), *Finnische ornamente* (I, *Stickornamente*, 1895, II, *Bandornamente*, 1903), *Finsk etnografisk atlas* (1905), de två sistnämnda hans hufvudarbeten, *Suomalaisia kansanpukuja* (Finska folkdräkter, 1902) samt *Kansanpukuja Suomessa 1800-luvulla*, *I* (Folkdräkter i Finland på 1800-talet. I. Karelen, 1912). Han har varit representant för Kexholms stad vid några landtdagar. T. C.

Schwinger skans. Se Brunshauser skans.

Schwob, Mayer André Marcel, fransk författare, f. 23 aug. 1867 i Chaville (dep. Seine-et-Oise), d. 12 febr. 1905 i Paris, medarbetade i många tidningar och tidskrifter, utgaf 1889 *Étude sur l'argot français* (tills. med Guieysse). Bland hans öfriga skrifter kunna nämnas *Coeur double* (1891), *Le roi au masque d'or* (1893), *Le livre de Monelle* (1894), kanske hans bästa roman, *Mimes* (1894), *La croisade des enfants* (1896), *Spicilège* (s. å.) och *Vies imaginaires* (s. å.). Dessutom öfversatte han Defoes "Moll Flanders" (1896) och "Hamlet" (tills. med E. Moraud) för Sarah Bernhardtteatern (1899), och i afh. *Le jargon des coquillards en 1455* (1890) lämnade han intressanta upplysningar om Fr. Villon. J. M.

Schworbe. Se Ösel.

Schwung (ty. *schwung*), fart, kläm, rask energi, hastighet.

Schwyz. 1. Kanton i Schweiz, en af de tre

”urkantonerna”, gränsar i n. till Zürich, Zürichsjön och S:t Gallen, i ö. till Glarus, i s. till Uri och Vierwaldstättersjön, i v. till Luzern, Zugsjön och Zug. Areal 908 kvkm. Norra delen af S. (A u s s e r - S.) hör till Limmats flodområde och vattnas af Sihl och Aa; södra delen (I n n e r - S.) omfattar större delen af S.-alperna, som i n. äro skogbevuxna, i s. kala (med Rigi, Mythen, Fronalp, Küssnachtdalen o. a. vackra alpdalar). Hufvudflod är Muota (till Vierwaldstättersjön). Klimatet beror delvis på höjden: i Gersau är årsmediet 9,8°, i Einsiedeln 5,5°. Af arealen äro 1187 kvkm. skogbevuxna, 527,8 kvkm. åker, äng och betesmark, 17 har vingårdar och 193 kvkm. oproduktiv mark och sjöar. Förnämsta näringsgrenarna äro boskapsskötsel samt hotellindustri. Säd måste införas. Vinodlingen är inskränkt till trakterna omkring Zürichsjön. Viktigaste industrier äro bomulls- och sidenmanufakturerna samt Einsiedelns tillverkning af helgonbilder, rosenkransar m. m. (se E i n s i e d e l n). Liflig handel och tillströmning af turister befordras genom S:t Gotthards- och Rigibanorna. 58,428 inv. (1910), till allra största delen tyskar och katoliker, som lyda under stiftet Chur. Utom klostret Einsiedeln finnas 2 munk- och 4 nunnekloster med öfver 600 inv. S. har gymnasium i staden S. och i Einsiedeln, offentligt lärarseminarium och enskildt lärarinneseminarium. Författningen af 11 jan. 1876 är demokratisk. Lagstiftande makten utöfvas af ett kantonsråd, hvars medlemmar väljas för 4 år (1 led. för 600 inv.), men lagförslag och anslag för en gång af 50,000 frcs samt årligen återkommande anslag öfver 10,000 frcs måste underställas folkomröstning (obligatoriskt referendum), alla statsfördrag samt vissa dekret och förordningar af kantonsrådet komma under omröstning, om 2,000 medborgare fordra det (fakultativt referendum). Regeringen utgöres af ett regeringsråd af 7 led., valda för 4 år af och bland kantonsrådets medlemmar. Dess ordf. är landammannen. För rättskipningen finnas 6 kretsdomstolar och en för 6 år vald kantonsdomstol af 9 led. Kantonens inkomster uppgingo för 1912 till 816,263 frcs, dess utgifter till 1,003,220 frcs.

Historia. Kantonens historiska kärna utgöres af Muotadalen. Det var dess inbyggare, som 1240 af kejsar Fredrik II erkändes som riksomedelbara. (Se härom, liksom om S:s andel i Schweiziska edsförbundets uppkomst och äldsta utveckling, S c h w e i z. Historia.) 1269 förvärfvades genom köp Steinen och Rothenthurm, under 1300-talet Arth, under 1400-talet March, Küssnacht, Wollerau, Feusisberg och Freienberg. S:s långvariga fejder med klostret Einsiedeln förde omsider (1434) till ett slags protektorat öfver detta. Befolkningen i dessa områden blef ej delaktig af de politiska rättigheter, som tillkommo alla myndiga män i det egentliga S. och som dessa utöfvade i sin ”landesgemeinde”. De betraktades blott och bart som undersåtar. — Under religionskrigen på 1500—1700-talen tillhörde S. det katolska partiet. Vid Helvetiska republikens införande 1798 förlorade S. sin självständighet; den återställdes genom mediationsakten 1803, som emellertid gjorde befolkningen i de fordom underlydande områdena till likaberättigade medlemmar af ”landesgemeinde”. Förbundsfördraget 1815 återställde till en del det gamla S:s öfvermakt. Under den allmänna reformrörelsen i Schweiz på 1830-talet fordrade ”de yttre distrikten” ånyo full likställighet; då denna begäran afslogs, bildade de en egen ”landesgemeinde” i Einsiedeln (1832). Sannolikt skulle en varaktig uppdelning blifvit följden, om ej den liberalt sinnade förbundsförsamlingen ingripit och framtvungit eftergift för reformkrafven (1833). Äfven sedermera har S. visat sig som en trogen anhängare af de katolsk-konservativ-federalistiska strömningarna. Det anslöt sig på 1840-talet till det s. k. ”Sonderbund” och motarbetade vid de stora författningsstriderna 1848 och 1872—74 de centralistiska sträfvandena. Den gamla ”landesgemeinde” ersattes 1848 med en representativ författning (revisioner 1855, 1876 och 1898).

2. Hufvudstad i nämnda kanton, 514 m. ö. h., i en vacker dal, omgifven af Mythen, Fronalp och Rigi samt sluttande mot Vierwaldstättersjön vid Brunnen. 7,993 inv. (1910), Gymnasium (kollegium Mariahilf), många ståtliga patricierhus och regeringsbyggnader (bl. a. ett gammalt rådhus). Stora boskapsmarknader.

1. J. F. N. N. H—tz. 2. J. F. N.

Schwyzerras, *husdjurssk.* Se S t o r a b r u n a a l p b o s k a p e n.

Schwäbische Alp. Se A l p.

Schwäbischer Schillerverein [-fera'jn], en 1835 i Marbach stiftad förening, som 1895 utvidgades och ombildades. I besittning af stora tillgångar, har den raskt och målmedvetet gripit sig an med stora uppgifter. Den söker genom skrifter och samlingar främja kännedomen om Schiller och den kultur, som anknyter sig till hans person, och har utvecklat sig till ett allmänt schwabiskt litteraturarkiv genom förvärf af bl. a. Auerbachs, J. G. Fischers, Geroks, Hauffs, J. Kerners, G. Schwabs, Uhlands och Vischers litterära kvarlåtenskap. Den utger årsredogörelser med vetenskapliga bihang, ”Marbacher Schillerbuch” (1905 ff.) m. m.

Schwäbisches meer [mēr]. Se B o d e n s j ö n.

Schwäbisch Gmünd. Se G m ü n d 1.

Schwäbisch Hall. Se H a l l 2, sp. 1096.

Schübeler, F r e d r i k C h r i s t i a n, norsk botanist, f. 25 sept. 1815, d. 20 juni 1892 i Kristiania, med. kandidat 1840, öfvergick 1848 till studiet af botaniken, var 1852—53 konservator vid universitetets botaniska museum och universitetsstipendiat samt vardt 1864 lektor och 1866 professor i botanik och styresman för botaniska trädgården i Kristiania. Hans specialområden voro komparativ växtgeografi och Norges botaniska historia. S:s viktigaste arbeten äro *Die culturpflanzen Norwegens* (1862; ny omarb. uppl., ”Die pflanzenwelt Norwegens”, 1873—75), *Væxtlivet i Norge, med særligt hensyn til plantegeographien* (1879) och *Viridarium norvegicum* (3 bd, 1886—89), hans hufvudarbete. En betydelsefull sida af S:s verksamhet var hans arbete för att höja landets trädgårdsskötsel, bl. a. genom att acklimatisera främmande trädgårdsväxter, skapa (1852) och anordna trädgårdsutställningar samt utge allmänfattliga skrifter, såsom *Havebog for almuen* (1856) och *Kjökkenhaven* (1865; 3:e uppl. 1886; sv. öfv. 1866).

K. V. H.

Schyberg, S v e n G u s t a f, ämbetsman, teater-

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

direktör, f. 15 aug. 1796 i Katarina församling, Stockholm, d. 15 juli 1874 i Karlskrona, blef 1812 student i Uppsala, där han blef filos. kandidat 1816 och magister 1818 samt juris kandidat 1821. Han blef 1818 kopist, 1826 kanslist och 1836 protokollssekreterare i Handels- och finansexpeditionen samt 1840 förste expeditionssekreterare i K. M:ts kansli och förordnades 1844 att vara tjänstförrättande expeditionssekreterare i Finansdpartementet. Han var 26 maj 1840—1 juli 1843 och 4 sept. 1843—6 aug. 1844 t. f. direktör för ekonomiska förvaltningen vid K. teatern, 6 aug. 1844—1 dec. 1848 andre direktör och 1 dec. 1848—1 juli 1852 t. f. förste direktör för K. M:ts hofkapell och spektakler och fick för bestridande af sistnämnda befattning 22 dec. 1848 tjänstledighet som expeditionssekreterare. Både före och efter denna tid hade han längre förordnanden som expeditionschef. Han fick 28 dec. 1861 afsked ur statens tjänst. Han författade *Åreminne öfver kongl. rådet grefve Bengt Oxenstierna* (belönt med Sv. akad:s stora pris 1827) och *En folkfest i Dalarne*, divertissemang med sång och dans i 1 akt (uppf. 7 ggr i dec. 1851) med musik af Foroni och dansen arrangerad af A. Selinder. En farbroder till S. antog namnet Schybergson (se d. o.).

Schybergson, finländsk, från Sverige härstammande släkt, som urspr. hette Schyberg.

1. Magnus Gottfrid S., kusins son till S. G. Schyberg (se denne), finländsk historiker och universitetslärare, f. 26 nov. 1851 i Åbo, blef student i Helsingfors 1868, filos. kandidat och magister 1873, filos. licentiat 1875 och doktor 1877. Han kallades 1878 till docent i allmän historia, blef 1883 e. o. professor i ämnet samt förestod flera gånger under längre tider den ord. professuren. Vid sidan af sin akademiska lärarverksamhet har S. utvecklat betydlig produktivitet på det litterära området. I forskningsändamål har han besökt Paris, södra Frankrike, London, Berlin, Haag, Köpenhamn samt först och sist Stockholm. Resultaten af sina vidsträckta forskningar har S. nedlagt i en rad skrifter, som alla, flärdlösa till formen, vittna om ovanlig flit och förmåga att handskas med det stundom ofantliga materialet. S har författat *Bidrag till Finlands inre historia åren 1721—1731* (akad. afh. 1875), *Hugenotterna under hertig Rohans ledning* (akad. afh. 1877; i omarb. o. utvidg. form utg. på franska 1880), *Underhandlingarna om en evangelisk allians åren 1624—1625* (akad. afh. 1880), *Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser 1621—1630* (i Finska vet. soc:s ”Bidrag”, 36:e h.; 1881), *Sur les mémoires de Jean de Bouffard Madiane* (i Finska vet. soc:s ”Öfversikt”, 1901) och *Konungadömet i folkvandringsstaterna* (ibid., 1903). Hans hufvudarbete har dock egnats fosterlandets historia. Han utgaf i 2 bd *Finlands historia*

(1887—89; ny uppl. 1902—03; öfversatt till fi. ry. och ty. af Fr. Arnheim för Heeren-Ukertski samlingen, 1896). Detta verk utarbetade S. efte Kejserliga senatens 1881 gifna uppdrag me anledning af ett statsrådet K. H. F. Furu hjelms testamentariska förordnande, och arbete honorerades med en af Furuhjelm testamente rad summa, som med räntor belöpte sig til 11,000 mark. Vidare har S. författat *Historien studium vid Åbo universitet* (i Sv. litt.-sällsk:s Finland ”Skrifter”, 1891), *Henrik Gabriel Portha* (2 bd, ibid., 1908, 1911) och *Ur Finlands konsti tutionella historia 1809—63* (1898). En mäng smärre historiska uppsatser af S. har publicerat i ”Finsk tidskrift”, hvars hufvudredaktör han va 1887—1907 (först jämte F. Gustafsson, seda jämte R. F. v. Willebrand), samt Sv. litt.-sällsk: i Finland ”Förhandlingar och uppsatser”. Sär skildt har han i dem behandlat H. G. Porthan G. M. Armfelt, M. Speranski och J. Tengström Ett urval har han sammanfört i *Historiska stu dier* (1904). I ”Nordisk familjebok” och ”Finsk biografisk handbok” har S. varit en betydand medarbetare. 1890—97 utgaf S. en rad läroböcke i historia för elementarläroverken (utg. äfven p finska och i flera uppl.). S. medverkade kraftig till stiftandet (1885) af Svenska litteratursällska pet i Finland och har ifrån början varit medlem af samt är sedan 1897 ordf. i dess styrelse. Tv gånger har han erhållit dess pris för historisk arbeten. Han är led. af Finska vet. societete (1888), Arkeologiska kommissionen (1893), Vitt hist. o. ant. akad. (1902) och Vet. soc. i Uppsal (1909). På hans 60-årsdag tillegnades honom af et antal historiker en volym ”Historiska uppsatser” (tom. C i Sv. litt.-sällsk:s i Finland skrifter).

2. Ernst Emil S., den föregående broder bankman och politiker, f. 6 jan. 1856 i Åbo blef student 1872, filos. magister 1877 och juri kandidat 1880. Redan 1877 ingick S. vid Finland bank, där han 1879 blef andre kamrerare, 188 kommissarie vid kontoret i Vasa och 1888 vid de i Petersburg. 1890 blef han justitierådman vi magistraten i Helsingfors. Därjämte mottog ha 1893 ledningen af den lilla Helsingfors' folkbank hvilken genom försnillningar och dålig skötsel had gjort stora förluster. Denna bank ombildade ha 1896 till Privatbanken i Helsingfors, hvars che han blef och som utvecklats till ett solidt penning institut (i sammanhang därmed lämnade han råd manstjänsten) Emellertid blef S., efter general guvernören Bobrikovs död, af ej uppgifven orsa arresterad i juli 1904 och deporterad till Novgo rod, hvarifrån han på hösten fick bege sig utom lands. Såsom vald landtdagsrepresentant återvände han i febr. 1905 till Finland. 1906 utsågs S. som 1905 afgått från Privatbanken, till ordf. och verkställande direktör i Finlands hypoteksförening Han har därjämte varit med om en mängd affärs företag af allmännare betydelse. S. har med stor intresse deltagit i det allmänna medborgerliga lifvet. Af stadsfullmäktige är han en inflytelserik medlem. Från 1885 har han tillhört alla landtdagar (med undantag af 1891 års och den senare landtdagen 1908), först som medlem i borgarståndet, från 1907 som representant för svenska folkpartiet; vid 1913 års landtdag valdes han till andre

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

vice talman. Han har företrädesvis tillhört järnvägs- och bankoutskotten. S:s självständiga syn på tingen och framstående förmåga som talare ha förskaffat honom en mycket uppmärksammad ställning i det offentliga lifvet. Härtill har bidragit hans nitiska medarbetarskap i den periodiska pressen (”Nya Pressen”, ”Aftonposten”, ”Hufvudstadsbladet” och ”Finsk tidskrift”). Utom smärre skrifter i politiska och ekonomiska ämnen har han utgett *Historik öfver Finlands hypoteksförening 1861—1911* (1911; äfven på fi., ty. och eng.) samt *Finlands bank 1811—1911* (1914; äfven på fi., ty. och ry.). 1 o. 2. T. C.

Schübl., vid växtnamn förkortning för Gustav Schübler, f. 1787, d. 1834 som professor i naturhistoria i Tübingen.

Schück. 1. Martin S., pedagog, skriftställare, f. 1819, d. 1872 i Stockholm, blef 1843 filos. doktor i Uppsala och var sedan i Stockholm verksam mest för kvinnobildningens höjande. Jämte några bland hufvudstadens lärare öppnade han 1859 den ”lärokurs” för kvinnor, hvilken sedermera öfvertogs af staten och förändrades till det nuv. Högre lärarinneseminariet, och efter att ha tjänstgjort där några år öppnade han 1864 en ny läroanstalt för flickor samt öfvertog själf ledningen däraf. S. utgaf åtskilliga läroböcker och en mängd öfversättningar, bl. a. af Molière, samt var hufvudredaktör för ett *Konversations- och universallexikon* (1857—66).

2. Johan Henrik Emil S., den föregående des brorson, litteratur- och kulturhistoriker, universitetsman, f. 2 nov. 1855 i Stockholm, blef 1873 student, 1878 filos. kandidat, 1881 filos. licentiat och 1882 filos. doktor och docent i litteraturhistoria, allt vid Uppsala universitet. Han utnämndes 1890 till professor i estetik, litteratur- och konsthistoria vid Lunds universitet och kallades 1898 till innehafvare af motsvarande professur vid Uppsala universitet, hvarest han dessutom alltsedan 1905 beklädt posten som rector magnificus. 1901 var han universitetets representant vid Glasgow-universitetets jubelfest, vid hvilket tillfälle han promoverades till juris doktor (”doctor of laws”), och 1903 anmodades han af kommittén för samarbete mellan Nordens universitet att hålla en serie föredrag vid Köpenhamns universitet och 1905 att föreläsa vid Kristiania universitet. S. har under årens lopp kallats till led. af åtskilliga inhemska och främmande samfund, såsom Vitt. hist. och ant. akad. (1893), Vet. akad. (1908), Akad. för de fria konsterna (hedersled., 1908) och Svenska akad. (1913), där han efterträdde K. G. Malmström. I vetenskapligt syfte har S. besökt de flesta europeiska länder; förnämsta målet för hans färder har emellertid alltsedan 1884 varit Italien, och

många år har ej förflutit, utan att S. vistats någon tid i Rom, för hvars historia han ständigt hyst ett lifligt intresse.

I sin vetenskapliga produktion, hvilken nått en enastående omfattning, har S. behandlat vidt skilda områden; största uppmärksamheten har han dock egnat den äldre svenska litteraturhistorien, för hvilken hans arbeten varit af grundläggande betydelse. Hans första mer omfattande studier berörde Englands renässanslitteratur: *Studier i den elisabethska literaturen* (1881; licentiatafh.), *Hufvudriktningarna inom femtonhundratalets engelska renässanceliteratur* (1882; doktorsafh.) och *William Shakspere. Hans lif och värksamhet* (1883—84; belönadt med halfva årsräntan af Oskar II:s jubelfestdonation), af hvilket arbete han i samband med Shakspere-jubileet 1916 utgett en fullständig omarbetning under titeln *Shakspere och hans tid*. Hans nästa större verk: *Svensk litteraturhistoria I* (1890, belönad på samma sätt som Shakesperebiografien och därjämte med Svenska akad:s kungl. pris), omfattande medeltiden och reformationen, ingick i något sammanträngd form och fortsattes intill frihetstidens början i den af S. tills. med K. Warburg utg. *Illustrerad svensk litteraturhistoria* (1—3, 1895—97; ny uppl. 1910 ff.). Det är S:s förnämsta arbete och ett af den svenska kulturhistoriens mest betydande verk, hvari vårt lands äldre litteratur för första gången underkastas en rent vetenskaplig behandling. Kring detta arbetes olika upplagor gruppera sig en stor mängd förarbeten och specialafh., hvaraf de tidigare till största delen publicerats i Svenska litteratursällskapets skrifter (S. är själf en af detta sällskaps stiftare) och hvaribland särskildt är att märka den för den litteraturhistoriska forskningen betydelsefulla uppsatsen *Skrifter i svensk literaturhistoria* (i ”Samlaren” 8, 1887), sedermera kompletterad af det i självständig form utg. arbetet *Bibliografiska och litteraturhistoriska anteckningar* (1896); vidare *Lars Wivallius. Hans lif och dikter* (i ”Skr. utg. af Sv. litt. sällsk.”, 13: 1—2, 1893—95) och från hans senare vetenskapliga period en serie afh. i den äldsta nordiska kulturhistorien, såsom *Studier i nordisk litteratur- och religionshistoria* (1—2, 1904), *Studier i Ynglingatal* ([1—4], akad. inbjudningsskr., 1905—10), *Bidrag till tolkning af Rökinskriften* (i Uppsala univ:s årsskrift 1908), *Studier i Beowulfsagan* (akad. inbjudningsskr., 1909) m. fl.; i den nya uppl. af ”Illustr. sv. litt.-hist.” är det också den förkristna perioden, som underkastats en mer ingående omarbetning och utvidgning. S. har äfven behandlat den svensk-danska litteraturen under forntiden och medeltiden i bd 2 af Pauls ”Grundriss der germanischen philologie” (1893; omarb. i 2:a uppl. 1901—09). Ett stort antal editioner af äldre svenska litteraturverk har S. till utgifvare, t. ex. ”1500- och 1600-talens visböcker” (1—4, 1884—94, i förening med A. Noreen; ofullb.), ”Joh. Messenius, samlade dramer” (h. 1—4, 1886—88; ofullb.), ”Skrifter från reformationstiden” (1—2, 1889, i förening med A. Andersson), ”Lars Wivallius. Dikter” (1895, i samband med ofvan nämnda biografi), — samtliga dessa i Sv. litteratursällskapets skrifter. — Af senare perioder i vår kulturhistoria har

särskildt den gustavianska tiden varit föremål för S:s intresse. Hans första tryckta vetenskapliga studier voro egnade åt Bellman (*Bellmaniana*, 1—7, i "Samlaren", årg. 1, 3, 1880, 1882); sedermera publicerade han "Kellgrens bref till Rosenstein" (ibid., årg. 7, 1886—87) och "J. H. Kellgrens bref till A. N. Clewberg" (i "Skr. utg. af Svenska litt. sällsk. i Finland", årg. 7, 1894), "Milot och Eloisa, ett nyfunnet drama af Bengt Lidner" (1891, tr. i 12 ex.), "Svenska memoarer och bref" (i förening med O. Levertin, 1—10, 1900—06, af hvilka S. själf utgett delarna 1, 3, 5, 7, 8 och 9), "Excellensen grefve A. F. Skjöldebrands memoarer" (1—5, 1903—04) och "R. F. Hochschilds memoarer" (1—3, 1908—09). Hans mest uppmärksammade arbete inom denna senare historiska period är dock *Gustaf III* (1904), sammanfattningen af de i Köpenhamn 1903 hållna föreläsningarna, en karaktärsstudie, hvars uppfattning af det skildrade föremålet vida skiljer sig från den dittills allmänt gängse. 1905 publicerade S. en annan tidsstudie, *M. och m:e de Staël*. — I "Sveriges nationallitteratur 1500—1900", som efter O. Levertins plan utgafs af S. och R. G:son Berg, har han personligen redigerat de delar, som omfatta reformations- och renässanslitteraturen (a. a. 1—2, 1912), samt 1700-talets prosaförfattare (a. a. 6, 1907).

I öfverensstämmelse med sin princip, att ingen modern litteraturhistoria bör studeras blott för sig, utan att studiet alltid måste vara mer eller mindre komparativt, har S. ej inskränkt sig endast till vårt eget lands litteratur, utan äfven med ifver och framgång arbetat för att göra den allmänna litteraturhistorien mera bekant hos oss. För detta ändamål började han 1898 utge en bredt anlagd *Världslitteraturens historia* (1—2, 1898—1906), hittills omfattande endast antiken och den israelitiska litteraturen; S. har dock gett en sammanfattad framställning af den medeltida kulturperioden i *Hufvuddragen af den medeltida kulturens historia* (urspr. skrifven för "Världskulturen", 2, 1905; särtryck 1907, hvaraf 2:a uppl. 1913). Äfven på den allmänna litteraturhistoriens område har S. skrifvit ett antal smärre specialafh. i tidskrifter och tidningar, hvarjämte han utgett antologien "Världslitteraturen i urval och öfversättning" (1—3, 1902—03).

Den litteraturhistoriska vetenskapens natur har gjort, att S. kommit att beröra äfven dess gränsvetenskaper. En del mindre afh. i äldre svensk historia — *Birka* (1910), *Sveriges förkristna konungalängd* (s. å.), bägge akad. inbjudningsskrifter, *Medeltidens svenska konungaval* (i "Hist. tidskr.", 1913), *Upsala öd* (akad. inbjudningsskrift, 1914) m. fl. — grupperar sig närmast kring hans verk *Svenska folkets historia. I. Forntiden och medeltiden* (1913—15; i "Gleerupska biblioteket"), och i egenskap af medlem af Svenska akad. har han tecknat historikern K. G. Malmströms lefnad (i "Sv. akad:s handl. ifrån 1886", 25, 1914) och författat ett *Minne af rikshöfvitsmannen Engelbrekt Engelbrektsson* (ibid., 26, 1915; utg. i själfst. omtryck s. å.). — De betydelsefullaste resultaten af S:s italienska resor ha samlats i den stora monografien *Rom, en vandring genom seklerna* (1—2, 1913—14; bd 1 i 2:a uppl. 1914).

S. har därjämte skrifvit en snart sagdt oräknelig mängd smärre afh. och uppsatser, dels i form af en lång serie rektorsprogram af lärdomshistoriskt innehåll, dels i populärvetenskapliga samlingar (*Ur gamla papper*, [1]—8, 1892—1908) och *Ur en resandes anteckningar*, [1]—3, 1900—07), i svenska och utländska vetenskapliga och litterära tidskrifter, i studentföreningarna Verdandis och Heimdals småskrifter, i andra populära skriftserier samt ett stort antal tidningsartiklar; han har slutligen utgett en mycket använd "Läsebok för folkskolans högre klasser" (i förening med N. Lundahl, 1—2, 1900—03; flera senare uppl.) samt sagosamlingarna "Sveriges medeltidssagor, berättade för barn" (1893—94; 2:a uppl. 1911—12; öfv. till fi. 1899 och till eng. 1902) och "Medeltidssagor, berättade för ungdom" (i "Barnbiblioteket Saga", 6, 1900; 2:a uppl. 1913).

Hans pedagogiska intressen ha äfven varit af stor betydelse för den akademiska undervisningen inom hans ämne, hvilken han vetat att förläna en mer praktisk och resultatrik läggning och hvilken också nu, sedan lång tid tillbaka, behärskas af hans fruktbringande vetenskapliga personlighet. S. har dessutom egnat en mycket stor del af sin tid och sitt intresse åt det akademiska rektoratet. Åt S. egnades på hans 50-årsdag en festskrift af vänner och lärjungar. Hans tryckta arbeten ha förtecknats af hans dotter Ellen S. i "Bidrag till en bibliografi öfver H. S:s intill 2 nov 1915 utgifna skrifter" (1915). — Se O. Sylwan, "H. S." (i "Ord och bild", årg. 14, 1905). 2. A. S—w.

Schücking, Christoph Bernhard Levin Anton Mathias, tysk författare, f. 1814 i Klemenswerth, i närheten af Münster, d. 1883 i Pyrmont, studerade först juridik, men egnade sig från 1837 uteslutande åt litteraturen. 1844 inträdde han i redaktionen af "Augsburger allgemeine zeitung", och 1845 öfvertog han redaktionen af följetongsafdelningen i "Kölnische zeitung" hvilken afdelning han skötte till 1852, då han slog sig ned på sitt fädernegods. S. författade en mängd spännande, karakteristiska och lättlästa romaner,

af hvilka de tidigare hade värde bl. a. genom sin osminkade skildring af hans hembygds feodaladel, medan däremot de senare sjönko ned till flack förströelselitteratur. Nämnas må *Ein schloss am meer* (1843), *Die ritterbürtigen* (1845), *Ein sohn des volks* (1849), *Der bauernfürst* (1851), *Günther von Schwarzburg* (1857), *Paul Bronckhorst* (1858), *Die marketenderin von Köln* (1861), *Verschlungene wege* (1867), *Luther in Rom* (1870; "Luther i Rom", 1872) och *Aus heissen tagen* (1874). Han skref också dikter och lefnadsminnen (2 bd, 1886). Öfver Annette von Droste-Hülshoff, som stod honom nära under hans yngre dagar, skref han en värdefull lefnadsteckning (1861; 2:a uppl. 1871). Deras brefväxling utgafs 1893. Ett

urval af hans romaner utgafs 1864 i 12 bd, med tillägg af ytterligare 12 bd 1874—76. Se Pinthus, "Die romane Levin Schückings" (1911). — Hans maka, Luise von Gall, f. 1815, d. 1855, gjorde sig likaledes känd genom skönlitterärt författarskap. — Deras sonson, Levin Ludwig S., f. 29 maj 1878, e. o. professor i engelsk filologi i Jena, har författat bl. a. *Über die beziehungen der englischen zur italienischen komödie vor Shakespeare* (1901), *Die satzverknüpfung in Beowulf* (1904), *Beowulfs rückkehr* (1905), *Shakespeare im literarischen urteil seiner zeit* (1908) och en diktsamling, *Lieder und balladen* (1909). R—n B.

Schücklin, Hans, tysk målare, f. omkr. 1440, d. 1505, var föreståndare för målargillet i Ulm. Hans förnämsta bevarade arbete är flygelbilderna till *högaltaret i Tiefenbronn* (1469). Den påverkan af Nürnbergsmålaren H. Pleydenwurff, som här konstateras, tillskrifves medarbetarskap af S:s svåger, A. Rebmann. Se monografi af F. Haack (1905). G—g N.

Schüddekopf, Carl, tysk litteraturvetenskapsman, f. 25 nov. 1861 i Halle, bosatt i Weimar, professors n. h. o. v., har varit mycket verksam som utgifvare och sekreterare i Gesellschaft der bibliophilen, hvars tidskrift, "Zeitschrift für bücherfreunde", han utger. Bland de af S. utgifna arbetena märkes en stor del af Goethes verk i Weimarupplagan, Brentanos och Heinses samlade arbeten, Lichtenbergs bref och andra skrifter från midten af 1700-talet fram till tiden efter Goethes död. R—n B.

Schyl, tysk benämning på Donaus biflod Jiu i Rumänien.

Schylander, Karl Gabriel, skådespelare, f. 3 jan. 1751 i Stockholm, d. 19 nov. 1811, tjänstgjorde i tullverket, men kom på balans, under det han var tullinspektor i S:t Michel (enligt andra i Abborfors) i Finland, och inleddes med anledning däraf i en rättegång. Under vistelse i Stockholm i och för rättegången uppträdde han tillfälligtvis på Stenborgs teater och väckte därvid sådant uppseende, att han beslöt egna sig åt skådespelarkonsten, därtill förmådd särskildt genom Gustaf III:s öfvertalningar. 1787 tog han sålunda anställning vid Ristells teater efter att ha erhållit entledigande från sin tullbefattning, med bibehållande af lönen, och 1788 anställdes han vid Kungl. teatern. Han skref sig vid denna tid "öfverinspektor vid gränstullarna i Finland och preses i gränstullrätten". S. vann i synnerhet rykte för sitt återgifvande af käringroller, som han enligt samtida berättelser spelade "med en naturlighet i röst, gång, skick och åtbörder, som svårligen kunde öfverträffas". Han var ock en längre tid sysslоman vid teatern.

Schyn, en af Albula genomfluten bergsklyfta i schweiziska kant. Graubünden. Den 1868—69 byggda Schynvägen är berömd för sina scenerier af vild naturskönhet. (J. F. N.)

Schürer, Emil, tysk luthersk teolog, f. 2 maj 1844 i Augsburg, d. 30 april 1910 i Göttingen, blef 1873 e. o. teol. professor i Leipzig, ord. professor 1878 i Giessen, 1890 i Kiel och 1895 i Göttingen. Han utgaf *Lehrbuch der neutestamentlichen zeitgeschichte* (1873), som i sin 3:e uppl. utvidgades och blef hans stora lifsverk med titel *Geschichte des jüdischen volkes im zeitalter Jesu Christi* (3 bd, 1898—1901; 4:e uppl. 1909), ett arbete, som anses som det mest betydande på sitt område och är af bestående värde. Bland hans öfriga, mindre arbeten må nämnas *Die gemeindeverfassung der juden in Rom* (1879), *Die predigt Jesu Christi in ihrem verhältnisse zum Alten testamente* (1882) och *Die ältesten christengemeinden im römischen reiche* (1894). Den vetenskapligt högt ansedda "Theologische litteraturzeitung" uppsattes af S. 1876, utgafs sedan under omkr. 30 år af S. jämte hans vän A. Harnack och åtnjuter fortfarande högt anseende, fastän numera i andra händer. J. P.

Schürmann, Anna Maria von. Se Schurman.

Schütt, Stora S. (ung. *Csallóköz*) och Lilla S. (ung. *Szigetköz*), två mycket fruktbara och starkt befolkade öar i Donau, i Ungern, den ena, 1,885 kvkm., tillhörande komitaten Pressburg, Komorn och Raab, den andra, 275 kvkm., tillhörande komitaten Wieselburg och Raab. Stora S. har bildats därigenom, att Donau nedanför Pressburg utsänder en biarm åt n. (Lilla Donau), hvilken förenar sig med hufvudfloden 84 km. längre ned samt flyter ända till 30 km. n. om denna. — Lilla S. bildas på samma sätt s. om Donau genom en arm (Wieselburger Donau). Denna ö är 45 km. lång och högst 8 km. bred. J. F. N.

Schytte, Andreas, dansk statsvetenskaplig författare, f. 1726, d. 1777, var sedan 1761 professor vid Sorö akademi och författade under sina sista år några välskrifna arbeten: *Staternes indvortes regering* (5 bd, 1773—76) och *Staternes udvortes regering* (2 bd, 1774—75) samt *Danmarks og Norges naturlige og politiske forfatning* (bd 1, 1777). E. Ebg.

Schytte, Ludvig Theodor, dansk tonsättare och pianist, f. 1848 i Aarhus, d. 1909 i Berlin, elev af Neupert och Liszt, blef lärare vid bröderna Horáks pianoinstitut i Wien 1886 och vid Sternska konservatoriet i Berlin 1907. Hans många pianokompositioner (öfver 60 häften utg.) äro så bra lämpade för instrumentets resurser och så klangfriska, att virtuoser tagit upp åtskilliga af dem på sina program. Några äro studieverk (etyder; en tills. med M. Rosenthal utg. pianoskola), medan flertalet är lätta karaktärsstycken; äfven märkes en Ciss-moll-konsert. S. komponerade vidare sånger, en dramatisk scen *Hero* (1898) och några operetter. E. F—t.

Schytte (artistnamn Scotta; numera von Kaulbach-Scotta), Frida, dansk violinspelerska, f. 31 mars 1871 i Köpenhamn, elev af Massart vid konservatoriet i Paris, har sedan 1889 på konsertresor (Stockholm 1890, 91, 97) vunnit bifall genom sitt kvinnligt behagfulla föredrag. Hon trädde 1897 i äktenskap med tyske målaren Friedrich August v. Kaulbach (se d. o. 4) och är med honom bosatt i München. A. L.*

Schüttenhofen [-häfen], tjech. *Sušice*, stad i sydvästra Böhmen, vid Wotawa. 7,300 inv. (1910). Realskola. Kapucinkloster. Tändsticksfabrik, läderindustri. Fiskodlingsanstalt. Grafitgrufvor. S., som omtalas redan på 1200-talet, anlades på grund af guldvaskningen i Wotawa. (J. F. N.)

Schüttgelb (sannolikt af ty. *schütte*, hög, alltså

en till en liten hög formad gul färg), en gul, till anstrykning använd lackfärg, som beredes därigenom, att man kokar bären af *Rhamnus tinctoria*, kvercitron, vau, ginst m. fl. gula färgstofter med alun samt därefter sätter krita till dekokten. Den erhållna gula bottensatsen tvättas, formas till små käglor eller kulor och torkas. P. T. C.*

Schütz, Paul, kallad "Påvel byggemästare", arkitekt, inkom till Sverige från Tyskland, var 1543—48 anställd vid Stockholms slott, där han ledde ombyggnaden af Tre kronor m. m., hvarefter han från 1550 ledde byggnadsarbetet vid Uppsala slott. Han åtnjöt ganska stora förmåner, men Gustaf Vasa omtalar honom i ett bref 1558 som föga dugelig. Hans planritning till slottet finns i behåll (i Kammararkivet). 1568 deltog S. i anordningarna vid konung Eriks bröllop i Stockholm, men försvinner sedan ur handlingarna. Möjligen är han den "Paul Schütz von Leiptzig", hvilken författat en tysk visa om Varbergs eröfring af svenskarna 1565 (tr. efter D. Hansson Hunds krönika i Fornskr. sällsk:s saml., h. 10, 1847). —rn.*

Schütz, Adam. Se Fredenstierna.

Schütz, Heinrich (Henricus Sagittārius), Tysklands förnämste tonsättare under 1600-talet och J. S. Bachs föregångare, f. 8 okt. 1585 i byn Köstritz, Reuss-Schleiz-Gera, d. 6 nov. 1672 i Dresden, studerade vid gymnasiet i Kassel, där han samtidigt på grund af sin vackra sopranröst fick anställning vid hofkapellet, och idkade sedermera vid universitetet i Marburg juridiska studier, men afbröt dem, när landtgrefven af Hessen erbjöd honom ett stipendium för utbildningen af sina musikaliska anlag. 1609—12 var han i Venezia Giovanni Gabrielis lärjunge. Som frukt af sina studier hemsände han till landtgrefven ett antal 5-stämmiga madrigaler. Om S. hade Gabrieli att tacka för sina grundliga insikter i komposition af mångstämmig och flerkörig andlig musik, så erhöllo hans anlag för dramatisk musik ny väckelse genom Monteverdi. Dennes stora förtjänster om utvecklingen af tidens musik, den friare användningen af de dissonerande ackorden, recitativets delvis försiggående utveckling till kantabel sång samt instrumentationens förbättring, tillegnade S sig och gjorde fruktbärande i sitt hemland. Han blef sålunda förmedlare mellan den äldre nederländska skolan och den nya monodiska stilen. Efter att ett år ha tjänstgjort som hoforganist i Kassel kallades han 1614 till kurfursten af Sachsen, som sedan mot landtgrefvens önskan behöll honom hos sig och 1617 utnämnde honom till hofkapellmästare i Dresden. Denna tjänst innehade S. mera än ett halft årh. Han besökte Italien åryo 1628—29 och vistades i Köpenhamn 1633—35, då han där inrättade ett hofkapell, samt åter 1637 och 1642—44. Bland S:s kompositioner må nämnas *Daphne*, den första tyska operan, till text af Rinuccini, öfv. af Opitz, uppf. 1627 i Torgau. Tyvärr finnes denna operas musik icke i behåll, lika litet som hans musik till baletten *Orpheus und Eurydice* (1638). Stort konsthistoriskt intresse ega hans passioner, synnerligen *7 worte Jesu Christi am kreuz* (utg. af K. Riedel; introducerad i Stockholm 1891) och *Die historie des leidens und sterbens unsers Heylandes Jesu Christi* (eg. 4 passioner efter Matteus, Markus, Lukas och Johannes, hvaraf Riedel 1870 sammanställde delar till 1 passion och Arnold Mendelssohn 1887 utgaf Matteus- och Johannespassionen i ny bearbetning). Ett juloratorium af S. (tr. 1664) har trots vara försvunnet så när som på evangelistpartiet, tills A. Schering (se denne) 1908 upptäckte stämmornas manuskript i Uppsala (utg. 1909). Flera bland S:s motetter ha en nästan dramatisk eller oratorisk form. Dessutom skref han ett stort antal flerstämmiga sånger för kyrkobruk, såsom *Symphoniæ sacræ* (3—8-stämmiga), *Musicalia ad chorum sacrum, Psalmen Davids* m. m. Genom fantasistyrka och djup i känslan samt slående natursanning i uttrycket framstår S. i dessa verk som en af den andliga tonkonstens stormän, i vissa afseenden ej öfverträffad. Utom hvad Riedel offentliggjort finnas några af hans tonverk intagna uti Winterfelds "Der evangelische kirchengesang", Commers "Musica sacra", Reissmanns "Musikgeschichte" m. fl. verk af senare tryck. Från Breitkopf & Härtel utgafs 1885—94, redigerad af Ph. Spitta, en samlingsupplaga af S:s kompositioner i 16 bd. Jfr biografier öfver S. af Ph. Spitta (i "Allg. deutsche biographie" och i "Musikgeschichtliche aufsätze", 1894) samt A. Pirro (fransk, 1913; tysk öfv. 1914). (E. F—t.)

Schütz, Christian Georg, d. ä., tysk landskapsmålare, f. 1718 i Frankfurt a. M., d. där 1791, målade hufvudsakligen utsikter af Rhen och andra tyska flodlandskap, i ett af Hermann Saftleven påverkadt maner. Hans lärjunge och brorson var Christian Georg S. d. y. (f. 1758, d. 1823). Bägges arbeten förekomma ofta, äfven i svenska privatsamlingar. O. G—g.

Schützenberger, i Frankrike vanligen skrifvet Schutzenberger, Paul, fransk kemist, f. 1827 i Strassburg, d. 1897 i Paris, studerade först medicin i Strassburg, blef sedan professor vid Conservatoire des arts et métiers i Paris, vid den högre skolan i Mülhausen och 1876 professor vid Collège de France. S. egnade sig hufvudsakligen åt den organiska och den fysiologiska kemien, inom hvilka han författat framstående arbeten. Följande läro- och handböcker härröra från honom: *Chimie appliquée à la physiologie animale et au diagnostic animal* (1864), *Traité des matières colorantes* (1866), *Les fermentations* (1875; 6:e uppl. 1896) och *Traité de chimie générale* (7 bd, 1879—94), hvaribland flera blifvit öfversatta till andra språk. S. A—s.

Schützer Salomon och Herman. Se Schützercrantz.

Schützercrantz, svensk-finsk adlig ätt, härstammande från Österrike. Den inkom till Sverige med Salomon Schützer (f. 1676 i Danzig), som 1727

—59 var stadskirurg i Stockholm, 1741—57 därjämte öfverdirektör i kirurgiska societeten och dog 1760. Hans son Herman (se S. 1) adlades 1769 med namnet S. Ätten immatrikulerades 1818 på finska riddarhuset samt utgick på svärdssidan i Finland 1850, i Sverige 1913.

1. Herman S., läkare, f. 24 dec. 1713 i Stockholm, d. där 3 aug. 1802, hette urspr. Schützer (se ofvan), studerade i Uppsala och företog 1738—42 en utländsk resa samt utnämndes till regementsfältskär vid Lifgardet. 1743 kallades han till lifkirurg hos konung Fredrik I, fick 1744 samma befattning hos tronföljarparet samt befordrades 1753 till arkiater, 1758 till "öfverdirektör öfver kirurgien i riket" och 1759 till stadskirurg i Stockholm. Han blef med. hedersdoktor i Lund 1768 och adlades 1769. Han var led. af Vet. akad. (1748). S. var framstående kirurg och obstetriker. Bland de skrifter han utgaf i dessa ämnen märkas *Svenska konungars olycksöden* (1775), *Märkvärdiga händelser i praktiska förlossningsvetenskapen* (1785), *Om förlossningsvetenskapens theoretiska del* (1786), *Sundhetsreglor för dem, som vilja behålla en god helsa* (1791), *Compendium om sår* (1798), *Afhandling om kräftan* (1800) m. fl.

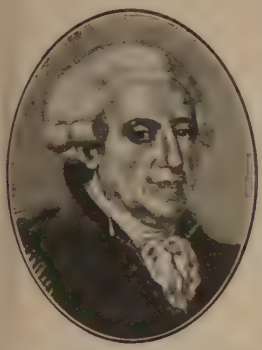

2. Adolf Ulrik S., den föregående sonson, tecknare, f. 25 mars 1802 i Stockholm, d. där 9 okt. 1854, ingick vid Andra lifgardet, tog 1851 som major afsked från regementet, men stannade kvar i armén. Ifrån ungdomen egnade han sig äfven åt konsten, dels som målare, dels, och hufvudsakligen, som tecknare för litografi. Först gjorde han sig känd genom de humoristiska planscherna *Scener utur soldatlifvet* (1831—32), efterföljda af *Teckningar af de svenska kongl. ordens costymerna* (1832), liksom de föregående bilderna litograferade af honom själf och färglagda. Hans mest betydande arbete är emellertid *Svenska krigsmaktens fordna och närvarande munderingar* (1849—53). Af honom finnes dessutom en prydlig volym med handtecknade och färglagda dräkter, *Konung Carl XIV Johans hof- och ordens-costumer* (1844, i k. biblioteket). S. är rikt representerad i Nationalmuseums teckningssamling. I olja målade han sådana motiv som *Romersk osteria*, *Pifferari*, *Morakulla*, *Rättviksfamilj* o. d. 2. —rn.*

Schächenthal, en för naturskönhet, särskildt för sina vattenfall bekant, långsträckt dal i schweiziska kantonen Uri. Den är omkr. 16 km. lång och genomflytes af vattendraget Schächenbach, som mynnar ut i Reuss. Hufvudorten för turister är byn Unterschächen, 1,015 m. ö. h., vid ingången till den måleriska Brunnidalen. (J. F. N.)

Schäfer, P., svärmare. Se Schaefer, P.

Schäfer (Schaefer), Arnold Dietrich, tysk historiker, f. 1819 i Seehausen vid Bremen, d. 1883 som professor i Bonn, författade bl. a. *Demosthenes und seine zeit* (3 bd, 1856—58; 2:a uppl. 1885—87) och *Geschichte des siebenjährigen kriegs* (2 bd, 1867—74).

Schäfer, Karl, tysk arkitekt, f. 1844 i Kassel, d. 1908 i Karlsfelde (vid Halle), professor i medeltida byggnadskonst 1884 vid tekniska högskolan i Berlin och 1894—1907 i Karlsruhe. Han utförde bl. a. universitetsbyggnaderna i Marburg och privathus i Berlin, restaurerade en del af slottet i Heidelberg (Friedrichsbau 1897—1903) och domen i Meissen (1903 ff.) samt skref bl. a. *Die bauhütte, entwürfe im stil des mittelalters* (3 bd, 1883—95) och *Die holzarchitektur Deutschlands vom 14. bis 18. jahrhundert* (1884—1903). Postumt har utkommit en samling uppsatser med titeln *Von deutscher kunst* (1910). (G—g N.)

Schäfer, Dietrich, tysk historiker, f. 16 maj 1845 i Bremen, blef 1871 e. o. professor i historia i Jena samt ord. professor där 1883, i Breslau 1884, i Tübingen 1888, i Heidelberg 1896 och i Berlin 1903. Han har skrifvit bl. a. *Dänische annalen und chroniken von der mitte des 13. bis zum ende des 15. jahrhunderts* (1872), *Die hansestädte und König Waldemar von Dänemark* (1879), *Geschichte von Dänemark* (omfattande tiden 1523—1648, utgörande bd 4 och 5 af Dahlmanns danska historia; 1893—1902), där han i motsats till exempelvis Allens starkt apologetiska framställning af Kristian II närmar sig den äldre uppfattningen och där han framställer Danmark som i främsta rummet vållande Nordiska sjuårskriget och ger en träffande teckning af de båda täflande konungarna Kristian IV och Gustaf II Adolf, *Die Hanse* (1903; 2:a uppl. 1914), *Weltgeschichte der neuzeit* (2 bd, 1907; 7:e uppl. 1914), *Deutsche geschichte* (2 bd, 1910; 4:e uppl. 1914) och *Aufsätze, vorträge und reden* (2 bd, 1913). S. har utgett 3:e afd. (åren 1477—1530) af "Hanserecesse" (9 bd, 1881—1913), "Das buch des lübeckischen vogts auf Schonen" (4:e bandet af "Hansische geschichtsquellen", 1887) och "Abhandlungen zur verkehrs- und seegeschichte" (7 bd, 1908—13). Under världskriget utgaf S. bl. a. de politiska stridsskrifterna *Sein oder nicht sein?* (1914; "Vara eller icke vara. Det tyska rikets ödestimma", s. å.) och *Deutschland und Frankreich* (s. å.). Han tog 1916 ifrig och bemärkt del i den mot rikskanslern Bethmann-Hollwegs moderata politik riktade agitation, som i anslutning till storamiral von Tirpitz påyrkade hänsynslöst undervattenskrig och framställde tysk hegemoni öfver Flandern som ett oeftergifligt krigsmål. S. är led. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1902) och Vet. soc. i Uppsala (s. å.).

Schäferhatt (af ty. *schäfer*, herde), halmhatt i schweizerstil med stort och framtill något nedvikt brätte, som kom på modet inom fruntimmersvärlden i senare delen af 1700-talet, då man svärmade för "herdelifvet", och omkr. midten af 1800-talet åter kom i bruk. Schäferhatten pryddes gärna med blommor och nedhängande band. Under rokokotiden var kullen ganska hög, senare mera låg och bred.

Schäferhund, ty., *zool.* Se Hunden, sp. 1314.

Schäferi (af ty. *schäfer*, herde), *husdjurssk.*,

den på en egendom befintliga fårhjorden med därtill hörande stall och ekonomi. Stamschäferi är ett schäferi, hvars hjord utgöres af någon värdefull ras, hvarifrån afvelsdjur spridas inom orten eller i lande. Fordom egde svenska staten betydande stamschäferier, hufvudsakligen af finulliga (merinos-) får. C. A. L.*

Schäfers metod för konstgjord andning (se d. o., sp. 858).

Schäffer, Peter och Johan Jakob. Se Ehrensvärd, svensk adlig ätt.

Schäffer, Jakob Christian. Se Schaeffer.

Schäffer, P. Se Érard.

Schäffer & Budenberg, tysk, af Bernhard Schäffer och C. F. Budenberg 1850 i Magdeburg-Buckau grundad världsfirma för tillverkning af ångpanne- och ångmaskinarmatur, med 15 filialer och 4,000 arb — Om Schäffers och Budenbergs manometer se Manometer, sp. 808 (där genom tryckfel står Schaffers). T. E. A.

Schäffers salt, *kem.* Se Koppling 1. Jfr R-salt.

Schäffle, Albert Eberhard Friedrich, tysk-österrikisk politiker, nationalekonom och sociolog, f. 24 febr. 1831 i Nürtingen, Württemberg, d. 25 dec. 1903 i Stuttgart, var tio år verksam som publicist i Stuttgart (i "Schwäbische Merkur") och blef 1860 professor i nationalekonomi vid Tübingens universitet. 1861—65 var han led. af Württembergs Andra kammare och 1868 af tyska tullparlamentet. S. å. kallades han till ord. professor i nationalekonomi i Wien. Febr.—okt. 1871 tillhörde han, ehuru i många stycken demokratiskt sinnad, Hohenwarts konservativa ministär som handelsminister. Han egnade sig därefter, i Stuttgart, uteslutande åt nationalekonomisk och sociologisk författarverksamhet. Han författade bl. a. *Die nationalökonomie oder allgemeine wirtschaftslehre* (1861; 3:e uppl. under titeln "Das gesellschaftliche system der menschlichen wirtschaft", 2 bd, 1873), *Die ethische seite der nationalökonomischen lehre des werts* (1862), *Die nationalökonomische theorie der ausschliessenden absatzverhältnissen* (1868) samt *Kapitalismus und sozialismus* (1870; 2:a uppl. 1878), hvars syfte angafs vara att utjämna motsatserna mellan löne-arbetet och kapitalet och hvari S. vände sig med mycken skärpa mot både den kapitalistiska liberalismen och de pangermanska centraliseringssträfvandena. Internationellt rykte vann han genom *Quintessenz des sozialismus* (1875, 14:e uppl. 1906; öfv. till flera språk), som anses ha gjort "mera än någon annan publikation för att upplysa de bildade och välsituerade klasserna i Tyskland och Österrike om socialismens verkliga natur" (Redlich). Sympatisk ställde S. sig där mot den socialistiska centraltanken om produktionsmedlens socialisering, men samtidigt vände han sig med mycken skärpa mot teorien om arbetskostnaden som nyttigheternas enda värdesubstans, liksom också mot alla planer på en inkomstfördelning, som ej anpassades efter hvars och ens individuella arbetsprestationer. Denna ståndpunkt utvecklades vidare i *Aussichtslosigkeit der sozialdemokratie* (1885; 4:e uppl. 1891). Hvad S. eftersträfvar är ett allt högre utvecklad politiskt och ekonomiskt samhällstillstånd, byggdt på alltmer fulländade organisationer af olika kårer och yrkesklasser. Som sitt lifs hufvudarbete betraktade S. *Bau und leben des sozialen körpers* (4 dlr, 1875—78; 2:a uppl., 2 bd, I. "Allgemeine soziologie"; II. "Spezielle soziologie", 1896). Postumt (1906) utgafs *Abriss der soziologie* (med karakteriserande inledning af K. Bücher). Som sociolog anses S. för det tyska språkområdet ha spelat en roll, motsvarande Aug. Comtes för det franska och H. Spencers för det engelska. Hans enhetliga samhällsuppfattning, med utgångspunkt hos Hegel, har tydligen utbildats under inflytande af den naturvetenskapliga utvecklingsläran. Han klandrades för att alltför genomgående ha sökt fastställa öfverensstämmelsen mellan den fysiska och den sociala organismen. Men i en af de många uppsatserna i *Aus meinem leben* (utg. postumt i 2 bd, 1905) tillbakavisar han påståendena, att han vore en lärjunge af Spencer och att han helt enkelt läte sociologien gå upp i biologien. S. sökte placera nationalekonomien på sociologiens allmänna grundval. Betecknad som "en mästare i den socialvetenskapliga induktionen", tillhörde han i stort sedt den historiska skolan och var en positiv socialpolitiker med en stark dragning åt statssocialismen (jfr Katedersocialister). I *Die steuern* (2 bd, 1895—97) häfdar han, att skattepåläggningen skall ske i öfverensstämmelse med den faktiskt förefintliga förmågan att betala skatt, och i enlighet med denna princip skola ej blott direkta (progressiva) skatter utkräfvas, utan också indirekta sådana (på lyxkonsumtion). F. ö. skref S. bl. a.: *Für internationale doppelwährung* (1881), *Der korporative hülfskassenzwang* (1882), *Inkorporation des hypothekenkredits* (1883), *Vereinigter versicherungs- und spardienst bei zwangshülfskassen* (1884) och *Die gefahren des agrarismus für Deutschland* (1902). Ett stort antal monografier och uppsatser är samladt i *Deutsche kern- und streitfragen* (1894; ny följd 1895). Sedan 1892 (från 1901 jämte Bücher) var S. redaktör af "Zeitschrift für die gesamte staatswissenschaft". — Litt.: Redlich, "A. S." (i "Economic journal", 1906), Fabian-Sagal, "A. S. und seine theoretischen nationalökonomischen lehren" (1909). E. H. T.

Schänzel [-tsél], bergstopp i Bajerska Pfalz, 11 km. sydväst om Neustadt, bildade 1794 hufvudstödpunkten i den af preussarna efter träffningen vid Kaiserslautern 23 maj besatta bergsställningen och var befäst med 4 öppna skansar och besatt med 4,500 man och 10 kanoner under generalmajor v. Pfau. Franska brigaderna Desgranges och Siscé (7,000 man) angrepo ställningen 13 juli och intogo den slutligen genom en kringgående rörelse. L. W:son M.

Schärer, L. E. Se Schærer.

Schärtlin von Burtenbach. Se Schertlin, S.

Schäs (fr. o. eng. *chaise*, stol), eg. ett ensitsigt, tvåhjuligt åkdon för en häst, senare äfven benämning på mindre fyrhjuligt fordon för två och fyra hästar; postschäs, postvagn (se Karriol). B. C—m.

Schäslong [-lå'ŋ], fr. *chaise longue* (''långstol''), ett slags hvilsoffa med karm vid ena ändan.

Modern schäslong.

Se vidstående fig. och art. Bädd, sp. 836 och bild af rokokoschäslong där.

Schässburg. Se Segesvár.

Schäufelin (Scheuffelin, Scheuffelein), Hans, tysk figurmålare och träsnidare, f. 1490 i Nürnberg, d. 1539 eller 1540 i Nördlingen, var lärjunge af A. Dürer och följde i sina många religiösa målningar sin mästare lyckligt i spåren, ehuru han ofta slog öfver i ett tråkigt maner och icke sällan arbetade väl handtverksmässigt. Flera af hans taflor bevaras ännu i Berlin, Nördlingen, Nürnberg, Karlsruhe m. fl. st. Berömda äro hans träsnitt, såsom till kejsar Maximilians ''Theuerdank'' och till det i Nürnberg 1507 tryckta passionsverket, ehuru S. äfven på detta område endast var en efterapare af Dürer. Biogr. af U. Thieme (1892). O. G—g.

Schödler, Friedrich, tysk naturhistoriker, f. 1813 i Dieburg i Hessen, d. 1884 som direktor för realskolan i Mainz, gjorde sig ett namn genom åtskilliga för öfverskådlighet och sammanträngdhet utmärkta naturhistoriska arbeten, bl. a. *Die chemie der gegenwart* (1853, flera uppl.; ''Vårt tidehvarfs kemi'', 1856—57) och framför allt *Das buch der natur* (1846, en mängd uppl.; ''Naturens bok'', 1847—48), som öfversatts på nästan alla europeiska språk. S. var ock en framstående pedagogisk författare och försökte sig äfven som skald. (S. A—s.)

Schöffen, ty., fr. *échevin* (båda orden af mlat. *scabinus*, härledt från fngerm. *skapjan*, ty. *schaffen*, sv. *skapa*), bisittare i domstol. Om institutionens uppkomst i karolingiska riket och dess historia i Frankrike se Échevin och Karl den store, sp. 1029. I Tyskland bibehöll sig schöffeninrättningen in i nyare tiden både vid offentliga domstolar (landgerichte), feodala (se Länsväsen, sp. 199—200) och stadsdomstolar. För behörighet att vara schöffen fordrades fri börd och viss jordbesittning, och de så kvalificerade betecknades i Sachsenspiegel (se d. o.) som schöffenbarfreien. I en del tyska städer torde stadsrådet ha utvecklat sig ur schöffenkollegiet. Sedan, efter romerska rättens införande i Tyskland i början af nya tiden, fackbildade jurister ställts i spetsen för de tyska domstolarna, dukade på 1700-talet schöffeninstitutionen under, men den började på vissa håll återupplifvas från 1848 och utsträcktes till hela det nya Tyska riket genom dess gemensamma domstolsorganisation af 1877. Mindre brottmål handläggas nämligen enligt denna af domaren i första instans (amtsrichter) jämte två schöffen. Uppdraget är en kommunalskyldighet, som med vissa undantag åligger alla välfrejdade mellan 30 och 65 år. En del af dessa uttages af en kommunal kommitté under amtsdomarens ledning för hvarje år till tjänstgöring och utlottas till denna. I en del tyska stater, t. ex. Preussen, kallas bisittarna i kommunalrådet schöffen. S. B.

Schöffer (Scheffer), Peter, tysk boktryckare, f. mellan 1420 och 1430 i Gernsheim, d. 1502 eller 1503, var en af J. Gutenbergs förnämsta medhjälpare, särskildt i fråga om utvecklingen af stilgjutningen. 1453 fick han anställning hos Gutenberg i Mainz, men efter någon tid, då brytning uppstått mellan denne och hans förlagsgifvare, Fust, slöt S. sig till den senare, hvars dotter blef hans hustru. Fust och S. tryckte tillsammans den s. k. *42-radiga bibeln* (färdig vintern 1455—56, påbörjad redan under kompaniskapet med Gutenberg), och därefter följde en rad af förträffliga tryck, såsom *Psalterium* (1457), Durandus' *Rationale divinorum officiorum* (1459), tryckt med typer, till hvilkas gjutning stålstämplar och kopparmatriser användts, samt den s. k. *48-radiga bibeln* (1462; den första fullständigt daterade bibeln). Fusts och S:s tryckeri förstördes natten mellan 27 och 28 okt. 1462, men var åter i ordning 1465, då Ciceros *De officiis* trycktes af dem. Sedan Fust 1466 afiidit i Paris, fortsatte S. ensam affären och tryckte bl. a. *Ortus sanitatis* (1485), med gotiska typer, Bothos *Cronechen der sassen* (1492) m. m. Det sista tryckta arbetet med hans namn är 4:e uppl. af det ofvannämnda ''Psalterium'' (dateradt 21 dec. 1502). 9 juni 1836 aftäcktes i hans fädernestad en minnesstod till hans ära. — S:s son, Johann S. (d. 1531), öfvertog tryckeriet efter fadern. Flera ättlingar af släkten S. fortforo att egna sig åt boktryckarkonstens utöfvande, och den siste af namnet, Johann S. d. y., dog 1796 i 'sHertogenbosch. (Jfr Boktryckarkonst, sp. 966 f.) R. G.

Schölcher. Se Schœlcher.

Schöldström, Birger Fredrik, författare, f. 10 dec. 1840 i Kungsbacka, d. 28 nov. 1910 i Stockholm, aflade 1861 mogenhetsexamen samt egnade sig sedan 1863 åt litterär och publicistisk verksamhet, bl. a. som redaktör af ''Söndagsnisse'' (dec. 1869—nov. 1870) och ''Stockholms aftonpost'' (1871—72) samt som medarbetare i ''Nya dagligt allehanda'' (1873—83). Han utgaf bl. a. en serie personhistoriska anteckningar: *Förbiskym-*

tande skuggor (1883), *Bakom fjäld ridå* (1888), *I kikaren* (1890), *I tittskåpet* (1891), *"Hög och sann konstnärlig anda"* (1892), *Brokiga bilder* (s. å.), *Mörkt och ljust* (1893), *Zigzag* (1895), *Damer och knektar* (1902), *Svenskarne under Danebrogen 1848—1850* (1903), *Vid pulpeten n:r 14* (1908), öfversatte åtskilliga af Petöfis dikter, meddelade i *Harposlag och svärdsklang* (1888), samt skref lefnadsteckningar öfver *J. G. Schultz* (1884), *M. Cramœr* (1885) och *K. Wetterhoff* (1889), i sammanhang med upplagor af deras skrifter, samt öfver *E. Flygare-Carlén* (1888).

Schöll (Schoell), Maximilian Samson Friedrich, tysk-fransk litteraturhistoriker och historiker, f. 1766 i Harskirchen i Nassau-Saarbrücken, d. 1833 i Paris, studerade juridik i Strassburg, var sedermera under en kortare tid redaktör för en tidning i Posen och öfvertog 1796 i Basel ledningen af en bokhandel och ett tryckeri. 1803 fick han anställning vid preussiska legationen i Paris, där han avancerade till legationsråd, och 1819 utnämndes han till föredragande råd i preussiska utrikesministeriet. Under sin diplomatiska bana åtföljde han statskansleren furst Hardenberg till flera kongresser, bl. a. i Wien. S. utgaf *Histoire abrégée de la littérature grecque* (1813; 2:a uppl. 1824), *Recueil des pièces officielles destinées à détromper les français sur les événements qui se sont passés depuis quelques années* (9 bd, 1814—16), hvari han upplyste fransmännen om åtskilliga historiska fakta af nyare datum, hvilka den kejserliga polisen undanhållit dem, *Histoire de la littérature romaine* (1815), *Recueil des pièces relatives au congrès de Vienne* (6 bd, 1816—18), *Histoire abrégée des traités de paix* (15 bd, 1817—18), *Archives politiques ou diplomatiques* (3 bd, 1818—19), *Tableau des révolutions de l'Europe* (1823, förf. af M. Koch, men efter hans död med förbättringar och tillökningar utgifven af S.; "Historisk tafla öfver Europas statshvälfningar", 3 bd, 1825—32), vidare det berömda verket *Cours d'histoire des états européens depuis la chute de l'empire romain jusqu'en 1789* (46 bd, 1830—36) m. m. Se biogr. af Pihan de la Forest (1834).

Schöll, Gustav Adolf, tysk litteraturhistoriker och estetiker, f. 1805 i Brünn, d. 1882 i Weimar, blef 1835 lektor vid konstakademien i Berlin, 1842 professor i arkeologi i Halle, 1843 direktor för konstanstalterna och 1860 öfverbibliotekarie i Weimar. S. utgaf åtskilliga innehållsrika litteraturhistoriska uppsatser, till större delen samlade i *Goethe in hauptzügen seines lebens und wirkens* (1882) och *Aufsätze zur klassischen litteratur alter und neuerer zeit* (1884), bland hvilka särskildt märkas afhandlingar om Sofokles och om grekernas dramatiska diktning. Han offentliggjorde dessutom förträffliga bidrag till Goethe-litteraturen: "Briefe und aufsätze von Goethe aus den jahren 1766—86" (1846), "Göthes briefe an frau von Stein" (1848—51) och "Karl-August-büchlein" (1857). Vidare utgaf han *Weimars denkwürdigkeiten einst und jetzt* (1847), öfversättningar af Sofokles' sorgespel, Herodotos' historia m. m. — Hans söner äro Rudolf S., f. 1844, d. 1893, professor i klassisk filologi i München, och Friedrich S., f. 1850, professor i klassisk filologi i Heidelberg, som utom fackskrifter författat en biografi öfver sin fader (1883) och gett ut Nietzsches brefväxling med Erwin Rohde (1902).

Schömann, Georg Friedrich, tysk hellenist, f. 1793 i Stralsund, d. 1879, utnämndes 1826 till professor i Greifswald, där han sedan äfven erhöll befattning som bibliotekarie, och blef 1853 geheime regeringsråd. S. utgaf några grundligt och klart skrifna arbeten om det attiska domstolsväsendet: *De comitiis atheniensium* (1819), *Der attische prozess* (1824, tills. med M. H. E. Meier) och *Antiquitates juris publici græcorum* (1838). Hans förnämsta verk är *Griechische altertümer* (2 bd, 1850—59; 3:e uppl. 1871—73). Vidare märkas kommenterade upplagor af grekiska författare: Isaios, Plutarchos, Aischylos och Herodotos samt af romaren Cicero. Af hans grammatiska arbeten må nämnas *Die lehre von den redeteilen nach den alten* (1862). Ett urval af hans smärre skrifter (*Opuscula academica*) utgafs i 4 bd 1856—71. (J. C.)

Schön, Martin, tysk målare. Se Schongauer.

Schön, Heinrich Theodor von, preussisk statsman, f. 20 jan. 1773 i Schreitlaucken i reg.-omr. Gumbinnen, Ostpreussen, d. 23 juli 1856, inträdde 1793 i preussisk statstjänst. Under en studieresa till England 1798—99 fördjupades genom iakttagelser i engelskt statslif de intryck, hvilka han redan som student i Königsberg mottagit från Adam Smiths idéer. De blefvo sedan bestämmande för hela hans politiska verksamhet: "först genom England blef jag en statsman". 1800 mottog han en post i "generaldirektoriet" i Berlin, och under den stora reformperioden efter katastrofen vid Jena (1806) blef han Steins mest anlitade medarbetare. Så t. ex. hade han stor andel i utarbetandet af den förordning, som genomförde bondeståndets frigörelse i Preussen, och af Steins berömda politiska testamente af 5 dec. 1808. I de nya förhållanden, som inträdde efter Steins afsked, fann S. sig ej till rätta. Efter att en kort tid ha varit minister för handel och näringar blef han på egen begäran regeringspresident i Gumbinnen (1809). Planen på hans återinträde 1810 i regeringen som finansminister under Hardenberg strandade. S. trodde sig motarbetad af Stein och Hardenberg, och den sårade fåfängan och stoltheten växte under årens lopp till hätsk och bitter fiendskap. Hans egen roll vid reformverket förstorades däremot i hans fantasi; i tal och skrift bidrog han (ända in i sin höga ålderdom) till utbildande af en tradition, som, delvis med uppenbart våld på den historiska sanningen, på ett obehörigt sätt underkände Steins och Hardenbergs förtjänster. — 1813 trädde S. åter för en tid i preussiska statslifvets medelpunkt och bekläddе viktiga förvaltningsposter, men återvände sedan till Gumbinnen. 1816—42 var han öfverpresident i Westpreussen, hvarmed 1824 också Ost-

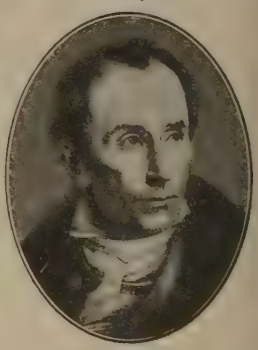

reussen förenades, och utvecklade betydelsefull verksamhet för provinsernas förkofran. Hvarken uppifrån (från regeringen) eller nedifrån tålde han intrång i sin ämbetsmyndighet; hans självrådiga styrelsesätt har karakteriserats som ”upplyst despotism”. Han vann kolossal popularitet bland provinsernas befolkning, som vande sig att i honom se ledaren och föregångsmannen. Härtill bidrog hans starkt utpräglade personlighet: ämbetsmannen förnådde aldrig hos S. uttränga den frimodige samhällskritikern. I vida kretsar såg man vid det preussiska tronskiftet 1840 i S. den statsman, som skulle grundlägga en liberal reformperiod. Och S. själf var, i sin äregirighet och sitt självförtroende, icke främmande för liknande förhoppningar: han stod för övrigt den nye konungen nära och sökte personligen påverka honom i liberal riktning. Vidare inspirerade han landtdagen i Königsberg till en petition om inkallande af en nationalrepresentation och författade i samma syfte en mycket uppmärksammad skrift *Woher und wohin?* Men förhoppningarna kommo på skam; missmodig begärde S. afsked och erhöll det 1842. Han hedrades efter afskedet med titeln ”borggrefve af Marienburg”. — En samling *Aus den papieren des ministers Theodor von S.* utgafs 1875—76 (4 bd, med 3 supplement 1879—91). Den har, liksom öfver hufvud taget den från S. härstammande traditionen om hans politiska verksamhet, blifvit föremål för skarp kritik (särskildt af Lehmann och Maurenbrecher). Men på senaste tiden ha af M. Baumann (”Th. v. S. Seine geschichtsschreibung und seine glaubwürdigkeit”, 1910) och Thimme (i ”Forschungen zur brandenburgischen und preussischen geschichte”, 23) gynnsammare och förståelsefullare omdömen uttalats. N. H—tz.

Schön (Schoen), Wilhelm Eduard von, friherre, tysk diplomat, f. 3 juni 1851 i Worms, var först officer, men öfvergick 1877 till diplomatbanan och var bl. a. tyskt ambassadråd i Paris 1888—95. Efter några års hoftjänst i Koburg var han 1900—05 envoyé i Köpenhamn och 1905—07 ambassadör i Petersburg. S. åtföljde 1905 kejsar Vilhelm II vid dennes politiskt betydelsefulla besök i Tanger samt var okt. 1907—juni 1910 statssekreterare för utrikesärendena, på hvilken post han dock ej skördade några lagrar som talare i riksdagen. Okt. 1910 till världskrigets utbrott aug. 1914 var S. ambassadör i Paris. 1909 fick S. friherrlig värdighet.

Schönaich, Franz von, österrikisk militär, f. 1844, d. i jan. 1916, blef 1862 officer, deltog i krigen 1864 och 1866, fick 1895 befälet öfver 8:e infanteridivisionen, blef 1899 förste sektionschef i krigsministeriet, 1902 kårchef (i Josephstadt) och 1904 fälttygmästare. 1905 och, ånyo, 1906 blef han landsförsvarsminister och var 1906—11 rikskrigsminister.

Schönaich, schlesisk adlig ätt, som fick 1548 friherrlig, 1700 riksgreflig och 1741 preussisk furstlig värdighet. Hufvudmannen bär titeln furst von Carolath-Beuthen, efter de 1561 af ätten förvärfvade herrskapen Carolath och Beuthen (se Karolath), öfriga medlemmar af ätten titeln prinsar och prinsessor von Schönaich-Carolath. — Emil, prins von Schönaich-Carolath, tysk författare, f. 8 april 1852 i Breslau, d. 30 april 1908 på Haseldorf i Holstein, studerade i Zürich under Scherr och Kinkel, var en tid dragonofficer, företog vidsträckta resor och egnade sig sedan åt författarskap (diktsamlingarna *Lieder an eine verlorene*, 1878, *Dichtungen*, 1883, *Gedichte*, 1903; novellerna *Tauwasser*, 1881, *Geschichten aus moll*, 1884, *Bürgerlicher tod*, 1894, *Freiherr*, 1896, *Lichtlein sind wir*, 1903). Hans lyrik anslöt sig till romantiken, var formfulländad, starkt religiös; den kunde bli sökt, men aldrig banal, hans berättelser utgingo från Storm; socialt och nationellt patos, vemodig stämning och plastisk utformning kännetecknа honom. Hans *Gesammelte werke* utkommo 1907 i 7 bd. Se arbeten om S. af Lohr (1907) och Schüler (1909). R—n B.

Schönau. Se Zeisig, J. E.

Schönbach, Anton Emanuel, tysk litteraturhistoriker, f. 1848 i Rumburg, Böhmen, d. 1911, var lärjunge till Scherer och Müllenhoff, verkade sedan 1876 som ord. professor i tysk filologi vid Graz' universitet. S:s synnerligen omfattande verksamhet egnades till största delen åt den tyska medeltidslitteraturen.

Schönbeck. 1. Karl Gustaf S., läkare, vitter författare, f. 26 febr. 1786 i Lund, d. 28 april 1860 i Göteborg, var sonson till kontraktsprosten i Luggude Kaspar Schönbeck (f. omkr. 1665, d. 1744), som författat en i k. biblioteket befintlig, beaktansvärd historisk-topografisk beskrifning öfver Luggude härad i Skåne. Han blef 1802 student och 1812 docent i matematik, men slog därefter om och egnade sig åt det medicinska studiet samt blef 1818 med. doktor, 1819 universitetsadjunkt i obstetrik, 1822 stadsläkare i Lund och 1824 förste lasarettsläkare där. 1835 utnämndes han till förste stadsläkare i Göteborg och erhöll 1842 professors titel. Som praktiserande läkare åtnjöt S. på sin tid mycket stort anseende. Han utmärkte sig äfven som skald ”och sjöng mer än en gång, vid sidan af Tegnér på Lundagård, tillfällighetsstycken, vittnande om poetiskt sinne, liflig känsla och lätt versifikation”. Om hans dotter, gift Pfeiffer, se Pfeiffer, S. K. V. A.

2. Henrik Olof S., den föregåendes kusin, präst, riksdagsman, f. 28 april 1810 i Malmö, d. 2 juli 1896 i Stockholm, blef 1824 student i Lund och 1829 filos. doktor, efter att längre tider ha idkat studier äfven vid Köpenhamns universitet. Han kallades 1831 till docent i estetik samt utnämndes 1840, efter att 1838 ha undergått präst- och pastoralexamen, till kyrkoherde i Häslunda och 1858 i Kvistofta pastorat, bägge i Lunds stift. Under en resa i Tyskland 1846 öfvervar han det fria kyrkomötet i Neustadt. 1862—66 var han folkskolinspektör i Kristianstads och Blekinge län och 1867 i vissa delar af Malmöhus län. Under 1856—58 års riksdag fullmäktig i prästeståndet, blef han 1865 af Lunds stifts kyrkoherdar utsedd

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

till statsrevisor och erhöll 1881—84 samma uppdrag af riksdagens Andra kammare. I Första kammaren representerade han 1875—88 Malmöhus län och tillhörde därunder riksdagens vänster, inom hvilken han spelade en ganska betydande roll, mindre genom sitt uppträdande i debatterna än genom sina förbindelser med pressen och sitt lifliga deltagande i de privata förhandlingarna, där hans snarfyndighet och rikedom på utvägar beredde honom respekt och inflytande. Af hans skrifter må nämnas *Biskop Vilhelm Faxes historia, jemte bidrag till Lunds domkapitels karakteristik* (I. 1848, suppl. s. å.), *Memorialer, föredragne i prestestånd et 1856* (1856), *Personal- och kulturbilder* (I. 1878), *Regleringen af biskopslönerna* (1883) och *Regleringen af presterskapets lön i tolf pastorat* (1885). Dessutom skref S. en mängd tidningsartiklar, särskildt i "Dagens nyheter", företrädesvis i politiska ämnen. 2. (V. M.)

Schönbein [-bajn], Christian Friedrich, tysk kemist, f. 1799 i Metzingen i Württemberg, d. 1868 i Baden-Baden, studerade i Tübingen och Erlangen, var 1826 på en studieresa i England och Frankrike samt utnämndes 1828 till professor i Basel, där han äfven blef hedersborgare och medlem af Stora rådet. Genom flera viktiga upptäckter gjorde S. sig ett berömdt namn i kemiens historia. Sålunda upptäckte han ozon 1839 samt nitrosackarin, kollodium och nitrofibrin l. bomullskrut 1845. Vidare fann han, att salpetersyrad ammoniak uppkommer vid förbränningsprocesser. Han studerade senare med förkärlek oxidationsprocesser och vätesuperoxids sönderdelning under inflytande af katalysatorer 1860. Resultaten af sina synnerligen originella forskningar framlade han i tidskrifter och samlingsverk. G. W. A. Kahlbaum utgaf S:s brefväxling (20 bref 1836—47) med Berzelius (1898), tills. med Darbyshire *Letters of Faraday and S.* (1899) och jämte Thon *Briefwechsel S:s mit Liebig* (1900). Biogr. af Kahlbaum och Schaer (2 bd, 1899—1901). S. A—s.

Schönberg. 1. (Mährisch-S.) Stad i nordvästra Mähren, vid Hohenstadt—Zöptau- och Sternberg—Grulichbanorna. 11,636 inv. (1900). Gymnasium, väf- och landtbruksskola. Betydande textilindustri. — 2. Hufvudstad i det till Mecklenburg-Strelitz hörande furstendömet Ratzeburg, vid Lübeck—Strasburgbanan. 2,675 inv. (1910). Realgymnasium. 1o. 2. (J. F. N.)

Schönberg, svensk adlig ätt, som härstammade från kyrkoherden Boëtius Benedicti i Stenstorps m. fl. församlingar af Skara stift. Hans söner Nils (f. 1639, d. 1728 som kommerseråd) och Jonas (f. 1645, d. 1695 som vicepresident i Svea hofrätt) antogo namnet Erdtman och adlades 1683 med namnet S. Ätten utgick 1811 på svärdssidan med Anders S. (se S. 2).

1. Anders S. d. ä., son till den ofvannämnde Jonas S., jägare, f. 27 nov. 1689 i Stockholm, d. 2 febr. 1759 på Aspenäs, blef 1710 hejderidare (landtjägmästare) i Västmanland och 1721 öfverjägmästare i Gästrikland, Hälsingland och Härjedalen, till belöning därför att han, som kapten vid det s. k. Bergsregementet, genom kraftfullt gjorda anordningar 1719 räddat de inre delarna af Uppland och Västmanland från de landstigne ryssarnas hemsökelser. Han erhöll afsked från tjänsten 1737 med hofjägmästares titel. Som riksdagsman, från 1719 till 1738, arbetade S. ifrigt för de svenska slöjdernas förkofran. De anteckningar, som han förde ang. sina jakter — han anställde en mängd jakter för konung Fredriks nöje —, äro publicerade i "Tidskr. f. jägare o. naturforskare" samt värdefulla som kulturbilder.

2. Anders S. d. y., den föregåendes son, häfdatecknare, f. 6 okt. 1737 på Aspenäs gård i Uppland, d. 6 april 1811 på Åsberg i Gästrikland, ingick efter slutade studier i Uppsala 1754 som auskultant i Svea hofrätt, men öfvergick sedan till Kanslikollegium samt utnämndes redan 1762 till rikshistoriograf, dock utan lön, hvaraf han först 1773 kom i besittning. 1773 fick han jämväl befattningen som riksheraldiker och erhöll 1776 fullmakt som kansliråd. 1767 kallades han till led. af Vet. akad. och 1786 af Vitt. hist. o. ant. akad. Han tillbragte sina sista år på sin gård Åsberg. S. spelade en icke obetydlig roll som riksdagsman under frihetstidens sista årtionde, då han framträdde som anhängare af hofpartiet. Äfven under Gustaf III:s regerings första skede deltog han både som publicist och riksdagsman i det politiska lifvet, i afsikt att stödja konungen och den nya, af S. beundrade konstitutionen. Mest berömd har han dock blifvit som historisk forskare och innehar som sådan ett framstående rum bland våra häfdatecknare, såväl genom grundligheten i sin forskning som ock genom den klara öfverblicken i framställningen och manligheten och elegansen i stil. Tryckningen af hans förnämsta arbete, *Historiska bref om det svenska regeringssättet i äldre och nyare tider*, hvaraf början utgafs 1777—78, måste afbrytas på grund af konungens missnöje med de frisinnade åsikter, som däri framträdde, samt utgafs ej fullständigt förrän 1849—51, af A. I. Arwidsson i 3 delar. Afsikten med hans stora verk var att framhålla förträffligheten af 1772 års regeringsform samt huru dess konstitutionella grundtankar i själfva verket öfverensstämde med äldre svensk statsrätt och utgjorde det nödvändiga resultatet af de föregående brytningarna i statsskicket. Det parti, som behandlade frihetstiden och tillkomsten af 1772 års författning, är emellertid förloradt, hvarför arbetet i sin nuv. form utgör en författningshistoria från äldsta tid till 1718. Författningsutvecklingen är dock skildrad i nära förening med den svenska politiska historien i allmänhet. S. tillhör den mer resonerande, spekulativa och på samma gång vältaliga riktningen inom 1700-talets svenska historieskrifning. Ett annat arbete, *Bref af Menalcas* (1759), en samling estetiska, filosofiska och politiska uppsatser, var på sin tid mycket läst. Bland S:s öfriga många skrifter, hvilka numera ega endast historiskt intresse, må nämnas *Utkast om grunderna i allmänhet till näringars uppkomst och förfall uti borgerliga samhällen* (1767) och *Kort utdrag af Carl XI:s historia* (1785—90, i "Historisk almanach"). 1. (H. Szs.) 2. (L. S.)

Schönberg, F. H. von. Se Schomberg.

Schönberg, Edvard, norsk läkare, f. 30 dec. 1831 i Arendal, d. 14 juni 1905 i Kristiania, var 1864—75 sekreterare och sedan expeditionschef i medicinalstyrelsen, vardt 1875 professor i medicin och öfverläkare vid barnbördshuset samt 1900 ordf. i den rättsmedicinska kommissionen. Med. doktor

875 på afh. *Om tverleiets behandling og skulder-ødselen*, egnade han sig förnämligast åt den kli-iska förlossningskonsten, för hvars utveckling i orge han hade utomordentlig betydelse, bl. a. nom *Lærebog i den operative fødselshjælp* (1899). H. Jægers "Illustreret norsk literaturhistorie" 1897) gaf S. en öfversikt öfver 1800-talets norska edicinska litteratur och utgaf 1903 *Medicinens istorie*. — S:s dotter, Henriette Marie aroline S., f. 6 nov. 1866 i Kristiania, gift 891 med öfverste A. L. Erken, har utgett mycket pridda kokböcker. K. V. H

Mainz. — Äfven dennes fyra brorsöner voro biskopar, bland dem Franz Georg (f. 1682, d. 1756), sedan 1729 kurfurste af Trier.

Schönbrunn [-bro'n], kejserligt österrikiskt lustslott s. v. om Wien. Redan under kejsar Maximilian II (1564—76) fanns på denna plats ett jaktslott med kringliggande djurgård. De nuv. byggnaderna (se fig.) påbörjades 1695 af Fischer von Erlach, men lämnades ofullbordade vid kejsar Leopolds död (1705) och fullbordades först 1744 under Maria Teresia. De innehålla bl. a. ett vackert kapell samt en praktfull sal med spegelväggar och

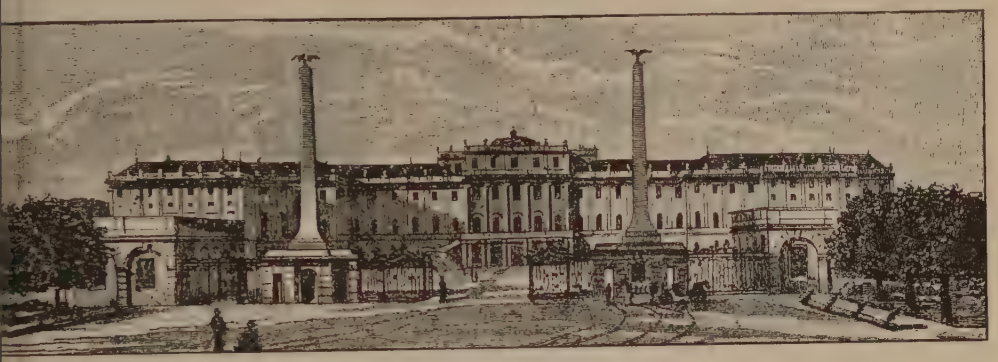

Lustslottet Schönbrunn.

plafondmålningar. Sevärda äro äfven de storartade växthusen, zoologiska och botaniska trädgården och den i fransk stil anlagda parken (197 har) med en brunn, efter hvilken slottet fått sitt namn. En vidsträckt utsikt öfver den lägre liggande hufvudstaden erbjuder sig från den s. k. Gloriette, en 1775 byggd, 95 m. lång pelarhall midt i parken. På S. afled hertigen af Reichstadt 22 juli 1832. Där ingicks ett fördrag mellan Preussen och Frankrike 15 dec. 1805 och afslöts den s. k. Wienfreden 14 okt. 1809, där Österrike måste göra stora landafträdelser. (J. F. N.)

Schönburg, borgruin. Se Hofgeismar.

Schöne, Alfred, tysk filolog, f. 1836 i Dresden, blef 1869 professor i klassisk filologi i Erlangen, 1884 bibliotekarie i Göttingen och 1892 professor i Kiel. Bland S:s skrifter märkas *Untersuchungen über das leben der Sappho* (1867), *Anasuchungen über das leben der Sappho* (1870), *Das historische nationaldrama der römer* (1893) och utgifningsarbeten, bl. a. Lessings bref till sin fru (1870; 2:a uppl. 1885).

Schönebeck, stad i preussiska reg.-omr. Magdeburg (Sachsen), vid Elbe och Magdeburg—Hallebanan. 18,310 inv. (1910). Realskola. Salin, den största i Tyska riket, tillverkning af kemiska produkter och gödselmedel m. m. Handel med trä, kol och spannmål. (J. F. N.)

Schöneberg. 1. (Berlin-S.) Sedan 1898 stad och sedan 1899 stadskrets i preussiska reg.-omr. Potsdam, s. v. om Berlin och sammanvuxet med detta (se kartan till Berlin). 172,823 inv. (1910). En 2,9 km. lång underjordisk elektrisk järnväg mellan S. och Berlin fullbordades 1910. Gymnasium, reformgymnasium med högre real-

Schönberg, Gustav Friedrich von, tysk nationalekonom, f. 21 juli 1839 i Stettin, d. 3 jan. 1908 i Tübingen, blef juris doktor vid Berlins universitet 1860 och filos. doktor i Halle 1867, professor i nationalekonomi 1869 i Basel, 1870 i Freiburg och 1873 i Tübingen, för hvars universitet han en tid var kansler. S. deltog i stiftandet af Verein für sozialpolitik och gjorde sig i all synnerhet bekant som utgifvare af den af flera framstående vetenskapsmän utarbetade "Handbuch der politischen oekonomie" (2 bd, 1882; 4:e uppl. i 3 bd, 1896—98), ett sammelverk, som haft mycket stor betydelse för de nationalekonomiska studierna inom och utanför tyska språkområdet. Några af denna handboks afhandlingar, såsom om nationalekonomien, fördelningen (af nationalinkomsten), den industriella arbetarfrågan, hade flutit ur S:s egen penna. Ett af hans arbeten är öfversatt till svenska under titeln "Arbetarefrågan" med tillägg af K. O. Montan (1877); hans socialetiska ståndpunkt är utvecklad i *Die sittlich-religiöse bedeutung der sozialen frage* (2:a uppl. 1876). E. H. T.

Schönborn, tysk adlig ätt från Nassau, som blef 1663 riksfriherrlig och 1701 riksgreflig samt mediatiserades 1806. Den blomstrar ännu i tre grenar (Tyskland och Österrike). Bland dess mera bemärkta medlemmar må nämnas följande: Johann Philipp von S., f. 1605, d. 1673, biskop 1642 af Würzburg samt därjämte af Mainz (1647, kurfurste) och Worms (1663), tog initiativ till 1658 års Rhenförbund (se d. o. 1) och inställde häxprocesserna inom sina stift. Biogr. af G. Mentz (2 bd, 1896—99). — Hans brorson Lothar Franz von S., f. 1655, d. 1729, blef 1693 biskop af Bamberg och 1695 därjämte kurfurste af

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

skola, reformrealgymnasium, två realskolor, en elektroteknisk läroanstalt samt flera läroanstalter för kvinnor. Mångsidig industri och stor trädgårdsskötsel. Bronsstaty af kejsar Vilhelm I. — 2. Borgruin. Se Hofgeismar. 1. (J. F. N.)

Schöneck. 1. Stad i preussiska reg.-omr. Danzig (Westpreussen). 3,494 inv. (1910). Järngjuteri och maskintillverkning. S. anlades 1180 af Johannitorden. — 2. Stad och luftkurort i konungariket Sachsen, kretsen Zwickau, i Vogtland. 4,676 inv. (1910). Textilindustri, tillverkning af musikinstrument.

Schönefeld [-fält], förstad n. ö. om Leipzig i konungariket Sachsen, förenadt med Leipzig medelst elektrisk spårväg. 14,879 inv. (1910). Betydande färgfabrik, metallindustri. Slott. J. F. N.

Schönemann, Anna Elisabeth (Lili), berömd som Goethes ”Lili”, f. 23 juni 1758 i Frankfurt, d. 6 maj 1817 i Strassburg, vardt våren 1775 förlofvad med Goethe, en förbindelse, som upplöstes redan samma höst, och gifte sig 1778 med friherre von Türckheim, mär i Strassburg, såsom hvars maka hon under franska revolutionen visade mycken karaktärsstyrka och rådighet. I Goethes ungdomsdiktning intar hon en bemärkt plats.

Se Goethes ”Dichtung und wahrheit”, E. von Dürckheim, ”Lilis bild” (2:a uppl. 1894), och Bielschoffsky, ”Friederike und Lili” (1905). R—n B.

Schöner, Johannes. Se Schoner.

Schönerer, Georg, österrikisk politiker, f. 17 juli 1842 i Wien, innehade från 1869 ett stort gods i Nedre Österrike och invaldes 1873 i riksrådets deputeradekammare. Där slöt han sig först till tyska framstegspartiet, men började 1878 göra propaganda för Österrikes anslutning till Tyska riket, utfor på det häftigaste mot slaverna inom monarkien och bedref äfven en bullrande antisemitisk agitation. Då han 1888 med våld inträngde på den judeliberala tidningen ”Neues Wiener tageblatts” redaktionslokal med anledning af en i tidningen förekommande förhastad uppgift, att kejsar Vilhelm I afidit, dömdes han till fängelsestraff och förlust af riksrådsmandatet samt af sin adelstitel (”ritter von S.”). Han valdes 1897 ånyo till deputerad och var länge en af den alltyska gruppens ledande män. Till ”Lös-från-Rom-rörelsen” (se Romersk-katolska kyrkan, sp. 776) anslöt han sig med ifver och öfvergick själf till protestantismen. Vid 1907 års val till deputeradekammaren föll han igenom. Utom i tal kämpade S. för sina alltyska och antisemitiska idéer i tidskr. ”Unverfälschte deutsche worte”. V. S—g.

Schöneweide [-va'jde], två förstäder s. ö. om Berlin: Ober-S. (se d. o.), vid Spree, och det på flodens motsatta sida belägna Nieder-S. (med omkr. 4,000 inv.).

Schönfeld [-fält], Eduard, tysk astronom, f. 22 dec. 1828 i Hildburghausen, d. 1 maj 1891 i Bonn, blef 1853 assistent vid observatoriet i Bonn. Där utvecklade han redan tidigt en omfattande och betydelsefull verksamhet, i det att han under Argelanders ledning och i samverkan med Krüger slutförde Argelanders storartade verk ”Bonner durchmusterung” för norra stjärnhimmeln (se Argelander, F. V. A.). 1859 blef S. direktor för observatoriet i Mannheim, där han, trots de tämligen blygsamma resurser, som stodo honom till buds, genomförde arbeten af bestående värde. Han fortsatte där sitt redan i Bonn påbörjade studium af de variabla stjärnorna samt utförde omfattande observationsarbeten öfver nebulosor och stjärnhopar. Sedan han 1875 kallats till Argelanders efterträdare som direktor för observatoriet och professor vid universitetet i Bonn, genomförde han där sitt största verk, en utsträckning af Argelanders ”Bonner durchmusterung” ända till 23° sydlig deklination (upptagande 133,659 stjärnor). B—d.

Schöngeist [-gajst], ty., ”skön-ande”, person, som svärmar för vitterheten och särskildt i sällskapslifvet lägger detta svärmeri i dagen.

Schöng-king (Schöng-djing), sydligaste prov. i kinesiska Mandschuriet (se d. o., sp. 745). S:s södra del är halfön Liau-tung (se d. o.). Huvudstad är Mukden, som äfven kallas S. J. F. N.

Schönh., vid djurnamn beteckning för svenske entomologen K. J. Schönherr (se d. o.).

Schönhals, Karl von, österrikisk militär, f. 1788 i Braunfels vid Wetzlar, d. 1857 i Graz. Officer 1807, deltog han med utmärkelse i fälttågen mot Napoleon 1809 och 1813. Utnämnd till fältmarskalklöjtnant 1846, bidrog han väsentligt till Österrikes framgångar i de italienska fälttågen 1848 och 1849. Han tog afsked 1851. Hans verk *Erinnerungen eines österreichischen veteranen aus dem italienischen krieg in den jahren 1848 und 1849* (1852; 7:e uppl. 1853) är af stort historiskt intresse. (H. J—dt.)

Schönhau'sen. 1. By i preussiska reg.-omr. Magdeburg (Sachsen), vid Berlin—Lehrte-banan. 2,069 inv. (1905). Furst Bismarck föddes 1815 på ett där beläget riddargods. Den af familjen förlorade delen af det bismarckska stamgodset erhöll fursten som gåfva af nationen på sin 71:a födelsedag 1885. En därmed åtföljande summa af 1,200,000 mark användes som fond för *Schönhausen-stiftung*, hvars syfte är att lämna understöd åt medellösa unga män, som, ännu oaflönade, egna sig åt den högre undervisningen, samt åt högre lärares änkor. I slottet S. (se Bismarck-Schönhausen, sp. 499, fig.) finnes ett Bismarcksmuseum, som innehåller de flesta af de skänker, som fursten erhöll på sina födelsedagar eller eljest. — 2. Se Niederschönhausen. 1. (J. F. N.)

Schönheide [-ha'jde], fabriksby i sachsiska kretsen Zwickau, vid Zwickauer Mulde. 7,597 inv. (1910). Stor borstfabrik (öfver 2,100 arbetare), ylleväfveri, papperstillverkning o. a. industri. J. F. N.

Schönherr, Karl Johan, entomolog, f. 10 juni 1772 i Stockholm, d. 28 mars 1848 på Sparresäter, Skaraborgs län, öfvertog vid 19 års ålder en af fadern anlagd sidenfabrik, valdes 1802 till en af sidenfabrikssocietetens deputerade

ch 1809 till riksdagsman ig 1812 på sin egendom

för Stockholm, bosatte Sparresäter och erhöll kommerseråds titel. Han började redan vid tolf års ålder studera insekter på egen hand och förskaffade sig efter hand entomologiska samlingar, som uppges ha varit på den tiden delvis de rikaste i hela Europa. S. utgaf flera entomologiska och ekonomiska skrifter; af dessa må nämnas *Synonymia insectorum* (3 dlr och bih. 1806—17) samt *Genera et species curculionidum* (16 dlr, 1833—45). Han valdes till led. 1809 af Vet. akad., 1828 af Landtbruksakad. (L—e.)

Schönherr, Karl, österrikisk författare, f. 24 febr. 1869 i Axams, Tyrolen, studerade medicin i Wien, där han vardt med. doktor och lefver som praktiserande läkare. S:s författarskap omfattar dels ett band dikter på landsmål från hans hemtrakt, *Innthaler schnalzer* (2 uppl. 1895), noveller och skisser från Tyrolen, *Allerhand kreuzköpf'* (s. å.; 3:e uppl. 1911), *Caritas* (1904; 6:e uppl. 1911) och *Aus meinem merkbuch* (1911; "Ur min anteckningsbok", 1912), samt arbeten för scenen: *Die bildschnitzer* (1900; 5:e uppl. 1911),

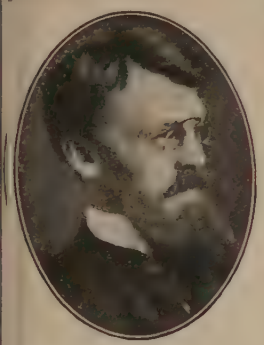

Sonnwendtag (1902; 5:e uppl. 1911), *Karrnerleut* (1904), *Familie* (1905), *Erde* (1907; 5:e uppl. 1911), *Das königreich* (1908; 2:a uppl. 1910), *Glaube und heimat* (1910; "För hem och tro", uppf. i Stockholm 1912), *Die trenkwalder* (1914), *Der weibsteufel* (6 uppl. 1915; "Kvinnodjäfvuln", uppf. i Stockholm 1916) och *Volk in not* (s. å.). S. är djupt rotad i sin hembygd, hans lyriska och berättande småsaker ge ypperliga bilder af dess kuriösa och originella människor. Äfven hans tidigaste dramatiska arbeten rörde sig inom en inskränkt, lokal sfär och skördade ett bifall, som icke sträckte sig öfver intresset för stoffet. Hans senare stycken däremot, som med stegradt herravälde öfver tekniken och mycket fördjupad psykologi behandla allmänmänskliga problem, ha väckt stort uppseende icke blott inom det tyska språkområdet, där deras framgång vuxit till stora mått och inbragt sin författare Schillerpriset, 4,000 mark ur Eduard-Bauernfeldstiftelsen m. m. Helgjutna, naturtrogna gestalter, gripande, stora konflikter, betydande kraft i framställningen och äktheten i känslan förklara den verkan, hvarmed S:s skådespel gjort sig gällande. R—n B.

Schönheyder, Kristian Gottlieb Fredrik, norsk nationalekonom, f. 28 jan. 1874 i Kopervik, juris kandidat 1897, filos. doktor 1909 på afh. *Kapitalen som faktor i menneskets virksomhet*, har utgett *Virksomhet og økonomi* (1910), *Das progressionsprinzip in der besteuerung* (i Conrads "Jahrbuch", 1911) och *Die tätigkeit als grundbegriff der oekonomie und volkswirtschaft* (ibid., 1914) samt *Teoretisk og politisk økonomi* (I, 1913). K. V. H.

Schöning, Hans Adam von, brandenburgsk general, f. 1641 vid Küstrin, d. 1696, utmärkte sig i kriget mot svenskarna 1675—79. Han intog 1676 Uckermünde och var med i den misslyckade stormningen af Anklam 16 aug. s. å. Under Stettins belägring 1677 ledde han (juli—dec.) attacken på östra Oderstranden samt medverkade vid landstigningen på Rügen i sept. 1678. På nyåret 1679 ledde han förföljandet af Henrik Horns genom Samogitien återtågande armé efter dess misslyckade marsch mot Preussen. Sedermera, 1686, i spetsen för 8,000 man till Österrike sända hjälptrupper, bidrog han till att eröfra Buda från turkarna. 1688—89 anförde han de brandenburgska trupperna vid Rhen, men öfvergick 1691 i sachsisk tjänst som fältmarskalk. Af Österrike anklagad för franska stämplingar, blef han fängslad 1692, men lössläppt 1694. (N. W—n.)

Schöning. 1. Gerhard S., norsk historiker, f. 2 maj 1722 på Skotnes, Buksnes härad, Lofoten, d. 18 juli 1780 i Köpenhamn, vardt student 1742 och magister 1748 i Köpenhamn samt efterträdde 1751 sin förre lärare och välgörare Benjamin Dass som rektor i Trondhjem. S. å. utgaf han *Forsög til de nordiske landes, særdeles Norges gamle geographi* och 1757 (tills. med Suhm) *Forbedringer til den gamle danske og norske historie*. De båda historikerna inbjödos af biskop J. E. Gunnerus att grundlägga (1760) ett lärdt sällskap, som sedan fick namnet Det k. norske videnskabers selskab, till hvars första handlingar S. lämnade flera värdefulla bidrag. 1732 utgaf S. sin klassiska *Beskrivelse over Trondhjems domkirke*. 1765 utnämndes S. till professor i latin och historia vid Sorö akademi, utgaf 1769 *Om de norskes og en del andre nordiske folks oprindelse*, en inledning till hans stora verk *Norges riges historie* (2 bd, 1771—73; bd 3, som går till 995, utgafs 1783). För att samla stoff till en fortsättning däraf företog S. 1773—75 en resa genom Norge och gjorde därunder intressanta historiska och antikvariska anteckningar (utg. i 2 hftn 1778—82; i sin helhet utg. af K. Rygh 1910). Han måste emellertid afbryta resan för att tillträda platsen som geheimearkivarie och utgaf som sådan en upplaga af Snorres "Heimskringla" (med lat. och da. öfv., 3 bd 1777—83; fortsatt af andra med 3 bd, 1813—26; originaltexten omtryckt i Uppsala 1816—29). S. var en af sin tids bästa prosaister i den norsk-danska litteraturen. Se L. Daae, "G. S." (1880).

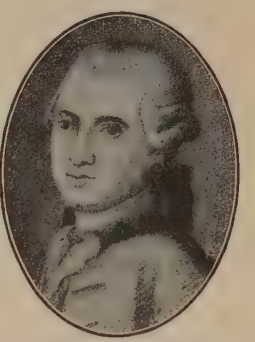

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

2. Jakob Marius S., norsk postman, politiker, af samma släkt som S. 1, f. 25 febr. 1856 på Gröttöy, Nordlands amt, juris kandidat 1879, blef 1885 byråchef i marin- och postdepartementet, var 1889—1900 postmästare i Bergen och är sedan 1901 postmästare i Kristiania samt ledande inom Norges postväsen. S. var handelsminister och sedermera medlem af statsrådsafdelningen i Stockholm i den andra hagerupska ministären 22 okt. 1903—11 mars 1905; att han och K. Michelsen 28 febr. 1905 begärde sitt afsked, ledde till ministärens fall. S. har varit den drifvande kraften i Norsk likbrændingsforening, som under hans ledning haft storartad framgång. Han har utarbetat *Slægten S. 1599—1899* (1899). 1—2. K. V. H.

Schöningen, stad i braunschweigska kretsen Helmstedt, vid berget Elm och två järnvägslinjer. 9,773 inv. (1910). Staden eger betydande brunkolsgrufvor, ett saltverk, järngjuterier, stor kemisk fabrik m. m. (J. F. N.)

Schönit, *min.* och *kem.*, dubbelsalt af kalium- och magnesiumsulfat, med formeln $K_2SO_4 + MgSO_4 + 6H_2O$. Den förekommer som mineral i saltlagren vid Stassfurt (jfr Kainit, Kaliumsalter, sp. 633, och Magnesiumsalter, sp. 484). Saltet framställes numera fabriksmässigt vid Stassfurt genom sammanblandning af heta lösningar af kaliumklorid och af tvättad kieserit ($MgSO_4 + H_2O$). Det kristalliserar lätt, i stora, hårda kristaller. Fabriksprodukten, som efter kalcinering (se Kalcinera) håller ungefär 48—52 proc. K_2O och högst 2,5 proc. Cl, har i detta tillstånd stor användning som klorfritt kaligödselmedel. Till största delen användes den dock för framställande af rent kaliumsulfat genom omsättning med kaliumklorid enligt den omvändbara reaktionsformeln:

$$K_2Mg(SO_4)_2 + 2KCl \rightleftarrows 2K_2SO_4 + MgCl_2.$$

Dubbelsalt af schönittypen, $\overset{I}{R_2}SO_4 + \overset{II}{R}SO_4 + 6H_2O$, äro karakteristiska för många tvåvärdiga metaller. Magnesium i schöniten kan nämligen ersättas af t. ex. zink, mangan, järn, nickel, kobolt, tvåvärdig krom, kvicksilfver m. fl. Därjämte kan kalium ersättas af ammonium, rubidium och cæsium. K. A. V—g.

Schönkopf, Anna Katharina (Käthchen), f. 1746, d. 1810, var dotter till en värdshusvärd i Leipzig och under större delen af Goethes Leipzigtid hans hemligt älskade (jfr Goethe, sp. 1410 ff.). Förhållandet till henne speglas i hans lilla diktsamling "Annette" (1767, se Strack, "Goethes leipziger liederbuch", 1893) och lustspelet "Die laune des verliebten". 1770 gifte sig S. med en jurist, doktor Kanne.

Schönla'nke, stad i preussiska reg.-omr. Bromberg (Posen), vid Berlinbanan. 7,849 inv. (1910). Realskola. Snickeri- och cigarrfabriker. J. F. N.

Schönleben, Johan Benedikt, friherre, militär, ämbetsman, f. 1613 i Bautzen i Ober-Lausitz, d. i jan. 1706 i Göteborg, ingick vid 18 års ålder i svensk tjänst som simpel ryttare, deltog med utmärkelse i Trettioåriga kriget samt avancerade därunder efter hand till major. Som generaladjutant hos Karl X Gustaf och öfverste för ett värfvadt kavalleriregemente deltog han med stor tapperhet i de polska och danska krigen, bl. a. i slaget vid Nyborg på Fyn 1659, där han a fienden tillfångatogs. Efter att 1664 ha adlat utmärkte sig S. under kriget med Danmark 1675—79 vid åtskilliga tillfällen, särskildt i slaget vi Lund 1676, där han, s. å. generalmajor, förde befälet öfver andra träffens vänstra flygel och genom sin uthållighet lyckades förvandla det hotande nederlaget till en stor seger. I slaget vid Landskrona togs han, svårt sårad, ånyo till fånga. 1682 vardt S. landshöfding i Göteborg och Bohus län, med Bohus slott till residens, i hvilken befattning han utmärkte sig för redlighet, duglighet och nit, dels på många handa sätt främjande staden Göteborgs och länet bästa, dels, genom sin med fasthet parade förs sonlighet, påskyndande det eröfrade Bohuslän då ännu långt ifrån fullbordade sammanslutning med Sverige. Till hans förtjänster hörde sålunda icke allenast lindrandet af de många och långa krigens följder samt de i slutet af Karl XI:s regeringstid inträffade missväxtårens fruktansvärda nöd, jämkandet vid indelningsverkets och andra bördors tillämpning, förbättrandet af vägar och härbärgen, utan äfven omsorgen om lämpliga svenskssinnade prästers tillsättning, om svenska språkets och de svenska kyrkobrukens införande vid gudstjänsten m. m. Hvad som ej minst förtjänar att ihågkommas är S:s vid alla tillfällen visade ömhet om lagens helgd och den borgerliga ordningens upprätthållande. Af Karl XI omfattades han städse med stor gunst, hvarpå den friherrliga värdigheten (1687), liksom de militära befordringarna (generallöjtnant 1687, general 1696) utgjorde vedermälen. I sin ansvarsfulla tjänst kvarstod S. med obruten arbetsförmåga till 1700, men då, vid 87 års ålder, begärde han sitt afsked. H. F—g.

Schönleber, Gustav, tysk målare, f. 1851 i Bietigheim (Württemberg), elev af A. Lier i München, har äfven rönt god påverkan af franskt måleri. Han målar landskap, ärligt och solidt, med stämningen starkt betonad. S. är representerad af motiv från sin hemtrakt, från norra Italien, Holland, Normandie i Berlins Nationalgalleri, Nya pinakoteket i München, museet i Karlsruhe m. fl. st. Sedan 1880 är han professor vid akademien i Karlsruhe. G—g N.

Schönlein [-lajn], Johann Lukas, tysk läkare, f. 30 nov. 1793 i Bamberg, d. där 23 jan. 1864, blef 1816 med. doktor, 1817 docent i patologisk anatomi samt 1820 e. o. och 1824 ord. professor i invärtes medicin i Würzburg. Därifrån afskedades han 1830 af politiska orsaker, kallades 1833 till professor i Zürich och var 1839—59 professor i Berlin. Med stor kraft uppträdde S. mot den dittills inom medicinen rådande naturfilosofiska riktningen, hvilken han ville ersätta med en exakt, på fysik och kemi grundad forskning. Härigenom

blef han en af den moderna medicinens grundläggare, likasom han genom det sätt, på hvilket han meddelade sin undervisning, blef en banbrytare för den nutida kliniken.

S:s litterära verksamhet var mycket obetydlig; den inskränker sig till hans gradualafh. *Von der hirnmetamorphose* (1816), några akademiska program samt afh. *Über krystalle im darmkanal bei typhus abdominalis* (1836) och *Zur pathogenie der Impetigines* (1839). Det medicinska system, som han utarbetat, offentliggjordes aldrig af honom; en viss kännedom om detsamma vinnes genom hans af Güterbock redigerade *Klinische Vorträge in der Charité* (1842). Andra redogörelser för S:s läror äro intet annat än mer eller mindre ofullständiga föreläsningsanteckningar. R. T—dt.

Schönlinde, kommun i norra Böhmen, i "Böhmiska Schweiz", vid Kirnabach. 6,879 inv. (1900). Väfskola. Textilfabriker.

Schönström, svensk adlig ätt, härstammande från biskop Jesper Svedbergs broder, Per Svedberg (f. 1644, d. som assessor i Bergskollegium 1692), som 1683 adlades med namnet Schönström. Ätten utdog på svärdssidan 1848.

1. Peter S., historiker, f. 1682, d. 1746, deltog i Karl XII:s ryska krig, tills han af ryssarna 1709 tillfångatogs vid Poltava. Som fånge i Solikamsk, där han vistades ända till 1722, använde han sin tid till att ur ryska och tatariska källor samla bidrag till Nordens historia. Resultatet af dessa forskningar blef en rätt betydande skrift, *En kort anledning till svenska historiens förbättrande*, hvilken med anmärkningsvärdt skarpsinne kritiskt afhandlar svenskarnas ursprung och första historia, därvid ofta framställande åsikter, som först i senare tid vunnit burskap i historien. Arbetet, som förelåg i manuskript 1741, utgafs först 1816, af L. Hammarsköld. Efter sin frigifning ur fångenskapen erhöll S. titel och rang af öfverstelöjtnant, men 1726 tog han afsked ur krigstjänsten. Jfr Abu-l-ghazi Bahadur.

2. Peter S., den föregående sonson, militär, politiker, f. 31 juli 1766, d. 21 jan. 1838 i Stockholm, blef redan 1776 löjtnant vid Södermanlands regemente och avancerade småningom till öfverstelöjtnant vid Jämtlands regemente och generaladjutant af flygeln 1795. Redan 1797 lämnade han dock krigstjänsten med öfverstes afsked för att egna sig åt skötseln af sina landtegendomar. Vid sidan däraf deltog han lifligt i Riddarhusets förhandlingar vid alla riksdagar 1800—30. Vid den första af dessa var han en af den frisinnade oppositionens ifrigaste medlemmar, och det blef honom 1809 ett kärt bestyr att söka grundlägga ett konstitutionellt statsskick, för hvilket han som led. af hemliga utskottet och Mannerheimska klubben kraftigt verkade. Vid riksdagen i Örebro 1812 tillhörde han konstitutionsutskottet. Ehuru sedermera trädande mera i bakgrunden, räknades S. alltjämt till Riddarhusets för frimodighet och självständighet mest aktade män. 2. V. M.

Schönthaler, Franz, österrikisk skulptör, f. 1821 i Neusiedl, d. 1904, växte upp i fattigdom, kom till Wien 1840, arbetade hos bildhuggare och snickare där, i Prag och Paris, slog sig 1849 åter ned i Wien och gjorde sig småningom ett ansedt namn genom konstindustriella arbeten, möbler, bronsföremål o. a. Han inredde 1851 Palais Koburg und Harrach, utförde sedan dekorativa verk, såsom altare i gotik för protestantiska kyrkan i Kronstadt, votivaltaret i Stefanskyrkan i Wien, ornamentala arbeten i träsnideri i museet för konst och industri, i Arsenalen och i flera palats i Wien. G—g N.

Schönthan, Franz von, österrikisk lustspelsförfattare, f. 1849 i Wien, d. där 2 dec. 1913, var först sjöofficer och sedan skådespelare, men egnade sig åt teaterförfattarskap efter den stora framgången med *Das mädchen aus der fremde* 1879. Bland hans många, särskildt i Tyskland, men äfven i Sverige mycket omtyckta pjäser märkas *Krieg im frieden* (1880; "Krig i fred", s. å.), *Unsere frauen* (1881; "Våra fruar", s. å.), båda skrifna tillsammans med G. Moser, *Roderich Heller* (1883; "Roderik Heller", s. å.), *Der raub der sabinerinnen* (1885; tills. med brodern Paul von S. — f. 1853, d. 1905 —; "Sabinskornas bortröfvande", s. å.). Andra af hans medarbetare voro Koppel-Ellfeld, F. von Zobeltitz, R. Presber, R. Oesterreicher och grefve Baudissin. Litterärt utan värde, voro S:s stycken harmlösa och komiska; deras ersättare, de franska farserna, sällan det förra.

Schöpfer, tysk målarfamilj. 1. Abraham S., verksam i München 1533 och i hertig Vilhelm IV:s tjänst. Hans lefnadsomständigheter äro f. ö. okända. En tafla af honom från 1533, *Mucius Scævola inför konung Porsenna*, troligen ett byte från Trettioåriga kriget, finnes i Nationalmuseum. — 2. Hans S. d. ä., verksam i München 1531—64, målade både porträtt och historietaflor. En tafla, *Paris' dom*, från 1534, finnes i Nationalmuseum. — 3. Hans S. d. y., den berömdaste medlemmen af familjen, verksam i München i midten af 1500-talet och d. där 1610, målade altartaflor, men hufvudsakligen porträtt. Arbeten af honom finnas bl. a. i slottet Schleissheim, i närheten af München. O. G—g.

Schöppen, ty., detsamma som *schöffen* (se d. o.).

Schörg, Franz, tysk-belgisk violinist, f. 1871 i München, d. 1915 (fallen i världskriget), elev af Ysaye i Bruxelles, var primarie i den omkr. 1899 bildade stråkkvartett, "Bruxelleskvartetten", som vann stort rykte för fint och klangskönt spel och bl. a. från 1902 nästan årligen konserterade i Sverige. S. själf skattades högt för sin teknik, uppfattning och utmärkt rena ton. E. F—t.

Ord, som saknas under Sch-, torde sökas under Ch-, Sh- eller Sj-.

Schörl (Skörl), *miner.* Se Turmalin.

Schött, Harald Gerhard, zoolog, f. 6 okt. 1861 i Motala, blef student i Uppsala 1881, filos. licentiat 1891, filos. doktor 1893, adjunkt vid allm. läroverket i Linköping 1896 samt lektor i naturalhistoria och kemi där 1902. Hans vetenskapliga verksamhet har varit egnad företrädesvis åt insektsgruppen *Apterygogenea* (se Insekter, sp. 717), till hvars kännedom han i in- och utländska facktidskrifter bidragit med ett antal afhandlingar, af hvilka de viktigaste äro: *Zur systematik und verbreitung palæarctischer Collembola* (1893), *Beiträge zur kentniss der insektenfauna von Kamerun* (s. å.), *Northamerican Apterygogenea* (1896), *Apterygota von Neu-Guinea und den Sundainseln* (1901). Bland öfriga skrifter må framhållas det stora arbetet *Östergötlands läns hushållningssällskaps historia* (2 dlr, 1913—14). G. A—z.

Schöyen [skö'jen], Wilhelm Maribo, norsk entomolog, f. 31 okt. 1844 i Grue, Solör, filos. kandidat 1863, var 1884—94 konservator vid universitetets i Kristiania zoologiska museum och 1894—1913 statsentomolog. Han är sedan 1881 led. af Kristiania videnskapsselskap. Som Norges förste statsentomolog har S. nedlagt stort och fruktbringande arbete särskildt i striden mot växtsjukdomarna, och i hans årsredogörelser finnas många nyttiga upplysningar om skadeinsekter och goda råd. S. har utgett *Zoologi for landbrugsskolen* (1913). — S:s äldre son, Thor Hiorth S., f. 1 maj 1885, var 1908—13 konservator vid universitetets zoologiska museum och efterträdde 1913 sin fader som statsentomolog. S:s yngre son, Rolf Hiorth S., f. 24 sept. 1887 i Kristiania, student 1896, har skrifvit diktsamlingar, noveller och dramatiska arbeten. K. V. H.

Schöyen [skö'jen], Elisabeth, norsk författarinna, f. 1852 i Kristiania, har efter 1875 mest vistats utomlands, adopterades 1894 af hertiginnan af Mantua, hvarefter hon kallat sig furstinna Este-Gonzaga. *Ragnvald eller folkehöiskolelæreren* (1873) har följts af ett stort antal vittra arbeten: novellerna *Svanhild* (1876), *Et ægteskab* (1878), *Livsbilleder* (1884) och *Menneskehjerter* (1892), romanerna *Den svenske nattergal* (1890; "Den svenska näktergalen", s. å.), *Et löfte* (1893), *Grev Brahes hus* (1894), *Hellig Olaf* (1897) m. fl. ur Norges historia och *Messias* (1908, en "romantisering" af evangelierna). Hennes arbeten tillhöra den bättre förströelselitteraturen. Till sv. öfversattes 1906 "Den hvita slafvinnan" (5:e uppl. 1908). K. V. H.

Sciablese [ʃab-], it. Se Chablais.

Sciacca [ʃa'kka], stad på Siciliens sydvästra kust, i prov. Girgenti, på en tvärbrant höjd. 21,482 inv. i hela kommunen (1911). Gymnasium, teknisk skola, bibliotek. Sardellfiske, handel med spannmål och olja. I omgifningarna finnas flera varma svafvel- och saltkällor, af hvilka de vid Monte San Calogero redan under forntiden användes för ångbad (*Thermæ Selinuntinæ*). Staden har gamla torn och ringmurar samt en katedral, grundlagd 1090 af Roger I:s dotter Julia. Under medeltiden kalladt *Jatium* och *Caxa*, var S. skådeplats för släkterna Perollos och Lunas strider (1410—1529). (J. F. N.)

Sciado'pitys [ʃia-] S. et Z., *bot.*, ett i Japan förekommande barrträdssläkte af fam. *Pinaceæ* med 1 art, *S. verticillata*, parasollgran l. sol fjädersgran. Det är ett 30—50 m. högt träd med utbredd krona och kransställda dubbelbarr (bestående af 2 med ena kanten sammanvuxna barr). Detta vackra träd odlas allmänt i Japan och äfven i andra länder med mildt klimat till prydnad. G. L—m.

Sciæna [ʃi-], *zool.* Se Hafsgössläktet.

Sciænidæ [ʃi-], *zool.* Se Hafsgössläktet.

Sciamberi [ʃa'-], it. Se Chambéry.

Sciara [ʃi'-], *zool.* Se Ormdrag och Svampmyggor.

Scicli [ʃikli], stad på Sicilien, i prov. Siracusa vid floden Scicli. 20,187 inv. i hela kommunen (1911).

Scientia [vanligt uttal: ʃie'n-*], lat., kunskap, vetande, vetenskap. — S. media Dei. Se Molina, L. — Scientifik, vetenskaplig. — Scienti'sm och scienti'ster, stundom benämning på Christian science (se d. o.) och dess anhängare.

Scientifik. Se Scientia.

Scienti'sm. Se Scientia.

Sciffi, Klara. Se Klara, den heliga.

scil., förk. för lat. *scilicet* (se d. o.).

Scilicet [ʃi-], lat. (förkortadt *sc.* l. *scil.*), nämligen, underförstådt.

Scilla [ʃi'-], fordom *Scyllæum*, stad i italienska prov. Reggio di Calabria, vid Messinasundets norra ända och nära klippan Scylla. 6,436 inv. i hela kommunen (1911). Den af ett slott behärskade staden blef 1783 och senast 1908 förstörd af jordbäfning.

Scilla [ʃi'-] L., Blåstjärna, *bot.*, ett till fam. *Liliaceæ*, underfam. *Lilioideæ* hörande släkte

Scilla sibirica.

af lökstammiga örter, förekommande i Europas, Asiens och Afrikas tempererade trakter. Mellan de från löken uppstigande smala bladen uppskjuter en stängel, som uppbär en större eller mindre sam-

* Enligt nyare filologer, hvilka betrakta som säkert, att i klassiskt latin *c* alltid uttalades som *k*, bör *sc* i latinska ord, äfven framför *i*, uttalas som *sk*: således *skie'ntia* o. s. v.

ling långskaftade blommor i upprätta eller slaka klasar. Blommorna bestå af 6 fria, utstående kalkblad utan honungsgömme. Ståndarna äro trådlika eller syllika samt fria. Af detta släkte växer i Norge (Bergens stift) en art vild, *S. verna*, som har vackra blå, stundom hvita blommor. Många arter odlas i våra trädgårdar eller drifvas i kruka, såsom de tidigt på våren blommande *S. amœna*, *S. sibirica* (se fig.) och *S. itálica*, hvilka ha täcka, mer eller mindre djupt blå blommor. Om *Bulbus Scillæ* och *S. maritima* se Urginea. O.T.S. (G.L—m.)

Scillain [ʃil-], *bot. farm.*, namn på den verksamma beståndsdelen i *Scilla*. Se f. ö. Hjärtgift.

Scillyöarna [si'li-], fr. *Sorlingues*, brittisk ögrupp i Atlantiska hafvet, belägen 40—55 km. s. v. om Kap Landsend, Cornwalls sydvästra udde. Öarna, af hvilka endast 5 (S:t Mary's, Tresco, S:t Martin's, S:t Agnes och Bryher) äro öfver 1 kvkm. och bebodda, äro omkr. 40 till antalet utom klippor och skär och ha en areal af 16,4 kvkm. Öarnas klimat är fuktigt och så mildt, att på ön Tresco i guvernörens trädgård växa aloe, fikonkaktus, palmer och yucca utan skydd. De många stormarna (blott 6 dagar om året är det lugnt väder) och den stora nederbörden omöjliggöra dock all fruktbildning. Odling af blommor (narcisser) och grönsaker för Londonmarknaden är jämte fiske och fårskötsel öbornas hufvudnäring. — Öarna äro synnerligen farliga för sjöfarten. 1707 strandade en hel flotta på dem, och man beräknade i äldre tider, att af 10 inv. icke mindre än 9 fingo sin graf i hafvet, hvilket förhållande nu ändrats dels genom fyrar och räddningsstationer, dels genom befolkningens delvis ändrade lefnadssätt. Folkmängden minskas genom emigration. Den var 1911 2,097 pers. (mot 2,320 1881). Öarna förvaltas sedan 1890 af ett grefskapsråd bestående af ordf., vice ordf., 4 åldermän och 18 rådmän. Hufvudort är Hugh town, beläget på den största ön, S:t Mary's. Man har i S. velat återfinna de gamles *Cassiterides* (se Kassiteriderna), "tennöarna", hvilket är omöjligt, då icke några malmfyndigheter finnas där. Öarna äro af vikt för brittiska flottan som kolstation och ha därför befästs. På S:t Mary's har byggts ett fort till skydd för Hugh towns hamn, och äfven ön Samson, den största af de obebodda öarna, har nyligen försetts med försvarsverk. J. F. N. L. W:son M.

Scincidæ [ʃi'n-], *zool.* Se Ormödlorna.

Scincus [ʃi'n-] Fitz., Skinksläktet, *zool.*, *farm.*, ett släkte, hörande till fam. *Scincidæ* och ordn. *Lacertilia* (ödlorna) bland *Reptilia* (kräldjuren). Kroppen är beklädd med små, glatta,

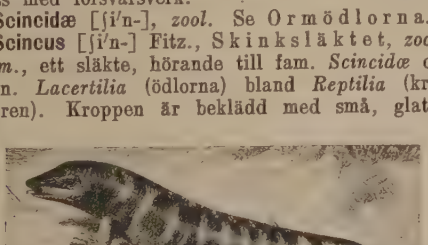

Scincus officinalis (skink).

taktegellikt ordnade fjäll och tämligen jämtjock, med kort, raskt afsmalnande stjärt. De 4 korta extremiteterna ha 5 på sidorna fransade tår. Nosen är något afplattad med förlängd öfverkäke. Tänder finnas äfven i gommen. Näshålen sitta midt under den tresidiga supranasalsköldén. Mest känd är *S. officinalis* Laur. (se fig.), som förekommer i norra Afrikas och västra Asiens ökentrakter, har en längd af omkr. 20 cm. och ljust brungul eller grågul färg med mörkare tvärband eller fläckar på ryggen och sidorna. Den ljusa buken och sidorna skiljas åt af en kant. De små ödlorna röra sig snabbt, gräfva ned sig i sanden och nära sig sannolikt af insekter. Hannen har sedan forntiden haft medicinsk användning under benämningen *Stincus marinus* ("stinkmarin", "stinzmarin" l. "skinkmarin"). Stinkmarinen har rekommenderats mot en mängd sjukdomar, ingått i många sammansatta läkemedel (mithridaticum, diverse gamla "diasatyria" och electuaria) samt varit föremål för mycken kuriös öfvertro. Dess exkrementer användes mot fallandesot och som — skönhetsmedel. En dekokt på stinkmarin uppgafs kunna försona fiender, och en torkad sådan upphängdes öfver ett barns sofplats för att fördrifva onda drömmar. Stinkmarinen har brukats äfven som motgift mot allehanda gifter (se Alexifarmakon), bl. a. mot skorpionbett, samt särskildt som medel att stegra könsdriften (se Afrodisiaka). Äfven på senare tider föres den i handeln från Alexandria öfver Trieste och Marseille samt sprides i en del trakter af södra Europa, där den af allmogen lär användas för att öka könsdriften hos kor. Innan stinkmarinen utsläppes i handeln, uttagas inälfvorna, hvarefter kroppen saltas, torkas och inpackas i aromatiska kryddor, vanligen lavendelblom. I den nutida medicinen har drogen ingen användning. O. T. S. C. G. S.

Scindia [si'ndia]. Se Gwalior.

Scintillatiōn [ʃin-; af lat. *scinti'lla*, gnista], gnistrande, tindrande, blixtrande, kallas inom astronomien det stundom af färgförändringar åtföljda tindrande, som iakttages i fixstjärnornas ljus. Scintillationen hos en stjärna uppkommer enligt Arago därigenom, att i luften oupphörliga och oregelbundna förändringar i täthet försiggå. Till följd däraf kan det inträffa, att vårt öga samtidigt träffas af två ljusstrålar från stjärnan, hvilka gått olika, mer eller mindre krökta vägar. Alltefter skillnaden i längd af dessa vägar förstärka eller försvaga ljusstrålarna hvarandra i intensitet, genom interferens (se d. o.), hvarvid i allmänhet färgvariationer uppkomma. Enligt Montigny i Bruxelles, hvilken studerat scintillation medelst en af honom uppfunnen apparat, scintillometern, beror möjligheten af strålarnas olika vägar till vårt öga väsentligen af ljusets totalreflexion mot luftvågorna. Montigny sökte af scintillationens styrka förutsäga väderleksförändringar, långt innan de meteorologiska observationerna ge antydningar därom. Om de s. k. scintillationer, som hos vissa ämnen framkallas genom inverkan af radioaktivitet, se d. o. och Spinteroskop. (B—d.)

Scintillométer [ʃin-]. Se Scintillation.

Sciolto [ʃå'ltå], it., lös, obunden; *mus.*, "otvunget", med fritt föredrag; om versi sciolti se d. o.

Scio'ppius (latinisering af ty. *Schoppe*), Kaspar, tysk filolog, diplomat, f. 1576, d. 1649, öfvergick 1598 till katolska läran och gaf sig

i tjänst hos påfven Klemens VIII, som utnämnde honom till grefve till belöning för hans nitälskan mot protestanterna. Sedan 1607 tillhörde han ärkehertig Ferdinands (sedermera kejsar Ferdinand II:s) hof och författade stridsskrifter mot protestanterna. Fruktande för sitt lif, begaf han sig 1617 till Milano och utgaf där skriften *Classicum belli sacri* (1619), ett ursinnigt upprop till ett "heligt krig" mot protestanterna. S. återvände 1630 till Tyskland, där han råkade i häftig strid äfven med kejsaren. För sin trätgirighet och smädelust allmänt hatad, drog han sig 1636 tillbaka till Padua. S:s förnämsta filologiska arbete är *Grammatica philosophica* (1628). Hans skrifsätt förvärfvade honom namnet *canis grammaticus* (den grammatiska byrackan). Men i alla fall var S. en både skarpsinnig och ovanligt lärd man. Jfr Nisard, "Les gladiateurs de la république des lettres" (1860), och Kowallek, "Über G. S." (i "Forschungen zur deutschen geschichte", XI, 1870). J. C.

Scioto [sāō'tō], biflod till Ohio inom nordamerikanska staten Ohio, upprinner i statens norra del, genomflyter en fruktbar dal samt faller ut i Ohio vid Portsmouth. Vid S. ligger Ohios hufvudstad Columbus. J. F. N.

Scipio [vanligen ʃi-*; lat., staf], berömd patricisk ätt i det gamla Rom, en gren af corneliska släkten (se Cornelius), framträder i historien omkr. 400 f. Kr., och under två hundra års tid arbetade den sig efter hand upp till allt större anseende. Det var dock först under andra puniska kriget, som den vann sitt världshistoriska rykte. — 1. Publius S. sökte såsom konsul 218 f. Kr. förgäfves hindra Hannibals tåg öfver Alperna och förlorade i Cisalpinska Gallien två fältslag vid Ticinus och Trebia, där hans ämbetsbroder T. Sempronius Longus mot hans råd angripit, hvarefter hela Italien låg öppet för Hannibal. Men i förening med sin broder — 2. Gnæus (Cnejus) S. upprättade han sin vapenära genom lysande krigsbragder i det kartagiska Spanien, där emellertid båda 212 (eller 211) f. Kr. funno sin bane. Båda fördunklades dock af den förres son — 3. Publius Cornelius S. Africanus (f. 237 eller 235 f. Kr.), som genom sin lysande tapperhet och sin öfverlägsna begåfning ingaf vänner och motståndare en rent af vidskeplig beundran. Året efter faderns död vardt han på egen begäran vid 24 år prokonsul och bekläddes med öfverbefälet i Spanien. Genom en djärf öfverrumpling intog han, underhjälpt af de kartagiske fältherrarnas oenighet, det kartagiska Spaniens hufvudstad, Carthago Nova (nuv. Cartagena), hvarigenom han fick ett oerhördt byte och en förträfflig hamn. På fyra år gjorde han sig till herre öfver hela det stora rike, som Barkas' hjälteätt med de största offer grundlagt på den spanska halfön. De spanska stammarna intog han genom sin bland de hårde romarna ovanliga mildhet. Med Kartagos numidiska lydfurstar förstod han skickligt att inleda förbindelser, men Hannibals broder Hasdrubals aftåg till undsättning åt den i Italien kämpande hjälten mäktade han icke hindra. Efter fulländandet af Spaniens eröfring (206) genom intagandet af Gabes (Cádiz) kunde han 204 öfverflytta kriget till Afrika, där han förskansade sig och tillintetgjorde två kartagiska härar. Hans segrar tvungo snart Kartago att återkalla Hannibal från Italien. De båda fältherrarna underhandlade om fred, men Roms fredsvillkor voro för hårda, och vapnen måste afgöra saken. Vid Zama (202 f. Kr.) gick Hannibals stjärna för alltid ned. En förödmjukande fred gjorde slut på Kartagos storhet, ehuru dess tillvaro som stat ännu för ett halft århundrade räddades. Därmed hade den afgörande vändningen inträdt i den stora kampen om herraväldet öfver Medelhafsländerna. S. firade sin seger med en lysande triumf, men uppträdde i allo med takt och moderation. Under de följande åren bekläddes han i rask följd efter hvarandra republikens högsta värdigheter. I det krig, som Hannibal förmått konung Antiochos af Syrien att börja mot Rom, var det till namnet — 4. Lucius Cornelius S., med tillnamnet Asiaticus, en broder till Publius, men till gagnet denne själf, som förde befälet och tillfogade Antiochos det afgörande nederlaget vid Magnesia (190 f. Kr.). För bägge bröderna skulle dock denna seger leda till obehagliga följder. Publius uppträdde då för tiden med en mer än kunglig stål och med en stolthet, som illa stämde öfverens med det republikanska lynnet. Genom sin tillgifvenhet för den helleniska bildningen kom han i delo med det gammalromerska partiet och dess ledare Cato den äldre, och en genom Publius' åtgörande uteblifven redovisning för en del af det asiatiska bytet ådrog bröderna en anklagelse för försnillning. Lucius blef med rätt eller orätt dömd till böter; Publius undgick denna skymf genom sin lysande vältalighet och sin stora popularitet. Han drog sig tillbaka till sina gods och afled där 183 vid några och femtio års ålder, samma år som Hannibal. Han var skicklig strateg och taktiker och hade en sällsynt förmåga att inge sina soldater förtroende. Högt bildad, kunde han — sällsynt nog för en den tidens romare — tala grekiska fullkomligt ledigt. Mot politiska fiender var han hård, mot andra tillmötesgående och human. Som porträtt af Publius S. Africanus utges en mängd antika byster (jfr fig.), men ingen af dem har kunnat uppvisas som fullt autentisk. En af de bästa, uppgräfd i Ostia, finns hos bruksegaren G. Benedicks i Stockholm. Om Publius' dotter Cornelia se Gracchus 2.

Porträtt efter en antik marmorbyst, som uppges framställa Scipio Africanus.

Från Publius' farbroder, den förut nämnde Gnæus, härstammade ättgrenen Nasica, som ännu i mer än ett århundrade skulle göra sig mer eller mindre bemärkt i Roms politiska lif. Bland dess medlemmar märkas: — 5. Publius Cornelius S. Nasica, Gnæus' son, hvilken som konsul 191 f. Kr. segerrikt kämpade mot bojerna i Cisalpinska Gallien, och — 6. Publius Cornelius S. Nasica, med tillnamnet Sera-

* Se noten sp. 1344.

pio, sonson till S. 5, konsul 138 f. Kr., en ifrig optimat och upphofsman till mordet på Tiberius Gracchus (133 f. Kr.). En adopterad medlem af ätten — 7. Publius Cornelius S. Aemilianus, f. 185 (eller 184) f. Kr., yngre son till Aemilius Paullus, Macedoniens besegrare och adopterad af P. Cornelius Scipio Africanus, son till Scipio 3, var det förunnadt att ånyo sprida glans öfver ätten och med dess namn för andra gången förena tillnamnet Africanus. Efter att med ära ha kämpat i Macedonien och Spanien tog han del i tredje puniska kriget och fick snart öfverbefälet mot Kartago, som det blef hans uppgift att efter ett förtviflad motstånd bringa till fullständig undergång (146 f. Kr.). I sin ungdom hade han genom umgänge med häfdatecknaren Polybios och andra i Rom sig uppehållande greker insupit den helleniska andan och skulle gärna ha skonat det besegrade Kartago, om ej hans landsmäns afundsjuka ovillkorligen fordrat dess utplånande från jorden. En annan seger, som kostade honom nästan lika stor möda, var eröfringen af den lilla spanska staden Numantia (133 f. Kr.), som harmen öfver romarnas öfvergrepp drifvit till en resning, hvilken fullföljdes med spansk hårdnackenhet. Hans uppträdande på aristokratiens sida i de af Graccherna inledda agrariska striderna, i hvilka han dock snarast synes ha velat intaga den medlande partens ställning, ådrog honom popularernas (folkpartiets) ovilja; och då han en morgon plötsligt fanns död i sin säng (129 f. Kr.), uttalades af många en aldrig bestyrkt och aldrig vederlagd misstanke, att han icke dött en naturlig död. Sannolikt mördades S. af demokraten Carbo. — Om Scipionernas grafkammare se Rom, sp. 662. För litt. ang. Scipionerna må hänvisas till Lübker, "Reallexikon", art. Cornelius (8:e uppl., 1914, s. 253 ff., samt där anförd litt.). E. Sn. (J. C.)

Scire tu'um ni'hil est, ni'si te scire hoc sciat a'lter [ʃi-], "hvad kan det gagna du vet, när ej någon vet, att du vet det", latinsk hexameter, citat från Persius I, 27.

Scire vo'lunt o'mnes, mercēdem so'lvere ne'mo [ʃi-], "veta, det vill enhvar; omaka sig därför vill ingen", latinsk hexameter, citat från Juvenalis, 7, 157.

Sciri [ʃi-], lat., forngermanskt folk. Se Skirer.

Scirocco [ʃirå'kkå], *meteor.* Se Sirocko.

Scirpeæ [ʃi'r-], *bot.*, detsamma som *Scirpoideæ* (se Cyperaceæ).

Scirpoideæ [ʃir-], *bot.* Se Cyperaceæ.

Scirpus [ʃi'r-] L., *bot.*, ett släkte af dels högväxta, dels mycket små säf- eller gräslika växter, hörande till fam. *Cyperaceæ*, underfam. *Scirpoideæ*. Dithörande 200 arter äro strandväxter eller förekomma åtminstone på vattenförande ställen. De märgfyllda stråna eller stjälkarna äro hos somliga arter bladbärande, hos andra bladlösa (junkoida, se d. o.). De uppbära en eller flera, ibland mycket talrikt förgrenade axlika blomsamlingar. I axen äro de nedre fjällen större samt alla försedda med blommor (eller 1—2 tomma). Blomkalken utgöres af vanligen 6, korta, sträfva borst (mera sällan äro de släta eller saknas). Märkena äro vanligen 3. Frukten är en trekantig eller från sidorna hoptryckt nöt. I Sverige finnas 11 arter af detta släkte enligt dess nuv. begränsning. Allmännast äro den bekanta i sjöar och floder växande säfven l. kolvassen, *S. lacustris* (se fig.), med blott ett ax å sin trinda, bladlösa stjälk, och på

Scirpus lacustris (säf). *1* rotstock och stråbas, *2* blomställning, *3* ax i blomning, *4* blomma.

hafsstränder hafssäfven, *S. maritimus*, hvars stjälk är hvasskantad och bladig, samt i diken skogssäfven, *S. silvaticus*, som har bladig trubbkantig stjälk och mycket yfvig axvippa. Som ung är säfven användbar till boskapsfoder; dess sega strån användas till flätning af mattor m. m. Som dekorationsväxter odlas *S. gracilis* (af undersläktet *Isolepis*) från Ostindien och *S. natalensis* (*Cyperus natalensis*). Jfr Heleocharis. O. T. S. (G. L—m.)

Scirrhus [ʃi'r-; grek. *ski'rrhos*, kräftsvulst], *med.* Se Kräfta, sp. 143.

Scitaminäles [ʃi-], *bot.* Se Scitamineæ.

Scitamineæ [ʃi-], Arillätæ, Scitaminäles, *bot.*, växtserie bland monokotyledonerna, utmärkt af cykliska, homoio- eller heteroklamydeiska, tretaliga (men med oftast 1 fertil ståndare), öfversittande, nästan alltid zygomorfa eller osymmetriska blommor. Fröna äro oftast försedda med arillus och dubbel fröhvita (endosperm och perisperm). Hithörande växter äro alla tropiska, oftast fleråriga, stora örter med rotstock. Serien, som ej är närmare besläktad med någon annan, omfattar familjerna *Musaceæ*, *Zingiberaceæ*, *Cannaceæ* och *Marantaceæ*. G. L—m.

Sciūridæ [ʃi-], *zool.* Se Ekorrdjur.

Sciuromo'rphi [ʃi-], *zool.* Se Gnagare, sp. 1358.

Sciuropterus [ʃiuro'p-], Flygekorrsläktet, *zool.* Se Flygande ekorrar.

Sciūrus [ʃi-], *zool.* Se Ekorrsläktet.

Scl., vid djurnamn förkortning för engelske zoologen Philip Lutley Sclater (se denne).

Sclater [slēi'tə], Philip Lutley, engelsk zoolog, f. 1829, d. 1913, graduerades i Oxford 1849 och var 1859—1902 sekreterare hos Zoological society i London. Han var utgifvare af "Ibis", tidning för ornitologi, samt författade ett mycket stort antal skrifter, flertalet af zoografiskt innehåll och behandlande fåglar och däggdjur. Af allmän och grundläggande betydelse för djurgeografien äro *On the general geographic distribution of the members of the class Aves* (1858) och *The geographical distribution of mammals* (1874) m. m. Se Lemuria. L—e.

Sclēra, *anat.* Se Senhinnan.

Sclera'nthus L., Knafvel, *bot.*, ett till fam. *Caryophyllaceæ*, underfam. *Alsinoideæ* hörande släkte af små örter med nedliggande eller upprätt grenig stjälk, små tråd- eller syllika, motsatta blad utan stipler, som äro förenade med slidorna omkring stjälken, samt små, hvitaktiga eller gröna blommor med enkelt hylle, ställda i knippen i stjälkens och grenarnas spets. Frukten är nöt. I Sverige finnas två arter, *S. perennis* och *S. annuus*, af hvilka den förra växer på torra backar och grusiga berghällar, den senare äfven i åkrar. O. T. S. (G. L—m.)

Scle'rema, *med.* Se Sklerodermi.

Sclerode'rma (af grek. *sklero's*, hård, och *de'rma*, hud), *bot.*, svampsläkte bland gasteromyceterna, utgörande typen för fam. *Sclerodermataceæ*. Fruktkroppen, i början helt eller delvis dold i jorden, är knöllik och ofta försedd med en skaftlik basaldel, från hvilken kraftiga, greniga mycelietrådar utgå. Peridiet är enkelt, nästan läderartadt, slutligen oregelbundet sönderbristande, kapillitium saknas. Den allmännaste hithörande svampen är *S. vulgare*, rottryffel, som ofta misstages för tryffel, men är giftig. Den blir af en valnöts till en knutens hands storlek, är utvändigt gulaktig och vanligen vårtig eller fjällig, invändigt svart med hvit marmorering (ung nästan hvit) och förekommer ej sällsynt vid vägar i sydligare Sveriges skogsmarker. G. L—m.

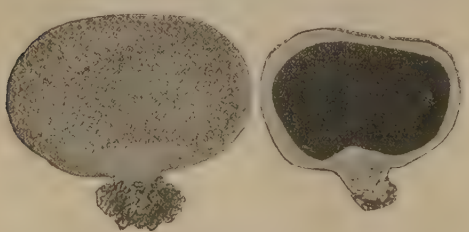

Rottryffel (*Scleroderma vulgare*), hel och längsskuren.

Sclerode'rmata (af grek. *sklero's*, hård, och *de'rma*, hud), *zool.* Se Cœlenterata, sp. 489.

Sclerodermatāceæ, *bot.* Se Gasteromycetes och Scleroderma.

Sclerode'rmi (af grek. *sklero's*, hård, och *de'rma*, hud), *zool.* Se Fastkäkar.

Sclerode'rmia, *med.* Se Sklerodermi.

Sclerolichēnes, *bot.* Se Lafvar, sp. 805.

Sclérose en plaques [skleråś ā pla'k], fr., *anat.* Se Ryggmärgssjukdomar, sp. 1335.

Sclero'stomum armātum, *zool.*, palissadmask. Se Strongylidæ.

Sclerōtica, *anat.* Se Senhinnan.

Sclerotīnia (af grek. *sklero's*, hård), *bot.*, svampsläkte af fam. *Pezizaceæ* (bägarsvampar) med många arter, som parasitera å olika slag af växter. En art, *S. Libertiana*, rotfruktsröta (se fig.), hemsöker rotfrukter (beta, rofva, kålrot, morot, selleri, persilja, cikoria m. fl.), som lagrats för vintern uti källare eller jordtäckt hög. Den ger sig först till känna som en hvit, bomullsliknande trådväfnad. Sjukdomen gynnas af fuktig, instängd luft. Den sprider sig hastigt från rot till rot. Den når äfven in uti roten och framkallar därvarande väfnaders förruttnelse. Efter någon tid framträda i den hvita pälsen svarta, hårda trådnystan, s. k. sklerotier, i storlek växlande från en ärt till en liten böna, ofta många gyttrade i hvarandras närhet. De uppstå såväl utanpå som inuti rötterna. Sklerotierna kunna, om de förvaras torrt, bibehålla sin lifskraft i åratal. Efter skedd öfvervintring i det fria utveckla de på försommaren fruktkroppar, vanligen hvardera ett flertal. Fruktkropparna äro uppburna på ett ända till 3 cm. långt skaft. Deras skifva är i midten fördjupad, med fördjupningen nedlöpande i skaftets midtkanal, hvarigenom fruktkroppen får formen af en trumpet. Från skifvans öfversida utvecklas sporer. — En annan art, *S. Fuckeliana*, stjälkmögel, angriper åtskilliga växtslag (rofva, kålrot, ärt, vicker, lupin m. fl.), medan de ännu stå på rot. Den visar sig som ett ask- eller brungrått mögelludd på stamdelar och blad nedtill på växten. De angripna växtdelarna skrumpna och dö. Sklerotier frambryta sedan på de angripna växtdelarnas yta som aflånga, tillplattade skorpor. — Andra hithörande arter äro *S. fructigena*, kärnfruktmögel (som kan framkalla "mumifiering" af frukten), och *S. cinerea*, stenfruktmögel (se om dessa arter Fruktmögel), samt *S. Trifoliorum*, klöfverröta (se d. o.). J. E—n.

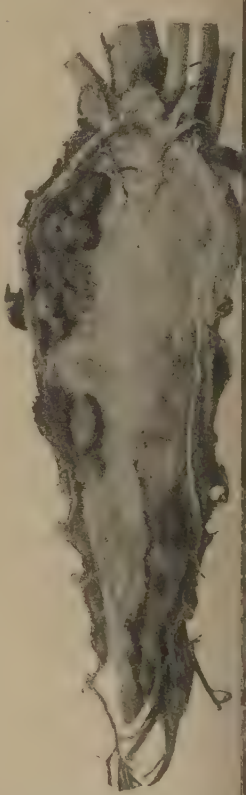

Rotfruktsröta (*Sclerotinia Libertiana*) å morot.

Sclerōtium, *bot.* Se Sklerotium.

Sclopis di Salerano [sklå- -nå], Federigo, grefve, italiensk rättslärd, f. 1798 i Turin, d. 1878, led. af högsta domstolen, ordf. i presslagkommittén 1847, sardinsk justitieminister mars—juli 1848, led. af senaten sedan 1849 och dess

president 1861—64, skref bl. a. *Storia della legislazione italiana* (4 bd; 2:a uppl. 1863) och andra historiska arbeten. S. var led. af Franska institutet (1869) och af skiljedomstolen i Alabamafrågan (1871).

Scogli dei Ciclopi [skå'lji - tjiklåpi; plur. af *scoglio*, skär]. Se Aci Reale.

Scoglio Olivi [skå'ljå ålīvi], ö i Polas hamn med varf och dockor, tillhöriga krigshamnen.

Sco'lex, *zool.*, benämnes en binnikemasks hufvud, sedan det blifvit befriadt från den blåsa, som är kännetecknande för det s. k. blåsmaskstadiet.

Sco'lia, *zool.* Se Dolksteklar.

Scoli'idæ, *zool.* Se Dolksteklar.

Scolioplanes, *zool.* Se Geophilidæ.

Scoliōsis, *med.* Se Ryggradskrökning.

Scolithus, *geol.*, kallas i sandsten förekommande utfyllningar af rörformiga bildningar, som äfven själfva bestå af sandsten, men vanligen genom korn, färg e. d. skilja sig från den omgifvande stenmassan. De mest typiska, för hvilka namnet helst borde reserveras, äro cylindriska, i förhållande till skiktytorna vertikalt stående och då ofta före-

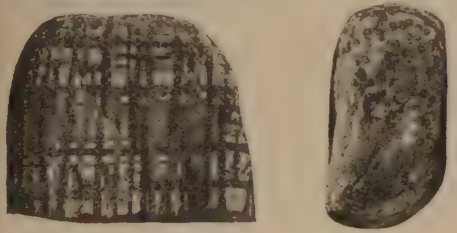

Sandstensblock med *Scolithus linearis*, sedt från sidan och uppifrån. (1/2 nat. storl.)

kommande i stor mängd (*S. linearis*; se fig.). Andra "arter", som helst borde betecknas på annat sätt, utgöras af utfyllningar af slingrande, mer eller mindre horisontala gångar, och dessa äro säkerligen spår af djur, som krupit i sanden. *S. linearis* däremot, som är allmän i vissa kambriska sandstenar, s. k. Scolithussandsten, såväl i Sverige som i Nord-Amerika, är sannolikt att tolka som utfyllningar af lufträr, som uppstått vid luftens utdrifvande ur sanden genom i densamma vid hafvets inbrott nedträngande vatten. Jfr A. G. Högbom, "Zur deutung der Scolithussandsteine und 'Pipe-Rocks'" (i "Bull. geol. inst.", Uppsala, 1915). Å. G. N.

Scolo'chloa Link, *bot.*, ett till *Festuceæ*-gruppen hörande graminéslägte, af hvilket en art, *S. festucacea* (*Fluminia* l. *Graphephorum arundinaceum*), förekommer vid sjö- och åstränder i Östergötland, där den är allmän kring Roxen, Dofvern och Glan, men alldeles saknas i öfriga delar af Skandinavien. Det är ett mycket storväxt, ända till 2 m. högt, bredbladigt gräs med mycket yfvig vippa af ljusgröna småax, mest likt *Glyceria altissima*, från hvilken det skiljes genom de öppna bladslidorna. G. L—m.

Scōlopax, *zool.* Se Morkullsläktet.

Scolope'ndra, *zool.* Se Scolopendridæ.

Scolopendre'lla, *zool.* Se Symphyla.

Scolope'ndridæ, *zool.*, familj af enkelfotingarnas ordning bland myriopoderna. Till kroppsformen ganska mycket erinrande om våra vanligaste enkelfotingar (Lithobius), äro hithörande arter dock vida mera långsträckta och ha flera benpar (minst 21) och kroppsleder. Antennerna äro mycket kortare än kroppen, och punktögonen äro högst 4 på hvardera sidan, men kunna också saknas. Liksom enkelfotingarna i allmänhet äro skolopendrerna ljusskygga djur, som om dagen dölja sig under stenar. I södra Europa finnas arter af släktet *Scolopendra*, som dock i storlek vida öfverträffas af släktets enligt uppgift ända till bortåt 1/2 m. långa representanter i tropiska länder. — Inom Sverige har af denna familj blott en enda art anträffats, nämligen den i gödselhögar oftast vistande 15—25 mm. långa, blinda *Cryptops hortensis*, nordligast anträffad vid Uppsala. G. A—z.

Scolope'ndrium Sm., *bot.*, ett till fam. *Polypodiaceæ* hörande ormbunkssläkte, med enkla, hela och jämbreda, vid basen hjärtlika, öfvervintrande stamblad, på hvilkas baksida de svepetäckta, aflångt jämbreda sporplättarna sitta något aflägsnade från kanten. *S. vulgare*, hjorttunga, förekommer i bergsklyftor och klippspringor sällsynt på Karlsöarna, på Gottland och på ett ställe i Halland; i Skåne är den utdöd. O. T. S. (G. L—m.)

Sco'lymus L., *bot.*, örtsläkte af fam. *Compositæ*, bildande en egen grupp inom afd. *Ligulifloræ*, utmärkt af torniga blad och holkfjäll. Korgarna äro tämligen stora, gulblommiga; frukterna äro omslutna af blomfästets vingade fjäll. Bladen äro tistelartade. *S. hispanicus*, guldtistel, gullrot, inhemsk i Medelhafsområdet, odlas för sina ätliga rötters skull, som smaka som svartrötter. G. L—m.

Scoly'tidæ, *zool.* Se Barkborrar.

Scoly'tus, *zool.* Se Barkborrar.

Scomber, *zool.* Se Makrillsläktet.

Scombresōcidæ, *zool.*, familj tillhörande *Teleostei* bland fiskarna. Kroppen är fjällbeklädd. Å hvardera sidan nära bukkanten finnes en rad kölade fjäll. De undre svalgbenen äro sammanvuxna. Ryggfenan står rakt öfver analfenan. Familjen omfattar 5 släkten, bland dem näbbgäddan (se Näbbgäddsläktet). L—e.

Scombre'sox sāū'rus, *zool.* Se Makrillgäddan.

Sco'mbridæ, *zool.* Se Makrillfiskar.

Sco'ndia illustrāta, ett historiskt verk af Joh. Messenius (se d. o., sp. 226).

Scone och Scone palace [skō'n pä'les]. Se Perth 2.

Sconto [skå'ntå], it., *hand.* Se Diskont.

Scontro [skå'ntrå], it., *hand.* Se Reskontra.

Scop [skåp; mask.; plur. med svensk böjning således *scop-er-na*, icke, såsom i art. Bard, sp. 909, *scop-en*], fneng. (angls.), betecknade i den fornengelska tiden diktare (skald) eller sångare (äfven recitator; med ackompanjemang af något musikinstrument), mycket ofta en man, som var både det ena och det andra. Ordet förekommer ännu någon gång i den äldsta medelengelska poesien. I fnhty. finnes det motsvarande *skof* (mask.) i samma betydelse. A. E.

Scop., vid växtnamn förkortning för österrikiske botanisten G. A. Scopoli (se d. o.).

Scopēlidæ, *zool.* Se Prickfiskar.

Scōpelus, *zool.* Se Prickfiskar.

Scopoli [skå'påli], Giovanni Antonio (Johann Anton), österrikisk naturforskare, f. 3 juni 1723 i Cavalese, Tyrolen, d. 8 maj 1788 i Pavia som professor där, var en skarpsynt och begåfvad man, som särskildt i sina deskriptiva arbeten hofsamt kritiserade och beriktigade en del felaktigheter i Linnés "Genera plantarum" m. m. Hans förnämsta verk är *Flora carniolica* (1760; ny uppl. 1772). C. Lmn.

Scopo'lia Jacq., *bot.*, örtsläkte af fam. *Solanaceæ*, närmast släkt med *Hyoscyamus*. Kronan är klocklik, fodret är bägarlikt, vid fruktmognaden förstoradt och omslutande frukten, som är lockkapsel. Af de 4 arterna förekommer 1 i Europa (Öst-Alperna och Karpaterna), *S. carniolica*, med ensamma, rödbruna och gula blommor i bladvecken; dess alkaloidhaltiga rotstock har medicinsk användning. G. L—m.

Scorbütus, *med.* Se Skörbjugg.

Scordatūra [skårdatöra], it., *mus.*, "afvikande stämning", annan stämning än den vanliga, särskildt på stråkinstrument, såsom då Paganini stämde *g*-strängen i *b*. Dylik stämning företogs ofta på lutor redan under 1500-talet och på stråkinstrument under 1600- och 1700-talen. A. L.*

Scordia [skå'rdia], stad i italienska prov. Catania (Sicilien), vid järnvägen Catania—Caltagirone. 9,983 inv. i hela kommunen (1911). Orangeodling. J. F. N.

Score [skår], *mus.*, engelsk benämning på partitur.

Scorel, Jan van, holländsk historie- och porträttmålare, ingenjör, arkitekt och domherre, f. 1495 i byn Scorel nära Alkmaar, d. 1562 i Utrecht, blef vid fjorton års ålder elev hos Cornelis Willemsz. i Haarlem, arbetade därpå i Amsterdam i Jacob Cornelisz. van Oostsanens verkstad och blef omkr. 1517 lärjunge hos Jan Gossart (Mabuse) i Utrecht, begaf sig därefter på en studiefärd till Köln, Speier, Strassburg, Basel, där Hans Holbein d. y. då bodde, och hamnade till sist i Albr. Dürers ateljé i Nürnberg. Vistelsen där blef dock ej långvarig, ty Luthers uppträdande, med hvilket Dürer sympatiserade, stötte den rättrogne lärjungen för hufvudet, och denne fattade åter vandringsstafven och drog öfver Steiermark till Kärnten, där han 1520 utförde sitt länge omtvistade, men såsom autentiskt nu allmänt erkända mästerverk, flygelaltarmålningen *Den heliga familjen i ett berglandskap* i *Ober-Vellach* (den dyrbara målningen är under pågående krig förd till Wien). Därifrån bar det af till Venezia, där han förenade sig med en skara dit anlända landsmän och deltog i en vallfärd till Jerusalem — ett minne däraf är S:s i Haarlems och Utrechts museer nu förvarade *Porträtt af Jerusalemsfarare* (hvaribland hans egen bild). Återkommen till Italien, anlände han 1522 till Rom, ungefär samtidigt med att hans landsman Adriaen Florisz. Boeyens under namn af Hadrianus VI valdes till påfve. S., som målade den nye påfvens porträtt (i Louvains universitet), blef föreståndare för antiksamlingen i Belvedere; men påfvens kort därpå inträffade död föranledde S. att, troligen öfver Frankrike, återvända till sitt hemland, där han, efter en tids vistelse i Utrecht, hvarest han synes ha beredt sig för det prästerliga kallet, slog sig ned i Haarlem. Sedan han, närmast på grund af en för Mariakyrkan i Utrecht utförd altarbild, blifvit domherre där, bosatte han sig emellertid för återstoden af sitt lif i Utrecht, där han var verksam icke blott som målare, utan äfven som ingenjör för vatten- och hamnbyggnader och arkitekt (han deltog i uppförandet af slottet i Breda) och därjämte vann anseende som begåfvad skald och musiker. Han lefde på förtrolig fot med sina mest framstående och högst uppsatta landsmän, åtnjöt Filip II:s gunst, mottog af Frans I smickrande anbud att bli hans hofmålare och stod i beröring med Gustaf Vasa. Med en arkitekt, som han rekommenderade konungen, sände han nämligen monarken en framställning af *Jungfru Maria* (väl en madonna med barnet), i hvilken Gustaf blef så förtjust, att han som erkänsla skickade mästaren ett egenhändigt bref, en släde med fullständig utrustning och en väldig svensk ost. Brefvet kom fram, ehuru med brutet sigill, men släden och osten försvunno på vägen, och af Madonnabilden finnas ej några spår. — Ehuru en stor del af S:s arbeten förstördes under bildstormarnas dagar, träffas dock ännu verk af hans hand i flera museer och kyrkor. De tidigare, såsom den nyssnämnda altartaflan i Ober-Vellach, röja tydligt hans konsts germanska ursprung (bl. a. reminiscenser från Dürer), och äfven i en senare målning, *Magdalena*, i Amsterdams Rijksmuseum, där venezianskt inflytande spelar in, framträda tydligt germanska drag; men i arbeten från hans senare tid, såsom ett *Mansporträtt* i Berlins museum och ännu mer i den på bildens baksida målade *Lucretia*, kan man afläsa den italienska renässanskonstens allt starkare påverkan på mästaren, såväl i formbehandlingen som färgskalan — en fint stämd silfverton, i motsats till de samtida nederländarnas brokigare färger. S:s, Lucas van Leidens andlige arftagares, stora konsthistoriska betydelse är i själfva verket den att ha varit vägbrytaren för de nederländske romanisterna, d. v. s. de italienarna efterhärmande nederländske målarna under 1500-talet, en riktning, som, högt skattad af samtiden, förefaller eftervärlden onaturlig och onjutbar, men som dock var en nödvändig föregångare till den stora flamska och holländska konsten. O. G—g.

Scoresby [skå'sbi], William, engelsk upptäcktsresande, f. 1789, d. 1857, var son af en på sin tid framstående hvalfångare med samma namn och gjorde tills. med sin fader flera fångstfärder i Norra ishafvet, hvarvid han redan tidigt visade synnerligt intresse för naturvetenskaplig forskning samt anställde undersökningar, som blefvo af den största vikt för kännedomen om polartrakterna. 1806 framträngde han tills. med fadern ända till 81° 30′ n. br., så vidt man vet den högsta dittills nådda breddgraden. 1822 var han den förste, som undersökte Grönlands östra kust mellan 69° 30′ och 72° 30′ n. br. med den efter honom uppkallade väldiga fjorden Scoresby sund, och han var den förste, som framlade en karta öfver denna dittills knappt till sitt läge bekanta kuststräcka. En beskrifning öfver denna resa utgaf han under titeln *Journal of a voyage to the northern whalefishery* (1823). Ett annat arbete af honom är det berömda *An account of the arctic region* (1820). Från 1823 studerade S. teologi i Cambridge, och

när han 1834 blifvit baccalaureus, trädde han i den engelska kyrkans tjänst och blef kaplan för sjöfolk, men fortsatte äfven senare sina naturvetenskapliga forskningar, hufvudsakligen på jordmagnetismens område. Se R. E. Scoresby-Jackson, "Life of William S." (1861). (O. N—d.)

Scorodo'sma, *bot.* Se Ferula.

Scorpæna, *zool.* Se Drakfiskar 2.

Scorpænoïdes, *zool.* Se Kindpansrade fiskar.

Sco'rpius, lat., *astron.*, Skorpionen. Se Djurkretsen.

Scorzonēra L., *bot.*, ett artrikt släkte af större och mindre örter, hörande till fam. *Compositæ*, afd. *Liguliflorœ*. Stjälken, enkel eller grenig, uppbär vanligen hela blad och tämligen stora blomkorgar, omgifna med en cylindrisk, klocklik holk af flera rader fria, olikstora, tegellagda, tunna, i de inre raderna hinnkantade fjäll. Ytterholk saknas. Alla blommorna äro tunglika, oftast gula och betydligt längre än holken. Frukten är försedd med fjäderpensel. I Sverige finnes såsom vild endast *S. humilis* L., kornfibla, svinrot, som har en grof rotstock, från hvilken lansettlika blad och en oftast enkel, 2—3 dm. hög stjälk uppskjuter, bärande 1—3 smalare och mindre blad. Förvildad och ofta odlad i våra trädgårdar är den i mellersta och södra Europa vilda *S. hispanica* L., hvars svarta, köttiga rötter af trädgårdsodlare kallas scorzoner-rötter, svartrötter, stundom, ehuru oriktigt, sockerrötter (se Sium) och (i Skåne) ringormsrötter. Det sistnämnda namnet öfverensstämmer i betydelse med sp. *Escorzonera* (af *escuerzo*, en som giftig ansedd padda, hvars bett skulle läkas af växten) och det engelska *Viper's grass* ("ormgräs", af *viper*, orm). Scorzoner-rötter användas skalade och stufvade eller på annat sätt kokta. Med bladen kunna silkesmaskar uppfödas. O. T. S. (G. L—m. C. G. D.)

Scoti'ster, anhängare af Duns Scotus (se d. o.).

Scotsman [skå'tsmən], The, Skottlands största politiska tidning, uppsatt som halfveckotidning 1817, sedan 1855 daglig, intar en liberal-unionistisk hållning och lämnar stort utrymme åt litteratur, konst och vetenskap.

Scott [skå't], gammal skotsk adelssläkt med anor från medeltiden. Sir Walter S. of Buccleuch, f. omkr. 1490, d. 1552, deltog i slagen vid Flodden 1513 och Pinkie 1547 samt dräptes i en släktfejd med familjen Ker. Hans tredje hustru, Janet Beaton, är hjältinnan i hans berömda namnes "Lay of the last minstrel". Hans sonsons son, sir Walter S., f. 1565, d. 1611, deltog ifrigt i skotska adelsstrider och gränsfejder mot 1500-talets slut och upphöjdes 1606 af Jakob I till peer med titeln lord S. of Buccleuch. 1619 fick släktens hufvudman titeln earl of Buccleuch. Anne, grefvinna af Buccleuch, förmäldes 1665 med Karl II:s oäkta son (med Lucy Walters) James, förut kallad Fitzroy eller Crofts. Denne antog då släktnamnet S. och upphöjdes till hertig af Buccleuch; kort förut hade han erhållit hertigtitel af Monmouth (se om honom Monmouth). Hans sonsons sonson Henry S., 3:e hertig af Buccleuch, f. 1746, d. 1812, ärfde 1751 hertigtiteln af Buccleuch och 1810 äfven titeln hertig af Queensberry (efter William Douglas, i societeten kallad "Old Queensberry"; se Douglas 23, sp. 775). Genom arf och gifte (inom släkten Montagu) ökade han väsentligt släktens betydande jordegendomar. Hans sonson Walter Francis S., 5:e hertig af Buccleuch och 7:e hertig af Queensberry, f. 1806, d. 1884, var i Peels andra ministär lordsigillbevarare 1842—46 och lordpresident en kort tid 1846 samt donerade 9 mill. kr. till hamnanläggningar i Granton. Hans son, William Henry Walter Montagu-Douglas-S., 6:e hertig af Buccleuch och 8:e hertig af Queensberry, till 1884 kallad lord Dalkeith, f. 1831, konservativ underhusledamot 1853—68 och 1874—80, är denna magnatsläkts nuv. (1916) hufvudman. Hans yngre broder lord Charles Thomas Montagu-Douglas-S., f. 1839, d. 1910, deltog som kadett i sjökriget i Östersjön 1854—55, utmärkte sig som ung officer i östasiatiska farvatten och blef 1899 amiral. — Jfr om släkten S:s historia sir W. Fraser, "The Scotts of Buccleuch" (2 bd, 1878). V. S—g.

Scott [skå't], James. Se Monmouth, hertig af.

Scott [skå't]. 1. William S., baron Stowell, engelsk domare, f. 17 okt. 1745 i Heworth invid Newcastle, d. 28 jan. 1836 på Earley court i Berkshire, var son till en kolhandlande i Newcastle, graduerades 1779 till doktor i civilrätt i Oxford och blef 1780 advokat. S. var domare 1788—1821 vid Consistory court och 1798—1828 vid High court of admiralty. På sistnämnda post blef hans verksamhet af grundläggande betydelse för engelsk sjörätt och sjökrigsrätt. Först genom hans domar, hvilka till stor del ännu i dag gälla som vägledande prejudikat, fick den engelska sjökrigsrätten konsekvens och enhetlighet, och de ha utöfvat starkt inflytande på hela den internationella rätten inom detta område. De viktigaste af dem äro samlade af E. S. Roscoe i "Reports of prize cases from 1745 to 1859" (2 bd, 1905). S. var 1801—21 underhusled. för Oxfordsuniversitetet och visade sig som sådan till ytterlighet reformfientlig. Han erhöll 1788 knightvärdighet och upphöjdes 1821 till peer med titeln baron Stowell. Jfr W. E. Surtees, "Sketch of the lives of lords Stowell and Eldon" (1846). — 2. John S., earl af Eldon, den föregående broder, engelsk domare och statsman, f. 4 juni 1751 i Newcastle, d. 13 jan. 1838 i London, förvärfvade sig som advokat i London (sedan 1776) ofantligt stor praktik. 1782 invaldes han i underhuset som "oberoende rojalist", slöt sig där till tories och Pitt, blef 1788 solicitor general och erhöll s. å. knightvärdighet samt utsågs 1793 till attorney general. I denna egenskap utförde han å kronans vägnar en mängd åtal mot brittiska anhängare af franska revolutionens idéer (bl. a. mot Horne Tooke). Som främste målsman för denna tvångspolitik mot all friare politisk verksamhet i tal och skrift ådrog sig S. i hög grad de frisinnades hat. Han blef 1799 lordöfverdomare i Court of common pleas och var lordkansler 1801—06 i Addingtons och Pitts ministärer och 1807—27 i ministärerna Portland, Perceval och Liverpool, under hela denna tid genom sin viljestyrka och sträfva konservatism den verklige ledaren af Englands inre politik. Han afgick, då Canning april 1827 blef premiärminister,

förbigicks till sin stora harm af Wellington, då denne jan. 1828 trädde i spetsen för en utpräglad toryministär, och bekämpade häftigt, men förgäfves, lagförslagen om testaktens upphäfvande (1828) och katolikernas emancipation (1829). I striden om parlamentsreformen ledde han till det sista den reaktionära ytterlighetsgruppens motstånd i öfverhuset. Inom torypartiet var han ända till sin död mycket populär och inflytelserik. S. var en skicklig jurist, samvetsgrann ända till vankelmod som domare vid pröfvandet af skäl och motskäl. Jfr H. Twiss, "Life of lord chancellor Eldon" (1844), W. E. Surtees, "Sketch of the lives of lords Stowell and Eldon" (1846), och lord Campbell, "Lives of the lord chancellors of England". 1—2. V. S—g.

Scott [skå't], sir Walter, skotsk skald och romanförfattare, f. 15 aug. 1771 i Edinburgh, d. 21 sept. 1832 på Abbotsford, var son till Walter S., skrifvare ("writer to the signet"), och dottern till med. professorn J. Rutherford i Edinburgh. Redan genom sin börd — på fädernesidan härstammade han från den gamla klanen Scotts of Harden, på mödernet från familjen Swinton, en af de äldsta i Britannien — var han med starka band fäst vid den fädernebygd han sedan skulle besjunga. I sitt andra lefnadsår angreps S. af en sjukdom, som medförde lamhet i högra foten. Men detta lyte bar han med jämnmod, och det hindrade honom icke att under senare år företaga långa fotvandringar och utbilda sig till en säker ryttare. Under barndomen var han emellertid sjuklig, hvarför han snart fördes ut på landsbygden vid Tweeds stränder. Där, i en af Skottlands skönaste trakter, växte han upp i svärmeri för sitt hemlands sånger och sitt folks forna bedrifter; där vaknade till lifs hans sinne för naturens skönhet, i synnerhet när den uppträdde tillsammans med ruiner. Han var mest öfverlämnad åt sig själf och fördjupade sig i läsning af allt slags romantisk litteratur, särskildt ifrigt biskop Percys ballader. Han slukade massor af fornfranska folkböcker och riddarhistorier, italiensk äfventyrspoesi m. m., och bland skolkamraterna åtnjöt han rykte som en utmärkt berättare. Den lille gossen samlade själf gamla kväden som andra pojkar mynt och fågelägg. Snart företog han årligen ströftåg till olika trakter af Skottland, besökte högländerna, som för honom uppenbarade nya och underbara scenerier och gestalter, hvilka han sedan införde i dikten. Han intresserade sig för de gamla släkternas genealogi, och ej nöjd med tryckta källor, dechiffrerade han manuskripten i advokaternas bibliotek, så att han vid tjugu års ålder var känd och sökt som en ovanligt säker manuskriptläsare. I moderns familj och hos bekanta hade han tillfälle att sammanträffa med många af tidens förnämsta vetenskapsmän och skalder. Särskildt gjorde Burns på femtonåringen ett intryck för lifvet. — Så förde honom allt mot den romantiska dikten och historien; däremot blef han aldrig synnerligen förtrogen med klassisk bildning. Sexton år gammal, upptogs han på faderns kontor för att sedan öfvertaga dennes inkomstbringande affär. Själf föredrog emellertid S. att gå den mera aristokratiska advokatvägen; han fördjupade sig under fyra år med ifver i lagstudierna vid universitetet, som han nu (1788) besökte för andra gången, och inskrefs efter aflagd examen 1792 i advokaternas gille. Vintern 1796—97, då man fruktade en landstigning af franska trupper, greps S. af patriotisk hänförelse och uppsatte ett frivilligt kavalieriregemente, vid hvilket han utnämndes till kvartermästare och sekreterare. Sistnämnda år (24 dec.) gifte han sig med en fransk protestantisk dam Charlotte Carpenter (eller riktigare Charpentier), som efter sin faders död under revolutionen sökt en tillflykt i England. 1799 utnämndes han till sheriff i Selkirkshire, ett slags sinekur med 300 pd st. i lön. 1806 blef han dessutom förste sekreterare ("clerk") vid en domstol i Edinburgh, en kräfvande befattning, för hvilken han dock först 1812, vid förre innehafvarens pensionering, fick uppbära lön; hans sammanlagda inkomst som ämbetsman uppgick då till 1,600 pd st. S. hade, som sagdt, redan som barn insupit kärlek till romantisk poesi, för hvilken smaken, tidigare än i något annat land, uppstått i England sedan några årtionden tillbaka. Ännu var dock den härskande riktningen fransk-klassisk, och S. dolde gärna sitt intresse för den ännu föraktade romantiska litteraturen för att ej bli utskrattad. Innan den engelska romantiken kunde utveckla sig till full blomning, behöfde den en stöt från Tyskland, där man redan öppet brutit med fransk smak och där den romantiska riktningen genomlupit ett betydelsefullt utvecklingsskede under senare hälften af 1700-talet. S. rycktes med af denna entusiasm, lärde sig tyska, öfversatte Bürgers "Lenore" och "Der wilde jäger" (1796) samt Goethes "Götz von Berlichingen" (1799) och dramat *The house of Aspen* (utg. först 1821; "Friherrarna von Aspen", 1835), en fri bearbetning af Veit Webers "Die heilige vehme". "Götz" öppnade hans ögon för återgifvandet af en förfluten tidsperiods seder och bruk, hvilket skulle bli hans hufvuduppgift. Denna historiska synpunkt framskymtar redan i S:s samling af skotska gränsboballader, *Minstrelsy of the scottish border* (3 bd, 1802—03; ny uppl. 1902 af Henderson), en viktig fyllnad till Percys ofvannämnda samling. Profetiskt yttrade en kritiker af boken, att den innehöll stoff till hundra romaner. 1804 utgaf S. den fornengelska romanen *Sir Tristrem*, och 1805 utkom hans första själfständiga dikt, *The lay of the last minstrel* ("Den siste bardens sång", 1872). Med denna framstod han plötsligt som en af Englands förnämsta skalder och eröfrade med ett slag den engelska läsvärlden. Första upplagan slutsåldes på några månader, och före 1809 utkommo sju upplagor. Dikten, som till form och innehåll var ny i engelsk poesi, bröt med de fransk-klassiska traditionerna, hvilka ännu behärskade den engelska poesien, fast den vid denna tid åstadkom endast tama lärodikter. Redan metern, till hvilken S. på omvägar fått uppslaget från Coleridges "Christabel" (dock tryckt först 1816), var skapad efter

Fig. 1. Walter Scott. Efter en målning af Raeburn.

medeltidsversens friare höjningar. Beskrifningarna voro genomförda med en i vers dittills osedd realism; både den historiska lokalfärgen och naturskildringarna utmärktes af trohet ända in i detaljer. Dikten har fått sitt namn däraf, att den lägges en af de fornskotske barderna på läpparna. Det var en yttre tillfällighet, som satte pennan i handen på skalden. Grefvinnan af Dalkeith, senare hertiginnan af Buccleuch, hvars man S. betraktade som sin länsherre, hade läst hans gränsboballader och bad honom behandla en i orten gängse folksaga om en slug dvärg, en begäran, som skalden efterkom. Det patriotiska innehållet, skildringen af de höglandska scenerierna, den ypperliga beskrifningen af 1500-talets seder, de friska naturbeskrifningarna, den folkliga tonen, allt bidrog oemotståndligt att väcka intresset för medeltiden, riddarväsen och skotska nationalegendomligheter. "Den siste bardens sång" är till stilen ett epyllion (mindre epos) eller snarare en utvidgad ballad. I rask följd skapade S. de närmast följande åren en serie dikter i samma stil och tonart, af hvilka särskildt de första emottogos med stormande bifall. *Marmion* (påbörjad redan 1806, men utgifven först 1808) gaf anledning till en verklig folkvandring till Flodden field, där handlingen tilldrar sig, liksom *The lady of the lake* (1810; "Sjöfröken", 1857; 2:a uppl. 1865) öfverfyllde värdshusen kring Loch Katrine och Trosachs. Dock mattades intresset något för de följande dikterna: *The vision of Don Roderick* (1811), *Rokeby* (1813), *The bridal of Triermain* (3 sånger, s. å.; utvidgning af ett poem från 1809), *The lord of the isles* (1815) och *Harold the dauntless* (1817). Det uppstod för många efterbildningar, och 1812 utgaf Byron de två första sångerna af "Childe Harold", hvarefter följde en serie liknande epyllier i samma stil som S:s. Denne öfvergaf därefter att skrifva poesi. "Klokheten", som han själf anspråkslöst yttrat, "påminte mig om, att jag borde stryka segel för Byrons mäktigare snille." — Utom dessa dikter hade S. under de gångna åren utöfvat rik författarverksamhet i andra riktningar. Sedan 1802 var han medarbetare i den af ungdomsvännen Jeffrey ledda "Edinburgh review"; men då han blef missnöjd med dennes kritik af "Marmion" och hans liberala hållning, uppsatte han själf 1809 toryorganet "Quarterly review" samt "Edinburgh annual register". Redan 1805, efter sin första stora bokhandelsframgång, hade han beslutit uppge sin aldrig stora advokatpraktik och egna sig uteslutande åt författarskap, hvaraf han kunde beräkna större inkomster. Dessutom hade han blifvit delegare i ett tryckeri, som egdes af en skolkamrat, James Ballantyne. 1809 grundlade S. dessutom tills. med dennes broder, John Ballantyne, förlagsaffären John Ballantyne & komp. Hans kompanjonskap var hemligt, då det ej ansågs fullt passande, att en domare var delegare i ett merkantilt företag. Delvis för att skaffa arbete åt tryckeriet åtog sig S. hvarjehanda utgifningsarbete, för hvilket han dessutom erhöll stora honorar. Så utkom den från skilda håll hopbragta samlingen *Ballads and lyrical pieces* (1806), uppl. af Dryden (18 bd, 1808), Swift (19 bd, 1814 o. 1821), båda med värdefulla biografier, "Sir Ralph Sadlers statepapers and letters" (2 bd, 1809), "Lord Somers' tracts" (13 bd, 1809—15), "Anna Sewards poetical works" (1810) m. fl. liknande skrifter, utgifna 1821—25. Obestridligen ökade sysselsättningen med dessa uppgifter S:s kunskaper om engelsk och skotsk historia och bidrog därför indirekt till lösningen af hans hufvuduppgift. Som en förberedelse till denna betraktas vanligen också afslutandet af Strutts ofullbordade roman "Queenhoo Hall" (1808). Hans utmärkta, sakligt historiska arbete *The border antiquities of England and Scotland* utkom i 2 bd 1814—17, och 1815 föranleddes han af en utflykt till kontinenten, hvarunder han besåg slagfältet vid Waterloo, att författa skaldestycket *The field of Waterloo* (1815; "Slagfältet vid Waterloo", 1830) och *Paul's letters to his kinsfolk* (1816; "Pauls bref till sina fränder, innehållande en berättelse om slaget vid Waterloo . . .", 1826). Han gjorde också försök att skrifva dramer utom det redan nämnda från ungdomen. De trycktes först 1830, men alla äro obetydliga skisser. — Bröderna Ballantyne voro emellertid ytterst vårdslösa affärsmän. Märkvärdigt nog lät S. af den 1813 endast med knapp nöd afvärjda krisen ej varna sig, utan fortsatte sina affärsförbindelser med de båda bröderna. Dessa förhållanden voro så mycket olägligare, som han 1811 med stor ifver och stora kostnader inköpt gods och börjat plantera och bygga på Abbotsford. — Midt under dessa ekonomiska bekymmer beslöt han göra ett försök som romanförfattare. Redan 1805 hade han skrifvit några kapitel på *Waverley*, men funnit dem otillfredsställande och kastat bort manuskriptet. Nu återfann han det händelsevis och fullbordade på några veckor romanen. "Waverley" utkom 1814 hos Constable anonymt. S. ansåg det nämligen under sin värdighet som domare och gentleman att uppträda som romanförfattare. Denna art af författarskap åtnjöt ännu föga anseende; det var S:s framgång, som förändrade uppfattningen. Först 1827, fast det då redan länge var en offentlig hemlighet, erkände S. offentligt sitt författarskap. Med "Waverley" började den långa rad af historiska romaner, som gjorde S. och hans fädernesland berömda. Med otrolig snabbhet — väl endast öfverträffad af Lope de Vega — fullbordade han den ena romanen efter den andra, en snabbhet, som kan förklaras endast genom den långa förberedelsetid, hvarunder han medvetet och omedvetet insugit material för detta ändamål, och hans otroligt starka minne. Af "författaren till Waverley" utkommo de följande åren: *Guy Mannering* (1815), *The antiquary* (1816), "Tales of my landlord", första serien, innehållande: *The black dwarf* och *Old mortality* (s. å.), *Rob Roy* (1817), "Tales of my landlord", andra serien: *The heart of Midlothian* (1818), "Tales of my landlord", tredje serien: *The bride of Lammermoor* och *The legend of Montrose* (bägge 1819), *Ivanhoe* (1820), *The monastery* och *The abbot* (bägge s. å.), *Kenilworth* (1821), *The pirate*, *The fortunes of Nigel* och *Peveril of the peak* (alla 1822), *Quentin Durward* (1823), *S:t Ronan's well* och *Redgauntlet* (bägge 1824), "Tales of the crusaders", innehållande *The betrothed* och *The talisman* (bägge 1825), *Woodstock* (1826), "Chronicles of the Canongate", första serien, innehållande *The highland widow*, *The two drovers* och *The surgeon's daughter* (alla 1827), "Chronicles of the Canongate", andra serien, innehållande *The fair*

maid of Perth (1828), *Anne of Geierstein* (1829), ”Tales of my landlord”, fjärde serien: *Count Robert of Paris* och *Castle dangerous* (bägge 1831). Alla dessa arbeten ha öfversatts till svenska redan från början af 1820-talet; samlad upplaga i 26 bd 1853—58, nya uppl. 1877—83, godtköpsuppl. 1887—88 och senare skilda romaner, några illustrerade.

Meningen om hvilka af dessa romaner, som äro de förnämsta, växlar högst betydligt. I själfva verket uppväga förtjänster och fel hvarandra tämligen jämnt. Det karakteristiska för dem är, att någon utveckling ej spåras inom denna långa serie; knappast heller någon tillbakagång, om man undantar, att i några, särskildt af de sista romanerna, en viss *alltför* pratsjuk bredd gör sig gällande. Formen är i dem alla lika: hufvudpersonen är en relativt obetydlig figur, som lämpar sig som sammanhållande enhet i kompositionen, just därigenom, att han låter kasta sig mellan de olika händelserna, hvilka vanligen röra sig i en öfvergångstid mellan barbarisk och högre civilisation. Skickligt har S. däremot i sina romaner undvikit att göra historiens hufvudpersoner till hjältar. Dessa skulle därigenom endast ha kommit i alltför skarp belysning, och författarens frihet skulle ha kunnat inskränkas af den kända historiska traditionen. I ”Quentin Durward” t. ex. är fullt typiskt hjälten en obetydlig, men sympatisk man ur ledet; Ludvig XI:s gestalt skymtar endast fram ett ögonblick, men mästerligt tecknad. — Med dessa verk skapade S. en ny diktart, den historiska romanen. Visserligen funnos redan förut ansatser därtill både i Frankrike och England; men ingen före S. hade förstått att framsana en svunnen tids seder och bruk. I själfva verket förenas i hans romaner två dittills skilda egenskaper: riddarromanernas romantik och den borgerliga romanens realism. Innehållet är romantiskt, formen realistisk. Det är hufvudsakligen genom beskrifningen, som S. uppnår sina mest karakteristiska effekter. Han är den egentlige skaparen af ”lokalfärgen”, som sedan så flitigt imiterades och vidare utvecklades öfverallt i Europa. Med anknytning till Shakspere och utvecklingsförloppet inom den historiska vetenskapen under 1700-talet (Montesquieus pragmatism, Voltaires sedeskildringar) genomför S. fullt medvetet sitt maner; dessutom egde han en verkligt omfattande historisk bildning — i denna punkt öfverträffar han säkerligen alla sina efterföljare. Hvad man kan förebrå honom särskildt i våra dagar, då konsten att beskrifva nått så mycket längre, är en viss tyngd i framställningen, som numera beröfvar honom många läsare. Äfven som karaktärsskildrare intar S. synnerligen hög rang. Visserligen kan han ej framställa själslifvets djupare rörelser och lidelsernas vilda spel, men hans karaktärer äro lifligt uppfattade och klart tecknade — ofta med mycken humor. Ett helt galleri af gestalter från samhällets olika kretsar vittnar om hans omfattande människokännedom. Det ej minst tilltalande i hans romaner är, att dessa personer äro ädla, älskvärda, hjärtegoda människor — gentlemän som författaren själf. God ton och ren sedlig anda behärska öfverallt framställningen. — Redan Macpherson och Burns hade riktat uppmärksamheten på Skottland. Miss Edgeworths ”Castle Rackrent” (1800) och andra skildringar ur det irländska lifvet bidrogo äfven att öppna S:s ögon för hemlandets egendomliga seder. Detta lands pittoreska naturscenerier, dess gammaldags seder och sagor utgöra också en af de förnämsta dragningskrafterna i S:s romaner. Det är väl knappast en tillfällighet, att dessa skrefvos strax efter Napoleonskrigen, hvilka i Skottland såväl som öfverallt i Europa framkallade en patriotisk och nationell pånyttfödelse. Ingenstädes har denna kanske erhållit ett mera vackert uttryck än i S:s romaner. I några, såsom ”Kenilworth”, ”Woodstock” och ”Nigel”, är skådeplatsen England, i andra är den förlagd till främmande länder. Många af romanerna ha dramatiserats. De mest bekanta dramatiseringarna äro Donizettis opera ”Lucia di Lammermoor” samt A. Sullivans och J. R. Sturgis' ”Ivanhoe”. — S:s romaner ha utöfvat ofantligt inflytande öfver hela den bildade världen. Det var först efter hans uppträdande, som romanen nådde fram till en med dramat fullt jämbördig och snart t. o. m. högre ställning; med S:s ”Waverley novels” börjar romanens världsherravälde. Historiska romaner skrefvos snart i alla länder. Bland hans efterföljare kunna nämnas i England: A. Cunningham, Banim, W. Harrison Ainsworth, J. Galt, G. P. R. James, T. C. Grattan, H. Smith; i Amerika Cooper och N. Hawthorne; i Frankrike J. P. Lacroix, V. Hugo, A. de Vigny, A. Dumas d. ä., Th. Gautier, Mérimée samt Balzac, den naturalistiska romanens banbrytare, m. fl.; i Italien Manzoni; i Spanien Fernán Caballero; i Tyskland Wilibald Alexis, W. Hauff m. fl.; i Ryssland Pusjkin o. a.; i Danmark Ingemann; i svensk litteratur märkas G. V. Gumælius, G. H. Mellin, Crusenstolpe, P. Sparre, K. von Zeipel, Vilhelmina Stålberg, Topelius, Starbäck m. fl. S:s författarskap omfattades med särskild sympati af Geijer, och direkt litterär påverkan från S. röjer sig hos Runeberg (bl. a. ”Älgskyttarna”), V. Rydberg och Fröding. S. har äfven utöfvat stort inflytande på historieskrifningen. Den beskrifvande skolan, såsom Thierry m. fl. i Frankrike och Macaulay i England, utgår från honom. — Hans framgång var oerhörd. Han öfverhopades med hedersbetygelser. Han adlades (1820), utnämndes till hedersborgare i Edinburgh och Cork, blef medlem af många vetenskapliga samfund, firad som en furste vid sina senare besök i London, och hans resa genom Irland 1825 var ett formligt triumftåg.

Fig. 2. Walter Scotts hem, slottet Abbotsford.

Hans honorar voro också oerhörda. 1820—25 hade han öfver 10,000 pd st. i årlig inkomst. Dessa pengar använde han till utvidgning och förskönings af slottet Abbotsford, som man träffande kallat ”en roman i sten” (fig. 2). Det påbörjades, som redan är antydt, 1811, men stod färdigt först 1824, uppfördt i gotisk stil med marmorgolf och rikt snidade trätak, vapensköldar, rustningar och jakttrofeér. Där mottog S. som en furste med gammaldags skotsk gästfrihet de stora skaror af främlingar, som oafbrutet från alla världens hörn strömmade in och ut genom hans dörrar. Där höllos dryckeslag, vid hvilka gamla ballader afsjöngos, och årliga fester, af hvilka de mest berömda voro Abbotsfordsjakten, fisket och höstgillet. — 1826 inträffade katastrofen. Hans förläggare, Constable, gjorde konkurs och drog med sig i sitt fall hans bolagsmän, bröderna Ballantyne. S. såg sig på en gång belastad med en skuldsumma af 130,000 pd st. (ung. 2,340,000 kr.). Han bar sin motgång som en man, afböjde alla de vänliga förslag, som gjordes för att hjälpa honom, och beslöt att göra det förtviflade försöket att allenast med sin penna återgälda den ansenliga skulden. Utom romaner skref han under dessa år åtskilliga historiska arbeten, såsom *The life of Napoleon* (9 bd, 1827, ”Lefvernesbeskrifning öfver Napoleon”, 1830), *History of Scotland* (2 bd, 1829—30), *Tales of a grandfather* (fyra serier 1828—31, ”Morfars sagor” 1829—33, ”Morfars berättelser” 1832—33), tillegnade dottersonen ”Hugh Little John”, d. v. s. John Hugh Lockhart). Dessutom skref han nya företal och noter till en samlad upplaga af sina skrifter, flera utmärkta tidskriftsartiklar samt *Letters on demonology and witchcraft* (1830). Också lyckades han jan. 1826—jan. 1828 afbetala nära 40,000 pd st. på sin skuld. Men det fruktansvärda arbetet var för mycket äfven för hans starka fysik, så mycket mera som han började bli gammal. Oroande symtom visade sig 1829, och i febr. 1830 fick han ett första slaganfall. Trots vänners och läkares varningar ville han dock ej unna sig någon hvila. Först 1831, då han efter upprepade slaganfall började bli sinnesslö och fick den föreställningen, att han till fullo betalt sina fordringsegare, lyssnade han till läkarnas råd att genom en resa till södern återvinna sin hälsa. När detta förslag blef bekant, ställde regeringen den engelska flottans vackraste krigsfartyg till hans förfogande, och under ett år kryssade han ikring i Medelhafvet, besökande Malta, Neapel m. fl. platser. Men då han kände, att slutet närmade sig, greps han af längtan att få dö i hemlandet och påskyndade återresan genom Tyskland, där endast borgarna vid Rhen ett ögonblick tycktes fängsla hans uppmärksamhet. Han begrofs i Dryburgh abbey. Hustrun hade dött strax efter krisen 1826. Med sonen Walter, som ärfde adelstiteln, utslocknade ätten S. på svärdssidan 1847. Skaldens dotterdotters dotter, Mary Monica Maxwell-S., har uppträdt som författarinna, bl. a. med ett arbete om Abbotsford (1893, 1897); hennes man, J. C. Maxwell-S., blef genom sitt gifte 1874 innehafvare af detta familjegods. 1846 restes öfver S. i Edinburgh ett monument, hvartill utkastet uppgjorts af G. Kemp; själfva statyn är ett verk af J. Steell. En kopia af Fr. Chantreys byst af S. är sedan 1897 uppställd i Westminster abbey. — De förnämsta upplagorna af S:s arbeten äro ”The author's favorite edition” (48 bd, 1829—33), en ill. lyxupplaga i 25 bd 1882—98 och ”The border edition” (med inledn. af A. Lang, 48 bd, 1892—94). *The miscellaneous prose works* utgåfvos 1827, 1834—71 och 1841—47; *Poetical works* af Lockhart (i 12 bd 1833—34), Palgrave (1866), Minto (1888) och J. L. Robertson (1904). — Biogr.: J. G. Lockhart, ”Memoirs of the life of sir W. S.” (7 bd, 1837—38; i utdrag 1880), K. Elze, ”S.” (2 bd, 1864), R. Chambers, ”S.” (1871), L. Stephen, ”Hours in a library” (1874), C. D. Yonge, ”S.” (i serien ”Great writers”, med bibliogr. af J. P. Anderson, 1888), D. Douglas, ”Scott's journal” (2 bd, 1890) och ”Familiar letters” (2 bd, 1894), G. E. B. Saintsbury, ”S.” (i serien ”Famous scots”, 1897), R. H. Hutton, ”S.” (i ser. ”English men of letters”, 1898), L. Maigron, ”Le roman historique à l'époque romantique” (s. å.), och G. le Grys Norgate, ”S.” (1906); se vidare Chambers, ”Illustrations of the author of Waverley” (1825; ny uppl. 1884), W. Hazlitt, ”Spirit of the age” (1825), ”Catalogue of the Scott exhibition held at Edinburgh in 1871” (med företal af W. Stirling-Maxwell, 1872; innehåller bl. a. katalog öfver S:s porträtt och bibliogr.), W. Bagehot, ”The Waverley novels” (i ”Literary studies”, 1879), Grey, ”A key to the Waverley novels” (1881); samt G. Brandes, ”Naturalismen i England” (”Samlede skrifter”), och G. Ljunggren, ”Några anmärkningar om W. S. och hans romandiktning” (1881). J.M.

Scott [skå't], Winfield, nordamerikansk general, f. 13 juni 1786 i grefsk. Dinwiddie i Virginia, d. 29 maj 1866 i West Point, blef 1806 advokat, men ingick 1808 i unionsarmén som artillerikapten, blef 1812 öfverstelöjtnant och utmärkte sig i hög grad under kriget med England (1812—15) i striderna på gränsen till Canada. Han blef i mars 1814 brigadgeneral, intog 3 juli Fort Erie och hade väsentlig andel i amerikanernas segrar vid Chippewa (5 juli) och Lundy's Lane (25 juli). Vid krigets slut 1815 blef han generalmajor. 1832 förde han befälet öfver unionstrupperna i Charleston under nullifikationskonflikten (se Nullifikation) och bidrog därvid genom sin takt högeligen till afvärjande af faran för inbördes krig. 1835—37 ledde han ett fälttåg mot seminolerna i Florida och blef 1841 unionsarméns högste befälhafvare. Sin största militära berömmelse vann S. som befälhafvare i kriget mot Mexico 1846—48, hvarunder han intog Vera Cruz (26 mars 1847), vann segern vid Cerro Gordo (18 april), eröfrade Puebla (15 maj) och intågade i hufvudstaden Mexico city (14 sept.). Whigpartiet uppsatte 1852 den populäre härföraren till presidentkandidat, men partiets inre söndring i slaffrågan och hans egen oförsiktighet som politisk talare gjorde nederlaget oundvikligt.

1855 utsågs han till generallöjtnant, arméns högsta befälsgrad, upprättad särskildt för honom. Vid inbördeskrigets utbrott 1861 befanns S. för gammal att effektivt kunna leda unionsarméns operationer, och 31 okt. 1861 trädde han tillbaka från aktiv tjänst. — S. var en varmt religiös och ridderligt tapper man, imponerande redan genom sitt ståtliga yttre. En ryttarstaty öfver honom har rests i Washington. Han utgaf kort före sin död det självbiografiska arbetet *Memoirs of lieutenant-general S., written by himself* (2 bd, 1864). Jfr M. J. Wright, "General S." (1894). V. S—g.

Scott [skå't], George, metodistpredikant. Se Metodism, sp. 306.

Scott [skå't], David, skotsk målare, f. 1806 i Edinburgh, d. där 1849, son till koppargravören Robert S., påverkades starkt af Blakes teckningar, utförde under och efter en resa till Italien 1833—34 en rad målningar med fantastiskt innehåll: jättetaflan *Discordia* (1834), *Kärlekens triumf*, *Ariel och Caliban* (Edinburghs museum), *Puck*, *Jane Shores död* m. fl. måleriskt svaga bilder. Hans porträtt stå högre, men sin betydelse har han framför allt i sina teckningar och raderingar, fyllda af inbillningskraft och fantasirikedom. Hans främsta verk på detta område äro serierna *The monograms of man* (1831), *The ancient mariner* (25 blad till Coleridges ballad, 1837), vidare 18 mystiska bilder till Nichols *Architecture of the heavens* samt 40 teckningar till *Pilgrim's progress*, som offentliggjordes efter hans död. I sin visionära konst är S. en föregångare till D. G. Rossetti. S. var äfven författare, bl. a. till en del uppsatser om konst. En "Memoir of D. S." utgafs 1850 af brodern William Bell Scott. Jfr Th. Grey, "D. S. and his works" (1884). G—g N.

Scott [skå't], Margaret, engelsk författarinna. Se Gatty.

Scott [skå't], Dred, politiskt ryktbar negerslaf i Förenta staterna, f. omkr. 1810 i Missouri (dödsår okändt), medtogs 1834 af sin egare, en militärläkare Emerson, från Missouri till Rhode Island och därifrån till territoriet Wisconsin, gifte sig där och sökte efter återkomsten till Missouri inför domstol bli förklarad fri jämte sin familj, därvid åberopande, att han af sin egare medtagits till en stat, där slafveri var förbjudet. I första instans vann S. sitt syfte, men Missouris högsta domstol upphäfde 1852 domen. Han började 1854 ny rättegång inför en förbundsdomstol, förlorade ånyo och vädjade då till unionens högsta domstol. Målets stora politiska betydelse gjorde, att berömda advokater gratis erbjödo båda parterna sina tjänster. Unionens högsta domstol bekräftade 1856 den lägre instansens dom, och mars 1857 publicerades dess utförliga, af öfverdomaren Taney utarbetade motivering (se om denna Nord-Amerikas förenta stater, sp. 1227), hvilket aktstycke underkände Missourikompromissen af 1820 och kan sägas nära nog ha tillintetgjort alla utsikter till slafverifrågans lösning genom fredlig öfverenskommelse. S. hade under tiden med sin familj öfvergått genom arf till en ny egare, som frigaf honom (maj 1857); hans senare öden äro okända. V. S—g.

Scott [skå't]. 1. Sir George Gilbert S., engelsk arkitekt, f. 1811 i trakten af Buckingham, d. 1878, var en af den moderna gotikens återuppväckare i Englands arkitektur. Han grundlade sitt rykte genom *Martyrmonumentet* i Oxford (1842), byggde flera kyrkor i gotik, bland hvilka kapellet i *Exeter college*, *S. Georg* i Doncaster, *S. Marykatedralen* i Edinburgh framhållas som de yppersta. Mycket högt skattas hans restaureringsarbeten, bl. a. af detaljer i Elys katedral och Westminster abbey. Bland hans arbeten inom den världsliga arkitekturen märkas *S:t Pancras station och hotell*, *Regeringsbyggnaden* i Whitehall, som han likväl måste hålla i renässansstil, och det prunkande *Nationalmonumentet öfver prins Albert*, allt i London. I Tyskland utförde han *Nikolaikyrkan* i Hamburg (1846, efter täflan, där Semper vunnit första priset) och deltog i täflan såväl om rådhuset därstädes som om riksdagshuset i Berlin. S. skref flera arbeten i arkitektur. Från 1868 var han professor vid Royal academy. Hans där hållna föreläsningar, *Personal and professional recollections*, utkommo 1879.

2. Dukinfield Henry S., den föregåendes son, paleobotanist, f. 28 nov. 1854, studerade botanik i Oxford samt 1880—82 under J. Sachs i Würzburg, där han blef filos. doktor 1881; han var sedan assistant professor of botany vid University college i London 1882—85 och vid Royal college of science 1885—92 samt Honorary keeper af Jodrell-laboratoriet i Kewträdgårdarna 1892—1906. Därefter drog han sig tillbaka till privatlifvet, fortsättande sina vetenskapliga studier på sin egendom East Oakley house (i grefsk. Hampshire). Han har utgett en mindre *Introduction to structural botany* (I. *Flowering plants*, 1894, 8:e uppl. 1912; II. *Flowerless plants*, 1896, 6:e uppl. 1912) samt några arbeten öfver nutida växters anatomi, men hans egentliga lifsgärning har gällt undersökningar af den anatomiska byggnaden af stenkolsperiodens växter, i det att han fortsatt det af W. C. Williamson (se denne) grundlagda arbetet och där intar en ledande ställning. Han har tills. med Williamson utgett *Further observations on the organization of the fossil plants of the coalmeasures* (3 dlr, 1895—96) och efter dennes död *On the structure and affinities of fossil plants from the palaeozoic rocks* (5 dlr, 1897—1905) samt dessutom ett stort antal andra uppsatser på samma område, af hvilka särskildt må framhållas afh. *On the structure of the palaeozoic seed Lagenostoma Lomaxi* (tills. med F. W. Oliver, 1904). I denna ådagalägges förekomsten under stenkolsperioden af fröbärande växter med ormbunksliknande blad, hvilket gaf anledning till uppställning af den nya klassen *Pteridospermeæ* (se Pteridospermer).

Af synnerligt stor betydelse är den af S. utgifna handboken *Studies in fossil botany* (1900; 2:a omarb. och utvidgade uppl. 1908—09), i hvilken de från botanisk synpunkt viktigaste paleobotani-

ska resultaten framläggas och diskuteras, ett arbete, som till fullo ådagalägger paleobotanikens grundläggande betydelse för såväl den systematiska botaniken som för en riktig uppfattning af de forntida kärlkryptogamernas samt gymnospermernas byggnad och inbördes frändskapsförhållanden. — S. var 1908—12 president i Linnean society och är sedan 1912 foreign secretary of the Royal society of London samt är utländsk led. af Vet. soc. i Uppsala (1912) och Vet. akad. (1916). 1. G—g N. 2. A. G. N.

Scott [skå't], William Berryman, nordamerikansk paleontolog, f. 1858 i Cincinnati, blef 1884 professor i geologi och paleontologi i Princeton. Han har utöfvat betydande vetenskaplig verksamhet, företrädesvis beträffande däggdjurens paleontologi och fylogeni. Bland utgifna arbeten märkas *Beiträge zur kenntnis der Oreodontidæ* (1890), *The evolution of premolar teeth in the mammals* (1892), *On variations and mutations* (1894), *The mammalia of the Deep river beds* (1898) och *Mammalia of Santa Cruz beds* (flera delar, den sista 1904). L—e.

Scott [skå't], Hugh Stowell, engelsk författare, f. omkr. 1863, d. 19 nov. 1903 vid Melton, nära Ipswich, gjorde sig under namnet Henry Seton Merriman känd som författare af förströelseläsning, spännande och lätt skrifna äfventyrsromaner. Till sv. öfversattes *Roden's corner* (1898; "Rodens ring", 1899) m. fl.

Scott [skå't], Robert Falcon, engelsk sydpolsforskare, sjöofficer, f. 6 juni 1868, d. 1912, inträdde 1882 i flottan, där han 1900 blef commander. Sedan man vid denna tid i England på initiativ af Geografiska sällskapet i London beslutit att utsända en sydpolsexpedition och för denna insamlat omkr. 90,000 pd st., kallades S. till ledare för denna. Expeditionen afgick sommaren 1901, i intim samverkan med samtidiga tyska och svenska expeditioner, till sitt forskningsfält vid kusten af Victoria land, där dess fartyg "Discovery" öfvervintrade på 77° 55′ s. br. Därifrån nådde S. på en slädfärd mot polen i dec. 1902 82° 17′ s. br., 3½ breddgrader närmare sydpolen, än dittills någon framträngt, och på en annan slädfärd rakt mot v. framträngde han för första gången till det inre af den antarktiska kontinenten och inlandsisen. Äfven i naturvetenskapligt hänseende blef expeditionen mycket resultatrik. Liksom den samtidiga svenska expeditionen tvangs den af isförhållandena till en andra öfvervintring och återkom först i sept. 1904 till England. S. befordrades vid hemkomsten till captain i flottan och erhöll för sina förtjänster bl. a. 1905 Sv. sällskapets för antropologi och geografi i Stockholm Vegamedalj. Själf återinträdde S. i sin tjänst i flottan, men återupptog 1909, sedan hans forne kamrat Shackleton återkommit från sin berömda färd, planerna på en ny expedition till själfva sydpolen. Denna, som företogs med fartyget "Terra nova", utgick 1910, åtföljd af en synnerligen framstående stab af vetenskapsmän, och öfvervintrade i närheten af "Discoverys" forna vinterkvarter. I nov. 1911 bröt S. upp för sin färd mot polen, till sist åtföljd af 4 följeslagare. Ingen af dessa återkom vid sommarens slut, och deras öde uppklarades först af en efterforskningsexpedition, som i nov. 1912 i ett tält på isen fann liken af S. och 2 af hans kamrater. Af dagböckerna framgick, att S. 17 jan. 1912 nått sydpolen, men blott för att finna, att han förekommits med en månad af Roald Amundsen. Under hemvägen mötte exceptionella svårigheter, sjukdom och våldsamma snöstormar med låg temperatur, och trots utomordentliga ansträngningar och hjältemod omkommo de siste af slädexpeditionen i slutet af mars, sedan de nått blott några km. från en stor proviantdepå. Expeditionen i öfrigt återkom 1913 med sitt fartyg till England och mottogs med stora och välförtjänta hedersbetygelser; S. själf har efter sin död firats nästan som en nationalhjälte, och äfven i andra länder, t. ex. i Norge, ha minnesmärken upprests öfver honom. — S. skref *The voyage of the "Discovery"* (2 bd, 1905); om hans senaste expedition se *Scott's last expedition: journals arranged by Leonard Huxley* (1913). Jfr också O. Nordenskjöld, "Robert Scott och hans expedition" (i "Ymer", 1913). De vetenskapliga resultaten af båda hans expeditioner äro under utgifning i utförliga arbeten i flera band. O. N—d.

Scott [skå't], William Robert, brittisk nationalekonom, f. 31 aug. 1868 i Omagh på Irland, var sedan 1896 under en följd af år fäst vid S:t Andrews university dels som biträdande professor i moralfilosofi, dels som föreläsare i nationalekonomi och innehar sedan hösten 1915 Adam Smiths professur i nationalekonomi vid Glasgows universitet. Hans yppersta verk är den historisk-analytiska framställningen *The constitution and finance of english, scottish, and irish joint stock companies to 1720* (3 bd, 1910—12), som kastar nytt ljus icke endast öfver de förhållanden, som äro intimt förknippade med dessa affärsföretag för utrikes handel, kolonisation, fiske och bergshandtering, manufaktur-, bank- och försäkringsrörelse m. m., utan ock öfver en stor mängd andra ekonomiskt historiska problem. E. H. T.

Scott, Gabriel, norsk författare, f. 8 mars 1874 i Leith, var tekniker, innan han 1894 debuterade med *Digte* och slog igenom med romanen *Den hvide hest* (1897). Naturskildringarna *Jagtjournalen* (1901), den psykologiska studien *Camilla Dyring* (1906), sagoromanen *Tre lindetræer* (1907), berättelsen *Broder Lystig* (1909), de stämningsfulla skildringarna från gamla dagar, *Det spöker* (1911) och den kulturhistoriskt värdefulla *Jernbyrden* (1915) ha varit mest bemärkta af S:s arbeten. Af S:s teaterstycken ha *Himmeluhret* (1904), som satiriserar öfver en religiös väckelse på landsbygden, och *Babels taarn* (1910), som hånar striden mellan rikisspråk och landsmål i Norge, vid uppförandet väckt det största uppseende. Skådespelet *Dukkedrömmen* (1911) är rikt på gratie och godt humör. S. är äfven mycket

omtyckt som ungdomsförfattare (*Det flyvende bord*, 1905, *Hollænderjonas*, 1908, *Gutten i röiken*, 1910, *Kari kveldsmat*, 1913, m. fl.). På sv. ha utgetts två band pojkhistorier, ”I pojkåren” (1904). K. V. H.

Scotta [skå'tta]. Se Schytte, Frida.

Scottish meteorological society [skå'tiʃ mitiorelå'dʃikl sosäi'iti]. Se Meteorologiska sällskap, sp. 283.

Scott's code [skå'ts kåu'd], eng., *hand*. Se Chiffer, sp. 183.

Scōtus (lat., ”skotten”). 1. Johannes Duns S. Se Duns Scotus. — 2. Johannes S. Erigena. Se Erigena.

Scout [skåu't], eng., spejare, kunskapare; gosse (eng. *boy scout*) eller flicka (eng. *girl guide*, af *guide*, vägvisare), som deltar i scoutrörelsen (se d. o.).

Scoutrörelsen [skåu't-], eng. *the boyscout movement*, en ungdomsrörelse, som afser att bibringa i första rummet den manliga ungdomen förutsättningar för att vid dess utträde i lifvet bli dugande och karaktärsfasta medborgare. Med lekens hjälp och f. ö. med begagnande af allt, som kan tilltala pojksinnet, söker rörelsen draga pojkarna in under godt inflytande, sträfvar att lära dem att efter måttet af sin förmåga reda sig själfva, att bibringa dem själftillit och pliktkänsla, omtanke och hänsynsfullhet emot medmänniskor, sanningskärlek och ordhållighet, kärlek till djur och natur, mod och handlingskraft, sparsamhet, ordning och lydnad, m. a. o. ridderliga mannadygder. I socialt afseende vill rörelsen utjämna klasskillnaderna. Den sammanför alltså pojkar från alla samhällsklasser och söker hos dem alstra samhörighetskänsla och nobel kamratuppfattning, fosterlandskärlek och vördnad inför lagen. Till grund för dess verksamhet ligga scoutlöftet och scoutlagen, hvilka med några oväsentliga skiljaktigheter ega sin tillämpning öfverallt, där scoutrörelsen slagit rot. I Sverige lyder *scoutlöftet* sålunda: ”Jag lofvar att efter bästa förmåga söka fylla min plikt mot Gud och fosterlandet, hjälpa andra, lyda scoutlagen.” *Scoutlagen* innefattar följande punkter: en scout 1. talar alltid sanning och sviker aldrig sitt ord, 2. besinnar alltid sin plikt mot Gud och fosterlandet, 3. lyder villigt sina föräldrar, lärare och förmän, 4. är vänlig, uppmärksam och höfvisk samt hjälper andra, särskildt de svaga, 5. är god kamrat och vän med hvarje annan scout, hvilken samhällsklass denne än må tillhöra, 6. är djurvän, 7. är rask och samvetsgrann i sitt arbete och vid godt humör, äfven om han har svårigheter att öfvervinna, 8. lefver enkelt och rent, använder icke svordomar och andra smutsiga uttryck, 9. är sparsam för att kunna reda sig själf och hjälpa andra, och 10. gör sin plikt utan tanke på belöning. Scouternas *valspråk* är öfver hela världen ”Var redo”, hvarmed menas, att en scout skall under alla förhållanden vara redo att göra sin plikt, icke så att förstå, att han endast bör ha klart för sig hvad som åligger honom och huru han skall utföra det, utan så, att han genast handlar, gäller det ock hans lif. I Sverige har man försökt åtskilliga öfversättningar af benämningen boyscout, såsom ”spejargossar”, ”spanare”, ”skogslöpare” m. m.; att med direkt öfversättning få fram, hvad benämningen innebär, har ej lyckats, utan man har måst tillgripa en sammansättning, t. ex. ”riddarpojkar”, hvilken benämning flerstädes används.

Organisation. I stort sedt är scoutrörelsen organiserad på samma sätt öfverallt. En för hela landet gemensam styrelse — ”högkvarteret” (eng. *headquarters*) — utöfvar högsta ledningen och har under sig lokala organisationer eller kårer, hvilka i sin tur leda arbetet vid underafdelningarna (eng. *troops*, *squads*). Dessa stå äfven under närmaste ledning af vuxna personer, hvilka oftast till sin hjälp ha ett antal mera försigkomna ynglingar, och indelas i patruller om 8 pojkar. Patrullen är den lägsta arbetsenheten. De åtta pojkarna välja bland sig en patrulledare, som är deras närmaste förman. Efter anvisningar af den vuxne ledaren (eng. *the scout-master*), arbetar patrullen mer eller mindre själfständigt efter ett i stort sedt likartadt program öfver hela världen. Merendels vid 10- å 12-årsåldern gör pojken sitt inträde i rörelsen. Han kallas då ”ömfoting” (eng. *tenderfoot*), aspirant e. d. och eger att undergå några enklare prof, innan han tillåtes afge scoutlöftet. Därefter tjänstgör han i den lägsta klassen, aflägger sedermera vissa prof för flyttning till 2:a klassen för att efter ytterligare, oftast mycket kräfvande, prof flyttas till 1:a klassen, hvilken han i allmänhet når först vid 14 å 15 års ålder. När han kommit så långt, anses han vara så inne i scoutrörelsens idé, att han får specialisera sig på vissa öfningsgrenar och eröfra olika märken alltefter håg och fallenhet. Sålunda finnas att eröfra sjukvårds-, djurskydds-, skräddar-, snickar-, fotograf-, cykel- m. fl. märken, flerstädes, såsom i Förenta staterna, uppgående till bortåt ett hundratal, allt egnadt att sporra hans vetgirighet och verksamhetslust. För att egga scouterna till omtanke, själfuppoffring och dådkraft finnas oftast instiftade belöningar för lifräddning, hvilka kunna eröfras af hvarje scout oberoende af klass — i England exempelvis brons- och silfverkors, i Sverige guld- och silfverkors o. s. v., samt förtjänstmedaljer för ett visst antal utförda goda handlingar. Dessa utmärkelsetecken anses ej som belöningar i vanlig mening, utan som uttryck för hans kamraters tacksamhet, för att han hedrat deras kår. För att pröfva och afdöma förseelser eller brott mot scoutlagen finnas inrättade hedersdomstolar, sammansatta af antingen endast kamrater till den skyldige eller ledare och kamrater. För att redan från första början till det yttre undanröja skillnad i samhällsklass används en gemensam uniform, hvilken är af i hufvudsak samma snitt öfverallt (se fig. 1).

Arbetssätt. Under personlig ledning af den vuxne afdelningschefen eller själfständigt efter dennes anvisningar utföra patrullerna sina öfningar antingen hvar för sig eller tillsammans i afdelning. I små krypin, i vedbodar, i brygghus, i en kamrats hem eller, i lyckligaste fall, i gemensamma små klubblokaler e. d. arbetas under oblid väderlek af hjärtans lust på diverse färdigheter. Man lägger förband, kastar liflina, syr tält, transporterar sjuka, tecknar kartskisser, studerar karta och kompass, snickrar, sular skor, sjunger, spelar teater, lagar mat, bakar bröd, musikkåren öfvar sig, velocipedpatrullerna syssla med sina maski-

ner, man semaforerar, knackar morsealfabetet, sjö-
scouterna studera lotsleder på sjökortet eller rig-
gen på någon fartygsmodell m. m. Vid vackert
väder är man ute och tillämpar sina inomhus
vunna färdigheter, man tågar ut i samlad trupp,
tältar i någon skogsbacke och slår sig till ro där
för några dygn, leker indianlif, har spårövningar,
rekognoscerar (eng. *scout*, däraf rörelsens namn),
kokar sin mat vid lägerelden o. s. v. Ingen öf-
ningsdag förgår emellertid utan en erinran om
scoutlagens bud, särskildt beträffande pojkarnas
förhållande till hem, skola och dagligt arbete.
I vissa länder är rörelsen lagd på rent militär
grund och utgör en så att säga förberedande re-
krytskola, eller också ledes den så, att den tjänar
ett visst partis eller viss rörelses syften. Så är
ej förhållandet i Sverige. I vårt land har man
fattat dess uppgift vara att söka tillgodose lan-
dets behof af karaktärsfast, plikttrogen ungdom
öfver hufvud. Här finnes alltså ingen politisk färg
öfver scoutrörelsen och ej mera militär, än hvad
hvarje pojke i regel älskar. Vissa färdigheter och
öfningsgrenar, som i sinom tid komma den värn-
pliktige till godo, ha under hans scouttid ej varit
mål, endast medel. — I de flesta länder, där scout-
rörelsen tagit fart, har den nått äfven flickorna;
sålunda finnas här i Sverige liksom i England,
Amerika och annorstädes flickscoutorganisationer,
hvilka arbeta enligt samma principer (jfr fig. 2).

Fig. 1.

Fig. 2.

Svensk scout (fig. 1) och svensk flickscout (fig. 2) i uniform.

Historik. I England ha sedan många år fun-
nits s. k. *Boys' brigades* (se Gossebrigaden),
Church brigades m. m. Enskilda personer ha
samlat ett antal pojkar, merendels ur de fattigare
klasserna, utrustat dem med vackra militära uni-
former och musikinstrument samt låtit dem lefva
lägerlif någon tid under somrarna, hvarvid verksam-
heten legat på så godt som uteslutande religiös
grund utan nämnvärdt praktiskt syfte. Likaså ha
sedan länge i Nord-Amerika existerat sammanslut-
ningar, som afsett att draga ut städernas gatpoj-
kar i naturen och att lära dem att slå sig fram
i vildmarken och sålunda hjälpa dem att finna sig
till rätta, då de en gång måste för sin utkomst
bli nybyggare e. d. Men här har den rent fost-
rande verksamheten åter varit i andra hand, om ens
alls tillgodosedd. Det blef den frejdade engelske
generalen sir Robert Baden-Powell (se
denne), som med stöd af sina erfarenheter från hem-
landet och Nord-Amerika gaf upphof till *The
boyscout movement.* Som kommendant i Mafeking
organiserade han under dess sju månader långa
belägring en liten ordonnanskår af stadens pojkar,
hvilken gjorde den stridande styrkan stora tjän-
ster. Med ömmande hjärta för storstädernas för-
summade ungdom och med Mafekings småpojkar
i minnet grep han sig vid hemkomsten några år
efter kriget an med organiserandet af några pa-
truller boyscouts. Lika grundligt hemma i pojk-
sinnets egenheter som i krigaryrket, förstod han
emellertid att finna en medelväg mellan allvar
och lek, som skulle leda längre, än han måhända
själf anade. Den nästan bortglömda riddareden
och riddarlagen gjorde han till pojkarnas heders-
kodex. Själf ledde han deras öfningar och lycka-
des få dem med sig som sannolikt ingen. I aug.
1908 startade han på allvar "the boyscout move-
ment" öfver hela England. Ryktet därom spred
sig snabbt öfver Europa för att redan året därpå
åstadkomma likartade organisationer i Holland,
Norge, Sverige, Danmark, Belgien och Frankrike.
Snart följde Tyskland, Finland och Italien exem-
plet. Efter några år började Chile, Siam, Japan,
Argentina och Nord-Amerika (om en likartad rö-
relse i Kina, se d. o., sp. 70), och numera torde
knappast finnas något land i världen, där ej scout-
rörelsen har fast fot, undantagandes Finland och
Ryssland, där densamma af politiska skäl förbjöds
1911. I Sverige utgjorde antalet scouter 1913
omkr. 14,000. Sveriges scoutförbund har eget
organ, tidskr. "Scouten" (sedan 1912). E. L—th.

scr., förk. för lat. *scripsit*, har skrifvit.

Scrabster [skrä'bstə], hamn. Se Thurso.

Scranton [skrä'ntn], stad i nordamerikanska sta-
ten Pennsylvania, vid flera järnbanor. 129,867
inv. (1910), hvaraf 55,431 pers. (42,7 proc.) af
främmande börd. Staden är säte för en katolsk
biskop, har ett 20-tal katolska kyrkor, förträffligt
folkskolesystem med slöjdlärarseminarium och flera
högre läroanstalter, ett offentligt bibliotek (60,000
bd) och naturhistoriskt museum. S. är största sta-
den i Pennsylvanias stora antracitkolregion (bryt-
ning omkr. 20 mill. ton) och har stor industri, före-
trädesvis i siden (6,6 mill. doll.) och andra textil-
varor, metallbearbetning (2,2 mill.), maltdrycks-
tillverkning (2 mill. doll.). Sammanlagdt funnos
1909 293 industriella företag med 14,300 arb.
och ett tillverkningsvärde af 26,4 mill. doll. J. F. N.

Scratch [skrä't∫], eng. (eg. ristning; startlinje),
idrottst., "utan fördel". En täflan är "scratch-
täflan", när ingen handikap (se d. o., sp. 1357)
förekommer däri, d. v. s. när alla deltagarna få
samma uppgift att utföra. I en handikaptäflan är
den *scratchman*, som icke åtnjuter någon handi-
kapgodtgörelse; en sådan deltagare säges äfven
"stå scratch" eller "starta scratch". E. B—ll.

Scriba (plur., *scribæ*) kallades i Rom dels en
sådan slaf eller frigifven, som gjorde tjänst som
privatsekreterare hos enskilda, dels en statstjä-
nare, som utförde alla de göromål, som ej till-

kommo riksämbetsmännen, bland hvilkas underlydande de voro de förnämste. Scribæ motsvarade sålunda till gagnet, ehuru ej till rangen, alla de administrative ämbetsmän i en modern stat, som direkt eller indirekt stå under vederbörande ministrar. De voro med sin rutin och sina juridiska kunskaper oumbärliga för de årligen ombytte riksämbetsmännen. De förnämste scribæ voro skattkammartjänstemännen (*scribæ quæstorii*), slutligen 36, indelade i tre dekurier; vidare förekommo scribæ hos provinsståthållarna. pretorerna, kuruliske edilerna o. s. v. De räknade sig också till riddarståndet, som många af dem tillhörde redan genom sin förmögenhet. De erhöllo redan från början lön, *merces* l. *salarium* (i motsats mot riksämbetsmännen). I den diokletiansk-konstantinska författningen blefvo många af dessa scribæ förvandlade till höga ämbetsmän. Äfven municipala scribæ omtalas. J. C.

Scribe [skrib], Augustin Eugène, fransk dramatiker, f. 24 dec. 1791 i Paris, d. där 20 febr. 1861, studerade juridik, men drogs snart oemotståndligt mot teatern. Hans första stycke, en vådevill i en akt, *Le prétendu sans le savoir* (1810), uthvisslades. Under de närmaste åren skref han ett dussintal pjäser utan synnerlig framgång. Men *Une nuit de la garde nationale* (tills. med Delestre-Poirson) rönte 1815 afgjord framgång på Vaudeville, och S. hade därefter en säker publik att lita på. Han utvecklade från denna tid oerhörd produktivitet och upprättade en formlig ateljé för utarbetande af teaterstycken med genomförd arbetsfördelning. En hade att finna ämnet, en annan att uppgöra planen, en tredje formade dialogen, en fjärde versifierade kupletterna, en femte hittade på kvickheterna, hvarefter S. slutligen själf genomsåg och öfverarbetade alltsammans. Hans förnämsta medarbetare voro: Bayard, Brazier, Carmouche, G. Delavigne, Delestre-Poirson, Désaugier, Dumanoir, Dupin, Imbert, Legouvé, Masson, Mélesville, Roger, Saintine, Vandenburch och Varner. Det är omöjligt att uppräkna alla de teaterstycken, som på detta sätt fabricerades. Före 1820 uppfördes *Farinelli* (1816), *Flore et Zéphyre* (s. å.), *Le comte d'Ory* (s. å.), *Encore un Pourceaugnac* (1817), *Le solliciteur* (s. å.), *La fête du mari* (1818) m. fl. Efter upprättandet af Gymnase-teatern afslöt dess direktör, Delestre-Poirson, 1821 ett kontrakt med S., som 1821—30 aflämnade 150 dramer åt denna teater (mer än ett i månaden!). Han försökte sig i många olika arter. Mest omtyckta voro kanske dessa lätta och lifliga vådeviller, med hvilka han börjat sin bana: *L'ours et le pacha* (1820; "Björn och paschan", 1832), *Le secrétaire et le cuisinier* (1821; "Handsekreteraren och kocken", 1869), *Michel et Christine* (1821; "Fredrik och Christine", 1828), *La demoiselle à marier* (1826; "Första mötet", 1827; "Friarens besök", 1859; "Friarn kommer", 1864), *Le diplomate* (1827), *L'héritière* (1824; "Arftagerskan", 1830; "Den förträfflige onkeln" 1836), *Les premières amours* (1825; "Den första kärleken", 1828), *La veuve du Malabar* (1822) och *Malvina ou mariage d'inclination* (1828; "Ett giftermål af böjelse", 1834). På öfvergången till sedekomedierna, som i allmänhet spelades på Théâtre français, står *Valérie* (1822; "Valerie" 1824); till de bästa höra *Le mariage de raison* (1826; "Passionen och förnuftet", 1827) och *Le mariage d'argent* (1827; "Giftermål för pengar" 1842). Stor framgång åtnjöto också hans politiskt historiska dramer, som alltjämt utgöra mönster för denna art af satiriska stycken. Bland de mest berömda äro *Bertrand et Ratou* (1833; "Strozzi och Martino", 1839), *L'ambitieux* (1834; "Den ärelystne", 1839), *La camaraderie* (1837; "Koteriet", 1838), *Les indépendants* (1837; "De oberoende", 1841), *La calomnie* (1840; "Förtalet" 1841), *Le verre d'eau* (1840; "Ett glas vatten", 1841), *Une chaine* (1841; "Kedjan eller mellan två eldar", 1842), *Adrienne Lecouvreur* (1849; "Adrienne Lecouvreur", 1851), *Les contes de la reine de Navarre* (1851; "En saga af drottningen af Navarra", s. å.), *Rêves d'amour* (1859), *Le puff* (1848; "Puffen eller lögn och sanning", 1853), *Bataille de dames* (1851) och *Mon étoile* (1854; "Min lyckliga stjerna", 1856). Samtidigt skref han äfven skickligt hopkomna libretter till en mängd komiska operor, pantomimbaletter och operor, som blifvit ryktbara genom den till dem satta musiken af några bland århundradets förnämsta tonsättare. Den första var *La dame blanche* (1825, musik af Boïeldieu; "Hvita frun", 1827); därefter *La muette de Portici* (1828, musik af Auber; "Den stumma", 1836), *Fra Diavolo* (1830, musik af Auber; öfv. 1833), *Robert le diable* (1831, musik af Meyerbeer; "Robert af Normandie", 1839), *La juive* (1835, musik af Halévy; "Judinnan", 1864), *Les huguenots* (1836, musik af Meyerbeer; "Hugenotterna", 1842), *Actéon* (1836, musik af Auber; öfv. 1837), *L'ambassadrice* (1836, musik af Auber; "Ambassadrisen", 1846), *Le domino noir* (1837, musik af Auber; "Svarta dominon", 1845), *La favorite* (1841; "Leonora", 1850), *Les diamants de la couronne* (1841, musik af Auber; "Kronjuvelerna", 1845), *Le prophète* (1849, musik af Meyerbeer; "Profeten", 1852), *L'étoile du Nord* (1854; "Nordens stjärna", 1881), *L'africaine* (1865, musik af Meyerbeer; "Afrikanskan", 1866), *La sirène* (1844, musik af Auber; "Sirenen", 1846) m. fl. samt baletter som *La somnambule* ("Sömngångerskan i Provence", 1835). S. skref också romaner och noveller, men utan större framgång: *Carlo Broschi* (1840; öfv. 1848), *Maurice* (1845; öfv. 1849), *Judith*, *Le roi de carreau*, *La maîtresse anonyme* (1840) m. fl. samlade 1856 (*Nouvelles*), *Piquillo Alliaga* (1847; öfv. s. å.). Utom redan nämnda arbeten finnas följande öfversatta till svenska: *Le menteur véridique* (1823; "Sannljugaren", 1828), *La petite soeur* (1821; "Dockan", 1828), *Le concert à la cour* (1824, musik af Auber; "Concerten på hofvet", 1834), *Frontin* (1821; "Frontin", 1835), *Le quaker et la danseuse* (1831; "Qväkarn och dansösen", 1835),

La lune de miel (1826; "Smekmånaden", 1835), *Le colonel* (1821; "Den nye öfversten", 1836), *La pensionnaire mariée* (1835; "Adèle de Sénanges", 1837), *Le châlet* (1834; "Alphyddan", 1837), *L'étudiant et la grande dame* (1837; "Studenten och grefvinnan", fri öfv. 1837), *La somnambule* (1821; "Sömngångerskan", 1837), *Une chaumière et son coeur* (1835; "En koja och ditt hjerta", 1837), *La famille Riquebourg* (1831; "Familjen Riquebourg", 1838), *Le lorgnon* (1834; "Lorgnetten", 1836), *Le confident* (1826; "Rådgifvaren", 1841), *La marraine* (1827; "Vår unga gudmor", 1842), *Toujours ou l'avenir d'un fils* (1832; "För evigt! eller medicin mot ett kärleksrus", 1836), *La charlatanisme* (1825; "Charlataneriet", 1846), *Geneviève ou la jalousie paternelle* (1846; "Faderskärleken", s. å.), *Une heure à port Sainte-Marie* (1823; "En timma i Pyrmont", 1847), *Estelle ou le père et la fille* (1834; "Estelle", 1847), *La protégée sans le savoir* (1847; "Den okände beskyddaren", 1847), *Les surprises* (1844; "Surpriserna", 1845; "Öfverraskningarna", 1855), *La médecine sans médecin* (1832; "Läkaren", 1845), *Le dieu et la bayadère* (1830; "Brahma och bajaderen", 1863), *Le maçon* (1825; "Muraren och låssmeden", 1863), *Gustaf III ou le bal masqué* (1833; "Gustaf III eller maskeradbalen", 1864), *Les vêpres siciliennes* (1855; "Den sicilianska aftonsången", 1872), *Les deux précepteurs* (1817; "Betjenten professor", 1846). S. förvärfvade på sitt författarskap, som omfattar öfver 400 teaterstycken, stor förmögenhet och invaldes 1836 i Franska akad. Under loppet af fyrtio år, särskildt under 1820-talet, då han stod på höjden af sin popularitet, behärskade S. med sin repertoar teaterförhållandena i Europa. Denna storartade framgång berodde på hans ovanliga uppfinningsförmåga och tekniska skicklighet; särskildt är han känd för sin förmåga att dramatiskt lösa spännande förvecklingar. I planläggningen af ett drama tjänar han ännu som mönster; men karaktärsteckningen är schematisk och ytlig, och stilen saknar litterära förtjänster liksom hans dramer öfver hufvud djupare innehåll. S. utgaf flera samlade upplagor af sina skrifter (10 bd 1827, 20 bd 1833—37, 5 bd 1840—42, 16 bd, illustrerade af Johannet och Gavarni 1853, 10 bd 1856—59). *Oeuvres choisies* utkommo i 6 bd 1845, *Oeuvres complètes* i 85 bd 1874—85. — Litt.: Sainte-Beuve, "Portraits contemporains", III (1846), V. Moulin, "S. et son théâtre" (1866), E. Legouvé, "E. S." (1874), Weiss, "Le théâtre et les moeurs" (1889), Doumic, "De S. à Ibsen" (1892), Lenient, "La comédie en France au XIX:e siècle" (1898), och Sarcey, "Quarante ans de théâtre" (1900). J. M.

Scriblerus club [skri'bleŝ kla'b]. Se Arbuthnot.

Scribōnius, en romersk plebejsläkt, hvars mest framstående grenar buro namnen Curio och Libo. — 1. Cajus S. Curio, konsul år 76 f. Kr., d. 53 f. Kr., en häftig motståndare till Cæsar, kämpade 75—73 med framgång mot dardanerna i nuv. Serbien. Om hans son Cajus S. Curio se Curio. — 2. Lucius S. Libo, konsul 34 f. Kr., besegrade som anförare för Pompejus' flotta Dolabella i inbördeskriget. Hans syster Scribonia, förmäld med Octavianus år 40 f. Kr., blef redan efter ett år skild från sin gemål, sedan hon blifvit moder till Julia, med hvilken hon (2 e. Kr.) förvisades till Pandataria.

Scribōnius Largus. Se Largus.

Scrinium, lat. (eg. kista för förvaring af böcker eller handlingar) kallas i den diokletiansk-konstantinska statsförvaltningen en byrå i det kejserliga kansliet, under *magister officiorum* (se Magister). Dessa byråer voro fyra. 1) *S. memoriæ*, för kejserliga skrifvelser, som ej kunna hänföras till lagar eller reskript; detta ämbetsverk var gammalt, ända sedan Hadrianus; 2) *S. epistularum*, för vademål; 3) *S. libellorum*, för underställningar och besvär; 4) *S. dispositionum*, för expedition af skrifvelser till myndigheterna; måhända hade denna byrå äfven vården af arkivet. Äfven de båda rikskattmästarna (*comes sacrarum largitionum* och *comes rerum privatarum*) hade den ena nio, den andra fyra scrinia under sig. J. C.

Scrí'pta. Se Scriptum.

Scrí'pta ma'nent, lat., detsamma som Littera scripta manet (se d. o.).

Scrí'ptio per no'tas, lat., chifferskrift (se d. o., sp. 183).

Scriptōres ecclesia'stici de mūsica sa'cra poti'ssimum, ett viktigt musikteoretiskt sammelverk, utg. af Gerbert von Hornau (se d. o.) 1784 (nytryck 1907) och fortsatt af Coussemaker (se d. o.) 1864—76 (nytryck 1908).

Scriptōres histo'riæ augu'stæ (lat.), gemensam benämning på sex romerska historieskrifvare, af hvilka arbeten samlats till en nästan fullständig serie lefnadsteckningar öfver de romerske kejsare, som regerade från 117 till 284 e. Kr. Endast för åren 244—253 fattas biografier. Dessa historieskrifvare voro Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicanus och Trebellius Pollio, hvilka skrefvo i slutet af 200- och början af 300-talet, samt Flavius Vopiscus, Aelius Lampridius och Julius Capitolinus, hvilkas arbeten härröra från den första tredjedelen af 300-talet. De af dem författade biografierna, ehuru mycket bristfälliga, stundom förfalskade kompilationer, äro af ganska stor vikt för kännedomen om den tid de skildra. Jfr Latinska litteraturen, sp. 1328. Upplagor af Jordan och Eyssenhardt (1864) och Peter (2:a uppl. 1884), lexikon af Lessing (1901—06). Jfr H. Peter, "Die Scriptores hist. augustæ" (1892). (J. C.)

Scriptōres physiognōmici. Se Fysionomik, sp. 167.

Scriptōres rēi' ru'sticæ, lat., landtbruksförfattare. Då romarna liksom öfriga italiska folk under århundraden voro jordbrukare, var det helt naturligt, att de skulle uppmuntra dylikt skriftställeri. Senaten lät verkställa en öfversättning af kartagern Magos landtbrukslära. Af infödda romare var Cato d. ä. den förste landtbruksförfattaren. Marcus Terentius Varro (se d. o.) skref en afhandling i 3 böcker om landtbruk ("De re rustica"), Senecas samtida Columella (se d. o.) skref i samma ämne 12 böcker, och Vergilius hade i "Georgica" strängat sin lyra till jordbrukets förhärligande och till meddelande af dess hemligheter. På 200-talet behandlade Gargilius Martialis ämnet, på 300-talet Palladius. Upplagor af "Scriptores rei rusticæ" äro utgifna af Gesner, "Geoponici latini" (3 bd, 2:a

uppl. 1773) och Schneider (4 bd, 1794—97). — Om den grekiska landtbrukslitteraturen se Geoponika. J. C.

Scriptōres rērum danicārum me'dii ǣvi, lat. (''Författare i Danmarks historia under medeltiden''), en samling källskrifter (krönikor, annaler m. m.) till Danmarks medeltidshistoria, planlades af J. Langebek, som 1772—74 utgaf de 3 första banden; de 4 följande utgåfvos 1776—92 af Suhm, det 8:e och sista 1834 af L. Engelstoft och Werlauff. Härtill kom 1878 ett fullständigt person- och ortsregister till hela verket, redigeradt af Fr. Krarup. I ''Hist. aarböger'', I (1845), finns en förteckning öfver alla enskilda stycken (247), ordnade efter innehåll och tidsföljd. E. Ebg.

Scriptōres rērum svecicārum me'dii ǣvi, lat. (''Författare i Sveriges historia under medeltiden''), kallas samlingen af krönikor, kronologier, årsböcker, lefnadsteckningar samt andra historiska skrifter från medeltiden (de båda reformatorerna Olaus och Laurentius Petris krönikor inbegripna) rörande Sveriges historia under nämnda tid. I anslutning till likartade samlingsverk i andra länder, närmast *Scriptores rerum danicarum medii ævi* (se d. o.), uppgjordes under senare delen af 1700-talet planen till en dylik samling för Sverige, och utförandet uppdrogs åt lektor K. G. Nordin, hvilken dock af andra värf hindrades att fullgöra detta uppdrag. Med begagnande af Nordins afskrifter redigerade sedermera professorn i Uppsala E. M. Fant 1:a delen, som utkom 1818. Fant hade redan året förut aflidit, och utgifningen öfvertogs då af E. G. Geijer och J. H. Schröder, hvilken senare egentligen skötte företaget och utgaf 2:a bandet, 1828. Därefter låg arbetet nere ända till 1867, då ledningen af detsamma uppdrogs åt ärkebiskop H. Reuterdahl (efter hans död, 1870, f. d. statsrådet F. F. Carlson), professor K. G. Malmström och bibliotekarien K. G. Styffe. Själfva utgifningen öfverlämnades åt dåv. docenten Claes Annerstedt, som utgaf 3:e delen, 1871—76. En 4:e del, som skulle inrymma utdrag ur isländska sagor, ryska källor till Sveriges medeltidshistoria m. m., har varit planerad, men har aldrig utkommit. De två första banden äro utgifna efter en föråldrad och tämligen okritisk metod. Några af de viktigaste i desamma inrymda skrifterna, såsom Rimkrönikorna och Olaus Petris krönika, ha sedermera utgetts i särskilda textkritiska upplagor. Först på 3:e bandet ha den moderna kritiska forskningens principer kunnat tillämpas. Ehd.

Scri'ptum, plur. *scri'pta*, lat., skrift, uppsats, bok.

Scriptūra, lat., skrift. — Scriptura sacra, den heliga skrift, bibeln.

Scripture [skri'ptjə], Edward Wheeler, amerikansk psykolog, f. 1864 i Mason, New Hampshire, direktor för psykologiska laboratoriet vid Yale university 1892—1902, sedan 1906 neurologist vid Columbia university, är lärjunge af Wundt och har utgett bl. a. *The problem of psychology* (1891), *The new psychology* (1898) och *General laboratory manual* (3 bd, 1907). S—e.

Scriver, Christian, tysk protestantisk mystiker, f. 2 jan. 1629 i Rendsburg, d. 5 april 1693 i Quedlinburg, studerade vid Rostocks universitet samt blef 1652 diakon i Stendal, 1667 kyrkoherde i Magdeburg och 1690 konsistorialråd och öfverhofpredikant i Quedlinburg. Under studietiden påverkad af J. Lütkemann och Heinrich Müller, fasthöll S. liksom dessa den ortodoxa positionen, men verkade i deras anda för större innerlighet i det religiösa lifvet gentemot intellektualism och formväsen. Han är en af den gammallutherska kyrkans klassiska uppbyggelseförfattare, läst och uppskattad ända in i vår tid. Som sådan förenar han rikt inre lif med liflig fantasi och öppet sinne för naturen, i hvilken han såg spegelbilder af eviga sanningar. Hans stil är behaglig och lättflytande. Bland hans skrifter märkas *Gottholds zufällige andachten* (1667; ''Gottholds fyra hundrade tillfälliga betraktelser'', 1727; flera uppl.), en samling af 400 liknelser, äfvensom *Gottholds siech- und siegesbette* (1671; senaste uppl. 1870; ''Gottholds sot- och segersäng'' etc., 1733; ny uppl. 1861) och framför allt det tills dato oöfverträffade verket *Der seelenschatz* (1675—92; många öfv. till sv., den första af R. Broocman i 6 dlr 1723—26, den senaste i 2 dlr 1884—85; flera olika sammandrag ha i åtskilliga uppl. utkommit, senast 1896), som beskrifver en själs väg ur sitt elände ända in i det eviga lifvets härlighet. Se E. B. Krieg, ''Chr. S. Ein lebensbild aus dem 17:ten jahrhundert'' (1872). E. M. R.

Scri'via, biflod fr. h. till Po i norra Italien, upprinner i Liguriska Apenninerna vid Torriglia i prov. Genua, flyter först åt v., därpå åt n. Järnvägen Genua—Alessandria följer dess öfre dal. J. F. N.

Scrobbesbyrig [skrå'besburig]. Se Shrewsbury.

Scrofulariacéer, *bot.* Se Scrophulariaceæ.

Scrope [skrāū'p], George Julius Poulett, engelsk geolog, f. 1797, d. 1876, är mest känd för sina forskningar rörande vulkanismen och vulkaniska bergarter.

Scrophulāria L., *bot.*, ett till fam. *Scrophulariaceæ*, underfam. *Antirrhinoideæ* hörande släkte af tämligen högväxta örter, med 4-kantig stjälk, motsatta hela eller flikiga blad, 5-flikigt foder, 2-läppig krona, 2-flikig öfverläpp, 3-flikig underläpp, kort, nästan klotrund pip och en mångfröig kapsel. Vid stränder, på fuktiga eller skuggiga ställen förekommer i Sverige allmänt *S. nodosa*, flenört, som har grönbruna blommor sittande i knippen i den glänsande, glatta stjälkens topp. Hela den vidrigt luktande örten, särskildt den knöliga roten, användes förr i medicinen. En annan art, *S. vernalis*, som blommar om våren, med gula blommor och hårig stjälk, förekommer förvildad ur gamla trädgårdar här och där i Sverige. O. T. S. (G. L—m.)

Scrophulariāceæ, Personātæ, Scrofula-

riacéer, Lejongapsväxter, *bot.*, växtfamilj af serien *Tubiflorœ*, underser. *Solanineœ*, omfattande omkr. 2,600 örter, halfbuskar och vedväxter med strödda, motsatta eller kretsställda blad utan stipler. De aldrig terminala blommorna äro tvåkönade, mer eller mindre zygomorfa. Kronan, som i knoppen aldrig är veckad, är ofta läppformig och maskerad (se Maskera 2). Ståndarna äro vanligen 4 eller 2, sällan 5, fruktbladen 2, mediant ställda, frukten kapsel eller bär. Familjen indelas i följande underfam.: *Pseudosolanoideœ* (*Pseudosolaneœ*) med oftast strödda blad, aktinomorfa eller svagt zygomorfa blommor, hvilkas 2 bakre kronflikar täcka i knoppen de öfriga, och ofta 5 ståndare, *Antirrhinoideœ* med åtminstone de nedre bladen motsatta, vanligen läppformig krona, hvilkens öfverläpp i knoppen täcker underläppen, och 4 eller 2 ståndare, och *Rhinanthoideœ* (*Rhinanthaceœ*) med strödda eller motsatta blad, zygomorfa blommor, hvilkas öfverläpp i knoppen täckes af underläppen, och 4 eller 2 ståndare. Familjen är talrikast representerad i tempererade länder, särskildt i bergstrakter. De flesta arterna äro örter eller halfbuskar, sällan buskar (arter af *Calceolaria*, *Phygelius*, *Veronica* m. fl.) eller träd (*Paulownia*, *Veronica*-arter); några äro klätterväxter. *Rhinantheœ*-gruppen utgöres af parasiter och halfparasiter. Läkemedel erhållas af *Verbascum*, *Gratiola*, *Veronica* och *Digitalis*. Många scrofulariacéer ha vackra blommor och odlas som prydnadsväxter i trädgårdar eller i kruka, såsom arter af släktena *Alonsoa*, *Calceolaria*, *Nemesia*, *Cymbalaria*, *Linaria*, *Antirrhinum*, *Maurandia*, *Rhodochiton*, *Collinsia*, *Pentastemon*, *Paulownia*, *Zaluzianskia*, *Mimulus*, *Torenia*, *Veronica*, *Digitalis* m. fl. G. L—m.

Scrōtum, lat., *anat.*, pung, taska. Se Könsorgan, sp. 644—645.

Scrub [skra'b], *bot.*, en speciellt i Australien utbildad formation af xerofila buskar, hörande till fam. *Proteaceæ*, *Myrtaceæ*, *Epacridaceæ*, *Leguminosæ*, *Dilleniaceæ*, *Myoporaceæ* m. fl., som äro alltid gröna, omkr. 3—4 m. höga, ofta bildande en tät, ogenomtränglig vegetation. Marken mellan buskarna är ofta bar. Jfr Australien, sp. 447, 453 och 455, samt Nya Kaledonien, sp. 147. G. L—m.

Scrubber [skra'bə], eng., Skrubber, en vid gasberedning använd apparat. Se Kylapparat, sp. 448, och Lysgas, sp. 101.

Scrutin d'arrondissement [skrytä' darrådissmä'], fr., arrondissemangsval. Se Listval.

Scrutin de liste [skrytä' də li'st], fr., listval (se d. o.).

Scruti'nium (lat., af *scrutāri*, utforska), den undersökning ang. kompetens och skicklighet, som föregår tillsättningen af ett ämbete, företrädesvis ett andligt; den undersökning, som följer på aflåggandet af examensprof; sluteu omröstning.

Sct, stundom nyttjad förkortning för *sankt*.

Scudéry l. Scudéri [skyderī]. 1. Georges de S., fransk författare, f. 22 aug. 1601 i Havre, d. 14 maj 1667 i Paris, deltog först som officer i ett par fälttåg, men lämnade tjänsten och slog sig 1630 ned i Paris för att egna sig åt litteraturen. 1644—47 vistades han emellertid i Marseille som fästningskommendant. Han utgaf *Oeuvres* och *Poésies* 1631 och debuterade s. å. på teatern med *Lygdamon et Lydias* samt skref sedan ett stort antal tragedier, tragikomedier och komedier, af hvilka många mottogos med stort bifall, men numera erbjuda endast historiskt intresse. De vunno publikens bevågenhet dels genom rikedom på äfventyr, dels genom romanesk uppfattning af kärleken. I tragedierna bemödar S. sig att iakttaga de tre reglerna. Bland de mest bekanta af hans dramer kunna nämnas *La comédie des comédiens* (1634), tragikomedien *L'amour tyrannique* (1638), som spelades på Richelieus teater och som författaren ansåg vida öfverträffa Corneilles "Cid", och *L'illustre Bassa ou Ibrahim* (1642). Mest bekant är S. numera genom sitt deltagande i striden mot Corneilles "Cid", under hvilken han uppträdde med *Observations sur le Cid* (1637) och *Lettre de Scudéry à l'illustre académie*. Han intogs i Franska akad. 1650 och utgaf 1654 eposet *Alaric ou Rome vaincue*; hans framgång upphörde med hans deltagande i fronden på Condés sida, hvarför han 1654 förvisades till Normandie, där han ingick ett förmöget gifte. När han 1661 återkom till Paris, höll en ny anda på att bryta igenom i litteraturen genom Boileaus, Molières och Racines uppträdande. S. upphörde att skrifva. Som människa var S. en hedersman, men narraktigt fåfäng, påminnande om den storskrytande soldaten i tidens komedier. Se A. Batereau, "G. de S. als dramatiker" (1902), och E. Perrier, "S. et sa soeur Madeleine" (1908).

2. Madeleine de S., den föregåendes syster, romanförfattarinna, f. 15 nov. 1607 i Havre, d. 2 juni 1701 i Paris, lefde tillsammans med sin broder till 1655, delande hans litterära mödor. Hon var djupt intagen af tidens preciösa riktning, och redan innan hon 1644 följde brodern till Marseille, besökte hon Hôtel de Rambouillet, liksom hon efter fronden tillhörde stamgästerna i Hôtel de Nevers och de Créqui. Efter fronden höll hon själf en berömd salong, en af de sista, där den preciösa andan omhuldades. Denna romaneska och galanta uppfattning präglar också de fem jättestora heroiskt historiska romaner, som hon författade, ehuru de utgåfvos under broderns namn: *Ibrahim ou l'illustre Bassa* (4 bd, 1641), som bragte de turkiska ämnena på modet, *Artamène ou le grand Cyrus* (10 bd, 1649—53), *Clélie, histoire romaine* (10 bd, 1654—60). De emottogos med stormande bifall och tillhöra tidens största litterära framgångar. Mindre uppseende väckte hennes båda sista romaner: *Almahide ou l'esclave reine* (8 bd, 1660) och *Mathilde d'Aguilar*, *histoire espagnole* (1667). Alla dessa berättelser äro nyckelromaner, som under historisk förklädnad skildra lif och seder vid franska hofvet och där man under de främmande namnen återfinner flera af samtidens mest kända personligheter

porträtterade, såsom Condé (Cyrus), hertiginnan af Longueville (Mandane), drottning Kristina af Sverige (Cleobuline) och författarinnan själf (Sapho). 1671 prisbelönades hon af Franska akad. för *Discours sur la gloire*. Hennes sista arbeten utgjordes hufvudsakligen af en serie moraliska *Conversations* (10 bd, 1680—92), mindre kända, men icke de minst värdefulla af hennes skrifter. Hon skref också god vers. — Litt.: Bosquillon, ”Éloge de m:lle de Scudéry” (1701), Sainte-Beuve, ”Lundis” (bd 4), Rathery och Boutron, ”M:lle de S., sa vie et sa correspondance” (1872), L. G. Pellissier, ”Lettres de m:lle de S. à P. D. Huet” (1902), och E. Wrangel, ”Drottning Christina och Le grand Cyrus” (1898). 1—2. J. M.

Scudo [sködå], ett förr i Italien gängse silfvermynt, urspr. med en sköld (it. *scudo*) i prägeln, af olika värde i de olika staterna: i Rom = 10 paoli l. 100 bajocchi = 3,60 kr.; i Sardinien = 5 lire = 3,60 kr.; i det lombardisk-veneziska riket = 6 lire austriache = 3,73 kr. I f. d. konungariket Bägge Sicilierna var 1 scudo l. pezza ett räknemynt, motsv. $1^1/_5$ ducato. Nu är i Italien scudo beteckning för ett 5-lirestycke.

Scudo [skydå], Paul, fransk musikskriftställare, f. 1806 i Venezia, d. 1864 i Blois, blef medarbetare i ”Revue des deux mondes” m. fl. publikationer och utgaf *Critique et littérature musicale* (1850—59), *L'art ancien et moderne* (1854), *L'année musicale* (1860—62) m. m. En del af hans uppsatser är öfv. till svenska under titeln ”Musikaliska studier och kritiker” (1853—54). A. L.*

Sculling [ska'liŋ], eng., enmansrodd. Se Roddidrott, sp. 574.

Sculps., förk. för lat. *sculpsit* (se d. o.).

Scu'lpsit, förk. *sc.* l. *sculps.*, lat., ”har stuckit” (graverat), ”har mejslat”, begagnas af kopparstickare och bildhuggare vid signering af deras arbeten, efter konstnärens namn. Jfr Delineavit.

Scu'lptor rēgius, lat., kunglig kopparstickare.

Scunthorpe [ska'nthåp], stadsliknande samhälle (urban district) i engelska grefsk. Lincoln, distriktet Lindsey. 10,170 inv. (1911). Stora järnverk. J. F. N.

Scurcola [sko'rkå-], S. Marsicana, kommun i italienska prov. Aquila, vid järnvägen Rom—Castellammare Adriatico. 3,118 inv. (1911). Ruiner af kyrkan S:ta Maria della Vittoria, som Karl af Anjou lät Niccolò Pisano uppföra till minne af hans seger öfver Konradin vid S. l. Tagliacozzo 23 aug. 1268.

Scurra [sku'rra], lat., eg. sprätt, sedan en individ, som förvärfvar sitt bröd genom lustigheter, t. ex. de af Phædrus (se d. o.) omnämnda snyltgäster, som roade sin patron och hans gäster med att härma en gris; vidare skådespelare i pantomim, sålunda ungefär med samma teknik som i våra tider en filmskådespelare. Dessa scurræ voro föregångare till medeltidens hofnarrar. J. C.

Scutāgium [skut-], mlat. Se Länsväsen, sp. 204.

Scutcher [ska'tʃə] l. Scutching machine, eng., en i bomullsspinnerier använd maskin, *fällrensen*, som har till ändamål att fullständigare uppluckra och rensa bomullen än den föregående s. k. öppnaren och att däraf bilda en jämnare fäll eller vadd, som sedermera skall kardas och vidare bearbetas till garn. Se Bomullsindustri, sp. 1059. G. A. W.

Scutellāria L. [skut-], *bot.*, ett artrikt, till fam. *Labiatæ*, underfam. *Scutellarioideæ*, hörande släkte medelstora eller tämligen höga örter eller buskar. Bladen äro motsatta eller upptill strödda. Blommorna sitta i bladvecken eller i ax- eller klaselika ställningar. Kronan är tvåläppig med hjälmlik öfverläpp, ståndarna äro 4, delfrukterna nästan klotrunda. I Sverige finnas 2 arter, *S. galericulata*, frossört, och *S. hastifolia*. Den förra, som allmänt förekommer på våt mark, har fint naggsågade blad och blåa blommor ensamma i bladvecken, alla vända åt en sida. G. L—m.

Scutellarioīdeæ [skut-], *bot.* Se Labiatæ och Scutellaria.

Scute'llum [skut-], *bot.* Se Groning, sp. 349, och Diastas.

Scūtifer, mlat. (eg. sköldbärare), väpnare, vapendragare. Jfr Armifer, Esquire och Riddare, sp. 213—214.

Scuti'gera, *zool.* Se Schizotarsia.

Scutum [skū-], lat., de romerske legionssoldaternas (d. v. s. det reguljära infanteriets) stora sköld, fyrkantig (se fig.), senare äfven oval (se fig. i art. Legion). Scutum täckte karlen helt och hållet, var sammansatt af träplattor och öfverdragen med läder; upptill och nedtill var den järnbeslagen. — S. inclinātum, *her.* Se Lutad sköld. — S. perpendiculariter sectum, *her.* Se Klufven sköld. J. C.

Romerska infanterisköldar (från Trajanuskolonnen).

Scylacium [ʃy-], romersk stad. Se Squillace.

Scylla [ʃy'l-]. 1. *Astron.*, en af småplaneterna. — 2. Se Skylla.

Scyllæum [ʃyl-]. Se Scilla.

Scyllarus arctus [ʃy'l-], *zool.* Se Björnkräfta.

Scyllium [ʃy'l-], *zool.* Se Doggfisksläktet.

Scymnol [ʃymnål], ett af O. Hammarsten gifvet namn på ett af honom i galla från haj (*Scymnus borealis*) påvisadt, kväfve- och svafvelfritt ämne, som i bindning med svafvelsyra utgör en af hajens gallsyror. S. J—n.

Scymnus boreālis [ʃy'm-], *zool.* Se Håkäringen.

Scyphistoma [ʃyfi'ståma], *zool.* Se Cœlenterata, sp. 489.

Scyphomedūsæ [ʃyfå-], Skifmaneter, *zool.* Se Cœlenterata, sp. 483, 487.

Scythia [ʃy'-], lat., Skytien. Se Skyter. Jfr Imaus.

Scythrops [ʃy'-], *zool.*, ett fågelsläkte hörande till fam. *Cuculidæ* och ordn. *Cuculiformis*. Näbben är synnerligen kraftig, längre än hufvudet, öfvernäbben med nedåtböjd spets och med längsfåror och svagt tandad å nedre kanten. Trakten omkring ögonen fram till näbbroten är naken. Fötterna äro kraftiga. *S. novæ-hollandiæ*, jättegö-

ken, är 65 cm. lång; den lefver i Australien samt på Nya Guinea, Celebes och Molukkerna. L—e.

Scytonēma [ʃy-], *bot.* Se Falsk förgrening.

Scytonematāceæ [ʃy-], *bot.* Se Myxophyceæ.

s. d., förk. för *samma dag*.

S. D. (S. P. D.), förk. för lat. *salutem* (*plurimam*) *dicit*, många hälsningar.

S. Dak., officiell förk. för South Dakota, Syd-Dakota. Se Dakota.

Sdbgr., förk. för K. L. F. von Sandberger (se d. o.).

S. de C. Se Föreningen S. de C.

Sdegnoso [sdenjåså], it., *mus.*, trotsigt, spotskt.

S. D. G., förk. för lat. *Soli Deo Gloria*, Gud allena vare ära.

s. d. o., förk. för *se detta ord* (vid hänvisningar).

Sdunskaja Volja, stad. Se Zduńska Vola.

Se, *kem.*, tecken för *selen*.

S. E., förk. för eng. *South East* och fr. *Sud-Est*, sydöst.

Seafield [sī'fild], earl af. Se Ogilvy, sp. 542.

Seaford [sī'fəd], baron. Se Ellis 1.

Seaforth [sī'fåth], förstad till Liverpool. Se Waterloo-with-Seaforth.

Seager [sī'gə], Henry Rogers, amerikansk nationalekonom, f. 21 juli 1870 i Lansing, Mich., filos. doktor vid Pennsylvaniauniversitetet 1894, sedan 1905 professor i nationalekonomi vid Columbia university i New York. S., som sluter sig till den subjektivistiska riktningen inom sin vetenskap, har vunnit mycket erkännande för sina läroböcker, af hvilka den fullständigaste är *Principles of economics* (1913). Därjämte har han gjort sig bemärkt genom sin positiva socialpolitiska ståndpunkt, utvecklad bl. a. i *Social insurance* (1910). E. H. T.

Sea-gipsies [sī' dʃi'psiś], eng., hafszigenare. Se Malajer, sp. 601.

Seaham harbour [sī'əm hā'bə] l. Dawdon, hamn och municipalsamhälle i engelska grefsk. Durham, 9 km. s. om Sunderland. 15,757 inv. (1911). Hamn anlagd 1828 af markisen af Londonderry för export från hans närbelägna kolgrufvor. Under världskriget besköts S. 11 juli 1916 af tyska undervattensbåtar. (J. F. N.)

Séailles [sea'j], Gabriel, fransk estetiker och filosof, f. 27 juni 1852 i Paris, egnade sig sedan 1875 först åt skolundervisning, gjorde en studieresa i Tyskland och fick vid återkomsten 1882 professors titel. 1884 ernådde han doktorsgraden och blef 1886 biträdande lärare (maître de conférences) i filosofi vid universitetet i Paris (Sorbonne), där han 1898 blef innehafvare af professuren i filosofi. Jämte sin doktorsafh. *Essai sur le génie dans l'art* (1884; 3:e uppl. 1902), ett betydande verk, hvari han häfdar geniets ställning som förbindande naturen och förnuftet och som ett uttryck för lifvet i dess innersta verklighet, som är identisk med friheten, har S. offentliggjort arbeten öfver *Léonard de Vinci* (*l'artiste et le savant*, 1892; ny uppl. 1906), *Biographie critique* (1903; ny uppl. 1911), *Eugène Carrière* (1901 och 1911), *Watteau* (1902) m. fl. konstnärer, vidare studier öfver *Ernest Renan* (1894, en "psykologisk biografi") och *La philosophie de Ch. Renouvier* (1905) jämte skrifter i uppfostringsväsen. S. är en flitig medarbetare i filosofiska och pedagogiska tidskrifter. För den populära universitetsverksamheten har S. varit intresserad ända från dess början; hans inledningsföredrag *Éducation et révolution* (1899) är flera gånger tryckt. E. Wrgl.

Sea islands [sī' āi'ləndś], kuststräckan af Syd-Carolina i Nord-Amerika och särskildt kusten mellan Winyah-viken, Great Peedees æstuarium och Savannahs mynning; äfven Georgias kust s. om Savannah har samma karaktär: låg och sumpig, med stigande och fallande tidvatten samt genom kustlaguner och kanaler sönderskuren till en mängd öar, men utmärkt af utomordentlig bördighet och producerande företrädesvis ris och bomull af en förträfflig sort ("sea island cotton"). Befolkningen består nästan uteslutande af negrer. (J. F. N.)

Sealsfield [sī'lśfild], Charles, eg. Karl Postl, österrikisk-amerikansk författare, f. 3 mars 1793 i byn Poppiz nära Znaim, Mähren, d. 26 maj 1864 i Solothurn, inträdde 1813 som novis i ett kloster i Prag samt prästvigdes sedan och blef sin ordens sekreterare, men flydde 1823 till Amerika och förändrade namn. De följande åren tillbragte han dels på resor, dels i New York, Paris och London, som korrespondent till amerikanska tidningar. 1827 utgaf han *Die vereinigten staaten von Nordamerika* (2 bd), en utförlig, välskrifven skildring af Förenta staternas politiska, religiösa och sällskapliga förhållanden. Den anonyma, hänsynslöst uppriktiga skildringen af hans fädernesland, *Austria as it is* (1828; fr. öfv. s. å.), väckte ovanligt stort uppseende. Romanen *Tokeah or the white rose* utgör en skildring af lifvet i Texas och Nord-Amerikas sydvästra stater, i tysk omarbetning kallad *Der legitime und die republikaner* (1832; "Den legitime och republikanerne", 1835), och ett ovanligt bifall rönte likaledes följande arbeten, i hvilka han skildrade det amerikanska lifvet, *Transatlantische reiseskizzen* (1834), *Der virey und die aristokraten* (1835), skildrande Mexico 1811, *Lebensbilder aus beiden hemisphären* (1835—37), *Deutsch-amerikanische wahlverwandtschaften* (1839—40), *Kajütenbuch oder nationale charakteristiken* (1841) och *Süden und Norden* (1842—43). Flertalet af dessa är öfversatt till engelska. — S. hade 1832 upphört med sin verksamhet som korrespondent och egnat sig åt vittert författarskap, som till ungefär 1848 var både bemärkt och inbringande, men sedermera, delvis på grund af otillfredsställande förläggarförhållanden, mattades och upphörde. I sin exotiska romantik påverkad både af Scott och Cooper, var S. likväl snarare en samhälleligt intresserad skildrare än en fantasifull berättare; hufvudvikten lägges städse på att ge en bred social och folkpsykologisk grundval. Hans betydelse är att dels ha gett den tyska litteratu-

ren ett initiativ i denna historisk-exotiska riktning, dels ha träffande tecknat en hel del typer från 1820- och 1830-talens Amerika. Väl vidlyftiga resonemang och alltför manierad, kosmopolitisk stil kunna anmärkas som brister i hans framställning. Se A. B. Faust, "Ch. S." (1897). R—n B.

Seans [-a'ŋs], fr. *séance*, "sittning", sammanträde; föreställning inför en sluten krets (t. ex. spiritistisk seans).

Seapoys [sī'pâiš l. sipâi'š] l. Sepoys. Se Sipahi.

Seashore [sī'ʃâe'], Karl Emil, svenskfödd amerikansk psykolog, f. 28 jan. 1866 i Mörlunda, Kalmar län, vardt bachelor 1891 vid Gustavus Adolphus college och filos. doktor vid Yaleuniversitetet 1895, var assistent vid dettas psykologiska laboratorium 1895—97, var 1897—1902 biträdande och är sedan 1902 ord. professor i psykologi vid statsuniversitetet i Iowa samt ledare för dess psykologiska afdelning och sedan 1905 dekanus för Graduate college där. S. har utarbetat ett stort antal undersökningsredskap, såsom psykergograf, audiometer m. fl. Af hans författarskap må nämnas *Normal illusions* (1897, i "Yale studies"), *Localization of sound* (1900, i "Iowa studies in psychology"), *Mental work* (därst., 1905), *Elementary experiments in psychology* (1908, S:s hufvudarbete) och *Psychology of music* (1910) m. m. Han är utgifvare af "Iowa studies in psychology" och medutgifvare af "Journal for educational psychology" samt var vice president vid den internationella psykologiska kongressen 1913.

Seattle [sīä'tl], största staden i nordamerikanska staten Washington, vid Northern och Great Northern pacifikbanorna m. fl. järnvägar, ligger mellan Elliot bay, en östlig arm af Puget sound, och sjön Washington (130 kvkm.). Först bebyggd omkr. 1850 och uppkallad efter en indianhöfding, blef S city 1830 och hade då 3,533 inv., 1900 80,671 och 1910, sedan därmed införlifvats flera kringliggande samhällen, 237,194 inv., hvaraf 60,835 i utlandet födda hvita (8,676 i Sverige). Stadens område (1910: 216 kvkm., hvaraf 76,2 kvkm. vatten) är mycket kuperadt. S. är storstadsmässigt bebyggdt med stora parker (ensamt de under stadsstyrelsens vård stående 438 har) och många ståtliga byggnader, bl. a. de till universitetet hörande, den romersk-katolska katedralen, grefskapsdomstolen, Carnegiebiblioteket (med flera filialer i staden) samt flera bank- och affärspalats. S. är säte för en katolsk biskop och har jämte många andra undervisningsanstalter ett statsuniversitet, inrättadt 1862 (2,824 stud. 1912—13), omfattande graduate school, college of liberal arts samt afdelningar för teknologi, skogsvetenskap, juridik, grufvetenskap och farmaci. På dess mark (245 har) stodo 1909 utställningsbyggnaderna för Alaska-Yukon-Pacific-utställningen. Högskolan har flera svenska lärare, och som staden är en af svenskhetens härdar i unionens västra del, fick skolan på begäran af professorer där flera af de vid S. Franciscoutställningen 1915 utställda svenska föremålen för att bilda grunden till ett svenskt kultur- och industrimuseum. Staden har omfattande industri: 1909 751 företag med omkr. 14,000 arbetare och ett tillverkningsvärde af 50,6 mill. doll. I stor utsträckning använder den elektrisk kraft från fall i närheten. Stadens ypperliga och rymliga hamn vid Elliot bay och den med Puget sound genom en kanal förenade sjön Washington är utgångspunkt för ångbåtslinjer till Alaska samt till Öst-Asien, Hawaii, Australien, Mexico och Syd-Amerika m. fl. och besökes af fartyg om 3 mill. tons dräktighet årligen; dess in- och utförsel, 40—50 mill. doll., är näst S. Franciscos den största på västkusten. Nästan allt guld från Alaska och Yukondistriktet mottages i S., och nära 80 proc. af Alaskahandeln gå däröfver. Wbg.

Seb, egyptisk gud, är en beteckning för jorden, hvars frukter sägas vara frambragta af honom. Af grekerna sammanställdes S. med Kronos. I de egyptiska inskrifterna kallas han ofta gudarnas fader, i motsats till Nut, himmelens gudinna, som är deras moder. K. P.*

Seba, Albert, holländsk naturaliesamlare, f. 1665 i Etzel (Ostfriesland), d. 1736 i Amsterdam, var apotekare i sistnämnda stad. Han gjorde stora samlingar af naturalier från skilda delar af världen (en del af dem sålde han 1717 till tsar Peter för 15,000 fl.) och beskref dem med vetenskapsmäns biträde (jfr Artedi) i *Locupletissimi rerum naturalium thesauri descriptio* (4 bd i folio, 1734—64; de två sista banden redigerades af A. Vosmaer; nytryck Paris 1827), försedd med 450 planscher i kopparstick.

Seba'dius. Se Sabazios.

Sebæa, *bot.* Se Gentianaceæ.

Sebaldt, Karl Fredrik, ämbetsman, politiker, f. 1 april 1713 i Moskva, där fadern, svensk trumpetare, hölls i rysk fångenskap, d. 19 okt. 1792 i Stockholm, blef 1736 auskultant i Åbo hofrätt och sekreterare hos den bekante partimannen S. Åkerhielm, 1740 e. o. kanslist och 1759 protokollssekreterare i Justitierevisionsexpeditionen, 1760 assessor i Svea hofrätt, 1762 hofrättsråd samt 1764 ämbets- och byggnadsborgmästare i Stockholm. S. började sin politiska bana som sekreterare i bondeståndet vid 1746—47 års riksdag och gjorde sig därvid bemärkt som ifrig anhängare af mösspartiet. Vid riksdagen 1765 valdes han, ehuru för första gången riksdagsman, till borgarståndets talman och utmärkte sig ånyo för sin hänsynslösa partiståndpunkt. Vid riksdagen 1771 utsågs han för andra gången till ståndets talman. Under riksdagens lopp valdes han till justitiekansler, men afsade sig denna post, ehuru han fick behålla titel och värdighet. När ständerna efter revolutionen 21 aug. 1772 sammankommo för att antaga den nya regeringsformen, anmälde S. sig sjuk, troligen efter tillsägelse, hvarför rådman Hochschild kom att underteckna den nya grundlagen å borgarståndets vägnar. 1777 blef han justitieborgmästare i Stockholm. För att omöjliggöra, att han vid den förestående riksdagen åter skulle bli talman, upphöjde konungen honom 1778 i adligt stånd. 1783 tog S. afsked från sin tjänst. L. S.

Seba'ldus, katolskt helgon, enligt legenden son af en dansk konung, lär ha studerat i Paris och där blifvit gift med en dotter till konung Dagobert III, men redan dagen efter bröllopet skilt sig från sin hustru och begett sig på en vallfärd till Rom samt därefter slagit sig ned som eremit i en skog vid Nürnberg. Hans dödsår uppges merendels till

801. Hans dag är 19 aug. Man vet intet säkert vare sig om hans lif eller tid. 1070 dyrkades han redan (se "Acta sanctorum", augusti III). S. kanoniserades 1425 och valdes till Nürnbergs skyddshelgon. Om den efter honom uppkallade Sebalduskyrkan i nämnda stad och grafvården däri öfver S. se Nürnberg, sp. 266, och Vischer, P. (Hj. H—t.)

Sebaot, i G. T. en bestämning till Israels Gud (se Jehovah), urspr. en förkortning af *Jahve 'ælôhê ṣĕbā'ôt* (l. med art. *haṣṣebā'ôt*), "Jahve härskarornas Gud" (*ṣĕbā'ot* betyder härskaror). Med dessa härskaror torde urspr. ha åsyftats Israels till strid uppställda härskaror (jfr 1 Sam. 17: 45), och förbindelsen Jahve s. har då varit en beteckning på Israels Gud, sådan han representerades af och var närvarande i och med arken. I och med profeternas predikan undergick namnet en djupgående förändring, så att Jahve s. kom att beteckna Guds absoluta upphöjdhet öfver världen, hans herradöme öfver alla makter (härar) både i himmel och på jord. Se E. Kautzsch i "Realencyklopädie für protestantische theologie und kirche" (bd XXI) och "Biblische theologie des Alten testaments" (1911), samt Gesenius-Buhl, "Hebräisches etc. handwörterbuch" (ordet *ṣābā*). E. S—e.

Sebardt, Karl Vilhelm, apotekare, kommunalman, f. 23 maj 1841 i Stockholm, aflade farmacie studiosiexamen 1861 samt apotekarexamen 1863, köpte 1865 apoteket "Lejonet" i Stockholm och blef s. å. hofapotekare. S. har utvecklat en ovanligt liflig och betydelsefull verksamhet till apotekarkårens och den farmaceutiska undervisningens bästa under en period, då de mest genomgripande reformer på apoteksväsendets område varit å bane och till god del genomförts. 1867 inträdde S. i Apotekarsocietetens direktion, var ett par år dess sekreterare och 1878—1906 dess ordf. S. har varit led. i en rad kommittéer för utarbetande af medicinaltaxor och till förbättrande af apotekarnas ekonomiska ställning. Vidare har han verksamt deltagit i ordnandet af apotekslprivilegiernas amortering och öfvertagande af staten, i höjandet af apotekarkårens förkunskaper genom införande af mogenhetsexamen som villkor för tillträde till den farmaceutiska studiebanan, hvarjämte han verkat för kvinnans rätt till inträde på nämnda bana. Som ordf. i Apotekarsocieteten har S. vidare arbetat för statens fullständiga öfvertagande och ordnande af den farmaceutiska undervisningen och för bildandet af apotekarkårens lifränte- och pensionskassa, särskildt äfven för möjliggörande af apotekarnas pensionering efter 1920, då samtliga apotekslprivilegier skola vara inlösta af staten och apotekarna sålunda bli statstjänstemän. S. medverkade till att uppgöra förslag till författning ang. apoteksvarors natur och rörande handel med sådana. Från 1894 var han en lång följd af år led. af kommissionen för utarbetande af ny farmakopé. Af Farmaceutiska institutets styrelse har S. varit led. 1876—88 och sedan 1902 samt verkat mycket godt för institutet, särskildt då detta varit i behof af ekonomiskt stöd. — I Farmaceutiska föreningen var S. vice ordf. 1869—70 och styrelseled. 1880—81. Vid det första allmänna farmaceutmötet i Göteborg 1891 var S. ordf. Äfven har han verksamt befrämjat tillverkningen af konstgjorda mineralvatten och bildandet, i midten af 1870-talet, af Apotekarnas mineralvattens a.-b. — 1903 hedrade Apotekarsocieteten S. bl. a. genom att afsätta 10,000 kr. under namn af "C. V. Sebardts minnesfond" och öfverlät åt S. att närmare ange dess användning. Enligt hans bestämmelse skall räntan utgå till ett eller flera stipendier för farmaceuters studieresor inom eller utom landet. 1877—1905 var S. led. af Stockholms stadsfullmäktige och 1886—1901 led. (sedan 1892 vice ordf.) i hälsovårdsnämnden m. m. C. G. S.

Sebastē (grek. öfv. af lat. *augusta*, den kejserliga), namn på åtskilliga städer, grundlagda eller ombyggda under romerska kejsartiden: 1. Stad i Cilicien, grundlagd af Archelaos af Kappadocien (25 f. Kr.—17 e. Kr.) på ön Elaiussa (nu Ajasch, förenad med fastlandet). — 2. Stad i Paflagonien med okändt läge. — 3. Stad i Frygien (nu Sivas), grundlagd af Augustus. Om läge och inskrifter se Ramsay, "The cities and bishoprics of Phrygia" (1895). — 4. Nytt namn på det af Herodes förskönade och befästa Samaria, hvars nuv. namn är Sebastije. — 5. Namn på Cæsarea Palæstinæ. Se Cæsarea 1. — 6. Namn på det af Augustus återuppbyggda Pafos (se d. o.).

Sebastēi'a. Se Sivas.

Seba'stes, *zool.* Se Kungsfiskslägtet.

Seba'stian, katolskt helgon, kallad "trons försvarare", lär under kejsar Diocletianus ha innehaft en hög militärisk befattning och under kristendomsförföljelserna så mycket som möjligt begagnat sig däraf till skydd för de kristne, hvilkas trosförvant han i hemlighet var. När det uppdagades, att han var kristen, och han ej ville afsvärja sin tro, bands han vid ett träd och genomborrades af mauretanska bågskyttars pilar. En

Den hel. Sebastian, målning af Sodoma. (Florens.)

kristen kvinna, Irene, som ville begrafva honom, men fann honom lefvande, vårdade honom, tills han tillfrisknade från såren, men då blef

han åter gripen och piskad till döds, 20 jan. 288. Hans kropp, som kastats i kloaken, upptogs af kristinnan Lucina och begrofs i katakomberna. S:s helgonakter äro föga tillförlitliga, men han är dock troligen en historisk person. Hans dyrkan går tillbaka ända till den första bevarade romerska helgonkalendern 354. I konsten har han ofta behandlats, t. ex. skulpturellt af A. Rossellino och Civitale, måleriskt af Sodoma (se fig.), Mantegna, Vanucci, Holbein d. ä., P. Veronese och Zampieri. S. är skytteföreningars skyddshelgon och anropas äfven som botare af smittsamma sjukdomar. (Hj. H—t.)

Seba'stian, konung i Portugal, f. 1554, var son af infanten Johan och infantinnan Johanna, en dotter till kejsar Karl V, och kom på tronen 1557, efter sin farfader, Johan III, och tillträdde regeringen 1568. Uppfostrad af jesuiter, medan regeringen under minderårigheten fördes af hans farbroder, kardinal Henrik, växte han upp till en religiös fanatiker, med brinnande lust att sätta ett nytt korståg i gång samt eröfra norra Afrika, och 1574 företog han i detta syfte en expedition till Tanger mot ”de otrogne”. Efter utbrottet af tronstriderna i Marokko 1578 seglade han ånyo öfver till Afrika, denna gång med 15,000 man, för att understödja den fördrifne Mulei Muhammed. Men i slaget vid Alcazar 1578 vardt han i grund slagen af den till antalet öfverlägsne fienden och försvann själf i drabbningens förvirring, utan att hans lik sedermera fanns. Med sitt krig hade han emellertid uttömt statskassan och förstört blomman af den portugisiska adeln. S. efterträddes af sin farbroder. Sedermera uppträdde efter hvarandra fyra personer med anspråk på tronen, utgifvande sig för den försvunne S. På grund af portugisernas sträfvan att störta det spanska herraväldet, som genomförts 1580, vunno de många anhängare. Bland dessa s. k. pseudosebastianer afrättades de tre förste, såsom öfverbevisade bedragare. Den fjärde, hvilken först 1598 visade sig i Venezia, lyckades öfvertyga många, att han var den verklige S., genom sin utomordentligt stora likhet med den försvunne konungen och sin kunskap om de hemliga underhandlingar, som denne fört med Venezia. Han blef emellertid först fängslad och därefter utlämnad till spanska regeringen samt troligen afrättad 1600 i fängelset i San Lúcar. Jfr d'Antas, ”Les faux Don Sébastien” (1875), São Mamede, ”Don Sébastien et Philippe II” (1884). (E. N—nn.)

Sebastiāni, Johann, tysk tonsättare, f. 1622 i Weimar, d. 1683 i Königsberg som kapellmästare hos kurfursten af Brandenburg, skref passionen *Das leiden und sterben — — Jesu Christi* (1622; ånyo utg. 1903), som fick betydelse för artens utveckling genom införandet af koraler (med arieartad behandling för solosopran). Han komponerade vidare sångerna *Parnass-blumen* (2 bd, 1672—75) och 13 flerstämmiga begrafningssånger, som bevarats i Uppsala universitetsbibliotek. E. F—t.

Sebastiāni, Horace François Bastien, grefve, fransk militär, f. 15 nov. 1772 i La Porta på Corsica, d. 20 juli 1851 i Paris, var af låg härkomst och studerade först till präst, men ingick 1789 i fransk krigstjänst och bekämpade som löjtnant Paoli och engelsmännen på Corsica. Han anslöt sig nära till Bonaparte, understödde som chef för ett regemente dennes statskupp 18 brumaire år VIII (9 nov. 1799) och blef efter slaget vid Marengo (1800), hvari han med utmärkelse deltog, sänd i ett diplomatiskt ärende till Turkiet och Egypten. Han blef 1803 brigad- och 1805 divisionsgeneral, sedan han på ett glänsande sätt deltagit i slagen vid Ulm och Austerlitz. 1806 blef han fransk ambassadör i Konstantinopel, där han lyckades organisera turkarnas segerrika motstånd mot engelska flottan. Vid Selim III:s död (1807) återkallades han, kämpade med framgång i Spanien 1809—11, i kriget mot Ryssland 1812, där han särskildt utmärkte sig vid Smolensk och Moskva, samt i 1813 och 1814 års fälttåg. Efter att ha slutit sig till bourbonerna under den första restaurationen (1814—15) öfvergick han under ”hundra dagarna” till Napoleon, flydde vid hans fall till England, men återvände redan 1816 till Frankrike. 1819 valdes han till deputerad, slöt sig till vänstern och var en af Ludvig Filips förtrognaste anhängare och förberedare för julirevolutionen 1830. S. å. blef han marinminister och kort därpå utrikesminister, till 1832. Han var 1834—35 fransk minister i Neapel och 1835—40 i London. Hans dotter var gift med hertig de Praslin (se Choiseul 4), som mördade henne, ett brott, som väckte oerhördt uppseende. E. A—t.

Sebastiāno del Piombo [-nå -piå'mbå]. Se Luciani, sp. 1218.

Sebastiāno di Ba'rtolo [-nå -tålå]. Se Mainardi, B.

Sebastije. Se Sebaste 4.

Sebastin l. Sebastinkrut, ett af svensken A. Beckman 1872 uppfunnet nitroglycerinhaltigt sprängämne, i hvilket fint pulveriseradt träkol användes som uppsugningsmedel för nitroglycerin. Som syregifvande beståndsdel ingår natronsalpeter. Efter införandet af de gelatinerade nitroglycerinsprängämnena har sebastinen förlorat sin betydelse och användes numera i ytterst ringa omfattning. S. Nff.

Sebasto'pol, oriktig form för Sevastopol (se d. o.).

Sebasto'polis, stad. Se Dioskurias.

Sebāt. Se Schebat.

Seba'zios. Se Sabazios.

Sebbelow, Christian August, norsk donator, f. 1805 i Kristiansand, d. 1886 i Paris, var länge prokurator i Jarlsberg og Larviks

amt, utöfvade storartad välgörenhet och testamenterade sin förmögenhet till en stiftelse för ogifta mödrar i Kristiania (''S:s stiftelse''), med ett grundkapital på 400,000 kr. Han upprättade äfven ett legat, som bär hans namn, för behöfvande sjömän och deras efterlefvande, m. m. K. V. H.

Sebek, egyptisk gud, framställes med krokodilhufvud, prydt med solskifva och vädurshorn. S. är sålunda en solgud. Han kallas stundom Isis' son och bekämpar då Osiris' fiender. I denna egenskap kan han sägas sammanfalla med Horus. Hans kult är mycket gammal och hade sitt centrum i Fajum, hvars hufvudstad af grekerna kallades *Krokodilopolis*, ''krokodilstaden'' (se Arsinoe). I yngre tid fick han äfven i Ombos en storartad kult. K. P.*

Sebekhotep, egyptisk konung. Se Egypten, sp. 1480.

Sebeknefru, egyptisk drottning. Se Egypten, sp. 1479.

Sebektekin (Sebuktigin), furste. Se Ghasnavider.

Sebelien [-liin], John (eg. Johan Robert Francis), norsk kemist, f. 30 april 1858 i Köpenhamn, polyteknisk kandidat 1881, fick 1883 universitetsguldmedalj för afh. *Beiträge zur geschichte der atomgewichte*, studerade först agrikulturkemi, sedan fysiologisk kemi (för O. Hammarsten i Uppsala), vardt 1885 docent i mejerikemi vid Ultuna landtbruksinstitut, 1889 lärare vid den norska högre landtbruksskolan på Aas, vid hvilken, nu omdanad till landtbrukshögskola, han 1914 utnämndes till professor i kemi. S:s viktigaste vetenskapliga arbeten röra sig om mjölks kemiska natur. Han var den förste, som framställde laktoglobin och laktalbumin ur mjölk samt påvisade förekomsten af en pentos däri. S. har ock arbetat med peptisk digestion af kasein. S. har i hög grad främjat utvecklingen af sitt ämne i Norge, bl. a. genom afh. och läroböcker (*Læren om gjödselen*, 1907, 2:a uppl. 1916, *Lærebok i uorganisk kemi*, 1910, *Kortfattet lærebok i kemi*, 1912, 2:a uppl. 1916). S. blef 1891 led. af Videnskapsselskapet i Kristiania. Han tog 1905 initiativ till upprättandet af det 1909 konstituerade ''1905-fondet for landbruksforskning i Norge'', hvars afkastning används till uppmuntran af vetenskapliga arbeten i landtbruk. K. V. H. S. A—s.

Sebe'nico (kroat. *Si'benik*), stad i Dalmatien, vid mynningen af Kerka, som där bildar en vid bukt, hvilken genom den trånga Sant' Antoniokanalen står i förbindelse med Adriatiska hafvet. 12,588 inv. (1910), mest serbo-kroater och rom. katoliker. Romersk-katolsk och ortodox biskop. Domkyrka i italiensk gotik (hvars äldsta del tillkom 1430—41, fullbordad 1556), den vackraste kyrkobyggnaden i Dalmatien; flera kloster. Vin- och olivodling samt fiske. (J. F. N.)

Sebe'nnytos. Se Samannud.

Seberg, Karl Albert Teodor, tidningsman, f. 23 febr. 1849 i Lund, d. 9 okt. 1908 i Stockholm, aflade 1868 mogenhetsexamen i Hälsingborg, genomgick sedan Teknologiska institutet, hvarefter han som utexaminerad civilingenjör egnade sig åt industrien, särskildt anläggningen af trämassefabriker, och var verksam såväl i Sverige som i England, Frankrike, Tyskland och Österrike. 1877—79 var han vikarierande öfverlärare i maskinkonstruktion vid Stockholms slöjdskola. Under sina utrikes vistelser hade han sändt ''Dagens nyheter'' resebref, hvilkas sakinnehåll och stilistiska elegans väckt uppmärksamhet. Han var tidningens korrespondent från Paris' världsutställning sommaren 1878 och inträdde s. å. som fast medarbetare på den politiska afdelningen i redaktionen. Mångsidiga, gedigna kunskaper och flytande, ironiskt färgad stil kännetecknade hans tidningsmannaskap.

Sebes Körös [ʃe'beʃ köröʃ]. Se Körös 1.

Sebíl (arab.), eg. ''väg'', t. ex. i det i koranen förekommande uttrycket *sebîl Allâh*, ''Guds väg'', ''Dagens sak'', ''religiöst syfte''. Därur utvecklade sig sedan betydelsen ''frivillig gåfva för välgörande ändamål''. På detta sätt kom ordet att användas som gemensam benämning på hvarjehanda inrättningar, som gratis stå till allmänhetens disposition, t. ex. vattenledningar, härbärgen o. s. v., och slutligen fick det den speciella betydelsen ''offentlig brunn'' i moskéer eller annorstädes. En dylik *sebîl* är vanligen omgifven af ett bronsgaller och ofta rikt dekorerad på olika sätt. Det arabiska namnet på ''brunn'' i allmänhet är *bi'r* (*bîr*), hebr. *be'ēr*. K. V. Z.

Sebino [-nå], Lago S., it., lat. *Lacus Sebinus*. Se Iseosjön.

Sebituane, höfding. Se Makololo.

Sebnitz, stad i konungariket Sachsen, kretsen Dresden, i Sachsiska Schweiz. 11,406 inv. (1910). Väfverier och pappersbruk, tillverkning af konstgjorda blommor (öfver 4,000 arb.). (J. F. N.)

Seborré (af lat. *sebum*, talg, och grek. *rhoë*, flytning), *med.*, infördes i terminologien i midten af 1800-talet för att beteckna det tillstånd i huden, som beror på en alltför riklig afsöndring ur hudkörtlarna af flytande oljigt fett. Småningom har namnet fått vidsträcktare betydelse, och som seborré betecknas ofta hudförändringar, som strängt taget ej höra dit. I allmänhet skiljer man på en *seborrhoea oleosa*, där fettet är mera flytande och som mest uppträder i ansiktet, på bröstet och ryggen, där fettkörtlarna äro särdeles kraftigt utvecklade, och en *seborrhoea sicca*, där fettet är fastare genom riklig uppblandning med afstötta epitelceller och som framför allt iakttages i hårbottnen. Orsaken till seborrén anses af somliga vara den af Sabouraud beskrifna seborrébacillen, som förekommer i riklig mängd i fettet, som utpressas ur hudkörtlarna, men sannolikt äro dessa blott saprofyter, och seborrén torde riktigast uppfattas som en funktionell rubbning hos hudkörtlarna. Den börjar vanligen vid puberteten, då en allmän lifligare verksamhet i hudkörtlarna är fysiologisk, och dess uppträdande torde gynnas utom af ärftlig disposition äfven af blodfattigdom, matsmältningsrubbningar m. m. Seborrén å sin sida är den bas, på hvilken vissa hudutslag, t. ex. finnar, utvecklas. Behandlingen består framför allt i att genom tvättningar med tvål eller såpa aflägsna fettet och uttorka huden. På senare tid har man äfven genom röntgenbestrålning lyckats direkt minska hudkörtlarnas afsöndrande förmåga. L. Mbg.

Sebra (Zebra), *zool.* Se Hästdjuren, sp. 173.

Sebraträ (Zebraträ), *bot.*, namn på trä af

olika slag af palmer, af *Centrolobium robustum* (se Araribá och Centrolobium) och af *Omphalobium Lambertii* (fam. *Connaraceæ*). G. L—m.

Sebrocynthus, biskop. Se Zebrácynthus.

Sebta, stad. Se Céuta.

Sebú, lat. *Subur*, flod i Marokko, rinner upp på nordvästra sidan af Stora Atlas, flyter i nordvästlig riktning 5 km. ö. om staden Fes, upptar fr. h. Asfar och Wergha samt faller ut i Atlantiska oceanen vid El Mehedija. Längd 550 km. Dess och Werghas dalar jämte den till Medelhafvet flytande Mulujas bilda hufvudvägen från Atlantiska hafvet till Medelhafvet. (J. F. N.)

Sebuktigin. Se Sebektekin.

Sebulon. 1. Patriarken Jakobs son med Lea (1 Mos. 30: 20), i källorna nämnd efter Isaskar (1 Mos. 35: 23). — 2. En efter honom benämnd israelitisk stam, som hade sina boningsorter n. om Isaskar, s. v. om Naftali och ö. om Asser (Jos. 19: 10 f., 27, 34), ungefär från nordvästra foten af Tabor till östra sidan af Karmel och i n. till Battofslätten. Af 5 Mos. 33: 18 f. synes framgå, att den på ett eller annat sätt också haft tillträde till hafvet. I Israels historia nämnes S. icke ofta, ehuru den säkert där spelat en icke obetydlig roll, alldenstund den stora karavanvägen från Egypten till Damaskus och Eufratländerna gick fram öfver den del af Jisreelsslätten, som låg inom dess område. Den nämns hufvudsakligen under Domaretiden (Dom. 4: 6, 10; 5: 14, 18, jfr 12: 11 f.). 1—2. E. S—e.

Sebum (lat., talg), *med.*, det fett, som afsöndras ur hudkörtlarna. Det genomdränker de ytligaste epitelcellerna och håller därigenom huden smidig och hindrar, att den för starkt uttorkas, samt minskar afdunstningen och värmeförlusten genom huden. L. Mbg.

Sebun, *zool.* Se Zebun.

Sebzavar (Sebzor), stad i västra Afganistan, 150 km. s. om Herat, vid floden Harud.

Sebzevar, stad i Persien, prov. Chorasan, vid handelsvägen från Mesched till Teheran. Omkr. 15,000 inv.

Sebzor. Se Sebzavar.

s. e. c., förk. för lat. *sa'lvo errōre ca'lculi*, med förbehåll af räknefel.

Sec., *mat.*, förk. för *sekant* (se d. o.).

Secále, *bot.* Se Mjöldryga och Råg.

Secchi [se'kki], Angelo, italiensk astronom, f. 29 juni 1818 i Reggio i Lombardiet, d. 26 febr. 1878 i Rom, medlem af jesuitorden, lefde efter sin prästvigning flera år i Rom, men blef vid revolutionen 1848 fördrifven och tog sin tillflykt till Nord-Amerika, där han blef professor i fysik och matematik vid Georgetown college i Washington. Redan 1849 blef han återkallad till Rom som De Vicos efterträdare som professor i astronomi vid Collegio romano. Där inrättade han det nya observatoriet vid denna institution och utvecklade som chef för detta observatorium en mycket omfattande och betydelsefull vetenskaplig verksamhet. Hans arbeten omfatta en mängd olika områden af den praktiska astronomien, meteorologien och geofysiken samt framför allt astrofysiken. Denna sistnämnda, då helt unga vetenskapsgren kan i själfva verket sägas i S. ha en af sina förnämsta pionjärer. Han egnade sig med ifver åt spektralanalysens användning på himlakropparna, i synnerhet fixstjärnorna. Från honom härstammar den första brukbara klassificeringen af stjärnornas spektra. Äfven hans arbeten öfver solfysiken ega bestående värde. Han utförde de första noggrannare undersökningarna öfver solens värmestrålning, och hans teori för solens konstitution var af grundläggande betydelse. Bland hans arbeten inom den praktiska astronomien må framhållas observationer öfver dubbelstjärnorna. S. utöfvade en ofantligt vidlyftig skriftställarverksamhet. Till hans större och mera kända arbeten, af hvilka några utgingo i flera uppl. och öfversattes till flera språk, höra *Le soleil, exposé des découvertes modernes sur la structure de cet astre* (1870; 2:a uppl. 1876; tysk uppl. utg. af Schellen 1872), *L'unità delle forze fisiche* (1869; 2:a uppl. 1874; fransk uppl. 1874; tysk uppl. 1876), *Le stelle* (1877; tysk uppl. 1878). S. utgaf äfven sedan 1851 Collegio romano-observatoriets publikationer. B—d.

Secchia [se'kkia], forntidens *Gabellus*, biflod fr. h. till nedre Po, rinner upp på Monte Casarola (toskanska Apenninerna) på 1,430 m. höjd, flyter i nordöstlig hufvudriktning och faller ut i Po nedanför Mincios mynning. Längd 157 km. (J. F. N.)

Secco [se'kkå], it., *mus.*, eg. "torrt", hårdt och kort anslag. — Al secco. Se d. o. och Freskomåleri, sp. 1367. — Seccorecitativ, *mus.* Se Recitativ.

Seceders [sisi'dəš], "utträdare", skotska statskyrkans benämning på medlemmarna af den från densamma afsöndrade "förenade presbyterianska kyrkan", *Secession church*. Denna, bildad 1733 af Erskine och andra präster i striden om patronatsrätten, har med 26 församlingar behållit sig till våra dagar som *United original seceders*. Om det sista årtiondets unionsförsök se Skotska kyrkan. Den öfverensstämmer till läran med presbyterianska statskyrkan, men skiljer sig från densamma genom en fullkomligt demokratisk författning. I frågan om aflägsnande af medborgared eller icke delade S. sig 1747 i *burghers* och *antiburghers*, som dock återförenades 1820, sedan de senare, de edvägrande, gett vika. Se C. G. Mc Orie, "The church of Scotland. Her divisions and her reunions" (1901) och litt. till art. Skotska kyrkan. (Hj. H—t.)

Secentismo [setjenti'små; it., af *secento*, sexhundra, uti Italien vanlig benämning på 1600-talet], en stilriktning inom italienska litteraturen (se d. o., sp. 1089). — Secenti'st, författare, som tillhör secentismo.

Sece'ssio (lat., "utträde"), de romerske historieskrifvarnas benämning på plebejernas utvandringar till Heliga berget (se d. o. och Romerska riket, sp. 726) åren 494, 449 och något år mellan 289 och 286 f. Kr.

Secessiōn (lat. *sece'ssio*), utträde, utbrytning, skilsmässa. *Konsth.* I det moderna konstlifvet betecknar ordet en utbrytning af en del konstnärer ur ett konstnärsförbund, en opposition mot byråkratism inom konsten, mot akademiväsendet, mot förlegade undervisningsstadgar och utställningsreglementen. Secessionisterna upprättade fria skolor och grupputställningar med egen jury, grundade på personlig och konstnärlig sympati mellan medlemmarna. Dylika utbrytningar — af mer och mindre radikal hållning — förekommo på 1880-talet i Danmark, Norge och Sverige (oppositionen 1885, Konstnärsförbundet 1886, se detta ord) samt i Petersburg och Japan (1889). 1890 skedde den stora schismen inom konstvärlden i Paris, då en mängd konstnärer öfvergaf den allmänna konstnärsföreniagen Société des artistes français och som en motvikt mot denna bildade Société nationale des beaux-arts, som fr. o. m. 1891 anordnat egna utställningar ungefär samtidigt med den officiella "salongen". (Se art. Salongen.) Något genombrott af betydenhet har denna schism likväl alls ej medfört — de båda grupperna representera i själfva verket samma konstnärliga principer. I Tyskland var München platsen för den första secessionen, då 1893 secessionisterna skilde sig från Die künstlergenossenschaft och började utställa i sluten grupp. Secessioner bildades nu i Berlin, Wien, Dresden, Karlsruhe, Düsseldorf m. fl. städer. Wiensecessionen daterar sig från 1897; första utställningen hölls 1898. I Berlin hölls första utställningen 1899. I större (äfven internationella) utställningar har likväl flertalet af de oppositionella grupperna (såväl tyska som franska m. fl.) deltagit, enhvar dock med sin egen jury och i sina egna rum, där de själfva ordnat sin afdelning efter egen smak. Bland smärre grupper äro att nämna i Tyskland Luitpoldgruppen och Die Scholle i München; i Belgien Les vingt och La libre esthétique. I Rom bildades en secession 1912. I Tyskland gjordes 1904 ett försök att samla de olika secessionistgrupperna i en gemensam förening, Deutscher künstlerbund. Någon större betydelse har den likväl ej fått. Under de sistförflutna åren ha utbrytningar egt rum ur flera af de tyska fria konstnärsgrupperna — i Wien 1905, i München 1912, då en Neue secession bildades, och i juni 1913 sprängdes secessionen i Berlin, då ett 40-tal af medlemmarna utträdde och stiftade Freie secession. Den danska secessionen klöfs 1914 — de båda grupper, som då uppkommo, utställde hvar för sig första gången våren 1915. Öfver hufvud taget tyckas secessionerna ha spelat ut sin roll — af självständiga konstnärer träffas lika många utom dessa grupper som inom dem. G—g N.

Secessioni'ster (af lat. *sece'ssio*, skilsmässa). 1. Benämning på de nordamerikanska sydstaterna och dessas invånare, då 1861 nämnda stater utträdde ur unionen med nordstaterna. Benämningen de *konfedererade* staterna blef sedermera vanligare. — 2. Benämning på en grupp af ifrigt frihandelsvänliga tyska riksdagsmän, hvilken 1880 skilde sig från det nationalliberala partiet, när detta vägrade att afgjordt motsätta sig Bismarcks statsekonomiska politik. Gruppen kallade sig själf "Liberala föreningen". 5 mars 1884 förenade sig denna grupp, till hvars ledande män hörde Bamberger, Forckenbeck, Rickert och Stauffenberg, med fortschrittspartiet till Tysk-frisinnade partiet (se d. o.). — 3. *Konsth.* Se Secession.

Secessionskriget. Se Nordamerikanska inbördeskriget.

Sechellerna. Se Seychellerna.

Sechemt, *egypt. myt.* Se Egypten, sp. 1471, och fig. 3 å pl. III.

Secher [sä'kker], Vilhelm Adolf, dansk rättshistoriker, arkivman, f. 17 aug. 1851, blef 1876 juris kandidat och tog 1885 doktorsgraden. 1875 fick han anställning i arkivtjänst, blef 1889 arkivsekreterare i Rigsarkivet och var 1892—97 provinsarkivarie för Själland, men sedan "herredsfoged" på Lolland. 1903—15 var han riksarkivarie. Han har utgett "Kongens retterthings domme 1595—1614" (2 bd, 1881—86), "Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve 1588—1660" (5 bd, omfattande tiden till 1650, 1887—1903; bd 6 är ännu ej afslutadt), "Forarbejderne til kong Christian V:s lov" (2 bd. 1891—94) och denna lag med påvisning af källorna (1891; 2:a upol. 1910). Han är led. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1909) och Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1912). E. Ebg.

Se'chium P. Browne, *bot.*, växtsläkte af fam. *Cucurbitaceæ* med 1 art, *S. edule*, chocho l. cayote, inhemsk i Syd-Amerika och odlad i andra länder med varmt klimat, i Europa i södra Spanien. Det är en klättrande, sträfhårig buske med hjärtlika, kantiga eller flikade blad och små hvitaktiga, monoika blommor. De köttiga, äggrunda, 10—15 cm. långa frukterna äro ätliga och välsmakande; de innehålla endast 1 frö, som gror i frukten (vivipari). Äfven de ofta 10 kg. tunga knölrötterna användas som näringsmedel, sedan deras bittra smak aflägsnats. G. L—m.

Se'chshȧus, västlig stadsdel i Wien, 14:e stadsdistriktet.

Sechsstädteland. Se Lausitz, sp. 1405.

Sechs und sechzig [śechs ont śechsich], ty., "sextiosex", ett slags kortspel, speladt af två (någon gång tre eller fyra) personer med en lek af 20 eller 24 kort. Spelet är vunnet af den, som först får 66 poäng (efter en invecklad poängberäkning).

Sechter, Simon, tysk musikskriftställare, f. 1788 i Friedberg, Böhmen, d. 1867 i Wien som hoforganist och konservatorielärare, skref bl. a. *Die grundsätze der musikalischen komposition* (3 bd, 1853—54). Han komponerade äfven åtskillig kyrkomusik. Biogr. af Pohl (1868).

Sechura [setʃo'ra], stad i Peru, dep. Piura, vid floden Piuras nu nästan uttorkade utlopp i Sechuraviken och vid kanten af Sechuraöknen (se Peru, sp. 601), hvars saltlager och petroleumkällor lämna S. dess utkomst. Omkr. 8,000 inv. J. F. N.

Se'ckȧu, köping i Steiermark, vid södra foten af de till Nedre Tauern hörande S.-alperna, var 1218—1782 säte för en furstbiskop, sedan 1786 bosatt i Graz.

Seckendorff, gammal frankisk, i Tyskland, Österrike och Ungern utbredd adelsslägt, härstammande från byn Seckendorff nära Nürnberg. Som

dess stamfader nämnes Ludwig von S. i midten af 1200-talet.

1. Veit Ludwig von S., statsman och lärd, f. 1626 i Herzogenaurach nära Erlangen, d. 1692, var son till öfversten i svensk tjänst Joachim Ludwig von S. (afrättad som misstänkt för förräderi), trädde 1645 i hertig Ernst den frommes af Sachsen-Gotha tjänst, blef 1652 hof- och justitieråd, 1656 president i domstolen i Jena och 1664 kansler, men blef s. å. kansler hos hertig Morits af Sachsen-Zeitz. 1692 kallades han af kurfursten af Brandenburg till kansler för universitetet i Halle. Bland hans skrifter märkas *Der deutsche fürstenstaat* (1655), *Der christenstaat* (1685), *Commentarius historicus et apologeticus de lutheranismo* (3 bd, 1692, riktad mot Maimbourgs ”Histoire du luthéranisme”). Biogr. af Schreber (1733).

2. Friedrich Heinrich, riksgrefve von S., den föregåendes brorson, österrikisk militär och diplomat, f. 5 juli 1673 i Königsberg i Franken, d. 23 nov. 1763 i Meuselwitz, nära Altenburg, trädde 1695 i markgrefvens af Ansbach tjänst samt förde 1698—1709 befäl öfver ansbachska trupper, dels i kejserlig, dels i holländsk sold. Under Spanska tronföljdskriget utmärkte han sig bl. a. vid Höchstädt (1704), Ramillies (1706), Oudenaarde (1708) och Malplaquet (1709). Vorden generalmajor i sachsisk tjänst (1709), deltog S. som sachsisk-polskt sändebud i fredsunderhandlingarna i Utrecht (1713); som befälhafvare för den sachsiska kontingenten bidrog han 1715 till det af Karl XII försvarade Stralsunds fall. 1717 utnämndes S. till kejserlig fältmarskalklöjtnant och kämpade därefter under prins Eugens befäl i Ungern och i Italien. Ehuru af konung August af Sachsen-Polen utnämnd till geheimeråd, general och guvernör i Leipzig (1721), stannade S. i kejserlig tjänst, blef 1719 riksgrefve och 1723 fälttygmästare samt skickades 1726 som sändebud till Berlin. Han lyckades där besticka den inflytelserike general Grumbkow och med dennes hjälp åvägabringa de båda fördragen i Wusterhausen (1726) och Berlin (1728), i hvilka Preussen iklädde sig garanti för pragmatiska sanktionen (se d. o.). Det starka österrikiska inflytande öfver Berlinhofvet, som han därigenom grundlagt, höll han vid makt under flera år, tack vare det obegränsade förtroende, som konungen fattade för honom. Det dröjde länge, innan denne insåg, hur grundligt den skicklige och förslagne S. fört honom bakom ljuset. Äfven vid andra nordtyska hof verkade han framgångsrikt för de habsburgska intressena. Under Polska tronföljdskriget besegrade S. i spetsen för en del af riksarmén fransmännen vid Clausen (20 okt. 1735). 1737 utnämndes S. till fältmarskalk och kejserlig öfverbefälhafvare i kriget mot turkarna, eröfrade s. å. fästningen Niš, men nödgades retirera till Donau, ställdes under krigsrätt och hölls i fängelse, tills Maria Teresia frigaf honom 1740. Han trädde 1741 som fältmarskalk och geheimeråd i tjänst hos Österrikes fiende kurfursten af Bajern och anlitades än som diplomat, än som militär. Slagen af österrikarna vid Simbach (7 maj 1743), måste han prisge större delen af Bajern åt segrarna, men 1744 lade han genom unionen i Frankfurt grunden till en ny bajersk-preussisk förbindelse och utdref därefter de kejserliga trupperna ur landet. Sedan han nedlagt sitt befäl, medverkade han vid fredsslutet mellan Bajern och Österrike i Füssen (1745). Af kejsar Frans I återinsattes S. i de värdigheter han förut innehaft; 1758 hölls han en tid fängslad af Fredrik II i Preussen som misstänkt för att med hofvet i Wien ha fört en brefväxling till Preussens skada. Litt.: ”Versuch einer lebensbeschreibung des feldmarschalls grafen von S.” (4 bd, 1792—94), och Seeländer, ”Graf von S. und die publizistik zum frieden von Füssen 1745” (1883). 1—2. N. H—tz.

Se'ckenheim [-hajm], by i kretsen Mannheim, storhertigdömet Baden, vid Neckar. 9,684 inv. (1910). Cigarrtillverkning, tegelbruk och annan industri; tobaksodling. Här vann kurfursten Fredrik I den segerrike af Pfalz 1462 en afgörande seger öfver badensare och württembergare och tillfångatog deras anförare markgrefve Karl af Baden, hans broder biskop Georg af Metz och grefve Ulrik af Württemberg. J. F. N.

Seckomåleri (it. *al secco*), målning med vatten- eller temperafärger på torr kalkgrund. Se Freskomåleri, sp. 1367.

Seckorecitativ (jfr Secco), *mus.* Se Recitativ.

Secolo [sē'kålå], Il (”Århundradet”), italiensk daglig aftontidning i Milano, uppsatt 1866. Den är radikal och har bekämpat trippelalliansen samt förordat anknytning till Frankrike. Dess förste redaktör var T. Moneta (se d. o.).

Seconda volta [-kå'nda vå'lta], it., *mus.* (förk. 2da), ”andra gången”, de sista takterna af en repris, som skall tas om, hvilka spelas vid omtagningen och leda öfver till den följande delen.

Second-hand books [se'knd hä'nd bu'ks], eng. (”böcker i andra hand”), antikvariska böcker.

Secondigliano [-diljānå], köping i italienska prov. Neapel, vid spårvägen Neapel—Aversa. 14,743 inv. i hela kommunen (1911). Bomullsväfveri; handel med svin. J. F. N.

Secondo [-kå'ndå], it., *mus.*, (i fyrhändig pianomusik) andra stämman, basen (förk. IIdo). Jfr Primo 2.

Second sight [se'knd sā't], eng. Se Andeskådning, sp. 956.

Secrétan [sekretā'], Charles, schweizisk filosof, f. 1815 i Lausanne, d. där 1895, hade som ung åhört Schellings och Baaders föreläsningar i München samt blef 1838 e. o. och 1841 ord. professor i Lausanne. Under de politiska striderna måste han nedlägga sin professur och var under

några år anställd vid akademien i Neuchâtel. Men 1862 återvände han till sin födelsestad. Det centrala begreppet i S:s filosofi är friheten. I överensstämmelse med kristendomen fattar han alltings yttersta grund som en personlig Gud. Som sin egen grund är denne till sitt väsen fri. Af fri vilja har människan genom syndafallet skilt sig från Gud, men genom sin viljas frihet kan hon ock återvända till den gudomliga ordningen. Den kristna kyrkans dogmer fattar S. etiskt, och han söker formulera dem så, att de icke strida mot den kritiska vetenskapen. Människornas solidaritet i Kristus är enligt hans åsikt det sista svaret på de politiska och sociala frågorna. Hans hufvudarbeten äro *La philosophie de la liberté* (2 bd, 1849; 2:a uppl 1866—72; 3:e uppl. af bd I 1879), *Le principe de la morale* (1883) och *La civilisation et la croyance* (1887; 3:e uppl. 1893), hvarjämte han utgaf flera skrifter i sociala frågor, bl. a. *Le droit de la femme* (1887; 4:e uppl. 1888) och *Études sociales* (1889). — Jfr F. Pillon, "La philosophie de S." (1898), och Duproix, "Ch. S. und seine beziehungen zur kantischen philosophie" (Kantstudien, 1902). S—e.

Secretārius, lat., sekreterare.

Secretary of state [se'krətəri əv stēi't], eng., *polit.*, statssekreterare, af gammalt benämning på några bland den engelske konungens förnämsta ministrar. Redan vid midten af 1200-talet omtalas en konungens statssekreterare; från 1400-talet och fram till 1794 torde i regel två statssekreterarposter ha förekommit. 1794 tillkom statssekreteraren för krigsärenden (som 1801 fick hand äfven om kolonierärenden), 1854 statssekreteraren för kolonierna och 1858 statssekreteraren för Indien. Antalet är således f. n. fem (se om dessa Storbritannien. Författning). — I Nord-Amerikas förenta stater (se d. o., sp. 1206) innehar utrikesministern främsta platsen bland presidentens rådgifvare och bär i öfverensstämmelse därmed titeln *secretary of state*. V. S—g.

Se'ctio, lat. (af *secāre*, skära), snitt; afdelning. — *S. a'lta, kir.*, stensnitt (se d. o.). — *S. ā'rea, mat.*, gyllene snittet (se d. o.). — *S. cæsa'rea, kir.*, kejsarsnitt (se d. o.).

Section hors rang [seksiā' år rā'], fr., *krigsv.* Se Sektion.

Secuaolja. Se Fevillea, sp. 141.

Secu'nda. Se Sekunda.

Secu'ndæ me'nsæ, lat. Se Måltid.

Secunderabad [sikanderābā'd]. Se Sikandarabad.

Secundra [sika'ndə], by. Se Sikandra.

Secu'ndum a'rtem (förk. s. a.), lat., enligt konstens regler, konstmässigt.

Secu'ndus, Publius Pomponius, romersk fältherre och tragiker, lefde under Tiberius', Caligulas och Claudius' tid. Hans vän Plinius d. ä. skref en nu förlorad biografi öfver honom, och Tacitus framställer honom som en högt begåfvad och förfinad man. Han undgick med knapp nöd att invecklas i Sejanus' fall och måste hålla sig undan; sin lediga tid använde han att skrifva sorgespel, bland dem *Aeneas*, som uppfördes under Claudius. Chatterna (se d. o.) besegrade S. 50 e. Kr. och fick därför triumfatorsinsignierna. Några fragment af S:s arbeten finnas i "Tragicorum romanorum fragmenta" (1897). J. C.

Secu'ndus, Johannes (Johan Everts), nederländsk humanist, f. 1511, d. 1536, af förnäm släkt, tog juridisk grad i Bourges, men egnade sin tid hufvudsakligen åt latinsk poesi och de sköna konsterna. Han begaf sig till Spanien 1533 och blef sekreterare hos kardinalärkebiskopen af Toledo. Under denna tid författade han sina ryktbara kärlekssånger, *Basia*, modellerade på Catullus' dikter. 1534 följde han Karl V till Tunis. Efter en anställning hos biskopen af Utrecht hade han förvärfvat så stort anseende, att han kallades till latinsk privatsekreterare hos kejsaren, som då var i Italien. På vägen dit dog han i S:t Arnaud nära Tournay. J. C.

Securidaca L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Polygalaceæ* med omkr. 30 arter i tropiska länder. De flesta äro lianer med strödda, oftast fasta blad och blommor i klasar eller vippor. Frukten är en envingad vingfrukt. Bastfibrerna af den i tropiska Afrika utbredda *S. longepedunculata* användas där öfverallt till framställning af tåg och rep, af dess frö pressas en olja, och af bladen beredes i Sierra Leone och vid Sambesi ett läkemedel mot ormbett. G. L—m.

Secūritas, en romersk gudinna tillhörande "begreppsgudarnas" klass. Ordet betyder "säkerhet", hvilket begrepp personifieras till en gudinna, vakande öfver statens trygghet. Hon dyrkades ock som beskyddarinna af de dödes ro i grafven. S. afbildas som en mogen kvinna, med hufvudet stödt mot armen.

Romerskt mynt med bild af Securitas.

Secūtor (lat., "förföljare"), ett slags gladiator (se d. o., sp. 1251).

Sed. 1. Det genom vana utbildade handlingssättet hos större eller mindre grupper af människor, raser, folk, invånarna inom vissa bestämda mindre områden, anhängarna af särskilda religioner o. s. v. Seden hos en sådan grupp af människor beror på deras naturliga anlag, naturomgifningarna och den historiska utvecklingen, och den kan ej i större utsträckning förändras utan mer eller mindre djupgående omgestaltningar af dessa faktorer. Man sammanställer ofta "seder och bruk"; därvid är att med sederna förstå det i det invanda handlingssättet, som står i närmare samband med det inre, personliga lifvet och därför har en djupare betydelse, under det att "bruket" gäller mera det rent yttre i handlingssättet. Folkseden har ofta sitt ursprung i religiösa kulthandlingar, hvilkas betydelse som sådana under utvecklingen gått förlorad för det allmänna medvetandet. I samband med detta ursprung fattas seden som något rätt och riktigt, så mycket mer som folket i den finner ett uttryck för sitt eget lynne. Seden omges ock af det ärfdas helgd och påtvingas den enskilde genom de andras exempel. Afvikelser från seden väcka därför ofta allmänt ogillande. Ur seden har därför såväl sedligheten som rätten utvecklats, den senare såsom sedvane-

rätt (se d. o.). — 2. Man plägar ej tala om den enskilda människans sed, men väl om hennes "seder" i betydelsen af totaliteten af hennes handlingssätt, särskildt som föremål för moraliskt gillande eller ogillande. Man skiljer då mellan personer med "goda seder" och med "dåliga seder". — 3. I den boströmska etiken fattas "den goda seden" som en af den sedliga funktionens eller det sedliga lifvets grundformer (se Etik, sp. 985). S—e.

Sedaine [sədän], Michel Jean, fransk lustspels- och librettförfattare, f. 4 juli 1719 i Paris, d. 17 maj 1797, måste försörja sig som murare, tills han genom en gynnares hjälp blef i stånd att helt egna sig åt litteraturen. Han skref först satiriska epistlar (*Épître à mon habit*, 1745), visor m. m., samlade 1750 under titeln *Recueil de pièces fugitives*, samt lärodikten *Le vaudeville* (1756), som af samtiden mycket uppskattades. Men hans verkliga område är dramat, framför allt den komiska operetten, bland hvars mästare han är. Bland operetterna kunna nämnas *Le diable à quatre* (1756; "Nu är hin lös eller metamorphoserna", 1785), *Blaise le savetier, L'huitre et les plaideurs* (1759), *Rose et Calas* (1763; "Clas och Lotta", 1790), *Aucassin et Nicolette* (1780), *Richard Cœur-de-Lion* (1784; "Konung Rikhard Lejonhjerta", 1791), som öppnade för honom Franska akad:s portar (1786). Han skref dessutom lustspelen *Le philosophe sans le savoir* (1765; "Duellen", 1823), som hade en lysande framgång och är tidens förnämsta drama i den borgerliga stilen, och *La gageure imprévue* (1768; "Det oförmodade vadet", 1787) samt operorna *Aline, reine de Golconde* (1766; "Aline, drottning af Golconda", 1776), *Amphitryon* (1788) och *Guillaume Tell* (1791). Musiken till dessa komiska och allvarliga texter är skrifven af Philidor, Monsigny och Grétry. S:s *Oeuvres dramatiques* utgåfvos i 5 bd (1800). — Litt.: M. Gisi, "S. Sein leben und seine werke" (1883), A. Rey, "Notes sur mon village: la vieillesse de S." (1906), E. Guieysse-Frère, "S. Ses protecteurs et ses amis" (1907), och Günther, "L'oeuvre dramatique de S." (1908). H. de Curzon utgaf "Bibliographie" (1898). J. M.

Sedalia [sedē'liə], stad i nordamerikanska staten Missouri, vid flera järnvägslinjer, grundlagd 1860. 17,822 inv. (1910). Negercollege, Carnegiebibliotek. Järnvägsverkstäder och andra fabriker, handel med spannmål, boskap och ull. J. F. N.

Sedan [sədā'], stad i franska dep. Ardennes, på högra stranden af Meuse, med förstaden Torcy på vänstra stranden, 10 km. från belgiska gränsen. 15,955 inv. (1911; i hela kommunen 19,516). Collèges communaux för gossar och flickor. Betydande klädesfabriker. Järnmanufakturer. Staden är väl byggd samt eger ett slott och en staty af Turenne, som 1611 föddes där. Omnämnd redan på 1200-talet, lydde den då under klostret Mouzon, om hvars besittning biskoparna i Reims och Liège tvistade. Karl V förenade S. och Mouzon med den kungliga domänen, men Karl VI öfverlämnade S. till G. de Braquemont, hvars son afstod det 1424 till sin svåger Evrard III de la Marck. Sedan hans ätt utgått under Henrik IV, öfvergick furstendömet S. till släkten Latour d'Auvergne och indrogs 1642 till kronan. S. var en härd för kalvinismen i Frankrike och hade ett berömdt kalvinistiskt universitet med bl. a. Bayle och Jurieu som lärare. Det upphäfdes på 1680-talet. Staden var intill 1875 fästning af andra klass. Sin förnämsta ryktbarhet eger S. genom slaget 1 sept. 1870. Sedan den af marskalk Mac Mahon anförda Châlons-armén (140,000 man), vid hvilken kejsar Napoleon själf befann sig, förgäfves sökt rycka mot Metz samt af den 3:e tyska armén och den nybildade Meuse-armén, under kronprinsen af Preussen och kronprinsen af Sachsen, trängts norrut mot belgiska gränsen, befann den sig 31 aug. 1870 på högra Meuse-stranden, på de höjder, som omge S:s dalkittel, utmattad efter flera strider och med belgiska gränsen i ryggen. Men redan innan något beslut fattats, angreps den, uppställd mellan de s. ö. till n. om staden belägna byarna Bazeilles, Givonne och Floing, på morgonen 1 sept. af tyskarna (omkr. 200,000 man), som utvecklat sig utefter Meuse, redo att gå öfver floden på båda sidor om franska armén och omfatta den från båda sidorna. Efter en häftig strid i byn Bazeilles, där bajrare trängde fram,

Utsikt af staden och fästningen Sedan, 1870.

gick Meuse-armén öfver floden längre österut och svängde upp mot fransmännen. Sedan Mac Mahon redan tidigt till följd af ett sår urståndsatts att föra befälet, öfvertogs detta af general Ducrot, som samlade sina krafter för att öfver Mézières undkomma västerut. Men då den som general äldre Wimpffen med krigsministerns förordnande gjorde anspråk på högsta befälet, måste Ducrot träda tillbaka, och den tillämnade rörelsen utbyttes mot ett försök i riktning åt Carignan. Under tiden hade tyska 5:e och 11:e kårerna vid Donchéry, v. om S., öfvergått Meuse och afskurit vägen till Mézières, hvarjämte Meuse-armén från Givonne besatt höjderna intill Floing. Vid denna punkt förenades därefter de båda tyska flyglarna, och fransmännen drefvos, trots förtvifladt motstånd, ned i den djupa dalen, där de voro prisgifna åt det tyska artilleriets eld. Kl. 4 e. m. voro alla utgångar stängda, och de slagne störtade i massa till fästningen. Redan samma afton inleddes underhandlingar, hvarjämte en general till konung Vilhelm öfverbragte kejsar Napoleons värja. Den sistnämndes närvaro hade icke varit känd på tyska sidan. 2 sept. undertecknades kapitulationen, hvarigenom 83,000 man blefvo fångna och staden med sitt krigsförråd kom i tyskarnas händer. Slagets viktigaste följder voro, att kejsardömet störtades och att vägen till Paris låg öppen för tyskarna. I striden stupade eller sårades 17,000 och tillfångatogos 21,000 fransmän. Tyskarnas förlust uppgick till omkr. 9,000 man. Wbg. C. O. N.

Sedan [sedā′], furste af. Se La Marck.

Seda′ntia, *med.* Se Sedativa.

Sedativa l. Sedantia (af lat. *sedativus*, rogifvande), *med.*, rogifvande medel. Man kan använda denna term såväl om farmaceutiska preparat, t. ex. brompreparat, som om hydroterapeutiska procedurer, klimat m. m. I. H.

Sedativsalt (se Sedativa), gammal benämning på borsyra. P. T. C.*

Sedd (af arab. *sadd* l. *sudd*, hinder). Se Nilen, sp. 1014.

Seddil-Bahr, turkisk befästning på sydligaste spetsen af Gallipolihalfön (se Dardanellerna 1). — Under världskriget lyckades fransmän och engelsmän 25 april 1915 att, ehuru med stora förluster, genomföra landstigningar på Gallipolihalfön dels vid Ari Burun (n. v. om Maidos), dels på halföns södra udde, som småningom af dem besattes upp emot Krithia. Turkarna sökte emellertid fördrifva inkräktarna, och särskildt blef S. föremål för strider, som började 8 maj och understöddes från turkiska sidan genom beskjutning från anatoliska kusten och af flygare utförd bombardering, under det att de allierade hade kraftig hjälp af sin flotta, hvilken därvid dock led åtskilliga större förluster. Striderna om S. pågingo nästan dagligen under återstoden af året. De allierade hade visserligen 25 aug. lyckats göra en ny landstigning vid Suvlabukten, men några vidare framgångar kunde sedan ej af dem uppnås, och Dardanellernas forcerande visade sig vara outförbart, hvarför de slutligen 19 dec. utrymde det af dem besatta nordligare området, och natten till 9 jan. 1916 lämnade de äfven halföns sydspets. S. och hela den öfriga Gallipolihalfön voro därmed befriade, och turkarna skyndade sig nu att rasera inkräktarnas olika anläggningar. Enligt 11 jan. fattadt senatsbeslut skall 9 jan. hädanefter firas som nationell helgdag. De allierades fartyg lämnade dock ej h. o. h. farvattnet utanför Dardanellerna, utan närmade sig ofta dessas mynning och besköto gång efter annan S., hvars batterier senast 11 mars 1916 bombarderades från fientliga monitorer. L. W:son M.

Seddon [se′dn], Richard John, nyzeeländsk statsman, f. 22 juni 1845 i Eccleston i Lancashire, England, d. 9 juni 1906 på resa mellan Sydney och Nya Zeeland, var son till en skollärare, gick i lära som gjutare och emigrerade 1863 till Melbourne, men flyttade 1866 till Nya Zeeland, där han först var grufarbetare och sedermera satte upp en diversehandel. S. vann ortsbefolkningens förtroende, valdes till borgmästare i Kumara och var 1876—91 ordf. i provinsrådet. Från 1879 till sin död tillhörde han representanthuset i Nya Zeelands parlament. Han anslöt sig till den radikalt socialreformatoriska grupp bland liberalerna, som samlades kring John Ballance (se d. o.). I dennes ministär blef S. 1891 minister för grufdrift, offentliga arbeten och försvarsväsen, och efter Ballances död (27 april 1893) blef S. (maj) dennes efterträdare som premiärminister. Denna post behöll han till sin död, men förenade därmed under olika tider olika departementsportföljer. Det var under dessa år S:s rika och impulsiva personlighet, som gaf sin prägel åt Nya Zeelands hela politik. Han genomförde sept. 1893, ehuru personligen föga benägen för denna reform, sin företrädares lagförslag om allmän rösträtt för kvinnor. Därefter följde småningom ett omfattande system af arbetarskyddslagar och en lag om obligatorisk medling och skiljedom i arbetstvister, lag om ålderdomspensionering (1898), betydlig utsträckning af den kommunala rösträtten (s. å.) samt lag om understöd vid olycksfall i arbete (1900). Nybyggarverksamheten främjades genom en 1894 antagen lag om hypotekslån i stor skala från staten till jordbrukare. Riksförsäkringsanstalter upprättades 1899 för olycksfall och 1903 för brandskada. Immigrationsväsendet ordnades 1899 på ett sätt, som faktiskt omöjliggjorde invandring af japaner. S. besökte 1897 och 1902 de koloniala konferenserna i London och tog där starkt intryck af J. Chamberlains planer på koloniernas intimare sammanslutning med moderlandet genom ett preferenstullsystem. Vid boerkrigets utbrott 1899 gick S. i spetsen för koloniernas lojala uppslutning kring moderlandet, och 1903 genomförde han en lag om preferenstariff för brittiska varor. S. var lågande patriot, öfvertygad demokrat, god talare och energisk administrator; hans medryckande personlighet gjorde honom populär först i

hemorten, så i hela Nya Zeeland och till sist i hela det brittiska riket. Jfr J. Drummond, "The life and work of Richard John S." (1907). V. S—g.

Sedebild, detsamma som genremålning. Se Genre.

Sedeki'a l. Sidki'a (hebr. *Ṣidḳijjâh*, "Jah, d. v. s. Jahveh l. Jehovah, är min rättfärdighet"). 1. Juda rikes siste konung, konung Josias tredje son, som eg. hette Mattanja. Sedan hans broder Jojakin efter en kort regering blifvit afsatt af babyloniske konungen Nebukadnessar, under hvars välde Juda rike då kommit, gjorde Nebukadnessar Mattanja till konung under namnet S. omkr. 597 f. Kr. Vid pass tio år därefter slöt S., trots profeten Jeremias varningar, förbund med Egypten och afföll från Nebukadnessar, hvilket hade till följd Jerusalems förstöring 586 f. Kr., efter en mer än ettårig belägring, och judafolkets bortförande i den babyloniska fångenskapen. S. måste se på, huru hans barn slaktades, hvarefter hans ögon utstuckos, och han fördes i kopparfjättrar till Babel (2 Kon. 24: 17 och 25: 1—7; 2 Krön. 36: 10 f.). — 2. En falsk profet under Israels konung Ahabs tid, som uppmuntrade konungen till det krig mot Syrien, i hvilket han fick sin bane (1 Kon. 22: 11, 12; 2 Krön. 18: 10, 23). J. P.

Sedel, Banksedel (ty. *bankzettel*, *banknote*, fr. *billet de banque*, eng. *bank-note*), *bankt.*, af bank utfärdad graverad eller tryckt räntelös skuldförbindelse i form af revers, ställd på innehafvaren, lydande på viss rund summa och afsedd att inlösas vid anfordran. Sedlar utges i vissa serier och numreras samt underskrifvas af ett (för kontrollens skull) växlande antal af bankens tjänstemän. Sedlar utges till olika valör, i Sverige f. n. på 1,000, 100, 50, 10, 5 och 1 kr., och i olika format (1,000-kronsedlarna äro tre gånger samt 100- och 50-kronsedlarna dubbelt så stora som 10-, 5- och 1-kronsedlarna; se pl. I—II, fig. 1—6). I Sverige får numera endast Riksbanken utge sedlar (1830—1903 utgåfvos sedlar äfven af ett stort antal, slutligen 27, privatbanker; se därom Enskild bank; jfr fig. 7). För sedeltillverkning har Riksbanken eget pappersbruk, vid Tumba (se d. o.), och sedlarna tryckas vid bankens eget sedeltryckeri i Stockholm. (De enskilda bankernas sedlar tillverkades vanligen utomlands.) För att försvåra efterapning göres å papperet först på typografisk eller litografisk väg eller genom guillochering ett undertryck, som i pressen sedermera öfvertryckes med skrift och teckningar, vanligen i flera färger. Förfalskning af sedlar ("efterapning") bestraffades i äldre tider med hängning, numera med straffarbete (se Sedelförfalskning). Se f. ö. Pappersmynt, Sedelbank, Sedelstock och Sedelutgifning.

Ursprunget till de nuvarande sedlarna är att söka på två olika håll. Det första permanenta sedelmyntet uppstod i *Storbritannien* ur ett där sedan gammalt förekommande kreditmedel, *promissory notes*. Dessa hade formen af vanliga skuldförbindelser, voro ofta betalbara vid anfordran och ställda på viss person "or bearer", d. v. s. faktiskt på innehafvaren. När vid 1600-talets slut banker började uppkomma, låg det för dem nära till hands att begagna sådana förbindelser. "Promissory notes" användes som verkliga sedlar först af Bank of Scotland 1695; därmed hade världens första bestående sedelmynt skapats. Äfven Bank of England använde visserligen från början liknande kreditdokument. De utfärdades dock först (före 1697) på viss tid och löpte dessutom med ränta, säkert t. o. m. 1706, men därefter äro de att betrakta som verkliga sedlar. Formen var emellertid för våra begrepp något egendomlig. Bank of Englands äldsta bevarade sedel lyder i öfv. "Jag lofvar att vid anfordran betala till *Mr. John Wright* eller innehafvaren en summa af *två hundra pund*. London *den 23 jan. 1699*. För Bank of Englands direktör och bolag *Joseph*" (tillnamnet oläsligt). De kursiverade orden äro handskrifna, de andra tryckta. Dylika "promissory notes" kommo att i stor utsträckning användas af den mängd banker, som efter 1750 uppväxte öfver hela Storbritannien. Sedlarnas karaktär af "promissory notes" gjorde, att sedelutgifningen faktiskt blef fullständigt fri och obunden af alla regler. Ingen kunde förvägras att utge vid anfordran betalbara skuldförbindelser, och bankerna utgåfvo obehindradt dylika. Den ursprungliga formen förändrades under 1800-talet till den för en sedel vanliga. Från Storbritannien spred sig sedelutgifningen till kolonierna. Redan före 1830-talet funnos sedelutgifvande banker i det brittiska världsrikets alla delar samt i Förenta staterna, medan det på den europeiska kontinenten fanns endast en eller annan enstaka bank. Denna bankväsendets tidiga utveckling i de angelsaxiska länderna [illegible]ror med säkerhet just på sedelutgifningen, som äfven under primitiva ekonomiska förhållanden tillförsäkrade bankerna ett tillräckligt och elastiskt rörelsemedel.

På den *europeiska kontinenten* utvecklade sig förhållandena på ett helt annat sätt. Där stod sedlarnas uppkomst i samband med girobankerna (se Bank, sp. 862—864) och deras kreditinstrument. Girobankerna voro i princip rena förvaringsställen för pengar. De mottogo medel till förvaring och lämnade i stället kvitton eller depositionsbevis. Dessa kunde sedan ställas på innehafvaren och gå ur hand i hand, men så länge de icke kunde af banken fritt utges, voro de icke att betrakta som sedlar. Och principiellt stodo alla girobankerna, så länge de existerade, på denna grund; afsteg från principen förekommo, men de upphörde aldrig att betraktas som missbruk. Af alla girobankerna var det blott en, som förmådde utveckla sina depositionsbevis til[illegible] verkliga sedlar, nämligen Sveriges riksbank. Redan den af Palmstruch 1656 i Stockholm inrättade banken började 1661 utge sedlar, de s. k. *kreditivsedlarna*, dels å dal. kmt (fig. 8), dels å dal. smt, som anses ha varit det första verkliga sedelmyntet i världen. Kreditivsedelns likhet med senare tiders banksedlar visar sig dels däri, att dess innehafvare hade att fordra ett visst belopp, hvilket, då tal ej är om, att någon tid skulle förflyta mellan sedelns presenterande i banken och dess inlösen, är liktydigt med, att våra nuvarande sedlar vid anfordran inlösas med det åsatta beloppet, dels däri att den lydde på jämna belopp (1,000, 100, 50 och 25 dal. kmt eller 100, 50, 25 och 10 dal. smt), dels däri, att beloppet var *tryckt* på sedeln, och slutligen däri, att hvarje sedel var numrerad samt underskrifven af bankens

Fig. 1. 1,000-kronsedel (utgifven år 1916). Originalets storlek 12×21 cm.

Fig. 2. 100-kronsedel (1916). Orig. 12×14 cm.

Fig. 3. 50-kronsedel (1915). Orig. 12×14 cm.

Fig. 4. 10-kronsedel (1915). Orig. 7×12,1 cm.

Fig. 5. 5-kronsedel (1916). Orig. 7×12,1 cm.

Fig. 6. 1-kronsedel (1916). Orig. 7×12,1 cm.

Fig. 7. En bland de äldsta af svensk enskild bank utgifna sedlarna: Skånska privatbankens i Ystad sedel å 3 rdr b:ko (1832). Orig. 13,5×17,5 cm.

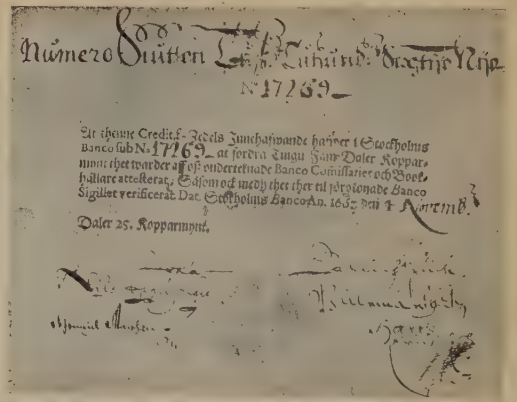

Fig. 8. Riksbankens kreditivsedel å 25 dal. kmt (1663). Orig. 16×18,8 cm.

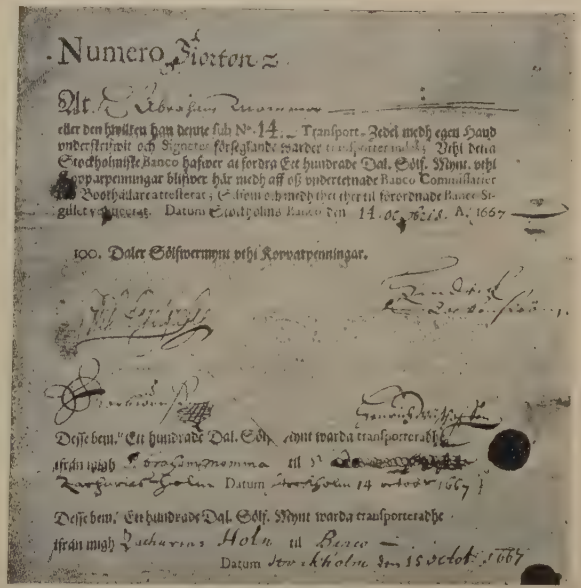

Fig. 9. Del af Riksbankens transportsedel å 100 dal. smt (1667). Orig. 20,5 cm. bredt.

Fig. 10. Riksbankens transportsedel å 120 dal. kmt (1729). Orig. 19,7×15,2 cm.

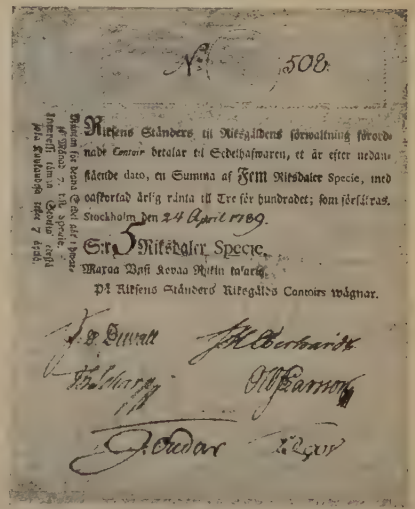

Fig. 11. Riksgäldskontorets kreditsedel å 5 rdr specie (1789). Orig. 19,4×16,4 cm.

tjänstemän. Kreditivsedlarna blefvo emellertid snart oinlösliga, sjönko i värde och indrogos 1667. S. å. utgaf Stockholmsbanken en kortare tid transportsedlar å 100 dal. smt (fig. 9), tryckta på två blad (ett helt ark) af vanligt skrifpappers storlek med angifvande, att viss person eller den, på hvilken han medelst sedelns egenhändiga underskrifvande och signet transporterade sedeln, hade att fordra 100 daler hos banken (en sådan sedel har ända till 28 tryckta transportformulär). När banken 1668 öfvertogs af rikets ständer, blef allt slags sedelutgifning förbjuden. Detta förbud upprätthölls en tid framåt. Banken utgaf visserligen insättningsbevis och, då de visade tendens att cirkulera, snart med uttryckligt förbud mot transport. Ett förslag af Ständernas bankodeputerade 1701 att få utge transportsedlar blef ej af K. M:t stadfäst. De s. k. myntsedlar, som på grund af penningbehofvet utfärdades 1716—17, voro inga banksedlar, utan statsobligationer, utgifna af kontributionsränteriet (se Myntsedlar och fig.). Men genom k. förordningen 11 jan. 1726 började banken åter utge transportsedlar (fig. 10). De voro intet annat än transportabla depositionsbevis, hvari intygades, att viss namngifven person insatt en viss summa (till följd hvaraf beloppet växlade och ej trycktes), och de fingo sedan transporteras från man till man, men något tryckt formulär för transporten som på 1661 års sedlar förekom ej, utan transporten skulle h. o. h. skrifvas. Dessa sedlar öfvergingo snart (sannolikt omkr. 1738) till verkliga sedlar, i det banken då utställde dylika efter behof, utan att någon insättning gjorts. De lydde då äfven på runda summor. Den ursprungliga formen bibehölls emellertid länge. Från 1745 utgåfvos visserligen småsedlar på högst 12 dal. kmt, som icke behöfde transporteras, men för de större sedlarna kvarstod transportplikten orubbad till 1812. Praktiskt taget, hade den emellertid föga betydelse, i det man tydligen från början använde blankotransport. 1812 började emellertid äfven större på innehafvaren ställda sedlar att utges. Transportsedlar utgåfvos dock vid sidan af dessa t. o. m. 1834. Hela denna tid hade sedlarna äfven formen af depositionsbevis. Detta fortfor till 1836, då det moderna formuläret infördes. En del sedlar af det gamla slaget utgafs dock t. o. m. 1849. Efter detta år ha endast banksedlar af modern typ utgetts i vårt land. — Vid sidan af de egentliga banksedlarna ha, utom de ofvannämnda myntsedlarna, i den allmänna rörelsen förekommit cirkulerande pappersmynt, såsom diskontosedlar, som utgåfvos af diskonter (se Diskont) och som bestodo dels af depositionsbevis, dels af diskonternas anvisningar på Riksbanken, samt de af Riksgäldskontoret utfärdade kreditsedlar eller riksgäldssedlar (fig. 11), som 1789—90 löpte med 3 proc. ränta och således mera motsvarade senare tiders obligationer än sedlar, men sedan midten af 1790 ej voro räntebärande. De växlade till valören från 500 rdr sp. till 12 skilling. 1790—1803 utgjorde riksgäldssedlarna landets hufvudsakliga rörelsemedel. Deras värde sjönk emellertid vid sidan af bankens sedlar, och vid realisationen 1803 nedsattes deras värde med en tredjedel, så att 1 rdr i bankosedlar motsvarade $1^1/_2$ rdr i riksgäldssedlar. Den utveckling, som sålunda försiggått i Sverige, är emellertid egendomlig för vårt land. I andra länder uppstod sedelutgifning vida senare, i allmänhet först vid 1700-talets slut eller 1800-talets början, och man hade då Storbritanniens mönster att gå efter. Från den gamla girobankstiden lefde emellertid den föreställningen kvar, att hvarje sedel egentligen borde motsvaras af guld eller silfver. Resultatet blef i alla länder mer eller mindre invecklade bestämmelser rörande sedeltäckning (se Sedelutgifning). Dylika bestämmelser saknades urspr. i de angelsaxiska länderna, men spredo sig äfven dit. Sedlarnas egentliga betydelse består till följd häraf icke så mycket däri, att reda mynt inbesparas. På grund af de väldiga guldkassor, som bankerna äro tvungna att hålla, blir nämligen vinsten af sedelutgifning oftast relativt obetydlig. Betydelsen ligger i stället däri, att sedlarna utgöra det enda förekommande *elastiska* rörelsemedlet, hvars kvantitet städse precis kan afpassas efter rörelsens behof. Ang. svenska sedlar se H. Hildebrand och O. Montelius, "Sedelsamlingen i Riksbankens myntkabinett" (1915). Sv. B—n.

Sedelag, *filos.*, den lag, som fordrar det sedligt eller moraliskt goda som ett ovillkorligt böra (se Etik, sp. 984, och Lag 1 o. 4).

Sedelbank, bank, som utger sedlar (se Sedel).

1. *Sedelutgifvande affärsbanker.* När affärsbankerna uppkommo i de angelsaxiska länderna, utgjorde sedlar från början ett af deras viktigaste rörelsemedel, och detta är fortfarande fallet i de flesta af dessa länder. I England har visserligen affärsbankernas sedelutgifning i det allra närmaste upphört, och likaså har den ställts på indragning i Australien. Detta står i samband med, att dessa äro de enda af de angelsaxiska länderna, där centralbank finnes. I de andra är sedelutgifningen fortfarande af betydelse. I *Skottland* ha bankerna rätt att ge ut sedlar till ett belopp af 2,676,000 pd st. utöfver guldkassan; sedelstocken uppgick 1913 till $7^3/_4$ mill. pd st. För *Irland* äro motsvarande siffror 6,354,000 och $8{,}_1$ mill. pd st. I *Canada* få sedlar utges af affärsbankerna till samma belopp som grundfonden. Under tiden 1 sept.—sista febr. få dock sedlar utges till ett belopp, som med 15 proc. öfverstiger grund- och reservfonderna tillsammantagna. Dessutom få sedlar utges obegränsadt mot full guldtäckning. Sedelstocken var 1913 106 mill. doll. I *Förenta staterna* äro de viktigaste affärsbankerna (*national banks*) sedelutgifvande. Deras antal uppgick 1913 till 7,473. De ega rätt att utge sedlar till beloppet af kapital och reserver. Sedlarna skola vara fullt täckta med Förenta staternas obligationer. Sedelstocken uppgick 1913 till 759 mill. doll. Då emellertid denna reglering af sedelutgifningen visat sig farlig vid kriser på grund af sin brist på elasticitet, skapades 1914 ett nytt slags sedelutgifvande banker (*federal reserve banks*) till ett antal af 12. Dessa få utge sedlar mot säkerhet af "commercial paper" (hufvudsakligen "promissory notes", som i Förenta staterna användas i st. f. växlar). Hos dessa få affärsbankerna vid behof skaffa sig medel genom rediskontering. I *Syd-Afrika* gälla samma bestämmelser som för national banks. Sedelstocken är $2^1/_4$ mill. pd st. På den *europeiska kontinenten* ha sedelutgifvande affärsbanker förr förekommit i några länder, näm-

Tryckt den $^{13}/_9$ 16

24 b. 45

ligen Frankrike, Tyskland, Schweiz, Belgien, Sverige (se Enskild bank) och Finland, men blott i ringa omfattning. Numera är äfven där sedelutgifningen monopoliserad af centralbankerna.

2. *De sedelutgifvande centralbankerna.* Den äldsta motsvarigheten till vår tids centralbanker voro de s. k. *girobankerna* (se Bank). Af dessa är emellertid Sveriges riksbank den enda, som bevarat sig till våra dagar. Med undantag för denna och Bank of England är ingen nu existerande centralbank äldre än från 1800. En sedelutgifvande centralbanks främsta uppgift är att städse tillhandahålla rörelsen ett tillräckligt förråd af såväl inhemska som utländska betalningsmedel. Förhållandet mellan tillgång och efterfrågan på kapital är i hvarje land underkastadt ständiga växlingar. Det är emellertid blott de långvariga och starka förändringarna, som föranleda ändring af räntan. De mera tillfälliga växlingarna utjämnas på det sättet, att affärsbankerna, då de lida brist på kapital, låna hos riksbanken (centralbanken), som alltid kan skaffa medel genom att ge ut nya sedlar. Vid ökad tillgång på kapital återbetala affärsbankerna helt eller delvis denna skuld. Detsamma gäller om utländska valutor. Det är tydligt, att denna centralbankernas speciella uppgift skall sätta sin prägel på deras verksamhet. En följd däraf är sålunda, att *insättningarna* för en centralbank äro af underordnad betydelse. Dess rörelsemedel bör främst utgöras af sedlar. Insättningar i större skala kunna endast hindra centralbanken i dess speciella uppgift genom att göra den direkt beroende af penningmarknadens fluktuationer. Det är därför en allmän regel, att centralbanker icke ge någon ränta på insättningar. De få därför dylika blott från staten samt från affärsbankerna, som städse måste ha ett visst tillgodohafvande hos centralbanken, bl. a. för utjämningen af de i clearingen (se Clearing-house) uppkomna balanserna. Dessa insättningar bli emellertid relativt små. En centralbanks hufvudsakliga rörelsemedel utgöres i stället af dess utelöpande *sedelstock*, som har den egenskapen, att den kan ökas eller minskas alltefter rörelsens växlande behof. Därigenom kan centralbanken städse skaffa medel för att fylla hvarje brist, medan öfverflöd utjämnas genom sedelstockens minskning. Äfven en centralbanks *utlåning* får sin speciella karaktär. Utlåningen till affärslifvet måste hållas inom relativt trånga gränser. Framför allt kan en centralbank icke ge sådana lån, som förbli utestående någon längre tid. Den skulle då förlora förmågan att städse afpassa tillgången på betalningsmedel efter behofvet. Utlåningen består därför hufvudsakligen i diskonterandet af korta växlar, som icke få prolongeras. Därigenom blir en ständig afpassning efter alla variationer möjlig. Alla centralbanker ge dock lån äfven på värdepapper och på varor, fast i mindre utsträckning. Den öfvervägande delen af centralbankernas utlåning går vanligen till affärsbankerna. Då dessa äro i behof af medel, ha de alltid utvägen att låna i riksbanken. Vanligen sker detta hufvudsakligen på det sättet, att de rediskontera växlar ur sin egen portfölj. De kunna emellertid äfven belåna värdepapper, och i regel hålla bankerna en del statsobligationer och dylika förstklassiga säkerheter hufvudsakligen för detta ändamål. Beträffande de *utländska valutorna* är centralbankens uppgift ungefär densamma som för de inhemska betalningsmedlen. Dess plikt att städse tillhandahålla dylika i tillräcklig mängd framgår som en självklar konsekvens af dess skyldighet att inlösa sina sedlar med guld. En centralbanks hufvuduppgift är sålunda att vara en outtömlig källa för såväl inhemska som utländska betalningsmedel. Detta har visserligen icke i praktiken fullt erkänts, men erfarenheten har tydligt visat vikten af, att centralbanken vid kritiska tillfällen fullt fyller detta kraf. Det medel, hvarigenom den är i stånd att städse göra detta, är främst diskontopolitiken (se Diskont). Beträffande organisationen är att märka, att centralbankerna i nästan alla länder äro aktiebolag med privata delegare. Endast i Sverige, Finland, Ryssland och Bulgarien egas de af staten. I nästan alla länder har emellertid regeringen stort inflytande på förvaltningen och andel i vinsten.

Centralbankerna i olika länder. 1. *England.* Bank of England, stiftad 1694 (se fig. i art. Bank, sp. 863—864, och å pl. XVIII till art. Byggnadskonsten), var den första centralbank, som bildades oberoende af det gamla girobanksystemet. Den utvecklade från början allsidig bankrörelse, och tillsammans med Bank of Scotland (grundlagd 1695) har den utgett det första permanenta sedelmyntet. Den har äfven i hufvudsak tjänat som mönster för de moderna centralbankerna i de flesta länder. Dess sedlar ha varit oinlösliga under "bankrestriktionen" 1797—1821. I motsats till hvad som är fallet i andra länder har regeringen intet inflytande på dess förvaltning. Den har en styrelse af 26 medlemmar (*directors*), bland hvilka utses en direktör (*governor*) och en vice direktör (*deputy governor*), hvilka platser i regel innehas blott ett år och gå i tur och ordning bland styrelsens medlemmar. Dess organisation är bestämd genom lag af 19 juli 1844, den s. k. Peelska bankakten (*bank charter act*). Enligt denna är banken delad i två afdelningar. Sedelutgifningen bokföres på *Issue department*, som har rätt att ge ut sedlar till ett belopp af 18,450,000 pd st. utöfver guldkassan. Denna sedelutgifningsrätt kan emellertid ej fullt utnyttjas, utan banken håller en *sedelreserv* (se Sedelutgifning) på 25—30 mill. pd st. Guldfonden är därför i regel större än den utelöpande sedelstocken. Den var 1913 i genomsnitt 38 mill. pd st. mot 29 mill. för sedelstocken. Guldkassan är i motsats till andra centralbankers underkastad ständiga fluktuationer. Den vanliga bankrörelsen skötes af *Banking department*. Utmärkande för Bank of England är, att denna rörelse har mycket stor omfattning. Allmänhetens och bankernas insättningar uppgingo 1913 till 42 mill. pd st. och regeringens till 13 mill. Utlåningen sker hufvudsakligen till affärsmän och firmor. De engelska affärsbankerna ha nämligen för regel att aldrig vare sig rediskontera eller låna hos Bank of England, hvars verksamhet därför mycket liknar en vanlig affärsbanks. Grundfonden är $14^1/_2$ mill. pd st. och reservfonden omkr. 3 mill. pd st. — 2. *Frankrike.* Banque de France inrättades 1800. Direktörerna (en *gouverneur* och två *sous-gouverneurs*) utses af presi-

denten; staten har äfven en betydande andel i vinsten. Styrelsen, *conseil général*, består utom guvernörerna af 18 medlemmar, af hvilka 3 (*censeurs*) ha kontrollerande myndighet; de återstående 15 kallas *régents*. Några bestämmelser rörande sedeltäckning finnas icke, men sedelstocken får ej öfverskrida 6,8 milliarder frcs. Den utelöpande sedelstocken uppgick 1913 i medeltal till 5,667 mill. frcs. Metallkassan är likaså den största i världen; 1913 var den 3,972 mill. frcs., hvaraf 3,344 mill. utgjordes af guld och 628 mill. af silfver. Utlåningen består till stor del af rediskontering för affärsbankerna. — 3. *Tyskland*. Den tyska riksbanken, Die reichsbank, inrättades 1875. Dess närmaste föregångare var den 1765 stiftade Preussische bank. Regeringen har afgörande inflytande på dess ledning. Den tillsätter såväl direktören (*präsident*) som styrelsen (*direktorium*). Aktieegarna välja det af 15 medlemmar bestående centralutskottet, som dock blott har en nästan enbart rådgifvande ställning. Staten tar äfven en synnerligen stor del af vinsten. Om sedelutgifningen gäller följande. 1) Sedlar få fritt utges till ett belopp af 550 mill. mk (vid kvartalsskiften 750 mill.) utöfver guldkassan. 2) Detta belopp får öfverskridas mot en afgift till staten af 5 proc. på det öfverskjutande beloppet. 3) Af sedelstocken skall dock städse minst en tredjedel vara täckt af metallisk kassa, i hvilken utom guld inräknas äfven *Reichskassenscheine* (af staten utgifna småsedlar) och gångbart tyskt mynt. Sedelstocken uppgick 1913 till 1,350 mill. mk, hvaraf 1,067 mk i guld. Utlåningen sker alldeles öfvervägande genom växeldiskontering, hvilken till stor del utgöres af rediskontering för affärsbankerna. En särskild gren bildar riksbankens girorörelse (se Giro). Utom riksbanken finnas sedelutgifvande centralbanker i Bajern, Sachsen, Württemberg och Baden. Deras sammanlagda sedelutgifning utgjorde 149 mill. mk 1913. — 4. *Österrike-Ungerns* riksbank härstammar från 1816. Sedelutgifningen är ordnad efter samma principer som i Tyskland. Den skattefria sedelkontingenten är 600 mill. kronen, och minst 40 proc. af sedlarna måste städse vara täckta. 1913 var sedelstocken 2,350 mill. kronen och guldkassan 1,216, hvartill komma 253 mill. i silfver och 60 mill. i utländska växlar, hvilka saker äfven få tjäna som sedeltäckning. Riksbanken är icke skyldig att inlösa sedlarna. — 5. *Ryska riksbanken*, som inrättades så sent som 1860, eges af staten och står under finansministerns ledning. Sedlar få utges till ett belopp af 300 mill. rubel utöfver guldkassan, i hvilken utländska tillgodohafvanden inräknas. Sedelstocken var 1913 1,548 mill. rubel och metallkassan 1,687 mill., hvaraf 1,417 mill. i guld. Ryska riksbanken har sålunda näst den franska den största guldkassan i världen. Dess rörelse utmärkes däraf, att den i stor utsträckning ger kredit åt industri och jordbruk på lång tid och på villkor, som vanligen anses ligga utom en centralbanks område. — 6. *Nederländska riksbanken* härstammar från 1814. Sedlar och öfriga a vista förbindelser skola till 40 proc. vara täckta af guld eller silfver. 1913 var sedelstocken 313 mill. floriner. Guldförrådet utgjorde vid årets slut 151½ mill. och silfret 9 mill. floriner. — 7. *Belgiska riksbanken* bildades 1850. Minst ⅓ af sedlar och a vista förbindelser skola vara täckta af guld och silfver eller utländska växlar. Sedelstocken var 1913 i genomsnitt 986 mill. frcs och metallkassan 300 mill., hvartill komma 129 mill. i utländska växlar. — 8. I *Schweiz* upprättades en riksbank först 1907. Kantonerna och kantonalbankerna ega större delen af aktierna, och direktörerna och styrelsens majoritet utses af förbundsrådet. Af sedelstocken skola minst 40 proc. vara täckta af guld. Vid 1913 års slut voro 314 mill. frcs sedlar utelöpande. Metallkassan uppgick till 191 mill., hvaraf 170 mill. i guld. — 9. I *Spanien* grundlades centralbanken (Banco de España) 1849. Sedlarna äro oinlösliga, och sedelstocken hade genom lån till staten växt till det väldiga beloppet af 1,924 mill. pesetas vid 1913 års slut. Maximibeloppet är 2,000 mill. pesetas. Sedlarna äro starkt deprecierade. Tid efter annan framkomna reformförslag ha ej ledt till något resultat. Guldkassan uppgick till 479 mill. och silfret till 719½ mill. pesetas. Metallkassan skall städse utgöra minst ⅓ af sedelstocken. — 10. I *Japan* upprättades en riksbank, Nippon ginko, 1882. En viss högsta summa utöfver guldkassan är föreskrifven, men denna kan med regeringens tillstånd obegränsadt öfverskridas mot en afgift af 5 proc. Vid 1913 års slut hade den en sedelstock på 426 mill. yen. Guldfonden uppgick till 225½ mill. yen. — För öfriga viktigare centralbanker se, hvad Sverige beträffar, Riksbanken samt i fråga om Danmark, Norge, Finland och Italien artiklarna rörande dessa länder. Jfr äfven Sedel och Sedelutgifning.

Litt.: I. Hultman, "Europas centralbanker" (1909), E. Sjöstrand, "Centralbankens väsentliga funktioner" (1910), och A. Conant, "A history of modern banks of issue" (5:e uppl. 1915). Sv. B—n.

Sedelbankpolitik. Se Bankpolitik.

Sedelförfalskning är belagd med straffarbete fr. o. m. fyra t. o. m. tio år. För veterlig utprångling af falska sedlar gäller samma straff.

Sedelrese'rv, *bankt.* Se Sedelutgifning.

Sedelstock, *bankt.*, beloppet af en sedelbanks utelöpande sedlar. Se Riksbanken, Sedel, Sedelbank och Sedelutgifning.

Sedeltäckning, *bankt.* Se Sedelutgifning.

Sedelutgifning, *bankt.* Beträffande sedelutgifningen är det företrädesvis två problem, som äro af vikt, nämligen dels frågan om sedelmonopol för centralbankerna, dels hur sedelutgifningen bör regleras. 1. *Frågan om sedelmonopol.* När sedlarna först uppkommo och spredos i de angelsaxiska länderna, stod sedelutgifningen öppen för alla banker med det enda undantaget, att i England sedelutgifvande banker fingo ha högst sex delegare. Alla dessa länder fylldes af sedelutgifvande affärsbanker. Detsamma var urspr. fallet på kontinenten. Ända till 1800-talets midt var det en allmän mening, att sedelutgifningen var hvarje banks viktigaste rörelsemedel. "En bank utan sedlar är som en armé utan ammunition", skrifver en känd författare vid denna tid. De fåtaliga banker, som före 1850-talet uppstodo i Frankrike, Belgien, Schweiz, Tyskland och Sverige, voro också med enstaka undantag sedelutgifvande. Emellertid var på den europeiska kontinenten vid

affärsbankernas uppkomst sedelutgifningen i allmänhet redan monopoliserad af centralbankerna, och äfven i de länder, där sedelutgifningen varit fri, slog man in på samma väg. Äfven i England infördes sådana bestämmelser, att affärsbankernas sedelutgifning praktiskt taget bragtes att upphöra. Resultatet har blifvit, att i alla länder, där sedelutgifvande centralbanker finnas (se Sedelbank), sedelutgifningen monopoliserats af dessa. Blott i England finnas ännu omkr. 100,000 pd st. privata sedlar utelöpande. Sedelutgifning för affärsbanker förekommer numera endast i de länder, där någon centralbank ej finnes, nämligen Skottland, Irland, Förenta staterna, Canada och Syd-Afrika. Förhållandet synes vara, att fri sedelutgifning är det lämpligaste på ett primitivt ekonomiskt stadium. Sedelutgifningen är då bankernas viktigaste rörelsemedel, och bankväsendets tidiga utveckling i de angelsaxiska länderna beror helt säkert främst på den fria sedelutgifningen. Under utvecklingens gång minskas emellertid sedlarnas betydelse som rörelsemedel för affärsbankerna alltmera, och på samma gång bli fördelarna af sedelutgifningens koncentrerande hos riksbanken alltmera vägande.

2. *Sedelutgifningens reglering.* I alla länder är sedelutgifningen underkastad inskränkande bestämmelser. Dessa kunna vara af två hufvudarter. A. *Visst maximum för sedelstocken.* I ett par länder är ett absolut maximum fastslaget för sedelstocken, nämligen i Frankrike, där sedelstocken ej på några villkor, sålunda ej ens mot full guldtäckning, får öfverstiga 6,8 milliarder frcs, och i Spanien, där gränsen satts vid 2 milliarder pesetas. I Förenta staterna och Syd-Afrika får sedelstocken ej öfverstiga kapitalet och reserverna. I Canada bildar i regel äfven kapitalet en gräns, men denna får där öfverskridas mot full guldtäckning. B. *Sedeltäckning.* I två länder är bestämmelsen om maximum för sedelstocken allt som finnes, nämligen Frankrike och Canada. Där finnas sålunda inga som helst bestämmelser rörande guldtäckning och dylikt. I alla andra länder måste viss säkerhet finnas för sedlarna. Denna kan emellertid vara ordnad på olika sätt. *Täckning med statspapper* förekommer i Förenta staterna och Syd-Afrika. Det vanliga är emellertid *täckning med guld* och därmed jämförliga tillgångar. Detta kan ske efter flera olika system. Enligt *kontingenteringssystemet* får banken utge en viss bestämd summa utöfver guldkassan. Detta system härstammar från England, där det genomfördes för Bank of England och för bankerna i Skottland och Irland genom Peelska bankakten (*bank charter act*) 19 juli 1844. Dessutom tillämpas det i Norge, Finland och Ryssland. Vanligare är *kvotdelssystemet*, enligt hvilket alltid minst en viss bråkdel (vanligen $^1/_3$, äfven $^2/_5$ och $^1/_2$) skall vara täckt med guld. Detta förekommer i Danmark, Nederländerna, Belgien, Schweiz och Spanien samt i en del Balkanstater och utomeuropeiska centralbanker. Dessa system kunna sedan kombineras på olika sätt. Viktigast af de blandade systemen är den s. k. *indirekta kontingenteringen.* Enligt detta får sedelstocken fritt öfverstiga guldkassan med en viss summa. Öfverskrides denna, betalas skatt på det öfverskjutande beloppet. Kontingenten får dock ej öfverskridas hur mycket som helst; en viss bråkdel af sedelstocken måste städse vara täckt. Detta system tillämpas i Tyskland, Österrike och Italien. — En annan variation förekommer i Sverige (se Riksbanken). I regel behöfva sedlarna ej täckas enbart med guld. Silfver användes sålunda som täckning i de länder, som tillhöra latinska myntunionen (Frankrike, Italien, Schweiz och Belgien), samt dessutom i Holland och Spanien. I guldkassan inräknas dessutom ofta a vista fordringar i utlandet (så i Ryssland, Italien, Norge, Finland) samt utländska växlar (Italien, Ryssland, Finland, Österrike, Belgien). Oftast få dessa säkerheter dock utgöra endast en viss bråkdel af guldkassan. Å andra sidan inräknas stundom alla a vista förbindelser i sedelstocken (Finland, Holland, Belgien). Den sedelutgifningsrätt, som en centralbank sålunda får, kan emellertid icke fullt ut nyttjas. Banken skulle i så fall ej ha rätt att ge ut en enda sedel till, och den skulle då ej kunna bevilja några lån eller återbetala insatta medel. Hvarje centralbank har därför städse en betydande obegagnad sedelutgifningsrätt, s. k. *sedelreserv.* För Bank of England och stundom äfven för ryska riksbanken medför detta, att guldkassan blir större än sedelstocken. I alla andra länder förhåller det sig emellertid tvärtom. Den del af sedelstocken, som öfverskjuter guldkassan, skall i regel täckas med växlar eller statsobligationer (*supplementär täckning*). Bland sakkunniga torde det numera vara en allmän mening, att värdet af bestämmelser ang. sedeltäckning icke är synnerligen stort. Hela detta system härstammar från en tid, då sedlarna betraktades som skuldsedlar och då blott reda mynt ansågs för "pengar". I vår tid äro sedlarna emellertid ett verkligt mynt, och all teori och all praktisk erfarenhet ha visat, att det för deras värde är fullständigt likgiltigt, om det i riksbankens källare ligger mer eller mindre guld. Snarare äro dessa bestämmelser till skada; vid kritiska tillfällen kunna de dels hindra sedelstocken att ökas i tillräcklig utsträckning, dels kunna de göra det omöjligt att använda guldfonden för dess egentliga ändamål, anskaffandet af valutor i utlandet. Se vidare Sedel och Sedelbank. Sv. B—n.

Sedelära, *filos.*, läran eller vetenskapen om sedligheten. Den kallas ock moral, morallära eller etik (se d. o.).

Sedē mō'āb, hebr., Moabs fält. Se Moab, sp. 763.

Sedemålning, *litt.*, detsamma som genremålning. Se Genre.

Sedeño [-de'njå], Juan, spansk skald och krigare, lefde i midten af 1500-talet, studerade i Italien, hvars språk han behärskade fullständigt såväl som latinet. S. öfversatte till spanska Tassos "Gerusalemme liberata" och Sannazaros "Arcadia" och har f. ö. efterlämnat *Dos coloquios de amores y otro de bienaventuranza* (1536) och *Suma de varónes ilustres* (1551) samt till vers öfverflyttat Rojas "La Celestina". S:s namn är intaget i Spanska akad:s "Catálogo de los autoridades de la lengua". Ad. H—n.

Sedentär [-dangtär; fr. *sédentaire*, af lat. *sedēre*, sitta], stillasittande, t. ex. i uttrycket "ett sedentärt lefnadssätt"; som ej ändrar garnisonsort (om vissa franska trupper).

Sedepolis. Se Reglementering.

Sederholm, svensk-finsk släkt, som härstammar från vedbäraren vid Stockholms slott Johan S. (d. 1726). Hans sonson Johan, köpman och redare i Helsingfors, riksdagsman, titulärt kommerseråd (f. 1722, d. 1805), lade grunden till släktens förmögenhet. Den i Sverige nu lefvande släktgrenen härstammar från dennes son, brukspatronen Alexander Magnus S. (f. 1775, d. 1830), som i sin hand förenade Näfvekvarn (se d. o.), hvilket ännu tillhör ättlingar till honom. Hans broder Henrik Fredrik S. (f. 1779, förste expeditionssekreterare, d. ogift 1852) stiftade för Uppsala universitet 6 fakultetsstipendier (nu utgående med 200 kr.) samt 2 inrikes resestipendier (à 400 och 500 kr. årligen) och 2 utrikes resestipendier (à 2,100 kr. hvart tredje år). En gren af släkten fick 1886 finsk adlig värdighet med namnet Cederholm. Se J. Sederholm, ”Genealogiska anteckningar rörande släkten S. och dess utgreningar” (1880).

1. Karl S., sonson till kommerserådet Johan S., filosofisk och teologisk skriftställare, f. 6 juni 1789 i Tusby socken, Nylands län, d. 27 juni 1867 i guv. Tula, student i Åbo 1807, blef där en varm anhängare af G. I. Hartmans filosofiska system, men afbröt snart sina studier och öfvertog förvaltningen af faderns egendom. Otillfredsställd i denna sysselsättning, flydde han 1810, fruktande sin stränge faders misshag, till Viborg. Därefter genomgick han skiftande öden. Han prästvigdes i Viborg och fick anställning som pastor vid en tysk koloni i guv. Taurien. 1817 kallades han till Charkovs evangeliska församling, men afsattes 1820, emedan han låtit trycka ett misshagligt förslag till förbättringar i Luthers lilla katekes. Han lefde därefter i tryckta omständigheter i Moskva, tills han 1839 utnämndes till divisionspredikant för lutheranerna vid 6:e armékåren. 1850 blef han plötsligt ånyo afsatt genom en ministeriell skrifvelse, under förebärande att han i sina predikningar begagnat otillbörliga uttryck, i själfva verket emedan han i sin egenskap af evangelisk präst uppträdt emot det grekisk-ortodoxa prästerskapets proselytmakeri. S. författade ett stort antal filosofiska skrifter, bland hvilka de förnämsta äro *Die weltansicht, Die ewigen thatsachen* (1845) och *Der geistige kosmos, eine weltanschauung der versöhnung* (1859). Han försökte i dessa skrifter likasom i en år 1825 till universitetet i Königsberg insänd latinsk afh., *De philosophia cum religione christiana connectenda*, genom hvilken han förvärfvade sig doktorsgraden, grundlägga en världsåskådning, inför hvilken ingen motsats finnes mellan den uppenbarade religionen och filosofien. Därjämte författade S. ett antal religiösa skrifter, afsedda dels för religionsundervisningen, dels äfven för religiös uppbyggelse: *Evangelisches erbauungsbuch* (1835) och *Leitfaden der evangelischen glaubens- und sittenlehre* (1865). Han utgaf f. ö. läroböcker på ryska m. m. Se V. Bolin i ”Finsk tidskrift” (1879).

2. Karl Robert S., den föregåendes brorson, militär, religionsfilosof, f. 6 juni 1818 i Parikkala, Karelen, d. 28 mars 1903 i Helsingfors, genomgick Finska kadettkåren och ingenjörakademien i Petersburg. Han tjänstgjorde från 1846 på fästningen Kinburn och råkade vid dess kapitulation 1855 i fransk fångenskap. Efter kriget blef befälet ställdt inför krigsrätt, men S., som manhaftigt protesterat mot kapitulationen, erhöll flera utmärkelser och befordrades till kapten. Han gjorde sig bemärkt som en insiktsfull ingenjörofficer, publicerade flera afhandlingar i sin vetenskap, ledde befästningsarbetena vid Nikolajev samt befäste 1865—80 Kertj och inloppet till Azovska sjön på ett för tiden utmärkt sätt. Från kommendantskapet på Kertj transporterades S., hvilken 1881 blifvit generallöjtnant, 1883 till chefsposten för de ryske ingenjörerna i Finland. Därefter egnade han sig förnämligast åt religionsfilosofisk skriftställarverksamhet samt åt att i trä modellera alla tiders märkligaste byggnader för att visa arkitekturens historiska utveckling; han rekonstruerade orientaliska praktbyggnader, egyptiska tempel, Akropolis, Pergamos, Kapitolium, nyare kyrkor och borgar, exempelvis Gripsholm, Viborg och Olofsborg. S. offentliggjorde *Andens eller det rena förnuftets religion* (1883; 2:a uppl. 1887), som från teologiskt håll framkallade polemik, *Buddha den upplyste och hans lära* (1886), *Kristendomen och därmed öfverensstämmande religioner och filosofemer* (1888), hans vidlyftigaste arbete, *Den moderna spiritualismen, dess filosofi och etik* (1889) samt flera smärre skrifter. S:s religionsfilosofi har karakteriserats som en tro på det rena ofördunklade förnuftet, hvilken vore en gifven fulländning af hvarje normal religionsutveckling; sträfvandet att nå en sådan gestaltning af det religiösa medvetandet framträdde hos alla kulturfolk, antingen i religionen eller den filosofiska spekulationen. Den för all sann filosofi och religion gemensamma grundidén vore idén af det i människan inneboende, oförstörbara sanna jaget, det rena förnuftet.

3. Klas (Claës) Teodor S., den föregåendes kusin, skriftställare, f. 9 jan. 1832, d. 21 aug. 1881 i Helsingfors, blef 1851 student, egnade sig efter en studieresa till utlandet åt bokhandels- och förlagsverksamhet i Helsingfors samt var tillika amanuens vid akademiska konsistoriet. På S:s förlag utkom den första samlade uppl. af J. L. Runebergs arbeten. S. utgaf ett häfte *Smärre dikter och berättelser* (1858) och tre häften berättelser med titeln *I Finland* (1863—67), hvilka utmärkas för liffull framställning och glad komik. I det publicistiska lifvet tog han liflig del, bl. a. som grundläggare af och medarbetare i ”Helsingfors dagblad” samt af flera andra publicistiska och litterära företag.

4. Jakob Johannes S., den föregåendes son, geolog, f. 20 juli 1863 i Helsingfors, blef student 1882, filos. kandidat 1885 och licentiat 1892, statsgeolog vid Geologiska kommissionen (Finlands geologiska undersökning) 1888 och är direktor för detta ämbetsverk sedan 1893. För detta värf förberedde S. sig efter de första studierna vid universitetet i Helsingfors genom studier hos Brögger i Stockholm och Rosenbusch i Heidelberg samt genom resor i de skandinaviska länderna och Tyskland. Som chef för Geologiska undersökningen har S. höjt denna institution till en mycket hög vetenskaplig ståndpunkt. Under hans ledning har Finland redan i mycket stor utsträckning blifvit

geologiskt kartlagdt och landets tillgångar till praktiskt användbara bergarter, malmer m. m. undersökta. I ett stort antal kartbladsbeskrifningar och officiella rapporter har S. redogjort för dessa resultat. S:s geologiska verksamhet å tjänstens vägnar har till väsentlig grad bestämt äfven hans forskningsriktning. Å ena sidan har han mera än någon äldre eller samtida geolog bidragit till klargörandet af Finlands geologi och den ställning Finlands geologiska bildningar intaga till motsvarande formationer i andra delar af Fennoskandia samt visat på viktiga relationer mellan Finlands geografiska förhållanden och dess geologiska byggnad. Många afhandlingar däröfver har han offentliggjort i in- och utländska tidskrifter. Sammanfattande redogörelser däröfver ingå i "Atlas öfver Finland" (1910), i hvars redaktion S. f. ö. äfven i andra delar tog en mycket verksam del. Å andra sidan har beskaffenheten af Finlands berggrund fört S. till ett alltmer fördjupadt studium af det s. k. urberget och dess uppkomst. Han har vid tolkningen af detsamma utgått från en aktualistisk synpunkt, d. v. s. påvisat, att urberget från början icke bildats under exceptionella förhållanden, utan att man i dess bergarter, trots en långt gången metamorfos, kan igenkänna formationer af samma art som i de yngre systemen (se t. ex. afh. *Über archäische ergussgesteine aus südwestlichem Finnland*, 1893, och *Über eine archäische sedimentformation im südwestlichen Finnland*, 1900). Därefter har S. genom petrografiska studier af bergarterna, sådana de nu te sig, lämnat viktiga bidrag till förståelse af metamorfosens gång och slutligen genom studiet af "migmatiterna", d. v. s. de intima sammanväfningarna af gnejs och granit, som äro så vanliga i klipporna i Finland och andra urbergsområden, sökt visa, att gnejsbildningen och granitiseringen berott därpå, att sådana delar af jordskorpan varit nedpressade till stort djup och därvid under inverkan af den höga temperaturen blifvit mer eller mindre fullständigt omsmälta och indränkta med granit (se den grundläggande afh. *Om granit och gnejs*, 1907, och flera efterföljande uppsatser). Genom dessa undersökningar har S. blifvit en af de ledande vetenskapsmännen på urbergsforskningens område. S. kallades till led. af Finska vetenskapssocieteten 1904 och af sv. Vet. akad. 1914. Han deltog i landtdagen 1905—06 som medlem af borgarståndet.

5. Edvard S., sonson till den i släktöfversikten nämnde Alexander Magnus S., läkare, f. 1 april 1857 i Kila, Södermanland, blef student i Uppsala 1875, med. licentiat 1886 samt med. doktor 1892 på grund af en afh. *Om den elastiska väfnaden i huden hos medelålders och äldre personer*. 1893—1914 var S. docent i dermatologi och syfilidologi vid Karolinska institutet, tjänstgjorde vid Medicinalstyrelsen från 1887 och blef där medicinalråd 1909. I sina skrifter har S. bl. a. meddelat undersökningar om spetälskans förekomst i Sverige.

6. Gustaf Robert S., den föregående broder, landtbrukare, f. 7 april 1868 i Nyköping, student där 1886, utexaminerades från Ultuna landtbruksinstitut 1889, var 1894—1904 förvaltare vid och är från sistnämnda år arrendator af Ålberga i Södermanland. S. är en af de mest verksamme jordbrukarna i sitt län och har, bl. a. som led. af dess hushållningssällskaps förvaltningsutskott sedan 1901, styrelseledamot af de sörmländske landtmännens centralförening sedan 1905 och led. af Landtbruksakad. sedan 1906, deltagit i organiserandet och utvecklandet af såväl Södermanlands som hela landets jordbruksväsen. Han utsågs 1915 till led. af statens varuförmedlingsbyrå.

1. M. G. S. 2. T. C. 3. A. H. 4. W. R—y. 5. R. T—dt.

Sederoman. Se Roman, sp. 690.

Sedēs (af lat. *se'decim*, sexton), bokformat, som uppstår därigenom, att tryckarket vikes i sexton blad (trettiotvå trycksidor).

Sēdes apostōlica, lat., "det apostoliska sätet", påfvestolen.

Sedgemoor [se'dʃmōə], hed i engelska grefsk. Somerset, s. ö. om Bridgwater. 6 juli 1685 blef där tronpretendenten hertigen af Monmouth slagen af Jakob II:s trupper under lord Feversham. (J. F. N.)

Sedgley [se'dʃli], municipalsamhälle (*urban district*) i engelska grefsk. Stafford, nära Wolverhampton. 16,527 inv. (1911). Stenkols- och järnmalmsgrufvor. (J. F. N.)

Sedgwick [se'dʃωik]. 1. Adam S., engelsk geolog, f. 1785, d. 1873, blef 1818 professor i geologi i Cambridge. S. är författare till en mängd viktiga geologiska arbeten, särskildt rörande de kambrisk-siluriska och devoniska systemen i England. Därigenom invecklades han i en långvarig strid med Murchison, under hvilken det lyckades denne senare att så godt som undantränga hans klassifikation och ställa hans förtjänster i skuggan. Eftervärlden har dock rätt uppskattat S:s säkra blick och stora klassifikationstalang, och hans lärjungar ha gjort allt för att få hans ursprungliga klassifikation erkänd.

2. Adam S., af samma släkt som den föregående, zoolog, f. 1855, d. 1913, vardt 1907 professor i zoologi och jämförande anatomi i Cambridge och 1909 professor i zoologi vid Imperial college of science and technology i London. Han utförde viktiga undersökningar rörande ryggradsdjurens anatomi och embryologi. Af stor betydelse äro hans grundliga forskningar öfver *Peripatus* (se Prototracheata), hvilka han nedlagt i ett stort antal skrifter. Hans handbok *A student's textbook of zoology* (3 dlr, 1905) används ock vid de svenska högskolorna. 1. B. L—n.* 2. L—o.

Sedgwick [se'dʃωik], Catherine Marie, nordamerikansk författarinna, f. 1789 i Stockbridge, Massachusetts, d. 1867 i Roxbury, var under ett femtiotal år föreståndarinna för en berömd flickskola i Stockbridge. Hon utgaf 1822 en samling skildringar från puritanernas lif, *A New England tale* (ny uppl. 1852), som gaf upp-

slag till den amerikanska sederomanen. Ett följande verk, *Redwood* (3 bd, 1824; anonymt), trodde först vara af själfve Cooper. *Hope Leslie* (3 bd, 1827), en berättelse om de förste nybyggarna i staten Massachusetts, var länge den i sitt slag ypperste skildringen i den nordamerikanska litteraturen. En annan omtyckt berättelse var *The Linwoods* (3 bd, 1835). Efter att 1835 ha företagit en resa till flera europeiska länder utgaf hon därom *Letters from abroad to kindred at home* (1841). Hennes noveller *Tales and sketches* (1835, 1858) ge fina skildringar af lifvet i New England. Hon gjorde ock lycka som författarinna af skrifter för ungdomen. Bl. a. skattas hennes *Means and ends* (1838) som en förträfflig handbok i själfuppfostran för unga kvinnor. I alla hennes arbeten framträder en starkt kristlig tendens. Jfr Dewey, "Life and letters of Catherine S." (1871).

Sedhiou, hufvudort i distriktet Casamance af kolonien Senegal i Franska Väst-Afrika, belägen vid floden Casamance (se d. o.).

Sedime'nt (af lat. *sēdi*, har satt mig, sjunkit), *geol.*, oorganiskt ämne, som blifvit afsatt genom mekanisk eller kemisk fällning eller genom afskiljande ur vatten eller luft. Uppslammade sand- och lerpartiklar, som af strömmar och floder föras till sjöar och haf eller som vågorna afnöta från kusterna, afsätta sig på bottnen till ett sediment. Äfven med vinden kunna stoftpartiklar flyttas långa sträckor och sedan ur luften (luftsediment) afsätta sig öfver stora landområden till ganska mäktiga jordlager. Berg- och jordarter, som bildats af sediment, kallas sedimentära, t. ex. lera, sand, lerskiffer, sandsten och kalksten. Äfven bergsalt, gips och andra på kemisk väg alstrade bergarter räknas som sådana. Den i Kina samt kring floderna Rhen, Donau och Mississippi förekommande jordarten löss (se d. o.) anses vara ett luftsediment. Möjligen har en stoftfin, lerig jordart vid flera af de norrländska floddalarna ett liknande ursprung.

De rent *sedimentära aflagringarna* förutsätta ovillkorligen tillvaron af äldre bergarter, genom hvilkas sönderdelning och förstöring bildningsmaterial till dem lämnats. En af deras mest tydliga karaktärer är, att de i regel äro lagrade eller skiktade, hvarvid ett bestämdt åldersförhållande mellan de särskilda skikten förefinnes. E. E.

Sedime'ntum lateri'tium, lat., *med.* Se Njursjukdomar, sp. 1096.

Sedimentär. Se Sediment.

Sedisvaka'ns (af lat. *sēdes*, stol, och *vakans*, se d. o.), beteckning för ett genom innehafvarens död eller afsättning ledigblifvande af en biskopsstol (äfven påfvestolen). Under påflig sedisvakans skötas ärendena af kardinalcamerlengon; under biskoplig handhas stiftet af domkapitlet. Enligt Tridentinum skall kapitlet inom 8 dagar utse en kapitularvikarie som stiftets förvaltare; finnes ej kapitel, utser ärkebiskopen kapitularvikarien. Hj. H—t.

Seditiōn (lat. *sedi'tio*), uppror, myteri; partisöndring. — Seditiös, upprorisk.

Sedja, missionsstation. Se Mission, sp. 676.

Sedjistān. Se Sistan.

Sedley [se'dli], sir Charles, engelsk dramatiker, f. omkr. 1639, d. 20 aug. 1701, jämte Etheredge den författare, som förmedlar Molièreska lustspelets inträngande i England. Han tillhörde den intimare kretsen omkring Karl II och var känd såväl för sin kvickhet som för sitt lättsinniga lefnadssätt. Hans dotter Catherine var Jakob II:s älskarinna och upphöjdes af honom till hertiginna af Dorchester. Hans första komedi, *The mulberry garden* (1668), är delvis baserad på Molières "L'école des maris". Den bästa af hans komedier är *Bellamira or the mistress* (1687), en efterbildning af Terentius' "Eunuchus", som ger en liflig och rätt naturalistisk skildring af tidens seder. *The grumbler* (1702) är knappast mer än en bearbetning af Brueys' och Palaprats "Le grondeur". Hans tragedier *Antony and Cleopatra* (1667) och *The tyrant king of Crete* (1702) äro obetydliga. S. var medlem af parlamentet och tog verksam del i politiken. Han var också en af litteraturens beskyddare under restaurationen. I Drydens "Essay on dramatic poesy" är det han, som betecknas som "Lisideius". Han är med rätta berömd för sin klara prosa och äfven för en viss poetisk ådra, som fick mera utlopp i hans tillfällighetsvers än i hans dramer. Ännu i våra dagar är hans visa "Phyllis is my only joy" vida spridd och omtyckt. *The works of sir Ch. S.* utgåfvos i 2 bd 1772—78 (med kortare biografi) och *The dramatic works of sir Ch. S.* i 2 bd 1776. J. M.

Sedlighet, *filos.*, viljans rätta beskaffenhet, vare sig att denna bedömes efter sitt eget väsen som norm eller efter sitt förhållande till samhällets och ytterst till mänsklighetens väl. Om sedlighetens begrepp ha olika åsikter utvecklats inom etikens historia (se Etik och Etikens historia). Sedligheten kallas ock moral, hvilket ord dock nyttjas äfven för att beteckna sedeläran eller någons uppfattning af sedligheten. S—e.

Sedlighetsbrott, *jur.*, benämnas sådana brott, hvilka straffbelagts särskildt ur synpunkten att utgöra förgripelser mot allmän sedlighet eller anständighet. Till denna grupp hänföras i strafflagarna allmänt sådana gärningar, som innefatta öfvande af otukt eller koppleri (se dessa ord). I svenska strafflagen (kap. 18) hänföras dock icke dit äktenskapsbrotten, hvilka behandlas för sig, ej heller våldtäkt, som afhandlas under frihetsbrotten. Härutöfver pläga lagarna hit föra äfven vissa andra gärningar, som såra tukt och sedlighet, såsom spridande af otuktiga skrifter eller bilder m. m. I svensk lag hänföras till denna brottsgrupp äfven olofligt spel (hållande af spelhus, hasardspel å källare, värdshus eller annat allmänt näringsställe), vidare fylleri och djurplågeri (se d. o.) samt fr. o. m. 1910 äfven vissa åtgärder i fråga om s. k. preventiva medel (se Preventivlagen). — Sedlighetsbrotten, särskildt otuktsförbrytelserna, blefvo under medeltiden under inflytande af den kanoniska rätten bestraffade med mycket stor stränghet. Redan i den allmänna landslagen finna vi sålunda dödsstraff bestämdt för tidelag (jfr 3 Mos. 20: 15). Och denna stränghet snarare tilltog än aftog med reformationen, som utan vidare tillerkände de i detta afseende ytterst stränga föreskrifterna i den mosaiska lagen karaktären af gällande rätt. I konung Erik XIV:s patent ang. högmålssaker af 1563 föreskrifves sålunda dödsstraff jämväl för horsbrott och blodskam under uttryckligt åberopande af, "att Gud allsmäktig så hafver befalt i sin heliga lag" (jfr 3 Mos. 20: 10 ff.).

Och konung Karl IX inskärpte i företalet till den af honom 1608 från trycket utgifna landslagen än ytterligare domarens skyldighet att i dessa stycken ”rätta sig efter Guds lag”. Straffet för enkelt horsbrott mildrades väl sedan icke obetydligt genom Straffordningen af 1653, men i öfrigt kvarstodo dessa stränga straff ännu i allt väsentligt oförändrade i 1734 års lag. Först med upplysningstiden inträffar en afgörande vändpunkt, hvilken här i Sverige betecknas af k. förordn. 21 jan. 1779, som helt afskaffade dödsstraffet för horsbrott. Från denna tid ha i alla civiliserade länder de forna grymma straffen för dessa brott småningom försvunnit ur lagarna. N. S—g.

Sedlig karaktär, *filos.*, en af den sedliga viljans grundformer enligt Schleiermacher och Boström (se Etik).

Sedlitz. Se Seidlitz.

Sedmera, flod. Se Kercha.

Sedūlius, Cœlius, kristen presbyter och skald på 400-talet, skref på vacker latinsk hexameter under flitigt bruk af Vergilius bl. a. *Paschale carmen sive mirabilium divinorum libri V*, en skildring af Jesu lif. Ingen gammalkristlig dikt har blifvit så ofta begagnad som denna ”Carmen”. S. efterlämnade ock två hymner, som af Luther förtyskats till en julpsalm och en epiphaniapsalm. Dikten ”Cento Virgilianus de verbi incarnatione” är ej af S. Hans skrifter utgåfvos senast af Hümer (1885). Se M. Manitius, ”Geschichte der christlich-lateinischen poesie” (1891), och Bardenhewer, ”Patrologie” (3:e uppl. 1910). Hj. H—t.

Se'dum L., *bot.*, ett till fam. *Crassulaceæ* hörande örtsläkte med 140 arter, hvilka i allmänhet

Sedum acre (fetknopp). *1* växten i sin helhet, *2* stjälkblad sedt från sidan, *3* bladet sedt från undersidan, *4* blomma, *5* blommans ena hälft i längdsnitt, *6* blomfoder och frukt (baljkapslar).

äro lågväxta med tjocka, köttiga, trinda eller äggformiga blad. Blommorna sitta vanligen i täta knippen och äro vanligen femtaliga, med fria eller nästan fria hylleblad och 10 ståndare. Frukten består af 5 baljkapslar. Blommornas färg är olika hos olika arter: gul, hvit, röd, blåaktig eller gredelin. De flesta arterna växa helst på torra ställen, klippor, grusbackar; några förekomma på fuktiga ställen. I Sverige finnas 8 arter. Fetknoppen, *S. acre* (se fig.), som har skarp smak och förr var officinell, såsom ett medel mot skörbjugg, har gula blommor och är mycket allmän på backar och klippor. Likaså hälleknoppen, *S. album*, som har vackra, hvita blommor och trinda, rödprickiga blad. Allmän är äfven *S. Telephium* L. (huslök, fetblad l. kärleksört; se d. o. med fig.). Som prydnadsväxter odlas flera arter, t. ex. *S. spectabile* (*S. Fabaria*) och *S. purpureum* med röda blommor, *S. spurium* på kyrkogårdar och stenpartier, *S. Sieboldii* med blågröna blad i amplar, den enåriga *S. cæruleum* med blåa blommor, *S. Ewersii* m. fl. *S. reflexum*, tripmadam, odlas som köksväxt och används i soppor. Om *S. Rhodiola* och *S. roseum* se Rhodiola. O. T. S. (G. L—m).

Sedūnum, lat., stad. Se Sion.

Sedvanerätt (äfven *Jus non scriptum*, *lex non scripta*, oskrifven rätt) är den art af positiv (i verkligheten gällande) rätt, som uppstår genom en växelverkan mellan det borgerliga samhällslifvets bruk eller sedvänjor och rättspraxis hos domstolar och myndigheter, hvilka, sedan en viss bestämmelse gång på gång i det enskilda lifvet godkänts och till sist förutsättes som gällande, erkänna densamma som utan särskild öfverenskommelse bindande eller tillämplig. Sedvanerätten utvecklas därför ur hvad man kan kalla rättskonstruktionen eller den verksamhet, hvarigenom i ett visst fall, för hvilket skrifven rätt saknas, domstol eller annan myndighet uppställer och fixerar en viss norm som rättsnorm. Har detta likformigt skett under en längre tid utan invändning eller afbrott, öfvergår omärkligt en dylik praxis till sedvanerätt, under det att den praxis, som blott innebär en likformig användning af skrifven rätt (*jus scriptum*), icke kan bli annat än lag- eller rättstolkning. Sedvanerätten hade förr vida större betydelse än i nutiden, sedan rättskonstruktionen alltmera begränsats genom en detaljerad och systematisk, men därigenom också ofta hämmande lagstiftning. I 1734 års lags R. B. 1 kap., 11 §, där båda dessa arter af rätt sättas i motsats mot hvarandra, ges ett erkännande åt sedvanerätten, såsom positiv rättskälla, i följande ord: ”Domaren skall noga pröfva lagens rätta mening och grund och därefter döma; men ej däremot, efter eget godtycke. Landssed, som ej har oskäl med sig, må han ock rätta sin dom efter, där beskrifven lag ej finnes”. Såsom 15:e domarregeln framhåller, kan dock ingen ”hjälpa sin sak därmed, att han säger många vara, som så göra, som han gjort hafver, efter det finnes vara emot lagen det, som han gjort hafver”, ty ”oseder bör ingen hjälpa”. Bland rättslärda råda för öfrigt i viss mån olika åsikter i fråga om omfånget för sedvanerättens gällande kraft. Se vidare Reuterskiöld, ”Rätts- och samhällslära” (1912) § 15. Rld.

See, ett 1895 anlagdt manufakturverk i Ofvansjö socken, Gäfleborgs län, tillhörigt See fabriks-

a.-b. (1895; aktiekap. 360,000 kr.). Tillverkning af paraplyspröt, den första i sitt slag i Sverige, af kalldragna rör af järn och stål, rör och andra delar för velocipeder samt kalldragna ångpannerör för krigsfartyg, hvaraf betydliga beställningar utförts för svenska och flera andra mariner. Galvaniseringsverk. Omkr. 140 arbetare. En betydlig del af tillverkningen exporteras.

Sée [sē], Germain, fransk läkare af judisk börd, f. 1818, d. 1896, blef med. doktor 1846 samt professor 1866 i praktisk medicin vid fakulteten i Paris och 1869 i klinisk medicin och 1876 läkare vid Hôtel-Dieu. Han utgaf många och värderade arbeten, såsom *Mémoire sur la chorée et le rhumatisme* (prisbelönt af Med. akad. och införd i dess "Mémoires", 1850), *Le diagnostic et le traitement des maladies du cœur* (1878), *Traités des maladies du cœur* (2 bd, 1889—91). (R. T—dt.)

See [sī'], Thomas Jefferson Jackson, nordamerikansk astronom, f. 19 febr. 1866 i Montgomery, Missouri, blef 1893 docent och 1894 assistent vid universitetet i Chicago, 1898 astronom vid Lowellobservatoriet i Flagstaff, 1899 professor och astronom vid Naval observatory i Washington samt 1903 astronom vid Naval observatory i Mare Island, Kalifornien. Han har i facktidskrifterna publicerat en mängd observationer öfver dubbelstjärnor och satelliter, bestämningar af de större planeternas diametrar och massor, banbestämningar och teoretisk-astronomiska undersökningar m. m. Hans största arbete är *Researches on the evolution of the stellar systems* (2 bd, 1896, 1910), hvars 1:a del innehåller banbestämningar för ett flertal dubbelstjärnor, under det att den 2:a delen redogör för en mängd äldre och modernare undersökningar inom olika delar af stellarastronomien och den celesta mekaniken m. m. samt för S:s på grundval däraf utarbetade kosmogoniska teorier. S. har äfven framställt en teori för uppkomsten af jordbäfningar. B—d.

Seeb., vid djurnamn förk. för H. Seebohm (se d. o.).

Seebach [sēb-], Marie, tysk skådespelerska, f. 24 febr. 1834 i Riga, d. 3 aug. 1897 i S:t Moritz, utbildades först till operasångerska, uppträdde med framgång i Lübeck, Danzig och Kassel, var 1854—56 anställd vid hofburgteatern i Wien och 1856—66 vid hofteatern i Hannover, gaf sedermera under några år gästspel i Petersburg, Nederländerna och Förenta staterna, företog under flera år gästspelsresor och var från 1886 medlem af Königliches schauspielhaus i Berlin. 1859 gifte hon sig med tenorsångaren Niemann, hvilket äktenskap 1868 slutade med skilsmässa. Fru S. var en af Tysklands mest berömda tragiska skådespelerskor. Hennes förnämsta roller voro *Gretchen*, *Klärchen*, *Ophelia*, *Jane Eyre*, *Maria Stuart*, *lady Macbeth* och *Kriemhild*. Hon upprättade 1895 i sitt hem i Weimar Marie-Seebach-stift, en understödsinrättning för fattiga skådespelare af båda könen, till hvilken hon testamenterade sin förmögenhet. Se Gensichen, "Aus M. S:s leben" (1900).

Seebach [sēb-], Karl von, tysk geolog, paleontolog, f. 13 aug. 1839 i Weimar, d. 21 jan. 1878 i Göttingen, 1863 e. o. och 1870 ord. professor i geologi i Göttingen, författade bl. a. *Die konchylienfauna der weimarischen trias* (1862), *Der hannoversche Jura* (1864), *Über den vulkan von Santorin* . . . (1867), *Das mitteldeutsche erdbeben vom 6. märz 1872* (1873) och *Über vulkane Zentralamerikas* (postumt, 1892).

Seebeck [sēb-] Thomas Johann, tysk fysiker, af en antagligen från Sverige (Västmanland) härstammande släkt, f. 1770 i Reval, d. 1831 i Berlin, blef 1802 med. doktor i Göttingen. S. upptäckte 1813 de s. k. entoptiska fenomenen och 1822 termoelektriciteten (se Fysik, sp. 155) samt utgaf en mängd afhandlingar i färglära (se Färgblindhet, sp. 281), magnetism och elektricitet. Se "Zeitschrift des vereins für thüringische geschichte und alterthumskunde", XIII, h. 1 (1886). (S. A—s.)

Seeberg [sēb-], Reinhold, tysk protestantisk teolog, f. 1859 i Pörrafer i Livland, blef 1884 privatdocent och 1885 e. o. professor i Dorpat, 1889 ord. professor i Erlangen samt är sedan 1898 professor i systematisk teologi vid Berlins universitet. Tyngdpunkten i S:s rent vetenskapliga produktion ligger på det dogmhistoriska området. Efter att först i förening med N. Bonwetsch ha ombesörjt en andra upplaga af G. Thomasius' "Die christliche dogmengeschichte", som i det 2:a af S. utgifna bandet (1889) nästan fick karaktären af ett helt nytt arbete, framträdde han med en egen, fullständig framställning af dogmhistorien (*Lehrbuch der dogmengeschichte*, 2 bd, 1895—98) och utger f. n. en fullständigt omarbetad och till omfånget ungefär tredubblad upplaga af detta arbete (hittills 3 bd, 1908—13). Bland hans monografiska arbeten på detta område må nämnas *Der begriff der christlichen kirche* (1885), *Die apologie des Aristides* (1893) och *Die theologie des Johannes Duns Scotus* (1900). Af mera allmän kyrkohistorisk art är *An der schwelle des 20. jahrhunderts* (s. å.; 3:e uppl. 1901), sedermera, i omarbetad och mycket utvidgad form, utg. under titeln: *Die kirche Deutschlands im 19. jahrhundert* (1903; 4:e uppl. 1910). Bland hans systematiska arbeten äro de viktigaste: den som ett motstycke till A. Harnacks "Das wesen des christentums" tänkta föreläsningsserien *Die grundwahrheiten der christlichen religion* (1902; 4:e uppl. 1906), *Die persönlichkeit Christi* (1903), *System der ethik im grundriss* (1911), *Der ursprung des Christusglaubens* (1914) och *Ewiges leben?* (1915). Lifligt intresserad för kyrkliga, kyrkopolitiska och sociala frågor, har S. äfven på dessa områden gjort en rad beaktade inlägg, såsom *Die kirche und die soziale frage* (1897), *Die kirchlich-soziale idée und die theologie* (1908), *Der geburtenrückgang in Deutschland* (1913) och den af världskriget framkallade skriften *Was sollen wir denn thun?* (1915). Ett antal af S:s smärre uppsatser har utgetts i två samlingsband: *Aus religion und geschichte* (bd I. "Biblisches und kirchengeschichtliches", 1906, bd II. "Zur systematischen theologie", 1909). — Till sin teol. ståndpunkt är S. en lärjunge till den s. k. Erlangen-teologien (se Dogmatik), särskildt sådan den representeras af v. Frank; dock framträder dennes åskådning hos S. i starkt moderniserad form. Själf har han en gång karakteriserat sin ståndpunkt som "modern-positiv". Detta uttryck har sedan blifvit ett lösenord för en särdeles lifaktig riktning inom den nyare tyska teologien,

som i viss mån betraktar S. som sin ledare. Äfven i praktisk-kyrkligt hänseende intar S. en inflytelserik ställning, bl. a. som ordf. sedan 1909 i den 1897 under A. Stöckers ledning ur Evangelisch-sozialer kongress lösbrutna och i jämförelse med denna en konservativare och mera utpräglad kyrklig ståndpunkt representerande Freie kirchlich-soziale konferenz. Jfr F. H. R. von Frank, "Geschichte und kritik der neueren theologie" (4:e uppl. utg. af R. H. Grützmacher, 1908). E. Bg.

Seebohm [sī'bȧum], Henry, engelsk zoolog, affärsman, f. 1832 i Yorkshire, d. 1895, hann vid sidan af sin affärsverksamhet med att lämna många och stora bidrag till den beskrifvande ornitologien, såsom i *Catalogue of birds in the British museum* (bd 5), *Turdidæ* (1881), *A history of british birds and their eggs* (1883—85), *Classification of birds* (1890; suppl. 1895) och *Geographical distribution of british birds* (1893). L—e.

Seefeldt [sēf-], Jörgen, dansk adelsman, f. 1594, d. 1662, blef 1630 landsdomare på Själland och 1640 riksråd. Han var 1645 en af fredsunderhandlarna vid Brömsebro och erhöll 1660 anbud att bli rikskansler, men afslog det. På Ringsted kloster, där han som landsdomare var befallningsman, samlade han ett stort och dyrbart bibliotek (26,000 bd, innehållande bl. a. 204 bibelupplagor och ett rikt herbarium), men detta blef under kriget 1658 af Karl X Gustaf föräradt till hans fiende, Korfitz Ulfeld, som förde det till Sverige. Det införlifvades sedermera med k. biblioteket i Stockholm och gick till stor del förloradt vid slottsbranden 1697. E. Ebg.

Seehandlung [sēh-] l. Seehandlungsgesellschaft (ty., "sjöhandelsbolaget"), ett af Fredrik II 1772 bildadt preussiskt aktiebolag till främjande af utrikeshandeln och för detta ändamål utrustadt med monopol på in- och utförsel af vissa varor (salt och vax) samt med andra privilegier. S. var redan från början en halfofficiell institution, ledd af en af konungen utnämnd generaldirektion. Från Fredrik Vilhelm II:s tid användes S. i stor utsträckning äfven till förmedling af statslån såväl från utländska bankirer som, genom af detsamma utgifna obligationer, från inländska kapitalister. 1810 förvandlades såväl anstaltens aktier som dess obligationer till statsförbindelser, hvarigenom S. sålunda förlorade sin bolagskaraktär och blef en ren statsinstitution. Härefter utöfvade S. en omfattande ekonomisk verksamhet af olika art och kan i viss mån anses som en föregångare till det franska Crédit mobilier (se Kreditanstalt, sp. 1242). Särskildt i följd af ett riksdagsbeslut af 1850 inskränkte emellertid S. sina operationer alltmer till det finansiella området, afvecklade de flesta af de många industriella o. a. företag det egde och blef så en ren kreditanstalt för bedrifvande af penning- och växelaffärer, därvid särskildt tjänande som mellanhand mellan staten och allmänheten vid förmedlandet af den förras låneoperationer. I spetsen för S., som sorterar under finansministeriet, står en president med två föredragande råd, och dess officiella namn och firma är sedan 1904: "Königliche Seehandlung (Preussische staatsbank)". Dess egna kapital, som 1904 uppgingo till 34,4 mill. mark, höjdes s. å. för att stärka dess ställning emot de större Berlinbankerna, med hvilka S. i viss mån konkurrerar, med 65 mill., alltså till 99,4 mill. mark. Nettovinsten, som årligen inflyter till statskassan, uppgår till närmare 5 mill. mark. — S. afslöt 1785 kontrakt med svenska kronan om monopol på införsel af och handel med tobak i Sverige emot en viss årlig afgift, men kronan bröt kontraktet och lämnade 1787 S. skadestånd. A. W:son M.

Seehandlungsgesellschaft [sē-]. Se Seehandlung.

Seeland [sēl-], tyska namnet på Själland, var förr allmänt brukligt äfven i Sverige.

Seeley [sī'li], sir John Robert, engelsk historiker, f. 10 sept. 1834 i London, d. 13 jan. 1895 i Cambridge, 1857 fellow vid Christ's college där, var 1863—69 professor i latin vid University college i London. Hans *Ecce homo* (utg. anonymt, 1865) var ett försök till lefnadsteckning öfver Jesus som människa och framkallade liflig polemik, hvari bl. a. Gladstone och kardinal Newman deltogo. Svagare var *Natural religion* (1882), hvari S. dref den tesen, att supranaturalistiska element ej äro väsentliga för en verkligt religiös åskådning.

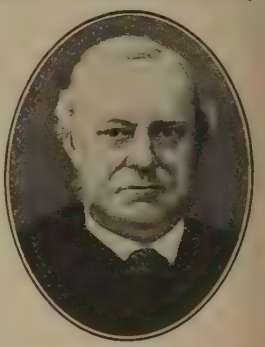

Sedan 1869 var S. professor (efter Ch. Kingsley) i nyare tidens historia vid Cambridges universitet. Hans vidsynta, ofta epigrammatiskt utformade föreläsningar samlade stora åhörarskaror och utöfvade starkt inflytande på den akademiska ungdomen. S. betonade i dem starkt historiens sammanhang med samtidens politik och bemödade sig om att skildra Storbritanniens historia med hufvudvikten lagd på dess medlemskap i det europeiska statssystemet. Därmed utsådde han många frön till den politiska åskådning, som plägar kallas brittisk imperialism, och flera bland dess mera betydande samtida märkesmän ha varit S:s lärjungar. Till vidare kretsar nådde S:s idéer med den banbrytande essayen *The expansion of England* (1883). Där tecknade han fängslande "det större Britanniens" framväxande ur Englands makttäflan med Frankrike 1688—1815 och bidrog väsentligt till utvecklingen af numera allmänt rådande organiska uppfattning af förhållandet mellan moderlandet å ena sidan, dess kolonier och indiska välde å den andra. Vetenskapligt gedignast af hans historiska arbeten är *The life and times of Stein* (3 bd, 1879). I *The growth of british policy* (2 bd, postumt utg. 1895 med biografisk inledning af G. W. Prothero) skildrar S. Elisabet, Cromwell och Vilhelm III som brittiska riksgrundläggare, ledda på en gång af religiösa och ekonomiska motiv. Bland S:s öfriga skrifter märkas *Lectures and essays* (1870), *A short life of Napoleon the first* (1885), *Goethe* (1893) och *Lectures on political science* (1895). Han erhöll 1894 knightvärdighet, ett erkännande från den af hans idéer starkt påverkade dåv. premiärministern lord Rosebery af hans stora förtjänster om den brittiska riksenhetstankens främjande. V. S—g.

Seeliger [sēl-]. 1. Hugo Hans von S., tysk astronom, f. 23 sept. 1849 i Biała vid Bielitz i Österrikiska Schlesien, blef efter studier i Heidelberg och Leipzig 1873 observator vid observatoriet i Bonn, 1878 docent i astronomi i Leipzig, 1881 direktor för observatoriet i Gotha samt 1882 professor vid universitetet och direktor för observatoriet i München. S:s förnämsta arbeten tillhöra den celesta mekaniken, den teoretiska fotometrien och stellarastronomien. Han har i åtskilliga af dessa arbeten behandlat flera af astronomiens fundamentala problem. I afh. *Ueber das Newtonsche gravitationsgesetz* (1896) och *Über die sogenannte absolute bewegung* (1906) m. fl. arbeten har han bidragit till utredandet af frågan om den Newtonska gravitationslagens universella giltighet och de mekaniska grundförutsättningarna för teorierna för himlakropparnas rörelser. I ett flertal afh. har han på teoretisk väg undersökt konstitutionen och belysningsförhållandena hos kosmiska stoftmassor samt bl. a tillämpat dessa undersökningar på Saturnusringarna och zodiakalljuset. Beträffande Saturnusringarna har han i *Zur theorie der beleuchtung der grossen planeten, insbesondere des Saturn* (1887) och *Theorie der beleuchtung staubförmiger kosmischer massen, insbesondere des Saturnringes* (1893) framlagt en utförlig teori för deras belysningsförhållanden, som i förbindelse med de af G. Müller (se d. o., sp. 33) utförda fotometriska mätningarna lämnat afgörande bevis för riktigheten af uppfattningen af dessa ringar såsom massor af små satelliter, som omkretsa planeten (se Saturnus). Det förra af de båda nämnda arbetena innehåller äfven andra för den teoretiska fotometrien mycket betydelsefulla undersökningar. Zodiakalljuset är af S. behandladt i afh. *Ueber kosmische staubmassen und das zodiacallicht* (1901) och *Das zodiacallicht und die empirischen glieder in der bewegung der inneren planeten* (1906). I den senare af dessa visar han, att vissa hittills ytterst svårförklarliga störingar i de inre planeternas rörelser med största sannolikhet ha sitt upphof i en solen omgifvande tunn stoftmassa, som kan identifieras med zodiakalljuset. (Se Intramerkuriella planeter och Zodiakalljuset.) Viktiga undersökningar öfver teorien för förmörkelser innehåller *Die vergrösserung des erdschattens bei mondfinsternissen* (1896). S:s kanske mest betydelsefulla arbeten ligga inom fixstjärnastronomien. I en serie afh. har han behandlat de intressanta rörelseförhållandena inom det bekanta stjärnsystemet ζ Cancri och andra tre- och flerfaldiga stjärnor. Till förklaringen af de s. k. nya stjärnorna framställde och utbildade han en teori, enligt hvilken dessa företeelser antagas uppkomma genom inträdandet af en stjärna i ett gas- eller stoftartadt "kosmiskt moln". Denna teori erhöll ett viktigt stöd genom upptäckten af vidsträckta tunna nebulosmassor omkring den nya stjärnan i Perseus 1901. De utan tvifvel viktigaste af S:s stellarastronomiska arbeten äro emellertid hans omfattande undersökningar öfver stjärnornas fördelning och de slutsatser han därur dragit ang. universums allmänna byggnad och struktur. Dessa arbeten äro nedlagda i en rad stora afh., af hvilka de mest betydelsefulla äro *Vertheilung der in beiden Bonner durchmusterungen enthaltenen sterne am himmel* (1888), *Betrachtungen über die räumliche verteilung der fixsterne* (I, 1898; II, 1909), *Über die räumliche verteilung der sterne im schematischen sternsystem* (1911) och *Über die räumliche und scheinbare verteilung der sterne* (1912). Hufvudresultatet af alla dessa S:s arbeten öfver stjärnornas fördelning torde kunna i korthet sammanfattas såsom ett icke på spekulationer, utan på en sträng matematisk behandling af det befintliga observationsmaterialet grundadt fastställande af det faktum, att öfver hufvud alla för oss som enstaka punkter synbara stjärnor tillsammans bilda ett enhetligt, bestämdt afgränsadt system, som har sin största utsträckning i Vintergatans plan och som på alla sidor omges af en stjärntom rymd. Detta är ett resultat af grundläggande betydelse för alla vidare forskningar öfver universums byggnad. — S. kan betecknas som Tysklands förnämste nu lefvande astronom. Han är sedan många år ordf. i det internationella Astronomiska sällskapet. Han blef 1900 led. af Fysiogr. sällsk. i Lund och 1909 af Vet. soc. i Uppsala.

2. Gerhard S., den föregående broder, historiker, f. 1860, sedan 1895 professor i Leipzig, har författat bl. a. *Erzkanzler und reichskanzleien* (1889) och andra arbeten rörande företrädesvis tyska medeltidens författning och förvaltning samt har utgett 1896—97 den af Quidde uppsatta "Deutsche zeitschrift für geschichtswissenschaft" och sedan 1898 dess fortsättning "Historische vierteljahrsschrift". 1. B—d.

Seeliger [sēl-], Ewald Gerhard Hartmund, tysk författare, f. 11 okt. 1877 i Rathau vid Brieg, var först folkskollärare, har sedan egnat sig åt författarskap och deltar f. n. i världskriget som marinflygare i Norderney. S. är en alsterrik författare af förströelseläsning (*Der stürmer*, 1904, *Nordnordwest*, 1905, 13:e uppl. 1913, *Das paradies der verbrecher* 1913; 5:e uppl. 1914; "Milliontjuven", s. å., *Der gelbe seedieb*, 1915; "Den gula sjörövaren", s. å., m. m.), bäst som skildrare af sjöfolk, hafs- och kustlif (*Top*, 3:e uppl. 1910, m. fl.).

Seelig-Sandgren [sēl-], Lotten Jenny Anne-Marie, skådespelerska, född Seelig, f. 31 juli 1867 i Stockholm, var elev vid k. teatern 1884—86 och fäste då stor uppmärksamhet vid sig som den fjortonåriga *Hedvig* i "Vildanden". Hon var anställd där 1886—87, vid Svenska teatern i Helsingfors 1887—89, hos Aug. Lindberg 1889—90, vid Svenska teatern i Stockholm 1890—91, Dramatiska teatern 1891—98 (premiäraktris 1892) och vid E. van der Ostens sällskap 1898—1902, förde eget sällskap i landsorten 1904—08, hade anställning vid A. Ranfts teatrar 1908—12, vid Intima teatern 1914—15 samt fästes 1916 vid Ranfts

teater i Göteborg—Malmö. I yngre år studerade hon vidare för Signe Hebbe, Coquelin d. ä. och vid Pariskonservatoriet. Hon var gift med målaren K. Rob. Lundberg (se denne) 1893—99, med skådespelaren H. Sandberg 1906—12 och blef 1913 omgift med advokaten T. Sandgren. Med lämpliga yttre gåfvor för skådebanan förenar hon starkt temperament och mycken förmåga af natursann framställning. Bland hennes roller må vidare nämnas *Zaza*, *Odette*, *Emma* i "Stulen lycka", *Hanne* i "Formannen Henschel", *Fröken Julie*, hufvudrollen i *Den okända* och *Hustrun* i "För hem och tro".

Seelmann [sēl-], Emil Paul, tysk filolog, f. 1859, blef filos. doktor i Bonn 1884, har varit bibliotekstjänsteman på olika platser sedan 1881, senast i Bonn, med titel kungl. öfverbibliotekarie. Bland S:s arbeten har blifvit mest bekant *Aussprache des latein nach physiologisch-historischen grundsätzen* (1885), där han genom tillämpning af den moderna fonetikens grundsatser lyckats uppbygga en uttalslära för det klassiska latinet, som vunnit vidsträckt anslutning (jfr bl. a. art. Latinska språket, sp. 1358, och Gercke och Norden, "Einleitung in die altertumswissenschaft", I, 1910). S:s resultat ha dock ej godtagits öfverallt, i synnerhet sedan påfliga kurian 1904 uttalat sig för det "romerska" (italienska) uttalet. J. C.

Seelye [sī'li], Lillian (Elizabeth), författarinna, f. 1858. Se Eggleston, sp. 1445.

Seem., vid växtnamn förkortning för Berthold Seemann (se d. o.).

Seemann [sēm-], Berthold, tysk botanist och forskningsresande, f. 28 febr. 1825 i Hannover, d. 10 okt. 1872 i Nicaragua, var trädgårdsmästare i Hannover och sedermera i Kew och blef därifrån sänd att deltaga i engelska fregatten "Heralds" färder kring jorden. Han deltog i dessa 1846—51 och besökte såväl polarländerna som tropikerna. 1859 företog han i regeringsuppdrag en längre resa till Fidji(Viti-)öarna. Utom sina förtjänster om vetenskaperna genom rika samlingars hemsändande utgaf S. med anledning af sina resor en mängd smärre naturvetenskapliga skrifter af växlande innehåll, såsom *Die volksnamen der amerikanischen pflanzen* (1851), *Die in Europa eingeführten acacien* (1852), *Popular history of the palms and their allies* (1856), *Flora Vitiensis* (1865—68) och resebeskrifningen *Viti: an account of a government mission to the Vitian or Fijian islands in the years 1860—66* m. m. S. uppsatte 1853 den botaniska tidskriften "Bonplandia" och var jämte sin broder Wilhelm S. dess utgifvare till 1862. Han var 1863—69 redaktör för engelska tidskriften "Journal of botany, british and foreign". C. Lmn.

S. e. e. o. Se Salvo errore et omissione.

Sées, förr Séez [sē], stad i franska dep. Orne vid floden Orne och västbanan. 2,612 inv. (1906; 3,982 i hela kommunen). Collège communal. Biskopssäte med gotisk katedral från 1200- och 1300-talen, prästseminarium. (J. F. N.)

Seetzen [sēt-], Ulrich Jasper, tysk upptäcktsresande, f. 1767 i Sophiengroden i Oldenburg, studerade 1785—88 medicin och naturvetenskap vid universitetet i Göttingen, begaf sig 1802 till Konstantinopel och därifrån till Mindre Asien samt genomforskade detta jämte Syrien och Palestina intill 1807. Efter att i Egypten ha gjort en betydande, sedermera till ett museum och bibliotek i Gotha öfverlämnad samling af handskrifter, fornsaker och naturhistoriska föremål afreste han 1809 till Mekka och därifrån till Medina och Mokka. I sept. 1811 ämnade han bege sig till Afrika, men anträffades död två dagar efter sin afresa från Mokka, antagligen förgiftad på befallning af imamen i San'a. Sina forskningsfärder i Orienten skildrade han i en dagbok, utg. under titeln *Seetzens reisen durch Syrien, Palästina, Phönizien, die Transjordan-länder, Arabia Peträa und Unter-Aegypten* (1854—59). K. V. Z.

Séez. Se Sées.

Sefa'nja (hebr., "Jah, d. v. s. Jahveh l. Jehovah, skyddar"), den nionde i ordningen af de tolf s. k. mindre profeterna i gamla testamentet. Han uppträdde i Juda rike under konung Josias tid, ej långt före detta rikes undergång, och var samtidig med Jeremia. Somliga exegeter ha antagit, att den Hiskia, som i kap. 1 af S:s profetiska bok nämnes som en af hans förfäder, var konung Hiskia och att S. alltså var nära befryndad med det regerande konungahuset, men detta är mycket tvifvelaktigt. S:s framställning erinrar, i synnerhet på vissa ställen, starkt om Esaias, Joel och Habakuk. Han profeterar om "Herrens dag", som snart skall komma med straffdomar öfver hela jorden, i synnerhet öfver Juda och Jerusalem, och manar i sammanhang därmed till bättring. Bland Israels fiender nämner han särskildt moabiterna och ammoniterna, såsom de där skola drabbas af domen, och han talar äfven om etioperna som hemfallna åt denna dom. Han slutar med, att en kvarlefva af Israel skall frälsas, och skildrar därpå i hänryckta ord den messianska tidens nåd och salighet för de frälste. J. P.

Sefardim. Se Judar, sp. 221.

Sefarväim, en i 2 Kon. 17: 24 omtalad stad, från hvilken invånarna jämte de från Babel, Kuta, Hamat m fl. fördes till Samariens städer i st. f. de af assyriske konungen Sargon bortförde israeliterna. Ruiner vid Sippar.

Šefēlā, hebr., lågland. Se Palestina, sp. 1308.

Sefer Jezirah, hebr. Se Jesirah.

Sefer refuoth, hebr., sundhetstaflor. Se Medicin, sp. 1427.

Seffner, Karl Ludwig, tysk skulptör, f. 1861 i Leipzig, studerade där, i Berlin och i Italien, är bosatt i Leipzig, professor och hofråd, började med smärre genrefigurer (*Fågelfångaren* 1887, Leipzigs museum, m. fl.), men vann sitt rykte hufvudsakligen genom en rad karaktärsfulla porträttbyster. Bland dessa märkas *Johann Sebastian Bach*, *Goethe som student*, *Karl Heine*, *Fredrik August af Sachsen* (m. fl. i Leipzig), *Max Klinger* (i Albertinum i Dresden), andra finnas i universitetet och andra institutioner i Bremen, Heidelberg, Berlin, Hamburg, Breslau, Strassburg m. fl. städer. S. har äfven utfört en ryttarstaty af konung *Albert af Sachsen* (i Plauen). På uppdrag af tyska Gustaf

Adolfsföreningen utförde han en sköld med inskription (i Riddarholmskyrkan). G—g N.

Sefíd-kūh (”hvita berget”), Safed Koh, Sufid-kuh, två olika partier af Iranplatåns norra kantberg. Den östligare ligger v. om Peshawar och begränsar i s. Kabuldalen samt når en höjd af 4,780 m. Den västligare följer norra stranden af Heri-rud mellan 63° och 65° ö. lgd. J. F. N.

Sefíd-rūd (”hvita floden”). Se Kisil-usen.

Sefir, Zefyr. 1. Se Zefyros. — 2. Ett slags tyg. Se Muslin. — Sefirgarn, finare ullgarn till brodering o. d.

Sefirot. Se Jesirah.

Sefström. 1. Nils Gabriel S., kemist, geolog, f. 2 juni 1787 i Ilsbo i Hälsingland, d. 30 nov. 1845 i Stockholm, blef student i Uppsala 1807 och med. doktor 1813. En af Berzelius' skickligaste lärjungar, fick han 1812, under dennes utrikes resa, uppehålla hans föreläsningar vid Karlberg samt utnämndes 1816 till lärare i kemi och naturalhistoria där, 1818 till professor å Marieberg och 1820 till lärare vid bergsskolan i Falun. 1835 återvände han till Stockholm som adjungerad led. i Bergskollegium samt föreståndare för dess mineraliekabinett och proberkammare. Sedan 1815 var han led. af Vet. akad. S., som var en äfven långt utom Sverige känd kemist, upptäckte metallen vanadium. Inom geologien gjorde han sig bekant genom sina undersökningar öfver räfflorna (se Geologi, sp. 977) och som upphofsman till teorien om ”rullstensfloden”. Han redigerade ”Järnkontorets annaler” 1820—45 och författade flera smärre afhandlingar. — 2. Anders Gustaf S., den förres broder, teolog, f. 20 maj 1790 i Ilsbo i Hälsingland, d. 8 febr. 1871, blef student i Uppsala 1808, prästvigdes 1813 samt blef komminister 1822 i Rogsta och Ilsbo och 1850 i Ljusdal. S. var en bemärkt predikant och deltog ifrigt i sin tids nykterhetsrörelse. Som kateketisk författare är han icke utan sina förtjänster. Bland hans skrifter märkas *Några blad till historien om läsarne* (1841) och *D:r M. Luthers lilla cateches och d:r J. A. Lindbloms förklaring, med tillägg och utredning vid hvarje förklaringsstycke* (1845; många uppl.). 1. (S. A—s.) 2. E. M. R.

Sefürije, by. Se Diocæsarea.

Sefvede, härad. Se Sevede.

Sefyr. Se Zefyros.

Segantini, Giovanni, italiensk målare, f. 15 jan. 1858 i Arco i Syd-Tyrolen (på österrikiskt område), d. 29 sept. 1899 i Pontresina vid Ober-Engadin, blef svinherde i bergstrakterna, kom senare till Milano, blef där lärling hos en fotograf och studerade vid Brera-akademien. Han väckte först uppmärksamhet med en interiör af *Koret i S. Antonio* och med genretaflor ur folklifvet på gatorna och inomhus. Med understöd af en konsthandlare utbildade han sig i Brianza vidare på egen hand. 1888 flyttade han till Savognin och 1894 till Maloja i högalperna. Alpnaturen blef nu hans motivkrets, högfjället med ängar och små sjöar med en krans af snötäckta tinnar i bakgrunden, med ren, genomskinlig luft, klara, lysande färger. Han målade det stickande solskenet, men också solnedgångens strålande glöd öfver snön, aftonskuggornas friska kyla och skymningen öfver de ändlösa vidderna, målade den majestätiska nattens öfverjordiska stillhet med öfvertygande, trovärdig enkelhet och äkta hemkänsla. Staffage i taflorna äro boskapen och deras vårdare, alpfolkets dagliga lif och arbete. Fastän han lefde utanför konstvärlden, visar hans konst ändå en i ögonen fallande frändskap med föregångare inom natur- och lifsskildring, med holländarna Mauve och Maris och i teckningarna framför allt med F. Millet (stämningar och ladugårdsinteriörer med boskap). Hans tidigare målningar — äfven porträtt — äro utförda med bred pensel och flytande föredrag. Så är fallet exempelvis med det landskap, ”*Alla stanza*” (hemåt), hvarmed han 1888 väckte stor uppmärksamhet (i det moderna galleriet i Rom). En målning med samma titel från 1895 i Berlins nationalgalleri — denna framställer ett föräldrapar, som drar sin döde sons lik hem på en kärra — är hållen i den teknik han då arbetat sig till, ett för honom nytt behandlingssätt i rena, oblandade färger, afsatta i korta, säkra penseldrag. Med detta tillvägagångssätt, som närmar sig franska nyimpressionisters teknik, men som icke lär vara omedelbart påverkadt af dem, nådde han den atmosfäriska lätthet och genomskinlighet, som han sträfvade efter. Målningssättet är ytterst omsorgsfullt och detaljeradt, vissa detaljer äro afslipade med pimsten och polerade, det händer t. o. m., att guldstoft är inströdt i färgen för att åstadkomma intensiv ljuskraft. Den mödosamma tekniken förtar likväl ej skildringens naturfriskhet och poesi. — Under sitt senare skede (1890-talet) sökte S. ibland uttryck för stämningen genom att i naturen införa symboliska väsen, morgonens nymfer dansande öfver vattenytan, *Kärleken vid lifvets källa*, *Det ondas källa*. Han målade äfven sådana visioner som *De vällustiges helvete*, *De onda mödrarna* (det moderna galleriet i Wien), *Lifvets ängel* (Budapests galleri), *Musikalisk allegori* (triptyk, en ensam man vid pianot, kvinnliga väsen lyssnande utanför dörren, ett öfver jorden sväfvande par, buret af tonvågorna). Dessa kompositioner visa frändskap med engelska prerafaeliters teckningssätt. — Det är dock ej på fantasikonstens område, han har sin styrka; högst står han i omedelbara, enkla, personliga natur- och

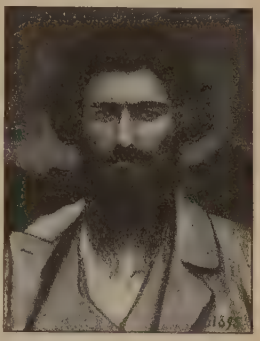

Fig. 1. G. Segantini. Självporträtt.

lifsskildringar, främst i lugna harmonier med sträfvan till monumental storhet. Hans sista verk, den ej fullt afslutade triptyken *Natur, lif, död*, bildar en värdig afslutning på en ädel konstnärlig skaparverksamhet. Den finns, jämte flera äldre arbeten, i det 1908 öppnade Segantinimuseet i Engadin. S. är representerad i många gallerier; i Rom finnes, förutom den redan nämnda ”Hemåt”, *Ave Maria*. Utanför Italien finnas målningar af S. i Nya pina-

Fig. 2. *Plöjning*, oljemålning af G. Segantini. (München.)

koteket i München (*Plöjning*, se fig. 2, ett af hans mest typiska verk), i Nationalgalleriet i Berlin, Mesdags museum i Haag m. fl. st. En af hans bästa målningar, *På bete i Alperna*, förekom på Stockholmsutställningen 1897. Han utförde flera *självporträtt* (se fig. 1). Österrikiska kultusministeriet utgaf 1902 ett ståtligt praktverk, ”G. S., sein leben und sein werk”, med text af F. Servaes. Se monografier af E. Zoccoli (1900), P. Levi (s. å.), Fred (1901), L. Villari (s. å.), M. Martersteig (1903), M. Montandron (s. å.), F. Servaes (1908), W. Kotzele (s. å.) och ett ”Segantiniverk” med text af S:s son Gottardo i München 1913. S:s bref och uppsatser utkommo i Leipzig 1909. G—g N.

Segare'lli, Gerhard, hufvudman för apostlabröderna. Se Apostlabröder.

Segbast, *bot.*, detsamma som hårdbast (se Bast och Stereom).

Segeberg, kretsstad i preussiska reg.-omr. Schleswig, mellan Trave och Segeberg-sjön, vid Neumünster—Oldesloe-banan. 5,000 inv. (1910). Lärarseminarium. Staden uppstod på 1100-talet kring en borg, byggd på det närliggande kalkberg, ur hvilket numera kalksten och salt brytas. Soolbadsanstalt. — En gren af den gamla holsteinska grefveätten (Schauenburg) var uppkallad efter S. (Holstein-S. 1273—1308). (J. F. N.)

Segel, *sjöv.*, sammansydda, af säf, gräs, bast, kokosfibrer, vadmal, silke, bomull, linne eller hampa förfärdigade väfnader (eller hudar), hvilka, utbredda och upphissade på master, äro afsedda att uppfånga vindens tryck, så att farkosten därigenom framdrifves. (Om bruk af segel i äldre tider se Segelfartyg.) Seglen på civiliserade nationers fartyg äro förfärdigade af segelduk (se d. o.), på smärre båtar af tunnare väfnad. Seglen indelas hufvudsakligast i råsegel, gaffelsegel (med toppsegel), sprisegel (loggert- och latinsegel m. fl.), stagsegel samt ledsegel och benämnas efter de rundhult eller de tåg, vid hvilka de äro fästa eller på hvilka de löpa. Deras hörn kallas *horn*: fallhorn, skothorn, halshorn

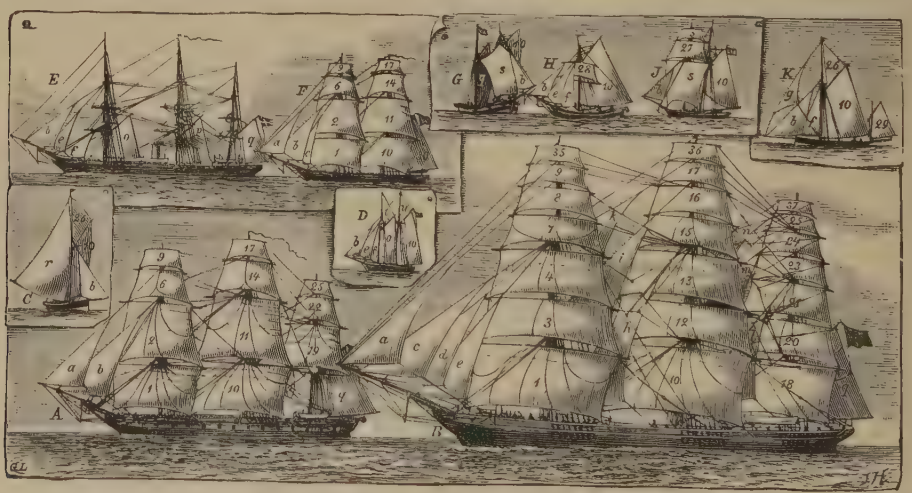

och sprithorn. De tåg, hvarmed de sättas och utbredas, kallas *fall*, *skot* och *uthalare*; de tåg, med hvilka de bärgas och sammansnörpas, kallas: på råsegel *gigtåg* och *gårdingar*, på stagsegel *ned-* och *inhalare* samt på gaffelsegel *brok*, *gigtåg*, *in-*, *upp-* och *nedhalare*. De tåg däremot, medelst hvilka

man vid vindförändring ger råsegel olika ställning, kallas *brassar*. De på nutidens fartyg mest förekommande segel, hvilka å figurerna å sp. 1435—37 synas, äro följande: fock 1, förmärssegel 2, undre förmärssegel 3, öfre förmärssegel 4, bramsegel 5, förbramsegel 6, undre förbramsegel 7, öfre förbramsegel 8, föröfverbramsegel (äfven för-bovenbramsegel och för-rojel) 9, storsegel 10, stormärssegel 11, undre stormärssegel 12, öfre stormärssegel 13, storbramsegel 14, undre storbramsegel 15, öfre storbramsegel 16, storöfverbramsegel (äfven storbovenbramsegel och storrojel) 17, beginesegel 18, kryssmärssegel l. kryssegel 19, undre kryssmärssegel l. undre kryssegel 20 öfre kryssmärssegel l. öfre kryssegel 21, kryssbramsegel 22, undre kryssbramsegel 23, öfre kryssbramsegel 24, kryssöfverbramsegel (äfven kryssbovenbramsegel l. kryssrojel) 25, gaffeltoppsegel 26, toppsegel (på skonerter stundom kalladt märssegel) 27, råtopp (råtoppsegel) 28, jack (gäck l. mesan) 29, briggsegel 30, undre märssegel 31, öfre märssegel 32, stor(gaffel)toppsegel 33, mesan(gaffel)toppsegel 34, förskejsel

(eng. *skysail*) 35, storskejsel 36, kryss-skejsel 37, öfverbramsegel (äfven bovenbramsegel och rojel) 38, jagare *a*, klyfvare *b*, yttre klyfvare *c*, inre klyfvare *d*, förstängstagsegel (förstäng) *e*, stagfock *f*, flygande jagare *g*, storstängstagsegel (storstäng) *h*, storbramstängstagsegel (bramstäng) *i*, storöfverbramstängstagsegel (storbovenbramstäng) *k*, kryssstängstagsegel (krysstäng) *l*, kryssbramstängstagsegel (kryssbramstäng) *m*, kryssöfverbramstängstagsegel (k.-bovenbramstäng) *n*, gaffelfock (på skonert stundom kalladt skonertsegel) *o*, gaffelapa *p*, mesan *q*, spinnaker *r*, bredfock *s*, för(gaffel)toppsegel *t*, stor(gaffel)toppsegel *u*. Dessutom föres storstagsegel *v* på storstaget och mellanstängstagsegel (mellanstäng) på öfre storstängstaget. På sidan af råseglen föras i gynnsam vind de s. k. ledseglen. De i figurerna upptagna fartygstyperna äro: *A* fregatt, *B* fullriggadt skepp (fregattskepp), *C* kutter, *D* slätskonert, *E* ångkorvett, *F* brigg, *G* galeas, *H* jakt, *J* toppsegelsskonert, *K* yawl, *L* bark (loggerttacklad båt), *M* skonertskepp, *N* bankfiskebåt, *O* roslagsskuta (storbåt), *P* kosterbåt. Om äldre, numera ej brukliga segel, se Blindrå och Drifvare. Jfr Aktersegel, Ballongklyfvare, Bermudabåt, Bonnett 2, Försegel, Galärsegel, Latinsegel, Ledsegel, Råsegel, Röksegel, Segelsömnad, Snedsegel, Spenkert och art. om de flesta här nämnda segel äfvensom Tackling. R. N.*

Segelarea, *sjöv.*, den sammanlagda arean af ett fartygs samtidigt förda segel. Segelarean växlar således med vindens styrka och fartygets kurs i förhållande till vindriktningen. Som regel afses emellertid med segelarea, om ej annat anges, arean af de segel, som kunna föras bidevind under frisk bramsegelskultje, d. v. s. å fregatt-tacklade fartyg, barkskepp och briggar: undersegel, märssegel, bramsegel, förstängstagsegel, klyfvare och mesan, resp. bark- l. briggsegel, samt å barkskepp dessutom gaffeltoppsegel. Å slupar och jakter medräknas i segelarean storsegel, fock och klyfvare samt å de förra dessutom toppsegel. Segelareans storlek beräknas, med hänsyn till fartygets deplacement och metacenterhöjd samt segelpunktens höjd öfver halfva djupgåendet, sålunda, att produkten af de båda förra, dividerad med den senare, multipliceras med en erfarenhetskoefficient $\left(\frac{P\,(r-a)}{h} \times k\right)$, hvilken å vanliga segelfartyg varierar mellan 14 och 28, men på yachter med mycket stor segelarea kan uppgå ända till 100. Jfr Metacentrum och Segelpunkt. C. K. S.

Segelbåt, *sjöv.*, en däckad eller odäckad, entill tremastad, mindre farkost, som framdrifves med segel. Af segelbåtar förekommer en mängd olika typer, benämnda antingen efter sin rigg (t. ex. gunterbåt, loggert), efter skrofvets konstruktion (t. ex. centerbordsbåt, kanot), efter sitt ändamål (t. ex. bankfiskebåt, lifräddningsbåt), efter typens hembygd (t. ex. blekingseka, nordlandsbåt) samt stundom efter typens upphofsman (t. ex. sydoware). Bland i detta verk beskrifna, i svenska farvatten förekommande olika typer segelbåtar må förutom *skeppsbåtar* (se d. o.) nämnas följande (se under de olika orden): *centerbordsbåt* (se Centerbord), *eka*, *gunterbåt* (se Guntertackling), *hvalbåt* l. *snipa*, *kanot*, *kosterbåt*, *kutter*, *lifräddningsbåt* (se Lifräddningsväsende), *loggert*, *roslagsskuta* l. *storbåt*, *storsjöbåt* l. *bankfiskebåt*, *sydoware*, *yawl* och *öresundsbåt*, af hvilka typer flera på grund af sin storlek ofta kunna hänföras till fartyg. Jfr Segelfartyg. C. K. S.

Segelcke. 1. Lorents Henrik Müller S., norsk militär, järnvägsman, f. 14 nov. 1829 i Asker, d. 25 okt. 1910 i Strömmen, officer 1848, var 1857—62 anställd vid järnvägsanläggningen Lilleström—Kongsvinger, sedan lärare i befästningskonst m. m. vid Den militære höiskole och krigsskolan, statsstipendiat i utlandet och medlem af flera militära kommittéer. 1 juli 1872—19 okt. 1877 var han krigsminister, först i O. R. Kierulfs, senare i Fr. Stangs ministär. 1877 blef han trafikdirektör för statsbanorna och ordf. i stambanans direktion. Efter järnvägsförvaltningens omorganisation var han 1883—1900 generaldirektör för statsbanorna. 1869 blef S. led. af Krigsvet.-akad.

2. Severin Vincent Heiberg S., af samma släkt som S. 1, målare, f. 1867 i Kristiania,

officer, är som målare hufvudsakligen autodidakt, men studerade en kort tid 1894 för Roll i Paris. Han har utfört porträtt (*Aug. Strindberg*, 1894) och grupper (*Från "Logens" läsesal*, 1898), landskap, dekorativa väggbilder, raderingar och litografier samt illustrerat barnböcker. 1. K. V. H. 2. G—g N.

Segelcke, Thomas Riise, dansk reformator på mejeriskötselns område, f. 2 maj 1831 på Kærsgaard i Hjörring amt på Jylland, d. 12 nov. 1902, gjorde in- och utländska studier i landtbrukskemi och praktiska studier af mejerihandteringen. Han blef danska landthushållningssällskapets mejerikonsulent och lyckades genom undervisning, föredrag och skrifter, särskildt den allmänt spridda *Veiledning i smörtilberedning for mindre jordbrugere* (1865), införa användning af mått och vikt, af termometer och bokföring i mjölkhushållningen och förvandla denna från ett slentrianmässigt handtverk till en på noggranna iakttagelser och vetenskapliga undersökningar grundad industri. Han utvecklade mejerihandteringens teknik vidare på denna grund genom undersökningar rörande gräddens syrning och kärning, smörets struktur och fel samt utöfvade stort inflytande på mejerihandteringens förbättring, äfven i Sverige, genom utstationering af mejerielever samt den vägledande tillsyn han egnade de vanligen genom honom hos landtbruksföreningarna tillsatte mejeriassistenterna. 1874 blef han äfven docent i mejeriskötsel vid Landbohöjskolen, 1880 ord. lärare (lektor) där och regeringskonsulent och 1892 professor. S., stundom kallad "det danske mejeribrugs fader", blef led. af Landtbruksakad. 1878. H. J. Dft.

Segelduk, väfnad af hampa, linne, bomull eller silke, som företrädesvis används till segel. Dukens groflek betecknas med nummer fr. o. m. 1 (gröfsta) t. o. m. 11 (finaste); dess bredd, som i allmänhet är omkr. 0,6 m., varierar ganska mycket och uppgår för vissa sorter, afsedda för andra ändamål, till 0,94 m., men är för yachtsegel, i hvilka smalare dukar anses prydligare, blott 0,35 och 0,41 m. Under namnet ravenduk förekom förr en sorts finare segel- och tältduk af hamptyg. R. N.*

Segelduksbåt. Se Båtbyggnad.

Segelfartyg, *sjöv.*, ett 1- till 7-mastadt fartyg, som framdrifves med segel. Segelkonsten var känd långt tillbaka i forntiden; gamla sägner tilldela olika nationer äran af dess upptäckt, och det troligaste är, att upptäckten gjorts på skilda håll, fastän bristande kommunikationer under lång tid hindrat spridningen af kännedomen därom till andra länder. De äldsta omtalade segelfartygen sägas ha varit lika formade i båda ändarna, som hade hvar sin styråra, så att segling kunde ske med hvilkendera ändan som helst före; masten, som var fällbar, stod midt i fartyget, endast ett råsegel användes. Egypterna hade mera än 3,000 år f. Kr. segelfartyg, och man har genom en gammal tempelskulptur fått veta, att egyptiska fartyg från 17:e årh. f. Kr. hade en mast och ett bredt råsegel (se fig. 2 å pl. IV till art. Egypten). Fenicierna utvecklade sedermera i hög grad segelkonsten och voro troligen det första folk, som bedref vidsträcktare sjöfart utom landsikte; men tillförlitliga uppgifter saknas om utseendet af deras segelfartyg. Ytterligare förbättringar gjordes af greker och romare, och de förre ansågo sig, ehuru med orätt, vara de förste uppfinnarna af så godt som samtliga på den tiden kända förbättringar i den gamla tidens fartygsbyggnad äfvensom af själfva segelkonsten, hvilken senare de påstodo vara upptäckt af Theseus, Daidalos och Ikaros. — Seglens antal ökades småningom till 3 råsegel, hvaraf ett stort, kalladt *aka'tion*, på masten och ett litet i närheten af hvardera stäfven, det aktra kalladt *epi'dromos* och det förliga *do'lon*; senare tillkom på masten ett litet råsegel, kalladt *arte'mon*, öfver det stora. Funnos flera master än en, stod hufvudmasten i fartygets midt. Krigsfartygen, som hade stora besättningar, seglade i allmänhet endast under längre förflyttningar vid god vind samt använde i öfrigt åror för sin framdrifning, hvaremot handelsfartygen allmänt använde segel. — Från svenska sagotiden berättas om Frejs skepp "Skidbladner", att det alltid hade medvind, hvaraf man vore frestad att draga den slutsatsen, att segelkonsten redan då utvecklats därhän, att konsten att kryssa var känd; detta motsäges dock af andra uppgifter, enligt hvilka seglen ända in på 1100-talet användes endast vid akterlig vind. Våra förfäders vikingaskepp (jfr Drake 3 och fig. där) hade en mast med ett råsegel.

Redan tidigt under medeltiden började galärer (se d. o. med fig.) eller, såsom de först benämndes, galejor uppträda i Medelhafvet. Dessa voro, ehuru utrustade med åror, afsedda att framdrifvas hufvudsakligen med segel samt hade 2 à 3 master med latinsegel och voro till följd af sina skarpa former snabbseglande. Under 1300-talet voro galärerna allmänna i Medelhafvet, men ersattes under 1400- och 1500-talen af galeaser (se d. o. med fig.), som, med samma rigg som galärerna, voro större, fylligare och sjödugligare än dessa. Galeaserna utträngdes i sin ordning under 1600-talet af större fartygstyper. Äfven å andra fartyg än galärer började man använda trekantiga sprisegel; så voro t. ex. de fartyg, med hvilka Ludvig den helige 1248 företog sitt korståg till Egypten, försedda med två master, hvardera förande ett stort latinsegel. Med kanoners införande på krigsfartygen under 1300-talet öfvergick man på dessa alltmera till att använda segel som enda framdrifningsmedel, och nya segel tillkommo efter hand. För att kunna öka råseglens antal i höjd gjordes masterna högre och försågos med märsar för bågskyttar (hvaraf namnet "märseskepp"); till en början bibehöllos masterna i ett stycke, men delades senare i flera delar (se Mast). De karaveler (se d. o. med fig.), med hvilka Columbus 1492 företog sin första upptäcktsresa till Amerika, hade bogspröt och 3 master, fockmasten förde 1 och stormasten 2 råsegel, mesanmasten 1 sprisegel (mesan), under bogsprötet fördes 1 råsegel, den s. k. blindan l. vaterblindan. Enahanda rigg och segel hade de större svenska krigsskeppen på Gustaf Vasas tid. Under Erik XIV:s tid funnos skepp med ända till 4 master, enhvar försedd med 1 à 2 märsar; undermasterna voro höga och stängerna korta, så att den hufvudsakliga segelarean utgjordes af underseglen; stagsegel förekommo icke ännu. I slutet af 1500-talet erhöll bogsprötet på sin ytterända en märs jämte en liten mast, den s. k. bofvenblindmasten, hvarå fördes ett

råsegel, bofven- l. skufblindan (se Blindrå). Bofvenblindmasten var försedd med salning och en smäcker stång, tjänande som flaggspel. Stor- och fockmasterna bestodo i början af 1600-talet af ända till 4 delar, af hvilka undermasten och svåra stången voro försedda med märsar, bramstången med salning. På öfverbramstången fördes ännu intet segel, utan denna, som var helt smäcker, användes blott som flaggstång. På mesanmasten, som hade 2 stänger (den öfversta flaggstång), fördes ofvanför mesan 1 råsegel. Bogsprötet, som från början varit i ett stycke, delades i början af 1700-talet i 2 delar, bogspröt och klyfvarbom; bofvenblindmasten ersattes då af ett flaggspel (den s. k. gösstaken), hvarvid skufblindrån nedflyttades under klyfvarbommen. Vid samma tid började stagsegel införas, i första hand på bogspröt och klyfvarbom, hvarjämte mesan ändrades från spri- till gaffelsegel. — Fartygens rigg växte alltmera i höjd, och klyfvarbommen förlängdes å större fartyg med en jagarbom, för att segelarean skulle kunna ökas med nya rå- och stagsegel; dessutom infördes s. k. ledsegel (se d. o.), hufvudsakligen på fock- och stormasterna. — Åtskilliga på den tiden använda segel förekomma icke numera. Redan i början af 1800-talet upphörde man att använda de på bogsprötet förda blindorna samt af ledseglen de å mesangaffeln och mesanbommen förda drifvaren och vattendrifvaren; senare borttogs det å stora fartyg under underledsegelsspiran (vaterbommen) förda vaterledseglet, och på sista tiden ha äfven de återstående ledseglen försvunnit, i samband med att råseglens bredd ökats. — Med gaffelseglens användande uppkommo skonert- och barkskeppsrigg m. fl. variationer, kännetecknade af, att råsegel å en eller flera master ersatts med snedsegel. Härigenom möjliggjordes, att fartygen kunde manövreras med mindre besättningsstyrka.

Början af 1800-talet betecknar slutet af segelfartygens allenavälde till sjöss; dess mäktigaste representanter voro de 3-däckade, fregattacklade linjeskeppen (se d. o. med fig.). Ångfartygen, som nu började lämna försöksstadiet, visade snart därefter sin inverkan på sjöfarten, och efter ångans allmännare införande som drifkraft å fartyg under 1800-talets förra hälft måste segelfartygen förbättras för att kunna uthärda konkurrensen. Detta skedde dels genom ökade dimensioner, framför allt längd, hvarigenom lastdrygheten ökades — en förändring, som möjliggjordes genom öfvergång från trä- till järn- och senare stålfartyg —, dels genom finare linjer å fartygsskrofvet, t. ex. klipperskepp (se d. o.), och större segelarea (flera och högre master, längre rår), hvarigenom farten ökades, dels genom anordningar i syfte att minska besättningsstyrkan, t. ex. införandet af dubbla märs- och bramsegel, hvarigenom dessa segel blefvo mera lättmanövrerliga, samt af ång- eller motorvinschar för utförande af vissa tunga arbeten, såsom ankarlättning och förhalning. Mycket stora segelfartyg förses stundom med en liten propellermaskin, afsedd att underlätta in- och utlöpandet i hamn samt passagen öfver stiltjebälten. — De moderna, stora stålskeppen uppges kunna för segel göra ända till 17 knops fart. Som exempel på ett dylikt fartyg, tillika ett af de största f. n. (1916) existerande segelfartygen, må anföras franska 5-mastade barkskeppet ”La France”, bygdt 1913, hvars dimensioner äro: längd 131 m., bredd 17 m., djupgående 8 m., segelarea 6,350 kvm. och bruttotonnage 6,255 ton. Fartyget kan lasta 6,500 ton malm, dess deplacement med full last uppgår till 10,730 ton. Det har 2 Schneider-Carels motorer, hvardera drifvande en propeller, och kan barlastadt för maskin göra en fart af 10 knop. — På grund af billig drift och stor lastförmåga synas segelfartyg ännu kunna såsom handelsfartyg i många fall uthärda konkurrensen med ångfartyg. Såsom skolfartyg förekomma de äfven inom örlogsmarinerna. Antalet segelfartyg aftar dock årligen, ej blott relativt, vid jämförelse med ångfartygen, utan äfven absolut, såsom framgår af följande, ur Lloyds register hämtade uppgifter från jordens samtliga sjöfarande nationer för de senaste 25 åren. (Registerboken upptar ej fartyg på Kaspiska hafvet, träfartyg på de nordamerikanska sjöarna och japanska segelfartyg.)

År	Segelfartygens nettotonnage		Minskning i segelfartygens nettotonnage under 5-års perioden	
	antal ton	i proc. af ångfartygens bruttotonnage	antal ton	i proc. af tonnaget vid periodens början
1890	9,166,279	70,6		
1895	8,219,661	48,7	946,618	10,3
1900	6,674,370	29,8	1,545,291	18,8
1905	6,037,501	20,1	636,869	9,5
1910	4,624,070	12,4	1,413,431	23,4
1915	3,532,561	7,7	1,091,509	23,6

I tabellen äro medräknade endast segelfartyg om minst 100 nettotons och ångfartyg om minst 100 bruttotons dräktighet.

Enligt senast tillgängliga uppgift var antalet svenska segelfartyg om 20 nettoton och däröfver 1,509 st. om 151,791 nettoton (1914), om 100 nettoton och däröfver endast 343 st. om 98,370 nettoton (1916). Af världens handelsflottor räknade Nord-Amerikas förenta staters 1916 (i fråga om 100 nettoton och däröfver) både största antalet, 1,341 st., och största nettotonnaget, 1,032,646 ton.

Segelfartyg benämnas vanligen efter sin rigg enligt nedanstående (endast i nordeuropeiska farvatten nu förekommande typer medtagas):

1-mastade: jakt, kutter, roslagsskuta, slup, tjalk;

2-mastade: a) aktra masten stormast:

rår på båda masterna: brigg, hermafroditbrigg, skonertbrigg;

» » fockmasten: märssegelsskonert l. brigantin, toppsegelsskonert l. skonert;

utan rår: loggert, slätskonert l. slättoppad skonert;

b) förliga masten stormast:

vanligen rår på stormasten: bomschuit, galeas, koff;

utan rår, aktra masten blott en gäckmast: smack, storsjöbåt l. bankfiskebåt, yawl;

3-mastade:

rår på alla masterna: fullriggadt l. fregattackladt skepp (fregattskepp);

Tryckt den 18/9 16

rår på fock- och stormasterna: barkskepp l. bark, skonertbark;
» » fockmasten: skonertskepp, toppsegelsskonertskepp;
utan rår: loggert, slätskonertskepp l. slättoppadt skonertskepp (''hundraelfva'');
4- och 5-mastade:
rår på alla masterna: 4-(5-)mastadt fullriggadt skepp;
» » » » utom mesanmasten: 4-(5-)mastadt barkskepp;
» » fockmasten: 4-(5-)mastadt skonertskepp;
6- och 7-mastade (alltid utan rår): 6-(7-)mastadt slätskonertskepp.

3- till 7-mastade fartyg benämnas gemensamt *skepp*. Jfr Fartyg, Segel, Segelbåt, Segling och Skeppsbyggeri samt specialartiklar (med fig.) öfver olika segelfartygstyper. C. K. S.

Segelfregatt, *skpsb.*, ett fulltackladt örlogsfartyg (fregatt) utan ångmaskin. Se Fregatt. R. N.*

Segelfärdig, *sjöv.*, klar att afsegla. Därvid kräfves för ett handelsfartyg att ha utklarerat, d. v. s. ha erlagt sina hamnumgälder och vara försedt med alla erforderliga skeppshandlingar. R. N.*

Segelförbund. Se Segelsällskap.

Segelgarn. Se Garn 2.

Segelhandske, *sjöv.* Se Segelsömnad.

Segelkanot. Se Kanot, sp. 799—800 med fig.

Segelklubb. Se Segelsällskap.

Segelkoj, *sjöv.*, det rum i ett fartyg, hvarest reservseglen m. m. dylikt förvaras. R. N.*

Segelkrok, *sjöv.* Se Segelsömnad.

Segelled, *sjöv.*, detsamma som farled (se d. o.).

Segellejdare, *sjöv.*, ett snedt för-öfver (i stagens riktning) sträckt tåg, till hvilket ett stagsegel litsas (på hvilket litsarna vid seglets hissande och nedhalande ''löpa''). Lejdaren bär namn efter respektive segel. Jfr Lejdare. H. W—l.

Segellinjeskepp. Se Linjeskepp.

Segelmakare, person, som har verkstad för segels förfärdigande och tillika är mästare, då däremot hans arbetare kallas segelsömmare. Ombord å större segelfartyg är vanligtvis en segelsömmare anställd. R. N.*

Segelmanöver, *sjöv.* Se Manöver 2.

Segelmoment, *skpsb.*, i förhållande till ett fartygs lastvattenlinje, resp. midtelordinata, är produkten af segelarean och segelpunktens vinkelräta afstånd från ifrågavarande linje (ordinata). Jfr Segelarea och Segelpunkt. J. G. B. (C. K. S.)

Segelnot, *fisk.* Se Fiskredskap, sp. 451.

Segelnål, *sjöv.* Se Segelsömnad.

Segelordning, *sjöv.*, den anbefallda ordning i afseende på ställning och afstånd sinsemellan, i hvilken örlogs- eller handelsfartyg under konvoj skola följa hvarandra. Jfr Formering 2. L. H.*

Segelpunkt, *skpsb.*, är den gemensamma tyngdpunkten till alla de segel, hvilkas areor ingå i fartygets segelarea (se d. o.), då seglen tänkas utsträckta i långskeppsplanet. Segelpunktens läge bestämmes i förhållande till lastvattenlinjen och midtelordinatan samt skall ligga något (för råseglare $0{,}05$—$0{,}08$ af fartygets längd) för om denna senare för att motverka fartygets genom krängning erhållna benägenhet att lofva (se d. o.). Jfr Segelmoment. C. K. S.

Segelritning, *skpsb.*, en af fartygets hufvudritningar, utvisande fartygets kontur öfver vattenytan jämte rundhult, stående tackling och segel. Samtliga segel och rundhult visas utsträckta i fartygets långskeppsplan, så att deras dimensioner direkt kunna uppmätas å segelritningen. C. K. S.

Segels, *sjöv.* Till segels säges ett fartyg vara, sedan ankaret blifvit lättadt och seglen äro satta. — Jfr Gå till segels. R. N.*

Segelsten l. Adamante, gammalt namn på magneten; själfva kompassen kallades seglingsnål (enligt engelska beskrifningar från midten af 1300-talet). R. N.*

Segelstrykning, *sjöv.*, en honnör, som fartyg under segel visa hvarandra, då de mötas ute på hafvet. Denna artighetsbetygelse, som numera knappast förekommer, består uti nedfirande af de öfversta råseglen på alla masterna, under det att man ''hälsar med flaggen''. R. N.*

Segelsällskap (stundom Segelklubbar), föreningar med syfte att befordra kunskapen om båtsegling och främja båtbyggnadsverksamheten, finnas i de flesta städer vid Sveriges kuster och vid många af insjöarna, såsom Mälaren, Vänern och Vättern, Hjälmaren (Segelsällskapet Hjälmaren), Storsjön (Sandvikens segelsällskap), Runn (Falu s.), Öresjön (Öresjöns s. och Borås s.), Mjörn (Alingsås s.), Viaredsjön (Viaredsjöns s.), Ekoln (Uppsala s.) o. s. v. I Stockholm kan räknas ett tiotal segelsällskap, i Göteborg, Norrköping och Västervik tre, i Karlstad, Kristinehamn, Malmö, Hudiksvall, Karlskrona, Västerås, Eskilstuna två. Sammanlagdt ett 80-tal finnes i landet, och dessutom finnas kanotklubbar, motorbåtsklubbar, isjaktklubbar. Det största och därjämte ett bland världens största och äldsta är K. Svenska segelsällskapet (se d. o.), stiftadt i Stockholm 1830. Många af landets segelsällskap ha redan kunnat fira 25-årsjubileum; yngst är det under år 1916 bildade Enköpings. Ett segelsällskaps väsentliga verksamhet består i anordnande af kappseglingar, en eller flera årligen, i hvilka äfven andra segelsällskap vanligen ega att deltaga eller direkt inbjudas att deltaga. Större sådana kappseglingar (''regattor'') kunna sträcka sig öfver två eller flera dagar, ja, en hel vecka (''Sandhamnsveckan'', ''Göteborgsveckan''); en stor regatta var Olympiska spelens segeltäflingar vid Stockholm 1912. Stundom sammansluta sig segelsällskap till segelförbund, antingen mer lokalt (Mälarens segelförbund, Vänerns s., Vätterns s.) eller helt nationellt (Svenska seglarförbundet; se d. o.); de sistnämnda åter kunna utvecklas till internationella sammanslutningar, omfattande några stater (Skandinaviska seglarförbundet, som f. n. omfattar Sverige, Norge och Danmark) eller flera (Internationella kappseglingsförbundet, eng. *International yacht racing union*, förk. *I. Y. R. U.*). För kappseglingarnas möjliggörande uppdelas båtarna i olika klasser efter storleken, och däraf beräknas olika seglingsprestation i fart. Segelarean och båtens storlek, hvar för sig, men helst tagna i relation till hvarandra, bilda faktorer i beräkningen af ''storleken'', efter skilda mätningsregler (se Mätningsregel). Utlottning af båtar bland medlemmarna är ett karakteristiskt drag för de svenska segelsällskapen; årligen utlotta ungefär 40 segelsällskap en, i

enstaka fall två båtar, i afsikt att främja båtbyggnadsverksamheten och kanske ej minst anslutningen till sällskapen. Till båtbyggnadsverksamhetens främjande tjäna också "nybyggnadspremier", hvilka utgått som direkt understöd eller i form af kontanta extra pris "för under året byggda båtar" vid kappseglingar. — Det första segelsällskapet, *York yacht club*, bildades i England 1720. I Amerika gjordes redan 1811 ett försök att bilda en segelklubb, men det ledde till resultat först 1820. Namnet på denna sammanslutning är icke kändt, men den 1844 bildade *New York yacht club* har sitt ursprung ur densamma. I Tyskland bildades den första segelklubben 1835, och i Frankrike är 1858 årtalet för det första segelsällskapet. E. B—ll.

Segelsömmare. Se Segelmakare.

Segelsömnad, *sjöv.* Då ett fartygssegel skall tillverkas, erhållas dess dimensioner af "segelritningen" eller genom direkt uppmätning af rundhulten m. m. Sedan dukarna blifvit tillskurna, sammansys de på det sättet, att kanten af hvarje duk lägges ungefär 2½ cm. in på den bredvid liggande, med söm i hvarje kant (dubbelsöm). Detta slags söm kallas *slät-* l. *plattsöm* och får dessutom namn af *bredsöm*, då den göres bredare, och *spetssöm*, då den göres smalare, hvilket närmare seglets öfver- och underkanter måste iakttagas, för att seglet skall stå väl. För att stärka seglet fastsys rundt kanterna tåg, s. k. lik (se d. o.); är liket klädt, märlas det till seglet. På de ställen, där seglet blir utsatt för nötning och frestning, påsys dubbel segelduk, "förstärkningsdukar", hvilka, alltefter platsen och ändamålet, få namn af *sido- och underdukar, styrk- och refband, buk-, gårdings- och refstroppar* samt *buk-, talje-, nock-, skot-, fall-, hals- och stotlappar* (midtför märs och salning). Den sneda afskärning, som göres å dukarna, för att bilda seglets sneda sidor, får namn af *gelning* l. *gilning*, hvilken, då en inskuren båge bildas, kallas *uppskärning* l. *ringning*, men en utskjutande däremot *rund*. Där block och tåg skola fästas i liket, insplitsas s. k. lödror (se Lödra). Hamp- och linnesegel sys med tvåströngt segelgarn, men bomullssegel med flertrådigt bomullsgarn. De verktyg, som vid segelsömnad användas, utgöras af *segelnål, segelhandske* (motsvarar fingerborg), *segelkrok, märlspik, märlprim* m. fl. R. N.*

Segenskepp, *skpsb.* Se Sejdenskepp.

Seger. Se Slag.

Seger, Hans, tysk arkeolog, f. 1864, är professor vid universitetet i Breslau och direktor för Schlesisches museum für kunstgewerbe und altertümer där. Han har utvecklat en betydelsefull verksamhet som arkeologisk författare, särskildt i tidskr. "Schlesiens vorzeit". Hans arbeten behandla väsentligen Schlesiens förhistoria. En öfversiktlig framställning af denna har han publicerat under titeln *Schlesiens urgeschichte* (i "Schlesische landeskunde", utg. af F. Kampers, Leipzig, 1913). S. är sedan 1909 en af redaktörerna för Tysklands främsta tidskrift för förhistorisk arkeologi, "Præhistorische zeitschrift". Sedan 1904 är han korresponderande led. af Vitt. hist. o. ant. akad. och bevistade 1912 Baltiska arkeologkongressen i Stockholm. T. J. A.

Segerborg, Karl Hugo, teckningslärare, läroboksförfattare, f. 4 mars 1864 i Karlstad, aflade mogenhetsexamen där 1884 och examen vid högre konstindustriafdelningen af Tekniska skolan i Stockholm 1887, utnämndes till teckningslärare 1888 vid folkskoleseminariet i Karlstad, 1890 vid h. allm. läroverket där och 1911 vid Nya elementarskolan i Stockholm samt blef öfverlärare i geometrisk konstruktionsritning och föreståndare för afdelningen för teckningslärares metodiska utbildning vid Tekniska skolan i Stockholm 1912. S. har vid flera tillfällen af Ecklesiastikdepartementet och Läroverksöfverstyrelsen m. fl. tillkallats som sakkunnig rörande teckningsundervisningens organisation vid de allmänna läroverken, folkskoleseminarierna och folkskolorna samt var 1906 led. af en kommitté för afgifvande af förslag till nytt reglemente för lärarnas vid elementarläroverken änke- och pupillkassa och är från 1912 led. af Lärarlönenämnden. Med statsbidrag har S. företagit flera utländska studieresor och vid två internationella tecknings- och konstundervisningskongresser varit Sveriges ombud. Hans insats för teckningsundervisningens utveckling i vårt land har varit erkändt stor. Inom sitt fack har han utöfvat en omfattande och i flera afseenden banbrytande författarverksamhet. Bland hans till omkr. ett 30-tal utgifna arbeten, af hvilka åtskilliga utgått i flera upplagor, må nämnas *Handbok i linearritning för seminarier och högre folkundervisningsanstalter* (1893; flera uppl.), *De allmänna läroverkens linearritningskurser* (I—II, 1896; 2:a uppl. 1905), *En rolig rit- och bilderbok* (1903), *Frihandsperspektiv, skuggning och skissering* (I—II, 1908), *Åskådningsteckning i hvitt och i färger på svarta taflan* (1910), *Modellering* (I—II, 1911), *De tre första skolårens arbetsöfningar i samband med undervisningen i hembygdskunskap* (I—II, 1914) och *Teckningsundervisning i folkskolan* (I—IV, 1915). Under pseudonymen C. G. R. Borg utgaf han *När ödet leker* (1911). R. N—n.

Segerdahl, Gustaf Eriksson, forstman, f. 23 maj 1803 i Hasle församling, Skaraborgs län, d. 23 jan. 1891 i Uppsala, blef student i Uppsala 1821, var 1823—27 i militärtjänst (vid flottan och Värmlands fältjägarkår), inträdde 1829 i jägeristaten och landtmäterikåren samt blef 1839 öfverjägmästare i Älfsborgs län samt i Göteborgs och Bohus län och kommissionslandtmätare i Skaraborgs län. Samtidigt undervisade han i skogshushållning vid bergsskolorna i Falun och Filipstad samt Degebergs landtbruksinstitut. Med kungligt tillstånd vistades han en tid i Finland samt undervisade då vid Mustiala landtbruksinstitut och uppgjorde planer för en ordnad skogsstyrelse och skogsskötsel, hvilka följdes vid finska forststyrelsens organisation. 1855—59 var S. t. f. chef för Skogsinstitutet och skogsstaten och hade som sådan stor betydelse för skogshushållningens ordnande i vårt land. Han var led. af bl. a. Landtbruksakad. och Finska hushållningssällskapet. Af hans skrifter må nämnas *Handledning för skogars indelning, afverkning och återsådd* (1843), *Lärokurs uti skogshushållningen* (1852), *Anvisningar och formulärer vid skogstjensteförvaltningen* etc. (1860), *Erinringar uti skogstaxationsläran* (1861; ny uppl. 1868), *Forstliga iakttagelser under en resa i Danmark och Nordtysk-*

land (1861) och *Erinringar uti skogsförvaltningskunskapen* (1865). (H. Szs.)

Segerdrifva (isl. *Sigrdrífa* och *Sigrdrífa*). Se Sigurd Fafnesbane och Sigrdrífumál.

Segerfader (isl. *Sigfaðer*, *Sigfǫðr*), ett af Odens många namn

Segerhufva. Se Amnion.

Segerkon, detsamma som Segerkäglor (se d. o.).

Segerkäglor (Segers käglor) l. Segerkon, efter uppfinnaren tyske porslinskemisten H. Seger. Se Pyrometer, sp. 670.

Segerpalm. Se Palmer, sp. 1355.

Segers. Se Seghers.

Segersjö, gods i Lännäs socken, Örebro län, vid Täljeåns utlopp i Hjälmaren. Till godset hör största delen af Lännäs socken, tills. $24^{65}/_{192}$ mtl, som med frälseräntor i Åsker och Lännäs 1914 hade ett taxeringsvärde af 1,083,200 kr. Egovidden utgör omkr. 7,000 har, hvaraf 1,650 har åker. S., fordom kalladt *Sigharsö*, var af ålder kungsgård, men skänktes 1278 till Strängnäs' biskopsstol. Genom Västerås recess indraget till kronan, öfvergick det för ogulden fordran 1631 till köpmannen Erik Larsson (adlad von der Linde) och tillhörde sedan hans andre son, Erik von der Linde, men skänktes af Kristina till fältmarskalken Lennart Torstenson med det villkor, att denne till von der Lindes arfvingar skulle erlägga en lösepenning af 61,520 dal. smt. Då vid fjärdepartsräfsten förslag väcktes om indragande af S., afvärjde Karl X Gustaf det med de bekanta orden: "Om Segersjö låge på min borggård, skulle Torstensons arfvingar det behålla, ty riket kan ej nog betala hans stora förtjänster." Godset indrogs likväl 1681, utan att afseende fästes vid den dryga lösepenningen, men återgafs af Karl XII till grefve K. U. Torstenson. Efter dennes död, 1727, sålde arfvingarna det till riksrådet grefve T. G. Bielke, som 1731 gift sig

Segersjö slott.

med grefve Torstensons änka. Godset öfvergick sedan till Fredrik I:s gunstling frih. Erland Broman, hvilken i sin tur sålde det till presidenten frih. Claës Rålamb. Denne sålde slutligen S. 1768 till kommerserådet frih. Josias Cederhielm, som däraf upprättade ett fideikommiss till förmån för sin dotterson (se Cederhielm 4). Det innehas f. n. af kammarherre R. Montgomery-Cederhielm. Slottet (se fig.), som byggdes 1776 samt om- och tillbyggdes 1876, hvarvid midtpartiet fick en tredje våning, ligger på en udde vid Täljeåns mynning; det innehåller bl. a. en större tafvelsamling och ett rikhaltigt bibliotek.

Segersta, socken i Gäfleborgs län, Bollnäs tingslag. 8,120 har. 1,286 inv. (1915). S. bildar med Hanebo ett pastorat i Uppsala stift, Hälsinglands östra kontrakt. Se vidare Segerstad.

Segerstad. 1. Socken i Kalmar län, Gräsgårds härad på Öland. 3,412 har. 352 inv. (1915). S. utgör ett pastorat i Växjö stift, Ölands södra kontrakt. På den låga stranden vid Östersjön finnes sedan 1883 en blixtfyr med rödt och hvitt blixtsken i olika sektorer och 3 tätt på hvarandra följande blänkar hvar 15:e sekund, anbragt i ett rundt, grått stentorn, 21 m. ö. h. Lysvidd 14 minuter. — 2. Socken i Skaraborgs län, Gudhems härad. 1,939 har. 453 inv. (1915). S. bildar med Valtorp och Håkantorp ett pastorat i Skara stift, Falköpings kontrakt. — 3. Socken i Värmlands län, Grums härad. 6,363 har. 762 inv. (1915). Annex till Nor, Karlstads stift, Nors kontrakt. Se vidare Segersta. — 4. S., Stora S., adliga ätten Hårds gamla, numera styckade stamgods, beläget i Reftele socken, Jönköpings län, omkr. 5 km. s. om Reftele station på Halmstad—Nässjö järnväg. 1394 köpte Abraham Brodersson gårdar i "Sidhastadha". Äldste kände egaren af släkten Hård är Olof Pedersson, 1490 höfvitsman i Kalmar, den siste var Olof Olofsson, fånge efter slaget vid Poltava, vid hvars död (1768) egendomen, bestående af flera hemman i Reftele och Långaryds socknar, skiftades mellan hans fyra döttrar, hvarvid S. kom till den yngsta, fru M. K. Roupé, som 1800 sålde det till ryttmästaren Åke Cedercrona. 1877 såldes godset till F. Crona på Gyllenfors och några år senare till en skogspatron, som sköflade skogen. 1904 styckades det i 8 lotter mellan bönder, men den väldiga manbyggnaden, byggd 1601 af ek- och furuvirke, kvarstår ännu. — Lilla S., i Reftele socken $1^{1}/_{4}$ mtl, tax. till 49,900 kr. (1915), tillhör kronofogden K. H. von Mentzer.

Segerstedt. 1. Albrekt Julius S., läkare, präst, f. 1763 i Lista socken i Södermanland, d. 1815, blef 1779 student i Uppsala, 1785 filos. magister och 1788 med. doktor. Efter att ha föreståtт några läkarbefattningar utnämndes han 1795 till lektor i naturalhistoria och medicin vid Strängnäs gymnasium. Prästvigd 1809, erhöll han s. å. enhällig kallelse till Kumla pastorat i nämnda stift, men måste vika för Franzén och utnämndes i stället 1810 till kyrkoherde i Lerbo. Han blef prost 1812 och fick 1815 fullmakt som kyrkoherde i Västra Vingåker. S. författade och öfversatte en mängd skrifter, hvilka han utgaf på eget förlag från ett af honom arrenderadt tryckeri i Strängnäs. Nämnas må *Lärobok i medicinen* (1797; ny uppl. 1809), *Inledning till kunskapen om de jordiska kropparne* (1798), *Christliga betraktelser öfver de vanliga sön- och högtidsdagars evangelier* (1802, 3:e uppl. 1814), *Möjligheten af en allmän läkarevård genom undervisning vid gymnasierna i medicinens grunder* (1810) och *Svensk boktryckningshistoria* (s. å.).

2. Albrekt Julius S., den föregående sonson, författare, f. 19 febr. 1844 i Nykyrka, Sö-

dermanlands län, d. 25 juni 1894, aflade mogenhetsexamen i Nyköping 1865, var 1865—68 elev vid konstakademien och blef 1868 adjunkt vid Karlstads folkskollärarseminarium. Sedan 1890 var han korresp. led. af Vitt. hist. o. ant. akad. Utom läroböcker för folkskolan i aritmetik, geometri, naturvetenskap, historia och geografi, af hvilka somliga utgått i en mängd uppl., och en *Praktisk metodik* (1878), skref S. utmärkta *Sagor* (1877; 2:a uppl. 1883, öfv. till finska 1878), *Nya sagor* (1883), *Taflor ur minnet* (s. å.), *Svenska folksagor och äfventyr* (1884) samt utgaf 1880—81 barntidskriften "Linnea. Ny följd".

3. Torgny Karl S., den föregående son, religionshistoriker, politisk skriftställare, f. 1 nov. 1876 i Karlstad, blef 1894 student vid Lunds universitet, där han 1901 aflade (gamla) teol. kandidatexamen. Han disputerade för docentur vid Uppsala universitet 1903, men blef s. å. docent i religionshistorisk teologi vid Lunds universitet och uppehöll där 1904—12 undervisning och examination i teol. prenotioner och teol. encyklopedi. 1913 inrättades en professur i dessa ämnen, som S. till en början upprätthöll och sedermera sökte, men han tog sin ansökan tillbaka, då han kallades till innehafvare af en nyupprättad professur i allmän religionshistoria vid Stockholms högskola. 1912 blef han teol. doktor. S. ser teologien helt från religionshistorisk synpunkt, och hans religionsfilosofiska ståndpunkt kan sammanfattas däri, att han anser, att det religiösa enligt sin natur icke kan teoretiskt uttryckas och att konsekvensen däraf är att bestämma dess sanning som subjektivitet, som stämningens innerlighet. Efter sin anställning i Stockholm har S. mycket egnat sig åt politiskt skriftställeri och har redigerat den liberala tidskr. "Forum" sedan dess början (1914). Hans förnämsta religionshistoriska arbeten äro *Till frågan om polyteismens uppkomst* (1903), *Ekguden i Dodona* (1906) och *Själavandringslärans ursprung* (1909—10). Af hans religionsfilosofiska hufvudarbeten äro de viktigaste *Det religiösa sanningsproblemet* (1912) och *Gammal och ny religiositet* (1915). 3. E. Rld.

Segersteen [-sten], Erik Hjalmar, konstsamlare, f. 1819, d. 1901, var sedan 1869 bibliotekarie vid läroverket och stiftsbiblioteket i Linköping. Hans ganska omfattande och med mycken omsorg och urskillning valda samling af svenska målningar, äldre och nyare, från Ehrenstrahl till 1880-talet, inköptes af fabriksidkaren Per Swartz och skänktes till Norrköpings konstförening, som öfverlät den i stadens ego. Den bildar nu stommen till stadens konstmuseum. G—g N.

Segersten. Se Stenkult.

Segerstycken, *metall.* Se Friskning 2 och Segringsugn.

Segersäll. Se Erik, svenska konungar 3.

Sege'sta. 1. (Grek. *E'gesta*) Fordom stad på västra Sicilien, vid floden Skamander, var enligt sagan anlagd af flyende trojaner. Efter att ha råkat i strid med de grekiska kolonierna, särskildt Selinus, sökte staden hjälp först hos atenarna och, efter deras nederlag vid Syracusæ (413), hos kartagerna, hvilka i S. inlade en besättning, som fördrefs af Agathokles, tyrann i Syracusæ (317—289 f. Kr.). Sedan denne med yttersta grymhet behandlat invånarna, föllo de åter i kartagernas våld, men befriade sig från dem under första puniska kriget (264—241 f. Kr.). S. förklarades därefter af romarna för en fri stad och nådde hög blomstring. S. förstördes af sarasenerna 828. Ruinerna af S. ligga s. v. om staden Alcamo och 3 km. n. om Calatafimi. Bland de grushögar, som f. n. ange dess läge, höja sig ruinerna af en i klippan uthuggen teater och ett ofullständadt doriskt tempel

Ruiner af det doriska templet i Segesta.

(se fig.; från senare hälften af 500-talet f. Kr.). — 2. Romarnas namn på Sissek. 1. (J. F. N.)

Sege'stes, cheruskisk furste, romarnas vän, måste undan Arminius, som bortförf hans dotter Thusnelda, och sitt eget folk taga sin tillflykt till Germanicus (16 e. Kr.) och erhöll af honom bostad i Gallien.

Segesvár [ʃe'geʃvár], ty. *Schässburg*, stad i Siebenbürgen, komitatet Nagy-Küküllö, hvars hufvudstad det är, vid Stora Kokel och Grosswardein—Kronstadtbanan. 11,587 inv. (1910), tyskar, rumäner, ungrare. Högre gymnasium. Bomulls- och ylleindustri. Staden eger en vacker gotisk kyrka, grundlagd 1429, och en med fästningsverk omgifven borg från 1200-talet. 31 juli 1849 blefvo vid S. de ungerske insurgenterna under Bem slagna af ryssarna under Lüders. Skalden Petöfi stupade sannolikt i drabbningen. Staty af honom i staden (1897). (J. F. N.)

Segeån, vattendrag i Malmöhus län, utgör afiopp för Fjällfotasjön (53 m. ö. h., $2{,}_5$ kvkm.) och Börringesjön (50 m. ö. h., $3{,}_9$ kvkm.), bildar nedanför den senare några km. gräns mellan Vemmenhögs och Oxie härad och från Svedala socken till sitt utlopp i Lommabukten gräns mellan Bara och Oxie härad och upptar därunder fr. h. afloppet från sjön Yddingen (45 m. ö. h., $2{,}_7$ kvkm.). Längden kan beräknas till 45 km., och nederbördsområdet uppges till 370 kvkm.

Seghers, Daniel, flamsk blomstermålare, f. 1590 i Antwerpen, d. där 1661, var son till en sidenkrämare, som bekände sig till katolska läran. Modern åter, som var holländska och reformert, tog, blifven änka, sonen med sig till Holland, där han uppfostrades i hennes tro, men sedan S. satts i lära hos Jan Brueghel d. ä. i Antwerpen, blef han af denne åter omvänd till katolicismen, upptogs, efter att 1611 ha blifvit mästare i Antwerpens målargille, af jesuitgeneralen Scribani till lekbroder i hans orden och sändes efter hvart annat till Mecheln, Bruxelles och Rom, där han tillbragte ett år.

Återkommen till Antwerpen, blef han snart en firad artist — hans specialitet var att måla blombuketter i glas och blomstergirlander, vanligen omslutande en i grått (''grisaille'') målad nisch med en madonnabild, med hvars framställande hans vänner Rubens, van Dyck, C. Schut, G. Seghers, Er. Quellinus, Th. van Thulden, A. van Diepenbeeck, m. fl. voro honom behjälpliga. S. blef snart en af samtidens mest eftersökta konstnärer: tyske kejsaren, konungen af Spanien m. fl. furstliga personer voro hans ifrigaste gynnare. Henrik Fredriks af Oranien änka skänkte honom 1652 som tecken på sin beundran en målarkäpp, en palett och sex penslar af guld, poeterna sjöngo hans lof, och en mängd elever, såsom Fr. Ykens, Jor. van Son, Jan D. de Heem m. fl., strömmade till hans ateljé. Hans arbeten, ännu oöfverträffade i sitt slag, betalades länge mycket högt och träffas i de flesta museer och större privatsamlingar. I Stockholms Nationalmuseum ses *Madonnabyst i relief, omgifven af blommor*, i fru O. Wijks samling i Göteborg två utsökta *Blomsterstycken* (blommor i glas), och äfven i andra svenska privatsamlingar är han företrädd. Redan drottning Kristina egde i Stockholm ett arbete af hans hand (''Ett blomsterstycke, måladt af en jesuit''), och andra importerades i slutet af 1700-talet från Brabant. O. G—g.

Seghers, Hercules Pietersz., holländsk landskapsmålare och etsare, f. omkr. 1590 i Haarlem, d. omkr. 1640 i Amsterdam, var 1606 i Amsterdam elev af Gillis Coninxloo och 1612 medlem af Haarlems målargille och gjorde troligen senare öfver Schweiz en italiensk, möjligen till Dalmatien och kanske äfven till Montenegro utsträckt studieresa; somliga af de alpmotiv, som gå igen i hans arbeten, äro nämligen sannolikt hämtade från dessa länder. Hans lefnad är f. ö. höljd i dunkel. Man känner knappt mer, än att han vid tjugufyra år gifte sig, att han 1629 bodde i Amsterdam, 1631 i Utrecht och 1633 i Haag, där han, ständigt ansatt af kreditorer, vid sidan af sin konstnärliga verksamhet bedref tafvelhandel, att han i förtviflan öfver sina motgångar sökte sin tröst i glaset och att han dog på grund af ett fall utför en trappa. Mest bekant är S. som genialisk etsare och uppfinnare af färggravyren. Sina såväl genom motiv som maner ytterst originella raderingar djupetsade han och aftryckte antingen den svartfärgade plåten på hvitt eller olika färgadt papper (dylika svarttryck voro troligen proftryck), eller också öfverdrog han plåtarna med oljefärg och gjorde aftrycken på hvitt eller grundadt papper eller duk, allt i olika nyanser, så att hvarje aftryck blef unikt. Hans till ett 60-tal uppgående, länge förgätna och först i senare tid fullt uppskattade etsningar, af hvilka nu i allt blott ett 150-tal ex. finnes (hufvudsakligen fördeladt på Amsterdams Rijksmuseum, British museum, Berlins museum, Fredrik August II:s samling i Dresden och Albertinasamlingen i Wien), äro sålunda ytterst sällsynta och betalas också, när de undantagsvis uppdyka på konstmarknaden, med oerhörda pris. Dessa blad, som ådagalägga, att S. var en föregångare till den modernaste färggravyren, tillhöra också det allra märkligaste, som etsningskonsten frambragt, och ehuru konstnärens samtid ej visste att uppskatta dem, funno de i stormästaren Rembrandt en hängifven beundrare: det var en af S:s efterlämnade, ofullbordade plåtar, som inspirerade Rembrandt till att, delvis med begagnandet af S:s förarbeten på plåten, skapa sin världsberömda etsning ''De tre träden''. Men S. är icke mindre utpräglad originell och betydelsefull som målare, ehuru hans taflor ända hittills gått och väl ofta fortfarande gå under Rembrandts, Ruisdaels, van Goyens och Mompers namn. De få säkra målningar af mästaren, som nu äro kända, uppgå knappt till ett 10-tal: två panoramaartadt uppfattade *Holländska slättlandskap* i Berlins museum, *Alplandskap* i Uffizierna i Florens, hos grefve Cavens i Bruxelles, grefve Fürstenberg på slottet Herdringen samt konstforskarna Hofstede de Groot och Kronig i Haag, o. s. v. Men huru produktiv S. var som målare, framgår däraf, att en enda konsthandlare i Amsterdam 1640 innehade icke mindre än 36 taflor af hans hand. Ännu återstå sålunda utan tvifvel åtskilliga af hans verk att upptäcka. I sina i ett slags fågelperspektiv sedda holländska slättlandskap står S., ehuru synpunkten är ny, i tekniskt hänseende ännu i en viss rapport med sina samtida konstnärskamrater, men i den pittoreska behandlingen af den ödsliga bergsnatur, som företrädesvis kommer till användning i hans arbeten, verkar han mycket olik den dittillsvarande flamsk-holländska konsten, och det är icke uteslutet, att han påverkades af kinesisk-japansk konst. Detta orientaliska drag i hans verk förklarar väl till en del, hvarför hans samtid stod så främmande för desamma. Det var såsom sagdt kanske blott en, som fullt uppskattade S:s storhet: Rembrandt, som af S:s storslagna, fantastiska landskap frestades att speciellt egna sig åt landskapsmåleriet, därvid öfverträffande sin lysande förebild. — W. von Bode har äran af att först ha återupptäckt S:s målningar, A. Bredius af att ha samlat de sparsamma data, som utgöra hans biografi, och Jaro Springer af att ha klarlagt hans grafiska œuvre. O. G—g.

Seghers, Gerard, flamsk historiemålare, f. 1591 i Antwerpen, d. där 1651, var elev af H. van Balen och Abr. Janssens, blef 1608 mästare och fortsatte sedan sina studier i Italien, företrädesvis efter Caravaggio och Manfredi. Efter att några år ha arbetat i Madrid för Filip III:s hof återvände han 1620 till Antwerpen, där han snart blef en mycket ansedd konstnär — efter Rubens' död en af de mest eftersökte. Han målade icke blott altartaflor, såsom *Konungarnas tillbedjan* i Mariakyrkan i Bruges och *Marias förmälning* i Antwerpens museum, utan äfven genrebilder, såsom spelare och musicerande sällskap i fackelbelysning. S:s ekonomiska framgång var också lysande. Han byggde sig efter Rubens' exempel ett präktigt palats och anlade en dyrbar tafvelsamling. O. G—g.

Seghet, *fys.*, en kropps egenskap att låta ansen-

ligt uttänja sig, utan att gå sönder. Dess motsats är sprödhet. Temperaturen spelar därvid icke sällan en särdeles viktig roll. Sålunda är glas vid vanlig temperatur mycket sprödt, men däremot upphettadt till smältpunkten ett ganska segt ämne. Begreppet seghet sammanfaller i det närmaste med tänjbarhet (se Hållfasthet). Ordet används äfven om flytande eller halfflytande ämnen, när de låta utdraga sig i långa trådar. R. R.*

Seghärdning (eng. *toughening*), *metall.*, det särskilda slags härdning af stål (götmetall), som består i materialets upphettning till en temperatur af 850°—900° C. med därpå följande hastig afkylning i olja eller vatten samt en återupphettning till en värmegrad af mellan 500° och 700° C. Seghärdning skiljer sig från vanlig härdning egentligen endast genom anlöpningstemperaturen. Metoden, som i Sverige särskildt studerats af J. A. Brinell (se "Jernkontorets Annaler", 1905), afser att göra materialet både segt och hårdt samt användas mest för medelhårda och mjuka stålsorter. Med stor fördel har seghärdning kommit till användning för järnvägsmateriel, såsom axlar, hjulringar, fjädrar, dragkrokar och skenor. Jfr Härdning. G. H—r.

Segla, *sjöv.* S. bidevind. Se Bidevind. — S. efter landkänning. Se Navigation, sp. 633. — S. fördevind. Se Fördevind. — S. för lösa boliner. Se Lösa boliner. — S. för trekant. Se Svikta. — S. rumskots. Se Fördevind.

Seglare, *sjöv.*, ett fartyg under segling. — Båtseglare, en person kunnig i båtsegling; den, som förstår att sköta ett större fartyg, kallas däremot "manövrist" (fartygs-). R. N.*

Seglarförbundet. Se Svenska seglarförbundet.

Seglarna, *Cypselidæ*, *zool.*, en till ordn. *Cypselomorphæ* bland fåglarna hörande familj, som

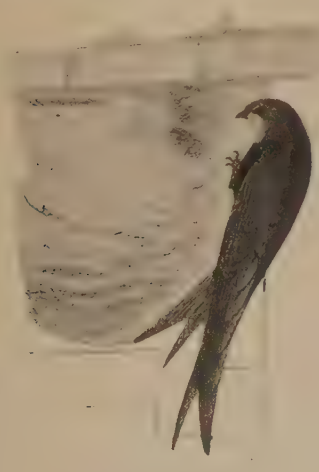

Mursvala (*Cypselus apus*).

utmärkes genom kort, plattad näbb samt fria tår, som äro försedda med hoptryckta, hvassa och krökta klor. Vingarna ha mycket långa handpennor, men ovanligt korta armpennor. Till Sveriges fauna hör blott en enda art, nämligen mursvalan l. tornsvalan, *Cypselus apus* (se fig.), svartaktigt gråbrun med hvitaktig fläck på strupen. Afvikande från förhållandet hos andra fåglar ha tredje och fjärde tårna endast 3 leder hvardera; alla tår äro riktade framåt. Tornsvalan anländer till Sverige, där den anträffas öfver hela landet, i maj och flyttar bort redan i slutet af aug. eller början af sept. I flygförmåga utomordentligt starkt utbildad, öfverträffar den i detta afseende t. o. m. svalorna. På marken sätter den sig aldrig. Den har gärna sitt tillhåll i gamla byggnader, kyrktorn o. d. samt lefver af insekter, hvilka den fångar i flykten. Nära besläktad med tornsvalan är klippseglaren (*C. melba*), som tillhör Medelhafsländerna. L—e.

Seglation, segling. — Seglationsordning, förordning, som — hufvudsakligen för tullens kontroll — bestämmer vissa föreskrifter för fartygens lossning och lastning, angörande af hamnar m. m. Den första seglationsordningen utfärdades 1636, den sista 1843. I tullstadgan af 1860 bestämdes, att denna sista seglationsordning skulle upphöra att gälla samt dess föreskrifter i stället ingå i tullstadgan. I och för skydd af kanalbankar, broar, kajer o. d. ha dock såväl Göta kanals som enskilda kanal- och hamnbolag utfärdat lokala seglationsordningar eller reglementen, hvilka den, som trafikerar farlederna, måste efterkomma. — Om landtmannaseglation se d. o. L. H.*

Seglationsrätt. Se Bottniska handelstvånget.

Seglet, *bot.* Se Fjärilslik blomkrona.

Segling är den gemensamma benämningen på olika sätt att genom vindens tryck framdrifva en farkost eller färdas från en punkt till en annan samt sker medelst anbringandet af vindens tryck antingen mot af master uppburna segel å farkost i vatten (segling med fartyg) eller på is (isjaktsegling), medelst vindtryck mot segel, som uppbäras af den seglande i egen person (skridskosegling, segling på skidor o. d.) eller medelst vindens tryck mot en i luften fritt sväfvande ballong (luftsegling).

Seglingen är, när den icke inskränker sig till ett enbart drifvande med vinden, en manöver med segel och farkost, så att seglen intaga den gynnsammaste ställningen i och för vindens användning som drifkraft att förflytta farkosten mot ett gifvet mål. Ett med lämpliga segel försedt och väl afvägdt fartyg kan på så sätt förflyttas i hvilken riktning som helst, utom rakt mot vinden, intill 4 streck från vindögat (det håll, hvarifrån vinden blåser). Segelfartyg finnas af otaliga slag, indelade i olika klasser och typer, och segling kan ske med fartyg af alla möjliga storlekar, från modellyachten, kanoten, ekan och snipan till segellinjeskeppet, fregatten och det sjumastade slätskonertskeppet. Man skiljer på segling i båt och segling med större fartyg, förutom segling på is (se Issegling med fig.) och segling med friballong (se Luftsegling och Luftballong med fig.). I fråga om båtsegling skiljer man på segling i öppen, d. v. s. odäckad, båt och i däckad båt (se Segelbåt), af hvilka båda klasser en mängd olika

typer förekommer, benämnda antingen efter sin rigg, efter båtkroppens konstruktion, efter sitt ändamål, efter typens hembygd eller efter typens upphofsman. Beträffande de olika typerna för större fartyg se Segelfartyg Såväl båtar som fartyg kunna byggas antingen af trä eller af järn. För snabbseglande fartyg är trä det lämpligaste materialet, enär trä löper lättare genom vattnet. Därför äro moderna kappseglingsyachter alltid byggda af trä eller, då det gäller större fartyg, af brons. I fråga om segelställningen är ett fartyg antingen slätriggadt (utan råsegel) eller råtackladt (antingen försedt enbart med råsegel eller både med bomsegel och råsegel). Segling

Fig. *A*. Vindens riktningar i streck.

sker (se fig. *A*) på två skilda sätt: *bidevind* eller *rumskots* (med mer eller mindre släckta skot). Bidevind sker seglingen, då båten styres så nära emot vinden som möjligt, och rumskots, när vinden kommer mera tvärs eller akter därom. Skilda underafdelningar af denna senare segling äro: *vinden för om tvärs*, *half vind* eller *vinden tvärs*, *vinden på låringen*, *fördevind* samt *platt fördevind*. Vinden *stick i stäf* är, när vinden kommer rakt förifrån, hvarvid seglen gifvetvis ej kunna ställas så, att de fånga vinden till framåtdrifning. Ett segelfartyg kan knappast med fördel gå högre i vind än 4 streck.

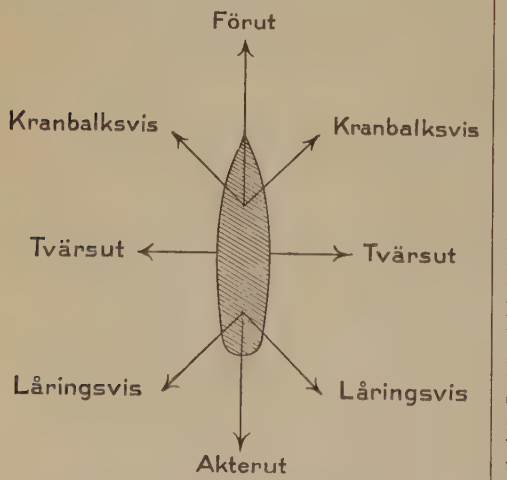

Fig. *B*, visande benämningarna på de olika riktningarna, räknade från fartygets midtlinje.

Fig. *B* visar benämningarna på de olika riktningarna, räknade från fartygets midtlinje, nämligen *förut*, *kranbalksvis*, *tvärsut*, *låringsvis* och *akterut*. *För* är fartygets främre del, *akter* dess bakre del, aktern benämnes på moderna yachter äfven *hack*, hvarmed menas den öfverhängande delen af akterskeppet. Med *styrbord* och *babord* menas den sida af fartyget, som är till höger eller vänster, då man står vänd mot förstäfven, *bordvarts* är utåt fartygssidan, *midskepps* i närheten af midtlinjen. *Lovart* kallas den sida, hvarifrån vinden blåser; den motsatta benämnes *lä*. Ett segel manövreras i allmänhet med *fall*, hvarmed detsamma *hissas* eller *firas*, med *hals*, som fäster seglets främre nedre del till båten eller masten, med *skot*, med hvars tillhjälp seglets ställning i förhållande till båtens midtlinje kan förändras, samt med *gigtåg*, hvarmed seglet infångas. Seglen kantas med tågvirke, som benämnes *lik*.

Då ett fartyg styr så nära vinden, att lovartsdelarna af seglen börja *lefva*, d. v. s. vibrera, säges det ligga *dikt bidevind*; om däremot seglen vid bidevindsegling "stå väl fulla", säges fartyget *ligga* eller *styra lätt bidevind* (se fig. *C*). I förra fallet blir farten mindre, men afdriften större. Konsten att segla bidevind väl består uti att så afpassa både seglens ställning och styrningen, att fartyget med största möjliga hastighet förflyttar sig framåt åt lovart. Ett råtackladt fartyg anses kunna ligga 6 streck nära vinden, d. v. s. så, att kölen bildar omkr. 67 graders vinkel med vindens riktning. Slätriggade fartyg (utan rår) ligga närmare och moderna yachter ända till 4 streck nära vinden. Man kan icke föra så mycket segel, då fartyget seglar bidevind, som när det seglar fördevind, hvarför man, när det blåser friskt, alltid måste bärga en del segel, innan man lägger upp bidevind. Som allmän regel vid bidevindsegling gäller, att vinkeln mellan storsegelbommen och båtens köllinje bör vara hälften så stor som vinkeln mellan vindflöjeln (vimpeln) och köllinjen. På grund af fartygets fart inställer sig nämligen vindflöjeln i den skenbara vindens riktning, d. v. s. i den riktning, som resultanten till den verkliga vinden och luftmotståndet intar. Ett af de svåraste problemen vid segling är just att, då vinden friskar i, lägga båten lagom nära den verkliga vinden. Om man *kniper i vinden*, d. v. s. ligger för högt i vind, förloras endast fart; i stället bör man, om vinden kränger båten för mycket, släcka något på skoten. Ett fartyg säges segla för *styrbords halsar*, när vinden kommer från högra sidan, och för *babords halsar*, när den kommer från vänstra sidan. Att *kryssa* är att segla sicksack upp mot vinden ömsom på styrbords, ömsom på babords halsar. Vändning från styrbords (babords) halsar till babords (styrbords) halsar kan ske antingen genom *vändning genom vinden* eller *vändning undan vinden*. Det förstnämnda sättet består i en upplofning emot vinden till vindögat och en därpå följande affallning åt andra hållet. Vid vändning undan vinden (kovändning) faller man undan vinden, tills den kommer akter in, hvarvid seglen *gippas öfver* och upplofning sker åt andra hållet. *Gå för en slör* eller *slöra* sker, då fartyget har vinden i någon riktning emellan tvärs och rätt akter in (jfr fig. *E*). Att *länsa* undan vind är att låta fartyget ha vinden på låringen (fig. *D*). — Segelytan måste vara väl afpassad efter fartygets

Fig. *C.* Typ för modern snabbseglande yacht med skarpa linjer, men ändock godt utrymme för besättningen; samtidigt en utmärkt bild af bidevindsegling för babords halsar. (55 kvm:s svenska skärgårdskryssaren "Aina", konstr. 1916 af E. Salander.)

Fig. *D.* Utmärkt bild af modern yacht seglande rumskots. (Vinden tvärs.) Märk seglens skotning och den väl dragande ballongfocken, ett typiskt slörsegel!

Fig. *E.* Skonertriggad yacht, som seglar för full slör. Märk den utmärkt dragande stora ballongklyfvaren!

deplacement och bärkraft. Genom särskild konstruktion af båtkroppen kan ett fartygs förmåga att under segling bära stor segelmassa betydligt ökas. (Se härom närmare nedan, sp. 1467.) Vid segling måste segelytan äfven noga anpassas efter vind- och väderleksförhållandena; segelarean måste minskas vid hårdt väder. Detta kan ske antingen genom att *refva seglen* eller genom att *bärga*, d. v. s. taga ned vissa af dem. *Refva segel, taga in ref* är att minska segelarean genom att sammanvika eller upprulla och därefter sammanknyta en del af seglet (ett eller flera ref) medelst *refsejsingar*, små tågändar, fastsydda i de tvärs öfver seglet gående *refbanden*. De olika refven få namn af första, andra, tredje o. s. v. refvet, räknadt uppifrån på råsegel och nedifrån på andra segel; det sista refvet kallas *bottenref*, det andra *dubbelref*. På moderna mindre segelyachter äro i allmänhet rullref (patentref) anordnade, hvarigenom seglets yta kan minskas på så sätt, att dess ena kant rullas upp som en rullgardin, hvilket exempelvis vid refning af storseglet går så till, att gaffeln nedfiras, under det att seglets nedre del medelst en vef rullas kring bommen. På en del råtacklade segelfartyg äro äfven märsrårna apterade för dylik rullrefning. Vid bidevindsegling kan ett fartyg i allmänhet icke föra så mycket segel, som då vinden är akterlig. Vid segling måste alltid räknas med fartygets *afdrift*. Med afdrift menas vinkeln emellan den riktning ett fartyg innehar och den, hvaruti det framgår genom vattnet, hvilken senare anges af kölvattnet. Afdrift uppkommer alltid vid bidevindsegling, genom vindens och sjöns verkan att föra fartyget åt lä, men förekommer, ehuru i mindre hög grad, äfven under andra förhållanden, när fartyg under gång har vinden in på sidan. Under storm, då mycket litet segel kan föras, äfvensom då ett fartyg ”ligger bi”, kan afdriften bli mycket stor, 45° eller ännu mera. *Rum vind* är den gynnsamma vind, hvars riktning är sådan, att en båt eller ett fartyg för sina segel, utan afdrift, kan styras åt det håll man önskar. Vinden skall alltså blåsa akterligare än tvärs. Ett fartyg med rum vind säges segla rumskots, emedan man då har mer eller mindre släckt på skoten. *Rymma* säges om vinden, då den drar sig akterligare eller förändrar sin riktning så, att den blir mera gynnande än förut. Motsatsen kallas *skralna*. *Skrota sig* säges vinden göra, då den drar sig öfver i en annan riktning än förut. Under sommaren har vinden benägenhet att skrota sig med solen och rymmer således, om man ligger för styrbords halsar. Ligger man åter för babords halsar, har man att räkna med, att den gärna skralnar. En skicklig seglare tar denna omständighet med i beräkningen vid kryssning. Ett segelfartyg är mer eller mindre *lofgirigt*, d. v. s. har benägenhet att löpa upp i vinden. Äro förseglen stora, ökas lofgirigheten, och det är därför nödvändigt att vid bidevindsegling i hård vind refva förseglen mer än storseglet för att bibehålla balansen mellan förseglen och storseglet. Genom att skota förseglen hårdare än storseglet kan man äfven minska lofgirigheten. Segelarean och tyngdpunkten i en båt böra vara så afpassade, att båten i jämn bris seglar bidevind af sig själf, om man släpper rodret. Till underlättande af denna balans, som ju är föränderlig i förhållande till vindens styrka, plägar man i mindre farkoster medföra flyttbar barlast, som, då den lämpas för öfver, ökar båtens lofgirighet och då den flyttas akter öfver, minskar densamma. (Jfr specialartiklar om seglingstermerna i N. F. Se äfven Navigation.)

Seglingen är en gammal konst (om dess historiska utveckling se närmare under Segelfartyg), som dock först under 1800-talet utvecklats till sin fulländning, dels genom den konkurrens, som ångfartygens införande innebar, dels genom segelsportens och lustseglingens allmännare utbredning. Sin glansperiod synes den ha nått på 1890-talet, men har sedan trängts något tillbaka genom införandet af motorbåtar och motorfartyg. Seglingskonsten skall dock alltid komma att utgöra icke blott en god sport och ett härligt nöje, utan äfven lefva kvar som en viktig faktor i sjöfarten.

Segling för nöjes skull (segling såsom sport) är mycket nära förbunden med yachtbyggnadskonstens utveckling. Kappsegling öfvades till en början endast med snabbgående handelsfartyg, lots- och tull- eller smugglarbåtar, och först när kappseglingarna blefvo så allmänna, att verkliga regattor anordnades, uppstod den yachtbyggnadskonst, som skapat en hel rad af säregna båttyper, fört seglingsidrotten till dess nuvarande ståndpunkt och lagt grunden för den nu så allmänna lustseglingen. De första kappseglingsbåtarna voro lustyachter mera än kappseglare, men mycket snart blef det de speciellt konstruerade kappseglingsbåtarna, som bestämde typerna för lustseglingsbåtarna. Sträfvan efter snabbhet dref konstruktörerna att pröfva alla konstruktionsmöjligheter till det yttersta och att skapa de mest förunderliga kappseglingsmaskiner. Lustseglarna följde, om ock med en viss afvaktande försiktighet, i kappseglarnas spår, togo vara på erfarenheterna, fullföljde försöken samt skapade nya, bestående typer. Därför äro kappseglingskonsten och lustseglingen nära förbundna med och beroende af hvarandra.

Bestämmande för de olika fartygstyperna äro dels tackling, dels skrofform och inredning. Med ”yacht” [jåtˊt] menar man numera alla segelfartyg, som äro byggda för sportändamål och som i öfrigt på grund af storlek, inredning och skötsel förtjäna benämningen. Gränsen är icke alldeles bestämd, men ett fartyg under omkr. 5 meters längd benämnes ”segelbåt” och inrymmes i klassen ”småbåtar”; för att det skall kunna göra verkliga anspråk på benämningen ”yacht”, bör det mäta åtminstone 7 meter i längd. Då det är vindens tryck emot seglen, som ger båten fart, är det konstruktörens uppgift att få segelarean så stor som möjligt. Ju större själfva båten är, desto större segel kan den bära, men då båtarna vid nutida kappseglingar indelas i klasser efter sin storlek, kan konstruktören icke få större segelarea endast genom att öka skrofvets storlek, utan måste finna på andra medel. De mest vidunderliga kappseglingsmaskiner ha också konstruerats med segelytor, som mångfaldigt öfverstiga de naturliga proportionerna till själfva båtens storlek, hvilket gifvetvis kunnat ske endast på bekostnad af utrymme i båten och dess sjöduglighet. Detta

i sin ordning har framkallat en bestämmelse, att icke blott segelarean och skrofvets längd skola vara bestämmande för, under hvilken klass båten bör inrangeras, utan äfven längd och bredd i vattenytan m. m. En särskild mätningsregel har också uppstått för fastställande af båtarnas relativa kappseglingsvärde (se Mätningsregel, sp. 296).

Som regel vid konstruktion af ett segelfartyg gäller, att ju mer man delar på seglen, desto sämre seglar fartyget i förhållande till sin segelmassa. Därför bygges en kappseglare helst med blott en mast, men å andra sidan spar man manskap för seglens skötsel genom att dela seglen, i det att samma besättning kan handtera först det ena seglet, därefter det andra, o. s. v. Lustfartyg förses därför ofta med två master, gifvetvis i någon mån på bekostnad af snabbseglingsförmågan. — Då fartyget sålunda är mera manöverdugligt, ju fler segel det för, men på samma gång sträfvandena måste inriktas på att så vidt möjligt få alla seglen vid en enda mast, är spriseglet l. den s. k. loggerttacklingen (se Loggert) icke lämpligt för kappseglare. Icke heller kattriggen (se d. o.) är förmånlig, utan först i och med ”slooptacklingen” (fig. 1) har man nått den för yachter lämpliga gränsen. Kuttertacklingen (fig. 2) är dock den vanligaste. Yawltacklingen [jål-; fig. 3] och ketchtacklingen (fig. 4) användas dock rätt mycket på lustfartyg och på större kappseglare äfven skonerttacklingen. Yawltacklingen skiljer sig från ketchtacklingen däri, att den lilla aktersta masten är placerad *bakom* rodret. Vid ketchtacklingen står aktre masten *framför* rodret, men är fortfarande mindre än stormasten. Vid skonerttacklingen (fig. 5) har aktre masten placerats ännu längre fram och är nu den största samt bär upp storseglet.

En yacht karakteriseras, utom af tacklingen, äfven af båtkroppens form. Härvidlag kunna vissa karakteristiska grundprinciper — utom beträffande storleken — fastslås. Båtformen bestämmes dels af spantformen samt djup och bredd i förhållande till längd, dels äfven af stäfvens och hackens form. Vidstående afbildningar visa de tre hufvudtyperna för stäfvens form, nämligen den raka stäfven (fig. 6), klipperstäfven (fig. 7) och skedbogen (fig. 8). Den förstnämnda typen är karakteristisk för äldre fartyg och för moderna båtar endast i fråga om småbåtar, där billigheten är det förnämsta villkoret vid byggandet. På 1880-talet blef det på modet att förse yachterna med klipperstäf, hvilket skedde egentligen för de vackrare linjernas skull, men man upptäckte äfven, att denna ställform ökade båtens seglingsegenskaper. Då amerikanen Herreshoff genom byggande af ”Gloriana” 1890 anvisade en ny väg, öfvergaf man dock, om ock motvilligt, den vackra klipperstäfven och öfvergick till skedbogen. Denna typ har framgått ur sträfvandet att med bibehållandet af så liten vattenlinje som möjligt i horisontalt läge åstadkomma så stor vattenlinje som möjligt under krängning i fart för att därigenom göra båten mera bärkraftig för en stor segelarea. Samtidigt utvecklades aktern till en starkt öfverhängande hack (d. v. s. akterns öfvervattensdel), så att fartygets öfvervattenskropp blef så stor som möjligt, och sålunda skaffade man genom en onaturligt utdragen öfvervattenskropp ett reservdeplacement. Genom den långt framspringande skedbogen vanns visserligen en stor undervattenskropp under segling, men en del nackdelar uppstod vid fart i hög sjö, hvarför denna bogform sedermera modererats. De olika typerna för hackformen illustreras af fig. 9—12. De kunna vara dels spetsiga (en rätt allmän typ i Skandinavien), dels med stor spegel, dels utan spegel samt slutligen (den numera moderna typen) med liten spegel. I fråga om spantformerna kan såsom hufvudregel anges, att extrema kappseglingsyachter i allmänhet ha flata och fylliga spantformer, medan långfärdsyachter ha mera V-formade sektioner, som ge en rymligare och djupare båtkropp.

Yachtbyggnadskonsten har, som förut nämnts, urspr. utgått ur sträfvandena att åstadkomma snabbgående handels-, lots-, tull- och smugglarfartyg. En förträfflig typ för fraktförande mindre segelfartyg är roslagsskutan (se d. o. med fig.), konstruerad för omkr. 100 år sedan af Fr. H. af Chapman och allmän både i svenska och finska skärgården. Den besitter, genom att alla seglen äro anbragta på en mast, god seglingsförmåga och manöverduglighet samt är på samma gång lastdryg och tämligen grundgående. Härigenom blir den synnerligen lämplig för segling i vår brutna skärgård. Dess riggning har mycket gemensamt med den moderna yachtens, och den har liksom denna en utpräglad förmåga att gå högt i vind. — Rätt tidigt började man i utlandet bygga lustfartyg. 1640 byggdes sålunda för dåv. prinsen af Wales en lustyacht, och 1661 seglade engelske konungen Karl II i en regatta med en till honom af det holländsk-ostindiska kompaniet skänkt yacht emot sin broder hertigen af York. 1704 lät den praktälskande preussiske konungen Fredrik I bygga en lustyacht i Holland för det på den tiden enorma priset 100,000 thaler. Hans efterföljare, den sparsamme Fredrik Vilhelm I, skänkte denna yacht till tsar Peter I, som hade lärt skeppsbyggnadskonsten i Holland och genom att skänka två hundra lustfartyg till sina gunstlingar framkallade ett lifligt seglarlif i Petersburg. Men vid Peters död försvann denna yachtflotta. Starkare var ej ryssarnas intresse för segling på den tiden. Segelsporten där såsom annorstädes tog först fart, när seglarna började samla sig i seglarföreningar (se Segelsällskap). — De franska smugglarfartygen voro i slutet af 1700-talet föredömet för de engelska yachterna, hvilka utmärkte sig för välformad rak bog och slanka akterskepp. Typen för ett sådant fartyg är den engelska kuttern ”Shortfoot” (fig. 13). Genom uppträdandet af den amerikanska skonaryachten ”America” (fig. 14) timade dock en fullständig omkastning inom yachtbyggnadskonsten. ”America” seglade 23 aug. 1851 i en regatta rundt ön Wight mot fjorton af de engelska yachterna och vann öfverlägset samt inledde därmed den världsberömda striden om America-pokalen, som det sedan aldrig lyckats engelsmännen att återeröfra. Konstruktören var en ung amerikansk skeppsbyggnadsingenjör George Steers, som redan dessförinnan gjort sig ett namn genom konstruktionen af en snabbgående lotsskonare. ”America” utmärkte sig genom utomordentligt skarpa linjer

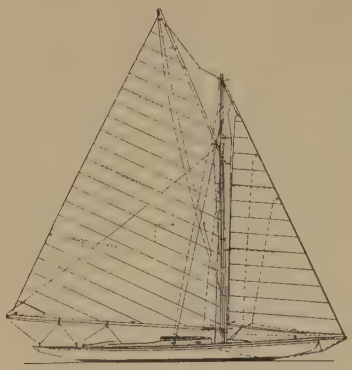

Fig. 1. Slooptackling.

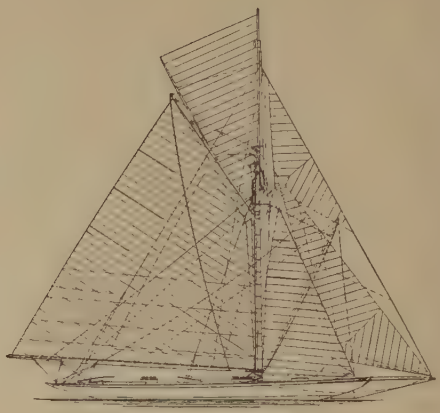

Fig. 2. Kuttertackling.

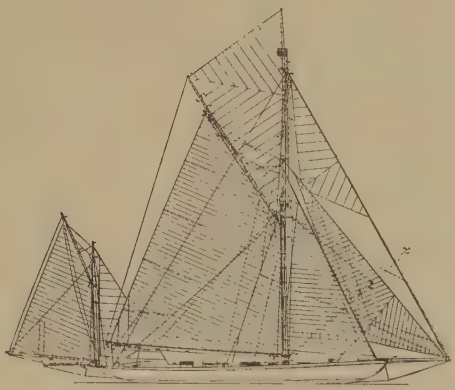

Fig. 3. Yawltackling. Den aktersta masten liten och anbragt *bakom* rodret.

Fig. 4. Ketchtackling. Den aktre masten något större och anbragt *framför* rodret.

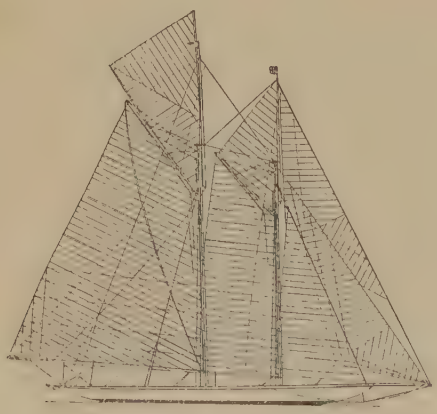

Fig. 5. Skonerttackling. Den aktre masten uppbärande storseglet.

Fig. 6. Den vanliga raka stäfven.

Fig. 7. Klipperstäf.

Fig. 8. Skedbog.

Fig. 9. Spetsig hack.

Fig. 10. Hack med stor spegel.

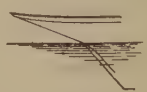

Fig. 11. Hack utan spegel.

Fig. 12. Modern hack med liten spegel.

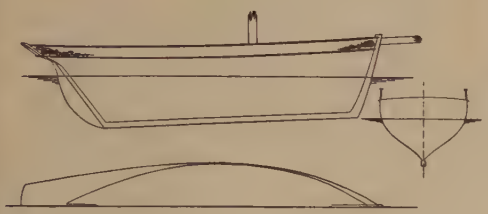

Fig. 13. "Shortfoot", typ för engelska lustyachter i början af 1800-talet.

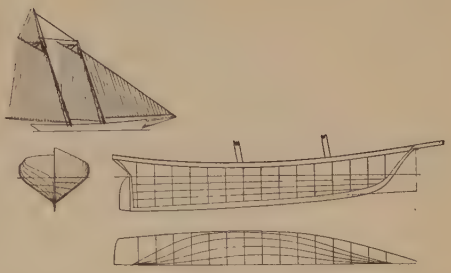

Fig. 14. Den världsberömda "America", som betecknar en epok inom yachtbyggnadskonsten.

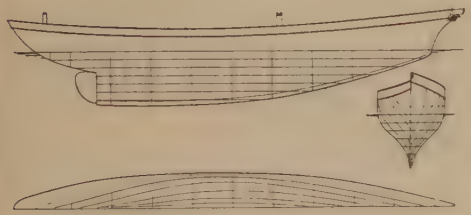

Fig. 15. "Jullanar", grundtypen för båtar med afskuren främre undervattenskropp.

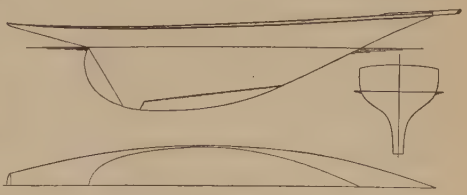

Fig. 16. Herreshoffs "Gloriana", grundtypen för de moderna snabbseglande yachterna.

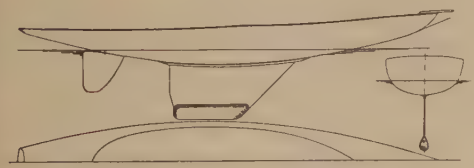

Fig. 17. "Bubble", typ för fenbåtar.

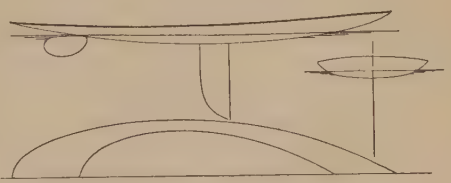

Fig. 18. "Sorceress", båt af s. k. flundretyp.

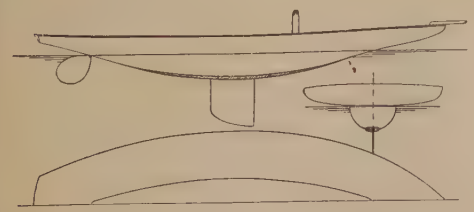

Fig. 19. "Trirumpf", en annan båt af flundretyp.

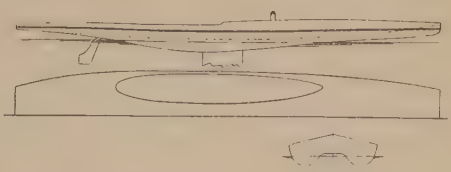

Fig. 20. "Dominion", grundläggande typ för dubbelbåtar.

och därigenom, att deplacementets tyngdpunkt låg mycket långt akterut. Den skilde sig äfven genom masternas starka fall bakåt från samtidiga fartyg, som hade vertikala master. Masternas resning på en yacht har för öfrigt varit föremål för otaliga experiment, som i allra nyaste tid utmynnat i en vertikal och böjd mast. Det mest utmärkande för "Americas" seglingsförmåga var dess goda bidevindsegling och förmåga att gå högt i vind. "America"-typen var den förhärskande ett trettiotal år framåt. Man insåg dock småningom, att icke endast fartygets öfvervattenskropp och tackling voro bestämmande för farten, utan att äfven stor omsorg måste läggas vid undervattenskroppen. Sträfvandena inriktade sig sålunda icke endast på att få en så smidig öfvervattenskropp på fartyget som möjligt, utan äfven på att göra undervattenskroppens linjer så skarpa som möjligt, d. v. s. så litet hindrande som möjligt för farten. "Jullanar" (fig. 15), konstruerad af engelsmannen Bentall 1875, är typen för nästa stora framsteg i denna riktning. För att åstadkomma en så kort vattenlinje som möjligt byggde han akterstäfven långt fram under fartyget. Härigenom blef han tvungen att beskära den främre undervattenskroppen för att icke få lateraltyngdpunkten för långt fram. Genom denna förminskning af lateralplanet reducerades motståndet, och yachten fick betydligt ökad hastighet och manöverduglighet. Denna typ utvecklade den tyske mariningenjören Saefkow i "Lolly", genom hvilken konstruktion definitivt beträddes vägen att utnyttja de fysikaliska principerna för bortskärande af "dödträ" i den främre undervattenskroppen af fartyget. Förminskandet af motståndet mot vattnet genom denna afskärning af undervattenskroppen kom dock först 1886 på mera utprägladt vis till användning vid byggandet af "America"-pokalkämpen "Thistle", konstruerad af engelske skeppsbyggnadskonstruktören Watson. Denna typ fullkomnades af Fife 1889 genom konstruerandet af "Minerva". Amerikanerna togo nästa stora steg genom den berömda "Gloriana" (fig. 16), konstruerad och byggd af Nath. Herreshoff 1891. Denna båt betecknar en epok i yachtbyggnadskonsten, nämligen större stabilitet genom djupare placering af barlasten för uppbärande af stor segelarea, förbunden med minsta möjliga motstånd mot vattnet. "Gloriana" hade långt utdragna öfvervattenslinjer, som bildade en harmonisk fortsättning på den slanka och djupa undervattenskroppen. Denna yacht slog alla konkurrenter med förbluffande öfverlägsenhet och visade sig äfven vara en god sjöbåt. Herreshoff utvecklade typen vidare och öfvergick till fenbåtstypen, för hvilken den för tysk räkning byggda "Bubble" (fig. 17) är typisk. Vid konstruktionen af mindre båtar hade man däremot gått en annan väg och gick till ytterlighet genom bildandet af den flata, breda flundretypen, hvarom ett par exempel i fig. 18 o. 19 ge ett godt begrepp. Rörliga kölar infördes äfven (se Centerbord). Man gick ända därhän, att man konstruerade dubbelbåtar, för hvilka "Dominion" (fig. 20) är den grundläggande typen. Principen härvid var, att den ena undervattenskroppen vid bidevindsegling skulle lyftas ur vattnet och sålunda motståndet reduceras till det yttersta.

Hvad nu seglingen och yachtbyggnadskonsten i Sverige angår, kan man säga, att båda stå på en hög nivå. Vårt land är ju seglarnas paradis, och antalet segelsällskap är synnerligen stort. Sverige kan äfven glädja sig åt att ega en särdeles god yachtflotta, hvarför vi i första rummet ha att tacka våra duktiga yachtkonstruktörer. Bland dessa tillämpade först ingenjör A. Nygren de moderna principer, som angetts af Herreshoff i början af 1890-talet, och vid hans sida stodo värdigt ingenjör Albert Andersson och ingenjör C. O. Liljegren, den senare elev af Herreshoff. De af dessa tre skapade yachterna voro under 1890-talet, seglingens storhetstid, fruktade öfver hela Skandinavien och eröfrade många pris i grannländerna. I slutet af 1890-talet uppträdde den unge, begåfvade konstruktören ingenjör G. Mellgren, hvars båtar de närmast följande 10 åren både i Sverige och utlandet med glans hemförde många segrar. Bland våra nuvarande bästa konstruktörer märkas på västkusten ingenjörerna T. Herlin och K. Holmström och i Stockholm ingenjör A. Plym, äfven bekant som landets förnämste båtbyggare, samt den unge konstruktören ingenjör E. Salander, som sedan 1911 står obesegrad på sitt speciella område, konstruktionen af snabba och samtidigt rymliga båtar, och som synes vara stadd i en lofvande utveckling. E. B—ll.

Seglingsberg, järnvägs-, post- och telegrafstation på Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg, belägen vid Strömsholms kanal, Kolbäcksån, i Ramnäs socken, Snefringe härad, Västmanlands län. Midt för stationen ligger det till Ramnäs bruk hörande Seglingsberg, förr järnbruk, anlagdt 1610. Vid fall i Kolbäcksån har Virsbo-Ramnäs krafta.-b. anlagt en kraftstation, tax. till 70,000 kr. (1915). Under 1700-talet innehades S. af släkterna Adlerberg, Schön m. fl.

Seglingsbeskrifning, Läskarta, Sjöbok, *sjöv.*, beskrifning öfver kuster, farleder, strömmar och vindar, afsedd att vägleda den sjöfarande. Sådana beskrifningar utgåfvos redan under gamla och medeltiden, vanligen kallade *periplus* och *portolaner* (se d. o.). Den äldsta seglingsbeskrifning, som rör Sverige, härstammar från Danmark, nämligen en i konung Valdemars jordebok (1200-talet) förekommande (se E. Dahlgren, "De äldsta seglingsbeskrifningar öfver Norden", i Nordenskiölds "Facsimile-atlas", 1889). Det äldsta kända svenska arbetet af denna art är en 1644 utgifven "siö-book" af Johan Månsson (se vidare denne), hvilket arbete mycket begagnades under 1600- och 1700-talen. Numera utges seglingsbeskrifningar af Sjökarteverket (se d. o.).

Seglingsnål. Se Segelsten.

Seglora, socken i Älfsborgs län, Marks härad. 12,068 har. 2,166 inv. (1915). S. bildar med Frisla, Kinnarumma och Skepphult ett pastorat i Göteborgs stift, Marks och Bollebygds kontrakt. Församlingens gamla ödekyrka (af trä; se fig. å sp. 1469) flyttades 1916 till Skansen (Stockholm) för att där uppsättas.

Segmalm, *metall.*, kallas vid koppartillverkningen sådana malmer, som förekomma tillsammans med trögsmälta och segflytande bergarter, såsom hornblände, talk, asbest. C. A. D.*

Seglora ödekyrka. (Se sp. 1468.)

Segme'nt (af lat. *secāre*, skära), eg. afskuret stycke. 1. *Mat.* I allmänhet hvarje begränsad del af en rät linje eller kurva, stundom också en begränsad del af en plan eller buktig yta. Särskildt användes ordet segment (cirkelsegment) för att beteckna en af en cirkelbåge och dess korda begränsad del af cirkelns yta. Den krokliniga vinkel, som bildas af cirkelbågen och kordan, kallas segmentets vinkel; med vinkel i segmentet förstås den rätliniga vinkel, hvars spets är en godtycklig punkt på cirkelbågen och hvars ben utgöras af denna punkts sammanbindningslinjer med kordans ändpunkter. Alla vinklar i ett och samma segment äro lika stora. — Vinkeln i ett segment är spetsig, rät eller trubbig, allteftersom segmentet är större än, lika stort med eller mindre än halfva cirkeln. Två eller flera segment, i hvilka vinklarna äro lika stora, kallas likformiga segment. — Sfäriskt segment. Se Sfär.

2. *Zool.* Segment benämnas inom zoologien de afdelningar inom djurkroppen, som ligga den ena bakom den andra. I sin enklaste form, då kroppens alla segment ha en fullständigt eller nästan fullständigt likartad byggnad, anträffas segmenteringen hos många maskar, hvilkas kropp består af ett antal afdelningar, som såväl till det yttre äro skilda från hvarandra som i det inre skilda genom skiljeväggar och hvilka — med undantag af det första och sista segmentet — äro väsentligen likartadt byggda; så innehåller hvarje segment ett par afsöndringsorgan, ett par nervknutar (ganglier), bär två par bihang o. s. v. (jfr Ringmaskar). Hos de s. k. leddjuren äro segmenten l. lederna olikartade, i det att å kroppen hos flertalet några större afdelningar kunna urskiljas, inom hvilka afdelningar segmenten äro hufvudsakligen öfverensstämmande, medan de äro mera afvikande från segmenten i de andra hufvudafdelningarna. På liknande sätt förhålla sig ock segmenten hos ryggradsdjuren, hos hvilka dock segmenteringen vanligtvis är utpräglad blott hos vissa organsystem (skelett, nervsystem o. s. v.). I allmänhet betecknar segmentbildningen ett högre skede i djurorganismens utveckling. Den saknas h. o. h. hos de lägsta formerna (kavitetsdjuren och de lägsta maskarna), men framträder, då kroppen uppnår en betydligare storlek och blir i behof af mångfaldigare organ. Så är tvifvelsutan den yttre segmentbildningen förvärfvad i sammanhang med behof af större rörlighet. Den likartade (homonoma) segmenteringen är en lägre utvecklingsform än den olikartade (heteronoma), hos hvilken senare några segment genom särskild utveckling af vissa organ, som kunna tillbakabildas hos andra segment, erhålla en högre fysiologisk betydelse. 1. (I. F.) 2. L—e.

Segmentbåge, *bygnk.* Se Båge, sp. 798.

Segner, Johann Andreas, tysk fysiker, f. 4 okt. 1704 i Pressburg, d. 5 okt. 1777 i Halle a. S., började sin bana som läkare i Pressburg och "physikus" i Debreczen, blef 1723 privatdocent i Jena, 1733 e. o. och 1735 ord. professor i matematik och fysik i Göttingen samt öfverflyttades 1755 i samma egenskap till Halle. S. uppfann turbinen eller det s. k. Segnerska hjulet (se d. o.), som han beskref och teoretiskt förklarade 1755, samt utförde äfven inom andra vetenskapsområden arbeten af stort värde. T. E. A.

Segnerska hjulet (i England benämndt Barker's mill), ett af fysikern J. A. Segner (se denne) uppfunnet vattenhjul, hvars verkan grundar sig på vattnets reaktion vid utströmning. Det utgöres af ett vertikalt rör med två eller flera smalare rör nedtill, anbragta i horisontalt läge. Vattnet inströmmar upptill och utströmmar nedtill, vid de sistnämnda rörens yttre ändar, genom ett i sidoytan till hvarje af dessa rör uttagen öppning. På motsatt sida mot den, där utströmningen sker, uppstår då ett tryck, som sätter apparaten i rotation kring dess vertikala axel. Naturligtvis måste öppningarna vara uttagna åt samma håll i samtliga de horisontala rören, så att öfverallt trycket verkar till rotation i en och samma riktning. Något praktiskt värde har icke denna apparat, men den innehåller grunden till de s. k. skotska turbinerna och andra reaktionshjul. Jfr Turbin. G. R. D.*

Segni [se'nji], lat. *Signia*, stad i italienska prov. Rom, på sluttningen af Monti Lepini (668 m. ö. h.). 6,584 inv. (1911). Biskopssäte. Staden, som lär ha blifvit anlagd af Tarquinius Superbus, har en vacker katedral. 2 km. af den gamla latinska stadsmuren med lämningar af cyklopiska murar samt romerska cisterner finnas i behåll. (J. F. N.)

Se'gnia, stad. Se Zengg

Segnier, ett germanfolk. Se Eburoner.

Segno [se'njå], it., *mus.*, "tecken". Jfr Al segno och Dal segno al fine.

Sego'briga, keltiberernas förnämsta stad. Man har förlagt S. till det nuv. Cabeza del griego i La Mancha (Spanien), där det finns talrika ruiner, eller till Segorbe (jfr d. o.).

Segodūnum, stad. Se Rodez.

Ségoffin [-gåfä'], Victor Joseph, fransk skulptör, f. 1867 i Toulouse, har studerat vid École des beaux-arts i Paris och därefter i Rom och är påverkad af italiensk renässansskulptur (främst af Michelangelo). Han har utfört kraftigt hållna porträttbyster samt statyer (*Judit*, *Världsskaparen* — "Semeur de mondes" — *Genius, som triumferar öfver tiden*, Louvre), *Voltaires monument* för Panthéon (1910) m. m. G—g N.

Segonzac [sœgåsa'k], René, markis de, fransk Afrikaresande, f. 1867 i Cuy (dep. Oise), sedan 1889 kavallerioffic3er, reste 1899—1901 och 1904—05 i Marokko. Skr.: *Voyages au Maroc 1899—1901* (1903) och *Voyages au Maroc 1904—05* (1910).

Segorbe [-gå'-], naturskönt belägen, af gamla murar omgifven stad i spanska prov. Castellón de la Plana (Valencia), vid floden Palancia. 7,045 inv. (1900). Biskopssäte. Marmorbrott, pappers- och stärkelsetillverkning. Traditionen har dit förlagt det forna *Segobriga*, som spelade en viktig roll i Viriathus' strider med romarna, men några vetenskapliga undersökningar ha ej gjorts. Några romerska byggnadsrester finnas verkligen. (J. F. N.)

Segovia [-gå'-]. 1. Provins i Spanien (Gamla Kastilien), begränsad af prov. Valladolid och Burgos i n., Soria i n. ö., Guadalajara och Madrid i s. ö. samt Avila och Valladolid i v. 4,062 kvkm. 167,759 inv. (1910). Landet är bergigt i s. och s. ö., där Sierra de Guadarrama stryker fram, men f. ö. slätt eller småkulligt. De förnämsta floderna äro Duraton, Cega och Eresma, hvilka flyta till Duero. Jordmånen är fruktbar; säd, frukter och vin produceras i stor mängd. Fårafveln är betydande. Handel och industri äro i S. nästan utan all betydelse. Bly- och guldgrufvor finnas. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, vackert belägen på och vid en klippa vid Dueros biflod Eresma och vid järnvägen Medina—S. 14,547 inv. (1900). Staden är omgifven af gamla murar, förstärkta med halfrunda torn (*cubos*), och har en mängd smala och krokiga, men ytterst pittoreska gator, omgifna af ståtliga, i gammalkastilisk stil uppförda hus. Biskopssäte. Staden är rik på kyrkor, bland hvilka må nämnas den 1525—77, i sengotisk stil uppförda

Katedralen i Segovia.

katedralen (se fig.). Ett kungligt slott, Alcázar, på västra spetsen af den klippa mellan Eresma och Clamores, på hvilken större delen af staden ligger, är uppfördt i medeltidens borgstil, med höga torn och starkt befäst. Det inre är inredt dels i morisk, dels i renässansstil och används nu till krigsarkiv. Staden har artilleriskola, lärarseminarium, museum, tafvelgalleri samt botanisk trädgård. Stadens forna ylleindustri har nu upphört, men S. har järnindustri samt tillverkning af papper och lergods. Dess akvedukt (*El puente*), det största romerska byggnadsverket i Spanien, leder vattnet från en ström från Sierra de Fuenfría. Första delen af ledningen, genom Pinar de Valsain, är öppen; sedan går den under La Granja-vägen och når reservoaren ö. om S. Där vidtar den egentliga akvedukten (825 m. lång, hvaraf omkr. 280 m. i två våningar) öfver den djupa dalen ö. om S. och en del af själfva staden samt slutar vid Alcázar. Dess 119 bågar variera efter terrängen mellan 7 och 28 m. höjd. Den är byggd af granitblock utan murbruk eller krampor. 1 o. 2. (Wbg.)

Segozero [-å'śerå], sjö i ryska guv. Olonets, af nästan kvadratisk form, 44 km. lång, 32—40 km. bred, enligt Strelbitsky 1,246 kvkm., har ett större antal tillflöden och står genom Segesja i förbindelse med Vyg och Onegaviken och genom Kumsa med sjön Onega och Finska viken. Djupet lär uppgå till 43 m.

Segras, *metall.* Se Segring.

Se'gre (lat. *Sicoris*, fr. *Sègre*), biflod fr. v. till Ebro, rinner upp på franskt område på Pyrenéerna, n. om Puigmal, flyter hufvudsakligen i sydvästlig riktning genom prov. Lerida (Katalonien), vattnande Leridaslätten till en del genom sidokanalen el Urgel, och faller fr. v. ut i Ebro, efter att ha upptagit Balira, de två Noguera, Cinca m fl. bifloder. Längd 257 km., hvaraf omkr. 30 km. på franskt område. (J. F. N.)

Segring (af ty. *seigern*), *metall.*, den metallurgiska operation, hvarigenom två olika hårdsmälta metaller skiljas från hvarandra genom uppvärmning till en värmegrad, som öfverstiger den enas, men understiger den andras smältningstemperatur, hvarvid den lättsmältare metallen droppvis utsmältes, "segras", ur den hårdsmältare. — Segring kallas också den företeelse vid en metalls eller metallegerings stelnande, att den stelnade massan ej får likformig sammansättning därigenom, att föroreningar koncentrera sig till vissa partier eller korn af annan procentisk sammansättning afskilja sig. Jfr Brons, sp. 262, och Göt, sp. 883. C. A. D. (G. H—r.)

Segringsugn, *metall.*, en vid framställning af silfver ur kopparhaltiga hyttprodukter använd ugn, där de genom den silfverhaltiga råkopparns friskning med bly erhållna s. k. segerstyckena uppvärmas, till dess blyet, medförande silfret, segrats från kopparn. Jfr Darrugn, Drifning 3 och Friskning 2.

Segrzje, stad. Se Zegrze.

Segseg, negerområde. Se Haúsa, sp. 104.

Segu, förr en mäktig negerstat i västra Sudan på högra Nigerstranden ofvanför Timbuktu. Dess invånare äro bambarafolket, som dock behärskades af de krigiska toucouleurs och sarakole, af fulberas. Bambara äro flitiga och fredliga jordbrukare. S. ställdes af Gallieni 1881 under franskt protektorat och styckades 1890—91 mellan ett antal bambarahöfdingar, hvilka erkänna Frankrikes öfverhöghet. Hufvudort är Segu-Sikoro vid Niger. 6,550 inv. (1912). J. F. N.

Segue [sēgve], it., *mus.*, "följer", vidtar omedelbart.

Seguidilla [-gidi'lja], spansk boleroliknande nationaldans i tretakt, omtalas redan af Cervantes, i "Don Quijote". Musiken omväxlande sjunges och

spelas på gitarr, ackompanjerad af kastanjetter. Exempel finnes i Bizets ”Carmen”. A. L.*

Séguier [segiē], Pierre, fransk statsman, f. 1588 i Paris, d. 1672, parlamentsledamot, åtnjöt Richelieus förtroende, blef 1633 storsigillbevarare och 1635 tillika kansler. Han var en af dem, som med förbigående af Ludvig XIII:s testamente öfverlämnade förmyndarregeringen åt änkedrottning Anna. Ehuru en nitisk anhängare af hofpartiet, under ”Fronden”, måste han afstå från sin värdighet som storsigillbevarare. Han återfick den likväl redan 1656 och presiderade i den domstol, som dömde Fouquet. Sedan Colbert kommit till makten, spelade S. inom administrationen en företrädesvis passiv roll. Han var en af stiftarna af Franska akad. och blef dess beskyddare efter Richelieus död. Biogr. af Kerviler (1874). (N. H—tz.)

Ségur [-gȳr], gammal fransk släkt, urspr. från Limousin, af hvilken flera medlemmar gjort sig bemärkta i Frankrikes historia.

1. Henri François de S., grefve, f. 1 juni 1689, d. 18 juni 1751, ingick 1705 bland musketörerna, utmärkte sig i Ludvig XIV:s krig i Flandern, Spanien och Italien och blef 1738 generallöjtnant. Han kämpade icke utan framgång i Böhmen, Österrike, Bajern och Flandern under Ludvig XV:s tid och blef slutligen kommendant i Metz.

2. Philippe Henri de S.-Ponchat, markis, den föregåendes son, marskalk af Frankrike, f. 20 febr. 1724, d. 3 okt. 1801 i Paris, inträdde i militärtjänst 1739 och deltog med utmärkelse i tidens flesta krig, särskildt i slagen vid Rocoux (1746) och vid Laeffeld (1747), där han förlorade en arm. 1760 blef han generallöjtnant och var 1780—87 krigsminister. 1783 utnämndes han till marskalk. Under revolutionen hölls han några månader i fängelse 1792.

3. Louis Philippe de S.-d'Agueseau, grefve, den föregåendes son, fransk statsman, f. 10 dec. 1753 i Paris, d. där 27 aug. 1830, inträdde 1769 i krigstjänst och deltog som öfverste under Rochambeau i Nordamerikanska frihetskriget, hvarunder han blef förtrolig vän med Washington och La Fayette. 1784 blef han minister i Ryssland, afslöt där 1787 den viktiga och för Frankrike fördelaktiga rysk-franska handelstraktaten, men misslyckades i sitt försök att skapa en allians mellan Frankrike, Ryssland, Österrike och Spanien i syfte att dela Turkiet. 1791 blef han sändebud i Berlin, men fann ej nåd inför Preussens konung, hvarför han redan 1792 måste återvända efter en duell, som väckte mycket uppseende, och sedan han förgäfves sökt afvärja fredsbrott mellan Preussen och Frankrike. I början af revolutionen omfattade han som medlem af nationalförsamlingen liberala åsikter, men drog sig efter konungens afrättning (1793) från statstjänst och lefde länge tillbakadraget. 1801 valdes han af senaten till medlem af lagstiftande kåren, och 1803 utnämndes han till statsråd (conseiller d'état). 1804 blef han öfverceremonimästare, 1810 grefve och 1813 senator. Under den första restaurationen (1814) blef han pär, men anslöt sig till Napoleon vid hans återkomst från Elba och förlorade därför sitt pärskap, när bourbonerna kommo tillbaka (1815). 1819 fick han dock åter säte i pärskammaren. S. var ifrig anhängare af julirevolutionen 1830. Redan under skräckväldet hade han för sitt uppehälles skull framträdt som författare, då hans stora förmögenhet blifvit konfiskerad. Han skref en mängd poetiska, historiska och politiska arbeten, som förskaffade honom plats i Franska akad. 1803. Af hans arbeten märkas *Théâtre de l'Hermitage* (1798), ett par band spirituella, urspr. för Katarina II:s hofteater skrifna komedier, *Histoire des principaux événements du règne de Frédéric-Guillaume II* (1800, flera uppl.), *Politique de tous les cabinets de l'Europe pendant les règnes de Louis XV et de Louis XVI* (3 bd, 1801), *Histoire de France* (11 bd, 1824—30; Frankrikes historia intill Ludvig XI:s död, delvis fortsatt af hans son Philippe), en samling intressanta *Mémoires ou souvenirs et anecdotes* (3 bd, 1824) och ett antal teaterstycken. Hans *Œuvres complètes* utkommo i 34 bd 1824—30.

4. Alexandre Joseph de S., vicomte, den föregåendes broder, fransk författare, f. 1756 i Paris, d. 1805 i Bagnères-de-Bigorre (dep. Hautes-Pyrénées), var först militär och avancerade till ”maréchal de camp” 1788, men lämnade 1789 den militära banan och blef vald till deputerad för adeln i Paris i riksständerna, där han spelade en obetydlig roll. Han var en mycket flitig författare och skref en mängd lustspel och lyriska dikter, *Essai sur l'opinion* (1790), *Les femmes, leurs mœurs, leurs passions, leur influence et leur condition dans l'ordre moral* (3 bd, 1803) m. m. En samling *Œuvres diverses* utkom 1819.

5. Philippe Paul de S., grefve, son till S. 3, militär, författare, f. 1 nov. 1780 i Paris, d. där 25 febr. 1873, inträdde tidigt i krigstjänst och kämpade med utmärkelse både under Moreau och Macdonald. 1802 kom han in i förste konsulns generalstab, var 1805 underhandlare med general Mack om kapitulationen i Ulm, föll 1807 i rysk fångenskap och sändes till Sibirien, men frigafs efter freden i Tilsit s. å. Han tjänade sedan i Spanien, där han avancerade till husaröfverste, och följde 1812 som brigadgeneral med Napoleon till Ryssland. Äfven i fälttågen 1813—14 deltog han med stor utmärkelse. Under restaurationen (1814) blef han befälhafvare för det af gamla gardets kvarlefvor bildade kavalleriet, men slöt sig under ”de hundra dagarna” till Napoleon och författes därför vid hans fall (1815) ur tjänsten. Ludvig

Tryckt den 21/9 16

Filip gjorde honom till generallöjtnant och pär (1831). Han var en framstående författare och skref bl. a. det berömda arbetet *Histoire de Napoléon et de la grande armée 1812* (1824; 16:e uppl. 1852), *Histoire de Russie et de Pierre le grand* (1829) och *Histoire de Charles VIII* (1834—42). Bland hans efterlämnade manuskript ha utgetts den värdefulla samlingen *Histoire et mémoires* (8 bd, 1873 ff.) och *Un aide de camp de Napoléon (1800—1812). Mémoires du général comte de Ségur*, utg. af sonsonen Louis de S. (3 bd, 1894—95). Jfr Saint-René Taillandier, "Le général Philippe de S." (1875). 1—5. E. A—t.

Segura [-go'-]. 1. Flod i östra Spanien, uppkommer genom förening af två källfloder, af hvilka den norra upprinner på östra sluttningen af Sierra de Segura i prov. Jaen, den södra på norra sluttningen af La Sagra, i nordöstra hörnet af prov. Granada; de förena sig i närheten af La Graya i prov. Albacete. S. flyter sedan under många slingringar i hufvudsakligen östlig riktning genom prov. Murcia och Alicante samt faller ut i Medelhafvet. Den upptar fr. h. bifloderna Caravaca och Quipar samt Sangonera (från Sierra de Maria), fr. v. Mundo (från Sierra de Alcaráz). S. har ofta genom öfversvämningar förhärjat de kringliggande bördiga slätterna (särskildt 1651 och 1877). Längd omkr. 240 km. — 2. Sierra de S., bergskedja i Spanien, sammanhänger i s. med bergsknuten La Sagra (2,400 m.) i prov. Granada och i n. med Sierra de Alcaráz i prov. Albacete. Dess högsta topp är Cerro de Yelmo (1,807 m.). Sierran är bevuxen med granskog och hufvudsakligen bildad af kalksten från jura- och triasperioderna. 1—2. (J. F. N.)

Segu-Sikoro, stad. Se Segu.

Segu'sio, stad. Se Susa.

Sehested, by i sydligaste delen af Slesvig, 13 km. n. ö. om Rendsborg. Där kämpade danska hären på sitt återtåg från Lübeck i dec. 1813 tappert mot den engelsk-hannoverske generalen Wallmoden, kastade honom tillbaka öfver Eider och banade sig väg till Rendsborg. E. Ebg.

Sehested (skref sig äfven Sehestedt), Kristian, dansk diplomat, af holsteinska adelsslägten S., f. 1666, d. 1740, afgick 1699 som utomordentligt sändebud till Stockholm och var 1700—07 och ånyo 1708 öfversekreterare i tyska kansliet, d. v. s. utrikesminister (till 1721), samt dessutom geheimeråd och medlem af konseljen. Som sådan höll han fast vid förbundet med Ryssland mot Sverige och hade viktig andel i Slesvigs inkorporering 1721. Han var sedan stiftsamtman öfver Fyns stift, men användes därjämte i diplomatiska värf. 1728—31 var han sändebud i Paris och 1734—35 i Stockholm, där han slöt alliansen 5 okt. 1734. E. Ebg.

Sehested (Sehestedt), gammal dansk adelsätt, som förr felaktigt på grund af vapnens likhet ansågs besläktad med den holsteinska ätten S., hvars namn den upptog på 1600-talet. Se "Dansk adelsaarbog" 1911.

1. Steen Maltesen, krigare, f. 1553, d. 1611, var 1568—82 i nederländsk krigstjänst och till 1586 i spansk fångenskap, blef 1607 riksråd och 1610 marsk samt medverkade till Kalmars intagande 1611.

2. Kristen Thomesen, den föregåendes brorson (kallade sig lika litet som farbrodern, S. 1, för S.), statsman, f. 1590, d. 1657, var 1617—27 hofmästare hos prins Kristian, afgick 1625 i beskickning till Gustaf II Adolf och blef s. å. riksråd, 1630 rikets och 1640 konungens kansler. Han hade viktig andel i Kristian IV:s lagsamling, recessen 1643, och i fredsslutet 1645, höll sig tillbaka under Kristian IV:s kamp mot adeln, men gillade 1651 Hannibal S:s och Ulfelds fall, utan att dock medverka därtill.

3. Hannibal S., den föregåendes kusin (upptog liksom sina bröder namnet S.), statsman, f. 1609, d. 23 sept. 1666 i Passy, företog resor i Väst-Europa 1630—35 och sändes 1636 till Wismar för att underhandla med Axel Oxenstierna. Kristian IV hade redan då utsett S. till sin måg, och denne ledsagade sin blifvande svåger Valdemar Kristian på en utländsk resa 1637—39 och blef 1640 riksråd. Efter viktiga beskickningar till Spanien och Nederländerna blef han 1642 ståthållare i Norge och förmäld med Kristian IV:s dotter Kristiane (f. 1626, d. 1670). Af sin svärfader utrustad med vidsträckt myndighet, styrde han provinsen med stor duglighet och mycket nit för dess förkofran, verkade för näringarnas och bergverkens utveckling och ordnade förvaltningen. Likaså ledde han 1643—45 landets försvar och gjorde flera infall i Sverige, hvarför kriget fick namnet "Hannibalsfejden". Efter kriget återupptog han sitt arbete på Norges inre utveckling, ordnade skatteväsendet och införde postväsen. Hans planer gingo ut på att skaffa Norge större självständighet, och han styrde därför med tillhjälp af ständermöten, hvarför man också från norsk sida kallat hans ståthållarskap "et tidsskifte i Norges historie". Delvis upptogos och fullföljdes hans planer senare af U. Fr. Gyldenlöve. Men S:s girighet förledde honom till missgrepp, och han skaffade sig efter hand mycket betydande egendomar (omkr. 1/16 af Norges jordagods). Redan 1647 nödgades han afstå en del af sin makt och myndighet till förmån för svågern Ulfeld, och i förtröstan på Fredrik III:s ynnest inlät han sig snart i strid med riksrådet. 1651 kallades han inför herredagen, som affordrade honom räkenskap för hans förvaltning under och efter kriget. Han utgaf då en vidlyftig försvarsskrift; men när han märkte riksrådets fientliga stämning, uppgaf han alla försök till försvar, nedlade sina ämbeten och vädjade till konungens nåd i hopp att genom dennes gunst få en rimlig förlikning till stånd. Men däri blef han besviken; Fredrik III fullföljde saken till det yttersta, och S. måste lämna ifrån sig alla sina norska gods, d. v. s. bragtes till ekonomisk ruin. Dock fick han ett årligt underhåll af 4,000 rdr samt tillåtelse att resa utomlands, till Nord-Tyskland och Nederländerna, men kunde ej återvinna konungens ynnest och få ny verksamhet. Kort

före krigsutbrottet 1658 återkom S. till Danmark och blef tillfångatagen af svenskarna. Emellertid behandlades han af Karl X Gustaf med stor utmärkelse, närmast som en neutral person (han hade 1655 utnämnts till spansk general). Han intog nu en mycket tvetydig ställning och försäkrade sig för alla eventualiteter om svenske konungens beskydd, men gagnade samtidigt sitt fädernesland genom att afråda honom från att gå mot Köpenhamn, innan han eröfrat Kronborg. Under fredsunderhandlingarna 1659—60 spelade han en märklig roll, var först svensk, senare dansk underhandlare och åvägabragte den slutliga lösningen i maj 1660. Han sändes sedan till Stockholm för att ordna angelägenheter rörande Bornholm och hjälpte på riksdagen i Köpenhamn konungen att genomföra ändringen i statsskicket, höll också i konungens namn 23 okt. tacksägelsetalet till ständerna för arfsrättens erhållande. Till belöning blef han riksskattmästare och preses i kammarkollegium. Som sådan tog han de första stegen till att bringa reda i statshushållningen och omdana de forna länen till amt, men användes de följande åren företrädesvis för viktiga beskickningar till främmande hof, i synnerhet det franska. Han erkändes allmänt som en utmärkt diplomat och vann Ludvig XIV:s ynnest till den grad, att han 1663 upphöjdes till fransk grefve; s. å. utverkade han en allians med Frankrike. Att han äfven var en förutseende statsman, synes af hans s. k. ”politiska testamente”, som efter hans död affattades af en förtrogen vän i Frankrike, prästen Jean de Paulmier, efter S:s egna meddelanden, och sändes till Fredrik III. Däri rådde S. enträget sin konung att afstå från alla tankar på att återvinna de förlorade skånska landskapen, men att däremot ingå ett noga fixeradt, permanent och ärftligt förbund med Sverige, helst under fransk garanti; likaledes rådde han konungen att söka genom giftermål komma på vänskaplig fot med hertigen af Gottorp. Vidare borde hären minskas, men flottan ökas, lifegenskapen (”vornedskabet”) afskaffas, landets inkomster och utgifter årligen uppgöras, ett fast, men fåtaligt kungligt råd inrättas och landets grundlag utfärdas. — Se Thyra Sehested, ”H. S.” (I—II, 1886). och O. A. Johnsen, ”H. S:s statholderskab 1642—51” (1909).

4. Jens Steen S., den föregåendes oäkta son, militär, skald, f. 1635, d. 1698, fick 1676 tillåtelse att bära namnet S. och afled som öfverstelöjtnant och godsegare på Fyn. Han hade hos sin samtid stort anseende som skald, men skattas numera ej högt. Nämnas kan *Pigernes dyd- og lasterspejl* (1670).

5. Kristen Thomesen S., sonson till S. 2, amiral, f. 1664, d. 1736, deltog 1710 som schoutbynacht i slaget vid Kjöge bugt och segrade som amiral 1715 öfver svenska flottan vid Rügen, men misstänktes likväl 1718 af Fredrik IV, emedan han tillhörde den gamla danska adeln, aflägsnades från Danmark och utnämndes till landdrost i Oldenburg.

6. Frederik S., godsegare, fornforskare, f. 1813, d. 1882, sedan 1839 innehafvare af stamgodset Broholm på Fyn, var en utmärkt landtbrukare och deltog också på andra sätt betydelsefullt i samhällets utveckling. Medan han själf villigt sålde bort $^2/_3$ af sina fästegods till själfegare, bekämpade han 1849—52 kraftfullt en obligatorisk fästeaflösning. Likaledes varnade han 1867 eftertryckligt mot skogstvångets upphäfvande, emedan han däri såg en fara för skogens bevarande. Sina sista år var han ifrig fornforskare, företog omfattande utgräfningar på sitt gods och samlade en stor mängd (omkr. 60,000) fornsaker till ett eget museum, hvartill byggts ett af timmerstockar uppfördt hus i Broholms trädgård. Se vidare Petersen, K. N. H. — Af S:s söner blef Hannibal S., f. 1841, fideikommissarie 1894 och var landstingsman 1886—1910 samt 1900—01 konseljpresident och utrikesminister i den senaste högerministären. Knud S. åter, f. 1850, d. 1909, var landtbruksminister 1896—97 och president i Landhusholdningsselskabet 1898. Deras syster Thyra S., f. 1840, har författat utmärkta biografier öfver sin släkts framstående män, de ofvan nämnde S. 1—3. 1—6. E. Ebg.

Sehlstedt, Elias, skald, f. 8 dec. 1808 i Härnösand, där hans fader var handlande, d. 22 juni 1874 i Stockholm. Han genomgick födelsestadens gymnasium och vardt student i Uppsala 1829. Besluten att gå den juridiska vägen, tvangs han dock af bristande tillgångar att öfverge studiebanan. Han uppehöll sig några år med informatorskonditioner, ingick 1836 i tullverkets tjänst, vardt 1842 tulluppsyningsman vid Mem, 1847 ”resinspektor” vid Hornstull och 1852 tullinspektor vid Sandhamn. Från denna befattning fick han 1869 afsked med pension. Redan året förut hade S. bosatt sig på Djurgården (Stockholm). I maj 1875 aftäcktes på hans graf på Nya kyrkogården en genom frivilliga bidrag åstadkommen minnesvård med hans bild (bronsmedaljong, modellerad af Fr. Kjellberg).

Redan som student sysslade S. flitigt med poetiska försök. 1832 fick han under sign. — *dt* åtskilliga poem införda i tidningar, och s. å. utgaf han i Stockholm ett litet dikthäfte, *Norrlandsblommor af —dt.* Han utgaf vidare *Knäppar på lyran* (1844), *Småplock på vers* (1850), *Fiskmåsen, poetisk vårkalender för 1853* samt kalendrarna *Fyrbåken* (1854), *Utkiken* och *Telegrafen* (1857). 1861 utkom första delen af *Samlade sånger och visor, gammalt och nytt* (4:e uppl. 1876). Denna del efterföljdes af fyra andra, af hvilka de tre utkommo under hans lifstid, 1862 (4:e uppl. 1878), 1867 (3:e uppl. 1878) och 1871 (3:e uppl. s. å.), samt den sista 1876, försedd med en lefnadsteckning öfver skalden af Arv. Ahnfelt. 1892 utgaf K. Snoilsky S:s *Sånger och visor i urval* (med illustrationer af K. Larsson och biografisk inledning af Snoilsky; ny, icke illustrerad uppl. 1914). S. hade genast från början af sin skaldebana att glädja sig åt en ovanlig popularitet, och våra tonsättare täflade snart om att sätta musik till hans visor. Den unge studentens sånger ”Den mo-

derne krigaren'' och ''Norrlänningens hemlängtan'' sjöngos snart öfver hela landet, och detta vardt äfven fallet med en stor mängd af deras yngre syskon, bl. a. ''Vackert så!'', ''En fluga i april'', ''Salig farmor'', ''En filosof'', ''Gör så godt du kan'' m. fl. S. rörde sig nästan uteslutande inom den humoristiska visan. Det är en mild, jovialisk humor, som afspeglar sig i S:s visor; den satiriska strängen fattas ej, men S:s satir är vänligt skalkaktig, ej skärande eller bitter, och oftast är det den idylliska tonen, som behåller öfvertaget. Ett lifligt natursinne hör med till denna lyrik, som naivt, nästan barnsligt, fröjdar sig åt tillvaron och af lifvet helst ser de goda eller glada sidorna. En särskild del af S:s författarskap var hans på blandad prosa och vers affattade humoristiska skildringar från de resor han vid olika tider företog inom Sverige. Dessa skildringar, merendels först publicerade i kalendern ''Svea'', mottogos af allmänheten med lika lifligt bifall som visorna, af hvilka många offentliggjordes först på senare åren. J. A. R—m*.

Sehore [sehå'e] l. Sihor, stad i brittisk-indiska vasallstaten Bhopal (Central-India-agency), vid järnvägen Bhopal—Ratlam. 16,864 inv. (1901). Viktig handelsort. J. F. N.

Sehrab, riktigare *sarâb*, arab. Se Hägring.

Seiches [säʃ], fr., *meteor.*, kallar man i Schweiz egendomliga stigningar och sänkningar i vattenhöjden i de större insjöarna, i synnerhet Genèvesjön. Fenomenet visar sig som en plötslig och skenbart utan orsak uppkommen stigning i vattnets höjd vid stranden. Efter denna stigning följer ofta en motsvarande sjunkning under ytans medelnivå, och denna oscillation kan repeteras flera gånger på ungefär lika mellantider. Forel, som gjort detta fenomen till speciellt föremål för studium, har visat, att vid sådana tillfällen sjöns vatten är stadt i stående vibrationer, d. v. s. svänger som en sträng eller en pendel, och att således då vågen är som högst på ena stranden, har den sitt djupaste läge på ett ställe vid motsatta stranden. Å de orter däremot, som ligga på en linje, som skär midt itu sammanbindningslinjen mellan nämnda orter och står vinkelrätt mot densamma, visar vattnet ingen ovanligare rörelse; genom dem går en knutlinje (nodlinje) för rörelserna. Om därför rörelsen är starkast vid Nyon och Villeneuve, som ligga på en linje gående i riktning från ö. till v., kan ingen rörelse märkas vid Ouchy och Évian, belägna den förra på norra och den senare på södra stranden af Genèvesjön och ungefär midtemellan de förra orterna. I detta fall sammanfaller knutlinjen med sjöns transversalaxel. Men äfven sådana fall förekomma, då sjöns längdaxel är knutlinje och rörelsen visar sig starkast på de ställen af stränderna, där transversalaxeln går fram, nämligen vid Ouchy och Évian, medan ingen rörelse är märkbar i Nyon och Villeneuve. Fenomenet uppkommer, så ofta lufttrycket undergår någon plötslig förändring. Denna verkar nämligen som en stöt på vattenytan och sätter vattenmassan i pendelartade vibrationer. Företeelsen kan i smått lätt eftergöras. Meddelar man ett kärl, t. ex. ett tvättfat innehållande vatten, en kort stöt, så börjar vattnet oscillera som en pendel fram och tillbaka och fortfar därmed en lång stund. Motsvarande rörelser har man funnit äfven i andra större sjöar, t. ex. i de stora Canadiska sjöarna och, enligt hvad redan T. Bergman omtalar, i Vättern, samt i slutna hafsvikar, t. ex. Talantiviken (se Euripos). R. R.*

Seida, stad. Se Saida.

Se'ide, lapp., afgudabild. Se Mytologi, sp. 176.

Seidel [så'j-], ty., äfven Seitel (af lat. *si'tula*, kruka), ett förr i åtskilliga tysktalande länder förekommande rymdmått för våta varor, i Österrike (till 1876) = 0,$_{554}$ l. (1½ seidel kallades där en *gross-seidel*), i Bajern (till 1872) = 0,$_{535}$ l.; numera större, med handtag och fällbart lock försedt dricksglas (0,$_4$ eller 0,$_5$ l.) för utskänkning af öl (sv. sejdel).

Seidel [så'j-], Philipp Ludwig von, tysk matematiker, f. 1821 i Zweibrücken, d. 1896 som professor i München (sedan 1854), delar med Stokes äran af upptäckten, att en oändlig serie, hvars termer äro kontinuerliga funktioner, kan framställa en diskontinuerlig funktion. S. gjorde äfven en värdefull undersökning af villkoren för en möjligast noggrann afbildning genom ett optiskt system. I. F.

Seidel [så'j-], Heinrich, tysk skald, f. 25 juni 1842 i Perlin, Mecklenburg, d. 7 nov. 1906 i Gross-Lichterfelde, studerade ingenjörvetenskap och var en framstående förmåga på det tekniska området, men egnade sig sedan 1880 h. o. h. åt litteraturen. S. var en af Jean Pauls efterföljare, som uppsökte hvardagslifvets små tilldragelser och förhållanden för att med intim skildring, fylld af humor och glädje, förhärliga äfven det obetydligaste i naturlifvet eller människornas värld. Han hade icke stor kraft eller betydande fantasi, men idyllisk målning och sirlig, flytande framställning. Berömdast af hans noveller är *Leberecht Hühnchen* (i en samling 1882, många uppl.; med senare fortsättningar i sammelupplaga 1900), som bl. a. är synnerligen flitigt nyttjad vid skolundervisningen i tyska. Af S:s öfriga omtyckta arbeten kunna nämnas *Aus der heimat* (1874), *Von Perlin nach Berlin* (1894; samlad uppl. 1903); dikterna *Glockenspiel* (1889; ny samling 1893) och *Reinhard Flemmings abenteuer zu wasser und zu lande* (3 bd, 1901—06). S:s *Gesammelte schriften* (19 bd, 1894—1906), *Erzählende schriften* (7 bd, 1899—1900), *Phantasiestücke* (1903; alla S:s sagor) och *Gedichte* (s. å.; samlade dikter) äro likaledes mycket spridda. — Hans broder Paul S., f. 1858, sedan 1894 dirigent för konstsamlingarna i de preussiska k. slotten, sedan 1896 öfverdirektor för Hohenzollernmuseet, har författat åtskilliga arbeten rörande preussiska hofvets förhållande till konsten, särskildt målarkonsten, och utger sedan 1897 den af honom grundlagda ''Hohenzollern-jahrbuch''. R—n B.

Seidel [så'j-], August, tysk orientalist, f. 29 sept. 1863 i Helmstedt, generalsekreterare i Deutsche kolonialgesellschaft i Berlin dec. 1889—dec. 1903, är mest bekant som författare till hvarjehanda populära handböcker i de mest olika, exotiska språk. Hit höra *Grammatik der javanischen umgangssprache* (1890; 3:e uppl. 1909), *Praktische grammatik der Suaheli-sprache* (1890; 2:a uppl.

1906), *der neupersischen sprache* (1890), *der malayischen sprache* (1891; 2:a uppl. 1908), *der hauptsprachen Deutsch-Südwestafrikas* (1892; 2:a uppl. 1909), *Theoretisch-praktische grammatik der Hindustani-sprache* (1893), *Praktisches handbuch der arabischen umgangssprache ägyptischen dialekts* (1894), *Praktisches lehrbuch der arabischen umgangssprache syrischen dialekts* (s. å.), *Handbuch der Shambala-sprache in Usambara* (1895), *Suahili-konversationsgrammatik* (1900), *Chinesische konversationsgrammatik im dialekt der nordchinesischen umgangssprache* (1901), *Systematisches wörterbuch der nordchinesischen umgangssprache* (*Peking-dialekt*) (1901; 2:a uppl. 1904), *Systematisches wörterbuch der Suahili-sprache in Deutsch-Ostafrika* (1902), *Grammatik der japanischen schriftsprache* (1904), *Die Haussa-sprache* (1906), *Marokkanische sprachlehre* (1907), *Wörterbuch der deutsch-japanischen umgangssprache* (1910—12) och *La langue congolaise* (s. å.). Bland hans öfriga arbeten märkas *Anthologie aus der asiatischen volkslitteratur* (i "Beiträge zur volks- und völkerkunde", VII, 1898) samt åtskilliga skrifter rörande tyska kolonierna i Afrika och negrernas etnografi. Dessutom utgaf han 1895—1903 "Zeitschrift für afrikanische, ozeanische und ostasiatische sprachen" och uppsatte 1898 tidskr. "Bibliothek der länderkunde" (tills. med R. Fitzner och A. Kirchhoff). K. V. Z.

Se'ide-neida, lapp., "Seitflickan". Se Mytologi, sp. 176.

Seiditer, sekt. Se Arabien, sp. 1273.

Seidl [śajdl], Johann Gabriel, österrikisk skald, f. 1804 i Wien, d. där 1875, blef 1856 kustos vid kejserliga skattkammaren, sedermera regeringsråd och hofråd. 1872 tog han afsked. Från 1850 var han utgifvare af "Zeitschrift für österreichische gymnasien". Bland hans dikter, som utmärkas för frisk och varm känsla samt otvungen versifikation, må nämnas *Dichtungen* (1826—29; ny uppl. 1836—38), *Bifolien* (1836; 5:e uppl. 1855), *Natur und herz* (1853; 3:e uppl. 1859); humoristiska och äkta folkliga *Gedichte in niederösterreichischer mundart* (1844) och den nyare österrikiska folksången *Gott erhalte Franz den kaiser* (1853). Han utgaf äfven noveller m. m. Hans *Gesammelte schriften* utkommo i 6 bd 1876—81. Han var äfven vetenskapligt verksam. Se vidare S:s *Ausgewählte werke* (Hesses förlag, 4 dlr) med biografi af W. von Wurzbach.

Seidl [śajdl], tyska arkitekter. 1. Gabriel S., f. 1848 i München, d. 1913, studerade vid tekniska högskolan i München och var maskintekniker, innan han 1871 egnade sig åt arkitektur under ledning af G. Neureuther. Han utvecklade sedan en storslagen, mångsidig och betydelsefull verksamhet både på det privata och det monumentala byggets område. Bland hans arbeten märkas *rådhusen i Ingolstadt* (1882), *Worms* (1884) m. fl. st., *S. Annakyrkan* (1886 ff.) och *Rupertkyrkan* (1901), båda i München, grefve *Oriolas slott* i Rüdesheim, *Lenbachs* och *F. Kaulbachs villor* i München, *Konstnärshuset* där, flera moderna ölpalats, hvaribland *Franziskaner* i München och *Spatenbräu* m. fl. i Berlin. Med frodig skaparkraft och virtuositet talade han alla stilspråk och löste de mest olikartade uppgifter. Hans senare alster i München äro på samma gång hans största: *Nationalmuseum* i Englischer garten (komponeradt 1894, fullb. 1900), där ytterarkitekturen smidigt följer byggnadens inre gestaltning och de olika stilelementen hopsmälta till en behaglig och imponerande helhet (se fig. 7 å pl. I till art. München och planritning i art. Museum, fig. 5), samt *Deutsches museum* på Museiön i Isar (1906 f.), som bildar en fast och sträng arkitektonisk enhet. S. blef led. af Konstakademien i Stockholm 1901. — 2. Emanuel S., den föregående broder, f. 1856 i München, studerade där och blef professor 1896. Hans verksamhet har varit synnerligen rik; bland hans alster äro ett 10-tal slott och ett 30-tal villor, dessutom skolhus och flera ölpalats. Han höll sig hufvudsakligen inom en frodig tysk barockstil; på senare tid har han öfvergått till enklare former och lagt an på materialets äkthet. Som dekoratör har han utfört imponerande och måleriskt verksamma utställningsinteriörer (i München 1888, tyska afdelningen vid världsutställningen i Paris 1900, Heinemanns galleri i München m. fl.) och hela komplexer (tyska byggnaderna på världsutställningen i Bruxelles 1910) och *Tierpark Hellebrunn* i München med dess olika byggnader (öppnad 1911). 1—2. G—g N.

Seidl [śajdl], Anton, österrikisk musiker, f. 1850 i Budapest, d. 1898 i New York, studerade vid Leipzigkonservatoriet och biträdde Wagner i Baireuth vid utskrifningen af Nibelungendramernas partitur, var kapellmästare vid Leipzigs stadsteater 1875—82 och vid Angelo Neumanns berömda kringresande Nibelungenteater 1882—85, hvarpå han efter L. Damrosch öfvertog ledningen af tyska operan i New York, där han anförde äfven egen konsertorkester. S. var meddirigent vid Baireuthfestspelen 1886 och ledde Wagneroperan i London 1897. Han var en ypperlig dirigent och blef Wagners apostel i Amerika. Hans biografi skrefs på eng. af Krehbiel (1898, 1899) och Finck (1899). E. F—t.

Seidl [śajdl], Arthur, tysk musikskriftställare, f. 1863 i München, idkade universitets- och musikstudier, blef filos. doktor i Leipzig 1887, verkade som kritiker i olika städer och är sedan 1903 musikdramaturg vid hofteatern i Dessau (med professors titel). Han har utgett bl. a. *Vom musikalisch erhabenen* (1887; ny uppl. 1907), *Richard Strauss* (1895, med W. Klatte), *Wagneriana* (3 bd, 1901—02; ny följd i 3 bd, 1914), *Kunst und kultur* (1902) och *Straussiana* (1913).

Seidlitz [śa'jd-] 1. Sedlitz, by i reg.-omr. Brüx i norra Böhmen, vid Prag—Dux-järnvägen. Byn är bekant för sina bittervattenskällor. — Seidlitzpulver, Svenska farmakopéns *Pulvis effervescens compositus* l. *Pulvis aërophorus laxans*, laxerande fräspulver. Se Fräspulver. — Seidlitzsalt (Sedlitzsalt), ett salt, som beredes ur bittervattenskällorna

vid Seidlitz och som hufvudsakligen består af magnesiumsulfat eller bittersalt, men därjämte innehåller magnesiumnitrat och natriumsulfat (glaubersalt). Jfr Engelsktsalt. O. T. S. (C. G. S.)

Seidschütz [så'jd-]. Se Saidschütz.

Seiffert [så'jf-], Max, tysk musikhistoriker, f. 1868 i Beeskow, Preussen, elev af Spitta, blef filos. doktor i Berlin 1891, där han förblifvit bosatt och 1907 fick titeln k. professor. Grundlig kännare af 1600- och 1700-talens musik, har han redigerat nya editioner af flera äldre tonsättares verk, bl. a. Sweelincks (i 12 bd) och en mängd af Händels, skrifvit en värdefull *Geschichte der klaviermusik* (I, 1899) och 1904—14 redigerat Internationale musikgesellschafts sammelband.

Seignettesalt [sänjä'ttsalt] l. Rochellesalt, *med.*, ett s. k. dubbelsalt af natron och kali med vinsyra (''vinsyradt natronkali''), sammansatt enligt formeln $KNa \cdot C_4H_4O_6 + 4\ H_2O$ (kalinatriumtartrat), färglösa, i vatten lättlösliga kristaller. Saltet är upptaget i Sv. farmakopén och nyttjas som ett afförande medel. Det upptäcktes 1762 af apotekaren Pierre Seignette (f. 1660, d. 1719) i La Rochelle. Saltet ingår i Seidlitzpulver l. *Pulvis effervescens compositus* (se Fräspulver). O. T. S. (C. G. S.)

Seigneur [sänjör], fr. (af lat. *se'nior*, den äldre), förkortadt Sieur, ''hög herre'', kallades i Frankrike under feodaltiden hvarje feodal maktinnehafvare i förhållande till sina underhafvande (se Länsväsen, sp. 197). Om en sådan var innehafvare af den feodala domsrätten (*la haute, la moyenne* l. *la basse justice*; se Länsväsen, sp. 199), kallades han *seigneur justicier*. Seigneurens område med inbegrepp af alla därmed förbundna rättigheter benämndes *seigneurie*. Efter upphäfvandet af länsväsendet, 4 aug. 1789, finnes icke längre någon seigneur i Frankrike. Ordet förekommer nu endast om Gud, i betydelsen ''herren''; som tilltalsord till regerande furstar eller i öfverflyttad bemärkelse. — Notre seigneur, ''vår herre'' (om Kristus). — Grand seigneur, förnäm herre; person, hvars uppträdande i sällskapslifvet förråder hög börd och stor förmögenhet. — Le grand seigneur, ''Storherrn'', fransk benämning på turkiske kejsaren. Jfr Monseigneur, Signore och Sire. (S. B.)

Seigneurie [sänjörī], fr. Se Seigneur.

Seignobos [sänjåbå's], Charles, fransk historiker, f. 10 sept. 1854 i Lamastre (dep. Ardèche) inom en republikansk hugenottfamilj, genomgick 1874—77 École normale supérieure, vistades därefter för studier i Tyskland och satte sig grundligt in i dess historieskrifning, var 1879—82 lektor i Dijon och 1883—90 ''professeur libre'' vid Sorbonne samt har därefter varit anställd som professor i historiens metod vid Parisuniversitetets Faculté des lettres, där han hållit mycket besökta föreläsningar. Genom en rad läroböcker har S. bidragit till en reformering af franska skolornas historieundervisning. Sin historiska metod har han lagt i dagen dels i den tills. med Ch. V. Langlois (se denne) utgifna *Introduction aux études historiques* (1898), dels i *La méthode historique appliquée aux sciences sociales* (1901). Bland S:s arbeten må f. ö. nämnas det af Franska akad. prisbelönta: *Histoire politique de l'Europe contemporaine. Évolution des partis et des formes politiques (1814—1896)* (1896—97). S. var en tid redaktör för tidskr. ''l'Européen'' (se d. o.).

Seihun. Se Saros.

Sei-i-tai-shogun [-ſåg-], japansk ämbetstitel. Se Bd XII, sp. 1455, 1475.

Seiland, ö i Finnmarkens amt, Norge, rakt n. om Altenfjord och s. v. om Hammerfest, skild från fastlandet i ö. genom Vargsundet, från Stjernöen i s. v. genom Rognsundet och från Söröen i n. genom det breda Sörösund. S. är bergigt, med branta, mycket sönderskurna kuster och ända till 1,100 m. höga fjäll. Ön har två större ständiga snöfält, Nordmandsfjordjökelen (omkr. 36 kvkm.) och Seilandjökelen (omkr. 42 kvkm.). 559,28 kvkm. 636 inv. (1910). S. är deladt mellan häradena Hammerfest, Talvik och Kvalsund. Sommarbete för omkr. 3,000 renar. Järnmalmsfyndigheter. K. V. H.

Seilandjökelen. Se Seiland.

Seileno's, *grek. myt.* Se Silen.

Seiler, Andreas. Se Vendiska litteraturen.

Seille [säj]. 1. Biflod fr. h. till Mosel i tyska Lothringen, rinner upp ur ett träsk s. ö. om Dieuze, flyter i nordvästlig riktning, tillhör Frankrike med 25 km. af sitt lopp och faller n. ö. om Metz ut i Mosel. Längd 128 km., nederbördsområde 1,266 kvkm., hvaraf 400 i Frankrike. På grund af sitt oregelbundna vattenstånd är den delvis reglerad; genom kanal är den förenad med Saar. — 2. Biflod fr. v. till Saône, rinner upp i dep. Jura, flyter i sydvästlig riktning in i dep. Saône-et-Loire, upptar Sevron fr. v. och faller ut i Saône vid Tournus. Längden är 110 km., hvaraf 39 km. äro segelbara.

Seillière [sejär], Ernest Antoine Aimé Léon de, baron, fransk författare, f. 1866 i Paris, är påverkad af Nietzsche. Skrifter: *Études sur F. Lassalle* (1897), *Littérature et morale dans le parti socialiste allemand* (1898), *La philosophie de l'impérialisme* (4 bd, 1903—08), *Barbey d'Aurevilly* (1910), *Les mystiques du néo-romantisme* (1911), *Schopenhauer* (1912), *Mysticisme et domination* (1913), *Le romantisme des réalistes. Gustave Flaubert* (1914) m. fl. S. är medarbetare i ''Journal des débats''. Se monografi öfver S. af Kretzer (1909). Han erhöll pris af Franska akad. 1898 och 1903. S—e.

Seimselven l. Granvinelven, S. Bergenhus amt, Norge, upprinner vid fjället Hondalsnuten (1,457 m.), genomströmmar Granvindalen med Granvinvand (4 kvkm; 26 m. ö. h.) och utfaller vid Eide i Granvinfjorden, en liten förgrening af Hardangerfjorden. Omkr. 4 km. ofvanför utloppet bildar S. den 134 m. höga Skjervefoss, som är (1916) under utbyggnad för att lämna drifkraft till banan Eide—Voss. K. V. H.

Sein [säjn], holl. (eng. *sign*), tecken, signal. — Jfr Sejnbref och Sejnfall.

Seine [sän]. 1. (Lat. *Se'quana*) Flod i Frankrike, näst Loire och Rhône den största i detta land, har sina källor i dep. Côte-d'Or på västra delen af Langres-platån, s. om Chanceaux, på en höjd af 473 m. S. flyter hufvudsakligen i nordvästlig riktning genom dep. Côte-d'Or, Aube, Seine-et-Marne, Seine-et-Oise, Seine, Eure och Seine-

inférieure (motsvarande de forna landskapen Bourgogne, Champagne, Ile-de-France och Normandie). Af S:s bifloder må nämnas Aube, Marne (den största bifloden, upprinner liksom S. på Langres' högplatå) och Oise fr. h., Yonne, Loing, Essonne, Eure och Rille fr. v. S. faller ut i La Manche mellan Le Havre och Honfleur; mynningen är 10 km. bred och liknar nästan en hafsvik. Flodens längd är 776 km., dess flodområde omkr. 78,000 kvkm., hvaraf 92, omkr. Oises källor, i Belgien. Paris är medelpunkten i Seinebäckenet (se Frankrike, sp. 1107—08). S. upptar inalles 25 nämnvärda tillflöden, af hvilka 8 äro segelbara. Själf är S. segelbar från Marcilly (vid Aubes mynning; 570 km.), men ofvanför denna stad till Troyes går öfre Seinekanalen, och från Rouen har den gjorts segelbar äfven för oceanfartyg. Vattenmängden är i Paris vanligen 50 kbm. i sekunden, aldrig mindre än 44; vid mynningen är den vanligen 300 kbm., vid högsta flod ända till 2,500 kbm. I sitt öfre och mellersta lopp flyter S. genom ett enformigt och tämligen flackt landskap; först vid Paris börja stränderna visa någon omväxling i sitt utseende; men därifrån och till hafvet äro flodens omgifningar utmärkta för naturskönhet. Under sitt nedre lopp flyter S. mycket långsamt och gör stora slingringar samt är uppfylld af öar. Vid flodtid stiger floden betydligt och genombryter icke sällan de vid densamma uppförda fördämningarna. S. står genom ett förträffligt kanalsystem i förbindelse med Somme, Schelde, Maas, Loire (genom Briare-, Orléans- och Loing-kanalerna), med Saône, Rhône och Rhen (genom Marne—Rhenkanalen). S. förbinder på detta sätt Medelhafvet med Atlantiska oceanen och Nordsjön. Fyra departement äro uppkallade efter denna flod: Seine, Seine-inférieure, Seine-et-Marne och Seine-et-Oise. — 2. Departement i norra Frankrike, det minsta, men tätast befolkade, är en del af den forna prov. Ile-de-France och omslutes af dep. Seine-et-Oise. 480 kvkm., hvaraf 78 kvkm. upptages af staden Paris. 4,154,042 inv. (1911). Landet är slätt, frånsedt några smärre höjder vid Seine. Denna flod, som inom dep. upptar Ourcq-, S:t Denis- och S:t Martinkanalerna, är jämte sin biflod Marne det förnämsta vattendraget. Den bördiga jorden är förträffligt odlad och förser till en del Paris med frukt och grönsaker. Gips och sten brytas. Industrien är högt uppdrifven och handeln blomstrande. Dep. indelas i 3 arrondissemang: Paris, S:t Denis och Sceaux. Hufvudstad är Paris. 1—2. (J. F. N.)

Seine-et-Marne [sän-e-ma'rn], departement i norra Frankrike, bildadt af Brie och Gâtinais, delar af de forna prov. Ile-de-France och Champagne, gränsar till dep. Oise, Aisne, Marne, Aube, Yonne, Loiret och Seine-et-Oise. 5,931 kvkm. 363,561 inv. (1911). Landet är en bördig slätt med kalkstenshöjder och vattnas af Seine med Yonne och Marne m. fl. smärre floder, segelbara under en sträcka af 242 km. Konstgjorda vattenvägar äro Ourcq-, Cornillon-, Loing- och Chalifertkanalerna med en sammanlagd längd af 118,4 km. Skogarna, hvaribland den bekanta Fontainebleauskogen, uppta 1,065 kvkm. (nära 18 proc. af arealen). Den i allmänhet bördiga och särdeles välodlade jorden producerar säd i öfverskott, grönsaker och ypperlig frukt. Af boskapsskötselns alster är osten från Brie vida berömd. Flera stenbrott förekomma. Handeln äfvensom textilindustrien samt tillverkningen af läder, papper och porslin äro af betydelse. Dep. indelas i 5 arrondissemang: Melun, Fontainebleau, Coulommiers, Provins och Meaux. Hufvudstad är Melun. (J. F. N.)

Seine-et-Oise [sän-e-*oäs*], departement i norra Frankrike, bildadt af en del af den forna prov. Ile-de-France, gränsar till dep. Oise, Seine-et-Marne, Loiret, Eure-et-Loir och Eure samt omsluter dep. Seine. 5,659 kvkm. 817,617 inv. (1911). Landet är en af kullar genomdragen slätt, vattnad af Seine och dess bifloder Oise, Marne m. fl., af hvilka Seine inom dep. har en längd af 144 km., de segelbara vattenvägarna ha en längd af 199 km., hvaraf Ourcq-kanalen 8 och Chelles-kanalen 4 km. Mineralkällor förekomma vid Enghien. Klimatet är mildt, men i floddalarna fuktigt. Den skogbeväxta marken utgör nära 20 proc. Den i allmänhet bördiga jorden frambringar säd i öfverflöd, vin af sämre sort, utmärkta grönsaker och frukter. Byggnadssten, krita och gips förarbetas. Handeln såväl som textilindustrien och tillverkningen af kemiska produkter m. m. äro af betydenhet. På landsbygden ligger en mängd sommarbostäder för parisarna. Dep. är indeladt i 6 arrondissemang: Versailles, Mantes, Pontoise, Rambouillet, Corbeil och Étampes. Hufvudstad är Versailles. (J. F. N.)

Seine-inférieure [sän-äferiör], departement i norra Frankrike, bildadt af delar af den forna prov. Normandie, gränsar till Engelska kanalen samt dep. Somme, Oise och Eure. 6,342 kvkm. 877,383 inv. (1911). Kusten är i allmänhet tvärbrant och eger en mängd mycket besökta badorter. Det inre landet är dels slätt, dels genomdraget af skogbevuxna kullar samt vattnas af Seine och de små kustfloderna Béthune, Bresle m. fl. Jordbruket har nått hög utveckling. Förträffliga betesmarker göra boskapsskötseln betydande. Skogarna upptaga omkr. 920 kvkm. (14,5 proc.). Vid kusten idkas gifvande fiske. Industrien, som hufvudsakligen omfattar bomulls- (Rouen) och klädestillverkning (Elbeuf), fabrikation af järnvaror och kemiska produkter, är storartad och sysselsätter $^2/_3$ af befolkningen. Med afseende på handeln är dep. ett af de viktigaste; Le Havre och Rouen höra till de förnämsta handelsplatserna i Frankrike. Dep. är indeladt i 5 arrondissemang: Rouen, Havre, Dieppe, Yvetot och Neufchâtel. Hufvudstad är Rouen. (J. F. N.)

Seinfall, *sjöv.* Se Sejnfall.

Sei'näjoki [-jå-], konsistoriellt pastorat af 2:a kl. i Vasa län, Ilmola härad och domsaga, Åbo ärkestift, Vasa öfre prosteri. Inom socknen ligger Östermyra, f. d. järn- och krutbruk. Östermyra, numera Seinäjoki, station bildar knutpunkten för Kristinestads (Kaskö) och Vasa samt Torneå—Helsingfors järnvägar. Areal 124 kvkm. 4,408 inv. (1914), finsktalande. A. G. F.

Seip, Karl norsk teolog, politiker, f. 5 apr. 1850 i Kristiania, d. där 16 sept. 1909, teol. kandidat 1873, sedan 1898 skoldirektör i Trondhjems stift, ingick som ecklesiastikminister i G. Knudsens

minister af 19 mars 1908. Han var en hänförd anhängare af "maalsaken". S. utgaf bl. a. "En liden visebog for hjemmet" (1876—1906), som efter hand utkom i 350,000 exemplar. K. V. H.

Seippel, Alexander, norsk orientalist, f. 22 jan. 1851 i Kristiansand, filologie kandidat 1873, var 1875—86 anställd vid universitetsbiblioteket i Kristiania och blef 1886 professor i semitiska språk där. Han har samlat hvad som inom arabisk litteratur är skrifvet om nordiska medeltidsförhållanden i "Rerum normannicarum fontes arabici" (I, 1896, innehåller texterna; II torde komma att medföra text- och litteraturkritiska anmärkningar). Han har visat sitt mästerskap i behandlingen af "landsmålet" dels i en rad mönstergilla öfversättningsarbeten: "Soga um Sindbad farmann. Eit eventyr av Tusund og ei nott" (1900), samlingen "Persiske vers. Etter Omar Kajjám, Hafis, Karabruhi" (1912) och åtskilliga af gamla testamentets böcker (1905—16), dels i kantaten *Granskaren* vid universitetets 100-årsjubileum (1911). K. V. H.

Seïr, Seirsbarn, Seirsland. Se Edom.

Seisachthēi'a (grek.; "skuldafskakning"), en af den atenske lagstiftaren Solon (omkr. 594 f. Kr.) vidtagen åtgärd till afhjälpande af det ekonomiska betryck, hvaraf bondeklassen led. Genom åtgärden upphäfdes den personliga ansvarigheten för jorden åliggande bördor och lifegenskap för obetald skuld. Denna lag verkade i det hela som en afskrifning af skulderna. J. C.

Sēi'smisk (af grek. *sēismo's*, jordbäfning), tillhörande, beroende af en jordbäfning.

Seismográf (af grek. *sēismo's*, jordbäfning, och *gra'fein*, skrifva), apparat, som på ett eller annat sätt antecknar en jordbäfningsrörelse. I det närmaste synonyma äro seismomēter (af grek. *me'tron*, mått) och seismoskōp (af grek. *skopēi'n*, skåda); skillnaderna i betydelse framgå af härledningen. Enklast är seismoskopet, som endast anger, att en jordbäfning egt rum. Äldsta kända hithörande instrument utfördes i Kina 136 f. Kr. I Europa synes det äldsta seismoskopet vara uppfunnet 1703 af abbé De Hautefeuille. Hans idé har legat till grund för Cacciatores och Lepsius' seismoskop, som förr i vissa jordbäfningstrakter fingo stor användning. De bestå af ett ler- eller glaskärl af omkr. 20 cm. diameter, i hvars midt en skål finnes, som fylles med kvicksilfver ända upp till 8 eller 16 hål, anbragta med lika stora mellanrum och på samma höjd. Inträffar en jordbäfning af tillräcklig styrka, flyter kvicksilfver öfver genom ett eller två af hålen och samlas i underställda koppar. Genom belägenheten af hålen kan man sluta sig till jordbäfningsstötens riktning, och af mängden utflutet kvicksilfver kan en föreställning om jordbäfningens intensitet erhållas. Efter dessa äldsta apparater har en mängd hithörande instrument, särskildt i Italien och Japan, konstruerats; Ehlert skattar deras antal 1897 till öfver 200.

Under senaste årtionden har man mest lagt an på att konstruera apparater, som kunna registrera äfven de ytterst små rörelser i jordskorpan, som förorsakas af aflägsna jordbäfningar. Principen för dessa konstruktioner har varit den att placera en tung massa på så sätt, att den förblir så "stationär" som möjligt under de vågrörelser, som jordskorpan utför. Den tunga massan förses med ritapparater, som registrera jordytans rörelser. Fullkomligt stationära massor, som medfölja jordens rotation, men äro oberoende af fluktuationer i jordskorpan, äro obekanta. En kropp, som nära uppfyller dessa villkor, är dock polstjärnan. En mot denna himlakropp inriktad tub kan äfven — såsom föreslagits — tjäna till seismograf. Tillnärmelsevis stationära massor äro pendlars tyngder. En tyngd upphängd i en lång, fritt nedhängande spiralfjäder skulle vara i viss mån stationär i förhållande till alla olika rörelser, som kunna förekomma i jordskorpan. Orsaken härtill är pendeltyngdens tröghet. Vid en plötslig horisontell rörelse hos jordskorpan blir tyngden efter och synes skenbart göra ett utslag åt motsatt håll mot det, åt hvilket jordskorpan rört sig. Efter kort tid sättes pendeln dock i svängningar, som i allmänhet omöjliggöra ytterligare observationer. Vid en plötslig vertikal höjning hos jordskorpan skulle fjädern sträckas och pendeltyngden på grund af sin tröghet tyckas sänka sig o. s. v.

De jordbäfningsrörelser, som förekomma i jordytan, omfatta såväl horisontella som vertikala oscillationer liksom äfven oscillatoriska lutningsförändringar. Dessa sista äro svåra att skilja från de horisontella rörelserna och pläga räknas tillsammans med dem. I allmänhet nöjer man sig med att bestämma de horisontella rörelserna (inklusive lutningsändringar).

En vertikal pendel är för detta ändamål intet lämpligt instrument på den grund, att jordbäfningsrörelserna äro synnerligen små och långperiodiska samt skulle erfordra mycket långa pendlar. Denna svårighet har öfvervunnits genom användningen af s. k. horisontalpendlar. En sådan (se den schematiska fig. 1) består i det återgifna enkla fallet af en vikt *G*, fäst på armen *A*, hvars fria ända utlöper i en i en agatpanna liggande stålspets. Vikten *G* uppbäres hufvudsakligen genom tråden *F*. Om upphängningspunkten icke ligger på samma vertikala linje som understödspunkten i agatpannan, har pendeln alldeles som en snedt hängande dörr ett bestämdt jämviktsläge i förhållande till tyngdkraften. Föres tyngden åt sidan, börjar pendeln svänga kring detta jämviktsläge, likväl med mycket hög svängningstid och svarande mot en vanlig pendel af mycket stor längd. Ju mindre sammanbindningslinjen mellan upphängningspunkt och understödspunkt afviker från vertikalen, desto större blir pendelns svängningstid. Man kan äfven lätteligen moderera svängningstiden på den i fig. återgifna modellen genom att förlänga eller förkorta snöret *F*. En på detta sätt upphängd tyngd *G* kan betraktas som en stationär massa för rörelser i jordskorpan, som ega rum vinkelrätt mot pendelns plan *F G A*. För erhållande af fullständig kännedom om horisontalrörelserna i jordskorpan kräfvas sålunda minst två pendlar, uppställda med sina plan vinkelrätt mot hvarandra. En horisontalpendel kan göras registrerande därigenom, att den stationära massan antingen förenas med visare, som förstora dess relativa rörelse och anteckna den på ett papper, som fram-

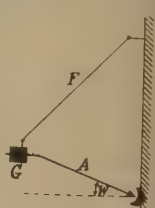

Fig. 1. Horisontalpendel, schematisk bild.

föres af urverk, eller förses med en spegel, från hvilken en ljuskälla reflekteras in i en kamera, försedd med fotografiskt papper, framdrifvet af urverk.

Särskildt vid mekanisk registrering är af vikt, att friktionsmotståndet i registreringsanordningen ej hindrar pendelns rörelse. För detta ändamål är en tung pendelmassa önskvärd. Genom ett helt nytt slag af seismografiska pendlar har det lyckats professorn i Göttingen J. E. Wiechert (f. 1861) att med jämförelsevis enkla anordningar taga i bruk stora stationära pendelmassor, som genom sin tröghet torde fullständigt öfvervinna allt friktionsmotstånd i registreringsapparaten trots en högst betydande förstoring af den seismiska rörelsen. Dessa seismografiska pendlar ha vunnit rätt stor användning. *Wiecherts astatiska pendelseismometer*, såsom ifrågavarande apparat kallas, är icke någon horisontalpendel, utan en styf

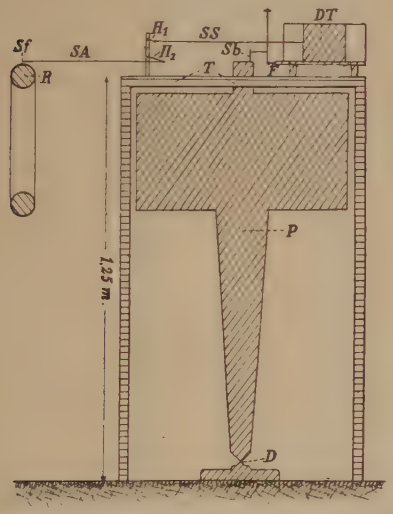

Fig. 2. Wiecherts astatiska pendelseismometer.

omvänd vertikal pendel (se fig. 2). Den stationära massan *P*, som har en vikt af omkr. 1,000 kg., löper nedåt ut i ett smalare skaft samt hvilar på en spets *D*, kring hvilken den är rörlig. Denna tunga upp- och nedvända pendel skulle naturligtvis falla omkull, om ej särskilda krafter hölle den upprätt. Dessa utgöras af fjäderanordningar *Sb*—*F*, som med sin ena ända sitta fast i öfre delen af det skåp, som omger pendelmassan, och med den andra i en från pendelmassan framskjutande tapp. Två sådana fjädrar finnas anbringade vinkelrätt mot hvarandra. Trots pendelns stora vikt kunna dessa, om de äro fint injusterade, uppenbarligen hindra pendeln att falla på sidan och stöta mot det trånga skåpets väggar. Vid en rörelse i jordskorpan sättas det pendeln omgifvande skåpet och instrumentplattan *T* i rörelse, under det att pendelmassan förblir stationär. En relativ rörelse eger sålunda rum mellan pendelmassan och instrumentplattan; denna rörelse förstoras genom häfstångsanordningar (*SS*, H_1, H_2, *SA*) på de flesta Wiechertska apparaterna omkr. 250 gånger. Registreringen sker genom ett glasstift *Sf*, som ritar på ett sotadt papper, framdrifvet af urverk öfver rullen *R*. Två visare med glasstift finnas, registrerande mot hvarandra vinkelräta komposanter af rörelsen, t. ex. den ena den öst-västliga komposanten, den andra den nord-sydliga. Efter utslaget sträfvar fjädern vid *F* att återföra pendeln till det ursprungliga läget i förhållande till plattan *T*. Pendelmassan bibringas härvid en tendens till oscillationer, som dock genom i dosan *DT* anbragt luftdämpning mycket hastigt (redan efter ett par svängningar) bringas att upphöra. Då pendeln sålunda ej kan utföra nämnvärda egensvängningar och i förhållande till jordskorpan funktionerar som en utmärkt stationär massa, som lätteligen öfvervinner allt friktionsmotstånd i utväxlingar och ritapparater, så erhålles i stark förstoring en ganska trogen bild af jordskorpans rörelser i de två på hvarandra vinkelräta riktningar, som undersökas. I Sverige finnas tre Wiechertska pendlar uppställda, nämligen vid meteorologiska institutionen i Uppsala, astronomiska observatoriet i Lund och naturvetenskapliga stationen vid Abisko (förut i Vassijaure) i Lappland.

Wiechertska seismografer ha utförts äfven i andra storlekar än den ofvan omtalade. Så finnas dylika apparater med stationära massor af ända till 17,000 kg. vikt och 2,200 gångers förstoring af rörelsen. Af kostnadshänsyn göres en så tung pendel ihålig och fylles efter uppställningen med ett tungt mineral, t. ex. tungspat.

Noggranna seismografer kunna registrera ej endast aflägsna jordbäfningar, utan äfven en mängd andra dallringar i jordskorpan, förorsakade af bränningar, häftiga vindar, järnvägståg m. m. För kännedomen om jordens inre ha studierna med noggranna seismografer öfver jordbäfningsvågorna varit af epokgörande betydelse.

Litt.: A. Sieberg, "Handbuch der erdbebenkunde" (1904), och W. H. Hobbs, "Earthquakes. An introduction to seismic geology" (1908; tysk tillökad uppl., af J. Ruska, 1910). A. H—g.

Seismogra'm (jfr Seismograf), uppteckning af seismograf.

Seismologi (af grek. *sēismo's*, jordbäfning, och *lo'gos*, lära), läran om jordskalfven (se d. o.), jordbäfningarna. — Om seismologiska stationer se Jordskalf, sp. 166, och Seismograf, sp. 1490. — Om Internationella seismologiska associationen se Jordskalf, sp. 167.

Seismometer. Se Seismograf.

Seismoskop [-skåp]. Se Seismograf.

Seisseralp [śa'js-], högslätt på de sydtyrolska dolomitalperna, bildande en fördjupning i bergmassan och sträckande sig från s. ö. till n. v., mellan Schlern och Grödendalen. Dess areal är omkr. 60 kvkm., höjden vid midten omkr. 1,400 m., men vid kanterna öfver 2,000 m. ö. h. Ur geologisk synpunkt är denna, af flera klyftor genomskurna högslätt af intresse genom sin rikedom på petrifikat och sina toppar af augitporfyr. S. är Tyrolens vidsträcktaste alpbete och tillhör till största delen kommunen Kastelruth. (J. F. N.)

Seistän. Se Sistan.

Se'ite, lapp., afgudabild, och Seitgubben. Se Mytologi, sp. 176.

Seitel [śa'jtel]. Se Seidel.

Sei-to-tai-shogun [-ʃågun], japansk ämbetstitel. Se Bd XII, sp. 1454.

Se'itskär (fi. *Sei'skari*), en omkr. 4 kvkm. stor utö i Finska viken, 50 km. från fasta landet, lyder under Björkö socken, Viborgs län, Finland. Finsk fiskarbefolkning, 880 pers. (1914).

Seitz [sa'jts], tyska målare. 1. Alexander Maximilian S., f. 1811 i München, d. 1888 i Rom, var elev af Cornelius och slöt sig i Rom, dit han flyttade 1835, till den nasarenska riktningen. Han målade religiösa motiv, *Madonna på tronen*, helgonhistorier, *De visa och de fåvitska jungfrurna* och *Den förlorade sonens återkomst* (de sistnämnda fresker i S. Trinità de' monti i Rom). — 2. Ludwig S., den föregåendes son, f. 1844 i Rom, d. 1908 i Albano, målade, påverkad af 1400-talsmålare, fresker i katedralen i Freiburg m. fl. kyrkor och i Vatikanen samt blef direktör för de Vatikanska gallerierna. — 3. Rudolf S., brorson till S. 1, f. 1842 i München, d. där 1910, utförde dekorativa målningar, genrer och illustrationer. 1—3. G—g N.

Seiyukai, jap. Se Ito, sp. 1109.

Sej, *zool.* Se Torsksläktet.

Seja l. Dsjeja, biflod till Amur, rinner upp på Stanovojbergen, flyter i sydöstlig hufvudriktning genom ryska Amurprovinsen och faller vid Blagovjestjensk fr. v. ut i sin hufvudflod. Dess viktigaste biflod är Giljui (fr. h.). S. har en längd af 1,159 km. och är segelbar 693 km., från Giljuis mynning. Dess flodområde beräknas till 222,745 kvkm. (J. F. N.)

Sejānus, Lucius Ælius, romersk pretorianprefekt, var son af en etrurisk riddare, L. Sejus Strabo, men adopterades af en viss Ælius Gallus, som var befälhafvare för pretoriangardet. Kort efter sin tronbestigning ställde kejsar Tiberius honom vid hans faders sida som pretorianernas chef, och några år efteråt gaf han åt honom ensam kommandot öfver den mäktiga lifvakten. S. lät ej allenast till Rom sammandraga alla gardestrupperna, som under Augustus blifvit delvis stationerade på olika platser utom hufvudstaden, utan äfven med kejsarens begifvande år 23 e. Kr. för dem på Viminalis upprätta ett starkt förskansadt läger, som sedan intogs i Aurelianus' mur. Stödd dels på dessa trupper, dels på kejsaren, hvars oinskränkta förtroende han åtnjöt, var han under någon tid den, som nästan ensam länkade Roms öden. För att ytterligare stärka sin makt och bana sig väg till tronen undanröjde han flera medlemmar af den kejserliga familjen, bland dem kejsarens egen son, Drusus (genom gift år 23), till hvars gemål, Livia Julia, han stod i ett brottsligt kärleksförhållande; likaså dödades Germanicus' änka, Agrippina, och söner, Nero och Drusus. Slutligen, år 26, förmådde han kejsaren själf att för alltid lämna Rom och draga sig tillbaka till ön Capri. Varnad, började Tiberius genomskåda den allsmäktige gunstlingen samt lät år 31 öfverrumpla och afrätta honom. Skildringen af S:s fall är ett af Tacitus' stilistiska mästerstycken. Se om S. bl. a. Jülg, "Vita Lucii Ælii Sejani" (1882), och Abraham, "Tiberius und S." (1884). (J. C.)

Sejd (isl. *seiðr*), trolldom hos de fornnordiska folken, hvilken skedde efter ett visst förfaringssätt, hvarom föga annat är bekant än att trollkarlen (isl. *seiðmaðr*) eller trollkvinnan (isl. *seiðkona*) oftast satt på en ställning (isl. *seiðhjallr*) och att sejden vanligen åtföljdes af galder (se d. o.). Att utöfva sejd kallas på isl. *síða, efla seið, fremja seið* och afsåg att utröna framtiden, bota sjukdom, skydda mot vapen och gift, hjälpa i barnsnöd, dämpa eld och storm, vinna kvinnors kärlek, besvärja döda och andar, men äfven att åstadkomma storm och skeppsbrott, orsaka sjukdom, vansinne och död, skada boskap, gröda, hus och hem och förvandla människor till djur, särskildt vargar och björnar. Utöfvare af skadlig sejd dödades ofta genom att stenas. Ordet är släkt med lit. *saitas*, teckentydning, och grek. *ōi'tos*, (olycks-)öde. B—e.

Sejdel. Se Seidel.

Sejdenskepp l. Segenskepp (holl. *seydenschip* l. *seynschip*), ett slags grundgående, mindre fartyg, brukliga under medeltiden och 1500-talet. Sådana funnos i svenska flottan under Gustaf I:s tid.

Sejersted, Johannes Klingenberg, norsk militär, f. 1761, d. 1823, major och generalkvartermästarlöjtnant vid sunnanfjällska generalkommandot 1807, deltog i notabelmötet på Eidsvold 29 jan. 1814 och blef vid upprättandet af den själfständiga norska generalstaben 22 maj s. å. generalmajor och dennas förste chef. 1813 års försvarsplan, som låg till grund för fälttåget 1814 (tr. i D. Schnitlers "Blade af Norges krigshistorie", 1895), var utarbetad af S. 1815 blef han kommenderande general nordanfjälls, 1818 generallöjtnant. 1820 blef han led. af sv. Krigsvet. akad. — S:s brorson Fredrik Kristian S., f. 1833, d. 1882, blef 1878 öfverstelöjtnant och chef för Norges geografiske opmaaling samt utarbetade en grundläggande "Forestilling" (1880) ang. kartornas utgifning. — Hans broder Johannes S., f. 1842, generalmajor i Kristiansandska brigaden 1899—1910 och sedan 1911 krigskommissarie i Horten, framlade 1882 "Forslag til oprettelse af et ökonomisk kartverk . . . over kongeriget Norge". — Fredrik Kristians son Nils Johannes S., f. 1865, är sedan 1913 öfverste och direktör för Norges geografiske opmaaling. K. V. H.

Sejhvalen, *zool.* Se Fenhvalar, sp. 30.

Se'jjid (arab., "herre"), ättling af Muhammed. Oberoende af sin samhällsställning åtnjuta sejjiderna i alla muhammedanska länder mycket stort anseende. Titeln usurperas dock ibland äfven af personer, som icke härstamma från profeten. Jfr Scherif. K. V. Z.

Se'jlare (ty. *seiler*, af *seil*, rep), repslagare (se Repslageri).

Sejm, den forna polska riksdagen. — Sejmik, provinslandtdag i det forna Polen.

Sejm, flod i mellersta Ryssland, biflod (fr. v.) till Desna, upprinner i guv. Kursk och har västlig hufvudriktning. 660 km. J. F. N.

Sejmik. Se Sejm.

Sejnbref (af holl. *sein*, signal), *sjöv.* Se Signalbref.

Sejnfall (af holl. *sein*, signal), Flagglina, *sjöv.*, lina, hvarmed flaggor och flaggsignaler upphissas på en mast- eller stångtopp, gaffel eller signalrå. Jfr Flagga och Knapp, *sjöv.* R. N.*

Sejnfallsknapp, *sjöv.* Se Knapp 4.

Sejny (lit. *Seinai*), stad i rysk-polska guv.

Suwalki, n. v. om Grodno. Omkr. 5,000 inv. Berömdt dominikankloster med vallfartskyrka. Rom.-katolsk biskop.

Sejour [-ſjūr], fr. *séjour* [seʃjōr], vistelse; vistelse vid eller öppethållande af en badort (badsejour), en hälsobrunn (brunnssejour) o. s. v., ett teatersällskaps vistelse eller verksamhet på en ort.

Sejrö, dansk ö i Kattegatt, utanför Själlands nordvästra kust, i Sejröbugten. 856 inv. (1911). Ön utgör egen socken och lyder under Holbæk amt. På nordspetsen, Gniben, finns en fyr. Hamn byggdes 1904—05. E. Ebg.

Sejröbugten. Se Sejrö.

Sejsa, *sjöv.*, med lina eller garn sammanbinda två eller flera tåg, som ligga bredvid hvarandra (t. ex. gångarna eller parterna i ett blocktyg), så att de ej förskjuta sig. Själfva fastgöringen får namn af sejsning. R. N.*

Sejsing, *sjöv.*, ett kort tåg, slaget, lagdt eller flätadt af kabelgarn. Det finnes ”refsejsingar”, hvilka användas vid seglens refning, ”beslagssejsingar” till seglens besläende, ”kabellar-sejsingar” vid ankarets hemvindande (se fig.) m. fl. R. N.*

Kabellarsejsing.

Sejsning, *sjöv.* Se Sejsa.

Sejte, detsamma som seite (se Mytologi, sp. 176).

sek., förkortning för *sekund*.

Sekalin, Sekalintoxin. Se Mjöldryga.

Seka'nt (af lat. *secāre*, skära), *mat.* 1. Hvarje rät linje, som skär en kurva i en eller flera punkter. — 2. En af de trigonometriska eller goniometriska funktionerna (se Trigonometri). — Sekantkoefficienter kallas vissa tal, som uppträda vid utvecklingen af sekanten för en båge i potensserie; dessa tal, af hvilka de fyra första äro 1, 1, 5, 61, äro nära besläktade med de Bernoulliska talen. (I. F.)

Sekatör (af lat. *secāre*, skära) l. Trädgårdssax, *trädg.*, stark sax med ett enda skärande blad, hvars egg slipats i bågform, används till afklippande af mindre grenar. C. G. D.

Sēkel (Schekel), hebreisk vikt- och myntenhet. Se Sikel.

Sēkel (lat. *sæculum*, se d. o.), århundrade. Se vidare Sekular.

Sekeletu, höfding. Se Makololo.

Sekigahara, en ort 60 km. ö. om Biwa-sjön på japanska ön Hondo. Slag 1600 (se Bd XII, sp. 1475).

Sekin. Se Zekin.

Sekken, 18,$_{37}$ kvkm. stor, långsträckt, skogbevuxen ö i Moldefjorden, Veöys härad, s. ö. om Molde, Romsdals amt, Norge. 265 inv. (1910). I sjöslaget vid S. 1162 stupade konung Håkan Herdebred. K. V. H.

Seklusiōnsakten (af lat. *seclūdere*, utesluta). Se Nederländerna, sp. 698.

Sek. mkg., *mek.* Se Effekt.

Seko'nd (af lat. *secu'ndus*, den andre), *sjöv.*, chefens närmaste man ombord å örlogsfartyg, vanligtvis af kaptens rang. Hans närmaste åliggande är tillsyn vid allt, som rör disciplin, ordning och hushållning. Enligt fartygschefens order leder han alla arbeten vid ut- och afrustning, uppgör skeppsrutin och besättningens fördelningar samt har uppsikt öfver samtliga uppbörder och detaljer, därvid biträdd af fartygets officerare och vederlikar. Då alla man äro på däck, för sekonden befälet, för såvidt icke chefen själf öfvertar det. På mindre fartyg, där sekond ej är kommenderad, ansvarar chefen själf för sekondens åligganden. Sekond kallas på norska och danska *næstkommanderende*. R. N.*

Seko'ndi, förnämsta hamnen i engelska kolonien Guldkusten. 7,725 inv. (1913), hvaraf omkr. 200 hvita. S. är utgångspunkt för järnvägen till guldgrufvorna vid Tarkwa och Obuassi samt Kumasi, har telegraf och telefon samt högst betydlig handelsomsättning (dess exportvärde 1908 var öfver 2,$_{12}$ mill. pd st.). J. F. N.

Sekondlöjtnant. Se Löjtnant, sp. 263.

Sekrēt (lat. *secrētus*, afskild), som adjektiv: hemlig, t. ex. i sammanställningen sekreta utskottet; som substantiv: dels sigill (se nedan), dels afsöndrad vätska (se Afsöndring 1); *bot.*, flytande eller fasta produkter af ämnesomsättningen, som ej användas för uppbyggande af nya celler och som afsöndras ytligt (exkret) eller stundom af särskilda tunnväggiga celler (epitelceller) i särskilda behållare (sekret i eg. mening), sekretbehållare (se d. o.). Som sekret uppträda harts, gummi, eterisk olja m. m. G. L—m.

Sekrēt (om härledningen se föreg. art.), eg. *sigillum secretum* l. *secreti*, *hist.*, blef under medeltiden benämningen på ett sigill vanligen af mindre storlek, som urspr. torde ha varit afsedt att användas för besegling af hemligare eller förtroligare bref, men i hvarje fall ganska snart på vissa håll begagnades äfven för att bekräfta offentliga urkunder i allmänhet (se afbildningar af sådana sekret i art. Erik, sp. 783 och 792; jfr Sigill). Stundom trycktes det på baksidan af det större sigillet och kallades då ”kontrasigill”. I Sverige begagnades dylika sekret i synnerhet af konungar och biskopar vid sidan af stora och praktfulla sigill, hvilkas användning sparades till mycket högtidliga tillfällen; men äfven enskilda personers sigill kallades stundom ”secretum”, då ordet ej kan ha haft någon särskild betydelse. Städers sigill kunde också kallas sekret; så var t. ex. fallet med Stockholms senare sigill, som visade Sankt Eriks hufvud. De kungliga sigillen, både det stora och det lilla, som efter hand öfvergingo till rikssigill, voro i utlandet föremål för särskild omvårdnad och lämnades i förvar åt högt uppsatta ämbetsmän (se Sigill). De blefvo ej i Sverige föremål för samma intresse. Visserligen yrkades vid konung Sigismunds ankomst till Sverige 1593, att sekretet skulle anförtros åt kanslern — förmodligen hade

det under Johan III:s tid missbrukats —, men konungen svarade undvikande, och någon dylik föreskrift lämnades icke. Först i regeringsformen 1634 hette det, att ”det stora riksens insegel” skulle förvaras af rikskanslern, det mindre, ”som dagligen brukas”, af hofkanslern, men motsvarande bestämmelser saknas i de senare regeringsformerna. Däremot upptogos i 1661 års kansliordning bestämmelser, att rikskanslern skulle svara för det större sigillets eller ”klämmans” vård och hofkanslern ha ”det medelmåttiga sigillet” i sitt förvar. I de följande kansliordningarna till 1801 upprepades bestämmelsen om vården af det stora sigillet (”K. Maj:ts stora sigill”), numera af kanslipresidenten, men det mindre sigillet skulle helt enkelt förvaras i en låda, till hvilken kanslisterna hade hvar sin nyckel (äldste kanslisten 1801). Motsvarande bestämmelser gåfvos i kansliordningen 1809 endast med den skillnad, att utrikes statsministern trädde i kanslipresidentens ställe.

Själfva ordet ”sekret” förekommer i Sverige under nyare tiden icke i de kungliga sigillens omskrift, men användes i stället länge i bekräftelseformeln till kungliga mandat, förordningar, donationer o. s. v. Gustaf I, som endast sällan begagnade underskrift, utfärdade sålunda många bref ”under vårt sekret” med sigillet påtryckt. Under sönernas tid var bruket vacklande, men efter hand blef det regel att använda både underskrift och sigill enligt formeln: ”Till yttermera visso hafve vi detta med egen hand underskrifvit och med vårt kungl. sekret bekräfta låtit” eller något dylikt. Alltsedan frihetstiden utbyttes ordet ”sekret” mot ”sigill”, men den förra termen kom tillbaka under rätt egendomliga omständigheter. När Gustaf III 1783 skulle företaga sin stora utländska resa, tillsatte han bl. a. en kommission af tre personer med rätt att afgöra vissa ärenden och äfven utfärda expeditioner ”under Kungl. Maj:ts sekret”. Detta expeditionssätt befanns bekvämt, och efter konungens hemkomst uppdrogs alltsedan 7 sept. 1784 fortfarande åt tre personer för tre månader i sänder att ”hålla Kungl. Maj:ts sekret”. Konungen bestämde, hvilka expeditioner som på detta sätt skulle utfärdas, men det var han, som själf fattade besluten. När emellertid Högsta domstolen inrättades 1789, fick den rätt att afgöra vissa mål och ärenden samt utan föregången anmälan expediera besluten under K. M:ts sekret. Efter Gustaf III:s död upphörde tills vidare detta bruk, men genom ett cirkulär 16 jan. 1808 fann Gustaf IV Adolf för godt att ”åter inrätta det s. k. sekretet”, såsom brukligt varit i Gustaf III:s tid, och samma dag gåfvos bestämmelser om dess användning. Det öfverlämnades i den 13 jan. s. å. inrättade k. beredningens vård, som afgjorde vissa mål och expedierade besluten utan föregången anmälan hos konungen, och denne bestämde f. ö. på samma sätt som fadern, hvilka andra expeditioner som skulle förses med sekret. Men äfven Högsta domstolen fick begagna expedieringen under K. M:ts sekret i justitierevisionsärenden, vissa brottmål undantagna. Som sekret användes både under Gustaf III:s och Gustaf IV Adolfs tid ett sigill med rund sköld visande Sveriges tre kronor och endast försedt med konungens valspråk. Den k. beredningen upphäfdes omedelbart efter revolutionen 13 mars 1809, och 15 s. m. underrättades riksdrotsen, att ”det inrättade sekretet” komme att upphöra, men i regeringsformen 1809 bestämdes (§ 23) det oaktadt, att Högsta domstolens beslut skulle utfärdas i konungens namn och med dess höga underskrift *eller under dess sekret*. Det förra expeditionssättet var under en följd af år det vanliga, men 1820 förordnades (instr. för bruket

Fig. 1. Karl XIV Johans sekret.

af K. M:ts sekret 6 juni 1820), att fr. o. m. 1 juli Högsta domstolens beslut, i hvilka K. M:t ej själf deltagit, skulle, med vissa undantag, utfärdas under K. M:ts sekret, hvilket bruk alltjämt fortfar och numera gäller äfven Regerings-

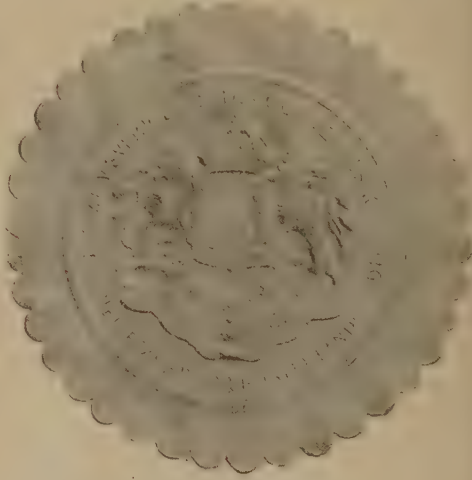

Fig. 2. Sekret för Regeringsrätten.

rätten. Såsom sekret fastställdes af Karl Johan ett sigill med rund sköld och det dåv. unionsvapnet med tre kronor, lejonet öfver tre strömmar och det norska lejonet i hvar sitt fält samt kon-

ungens valspråk (se fig. 1), men detta upphörde i sammanhang med Oskar I:s bekanta beslut 1844 om unionsvapen och unionsflagga, och sedan den tiden användes som sekret det vanliga rikssigillet (fig. 2). Ehd.

Sekreta deputationen, ett af riksdagens utskott under frihetstiden, utsågs första gången 1723, då under namn af deputerade "till revision af rådets protokoller". Deputationen sträckte sin granskning äfven till föredragande statssekreterare m. fl. Vid riksdagen 1726 öfverflyttades granskningen af protokollen i utrikesärenden till sekreta utskottet och dess underafdelning mindre sekreta deputationen. Protokoll i justitieärenden öfverlämnades från 1738 till justitiedeputationens granskning. Rätt att inge besvär till deputationen infördes 1734. Denna kom att hufvudsakligen bestå i klagomål öfver "prejudice" vid ämbetsutnämning. Dessa spörsmål föranledde ständigt synnerligen omfattande och ingående öfverläggningar. Betydelsefulla initiativ till viktiga författningar togos härvid af deputationen; vid 1755—56 års riksdag t. ex. framlade den det bekanta tjänstebetänkandet. Deputationen uppgjorde öfver rådsprotokollen sina anmärkningar, "remarker", hvaröfver den infordrade rådets förklaringar. Fann deputationen ej rådets förklaringar tillräckliga, egde den anmäla saken till ständerna. Deputationens memorial blefvo stundom af afgörande betydelse; vid riksdagen 1771 medförde de rådets afsättning. Vid sin granskning hade deputationen dock ej rätt att lämna någon "förtydning" af grundlagarna. E. N—nn.

Sekreta handels- och manufakturdeputationen. Se Deputation, sp. 168.

Sekreta kommissionen, en af 1723 års riksdag beslutad, för de hemligaste ärendenas behandling afsedd kommitté af rådet och Kanslikollegium (kanslipresidenten, vice kanslipresidenten, hofkansleren, statssekreteraren för utrikes ärenden samt de af kansliets öfriga ledamöter, som kanslipresidenten fann lämpligt tillkalla). Därigenom undandrogos dessa ärenden att behandlas af hela rådet och hela Kanslikollegium. Man ville äfven undanhålla konungen en del af dem, ty det föreskrefs, att kommissionen skulle ge K. M:t sin underdåniga mening vid handen och "all den kunskap, som nödig pröfvas". Kommissionens protokoll, omfattande tiden 1724—28, förvaras i Riksarkivet. J. Th. W.

Sekretariät. Se under Sekreterare.

Sekreta utskottet, det äldsta af svenska riksdagens utskott och i viss mån förebild för utskottsväsendet öfver hufvud, tillkom först som en ersättning för den sidoform af riksdagen, utskottsmöte (se Utskottsmöten), där regeringen kunde med ständerna förhandla om utrikesfrågor. Det första tillsattes 1627. Regeringen framlade inför detta sitt utrikesprogram. Utskottet fick afge en förpliktelse att hålla hemligt ("sekret"), hvad som yppades. S., som till en början torde få anses som en särskildt rådplägande församling af hvarje stånd, blef småningom en verklig sammanslutning af de tre högre ståndens, adelns samt präste- och borgarståndens, representanter. Det förekom ej blott på riksdagarna, utan äfven på utskottsmötena, ehuru på dessa stundom gjordes invändning mot dess tillsättande. Liksom utskottsmötet bestod det af representanter för blott de tre högre ständen. S. tillsattes under förmyndarregering oftast af ständerna. Däremot tillsatte myndig konung i regel utskottet; särskildt var detta fallet under Karl XI:s regering, och samma praxis följdes 1697 och 1710; 1713 infordrade rådet förslag från ständerna. Bönderna fingo aldrig säte i utskottet, ehuru de under 1600-talet stundom tillkallades, särskildt när finansiella frågor, såsom bevillningen, behandlades. Några bestämmelser om utskottets sammansättning eller någon fast praxis därför funnos ej under 1600-talet. Vid slutet af århundradet voro adelns representanter ofta dubbelt så många som hvartdera af de öfriga ståndens. Inom adeln dominerade den civila och militära byråkratien. Utskottets verksamhet inskränktes ej till att vara ett rådgifvande organ endast i utrikesfrågor, äfven om detta alltjämt blef en af dess hufvuduppgifter. Ärenden af extra ordinär natur blefvo ofta föremål för S:s behandling, så t. ex. om Maria Eleonoras ställning 1639 och 1641, om Kristinas uppfostran 1635, hennes tillträde till regeringen 1643, hennes angelägenheter 1664 och 1668, Adolf Johans ställning 1664. Under Karl XI:s förmyndarregering fick utskottet en i hög grad självständig ställning; det ingrep direkt i politiken, afgaf äfven opåmint sina råd till regeringen och framlade 1672 ett helt utrikespolitiskt program. Under samma tid började utskottet alltmer behandla äfven inrikespolitiska spörsmål, i hvilka frågor det blef ett beredande organ för plena. Härigenom blef det, särskildt under enväldet, centrum för hela riksdagsarbetet. De finansiella frågorna, bevillningen, statsskulden och dess betalning, blefvo föremål för ingående öfverläggningar inom detsamma. Till utskottet afgåfvos genom de sekreta propositionerna med deras bilagor högeligen värdefulla framställningar af regeringen, och dennas förtroendemän framställde inför utskottet olika frågor; så t. ex. demonstrerade Erik Dahlbergh där sina befästningsplaner. För att kunna handlägga denna ständigt växande arbetsbörda började utskottet tillsätta inom sig smärre afdelningar, deputationer. Utskottets ställning vid utskottsmötet 1710 och riksdagen 1713 var synnerligen stark; det sökte taga ledningen beträffande både skatte- och utrikespolitik. I frihetstidens grundlagar fick det sina första normerande stadgar; i R. F. 1719 och 1720 bestämdes, att ständerna själfva skulle utse detsamma. I 1723 års R. O. § 14 bestämdes, att det skulle bestå af dubbelt så många medlemmar af adeln som af präste- och borgarståndet. Antalet fastställdes i praxis fr. o. m. 1719 till 50 adelsmän samt 25 medlemmar af hvartdera af de andra två stånden. På grund af att landtmarskalken och talmännen ej inräknades i detta antal och att dessutom adeln, präste- och borgarstånden hade sina sekreterare, bestod utskottet, dess sekreterare inberäknad, ofta af 106 medlemmar. Bönderna fingo ej heller under frihetstiden säte i utskottet, de ansågos ej böra få kunskap om politikens "arcana". De lyckades endast 1742 förskaffa sig tillträde till utskottet. En viss fördelning af civila och militära representanter kan spåras bland adelns medlemmar. Bland prästeståndets representanter intogo

biskoparna en betydande ställning; en fördelning på de olika stiften, liksom inom borgarståndet på de olika städerna, samt en viss cirkulation mellan dessa torde kunna spåras. Böndernas uteslutande från utskottet föranledde 1723 bildandet af en särskild institution. Detta var ett utvidgadt sekret utskott, stora sekreta deputationen, bestående af utskottet och 25 representanter för bondeståndet eller af utskottet sammanslaget med sekreta deputationen (se d. o.), där bondeståndet var representeradt, eller på annat sätt växlande sammansättning. Samarbete med andra deputationer förekom under flera former. 1738—65 var sekreta handels- och manufakturdeputationen ett sådant samband mellan sekreta utskottet och kammarekonomiedeputationen. Vid riksdagen 1769—70 öfverlade utskottet, sekreta och justitiedeputationerna om förändring af författningen. Utskottet fördelade sig på afdelningar, *deputationer*. Af sådana blefvo *mindre sekreta deputationen* (för utrikesärenden) samt *defensions-*, *stats-*, *banko-* och *kontors-* (för ständernas kontorsärenden) *deputationerna* de vanliga (se Deputation, sp. 170), ehuru äfven andra förekommo. Vid de viktiga afgörandena 1740 rörande kriget med Ryssland tillsattes en *sekretissime beredning* och 1746 för diplomatiska ärenden en *beredning*, bestående af resp. 4 och 8 medlemmar af utskottet (se vidare Sekretissime beredningen). Utskottet var till sin organisation en afbild af riksdagen i smått med sitt eget kansli och sina egna *urskillnings-* och *expeditionsdeputationer*. R. O. 1723 § 18 gaf de första bestämmelserna om utskottets befogenhet. Som dess "egenteliga syssla" angafs där att behandla och afgöra utrikespolitiska spörsmål, uppgöra riksstat och behandla militära frågor (egentligen krigs- och amiralitetskollegiernas berättelser om försvaret). Dessutom skulle det fungera som bankoutskott. Vidare egde ständerna hänskjuta frågor af allehanda slag till utskottet. Öfver hufvud skulle det handlägga alla frågor, som borde hållas hemliga. Utskottet afgjorde själf, hvilka frågor voro af denna natur, och kunde därigenom med uteslutande af ständerna draga en hel rad frågor under sin handläggning. De instruktioner, som gåfvos utskottet, innehöllo bestämmelser, som i stort sedt afsågo att binda utskottet och klarare draga gränserna mellan dess och plenas maktområde. Utskottets afgörande inflytande på utrikespolitiken var redan 1726 fullt fixeradt. Till ledning för regeringen afgaf utskottet "sekreta bihang" (se Sekret proposition). Mellan utskottet och rådet förekommo vid flera riksdagar viktiga förhandlingar. Redan 1719 nedkallades rådet i utskottet, hvilken form för öfverläggning bibehölls 1726 och 1734 rörande förändring af utrikespolitiken. 1738 erhöll utskottet t. o. m. i sin instruktion ett direkt bemyndigande härtill. Ett starkt samband mellan regeringen och utskottet förefanns under frihetstidens första skede, när Arvid Horn fungerade både som kanslipresident och som landtmarskalk. Äfven senare kunde enskilda medlemmar af rådet kallas till utskottet eller dess underafdelningar. Äfven inom förvaltningen ingrep utskottet genom sina föreskrifter till regeringen och ämbetsverken och genom sina rekommendationer vid ämbetstillsättningar. Genom att statsregleringen kom att omfatta ej blott utgifts-, utan äfven inkomstsidan, fick utskottet stort inflytande på bevillningarna, fungerade som både stats- och bevillningsutskott, det senare dock blott till 1742. Utskottets kontrollerande befogenhet bestod sedan 1726 i granskning af rådsprotokollen i utrikes ärenden och utöfvades af dess mindre sekreta deputation, som meddelade "remarker" och infordrade rådets förklaringar. Ur denna granskningsrätt framgick den rätt utskottet tog sig att "licentiera" riksråd. Genom praxis tillegnade det sig rätt till statsrevision. Efter ansatser 1723 och 1726 egde vid 1738 års riksdag den första mer omfattande statsrevisionen rum. Rätt härtill erhöll utskottet i 1742 års instruktion. Genom instruktionerna sökte man, som ofvan nämnts, binda utskottet, särskildt beträffande statsregleringen · redan 1734 bestämdes, ehuru förgäfves, att såväl ökning som minskning i staten skulle hänskjutas till plena. Ett förbud mot ingripande i tjänstetillsättningar infördes 1734. Mot utskottets ingripande i rättskipningen gjordes flera förbud. 1742 förbjöds dess tilltag att utdela gratifikationer. 1751 ålades utskottet att lämna ständerna redogörelse rörande statsrevisionen. Sekretessen började genombrytas 1760—62, då utskottet fick lämna underrättelse om statsrevisionen och kronans skuld till banken. En fullständig förändring i dess ställning betecknade partiskiftet 1765, då mössorna grepo makten. Från att vara en delegation, som beslöt med ständernas rätt, blef det delvis endast beredande. Utrikespolitiska frågor skulle, om det kunde ske utan rikets skada, meddelas ständerna. Alla de ekonomiska spörsmålen om statsregleringen, statsskulden, lånen i banken o. s. v. skulle afgöras i sista hand af ständerna. Utskottet utgjorde under sin största maktställning snarast en koncentrerad riksdag. — Under den gustavianska tiden (1772—1809) tillsattes vid riksdagarna enligt 1772 års R. F. § 47 ett utskott, med hvilket konungen kunde öfverlägga i hemliga ärenden. Vid riksdagarna 1778 och 1786 utsågs ett statsutskott, som samtidigt var hemligt utskott, valdt af de tre högre ständen. Vid riksdagarna 1789, 1792, 1800 egde äfven bönderna tillträde till detsamma. Det fungerade äfven då som statsutskott. Hemliga utskottet blef från 1789 den egentliga själen i riksdagsarbetet. Det fördelades 1789, 1792, 1800 på afdelningar, som 1800 fingo namn af utskott. Rörande ständernas rätt att binda utskottet genom instruktioner eller bestämmelser om, hvilka ärenden borde vara hemliga, förekommo 1789 och 1800 konflikter mellan regeringen och ständerna. — R. O. af 1810 och 1866 nämna intet om ett sekret eller hemligt utskott, men i dagligt tal nyttjas ordet hemligt utskott om "särskilda deputerade" af riksdagen (se därom Hemligt utskott). Litt.: "Svenska riksdagsakter. Serien 2." (I—III: 1, 1909—16), utg. af Th. Westrin, som innehålla sekreta utskottets skrifvelser till K. M:t (hittills för tiden 1719—31), V Carlgren, "Riksdagsutskott före 1680" (1909), E. Naumann, "Om sekreta utskottet under den tidigare frihetstiden" (1911), och "Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar" (1916), utg. af A. Brusewitz, där instruktionerna för sekreta utskottet äro tryckta. E. N—nn.

Sekrētbehållare, Sekretgång 1. Sekretrum, *bot.*, intercellularrum, i hvilka sekret afsöndras, i form af gångar (t. ex. hartsgångar) eller kortare håligheter (inre glandler, se Glandel). Håligheten kan uppstå på schizogēn (af grek. *schi'za*, klyfning, och *ge'nēin*, födas) eller lysigēn väg (af grek. *ly'sis*, lösning). I förra fallet, hvilket är det vanligaste, bildas genom cellväggarnas klyfning en hålighet, som förstoras genom de omkringliggande cellernas tillväxt och delning i tunnväggiga epitelceller, som afsöndra sekretet. Dylika sekretbehållare äro t. ex. oljekanalerna i umbelliferernas frukter, hartsgångarna hos konifererna och oljerummen hos myrtacéerna. I senare fallet uppstår genom upplösning af cellväfnad en hålighet, som ej begränsas af några särskilda epitelceller. Oljerummen hos rutacéerna (t. ex. i apelsinskalet) och gummi- och draganthålorna hos *Acacia*, *Prunus* och *Astragalus* (jfr Märgstrålar) äro exempel på detta slags sekretbehållare. G. L—m.

Sekret bihang. Se Sekret proposition.

Sekreterare (fr. *secrétaire*, nlat. *secretārius*, af *secrētus*, hemlig), person, som (efter diktamen eller mera självständigt) ombesörjer en annans brefväxling, uppsätter skrifter för honom o. s. v. (handsekreterare, privatsekreterare); person, som för protokoll vid öfverläggningar eller sammanträden, vid kongresser eller möten och sätter upp de därvid fattade besluten; titel för de hos akademier anställde tjänstemän, som sköta skriftväxlingen och i väsentlig mån äfven administrationen; chef för någon lagstiftande församlings (t. ex. riksdagskammares) eller något dess utskotts kansli; hos någon politisk, idrottslig eller annan sammanslutning anställd tjänsteman, som för ledamotsförteckningen och ombesörjer skriftlig expedition m. m.; inom kommittéer det sakkunniga biträde eller den sakkunnige led., som för protokoll och enligt uppdrag införskaffar nödiga handlingar samt (vanligen i samråd med ordf.) affattar kommitténs betänkanden; titel för vissa ämbetsmän, som inom sitt verk förestå den utgående expeditionen och på olika sätt deltaga i administrationen. I Sverige finnas ämbetsmän med titeln sekreterare uti Utrikesdepartementet (flera förste och flera andre sekreterare), i hofrätterna och i de flesta centrala verk, hos Justitiekanslersämbetet, i Justitie- och Militieombudsmansexpeditionerna samt i Riksgäldskontoret och Riksbanken. Sammansättningar af titeln äro Akademisekreterare, Expeditionssekreterare, Kabinettssekreterare, Kanslerssekreterare, Kanslisekreterare, Landssekreterare, Legationssekreterare, Magistratssekreterare, Protokollssekreterare, Revisionssekreterare och Statssekreterare. Sekreteraren i Öfverståthållarämbetets i Stockholm kansli har värf, som (i tillämpliga delar) motsvara landssekreterares. — Sekretariāt, en sekreterares befattning. Om landssekretariatet se Landsorganisationen i Sverige.

Sekreteraren, *zool.* Se Gypogeranidæ.

Sekreterarregemente kallas i Sveriges historia det inflytande på styrelsen, som vissa tider utöfvades af de lågbördige sekreterarna i det kungl. kansliet. Namnet, som uppkom under Karl XI:s tid och bl. a. möter i riksrådet grefve Karl Bondes memoarer, tillämpades urspr. på förhållandena efter Karl XI:s myndighetsförklaring, då rikskansleren M. G. De la Gardie sökte draga de viktigaste ärendenas afgörande till en kabinettskonselj, där emellertid, delvis på grund af hans egen maklighet och liknöjdhet, ett afgörande inflytande tillföll vissa sekreterare i kansliet, bland hvilka Erik Lindschöld var den förnämste. Benämningen har sedermera utsträckts till förhållandena under de förste Vasakonungarna, då någon centralregering ännu icke var organiserad. I synnerhet under Erik XIV:s och Johan III:s tid, men äfven under Karl IX:s tid utöfvade sekreterarna ett dylikt inflytande (''skrifvarvälde''). Göran Persson under Erik, Johan Henriksson, Erik Mattsson, Henrik Mattsson och Olof Sverkelsson under Johan, Mikel Olofsson, Peder Nilsson liksom hofkansleren Nils Chesnecopherus under Karl voro jämte åtskilliga andra representanter för dessa ofrälse uppkomlingar, hvilka ej sällan med verklig duglighet förenade maktlystnad, egennytta, personliga intressen och afvoghet mot den tidens aristokrati. Ehd.

Sekrete råd (Öfverste sekrete råd) kallades stundom alltsedan 1540 under Gustaf I:s och Erik XIV:s tid några få af riksrådets (regementsrådets) förnämsta medlemmar, såsom Conrad v. Pyhy, Sten Eriksson (Leijonhufvud), Per Brahe, Gustaf Olofsson (Stenbock), Svante Sture, Klas Kristersson (Horn), Gabriel Kristersson (Oxenstierna) samt en eller annan till. Meningen med den efter utländskt föredöme af v. Pyhy införda titeln var gifvetvis, att dess innehafvare skulle inom rådet intaga en särskild förtroende- eller ansvarsställning, som också i ett organisationsförslag från Erik XIV:s tid anges. I verkligheten blef det endast en hederstitel, utan någon med densamma förenad uppgift. Sedan Johan III:s tid förekommer den icke vidare. Ehd.

Sekrete'ss (sv. bildning, af lat. *secrētus*, hemlig), hemlighetsfullhet.

Sekretin (af lat. *secrētus*, afskild), retämne (se d. o.), som försätter en körtel i verksamhet. Den första sekretinverkan man lärde känna var bukspottafsöndringen i samband med det sura maginnehållets införande i tolfingertarmen (se Matsmältning, sp. 1261). Slemhinnan i denna del af tarmen innehåller ett prosekretin, som genom syrans inverkan öfverföres i löslig form och som ett sekretin med blodet transporteras till bukspottkörteln. Det ifrågavarande sekretinet är specifikt för bukspottkörteln, d. v. s. det inverkar ej på andra organ. Däremot råder ej någon artspecificitet. Ett för bukspottkörteln inställdt sekretin, hämtadt från ett däggdjur, är verksamt jämväl på en fågel. — Sekretinverkan är en form för retningsöfverföring (se Retning) inom kroppen. Man känner numera flera sekretin, t. ex. för magsaftafsöndring, för gallflöde (gallans inströmmande i tarmen). Angående sekretinens kemiska beskaffenhet är ännu intet bekant. J. E. J—n.

Sekretiōn (af lat. *secrētus*, afskild), afsöndring. 1. *Fysiol.* Se Afsöndring 1 och Inre sekretion. Jfr Matsmältning. — 2. *Geol.*, sådan i en bergart förekommande mineralmassa, som bildats i förutvarande håligheter, blås-

rum eller sprickor, genom en från hålrummens väggar inåt försiggående kemisk utskillning af mineralämnen ur en i håligheterna inkommen eller dessa genomsipprande lösning. I motsats till hvad händelsen är med konkretioner (se d. o.) äro därför sekretionernas inre delar de senast bildade. Det är hufvudsakligen kvarts, ametist, kalcedon, kalkspat, brunspat och zeolit, som förekomma som sekretioner. Stundom har det förevarande tomrummet icke blifvit h. o. h. utfylldt af det främmande mineralet, hvilket i detta fall ofta bildar vackra kristaller, med de fria spetsarna riktade inåt. Mandlar, geoder, drummer och ådror äro namn för olika former af sekretioner. Jfr Gång 1. — Om lateral sekretion se d. o. 2. E. E.

Sekretionsdiastās, *kem.* Se Diastas.

Sekretionsgång, *geol.* Se Gång 1.

Sekretionsneūros [-rås]. Se Magsjukdomar, sp. 516.

Sekretionsådror, *geol.* Se Gång 1.

Sekreti'ssime beredningen l. Sekretissimum (lat. *secreti'ssimum*, det hemligaste) kallas ett utskott inom sekreta utskottet, tillsatt 30 dec. 1740 för att, med förbigående af konungen, rådet och sekreta utskottet, leda Sveriges *hemligaste* yttre politik. Det bestod af 4 ledamöter (2 adelsmän, 1 präst och 1 borgare), hvilka med biträde, när de så önskade, af kanslipresidenten och två riksråd, egde att mottaga alla ankommande hemliga ministerbref, behålla för sig själfva dem, som syntes vara af största vikt, samt besvara dem, hvarjämte de äfven fingo rätt att underhandla med de i Stockholm varande främmande sändebuden. Landtmarskalken, men icke de ofrälse talmännen, egde rätt att öfvervara öfverläggningarna. Sekretissime beredningen var sålunda "en sekretess inom sekretessen" och utan tvifvel nödvändig för att bevara tystnaden med afseende på de äfventyrliga underhandlingar, som mynnade ut i hattarnas ryska krig. Längre fram fick beredningen af sekreta utskottet i uppdrag att jämte landtmarskalken "efterspana dem, som förehade farliga stämplingar", och fungerade därför en tid äfven som ett slags säkerhetsutskott. "Sekretissimum" blef icke en ord. beståndsdel af frihetstidens riksdagar. Det förekom, utom under riksdagen 1740—41, endast under riksdagen 1746—47. Föreställningar, som under riksdagen gjordes, om nödvändigheten att som stöd mot Ryssland söka andra makters vänskap, gaf sekreta utskottet anledning att (27 nov. 1746) besluta tillsättandet af en *beredning* af 8 personer (4 adelsmän, 2 präster och 2 borgare). Att utse dennas medlemmar uppdrogs åt mindre sekreta deputationen. Af rådet utsågos 2 ledamöter att jämte kanslipresidenten vid anmodan ge beredningen åstundade upplysningar. Hjr. (L. S.)

Sekreti'ssimum. Se Sekretissime beredningen.

Sekrētorgan, *bot.*, organ, som afsöndra sekret (se d. o.), såsom glandler, hydatoder, kolleterer (se Glandel) och sekretbehållare. G. L—m.

Sekretōriska nerver (af fr. *sécrétoire*, beträffande afsöndringen, af lat. *secrētio*, afsöndring). Se Nerver, sp. 798.

Sekret proposition kallas den framställning, som den svenska regeringen en tid långt gjorde till ständerna vid riksdagen i ämnen, som ansågos böra hållas hemliga eller voro af en mera ömtålig natur. Den gällde urspr. utrikes ärenden och afgafs till sekreta utskottet, hvilket tillkommit af samma behof att åt de ömtåligaste frågorna bereda skyddet af en större diskretion, ett behof, som det svenska riksdagens egendomliga sammansättning gjorde särskildt kännbart. Redan från slutet af Gustaf II Adolfs regering finnas bevarade sådana till sekreta utskottet "in secreto" öfverlämnade "punkter". Först 1672 inrymdes i propositionerna uti större utsträckning inrikes ärenden. Själfva namnet "sekret proposition", liksom "sekret utskott", började begagnas under Karl XI:s regering. Svaren uppsattes af sekreta utskottet, och åt desamma gåfvo ständerna i riksdagsbesluten stundom sitt godkännande.

Detta bruk öfvergick till frihetstiden, då "sekretessen" nådde sin högsta blomstring. Sekreta propositioner afgåfvos icke blott i utrikes ärenden, utan äfven i frågor rörande statsverket, försvarsväsendet och banken. Omfångsrikast brukade sekreta propositionen i utrikes ärenden vara och svällde stundom ut till en tjock volym. Svaren på densamma uppsattes af mindre sekreta deputationen och undertecknades af talmännen för de tre högre ståndens. Men under en följd af riksdagar nöjde man sig icke därmed. När de utrikes konjunkturerna voro särdeles ömtåliga, uppsattes äfven ett sekret bihang (det s. k. "testamentet") till svaret på den sekreta propositionen. Detta uppdrag lämnades stundom åt ett mindre antal personer, valda inom eller (såsom 1741) äfven utom sekreta utskottet, delgafs ej alltid utskottet in pleno och öfverlämnades i ett förseglad konvolut åt riddarhussekreteraren att förvaras. Det innehöll föreskrifter, som regeringen vid vissa inträffande eventualiteter hade att följa. Första gången ett sådant bihang förekom var vid riksdagen 1726—27. Vid riksdagen 1740—41 uppsattes icke mindre än tre eller t. o. m. fyra sådana bihang, af hvilka de tre innehålla olika föreskrifter i afseende på fredsvillkoren med Ryssland, allteftersom de politiska och militäriska konjunkturerna ställde sig. Denna gång undertecknades de af alla de för ändamålet deputerade; eljest brukade äfven bihangen undertecknas af de tre talmännen. De sista "sekreta konvoluten", vid riksdagarna 1746—47 och 1755—56, innehöllo endast anvisningar på förskott ur banken att af regeringen lyftas, om rikets säkerhet så fordrade. — Äfven efter frihetstidens slut förekommo skriftliga framställningar till s. k. hemligt utskott (så t. ex. under Gustaf III:s tid), men namnet sekret proposition användes icke. Ehd.

Sekrētrum. Se Sekretbehållare.

Sekretär (fr. *secrétaire*, af lat. *secrētus*, afskild, hemlig), skrifbyrå med upprättstående eller bakåtlutad klaff att fälla ned samt smärre draglådor att förvara bref o. d. uti. Med konstnärlig smak arbetade sekretärer kommo till i synnerhet under senare delen af 1700-talet (jfr bild af Haupts sekretär i gustaviansk stil å pl. IV till art. Möbel).